

THE
BRAHMASŪTRA-SHĀNKARBHĀSHYAM

with the commentaries

BHĀSHYA-RATNAPRABHĀ, BHĀMATĪ AND NYĀYANIRNAYA

OF

SHRĪGOVINDĀNANDA, VĀCHASPATI AND ĀNANDAGIRI,

EDITED BY

Late MAHĀDEVA ŚĀSTRĪ BĀKRE,

PANDIT OF WILSON COLLEGE, BOMBAY,

AND

REVISED BY

WĀSUDEV LAXMAN ŚĀSTRĪ PAṆŚĪKAR.

Third Edition.

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

BOMBAY.

1934.

Price Rupees.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :- Pandurang Jawaji,
Printer :- Ramchandra Yesu Shedge, }

Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ।

श्रीगोविन्दानन्द-वाचस्पति-आनन्दगिरिप्रणीत-

भाष्यरत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय (आनन्दगिरीय)-

व्याख्यात्रयोपेतम् ।

कै० वाक्रेडित्युपाह्वगङ्गाधरभट्टसूनुना महादेवशर्मणा

चतुःसूत्रीभामत्यां टिप्पणयोजनेन परिष्कृतम् ।

तस्येदं

तृतीयं संस्करणं

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा संशोधितम् ।

वादित्रांतगजेन्द्रमुदयचट्टादुर्गावसंकर्षणः श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्रमुगराढायाति सर्वार्थविद् ।

दूरं गच्छत वादिदुःमाठमैजैः संन्यासवैद्वांशुषो वेदान्तोत्तमनाश्रयस्तादपरं द्वैतं धनं भवति ॥

माधवः

तच्च

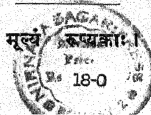
मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

शाकः १८५५, ख्रिस्ताब्दः १९३४

RECEIVED

1906

भूमिका

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीद्गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ।

वकारमासाद्य यमेव नित्या सरस्वती स्मार्थसमन्विताभूत् ।
निरस्तदुस्तकेकलङ्कपङ्का नमामि तं शंकरमर्चिताङ्गिम् ॥ १ ॥

सर्वोऽपि प्राणभृद्गो निसर्गत एवेष्टमभीष्टुरनिष्टपरिजिहीर्षुष भवतीति भगवानाश्रयस्तदुपायं तात्पर्येण प्रतिपादयन्नखिलं प्राणिजातमनुगृह्णाति । स च ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेर्मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिभेदैर्बहुधा विभक्तोऽप्यर्थनिरूपणसौकर्याय पुनः कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डभेदेन त्रिधा व्याख्या पूर्वाचार्यैः । तत्र मन्त्रभागस्याध्वर-प्रयोगसमवेतद्रव्यदेवतायथैस्सारकतया कर्मकाण्डं ब्राह्मणभागस्य च मन्त्रोद्दितार्थैतिकर्तव्यताबोधनपरस्य तच्छेषतामुपनिषद्भागस्य च यथायथमुपासनाज्ञाननिरूपणपरस्पोपासनाकाण्डं ज्ञानकाण्डं चाचक्षते । तत्रानाथविच्छिन्नवैदिकसंप्रदायस्थेनाऽनुष्मिपत्स्वरवर्णकमविपर्ययासु निखिलकामदोग्ध्रीषु कर्मकाण्डशब्दितश्रुतिषु यद्यपि 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यादयः परःसहस्रं खःस्वाराज्यादिप्रापका उपायाः श्रूयन्ते । खःपदं च दुःखार्सम्भिन्नमक्षयं सुखं ब्रूते । तदुक्तम्—

‘यत्र दुःखेन संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।
संकल्पोपनतं यच्च तत्सुखं खःपदास्पदम् ॥ १ ॥’ इति

‘अपाम सोमममृता अभूम्’ इत्यादिमन्त्रवर्णशसुमेवार्थं ब्रूयति । अथापि ‘तयथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवम-मुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’, ‘परीक्ष्य लोकान्कर्मविता-ब्राह्मणो निर्वैवमायाभास्त्यकृतः कृतेन’ इत्यादिश्रुतेः ‘ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति’ इत्यादिस्पृष्टेः, यत्कृतं तदनिशमिति, व्यतिथि स्वर्गादिसुखस्य क्षयिलावगमात्, ‘सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’, ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः’ इत्याद्यमृतत्वकामं प्रत्यास्मश्रवणादिविधिभ्यः, ‘तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽन्याय’ इत्यादिज्ञा-चायुतत्वंप्रति साधनान्तरनिराकरणाच्च ‘अपाम सोमं’ इत्यादिवाक्येष्वमृताक्षयादिपदानि सत्यवैक्षामृतत्वाक्षयत्वाभिप्रायतया व्याख्या-तुमुचितानि । तथाच स्पृष्टेः—

‘आमृतसंज्ञं स्थानममृतत्वं प्रचक्षते’ इति ।

सातिशयत्वं चास्य स्वर्गादिसुखावगम्यते । ज्योतिष्टोमयाजी स्वर्गो भवति राजसूययाजी च स्वाराजिति । तदिदमु-क्तमीश्वरकृणौः साङ्ख्यकारिकासु—

‘दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः’ इति

व्याख्यातं चैतद्वाचस्पतिमिश्रैः—

“युक्तादादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः, एतदुक्तं भवति—श्रूयत एव परं न केनापि क्रियत इति । तत्र भव आनुश्रविक इति । तत्र प्राप्नो ज्ञात इति यावत् । आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्तत इत्यैकान्तिकासन्तिकदुःखप्रतीकासु-पायलसोभयत्रापि तुल्यत्वात् । यद्यपि आनुश्रविक इति सामान्येनाभिहितं तथापि कर्मकलापामिप्रायं द्रष्टव्यं विवेकज्ञान-स्यान्यतानुश्रविकत्वात् । तथा च श्रूयते—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’, ‘न स पुनरावर्तते’ इति । अस्यां प्रतिज्ञायां हेतु-माह—‘स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । अविशुद्धिः—सोमादियागस्य पञ्चबीजादिवधसाधनता । यथाह स भगवान् पञ्चशिखाचार्यः—‘स्वल्पः संकरः सप्रलवमर्षः’ इति । स्वल्पः संकरः—ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानाप्-वेक्ष्य पञ्चाहिसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनापूर्वैर्ग, सपरिहारः—क्रियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्राय-

श्रितमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये स विपच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावद् सप्रत्यक्षमर्थः—प्रत्यक्षमर्थेण सहिष्णुतया सह वर्तत इति । गृह्यन्ते हि पुण्यसंभारोपनीतस्वर्गसुखामहाहदावगाहिनः कुशलः पापमात्रोपपादितं दुःखबहिकणिकाम् । न च 'मा हिंसात्सर्वा भूतानि' इति सामान्यशालं विशेषशालेण 'अमीषोमीयं पशुमालमेत' इत्यनेन बाध्यत इति युक्तं, विरोधमाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते, न चेहास्ति कश्चिद्विरोधः, सिद्धविषयत्वात् । तथाहि—“मा हिंसात्” इति निषेधेन हिंसा अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न लक्ष्यर्थत्वमपि 'अमीषोमीयं पशुमालमेत' इत्यनेन वाक्येन च पशुहिंसायाः कर्त्तव्यत्वमुच्यते नानर्थहेतुत्वाभावात्, तथासति वाक्यमेव प्रसज्यते । नचानर्थहेतुलक्ष्णकारकलयोः कश्चिद्विरोधोऽस्ति । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति कतोक्षोपकरिष्यतीति । क्षयातिशयो न फलगतत्वप्युपायउपचरितौ, क्षयिषं च स्वर्गदेः सत्त्वे सति कार्यत्वादनुमितम् । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनं वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येति शययुक्तत्वम्, परसंपदुत्कर्षो हि हीनसंपदं पुरुषं दुःखाकरोति 'अपाम सोमममृता अभूम' इति चामृतत्वमिधानं चिरस्थेमानसुलक्षयति । यदाहुः—“अभूतसंहरं स्थानममृतत्वं हि बाध्यते” इति । अत एव च श्रुतिः—“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानुजः । परेण नाकं निहितं गुह्यामं विप्र्राजते यद्यतो विशन्ति” । तथा 'कर्मणा मृत्युमुपयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमीहमाणाः । तथाऽपरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानुजः’ इति ।” तस्माच्चैदमवधार्यते न कर्मकाण्डस्य निरतिशयाक्षयसुखोपायज्ञापकत्वमिति ।

किंतु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवचनविचयप्रामण्यान्नाविधमोक्तमोक्त्यादिवेदप्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यविद्यापरिकल्पितत्वात्, 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिनिन्दया पारमार्थिकमेव निराकरणात्, 'स्रस्ति शोकमात्मविद्' इत्यादिश्रुतिशिरःसतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविषयानाद्यविद्यानिवृत्तिवशेनात्, 'तं लोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्यादिश्रुत्यात्मन उपनिषदेकगम्यत्वावधारणादेकान्तिकेष्टानिष्टाप्रतिपरीहोपायभूतं ब्रह्मविद्यामात्राद्यविरोधभूतं उपनिषद एव प्रतिपादयन्तीत्यत्र न काचिद्विद्वत्प्रतिपत्तिः श्रुतेरन्तिमप्रमाणत्वमभ्युपगच्छताम् । उपनिषच्छब्दं चैवं व्याचख्युः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा काठकोपनिषद्भाष्ये—

'सदेवोर्तोर्विशरणगलवसादानार्थसोपनिषुर्वस्य किंप्रत्यक्षान्तस्य रूपमुपनिषदिति । उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितं ग्रन्थप्रतिपादयन्त्युपनिषया विद्योच्यते । केन पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते । सुसुखो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दाभ्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यां उपसद्योपगम्य तसिष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविधादेः संसारजीवस्य विशरणादिसनादिनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते । तथाच वक्ष्यति—'निवाप्य तं मृत्युसुखात्प्रमुच्यते' इति । पूर्वोक्तविशेषणान्मुमुक्षुत्वा परंब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथाच वक्ष्यति—'ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विर्युत्' इति । लोकादिब्रह्मजज्ञो योऽभिस्तद्विषयाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजरारुपद्रवद्वन्द्वस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादवितृत्वेन शैथिल्यापादानेन धाल्ययोगादमिषाव्याप्युपनिषदित्युच्यते । तथाच वक्ष्यति—'अमृतत्वं भजन्ते' इति । ननु चोपनिषच्छब्देनाप्येतारो ग्रन्थमप्यभिलपन्ति उपनिषद्वीमहेऽप्यायम इति च । एवं नैव दोषः । अविद्यादिसंसारहेतुविशरणदेः सद्विधालर्थस्य ग्रन्थमात्रेऽसंभवात् विद्यायां च संभवात् । ग्रन्थस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दोपपत्तेः' इति ।

तद्विद्यादिसंसारजीवविशरणपटीयसीमुपनिषच्छब्दाभ्यां ब्रह्मविद्यां प्रतिपादयन्तीनामप्युपनिषदां परस्परनिवृद्धार्थप्रतिपादकतयाऽऽभासमानानां यथार्थमर्थमनवगच्छतां श्रुतिप्रामाण्यविधानमपि परस्परमतप्रतिक्षेपेण विवदतामात्मानमधिकृत्य परःशतं रादान्ताः प्रवृत्तिरे । तथाहि—केचिदस्य 'कर्तुंलोकोक्तादिमरुत्वमितिष्ठन्ते, केचित्कर्तुंलमेव न भोक्तुं केचिदृणुलं, केचिन्महत्त्वं केचित्प्रकादयलमानं केचित्प्रकाशकलमात्रमिषादि । श्रुतेः प्रामाण्यमनभ्युपगच्छन्तो लोकात्मिकास्तु केवलमुच्छुद्धं तर्कमास्थायेत्यं प्रलपन्ति—

‘पृथिव्यासीनि भूतानि चलारे तरवानि । तैभ्य एव देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदक्षविकचैतन्यमुपजायते । तेषु विनेष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति । तस्मान्नैतन्यमिषिष्ठदेह एवात्मा । अत एव च स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यमुपपद्यते । मम देह इति बुद्धिस्तु राहोः क्षिर इतिवदौपचारिकी । नचात्मनो देहादतिरेके किंचित्प्रमाणमप्यस्ति । प्रत्यक्षमेव हि प्रमाणम् । न च तदेहादतिरिच्यमानमात्मानमहंप्रत्यक्षमप्यं प्रमापयति । अनुमानं तु प्रमिद्विकरणतावच्छेदकधर्मासंघटकेव न किंचिदपि प्रमापयितुमर्हति आगेवात्मनो देहातिरेकम् । तथाहि—अनुमानप्रामा-

प्रवृत्तिविशेषातिपक्षधर्मताविशिष्टं लिङ्गमेव गमकमभ्युपगतम् । व्याप्तिशोपाधिविधुरः संबन्धः । स न स्वरूपसंज्ञेव फलाय कल्पत इति ज्ञायमानस्य तस्य हेतुत्वं वक्तव्यम् । तच्चातुपपन्नं व्याप्तिप्रहोपायाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं सत्संप्रत्युक्तार्थबुद्ध्युपजनस्वभावस्य तस्य भूतभविष्यद्विप्रकृष्टविषयोपसंहारबला व्याप्तिप्रहणेऽशक्तत्वात् । शब्दोऽप्यनुमानकक्षाप्रविष्टसत्प्रत्याख्यानप्रत्याख्यात एवेति नास्ति किञ्चिदात्मनो देहातिरेके प्रमाणम् । एवं च देहोच्छेद एव मोक्षः । ऐहलौकिकं तत्तद्विषयोपभोगजन्यं सुखमेव स्वर्गः । कण्टकादिजनितं दुःखमेव नरकः । जगद्वैविध्यं चाग्निजलयोरुष्णत्वशीतलादिवत्स्वभावादेवोपपद्यते । अभिहोत्राद्युपदेशश्च बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकोपाय इति ।

तदेतच्चार्वाकमतमसहमाना बौद्धा व्याप्तिप्रहोपायाभावं प्रत्याचक्षते—

‘कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमः—’ इति

धूमधूमस्वजयोरविनाभावः कार्यकारणभावाभिर्णायते यदि धूमो वह्नियन्मिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यात् । तत्रा-
(वह्निजन्यत्वे-)ऽपि समुपजायमानाशब्दा व्याघातेनापनोदनीया यदि धूमो वह्नियन्मो न स्याद्व्यर्थो न न वद्वौ प्रवर्त-
रिति । आशब्दाया व्याघातावधिकत्वात् । तस्मात्कार्यकारणभावादविनाभावनिश्चय इति कार्यकारणभावनिश्चयश्च
कार्यहेतुः प्रत्यक्षोपलम्भातुपलम्भपक्षकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागुपलम्भः, कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः, उपल-
ब्धस्य पश्चात्कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पक्षकारण्या धूमधूमस्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते । एवं स्वभा-
वात् (तादात्म्यनिश्चयात्) अविनाभावो निश्चीयते—यदि शिक्षापा वृक्षत्वमतिपतेत्स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे
बाधकप्रवृत्तेः । शिक्षापावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिक्षापेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । नह्यसन्तानेदे
सत्येतत्संभवति युगपत्प्रयोगायोगात् ।

इत्येवमनुमानं प्रतिष्ठाप्य तत्संप्रीचीनात् ‘सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यम्’ इति
भगवतो भावनाचतुष्टयोपदेशात्स्वबुद्ध्यनुसारेण चतुर्विधतत्त्वनिर्णयेन ते माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक-
मेवेन चतुर्था अभूवन् ।

तत्र माध्यमिकास्तावत्-भगवतोपदिष्टं नीलादिक्षणानां क्षणिकत्वं सत्त्वेन हेतुनानुमातव्यमिति मनवानाः ‘यत् सत्
तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावाः’ इत्यादिरीत्या भगवदुपदिष्टमर्थं विभावयन्तो भगवता मिश्रुपादप्रसा-
रिकाभ्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वा-ऽनुकूलवेदनीयत्व-सर्वगतत्व-सर्वसत्यत्वव्यावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव
पर्यवसानं बोधितमिति मन्यन्ते ।

अपरेतु—गुरुकार्थाङ्गीकारलक्षणमाचारमान्तरस्य शून्यत्वं कथमिति पर्यनुयोगं च कृतवन्तो योगाचारप्रथमाभ्युवन्तो
बाह्यमर्थमनङ्गीकुर्वाणाः अनादिवासनावशादुद्दिरेवानेकाकारावभासत इति ब्रुवाणाः प्रायुक्तचतुर्विधभावनाप्रचयव-
लाभिशिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपह्वविशुद्धविज्ञानोदय एव महोदय इति मन्यन्ते ।

अन्येतु—सूत्रस्यान्तं पृच्छन्तो भगवता बोधिताः सौत्रान्तिकप्रथमापुः । ये बाह्यमर्थजातमनुमेयं मन्यन्ते ।

परेतु—बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकानची-
कथद्भगवान् । द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रप्रदाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति । तृतीयानुभयं सदित्यभिमत स्थितान् विज्ञेयम-
नुमेयमिति । सेयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः ।

एवमार्हतादीनि सन्ति भूयांस्यात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तानि दर्शनानि । तेषु केषांचिद्युक्तिगाढतया सांख्यादीनां च विष्टैरपि
केनचिदंशेन परिगृहीततया श्रुतिमूलत्वेनाभासमानतया च मन्दप्रज्ञसमुज्ज्वलनव्यामोहकतया सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतत्वा-
त्तन्निराकरणाय सम्यग्दर्शनोपायभूतोपनिषद्भगार्थनिर्णयाय च भगवान्वादरायणश्चतुर्भिरभ्यायैर्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमन्वशिष्यत् ।
तदपि स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण व्याचक्षाणैः कतिपयैः स्वार्थत्प्रच्याव्य दुरवस्थामपाद्यमानमवलोक्य भगवान् महेश्वरो
मातुषेण शंकरयतिरूपेणावतीर्थं तद्याचक्षाणः स्वार्थं समन्वाययञ्छ्रुतीः स्वार्थं प्रतिष्ठापयामास ।

तदेवं प्रौढैः परां काष्ठमारूढस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य निगूढतरभाष्यकृदाशयप्रकटनालकर्मणि भाष्यरत्नप्रभा-भासती-न्यायतिर्ण-

साख्यव्याख्यात्रितययुतस्य मुद्रणे बद्धपरिकरैः श्रीमद्विनिर्णयसागरमुद्रणालयाधिपतिभिरस्य परिशोधनादिसंस्करणे न्ययोजि
अधीततर्कव्याकृतिवेदान्तो धूपकरकुलवतंसो रामचन्द्रशर्मा । तस्मिंश्च दुर्दैवोपनिपातादन्तरैव स्रष्टुमित्रपात्रे संपन्नो
द्वितीयाध्यायतृतीयपादभारभ्यासमाप्त्यस्य परिशोधनमहमकरवम् । तत्र मम ग्रन्थपरिशोधनकर्तृणि प्रथमप्रवृत्तस्य
इष्टिदोषवशाद्वा प्रमादाद्वा व्युत्पत्त्यपरिपाकाद्वा समुपजातानां स्खलितानां प्रबोधनेनावुद्यद्गन्तु विचक्षणा मां येन
द्वितीयसंस्करणे यतिष्ये तन्मार्जनायेति सखिरःप्रणाममभ्यर्षयते—

महामहोपाध्यायश्रीदशिवकुमारमिश्रचरणान्तेवासी—

वाक्ते इत्युपाह्वो महादेवशर्मा ।

द्वितीयावृत्तिसम्बन्धि निवेदनम् ।

अस्मिन्द्वितीयसंस्करणे रा. रा. मङ्गेशराव तेलंग इत्येतैः, केटायां राज्ञा भिषक्कर्मधिकृतैः 'डॉक्टर', 'रावसाहेब'
इत्युपपदधारिभिः 'रामजी धोंडजी खानोलकर' इत्येतैः पूर्वावृत्तिस्थान्यनुदानि बोधयित्वा साहाय्यकमाचरितम् ।
तत्रापि खानोलकरैः प्रायो रत्नप्रभायामेव कृतं भूरि साहाय्यम् । अत उमयोरपि स्मरामि मुहुर्मुहुरपकारजातं
प्रकाशयामि न सप्रमोदमिति शम् ।

वाक्ते इत्युपाह्वो महादेवशर्मा ।

श्रीः ।

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः १

प्रथमः पादः ।

सू० पृ० पं०

- १ उपोद्धातः ।
- १० १ अनिर्वचनीयताख्यातिवादिमतेऽध्यासलक्षणम् ।
- १३ १ अन्यथात्मख्यातिवादिमतेऽध्यासलक्षणम् ।
- १३ १ अख्यातिवादिमतेऽध्यासलक्षणम् ।
- १५ १ शून्यवादिमतेऽध्यासलक्षणम् ।
- १६ २ अध्याससंभवाभावाया आक्षेपपूर्वकमुपपादनम् ।
- २० १ अध्यासस्य प्रमाणसिद्धलम् ।
- २६ १ शास्त्रस्य विषयप्रयोजनप्रदर्शनम् ।
- १ जिज्ञासाधिकरणम् ।
- १ २७ अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वव्यवस्थापनम् ।
- २९ ३ तच्चानन्तर्यं शाब्दबोधोपेक्षं कर्मावबोधोपेक्षं वेति संदिश्योभयनिरसनपूर्वकं नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनसंपत्त्यानन्तर्यसाधनम् ।
- ३७ २ अतःशब्दघटकस्येदंशब्दस्याभिहोत्रादीनां श्रेयसाधनानामनित्यफलत्वार्थकत्वकथनम् ।
- ३९ १ ब्रह्मजिज्ञासापदस्य शेषषष्ठीसमासलनिराकरणपूर्वककर्मषष्ठीसमासलत्वव्यवस्थापनम् ।
- ४२ २ ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं विकल्पासहलेनाक्षिप्य सर्वज्ञनीनेनात्मास्तिलप्रत्ययेन प्रसिद्धिमुपपाद्य तत्त्वनिर्णयपरिपन्थभूतानां बहुविधप्रतिपत्तीनां युक्तिवाक्यतदाभाससमुत्थितानां निरसनहेतुद्वारा वेदान्तवाक्यमीमांसाया निःश्रेयसप्रयोजनलक्षप्रतिपादनम् ।
- २ जन्माद्यधिकरणम् ।
- १ ४६ जन्मादिपदस्यार्थकथनम् ।
- ४७ ३ अत्येतिपदस्यार्थकथनम् ।
- ४७ ४ यतःपदस्यार्थकथनम् ।
- ४८ २ विपरिणामादीनां शेषभावविकाराणां जन्मादिविनिष्पन्नतर्मावप्रतिपादनम् ।
- ४९ ३ उक्तस्य ब्रह्मलक्षणस्यातिव्यासलक्षानुसाराया जगतः कारणान्तरादसंभवप्रतिपादनम् ।
- ४९ ४ स्वभाववादिमतनिराकरणम् ।

सू० पृ० पं०

- २ ५४ ५ प्रकृताधिकरणस्य विषयवाक्यप्रदर्शनं तद्वत्तच्छब्दार्थनिर्णायकवाक्यप्रदर्शनमुत्तरसूत्रावतरणं च ।
- ३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।
- ३ ५५ ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वप्रतिपादनेन जगद्योनित्वावगतनिरतिशयसर्वज्ञत्वदृढीकरणम् ।
- द्वितीयवर्णकम्—
- ५८ १ ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकल्पप्रतिपादनम् । अस्मिन्कल्पे पूर्वसूत्रेणास्य सूत्रस्य गतार्थत्वासाक्षात्तत्परिहारश्च ।
- ५८ ६ उत्तरसूत्रावतरणव्याजेन द्वितीयवर्णकाक्षेपपूर्वकोत्तरसूत्रनिवर्त्यपूर्वपक्षाभिधानम् ।
- ४ समन्वयाधिकरणम् ।
- ४ ६१ सूत्रघटकपदानामर्थकथनम् ।
- ६२ १ वेदान्तानामेकान्तेन ब्रह्मप्रतिपादनपरलमाख्यातुं केषांविद्वाक्यानामुपदर्शनम् ।
- ६३ ४ ब्रह्मणः सिद्धत्वेन भवान्तरवेद्यत्वमित्यादीनां पूर्वपक्षबीजानां निराकरणम् ।
- द्वितीयवर्णकम्—
- ६६ १ ब्रह्मण उपस्तिविधिशेषलवादिमतोपन्यासः ।
- ७० १ कर्मज्ञानफलयोगैल्लक्षणस्यप्रदर्शनम् ।
- ७८ ७ ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च कार्यानुप्रवेशानर्हत्वं ।
- ८० १ ब्रह्मण आप्त्यलनिरासः ।
- ८३ १ ज्ञानस्य क्रियालमाशङ्क्य तत्परिहारः ।
- ८४ २ ब्रह्मविषयकलिबादीनां विधिलनिराकरणम् ।
- ८५ ४ ब्रह्मात्मावगतौ सर्वकर्तव्यताहान्यादेरिष्टत्वकथनम् ।
- ८५ ८ केवलबलुवादी वेदभागो नास्तीति प्राभाकरमतस्य निराकरणम् ।
- ८८ ६ आश्रयस्य क्रियार्थत्वादितिसूत्रे आनर्थक्यमतदर्शनामित्युक्तस्यानर्थक्यस्य पुरुषार्थानुपयोग्युपाध्यानादिभूतार्थवादविषयकत्वाभिधानम् ।
- ९१ १ निषेधवाक्यचद्वेदान्तानां सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यप्रतिपादनम् ।
- ९४ ३ न वेदान्तानां कर्तव्यविध्यमुपवेशमन्तरेण

सू० पृ० पं०

- रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वं संभवति श्रुतब्रह्म-
णोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनादित्याक्षेपस्य
निराकरणम् । आत्मनः सशरीरत्वस्य शरीरा-
त्माभिमानलक्षणमित्याज्ञानरूपलक्षणम् ।
- ४ ९६ ३ शरीरात्माभिमानस्य गौणत्वं वदतः प्राभा-
करस्य खण्डनम् । विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंब-
न्धप्रदर्शनेनावगतप्रज्ञात्मभावस्य यथापूर्वं-
संसारित्वाभावावधारणम् ।
- ॥ ९७ ९ वेदान्तानां प्रतिपत्तिविधिपरत्वनिराकरणम् ।
- ॥ ९८ ७ अद्वैतात्मसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्ती प्रमात्रा-
दिभावविरहात्प्रमाणादिव्यवहारबाधप्रतिपा-
दनम् ।
- ॥ १०० उत्तरसूत्रावरणम् ।
- ५ ईश्वर्यधिकरणम् ।
- ५ १०२ सूत्रगतपदानां योजना व्याख्यानं च ।
- ॥ १०३ १ ईशितृत्वप्रतिपादकश्रुतिप्रदर्शनम् ।
- ॥ १०४ ५ ईशतेरित्यस्य धात्वर्थनिर्देशत्वकथनं तत्प्रयो-
जनकथनं च ।
- ॥ १०४ ८ सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति
सांख्योक्तिखण्डनम् ।
- ॥ १०५ ६ सेखरसांख्यमतखण्डनम् ।
- ॥ १०५ ८ ब्रह्मणो न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते इति पूर्व-
पक्षबीजस्य निरसनम् ।
- ॥ १०६ ७ जीवस्यैव ब्रह्मणोऽपि ज्ञाने शरीरसंबन्धाद्य-
पेक्षेलाशाङ्का तन्निराकरणम् ।
- ॥ १०७ ५ यदुक्तं संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नै-
श्वर्येति तदयुक्तं ईश्वरादतिरिक्तस्य संसा-
रिणोऽभावादित्याशाङ्का तत्परिहारश्च । अचेत-
नेऽपि प्रधाने ईशितृत्वस्योपचारिकलोप-
पादनेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।
- ६ १०८ १६ सूत्रस्थात्मशब्दादितिप्रदेन जीवे सत आत्म-
शब्दप्रयोगादिति विवक्षया प्रधानस्येशितृ-
त्वाभावप्रतिपादनम् ।
- ॥ १०९ ८ विधानन्तरेण हेतुव्याख्यानम् ।
- ॥ ११० १ आत्मशब्दस्य प्रधानेऽपि नानार्थलाङ्घनव-
त्त्वा या संभवाभिधानेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।
- ७ ११० ७ तत्क्षिप्तस्य (सत्यमेदज्ञानवतः) मोक्षोपदे-
शात् प्रधानस्यात्मशब्दालम्बनत्वाभावप्रति-
पादनम् ।
- ॥ १११ ३ तत्त्वमसीत्युपदेशस्य प्रधानैक्यसंपदुपासना-
र्थत्वनिराकरणम् । गौणत्वाधारणल्योर्ह-
ण्यन्तवैषम्यप्रदर्शनेन निराकरणम् ।
- ॥ ११२ ५ स्वतन्त्रहेतुपरतया सूत्रव्याख्यानम् ।

सू० पृ० पं०

- ८ ११२ स्थूलाहन्धतीत्याद्येन तत्त्वमसीत्यत्र प्रधान-
स्येवात्मलोपदेश इत्याशाङ्कानिराकरणम् ।
- ९ ११३ जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निर्वैचनं
कुर्वेत्त्या श्रुत्या चेतनस्यैव जगत्कारणलप्रति-
पादनाभिधानम् ।
- १० ११५ सर्वेषु वेदान्तेषु जगत्कारणचेतन्यावगतेः
प्रधानस्य जगत्कारणत्वाभावप्रतिपादनम् ।
- ११ ११६ सर्वज्ञस्य जगत्कारणलप्रतिपादकश्रुतिप्रद-
र्शनम् ।
- ॥ ११६ ४ वृत्तसंकीर्तनपुरःसरमुत्तरसूत्रसंभर्माक्षेपः ।
- ॥ ११६ ८ द्विरूपब्रह्मबोधकश्रुतिप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरप्र-
न्धप्रयोजनकथनम् ।
- ६ आनन्दमयाधिकरणम् ।
- १२ ११९ एकदेशिमतेन व्याख्यानम् ।
- ॥ ११९ विषयवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं तद्वैतानन्दमय-
शब्देन किं ब्रह्मोच्यतेऽर्थान्तरं वेति सिद्धि
पूर्वपक्षसमर्थनम् ।
- ॥ १२० ५ परस्मिन्नानन्दशब्दाभ्यासप्रदर्शनेन सिद्धान्तः
- ॥ १२१ ७ अमुकस्यात्मप्रवाहपतितत्त्वपूर्वपक्षबीजनि-
रसनम् ।
- ॥ १२१ ८ प्रियादीनां शिरस्तादिकल्पनानुपपत्तिरूप-
पूर्वपक्षबीजनिरसनम् ।
- १३ १२१ मयटो विकारे दर्शनादिकारविषयलमान-
न्दमयशब्दस्याशाङ्का प्राप्तेऽपि स्मरणात्त-
द्विषयलप्रतिपादनम् ।
- १४ १२२ ब्रह्मण आनन्दहेतुत्वव्यपदेशादेतोमयटः
प्राप्तेर्यथैवप्रतिपादनम् ।
- १५ १२२ साध्वर्णिकस्यैव परस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणे आ-
नन्दमयशब्देन गानादानन्दमयः पर एवा-
त्मेति प्रतिपादनम् ।
- १६ १२३ शरीराद्युत्पत्तेः प्रागभिधानाद्यसंभवाजीव-
स्यानन्दमयत्वाभावप्रतिपादनम् ।
- १७ १२३ रसे हेतव्यं लब्धानन्दी भवतीति भेद-
व्यपदेशादानन्दमयशब्देन न संसारिणो
ग्रहणम् । लब्धुर्लभ्यत्वाभावे श्रुतिस्मृति-
बाधमाशाङ्का तत्परिहारः ।
- १८ १२४ आनन्दमयाधिकारे कामयितुलनिर्देशात्प्र-
धानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वाऽपेक्षितुं
न शक्यत इति प्रतिपादनम् ।
- १९ १२४ आनन्दमयविषयकप्रबोधवतो जीवस्य
सुक्तिशासनादानन्दमयशब्दः प्रधाने जीवे वा
न प्रवर्तत इति प्रतिपादनम् ।

सू० पृ० पं०

१९ १२५ ५ स्वमतेनाधिकरणपरिग्रहार्थमेकदेविमतदूष-
णम् ।

„ १२८ १७ स्वसंमतधिकरणानुगुण्येन सूत्राणां व्याख्या-
नम् ।

७ अन्तरधिकरणम् ।

२० १३० विषयवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं विवक्षितोपाधिमेदं
ब्रह्म उपास्यत्वेन श्रूयते उत विद्याकर्माति-
शयलब्धोक्तर्था जीव इति संदिग्ध रूपवत्त्व-
श्रुतेराधारश्रवणादैश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च पूर्वप-
क्षसमर्थनम् ।

„ १३२ ३ तद्वमोपदेशादिति सूत्रावयवव्याख्यानेन सि-
द्धान्तप्रतिपादनम् ।

„ १३३ ५ रूपवत्त्वश्रुतिलक्षणपूर्वपक्षसमर्थकप्रथमहेतु-
निराकरणम् ।

„ १३३ १२ द्वितीयहेतुनिराकरणम् ।

„ १३३ १३ तृतीयहेतुनिराकरणम् ।

२१ १३४ आदित्यशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्यस्या-
न्तर्यामिण ईश्वरस्य श्रुत्योपदेशाद्ब्रह्मण एवो-
पास्यत्वप्रतिपादनम् ।

८ आकाशाधिकरणम् ।

२२ १३४ अस्य लोकसेति छान्दोग्यवाक्ये आकाश-
पदं भूताकाशपरं ब्रह्मपरं वेति संदिग्ध पूर्व-
पक्षसमर्थनम् ।

„ १३४ ११ तल्लिङ्गादिति सूत्रस्थपदव्याख्यानेन सिद्धान्त-
प्रतिपादनम् ।

„ १३७ १ प्रसिद्धिबलेन शीघ्रं बुद्ध्यारोहादिति पूर्वपक्ष-
समर्थकहेतोर्निराकरणम् ।

९ प्राणाधिकरणम् ।

२३ १३७ कतमा सा देवतेतिवाक्ये पूर्ववत्संशयनि-
र्णययोरतिदेशः ।

„ १४० ६ वृत्तिकारकृतव्याख्यानखण्डनम् ।

१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।

२४ १४० अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इति
वाक्ये आदित्यादिज्योतिरभिधीयते किंवा
परमात्मेति संदिग्ध इह पूर्ववत्तल्लिङ्गाभावा-
त्प्रसिद्धिमर्यादाश्रुतेः (अत्र कार्यस्याऽपि मर्या-
दाऽयोगाशङ्का तत्परिहारः) आधारश्रुतेः
परस्य ज्योतिषोऽध्यासात् अल्पफलश्रुतेः
पूर्ववाक्ये ब्रह्मनिर्देशाभावात् दिव आधार-
लश्रवणेन प्रत्यभिज्ञानाभावाच्च पूर्वपक्ष-
समर्थनम् ।

सू० पृ० पं०

२४ १४३ १० चरणाभिधानमिति सूत्रावयवव्याख्यानेन
ब्रह्मनिर्देश इति समाधानम् ।

„ १४४ ४ संदर्शान्यायप्रदर्शनम् ।

„ १४४ ५ प्रसिद्धेरित्यस्य निरसनम् ।

„ १४५ ४ मर्यादाश्रुत्यादीनां निरसनम् ।

२५ १४६ एकदेविमतेन सूत्रव्याख्यानम् । पूर्वस्मिन्वा-
क्ये ब्रह्मनिर्देशाभावादिति पूर्वपक्षसमर्थक-
हेतुपरिहारप्रतिज्ञा ।

„ १४६ १० प्रश्नपूर्वकं हेतुप्रदर्शनम् ।

„ १४६ ११ तावानिति मन्त्रस्य ब्रह्मप्रकाशकलाभावप्रति-
पादनम् ।

„ १४६ १४ यद्वै तद्ब्रह्मेतिमन्त्रगतब्रह्मशब्दस्य छन्दोवि-
षयत्वप्रतिपादनम् ।

„ १४७ ३ तथा चेतोऽर्पणनिगदादिति सूत्रावयवव्या-
ख्यानेन गायत्र्याख्यविकाराद्युगतस्य जग-
त्कारणस्य ब्रह्मणः सर्वशब्देन प्रतिपादना-
भिधानम् । तथाहि दर्शनमिति सूत्रशेषव्या-
ख्यानम् ।

„ १४८ १ गायत्रीशब्दस्य संख्यासामान्याद्गोप्या वृत्त्या
ब्रह्माभिधायित्वमिति मतान्तरप्रदर्शनम् ।

२६ १४९ भूतादिपादव्यपदेशादपि पूर्ववाक्ये ब्रह्मणः
प्रकृतत्वाभिधानम् ।

२७ १५० दिव आधारत्वेन मर्यादत्वेन चोपदेशाच्च
प्रत्यभिज्ञानमित्येतस्याक्षेपस्य परिहारः ।

११ प्रातर्दानाधिकरणम् ।

२८ १५० विषयवाक्यप्रदर्शनपुरःसरं प्राणशब्देन वा-
युमात्रं वा देवतात्मा वा जीवो वा परं ब्रह्म
वा गृह्यत इति चतुष्कोटिकसंशयोपपादनम् ।

„ १५२ ब्रह्मणो विज्ञेयत्वप्रतिपादनम् ।

२९ १५३ न वक्तुमात्रोपदेशादिति सूत्रावयवव्याख्या-
नेन पूर्वसूत्रसिद्धान्तं 'प्राणो ब्रह्मेति' आक्षि-
प्य देवतात्मेति द्वितीयकोटिसमर्थनम् ।

„ १५३ १४ अथात्मसंबन्धभूमाद्यसिञ्जिति सूत्रशेषव्या-
ख्यानेन ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोप-
देश इति सिद्धान्तः ।

३० १५४ देवताल्लिङ्गानां गतिप्रदर्शनम् ।

३१ १५५ जीवसुख्यप्राणलिङ्गप्रदर्शनेन प्राणशब्दस्य
ब्रह्मपरत्वाक्षेपः ।

„ १५६ २ नोपासात्रैविध्यादिति सूत्रांशव्याख्यानेन स-
माधानम् ।

„ १५६ ७ आश्रितत्वादित्यादिसूत्रशेषव्याख्यानम् ।

„ १५६ ९ जीवसुख्यप्राणलिङ्गानां ब्रह्मणि नयनम् ।

सू. ५० पं०

- ३१ १५७ ४ प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनस्यौपाधिकलप्रतिपादनम् ।
 ,, १५७ ७ वृत्तिकारमतेन नोपासनाविविध्यादित्यादिसूत्र-
 भागस्य व्याख्यानम् ।

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

- ११ १६० वृत्तसंकीर्तनपूर्वकमत्र द्वितीये पादे निर्णयार्थस्य कथनम् ।

१ सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ।

- १ १६० सर्वं खल्विदमित्यादिछान्दोग्योपनिषद्गतं वाक्यं विषयत्वेन निर्दिश्य किमिह शारीर उपास्यत्वेनोपदिश्यत आहो परं ब्रह्मेति संशयप्रदर्शनम् ।
 ,, १६१ ३ शारीर इति पूर्वपक्षस्योपपादनम् । तदर्थं सर्वमित्यादिवाक्यस्य शमविधिपरलप्रतिपादनम् ।
 ,, १६२ ३ जीवे ज्यायस्त्वयोगशङ्का तत्परिहारः । अन्ते ब्रह्मसंकीर्तनस्यापि जीवविषयलसमर्थनम् ।
 ,, १६२ ८ परमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तोपपादनम् ।
 २ १६३ श्रुत्युक्तगुणानां विवक्षितलोपपादनम् । सत्यसंकल्पलादीनां गुणानां ब्रह्मण्युपपादनम् ।
 ,, १६४ १ मनोमयत्वादिजीवलिङ्गानां ब्रह्मण्युपपादनम् ।
 ३ १६४ सत्यसंकल्पलादीनां शारीरे आज्ञेनानुपपत्तेर्ब्रह्मण उपपास्यलप्रतिपादनम् ।
 ४ १६४ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च मनोमयत्वादिगुणः शारीरो न भवतीति प्रतिपादनम् ।
 ५ १६५ शब्दविशेषात्सिद्धान्तोपपादनम् ।
 ६ १६५ ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादिस्मृतेरपि हृदि स्थस्य जीवाद्भेदप्रतिपादनम् । जीवस्य परस्माद्भेदायोगशङ्का तत्परिहारश्च ।
 ७ १६६ अर्भकौत्सत्वाणीयस्वरूपजैवल्लिङ्गद्वयस्य निरासः ।
 ८ १६७ ब्रह्मणो हार्दलेऽनिष्ठसंभोगापत्तेर्जाव एव हार्द उपास्य इत्याशङ्क्य तन्निराकरणम् ।

२ अत्राधिकरणम् ।

- ९ १६८ यस्य ब्रह्म चेति विषयवाक्यं प्रदर्शयौदनोपसेचनस्थितोऽतो अग्निर्वा जीवो वा परमात्मा चेति संदिह्य 'अनश्नन्नन्यो' इति दर्शनात्परमात्मनोऽनुत्पत्तिसंवादादिर्वा जीवो चेति पूर्वपक्षः ।

सू. ५० पं०

- ९ १६९ ४ चराचरग्रहणादिति सूत्रशेषव्याख्यानेन परमात्मेति सिद्धान्तः ।
 ,, १६९ ८ अनुत्पत्तिसंभवनिराकरणम् ।
 १० १६९ प्रकरणात्परमेश्वरस्यानुत्पत्तिप्रतिपादनम् ।

३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम् ।

- ११ १७० 'ऋतं पिबन्त्वौ' इति मन्त्रे बुद्धिजीवी निर्दिष्टानुत्पत्तिपरमात्मानाविति संदिह्य पक्षद्वयस्यानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।
 ,, १७० १३ पक्षद्वयस्याग्न्याक्षेपः ।
 ,, १७१ ३ आक्षेपनिरासेन संशयोपपादनम् ।
 ,, १७१ ७ बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति पक्षस्य समर्थनम् ।
 ,, १७२ १ पूर्वपक्षं निराकृत्य जीवपरमात्मानाविति व्यवस्थापनम् ।
 १२ १७३ अग्रे गन्तुगन्तव्यल-मन्तुगन्तव्यलविशेषणश्रवणाजीवपरमात्मानाविव गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ।
 ,, १७३ ६ प्रकरणस्यानुत्पत्तौ पृष्ठमन्त्रकलप्रतिपादनम् ।
 ,, १७३ ७ कृत्वाचिन्तया द्वांसुपपत्तेर्यादावस्य न्यायस्यातिदेशः ।
 ,, १७४ १ कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् ।
 ४ अन्तराधिकरणम् ।
 १३ १७५ य एषोऽक्षिणीति वाक्ये किं प्रतिविम्बत्माऽक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यतेऽथवा विज्ञानात्मा उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताथेव इति संदिह्य त्रयाणामपि पूर्वेषां पक्षाणां समर्थनम् ।
 ,, १७६ ८ उपपत्तेरिति सूत्रांशव्याख्यानेन परमेश्वर इति व्यवस्थापनम् ।
 १४ १७७ परस्याक्षिस्थानानुपपत्तिनिराकरणम् ।
 १५ १७८ प्रकृतानुसारपदि ब्रह्मण एव प्रत्येतव्यलम् ।
 १६ १८० ब्रह्मविद्विषयाया गतेराक्षिपुरुषविदोऽभिधा-नादक्षिस्थानस्य ब्रह्मलनिर्णयः ।
 १७ १८१ छायात्म-विज्ञानात्म-देवतात्मनात्मक्षिस्थाननिराकरणम् ।

५ अन्तर्याम्यधिकरणम् ।

- १८ १८२ यः पृथिव्यां तिष्ठन्निद्यादिवाक्ये अधिदेवतादिः कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिता श्रूयते स किं तत्तदभिमानो देवतात्मा किंवा प्राप्तागिमाचैश्वर्यः कश्चिदगो जीवो उत परमात्मा आहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्य परमात्मव्यतिरिक्तानां त्रयाणामपि पक्षाणां समर्थनम् ।
 ,, १८३ ९ तद्वर्गव्यपदेशादिति सूत्रावयवव्याख्यानेन परमात्मैवेति सिद्धान्तोपपादनम् ।

- सू० पृ० पं०
- १९ १८४ प्रधानस्यान्तर्यामिशब्दत्वाशङ्का ।
- „ १८५ ३ सूत्रव्याख्यानेन परिहारः ।
- „ १८५ ७ शारीरस्यान्तर्यामिलोपपादनेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।
- २० १८५ ३ कार्ण्वेर्माध्यन्दिनैस्यान्तर्यामिणः शारीरस्य भेदेनाधीतत्वाच्छारीरस्यान्तर्यामित्वाभावप्रतिपादनम् ।
- „ १८६ ३ शारीरपरमात्मनोस्तात्त्विकभेदाशङ्कानिरासाय द्वष्ट्वयाहुपपत्त्याशङ्का तत्परिहारश्च ।
- ६ अद्वयत्वाद्यधिकरणम् ।**
- २१ १८६ अथ परा यथेति वाक्ये अद्वैत्यादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमुत शारीर अहो परमेश्वर इति संदिग्ध प्रधानस्य तत्त्वोपपादनम् ।
- „ १८८ ७ शारीरस्य भूतयोनित्वप्रतिपादनम् ।
- „ १८८ ९ धर्मोक्तैरिति सूत्रावयवव्याख्यानेन परमेश्वर इति प्रतिपादनम् ।
- „ १८८ ११ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषस्य भूतयोनित्वविषयत्वाभावखण्डनम् ।
- „ १८९ ८ परविद्येति समाख्यया भूतयोनेर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनम् ।
- „ १९० २ ब्रह्मविद्येति समाख्यया भूतयोनेर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनम् ।
- „ १९० १० अचेतनानां दृष्टान्तत्वेनोपन्यासादिति भूतयोनिः प्रधानत्वापादकहेतोर्निराकरणम् ।
- २२ १९१ विशेषणाच्छारीरस्य भूतयोनित्वाभावप्रतिपादनम् ।
- „ १९१ ६ भेदव्यपदेशात् प्रधानस्य भूतयोनित्वाभावप्रतिपादनम् ।
- २३ १९२ दृष्टिक्लृप्तेन सूत्रव्याख्यानम् ।
- „ १९२ १६ स्वमतेन व्याख्यानम् ।
- ७ वैश्वानराधिकरणम् ।**
- २४ १९३-९४ विषयवाक्यं प्रदर्श्य तत्र वैश्वानरशब्देन किं जाठरोमिहपदिश्यते उत भूतामिरथ तदभिमानिनी देवताऽथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति संदिग्ध संदेहकारणं चाभिधाय चतुर्णामपि पूर्वपक्षाणां क्रमेणोपपादनम् ।
- „ १९६ १ साधारणशब्दविशेषादिति सूत्रावयवव्याख्यानेन परमात्मेति सिद्धान्तोपपादनम् ।
- अत्रैवायं लिङ्गान्तराभिधानं च ।
- २५ १९६ अभिरास्यं द्यौर्मूर्धेत्यादि त्रैलोक्यात्मकं परमेश्वरस्य रूपं सर्व्यमाणं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयत् वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरले गमकमिति प्रतिपादनम् ।

- सू० पृ० पं०
- २६ १९७ शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तसिद्धान्ताक्षेपः
- „ १९८ ३ 'न तथा दृष्ट्युपदेशात्' इत्यस्य ।
- „ १९८ ७ असंभवादित्यस्य ।
- „ १९८ ९ 'पुरुषमपि नैनमधीयते' इत्यस्य सूत्रावयवस्य व्याख्यानेन जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्य इति प्रथमपक्षनिराकरणम् ।
- „ १९८ १२ सूत्रे पुरुषमपीति स्थानीयस्य पुरुषविधमपीति पाठस्य व्याख्यानम् ।
- २७ १९९ भूतामिहो देवतात्मा वेति द्वितीयतृतीयपक्षनिरसनम् ।
- २८ १९९ प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां विनापि परमेश्वरस्योपास्यत्वप्रतिपादनम् ।
- २९ २०० परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुत्युपपत्तिप्रदर्शनम् ।
- ३० २०१ बादरिमतेन प्रादेशमात्रश्रुत्युपपादनम् ।
- ३१ २०१ प्रादेशमात्रश्रुतेः श्रुत्युक्तगतिप्रदर्शनम् ।
- ३२ २०२ प्रादेशमात्रश्रुतेः संपत्तिनिमित्तत्वे जाबालश्रुतिस्वादाप्रदर्शनम् ।

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ दुष्वाद्याधिकरणम् ।

- १ २०४ यस्मिन्चौरिति वाक्ये द्युप्रभृतीनामोतलवचनाद्ब्रह्म्यमानमायतनं किं ब्रह्म स्यादाहो अर्थान्तरमिति संदिग्धार्थान्तरमिति पूर्वपक्षस्योपपादनम् ।
- „ २०५ ६ सूत्रव्याख्यानेन सिद्धान्तः ।
- „ २०७ १ स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरम् ।
- „ २०६ २ पुनरर्थान्तरम् ।
- „ २०७ २ सेतुश्रुतेर्गतिप्रदर्शनम् ।
- „ २०७ सेतुशब्दस्य ज्ञानपरत्वेन व्याख्यानम् ।
- २ २०७ दुष्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृत्यलव्यपदेशाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादनम् ।
- „ २०८ ५ वाग्विसृक्तैर्विज्ञेयलव्यपदेशस्यापि तत्र हेतुत्वप्रतिपादनम् ।
- ३ २०८ प्रधानस्य वाग्यश्च दुष्वाद्यायतनलनिराकरणम् ।
- ४ २०९ विज्ञानात्मनो दुष्वाद्यायतनलनिराकरणम् ।
- ५ २०९ ज्ञेयज्ञातुभावरूपभेदव्यपदेशादपि विज्ञानात्मनो दुष्वाद्यायतनलप्रतिषेधः ।
- ६ २०९ तत्रैव प्रकरणस्य हेतुत्वप्रतिपादनम् ।
- ७ २०९ दुष्वाद्यायतनं प्रकृत्य द्वाष्ट्युपगो इत्यत्र स्थित्वाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोः पृथग्रहणादपि

स० पृ० पं०

- विज्ञानात्मनो न द्युभ्वाद्यायतनत्वमिति प्रति-
पादनम् ।
- ७ २१० ८ द्रष्टुपणेत्यत्र पैङ्गुपानिषत्कृतव्याख्यान-
सत्त्वक्षेत्रज्ञानुच्येते तस्मिन्पक्षे व्याख्यानम् ।
- ८ २११ २ भूमाधिकरणम् ।
- भूमा लेवेति छान्दोग्यवाक्ये भूमा प्राण
उत परमात्मेति संदिह्य संशयबीजप्रदर्श-
नम् ।
- २ २१२ ३ पूर्वपक्षसमर्थनम् ।
- २ २१२ ४ प्राणो भूमेतिपक्षे भूमलक्षणविरोधाशङ्का
तत्परिहारश्च ।
- २ २१३ ३ सुखलामृतत्वश्रुतीनामस्मिन्पक्षे निर्वहप्रद-
र्शनम् ।
- २ २१३ ७ प्रकरणविरोधाक्षेपस्तत्परिहारश्च ।
- २ २१३ १२ संप्रसादादश्रुपदेशादिति सूत्रावयवव्याख्या-
नेन परमानैवेह भूमेति सिद्धान्तोपपादनम् ।
- २ २१६ १ भूमि श्रूयमाणानां धर्माणां परमात्मनुपप-
त्तिप्रदर्शनम् ।
- २ २१६ ११ भूमेः लक्षणस्य सुखलामृतत्वयोश्च प्राणोऽयो-
गप्रदर्शनम् ।
- ३ अक्षराधिकरणम् ।
- १० २१७ १ कस्मिन् खल्वाकाश इति वाक्ये अक्षरश-
ब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति
संदिह्य वर्ण इति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।
- २ २१८ २ अम्बरान्तवृत्तेरित्यस्य व्याख्यान-
ेन परमेश्वर इति सिद्धान्तः ।
- ११ २१८ १ अम्बरान्तवृत्तिः प्रधानवादिनोऽप्युपपद्यत
इत्याशङ्कानिराकरणम् ।
- १२ २१९ १ अम्बरान्तधरणस्याक्षरस्य वर्ण-प्रधान-अ-
व्याकृतत्वस्य श्रुत्या व्यावर्तनादक्षरं ब्रह्मेति
प्रतिपादनम् ।
- ४ ईशक्तिर्माधिकरणम् ।
- १३ २१९ १ यः पुनरेतमिति वाक्ये किं परं ब्रह्माभिध्या-
तव्यमुच्यत आहोस्तिदपरमिति संदिह्यापर-
मिति पूर्वपक्षोपपादनम् ।
- २ २२० ७ सूत्रव्याख्यान-
ेन परमिति सिद्धान्तोपपादनम् ।
- २ २२१ ५ देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वादिति
पूर्वपक्षहेतोर्निराकरणम् ।
- (५ दहराधिकरणम् ।)
- १४ २२२ १ अथ यदिदमस्मिन्निति वाक्ये यो दहरो
पुण्यरीकै दहराकाशः श्रुतः स किं भूताका-

स० पृ० पं०

- शोऽथवा विज्ञानात्माऽथवा परमात्मेति
संशयः संशयहेतोः प्रतिपादनम् ।
- १४ २२३ ५ भूताकाश इति पक्षस्य समर्थनम् ।
- २ २२३ ८ जीव इति पक्षस्य समर्थनम् ।
- २ २२४ ४ अथवा भूताकाश एव दहराकाशोऽस्तु दहरा-
काशान्तःस्थस्य ध्वयलेनोपादानादिति पक्षा-
न्तरम् ।
- २ २२४ ६ उत्तरेभ्य इति सूत्रावयवव्याख्यान-
ेन दहरा-
काशपदेन भूताकाशग्रहणासंभवप्रदर्शनम् ।
- २ २२५ १२ जीवपक्षस्य निरसनम् ।
- २ २२६ १२ दहराकाशान्तःस्थस्य ध्वयलेनोपादानादित्य-
स्य निरसनम् ।
- १५ २२७ १ पूर्वसूत्रे उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं तेषूत्तर-
हेतुषु गतिशब्दयोः प्रदर्शनम् ।
- १६ २२९ ३ सर्वजगद्धारणस्य परमात्मलिङ्गस्य दहरे
दर्शनाद्विहरस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनम् ।
- १७ २२९ १ आकाशशब्दस्य परमात्मनि प्रसिद्धत्वादपि
'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति परमेश्वर
एवोच्यत इति प्रतिपादनम् ।
- १८ २३० १ वाक्यशेषे जीवस्यापि परमार्थादहरोऽस्मि-
न्नन्तराकाश इत्यत्र जीव उच्यत इत्याशङ्का-
निराकरणम् ।
- १९ २३१ १ जीवाशङ्कायाः प्राजापत्यवाक्यात्पुनः ससु-
त्थानम् ।
- २ २३२ ४ 'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति सूत्रावयवव्याख्या-
नेन सिद्धान्तनिरूपणम् ।
- २ २३४ ११ स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरित्यत्र विरोधाशङ्का ।
- २ २३५ ५ पूर्वाशङ्कापरिहारः ।
- २ २३६ ३ श्रुत्यर्थस्याविरुद्धतया आविर्भूतस्वरूपसिद्धि-
सूत्रशेषस्य युक्तत्वप्रतिपादनम् ।
- २ २३६ ५ प्रजापतिवाक्यसंदर्भपर्यालोचनयापि भेदस्य
मिथ्यात्वप्रतिपादनम् ।
- २ २३७ १ श्रुतेरेकदेशिव्याख्यानम् ।
- २ २३७ ११ तन्निर्सनम् ।
- २ २३८ १ मतान्तरसुपन्यस्य तत्र शारीरकशास्त्रस्यैवो-
त्तरत्वाभिधानम् ।
- २ २३८ ३ शारीरकस्यार्थस्य संक्षेपेण कथनम् ।
- २० २३९ १ जीवपरामर्शस्य गतिप्रदर्शनम् ।
- २१ २३९ १ दहरशब्दाद्व्यमानमल्पत्वं जीवस्यावकल्पत
इत्युक्तस्य परिहारः ।
- ६ अनुकृत्यधिकरणम् ।
- २२ २४० १ त तत्र सूर्य इति शुद्धवाक्ये तच्छब्दे-

सू० पृ० पं०

- पातः किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति
संदिह्य तेजोधातुरिति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।
- २२ २४१ १ सूत्रव्याख्यानं प्राज्ञ इति सिद्धान्तोपपादनम् ।
- २४२ दार्शितमापहृक्यश्रुतिगतसर्वशब्दस्यार्थान्तर-
मादाय व्याख्यानम् ।
- २४२ ७ न तत्रेति सतिसप्तमीति पक्षनिरसनम् ।
- २३ २४३ गिजध्याहारेण ब्रह्मणः सूर्याद्यविषयले श्रु-
त्युक्ते स्मृतौः प्रमाणत्वेनोपन्यासः ।
- ७ प्रसिद्धाधिकरणम् ।
- २४ २४३ अहुष्टमात्र इति काठकवाक्ये श्रूयमाणोऽहुष्ट-
मात्रः पुरुषः किं विज्ञानात्मा किंवा परमा-
त्मेति संदिह्य परिमाणोपदेशात्स्मृतिसंवा-
दाच्च जीव इति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।
- २४ २४४ ५ सूत्रव्याख्यानं परमात्मेति सिद्धान्तप्रति-
पादनम् ।
- २५ २४५ परिमाणोपदेशोपपत्तिप्रदर्शनम् ।
- २६ २४६ २ पूर्वपक्षबीजनिरसनम् ।
- ८ देवताधिकरणम् ।
- २६ २४६ संगतिप्रदर्शनपूर्वकं देवादीनामप्यसि ब्रह्म-
ज्ञानाधिकार इति सिद्धान्तमुपन्यस्य संभवा-
दित्यस्य व्याख्यानं तत्समर्थनम् ।
- २४८ २ कर्मानधिकारकारणस्य ब्रह्मविद्यानधिकार-
कारणलोपपादनम् ।
- २७ २४८ देवादीनां विग्रहवत्त्वे कर्मणि विरोधाशङ्का ।
- २४८ ११ अनेकप्रतिपत्तेरिति सूत्रावयवव्याख्यानं
परिहारः ।
- २४९ दर्शनादिति सूत्रावयवव्याख्यानोक्तप्रतिपत्तौ
हेतुप्रदर्शनम् ।
- २५० ५ अनेकप्रतिपत्तिप्रदस्य अनेकेषु युगपदङ्गभाव-
गमनपरतया व्याख्यानम् ।
- २६ २५० देवताया विग्रहवत्त्वे वैदिके शब्दे प्रामाण्य-
विरोधाशङ्का ।
- २५१ ५ नातः प्रभवदित्यस्य व्याख्यानं परिहारः ।
- २५२ ४ इन्द्रादिपदानामुपनिमित्तलक्षणम् ।
- २५२ ६ जगतो ब्रह्मप्रभवत्वतः शब्दप्रभवत्वस्य वैल-
क्षण्यप्रतिपादनम् ।
- २५२ ८ प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यस्य व्याख्यानं ज-
गत्तः शब्दप्रभवत्वे मानप्रदर्शनम् ।
- २५३ ७ प्रत्यक्षानुमानशब्दयोः प्रमाणविभाजकोपा-
ध्यवच्छिन्नपरतया व्याख्यानम् ।
- २५३ ११ जगतः शब्दप्रभवत्वमाक्षिप्य शब्दस्वरूपनि-
रूपणम् । स्फोटवादिमतनिरूपणम् । वर्ण-
पक्षे दोषाः ।

सू० पृ० पं०

- २८ २५५ ७ वर्णा एव तु शब्द इति सिद्धान्तोपपादनम् ।
- २९ २६० वेदनित्यलट्टीकरणम् ।
- ३० २६१ महाप्रलये जगतो निर्लेपप्रलयाच्छब्दार्थसं-
बन्धस्यानित्यत्वाशङ्का ।
- २६१ ५ समानानामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधः ।
- ३१ २६५ सधादिध्वसंभवाद्ब्रह्मविद्यायां देवादीनां ना-
धिकार इति जैमिनिः ।
- ३२ २६७ विग्रहाभावाच्चानधिकारो देवानाम् ।
- ३३ २६८ बादरायणो भावमधिकारस्य देवादीनां म-
न्यते ।
- विग्रहाभावादित्येतस्य निरसनम् ।
- २ अपशब्दाधिकरणम् ।
- ३४ २७४ संगतिप्रदर्शनपूर्वकमधिकरणतात्पर्यमुक्त्वा
शब्दस्य विद्यायामधिकारोऽस्तीति पूर्वपक्षस-
मर्थनम् ।
- २७५ ७ न शब्दस्याधिकार इति सूत्राद्वहिरैव सिद्धान्तः ।
- २७६ ६ संवर्गविद्यायां ह्यश्रूयोः शब्दशब्देन परामर्शा-
दित्येतस्य पूर्वपक्षबीजस्य सूत्रव्याख्यानं
शब्दशब्दस्य यौनिकलप्रदर्शनेन च निरसनम् ।
- ३५ २७८ प्रकरणनिरूपणादिना ज्ञानश्रुतेर्जातिशुद्ध्य-
निराकरणम् ।
- ३६ २७९ विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शा-
च्छब्दस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारविधानम् ।
- ३७ २८० शब्दत्वाभावे विद्योतिरे उपनयनेऽनुशासने च
प्रवृत्तिप्रदर्शनेन शब्दस्य विद्यायामनधिकार-
प्रतिपादनम् ।
- ३८ २८० श्रवणादिप्रतिषेधादप्यनधिकार इति अति-
पादनम् ।
- १० कम्पनाधिकरणम् ।
- ३९ २८१ यद्विदं किंचेति वाक्ये श्रूयमाणः प्राणो व-
ज्रश्च क इति जिज्ञासायां क्रमेण वायुरासनि-
श्चेति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।
- २८२ ८ पूर्वोक्तारत्नोचनाद्ब्रह्मेतिसिद्धान्तसमर्थनम् ।
प्राणवज्रशब्दयोर्ब्रह्मणि योगप्रदर्शनं च ।
- ११ ज्योतिरधिकरणम् ।
- ४० २८३ एष संप्रसाद इतिवाक्ये ज्योतिःशब्दं तेज
उत परं ब्रह्मेति संशय्य तेज इति पूर्वपक्ष-
समर्थनम् ।
- २८४ ७ दर्शनादिति सूत्रावयवव्याख्यानं ब्रह्मेति
सिद्धान्तोपपादनम् ।
- १२ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ।
- ४१ २८६ आकाशो वै नामेति वाक्ये आकाशशब्दं

सू० पृ० पं०

- भूताकाशं ब्रह्म वेति संदिग्धं भूताकाश इति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।
 ४१ २८६ ७ अर्थान्तरस्यादिव्यपदेशादित्येतादृश्याख्याय परं ब्रह्मेति सिद्धान्तोपपादनम् ।
 १३ सुषुप्त्युत्कान्त्यधिकरणम् ।
 ४२ २८७ बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम आत्मेत्युप-
 कैम्य भूयानामविषयः प्रपञ्चः कृतः । तर्हि
 संसारिरूपपाठ्यान्तरं वाक्यसुतासंसारिरूप-
 रूपप्रतिपादनपरमिति संशयः संसारिरूप-
 प्रमात्रविषयमिति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।
 १२८८ ५ व्यपदेशादिति पूर्वसूत्रतोऽनुषज्य सूत्रव्या-
 ख्यानानेन परमेश्वरोपदेशपरमिति सिद्धान्तः ।
 २८९ १ पूर्वपक्षधीजनिरसनम् ।
 ४३ २८९ असंसारिरूपभावप्रतिपादनपरैः संसारिरूपभा-
 वप्रतिषेधपरैश्च शब्दैरसंसारिरूपप्रतिपाद-
 नपरलोपपादनम् ।

अथवा

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१ आनुमानिकाधिकरणम् ।

- १ २९१ १ वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं 'महत्तः परमव्यक्तम्' इति
 काठकथुतो महदादीनां श्रवणात् प्रधानस्या-
 शब्दलक्षणोपपत्त्युपपादनम् ।
 २९२ ५ काठकथुल्यन्तर्गतत्वकशब्दस्य प्रधानपरल-
 निरासः ।
 २९३ ५ शरीररूपकवित्युत्पत्तिरिति सूत्रावयवव्या-
 ख्यानानेन अव्यक्तशब्दस्य शरीरपरत्वप्रतिपा-
 दनम् ।
 २९४ ६ शरीरोद्भिदु रथादिरूपकल्पनायाः प्रयोजन-
 प्रदर्शनम् ।
 २९५ ८ काठकग्रन्थस्यैकतात्पर्यं लिङ्गप्रदर्शनम् ।
 २ २९६ १ स्थूलशरीरारम्भकस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्ता-
 क्खरीरेऽव्यक्तपदार्थत्वप्रतिपादनम् ।
 ३ २९६ १ जीवात्मकस्यानभिव्यक्तारम्भरूपस्य प्रागव-
 स्थस्य जगतोऽभ्युपगमे प्रधानवादप्रसङ्गोप-
 पादनम् ।
 २९७ १ उक्तार्थं प्रागवस्थायामविद्याशक्तिमायादिप-
 दवाच्यत्वस्य तत्त्वान्यत्वाभावस्य च प्रदर्श-
 नेनान्यत्वाकृतवादस्य प्रधानवादाद्रेडप्रतिपाद-
 नम् ।
 २९८ ६ सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृतसंमतार्थप्रदर्शनम् ।
 २९८ ११ तत्त्वग्रन्थम् ।
 ४ २९९ १ अत्राव्यक्तस्य ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन वातुक्ता-

सू० पृ० पं०

- त्सांख्यैकोक्तत्वादयमव्यक्तशब्दो न सांख्या-
 भिमतप्रधानपर इति प्रतिपादनम् ।
 ५ ३०० १ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धलोपपादनम् ।
 ३०० ११ अवशब्दस्पर्शमिति वाक्ये निचाय्यत्वेन
 श्रूयमाणस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनेन ज्ञेयत्वावच-
 नासिद्धिनिरसनम् ।
 ६ ३०१ १ कठवल्लीषु अभिजीवपरमात्मनां त्रयाणामेव
 वरप्रदानसामर्थ्यात्, वक्तव्यत्वेनोपन्यासा-
 त्प्रधानस्य नाव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वेति
 प्रतिज्ञायाऽभ्यादित्रितयविषयकप्रश्नप्रतिवचन-
 प्रदर्शनम् ।
 ३०२ १ जीवपरमात्मविषयकप्रश्नयोरुक्ते सूत्रविरो-
 धाशङ्का ।
 ३०२ ४ भेदे वरप्रदानान्तर्भावोऽपि प्रश्न इव प्रधाना-
 ख्यानमप्युद्दिष्टमिच्छाक्षेपः ।
 ३०२ ६ वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्यभेदेनैक
 एव प्रश्नः । सूत्रे त्वास्तवभेदाभिप्रायमिति
 परिहारः ।
 ७ ३०४ १ सांख्यप्रसिद्धैवैदिकप्रतिष्ठा विरोधादव्यक्त-
 शब्दो वैदिके प्रयोगे न प्रधानमभिधातुमर्ह-
 तीति प्रतिपादनम् ।
 २ चमसाधिकरणम् ।
 ८ ३०५ १ अजामेकामित्यादिमन्त्रेऽवगम्यमानत्वात्प्रा-
 नस्याशब्दत्वमसिद्धमिच्छाक्षेपः ।
 ३०६ ७ सूत्रोक्तचमसद्वन्तनात्र प्रधानमेवाभिप्रेत-
 मिति नियन्तुमशक्यमिति प्रतिपादनम् ।
 ३०७ १ उत्तरसूत्रावतरणम् ।
 ३०७ १ इयमजा चतुर्विधभूतग्रामप्रकृतिभूतत्रयल-
 क्षणा प्रतिपत्तया, शास्त्रान्तरे तेषामेव रो-
 हित्वादिरूपताख्यानादिति प्रतिपादनम् ।
 ३०७ १ मायाप्रकरणद्विप अजामन्त्रे न प्रधानान्नान-
 मिति प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रावतरणम् ।
 १० ३०८ १ नायमजाशब्दस्येवोपलक्षणायामवान्तरप्र-
 कृतौ जातिनिमित्तो नापि यौगिकः, किंतु
 रूपककृत्युपदेशोऽयमिति प्रतिपादनम् ।
 ३०९ २ मन्त्रादिवदित्यादिशुभावयवव्याख्यानम् ।

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।

- ११ ३०९ १ 'यस्यिन्पञ्च पञ्चजनाः' इति वाक्ये पञ्चसं-
 ख्याविषयापरपञ्चसंख्याश्रवणेन पञ्चविंशति-
 संख्याप्रतीतेः सांख्यसंख्यातत्पञ्चविंशतित-
 त्तोपसंग्रहात्प्रधानस्य श्रुतिमत्त्वमिति पूर्व-
 पक्षः ।

सू० पृ० पं०

- ११ ३१० ४ नानाभावादिति सूत्रावयवव्याख्यानम्-तत्त्वानां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्माभावात्पञ्च पञ्च संख्यानिवेशासंभवप्रतिपादनम् ।
- ११ ३११ २ अवयवद्वारेण पञ्चविंशतिसंख्या लक्ष्यत इति मतनिरसनम् ।
- ११ ३१२ ३ संख्यान्तरानाकाङ्क्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां पूर्वपक्षनिरसनम् ।
- ११ ३१३ २ पञ्चपञ्चजनशब्दस्य अतिरेकादिति सूत्रावयवव्याख्यानम् पञ्चविंशतितत्त्ववाचकलनिरासः ।
- ११ ३१३ ९ पञ्चपञ्चजनशब्दस्य रूढलप्रतिपादनम् ।
- १२ ३१४ प्राणादीनां पञ्चजनपदप्रतिपाद्यत्वप्रतिपादनम् ।
- १२ ३१५ एकदेशितद्वयप्रदर्शनम् ।
- १३ ३१६ कण्ठानां ज्योतिषा पञ्चसंख्यापूर्तिरिति प्रतिपादनम् ।

४ कारणत्वाधिकरणम् ।

- १४ ३१६-१७ वृत्तकीर्तनपूर्वकं ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां परस्परविरोधादाक्षिप्य कारणान्तरं परिग्रहीतव्यमिति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।
- १४ ३१८ १० कार्यविषयक विगाने सत्यपि कारणनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वान्न ब्रह्मणः कारणत्वे विरोध इति सिद्धान्तप्रतिपादनम् ।
- १५ ३२० असद्वा इदमप्र इत्यादिकारणविषयविगानस्य परिहारः ।

५ बालाक्यधिकरणम् ।

- १६ ३२२ यो वै बालाक इत्यादि कौपीतकिवाक्ये किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति संशय्य प्राणपक्षसमर्थनम् ।
- १६ ३२३ ५ जीवपक्षसमर्थनम् ।
- १६ ३२४ ४ परमेश्वर एवेति सिद्धान्तोपपादनम् ।
- १६ ३२५ १ यस्य वैतत्वमेति वाक्ये कर्मपदस्य जगद्वाचितावधारणम् ।
- १६ ३२५ ९ जगत्कर्तृत्वमिधानस्य प्रयोजनप्रदर्शनम् ।
- १७ ३२६ पूर्वपक्षजीजस्य प्रतर्दनन्यायेन निरासः ।
- १७ ३२६ १२ प्रतर्दनाधिकरणेनास्य गतार्थत्वाशङ्का तत्तिरासश्च ।
- १८ ३२६-२७ जीवव्यतिरिक्तविषयकप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थलप्रतिपादनम् ।

सू० पृ० पं०

- १८ ३२७ १० बाजसनेयिनां बालाक्य जातशत्रुसंवादगतपरमात्मप्रतिपादकवाक्यप्रदर्शनम् ।

६ वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

- १९ ३२८ न वा अरे पत्युः कामायेति वाक्ये द्रष्टव्यत्वेन विज्ञानात्मा उपदिश्यत उत परमात्मेति संदिग्ध संशयकारणं चोक्त्वा विज्ञानात्मोपदेश इति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।
- १९ ३३० ४ वाक्यान्वयादिति सूत्रव्याख्यानम् परमात्मोपदेश इति सिद्धान्तः ।
- २० ३३१ आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयति विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमिति प्रतिपादनम् ।
- २१ ३३१ जीवः परमात्मनोऽख्यन्तं भिन्नोऽपि ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संश्रयः परमात्मनैक्यमापद्यतेऽत उपपन्नभेदेनोपक्रमणमित्यौल्लोमिततत्प्रदर्शनम् ।
- २२ ३३२ जीव आत्मनो नान्यो नापि तद्विकारः, किलात्मैवाविद्याकल्पितावच्छेद इति काशङ्करस्त्वमतोपपादनम् ।
- २२ ३३२ १३ दर्शितमतत्रयं निम्नं युक्तायुक्तविचारः ।
- २२ ३३३ ७ द्वितीयपूर्वपक्षजीवनिरासपरतया त्रिसूत्रीयोजना ।
- २२ ३३४ एतेभ्यो भूतेभ्य इति श्रुतानुपपत्त्युच्छेदाद्युक्तौ नामेदं इत्याक्षेपपरिहारः ।
- २२ ३३४ १६ कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहारादिति तृतीयवीजपरिहारः । काशङ्करीयमतस्य श्रुतिस्मृतिमत्त्वप्रदर्शनम् ।

७ प्रकृत्यधिकरणम् ।

- २३ ३३७ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रकृतित्वरूपसुत निमित्तत्वमिति संदिग्ध निमित्तत्वमेवेति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।
- २३ ३३९ २ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रावयवव्याख्यानम् प्रकृतित्वसाधनम् ।
- २४ ३४० ३ पञ्चमीश्रुत्यापि प्रकृतित्वसाधनम् ।
- २४ ३४० ५ निमित्तत्वसाधनम् ।
- २४ ३४० अभिधोपदेशात्प्रकृतित्वप्रतिपादनम् ।
- २५ ३४० साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादाय प्रभवप्रत्ययान्नादापि ब्रह्मणः प्रकृतित्वमिति प्रतिपादनम् ।
- २६ ३४१ कर्तृत्वकर्मत्वदर्शनादात्मनः प्रकृतित्वस्य निमित्तत्वस्य च प्रतिपादनम् ।
- २७ ३४१ ११ परिमाणादित्यस्यावच्छेद्य व्याख्यानम् ।
- २७ ३४२ योनिलेन पाठादपि प्रकृतित्वसाधनं पूर्वपक्षोक्तानुमानद्वयं च ।

सू० पृ० पं०

८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।

- २८ ३४३ अण्वादिकारणवादानां प्रधानकारणवादिन-
राकरणेन प्रधानमल्लनिराकरणन्यायेन निरा-
कृतत्वबोधनम् ।
इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ स्मृत्यधिकरणम् ।

- ३४५ वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः संगतिप्रदर्श-
नाय संक्षेपतत्तात्पर्यार्थकधनम् ।
१ ३४६ कपिलादिस्मृतीनां मोक्षसाधनप्रकाशकला-
भावे आनर्थक्यपातात्तदविरोधेन वेदान्ता
व्याख्यातव्या इति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।
३४६ १३ पूर्वपक्षस्यायुक्तालाशङ्का तत्परिहारश्च ।
३४७ ७ नान्यस्मृतीत्यादिस्मृतिशेषव्याख्यानेन स्मृती-
नामविगताच्छ्रुत एवार्थ आस्थेय इति
प्रतिपादनम् ।
३४८ ९ कपिलादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूललाशङ्का तत्ति-
राकरणं च ।
३४९ ८ श्रुतिः कपिलादीनां ज्ञानातिशयं बोधयति
तत्कथं तेषां वचनमप्रमाणमित्याशङ्कानिरा-
करणम् ।
३५० २ मन्वादीनां श्रौतत्वप्रदर्शनम् ।
३५० ६ उक्तैर्धे मद्भारतसंमतिप्रदर्शनम् ।
३५० ११ मनुस्मृतेः श्रुतिस्त्वंवाद्प्रदर्शनम् । उपसं-
हारश्च ।
३५१ महदादीनामलोकेनैव प्रसिद्धत्वात् सांख्यस्मृ-
तेरनवकल्पनप्रदर्शनम् ।

२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ।

- ३ ३५१ औपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात्संवादाहु-
ल्याच्च वेदेन योगस्मृतिः प्रामाण्यमिति पूर्व-
पक्षः ।
३५२ ३ येनांशेन न विरुध्यते तत्रेष्टं प्रामाण्यं नान्य-
त्रेति सिद्धान्तः ।

३ विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

- ४ ३५४ पूर्वपक्षेऽनवकाशलाक्षेपसमाधी ।
३५६ १ 'न विलक्षणत्वादस्य' इति सूत्रावयवव्या-
ख्यानेन जगतोऽब्रह्मप्रकृतिकत्वरूपपूर्वपक्ष-
समर्थनम् ।
३५७ २ चेतनकारणश्रवणबलाज्जातचेतनलोपप्रेक्षा ।

सू० पृ० पं०

- ४ ३५७ ११ तथात्वं च शब्दादित्यस्य व्याख्यानेन जग-
तोऽचेतनलोपपादनम् ।
३५८ १३ अचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां चेतन-
त्वप्रदर्शकश्रुतीनामुपन्यासेनोत्तरसूत्रावतर-
णम् ।
५ ३५८ दर्शितश्रुतीनां मृदादीनां वागादीनां वा न
साक्षाच्चैतन्याभिधायकत्वं कित्वं तत्तदभि-
मानिदेवताव्यपदेश इत्येतस्योपपादनेन
जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वं व्यवस्थाप्याब्रह्मप्रकृ-
तिकत्वरूपपूर्वपक्षोपसंहारः ।
६ ३५९ विलक्षणत्वादिति हेतौ व्यभिचारीद्वयान्वयम् ।
३५९ १४ प्रकृतिविकारभावे सारूप्यं हेतुरिति पूर्वप-
क्षमभिप्रायं गृहीत्वा तस्याप्रासंगिकत्वप्रदर्शनम् ।
३५९ १७ विलक्षणत्वहेतोर्लिङ्गा विकल्पस्य दूषणम् ।
३६० ६ ब्रह्मणि परिनिष्पन्नोपि प्रमाणान्तरानवकाशो-
पपादनम् ।
३६१ १६ मननविधानाद्ब्रह्मणस्तर्कविषयत्वमित्याक्षेपनि-
रासः ।
३६१ ६ विभागश्रुतिविरोधपरिहारः ।
३६२ ७ अस्तकार्यवादपरिहारः ।
३६३ ८ जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावविषयकोपनिषद-
र्शने चतुर्विधसूत्रव्याख्यानेनासामञ्जस्यप्रद-
र्शनम् ।
३६३ प्रथमाऽसामञ्जस्यपरिहारः ।
३६५ ४ द्वितीयासामञ्जस्यपरिहारः ।
३६५ ११ तृतीयस्य परिहारः ।
३६५ १२ चतुर्थस्य परिहारः ।
३६६ नैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षसाधारणत्वप्रतिपा-
दनम् ।
३६६ निरागमानां तर्कानामप्रतिष्ठितलोपपादनम् ।
३६७ ६ प्रतिष्ठितकर्तृत्वमवप्रदर्शनम् ।
३६८ ५ एवमप्यनिर्देशप्रसङ्ग इति सूत्रावयवव्या-
ख्यानेनागमासुरितकवचनेन जगतो ब्रह्मप्र-
कृतिकत्वव्यवस्थापनम् ।

४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।

- १२ ३६९ मन्वादभिः किष्टैरपरिग्रहीतानामण्वादिवा-
दानां प्रधानकारणवादनिराकरणकारणातिदे-
शेन निराकरणम् ।
५ भोक्तापस्थ्यधिकरणम् ।
१३ ३७१ प्रमाणान्तरसिद्धभोक्तृभोग्यविभागवाचकत्वं
श्रुतेरयुक्तमित्याक्षेप्य परिणामदृष्टान्तेन
तत्तिरासः ।

सू० पृ० पं०

६ आरम्भणाधिकरणम् ।

- १४ ३७२ सूत्रं व्याख्याय पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षस्य विव-
र्ताश्रयणेन परमसमाधानम् ।
- ३७४ ५ अनेकान्तवादोत्थापनम् ।
- ३७५ ३ तच्चिरसनम् ।
- ३७६ ८ एकलैकान्ताभ्युपगमे लौकिकप्रमाणव्याधा-
तापादनम् । मोक्षशास्त्रस्यानृतत्वेन तद्बोधि-
तात्मैकलस्यासत्त्वलापत्तिश्च ।
- ३७७ ३ प्रमाणानां प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्त्वलोप-
पादनम् ।
- ३७७ ९ मोक्षशास्त्रानृतत्वापादितस्यात्मैकलानृतत्वस्य
निरासः ।
- ३८० ५ अनेकलस्य श्रौतत्वात्तत्त्विकत्वाशङ्का तच्चि-
रासश्च ।
- ३८१ ९ सूत्रस्य श्रुतिप्रतिज्ञाभ्यां विरोधाशङ्का तच्चि-
रासश्च ।
- ३८३ १५ कारणसत्त्वे एव कार्यस्योपलम्भात्कार्यस्य
कारणानन्यत्वप्रतिपादनम् ।
- ३८४ ४ भावाच्चेति पक्षमन्यन्तपाठपक्षे सूत्रव्याख्या-
नम् ।
- ३८५ १६ उत्पत्तेः आह्वरणात्मना कार्यस्य सत्त्वश्रव-
णात्तदनन्यत्वप्रतिपादनम् ।
- ३८६ १७ असदेवैदमित्यादिश्रवणात्प्रागुक्तकार्यसत्त्व-
माक्षिप्य तच्चिरासः ।
- ३८६ १८ कार्यस्य कारणानन्यत्वावगमकयुक्तिप्रदर्शनम्
- ३८७ ७ समवायदूषणम् ।
- ३८८ २ अवयविनोऽवयवव्यतिरेकलनिराकरणम् ।
- ३८९ ५ असत्कार्यवादे उत्पत्तैरकर्तृलनिरात्मकत्वयो-
रापत्तिः ।
- ३९० ११ सिद्धान्ते कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वोपपादनम् ।
- ३९१ ११ असत्कार्यवादमिते कारकव्यापारस्य निर्वि-
षयलापत्तिः ।
- ३९२ ५ शब्दान्तरात्कार्यस्य कारणानन्यलोपपादनम्
- ३९३ ११ संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेन कार्यस्य कारणा-
नन्यत्वप्रतिपादनम् ।
- ३९३ २० कार्यस्योपादानाद्भेदसाधक-भिन्नकार्यकरल-
हेतौ प्राणान्तर्भावेन व्यभिचारं दर्शयित्वा
जगतो ब्रह्मानन्यलोपपादनम् ।

७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।

- ३९३ २१ शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वव्यपदेशादित्तिकियाद्यद-
र्शनाच्च चेतनकारणवादाक्षेपः ।
- ३९४ २२ जीवेश्वरयोः कल्पितभेदाङ्गीकाराच्च हिताकर-
णादिदोषप्रसक्तिरिति सिद्धान्तप्रतिपादनम् ।

सू० पृ० पं०

- ३३ ३९५ जीवप्राज्ञपृथक्त्वस्यास्मादिवदुपपादनम् ।

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

- ३४ ३९६ अद्वितीयस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानुपपत्त्या-
शङ्का ।
- ३९६ ७ क्षीरादिवद्विचित्रपरिणामोपपत्तिप्रदर्शनेन
तच्चिरासः ।
- ३९७ २५ दृष्टान्तवैषम्याच्चेतनकरणत्वाक्षेपः ।
- ३९७ १० देवादिदृष्टान्तेन तच्चिरासः ।
- ३९८ १ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसमानत्वाक्षेपः ।
- ३९८ ७ कुल्लादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षित-
त्वेन निरासः ।

९ कृत्स्नप्रसत्त्यधिकरणम् ।

- ३९ ३९८ ब्रह्मणो निरवयवत्वात्क्षीरादिवत्परिणामः कृ-
त्स्नस्य प्राप्नोतीति परिणामपक्षानुपपत्तिप्रद-
र्शनम् ।
- ३९९ २७ ब्रह्मणो जगज्जन्मादिवद्विकारव्यतिरेकेणापि
ब्रह्मणोऽवस्थानश्रवणाच्छब्दप्रमाणकत्वाच्च
नास्तपक्षे कश्चिदोष इति प्रतिपादनम् ।
- ४०० १४ शब्दस्य विरुद्धार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादेकदेशि-
व्याख्यानाक्षेपः ।
- ४०१ ५ विवर्तवादसाश्रित्य तत्परिहारः ।
- ४०१ २८ ब्रह्मणि स्वरूपानुपमदैर्नानेकाकारा सृष्टिर्भव-
तीति प्रतिपाद्य भाषावादस्फुटीकरणम् ।
- ४०२ २९ कृत्स्नप्रसत्त्यादिदोषाणां परपक्षेऽपि समान-
त्वप्रदर्शनम् ।

१० सर्वोपेताधिकरणम् ।

- ४०३ ३० ब्रह्मणः पूर्वदर्शितविचित्रशक्तिमत्त्वे प्रमाण-
श्रुत्युपन्यासः ।
- ४०४ ३१ 'अकरणमश्रोत्रम्' इत्यादिशालेण परस्या
देवतायाः विकरणत्वशासनात्सर्वशक्तियोगा-
सम्बन्धोपपादनम् ।
- ४०४ ८ तत्परिहारः ।

११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।

- ४०५ ३२ परमात्मन आत्मप्रयोजनभावजाज्जगत्कर्तृत्वा-
नर्हत्तया जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिक्षेपः ।
- ४०५ ३३ प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः शास्त्रप्रेक्षासद्विक्रियायु प्रयो-
जनव्यभिचारदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने
प्रवृत्तिर्नानुपपद्येति प्रदर्शनम् ।

१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ।

- ४०७ ३४ वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगादीश्वरस्य जगज्जन्मादि-
हेतुत्वाक्षेपः ।
- ४०७ १० सत्यमानप्राणिधर्माधर्मासापेक्षत्वादीश्वरस्य न
वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिरिति तच्चिरासः ।

सू० पृ० पं०

- ३४ ४०८ सापेक्षे मानप्रदर्शनम् ।
 ३५ ४०८ सृष्टेः प्राक्भणोऽभावादायसृष्टेस्तुल्यत्वापत्तिः
 ४०९ १ संसारस्यानादित्वात्तत्रि रासः ।
 ३६ उपपत्तिसहितश्रुतिस्मृतिभ्यां संसारस्याना-
 दित्वसाधनम् ।

१३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ।

- ३७ ४१० स्वपक्षपरिग्रहप्रधानप्रकरणोपसंहारः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः २

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।

- १ ४१२ अस्व द्वितीयपादस्य सांख्यादिदर्शननिराक-
 रणरूपप्रयोजनप्रदर्शनम् ।
 ४१२ ७ सांख्यादिदर्शननिराकरणस्य प्रयोजनवत्त्वप्र-
 तिपादनम् ।
 ४१३ ३ अत्र सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपस्य पौनस्त्यापा-
 दनम् ।
 ४१३ ५ पूर्वतोऽस्य प्रतिक्षेपस्य विशेषप्रदर्शनम् ।
 ४१३ ८ सर्वेषां बाह्यौघात्मिकभेदानां सुखदुःखमो-
 हात्मतयाग्वीयमानत्वाजगत्कारणलेन प्रधान-
 नसिद्धिरिति पूर्वपक्षोपपादनम् ।
 ४१४ २ विचित्ररचनानुपपत्तिरूपसूत्रोक्तहेतुप्रपञ्च-
 नेन सांख्यानमानदूषणम् ।
 ४१५ ८ अन्वयादिहितेतावत्सिद्धयुपादानम् ।
 ४१६ ३ परिमाणदिहेतूनां दूषणम् ।
 ४१७ २ प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि जगत्कारणलेनाचेतनानु-
 मानदूषणम् ।
 ४१७ ८ केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिमाक्षिप्याचेतने
 तदुपपादनम् ।
 ४१८ ७ प्रवृत्तिरहितलेप्ताधीश्वरस्य प्रवर्तकत्वोपपाद-
 नम् । प्रवर्त्तकीभाषयुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिर-
 सनम् ।
 ४२० ३ क्षीरादिष्वेतनं स्वत एव प्रवर्तत इति
 सांख्यमतनिरसनम् ।
 ४२० ४ प्रवर्तकत्वाभावात् प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रद-
 र्शनम् ।
 ४२१ ५ तृणादिवत्स्वाभाविकप्रधानपरिणामवादनिरा-
 सः ।
 ४२२ ६ प्रधानस्य स्वाभाविकप्रवृत्तिर्भुगपगम्य तस्याः
 पुरुषार्थत्वखण्डनम् ।
 ४२३ ७ दृष्टान्तबलेन पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमाशङ्क्य
 तन्निषेधः ।
 ४२४ ८ गुणानां साम्यावस्थायाम् परस्परसङ्घातिभावा-
 नुपपत्तेः प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।

सू० पृ० पं०

- १ ४२४ गुणानां वैषम्योपगमयोग्यत्वात्मानदूषणम् ।
 १० ४२५ परस्परविरोधाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधाच्च सांख्या-
 भ्युपगमस्यासामञ्जस्यप्रतिपादनम् ।
 ४२५ १२ तत्पत्तापकभावस्यैकस्मिन्नुपपत्तैरौपनिषद्द-
 र्शनमप्यसामञ्जसमिति सांख्यस्य प्रत्यवस्था-
 नम् ।
 ४२७ ३ तत्पत्तापकभावस्यापारमार्थिकत्वोपपादनम् ।
 ४२८ ७ तस्य तात्त्विकत्वेऽनिरिक्तप्रसङ्गः ।
 ४२९ २ औपनिषदस्य तदभावः ।
 ४२९ ५ परमाणुकारणवादिमतानुवादिनोत्तरसूत्रावत-
 रणम् ।

२ महद्दीर्घाधिकरणम् ।

- ११ ४३० परमाणुकारणवादिनां प्रक्रिया ।
 ४३२ १ तत्प्रक्रियायामेव समानजातीयोत्पत्तिव्यभि-
 चारं दर्शयित्वा चेतनाद्गुणोऽचेतनस्य
 जगत उत्पत्तावनौचित्याभावप्रदर्शनम् ।

३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।

- १२ ४३४ परमाणुकारणवादिनां मते परमाणुसद्भावे उ-
 पपत्तिः । परमाणूनां जगत्कारणताप्रक्रिया च ।
 ४३५ १ निमित्ताभावादायकर्मोत्पत्त्या तजिबन्धन-
 संयोगानुपपत्तिः ।
 ४३७ १ परमाणुषु संयोगस्वरूपानुपपत्तिः ।
 ४३७ ५ महाप्रलयेऽणूनां विभागजनककर्मासंभवः ।
 १३ ४३७-३८ समवायाभ्युपगमादुपपादस्यायुक्तत्वम् ।
 ४४ ४३९ परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वाद्विचतुर्विधविक-
 ल्यासहत्वम् ।
 १५ ४३९ रूपादिमत्त्वात्परमाणूनां सावयवत्वमनित्य-
 त्वं च ।
 ५४० ५ वैशेषिकोक्तमनित्यत्वाकारणत्रयस्य परमाणौ
 व्युदासः ।
 १६ ४४२ दृष्टिव्यादिभूतपरमाणूनामुपचित्तापचितगुण-
 त्वदर्शनादपरमाणुत्वम् ।
 १७ ४४३ शिक्षापरिच्छेदोत्पत्त्यात्परमाणुकारणवाद्स्याना-
 दरणीयत्वम् ।
 ४४३ १ वैशेषिकतन्त्राभ्युपगतपदार्थाः । तेषां सिधौ
 भेदे द्रव्याधीनत्वानुपपत्तिः ।
 ४४४ ८ अनुत्पत्तिद्वयस्य त्रिधा विकल्पस्य खण्डनम् ।
 ४४६ ४ संबन्धव्यतिरेकेण संबन्धस्याग्रामाणिक-
 त्वम् ।
 ४४८ ५ परमाणूनां निरवयवत्वखण्डनम् ।
 ४४९ ३ उपहारः ।

४ समुदायाधिकरणम् ।

- १८ ४४९ वैनाशिकैकप्रतिनिधौ सर्वान्स्तिववादिनोर्मतम् ।

सू० पृ० पं०

- १८ ४५१ १ अस्मिन्मते समुदायिनामचेतनलात्संहन्तुः स्थिरस्थानभ्युपगमाच्च समुदायानुपपत्तिः ।
- १९ ४५२ संहन्तुरभावेऽप्यविद्यादिषु परस्परप्रत्ययले-
नानिश्चमायसंमानेषु समुदायस्थार्थोत्पत्तिः ।
- ४५४ ३ अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वम् ।
- ४५४ अविद्यादिभिराक्षितेऽपि संघाते निमित्ताभा-
वात्तदसिद्धिः ।
- ४५५ ४ संघातानादित्यस्य विचारासहत्वम् ।
- ४५५ ८ भोक्तृभावात्संघातासिद्धिः ।
- २० ४५६ सौगतैरभ्युपगतस्याविद्यादीनामितरेतरोत्प-
त्तिनिमित्तत्वस्य निरसनम् ।
- २१ ४५७ हेतुसत्त्वेऽपि फलोत्पत्तौ 'चतुर्विधान्हेतुप्र-
तीत्य चित्तचैता उत्पद्यन्ते' इति प्रतिज्ञाया
उपरोधः । पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणोत्पत्तिपर्यन्त-
मवस्थाने क्षणिकत्वप्रतिज्ञोपरोधः ।
- २२ ४५८ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधप्रत्याख्यानम् ।
- २३ ४५९ अविद्यादिनिरोधप्रत्याख्यानम् ।
- २४ ४६० आकाशस्य निरुपाख्यत्वप्रत्याख्यानम् ।
- २५ ४६१ अनुस्मृतैरुपलब्धवृत्तिप्रकृताप्रत्याख्यानम् ।
- २६ ४६४ अभावाद्भावोत्पत्तिप्रत्याख्यानम् ।
- २७ ४६६ अभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमेऽप्रयतमानानाम-
प्यभिमतसिद्ध्यापत्तिः ।
- ५ अभावाधिकरणम् ।
- २८ ४६७ विज्ञानवादिमतम् । तत्कृतमेव बाह्यार्थाभावो-
पपादनम् ।
- ४७० ५ बाह्यार्थाभावखण्डनम् ।
- ४७० ९ उपलब्धिब्यतिरेकेण बाह्यार्थाभावशङ्का त-
न्निराकरणं च ।
- २९ ४७६ जागरितप्रत्ययानां स्वप्नप्रत्ययवैधर्म्यम् ।
- ३० ४७७ वासनानुपपत्त्या तद्वैविध्यानुपपत्तिः ।
- ३१ ४७८ आलयविज्ञानस्य वासनानाश्रयत्वम् । शून्य-
वादस्य प्रमाणविप्रतिषिद्धत्वाद् तन्निराकरणे
सूत्रकृतोऽनारदः ।
- ३२ ४७९ नैनाशिकसमयस्य सर्वथानुपपन्नत्वम् ।

६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ।

- ३३ ४८० जैनाणां समयः ।
- ४८२ ३ सप्तभक्षीयखण्डनम् ।
- ३४ ४८४ जीवस्य शरीरपरिमाणलखण्डनम् ।
- ३५ ४८५ जीवस्य पर्यायेणावयवोपगमापगमखण्डनम् ।
- ४८६ ७ स्रोतःसन्ताननित्यताभ्यामेव जीवस्य नित्य-
तावादखण्डनपरतया सूत्रव्याख्यानम् ।

सू० पृ० पं०

- ३६ ४८७ मोक्षावस्थाभाविजीवपरिमाणस्य नित्यल-
खण्डनम् ।
- ७ पत्यधिकरणम् ।
- ३७ ४८७ केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः ।
- ४८८ ९ तत्सामान्यत्वम् ।
- ३८ ४९० ईश्वरस्य प्रधानादिना संबन्धानुपपत्तिः ।
- ३९ ४९१ प्रधानस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिः ।
- ४० ४९१ पुरुषस्य करणवद्दीश्वरस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वे
भोगादिप्रसङ्गः ।
- ४९२ ३ सूत्रद्वयस्य ईश्वरस्य सशरीरत्वापत्तिपरतया
व्याख्यानम् ।
- ४१ ४९१-९२ ईश्वरस्यान्तवत्त्वासर्वज्ञतापत्तिः ।
- ८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ।
- ४२ ४९४ भागवतमतम् ।
- ४९५ ५ जीवस्योत्पत्तिखण्डनम् ।
- ४३ ४९५ मनसो जीवप्रभवत्वखण्डनम् ।
- ४४ ४९६ संकषणादीनां वायुदेवानिर्विशेषत्वम् ।
- ४५ ४९७ अस्मिन् शाले बहुविधविप्रतिषेधोपलम्भः ।

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ३

१ विद्यदधिकरणम् ।

- १ ४९८ आकाशस्योत्पत्त्यश्रयणवादोत्पत्तिः ।
- २ ४९९ तैत्तिरीयश्रुतावाकाशस्योत्पत्तिश्रवणोऽपि तद-
नुरोधेनासहायसाधितस्य तसहायत्वकल्प-
नमयुक्तम् ।
- ३ ५०० विद्यदुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वम् ।
- ४ ५०१ श्रुतित आकाशस्याजत्वम् ।
- ५ ५०२ एकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्
(आकाशे) गौणत्वम् ।
- ५०३ ८ ब्रह्मणि अद्वितीयत्वप्रतिज्ञायाः स्वकार्यापेक्षया
लक्षणाभ्यामभावाच्चोपपत्तिः ।
- ५०३ २ ब्रह्माकाशयोरीभेदोपचारादेर्विशानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः ।
- ६ ५०३ सिद्धान्तः—प्रतिवेदान्तं हृदयमानप्रतिज्ञायाः
हृत्क्षस्य जगतो ब्रह्मणोऽव्यतिरेक एवानु-
परोधः ।
- ५०३ १५ शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव
प्रतिज्ञासिद्ध्यवगमः ।
- ५०४ ९ विद्यदुत्पत्तिश्रुतीनां छान्दोग्यश्रुत्याऽविरोधः ।
- ५०६ ७ आकाशस्य सर्वेणान्यवैश्वकाराललाक्षीरोद-
कन्यायेन प्रतिज्ञोपपादनदूषणम् ।
- ५०७ आकाशोत्पत्तावसंभवाशङ्कानिराकरणम् ।
- ५०९ ५ नवाकाशस्यैकजातीयमनैकमस्त्यारम्भकद-
व्यमित्युद्भावितविरोधस्य परिहारः ।

सू० पृ० पं०

७ ५१० १० आकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः
संभावयितुं शक्यत इत्याक्षेपपरिहारः ।

,, ५११ १ आकाशेऽजलसाधकवैधर्म्यहेतोर्दुष्टत्वम् ।

,, ५११ ५ शब्दाच्चैत्यादेर्निरसनम् ।

२ मातरिश्वाधिकरणम् ।

८ ५१२ वियदतिदेशेन वायोरुत्पत्तिसाधनम् ।

३ असंभवाधिकरणम् ।

९ ५१३ ब्रह्मणः सदात्मकस्य न कुतश्चिदुत्पत्तिः ।

४ तेजोधिकरणम् ।

१० ५१५ तेजस आकाशवायुग्राणां ब्रह्मयोनित्वम् ।

५ अवधिकरणम् ।

११ ५१७ अपां तेजोयोनित्वम् ।

६ पृथिव्याधिकाराधिकरणम् ।

१२ ५१७ ता आप ऐश्वर्येणैव वाक्ये श्रूयमाणस्याजश-
ब्दस्य प्रकरणादिभ्यः पृथिवीपरत्वम् ।

७ तदभिध्यानाधिकरणम् ।

१३ ५१० ईश्वराधिष्ठितेभ्यो वियदादिभ्य उत्तरोत्तर-
भूतसर्गः ।

८ विपर्ययाधिकरणम् ।

१४ ५२१ भूतानामुत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्यवक्रमः ।

९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।

१५ ५२२ बुद्धीन्द्रियमनसां भौतिकत्वाच्च भूतानामुत्प-
त्तिप्रलयक्रममज्ञः ।

१० चराचरव्यापारयाधिकरणम् ।

१६ ५२४ जीवात्मनो न देशाश्रयो स्थूलबुत्पत्तिप्रलया ।

११ आत्माधिकरणम् ।

१७ ५२५ जीवस्याकाशादीनामिव नोत्पत्तिप्रलियौ ।

१२ ज्ञाधिकरणम् ।

१८ ५२८ जीवात्मनो नित्यचैतन्यस्वरूपत्वम् ।

१३ उक्तान्तिगत्यधिकरणम् ।

१९ ५३० जीवस्योक्तान्तिगत्यागतिश्रवणादणुत्वम् ।

२० ५३१ गमेः कर्तृत्वभावलाभग्राह्यागती अमध्यमपरि-
माणस्याणुले एव संभवतः ।२१ ५३२ महत्त्वश्रुतेः परप्रकरणस्थत्वाच्च जीवविषय-
त्वम् ।२२ ५३३ साक्षादस्याणुलवाविशब्दश्रवणादुन्मानश्रुते-
स्याणुलं जीवस्य ।२३ ५३३ हरिचन्दनविन्दुः सकलदेहव्यापिनमाहाद-
सिवात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापि-
नीमुपलब्धिं करिष्यति ।

सू० पृ० पं०

२४ ५३४ उक्तचन्दनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च वैष-
म्याद्याह्वा तत्परिहाराश्च ।२५ ५३४ मणिप्रदीपादीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि
प्रभा यथाऽपवरकव्यापिनी एवमणोरपि
जीवस्य चैतन्यं सकलदेहव्यापि ।२६ ५३५ अणोरपि जीवस्य चैतन्यव्यातिरेको भविष्यति
गन्धवत् ।२७ ५३६ आत्मनश्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापिलं
श्रुतिर्देशयति ।२८ ५३६ आत्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथग्पददेशा-
चैतन्यगुणनात्मनः शरीरव्यापित्वम् ।२९ ५३६ अथ सिद्धान्तः—परब्रह्मतादात्म्योपदेशा-
जीवस्य विमुक्तम् । लक्षसंबन्धेऽपि सकल-
शरीरगतवेदानुपपत्तिः ।

,, ५३७ ४ गुणव्याप्तिखण्डनम् ।

,, ५३८ २ बुद्धिगुणसारलादणुलादिव्यपदेशः । स्वश-
ब्दोन्मानादीनां निरासः ।३० ५३९ सम्यग्दर्शनेन संसारिल निवृत्तिपर्यन्तमात्मनो
बुद्ध्या संयोगो न शान्म्यतीति न बुद्धिसंयो-
गविनासावश्यकभावादसंसारिलप्रसक्तिः ।३१ ५४०-४१ सुषुप्तिमलयोरपि सूक्ष्मात्मना बुद्धिसंयोगस्य
सत्त्वम् ।३२ ५४१ अन्तःकरणानभ्युपगमे निलोपलब्ध्यनुपल-
ब्धिप्रसङ्गः प्रतिबन्धककल्पनापत्तिर्वा ।

१४ कर्त्रधिकरणम् ।

३३ ५४२ शास्त्रार्थवत्त्वाजीवस्य कर्तृत्वम् ।

३४ ५४३ विहारोपदेशाच्च कर्तृत्वम् ।

३५ ५४३ जीवप्रसिद्धायां करणानामुपादानसंकीर्तनाच्च ।

३६ ५४३ लौकिकवैदिकप्रक्रियासु जीवस्य कर्तृत्वव्यप-
देशाच्च ।३७ ५४४ स्वतन्त्रस्यापि जीवस्योपलब्धिवदिष्टानिष्टवृ-
त्तिरविरुद्धा ।

३८ ५४५ विज्ञानस्य कर्तृत्वे शक्तिविपर्ययापत्तिः ।

३९ ५४५ समाश्रुपदेशस्यात्मनः कर्तृत्वमन्तरंगानुप-
पत्तिः ।

१५ तक्षाधिकरणम् ।

४० ५४५ शास्त्रार्थवत्त्वादिनिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं
जीवस्येति पूर्वपक्षः । अनिमोक्षप्रसङ्गादुपा-
धिनिमित्तमिति सिद्धान्तः ।

१६ परायत्ताधिकरणम् ।

४१ ५४१ ईश्वरमनपेक्ष्य कर्तृत्वं जीवस्येति पूर्वपक्षः ।

,, ५४२ ८ ईश्वरायत्तमिति सिद्धान्तः ।

सू० पृ० पं०

- ४२ ५५३ जीवस्य धर्माधर्मावपेक्षेश्वरः कारयिताऽतो न वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिः । संसारस्यानादित्वात् परायत्तकर्तृत्वेपि जीवे ईश्वरस्य कृतप्रयत्ना-पेक्षलानुपपत्तिः ।
- १७ अंशाधिकरणम् ।
- ४३ ५५४ मेदाभेदावगमाज्जीव ईश्वरस्यांशः ।
- ४४ ५५५ मन्त्रवर्णाच्चांशत्वावगमः ।
- ४५ ५५६ भगवद्गीतायामपि जीवस्यांशत्वश्रवणम् ।
- ४६ ५५६ परमात्मनो देहाद्यभिमानाभावाच्च जैवदुःखे-न दुःखित्वम् ।
- ४७ ५५८ व्यासादीनां जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत इति स्मृतिः ।
- ४८ ५५९ एकस्मिन्नेव परमात्मनि सर्वभूतेषु जीवभा-वेन स्थितेऽपि देहसंबन्धानुज्ञापपरिहारा-नुपपत्तिः ।
- ४९ ५६० एकात्म्याभ्युपगमेऽप्युपाध्यस्तानाञ्च कर्मफ-लव्यतिकरः ।
- ५० ५६१ जीवः परमात्मन आभास इत्यतोऽप्यव्यति-करः कर्मफलयोः ।
- ५१ ५६१ ६ परपक्ष एवैव व्यतिकरः ।
- ५२ ५६२ अदृष्टस्यानियामकत्वम् ।
- ५३ ५६२ अभिसंध्यादीनामपि नियमहेतुत्वानुपपत्तिः ।
- ५३ ५६३ शरीरावच्छिन्नात्मनःसंयोगस्याप्यनियाम-कत्वम् ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।

- १ ५६५ प्राणानामुत्पत्त्याप्राणानाम्नाभ्यामप्रतिपत्ति-रुत्पत्तिश्चुतेर्वा गौणत्वम् । तथाशब्देऽसंबद्ध-त्वाक्षेपः, तत्परिहारश्च ।
- २ ५६७ प्राणानां ब्रह्मविकारत्वम् ।
- ३ ५६७ प्राणोत्पत्तिश्चुतेर्गौणत्वासंभवः ।
- ३ ५६९ एकस्यैव जन्मवाचिपदस्य प्राक्प्राणेषु श्रुत-स्योत्तरत्राकाशादिषु श्रवणादपि प्राणानां जन्मश्रुतेर्मुख्यत्वम् ।
- ४ ५६९ वाक्प्राणमनसां तेजोब्रह्मपूर्वकत्वाभिधाना-दपि प्राणोत्पत्तिश्चुतेर्मुख्यत्वम् ।

२ समगत्यधिकरणम् ।

- ५ ५७० सत्तैव प्राणा इति पूर्वपक्षस्य समर्थनम् ।
- ६ ५७१ एकादश इति सिद्धान्तः ।

३ प्राणानुत्वाधिकरणम् ।

- ७ ५७४ ७५ प्राणानां सूक्ष्मत्वं परिच्छिन्नत्वं च ।

सू० पृ० पं०

- ४ प्राणश्चैष्ट्याधिकरणम् ।
- ८ ५७६ श्रेष्ठप्राणस्यापि ब्रह्मविकारत्वम् ।
- ५ वायुक्रियाधिकरणम् ।
- ९ ५७७ मुख्यप्राणो वायुर्वा करणवृत्तिर्वेति पूर्वपक्षः । अथ्यात्ममापन्नो वायुर्मेद एव प्राण इति सिद्धान्तः ।
- १० ५७९ प्राणस्य न जीववत्स्वातन्त्र्यम् ।
- ११ ५७९ देहेन्द्रियविधारणप्रयोजनकत्वात्प्राणस्य न विषयान्तरप्रसङ्गलक्षणो दोषः ।
- १२ ५८० प्राणस्य कार्यमेदपेक्षाः पञ्च वृत्तयः ।
- ६ श्रेष्ठानुत्वाधिकरणम् ।
- १३ ५८१ मुख्यप्राणस्य सौक्ष्म्यपरिच्छेदरूपानुलव-त्त्वम् ।
- ७ ज्योतिराद्यधिकरणम् ।
- १४ ५८२ प्राणानां खमहिमैव स्वकार्यप्रवृत्तिरिति पूर्व-पक्षः ।
- १५ ५८३ १ ज्योतिराद्यधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ।
- १५ ५८४ शरीरस्यैव भोक्तृत्वं न प्राणाधिष्ठितानां देवतानाम् ।
- १६ ५८४ शरीरेणैव प्राणानां नित्यसंबन्धश्रवणात् करणनियन्त्रीणां देवतानां भोक्तृत्वम् ।
- ८ इन्द्रियाधिकरणम् ।
- १७ ५८५ वागादीनामेकादशप्राणानां मुख्यप्राणवृत्ति-त्वमिति पूर्वपक्षः ।
- १८ ५८५ १० तत्त्वान्तराणीति सिद्धान्तः ।
- १८ ५८६ वागादिभ्यो मेदेन प्राणस्य श्रवणादपि तत्त्वान्तरत्वं वागादीनाम् ।
- १९ ५८७ विरुद्धधर्मवत्त्वाच्च तथा ।
- ९ संज्ञामूर्तिरूप्यधिकरणम् ।
- २० ५८८ जीवकर्तृकं नामरूपव्याकरणमिति पूर्वपक्षः ।
- २१ ५८९ ३ त्रिवृत्कृत्तः परमेश्वरस्यैव नामरूपव्याकर्तृ-त्वम् ।
- २१ ५८९ अथ्यात्मं त्रिवृत्करणम् ।
- २२ ५८९ अविशेषात्सर्वेषां व्यात्मकत्वेऽपि भूयस्त्वा-देव तेजोवन्नविशेषवादस्य भूतभौतिकेपूप-पत्तिः ।
- तृतीयोऽध्यायः ।
- प्रथमः पादः ।
- १ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।
- १ ५८३ पूर्वदेहादेहान्तरं प्रपञ्चमानो जीवो देहजीने-

सू. पृ० पं०

- भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छतीति पूर्वपक्षः ।
 १ ५९५ २ भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धान्तः ।
 २ ५९७ ३ अपां व्यात्मकत्वादपशब्देन सर्वेषां देहबीज-
 भूतानां भूतसूक्ष्माणां ग्रहणम् ।
 ३ ५९८ ४ प्राणगतिश्रवणादपि तदाश्रयभूतानामपां
 भूतान्तरोपसृष्टाणां गतिः ।
 ४ ५९८ ५ वागादीनामभ्यादिगतिश्रुतेर्भाक्फलम् ।
 ५ ५९९ ६ प्रथमामौ हौम्यद्रव्यत्वेनाप एव श्रद्धाशब्दे-
 नाभिप्रेयन्ते ।
 ६ ६०० ७ आहुतीमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्ता जीवा रंह-
 न्ति ।
 ७ ६०१ ८ इष्टादिकारिणां श्रूयमाणस्याज्ञभावस्य भाक्त्वं-
 लम् ।

२ कृतात्ययाधिकरणम् ।

- ८ ६०३ ९ चन्द्रमण्डलमखिलं भुक्तमोगा निरनुशया
 अनुरोहन्तीति पूर्वपक्षः ।
 १० ६०४ १० सानुशया एवावरोहन्तीति सिद्धान्तः ।
 ११ ६०५ ११ चरणश्रुतिरनुशयं लभयति ।
 १२ ६०६ १२ इष्टादिकर्मजातस्य चरणपेक्षित्वाच्च चरणा-
 नर्थक्यम् ।
 १३ ६१० १३ सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याख्येते
 इति बादरिः ।

अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।

- १४ ६११ १४ इष्टादिकारिणामितरेषां च समाना चन्द्रप्राप्तिः
 १५ ६११ १५ इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नेतरे ।
 १६ ६१२ १६ इतरेषां यमायत्तं कपूयकमं विपाकं स्मरन्ति ।
 १७ ६१२ १७ रौरवप्रमुखान्सप्त नरकाननिष्टादिकारिणः
 प्राप्नुवन्ति ।
 १८ ६१२ १८ यमप्रयुक्तानामेव चित्रगुप्तादीनां रौरवादि-
 ष्वधिष्ठातृत्वम् ।
 १९ ६१२ १९ क्षुद्रजन्तुलक्षणवृत्तीयमार्गोपदेशादपि नानि-
 ष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं प्राप्नुवन्ति ।
 २० ६१३ २० देहलाभायाहुतीनां पञ्चसंख्यानियमो नाद-
 र्तेयः ।
 २१ ६१४ २१ द्रोणपृष्ठशुभ्रादीनां शरीरारम्भं प्रत्याहुतिसं-
 ख्यानादरो भारतादिषु स्मर्यते ।
 २२ ६१४ २२ खेदजोद्भिज्जयोरप्याहुतिसंख्यानादरो दृश्यते
 २३ ६१४ २३ 'आण्डजं जीवजमुद्भिजं च' इति छान्दोग्य-
 शुताहुद्भिज्जशब्देन खेदजोपसंग्रहः ।

४ साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ।

- २४ ६१५ २४ चन्द्रमसोऽवरोहन्त आकाशादिसाम्यं प्रति-
 पद्यन्ते न स्वरूपम् ।

सू. पृ० पं०

५ नासिचिराधिकरणम् ।

- २५ ६१६-१७ २५ अनुशयिनां व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनैव
 कायेनावरोहः ।
 २६ ६१७ २६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।
 २७ ६१७ २७ अनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवादयः
 स्थावरा भवन्तीति पूर्वपक्षः ।
 २८ ६१८ २८ क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव व्रीहियवादिष्वनुश-
 यिनां संसर्गमात्रप्रतिपत्तिः ।
 २९ ६२० २९ आश्वरिक्तस्य कर्मणोऽविशुद्धत्वाक्षेपनिरासः ।
 ३० ६२१ ३० व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसि-
 ग्मावाप्तानादपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावं ।
 ३१ ६२१ ३१ योनः शरीरश्रुतेरपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनु-
 शयिनां तज्जन्म ।

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः २

१ संध्याधिकरणम् ।

- ३२ ६२२ ३२ संध्ये स्थाने सृष्टिः पारमार्थिकी ।
 ३३ ६२३ ३३ कैथिस्तांस्थे स्थाने प्राज्ञस्यात्मनः कामानां
 निर्मातृत्वान्नानाच्च ।
 ३४ ६२३ ३४ स्वप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम् ।
 ३५ ६२४ ३५ स्वप्नस्य भविष्यतोः साध्वसाधुनोः सूचक-
 लम् ।
 ३६ ६२६ ३६ रथादिसृष्टिवचनस्य भाक्फलम् ।
 ३७ ६२७ ३७ सांध्ये स्थाने जीवस्य निर्मातृत्वम् ।
 ३८ ६२८ ३८ जीवसेश्वरशालेऽप्यविद्यादिव्यवधानेन ज्ञा-
 नैश्वर्यतिरोधानाच्च सांक्लिपिकी रथादिसृष्टिः ।
 ३९ ६२८ ३९ देहेन्द्रिययोगाजीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः ।

२ तदभावाधिकरणम् ।

- ४० ६२९ ४० नाडीपुरीतद्वद्भाणां परस्परनिरपेक्षतया सुषु-
 तिसिस्थानत्वमिति पूर्वपक्षः ।
 ४१ ६३१ ४१ नाडीपुरीतद्वद्भाणां समुच्चितानां सुषुतिसिस्थान-
 त्वं तत्रापि नाडीपुरीततोद्भवं ब्रह्मण एव
 स्थानत्वम् ।
 ४२ ६३५ ४२ ब्रह्मणः सकाशाजीवस्य प्रबोधश्रुतेरात्मैव
 सुषुतिसिस्थानम् ।

३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।

- ४३ ६३५ ४३ सति संपत्तेः प्रतुष्यमानो यः कश्चित्प्रबुध्यत
 इति पूर्वपक्षः । यो यत्र सुप्तः स एव
 जीवस्तत्र प्रबुध्यत इति सिद्धान्तः ।

४ मुग्धाधिकरणम् ।

- ४४ ६३७-३८ ४४ मुग्धावस्थया जागरितस्वप्नसुषुप्तस्य न्यत-
 मावस्थायामन्तर्भाव इति पूर्वपक्षः ।

सू० पृ० पं०

१० ६३८ ४ जागरितादिष्वन्तर्भावनिरासः ।

॥ ६३९ ७ अर्थसंपत्तिरिति सिद्धान्तः ।

५ उभयलिङ्गाधिकरणम् ।

११ ६४० ब्रह्मण उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गत्वमिति पूर्वपक्षः । निर्विशेषलिङ्गकलमिति राद्धान्तः ।

१२ ६४१ अत्युपाधिमेदं ब्रह्मणोऽभेदश्रवणात् सविशेषत्वम् ।

१३ ६४२ भेददर्शननिन्दापूर्वकभेदसमाधानादपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकत्वभावत्वम् ।

१४ ६४३ सविशेषब्रह्मविषयकवाक्यानामाकारे तात्पर्याभावादानाकारत्वं ब्रह्मणः ।

१५ ६४३ कल्पितद्वैते सावकाशत्वादाकारवद्विषयश्रुतीनामवैयर्थ्यम् ।

१६ ६४३ श्रुत्या चैतन्यमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मनिर्विशेषम् ।

१७ ६४४ श्रुतिस्मृत्योः पररूपप्रतिषेधेन ब्रह्मोपदेशादपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वम् ।

१८ ६४४ ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेव जलसूर्यकोपमोपादानम् ।

१९ ६४५ दृष्टान्तवैषम्यम् ।

२० ६४५ अवैषम्योपादानम् ।

२१ ६४५ श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिब्रूपाधिष्वनुग्रवेशं दर्शयति ।

॥ ६४६ ५ केचिदत्र ११ सूत्रमारभ्य १४ सूत्रपर्यन्तमेकं १४ सूत्रमारभ्य २१ सूत्रपर्यन्तमपरमिलाधिकरणद्वयं कल्पयन्ति तन्मतस्योपन्यासपूर्वको निरासः ॥

६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ।

२३ ६४२ ब्रह्मणो रूपद्वयं तद्विशिष्टं ब्रह्म चैतदुभयं प्रतिविध्यतेऽथवा ब्रह्मैव प्रतिविध्यत इति पूर्वपक्षः ।

॥ ६४४ २ पक्षद्वयस्य निराकरणम् ।

॥ ६४५ ७ रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति, ब्रह्म परिशिनधीति सिद्धान्तः ।

२३ ६४७ अग्राहत्वाद्ब्रह्मणोऽस्तत्त्वसाक्षात्त्वव्यक्त्वादाग्राह्योपादानम् ।

२४ ६४८ संराधनकाले योगिभिर्ब्रह्म साक्षात्किञ्चिदेतत् ।

२५ ६४८ उपाधिनिमित्त एवात्मनो भेदः स्वतत्त्वैकात्म्यम् ।

२६ ६४८ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वश्रुतिवशादपि नानात्वं स्योपाधिकत्वम् ।

सू० पृ० पं०

२७ ६५८ भेदाभेदवादः ।

२८ ६५९ प्रकाशाश्रयवद्भेदव्यपदेशो जीवपरयोः ।

२९ ६५९ प्रकाशादिवद्वैशेष्यस्यौचित्यम् ।

३० ६५९ परमात्मनोऽन्यस्य चेतनस्य प्रतिषेधाच्च पूर्वोक्त एव सिद्धान्तः ।

७ पराधिकरणम् ।

३१ ६६० सेखादिव्यपदेशेभ्योऽस्ति ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्विति पूर्वपक्षः ।

३२ ६६१ सेतुव्यपदेशो जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वेनात्मस्तुत्यर्थः ।

३३ ६६२ उन्मानव्यपदेशस्योपासनार्थत्वं न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुत्ताप्रतिपादनार्थत्वम् ।

३४ ६६३ संबन्धभेदस्योपाधिभेदापेक्षितम् ।

३५ ६६३ संबन्धभेदस्योपाधिकलोपपादनम् ।

३६ ६६४ श्रुतिभिरपि ब्रह्मणः परं वस्तु प्रतिविध्यते ।

३७ ६६४ सेखादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन व्याप्तिवचनसम्बद्धात्मनः सर्वगतत्वं सिध्यति ।

८ फलाधिकरणम् ।

३८ ६६५ कर्मफलं न कर्मणः संबन्धेति नाप्यपूर्वात् ।

३९ ६६६ श्रुतेरपीश्वरस्य फलहेतुत्वम् ।

४० ६६६ जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मात्फलं मन्यते ।

४१ ६६८ बादरायणस्त्वीश्वरमेव फलहेतुं मन्यते ।

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

१ ६७० विज्ञेयैक्यादिज्ञानाभेदाभेदविन्तावताराक्षेपस्तत्परिहारश्च ।

॥ ६७१ नामरूपविभेदादिभ्यः प्रतिवेदान्तं विद्याभेद इति पूर्वपक्षः ।

॥ ६७५ १ चोदनाद्यविशेषाद्यान्येकस्मिन्वेदान्ते विज्ञानानि तान्येव वेदान्तान्तरेष्विति सिद्धान्तः ।

गुणभेदोऽप्येकविध्यम् ।

२ ६७७ शिरोव्रतस्यान्नाश्रयधर्मत्वात् विद्याभेदकत्वम् ।

४ ६७८ श्रुतिरपि वैयैकत्वेन विवैकत्वं दर्शयति ।

२ उपसंहाराधिकरणम् ।

५ ६७९ अन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान उपसंहारः सर्वविज्ञानानां सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वासाधनफलम् ।

३ अन्यथात्वाधिकरणम् ।

६ ६८० छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्तयोः सतीति विवैक्येरेकं

सू० पृ० पं०

लं बहुतरस्याविशेषस्य प्रतीयमानत्वादिति पूर्वपक्षः ।

७ ६८२

प्रक्रममेदाद्विधाभेद इति सिद्धान्तः ।

८ ६८५

संज्ञैकलरूपपूर्वपक्षबीजनिराकरणम् ।

४ व्याप्त्याधिकरणम् ।

९ ६८६

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यत्राक्षरोद्गीथशब्द-
योः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवा-
दैकलविशेषणपक्षाः प्रतिभान्ति तेषु विशेष-
णपक्षस्यैव सामञ्जस्यम् ।

५ सर्वाभेदाधिकरणम् ।

१० ६८९

प्राणविद्यायादछान्दोग्यकौषीतकिप्रश्रुतिषु श्रू-
यमाणायाम् एकलत्वात्किदुक्तानामपि गुणा-
नामन्यत्रोपसंहारः ।

६ आनन्दाद्यधिकरणम् ।

११ ६९१

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणामानन्दरूपत्वादी-
नां सर्वत्र प्रतिपत्तिः ।

१२ ६९२

प्रियक्षिरस्त्वादीनां नान्यत्र प्राप्तिः ।

१३ ६९३

आनन्दादीनां स्वरूपप्रतिपत्तिप्रयोजनतया
प्रियक्षिरस्त्वादिभ्यो वैषम्यम् ।

७ आध्यानाधिकरणम् ।

१४ ६९३

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिवाक्यैः सर्वेषां
परत्वेन प्रतिपादनमिति पूर्वपक्षः । पुरुष एव
सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति सिद्धान्तः ।

१५ ६९४

श्रुतिरेव प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह आत्मनश्च
दुरधिगतत्वं श्रुत्या खयमेव दर्शितमिति
पुरुषप्रतिपत्त्यर्थेविन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः ।

८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।

१६ ६९५

आत्मा वा इदमित्यत्रात्मशब्देनापरमात्मा-
(सूत्रात्मा) मिलय्यत इति पूर्वपक्षः । पर-
मात्मैवाभिलष्यत इति सिद्धान्तः ।

१७ ६९७

वाक्यान्वयदर्शनात् परमात्मग्रहणमिति पृ-
र्वपक्ष्युक्तस्य परिहारः । लौकिकेषु विशेषव-
त्स्वात्मसु प्रसिद्धो व्यापार इहागम्यत इति
सूत्रात्मपरिग्रहे हित्वास्य पूर्वपरिदर्शितस्य
विवक्षितार्थानुपपत्त्येव ग्रहणम् ।

,, ६९८

७ वर्णकान्तरम्—कतम आत्मेत्यादिवाजसने-
यकश्रुतेः सदेव सोम्येत्यादिछान्दोग्यश्रुतेः स्वा-
तुल्यार्थत्वमिति पूर्वपक्षः । प्रतिपादनप्रका-
रभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धान्तः ।

९ कार्याख्यानाधिकरणम् ।

१८ ७००

छान्दोग्यवाजसनेयकयोश्च प्राणसंवादे आच-

सू० पृ० पं०

मनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षः । वासोवि-
ज्ञानं विधीयत इति सिद्धान्तः ।

१० समानाधिकरणम् ।

१९ ७०३

अभिरहस्यबृहदारण्यकोः पठिते शाण्डिल्यवि-
द्ये परस्परभिन्ने इति पूर्वपक्षः । निर्वैकल्यमिति
सिद्धान्तः ।

११ संबन्धाधिकरणम् ।

२० ७०५

बृहदारण्यके सत्यविद्यायामुपदिश्यमानयोह-
पनिषदोहभयोरविभागेनोभयत्रानुसंधानमि-
ति पूर्वपक्षः ।

२१ ७०६

नाविभागेनानुसंधानमपि तु व्यवस्थयेति
सिद्धान्तः ।

२२ ७०७

अतिदेशलिङ्गादप्युपनिषदोर्व्यवस्थितिः ।

१२ संभृत्याधिकरणम् ।

२३ ७०७

संभृत्युप्यासिप्रभृतीनां विभृतीनां शाण्डि-
ल्यविद्यादिष्वनुपसंहारः ।

१३ पुरुषविद्याधिकरणम् ।

२४ ७०९

शाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणां तैत्ति-
रीयकेऽप्राप्तिः ।

१४ वेधाद्यधिकरणम् ।

२५ ७११

प्रविध्यादिमन्त्राणां प्रवर्णयदिकर्मणां च सं-
निधिपाठाद्विद्यासूपसंहार इति पूर्वपक्षः ।

,, ७१४

१ वेधाध्यायानामुपनिषदुदितविद्याभिरसंबद्ध-
त्वात्तात्पर्यनुपसंहार इति सिद्धान्तः ।

१५ हान्यधिकरणम् ।

२६ ७२०

यत्र सुकृतदुष्कृतयोर्हानमात्रश्रवणं तत्रोपा-
यनस्यासंनिपात इति पूर्वपक्षः ।

,, ७२१

६ हानशब्दशेषलाडुपायनशब्दस्यास्तुपायन-
संनिपात इति सिद्धान्तः ।

,, ७२५

७ वर्णकान्तरम्—विधूतनश्रुत्या सुकृतदुष्कृतश-
ब्दयोः स्वकार्याचालनमात्रमविधीयत इति
पूर्वपक्षः । हानमेवेति सिद्धान्तः ।

१६ सांपरायाधिकरणम् ।

२७ ७२६

परैर्दृष्ट्यं ब्रह्म प्रस्थितः व्यवचन्येव सुकृतदु-
ष्कृते विधूयते इति पूर्वपक्षः । देहादपसर्पण
एव जहातीति सिद्धान्तः ।

२८ ७२८

सृतस्य छन्दतो विद्यानुष्ठानानुपपत्तेर्विद्या-
भ्यासस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य चानुपपत्तिः ।

१७ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ।

२९ ७२८

हानावविशेषेण देवयानपन्थाः संबध्यत इति
पूर्वपक्षः । विभागेनेति सिद्धान्तः ।

स० पृ० पं०

३० ७२९ सगुणोपासनेषु देवयानपथापेक्षा ।

१८ अनियमाधिकरणम् ।

३१ ७३० गतिर्यासु विद्यासु श्रूयते तत्रैव नियम्यत इति पूर्वपक्षः । अभ्युदयफलानां सगुणानामेव विद्यानामविशेषेण गतिर्भवितुमर्हतीति सिद्धान्तः ।

१९ यावदधिकाराधिकरणम् ।

३२ ७३२ अपान्तरतमः प्रभृतीनां जन्मस्मरणान्निर्गुणविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुलमहेतुलं वेति पूर्वपक्षः ।

„ ७३४ ४ प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयं यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तत्प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्तुमन्तीत्यैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः ।

२० अक्षरभ्यधिकरणम् ।

३३ ७३५ ३६ अक्षरविशेषणानां यत्र क्वचिदनुत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्धः ।

२१ इयदधिकरणम् ।

३४ ७३८ 'द्रासुपर्णा', 'रुतं पिबन्तौ' इति मन्त्रद्वये विद्यानालमिति पूर्वपक्षः । विद्यैकलमिति सिद्धान्तः ।

२२ अन्तरत्वाधिकरणम् ।

३५ ७३९ बृहदारण्यके कौपीनकेयकहोतृशाकायणोपस्तप्रक्षोपकमयोर्विद्ययोरभ्याससामर्थ्यान्नालमिति पूर्वपक्षः । वेद्यैकत्वाद्विद्यैकलमिति सिद्धान्तः ।

३६ ७४० आन्तानमेवानुपपत्तिपरिहारः ।

२३ व्यतिहारधिकरणम् ।

३७ ७४१ 'तद्योऽहं सोऽसौ', 'लं वा अहमस्मि' इत्यत्र संसारिणीश्वरदृष्टिरेव विधीयत इति पूर्वपक्षः । व्यतिहारेणोभयदृष्टिरिति सिद्धान्तः ।

२४ सत्त्वाद्यधिकरणम् ।

३८ ७४२ 'स यो हैतं', 'तद्यत्तत्सत्त्यम्' इत्येते द्वे सत्त्यविद्ये फलसंयोगमेवादिति पूर्वपक्षः । फलान्तरश्रवणस्य तस्योपनिषदहरहमिवाज्ञान्तरोपदेशस्तावकतया विद्यैकलमिति सिद्धान्तः ।

„ ७४४ ४ अस्य सूत्रस्य अस्यादित्यपुरुषविद्याभिषमिण्या एकदेशिव्याख्याया उपन्यासनिराकरणे ।

२५ कामाद्यधिकरणम् ।

३९ ७४४ दहरविद्याया हार्दविद्यायाश्चैकलं परस्परगुणयोगश्च ।

स० पृ० पं०

२६ आदराधिकरणम् ।

४० ७४६ भोजनलोपेऽप्यद्विर्वान्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्राणामिहोत्रस्यानुष्ठानमिति पूर्वपक्षः ।

४१ ७४८ भोजनलोपे लोप एव प्राणामिहोत्रस्येति सिद्धान्तः ।

२७ तन्निर्धारणाधिकरणम् ।

४२ ७५० कर्माद्व्यप्राश्रयणामुद्गीथाद्युपासनानां निखलमिति पूर्वपक्षः ।

„ ७५० ११ पृथक्फलश्रुतेर्न तेषां नित्यवत्कर्मसु नियम इति सिद्धान्तः ।

२८ प्रदानाधिकरणम् ।

४३ ७५३ वायुप्राणयोस्तत्त्वाभेदात्तद्विषयकोपासनयोरेकलमिति पूर्वपक्षः ।

„ ७५४ ७ आध्यात्मपृथक्त्वादाध्यानपृथक्कलमिति सिद्धान्तः ।

२९ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

४४ ७५६ मनश्चिदादीनां सांपादिकादीनां स्वातन्त्र्यमिति सिद्धान्तः ।

४५ ७५८ पूर्वपक्षः—मनश्चिदादीनां प्रकरणात्क्रियाशेषत्वम् ।

४६ ७५९ इष्टकामितेनातिदेशादप्येतेषां क्रियासुप्रवेशित्वम् ।

४७ ७५९ सिद्धान्तः—विद्यात्मका एवैते ।

४८ ७६० लिङ्गदर्शनाच्च स्वातन्त्र्यम् ।

४९ ७६० श्रुतिलिङ्गादीनां बलीयस्त्वाच्च ।

५० ७६१ क्रियाज्ञानां मनआदिष्वनुबन्धादपि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यम् ।

५१ ७६३ मानसवदितिदृष्टान्तस्य विषटनम् ।

५२ ७६३ पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानान्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधिपरत्वम् ।

३० ऐकात्म्याधिकरणम् ।

५३ ७६४ देहादात्मनोऽप्यतिरेक इति लोकायतिकस्य पूर्वपक्षः ।

५४ ७६६ देहव्यतिरेक एवात्मन इति सिद्धान्तः ।

३१ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ।

५५ ७६९ उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहितास्तत्तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुरिति पूर्वपक्षः । सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युरिति सिद्धान्तः ।

सू० पृ० पं०

५६ ७७० मन्त्रादिबद्धा अविरोधोऽन्यशाखाविहितप्रत्य-
यानाम् ।

३२ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ।

५७ ७७१ वैश्वानरविद्यायां व्यस्त्योपासनमिति पूर्व-
पक्षः । समस्तोपासनमिति सिद्धान्तः ।

७७३ उभययोपासनपक्षरूपणम् ।

३३ शब्दादिभेदाधिकरणम् ।

५८ ७७३ सर्वासीमीश्वरगोचराणां विद्यानामभेद इति
पूर्वपक्षः । वेद्याभेदेऽपि शब्दादिभेदाद्विद्या-
भेद इति सिद्धान्तः ।

३४ विकल्पाधिकरणम् ।

५९ ७७५ अहंप्रहोपास्तीनां समुच्चयनियमे विकल्पनि-
यमे च कारणभावाद्यथाकाममनुष्ठानमिति
पूर्वपक्षः । अविशिष्टफल्साद्विकल्पनियम
इति सिद्धान्तः ।

३५ काम्याधिकरणम् ।

६० ७७७ काम्यास्तु विद्या यथाकामे समुच्चयैरन्त वा
समुच्चयैरन् ।

३६ यथाश्रयभावाधिकरणम् ।

६१ ७७७ कर्माह्वयप्राश्रयप्रत्ययानां समुचितानामनु-
ष्ठानम् ।

६२ ७७८ उपदेशसाम्यादपि ।

६३ ७७८ क्षतसंधानलिङ्गादपि समुच्चयः ।

६४ ७७९ ओंकारस्त्रोपास्यस्य वेदत्रयसाधारण्यादुपास-
नानां समुच्चयः ।

६५ ७७९ सिद्धान्तः—उपासनानां सहभावाश्रुतेर्न
समुच्चयः ।

६६ ७८० श्रुतिः प्रत्ययानामसहभावं दर्शयति ।

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

१ पुरुषार्थाधिकरणम् ।

१ ७८१ वेदान्तविहिततात्त्वज्ञानस्य क्रियायुगप्रवेशमन्त-
रेणैव पुरुषार्थहेतुत्वम् ।

२ ७८२ पूर्वपक्षः—आत्मविज्ञानस्य कर्मशेषलादा-
त्मज्ञाने या फलश्रुतिस्तस्यां अर्थकादत्वम् ।

३ ७८३ ब्रह्मविदां कर्माचरणदर्शने विद्यायाः कर्म-
शेषत्वे लिङ्गम् ।

४ ७८४ श्रुतिर्विद्यायाः कर्मशेषत्वं दर्शयति ।

५ ७८४ विद्याकर्मणोः फलरश्मे सहकारित्वदर्शनम् ।

६ ७८४ समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादुपनि-
षदर्थविज्ञानस्य कर्मोक्तत्वम् ।

सू० पृ० पं०

७ ७८४ यावज्जीवं कर्मनियमोऽपि विज्ञानस्य कर्म-
ज्ञत्वे लिङ्गम् ।

८ ७८५ सिद्धान्तः—शारीरादीश्वरस्याधिकोपदेशा-
द्वापरिचयतुपास्योपास्यविज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण
पुरुषार्थहेतुत्वमेव सम्यक् ।

९ ७८६ तुल्यमाचारदर्शनकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः ।

१० ७८६ विद्यायाः कर्मशेषत्वे प्रमाणतयोपन्यस्तश्रुति-
रसावैत्रिकी ।

११ ७८६ समन्वारम्भवचनस्य विभागेन व्यवस्था ।
भाष्यकारमतेन तद्व्याख्यानां च ।

१२ ७८७ वेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादित्यस्य
खण्डनम् ।

१३ ७८७ यावज्जीवं कर्मनियमस्याविद्वद्विषयत्वम् ।

१४ ७८७ उक्तकर्मनियमस्य विद्यासुखार्थत्वम् ।

१५ ७८८ स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रज्ञादित्यागलिङ्गाद्विद्या
स्वतन्त्र्यफलम् ।

१६ ७८८ कर्माधिकारोच्छेदकत्वादपि न विद्या कर्माह्वम् ।

१७ ७८८ ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेऽपि विद्याश्रवणान्न विद्या
कर्माह्वम् ।

२ परामर्शोधिकरणम् ।

१८ ७८९ ऊर्ध्वरेतसामाश्रित्वे प्रमाणभावः ।

१९ ७९१ गार्हस्थ्यवेदाश्रमन्तरमपि प्रतिपत्तयम् ।

२० ७९२ स्कन्धश्रुतेरपरिधारणवद्विचित्रत्वम् ।

२१ ७९३ परामर्शपक्षेऽपि संस्तवसामर्थ्यात्पारिव्राज्यं
विषेयम् ।

३ स्तुतिमात्राधिकरणम् ।

२१ ७९६ 'स एष रसानां रसतम' इत्यादिश्रुतीनां
सुखार्थत्वमिति पूर्वपक्षः । कल्प्यं विध्यर्थत्व-
मिति सिद्धान्तः ।

२२ ७९८ विश्वश्रुतेर्विध्यर्थत्वमुद्गीयादिश्रुतीनाम् ।

४ पारिलब्धाधिकरणम् ।

२३ ७९९ उपनिषदाख्यानानां पारिलब्धार्थत्वमिति पूर्व-
पक्षः । पारिलब्धे कथानां विशिष्टोक्तत्वा-
न्नातां पारिलब्धार्थत्वम् ।

२४ ८०० आख्यानश्रुतीनां विद्याशेषत्वम् ।

५ अग्नीधनाद्यधिकरणम् ।

२५ ८०० विद्याया आश्रमकर्मणामनपेक्षा ।

६ सर्वोपेक्षाधिकरणम् ।

२६ ८०१ आश्रमकर्माणां विद्यायां उत्पत्तावरोपेक्षा
स्वार्थसिद्धान्तपक्षे ।

२७ ८०३ यज्ञादीनि शमदसावीनि च यथाश्रमं सर्वो-
पेक्षाश्रमकर्मणि विद्योत्पत्तावरोपेक्षितव्यानि ।

सू० पृ० पं०

७ सर्वज्ञानुसिलधिकरणम् ।

- २८ ८०४ प्राणसंवादे 'न ह वा एवंविदि' इत्यनेन सर्वज्ञानुसिलं विद्याज्ञतया विधीयत इति पूर्वपक्षः ।
 ,, ८०५ ५ प्राणाच्चविज्ञानप्रशंसार्थोऽर्थवादोऽयं नहवेति सिद्धान्तः ।
 २९ ८०६ एवं सति भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमवाधितं भविष्यति आपदवस्थायामभक्ष्यभक्षणाज्ञाने स्मृतिः ।
 ३० ८०६ आपद्यपि मद्यपाननिषेधः ।
 ३१ ८०६ उदाहृतस्मृतिमूलभूतकाठकश्रुतिप्रदर्शनम् ।

८ आश्रमकर्माधिकरणम् ।

- ३२ ८०७ आश्रममात्रनिष्ठेनामुमुक्षुणाप्याश्रमकर्माण्यनुष्ठेयानि ।
 ३३ ८०७ आश्रमकर्माणं विद्यासहकारित्वेऽपि न नित्या-
 नित्यसंयोगविरोधः ।
 ३४ ८०८ आश्रमकर्मावपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे चा-
 भिन्ना एवामिहोत्रादयः ।
 ३५ ८०९ ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्माणं क्लेशतनुकरणेन विद्योत्पत्तिहेतुलम् ।

९ विधुराधिकरणम् ।

- ३६ ८०९ अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामपि विद्याया-
 मधिकारः ।
 ३७ ८१० संवर्तप्रभृतीनामनपेक्षिताश्रमकर्माणामपि म-
 हायोगिलस्मरणम् ।
 ३८ ८१० विधुरादीनां जपोपवासविभिर्विद्यानुग्रहः ।
 ३९ ८११ अनाश्रमिलापेक्षयाश्रमवर्तिलं ज्यायो विद्या-
 साधनम् ।

१० तज्ज्ञाताधिकरणम् ।

- ४० ८११ ऊर्ध्वरैतसां प्रत्यवरोहाभावः ।

११ आधिकारिकाधिकरणम् ।

- ४१ ८१२ नैष्ठिकब्रह्मचारिणां प्रमादात्प्रच्युतब्रह्मचर्याणां प्रायश्चित्ताभावः ।
 ४२ ८१३ गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यविवरणमुपपा-
 तकं तस्मान्नैष्ठिकस्यापि ब्रह्मचारिणोऽस्ति प्रायश्चित्तम् ।
 ४३ ८१४ कृतनिर्णयता अपि नैष्ठिकाः विधैर्बहिष्क-
 र्त्तव्याः ।

१२ स्वात्म्यधिकरणम् ।

- ४४ ८१५ कलत्रव्यापारश्रेष्ठोपासनेषु यजमानस्य कर्तृ-
 त्वमित्यात्रेयः ।

सू० पृ० पं०

- ४५ ८१६ ऋत्विक्कर्माण्युपासनातीति औडुलोमिः ।
 ४६ ८१६ श्रुतिरपि ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यजमान-
 गामि फलं दर्शयति ।

१४ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।

- ४७ ८१६ 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इति बृह-
 दारण्यकश्रुत्यां न मौनविधिरिति पूर्वपक्षः
 ,, ८१७ ७ अपूर्वेलादस्ति मौनविधिरिति सिद्धान्तः ।
 ४८ ८१८ बहुलयाससाध्यधर्मबाहुल्याद्द्विहोपसंहार-
 द्वान्दोग्ये ।
 ४९ ८१९ मौनगार्हस्थ्यवद्वानप्रस्थगुरुकुलवासयोरेत्या-
 धमयोः श्रुतिमत्त्वम् ।

१५ अनाविष्काराधिकरणम् ।

- ५० ८१९ संन्यासिनो विधीयमानं बाल्यं भावशुद्धिरूप-
 सिद्धाश्रीयते ।

१६ ऐहिकाधिकरणम् ।

- ५१ ८२० ऐहिकमासुम्भिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्ध-
 क्षयापेक्षया ।

१७ मुक्तिफलाधिकरणम् ।

- ५२ ८२२ मुक्तावुत्कर्षेनिकर्मात्मकोऽतिशयो नोपपद्यते ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ आवृत्त्यधिकरणम् ।

- १ ८२३ श्रवणादीनां यावदात्मदर्शनं भावतेनम् ।
 २ ८२७ निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमोत्पत्तावावृत्त्यानर्थक्यम् ।
 ,, ८२९ १ प्रतिबन्धनिरासेनावृत्तैरर्थवत्त्वम् ।

२ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।

- ३ ८३१ ध्यात्रा ब्रह्म स्थान्यलेन ग्रहीतव्यमिति पूर्व-
 पक्षः । आत्मत्वेनेति सिद्धान्तः ।

३ प्रतीकाधिकरणम् ।

- ४ ८३४ प्रतीकैवात्मदृष्टिर्न क्रियते ।

४ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ।

- ५ ८३५ प्रतीकैवेव ब्रह्मदृष्ट्यध्यारोपणम् ।

५ आदित्यादिमत्स्यधिकरणम् ।

- ६ ८३७ उद्गीथादिष्वेवादित्यादिमत्तयः ।

६ आसीनाधिकरणम् ।

- ७ ८४१ उपासनायामासीनतानियमः ।
 ८ ८४२ आसीने एव ध्यायतेरुच्यमाणलम् ।
 ९ ८४२ पृथिव्यादिष्वप्यचललमपेक्ष्यैव ध्यायतिवादे
 उपासनस्यासीनकर्मत्वे लिङ्गम् ।

- सू० पृ० पं०
- १० ८४२ उपासनस्यासनाङ्गले विष्टस्थितिः ।
७ एकप्रताधिकरणम् ।
- ११ ८४३ अङ्गानाश्रितोपासनेषु नास्ति दिग्देशकालनि-
यमः । यत्रैकाप्रता चित्तस्य तत्रैवोपासना ।
८ आप्रायणाधिकरणम् ।
- १२ ८४३ अभ्युदयफलानुपासनानामा प्रायणाद-
भ्यासः ।
- ९ तदधिगमाधिकरणम् ।
- १३ ८४५ ब्रह्माधिगमे उत्तरपूर्वयोर्दुरितयोः क्षयः ।
१० इतरासंन्धेयाधिकरणम् ।
- १४ ८४८ विदुषोऽविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशौ ।
११ अनारब्धाधिकरणम् ।
- १५ ८४९ अनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्या-
सामर्थ्यात्क्षयः ।
- १२ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।
- १६ ८५१ अग्निहोत्रादीनां विद्योपयोगिनामविनाशः ।
१७ ८५२ अग्निहोत्रादिनित्यव्यतिरिक्तस्य फलमिषा-
नेन क्रियमाणस्य सुहृदः साधुकृत्यामिषादि-
विनियोगः ।
- १३ विद्याद्वानसाधनत्वाधिकरणम् ।
- १८ ८५२ विद्यासंयुक्तं विद्याविहीनं चोभयविधमपि
कर्म ब्रह्माधिगमहेतुः ।
- १४ इतरक्षपणाधिकरणम् ।
- १९ ८५४ आरब्धकर्मस्यैव विदुषः कैवल्यमवश्यं भावि ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१ वागाधिकरणम् ।

- १ ८५५ 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यादौ वागादीनां वृत्त्यु-
पशममात्रं विवक्षितम् ।
- २ ८५६ वाच्युक्तान्यायस्य चक्षुरादावतिदेशः ।
२ मनोधिकरणम् ।
- ३ ८५७ मनसः प्राणे वृत्त्यन्ययः ।
३ अध्यक्षाधिकरणम् ।
- ४ ८५८ प्राणस्य विज्ञानात्मनि कृत्तिप्रलयः ।
५ ८५९ प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्य जीवस्य तेजः-
सहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ।
- ६ ८५९ शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवो नैकस्मिन्नेव
तेजस्यवतिष्ठते सूक्ष्मस्यापि शरीरस्यानेकत्व-
कालात् ।

- सू० पृ० पं०
- ४ आस्थित्युपक्रमाधिकरणम् ।
- ७ ८६० विद्वद्विदुषोः समानोत्कान्तिराचिरादिमार्ग-
पर्यन्तम् ।
- ५ संसारव्यपदेशाधिकरणम् ।
- ८ ८६१ तेजःप्रसूतीनां परमात्मनि बीजभावावशेषा
संपत्तिः ।
- ९ ८६२ अस्माच्छरीरात्प्रवसतो जीवस्याश्रयभूतं भूता-
न्तरसहितं तेजः स्वरूपतः प्रमाणतश्च सूक्ष्मं
भवितुमर्हति ।
- १० ८६२ सूक्ष्मत्वादेवास्य शरीरस्य स्थूलशरीरदाहेऽ-
प्यनुपमर्दः ।
- ११ ८६३ स्थूलशरीरे विज्ञायमानस्योष्मणः सूक्ष्मशरी-
रव्युपाश्रयत्वम् ।
- ६ प्रतिषेधाधिकरणम् ।
- १२ ८६३ आत्यन्तिकेऽभ्युत्तले यो गत्युत्क्रान्तिप्रतिषेध
उक्तः स शरीरापादान इत्यस्ति ब्रह्मविदोऽपि
देहादुत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षः ।
- १३ ८६४ एकेषां समानातृणामुत्क्रान्तेर्देहापादनत्वप्र-
तिषेधस्य स्पष्टोपलब्धमादुक्तप्रतिषेधोऽपि
देहापादानः ।
- १४ ८६५ महाभारतादिष्वपि परब्रह्मविदो गत्युत्क्रा-
न्त्यभावः सम्यगेति ।
- ७ धागादिलयाधिकरणम् ।
- १५ ८६५ ब्रह्मविद इन्द्रियादीनि परस्मिन्ब्रह्मणि प्रकी-
र्यन्ते ।
- ८ अविभागाधिकरणम् ।
- १६ ८६६ विदुषः कलाप्रलयो निरवशेषो भवति ।
- ९ तदोक्तोधिकरणम् ।
- १७ ८६७ मूर्धस्यानादेव विद्वान्निष्कामति स्थानान्तरेभ्य
हृते ।
- १० रश्म्यधिकरणम् ।
- १८ ८६८ उपासकस्याविशेषेण राज्ञावहनि च रश्म्यनु-
सारित्वम् ।
- १९ ८६९ रात्रौ प्रेतस्य नाबीरश्मिसंबन्धविक्षेपाच्च
रश्म्यनुसारित्वमित्याशङ्कानिरासः ।
- ११ दक्षिणायनाधिकरणम् ।
- २० ८७० दक्षिणायने च्युतोऽपि विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्या-
फलम् ।
- २१ ८७० स्मृतौ श्रूयमाणस्य कालमेदविनियोगस्य स्या-
तोपासनासंबन्धत्वम् ।

सू० पृ० पं०

१८ ९०३

आप्तोति स्वारज्यमित्यादिप्रत्यक्षोपदेशादि-
दुषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवतीत्यस्य निरासः ।

१९ ९०३

यथा द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपं नामुव-
न्येवमेव निरवग्रहमैश्वर्यमपि नामुवन्ति

१९ ९०३

सद्युगोपासकाः ।

सू० पृ० पं०

२० ९०४

परमेश्वरस्य विकारावर्तितं श्रुतिस्पृष्टी दर्श-
यतः ।

२१ ९०४

निर्गुणोपासकानामीश्वरेण भोगमात्रसाम्य-
श्रवणाच्च निरवग्रहमैश्वर्यम् ।

२२ ९०५

देवयानेन पथा ब्रह्मलोकगतानां न पुन-
रावृत्तिः ।

समाप्तेयं ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यस्यविषयद्वयी ।

ॐ तत्सत् ।

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ।

भाष्यरत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णयव्याख्यात्रयोपेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(उपोद्धातः ।)

भाष्यरत्नप्रभाख्या श्रीरामानन्द्यतिप्रणीता ।

यमिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत्पदम् । तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाङ्गमनन्तसुखाकृतिम् ॥ १ ॥

श्रीगौर्या सकलार्थदं निजपदम्भोजेन मुक्तिप्रदं प्रौढं विम्वनं हरन्तमनघं श्रीकुण्डितुण्डासिना ।

बन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात्परं नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥

यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः । वेदशास्त्रहारीतां तां वार्णां वीणाकरां भजे ॥ ३ ॥

कामाक्षीदत्तदुग्धप्रसुरसुरतुतप्राज्यभोज्याधिपूज्यश्रीगौरीनायकाभिव्यक्तनशिवरामार्थलब्धात्मबोधैः ।

श्रीमद्गोपालगीभिः प्रकटितपरमाद्वैतभासाक्षितासुश्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथाधिः ॥ ४ ॥

श्रीशंकरं भाष्यकृतं प्रणम्य ध्यासं हरिं सूत्रकृतं च वच्मि । श्रीभाष्यतीर्थं परहंसतुष्ट्यै वाग्जालवन्धच्छिदमभ्युपायम् ॥ ५ ॥

विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसम् । व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभामिषा ॥ ६ ॥

भामतीव्याख्या श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता ।

अनिर्वाच्याविद्यौद्वितयसन्निवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियद्विजलेजोऽववनयः ।

यतश्चाभूद्विधं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामसङ्गमापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि । स्मितमेतस्य चरोचरमस्य च क्षुतं महाप्रलयः ॥ २ ॥

षडभिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कुम्भो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन्वनयम् । विश्ववन्द्यात्ममस्यामः सर्वसिद्धिविधाधिनः ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेषसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥

न्यायनिर्णयव्याख्या श्रीआनन्दज्ञानप्रणीता ।

अध्यस्तान्धमपूर्वमर्थविषयैर्ग्राह्यं पुमर्थास्पदं लब्धं लक्षणमेदतः श्रुतिगतं निर्धूताध्यायैकम् ।

आज्ञायान्तविभातविश्वविवर्धं सर्वोविखुदं परं सत्त्वं ज्ञानमनर्थसाधैविधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदायम् ॥ १ ॥

यो लोकं सकलं पुनाति निगमा यं प्रादुरेकान्ततो व्याप्तं येन जगज्जगति सततं यस्यै नमस्कुर्वते ।

यस्मादाविरभूदद्वैतममरा यस्य प्रसादाधिर्नो यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥

योऽनुग्रहानुग्रहेणा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते सर्वे निर्वानं येन श्रुतिपथपथिका वीषडातन्वते च ।

यस्यै यस्मादकस्मात्परिभवचकिता यस्य संरोचयन्ते चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता भृशविशदधियः संश्रये तं गिरिशम् ॥ ३ ॥

भिन्दानमेनासि दुरासदानि प्रलूहवर्गप्रसवानि तानि । राजानयातातपरपराणामारादुपासे गिरिजाभिजातम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्भासप्योनिधिनिधिरसो सत्सुक्तिपङ्क्तिस्फुरन्मुक्तानामनवबद्धविपुलप्रथोतिविषामगिः ।

क्षान्तिः शान्तिभृती दधेति सतितामेकान्तविश्रान्तिभूयैवाज्ञः सततं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रवः श्रेयसे ॥ ५ ॥

यद्वाङ्मन्युज्जातजातमधुरस्योमधुधुर्धनसाधैव्यग्रप्रियः समग्रमस्तुः स्वर्गोऽपि निर्वैदिनः ।

यस्मिन्सुक्तिपथो मुसुक्षुमुनिभिः संमार्थितः सर्वमो तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिर्धा विभ्रते ॥ ६ ॥

यत्पादाभ्युज्जचञ्चरीकथिषणा निर्वाणमागधिषा पङ्क्तिर्मुक्तिसर्गद्वैतता वाच्यमानामियम् ।

यसिन्धिलमिदं शमादि समभूदोधाकुतो मे यतः शुद्धानन्दमुनीश्वराय सुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥

आचरन्तप्रश्ना

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् । इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥

यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् । सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति नित्याध्ययनविधिनाधीतसाङ्गस्वाध्याये 'तद्विजिज्ञासते', 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः', 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इतिश्रवणविधिरुपलभ्यते । तस्यार्थः—अमृतत्वकासेनाद्वैतात्म-
विचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति । तेन कान्येन नियमविधितार्थोद्भिन्नात्मसाक्षात्प्रवृत्तिः, वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं
वा निरस्यत इति वस्तुगतम् । तत्र कश्चिद्देह जन्मनि जन्मान्तरे वातुष्ठितयादिभिर्नितान्तविमलस्त्वान्तोऽस्य श्रवणविधेः
को विषयः, किं फलं, कोऽधिकारी, कः संबन्ध इति जिज्ञासते । तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान्बादरायणस्तदनुबन्ध-
चतुष्टयं श्रवणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयांचकार 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति ॥ नन्वनुबन्ध-
जातं विधिसंनिहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् । तथाहि—'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवायमुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयते' इति श्रुत्या 'यत्कृतं तदतिसं' इति न्यायवत्या 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'यो वै भूमा तदसृजतम-
तोऽन्यदार्तम्' इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदतिलयमज्ञानस्वरूपमिति विवेको लभ्यते । कर्मणा कृत्यादिना
चितः संपादितः सत्यदिलोकः—भोग्य इत्यर्थः । विपश्चित्त्वित्यज्ञानस्वरूपः । 'परीक्ष्य लोकाःकर्ममैतितान्माह्वानो निवेदमाया-
न्नात्यकृतः कृतेन' । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इत्यादिश्रुत्यानात्मभावदेहेन्द्रियादिसकलपदार्थजाते वैराग्यं
लभ्यते । परीक्ष्यतानित्यत्वेन निश्चित्य, अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति कर्मतत्फलेश्चो वैराग्यं प्रामुद्यादित्यर्थः ।
'ज्ञानतो दान्त उपरतस्तिष्ठतुः समाहितः श्रद्धाविचो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते । 'समा-
हितो भूत्वा' इति काण्वपाठः । उपरतिः संन्यासः । 'न स पुनरावर्तते' इति स्वयंज्योतिरानन्दव्यात्मकोक्षस्य नित्य-
त्वश्रुत्या सुसुप्ता लभ्यते । तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम् । यथा 'य एता रात्रौरूपयन्ति' इति
रात्रिसन्नविधौ 'प्रतिष्ठित्वन्ति' इत्यर्थवादप्रतिष्ठाकामस्तद्वत् । तथा 'श्रोतव्यः' इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृ-
तयोर् विचारो विषयः विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम्, 'आत्मा द्रष्टव्यः' इत्यद्वैतात्मदार्शनमुद्दिश्य
'श्रोतव्यः' इति विचारविधानात् । न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः, अप्रमाणत्वात्, अपि तु प्रमाणविषयत्वेन । प्रमाणं
चाद्वैतात्मनि वेदान्ता एव, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं', 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति श्रुतेः । वेदान्तानां च प्रत्यग्रहैक्यं
विषयः, 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मासि' इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः, 'तरति शोकमात्मविद',
'ब्रह्मविद्वद्भैव भवति' इत्यादिश्रुतेः । तथा संबन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्तव्यतारूपः, फलस्य प्राप्त्यतारूप इति
यथायोर्यं सुबोधः । तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत् । न । तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णायकन्यायसूत्रा-
भावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतात्मः, किं वेदान्ताः पूर्वतन्नेन गतार्था अगतार्था वा, किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं

आमती

नला विशुद्धविज्ञानं शंकरं कर्णुणकरम् । भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विमज्जते ॥ ६ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽसदासीनाम् । रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहापातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपत्त्यागोचरः, यथा समनस्केन्द्रियसंनिष्ठः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः, कर-
दन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकेविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि, 'बृहत्त्वादूर्ध्वगलाद्वात्सेन ब्रह्मेति गीयते' स चायमाकीर्यतस्तत्रैव
आ च देवर्षिभ्यः प्राणहन्मनस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन 'अहं' इत्यसंदिग्धपारिवर्त्यस्तापरोक्षाभु-
वसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम् । नहि ज्ञातुं कश्चिदत्र संदिग्धोऽहं वा नाहं वेति । न च विपर्यस्यति नाहमेवेति । न चाहं कृशः
स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामान्याधिकारण्यदर्शनाद्देहालम्बनोऽयमहंकार इति सांप्रतम् । तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाल्ये पित-
न्यायनिर्णयः

मातन्तोऽसि भवतीमथ चार्थेयं त्वां चेतः सरस्वति परास पराब्रमर्षम् । शारीरके महदुग्रहसंप्रसन्नमेकाग्रमस्तु वचसा सद्यः सम्यगर्थं ८
श्रद्धाभक्ती पुरोधाय विषादाग्रमभावनाम् । श्रीमच्छारीरकं भाष्यं करिष्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९ ॥

नित्याध्ययनविध्यादापितवेदान्तवन्तचोमिरापातः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भौपधिकमनुबन्धजातं न्यायतो निर्णेतुं भगवान्बादरायणः सूत्रि-
तवान् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति तत्र प्रमातृत्वाद्विषयस्थासर्वं, धर्मेमीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गताशंताभावः, विशिष्टाधिकारि-
संबन्धः, विश्रुत्यादिसर्वं चेति तत्त्वोऽधीः सूचिताः । तथाहि—सत्यत्वे बन्धस्य ब्रह्मबद्धयोर्जीवब्रह्मणोर्येकानुपपत्तेः, सत्यस्य च ज्ञाना-
दनिष्ठेते, ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविरोधित्वात्, उत्तरज्ञानस्य च विरोधिर्युग्यतया पूर्वज्ञानादिविपर्येकत्वात्, विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुतया बन्ध-
स्यास्थासता सूचिता । पूर्वनिष्ठत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारिणश्चाभावे तं प्रति तत्कल्पेव्यतोक्त्योगादगताशंतेवं विशिष्टाधिकारिसं-
भवश्च ध्यतितः । त्वमर्थदृष्टबन्धस्यान्यदीयज्ञानादनिष्ठेते, तदर्थज्ञानमपि तत्रिवहिं त्वमर्थविषयमेवेत्यर्थोक्तदेव्यं विषयः सूचितः । सुसु-

१ यत्र जिज्ञासत्वे तत्रैव संदिग्धस्य समग्रोपनयनं भवति जिज्ञास्यत्वव्यापकं संदिग्धत्वसमग्रोपनयनं । तथोपरिदृश्यं तदवयवसोहोविच्छिन्नं । तथाच व्याप-
काभावे ब्रह्मातृजिज्ञासत्वाभावोऽप्युच्यते । अत्रैवं प्रमाण—ब्रह्म सुसुदिग्विचार्यं तं प्रससंदिग्धत्वात्, निष्पश्येनत्वात् । तथाविश्वकृष्ण-काकादन्तवदिति
भावः । २ बृहत्संनववर्षादिप्रातुराग्रमिति रूपम् । इदं न देहादीनां परिणामित्वस्यैव बोध्यम् । ३ यस्मात्परिणामित्वद्वयत्वात्तदित्यर्थः ।

भाष्यरत्नप्रभा

न वा, किं मुक्तिः स्वर्गादिवह्लोकान्तरं, आत्मस्वरूपा वेति संशयानिबृते । तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्या-
दिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् । तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः—“अधिकार्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं-
सूत्रं” इति । येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानुपेक्षणत्वात्सूत्रं व्यर्थमित्यापत्तौ तत्सं-
प्रसङ्गेन । तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयाद्योत्पापितत्वाद्देतुहेतुमद्भावाः श्रुतिसंगतिः,
शास्त्रात्मभेदवन्नुपपन्ननिर्णयकत्वेनोपोद्घातत्वाच्छास्त्रादौ संगतिः, अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं समन्वयोक्तैः समन्वया-
ध्यायसंगतिः, ‘देतुदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’ इत्यादिश्रुतीनां सर्वोक्तत्वादिसृष्टब्रह्मल्लिङ्गानां विषयादौ-
समन्वयोक्तैः पादसंगतिः, एवं सर्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णयकत्वाच्छ्रुतिसंगतिः, तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन
संगतिरुद्घनीया । प्रमेयं च कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म । अध्यायानां तु समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य स्पष्ट-
ब्रह्मल्लिङ्गानां श्रुतीनां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मल्लिङ्गानाम् । चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति
भेदः । अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिरपेक्षिता । अथाधिकरणमारभ्यते—“श्रोतव्यः” इति विहितश्रवणात्मकं
वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयः । तत्किमाराधय्यं न वेति विषयप्रयोजनसंभवात्संभवाभ्यां संशयः । तत्र नाहं ब्रह्मेति
भेदप्राप्तिप्रत्यक्षेण कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वल्लिङ्गानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनोऽर्थैक्यस्य विषयस्यासंभवात्, सत्य-
बन्धस्य ज्ञानास्त्रिवृत्तिरूपफलासंभवान्नाश्रवणीयमिति प्राप्ते सिद्धान्तः ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति । अत्र श्रवणविधिस-
मानार्थत्वाय ‘कर्तव्या’ इति पदमध्याहृतव्यम् । अध्याहृतं च भाष्यकृता ‘ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या’ इति । तत्र
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वानुपपत्त्याप्यकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते । प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो
जहल्लक्षणया । तथा च ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य श्रौतोऽर्थः संपद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगा-
त्प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तित्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् । तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रास्त्रिवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं
वक्तव्यमिति बन्धस्याध्यस्तत्वमार्थात्सूचितम् । तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्सिद्धिहेतुः । तथा हि शास्त्रमारब्धव्यं,
विषयप्रयोजनवत्त्वात्, भोजनादिवत् । शास्त्रं प्रयोजनवत्, बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वात्, रजुरियमित्यादिवक्तव्यवत् । बन्धो

भामती

राधन्वर्भवः स एव स्थाविरे प्रणसूनुमनुष्यामीति प्रतिबंधानं न भवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरिति मनोगति प्रत्यभिज्ञान-
गन्धो येनैकत्वमध्यवसीयते । तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तेषांभ्यो भिन्नं यथा च कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथा बालादिश-
रीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परं परमहंकारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । अपि च स्वप्नान्ते दिव्यशरीरभेदमास्थाय तदुचिता-
न्भोगान्नुभूजान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं
शरीराद्विभक्तं प्रतिपद्यते । अपि च योर्गोव्याघ्रः शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहंकारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रि-
याध्यस्तत्वालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमप्रत्यक्षं स एवेतर्हि स्पृष्टासीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषयेभ्यस्तस्य विवेक-
स्थवीयानेव । बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति कर्तृप्रतिभासप्रैक्यानालम्बनसाध्याः । कृशोऽहमन्धोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा अस-
त्यप्यभेदे कथंचिन्मैत्राः कोशान्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पत्त्याम । तस्मादिदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो
न्यायनिर्णयः

क्षौरधश्चद्व्योतितस्य ज्ञानाय विचारविधानात्तत्साध्यज्ञानान्मुक्तिः सूचिता । ब्रह्मज्ञानाय च विचारविधानाद्ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तैः
संबन्धोऽपि दर्शितः । तदेतद्भाष्यकृत्वाकृतं मूलवादविष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिः । उचाराधिकरणसंगतिस्तु
तत्त्वानेनेति नास्योच्यते । विचारविध्यपेक्षितविषयाद्यप्यपेक्षितभिरस्त्योत्थानादुत्पाप्योत्पापकत्वं श्रुतिसंगतिः । इदं च धर्मेजिज्ञासासूत्रवदु-
पोद्घाततया ‘जिज्ञासां प्रकृतसिद्धयर्थमुपोद्घातं प्रचक्षते’ इति न्यायेन शास्त्रेण संवध्यते । विचारारम्भोपयोगिनीनामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं
समन्वयोक्तैरस्य विशेषतः समन्वयाध्यायसंगतिः । स्पष्टब्रह्मल्लिङ्गानां विषयाद्यप्यपेक्षितकथानां स्वार्थं समन्वयोक्त्या विशेषतोऽस्यावधादेन
संबन्धः । पूर्वपक्षे विचारानारम्भात्तदधीनज्ञानाभावादुपायान्तरसाध्या मुक्तिः । सिद्धान्ते तु तदारम्भसंभवात्तदधीनज्ञानसिद्धेर्नैव मुक्तिः
सिध्यतीति फलभेदः । तन्भेदमधीतिविधिवदन्तभूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्येतापरम् । तत्र वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयस्तदारम्भमनारम्भं
वेति विषयाद्यसंभवसंभवाभ्यां संशयः । प्रामाणिकत्वेन प्रमातृत्वादिवन्धस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानुपोद्घात्वात्, ब्रह्मावच्छेदोर्जीवब्रह्मणोरैक्या-
योगात्, तदभावे च बन्धाध्यस्तैः बन्धाध्यस्तौ च फलमावात्, प्राच्या च मीमांसया वेदार्थमात्रोपायौ प्रवृत्तया गताथत्वात्, फलेच्छाव-
तोऽधिकारिणोऽपि तुच्छत्वात्, तद्विशेषणानां च दुर्बलत्वात्, ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेः, अप्रसिद्धत्वे संबन्धप्रयोजनयोर-
सिद्धेः, तस्य च निःसामान्यविशेषत्वात्, असंभावितविषयादिकमनारम्भं शास्त्रमिति पूर्वपक्षः । प्रमातृत्वादिव्यावहारिकमनसिद्धत्वेऽपि
तात्त्विकमानासिद्धतया तथाविधमनोजनितवैषम्याविरोधादुक्तविषयादिप्रतिबन्धात्, धर्मेमीमांसायाश्च वेदार्थैक्येऽप्येवमनोप्रतिपत्तयाम्

१ पूर्वोक्तमूलस्य साक्षात्कृतव्यक्त्यैक्यावगाहिनी धीः । २ अणिमादिसिद्धिलगाद्दीर्घार्थं योगमहिजा व्यापशरीरं कृत्वा तदणिमानौल्यर्थः । अथेदं बोध्यम्—
अन्यत्रोपपत्त्याप्यपेक्षितकथानेकभावे इत्यादिरे वा न शरीरभेदः सिद्धमिति, शरीरमिति बुद्धेरनुगतत्वादिलक्षणा ‘कथामने’ इत्युदाहृतम् । शास्त्रमनवादिनां मते त्व-
सिद्ध्या योगस्याब्रह्मज्ञानं, नास्त्वपि दर्शयितुं वेति बोध्यम् । ३ प्रत्यानं शब्दः । करणानां कर्तृपदवाच्यत्वात्तदुपपत्तेरिति भावः । ४ आत्मा शरीरादिव्यो
भिन्न इत्यलक्षणावस्थापितत्वात्तदनुपपत्तेरुपपत्तिः भावः ।

युष्मदसत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ

भाष्यप्रारम्भः

ज्ञाननिवर्त्योऽध्यस्तत्वात्, रज्जुसर्पवत् । इति प्रयोजनसिद्धिः । एवमर्थोद्भवाज्ञानाजीवगतानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूत्रय-
ज्जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थोत्सृजयति, अन्यज्ञानादन्यत्र भ्रमानिवृत्तेः । जीवो ब्रह्माभिन्नः, तज्ज्ञाननिवर्त्योऽप्याश्रय-
त्वात् । यद्विषयं तत्तथा, यथा शुक्त्यभिन्न इदमंश इति विषयसिद्धिहेतुरध्यासः । इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमार-
म्भणीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् । सिद्धान्ते ज्ञानादेव
मुक्तिरिति निवेकः । इति सत् मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकत्वं
व्यातारूपश्रौतार्थाव्यानुपपत्त्यर्थोत्सृजितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्गतत्वात्सिद्धिहेत्वध्यासाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथ-
मं वर्णयति—**युष्मदसत्प्रत्ययगोचरयोरिति** । एतेन सूत्रार्थोत्पत्तिव्याख्यासमन्वयो न भाष्यमिति निरस्तम्,
आर्थिकार्थोत्पत्तिव्यात् । यत्तु मङ्गलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति तन्न । 'सूत्ररामितरेतरभावानुपपत्तिः' इत्यन्त-
र्भाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपप्लव्हरहितस्य विज्ञानघनप्रत्ययार्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दोषत्वादिवं भाष्यं
व्याख्येयम् । लोके शुक्लाविदं रजतमिति भ्रमः, सत्यरजतं इदं रजतमित्यभिधानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहित-
संस्कारजन्यो दृष्ट इत्यत्रात्मात्मन्यन्ताहंकाराध्यासे पूर्वप्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमपेक्षते, न हि तद्वत् ।
तथा हि—आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यस्यैव, परस्परैक्यायोग्यत्वात्, तमःप्रकाशवत् । इति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रती-
तितो व्यवहारतरसाधयति—**युष्मदसत्प्रत्ययगोचरयोरिति** । न च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रेण 'प्रत्यये
चोत्तरपदे च परतो युष्मदसदोर्मैर्पयन्तस्य त्वमादेशो स्तः' इति विधानात्, त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मात्पुत्र इतिवद-
'त्वमप्रत्ययगोचरयोः' इति स्यादिति वाच्यम् । 'त्वमावेकवचने' इत्येकवचनधिकारात् । अत्र च युष्मदसदोरेकार्थवत्ता-

भामती

व्यावृत्तः, स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि—संसारनिवृत्तिरपवर्ग-
इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्तं आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिना-
त्मयाथात्म्यज्ञानेन सहासुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः, नह्यहमित्यनुभवादन्वयात्मयाथात्म्य-
ज्ञानमस्ति । न चाहमिति सवैजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथ-
प्रितुम्, अनुभवविरोधात् । नह्यगमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते । तस्मादनुभवविरोधादुपपत्तिरितार्थो एवोपनिषद इति
युक्तमुपपत्त्यमा इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति—**युष्मदसत्प्रत्ययगोचरयोरिति** । अत्र च युष्मदसदिलादिर्मिथ्यामिव
युक्तमिष्यन्तः शङ्क्यप्रत्ययः । तथापीत्यादिपरिहारप्रथमः । तथापीत्यभिर्संबन्धाच्छङ्क्यायां यथपीति पठितव्यम् । इदमसत्प्रत्ययगो-
चरयोरिति वक्तव्यं युष्मद्ब्रह्मणमत्यन्तदोषलक्षणाधीनम् । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी लंकारो नैवमिदंकारः, एते नैवमिदं वयमासह
इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्तस्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं
विसिन्वन्ति अवबध्नन्ति । स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तः 'तमःप्रका-
शवदिति' । नहि जातु कश्चित्समुदाचरद्वैत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परामृतया प्रतिपद्युर्मति । तदिदमुक्तम्—**इतरेतरभा-**
वानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव इतरेतरत्वम् । तादात्म्यमिति यावत्, तस्यानुपपत्ताविति । स्यादेतत् । माभूद्वर्मिणोः परस्पर-

व्याप्यनिर्णयः

ब्रह्मास्पष्टीयता तन्मीमांसया गतावैतानवकाशात्, अथक्षाध्यायितमिथ्याभावस्य बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यतया तद्विद्वत्तिकात्मसाधिकाणिः
सुखमत्वात्, विशेषणानां च विवेकादीनामतीते वर्तमाने वा जन्मनि कृतसुकृतजनितचित्तप्रसादादितानामनुमानागमाधीनतया सुव-
चत्वात्, ब्रह्मणश्च ब्रह्मपदादित्वात्त्वाच्च सिद्धान्तोपनिषादं विचारं विना मानादसिद्धेः, अनन्यत्वस्यतया विषयत्वात्, तदवगतत्वे फलत्वात्, अत्यन्ता-
सिद्धमभावाच्च, शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धादिस्मिद्धेरागेतिसामान्याविशेषभावमादाय तदीयविषयत्वस्य प्रतिपाद्यत्वात् उक्तविषयादिमदिदं
शास्त्रमन्यमिति सिद्धान्तः । तदिदं हृदि निधाय वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्याख्यातुकामो भगवान्भाष्यकारः शास्त्रमन्तर्माध्याससूत्रेणार्थतः
मूलतः विषयादि वदितुं विरोधिना बन्धस्याव्यासत्वं लक्षणसंभावनासंज्ञावप्रमाणैः सिद्धाधिशुपुदावस्थासमाक्षिपति—**युष्मदसत्प्रत्य-**
यगोचरयोः इत्यादिना मिथ्येति भवितुं युक्तम् इत्यन्तेन भाष्येण । अर्थाच्च 'सूत्ररामितरेतरभावानुपपत्तिः' इत्यन्तेनानुपपत्तौ विस्मा-
न्नमात्मानमनुसंदधानस्तस्यानुसरणं मङ्गलवर्णनं विमोपशमनाद्यर्थं संपादयति । चैत्रे त्रैलोक्यमिति आन्तरिचैत्रैक्यप्रमिलेषां संस्कार-
जन्यत्वात्, तस्मिन्निश्चैक्यकृतेत्यामानात्मनोरैक्याध्यासेऽपि तत्त्वमित्यादेवैककृत्यात् न मन्वानस्तयोरेक्याभावेऽपि त्रिविधं विरोधं हेतुमाह—
युष्मदसत्प्रत्ययगोचरयोरिति । न च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदसदोरेकार्थवत्त्वान्नोर्मैर्पयन्तस्य
त्वमादेशोऽप्यित्युक्तत्वात्तत्पुत्रो मात्पुत्र इतिवद इतिवत्त्वमप्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम् । 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रादेकार्थविधायिनापि
युष्मदसदोर्मैर्पयन्तस्य स्थाने त्वमादेशो भवत इति व्याख्यानादेकवचन इत्यधिकारादत्र च युष्मदसदोरेकार्थवत्त्वमित्यविशेषवदितत्वात् ।

१ द्वितीयहेतुं विमेलितम् । २ इदमर्थस्य परावृत्तिप्राप्त्यविरोधेऽपि एते कथमित्यादि मञ्जुसमयोगाद्यसम्बन्धवद्भवन्तं भवतीति तत्तत्र निरुद्धमिति भावः ।

३ समुदाचरत्यस्यैवैव ह्यस्यमिति कृती वर्तने यथोक्तं तथा । अर्थात्तु हि विवकायहेतुं व्याप्तः, अत्र विवेकमहत्त्वत्वात् नोपपन्नं इत्याशयः । ४ इतर-
संज्ञात् भाव इति बोधने सिद्धस्य संज्ञाव्यासविषयस्य साधनं भवेत्तदनेनाहन्तं बोद्धव्यम् ।

भाष्यरत्नप्रभा

चित्वाभावादानात्मनो युष्मदर्थानो बहुत्वादसदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो बहुत्वात् ॥ नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः । न च युयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः, वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययसङ्गोचरयोरिति विग्रह इति वाच्यम्, शब्दसाधु-
त्वेऽप्यर्थसाधुत्वात् । न ह्यहंकाराद्यानात्मनो युयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत् न । गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् ।
चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः, तद्युक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात्, 'न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्यय-
विषयत्वात्' इति भाष्योक्तेश्च । यद्यप्यहंकारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः सकाशादस्यन्तमेदस्मिन्नर्थं युष्मत्प्रत्यय-
योग्य इत्युच्यते ॥ आश्रमश्रीचरणस्तु टीकायोजनयामेवमाहुः—'संबोध्यचेतनो युष्मत्पदवाच्यः, अहंकारादिविशिष्टचेत-
नोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च युष्मदसदोः स्वार्थं प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न लाक्षणिकयोः, 'युष्मदसदोः
पृष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानौ' इति सूत्रासांगत्यप्रसङ्गात् । अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजडमात्रलक्षकयोरपि न
त्वमादेशो लक्षकत्वाविरोधात्' इति । यदि तयोः शब्दबोधकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितं तदा-
स्मिन्भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते, अस्मच्छब्देन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः
प्रत्यगात्मा । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराक्त्वप्रत्ययत्वयोरेव
लक्ष्यतावच्छेदकत्वं, न शब्दयोग्यत्वांशस्य, गौरवादिति वाच्यम् । पराक्प्रतीचोविरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्व-
स्यापि वक्तव्यत्वात् । अतएवैदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दोऽसदर्थं लोके वेदे च बहुशः, इमे वयमासौहे,
इमे विदेहाः, अयमहमस्मीति च प्रयोगदर्शनाज्ञासच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः, इदंशब्दप्रयोगे विरो-
धास्फूर्तेः । एतेन चेतनवाचित्वादसच्छब्दः पूर्व प्रयोक्तव्यः 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति न्यायात्, 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति
सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तम् । 'युष्मदसदोः' इति सूत्रं इवान्नपि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकशेषे
विवक्षितविरोधास्फूर्तेः । ब्रह्मास्तु 'युष्मदर्थोऽनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिदातोरध्यारोपापवादव्याख्येन ग्रहणं धोत-
यितुमादौ युष्मद्ग्रहणं' इत्याहुः । तत्र युष्मदसत्पदार्थो पराक्प्रत्ययत्वेनात्मनात्मनोऽस्तुतो विरोध उक्तः । प्रत्ययपदेन
प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययोऽहंकारादिरनात्मा दृश्यतया भाति । आत्मा तु प्रतीतित्वात्प्रत्ययः स्वप्र-
काशतया भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्ताहिमत्यादिव्यवहारगोचरः,
असदर्थस्वनात्मप्रविलोपेन, अहं ब्रह्मेति व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः स्फुटीकृतः । युष्मच्चास्मच्च युष्मदसदी,
ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदसत्प्रत्ययगोचरौ, तयोस्त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽस्यन्तामेदस्ता-
दात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः । ऐक्यासंभवेऽपि शुद्धो घट इतिवत्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह—विष-
यविषयिणोरिति । चिज्जडयोर्विषयविषयित्वादीपघटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः । युष्मदसदी पराक्प्रत्ययत्वस्तुती,
ते एव प्रत्ययश्च गोचरश्चेति वा विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदार्थाभावात्मानात्मनोः प्रत्यक्पराभावे चिदचित्त्वं हेतुत्वं-
सास्त्रं हेतुमाह—विषयविषयिणोरिति । अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्वं, आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् । अचित्त्वे
स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासंभवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः । यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः । नन्वेवमात्मानात्मनोः
पराक्प्रत्ययत्वेन, चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात्तत्त्वप्रकाशवैक्यस्य तादात्म्यस्य वानुपपत्तौ सत्यां, तत्प्रमित्य-

भामती

भावस्त्वदर्माणं तु जाव्यचैतन्यनित्यलानित्यलादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति । दृश्यते हि धर्मिणोर्विवैकग्रहणेऽपि तद्वर्णनाम-
ध्यासः, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्फुटतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्गाहिष्यरूपः स्फटिक इत्याख्यविग्रह

न्यायनिर्णयः

युष्मदसद्ग्रहणाविरोधादसदर्थं साक्षिणि नभोवदौपाधिकं बहुत्वम् । न चैवं सौम्याकीणमिलादाविव बहुवचनमनुसृत्य विगृह्येत विरोधो-
क्त्यनुगुणतया यथा तथा विग्रहेऽपि निवारकाभावात् । युष्मदसत्पदयोश्चेतनाचेतनार्थत्वादानात्मनैवलक्षण्यार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयो-
रिति वक्तव्येऽपि युष्मद्ग्रहणमलन्तेमेदोलक्षणार्थम् । न हि त्वंकारवदिकारस्वाहंकारप्रतियोगित्वम्, एते वयमिमे वयमित्यादिप्रयोगात् ।
न च युयं वयं वयमेव युयमितिवदौपचारिकत्वम्, तत्र तथात्वाभिमानवत्पङ्कते तदभावात् । सुख्यामुख्ययोरादौ मुख्योपनिपातादसद-
र्थस्य च मुख्यत्वात्प्रथममसद्ग्रहणप्रसक्तत्वापि युष्मदर्थोऽनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिदातोरध्यारोपापवादव्याख्येन ग्रहणं धोतयितुमादौ
युष्मद्ग्रहणम् । तत्र युष्मदसदिति प्रत्यक्पराक्त्वेनात्मनात्मनोः स्वभावविरोधः सृज्यते । युष्मच्छब्देनाहंकारादिरसच्छब्देन तत्साक्षी
गृह्यते । तयोरेव प्रत्ययपदेन स्फुरणतया तद्वत्त्वेन प्रतीतितो विरोधो धोत्यते । तन्नात्मा प्रतीतिव्याप्यत्वात्, आत्मा च प्रतीतित्वात्प्र-
त्ययस्त्वोर्व्यवहारतो विरोधो गोचरशब्दार्थः । युष्मदर्थो हि कौटस्थ्यादिस्वभावात्प्रतिरस्कारेण सक्रियत्वादिनासदर्थोऽपि तन्मासीलहं-
कारादिविलोपेन पूर्णतया व्यवहियते । युष्मच्चास्मच्च युष्मदसदी ते एव प्रत्ययौ तावेव गोचरौ तयोस्त्रिधा विषयविरोधभाजोरन्यत्रैक्यायोगात्
तत्प्रमितिरित्यर्थः । ऐक्यासंस्कारादतदध्यासेऽपि तादात्म्यसंस्कारादिर्दृश्यतमितिवत्तदध्यासः स्यादित्याशङ्क्य, तस्यापि तत्प्रतिनिपूर्वकत्वा-
त्तत्साक्ष्यं तादात्म्यापेक्षत्वादानात्मनोऽसदभावोच्चेति मत्वा तयोस्तादात्म्याभावे हेतुमाह—विषयविषयिणोरिति । ऐक्याभावोऽपि
आत्मादी तादात्म्यादौनैक्यम् । नित्यानुभवविषयो युष्मदर्थो विषयो, विषयी त्वसदर्थो नित्यानुभवस्तयोर्दोषादाहकवन्मिथो विरु-

सिद्ध्यां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावाद्यनुपपत्तिः । इत्यतोऽस्तत्प्रत्ययगोचरे विषयिणी चिदा-

भाष्यरत्नप्रभा

भावेनाध्यासाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यसुखजाच्छब्दुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्तिवत्यत आह—तद्धर्माणामपि । तयोरात्मानामनोर्धर्मास्तद्धर्मास्तेषामपि तरेतरभावाद्यनुपपत्तिः । इतरत्र धर्म्यन्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्त्वा-
नुपपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके कोहितवस्तुसांनिध्याद्वाह्नौहित्यधर्म-
संसर्गः । असङ्कात्म्यधर्मिणः केनाप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्योक्तम्—सुतरामिति । नन्वात्मानामनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावेऽन्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह—इत्यत इति । इत्युक्तरीत्या
तादात्म्याद्यभावेन तत्त्वमाया अभावादतः प्रमाजस्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावाद 'अध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तं'
इत्यन्वयः । मिथ्याशब्दो ब्रह्मैः अपह्नववचनः, अतिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापह्नवार्थः । ननु कुत्र कस्याध्यासोऽप-
ह्नयत इत्याशङ्क्य, आत्मन्यात्मतद्धर्माणामनात्मन्यात्मतद्धर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह—अस्तत्प्रत्ययगोचर
इत्यादिना । अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेचयति—विषयिणीति । बुद्ध्यावि-

भासती

इत्यत उक्तम्—तद्धर्माणामपि । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिप्रेतः—रूप-
वद्धिद्रव्यमितखच्छताया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्यन्त, चिदाभा लक्षणे विषयी न विष-
यच्छायासुद्रोहयितुमर्हति । तथाहुः—'शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता' इति । तदिह पारिशेषाद्विषयविषयिणोर-
न्योन्यात्मसंसर्गमेतन्नैव तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्माणाल्पतद्विवेकेन गृह्यमाणवसंभिवौ,
असंभित्ताः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतात्वात् । तदिदमुक्तं—सुतरामिति । तद्विपर्ययेणेति ।
विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः । एतदुक्तं भवति—अध्यासो भेदाग्रहेण व्यासः, तद्विरुद्धबैधासि भेदाग्रहः,
स भेदाग्रहं निवर्तयंस्तव्यात्मन्यासमपि निवर्तयतीति । मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना ॥ इदमप्राकृतम्—
अभेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत । नलेतदस्ति । तथाहि—तमस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्दानन्दनचैतन्यैक्यसमुदा-
सीनमेतद्धर्माद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृत्यतीति शक्येणानुपचरितार्थानि कर्तुम् । अभ्यासे हि भूयस्तत्त्वार्थस्य भवति, यथाहो दर्शनीया-
होदर्शनीयेति न न्यूनत्वं, प्रागेवोपचरितमस्ति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनकविषयोऽनुःखादिप्रश्नोपपन्नतात्मानामाद-
र्शयन्त्यमात्मतत्त्वगोचरः कथं वातुपपन्नः । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादान्नायस्यैव तदपेक्षैत्याप्राप्तमाप्यमुपचरितार्थत्वं
चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयैतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्क्य, बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य शक्याय प्रतिभावनपेक्षत्वात् ।

न्यायनिर्णयः

योजीत्यधिक्यादेरभावात् तादात्म्यमित्यर्थः । उक्ताद्वैतोः सिद्धमभेदासंभवं सङ्गृह्यन्तामाह—तमःप्रकाशवदिति । न खन्वयोरभेदः ।
न च तयोर्भावाभावेन तदभावः, तमोऽपि गुणवत्त्वादिना भावत्वात् । तथात्मानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयोर्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः ।
विमतौ नाभिमतया प्रमितौ मिथो विरुद्धत्वात्तमःप्रकाशवदिति । विरोधकलमाह—इतरेतरेति । इतरस्येतरेभावो नामेतरेतरत्वमेक्यमित-
रसिन्नितरभावस्तादात्म्यं तयोर्प्रतीतावृत्तयामप्राप्तायां तत्संस्कारासिद्धिः । नन्वात्मानात्मनोरितरेतरभावाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यजा-
च्छादीनामितरेतरत्र भावः स्यात् । इत्यते हि पुष्पपुटिकादौ पुष्पाभावेऽपि तद्धर्मगन्धानुवृत्तिः । तथा चैतरेतरेतरेतरधर्मप्रमिला तत्सं-
स्कारादध्यासः सिध्यतीति । नेत्याह—तद्धर्माणामपि । तयोरात्मानात्मनोर्धर्माक्षैतन्यजाच्छादयः, तेषामितरेतरत्र न भावः, मिथो
विरुद्धयोर्धर्मिणोर्धर्माणामितरेतरत्र भावस्यादृष्टत्वात्, तेषां धर्मितादात्म्याच्चोक्तविरोधभावत्वात्, धर्मिणामितरेतरत्र च तद्धर्माणामनुमानात् ।
नहि गन्धोऽपि विना धर्मिणं पुष्पपुटिकादौ दृश्यते, स्रूपमेव स्वाश्रयेण सहैवोपलभ्यमानव्या गुणत्वयाभावात् । उक्तान्वयधिकरणे
चैतद्वक्ष्यति । तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतरेतरत्र तत्त्वप्रमेत्यर्थः । तथात्मात्मानात्मनोरन्योन्यात्मकताध्यासस्य च किमादात्मित्याशङ्क्याह—
इत्यत इति । शशिशब्देनाभेदप्रमिलभावो हेतुरक्तः । तत्फलमभेदसंस्काराभावात्तःशब्दार्थः । यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वं प्रतीत्यमह-
कारादिविज्ञापनेन ब्रह्मास्तीति व्यवहारपूर्वं चोक्तं तदुक्तम्, अहमितिप्रतीयमानत्वादहंकारवदित्याशङ्क्य संस्काराभावकलमध्यासाभावं
बन्धुमिष्ठानसरूपमाह—अस्तत्प्रत्ययगोचर इति । अहंभूतियज्यश्चरुणालं तदत्वं वा हेतुः । आये तायनविकल्पो दृष्टान्तो,
द्वितीयैः त्वसिद्धिः । अतोऽनुमानयोगादात्मनो युक्तं मुख्यं प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । यदात्मनो विषयित्वं तत्र, अनुभवातीति व्यवहृतत्वादहं-
कारवदित्याशङ्क्याह—विषयिणीति । अनुभवातीति व्यवहृतत्वं तद्वाच्यत्वं, तद्वक्ष्यत्वं वा । नाद्यः, असिद्धः । नेतरः, हेतुर्नैकस्यात् ।

१ उपक्रमः प्रारम्भः, प्रारम्भोऽप्येति निर्देशः, उपसंहारश्च सामान्येन कथितस्य विषये नियमनत्वं । अत्रात्रमभिप्रायः—'यदेव सोमेत्यवम आसीदिकेनवा-
द्वितीयो' इत्युक्त्यायां अतस्तः च तेषां शब्देन सम्यक्त्वमितिष्ठ, अनेन शुद्धेन सम्यक्त्वमितिष्ठेति निर्देशः 'य एव योऽस्मिन्मैतदात्मन्यैव' एवं तत्सर्वं स आत्मा
तत्त्वमसि भोक्तृमेतो' इत्युक्त्यायां वाक्यं, अत्रात्रात्रात्रात्रार्थं च लुप्तकनोपसंहारश्चिह्नः । अत्रान्तरपक्षित्वं 'अयम् इदमन् आसीत्' इत्यादिकमेतत्संस्थानेन
मेतत् । ननु तेजोवैश्वानरमपि व्याख्या ॥ १ । एतद्वितीयं ब्रह्मैवेह प्रतिपादयिष्यितम्, परस्परः शब्दः स एव तदर्थोऽन्यथाप्रतिबद्ध्यतः । तस्मात् ब्रह्मणो-
धवावराप्य पक्षिपिब्रह्महृत्यमस्ति तद्वाह्यमस्ति शुक्लवर्मतो निष्पञ्चालतत्त्वमपिपादकान्येवैतानीति दिक् । २ उपपत्तये विषयोऽयम् । अहमनुभवसङ्ग्रहितः कथ-
नमित्यर्थः । ३ अत्र तदेतत्पक्षं गत्यवगमनसिद्धिर्बुद्ध्यादिकतया समाप्तमप्यसिद्धीति तयामाणमुपसृजनीयकत्वस्य बोध्यम् । ४ पूर्वादिप्रमाणैर्नैवविशेषोपपत्तयो-
भातपूर्वमनं चैतन्यत्वं, तद्विहितत्वमित्यर्थः । ५ अत्राभिप्रायताभिप्रायोपलक्षणमेव हि प्रामाण्यं, तथात्मात्रार्थं सिद्धमित्यर्थः ।

तमके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणं चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्वर्माणं च

भाष्यरत्नप्रभा

साक्षिणीत्यर्थः । साक्षित्वे हेतुः—चिदात्मक इति । अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः । युष्मत्प्रत्ययगोचर-
स्येति । त्वंकारयोग्यस्य । इदमर्थस्येति यावत् । नन्वहमिति भासमानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह—
विषयस्येति । साक्षिभासस्येत्यर्थः । साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगाद्बुद्ध्यादेर्वैधादिविद्विदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति
भावः । अथवा यदात्मनो मुख्यं संबन्धन्तररूपं प्रत्यक्षं प्रतीतिवं ब्रह्मास्मीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तदसिद्धं,
अहमिति प्रतीयमानत्वात्, अहंकारवदित्याह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इति । अस्मात्साक्षी प्रत्ययश्रासौ गोचरश्च
तस्मिन्नित्यर्थः । अहंवृत्तिव्यञ्ज्यस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः । आद्ये दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तु पक्षे तदसिद्धि-
रित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादयुक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धं, अनुभवासीति शब्दवत्त्वाद्,
अहंकारवदित्यत आह—विषयिणीति । वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः । नाद्यः, पक्षे तदसिद्धिः । नान्यः, दृष्टान्ते तद्वैक-
ल्यादिति भावः । देहं जानामीति देहाहंकारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदाहंकारयोरप्यभेदा-
ध्यासः स्यादित्यत आह—चिदात्मक इति । तयोर्जोड्यात्पत्वाभ्यां सादृश्यादध्यासेऽपि विदात्मन्यनवच्छिन्ने जडा-
व्याहंकारादेर्नाध्यास इति भावः । अहमिति भास्यत्वादात्मवदहंकारस्यापि प्रत्यक्त्वादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्त्वा-
द्यसिद्धिरित्याह—युष्मदिति । अहंवृत्तिभास्यत्वमहंकारे नास्ति कर्तृकर्मत्वविरोधात्, चिद्व्यत्यत्वं चिदात्मनि
नास्तीति हेत्वसिद्धिः । अतो बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्त्वेऽपि पराक्त्वादिकं मुख्यमेवेति भावः । युष्मत्पराक्त्वात्सौ
प्रतीयत इति प्रत्ययश्रासौ कर्तृत्वादिव्यवहारगोचरश्च तस्येति विग्रहः । तस्य हेतवार्थमाह—विषयस्येति । पित्र
बन्धने । विस्तिनोति ब्रह्माति इति विषयस्येत्यर्थः । आत्मन्यात्मतद्वर्माणं ध्यातो मिथ्या भवतु, अनात्मन्यात्मतद्वर्मा-
ध्यासः किं न स्यात्, अहं स्फुरामि सुखीत्याद्यनुभवादित्याह—तद्विपर्ययेणेति । तस्मादनात्मनो विपर्ययो

भामती

प्रमितावनपेक्षलेऽनुत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षलात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्राप्स्यमिति चेन्न । उत्पादकाप्रतिबन्धित्वात् । न
ह्यागमज्ञानं साध्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्राप्स्यमुपपन्नं येन कारणाभावाच्च भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्तत्सोत्पादकम् ।
अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि साध्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दर्शनात् । तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घलादयोऽन्यधर्मा अपि
समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः । नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात्कजरे वा तर्गं वा प्रतिपद्यमाना
भवन्ति आन्ताः । न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थं उपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति । ज्येष्ठत्वं चानपे-
क्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकले रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपबाधने तदपबाधात्तै-
स्तस्योत्पत्तिरनुत्पत्तिः । दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षिततमम् । तथा च परमर्षं सूत्रं, 'पौर्वापर्यं पूर्वोक्तैर्बल्यं प्रकृतियत्'
(अ० ६ पा० ५ सू० ५४) इति । तथा 'पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतमम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म विधौ
भवेत् ॥' इति । अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्रमानमास्थिषत तैरप्यस्य न तात्त्विकलमभ्युपेतव्यम्—'अहमिहैवास्मि सदने
जानानः' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन प्रहात । उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिर्भासप्रत्ययवत् ।
न चेदं देहस्य प्रादेशिकलमनुभूयते न लात्मन इति सांप्रतम् । नहि तदैवं भवति—'अहम्' इति; गौणत्वे वा न—'जानानः'
इति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपन्नोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्य-
यपुरःसरः । तद्यथा नैयमिकीभिर्दोषवचनोऽभिदोषशब्दः (अ० १ पा० ४ सू० ४) प्रकरणान्तराप्रवृत्तभेदे कौण्डपविना-

न्यायनिर्णयः

अतो युक्तं विषयित्वमित्यर्थः । अहंकारस्य देहं जानामीति विषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदिहापि स्यादित्याह—आहंकारदेहयोर्जो-
ड्यादिना तुल्यत्वादभेदाध्यासेऽपि चित्त्वेनात्मत्वेन वाऽजडेऽनवच्छिन्ने प्रतीति तद्विपर्ययात्तथाह—सिध्दीत्याह—चिदात्मक
इति । दीपादेर्विषयित्वेऽपि चिदात्मकत्वाभावादपुनरिति । अहमिति अथाविशेषादात्मवदहंकारस्यापि मुख्यप्रत्यक्त्वादिविरोधादयुक्तं
पराक्त्वादीत्याह—युष्मदिति । अहंकारतत्साक्षिगौरवमित्येकरूपप्रधानज्ञीकारादहंकारादेः प्रातीतिकप्रत्यक्त्वादभावेऽपि पराक्त्वादेव
मुख्यमित्यर्थः । अहंकारादेर्वैधत्वेनानर्थतया हेतव्यं सूचयति—विषयस्येति । तस्मादध्यासो मिथ्येति संज्ञन्तः । भा भूदात्मन्यात्मना-
ध्यासः, तद्वर्माणं तु जाड्यादीनां तस्मिन्नध्यासः स्यादित्याह—तद्वर्माणं चेति । न हि धर्मा धर्मिणामतिक्रमन्ते । नरविषाण-

१ यत्पूर्वमुपचरितत्वमुक्तं तन्निरस्यति । २ विषयार्थे शब्दे, परो लक्ष्यः शब्दार्थे न भवतीति शब्दरगभवे सिद्धान्तितम् । नच 'सोमेन यजेत' इत्यादौ
सोमवर्ति मन्त्रर्थलक्षणाधुपगमात्, 'तत्त्वमसि' इत्यादौ च जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रुवतां मते मागलक्षणादीकारात्तदुक्तमिति वाच्यम् । विधिमुख्यं, तत्त्वत्वं वा
तात्पर्यवद्वाच्यं यत्किंचिद्व्यञ्जयार्थमन्यपरं न नेतुं यथार्थमित्यर्थे तात्वर्थः । तत्र चिन्ता तात्वर्थे सिद्धिरुच्येत्याशयः । ३ शुक्तिज्ञानं रजतज्ञानात्परात्मात्मकं, अतो
यदि नावाधिष्ठेत् तर्हि नोदत्त्वमित्यर्थः । ४ अतोऽपि तद्विषयः संनयः यज्ञशालातो निर्गच्छतामुत्तिवां विच्छेदमितिनं प्रायश्चित्तं श्रूयते 'यद्युदात्तापच्छिन्ने-
ताद्विधितेन यजेत, यदि तद्विहतापच्छिन्नेतु सर्वैरुदात्तविधिते' तत्रोद्घातप्रतिहयोः क्रमेण विच्छेदे विच्छेदप्रायश्चित्तयोः सदुक्त्यासंभवाद् । किं पूर्वं कार्यमुत परमिति
संदेहे राज्ञान्तः 'पूर्वं परमजतत्वादवाधिलैकं जायते । परस्यान्यं योस्यादान्नत्वाधेन धर्मकः इति । ५ प्रकृतौ कुतोपकाराः कुशाः 'प्रकृतिविकृतिः कर्तव्या
इत्यविवेचनेन याताः पश्चादुक्तैर्निरपेक्षैः श्रेयसीध्मेनैव तद्वदित्यर्थः । ६ 'यद्यन्ये च प्रजापतये च सायं ब्रुहोति' इत्येवमेतैरेव देवतामस्यापानादथ अग्निहोतृकर्म-
नामपेयमग्निहोतृपदमित्यर्थः ।

आभ्यस्तप्रभा

विरुद्धस्य भावश्चैतन्यम् । इत्थं भावे तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्वर्माणं च योऽहंकारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम्, अध्यासस्यासम्भवात् । न ह्यत्र पूर्वप्रमाहिततत्त्वरूपः सादृश्यमज्ञानं वासि । निरवयवनिर्गुण-
स्वप्रकाशात्मनि गुणवयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात् ॥ नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्वर्माणमिति भाष्यं कथमिति चेत्,
उच्यते—बुद्धिवृत्तिभिर्यत् चैतन्यं ज्ञानं, विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणम्, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्यु-
पाधिकृतमेवाद ज्ञानादीनामात्मसम्भवेत्यवश्यं पदं । तदुक्तं टीकायां—‘आनन्दो विषयातु भवो निखलं चेति सन्ति धर्मो
अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यत्वात्, पृथगिवावभासन्ते’ इति । अतो निर्गुणब्रह्मात्मत्वमेतदहं करोमीति प्रतीतेरर्थस्य चाध्यासत्वा-
योगात्मत्वं सत्यत्वं च । अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति मतमास्थेयम् । तथा च बन्धस्य सत्यतया
ज्ञानाश्रित्यरूपफलासंभवाद्वृत्त्युक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयासंभवात् शास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यता-
त्ययम् । युक्तप्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति । तथाहि—किमध्यासस्य नास्ति स्वमुक्तत्वाद्भावाद्वा कारणाभावाद्वा ?
आद्य इष्ट इत्याह—तथापीति । एतदुक्तोपादादौ यद्यपीति पठितव्यम् । अध्यासस्यासङ्गस्य प्रकाशात्मन्युक्तत्वमलं-
कार इति भावः । न द्वितीय इत्याह—अयमिति । अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहमिति । उपक्षानुभवादध्यासस्याभानमस्ति-
दमित्यर्थः । न चेदं प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यम् । अपौरुषेयतया निर्दोषेण, प्रथकमादित्ज्ञावृत्ततात्ययेण च,
सत्त्वमस्यादिवान्येनाकर्तृत्वं ब्रह्मत्वबोधनेनास्य अमत्वनिश्चयात् । न च ज्येष्ठस्यैव विरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति
वाच्यं, देहात्मवादप्रसङ्गात्, मनुष्योऽहमिति प्रत्यक्षविरोधेन ‘अथायमशरीरः’ इत्यादिश्रुत्या देहादध्यामासिद्धेः ।
तस्यादिवं रजतमितिवत्सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य अमत्वसङ्गाकलंकितस्य नागमाद्यावत्यमित्यास्थेयम् । किंच ज्येष्ठत्वं
पूर्वभावित्वं वा आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा ? आद्ये न प्राबल्यम्, ज्येष्ठस्यापि रजतप्रथमस्य पश्चात्ताविना श्रुतिज्ञानेन
बाधदशनात् । न द्वितीयः आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धव्यवहारे संगतिग्रहद्वारा, शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्य-
क्षादेव्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वेऽपि तारिक्प्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वात्, अनपेक्षिततास्यागमेन बाधसंभवादिति ।
यत्तु क्षणिकारागस्य श्रुतिबलाल्कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् ‘तथा विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः’ इति श्रुतिबलसत्यस्यापि

भावती

मयनगते कर्मणि ‘मायमभिहोत्रं जुहोति’ (अ० ७ पा० ३ सू० १) इत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके चानुभवसिद्धमेवे
सिंहात्सिंहशब्दः । नलहंकारस्य मुख्योऽर्थो निष्ठेदितैर्गमेतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् ।
न चात्यन्तैरनिष्ठदृढता गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः, साधेपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि श्लेहात्सिंहशब्दे सिद्ध
एव साधेपादीनां तैलशब्दवाच्यात्वाभिमानो, न स्वर्थयोस्तैलसाधेयोरभेदाध्यवसायः । तत्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्य-
विवेकविज्ञानेन व्याप्तं तदिदं व्यापकं विवेकज्ञानं निर्वर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । न च बालस्य विरशरीरभेदेऽपि सोऽह-
मस्ति कस्यात्मनः प्रतिष्ठानादेहादिभ्यो भेदेर्भेदात्मनोऽनुभव इति वाच्यम् । परीक्षाणां स्वल्पे कथा न लौकिकानाम् । परीक्षा
अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते । वक्ष्यन्तन्तरमेव हि भगवान्भाष्यकारः—‘पश्चादितिश्चाविरोधात्’ इति ।
बाह्या अप्याहुः—‘शास्त्रचिन्तकाः स्वत्वेन विवेचयन्ति न प्रतिपत्तारः’ इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकारमहमिहासि
सदनं इति प्रयुज्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति
‘युक्तमुत्पत्त्यामः । न चार्हकारप्रामाण्यस्य देहादिवदास्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा स्वत्वमणुपरिमाणो वा स्यादेह-
परिमाणो वा ? अणुपरिमाणले स्थूलोऽहं कीर्ष इति च न स्यात्, देहपरिमाणले तु सावयवतया देहवदचिखलप्रसारः । किं
चास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेत्तयेतु अत्येकं वाक्यवाः ? प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहुनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं
विद्वद्वैक्यकियंयथा शरीरमुन्मत्तं, प्रत्येकं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृषण एकस्मिन्नवयवे विदात्मनोऽप्यवयवो
वृषण इति न चेतयेत् । न च बहुतामवयवानां परस्परविनाभावनियमो दृष्टः । य एवयवयो विशिष्टास्तदा तदभावे न चेतयेत् ।
विज्ञानालम्बनलेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव । तस्य स्थिरवृत्तिनिर्भासत्वाद्स्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन स्थूलोऽहम-

न्यायनिर्णयः

दिधीवदात्मनि वैकारिको जाड्यादिधीरित्यर्थः । आत्मनो मुख्यप्रत्यक्त्वादिकात्प्राकृतत्वात्तदध्यासानभिधानत्वेऽपि तदैपरित्याद-
हंकारादेरात्मतद्वर्माणध्यासाभिधानत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—तद्विपर्ययेणेति । अहंकारादौ जडे विषये ततो विपर्ययैतन्यं तेनात्मना
विषयिणश्चिदात्मनो योऽध्यासः स मिथ्येत्यन्यः । नन्वात्मन्यात्मानध्यासेऽपि तद्वर्माणानुभवादीनां बुद्ध्यावध्यासः स्यात् । नभसो
ध्वन्यमेतदध्यासेऽपि तद्वेदानां वर्णानां हसो दीर्घो वेति ध्वनिविशेषेऽप्यध्यासदर्शनादित्यत आह—तद्वर्माणो चेति । अनुभवादीनां
बुद्धिवृत्त्युपाधौ तत्तत्प्रत्यया मानादुपचारादवस्थमत् । युक्तो वर्णानां ध्वनिभेदेऽप्यध्यासो जाड्यादिना उत्पत्त्यादात्मसंभवात्तद्वर्माण-
नुभवादीनां सिद्धिप्राप्तौ मेदाभावात् जडे बुद्ध्यावध्यासोऽनुत्पत्त्यादित्यर्थः । अध्यासो नामान्यसिद्धयस्वरूपधीः स मिथ्येत्यविवचनाने-

१ मकरणभेदेन कर्मभेदे सिद्धेऽनेकत्र शक्यत्वात्कारि गौरवादभिहोत्रजुहोतीति वाक्यसादृश्येन गौण इत्यर्थः । न निष्कृष्य लुडितं प्रतिमासितो गणोऽ-
साधारणकारो यस्य स तथा तत्तथा । तथाच नात्र विविदमित्यभिप्रायः । २ प्रयोगाग्राह्यसंयुक्तानां, निरुद्धवृत्त्यानां युक्तिरिति शङ्कसायम् ।

३ विवेकेत्यर्थः । ४ गौणवाक्यस्यैवार्थः ।

विषयेऽध्यासो सिध्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्ये-
तरेतराविवेकेन, अत्यन्तविविकयोर्धर्मधर्मिणोर्मध्याज्ञाननिमित्तः सत्यानुते सिथुनीकृत्य, अहमिदं

भाष्यरत्नप्रभा

ज्ञानाश्रित्वत्तिसंभवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति, तच्च । ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य कापि सत्यत्वाददर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृ-
त्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यतानिश्चये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानाश्रित्वत्तित्थुतेर्वैकल्यायोगात् । न च सेतुदर्शनासत्यस्य पापस्य
नाशदर्शनाज्ञापोष्यतानिश्चय इति वाच्यम्, तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाशयत्वात् । बन्धस्य च 'नान्यः पन्था'
इति श्रुत्या ज्ञानमात्राश्रित्वत्तिसंप्रतीतेः, अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयम् । किंच ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं
नाम सत्यत्वम्, न तावदज्ञानाज्यत्वम् । 'मायां तु प्रकृतिम्' इति श्रुतिविधानायाविशयोक्त्यात् । नापि स्वाभि-
ष्टाने स्वाभावश्चैतन्मत्त्वम्, 'अस्थूलम्' इत्यादिनिषेधश्रुतिविरोधात् । नापि ब्रह्मवद्वाधायोग्यत्वं, ज्ञानाश्रित्वत्तित्थुतिविरो-
धात् । अथ व्यवहारकाले बाधशून्यत्वम्, तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागतमध्यस्तत्वम् । तच्च श्रुत्यै योग्यता-
ज्ञानार्थं वर्णनीयमेव, यागस्यापूर्वद्वारत्ववत् । न च तदन्यत्वाधिकरणे तस्य वर्णनापौनरुक्त्यम्, तत्रोक्ताध्यासस्यैव
प्रवृत्त्यङ्गविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ सार्थमाणत्ववदिति दिक् ॥ अध्यासं द्वेषां दर्शयति—**लोकव्यवहार इति** । लोक्यते
मनुष्योऽहमितिभिमन्यत इति लोकोऽर्थीध्यासः, तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो दर्शितः । द्विविधा-
ध्यासस्वरूपलक्षणमाह—**अन्योन्यस्मिन्न** इत्यादिना धर्मधर्मिणोः इत्यन्तेन । जाड्यचैतन्यादिवर्णनां धर्मिणावहं-
कारात्मनो, तयोरेत्यन्तं भिन्नयोरीतरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन्नं अन्योन्यतादात्म्यं अन्योन्यधर्माश्च व्याख्यासेनाध्यस्य
लोकव्यवहार इति योजना । अतः सोऽयमिति प्रमाया नाध्यासत्वम्, तदिदमर्थयोः कालभेदेन कल्पितभेदेऽप्यत्यन्त-
भेदाभावादिति वक्तुमन्यन्तेत्युक्तम् । न च धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः 'धर्माश्च' इति व्यर्थमिति वाच्यम्,
अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्योऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मानात्मनोः
परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवादः स्वावित्यालङ्कारमाह—**सत्यानुते सिथुनीकृत्येति** । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्यानात्मनि संस-

भामती

न्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽन्यध्यासतया व्याख्याताः । तदेवमुक्तं क्रमेणाहप्रत्यये पृथिक्रमाश्लिङ्कते भगवती श्रुतिरप्रत्यहं कर्तृ-
त्वमोक्तुल्लुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसजितमात्मनो निषेद्धमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतिरितिहासपुराणप्रथितमि-
ध्यामावसाहप्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफलहेतुव्याख्यानम्—**अन्योन्यस्मिन्नित्यादि** । अत्र चाप्यन्यस्मिन्धर्मिण्यत्वादीनां
'अन्योन्यात्मकताम्' अध्यस्याहमिदं शरीरादीति । इदमिति च वस्तुतः न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यव-
हारः, स चायमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्दस्त्वितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाय प्रमाणं तदुपादान-
परिर्जनमादौ । 'अन्योन्यधर्मिणाध्यस्य' अन्योन्यस्मिन्नधर्मिणि देहादिधर्माज्जनमरणजराव्याध्यादीनामिति धर्मिणि अत्यस्त-
देहादिभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनामधर्मान्देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेवं जरामरणपुत्रपशुसाम्यादीति
व्यवहारो व्यपदेशः, इतिशब्दस्त्वितश्च तदुत्पत्तिः प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोऽतीतः स समान
इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालस्त्वितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं स्फुटयति—**सिध्याज्ञा-
ननिमित्तः—व्यवहारः** । सिध्याज्ञानमध्यासस्तस्मिन्निति । तद्वाभावावतुविधानाद्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । तदेवमध्या-
सस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह—**इतरेतराविवेकेन** । विवेकाग्रहेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्मात्
भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह—**अत्यन्तविविकयोर्धर्मधर्मिणोः** । प्रत्यर्थतो धर्मिणोरतादृशिरपि भ्रान्तिः धर्माणां
चासंकीर्णता विवेकः । स्यादेतत् । विविकयोर्वैस्तुसतोभेदाग्रहनिबन्धनत्वादात्म्यविभ्रमो युज्यते, श्रुतेरिव रजताद्भेदाग्रहनिब-
न्धनो रजततादात्म्यविभ्रमः । इह तु परमासत्तत्त्वादात्मनोऽत्यन्तभिन्नं न देहाद्यात् वस्तुसत्, तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः
कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह—**सत्यानुते सिथुनीकृत्येति** । विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, अमृतं

न्यायनिर्णयः

तोच्यते । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चैत्यध्यासयोर्नास्तित्वं वक्तुं द्विरध्यासवचनम् । आक्षेपमुपसंहरति—**इतिभवितुमिति** । इति युक्त-
मिति वक्तव्ये भवितुमित्याक्षेपस्य संभावनैव सूत्रं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम् । तदेवं माण्डूयादिबन्धस्य वस्तुतया विषयभावादनार-
भ्यमिदं शास्त्रमित्याक्षेपविवक्षितम् । अध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादनानादेति विकल्पाद्यमङ्गीकरोति—**तथापीति** । द्वितीयं प्रत्याह—
अयमिति । मनुष्योऽहमिति प्रतीतरध्यासस्वरूपाण्ययोगात्, अस्याश्च देहादिरिक्ततात्त्वादेः प्रमात्वाभावात्, तदनुसृत्य कारणं कथ्य-
मिति भावः । अपरोक्षमध्यासं द्वेषा विमज्जनिशेषं निर्दिशति—**लोकव्यवहार इति** । लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोप-
सर्जनेऽर्थीध्यासः, लोकविषयो व्यवहार इत्योपसर्जने ज्ञानाध्यासश्चोक्तः । कोऽयमध्यासो यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशङ्क्य तल्लक्षण-
माह—**अन्योन्यस्मिन्न** इत्यादिना धर्मधर्मिणोः इत्यन्तेन । तत्रान्यस्मिन्नव्यावसाय इत्येकं प्रतिमायां देवतादृष्टिरपि भ्रान्तिः स्वास्ततो
विनिर्दिष्टा—**अन्योन्यस्मिन्निति** । तत् देवतादृष्टिमात्रमारोप्य न प्रतिमादृष्टिः 'ब्रह्मादृष्टिरुक्तपीत' इति न्यायात् । पटे तन्तवः स च
तन्तुस्त्विति लोकवादिदृष्ट्या तन्तुपटयोऽन्योन्याधारस्त्वितयोऽध्यासत्वप्रासादोक्तम्—**अन्योन्यात्मकतामिति** । पटः शुक्लः शुक्लः पट
इति प्रमाणादृष्ट्यर्थमितरेतराविवेकेनेति । इत्यभावे तृतीया । स्वरूपविवेकातिरस्कारेणभेदवीरध्यासो नैवं शुक्लपटादिवीरलक्षः । स एवा-
ध्यासमेव स इत्येवप्रमां प्रत्याह—**विविकयोर्धर्मधर्मिणोरिति** । औपाधिकभेदाभासातिरस्कारेण प्रत्यभिज्ञायावैक्यं प्रतीयते विविकयोर्ध-
र्मिणोर्विवेकं तिरस्करव्यधीप्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्ट्यादस्ति विविकतेति विविकपदस्यात्वावयवकत्वमाशङ्क्याह—
अत्यन्तेति । आत्मनो दुष्मादेष्वक्षच्छब्दादिना साम्यात्, अत्यन्तविवेकासिद्धिमाशङ्क्य जडत्वाजडत्वयोस्तद्वैक्येयोरत्यन्तविवेकाद्विभ्रमोऽपि

ममेवमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह—कोऽयमध्यासो नामेति । उच्यते—स्मृतिरूपः

भाष्यरत्नप्रभा

रगमात्राध्यासो न स्वरूपस्य । अनृतं युष्मदर्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात्तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति न ह्यन्येत्यर्थः ॥ नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽप्यस्य मिथुनीकृत्येति पूर्वकालव्याचिक्त्वाप्रत्ययादेशस्य स्व्यः कथं प्रयोग इति चेन्न, अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासयोस्ततोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुव्योद्योतनार्थं स्व्यः प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति—**नैसर्गिक इति** । प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमत्तत्वाविनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वात्, अध्यासव्यक्तीनां सादित्वात्, कथमनादित्वमिति चेत् । उच्यते—अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमाया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्यावर्तनं कार्यानादित्वमित्यङ्गीकारात् । एतेन कारणभावादिति कलपो निरस्तः, संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकप्रदेनोक्तत्वात् । न च पूर्वप्रमाणस्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यम्, लाघवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वोऽध्यासजन्यः संस्कारोऽस्तीति सिद्धम् । अध्यासस्योपादानमाह—**मिथ्याज्ञाननिमित्त इति** । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तस्मिन्निमित्तमुपादानं यस्य स तस्मिन्निमित्तः । तदुपादानक इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्कारदात्मतत्वावकतया दोषत्वेनाहंकाराध्यासकतुर्वीश्वरस्योपाधिबन्धेन संस्कारकालकर्मनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योत्यितुं निमित्तपदम् । स्वप्रकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः, संस्कारादिसामर्थ्यभावात्, इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रचण्डमार्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्तकारवत्, अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरलभ्यम्, कल्पितस्याधिष्ठानात्सर्गित्वात्, नित्यस्वरूपज्ञानस्वाविरोधित्वाच्चेति । यद्वा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानप्रदेनोक्तम् । ज्ञानेनेच्छाप्रमाणभावः साक्षान्नित्येतद इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम् । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वबन्धेऽतिव्याप्तिरित्याय साक्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा लक्षणम् । ब्रह्मनिरासार्थं मिथ्यात्वमिति । मृदादिनिरा-

भातमी

बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । न च संवृत्तिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावात्तस्य च्चेः प्रयोगः । एतेदुर्लभं भवति—अप्रतीतस्यारोपायोगदारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्बलं परस्परश्रयलमस्यत आह—**नैसर्गिक इति** । स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्तं, ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानानादिरित्यस्य बुद्धीन्द्रियवरीरादेस्ततोत्तराध्यासोपायोग इत्यादिद्विधाङ्गीकारवच्च परस्परश्रयलमित्यर्थः । स्यादेतत् । अन्दा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव लयन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानलमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्याकारिता वा, द्वैतात्तेः । सत्ताध्यार्थक्याकारिताव्याख्या सत्तान्तरार्थक्याकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात्, प्रकाशमानतैव सत्ताभ्युपेतत्वात् । तथा च देहादयः प्रकाशमानलाक्षास्तन्तः, चिदात्मवत् । असत्त्वे वा न प्रकाशमानाः, तत्कथं सत्यान्तरयोर्मिथुनीभावः, तदभावे वा कस्य कृतो भेदाग्रहः, तदसंभवे कृतोऽध्यास इत्याशयवनाह—**आह आक्षेता—कोऽयमध्यासो**

न्यायसिन्धेयः

तस्मिन्निमित्ताह—**अत्यन्तप्रविकृतयोर्धर्मभूमिणोरिति** । उक्तप्रयोर्धर्मभूमिणोरन्योन्यसिद्ध्यन्यात्मकतारूप इतरेतराविवेकात्मकोऽध्यास इति समुदायार्थः । अन्योन्यमर्थमिति पृथक्प्रथममन्वोऽहमित्यादी भ्रमाध्यासे प्राधान्यसूचनार्थम् ॥ नन्वितरेतराविवेकार्थं द्वयोः स्वरूपतिरिक्तारे कथमन्योन्यसिद्धिः, तस्मिन्निमित्तः, तस्मिन्निमित्तः स्वरूपोपस्थितौ कथमन्योन्यप्रविकृतिर आह—**समेति** । सत्यमनिर्द्वैतैतन्यम्, तस्य सत्तद्वरूपेणापेक्षास्तत्वेऽपि स्वरूपेणान्यत्वात्त्वात् । अनृतमहंकारादिः, स्वरूपतोऽप्यन्यत्वात्त्वात् । तदुभयमिथुनीकरणरूपोऽध्यास इति यावत् । असत्यस्यैव सत्यरज्ज्वां तन्मात्रतया निमज्जनवत्, असत्त्वाहंकारादेः सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः, संस्थासत्योपादानात्तन्मोक्तकृतौ विविच्यमानत्वात्, अन्योन्यसिद्धिः लक्षणांशश्च संभवतीति भावः ॥ किं पुनरध्यासस्य कारणमित्याह—**शङ्कल निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तविशेषो वा पृच्छत इति विकल्प्याद्यौ प्रत्याह—मिथ्येति** । मिथ्या च तदज्ञानं च तस्मिन्निमित्तमुपादानं यस्य सोऽध्याससत्ता । तत्र मिथ्येत्युक्ते आन्तिज्ञानप्राप्तावज्ञानमित्युक्तम् । तन्मात्रग्रहे ज्ञानाभावशङ्कायां मिथ्येति । तेनानिर्वाच्यत्वेनाभावविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानान्नम् । तदुपादानोऽध्यास इत्यर्थः । पतदेवाज्ञानं संस्कारकालकर्मद्विरूपेण परिणतमध्यासनिमित्तमिति वक्तुं निमित्तग्रहणम् । निमित्तविशेषग्रहं प्रतिवक्ति—**नैसर्गिक इति** । प्रत्यवैतन्यसत्तामात्रातुवन्धी । प्रवाहरेपेणातादिरिति यावत् । न च प्रवाहरूपस्य प्रवाहिन्यतिरेकिणोऽस्तत्वात्, प्रवाहिन्यक्तीनां च सादित्वात्, कृतो नैसर्गिकत्वमिति वाच्यम्, प्रवाहिन्यक्तीनामन्यतमव्यक्त्या विना पूर्वकालानवस्थां न कार्यधनादित्यस्युपगमात् । यद्वा कारणरूपेणास्यानादित्वम्, कार्यात्मना नैमित्तिकत्वमित्युक्त्यस्युपबिम्बम् । अथस्य, मिथुनीकृत्येति क्त्वाप्रत्ययः, नाध्यासस्य पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारपदवीकृत्य प्रयुक्तः, लोकव्यवहारस्याध्यासतया कियान्तरत्वाभावात्, अतो वस्तुतोऽपीवार्थेऽपि विशेषणमेवेन कल्पितमेदं, वस्तुतत्प्रतिपत्तिकरणं पूर्वोपर्यं च । तदाहम्भनमनुभवं द्रष्टुमित्युक्त्यामभिनयति—**अहमिति** । तत्राहमिति कार्याध्यासेषावोऽध्यासः, तस्याध्यासत्वं चिदविदारमत्वात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

साधर्मनादीति । अविद्यात्मनोः संबन्धनिरासार्थमुपादानत्वे सतीति । संप्रति अध्यासं द्वेद्विधमभिलपति—अहमिदं ममेदमिति । आध्यात्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः । न चाधिष्ठानारोप्याश्रयानुपलम्भात् नायमध्यास इति वाच्यम्, अयो दृष्टीतिवदहमुपलभ इति दृग्दृश्यायोरुपलम्भात् । इदंपदेन भोग्यः संघात उच्यते । अत्राहमिदमिलनेन मनुष्योऽहमिति तादात्म्याध्यासो दर्शितः । ममेदं शरीरमिति संसर्गाध्यासः ॥ ननु देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति तयोः को भेद इति चेत् । सत्यम् । सत्त्विके सति मिथो भेदस्तादात्म्यम् । तत्र मनुष्योऽहमित्येक्याश्रयान्न ममेदमिति भेदशरूपसंसर्गभावमिति भेदः । एवं सामग्रीसत्त्वाद्यनुभवसत्त्वाध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् । एवं च सूत्रेणाथोत्सृजिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तत्त्वतुल्याध्यासं लक्षणसंभावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति—आहेति । किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह । पूर्ववादीत्यर्थः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वद्योतनार्थं आहेति परोक्तिः । 'आह' इत्यादि 'कथं पुनः प्रत्यागतमिति' इत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यम् । तदारभ्य संभावनापरम् । 'तमेतमविद्यालक्ष्य' इत्यारभ्य 'सर्वलोकप्रत्यक्षः' इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः । लक्षणमाह—उच्यते—स्मृतिरूप इति । अध्यास इत्यनुपपन्नः । अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम्, सिद्धं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि अवभास्यत इत्यवभासो रजःताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः । अधिकरणस्यायोग्यत्वं आरोप्यात्यन्ताभावत्वं तद्वत्त्वं वा । तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः । इदं च साधनाद्यध्याससाधारणं लक्षणम् । संयोगोऽतिव्याप्तिनिरासार्थेकावच्छेदेनेति । संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृद्धे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाप्रावच्छेदकमेताद्व्याप्तिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटोऽतिव्याप्तिनिरासार्थं स्वसंसृज्यमान इति पदम्, तेन स्वाभावकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानतोच्यते इति नातिव्याप्तिः । भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम् । शुक्काविदंत्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः । नन्वस्य लक्षणस्यासंभवः, शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात् । न च सूर्यमाणसलखरजतस्यैव परत्र शुक्ताववभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यम्, अन्यथाख्यातिप्रसङ्गादित्यत आह—स्मृतिरूप इति ।

भासती

नाम । क इत्यापेक्षः । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति—उच्यते—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानाम् 'पूर्वदृष्ट' इत्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चरोपविषया-रोपणीयमिधुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानुत्तमारोपणीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तादि दृष्टग्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वोक्तम् । तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतया निर्वोच्यमित्यनुत्तम् । आरोपविषयं सत्यमाह—परत्रेति । परत्र शुक्तिकादौ परमावृत्ति, तदनेन सत्याद्यवस्थित्युक्तम् । स्यादेतत् । परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम्, अतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमयां गवि पूर्वदृष्टस्य गोलस्य, मरजत कालाध्यामवभासः । अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिमत्यामवभासः समीचीनः । अवभासैरपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धम्, यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह—स्मृतिरूप इति । स्मृते रूपे-

न्यायनिर्णय

इदमिति भोक्तृभोगसाधनं—कार्यकरणसंघातः, ममेदमित्यहंकर्त्रा स्वत्वेन तस्य संबन्धः, तयोश्चेदं ममेदमिति दृष्ट्यारभ्यस्तत्त्वमध्यासभोक्तृशेषत्वात्, स्वमादावध्यस्तारजोपकरणवत् । तदेवं पूर्वभाष्योक्तरीत्या युक्तिकार्योऽपि, अत्यन्तविविक्तयोरित्यादिना लक्षितः, सत्याद्युक्तमित्युक्तिरूपरूपेण संभावितः, विशिष्टकारणप्रसृतः, नैरागिकत्वादागन्तुकदोषानपेक्षः, अहमिदमित्यादिप्रकारोक्तिरूपितप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षत्वात्, ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चाश्रयोऽपहोतिमिलसत्त्वाद्बन्धस्य, विषयादिसंभवादारभ्यमिदं शास्त्रमित्यभिप्रायः । शास्त्रार्म्भहेतुविषयादिसाधकमध्यासमाक्षेपसाधकमित्यभ्यां संक्षिप्य तमेव लक्षणसंभावनाप्रमाणैः स्फुटीकर्तुं नोदयति—आहेति । शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थतया वादत्वात्, तत्र तुल्यक्षिप्ययोरविकारात्, उपरिस्तमिव क्षिप्यं गृहीत्वा परोक्तिः । इत आरभ्य 'कथं पुनः प्रत्यागतमिति' इत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यम्, तत्सादारभ्य 'तमेतमविद्यालक्ष्यम्' इत्यतः प्राक्तनं तत्संभावनायाः, एतद्विदं सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं तत्रिणीयायेति विभागः । समाधानमाध्यासलक्षणनिर्देशोऽपि प्रसिद्धाध्यासलक्षणे निर्णीते प्रायुक्तलक्षणस्य तद्विशेषतया सिद्धिरिति मत्वा प्रसिद्धाध्यासं पृच्छति—कोऽयमिति । किंशब्दाध्यासोऽपि संभवादत्र सोऽपि विवक्ष्यते । आरम्भन्यस्ततोऽनामतेतिविशेषोक्तः, असदृश्याश्चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगात्, संभावनायां विशेषाक्षेपात्, प्रशिक्षेयस्योभिशिक्षेयत्वाद्युपपत्तिरिति भावः । अध्याससाधारणस्वरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यहितत्वात्, आक्षेपमुपेक्ष्य पृष्ठमेवेति मत्वाह—उच्यते इति । अत्र प्रशवावयवस्याध्यासपदानुपपन्ना साक्षात्त्वम् ।

१ आश्रये परमवभास इति विवक्षायां नैतद्वाहणम्, पूर्वं तु पूर्वदृष्टस्य परत्र धर्मव्याप्तमभिप्रेत्येति ज्ञेयम् । २ ननु अवमतो भासोऽवभास इति वस्तुस्थितिः कस्यस्य दृष्टत्वाद्भवतिव्याप्तिरिति चेत् । ननु तस्यैव अवभासपदं चेति । एतेन प्रत्ययनिष्ठायां नातिव्याप्तिरिति केनापि मत्तं परास्मत् । न च पूर्वदृष्टपदेनानिर्वोच्यत्वात्तुल्यमित्युक्तत्वात् तदातिव्याप्तिभाषनं संभवति इति वाच्यम्, तादृशार्थस्य स्मृतिरूपपदेनानिर्वोच्यमानत्वादिति बोध्यम् ।

परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्वि-

भाष्यरत्नप्रभा

स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम् । अन्ये तु ताभ्यां दोषाद्वित्रयजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्तिमित्याहुः । अपरे तु स्मृतिरूपः स्वयमाणसदृशः सादृश्यं च प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वम्, स्मृत्यारोपयोः प्रमाणजन्यत्वात् । पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरं, अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टवाभावात् । तथा च प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीति-काध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तम् । परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव । तत्र स्वयमाणगङ्गादौ अभिनववधे चातिव्याप्तिरालासाय प्रमाणेत्वादिपदद्वयमित्याहुः । तत्रार्थाध्यासे स्वयमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिरूपसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास इति वाक्यं योजनीयमिति संक्षेपः । ननु अध्यासे वादि-विप्रतिपत्तेः कथमुक्तलक्षणसिद्धिरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि परत्र परावभास इति लक्षणे संवादाद्युक्तिभिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यार्थवभाससिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्त इदं लक्षणमिति मत्वा अन्यथात्मक्यातिवादिनोर्मतमाह—तं केचिदिति । केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्र शुक्त्यादावन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति वदन्ति ।

भामती

सैवैष खभावो न लसदधीनमस्य किंचिदिति चेत्, अहो बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनि-यतः प्रलय इति । तस्मादख्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नावुभयविषया भवितुमर्हन्तीति । अत्र ब्रूमः—निस्तत्त्वं चेन्नावुभयगोचरः, तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत्त्वा यदनुभवगोचराः स्युः । न सत्त्वाः, तदात्मना मरी-चीनीमसत्त्वात् । द्विविधं च वस्तुनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं खतः, परं तु परतः । यथाहुः—‘स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके । वस्तुनि ज्ञाते किंचिद्वर्णं कैश्चिदका च न ॥’ इति । तर्हि मरीचिषु तोयनिर्भासप्रलयस्तत्त्वगोचरः, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्यते । अहो न बाध्यते यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृह्णीयात् । तोयात्मनां तु गृह्णन्कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः । ह्येतं तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्, तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्तादुपपत्तेः । नाप्यसत् । वैलन्तरमेव हि वलन्तरस्थासत्त्वमास्थीयते ‘भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्’ । इति वदन्ति । १ न चारोपितं रूपं वलन्तरं, तद्धि मरीचयो वा भवेयुः, गङ्गादिपतितोयं वा । पूर्वमिदं तेषां मरीचय इति प्रलयः स्यान्न तोयमिति । उत्तरसिन्धु गङ्गायां तोयमिति स्यात्, न पुनरिहेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । न चेदमत्यन्तमसञ्जिरस्तमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति सांप्रतम्, तस्यानुभवगोचरत्वात्तदुपपत्तेरित्युक्तमप्यस्मात् । तस्माच्च सत्, नासन्नपि सदसत्, परस्परविरोधाद्विनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं, तदनेन कमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव, अत एव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं, किं लघुतमनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमित्याप्रलयोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यव्यस्यत इति उपपन्नम्, अध्यासलक्षणयोगात् । देहेन्द्रियादिप्रप-ञ्चबाधनं नोपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरः, तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णयितृशुद्धदुस्तुक्तखभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्यः । अबाधिता स्वयंप्रकाशादेवाय सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मनः, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसम-वायोऽर्थक्रियाकारिता वेति सर्वमवदातम् । स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः परीक्षार्णो, तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यानिर्वचनीयतां द्रवयितुमाह—तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य । ज्ञानाकारस्येति यावत् । अध्यासोऽन्यत्र बाधे । सौत्रातिक्रमये तावदाद्यमस्ति वस्तु सत्, तत्र

न्यायनिर्णयः

‘शाम’ इति सूत्रद्वयमधिकृत्य ‘स्त्रियां क्तिन्’ इति सूत्रेण भावे, कर्तृव्यतिरिक्तं च कारके कर्मादौ संशयायमसंशयां च क्तिन्विभानाद्, अवतैरि चेति चकारस्य संशयाभिव्यक्तिरारब्धास्तीकात् । स्वयमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न तु सर्वत एव, स्पष्टं पुरोक्षस्ति-त्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिः, भावे क्तिन्विभानात् । स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न स्मृतिरेव पूर्वातुभूतस्य तथाऽ-भानात्, स्मृतिरूपता दोषाद्वित्रयत्वत्वात्, तादृशीविषयत्वात् । अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेः, तत्त्वस्काराभावाच्च स्काराद्वारा स्मृति-रूपतोपयोगिपूर्वदृष्टत्वम् । तदेवं परत्र परावभास इत्येव लक्षणम्, अन्यदुत्तरीया तच्छेषमिति स्थितम् । अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः, उक्तं तल्लक्षणं कथमित्याशङ्क्य आरोप्यदेशदौ विवादेषु लक्षणसंवादान्नायतश्च तल्लक्ष्येऽनिर्वाच्यतासिद्धेः, सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विव-क्षित्वा वादिवादिनानुमन्यसन्, केचानिदन्यथाख्यातिवादिनामात्मक्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह—तं केचिदिति । अन्यत्र शुक्त्यादाव-

१ अविनाभावमूलं कार्यकारणभावो वा तत्त्वभावत्वं वा वृक्षवृक्ष, वृषयस्याद्युक्तक्रमेणासंनवादित्यर्थः । २ एवं सर्वत्र वस्तु सदेव भातीति सद्वादिनाश्रिते सिद्धान्तस्याह—अत्र ब्रूम इति । ३ ननु सद्वादिना तोयात्मना मरीचीनामसत्त्वं चेदङ्गीकियेत तर्हि सिद्धान्तान्तरमिति चेन्न, मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत्, सच भावरूपं, यतोऽस्मिन्मते वस्तु, स्वरूपेण रूपरूपेण वा त्वित्वं सदसदात्मकं भवति । तस्मात्सत्त्वस्यातिरिक्त्यर्थः । ४ सिद्धान्ती शङ्कते—तत्किमिति । तादृशम्, लयावगाहितोत्पलेनासम्भोतिरूपं सत्त्वज्ञानं बाध्यतेत्याशयः । ५ सद्वादी प्रत्याह—अद्वैते । अतोयात्मतत्त्वा मरीचयो न अने भासते, किं तु भावतत्त्वतो यासाम्ना, तस्मादुपपत्ते तादृश इत्यङ्गीकारः । ६ अतिर्वचनीयक्यातिवादी प्रत्याह—यत्पुनररोपितभावात्ततोयात्मना मरीचयो भासत इत्यवदादी, तल्लक्ष्यं विचार्यते तत्सद्वाऽसत्, नाद्य इत्याह—ह्येति । ७ न सर्वत्र तु असत्त्वेति चेत्तर्हि वृक्षं वा सद्भिन्नं वेति वक्तव्यम् । नाद्यः अप्रसिद्धान्तात् । ८ द्वितीया इत्याह—वस्तुतत्त्वमेव हीति । तस्मादसंमता सत्त्व्यातिरिति । ९ असत्त्व्याति निरस्त्य—न चेदमिति । १० सिद्धान्ती उपपन्नं इति—तस्मादिति ।

वेकाग्रनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते

भाष्यरत्नप्रभा

यैवात्, परत्र परावभाससंमतिरिति भावः । द्वाव्यमतमाह—अन्ये त्विति । तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्विपरीतधर्म-
त्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्व्यवस्थस्य रजतादेरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः । एतेषु मतेषु परत्र

भामती

नाधिकरणव्यपदेशश्च । भेदाग्रहप्रसजिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकलमनुपपत्त्येव, तदुपपत्तौ च
प्राचीनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तालमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथाः सर्वे विप्रतिपक्षाः सौहेतुविप्रमाः, प्रत्ययत्वात्,
घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तम्—यत्र यदध्यास इति । यस्मिंश्चुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासा-
वन्ध्याख्यातिनिबन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तत्सरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य च य इदमिति पुरोऽवस्थि-
ताद्व्यव्याप्तात्तज्ज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणानिवन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो
रजतव्यवहारश्चेति । अन्ये तु—अत्राप्यपरितुष्यन्तः, यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते ।

अत्रेदमाह—अस्ति तावद्ग्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्वये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति
सर्वज्ञानीन् । तदेतच्च तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्वोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्विबुधमर्हति । ग्रहणनिबन्धनो हि चेतनस्य
व्यवहारव्यपदेशो कथमग्रहणमात्राद्वेताम् । ननु कं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीत-
भेदे, समीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसारूप्येणभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । अथ समीचीनज्ञान-
सारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः, अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण । गृह्यमाणत्वेऽपि, 'समीचीनज्ञानसारूप्यमनयो-
रिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोः' इति ग्रहणं, अथवानयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहः' इति ग्रहणम् । तत्र न
तावत्समीचीनज्ञानसदृशो इति ज्ञानं समीचीनज्ञानव्यवहारप्रवर्तकम् । नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्त-
यति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहृतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च
भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहेऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतु-
स्त्वाहोऽनुत्पादितारोप एव स्त इति । वयं तु पदयामः—चेतनव्यवहारसाज्ञानपूर्वकलानुपपत्तेः, आरोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवैति ।

ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किंलविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम् । नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं
प्रवृत्तावुपपुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्येववादम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तते यदि न
तदिच्छेत् । अन्यदिच्छस्यन्यत्वेतोरिति व्याहृतम् । न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यतथातेना-
ग्रहणादिति ब्रूयात्स प्रतिवक्तव्योऽथ तथातेनाग्रहणालंकारसाध्यं नोपेक्षेतेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभित आकृष्टमाणश्चेत-
नोऽव्यवस्थित इतीदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः ।

तथाहि—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य, तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुविन्ध्य, तज्जातीयतत्वेदंकारास्पदे रजते
तमनुमय, तदर्थं प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तदस्थरजतस्थितिरेदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति,
रजतलस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः—ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शना-
दिति । समारोपे लेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं, पुरोवर्तिवस्तुविषयं, रजतार्थनिस्तत्र

नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद्यदर्शिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं,
तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान्पृष्ठे व्याचक्ष, किं शुक्तिकालस्य इदं रजतमिति
ज्ञानं प्रलनालम्बनलमाहोक्षिद्व्यव्यामात्रस्य पुरःस्थितस्य सितमाखरस्य । यदि शुक्तिकालस्यालम्बनत्वम्, अदा, उत्तर-
स्थानालम्बनत्वं भुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः । तथाहि—रजतमिदमिदनुभववस्तुभवति पुरोवर्ति वस्तुल्लव्यादिना निर्दि-
ष्टाति । इष्टं च पुष्टानां कारणाणामौत्सार्थिककार्यप्रतिबन्धनेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्, यथा दावादिप्रदर्शनां वैत्रवीजानां
कदलीकाण्डजनकलम् । भस्मकटुदृष्टस्य चोदरस्य तेजसो बह्वजपचनमिति । प्रत्यक्षबाधकापहतविषयं च विप्रमाणां यथार्थ-
त्वानुमानमाभासः, हुतवहातुणलानुमानवत् । यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाध्यास इति, तत् बोधक-
त्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाभ्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्विरस्माभिः परिहृतं न्यायकैणिकायामिति नेह प्रत्ययते । दिदमात्रं चास्य
स्मृतिप्रमोषकभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायासमवगन्तव्य इति, तदिदमुक्तम्—'अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव
विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति' यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनां रजतल-

न्यायनिर्णयः

मिल्यादिसंसर्गव्यवहार इत्यख्यातिवादिनः । तैरपि संसर्गव्यवहारात् तत्कीरूपस्यावस्तुग्रहे तदभिन्नविवेकाग्रहायोगात्, तस्य तद्वृत्तत्वांसं-
वात्, अविधेतरदोषस्य भाति वस्तुन्यमानहेतुतांनुपलम्भात्, अतः परत्र परावभासे वैगमन्यस्य संमतिरिति भावः । केनास्मिन्व्यथा-
स्यातिवादिनां माध्यमिकानां च मते दृश्येति । यत्र शुक्लादौ यस्य रजतादेरध्यासः, तस्यैव शुक्लत्वादेर्विपरीतधर्म-

१. माध्यमिकेऽप्यत्र । २. साध्यसाधनसंज्ञासंबन्धस्य पुरो विह्वविशिष्टस्यैकदेशदर्शनात् किञ्च विशिष्टस्यैकदेशे बुद्धिरनुमानमिति शब्दरत्नामिति ।
३. व्यभिचारिणामपि सितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यमिल्यादि तत्रोक्तम् ।

इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्व-

भाष्यरत्नप्रभा

परावभासत्वलक्षणसंवादमाह—सर्वथापि त्विति । अन्यथाख्यातित्वादिप्रकरविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्व-
लक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्तवपरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात्, शून्यत्वे प्रत्यक्षत्वायोगात्, शुक्तो सत्त्वे
बाधयोगात्, स्थिरावमेवैति भावः । आरोप्यमिथ्यात्वे न युक्त्यपेक्षा, तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह—तथा चेति । बाधा-
नन्तरकालीनोऽयमनुभवः, तत्पूर्वं शुक्तिकात्वज्ञानयोगात्, रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं वच्छेदनेनोच्यते । आत्मनि
निरुपाधिकेऽहंकाराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवावान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह—एक इति ।
द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाबुद्ध्या द्विधा भातीत्यर्थः । लक्षणप्रकरणोपसंहारात् इतिशब्दः । भवत्वध्यासः शुक्त्यादौ,
आत्मनि तु न संभवतीत्याक्षिपति—कथं पुनरिति । यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेति
व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा । तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्याह—प्रत्यगात्मनीति । प्रतीचि
पूर्ण इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहंकारादेस्तद्वर्माणं चाध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्तिमाह—सर्वो हीति । पुरोऽवस्थि-

भाष्येति

धर्मकल्पनामिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः, प्रकृते तु किमायातमित्यत आह—सर्वथापि
त्वन्यस्यान्यधर्मकल्पनां न व्यभिचरति । अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिवैचनीयतेत्यवस्थादुपपादितम् ।
तेन सर्वथाप्येव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिवैचनीयतावश्यं भाविनीत्यनिवैचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः ।
अख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यपदेऽप्रवृत्तिनिग्रहोद्दिदमन्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्ष-
काणां सिद्धा अपितु लौकिकानामपीत्याह—तथा च लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते ।
न पुनरजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । आत्मन्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य लभिसस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति
कृतश्चिदात्मनोऽभिज्ञानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह—एकश्चन्द्रः सद्द्वितीयवदिति । पुनरपि चिदात्मन्यध्या-
समाक्षिपति—कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्वर्माणाम् । अयमर्थः—चिदात्मा प्रकाशते न वा न
चेत्यप्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्वर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्वर्माणं वा समा-
रोपः संभवतीति । प्रतिभासे वा (न) तावदयमात्मा जडो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च
कर्म च भवति, विरोधात् । पैरसमवेतकियाफलाहिलि हि कर्म, न च ज्ञानकिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म, न चेदव-
स च परं च, विरोधात् । आत्मानन्तरसमवायान्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्य तस्यैत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।
स्यादेतत् । आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतकियाफलाहिलिमाभावात्, चैत्रवत् ।
यथाहि चैत्रसमवेतकियाया चैत्रनगरप्राप्तानुभयसमवेतायामपि कियमाणायां नगरस्यैव कर्माता, परसमवेतकियाफलाहिलिवात्,
न तु चैत्रस्य कियाफलाहिलिनोऽपि, चैत्रसमवायाद्भ्रमनकियाया इति, तच्च । श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि 'सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
इति उपपद्यते च, तथाहि—योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थं आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा । जडश्चे-
द्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन् प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्यमशेषस्य जगतः । तथा चाभाषकः—'अन्ध-
स्येवान्धलमस्य विनिपातः पदे पदे' । न च निजानमेव विज्ञानमर्थाल्मानौ ज्ञापयति, चञ्चुरादिवदिति वाच्यम् । ज्ञापनं हि
ज्ञानजननम्, जनितं च ज्ञानं जडं सञ्चोक्तदृग्गमतिवैतेति । एवमुत्तरोत्तराध्याप्य ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था । तस्माद्वप-
राधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तैषापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः । एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति ।

न्यायतिर्गमः

त्वस्य रजतादिरूपत्वस्य, भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन वा सत्ताहीनस्य, कल्पनां भासमानतामध्यासं भावान्तराभाववादिनः शून्यवादिनश्चा-
वच्छते । तथा च तत्रापि परत्र परावभासे संवादोऽस्तीत्यर्थः । मतान्तराण्युपन्यस्य स्वमतानुसारित्वं तेषां निगमयति—सर्वथेति ।
सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेषु पुरोवर्तिनो रजतादित्वेनेव वैधतामध्यासो न व्यभिचरति—युक्तमुक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसि-
द्धान्तत्वम् । न च तस्य सर्वत्वं, बाध्यत्वात्, अन्यत्र रजतादित्वस्वसामानत्वात् । न च तदसर्वत्वं, अपरोक्षत्वात् । नापि विरोधादेकस्य
सदसर्वत्वं, अतोऽनिवर्त्यतेति भावः । न केवलं वादितामेवायमध्यासः संमतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह—तथा चेति । अनुपहितेदमशे-
रजतादिसंस्कारादिष्वविषया रजतावध्यासवत्, पूर्वपूर्वाहंकारादिवासितानावधिया चिदात्मन्यनुपहिते अवलम्बंकारावध्यास इति निरु-
पाधिकाहंकारावध्यासे दृष्टान्तमाह—शुक्तिकेति । सत्यप्यधीसिद्धाधिष्ठानरूपाभिप्रायेण शुक्तिकाप्रवर्णः, संप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्वमानधिया
वत्करणम् । अनुभवप्रतिषेधार्थं हिशब्दः । निम्नप्रतिषेधयोः प्रतिनिष्ठानां च मिथो भेदधीनज्जीवब्रह्मणो जीवानां च भेदविषयः ।
तोपाधिकप्रत्यक्ष इष्टान्तमाह—एक इति । एकत्वग्रहो ब्रह्मद्वय पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमितिशब्दः । लक्षितरजताध्यासस्य
लोकवादिसिद्धत्वेऽपि नात्मन्यनात्मध्यासाः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति—कथमिति । प्रतीचि पूर्णं स्फुरणवेनाननुभाष्ये-

१ अवभासपदादौ कल्पना । २ भासयतावच्छेदकफलाहिलित्वं कर्मत्वमित्युक्ते गच्छतीत्यादौ संयोगफलस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सन्नेतवत्त्वात्, चैत्रस्यैव
गच्छतीति प्रयोगात्पत्तिः, तस्मात्परसमवेतकियाफलाहिलित्वमेव कर्मत्वमित्यर्थः । ३ संविद्वपराधीनप्रकाशा भवतु, आत्मा जडः किं न स्यादितिवादिन आ-
त्मसमवायाभावात्—तथानीति ।

मार्णाम् । सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो-
ऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्तत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च

भाष्यरत्नप्रभा

तत्त्वमिन्द्रियसंयुक्तत्वम् । नन्वात्मनोऽप्यधिष्ठानत्वात् विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह—युष्मदिति । इदं प्रत्ययानर्हस्य
प्रत्यगात्मनो 'न चक्षुषा गृह्यते' इत्यादि श्रुतिमनुसृत्य स्वमविषयत्वं ब्रवीषि । संप्रत्यय्यासलोमेन विषयत्वाङ्गीकारे
श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्मन्यध्याससंभावनां प्रतिजानीते—उच्यत इति । अधिष्ठानात्परोक्षयोरेकस्मिन्
ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकं, तच्च भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिक्रमभाक्त्वं, तदेव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वं, तन्न
भासती

तर्कितं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु । स्वभाव एष संविदः स्वयंप्रकाशया यदर्थात्मसंबन्धितेति चेत्, हन्त पुत्रस्यापि
पण्डितस्य स्वभाव एष यत्पितृसंबन्धितेति सैमानम् । सहार्थात्मप्रकाशेन संविदप्रकाशेन न स्वार्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति
चेत्, तर्कितं संविदो भिन्नो संविदार्थात्मप्रकाशौ । तथा च न स्वयंप्रकाशा संविदः, न च संविदार्थात्मप्रकाश इति । अथ 'संविदर्थोऽसौ-
प्रकाशो न संविदो भियेते' संविदेव तौ । एवं चेत् यावदुक्तं भवति संविदात्मायौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदार्थात्मप्रकाशौ
सहेति, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तद्विषयहानौपादानोपेक्षावुद्धि-
जननादर्थसहभाव इति चेत्, अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयलागुपपत्तेः । हानादिजननाद्वानादिबुद्धीनामर्थविषय-
त्वम्, अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्च अर्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तर्कितं देहस्य प्रत्ययवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे
इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाज्यादेहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव स्वयंतवत्प्रकाशः, अर्थे तु
जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः, ते हि विच्छिन्नजीवैस्त्थूलतयानुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनगु-
रहलोऽरीश्वर्येति प्रकाशते, तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पत्त्यामः ।
न चास्य प्रकाशास्यजनितः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चार्थो-
नामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिहृदुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थनिलो
निरंशः प्रत्यगात्माऽक्षयनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमश्नति जानातीति प्रत्यक्षं स चात्मेति प्रत्यगा-
त्मा, स चापराधीनप्रकाशात्, अनंशलाक्ष, अविषयः, तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणः, देहेन्द्रियादिधर्माणः कथम्, किमाक्षेपे ।
अनुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह—सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति ।
एतदुक्तं भवति—यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तस्मात्मान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विषयोऽग्रहेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा लप-
राधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते, येन तदाश्रयैर्दोषैर्दुष्येत । न चांशवाच, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत, कश्चिन्न
गृह्येत । नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थि-
तत्वस्य परोक्षत्वस्याभावात्ताध्यासः । नैहि शुकावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्थतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ता-
ग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् । स्यादेतत् । अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासः, विषय एव तु चिदात्मास्तत्प्रत्ययस्य,
तत्कर्तृ नाध्यास इत्यत आह—युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । विषयत्वे हि चिदात्म-
नोऽन्यो विषयी भवेत् । तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा । विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽनुपेयः । तस्मादना-
त्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यम्, तथा च नाध्यास इत्यर्थः । परिहरति—
उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः । कुतः, अस्तत्प्रत्ययविषयत्वात् । अयमर्थः—सर्वं प्रत्यगात्मा स्वयं-
प्रकाशत्वादविषयोऽनंशवच्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिसनः सूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदाननवच्छिन्नोऽपि वस्तु-
तोऽवच्छिन्न इव, अभिज्ञोऽपि भिन्न इव, अकर्तापि कर्तैव, अभोक्तापि भोक्तैव, अविषयोऽप्यस्तत्प्रत्ययविषय इव, जीवभाव-
न्यायनिर्णयः

पराचां परिच्छिन्नानामनुभाष्यानां बुद्ध्यादीनां तद्वर्णनां च नाध्यासः । मिथो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठयत्वात्संवादित्यर्थः । विरुद्धानामे-
क्यतादातम्यप्रमिलयोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामधिष्ठानाधिष्ठयत्वमित्याशङ्क्याह—सर्वो हीति । आरोप्येण सह तुल्येन्द्रियमा-
त्रत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावान्नाध्यास इत्यर्थः । तर्हि प्रत्यक्तमन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वमपेक्षामित्याशङ्क्याह—युष्मदिति । प्रत्यक्त्वा-
दात्मत्वाच्चासाविषयत्वमन्यधेऽप्रत्ययविषयत्वापातात्, अपराधान्तापाताच्च । तस्मात्सिद्धमध्यासो दृष्टोऽपि सिद्धो नैत्यर्थः । अनानाविशे-
षारोपे तद्विशेषान्तरस्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठानमिति—उच्यत इति । विरुद्धयोर्वस्तुतोऽधिष्ठानाधिष्ठयत्वादा-
नोऽपि कल्पनया तत्सिद्धिरिति भावः । यत्केकशानाविषयत्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठयतेति तत्राह—न तावदिति । एकस्मिन्विशने तथोभोमना-

१ अर्थोऽसंबन्धित्यां संविदप्रकाशमात्रं नाधीनस्ततः प्रकाशमनातसिद्धिः, पण्डितेऽपि पुत्रे पितुरपण्डितत्वादेत्याह—तर्कितमिति । २ यथा स्वभाव-
वत्तु संविदः तथा पितृगतजनकत्ववत्तु पुत्रगतजनकत्वमिति भावः । ३ संविदश्च अर्थोऽसंबन्धित्यां प्रकाशावित्यर्थः । ४ संविदतिरिक्तप्रकाशाशङ्कीकारे संविदार्था-
त्मनो सह प्रकाशत इत्युक्तं स्यात् तथा बोधपुत्रपाण्डित्यस्यासंस्तरः । ५ अर्थसंविदो सहभावो व्यभिचरतीत्याह—न चेति । ६ 'स्यादेतत्' इत्यारम्भ
प्रतिपादितं बोद्धव्यं निरस्य स्वमतमाह—तस्मादिति । ७ संविदः आत्मत्वविषयमिति तद्विषयत्वात्—नेति । ८ आत्मानतः स्वभावतः । ९ शुक्तिरिव
पतस्वव वस्तुनः ग्रहणग्रहणे सिद्धे किमन्योपाधिक विषयत्वं साध्यत इति चेत् साधस्य तथा स्यात् आत्मनस्तु निरंशत्वाच्च तथेत्याह—नहीति ।

प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति ।

भाष्यरत्नप्रभा

व्यापकं, गौरवादिति मत्वाह—न तावदिति । अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति । तत्र हेतुमाह—अस्मदिति । असत्त्वत्ययोऽहमित्यस्यासत्त्व भासमानत्वादित्यर्थः । असदर्थश्चिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽसत्त्वत्ययोऽहंकारसम भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन्सति स इति परस्परश्रय इति वाच्यम्, अनादिवात्, पूर्वाभ्यासे भासमानात्मन उच्तराभ्यासाधिष्ठानत्वसंभवात् । न नवहमिलहंकारविषयकभान-रूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं, तद्विषयत्वं विना तत्फलभावत्वायोगादित्यत आह—अपरोक्षत्वाभाति । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । स्वप्रकाशात्वादित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वं साधयति—प्रत्यगिति । आबालपण्डितमात्मनः संशयादित्यन्वत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वं व्यापकमिति तत्राह—न चायमिति । तत्र हेतुमाह—अप्रत्यक्षेऽपीति । इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । बाला अविवेकिनः तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं न मनो मलिनं पीतमिलेवमपरोक्षमध्यस्थन्ति, तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचाराच्च व्याप्तिः । एतेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावात्साध्यास इत्यपा-क्षम्, नीलनभसोऽसदभावेऽप्यध्यासदर्शनात् । सिद्धान्ते आलोकाकारचाक्षुषवृष्यभिव्यक्तसाक्षिवैद्यत्वं नभसि इति भासती

भाष्योऽवभासते, नभ इव घटमणिकमलिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । नहि चिदेकरस्यात्मनः चिदंशे गृहीते अपगृहीतं किंचिदस्ति । न खल्वनन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपादस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्वहं न गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभाति । न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनामनिर्वच्यत्वेन तद्वेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशाद्यैव अनवच्छिन्नस्य अवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाप्रहातः, तदध्यासेन जीवभाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्समुपपद्यते । तथाहि—कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तौ संभवति । यस्य च बुद्ध्याः कार्यकारणसंघातस्य क्रियाभोगशक्तौ न तस्य नैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकारणसंघातेन प्रथितो लब्धक्रियभोग-शक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविक्षुरणात्, कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पर्दं जीव इति च, जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथाच श्रुतिः—‘अनेन जीवेनात्मनः’ इति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरे-काजीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः कथित इत्यहंप्रत्ययात्मनमनुच्यते । न चाध्यासे सति विष-यत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रय (त्व) मिति संप्रतं, बीजाङ्कुरवदनादिवात्, पूर्वपूर्वाभ्यासतद्भासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्त-राभ्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तम्—‘नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः’ इति भाष्यप्रस्थेन । तस्मात् दुष्कृतम्—**न तावदप्येकान्ते-नाविषय इति** । जीनो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽयौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः । स्यादेतत् । न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किंतु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तयान सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह—**अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः** । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा, तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः । यथा पुरुषस्य नैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति—अवदर्थं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यः तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्धप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेयापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रोढवादितया परिहारात्तस्माह—**न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव—अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तर-**

न्यायनिर्णयः

त्रमारोपेऽपेक्षते न विषयतया भागं, केवलव्यतिरेकाभावात् आत्मनः स्वप्रकाशात्वादात्मनस्तद्विषयत्वात्, द्योरोपि भासतोर्मनुष्योऽहमि-त्यादिबीजशब्दोऽन्योन्याध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वं तत्राह—अस्मदिति । असदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते प्रतिबिम्ब्यतेऽसिञ्जलसमप्रत्ययोऽहंकारस्तत्संबन्धाच्छेषपरिच्छेदः सत्त्वासत्त्वरूपस्वरूपेण स्वरूपमपि तद्विषयो नियम्यते, ततोऽस्य शून्यवदन्ताविषयत्वाभावेऽपि नात्यक्काशतेत्यर्थः । अध्यासे सत्यसत्त्वप्रत्ययविषयत्वं सति तसिन्नध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्यानादित्वेन परिहारेऽपि परिहारात्तस्माह—**अपरोक्षत्वाच्च** । असत्त्वत्वाविषयत्वेऽप्यपरोक्षत्वात्, एकान्तेनाविषयत्वाभावात्, तसिन्नहंकाराध्यास इत्यर्थः । अपरोक्षत्वमपि कैश्चिदात्मनो नेष्टमिलाशङ्क्याह—**प्रत्यगात्मेति** । अस्यार्थः—अस्ति तानमभेदं विदितमिति विशिष्टधीः । न च सा विशेषणदर्शनादुते युक्ता । न च भानान्तरादस्य स्वरूपं, विमतं नैतद्विषयमेतद्विशिष्टसाक्षात्कारत्वात्, तादृश्वदसाक्षात्कारवदित्य-नुमानात् । न च घटादिभानाश्रयतयात्सिद्धिः, तस्य तदधीनप्रकाशत्वे नैवत्वापातात्, तसांघसिन्नात्मनि विशेषणत्वं कल्पितं तस्य संबिद्भूतत्वेन स्वरूपान्नपरोक्षत्वं, देवदत्तस्य(काश), देवदत्तात्मास्तीति व्यवहारहेतुमाशङ्क्याभावात् कालत्वात् इतरकालवदित्यनुमानात् । न च स्वापेऽहंभूतिः, तस्मात्माता । न च पुरुषान्तरं तत्साक्षात्कारमुल्लम् । ईश्वरास्तित्वे च साक्षात्कारस्यासादृशेणमादेयमिति । अपरोक्षा-ध्यासो नापरोक्षमात्रे कश्चिदपि युक्तः, संप्रयुक्ततया पुरःस्थितापरोक्ष्ये तद्विरोधाशङ्क्याह—**न चेति** । तत्र हेतुरप्रत्यय इति साक्षि-

अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनन्ताध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

शैश्यम् । संभावनां निगमयति—एवमिति । ननु ब्रह्मज्ञानतादृशत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वर्ण्यत इत्यत आह—तमेतमिति । आक्षिप्तं समाहितमुक्तलक्षणलक्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह—तद्विवेकेनेति । अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्धारणं विद्यामध्यासनिवर्तिकां कामाहुरित्यर्थः । तथापि कारणविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह—तत्रेति । तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः । मूलाविद्यायाः सुषुप्तावन्तर्थादर्शनात् कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वर्णनमिति भावः । अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यामधिष्ठानं न लिप्यत इत्यश्रयार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसंभावेन उक्त्वा प्रमाणमाह—

भामती

मध्यसितव्यम् । कस्मादयं न नियम इत्यत आह—अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । हिंयस्मादयं । नमो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शविरहात् ब्रह्मेन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसम्, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः, तस्मादसत्यम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिववच्छायां दृश्यामात्मारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लमात्मारोप्य नीलोत्पलपलाशदयाममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति । तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा ताम्रस्य रूपस्य परत्र नभसि स्पृष्टिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाञ्छुभीरुतं महेश्वरीलमणिमयमहाकाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति—एवम्—उत्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात्, अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनन्ताध्यासम्—बुद्धादीनाम् अध्यासः । ननु सन्ति च सहस्रमध्यासाः, तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानार्थं व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रं मित्यत आह—तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । अविद्या हि सर्वानर्थवीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनन्ताध्यास एव सर्वानर्थहेतुः न पुनारजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च ‘एवंलक्षणम्’ इत्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यनन्ताध्यासिद्विदोऽनन्तायाधुपेतान्तःकरणाद्यहितारोपणे प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येत्येतत् उक्तम्—पण्डिता मन्यन्ते । नन्विद्यमनादिरतिरिक्तनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुं, उपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तस्मिन्लोपोपायमाह—तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं—निर्विचिकित्सं ज्ञानं विद्यामाहुः, पण्डिताः । प्रत्यगात्मानि श्वल्यन्तविचिके बुद्धादिव्यः बुद्धादिवेदार्थनिमित्तो बुद्धाद्यात्मलतदर्माध्यासः । तत्र श्रवणमनादिभिर्भ्रित्विवेकिज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तितं, अध्यासापभावात्मकं वैस्तुस्वरूपावधारणं विद्या विदारूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिरिक्तनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या विद्ययाऽपभावाधितापि स्ववासनावशात्पुनरुद्भव्यति प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोचितमित्यत आह—तत्रैवं सति—एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते—अन्तःकरणादिदोषेणाशानायादिना विदात्मा, विदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तःकरणादि न संबध्यते । एतदुक्तं भवति—तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशः, यदनादिमपि निरुद्धनिबिडवासनमपि मिथ्याप्रलयमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो विद्याम्, यथाहुर्बाह्या अपि—‘निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यन्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्त्वक्षपातः’ ॥ इति । विशेषतस्तु सिद्धात्मात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरात्प्रत्यक्षेणोऽनिर्वाच्याऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं, सत्सामृत्ये मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकजगद्व्याहृत इति तत्र व्यपदेशलक्षणाऽन्यायनिर्णयः

वैश्वतया संयोगमन्तरेणपरोक्षेऽपीति यावत् । न हि नमो द्रव्यत्वे सत्वरूपपरिशिष्टाद्ब्रह्मेन्द्रियग्राह्यम् । नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः । तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नभस्यविवेकिनस्तलमिन्द्रनीलकाहकरपं मलिनतां धूम्रतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति । तथा चाधिष्ठानारोप्योपेक्षेन्द्रियग्राह्यत्वानियतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकं ब्रुवाणः संभावनां निगमयति—एवमिति । आत्मात्माननोद्दिष्टविवेकेन वास्तवाभेदाद्विदोः, सामानाधिकरण्यात्तदेवदोषः, अध्याससंभावनां गमयतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापौल्लेखेन सूत्रितामविद्यां हित्वा किमिलभ्यासो वर्ण्यते तत्राह—तमेतमिति । आक्षिप्तत्वं समाहितत्वं लक्षितत्वं च विशेषणार्थः । अध्यासमित्यनुभवानुसारिभ्यस्तथोक्ता । पण्डिता मन्यन्त इति पृथग्ज्ञानमोचरत्वेनैतदविद्यावक्ष्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तम् । तत्र प्रज्ञोपायोः मिथ्यास्यविद्यान्यव्यतिरेकित्वात्, अविद्यात्वमस्येतिवक्तुमविद्याग्रहणम्, अतो न सूत्रितामविद्यापेक्षिता । तस्या एव वर्ण्यमानत्वात्तस्यैव । न केवलमन्यवादिनाऽस्याविद्यात्वं, विद्यापौल्लेखेन तद्विरोधित्वमित्याह—तद्विवेकेनेति । तस्याध्यस्तस्य उद्भवादेविवेको विज्ञापनं तेन रूपेणात्मनोऽसाधारणरूपस्येदमित्यमेवैवधारणं विद्या, तेन तद्विरोधित्वादिना सिद्धेऽध्यासस्याविद्यात्वे सन्नोच्यत इत्यर्थः । तथापि कारणविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्योक्तिरयुक्तत्वाद्बुद्ध्याह—तत्रेति । तस्मिन्नध्यासे उत्तरीत्याऽविद्यात्मके सत्याच्छादिकाविद्यायाः स्वापदौ स्वतोऽनर्थत्वादर्शनात्कथंवाध्यासत्माना तस्या

तमेतमविद्यास्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारो लौकिका वै-
दिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्र-
त्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वा-
नुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । न चाधिष्ठा-

भाष्यवप्रभा

तमेतमिति । तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो
व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्यनुवेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यक्षब्रह्मपराणि मोक्षशा-
स्त्राणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति—कथं पुन-
रिति । अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा प्रमाता स विषय आश्रयो येषां तानि अविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः । तत्त-
त्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतयाः प्रमाया अध्यासकप्रमात्राश्रितत्वात् प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि
पुनरपि कथं केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणानि स्युः, आश्रयदोषा-
दप्रामाण्यपत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रक्षेपे व्यवहारार्थापत्तिं, तल्लिङ्गकानुमानं चाह—उच्यते इत्यादिना तस्मात्
इत्यन्तेन । देवदत्तकर्तृको व्यवहारः, तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलः, तदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात्, यदित्थं तत्तथा,
यथा मृन्मूलो घट इति प्रयोगः । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति—देहेति । देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभावो
दृष्टः, जाग्रत्स्वयमयोध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वाच्चाक्षेपः । अनेन लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिध्यति, व्यव-
हाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राव्यवहारः सिध्यतु किमिन्द्रि-
यादिषु ममाभिमानेनेत्याशङ्क्याह—नहीति । इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्षणं, प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात् । तथा च
प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो दृष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतत्पदान्यगृहीत्वा
न संभवतीत्यर्थः । यद्वा तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । पूर्वत्रानुपादानासंभवक्रिययोरेको व्यव-
हारः कर्ता इति तत्राप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृकत्वात्, तस्माद्युत्वमिति भेदः । इन्द्रिया-
दिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धादेरिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासे-

आमती

व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दमुचितं लोकव्यवहारमादर्शयति—तमेतमविद्यास्यमिति । निगदव्याख्यातम् । आक्षिपति—
कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि
कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्य-
क्षानि संवृत्तयि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—
शास्त्राणि चेति । तस्माच्चेति—उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वा-
नुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अयमर्थः—प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तुं त्वं त्वं स्वातन्त्र्यम् ।
स्वातन्त्र्यं च प्रमातृतिरकारकाप्रयोज्यस्य सम्बलकारकप्रयोजकत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वव्यापार-
मन्तरेण करणं प्रयोजकमर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादित्वादात्म्या-
ध्यासात्, व्यापारवत्तया प्रमाणमाधिष्ठातृमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति । अथ मा

न्यायनिर्णयः

जागरादौ तथात्वात्तायोविद्यां न्ययते । यत्रात्मनि बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो बाध्यासः तेन बुद्ध्यादिनात्मना बाधनेनाशनायादिदोषेण
चैतन्यगुणेन बाध्यात्मना वा वस्तुतो न स्वत्वेनापि युज्यत इत्यतो विषया तन्निवृत्तिरित्यर्थः । लक्ष्णसंभावने नेदेनेकत्वा सद्भावे
निर्गुणतादौ प्रत्यक्षं दर्शयति—तमिति । आक्षेपसमविधिविषयत्वं तदर्थः । लक्ष्यत्वमेतदर्थः । अविद्यास्यमिति संभावितोक्तिः । पुरस्कृ-
तेल्लेख्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम् । प्रमाणप्रमेयग्रहणं प्रमात्वादेरुपलक्षणम् । अपौरुषेयत्वेन विज्ञेयं मत्वा शास्त्राणां
पूयनग्रहणम् । मोक्षपराणि विधिनिषेधशून्यानि वस्तुमात्रनिष्ठानीत्यर्थः । त्रिविधव्यवहारस्याध्यासिकत्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासा पृच्छति—
कथमिति । यद्यपि प्रत्यक्षादिसर्वमविद्योत्थाहंकारादिविशिष्टात्माश्रयमिति स्वासाक्षिकं तथापि केन मानान्तरेण तथा स्यात् पुनःशब्दा-
न्मात्राहंकारविषयाक्षीः यद्वा प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यावाननुपयोगादित्याक्षेपः । अथवा यथेतानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषया-
णीत्यन्वयः । यद्वा यथेतान्यविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदोषादप्रामाण्यत्वात् यस्य च दृष्टं करणम् इत्यादि-
भाष्यादित्याक्षेपः । व्यवहारहेतुमवस्थामनुमानादित्वा साधयितुमारभते—उच्यत इति । तत्रानुमानं वक्तुं व्यतिरेकव्याप्तिमाह—देहे-
न्द्रियादिष्विति । सशिरस्कोऽन्ययोऽपि लविगिन्द्रियास्तपेक्षाधारे देहस्तत्र मनुष्यत्वादिजातिमति देहे अहमभिमानः, इन्द्रियेषादिशब्द-
गृहीतदेहावयवेषु च ममाभिमानस्तेन होनस्य सुप्तस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाप्रवृत्तेरध्यासस्तदेतुरित्यर्थः । अत्र माध्यासस्तत्र न
व्यवहारः यथा सुषुप्तादिति व्याप्तिः । देवदत्तस्य जागरादिकालः तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवान्, तस्यैव स्नापादिकालादन्यकालात्
व्यतिरेके तस्यैव स्नापादिकालवदिति भावः । इन्द्रियादिषु ममत्वाभावेऽपि देहेऽहंममाभिमानमात्रप्रवृत्तिमाशङ्क्याह—नहीति । इन्द्रि-
यग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणम् । प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात्, व्यवहारस्य व्यवहारी त्वं (ऽयं) गतुः, अनुपादानस्य व्यवहारस्य च कर्तृत्वमप्ये-

नमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैत-
स्मिन्सर्वस्मिन्नसति असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति ।
तस्माद्विद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा

भाष्यरत्नप्रभा

नेत्यत आह—न चेति । इन्द्रियाणामधिष्ठानं आश्रयः । शरीरमित्यर्थः । नन्वस्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः
किमध्यासेनेत्यत्राह—न चानध्यस्तात्मभावेनेति । अनध्यस्त आत्मभावः आत्मातादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः । ‘असङ्गो
हि’ इति श्रुतेः, आध्यासिक एव देहात्मनोः संबन्धो न संयोगादिरिति भावः । नन्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसंबन्धोऽपि
मास्तु, स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः । न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः कारणपरमादिति तत्राह—न चैतस्मिन्निति ।
प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । प्रमा यदि नित्यस्मिन्मात्रं तर्ह्यश्रयत्वायोगः कारणवैयर्थ्यं च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदानध्य-
प्रसङ्गः, वृत्तेर्जडत्वात् । अतो वृत्तीद्वो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिममनस्तादात्म्याध्यासं विना न संभ-
वतीति भावः । देहाध्यासे, तद्वर्माध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः । तर्ह्यात्मनः प्रमातृत्वं मास्तु इति वदन्तं प्रत्याह—न
चेति । तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति—तस्मादिति ।

भामती

प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नश्चिन्नमित्यत आह—नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । व्यव-
हियतेऽनेनेति व्यवहारः फले, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः । ‘इन्द्रियाणि’ इति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम्, दण्डिनो
गच्छन्तीतिवत् एवं हि ‘प्रत्यक्षादि’ इत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया च व्यवहारयोक्षेपात्समानकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहारः
इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादत्तं प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तत इत्यत आह—न चाधिष्ठानमन्तरे-
णेन्द्रियाणां व्यापारः—प्रमाणानां व्यापारः संभवति । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्यं व्याप्रियन्ते, मा
भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति । अथ देह एवाधिष्ठिता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह—न चान-
नध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादि भावः । स्यादेतत् । यथानध्यस्तात्मभावं वेमा-
दिकं कुविन्दो व्यापारयन्पटस्य कर्ता, एवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादिति व्यापारयन्मविध्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह—न
चैतस्मिन्सर्वस्मिन्—इतरेतराध्यासे इतरेतरवर्माध्यासे च असति, आत्मनोऽसङ्गस्य—सर्वथा सर्वदा सर्वधर्म-
वियुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारयन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहा-
दिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गादित्यर्थः । औतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाण-
प्रवृत्तिरस्ति । प्रमायां खलु फले स्वतः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणाममेदं प्रमेयप्रवणः कर्तृत्वात्स्वत्वभावः प्रमा ।
कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामविधूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यसेत् । कथं चैव चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तः-
करणं व्यापारवचिदात्मनि नाध्यसेत् । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति । तस्मिदौ च प्रमातृत्वम्, तामेव
च प्रमासुरीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तते । तथा च प्रमा-
णमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति—तस्माद्विद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । स्यादेतत् । भवतु

न्यायनिर्णयः

तान्यनुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । यो द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिरक्षमक्षप्रति नियतो व्यवहारः, यश्च लिङ्गादिनाऽनुमातृत्वादिव्यव-
हारो नास्तीति ममत्वेनागृहीत्या युक्तः । देहाध्यासेऽपि चक्षुराद्यनध्यासेऽन्यादेरदर्शनादित्यर्थः । इन्द्रियाध्यासे तेनैव व्यवहारादले
देहाध्यासेनेत्याशङ्क्याह—न चेति । इन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेऽपि तस्मिन्नहंभावस्य न प्रवृत्त्युत्पत्त्यो देहात्मनोः संबन्धा-
न्तरादपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह—न चानध्यस्तेति । असाधः । अध्यासेतरो देहात्मयोगो देहस्यात्मसंयोगो वात्मनेच्छातुविषयीयमात्मत्वं
वा तदनुविधानयोग्यत्वं वा तत्कर्मरन्ध्यत्वं वा । नाशः, आत्मसंयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तदभावेऽप्यातुरदेहे
मातृत्वाददर्शनात् । न तृतीयः, स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्, तद्योग्यताया यावद्भव्यभावित्वात् । न च तदा सर्वकर्मलक्षणा शरीरमेवेति
वाच्यम्, स्वद्रष्ट्या तदभावेऽपि पारुष्यता तदभावात्स्य तस्मिन्मातृत्वादिविषयीभ्यात् । न चतुर्थः, श्रुत्यादिदेहेऽपि तत्प्रसङ्गात्, तेषां
स्वामिकायोरन्यत्वात्, अतो देहस्यात्मनि संबन्धान्तरासिद्धेरन्यास इति । नन्वात्मा स्वतश्चेतनत्वात्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यवयवो
जगरादौ मातृत्वादिकमश्रुते स्वापादौ चक्षुराद्यभावात्तदभावे नाध्यासाभावादतोऽन्यतिरेकिणि व्यतिरेकः सिद्धिरित्यत्राह—न चैत-
स्मिन्निति । प्रमातृत्वं प्रमा प्रति कर्तृत्वं तच्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वम् । न च व्यापारमन्तरेण करणादिप्रयोक्तृत्वम्, न च
द्रष्टृत्वात्मात्मनः स्वतो व्यापारः, न चेच्छातिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वम्, न आत्मन्यक्रियेऽगुणं क्रियागुणवद्बुद्ध्याध्यासादित्येतां युक्तां,
तस्माद्बुद्ध्याद्यनध्यासे तद्वर्माध्यासे चासति स्वतोऽसङ्गस्य मातृत्वमनध्यस्तात्मभावं स्यादित्यर्थः । तर्हि भामूदसङ्गस्यात्मनो मातृत्वं
नेत्याह—नचेति । आत्मन्याध्यासिकमातृत्वाभावे सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकासिद्धेरन्यासादौपत्येति
तेनान्वरोधात्प्रमाणान्तरप्रक्षेपे समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिः, तत्राह—तस्मादिति । प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् । अयं भावः—मातृ-

हि पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविशिष्टान्ते प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते । यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति । एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः स्खलोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतामप्रति प्रवर्त-

भाष्यत्रयप्रभा

प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । यद्वा प्रमाणप्रश्नं समाधायान्नेषं परिहरति—तस्मादिति । अहमित्यध्यासस्य प्रमाणान्तर्गतत्वेनादोषत्वात्, अविद्यावादश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति योजना । सति प्रमातरि पश्चाद्वन्तं दोषं ह्युच्यते, यथा काचादिः । अविद्या तु प्रमाणान्तर्गतत्वाच्च दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु यदुक्तमन्यव्यतिरेकभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति, तदुक्तं, विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह—पश्चादिभिश्चेति । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः, किं विद्वत्तं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारः उत यौक्तिकमात्मानामभेदज्ञानम् । आद्ये बाधिताध्यासासुब्रह्मा व्यवहार इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्तकत्वात्, विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषात् अविद्यासर्वस्वेन तुल्यत्वाच्चवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः—विवेकिनोऽध्यासवन्तः, व्यवहारवत्त्वात्, पश्चादिवदिति । तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति—यथाहीति । विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्ठासाधनगोचरत्वं, तदेवोदाहरति—यथेति । अयं दण्डो मदनिष्ठासाधनं, दण्डत्वात्, अनुभूतदण्डवत्, इदं तृणं इष्टसाधनं, अनुभूतजातीयत्वात्, अनुभूततृणवदित्यनुमाय व्यवहारन्तीत्यर्थः । अथुना हेतोः पक्षधर्मतामाह—एवमिति । व्युत्पन्नचित्ता अपील्यन्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह—अत इति । अनुभ-

भाष्यत्रय

पुण्यजनानामेवम् । आगमोपपत्तिप्रतिपक्षप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारादयन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणाणीत्यत आह—पश्चादिभिश्चाविशेषादिति । विद्वन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानम् । प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभ्रान्ताप्रधर्माच्चातिवर्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामपिप्रतिपक्षमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तस्मान्मायात्तत्त्वामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्तशङ्कानिवर्तकसहितपूर्वोक्तोपपत्तिः अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव विमज्जते—यथा हि पश्चादय इति । अत्र च शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । शब्दादिविशिष्टान्ते इति तत्फलमुक्तम् । प्रतिकूले इति चानुमानफलम् । तथाहि—शब्दादिरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुसृत्य तज्जातीयतयोपरमभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमितिर् इति । उदाहरति—यथा दण्डेति । शेषमतिरोहिताधर्मः । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि । शार्ङ्गं तु 'ज्योतिष्टोमेन खर्गकामो यजेत' इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—'शार्ङ्गफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं

न्यायनिर्णयः

रेव मानाश्रयत्वेपि तस्याध्यस्तत्त्वोपागमविद्यावदाश्रयत्वम्, सति प्रमाकरणे पश्चाद्विज्ञानो दोषस्य दोषत्वात्, अविद्यायास्तत्त्वानिर्णयनिष्ठत्वात्, यस्य च दण्डं कारणमिति चोक्तागनुकदोषविषयत्वात्, अध्याक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽप्येष्टत्वात्, व्यवहारे बाधाभावाव्यवहारिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतारिविके प्रामाण्ये तदन्तर्गतक्षेत्रेपि तथात्वाद्येष्टसिद्धिः, श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः 'सर्वं ज्ञानम्' इत्यादिना तारिकत्वदृष्टेस्तस्यासार्विकप्रामाण्यादिति । नन्वविवेकिन्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि, विवेकिनामपि तत्त्ववहारात्तत्राह—पश्चादिभिश्चेति । चशब्दः शङ्कान्याहृत्यर्थः । यौक्तिकविवेकध्यास्यभ्रान्त्यनिवरोधित्वात्, विरोधित्वेऽपि तदननुसंधाने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्चादिभिरविशेषात्, तत्त्ववहारोऽध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यवहारकाले विवेकिनामपि पश्चादिभिरविशेषः, न हि ते निःशेषं पश्चादिव्यवहारमनुवर्तन्ते तत्राह—यथाहीति । संपृहीतोऽर्थो यथा व्यन्यजते तथोच्यत इति यावत् । आदिशब्देन शङ्कान्तोदिरक्तः । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सतीत्यर्थेन्द्रियसंनिर्गतकालतन्मध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविशिष्टान्ते इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुकूल इत्यनुमानम् । ते हि शब्दादुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूल्यमानुसृत्य वाऽनुसृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तथात्वमनुमि-
न्यन्ति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निश्चर्य, अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति विवेकः । उक्तमर्थमुदाहरति—यथेति । पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तुत्वमनुसृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुख्यं भजन्तीत्यर्थः । प्रत्येकं पश्चादीनामाशयं दर्शयितुं मामित्यु-
क्तम् । पुरुषान्तरं तु दृष्ट्वा तज्जातीयस्यानुसृत्यमनुसृत्य, अस्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय तदाभिमुख्यं भजन्तीत्याह—हरितेति । दार्ष्टान्तिकं वदन् व्यवहारालिङ्गनाध्यासमनुमातुं तस्य पक्षधर्मतामाह—एवमिति । पित्रादिप्रितयश्चक्षुष्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्ता कुरद्वृथादिविशिष्टानुपराध्नाश्च तद्विषयां प्रतिक्षुष्य स्मृत्वा तथात्वेनेतेषामपि तदनुमाय पश्चादिविवेकिनोऽपि तेभ्यो विमुखीभवन्ति । तेभ्यो विपरीतान् प्रसन्नदृष्ट्वादिविशिष्टान् पुरुषविशेषानालक्ष्य, तादृशानामनुसृत्य स्मृत्वा, तथात्वादिप्रामाण्यं तदनुमाय तेवमभिमुखी-

न्ते, अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनां च प्रसिद्धोऽविवेक-
पुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनाद्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्त-
त्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः
परलोकसंबन्धमधिक्रियते तथापि न वेदान्तवेद्यमशानायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्या-
त्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते, अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राकृततथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शा-

भाष्यरत्नप्रभा

वबलादित्यर्थः । समान इति । अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्चादयो भुवन्ति,
नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षं, अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति नेत्याह—पश्चादीनां चेति । तेषामात्मानात्मनोऽज्ञानमात्र-
मस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात् । अतः सामग्रीसत्त्वाध्यासत्वेनां प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति—तत्सामान्येति ।
तैः पश्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति संबन्धः ।
समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । तत्रोक्तान्वयव्यतिरेको सारयति—तत्काल इति । तस्याध्यासस्य
काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः, तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति
यावत् । अतो व्यवहारलिङ्गाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवयम् । ननु लौकिकव्यवहारस्याध्यासिक-
त्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमञ्जीकरोति—
शास्त्रीये त्विति । तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्धात्मधीमात्रमपेक्षितमुत,
आत्मतत्त्वज्ञानं, आद्यं तस्याध्यासाबाधकत्वात्तत्सिद्धिरित्याह—तथापीति । न द्वितीय इत्याह—न वेदान्तेति ।
छुत्पिपासादिप्रसक्तो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबा-
धाच्चेत्यर्थः । शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति—प्राकृति । अध्यासे आगमं प्रमाणयति—तथा हीति ।

भामती

प्रयोगे स्यात् (अ० ३ पा० ७ सू० १८) इति । न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं
कंचिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विधेति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह—शास्त्रीये त्विति । त्रुशब्दः
प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्विनाति शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वाहतीति तावन्मात्रमा-
क्षिपेत्, न लस्यासंसारिमपि, तस्याधिकारेऽनुपयोगात् । प्रत्युत औपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तृरभोक्तुरधिकारविरोधात् । प्रयोक्ता
हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगमागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफल-
भोगमागी । तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वलोभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदान्ता
अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव । नहि प्रमादादिविभागहते तदर्थमधिगमः । ते लविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मुञ्चन्तिखिलाविद्यमनुशिष्टं
स्वरूपं व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेनां विशेषः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम् । स्यादेतत् । यद्यपि विरोधा-
नुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नोपेक्ष्यते, तथाप्युपनिषदोऽवगम्यमानः शक्योऽधिकारं निरोद्धुम् । तथा च परस्परप्रा-
हतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह—प्राक् च तथाभूतास्मेति । सलसौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिका-

न्यायनिर्णयः

भवन्तीत्यर्थः । पक्षधर्मेतां निगमयति—अत इति । अनुभवार्थोऽतःशब्दः । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्चादयो भुवन्ति, नापि
परेषामेतत्प्रत्यक्षं अतो दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पं तत्राह—पश्चादीनां चेति । अधिष्ठानादप्यज्ञानेऽस्ति अध्यक्षादिभिः सामानाधिकारण्यवि-
रोधिविवेकाभावात्, अध्यासवत्त्वं तेषां कल्प्यते विनापि मानैविवेके तदानर्थक्यमतो विना विवेकं पश्चादिषु व्यवहारदृष्टेः । तन्मूलध्यास-
सिद्धिरित्यर्थः । संप्रत्यनुमानमाह—तत्सामान्येति । तैः पश्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य विवेकिषु भानादिति यावत् । अप-
रौक्षध्यासस्य व्यवहारोऽप्युक्तकारणत्वात्, तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः । पश्चादिभिरिति शेषः ।
विमतो व्यवहारोऽध्यासकृतः, व्यवहारत्वात्, संमतवत् । विमता वाध्यासवन्तः, व्यवहारात्वात्, पश्चादिवदिति प्रयोगः । मानयुक्तिभ्यां
विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रामेल्यभावात्, अध्यासवत्त्वमविरुद्धमिति मत्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम् । न च व्यवहारवत्त्वप्रयोजकं, आत्मनो
मातृत्वनिश्चयिभवे, शक्तेः सतिमितशक्त्याधीनतया मुक्तानामपि सतिमितशक्त्यापादकत्वात्, तत्रापि मातृत्वादिप्रसक्त्या सुखलभावापातस्य
विपक्षे बाधकत्वात्, प्रमातृत्वादिदुष्कणशक्त्याभावे च बाधकमानासत्वेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्बलत्वात् । न च सर्वो व्यवहारो रजता-
ध्यासकृतः, व्यवहारात्वात्, इत्याभासतुल्यता, बाधादेव तस्यानुत्थानात् । मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य शब्दानुवतिरुक्तता तदभावादिति सावः ।
विवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वात्, न तत्पूर्वकत्वेति भागे बाधमाशङ्क्य तस्यापि तत्पूर्व-
कत्वात् देहेतात्मधीपूर्वकत्वमञ्जीकरोति—शास्त्रीये त्विति । तस्य तद्विषयत्वं कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याह—तथापीति । किं तदे-
वान्तर्नयं तदाह—अशानायादीति । कर्मवन्धाधिकारान्वयभोक्तृत्वया विशेषैर्न्यायवर्त्यते । आसुप्तिकफलकमसु देहेतात्मशानायादेव
दृष्टौ उक्ततामशानस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह—अनुपयोगादिति । किञ्चित्तात्मज्ञाने सर्वाभिमानसंज्ञात्मकमसुप्रवृत्तिरेवेति कृतस्तदपेक्षे-

ह्यमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि—‘ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमव-
योऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्विदित्यवोचाम । तद्यथा
पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा
देहधर्मान्-स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान्-

भाष्यरजप्रभा

यथा प्रत्यक्षानुमानार्थपत्तयोऽध्यासे प्रमाणं तथಾಗमोऽपीत्यर्थः । ‘ब्राह्मणो यजेत’ ‘न ह वै ज्ञात्वा भिक्षेत’ ‘अष्टवर्षं
ब्राह्मणमुपनयीत’ ‘कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत’ इत्यागमो ब्राह्मणादिपदेरधिकारिणं वर्णाश्रमालिखन्मनुवदन् अध्यासं
गमयतीति भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति विज्ञासायां तमुदाहृतुं लक्षणं स्मारयति—अ-
ध्यासो नामेति । उदाहरति—तद्यथेति । तल्लक्षणं यथा स्पष्टं भवति तयोदाहृत्य इत्यर्थः । स्वदेहाज्ञेदेन
प्रत्यक्षाः पुत्रादयो बाह्याः, तद्वर्मान्साकल्यादीन्देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तद्वर्माज्ञानात् स्वस्मिन्सुखधर्मान्ध्यस्यती-
त्यर्थः । मेदापरोक्षज्ञाने तद्वर्माध्यासायोगात्, अन्यथाख्यात्मनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यम् । देहेन्द्रियधर्मान्मनोविशिष्टात्म-
न्यध्यस्यतीत्याह—तथेति । कृशत्वादिधर्मवतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्वर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति
मन्तव्यम् । अज्ञातप्रत्यग्रूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह—तथान्तःकरणेति । धर्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यास-

भाष्यरज

रविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविधयः खोचितं व्यवहारे निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च परस्पर-
राधतिः, विद्याविद्यावत्पुरुषमेवेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा ‘न हिंसात्सर्वा भूतानि’ इति साध्यांशनिषेधेऽपि ‘श्येनेनामिचरन्
यजेत’ इति शान्तं प्रवर्तमानं न हिंसादित्यनेन न विरुध्यते, तत्कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति । अवजितक्रोधारातयः पुरुषा
निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधाारातिवर्जितास्तु श्येनादिशान्तं इति अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तते इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति—
तथाहीति । वर्णोऽध्यासः—‘राजा राजसूयेन यजेत’ इत्यादिः । आश्रमाध्यासः—‘गृहस्थः सदशीं भार्यां विन्देत्’ इत्यादिः ।
वयोऽध्यासः—‘कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत’ इत्यादिः । अवस्थाध्यासः—‘अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागः’ इति ।
आदिप्रग्रहं महापातकोपपातकसंस्कारपात्रीकरणमालिनीकरणव्यासोपसंग्रहार्थम् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्परध्यासमा-
क्षेपसमाञ्जानामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं
स्मारयति—अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्विदित्यवोचाम । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः’ इत्यस्य संक्षेपाभिधानमे-
तत् । तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं, ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षाद्वशोपान-
र्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चनाह—तद्यथा पुत्रभार्यादिष्विति । देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिसाम्यं च
कृशत्वादिवदरोप्य—अहमेव विकलः, सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वात्म्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो
भवति । ततो स्वस्य वैकल्येन स्वात्म्यवैकल्यात्, स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वस्यप्रणालिक्रिया
संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मं स्वात्म्ये इयं गतिः, तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु
देहधर्मेषु कृशत्वादिविप्लवाशयवानाह—तथा देहधर्मानिति । देहादेरन्यत्रतद्वाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मु-

न्यावर्णिनयः

त्याह—अधिकारेति । तथापि कथं शास्त्रीयप्रवृत्तेरापेक्षाकित्वं, नहि देहातिरिक्तात्मशाने वाप्येकं तदध्यासासुवृत्तिरित्याशङ्क्य, तस्य
परोक्षत्वात्, अपरोक्षाध्यासाविरोधे तस्य वैकल्यं शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह—प्राप्तेति । यथा यथोक्तान्यध्यक्षादीन्यध्यासं साधयन्ति तथा-
गमोऽपि विशेषाधिकारिणं ब्राह्मणादिशब्दैरनुवदन् देहात्मनोरन्योन्याध्यासं साधयतीत्याह—तथा हीति । तत्र ‘अष्टवर्षं ब्राह्मण-
मुपनयीत’ इत्यादिवर्णव्यवस्थेः, ‘न ह वै ज्ञात्वा भिक्षेत’ इत्यादिपरोक्षविशेषस्य, ‘जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत’ इत्यादिप-
रोक्षविशेषस्याध्यासः । आदिशब्दात्, ‘जीवजुहुवाय’ इति जीवनस्य, ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति कामित्वस्य, ‘गृहदाहवान्यजेत’ इति
निनिर्विशेषस्य महापातकविदाध्यासो गृह्यते । उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽध्यासस्य कस्य बुध्पदर्थस्य कस्मिन्नसदर्थे वैपरीत्येन वाऽध्यास
इति विशेषमुत्पाद्यति तदर्थमध्यासलक्षणं पराधृशति—अध्यासो नामेति । अध्यासस्यानर्थहेतुतां दर्शयितुं तद्विशेषानुदाहरति—
तद्यथेति । प्रसिद्धातिरिक्त्योरपि पुत्रादिसाक्षिकवैकल्ययोरनुभवनेन मुख्याध्याससिद्धावप्रतिपादितिरिकाणां कृशत्वादीनां तथा स्यादिति
किंवचन्यमित्याशयेनाह—मुनेति । बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयः, तद्वर्मा वैकल्यादयः । स्वस्मान्निमित्तमात्मनि स्वदेहे तानाद्योप-
पत्तीत्यर्थः । प्रसिद्धमेवनामपि स्वदेहद्वारात्मन्यस्यति यावत् । देहश्च तद्वर्माश्च देहतद्वर्माज्ञानात्मन्यध्यस्यतीति संबन्धः । अत्र चाहर्नाह्वाराऽऽ-
त्माऽधिष्ठानम् । उक्तध्यासादप्यन्तरजमध्यासं कथयति—तथेन्द्रियेति । यथा देहं तद्वर्माश्चात्मन्यध्यस्यति तथेन्द्रियाणि तद्वर्माश्चा-
ध्यस्यतीत्येतद्, देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवैकल्यवदिन्द्रियाणामपि लिङ्गादिद्वारा तद्वावात् देहवदिन्द्रियहणं, पृथग्ध्यासानिर्देशाच्च ।

मूकः काणः क्लीबः, बधिरः, अन्धोऽहमिति । तथाऽन्तःकरणधर्मान्कामसंकल्पविचिकित्साध्यव-
सायादीन् । एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसा-
क्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्य-
यरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रति-

भाष्यरत्नप्रभा

माह—एवमिति । अन्तःकरणं साक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यसतीति मन्तव्यम् । स्वप्रचारा मनोवृत्तयः ।
प्रति—प्रतिलोभ्येनासज्जडदुःखात्मकाहंकारादिविलक्षणतया सच्चिदसुखात्मकत्वेनाब्जति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्य-
नात्मतद्वर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मस्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह—तंचेति । अहमित्यध्यासे विदात्मनो भानं वाच्यं,
अन्यथा जगदान्ध्यासपक्षः । न चानध्यस्तस्याध्यासे भानमस्ति । तस्माद्भजतादाविदम इवात्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः ।
तद्विपर्ययेणेति । तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वं, चैतन्यं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने
केवलतात्मना संसर्गः, मनस्त्वज्ञानोपहितस्य, देहादौ मनउपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वाद्वि-
द्याभाः, बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चैतन्यत्वाभा इति भावः । वर्णिताध्यासमुपसंहरति—एवमयमिति । अनाद्यविद्यात्म-
कतया कार्याध्यासस्यानादिवत्तमध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति । प्रवाहतो नैसर्गिकत्वम् । एवमुपादानं निमित्तं
चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु—‘न रूपमसौ ह तयोपलभ्यते नान्तो न
चादिर्न च संप्रतिष्ठा’ इति । हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह—मिथ्येति । मिथ्या माया तया प्रतीयत इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः
तत्प्रतीतिश्रैल्येवंस्वरूप इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह—कर्तृत्वेति । प्रमाणं निगमयति—सर्वेति । साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्या-

भामती

कलादीन् ततोऽन्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्य अध्यस्तात्मभावस्य धर्मान्कामसंकल्पादीन् आत्मन्यध्यसतीति योजना । तदनेन प्रप-
ञ्चन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह—एवमहंप्रत्ययिनम्—अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यसिन्नान्तःकरणादौ सोऽयमहं-
प्रत्ययी तम् । स्वप्रचारसाक्षिणि—अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां, प्रत्यगात्मन्यध्यस्य । तदनेन
कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपादयति—तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण—अन्तःकरणादि-
विपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचैतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अन्तःकरणादिव्यध्यस्यति ।
तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिर्देखरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणविद्याद्वयाधरोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वो-
नर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादिव्यादीजङ्गमवैतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति ।
प्रमाणप्रमेयव्यवहाररहदीकृतमपि सिध्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुहृदीकरोति—एवमयमना-
दिरनन्तः—तत्त्वज्ञानमन्तरेणाश्रयसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुमुक्तः—नैसर्गिक इति । मिथ्याप्रत्ययरूपः—
मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः । अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—अस्यानर्थहेतोः प्रहा-

न्यायनिर्णयः

न चैवं नित्यानुमेयत्वव्याघातः, तेषां लिङ्गादिव्यवधानेन साक्षिबेचत्वात् । अधिष्ठानं तु पूर्ववदिति भावः । यथा देहेन्द्रियधर्मानात्मन्य-
ध्यस्यति तथान्तःकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि संबन्धित्वेनारोपयतीत्याह—तथान्तःकरणेति । धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा देहादिवद-
न्यध्यासमाह—एवमिति । बुद्धिमिश्रिते तद्धर्माध्यासवत्, तदध्यासे किमधिष्ठानं तदाह—अशेषेति । स्वसाहंकारस्य प्रचाराः कामा-
दयः तेषां साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विवेकाद्वहिर्नितेषु प्रतिलोभ्येनान्तरङ्गतीवेति प्रत्युच्यते सत्तात्मा ।
निरुपचरितस्वरूपत्वात्सिन्नज्ञानवतीत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्वर्माध्यासे सिद्धे तस्याधिष्ठानत्वनिमित्ते तद्विशेषचैतन्याभावात् जगदान्धमि-
त्याशङ्क्या तस्यापि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह—तंचेति । तद्विपर्ययलोपान्तःकरणादीनां विपर्ययश्चेतनत्वम् । तदात्मनेति यावत् । न च
तेषामभिधानमेवमेव, तद्विशेषादृष्ट्या व्यवहारविरहात् । अतो द्वयोर्विशेषदृष्टेरन्योन्याध्यासोऽपी, अध्यासे विशेषदृष्टेरध्यस्यानन्तकृत-
त्वात् । न च द्वयोर्विशेषदृष्टौ नाधिष्ठानत्वं, स्निग्धत्वेन तदभावात् । न चोभयोरध्यासे बाध्यतया सूयता दिशोऽध्यस्या, अनात्मनः
सर्वथा बाधेऽपि संसृष्टरूपेणाध्यस्तात्मसन्तान्नात्रबाधेऽपि स्वरूपशोषादिति भावः । आत्मानि बुद्धबाधबाधोक्त्या कर्तृत्वभोक्तृत्वे तस्योक्ते ।
तेष्वामाध्यासोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् । संप्रत्यध्यासं सप्रमाणं निगमयति—एवमिति । पूर्वबुद्ध्याद्यध्यासात्, संस्काराद्य-
ध्यासः, ततस्तादृशतत्तद्व्यवस्थास्य इति प्रवाहात्मना, प्रवाशुपादानजगत्त्वात्मना वाऽनादित्वम् । तत्त्वविषयं विना सर्वोत्पन्ना नाशहाने-
रानन्त्यम् । उपादानस्य मायाशक्तितया जडस्य प्रत्यक्षचैतन्यसत्त्वानुबन्धित्वात्, अधिष्ठानबीजाध्यवसं सिद्धवत्कालीकम्—नैसर्गिक इति ।
मिथ्याधीहेतुत्वेन वतात्म्यमाह—मिथ्येति । कारणाध्यासो हि कार्याध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिथ्याप्रत्ययत्वमित्यर्थः । लक्षणतस्तथा
रूप्यते न प्रतीयत इति रूपग्रहणम् । अथवा मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वाच्यत्वं यस्य स तथैत्यनिर्वाच्यत्वं बोध्यते । यदा मिथ्याभूता-
खण्डजशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रत्ययो रूप्यते । न हि कारणद्वये कार्यस्य रूपमस्ति । तस्यानर्थहेतुतामाह—कर्तृत्वेति । प्रमाणं

पक्षे सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्—

साध्यरत्नप्रभा

सधर्मिग्राहकं मानं, अनुमानादिकं तु संभावनार्थमित्यभिप्रेक्ष्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति—अस्मेति । कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्य समूलस्थान्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह—आस्मेति । ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः । विद्यायां कारणमाह—सर्वे इति । आरभ्यन्ते अर्थात् विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयः, मोक्षः फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् । ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह—यथा चेति । शरीरमेव शरीरकं, कुत्सितत्वात्, तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तेऽप्यध्यासात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि मद्वातात्पर्यमैक्ये इति वक्ष्यते । एवमध्यासोत्तया ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रारम्भणीयमिति दर्शितम् ॥ * ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ * ॥ विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसंदेहे ह्यस्तस्य वेदस्य विधिप्रवृत्तात्, विधेश्च 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यादिना पूर्ववत्त्रेण विचारितत्वात्, अवगतायां एव वेदान्ता इत्यव्यवहितविषयमात्राज्ञारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते—वेदान्तेति । वेदान्तविषयकपूजितविचारात्मक-

भामनी

पाय । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य ग्रहणमित्यत उक्तम्—आत्मैकत्वविद्याप्रतिपक्षे इति । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितचित्तिलप्रपञ्चलं आनन्दरूपस्य सतः, तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्तां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपगच्छन्ति । एतदुक्तं भवति—अस्तत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वादिप्रयोजनलाभं न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् । अपि लविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदमप्रत्ययः प्रमाणताम श्रुतेः । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वमोक्षलाभाद्यतोऽपनोदितुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापरोक्षत्वे, न तु वास्तवमत्त्वज्ञानेन । नहि रज्ज्वा रज्जुलं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । सिध्दाज्ञानप्रसजितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । सिध्दाज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरैरन्तर्धर्मेककालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते, तत्कर्तृ सर्वेषां वेदान्तानामात्मैक्यप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य लंपटमभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता । एतावानत्रार्थसंक्षेपः—यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनपरविधित्वा स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थबोधोपरतामापादयता कर्मविधित्वेनानामिह वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थबोधोपरतामापादितं, यद्यपि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति न्यायात् मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमोक्षार्थिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्मनन्दधनः कर्तृत्वमोक्षलरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्मवैगम्यते, तथापि कर्तृत्वमोक्षलदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनार्हप्रत्ययेन संवेदबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः साधार्थित्वच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेद्यविवक्षितार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका बहुलक्षणी शारीरकमीमांसा नारुच्यया । न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञासाः सन् विचारं प्रयुज्यतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यदहंप्रत्ययः प्रमाणम् । तस्य तूत्पन्न प्रकारेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः, श्रुत्यादिमिश्र समस्ततीर्थैकैश्च प्रमाणप्राप्तन्युपगमादध्याससम् । एवं च वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः किंतूत्कलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च वक्ष्य-

न्यायनिर्णयः

निगमयति—सर्वेति । प्रत्यक्षपदमुक्तप्रमाणोपलक्षणम् । विषयादिंसंभावनाहेतुमध्यासं प्रसाधय विषयप्रयोजने निर्दिशन्, वेदान्तानामादेयत्वात्, तदीयविचारात्मकस्यापि तथात्माह—अस्मेति । कर्तृत्वादिरनर्थक्यस्य हेतुरुक्तोऽध्यासस्तस्य प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतोऽस्य ग्रहणं तत्राह—आस्मेति । आत्मनस्त्वमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा यदेकत्वं वाक्यार्थः, तद्विधया विद्या साक्षात्कारो दुर्बिदृष्टिः, तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धताया प्राप्तस्तदर्थमिति यावत् । कुतः पुनरेषा विद्योत्पत्तेरिति तत्राह—सर्वे इति । द्विविधवाक्यसंग्रहायः सर्वशब्दः । आरम्भो विचारः । विचारितेभ्यो यथोक्तविद्योत्थानमित्यर्थः । वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनामपि भानात्, कथमात्मैक्यमेवार्थेतोपामित्याशङ्क्याह—यथा चेति । शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्, तन्निवासी शारीरको जीवः, तस्य ब्रह्मतावेदित्वा विचारात्मिका मीमांसा तस्यामिति यावत् । प्रथमवर्णके विचारविवेचानव्यवधानेन विषयो ब्रह्मात्मैक्यं, बन्धव्यवस्थितश्च फलं, ह्यस्तत्वात्सोक्त्या साधितम् । इदानीं पूर्वमीमांसाया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतत्वात्, नैतद्विचारकर्तव्यत्वेत्याशङ्क्याह—वेदान्तेति ।

१ ननु सर्वस्य वेदस्य कर्मावबोधोपरतात् सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानामप्रमाणं स्यादिति चेन्न—अविशिष्टस्त्विति । लोकवेदोर्वोच्यार्थस्याविशेषात्, मन्त्राणामिव वेदान्तो वेदान्तो ब्रह्मणि प्रमाणं स्यादित्यर्थः । यद्युत्तरकं कार्यपरत्वं वेदस्य तद्वर्णविषयस्येवमिति वक्ष्यति ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अधिचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माध्यासानिरूपणात् । असंदेहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्थं ॥ १ ॥
अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् । संदेहान्मुक्तिमावाच विचार्यं ब्रह्म वेदतः ॥ २ ॥

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य

भाष्यरत्नप्रभा

शास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसंदर्भस्येदं प्रथमसूत्रमित्यर्थः । यदि विधिरैव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो वादरायणो ब्रह्म-
जिज्ञासां न श्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्त्वोक्त्या केनापि तन्नेषाननवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार
आरम्भणीय इति सूत्रकृद्दर्शयति । तच्च 'व्याधिख्यासितस्य' इति पदेन भाष्यकारो बभाषे ॥ * ॥ इति द्वितीयवर्ण-
कम् ॥ ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यतायां विषयप्रयोजनवशमगतार्थव्यं चेति हेतुद्वयं सूत्रस्याधिकार्य
व्याख्यायाश्चरव्याख्यासारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसंदेहे सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या
अधिकारिणं साधयति—तत्राथशब्द इति । सूत्र इत्यर्थः । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रशक्तस्त्वर्थेष्वथो अथ' इत्यथशब्दस्य
बह्वेदोऽर्थः सन्ति । तत्र 'अथ योगानुशासनम्' इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्दः आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति
तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह—नाधिकारार्थ इति । अयमाशयः—किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरमुत विचारलक्षकम् ?
आद्येऽथशब्दस्यारम्भाद्येव ब्रह्मज्ञानेच्छारभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासंगतः, तस्या अनारभ्यत्वात् । नहि प्रसधि-
करणं इच्छा कियते किंतु तथा विचारः । न द्वितीयः, कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात्, अध्याहते च
तेनैवारम्भोक्तेश्चशब्दवैयर्थ्यात् । किंत्वधिकारिसिद्धयर्थमानन्तर्यार्थवैव युक्तेति । अथुना संभावितमर्थान्तरं दूषयति—
मङ्गलस्येति । वाक्यार्थो विचारकस्तव्यता न हि तत्र मङ्गलस्य कर्तृत्वादिमानव्योऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रकृता शास्त्रादौ

भामती

माणेन कमेण संदिग्धत्वात्, प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूत्रकारः तजिज्ञासामसूत्रयत्—अथातो ब्रह्म-
जिज्ञासेति । जिज्ञासाया संदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । नच कर्मज्ञाना-
रपरचीनमनुष्ठानमेव ब्रह्मज्ञानात्परचीनं किंचिदस्ति, येनैतद्वान्तरप्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसासंख्यतर्कैकैतरेव्यातानु-
ज्ञातविषयैर्बेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं नः प्रयोजनम् । तमर्थमधिकृत्य हि
प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनायविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति । यथा स्त्रीवागतमपि धैर्येण कुतश्चि-
द्भ्रमाच्चास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमुप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वरूपं संशयं सूचयति ।
संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनात्, युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादिलि-
मित्याह भगवान्भाष्यकारः—वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याधिख्यासितस्य अस्माभिः इदमादिमं सूत्रम् । पूजित-
विचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्,
सा ज्ञानेन सिध्यते सिध्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च बह्वर्थसूचनात् भवति । यथाहुः—'लघूनि सूचितार्थानि
स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यहुर्मनीषिणः ॥' इति । तदेवं सूत्रतत्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति
व्याचष्टे—तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजनम् ।
नन्वधिकाराद्योऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा 'अथैव ज्योतिः' इति वेदे । यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्' 'अथ योगानु-
शासनम्' इति । तत्किमत्राधिकाराद्यो न गृह्यत इत्यत आह—नाधिकारार्थः । कुतः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिका-

न्यायनिर्णयः

तैर्वा मीमांसा विचारः, मीमांसाशब्दस्य परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाजित्वात्, तस्याः शास्त्रं सूत्रसंदर्भः । शास्त्रते
सिध्येभ्योऽनेन प्रतिपाद्यते तत्त्वमिति व्युत्पन्नः । तत्वेदानीमेव व्याख्यातुमिष्टं 'अथातो भर्मजिज्ञासा' इति वेदार्थकदेशे धर्मोपाधौ
विचारकार्यताप्रतिज्ञायात् चोदनास्ये च तस्यैव लक्षणप्रमाणयोः श्रुत्यर्थस्यानुपपत्त्यासात्, उत्तरत्रापि तस्यैव विचारितत्वात्, वेदान्तवि-
चारशास्त्रसंदर्भमिति सूत्रम् । आदिमत्वादेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते । सूत्रत्वाच्चासात्तैर्वाधर्मसूत्रकालम् । उक्तं हि—'लघूनि
सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यहुर्मनीषिणः ॥' 'अस्याक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्रुतोमुखम् । अस्तीममनवर्धं च
सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥' इति । तथा च विशिष्टविषयादिमदिवं शास्त्रमारभ्यमिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतत्पर्यमुक्त्वा तत्रावतारितस्य-
त्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपद्ये व्याख्यास्त्रत्रयशब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽथैवतुष्ट्यसाधारणत्वादनीष्टमर्थमाह—तत्रेति । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये
योऽयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजनम् । लोकेऽथशब्दस्यार्थवृत्तये निवेष्टेऽपि तदर्थोपानन्तर्यैवैवाधीनारस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रायो-
गादित्यर्थः । नन्वथशब्दोऽधिकाराद्योपि लोकादेवोद्दिष्टः 'अथैव ज्योतिः', 'अथ योगानुशासनम्' इति तथैवापीत्याहुः—नाधिकारार्थ

च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ।

भाष्यरत्नप्रभा

मङ्गलं कार्यमित्यथशब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यं, न तस्यार्थो मङ्गलं किंतु तच्छब्दव्यवहारं च मङ्गलकृत्यं करोति । तदर्थ-
स्वानन्तर्यमेवेत्याह—अर्थान्तरेति । अर्थान्तरमानन्तर्यम् । श्रुत्या श्रवणेन शङ्खवीणादिनादश्रवणवदोकाराथशब्दयोः
श्रवणं मङ्गलफलकम् । 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिरचा विनिर्गता तस्मान्माङ्गलिकाविनी ॥'
इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो मिष्येति प्रकृते सति, अथ मतं प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थ-

भामती

येत्वात् । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं प्रतीयते । न च यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाहै' इत्यत्रा-
प्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम् ; ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यसंशयप्रयोजनसूचनार्थेन
जिज्ञासाया एव विवक्षितात्वात् । तदविवक्षायां तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव, ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् ।
नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाभिषेयप्रयोजने भवितुमर्हत् ; अनध्यस्ताहं प्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेषु प्रामाण्यानु-
पपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा 'हुम् फड्' इत्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययन-
विध्यधीनग्रहणस्य संभवात् । तस्मात्सदेहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितत्वात् । न च तस्यां
अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्, येन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मतज्ज्ञानमभि-
कार्यं भवेत् । न च तदध्यथशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदधिक्रियेत,
नान्तर्लं निपात्य 'माह् माने' इत्यस्माद्वा 'मान पूजयाम्' इत्यस्माद्वा धातोः 'मान्बध—' इत्यादिनाऽनिच्छेद्यं सति व्युत्पादि-
तस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् । ज्ञानेच्छावाचकत्वात् जिज्ञासापदस्य, प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात् ।
न च प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरैक्यम्, एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः । न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ता, अतिप्रसं-
ज्ञात् । तस्मात् सुभूतं 'जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्' इति । अथ मङ्गलार्थोऽथशब्दः कस्मान्न भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात्
प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः संपद्यत इत्यत आह—मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । पदार्थ एव
हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किंतु सूदृक्शङ्खविनि-
वदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोग्योर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः । तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथ-
शब्दस्तौ तु तेषु न प्रयोक्तव्यः । तथा च 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिरचा विनिर्गता तस्मान्माङ्गलिका-
विनी ॥' इति स्मृत्यव्याकोप इत्यत आह—अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ।
अर्थान्तरेष्वानन्तर्यार्थेषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवन्मङ्गलं कुर्वन्, मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थ-
मानीयमानोदकुम्भोपलम्बनवत् । तेन न स्मृत्यव्याकोपः । नचेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थेत्यर्थः । स्यादेतत् ।
पूर्वप्रकृतपक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थलम् । तद्यथेममैवाथशब्दं प्रकृत्य विमुच्यते किमयमथशब्द आनन्तर्यं अथ

न्यायनिर्णयः

इति । तत्र हेतुः—ब्रह्मेति । असाध्यः—किमयमथशब्दो ब्रह्मज्ञानेच्छयाः किंवा तश्चिणीतविचारस्य अधवेच्छाविशेषणस्य ज्ञानसा-
रम्भार्थः । नाथः, तस्या मीमांसाप्रवर्तिकायास्तदप्रवर्तित्वान्नारम्यत्वात्, तस्याश्चोत्तरत्र प्रत्यधिकरणमप्रतिपादनात् । न द्वितीयः, अथ-
शब्देनानन्तर्योक्तिद्वारा विजिज्ञाधिकार्यसमर्पणे साधनचतुष्टयसंपन्नानां ब्रह्मधीतद्विवारयोरनिर्थाव्याद्विचारानारम्भात् । न च विचारविधि-
वशादधिकारी कल्प्यः प्रारम्भसापि तुल्यत्वात्, अधिकारिणश्च विध्यपेक्षितोपाधिवात् । न तृतीयः, ब्रह्मज्ञानस्यानन्दसाक्षात्कारत्वेनाधि-
कार्यत्वेऽप्यप्रधान्यात्, अथशब्दासंबन्धात्, तस्मात्प्रारम्भार्थेति । अस्तु तर्हि मङ्गलमेवं नेत्याह—मङ्गलस्येति । न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा
कर्तव्येति वाक्यार्थे मङ्गलस्य कर्त्रीभावो नान्वयः, तस्य तथात्वात्प्रसिद्धेः कारकान्तराणां च प्रसिद्धेः । न च ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति
सामानाधिकार्यं, प्रशंसात्वेन सूत्रस्यार्थवदावपत्तेः, तन्माङ्गल्यस्य च प्रसिद्धत्वात् । न च तदनुसृ तकर्तव्यत्वापरं सूत्रम् । तस्या मङ्गलत्वे
कर्तव्यत्वस्यार्थकत्वात्, अतो न मङ्गलार्थः । ननु विज्ञोपस्थान्त्ये जिज्ञाचाररक्षायै च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणीयम् । 'ओंकारश्चाथ-
शब्दश्च' इत्यादिस्मृतौ मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राह—अर्थान्तरेति । आनन्तर्यमर्थान्तरं तस्मिन्नेव प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रवणमात्रेण जीणाध्वनि-
वन्मङ्गलहेतुत्वात्फलो भवति, अनर्थो नीयमानोदकुम्भोपलम्बनवत् । उक्तस्मृतिरनु मङ्गलफलत्वविषयेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्तार्थो हिशब्दः । अथ-

१ ननु जिज्ञासायां शास्त्रेणप्रतिपाद्यमानत्वात् तत्प्रतिपादनार्थो ना मृदथशब्दः ब्रह्मतज्ज्ञानानारम्भार्थस्य स्यादिति चेन्न । प्रधानं प्रधानेनान्वेति । अथ हि
प्रत्ययानां प्रकृत्यधीनत्वस्यार्थोपपन्नकत्वात् । ब्रह्मज्ञानविधिषीं इच्छेव प्रधानं तत्र च नान्यथः संबन्धेति भावः । २ अथयानब्रह्मतज्ज्ञानानारम्भार्थो
भवतु यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाहै' इत्यत्र अभ्यपन्नदण्डः विवक्ष्यत इति चेन्न । तत्रहि 'मैत्रावरुणः प्रैष्येति चान्वाह' इति मन्त्रेण प्राप्ते प्रैषावचने न विध्यन्व-
यित्वेन विवक्षा किञ्च अमतिप्रधानेऽपि दण्डग्रहणे । इह तु न जिज्ञासायां अविवक्षाकारणमित्युच्येत् । ३ प्रत्यधिकरणं अप्रतिपाद्यमानत्वात् । ४ वृत्ति-
विचारवचनत्वं त्वस्य प्रसिद्धिप्रधानत्वात्थेयम् । ५ मीमांसा इति पठः ।

पूर्वतपेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षत एव ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते, तद्वक्तव्यम् स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न धर्मजिज्ञासायाः

भाष्यरत्नप्रभा

न्तरत्वाथोऽथशब्दो दृष्टः, तथात्र किं न स्यादित्यत आह—पूर्वेति । फलतः फलस्येत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वं अर्थ-विशेषः प्रकृतो नास्ति यस्यात्तस्या अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरत्वं सूत्रकृता न वक्तव्यं, फलाभावात् । यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकतव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीत्यपेक्षाबलाप्यकृतहेतुमाश्लिष्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्यते, तदाथान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्तं तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदमनन्तरमित्युक्तं भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चाश्चादानन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति वाच्यं, तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यस्यामुख्यत्वात् । अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यं, अव्यवधानात् । तस्मिन्नुक्तं सत्यर्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वाद्देहकल्याणैति भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेतुत्वपेक्षाया बलादर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्यमिदमाह न पृथगर्थशब्दाथैवमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम् । यद्वा पूर्वप्रकृतैर्धर्मपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वारानन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्याः ज्ञानतोऽन्तर्भावश्चाथशब्दादर्थेत्यर्थः । नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्यत्राङ्गाह—सति चेति । यन्नियमेन पूर्ववृत्तं पूर्वभावि असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वस्तु धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह—स्वाध्यायेति । समानं ब्रह्मविचार साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु संयोगपृथक्त्वव्यायेन 'यज्ञेन दानेन' इत्यादिश्रुत्या 'यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते' इति सर्वापे-

भासती

अधिकार इति । अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे । न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवहृता । न च प्रकृतानपेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पापत्तेरिति । न हि जातु भवति किं नित्यं आत्मा, अथ अनित्या बुद्धिरिति । तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत आह—पूर्वप्रकृतपेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । अस्यार्थः—न वयमानन्तर्यार्थतो व्यसजितया रोचयामहे किंतु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये । सा च पूर्वप्रकृतार्थोपेक्षत्वेऽप्यमथशब्दस्य स्थित्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं 'फलतः' इति । परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतपेक्षा । न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिषोष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् । भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह—सति चानन्तर्यार्थत्वं इति । न तावद्यस्य कस्यचिदज्ञानान्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरंगापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि पुरुषः किंचित्कला किंचित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पदयामः । तस्मात्तस्याज्ञानान्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन्सति तु भवन्ती भवत्येव, तदिदमुक्तम्—यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत इति । स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात् स्वाध्यायानन्तर्यं, धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्यात्रायेकप्रमाणगम्यत्वात् । तस्य चाग्रही-तस्य स्वविषये विज्ञानाजाननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽप्येतत् इत्यध्ययनैव नियतत्वात् । तस्माद्विध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अध्ययथशब्दाय इत्यत आह—स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथा च 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य

न्यायनिर्णयः

तन्मतमिति वत्प्रकृतार्थान्तरार्थोऽथशब्दस्तत्राह—पूर्वेति । वक्तव्यमित्युक्तमपेक्ष्य भाविन्यां जिज्ञासायामप्रयोगोऽनुवादादृष्टार्थत्वो-रन्यतरत्वम् । अवश्यं हि पुमान्किंचित्कृत्वा किंचित्करोति फलत्वेनावस्थितजिज्ञासाहेतुत्वेन प्रकृतापेक्षाया भाविन्यामस्यामथशब्दे प्रकृतापेक्षाव-शाब्दस्याथान्तरं तदानन्तर्याज्ञातिरिच्यते, हेतुफलयोर्व्यभिचारेणानन्तर्यत्वेन मुख्यत्वात्, तथा चार्थान्तरं न पृथक्वाच्यम् । अतो हेतु-भूतात्साधिकाविशेषणत्वेन फलपूर्वोक्तेच्छाविचारादिप्रवृत्तौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्, प्रवृत्त्यज्ञासाधिकाविशेषणसाधनचतुष्टयपुष्कल-हेत्वानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति भावः । तस्यानन्तर्यार्थत्वेति कथं ब्रह्मजिज्ञासायाः साधनचतुष्टयादेवानन्तर्यमित्याशङ्क्याह—सति चेति । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च नियमेन पूर्ववृत्तमिति संबन्धः । ननु धर्मजिज्ञासायज्ञे पूर्ववृत्तस्योक्तत्वात्त्रात्र वक्तव्यं स्थित्यते तत्राह—स्वाध्या-येति । विध्यधीनसाक्षाध्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनीयम् । यद्वा समानं ज्ञानतन्मन-पेक्षितं नापि स्वयमेव प्रयोजकमतस्तत्र शास्त्ररस्मे पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेवानन्तर्यं यथाह—'तादृशीं तु धर्मजिज्ञासां किंचित्कलायथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवति' इति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधना-

१ स्वाध्यायविषयकमध्ययनं स्वाध्यायशब्देन लक्ष्यते, त्वाध्यायस्य नित्यत्वात् । २ अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्माप्यादानात् कथं गतमिति शङ्का-ङ्क्याह—धर्मशब्दस्येति ।

भाष्यरत्नप्रभा

क्षाधिकरणे वक्ष्यते । तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते—नन्विषति । इह ब्रह्मजिज्ञासायां विशेषोऽन्तारण्यं कारणम् । [‘एकस्य तुभयार्थत्वे संयोगवृथक्त्वम्’ इति जैमिनिमुद्र, तदर्थस्तु—एकस्य कर्मण उभयार्थत्वेऽनेकफलसंबन्धे संयोगः उभयसंबन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः स हेतुः । तत्रज्ञानाभि ज्योतिष्टोमादिकर्मणं स्वांगदिकलकानामपि ‘यश्चेन दानेन’ इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वं चेति ।] परिहरति—नेत्यादिना । अयमाशयः—

आमतौ

वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः । चोदयति—नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः, धर्मजिज्ञासायां ब्रह्मजिज्ञासायाः । अस्यार्थः—‘विधिदिषन्ति यज्ञेन’ इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गलेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणाम् । तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावज्ञाभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम्, अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थीकाङ्क्षासंनिधियोग्यतासुधानवतामप्रत्युहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा विधिनियेषधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थगुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्वोधतस्तु तदर्थगुष्ठानपरिवर्जने परस्परश्रयः, तस्मिन्सति तदर्थगुष्ठानपरिवर्जने ततश्च तद्वोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम्, विशेषहेतोरभावात् । ननु ‘तत्त्वमसि’ इतिवाक्यात्, लंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो ग्लियुद्धदुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैकवचनशक्यं श्रगिष्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽनुद्धसत्त्वैर्गोत्रयाविरहनिश्चयात् । यज्ञतपोदानतन्मूकताविमर्शमन्युः विद्युद्धसत्त्वः श्रद्धाया योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत्, तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमन्यवसितोऽसि, प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्तातिरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः । तस्मात् ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूल्या चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य, तदुपायनायां भावनाराभिधानायां धीर्धेकालैरन्तर्यवत्त्वात् ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः—‘सं तु धीर्धेकालैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः’ इति ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायाद्वायश्च सत्कारः । अत एव श्रुतिः—‘तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः’ इति । विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतैत्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकत्वमपनिर्बहणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसत्त्वाद्द्वारेणेत्यने । यज्ञादिर्दृष्टो हि पुरुष आदरैरन्तर्यधैकालैरतिवर्मानो ब्रह्मभावानमानाधिविद्यावापनां समूलकं कषति, ततोऽस्य प्रत्यागात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशादीभवति । अत एव स्मृतिः—‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीं कियते तनुः’ । ‘यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः’ इति च । अपरे तु ऋणत्रयापाकरणे ब्रह्मज्ञानोपायोगं कर्मणाहुः । अस्ति हि स्मृतिः—‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्’ इति । अन्ये तु ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन’ इत्यादिश्रुतिन्यस्ततत्फलस्य चोदितानामपि कर्मणां संयोगवृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यज्ञावभावाच्चक्षते, कल्यैस्यैव खादिरत्नैस्व वीर्याथिताम्, ‘एकस्य तुभयार्थत्वे संयोगवृथक्त्वम्’ इति न्यायात् । अत्र च पारमर्थ सूत्रम्—‘सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेश्च वत्’ (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २६) इति । यज्ञतपोदानादि सर्वं, तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्थं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणैत्रयवती अनाद्यविद्यतद्वासनासमुच्छेदकमेव ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनात्रे कल्पत इति तदर्थं कर्माप्यनुष्ठेयानि । न चैतानि दृष्टदृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिककर्मपर्यन्ताज्जगत्सहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठानम् । न च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधूक्तं ‘कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः’ इति कर्मावबोधेन हि कर्मावबोधानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति—न । कुतः, कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । इदमत्राहुः तम्—ब्रह्मोपासनाया भावनाराभिधानया कर्माप्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः—अ पुनरस्याः कर्मापेक्षा, किं कार्यं, यथाभेया-

न्यायनिर्णयः

नन्तर्यमथशब्दार्थः । युक्तं हि विचारयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वात्, उपकार्यब्रह्मावबोधस्योपकारककर्मावबोधादानन्तर्यम् । अतो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुमेवोऽस्तीति शङ्कते—नन्विषति । विचारयोरुपकार्योपकारकत्वस्यासिद्धैर्भवेति समाचते—नेत्यादिना । यद्यपि वेदान्ताध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासायां न पुष्कलो हेतुः तथापि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वधीतवेदान्तस्य विनापि धर्मजिज्ञासाया,

१ स वृत्तिनिरोधाम्नासः धीर्धेकालासेवितो दृढभूमिः—युद्धस्थानसंस्कारेणानिमित्तविषय इत्यर्थः । २ ‘खादिरे पशुं वप्राति’ ‘खादिरे वीर्यकलस्य वृषं कुर्वीत’ इति फलस्य खादिरत्नस्य कर्माभ्यन्तं उपकार्यत्वं च द्रव्य तथा कर्माणामपि उभयार्थत्वं सादित्यर्थः । ३ धीर्धेकालादन्तर्यसत्त्ववैशेष्यः । ४ दृष्टस्तुपयोकादि । अदृष्टः मोक्षोपादिवर्गः सामानाधिक—ऋतुस्वरूपसमवायि, आराए—चूरे कलाजुलचरमायुर्वसिद्धौ उपकारकस्य हेतुप्रयतिन औपदेशिकानि—प्रत्यक्षविहितानि, आतिदेशिकानि—‘प्रकृतिवद्विकृति कर्तव्या’ इत्यतिदेश्यतामनि कृतपर्यन्तामप्यज्ञानं तेषां प्राप्तः समूहस्तत्सहितं परस्परविभिन्नकर्मस्वरूपं तदपेक्षिविचारिणीवेषधं तयोर्ज्ञानं विना कर्माप्यनुष्ठानं न शक्यानीलन्यवः । अत्र दृष्टादृष्टे द्वितीयाप्यवगता चिन्ता, तृतीयाप्यवगतरूपं चतुर्थीपरिचयदेशविचारः, ततोऽपि चतुर्थीपरिचयविचारः कृतः ।

आभ्यन्तरप्रभा

शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्मणि हेतवः, तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणत्वं, अज्ञातानां तेषां जन्मान्तरकृतानामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकारणमानन्तर्यवधिश्चेन वक्तव्यम् । अतः कर्मणि, तद्वबोधः, तद्व्यायविचारो वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वा-

भासते

पाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्रष्ट्रप्रामसूच्छेनाभेदमप्यक्षममभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मासाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मपक्षेति चेत् नै, तस्यैः कर्मानुष्ठानसहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न खलु 'तत्त्वमसि' इत्यादेर्व्याप्तिर्विचिक्तेः शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावं अकर्तृत्वाद्युपेतं अपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तं एकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति । अनर्हश्च कथं कर्ता वाधिकृतो वा । यद्युच्येत निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्ययनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यवितिश्वयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तित्कावभासाद्युत्पत्तिः, आस्वाद्य शूक्तस्य स्वागात् । तद्वदविचारसंस्कारानुवृत्त्या, कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समूच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिन्नति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम्, सजातीयस्वरपरिवरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः । यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पायसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दतः स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराण्यप्यगमयत स्वयमप्यगमच्छतीति । अत्रोच्यते—सत्यं, 'सदेव सोम्येदम्' इत्युपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इत्यन्ताच्छब्दात्, ब्रह्ममीमांसोपकरणद्वाराऽन्यथा, निर्विचिक्तेः संज्ञावियोपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्यवहारश्च, तथाविधानप्ययं व्यवहारप्रत्ययाग्निभ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धते पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुडं शूक्तस्य लज्जति तस्य तित्कताम् । तथा चायं प्रत्ययात्करणेति कर्तव्यताफलाप्रपद्यमानतात्त्विकं विनिश्चिन्त्यन्यमधिकृतो नाम, विदुषो ह्यधिकारः, अन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । कियत्कर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वत्स्यान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांभव्य भाष्यकारः । तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजस्येन न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरधिकारः । एवं द्विजातिकर्तृकियाकरणादिविभागामिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः । न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिक कर्म फलस्य कल्पते, वैश्यस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोत फलं, दृष्टत्वात् । अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणे न युज्यत इति नोपासनायाः कार्यं कर्मापेक्षा । स्यादेतत् । मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एवं निषेधविधयोऽपि मनुष्याधिकार इति तदभिमानरहितस्त्वपि नाधिक्रियेत, पश्चादिवत् । तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात्, तिर्यगादिवदिति भिन्नकर्मतापातः । नैवम् । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किं खविद्यासंस्कारानुवृत्त्यास्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते । अन्ववर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत इत्युक्तम् । किमतो यथैवम्, एतदतो भवति—विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्यभिमानं न श्रद्धधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते । तथा च स्मृतिः—'अश्रद्धया हुतं दत्तम्' इत्यादिका । निषेधशालं तु न श्रद्धामपेक्षते । अपि तु निषिधमानकियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सांसारिक इव शब्दावगतब्रह्मतत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवेतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्यं कर्मापेक्षा । अत एव नोपासनोत्पत्तावपि, निर्विचिक्तेः शाब्दज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—'न कर्मणा न प्रजया धनेन लागेनैके अमृतलमानशुः ।' तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथा च 'विवेकिवन्ति यज्ञेन' इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन् । न विरुध्यन्ते । औरादुपकारकलात्मकमयं यज्ञादीनाम् । तथाहि—तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन—नित्यसाध्ययेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति—वेदिषुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति । वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वात्, इच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययत्वात् । नहि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः

न्यायनिर्णयः

नन्तर्यमस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानाद्वानन्तर्यम् । तदि नात्र प्रवर्तकमन्यार्थत्वात्, नापि प्रत्यायकं, धर्मब्रह्मणोरसंबन्धात् । न च श्रुताद्व्याख्याद्वानन्तर्यं, अज्ञानत्वेन व्यवहितफलहेतुकर्मसु फलप्रवृत्तिकालज्ञानानपेक्षेण ब्रह्मज्ञानफलविवाराधिकारोपाधितया पूर्वक्षणे श्रुत्याधिकारिविशेषणत्वावगात्, तस्मान् कर्मतज्ज्ञानविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इति । ननु धर्मजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासायां सामग्रीभावावेऽप्यानन्तर्योऽस्तिद्वारा तत्कर्मज्ञानार्थोऽप्यशब्दः 'हृदयस्याग्निऽन्यथस्य विज्ञाया अथ वक्षतः' इत्यवदानक्रमज्ञानार्थशब्दवत् ।

१ मनुष्यवर्गादि शङ्कते-अन्तःकरणेति । २ तन्मतं निराकरोति-नेति । ३ किं उपासनकार्यं साक्षात्कारे कर्मणोऽनुपयोगः उत, उपासनास्वरूपे । न कार्यं इत्याह—तस्या इति । ४ द्वितीयकल्पानवकाश इत्याह—अत एवेति । ५ इह जन्मान्तरे वावृत्तिं कर्म सत्त्वबुद्धिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिरिति सिद्धान्तमाह—आरादिति ।

प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः, क्रमस्य

भाष्यरत्नप्रभा

भावेऽभ्यानन्तर्योक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः । 'हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थाथशब्दवदित्याह—यथेति । अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाथशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात् न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः, एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः ।

भामती

प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जन आनीयतेऽपि तु पुरुष एव, शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानुवचनस्यैव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य । कामानशनेमेव तपः, हितमितमेव्याशिने हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्रतो मरणात् । नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य, धातुवैषम्यापत्तेः । एतानि च नित्यानुयासदुरतिनिवर्हणेन पुरुषं संकुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः—'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽज्जेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽज्जेनाङ्गमुपधीयते' इति । अनेनेति हि प्रकृतं यज्ञादि परामृशति । स्मृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टावक्रारिस्तत्संस्काराः' इति । नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकलमपस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः—'विशुद्धसत्त्वस्तत्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति । स्मृतिश्च—'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्यादिका । कृतेनैव च नित्यानां कल्पनागौरवापत्तेः । तथाहि—नित्यकर्मानुष्ठानादभौत्पादः, ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्यानुविदुःखरूपे संसारं नित्यशुद्धि-सुखख्यातिलक्षणेन विपर्ययेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, ततः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिप्रवृत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य अनित्यानुविदुःखरूपतामप्रत्युद्भवमुच्यते, ततोऽस्य अस्मिन्नभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिज्ञासोपावर्तते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणस्यात्मतत्त्वज्ञानमसोपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादिक्रमेण तज्ज्ञानतीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम् । इममेवार्थमनुवदति भगवद्गीता—'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥' एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विवक्ष्यसत्त्वः संसारतादर्शनेन निष्प्रवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः, इममेव च पुरुषधौरेयमेदमधिकृत्य प्रवृत्तते श्रुतिः—'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति । तदिदमुक्तम्—कर्मावबोधात्—प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणक्षमिकृणवा जायते' इति गृहस्थः संप्रथमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव' इति श्रुतिर्विच्येत । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव । जरामर्यादो भस्मान्ततावादोऽन्येऽथश्च कर्मजज्ञानविदुषः प्रति, न स्वात्मतत्त्वपण्डितार । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थः, यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधः तस्माच्च कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थः इति सर्वमवदातम् । स्यादेतत् । मा भूदमिहोत्रयैवाग्रापकवदार्थः क्रमः, औतस्तु भविष्यति, 'गृही भूला वनी भवेत् वनी भूला प्रव्रजेत्' इति जाबालश्रुतिर्गोहर्षेण हि यज्ञानुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च—'अधीत्य विविधद्वेदानुपुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षं निवेशयेत् ॥' निन्दन्ति च—'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यथः ॥' इत्यत आह—यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः । कुतः, 'हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्याग्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात् । न तथेह क्रमनियमो विवक्षितः, श्रुत्या तथैवावियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतिः । निन्द्यावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनचरन्प्रतिक्षणमुपचीयमानापामाधो गच्छतीत्यर्थः । स्यादेतत् । मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः,

न्यायनिर्णयः

'अधीत्य विविधद्वेदानुपुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षं निवेशयेत् ॥' इति स्मृतेः । न तु पुष्कलेदुक्तानाश्रिता-सेति तत्राह—यथेति । अनुष्ठेयवदानानां बहुत्वात्, अनुष्ठानश्रैक्यात्, अवयवपथात्, क्रमार्थव्यातञ्जियममथशब्दो ब्रूयात् । इह तु विचारयोरनुष्ठानमेवादत्र क्रमो विवक्षितः । यन्नाङ्गित्वं प्रयाजदर्शोदितं, यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादितु तत्रैव कर्तव्यं, न प्रस्तु-तविचारयोस्तथात्वे मानम् । अतोऽत्र कर्तुमेवात्र क्रमविवक्षा । स्मृतिस्त्विदित्याश्रमक्रमोक्त्या यज्ञानुष्ठानानन्तरं शुद्धबुद्धेर्मुमुक्षुं दर्श-

१ अनेन कर्मणा इदं मगज्ज्ञमन्तःकरणं संस्क्रियते, उपधीयते-गुण्येनोपधीयते इति विदित्या वा कर्मं चरति स आत्मशुद्ध्यर्थं यज्ञात्मनयाजी स च देव-याजितः काय्यकृतोः श्रेयानिति ह्यत्यर्थः । २ इदमत्र बोध्यम्—संयोगपृथक्त्वेनाङ्गभावे सिद्धेऽपि न सनुचयवाच्यमिततः साक्षादङ्गभावो युक्तः अपि तु परंपरया, कल्पनागौरवात् । यथा भ्रूतो कुतोपकाराणां विकृतौ तदतिरिक्तोपकारकत्वेन गौरवं तथा ज्ञाने विकृत्युपपन्नद्वितीयां कुतःपापक्षयतिरिक्तकल्पने गौरवात्पत्तेर्न सङ्ख्यः कल्पनीय इत्याशयः । ३ 'अमिहोत्रं ब्रूतेति यत्रागं पवति' इत्याश्रयते । तत्र क्रमसंशयो द्रव्यमन्तरा यागानिष्ठयोः, अन्यद्रव्यान्तरेण हतवैषम्यात्, द्रव्यभोजने आराधुनाकारकत्वस्याप्याप्यात्, 'अर्थाच्च' यवार्थं, पक्त्वा ब्रूतेति क्रमः । तथैव न संभवतीति भावः ।

विवक्षितत्वाच्च तथेह क्रमो विवक्षितः शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात्, धर्मब्रह्म-
जिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं

भाष्यरत्नप्रभा

ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह—शेषेति । येषामेकप्रधानशेषता, यथावदानानां प्रयाजादीनां च । यथोश्च
शेषशेषित्वं, यथा प्रयाजदर्शयोः । यस्य चाधिकृताधिकारत्वं, यथा अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य 'गोदोहनेन
पशुकामस्य' इति विहितस्य गोदोहनस्य । यथा वा 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति दर्शाद्युत्तरकाले विहि-
तस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं तेषामेककर्तृकत्वं भवति । ततश्चेकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठाना-
संभवात् क्रमाकाङ्क्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते, नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वे श्रुतिलिङ्गात् मानसिकः । ननु
'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहादग्नी भूत्वा प्रवजेच्च' इति श्रुत्या, 'अथील विविधवेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा
च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥' इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति तत्र । 'ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत्' ।
'आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ।' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमात् ।
एतदुक्तं भवति—यदि जन्मान्तरकृतकर्मणिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदा न शुद्ध-
मिति रागेण ज्ञायते तदा गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत्, वने शुद्धौ
प्रवजेदिति । तथा च श्रुतिः—'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत्' इति । तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मान-
सिति भावः । ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वं च मासु । एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव । वद-
न्ति हि—'ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः' इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यत्वाच्चैककर्तृकत्वं । तथा चाग्नेयादिपुण्या-
गानामेकस्वर्गफलकानां, द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमाद्योऽप्यशब्द इत्या-
शङ्काह—फलेति । फलभेदाजिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुवङ्गः । यथा सौम्यैर्यम्णप्राजापत्यचरुणां ब्रह्म-

भारती

पाठैस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकसु कस्माच्च भवतीत्यत आह—शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात् । शेषाणां समिदादीनां,
शेषिणां चाग्नेयादीनां एकफलवदुपकारोपनिबद्धानां एकफलावच्छिन्नानां एकप्रयोगवचनोपगृहीतानां एकाधिकारिकत्वेकाणां
एकगौर्णमासीत्यवस्थाकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तैः, सामर्थ्यात्कमप्राप्तौ, तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदिनमाय प्रभ-
वन्ति । यत्र तु न शेषशेषिभावः नाप्येकाधिकारावच्छेदः यथा सौम्यैर्यम्णप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापेक्षाभावाच्च पाठादिः
क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनान्यन्तत्वं
प्रमाणमस्तीति । सौदैवेत । शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शगौर्णमासिकैरङ्गैः सह,
यथा वा 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति दर्शगौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह—अधिकृताधिकारे वा
प्रमाणाभावात् । इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शगौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शगौर्णमासकलार्थाप्रणयनाश्रिते
गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनव्रत्यमव्याप्रियमाणं साक्षात्पशून् भावयितुमर्हति । नच व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते, यतस्त-
दङ्गक्रममतिपतेत् अप्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इति समभिध्याहारात्, योग्यत्वाच्चा-
स्यापं प्रणयनं प्रति । तस्मात्कलार्थाप्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य, तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिरा-
करणेनैव इष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यासौ वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यथेकफलाव-
च्छेदो भवेत् । यथाग्नेयादीनां, षण्णामेकस्वर्गफलवच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षगौर्व्यु-

न्यायनिर्णयः

यति न ब्रह्मविचारस्य धर्मेविचारानन्तर्यम् । तत्र तद्वाविशब्दाभावाद्ब्रह्मचर्यादेव संन्यासविधानाच्च । तस्मादनैककर्तृकत्वाद्विचारयोर्
क्रमाद्योऽप्यशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्नेयादीनामेकस्वर्गफलानामध्यायानां च द्वादशानामेकधर्मयोनां क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोर्लौकिक-
कसुफलयोरैकवेदार्थविषययोरपेक्षिते क्रमे तदयोऽप्यशब्दो भविष्यति नेत्याह—फलेति । नोकीरला क्रमापेक्षेति शेषः । अलौकिक-

१ 'समिधो यजति' इत्यादयः पञ्च प्रयाजा दर्शगौर्णमासाङ्गत्वाभावात् । तेषां पाठतः क्रमः । 'यतोतिष्टोमविकारे साध्वरुचयोरितिदशप्राजास्यः पशवः अश्वो-
गोमीयः, सवनीयः, अनुत्तम्यः । विकृतौ 'सह पशूनालभेत' इति अत्रणत्वाकृतः क्रमो निवर्तते । घटस्य चैदं सवनीयस्थानः । तथाचति इतरपशूनुत्तमं स्थान-
चलनं भवति । तत्र एककालवक्ष्यक्षणाक्षयत्वात्संभवात् स्थानात्सवनीयमाश्रयं निषन्यत इत्येवं स्थानक्रमः । 'चारसतो भवत इदं दैव्यं मिथुनं यत्सरस्वती
सरस्वती' इति युगलकर्मण्यं श्रूयते । अत्र प्रथमं सरस्वतीदैवतस्य गान्ध्यानुवाक्यानुगुलं पठ्यते ततो सरस्वत्यैवतस्य । तस्मादेतत्क्रमेण कर्मवद्व्यक्रम इति ज्ञायते
मन्त्राणां प्रयोगेरेत्यात् । अत्रविशेषित्वादीनां क्रमाकाङ्क्षायां मुख्यक्रमेणैव क्रम इति निषन्यते सोऽयं मुख्यक्रमः । इदं च प्रवृत्तिक्रमस्यानुवादार्थं वैदितव्यं,
वाग्यानुवाक्यापवृत्तिक्रमणं निर्वाणं क्रमस्य सिद्धान्तविहितं विस्मरमादिभिराप्तं दृष्टितम् । २ एको वः फलवतो दर्शगौर्णमासादेवस्वर्गकालस्मिन्मासविषयोप-
निबद्धानः येषां शेषिणश्च । अनेन एकप्रयोगवचनोपगृहीतत्वं सिद्धं भवति । ३ अनेन कर्तृवेदाभावादवश्यं क्रमापेक्षास्तीति सूचितम् । ४ अनेन युगपदनुष्ठाना-
मित्युक्तं तत्र न क्रममगस्त्य विद्येदिति सर्वत्र क्रमापेक्षां प्रकृते तु पृथक्त्वाच्च क्रमापेक्षेति भावः । ५ 'सौर्वे चरं निवेपेद्ब्रह्मचर्यसंक्रान्तः' 'आर्यस्य चरं निवेपेत्
स्वर्गकालः' 'प्राजापत्यं चरं निवेपेच्छ्रुतकृष्णकालः' इत्यादि भिन्नफलकयागानां न क्रमः, असंबन्धात् । युगपत्प्राजापत्यादेवर्जनीयतया प्राप्तः पाठक्रमो
ऽप्यवधार्यो स्यात् । ६ 'वतु' इति पाठः ।

तु ब्रह्मविज्ञानं न चातुष्टानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वाच्च पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिमेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचो-

भाष्यरत्नप्रभा

वर्षसंस्वर्गांशुःफलमेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यमेदाच्च क्रमापेक्षा तद्वन्नीमांसयोनौ क्रमापेक्षेति भावः । तत्र फलमेदं विवृणोति—अभ्युदयेति । विषयाभिमुख्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो मेदः किंतु हेतुतोऽपीत्याह—तच्चेति । ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्विरुद्धमित्याह—निःश्रेयसेति । नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं मोक्षस्तत्फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं च स्वोपत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह—न चेति । स्वरूपतो हेतुतश्च फलमेदाच्च समुच्चय इति भावः । जिज्ञास्यमेदं विवृणोति—भव्यश्चेति । भवतीति भव्यः । साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे हेतुमाह—नेति । तर्हि तुच्छत्वं, नेत्याह—पुरुषेति । पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तत्र हेतुर्धर्मस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात् कृतिजनकज्ञानकाले धर्मसाध्यत्वं न तुच्छत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो धर्मोद्वैलक्षण्यमाह—इह त्विति । उत्तरमीमांसायामित्यर्थः । भूतमसाध्यम् । तत्र हेतुः—नित्येति । सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपमेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह—नेति । धर्मवत् कृत्वधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि मेदमाह—चोदनेति । अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्तिर्बोधकत्वं तद्वैलक्षण्यच्च जिज्ञास्यमेद इत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—या हीति । लक्षणं प्रमाणं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मं यागादिकरणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरतियोगे वा हितसाधने

भामती

त्प्रायं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञासाभेदेन परस्परसंबन्धे सति क्रमो विवक्षितः, तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत न चैतदुभयमन्यस्तीत्याह—फलजिज्ञास्यमेदाच्च । फलमेदं विवजते—अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वात् ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलमेदः, तदुत्पादनप्रकारमेदापि तद्वद् इत्याह—तच्चानुष्ठानापेक्षम् । ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम् । शब्दज्ञानान्यासाञ्चानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यमेदमालम्बितकमाह—भव्यश्च धर्म इति । भवितुं भव्यः, कर्तरी कृत्वः । भवितुं च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्रगज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यम् । सर्वकान्ततः न कदाचिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्मेदः, ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिमेदादपि मेद इत्याह—चोदनाप्रवृत्तिमेदाच्च । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिमेदं विवजते—या हि चोदना धर्मस्येति । आरादीनीं पुरुषाभिप्रायमेदानामसंभवात् अपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तम्—‘तस्य ज्ञानमुपदेशः’ इति । सा च सैसाध्ये पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, सह भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् विषयाधीनप्रयत्नस्य भावनायाः । ‘विज् बन्धने’ इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायास्तद्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव यागादिधर्मसंबबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयत्यवबोधयति । कुतः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदना-

न्यायनिर्णयः

सुखफलत्वे तुल्ये कथं भिन्नफलत्वेलाशङ्क्य धर्मजिज्ञासाफलमाह—अभ्युदयेति । ज्ञानेन जिज्ञासा लक्षिता, प्रकृतत्वात् । तस्या धर्मज्ञानानुष्ठानद्वारा देहाद्यवच्छिन्नत्वेनाभितो जातः स्वर्गादिसुखविशेषः फलमित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतः फलमेदः किंतुत्पादनप्रकारमेदाप्यीत्याह—तच्चेति । वैदिकधीत्याब्रह्मधीरपि धर्मधीवदभ्युदयफलेलाशङ्क्याह—निःश्रेयसेति । अभ्युदयफलमाद्युच्ये तुशब्दः । पूर्ववज्ज्ञानशब्दो जिज्ञासामधिकाराल्लयति । उपलब्धिबद्धसंज्ञानवद्वा स्वगतमर्थगतं वा ब्रह्मधीरन्युष्ठानमपेक्षतामिलाशङ्क्याह—नचेति । ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतमनेति’ इति श्रुतेर्ब्रह्मधीरोकारनिष्ठाव्यतिरिक्तानुष्ठानान्तपेक्षेत्यर्थः । फलमेदमुक्त्वा जिज्ञास्यमेदमाह—भव्यश्चेति । भवत्यस्मादिति भव्यो भवितुं, भव्यगोत्यादिशब्दानां विकल्पेन कर्तरी निपातनात् । उक्तं हि—‘अभ्यादयः शब्दः कर्तरी निपात्यते’ इति । धर्मस्य भव्यत्वं साध्यैकस्य भावत्वं तदुपपादयति—न ज्ञानेति । तत्काले सत्त्वामावे तुच्छत्वमाशङ्क्याह—पुरुषेति । असतोऽपि तत्काले कित्सासाध्यत्वादनुच्छेदित्यर्थः । धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि नेदाधैतया सारथ्यत्वमाशङ्क्योक्तम्—इह विविति । भूतमित्यतीतत्वं व्यावर्तयति—नित्यत्वादिति । कालत्रयासंश्लेषोदश्रयत्वाच्च धर्मवत्कृतिसाध्यत्वमाशङ्क्य कालादिकप्रयत्नासाधित्वेन्याह—न पुरुषेति । लक्षतो जिज्ञास्यमेदमुक्त्या मानतोऽप्याह—चोदनेति । वैदिकशब्दमात्रं चोदना, विशेषेण सामान्यलक्षणात् । शक्तितात्पर्याभ्यामर्थज्ञापकत्वे तुल्ये कथं तत्प्रवृत्तिमेदस्तत्राह—या हीति । वैदिको लिङादिधर्मं मानं, ‘यजेत’ चोदनालक्ष्णोऽर्थो धर्मः’ इत्युक्तत्वात् । स स्वविषये धात्वर्थकरणकपुरुषार्थसामान्यभावनारूपे प्रेरयत्वेन पुरुषं बोधयति । ‘यजेत’ इत्यादिहि शब्दोऽश्रयविशिष्टाधर्मभावनां विदधत्तदनवबोधे पुरुषाप्रवृत्तिसामपि

दना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाऽजन्मत्वाच्च पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । यथाश्वाध्वार्थसैनिकैर्गार्वावबोधे, तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते इति । उच्यते—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, सुसु-

भाष्यरत्नप्रभा

यागादी वा पुरुषं प्रवर्तयदेवावबोधयति । 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादि स्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयति विषयाभावादित्यर्थः । नन्ववबोध एव विषयस्तत्राह—न पुरुष इति । ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्तते इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह—अवबोधस्येति । स्वजन्मज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । मानादेव बोधस्य जातत्वात्, जाते च विध्ययोगात्, न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेवं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात्, न तन्मीमांसयोः क्रमार्थोऽथवाच्य इति भावः । एवमथशब्दस्यार्थान्तरासंभवात् आनन्तर्यवाचित्वे सति तदवधिखेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमित्याह—तस्मादिति । उपदिश्यते । सूत्रकृतेति शेषः । तत्किमित्यत आह—उच्यत इति । विवेकादीनामागमिकत्वेन प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तम् । लौकिकव्यापारात् मनस

मागसी

जन्मत्वात् । ननु 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तेः तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तयन्निरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनामनित्यत आह—न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । अयमभिसंधिः—न तावद्ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मसाध्यायेन नित्यत्वात्, अकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकटं हेतुभावसान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्दस्याप्यतत्त्वस्याप्रत्युद्भूतमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथाश्वाध्वार्थेति । दार्ष्टान्तिके योजयति—तद्वदिति । अपि चात्मज्ञानविधिरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शब्दः स्यात् । नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किंतु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वात्पेक्षितत्वात्, अन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः, समारोपेणैव तदुपपत्तेः । तस्माच्च बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येत्यर्थः । तदाह—उच्यते—नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः । तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासायां, ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमार्गं न निश्चयः, तथा सलेष विपर्ययादान्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन्कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वैसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्वैसतीति तद्विषयो विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति—मा भूदिदं तदतं नित्यं, इदं तदच्युतमनित्यमिति धर्मविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चास्यागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यममृतं, तथा चानास्यागोचरः । तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदसत्यत्वयगोचरेषु विषयविषयिषु यदतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्यागोचरो भविष्यति, यत्वनित्यममृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत्त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्रागभवीयावैदिकाद्या वैदिकात्मकेषां विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न किञ्चिदस्तीति ब्राम्ह्यम् । तदभावे तदविष्टानस्याद्यतस्याप्यनुपपत्तेः शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । अथवा पुरुषधीरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयतः, आ च सत्यलोकात् आ चावीचेः 'जायस्य भ्रियस्य' इति विपरिवर्तमानं, क्षणसुद्वर्तयामाहोरात्रार्थमासमाससत्यवत्तरपुण्यचतुर्गमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिर्गम-

न्यायनिर्णयः

बोधयतीत्यर्थः । ब्रह्मचोदनापि चोदनात्वादिदिव्यवृत्तिनिष्ठत्वात्तद्व्याह—ब्रह्मेति । ब्रह्मणि प्रतीति स्थितं 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिवाक्यं त्वंपदशब्दं पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह—अवबोधस्येति । ननु 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्म बोध्यते तेन ब्रह्मबोधे भाव्ये पुरुषं प्रेरयन्तो वेदान्तास्तादृशान् भावनां बोधयन्ति, सत्यादिवाक्यानां 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायात्, विधिवान्तेरेक्यतत्राह—न पुरुष इति । ज्ञानसेच्छाप्राप्त्यज्ञानवीनत्वात्, मानवस्तुतत्रत्वात्, अनिच्छतोऽव्यतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानात् न तस्मिन्निवृत्तिः । न च त्रिविधेऽपि ज्ञाने विधिः शश्वो निरूपयितुम् । न च चोदना साध्यमेव बोधयति किंतु सूतादावपि, 'चोदना हि भूतम्' इत्याहुकस्या तत्प्रवृत्तेः । न च तस्य विधिविधेयत्वेनैव धीः, समन्वयवृत्तिविरोधादिति भावः । पुंसो बोधे नियोगाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । आनन्तर्यवाक्यिनोऽथशब्दस्याक्रमार्थत्वे पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वेनेत्युपसंहरति—तस्मादिति । अथ्यवनदेर्ब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात् तथाभूतमन्यदेव वाच्यमित्याह—उच्यत इति । शास्त्रीयविशेष्टाद्वैतभाषिकारनिनिर्णयमिति मत्वाह—नित्येति । आत्मातिरेकं सर्व कार्यत्वाद्ब्रह्मदत्तमित्यं, आत्मेव नित्योऽकृतक्रमावत्त्वादिति निश्चयो नित्यानित्यवस्तु-

१ 'वाचं धेतुमुपासीत' इत्यादावारीत्यापि विधेयबोधविषयत्वादित्यर्थः । २ तापत्रयत्वकविषयद्रोपस्य परिभाषनया साक्षात्कारं प्रसङ्गमनिति गोगात्-भाषाभ्याख्यायामनेवैवाचार्येण व्याख्यातम् ।

ध्रुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तर्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद

भाष्यरत्नप्रभा

उपरमः शमः बाह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा । निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् । सर्वव्याप्तिकता अद्वा । एतच्चङ्कप्राप्तिः शमादिसंपत् । अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यम् । तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह—तेष्विति । यथा-कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्यतिरेकसिद्धिः । अथशब्दव्याख्यानमुपसंहरति—तस्मादिति । ननूकविवेकादिकं न संभवति, 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मीलयाजिनः सुकृतम्' इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन तत्रैवागम्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षश्चायुक्तः, भेदात् तस्य लोधादिवत् पुरुषार्थत्वायोगात् । ततो न सुमुक्षुसंभव इत्याक्षेपपरिहारार्थोऽतःशब्दः तं व्याचष्टे—अतःशब्द इति । अथशब्देनानन्तर्यवतिना तदवधित्वेनार्थादिवेकादिकचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोऽतःशब्द इत्यर्थः । उक्तं विवृणोति—यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । 'यद्वत्पं तन्मल्यम्' 'यत्कृतकं तदनित्यम्' इति न्यायवती

भामती

ह्यमानं, तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्य अस्मिन्संसारमण्डले अनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्तते; ततोऽस्येतादृशास्त्रियानित्यवस्तुविवेकलक्षणप्राप्तसंख्यानात्—इहामुत्रार्थभोगविरागः । भवति । अर्थ्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थः । फलमिति यावत् । तस्मिन्प्रागोऽभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । ततः शमदमादिसाधनसंपत् । रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषुचावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयन्, विविधाश्च प्रवृत्तौः पुण्यापुण्यफला भावयन्, पुरुषसत्तिघोरे विविधदुःखञ्चालजटिले संसारदुर्गतेषु जडोति । प्रसंख्यानान्म्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभस्मरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते, सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा हलशकटादिविह्वलयोऽयः कृत इति गम्यते । आदिप्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमत्तत्त्वब्रह्माः संगृह्यन्ते । अत एव श्रुतिः—'तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिः ब्रह्माविता भूलात्मन्येवात्मानं पश्यन् सर्वमात्मानं पश्यति' इति । तदेतस्य शमदमारिरूपस्य साधनस्य संपत्, प्रकथं शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षुः भवतीत्याह—मुमुक्षुत्वं च । तस्य च नित्यशुद्धबुद्धिसुखसलस्यभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागुर्ध्वं च, तस्मात्तेषामिवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह—तेषु हीति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह—ज्ञातुं च । उपसंहरति—तस्मादिति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे—अतःशब्दो हेत्वर्थः । तमेवातःशब्दस्य हेतुरुपमर्थमाह—यस्माद्वेद पश्येति । अत्रैवं पैरिचोयते—सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति । सैव लघुपपन्ना, इहामुत्रफलभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणलातफलस्य । न चातुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति दुःखापुष्टदृशनात्सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाहोःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्स्यार्थी सशकान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथावा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहर्ति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते, तस्मादुःखभावात्सुकूलवेदनीयमैहिकं

न्यायनिर्णयः

विवेकः । वर्तमानदेहस्थितिहेत्वनिषिद्धाज्ञाक्षतिरिक्तार्थेच्छाविरुद्धा इडा चेतोवृत्तिरिहासुत्रार्थभोगविरागः कौकिलसंबुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुपपत्तकानामफलत्वज्ञानपूर्वकस्वलागः शमः । तयारूपनाह्यकरणव्यापारत्यागो दमः । सत्तन्मुद्रौ निलानामपि विषिति एव त्याग उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वानां स्वाधिकारापेक्षितजीवनविच्छेदकातिरिक्तानां सहिष्णुता तितिक्षा । सर्वव्याप्तिकता अद्वा । विधित्सितव्यपादिविरोधिनिरादिनिरोधेन चेतोऽसंख्यत्वेन समाधानम् । एतेषां संपत्तिः शमदमादिसंपत् । आत्मनोऽज्ञानतत्त्वार्थसंबन्धो बन्धः । तद्विच्छेदो मोक्षः । तद्विच्छादत्वं मुमुक्षुत्वम् । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुतया मुमुक्षुत्वासादानात्, तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वात्, युक्तममुष्यास्तदानन्तर्यम् । तेषां साक्षात्पारंपर्यान्मां तदेतुत्वादित्यर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारोपपत्तौ इष्टहेतुत्वमन्वये नान्वाचष्टे—तेष्विति । तत्रैव व्यतिरेकमाह—नेति । कथञ्चित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तज्ञानानुदयाद्यतिरेकसिद्धिः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्याथशब्दव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति । अथशब्दान्नानन्तर्यमात्रं शनत्या दृष्टोऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासादिप्रवृत्तौ इष्टहेतुत्वेन जिज्ञासामात्रमजीवं तेन धोऽर्थ इति भेदः । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याकरोति—अतःशब्द इति । अथशब्देन हेतोस्तत्त्वादतःशब्देनापि तस्यैवोक्तौ पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य हेतुरुपमर्थेमाह—यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेण

१ अनादात्मिकोपेक्षाबुद्धिरित्यर्थः । २ अथशब्देन जिज्ञासाहेतुप्रतिपादनात्मिकमतःशब्देनैसाशङ्क्य मानेन हेतोरभिधानं किं तु पूर्वोक्तहेतुत्वस्यापि द्विपरिहार इत्याह—अत्रैवमिति ।

एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति—‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ (छान्दो० ८।१।६) इत्यादिः । तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति—‘ब्रह्मविद्याप्नोति परम्’ (तैत्ति० २।१।) इत्यादिः । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्य-

मात्परमप्रभा

‘तद्यथेह’ इत्यादिश्रुतिः कर्मफलाक्षयश्रुतेर्वाधिका । तस्मात् ‘अतोऽन्यदातैम्’ इति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकात् वैराग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां संभावयति—तथेति । यथा वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति, तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसंभव उक्त एवेति भावः । एवमथातःशब्दाभ्यां युष्कलकारणवतोऽधिकारिणः समर्थनात् शास्त्रमारब्धव्यमित्याह—तस्मादिति । सूत्रवाक्यपूरणार्थमभ्याहृतकर्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति—ब्रह्मण इति । ननु धर्माय जिज्ञासा इतिवत् ब्रह्मणे जिज्ञासेति चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति चेत् । उच्यते—जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थं इच्छा, तस्याः प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितं पश्चात् फलं, ततश्चादे कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मयुक्ते सत्यर्थो फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्मण एव फलत्वात् । यथा स्वर्गसेच्छा इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् । अत एव ‘धर्मजिज्ञासा’ इत्यत्रापि ‘सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा’ इति इच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचार-

भासती

वासुभिकं वा सुखं परित्यक्तमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, मिश्रकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिशीर्यन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाप्रातलात् अतिरीरुणा त्यज्यतापि, न त्वासुभिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशिलात् । श्रूयते हि—‘अपाम सोमममृता अभूम’ इति । तथाच ‘अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ । न च कृतकलहेतुकं विनाशितानुमानमत्र संभवति, नरशिरःकपालशौचानुमानवत् आगमबाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावाच्च ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते आह भगवान्सूत्रकारः—अत इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः—यस्माद्वेद एवेति । अयमभिःसंघिः—सर्वं मृगमिश्रकाद्यः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं लनेकविधानेन कारणसंपातजमशक्यपरिहारे, अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाशान्नानियमात् । नहि मधुविषसंप्रकृमन्त्रं विषं परित्यज्य समधुं शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । क्षयितानुमानोपोद्धतं च ‘तद्यथेह कर्मक्षितः’ इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् ‘अपाम सोमम्’ इत्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः—‘आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते’ इति । अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च योग्यत्वात् ‘तद्यथेह कर्मचितः’ इत्यादिरत इति सर्वेनात्र परामृश्य, हेतुपक्षम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुपपन्नत्वा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह—तथा ब्रह्मविज्ञानादपीति । तेनायमर्थः—अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकात्, ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थात्तत्प्रतिपादकात् आगमात्, यथोक्तसाधनसंपत्तौ ततश्च ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह—ब्रह्मण इति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । ‘तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कालायनीयवचनेन यूपदर्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभावे चतुर्थीसमासप्रतिपत्तिमात्, अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्, ‘अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति’ इत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् । षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति । स्यादेतत् । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तन्नामकार्थत्वान्वायनिर्णयः

न्यायनिर्णयः

संवन्धः । अस्यार्थः—अथशब्देनानन्तर्गोक्तिकारा पूर्वेनिरूपिते ब्रह्मजिज्ञासायुष्कलहेतुचतुष्टये विवक्षितेऽपि तदपवादे शङ्किते तत्रिरासेन तदेतुल्यमतःशब्देनाथशब्दोक्तहेतुवाचिना व्यवस्थाप्यते । तथाहि—कृतकत्वादेर्ध्वसादौ व्यभिचारात् ‘अक्षय्यम्’ इत्यादिश्रुत्या च विरोधात् अनित्यत्वासातकत्वात्, अकृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारात् नित्यत्वाहेतुत्वात्, भावत्वविषयेण चाप्यादौ भावात्, आत्ममात्रनिःस्वात्सादेः, अपरिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नेष्वालम्ब्यभावात्, विमुक्तत्वविज्ञायांमाकाशदिषु भावात्, उक्तदोषात्रित्यानित्यविवेकायोगात्, वैराग्यादेरपि तदभावेऽभावात्, विशिष्टाधिकार्यभावात्, अनारम्भः शास्त्रसेव्याशङ्क्य तत्रिरासेन हेतुचतुष्टयमुपपाद्य तदेतुल्यमतःशब्दः संभवति । न हि ध्वंसादौ नित्यत्वं, प्रागभावादावकृतकत्वं, आत्मनो वा परिच्छिन्नत्वम् । ‘यावद्विकारं तु विभागः’ इति न्यायात् । पुण्यं साक्षात्फलत्वश्रुतिस्तु वस्तुवत्प्रवृत्तानुमानानुगृहीतश्रुतिविरोधेन स्वायं मानं अतो विवेकद्वारा वैराग्यादिभावात्, विशिष्टाधिकारिणोभावात् शक्यमिति । आदिशब्दात् ‘अतोऽन्यदातैम्’ इत्यादिवाक्यं गृह्यते । मुमुक्षुत्वस्य हेत्वन्तरमाह—तथेति । यथा कर्मणामनित्यफलत्वं वेदो दर्शयति तथेति यावत् । परमपुरुषार्थं निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दमित्यर्थः । अत्राप्यादिशब्देन ‘धराति शोकमात्मनवित्’ इत्याद्युच्यते । हेतुचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासासामग्रीत्वे स्थिते परिपूर्णं हेतुत्वस्य कार्यमुत्पादयतीति फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । अथातःपदे व्याख्याया ब्रह्मजिज्ञासापदस्य वृत्तिकारामिच्छचतुर्थीसमासनिरासेन षष्ठीसमासमाह—ब्रह्मण इति । अवयवार्थसे-

न नरशिरःकपालं शिपिं, माण्यकृत्वात्, गृह्यवदित्युत्तरात् ‘नारं सृष्ट्वादिषु सखेहं सवासं जलमाविशेद’ इत्यागमाद्वाधितविषयं तथा सुकृतमनिर्णयं, कार्यत्वादेवदित्युत्तरमपि ‘अक्षय्यम्’ इत्यागमाद्वाधितं गतोलाशयः ।

नन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं 'जन्माद्यस्य यतः' इति । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे, जिज्ञासापेक्षत्वाजिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो

भाष्यरत्नप्रभा

रलक्षणायां तु विचारस्य हेतात्मकतया प्रथमं फलाकाङ्क्षत्वात् धर्मीय जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा वृत्तिकारै-
ब्रह्मणे जिज्ञासा इत्युक्तं चेदस्तु, ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह—ब्रह्म चेति । ननु 'ब्रह्म-
क्षत्रमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वयम्भूवैह्यं प्रजापतिः' इति श्रुतिषु, लोके च ब्राह्मणत्वजाती जीवे वेदे कमलासनं च
ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशङ्काह—अत एवेति । जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रासांगत्यप्रसङ्गादेवत्यः । वृत्त्यन्तरे
शेषे षष्ठीलुक्तं दूषयति—ब्रह्मण इतीति । संबन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञासेत्यत्र संप्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं
कर्म, तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात्, इच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च
प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठा वाच्यं न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत्कर्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया संबन्धतां
तत्राह—जिज्ञास्यान्तरेति । श्रुतं कर्म त्यक्त्वात्यर्थश्रुतं कल्पयन् 'पिण्डमुत्सृज्य करं लेभि' इति न्यायमनुसरतीति
भावः । गूढाभिसंधिः ब्रह्मते—नन्विति । 'षष्ठी शेषे' इति विधानात्, षष्ठ्या संबन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां

भामती

ब्रह्मशब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रलजाती, यथा ब्रह्महस्येति । अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मो-
ज्जामिति । अस्ति च परमात्मनि, 'यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति, तमिमं संशयमपाकरोति—ब्रह्म च वक्ष्यमाणल-
क्षणमिति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न
विप्रलजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किंतु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञा-
सेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्ते भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणमुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्म-
जिज्ञासायारूढा भवन्ति । साक्षात्पारंपर्येण च ब्रह्मसंबन्धात् । कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणा-
दयो नावस्थेयत्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थनिष्ठा प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तात्प्रत्याह—ब्रह्मण इति । कर्मणीति ।
अत्र हेतुमाह—जिज्ञास्येति । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च हेतुं ब्रह्म । न खलु ज्ञानं हेतुं विना निरूप्यते, न
च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धमात्रम् ; तदन्तरेणापि सति कर्मणि
तत्रिरूपणात् । नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति संबन्धन्यन्वेष्टा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्यन्वेष्टा
किंविषयमिति । तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबन्ध्यते, न संबन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात् । तथा च कर्मणि
षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं लस्या भविष्यति, ब्रह्म तु शेषतया संमन्त्यत्वं
इत्यत आह—जिज्ञास्यान्तरेति निर्गूढाभिप्रायश्चोदयति—ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपीति । सामान्यसंबन्धस्य विशेष-

न्यायनिर्णयः

च्छायाः कर्मप्रयोजनयोरैक्यात्कर्मणः स्वरूपसाधकत्वेन प्राधान्यात्कर्मणिषष्ठीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणस्य कर्तव्य-
त्वात्, तथाभूतदूपादावौदो तदुद्देशः, अन्वयसादौ षष्ठीसमासाङ्गीकारात् । न च धर्मीय जिज्ञासेतिवदिहापीति वाच्यं, षष्ठीसमासस्यैव
तत्रापीष्टत्वात् । उक्तं हि—'सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा' इति । न चात्र प्रकृतिविकृतित्वं षष्ठीसमासेऽपि ब्रह्मप्राधान्यमार्थिकं तसादवयवार्थं
षष्ठीसमासोऽयुक्त इति भावः । किं तद्वह्न यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च जिज्ञासाया विवक्षितं तदाह—ब्रह्मेति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रति-
ज्ञाय ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यत्यतो वृत्तिकारप्रसादो द्वैत्याह—अत एवेति । आदिशब्देन जीवकमलासनशब्दराशीनां ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरे
शेषे षष्ठी व्याख्याता तत्राह—ब्रह्मण इतीति । जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वेन द्वयोपात्त 'कर्तृकर्मणोः कृति' इतिसूत्रात्कर्मण्येषा
षष्ठी । न च 'कर्मणि च' इति स्वप्ते षष्ठ्याः समासनिषेधात् ब्रह्मजिज्ञासेति समाससिद्धिः, 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्राच्चा षष्ठी कर्तृ-
कर्मणोरभेदोपेति सामर्थ्यादुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमेता, तस्या एव समासनिषेधात् । यथाह—'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यस्याः
षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति । अत्रते नोभयप्राप्तिः, ब्रह्मणः कर्मत्वस्यैवत्वात्, कर्तृत्वात्तिशयस्याविबक्षितत्वात् । तस्मात् 'कर्तृकर्मणोः कृति'
इत्येवात्र षष्ठीति ब्रह्मजिज्ञासेति समाससिद्धिरिति भावः । परंपक्षनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह—नेत्यादिना । कर्मोदित्योऽन्यः प्राप्तिः
पदिकार्थारतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषः, तत्र नैषा षष्ठी किंतु कर्मण्येव, जिज्ञासाया जिज्ञासापेक्षत्वात् । ज्ञानं हीच्छायाः प्रतिपत्त्य-
नुबन्धः, तदभावे जिज्ञासानिरूपणात् । ज्ञानस्य हेतुं ब्रह्म तद्विना ज्ञानावगोचरः । अतः प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् आदौ जिज्ञासा कर्मैवापे-
क्षते न संबन्धमात्रम् । तेनैषा कर्मण्येव षष्ठीत्यर्थः । जिज्ञासाया जिज्ञासापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यमस्तु ब्रह्म तु शेषितया संब-
ध्यतामित्याशङ्काह—जिज्ञास्यान्तरेति । श्रुतकर्मण्येव नाश्रुतकल्पनेति भावः । प्रमाणादिप्रतिज्ञानां श्रौतत्वमभिप्रेत्य शङ्कते
नन्विति । 'षष्ठी शेषे' इति संबन्धमात्रे तद्विधानेऽपि व्यवहारस्य विशेषनिष्ठत्वात्, सकर्मकक्रियायां कर्मणोऽन्तरत्वात्, ब्रह्मणः कर्मणा

जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थोक्षितत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनानुसिद्धतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्वैना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थोक्षितान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्ति० ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः, 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म फलविषयत्वा-

भाष्यरत्नप्रसा

सकर्मकक्रियासंनिधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभिसंधिमजानन्निवोत्तरमाह—एवमपीति । कर्मलक्षणेऽपि प्रत्यक्षं 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वेन कृदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं च कर्मत्वं स्यत्वा परोक्षमशाब्दं कल्पयत इत्यर्थः । शेषवादी स्वाभिसंधिमुद्गादयति—न व्यर्थ इति । शेषपक्ष्यां ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तज्ञानसाधनफलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसंबन्धित्वात् । कर्मणिषष्ठां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसंधिना शेषषष्ठीउच्यते । अतो मत्प्रयासो न व्यर्थः । ब्रह्मतत्संबन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वादित्यर्थः । त्वद्वयासत्त्वेदं फलं न युक्तं, सूत्रेण मुखतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणार्थं विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती—न प्रधानेति । संगृहीतमर्थं सद्यष्टानं व्याकरोति—ब्रह्म हीत्यादिना । 'तद्विजिज्ञासस्व' इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्याह—श्रुत्यनुगमाच्चेति । श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—ज्ञातुमिति । नन्वनवगते वस्तुमीच्छाया अदर्शनात् तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यम् । ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह—अवगतीति । आवरणनिवृत्तिरूप-भिन्नकर्मिणैस्तन्मवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम् । मूलं त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदाच्च जिज्ञासापुनरुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य प्राप्तः कर्म, तद्व्याप्तिः

भामती

संबन्धाविरोधकलेन कर्माया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः । निगूढाभिप्राय एव दृश्यति—एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति । वाच्यस्य कर्मलस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसंबन्धाहस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कर्तृचिदपेक्षितस्य संबन्धिमित्रस्य संबन्धो जघन्यः प्रथमः, प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटलाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्गादयति—न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषेति । व्याख्यातमेतद्वस्तात् । समाधाता स्वाभिसंधिमुद्गादयति—न प्रधानपरिग्रह इति । वास्तवं प्राधान्यं-ब्रह्मणः । शेषं सनिर्वर्धनमतिरोहितार्थं, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समाप्तं व्यवस्थाय जिज्ञासापदार्थमाह—ज्ञातुमिति । स्यादेतत् । न ज्ञानमिच्छाविषयः । सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्गारेणैच्छागोचरः । न चैवं ब्रह्मविज्ञानम् । न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वातुभूयते । नापि तयोपयायः, तस्मिन्सत्यपि सुखमेदस्यादर्शनात् । अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्माच्च सूत्रकारवचनमात्रादधिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह—अवगतिपर्यन्तमिति । न केवलं ज्ञानमिष्यते किंलवगतिं साक्षात्कारं

न्यायनिर्णयः

जिज्ञासानिरूपणं तिथ्यतीत्यर्थः । एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहुनामपि गुणानामिति समाधत्ते—एवमपीति । प्रत्यक्षं शब्दवाच्यं, प्रथमापेक्षितं वा परोक्षमाधिकं जघन्यं वा । शेषषष्ठीवादी स्वाभिप्रायमाह—नेत्यादिना । शेषषष्ठीपक्षे सामान्येन वक्तिकेन्द्रब्रह्मवोशमान्युत्पत्त्यादि तत्सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्, प्रतिज्ञातव्यं नैतदन्यथा विचार्यत्वायोगात्, अतः संबन्धमात्रमेवात्रेष्टम् । सामान्ये विशेषातर्भावादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह—न, प्रधानेति । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुल्यं प्राधान्यं नेत्याह—ब्रह्मेति । तथापि ब्रह्मोपासमित्युक्ते मानाचजिज्ञासावत्पञ्चतेऽपीलाशङ्क्याह—तस्मिन्निति । अप्रधानानां मुख्यवृत्त्या शब्दोपादानं प्रधानस्यार्थाशेषपक्षोक्तिस्तत्सर्वो नेति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति । कर्मणि षष्ठीत्यत्र पुनर्व्यन्तरमाह—श्रुतीति । एतत्सूत्रमूलश्रुतौ ब्रह्मणः कर्मत्वद्वेष्टः, सूत्रेऽपि षष्ठ्या तदेव आहमिति भावः । कथं कूटस्थस्य ब्रह्मणः श्रुतौ कर्मत्वमुक्तं, तत्राह—यत इति । प्रत्यक्षमिति स्फुटतोक्तिः । अविद्याद्वारा तत्कर्मत्ववृत्तिरिति भावः । श्रौतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौत्रं शेषत्वमेव किं न स्यात्तत्राह—तच्चेति । न हि श्रुतिस्मरणोर्मूलूलिनोविप्रतिपत्तिरुक्तेति भावः । षष्ठ्यर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—ज्ञातुमिति । ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानसाक्षात्त्वात्, तद्विच्छायोगात्, अज्ञातविशेषणज्ञानात् तज्ज्ञानेच्छासिद्धेर्न जिज्ञासेत्याशङ्क्याह—अवगतीति ।

दिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम् । तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

फलमिति भेदात् कर्म एव फलमित्युक्तं तत्राह—फलेति । कियान्तरे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्यैव्याप्तेदोक्तिर्युक्तेत्यत आह—ज्ञानेनेति । ज्ञानं वृत्तिः, अवगतिस्तत्फलं इति भेद इति भावः । अवगन्तुमभिष्यञ्जित्युक्तम् । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति—ब्रह्मेति । हिशब्दोक्तं हेतुमाह—निःशेषेति । बीजमविद्या आदिष्वैस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह—तस्मादिति । अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तस्यप्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात्तत्र ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः । इति तृतीयं वर्णकम् । प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासस्योक्त्या विषयादिप्रसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्धप्रसिद्धो-विषयादिसंभवासंभवाभ्यां शास्त्रारम्भसंदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्पुनरिति । पुनःशब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः । यदि वेदान्तविचारप्राप्त्येव ब्रह्मज्ञानं तद्वैज्ञान्यरूपविषयत्वं नास्ति, अज्ञानाभावेन तद्विवृतिरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावगारुडस्य

भामती

कुर्वैदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् । फलविषयत्वाद्विच्छायाः, तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः । ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीठं भवति । नह्यनपेक्षणीयविषयसमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह—**ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म** । भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह—**ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः** । किमभ्युदयः, न, किंतु निःश्रेयसं विगलितनिखिलदुःखात्तुषपञ्चपरमानन्दचनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत् । न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः । पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः । न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति । तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः । न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता । तस्माच्च ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह—**निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्** । सत्यम्, ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्याद्यः संभवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद्ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्प्रागप्राप्त इव तस्मिन्सति प्राप्ति इव भवतीति पुरुषेणाभ्यर्थात्मनस्त्वावस्था इति युक्तम् । अविद्यावीर्यादिप्रदूषणेन तत्संस्कारोद्भवत्वे । अविद्यादिनिवृत्ति-स्त्वापसनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति श्रुतव्यम् । उपसंहरति—**तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्** । उक्तलक्षणेन सुसुखता । न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविबिधदुःखनिदानसवियोज्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखा-नुपह्वानन्दधनब्रह्मात्मतासाक्षात्कारविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दधनब्रह्मात्मतासिच्छता तदुपायो ज्ञानमेवितव्यम् । तच्च न, केवलभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपैकरणेभ्य इति इच्छानिमेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते, न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा । तत्र फलवदर्थवबोधपरतां स्थाप्यायाध्ययनविषेः सूत्रयता ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद्ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणत्वात् । यद्यपि च धर्ममीमांसावत् वेदार्थमीमांसाया ब्रह्ममीमांसायाक्षेप्तो शक्या, तथापि प्राच्या मीमांसाया न तद्व्युत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनचान्नानन्तर्गम्येति ब्रह्ममीमांसारम्भाय नित्यानिखलविवेकायनान्तर्ग्रहप्रशङ्गाया चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्यादेतत् । एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं तदयुक्तं, विकल्पासहलादिति बोध्यति—**तत्पुनर्ब्रह्मेति** । वेदान्तेभ्योऽप्यौपचर्येयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावेभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, वेदान्तवाक्यसमुत्प्रेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं, ततो न जिज्ञासितव्यं, निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधापिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्त्वहं न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अतुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वं । न चेष्ट्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं,

न्यायनिर्णयः

ज्ञानावगत्यैव्याप्यत्वं भेदकतेश्च शङ्क्य हेतुफलभावेनेत्याह—**ज्ञानेनेति** । ब्रह्मावगतेरपीष्टानिष्टप्राप्तिहेतुत्वाभावात्, नेष्टव्यमित्या-शङ्क्योक्तम्—**ब्रह्मेति** । पुमर्थत्वे तस्या हेतुं हिशब्दसूचितं विशदयति—**निःशेषेति** । समस्तसंसारबीजमनादिरविद्या तस्याः, तामा-दित्वेनादाय प्रवृत्तानर्थस्य च तत्सर्व संसारस्योक्तावगत्या ध्वस्तोरिति यावत् । सूत्राक्षरव्याख्यासुपसंहरति—**तस्मादिति** । विशिष्टाधि-कारिसत्त्वं तदर्थः । ब्रह्मज्ञातुमात्रेण ब्रह्म विचारयितव्यम् । इदं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थः । बन्धमित्यात्वेन सिद्धेऽपि विषयादौ विधानन्तरेण तदाक्षित्य समाधातुं वर्णकान्तरमवतारयशादाव्याक्षिपति—**तदिति** । प्रागेव जिज्ञासायांसावद्ब्रह्म कुतश्चिच्छातमाश्रितं वेति विकल्पस्य । आथे शास्त्रप्रतिपाद्यताया नास्य ब्रह्म विषयः, अनन्यलभ्यत्वाभावात् । अतोऽनेनावगमात्रास्य फलमपि तदवगतितिरि विषयाद्यसिद्धिः-

१ अनेदं बोध्यम्—ब्रह्मात्मतासिच्छता ज्ञानमेवितव्यं तच्च विचारोपकरणेभ्यो वेदान्तेभ्यः, तथाच सति ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यर्थः स्यात्, तत्कर्तव्यं जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादित्युक्तं, विचारसाधिकावर्त्तव्यदितिचेतुः ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । सा हि सिद्धिचेष्टेऽपि निर्णयाय भवति, स च विचारसाम्य इति विचार-कर्तव्यतायाद्भवेत् । आर्थिकं भाषिजनैर् कर्तव्यपदव्याहारात् । श्रोतस्य साधनव्रतद्वयान्तरे ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्तेत्येव । तस्माच्च प्रतीकविरोध इति ।

यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्तिसमन्वितम् । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वाद्योऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोर्थांनुगमात् । सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्र-

भाष्यरत्नप्रभा

विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः संबन्धो नास्तीति ज्ञानानुवृत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥ अपातप्रसिद्धा विषयादित्याभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति—उच्यत इत्यादिना । प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वसामकृतत्वेनास्तिपदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । न च 'सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्या सेति वाच्यम् । ब्रह्मपदस्य लोके संगतिग्रहाभावेन तद्वदितव्यस्यावबोधकत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह—ब्रह्मशब्दस्य हीति । असाध्यः—श्रुते सूत्रे च ब्रह्मपदस्य प्रयोगान्ध्यानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्थानात् । स चार्थो महत्स्वरूप इति व्याकरणान्निश्चीयते, 'बृहि वृद्धे' इति स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति संकोचकामावात्, श्रुतावनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वं चान्तवत्त्वादिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न संभवति, लोके गुणहीनदोषवतोऽस्त्यत्रप्रसिद्धेः । अतो बृहणाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्वं शुद्धत्वम् । जाड्यराहित्यं शुद्धत्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतोऽवन्नाभावो मुक्तत्वं च प्रतीयते । एवं सकल-

भामती

प्रमाणभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यः । यथा वक्ष्यति—'शास्त्रयोनितात्' इति । स चेत्तन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणान्तरे ब्रह्मणि श्रुतमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातो शक्यस्याप्यजिज्ञासनात्, अप्रसिद्धस्येच्छया अनिष्कलत्वात्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति—उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम् । अयमर्थः—प्रागपि ब्रह्ममीमांसायाः पूर्वं अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतद्वत्संबन्धस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युक्तमात्, 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात्, नित्यलाघुप्रेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाप्यस्ति । अत्र च ब्रह्मेलादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तिस्वस्य सति विमर्शं विचारात्प्रागनिश्चयात् । नित्येति क्षयितलक्षणं दुःखमुपनिषति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेः संपराधीनप्रकाशमाननन्दात्मानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशयोरमेदात् । स्यादेतत् । मुक्तौ सलामस्यैते शुद्धलादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राक् देहाद्यभेदेन तद्वर्जजन्मजरामरणविदुःखयोगादित्यत उक्तम्—मुक्तेति । सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविव्यावशात् आनन्दा तथावभासत इत्यर्थः । तदेव मनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽविबोधाधिकं रूपमाह—सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् । तदनेन जगत्कारणत्वमर्थवर्तिनः, शास्त्रिज्ञानभावाभावानुविधानात्कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह—ब्रह्मशब्दस्य हीति । न केवलं 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्योच्चनया इत्यंभूतब्रह्मावगतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिमवेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह—बृहतेर्धातोर्थांनुगमात् । वृद्धिर्मा हि बृहतिरतिशयने वतेति । तच्चेदमतिशयार्थमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमिन् नित्यशुद्धबुद्धलायस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः । तदेवं तात्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः

व्याख्यानियमः

साह—यद्वीति । यत्र कदाचिदपि केनचिदाकारेण बुद्धावरोहेति तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्यतया न शास्त्रेण संबन्धः, अप्रतिपाद्यत्वे तदवगतिर्न फलमपीति संबन्धश्चास्तिष्ठा द्वितीयं दूषयति—अथेत्यादिना । ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्यतेति त्रितयमपि समापत्ते—उच्यत इति । तत्र प्रसिद्धत्वात्कस्या ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धं साधयति—अस्तीति । प्रसिद्धत्वमस्तिस्वम्, प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेलाधिकारात्, ब्रह्मणो निरुपाधिकं रूपमाह—नित्येति । कार्यैक्यव्यावृत्त्यै नित्यपदम् । तत्तादात्म्यं व्यासेदुम्—शुद्धेति । अखण्डमात्रस्यमात्र्यं व्यावर्तयति—शुद्धेति । तादृशत्वाच्चैक्याभासतादात्म्यत्वेत्तयं मुदुदस्यति—मुक्तेति । मोक्षावस्थायामेव नित्यत्वादीत्याशङ्क्याह—स्वभावमिति । मानमानकृता मुक्तिवन्धव्योर्भेदबुद्धिरिति भावः । सोपाधिकं ब्रह्मरूपमाह—सर्वज्ञमिति । ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञातं, तस्योक्तरूपस्याध्यक्षाद्यगम्यत्वात् । नापि श्रुत्या तद्भीः, तद्वत्प्रब्रह्मशब्दस्याज्ञातसंगतित्वात्, अत एव न पदमात्रादि तद्भीः, तत्राह—ब्रह्मेति । श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मशब्दोऽन्यथापुनपतो निगमाद्यनुगृहीतो निश्चिष्टवाक्यार्थान्विषयपदार्थाकाङ्क्षानुगृहीतश्च निषतपदार्थबीहेतुतया निश्चिष्टेऽपि ब्रह्मणि संभावनाहेतुरिति युक्ता तस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः । बृहतितात्वालोचनायामपि तत्प्रतिप्रसिद्धिरित्याह—बृहतेरिति । संकोचकप्रकरणोपपदमावे वृद्धिकर्मणो बृहतितातोर्निरुद्धमहत्त्वबोधितत्वात्, अवच्छेदत्रयशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वात्, दोषभूतिव्यवधानेन शुद्धत्वात्, अजडत्वेन शुद्धत्वात्, अविद्याधरत-

१ ननु भाष्ये 'अस्ति तावद्ब्रह्म' इति प्रतिज्ञायते तत्पूर्वं ब्रह्मस्वरूपावगम इति मतीतिपरत्वं व्याख्यात इति चेत्तत्राह—अत्र वेति । प्रत्याख्येन मंस्यलक्षणा, सदिपेधेऽर्थे विचारात्प्रागजिज्ञासात् । २ नित्यत्वं च स्वकोपयोगित्वेन सति प्रागभावापयोगित्वत्वं बोध्यम् । ३ कर्तृत्वोक्तत्वरूपमिति लोपोऽनुद्धि-कप्रवृत्ति शुद्धमतेन । ४ भेदाभेदमतेन शब्दाः समाधानं तु सदैव युक्त इति । ५ अविद्याविषयीकृतमित्यर्थः । ६ ननु बृहतेरतिशयनार्थं केवलं देविं अन्वच्छिन्नं कमपि निष्पन्नकरादिप्रसिद्धकोचकमात्रादित्याशयः ।

सिद्धिः । सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयत् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्ट-

भाष्यरत्नप्रभा

दोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम् । तथा सर्वज्ञत्वादिगुणं च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य वा परिशेषोऽल्पत्वप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य च लाभादिति । एवं तत्पदवाच्यसिद्धेरप्रमाणत्वेनापातत्वादज्ञाननिवर्तकत्वाजिज्ञासोप-
पत्तिरित्युक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्धा तदुपपत्तिरित्याह—सर्वस्येति । सर्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः कस्यत आह—सर्वो हीति । अहमस्मीति न प्रत्येतीति न किंतु प्रत्येयेव । सैव सन्निदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनः कुतः सचेति शून्यतमसाङ्काह—यदि हीति । आत्मनः शून्यस्य प्रतीतो अहं नास्मीति लोको जानीयात् । लोकस्तु अहमस्मीति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह—आत्मा चेति । 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण स्मारयति—यदीति । अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावाद्विचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । यथा इदं रजतमिति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिसद्वत् अहमस्मीति सत्त्वचैतन्यरूपत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः, नेयं पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । न हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति रजतं रङ्गमन्वेति विप्र-
तिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्त-
यति—न इत्यादिना । सामान्यविशेषभावः स्वात्मनि सत्त्वित्पूर्णोदितपदवाच्यभेदात् कस्यत इति मन्तव्यम् । तत्र स्थूल-
सूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरूपस्यति—देहमात्रमित्यादिना । शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृताः । वेदब्राह्ममताभ्युक्त्वा ताकिं-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह—सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वस्य पांडुरूपैपादकस्य हाहिकस्यैपि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, कुतः, आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति—सर्वो हीति । प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रवयति—न नेति । न न प्रत्येयलहमस्मीति, किंतु प्रत्येयेवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मनमित्यत आह—
यदीति । अहमस्मीति न प्रतीयत् । अहंकारास्पदं हि जीवात्मनं चेन्न प्रतीययात्, अहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं, ब्रह्मणेन तु किमायातमित्यत आह—आत्मा च ब्रह्म । तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धलादेः शब्दतः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य, त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमः 'तत्त्वमसि' इति वाक्यादुपपद्यत इति भावः । आक्षेपा प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह—यदि तर्हि लोक इति । अथ्यापकाभ्येतुपरंपरा लोकः । तत्र 'तत्त्वमसि' इति वाक्यायदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति । आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति—न । कुतः, तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । तदनेन विप्र-
पत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयाधीजमुक्तम् । ततश्च संशयाजिज्ञासोपपद्यत इति भावः । विवादाधिकरणं धर्मो सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः । अन्यथा अनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः । विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिप-
त्तयः । न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वात्पतेः । न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः । नहानित्या बुद्धिः, नित्य आत्मेति

न्यायनिर्णयः

अतया मुक्तत्वात्, कुतश्चिदप्यन्याद्वृत्तज्ञानशक्तितया सर्वज्ञतादिसिद्धेः, धात्वर्थानुरोधावेनोक्तब्रह्मास्तित्वः, नित्यत्वादित्येनैतद्विशेषमाह-
योगात् । तथाच पदशक्तेरेव प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्पदार्थस्य नित्यत्वादिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि प्रसिद्धिमाह—सर्वस्येति । आत्मापि प्रत्यक्षगोचरत्वाप्यसिद्धो नेत्याशङ्क्याह—सर्वो हीति । प्रमाणाप्रमाणाभावाणाम् प्रतीतिमप्रतीतिनिरासेन स्फोरयति—न नेति । अहमस्मीति न न प्रत्येति किंतु प्रत्येयेवेति योजना । आत्मनः शून्यस्यैव प्रतीतेर्नास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यवादमाशङ्क्याह—यदीति । आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति प्रतीतिः स्यात्, सर्वस्य लोकोऽहमस्मीति प्रत्येति अस्त्यदस्तित्वत्वमीत्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि कथं ब्रह्मप्रसिद्धिस्तत्राह—आत्मा चेति । चैतन्याविशेषात् 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मात्मनोर्नैक्यमित्यर्थः । प्रसिद्धत्वोक्त्या संब-
न्धादौ सिद्धे तत्पक्षोक्तं दोषं स्मारयति पूर्वपक्षी—यदीति । व्यवहारभूमौ विना विचारमात्मत्वेन ब्रह्म यदि प्रसिद्धमस्ति तर्हि ततो लोकादेव ज्ञातं ब्रह्मेत्यनन्यालम्ब्यत्वेन शास्त्राविषयत्वात्, तदवगतेक्षाफलत्वात्, पुनरपि प्राप्तमभिज्ञास्यत्वमिति योजना । 'धर्मं प्रति विप्र-
तिपत्ता बहुविदः' इतिन्यायेन परिहरति—नेत्यादिना । आत्मनः अहमिति प्रत्यात्मम् प्रसिद्धत्वेऽपि तद्विशेषे विप्रतिपत्तेः, तस्या वस्तुतो ब्रह्मविषयतया सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेः, तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति विषयः । भवति च तदवगतिस्तत्फलम् । सामान्यतः सिद्धत्वाच्च विशेषतः शक्यं प्रतीपादयितुमेति संबन्धसिद्धिरिति युक्ता ब्रह्माजिज्ञासतेति भावः । विप्रतिपत्तीरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशां मतमाह—देहेति । देहातिरिक्तं चैतन्यं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयाभूतमेव तदिति मात्रचो ग्रहणम् ।

मात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी, कर्ता, भोक्तृत्वे । भोक्तृत्वं केवलं न कर्तृत्वेके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तृरित्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्रा-

भाष्यरत्नप्रभा

कादिसमताह—अस्तीति । सांख्यमतमाह—भोकेति । किमात्मा देहादिरूपः उत तद्विन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिश्चात्यन्तुक्त्वा तन्निष्ठोऽपि कर्तृत्वादिसामान्यं वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसांख्यपक्षादुपन्यस्याकर्ता-पीथराक्षिन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह—अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर इति । निरतिशयत्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसंपन्न इति योगिनो वदन्ति । भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह—आत्मा स भोक्तुरिति । भोक्तृत्वं स्वाकर्तृः साक्षिणः स ईश्वर आत्मास्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरूपसंहरति—एवं बहव इति । विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधप्राप्तेरहितोपरम्यते । तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः

भामती

प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ति । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धलादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिः, लंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तदाभासत्वानाभासत्वतत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्ती युक्तसद्विशेषेषु संशयः । तत्र लंपदार्थं तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति—देहमात्रम् इत्यादिना, भोक्तृत्वं केवलं न कर्ता इत्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यलादयः लंपदार्थेन संबध्यन्ते, योग्यताविरहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यानरहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यलाघसंगतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यलाघसंगतिः । अर्भोक्तृत्वेऽपि नानालेनावच्छिन्नलाघनित्यलाघप्रसक्तत्वाद्देहमात्रं तत्पदार्थसंगतित्वदवस्यैव । लंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता । वेदाद्रामाण्यवादिनो हि लोकायतिकाद्यस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त इति । तदेवं लंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थं विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थं विप्रतिपत्तिमाह—अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । तदिति जीवात्मानं परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यः, जीवात्मन्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत इष्टे । ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तम्—सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति । तस्यापि जीवात्मन्योऽपि व्यतिरिक्तत्वं, न लंपदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति खमताह—आत्मा स भोक्तृरित्यपरे । भोक्तृत्वं जीवात्मनोऽविशेषोपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा । परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरूपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—एवं बहव इति । युक्तियुक्ताभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्त इति योजना । ननु सन्तु विप्र-

न्यायनिर्णयः

सूतदेहस्यादृश्यत्वं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम् । आत्मेत्यहमालम्बनमुच्यते । प्राकृताः शास्त्रांस्कृतधियो दृष्टमात्रा विकल्पितप्रवृत्तयो जना जन्ममरणमात्रधर्माः, लोकायतिका भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनः । देहस्त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षमविकरणं तत्र मनुष्योऽहमिति बुद्धरात्मतेत्यर्थः । सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति स्वापदौ स्वरूपाद्यज्ञानात्, तेषामिन्द्रियानुविधानात्, चैतन्यदृष्टेस्तु चाहं दृष्टेस्तो योगावेवात्मतेति पक्षान्तरमाह—इन्द्रियाणीति । न च तेष्वनेकेषु भोगायोगः, वरगोष्ठीवन्मियो गुणप्राधान्याक्रमेण तथोगात् । न च नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । एकदेहाश्रितत्वेनोपपत्तिरिति भावः । स्वमे नेत्राभावोऽपि केवले मनसि ज्ञानदृष्टेः, अर्हधियश्च तस्मिन्नवैकल्यात्, इन्द्रियानुविज्ञानस्य च रूपादियिषां तदर्थमेतत्तत्पदार्थत्वात्तदुपपत्तिः, एकदेहस्यैव प्रत्यभिज्ञानात्मिकाप्रासदस्यानामो तत्प्रसक्तज्ञानम एवामेति मतान्तरमाह—मन इति । लोकायतमतमेतानुक्त्या योगाचारमतमाह—विज्ञानेति । आश्रयं व्यावर्तेति तु मात्रपदम् । सिद्धान्तादिशेषार्थं क्षणिकमिति । देहादेर्गैवलाढ्यतुल्यत्वात्, मनसोऽनन्तरबुद्धजनतिरेकात्, आश्रयान्तरस्यादृष्टत्वात्, क्षणिकशान्तेष्वपि सादृश्यात्मलभिज्ञानात्, कथमपेक्षयोः संतानाश्रयत्वात्, युक्तं योगाचारमतमित्यर्थः । माध्यमिकमतमाह—शून्यमिति । स्वापे धियोऽप्यभावात्, अकस्मादुत्तरहमित्युदयात्, असदालम्बनाऽऽर्हधीरित्यर्थः । तार्किकादिसमताह—अस्तीति । शून्यातिरिक्तमित्यादि, अहमसीत्यनुभवात्, तदालम्बनस्यात्मत्वात् तस्य प्रत्यभिज्ञायास्याविरहात्, तस्याश्चाश्रान्तितया सादृश्यान्तधीनत्वात्, अविकारस्य क्रियाफलत्वायोगात्, क्रियावैशात्मत्वात्तत्त्वस्यैवमात्मत्वाच्च संसारस्यात्मनो युक्तैवरूपतेत्यर्थः । सांख्यमतमाह—भोकेति । करोमि, जानामीति धियोऽहंकारानुगमात्, केवलमायोगात्, भोगस्य त्विवदसानत्वात्, तद्व्यात्मनो युक्ता यथोक्तरूपतेत्यर्थः । त्वमर्थं विवादद्वारा तदर्थं तं सूचयित्वा साक्षादेव तत्र विवादमाह—अस्तीति । देहाद्यतिरिक्ताद्वोक्तृत्वातिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तत्वं, तत्समर्थनार्थं सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणम् । स्वपक्षमाह—आत्मेति । स ईश्वरः भोक्तृः स्वरूपः । बुद्धयर्थान्वयेन स्वतोऽनवच्छिन्नतत्त्वसोक्तत्वाच्चैतन्ये भेदायोगात्, ऐक्यदृष्टेश्वरस्य तादृश्यादिति भावः । विप्रतिपत्तीरूपसंहरति—एवमिति । मानयुक्ती विना विवादमात्रात् पूर्वपक्षतेत्याशङ्क्याह—युक्तीति ।

विचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिद्वन्द्वेतानर्थं चेयात् । तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यास-
मुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितकौपकरणानिःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः—

भाष्यरत्नप्रभा

सिद्धान्तिनः, जीवो ब्रह्मैव, आत्मत्वात्, ब्रह्मवत् इत्यादि युक्तैः, 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतेश्चावधितायाः सत्त्वात् । अन्ये तु देहादिरात्मा, अहंप्रत्ययोचरत्वात्, व्यतिरेकेण वृत्तादिवदित्यादियुक्त्याभासं, 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः इन्द्रिय-
संवादे 'चक्षुरादयस्ते ह वाचमनु' 'मन उवाच' 'योऽयं विज्ञानमयः' 'असदेवेदमग्र आसीत्' 'कर्ता बोद्धा' 'अन-
श्नन्नन्यः' 'आत्मानमन्तरो यमयति' इति वाक्याभासं चाश्रिता इति विभागः । देहादिरनात्मा, भौतिकत्वात्, इदृश-
त्वात् इत्यादित्याद्यैः, 'आनन्दमयोऽस्यासात्' इत्यादिसुवैश्वाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते
श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह—तत्राविचार्येति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव
मुक्तिरिति वस्तुगतिः । मतान्तराश्रयेण तदभावाभ्युपगमादिः । किंचात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्पापेन संसारान्तरकूपे
पतेन, 'अर्थं तमः प्रविशामि' 'ये के चात्महो जनाः' इति श्रुतेः, 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते' इति
तेन न कृतं पापं चैरिणापवादहारिणः ॥ इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलया वेदान्तविचारः
कतैश्च इति सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । बन्धस्याप्यस्तत्वेन विषयादिसंज्ञावदगतार्थत्वात्, अधिकारिणाभावा-
पातप्रसिद्धा विषयादिसंभवाच्च वेदान्तविषया मीमांसापूजिता विचारणा, वेदान्ताविरोधिना ये तर्कास्तन्नान्तरस्थास्तान्-
न्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसाधारभ्यत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भः कथं सूत्रार्थ इत्यत
आह—ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं लक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां प्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्थो
व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम् । नन्विदं सूत्रं शास्त्राद्वाहिः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अस्त-
भूत्वा वा । आद्ये तस्य हेयता, शास्त्रासंबन्धात् । द्वितीये तत्सारम्भकं वाच्यम् । न च स्वयमेवसारम्भकं, स्वसात्
स्वोत्पत्तेरित्यात्माश्रयात् । न चारम्भकान्तरं पश्याम इति । उच्यते—श्रवणविधिना आरब्धमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्गतमेव
शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति । यथाध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदसाध्ययने प्रयुज्ये तद्वदित्यनवयम् ॥ १ ॥ प्रथमसू-
त्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारम्भमाणः पूर्वोत्तराधिकरणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—ब्रह्मेति । मुमुक्षुणा ब्रह्म-
ज्ञानाय वेदान्तविचारः कतैश्च इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणादिविचारणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्र-
माणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचारणां विशेषब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्, तत्स्वरूपज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं, तत्र
संभवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमवतारयति—किंलक्षणमिति । किमाक्षेपे । नास्त्येव लक्षणमित्यर्थः ।
आक्षेपेणान्योत्थानादाक्षेपसंगतिः । लक्षणद्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्मलक्षणानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तैः श्रुतिशास्त्रा-

भामती

तिपत्तयः, तन्निमित्तश्च संशयः तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत आह—तत्राविचार्येति । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेय-
साधिकारो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । अपि च अतत्त्वज्ञानात्तात्त्विके सत्यनर्थप्रतीतिरित्यर्थः । सूत्रात्तत्त्वयुगपदंहरति—
तस्मादिति । वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अवचरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षदिप्र-
माणपरिरोधोनादिवृत्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मादर्थं परमनिःश्रेयसाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसारब्धयेति

न्यायनिर्णयः

अन्यपक्षवादिनो युक्तिवाक्यश्रया अन्ये तदामाश्रया इत्युत्तराधिकरणेषु व्यक्तीमविष्यति । तथापि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स तमाश्रित्य
क्षार्य साधयिष्यति किं विचारेणेति तत्राह—तत्रेति । विवादः सप्तमर्थः । मिथो विरुद्धधीषु कस्याश्चित्त्वर्षीत्वात्, तस्या विचारसा-
ध्यत्वात्तद्वीर्यसत्त्वधीषैर्युगौत्रं पुमर्थयातिरर्थः । किंचाविचारे तत्त्वज्ञानात्, नास्तिकत्वे 'ये के चात्महो जनाः' इति श्रुतेः, श्रुत्य-
वैरिमुहोऽनर्थं गच्छेदित्याह—अनर्थं चेयादिति । स्वतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति । विषयादिसत्त्वं तदर्थः । ब्रह्मविचारोपन्यास-
समुखेन विशिष्टा मीमांसा स्तूयत इति संबन्धः । विशिष्टज्ञानेच्छोक्तिव्याजेन विचारारम्भपरं सूत्रम् । न हीच्छा ज्ञानं वा साक्षात्कर्त-
व्यम् । तथा चैतन्मग्नज्ञानोपायविचारकार्यतां सूत्रमित्यर्थः । किमुपकरणा सेति तत्राह—तदविरोधीति । तेषां वेदान्तानामविरोधि-
नस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रमाणयशुद्धशुभपयोगिनो यस्या उपकरणं सा तथा । मीमांसायास्तर्कवेऽपि तर्कान्तराणामुपकरणवेति
भावः । किंप्रयोजना सेत्यत आह—निःश्रेयसेति । ब्रह्मज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तदारम्भणो जन्मादि-
सूत्रस्य पातनिकामाह—ब्रह्मेति । जिज्ञासापदस्यावयवार्थलगेनान्तर्णीतविचारार्थत्वमुपेत्य ब्रह्मवातुकीमेनेदं शास्त्रं शतव्यमित्युक्ति-
मर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्यार्थोत्पमाणादिविचारणां प्रतिज्ञातव्येऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचारणां विशेषणत्वपक्ष-
त्वादौ ब्रह्मस्वरूपं वाच्यमित्याह—किंलक्षणमिति । श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रौतलक्षणद्वयावेदकं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति—अत
इति । 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यं ब्रह्म न लक्षयति, लक्षयति वैलेक्योभयवहेतुत्वासंभवसंभवाभ्यां संदेहे, श्रुतेरनुमानाद्युपपन्नदे-

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति नहि विद्यते । जन्मादेत्यनिष्टत्वात्तत्वादेशाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्याल्लक्षणं सगुणजङ्गमत् । लौकिकानीनं सत्त्वादीन्मखण्डं लक्षयति हि ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मन-

भाष्यतत्प्रभा

ध्यायपादसंगतयः । तथा हि—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिवाक्यं विषयः । तर्हि ब्रह्मणो लक्षणं न वैति संवेदः । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपास्तिष्ठा मुक्त्यसिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षेपसंगतौ पूर्वाधि-
करणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथङ्गनं वक्तव्यम् । तदुक्तम्—‘आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न
वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते’ इति । तथापि स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । यत्र पूर्वोधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षः तत्रापवा-
दिकी संगतिः प्राप्तिस्तदर्थो चिन्ता । तत्र नेति प्राप्तं, जन्मादेर्जगद्गर्भत्वेन ब्रह्मलक्षणवायोगात् । न च जगदुपादानत्वे
सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यं, कर्तृरुपादानत्वे दधान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः
किमनुमानेनेति वाच्यं, अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः । न च जगत्कर्तृरनुपादानत्वं
वा प्रत्येकं लक्षणमस्तिवति वाच्यं, कर्तृमात्रस्योपादानाद्ब्रह्मस्य ब्रह्मत्वायोगात्, वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यूह-
मात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितत्वातीन्द्रियार्थं स्वातन्त्र्यायोगात्, अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदधान्तेन
संभावयितुं शक्यत्वात्, तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति—जन्माद्यस्य यत इति । अत्र अद्यपि जगज्जन्मस्थितिलय-
कारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्यत्रे ‘प्रकृतिश्च’—इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किंतु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरू-
पत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कुलोभयकारणत्वं लक्षणमित्युच्यते इति न पौनरुक्त्यम् । ननु जिज्ञासनिर्णयब्रह्मणः कारणत्वं
कथं लक्षणमिति चेत्, उच्यते—यथा रजतं शुक्लेल्लक्षणं यद्रजतं सा शुक्तिरिति, तथा यजगत्कारणं तद्रहस्येति कथितं
कारणत्वं तदर्थं सदैव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवधम् ॥ सूत्रं व्याचष्टे—जन्मेत्यादिना । बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे बाक्या-
र्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणमिति । यथा चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्रा गावः तद्वदत्रापि जन्मादीनि ननुसकैकवचनद्योतितस्य
समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्म विशेषणं, तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ
स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यजन्मकारणं तद्रहस्येति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्ब्रह्मत्वेन ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य
ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गेनिरूपितानि त्रीणि कारणत्वाणि मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समा-

भासती

सिद्धम् ॥ १ ॥ तदेवं प्रथमेन सूत्रेण भीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्मभीमांसारमभवे—जन्माद्यस्य यतः । एतस्य सूत्रस्य
पातनिकासाह भाष्यकारः—ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म । यत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य
अज्ञानस्य प्रतिज्ञया तदज्ञान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्तदेवाक्षिप्य प्रथमं समन्व्यते । तत्र यथा-
वदनुभूयते तत्सर्वं परिसृतं अविशुद्धमबुद्धं विचिन्तितं, न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं
शक्यं लक्षयितुम्, नहि जातु कश्चिच्छ्रुतकलेन नित्यं लक्षयति । न च तदभेदेन नित्यत्वादिना तद्वक्ष्यते, तस्यानुपलब्धधरत्वात् ।
प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति नात्यन्ताप्रसिद्धम् । एवं चैव शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावगम्या-
र्थत्वात् । तस्माद्विज्ञानभावात्, न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं भगवान्सूत्रकारः परिहरति—‘जन्मा-
द्यस्य यतः’ इति । मा भूदनुभूयमानं जगत्तदर्थं तथा तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं, तैदुत्यत्वा तु भविष्यति । देशान्तरप्रा-
प्तिरिव सवितुर्न्यज्या इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान्निमज्जते—जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति । लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीनि

न्यायनिर्णयः

कस्योभयहेतुत्वे दधान्ताभावेनाशक्यानुमानत्वात्, एकतरहेतुत्वस्य लक्षणत्वे वस्तुपरिच्छेदात्, लक्ष्यस्याब्रह्मत्वाच्च लक्ष्यतीति प्राप्ते, पुन-
रपिप्रभवत्वेनानुमानस्य संभावितदोषस्य अपौरुषेयत्वेनापास्तदोषागमनानुग्राहकतर्कत्वात्, अतीन्द्रियेऽर्थं स्वतोऽप्राप्त्यायात्, आगमिको-
भयहेतुत्वे सुखादिदधान्तेन संभावनामात्रहेतुत्वात्, वस्तुतोऽपरिच्छेदाद्वक्ष्यस्य ब्रह्मत्वात्सिद्धेर्जगत्प्रतिपत्तिरुपादानं सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति लक्ष-
यतीति सिद्धान्तमाह—जन्मादीनि । पूर्वोधिकरणेनासोत्थोपायोत्पापकत्वं संगतिरुक्ता । अथीतिविशुद्धापादितोपनिषदात्म्यस्य स्पष्टब्रह्म-
लक्षणं लक्षणद्वयवति ब्रह्मणि समन्वयोक्तः श्रुतिश्रद्धाभ्यायपादसंगतयः । पूर्वोधिकरणस्य ब्रह्मलक्षणपरीक्षणार्थफलमेव पूर्वोत्तरपक्षयो-
रत्र फलम् । पदच्छेदः, पदार्थोक्तिः, पदविग्रह इति त्रयं व्याख्याज्ञं दर्शयति—जन्मेति । जन्मस्थितिभङ्गं पश्योच्यते । तद्गुणसंविज्ञान
इत्यत्र, तदा बहुव्रीह्यर्थो गृह्यते तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यत्र समासे स तथा । सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदर्थैकदेशस्तथा । तेन
विशेष्यैकदेशं विशेषणं कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह—जन्मस्थितीति । जन्मादिरस्य सत्त्वादेरित्यतद्गुणसंविज्ञाने स्थितिभङ्गमात्रं

श्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तेत्ति० ३१) इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् । अस्याति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसंबन्धार्था । यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्य-

भाष्यरत्नप्रभा

हारो द्योतित इति ध्येयम् । नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं, संसारस्यानादित्वादित्यत आह—जन्मनश्चेति । मूलश्रुत्या वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमा-
शङ्क्योपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह—अस्येतीति । विद्यदादिजगतो नित्यत्वात् न जन्मादिसंबन्ध इत्यत आह—
षष्ठीति । विद्यदादिमहाभूतानां जन्मादिसंबन्धो वक्ष्यत इति भावः । ननु जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मसंबन्धभावान्न लक्षणत्व-
मित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह—यत इतीति । यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तं आनन्दरूपं वस्तुष्यते,
'आनन्दमाद्येव' इति निर्णीतत्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मनस्यम् । पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्य ब्रह्मप-
दानुपपन्ने तच्छब्दाध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह—अस्येत्यादिना । कारणस्य सर्वज्ञत्वात्संभावनार्थानि जगतो
विशेषणानि । यथा कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुधोदरकारस्वरूपं बुद्ध्वावालिख्य तदात्मना कुम्भं
व्याकरोति—बहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि स्वेप्सितनामरूपात्मना व्याकरोतीत्यनुमीयत इति मत्वाह—नाम-
रूपाभ्यामिति । इत्थंभावे तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्मं, कार्यत्वात्, कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्य-
गर्भादिजीवजन्मत्वं निरस्यति—अनेकेति । आद्यवैश्वानरेष्ट्यादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्तृभेदाद्युपगुक्तिः । 'यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वम्' सर्वं पत आत्मनो व्युत्सरन्ति' इति श्रुत्या स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्मध्यपा-
तित्वान्न जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं संभावयति—प्रतिनियतेति । प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि

भामती

नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय संहारमाह—जन्मस्थितिभङ्गमिति । जन्मनश्च इत्यादिः कारणनिर्देशः इत्यन्तः
संदर्भो निगदव्याख्यातः । स्यादेतत् । प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायहच्छास्त्रभावाभिवेषपृष्ठवर्णमेषु सत्तु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्त्व-
भावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह—अस्य जगत इति । अत्र नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य इति
चेतनभावकर्तृकत्वं संभावनाया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च व्यपेक्षति । यत्खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते
तथैतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपाभ्यां व्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चेतनो हि बुद्ध्वावालिख्य
नामरूपे घट इति नाम्ना, रूपेण च कम्पुग्रीवादिना वाष्पं घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निर्वैयर्थ्याप्यन्तःसंकरात्मना
सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति । यथाहुः—'बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्' इति । तथा चाचेतनो बुद्ध्वावलिखितं करो-
तीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्ध्वावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृत-
मुक्तस्त्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह—अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्यिति । केचित्तर्कतरो भवन्ति, यथा सूतस्त्रिगदयः, न भोक्तारः ।

न्यायनिर्णय

जन्मादिशब्दाश्च स्यात् । तत्तद्योभयकारणत्वलाभापोलक्षणत्वं सिद्ध्येत् । न च स्थितिलयमात्रहेतुत्वं तथा, जन्महेतोरन्यत्वे लक्ष्यस्य
परिच्छेदादब्रह्मत्वात् । अतो जन्मनोऽपि विशेषान्तर्भावब्रह्मज्ञातस्य संहतिप्रणयनस्य हेतुर्ब्रह्मेतुल्यपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । तादृर्धर्मज्ञातं
गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ संसारे कथमादित्वं जन्मनो गृह्यते तत्राह—जन्मनश्चेति । एतत्सूत्रलक्षिततद्वतो जन्मादाद्युच्यते
तदपेक्षं घटोऽपि तस्यादित्वमित्यर्थः । श्रुत्यापि कथमुक्तमित्याशङ्क्याह—वस्त्विति । वस्तुनो वृत्तं जनिता, स्थिता, लीयत इति स्वभावः,
जन्मना लब्धतामकस्य स्थित्यादियोगात् । अतो यानादेः संसारस्यादिजन्म किंतु प्रतिवस्तु तस्यादित्वमिति, तदपेक्षं श्रुतिपुत्रयोस्तदादि-
त्वमित्यर्थः । द्यौर्निर्देशं विशदयति—श्रुतीति । अनुबुद्धौ जन्मादित्वस्येति शेषः । तत्र हेतुर्बत इति । वस्तुवृत्तं विभजते—वस्त्विति ।
जन्मादित्वस्यानुगुणं वस्तुवृत्तमिति विवक्षित्वा हेतुमाह—जन्मनेति । इदमः संमिहितवाचित्वात्प्रत्यक्षमात्रपरमांशित्वमाशङ्क्य प्रतिमिमात्रं
संमिथिति गृहीत्वा प्रतिपदिकार्थमाह—अस्येति । सर्वस्य जगतो न जन्मास्त, विजयादेर्नादित्वात्, हलाशङ्क्य विद्यदधिकारणत्वादेन
विभक्त्यर्थमाह—षष्ठीति । जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मासंबन्धात् लक्षणतेत्याशङ्क्याह—यत इति । न जगज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु
तत्कारणत्वं तच्चाज्ञाते ब्रह्मणि संभावितमित्यर्थः । सूत्रपदान्द्वयं व्याख्याय पूर्वपञ्चद्वयपदानुपपन्ने तच्छब्दाध्याहारेण च वाक्यार्थमाह—
अस्येत्यादिना । प्रधानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महेतुत्वं संभावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुतिसिद्धं दैराग्येन विनिर्नाटि—नामेति । गृहीत्येवंभावे ।
घटादौ स्वनामरूपगर्भकत्वपूर्वकत्वात्क्रियादृष्टेः जगतोऽपि तथात्वात्मानानादचेतनाभावकर्तृकत्वमनुस्यूतम् । विमतं चेतनभावकर्तृकं, नाम-
रूपात्मकत्वात्, घटादिवदित्यर्थः । तर्हि चेतना भावाच्च जीवमेवा नामरूपे बुद्ध्वावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति किं ब्रह्मणेत्याशङ्क्याह—
अनेकेति । न चान्यतरसाधिकत्वादभयग्रहणानर्थक्यं, ऋषिगादीनां कर्तृत्वेऽयमोक्तत्वात्, पित्रादीनां च आश्रयादौ भोक्तृत्वेऽयमकर्तृ-
त्वात् । तथाच जीवानामपि सद्योक्तदिनिवेशाजगत्कर्तृत्वयोर्मग्न्येत्यर्थः । सेवादिकलब्धबहिर्गतफलत्वात्, कर्मफलस्यैवप्रदातृत्वानुमा-

रचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वेशकेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः ।

अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानासिद्ध्यग्रहणम् । यास्कपरि-

भाष्यरचयता

देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्थैल्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुदृष्टं देशः । देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणमरणादिनिमित्तं च प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफले ग्रामादेर्देशादिद्वयस्था ज्ञेया । तथा च यथा सेवाफलं देशाद्यभिज्ञादात्कं तथा कर्मफलं, फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं संभावयति—मनसापीति । नन्वन्येऽपि वृद्धिपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते तन्नाह—अन्येषामिति । वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशोऽन्तर्भाव इति भावः । ननु 'देहो जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, विनश्यति' इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह—यास्केति । यास्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषु द्रव्यमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चकार । तन्मूलीकृत्य जन्मादिषु द्रव्यकारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्षणं न संगृहीतं किंतु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति

भावती

केचित्तु भोक्तारः, यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः । तस्मादभ्यग्रहणम् । देशकालनिमित्तक्रियाफलानि इतीतरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जगत्तत्त्वः । केचित्बलु प्रतिनियतदेशोपादाः, यथा कृष्णसुगन्धयः । केचित्प्रतिनियतकालोपादाः, यथा कोकिलालापदयो वसन्ते । केचित्प्रतिनियतनिमित्तानि, यथा नवाम्बुदध्वा-नादिनिमित्ता बलकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः, यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम् । एवं प्रतिनियतफलाः यथा केचित्सुखिनः, केचिदुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव कदाचिदुःखिनः । सर्वमेतदाकस्मिकापरनाशि यादृच्छिकले वा स्वाभाविकले वा सर्वज्ञासर्वशक्तिकर्तृकले च न घटते । परिमितज्ञानशक्तिमिदं ब्रह्मलोकपालादिभिर्ज्ञातं कर्तुं चाशक्यत्वात् । तदिदमुक्तम्—मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति । एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमज्ञ पुनः कर्तुमिच्छति । सूत्रवाक्यं पूरयति—तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । स्यादेतत् । कस्मात् पुनर्जन्म-स्थितिर्ब्रह्मात्मसिद्धादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापक्षया अपीत्यत आह—अन्येषामपि भावविकाराणां—वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति । वृद्धिस्तावदवयवोपचयः । तेनाप्यावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान्त्यो जायत इति जनैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षणाऽवस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्त्योत्पत्तिः, एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणः परिणाम उत्पत्तिः । एवमवस्थपरिणामो नवपुरा-णत्वादिरुत्पत्तिः । अपक्षयस्त्ववयववहासो नास्ति एव । तस्माज्जन्मादिषु यथासम्भन्तर्भावाद्वाङ्मयः पृथक्नेत्रा इत्यर्थः । अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति । तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम् । तथा सति हि तत्प्रतिपादकं 'यतो वा इमानि भूतानि' इति वेदवाक्ये बुद्धिसिद्धौ जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति । अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह—यास्कपरिपठितानां

न्यायनिर्णयः

नात्, तदात्मकं जगदीश्वरकर्तृकमिहाह—प्रतिनियतेति । प्रतिनियतानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्तत्त्वस्येति विग्रहः । प्रतिनियतो देशः, स्वर्गफलस्य मेरुदृष्टम् । ग्रामादेर्भूमण्डलम् । कालोऽपि स्वर्गस्य प्रतिनियतो देहपातादूर्ध्वं, पुनःफलस्य बाह्यादूर्ध्वम् । निमित्तमपि प्रतिनियतसुत्तरायणमरणादि स्वर्गादेः । ग्रामादेस्तु राजपसादादि । न चेदमीदृशं जगदसर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः । विभिन्नकार्यत्वाच्च जगतो विशिष्टद्विभक्त्युत्कर्तृत्वं प्रासादादिवदनुमेयमित्याह—मनसेति । एतेन कर्तुः सर्वशक्तित्वं संभावयति । कल्पितकारणत्वेन सजातीयप्रधानादेर्विजातीयाच्च कार्याद्रहस्यवच्छेदकतया जगदेतुल्ये तत्स्वलक्षणे स्थिते ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं विवक्षित-विज्ञानं—सर्वज्ञादिति । अद्वितीयत्वं, सत्यविद्यामत्त्वं, स्वतन्त्रतया निरतिशयसुखत्वं, विशेषाभावां विवक्षितम् । नन्वन्येऽपि परिणामादयो विकारा जन्मादीत्यादिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तन्नाह—अन्येषामिति । अजातस्यास्तित्त्यानष्टस्य च परिणामाद्यवगोचरात्, तेषां तदधीनत्वात्तद्ग्रहणेनैव ग्रहात्, जन्मस्थितिनाशानामेवात्रोपादानमित्यर्थः । ननु निरुक्तकास्य 'जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, विनश्यति' इति सूत्रं मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन घण्टामपि विकाराणां ग्रहणे नान्तर्भावोक्तिश्चास्तत्राह—यास्केति । जन्मादिषु स्वस्य नैरुक्तोक्तिसमूलवधानेन तदुक्तविकाराग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षत्वात्, आगमस्य तन्मूल्ये सूत्रस्यैव तत्सिद्धौ नैरुक्तोक्तिसमूलवधानेनैव तदुक्तव्यं तत्त्वत्वं तच्च महाभूतसर्गादूर्ध्वं संभावितं भौतिकविकाराणोच्चरं, ततो यथाकथमध्याधीननैरुक्तोक्ति-मूल्ये स्वस्य जन्मादिषु जगतो यतः तद्ब्रह्मेत्युक्तं भूतपञ्चकस्य भौतिकविकाराहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति लक्ष्यते । न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्यन्, इतत्सूत्रमूलनैरुक्तव्यस्य तदगोचरत्वात् । तस्मान्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमित्याशङ्का निरसितुं ब्रह्मणः

पठितानां तु 'जायतेऽस्ति' इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत, तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्तत्वा-न्यतः प्रधानादचेतनाद्युभयोऽभावात्संसारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् । न च स्वभा-

भाष्यरत्नप्रभा

शङ्का स्यात् सा मा भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः । यदि निरुक्तस्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूत-जन्मादिकर्मस्थानि सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मूलमस्तु, किमन्तर्गडुना निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात्, अतस्तद्विरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न संभवति, कारणान्तरासंभवादिति युक्तिः सूत्रिता । सा तर्कपादे विस्तरेण वक्ष्यते । अतुना संक्षेपेण तां दूरीयति—न यथोक्ते-त्यादिना । नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनां च चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानावसरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः । परमाणुतामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगात्, जीवान्यस्य ज्ञानशून्यत्ववियमेनानुमानात् सर्वेश्वरा-सिद्धौ तेषां प्रेरकाभावात्, जगदारम्भकत्वासंभव इति भावः । स्वभावादेव विभिन्नं जगदिति लोकायतस्तं प्रत्याह—न चेति । जगत उत्पत्त्यादि संभावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभावं उत कारणनपेक्ष-

भामती

तिविति । नन्वेवमुत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्मन्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह—योत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणमिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूच्येत । तदिदमुक्तम्—तत्रैवेति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह—न यथोक्तेति । तदनेनैव प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्तौ । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः—'संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्यते हेतुना । न तस्य हेतुभिन्नान-

न्यायनिर्णयः

सकाशादुत्पत्तिर्वा जगतः श्रुता, यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयौ श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन गृह्यन्ते, तेन तद्विषये 'यतो वा' इत्यादि-वाक्ये बुद्धिर्ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं भवतीत्यर्थः । न चैवमपि जन्मेव सूच्यतां तन्मन्तरीयकतया स्थितिभङ्गं सेत्स्यतीति युक्तं, जन्ममात्रस्य निमित्तादि संभवात्, त्रिभिरस्योपादानतत्त्वात्सूचनादन्वयं स्थितिलयाधोभात् । न च लयावात्सादेवोपादानयोर्जन्मस्थितिव-चनानर्थक्यं, प्रकृतिविकारादेवेनाद्वैतसिद्धये त्रयणामादेयत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुत्पत्तिसिद्धयोरुभयोऽपिघातात्, कुम्भो-द्भवे कुम्भकारवत्, राजसेजि राजन्येच्छयाशङ्क्येत तन्मा शङ्कीति त्रयाणां ग्रहणमिति भावः । युक्तिं विना लक्षणस्यातिव्याप्त्यसमाधेर-र्थादनेन सापि सूत्रेति तादुपन्यस्यति—नेत्यादिना । नामरूपाभ्यामिमाद्विनाक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्येत्याह—यथोक्तेति । सर्वत्र सर्वशक्तिसम्बन्धितमित्युक्तं सारयति—यथोक्तविशेषणमिति । उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्तवान्यसादुत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यमिति संबन्धः । ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकाः, तदन्वितसंभावत्वात् । ये यदन्वितसंभावतां तत्प्रकृतिकाः यथा मृदन्वितसंभावाः शरावादयो मृत्प्रकृतिका इत्यनुमानात्, प्रथानाजगज्जन्मादि स्यादित्याशङ्क्याह—न प्रधानादिति । तत्रचेतनं जगदनभिज्ञं न तस्योत्पत्त्यादि कर्तुमीष्टे । अन्तर्बहिर्भावेन सुखादीनां पटादीनां बाध्यक्षेण भेदप्रज्ञात् एकाक्षेणाने चैकस्यैव शक्तुः सुखाद्या-त्मत्वेन युगपत्तद्ब्रह्मापातद्विस्मिद्वेन प्रधानकारणता रचनानुपपत्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यतीति भावः । सर्वं कार्यद्रव्यं, स्वपरिभाषादुत्तरप-रिमाणसंश्लेषितस्त्विदमानजातीयानिदकद्रव्यारब्धं, कार्यद्रव्यत्वात्, घटवदित्यनुमानात्, अनुभूयो जगज्जन्मादि संभावितमित्याशङ्क्याह—नाणुभ्य इति । दीर्घविस्तीर्णदुर्बलरम्भरज्जुद्रव्यस्य हस्यस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानैकान्यात्, वैशेषिकाधिकारणे चाणुकारणतानिराकरणात्, न तेष्यो जगज्जन्मादीत्यर्थः । शून्यवादिनस्तु सर्वं कार्यं, अभावपूर्वकं, योग्यत्वे सत्यदृष्टपूर्वावस्थत्वात्, परकीयात्मनवदिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगद्हेतुतामाहुस्तान्प्रत्याह—नाभावादिति । घटस्य पूर्वावस्था मृदव्यक्षेति हेत्वसिद्धेन शून्यस्य जगद्हेतुतैत्यर्थः । कैश्चित्तु हिरण्यगर्भं संसारिणमेव आगमाजगद्हेतुमाचक्षते ताम्बल्युक्तम्—न संसारिणो वेति । आगमस्य वेदविरुद्धत्वे प्रामाण्यायोगान्नासौ जगद्हेतुरित्यर्थः । स्वभावादाद् व्युदस्यति—न चेति । उत्पत्त्यादि जगतः संभावयितुं न शक्यमिति संबन्धः । स्वभावादुत्पद्यत इति स्वयमेव स्वस्य निमित्तमिति वा निमित्तानपेक्षमिति वा विवक्षितम् । नाहः, स्वाश्रयत्वात् । न द्वितीयः, भावाभावयोरनिमित्तत्वे यौगपद्यापातात् । स्वतःसिद्धसामर्थ्यानां चाधीनां अन्योन्योपकारोपकारकत्वसाध्यव्यवसायित्वैः । उक्तलक्षणव्यतिरेक्यनुमानादेवोक्त-

१ घटवत्तदशङ्कां निराकरोति—कारणादिति । २ अनेद् बोध्यम्—उत्पत्तिमात्रस्य निमित्तकारणसाधारणत्वेऽपि लयावारलोचन्या उपादानत्वं सिध्येत । गतिं दृष्ट्वाणुत्तु घटवदयो लीयन्ते । तस्यादितरैक्यमिति चेन्न । नखोपादानमत्वसूचनायैव तदुक्तमपि तु प्रकृतिविकारादेवोपादानाद्वैतसिद्धयेऽपि तेन त्रया उपा-दानं भवतु, अधिष्ठाता तन्मः स्यात्, कुम्भकार इव कुम्भस्योत्पत्तिविति शङ्कानिरासो बोध्यः । ३ न लक्षणवादेव ब्रह्मसिद्धौ शास्त्रयोगित्वसम्बन्धायधिकर-णयोर्वैयर्थ्यामित्याशङ्कां परिहरति—तदनेनेति । लक्षणं हि सिद्धस्य वस्तुनो मेदमवगममिति ईदृशं तदिति । ४ उक्तदैकतत्त्वोक्तिकाः संशयः संभावितः । कार्येण हि कारणं किञ्चिदस्तीति मितम् । तत्त्वेकमनेकं वेति संदिग्धं । तस्य वैदृश्यं सिध्यति तदा तत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च भवति । अर्थं च संदेहः कल्पमालावयवस्व-रूपेण उक्तदैकतत्त्वोक्तिकानां नीतः संभावनेत्युक्तं प्रासादादीनामनेककर्तृकत्वस्य इष्टत्वात् तत्र निर्णयो भवति अतो निर्णयार्थत्वावश्यकमपिमाधिकरणमिति भावः ।

वतः विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्ति-
त्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न । वेदान्तवा-
क्यकुसुमग्रन्थनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थवि-

भाष्यत्रयप्रमाण

त्वम् । नाद्यः, आत्माश्रयात् । न द्वितीय इत्याह—विशिष्टेति । विशिष्टाद्यन्तयाधारणानि देशकालनिमित्तानि । तेषां
कार्यार्थिभिरुपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः । अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भुविशेषे, वर्षादिकाले
व्रीजादिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकमीश्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न संभव-
तीति भाष्येण कर्तारं विना कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन यत्कार्यं तत्सकलकृमिति व्याप्तिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्ति-
ज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साधयत् सर्वज्ञेश्वरं साधयति, किं श्रुतेति तार्किकाणां श्रान्तिमुपपन्नस्यति—एतदेवेति । एत-
देवानुमानमेव साधनं, न श्रुतिरिति मन्यन्त इति योजना । अथवा एतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिकामात्रत्वेनास्मत्सं-
मतं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः । यद्वा व्याप्तिज्ञानमदकृतमेतदलक्षणमेवानुमानं
स्वतन्त्रं मन्यन्त इत्यर्थः । तत्रायं विभागः—व्याप्तिज्ञानात् जगतः कर्तास्तीत्यस्ति तसिद्धिः । पश्चात् स कर्ता, सर्वज्ञः,
जगत्कारणत्वात्, व्यतिरेकेण कुलादादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिर्लक्षणादिति । अत्र मन्यन्त इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचि-
तम् । तथाहि—अङ्गुरादौ तावज्जीवः कर्ता न भवति, जीवाद्भिन्नस्य घटवदचेतनत्वमित्यमादयः कर्ता नास्त्येवेति व्यति-
रेकनिश्चयात्, यत्कार्यं तत्सकलकृमिति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानुमाने तु बाधः, अशरीरस्य जन्मज्ञानायोगात्,
पृष्ठज्ज्ञानं तन्मनोजन्ममिति व्याप्तिविरोधेन निष्प्रज्ञानासिद्धेर्ज्ञानभावनिश्चयात्, तस्मादतीन्द्रियार्थं श्रुतिरेव शरणम् ।
श्रुत्यर्थसंभावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिकामात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तराभावमभिप्रेक्ष्य भवदीय-
सूक्ततानुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिनिमित्तं वैशेषिकः शङ्कते—नन्विति । अतो मन्यन्ते इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः ।
यदि श्रुतीनां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि 'तनु समन्वयात्' इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूत्रकृत्रं विचारयेत्, तस्मादुत्तर-
सूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वात् जन्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते नानुमानमिति परिहरति—नेति । किं च
मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरसीदृष्टा यदर्थमस्य शास्त्रास्वरम्भः, सा च नानुमानात्, 'तं त्वोपनिषदम्' इति श्रुतेः । अतो नानुमानं
विचार्यमित्याह—वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यध्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः प्रमेयसंभवनिश्चयश्च तेन

आमर्त्त

मुत्पत्तयेव यो हतः ॥ यथा च वन्ध्या जननी' इत्यादिरिति । इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत
एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति संभावनाहेतुतां द्रष्टुमित्युमाह—एतदेवेति । चोदयति—नन्विहापीति । एताव-
तैवाधिकरणार्थं समाप्तिं वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमुपबन्धुद्वावेन परिहरति—न वेदान्तेति । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रन्थनार्थतामेव
दर्शयति—वेदान्तेति । विचारस्याध्यवसानं सवासनाविधाद्वयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगतेर्निवृत्तिरतिर्भावः । तर्हि

न्यायनिर्णयः

मुक्तिरहितब्रह्मणोऽस्तित्वादितिद्धिः, शास्त्रयोनिताधिकरणवैयर्थ्यमिलाशङ्क्याह—एतदेवेति । युक्तिमदुक्तलक्षणमेव स्वतन्त्रमनुमानं
सहिष्णुश्रुतिनिश्चयकमिति यद्वैशेषिकादिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सत्तातीयादिव्यावर्तकं न तु तदीदृश-
मिति तत्स्वरूपनिश्चयकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्यवस्यत्तदेकवादी तदस्यम् । न च तदेव्याप्तिद्वौ तदीयं सर्वज्ञ-
त्वादि श्रुतं शङ्कयम् । सोऽयं जगदेतैः नानावैक्यस्पर्शां संशयो लाघवादुक्तैकैकोटिर्ता नीतो मूलकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि संभावनेत्यु-
च्यते । संभाविते तस्मिन्प्रमाणावकाशात्, उत्तराधिकरणार्थवत्तेति भावः । अथेदं सूत्रमुक्तब्रह्मनिश्चयकं न वा । न चेदप्रामाण्यात्तदुक्त-
लक्षणेऽपि विश्वासो न स्यात् । आद्ये व्यतिरेकिणो लक्षणस्य सूत्रोक्तकार्यलिङ्गकानुमानवन्ननिश्चयकतेति चोदयति—नन्विति । तदेवे-
त्येवकारणगमो वा तदनुगुणश्रुतिर्वा न सृजितेत्युच्यते । प्रस्तुतानुमानं तदर्थः । 'नावदेविन्मनुते' 'नैवा तन्नैव' इत्यादिश्रुतेर्वैदिकं
ब्रह्मेत्युक्तयुक्त्यनुगृहीतलक्षणास्यव्यतिरेक्यात्मकागमोक्तिपरं सृष्टिमिति परिहरति—नेत्यादिना । कार्यानुमानस्य 'यतः' इत्यादिश्रुत्युक्त-
त्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चयकत्वम् । तेन संभावनामात्रमिधानादागमात्मना निश्चयकत्वमिति भावः । उत्तरसूत्रेऽपि तुल्यमागम-
प्राधान्यमिति वक्तुं सूत्राणामित्युक्तम् । सूत्रेण कुसुमग्रन्थनवन्न वाक्यग्रन्थं मुख्यमिलाशङ्क्याह—वेदान्तेति । तेषामगौरवेष्यत्वेन निर्दो-
षाणां स्वत एव स्वाधीनोपायत्वात्, विचारानर्थक्यमित्याशङ्क्य ह—वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च तात्पर्यनिश्चयार्थं संभावनार्थं
च विचाराणां, तस्मात्प्राप्तवसानं तदुपयनिश्चयः, तेन निवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारः, तस्माद्विचारोऽर्थवानित्यर्थः । विचारावधारितशक्तिताप-
र्याभां प्रमापकं शब्दं हित्वा शक्तिमात्रेण प्रमापकं प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि लाघवादादेयमित्याशङ्क्याह—नेति । ब्रह्मणस्तदगोचरत्वादित्यर्थः ।

चारणाध्यवसाननिवृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिवृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते, श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् । तथाहि—‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ (बृह० २।४।५) इति श्रुतिः ‘पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंयते तैवमेवेहाचार्यवानुपगो वेद’ (छान्दो० ६।१।४२) इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव

भाष्यरत्नप्रभा

जाता ब्रह्मावगतिमुक्तये भवतीत्यर्थः । संभवो बाधाभावः । ननु किमनुमानमुपेक्षितमेव नेत्याह—सत्सु त्विति । विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं, कार्यत्वादुर्णनाभ्यारब्धवत्त्वादिदत्तं, विमतं चेतनप्रकृतिकं, कार्यत्वात्, सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थादाढ्यापेक्षितमित्यर्थः । दाढ्यं संशयविपर्ययसनिवृत्तिः । ‘मन्तव्यः’ इति श्रुतार्थसर्केण संभावनीयं इत्यर्थः । यथा कश्चित् गन्धारदेशेभ्यश्चोरैरन्वयारण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धसदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयात् एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपाभन्दारपञ्चाभ्यासिन्नरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्वापरवशेनाचार्येण, नास्ति त्वं संसारी किंतु ‘तत्त्वमसि’ इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत् स्वरूपं जानीयाद्वाच्येति । श्रुतिः स्वस्याः पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह—पण्डित इति । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता, वेदार्थत्वात्, धर्मवत् । किंतु श्रुतिस्मिन्नवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह—नैति । जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणीति व्याख्येयम् । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवाः । आदिपदान्मनननिदिध्यासनयोर्ग्रहः । तत्र हेतुमाह—अनुभवेति । मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात्, प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसंभवात्, तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता । धर्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसंभवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते न मननादयः, अनुपयोगादित्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । शब्दस्यार्थप्रकाशानन्तामर्थ्यं लिङ्गं । पदं शोभेत्परपदाकाङ्क्षं वाक्यम् । अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरणम् । क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं संबन्धः स्थानम् । यथा ऐन्द्राद्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः दशमच्चाश्च ‘इन्द्राप्ती रोचना दिवि’ इत्याद्याः तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्यादौ हनीयम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । यथाध्वयैव संज्ञकानां मन्त्राणामाध्वयैव संज्ञकं क्रमेणि विनियोग इति विवेकः । एवं तावद्ब्रह्म मननाद्यपेक्षां, वेदार्थत्वात्, धर्मवत्, इत्यनुमाने साध्यत्वेन धर्मेस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानुभवत्वं चोपाधिरित्युक्तम् । उपाधित्यतिरेकाद्ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षत्वं चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यं त्वयोच्येत तर्हि कृतिसाध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्फुरिति । विषये बाधकमाह—पुरुषेत्यादिना । पुरुषकृत्यधीना आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मे श्रुत्यादी-

भामती

ब्रह्मणि शब्दादहते न मानान्तरमनुसरणीयम् । तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह—सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्विति । अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् । शब्दाविरोधिच्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तित्वाथोपतिरनुमानं वा । स्यादेतत् । यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मणपि कस्माच्च भवतीत्यत आह—न धर्मजिज्ञासायामिवेति । श्रुत्यादय इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् ।

न्यायनिर्णयः

तर्हि शब्दादेव ब्रह्मसिद्धेर्नानविधिषु किञ्चन च कथमिलाशङ्क्याह—सत्सिद्धिः । विमतमभिन्नोपादानाधिष्ठारुतं, कार्यत्वात्, सुखादिवत् । विमतं चेतनप्रकृतिकं, कार्यत्वात्, तददित्याह—अनुमानमपीति । तेषु सत्सु तदपि प्रमाणं भवन्न निवार्यते इति संबन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्तानां स्वायंबोधित्वसिद्धौ किं तेनेलाशङ्क्याह—तदर्थेति । तेषामर्थो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्य ग्रहणं स्वीकारस्तस्य दाढ्यं तदुपयोगिसंभावनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः । विमतं भिन्नोपादानाधिष्ठारुतं, कार्यद्रव्यत्वात्, घटवदित्यनुमानवाच इति चेन्नेत्याह—वेदान्तेति । जगतश्चेतनोपादानतानिमित्तत्ववादिवेदविरोधाच्च तैऽनुमानम् । मन्मते तदविरोधात्तदर्थं संभावनाहेतुत्वर्थः । जगद्धेतुर्न तर्कगम्यः, वैदिकत्वात्, परिशुद्धवस्तुवदिलाशङ्क्याह—श्रुतेति । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्यैवेष्टतया साध्यविकल्पतेत्यर्थः । कासौ श्रुतिरित्युक्ते श्रवणातिरेकेण मननं युक्त्यनुसंधानं विषयवर्ती अस्तीमाह—श्रोतव्य इति । न केवलं श्रोतस्तर्कोऽन्योपयुज्यते किंतु प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेन लौकिकोऽपीत्यत्र श्रुतिमाह—पण्डित इति । उक्तार्थीसामर्थ्यं पाण्डित्यम् । अनुक्तोऽपि प्रयोजकक्षिप्तयोऽपेक्षाशक्तिकर्मावित्त्वम् । यथा कश्चिद्गन्धारदेशेभ्यः समानीय चौरैरण्ये बद्धचङ्गलंक्षितो देशिकोपदेशतस्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञाता पण्डितः स्वमूर्हापोहक्षमो मेधावी गन्धारानेव प्राप्नोति, एवं ब्रह्मणः सकाशादाच्छिद्य विवेकदृशं निरुध्वाविद्यादिभिः संसाराण्ये निहितो जन्तुर्लक्षणैकगुरुपदेशतः स्वत्वभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—पुरुषेति । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मविदविशेषाद्ब्रह्मणि श्रुत्याधिवापेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्कं सहायीकरोति तत्राह—नेत्यादिना । इष्टान्ते जिज्ञास्यो

श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवसिद्धे प्रमाणं, अनुभवावसानत्वाद्भवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य । कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्पुरुषार्थीनामलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्या वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म, यथाश्वेन गच्छति, पङ्कजमन्या वा, न वा गच्छतीति । तथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'उदिते जुहोत्युदिते जुहोति' इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा

भाष्यरत्नप्रभा

मात्रेव प्रामाण्यमिलन्वयः । धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति—कर्तुमिति । लौकिकवदित्यर्थः । दृष्टान्तं स्फुटयति—यथेति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । तद्वद्वर्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वा अन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह—उदित इति । धर्मस्य साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विध्यादियोग्यतामाह—विधीति । विधिप्रतिषेधाच्च विकल्पादयश्च धर्मे साध्ये यैर्धर्मवन्तः सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । 'यजेत' 'न सुरां पिबेत्' इत्यादयो विधिनिषेधाः । ग्रीहिभिर्गवैर्वा यजेतेति संभावितो विकल्पः प्रहणाप्रहणयोरैच्छिकः । उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः । 'न हिंस्यात्' इत्युत्सर्गः, 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्' इत्यपवादः । तथा 'आहवनीये जुहोति' इत्युत्सर्गः, 'अश्वस्य पदे पदे जुहोति' इत्यपवाद इति विवेकः । एते ब्रह्मणि स्युरित्यत्रेष्टापत्तिं वारयति—न इत्यादिना । भूतवस्तुविषयत्वात् ।

भामती

अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिमेवो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । यथापि धर्मेजिज्ञासायामपि सामर्थ्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षात्वास्ति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवोऽनुभवार्थो न ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—अनुभवावसानत्वात् । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परः पुरुषार्थः, निरुष्टनिखिलबुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्थो जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वाद्यलादित्यत आह—भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य । व्यतिरेकसाक्षोत्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः । नत्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह—कर्तव्ये हीत्यादिना । न कार्य साक्षात्कारविषयतायोगोऽप्यववर्तमानत्वात्, अवर्तमानज्ञानवस्थितत्वादित्याह—पुरुषार्थीनेति । पुरुषार्थीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह—कर्तुमकर्तुमिति । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति—यथाश्वेनेति । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति—तथातिरात्र इति । कर्तुमकर्तुमिदमेवमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्या वा कर्तुमिदमेवमुदाहरणमाह—उदित इति । स्यादित्यत । पुरुषस्यातन्मात्रात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात्पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह—विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः । गृह्णातीति विधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्विधी । एवं नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मणश्च तद्वारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुत इत्यत आह—विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । नो

न्यायनिर्णयः

धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्म ग्राह्यम् । श्रुत्यादय इत्यादिशब्देन लिङ्गवन्विप्रकरणसामानसाख्या गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरनिर्पेक्षः शब्दः क्षतिः । क्षतसाधेयान्तरणेणानामावो लिङ्गम् । अन्योन्याकाङ्क्षासंतिषियोग्यनावृत्तिं पदानि वाक्यम् । वाक्यद्वयसामर्थ्यमात्रसाधीनत्वविषयं प्रकरणम् । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिर्यैर्धैयाक्रमं संबन्धः स्थानम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । गुणोपसंहारे चामुदाहरणानि वक्ष्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञासे ब्रह्मणि प्रमाणान्तरमिति प्रश्नपूर्वकमाह—किं स्थिति । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपदमनुमानादिसंग्रहार्थम् । श्रुत्यादीनामनुमानादीनां च शब्दशक्तितत्पर्ववृत्तिद्वारानुभवमुत्पाद्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं, अनुभवस्य साक्षादेव तदविद्याव्यसंत्वेनेति मत्वेत्तम्—यथासंभवमिति । वेदाधेयत्वाद्ब्रह्मण्यपि नानुभवः संबवतीत्याशङ्क्य तदयोग्यत्वमुपाधिरित्याह—अनुभवेति । न हि शतेऽपि ब्रह्मण्यनुभवं विना नैराकाङ्क्षयमतस्तज्ज्ञानस्यानुभवावसानत्वात्सिद्धिसमाप्त्योत्तरार्थः । साधनन्यासिमात्राङ्गमाह—भूतेति । चकारः शङ्कानिरासी । ननु कर्मवाक्यानामनुभवानपेक्षफलवज्ज्ञानजनकत्वात्, ब्रह्मवाक्यानामपि वेदप्रमाणत्वात्प्रादुर्भावीजनकत्वं, नेत्याह—कर्तव्येति । धर्मस्यानुभवार्थोऽप्यतत्वात्, तदनुष्ठानस्य च शाब्दधीमात्रादेव सिद्धिः, धर्मैवावयानां युक्तमुक्तिजनकत्वम् । ब्रह्मणि त्वनुभवयोग्ये तद्वक्त्यानां नैवमित्यर्थः । धर्मस्यापि ब्रह्मवदनुभवयोग्यत्वं, वेदाधेयत्वात्, इत्याशङ्क्यकार्यत्वमुपाधिरित्याह—पुरुषेति । चकारोऽत्रापि शङ्कानिरासी । कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमित्याशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साध्यत्वमाह—कर्तुमिति । तत्र लौकिकमुदाहरति—यथेति । तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुच्चिनोति—तथेति । कर्तुमकर्तुमिदमेव दृष्टान्तमुक्त्वा कर्तुमन्या वा कर्तुमिदमेव दृष्टान्तमाह—उदित इति । इतोऽपि कर्मणो नानुभवयोग्यतेत्याह—विधीति । 'यजेत' इत्यादयो विषयो 'न हिंस्यात्' इत्यादयो निषेधाश्च कर्मणि सावकाशाः । तेन साध्यत्वदनुभवयोग्यतेत्यर्थः । तत्रैव हेतवन्तरमाह—विकल्पेति । उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितो विकल्पः । प्रहणाप्रहणार्थवैच्छिकः । 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इत्युत्सर्गः । 'अग्नीषोमीयं

विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत् । नहि स्थाणवैकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम् । स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं, वस्तुतन्त्रत्वात् । एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव, भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुत्वे

भाष्यरत्नप्रभा

इत्यन्तेन । इदं वस्तु, एवं, नैवं, घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यपि आत्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा इदयन्ते तत्राह—विकल्पनास्त्विति । अस्तिवादिकोटिसरणं पुरुषबुद्धि-स्तन्मूला मनःस्पन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पा न प्रमारूपा इत्यक्षरार्थः । अयं भावः—धर्मो हि यथा यथा ज्ञायते तथा तथा कर्तुं शक्यते इति यथासाक्षां पुरुषबुद्ध्यपेक्षा विकल्पाः सर्वे प्रमारूपा एव भवन्ति, तस्मान्मेव ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः स्युरिति । तत्राग्रेवमिति वदन्तं प्रत्याह—नेति । यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि साध्यज्ञानवत्पुरुषबुद्धि-मपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धे विकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं किं तर्हि प्रमाणवस्तुज्ञानं, तथा च वस्तुन एकस्वरूपादिकमेव ज्ञानं प्रमा, अथैव विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—नहि स्थाणविति । स्थाणु-रेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं, यत्पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभ-जते—तत्रेति । स्थाणावित्यर्थः । स्थाणावुक्त्यायं घटादिष्वतिदिशति—एवमिति । प्रकृतमाह—तत्रैवं सतीति । सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं, भूतार्थविषयत्वात्, स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः । अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुंस्तत्रा न सिद्धेऽर्थे इति वैलक्षण्यात् न धर्मे साम्यं ब्रह्मण इति मन-नाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं, धर्मविलक्षणत्वात्, घटादिवत् । तथा च जन्मादिसृष्टे जग-त्कारणानुमानं विचार्य, सिद्धार्थं तस्य मानत्वात्, न श्रुतिः, सिद्धार्थं तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते—नन्वेति । प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षो

भासती

हेतौ । यस्माद्ब्रह्मणप्रदणयोऽद्वितादुदितोहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यवत्तया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः । नास्त्यस्पर्शनिषेधतद्वारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यवत्तया न विकल्पः । किंतु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शनिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति—विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोत्पत्त्यरूप उपनीतः, येन पुरुषस्य विधिविषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विषेयाह—न तु वस्त्वैवं नैवमिति । तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः । प्रकारविकल्पं निषेधति—अस्ति नास्तीति । स्यादेतत् । भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह—विकल्पनास्त्विति । पुरुषबुद्धिः—अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः—संशयविपर्ययाः । सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्त्रे । सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणो संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्ययः । अन्यस्मन्नेन वस्तुतः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात् । न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते । समानधर्मधर्मदर्शनमात्राधीनजन्मत्वात् । तस्मादयथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति बान्यथयन्ति वेत्यर्थः । तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किंतु वस्तुतन्त्रम्, अतस्ततो वस्तुविनि-श्चयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह—न वस्तुयाथात्म्येति । एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामा-ण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह—तत्रैवं सतीति । अत्र चोदयति—ननु भूतेति । यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरायतानुवादकं दृष्टम् । यथा नयास्तौरे फलानि सन्तीति । तथा च वेदान्ताः । तस्मात्

न्यायनिर्णयः

पशुमात्रमेत' इत्यपवादः । ते च कमेणि सावकाशाः । तथा चाव्यवस्थितं कर्मानुभवयोग्यमित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादव्यवस्थितत्व-स्योक्तोपाध्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह—न त्विति । प्रकारविकल्पवत्प्रकारविकल्पं निरस्यति—अस्तीति । वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिना-मित्याशङ्क्याह—विकल्पनास्त्विति । सम्यग्ज्ञानाधीनत्वाद्वस्तुनः, तस्य च पुरुषाधीनत्वात्, वस्तुपि तथेत्याशङ्क्याह—न वस्तविति । कथं तर्हि तदुपस्थितित्याशङ्क्याह—किं तर्हीति । पुरुषतन्त्रत्वं निषेद्धुमेवकारः । न मानाधीनत्वं निषिध्यते । विकल्प-नानां मनःस्पन्दितमात्रत्वेनासम्यग्धीतं, सम्यग्धर्मस्य वस्त्वधीनत्वेत्यत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । आद्यो वाशब्दोऽवधारणे । पुरोवर्तिनि स्थाणवैकस्मिन्नेव स्थाणुरेवेत्यदुष्टकरणस्य धीः, इतरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति संशयः । नहि तदुभयमपि सम्यग्ज्ञानं, एकस्योभय-त्वायोगादित्यर्थः । कथं तर्हि विभागरीक्षत्राह—तत्रेति । स्थाणुः सप्तम्यर्थः । उक्तम्यायं संचारयति—एवमिति । दार्ष्टान्तिक-माह—तत्रेति । विकल्पनानां बुद्धिजन्यत्वेनावस्तवसुसाराणिनामसम्यग्धीत्वे, सम्यग्धर्मस्य वस्तुसुसारित्वे पूर्वोक्तम्यायेन स्थिते सतीति यावत् । न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थः । ततो न धीवारा वस्तुनोऽपि तदधीनत्वेति शेषः । ब्रह्मज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वेन सम्यग्धीत्वे हेतुमाह—भूतेति । परमार्थवस्त्ववगाहित्वादित्यर्थः । ब्रह्मणः सिद्धत्वेनासाध्यत्वात् धर्मवैधर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनु-प्रवेशश्चेत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणान्तरप्रवेशे जन्मादिपञ्चमनुमानोपन्यासाधर्मिलेखनतमिति शङ्कते—नन्वेति । सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो

ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणार्थिकैव प्राप्ता । न । इन्द्रियाविषयत्वेन संवन्धग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा संबद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासात् किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्ष्यमिति । 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अथीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्याह—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिस्विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' (तैत्ति० ३।१) तस्य च निर्णयवाक्यम्—'आनन्दाद्भ्येव खविवमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि

भाष्यरत्नप्रभा

प्रष्टव्यः, किं यत्कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत्कार्यं तत्सकारणमिति । नाद्यः, व्याख्यसिद्धेरित्याह—नेति । ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात्, प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगाच्च प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह—स्वभावत इति । 'पराजि खानि व्यतूर्णत् स्वयंभूः' इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह—सति हीति । तन्नास्तीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मजमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वाच्च संभवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह—कार्यमात्रमिति । संबद्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयालाभत्वात् तद्वाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया, अनुमानं तूपादानवादि सामान्यद्वारा सृष्टादिवत् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकत्वाद्विश्रुतात्संभावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति—किं पुनरिति । इह ब्रह्मणि लक्षणाथेन्येन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्मज्ञातुकामस्य द्विती-यसूत्रे लक्षणमुच्यते । तथैव श्रुतावपि मुमुक्षोर्ब्रह्मज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौता-र्थक्रमानुसारिक्तं सूत्रस्य दशैशितुं भोपक्रमं वाक्यं पठति—भृगुरिति । अथीहि स्मारय उपदेशेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं निवक्षितं, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यम् । यदेकं कारणं तद्ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः । किं तर्हि स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषाक्षिणितो यतःशब्दार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह—तस्य चेति । 'यः सर्वज्ञः' 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमज्ञं च जायते' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादि शास्त्रा-मामली

भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः । उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्त्वानानीति कथं वेदान्तवाक्यप्रथनार्थता सूत्राणमित्यर्थः । परिहरति—न । इन्द्रियाविषयत्वेति । कस्मात् पुनरेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—स्वभावत इति । अत एव श्रुतिः—'पराजि खानि व्यतूर्णत् स्वयंभूत्वात्पराजि' पुरयति नान्तरात्मन' इति । सति हीन्द्रियेति । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतोऽष्टमन्यैः अनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्टाक्षिपुणतरमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैतदस्माभिर्वि-स्तरेण व्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादकतेत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः । तस्मात्सर्वैमवदातम् । श्रुतिश्च—'यतो वा' इति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जीवन्ति' इति जीवनं स्थितिं, 'यत्प्रयन्ति' इति तत्रैव लयम् । तस्य च निर्णय-वाक्यम् । अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम्—आनन्दाद्भ्येवेति । एतदुक्तं भवति—यथा रज्ज्विज्ञानसहित-

व्यायनिर्णयः

धर्मवैजात्येऽपि प्रमाणान्तरगम्यतेत्यनुमानादिविचारं हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽयुक्तः, ब्रह्मण्युभयप्रवेशविशेषात् । अतः सूत्राणां वेदान्त-वाक्यप्रथनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः । ब्रह्मणि संभावनाहेतुश्चलनुगुणानुमानादिप्रवेशात्, गुणतया तद्विचारस्वापीष्टत्वात्, प्राधान्येन वेदान्त-वाक्यप्रथनार्थता सूत्राणामिति समापत्ते—नेत्यादिना । मानान्तरमपि कारणमेव ब्रह्मप्रमेताविति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्पस्य दूषयति—इन्द्रियेति । ब्रह्मणि कारणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः । 'पराजि' इत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षविषयत्वं ब्रह्मणो विवृणोति—स्वभावत इति । संबन्धाग्रहणादित्युक्तं व्यनक्ति—सति हीति । ननु ब्रह्मसंबद्धमिदं कार्यमिति धिया किं स्यात्, कार्यमेव गृह्यमाणं ब्रह्म वापचिष्यति, नेत्याह—कार्येति । तन्मात्रादितुमात्रं सिध्यति न सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म । तत्त्वगमादेव ज्ञेय-मित्यर्थः । श्रौतार्थं सामान्यद्वारा संभावनाहेतुमानान्तरमिति युक्ता सूत्राणां वेदान्तप्रथनार्थेत्युपसंहरति—तस्मादिति । बहुधावेदान्तानामेतदधिकरणविषयबुद्धयस्तथा पृच्छति—किं पुनरिति । जिज्ञासं लक्षितं ब्रह्म सप्तम्यर्थः । विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सौपक्रममाह—भृगुरिति । ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणादृतो यत्र शाखायां स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रस्वरूपादृष्टः, उपलक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राह—तस्येति । ब्रह्मणो जगज्जितुत्वानुवादेन

१ व्यतूर्णत्—हि'सत्त्वान् । प्रत्यगात्मनस्त्वोक्तमेवेन्द्रियाणां हिंसा । २ क्लिप्तं धीमत्कृतं, कार्यत्वादिति ध्यामागतोऽष्टमनुमानम् । ३ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयापादे । ४ उच्यते सम्यग्वादिति सूत्रे ।

जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्यभिसंविशन्तीति' (तैत्ति० ३।६) । अन्यान्येष्वेवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसम्भावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षितं तदेव द्रव्यब्रह्म—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न कर्तुं ब्रह्म वेदस्य किं वा कर्तुं न कर्तुं तत् । विरूपनित्यया वाचेत्येवं नित्यत्वकीर्तनात् ॥ १ ॥

कर्तुं निःश्रुतियायुक्तमित्यत्वं पूर्वसाध्यता । सर्वोपभासि वेदस्य कर्तृत्वात्सर्वविद्वदेव ॥ २ ॥

असंन्यसेयताप्यस्य किं वा वेदकमेयता । घटपतिसिद्धयस्तुत्याद्ब्रह्मण्येनापि भीयते ॥ ३ ॥

रूपलिङ्गादिराहिल्यान्नास्य भान्तरयोग्यता । तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदकमेयता ॥ ४ ॥

महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविधास्यानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य

भाष्यरत्नप्रभा

न्तरीयवाक्यान्यप्यस्य विषय इत्याह—अन्यान्यपीति । एवंजातीयकत्वमेवाह—नित्येति । तदेवं सर्वांशु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्य ब्रह्मणि समन्वितानि, तद्विद्या मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २ ॥ यस्य निःश्रुतिः वेदाः सर्वज्ञज्ञान-
शक्तयः । श्रीरामं सर्ववैभवांरं वेदवेद्यमहं भजे ॥ १ ॥ वृत्तानुवादेन संगतिं वदुत्तरसूत्रमवतारयति—जगदिति ।
चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थोऽप्रतिज्ञातं सूत्रकृता, चेतनस्त्वष्टेनपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं,
सर्वकारणत्वात्, यो यत्कर्ता स तज्जः, यथा कुलाल इति स्थितम् । तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृ-
त्वहेतुना द्रव्यब्रह्महेत्यर्थः । हेतुद्वयस्यकार्थसाधनत्वात्, एकविषयत्वमवान्तरसंगतिः । यद्वा वेदस्य नित्यत्वाद्ब्रह्मणः सर्व-
हेतुता नास्तीत्याक्षेपसंगत्या वेदहेतुत्वमुच्यते 'अस्य महतो भूतस्य निःश्रुतिसमेतव्याघ्रवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववि-
रसः' इति वाक्यं विषयः तर्हि वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति उत न साधयति इति संदेहः । तत्र व्याकरणदिब-
द्वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्राप्ताप्यापातञ्च साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्वेदोऽज्ञेयत्वस्यासिद्धिः फलम् । सिद्धान्ते
तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टतद्ब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्तृत्वं श्रुतिशास्त्राभ्याप्यादात्संगतयः । एवमभागादं-
श्रुत्यादिसंगतय उज्झाः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरूपलभ्यते, सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका तद्वता वा, प्रकाशन-
शक्तित्वात् । कार्यगतशक्तिव्याद्वा, प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसंबद्धशोषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसा-
क्षित्वं सिध्यति । यद्वा यथा अभ्येताः पूर्वकं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विवित्रगुणमायासहायोऽनादृतानन्तस्त्रप्रका-
शचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वरूपपूर्वकस्पीयकमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थंश्च गुणप्रजानञ्चैव करोतीति न वेदस्य
पौरुषेयता । यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यसृष्टौ कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च सौगण्ड्यान् सा, अतो वेदकर्ता
वेदमिव तदर्थमपि स्वसंबद्धं भान्तरियकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति—शास्त्रेति । शास्त्रं प्रति हेतुत्वात्,
ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणं च इति संगतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनाभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे—महत् इति । हेतोः सर्वज्ञत्व-
सिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वं, हितशासनात् शास्त्रत्वम् । शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति
भामती

रज्ज्पादानां हि धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति, रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगत् जायते, ब्रह्मण्येवास्ति, तत्रैव
च लीयत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह—जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनेति । शास्त्रयोनित्-
त्वात् ॥ न केवलं जगद्योनितादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनितादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनित्यस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं सम-
र्थयते—महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्येति । चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिर्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तौ-
न्यायनिर्णयः

स्वरूपनिर्णयकमानन्दत्वविषयाय वाक्यम् । ततः सत्यादिवाक्यान् स्वप्रकाशानतिशयानन्दलक्षणं ब्रह्मेति निर्णेतुं शक्यमित्यर्थः । तैत्ति-
यवृत्ताविव श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो लक्षणद्वयवादीनि वाक्यानि 'यः सर्वज्ञः सर्वविदः' 'विज्ञानमानन्दम्' इत्यादीनि सन्ति, तान्यपीहोदाहरणत्वेन
द्रष्टव्यानीत्याह—अन्यान्यपीति । एवंजातीयकत्वमेवाह—नित्येति । तदेवं सर्वांशु शाखासु लक्षणद्वयविद्वेदान्त्ववाक्यानि जिज्ञास्य
ब्रह्मणि समन्वितानीति तद्विद्या मुक्तिरित्यल्लभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ सूत्रान्तरमवतारयन्पूर्वसूत्रसंगतिमाह—जगदिति । सर्वकारणत्वं ब्रह्म-
क्षणं सूत्रयता प्रधानादावतिव्याप्तिनिरासाय तदल्लभ्यं सर्वज्ञत्वमर्थोऽनुक्तं तदेवात्र साध्यते, तथा चार्थिकप्रतिज्ञास्य संगतिरित्यर्थः ।
वेदानां नित्यत्वात्, तदकर्तृत्वे विश्वकर्तृत्वायोगात् न वेनास्य सर्वज्ञतेत्याशङ्क्य श्रौतप्रतिज्ञैव संगतिमाह—तदेवेति । वेदानां नित्य-
त्वेऽपि ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वसंभवात्सा 'तदेव जगदेतुल्यकृतं सर्वज्ञत्वमत्र दृढीकृत्यते । तेन हेतुसाधनद्वारा तदीयासाधनद्वारा श्रुत्या
श्रौत्या प्रतिज्ञाया संगतिरिति भावः । 'अस्य महतः' इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गा-
प्रसङ्गाभ्यां संदेहे, पाणिन्यादिवदर्थं दृष्ट्वा कर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वापात्तात् न साधयतीति प्राप्तिः सिद्धान्तमाह—शास्त्रेति ।
न केवलं जगद्योनितादस्य सर्वज्ञं किंतु शास्त्रयोनित्वादपीति योजना । अत्र च वेदकर्तृत्वोक्तः, एतदुक्तमानवेद्याङ्गीकारेण शास्त्रप्रवृत्तेः,
अस्येत्यादिस्यद्वयब्रह्मलिङ्गवाक्यस्य सर्वज्ञं ब्रह्मणि समन्वयोक्तेश्च श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वाविधारणमुत्तमत्र तस्मिन्

योनिः कारणं ब्रह्म । नहीदृशस्य शास्त्रस्यैवादिदृक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः
संभवोऽस्ति यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्या-
देर्ज्ञैकदेशार्थमपि स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यमनेकशाखा-

भाष्यरत्नप्रभा

मत्वाह—अनेकेति । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि इति
दश विद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः । तैरुपकृतस्येत्यर्थः । अनेन मन्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् ।
अबोधकत्वाभावादपि प्रामाण्यमित्याह—प्रदीपवदिति । सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्वं योनि-
रूपादानं कर्तुं च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कृत इत्यत
आह—न हीति । उपादाने तच्छक्तिं विना कार्यं तद्योगाद्वेदोपादानस्य सर्वज्ञत्वम्, अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम् । न
चाविद्यायास्तदापत्तिः, शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्तः, प्रमाणवाक्यत्वात्,
व्याकरणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरम् । तत्र व्याप्तिमाह—यद्यदिति । विस्तरः शब्दाधिक्यम्, अनेनार्थतोऽप्यत्वं
वदन् कर्तुंज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति, इत्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे । अत्रैवा योजना—यद्यच्छास्त्रं यस्मादास्तात्संभवति
स ततः शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं, यथा शब्दसाधुत्वाद्विज्ञैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेर-
धिकार्थज्ञात्संभवति । यद्यत्पार्थम्यमपि शास्त्रमधिकार्थज्ञात् संभवति तदा ‘अस्य महतः’ इत्यादिश्रुत्यैस्मान्महतोऽपरिच्छि-

भाष्यमी

पक्रमप्रदोषपरिसमापनीयास्तु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृशवेदादि । अत एव
महाविषयत्वात् महत् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपित्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह—अनेकविद्या-
स्थानोपबृंहितस्य । पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तथा तथा द्वारोपकृतस्य । तदनेन समस्तशिष्ट-
चारपरेणानुतिष्ठतिः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह—प्रदीपवत्स-
र्वार्थावद्योतिनः । सर्वमर्थजातं सर्वथावबोधयत् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत एव सर्वज्ञकल्पस्य—
सर्वज्ञसदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं, शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम् । तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेक-
मप्याह—नहीदृशस्येति । सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तदन्वितं शास्त्रं, अस्यापि सर्वविषयत्वात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति—
यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति स—पुरुषविशेषः ततोऽपि—शास्त्रात् अधिकतर-
विज्ञानः इति योजना । अथलेऽप्यसदादिभिर्मयस्सीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञानमधिक-
विषयम् । नहि ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्विच्छुरीरुजारीनां मधुरसरमेदाः शक्याः
सरस्वत्याम्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तॄज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् । सोपनं निगमन-
माह—किमु वक्तव्यमिति । वेदस्य यस्मात् महतो भूतात् योनेः संभवः, तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं
व्यायनिर्णयः

धौरणमिति द्रष्टव्यम् । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञताहेतुत्वं वक्तुं शास्त्रं विनिनष्टि—महत् इत्यादिना । चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यादिमहाविष-
यत्वात्महृदयादिशास्त्रम् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किंत्वेनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह—अनेकेति । पुराणन्यायमीमांसा-
धर्मशास्त्राणि व्याकरणादिषडङ्गानि च दश विद्यास्थानानि । तैस्तत्तद्धारोपकृतस्येति यावत् । एतेन शिष्टसंग्रहप्रामाण्यशङ्कापि शास्त्र-
स्थार्थादपास्ता । पुटणादिप्रणेतारो महर्षयस्तथा वेदान्याचक्षणास्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठतो वेदानादुत्तमन्तः, तत्कथं तदप्रामाण्यमिति
भावः । अबोधित्वास्पष्टबोधित्वयोरभावादपि वेदानां प्रामाण्यमित्याह—प्रदीपवदिति । उक्तपञ्जीव्य सर्वज्ञत्वोपयुक्तं विशेषणान्तर-
माह—सर्वज्ञेति । तद्वदृशस्येति यावत् । सादृश्यं च सर्वज्ञानस्य सर्वविषयत्वबहुत्वेऽपि शास्त्रीयायास्तथात्वम् । कल्पप्रत्ययोऽचेत-
नत्वात् । उक्तविशेषणस्य वेदस्य निःशसितश्रुत्या विभक्तत्वेहेतुपकृतया ब्रह्मकार्यतेत्याह—योनिरिति । व्यतिरेकमुख्येनोक्तं व्यक्तीकुशोणः
सर्वज्ञत्वं प्रतिगानीते—न हीति । महत्त्वादिविशेषणवक्तॄमीदृशत्वम् । तस्य सर्वज्ञादन्यतोऽसंभवे हेतुं सूचयति—सर्वज्ञेति । तस्य
गुणः सर्वार्थज्ञानवत्त्वं तेनान्वितमिदं शास्त्रं, सर्वार्थत्वात्, अतस्तस्योत्पत्तिः सर्वज्ञादेवेत्यर्थः । उक्तमनुमानानीकृतं व्याप्तिमाह—
यदिति । महाविषयत्वादित्यस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यार्थत्वभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं विस्तरार्थमित्युक्तम् । यच्छब्दत्रयस्य स ततोऽपीत्युत्तरेण संबन्धः ।
शास्त्रप्रणेतृतात्सर्वार्थं पुरुषविशेषपदम् । यो यदाकथमप्रमाणप्रणेतो स तद्विषयादधिकार्थज्ञानवानिति व्याप्तिभूमिमाह—यथेति । ब्रह्मणः
शास्त्रकर्तृत्वेऽपि पाणिन्यादिवदसर्वज्ञत्वं शक्तित्वोक्तम्—ज्ञेयेति । तस्य ज्ञैकदेशविषयत्वं तत्कतुरसर्वज्ञे हेतुरित्यर्थः । अपिस्तथात्वसंभा-
वनार्थः । यद्यस्मात्पाणिन्यादेः संभवति स तस्मादधिकार्थज्ञानवानिष्टः । शब्दस्य ज्ञानाभ्यूनार्थत्वापथेदं तथाप्यदपि मानभूतं शास्त्रं
यस्मादभियुक्तादुत्पद्यते स तस्मादधिकज्ञानवानित्यर्थः । उक्तोक्तानाभ्यूनार्थत्वमिच्छुरीरुजारीनामभुयंसावान्तरवेधम्येऽपि तदाख्यातुं सुशिधि-
तोऽपि न शक्यतीति न्यायसिद्धमित्याह—इति प्रसिद्धमिति । व्याप्तिमुक्त्वा विवक्षितमनुमानमाह—किंस्विति । शास्त्रस्योक्त-

भेदभिन्नस्य देवतिथ्यङ्गानुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवः, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित-मेतद्यद्वेदः' (बृह० २।४।१०) इत्यादिश्रुतेः । तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वश-

भाष्यरत्नप्रभा

शास्त्रतात्सल्याद्योनेः सकाशात् अनेकशास्त्रेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरुषनिःश्वासवदप्रयत्नेनैव संभवः, तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति किमु वक्तव्यमिति । तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थितिः श्वसितपदार्थमाह—अप्रयत्नेनेति । प्रमाणान्तराणां ज्ञानप्रयासं विना निमेषाद्विन्यायेनेत्यर्थः । अत्रानुमानेन 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदाह्याय पाणिन्यादिवद्वेदकृतेरि अधिकार्यज्ञानसत्तामात्रं सभ्यत्वे न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निःश्वसितश्रुति-विरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाभ्येयानुष्यवद्वेदकृत्वोपपत्तेश्च । इयान् विशेषः—अभ्येता परमेश्वरः, ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्वी स्वयमेव स्मृत्वा तथैव कल्पदायौ ब्रह्मादिध्वाविर्भावयन् अनावृतज्ञानत्वात्तदर्थमस्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्य-

भामती

सर्वज्ञत्वं च सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । अनेकशास्त्रेति । अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्य वेदस्येत्यादिः संभव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमनम् । अप्रयत्नेनेवेति । ईशप्रयत्नेन, यथाऽल्लवणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तस्तदयसीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकृतेषु श्रुतिरुक्ता—'अस्य महतो भूतस्य' इति । येऽपि तावत् वर्णानां नित्यलमास्थिषत् तैरपि पद-वाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्त वाक्यम् । व्यक्तधर्मज्ञानपूर्वी न वर्णधर्मः, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पीवीपर्यायोगात् । व्यक्तधर्मानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च वाक्यादीनामनित्यता व्याख्याता । तस्मादुक्तानुकरणवत् पदवाक्यकरणम् । यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिक्ष्यमाणानुक्रोति नर्तकी, न तु तदेव व्यनक्ति । एवं यादृशीमात्र-पूर्वी वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्युपाययिता तादृशीमेवानुक्रोति माणवकः, न तु तामेवोच्चारयति, आचार्यव्यक्तिभ्यो माण-वकत्व्यक्तौनामन्यत्वात् । तस्माच्चित्तानित्यवर्णवादिनां न लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुष-वक्तव्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तः । यथाहुः—'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता' । तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं त्रयस्सादृशानुसृष्टिष्यपरंपरामविच्छिन्नामिच्छन्ते वेदमनादिमाचक्षते । वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहा-सादिसिद्धसृष्टिप्रत्ययानुसारेणानावविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्व-पूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । तथाहि—यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरेऽपि विपरीयन्ते । नहि जातु कचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति । अभिर्वा हेतयति । आपो वा दहन्ति । तद्वत् । यथात्र सर्गे नियतानुपूर्वी वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वागवज्रतयानर्थहेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपि तदनुरो-धात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि । तच्चात्माक्रमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । न चैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम् । नहि बहूनामन्य-ज्ञानां विज्ञानां वागयदोषवत् प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्वज्ञानवत्श्चापास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । सर्गादिभुवर्वा प्रजापतिदेवर्षाणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र

न्यायनिर्णयः

विशेषणवतो यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवस्तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनतिशयमिति किमु वक्तव्यमिति संवन्धः । ब्रह्म वेदाधीनधिकार्यज्ञानवत्, तत्क-र्तृत्वात्, यो यदाव्यप्रमाणकर्ता स तदधीनधिकार्यज्ञानवान्, यथा पाणिनिः । यदा वेदः स्वाधीनधिकार्यज्ञानवज्जन्मः, वाक्यप्रमाणत्वात्, पाणिन्यादिवाक्यवदित्यर्थः । शास्त्रहेतोर्ब्रह्मणः सर्ववता पक्षधर्मेतावलादिति वक्तुं शास्त्रस्य अन्त्यतो महत्त्वमाह—अनेकेति । महाविषय-वर्तेनोक्तं महत्त्वं व्यनक्ति—देवेति । आदिशब्देन वर्णाश्रमधर्मो गृह्यन्ते । प्रदीपवत्सर्वोद्योतन इत्युक्ते प्रकृतोपयोगित्वेमाधेतोऽनु-वर्तते—सर्वेति । यथोक्तं शास्त्रं ब्रह्मणो जायते चेत्तस्य पौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वप्राप्त्यहानिरित्याशङ्क्याह—अप्रयत्नेनेति । पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्वैल्लव्यमात्रं वा नूतनानुपूर्वीरचनं वा मानान्तरदृष्टार्थोक्तिरन्वयं वा । नाशः, तत्रापि पदवाक्यादिषु तुल्यत्वात् । द्वितीये नूतनत्वं क्रमान्वयत्वमात्रं वा विसदृशक्रमत्वं वा । नाशः, स्वस्यापि प्रतिपुरुषमुपाधिनेदादुपहितक्रमान्वयत्वमात्रस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः, मवापि क्रम-वैसादृश्यस्यानिष्टत्वात् । न तृतीयः, अनङ्गीकारात् । अतो न पौरुषेयतया सापेक्षत्वेति भावः । अव्यलेन ब्रह्मणो वेदोल्लसौ मानमाह—अस्येति । ब्रह्मणोऽनतिशयं महत्त्वं तारिक्तं च सर्वज्ञतासाधकं, तद्वहेति तदनुपलम्भादिति मत्वा महतो भूतस्येति पुनरुक्तम् । यथा दीपादिभासनशक्तेः स्वेहेतुबहिःशक्त्यनुमापकत्वं तथा वेदगतसर्वाधीनभासनशक्तेरपि स्वाश्रयोपादानस्वरूपवैधर्माभासनशक्त्यनुमापकत्वेति समुदायार्थः । शास्त्रं शास्त्रकर्तृत्वे सलसर्वज्ञत्वानधिकरणकर्तृत्वं, कार्यत्वात्, धर्मवदित्यनुमानादितदस्य सर्वकर्तृकत्वेत्युक्तम् । इदानीं

किमस्त्वं चेति । अथवा यथोक्तसूत्रेणादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्सूत्र-
पाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं
पूर्वसूत्रे—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादि । किमर्थं तर्हीदं सूत्रं, यावता पूर्वसूत्र एवैव-
जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनिवत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । उच्यते—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं
शास्त्रस्यानुपादानाजन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्कते तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं
प्रवृत्ते, शास्त्रयोनित्वादिति । ३ । कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते, यावता ‘आम्नायस्य

भाष्यरत्नप्रभा

नववक्ष्यम् ॥ अधुना ब्रह्मणो लक्षणानन्तरं प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह—अथवेति । लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णया-
र्थत्वादेकफलकत्वं संगतिः । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषम्’ इति श्रुतिर्ब्रह्मणो वैदेकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्यलिङ्गेनैव
लाघवात् कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन ब्रूते इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति
सिद्धान्तयति—शास्त्रयोनित्वादिति । तद्याचष्टे—यथोक्तमिति । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षमुक्तिद्वयं संशयबीजं दृष्ट-
व्यम् । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः
पूर्वसूत्रे प्रसङ्गाश्रित्या । किंच विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्तृकताबाधश्च लाघवावता । न च सर्वज्ञत्वात्कर्तृ-
रेकत्वसंभवः । एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञत्वज्ञानं तत्सदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह—शास्त्रादेवेति । किं तच्छास्त्रमिति
तदाह—शास्त्रमिति । पृथगारम्भमाक्षिपति—किमर्थमिति । येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । जन्मा-
दिलिङ्गकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह—उच्यत इति ॥ ३ ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा
उत कार्यपरा इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णकेनाक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षमाह—
कथं पुनरित्यादिना । ‘सदेव सोम्य’ इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिसुष्टब्रह्मल्लिङ्गाणां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः, श्रुत्यादिसंग-
तयः । पूर्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः—यावतेति ।

भामती

संप्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं, प्रामाण्यं चेति ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ वर्णकान्तरमारभते—
अथवेति । पूर्वोपाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणसंभवचङ्कां व्युत्पद्य लक्षणसंभव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानलाश-
ङ्कमपाङ्कसागमोपलक्षणेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः । ३ ॥ शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञा-
मात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सृज्य पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः—कथं पुनरिति । किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदा-
सीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म, भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेक्षिनामप्रयोजनलापत्तैः, भूतार्थेनैव च प्रत्यक्षादिभिः
समानविषयतया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादकलेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमव-

न्यायनिर्णयः

जगदेतुलेन लक्षिते ब्रह्मणि मानविशेषविन्तायै वर्णकान्तरमवतारयति—अथवेति । ‘तं त्वौपनिषदम्’ इत्यादि ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वम् ।
समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये, विमतं सकर्तृकं, कार्यत्वात्, षट्पदसिद्धिं सिद्धे कर्तुरि, तदेकत्वानेकत्व-
संदेहे लाघवाच्चैक्यम् । स च श्रुत्वैव सर्वं करोतीति सर्वज्ञः सर्वज्ञक्षेत्रज्ञानुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—यथोक्तमिति ।
नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमित्युक्तमित्याशङ्क्याह—प्रमाणमिति । अनुमानादेव लाघवानुगृहीताद्ब्रह्मस्वरूपसंभवात् तत्र
शास्त्रमेव मानमित्याशङ्क्याह—शास्त्रादिति । न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म वह्निवद्विशेषतोऽनुपेयं, कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रगमकत्वात् । न च
लाघवाच्चैक्येयीः, विचित्रप्रासादादेरेककर्तृकस्यापि दृष्टत्वानिर्णयात् । तथा च कर्तुं सर्वज्ञत्वाच्चानुमानरूपम् । शास्त्रे तु ‘यतः’
इत्येकवचनात्त्रैक्यसिद्धौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रैकगम्यं ब्रह्मेति भावः । किं तद्ब्रह्मणि प्रमाणं शास्त्रं तदाह—शास्त्रमिति । पूर्वसूत्रे
शास्त्रस्योक्तत्वे शास्त्रयोनित्वं पृथक् न वाक्यमिति शङ्कते—किमर्थमिति । एतत्सूत्रार्थवत्त्वं प्रतिजानीते—उच्यत इति । तत्र शास्त्र-
स्योक्तत्वेऽपि सूत्रे तदाचकारमावाज्जन्मादिलिङ्गकं स्वतन्त्रमनुमानमुक्तमिति शङ्कां निरसितुमिदं सूत्रमिति तदर्थेवचनं समर्थयते—तत्रेति ।
न च तर्हीदं पूर्वशेषतया तदन्तर्गतां पृथक्करणायम् । तच्छेषत्वेऽपि सर्वज्ञत्वे शास्त्रकर्तृत्वेऽनुसमर्थनन्यायमेवादाधिकारान्तरत्वसिद्धेरिति
॥ ३ ॥ वेदान्ता यथोक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धार्थज्ञानात्कलभावाभावाभ्यां सिद्धमर्थं रूपादिहीनं बोधयतो वाक्यस्य सापेक्षत्वान-
पेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाक्षेपलक्षणां संगतिं विवक्षुत्तरसूत्रव्याख्यापक्षमाह—कथमिति । ‘सदेव’ इत्यादि-
तत्तदासाध्याधीतसर्वापेक्षितं स्फुटब्रह्मल्लिङ्गाणां ब्रह्मणि समन्वयसाधनादत्र श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे परिशुद्धब्रह्मबुद्ध्यभावात्-
दधिनानुसंगित्वस्यवृत्तिः । सिद्धान्ते शुद्धब्रह्मबुद्धिसिद्धौ मुमुक्षुणामुपनिषत्सु यथाविधमिति विवेकव्यभिचः । कथमित्याक्षेपे हेतुर्नैवतेति ।
‘वाङ्मै क्षेपिणा देवता’ इत्यादयोऽर्थवादः विष्णुवैश्वदेवार्थवादयोर्मिथोपेक्षाद्विष्णुवैश्वदेवेकवाक्यत्वात् धर्मं प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षयति—
आम्नायस्येति । सर्वस्य वेदस्य विधिनियमेषाधैवदमन्त्रनामनैयात्मकस्य कार्यतच्छेषधैताप्रौढ्यात्, यानि वाक्यानि कार्यं वा तच्छेषं वा

क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनात्म' (जै० सू० १।२।१) इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् ।
अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिरोप-
त्वं, उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति, प्रत्यक्षादि-

भाष्यरत्नप्रभा

यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वाद्देवान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्त-
मित्यन्यः । सूत्रस्यायमर्थः—प्रथमसूत्रे तावद्देवस्याध्ययनकरणकभावनाविधिभाष्यस्य फलवदर्थपरत्वमुक्तम् । 'बोद-
नालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति द्वितीयसूत्रे धर्मे कार्यं चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापकं कार्यपरत्वमवसितम् ।
तत्र 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्यासत्वात्,
अर्थवादेषु धर्मस्याप्रयुक्तं, तस्मादनित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्यान्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एवं
पूर्वपक्षेऽपि 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह—क्रियापरत्वमिति ।
अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । वायुर्वै क्षिप्रतमगामिनी देवता, तदेवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति, इत्येवं
विधेयार्थानां स्तुतिस्पर्धयेन द्वारेण 'वायव्यं श्वेतमालमेत' इत्यादि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः ।
स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवादा इति यावत् । नन्वध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न
युक्तमित्यत आह—कर्त्रिति । न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किंतु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यव्याप्तिफल-
त्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यपातात्, कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रका-
शनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वंतत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतास्तावत्कत्वं, विविदिषादिवक्तायां फलस्ताव-
कत्वम् । ननु कर्मविशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वं, मानाभावादित्यस्या पक्षान्तरमाह—
उपासनेति । मोक्षकामोऽसङ्ग्राह्यभेदमारोप्य अहं ब्रह्मास्मीत्युपासीत इत्युपासनाविधिः, आदिशब्दाच्छ्रवणादयः ।
तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतं ब्रह्म विहायाश्रुतं कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह—नहीति ।

भामती

बोधयन्ति स्वतःप्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहृत्येन । न चैतरेप्रमाणमेवेति युक्तम् । न
चाप्रयोजनैः, स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वमित्यमात् । तस्मात्तत्तद्विहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव
क्रियार्थत्वम् । यदि लसंविधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः संनिहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम् । एवं हि प्रत्यक्षाद्यन-
धिगतगोचरलेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः । पारमर्शसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदाह्याय ।
आनर्थक्यं चाप्रयोजनवत्त्वं, सापेक्षतया प्रमातृत्वादकत्वं, वायुवादकलादिति । अतः इत्यादि वाऽन्तं प्रहणकवाक्यम् । अस्य

न्यायनिर्णयः

नाचक्षीरम्, किंतु शुद्धं सिद्धमर्थमभिदर्शनीरम्, अतर्धानां तेषामानर्थक्यं—फलवदभिषेयवैधुर्यमतोऽनित्यमनित्यं सापेक्षमेवोच्यते वेदस्य
प्रामाण्यमित्युक्तत्वात् यथा श्रुतिगृहीतानामर्थवादानां सन्तमसन्तं वा भूतमर्थं वदतां तदुक्त्येव नैकाकाङ्क्ष्याकार्थव्याहारासिद्धिः । 'स
एवेनं भूतिं गमयति' इति विशिष्टार्थविषयेनैवार्थवासानात्, 'वायव्यं श्वेतमालमेत' इत्येनैकवाक्यत्वाभावात्, मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यः
लक्षणायोगात्, आख्यात्मिकात्मनामपि लोके शब्दानां दर्शनात् तेषां फलवदर्थान्वेदोपासनात्, 'अध्ययनविधेरेक्षरावाप्या दृष्टाद्वैत्वात्,
विष्णुदेशस्यापि विशिष्टार्थविधिना चरिताथत्वात्, मिथोपेक्षाभावादर्थवादानर्थकत्वात्, तत्तुल्यमन्वादेरपि तथात्वात्, एषां धर्मप्रमाण-
कत्वात्, एतद्युक्तचोदनामप्रामाण्यात्, अप्रमाणं सर्वो वेद इति प्राप्ते 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति सूत्रेण
सिद्धान्तमाह—क्रियेति । 'वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिक्रामः' इत्येवमन्तेन विष्णुदेशेन सह 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्याद्यर्थवादानां क्षिप्र-
देवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यार्थेनैकवाक्यत्वात् तत्र प्रकृतविधयेक्षिप्रमर्थं वदन्तोऽर्थवादानवदोषेनान्तः स्वरित्युक्तः,
अध्ययनविधेर्दृष्टात्वात्, अक्षरावासेरफलत्वात्, फलवदर्थवासायिताया वेदमात्रस्य वाक्यत्वात्, अर्थवादानां च भूतार्थवेदेन फलान-
वसायात्, आख्यात्मिकात्मकलौकिकशब्दानामफलत्वमनिष्टत्वात् विध्याकाङ्क्षितप्राशस्त्यलक्षणया तदेकवाक्यत्वात्, विधेरेव प्रवृत्तौ
प्राधान्येऽपि तदनुग्राहकतया स्तुत्यपेक्षणात् तदेकवाक्यानामर्थवादानां तथैव प्रामाण्यात् मन्त्रादपि स्वाध्यायविधिना फलवत्त्वं
सिद्धेः, विशिष्टार्थोपेक्षिप्रधानवाक्यार्थं प्रामाण्यात् तद्युक्तचोदनामपि तद्भावात्, युक्तं सर्वसंज्ञाध्यायस्य क्रियातच्छेषविषयत्वेन
प्रामाण्यम् । तदेवं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां शास्त्रमात्रस्य कार्यपरत्वं प्रमाणलक्षणे स्थितमित्यर्थः । तथापि वेदान्तेषु किं जातमित्याशङ्क्य यावत्
तेत्यसापेक्षितमाह—अत इति । अर्थमात्रदृष्टेराधेयर्थं फलवदभिषेयराहित्यं, अक्रियात्वेनात् । कार्यतच्छेषवाचित्वाभावादित्यर्थः ।
अध्ययनविधिविरोधाननर्थक्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह—कर्त्रिति । फलसंग्रहाधर्मादिपदम् । उक्तं हि—'कत्वर्थकर्तृप्रतिपादनदेनोपासितपदो
नैकाकाङ्क्षश्च' इति । कर्मप्रकरणोत्तीर्णोपनिषदां अतस्तद्विशिष्टोपेत्याशङ्क्याह—उपासनादीति । आदिशब्देन अवगदयो गृह्यन्ते ।
ननु वेदान्तानां न क्रियाविशेषत्वं, उपकर्मोपसंहारिकरूप्यादिलिङ्गैर्ब्रह्मणि तात्पर्यसिद्धेस्तत्राह—नहीति । मानान्तरयोगे, ब्रह्मणि
वेदान्तानां न तात्पर्यम् । तत्संवादेऽनुवादितया तद्विसंवादे च स्पष्टनभीविरोधिपिबिन्नमोन्नतचक्षुषधीविरोधादेव तेभामन्नोपिवादि-

विषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव 'सोऽरोदीत्' इत्येवमादीनामानर्थक्यं भाभूदिति 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (जै० सू० १।२।७) इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणां च 'इषे त्वा' इत्यादीनां क्रियातत्त्वाधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न कच्चिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरे-

भाष्यरत्नप्रभा

परितः समन्ताद्विश्वेन स्थितं परिनिष्ठितं कृत्यनपेक्षम् । सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं, तत्र संभवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वात्, 'अग्निर्हिमस्य मेषजम्' इति वाक्यवत् । विसंवादे च बोधकत्वात्, 'आदित्यो यूपः' इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो न वेदार्थः, मानान्तरयोग्यत्वाद्भट्टवदित्युक्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह—तदिति । सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च तत्र संभवतीत्यर्थः । फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानिश्च । तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम् । ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशङ्क्य 'आज्ञायस्य' इत्यादिसंग्रहवाक्यं विवृणोति—अत एवेति । सिद्धवस्तुज्ञानात् फलाभावादवेत्यर्थः । 'देवैरैरुद्धः सोऽग्निरोदीत्' इति वाक्यस्याश्रुज्वलेन रजतस्य निन्दाद्वारा 'वर्हिणि न देयं' इति सफलनिषेधशेषत्ववत्, वेदान्तानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्वाध्यायवस्तु नार्थवादवद्विधेयैकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तसिद्धमाह—मन्त्राणां चेति । प्रथमाध्याये प्रमाणलक्षणेऽर्थवादचिन्तानन्तरं मन्त्रचिन्ता कृता—'इषे त्वा' इति मन्त्रे 'छिनन्नि' इत्यध्याहारा-च्छास्त्रच्छेदनक्रियाप्रतीतेः, 'अग्निर्मूषं' इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेः, मन्त्राः शुद्धादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्ति उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति संदेहे चिन्तादिनाप्यध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसंभवाददृष्टार्थो मन्त्र इति प्राप्ते सिद्धान्तः—'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति लोकवेदयोर्वैक्याथस्याविशेषा-मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन कर्तृपकारकत्वसंभवात्, दृष्टे संभवति अष्टकल्पनानुपपत्तेः, फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्त्वाधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्मोक्तत्वम् । 'मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः' इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिः, मन्त्राणां तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विधेयैकवाक्यत्वं, वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह—न कच्चिदिति । वेदान्ता विधेयैकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः, सिद्धार्थवेदकत्वात्, मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः । अन्यत्रादृष्टाणि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह—उपपन्ना वेति । नेत्युपपन्नः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव

भामती

विभागभाष्यं नहि इत्यादि उपपन्ना वा इत्यन्तम् । स्यादेतत् । अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च 'विधिना लेकनाक्यत्वात्—' इति राक्षान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः, उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञा-

न्यायमित्यर्थः

त्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—तदिति । नहि भूतार्थप्रतिपादने क्वचिद्वानुपदानं वा, तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्या-यत्तत्वात्, तयोश्च विधिनिषेधाधीनत्वात्, तयोरेण कार्यविषययोः सिद्धेऽर्थेऽसंभवात् । अतस्तद्वादस्याफलत्वात्कल्पोनतात्पर्योभावाच्च वेदान्ता भूतेऽर्थे मानसः । न च क्रियापेक्षं भूतं वस्तु फलं तदेतुर्वा, सुखदुःखादिनिमित्तदेतुत्वादृष्टेत्यर्थः । मानान्तरसिद्धसिद्धार्थ-बोधित्वायोगाच्छेदोपस्य चाफलत्वात् । न चेद्वेदान्तास्तत्र प्रमाणं कथं तर्हि तेषामर्थवैक्याशङ्क्याऽर्थवादधिकरणसिद्धान्तं सारयति—अत एवेति । वेदान्तानां मन्त्रवत्पृथगर्थसंभवात् किमित्यर्थैवादवदिधिना पदैकवाक्यत्वेत्याशङ्क्य मन्त्रवदेव तर्हि विधिमिर्वाक्यैकवाक्यता तेषा-मित्याह—मन्त्राणां चेति । अर्थवादधिकरणं परिसमाप्य मन्त्रेषु चिन्तावतारिता प्रमाणलक्षणे—'इषे त्वा' इत्यत्र 'छिनन्नि' इत्याध्याहारेण शास्त्राच्छेदप्रतीतेः 'अग्निर्मूषं' इत्यादौ च तदेतुदेवतादिदृष्टेः, 'इषे त्वा' इत्यादयो मन्त्राः शुद्धादिना क्रतौ विनियुक्तविषयाः । ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्तत्रोपकुर्वन्ति आहोस्विदृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संशये मन्त्राणां दृष्टावर्तने स्वाध्यायकालसिद्धतदर्थस्य चिन्तादिना स्मृतिसंभवात्, तावन्मात्रार्थवतां तेषां नित्यवदानज्ञानानर्थक्यात्, मन्त्रैरेवार्थप्रत्ययननियमात्, अष्टकल्पने तदुच्चारणदेव पुरुषव्यापारगोचरात्प्रक्रियोगविषयात्कल्पनस्य युक्तत्वात् उच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तोऽस्मीं क्रतावुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह—'तदर्थशास्त्रा-दिति । 'इषे त्वेति छिनन्नि' इत्यध्याहारात् क्रियासिद्धमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैतं मन्त्रम् 'इषे त्वेति शास्त्रमाच्छिनन्ति' इति शास्त्रं निबन्धाल-योक्त्या क्रतूपकारे तदर्थशास्त्रानर्थक्यात् । तस्मात्तदुच्चारणमात्रेणैव क्रतावुपकारितास्त्वेत्यर्थः । 'मन्त्रैरेव वेदादि स्मर्तव्यम्' इति नियमस्य दृष्टार्थोभावात्, अदृष्टार्थकल्पनेऽपि मन्त्रैरेवोच्चारणस्य तदर्थसारकत्वेन दृष्टार्थत्वात्, अर्थस्मृतेश्च प्रयोगार्थत्वात्, प्रयोगाच्च फलोद्वादात्, दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनयोगात्, तदर्थशास्त्रस्य च परिसंख्यार्थत्वात्, दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां कर्तृपकारितेति सिद्धान्तमाह—'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थविशेषात्, लोके फलवदुच्चारणदृष्टेः वेदेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तथात्वात्, अप्रकाशिते यज्ञे तद्वै न यागासिद्धेः, तदर्थयथादिप्रकाशनेन कर्मण्युपकारो मन्त्राणामित्यर्थः । तदेवं वेदान्तानामपि मन्त्रवत्कर्मवदेतुत्वादित्वेन विधिमिर्वाक्यैक-वाक्यतया कर्मसमवायित्वं सिद्धकृत्य मन्त्राधिकरणं प्रवृत्तमिति भाष्यार्थः । कर्तृकाण्डोपमन्त्राणां विधिमिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्यवेदान्तानां स्वार्थनिष्ठत्वेनैव प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—नेति । विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयधिकारात्कर्महीनं कर्मिदपीत्युक्तम् । अष्ट-

पार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति, क्रियाविषयत्वा-
द्विधेः । तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ
प्रकरणान्तरभयाच्चैतद्भ्युपगम्यते तथापि स्वाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः
शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते—

तनु समन्वयात् ॥ ४ ॥

वेदान्ताः कर्तृदेवादिपरा ब्रह्मपरा उत । अनुष्ठानोपयोगित्वात्कर्त्रादिप्रतिपादकाः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणछिद्रूपदकाच्च ब्रह्मबोधकाः । सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् ॥ २ ॥

प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत । शास्त्रव्यासे विधातारो मननादेशं कीर्तनात् ॥ ३ ॥

नार्कटं तन्नेऽस्ति विधिः शास्त्रत्वं शंसनादपि । मननादेः पुराबोधाद्ब्रह्मण्यवसितास्ततः ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशा-
स्त्रादेवावगम्यते । कथम्, समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतत्सार्थस्य

भाष्यरत्नप्रभा

स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह—न चेति । ननु 'दक्षा जुहोति' इति सिद्धे दधनि
विधिदृष्टेस्तत्राह—क्रियेति । दक्षः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया साध्यत्वादिधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्य-
त्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति—तस्मादिति । स्वयमेवार्हं च वदन्पक्षान्तरमाह—अथेति । सिद्धा-
न्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द इति । तद्ब्रह्म वदान्तप्रमाणकमिति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति—कथमिति । हेतुमाह—
समिति । अन्वयतात्पर्यविषयत्वं तस्मादित्येव हेतुः । तात्पर्यस्य सम्यक्त्वं अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्-पदं

भामती

पनार्थत्वात् । वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह—न च परिनिष्ठित इति । अनैगतोत्पादभावविषय
एव हि सर्वे विधिरूपेयः, उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्परादिवैभावात्, सिद्धे च तेषामसंभवात्, तद्वाक्यानां
लैदंर्प्यं भिद्यते । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् खर्गकामः' इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भात्, 'अग्निहोत्रं जुहोति'
इत्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न लत्र विनियोगाद्यो न सन्ति, सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात्केवलमविवाक्षिताः । तस्मात् भावना-
विषयो विधिनं सिद्धे बहूनि भवितुमर्हतीति । उपसंहरति—तस्मादिति । अत्राह्निकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमुपसंहरति—
अथेति । एवं च सत्युत्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशैस्मय रूपं व्यवस्थान्त्येन तच्छब्देन विवक्ष्यते,
तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्माच्चेति । सूत्रेण सिद्धान्तयति—एवं
प्राप्त उच्यते—तनु समन्वयात् ॥ तदेतत् व्याचष्टे—तुशब्द इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विमज्जेत—तद्ब्रह्मेति ।
पूर्वपक्षी कर्कशाशयः पृच्छति—कथम् । कृतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह—समन्वयात् ।
सम्यगन्वयैः समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विमज्जेत—सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतामाभि-

न्यायनिर्णयः

द्यापि युक्तित्वादेष्टुं शक्येत्याशङ्क्य न हि परिनिष्ठितेत्यादिनोक्तं मत्वाह—उपपन्ना चेति । 'पूषा प्रपिष्टभागः' इत्यत्र यागाविनाभूतद-
ष्टदेवतातुल्यया यागविधिकल्पनावद्वेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थवत्संभवे किं कर्मेविधिशेषत्वेनेत्याशङ्क्याह—न चेति ।
'दक्षा जुहोति' इत्यादाविव सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशङ्क्याह—क्रियेति । तत्र भावावस्थान्तो लब्धत्वात् तदनुवादेन विधेः
संक्रान्तत्वात्, विना भावार्थं शुद्धस्य सिद्धस्य विध्यविषयतेति भावः । वार्तिककारमतमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्रार्हं सूचित्वा
मतान्तरं निगमयति—अथेत्यादिना । मतद्वयेऽपि संमतमर्थमुपसंहरति—तस्माच्चेति । पूर्वपक्षमनुष्य सिद्धान्तसममवतरयति—इति
प्राप्त इति । तत्र पूर्वपक्षप्रतिषेधप्रतिज्ञां व्याचष्टे—तुशब्द इति । तत्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विमज्जेत—तद्ब्रह्मेति । पूर्वसूत्रवो-
रक्तं नैयभूतं ब्रह्म सारवर्तितुं विशेषणानि । ननु वेदान्तवाक्यस्य लौकिकवाक्यवत् वाक्यत्वादेव संसृष्टार्थत्वात्, अखण्डैकस्ते ब्रह्मणि कथं
प्रथाहेतुतेति पृच्छति—कथमिति । अपर्यायानेकाशब्दानामखण्डार्थत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशादिवक्ये दृष्टत्वात्, अस्यापि ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधन-
प्रवृत्तस्य तद्वहेतुता युक्तेति हेतुमादत्ते—समन्वयादिति । हेतुं विवृणोति—सर्वेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतां वक्तुं बहूनि

१ अनागतमिति—अनागतत्वात्तुल्यासः, भावाः—भावना तद्विषयो विधिः । २ अधिकारः—फलसंबन्धबोधनं, विनियोगः—क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनं, प्रयोगः—
अनुष्ठानं, उत्पत्तिः—कर्मस्वरूपज्ञानम् । एतेषां हि परस्परमविनाभावोऽस्ति, यस्मात् फलसंबन्धः क्रियायाः शेषत्वमन्तरेण न संभवति, शेषत्वं च नानुष्ठानम-
न्तरा, तच्च नाज्ञानम् इति । सिद्धं चैव्युत्पादनापरपक्षं फलमारभेत सदाभेदेत्यसंबन्धबोधनमित्यर्थः । ३ ननु अधिकारादिविधिनो परस्परमविनाभावे कथम-
व्यान्तरभेद इति चेन्ननाह—तद्ब्रह्मयोगमिति । एदेपर्यं—तात्पर्यं, तदेव 'यथा' इत्यादिना 'अविवाक्षिताः' इत्यन्तेन संदर्भेण आदर्शयत् । ४ यादृशं—वीक्षादि-
शब्दः । ५ अन्वयस्य सम्यक्त्वं तात्पर्यरूपं बोध्यम् ।

प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । 'एकमेवाद्वितीयम्' (छान्दो० ६।२।१) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐत० २।१।१।) तदेतद्ब्रह्मापूर्व-
मनपरमनन्तरमवाह्यम् 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृह० २।५।१९) 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्'

भाष्यरत्नप्रभा

प्रतिज्ञान्तर्गतमेव । तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तजप्रमाविषयः, वेदान्तात्पर्यविषयत्वात्, यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वं-असंख्यत्वम् । वाक्यस्य चाखण्डार्थ-
कत्वं-स्वपदोपस्थिता ये पदार्थसंघातः यः संसर्गस्तद्वोचरप्रमाजनकत्वम् । न चेदमग्रसिद्धम् । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादि-
लक्षणवाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् । सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा, सर्वैर्येवादपदैरेकस्याः
स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि हेत्वसिद्धिः, उपक्रम-
ादिल्लङ्घनेदान्तानामद्वितीयाखण्डमहापि तात्पर्यनिर्णयात् । तत्र छान्दोग्यपठे उपक्रमं दर्शयति—सदेवेति । उदा-
लकः पुत्रमुवाच—हे सोम्य प्रियदर्शन, इदं सर्वं जगत्, अग्रे उत्पत्तेः प्राक्काले सदबाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण
जगतः प्रथक्सत्ता निषिध्यते । सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थं 'एकमेवाद्वितीयम्' इति पदत्रयम् । एवमद्वितीयं
ब्रह्मोपक्रम्य 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्युपसंहरति । इदमुपक्रमोपसंहारैककल्पं तात्पर्यलिङ्गं, यथा 'तत्त्वमसि' इति
नवकृतोऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वमुक्तम्—'अत्र वाव किल सत् सोम्य न
निःआलये' इति । संघाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये'
इति ब्रह्मज्ञानात्फलमुक्तं विदुषः । तस्य यावत्कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अथ देहपा-
तानन्तरं विद्वान् ब्रह्म संपत्स्यते । विदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽ-
र्थवादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता । एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि सम-
स्तानि वा प्रतिवेदान्तं दृश्यन्त इत्येतयोपक्रममवाक्यं पठति—आत्मा वा इति । बृहदारण्यके मनुकण्डोपसंहारावाक्यं
सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह—तदेतदिति । मायाभिबद्धरूपं तद्ब्रह्म । एतदपरोक्षम् । अपूर्वं कारणशून्यम् । अनपूरं
कार्यरहितम् । अनन्तरं जालान्तरमस्य नास्तीत्यनन्तरम् । एकरसमित्यर्थः । अबाह्यं अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षत्वमुपपा-
दयति—अयमिति । सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः । चिन्मात्रमित्यर्थः । क्रम्यशुःसामवाक्यान्युक्त्वा आथर्वणवाक्य-
माह—ब्रह्मैवेदमिति । यत्पुरस्तात्पूर्वदिग्वस्तुजातमिदमब्रह्मेव विदुषां भाति तदमृतं ब्रह्मेव वस्तु इत्यर्थः । आदिपदेन
'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं, वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति

भामती

स्यात्सर्वहृदि वाक्यान्युदाहरति—सदेवेति । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिराश-
कारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंहियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । यथो-
पांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोजमित्तादोषसंकीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिस्माधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मवि-
धिपरिता एकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदम्' इति ब्रह्मोपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इति च जीवस्य ब्रह्मात्मनो-

न्यायनिर्णयः

वाक्यान्युदाहरति—सदेवेत्यादिना । सदित्यस्तितामात्रम् । एतदेवधारणे । किं तदवधिष्यते तदाह—इदमिति । यदिदं व्याकृतं
जगत् तदधे प्रागुत्पत्तेः व्याकृतरूपस्मरणेन सदेवासीत् । हे सोम्य प्रियदर्शन इति मित्रा पुत्रः संबोध्यते । स्थूलं पृथिव्यादीदं बुद्धि-
बोध्यं प्रागुत्पत्तेर्माभूत्, अन्यत्तु महदादिसृष्टममासीदेवेति नेत्याह—एकमिति । कार्यं सतोऽन्यत्रासीदेवेत्यर्थः । तथापि मृदो घटाकार-
परिणामविवृतकुलवज्रजगतिमितं सतोऽन्यदासीदित्याशङ्क्याह—अद्वितीयमिति । सतोऽपि निर्वचं विना प्रधानवन्न हेतुतेलाशङ्क्य
क्षुलन्तरमाह—आत्मेति । आम्रोतीत्यात्मा मूलकारणम् । वैशब्देन प्रागवस्था सत्यते । इदमित्याहुक्तार्थम् । तस्य निर्विशेषत्वायै क्षुल-
न्तरं पठति—तदेतदिति । तच्छब्देन 'इन्द्रो मायाभिः' इति प्रकृतात्मोक्तिः । विषये ब्रह्मापेक्ष्यं नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म तदा
किंलक्षणं तत्राह—अपूर्वमिति । नास्य पूर्वं कारणमित्युक्तमर्थमित्यर्थः । नास्यापूरं कार्यं वास्तवमस्तीत्यनपरमकारणमित्यर्थः ।
नास्त्यस्यानन्तरं नास्तीत्यनन्तरालोऽस्तीत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः । तथाविषमन्यदपि तद्व्यस्तसीति नेत्याह—अबाह्यमिति । नाहमस्मा-
दनात्मभूतं नास्तीत्यद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षत्वमाह—अयमिति । तत्सिद्धयर्थं नित्यत्वाभावत्वमाह—सर्वेति । ब्रह्मात्मा सर्वम-
नुभवति चेदनुभाव्यस्य पृथक्त्वाद्ब्रह्मैतमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । यत्पुरस्तात्पूर्वसां दिव्यब्रह्मेवाविदुषां भाति तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव
वस्तुत इत्यर्थः । आदिपदेन सत्यज्ञानादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वेषां वाक्यानामभेदादाधिकरणन्यायेन कर्मापेक्षितकर्त्रादिप्रकाशनेन

१ 'नामि वा एतद्ब्रह्मस्य किमते भदन्चो पुरोडाशी उपांशुयाजमन्तरा वजति विष्णुरपांशु यद्वहोऽजामित्याय' इत्यादिमन्त्रे, अग्नेयाग्नीषोमीययोः पुरो-
डाशयोः निरन्तरयोः करणे नामि-आलस्य-अवेदिति मन्त्रे उपांशुयागो विधीयते । तत्र किमिदमपूर्वयागविधानमाहो 'विष्णुरपांशु यद्वहो' इति पठितवाक्यव-
स्तुत्वादा इति संशये द्रष्टव्येदतयोपब्रह्मणाह, विधिप्रत्यक्षस्य चामावाद्येपठितयागत्रयस्यायमनुवाद इति पूर्वः पक्षः । एवं सति एकावक्यत्वमङ्गापर्याय, मन्त्रका-
ण्डे उपांशुयाजस्थानिः पठितवैष्णवमाज्याप्याग्नीषोमीयमायाज्यास्तुवाक्याभिरुत्पत्त्यापेक्षेन विकल्पपद्याभिर्विधिपद्यादिदेवताप्रोक्तप्राथम्यव्यवभागात्, 'यजति' इति पञ्चम-
लकारस्य विधिमलप्रत्याह, अपूर्वयागविधिरवागमिति भेदलक्षणे नित्यतम् । 'विष्णुरपांशु' इत्यादयस्तु अनुवादा इति द्विः ।

(मुण्ड० २।२।११) इत्यादीनि । न च तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते, 'तत्त्वेन कं पश्येत्' (बृह० २।३।१३) इत्यादि क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि' (छान्दो० ६।८।७)

भाष्यरत्नप्रभा

तत्राह—न चेति । वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवादव्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्वावकत्वमिति तत्राह—न च तेषामिति । तेषां कर्मशेष-स्वावकत्वं न भाति किंतु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधनताशकत्वमेव । तत्तत्र विद्याकाले कः कर्ता केन करणेन कं विषयं पश्येत् इति श्रुतेरित्यर्थः । अर्थवादानां तु स्वार्थं कलाभावात्स्तुतिरक्षणमेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवैधं ब्रह्म न वेदार्थ इति तत्राह—न च परीति । 'तत्त्वमसि' इति शास्त्रमन्तरेणेति संबन्धः । धर्मो न वेदार्थः, साध्यत्वेन

भामती

पसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । एवं वाक्यार्थान्तराणामपि पौर्वापर्यलोचनया ब्रह्मपरत्वमवगतव्यम् । न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति संभवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुं, अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा, अनुपपन्ना चेत्साह—न च तेषामिति । सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षवीजं दूषयति—न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति । अयमैमिसंधिः—पुंवाक्यनिर्देशेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्कते । तत्रैवं भवारं पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन । यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्येक्षवादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । तात्पर्यं हि भूतार्थान्येन । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षं, एवं तर्हि तदपूर्वकार्णां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं, प्रत्येक्षवादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम् । यथुच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानलाङ्घिष्यं विरचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गस्य वेदपौरुषेयत्वात्समानस्याप्रत्युद्गम्युपपत्तेः । तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्यसापूर्वस्य मानान्तरागोचरतायास्त्यन्तानुभूतेर्पूर्वस्य तेषैव समारोपेण वा पुरुषबुद्ध्यावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरमातिष्ठामहे । अत्र ब्रूमः—किं पुनरिदं कार्यमभिसमतं मायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्त्वमस्य लिङ्गार्थत्वं, तेनालौकिकेन संगतिसंवेदनविरहात् । लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्यया लिङ्गदेरवगमात् । 'स्वर्गकामो यजेत' इति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियो-ज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत्स्वर्गानुकूलम् । न च क्रिया क्षणभङ्गुरामुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारि-शेष्याद्वेदत एवापूर्वं कार्यं लिङ्गवादीनां संवन्धग्रह इति चेत्, हन्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसंबन्धात्पूर्वकार्यत्व-प्रसङ्गः, तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्युपार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासलोपपादने कृतमपूर्वा-र्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिन्यायैकेणिकायां, इह तु विस्तरभयाशोक्तम् । तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे

न्यायनिर्णयः

क्रियाविधिशेषवैयर्थ्यं तत्राह—न चेति । 'वाङ्मै क्षेपिष्ठा' इत्यादीनामिव क्रियाविधिशेषत्वेऽपि तेषां न श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वेला-शङ्कथाह—न चेति । युक्तमर्थवादानां स्वार्थं पुनर्वैहीनानामध्ययनविषेयव्यपेक्षितप्राशस्त्यद्वारा तच्छेषत्वम् । यथाहुः—'स्वाध्याय-विधिना वेदः पुराशाश्रयं नीयते । तद्वैदोनाथैवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणात् ॥' इति वेदान्तानां तु कर्मोपेक्षितकर्माश्रयोपिवात्र तद्विधिशेष-त्वस्यैव । ननु पणोतया जुहुद्वात्र क्रतुशेषतावत्त्वमनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्मशेषत्वात्, तदर्थं वेदान्तास्तद्विधिशेषा भविष्यन्ति, चेत्साह—तदिति । तत्तत्र विवादशयां केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्यादिवाक्येनात्मविषया क्रियादिनिरासश्चेत्तानोक्तो कर्मज्ञः । ततो धीद्वारा आत्मनस्तद्विधिशेषत्वात् तदर्थं वेदान्तानां न तच्छेषत्वस्यैव । यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं, तस्याध्यक्षादियोग्यत्वा-दिति तत्राह—न चेति । 'तत्त्वमसि' इति शास्त्रमन्तरेणेति संबन्धः । वेदान्तवैषस्य सिद्धत्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वात् तत्संवादविर-

१ 'तेरेयके'—आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् इत्युक्तस्य 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इत्युपसंहारम् । वागसनेयेभ्यो—अहं ब्रह्मासि' इत्युक्तस्य 'अवगमात्मा ब्रह्म' इत्युपसंहारम् । आध्वरेयो—'कस्मिन् मग्नो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति सर्वोक्तं ब्रह्मोपक्रम्य 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इति तदेवोपसंहारम् । इत्यादिनि च वाक्यानुसृष्टादर्थव्याप्तिः । २ अत्रैवं प्रयोगः—वेदान्ताः मानान्तरसामेक्षा, सिद्धवस्तुपरत्वात्, तीरे कलाभि सम्यगीति पुंवाक्यवदिति । तत्र पूर्वैवावगमितास्य हेतोः पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वं अपिना बोध्यत इत्याह—अयमभिसंधिरिति । ३ हेतोर्व्यभिचारित्वमाह—यत्साक्षादीनामपीति । ४ उपाधेः साधनव्यापकत्वं शङ्कते—यथुच्येत्यादि । ५ वेदान्तवाक्यं गौरवेषं, वाक्यत्वात्, घटमानयेति वाक्यवदित्यनुमानम् । ६ वेदान्तवाक्यकदम्बस्य कार्यपरत्वे तु न वाक्यत्व-हेतुता न वाक्यत्वस्योपनिमित्तं, पौरुषेयत्वस्योपनिमित्तं । एवं हि साधनव्यापकत्वं नास्तीत्यहं । ७ अकार्यं मानान्तरायोग्यत्वमप्यसंभवत्वेऽपि वेदान्तानां गौरवेषत्वं संभवतीति समा साधनव्याप्तिः, तत्रैव वाक्यत्वादिलिङ्गकालुमानेन गौरवेषत्वं दुरपह्नवमित्याह—अत्र ब्रूम इति । ८ कलाभिर्सां-मानित्यर्थः । ९ सार्वभौमकर्तृत्वेन सोपाधिको वाक्यत्वहेतुरिति चेत् सिद्धार्थकस्यैव वेदान्तेषु तत्त्वमिति कार्यार्थत्वत्वमनपेक्षतामप्योजकं न भवतीत्याह—अ-न्यतस्त्विति । १० वर्तमानसंगिकर्तृत्वमप्यलक्ष्य कार्यरूपमर्थगोचरत्वमुपपत्तेर् धर्मस्य प्रसङ्गात् । न चाज्ञाते पुंवां वाक्यरचना संभवतीति अग्रैरेवो वेद इत्यादि तत्रोक्तमवगतव्यम् ।

इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थ-
क्यमिति । नैष दोषः, हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वज्ञेयप्रधानात्पुरुषार्थसिद्धेः, देव-
तादिप्रतिपादनस्य तु स्वभावक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपा-
सनाविधिशेषत्वं संभवति, एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमदोषपत्तेः ।
नह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति । येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः

भाष्यरत्नप्रभा

पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्मस्वानिर्णयाच्च मानान्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यम् । यच्चोक्तं निष्फ-
लत्वाद्ब्रह्म न वेदार्थे इति तदनूय परिहरति—यस्त्वित्यादिना । रहितत्वाद्भिन्नत्वात् । ब्रह्मण इति शेषः । यदप्युक्तम्—
'उपासनापरत्वं वेदान्तानाम्' इति तत्र किं प्राणपञ्चाद्व्यादिवाक्यानामुत सर्वेषामिति । तत्रायमङ्गीकरोति—देवता-
दीति । ज्येष्ठत्वादिगुणः फलं चादिशब्दार्थः । न द्वितीयः, विधिशून्यानां 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादीनां स्वार्थं फलवता-
मुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किंच तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा । आद्ये, अध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वे-
ऽपि न द्वितीय इत्याह—ननु तथेति । प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्य-
तया ब्रह्मात्मनः फलाभावात्, उपास्योपासकद्वैतज्ञानस्य कारणस्य नाशश्च नोपासनाशेषत्वमिलाह—एकत्व इति ।
द्वैतज्ञानस्य संस्कारबलाद्युत्पन्नद्वये विधानमिति नेत्याह—नहीति । दृढस्येति शेषः । आन्तित्वातिशयो दोषः, संस्का-

भामती

भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया ग्रामाण्यविधातः । न चानधिगतयैर्नृता नास्ति येन ग्रामाण्यं न स्यात्, जीवस्य
ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात् । तद्विदुमुक्तम्—'न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि' इति । द्वितीयं पूर्वपक्षधीनं स्मारयित्वा
दूषयति—यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादिति । विध्यर्थानवगमात् खलु पारंपर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्बः । इह तु 'तत्त्वमसि'
इत्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानात् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्बो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति
सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात्प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति—द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य । किंचिदप्राप्तं ग्रामादि, किंचित्युतः प्राप्तमपि
भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा स्त्रीप्राप्तवन्दे प्रैवेयम् । एवं जिहासितमपि द्विविधं, किंचिदहीनं जिहासति, यथा बलमितच-
रणं फणिनं, किंचित्युनहीनमेव जिहासति, यथा चरणभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्त्वान्न च
बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति परात्मीनानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्तुपनयति । नहि सहस्रमपि
रज्जुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्ययितुमीशते । समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण
शक्यते प्राप्नुमि व हातुमि व । समारोपमात्रजीविते हि ते, समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्यतीति । तथेहाप्य-
विद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्मण्यनन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनस्तद्भावः 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थतत्त्व-
ज्ञानादवगतिपर्यन्ताच्चिवर्तते, तस्मिन्नुक्तौ प्राप्तमन्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं
भवति, तद्विदुमुक्तम्—ब्रह्मात्मावगमादेव जीवस्य सर्वज्ञेशस्य सवासनस्य विपर्ययास्य । स हि क्लिप्नाति जन्तूततः क्लेशः,
तस्य प्रकर्षेण हानात् पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिस्तुल्यलक्षणस्य सिद्धेरिति । यत्तु 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपा-
सीत' इत्युपासनावकायगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तदूषयति—देवतादिप्रतिपादनस्य तु
आत्मेत्येतावन्मात्रस्य स्वाभावक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देव-
ताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवेत्यत आह—ननु तथा ब्रह्मण इति । उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्धिर्धनोपासना
न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत् ।
यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां ग्रामाण्यं, हन्त तर्हि 'सोऽरोहीत' इत्यादीनामप्यस्य स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां ग्रामाण्यम् ।

न्यायनिर्णयः

वादाभावाच्च तत्रानपेक्षं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावादित्यत्रोक्तमनुवदति—यस्त्विति । पुर-
स्तात्तद्व्याख्या वस्तुन इत्यध्याहार्यम् । आनर्थक्यं हेयादिहीनार्थत्वं वा विफलत्वं वा । तत्रायमुपेक्ष द्वितीयं दूषयति—नेति । यत्तु
स्वभावक्यगतोपासनादिपरत्वं वेदान्तानां तस्मिन् कतिपयानामुत सर्वेषाम् । आद्यमङ्गीकरोति—देवतादीति । आदिशब्देन देवतासुर-
सङ्क्रामो गुणजातं फलविशेषश्चोच्यते । तस्य तत्प्रकरणस्योपास्तिशेषत्वं प्रकरणादिष्टमेवैत्यर्थः । नेतरः, सर्वेषां वेदान्तानां तच्छेषत्वं
मानाभावात् । तदर्थस्य च ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा । आद्येऽध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह—नस्त्विति ।
देवतादिप्रतिपादनं दृष्टान्तमित्युतं तथेत्युक्तम् । तत्र हेतुः—एकत्व इति । ज्ञाते सतीति शेषः, हेयोपादेयशून्यतयैत्यत्र ब्रह्मणो ज्ञात-
त्वादीत्यस्येत्यध्याहार्यम् । उपास्योपासकादिभेददुष्यभावाद्वास्तविकविध्ययोगाच्च ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेषत्वेत्यर्थः । संस्काराद्युत्पन्नद्वैतज्ञानो-
दये विध्यादिसर्वमविरुद्धमित्याहुः—नहीति । संस्कारोत्पत्त्याभावात्विध्यनिमित्तत्वाच्च ब्रह्मणस्तच्छेषत्वेत्यर्थः । वेदान्ताः स्वार्थे न

प्रतिपद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वाच्च तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ।

भाष्यरत्नप्रभा

रोत्यं तु आन्तित्वेन निश्चितं न विधिसिद्धिर्भवति । येनेति । उपासनायां कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति—यद्यपीति । कर्मकाण्डेऽर्थवादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावाद्देवान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वायं मानं, अक्रियार्थत्वात्, 'सोऽरोदीव' इत्यादिबुद्धिस्तुमाने निष्फलायं कवमुपाधिरित्याह—तथापीति । अर्थवादानां निष्फलस्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्करणस्य । स्वायं ब्रह्मात्मनीति शेषः । सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्ताणां स्वायं मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु माशुद्देदमाप्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वं, व्याप्यं तु भविष्यति, तदभावाद्देवान्ताणां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति, नेत्याह—न चेति । येन वेदप्रामाण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद्दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवद्देवस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानाच्च तद्व्याप्तिरूपेणापेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाताबाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन । कृपे पतेदिति वाक्ये व्याभिचारोदिति भावः । वर्णकार्यमुपसंहरति—तस्मादिति । समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम् । एवं पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं, ब्रह्मणो मानान्तराद्योग्यत्वात्, सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेवत्वमित्युक्त्या निरस्तम् । संप्रति सर्वेषां पदानां कार्यान्वितायां शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्म वेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्येणेति वदतां वृत्तिकारणां मतनिरासाय

भामती

नहि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं 'बहिषि रजतं न देयम्' इत्यादिनिषेधविधियपरत्वेनेतेषामित्यत आह—यद्यपीति । स्वाध्यायविषयधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतम् । तत्रैकैनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुरयति 'सोऽरोदीव' इत्यादिना पदप्रबन्धेन । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थविगममात्रादेव कश्चित्पुरुषार्थ उपलभ्यते । तेनैव पदसंदर्भः साक्षाद्देवाले पुरुषार्थसुवीक्षमाणः । 'बहिषि रजतं न देयम्' इत्ययमपि निषेधविधिः खनिषेधस्य निन्दामपेक्षते । नह्यन्यथा तदन्वयेन शक्यो निवर्तयितुम् । तथापि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्त्यन्ततो निषेधविधिरिव रजतनिषेधे च निन्दामां च दूषिहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुत्तमयोः 'सोऽरोदीव' इति, 'बहिषि रजतं न देयम्' इति च पदसंदर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दान्द्वारेण नष्टाद्वयव्यवहत् परस्परं समन्वयः । न लेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थविगमादेवानपेक्षात्परमपुरुषार्थालादित्युक्तम् । ननु विषयसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्विषयतीत्यत आह—न चानुमानगम्यमिति । अवाधितानधिगतार्थसिद्धिर्बोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वत इत्युपादितम् । यद्यपि नैषामीहबोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तद्वैधोपजनने मानान्तरं नापेक्षते । नापीमामेवार्थापत्ति, परस्परश्रयप्रज्ञादिति स्वत

न्यायनिर्णयः

मानं, विधिश्रयवाक्यत्वात्, संमतद्विषयानुमानात्, तेषां विधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वायं फलरहित्यमुपाधिरित्याह—यद्यपीति । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । वेदवाक्यानां 'सोऽरोदीव' इत्यादीनामिति यावत् । तथापि स्वायं वैफल्यं तेषां विधिसंस्पर्शमन्तरेणामागम्ये हेतुरिति शेषः । साधनव्याप्तिं प्रत्याह—आरमेति । तद्विषयस्येलात्मज्ञानं तच्छब्दार्थः । शास्त्रस्य स्वायं फलवत्त्वाच्चत्रेनेति शेषः । एतेन न क्वचिदपीत्यादि व्याख्यातम् । अर्थवादाधिकरणस्य विषयमेदं वक्ष्यति । न च मन्त्रवद्देवान्ताणां विधिभिर्वाच्यैकवाक्यत्वं, तेषां दृष्टद्वारा ऋतुपकारित्ववशां तदयोगात्, एतद्व्याख्याज्ञानस्य कर्माधिकारविरोधित्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु वेदान्ता विधिवोचिनः, मानत्वे सति वेदवाक्यत्वात्, संमतवत् । नेत्याह—न चेति । वक्ष्यमाणन्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचारः, अवाधितानधिगतार्थसिद्धिर्बोधविषयत्वात्, युक्तं विधिसंस्पर्शं विना स्वायं वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः । विषयसंस्पर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वायं प्रामाण्यमन्यत्रादृष्टं, निषेधवाक्येऽपि विप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याह—येनेति । शास्त्रप्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत् । अपेक्षेत । शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः । न तथा तदनुमानगम्यं स्वारसिकत्वात् । उपपन्नार्था हि प्रमायां शास्त्रस्य तद्विज्ञेन तज्जनकत्वमनुमेयं, तत्तत्तदुत्पत्तिरिति स्वीकारे परस्परश्रयत्वम् । तस्मादनुमानेन वेद्यमपि शास्त्रप्रामाण्यं न तद्वन्मत्वेन सवतीति नास्ति दृष्टान्तापेक्षेत्यर्थः । वर्णकार्यमुपसंहरति—तस्मादिति । वेदान्तानां प्रामाण्ये विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः । लौकिकोक्तीनां मानान्तराद्युत्तानां सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमुपेत्य वेदान्तेषु विना कार्यान्वितमानपेक्षत्वं वा फलवत्त्वं वा न लभ्यमिति मतं, ब्रह्मात्मनो मानान्तराद्योग्यत्वेन तद्विमानात्फललाभेन च परास्तम् । संप्रति कार्यान्विता शब्दशक्तिनियमाच्च सिद्धं वस्तु शाब्दमिति वदतामुपास्तविधिविनिष्ठावेदान्तानिच्छतां मतं निरसितुं वर्णकान्तरमारभ्यते । यद्वा, आरो-

कुत एतत् । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद् आहुः—‘दष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्’ इति । ‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्’ । ‘तस्य ज्ञानमुपदेशः—’ (जै० सू० १।१।५) ‘तज्ज्ञानां क्रियार्थेन समान्नायः—’ (जै० सू० १।१।२५)

आभ्यरत्नप्रभा

इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयः । ‘वज्रहस्ताः पुरन्दरः’ इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्थ्यन्ते तद्वद्ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपर-वाक्यस्यापि अन्त्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शास्त्रानिरासार्थमपिशब्दः । मानान्तराज्ञातात्पर्यं शेषतथोच्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः । प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । ननु कृपद्विधिलिङ्गात्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिशेषत्वमिति वाङ्मते—कुत इति । वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्ति-निवृत्ति उद्दिष्ट्यापूर्वप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने । ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य । ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह—प्रवृत्तीति । शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसंमतिमाह—न तथाहीत्यादिना । क्रिया, कार्य, नियोगो, विधिः, धर्मोऽवृष्टमिलनार्थान्तरम् । को वेदार्थ इत्याकाङ्क्षायां शाबरभाष्यकृतोक्तम्—दष्टो हीति । तस्य वेदस्य । कार्य वेदार्थ इत्यत्र चोदनासुत्रस्य भाष्यमाह—चोदनेति । क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः । शबरस्यासमसितिसुक्त्वा जैमिसंसंमतिमाह—तस्य ज्ञानमिति । तस्य धर्मस्य ज्ञापकमपौरुषेयविधिवाक्यमुपदेशः । तस्य धर्मेणान्यतिरेकादित्यर्थः । पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति—तज्ज्ञानानिमिति । तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थसिद्धानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङादिपदेन समान्नायः सहोच्चारणं कर्त-

भासती

यूपे, तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते ‘खादिरो यूपो भवति, यूपं तक्षति, यूपमश्रयीकरोति’ इत्यादिनिर्वाक्यैस्तक्षणादि-विधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टलक्षणसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रं न स्वरूपपरस्य, कार्य एव च संबन्धो न स्वरूपे, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्—प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजन्यायनिर्णयः

इत्यादिमिस्तक्षणाविधिपरैरपि वाक्यैर्विशिष्टसंस्कारसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । ‘यदाहवनीये जुहोति’ इति होमाधारत्वेनोक्ताहवनीयस्यालौकिकत्वात्कोऽसावेति वीक्षायां ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इत्यादि तद्विधिपरैरेव वाक्यैः संस्कृतोऽग्निरसाविति भाति । तथा वेदात्मनोऽपि विधिपरैरेव शास्त्रेणोच्यते । तथानुपरेणापि तेन विद्याक्षेपादुपपादानादितिष्ठं ब्रह्म सुखेयमित्यर्थः । ननु फलिने दुःसाः, भूभागो निधिमानीत्यादिषु विनापि विधिं प्रयोगधीवृष्टेः, शास्त्रेणापि विध्यनपेक्षेण ब्रह्मणोऽप्यपुनरिति शङ्कते—कुत इति । दृष्टान्तेऽपि कार्या-भ्याहाराद्यभिप्रेत्याह—प्रवृत्तीति । ‘प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा निलेन कृतकेन वा । पुंतां येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयते’ ॥ इति न्यषात्, वेदान्तानामपि शास्त्रत्वान्मन्तरनियमाद्विधिनिरुद्धाग्नौन्यमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरस्यैव शास्त्रत्वं, शब्दशक्तिश्च कार्यान्विन्येवैत्यत्र वृद्धसंमत्त्वाह—तथा हीति । ‘वेदमयीत्युक्त्या’, इत्यध्ययनज्ञानयोरव्यवधानाधिगमात्, अधीत्य ज्ञानमकृत्वा धर्मं जिज्ञासमानो वेदमिममतिक्रामेत् । अनतिक्रमतिव्यक्षासाविति चोदिते भाष्यकृतोक्तम्—‘अतिक्रमिष्याम इममाज्ञायमनतिक्रामन्तो वेदमध्वेनन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेम’ इति । कस्ताहि वेदस्यार्थस्तत्राह—दष्टो हीति । तस्य वेदस्य कर्मावबोधनं नियोगज्ञानं दृष्टोऽर्थो दृष्टं फलम् । नियोगश्च साध्यत्वात्तद्व्यापकपक्षः । तस्मात्तद्व्यापादिपरं शास्त्रमित्यर्थः । धर्मजिज्ञासासुत्रस्य भाष्यमुक्तत्वा तत्रैव चोदनासुत्रस्य भाष्यमाह—चोदनेनेति । चोदनास्ये हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुष्ठापकं वचनमाहुर्वेदविदः । तेन शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्रैव सूत्रकारे संवादयन्नौत्पत्तिकसुत्रावयवमादत्ते—तस्येति । अध्यक्षाद्यभावामानागम्यस्य धर्मस्य कथं धीरिति वीक्षायामुक्तम्—‘औत्पत्तिकसुत्रं शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽप्यतिरेकक्षार्येऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्’ इति । उपपत्तिर्भातः शब्दस्य वाचकत्वात्तत्रैव वाक्येन शक्तिसंबन्धस्तथोर्गमिनाविमुक्तो मिलो न तूपपन्नोऽस्त्वभावात् । तथापि धर्मं किं मानं, चोदनेत्येवाह—तस्येति । अग्निहोत्रादिधर्मैस्तथाप्यक्षाद्यभिप्रेत्याह—शाप्यतेऽनेनेति ज्ञानं तत्रिमिति मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधिवाक्यम् । अन्यतिरेकश्च शब्दोत्पत्त्यस्य ज्ञानस्यार्थे व्यभिचाराभावः । न ह्यौपरीत्येयोक्तिजन्यं ज्ञानं जातु विपर्येति । तस्मादन्यतोऽनुपलब्धेऽर्थे धर्मोत्पत्तिं तदेनोपदेशशक्तिद्वितं विधिवाक्यं मानं, ज्ञानान्तरे पुरुषान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वात् । बादरायणस्यापि भगवतः संमतमेतदित्याचार्यं पूजयितुं बादरायणोक्तिरित्यक्षार्यः । तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरवेदत्वोपहितत्वात् शक्तिनियमात्, वेदत्वादिपदे च संकेतार्थधीवृष्टेः सर्वशब्दानां तथैवार्थबोधित्वात्, अव्यये संकेतायोगात्, नास्य वेदाधीत्येवभावो वेदाधैत्येलाशाङ्क्य कार्यबोधधानीव्यवहारकृतशक्तौ मानान्तरानिवेशात्, कार्यान्वितत्वाधर्माये शक्तेरवधृत्तत्वात्, वृद्धव्यवहाराश्रितिशक्तेश्चेर्गवादिशब्दार्थधीवृष्टेः देवदातादिपदे दृष्टसंकेतानुमानयोगात्, प्रसिद्धार्थेऽवदसमभिन्नाहाराद्युत्पत्त्युपपादपूर्वकार्योर्भावात् । शब्दान्तराणां तदन्वितत्वाधैत्युत्पत्तेर्मोना-न्यायस्येत्युक्तत्वात्, स्वामिदिकसंस्कृतादौ रूषेयवचनसमिति जित्ततम् । तथा औत्पत्तिकसुत्रादिपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेत्येवार्थः । कार्यान्विते पदशक्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति—तज्ज्ञानानिमिति । समान्नायोऽर्थस्य तत्रिमितत्वादिति सूत्रशेषः । वेदवाक्यानि मानान्तरसापेक्षाणि, तत्रि-

१ ‘यदाहवनीये जुहोति’ इति श्रूयते । तत्र च आहवनीय इत्याकाङ्क्षायां ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इत्यादिविधिना संस्कारविधिशोऽग्निराहवनीय इति गम्यते । तदेवं शास्त्राद्वस्तुतः विधिनिर्णय इति धीरिति ।

‘आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्—’ (जै० सू० १२।१) इति च । अतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्वितयच्चार्यवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चाप्युपयुक्तम् । तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्य-वैलक्षण्यमुक्तम्—कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्य इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यविधि-

भाष्यरजप्रभा

यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थ-स्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः । फलितमाह—अत इति । यतो बृद्धा एवमाहुः, अतो विधि-निषेधवाक्यमेव शास्त्रम् । अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणम् । तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वम् । तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात्कथं कार्यधीरिति । तत्राह—सति चेति । ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र काण्ड-द्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलाद्विशेषप्रसङ्गाद्विशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वाच्चित्तसिद्धयुक्तेष्वजकज्ञानविधिरयुक्त इत्यावाङ्कते—नन्विहेति । मुक्तेः कर्मफलद्विलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । न च तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्वेदासिद्धिरिति वाच्यं, इष्टत्वात् । न च ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन

भासती

नत्वात् इत्यादिना तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् इत्यन्तेन । न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यमधि-कारिणमनुष्ठानारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह—सति च विधिपरत्वं इति । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति सिद्धवदर्थ-वादादवगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायाम् ब्रह्मभूभूयोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रिसन्नन्यायेन प्रतिलम्भः । पिण्डपितृ-यज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयात्यन्तपरलोका वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावब्रह्मन्तत्त्वमिति अभ्युत्पन्नकामस्य इत्युक्तम् । ‘अमृतत्वं चामृतत्वादिव, न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम् । आगमविरोधादिति भावः । उच्यते धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्ष्येन विध्यविषयत्वं नोदयति—नन्विति । परिहरति—नार्हत्येवमिति । अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम् । तद्विद्दोः परलविधिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्ष-

न्यायनिर्णयः

रपेक्षामि वेति संशये बृहद्वचनद्वारे वाक्याचदर्थज्ञानेऽपि वेदवाक्यस्य समुदायान्तरत्वादर्थेनाज्ञातसंबन्धत्वात्, तत्कल्पने संकेताभावात्, वेद-वाक्यानां साक्षेपत्वादप्राप्त्यमिति प्राप्ते, लोकेवेदयोः शब्दार्थभेदात्, वैदिकवाक्यान्विधयो लोकव्युत्पत्तिमूलत्वात्, कार्यान्विते ज्ञातसाक्षी-नामेव शब्दानां विशिष्टार्थावच्छेदकानां वाक्यत्वात्, वैदिकवाक्यानां संकेतानपेक्षायाम् स्वार्थोद्देशे तु ज्ञातपौरुषेयाणां तेषामनपेक्षं प्राप्ताप्यमिति राज्ञान्तितम् । तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेन समाधायः संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणम् । एकैकदस्मृताथैस्य मिलिताथैस्य वाक्यार्थधीनिमित्तत्वात्, पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरन्यापाराणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीति सूत्रार्थः । भूतार्थपरस्य न शास्त्रेणैवपि दृष्टकारानुमतिमाह—आज्ञायस्येति । अभियुक्तोक्त्या फलितमाह—अत इति । इष्टाभाषो यागादिविषय-विशेषः, अनिष्टाभाषो हननादिद्वितीयो विषयविशेषः । विधিনিषेधकाण्डस्यैवमर्थवत्त्वेऽपि कथमर्थवादादिषु तथेयाशङ्क्याह—तच्छेषत-येति । तथापि वेदान्तानां किमायातं, तदाह—तत्सामान्यादिति । कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं, तथैव प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन वेत्यर्थः । ननु वेदान्तेषु प्रतिष्ठाकामो रात्रिसन्नेन यजेत इत्यादिविधेयाभावाद्यनियोज्यभावक विध्ययोगान्न प्रवृत्त्यादिपरत्वं, तत्राह—सतीति । शास्त्रत्वाद्येवमपि विधिपरत्वश्रौत्येव रात्रिसन्नन्यायेन नियोज्यविशेषलभात्, आत्मविषयशक्तिहोत्रादिविधेयत्वात्, विधिद्वारा वेदान्तानां प्रवृत्त्यादिपरत्वेत्यर्थः । उक्तं सारयन्ब्रह्मविधयो विधेयत्वमाक्षिपति—नन्विति । इहेति काण्डद्वयस्याप्यनुसृत्य चोक्तिः । भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरस्त्युपि विशिनष्टि—नित्येति । धीकर्मणोर्विषयवैषम्येऽपि विधेयत्वे किं जातं तत्राह—तत्रेति । ब्रह्म-विद्योऽसाध्यफलत्वाच्च कर्मवैधियेत्येतत्तद्वृत्त्यति—नेति । कृतियोग्यभावावैषम्यो नियोगोऽत्र कार्यविधिः, तदपेक्षितस्यैव ब्रह्मणो वेदा-

१ ‘प्रतिष्ठान्ति ह वा य एता राजीरुपयन्ति’ इति रात्रिशब्देन सोमविशेषा विधीयन्ते । तत्र किं एतद्ब्रह्मविहितप्रतिष्ठा फलवृत्तं स्वर्ग इति संशये एवंकाम इत्यत्रायातं, विधिचित्तमिवत्वात्, स्वस्य नियतफलत्वेन वाक्यशेषावगतप्रतिष्ठानान्भ्युपगमात्, स्वर्ग एव फलमिति प्राप्ते प्रतिष्ठाफलस्य साक्षाद्विदेशेन आनु-मानिकस्वर्गकल्पनाया अन्वयव्यवसायतिष्ठैव फलमिति राज्ञान्तः । तथाच तदभिप्रेतानां सन्न नियोग्य इति शेषम् । २ ‘अभावासाध्यायनपराद्धे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’ इत्यनारम्भाधीतवाक्ये विहितः पिण्डपितृयज्ञः कल्पयौ वा पुरुषार्थ इति संशये फलकल्पनापरिहाराय अभावासाध्यायनस्य कर्मोक्तत्वेन कल्पनीयत्वा-त्तद्वृत्तिमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—अपराङ्मुखशब्दसामानाधिकरण्यात्, रुद्रलक्षाभावात्साध्यायनः कालपरः । तथाच स्वर्गकामनियोज्यकल्पनाया स्वर्गफलः पिण्डपितृयज्ञ इति । तद्वद कल्पने तु स्वर्गोऽयम् ब्रह्मभवनशब्देनात्मवैतः स्वाध्यायक प्रपञ्चवृत्तितापत इति भावः ।

प्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृह० २।४।५) इति । 'य आत्माऽपहृतपाप्मा—सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छान्दो० ८।१।१) । 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ० १।४।७) 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' (बृ० १।४।१५) । 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) । इत्यादिविधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्म इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः— नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यवृत्तो नित्यशुद्धबुद्धमुखब्रह्मभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्येवमाद्यः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात्, सतद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवं, यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः, संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तते । न तु निवर्तते, शुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनात्, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृह० २।४।५) इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्र-

भाष्यरत्नप्रभा

सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति—नेति । ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति—आत्मा वा इति । 'ब्रह्म वेदं' इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनें कुर्यादिति विधिः परिगम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोकं ज्ञानस्वरूपम् । वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति—नित्य इति । ननु किं विधिफलमिति तदाह—तदुपासनादिति । प्रत्यग्रहोपासनात् 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह—कर्तव्येति । विध्यसंबद्धसिद्धबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्वेदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः । नन्विदं शङ्का स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—स्यादिति । एतदर्थवत्त्वमेव चेत् स्यादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह—यदिति । किंच यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा श्रवणजन्मज्ञानान्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विशेष कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह—श्रोतव्य इति । शब्दानां कार्यान्वितशक्तेः, प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात्, सिद्धे फलाभावात्, मननादिविशेष कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । वेदान्ता न विधिपराः स्वाथं फलवत्त्वे सति नियोज्यविशुद्धत्वात्,

भामती

पर्यन्तजं वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्मात् प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चोपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशिष्ट्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव वाजिनैवदनुनिष्पादितत्वात् । तस्मादौपनिषदात्मोपासनाभूतलकारं नियोज्यं प्रति विधीयते । 'द्रष्टव्यः' इत्यादयस्तु विधिसंरूपान् न विधय इति । तदिदमुक्तम्—तदुपासनाच्चेति । अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेतस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः । तदेकदेशमितं दूषयति—

न्यायनिर्णयः

न्तेषु प्रतिपादनात्, तस्य स्वतोऽसाध्यत्वेऽपि विधेयक्रियाद्वारा साध्यत्वात्कर्मफलबद्धीफलसाधि नैयोमिकत्वात्फलादिलक्षण्यात्, उभयोर्विधेयता तुल्येत्यर्थः । वेदान्तेषु विध्यश्रवणाच्च तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याह—आमेति । 'ब्रह्म वेदं' इत्यत्र रात्रिसवर्गविधिः । आदिप्रपाद 'ब्रह्मविदामोति' इत्यादि शुद्धते । तथापि सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विध्यस्पष्टब्रह्माभिधरीशिलाशङ्क्य वाक्यैक्ययोगे न तज्जेदकल्पनेत्याह—कोऽसाविति । तानेव वेदान्तानाह—नित्य इत्यादिना । क्षणिकतुल्येदेहाच्चात्मानं व्यावर्तयितुं नित्यपदम् । 'पर्यव-श्रद्धः' इत्यादिद्वैतेश्वरुरादिमात्रावच्छिन्नं रूपादिज्ञानवत्त्वं व्यावर्त्यं तत्राप्रतिबद्धज्ञानवत्त्वमाह—सर्वज्ञ इति । दिगम्बरेष्टे सर्वज्ञं परा-च्छे—सर्वेति । सार्वत्र्यं प्रत्याह—नित्येति । जडविशेषैक्यतादात्म्ये व्यापेदुम्—नित्यशुद्धेति । अक्षरजडालम्ब्यावृत्त्यर्थम्—बुद्धेति । विवर्तेहीनाखण्डजडशक्त्यैक्यात्पञ्चशश्वलचैतन्यं निषेदुम्—मुक्त्यादिति । एतानि विशेषणानि तत्तद्व्याप्योपलक्षणत्वेनोक्तानि । अपरोक्षत्वमाह—विज्ञानमिति । परमपुरुषार्थत्वमाह—आनन्दमिति । आदिशब्दः सर्वं ज्ञानमित्यादिसंग्रहाधेयः । ननु कविफलं दृष्टमदृष्टं वा । नाद्यः, विध्यानर्थक्यात् । न चाववातादिवत्तदर्थत्वम्, दृष्टमात्रफलवत्त्वविरोधात्तु निगमादृष्टत्वेष्टत्वात् । न द्वितीयः, मानाभावात् । तत्राह—तदुपासनाच्चेति । प्रत्यग्रह तच्छब्दार्थः । शास्त्रं 'ब्रह्म वेदं' इत्यादि । अनवस्थतिरेकासिद्धत्वमदृष्टत्वम् । ब्रह्मणो विध्यनुप्रवेशमुक्त्या विशिष्टं प्रत्याह—कर्तव्येति । ब्रह्मणो विधेयविधियत्वाभावे विध्यस्पष्टस्यैवोक्तो तत्र हानावयवोभाङ्गीकारोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः । वस्तुमात्रोक्तावपि मानार्थक्यमिति दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विदं । वैषम्योपस्था प्रत्याह—स्यादिति । वाक्योत्थानादेवाकृतकृत्यत्वे हेतुन्तरमाह—श्रोतव्य इति । पू. पक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धेऽयं शब्दानामज्ञातशक्तित्वं, वेदान्तानां शास्त्रत्वं, अर्थवत्त्वं, श्रवणादृष्टं मननादिविधिश्च तच्छब्दार्थः । प्रतिपत्तीत्यादि । प्रतिपत्तिविधिनियोगस्तस्य विषयभूता

प्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अत्राभिधीयते—न, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यत्वात् । शरीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' (जै० सू० १।१।१) इति सूत्रिता; अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाजिज्ञासाः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोर्द्वयोर्थयोर्धर्मोऽधर्मयोः फले प्रत्यक्षं सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिर-वोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मा-

भाष्यरजप्रभा

नायं सर्व इति वाक्यवत् । 'सोऽरोदीत्' 'स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति—अत्रेति । यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यस्य ज्ञानं विधेयमिति, तत्रेत्याह—नेति । मोक्षो न विधियज्यः, कर्मफलविलक्षणत्वात्, आत्मवदित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्मफलं प्रपञ्चयति—शारीरम् इत्यादिना वर्णितं संस्काररूपमनुवदति इत्यन्तेन । अथ—वेदाध्ययनानन्तरं, अतो—वेदस्य फलवदर्थपरत्वात्, धर्मेर्निर्णयाय कर्मवदवयवविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किंतु अधर्मोऽपीत्याह—अधर्मोऽपीति । निषेधवाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फलमाह—तयोरिति । मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विभोक्तः शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यजन्योऽनात्मविस्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षादीनि विशेषणानि । समान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं युक्प्रपञ्चयति—मनुष्यत्वादीति । 'स एको मानुष आनन्दः' ततः शतगुणो गन्धर्वादीनामिति श्रुतेरनुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः ।

भामती

अत्राभिधीयते—न एकदेशितम् । कुतः, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यत्वात् । पुण्यापुण्यकर्मणोः फले सुखदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यमधिकधिकोक्त्यर्थः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च । आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनततिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि फलमिव फलं, अविद्यापनयनमात्रेणाभिर्भावात् । एतदुक्तं भवति—त्याग्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तागामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धलादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगुणास्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलं, नित्यलादिकार्यत्वात् । नाप्यनाद्यविद्यापिधानापनयः, तस्य खविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनि-तसंस्कारसन्निवादेव चेततो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेत् दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा चित्रकारीणोदित्यैर्गोपानामनितयतनितयतफलानाम् । न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वोपपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चान्मतीभावं प्रत्यहेतुला-दुपासनापूर्वस्य, नाश्रुतलकामसात्कार्यमवबोद्धुमर्हति । अन्यदिच्छलन्यत्करोतीति हि विप्रतिषिद्धम् । न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति सांप्रतम्, तस्या समान्तरादेव तत्साधनलप्रतीतिर्विधेयवर्थात्, न स्वावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतः । न च ब्रह्मभूयान्दमृष्टतलमार्थवादिकं किंचिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिज्ञासेन तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्यविद्यापिधाना-

न्यायनिर्णयः

प्रतिपादितं प्रत्यवच्छेदकत्वेन विषयतयैल्लभः । प्राप्तां पक्षमनूय सिद्धान्तयति—अत्रेति । परमतनिरासं प्रतिजानीते—नेति । न कर्मव-दिषेया धीरित्युक्तनिषेधे हेतुमाह—कर्मैति । तदेव वक्तुं कर्म भिनत्ति—शारीरमिति । तत्तत्कर्ममेवेदं हेतुः सर्वस्योपयोगेऽपि कल्पि-त्कस्यचित्पाथान्त्रावैविध्यम् । तत्र प्रमाणमाह—श्रुतीति । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' 'ब्रह्मयज्ञेन यक्षयमाणः' 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' इत्याद्या श्रुतिः । 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः' इत्याद्या स्मृतिः । लोकेऽपि तत्प्रसिद्धं मत्वोक्तम्—धर्माख्यमिति । न्याय-सिद्धं चैतदित्याह—यद्विषयेति । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं तस्य धर्मेजिज्ञासाफलहेतुत्वात्तद्विषयार्थं वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति वदता धर्मस्यैव विचारितव्यात्तस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य तद्विषयत्वात्तद्विषयं धर्मशब्दस्योपलक्षणत्वमाह—अधर्मोऽपीति । हिंसा-दिरित्यादिपदमसद्व्यवसायानादिसंग्राहार्थम् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि कुतोऽधर्मस्य तथेत्याशङ्क्याह—प्रतिषेधेति । धर्मो हि पुनर्न निःश्रेयसेन संतुनकीति तज्जिज्ञासा स्यात्, अधर्मेजिज्ञासा तु विफलेत्याशङ्क्याह—परिहरारयेति । उक्तं कर्मरूपमनूय तत्फल-रूपमाह—तयोरिति । सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन विद्वन्नामसिद्धविद्याफलज्ञेदं सूचयति—प्रत्यक्ष इति । सुखमात्रं विद्याफलं, इदं दुःखम-पीति वेदान्तरमाह—सुखेत्यादिना । अकार्यकारणस्य विद्याफलं लभ्यं, कर्मफलं लभ्ययेति विशेषान्तरमाह—शरीरेति । नित्यसिद्धं विद्याफलमविद्यापिधानं मङ्गमात्रापेक्षं, कर्मफलमन्यथेत्यस्य परं विशेषमाह—विषयेति । अक्षेपमपि सत्त्वाच्च कर्मफलं विद्याफलविलक्षण-मित्याह—ब्रह्मादिविविति । तारतम्यभावत्वादपि कर्मफलस्य विद्याफलान्नततिशयाद्भिन्नत्वेत्याह—मनुष्यत्वादि । श्रुतेरुक्तार्थानुसारित्व-

१ 'चित्रवा यजेत् पशुकामः' इति हिहितचित्रानियोगफलं इह जन्मान्तरे वा भवति । २ शुभ्यं तस्यै पञ्चन्यायै हिहितकारीयाफलमहिवावश्यकम् ।

३ 'विश्रान्तिता यजेत' इत्यश्रुताधिकारसुधारणम् । तत्र 'स स्वर्गः स्वात्मवर्तमान्यविधिदत्ताय' इति सर्वाभितस्यैवस्वर्गकामनावाचनिकारी कल्पितः । एवमिह कल्पनेऽनित्यफलकत्वं स्यादिति भावः ।

न्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्या-
दधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथा च यागाद्य-
नुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं, केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धृमादिक्रमेण
दक्षिणेन पथा गमनं, तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् 'यावत्संपातमुत्तिवा'
(छान्दो० ५।१०।५) इत्युक्ताद्गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षण-
धर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतैष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतार-
तम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवम-
विद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसा-
ररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः—'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोपहृति-

भाष्यरत्नप्रभा

ततश्च । सुखतारतम्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरतिशयः, तत्साधनं च तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैलक्षण्यम् । किं च
साधनचतुष्टयसंपन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी, कर्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह—धर्मेति । गम्यते न
केवलं किं तु प्रसिद्धं चेत्पर्यः । अर्थित्वं फलकामित्वम् । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदाद्विद्वत्वं शास्त्रानिन्दितत्वं
च । किं च कर्मफलं मार्गप्राप्त्यं, मोक्षस्तु नित्यास इति भेदमाह—तथेति । उपासनायां चित्तस्थैर्यप्रकर्षाद्विरादि-
मार्गेण ब्रह्मलोकगमनं 'तेऽर्चिषम्' इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः । 'अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं
वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूतमित्यभिधीयते ॥ शरणा-
गतसंन्यासं भूतानां चाप्यर्हिसनम् । बहिर्वैदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥' तत्रापि । चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । संपत्ति
गच्छति अस्माह्लोकादसु लोकमनेनेति संपातः कर्म । यावत्कर्म मोक्षक्यं तावत्स्थित्वा पुनरायान्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वा-
दूर्ध्वगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु तदाह—तथेति । इदानीं दुःखतदेतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन्नधर्म-
फलं प्रपञ्चयति—तथोर्ध्वमिति । द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य तद्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति—एवमिति ।
अस्मिताकामकोषभयान्यादिशब्दार्थः । 'ते तं मुक्त्वा स्वर्गलोके विशालम्' इत्याद्या स्मृतिः । काष्ठोपचयाज्वालोपचय-
दर्शनात्, फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमानं न्यायः । श्रुतिमाह—तथाचेति । मोक्षो न कर्मफलं, कर्मफल-

भामती

पनयमात्रेणाविर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिर्यन्तादेव संभवात्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावास्य
संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसन्निवृत्त्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्, 'आत्मेत्येवोपासीत' इति न विधिः, अपि तु
विधिसरूपोऽयम् । यथोपांशुयाजवाक्ये 'विष्णुरुपांशु यज्यः' इत्यादयो विधिसरूपा न विषय इति तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्मृति-
न्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति—तथा च श्रुतिरिति । न्यायमाह—अत एवेति । यत्किं स्वाभाविकं तन्नित्यं,

न्यायनिर्णयः

मनुशब्दार्थः । 'स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुष आनन्दाः' इत्याद्या श्रुतिः । फलवैलक्षण्यमुपलक्षणं कृत्वा साधनवैलक्षण्य-
माह—ततश्चेति । फले तारतम्यस्य श्रुत्वादेति यावत् । हेतुवैलक्ष्यं विना कार्यवैलक्ष्यस्याकसिकत्वापत्तेर्मोक्षे विद्यारूपं साधनमेकरू-
पमिति व्यक्तं विवाकर्मणोः स्वरूपवैलक्ष्यम् । किंच विद्यायामेकरूपः साधनचतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी, नानारूपस्तु कर्मणीलघिकारमेद-
माह—धर्मेति । कर्माधिकारितारतम्यं हेत्वन्तरमाह—प्रसिद्धं चेति । आदिपदमभुंदाससंग्रहार्थम् । न केवलं प्रसिद्धत्वादधिकारि-
तारतम्यं किंतु दक्षिणोत्तरगतित्वेनपीलधिकाधिकारितारतम्यं श्रुतावपत्तिमाह—तथा चेति । निवेद्युपासनात्, समाधिप्रत्यक्षेऽपि मनसः
सिरीभावः, तयोर्विशेषो नाम प्रकर्मः । ससुखानुष्ठायिनामचिराष्टुपलक्षितं देवदानं पन्थानमुक्त्वा कर्ममन्त्रनिष्ठानां पथन्तरमाह—
केवलैरिति । इष्टम्—'अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवम्' इत्येवंविधं कर्म । पूर्वं वापीकूपतडागा-
दिदेवतायतनान्नप्रदानमारामादिरूपं स्मार्तं कर्म । दत्तं शरणागतत्राणमर्हिसा बहिर्वैदिदानं च । धूमाग्न्युपलक्षितेन दक्षिणेन पथा चन्द्रलोके
गतेषु सुखैकरूप्यात्तद्धेतोरपि तथालावन्त्रापि तत्तारतम्यासिद्धिरित्यसङ्कयाह—तत्रापि । संपत्तिरिति येनास्माह्लोकादसु लोकमिति कर्मातिशयः
संपातः । तत्र यावत्प्रकर्मस्थित्वा 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इतीयत्ताकरणात्तातिशयत्वं सुखतदेत्वोर्ध्वगतेषु । मनुष्यत्वादार-
म्योर्ध्वगतेषु सुखतदेत्वोरुत्कर्षमुक्त्वा तदुद्घातनेन तत्सादारम्यावगतेषु तयोरेकधर्मतारतम्यमाह—तथेति । सुखतदेत्वतदनुष्ठायिनामु-
त्कर्षार्थकृतारतम्यवद्दुःखतदेत्वतदनुष्ठायिनामपि तदुभयमस्तीत्याह—तथोर्ध्वेति । मनुष्यत्वादूर्ध्वगतेषु दुःखापकर्षतारतम्यं, तत्साद-
र्भ्यगतेषु च तदुत्कर्षतारतम्यमिति भेदः । कर्मफलं विद्याफलज्ञेयं प्रपञ्चितमुपसंहरति—एवमिति । अविद्यादीत्यादिपदेनासित्यारग-
द्वेषमितिपेक्षा गुह्यन्ते । सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्शयति—शरीरेति । तस्योपादानं तस्मिन्निविधौऽभिमानः । तस्यानर्थेता देहवत्-
त्वाह—संसारैरिति । अनित्यमित्यपि तदर्थमेव । मेयमुपसंहृत्य मानमुपसंहरति—श्रुतीति । 'शरीरजैः कर्मदोषैर्यति स्वावरतां नरः ।
वाक्चिदैः पक्षिमृगतां मानसेरन्यजातिताम् ॥' इत्याद्या स्मृतिः । इष्टहेतुतामेऽपि इष्टं सुखादिवैलक्ष्यं तथाभूतमेवाजैकिकं हेतुं कस्य-
चिदीति न्यायः । श्रुतिमाह—तथा चेति । निपातावबधारणे । श्रुतेस्तापव्यमाह—तथेति । नासाः संसाररूपावेदने तात्पर्यं,

रस्ति' इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । 'अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छान्दो० ८।१२।१) इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' (काठ० १।२।२१) । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुण्ड० २।१।२) 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृह० ४।३।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमा-

भाष्यरत्नप्रभा

विरुद्धातीन्द्रियत्वविशोक्तत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात्, व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह—अशरीरमिति । वाचेलवधारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं, तदेव भियमस्तीति तन्निषेधायोऽयं इत्याह—धर्मकार्यत्वे हीति । ननु भियं नाम वैषयिकं सुखं तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव, कर्मणां विविचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते—अशरीरत्वमेवेति । आत्मनो देहासङ्कित्वमशरीरत्वं, तस्यानादित्वाच्च कर्मसाध्यतेत्याह—नेति । अशरीरं स्थूलदेहशून्यं, देहेष्वनेकेषु अनिलेषु एकं नित्यमवस्थितं, महान्तं व्यापिनम् । आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति—विभुमिति । तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सुक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह—अप्राण इति । प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुतिः—'असङ्गो हि' इति । निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह—अत एवेति । नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्यं देहा विभजते—तत्र किञ्चिदिति । नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तत्तत्तत्त्वं चेति परिणामिनित्यम् ।

आमली

यथा चैतन्यम् । स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः—कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च । तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूयस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह—तत्र किञ्चिदिति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी, तथाहि—तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा । भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः । नह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । अमेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिर्न तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिर्न भिन्नं च कार्यात्मना । कूटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना भिन्नाश्च कूटकाद्यात्मना । न च मेदाभेदयोर्विरोधाभावेऽत्र समवाय इति युक्तम् । विरैदमिति नः कः संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते । यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव । कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये च व्यक्तं मेदाभेदौ चकास्तः । तथाह्यालन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभावप्रसङ्गः । भेदे बालन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्ववत् । आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं बदरमिति । नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति । सोऽयमबाधितोऽसंदिग्धः सर्वज्ञनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्मेदाभेदौ व्यवस्थापयति ।

न्यायनिर्णयः

तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह—अनुवदतीति । विषाफलमाह—अशरीरमिति । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत वाचेलवधारणादित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—चोदनेति । तत्र गमकमाह—प्रियेति । गमकत्वमस्य व्यतिरेकेण स्फोरयति—धर्मेति । तत्कार्यं तद्गुणैरित्यर्थः । धर्मस्य विविचित्रफलत्वाद्देहत्वमपि तत्कार्यमेवेति शङ्कते—अशरीरत्वमिति । वस्तुतो देहासंबन्धोऽशरीरत्वं, तस्य नित्यत्वात्तिरोधायकाज्ञानस्य ज्ञानमात्रापोष्ठत्वाच्च धर्मकार्यतेत्याह—नेति । तत्र मानमाह—अशरीरमिति । शरीरं स्थूलं वस्तुतो नास्यास्तीति यावत् । तत्र हेतुः—शरीरेऽपि । अनवस्थेष्वनिलेष्ववस्थितम् । नित्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—महान्तमिति । सापेक्षिकत्वं वारयति—विभुमिति । मन्वन्तभ्यमेदं प्रत्याह—आत्मानमिति । ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति । नहि तन्मति विना धीरत्वं संभवति । स च धीरः शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सुक्ष्मदेहाभावे मानान्तरमाह—अप्राण इति । क्रियाशक्तिमात्राप्नोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधाच्चतत्त्वधानानि सार्थानि कर्मैन्द्रियाणि निषिद्धानि । तदभिप्रायेण हि शब्दः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तन्निषेधाच्चतत्त्वधानानि सार्थानि निषिद्धानि । अत एव शुभ्रः । शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे छलन्तरमाह—असङ्गो हीति । 'स यत्तत्र' इत्यादौ स्वप्नादिकृतकर्मफलतात्तेत्युक्तोऽर्थः हेतुत्वेनोच्यते । मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दते, आत्मा तु पूर्णत्वादमूर्तं न केनचिदुच्यते । तेनाकर्तृत्वार्थः । 'अकायमज्रम्' इत्यादिसंग्रहाभावादिपदम् । अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलितमाह—अत इति । तद्वैलक्षण्ये किं स्यात्तदाह—नित्यमिति । तथापि परिणामित्वाद्विषयक्रियानुपवैशमाशङ्क्यापरिणामिनित्यतां वक्तुं परिणामिनित्यं पृथक्करोति—तत्रेति । प्रकृतं नित्यं सप्तम्यर्थः ।

येऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विद्वन्ते । यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनाम् । यथा च सां-
ख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं, कूटस्थनित्यं, व्योमवत्सर्वव्यापि, सर्वविक्रियारहितं, नित्यतृप्तं,
निरवयवं, स्वयंज्योतिःस्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तते । तदेतदश-

भाष्यरत्नप्रभा

आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह—इदं त्विति । परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथैव ।
कूटस्थस्य तु नासाकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकम् । कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं परिस्रन्दामावमाह—व्योमवदिति । परिणा-
माभावमाह—सर्वविक्रियारहितमिति । फलानपेक्षित्वाच्च फलाधीनि क्रियेत्याह—नित्यतृप्तमिति । तृप्तिरनपे-
क्षत्वं, विशोकं सुखं वा । निरवयवत्वाच्च क्रिया । तस्य भानार्थमपि न क्रिया, स्वयंज्योतिर्द्वारा । अतः कूटस्थ-
त्वाच्च कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह—यत्रेति । कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह—कालेति ।

भामती

तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्राणुगमात्, सद्रूपेणभेदः कार्यस्य जगतः, भेदः कार्यरूपेण
गोचरादिनेति । यथाहुः—‘कार्यरूपेण नानालभमेदः कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥’ इति ।
अत्रोच्यते—कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्परभाव इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटक-
योरस्ति न वा । न चेत्, एकत्वमेवास्ति न भेदः । अस्ति चेद्भेद एव नामेदः । न च जातु भावाभावयोरविरोधः, सहावस्था-
नासंभवात् । संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात् । अपि च कटकस्य हाटकादभेदे
यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिदेरन्, कटकस्य हाटकादभेदात् । तथा च
हाटकमेव वस्तुसप्त कटकादयः, भेदस्याप्रतिभासनात् । अथ हाटकत्वेनावभेदो न कटकत्वेन, तेन तु भेद एव कुण्डलादयः ।
यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुण्डलादिषु नावर्तते । नावर्तते चेत्कथं हाटकादभिन्नः कटकः । ये हि यस्मिन्नवर्त-
माने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात्कुसुमभेदाः । नावर्तन्ते चावर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्ते-
ऽपि हाटकाभिन्ना एवेति । सत्तावृत्त्या च सर्ववस्तुनगमे इदमिह नेदम्, इदमस्माभेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेवं नेद-
मिति विभागो न स्यात् । कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथंचिद्विवेकहेतोरभावात् । अपि च दूराकनकमित्यवगते न तस्य
कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्यन्, कनकादभेदात्पक्षां, तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति
कनकावगमेऽप्यज्ञातात्वे । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः । प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणभावे हि कार्यभाव औत्स-
र्गिकः, स च कारणसत्तयाऽप्योच्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि
चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यत्र गृह्यते तत्ततो भिद्यते । यथा करमे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करमात् ।
गृह्यमाणे च दूरतो हेन्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेन्नि भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामाना-
धिकरण्यामिति चेत्, न ह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यामिति युक्तम् । अथावृत्तित्वावृत्तिव्यवस्था
च हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् । न खल्वभेद ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यत इत्युक्तम् । तस्माद्भेदाभेद-
योरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदोपादानाभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रालाद्भेदस्य, भिद्यमानानां
च प्रत्येकमेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगि-
ग्रहासापेक्षत्वात्, एकलग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात्, अभेदोपादानैवानिवेचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः—‘मृत्ति-
कैलेय-सत्यम्’ इति । तस्मात् कूटस्थनित्यैतवै पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । व्योमवत् इति च दृष्टान्तः पर-
सिद्धः । अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात् । अत्र च कूटस्थनित्यम् इति निर्वैकर्म्यकर्मतामपाकरोति । सर्वव्यापि इति
प्राप्यकर्मताम् । सर्वविक्रियारहितम् इति विकार्यकर्मताम् । निरवयवम् इति संस्कार्यकर्मताम् । ग्रीहीणां खलु प्रोक्षण-
संस्काराख्याऽशो यथा जन्त्येते, नैवं ब्रह्मणि कथिर्दशः क्रियाधेयोऽस्ति, अनवयवत्वात् । अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह—
नित्यतृप्तमिति । तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । छुदुःखनिवृत्तिसिद्धिं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीत्यमानं न पुरुषार्थ-
इत्यत आह—स्वयंज्योतिरिति । तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपाय क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानि-

न्यायनिर्णयः

परिणामिनित्यत्वयोर्विरोधं प्रत्यभिज्ञया प्रत्याह—यस्मिन्निति । तत्र मीमांसकादिदिसंमतं दृष्टान्तमाह—यथेति । तथाप्यदि विक्रि-
माणं प्रत्यभिज्ञातो नित्यं स्यादिति शेषः । सांख्यीयदृष्टान्तमाह—यथा चेति । तन्मते सत्त्वरजस्तमांसि गुणा विक्रियमाणे एव
प्रत्यभिज्ञया नित्यास्तथान्यदपि परिणामि नित्यमित्यर्थः । तादृङ्गनित्याददेहत्वे मोक्षे विशेषमाह—इदं त्विति । तत्त्वत्वतार्विकं, परि-
णामस्य काल्पनिकदेशाभ्यां भेदाभेदाभ्यां च दुर्वचनत्वात् । मोक्षाख्यमदेहत्वं स्वाभाविकमकल्पितमिति विशेषमाह—पारमार्थिकमिति ।
तत्र हेतुमाह—कूटस्थेति । तदर्थः सर्वगतत्वेन परिरुपन्दपरिणामराहित्यमाह—व्योमवदिति । फलाधीनि क्रिया तत्र न कल्या-
नैः सदातनत्वादित्याह—नित्येति । परिणामभावे हेत्वन्तरम्—निरवयवमिति । प्रकाशार्थो विक्रिया न तत्रेत्याह—स्वयमिति ।

रीरत्वं मोक्षाख्यम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च' (क० २।१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता, तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्म-फलत्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मा-क्षवादिभिरभ्युपगम्यते, अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपिच 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे' (मुण्ड० २।२।८) । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चन' (तैत्ति० २।९) 'अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि' (बृह० ४।१।२) । 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' (वाजसनेयिब्राह्मणोप० १।४।१०) 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । (ईशा० ७) इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं

भाष्यरत्नप्रभा

कालत्रयं च नोपावर्तत इति योग्यतया संबन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—अन्यत्रेति । अन्यदित्यर्थः । कृताकार्यात्, अकृताच्च कारणात्, भूताद्भवाच्च, चकारादूर्तमानाच्च अन्यद्यत्पश्यति तद्वदित्यर्थः । ननु उक्ताः श्रुतयो ब्रह्मणः कृदस्थानसङ्गित्वं वदन्तु, मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति, तत्राह—अत इति । तत्कैवल्यं ब्रह्मैव । कर्मफलविक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदात्मोक्षस्य कृदस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वं चेति भावः । यद्वा तज्जिज्ञास्यं तद्ब्रह्म । अतः पृथगजिज्ञासत्वात्सर्वसृष्टमित्यर्थः । अतः शब्दाभावपाठेऽभ्यस्यमेवार्थः । ब्रह्मणो विधिदर्शने शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्यविक्षणानधिगतविषयाभावात् । नहि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याल्लभ्यं शक्यम् । न वा तद्विना विधेरनुपपत्तिः । योपिदृश्येक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः । अथवा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह—अत इति । यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत्स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते । समन्वयादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति—तद्यदीति । तत्रैवं सतीति । मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । अत इति । मुक्तेर्नि-योगासाध्यत्वेन नियोज्याभावात् । कर्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदीपात्तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानाद्ज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह—अपिचेति । यो ब्रह्माहमिति वेद स ब्रह्मैव भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन्ष्टे सति अस्य द्रष्टुर्नारब्धफलानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति, द्वितीयाभावात् । अभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि, अज्ञानहानात् तज्जीवाख्यं ब्रह्म गुरुपदेशादात्मान-मेव अहं ब्रह्मास्मीत्येव विदितवत् । तस्माद्देवदत्तब्रह्म पूर्णमभवत् । परिच्छेदं आन्तिहानादेकत्वम्, अहं ब्रह्म इत्यनु-भवतस्तत्रानुभवकाले मोहश्चाकौ न स इति श्रुतीनामर्थः । तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । विद्यातत्फलयोर्मध्य

मानती

स्यलं प्रसज्यति—तद्यदीति । न चागमबाधः, आगमस्योचन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयसः श्रुतयो निवारिका इत्याह—अपि च ब्रह्म वेदेति । अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण

न्यायनिर्णयः

लक्षविशेषणवशात् सा कर्मकार्यैरुत्तुम्, इदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्ब्रह्मसंबन्धनिषेधादपि तत्प्राप्तिरुत्तिर्न कर्मकार्येत्याह—यत्रेति । कालानवच्छिन्नत्वाच्च मुक्तिरकर्मसाध्येत्याह—कालेति । ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदत्वे मानमाह—अन्यत्रेति । धर्मात्तत्फलञ्च सुखात्, अधर्मात्तत्फलञ्च दुःखात्, कृताकार्यात्, अकृताच्च कारणात्, भूतादिकालत्रयाच्च पृथग्भूतं तेनानवच्छेदं यत्पश्यति तद्वदेति सृष्ट्यं प्रति नञ्चितेततो वचनम् । आदिशब्देन 'नेनं सेतुम्' इत्याद्या श्रुतिगृह्यते । पृथगजिज्ञासाविषयत्वाच्च धर्माद्यस्तृष्टत्वं ब्रह्मणो युक्तमि-त्याह—तदिति । अतःशब्दादेर्धर्माद्यरूपेण कर्मफलवैलक्षण्यं हेतुकृतम् । कर्तव्यधीशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तत्प्राप्तिमुक्तैर्बोधीफलत्वमि-त्याह—तद्यदीति । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गादिवत्पुण्यधैतेलाशङ्क्याह—तत्रेति । तस्मिन्मोक्षे विषेयक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सती-त्यर्थः । यद्योक्तेति । तयोक्त्येदनालक्षणयोरित्यादाविति शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादित्यर्थः । इष्टार्थं प्रत्याह—नित्यश्चेति । ब्रह्मासिमु-क्तैर्वैषम्यफलत्वे फलितमाह—अत इति । मुक्तैर्वैषम्यफलत्वे हेतुनन्तरमाह—अपिचेति । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षात्करोति स तदेव वेद्यं ब्रह्म भवति, तत्कलुषायात् । तस्मिन्परात्मानं परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽनार-ब्धानि कर्माणि क्षीणाणि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वानभयहेत्वभावात्निर्भयो भवति । श्रुताविति शब्दः श्लोकसामर्थ्यः । हे जनक, त्वमभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि, तत्त्वज्ञात्कारवत्त्वात् यदस्मिन्देहे जलस्यैव त्रपिष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वकल्पनातीत-मवेदितवत् कथमहं ब्रह्मास्मीत्यस्मीति, तस्मादेव शानादज्ञानकृतासर्वतन्त्रनिवृत्त्या तद्ब्रह्म पूर्णोत्पन्ना स्थितास्मीति । 'यस्मिन्सर्वोप-भूतान्यात्मेवामृदिजानतः' इति यः सर्वानभवावो विद्यान्यङ्गत्वेनोक्तस्तत्रागमि तदीकाळे वा तदात्मैक्यमुपदेशेन पश्यतः शोकाशुपल-क्षितः संसारो नेति श्रुतीनामर्थः । आदिशब्देन 'ब्रह्मविदोमोति' इत्याद्या गृह्यन्ते । तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । विद्यातत्फलयोर्मेक-

दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं चारयन्ति । तथा 'तद्वैतपश्यन्नुषिर्बोमदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुजभवं सूर्यश्च' (बृह० १।१।१०) इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणयोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्ग्रायतीति तिष्ठतिग्रायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' (प्र० ६।८) 'श्रुतं ह्येव भगवद्ब्रह्मेभ्यस्तारति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' (छान्दो० ७।१।३) 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः' (छान्दो० ७।२।१२) इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं

भाष्यरत्नप्रभा

इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिकलत्वे स्वर्गादिवत्कालान्तरभावित्वं स्यात्, तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह—तथेति । तद्वह्वैतप्रत्यगक्षीति पश्यन् तस्माज्ज्ञानात् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममुक्त्वा स्वस्य सर्वोत्पत्त्यप्रकाशकान् 'अहं मनुः' इत्यादीन्दर्शयत्यर्थः । यद्यपि स्थितिगीनक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, तथापि 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वैतमानाद्व्यतिरेकः परस्व लटः शत्रुशानचावादेशौ भवत इति विहितवस्तुप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन्ग्रायति इत्युक्ते तत्कर्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन्प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह—यथेति । किं च ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते । ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वाद्विद्यानिवर्तकत्वं न युक्तं, अतो बोधका एव वेदान्ता न विद्यायका इत्याह—त्वं हीति । भारद्वाजादयः पञ्च ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे—त्वं खल्वस्माकं पिता । यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्म विद्याद्वयेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि । ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवचनमुक्त्वा छान्दोग्यमाह—श्रुतमिति । अत्र 'तारयतु' इत्यन्तमुपक्रमस्य, शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । आत्मविच्छोकं तरतीति भगवन्बुल्येभ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः, शोचामि, तं शोचन्वं मां भगवानेव ज्ञानद्वयेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयस्विति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं पारं ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः । 'एतद्यो वेद-सोऽविद्याप्रस्थि विकिरति' इति वाक्यमादिशब्दार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्मव्युक्तम् । तत्राक्षपादगौतममुनिर्मसंमत्माह—तथा चेति । गौरोऽहमिति मिथ्याज्ञानस्वापाये रागद्वेषमोहादिवोषणां नाशः, दोषापायाद्धर्माधर्मस्वरूपबुद्धेः

आमती

च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतीरुदाहरति—त्वं हि नः पितेति । न केवलमस्मिन्धै श्रुत्यादयः, अपि लक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह—तथा चाचार्यप्रणीतमिति । आचार्योक्तलक्षणः पुराणे—'अचिनोति च शास्त्रार्थमाचारं स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥' इति । तेन हि प्रणीतं

न्यायनिर्णय

कालव्यवस्थेर्वैषणानापूर्वन्यत्वे मुक्तैस्तद्गोमात्, वैषफलस्य कालान्तरमाविष्वात्, ब्रह्मधीनं विषेया । तत्फलं च दृष्टमेवेति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह—तथेति । तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैतदात्मत्वेन स्थितमस्तीति पश्यन्नसादेव दर्शनाद्विर्बोमदेवनामा परं ब्रह्मा-विद्याध्वस्त्य प्रतिपन्नवान्किलेति । ह्यशब्दो व्यवधानेन संबध्यते । स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वोत्पत्त्यप्रकाशकान्ब्रह्मद्विद्वद्भावमिति श्रुत्यर्थः । तस्यास्तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यत्र येन लक्ष्यते तल्लक्षणं जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतुः क्रियाविषयौ चेद्भवतस्तदा क्रियात्मके तस्या लक्षणे तस्या हेतौ चार्थे वैतमानाद्व्यतिरेकः परस्व लटः शत्रुशानचावादेशौ भवत इत्युक्तम् । यथा तिष्ठन्मृदयति, शयानो भुङ्क्तेऽधीनानो वसतीति । तथात्रापि प्रतिपत्तिक्रियाहेतौ क्रियायां वदंते पश्यन्ति शत्रुदेशेनात्, अन्यवर्गिते च हेतुमिति क्रियाया हेतुत्वात्, एष शत्रुप्रत्ययः सर्वोत्पत्त्यस्य कालान्तरत्वं वारयति । अतोऽस्य न वैषतेत्यर्थः । यद्यपि न स्थितिक्रियासामर्थ्याद्भेद-तिक्रिया किंतु यत्नान्तरात्, तथापि तयोर्मध्ये क्रियान्तरं शब्दतो न भातीत्येतावतोदाहरति—यथेति । इतश्च ब्रह्मधीनं विषेया, तत्फलं च न वैषमित्याह—त्वं हीति । भारद्वाजादयः पञ्च ऋषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं विद्यानिक्रयार्थमन्यद्विरूपमपश्यन्तः पादयोः प्रणम्योचिरे । त्वं खल्वस्माकं पिता, ब्रह्मदेहस्याजगामरस्य विषया जनवितृत्वात् इतरो पितरो देहमेव जनयतः जनवितृत्वमपि तिष्ठस्यैवविद्यानिरासदित्याह—यस्त्वमसानविद्यामहोदधेः परमपुनरावृत्तिरूपं पारं तारयसि प्रापयसि विद्याद्वयेनेति । प्रश्नोपनिषद-मुक्तिमा सनत्कुमारपारद्वैतसंवादात्तस्मात् छान्दोग्योपनिषदं पठति—श्रुतं हीति । तत्र 'तारयतु' इत्यन्तमुपक्रमस्य शेषमुपसंहारस्य-भिती भेदः । मम भगवन्बुल्येभ्यः श्रुतमेवेदं यत्तरति शोकं मनस्तापमक्रुधार्थे बुद्धिमात्मविदिति । सोऽहमात्माविद्याच्छोचामि अतस्तं मां शोचन्वं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु भगवानात्मज्ञानोऽनुपेनेति नारदेन प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै वैराग्यादिना निरस्तसमस्तदो-षाय योग्याय तमसोऽविद्याप्रत्यय पारं परमार्थतत्त्वं दर्शितवानित्यर्थः । आदिशब्देन 'यो वेद निहितं गुहायात्' इत्याद्याः श्रुतयो गृही-तास्तासां तात्पर्यमाह—मोक्षेति । विद्याफलमविद्याध्वस्त्यः श्रुता न चामानासकृत्तिः तथा चोपास्तोऽस्या मानमेव ब्रह्मधीनं विषेया तत्फलं च मुक्तिर्न वैषील्यः । श्रुत्युत्तरेणाविद्याध्वस्त्यफलत्वाद्ब्रह्मधीनत्वधीरित्युक्तम् । इदानीं तर्कशङ्काउत्तरेणापि तद्वैषेयाह—तथा चेति । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयं, बाधा, पीडा, ताप इत्यनेकविधम् । जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । हिंसा-

सूत्रम्—“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” (न्या० सू० १।१।२) इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं

भाष्यरत्नप्रभा

रपायः, प्रवृत्त्युपायात्पुनर्वैहपासिरूपजन्मापायः, एवं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाज्ञानादोषे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायादुःखध्वंसरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे ‘तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगमः’ इत्युक्ते सतीतपदार्थमिच्छामत्तरवज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नतत्त्वज्ञानान्मुक्तिं वदत्सूत्रं संमतं चेत् परमतामुज्ञा स्यादित्यत आह—मिथ्येति । तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरित्यंशो संमतिरुक्ता, भेदज्ञानं तु ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति’ इति श्रुत्या भ्रान्तित्वात् ‘मूलोः स मृद्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, संपदा-दिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह—न चेदमित्यादिना । अल्पात्मन्वन्तरित्कारेणोक्तद्वयस्त्वमेदध्यानं संपदं, यथा

भासती

सूत्रम्—“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति । पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वररूपापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्युपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्युपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्युपजननक्रमेण दृष्टेयं संसारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः । न तु विद्याकार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यां वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, न लक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः । स्यादेतत् । नैकत्वविज्ञानं यथावस्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयच्च विविधविषयो भवेत् । अपि तु संपदादिरूपम् । तथा च विषये प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सत् विधिगोचरो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वेदेवसान्ध्याद्विधान्देवान्मनसि संपाद्य मन आत्मन्वनमविचमान-सं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानां विषयामेव देवानामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकेप्राप्तिः । एवं चिद्रूपसाम्याजीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमात्मन्वनमविचमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्माणुचिन्तनं तेन चाभ्युत्पन्नलोकेप्राप्तिः । अथास्ते आत्मन्वनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनं, यथा ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादिशः’ । एवं जीवमब्रह्म ‘ब्रह्मेत्युपासीत’ इति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा ‘वायुर्वायुः सर्वगः’ ‘प्राणो वायुः सर्वगः’ इति । बाह्यान्मन्त्रं वायुदेवता वह्नयादीन् संवृत्ते । महाप्रलयसमये हि वायुर्वैहपादीन्संवृत्त्यं संवृत्त्यात्मनि स्थापयति । यथाह ब्रह्मविद्याचार्यः—‘संहरणाद्वा संवरणाद्वा साम्नीभावाद्वायुः सर्वगः’ इति । अथात्म्यं च प्राणः सर्वग इति । स हि सर्वाणि वागादीनि संवृत्ते । प्रयाणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संवृत्तोल्लसतीति । सेयं सर्वगदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशासागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरुत्पत्तयः फलाय कल्पते । तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्व्यात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माभ्यपूर्वविषयत्वात्, स्तुतेश्चक्यवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति संस्कारो वात्मनो दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘पञ्चयवेक्षितमाज्यं भवति’ इति सामन्नात्, प्रकरणेना च गृहीतमुपांशुयागाङ्गभूत्याज्यद्रव्यसंस्कारतयावेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन कलङ्गभूते आत्मनि ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्त्रय प्रतीयते’ इति न्यायादत आह—न चेदं ब्रह्मा-

न्यायनिर्णयः

सोयादिरूपा पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसृते । दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिर्धर्मं जनयति । तावती धर्माधर्मां प्रवृत्तिसाधौ तच्छब्दौ । रागेद्वेषाद्व्यसमानलोभादयो दोषाः । मिथ्याज्ञानमनसिस्तज्जिज्ञानं, आत्मा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रममुत्तरोत्तररूपापाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्व-संज्ञापायादपवर्गो निःश्रेयसम् । मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा विच्छेदादृते वर्तमानाः संसारः । तथाच यदा तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञान-मपैति तदा हेतुभावे फलान्तादोषापायः, तदपाये च प्रवृत्तिसाध्यधर्मोपायाज्जन्मापायादरा दुःखमपगच्छति, तत्त्वज्ञानान्मुक्तिं निःश्रे-यसं सिध्यति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानवन्वत्स्या मोक्ष इत्यलक्षपादस्यापि विवक्षितमित्यर्थः । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीरिच्छा तत्त्वधी-रुक्तार्कशास्त्रेऽभीष्टा, ‘तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम्’ इत्युपक्रम्य ‘आत्मनि तावदस्तीत्यनात्मन्यामेति दुःखेऽनिलेऽत्राणे सभवे जुगुप्सिते हातव्ये यथाविषयं वेदितव्यम्’ इत्यादिन्यायभाष्यदर्शनात् । तत्कथं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानान्मिथ्याधीर्धृष्टिरित्यत्र न्यायशा-स्त्रानुगुण्यं, तत्राह—मिथ्येति । भेददृष्टेरयानविज्ञासत्त्वान्मिथ्याज्ञानाप्रतिपक्षत्वात्, अद्वयब्रह्मात्मधीरेव तत्रैव त्रिकैलावद्ययकमित्यर्थः । अथैक्यज्ञानमपि संपदादिरूपत्वाद्भेदधीरुत्पत्त्यं न मिथ्याधीरुद्धं, नेत्याह—न चेति । संप्रसाधारणे वस्तुन्यालम्बने सामान्येन केनचिन्म-

१ आरोप्यप्रधाना संपदः । २ स्तुतेश्चक्यवदिति । ‘आज्यैः स्तुतेषु प्रयत्नं शंसति’ इति स्तुतशब्दे सामन्नात्, प्रगीतमन्त्राध्यं देवतागुणसंख्याविधानं स्तोत्रम् । अमगीतमन्त्राध्यं शक्यम् । ते अमगीतार्थो स्तुतव्यः’ इति नियमादेवताप्राधान्यसंस्काराधीनेन शुभकर्तृणि वा अपवर्ग्येनेन प्रधानकर्तृमिति वेति संदिग्धे कर्तृपयो-निवेदनास्मरणस्य दृष्टत्वाद्गुणकर्मले प्राप्तिं सिद्धाव्या—गुणविधानेन लक्षणप्रकाशनरूपस्तुतिरिह विहित्वा श्रूयते ‘स्तुतोः’ शंसति’ इति । अनिधानविधवाद्यां स्तुतेरसंभवात्, स्तोत्रादस्तीति अर्थोऽस्तीति मतिः कोऽप्यत्र भिद्व्यातामिति । एवमिहात्मोपासनदर्शने प्रधानकर्तृमाश्रयः । ३ (वे. ३।१।८) तस्याधी-चैर्यथासाधिनिरूपणे (चिकीर्ष्यते संस्तुतिमित्येते गुणज्ञानं मतीयेत । द्रव्ये गुणद्वयं कर्म मतीयेतेत्यर्थः ।

मादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्यते । 'भिद्यते हृदयग्रन्थि-
श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' (मुण्ड० २।२।८) इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलध्वन्यान्मुपहृष्ये-
रन् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदा-
दिपक्षे न सामञ्जस्यनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुनरप्या-
पारतन्त्र्या ब्रह्मविद्या । किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्र्या । एवंभूतस्य ब्रह्मण-
स्तज्ज्ञानस्य च न कयाचित्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रियाक-
र्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः, 'अन्यदेव तद्विदिताद्यो अविदितादधि' (केन० १।३) इति
विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्, 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृह० २।४।१३)
इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते'
इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (केन० १।४) इति ।

भाष्यरत्नप्रभा

तस्यैवाहंकारप्रस्थितौ नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यबाधः स्यात्, संपदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । किंच
जीवस्य ब्रह्मत्वसंपदा कथं तद्भावाः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वान्यस्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न संपदादिरूपमित्यर्थः ।
संपदादिरूपत्वाभावे फलितमाह—अत इति । प्रमात्वाच्च कृतिसाध्या किं तर्हि नित्यैव । न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्त-
रीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यासाध्यत्वं, तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह—
एवंभूतस्येति । ननु ब्रह्म कार्याङ्गं, कारकत्वात्, पठ्यवेक्षणकर्मकारकाज्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वं
उतोपासनायाम् । नाद्य इत्याह—न चेति । शाब्दज्ञानं विदिक्रियाशाब्दार्थः—विदितं कार्यं, अविदिनं कारणं, तस्मादधि
अन्यदित्यर्थः । येनात्मना इदं सर्वं इदं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात् । तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः । न
द्वितीय इत्याह—तथेति । 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुत्या लोको मनसा यद्ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा तदेवा-
पेक्षं ब्रह्म त्वं विद्धि । तत्तुपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्युपासते जना नेदं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः शाब्दबोधविषयत्वे प्रति-

आमर्त

ध्याधोतमपि । 'अस्य पूर्णमयो जुहूर्भवेति' इत्यव्यभिचरितकतुसंबन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं कर्तुं स्मारयद्वाङ्मयं यथा पर्णतायाः
कर्तुरोषेभामागपादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितकतुसंबन्धः, येन तदर्थानं कलहं सदात्मानं कलर्थं संस्तुयीत् । तेन यथयं
विधित्वापि 'सुवर्णं भार्यम्' इतिवत् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मेवापूर्वविषयत्वाच्च गुणकर्मेति स्थवीयत्वतैवपूर्णमनभिधाय
सर्वपक्षसाधारण दूषणमुक्तम्, तदतिरोहितात्थतया न व्याख्यातम् । किंच ज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमि-
त्याह—न च विदिक्रियेति । शङ्कते—अविषयत्व इति । ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः । निरा-

न्यायतिर्णयः

मकुर्वन्' इत्यसंवादात् 'को ह्येवान्यात्' इत्याहुपपत्तेः । एकत्वे वेदान्तानामेकान्तेन तात्पर्यमवधार्यते । तथा चायुक्ता तेषां स्वाधे
तात्पर्याभावाकृता संपदादिपरतेति भावः । किंच ज्ञानस्याज्ञानध्वस्तिकफलवृत्तेन संपदादिरूपमैकव्यञ्जानमित्याह—भिद्यत इति । हृदय-
मन्तःकरणं तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मिन्ष्टे भिद्यते विधीयते । सर्वे च संशयाः संसाराहेतवश्छिद्यन्ते छिन्ना भवन्तीत्यर्थः । आदिशब्दात्
'तर्हि शोकमात्मवित्' इत्यादि श्रुतेः । तेषां तात्पर्यमाह—अविद्येति । संपदादिज्ञानस्याप्रमात्वादज्ञानानिवर्तकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म-
विद्याया ब्रह्मभावनफलवृत्तेरपि न संपदादिरूपत्वेत्याह—ब्रह्मेति । आदिपदं 'ब्रह्मविद्यामेति' इत्यादि प्रसीतम् । तेषां तात्पर्यमाह—
तद्भावेति । आत्मनो वस्तुतो भिन्नस्याब्रह्मत्वादित्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वान्यत्वासिद्धेः संपदादिपक्षे तद्भावावधानां न सुख्याधेते-
त्यर्थः । उक्तहेतुभ्यः सिद्धं निगमयति—तस्मादिति । प्रमितित्वं, तमोध्वस्तितद्भावापत्तिकलत्वं च तच्छब्दार्थः । संपदादिरूपत्वाभा-
वेऽपि कथमविषयत्वं तदाह—अत इति । तदतन्त्रत्वे नित्यत्वमाशङ्काह—किं तर्हीति । तस्या वस्तुतन्त्रत्वे फलितमाह—एवमिति ।
एवंभूतस्यादयत्यव्यञ्जानतया स्थितस्येत्यर्थः । कृतिसाध्यत्वेन नियोगविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वादित्यर्थः । कथमर्थं ब्रह्म,
वैकल्यादिकारकत्वाद्वा । नाद्यः, सुक्तिवृत्तेः । नेतरः, कर्मत्वादित्याशङ्क्य विदिक्रियायामुपास्तिक्रियायां वा तस्य कर्मत्वेति विकल्पार्थं
दूषयति—न चेति । तद्ब्रह्म विदितात्कार्यादित्येववायो कारणादित्यविदितादधुपरिघादन्यदित्यर्थः । येन प्रमात्रेदं सर्वं वस्तु लोको
जानाति तं केन करणेन जानीयात्, कारणस्य ज्ञेयविषयत्वाज्ज्ञातार्थप्रवृत्तेः । तन्न शाता ज्ञेयः किंतु साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—
तथेति । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वमुक्त्वा 'तदेव' इति मातृत्वादित्यत्वानामपोह्यात्मभूतं ब्रह्म महत्तममिति त्वं

१ 'तस्मात्सर्वे हि रन्ध्रं भार्यं दुर्बलं यस्य मातुल्यो भवति' इत्यनारम्भाधीनते । तत्र किं शोभनहिरण्यधारणं क्लृप्तजस्तु पुरुषधर्म इति संदेहे दुर्बलकाम
इत्यवगच्छात् । स्वतन्त्रकल्पने गौरवात्, क्लृप्तजमिति ग्राते अग्रकरणपठितस्य अग्रकरणकर्माक्षिप्त्वात्, तज्ज्ञानस्य लोकेऽपि विद्यमानत्वेन वर्णमयीतावत्मात्वं
व्यभिचारमावात्, हिरण्यधारणक धारणं वाक्पथेनैव तत्कालं विधीयत इति पुरुषधर्मः, एवमिहापि आत्मदुर्बलेनापुत्रत्वं नापेक्षति विद्यानाश्रयानकर्मत्वेति ।

अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोर्निवृत्तानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याकल्पितमेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्र-
स्य । नहि शास्त्रमिदं तथा विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिष्यति । किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया
प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदित्वेदनादिमेदमपनयति । तथाच शास्त्रम्—‘यस्यामतं तस्य
मते मत्तं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम्’ (केन० २।३) ‘न
दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः’ न विज्ञातेर्विज्ञातारं विज्ञानीत्या’ (बृह० ३।४।२) इति वैवर्धनादि । अतो-
ऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य
तत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं, वाचिकं, कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च

भाष्यरत्नप्रभा

ज्ञाहानिरिति शङ्कते—अविषयत्वं इति । वेदान्तजन्यवृत्तिकृताविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविष-
यत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिध्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति—नेति । परत्वात् फलत्वादित्यर्थः ।
निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्यः । उक्तं विवृणोति—नहीति । चिद्विषयत्वमिदंत्वम् । अविषयता अनिदंस्तया ।
अदृश्यत्वे श्रुतिमाह—तथाचेति । यस्य ब्रह्मात्मनं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम् । यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म
चैतन्यविषय इति मतं स न वेद । एकमेव द्वावर्थमनुवदति—अविज्ञातमिति । अविषयतया ब्रह्म विज्ञानतामवि-
ज्ञातमदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानां तु ब्रह्म विज्ञातं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्दृष्टारं चाधुवमनोवृत्तेः साक्षिणं, अनया
दृश्यया इष्ट्वा न पश्येर्विज्ञातेर्दृष्टिवृत्तेर्निश्चयरूपायाः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्यादित्याह—नेति । नन्वविद्यावि-
निवर्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह—अत इति । तत्त्वज्ञाना-
दित्यर्थः । ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारासिंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं,
तद्विज्ञानान्मोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह—यस्य तु इत्यादिना तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा इत्यन्तेन । तथा उत्पा-

भामती

करोति—न । कुतः अविद्याकल्पितमेदनिवृत्तिविषयपरत्वादिति । सर्वमेव हि वार्क्यं नेदंतया वस्तुमेदं बोधयितु-
मर्हति । नहीच्छरीरगुणादीनां मयुरस्मदेवः शक्य आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक
एवाथै यथा गतिरीदृशी शक्यस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके । अद्वैतप्रकरणे तु कथंनित्यतिपादनमिहापि समानम् ।
लंपदायै हि प्रमाता प्रमाणधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याघ्रोतीत्याविद्याविलसितम् । तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्य-
गात्मसमानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तजिह्वतो प्रमाणादयस्त्रिस्तो विद्या निवर्तन्ते । नहि पङ्कुरवस्तुले पाक्यपाकपचनानि
वस्तुसंगतिं भवितुमर्हन्तीति । तथाहि—‘विगलितपरागवृत्त्यर्थं लंपदस्य तदस्माद लमिति हि पदेनेकार्थत्वे लमिषापि स्यादिति ।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान्कर्तृत्वादीन्पदार्थमलक्षिजान् ॥’ इत्यान्तरालोकः । अत्रैवायै श्रुती-
रुदाहरति—तथाच शास्त्रम्—यस्यामतमिति । प्रकृतमुपसंहरति—अतोऽविद्याकल्पितेति । परपक्षे मोक्षस्या-

न्यायनिर्णयः

विद्धि । यदुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जना नेदं त्वं ब्रह्म विद्धीत्यर्थः । शास्त्रोक्त्यनानाविधविषये ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञाहानि-
रिति चोदयति—अविषयत्वं इति । शास्त्रीयशान्नाधीनस्फुरणवत्स्वरूपकर्मत्वाभावेऽप्यविद्याध्वस्त्यतिशयवत्त्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयस्याह
प्रतिज्ञाहानिरित्याह—नेति । शास्त्रीयधीकृताविद्याध्वस्तिमत्त्वेन तत्कृतस्फुरणवत्स्वमपि घटादिवदित्याशङ्क्य तथैवेदं विषयवत्त्वात्पदेनैवमि-
त्याह—नहीति । तर्हीदंशेयत्वाविषयत्वादिध्वस्तिमत्त्वमपि शून्यवत्तासीति नास्य शास्त्रीयतेत्याशङ्क्य अहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मा-
सीति तुङ्गावाविर्भावदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—किं तर्हीति । तथापि कथमद्वयं ब्रह्म प्रतिपाद्यं वेद्यादिभेदा-
दित्याशङ्क्याह—वेद्येति । तत्र श्रुतीरुदाहरति—तथा चेति । यस्य ब्रह्मात्ममविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्ज्ञातम् । यस्य
तु मतं विषयतया ज्ञातं ब्रह्मेति धीर्नोती तवेदं, भेदधीमत्त्वात् वनेतिनेनियमाधेयुक्तौ विद्वद्विद्वत्त्वात्तनुवदति—अविज्ञातमिति । विष-
यत्वेनाज्ञातमेव ब्रह्म सम्यगजानतां ज्ञातमेव विषयतया यथावदज्ञानतामित्यर्थः । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतया
नित्यदृष्ट्या व्यासारां दृश्यया तथा दृष्ट्या न पश्येः, विज्ञातेर्दृष्टिर्भेदस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं तथैव वेद्यया विज्ञातया न विज्ञानीया
इति श्रुत्यन्तममाह—न दृष्टेरिति । आदिपदेन ‘अदृश्येऽनाम्ये’ ‘यत्तददृश्यम्’ इत्यादि गृहीतम् । ननु यथैक्यधीः शास्त्रीया स्फूर्ति-
मनुत्पाद्याविद्याभाषया तज्ज्ञं ज्ञात्रापि वापित्वा ब्रह्मात्मन्यमेवेत्त्वाभावात्परोक्षव्यजनेन निवर्तकतया स्थितेति ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणं
तर्हि ध्वस्ताविद्यातज्ज्ञब्रह्मरूपसागन्तुकत्वात् तदासिंस्तेनित्यतेत्याशङ्क्याह—अत इति । शास्त्रोक्त्यनानादिति यावत् । स्वपक्षे ब्रह्मणः शा-
स्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं, चोक्त्या परपक्षे तदनित्यत्वं वक्तुं तस्योत्पादत्वं, विकार्यत्वं प्राम्यत्वं संस्कार्यत्वं चेति विकल्प्य कल्पदये कार्यानुपप्रे-
शमर्हतीकरोति—यस्येति । तथेति मुक्तविकार्यत्वे सत्युत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्त्यर्थः । तर्हि कार्यानुपप्रेशाभ्यान्तरपरिग्रहः स्यादित्याह-

तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि विकार्यं, उत्पाद्यं वा घटादि, नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यपेक्षा, स्वात्मरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं, सर्वगतत्वेन नित्यासत्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मणः, आकाशस्येव । नापि संस्काराणां मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा । न तावद्गुणाधानेन संभवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयनेन, नित्यगुणब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रियायामनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, यथादर्शं निदर्शणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वेती नैवात्मानं लभते । यथात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः

भाष्यरत्नप्रभा

ध्रुववत् विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयः । दूषयति—तयोरिति । स्थितसावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्वं निरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदास्तिरस्तु, नेत्याह—नचेति । ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा । उभयथाप्यासत्वाच्च क्रियापेक्षेत्याह—स्वात्मेत्यादिना । यथा व्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्याह—नापीत्यादिना । गुणाधानं व्रीहिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः । शङ्कते—स्वात्मधर्म इति । ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यत इत्यत्र दृष्टान्तः—यथेति । संस्कारो मलनाशः । किमात्मनि मलः सत्यः कल्पितो वा । द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया । आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठ अन्यनिष्ठ वा । नाद्य इत्याह—न, क्रियेति । अनुपपत्तिं स्फुटयति—यदिति । क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्वेती

नामती

नित्यतामापादयति—यस्य त्विति । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तमपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । तयोः पक्षयोरिति । निर्वर्त्यविकारयोः क्षणिकं ज्ञानमात्मेति बौद्धः । तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः । अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहया या कैवल्यावस्थायसिरात्मनः स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मणे विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविविधकार्यं भविष्यति । तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—न चाप्यत्वेनापीति । अन्यन्येन विकृतदेशपरिह्राष्ट्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । दद्योपवेले लक्षपरितिवहलचपलकलोलमलापरस्परस्पर्शालनसमुद्भूतसत्केनपुञ्जस्तवकतया विकृतः, मध्ये तु प्रशान्तसकलकलोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकाः पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यताम् । भेदाश्रयत्वात्प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तत्र ब्रह्मप्यते, ब्रह्मणो विशुद्धेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह—स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपीति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति—नापि संस्कार्य इति । द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकसुप्तस्य लक्षारसावदेकः, सेन हि तल्लघुमं संस्कृतं लक्षासवर्णं फले प्रसृते । दोषापनयनेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निर्वृष्टमिच्छाकूर्णेनोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद्ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा । स्वभावश्चेत् कथमाधेयः, तस्य नित्यत्वात् । भिन्ने तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावः, गवाश्चवत् । भेदादेव दध्नुदत्तः, विरोधात् । तदनेनाभिर्भिन्नोक्तम्—अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति—नापि दोषापनयनेनेति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, न तु ब्रह्मणि असतीति निवर्तनीया । नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते—स्वात्मधर्म एवेति । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रियायामनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते । एतदुक्तं नेति—नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्को निराकरोति—न । कुतः क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः । नाविद्या ब्रह्माश्रया किंतु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, ते नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेक्षा-

न्यायनिर्णयः

क्षुधाह—तयोरिति । तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति—नहीति । अनित्यत्वनिवृत्तये पूर्वसंक्षयैव ब्रह्मणो ग्रामादिवदप्यतेति तृतीयमाशङ्क्याह—न चेति । ब्रह्म प्रलयगम्या । प्रथमं प्रत्याह—स्वात्मेति । द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगतं परिक्षिप्तं वा । सर्वगतत्वेऽपि तत्प्राप्तिः संयोगसादात्म्यं वा । तत्राद्यं दूषयति—स्वरूपेति । तादात्म्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य वाप्यस्यान्यावयवोपादुपेक्षितः । अविकृतदेशतया परिक्षिप्तत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगाख्या तत्प्राप्तिरनित्यत्वादुक्ता । तादात्म्यं तुक्तन्यायनिरस्तम् । पक्षान्तरं निराह—नापीति । तदभावं वक्तुं संस्कारदेविष्यमाह—संस्कारो हीति । प्रकारप्रकारप्रतिस्मर्यौ निपातौ । गुणाधानेन मुक्तये संस्कार्यत्वेत्याह—नेति । दोषनिरासेनापि न तस्याः संस्कार्यत्वेत्याह—नापीति । आगन्तुकगुणदोषशरीरभावेऽपि नैसाधिकारिणादोषाचक्रिभूत्या मुक्तः संस्कार्यत्वेति शङ्कते—स्वात्मेति । वस्तुतः स्वात्मैव प्रतीत्या धर्मः सञ्चितो बावत् । स्वाभाविकस्यापि तिरस्कृतस्य क्रियातःऽभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह—यथेति । किनात्मा स्वाश्रयक्रियया दोषापनुत्त्या संस्क्रियते किं वाप्याश्रयक्रिययेति विवक्ष्यमाणं निरस्यति—नेति । आत्मनोऽसिद्धत्वाच्च क्रियाश्रयत्वयोग्यतेत्युक्तं, क्रियावज्जमेव शङ्कते । तयोम्यत्वादित्याशङ्क्याह—प्रदाश्रयेति । आत्मनोऽपि विकारित्वमाशङ्क्याह—यदीति ।

प्रसज्येत । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्माच्च स्वाश्रया क्रियात्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविवक्षितत्वाच्च तयात्मा संस्कियते । ननु देहाश्रयया ज्ञानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियाया देही संस्कियमाणो दृष्टः । न । देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्कियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि ज्ञानाचमनादेर्देहसमावयित्वम् । तथा देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिद्विद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्कियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुपपद्यते । एवं ज्ञानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुपपद्यते स संस्कियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्राहंप्रत्ययविवरणे प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स एवाश्नाति, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति'

भाष्यरत्नप्रभा

न जायत इत्यर्थः । तच्च वाक्यबाधनम् । न द्वितीय इत्याह—अन्येति । अपिपयत्वात् । क्रियाश्रयद्रव्यसंयोगित्वादिति यावत् । दर्पणे तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकाचूर्णोद्विद्रव्यसंयोगित्वात्संस्कियत इति भावः । अन्यक्रियायान्यो न संस्कियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्वेति । आत्मनो मूलाविद्याप्रतिविम्बितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति आन्या देहतादात्म्यमात्राश्रय क्रियाश्रयत्वान्न सत्कार्यत्वब्रह्मज्ञ व्यभिचार इत्याह—नेति । कश्चिदिति । अनिश्रितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये आरोग्यबुद्धिरुपपद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः । ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः, तस्यामुष्मिकफलभोक्तृवायोगादित्यत आह—तेनेति । देहसंहतैवेनात्मनःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्ताहमिति भासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः । मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह—तयोरिति । प्रमाव-

भाष्यरत्नप्रभा

प्यबुद्धि क्रियासंस्कार्यत्वं दृश्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्वात्, यथा निषर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेता वा । न तावद्ब्रह्मधर्मः क्रिया, तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यलब्धत्वात् । अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपपत्तोरिति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निवृष्ट्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः । तच्चानिष्टमिति । तदा बाधनं पराश्रयैति । अत्र व्यभिचारं बोधयति—ननु देहाश्रययति । परिहरति—न । देहसंहतस्येति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति वाचकते । स च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तद्भेदेनाहमिति प्रत्ययविषयीभूतः, अतः शरीरादिष्वर्माऽस्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथाङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांध्यहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम् । तयोरन्यः पिप्पलमिति । अन्यो जीवात्मा । पिप्पलं कर्मफलम् । अतश्चन्य इति । परमात्मा ।

न्यायनिर्णयः

न केवलमात्मनो विकारित्वे युक्तिविरोधः, अपित्वागमविरोधोऽपीत्याह—अविकार्य इति । 'निकर्तुं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिसमुच्चयार्थ-श्रकारः । 'न जायते जियते वा' इत्यादिश्रुतितत्त्वतिसंग्रहार्थमादिपदम् । तच्चेति । आगमबाधनमनिष्टम् । वैदिकानामिति शेषः । आद्यवशात्, योगं निगमयति—तस्माच्चेति । द्वितीयं निराह—अन्येति । क्रियायाः स्वाश्रये तदुक्ते वातिशयहेतुत्वात्, असङ्ख्यस्वात्मनस्तदाश्रय-बुद्ध्याद्यसंबन्धात्, तन्निष्ठा क्रिया संस्कारमात्मन्याभातुमलमित्यर्थः । नान्याश्रया क्रियायां संस्कारोतीत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्वेति । आदिपदं संघातवन्दनसिद्ध्यर्थमिति । आत्मनो देहाद्यतिरिक्तस्यापि देहादिध्वनिआध्यासात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियाया संस्कार्यत्वात् व्यभिचार इत्याह—न । देहेति । अविद्यागृहीतस्येति । अविवक्षा मनुष्योऽहमिति मिथ्याज्ञानदृष्टस्येत्यर्थः । देहाश्रयक्रियाया देहसंहतस्य तदभिन्नस्यात्मनः संस्कियमाणत्वमुक्त्वा ज्ञानाचमनादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह—प्रत्यक्षं हीति । असंहतात्मस्यक्रियाया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याध्यक्षविरोधमाह—तथेति । कश्चिदलिनिर्योहितविशेषमातृष्मिकफलोपभोगशक्तमस्तीत्येवं प्रतिपन्नं निर्दिशति । दृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति—यथेत्यादिना । देहसंहतफलं तदभिमानिन रज्जुर्क, आरोग्यमपि कस्मादसंहतात्मनं न स्यादित्याशङ्क्यानुभवविरोधादित्याह—अहमिति । संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम् । आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति—स चेति । कथं तर्हि ज्ञानादीनां कर्तृसंस्कारत्वप्रतिष्ठितिरित्याशङ्क्य संहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह—तेनेति । प्रयतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमित्याशङ्क्याह—अहंप्रत्ययेति । अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयतेत्यर्थः । न केवलमस्याहंधीमात्रे कर्तृत्वं किंतु धीमात्र इत्याह—प्रत्ययिनेति । आत्मनो भोक्तृत्वं कर्तृत्वमकर्तृभोगाभावादित्याशङ्क्याह—तत्फलं चेति । संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह—तयोरिति । जीवपरयोर्मध्ये जीवो नानारसं कर्मफलं भुङ्के । असंहतस्यभोक्तृत्वे नानरस—अनश्नश्निति । परमात्मा स्वय-

१ यद्यपि चैत्रसमवेता मावना दर्शनस्योपपत्तोरिति तथापि संयोगविभागाख्यवाक्यार्थद्वारा । तौ च नालनलीयर्थः । २ अव्यवहितत्वात् । अनित्यत्वात्माननं प्रसज्येतैत्युक्तमनित्यत्वं तु व्यवहितमिति भावः ।

(मुण्ड० ३।१।१) इति मन्त्रवर्णात् । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोकेत्याहुर्मनीषिणः' (काठ० १।३।४) इति च । तथा च 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्मोध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वेता० ६।१।१) इति । 'स पर्यगाच्छुक्लकामयम-
ब्रह्मसाक्षिरं शुद्धमपापविद्धम्' (ईशा० ८) इति च । एतौ मन्त्रावनाधेयवित्तिदायतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्माच्च संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रसाध्यम्-

भाष्यतत्त्वप्रसाद

साक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसंसारमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिसाम्प्रतमात्मा पिप्पलं कर्मफलं भुङ्के, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षि-
तया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः । देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य विद्धतोर्मिध्यासंस्कार्यत्वं-
मुक्त्वा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वं मानमाह—एक इति । सर्वभूतेष्वद्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः । तथापि मायावृत्त-
त्वाच्च प्रकाशत इत्याह—गूढ इति । ननु जीवेनासंबन्धाद्विज्ञत्वाद्वा देवस्याभावं न तु मायागहनान्दिति, नेत्याह—
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति । देवस्य विमुक्त्वात्सर्वप्राणिप्रत्यक्त्वाच्चावरणादेवाभावनमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वं कर्तृत्वं
सादिति चेन्न, कर्मोध्यक्षः । क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी
भवति । साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह—चेता केवल इति । बोद्धव्यं सति
अकर्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धम् । चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः । निर्गुणत्वाद्भिर्दोषत्वाच्च गुणो दोषनाशो वा संस्कारो
वेत्यर्थः । 'सः' इत्युपक्रमाच्छुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः । स एव आत्मा परि सर्वमगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्,
अकायो लिङ्गशून्यः, अग्रणोऽक्षतः, अस्त्राविरः शिराविवरुः अनश्वर इति वा । आभ्यां पदभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम् ।
शुद्धो रागादिमलशून्यः । अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसंस्पृष्ट इत्यर्थः । अत इति । उत्पत्त्यासिक्तिकारसंस्कारेभ्योऽन्य-
त्पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति, यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो ब्रूया । न ।
ज्ञानार्थत्वादित्याह—तस्यादिति । द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते—नन्विति । तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो

भासती

संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः—आत्मेन्द्रियेति । अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति—एको देव
इति । शुक्रं दीप्तिमान् । अग्रणं दुःखरहितम् । अस्त्राविरं अविगलितम् । अविनाशीति यावत् । उपसंहरति—तस्यादिति ।
ननु मा भूविश्वेयोदिकमेताचतुष्टयी । पञ्चमी तु कान्चित् विधा भविष्यति, यया मोक्षस्य कर्मेता पठिष्यत इत्यत आह—
अतोऽन्यदिति । एतस्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । एतदुक्तं भवति—
चतुष्टयां मलोनां मध्येऽन्यतस्ततया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद्यावर्तमाना व्यापकात्पुलक्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्त-
यतीति तर्कि मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थान् प्रवृत्तयोऽनर्थिका इत्यत उपसंहारव्याजेनाह—तस्मा-
ज्ज्ञानमेकमिति । अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्माच्च विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वैरोद्विग्न्यन्तमं न मोक्ष इति

न्यायनिर्णयः

मनुजान एव पश्यन्वर्तते । संहतस्य भोक्तृत्वे वाक्यान्तरमाह—आत्मेति । आत्मीयं शरीरमात्मा । देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः ।
यदात्मा भोक्तृत्वाद्गुरिति संबन्धः । इन्द्रियेलादिति क्रियाविशेषणम् । निर्गुणत्वाद्भिर्दोषत्वाच्च ब्रह्मात्मनि विधिपि संस्कारो नेच्छुक्तम् ।
इदानीं तस्मिन्नुपयोगीरमाने मानमाह—तथाचेति । मूर्तित्रयात्मना मेदं प्रत्याह—एक इति । यथाहुः—'हरिर्ब्रह्मा पिनाकीति-
बृहस्पेकोऽपि गीयते' इति अखण्डनाथं व्यावर्तयति—देव इति । आदित्यादिवैषम्यमाह—सर्वेति । तर्हि किमिति सर्वेषां न भाति,
तत्राह—गूढ इति । तर्हि तत्प्रज्ञावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं, नेत्याह—सर्वव्यापीति । नमोवचादस्थं वारयति—सर्वभूतेति ।
सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्त्वक्रियाकर्तृत्वं शङ्कित्वोक्तम्—कर्मेति । सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां प्रयुक्तः सद्वितीयायं, तत्राह—
सर्वेति । सर्वेषां भूतानामविभासोऽधिष्ठानम् । न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः । न परं कर्मेणापेक्षाश्चोऽपि तु तत्तात्पर्य-
त्वाह—साक्षीति । तत्र चैतन्यसाभ्यां हेतुमाह—चेतेति । केवलो दृश्यवर्जितोऽद्वितीयः । निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः । चकारो,
दोषाभावसमुच्चयार्थः । ब्रह्मात्मनि गुणदोषाभावे मज्जान्तरमाह—स इति । स प्रकृतः 'वक्ष्य सर्वानि भूतानि' इत्यादावात्मा परितः
तन्मतादगात्सर्वगतः । शुक्रमिलाद्विशब्दाः पुंलिङ्गत्वेन नेयाः, 'स' इत्युपक्रमात्, 'कविर्मनीषी' इत्यादिना च पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारितम् ।
शुक्रो दीप्तिमानकायो लिङ्गशून्यः । अग्रणोऽक्षतोऽस्त्राविरः शिरारहितस्ताभ्यां स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम् । शुक्रो रागादिशून्यः । अपाप-
विद्धो धर्माकर्मविवरुः । मण्वोस्तात्पर्यमाह—एताविति । तथापि मोक्षस्य क्रियायात्, तदाह—ब्रह्मेति । मुक्तिब्रह्मणोर्वैयथात्र
दोषाभावाच्च तस्याः संस्कार्यतेत्युपसंहरति—तस्यादिति । उत्पत्त्यादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । मुक्तेरुत्पत्त्यादिवचनद्वयं क्रियानुप्रवेशद्वारं
मा भूत्प्रमं तु किञ्चिद्विषयति नियमाभावात्, नेत्याह—अत इति । उत्पत्त्यादिचतुष्टयमतःशब्दार्थः । तस्या लोकवदप्रसिद्धत्वा-
दित्यर्थः । मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य ज्ञानार्थत्वात्नेवमित्याह—तस्यादिति । क्रियानुप्रवेशद्वाराभावस-

प्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषवत्स्वव्यापाराधीना च । यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वक्त्रपरिच्यन्' इति । 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुषतत्त्वत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविवरणम् । अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत् । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मान-सत्त्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च 'पुरुषो वाव गौतमाग्निः' 'योषा वाव गौतमाग्निः' (छान्दोग्यो० ५।३, ८।१) इत्यत्र योषितुपुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदना-जन्यत्वात्क्रियैव सा पुरुषतत्त्वा च । या तु प्रसिद्धेऽज्ञावसिबुद्धिर्न सा चोदनातत्त्वा । नापि

भाष्यरत्नप्रभा

मास्तीति व्याहृतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं-न विधियोरप्या क्रिया, वस्तुतत्त्वत्वात्, कृत्साध्यात्मवेत्याह—नेति । वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति—क्रिया हीति । यत्र विषये तदनपेक्षयैव या चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना । विषयवस्तु-नपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वक्त्रपरिच्यन्तो, संध्यां देवता-मिति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्तुनपेक्षा पुंतज्ञा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानस-त्वाज्ज्ञानवत् क्रियेत्यत आह—ध्यानमित्यादिना । तथापि क्रियैवेति शेषः । कृत्साध्यात्मसुपाधिरिति भावः । ध्यान-क्रियासुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति—ज्ञानं त्विति । अतः प्रमात्वाच्च चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः । पुरुषः कृतिद्वारा तत्रं हेतुपैक्ष तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्वस्तुव्यभिचारादपुंतत्त्वत्वा ध्यानाज्ज्ञानस्य महान्मेद इत्यर्थः । मेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह—यथा चेति । अनेदासत्त्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं, न ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रसङ्गज्ञानस्य

भाष्यरत्नप्रभा

चोदयति—ननु ज्ञानमिति । परिहरति—न । कुतः वैलक्षण्यात् । अयमर्थः—सत्यं, ज्ञानं मानसी क्रिया, नित्यं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशतया विधिक्रियाकर्मभावानुपपत्तिरित्युक्तम् । तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थित एव वैलक्षण्यान्तर-माह—क्रिया हि नाम सेति । यत्र विषये वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । यथा देवतासंयदानकहविर्गृहणे देवता-वस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया । यथा वा योषिति अग्निवस्तुनपेक्षाग्निबुद्धिर्वा सा क्रिया हि नामेति योजना । नहि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वक्त्रपरिच्यन्' इत्यस्माद्विषेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं लघोतत्वेदान्तस्य विधितत्त्वपदार्थैर्बन्धसाधितगतशब्दव्याप्यतत्त्वस्य 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिः 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात्, ब्राह्मन्भावज्ञानं, शब्दप्रमाण-सामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थैर्जनिकैरसाध्यादिषु अग्रहितमनसः स्फीतालोकमध्वर्यवति कुम्भाभूतः । नद्यसौ श्वसामपीबलक्ष-जम्मा सन् मनुजेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यः, देवताध्यानवत्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात् । न चोपासना वासुभयपर्यन्तता वास्य विधेर्गौचरः, तयोरन्वयव्यतिरेकावद्वृत्तसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वानाद्यविधापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तलेन पुरुषेच्छया-न्यथाकर्तुमकर्तुं वा अशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियापि न विधिगोचरः । पुरुषवत्स्वव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता क्वचिद्विरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः । नद्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । क्वचिद्वस्तुस्वरूपवि-रोधिनी, यथा योषितुपुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिदमुपद्रव्योपन्यासः । किमेवेत्येवकारेण वस्तुतत्त्वमपाकरोति ।

न्यायनिर्णयः

च्छब्दार्थः । उपासरेपि मोक्षे साक्षात्प्राप्तये नोति वक्तुं गन्धमात्रस्येत्युक्तम् । बाह्यक्रियायास्तत्राप्रवेशे कैमुतिकन्यायायोऽपिशब्दः । मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियाशब्दस्त्वैव तत्रप्रवेशज्ञेति शङ्कते—तन्मिति । तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैषक्रियात्वम् । ततो ज्ञान्यफलाद्-जन्यफलत्वेन विशेषादित्याह—नेति । वैषक्रियात्वम् । वैषक्रिया वक्ष्येच्छासाध्या ज्ञानं न तथेत्तरं विशेषमाह—क्रिया हीति । यत्र विषये या वस्तुनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया हि नामेति योजना । क्रियातत्त्वमपि प्रसिद्धार्थं निपातो । वस्तु चैव कारणं किं तद्वै तथा तदाह—पुरुषेति । वस्तुनपेक्षा पुंतज्ञा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह—यथेति । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वक्त्रपरिच्यन्ति होतोकः । संध्यां तदभिमानिनीं देवतामित्यर्थः । 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिप्रहीतुमादिपदम् । यवमादिषु वाक्येषु वस्तुनपेक्षं पुंतज्ञं च ध्यानं विधीयते तथा क्रियान्तरमपीत्यर्थः । ननु मानसत्वाविशेषाद्व्यानमपि ज्ञानमेवेति नास् क्रियादृष्टान्तत्वम्, तत्राह—ध्यानमिति । ज्ञान-स्यापि तुल्यं पुंतज्ञं तदाश्रयत्वात्तत्राह—ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुंतज्ञत्वमाशङ्क्याह—प्रमाणं चेति । ज्ञानस्यापुंतज्ञत्वे फलि-त्माह—अत इति । तद्वै ज्ञानस्य नित्यत्वं, नेत्याह—केवलतेति । विशेषणकृत्यमाह—नेति । एवकारव्यावर्त्यमाह—नापीति । ज्ञान-ध्यानयोर्मानसक्रियात्वेऽपि गोबलीवर्धनेदेव मत्वा वैशेष्यं निगमयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थोऽपुंतज्ञत्वम् । ध्यानस्य वस्तुनपेक्षत्वे दृष्टान्तानुकूला तस्य तद्विरोधित्वे दृष्टान्तानाच्छेदे—यथा चेति । सापि बीजानसत्त्वाच्चानमेवेत्याशङ्क्याह—केवलतेति । न ज्ञान-मिति तुशब्दार्थः । वस्तुनधीनत्वं कैवल्यम् । एवकारोऽयोग्यव्यवच्छेदकः । उत्तुल्लेखक्रियात्वमित्यर्थे हेतुन्तरमाह—पुरुषेति । यथैतौ दृष्टान्तौ तथा क्रियान्तरमपीति यथाशब्दो नेयः । ज्ञानमपि योषिदादावग्निपीतुव्यमिति, नेत्याह—या त्विति । तस्मात्तद्वि किं

पुरुषतन्त्रा । किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुपु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङ्गाद्यः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तधुरतैर्हण्यादिवत्, अहेयानुपादे- यवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि विधिच्छायाणि वचनानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ज्ञमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पु- रुषः इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवा- जिञ्चने स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्रिमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति

भाष्यरत्नप्रभा

विषयजन्मतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दबोधस्य तदभावाद्बिधेयक्रियात्वमिति, नेत्याह—एवं सर्वेति । शब्दादुत्पानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य श्रोतविध्ययोगादित्यर्थः । तत्रैवं सति । लोके ज्ञानस्वा- विधेयत्वे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वमवाधितत्वम् । ननु 'आत्मानं पश्येत्' 'ब्रह्म त्वं विद्धि' 'आत्मा द्रष्टव्यः' इति विज्ञाने लिङ्गोद्गतव्यप्रत्यया विधायकः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह—तद्विषय इति । तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विषयः पुरुषं प्रवर्तयति नृमशक्ता भवति । अनियोज्यं कृत्यसाधनं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । समायं नियोग इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेयान्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां, नेत्याह—अहेयेति । वस्तु- स्वरूपो विषयस्तत्वात् । ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां गतिं पृच्छति—किमर्थानीति । विधिच्छायाणि प्रसिद्धायादिविधितुल्यानी- त्यर्थः । विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते । स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुवन्नाम्ना या विषयेषु प्रवृत्तिरा- त्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह—स्वाभाविकेति । विवृणोति—यो हीत्यादिना । तत्र

भाष्येति

मनु 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादयो विषयः श्रूयन्ते । न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि सांप्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्य- मित्यत आह—तद्विषया लिङ्गाद्य इति । सर्वं श्रूयन्ते लिङ्गाद्यः, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपदेयो वा, यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति तत्रैव च समर्थः कर्ताधिकृतो नियोज्यो भवति । न चैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठानोर्विधियापकयोरभावाद्बिधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङ्गाद्यः प्रवर्तनायामसमर्थं उपलब्धं धुरतैर्हण्यादिवत् कुण्ठमप्रमाणीभवितुमर्हन्तीति । अनियोज्यविषयस्वा- दिति । समर्थो हि कर्ताधिकारी नियोज्यः । असामर्थ्यं तु न कर्तुता यतो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेर- भावाच्च विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायाणीति पृच्छति—किमर्थानीति । न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनप्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम्—स्वाभाविकेति । अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपै-

न्यायविशेषः

कारणं, तदाह—किं तर्हीति । प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष प्रलक्षविषयपदम् । तेन युक्तमेव वैषम्यं वैयक्रियायिधोरित्याह—इति ज्ञानमिति । अध्यक्षविषयेऽपेक्षन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थविषयस्तदभावाच्चोदनादिजन्तेत्याशङ्क्याह—एवमिति । अनुमानादावर्थान्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वाच्च नोदनापेक्षेति भावः । लौकिकविध्यश्रोतार्थनपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीरलौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकं नियम- यति—तत्रेति । पूर्वोक्तरीत्या सम्यग्ज्ञाने वस्तुमात्रतत्रे सतीति यावत् । यथाभूतत्वं सदैकरूप्यम् । वैयक्रियातो वैशेष्योक्त्या ज्ञानस्वा- विधेयत्वमुक्तम् । तत्र ज्ञाने लिङ्गादिश्रुत्या दृष्टविषयस्योत्पत्तिरस्त्वत्वादित्याशङ्क्याह—तद्विषय इति । तदेव ज्ञानं विषयः । तत्र यद्यपि लिङ्गाद्यः श्रुतास्तथापि स्तुत्यर्थवादतया 'विष्णुरंशुं यष्टव्यः' इत्यादिवदवतिष्ठन्ते । अनियोज्यमनुपपन्नतया नियोगानर्हं नियोज्येन वा हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वाच्चेष्टमविषयकत्वादित्यर्थः । कुण्ठीभावे दृष्टान्तमाह—उपलादिष्विति । विषयज्ञानस्य कर्मणि ब्रह्मण्यतिशयाज- नकत्वाच्च न विषयेतेत्याह—अहेयेति । अनुष्ठेयानुष्ठानोरभावाद्बिध्यभावे श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेनासंभवाद्विशिष्टवैयर्थ्यमिति शङ्कते— किमर्थानीति । यो द्रष्टव्यः स आत्मेनेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याशङ्क्याह—विधीति । तेषामर्थवत्वं नृवाणः समापत्ते— स्वाभाविकेति । संयुहीतं विमजते—यो हीति । बाहिर्मुखं शब्दादिप्रवणत्वम् । पुनर्भूतुद्विषये प्रवृत्तेः श्रुत्या किमिति परावर्त्तते, श्रुतेरनर्थकत्वात्पातात्तत्राह—न चेति । बाह्योऽर्थः सप्तम्यर्थः । किमिति तर्हि श्रुतिः सर्वानपि पुरुषान्नानुसरति, तत्राह—तस्मिति । अशरीरद्रष्टृत्वस्यात्मनो विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धुमशक्येत्याशङ्क्याह—कार्येति । आत्मविषयोऽन्तःतत्त्वदर्शने सत्यपि संभवात्किमिति ततो विमुखीकरणं, तत्राह—प्रत्यमिति । तत्र चेतसः स्रोतस्तदाभिमुखं तन्नावेनेति यावत् । सत्यन्तात्मदर्शने तत्प्रवणस्य चेतसो न

१ पुरुषज्ञादित्यन्यादि समानमित्यर्थः । २ अयमं नाम ब्रह्मत्वमिति 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यचक्रमस्य तात्पर्यविर्णयात्कुलो व्यापारः तर्हीत्यर्थः । तत्रास्त विषयापयोगे कथं तत्कर्तव्यतापोषः, अयममे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वम् । एवं मननादेरपि नोद्धव्यमिति ।

‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते । ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ (बृह० २।४।६) ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवामृत्तत्वेन कं पश्येत् केन किं विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ (बृह० ४।५।१५) ‘अयमात्मा ब्रह्म’ (बृह० २।५।१९) इत्यादिभिः । यदप्यक्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानापोषादानाया वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतो सत्यां सर्वैकतादाहनिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः—‘आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥’ (बृह० ४।४।१२) इति । ‘एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत’ । (भ० गी० १५।२०) इति स्मृतिः । तस्माच्च प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् । यदपि केचि-

भाष्यरत्नप्रभा

विषयेषु । संवातस्य या प्रवृत्तिः तत्रोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । स्मृतश्चित्तवृत्तिप्रवाहः । प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति शेषः । श्रवणस्वरूपमाह—तस्येति । अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत्सर्वमात्मैवेत्यनात्मकोषेनात्मा बोध्यते । अद्वितीयादृश्यात्मबोधे विधिसंपत्ती हेतवन्नोपजीवनः कः स्यात्सीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावे मानमाह—तथा चेति । अयं स्वयं परमात्मनः परमात्मवान्मस्मि इति यदि कश्चिद्व्युत्पन्न आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन्, कस्य वा भोक्तुः प्रीत्ये, शरीरं त्वयमानमनुसंज्वरेत् तस्येव । भोक्तृभोग्यद्वैताभावात्कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदीर्घभ्यार्थश्चेच्छब्दः । एतद्बुद्धवतं तत्त्वम् । वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति । प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति—यदपि केचिदिति । कर्तात्मा लोकसिद्धत्वाच्च वेदान्तार्थः । तदन्यद्ब्रह्म नास्त्येव, वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः ।

भामती

वर्णयैरनूयन्ते । न चातुवादोऽन्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि—तत्तदिष्टानिष्टविषयेऽज्ञाज्ञासापहतदृश्यतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधायुर्हति । आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्त्रयोः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्त्रोत उद्गाढ्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरतातुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्नाध्यायविध्यधीनप्रहणलमुपपद्यत इति । यच्च नोदित-मात्मज्ञानमनुष्ठानान्नज्ञानादपुरुषार्थमिति, तदयुक्तम् । स्वतोऽस्य पुरुषार्थलं सिद्धे यदनुष्ठानान्नज्ञानं तद्वृषणं न दूषणमिलाह—यदपीति । अनुसंज्वरेत् शरीरं परित्यजमानमनुत्तयेत । सुगममन्यत । प्रकृतमुपसंहरति—तस्माच्च प्रतिपत्तीति । प्रकृतसिद्धार्थमेकदेशितं दूषयितुमनुभाषते—यदपि केचिदाहुरिति । दूषयति—तच्चेति । इदमप्राकृतम्—‘कार्यबोधे यथा चेष्टालिङ्गं हृदयं दत्तस्य । सिद्धबोधेऽस्मैतैव शास्त्रं हितशासनम् ॥’ यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदनिवृत्तस्वाध्यायभावे वा, नियमेन बुद्धव्यवहारत्वात्सामर्थ्यमवधूतं भवेत्, न भवेदहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मात्परलमुपनिषदाम् । तत्राविदितसामर्थ्यात्पदानां लोके तत्पूर्वकलाच्च वैदिकार्थप्रतीतिः । अथतु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः संगतिग्रहस्त उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयावगम्यमानमपहृत्य न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संगतिग्रहः, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योक्तुं न शक्येत । न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके । कुतहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसंदर्भाणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । तथाचाखण्ड्यादिलोकपालचक्रवाल्-

न्यायनिर्णयः

प्रत्यगाभिसुखमिलनात्मभोनिरोपेन फलभूतात्मदृष्टिस्त्वावकतया तदभिसुख्यायान्वयन्यतिरेकसिद्धा एवं श्रवणादयो विधिसरूपैर्बोध्यैरनूयन्ते । तेन विधिकार्यलेशलाभाद्विधिच्छायाभ्यानेतानि न विषय इत्यर्थः । अस्तु वा मुमुक्षुप्रवृत्तैर्ब्रह्मादावन्मभेदेन श्रवणादिविधिः तथापि वस्तुनो विध्ययोग्यत्वाच्च तज्ज्ञाने विधिरित्याह—तस्येति । यदिदं ब्रह्मज्ञादिति तत्सर्वमात्मैवेति बाधया सामानाधिकरण्याद्वैताभावोक्त्यात्मनोऽद्वितीयत्वेन पूर्णत्वेनेति तत्र हेयत्वमादेयत्वं चेत्याह—इदमिति । अविद्याभ्रशयात्मात्मनः सद्ब्रितीयतया हेयत्वादिसिद्धिमाशङ्क्याङ्गीकुर्वन्निवाहव्यत्यासात्मात्मतिरेकक्रियाधमावाच्च हेयत्वादीत्याह—यत्रेति । न केवलं विद्याव्यत्यासात्मात्मनि ज्ञात्रादिविभागाभावः किंत्वयस्यान्तरेऽपीत्याह—विज्ञातारमिति । आत्मनः स्वविषये हेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्वादादेयतया तत्र सादित्याशङ्क्याह—अयमिति । आदिशब्द आत्मतत्त्ववादिसर्ववाक्यसंग्रहार्थः । प्रतिपत्तिविशेषणयैव ब्रह्म शांकोमिलेतज्जिराह्वल्य तत्रैव स्मृतिं पूर्वपक्षमनुवदति—यदपीति । आत्माभिषो हानाधनुषायत्वं, विफलत्वं, वा । तत्राभावीकीकरोति—तस्येति । द्वितीयं दूषयति—अलंकारो हीति । ब्रह्मात्मावगतैरुक्तकलत्वे मानं हिंशब्दस्मृतिमाह—तथा चेति । अयं परमात्माहमस्मीत्युपपक्षतया यदि कश्चिद्व्युत्पन्नो जानीयात् । आत्मसाक्षात्कारदीर्घभ्यामिती चेच्छब्दः । स स्वातिरिक्तामात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः फलव तदलम्बेन शरीरं त्वयमानमनु तदुपाधिः संज्वरेत्तस्येव । निरुपाध्यात्मविदो नान्यदस्ति फलं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः । तत्रैव स्मृतिमाह—एतदिति । युद्धतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिः अर्धतः विधिशेषत्वेन ब्रह्मणो न शास्त्रगम्यत्वेत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । ज्ञानस्य विषयेत्वाभावात्तथाविधफलत्वं च तच्छब्दार्थः । प्रमाप्रमाकरूपधीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । तद्विधिविषयतयेति पूर्ववत् । दूषादिदृष्टान्तेन विधिशेषतया ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वमुक्तं निरस्य प्रवृत्तिमिच्छात्वादावुक्तमनुभाषते—यदपीति । किं वस्तुनै नास्ति

द्वाहुः—‘प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति’ इति तत्र, औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्म, उत्पाद्यादित्तुविधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम्, ‘स एष नेति नैत्यात्मा’ (बृह० ३।१।२६) इत्यात्मशब्दात् आत्मनश्च प्रत्याख्यातुम्—

भाष्यरत्नप्रसा

मानाभावोऽसिद्ध इत्याह—तत्रेति । अत्रातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यसाक्षात्कारशेषत्वाच्च कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिविलक्षणभ्यां श्रोतुस्त्वदेतौ कार्यबोधमनुमाय वक्तुवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्य पदानां कार्यान्विते शक्तिग्रहाच्च सिद्धस्यापवादार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यम्, पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजनमानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे संगतिग्रहात्, कार्यान्वितत्वेक्षयान्वितायै शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात्, सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । किंच ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वं उत वेदान्तेषु तस्यामानात्, अथ वा कार्यशेषत्वात्, किं वा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात् । तत्राद्यं पक्षत्रयं निराचष्टे—योऽसाविति । अनन्यशेषव्यर्थं ‘असंसारी’ इत्यादि विशेषणम् । नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धवस्तुत्वा हेतुन्तरमात्मत्वमाह—स एष

आमती

दिवसतिः, सिद्धविद्याधरणधर्मात्परिःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातचैतकचैतमयशिलातलो नन्दनादि-प्रमदावनविहारमणिसयचकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति । नैष भुजगो रज्जुरित्येवमिहादि । नापि भूतार्थ-वृद्धिद्व्युपचयपुरुषवर्तिनी न शक्या ससृष्टेर्हृषीदेवज्ञयनहानोः संभवात् । तथाह्यविदितार्थदेशजनभाषार्थो द्विविडो नगरमनोयतो राजमागोऽन्यथैव देवदत्तमन्त्रिणव्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजनमा बार्ताहारेण सह नगरस्थेदेवदत्ताभ्यामागताः पटवासोपायनार्णपुरःसरं दिव्या वधसे देवदत्त पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरसुपजातरोमाश्चक्रकुं विकसितनयनीत्यलमितिस्मरसुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तसुपन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्याहारश्रवणसमनन्तरं भवत्सिद्धेयताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थं उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेलन्तरस्य जाप्रतीतेः पुत्रजनन्मथ तद्भेदोत्तरवगमात्तदेव वार्ताहारेणान्यधायीति निश्चिनोति । एवं भयशोकाद्योऽप्युदाहार्थाः । तथाच प्रयोजनवक्तव्या भूतार्थानिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोऽप्युपपन्नः । एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादन्युपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तौ वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनान्छास्त्रं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतत्, विवादाभ्यासितानि वचनानि भूतार्थ-विषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाणकत्वात् । यद्यद्विषयप्रमाणकं तत्तद्विषयं यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्माद्वृत्तकम्—तत्र, औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति । उपनिषदात्सदेवैवाधाराणां किमुपनिषत्पदं व्युत्पादितं उपनीयाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह । तदेतुलाद्वेदान्ता अन्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते—योऽसावुपनिषत्स्वेवेति । अहंप्रत्ययविषयाङ्गिनन्ति—असंसारीति । अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणोपेतोऽयमनन्यशेषः, अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षते सुदु-त्पत्त्याद्याप्यं संभवति । यथा ‘यूयं तक्षति’ इत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषं भूतमाव्युपयोगरहितं, यथा ‘सुवर्णं भार्यम्’ ‘सकूरु जुहोति’ इत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता । कस्याप्युपनिषत्स्यानन्यशेषत्वेतत् आह—यतः स्वप्रकरणस्थः । उपनिषदामनार-भ्याधीतानां गौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुहोदिवद्रव्यमिचरितक्र-तुसंबन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उपनिषद्व्यः अतः उपनिषदः न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । स्यादेतत्—मानान्तरगोचरत्वेनाहृतसंगतितयाऽपवादार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वात्तुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थत्वेत्यत आह—स एष नेति नैत्यात्मेत्यात्मशब्दात् । यद्यपि गवादिबन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति, तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाया शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्यैव कटककुण्डलादिपरिहाया । नहि प्रकाशः स्वसंवेदो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकारणसंघातः । तेन ‘स एष नेति नैत्यात्मा’ इति तत्तदवच्छेदपरिहाया बृहत्त्वादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्यात् ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरासव्युपहितसम्पत्त्यात्मरूपं कस्माच्च

न्यायनिर्णयः

वेदान्तवैयं, तस्याप्रसिद्धत्वाच्चतुर्विध्य प्रतिपादनयोगात्, आहोस्वित्तस्य क्रियाशेषवेति विकल्पार्थं दूषयति—तत्रेति । औपनिषदस्य पुरुषस्येत्याधिनिरासं सूचितं प्रपञ्चयति—योऽसाविति । तस्यापि चैतन्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषत्वमाद्यह्यनन्यशेषत्वादिति द्वितीयं निरा-सशक्तं विवृणोति—असंसारीति । तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्तृत्वेनानन्वयेऽपि क्रियायामात्मा कर्मत्वेनानन्वेयतीत्याशङ्क्याह—उत्पाद्यादिति । विनियोजकमानाभावादपि नान्वयः । तद्धि प्रकरणं, वाक्यं वा । नाद्य इत्याह—स्वप्रकरणस्थ इति । पणेतद्वाक्यं विनियोजकमिति । द्वितीयं दूषयति—अनन्येति । आत्मनो जुहोदिवद्रव्यमिचरितक्रतुसंबन्धमाभावादित्यर्थः । पक्षद्वयनिरासं निगमयति—नासाविति । तस्य न क्रियाशेषत्वमपीति विवक्षितम् । वेदान्तवैयवस्तुनो निरासावो न हेतुन्तरमाह—स एष इति । यः खल्वीत्या

शक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात् । नन्वात्माहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विश्वायंत इत्यनुपपन्नम् । न । तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । नह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेतोः नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो विनाशहेत्वभावाद्-

भाष्यरत्नप्रभा

इति । इतिरेदमर्थः । इदं न इदं न इति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एव इत्यर्थः । चतुर्थं शङ्कते—नन्वात्माहमिति । आत्मनोऽहंकारादिसाक्षित्वेनाहंवीक्षिष्यत्वस्य निरस्तत्वाच्च लोकसिद्धेत्याह—नेति । यं तीर्थंकारा अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह—नहीति । समस्तारतम्यवर्जितः । तत्तन्मते आत्मानिगतिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं निरस्यति—अत इति । केनचिद्वादिना प्रमाणेन युक्त्या वेलथः । अगम्यत्वाच्च मानान्तरविरोध इति भावः । साक्षी कर्माहं, चेतनत्वात्, कर्तृवदिति, तत्राह—विधीति । अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य व्याघातकत्वाच्च कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेत्यानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्वमित्याह—आत्मत्वादिति । अनित्यत्वेनात्मनो हेत्यवसासाङ्गाह—सर्वं हीति । परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे—विक्रियेति । उपादेयत्वं निरा-

भामती

निरस्यत इत्यत आह—आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य । न चाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्ज्वाभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा घारेति वा विभ्रमो दृश्यते । अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः—‘तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणांतरागोचरसर्वोपाधिरेहितब्रह्मत्वसंवापगतिरिति दित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणमसुष्यमाण आक्षिपति—नन्वाहमिति । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी तत्रैव च लौकिकपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगात् । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः । संभाषते—न अहंप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः । कुतः तत्साक्षित्वेन । अहंप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकारणव्यवहारोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन प्रमासामनोऽहंप्रत्ययविषयस्य प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति जीवपरमात्मनोः प्रारम्भार्थिकमैक्यं तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः, छन्दं तु रूपं तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानिगतानुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति—नह्यहंप्रत्ययविषयेति । विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः । कुतः आत्मत्वादेव । नह्यहंप्रत्याख्यातुं नह्यहंप्रत्याख्यातुं सर्वस्यात्मात्मा । तथा च श्रुतिः—‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं त्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं त्रियं भवति’ इति । अपि चातः सर्वस्यात्मात्मात्वेन न हेतोः नाप्युपादेयः । सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वभासा । न च स्वभावो हेतोऽशक्यहानत्वात् न चोपादेयः, उपात्तत्वात् । तस्मादेवोपादेयविषयो विधिनियेधो न तद्विपरीतात्मत्वत्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति—सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । अयमर्थः—पुरुषो हि श्रुतिस्मृतितीहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात्परमार्थसन् । प्रपञ्चस्तत्त्वविधोपदर्शितोऽपरमार्थसन् । यश्च परमार्थः सन्नसौ प्रकृतौ रज्जुतत्त्वमिव सपविभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनाहङ्कृत्यभावस्य विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि विरिपनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविगाशिपुरु-

न्यायनिर्णयः

‘अथात आदेशः’ ‘नेति नेति’ इति विश्वदृश्यनिषेधेनोक्तः स एव पञ्चमेऽपि निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यासशब्दात्, तस्य चात्मात्वादेविनिराकार्यत्वात्, तत्कृतुरेवात्मत्वात्त एव तस्योद्दिश्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः । औपनिषदत्वं पुरुषस्यादृष्टान्नाशङ्कते—नन्विति । अहंवीक्षिष्यत्वं दूषयन्विशेषणं समर्थयते—नेत्यादिना । संस्कार्यत्वेनिरासे ‘साक्षी चेता’ इति मन्त्रेणात्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तम् । तेनाहंवीक्षिष्यत्वस्य प्रत्युक्तत्वादविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । तथापि कर्मकाण्डे तर्कशाले च सिद्धत्वाच्च तस्यौपनिषदत्वम्, तत्राह—नहीति । तत्साक्षीति विधिकाण्डगमन्योल्लेखः । बौद्धसिद्धान्तेऽनिगतिमाह—सर्वेति । सर्वेषु नश्यत्सु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैवात्मिकादिति तदनिगतिमाह—सम इति । निर्विशेष इत्यर्थः । सांख्यसमयसिद्धत्वं निरस्यति—एक इति । चैतन्यान्तरास्तत्त्वमैक्यम् । भर्तृप्रपञ्चादिमते प्रसिद्धिं प्रत्याह—कूटस्थेति । कौटस्थ्ये कथं कारणत्वम्, तत्राह—सर्वस्येति । सपिषिष्ठानरज्जोरिव ब्रह्माण्डोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वाकारणत्वमाविशकमिति भावः । अन्यतोऽनिगतिगौ फलितमाह—अत इति । शत्रे हि बाधो नान्यथेत्यर्थः । विधिकाण्डानिगतिफलमाह—विधीति । तत्र हेल्न्तरमाह—आत्मत्वादिति । आत्मा सर्वशेषित्वाच्चान्यत्रोपः स कथं विधिशेषः स्वादित्यर्थः । विधिकाण्डाशतत्वमुक्तं समुच्चैर् चशब्दः । किं च हेतोपादेयविषयो विधिनियेधो नात्मनि विपरीते स्यात्तमित्याह—नेति । तस्यापि संसारिणोऽनासित्वा हेत्यवसाशङ्कोक्तम्—सर्वं हीति । निरवधिकनानाशासिकेत्यर्थः । संसारस्थो नाशो न पुरुषस्येति वक्तुं विकाराजानिमित्त्युक्तम् । ध्यादेयं द्वादौ नाशाक्तं पुरुषावधिः सर्वस्य नाशस्तत्राह—पुरुष इति । कल्पितस्यातमिषित्वं स्वात्पुरुषो नित्यस्तत्त्वभावात्तदधिष्ठानत्वेन विश्वोदयव्ययहेतुरित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्, परिणामोदयव्यव्याप्त्या, हानादाने-

विनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' (काठ० १।३।११) 'तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृह० ३।१।२६) इति औपनिषद्विशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वं उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति चचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वादिप्रतिषेध-शास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च 'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्येतदेकान्ते-

आचार्यप्रभा

चष्टे—अत एवेति । निर्विकारत्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य न त्वत्मानः । नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थं आत्मा हेय इत्यत आह—तस्मात्, पुरुषाच्च परं किञ्चिदिति । काष्ठा सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वात्, अभाध्यात्वात्, अपूर्वत्वात्, वेदान्तेषु स्फुटभावाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम् । तत्र श्रुतिमाह—तं त्वेति । तं सकारणसूत्र-स्थाधिष्ठानं पुरुषं पूर्णं हे शाकल्य, त्वा त्वं पृच्छामीत्यर्थः । अत इति । उक्तलिङ्गः श्रुत्या च वेदान्तात्मात्ववस्तुपर-त्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति—यदपीति । वेदस्य नैरर्थक्ये शङ्किते तस्यार्थवत्तापरिमिदं भाष्यम्—दृष्टो हीति । तत्र 'फलवद्बोधवोधनम्' इति वक्तव्ये धर्मविचारप्रक्रमात् 'कर्मावबोधनम्' इत्युक्तं, नैतावता वेदान्तात् ब्रह्मपरत्वनि-रासः । अत एव 'अनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणम्' इति सूत्रकारो धर्मस्य फलवद्ज्ञातत्वेनैव वेदार्थतो दृश्येति । तच्चावशिष्टं ब्रह्मण इति न बुद्धवार्थ्येर्विरोध इत्याह—तद्धर्मैति । निषेधशाकल्यापि निवृत्तिकारणस्यापि निवृत्तिवस्तुत्वमिति, तत्पुरुषभाष्यवयज्जातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु लिङ्ग्यं कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लिङ्ग्यं च, लोके प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमत-कार्यविलक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यम् । किंच वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः, फलवद्भूतशब्दत्वात्, दध्वादिशब्दवदित्याह—अपि चेति । किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः, फलाभावो वा । आद्य आह—आज्ञायस्येति । इतिव्यानेन एतदभिधेयराहित्यं निषेधेनाङ्गीकुर्वतां 'लोमेन यजेत' 'दध्ना जुहोति' इत्यादि-

भामती

धान्तो विकारविनाशः श्रुतिजुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यासिद्ध विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह—पुरुषो विनाशहेत्वभावादिति । नहि कारणानि सङ्-क्षमन्यन्त्यन्वयमित्युनीयात इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते, कश्चिच्चो-पादास्यत इत्यत आह—विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः । त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणवत्स्यापरिणामलक्षणे विकारो नास्तीत्युच्यते । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थतमिति न तस्यात्मवदव्यालं कारणः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मान्यथात्वादन्वो विकारः । तदिदमुक्तम्—विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पुरुषेरेकदेशिना शास्त्रविचचनं साक्षिलेनानुक्तान्तं तदन्यथोपापादयति—यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमिति । 'दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थ-वबोधनम्' इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतलादर्मस्य च कर्मत्वात् 'कर्मावबोधनम्' इत्युक्तम् । न तु सिद्धरूपब्रह्मवबोधन-व्यापारं वेदस्य वारयति । नहि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशालं विधीयमान-कर्मविषयं, प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिविध्यमानकर्मविषयमित्युक्तमयमपि कर्मावबोधनपरम् । अपि च 'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वात्' इति शास्त्रकृद्ब्रह्मणम् । तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयत्वापि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामात्मन्येकमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह—अपि चाज्ञायस्येति । यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् ।

न्यायनिर्णयः

स्यातामित्याशङ्क्याह—विक्रियेति । सावयवत्वादित्यद्वेत्तुः । अशुद्धत्वात्स्वित्यागेन शुद्धत्वादेरादेयत्वं शङ्कित्वाह—अत इति । आत्मनि स्वतो धर्मतत्त्वानन्यत्वात्त्वतः शब्दार्थः । पुरुषावधिनिर्णयः सर्वस्यैव श्रुतिमाह—तस्मादिति । कथितस्यकथितमविधानमित्युक्त-श्रुतिपरामर्शो तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिभ्यो नैवं पुरुषादसिक्तमित्यर्थं सा पुरुषाख्या काष्ठा सूक्ष्मत्वमहत्त्वादवधिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । निरातिशयस्वतन्त्रतया विध्यशेषत्वे श्रुतिरुक्ता । मानान्तराग्रमत्तया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमाह—तं त्विति । वस्तुवृत्तस्यविशेषब्रह्मणः 'दृष्टिव्येव यस्यायतनम्' इत्युपक्रमन्योक्तमधिष्ठानं तमौपनिषद्विज्ञेयं हेयं पुरुषं त्वा त्वं पृच्छामि । हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः । विशेषणाभिप्रायं विवृणोति—औपनिषद्वत्त्वेति । औपनिषद्वत्त्वेऽनन्यशेषत्वे चात्मनः सिद्धे परस्य प्रतिष्ठा निर्गुण-त्वात्—अत इति । तथा हीत्यादौ वेदान्तात्मात्वमर्थवत्त्वमभियुक्तोक्तिविरुद्धमित्युक्तमनुवदति—यदपीति । तस्यान्यविषयत्वं वदन्महत्त्वा-विरोधित्वमाह—तद्धर्मैति । 'दृष्टो हि तस्यार्थः फलवद्बोधवोधनम्' इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमादसिद्धकर्मणोऽर्थव्याप्यदुक्तं कर्मा-वोधनं तदधिनिषेधविषयलक्ष्योक्तम् । यद्यु चोदानाद्ये चोदानापदव्याख्यानं तदपरिहृत्, पदार्थमावक्यनात् । परिधिस्त्रय-मुखमपि सृजनात् पूर्वसंश्रान्यां तत्तद्वाच्यं सह प्रक्रमवशात्कर्मकाण्डार्थवैवातो ब्रह्मवोधनमिति वेदैकदेशस्य फलमितिपुरुषविशेषव-त्त्यर्थः । अर्थवादाधिकरणविरोधं विधान्तेरपि निरस्यति—अपि चेति । तत्र खल्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशविशेषस्य वा । तन्मात्रस्य वा । तत्राद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह—आज्ञायस्येति । 'वपदुतुः प्रथममक्षः' देवदत्तो मुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतोपदेशस्य

नाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तुप-
दिशति भव्यात्वेन, कूटस्थमित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । नहि भूतमुपदिश्यमानं किया
भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य कियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः ।

साध्यरत्नप्रभा

वाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशङ्क्याह—प्रवृत्तीति । कार्य-
तिरेकेण भव्यात्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादिशब्दः कूटस्थं न वक्तव्यमत्र को हेतुः,
किं कूटस्थस्याक्रियात्वाद्वातुक्रियादोषत्वादेति प्रश्नः । ननु दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वाद्वापदेशः, न कूटस्थस्याकार्य-
त्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति—नहीति । दध्यादेः कार्यत्वे कार्यशेषत्वहासिः । अतो भूतस्य कार्यान्विष्य दध्यादेः
शब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते—अक्रियात्वेऽपीति । क्रियार्थः कार्यशेषपरः । कूटस्थस्य स्वकार्यशेष-
त्वाभ्युपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वात् फलाय वा, नाद्य इत्याह—नैष दोष इति । दध्यादेः
कार्यशेषत्वं सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी शब्दार्थः । अन्वितात्यर्थं शब्दानां शक्तित्वित्यर्थः ।

भामती

द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियाधैर्लेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न खनिष्ठतया । यथाहुः शास्त्रविदः—‘चोदना हि भूतं भवन्तम्’
इत्यादि । एतदुक्तं भवति—कार्यमर्थवत्त्वमयमन्ती चोदना तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति । तत्राह—प्रवृत्तिनिवृत्ति-
धितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेदिति । अयमभिसंधिः—न तावत्कार्यार्थ एव स्वार्थं पदानां संगतिग्रहो नान्यार्थ इत्युप-
पादितं भूतेऽप्यर्थं व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । नौपि स्वार्थमात्रपरतैव पदानाम् । तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् । नहि प्रत्येकं
स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा । तस्मात्पदानां स्वार्थमभिधत्तमेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतैकवाक्यता ।
तथाच तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथाहुः शास्त्रविदः—‘साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्कले ॥ वाक्यार्थमित्येते तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रति-
पादनम् ॥’ इति । तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वमित्यमः पदानाम् । एवंच सति
कूटस्थनिलज्झब्रह्मपरत्वेऽप्युपदेश इति । भव्यं कार्यम् । ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्वृत्तं भव्यसंसर्गिण रूपेण तस्यापि
भव्यत्वादित्यत आह—नहि भूतमुपदिश्यमानमिति । नै तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किंतु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोज-
निलक्षणेऽन्यतः । तद्विषयेण तु भावयानं भूताधीनां क्रियाकारकलक्षण इति न भूताधीनां क्रियाधैर्लेमित्यर्थः । शङ्कते—
अक्रियात्वेऽपीति । एवं चाक्रियार्थकूटस्थनिलज्झब्रह्मोपदेशात्तदुपपत्तिरिति भावः । पतिहरति—नैष दोषः । क्रियार्थ-
त्वेऽपीति । नहि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपितु क्रियानिर्वर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथाच भूतेऽप्येवं-
धृतशक्त्याः शब्दाः कचित्सन्निष्टैर्भूतविषया दृश्यमाना मृत्वा शीला वा न कथंचिक्रियामिच्छतां गमयितुमुचिताः । ननुपहितः

व्याख्यानार्थः

संबन्धयोग्यतावाचिभक्तियुक्तस्य द्रव्यादिवाचिनः साक्षात्कार्यार्थत्वाभावात्फलवदर्थेराहित्यम् । अतोऽविशेषात्कार्योपदेशस्यापि तत्प्र-
सक्तित्वित्यर्थः । उक्तभूतोपदेशेऽपि कर्तव्यविपश्चिताहारात्कार्यशेषद्रव्याद्यर्थतया फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते—प्रवृत्तीति । तत्साध्या-
तिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिबस्तु बस्तुकर्तुरित्यादिवाक्यमप्याहृतकार्यशेषत्वेनाभिदधाति, भूतमभ्यन्यात्वाह—नारीति । अतो भूतोपदेशस्यावैक्यत्वा-
द्वातिसंसर्गित्वित्यर्थः । कार्यान्विष्यार्थमिधानेऽपि योग्यान्विताभिधानाच्चेन्नैव कार्योत्पन्नवस्तुपदेशोऽपि स्यादित्याह—कूटस्थेति ।
ननु न तादृगस्ति वस्तु, सर्वस्वोपदिश्यमानभूतस्य कार्यरूपशितया कार्यत्वात्, तत्राह—नहीति । क्रिया कार्यम् । भूतस्य तत्संसर्ग-
स्तादात्म्यं फलफलिभावो वा । नायः, क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात् । द्वितीयेऽपि न तयोरेक्यं, फलफलित्वस्य भेदकत्वादित्य-
र्थः । भूतस्याकार्यत्वेऽपि तदेतत्त्वात्तच्छेषत्वात्तदुपदेशोऽपि तच्छेष एव, गामानयेत्वादावावब्युत्पत्तेः कार्यान्विषयत्वात्, अतो
न कूटस्थोपदेशोऽस्तीति चोदयति—अक्रियात्वेऽपीति । कार्यसाक्षात्कारान्तरकार्यपदस्य तदन्वितार्थान्वाचित्वाद्योग्येयतत्त्वमस्यैव
सर्वप्रदशक्तिविषयत्वात्तुन्नज्झादिवाक्ये वाच्यव्युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेर्भूतोत्तरकार्यार्थत्वात्कूटस्थोक्तिः सादित्याह—नैष इति ।
उक्तरीत्या भूतोक्तैर्न कार्यार्थत्वम् । अस्तु वा तत्सापेक्षत्वाद्द्रव्यादिस्तदुक्तोदार्थं तथापि शक्त्यानिर्वर्तनशक्तिमत्तं तदुक्तमेव । न-
च तत्कार्यं, तदेतत्त्वात् । तस्य कार्यान्वेऽपि न तदन्वयित्वं । दान्यत्वनिमित्तं, कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यत्वात् । अतो योग्यान्वित-

१ ‘चोदना हि भूतं भवन्तं सव्यवस्थानिलेखेनजातीयकं श्रमोत्पन्नमवितुम्’ इति शांकरभाष्ये विधिवान्वयस्य भूतार्थमोक्षफलं प्रतीत्येतत्तत्तत्तत् द्रव्यादेः
क्रियायोग्यता, तत्राह—एतदुक्तमिति । २ ननु कार्योन्विषयपदार्थपरत्वमिवभावे पदानामतिवाचकान्वितपरत्वमपि स्वत्यक्तमतः आह—नारीति ।
३ अयमर्थः—यत्प्रयोजनमिच्छितुमयोग्यं पदार्थानामितरेतरैर्मिष्टमन्तरेण न घटतेऽतस्तस्मिन्नेव एकवाक्यत्वात् च लक्षणयान्निवर्तनं कथ्यते तादृश-
योजनभावे तु साध्यमाश्रमिष्यते पदानामिति । ४ स्वयंसंसर्गिण रूपेण भूतमपि मयमित्यत्र किं भव्यं कार्युत्तं क्रिया । उपायमात्रं भूतार्थस्य नैक-
मित्याह—न तदार्थान्वितमवितुमिष्यता इत्यर्थः । ५ कार्योपपत्तेरिति न शब्दार्थः किंतु उपपत्तिः । तथाहि—कर्तव्यतातदभावात्कार्याधीनं हि
मनुचित्विदुः, तदधीनं च प्रयोजनं, तदधीनो विप्रक्षामयोगो, प्रयोगधीने च वाक्यार्थमतिपरी । तस्माद्विद्वद्विद्वत्कार्यान्वयस्यापि शब्दो योग्यव्युत्पत्त्यवयवमन्ते ।
अतो विरहस्यापि कार्योन्वयं प्रयोगभेदे भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम् । तद्विदुःकम्—ननुपहितमिति ।

क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्तुवस्तुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत

भाष्यरत्नप्रभा

द्वितीयमङ्गीकरोति—क्रियार्थत्वं त्विति । तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलमुद्दिष्टाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मण इति तुशब्दार्थः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थेतेति, तत्राह—न चेति । फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वमङ्गीकारे नास्ति शेषत्वस्य शब्दार्थतायामप्रवेशादित्यर्थः । आनर्थक्यं फलभाव इति पक्षं शङ्कते—यदीति । यद्यपि दध्यादौ स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा साफल्यवस्तुपदिष्टं तथापि कृतस्थवशाद्भावेन क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्वाः ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह—उच्यत इति । तथैव । दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं ब्रह्मणस्तु स्वत इति

सामती

शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क्वचिद्दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्यार्था अप्यटवीवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं क्रियानिष्ठा अपि संबन्धमात्रपर्यवसायिनः, यथा कस्यैव पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कीदृशस्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तरुणा वास्तिल्लनास्तिले प्रतिपत्सिते, किंतु पुरुषस्य स्वाभिमेदस्वरूपां च प्रकारमेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चावक्षाणः स्वाभिमेदमेव प्रकारमेदमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तिलं, तस्य तेनाप्रतिपत्सितत्वात् । उपपादिता च भूतेऽप्यर्थं व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति—यदि नामोपदिष्टं भूतं किं तव—उपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात् । तस्माद्भूतमपि प्रयोजनवद्वेदोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम् । अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिहरति—अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव—प्रयोजनवाचक—भवितुमर्हति । अप्यर्थशङ्कारः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलनिदानमविद्यामुच्छिन्दव्ययोजनवदित्यर्थः—अपिच येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिपत, तैरपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'न सुरा पातव्या' इत्यादीनां न कार्यपरता शक्यास्यामुक्तम् । कृत्युपहितमर्यादं हि कार्यं कृत्या व्युत्तं तच्चिन्तौ निवर्तते, शिक्षापालमिव वृक्षलानिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः स च विषयाधीननिरूपणः । विषयश्चास्य साध्यस्त्वभावात्तया भावार्थ एव पूर्वोपरीभूतोऽप्योपादानुसूचकत्वात् भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतव्याप्यो हि कृतोर्विषयः । न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतव्याप्यता । अत एव शास्त्रद्वन्द्वः—'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थार्थां कार्यावमर्शेऽपि भावस्य स्वतः, द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात्कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । न च 'दृष्टा जुहोति' 'संततमाचरयति' इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाधारभावार्थविषयमेव कार्यम् । न चैतावता 'सोमेन यजेत' इतिवत्,

न्यायनिर्णयः

द्रव्योदेस्तच्छब्दवाच्यत्ववत्कार्यान्निवृत्त्यापि वस्तुनो वेदान्तार्थेतेत्यर्थः । तथापि कार्यशेषत्वेनैवान्यत्र भूतोक्तेन स्वतन्त्रभूतोक्तिरित्याशङ्क्याह—क्रियार्थत्वमिति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वं फलवत्त्वायेष्टम् । न च कार्यस्य वाच्यकोटिनिवेशोऽस्तीत्यर्थः । कार्यार्थत्वेन भूतोक्ता कार्योपदेशेऽपि कथं सिद्धे शब्दप्रामाण्यं, तत्राह—न चेति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वमात्रेण तद्वशेषभूतं नैवानुपदिष्टं, तदुपदेशस्याज्ञाताभेगन्तत्वे नाप्यक्षादिवन्तानात्वादित्यर्थः । अज्ञातार्थोपदिष्टत्वेऽपि वेदान्तात्मन्यकार्यशेषत्वेन वैकल्याण्यं प्रामाण्यं, बाह्यप्रामाण्यस्य फलावीनत्वादिति शङ्कते—यदीति । भूतं यद्युपदिष्टमुपदिश्यतां नाम तथापि किं तेनोपदिष्टेन तव श्रोतुर्वचुर्वा स्यादिति योजना । कार्योपदेशवदज्ञातात्मोपदेशात्मकं वेदान्तवाक्यमनन्यशेषत्वेऽपि फलवत्त्वेन मानमित्याह—उच्यत इति । कार्यशेषोपदेशस्य कार्यफलत्वेन फलवत्त्वात्प्रामाण्येऽपि कथमात्मोपदेशस्य फलवत्त्वेन तथात्वमित्याह—तदवगायेति । मिथ्या च तदज्ञानं चेति विग्रहः तस्य भ्रान्तित्वं च्यवच्छिन्नमिति—संसारोति । वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सद्गुष्टान्तमुक्तं निगमयति—इत्यविशिष्टमिति ।

१ भावार्थो—वाच्यार्थोपपत्तयः । येषु भाति तादृशे च कर्मशब्दा—क्रियावाचका यजसादयोऽनेभ्यः क्रिया—अपूर्वे प्रतीयेत न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति तदर्थः । भावनाभावयोर्भावना, भाव इत्यादिभ्यो नापूर्वं प्रतीयत इति कर्मशब्दा इत्युक्तम् । कर्मशब्देभ्योऽपि यागहोमशब्देभ्यो नापूर्वोपगतिरिति प्रथमद्वयोपपत्त्यं इत्यवगन्तव्यम् । २ नियमो हि स्वावच्छेदकत्वेन साक्षात्साध्यत्वमात्रं भावार्थमाकाङ्क्षति, तद्भावे क्रियाद्वारा द्रव्योदेस्तद्विषयता न युक्त्याद्ययम् । ३ क्षान्त्यमविच्छिन्नत्वम् । आचारोऽवधारणम् । ४ योऽतिष्ठोमे श्रूयते—सोमेन यजेत' तथा 'ऐन्द्रवाचयं शुक्रासि' इत्यादि च । तत्र संशयः—किमेन्द्रवाचवादिवाक्ये विहितानां होमरसावां यागानां च यथाकर्म सोम—यागशब्दावबुधवितारावुत द्रव्ययुक्तस्य कर्मणो विधाताराधिति । तत्रैन्द्रवाचवादिवाक्येषु द्रव्येवतन्त्रत्वावरूपप्रतीतिर्गोष्ठानुमानादितरत्र रूपप्रतीतेः सद्युदावावुद इति प्राप्ते राज्ञमिति द्वितीये—वातुवादत्वमप्यभिज्ञानात् । न होमद्रव्यस्य वागस्यमवगम्यते । तस्मात्सोमवाक्ये वागविधितरत्र रसानामिन्द्रादिदेवताभ्यो ग्रहणान्युपकल्पनानि विधीयन्ते । एवं हि यथा सोमेतिवाक्ये विशिष्टविधिरिव दधिघातवत्त्वात् कथानि यदि द्रव्यगुणविशिष्टोपाचारविधीयन्ति तर्हि अग्निहोमाचारवाक्ये तद्विहितहोमानामाचारार्थं च सद्युदावावबुधेतां तथासति तदधिकरणभेदो न संगच्छेदिति शङ्कः । तथाहि पूर्वपक्षसूत्रम्—'आचारविधीनमस्यत्वात्' (जै. २।२।१३) इति । सिद्धान्तस्तु—विधी इतो स्यात्तत्प्राचार्यति—सुहोमशब्दव्यन्तमनुष्ठेयार्थप्रतीतिः । तत्समीपे छलस्य संतलस्य दध्यादिसाधकस्य विशिष्टविधित्वे गौरवमसङ्गेन, तद्विहितभावाद्युदादेन शुद्धविधावाधत्वात् । नैतावता दध्यादिवत्त्वं भावार्थविषयं कार्यं विरुध्यत इत्यनुगमः ।

निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानां सुपदेशोऽनर्थकश्चेत्
'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चातिष्ठम् । न च स्वभावप्राप्त-
हन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण ।
नञश्चैव स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽप्राप्तं बोधयतीति । अभाववृद्धिश्चौदासीन्यकारणम् । सा च

भाष्यरत्नप्रभा

सत्त्वाचेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धान्तं प्रामाण्यमिति भावः । विपक्षे दृष्टमाह—अक्रियेति । ननु स्वभावतो
रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थेनानुरागेण नञसंबन्धेन हेतुना हननविरोधिनी संकल्पक्रिया बोध्यते, सा च नञर्थरूपा तत्राप्ता-
सत्त्वाद्दीधीयते, अहननं कुर्वीदिति । तथा च कार्यार्थकमिदं वाक्यमित्याहङ्गा निषेधति—न चेति । औदासीन्यं गुरु-
षस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यं हननाभाव इति यावत् । तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं
कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना । मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसंभवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात् निषे-
धवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधयत्तुविवक्षयापेक्षेति भावः । ननु तदभाववत्तद्व्यतिरुद्धयोरेपि नञः शक्तिः किं
न स्यात्, अत्राह—अधर्म इति प्रयोगदर्शनादिति चेन्न, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह—नञश्चेति । गवादिशब्दानां
तु अगत्या नानार्थकत्वं, स्वर्गेयुवाग्वज्रादीनां शक्यपशुसंबन्धाभावेन लक्षणानवतारत्वात् । अन्यविरुद्धोऽस्तु लक्ष्यत्वं युक्तम्,
शक्यसंबन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ, धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्यवयवस्य संबन्धात् । प्रकृते च
आख्यातयोरगात्रञ् प्रसज्यप्रतिषेधक एव न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम् । यद्वा नञः प्रकृत्या न संबन्धः, प्रकृतेः
प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां किंतु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन संबन्धो नञः, इष्टं च
स्वापेक्षया बलवदनिष्ठाननुबन्धि यत्तदेव, न तात्कालिकसुखमात्रं, विषसंयुक्तान्नभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः । तथा च 'न
हन्तव्यः' हननं बलवदनिष्टसाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र च 'हन्तव्यः' इति हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं
अतिप्रसन्नमनस्य नेत्रभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेन
विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेषणं बलवदनिष्टसाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति

भारती

इत्येवमाद्या इति । ननु कस्माच्चित्तरेव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह—नच सा क्रियेति । क्रियाशब्दः
कार्यवचनः । एतदेव विभजते—अक्रियार्थानामिति । स्यादेतत् । विधिविभक्तिप्रवणकार्यं तावदत्र प्रतीयते तच्च न
साधार्थमन्तर्गणम् । नच रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विधिमप्राप्त्यन्तम् । तस्मात्स एव प्रवृत्त्यु-
न्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः कियेति नाक्रियापरमसि वाक्यं किंचिदपीत्याह—नच
हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम् । केन हेतुना न शक्य-
मित्यत आह—स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः । अयमर्थः—हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव
विधत्त इत्युत्तर्यः । नचैते शक्ये विधातुं, रागतः प्राप्तत्वात् । नच नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः, तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य
सिद्धतया प्राप्तत्वात् । नच विधारकः प्रयत्नः, तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, सति संभवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात्,
विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद्यत्पि वेदव्यादिसंनृष्ट तच्चेति निषेधः, तदभावो
शान्त्यते, न तु नञर्थो विधीयते । औभावश्च स्वविरोधिभावविरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत्, साध्ये च
साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद्भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमः । तदिदमाह—नञश्चैव स्वभाव

न्यायनिर्णयः

अक्रियेति । अकार्यार्थानामिति यावत् । ननु 'न हन्तव्यः' इत्यत्र हननं न कुर्वीदिति न वाक्यार्थः किं त्वहननं कुर्वीदिति । ततो
हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननं न कुर्वीमित्येवंरूपा कार्यतया विधीयते, तेन निषेधवाक्यमपि नियोगनिष्ठमेव, नेत्याह—न चेति ।
स्वभावतः शास्त्रादृते रागादेव प्राप्ते यो हन्तेर्धर्तारर्थो हननं तेन नञोऽनुरागः संबन्धो यदा तदा भवत्यहननमिति । तस्माद्विभिक्त्यु-
क्तं हननविरोधिनी संकल्पक्रिया, हननप्रवृत्तिविधारको यतो वा कार्यत्वेन विधीयते विना विधिमप्राप्त्यन्तत्वात् । तथा च तथानिषधक्रियावि-
धिनिष्ठे निषेधवाक्यमिति कल्पयितुं नैव शक्यमित्यर्थः । क्व तर्हीदं वाक्यं त्वन्मते पर्यवसितं, तदाह—हननेति । औदासीन्यं
स्वास्थ्यद्विप्रच्युतिः स्वतोऽपि स्यादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विज्ञेयम्—हननेत्यादिना । तत्सिन्धुर्ध्वसितमस्मन्मते निषेधवाक्यम् ।
तद्व्यतिरेकेणान्येतरं तस्याशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नञश्चेति । चकारोऽवधारणे । यत्र यत्र च नञः स्वभावो यद्यतिगो-
पिनोऽभावबोधनम् । न च तद्व्यतिरुद्धिरोपिनोरापि तदर्थत्वं, अभावार्थत्वेव तस्य स्वाधेसंबन्धिन्यव्यन्तरे लक्षणिकत्वे तत्रापि शक्ति-
कल्पनायां गौरवात् । 'नामभाष्यवर्धयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यत्राह्मणापमोदम्यमात्रविरोधिनौ' इत्यपि लक्ष्यपैववार्थान्तरे

१ साध्येऽक्रियार्थानामर्थस्याविभागादिह क्रियाशब्दः कार्यवचन इत्यर्थः । २ किमिह विषेयः, हननादि या नञर्थो वा विधारकप्रयत्नो वेति विकल्प-
दूषितं प्रकभते—अयमर्थ इत्यादिना । ३ ननु नञर्थक्षेत्रं विधीयते तर्हि हननं नास्तीत्यादिपि सिद्धतया प्रतीयतेत्याहङ्गाह—अभावश्चेति । रागादतहनन-
लक्षणप्रतीतिगतिरत साध्यत्वभाव आरोप्यत इत्यर्थः ।

दग्धेन्धनाशिवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्तौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'

भाष्यरत्नप्रभा

पर्यवसन्नम् । तदुद्दिष्टौदासीन्यपरिपालिकेत्याह—**अभावेति** । कोऽप्यर्थः पक्षान्तरयोर् । प्रकृत्यर्थोभावबुद्धिबल-
याभ्यांभावविरुद्धिर्लक्ष्यः । बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे तस्यौदासीन्याद्यच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यादिति, तत्राह—
सा चेति । यथाग्निरन्ध्रं दग्ध्वा शाम्यति एवं सा नजर्थोभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वब्रह्मिन्मूलं रागेन्ध्रं
दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः । रागनाशो कृते प्रच्युतिरिति भावः । यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्य-
तीत्यर्थः । पराग्रे तु हननविरोधिक्रिया कार्ययुक्तोऽपि हननस्येष्टसाधनत्वब्रह्मिन्निरासात् प्रच्युतिर्दुर्वीरा । तस्मात्तदभाव
एव नजर्थ इत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । भावार्थोभावेन तद्विषयककृत्यत्वात् कार्योभावस्तच्छब्दार्थः । यदेत्युपपक्षे
निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विधिद्वामावाच्यमेवेति व्याख्येयम् । स्वतःसिद्धौदासीन्यस्य नजर्थेसाध्व्यवोपाद-
नार्थं निवृत्त्युपलक्षितवामिति ध्येयम् । 'तस्य बढोमेतम्' इत्यनुष्ठेयक्रियावाचिव्रतशब्देन कार्यमुपक्रम्य 'नेषेतोद्यन्तमा-

भाषती

इति । ननु बोधयतु संबन्धिनोऽभावं नन् प्रवृत्त्युत्पत्त्यानां तु मनोवाग्देहानां कृतोऽकसाग्रित्वतिरिक्त आह—**अभावबु-**
द्धिर्द्वौदासीन्यपालनकारणम् । अयमभिप्रायः—'ज्वरितः पथ्यमधीयात्' 'न सर्पायाङ्गुलिं दद्यात्' इत्यादिवचनप्रवण-
समनन्तरं प्रयोज्यदृष्टस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाङ्गुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पिबुः प्रयोज्यदृष्टस्य
प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु इच्छाद्वेषानुमिमीते । तथाहि—इच्छाद्वेषहेतुके दृष्टस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिलात्, मरीय-
स्तान्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यतेर्कर्मवशेतेष्टानिष्टसाधनभाववगमपूर्वकौ चास्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेष-
त्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । न जातु मम शब्दतद्व्यापारपुरुषाशयत्रैकाक्यान्तर्विच्छन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वा-
विच्छाद्वेषावभूताम् । अपि तु भूयोभूयः खगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वमेव प्रत्यवभासेते । तस्यादृष्टस्य स्वतन्त्रप्रवृत्ति-
निवृत्तौ इच्छाद्वेषभेदो न कर्तव्यतेर्कर्मवशेतेष्टानिष्टसाधनभाववगमपूर्वकौ विसृज्योत्पत्त्यौ सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसा-
धनतावगमामयोज्यदृष्टप्रवृत्तिनिवृत्तौ इति सिद्धम् । स चावगमः प्राग्भूतः शब्दश्रवणानन्तरपुञ्जयमानः शब्दश्रवणहेतुक
इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेत' इत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयस्तस्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावग-
मयति, धनान्वलभ्यत्वादाभयोः, अनन्तलभ्यस्य च शब्दाधीनत्वात् । यत्र तु कर्तव्यतान्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यात्'
'न पिबेत्' इत्यादि हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिस्मृत्वात्, तत्र तदनुवादेन नन्वसमभिव्याहृता लिङादिभिर्किरन्त्यतोऽप्राप्त-
मनयोपरनर्थहेतुभावमावगमयति । प्रत्यक्षं हि तयोर्निष्टसाधनभावोऽनवयते, अन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्रागादि-
प्राप्तकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनता प्रज्ञापनपरं 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति शुष्कमकार्यनिष्ठं
निषेधानाम् । निषेधानां चानर्थसाधनतावुद्दिरेव निषेध्याभावबुद्धिः । तथा खल्वेव चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्
प्यायतिमालोभ्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते । औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत् । स्यादेतत् । अभावबुद्धि-
यैर्दौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तते । न चावुवर्तते । ननु द्वासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धि-
मान् । न चावस्थापककारणभावे कार्यवस्थानं दृष्टम् । नहि स्तम्भावपाते प्रासादोऽवतिष्ठते इत आह—**सा च दग्धे-**
न्धनाशिवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युत्पत्त्यो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थहेतुला-
धिगमोऽस्य समुल्लेखारं प्रवृत्तिमुकुल्य दग्धेन्धनाशिवत्स्वयमेवोपशाम्यति । एतदुक्तं भवति—यथा प्रासादावस्थानकारणं
स्तस्मै नैमौदासीन्यवस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि लागन्तुकादिनाशहेतोर्लाघेनावस्थापनकारणम् । यथा कमण्डलुनिष्ठुरः
कवचः शूलप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचापगमे वासति च शूलप्रहारे राजन्यजीवनाश इति ।
उपसंहरति—**तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्तौदासीन्यमेवेति** । औदासीन्यमानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य

न्यायनिर्णयः

ननः प्रवृत्तिरुक्तिः भावः । तर्हि नजर्थे हननाभावे नियोगात्तच्छिष्टं वाक्यमिलाशङ्काह—**अभावेति** । भावार्थो दध्यादिवं नियो-
गविषयतया तन्निषेधितेनुनांभावः, तस्यानादित्वात्तद्विषयत्वे नियोगस्याननुष्ठेयत्वापातात् । न चैतद्व्यापमावगमनं कार्यं, सार्वथा-
दप्रच्युतिरूपौदासीन्यादेव तत्सिद्धेः । नजोऽर्थो दृष्टः सन्नौदासीन्यं पुंसः स्थापयलतोऽनुष्ठेयमावात्र नियोगनिष्ठं वाक्यमिल्यते । यद्वा
न निषेधवाक्ये प्रकृत्यर्थेन ननः संबन्धोऽपि तु प्रत्ययार्थेन, तस्य प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्यान्योपलब्धेनत्वात् । अतो हननस्य सदिष्टोपायत्वं
प्रवर्तकं तदेव प्रत्ययेनानुष्ठेयं नञा निषिध्यते, ब्रह्महननमिष्टोपायो नेति । तथा चौदासीन्ये पुरुषः स्वासति, तदाह—**अभावेति** ।
प्रत्ययार्थेन ननः संत्यजे कथं प्रकृत्यर्थस्य हननक्रियाया निवृत्तिः, तत्राह—**सा चेति** । प्रत्ययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रकृत्यर्थः स्वयमेव
निवर्तते आपाततो हितोपायलुब्धसा प्रवृत्तस्य ततोऽधिकतरानर्थहेतुलुब्धो प्रवृत्त्ययोगादिलक्ष्यः । निषेधवाक्यानामित्यर्थमुक्तत्वा
सिद्धार्थत्वमुपसंहरति—**तस्मादिति** । भावार्थोभावे कृत्यत्वात्तद्विनाभूतकार्याभावस्तच्छब्दार्थः । प्रकृत्यर्थस्य हननादेरेष्टोपायत्वं

१ तस्य प्राग्भावता कारणानुपेक्षत्वादप्राहृति—पालमेति । २ विधिभिर्नवीरिष्टानिष्टोपायवशोभक्तं व्युत्पत्तिवशादर्थेयति—अयमभिप्राय इत्यादिना
प्रवर्तकेषु वाक्येभ्यस्तत् प्राप्तेन पर्यवस्यति । ३ कर्तव्यत्वात् पूर्वकालिनास्तथैव नवेतिविधिनिष्टसाधनतावौ तस्मान्नपूर्वकमिति विभागः । ४ नञानवबुद्धिर्दौ-
दासीन्यपरव्यापनकारणं, औदासीन्यस्थापनादित्वात् । अपिपुण्यवादनिराक्षिप्तकथाह—एतदुक्तमिति ।

इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिवतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्यपुरुषाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानार्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यदप्युक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्त्रेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्, सप्तद्वीपा वस्तुमतीत्यादिवदिति, तत्परिहृतम् । रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनाच्च रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मवगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । नहि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । नच कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति त-

भाष्यरत्नप्रभा

विसृज्य' इति प्रजापतिव्रतमुक्तम् । अत उपक्रमबलात्तत्र नञ् ईक्षणविरोधिसंकल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता । एवमगौरसुरा अधमे इत्यादौ नामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धलक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नञर्थं सिद्धे निषेधशास्त्रमानववद्देहान्तात्नां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः । तर्ह्यक्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किंविषयमिति, तत्राह—तस्मादिति । वेदान्तात्नां स्वायं फलवत्त्वाद्यर्थक्याविषयं तदित्यर्थः । यदपीत्यादि स्पष्टार्थम् । श्रवणज्ञानमात्रात्संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराजीवत एव मुक्तिर्दुर्लभ्वेति सद्यन्तमाह—अत्रोच्यत इत्यादिना । ब्रह्माहमिति साक्षात्कारविरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह—तदुक्तं श्रुत्येति । जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते—शरीर इति । आत्मनो देहसंबन्धस्य आग्नित्वा

आमती

विशिष्टि । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थलोपवर्णनं जैमिनीयमसमजसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति—तस्मात्पुरुषार्थेति । पुरुषार्थानुपयोग्यपुरुषाख्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न त्वपनिषद्विषयौ । उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । यदप्युपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यामानेनोक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्त्रेणेति । अत्र निगूढाभिर्संधिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति—तत्परिहृतमिति । अत्राक्षेपा खोचकमर्थं स्मारयति—ननु श्रुतब्रह्मणोऽपीति । निगूढमभिर्संधिः समाधातोद्वाटयति—अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मासाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसत्त्विवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोगिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चालविशेषादुन्मूलयतीत्युपादितमथत्वात् । तस्माद्ब्रह्मस्वरूपकथनतुल्यतैवात्रेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन न्यायनिर्णयः

प्रातिप्राप्तं प्रत्ययेनानुषं नया तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधिनिषेधवाक्यं तन्निवृत्त्युपलक्षितोदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु 'नेक्षेतोऽन्तमादित्यस्य' इत्यादावौक्षणविरुद्धा संकल्पक्रिया नेक्ष इत्येवंलक्षणा विधीयते, तथात्रापि हननविरुद्धा न इत्यामिति संकल्पक्रिया विधीयता, तत्कथं निषेधवाक्यस्योक्तार्थत्वं, तत्राह—अन्यत्रेति । तत्र हि 'तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतम्' इत्यनुष्ठेयवाचित्वशब्दोपक्रमदेकैकस्मिन्वाक्ये प्रक्रमणीयत्वादुपसंहाराख्यातात्नित्वेन नया दृष्टोऽपि निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते । चाल्धेयोनेन च पशुदासो लक्ष्यते । तथा चेक्षणविरुद्धा क्रिया सामान्येन प्राप्ता, तद्विशेषबुद्ध्युत्पत्त्यां सर्वक्रियाप्रलासन्नः संकल्प इत्यवगतम् । ईक्ष इति तु संकल्पो नाद्विद्यते, तत्पशुदासविरोधात् । अतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षणाया तद्विधिरत्यं युक्तम् । नैवं निषेधेष्वपवादकमस्तीति विरोधिक्रियालक्षणाया नादुष्टाननिष्ठेत्यर्थः । आदिपदं समस्तपर्युदासविषयसंग्रहार्थम् । हननादादुक्तपरत्वादिपरावर्तनस्य तद्विद्वत्क्रियात्वात्तद्वावे हननादिप्रागभावपालनसंबाधुक्तनिवृत्तेः नञर्थधीफलत्वात्तदर्थं हननादिगतेष्टोपायत्वाभावे एवेति द्रष्टव्यम् । ननु निषेधवाक्यवदकार्यायैवेति वेदान्तानामनर्थकत्वं चेदर्थवादाधिकरणं कथमित्याशङ्क्य क्रियासंहितार्थवादादिविषयं तदित्याह—तस्मादिति । उपनिषदासुक्तीत्याद्येवत्वं तच्छब्दार्थः । उपात्त्यानशब्दः सामान्यार्थः । आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः । आद्यावत्स क्रियायैत्वादिति हेतोस्तादृकेनाक्रियार्थानामप्राप्त्यपूर्वपक्षस्य विधेयकत्वात्त्वेन प्राप्तासंनिद्धास्तस्य चोपलक्षणाध्वमानार्थक्याभिधानमित्युक्तम् । सर्वेषामेषासुक्तविषयत्वाविशेषादुपनिषदांमि पुरुषाभोवनसाधित्वादर्थवादाधिकरणविषयत्वेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तमनुवदति—यदपीति । तत्रोक्तं परिहारं स्मारयति—तदिति । उक्तं वैषम्यं शङ्कते—नन्विति । ज्ञानमात्रादूर्ध्वं वा सांसारित्वं, तत्त्वसाक्षात्कारादा । तत्राप्राप्तमङ्गीकुर्वन्नाह—अत्रेति । द्वितीयं निरस्तं—नेत्यादिना । तत्पर्यवश्यं—नहीति । शाब्दज्ञानाभ्याससंस्कृतं चेतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेपं वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह—नहीति । तस्यैव सांसारिकसुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह—नचेति । तत्त्वविदो

स्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या—‘अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्थूरातः’ (छान्दोऽ ८।१२।१) इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात्, न जीवत इति चेन्न, अशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वान्यतः अशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमर्कनिमित्तत्वादित्येवोक्तम् । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं अशरीरत्वमिति चेन्न, शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरासक्तत्वासिद्धेः । शरीरसंबन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैषानादित्येवोक्तम् । क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न, धनदानाद्युपाजि-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रत्युक्तवाचस्त्वधिया तन्नाशरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह—नेत्यादिना । असङ्गारूपत्वं त्वशरीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह—नित्यमिति । देहात्मनोः संबन्धः सत्य इति शङ्कते—तत्कृतेति । तन्नाशार्थं कार्यपेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसंबन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां संबन्धजन्यैल्लभ्योऽप्याश्रयादेरुक्त्यासिद्धया द्वितीयस्याप्यसिद्धिः स्यादिति परिहरति—नेत्यादिना । नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण एतद्देहसंबन्धहेतुत्वे स्यादभ्योप्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसंबन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहश्च तत्पूर्वदेहकृतकर्मण इति योजाङ्कुरवदनादिव्याप्ताय दोष इत्यत आह—अन्येति । अप्रामाणिकीत्यर्थः । न हि वीजादङ्कुरः ततो बीजान्तरं च याया प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वदात्मनो देहसंबन्धः पूर्वकर्मिष्ठतः प्रत्यक्षः । नाप्यस्ति कश्चिदयोगात् । प्रत्युत 'असङ्को हि' इत्यादिश्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वाचयतीति भावः । तत्र युक्तमित्यर्थः—क्रियेति । कृत्स्नस्थं कृत्ययोगाच्च कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसंनिधौ कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तवैषम्येण निरस्यति—नेति । राजादीनां स्वकीतभृत्यकार्ये कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरभि-

भारती

निर्दर्शनद्वयमाह—**नहि धनिन इति ।** श्रुतिमन्त्रोदाहरति—**तदुक्तमिति ।** बोधयति—**शरीरे पतित इति ।** परिहरति—**न सशरीरत्वस्येति ।** यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्त्राश्रितेत । सिध्याज्ञाननिमित्तं तु तत् तत्तौ तद्वत्तत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावज्ञानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह—**नित्यमशरीरत्वमिति ।** स्यादेतत् । न सिध्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वरकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते । तन्निवृत्तौ च प्रयाणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते—**तत्कृतेति ।** तदित्यात्मानं परमाश्रयति । निराकरोति—**न, शरीरसंबन्धस्येति ।** न तावदात्मा साक्षाद्दर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, बाणशुद्धिशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसंबन्धे रोच्यमानौ व्यक्तं परस्परश्रयं दोषान्नाह । तदिदमाह—**शरीरसंबन्धस्येति ।** यद्युच्येत सत्यमसति परस्परश्रयः, न लेश दोषोऽनादित्यद्वौज्ज्वल्यदित्यत आह—**अन्धपरम्परैषानादित्वकल्पना** यैकु मन्त्येते नेयमन्धपरम्परालुप्तानादित्वा । नहि यतो धर्माधर्ममेवज्ञानशरीरसंबन्धमेवेदस्त एव स धर्माधर्ममेदः किलेष पूर्वेस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्माधर्ममेदजन्यमनः, एष लात्मशरीरसंबन्धोऽस्माद्दर्माधर्ममेदादिति, तं प्रत्याह—**क्रियासमवायाभावादिति ।** शङ्कते—**संनिधानमन्त्रेणेति ।** परिहरति—

न्यायनिर्णयः

देहाद्यभिमानीहूनस्य सांसारिकवैश्वमीस्पश्यं मानमाह—**तदुक्तमिति** । जीवतोऽशरीरत्वं मम माता वृन्थेत्येतिवद्विरुद्धमिति शङ्कते—**शरीर इति** । आत्मनो देहसंगतेश्चाविषयकत्वात्तत्त्वज्ञेन तद्वृत्तेर्जीवतोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह—**नेत्यादिना** । तस्याविषयकत्वमन्यव्यत्यतिप्राप्त्यां साधयति—**न हीति** । अशरीरत्वस्य स्वतत्त्वादिपि जीवततत्त्वविरुद्धमित्याह—**नित्यमिति** । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञानादित्युक्तमन्यत्राशङ्कते—**तत्कृतेति** । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तच्छब्दायः । आत्मनो देहदेववन्थाङ्गमीदृशकैवल्यं, स्वतो वा । आद्ये यस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा । नाद्यः, तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तकिरोपायः । न द्वितीयः, तस्याविद्यामनिच्छतो वस्तुतोऽप्यमाङ्गमीदृशकैवल्याद्युते तस्यातन्निमित्तत्वादिहे भर्मादिकार्यदृष्टेस्तदतिशब्दो तद्वारा धर्मादेरात्मकतत्त्वादिरेत्याह—**नेत्यादिना** । स्वादात्मकतत्त्वधर्मापेक्षया तस्य देहयोगे तद्वारा तयोरात्मकतत्त्वमित्याह—**शरीरिति** । ननु प्राक्तनकर्मानिमित्तं संप्रतितनं शरीरं, तच्च कर्म प्राक्तनदेहयोगावीनं, सोऽपि प्राचीनकर्मयोगे नरेतराश्रयत्वम् । न चानवस्था, बीजाज्जुल्वलकर्मदेहयोगयोरानादित्वात्, तत्राह—**अन्वेष्टेति** । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य चाऽविषयकत्वमनादित्येषः । आत्मनः स्वतो धर्मादिकैरुत्प्रेतपदं प्रत्याह—**क्रियेति** । तद्वृत्त्यानन्वयेतिवद्विज्ञातोऽपि तस्यातत्त्वस्य स्वतो धर्माद्यकैरुत्पन्नं तत्कृतधर्मात्मैक्यमात्मनः सशरीरत्वमित्याह । स्वगतक्रियाभावेऽपि कारकेषु संनिधिमिथेनास्य कर्तृतेति दृष्टान्तेन शङ्कते—**संनिधीति** । वैषम्योक्त्या प्रत्याह—**नेति** । उपाज्जनं स्वीकरणम् । अस्य

तन्मूल्यसंबन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः । एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः—देहादिव्यतिरिक्तात्मात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेन्न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुच्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाब्युच्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्राथमिकैः शौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा मन्दादिध्वकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरूपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् । आत्मानात्म-

भाष्यरजप्रभा

द्याभूमौ बीजाङ्कुरवादावर्तमानयोरालम्ना संबन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह—मिथ्येति । ननु 'येजेत' इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति, तत्राह—एतेनेति । भ्रान्तिकृतेन देहादिसंबन्धेन यागादिकर्तृत्वमात्राबोधोपाध्याख्यातमित्यर्थः । अत्राहुः । प्राभाकरा इत्यर्थः । अन्यभावाद्देहसंबन्धादिकं सत्यमिति भावः । भेदज्ञानाभावाच्च गौण इत्याह—नेति । प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोभेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणो भवत इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः । तस्य त्विति । भेदज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः । शब्दप्रत्ययाविति । शब्दः शब्दबोधश्चेत्यर्थः । संशयमूलौ तावुदाहरति—यथा मन्देति । यदा संशयमूलयोर्न गौणत्वं तदा भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह—यथा वेति । अकस्मादिति । अतर्कितदृष्टादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः । निरूपचारेण गुणज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तात्मवादिनामिति । देहात्मवादिनां तु प्रमेयभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ

भामती

नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न लियं विधात्मनीत्याह—न त्वात्मन इति । ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या अपि तु गौणः, भागवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते तन्मतमुपन्यस्य वृषयति—अत्राहुरिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं नैतदस्मान्निरप्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दाध्वकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्, सांघिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र हि पुरुषत्वमनियममपि समारोपितमेव । एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति—यथा वा शुक्तिकायामिति । शुक्लमास्त्रस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्तस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयप्रसृत्येव । संस्कारोन्नेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्टलेनोभयत्र तुल्यमेतदिलत उक्तम्—अकस्मादिति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽन्यदृष्टं हेतुरुक्तः । तच्च

न्यायनिर्णयः

प्रस्तुतेऽपि किञ्चिद्वनदानादितुल्यं संबन्धनिमित्तमिलाशङ्क्यासंगलादात्मनो वस्तुतत्तसायोगादवस्तुत्वे त्वन्मताहानिरिति मत्वाह—नविति । स्वकृतवपमोदिकृतात्मनः सदेहेत्वेतदप्रमाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह—मिथ्येति । ननु ममेतिधीसक्तमधिकारिणं कतारं चोदिश्य यागादिविवेक्षेनस्यैव कर्तृत्वम् । यथाहुः—'यजमानत्वमाध्यात्म-सन्धित्वात्पप्रथते । न परित्यज्य एकैका क्रिया नः कृणोमोजिवत् ॥' इति, तत्राह—एतेनेति । क्रियाधारत्वनिरासेनेत्यर्थः । देहादावात्मधीमिथ्येत्वैव मीमांसकश्चोदयति—अत्रेति । आत्मनः स्वकीये देहादावात्मधी रावो भूलादाविव गौणी ततः स्वीयदेहादिनिमित्तं तस्य कर्तृत्वादि वास्तवमित्यर्थः । नात्मनो देहादावात्मधीगौणी, तद्यापकाभावादित्याह—नेति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुंसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति—यस्येति । तस्याः अन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ गौणाविति संबन्धः । तत्रोदाहरणम्—यथेति । तत्रैव सिंहशब्दस्तद्धीह, नान्यत्रैलन्यव्यतिरेकौ । अन्यः । पुरुषादिति शेषः । ततश्च । सिंहादित्येतत् । यः सिंहपुरुषोरुक्तरीत्या भेदं वेति तस्येति षष्ठी नेया । यथा सिंहः पुमानित्यु-दाहरणं तथाश्रिमाणवक इत्यादि आह्वयमिति यथाशब्दो योज्यः । शब्दविधोरगौणविविषयमाह—नेति । न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुंसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं तर्हि तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययाविलाशङ्काह—तस्य त्विति । तत्र संशये समारोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति—यथेति । पुरोवर्तिनः स्थाणुत्वेऽपि स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह—मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षिकाविति शेषः । वस्तुतः स्थाणुविषयत्वं, न प्रतीतितः । प्रतीतितत्त्वारोपितविषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्ययावुदाहृत्य विपर्यये तथाविधौ निश्चितावुदाहरति—यथा वेति । शुक्तिकायामिति वस्तुप्रवृत्त्योक्तम् । संशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारण्यमैर्दर्शनादेः समत्वादिपर्ययस्योत्पत्तौ को हेतुरित्याशङ्काह—अकस्मादिति । दृष्टहेत्वविशेषेऽन्यदृष्टवशादित्यर्थः । दृष्टान्तमिदु-नस्य दाष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । अविचेकिनां देहादावर्धीशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणाविलाशङ्काह—आत्मेति ।

विवेकिनामपि पण्डितानामज्ञाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्मादेहादिव्यति-
रिक्तात्मास्तिवत्वादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सश-
रीरत्वस्य, सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथाच ब्रह्मवद्विषया श्रुतिः—‘तद्यथाऽहि-
निर्व्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते । अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो
ब्रह्मैव तेज एव’ (बृह० ४।४।७) इति । ‘सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव स-
मना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव’ इति च । स्मृतिरपि च—‘स्थितप्रब्रह्मस्य का भाषा’ (भगी०
२।५४) इत्याद्या स्थितप्रब्रह्मक्षणन्याचक्षणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति । तस्मान्नावग-
तब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव
इत्यनवद्यम् । यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्देशनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न
स्वरूपपर्यवसायित्वमिति । न । अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र

भाष्यरत्नप्रभा

प्रमाणमाह—तथाचेति । तत्तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे । यथा दृष्टान्तः—अहिनिर्व्वयनी सर्पत्वक वल्मीकादौ प्रत्यस्ता
निक्षिप्ता मृता सर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्तते, एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वचा निमुक्तसर्प-
वदेवायं देहस्योऽशरीरः विदुषो देहे सर्पस्य त्वचीवाभिमानाभावादशरीरत्वादमृतः प्राणितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव,
किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयंज्योतिरानन्द एवेत्यर्थः । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । इत्य-
नवद्यमिति । ब्रह्मात्मज्ञानात्मकिल्लाभारसिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं, हितशासनाच्छास्त्रत्वं च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः ।
ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणमननननिदिध्यासनयोरप्यवगन्तव्यमेवेदेन विध्यङ्गीकाराच्च ब्रह्मणो विधिशेषत्वं उद्देश्यज्ञानल-
भ्यतया प्राधान्यादित्याह—नेति । श्रवणं ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वाद्यधानं, मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्त-
दङ्गत्वं, नियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सर्वोपेक्षाभ्यायादिति मन्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तः, तत्राह—
यदि हीति । यदि ज्ञाने विधिभङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्म विधेयज्ञाने कर्मकारकत्वेन विनियुज्येत तदा विधिशेषत्वं

भामती

कार्यदर्शनोपेयत्वेनासाधारणमिति भावः । आत्मानात्मविवेकिनामिति । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानाम् ।
अनुवृत्तत्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम्—‘पश्चाद्विभक्त्याविशेषात्’ इति । शेषमातिरोहितायम् । जीवतो विदुषोऽ-
शरीरत्वे च श्रुतिस्मृतौ उदाहरति—तथाचेति । सुबोधम् । प्रकृतसुपसंहरति—तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्येति ।
ननुक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मलावगतिरेव सांसारिकधर्मेनिवृत्तिहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा
वेदान्ता इति, तदनुभाष्यं दूषयति—यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोरिति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः, तयो-
रन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफल्योर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात् । तदिदमुक्तम्—अवगत्यर्थत्वादिति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽव-
गतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरिव न भवतीत्यत आह—
यदि ह्यवगतमिति । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणो अपूर्वविषये अमृतफलमे इत्युक्तमवगतात् । अतो

न्यायनिर्णयः

अविविक्ताविवेकोत्थभ्रान्तिकृताविति यावत् । आत्मीयेऽपि देहादावातमुद्भावात्म्यत्वं तिरोहितं सर्पबुद्धाविव रज्जुत्वमिति मत्वा परमत-
निरासमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्रार्हणियो मिथ्यात्वेऽपि किं सिध्यति, तदाह—तस्मान्मिथ्येति । न केवलं विदुषो जीवतोऽप्य-
शरीरत्वं धौक्तिकं किंतु औतं चेत्त्याह—तथा चेति । ‘अत्र ब्रह्म समक्षुते’ इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता स जीवन्मुक्तो देहस्योऽपि
पूर्ववत् संसारोत्पन्न दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । तत्तत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्ते च दृष्टान्तः । यथा लोकेऽहिनिर्व्वयनी सर्पनिर्माकस्त-
दीया देहत्ववल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता पूर्वमेवाहिनात्मत्वेनामिष्टा वर्तते तथैवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्रागिनात्मत्वेनानिर्द्ध-
तिष्ठतीत्यर्थः । सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—अथेति । तथाथोऽप्यशब्दः । यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि तामहमेति नाहिरभि-
मन्यते, तथायं जीवन्मुक्तो देहस्योऽपि न तत्रार्हधियमादधाति । अत एवामृतः । देहाभिमानवतो हि मृतिः । निरुपाधिः सन्माणि
जीवतीति प्राणः साक्षी । स च ब्रह्मैव । तच्च तेजो विज्ञानं ज्योतिरेवेत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—सचक्षुरिति । वस्तुतोऽचक्षुरपि
बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । श्रौतेऽप्ये स्मृतिमपि संवादयति—स्मृतिरपीति । विदुषो जीवन्मुक्तो भ्रमितायां फलित-
माह—तस्माच्चेति । प्रमितं जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दायैः । प्रदीप्तिमात्रशरीरं संसारित्वमनुवाणाति—यथेति । ननु ब्रह्मविदाभे-
दात् संसारित्वमवाधितमनुभूयते, नेत्याह—यस्येति । साक्षात्कृतसत्त्वस्य पूर्वमेव संसारित्वायोगात्तुका वस्तुमात्रोक्ते रज्जुस्वरूपो-
क्तिवदर्थवत्पुसंहरति—अनवद्यमिति । वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिः, मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तिरेत्याशङ्क्योक्तमनुवदति—
यत्पुनरिति । श्रुतामात्रस्य मननादियोगो नावगतस्येत्याह—नेत्यादिना । वेदान्तानामेकारते ब्रह्मणि शक्ततात्पर्यनिश्चयः श्रवणम् ।
तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारेण युक्त्या संभावनाधानं मननम् । श्रुते मते च बुद्धेः सत्यं निदिध्यासनम् । तेषामेकपादोक्तप्रतीत्यव्यक्तत्वे
तत्त्वैक्यत्वात्तत्त्वान्वयव्य विनियुक्तमित्यर्थः । अवगतस्यान्यत्राविनिर्णयोऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्वं किं न स्यात्, तत्राह—यदीति ।

विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम् । ननु तदस्ति । मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवद्वगत्यर्थत्वात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् । एवं च सति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि 'अथातो धर्मेजिज्ञासा' इत्येवारब्धत्वाच्च पृथक्शास्त्रारम्भेयम् । आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति, 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' (जै० ४।१।१) इतिवत् । ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थं युक्तः शास्त्रारम्भः—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तस्मादहं ब्रह्मासीत्येवमवसाना एव सर्वे विषयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि । नह्येयानुपादेयाद्वैतात्मावगती

भाष्यरत्नप्रभा

स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तव्यभिचयः, प्राप्तावगत्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः । तस्मात्—विध्यसंभवात् । अतः—शेषत्वासंभवात् । सत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे सतीत्यर्थः । सूत्रं योजयति—स्वतन्त्रमिति । एवं च सतीति । चोऽवधारणे । उत्तरीया ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्त्वेव भगवतो व्यासस्य पृथक्शास्त्रकृतियुक्ता, धर्मविलक्षणप्रमेयत्वात् । वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेयमेवात्र युक्तैत्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याह—आरभ्यमाणं चेति । अथ बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम् । अतो बाह्यधर्मस्य बुद्धिद्वारा मानसोपासनाधर्महेतुत्वात्परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादिति । अत्र दृष्टान्तमाह—अथेति । रूतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषविवर्तिनयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसंभवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत । नत्वारब्धं, तस्माद्वान्तरधर्मोऽर्थमारम्भ इत्युक्तमिति भावः । स्वमते सूत्रानुगुण्यमसीत्याह—ब्रह्मेति । जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्राणं युक्तमित्यर्थः । वेदान्तार्थश्रेयद्वैतं तर्हि द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य ज्ञानाध्यागेव तेषां प्रमाण्यं न पश्चादित्याह—तस्मादिति । ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृत्वावकाशादित्यर्थः ।

भागती

गुणकर्मलमनयोरवधातप्रोक्षणादित्यरिशिष्यते, तदप्युक्तं, अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादान्नः, विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्त्यादिस्त्वपिपत्त्येन शास्त्रमेवात् । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यस्य शास्त्रारम्भलक्षणमुपपद्यत इत्याह—एवं च सतीति । इतथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भलक्षणं स्यादित्यत आह—प्रतिपत्तिविधिपरत्वं इति । न केवलं सिद्धरूपलाभब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्त्यलमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह—तस्मादहं ब्रह्मासीति । इतिकरणेन ज्ञानं प्राप्यति । विद्यो हि धर्मं प्रमाणम् । ते च साध्यसाधनोक्तैर्व्याप्त्येवमादिशाना धर्मोत्पादितश्च तदधिष्ठाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्यैव गतिः, अपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानीति । कुतः, नहीति । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्याभावात् । न

न्यायनिर्णयः

ब्रह्मणि मित्रेऽमित्रे वा तद्विधौ विध्यसिद्धिरापातदृष्टेः साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु तेभ्यस्तद्वाजात तस्य विधिशेषतेत्युपसंहरति—तस्माच्चेति । न च वस्तुप्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगः, वाक्यभेदोपगमात् । न च 'तद्विषये लिङ्गदवः' इत्यादिभाष्यविरोधः, तस्य ज्ञानविधिनिरासार्थत्वात् । अत एवात्र प्रतिपत्तिशब्दः । न चैवं वेदान्तानां श्रवणादिविधिपरत्वं, शास्त्रभेदसोक्तत्वात् । न चान्यायिः सिद्धहेतुभावे तु तेषु न विधिः, अवधातेऽपि तदभावात्प्रायात् । निवमादृष्टस्योभयत्र तुल्यत्वात्सर्वोपेक्षधिकरणत्वात्तस्य ज्ञानोत्पत्त्युपयोगादिति भावः । उक्तैश्च सूत्रं संयोजयति—अत इति । विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वादित्येव शब्दार्थः । वेदान्तानां विध्यनपेक्षसिद्धवैधित्ये शास्त्रारम्भमेवं प्रमाण्यते—एवंचेति । विधिशेषत्वेन ब्रह्माण्येऽपि शास्त्रं पृथगारभ्येतेत्याशङ्क्याह—प्रतिपत्तीति । तन्वायि क्राण्डे बाह्यक्रियाविधिरधिगतः, मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते, नेत्याह—आरभ्यमाणं चेति । देशादिसाध्यकर्मविचारानन्तर्यमेवेत्युक्तम् । तस्यैव चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानविधिविचारोपयोगितातः शब्दार्थः । तत्र चातुर्यकिमुदाहरणमाह—अथात इति । रूतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वे सिद्धे सत्यनन्तरं शेषिणैव शेषस्य प्रयुक्तिसंभवात्को नाम क्रतवे प्रकुरते को वा पुरुषार्थयेति क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा शास्त्रमुच्छ्रित्य प्रवृत्ते च चतुर्थादी प्रतिज्ञासूत्रवद्विदमपि श्रूयत् । न चैवं ब्रवीति । तस्मात्क्रोक्तविभागधीरित्यर्थः । स्वमतेऽपि कथं पृथगारम्भः शास्त्रसेवाशङ्क्य भेदफलमेवादित्याह—ब्रह्मेति । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यनिष्ठत्वे वेदान्तानां तदेषु तात्त्विकमिति कथं द्वैतात्मनस्य विधिकाण्डसाध्यक्षादेशं मानतेत्याशङ्क्योपसंहरन्परिहरति—तस्मादिति । अद्वैतविधौ वेदाधिष्ठानमनविरोधित्वं तच्छब्दार्थः । इतिना ज्ञानं प्राप्यते । तस्मादित्युक्तं हेतुं व्यनक्ति—नहीति । तस्य साक्षात्कारे तदज्ञानान्धस्यो तदुत्थ-

१ उपक्रमं हि कश्चिदुपमेयमाणशेषरूपं, यथा हवनं उपयोक्ष्यमाणहीनोऽपि 'ग्रीहीनवहन्ति' इत्यवधातः । कश्चित्पुनरुपयुक्तशेषरूपं, यथा प्रमाणोपयुक्तस्य व्यस्य 'प्रमाणशेषेण हवीत्यभिधारयत' इति हविष्य शरणम् । एतदुपयुक्तमपि परमात्मनो न संभवति, प्रधानत्वेनोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादिति व्यनक्ति ।

निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपिचाहुः—‘गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुनर्देहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं भवेत् ॥ अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राप्त-
मातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्’ इति ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्म न कार्यशेषः, तद्बोधात्प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथासुदाहरति—अपिचेति । सद्बाधितं ब्रह्म पूर्ण-
मात्मा विषयानादत्त इति सर्वसाध्यहमित्येवंबोधे जाते सति पुनर्देहादेः सत्ताबाधनात् मायामात्रवनिश्चयात् पुनर्दारा-
द्विरिहमिति स्वीयतुःखसुखभावत्वगुणयोगाद्वैगोलात्माभिमानस्य नरोऽहं कर्ता मृद इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्य-
वहारहेतोरसत्त्वे कार्यं विधिविधेयादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावाच्च कथंविज्ञेयदित्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मेति बोधो
बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितत्वात्तत्करणतादात्म्यकृतत्वाच्च बाध इत्याह
—अन्वेष्टव्येति । ‘य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृल्युर्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः’ इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात्प्रा-
प्तोवाज्ञानाच्छिदातोरात्मनः प्रमातृत्वं, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषमरणविवाजितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृ-
त्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह—देहेति । यथा देहात्मत्वप्रत्ययः कल्पितो अमोऽपि
व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः, तद्वल्लौकिकमध्यक्षादिकमात्मत्वबोधवधि व्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिकं
प्रामाण्यमिष्यतां, वेदान्तानां तु कलत्रयाबाध्यबोधेधित्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति तुशब्दार्थः । आऽऽत्मनिश्चयात् ।
आऽऽत्मनिश्चयादित्याख्ययोदायम् । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ॥ रामनाम्नि परे
धाम्नि कृत्स्नाज्ञायसमन्वयः । कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्ध्यै ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥

भामती

च करणत्वं, अत एव । तदिदमुक्तम्—अप्रमातृकाणि च । इति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाथासुदाहरति—अपि
चाहुरिति । पुनर्दारादिष्वात्माभिमानो गौणः । यथा खदुःखेन दुःखी यथा खसुखेन सुखी तथा पुनर्दिगतेनापीति
सोऽयं गुणः । न लेकत्वाभिमानः, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्मान्नोर्वाहीक इतिवर्तनीयः । देहेन्द्रियादिषु लभेदानुभवाच्च
गौण आत्माभिमानः, किंतु शुक्लं रजतज्ञानवन्मिथ्या, तदेवं द्विविधोऽयमात्ममाभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्त्वे
तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मैकलानुभवः, तदुपायस्य श्रवणमननदेरभावात् । तदिदमाह—पुनर्देहादिबाधनात् ।
गौणात्मनोऽसत्त्वे पुनर्कलत्रादिबाधनम् । ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं
च । तत्तत्त्वं न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सद्ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कार इति यावत् । तदपि कथं
भवेत् । कृतसत्त्वदंभव इत्यत आह—अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राप्तमातृत्वमात्मनः । उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमे-
यप्रमाणविभाग इत्यपि सदृष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति—एष हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणं, ततो नियमेन प्रामाण्यता । नतः
तदभावे कार्यं नोत्पद्यत इति । न च प्रमातृतात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्मान्य इत्याह—अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषा-
दिवर्जितः । उक्तं श्रीवास्त्यत्रैवेयमनिर्दर्शनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह—
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु । अस्यावधिमाह—आऽऽत्मनि-
श्चयात् । आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिष्येति
वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात् । तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहिलं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षा-
त्कारे विधा भविष्यति । न चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकांततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविकः,
नास्तौ कार्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्त्याजनयेद्वा, न तत्तत्तत्कथिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—
‘विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते’ ॥ इति । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥
इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥

न्यायनिर्णयः

मात्रादिसर्वभेदव्यतिरेकविधावस्थायामेवाशेषो व्यवहार इत्यर्थः । कार्यरूपेष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यदये सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसंहृतिमिति शब्दः ।
न केवलमज्ञाभित्ययसोऽभ्युपगतः किं त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्विरित्याह—अपि चेति । सत्पारमार्थिकमभाधितं ब्रह्माहमित्येवं बोधे जाते
पुनर्देहादेः सत्ताबाधनात्मात्रावलागमादवधमेवेति पुनर्दावधमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽश्मिति देहादावधमभिमानस्य च
मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे कार्यं कथं भवेत् । तस्मिन्मात्राभावादिधिविधेयादिव्यवहारो न कथमिदित्यर्थः । यथात्मा सद्ब्रह्मे कस्तर्हि प्रमाता ।
यद्यप्यनेन कथं तर्हि ब्रह्मातास्येवाशङ्क्याह—अन्वेष्टव्येति । ‘य आत्मापहतपाप्मा’ इत्यादिश्रुतिसिद्धा आत्मान्येष्टव्यः, ‘सोऽन्वेष्टव्यः’
इति श्रुतेः । तद्विशानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं, प्रमातैवान्विष्टः सन्निर्दोषः परमात्मा स्यात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकात्मात्मनो मातृत्वमा-
दिकमित्यर्थः । तस्याविषयत्वे कथमप्यश्व्यादीनां श्रुतेश्च मानता, कारणदोषादित्याशङ्क्याह—देहेति । यथा देहादित्यात्मवादे
व्यापत्तिरपि देहात्मत्वबोधवहाराङ्गता मानमिष्यते तथा तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं व्यवहाराङ्गत्वावधारणे बाधाभावाच्चपक्षवत्तत्त्वावेदक-
मपि व्यावहारिकं मानम् । श्रुतेस्तु वर्णदेव्यादिद्वयत्वात्पक्षेदोषात्तत्त्वमयेव मानवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणसिद्ध्युक्तम् । सांख्योद्यस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुसमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सुष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिङ्गक्षयिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगो नित्यानुमेया इति सांख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वैतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिते अपूर्णश्च सम-

भाष्यरत्नप्रभा

वृत्तमनुशाक्षेपलक्षणसवान्तरसंगतिमाह—सांख्योद्यस्तित्वेति । भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोगे ब्रह्मणि शक्तिग्रहायोगात्, कूटस्थत्वेनाविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः । किंतु सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिकं, कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानगम्ये त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्याग्रहः शक्तिग्रहार्थः । अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रहसंभवात् तत्परत्वा वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किं च 'तेजसा सोम्य शुक्लेन सममूलमन्विच्छ' इत्याद्याः श्रुतयः । शुक्लेन लिङ्गेन कारणस्य स्वतोऽन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह—सर्वेष्विति । नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्ब्राह्मसिद्धायोगात्कथमनुमानं, तत्राह—प्रधानेति । यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं, यथा घटः । यज्जडं तच्चैतनसंयुक्तं, यथा रथादिरिति सामान्यतोद्घातुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणस्वविरोधिमतान्तरमाह—काणादास्त्विति ।

मानती

एवं 'कार्यान्यं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता । पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥' ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना 'तत्तु समन्वयात्' इत्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतः । न लघापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र सिद्धयते—तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुपाचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः । जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्रुतिविधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिवेचनीयानाद्यविद्याशक्तिमचेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्यतदाभासा भीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम् । तत्र 'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने लक्षितं संभवः ॥' ज्ञानक्रियाशक्तौ खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोपेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये विद्यात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च । त्रिगुणे तु प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थार्या प्रधाने समुदाचरदृष्टिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यचैन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं च सर्वशक्तिं च । न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं लक्ष्याद्वृत्तिकमनुयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्यत्वात्तः । कार्यत्वे वा न सर्वज्ञा सर्वज्ञता । भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रत्युक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्य महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सगः । इष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थं प्रवर्तमानम् । यथा वस्तुविशुद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । 'तदैक्षत

न्यायनिर्णयः

शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः संक्षिप्य वक्ष्यमाणधिकारणानामपुनरुक्तमर्थं वक्तुं वृत्तं संकीर्तयति—एवमिति । तेषां तत्कल्वे हेतुः—तात्पर्येणेति । कार्यान्विते ब्रह्मणि तात्पर्यं तेषामित्याहुः—अन्तरेणेति । समन्वयसूत्रार्थमनूयान्ततद्व्यवयार्थमनुवदति—ब्रह्म चेति । अन्ते लक्षणे तदतिव्याप्तिशङ्कायां निरासस्य सावकाशत्वाद्ब्रह्मणो जिज्ञास्यस्य लक्षणमपि शास्त्रीयस्योक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये समन्वयाध्यायसमाप्तेरुत्तरसंभोर्नयेक्यमिलाह—सांख्योद्यस्तित्वेति । सिद्धेऽयं मानत्वविरोधिकार्यानुप्रवेशे प्रत्युक्तेऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रैवनिर्धारणब्रह्मकारणताविरोधिप्रधानादिवादनिरासायोत्तरसंदर्भ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरगम्यत्वे तत्संवादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्यात् ततो नपेक्षितुर्ब्रह्म सिध्यतीति चेत्तर्हि केन मानेन तदेतुधीरित्याहुः—प्रधानादीनीति । का तर्हि वेदान्तानां गतिः, परार्थानुमानतेत्याह—तत्परतयेति । हेत्वाद्यनुकेस्तेषां न परार्थानुमानतेत्याहुः—सर्वेष्विति । 'तेजसा सोम्य शुक्लेन सममूलमन्विच्छ' इत्यादिचतुर्मानता भातीत्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं ब्रह्मेण गमयित्वालाशङ्क्य सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृशं कारणमनुपापयतीत्याह—प्रधानेति । तस्याचेतनस्य स्वार्थभावात्पुनर्यथेष्टोक्तिं मानं वाच्यमिति मत्स्याह—पुरुषेति । उक्ते यः प्रतिबिम्बः, स तादृशविम्बपूर्वकः, प्रतिबिम्बत्वात्, दर्पणे मुखाभासवदित्यर्थः । संवन्धाभावे तादृश्यायोगात्तत्रापि स्वाकाङ्क्षायां, विमतं चैतनसंयुक्तं, अचेतनत्वात्, द्रव्यादिबदिति बुद्ध्या संयोगग्रहणम् । मतान्तरमाह—काणादास्त्विति । 'यतो वा इमानिं इत्यदिवाक्येनैव यच्छब्दोपबन्धेन सिद्धवज्जगदुत्पत्तिपरामर्शोत्, यत्कार्यं तदुद्दिष्टमनुवर्तमानमिति सामान्यतोद्घातीश्वरं कल्ययन्तीत्यर्थः । स्वपरिणामादव्यपरीमाणारम्भं प्रदाति द्रष्टव्यमपि कार्यं तथेति समवायित्वेन चतुर्विधानपून्कल्पन्यतीत्याह—अपूर्णश्चेति ।

वाचिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासवृद्ध्याः पूर्वपक्षवादिन इहोस्ति-
ष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञानाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वदर्शनाय वाक्याभास-
युक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते । तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगत्-
कारणमिति मन्यमाना आहुः—यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं
दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तिवं तावत्प्रधान-
स्यापि स्वविकाविषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते । कथम् । यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्व-
धर्मः 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' (गी० १४।१७) इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन
कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः । सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञत्वं प्रसि-

भाष्यरत्नप्रभा

सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत्कार्यं तदुद्दिभक्तवृत्तमिति धरं कर्तारं, परमाणूश्च यत्कार्यद्वयं तत्स्वमनूपरि-
माणद्वयत्वात्प्रथमित्युमितम् इत्यर्थः । अन्येऽपि बोद्धादयः । 'असद्वा इदमत्र आसीत्' इत्यादिवाक्याभासः । यद्वस्तु
तच्छून्यावसानं, यथा दीप इति युक्त्याभासः । एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्त्वा तत्रिरासायोत्तरसूत्रसंदर्भमवतारयति—
तत्रेति । वादिविवादो सतीत्यर्थः । व्याकरणमीमांसाख्यायनिधित्वात्पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वम् । यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचे-
तनं वेति ईक्षणस्य मुख्यत्वगोणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह—तत्र सांख्या इति । अपिसिद्धावेवकारणौ । 'सदेव'
इत्यादिपृष्ठब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानं क्योपास्तिः,
सिद्धान्ते ब्रह्मेक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह—तेन च सत्त्वधर्मेणेति ।

भामती

बहु स्यां प्रजायेय' इत्याद्याश्च श्रुतयोच्चेतनेऽपि चेतनबहुपचारात्स्वकार्योन्मुखत्वमदर्शयन्ति, यथा कूलं पिपतिषतीति ।
'यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥' अपि आहुर्ब्रह्माः—'यथाऽप्यप्राये लिखितं
दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमन्यः' इति, तथैवमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'ततोऽज ऐक्षत' इत्याद्युपकारप्राये श्रुतम् 'तदैक्षव' इत्यौप-
चारिकमेव विज्ञेयम् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थीकारितयाह ।
यथा हि भद्रसेनो राजाधिकारी राज्ञा भद्रसेनो ममालेप्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसि' इत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा ब्रह्मज्ञाः ।
'खमपीतो भवति' इति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । प्रधानांशतमः समुद्रे हि जीवो
'निरतमससीव सौमि भवति' इत्याहुः—'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिरिन्द्रा' इति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणधीनामभावस्वस्य
प्रत्ययकारणं तमसदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रमुख्यं श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि—'सकारणं करणहृ-
पाधिपः' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमथस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतयः
इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादादिमतेऽपि कथं विद्योजनीयाः श्रुतयः । अक्षराथैस्तु प्रधानकारणपक्षेऽपीति प्रधानस्या-
पीति । अपिकारावेवकारणौ । स्यादेतत् । सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताथ तमः संपत्त्याऽसर्वज्ञतावास कस्मात् भवतीत्यत
आह—तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेनेति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञतावीजम् । यथाहुः—'निरतिशयं
सर्वज्ञतावीजम्' इति । यत्खलु सातिशयं तत्कच्चिरतिशयं दृष्टं, यथा कुलवामलकविल्लेषे, सातिशयं महत्त्वं व्योभि परममहति

व्यायनिर्णयः

'असद्वा इदमत्र आसीत्' इत्यादिवाक्याभासादीपादेनिरन्वयनाशदृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नष्टासत्त पदोत्पत्तिरित्यादियुक्त्याभासात्ता-
द्वैवादे माध्यमिकादयो विरोधिनो भवन्तीत्याह—एवमिति । वादिविप्रतिपत्तीरुक्त्वा तत्रिरासायोत्तरप्रश्नमवतारयति—तत्रेति । तत्र
वादितु निम्नप्रसंगेऽपि सखिति यावत् । वाक्याभासेषु युक्त्याभासेषु च प्रतिपत्तिर्घातं ते तथा । उत्तरमन्यतात्पर्यमुक्त्वा 'सदेव' इत्यादौ
सच्छब्दितमपीक्षितं सर्वज्ञं जगदुपादानं प्रधानं ब्रह्मेवेति वादिविवादाज्ज्ञातुल्यज्ञानाभ्यां संशयानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह—तत्रेति । स्मितं
समुदायात्पत्यं सप्तमर्थः । सर्वज्ञे जगद्विज्ञेयं समन्वयोक्त्या तच्चैतन्यमाक्षिप्य समर्थ्यत इत्यधिकरणसंगतिः । नानाशाखास्तदुत्पन्नब्रह्मलिङ्ग-
वाक्यानां ब्रह्मण्येव समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । 'तत्त्वमसि' इति तच्छब्दितप्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते जिदात्मनो ब्रह्मेक्यं
फलम् । प्रकण्ठेण धीयते सर्वं जगदस्मिन्नि ब्रह्मापि प्रधानं, ततो विज्ञिनष्टि—त्रिगुणमिति । परिणामयोग्यत्वमाह—अचेतनमिति ।
सांख्यीयमतं वृत्तिविरोधात्सत्यमिलाशङ्क्याह—यानीति । जीवास्त्यस्मिन्प्रतिविम्बानां स्वतो विभजननियमेनैकीकरणशक्त्यो न प्रधा-
नस्याचेतनस्यैव सत्त्वधर्मः सर्वज्ञात्किमदेष्टव्यमिलाशङ्क्या लिप्पतिविम्बानामनुत्पात्तत्वादुत्पादार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह—सर्वेति । तथापि
कुतोऽस्याच्चेतनत्वे सर्वज्ञता, तत्राह—एवमिति । दस्य न ज्ञत्वमेव तस्य कुतः सर्वज्ञतेत्याह—कथमिति । प्रधाने ज्ञानकर्तृत्वं संभाव-
यितुं ज्ञानस्वरूपमाह—यदिति । न नृपुङ्गवनेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वात्सदचेतनं प्रधानं कथं तेन सर्वज्ञमुच्यते, तत्राह—
तेनेति । कार्यकरणवन्त इत्यचेतन्यमुक्तम् । तत्रापि चेतनांशस्यैव सर्वज्ञत्वं, सत्त्वस्य सहायतया तदुक्तार्थान्वयव्यतिकरोन्यायासिद्धेरित्या-
शङ्क्याह—सर्वज्ञस्येति । केवलव्यतिरेकाभावात् चेतनांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः । किंच तस्य सर्वज्ञत्वं दुष्टानं, विम्बानां ज्ञानकर्तृवाद्यो-

द्रुम् । न केवलस्याकार्यकारणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिद्भूतं वा कल्पयितुं शक्यम् । त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते । वेदान्तवाक्येष्ववश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नहि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथाहि—ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपिच प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्ट्यते त्वया । नच ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपिच प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्, नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

तदेवमेति वाक्येन प्रधानं ब्रह्म बोध्यते । ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्प्रधानं सर्वकारणम् ॥ १ ॥

ईक्षणाचेतनं ब्रह्म क्रियाज्ञाने तु मायया । आत्मशब्दात्सत्तादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ २ ॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि

भाष्यरत्नप्रभा

न केवलस्येति । जन्मज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात्त्रिसोपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्थायाम् सत्त्वलोकाधीनत्वात् सर्वज्ञतेत्याह—त्रिगुणत्वादिति । त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदनेदाद्यभावात्मित्युच्यते । तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति, तत्राह—नहीति । अनिलज्ञानस्य प्रलये नाशाच्छक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह—अपि चेति । मतद्वयस्याभ्युपगमात् स्वमते विशेषमाह—अपिचेति । ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थ्यते । प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे युक्तिभिर्निरस्यते । अधुना तु श्रुत्या निरस्यते—ईक्षतेर्नाशब्दमिति ।

भाष्यटीका

निरतिशयम् । एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि क्वचिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोक्त्यर्थे संभवति । एतदुक्तं भवति—यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्त्वस्य निरतिशयोक्त्यर्थे सावैश्यं कार्यमुत्पद्यत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह—न केवलस्येति । नहि किञ्चिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि । विदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति, न विदात्मन इत्यर्थः । तवापि च योग्यतामात्रेणैव विदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह—त्वयापीति । न केवलस्याकार्यकारणस्येतत्सिद्धान्तोक्तितेन प्रपञ्चयति—प्रागुत्पत्तेरिति । अपि च प्रधानस्येति । चत्सर्थः । एवं प्राप्त उच्यते—ईक्षतेर्नाशब्दम् । नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्यनुमानमित्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते । तस्मात्सामान्यप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामात्राय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमात्रायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे 'पौर्वापर्यपरामर्शाद्यद्वान्नोऽज्ञसा वदेत् । जगद्ग्रीवं तदेवेष्टं चेतने च स आज्ञसः ॥' तेषु तेषु खल्वान्यायप्रदेशेषु 'तदेक्षत' इत्येवंजातीयकैर्वाक्यैरितिः कारणाजगज्जन्माख्यायत इति । न च प्रधानपरमात्मादेरचेतनस्येष्टितुल्यमाज्ञसम् । सत्त्वांशेनेष्टितु प्रधानं, तस्य प्रकाशकत्वादिति चेन्न । तस्य जाव्येन

न्यायनिर्णयः

गादित्याह—नेति । कार्यकारणविहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृत्वेत्याह—अकार्येति । पूर्णत्वाच्च तथेत्याह—पुरुषस्येति । प्रधानावस्थायाम् गुणसाम्ये सत्त्वोक्त्यर्थयोगात् तस्य ज्ञानकर्तृत्वेत्याह—त्रिगुणत्वादिति । नच ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमसोरपि तत्र भावात् सावैश्यं, वस्तुतस्तद्भावेऽपि, माणवकस्याभित्ववत्तदुपचारात्, तदाह—उपचर्यते इति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययान्मुख्यग्रहणमाशङ्कयाह—अवश्यमिति । तत्र हेतुमाह—नहीति । तथावे कानुपपत्तित्याशङ्क्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं चेति विकल्पयति—तथाहीति । तत्राचं दूषयति—ज्ञानेति । द्वितीयमनूय स्वमतसिद्धान्तमाह—अथेत्यादिना । अनिलज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । तथापि तस्य सर्वविषयं ज्ञानं किमिति नोत्पद्यते, तत्राह—न चेति । आदिपदेन शेषात्रादिप्रसंगः । उभयव्यापानुपपत्तिसाम्यं कथं पक्षिविशेषपक्षात् इत्याशङ्क्य प्रधानपक्षे विशेषमाह—अपि चेति । एकस्यापि ब्रह्मणः सामग्रीसंनिधानात्कारणत्वमाशङ्क्य तस्यासत्त्वावच्छेदकत्वाच्च नैवमित्याह—नेति । जगदुपपादानादिवेदान्तानां प्रधानपरतति पूर्वपक्षमनूय स्वेषेण सिद्धान्तवति—एवमिति । दृप्त्यसं नरूपदे व्याचष्टे—नेति । तत्र सौत्रमेव हेतुमाह—अशब्दं हीति । 'सदेव' इत्यत्र सच्छब्दस्य

तत् । कथमशब्दत्वं, ईक्षतेः—ईक्षित्वश्रवणात्कारणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते—‘सदेव सोम्येद-
मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छान्दोग्य ६.२.१) इत्युपक्रम्य ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽ-

माध्यमप्रभा

ईक्षणश्रवणाद्वैदशब्दाव्याच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वाच्च कारणमिति सूत्रयोजना । तत्सच्छब्दवाच्यं कारणमैक्षत ।
ईक्षणमेवाद—ब्रह्मिति । बहु प्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया कार्याभेदाज्जनिष्यामीत्याह—प्रजेति । एवं
तत्सदीक्षित्वा आकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्ट्वदित्याह—तदिति । मिषचलत् । सत्त्वाक्रान्तमिति यावत् । स जीवा-
भिन्नः परमात्मा ‘प्राणमसृजत प्राणच्छब्दार्थं वायुर्वयः’ इति । तपो मन्त्राः कर्म लोका

आमर्त

तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः । खच्छता । खच्छं हि सत्त्वम् । अखच्छे च रजस्तमसी । खच्छस्य
च नैतच्चविम्बोद्वाहितया प्रकाशकलव्यपदेशो नेतरयोः, अखच्छतया तद्वाहिलाभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेरिम्बोद्वा-
हिता न लोष्टरीनाम् । ब्रह्मणस्त्वैकित्वमुपपन्नं, तस्याप्राप्यतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । नन्वत एवास्य नैक्षितुलं,
नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्थेक्षणस्याकिशालेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात् । अकिशालानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तथा-
तस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । सत्यं, ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न किशालं, तस्य लवनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानमेदा-
वच्छेदेन कल्पितमेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते । तथा चैवल्लक्षण ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुप-
पन्नम् । यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमव-
भासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । परैरपि च विच्छेदेः कूटस्थनित्याया वृत्तौ प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयं, नैतन्मत्सामानाधिकर-
ण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः । नहि प्राधानिकाच्यन्तर्बहिःकरणानि त्रयोदश सत्त्वगुणप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि, तद्वत्तस्य स्वं वा
परं वा वेदितुमुत्सहन्ते । नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति । चक्षुष्मता चैकेन चेद्वेद्यते, स एव तर्हि मार्ग-
दर्शी खरन्ध्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चित्तिबिम्बसंक्रान्ता चेदापमं नैतन्मस्य ज्ञातृत्वं, चित्ति-
रेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नान्तर्बहिःकरणान्यन्तर्बहस्रप्रतिमाच्यस्वतन्त्राणि । न चासाधितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः ।
न च तदवगोऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञातृत्वं । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चित्तिशक्तौ कर्तृत्वाभि-
मानः । अन्तःकरणे वा चैतन्मसारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नैदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वं,
अतितु साव्यवहारिकमेवेति परमार्थः । नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदव्यक्षमापेक्षवर्द्धिरप्राप्तम् । कूटस्थस्य
नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत् एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्टादपाकतिष्ठते । तस्माद्रस्तुतोऽनवच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्यात्माभ्याम-
निर्वचनीयाव्याकृतव्याकिर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं, तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् ।
तथा च श्रुतिः—‘तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽजमभिजायते । अज्ञात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ यः सर्वज्ञः
सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमर्चं च जायते ॥’ इति । तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते
तद्व्याचिकीर्षावद्भवति, यथा कुविन्ददिरव्याकृतं पटादि बुद्ध्वालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवत् द्वितीयधर्मोपजननेन उपचित
उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्या-
कृताव्याचिकीर्षितादक्षात्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानकिशालकस्यधिष्ठानं जगत्सृजन्ना साधारणो जायते, यथाऽव्याकृतात्
व्याचिकीर्षितात्पटादवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणान्मनआरुवं संकल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते । ततो
व्याकरणात्मकान्मनसः सल्लशब्दवाच्यान्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सल्लाख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः तेषु मनुष्या-
दिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्मणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि । तच्च खनिमित्तजोर्धर्माधर्मयोः
सतोर्न विनश्यतीत्यमृतम् । यावद्दमोर्धर्मोभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वैद्विशेषतः । यस्य भगवतो ज्ञानमयं
तपो धर्मो नायासमयम्, तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वसादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किंच नामरूपमर्चं च ग्रीहियवादि जायत इति । तस्मात्प्र-
धानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्पि चैतन्ये सर्गादौ विषयानीक्षणत्वं, मुख्यसंभवे चोपचारस्या-
न्याय्यत्वात्, मुमुक्षुश्चाद्यथोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्, तेजःप्रभृतीनां च मुख्यसंभवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्ध-
त्वात्, संघेयं च तत्प्राप्यपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्योत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातश-
तसंकीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षित्वाद्यनिर्वाच्याविद्यासन्निवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव सामा-

न्यायनिर्णयः

सच्छब्दत्वाज्ज्ञाशब्दत्वमित्याह—कथमिति । सौवं पदमवतार्य व्याकरोति—ईक्षतेरिति । अनुमेयं प्रधानं हित्वा तदनुवादित्वमित्ति-
दस्य कथं कारणत्वमित्याह—कथमिति । कार्येण कारणमात्रमनुमातुं शक्यं न तद्विशेषः । तत्र श्रुतिरेव मानमिति मत्वाह—एवं-
हीति । श्रुतोपादानस्य चेतनार्थत्वमाह—तदैक्षतेति । केचिदीक्षितारप्तीश्वरं सद्वितीयं संगिरन्ते, तात्पर्यत्वाह—एकमेवेति । तसो-
पादानार्थत्वमाह—बहु स्यामिति । ईक्षणफलमाह—तदिति । तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्ट्वदित्यर्थः । श्रुतेरनुमितार्थावुपादि-

सृजत' (छान्दो० ६।२।३) इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्यैक्षणपूर्वकं तेजःप्रभूतैः संप्रवृत्तं दर्शयति । तथान्यत्र—'आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् । नान्यत्किंचन सिषत् । स ईक्षत लोकांश्च सृजा इति । स इमांल्लोकानसृजत' (पैत० १।१।१) इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे कविश्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह—'स ईक्षञ्चके । स प्राणमसृजत' (प्रश्न० ६।३) इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः, यजतेरिति त्वत् । न धातुनिर्देशः । तेन 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादतद्ब्रह्म नाम रूपमयं च जायते' (मुण्ड० १।१।९) इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणत्वेनप्राणिवाक्याभ्युदाहर्तव्यानि । यत्कृतं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

लोकेषु नाम च' इत्युक्तः षोडशकलाः । ननु 'इविश्वेवौ धातुनिर्देशे' इति कात्यायनसरणयादीक्षतेरिति पदेन द्वित्वन्तेन धातुरभ्युच्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह—ईक्षतेरिति चेति । 'इतिकर्तव्यताविधेयंजतेः पूर्ववत्' इति जैमिनिमुने यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापीत्यर्थः । सौर्वोदिविकृतियागास्यज्ञानमविधानात् पूर्ववत्प्रतिप्रकृतिस्थाङ्गवचमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थेनिर्देशेन लाभमाह—तेनेति । सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः । ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः फलमाह—तस्मादिति । एतकार्यं सूत्रार्थं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्यम् । संप्रति न केवलजडवृत्तिर्ज्ञानशब्दार्थः,

भामती

रोपितस्य रजतस्य, मरीचश्च इव जलस्य, एकश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न लघ्वेतनं प्रधानपरमाप्नादि । अशब्दं हि तत् । न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति सांप्रतं कार्यत्वात् । कारणात्कारणार्थं भेदाभावात् कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य सृष्टादिनिर्देशेनागमनेन प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'सृष्टोः स सृष्ट्युमाप्नोति' इत्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगत्, भुजङ्ग इवारोपितो रज्ज्युपादान इति सिद्धान्तः । सधुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशयस्य नीमांसेत । अथापि तु सधुपादानलमसिद्धमित्यत आह—तत्रेदंशब्दवाच्यम् इत्यादि दर्शयति इत्यन्तेन । तथापीत्युक्ता पारमार्थिकप्रधानज्ञेनज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथाहुर्हरण्यगर्भो इत्यतः श्रुतिः पठिता—'एकमेवाद्वितीयम्' इति । 'बहु स्याम्' इति चाचेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाह । तेनापि कारणचेतनादभिर्भेदं कार्यमभ्युपगम्यते । यद्यप्याकाशाया भूस्वर्गल्लिख्यपि तेजोऽवज्ञानमेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात्तत्र तेजसः प्रथमयातेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति—तथान्यत्रेति । ब्रह्म चतुष्पादद्यार्शकं षोडशकलम् । तथाया—प्राची प्रतीची दक्षिणोचीचीति चतस्रः कला ब्रह्मणः प्रकाशवाचाम प्रथमः पादः । तदर्थं शफः । तथा उज्ज्वलान्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराश्वतसः कला द्वितीयः पादोऽनन्तवाचाम । तथासिः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः, च ज्योतिष्मानाम तृतीयः पादः । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वापिति चतस्रः कलाः, स चतुर्थो आयतनवाचाम ब्रह्मणः पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपासायमिति सिद्धम् । स्यादेतत् । ईक्षतेरिति तिपा धातुस्वरूपमुच्यते । न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इत्यत आह—ईक्षतेरिति धात्वर्थेनिर्देशोऽभिमतः, विषयिणां विषयलक्षणात् । प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—यजतेरिति त्वदिति । 'यः सर्वज्ञः' इति सामान्यतः 'सर्वविद' इति विशेषतः । सांख्यीयं खमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति—यत्कृतं

न्यायनिर्णयः

त्वभ्युदासायैवमाह—तत्रेत्यादिना । उक्तश्रुतिः सप्तम्यर्थः । छन्दोगश्रुतिवदैतरेयश्रुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह—तथेति । निषच्छब्दः । सत्त्वाक्रान्तात्मिति यावत् । प्रशङ्कतिरपि प्रधानकारणतां वारयतीत्याह—कचिचेति । 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छृङ्खलं खं बाधुच्छोविपः । प्रथिवीन्द्रियं मनोऽन्नतन्मादीर्यं तपो मन्त्राः कर्मा लोकेषु नाम च' इत्युक्ताः षोडशकलाः । 'इतिरतपो धातुनिर्देशे' इति सरणादीक्षतेरिति रितिपा धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादानत्वसाधनतेत्याशङ्क्याह—ईक्षतेरितितीति । विषयिणा विषयस्य लक्षणादित्यर्थः । प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—यजतेरिति त्वदिति । सप्तमे स्थितम्—'इतिकर्तव्यताविधेयंजतेः पूर्ववत्त्वम्' । इतिकर्तव्यतायाः सौर्वोदिविपु विकृतिष्वविधानादतिरिक्तव्यताकत्वे प्राप्ते प्रत्युच्यते—यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु वदस्योदनेन पचेति, तथैह सिद्धवच्छल सामान्येनेतिकर्तव्यताकारणं विहितं तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्वोदीनां विकृतियागानां दर्शोदप्रकृतिविहितपुनैतिकर्तव्यतावचनेति । तत्र यथा यजतेरिति यागो गृहीतस्येहापोक्षतेरितीक्ष्णमित्यर्थः । ईक्षतेरित्युक्तेष्वपरत्वे वाक्यान्तराण्यपि प्रधानपञ्चप्रतिष्ठापमात्रं सूचितानि भवन्तीत्याह—तेनेति । सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं तपो न त्वथासंरूपम् । यतद्ब्रह्म ज्ञानमयं हिरण्यगर्भोमयं कार्यम् । नाम देवत्वादि । रूपं नीलीपतादि । अक्षं मीहिववादि । आदिपदेन 'ज्ञः कालकाको गुणी सर्वविद्यः स कारणम्' इत्यादि गृहीतम् । सिद्धान्तसुपपाद्य पराक्रमउपपत्ति—यतिविति । प्रधाने गुणानां तुल्यतया

नहि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सर्वधर्मो ज्ञानं संभवति । ननूकं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सर्वव्यप्याश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्याप्याश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किञ्चिद्ब्रह्मुच्येत । अपिच नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्ज्ञानातिनाऽभिधीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य कल्प्येत, यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्गृह्यत्वम् । तथा सति यच्चिमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासंभवादिति । अत्रोच्यते—इदं तावद्भवात्प्रष्टव्यः, कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वद्वानिरिति । यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिन्न ज्ञानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् । नासौ ज्ञाननित्यत्वे होषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानाविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेन्न, प्रततोऽप्यप्रकाशोऽपि सवितरि दृष्टिं प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाहप्रकाशयस्-

भाष्यरत्नप्रभा

किंतु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिवृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानम् । तच्चान्धस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह—अपिचेति । साक्षित्वमस्ति, येनोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह—योगिनां त्विति । सेश्वरसांख्यमतमाह—अथेति । सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं, न ज्ञानकर्तृत्वं, ज्ञानस्य कृत्स्नसाध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति—इदं तावदिति । सर्वं जानातीति शब्दासाधुत्वं शङ्कते—ज्ञाननित्यत्व इति । नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपार्थे कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सप्रष्टान्तमाह—न, प्रततेति । संततेत्यर्थः । असत्यपि अविवक्षितोऽपि । ननु प्रकाशतेरकर्मकत्वात्सखिता प्रकाशत इति प्रयोगोऽपि जानाते-

भाष्यरत्नप्रभा

सर्वधर्ममेवेति । पुनः सांख्यमुत्थापयति—ननूकमिति । परिहरति—तदपीति । समुदाहरति तावन्न भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः । न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः । अपिच चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टव्यप्रयोग इत्याह—अपिच नासाक्षिकेति । कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—योगिनां त्विति । सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यवक्षुभ्रमासुपकरोति, नान्धस्य प्रधानस्येत्यर्थः । यदि तु कापिखलमतमपहाय हैरण्यगर्भमास्थीयेत तत्राप्याह—अथ पुनः साक्षिनिमित्तमिति । तेषामपि हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापराधस्य सर्वज्ञत्वं, ननु प्रधानस्याचेतनस्य । तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः । पूर्वपक्षभीजमनुभाषते—यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपीति । चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदनित्यं कार्यं, आकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसंभाय परिहरति—इदं तावद्भवानिति । प्रततोऽप्यप्रकाशो सवितरि इत्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम् । वैषम्यं नोदयति—ननु सवितुरिति । किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान् उत तद्विचक्षाभावम् । तत्र यदि तद्विचक्षाभावं,

न्यायनिर्णयः

सर्वधर्मस्य ज्ञानस्यैवांशमेव सर्वज्ञत्वं दूरनिरस्तमित्याह—तत्रेति । औपचारिकं सर्वज्ञत्वमुक्तं सारयति—नन्विति । उत्पत्त्यस्य स्वप्नरूपेण ज्ञानहेतुत्ववदितयोपपत्तिं तेनात्मना तत्प्रतिबन्धकत्वाच्च सर्वज्ञत्वेत्याह—तदपीति । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमुपेत्य सर्वधर्मं यत्तेन न सर्वज्ञत्वेत्युक्तम् । इदानीं न केवला सर्ववृत्तिज्ञानं किंतु तदभिव्यक्तव्यप्रकाशः, तथाविषयज्ञानवत्त्वं च न प्रधानस्येत्याह—अपिचेति । तर्हि प्रधानमेव विद्वत्तत्त्वात् प्रणितासर्वच्छेदकवृत्त्यात्मना विपरिणसते, नेत्याह—न चेति । हेतुवचनस्येत्युक्तः । प्रधानस्यासर्वज्ञत्वमुक्तं निगमयति—तस्मादिति । अचेतनस्याज्ञातुलं तच्छब्दार्थः । परोक्तं वृष्टान्तं विषययति—योगिनां त्विति । सर्वलोकोपेक्षितं चैतन्योपकरोति नाचेतनस्य प्रधानस्य, अन्धस्येवादर्शोत्कर्ष इत्यर्थः । सेश्वरसांख्यमतमाह—अथेति । यस्य स्वतो नोपेक्षितं तस्य कथं तदभ्युदयमपि सादित्याशङ्क्याह—अथेति । लघवेन सिद्धान्तयति—तथेति । सिद्धान्ते परोक्तमनुपपत्तिमनुभाषति—यद्युपनरिति । तस्य मुख्यं सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते—अत्रेति । तत्र परोक्तमुपपत्तिं निरसितुं पृच्छति—इदमिति । प्रकृत्यभिप्रायावस्थयाथोभावाद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञत्वेति प्रश्नमेव प्रकटयति—कथमिति । प्रश्नं प्रत्याह—यसेति । उक्तं व्यतिरेकाकारा विवृणोति—अनित्यत्वे हीति । द्वितीयं शङ्कते—ज्ञानेति । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोवच्छिन्नस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्यभाष्यो ब्रह्मणः सिध्यतीत्याह—नेत्यादिना । त्रैषम्यं शङ्कते—नन्विति । ब्रह्मणोऽपि विषयसंज्ञमेव जानातीति सादित्याशङ्क्याह—

योगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, ननु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः । न । असत्यपि कर्मणि सतिता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशोपदेशानात् । एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः 'तदैक्षत' इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मोपेक्षायां नु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्म, यथागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति । तत्स्वाव्यवस्थामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादादि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य स्थितिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोद्यमवतरति, सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपिचाऽविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा

भाष्यरत्नप्रभा

सकर्मकत्वात्कर्माभावे 'तदैक्षत' इत्युक्तमिति, तत्राह—**कर्मापेक्षायां त्विति** । कर्मोपेक्षायांमपि प्रकाशरूपे सवितरे प्रकाशत इति कथंचित्येकाशकियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारावधिदामन्यपि विद्वेषक्षणकर्तृत्वोपचारात् वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम् । अधुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्यायाः विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित्परिणामः संभवति, अतः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निरीनसर्वकार्यविषयकमीक्षणं, तस्य कार्यत्वात्कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योतयति—**सुतरामिति** । ननु मायोपाधिकविषयविन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं, कृत्यभावादिति चेन्न, कार्यानुकूलज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणाऽनुकूलनित्यज्ञानवत्वात् । नच नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात्मिकमीक्षणेनेति वाच्यम्, वाग्वदेरेव शब्दवत्त्वसंभवात्मिकाकारोनेत्यतिप्रज्ञात् । अतः श्रुतत्वाद्वाग्वदिकारणत्वेनाकाशवदैक्षतेत्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यलम् । अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तुं स्थूलीकर्तुमिष्टे इत्यर्थः । अव्याकृतकार्योपपत्तयैव रूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्क्याह—**अपिचाविद्यादिमत इति** । यथैकस्य ज्ञानं तथाच्यस्या-

भासती

तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत्साध्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति । नह्यत्र कर्म विवक्षितम् । अथ च प्रकाशकभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति—**न । असत्यपि कर्मणीति** । असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्माभावमभिसंधाय वैषम्यमुच्येत, तत्र, असिद्धत्वात्कर्माभावस्य, विवक्षितत्वाच्चान्न कर्मण इति परिहरति—**कर्मापेक्षायां त्विति** । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । **यत्प्रसादादिति** । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात् तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाहुयोगशास्त्रकाराः—'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति । तद्भाष्यकाराश्च 'भक्तिविशेषादावजित ईश्वरस्त्वमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिना' इति । **सवितृप्रकाशवदिति** । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुक्तेनाप्याह—**अपि चाविद्यादिमत इत्यादि** । आदिप्रहणेन कामकर्मोदयः संगृह्यन्ते । **न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येति** । संसारो वस्तुतो

न्यायनिर्णयः

नत्विति । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाश्रयत्वमेवाव्याभिचारादिति दूषयति—**न । असत्यपीति** । प्रकाशतेरकर्मकत्वात्तथाव्यपदेशेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तथाव्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्याह—**कर्ममिति** । प्रकृत्यर्थवत्प्रत्ययार्थस्यापि बाधाभावाच्चुतरामित्युक्तम् । यथा कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽप्यविद्यायाः स्वोपाधेरनादिवृत्तसर्गसंस्कारायाः प्रलयहेतुकसंशयोत्थापितसंस्कारादिनिमित्तचनेन सर्गोन्मुखः परिणतिरीक्षणम् । ततोऽन्यस्य मुख्यत्वासंभवादित्येव मुख्यम् । तत्र वास्तविककर्तृरस्ति कर्तृतेति भावः । ननुपेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वा । आद्ये तद्वैतहानिः, द्वितीये सर्वज्ञत्वासिद्धिरित्याह—**किमिति** । 'तन्नामरूपाभ्यामेव' इत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य नामरूपात्मकत्वात्तयोश्च ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यां दुर्भेगत्वात्सर्वमित्याह—**तत्चेति** । प्रागेव तयोः सर्वे सर्गासिद्धिमाशङ्क्याह—**अव्याकृत इति** । तयोस्तथास्याभावे कुतः सृष्टिरित्याशङ्क्योक्तम्—**व्याचिकीर्षिते इति** । निरीश्वरवादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा सेश्वरवादिनं प्रत्याह—**यत्प्रसादादिति** । 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति योगसूत्रस्य 'भक्तिविशेषादावजित ईश्वरस्त्वमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिना' इति तद्भाष्यस्य च दृष्टेयोगः शास्त्रविद इत्युक्तम् । अपिना स्मृतिरं केसुतिकं न्यायमाह—**किमिति** । तथा च सेश्वरवादे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमनायासरूपमिति शेषः । जीवस्येश्वरस्यापि ज्ञानानुगुणहेतुपेक्षामनुवदति—**यदपीति** । वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेत्वन्पेक्षत्वाच्चैवमित्याह—**न तदिति** । तदेव व्यतिरेकेण साधयति—**अपि चेति** । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देनासितादिरुक्तः । ननु संसारोऽपि ज्ञानस्य नित्यत्वाच्च हेत्वपेक्षा स्याचेदीश्वरस्यापि सादृश्यादित्याशङ्क्याविषं भेदमदाय विशेषमाह—**न ज्ञानेति** । सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानितरः

ज्ञानोत्पत्तिः स्वात्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षता-
मनावरणज्ञानतां च दर्शयतः—‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ (श्वेता० ६।८) इति । ‘अपाणिरिपो
जवनो ग्रहीता यद्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति चेत्ता तमाहुः पुं-
पुरुषं महान्तम्’ (श्वेता० ३।१९) इति च । ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः
संसारि, ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता’ (बृह० ३।४।२३) इति श्रुतेः । तत्र कि-
मिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैश्वरस्येति । अत्रोच्यते—सत्यं, नैश्वरादन्यः सं-
सारि । तथापि देहादिस्वघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव, घटकरकगिरिगुहाधुपाधिसंबन्ध इव व्यो-
म्नाः । तत्कृतश्च द्रष्टव्यस्यैवहारी लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमिति विनाकाशाव्य-
तिरेकेऽपि । तत्कृता चाकाशो घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिस्वघातोपाधिसं-
बन्धाविवेककृतेऽश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । इदयते चात्मन एव सतो देहादिस्वघातेऽनात्मन्या-

भाष्यरत्नप्रभा

पीति नियमाभावात्मायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः । ननु यज्जन्तुज्ञानं तच्छरीरसाध्यमिति व्याप्तिरस्ती-
त्याशङ्क्य श्रुतिवाधमाह—मन्त्रौ चेति । कार्यं शरीरम् । कारणमिन्द्रियम् । अस्मेश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकार्यापेक्षया
परा, बिचित्रकार्यकारित्वाद्विधा । सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धान् प्रमाणसिद्धेयाह—श्रूयत इति । ज्ञानरूपेण बलेन या
वृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी । अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटयत्
तस्य क्रियानाम् विम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वाभाविकीति वार्थः । अपाणिरपि ग्रहीता । अपादोऽपि जवनः ।
ईश्वरस्य स्वकार्यं लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अद्यमनादि, पुरुषमनन्तं, महान्तं विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं
शङ्कते—नन्विति । ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्याविद्यारामादीनि श्रुतावत ईश्वरादभ्यो नास्तीत्यन्यः । औपाधिकस्य
जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तवात्रापसिद्धान्त इत्याह—अत्रोच्यत इति । तत्कृत उपाधिसंबन्धकृतः शब्दतज्जन्यप्रत्ययरूपो
व्यवहारः । असंकीर्ण इति शेषः । अव्यतिरेके कथमसंकरस्तत्राह—तत्कृता चेति । उपाधिसंबन्धकृतेत्यर्थः । तथेति ।
देहादिस्वघातस्य हेतुरविवेकोऽनाद्यविद्या ता कृत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिबिम्बो जीवः, विम्बचैतन्यमसीश्वर इति भेदोऽ-
विद्याधीनसत्ताकः, अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमात्रादिभेदश्च कार्यं एवेति विवेकः । नन्वखण्ड-
स्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः, तत्राह—इदयते चेति । वस्तुतो देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्य सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो

भामती

नित्यज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न तु ईश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न
तस्य कार्यमावरणाद्यपगमो विद्यते, अनावृतत्वादिति भावः । ज्ञानबलेन क्रिया । प्रधानस्य स्वचैतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न
क्रियेत्यर्थः । अपाणिरिग्रहीता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् । अतिरोहितार्थमन्यद् । स्यादेतत् । अनात्मनि व्योम्नि
घटाधुपाधिकृतो भवत्वच्छेदकविभ्रमः, न तु आत्मनि स्वाभावसिद्धप्रकाशे स घटत इत्यत आह—इदयते चात्मन एव

न्यायतिर्णयः

वचेतनत्वात् । अतस्तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्य कालाल्पापदिष्टत्वमाह—मन्त्रौ चेति । चकारः शङ्कानिरासार्थः ।
कार्यं शरीरं, कारणमिन्द्रिययत्नः, समः समानजातीयोऽभ्यधिको विजातीयो दृश्यत इति ननान्वितं द्वयं मानाभावरूपम् । सत्त्वात्सत्त्वा-
दित्यावयवाभावात् परस्मै । शक्तिर्मूलकारणं माया तस्या विविधत्वमाकाशाद्यपेक्षकारकम् । यतिह्यमात्रसिद्धा सा प्रमाणिकीति वक्तुं
श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तमायातुसारित्वं स्वाभाविकत्वं, ज्ञानमेव बलं तेन क्रिया जगतः सर्गाया सा च स्वाभाविकीति । अपाणिरपि
ग्रहीता, अपादोऽपि जवनो वेगविहरणवान्, अचक्षुरपि पश्यति, अकर्णोऽपि शृणोति । किं बहुना सर्वमपि वेदनमोक्षं कार्यकल्या-
नपेक्षो वेत्ति । पूर्ववसितं तस्मिन्नेदिरुत्पन्नमतो न तस्यान्यो वेदितास्ति, नित्यस्फुरत्वाच्च । तं चादिकर्तारं महान्तमावक्षते ब्रह्मविदः ।
न च तेषमहत्त्वमापेक्षिकमिति पुरुषप्रश्नः । अविद्यादिमतः संसारिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैश्वरस्यैवलाभसिद्धान्तं शङ्कते—नन्विति ।
न केवलमपराधान्तादीश्वरादभ्यो न संसारि किंतु श्रुतिविरोधादपीत्याह—नेति । व्यतिरेके संसारिण्यस्य विभागोक्तिरुपक्रमेति फलित-
माह—तत्रेति । स्वाभाविकमौपाधिकं वाग्यत्वं नास्तीति विकल्पयति—अत्रेति । तत्रापमशीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—
तथापीति । तत्कृतमन्यत्वं चेष्टमेवेति शेषः । अपरेच्छिद्रं परच्छिद्रोपाधिसंबन्धे दृष्टान्तमाह—घटेति । विमतौ तत्त्वतो भिन्नौ,
अतुरक्तशब्दभ्यगिन्यत्वात्, धादिवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—तत्कृतत्रेति । उपाधिसंबन्धसच्छब्दादेः । हेतुप्रमाकावे साध्यं
पूर्ववर्त्यति—आकाशेति । तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति यावत् । परापरयोत्सारिवकमेदामावे कथं तथ्येलाशङ्काह—तत्कृतेति ।
व्यवहारसमर्थं दार्शनिके योजयति—तथेति । विदात्मा सत्तम्यः । विशिष्टोपाधियोगादविवेकस्तन कृतेत्येतत् ।
व्योमादावनात्मनि ज्ञानितसंभवेऽपि कथमात्मनि स्वप्रकाशे सौहिल्याशङ्काह—इदयते चेति । तत्त्वतोऽतिरिक्तस्य सत आत्मन इति
योजना । तत्र कारणमाह—मिथ्येति । पूर्वजान्तेरेव संस्कारात्तत्तत्प्रमाणत्वमवधारयितुं तन्मात्रप्रदं न, किंतु तत्तेतोविचार-

भ्रमत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेण । सति चैवं संसारत्वे देहाद्यपेक्षमीक्षित्वमुपपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मुदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासद्वत्स्य ब्रह्मण इति, तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वाहुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चमिष्यति—‘न विलक्षणत्वादस्य’ (ब्र० २।१।४) इत्येवमादिना ॥ ५ ॥ अत्राह—यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षित्वश्रवणादिति, तदस्यथाप्युपपद्यते, अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् । यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपितवतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गं चेतनवदुपचारो भविष्यति ‘तदैक्षत’ इति । यथा लोके कश्चित्तनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वानन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षित्वमौपचारिकं कल्प्यते, ‘तत्तेज ऐक्षत’ ‘ता आप ऐक्षन्त’ (छान्दो० ६।१।३, ४) इति चाचेतनयोरप्यतेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात्सत्कृतकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते, उपचारप्राये वचनात् । इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दावच्यं तस्मिन्नौपचारिक ईक्षति, असेजसोरिवेति, तदसत् । कस्मात्, आत्मशब्दात् । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्युपक्रम्य ‘तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत’

साध्यस्तत्रमा

इष्टाहुरपह्नवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धान्तानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वक्तुमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह—इदंयते चेति । इत्थंभावे तृतीया । आत्म्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः । पूर्वपूर्वाभिमित्यत्रेण इदंयते न च प्रमेयतयेति वार्थः । कृत्स्नस्यापि मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह—यथा त्विति । यच्चवेद्ये शब्दशक्तिग्रहायोग इति, वन्न । सत्यादिपदानामबाधितायर्थेषु लोकावगतशक्तिकानां वाच्यैकदेशत्वानोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति स्थितम् ॥ ५ ॥ संप्रत्युत्तरसूत्रनिरस्याशङ्कामाह—अत्राहृति । अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि । ननु प्रधानस्य चेतनं किं सामर्थ्यं येन गौणमीक्षणमिति तत्राह—यथेति । नियतक्रमवत्कार्यकारित्वं सामर्थ्यमित्यर्थः । ‘उपचारप्राये वचनात्’ इति गौणार्थप्रभुत्वे प्रकरणे समाज्ञानादित्यर्थः । असेजसोरिवचेतने सति गौणी ईक्षतिरिति चेन्न, आत्मशब्दात्सत्त्वश्चेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रार्थमाह—यदुक्तमित्यादिना । सा प्रकृता सच्छब्दाव्याख्या इयमीक्षित्री देवता परोक्षा हन्त इदानीं भूतसृष्ट्यानन्तरं इमाः सृष्टास्तिस्रोऽवशरूपाः । परोक्षत्वादेवता इति द्वितीयावहुवचनम् । अनेन पूर्वकल्पावुभूतेन

भाष्येति

सत इति । अभिनिवेशः मिथ्याभिमानः । मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेणेति । अनेनानादिता दर्शिता । मात्रप्रवृत्तेन

न्यायनियमः

सहत्वं वक्तुम्, अतो हेत्वन्तरमविरुद्धम् । उपाधिद्वारा चिदात्मनि संसारित्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—सति चेति । ईश्वरस्यासंसारिणो महाकाशस्थानीयस्य तदनपेक्षमीक्षित्वमिति शेषः । प्रधानस्य परोक्षं सर्वज्ञत्वं निरस्य ब्रह्मणस्तदुपपत्तिरुक्ता । संप्रति प्रधानस्यैव कारणत्वमयोपेत्युक्तमनुवदति—यदपीति । तस्य कारणत्वं शब्दवत्सक्तं वा । नाथ इत्याह—तदिति । द्वितीयं निरस्यति—यथा त्विति ॥ ५ ॥ प्रधानस्य न कारणतेत्युक्ते सतीक्षित्वस्य चेतनकारणत्वहेतोर्व्यभिचारं चोदयति—अत्रेति । उक्तमनूय व्यभिचारं स्फोटयति—यदुक्तमिति । हेतुश्रवणं तदा परासृष्टम् । अन्यथापि जगत्कारणस्याचेतनत्वेऽपीत्यर्थः । कथमुपपत्तिर्निहि तत्र मुख्यमीक्षित्वं, तत्राह—अचेतनेऽपीति । तदेव दृष्टान्तेन व्याचष्टे—प्रत्यासन्नेति । तथापि कथं प्रधाने ‘तदैक्षत’ इति व्यपदेशः, तत्राह—तद्वदिति । उपचारे निमित्तम्—प्रत्यासन्नेत्यादि । तथाविधेऽपि प्रधाने सिद्धक्षतीति स्वात्मयमेशतेति तत्र—चेतनवदिति । विरुद्धमुक्तं दृष्टान्तं व्याजुर्गोपो लोकिक्षित्वस्याभियतक्रियाकारित्वादिरित्याह—यथेति । तस्मादिति नियतप्रवृत्तिमत्त्वं हेतुकृतम् । मुख्यगौणयोर्द्वैत्यग्रहणं न्यायमिति सिद्धान्तो शङ्को—कस्मादिति । गौणेष्वसंनिधिना समाचरे—तत्तेज इति । दर्शनादीपचारिकं सतोऽपीक्षित्वमिति संबन्धः । संनिधिफलमाह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं व्याकरोति—उपचारेति । तत्प्राये तत्प्रकरणे । इतिशब्दः शङ्कोपक्रमस्यक्रियापदसंबन्धी । व्यभिचारशङ्कामनूय ससुत्तरत्वेनावतारयति—एवमिति । अनुवादभागं विभज्यते—यदुक्तमिति । परिहारभागं व्याकृतं न्यग्रथेऽप्युक्त्वा प्रश्नद्वारा हेतुमाह—तदसदिति । परमतं निरसितुं प्रकरणमनुसंदधानो हेतुव्याचष्टे—सदेवेति । सेति प्रकृतसदात्मोक्तिः । इयमिति संनिहितेक्षित्वनिर्देशः । देवतेत्यलौकिकत्वमुक्तम् । ईक्षणमभिनि-

(छान्दो० ६।१।१, २) इति च तेजोऽवज्ञानां सृष्टिसुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितुं, तानि च तेजोऽवज्ञानि, देवताशब्देन परामुद्रयाह—‘स्यं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ (छान्दो० ६।१।२) इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितुं कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्स्यं देवतेति परामुद्रयेत् । न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् । आत्मा हि नाम स्वरूपः । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपः भवितुमर्हति । अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितुं परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा ‘स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ (छान्दो० ६।१।३) इत्यत्र ‘स आत्मा’ इति प्रकृतं सद्गणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य ‘तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति, अज्ञेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं, नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवर्किचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितुत्वस्य । तयोरपि च सद्धिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितुत्वम् । सतस्त्वात्म-

भाष्यरत्नप्रभा

जीवेनात्मना मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपं च स्थूलं करिष्यामीत्येक्षतेत्यन्वयः । लौकिकप्रसिद्धेः, ‘जीव प्राणधारणे’ इति धातोर्जीवति प्राणान्धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः । अथ त्विति । स्वपक्षे तु विन्ययति-विन्ययोर्लोकं भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दाच्च प्रधानमिति विधानन्तरेण हेतुं व्याचष्टे—तथेति । स यः सदास्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्मः, ऐतदात्मकमिदं सर्वं जगत्, तत्सदेव सत्यं, विकास्य मिथ्यात्वात् । सः सत्पदार्थः सर्वस्यात्मा । हे श्वेतकेतो, त्वं च नासि संसारी, किंतु तदेव सद्वाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः । इत्यत्रोपदिशति । अक्षेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमज्ञेजसोरिव सत ईक्षणं गौणमिति, तत्राह—अज्ञेजसोस्त्विति । नामरूपशोच्याकरणं सृष्टिः । आदिपदाक्षिपमनम् । अज्ञेजसोर्दिविषयत्वात्सृज्यत्वाच्चित्त्यग्न्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे वाचकमस्ति, साधकं च नास्तीति हेतोर्युक्तीक्षणस्य गौणत्वमिति योजना । चेतनत्वकार्यकारित्वं गुणः ‘तेज ऐश्वर्यं’ चेतनत्वकार्यकारीत्यर्थः । यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं सल्लक्ष्यते । तथाच मुख्यमीक्षणमित्याह—तयोरिति । स्यादेतद्यदि

न्यायनिर्णयः

यति—हन्तेति । सूक्ष्मभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारारोगोक्तपक्षेष्टायामित्यर्थः । सृष्टिवाक्येनोक्तानि तेजोऽवज्ञानि निर्दिशति—इमा इति । सूक्ष्मभूतानां व्यवहाराल्लेनानुप्रविश्यते देवताशब्दः । अनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन जीवेन प्राणवृत्तिहेतुनात्मना सद्गुणेण यथोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विस्पष्टमात्मसन्तात्करवाणीति परा देवतेक्षितवतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देनाभिधत्ता, तथापि प्रधानस्य गौणमीक्षितुत्वं किं न स्यात्, तत्राह—तत्रेति । ईक्षणवाक्यं सप्तम्यर्थः । जीवस्य चेतनत्वादचेतनं प्रधानस्य तदात्मत्वाद्योगादित्यर्थः । तस्यापि प्राणात्मना प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशङ्क्य जीवस्वरूपमाह—जीवो हीति । तस्य तदीयचैतन्यस्य च प्रसिद्धयर्थं निपातौ । चेतनत्वे हेतुः—क्षरीरिति । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—प्राणानामिति । उक्तचेतनस्य जीवत्वं मानमाह—प्रसिद्धेति । प्राणविषयत्वेनापि लौकिकी प्रसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य ‘जीव प्राणधारणे’ इति धात्वर्थोऽनुपपद्यते चेत्ततो जीव इत्याह—निर्वचनाच्चेति । सिद्धे जीवस्य चैतन्ये फलितमाह—स कथमिति । आत्मशब्दार्थे वदन्नसर्वं साधयति—आत्मा हीति । पूर्वनिपातौ । संसार्यसंसारिणोर्विरोधात्स्वन्नतेऽपि ब्रह्मणो जीवे कथमात्मपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह—अथ त्विति । तत्त्वतोऽविरोधादुद्धृतो विरोधस्य विन्ययप्रतिबिम्बोन्वयमिचाराज्जीवब्रह्मैक्याद्ब्रह्मणो जीवे युक्तमात्मशब्देनित्यर्थः । जीवे सत आत्मशब्दात् तत्प्रधानमित्युक्त्वा विधानन्तरेण हेतुं व्याचष्टे—तथेति । यः सदास्य स एषोऽणिमाऽणोर्भावाभावमविरोधमेदादयुरिति । ऐतदात्म्यमेतदात्मनो भावः । अयमपि प्रयोगो भवितुपरः । सर्वमिदं जगदेतदात्मकमिति यावत् । परमसूक्ष्मं सर्वात्मकं सदेव सत्यं पारमार्थिकं तत्त्वं, ‘सृष्टिकेलेव सत्यम्’ इति वृष्टान्तस्वावधारणस्यात्रापि संबन्धात् । यच्च सत्यं स सर्वस्यात्मा निरुपचरितं रूपम् । हे श्वेतकेतो, त्वं च नासि संसारी किंतु तदेव ब्रह्मैश्वर्ययोजना । तत्रापेक्षितं प्रतीकमादाय निवेक्षितमाह—इत्यत्रेति । तथाच चेतनस्यात्मशब्दाच्च तस्य प्रधानतेत्यर्थः । यस्तु नरपचरप्रायपाठादीक्षितुत्वं सतोऽपि गौणत्वमिति, तत्राह—अज्ञेजसोस्त्विति । युक्तीक्षितुत्वस्य गौणत्वमिति संबन्धः । तत्र हेतुरिति शब्दः, स च प्रत्येकं संबध्यते । यत्क्षेतनव्यापारं प्रति निरुपचरितं निर्देशात्तयोरचेतनत्वम् । आदिपदेन प्रवेशनिषयनानिर्देशग्रहः । यतश्च तत्र तत्र प्रयोज्यत्वेनैव तयोरेकित्वः यस्याच्च सदीक्षितुत्वस्य मुख्यत्वहेत्वात्मशब्दवचनयोरीक्षितुत्वस्य मुख्यत्वे हेतुर्न दृष्टः, तस्मात्कूलस्य गुणवृत्त्या पिपतिप्राणवृत्तमज्ञेजसोर्गौणमीक्षितुत्वमित्यर्थः । तर्हि प्रायपाठस्य का गतिरित्याशङ्क्य मुख्यत्वसौत्सरंगित्वाद्गौणानुत्पत्त्यवादिशयानुदये प्रायवचनमकिञ्चित्करमिति त्रेलाभेजसोरपि मुख्यमेवेक्षणमाश्रयणीयं न गौणमित्याह—तयोरपि । कारणेक्षणं कार्यं लक्षणयोरन्यत्वे चेतत्रापि कार्यं मुख्य-

शब्दाच्च गौणमीक्षित्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनः स्वार्थकारित्वात्, यथा राज्ञः स्वार्थकारिणि भूत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति । प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति, राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः । अथैक एवात्मशब्दश्चेतनचेतनविषयो भविष्यति, भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणमित्यत उचरं पठति—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति, 'स आत्मा' इति प्रकृतं सद्गणिमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छान्दो० ६।१।४२) इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राह्येन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थयित्प्रमाणं स्यात् । नतु निर्दोषं शास्त्रप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं स अहंयानतया-धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत्, तथा सति

भाष्यरत्नप्रभा

सत ईक्षणं मुख्यं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह—सतस्त्विति । गौणमुख्ययोरनुबन्धयोः संशयाभावेन गौणप्रायपाठस्या-निश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्षणं मुख्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शङ्कते—अथेत्यादिना । आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह—अथवेति । नानार्थकत्वे दृष्टान्तः—यथेति । 'अथैव ज्योतिः' इत्या स हखक्षिणाकं क्रतौ ज्योतिष्टोमे लोकप्रयोगादुच्चैः च ज्योतिःशब्दो यथा मुख्यसद्वदित्यर्थः । तस्मिन्सतदाद्यैः निष्ठा असेदज्ञानं यस्य स तन्निष्ठस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह—नेत्यादिना । भुक्तिः समन्वयसूत्रे व्याख्याता । अनर्थयित्युक्तं प्रपञ्चयति—यदि चाज्ञस्येति । कश्चिच्छिन्न दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमनश्च स्वबन्धुनगरं जिगमिषु बभाषे, किमात्रायुष्मता दुःखितेन स्वीयत इति । स चाप्यः सुखं वाणीमाकण्य तमासं मत्पोषाच, अहो मद्भागधेयं, यदत्र भवान्मां दीनं स्वामीष्टनगरप्राप्त्यसमर्थं भाषत इति । स च विप्रलिप्तुर्दुःष्टगोयुवानमानीय तदीयवाङ्मूलमन्त्रं ग्राहयामास । उपदिदेश च एनमन्त्रं, एष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति, मा लज्ज काङ्क्षमिति । स चान्धः अद्भालुतया तदलज्जस्वामीष्टमप्राप्यानर्थपरंपरां प्राप्सः । तेन व्यायेनेत्यर्थः । तथा सतीति ।

भासती

विचारासहस्रेण निर्वचनीयता निरस्ता । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । शङ्को-

न्यायनिर्णयः

तेत्याशङ्काह—सतस्त्विति ॥ ६ ॥ आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चोदयति—अथेति । गौणे प्रयोगे गुणयोगं दर्शयति—आत्मन इति । स्वार्थकारिणी कर्मणः स्वर्गश्चान्दनेहत्वदात्माद्यैरपि प्रधानं नामशब्दाहमित्याशङ्काह—यथेति । प्रधानस्य भूत्व-धैत्यन्याभावादात्मार्थवृत्त्ययोगादात्माद्यैकारितेत्याशङ्काह—प्रधानं हीति । भूत्यस्य रात्रि विवेकाविवेकाख्यामभ्युदयाहहेतुत्वाच्च दृष्टान्ततेत्याशङ्कोपकारित्वमात्रं तुल्यमित्याह—राज्ञ इति । गौणस्य निरसितमुमुक्षुतात्मशब्दस्य न गौणतेत्यपरितुष्यन्नाह—अथवेति । प्रधानेऽपि शक्तिरूपेण गौरवमाशङ्क्य वृष्टप्रयोगादनेकत्र शक्तिसिद्धेर्नमित्याह—भूतात्मेति । प्रधानात्मा चेति परमात्मा चकारार्थः । तत्रात्मशब्दस्यात्मन्येव मुख्यः वृत्तिः, प्रधानादौ गौणीत्याशङ्क्य भिन्नजातीययोरेकशब्दप्रयोगे शक्तिद्वयमेव कल्प्यमित्याह—यथेति । आत्मशब्दसाधारण्ये फलितमाह—तत्रेति । शङ्कोत्तरत्वेन स्रुतं पातयति—अत इति । हेतुमात्रस्य स्वैः भानात्सर्ववृत्त्यस्यनजमाकृत्य प्रतिजानीते—नेति । तत्र हेतुं स्रुतं व्याचष्टे—स इत्यादिना । साक्षित्वेनाहंकारावध्यासनिरासयोग्यतां वक्तुं चेतनस्येत्युक्तम् । पेश्यापारोक्ष्यप्रतिप्रतिबन्धनविवर्तकं सूचयति—आचार्यवामिति । उक्तप्रमित्या सर्वबन्धननिवृत्त्या देहादिदृष्टेरपि निवृत्तिप्राप्तौ आरम्भकर्मणा तदुद्ध्यदुत्तिमाचष्टे—तस्येति । कथं तर्हि आरम्भकर्मनिवृत्तिरित्याशङ्क्य भोगादिति मनवानो भूते—यावदिति । आरम्भकर्मन्ध्वस्तावपि कथं देहादिधीष्वन्तरित्याशङ्क्याप्रतिबन्धादित्याह—अथेति । उत्तमपुरुषस्यस्यत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वात् । सत्यप्रदेशेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशङ्काह—यदीति । तदा चेतनं स्रुतं मुमुक्षुमचेतनोऽसीति वृत्त्यच्छात्रं विपरीतवादि भूत्वा उपोऽ-सर्गयतेति कृत्वा स्यादप्रमाणमिति वीजनां । अस्तु शास्त्राप्रामाण्यं, नेत्याह—नस्त्विति । आपन्नो जडैकचमपि सत्यादैकवदन्वच्छिन्न-त्वां शास्त्रप्रमेयमित्याशङ्काह—यदि चेति । शास्त्रेण विज्ञासुब्रौ हेतुमाह—अध्वधानत्वथेति । अनात्मतामदृष्टिं नातौ लज्जे-त्वां लौकिकं दृष्टान्तमाह—अन्धेति । कश्चित्किल पश्चिमचेता गहनविपिनसमीपसंचारिपति पतितमतिदुःखितं विनष्टदृष्टिद्वयमपि

पुरुषार्थाद्विहन्त्येतानर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवं च सति तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे 'अहमुक्त्यमस्मीति विधात्' (५० आ० २।१।२।६) इति च तत्संपन्नाभिमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत । तस्मान्न सद्गणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम् । भूत्ये तु स्वासिभूत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति । अपिच कश्चिद्वैष्णवः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या, सर्वज्ञानाश्वासप्रसङ्गात् । यत्कृतं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति, तत्र, अनेकार्थत्वस्यान्याप्यत्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रक-

भाष्यरत्नप्रभा

आत्मज्ञानाभावे सति विहन्त्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थं संसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रानैक्यसंपदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति, तत्राह—एवं च सतीति । अवाधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः । कस्यचिदरोपितचोरत्वस्य सत्येन तसं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः, तद्गृह्णन्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमिदमिदं संधिमतो मोक्षो 'यथा सत्याभिसंधस्त्वसं परशुं गृह्णाति स न दृष्टतेऽथ मुच्यते' इति श्रुत्योपदिष्टः । स उपदेशः संपत्पक्षे न युक्त इत्याह—अन्यथेति । देहदुःखापयतीत्युक्तं प्राणः । तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये संभवति गौणत्वस्यान्याप्यत्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह—अपि चेति । कश्चिद्भूत्यादौ । सर्वत्राहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु । सर्वत्र चेतनत्वादात्म्यादित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनत्वेवासाधारण इत्युक्तम् । अस्तुचाऽप्यापि वस्तुनं साधारणत्वस्यापि तस्याश्च श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायकाभावाच्च प्रधानवृत्तितेत्याह—साधारणत्वेऽपीति । चेतनवाक्ये त्वे प्रकरणं

न्यायनिर्णयः

पुरुषापसदमवलोक्य तदतिक्रमसुपसृत्य विप्रलम्बुमिच्छति, किमिति भवतातिबहुतरगोचरव्यापिचरसंकीर्णे दुर्गे मार्गे प्रचुरपरिगततरङ्ग-रोषणादिपरिवृतकान्तरपरिसरे परिहाय सहायसंपदमासते । स च विवेकपरिचयविधुरो मधुरां गिरमुपहृत्य सहर्षं समभाषत । दैवोपदेशः पिहितनयनयुगुलो बलाहं कथापि विषया पन्थानमेनमासाद्य नानाविषयवृत्तिकपरिपूरितमतिविषयमपि नगरं विगमिषुरि-हैवासमार्थं बहुतिथमलवाहयम् । संप्रति तु भवतो दिष्टया दृष्टस्य दृष्टिपथमवतीर्णं समासादितमनोरथं शोकसागरादुत्तीर्णमालानाम-लक्ष्य लम्बकत्वमिति निश्चितोऽसि । स च विप्रलम्बुः क्षिप्त्वाविपक्षमुक्ष्णमभ्याशदेशनिवातिनमुपगृह्णाति चरन्तमाकलयत्यस्य तु पुच्छं गृहीत्या गच्छतु भवान् । एव त्वामितं नगरं न चेत्यतीत्याभाष्य तदनुमोदनपुरःसरं पुरुषं प्रहृष्टमानीय तदीयलङ्कारं ब्राह्ममासत । स च गृहीततदीयवाक्यविधिं विधा वेदनास्तदाहिता इतस्ततो नीयमानोऽनुभवन्नपि नगरविगमिषया तदास्यादेष्टुरासतादृष्टया च स्वयमुपात्तं प्रबलवलीकृत्यूनस्वरूपमङ्गं परिलङ्घ्य नैव विषयं दधार । स च भूयो भूयो भूयसीयातनाः प्रतिलम्ब्य प्रेक्षितमप्रतिपथैव महति मोहसा-गरे निपतितः । नैवैव न्यायेनायमपि श्रद्धाछुल्लादनात्मनि शास्त्राहितामात्मदृष्टिमलजन्मनर्षभागी भवेदित्यर्थः । आत्मा जडअर्थान्तरं, तत्साक्षित्वात्, यदसाक्षिवदित्यतिरिक्तमात्मिया पुरुषार्थमागी स्यादित्याशङ्कागमविरोधान्नैवमित्याह—तत्र्यतिरिक्तं चेति । आत्मज्ञाना-भावे दोषमाह—तथेति । विहितैर्दुष्कामिकाभावात् । अनात्मनिष्ठत्वे दोषमाह—अनर्थं चेति । 'तांस्ते प्रेक्षाभिगच्छन्ति ये के चात्महृदो जनाः' इति श्रुतेरित्यर्थः । परमते तन्निष्ठानुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेतनत्वमेवमिच्छत्युपसंहृतिः—तस्मा-दिति । नन्वरोपेणापि शाले ध्यानोपदेशात्कथं तथ्याभूतमेवोपदिशतीति निवन्त्यतेऽत्राह—एवं चेति । कस्यचिदरोपितचोरत्वस्य सत्येन तसं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टस्तेन दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसंधिमतो मोक्षो 'तथया परशुं तसं प्रतिगृह्णाति' इत्याहमासत । स च तत्त्वतो वस्तुपदेशे संभवतीत्यर्थः । सदात्मत्वोक्तैरारोपितार्थत्वेऽपि सत्याभिसंधिसिद्धिः, 'यस्य स्वादृक्' इत्यादिध्यानवाक्ये तद्गृहीत्या-शङ्काह—अन्यथेति । उक्तं प्राणः । महावाक्योत्वं ज्ञानमिदमुच्यते । तस्य संपन्नात्रलेनानित्यफलत्वे फलितमाह—तत्रेति । मोक्षस्य तद्वादिभिर्मिलितलोपगमादित्यर्थः । मोक्षोपदेशस्य परपक्षेऽप्यनुपपत्तिमुक्त्वोपसंहृतिः—तस्मादिति । दृष्टान्ते गौणत्वमहीन-रोति—भूत्येति । इत्यात्मशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया न गौणत्वेत्याह—अपि चेति । मुख्यार्थायोगो गुणयोगश्च गौणत्वे हेतुः । तदभावेऽपि तत्कल्पनातिप्रसङ्गिनीति हेतुनतरमेव स्फोटयति—कश्चिदिति । अश्यादिशब्दानां मागवकादिषु गौणत्वदृष्ट्या दह-नादिष्वपि तत्पक्षेऽप्येत्याह—सर्वत्रेति । गौणत्वं निरस्य साधारण्यं निरसितुमुपवदति—यचित्येति । यकत्र मुख्यशब्दस्य तयोगादन्यत्र वृत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवादेवमित्याह—तत्रेति । कश्चित्त्वगत्यानेकार्थत्वेत्यर्थः । प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्यत्वेत्याह—तस्मादिति । कथं तर्हि भूतात्मेत्यादिश-क्यमित्याशङ्का जीवैक्याध्यासात्पक्षकोशासम्भूतानामिन्द्रियाणां चात्मशब्दत्वं, परमात्मैक्यारोपावधानस्य प्रकृतेरित्याह—चेतनत्वेति । आत्मशब्दोपादेरात्मशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधानेऽपि तथैव तन्मुख्यत्वसिद्धेः साधारण्यमित्याशङ्काह—साधारणत्वेऽपीति । परम-

पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्विज्ञायमात्रेति ब्रूयात् । नचैवमवोचत् । सम्मात्रात्मावगतिति-
ष्टैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्हृदयते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि
हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । 'उत
तमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो
भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । 'एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छा० ६।१।३) इति वाक्योपक्रमे
श्रवणात् । नच सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो
विज्ञातो भवति, अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥
कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो

भाष्यरत्नप्रभा

नुक्तसमुच्चयार्थं इत्याह—चशब्द इति । विवृणोति—सत्यपीति । अपिशब्दाद्व्याख्येति सूचयति । वेदानधीत्यागतं
सम्बन्धं पुत्रं पितोवाच—हे पुत्र, उत अपि, आदिश्यत इत्यादेश उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमप्यब्राह्मणः गुरुनिकटे दृष्ट-
वानिति, यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः । नन्वन्येन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं
स्यादिति पुत्रः शङ्कते—कथमिति । हे भगवः, कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः । कार्यस्य कारणान्वयं नास्तीत्याह—
यथेति । पिण्डः स्वरूपं तेन । विज्ञातेनेति शेषः । तत्र युक्तिमाह—वाचेति । वाचा वागिन्द्रियेणारभ्यत इति
विकारो वाचारम्भणम् । ननु वाचा नामैवारभ्यते, न घटादिरित्याशङ्क्य नाममात्रमेव विकार इत्याह—नामधेय-
मिति । 'नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते । वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृद्वैव सः ॥' इति भावः ।
विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति, नेत्याह—मृत्तिकेति । कारणं कार्याद्विन्नसत्ताकं न कार्यं
कारणाद्भिन्नम्, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात्कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह—एव-
मिति । मृद्वब्रह्मैव सत्त्वं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चिन्नावशिष्यत इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते
तादात्म्याद्विकाराणां ज्ञानं भवति तथापि न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारत्वाभावादित्याह—नचेति । अस्माकं जीवानां
सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ ८ ॥ कुतश्चेति । पुनरपि कस्मादेतोरित्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मि-

मामती

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥ अपिच जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितोऽस्य निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चे-
तनमेव जगत्कारणं ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः । अथात्मीयवचन-
स्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतथ्यामीयेऽपि चेतनस्य प्रत्ययानुपपत्तिः । नहि मृदात्मा घट आत्मीयेऽपि पाथति प्रलीयतैऽपि त्वात्म-
भूतायां भूयैव । नच रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किंवात्मभूतायां शुक्रावेवेत्याह—स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

न्यायनिर्णयः

तन्निषेधस्यार्थमाह—नचेति । तत्र हेतुः—सम्मात्रेति । अनृतजडशक्तिशब्दे सति 'तत्सत्यम्' इति सत्यत्वविधानादसत्ताकारं, 'स
आत्मा' इति चिद्रूपत्वविधानाज्जगत्कारं च बाधित्वा सत्यैकसत्त्वात्माकारं याऽपरोक्षप्रतिमितिस्तन्निष्ठत्वेनैव छान्दोग्ये षष्ठसमाप्तिर्देशना-
त्यक्ततसदात्मत्वात्प्रत्यास्थानात् 'तत्त्वमसि' इत्यमुस्यात्मत्वोक्तिरनुक्तत्वार्थः । पूर्वोत्तरहेत्वोः संभूयामप्रापकत्वे कृतं चकारोपेत्याशङ्क्याह—
चशब्द इति । हेयत्ववचनादेव प्रधानस्य निरासे किं प्रतिज्ञाविरोधोक्त्येत्याशङ्क्य हेयत्वोक्तिमुपेत्य चकारार्थं स्फुटयति—सत्यपीति ।
प्रसङ्गं प्रकटयितुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह—कारणेति । हे श्रेयतेतो, तमप्यदेशमादिश्यत इत्यादेशं शास्त्राचार्योक्तिगम्यं वस्तुमाह्वयः पृष्ट-
वानस्ति त्वमाचार्यम् । येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति । येन मतेन तत्तौतोऽन्यदमतमपि मतम् । येन विज्ञातेनान्यदवि-
ज्ञातमपि विज्ञातम् । न तु श्रुतव्यादि शिष्टमिति पितृवाक्यस्यार्थः । अन्यज्ञानादन्यत्र ज्ञेयमिति पुत्रो ब्रूते—कथं न्विति । नान्यत्वं
कार्यस्य कारणमित्याह—यथेति । ज्ञाते मृत्पिण्डे कुतस्तद्विकारपीरित्याशङ्क्याह—वाचेति । यो विकारः स बागलम्बनमुच्यते परं
न वस्तुतोऽस्त्योक्त्यर्थः । तत्र हेतुः—नामधेयमिति । नाममात्रं नारायणोक्तिः चेत्तर्हि घटादिवदसत्यत्वंसंयवात्कारणस्यापि कथं सत्यते-
त्याशङ्क्याह—मृत्तिकेति । उक्तदृष्टान्तादाकाशादेरपि मृदात्वात्कारणस्य सम्मात्रस्यैव सत्यत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञातव्यशेषो नेति दार्ष्टान्तिक-
माह—एवमिति । कार्यस्य कारणमात्रलोपगमात्परस्यापि प्रतिज्ञासिद्धिरित्याशङ्क्याह—नचेति । प्रतिज्ञाविरोधफलमाह—तस्मा-
दिति ॥ ८ ॥ तत्रैव प्रसपूर्वकं हेत्वन्तरमाह—कुतश्चेति । प्रधानं न सच्छब्दवाच्यमित्यत्र नित्यमिति विधानात् विज्ञातमिति विन्ने ल्या-
दिति व्यभिचारिको हेतुरित्याशङ्क्य प्रकरणानुसंधानपूर्वकं घटं व्याचष्टे—तदेवेति । यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा

नेऽप्ययं दर्शयति । अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥ ९ ॥ कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्कच्चित्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं कचिदच्चेतनं प्रधानं कचिदन्यदेवेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षया-दिश्रवणमकल्पयिष्यत । नत्वेतदस्ति । समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, 'यथा-श्रेण्वेलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्र-तिष्ठन्ते प्राणेश्यो देवा देवेश्यो लोकाः' (कौ० ३।३) इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति । आत्मत एवेदं सर्वम्' (छा० ७।२६।१ इति । आत्मन एष प्राणो जायते' (प्र० ३।३) इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनव-चन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं, चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वेषां ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥ कुतश्च सर्वेषां ब्रह्म जगतः कारणम्—

भाष्यरत्नप्रभा

दान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्नाचेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह—यदि तार्किकेन्यादिना । अन्वयरमाणावधिकम् । न त्वेतदिति । अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन्निविधं नाना-विशः प्रति गच्छेयुः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथागोलकं प्रादुर्भवन्ति, प्राणेश्योऽनन्तरं, देवाः सूर्योदयस्तदनुग्राहकाः, तदन-न्तरं लोकयन्त इति लोका विषया इत्यर्थः । ननु वेदान्तानां स्वतःप्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थेतिश्रायकत्वसंभवादि-गतिसामान्येनेत्यत आह—महचेति । एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह—चक्षुरिति । यथा सर्वेषां चक्षुरागमेकरूपावगतिहेतुत्वं, श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं, प्राणादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यद्वार्यं हेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवमीक्षत्यद्विहितैरचेतने वेदान्तानां समन्वयं

भामती

गतिसामान्यात् । गतिरवगतिः । तार्किकसमय इवेति । यथा हि तार्किकाणां समयमेवेदु परस्परपराहताथेता, नैवं वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचेतन्यावगतिः समानेति । चक्षुरादीनामिव रूपादिष्विति । यथा हि सर्वेषां चक्षु रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्यचिद्रूपम् । एवं रसानादिष्वपि गतिसामान्यं

न्यायनिर्णयः

शुक्लाभ्यासं लिङ्गान्तरं ननु सन्नान्तरं निक्षिपति—कुतश्चेति । छतिप्रामाण्यैक्यात्प्रसुपनिषदमभ्यासेन चेतनकारणावगतिरेकरूपेण-शुक्लमनैकरूपत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्य कारणविषयत्वात्तत्रैकान्यधीवदतुल्यत्वप्रसक्तिं वक्ति—यदीति । वस्तुतश्चिदविदात्मकमन्यदित्युक्तं विस्मयार्थत्वात्तर्हि त्यागो वेदान्तानामित्याशङ्क्य तेषामेकार्थतया नयनादत्यागमाह—तत इति । अस्तु तर्हि तेष्वपि कारणावगतिरेक-रूपत्वं, नेत्याह—नस्त्विति । तर्हि जडाजडाधैवचसोः सालम्बनत्वाय ब्रह्मत्वेकं ब्रह्मण्येव गतिसामान्यमित्याशङ्क्य विदेकरते तस्याः सामान्यमाह—समानेति । विस्फुलिङ्गप्रसङ्गाय ज्वलत इत्युक्तम् । विप्रतिष्ठेरन्नागतित्वेन दिशो दशाभिः प्रयुताः स्युरित्यर्थः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथागोलकं विप्रतिष्ठन्ते । विविधमुद्रच्छन्तीति यावत् । प्राणेश्योऽनन्तरमादित्याद्यस्तदनुग्राहका देव-तास्ताभ्योऽनन्तरं लोकयन्त इति लोका विषया भवन्तीत्यर्थः । अनुक्तानामपि वेदान्तानामुक्तिः सहासिष्यैः तात्पर्यं सूचयति—आत्मन इति । जडाजडात्मकात्वरूपमात्मशब्देति कुतो विवक्षितधीरित्याशङ्क्य जडस्य स्वरूपाभासत्वादखण्डानजचेतन्यमेवास्-त्याह—आस्मेति । स्वतःप्रामाण्यादेकस्यापि वाक्यस्य स्वाधैवीहेतुत्वात्तत्रानुग्राहकवाक्यान्तरौक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह—महचेति । एकार्थत्वोक्त्या शानदाब्ध्याय वाक्यान्तरमित्यर्थः । वेदान्तानां चेतनकारणे तुल्यगतिर्वेदं दृष्टान्तमाह—चक्षुरादीनामिति । सर्वेषां चक्षु रूपमेव ग्राहयति न रसादि कस्यचिदिति रूपे चक्षुषो गतिसामान्यं दृष्टम् । रसानादीनामपि रसादिषु । तथा वेदा-न्तानामपि चेतनकारणत्वे तुल्यगतिरित्यर्थः । सूत्रार्थं निर्णययति—अत इति ॥ १० ॥ छत्या स्फुटाधैवतया ब्रह्मकारणस्य तात्पर्यं, तथा विस्मयार्थतां तदैकाग्र्यनिर्णयदित्युक्तं रसनावाङ्माह—कुतश्चेति । 'तदैक्षत' इत्येक्ष्यगमनां कारणस्य श्रुते न सर्वशब्दं, तथा सान्नाधैवताधिकी तद्धीः । श्वेताश्वतरे तु सर्वेषां जगद्धेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः सर्वोपनिषदां तदैकवाक्यत्वधीरित्याह—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञ-
मीश्वरं प्रकृत्य 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' (श्वे० ६।९)
इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ 'जन्माद्यस्य
यतः' इत्यारभ्य 'श्रुतत्वाच्च' इत्येवमन्तैः सूत्रैर्योन्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादि-
तम् । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् । अतः
परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति । उच्यते—द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते, नामरूपविकारभेदोपाधि-
विक्षिप्तं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ।
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत्' (बृह० ४।५।१५) 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदर्थं यो वै भूमा

भाष्यरत्नप्रभा

निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति—श्रुतत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्वशब्देनैति । स्वस्य चेतनस्य वाचकः
सर्वविच्छब्दः । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य 'स सर्वविकारणम्' इति श्रुतत्वाच्चाच्चे-
तनं कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा जीवास्तेषामधिपः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । ईक्षणत्वमशब्दा-
दिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह—अन्यद्वेति ॥ ११ ॥ वृत्तानुवादोत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति—जन्मादिति ।
प्रथमसूत्रस्य शाखोपोद्घातत्वाज्जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तम् । सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन
ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम् । अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वाद् उत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः । वेदान्तेषु सगुणनिर्गुण-
ब्रह्मवाक्यानां बहुलमुपलब्धेः, तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां निना
साक्षादेव ब्रह्मणे समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह—उच्यत इति । संक्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह—द्विरूपं
हीति । नामरूपात्मको विकारः सर्वं जगत्, तद्भेदो हिरण्यदमश्रुत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः । वाक्यान्मुदाहरति—
यत्र हीत्यादिना । यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत्तदेतः सन्नितरं पश्यतीति इदमोपाधिकं
वस्तु भाति । यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदात्मनामभूत्तत्वाद् तु केन कं पश्येदित्याक्षेपादिरूपाधिकं तत्त्वं भाति ।
यत्र भूभिर्निश्चितो विद्वान् द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोत्पन्नन्तरं

आमती

वर्क्षणीयम् ॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च । 'तदैक्षत' इत्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसंबन्धि-
तया तु तदर्थोत्सर्वविषयमवगतं, श्वेताश्वतराणां त्वुपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥
उत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति—जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति हि प्रतिज्ञातं, तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यं,
शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वज्ञको जगदुत्पत्तिस्थितिप्रत्यकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादनीयं । न चास्ति
कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च 'गतिसामान्यात्' इत्युक्तम् । तत्किमपरमवशिष्यते, यदयं सुतरां सूत्रसंदर्भ-
स्यावतारः स्यादिति । किमुत्थानमिति । किमाक्षेपे । समाधत्ते—उच्यते—द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरस्त-

न्यायनिर्णयः

श्रुतत्वाच्चेति । तत्राचष्टे—स्वशब्देनैति । सर्वज्ञस्य वाचकेन शब्देनैति यावत् । सर्वश्चातो ज्ञश्चेति । सर्ववापशङ्कां वारयति—
ईश्वर इति । वक्ष्यमाणमन्त्रस्यसंशब्दार्थमाह—सर्वज्ञमिति । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इति प्रकृत्य 'स कारणम्' इति
परमाण्वाज्जगतोः सर्वज्ञत्वेत्यर्थः । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह—करणेति । तेषामधिपा स्वामिनो जीवास्तेषामधिपः परमेश्वरः । तस्य
सर्वहेतुत्वाय विशेषणम्—न चेति । जीवान्प्रतीश्वरत्वं हिरण्यगर्भदेरपीत्याशङ्क्य नियन्त्रन्तरं निरस्यति—न चेति । महाप्रमेयमुपसं-
हरति—तस्मादिति । जन्महेत्युक्तार्थः ॥ ११ ॥ वस्तुमनूतोत्तरसंदर्भमाक्षिपति । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाशयेति वक्त-
व्यम् । तैत्तिरीयमतेर्द्वितीयोपाधिरूपकारणव्यवधानार्थमुत्तरः संदर्भोऽर्थवात्सल्यशङ्काह—न्यायेति । अनुक्तवाक्यानां तत्परत्वं वस्तु-
मुत्तरो ग्रन्थ इत्याशङ्काह—गतीति । अनुक्तसमन्वयाभावात्तत्परस्थोत्थानमित्याह—अत इति । उत्तरसूत्राणामगतार्थत्वं वस्तुमा-
भाते—उच्यत इति । तदर्थं वेदान्तेषु भासमानमर्थं संक्षिपति—द्विरूपं हीति । तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति—
यत्रेति । यस्यां खल्वविद्यावस्थायामासमभूत् द्वैतं सत्त्वं भाति तत्रेतरः सन्नितरं पश्यतीति वृष्ट्यादिगोचरसुपाधिमद्वस्तु वदती-
त्यर्थः । निरूपाधिकविषयं वाक्यं वृत्तं—यत्रविवति । यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं कर्त्तव्यत्वात्सतिरेकेणासदेवासीत्तत्र
केन करणेन कं विषयं को वा कर्त्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरूपाधिकं धृत्यन्तरमाह—यत्रेति ।
अस्मिन्स्य स्थितो विद्वान्मन्त्रद्वयं चक्षुषा न पश्यति, अन्यच्च श्रोत्रं श्रोत्रेण न शृणोति, न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं

तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्' (छान्दो० ७।१५।१) 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्यासु' (तै० आ० ३।१२।७) 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेधनमिवालनम्' (श्वे० ६।१९) 'नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति 'अमृतलमनयु' (बृ० ३।१।८) 'न्यूनमन्यस्थानं संपूर्णमन्यत्' इति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयमेवेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपस्थोपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनाभ्युदयार्थानि, कानिचित्कर्ममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमुच्चयार्थानि । तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्तेषां

भाष्यरत्नप्रभा

सगुणमुच्यते । यत्र सगुणे स्थितो द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं, यस्तु भूमा तदमृतं नित्यम् । अथेति । पूर्वव्याख्यायैवम् । धीरः परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य सृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जीवसंशो व्यवहरन्त्यो वतते स सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानन्यस्ततो भवति । निर्गताः कला अंशा यस्मात्तन्निष्कलम् । अतो निरंशत्वात्तन्निष्क्रियम् । अतः शान्तमपरिणामि । निरवद्यं रागादिदोषशून्यम् । अञ्जनं मूलतमःसंवन्धो धर्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनम् । किंचास्तस्य मोक्षस्य स्वकमेव वाक्योत्थवृत्तिस्थलेन परमुक्त्यै सेतुं लौकिकसेतुव्यापकम् । यथा दर्शनोक्तोऽलनः शान्त्यति तस्मादविद्यां तज्जं च दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः । नेति नेतीति । व्याख्यातम् । स्यूक्त्याद्वैतसिद्ध्यम् । रूपद्वये धृतिमाह—न्यूनमिति । द्वैतस्थानं न्यूनमल्पं सगुणरूपं निर्गुणादन्वय, तथा संपूर्णं निर्गुणं सगुणादन्वदित्यर्थः । एकस्य द्विरूपत्वं विरुद्धमित्यत आह—विद्येति । विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणत्वं सत्यं, अविद्याविषय उपस्थं सगुणत्वं कल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं विवृणोति—तत्रेति । निर्गुणत्वाभावेनोपाधिप्रयोजनमात्रेण व्याध्याकाङ्क्षे गुडजिह्वाकान्यायेन तत्तत्फलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते, तेषां चित्कायद्रव्या ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्व्याख्यानामपि महत्तात्पर्यं ब्रह्मणीति मन्तव्यम् । 'नाम ब्रह्म' इत्याद्युपासीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपासीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपासीनां क्रममुक्तिः, उद्गीथादिध्यानस्य कर्मसमुद्भिः फलमिति भेदः । ध्यानात् मानसत्वात्, ज्ञानान्तरत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः । ननुप्राप्त्यज्ञान एकत्वमभ्युदयमुपासनानां भेदः, तत्राह—तेषामिति । गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयः । हृदयादिरूपाधिः । अत्र स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति—एक इति । परमात्मस्वरूपाभेदेऽन्युपाधिभेदेनोपाधिरूपरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं परमा-

भाष्यती

समस्तोपाधिकरं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण वाक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च कतिपुपाधिर्विवक्षितः । तदुपासनानि कानिचित् अमृत्युदयार्थानि मनोनाम्नासाधनतयात्र पठितानि । कानिचित्कर्ममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमुच्चयार्थानि । कतिप्यनुरक्तोऽन्युपाधिरविवक्षितः, यथात्रैवाक्रममाद्य आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः । तदत्र कस्मिंशुपाधिर्विवक्षितः कस्मिंशेति नाथापि विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न लघ्वापि साधितमिति तदर्थमुक्तप्रत्यक्षसंदर्भरन्म इत्यर्थः । स्यादेतत् । परस्मात्मानस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात्कथमुपासनभेदः, कथं च फलभेद इत्यत आह—एक एव विवति । रूपाभेदेऽन्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभेदस्तथा च फलभेद इत्यर्थः । कतुः संकल्पः ।

न्यायनिर्णयः

धा मनसा बुद्ध्या वा मयुते जानाति वा, स भूमा दृष्ट्वाद्योचरो निरतिशयमहत्त्वसंपन्नः परमात्मैवेत्यर्थः । तत्रैवावान्तरवाक्ये उपाधिकमपि स्वरूपमुक्तमित्याह—अथेति । निरुपाधिकभूमौकलनन्तरं सोपाधिकमपि रूपमुच्यते । यस्मिन्परिच्छिन्नं यस्तु निष्ठो योऽविद्वानन्यद्व्यवस्थानं चक्षुरास्मान्ऽसुसंपत्ते तदल्पं परिच्छिन्नमुपहितमित्यर्थः । भूक्तोऽल्पस्य च विशेषान्तरमाह—यो वा इति । अथेति धोतितो विशेषो वाक्येन प्रकटितः । सोपाधिकेऽन्यवर्तिणि श्रुत्यन्तरमाह—सर्वाणीति । सर्वेषो हीमरो नामरूपादिकं विश्वं निर्माय तत्र प्रविश्यामिब्रह्मादि कुर्वन्त्योऽवतिष्ठते तं विद्वान्निर्वायुतो भवतीत्यर्थः । निरुपाधिकं श्रुत्यन्तरमाह—निष्कलमिति । निष्कलं निरञ्जं, निरंशत्वादेव सर्वजिह्वाशून्यं निष्क्रियं, तसादेव शान्तमपरिणामि, रागादिरहितं निरवद्यं धर्माधर्मसंबन्धं निरञ्जनम् । नमस्तोऽस्य विशेषमाह—अमृतत्वेति । यथा मृदास्त्वयः सेतुर्नदीकुल्यादिपरकुल्यतिरव्यापस्तथा संसारसागरस्य परं पारं परमं तत्रावस्थाप्य तस्य वाक्योत्थवृत्तिभिर्यत् कतदेव साधनं सेतुवदवस्थितम् । ततोपरशान्तत्वं दृष्टान्तमाह—दग्धेति । यथा दग्धेन्यनोऽग्निः शान्त्यति तथाऽज्ञानं तदुत्थं च दग्ध्वा स्मितं प्रशान्तं प्रसन्नं विद्यादित्यर्थः । इतिभ्यां विश्वं ब्रह्ममादाय नम्र्यां तन्निषेधादपि श्रुत्यन्तरं निरुपाधिकार्थमाह—नेतीति । द्रव्यगुणादिसर्वद्वैतनिषेधादपि वाक्यं तथैत्याह—अमृत्युलमिति । रूपद्वये श्रुत्यन्तरमाह—न्यूनमिति । निष्प्रपञ्चज्ञानं न्यूनं परिच्छिन्नं, ततोऽन्यं निष्प्रपञ्चं मुक्तोपस्थं त्रिधापरिच्छिन्नमन्यं सच्चिदानन्दमात्मकमित्यर्थः । उक्तं वाक्यमाशुपलक्षणं विवक्षित्युक्तं—एवमिति । ननु ब्रह्मणो न द्वैविध्यं, गुणभेदेकस्य तद्विरोधात्, तथाह—विधेति । अद्वैतमेव वास्तवं चैदुपासोपासकादिभेदेस्वावस्तुत्वाद्वास्तवित्वात्तन्निषेधमात्राद्वैतमाह—तत्रेति । उपासीनामपि मुख्यत्वेनाविद्यावद्वस्तुगामितेयां शङ्का साक्षात् मोक्षार्थेत्याह—तत्रेति । अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुख्यार्थानि दहराद्युपासनानि । कर्मसमुच्चयान्युद्गीथादिध्यानानि । यथापि विविधत्वादेतानि कर्मकाण्डे युक्तानि तथापि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिदोषातीत्यर्थः । उपास्येव्याप्यतादोषात्तत्तत्फलत्वाद्वास्तवित्त्वमेतदसिद्धिमाशङ्काह—तेषामिति । परस्य गुणभेदादुपासितभेदाच्च भेदेऽपि स्वरूपाभेदादुपास्यतिभेदयोगानां

गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः, 'यथाकतुरसिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' (छा० ३।१४।१) इति च । स्मृतेश्च—'यं यं वापि स्मरन्भाव्यं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावमावितः ॥' (गी० ८।६) इति । यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढतत्त्वतथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते—'तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद' (ऐ० आ० २।३।२१) इत्यत्र । स्मृतावपि—'यद्यद्रूपमिदं तत्त्वं श्रीमद्वैजितमेव वा । तत्तद्देवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशंसंभवम् ॥' (गी० १०।४१) इति यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते । एवमिहाप्यादित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्वोपास्योदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति । एवं 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' (ब्र० १।१।२२) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यामानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथैहैव तावत् 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इति । एव-

भाष्यरत्नप्रभा

ध्यानं यद्युगलयेन लोका राजानमिवोपासते तत्तद्गुणवस्त्वमेव तेषां फलं भवति । क्रतुः संकल्पो ध्यानम् । इह यादश-ध्यानवान् भवति सृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवति । अत्रैव भगवद्वाक्यमाह—स्मृतेश्चेति । ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमित्याशङ्क्य परिहरति—यद्यप्येक इति । उक्तानामुपासीनां शुद्धितारतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपसाक्षीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते सोऽश्रुते तदिति तरप्रत्ययादित्यर्थः । तथाच निष्कटोपाधिरात्मैवोपासकः, उल्कटोपाधिरेश्वर उपास्य इत्यौपाधिकं तारतम्यमविरुद्धमिति भावः । अत्रार्थं भगवद्गीतामुदाहरति—स्मृताविति । अत्र सूर्योदरेऽपि न जीवत्वेनोपास्यता किञ्चीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसंमतिमाह—एवमिति । उदयः असंबन्धः । एवं यस्मिन्वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तद्वाक्यमुपासनपरमिति वक्तुमुत्तरसूत्रसंदर्भ-स्वारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विवक्षितः तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह—एवं सद्य इति । अन्नमयादिकोशा उपाधिविशेषाः । वाक्यगतिस्तत्पर्यम् । आरम्भसमर्थेनमुपसंहरति—एवमेकमपीति । सिद्धवदुक्तगति सामान्यस्य

आमती

ननु यथेक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः, कथमेतस्मिन् भूताश्रये तारतम्यश्रुतय इत्यत आह—यद्यप्येक आत्मेति । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं च ज्ञानं आनन्दश्च, तथाप्यन्यथाविधातमः समावृत्तं तेषु तेषु प्राणशुद्धे-देषु क्वचिदसदिव, क्वचित्सदिव, क्वचिदत्यन्तापकृष्टमिव, क्वचिदपकृष्टमिव, क्वचित्प्रकर्षवदिव, क्वचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते, तत्कस्य हेतोः, अविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्माण्डलमेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि

न्यायनिर्णयः

द्रवस्थमाशङ्क्य स्वरूपभेदेऽप्युपहितभेदमाह—एक इति । उपासिप्रचयसंस्कारादुपास्यतद्गुणप्राप्तिरित्येव श्रुत्यन्तरमाह—यथेति । क्रतुः संकल्पो ध्यानम् । ध्यानसंस्कारत्रयचायेत्यात्मतां ध्याता देहपाते प्रतिपद्यते किंवा तदापि पूर्ववद्व्यावृत्त्यमेवेति संशये संस्कारप्रकर्षादेवात्मत्वमेवावसीति निर्णेतुमाह—स्मृतेश्चेति । सर्वत्रालैक्यात्तस्य कौटस्थ्यात्तस्यैवोपास्यत्वात्कुतस्तत्तारतम्यश्रुतिरित्याशङ्क्य नीहाराधानप्रभेदादादित्यवद्विधातारतम्यादमा वस्तुतो निरतिशयोऽपि सातिशयो भावीत्याह—यद्यपीति । यथोक्तस्याप्यात्मनः स्थावरादारम्य ब्रह्मन्तेषु प्राणिषुत्तरोत्तरमाविष्टस्य बुद्धयुपाधिबुद्धयुक्तवैतारतम्यात्प्रधाधीनैश्वर्यशक्तिविशेषैस्तारतम्यम् । तस्योक्तोपाधिकस्य प्रकृतस्यात्मनो यो ध्याता स्वरूपमाविस्तरामतिशयेन प्रकटमुपासित्वशाद्बुध्यते सोऽश्रुते ध्यावित्येवैतरेत्येकं श्रुतम् । तथा चोपास्यतारतम्यं श्रौतमौपाधिकं युक्तमित्यर्थः । उपास्येश्वरतारतम्यं भगवद्गीतात्सपि सिद्धमित्याह—स्मृताविति । श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह—यत्रेति । न केवलं द्वैविध्यं ब्रह्मणः श्रुतिस्मृत्योरेव सिद्धं किंतु सूत्रकृतोऽपि मतमिलाह—एवमिति । श्रुतिस्मृत्योरेव प्रकृतेऽपि शास्त्रे दैर्घ्यं ब्रह्मणो भाते । तत्र सोपाधिकब्रह्मविषयमन्तस्तद्धर्मधिकरणमुदाहरति—आदित्येति । उक्तन्यायं तुल्यदेशेषु प्रसारयति—एवमिति । सोपाधिकोपदेशवन्निरुपाधिकोपदेशं दर्शयति—एवमित्यादिना । आत्मज्ञानं निर्णेतव्यमिति संबन्धः । निर्णयप्रसङ्गमाह—परेति । अन्नमयाधुपाधिद्वारोक्तस्य कथं परविषयत्वं, तत्राह—उपाधीति । निर्णयक्रममाह—वाक्येति । उक्तार्थमधिकरणं क्वासीत्याशङ्क्योक्तम्—यथेति । अस्मिन्नेवाधिकरणे यथा निरुपाधिकं ब्रह्मैवोच्यते यथा बुम्भाद्यायतनमित्यादिष्वपीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिद्वयेषु दृष्टं ब्रह्मदैर्घ्यं सिद्धाऽनन्तरसंदर्भात्सर्वं संभावयति—एवमिति । अपेक्षितोपाधिसंबन्धमुपास्यत्वेन, निरुक्तोपाधिसंबन्धं च ज्ञेयत्वेनेति संबन्धः । तस्याद्याप्यविवेकात्तुत्रोपाधिः कुत्र वा नेति निरूपयितुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । सिद्धवदुक्तगति सामान्यस्यापि साधनोपेत्युत्तर-

मेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूप-
दिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च 'गतिसामान्यात्' इत्यचेतनकारणनिराकरण-
मुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षणां न ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्चयते—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

संसारं ब्रह्म आनन्दमयः संसारं भवेत् । विकाराभेदयदशब्दाद्व्याख्यावयवोक्तित्वात् ॥ १ ॥

अभ्यासोपेक्षमादिभ्यो ब्रह्मानन्दमयो भवेत् । प्राचुर्याथो मयदशब्दः प्रियायाः स्वरूपाधिरा ॥ २ ॥

अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ब्रह्म पुच्छमिति श्रुतम् । स्वादानन्दमयस्याङ्गं पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धित्वात् ॥ ३ ॥

लाङ्गलासंभवादत्र पुच्छेनाधारलक्षणा । आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ४ ॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयं, प्राणमयं, मनोमयं, विज्ञानमयं, चानुकम्प्यान्नायते—'तस्माद्वा एतस्माद्ब्र-
ह्मनमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । तत्र संशयः—किमिहानन्दमयश-
ब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति, किंवाऽन्नमयादि-
वब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरमस्यैव आत्मानन्दमयः स्यात् । कस्मात् ।
अन्नमयाद्यमुख्यात्प्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवास्मेति ।

भाष्यरत्नप्रभा

साधनार्थमन्युत्तरारम्भ इत्याह—यच्चेति । अन्नं प्रसिद्धं, प्राणमनोबुद्धयः हिरण्यगमरूपाः विम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः ।
तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशाः इति श्रुतेः परमार्थः । पूर्वाधिकरणे
गौणमुख्येक्षणधेतुव्यत्वेन संशयाभावाद्गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयदो विकारे प्राचुर्यं च मुख्यत्वात्सं-
शये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसंगत्या पूर्वपक्षमाह किं तावद्व्या-
काङ्क्षापूर्वकम्—किमिति । आनन्दमयपदस्यामुख्याग्रहे हेतुं वृच्छति—कस्मादिति । विकारप्रायपाठहेतुमाह—
अन्नमयादीति । श्रुत्यादिसंगतयः स्फुटा एव । पूर्वपक्षे वृत्तिकारमते जीवोपास्यत्वा प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु ब्रह्मो-

भासती

वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति । अपेक्षितोपाधिसंबन्धं उपास्यत्वेन । निरस्तोपा-
धिसंबन्धं ज्ञेयत्वेनेति ॥ ११ ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् । तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारभयति—तैत्ति-
रीयकेऽन्नमयमित्यादि । 'गौणप्रवाहपाठेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् । मुख्यत्वे त्वमोक्तुल्ये प्रायदृष्टिविशेषिका ॥' आन-
न्दमय इति हि विकारे प्राचुर्यं च मयदस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थ-
मेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थलायोगात्साधिको मयडिति युक्तम् । प्राणाद्युपाध्वविच्छिन्नो ह्यात्मा भवति
प्राणादिविकारः, घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यं सार्थिकत्वमुच्यते । 'चतुःकोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते ।
प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥' न च सर्वान्तरतया ब्रह्मवानन्दमयं, न जीव इति सांप्रतम् । नहीयं श्रुतिरा-
नन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूते अपि लक्षमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न चास्मादन्यस्यान्तरस्याश्रयणादयमेव
सर्वान्तर इति युक्तम् । यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान्तिहृद्दार्ढ्य-
न्यायनिर्णयः

स्योपयोगान्तरमाह—यच्चेति । वाक्यान्तराणि । व्याख्यातातिरिक्तानीति यावत् । वेदान्तानामविशेषेण निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वये
सिद्धे कचित्सत्य हिरण्यमवकायादावपादः, कचिदानन्दमयवाक्यादौ तदाभासे तदसत्त्वमुच्यत इत्यध्यायशेषारम्भे स्थिते त्रिगुणविषय-
मेव तावदधिकरणं प्रसीति—आनन्दमय इति । तस्य वृत्तिकारमतेन विषयमाह—तैत्तिरीयक इति । अन्नरसविकारो देहोऽन्न-
मयः, प्राणोपाधिरात्मा प्राणविकारः प्राणमयः, मनोमयस्तदुपाधिरात्मा तद्विकारः, विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा विज्ञानविकारः ।
यदा भ्रुगुवह्युक्ताधिदेविकान्नादिप्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशा विकारास्तदेतच्चतुष्टयं 'त वा एषः' इत्यादिना क्रमेणोक्तवानन्दमय उक्तः
'तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति सत्रितादिलेतत्तत्सैव स्वरूपं वैशब्दः । एतस्मात् 'तस्य श्रेयं शिरः' इत्यादिना
व्याख्यातात् । ततोऽन्यत्वं मनोमयस्यापीत्यत उक्तम्—अन्तर इति । तस्मादानन्दमयशब्दे मयदो विकारप्राचुर्यसाधारणयाद्विकार-
वीजं संशयमाह—तत्रेति । ईक्ष्यधिकरणे मुख्यसंभवे गौणस्यानवकाशत्वादिप्रयानुदये प्रायपाठ्याकिवित्करत्वादमुख्येक्षणप्रवाहपा-
ठेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तद्वित्युक्तम् । इह तु मयदो विकारप्राचुर्ययोर्मुख्यत्वे सति विषयोदये प्राचुर्यार्थत्वाद्यदृष्ट्यावैकतयापूर्वा-
धिकरणसिद्धान्तमानेन पूर्वपक्षोन्मेयात्प्रत्युदाहरणात्मिका संगतिं विवक्षन्नाकाङ्क्षायां पूर्वपक्षयति—किमिति । श्रुत्यादिसंगतिचतुर्थं
फलं च वक्ष्यते । मयदः साधारण्येऽपि विशेषग्रहे हेतुनास्तीति—कस्मादिति । विकारप्रायपाठं हेतुमाह—अत्रेति । प्रायपाठेऽपि
प्रकरणादिर्लब्धवद्विराह—अथापीति । सावयवत्वशारीरत्वलिङ्गाभ्यां मयदश्रुत्या चानुगृहीतं प्रकरणमेव प्रवक्ष्यमित्याह—

न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्मानन्दमयः स्यात् प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् । इह तु 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादि श्रूयते । शारीरत्वं च श्रूयते—तस्यैव एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य' इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शारीर आत्मा य एव आनन्दमय इत्यर्थः । नच सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः । तस्मात्संसार्यैवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते—'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । पर एवात्मानन्दमयो भवितुमर्हति । कुतः । अभ्यासात् । परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृतवोऽभ्यस्यते । आनन्दमयं प्रस्तुत्य 'रसो वै सः' इति तस्यैव रसत्वमुक्तवोच्यते—'रसः खेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति 'को ह्येवाभ्यासः' प्राप्यात् । यदैव आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्द्याति' (तै० २।७) 'सैवा-नन्दस्य मीमांसा भवति' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चन' (तै० २।८, ९) इति । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तैत्ति० ३।६) इति च । श्रुत्यन्तरे च 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (चू० ३।१।२८) इति ब्रह्मण्येवानन्दशब्दो दृष्टः । एवमानन्द-

भाष्यब्रह्मभा

पास्येति भेदः । शङ्कते—अथापीति । परिहरति—न स्यादिति । संगृहीतं विवृणोति—मुख्य इति । परमात्मैत्यर्थः । शारीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह—नचेति । जीवत्वं दुर्वारमित्यर्थः । नन्वानन्दपदभ्यासेऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिष्वदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववानन्दमयप्रकरणस्थानन्दमयपदस्थानन्दमय-परत्वात्तदभ्यासस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह—आनन्दमयं प्रस्तुत्येति । रसः सारः । आनन्द इत्यर्थः । अयं लोकः । यद्यदि एष आकाशः पूर्णः आनन्दः साक्षिप्रेरको न स्यात्तदा को वाभ्यासच्छेदः, को वा विशिष्य प्राण्याज्जीवेत्, तस्मादेव एवानन्द्याति, आनन्दयतीत्यर्थः । 'युवा स्यात्साधुयुवा' इत्यादिना वक्ष्यमाणा मनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्द-वसाना एषा संनिहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति । उपसंक्रामति विद्वान्प्राप्नोति ह्येकदेक्षिनामर्थः । मुख्य-सिद्धान्ते तूपसंक्रमणं विवृणुः कोशानां प्रत्यक्षात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयम् । शिष्टमुक्तार्थम् । आनन्दशब्दाद्ब्रह्मावगतिः सर्वत्र समावेति गतिसामान्यार्थमाह—श्रुत्यन्तरे चेति । लिङ्गादमुख्यात्मसंनिधेर्बोध इति मत्वाह—नासाविति ।

भासती

दीनपि प्रति बलवान्प्रतीयतेऽपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽन्यन्नयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्यात् । नच निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगः, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसार्यैवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वं पक्षः । अपिच यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयद्, तथापि संसार्यैवानन्दमयः; न तु ब्रह्म । आनन्दशत्रुर्ह्ये हि तद्विपरीतदुःखलवसंभवे भवति नतु तदत्यन्तासंभवे । नच परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह—नच सशरीरस्य सत इति । अशरीरस्य पुनरपि सर्वबन्धो मनागपि नास्तीति । प्राचुर्यार्थोऽपि मयद् नोपपद्यत इत्यर्थः । उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद्ब्रह्मणः पुच्छस्याज्ञतया न प्राधान्यं, अपि लज्जिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथाच तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्वृद्धिमाश्रित इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति ज्योतिःपदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः । अपि च

न्यायनिर्णयः

न स्यादिति । तावयवत्वस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह—मुख्यश्चेदिति । तस्य निष्कलत्वक्षला निरंशत्वादित्यर्थः । आनन्दमयेऽपि कुतः सावय-वत्वं, तत्राह—इह विति । लिङ्गात्तरं विभजते—शारीरत्वं चेति । व्यवहितान्वयेनमीष्टार्थेद्वेदो न्याचेत्—तस्येति । शारीरत्वेऽपि परमात्मत्वं किं न स्यात्, तत्राह—न चेति । प्रियादिस्पर्शित्वं च संसारित्वमित्यर्थः । का तर्हि सर्वान्तरत्वस्य गतिरित्याशङ्क्य चतु-ष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्याह—तस्मादिति । उक्तं प्रकरणादि तच्छब्दार्थः । आनन्दमये संसारियुगातिद्वारा दुःख-रहितप्रियादिभुक्तस्वरूपावस्थानं फलं वृत्तमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । तौर्भी प्रतिशं विभजते—पर एवेति । प्रकरणादिना तस्य संसारित्वं प्रतिशानुपपत्तिरित्याह—कुत इति । हेतुमादाय व्याकरोति—अभ्यासादिति । आनन्द-शब्दाभ्यासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वोत्पत्तिश्च ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमये प्रयोगाज्ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःशब्दा-भ्यासब्रह्मानन्दमयाधिकारे तत्पदाभ्यासस्य तद्विषयत्वादित्याह—आनन्दमयमिति । रसः सारः । अन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वादा-नन्दमयोऽयम् । लब्ध्वा भ्याता । पूर्णश्चेदानन्दः सर्वसाक्षी सर्वप्रेरको न स्यात्तदा प्राणादेरचेतनस्य श्रेष्ठ न युक्तेत्याह—को हीति । सर्वानन्दमित्युक्तादपि परानन्दत्वमस्येत्याह—एष हीति । 'युवा स्यात्' इत्यादिना सार्वभौममारभ्य ब्रह्मानन्दमुचरोत्तरमुक्त्यान-न्दस्य ब्रह्मणि समासिफला मीमांसा 'सैवा' इत्युक्ता । मयदन्तस्याभ्यासमाह—एतमिति । उपसंक्रमणं प्राप्तिर्ब्रह्मणः स्वरूपमिति शेषः । गतिसामान्यार्थं ब्रह्मण्येवानन्दशब्दस्यान्यथापि प्रयुक्तत्वमाह—श्रुत्यन्तरे चेति । तथापि कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य हेत्वर्थमुपसंहरति—एवमिति । अस्यासत्तस्य चाधिकारादानन्दमयार्थादिति शेषः । लिङ्गात्तस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा तदब्रह्मत्वहेतुं

शब्दस्य बहुकृत्यो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यच्चूक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्म-
प्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यत्वमिति, नासौ दोषः । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् ।
मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत्, अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढाना-
मात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वणं पूर्वणं
समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत्, प्रतिपत्तिसौकर्योपेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमय-
मात्मानमुपदिदेशेति श्रिष्टतरम् । यथास्मन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वस्मन्धतीषु दर्शि-
तास्तु यान्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवास्मन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमा-
त्मत्वम् । यत्तु ब्रूये, प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति, अतीतानन्त-
रोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शरीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया
प्रदर्श्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शरीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेत् न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह—नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात्, विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनाद्य-
मन्यः शब्दो विकारवचनः समधितः, आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् । तस्मादन्नमया-
दिशब्दवद्विकारविषय एवानन्दमयशब्द इति चेत्, न । प्राचुर्याथैऽपि मयटः स्मरणात् । 'तत्प्रकृ-

भाष्यरत्नप्रभा

सर्वान्तरत्वं न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुकेसत्स्य सर्वान्तरत्वमिति विवृणोति—मुख्यमिति । लोकबुद्धिमिति ।
तस्याः स्थूलग्राहितामनुसरदित्यर्थः । ताम्रस्य मूषाकारत्वव्यापणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं, तथा मनः प्राणकारं तैः
सममित्याह—पूर्वैणेति । अतीतो योऽनन्तर उपाधिविज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना, शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छरीरत्व-
मिति लिङ्गद्वयं दुर्बलम् । अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वभ्यां विकारसंनिधेर्बाध इति भावः ॥ १२ ॥ विकारार्थकम-
यद् श्रुतिसहाय इत्यामङ्गल मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्मैवमित्याह—विकारेत्यादिना । तत्प्रकृतवचने मयडिति ।
तदिति प्रथमासमर्थ्याच्छब्दाभ्याचुर्यविसिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयदप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र

भामती

साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते—'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति । पूर्वोपक्षबीजमनुभाष्यं ब्रूयति—यच्चूक्त-
मन्नमयादीति । नहि मुख्यास्मन्धतीदर्शने तत्तदमुख्यास्मन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यास्मन्धतीदर्शनं भवति । तादर्थ्यात्-
वैदर्शनामानमन्दर्शनानुगुणं ननु तद्विरोधितेति चेत्, इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्याश्रवणात्, तस्य लक्षमयादिसर्वान्तर-
त्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तदर्थं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहितैः । प्रियाद्यवयवयोगाच्च
दुःखलवयवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथाचानन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

न्यायनिर्णयः

प्रायपाठमनुवदति—यत्त्विति । लिङ्गाभाष्यः संनिधिरित्याह—नासाविति । तस्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्युक्तमाशङ्क्य
तात्पर्यमाह—मुख्यमिति । किमिति तर्हि प्रथममन्नमयादिचतुष्टयमादिष्टं, तत्राह—लोकेति । कथं तर्हि देहे मनुष्योऽहमित्यात्म-
स्वधीरित्याशङ्क्यानिवेकादित्याह—अत्यन्तेति । अन्नमयाप्राणमयस्य ततो मनोमयस्य तसादपि विशानमयस्य ततश्चानन्दमयस्यानन्त-
रत्वे दृष्टान्तः—मूषेति । तर्हि प्राणमयादेरेवान्यतमस्यात्मत्वं संभवे किमानन्दमयेनेत्याशङ्क्याह—पूर्वेणेति । अनात्मत्वेन साम्ये
तत्तज्ज्ञापनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्य लोकबुद्धिमनुवदन्ननुसरदित्युक्तं सारयति—प्रतिपत्तीति । आनन्दमयादन्यस्यान्तरस्यानुकेस्य
निरङ्कुशमान्तरत्वमित्याह—सर्वेति । अमुख्यप्रवाहापातेऽपि मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । इहापीति । अमुख्यप्रवाहे पतितस्यापीति
भावः । लिङ्गेन संनिधिबाधेऽपि सावयवत्वलिङ्गानुगृहीतः स बलवानित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यत्त्विति । तस्य विशानमयकोशोपा-
ध्वधीनेत्यन्यायमिति केन संनिधिसहायतेत्याह—अतीतेति । लिङ्गान्तरं संनिधिसहायत्वेनोक्तमनुवदति—शारीरत्वमिति । लिङ्गो-
पन्यासिद्धत्वे लिङ्गेन केवलसंनिधिबाधे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १२ ॥ मयटशब्दद्वयः संनिध्यनुयाहिकेत्युक्तमनूय निरखति—
विकारेति । तत्रानुवादं व्याख्याति—अत्राहेति । भस्यासादिना तस्य परत्वे स्थिते कुतश्चोद्यमित्याह—कस्यादिति । बलवत्या
श्रुत्योत्तरमाह—विकारेति । यथा 'विकारे च प्रकृतिशब्दः' इत्यत्र शालिविकारं बुद्धेः बुद्धमिकारेणेत्यसिद्धं शालीमुखं मुद्गरैरिति
प्रकृतिशब्दो विकारे प्रयुक्तः, तथा 'विकारशब्दोऽपि प्रकृतौ सादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—मकृतीति । कः पुनरत्र विकारशब्द इत्युक्ते
'मयट्' इति यजमानमयशब्दस्य विकारवाचित्वान्नानन्दमयस्य मुख्यात्मत्वेत्याह—आनन्देति । श्रुतेर्विकाराधत्वे तत्तुक्तः संनिधिः
संसारिणमेव गोचरयतीत्याह—तस्मादिति । मयटो विकारार्थत्वानियमाच्च श्रुत्यनुग्रहः संनिधेरित्याह—नेति । तदेव स्फुटयति—
तत्प्रकृतेति । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं, तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनमन्नादि । तदिति प्रथमासमर्थ्याथोक्तेऽभिधेये मयदप्रत्ययो भव-

तवचने मयद्' (पा० ५।४।२१) इति हि प्रचुरतायामपि मयद् सत्यते । यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इत्यन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयद् ॥ १३ ॥

तद्वेतुष्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयद् । यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः—'एष ह्येवानन्दयाति' इति । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः संभवादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा । यस्मात् 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिकमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं, सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानाय 'अन्योऽन्तर आत्मान्योऽन्तर आत्मा' इति प्रकान्तं तस्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं, अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर

भाष्यरत्नप्रभा

वचनप्रहणात्प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यवसिद्धिः, तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानात्, यथा 'अन्नमयो यज्ञः' इति । अन्नं यज्ञं प्रचुरमस्मिन्नित्यत्राद्यः प्रथमाविभक्तिशक्तस्तस्यान्मयद् यज्ञस्य प्रकृत्यर्थोन्नप्राचुर्यवाची दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयम् ॥ १३ ॥ सूत्रस्थचराब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा व्याचष्टे—इतश्चेति । तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गमुक्त्वा प्रकरणमाह—मान्त्रेति । यस्मादेवं प्रकृतं तस्मान्मन्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना । ननु मन्त्रोक्तमेवात्र ब्राह्ममिति को निबन्धः, तत्राह—मन्त्रेति । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमिति, मन्त्रस्तपेयः, तदिदमुक्तम्—अविरोधादिति । तयोरेषामयोपेयभावादित्यर्थः । तद्वैज्ञमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह—न चेति । किंच भृगवे प्रोक्ता, वरुणेनो-

भासती

१४ ॥ अपिच मन्त्रब्राह्मणयोरेपेयोपायभूतयोः संप्रतिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयप्रदार्थः । मन्त्रे हि पुनः पुनः 'अन्योऽन्तर आत्मा' इति परब्रह्मण्यन्तरत्ववशात्, तस्यैव च 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात्, परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः—मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति

न्यायविर्णयः

सीति प्रचुरताद्युक्तेऽपि वस्तुनि विचारवन्मयद्वाराणाम् विकारार्थता नियतेत्यर्थः । प्राचुर्यार्थत्वं मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । आनन्दमयशब्दस्यानन्दप्रचुर्यार्थत्वे तदिदंपरीतदुःखस्यापि लेशतो ब्रह्मणि प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—आनन्देति । ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिपु पूर्वस्थानेषु सुखात्यक्तापेक्षं प्राचुर्यं न स्वगतदुःखलेशापेक्षम् । अतो ब्रह्मण्यानन्दैकार्थं युक्तमित्यर्थः । छुतेन संनिधौ सहायतेषुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥ सूत्रस्य चकारं व्याकरोति—इतश्चेति । अवशिष्टं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मादिति । ब्रह्मणो नान्नानन्दहेतुत्वं भातीत्याशङ्क्याह—आनन्दयतीत्यर्थ इति । ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्यार्थतां मयटः सादित्याशङ्क्याह—यो हीति । तदेव तद्दृष्टान्तेन स्फोरयति—यथेति । प्राचुर्यार्थत्वे मयटः स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ १४ ॥ चराब्दार्थमाह—इतश्चेति । तदेव हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । यत्त्रिष्वर्णितं तदेवेह गीयत इति योजना । प्रकरणाविच्छेदार्थं तदनुसंधत्ते—यस्मादिति । भूतयोरेव सर्वप्रत्यक्षमत्वेन सर्वान्तरत्वमाह—यच्चेति । तस्यैव ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वमाह—यस्येति । तदेवात्रोच्यमानमिति कुतो गम्यते, तत्राह—मन्त्रेति । अविरोधादिति । प्रकाशत्वेन सत्प्राचुर्यत्वयोगादित्यर्थः । तयोरेकत्वमेव दोषमाह—अन्यथेति । अन्नमयादीनामात्मत्वेऽप्यविरोधवद्वापि सादित्याशङ्क्याह—नचेति । ब्रह्मणस्तदन्तरत्वं पुच्छद्वयतिहासमिति भावः । किंच भृगुवह्न्यां पञ्चमपर्वण्येणोपसंहरात्तस्य ब्रह्मार्थत्ववद्-

आत्माभिधीयते । एतन्निष्ठैव च 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' (तै० ३।६) तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् । अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते—'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' (तै० ३।६) इति । तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिधानं, सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टृव्यतिरेकः, सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्चानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे—'रसो वै सः रसः होवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति' (तै० २।७) इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्हि 'आत्मान्वेष्टयः' 'आत्मलाभाच्च परं विद्यते' इति श्रुतिस्मृति, यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् । बाढम् । तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सत्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मत्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः । तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मानन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उप-

भाष्यरत्नप्रभा

पदिष्टा श्रुगुवह्नी पञ्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता । तत्र स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवह्नया आनन्दमये निष्ठेत्याह—एतन्निष्ठैवेति ॥ १५ ॥ स ईश्वरः तपः सृष्ट्यालोचनमतप्यत कृतवानित्यर्थः । अभिधानं कामना । 'बहु स्याम्' इत्यव्यतिरेकः ॥ १६ ॥ अधिकारे प्रकरणे । स आनन्दमयो रसः । ननु लब्धलब्धव्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह—नहि लब्धैवेति । ननु लब्धलब्धव्ययोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते—कथमिति । यावता यत्संबन्धेत्युक्तमतः श्रुतिस्मृति कथमित्यन्वयः । उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति—बाढमिति । तस्मात्स न एवात्मना लब्धव्योक्त्येवाधः अमेदव्याप्याशङ्क कल्पितभेदाच्च बाध इत्याह—तथापीति । अमेदेऽपीत्यर्थः । लौकिकः अमः । आत्मनः

भासती

॥ १५ ॥ अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक्कष्टव्यश्रवणात्, 'बहु स्याम्' इति च सृज्यमानानां स्रष्टृरानन्दमयादुमेदश्रवणात्, आनन्दमयः पर एवेत्याह । सूत्रम्—नेतरोऽनुपपत्तेः । नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च । रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा 'रसः होवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति' इति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धभावः, आनन्दमयस्य च लभ्यता, नाभेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । बोधयति—कथं तर्हीति । यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिज्ञेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—बाढम् । तथापीति । सत्यम्, परमार्थतोऽमेदेऽप्यविचारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादपि । तथा चानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत् ।

न्यायनिर्णयः

प्रापि । तस्य स्थानात्तदर्थेतेत्याह—एतन्निष्ठेति । प्रकरणादितिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ पूर्वसूत्रस्य चकारमाकृत्य सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—इतश्चेति । जीवस्य प्रतिपाद्यत्वप्राप्त्या किं निषेध्यमित्याशङ्क्यानन्दमयशब्दाच्यतेत्याह—नेति । तस्यापि त्रैषविकविविधानत्वाभावात्तच्छब्दत्वं किं न स्यादित्याह—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकृतं भूमिकां करोति—अनुपपत्तिरेति । आलोचनं तपो नायासमयम् । अस्त्वेवं कानुपपत्तिः, तत्राह—तत्रेति ॥ १६ ॥ जीवस्यानन्दमयत्वनिषेधे हेत्वन्तरमाह—भेदेति । चकारार्थं प्रतिपाद्य प्रकृत्यभेदव्यपदेशं विशदयति—इतश्चेत्यादिना । स ह्यानन्दमयवपरमार्थ इति वक्तुमानन्दमयाधिकार इत्युक्तम् । श्रुतेरर्थमाह—जीवेति । कथानुपपत्त्या भेदोक्तिः, तत्राह—नहीति । लब्धैवं लब्धव्यो न चेत् तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति आशङ्कते—कथमिति । का तपोऽनुपपत्तिः, तत्राह—यावतेति । किमेकत्र वस्तुतो न लब्धलब्धव्यत्वं किंवा कल्पनयापि । तत्राशङ्क्योक्तिरिति—बाढमिति । ध्यानाद्युपपत्त्ये द्वितीयं प्रत्याह—तथापीति । अप्रच्युतात्मभावोऽलब्धैकरसम् । लौकिको लोकादनुपेतोऽप्रामाणिकः । तस्य फलवत्त्वमाह—तेनेति । अन्वेषणं विचारारम्भमात्रं, तत्फलसिर्लोभः, श्रवणं शक्तितात्पर्यवीरिति भेदः । द्रष्टृ-

पद्यते । प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३) इत्यादिना । परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छरीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्मा-
ख्यादन्यः । यथा मायाविनश्यत्खड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो
भूमिष्ठोऽन्यः । यथावा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधि(र)परिच्छिन्न आकाशोऽन्यः ।
ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य 'नेतरोऽनुपपत्तेः' 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (तै० २।६) इति कामयितृत्वनिर्दे-
शाच्चानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षित-
व्यम् । 'ईक्षतेर्नीशब्दम्' (बृ० १।१।५) इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतं कामयितृत्वश्रु-
तिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराकियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वानन्दमयशब्दः । यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य
जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगः, तद्वावापत्तिः । मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति
शास्त्रम्—'यदा होवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ

भाष्यरजप्रभा

स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदज्ञानत्वा परमात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो देहादिविविक्ततया ज्ञेयः,
विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कृतव्यः, तदर्थं श्रोतव्यः, विज्ञानं निदिध्यानं साक्षात्कारो वा श्रुत्यन्तरस्यार्थानुवादाद्युपौन-
रुक्तयम् । ननु भेदः सत्य एवास्तु, तत्राह—प्रतिषिध्यत इति । अत ईश्वराद्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेज्जीवाभेदादी-
श्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह—परमेश्वर इति । अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताजीवास्मिन्मात्र ईश्वरः पृथगस्तीति
न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सूत्रारूढः स्वतोऽपि
मिथ्या, न जीव इत्यस्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह—यथावेति । ननु सूत्रबलाद्भेदः सत्य इत्यत आह—
ईदृशं चेति । कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इति पदभावात्, 'तदन्यत्वं' आदि सूत्रगान्धुलुनसाराच्चेति भावः
॥ १७ ॥ नन्वानन्दात्मकसत्प्रभुरं प्रधानमानन्दमयमस्तु, तत्राह—कामाच्चेति । अनुमानगम्यमातुमानिकम् । पुनरु-
क्तिमाशङ्क्याह—ईक्षतेरिति ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति विषयसप्तमी आनन्दमयविषयकप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं यस्मा-
च्छास्ति तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह—तदात्मनेति । जीवस्य जीवाभेदोऽ-
स्तीत्यत आह—मुक्तिरिति । अदृश्ये स्थूलप्रपञ्चशून्ये, आत्मसंबन्धमात्मन्यं लिङ्गशरीरं तद्वहिते, निरुक्तं शब्दशक्यं

भासते

यथा परमेश्वराद्विषो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽ-
प्यनिर्वाच्यः स्यात् । तथाच न वस्तुसञ्चित्यत आह—परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादिति । रजतं हि समारोपितं न
शुक्तितो भिद्यते । नहि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वैकुलम् । शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वैचनीया अनिर्वैचनीयाद्रजताद्विद्यत
एव । अत्रैव सरूपमात्रं दृष्टान्तमाह—यथा मायाविन इति । एतदपरितोषेणान्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह—यथावा

न्यायनिर्णयः

द्रष्टव्यत्वादिसंग्रहार्थमादिपदम् । जीवत्वेनानन्दमयस्य जीवस्याविद्ययापि जीवाद्भेदाभावाच्च भेदव्यपदेशः स्यादिति भावः । किमिति
कल्पितभेदेन लब्धलब्धव्यत्वाद्युच्यते, शुद्धादिनशास्त्रात्तत्रो भेदोऽस्तिवशाश्चङ्क्याह—प्रतिषिध्यत इति । जीवक्षेत्रेश्वरादन्यत्वादि
सोऽपि ततोऽन्यो नेति तस्यापि कल्पितत्वमित्याशङ्क्याह—परमेश्वरस्त्विति । कल्पितस्याधिष्ठानादृते सत्त्वाद्ययोगाद्भेदेनासत्त्वेऽपि
ततोऽन्यदेवाधिष्ठानं, सत्तात्फूल्योः स्वातन्त्र्यादिति मत्वा दृष्टान्तमाह—यथेति । सूत्रारूढः स्वतोऽपि मिथ्या, जीवे भेदमात्रं
तथा, न स्वरूपमित्यपरितोषादुक्तम्—यथावेति । तथापि सूत्रद्वयसामर्थ्यात्पारमार्थिकं भेदमाशङ्क्याह—ईदृशं चेति । अन्यथा
श्रुतिसूत्रविरोध इति भावः ॥ १७ ॥ ननुपचारिकस्य कामयितृत्वस्य प्रधानेऽपि संभाव्यदेवानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्ष्यतः,
न परमात्मेश्वराशङ्क्याह—कामाच्चेति । तस्याख्याति—आनन्देति । ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य निरस्तावदिद्यापि तन्निरासे पुनरुक्तिरि-
त्याशङ्क्याह—ईक्षतेरिति । आसन्निकनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह—गतीति ॥ १८ ॥ आनन्दमयस्य प्रधानजीववोरन्यतरत्वाभावे
हेतुवत्परं कामयितृत्वस्यगौणत्वं सूचयन्नाह—अस्मिन्निति । चशब्दार्थमाह—इतश्चेति । अस्मिन्नित्यादि व्याकुर्वन्निर्गतः शब्दार्थं
स्वद्वयति—यस्मादिति । प्रधानपक्षेऽपि तद्योगः स्यादित्याशङ्क्याह—तदात्मनेति । स्वतो मित्रयोस्तादात्म्यसंबन्धं व्यावर्तयति—
तद्भावेति । उक्तार्थं पदमनूय क्रियाप्रदापेक्षितं पूरयति—तद्योगमिति । यस्मात्मेवज्ञानावस्थायां विद्वानेतस्मिन्नङ्गापि पञ्चीकृतभूत-
पञ्चकेन, तत्कार्येण च समष्टिर्यूहभेदेन विराजा दृश्यशब्दितेनैक्यतादात्म्यशून्ये, स्वसंबन्धितथाप्यस्तोद्विष्यतातोपापञ्चीकृतभूतकार्येणा-

सोऽभयं गतो भवति । यदा होवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' (तै० २।७) इति । एतदुक्तं भवति—यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयाच्च निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतिष्ठितं तदा संसारभयाच्च निवर्तते । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम् । इदं त्विह वक्तव्यम्—'स वा एष पुरुषोऽन्तरमयः' । 'तस्माद्वा एतस्मादन्तरमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' (तै० २।१, २, ३, ४) इति च विकारार्थे मयद्रवाहो सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्थजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाधीयत इति । मान्नवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अत्राह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादास्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदप्य आन्तर आत्मोच्यते, तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्, अन्यथा प्रकृतहाना-प्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते—यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति

भाष्यरत्नप्रभा

तन्निष्ठे, निःशेषल्यस्यानं निलयनं माया तच्छून्ये ब्रह्मणि, अभयं यथा स्यात्तथा यदैव प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां वृत्तिमेव विद्वल्लभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि अरमल्पमप्यन्तरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना इति । वृत्तिकारमतं दूषयति—इदं त्विति । इह परव्याख्यायां विकारार्थके मयटि बुद्धिस्थे सत्य-कस्मात्कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मयटः पूर्वं विकारार्थकत्वं, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यर्थजरतीयं कथमिव केन दृष्टान्ते-नाधीयत इतीदं वक्तव्यमित्यन्वयः । प्रश्नं मत्वाशङ्कते—मान्नेति । स्फुटमुत्तरम् । किमान्तर इति न श्रूयते, किंवा वस्तुतोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्पस्य आद्यमङ्गीकरोति—अत्रोच्यते—यद्यपीति । विकारप्रायपाठानुगृहीत-

भामती

घटाकाशादिति । शेषमतिरोहितात्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशितं दूषयति—इदं त्विह वक्तव्यमिति । एष तावदुत्सर्गो यत्—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दादप्रतीयते । विशुद्धं ब्रह्म विद्यतं लानन्दमयशब्दतः ॥' तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारात् अन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगात्, इहाप्यवयवपरत्वात्पुच्छपदस्य, तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थलगेन कथंचिदवयवपरं व्याख्यायताम् । आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा, कथंचिदुत्तरानन्दवाचि वा, ब्रह्मण्यप्रसिद्धं कयाचिदुत्तरा ब्रह्मणि व्याख्यायताम् । आनन्दपदाम्भ्यासेन च ज्योतिःपदेनैव ज्योतिष्टोम आन्दमयो लक्ष्यतां, उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थस्तु, आनन्दपदाम्भ्यासश्च स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमधिकरणपरतया व्याकियतामिति कुतबुद्धय एव विदां कुर्वन्तु । तत्र 'प्रायपाठपरिहाणो मुख्यवितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य वाधनम् ॥' पुच्छपदं हि बालधौ सुहृदं सदानन्दमवावयवे गौणमेवेति

न्यायनिर्णयः

रम्येन तादात्म्यादिहीने, निष्कथोच्यन्त इति निरुक्तानि भूतसङ्गमाणि तैश्चामेदवर्जिते, निःशेषल्यस्यानं निलयनमिति मूलप्रकृतैकेस्त्वत्तादात्म्यादिरहिते, प्रकषेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते । अभयं यथा सादित्युक्तं व्यनक्ति—अथेति । शाने फलमुक्त्वा ज्ञानभावे दोषमाह—यदा हीति । भेदस्यानादित्वात्कारणाधीनदोषोक्तिर्युक्तेलाशङ्क्याह—एवमेति । 'अभयं प्रतिशाम्' इत्युक्त्वा पुनः 'अभयं गतो भवति' इत्युक्ते पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—यदा स्थितिः । शास्त्रस्याप्यातिरिक्तं प्रत्याह—तत्रेति । वृत्तिकृतां मतमुपसंहरति—तस्मादिति । परस्य वैयर्थ्यं कैवल्यं फलतीति मत्वाह—इति स्थितमिति । अत्र चानन्दमये परस्मिन्नात्मनि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां तैत्तिरीयकद्वितीनां समन्वयादस्ति संगतिचतुष्टयमिति स्वमतसंग्रहार्थं स्वयूच्यमतं दूषयति—इदं त्विति । इहेति परस्य व्याख्योक्तिः । पर्यायचतुष्टये मयटो विकारार्थत्वात्पञ्चमे पर्याये तादर्थ्यमिति प्रकरणं दर्शयति—त वा इति । 'मयट्वा' इति सृजान्मयदृशब्दो विकारेऽस्तिरिति वक्तुं विकारार्थं मयट्बुक्तम् । विकारप्रकरणं प्रकटयितुं प्रवाहपदम् । प्रिवाहवयवत्वस्य विकारार्थं लिङ्गत्वात्प्राचुर्यात्वे च हेत्वभावाभ्यस्ये न तदर्थतेत्याह—आनन्देति । एकस्यैव मयटोऽर्थद्वयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—अथेति । श्रुतिलिङ्गप्रकरणविरोधेन प्राचुर्यात्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नास्तीत्याह—कथमिति । विकारार्थत्वे निश्चिते तद्वाच्यस्य न ब्रह्माथेत्याह—ब्रह्मेति । कथंशब्दस्य प्रशस्ततामुपेत्य प्रकरणेन शङ्कते—मान्नेति । न प्रकरणमात्रं नियामकमितिप्रसक्तित्याह—अथेति । तेषामब्रह्मत्वं लिङ्गादिति शङ्कते—अत्रेति । आनन्दमयादिषु पुच्छं ब्रह्मान्यदान्तरमुक्तमित्याशङ्क्याह—आनन्देति । ब्रह्मण्यन्तारत्वमश्रुतं, पुच्छत्वं तु श्रुतमित्यर्थः । तस्मादान्तरस्यानुक्तौ प्राकरणिकमर्थमाह—तेनेति । तस्याब्रह्मत्वे दोषमाह—अन्यथेति । किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तेतास्य ब्रह्मत्वं, किंवाप्यस्यैवान्तरस्यादिति विकल्पयति—अत्रेति । तत्रानन्दमयादान्तरस्यादृष्टिमुपेत्य ब्रह्मत्वं प्रत्याह—यद्यपीति । अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं बुवन्दितीर्थं निराह—यत इति । इष्टार्थेदृष्टौ व्यक्तं हर्षमात्रं प्रियम् । इष्टस्युत्ती

न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ (तै० २।५) इति । तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णं प्रकृतम्—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति, तदिह ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युच्यते । तद्विज्ञानापथिष्वैवात्ममयाद्य आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्च कोशाः कल्पन्ते । तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युच्यते, अन्तमयादीनामिव ‘इदं पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञानुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते—तथा सति तदेवं ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म-पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तः ? ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नानन्दमयवाक्ये, ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अत्रिह ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युक्तत्वेमुच्यते—‘तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदः । सन्तमेनं ततो विदुः’ (तै० १।१६) इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकुर्यान्नानन्दमयं, ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्ब्रूयते ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता, प्रियमोदादि-विशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म, आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन

भाष्यरत्नप्रभा

मयदृष्टेः सावयवत्वलिङ्गाच्चेत्याह—तथापीति । इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं भियं, स्थूला मोदः, स चाभ्यासात्प्रकृतः प्रमोदः, आनन्दस्य कारणं, विष्वच्चैतन्यमात्मा, शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—तत्र यदिति । यन्मन्त्रे प्रकृतं गृहानिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म, तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्मत्वमिज्ञायते । तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता । तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्पयन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधान-ब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । अत्र ब्रह्मशब्दात्प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मत्वमिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तौ, एकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोरारब्धस्यानुपसंज्ञा-तविरोधिनो बलीयस्त्वात्, पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह—प्रकृतत्वादिति । प्रकणस्यान्यथासिद्धिमाह—नन्विति । एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमित्याह—अत्रोच्यत इति । तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह—अन्यतरेति । वाक्यशेषाच्चैवमित्याह—अपिचेति । तत्तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति—कथं पुनरिति । त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुक्त्यर्थो वक्तुमशक्यः, ब्रह्मण आनन्दमयलाङ्गूलत्वाभावात् । पुच्छदृष्टिलक्षणायां चाधारलक्षणा युक्ता, प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलान-

भामती

मुख्यशब्दार्थलङ्घनमवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्रायेलेखाबाधश्च विकारप्रायेलेखाधिने तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलङ्घनं लघिकम् । तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घनादसाधीयान्पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयाः

न्यायनिर्णयः

हर्षो मोदः । स चाभ्यासात्प्रकृतः प्रमोदः । सुखमात्रमानन्दः । मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्म, पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्मत्वमिज्ञातम् । ब्रह्मत्वे आनन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्वय वृत्तिः, आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्यप्रयुक्तस्य तस्मिन्प्रयुक्तिश्रेयस्युक्तं स्यादिति श्रुतितात्पर्यमाह—तत्रेति । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिर्यथ्यमाशङ्क्यान्तमयादिवपुच्छब्रह्मशापत्तायां तदुक्तिरित्याह—तदिति । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृत-हानमप्रकृतप्रक्रिया चेति, तत्राह—तत्रेति । पुच्छब्रह्मवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मार्थत्वे सतीति यावत् । पुच्छश्रुतिविरोधात् तस्य स्वप्रधान-मार्थतेति शङ्कते—नन्विति । पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वाभावे प्रकरणविरोधमाह—अत्रेति । पुच्छश्रुतेरवयवार्थत्वे फलितमाह—तत्रेति । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तत्वेन तत्प्रत्ययमिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराधस्यानुपसंज्ञा-तविरोधिनो बलीयस्त्वात्पुच्छत्वेन गुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह—प्रकृतत्वादिति । अन्यथापि प्रकृतत्वं स्यादित्याह—नन्विति । किं प्रकृतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते, किंवेकत्रेति विवरयति—अत्रेति । प्रथमं प्रत्याह—तथेति । अनयवाक्यविलस्य कल्पितत्वेऽन्यत्रमयादिविष्वैकत्र गुणप्रधानत्वायोगात् । यदि द्वितीयः, तत्राह—अन्यतरेति । अन्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे सतीत्यर्थः । त्राक्यशेषादपि पुच्छवाक्यं परोच्यते स्वप्रधानं ब्रह्मेत्याह—अपिचेति । श्लोकस्यानन्दमयाधैल्यमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—अस्मिंश्चेति । प्रतिष्ठेत्यत्रेति सूचकः । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावाभावविधायोर्गुणदोषोक्तिरित्याह—न चेति । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति—कथमिति । तस्य ब्रह्मणि वृत्तिमानं वान्विष्यते किं मुख्यं वा वृत्तिः । आद्ये, पूर्वोक्तविषयादिपुच्छेन(परमेष्ठिदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वोपारे लक्षणप्रम पुच्छपदमित्याह—नेति । न द्वितीयः, प्रतिष्ठा-

निर्विश्यते—‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति । नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लोकि-
कस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वं, ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति’ (बृह० ४।३।३२) इति श्रुत्यन्तरात् । अपिच आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यव-
यवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते, वाङ्मनसयोगो-
चरत्वाभिधानात्—‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ।
न विभेति कुतश्चनेति’ (तै० २।९) । अपिच आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचु-
र्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् । तथाच सति, ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा’ (छा० ७।२।४।१) इति भूभि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुप-
ध्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते, ‘सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तैत्ति० २।१) इत्यानन्यश्रुतेः, ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मा’ (श्वे० ६।११) इति च श्रुत्यन्तरात् । न चानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते । प्रातिपदि-
कार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते—‘रसो वै सः, रसः खेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को खेवा-
न्यात्कः प्राणयात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्’ ‘सैवानन्दस्य मीमांसा भवति’ । ‘आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति’ (तै० २।७, ८, ९) ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तै०
६।६) इति च । यदिच आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्र-
योगेष्वन्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिर-

आप्यरत्नप्रभा

भांभिः । त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्यवयववल्लक्षणत्वादित्याह—नैष दोष इति । पुच्छमित्याधारत्वमात्रमुक्तम् । प्रतिष्ठेत्येकनी-
डत्वम् । एकं मुख्यं नीडमधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिदं,
तत्र किमुदाहरणमेवेनेत्याशङ्क्याह—अपिचेति । यत्र सविशेषत्वं तत्र वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्यतिरेक व्यापकाभा-
वौक्त्या निर्विशेषमुच्यत इत्याह—निर्विशेषमिति । निवर्तन्ते अज्ञाता इत्यर्थः । सविशेषस्य सृष्टात्वादभयं चायुक्तम् ।
अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्याधिकमयया सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध उक्तः ।
दोषान्तरमाह—अपिचेति । प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणं, विशेषणस्य यः प्रतिगोपी विरो-
धीति तस्याल्पत्वमपेक्षते, यथा विप्रमयो ग्राम इति शूद्रत्वल्पत्वम् । अस्तु को दोषः, तत्राह—तथाचेति । प्रकृत्यर्थप्र-
धान्ये त्वयं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोऽल्पस्याभ्यामानात् । परं त्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दलक्षणा-
दोषः स्यादिति मन्तव्यम् । किंच भिन्नत्वाद्वदन्न ब्रह्मतेत्याह—प्रतिशरीरमिति । नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं लक्षणया-
नन्दमयपरमित्यभ्याससिद्धिरित्यत आह—यदिचेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानाद-

भामती

नुगुण्येन त्तर एव पक्षो युक्तः । अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे, ‘ब्रह्म पुच्छम्’ इति न समजसम् । नहि तदेवाव-
यववयवश्चेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य, प्रतिष्ठेत्येतदनुपपन्नतरं भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्यमया-

न्यायनिर्णयः

शब्दविरोधादित्याह—प्रतिष्ठेति । पुच्छत्वेऽपि परायणत्वं वारयति—एकेति । नीडत्वमाश्रितापेक्षं, तदाह—लौकिकस्येति ।
पूर्वस्योत्तरेण निर्णयात्रावयवार्थेति फलितमाह—अनेनेति । उक्तेऽप्येव उदाहरण्यक्तं संवादयति—एतस्येति । ननु वृत्तिकारैरपि
तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्वितमिदं, तत्र किमुदाहरणमेवेनेत्याशङ्क्याह—अपिचेति । नन्विह सविशेषमेव ब्रह्मेदं, वाक्यशेषे
रगादिमतोऽभ्यनसवोर्गोचरो ब्रह्म, शुद्धविद्योत्तु गोचर इत्यभ्युपगमादित्याशङ्क्य सविशेषस्य सृष्टात्वादप्राप्तनिषेधापाताच्च नैवमि-
त्याह—निर्विशेषं सति । अतोऽनीद्विनिर्विशेषब्रह्मसिद्धये पुच्छवाक्यमेवोदाहर्तव्यमिति भावः, मयदो विकारात्थेनोक्त्या प्राचुर्यात्वं
निरस्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानब्रह्मोक्तिरुक्ता । संगति प्राचुर्यात्वे दोषान्तरमाह—अपिचेति । स्वप्रकृत्यर्थप्रतिगोपीयत्वतामत्रैवानपेक्ष्य
स्थानान्तरस्वतत्सजातीयाल्पत्वापेक्षामत्रेण मयदोऽप्रयोगादित्यर्थः । अतिमधुरे रुच्यर्थं रसान्तरानुपपेधवानन्दं प्रीत्युत्कर्षार्थमपहःखानु-
पध्तिरेत्याशङ्क्याह—तथाचेति । प्राचुर्यात्वाभावाभ्यामयदो मानन्दमयो ब्रह्मत्वमेव हेत्वन्तरमाह—प्रतिशरीरं चेति । प्रतिदेहं
ज्ञातिशयत्वेन भिन्नादानन्दमयाब्रह्म सर्वानुगतमनन्दमेवेत्यर्थः । यच्चम्यासात् ‘आनन्दमयो ब्रह्म’ इति तत्र किमानन्दमयशब्दस्याभ्यासः
किवानन्दशब्दस्यैव विकल्पाद्येऽस्ति हिमाह—न चेति । आनन्दमयं प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दशब्दस्याभ्यासो हेतुरिति द्वितीयं
निरस्यति—यदिचेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रातिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रकृतानन्दमयार्थः । ततस्तस्य ब्रह्मतापीरित्यन्योन्याश्रयतेति

त्यद्योचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।१।२८) इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्, 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यस्तव्यं मयइत्येवमनन्दस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः—'एतमानन्दमयात्मानमुपसंक्रामति' (ते० २।८) इति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, विकारात्मनामेवाज्ञमयादीनामानन्दमनामुपसंक्रामितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसंक्रामितव्यस्याज्ञमयादिवद्ब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्रातिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । 'तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिना च प्रपञ्चयमानत्वात् । यावानन्दमयसंनिधाने 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' इयं श्रुतिरुदाहृता सा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संवध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य 'रसो वै सः' इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु 'सोऽकामयत' इति ब्रह्मणि पुल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यत्र पुल्लिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति, तस्यां मयइश्रवणात्, प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादज्ञमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयइति न प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत

भाष्यरत्नप्रभा

भ्याससिद्धिः, तद्विस्तारो तन्निर्णय इति परस्परश्रय इति भावः । अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह—तस्मादिति । उपसंक्रमणं बाधः । ननु 'स य एवंविद्' इति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वे न सिध्यतीति शङ्कते—नन्विति । उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्यङ्गीकृत्य विशिष्टप्राप्त्युक्तस्य विशेषणप्राप्तिफलमुक्तमित्याह—नैष इति । ज्ञानेन कोशानां बाधसिद्धिः सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्यगानन्दलाभोऽर्थोदुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह—तदपीति । तदपेक्षत्वादिति । कामयितुपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये ब्रह्मवह्नी समासा, भृगुवह्नीवदिति, तत्राह—यत्त्विति । या त्वित्यर्थः । मयइत्युक्त्वा सावयवत्वादितिङ्गेन च स्थानं बाध्यमिति भावः । गोचराति-

भामती

दिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्तत्त्वान्तररूपमानन्दमयादर्शान्तरमय इति न श्रुत्योक्तम् । एवं चाज्ञमयादिदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । वाङ्मनसगोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः, प्राचुर्यं च, हेतुनेन व्याख्यायेयाताम् । तथाच भाष्यवर्णिकस्य ब्रह्मण एव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानस्याभिधानात्, तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति । 'सोऽकामयत' इत्याद्या अपि श्रुत्यो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः । सुगममन्यत् । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति ।

न्यायनिर्णयः

भावः । आनन्दपदभ्यासस्तर्हि किंविषयः, पुच्छवाक्योक्तब्रह्मविषयः, इत्याह—तस्मादिति । आनन्दभ्यासस्यानन्दमयार्थत्वायोगस्तच्छब्दार्थः । मयइत्युक्तस्याभ्यासात्कथं तदभ्याससिद्धिः, तत्राह—यत्त्विति । उपसंक्रामितव्यानां विवेकेन त्याज्यानामित्यर्थः । अत्र मेकादाहुपसंक्रमस्य विद्वत्कलाप्यर्थत्वादानन्दमयस्याब्रह्मत्वे ब्रह्माप्तिरुक्तः प्रक्रममज्ञ इति शङ्कते—नन्विति । किमिदोपसंक्रमणं प्राप्तिः, अतिक्रमो वा । आये, अवयवित्प्राप्त्यवयवप्रतिप्राप्तिकत्वात्पुच्छब्रह्माप्तिरुक्तैव । द्वितीये, न ह्यतिक्रमस्य परतरोपसंक्रामितक्रमस्य ब्रह्माप्तिवत्प्राप्तिरर्थोदोक्त्याह—नैष इति । ब्रह्माप्तिमेवैव वक्ष्यमाणत्वाच्च तदनुक्तिरित्येत्याह—तदपीति । यत् 'सोऽकामयत' इत्याद्यानन्दमयार्थं सत्तत्त्वत्ववोपीति, तत्राह—या त्विति । 'रसो वै सः' इत्यादेरुत्तरस्यानन्दमयार्थमुक्तं प्रत्याह—तदपेक्षत्वादिति । 'सोऽकामयत' इत्यादि ब्रह्मण्युक्तं, ननु सके पुल्लिङ्गाभोगादिति शङ्कते—नन्विति । प्रक्रमेण समापत्तेः—नायमिति । यत् 'भृगुवह्नीव' पञ्चमपर्यायस्य ब्रह्मार्थत्वादिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति, तत्राह—या त्विति । इह मयदो विकाराधेय प्रियशिरस्त्वादेशं श्रुतेरानन्दमयस्याब्रह्मत्वेति शेषः । ब्रह्मणो निविशेषस्य नानन्दमयतेषुपसंहरति—तस्मादिति । इष्टदृष्टेः, तद्धाभात्, तत्सृष्टेः स्वाभिव्यक्ताः सुखविशेषास्तस्मान्त्रं च प्रियादिशब्दोऽहं इत्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनान्तमसत्तदुपसर्जनान्द्रजसो द्वयोपसर्जनात्सत्त्वत्वेनान्द्रजसाभिव्यक्तं सुखं तत्तच्छब्दवैधर्म्यमित्याचार्याः । तेन विशेषसंनिधेयं सत्त्वहिसंनिधेयं वा विशेषमपीपन्मात्रमन्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्वतो न प्रियशिरस्त्वादि युक्तम् । तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प्रतिपाद्या ब्रह्मणोऽन्यतेत्यर्थः । इहापि सविशेषमेव प्रतिपाद्यमित्याशङ्क्योक्तं सारयति—नचेति । परमतनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति । स्वमेव सूत्राणामननुगुणत्वमाशङ्क्य तानि योजयितुमुपक्रमते—सूत्राणीति । व्याख्येय-

स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते—‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’ । आनन्दमय आत्मेत्यत्र ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते, अभ्यासात् । ‘असञ्चेव स भवति’ इत्यस्मिन्नगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । ‘विकारशब्दाच्चेति चेच्च प्राचुर्यात्’ । विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दाच्च स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते—नायं दोषः, प्राचुर्यादवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूपेतैश्चानन्दमयस्यापि शिरआदीन्मयवयवान्तराण्युक्त्वावयवप्रायापस्या ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्याह, नावयवविवक्षया । यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । ‘तदेतुव्यपदेशाच्च’ ।

भाष्यरत्नप्रभा

क्रमो गोचरत्वाभावः । वेदसूत्रयोर्विरोधे ‘गुणे त्वन्याय्यकल्पना’ इति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानीत्याह—सूत्राणीति । पूर्व-
भीक्षतेः संशयाभावादिति युक्त्या प्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तम् । तत्रैव पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात्संश-
योऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन पूर्वपक्षयति—पुच्छशब्दादिति । तथाच
प्रत्युदाहरणसंगतिः । पूर्वपक्षे सगुणोपास्तिः, सिद्धान्ते निर्गुणप्रमितिः फलम् । वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तैः श्रुत्यादिसंगतयः
स्फुटा एव । सूत्रस्थानानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं लक्ष्यते । विक्रियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः । प्रायापत्तिरिति ।
अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं कोशाः पक्षित्वेन कल्पन्ते, नात्र तात्पर्यमस्ति । तत्रा-
नन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तरं कस्मिंश्चित्पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तम् । तस्यानन्दमयाधारत्वेनावयव-
वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तदेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ तस्य ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् । प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्द-
मयस्य जीवस्य कार्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । मानववर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥ ‘ब्रह्मविदामेति
परम्’ इति यस्य ज्ञानान्मुक्तिरुक्ता, यत् ‘सत्यं ज्ञानम्’ इति मन्त्रोक्तं ब्रह्म, तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते, ब्रह्मपदसंयोगात् ।
नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥ इतर आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः । सर्वैश्वर्यव्याप्यनुप-
पत्तेरित्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्धवानन्दी भवतीति भेदोक्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यते-
त्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म, तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थत्वात्, भृगुवल्लीस्थानन्दवदित्यासङ्काह—कामाच्च नानुमानापेक्षा
॥ १८ ॥ काम्यत इति काम आनन्दः तस्य भृगुवल्लयां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्या,

भामती

वेदसूत्रयोर्विरोधे ‘गुणे त्वन्याय्यकल्पना’ इति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थ ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’
इत्येतद्वत् ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति—आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यत् ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति ब्रह्मपदं तत्स्व-
प्रधानमेवेति । यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये ‘ब्रह्म पुच्छम्’ इत्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्वसवयवप्रधानप्रयोगात्तत्प्रयो-
गस्यैव बुद्धौ संनिधानात् तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति । मानववर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥ यत् ‘सत्यं ज्ञानम्’
इत्यादिना मन्त्रवर्णनं ब्रह्मोक्तं तदेवोपायभूतेन ब्रह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते—‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति । अवयववचनत्वे
त्यस्य मन्त्रे प्राधान्यं, ब्रह्मणे लप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्रह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥
अत्र ‘इतश्चानन्दमयः’ इति भाष्यस्य स्थाने ‘इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति पठितव्यम् । भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥
अत्रापि ‘इतश्चानन्दमयः’ इत्यस्य च ‘आनन्दमयाधिकारे’ इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति ‘ब्रह्मपुच्छा-
धिकारे’ इति च पठितव्यम् । कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

न्यायनिर्णयः

वाख्यातुं विषयमुक्त्वा पुच्छब्रह्मशब्दभ्यां संशयमाह—ब्रह्मेति । स्वप्रधानत्वेनेति । संशये सतीति शेषः । पूर्वाधिकरणे मुखेक्ष-
णाब्रह्मनिर्णये गौणः प्रायपाठो बाधितः । इह त्वाधारात्मात्रत्वेऽवयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लक्षणिकत्वसाम्येऽवयवप्रायदृष्टेरेवयवार्थ-
तेति संगत्या पूर्वपक्षयति—पुच्छेति । तैत्तिरीयोपनिषदः स्पष्टब्रह्मल्लिङ्गाया निर्गुणब्रह्मान्वयोक्तैः श्रुत्यादिसंगतयः । परपक्षे पूर्वोत्तर-
पक्षयोरुपास्तिरेव फलम् । इह पूर्वपक्षे तथा सिद्धान्ते प्रमितिः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—इति प्राप्त इति । स्वव्यव्याख्यां
व्यावृत्त्यै स्वाभिमतं व्याख्यामाह—आनन्दमय इति । आनन्दमयशब्देन पञ्चमपर्ववस्यपुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्र-
धानमेव ब्रह्मोच्यते इति प्रतिज्ञायां हेतुः व्याख्याति—असञ्चेवेति । पूर्वपक्षबीजमनुमाथं दूषयति—विकारिति । वाचकत्वाभावा-
दभिप्रेत इत्युक्तम् । परित्यागभागवतार्थं व्याकरोति—अत्रेत्यादिना । ब्रह्माधिकरणमिति वाक्ये पूर्ववाचयवप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धि-
स्थलात्तेनाप्यधिकरणलक्षणापुच्छोक्तिरिति तात्पर्यमाह—अवयवेति । तदेव प्रपञ्चयति—अस्मेति । तत्र गमकमाह—यदिति ।
इतश्च पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नोच्यते किंवाधरो लक्ष्यत इत्याह—तदेवेति । तथाच—सर्वस्येति । तथापि कस्मा-

सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते—‘इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च’ (ते० २।६) इति । नञ् कारणं सत् ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्यावयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

हिरण्यमयो देवतात्मा किंवासौ परमेश्वरः । मर्यादाधाररूपोऽर्द्धदेवतात्मेव नेश्वरः ॥ १ ॥

सार्वात्म्यात्सर्वदुरितराहिल्याच्चेन्नो मतः । मर्यादाया उपास्त्यर्थमीदृशेऽपि स्वरूपाधिगाः ॥ २ ॥

इदमाज्ञायते—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्चिह्नहिरण्यकेश आ-
प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः’ तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एव
सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद’ ‘इत्यधिदैवतम्’ (छा०

भाव्यरत्नप्रभा

विकारार्थकमयद्विरोधादित्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्चेत्सगुणं ब्रह्मात्र वेद्यं स्यादित्याशङ्क्याह—अस्मिन्नस्य च तद्योगं
शास्ति ॥ १९ ॥ गुहातिहितत्वेन प्रतीति ‘स एकः’ इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्तं ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधवत्
आनन्दमयस्य ‘यदा हि’ इति शाब्दं ब्रह्मभावं शास्ति, अतो निर्गुणब्रह्मेकज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभिप्रेत्याह—
अपराण्यपीति ॥ १९ ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—अथ य इति । अथेत्युपास्तिप्रार-
म्भात् । हिरण्यमयो ज्योतिर्विकारः, पुरुषः पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्तिमाह—हिरण्येति । प्रणखो नखाग्रं
तेन सहस्रमिविधावाह । नेत्रयोर्विशेषमाह—तस्येति । कपेर्मर्कटस्य आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजसी तत्पुण्यं पुण्डरीकं
यथा दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणी, सद्योविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं, रूपं
चोक्त्वा नाम करोति—तस्योदिति । तन्नाम निर्वर्ति—स इति । उदित उद्भूतः । सर्वपाप्मास्पृष्ट इत्यर्थः । नामज्ञान-
फलमाह—उदेति हेति । देवतास्थानमादित्यमधिकृत्योपास्त्युपस्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—

आमती

इत्यनयोरपि सूत्रयोर्माभ्ये आनन्दमयस्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति पाठो द्रष्टव्यः । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ विका-
रस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत्तर्था सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत ‘इदं सर्वमसृजत ।
यदिदं किञ्च’ इति श्रुत्या । नह्यनन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते । तस्मादानन्दमयविकारा-
वयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किंतु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम्
॥ १९ ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः

न्यायनिर्णयः

दानन्दमयावयवत्वं ब्रह्मणो नेष्यते, तत्राह—नचेति । इतश्चानन्दमयः परमात्मा, यतः ‘सत्यञ्च’ इत्यादिमन्त्रवर्णेन यद्ब्रह्माक्तं
तदेवानन्दमयशब्देन विशिष्टद्वारा लक्ष्यमाणजीवचैतन्यस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन ‘तत्त्वमसि’ इतिब्रह्मयते, ‘ब्रह्मविदामोति’ इति
ब्रह्मविदस्तात्प्राप्तिस्थानेन ब्रह्मात्मनोऽरेक्योपक्रमात् । ‘स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादिषे । स एकः’ इत्येक्योपसंहारात् । मध्येऽपि
विशिष्टद्वारा स्वरूपेभ्ये तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह—मात्रवर्णिकमिति । इतश्च पुच्छवाक्यस्य ब्रह्मेव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यं, इतरस्यानन्द-
मयो न प्रतिपाद्यः । वैषयिकप्रियाहितत्वेन तत्र मुख्यस्रष्टृत्वायनुपपत्तेरित्याह—नेतर इति । इतश्च नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते, ब्रह्मा-
नन्दप्रतिप्रतिभितं रसशब्दितं लब्धवायमानन्दमयः स्वमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्तैर्ब्रह्मवाक्योपादित्याह—भेदेनेति ।
ननु श्रुतवह्यामानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायस्वत्वादनुरीयते, तत्राह—कामाच्चेति । काम्यत इति काम
आनन्दः । तस्य ब्रह्मत्ववृद्धेर्नानुमानेनानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम् । विकारार्थमवद्विरोधादित्यर्थः । इतोऽपि नानन्दमयोऽत्र
प्रतिपाद्यते, पुच्छवाक्योक्तं ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्यानन्दमयस्य ‘यदा हि’ इत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानात् । तस्मादानन्दमयशब्दवाच्य-
स्याप्रतिपाद्यत्वात्तद्व्यस्य ब्रह्मणोऽप्यतिरेकापुच्छवाक्यस्य ब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमिति तत्प्रमित्या कैवर्त्यं फलदीत्याह—अस्मि-
न्निति । तदेतदाह—अपराण्यपीति ॥ १९ ॥ समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोत्सर्गः स्थापितः । अधुनापवादार्थत्वेनाधिकरणम-
न्तरायेति—अन्तरिति । छान्दोग्यसं वाक्यमुदाहरति—इदमिति । अन्नसामयोः पृथिव्येन्द्राद्यात्मत्वोक्त्यनन्तरमुपास्तिप्रस्तावार्थो-
ऽयशब्दः । ‘य एष’ इति शास्त्रप्रसिद्धिः, संनिधिक्षोकाः । तस्योपास्त्यर्थमाभिदैविकं स्थानमाह—अन्तरिति । आदित्यमण्डलस्य
मध्ये स्थित इति यावत् । ध्यानार्थमेव रूपविशेषमाह—हिरण्यमय इति । ज्योतिर्मय इत्यर्थः । स्थानकं परिच्छेदं व्यवच्छिन्नमिति—
पुरुष इति । तत्रावहितप्रियामनुभवं प्रमाणयति—दृश्यत इति । तर्हि पुरुषत्वात्पूर्णस्य कथमुपास्तिः, तत्राह—हिरण्येति ।
तद्वज्योतिर्मयान्येवास्य अमृश्वि केशाश्चेति तथोक्तः । किं बहुना, आप्रणखात् प्रणखो नखाग्रं तेन सह सर्व एव सुवर्णो ज्योतिर्भवः ।
चक्षुषोर्विशेषमाह—तस्येति । कपेर्मर्कटस्यासः पृष्ठभागोऽत्यन्ततेजसी तत्पुण्यं पुण्डरीकं यथात्यन्तदीप्तिमत्तस्यास्य देवस्याक्षिणी प्रकृष्ट-
दीप्तिमती । ध्यानार्थमेव नाम करोति—तस्येति । कथं तस्योदितिनामत्वं, तदाह—स इति । उदित उद्भूतः । सकावेतसर्वपाप्मास्पृष्ट

१।६।६, ७, ८) । 'अथाध्यात्मम्' 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' (छा० १।७।१, ५) इत्यादि । तत्र संशयः—किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चिदसंसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं, संसारीति । कुतः, रूपव-स्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावत् 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादि रूपमुदाहृतम् । अक्षिपुरुषेऽपि तदेवा-तिवेशेन प्राप्यते—'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति । नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का० १।३।१५) इति श्रुतेः, आधारश्रवणाच्च—'य एषोऽन्तरादित्ये' 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति । न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उप-दिश्येत । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा० ७।२।४१) इति, 'आकाशावत्सर्वै-गतश्च नित्यः' इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च । 'स एष ये चासुष्मात्पराश्चो लोका-स्तेषां चेष्टे देवकामानां च' (छा० १।६।८) इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा । 'स एष ये चैतस्मादवर्णाश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च' (छा० १।७।६) इत्यक्षिपुरुषस्य । नच

भाष्यरत्नप्रभा

अथेति । पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासश्चेति मुख्यत्रितयादिवहुप्रमाणवशात्त्रिगुणनिर्णयवत्, रूपवत्त्वा-दिवहुप्रमाणवशाज्जीवो हिरण्यमय इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसंगत्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्ष-यति—संसारीति । अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलम् । अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति संबन्धः । श्रुति-माह—स एष इति । आदित्यस्यः पुरुषः, असुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये केचन लोकस्तेषामीश्वरो देवभोगानां चेत्यर्थः । स एषोऽक्षित्यः पुरुष एतस्मादक्षोऽवक्षन्ता ये लोकाः, ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते । अतः

भामती

स्मिताः, ननु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति हेयलेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । संप्रति तु ब्रह्म विव-क्षितोपाधिभेदसुपास्यत्वेनोपक्षिप्यते, ननु विद्याकर्मातिशयलब्धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदेवदीन्य इति निर्णयते । तत्र 'मर्या-दाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥' 'हिरण्यश्मश्रुः' इत्यादिरूपश्रवणात्, 'य एषोऽन्तरादित्ये', 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति चाधारभेदश्रवणात्, 'ये चासुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इत्यै-श्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च संसारीय कार्यकारणसंचातात्मको रूपादिपञ्च ह्योपास्यः, ननु परमात्मा 'अशब्दमस्पर्शम' इत्यादिश्रुतिभिः अपास्तमस्तत्वरूप, 'स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च, 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्णयैश्वर्यं शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वैषामविरह्वादित्यपुरुषे संभवति, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुष्पपापयोरनधि-कारात् । रूपादिमत्त्वान्यथातुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावदगाथात्मकतयास्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कर्तृत्वादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरिति आदित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः । अनित्यं हि कार्यं कारणाधारमिति नानाधारं, नित्यमप्यसर्वगतं च यत्तस्मादधरभावेनास्थितं तदेव तत्सोत्तर-स्याधार इति नानाधारं, तस्मादुभयमुक्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'अन्तस्सिद्धमौपदेशात्' । 'सर्वात्म्यसर्वैरुदिरितविरहाभ्यामि-होच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुविकारवत् ॥' नामनिरुचौ हि सर्वैषाम्पादानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य

न्यायनिर्णयः

इत्यर्थः । ध्यानफलमुदेतीति । आदिशब्दात् 'तस्यैव साम च गेष्णौ' इत्याहुक्तमधिदैवतं, देवतामधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः । आधिदैवध्यानोक्तेनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—अथेति । क्वसामर्यादोपगमाध्यात्मरवोक्तेनन्तर्यमेषुलुक्तम् । आदिशब्दात् 'सैवैकं तत्साम' इत्याहुक्तम् । सान्द्रदयस्य पुरुषं विषयीकृत्य रूपवत्त्वश्रुत्या सर्वपापस्पर्शश्रुत्या च संशयमाह—तत्रेति । काक्षिदित्यादित्यक्षेत्रज्ञ उक्तः । पूर्वसूत्रे ब्रह्मपरमानन्दमयपदमानन्दपदार्थोभ्यासश्चेति मुख्यत्रयार्थैर्बहुप्रमाणवशात्त्रिगुणनिर्णयव-द्रूपवत्त्वादिवहुप्रमाणसंसारी हिरण्यमयः पुरुष इति संगत्या पूर्वपक्षमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं तावदिति । स्फुटब्रह्मल्लोकोक्तये सत्तुणे ब्रह्मण्यन्वयोक्तिः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरपरस्य परस्य चोपास्तिरेव फलम् । सर्वैवपासत्वाय पर एव कसात्रेति पृष्ट्वा हेतु-माह—कुत इति । चाक्षेपे पुरुषे यथोक्तं रूपं न श्रुतमित्याह—अक्षरीति । परस्यैव सान्द्रेताद्रूपवत्त्वमुपदेशातिदेशाभ्यामिति चेत्, नेत्याह—नचेति । परापरिग्रहे हेतुन्तरमाह—आधारेति । अनन्तशक्तित्वात्साध्याधारश्रुतिरित्याह—नहीति । परस्याना-धारत्वे स्वमहिमप्रतिष्ठत्वं हेतुः । तत्र मानं 'स भगवः' इति । तत्रैव हेतुन्तरं सर्वव्यापित्वम् । तत्रापि सामाह—आकाशावदिति । ईश्वराग्रहे हेतुन्तरमाह—ऐश्वर्येति । 'स एषः' इत्याधिदैविकपुरुषोक्तिः । असुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये लोकास्तेषामीशिता, ये च देवानां कामा भोगास्तेषां चेत्यर्थः । 'स एषः' इत्याध्यात्मिकपुरुषोक्तिः । एतस्माच्चक्षुषः सकाशादवगता ये लोकास्तेषामीशिता, ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां चेत्येतस्य मर्यादावदैश्वर्यमुक्तमित्यर्थः । परस्मादि ध्यानात् तादृशैश्वर्यं स्यात्, नेत्याह—न चेति । 'एष सर्वेश्वरः'

परमेश्वरस्य मर्यादावैश्वर्यं युक्तम्, 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाय' (बृ० ४।४।२२) इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मान्नाक्ष्यादिलयोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इति 'य एषोऽन्तरादित्ये', 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव, न संसारी । कुतः, तद्धर्मोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः । तद्यथा—'तस्योदिति नाम' इति श्रावयित्वा अस्यादित्यपुरुषस्य नाम 'स एष सर्वेश्वरः पापमभ्य उदितः' इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वैकं । तदेव च कृतनिवेचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति—'यन्नाम' 'तन्नाम' इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते—'य आत्माऽपहृतपाप्मा' (छा० ८।१।१) इत्यादौ । तथा चाक्षुषे पुरुषे 'सैवर्कत्साम तदुक्तं तदनुस्तद्ब्रह्म' इत्युक्तसामाद्यात्मकतां निर्धारयति । सा च परमेश्वरस्योपपद्यते, सर्वकारणत्वासत्त्वोत्तमकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यध्याद्यात्मके चाधिदैवतं ऋक्सामे, वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुकम्याह—'तस्यैकं साम

भाष्यरजप्रभा

श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः । 'एष सर्वेश्वरः' इत्यविशेषश्रुतेरिति संबन्धः । भूताधिपतिर्धर्मः, भूतपाल इन्द्रादिव एष एव । किंच जलानामसंस्कराय लोके विचारको यथा सेतुः, एवमेषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादाहेतुत्वात्सेतुरेष एव । अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे—य एष इति । यद्यप्येकस्मिन्वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमं श्रुतं रूपवत्त्वं निष्फलं, यथार्थमीश्वरे नेतुं शक्यं च । सर्वपाप्मासङ्घिषं सर्वात्मिकत्वं तु सफलं, जीवे नेतुमशक्यं चेति प्रबलम् । नच 'न ह वै देवान्पापं गच्छति' इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पर्शित्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरनुना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मासंबन्धे तत्फलत्वात्तेशं वा तात्पर्यात्, तेषां संचिततपाभावे 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विभान्ति' इत्ययोगादित्यभिप्रेत्याह—सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति । सार्वभौम्याह—तथेति । अत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषः पुरुष उच्यते । ऋगाद्येष्वपेक्षया लिङ्गव्यत्ययः । उक्तं शक्यविशेषः, तस्मादहर्चात्साम स्तोत्रम्, उक्त्यादन्यच्छक्यमुच्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म त्रयो वेदा इत्यर्थः । पृथिव्यध्याद्यात्मक इति । आधिदैवतकृद् पृथिव्यन्तरिक्षयुनक्षत्रादित्यगतशुक्लरूपान्नामविधा श्रुतयुक्ता, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतातिङ्गणरूपमुक्तं पञ्चविधम् । अध्यात्मं तु ऋक्, वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिष्यशुक्लरूपा चतुर्विधा, साम च प्राणच्छायात्मनोऽक्षिगतातिनीलरूपं चतुर्विधमुक्तम् । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुकम्याह श्रुतिः—तस्येति । यो सर्वात्मकस्सामात्मको योगावबुद्ध्यादित्यस्य, तावेवाक्षिष्यस्य आत्मता

देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्रागभवीयधर्माधर्मरूपपाप्मासंभवे सति । न चैतेषां प्रागभवीयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति सांप्रतम् । विद्याकर्मातिशयतत्सुदाचारैऽप्यनादिमवपरंपरोपाजितानां पाप्मानमपि प्रहृष्टानां संभवात् । नच श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिनः सर्वपाप्मविरह इति युक्तं, ब्रह्माविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः । नच विनिगमनाहेलभावः, तत्र तत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात् । तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात् । अपिच सार्वभौम्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते, कारणादभेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात् । आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्समो न जगत्कारणत्वम् । नच मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्था युक्ता । रूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वादाहशरूपमेदेनोपदिश्यते,

न्यायनिर्णयः

इत्यविशेषश्रुतेरिति संबन्धः । कथमेतस्य सर्वेश्वरत्वं, यतो भूतानां निवृत्ता वमोऽस्ति, नेत्याह—एष इति । कथं परो भूतानामपिष्टाय पालयिता, पालयितुरिन्द्रादेः सत्त्वात्, तत्राह—एष भूतेति । तथापि ब्रह्मा मर्यादास्मात्कोऽस्ति कुतोऽस्य सर्वेश्वरत्वं, तत्राह—एष इति । यथा युद्धाचमयः सेतुर्लङ्घ्यहस्य क्षेत्रसंपदामसंभेदाय धारयिता तथैवोपि सर्वेषां वर्णादीनामसंस्काराय धारयिता स्यादित्यर्थः । मर्यादाधाररूपश्रुतेरादित्येवैष एवावोपास्य इत्युपसंहरति—तस्मादिति । तस्य कर्मानधिकारात्सर्वपाप्माविगमः । सार्वभौमत्वमुपासनायै स्तुत्यर्थमनुव्रत इति भावः । पूर्वपक्षमनुब्रूयन्नमनतायै प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमित्यादिना । प्रथमश्रुतरूपवत्त्वादित्ना—चरमश्रुतसर्वपाप्माविगमादेनैवत्यात्र परस्य प्राप्तिरित्याह—रुप इति । फलवत्पाप्मापगमादिलिङ्गस्य चरमस्यापि तच्छ्रूयत्वानाविश्रिताद्विज्ञादाद्यादपि क्लीयस्त्वात्तद्वशेनेतरत्रेयमित्याह—तद्धर्मेति । इहेति स्नानद्रव्यस्यपुरुषोक्तिः । आदित्येवैषस्यापि कर्मानधिकारात्पाप्मास्पृशो युक्तः, 'न ह वै देवान्पापं' इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—सर्वेति । देवादिषु पश्चादिवत्कर्मानधिकारेऽपि प्राप्तिर्भवे संक्षिप्तप्राप्तेरुपात्तवत्त्वात्, 'न ह वै देवान्' इत्युक्तेन जीवः सर्वपापास्पृशः । प्रदेशान्तरे च तस्य परस्मिन् श्रुतेरत्रापि तदुद्बुधतत्प्रत्यभिज्ञानात्सर्वैषोपास्येति भावः । सार्वभौम्यमपि श्रुतं न संसारिणि युक्तमित्याह—तथेति । तत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषपुरुषाः । ऋगादिविशेषापेक्षया निष्कण्ठक्षिप्तोक्तिः । उक्तं शक्यविशेषः । तस्मादहर्चात्साम स्तोत्रं, उक्त्यादन्यच्छक्यमुच्यते । ब्रह्म त्रयो वेदाः । ऋगाद्यात्मना चाक्षुषस्य संसारिणैरेऽपि स्तुतिरुपास्यसर्वमित्याशङ्क्य मुख्यसंभवे नापुस्त्यकल्पनेत्याह—सा चेति । तत्रैव हेत्यन्तरमाह—पृथिवीति । ऋगादिदेवतं पृथिव्यन्तरिक्षयुनक्षत्रादित्यगतशुक्लरूपा । साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतपरङ्गणाख्यातिङ्गणरूपं 'यमेवगर्गिः साम' इत्यादिनोक्तम् । अध्यात्मं च वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिगतशुक्लरूपा तावदुच्यते । साम च प्राणच्छाया-

च गेष्णौ' इत्यधिदैवतम् । तथाभ्यात्ममपि—'यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ' इति । तच्च सर्वात्मन एवोपपद्यते । 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात् धनसनयः' (छा० १।७।६) इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते, 'यद्यद्विभूतिमत्स्त्वं श्रीमदुज्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम्' (१०।४१) इति भगवद्गीतादर्शनात् । लोककामेशित्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तुं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति, अत्र ब्रूमः—स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहाथम् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति स्मरणात् । अपिच यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं परमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शास्त्रम्—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—'सर्वकामं सर्वैकान्तः सर्वैकान्तः सर्वैरसः' (छा० ३।१।४१) इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति । यद्व्याधारश्रवणाच्च परमेश्वर इति, अत्रोच्यते—स्महिमप्रतिष्ठस्याध्याधारविशेषोपदेश उपासनायां भविष्यति, सर्वैकतत्त्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्त्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाध्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते ॥ २० ॥

भाष्यरत्नप्रभा

गेष्णौ पर्वण्यौलभ्यः । तच्चेति । ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः । सर्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह—तद्य इति । तत्तत्र लोके, धनस्य समिन्धो येषां ते धनसनयः, विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो गीयन्ते नेश्वर इत्यत आह—यद्यदिति । पञ्चविंशतिर्विभूतिः, श्रीः कान्तिः, ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मन्दं एवेति तद्वाननीश्वरस्यैवेत्यर्थः । निरङ्कुशमनन्याधीनम् । एषा विचित्ररूपा मूर्तिर्मायाविकृतित्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः । तदुक्तम्—'अशब्दम्' इत्यादिवाक्यं तज्ज्ञेयपरमित्याह—अपिचेति । तर्हि रूपं कुतः, तत्राह—सर्वेति । यत्र त्प्रास्यत्वेनोच्यते तत्रैत्यध्याहृत्य सर्वकारणत्वात्प्रासरूपवत्त्वं 'सर्वकामं' इत्यादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति योजना । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरोति—ऐश्वर्येति । अध्यात्माधिदैवतध्यानयोर्विभागः पृथक्प्रयोगस्तदपेक्षमेव, न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः ॥ २० ॥ ननु उपा-

भामती

यथा 'सर्वैकान्तः सर्वैरसः' इति । नच ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुबद्धच्छास्त्रमशास्त्रं भवति, अपितु तां कुर्वत्, इति नाशास्त्रलप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रम्—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति प्रवर्तते । तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते । एतेनैव मर्यादाधारभेदावपि व्याख्यातौ । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः, स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रलभिज्ञायमानो भवितुमर्हति । तस्मात्ते धनसनय इति । धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । कस्मात्तुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह—यद्यद्विभूतिमदिति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्त्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्ववियातमः पिहितपरमेश्वरस्वरूपेण विभूतिमत्तित्यर्थः ।

न्यायनिर्णयः

त्मनोऽक्षिशृङ्गणमारूपं 'वागेवक्त्राणः साम' इत्यादिनोक्तम् । पवसुमयत्रोक्तं च ऋक्सामे क्रमेणोक्त्वा पुरुषसोक्तप्रकरणवर्जीमिहितप्रकारं साम चेत्येते द्वे गेष्णौ पादपर्वणी इति देवतायामुक्त्वात्मन्यपि तयोर्ऋक्सामयोरितिदेशेन गेष्णत्वमुक्तमित्यर्थः । तदपि संसारिणिवयं किं न स्यात्, नेत्याह—तच्चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—तद्य इति । व्यवहारभूमिस्तच्छब्दाः । धनसनयो धनस्य लब्धारः । विभूतिमन्त इत्यर्थः । राजादीनामपि श्रीमां गीयमानत्वदृष्टेरन्यथातिविमशाशङ्कायाह—तच्चेति । उक्तैर्यै रष्टमिमुकूलयति—यद्यदिति । धनादिसद्यद्विमत्त्वं विभूतिमत्त्वम् । कान्तिमत्त्वं श्रीमत्त्वम् । बलवत्त्वमीजैलम् । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—लोकेति । निरङ्कुशमनन्याधीनम् । सर्वोपाप्मविरहादिना तस्यैवोपास्यतेत्युक्त्वा परोक्तमनुवदति—यदिति । रूपवत्त्वं नावश्यं संसारिलिङ्गमित्याह—अग्रेति । मायामयस्यापि रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिनियमे हेतुमाह—इच्छेति । तथाविधरूपोपयोगमाह—साधकेति । तस्येच्छापि मायामयीति मत्वाह—मायेति । यथादृष्टि देशादिवैशिष्ट्यमीश्वरस्य तात्त्विकमित्याशङ्कायाह—सर्वेति । अरूपप्रतिविरुद्धं रूपवत्त्वमित्युक्तमाशङ्क्य विषयभेदमाह—अपिचेति । तात्त्विकमैश्वरं रूपमाश्लिशाब्दादिशास्त्रे कथं तस्य रूपान्तरमन्तोक्तिः, तत्राह—सर्वेति । निर्विशेषमेव ब्रह्मान प्रतिपाद्यं तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्याशङ्कोपास्तवाक्यत्वात्तत्विशेषोक्तिरित्याह—तथेति । स्महिमप्रतिष्ठस्याध्याधारयोगादेव चाधारश्रुतेरीश्वरदर्शान्तरत्वेत्युक्तमनुवदति—यदपीति । आधारान्तपेक्षस्यापि फलवशात्तदुक्तनानीश्वरत्वाह—अग्रेति । किमित्युपासनार्थं तदुक्तिः, साक्षादेव किं न स्यात्, तत्राह—सर्वैकतत्त्वादिति । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं प्रत्याह—ऐश्वर्येति । एकस्यैवैश्वरस्य स्यानेमदावच्छेदादैश्वर्यमर्यादाकरणं पृथगनुप्यानार्थं न परिच्छेदप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी, 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्नेष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृ० ३।७।९) इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र हि 'आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद' इति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते । स एवेष्टाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति, श्रुतिसामान्यात् । तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

आकाश इति होवाचेत्यत्र खं ब्रह्म वाच खम् । शब्दस्य तत्र रुक्ताद्वात्वादेः सर्वनादपि ॥ १ ॥

साकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वाच्चैतदुक्तितः । एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दितम् ॥ २ ॥

इदमामनन्ति—'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो होवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' (छान्दो० १।९।१) इति । तत्र संशयः—किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः । ब्रह्मण्यपि कश्चित्प्रयुज्यमानो दृश्यते । यत्र वाक्यशेषवशाद्साधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं

भाष्यरत्नप्रभा

स्रोदेशेनोपासितविधेर्विधेयक्रियाकर्मणोर्ब्राह्मादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह—भेदेति । आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्तैः श्रुत्यन्तरे जीवादस्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह—अस्तीति । आदित्ये स्थितरश्मिनिरासार्थमादित्यादन्तर इति जीवं निरस्यति—यमिति । अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वं, तत्राह—यस्येति । अन्तर्यामिपदार्थमाह—य इति । तस्यानात्मत्वनिरासायाह—एष त इति । ते तव स्वरूपमित्यर्थः । आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात्पर एवादित्यादित्यन्तक उद्गीथे उपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ भवतु रूपवत्त्वादितुर्बललिङ्गानां पापस्यार्थित्याद्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथान्यथम् । इह त्वाकाशपदश्रुतिलिङ्गाद्वितीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह—आकाशस्तल्लिङ्गादिति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—इदमिति । शालावस्यो ब्राह्मणो जैवलिं राजानं पृच्छति, अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य च क आधार इति । राजा ब्रूते, 'आकाश इति ह' इति । 'यदेष आकाशः' इत्यानन्दत्वसासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मेत्यवधारितम् । 'आकाशो

भासती

लोककामेशित्वमपीति । अतोऽन्यन्तापारार्थन्यायेन निरकुशसमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् । पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनोऽस्यैवोपासना, न त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात्तदेवोद्गीथे संपाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते । तत्र 'आकाश इति होवाच' इति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति, 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति च 'ज्यायान' इति च 'परायणम्' इति च कथं निश्चायाख्यायतां, उतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र 'प्रथम-

न्यायनिर्णयः

परोक्तलिङ्गानामन्यथात्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २० ॥ उपास्योद्देशेनोपासितविधेर्विधेयक्रियाकर्मणोर्ब्राह्मादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह—भेदेति । आदित्यक्षेत्रशब्दान्तर्गतामिणः । श्रुत्यन्तरे भेदोक्तत्वात्ततोऽन्य ईश्वरः सिद्ध इत्यक्षरार्थमाह—अस्तीति । आदित्यमण्डले स्थितरश्मिपुञ्जस्यापि स्यादित्यत उक्तम्—आदित्यादिति । तज्जीवं द्युदस्यति—यमिति । तस्य देहित्वे जीवत्वमदेहित्वे न नियन्तृत्वाशङ्क्याह—यस्येति । इत्थादित्यजीवादस्योऽसावित्याह—य इति । तस्य तादृश्यं वारयति—एष इति । श्रुत्यन्तरस्याप्यनीश्वरविषयत्वमाशङ्क्याह—तत्रेति । तथापि प्रत्यभिज्ञापकाभावात्तद् तदुपासितरित्याशङ्क्याह—स एवेति । आदित्यान्तःस्वत्वश्रुतिसामान्यत्वमिभ्या पर एवोद्गीथे भ्येयत्वेनोपदिश्यत इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ पूर्ववाक्यमिचारिलिङ्गेन रूपवत्त्वाच्चान्यथा नीतम् । इह तु लिङ्गाच्च क्षुतिरन्यथयित्येति प्राप्ते प्रत्याह—आकाश इति । छान्दोग्यवाक्यमेवोदाहरति—इदमिति । 'हन्ताहमेतद्भवतो वेदानि' इत्युपसङ्गः शालावस्यः 'मिद्धि' इति जैवलिंनोक्ते पृच्छति—अस्येति । सर्वस्यैव प्रपन्नस्य प्रतिष्ठप्रश्ने प्रवाहणस्योत्तरमाह—आकाश इति । कथं भूताकाशः सर्वव्याप्यतिष्ठान्, तत्राह—सर्वाणीति । उपनिषदां तदभिमानां च प्रसिद्धमेतदिति घोटकी निपातो । निमित्तमात्रत्वं निराकर्तुं विशिनष्टि—आकाशमिति । भूताकाशव्यावृत्तये हेत्वन्तरमाह—आकाशो हीति । तत्रैव हेत्वन्तरं सूत्रयति—आकाश इति । विचारवीचं संशयमाह—तत्रेति । अनतिप्रसङ्गाय प्रश्नद्वारा निमित्तमाह—कुत इति । कतिचित्सुक्तं स्पष्टयति—यत्रेति । असाधारणगुणधराकाशशब्दस्य ब्रह्माभित्वे ब्रह्मान्तः—प्रयेति । असाधारणेनान-

ब्रह्म भवति, यथा—‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्’ (तै० २।७) इति । ‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्बहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ (छा० ८।१।४।१) इति चैवमादौ । अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तं, भूताकाशमिति । कुतः, तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न वाय-माकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति । न च मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । संभवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम् । ननु भूताकाश-परिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इत्यादिः । नैष दोषः । भूताकाशस्यापि वाक्यादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि—‘तस्माद्वा एतस्मा-दात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः’ (तै० २।१) इत्यादि । ज्यायस्त्वपराय-णत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहण-मित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’ । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः, तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इवं लिङ्गम्—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इति । पर-

भाष्यरत्नप्रभा

वै नाम’ इत्यत्र ‘तद्ब्रह्म’ इति वाक्यशेषादिति विभागः । निर्बहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः । ते नामरूपे, यदन्तरा यस्मा-द्विज्ञे । यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः । अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीथोपासितः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलम् । उपासे स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्यादिसंगतयः । स्पष्टमत्र भाष्यम् । तेजःप्रभृतिषु वाक्यादेरापि

भासती

त्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥ ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इति प्रश्नोत्तरे ‘आकाश इति होवाच’ इत्याकाशस्य गतिलेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, ‘सर्वाणि ह वा’ इत्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वात्, ‘गुणे लक्ष्याध्यकल्पना’ इति बह्व्युप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि । अपिच ‘आकाश इति होवाच’ इत्युत्तरे प्रथमा-वगतमाकाशमनुपजातविरोधि, तेन तदनुस्मृतायां युद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिषतति तत्तज्जघन्यतया उपसंजातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति । न च कचिदाकाशशब्दो भक्त्वा ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादासि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम् । संभवश्चोभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थत्वस्यान्याध्यत्वात्, भक्त्वा च ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनोपपत्तेः । लोके वास्य नमसि निरुद्धत्वात्, तत्पूर्वकलाञ्च वैदिकाध्यातीतेवैपरीत्यानुपपत्तेः । तदानुगुण्येन च ‘सर्वाणि ह वा’ इत्यादीनि भाष्यकृता ख्यमेव नीतानि । तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यलेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाश-शब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम् । कुतः, तल्लिङ्गात् । तथाहि—‘सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः । पौर्वापर्यपराम-

न्यायनिर्णयः

न्वेनान्यत्रासंभाषितेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ब्रह्मत्वार्थः । वाक्यशेषादाकाशस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तमाह—आकाश इति । निपातावा-काशस्य नामरूपोपलक्षितसर्वप्रपञ्चनिर्वाहकत्वप्रसिद्धर्थः । ते नामरूपे यदन्तरा यसादन्ये यस्य वा मध्ये स्तः, तन्नामरूपास्तद्धे ब्रह्मेति वाक्यशेषादत्राकाशो ब्रह्मत्वार्थः । ‘य एगोऽन्तर्द्वय आकाशस्तस्मिन्नेते’ इत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । यथैवमादावाकाशो ब्रह्म तथात्रापिति योजना । रुदिनिरुद्धिभ्यां संशयमुपसंहरति—अत इति । विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं पुनरिति । स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुते-रुद्धीधे संपाथोपासे ब्रह्मणि समन्वयोक्तः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपासितः, सिद्धान्ते ब्रह्मादृष्टयेति फलम् । वैदिकप्र-योगस्य तादृक्प्रयोगाद्ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे कुतो भूताकाशार्थतेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति । प्रथमश्रुताकाशश्रुत्या भूतार्थे रूढ्या चरमश्रुतब्रह्मलिङ्गवाधात्र श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मार्थतेत्यर्थः । ब्रह्मण्यपि साधारणत्वात्त्राकाशश्रुतिर्ब्रह्मलिङ्गवाधेयत्वात्तद्विज्ञाह—नचेति । पक्-स्यापि गोशब्दस्मान्नेकार्थत्वमगलाऽपीदं, ब्रह्मणि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि गच्छतीत्याह—तस्मादिति । गौणत्वाच्च गुणयोगमाह—विभुत्वेति । गुणहेतुरपि शब्दवृत्तित्वात्तया किं न ब्रह्म गृह्यते, तत्राह—नचेति । ननु नेह मुख्यं संभवति तत्र सर्वकारणत्वा-योगादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायस्यानकाशत्वं, तत्राह—संभवतीति । तदेव साधयितुं शङ्कयति—नन्विति । आकाशस्य प्रथमश्रुतत्वेनासंजातविरोधित्वात्तद्वृद्धौ तदेकावक्यसमुपस्थितं सर्वमुपजातविरोधित्वात्तदानुगुण्येन नेयमित्याह—नेति । तत्रैव तैत्तिती-यकश्रुतिस्त्वादमाह—विज्ञायते हीति । तथापि कथं वाक्यशेषो भूताकाशे स्यात्, तत्राह—ज्यायस्त्वेति । भूताकाशोऽपि शेषोपपत्तौ फलितमाह—तस्मादिति । भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपासितरिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । रूढ्या प्रयोगवाहुल्याच्च सिद्धभूता-काशस्याने न हेतुरिति शङ्कित्वा हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । ननु वादिनः सर्ववर्तिनत्वं ब्रह्मणो नेच्छन्ति तत्राह—परस्मा-

स्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यापि बाह्यादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं, दर्शितम् । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा 'आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति ब्रह्मलिङ्गं 'आकाशो ह्येवम्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' इति च ज्यायस्तत्परायणत्वे । ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाज्ञातम्—'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायान्भ्यो लोकेभ्यः' (छा० ३।१।३१) इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च भवति—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्' (बृ० ३।१।२८) इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वा, अनन्तं किंचिद्वक्तुकामेन जैवल्लिना आकाशः परिगृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—'स एष परोक्षरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' (छा०

भाष्यरत्नप्रभा

कारणत्वादेवकारश्रुतिबाधः, सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन संकोचः स्यादित्याह—सत्यं दर्शितमिति । ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात् 'तस्मादेव सर्वम्' इति श्रुतिर्बुद्धेति भावः । तथा सर्वलयाधारत्वं, निरतिशयमहत्त्वं, स्थितापि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्थानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह—तथा आकाशमित्यादिना । रातेर्धनस्य दातुः । रातिरिति पाठे बभूवुरित्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—अपि चेति । दाल्भ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ राजा चेति त्रय उद्गीथविशङ्कशाला विचारयामासुः, किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र स्वर्गादगाताभिरङ्घ्रिजैवितेन प्राणेन क्रियमानोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालावत्यो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शालावत्यस्य पक्षं 'अन्तवद्वै ते किल शालावत्य साम' इति राजा निन्दित्वानन्तमेवाकाशं वक्ति । भूताकाशोक्तवन्तवत्त्वदोषात्तदवस्थादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतमित्याह—तं चेति । उद्गीथ आकाश एवेति संपादनादुद्गीथस्यानन्त-

भासती

शांत्प्रधानत्वेऽपि गौणता ॥ यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत्पृष्ठं तदेव प्रतिवक्तव्यम् । न खल्वनुमत्त आम्नान्पृष्ठः कोविदारानाचष्टे । तदिह, 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्रश्नो दृश्यमानानामरूपप्रपञ्चमात्रगतिविषय इति तदनुरोधाय एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशाशब्देन प्रतिवक्तव्यः । न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः, तस्यापि लोकमध्यपतितत्वात् । तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्ठमिति युक्तं, प्रथम्य प्रथमावगतस्यतुल्यपजातविरोधिनां लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनां तत्र संकोचानुपपत्तेस्तदनुरोधेनोत्तरस्याह्वयानात् । न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणानवस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं नियन्तुमिति युक्तं, तस्मिन्नितानामज्ञानसंशयविपर्ययानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात् । अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वात्तत्रैवधिकरणत्वात्तत्रैव । अपि चोत्तरेऽपि बहुत्वसमजसम् । तथाहि—'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः कथंचिदुत्पत्तिविषयो व्याख्येयः । एवमेवकारोऽयमसमजसः । न खल्वपामाकाश एव कारणमपि तु तेजोऽपि । एवमन्नस्यापि नाकाशमेव कारणमपि तु पावकपाथसी अपि । मूलकारणविषयायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समजसम् । असमजसं तु भूताकाशे । एवं सर्वेषां भूतानां लभ्यो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । एवं परमयन्तं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मणुपपरामर्शात् पृष्ठयाद्य गतेः परमयन्तमित्यसाधारणब्रह्मणुपसंहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'लज्जेदेकं कुलस्योषे' इति बह्वरमाकाशपदमात्रमसमजसमसम् । एतावता हि बहु समजसं स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किंतु पृष्ठार्थत्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेषु पृष्ठत्वात्, 'परायणम्' इति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । तथाच तदर्थं सत्, आकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । अपि च । सत्येवोपक्रमे 'अन्तवत्किल ते साम' इति अन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्येति । न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बित-

न्यायनिर्णयः

हीति । तस्यान्यथासिद्धिं सारयति—नन्विति । उक्तमुपेय प्रत्याह—सत्यमिति । तत्र तत्र तेजःप्रभृतितु बाह्यादेरपि कारणत्वादवधारणासिद्धिः, मूलकारणापेक्षायां ब्रह्मण्येव तद्युक्तम् । सर्वाणीति भूतविशेषणं च भूताकाशपक्षे बाह्यादीं संकुञ्चितं स्यात्तस्मान्न्यान्यासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतोत्पादकत्ववत्तद्व्यापारत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमित्याह—तथेति । ब्रह्मणो लिङ्गद्वयमाह—आकाशो हीति । भूताकाशस्यापि ज्यायस्त्वादि सापेक्षमुक्तमित्याह—ज्यायस्त्वमिति । नैरपेक्षयिषा तत्रो वचनम् । न केवलं युवस्यास्य परायणत्वं, भुवेरपीत्याह—श्रुतिरिति । रातेर्धनस्य दातुर्धनमानस्येति । रातिरिति पाठे बभूवुरित्यर्थः । आकाशो ब्रह्मेत्यह लिङ्गान्तरमाह—अपि चेति । शालावत्यो दाल्भ्यो जैवल्लिस्तुद्गीथविशङ्कशालां किं परायणमुद्गीथस्येति विचारे स्वर्गलोक एवेति दाल्भ्योक्तं निरस्यारं लोक इति शालावत्योक्तं 'अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम' इति पृथिवीलोकस्यानन्तवत्त्वात्प्रतिवितत्वं निन्दित्वा जैवल्लिना साम प्रतिष्ठाकूपमनन्तमेव विवक्षतां गृहीतमाकाशं नान्तवत्तुक्तं, अतो ब्रह्मेवाकाशमित्यर्थः । नन्वनन्तमाकाशमिह नोपसंस्थितो किमुद्गीथः, तत्त्वमानन्यादाकाशो ब्रह्म, तत्राह—तं चेति । 'स एषः' इत्याह्माशात्मनोक्तिः । देशतोऽनन्तत्वं परत्वम् । शुपात उत्कृष्टत्वं वरीयसत्वम् ।

१।९।२) इति । तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम् । यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिवलेन प्रथमतः प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः—प्रथमतः प्रतीतमपि सत् वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्द्रष्टुं न परियुह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता’ इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचि-
नामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यसिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः’
(ऋ० सं० १।१६४।३९) ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता’ (तै० ३।६)
‘ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ (छा० ४।१०।१९) ‘खं पुराणम्’ (बृ० ५।१) इति चैवमादौ । वाक्योप-
क्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । ‘अग्निरधीते-
ऽनुवाकम्’ इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं
ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता । वायुर्मेवैतत् सुती भूतसारेन्द्रियक्षयात् ॥ १ ॥
संकोचोऽक्षपरत्वे स्यात्सर्वभूतलयधुते । आकाशशब्दवत्प्राणशब्दस्तैवशावकाः ॥ २ ॥

उद्गीथे—‘प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ इत्युपक्रम्य श्रूयते—‘कतमा सा देवतेति प्राण

भाष्यरत्नप्रभा

त्वादिकं न स्वत इति भाष्यः । स उद्गीथावयव उँकारः, एष आकाशात्मकः, परः रसतमत्वादियुगैरुद्धः, अतोऽ-
क्षरान्तरेभ्यो वरीयान् । अष्ट इत्यर्थः । परः इत्यर्थः सकारान्तं वा, परः कृत्स्नमिति प्रयोगात् । परश्चासौ वरेभ्योऽति-
शयेन वरः । परोवरीयानित्यर्थः । प्राथम्यात्, श्रुतत्वाच्चाकाशशब्दो बलीयानित्युक्तं स्मारयति—यत्पुनरिति । एवका-
रसर्वशब्दानुगृहीतानन्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय ‘त्यजेदेकं कुलसार्थे’ इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह—
अत्र ब्रूम इति । आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितम् । तत्र युक्तिमाह—
दर्शितश्चेति । आकाशपदाद्गौणार्थस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीतिरस्ति, तस्य तत्पर्यायाणां च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्येदिति
भावः । अक्षरे अक्षरे व्योमन् व्योम्नि अक्षो वेदाः सन्ति । प्रमाणत्वेन यस्मिन्नक्षरे विश्वे देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः ।
ः कं सुखं ब्रह्म खं व्यापकमित्युपासीत । श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह—खं पुराणमिति । व्याप्यनादि ब्रह्मेत्यर्थः । ‘कं
ब्रह्म खं ब्रह्म’ इति छान्दोग्यम्, ‘ॐ खं ब्रह्म खं पुराणम्’ इति बृहदारण्यकमिति भेदः । किंच तत्रैव प्रथमानुसारेणो-
त्तरं नेयं, यत्र तत्रेत्तुं शक्यम् । यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह—वाक्येति । तस्मादुपाख्ये ब्रह्मणि
वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति—अत एव
प्राणः । उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थमुद्गीथ इति भाष्यपदम् । उद्गीथप्रकरणं श्रूयत इत्यन्वयः । कश्चिद्विशिष्टाक्रायणः

भामती

प्रतिपत्तिः, तत्र तत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादन्तान्भासेनास्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तैरविलम्बनादिति
दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता । तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्वया कर्तुं
शक्यम् । यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—वाक्योपक्रमेऽपीति ॥ २३ ॥ अत एव
प्राणः । उद्गीथे—‘या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ इत्युपक्रम्य श्रूयते—‘कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच’ उपस्ति-

न्यायनिर्णयः

काशतो वस्तुतश्चापरेच्छित्तत्त्वमानन्त्यम् । परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रेष्ठं वा परोवरीयस्त्वम् । तथापि कथमाकाशो ब्रह्म तत्राह—
तच्चेति । नाब्रह्मणस्त्रिषानन्त्यं, तेनोपक्रमोपसंहारप्रतिपाद्यतात्पर्यवदानन्त्यमाकाशस्य ब्रह्मत्वबोधीत्यर्थः । द्युतिर्वाधो लिङ्गात् इष्ट इत्युक्त-
मनुपयति—यदिति । ‘त्यजेदेकं कुलसार्थं’ इतिन्यायाद्भूयसीनां ब्रह्मलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायकाशशब्दोत्प्रेरकत्वा बाध इत्याह—अत्रेति ।
किंचाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादन्तान्भासेन गौणादपि तस्मादाद्या धीः स्यादित्याह—दर्शितश्चेति । नाकाशशब्दस्यैव
ब्रह्मणि बहुकालः प्रयोगः, तत्पर्यायाणां चेत्याह—तथेति । व्योमन्योम्नि, परमे प्रकृष्टे, अक्षरे कृत्स्ने ब्रह्मणि, ऋगुपलक्षिताः सर्वे
वेदा ज्ञापकाः सन्ति, यस्मिन्नक्षरे विश्वे देवा अधि निषेदुरधिष्ठिताः, स्वरूपत्वेन प्रविष्टा इत्यर्थः । भार्गवी सृष्टुणा प्राप्ता । वारुणी वर-
णेनोक्ता । सैषा विद्या ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इति प्रकृता परस्मिन्नब्रह्मणि व्योम्नि स्थितेत्यर्थः । ःकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन
लक्षकत्वेन वा ब्रह्मत्वमुक्तम्—ओमिति । कं सुखं तस्यासुन्दरिययोगजस्य वारयितुम्—खमिति । तस्य भूताकाशत्वं व्यापेदुम्—
पुराणम् । इत्युक्तम् । किंच तत्रैव प्रथमानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तत्रेत्तुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनेतरत्रेयमित्याह—
वाक्येति । तत्र दृष्टान्तः—अग्निरिति । आकाशशब्देर्गौणत्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥ आकाशवाक्योक्तमनन्तरवा-
क्येऽतिदिशति—अत एवेति । ततोदाहरणम्—उद्गीथ इति । ‘परोवरीयांसमुद्गीथमुपासते’ इत्युक्तत्वात् । ‘अथातः श्रौव उद्गीथः’

इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युजिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' (छा० १।११४, ५) इति । तत्र संशयनिर्णयो पूर्ववदेव द्रष्टव्यो । 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छा० ६।८२) 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ४।४।१८) इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेद्योः, अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः । किं पुनरत्र युक्तम् । वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम् । इहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न । मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्याह्वायते—'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्योज्यते' (शं० ब्रा० १०।३।३६) इति । प्रत्यक्षं चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः

भाष्यरत्नप्रभा

प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावं सामभक्तिमनुगता ध्यानार्थं, तां चेदज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मूर्ध्ना ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् प्रप्रच्छ, कतमा सा देवतेति । उत्तरम्, प्राण इति । प्राणमभिलक्ष्य सम्यग्विवाहितं लीयन्ते, तमभिलक्ष्योजिह्वते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेहत्वात्पूर्वसंशयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति—प्राणेति । मनउपाधिको जीवः प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुसुप्तावेकीभवति । प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं तस्य सत्ता-स्कृतिप्रदमात्मानं ये विदुस्तै ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वैष गतार्थत्वात्पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते—ननु पूर्ववदिति । अचिक्राशब्कानिरासार्थमिति देशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह—न । मुख्येऽपीति । तर्हि तदा चक्षुरप्येतिलेख्येवकारेण सर्वत्र संभवः । नन्वत्रेन्द्रियाणां प्राणे लयोदयौ श्रूयते, तावता महाभूतलयादिप्रतिपादकवाक्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत

सामती

श्वाकायणः । उद्ग्रीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्ग्रीथ इत्युक्तं भाष्यकृता । प्रस्ताव इति सात्रो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः—किमर्थं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्र अत एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यथेवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरस्यारम्भायः । तत्रोच्यते—'अर्थं श्रुत्यैकाम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे । मानान्तरावागम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥' ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वं, आकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नागमादृते मानान्तरं प्रभवति । तत्र पौर्वोपर्यपरीलोचनया यत्रार्थं समजस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतः । इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्यते आहो वायुविकारं प्रतीतिं विनाये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलक्ष्यतामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारसैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चात्रोद्ग्रीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदिस्वक्षात्रं च देवते अभिहिते

न्यायनिर्णयः

इति च वक्ष्यमाणत्वादुद्ग्रीथाधिकारे प्रासङ्गिकं प्रस्तावध्यानमिति वक्तुमुद्ग्रीथ इत्युक्तम् । कश्चिद्विशिष्टाकाशयो नाम भनार्थं राहो यज्ञं गत्वा ज्ञानवैभवं स्वस्य प्रत्यक्षमन्यस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमन्वायत्ता तां चैवविद्वान्मम विदुषः सतिषो प्रस्तोष्यसि मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति । स भीतः सम्यप्रच्छ—कतमा इत्यादिना । प्रतिवचनम्—प्राण इति । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति—सर्वाणीति । प्राणमभिलक्ष्य लयकाले संविशन्ति, जन्मकाले तमेवाभिलक्ष्योजिह्वत उद्वच्छन्ति, सैषा परा देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमनुगतेत्यर्थः । अतिदेशकृतमर्थमाह—तत्रेति । आकाशशब्दस्योभयव प्रयुक्तः संशयेऽपि प्राणशब्दस्य नैममित्यति कुतः संशयादिः, तत्राह—प्राणेति । मनःशब्दलक्ष्यं तत्साक्षिचैतन्यं प्राणे परसिद्धैक्येन सिमितमित्यर्थः । ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं सत्तास्कृतिप्रदमात्मानं विदुस्तै ब्रह्म जानन्तीत्याह—प्राणस्येति । अमृतः प्राणो ब्रह्मैवेलादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तथापि कुतः संशयः, तत्राह—वाच्यवति । हेतुमुक्त्वा फलमाह—अत इति । इहेति प्रस्ताववाक्यमिति । अनन्ताधरपरोपक्रमोपसंहाराभ्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारण्यमप्योपक्रमवाक्यदृष्टेन ब्रह्मतेति धिया विमृश्य पूर्वपक्षयति—किमिति । प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टब्रह्मलिङ्गतया ब्रह्मणि प्रस्तावेऽप्यस्य ध्येये समन्वयोक्तैः संगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदृष्ट्या प्रस्तावोपासितः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम् । वैदिकप्राणशब्दस्य तादृगप्रयुक्तिसिद्धेः ब्रह्मणि वाचकत्वमाशङ्क्याह—तत्रेति । तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगगत्यात्तात्पर्यवदनकलिङ्गात्पूर्वव्यायेन ब्रह्मा ब्रह्ममिति शङ्कते—नन्विति । ज्यायस्वादि लिङ्गमत्र नास्त्योपाशङ्क्याह—इहेति । अन्यथासिद्धेन ह्रतिवाचकत्वेत्याह—नेति । तदेवं वैदिकं दर्शनमाह—एवं हीति । तर्हि तस्मात्संवेसायामिति यावत् । वाक् अनुचकारमेन्द्रियोपलक्षणम् । चक्षुःश्रोत्रे तादृगुद्ग्रीथविद्यायाम् । उक्तिरपि मनसा लक्ष्यते । प्राणस्यापि स्वापे उद्वगदिवलयात्र लयस्यानतेषां शङ्क्याह—प्रत्यक्षं चेति । ननु भूतानामु-

परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्यते । नच तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह—‘अत एव प्राणः’ इति । ‘तल्लिङ्गात्’ इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् । अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिस्संविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते’ (छा० ११११/५) इति । प्राणनिमित्तो सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयाबुध्यमानो प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं, स्वापप्रबोधयोर्दोशनादिति । अत्रोच्यते—स्वापप्रबोधयो-रिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानाम् । इहतु सेन्द्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानां, ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि’ इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम् । ननु सहापि विषयैर-

भाष्यरत्नप्रभा

आह—इन्द्रियसारत्वादिति । ‘तस्य शेष रसः’ इति श्रुतेः । इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां साराणि तेषां लयाद्युक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः । अन्नरसहपाठाच्च प्राणे न ब्रह्मेसाह—अपि चेति । उद्गातृप्रतिहर्तृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चाकाशेनादित्योऽन्नं च निर्दिश्यते । ‘आदित्य इति होवाच’ ‘अन्नमिति होवाच’ इति श्रुतावित्यर्थः । सामान्यं संनिधानम् । संनिध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्य-प्राणनिर्णये तद्वृद्ध्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षकलं, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः । अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण संगतिरिति विभागः । भवन्तीति भूतानीति श्रुत्यस्या यत्किञ्चिद्गमनधर्मेकं कार्यमात्रं, तस्य लयोद्घौ वायुविकारे प्राणे न युक्तमित्युक्त्या भूतशब्दस्य रूढार्थग्रहेऽपि लयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह—यदापीति । भौतिकप्राणस्य भूतयो-निष्वायोगादित्यर्थः । तस्य तयोनिवत् श्रुत्याशङ्कते—नन्विति । अथ यदा सुषुप्तो जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकीभवति तदा

भामती

कार्यकारणसंघातरूपे, तत्साहचर्यत्प्राणोऽपि कार्यकारणसंघातरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोऽप्ययमर्थ इत्यधिकरणे, पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतुोद्गमनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । औपरोपेयं वाक्ये तत्संगतिः किं करिष्यति ॥’ नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभाव-मौपरोपेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तब्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते, तस्यापौरोपेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वात्, निश्चयपूर्वकलाभ्यवहारप्रवृत्तेः । तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे लग्निन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये नादाढ्यं वा दाढ्यं वा । तेन स्वाभिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे । सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यत्वात्प्रतीयेते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेत् वायुविकारः । ‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन्वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्यते । नच मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदाढ्यत्वात्सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथंचिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति, स्वतः-सिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तराण्युपयोगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता । एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं लववयुलानुवादेनापि घटिष्यते, एकं वृणीते द्वौ वृणीते इतिवत् । ननु सर्वशब्दार्थः

न्यायनिर्णयः

तस्मादि वाक्यशेषे श्रुतं भूतशब्दश्च प्राणिमसूहस्य महाभूतानां च वाचको नेन्द्रियमात्रश्च, तत्र प्राणे वाक्यशेषः सिद्धः तत्राह—इन्द्रियेति । भूतेष्विन्द्रियाणि सूक्ष्मत्वाद्भेत्तुसामीप्याच्च साराणि, अतस्तेषां लयोदयोक्तेरतेषामपि तत्सिद्धेः शेषघटनेत्यर्थः । अन्नरसाहचर्याच्च प्राणे न ब्रह्मेसाह—अपिचेति । उद्गात्रा कतमा सा देवतोद्गीथमन्यायेति पृष्टश्चात्रायणः प्रत्युवाच, आदित्य इति । प्रति-हर्त्रा च कतमा सा देवता प्रतिहारमन्यायेति पृष्टोऽन्नमित्युवाचेत्यादिना भक्तिदेवते चाकारणवाक्यादित्येने उक्ते । तयोर्मन्त्रणोः संनिधानाप्राणस्यापि भक्तिदेवतात्वादब्रह्मतेत्यर्थः । संनिध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या वायुविकारसिद्धौ तद्वृद्ध्या प्रस्तावोपास्तिरित्युपसं-हृतमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनुष्य सिद्धान्तयति—एवमिति । ज्यायस्त्वादिवन्नात्र लिङ्गं मातीत्याशङ्क्याह—प्राणसेति । ब्रह्मलिङ्गं स्फोर-यितुं श्रुतेरर्थमाह—प्राणेति । वाक्यशेषस्यान्यायासिद्धिं स्मारयति—नन्विति । स्वापद्युक्तेः सर्वविषाधिकारात्प्रकृतोक्तेश्चोद्गीथसंबन्धान्ना-नयोरेकवाक्यतेत्याह—अत्रेति । किंच वाक्यशेषलो भूतशब्दो योगादिकारजातं नृपात्, रूढ्या वा महाभूतानि । अथै, प्रकृतवा-क्यस्य न स्वापादिवार्क्येन तुल्यामेतेत्याह—स्वापेति । प्रकृतश्रुतेर्विकारमात्रलयावधेयत्वे सर्वशब्दश्रुतिमनुकूलयति—सर्वाणीति । तथाच प्राणाधेयत्वेऽपि स्वापोक्तोऽस्यास्तादर्थ्यम् । नहि विकारमात्रसंवेशनादि परसादन्यत्र लभ्यमित्यर्थः । कस्यान्तरं प्रत्याह—यथेति । प्राणस्य भौतिकत्वाच्च महाभूतयोनिवत्त्वार्थः । भूतशब्देन विकारजातग्रहेऽपि न मुख्यप्राणप्रत्युत्तिरिति शङ्कते—नन्विति ।

न्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणोऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवः शुणुमः—‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्य-
त्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति’ (कौ० ३।३) इति । तत्रापि
तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत्पुनरन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति, तदयुक्तम् । वाक्यशो-
षबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिंचित्कारत्वात् । यत्पुनः
प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविषेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदे-
वतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति—‘प्राणस्य प्राणम्’ ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य
मनः’ इति च । तदयुक्तम् । शब्दभेदात्प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । तथा पितुः पितेति
प्रयोगोऽन्यः पिता वष्टीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् ‘प्राणस्य
प्राणम्’ इति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति
भेदनिर्देशाहो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी
निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इत्यत्र
ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति, तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः’
इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वाच्चैतदुदाहरणं
युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म ज्योतिर्दीप्यत इत्यतः । ब्रह्मणोऽसंनिधेः कार्यं तेजोलिङ्गबलादपि ॥ १ ॥
चतुष्पात्प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुबलेन । ज्योतिः स्याद्भासकं ब्रह्म लिङ्गं तृतीययोगतः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

एवं प्राणं सविषयवागादयोऽप्यनित्यस्यैः । अत्र जीवाभिन्नत्वे सर्वव्यापारत्वलिङ्गाच्च मुख्यः प्राण इत्याह—तत्रा-
पीति । वाक्यान्तरसंनिध्यपेक्षया स्ववाक्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह—तदयुक्तमिति । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः तस्य
बलं तदतः लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतिवलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म लक्ष्यमित्याह—
तदाकाशशब्दस्येवेति । वृत्तिकृतमुदाहरणं संशयाभावेनयुक्तमित्याह—अत्रेत्यादिना । शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं
प्रपञ्चयति—यस्य चेति ॥ २३ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् । छान्दोग्यमेवोदाहरति—इदमिति । गायत्र्युपाधि-

भाषसी

संकोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावमपि प्राणशब्दाभिधेयब्रह्महृद्योपासीत, न वायुविकारहृद्येति सिद्धम् । तथा ऋषोपासकस्य
प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति । वाक्यशेषबलेनेति । वाक्यात्संनिधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरे तु
निगदव्याख्यातेन भाष्येण दृषितम् ॥ २३ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् । इदमामनन्ति—‘अथ यदतः परो दिवो
ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेण सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेष्टमेषु लोकेष्विदं वाव तयदिदमस्मिन्नतःपुरेष्वे ज्योतिः’ इति । यज्योतिरतो
दिवो ध्रुलोकापरं दीप्यते प्रकाशते विश्वतःपृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असंकुचद्वितिर्यं विश्वशब्दोऽनवयवलेन संसारमण्डलं ब्रूत

न्यायनिर्णयः

प्राणशब्दलक्ष्ये विद्वान्निर्णयं जीवैक्यापत्तौ सेदकवापुपाधीनां षडं प्राणमुद्दिश्य ऊचः स्यादित्याह—तदेति । जीवैक्यतायां प्राप्यत्वलिङ्गाद-
शेषविकारत्वस्थानत्वलिङ्गाच्च न मुख्यप्राणाधत्वं तस्यापीत्याह—तत्रेति । संनिधेरपिकाशङ्कामुक्तामनुभावेत—यदिति । लिङ्गेन वाध्यः
संनिधिरित्याह—तदिति । यकवाक्यत्वं वाक्यशेषस्तद्वत् तदतः लिङ्गं तेन ब्रह्मता प्राणस्य स्थिता, स्ववाक्यस्य लिङ्गस्य वाक्यान्तरस्य-
निषेवैलीयस्त्वाद, अतो नास्याब्रह्मत्वस्यैः । संनिधेरब्रह्मताभावेऽपि प्राणस्य श्रुतेरब्रह्मत्वेत्याशङ्क्याह—यदिति । जगत्प्रकृतिवावधार-
णोपबन्धितं प्रतिपिपादयिषितं देवताशब्दतः चेतनत्वं प्राणश्रुतिं बाधित्वा ब्रह्म लक्ष्यवतीत्याह—तदिति । प्राणशब्देन कारणब्रह्मलक्षणा-
त्तदृष्ट्याः प्रस्तावोपास्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । वृत्तिकृतमुदाहरणमाह—अत्रेति । सर्वत्र संदिग्धं वाक्यमुदाहृत्य निर्णयते, इदं
त्वसंबन्धवैक्यमिति दूषयति—तदिति । शब्दभेदं विवृणोति—यथेति । प्राणस्य पञ्चधा वृत्तिहेतुस्तत्ताक्षी तस्य प्राण इत्युच्यते ।
राहोः सार इतिवचनपेक्षयाशङ्क्य पदे षडस्येष्टेऽनैवमित्याह—नहीति । प्रकरणं प्रपञ्चयति—यसेति । तदेव ब्रह्मन्तेन स्पष्ट-
यति—यथेति । प्राणः परमात्मा कर्मणमाश्रयः स्वरूपं यसेति विग्रहः । वाक्ययोर्निश्चिताधत्वे फलितमाह—अत इति । त्वदुदाहर-
णेऽपि वाक्यशेषविकीर्णमुक्त्यमसंविधत्तमित्याशङ्क्याह—प्रस्तावेति ॥ २४ ॥ आकाशवायुवाक्ययोर्ब्रह्मत्वोक्त्या तेजोवाक्यस्यापि
तदर्थमाह—ज्योतिरेति । छान्दोग्यमुपपन्नं पठति—इदमिति । गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्तेनान्तरप्राणस्यन्तरोक्तयोऽवशब्दः । अतो

इदमामनन्ति—‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विव वाव तद्यदिदमस्मिन्नतः पुरुषे ज्योतिः’ (छा० ३।१।१७) इति । तत्र संशयः—किं सिद्धं ज्योतिःशब्देनादित्यादि ज्योतिरभिधीयते किंवा परमात्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् । इह तु तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति । कुतः, प्रसिद्धेः । तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्वविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते । तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा ‘दीप्यते’ इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । नहि

भाष्यरत्नप्रभा

कब्रह्मोपास्यानन्तार्थोऽथशब्दः । अतो दिवो ध्रुलोकात्परः परस्ताद्यज्योतिर्दीप्यते तद्यदिदमिति जाठराद्भावस्थस्यते । कुत्र दीप्यते, तत्राह—विश्वतः इति । विश्वस्याप्यानिर्वाण्डुपरि सर्वसाद्ग्राहिलोकाण्डुपरि ये लोकास्तेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु सर्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव, यदेहस्यमित्यर्थः । अस्य पूर्वैणागतातीत्येवं वदन्प्रत्युदाहरणसंगतिमाह—अर्थान्तरेति । अत्र स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ‘पादोऽस्य’ इति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वं लिङ्गमस्तीति पादसंगतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्ब्रह्मज्योतिषोरुपास्तिः फलमिति भेदः । नन्वज्ञानतमोविरोधित्वाद्ब्रह्मापि ज्योतिःपदशक्यतया प्रसिद्धमस्ति, नेत्याह—चक्षुरिति । सर्वार्थो रात्रौ भवं शार्वरम् । नीलमिति यावत् ।

भामती

इति दर्शयितुमाह—सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु । न चेदनुत्तममात्रं अपितु सर्वोत्तममित्याह—अनुत्तमेषु नास्तेभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः । ‘इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नपुरुषेऽन्तर्ज्योतिः’ खग्राह्येण शरीरेणोष्मणा, श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा बोधेण लिङ्गेनानुमीयते । तत्र शरीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुतौ ज्योतिष एव, तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः—किं ज्योतिःशब्दः तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं, तेज इति । कुतः, गौणमुख्य-ग्रहणविषये मुख्यग्रहणस्य ‘औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थितेजोलिङ्गोपलम्भनात् । वाक्यान्तरेणानियमात्तदार्थप्रतिपत्तिः ॥’ बलवद्वाच्यकोपनिपातेन खल्वकाशाग्रणशब्दौ मुख्याथलात्प्रत्ययान्यत्र प्रतिष्ठापितौ । तदिह ज्योतिषपदस्य मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकत्वावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव ‘दीप्यते’ इति । कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भगतीत्यलपफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते । न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि संभवति । न च कौक्षेय-ज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्यबोषलिङ्गदर्शनश्रवणनैर्द्यौत्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते । औदर्यं तु तेजस्यस्थस्य बाधं तेज उपासनमेतत् फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । तदुपोद्बलनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारबहुलमुपन्यस्तं, इह तन्निरासकारणभावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न संभवति, एतत् सौम्यैः सावयवत्वेन तदैकदेशमर्यादासंभवात् तस्य बोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्त्वनवयवस्त्वावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात् । न च ‘पादोऽस्य’ सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं, ‘यदतः परो दिवो ज्योतिः’ इति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम् । नहि संनिधानमात्राद्वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्याथक्यावयितुम् । न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । अपिच वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति, तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया ‘यदतः परः’

न्यायनिर्णयः

दिवो ध्रुलोकात्परः परस्ताद्यज्योतिर्दीप्यते तद्यदिदमिति जाठरे ज्योतिषध्वस्यते । कुत्र तदीप्यते, तत्राह—लोकेष्विव । तेऽपि क्व सन्ति, तत्राह—विश्वतः इति । विश्वस्याप्यानिर्वाण्डुपरिग्राहिल्यर्थः । तेषां प्रसिद्धलोकप्रवेशमाशङ्क्याह—सर्वतः इति । सर्वसाद्ग्राहिलोकाण्डुपरीत्यर्थः । उत्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तोऽनुत्तमास्तेषु । तथापि कथं तेषामुक्तं, तत्राह—उत्तमेष्विव । इदं शब्दार्थं रज्ज्वयति—यदीति । ज्योतिःशब्दस्य लोके तेजस्ति रुढेः, श्रुतौ चात्मनि निरुद्धेर्विचारबीजं संशयमाह—तत्रेति । आकाशादिशब्दस्यार्थान्तरे रुढस्यापि ब्रह्मार्थसिद्धेस्तेनैतद्रतमित्यसंशयान् पृथगारभ्यमित्याशङ्क्याह—अर्थान्तरेति । स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गाभावाद्भूतक्यायानन्तरादगतातीत्येवत्यर्थः । वाक्यशेषस्यब्रह्मलिङ्गाप्यादिशब्दस्य गौणतोक्ता । प्रकृते ब्रह्मलिङ्गादृष्टेस्तेजोलिङ्गस्यैव वृष्टेः-त्सर्गिकमुख्यसंप्रत्ययस्य नापवाद इत्याकाशद्वारा पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । कौक्षेये ज्योतिष्यारोप्योपासे परस्मिन्ब्रह्मणोऽनुत्तमेषु समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गस्यैव तथात्वात्पादसंगतिः । फलं पूर्वपक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यदिदृष्ट्योपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टेति । ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचिवाचिबलकारं हिवा किमिति लौकिकप्रकाशाधेतोति शङ्कते—कुत इति । तमोविरोधिनि ज्योतिःशब्दस्य रुढेस्तेजसस्तयात्वाच्चेदेवात्र ज्योतिरित्याह—प्रसिद्धेरिति । तामेव स्फोरयति—तम् इति । अज्ञानतमोविरोधि ब्रह्मापि तर्हि ज्योतिरिति, तत्राह—चक्षुरिति । बोधोवरकत्वेन निरोधकत्वोक्ता भावत्वमपि धोति-तत् । रूपित्वेनापि तदकुं विशिष्टं—शार्वरादिकमिति । एवमपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्या प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह—तस्या इति । ज्योतिःश्रुत्या तेजो ज्योतिरित्युक्त्वा तत्रैव लिङ्गमाह—तथेति । ब्रह्मण्यपि युक्तं दीप्तिरित्यन्यायसिद्धिं वारयति—नहीति ।

रूपादिहीनं ब्रह्म 'दीप्यते' इति मुखांशुतिमर्हति । धुमर्यादत्वश्रुतेश्च । नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वोत्पत्तकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता । कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् । 'परो दिवो ज्योतिः' इति च ब्राह्मणम् । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्धुमर्यादावस्व-
मसमञ्जसम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न । अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावा-
दिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् । न । प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादितादिरूपास्यत्व-
दर्शनात् । 'तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि' (छा० ६।३।३) इति चाविशेषश्रुतेः । न
चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो धुमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःश-
ब्दम् । ननुक्तमवांगपि दिवोऽवगम्यतेऽद्यादिकं ज्योतिरिति । नैष दोषः । सर्वत्रापि गम्यमानस्य
ज्योतिषः 'परो दिवः' इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । नतु निष्प्रदेशस्यापि
ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । 'सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेष्वत्तमेषु लोकेषु' इति चाधारबहुत्व-
श्रुतिः कार्यं ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । 'इदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' (छा० ३।१३।१)

भाष्यरत्नप्रभा

अनेनावरकदाद्रूपवस्वाच्च कुण्डवज्रावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योतिःश्रुतेरनुग्रहकलिङ्गान्याह—तथेत्या-
दिना । आत्वरूपामिका दीक्षितेजस एव लिङ्गमस्याह—न हीति । मास्तु मर्यादत्वाशङ्का श्रुतत्वान्नैवमित्याह—
परो दिव इति । मर्यादां ब्रूत इति शेषः । ब्रह्मत्वं कार्यस्यापि मर्यादायोगान्तिरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति—
नन्विति । एकदेशी ब्रूते—अस्त्विति । स्वर्गादीं जातं किञ्चिदतीन्द्रियं तेजो दिवः परास्तादित, श्रुतिप्राप्त्याप्यादि-
त्यर्थः । अध्ययनविध्युपास्यतेनिष्फलं वस्तु नार्थ इत्याक्षिप्य ब्रूते—नेति । ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्फलस्य कापि
ध्यानं नास्तीत्याह—इदमेवेत्यादिना । प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकम् । अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा
तदेव नास्तीत्याह—तासामिति । तेजोऽवज्ञानां देवतानामेकैकां द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं द्विधा कृत्वा स्वभागा-
दितरभागयोर्निष्पन्नं तन्निगुणरज्जुवत्त्रिवृत्तं करवाणीत्यविशेषोक्तैर्नास्त्वत्रिवृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः । किञ्चात्र 'यदतः परः'
इति यच्छब्देनान्व्यतः प्रसिद्धं धुमर्यादत्वं ध्यानायानूद्यते । न चात्रिवृत्कृतस्य तस्य तत्कल्पितसिद्धमित्याह—न चेति ।
एकदेशमेतन्निरस्ते साक्षात्पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्तु तर्हीति । प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देव्यमानः सूर्योपस्थितेजोव-
यवविशेषः, तस्य परिग्रह उपसर्गार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः । स एव कौक्षेये ज्योतिषि उपास्यते । तस्यापि तेजस्वा-
दिति भावः । ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां, नेत्याह—नन्विति । निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य विशेषेऽपि
दिवः परस्ताद्देव्यमानब्रह्मवयवकल्पना भागिनी युक्ता न विवक्षन्वयः । अप्रमाणिकगौरवापातादिति भावः । ततः किं,

आमर्त

इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम् । तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपपन्नातेन प्रतिपक्षान्तरे
हृदा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमिति । अर्थावरकलेन । आक्षेपाह—ननु कार्यस्यापीति । समा-
धातैकदेशी ब्रूते—अस्तु तर्हीति । यत् तेजोऽवज्ञानाभ्यामसंगृह्यं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आक्षेपा द्रूपयति—नेति । नहि
तत्कल्पिदद्रूपमुच्यते; सर्वोत्पत्तिक्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कायाह—इदमेवेति । आक्षेपा निरा-
करोति—न । प्रयोजनान्तरेति । 'एकैकां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तं करवाणि' इति तेजःप्रयत्नुपासनानामाविविषया श्रुतिर्न संकोचयितुं
युक्तैत्यर्थः । एवमेकदेशिनि द्रुपिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते—अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवेति । भागिनी युक्ता ।
यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथंचिदुपपद्यते, तथापि यथा कार्यं ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न
तथात्रैतत् उक्तम्—उपपद्यतेतरामिति । प्राकृतं प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् । एवं प्राप्त उच्यते—'सर्वनामप्रसिद्धार्थं

न्यायनिर्णयः

रूपादिमतः सावयवस्यैव दीक्षियोगादित्यर्थः । कार्यं ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह—धुमर्यादत्वेति । अन्यथासिद्धिं निरस्यति—नहीति ।
असिद्धिं प्रत्याह—कार्यस्येति । ज्योतिषो धुमर्यादत्वश्रुतिरेव कीदृशी, तत्राह—पर इति । ब्रह्मन्कार्यस्यापि मर्यादायोगादनर्थकं
ब्राह्मणमित्याक्षिपति—नन्विति । चोदकैकदेशी परिहरति—अस्त्विति । त्रिवृत्कृतं तेजो दिवोऽवांगपि गम्यते तथापीतरत्ततः परस्ता-
द्विध्याति, वेदस्तादृष्टत्वेनानर्थक्यायोगादित्यर्थः । त्रिवृत्कृतस्यैवार्थक्रियावत्त्वादफलज्योतिष्यत्वं वाक्यप्राप्त्याप्यामित्याक्षेपा ब्रूते—नेति ।
पूर्ववादिदेशीयः शङ्कते—इदमेवेति । निष्कलसोपासतापि नेत्याक्षेपाह—नेति । अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव
नेत्याह—तासामिति । देवतानां तेजोऽवज्ञानामेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं तथा कृत्वा तदितरयोर्निष्पन्नं
त्रिगुणरज्जुवत्त्रिवृत्तं करवाणीत्यविशेषोक्तैर्नास्त्वत्रिवृत्कृतं तेजोऽस्तीत्यर्थः । तदस्तित्रेऽपि यच्छब्दोपपन्नास्तिद्रव्यपरमांशोदन्तस्तस्य धुम-
र्यादत्वं वाच्यं, तत्रास्तीत्याह—न चेति । पूर्वपक्षेकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्ववाद्याह—अस्त्विति । तत्राक्षेपा स्वीकृते सार-
वन्ति—नन्विति । पूर्ववाद्याह—नेति । तर्हि ब्रह्मण एव ध्यानार्थो देशविशेषः स्यात्, नेत्याह—नन्विति । अप्रदेशस्य प्रदेशक-
ल्पना गौरवादयुक्तैत्यर्थः । इतश्च कार्यमेव ज्योतिरत्रोपास्यमित्याह—सर्वत इति । ब्रह्मण्यवच्छेदकल्पनयाधारबहुत्वयोगेऽपि कार्यं

७) इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति । यथा—‘तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्’ (बृ० ५/१३) इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम् । ‘तस्यैषा दृष्टिः’ (छा० ३/१३/७) ‘तस्यैषा श्रुतिः’ इति चौष्य-घोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् । ‘तदेतद्वृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत’ इति च श्रुतेः । ‘चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद’ (छा० ३/१३/८) इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम् । महते हि फलाय ब्रह्मोपासन-मिष्यते । न चान्यदपि किञ्चित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । नच पूर्वस्मि-न्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति, ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्’ इति छन्दोनिर्दिष्टात् । अथापि कथं-चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यादेवमपि न तस्यैह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ (३/१२/१, ६) इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः ‘परो दिवो ज्योतिः’ इति द्यौर्मर्यादा-त्वेन । तस्मादाकृतं ज्योतिरिह ब्राह्ममित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—ज्योतिरिह ब्रह्म ब्राह्मम् । कुतः, चरणाभि-धानात् । पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् ‘तावानस्य महिमा

भाष्यरत्नप्रभा

तत्राह—सारूप्येति । यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः शिरोऽदृष्टिः श्रुता तथा जाठराभावब्रह्मत्वं घोषादि-श्रुत्या प्रसिद्धमिति जडज्योतिर्द्वं साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यद्देहस्पर्शनेनौषध्यज्ञानं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठरादेर्दृष्टिः, यत्कर्णपिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह—तदेतदिति । ज्योतिरि-त्यर्थः । चक्षुष्यश्रुतैः सुन्दरः, श्रुतो विख्यातः । न चान्यदपीति । ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यास्तीत्यन्वयः । ननु ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्काह—न चेति । ननु सर्वात्मक-त्वामृतत्वाम्नां ब्रह्मोक्तिमित्यत आह—अथापीति । कथं चिच्छन्दोद्गारेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिमेवात्र प्रत्यभि-ज्ञेत्यर्थः । प्रकृतेर्जातं प्राकृतं, कार्यमित्यर्थः । आचारं निरस्यति—पादेति । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्’ ‘वाग्वै गायत्री’ ‘येयं पृथिवी’ ‘यद्विदं शरीरम्’ ‘यदस्मिन्पुरुषे हृदयम्’ ‘इमे प्राणाः’ इति भूतवाक्यपृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षडभिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति । यत्तुक्तं तावान् तत्परिमाणः सर्वः प्रपञ्चोऽस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपः, अतः प्रपञ्चाज्यायानधिकः । आधिक्यमेवाह—पाद इति । सर्वं जगदेकः पादोऽंशः, ‘विष्ट-

भासती

प्रसाध्याधिविधातकृत् । प्रसिध्यपेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥ तद्व्याख्यानं नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् । ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्मच्छन्दो न तत्र तु ॥’ औत्सर्गिकं तावद्यदप्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमन्पूर्वार्थवर्धो धनस्वभावात्प्रख्यापयति । यथा ‘यसाहितमेरप्रिर्द्विहान्देहवै’ ‘यस्योभयं हविरातिमाच्छेत्’ इति । यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथं विद्याप्यते, तत्र वचनानि लपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते । यथा ‘यदमेयोऽष्टाकपालो भवति’ इति । तद्विह ‘यदतः परो दिवो ज्योतिः’ इति यच्छब्दसामर्थ्यात् ध्रुवार्थेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । नच तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धि-रस्ति । पूर्ववाक्ये च ध्रुवसंबन्धितया त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिध्यपेक्षायां तदेव संबध्यते । नच प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य

न्यायनिर्णयः

ज्योतिषि स्वतस्तत्तिद्धिरित्यतिशयमाह—तारामिति । उपासक्योतिषो ब्रह्मत्वमात्रे हेत्वन्तरमाह—इदमिति । अध्यासेऽपि ज्योतिर्न-वास्तु, नेत्याह—सारूप्येति । तत्र मानमाह—यथेति । एकत्वसाम्याद्भूरित्यसिन्नक्षरे प्रजापतेः शिरोऽदृष्टिरुक्ता तत्रापि सारूप्यं वाच्यं, अन्यथाध्यासासिद्धेरित्यर्थः । कौक्षेयमपि ज्योतिश्चेत्यन्वयेत्यन्यथासाक्षादात्म्योक्तिरेषेलाशङ्काह—कौक्षेयस्येति । शब्दस्पर्श-स्वाभ्यामपि तदब्रह्मत्वाह—तस्येति । यथा दृष्टियेदेतदुपमानं स्पर्शेन विजानाति । यथा श्रुतिर्वैकल्यावधिषा तिनदविमं शृणोतीति शेषः । दृष्टश्रुतिलिङ्गत्वात् ज्योतिषोऽपि तदनुत्वे तच्चाविशितमित्याशङ्कोपास्यत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—तदेतदिति । तदब्रह्मत्वे हेत्वन्तर-माह—चक्षुष्य इति । चक्षुष्यो दर्शनीयः । श्रुतो विश्रुतः । ब्रह्मोपास्तिकफलमपि किं न स्यात्, तत्राह—महते हीति । मुक्तिफला ब्रह्मोपास्तिकफलपदं युक्तमित्यर्थः । बहून्मन्त्रालिङ्गानि स्ववाक्यस्यान्युक्त्वा ब्रह्मलिङ्गं किमपि तत्र नास्तीत्याह—नचेति । ज्योतिषो ब्रह्म-लिङ्गमपि किञ्चिदन्यास्तीति संबन्धः । ननु पूर्ववाक्ये ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इत्युक्तं ब्रह्मैवात्र ध्रुवसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायेत तत्र यच्छब्दपर-गृहे ज्योतिःशब्दो वर्तते, नेत्याह—नचेति । सर्वात्मत्वभूतादिपादत्वाम्नां तदेतद्ब्रह्मैति वाक्याकोक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रह्मत्वाशङ्काह—अथापीति । समीपपञ्चमीभ्यामुक्तिमेवात्र तत्प्रत्यभिज्ञेति साधयति—तत्रेति । ब्रह्मलिङ्गमात्रासेनोलिङ्गभावात्तदेव कौक्षेयज्योतिष्यारो-ध्यापास्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । प्राकृतं प्रकृत्योक्तं, कार्यमित्यर्थः । पूर्वपञ्चानुवादेन सूत्रमवतार्य प्रतिशार्थमाह—एवमिति । निश्चितब्रह्मलिङ्गं विना नास्य ब्रह्मतेति शङ्किता हेतुमाह—कुत इति । ‘रमणीयचरणाः’ श्लाघां चरणशब्दस्य चारित्रार्थत्वात्तदपि तथैवसांगत्यशङ्काह—पादेति । पादवाच्यपदमस्मिन्वाक्ये न दृष्टमिति चेत्, तत्राह—पूर्वस्मिन्निति । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्’ श्लाघां भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणैः षड्विधा चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तम् । प्रतनुगतब्रह्मणस्तान्मानहिमा विभूतिर्धौवानर्यं प्रपञ्चः ।

ततो ज्यायाश्च पृथक् । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१।१६) इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुःपदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं बुधसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवैह बुधसंबन्धाभिर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्राकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तुक्तम्—'ज्योतिर्दीप्यते' इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः । प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् । दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात् । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेदः' (तै० ब्रा० ३।१।२।१७) इति च मन्त्रवर्णात् । 'यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चर्तुर्द्वैतेरेवानुप्राहकं तेजसि वर्तते, अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् 'वाचैवायं ज्योतिषास्ते' (बृ० ४।३।१५)

भाष्यत्रयप्रभा

भ्याहमिदं कृष्णमेकांशेन स्थितो जगत्' इति स्मृतेः । अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतं रूपमस्ति, दिवि सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पिताजगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमसीत्यर्थः । यथा लोके पादात्पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं, न त्रिपादत्वं विवक्षितमिति मन्तव्यम् । 'यदतः परः' इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावपि तत्पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म ब्रह्ममित्याह—तत्रेति । ननु 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यत्र यस्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह—तत्परित्यज्येति । तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगस्त्योऽप्रसिद्धावैतन्मन्त्रमिति । इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो बुधसंबन्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्युद्देश्यार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः । संदर्शनायादप्येवमित्याह—न केवलमिति । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः । प्रकरणादिति । प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या बुधसंबन्धमृतपादत्वादितिलिङ्गैश्चैत्यर्थः । अतः प्रकरणाज्योतिःश्रुतिबाधो न युक्त इति निरस्तम् । अविशेषकत्वादिति । ब्रह्मत्वावर्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येनेदः प्रकाशितः सूर्यस्तपति प्रकाशयति तं बृहन्तमवेदविन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिःशब्दस्य कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यङ्गीकृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह—यद्वेति । गाढाभकारे वाचैव ज्योतिषा लोक आत्मादिष्ववहारं करोतीत्यर्थः । आर्ज्यं जुषतां पितॄणां मनो ज्योतिः प्रकाशकं भवति इत्याज्यस्तुतिः । यथा गच्छन्तमभामती

तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता । एवं न तद्वाक्यस्थानी तेजोलिङ्गान्यसमजसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता । तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविचार इति ज्योतिषा ब्रह्मोपलक्ष्यते । अथवा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम् । प्रकृतहानाप्राकृतप्रक्रिये इति । प्रसिद्धप्रेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं संगीहितं, अप्रसिद्धं तु कल्प्यं न प्रकृतम् । अत एवोक्तम्—कल्पयत इति । संदर्शनायमाह—न केवलमिति । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदिति । कौक्षेयं हि ज्योतिः

न्यायनिर्णयः

वस्तुतस्तत्त्वं पुरुषस्ततो ज्यायामहस्तरः । तदेव स्फुटयति—पादोऽस्येति । सर्वाणि भूतान्यस्य ब्रह्मण एतः पादः । अस्मैव त्रिपादमृतं दिवि शोतनवति स्वात्मनि स्थितम् । यथा कार्पापणश्वतुर्थां विभक्तः पादादेकसात्पादत्रयीकृतो महान्, एवं पुरुषो वास्तोऽवास्त-वात्पद्मान्मानहानित्यर्थः । पूर्वं ब्रह्मोक्तमपि कथमुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मतेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । लिङ्गोपस्थापिताब्रह्मणः श्रुत्युपस्थापिते तेजसो बहोयस्त्वेऽपि यच्छब्दार्थे ज्योतिषि संनिधापकमानापेक्षायां त्रिपाद्ब्रह्मणो ध्याने विनिर्वाणकाङ्क्षस्यानन्तरत्वाक्ये श्रुत्युपस्थितिजा-सीदमानाकाङ्क्षश्रुतयोऽपिनामानलिङ्गोपनीतानि संनिहितसजातीयश्रुतिसिद्धैकवाक्यताकाङ्क्षब्रह्मोक्तिर्यच्छब्दस्य युक्ता । तस्माद्यच्छब्दार्थे प्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ इति भावः । यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वं हिता तेजोवाञ्छिते बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह—तदिति । पूर्व-वाक्यस्य ब्रह्मणि बुधसंबन्धाज्योतिर्वाक्येऽपि प्रत्यभिज्ञाते यच्छब्दार्थे तत्समानाधिकृतज्योतिःशब्दप्रवृत्तिरित्युक्तम् । संगति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थमपि ज्योतिर्वाक्यं तत्परमेष्ठेति संदर्शनायमाह—नेति । प्रकरणलिङ्गश्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । श्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्तमनुवदति—यद्विचि । मानत्रयान्मानद्वयं दुर्बलमिति दूषयति—नायमिति । प्रकरणं श्रुतिलिङ्ग-शेषरूपलक्षणम् । ब्रह्मणो व्यवच्छिन्न तेजःसमपेक्षत्वं विशेषकत्वं तदभावोऽविशेषकत्वम् । ब्रह्मणि यथोक्तशब्दानुपपत्तौ कथं तयोरविशेष-कत्वं, तत्राह—दीप्यमानेति । कार्यव्यतिथिब्रह्माभ्यां कारणलक्षणे सर्वेऽपि शब्दैर्ब्रह्मणो लक्षणं स्यादित्याशङ्क्य सर्वोद्विज्योतिषो विशेष-योगे मानमाह—येनेति । येन तेजसा चैतन्यज्योतिषेको दीप्तः सूर्यः सर्वमपि जगत्तपति प्रकाशयति तज्ज्योतिरात्मानं बृहन्तमनन्त-श्वमहत्त्वमन्तमवेदमिन्न मनुत इति योजना । कार्यं रुद्रिमुपेत्य कारणे लक्षणिको ज्योतिःशब्द इत्युक्तम् । इदानीं कारणेऽपि ब्रह्मणि मुख्यं एवेत्याह—यद्वेति । शान्तेः स्यद्दोऽदितिमिरावृते जगति वाचैव ज्योतिषायां कार्यकरणात्मा पुरुषो व्यवहारमातनादिकं करोतीत्यर्थः । मनोमातलक्षणाज्योतिर्वाञ्छाभ्यां जुषतां सेवतां तेषां वाक्येन चक्षुर्द्वारा विषयीकृतेनानुद्वेषाया इष्टेन यशसिर्मा केनापि हेतुना विच्छिन्नममासानुष्ठानं संदर्शालक्षकं कुर्यादित्यर्थः । एकस्य शब्दस्य कथमनेकार्थतेत्याशङ्क्य निमित्तनेदेनानेकशब्द इत्येव शक्यैक्यात्मैवमि-

‘मनो ज्योतिर्बुधताम्’ (तै० ब्रा० १।६।३।३) इति च । तस्माद्यद्यत्कस्यचिद्विभवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि वैतन्यरूपस्य समस्तजगद्विभवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (को० २।५।१५) । ‘तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्’ (बृ० ४।४।१६) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं बुभुयादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते—सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति । नायं दोषः । निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथाहि—आदित्ये, चक्षुषि, हृदये इति प्रदेशविशेषसंबन्धानि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते । पतेन ‘विश्वतः पृष्ठेषु’ इत्याधारबहुत्वमुपपादितम् । यदप्येतदुक्तं, औष्ण्यघोषानुमिते कौक्षेये कार्यं ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यज्योतिरेवेति । तदप्युक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिप्रतीकत्वोपपत्तेः । ‘दृष्टं च श्रुतं चेत्पुपासीत’ इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति । यदप्यल्पफलश्रवणाच्च ब्रह्मेति, तदप्यनुपपन्नम् । न हीयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयं, इयते नेति नियमहेतुरस्ति । यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसंबन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसंबन्धं प्रतीकविशेषसंबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते—अत्रादौ वसु-

भाष्यरत्नप्रभा

नुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति तथा सर्वस्य स्वनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह—तस्य भासेति । तत् कालानवच्छिन्नं ब्रह्म सूर्यादियज्योतिषां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः । योषितोऽश्विनवत् बुभुयादत्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तिमत्याह—अत्रोच्यत इत्यादिना । दिवः परमपीत्यन्वयः । आरोप्यस्य ध्वेयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह—परस्यापीति । भविष्यति ब्रह्मज्योतिष इति शेषः । ‘तं यथा यथोपासते तथा तथा फलं भवति’ इति श्रुतेरित्याह—न हीयत इति । ज्ञानफलवदुपासितफलमेकरूपं किं न स्यादत आह—यत्र हीति । ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः । ज्येयं तु नानेत्याह—यत्र तिष्ठति । ईश्वरो जीवरूपेणात्ममत्तौल्यसाधः, अस्वत्वात्सन्ताहाता वा । वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसंबन्धं यो चेद् स धनं निन्दते, दीप्ताग्निश्च भवति । नाक्षो वायुत्तमा,

भामती

जीवभावेनाहुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः, जीवभावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौष्ण्यज्ज्ञायते । तस्मात्प्रतीकस्योपासन-

न्यायनिर्णयः

त्याह—तस्मादिति । भासकत्वमेकं निमित्तीकृत्यानेकत्र ज्योतिःशब्देऽपि कथमसौ ब्रह्मणि स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । तस्य सर्वजगद्भासकत्वे मानमाह—तमेवेति । पूर्वार्थे विषयसप्तम्या परासृष्टस्तच्छब्दार्थः । गच्छन्तमनुगच्छतीत्युक्ते स्वगतगतिवदनुभासेऽपि स्वगतमानमाशङ्क्याह—तस्येति । न केवलं भासकत्वाद्ब्रह्मणि ज्योतिःशब्दः, तस्मिन्मयुक्तावित्याह—तदिति । वसुदावगोत्र संबन्धस्तोऽहोभिः परिवर्तते तं परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामादित्यादीनां ज्योतिर्भासकं जगतो जीवनं ब्रूयन्मिति च ध्यायन्तीत्यर्थः । ‘अत्रायं पुष्यः स्वयंज्योतिः’ इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ‘ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः’ इत्यादिरुचितसंग्रहादेष्वकारः । ज्योतिःश्रुतेर्दीप्ति-लक्षित्यं चान्यथासिद्धत्वेऽपि बुभुयादत्त्वमनन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याह—यदपीति । प्रमित्यर्थेत्वेन, उपास्यर्थेत्वेन वा मर्यादावत्त्वं नोपपद्यते । तत्राधमशीकरोति—अत्रेति । द्वितीयं प्रत्याह—सर्वेति । योषितोऽश्विनवद्ब्रह्मणोऽपि बुभुयादत्त्वमनन्यथासिद्धत्विरेत्यर्थः । अत्रप्रदेशस्य प्रदेशकल्पने गौरवमुक्तं सारयति—नन्वेति । स्वतो वा तत्कल्पनानुपपत्तिः, उपाधितो वा । तत्राद्यमुपेक्षान्तं प्रत्याह—नायमिति । न चैदमपूर्वं कल्प्यते, तादृक्कल्पनानामन्यत्रापि पृष्ठेतित्याह—तथेति । ब्रह्मणि कथमाधारबहुत्वं, तत्राह—पूतेनेति । बुभुयादत्त्ववदध्यानार्थत्वेनेत्यर्थः । अत्राध्यातस्य सारूप्यकृतत्वादब्रह्मण्यध्यस्यमानमपि ज्योतिर्ब्रह्मैत्युक्तमनुभासे—यदपीति । आरोपस्य सारूप्याधीनत्वं व्यभिचारयति—तदपीति । उपासितस्यानलम्बन प्रतीकत्वमारोप्य । ज्योतिषो दृष्टत्वादित्युक्तेर्ब्रह्मणस्तदयोगादत्र-कालेत्याशङ्क्याह—दृष्टं चेति । जाठरज्योतिषो दृष्टत्वादित्युक्तं तत्रोपास्यब्रह्मणो दृष्टत्वादीत्यर्थः । शिस्तान्नमनुष्य प्रत्याह—यदपीति । वाजिनामशिरःस्वगतं ‘तं यथा यथा’ इत्यादिश्रुतिमाश्रित्यानुपपत्तिं स्फोरयति—न हीति । ब्रह्मविषयो मुक्तिफलत्वाच्चदेवकल्यादयत्नफलत्वं न तदुपासेरित्याशङ्क्याह—यथेति । ब्रह्मविषयत्वात्प्रस्तुतोपासेरिति मुक्तिफलत्वेत्याशङ्क्याह—यत्र त्विति । ‘स वा यत्र मज्जन आत्मा’ इत्युक्तः जीवात्मनाऽज्ञातः, वसु धनं कनैकलं तद्वाता पररूपेणेत्युक्त्वा यः कश्चिदुक्तगुणमात्मानमुपासते स धनं लभते दीप्ताग्निश्च भवतीत्याह—अत्राद् इति । आदिपदेन ‘परोवरीष ऋष ह्यासांसिजोके जीवनम्’ इत्यादि गृहीतम् । यदुक्तं, न स्वभावदे

दानो विन्दते वस्तु य एवं वेद' (बृह० ४।३।२४) इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चि-
ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वसिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण—
'ज्योतिश्चरणभिधानात्' इति कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्ववि-
षयाच्छक्या प्रक्यावस्यितुम् । नैष दोषः । 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति प्रथमतरपठितेन
यच्छब्देन सर्वनाम्ना, सुसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे
सत्यार्थज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानाच्चेति चेत् न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वसिन्धुपि वाक्ये न ब्रह्मामिहितमस्ति, 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च'
(छा० ३।१२।१) इति गायत्र्याख्यस्य छन्दोऽभिहितत्वादिति, तत्परिहर्तव्यम् । कथं पुन-
श्छन्दोभिधानात् ब्रह्मामिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता 'तावानस्य महिमा' इत्येतस्या-
मृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् । नैतदस्ति । 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्रीमुपक्रम्य तामिव
भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रमेदैर्व्याख्याय 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतद्व्याभ्य-
नूक्तं तावानस्य महिमा' इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथम-
नूक्ता ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र 'यद्वै तद्ब्रह्म' (छा० ३।१२।५, ६) इति ब्रह्मशब्दः

आमसी

मनो वा प्रतीकं वाचो भूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदम् । संनिधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते—कथं
पुनरिति । अथ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह—नैष इति । सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन स्वस्य सर्वनाम्नाः
सामर्थ्यं संनिहितवाचित्वं तद्वलेन परामृष्टे सतीति योजना । अर्थाद्यप्युदात्ताभावाधिकरणमित्यर्थः ॥ २४ ॥ छन्दोभिधा-
नाद्ब्रह्म प्रकृतं नास्तीति शङ्काभेकदेशी दूषयति—कथमिति । शङ्कां साधयति—नैतदित्यादिना । चतुष्पदवादि-
क

आमसी

मुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ २४ ॥ छन्दोभिधानाच्चेति चेत् न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि
दर्शनम् । पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, नतु तद्ब्रह्मार्थं, अपितु गायत्र्यर्थम् । 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं
यदिदं किञ्च' इति गायत्री प्रकृत्येवं श्रूयते—'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । ननु 'आकाशास्तलिङ्गात्' इत्यनेनैव गतायमेतत् ।
तथाहि—'तावानस्य महिमा' इत्यस्मादृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च 'तदेतद्व्याभ्यनूक्तम्' इत्यनेन संगमितार्था ब्रह्मलिङ्गम् ।
एवं 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्यक्षरसंनिवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते । न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मलं
गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति । न च ब्रह्मोपपत्तिसंबन्धिलमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या
इति पूर्वैवैव गतार्थत्वादन्यमन्यनीयमेतत् । न च पूर्वैन्यायस्मारणे सूत्रसंदर्भ एतावान्युक्तः । अत्रोच्यते—अस्त्वधिका शङ्का ।
तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः, गायत्रीधिकारोपाधिना ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनास्तदवच्छिन्नस्य
सर्वोत्तमं, उपाधेरवच्छेदात् । नहि घटावच्छिन्नं नमोऽनवच्छिन्नं भवति । तस्मादस्य सर्वोत्तमादिकं सुख्यर्थं, तद्वदं गायत्र्या

न्यायनिर्णयः

ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमिति, तत्राह—यद्यपीति । उक्तोऽर्थे घटानुगुण्यमाह—तदुक्तमिति । प्रकरणेन छतिरवाधेयत्वाह—कथमिति ।
न प्रकरणदेव छतिर्वाध्या, प्रकरणलिङ्गानुगृहीतप्रथमश्रुत्यच्छब्दश्रुत्येवाह—नेत्यादिना । सुसंबन्धादिति । प्रधानस्य सुसंबन्धस्य
प्रातिपदिकार्थस्यैक्येन प्रत्यभिधानात्तद्विशेषणस्य मर्यादाधारविभक्त्यर्थस्यान्यत्वमात्रेण नान्यत्वेत्यर्थः । वच्छब्देन परामृष्टे सतीति संबन्धः ।
स्वसामर्थ्येन सर्वनाम्नः संनिहितपरामर्शित्ववशेनेत्यर्थः । अर्थावच्छेदसामानाधिकरण्यावच्छादित्यर्थः । मानुस्यत्वा नेयमुपसंहरति—
तस्मादिति ॥ २४ ॥ पूर्ववाक्यस्य छन्दोविषयत्वात् ब्रह्म प्रकृतमित्युक्तमनूय निराकरोति—छन्दोभिधानादिति । तत्रानुवादमात्रं
व्याख्याय चोद्यस्य समाधिभोग्यतामाह—अथेत्यादिना । पूर्ववाक्ये छन्दोऽन्यस्य वाभिधानेऽपि ग्रहोक्तमेवेत्येकदेशी शङ्कते—कथ-
मिति । मन्त्रस्य ब्राह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्राह्मणे गायत्रीकथनान्मन्त्रेऽपि न ब्रह्म प्रकाशयत इति सौत्रं हेतुं साधयन्पूर्ववाचाह—नैतदिति ।
'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च' इति सर्वात्मिकां गायत्रीमुक्त्वा 'वाग्वै गायत्री वागवा इदं सर्वं भूतं गायति च वायते च' इति
तस्याः सर्वभूतमत्ता वागात्मत्वमाख्याय 'वा यै सा गायत्री वा वा यै सा पृथिवी वा वा यै सा पृथिवी वा वा यद्विदं शरीरमसिन्धोमे
प्राणाः प्रतिष्ठिता वैद्वै शरीरमिदं तद्वदयमसिन्धोमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः' इति पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीलं शरीरहृदययोर्भू-
तात्मकप्राणव्यवस्थादिति प्रकृतं गायत्री भूतादिकारैरकत्वा सैषा षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा सती छन्दोरूपा गायत्री बान्भूतपृथिवीशरीर-
प्राणहृदयभेदैः षडप्रकारैरुपसंहरत्य तस्यां श्रुतो मन्त्रो न शक्नो ब्रह्म वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । मन्त्रानन्तरं 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति ब्रह्मश-
ब्दान्मन्त्रेऽपि ब्रह्मोक्तिरित्याह—तोऽपीति । न प्रकरणाद्ब्रह्मशब्दस्य छन्दोवाचित्वं, तस्य सर्वोपनिषदि परमात्माधेयत्वप्रसिद्धिरित्या-

सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव । 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' (छा० ३।१।३) इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते, तस्माच्छन्दोभिधानात् ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत्, नैव दोषः, 'तथा चेतोर्पणनिगदात्' तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते—'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति, न ह्यक्षरसंनिवेश-मात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह सर्वमित्युच्यते । यथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१।४१) इति । कार्यं च कारणाद्व्य-तिरिक्तमिति वक्ष्यामः—'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (वृ० २।१।१४) इत्यत्र । तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते—'एतं ह्येव बहुधा महत्युक्तं मीमांसन् एतमज्ञावध्वयं एतं महाव्रते छन्दोगा' (पे० आ० ३।२।३।१२) इति । तस्मादस्ति छन्दोभिधानेऽपि पूर्व-स्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यत उपासनान्तरविधानाय ।

भाष्यरत्नभा

पूर्वमेव व्याख्यातम् । य एतामेवमिति वेदरहस्यभूतं मनुविद्यामेवमुक्तीत्या यः कश्चिद्वेद तस्योदयास्तमयरहितब्रह्म-प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाच वेदत्वाद्गायत्र्या ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः । गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणया वीजमनुपपत्तिमाह—न ह्यक्षरेति । ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं, तत्राह—कार्यं चेति । नच गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मत्वात् इति वाच्यं, स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसंभवेनासदारोपायोगादिति भावः । 'तथाहि दर्शनम्' इति सूत्रेणैव व्याचष्टे—तथान्यत्रेति । दृश्यत इति दर्शनम् । दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं बहुधा ऋग्वेदिनो महत्युक्तं शब्दे तद-नुगतमुपासते । एतमेवाग्निरहस्ये 'तमेतमग्निरलध्वयं उपासते' इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते । एतमेव छन्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते क्रतौ उपासत इत्येतेरयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्याह—

भामती

एवाल्लु स्तुतिः कयाचित्प्रणाद्या । 'त्रावै गायत्री वावा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथाच 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्युपक्रम्य गायत्र्या एव हृदयादिभिर्यव्युक्त्या च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इत्युप-संहारो गायत्र्यमेव समज्जो भवति । ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमसज्जसमिति । 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथा 'एतां ब्रह्मोपनिषदम्' इत्यत्र वेदोपनिषदुच्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोभिधानात् ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न । कुतः, तथा चेतोर्पणनिगदात् । गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति—न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पल्लेखे नीलजं, येन तदवच्छिन्नलमन्यत्र न स्यादवच्छेदकविरहात् । किंतु यदेतद्ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते । गायत्र्याः सर्वच्छन्दोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजादिद्वितीयजन्मजननीयतया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारलोपपत्तेः । न चान्यत्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते । नहि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलविभ्रगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति । तद्रूपप्रत्यायनमात्रोपयोगिलादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात् । तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थेन गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तम् । संप्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासामान्याद्विधा कृत्या

न्यायनिर्णयः

शक्नो वेदविषये प्रयोगात्तदेकदेशगायत्र्यामपि तस्योपपत्तिरित्याह—य इति । यः कश्चिच्चातैतत् प्रकृतां ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मनुवि-द्यारूपं वेदं तस्मै विदुषे नोवेति नास्तमेति सन्निता सदेवाहर्षवत्यतो विद्वानुदयास्तमयापरिच्छेदं नित्यं ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मपदं वेदे प्रयु-क्तमित्यर्थः । मन्त्रब्राह्मणयोर्कार्याब्रह्मशब्दस्य प्रकृतच्छन्दोगामित्वाद्भूताद्यध्यासेन ध्येयगायत्रीछन्दोव्याप्तित्वे मन्त्रस्य स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । सिद्धान्तभागेनार्थमुक्त्वा हेतुमादाय व्याचष्टे—नेत्यादिना । गायत्रीशब्दस्य सुखायैतिश्रयं गायत्रीमात्रमेव सुखात्मि-त्याशङ्काह—नहीति । नमस्तु षटावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नत्वाद्योगवद्ब्रह्मणो गायत्रीविशिष्टस्य न सर्वत्रमित्याशङ्क्य गायत्र्युपलक्षितब्रह्मणः सर्वत्वमित्याह—तस्मादिति । गायत्रीशब्देन छन्दोमानोक्तौ सर्वभूतादिरूपत्वासासदारोपत्वापाताद्ब्रह्मोक्तौ कार्यकारणयोस्तादात्म्ये सदा-रोपावच्छन्देन तदनुगतं ब्रह्मोपलक्ष्य तदुपास्तिविधेयत्वार्थः । कार्यकारणयोरेकदोक्तिरन्वयापि दृष्टेयाह—यथेति । त्वन्मतेऽपि कार्य-कारणयोरलक्ष्यन्तरेदादसदारोपापत्तिरित्याशङ्काह—कार्यं चेति । 'सर्वं खलु' इत्यत्र कार्यमात्रवाक्सिर्वशब्देन कारणब्रह्मणो लक्ष्यत्वेऽपि कार्यैकदेशार्थगायत्रीशब्देन कुतो लक्ष्यतेत्याशङ्क्य 'तथाहि दर्शनम्' इत्यस्यार्थमाह—तथेति । एतमेव परमात्मानमृग्वेदिनो महति कांसिभ्यदुक्त्याख्ये शब्दे तदनुगतमुपासते । अथर्ववेदो यजुर्वेदिनोऽग्नौ क्रतौ तदनुश्रितमेतमनुसंदधते । सामवेदिनो महाव्रते क्रतावेत-मनुसंदधतीत्येतेरयके दृष्टमित्यर्थः । हेतुमुपेत्य तस्यासाधकत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । तथापि ज्योतिर्वाक्ये किं जातमित्याशङ्क्य प्रकृ-तपरामर्शश्चछन्दमाश्रित्याह—तदेवेति । परामर्शफलमाह—उपासनान्तरेति । गायत्रीपदं ब्रह्मणि लक्षणिकमित्युक्त्वा तस्य गौणत्वं

अपर आह—साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते, संख्यासामान्यात् । यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथान्यत्रापि छन्दोभिन्नायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा—‘ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्’ इत्युपक्रम्याह ‘सैषा विराड्बाद्री’ (छा० ४।३।८) इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दो-
भियानम् । सर्वथाप्यस्ति पूर्वसिन्धवाच्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

अपर इति । साक्षादेव । वाच्यार्थग्रहणं विनैवेति यावत् । पूर्वं तूपास्तया गायत्रीपदेनाजहल्लक्षणया गायत्रीब्रह्मणी हे अपि लक्षिते । नच गायत्री सर्वमित्यन्वयासंभवः, घटो रूपीति पदार्थकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवत्, गायत्रीपदार्थक-
देशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्वात्मकत्वान्वयसंभवादिति भावः । तथाच सूत्रे सिद्धान्तभागस्यायमर्थः—तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्पञ्चगुणसामान्यात्, चेवो ब्रह्मणि समर्थते येन स चेतोर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव सिगदादभिधा-
नात् छन्दोभिधानमस्ति इति । अयुता ‘तथाहि दशैनम्’ इति शेषं व्याचष्टे—तथेति । संवर्गविधायामभिदैवमभि-
सूयचन्द्राम्भांति बायो लीयन्ते, अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपियन्तीत्युक्तम् । ते वा एते पञ्चान्ये आधिदे-
विकाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकास्ते मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतत्वेताद्वारपरकलिं संज्ञकानि
चत्वारि घृतानि क्रमेण चतुरङ्गवृक्षद्वयकाङ्कानि । तत्र कृतं दशात्मकं भवति, चतुर्थं कृतं त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य
चान्तर्भावितम् । तथाच दशत्वगुणेन वाच्यादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं कृतत्वं वाच्यादीनामुपक्रम्याह—सैषेति ।
विधेयापेक्षया क्षीलिङ्गनिर्देशः । विराड्पदं छन्दोवाचकं, ‘दशाक्षरा विराड्’ इति श्रुतेः । दशास्त्वसाग्रेन वाच्यादयो विरा-
डित्युच्यन्ते । एवंच दशास्त्वद्वारा वाच्यादिषु कृतत्वं विराट्त्वं च ध्येयम् । तत्र विराट्त्वध्यानात्सर्वमस्यान्नं भवति, ‘अन्नं
विराड्’ इति श्रुतेः । कृतत्वध्यानाद्वाद्वादो भवति, कृतघृतस्यान्नादत्वात् । कृतं हि स्वीयचतुरङ्गेषु व्यङ्गादिकमन्तर्भावयद-
न्नमन्तीव लक्ष्यते । अत एव कृतजयादितरघृतजयः श्रुत्युक्तः—‘कृताय विजितायाः परेयाः संयन्ति’ इति । अग्रे घृतं,
कृतसंज्ञोऽयः कृतायः स विजितो येन तस्मै, अधरेयाश्चङ्कादयः अयाः संयन्ति उपनमन्ते । तेन जिता भवन्तीत्यर्थः ।
पूर्वञ्च सा वाच्यादिविद्वत्सामिका एषा कृतशब्दिता विराड्ब्रह्म, कृतत्वाद्विद्वद्भिन्नः । सर्वथापीति । गायत्रीति पदस्य
लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेत्पर्यः । अत्रापर आहैत्यपरपदेन गौणत्वे स्वमतं नेति द्योतयति । अजहल्लक्षणपक्षे हि ‘वाचै
गायत्री’ इति वागात्मत्वं गायति च त्रायते च’ इति निरुक्तनामकत्वं च गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्तत्वादुपपन्नतरम् ।

यामती

ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति—अपर आहति । तथाहि—षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पात् ।
सर्वानि हि भूतानि स्वावरजब्रह्मान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे । स्वात्मनीति यावत् । त्रयः पादाः । अथवा
दिव्याकाशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुतिः—‘इदं वाव तथोऽयं बहिर्षो पुरुषादाकाशः’ तद्वि तस्य जागरितस्थानम् । जाग्रत्स्वत्वयं
काशान्पदार्थान्वेद । तथा—‘अयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः’ । शरीरमस्य इत्यर्थः । तद्वि तस्य स्वप्नस्थानम् ।
तथा—‘अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः’ । हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः । तद्वि तस्य सुषुप्तिस्थानम् । तदेतत्, ‘त्रिपादास्यन्तं
दिवि’ इत्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यत इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति ।

व्यायनिर्णयः

मुषाणः सिद्धान्तमात्रं विधानान्तरेण व्याकरोति—अपर इति । साक्षादिकारानवच्छेदेनेत्यर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वसाम्येन ब्रह्मणि
येन गायत्रीशब्देन चेतः समर्थते तेन ब्रह्मण एव सिगदादभिधायार्थः । संख्यासाम्यं साधयति—यथेति । तस्याश्चतु-
ष्पात्त्वं व्यवहृति—पडिति । स्वावरजब्रह्मानि सर्वानि भूतान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति विद्वत्सन्नि, प्रसिद्धायां वा दिवि त्रयः
पादा असेति ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमाह—तथेति । चतुष्पात्त्वसाम्याद्ब्रह्मणि गायत्रीपदप्रयोगेऽतिमसक्तिमाशङ्क्य औत्तम्योक्त्याश्रितयार्थत्वे दृष्टा-
न्तमाह—तथेति । तदेवोपाहरति—तथेति । संवर्गविधायामभिदैवमभिद्वयचन्द्राम्भांति बायो लीयन्ते, अध्यात्मं प्राणे वाक्चक्षुःश्रो-
त्रमनांसिषुक्तम् । ते बाहुना सह पञ्चाध्यायात्मिकेभ्योऽन्ये एते प्राणेन सहाभिदैविकेभ्योऽन्ये पञ्च ते सर्वे दश सन्तस्तत्कृतं कृतायो-
परकितं घृतं भवति । अत्र हि चतुरङ्गायवृत्तगचतुरङ्गवृत्तत्वारः पदार्थाः सन्ति । व्यङ्गायवन्नयः । बह्वङ्गायवद्वै । पञ्चाङ्गायवदेकश्च । घृते
च चतुरङ्गायः कृतसंज्ञकः । स च दशात्मकः, चतुर्थं कृतं त्रयाणां त्रिषु द्वयोस्तयोरेकस्य चान्तर्भावितम्, बाहुप्रभृतयोऽपि दश, तस्मात्तद्वि
कृतमित्युपक्रम्याह—सैषेति । विधेयाभिप्रायः क्षीलिङ्गनिर्देशः । दशसंख्यात्वादिवाद्ब्रह्म, ‘दशाक्षरा विराड्’ इति श्रुतेः । कृतत्वाच्च
साधादिनी । कृतेः खल्वब्रह्मणा दशसंख्यान्तर्भवत्तत्त्वसाम्येनोपाधित्वेनोपास्तत्वादुपपन्नतरम् । तया चात्रादित्वेनापि गुणेन वाच्यादीना-
मुपास्तत्वात् । तत्र यथा संख्यासाम्यादिविद्वद्वाद्वादो वाच्यादिषु तथैव गायत्रीशब्दोऽपि चतुष्पात्त्वसाम्याद्ब्रह्मण्यस्यैकः । तथाहीत्यादि व्याख्या-
नास्य पूर्वसाधिविधेयमाह—अस्मिन्पक्षे । अभिहितं तात्पर्यमप्यमिति यावत् । न छन्दोभिधानं न तत्र तात्पर्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्व

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति, पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति । यतो भूतादीन्पादान्वयपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह—‘सैषा चतुष्पदा पञ्चिधा गायत्री’ इति । नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपिच ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्सं-
वध्येत—‘तावानस्य’ इति । अनया हि ऋचा खरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते, ‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ (छा० ३।१।५) इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽपीयसुब्रह्म-
परतयैव समानायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एवरूपतां दर्शयति—‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ (भग० १०।४२) इति । ‘यद्वै तद्ब्रह्म’ (छा० ३।१२।७) इति च निर्देश एवं सति मुख्यार्थे उपपद्यते । ‘पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ (छा० ३।१३।६) इति च हृदयसुषुप्तिषु ब्रह्मपुरुष-
श्रुतिर्ब्रह्मसंवन्धितायां विवक्षितायां संभवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये शुसंवन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदुभयं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयम् । एवं गायत्रीपदस्य स्वाधेत्यागाः, अप्रसिद्धचतुष्पात्त्वगुण-
द्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बहुसमञ्जसम् ॥ २५ ॥ ननु ‘गायत्री वा इदं सर्वम्’ इति प्रथमगायत्रीश्रुतेः कथं लक्षणे-
त्याशङ्क्य वाक्यशेषपगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत्प्रमाणसंवादेन ब्रह्मणि तात्पर्यावगमादित्याह—भूतादिपादेति । एवंप-
दार्थमाह—इतश्चेति । सूत्रस्याविषयार्थं दर्शयति—भूतपृथिवीति । अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिभिश्चतुष्पदा गाय-
त्रीति संमतम्, षडक्षरैश्चतुष्पातं वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धं चकारसूचितम् । युक्त्यन्तरमाह—अपिचेति । ब्रह्मपरसूक्तोप-
ब्रत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह—पुरुषेति । ब्रह्मपदस्य छन्दोवाचित्वमुक्तं किरत्यति—यद्वै तद्ब्रह्मेति । पूर्वस्यासुवि-
प्रसोक्तानित्यर्थः । हृदयस्य चतुर्दिक्षुर्वै च पञ्च सुषयः सन्ति । तेषु ब्रह्मस्थानहृद्भगवत्स्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्याना-
पानसमानोदानाः पञ्चद्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितम् । तत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हि गायत्र्या-

भामती

ब्रह्मपरत्वादिनिहितमित्युक्तम् ॥ २५ ॥ पञ्चिधेति । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः
श्रूयन्ते । पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च, हृदयसुषुप्तिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंवन्धितायां विवक्षितायां संभवति ।
अस्यार्थः—हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः पञ्च छिद्राणि । तानि च देवैः प्राणदिग्भी रक्षयमाणानि स्वर्गैर्मासिद्वाराणीति देवसुषयः ।
तथाहि—हृदयस्य यत्प्राञ्जुलं छिद्रं तत्सो यो वायुः स प्राणः, तेन हि प्राणकाले संचरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः, स एवादित्य
इत्यर्थः । ‘आदित्यो ह वै बाह्यः प्राणः’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तस्यो वायुविशेषो व्यानः । तत्संबद्धं श्रोत्रं
तच्चन्द्रमाः, ‘श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्च’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तस्यो वायुविशेषोऽपानः स च वाक्सं-
बन्धाद्वाक्, ‘वागवा अग्निः’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषिस्तस्यो वायुविशेषः स समानः, तत्संबद्धं मनः, तत्प-
र्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिस्तस्यो वायुविशेषः स उदानः, पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात् । स वायुस्तदाधारस्वा-
काशो देवता । ते वा एते पञ्च सुषयः । तत्संबद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्यामक्षरसंनिवेशमात्रे संभवन्ति,

न्यायनिर्णयः

विकारस्य ब्रह्म गायत्रीपदाच्छङ्कया तात्पर्येतोऽभिहितं तथापि गौणप्रयोगे वाक्यस्यो गुणस्तत्पर्याच्छङ्कयते । लक्षणायां तु वाक्यसंबन्धा-
दर्धान्तरे तात्पर्यमिति भेदः । लक्षणिकत्वं गौणत्वं वा कतरत्तदीष्टं, तदाह—सर्वथेति ॥ २४ ॥ श्रुत्यादिष्वैकमानादुत्तरानेकमानं
बलवत्त्वं संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादिति न्यायेनापि गायत्रीशब्दं ब्रह्मेत्याह—भूतादीति । चक्षुश्चन्द्रस्यैव च व्याकरोति—इतश्चेति ।
तदेव स्फुटयति—यत इति । व्यपदिशति । ‘गायत्री वा’ इत्यादिश्रुतिरिति शेषः । भूतादीन्पदोच्यन्ते न तेषां पादत्वमित्याशङ्क्याह—
भूतेति । पादैः षडक्षरैश्चतुष्पात्तेऽप्यनन्तरोक्तभूतादीनां पादत्वं ‘सैषा’ इत्यादिशास्त्रादित्यर्थः । तत्रान्याधेन्येनोक्तानि वाक्प्राणाखुपेय
पञ्चिधैवम् । भूतादिपादत्वस्यान्यासात्सिद्धिः प्रत्याह—नहीति । चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह—अपिचेति । छन्दोज्ञाकारे कथमृचोऽसं-
गतिः, तत्राह—अनयेति । उत्तरार्थेन पूर्वोपनिवारणेनोच्यमानासौल्यस्य सर्वकारेण ब्रह्मण्युपपत्तेरिति स्वारस्यमेव दर्शयन्नृक्तोऽर्थे
दिशश्चक्षुर्वै हेतुमाह—पादोऽस्येति । ब्रह्माधिकारोत्पत्तेरपि तत्परत्वभूतो वाक्यमित्याह—पुरुषेति । ब्रह्माविषयस्यल्यर्थेऽयं प्रत्य-
भिज्ञानाच्च तत्रेत्याह—स्मृतिश्चेति । यत्तु मन्त्रानन्तरमात्रिब्रह्मशब्दस्य छन्दोविषयत्वं तद्वृथयति—यदिति । एवं सति पूर्ववाक्ये ब्रह्मो-
पपत्तेः सतीत्यर्थः । इतोऽपि पूर्व ब्रह्मोक्तमित्याह—पञ्चेति । गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दलोपास्यत्वेन द्वारपालादिरुपविष्यर्थं ‘तस्य ह वा
एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः’ इत्यादिवक्तव्यम् । तत्र च ‘ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ इति प्राच्यादिहृदयच्छिद्रेषु हार्दब्रह्मसंबन्धाद्ब्र-
ह्मपुरुषश्रुतिः । अतोऽप्यस्ति पूर्व ब्रह्मोक्तमित्यर्थः । गायत्रीवाक्यस्य छन्दोमात्राधेयत्वाभावे फलितमाह—तस्यादिति । परामृश्यते यच्छ-

उपदेशभेदाच्चेतिचेत् नोभयस्त्रिष्वप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वम्—‘त्रिपादस्यासुतं दिवि’ इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा इति, पुनः ‘अथ यदतः परो दिवः’ इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन, तस्मादुपदेशभेदान्न तस्यैव प्रत्यभिज्ञानमस्तीति, तत्परिहृतं व्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः, उभयस्त्रिष्वप्यविरोधात् । उभयस्त्रिष्वपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशेन न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि इयेन उभययोः पदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे इयेनो वृक्षाग्रात्परतः इयेन इति च । एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमिस्त्युपदिश्यते । अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि इयेन उभययोः पदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे इयेनो वृक्षाग्रात्परतः इयेन इति च । एवं च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

प्राणोऽसीत्यत्र वायिन्द्रजीवब्रह्मसु संज्ञाय । चतुर्णां लिङ्गसद्भावात्पूर्वपक्षस्त्वनिर्णयः ॥ १ ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्त्यनन्यथा । अन्येषामनन्यथासिद्धेर्व्युत्पत्त्या ब्रह्म नेतरत् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

कथंब्रह्मण उपपासनासंबन्धितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति संभवतीत्याह—पञ्च ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह—तत्परिहृतं व्यमिति । परिहारं प्रतिजानीते—अत्रेति । सूत्रे नवर्थं वदन्परिहारमाह—नायमिति । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । प्रधानप्रातिपदिकाथेष्टुसंबन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थेभेदो न प्रतिबन्धकः, कथंचिद्धारारस्यापि मर्यादात्वं संभवात् । यथा वृक्षाग्रं स्वलक्षणमागच्छिष्येनत्याधारः सन्नेव स्वलक्षणमागच्छिष्यस्य तस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दाकारो वा मुख्ये आधारे सद्ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तद्वल्लक्षाकाशादच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः । यद्याकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वंमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत्सप्तम्या सामीप्यलक्षणयाधारत्वं व्याख्येयमित्याह—अपर इति । संबद्धं प्रत्याधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति । असंबद्धं प्रति मर्यादात्वं मुख्यमनुजोच्यते दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वाक्यमुपास्य ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ प्राणस्तथानुगमात् ।

आमली

किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥ यथा लोक इति । यदाधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्येया । यो हि इयेनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परोऽप्यस्यैव । अर्वाभागातिरिक्तमप्यपरभागस्यस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात् । एवं च बाह्यधुभागातिरिक्तवारीहार्दधुभागस्यस्य ब्रह्मणो बाह्यात् धुभागात्परतोऽवस्थानमुपपन्नम् । यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तद्विदमुक्तम्—अपर आहृति । अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥ प्राणस्तथानुगमात् । ‘अनेकलिङ्गसंदोहे बलवत्कस्य किं भवेत् । लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥’ मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि संभवन्ते, तत्कृतमदत्र न्यायनिर्णयः

भेदेनेति शेषः ॥ २६ ॥ दुर्यन्त्यात्प्रत्यभिज्ञेनानुपपत्तिमुद्भाव्य दूषयति—उपदेशेति । अनुवादं विभवते—यदपीति । तस्य पूर्व-वाक्यस्य चतुर्थदो ब्रह्मण इति यावत् । चोषस्य समुक्ततया समाधिगोच्यतामाह—तदिति । तत्र समाधिसर्वं युवाणः सृष्टावयवं धातयति—अत्रेति । उपदेशभेदो दोषो नेति ननर्थमुक्त्वा हेतुमाह—नायमिति । हेतुं व्याकरोति—उभयस्त्रिष्वपि । यदाधारत्वं दिवो मुख्यं तदा कथंचिन्मर्यादा वाच्येति । दृष्टान्तमाह—यथेति । इयेनो वृक्षाग्रे स्थितोऽपि परतोऽस्त्येव, अग्रलक्षणाभावातिरिक्तोपरि-भागस्यस्य तस्यैवाग्रात्परतोऽवस्थानात्, अतो वृक्षाग्रस्य इयेन प्रत्याधारत्वे मुख्ये तस्मात्परतः इयेन इत्यत्र इयेनशब्दोऽग्रलक्षणावयवा-दृष्टौवयवावच्छिन्नावयविलक्षक इत्यर्थः । ब्रह्मणः इयेनवदवयवामावाधारेऽमुख्ये मर्यादा भूताकाशापेक्षयेति दाष्टौचित्तकमाह—एवमिति । दिवि योतनवति स्वे नहिस्ति हर्दो वा नमसीत्यर्थः । दिवो भूताकाशाद्बाह्यादबाह्यादा तस्मादित्यर्थः । यदानौपाधिकं ब्रह्माना-शाख्यं गृहीत्वा पञ्चम्येव मुख्या तदा सामीप्यं सामीप्यं लक्ष्यतीत्याह—अपर इति । भूतादिधातुल्लिख्य, ‘तानानस्य’ इति मन्त्रलि-ङ्गात्, ‘यदे तद्रह्य’ इतिवाक्याद्व्यायनीशान्वस्य ब्रह्मार्थत्वात् उपदेशभेदेऽप्यर्थेयमादप्रत्यभिज्ञायागुक्तास्य प्रत्यभिज्ञेनानुगमप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दपरामर्शे तदेव ज्योतिरिति परमप्रकृतमुपसंहरति—अत इति ॥ २७ ॥ अनन्यथासिद्ध-त्वात्पूर्वपक्षलिङ्गादुक्तवक्तव्यानां ब्रह्मपरित्येऽपि प्राप्तदेने वाक्ये पदार्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदृष्ट्या कस्यासुरारिर्किं नेयमिलाकाङ्क्षायामाह—प्राण इति । विषयं वक्तुमुक्तमननुकामाति—अस्तीति । प्रतर्दनस्य राज्ञो लोकप्रसिद्धयर्थं निपातो । दिवोदासस्यपत्न्यै देवोदासस्तत्प्रियं

अस्ति कौषीतकिब्रह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका—‘प्रतर्दो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च’ इत्यारभ्यान्नाता । तस्यां श्रूयते—‘स होवाच प्राणोऽस्मि प्रह्लाद-
त्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व’ इति । तथोत्तरत्रापि ‘अथ खलु प्राण एव प्रह्लादेदं शरीरं परि-
गृह्योत्थापयति’ (कौ० ३१,२,३) इति । तथा ‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्’ इत्यादि ।
अन्ते च ‘स एष प्राण एव प्रह्लात्मानन्दोऽजरोऽमृतः’ (कौ० ३१८) इत्यादि । तत्र संशयः—
किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मेति, जीवोऽथवा परं ब्रह्मेति । ननु ‘अत
एव प्राणः’ इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । इहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति—‘आनन्दोऽजरो-
ऽमृतः’ इत्यादि । कथमिह पुनः संशयः संभवति । अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह
ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते । सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि । ‘मामेव विजानीहि’ (कौ० ३११) इतीन्द्रस्य
वचनं देवतात्मलिङ्गम् । इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । ‘न वाचं विजिज्ञासीत
वक्तारं विद्यात्’ इत्यादि जीवलिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्त

भाष्यरत्नप्रभा

दिवोदासस्याख्यं दैवोदासिः प्रतद्वेनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम । तं ह इन्द्र उवाच, प्रतद्वेन वरं ते ददामीति । स होवाच प्रतद्वेनः, यं त्वं मयायं हिततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवालोच्य मया देहीति । तत इन्द्र इदमाह—‘प्राणोऽसि’ इत्यादि । मुख्यं प्राणं निरसितुं ब्रह्मात्मव्युत्पत्तम् । निर्विशेषचित्त्वात् निरस्यति—तं मामिति । इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम् । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह—अथेति । वागादीनां देहधारणवत्त्वमात्रनिश्चयानन्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वव्युत्पापकत्वं च प्रसिद्धमिति वक्तुं खलिव्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वे वक्तुं लिङ्गमाह—न वाचमिति । आनन्दवाचिकं ब्रह्मलिङ्गमाह—अन्ते चेति । अनेकेषु लिङ्गेषु इदमनेषु बलाबलनिर्णयायसिद्धमधिकरणमित्याह तत्रैवमाह—अनेकलिङ्गेति । पूर्वेन प्रकृतब्रह्मवाचकं कच्छदबलाज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरस्युक्तं, न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्बलमस्ति, अथेकलिङ्गेन लिङ्गानामनैश्चायकवादिति प्रथमानेकप्रधानसंगत्या पूर्वेनप्रस्यति । तत्रेति । पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाधवद्ब्रह्मार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रथमानेकप्रधानादेकवक्यत्वात् ।

भामती

लिङ्गं, लिङ्गाम्बां च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थः 'अत एव प्राणः' इत्यत्र विचारितः । स्यादेतत् । हिततमपुरुषार्थ-
सिद्धिश्च निखिलभूतहृत्सादिप्राप्यपरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे संभवन्ति । तथा 'एष साधु कर्म कारयति'
'एष लोकाधिपतिः' इत्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्व्यपेक्षितरेषां लसंभवः । वक्तुं च वाङ्मरणव्यापारत्वं यद्यपि
परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति तथाप्यनन्यथासिद्धवद्ब्रह्मालिङ्गविशेषपरिहाराय जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथंचिद्याल्येयं जीवस्य
ब्रह्मणोऽपेक्षेदत् । तथाच श्रुतिः—'यद्वाचानमभ्युदितं येन वाग्मन्युद्यते । तदेव ब्रह्म लं विद्धि' इति वाग्बदनस्य ब्रह्म कारण-
मिहाह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि 'प्राणेऽस्मि-
देवताया विषहृत्सालिङ्गमस्ति, तथाहि—इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच, 'मामेव विज्ञानीहि' इत्युपक्रम्य, 'वाङ्म-
प्रज्ञात्मा' इत्यात्मनि प्रज्ञात्मन्नुपलक्ष्यते । प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपत्तये, देवतानामप्रति तद्गान्धारिणिलिङ्ग । सामान्यविशेषाभावेन्द्रस्य
हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि । मृग्याधिकारालाङ्गान्नस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्ब्रूतहृत्सादिप्राप्यपरामर्शस्योपपत्तेः । लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य

न्यायनिर्णयः

प्रमाणपदं, धाम गुहं, तद्वर्ती हेतुर्बुद्धमेति । तत्करणेन पुरुषकारप्रदर्शनेन चैव यः । **आज्ञातेति** । 'तं हेन्द्र उवाच तदनेन वरं ते ददानीति स होवाच अतदेतन्वत्मेवे मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इत्याद्यासयाधिकाश्रुतेरित्यर्थः । मुख्यप्राप्तव्याहृष्यस्यैव— **प्रज्ञास्येति** । निर्विशेषं सिद्ध्यारं व्यावर्तयते—**तं मामिति** । देवतासंभावनायै वाक्सुमुक्त्वा प्राणसंभावनायैवाह—**तथेति** । देहधारणे न वागादिक्रममित्युक्त्यन्तरमिलेष्यश्चाश्रयः । प्राणस्य तत्कार्यं प्रसिद्धमेति बलित्युक्तम् । जीवं संभावयितुमाह—**तथेति** । प्राप्तमालां संभावयति—**अन्ते चेति** । तथैवपि 'य न साधुना कर्मणा भूयादो एवातापुना कनीयात्' इत्याहुक्तम् । विषयसुखसान्नेक-
लिङ्गदृष्टया संशयमाह—**तत्रेति** । आधिपदेन समाधिपतिः—**नन्विति** । ब्रह्माल्लोकप्राप्त्यस्य ब्रह्मणि विहरतः । प्रकृते कथमित्याह—
ज्ञावाह—इहापीति । 'यप लोकाधिपतिः' इत्यादिसंप्रदायादिपदम् । अनेकेषु लिङ्गेषु दृष्टेषु कतमिहिकं, लिङ्गभासं वा कतमिति संशयं निरसितुमाधिकरणमालाह—**अनेकेति** । तदेव विष्णुगीतिः—**तेजसादिना** । 'न गण्यं विजिज्ञासीत भ्रातारं विधातारं' इत्यादिपदेनोक्तम् । अनेकतन्मि दशैविषया तत्कार्याह—**अत इति** । पूर्ववत् प्रकृतविषयप्राप्तास्यप्राप्तमधिकरणस्य समानाधिकरणा ज्योतिःश्रुतिसदर्थेयुक्तम् ।
ज्ञानं कथयामि साक्षात्प्राप्तं किंचिदहितं प्राणस्य ब्रह्मत्वे मानमिति प्रसिद्धयनतिप्रमाणमालागे वायुरेवेत्याह—**तत्रेति** । स्फुटब्रह्मलिङ्गानां
शोभनतिक्लिष्टीनां ब्रह्मस्यमन्योक्तः श्रुत्यादिसंगतः पूर्ववत्स्ये प्राणदेवताजीवनात्मन्यन्येमापांसिः फलं, लिङ्गान्ते ब्रह्मापांसिः । मुख्यप्राप्तं-
पक्षमनूष्य सूत्रमाद्यं प्रतिष्ठा विमजते—**इति प्राप्तेति** । लिङ्गान्तरेषु सत्यं कुतोऽस्य ब्रह्माथेत्येवाह—**कुत इति** । तेषां पक्षमागमना-

उच्यते—प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् । कुतः, तथातुगमात् । तथाहि—पौर्षोपपत्तेयं पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावत् 'वरं वृणीष्व' इतीन्द्र-
णोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप—'त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं
मन्यसे' इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात्, न ह्यन्यत्र परमा-
त्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेता० ३।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा 'स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको
मीयते न स्तेयेन न भूणहत्याया' (कौ० ३।१) इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि
सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे' (मु० २।२।८) इत्याद्यासु
श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं संभवति । तथो-
पसंहारेऽपि—'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् संभवन्ति । 'स
न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेव हेव साधु कर्म कारयति

भाष्यरजप्रभा

भङ्ग इति दृष्टान्तसंगतिवांस्तु । पूर्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपासितः, सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदाना-
मन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह—तथाहीति । हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां संवन्धो ब्रह्मणि तात्पर्यैर्निश्चायक उपल-
भ्यत इत्युक्तं विवृणोति—उपक्रम इत्यादिना । यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्त्यर्थः । स यः कश्चिन्मां ब्रह्मरूपं वेद
साक्षादनुभवति, तस्य विदुषो लोको मोक्षो महतापि पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्मदुल्-

भामती

लोकपालत्वात् । आनन्दरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानन्दत्वात् । 'आभूतसंख्यं स्थानमभूतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेश्चाभूतलमि-
न्द्रस्य । 'लाघ्रमहमम्' इत्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतो-
ऽवगातेः, परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतलसाजरलस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारात्, अध्यात्मसंवन्धभूम्नश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः,
इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेहस्य प्रारब्धविप्राकर्ममोक्षायमात्रे भोगेन क्षपयतो ब्रह्मण एव
सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवद्विज्जीवप्राणवायुरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादानुरभ्यमेतदिति ।
अत्रोच्यते—'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावत्स्मिन् शरीरे वसतः सहोक्तामृतः' इति यस्यैव प्राणस्य
प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोक्तमणमुच्यते । नच ब्रह्मण्यमेदं द्विवचनं, न सहभावः, न चोक्तम-
णम् । तस्माद्वयुरेव प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भवत्यैकलवनयोरुपचरितं 'यो वै प्राणः' इत्यादिना ।
आनन्दामराजराजपदतत्पाम्पलादयश्च ब्रह्मणि प्राणे भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं त्रय एवात्रोपास्यः । न चैष वाक्यभेदो
दोषमावहति । वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात् । पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासा-
न्नैविध्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमः, नतु पदार्थावगमपराप्येव पदानि, अपि
लेखवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तुमितिन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगम-
यन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्वाधकोपनिपाताज्ञानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः—'संभवेत्येक-
वाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' इति । तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे 'नैकवाक्यत्वाय
'प्रजापतिरूपांश्च यष्टव्यः' इत्यादयो न पृथगिवधयः किंलथैवादा इति निर्णयः, तथेहापि 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य

न्यायनिर्णयः

न्यासिद्धिं मत्वा हेतुमाह—तथेति । ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेरित्यर्थः । हेत्वर्थं प्रपञ्चयति—तथाहीति । तत्रादा-
प्रक्रमे पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—उपक्रम इति । यं त्वं मनुष्यायातिशयेन हितं मन्यसे तं वरमभिलषितं मह्यं त्वमेव वृणीष्व प्रय-
च्छति प्रतर्दनेनोक्ते 'मामेव' इत्यादिना प्राणस्योपन्यासनस्य न युक्ता वायुविकारतेत्याह—तस्मा इति । उपास्तेरभिव्यक्तित्वात्प्राणो-
पासितरेव मोक्षहेतुत्वं ब्रह्मधियेलाशङ्काह—नहीति । एवकारार्थमाह—नान्य इति । आदिशब्देन 'तमेवं विद्वान्' इत्याद्या श्रुति-
रुक्ता । उपक्रमवन्मथेऽपि पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—तथेति । स यः कश्चिदधिकृतो मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको
मोक्षो महतापि पातकेन न मीयते न हिंस्यते न प्रतिबध्यते, ज्ञानमाहात्म्येन सर्वस्यापि पापस्य दग्धत्वादित्याह—स य इति ।
केनचन कर्मणोरुक्तं स्पष्टयति । 'न मातृवधेन न पितृवधेन' इत्यादि वज्रमादिपदम् । श्रुतस्य सर्वपापदा-
हस्यान्यायसिद्धिं प्रत्याह—ब्रह्मेति । 'यवं न हास्य' इत्यादिश्रुतिर्ग्रहार्थमेवमाश्लेषित्युक्तम् । इतश्च ब्रह्मैव प्राणशब्दमि-
त्याह—ब्रह्मेति । अन्ययोगव्याघृतिमाह—नहीति । प्रकृमादिवदुपसंहारेऽपि पदानां ब्रह्मार्थत्वमाह—तथेति । आनन्दस्य
दुःखाभावत्वाद्युक्त्येऽपि प्राणे योगादेदेहस्य जरामरणवोरभावादजरात्वादेरपि तत्रोपपत्तेर्नोपसंहारस्य ब्रह्मार्थतेत्याशङ्काह—आन-
न्दत्वादीनीति । प्राणशब्दं ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तराप्याह—स नैत्यादिना । धर्मोन्नत्युत्पन्नं, तत्कारविद्युत्वं, तदीशित्वं, च

तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्ननीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इति 'एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः' (कौ० ३८) इति च । सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्या-श्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्रुरात्मोपदेशादिति चेद्ध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते । न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् । कस्मात्, वक्रुरात्मोपदेशात् वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मनं प्रतर्दनायाचक्षे—'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यहंकारवादेन । स एष वक्रुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । नहि ब्रह्मणो यदुक्तं संभवति, 'अवागमनाः' (बृह० ३८.८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्विधेर्मात्मानं तुष्टाव—'विशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह्नमरुन्मुखा-न्तीक्ष्णाश्लाघकेभ्यः प्रायश्छम्' इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते । 'प्राणो वै बलम्' इति हि विज्ञायते । बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचिद्वलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवति । अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिबचनानि यथासंभवं तद्विग्रहाप्येष्व योजयितव्यानि । तस्माद्वक्रुरिन्द्रस्यात्मोपदेशाच्च प्राणो ब्रह्मत्याक्षिप्य प्रतिस्माधीयते—'अध्या-त्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्' इति । अध्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्-

भाष्यरत्नप्रभा

राशेर्वैधवादित्याह—स य इति । साध्वसाधुनी पुण्यपापे । ताभ्यामस्फुटत्वं, तत्कारयितुत्वं, निरुद्धशैश्वर्यं च सर्वमेवादि-त्यर्थः ॥ २८ ॥ अहंकारवादेन स्वात्मवाचकशब्दैराचक्षे, उक्तवानित्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपासनपरत्वे लिङ्गान्तरमाह— तथा विग्रहेति । त्रीणि शीर्षाणि यस्मैति त्रिशिर्षां लघुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानसि । रौति यथार्थं शब्दवतीति ह्य वेदान्तवाक्यं, तन्मुखे येषां ते रुन्मुखास्ततोऽन्यान्वेदान्तबहिर्मुखां यतीनपर्यश्वभ्यो दत्तवानस्मी-त्यर्थः । इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह—प्राणत्वं चेति । वदन्ति लौकिका अपील्येति । बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदातुत्वादित्तमः, कर्मानधिकारादुपाव इत्येवं व्याख्येयानीत्याह—निश्चिते चेति । किमिन्द्रपदेन विग्रहापलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते उत विग्रहः । आसे वाक्यस्य ब्रह्मणपरत्वं सिद्धम् । न द्वितीय इत्याह— अध्यात्मेति । आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा । स संबध्यते यैः शरीरस्थवादिभिर्निद्रतनावसंभातिषे-भ्यैस्ते अध्यात्मसंबन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आयुश्च देहे प्राणवायुसंचारः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां

भामती

'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्युक्त्वान्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपसंहाराद्विग्रहकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये । अन्यथा वाक्यमेवप्रसज्यत । यत्पुनर्मेवदर्शनं 'सह ह्येतौ' इति, तज्ज्ञान-क्रियाशक्तिभेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम् । अत्र एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्-रूपस्यामेवमुपलक्षणं भेदेनोपलक्षयति—'प्राण एव प्रज्ञात्मा' इति । 'तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गात्प्राणतः । एकवाक्यबला-

न्यायनिर्णयः

सर्वमुक्तम् । उक्तलिङ्गफलमाह—तस्मादिति ॥ २८ ॥ देवतापक्षमुत्पाप्य प्रत्याह—नेत्यादिना । चोद्यतात्पर्यमाह—यदुक्तमिति । तत्र नचर्धमाह—नेति । उक्तहेतुषु सत्सु निषेधासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—वक्रुरिति । अहंकारवादेनेति क्रियापदेन संबध्यते । कथमितिस्मृत्यानुपपत्तिं स्फुटयति—नहीति । 'अवाक्यनादरः' इत्यादिद्वितीयादिशब्दार्थः । ब्रह्मणो वक्तृत्वा-भावादत्र वक्ता सस्यैव श्रेयवोक्तोरिन्द्रोपास्तिपरं वाक्यमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—तथेति । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि यस्य च त्रिशिर्षां विश्वरूपः स च त्वाष्ट्रस्त्वष्ट्रपरत्वं तमहं हतवानसि । रौति यथार्थं शब्दवतीति ह्य वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखास्ततोऽन्ये चारन्मुखास्तान्वेदान्तबहिर्मुखानित्यर्थः । शालावृक्षा वन्यस्थानः । बह्वीः संभ्या अतिक्रम्य दिवि प्रहादिनमृगमित्यादिशब्दार्थः । तथापि प्राणशब्दाच्चिन्द्रस्योपास्तत्वेत्याशङ्काह—प्राणत्वं चेति । बलवत्त्वमहंकाराद्विग्रहोपचारेऽपि कथं प्राणशब्दत्वमस्येत्याशङ्काह—प्राण इति । बलवत्त्वमेवैन्द्रस्य कथं, तत्राह—बलस्येति । प्रतिष्ठिं लौकिकत्वेन प्रकटयति—येति । तथापि प्रज्ञात्मत्वविरोधादनुपास्तता, नेत्याह— प्रणेति । कथमप्रतिहतज्ञानत्वं, लोकवैधमसिद्धिरित्याह—अप्रतिहतेति । तथापि हिततमपुष्टार्थहेतुत्वाद्युक्तिविरोधे कुतोऽस्योपास्तता, तत्राह—निश्चिते चेति । शक्यतिशयादुक्तपुनर्बहेतुत्वं, कर्मानधिकाराद्वृणहत्यापराधमुद्धवं, लोकपालत्वाहोकाधिपत्वं, स्वर्गस्यानन्द-त्वादानन्दत्वं, अमृतत्वाज्जले चामृतसंघर्षं स्थितेरेति भावः । आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति । तमनूद्य समाधिभवतारयति— इत्याक्षिप्येति । तस्मादेवाह—अध्यात्मेति । अस्मिन्नध्याये । यत्र 'मामेव विजानीहि' इत्यादि श्रूयते तत्रेति यावत् । बाहुल्यमेव

ध्याय उपलभ्यते 'यावज्ज्यसिञ्चारीरे प्राणो वसति तावदायुः' इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भू-
तस्यायुष्मदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथास्तित्वे च
प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा 'प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं
परिग्रहोत्थापयति' (कौ० ३।३) इति, 'न वाचं विजिज्ञासीत चकारं विद्यात्' इति चोपक्रम्य
'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अपिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्पर्पिताः प्रज्ञा-
मात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इति विषयेन्द्रियव्यवहारान-
भिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । 'स म आत्मेति विद्यात्' इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे
साधुर्न पराचीनपरिग्रहे । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वाणभूः' (बृ० २।५।१९) इति च श्रुत्यन्त-
रम् । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि
वक्षुरात्मोपदेशः—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यापेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्य-
न्नुपदिशति स—'मामेव विजानीहि' इति । यथा 'तद्वैतत्पश्यन्पृष्ठिवामदेवा प्रतिपदेऽहं मनु-
रभवं सूर्यश्च' इति तद्वत् । 'तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' (बृ० १।४।१०) इति
श्रुतेः । यत्पुनरुक्तं 'मामेव विजानीहि' इत्युक्त्वा विग्रहधर्मेन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादि-
भिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुल्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मा-
देवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि । विज्ञानस्तुल्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि

भाष्यरत्नप्रभा

स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह—अस्तित्व इति । 'अथातो निःश्रेयसादानम्' इत्याद्या श्रुतिः । इन्द्रियस्थापकत्वदेहोत्था-
पकत्वमाह—तथेति । वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शितमित्याह—इति चोपक्रम्येति । तत्तत्र नानाप्रपञ्चस्यासमि
कल्पनायां यथा दृष्टान्तः, लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिनाभ्योर्मेध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता, नाभौ
चक्रपिण्डकायामरा अपिताः, एवं भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि मीयन्त इति, मात्राः भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दश भूत-
मात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्पर्पिताः । इन्द्रियजाः पञ्च शब्दादिविषयप्रज्ञाः, मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्च भीन्द्रियाणि ।
नेमिवद्वाङ्माहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभिस्थानीये प्राणे सर्वं कल्पितमित्याह—प्राणेऽर्पिता इति । स प्राणो
मम स्वरूपमित्याह—स म इति । तर्हि प्रत्यगात्मानि समन्वयो न तु ब्रह्माणि, तत्राह—अयमिति ॥ २९ ॥ अहं-
कारवादस्य गतिं पृच्छति—कथमिति । सूत्रमुत्तरम् । तत्राख्याति—इन्द्र इति । जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिन्-
न्मनि स्वतःसिद्धं दर्शनमाप्तम् । विज्ञेयेन्द्रस्तुल्यर्थं उपन्यासो न चेत्कथं तर्हि स इति पृच्छति—कथमिति । ब्रह्म-
ज्ञानस्तुल्यर्थः स इत्याह—विज्ञानेति । नियामकं ब्रूते—यदिति । परेण । 'तस्य मे' इत्यादिना वाक्येनेत्यन्वयः ।

न्यायनिर्णयः

बाह—यावद्दीयते । तस्यार्थमाह—प्राणस्येति । एवकारार्थमाह—नेति । तथेति । आयुष्मदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यवदित्यर्थः ।
अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरिति 'अथातो निःश्रेयसादानम्' इत्याद्यर्थतो गृहीत्वा तदर्थमाह—अस्तित्वे चेति ।
इन्द्रियाणां प्राणाश्रयत्ववदिति तथाश्चेति । इत्यध्यात्ममेव प्राणस्य देहधारमित्युक्तमाहेति शेषः । ततश्च देवता न प्राण इत्याह—नेति ।
इति च प्रत्यगात्मन एव वक्तृत्वमुक्तमिति शेषः । देवतात्मनोऽपि वक्तृत्वात् 'न वाचम्' इत्याद्यविरुद्धमित्याशङ्क्याह—उपक्रम्येति ।
तत्र च प्रज्ञामात्राणां भूतमात्राणां च नानालं नेलेत्र दृष्टान्तः—यथेति । यथा लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मध्वर्तितशलाकासु चक्रो-
पान्तेभिरर्पितचक्रपिण्डकायां च नाभावराः । तथा भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः प्रज्ञामात्रासु
स्वविषयज्ञानेभिन्द्रियेषु चर्पिताः, तद्वीर्यत्वाच्चव्यवहारस्य । ताश्च प्रज्ञामात्राः प्राणे परस्मिन्नर्पिताः । सच प्राणः परमात्मा, तजिज्ञा-
दित्याह—स इति । वाक्यतात्पर्यमाह—विषयेति । स प्राणो ममात्मेत्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च प्राणशब्दस्य न देवतात्वेत्याह
—स म इति । तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्माणि, तत्राह—अयमिति । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥ अन-
न्यथासिद्धिरितिः कृतितात्पर्यच्च प्राणस्य मन्वाले देवतालिङ्गानां गतिर्वाच्येति पृच्छति—कथमिति । तत्राख्याति—
इन्द्र इति । कथं तस्य सुर्वार्षभावे ज्ञानं तत्राह—आपेणेति । तस्य तर्हि प्रतिभात्वेनानामानत्वं, नेत्याह—यथेति । श्रवणाद्यभावे
ब्रूतो ब्रह्मासीतीर्षीः, तद्विधिरित्यार्षात्, तत्राह—यथेति । जन्मान्तरीयश्रवणादेराधुनिकबीरविरुद्धेति भावः । अध्वन्यामात्रे कथं
यथाशास्त्रमेतन्पीरित्याशङ्क्य देवतापरिग्रहान्यायेनाह—तदिति । इन्द्रश्चेत्प्रज्ञात्मना स्वात्मानमुपदिशति, कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिः,

साहसानुपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंदधाति—‘तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते’ इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—यस्मादीहद्या-
न्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते, स योऽन्योऽपि मां वेद न
तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयं तु ब्रह्मैव ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा’ इति वक्ष्य-
माणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धमनुदर्शनाच्च पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुम-
र्हति । कुतः, जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते
‘न वाचं विजिहासीत वकारं विद्यात्’ इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्वायुतस्य कार्यकरणा-
ध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि—‘अथ खलु प्राण एव प्रज्ञा-
त्मेदं शरीरं परिग्रहोत्थापयति’ इति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः, प्राणसंवादे वागादी-
न्प्राणान्प्रकृत्य—‘तांचरिष्टः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चवामानं प्रविभज्यैतद्वाण-
मवष्टभ्य विधारयामि’ (प्र० २।३) इति श्रवणात् । ये तु ‘इमं शरीरं परिग्रह्य’ इति पठन्ति
तेषामिदं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिग्रह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे
तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमु-
ख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा
निर्देश उपपद्यते—‘यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह होतावसिञ्जशरीरे वसतः

भाष्यरत्नप्रभा

स्तुतिमाह—एतदुक्तमिति । तस्माज्ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह—विज्ञेयं स्त्विति
॥ ३० ॥ देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्, तत्राह—शरीरधारणं चेति । सर्वे वागादयः प्राणा अहमर्थं श्रेष्ठ इति
विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच, यस्मिन्कुलान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स वः श्रेष्ठ इति तथा
क्रमेण वागादिपूक्तान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्यमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुल-
त्वात्तो तावन्वागादीन्वरिष्टः प्राण उवाच, यूयं मोहं मापद्यथ यतोऽहमेवैतत्करोमि । किं तत्, पञ्चधा प्राणानादिभावे-
नात्मनं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति वानं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्याश्रित्य धारयामीत्यर्थः । द्विवचनसहवा-
सोक्तान्तिष्ठुतेन अत्र ब्रह्म ब्रह्ममित्याह—जीवमुख्येति । अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति । भेदमाह—सहेति । यदि

भामती

प्राणजीवलिङ्गोपपादनम्’ इति संग्रहः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतीति । नैष संदर्भो ब्रह्म-
वाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किंतु त्रयायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किंचिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । प्रज्ञा-
साधनप्राणान्तराश्रयत्वादिति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर

न्यायनिर्णयः

तत्राह—यदिति । नेयं विज्ञेयस्तुतिः, अपितु विज्ञानस्तुतिरित्याह—अत्रेति । तत्र गमनमाह—यदिति । तत्र क्रूरकर्मणि निमित्ते
सतीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिः, तत्राह—एतदिति । तस्मान्महद्भागवतं ज्ञानमिति शेषः । सदीमज्ञानस्यैवंरूपतेऽपि किमपिष्ठतस्य
स्यात्, तदाह—स य इति । ननु स्तुतमानज्ञानस्य ज्ञेयकाङ्क्षायामिन्द्र एव संबन्धते, नेत्याह—विज्ञेयं स्त्विति । अध्यात्मबाहु-
ल्यात्पराचीनदेवतोल्लेखयोगात्, प्राणोऽस्मीत्यादि ब्रह्मार्थमेतत्पुंसंहरति—तस्यादिति ॥ ३० ॥ प्रकारान्तरेण ब्रह्मपरत्वमाश्रित्य समा-
धत्ते—जीवेति । ‘प्राणोऽस्मि’ इत्यादि देवतापरं नेत्युक्तमङ्गीकरोति—यद्यपीति । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवायं परिशिष्यते, नेत्याह—
तथापीति । पूर्वोत्तरपक्षयोरनुपपत्तिरुक्त्याह—कृत इति । देवतापक्षस्यैतिकल्युतया निरासेऽपि पक्षान्तरसद्वाक्यमैवमित्याह—
जीवेति । तत्रायं व्यनक्ति—जीवसेति । वज्रुरेवात्र वेद्यता माति न किंचिज्जीवलिङ्गमित्याशङ्काह—अत्रेति । द्वितीयं विवृणोति—
तथेति । वज्रुत्वाद्युपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । देहोत्थापनमपि जीवलिङ्गं किं न स्यात्, तत्राह—शरीरेति । वागादयः सर्वे प्रत्येकं
श्रेष्ठत्वमात्मनो मन्यमानासमिद्धिधारविषया प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच, यस्मिन्कुलान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव भवति स वः
श्रेष्ठ इति । तस्मिन्नेवमुक्तवति क्रमेण वागादिपूक्तान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्यमस्यात् । मुख्यस्य प्राणसोच्चिक्रमिषायां सर्वेषां
व्याकुलत्वात्तो तान्प्रति प्राणो व्याहृतवान्, मा मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत्करोमि । किं तत्, पञ्चधा प्राणानिभेदेनात्मनं विभज्यैतद्वाणं
वाति गच्छतीति वानं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्य विधारयामीत्युक्तेन देहधारणमन्यसेत्यर्थः । ‘कचिदिषमिष्युक्तेन देहधारणमिष्ट-
मित्याशङ्काह—ये स्त्विति । कथमुपहिते जीवात्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मात्वं, तत्राह—प्रहेति । दिवचनसहवासोक्तमन्यवणदधि

सहोत्कामतः' इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कसाङ्गियेत । तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीययतां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रेविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । नचैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामासुरस्युतमित्युपास्व' इत्युक्तवान्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्येकशब्दपाठोपक्रमोपसंहारा इत्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् । नच ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम् । दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रापेक्षानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवावसिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितम्—'इदं शरीरं परिग्रहोत्थापयति' इति । तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात् । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (काठ० २।१।५) इति श्रुतेः । यदपि 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति । नहि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मासि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सजीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृत-

भाष्यरत्नप्रभा

जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गादित्याह—नैतदेवमित्यादिना । नच स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवमुख्यप्राणयोर्कलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च । नहि प्रधानवाक्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यं, न वा तदुचितमित्याह—नच ब्रह्मलिङ्गमिति । सूत्रशेषं व्याचष्टे—आश्रितत्वाच्चेति । अन्यत्र 'अत एव प्राणः' इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद्ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मकं ब्रह्मण्यन्यापासेन नेतुं शक्यानीत्याह—यत्तित्यादिना । यस्मिन्नेतौ प्रेर्यत्वेन स्थितौ तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेषं परिच्छेदाभि-

भासली

इत्युपक्रममात्रम् । उभाविति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् । न ब्रह्मेति । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । दशानां भूतमात्राणामिति । पञ्च शब्दादयः, पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रज्ञामात्राः ।

न्यायनिर्णयः

न ब्रह्मा ब्रह्ममित्याह—जीवेति । अनेदनिर्देशमाह—यो वा इति । भेदनिर्देशमाह—सहेति । ब्रह्मपक्षेऽन्येदोपपत्तिमाशङ्काङ्गीकृत्य भेदानुपपत्तिमाह—ब्रह्मेति । अमृतत्वादिन्यापि यथायोग्यं नेयानीत्युपसंहरति—तस्मादिति । इहेति प्रकृतसंदर्भोक्तिः । अन्यतर इत्युपक्रममात्रं, उभाविति तत्त्वम् । ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरावश्यकम् । न ब्रह्मेति तन्मात्रब्रह्मावृत्तिः । तथाच जीवमुख्यप्राणब्रह्मणो यथायथुपाश्रितिराह । नच 'प्राणोऽस्मि' इत्युपक्रमात् 'स एष प्राण एव' इत्युपसंहाराच्च वाक्येत्यावन्तरेकार्थत्वं, वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमन्यत्वेनोपजीव्याहौर्बलत्वात् । नचैवं सर्वत्र वाक्यार्थभङ्गः, गुणप्रधानभूतपदार्थधियो वाक्यार्थैकवाचिरोपिवात् । अत्र तु पदार्थानां स्वातन्त्र्यं नैकवाक्यतेति भावः । परिहारमवतार्य व्याचष्टे—नैतदिति । अस्तुपास्तिवैविध्यं, नेत्याह—नचेति । अर्थभेदे वाक्यभेदाकार्यं सिद्धवदेकवाक्यत्वोक्तिः, तत्राह—उपक्रमेति । तदेव स्फुटयति—मामेवेति । वाक्यैक्येऽपि किमन्येदो न स्यात्, तत्राह—तत्रेति । पदार्थधियो वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि वाक्यार्थबोधस्योद्दिश्यत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थबोधे फले पर्थवसानाभावात्तस्य नान्तर्याकत्वात्प्रधानीभूतवाक्यार्थस्योपक्रमोपसंहारैकशब्दावगातस्य युक्तमैक्यमिति भावः । उपासनान्नैविध्यनिरासाय ब्रह्मलिङ्गं जीवादिविषयं नेयमित्याशङ्काह—नचेति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादयश्च दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रज्ञामात्राः । यद्वा ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणांश्च पञ्चेति दश भूतमात्राः, द्विविधानीन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दर्शयति भावः । प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यवृत्तेर्लैविध्यं तथापि स्यादित्याशङ्काह—आश्रितत्वाच्चेति । तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणो वृत्तिराश्रिता प्रकृतेः कथमित्याशङ्काह—इहापीति । प्राणस्य ब्रह्मत्वे मुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्येतेत्याशङ्काह—यत्तित्विति । प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह—नेति । कारणस्य कार्याकारेण स्थितस्य तदभेदेणापि संबन्धाकार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेण्यपि स्थितकारणभेदेणासंबन्धात्प्राणादिलिङ्गानि ब्रह्मणि ध्रुवन्ते, न तल्लिङ्गानि तत्रेति भावः । जीवलिङ्गमपि ब्रह्मविरोधीलज्जुवादापूर्वकमाह—यदपीति । कथं तर्हि ब्रह्मण एव सतो जीवस्य संसारित्वं, तत्राह—बुद्ध्यापीति ।

विशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादिना प्रत्य-
गात्माभिसुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युच्यते । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपास्ते ॥' (के० १।४) इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यै-
वात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरेतदुक्तम्—'सह होतावस्मिन्शरीरे वसतः सहोक्तामृतः' इति
प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति । नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्वैशिष्ट्या-
णयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणा-
भेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मैत्येकीकरणमविरुद्धम् । अथवा 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वाद्विद्व
तद्योगात्' इत्यस्यायमन्योऽर्थः—न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथम्,
उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं, प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च ।
तत्र 'आयुरमुतमुपास्स्वायुः प्राणः' इति, 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, 'तस्मादेतदे-
वोक्त्यमुपासीत' इति च प्राणधर्मः । 'अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्या-
ख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा

भाष्यरत्नप्रभा

मानमित्यर्थः । 'वक्तारं विद्यात्' इति न वक्तृज्ञैयत्वमुच्यते, तस्य लोकसिद्धत्वात्, किंतु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते । तद्वोधा-
भिसुख्याय लिङादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—यद्वाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युच्यते स्वकाराभिसुख्येन प्रयेतं तदेव
वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्त्वंपदवाच्योः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह—
नैष दोष इति । स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिक्रमतेन व्याचष्टे—अथवेति । उपासानात्रिवप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तम् ।
अत्र प्रपञ्चकारस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्व्यभेद इति भावः । देहचैष्टात्मक-
जीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुद्धं देहापेक्षया तस्य आयुर्करवस्थानादमुत्तत्वं, उत्थापयतीत्युक्तत्वंमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मा-
नाह—अथेति । बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्युक्तान्युत्पन्नन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते ।
तस्याः संबन्धीन इदृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिष्ठानविदात्मना तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तम्—'वागेव'
इत्यादि । चक्षुरावास्या एकमङ्गमदूदुहदित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थ उच्यते । उत्पन्नाया असत्कल्पायाः साभासबुद्देर्नामप्र-
पञ्चविषयित्वमर्थं शरीरम्, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्थं शरीरमिति मिलित्वा विषयित्वात्थं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसा-
ध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रियेभ्यो वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहार्धमदूदुहत् पूरयामास । वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं
बुद्धिर्लभत इत्यर्थः । चतुर्थी षष्ठ्यर्थी । तस्याः पुनर्नाम किल चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपाद्यर्थरूपा
परस्ताद्वपराधं कारणं भवति । ज्ञानकारणद्वाराथैप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वार्थेन्द्रियत्वमुपपाद्य
तन्निष्ठविषयित्वमन्त्रद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह—प्रज्ञयेति । बुद्धिद्वारा विदात्मना वाचमिन्द्रियं समाख्या तस्याः

भामती

तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे—अथवेति । पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरां जीवस्यापरां ब्रह्मण
न्यायनिर्णय

जीवो ब्रह्मेन चेत् तस्य वक्तृत्वं, तस्य ब्रह्मत्वविरोधित्वात्, तत्राह—तस्येति । 'वक्तारं विद्यात्' इति न विधिः, वक्तृत्वस्याध्यक्षत्वात् ।
किंतु तदुद्देशेनोपसिद्धं ब्रह्मत्वं विधिरसितमित्यर्थः । प्रत्यगात्माभिसुख्योऽर्थो लिङादिरिति समन्वयवृत्तेऽपि दर्शितमित्याशयेनाह—प्रत्य-
गिति । तत्र तत्त्वकारकृतिमाह—यद्वाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युच्यते प्रयेतं वदनसामर्थ्यामापाद्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः ।
तस्य तात्पर्यमाह—वचनादीति । द्विवचनसहभावोक्तमग्नश्रवणं सिद्धान्ते दुर्योजमित्युक्तमनूय दूषयति—यदेवादिना । उपाधिभे-
दादादितिष्टस्य भिन्नतेति विस्तारिष्टि—प्रत्यगिति । अमेदस्तादि कथं, तत्राह—उपाधीति । उपहितद्वारोपकक्षितेत्यर्थः । स्वमते
सूत्राश्रयत्वं व्याख्याय वृत्तिकारमते व्याकरोति—अथवेति । तत्र नजर्थमाह—नेति । ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राणयोरभ्येयत्वात्तच्छिक्विरो-
धोऽस्त्येवेत्याह—कथमिति । हेतुमुक्त्वा व्याख्याति—उपासेति । स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपासौ वाक्यभेदः, न त्वेकस्यैव ब्रह्मणस्तद्व-
मंगेत्यर्थः । उक्तमेव विमजते—तत्रेति । 'प्राणो हि भूतानामायुः' इति श्रुत्यन्तरेणाह—आयुरिति । तस्यायुद्धं जीवनस्य तद्वीन-
त्वात् । प्राणस्यैव देहाद्युत्पाकत्वं तस्मादित्युच्यते । उत्थापयति देहादीलुक्त्वं प्राणः । सहवासः सहोक्तान्तित्येवस्यानन्तर्यमथश-
ब्दार्थः । अस्या जीवाख्यप्रज्ञायाः संबन्धीन भूत्वा सर्वाणि भूतानि तदुद्भवत्येन कल्पितानि वस्तुतो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु
व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तम्—'वागेव' इत्यादि । बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रि-
येषु मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया देहाधैमेकमङ्गमदूदुहदेति तवती पूरयामास । नामरूपात्मा प्रपञ्चो विषयस्तत्र नामप्रपञ्चं वातद्वारा प्रविष्टा
वीर्यं प्रति विषयित्वमाप्तोतीत्यर्थः । तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किल परस्ताद्वपराधो चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुत्थापिता भूतमात्रा
रूपादिरूपा चक्षुरादिना रूपाधर्पेण बुद्धेरपरमागम्यं रूपप्रपञ्चं प्रति विषयित्वं निर्वर्त्यत इत्याह—तस्या इति । बुद्धयुपहितचैतन्य-

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वणि नामान्यामोति' इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । 'ता वा एता दशौव भूतमात्रा अधिप्रबलं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्वि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् । नो एतन्नाना । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावर अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रा-स्यतश्चाः प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः स एष प्राण एष प्रज्ञा' इत्यादिविब्रह्मादि । तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिप्रत्ययधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासत्तं त्रिविधं विवक्षितम् । अन्यत्रापि 'मनोभक्तिः प्राण-शरीरः' (छा० ३१.१४२) इत्यादयुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् । ह्यहापि तद्युज्यते वाक्य-स्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञाब्रह्मलङ्कावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति

भाष्यरत्नप्रभा

प्रकरो भूत्वा वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनामेति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं दृष्टा भवतीत्यर्थः । तथाच सर्वैर्द्रव्यैर्विद्यामनि द्रवृत्वाभ्यासमित्येवं च बुद्धेर्धर्मे इत्युक्तं भवति सर्वोधारत्वात्तन्वादिः ब्रह्मधर्मे इत्याह—ता वा इति । दशत्वं वाच्यतायम् । प्रज्ञा इन्द्रियजाला अधिकृत्य ग्राह्यं भूतमात्रां वतन्ते, प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि ग्राह्यं भूतजातमधिकृत्य वतन्ते इति ग्राह्यग्राह्योर्मिभ्यः सापेक्षत्वमुक्तं साधयति—यदिति । तदेव स्फुटयति—न हीति । ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न सिध्यति किंतु ग्राहकेण । एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सिध्यति । तस्मात्सापेक्षत्वादेतद्ब्रह्मग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किंतु विद्यात्मन्यारोपितमित्याह—नो । तथात्येसादि कृत्रव्याख्यानः । सुत्राग्रस्यसंग्रहिते—तस्मादिति । अन्वधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्यासाङ्ग्याश्रितत्वादित्याह—अन्यद्रापीति । उपाधिर्जीवं । तत् अन्वधर्मोपासनम् । ह्यमसंतापता व्याख्या । तथाहि—न तादात्म्यवाचनेक्युपनिषद्विषयकण्यवदुपासात्रयविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः संभवति, सिद्धस्य विष्यन्हेर्वाच्यः । नापि ब्रह्मानुवादेनोपासात्रयविधिः प्राक्चभेदवत् नच नानाधर्मेविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधिरावश्यस्यात्राश्रवणात् । नच ‘तं मामाधुर्यवतमित्युक्तं’ इत्यत्र मामिति जीवेन, आधुरिति प्राणेन, अमृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवत्ता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्मोपासमश्रवणात्, ब्रह्माश्रयेत्वे । ‘राणे मा अमृतम्’ इति प्राणस्वैवास्मृतत्वमुच्यते । अत उपासनासिधिरित्युक्तं ‘क्वकारं विद्यावत्’ एतदेवोक्तमुपासीत’ ‘स म आत्मेति विद्यावत्’ इति जीवप्राणसंश्रयोपासनमित्युक्तं, अन्ये गुणविधय इति

भामती

इत्युपासनात्रैविध्येन वाक्यभेदप्राप्तौ दृष्टयुक्तम् । इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासनात्रयविशिष्टस्य विधानाच्च वाक्यभेद इत्यभि-
मानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं 'सोमेन यजेत' इत्यादौ 'सोमादिगुणविशिष्टयाग-
विधानं, तद्वगुणविशिष्टापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति, अभा-
वैर्नैवात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वानियमात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनुयायोपासना भावार्थे विधेयत्वस्य

न्यायनिर्णयः

[illegible]

सिद्धम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्याज्यं, तच्चायुक्तं, उपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयादिति । तस्माज्ज्ञेयप्रत्यग्ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भामती

च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्धाटितः, स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रायलादिति सवैमवदातम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

न्यायनिर्णयः

सहोपास्यानीति प्राप्तस्य पदानां वाक्यार्थबोधोद्देशेन प्रवृत्तत्वात्पदार्थबोधस्य नान्तरीयकत्वाद्वाक्यार्थबोधप्राधान्यादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धप्रधानवाक्यार्थब्रह्मयोगात्, प्राणादिलिङ्गानां च ब्रह्मणि नीतत्वात्, अनन्यथासिद्धमस्यलिङ्गाग्रहैवान्न प्रतिपाद्यमिति सिद्धान्तयितव्यम् । सर्वथापि प्रातर्दनं वाक्यं ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगुडानन्दपूज्यपादक्षिप्रभगवदानन्दशानविरचिते शारीरकभाष्यनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिसमन्वयाख्यः प्रथमः पादः ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं, नित्यत्वं, सर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तित्वं, सर्वोत्पत्तिसिलेवजातीयता धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वहेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यन्ते—किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

मनोमयोऽयं शरीर ईशो वा प्राणमानसे । हृदयस्थिलणीयस्त्वे जीवे स्थुलेन जीवगाः ॥ १ ॥

शमवाक्यगतं ब्रह्म तद्विज्ञादिरपेक्षते । प्राणादियोगक्षिप्तार्थक्षिप्तं ब्रह्म प्रसिद्धितः ॥ २ ॥

इदमास्मायते—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो

भाष्यरत्नप्रभा

श्रीरामं सिद्धमत्तारं गुहाशायिनमान्तरम् । अन्तर्यामिणमज्ञेयं वैश्वानरमहं भजे ॥ १ ॥ पूर्वपादेनोत्तरपादयोः संगतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—प्रथम इति । जगत्कारणत्वोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थोत्पत्तिः । तदुपजीव्योत्तरं पादद्वयं प्रवर्तत इति हेतुहेतुमज्ञावः, संगतिः । कथं पादभेद इत्याशङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह—अर्थान्तरेति । आकाशादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मेतादृशयोरवान्तरभेद इति भावः । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—इदमिति । तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मिंस्तीयत इति तल्लं, तस्मिन्निति चेष्टत इति तदनं, तज्जं च तल्लं च तदनं चेति तज्जलान् । कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यमपदस्य तच्छब्दस्य लोपः । तज्जलानमिति वाच्यं छान्दसोऽवयवलोपः । इतिशब्दो हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव, तद्विदित्वादिवादिस्थैः । ब्रह्मणि मित्राभिन्नेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः । स क्रतुमुपासनं कुर्वतेति विहितोपासनस्य 'उपासीत' इत्यनुवादत्फलमाह—अथेति । क्रतुमयः संकल्पविकार इत्यर्थः । पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति—यथेति । इह

भामती

अथ द्वितीयं पादमारभ्यः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया—प्रथमे पाद इति । उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापिलनिललादयः सिद्धवद्हेतुतयोपदेक्ष्यन्ते । न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति कथं हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमित्यत उक्तम्—समस्तजगत्कारणस्येति । यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उच्चास्तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणलोपपादनेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति । यज्ञार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते, तद्व्यभिचारिणिलिङ्गवणात् । तत्र कैव कथा मनोमयावीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मणोचरलनिर्णयं प्रतीयमिष्यः । पूर्वपक्षमिष्यं तत्रैव दर्शयिष्यामः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । इदमास्मायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । कुतः, तज्जलानिति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जं, तस्मिंश्चीयत इति तल्लं, तस्मिन्निति स्थितिकाले चेष्टत इति तदनं जगत्, तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः कः कस्मिन्त्यते कश्च कं देष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरसिद्धोके पुरुषो

न्यायनिर्णयः

पूर्वोपजीवनेनोत्तरोत्पत्त्यानाहेतुहेतुमत्त्वं संवन्धं वक्तुं वृत्तमनुवदति—प्रथम इति । कारणत्वमात्रं नात्रोपयुक्तं, व्यापित्वादेरपि सिद्धवद्हेतुतयोपादानात्, अतस्तदनुक्तौ कथं संगतिरित्याशङ्क्याह—तस्येति । उक्तमुपजीव्योत्तरप्रवृत्तौ कथं पादभेद इत्याशङ्क्याह—अर्थान्तरेति । उत्तरपादद्वयस्यानविगतमर्थमाह—पुनरिति । पूर्वं भूतकाशादिषु रूढाकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे तद्विज्ञादितहेतुत्वा स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि नीतानि । अथास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्वयार्थान्तरार्थतया शङ्क्यमानानि ब्रह्मणि नीयन्ते । तत्र द्वितीयतृतीयपादयोरेवान्तरभेदस्तु प्रायशः सविशेषनिर्देशेपार्थतया रुडिभोगवदुक्ततया वेति भावः । पूर्वं जीवलिङ्गवन्मया ब्रह्मपरत्वमन्मनोमयादिवाक्येऽपि तद्भावेन तत्परत्वमाह—सर्वत्रेति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—इदमिति । सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह—तज्जेति । तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मिंस्तीयत इति तल्लं, तस्मिन्निति चेष्टत इति तदनं, तज्जं च तल्लं च तदनं च तदिति तज्जलान् । अवयवलोपशब्दस्यः । इति हेतौ । यसादेवं जगत्साम्राज्यैव सर्वं जगदित्यर्थः । अतो विधौ रागादिविषयाभावानुपासीत स शान्तः स्यादित्याह—शान्त इति । गुणं विषयं गुणिविषिस्तया पुं प्रवर्तस्य साक्षात्परमाह—अथेति । पुरुषोऽधिकृतः क्रतुमयः संकल्पप्रधानः । तत्र हेतुयथेति । शानं कर्त-

यथाऋतुरसिंहोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत' 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० २।१।१, २) इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । शारीर इति । कुतः, तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मु० २।१।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपासकं, कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशङ्क्यते । नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं किं तर्हि शमविधिपरम् । यत्कारणं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपसीत' इत्याह । एतदुक्तं भवति—यस्मात्सर्वसिद्धं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनृत्याच्च । नच सर्वस्यैकात्म्ये रागादयः संभ्रवन्ति, तस्माच्छान्त उपसीतेति । नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उप्रासन्तं तु 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यनेन विधीयते । क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते—'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवल्लिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासन-

भाष्यरत्नप्रभा

यच्चायति, श्रुत्वा ध्यानमहिम्ना तच्चेयरूपेण जायत इत्यर्थः । क्रतुमयः संकल्पप्रधान इति वार्थः । क्रतोर्विषयमाह—मन इति । ब्रह्मेत्युपक्रममनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किंतु प्रकरणम् । तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धम् । अतो जीवल्लिङ्गं वलीय इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—शारीर इत्यादिना । श्रुतिमात्राङ्गान्याथासिद्धा परिहरति—नैष दोष इति । शमविधिपरत्वे हेतुमाह—यत्कारणमिति । यत् एवमाह तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः । [अत्रेदंशब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्शार्थं ननु जगत्परामर्शार्थः, जगद्विशेषणे प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजनाभावेऽपि यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विशेषणं, यथा 'आत्मैवेदं सर्वम्' । अत्र बाधार्थं समानाधिकरणद्वाराद्यर्थं विशेषणमाशङ्क्यं, तद्व्याक्यस्य ज्ञेयब्रह्मविषयत्वात् । अत्र त्प्रासनायां बाधनावश्यकत्वाद्विषयभावेदेन ब्रह्मण उपस्यत्वात् ।] नच शमेति ।

भामती

भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि । तत्र संशयः—किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्वित्प्राप्तम् । शारीरो जीव इति । कुतः । 'क्रतुम्' इत्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनान्मृत्युं 'सर्वम्' इत्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः । तथा च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थलोचनया परमेव, तदर्थोपजीविलात् । एवं च संकल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सप्तपर्यवस्यन्विषयपक्षः स्वयमनिर्हृतो न विन्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात् । तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिभिर्निर्वाच्योपनायकैः संबध्यते । मनोमयत्वादि च कार्यकारणसंघातात्मनो जीवात्मन एव निरुद्धमिति जीवात्मनोपास्येनोपरकोपासना न पश्चात्, ब्रह्मणा संबद्धमस्ति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् । नच 'सर्वं खल्विदम्' इति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुवशिमगदार्थवादः शान्तताविधिपरः, 'श्रुतेण जुहोति' 'तेन ह्यहं क्रियते' इतिवत् । न चान्यपरादिपि ब्रह्मप्रेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तं, मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रतिष्ठैर्जीवविषयसमर्पणानेनोपक्षितत्वात् । सर्वकर्मलादि तु जीवस्य

न्यायनिर्णयः

वा यथास्मिन्नेह स्थितः संकल्पयते तथा तदनुसारेण फलं परत्र लभते सोऽधिकृतः क्रतुं ध्यान्तं कुर्वीत । किं ध्यायेदित्याकाङ्क्षायामाह—मनोमय इति । विभक्तिकथ्यत्वेन मनोमयं प्राणशरीरं ध्यायेदित्यर्थः । आदिशब्दाद्भ्रातृभ्यः सत्यसंकल्प इत्यादि गृहीतम् । मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मानपेक्षत्वापेक्षत्वाभ्यां संदिग्धमाह—तत्रेति । एकवाक्यस्यब्रह्मब्रह्मलिङ्गयोर्नैकलिङ्गवशादब्रह्मलिङ्गं नीतम् । इह ब्रह्मा-ब्रह्मप्रकरणलिङ्गसंनिपाते किं युक्तमिति पृच्छति—किमिति । 'सर्वम्' इत्यादिश्रुतेः सविशेषार्थीया ध्येये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य, सिद्धान्ते परस्योपासितः फलम् । रात्रिसत्रन्यायेनोपास्या वाक्यशेषस्यो जीवः संबध्यत इति पूर्वपक्षयति—शारीर इति । विश्वजिज्ञासेन सर्वाभीष्टं ब्रह्मैव मनोमयादौ विशेष्याकाङ्क्षायामुपासितसंनधीत्याह—कुत इति । विशेष्याकाङ्क्षायामपि जीव एव लिङ्गवलीयस्तथा संबध्यत इत्याह—तस्येति । तदन्यथासिद्धिं प्रत्याह—नेति । आदिपदेन 'अवागमनाः' इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । श्रुत्या शङ्कते—नन्विति । न लिङ्गं श्रुत्या बाध्यमित्याह—नैष इति । किं पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपासिभिर्विहितेत्युच्यते किं वा प्रकृतं ब्रह्म-वोचत्र संबद्धमिति । नाह इत्याह—नेदमिति । शमविधिपरत्वे हेतुः—यदिति । 'उपासीत' इत्युपासिभिर्जीवो हेतुं कथं गुणविधिः, तत्राह—एतदिति । सर्वसैकात्म्येऽपि कथं शमविधिः, तत्राह—नचेति । तर्हि शमो ध्यानमित्युच्यं विधीयतां, नेत्याह—नचेति । वाक्यमेतदपरोक्षमिति भावः । 'देहा जुहोति' इति होमानुवादेन गुणविधिनिर्वाहः शमविधौ वाक्यान्तरसिद्धोपासितरन्वृत इत्याशङ्क्याह—उपासनं त्विति । क्रतुरेव तत्र विधीयते नोपासितरित्याशङ्कोपरम्—क्रतुरिति । द्वितीयं प्रत्याह—तस्य चेति । ब्रह्मैव मनोमयादिशब्दमिलाशङ्क्य मनआदियोगस्य जीवल्लिङ्गाश्रयाह—जीवेति । तस्योपास्यत्वे वाक्यशेषस्य सर्वकर्मलादि कथमित्याशङ्क्य

मिति । 'सर्वकर्म सर्वकामः' इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । 'एष म आत्मा-
ऽन्तर्हृद्ध्येऽणीयान्त्रीहेर्चा यवाद्वा' इति च हृद्दयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्या-
वकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु ज्यायान्पृथिव्या इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति ।
अत्र ब्रूमः—न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं, विरोधात् । अन्य-
तराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं, ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति ।
निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनम्—'एतद्ब्रह्म' (छा० ३११४४) इति, तदपि
प्रकृतपरामर्शाथैवाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः, सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु
प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणं, इह च सर्वं खल्विदं ब्रह्म, इति वाक्योपक्रमे श्रुतं,
तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भवि-

भाष्यरत्नप्रभा

शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसर्वभवाह—सर्वकर्ममिति । सर्वाणि
कर्माणि यस्य । सर्वे कामा भोग्या यस्य । सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिरादिशब्दार्थः । आराग्रमात्रस्येति । तोत्रप्रोत्पाय-
शलाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशाच्च जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह—सर्वत्रेति ।
यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यम् । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मनःप्रचुरमुपाधिरस्य,
प्राणः शरीरमस्येति समासान्तर्गतसर्वनाम्नः संनिहितविशेषव्याकाङ्क्षत्वाद्वह्य संवध्यते । 'स्यो न ते सदनं करोमि' इति

भामती

पर्यायेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन
ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् । व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चामेदेऽपि जीवा-
त्मनि कथंचिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिब्रूयथा । 'एतद्ब्रह्म' इति च जीवविषयं, जीवस्यापि देहादिर्बृहणत्वेन ब्रह्मत्वात् ।
एवं सत्यसंकल्पलादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि संभवन्ति, तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनात्र विभक्तिः,
न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'समासः सर्वनामार्थः संतिकृष्टमपेक्षते । तद्विधायोऽपि सामान्यं नापे-
क्षाया निवर्तकः ॥ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म आद्यमन्यपरादपि । तथा च सत्यसंकल्पप्रभृतीनां यथार्थता ॥' भवेदेतदेवं यदि
प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत् । न ह्येतदस्ति । तथाहि—प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुमीदृ-
ः संनिहितं च सर्वनामार्थं संप्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् । तत्र मनोमयपदं पर्यवसितभिधानं तदभिधानपर्यवसानायात्वं,
तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यथापि न विज्ञायते । तद्यत्रैव शब्दः समवेतार्थो भवति स समासायः ।
न चैष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः' इत्यादिभिस्त्वद्विरुद्धप्रतिपादनादिति युक्तम्, तस्यापि सर्व-
विकारकारणतया, विकाराणां च स्वकारणादभेदात्तैर्षां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयलोपपत्तेः । स्यादेतत् ।
जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयः, ब्रह्मणस्तु तद्वारा । तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थलात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म ।
ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्त्यन्ते । तदेतदत्र संप्रथार्थम्—किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिज्ञानात्मस्तु तद्वत्ता,
तथाच जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तत्त्वोपास्यत्वं, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिज्ञस्यापि । जीवलिङ्गैस्तु
ब्रह्म तद्वत्, तथाच ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात्, तेषां च जीवेऽप्युपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । वयं तु पर्यायः—'समारोप्यस्य रूपेण
विषयो रूपवान्भवत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥' समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जु रूप-

न्यायनिर्णयः

क्रमेणैवाह—सर्वेति । जीवपक्षे लिङ्गद्वयमाह—एष इति । जीवे ज्यायस्त्वयायोगं शङ्कते—नन्विति । किं ज्यायस्त्वमणीयस्त्वं
चोभयं सत्यमन्यतरदेति विकल्पयति—अत्रेति । आर्यं दूषयति—न तावदिति । द्वितीयं निराह—अन्यतरेति । तत्काराग्रमात्रस्य
जीवस्य युक्तमिति तत्त्वोपास्यत्वेत्यर्थः । छला ज्यायस्त्वस्यात्यन्तभावे क्षुतिबाधमाशङ्क्याह—ज्यायस्त्वं स्थितिः । जीवपक्षे कथमन्ते
ब्रह्मपदं, तत्राह—निश्चिते चेति । जीवेऽपि देहादिर्बृहणाज्ज्यायस्त्वस्यायादा ब्रह्मतेत्यर्थः । 'एतमितः प्रेलाभिसंभवितामि' इति कर्म-
कर्तृत्व्यपदेशात्, 'अन्तरात्मन्पुरुषः' इति च तुल्याधिकारे मेदोकेन जीवस्योपास्यत्वेलाङ्क्य साधनफलत्वस्यापेक्षया कर्मकर्तृत्वस्यान्यस्य
च 'स्वे महिभिः' इतिब्रह्मपचाराज्जीवस्यैवोपास्यत्वेत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनृष सिद्धान्त्यन्त्याद्वैतरेव प्रतिजानीते—एव-
मिति । मनोमयादिशब्दा ध्येये जीवे भान्ति न ब्रह्म तथेलाह—कुत इति । सूत्रमादाय व्याचष्टे—सर्वत्रेति । रात्रिसन्नन्यायस्य
लघुत्वेऽपि जीवगासित्वेनाफलत्वाद्विभजित्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मगासित्वेन फलवतः क्षुतितात्पर्यमगमस्य बलीयत्वाद्ब्रह्मैवात्रोपास्यमिति
भावः । किंच मनोमयत्वादिलिङ्गं नापित्वा ब्रह्महत्या ब्रह्मैवोपास्यमित्याह—इह चेति । किंचाफललिङ्गोपनीतं जीवं हित्वा फलवत्प्रकर-
णप्राप्तं ब्रह्म आहमित्याह—एवमिति । प्राणः शरीरमस्येति समासगतसर्वनाम्ना संनिहितार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रकृतमिच्छतः

यतः । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते—
यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिवृषदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनि-
हितं भवति । जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावाच्चेच्छार्थः संभवति तथाप्युपादानेन
फलनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं
तद्विवक्षितमिति । तद्वदेवेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवति, इतरद्विवक्षितम् । उपादा-
नानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनाया-
मुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्तैः परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टि-
स्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च 'य आत्माप-
हृतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतम् । आकाशात्मत्यादिना-
काशवदात्माऽस्येत्यर्थः । सर्वतत्त्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन सार्यं ब्रह्मणः । 'ज्यायाऽनृ-
थिव्याः' इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति
सर्वैर्जगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अत एव 'सर्वकर्मा' इत्यादि । एवमिदो-

भाष्यरत्नप्रभा

संस्कारार्थसदनस्य निराकाङ्क्षस्यापि 'तस्मिन्सीद' इति साकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह—अत्रोच्यत इति ।
स्मृतं पार्श्वे ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि लिङ्गात्संनिहित इत्यत आह—जीवस्त्विति । इदं हि लिङ्गद्वयं
लोकसिद्धं जीवं न संनिधापयति, दुःखिन उपास्ययोग्यत्वात्साक्षात्भावाच्च । अतो विश्वजिज्ञासेन सर्वाभिलषितमान-
न्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुबन्धीति भावः । किंच ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गवाच इत्याह—नचेति । अन्यतराकाङ्क्षानुगृहीतं
फलवत्प्रकरणं विफललिङ्गाद्वलीय इति समुदायार्थः ॥ १ ॥ वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः, स च प्रकृतेषु
गुणेष्वस्तीति निवक्षोपचार इत्याह—तथाप्युपादानेनेति । नन्विदं ब्राह्ममिदं त्याज्यमिति भीविवक्षणीना वेदे
कुतः स्यादित्यत आह—उपादानानुपादाने त्विति । तात्पर्यं नाम फलवद्ध्यप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः । उपक्रमा-
दिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः । तदिहेति । तत् तस्मात् । तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह—

भामती

वती, ननु रज्जुरूपेणाभिगम्यत्यादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावात्किं रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी
रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवद्युज्यते, ननु ब्रह्मरूपेर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्ब्रह्मभितुमर्हति, तस्य तदानी-
मसंभवात् । तस्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाजीवे न तदसंभवादब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणाया च 'सर्वं स्वस्तिवदं
ब्रह्म' इति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥ यद्यप्यपौरुषेय इति । शास्त्रयोर्नित्येऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसंदर्भापेक्षचर-
नेनास्मात्तच्छ्रयपौरुषेयत्वमिधानं, तथा नास्मात्तद्वयेण विवक्षा नास्तीत्युक्तम् । परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते,
न तद्विवक्षितमेव । अन्यथोद्देश्यतयाउपादेयस्य अग्रादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात् । तस्मादनुपादेयत्वेऽपि
ग्रह उद्देश्यतया परिग्रहीतो विवक्षितः । तद्वत् लेखकमवच्छेदकलेन वर्जितमविवक्षितम् । इच्छानिच्छे च भक्तिः । तदिदमु-
क्तम्—वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते इति । यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतएवेण चानु-

न्यायनिर्णयः

प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया चैतल्यर्थः । आगतो राजपुरुषस्तं भोगेनेदितिवदन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिना न परामर्शः स्यादित्याशङ्कते—
नन्विति । 'तस्मिन्सीद' इत्यादौ सदनस्वेनोपसर्गेनस्यापि परामर्शमाह—अत्रेति । जीवस्यापि लिङ्गादिति संनिधिरित्याशङ्क्य तस्योपा-
त्तिविधौ विशेषणवैयर्थ्यादविवक्षितं लिङ्गमित्याह—जीवस्त्विति । तथापि मनोमयादिशब्दात्तदुक्तिः, नेत्याह—नचेति । तस्य तदवा-
न्वितादित्यर्थः । वैषम्यं जीवब्रह्मणोरिति शेषः ॥ १ ॥ इतश्च ब्रह्मैवात्रोपासमित्याह—विवक्षितेति । ननु शास्त्रयोर्नित्येऽपीश्वरस्य
रचनायामस्मात्तद्व्यादौपौरुषेयत्वं वेदस्योक्तम् । तत्र वक्तुरभावादित्यं विवक्षितपदं कथं निरुद्धते, तत्राह—यद्यपीति । विवक्षितस्योपादा-
नादुपात्तादुपादानस्य विवक्षाफलस्य सत्यसंकल्पादिरुपेण दृष्टेर्विवक्षितत्वमुपचर्य विग्रह इत्यर्थः । उक्तोपचारस्यालौकिकत्वं प्रत्याह—
लोकेऽपीति । विवक्षितलोपादेयत्वयोरन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्याह—उपादानेति । परिग्रहपरित्यागादुपादानानुपादानौ । प्रसङ्गानुसृत्य
सर्वं व्याचष्टे—तदिहेति । तच्छब्दो यथोक्तसमाप्तोपपत्तिपरामर्शः । प्रकृतं प्रकरणमित्युक्तम् । ब्रह्मणस्य सत्यसंकल्पत्वं साधयति—
सत्येति । श्रुतिरपि श्रुतिविद्वक्षास्तीत्याह—परमात्मैति । आकाशात्मत्वं वक्तुं तन्निश्चिं करोति—आकाशेति । कथं जडाजडयोः सार्यं,
तदाह—सर्वेति । ज्यायस्त्वं सर्वगतत्वसाधकमित्याह—ज्यायानिति । आकाशात्मत्वस्य निरकृत्यन्तरमाशङ्क्याङ्गीकरोति—यदेति ।

पात्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मणो जीवसंबन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः—'त्वं ह्रीं त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्क्षसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' (श्वे० धा३) इति । 'सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' (गी० १३।१३) इति च । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्महोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता । अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, नतु शारीरो जीवो मनोमयत्वादियुगः । यत्कारणं सत्यसंकल्पः, आकाशात्मा, अवाकी, अनादरः, ज्यायान्वृथिव्या इति चैवजातीयका गुणा न शारीर आञ्जस्येनोपपद्यन्ते । शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यम् । शरीरे भवति नतु शरीर एव भवति, ज्यायान्वृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति, तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत् वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादियुगः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवि-

भाष्यरत्नप्रभा

तथाचेति । जीर्णः स्वविरो यो दण्डेन वञ्क्षति गच्छति सोऽपि त्वमेव । यो जातो बालः स त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतःश्रुतिम् । सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्वात्मत्वोक्तिः ॥ २ ॥ नतु जीवधर्मोऽब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जीवे किमिति न योज्यन्ते, तत्राह—अनुपपत्तेरिति । सूत्रं व्याचष्टे—पूर्वेणेति । सर्वात्मत्वादिरुक्तन्यायः । कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने संबध्यन्ते, नाधिष्ठानधर्मा कल्पित इति भावः । [अधिष्ठानज्ञानकाले कल्पितधर्माभावात् ।] वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी, न वाकी अवाकी । अनिन्द्रिय इत्यर्थः । कुशाप्यादरः कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः । निरातुल्य इत्यर्थः । ज्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शारीर इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह—सत्यमित्यादिना ॥ ३ ॥ प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति संबन्धः । कर्मकर्तृव्यपदेशपद-

भाष्यती

पाप्तमविवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत् । यथा सत्यसंकल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्स्यन्ते, शारीरस्य

न्यायनिर्णयः

सर्वात्मत्वमत एवेत्युक्तम् । आदिपदं सर्वकामादिप्रसङ्गायम् । उक्तानुपपत्तिमुपसंहरति—एवमिति । इहेति प्रकरणोक्तिः । तेन तदेवोपास्यमिति शेषः । ध्येयस्यापि मनोमयत्वादेर्ब्रह्मणि नोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—यद्विचि । तस्यापि ब्रह्मण्युपपत्तिमाह—तदुपपत्ति । कथं जीवगामिनो ब्रह्मणि सिद्धिः, तत्राह—सर्वेति । जीवस्यैवासाधारणं मनोमयत्वादीत्युपेक्ष्य ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह—तथाचेति । जीर्णः स्वविरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्क्षति गच्छति सोऽपि त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येवेति सर्वतःश्रुतिम् । ब्रह्मणि मनोमयत्वादि वदतः छलन्तरविरोधमाशङ्क्याह—अप्राणो हीति । सूत्रार्थमुपसंहरति—अत इति ॥ २ ॥ ब्रह्मणि जीवगतं मनोमयत्वादीदं चैर्ब्रह्मगतमपि सत्यसंकल्पत्वात्तमेदाज्जीवेऽस्तु, नेत्याह—अनुपपत्तेरिति । सूत्रं व्याख्यातुं संगतिमाह—पूर्वेणेति । आरोप्यरूपेण विषयस्यैव रूपित्वं न विपरीतं, नहि रज्ज्वा रूपेण सर्पो रूपवानित्यर्थः । अवधारणमेव स्फोरयत्रेत्यादि विभज्यते—ब्रह्मेति । सर्वात्मत्वादिरुक्तो न्यायः । अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे—यद्विचि । वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी न वामववाकी । नागादिचर्चिभिरहित इत्यर्थः । आश्रयकामत्वात् कुत्रचिदादरोऽस्तीत्यनादरः । शारीरत्वमीश्वरोऽपि व्याप्तिनि स्यादिति शङ्कते—नन्विचि । अन्धोऽप्यवच्छेदमहीकुलान्ययोगव्यवच्छेदाभावात्तस्याह—सत्यमिति । अन्ययोगान्यवच्छेदे हेतुः—ज्यायानिति । जीवे वा कथं निक्षिप्तं शारीरत्वं, तत्राह—जीवस्त्विति ॥ ३ ॥ जीवस्य मनोमयत्वादियुगत्वाभावे हेत्यन्तरम्—कर्मिति । पूर्वसूत्रानेत्याशङ्क्य चक्ष्मादभेदाह—इत्यत्रेति । प्राप्यप्रापकत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयति—एतमिति । वाक्यं व्याकरोति—एतमित्यादिना ।

तास्मि' (छा० ३।१४।४) इति । एतस्मिन् प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्तीति, शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभिसंभवितास्तीति, प्राप्तास्तीत्यर्थः । न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः । तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाभिष्टान पञ्च । तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादयो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे— 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा इयामाको वा इयामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मनुरुषो हिरण्मयः' (शत० ब्रा० १०।६।३।२) इति । शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सत्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः । तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति—ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । आग्रयन्सर्वभूतानि यन्भारुडानि मायया' (गी० १८।६१) इत्याद्या । अत्राह—कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यः, यः प्रतिषिध्यते 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' इत्यादिना । श्रुतिस्तु—नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' (बृह० ३।७।२३) इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (गी० १३।२) इत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते—सत्यमेवैतत् । पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि

भाष्यरत्नप्रभा

स्वार्थान्तरमाह—तथोपास्येति ॥ ४ ॥ एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानत्वम् । अन्तरात्मन्निति विभक्तिलोपपञ्चानन्दसः । शब्दोर्विशेषो विभक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥ स्मृतौ हृदिस्थस्य जीवाद्भेदोक्तैरत्रापि हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह—स्मृतेश्चेति । भूतानि जीवान् । यच्च शरीरम् । अत्र सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति आन्ति-
रासायैश्वर्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यमुद्वाह्य निरस्यति—अत्राहेत्यादिना । त्वदुक्तरीत्या वस्तु एकत्वमेव, भेदस्तु

भामती

ब्रह्मणोऽभेदात् । शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः—अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तद्वोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये संभवन्ति, ननु विषयधर्माः समारोप्य इति । तस्यैत उक्तानम् । अत्राह न्योदकः—कः पुनरयं शारीरो नामेति । न तावद्भेदप्रतिषेधाद्भेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतारत्, तत्र पौर्वापर्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्दान्तानां द्वैताग्रहिणश्च भानान्तरस्याभावात्तद्वाधनाच्च तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथा च 'अनुपपत्तेस्तु' इत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः । परिहरति—सत्यमेवैतत् । पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिरविच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । अनाद्यविद्यावच्छेदलक्षणीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशां च जीवानामविद्या, ननु निरुपाधिना ब्रह्मणः । न

न्यायनिर्णयः

प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति संबन्धः । मामहं जानामीतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्याह—नचेति । कर्मकर्तृव्यपदेशे सूत्राभिप्रेतं प्रकारान्तरमाह—उपास्येति । उक्तव्यपदेशफलमाह—तस्मादिति ॥ ४ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह—शब्देति । स्ये हेत्वन्तरश्रोताकामावमाशङ्क्य पूर्व-सूत्रस्य चशब्दमाह्वय व्याकरोति—इत्यत्रेति । समानप्रकरणत्वमेकविद्याविषयत्वम् । अन्तरात्मन्निति छान्दसो विभक्तिलोपः । शब्दभेदफलमाह—तस्मादिति ॥ ५ ॥ आत्मानः सितस्यान्यस्यायोगे 'स्ते महिंसि' इतिवदुपचारदेव शब्दभेदः स्वादित्युक्तमाशङ्क्याह—स्मृतेश्चेति । इदं स्थितस्य शारीराद्भेदः स्मृत्योच्यते । ततो मनोमयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशङ्केति व्याचष्टे—स्मृतिश्चेति । 'तमेव शरणं गच्छ' इत्यादिवाक्यमादिसंश्लेषार्थः । ईश्वर्याधिकरणे निरस्तमपि चोद्यं प्रसङ्गादुद्भावयति—अत्रेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सत्तम्यर्थः । ननु नान्यत्वं साध्यते किंत्वन्यस्य मनोमयत्वादि निषिध्यते, तत्राह—य इति । निवक्षितगुणवत्त्वेन जीवस्य व्यत्यसनिषेधादुपपत्त्या तद्व्यत्यस्यतीत्यर्थः । परस्मादो विकारो वा जीवो नामेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिविरोधाभैरनित्याह—श्रुतिरिति । न च भेदभेदाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधः, तदयोगादिति । किं वस्तुतोऽन्यो जीवो नास्ति, किं वोपाधितोऽपीति विकल्पयति—अत्रेति । आद्यमहोक्तरोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—पर इति । अपरिच्छिन्नलोपाधिना परिच्छिन्नत्ववृद्धिं दृष्टान्तेन स्पष्ट-

नमः परिच्छिन्नवद्वभासते, तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् 'तत्त्वमसि' इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडे 'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति परिच्छिन्नायतनत्वात्, स्वशब्देन च 'अणीयान्नीहेर्व यवाद्वा' इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाग्राग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्न-देशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते । सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति । यथा समस्तवस्तुधाधिपतिरिति हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयाश्च व्यपदिश्यत इति निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते । यथा शालग्रामे हरिः । तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् । सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम् । यथा सर्वगतमपि सद्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि । तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् । तत्र यदाशङ्क्यते, हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां

भाष्यरत्नप्रभा

कल्पितः सूत्रेष्वनूयत इत्याह—सत्यमिति ॥ ६ ॥ अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादाधिकम-ह्यत्वम् । अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह—स्वशब्देनेति । नायं दोष इत्युक्तं विवृणोति—न ताव-दिति । कथमपि । ब्रह्मभावापेक्षयापीत्यर्थः । परिच्छेदत्वात् विना ब्रह्मत्वात्संभवात् तस्यागे च ब्रह्मण एवोपास्यत्व-मायातीति भावः । विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह—यथा समस्येति । सर्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षया परिच्छे-दोक्तिवदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते, तत्राह—तत्रेति । हृदये परमात्मनो बुद्धिवृत्तिमहिम्ना भवति । अत ईश्वरानिब्रह्मक्तिस्थानत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । व्योमदृष्टान्तासिना शङ्खालतापि कानिच्छिन्ने-त्याह—तत्र यदाशङ्क्यत इत्यादिना । भिन्नायतनत्वेऽपि व्योमः सत्यभेदाद्यभावादिति भावः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे-

आमती

न्नाविद्यायां सत्त्वां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येयन्योऽन्यथाश्रयमिति सांप्रतम् । अनादित्वेन जीवा-विद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवह्मणयोर्गतात् । नच सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कुतोऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्ध-नागारे प्रवेक्ष्येत, नतु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । नहि तद्भागस्य जीवस्य संप्रतिपत्ती बन्धनागारप्रवेक्षिता, येनातुयुज्येत, किं-यमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नाद्युयोगमर्हति । न चैतावता ईश्वरस्यानीशता न ह्युपकरणायपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचिदेतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपाद-

न्यायनिर्णयः

यति—यथेति । श्रुतौ स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिन्यवहारत्वात्पारमार्थिक एव भेद इत्याशङ्क्याह—तदिति । अवाभादेदव्यवहारस्य तात्वि-कत्वादाशङ्क्य प्रागुक्तं वा नोपादेवाद्य इति विस्मयान्धमनुजानाति—प्राप्तिरिति । द्वितीयं प्रत्याह—गृहीते त्विति ॥ ६ ॥ जैवं लिङ्गद्वयं निरस्यति—अर्भकेति । अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति यावत् । अर्भकशब्दस्य शिशुवियत्वनतिपेधार्थमल्पमिति पर्यायत्वोक्तिः । ओकःशब्दप्रासप्रसिद्धार्थां व्यवच्छिन्नमिति—नीडमिति । वाक्यार्थं वदत्राशङ्कां विवृणोति—एष इति । तत्र लिङ्गयोः संभावनार्थं विशिष्टाणि—आरात्रेति । परत्र तदसंभावनार्थम्—सर्वगत इति । तस्मात्तुपेक्षणीयत्वमाह—तदिति । परिहारभागव-तारयति—अत्रेति । अणीयस्त्वमुपेक्षं ज्यायस्त्वं वा बाध्यं, तदपि वा कथंचिदनुगतव्यत्यम् । नायः, श्रुतस्य बाधायोगादित्याह—नायमिति । द्वितीयं प्रत्याह—न तावदिति । त्वयापि ज्यायस्त्वमुपेक्षणीयस्त्वं बाध्यते, तदपि वा कथंचिदनुगम्यते । नायः, श्रुतबाधायोगात्तस्याह । न द्वितीयः, ज्यायसोऽणीयस्त्वस्य सर्ववैयर्थ्यकत्वात्, तत्राह—सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—समस्येति । तत्र पुरासापेक्षया व्यपदेशोऽपि कथमिहेति पृच्छति । सृष्टावयवसुत्तरमवतारं व्याचष्टे—निचाय्यत्वादिति । सर्वगतस्य कथमेकदेशे द्रष्टव्यत्वं, तत्राह—यथेति । तत्र शास्त्रप्रामाण्यात्तथास्तु, प्रस्तुते कथं, तत्राह—तत्रेति । इतिविज्ञानमित्यन्तःकरणस्य प्रमाणाया वृत्तिरुक्ता । सर्वगतस्य कुतो हृदय एव मानग्राह्यत्वं, तत्राह—सर्वेति । अपरि-च्छिन्नस्य परिच्छिन्नायतनत्वादिन्यवपदेशं सौत्रोदाहरणेन साधयति—व्योमवदिति । ब्रह्मापि हृदयापेक्षया द्विभोक्तिमागिति शेषः । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—तदेवमिति । हृदयायतनस्यातात्त्विकत्वं चोन्मात्रमपि निरस्तमित्याह—तत्रेति । नहि परोपाधिपरिच्छेदाद्-

च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शना-
ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति, तदपि परिहृतं भवति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धात्, चिद्वपतया च शारीराद्विशिष्टत्वात्, सुख-
दुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी
विद्यते, 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (बृ० ३।४।२३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्यैव संसा-
रसंभोगप्राप्तिरिति चेत्, न, वैशेष्यात् । न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्छारीरवद्ब्रह्मणः संभो-
गप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः । एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसा-
धनः सुखदुःखादिमांश्च । एकस्तद्विपरीतोऽपहृतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य
भोगो नेतस्य । यदि च संनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येत, आका-
शादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोदपरिहारौ । यदप्येक-
त्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति । अत्र वदामः—इदं ताव-
देवानांप्रियः प्रष्टव्यः । कथमयं त्वयात्मान्तराभावोऽध्यवसित इति । 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि'
'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिप-
त्तव्यो न तत्रार्थजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च 'तत्त्वमसि' इत्यपहृतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म
शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उप-
भोगप्रसङ्गः । अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणेकत्वं तदा सिध्द्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगः, न

भाष्यरत्नप्रभा

ऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपाल इति शङ्कां व्याचष्टे—व्योमवदिति । ब्रह्म भोक्तुं स्यात्, हार्दत्वे सति चेतन-
त्वात्, जीवभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति—न । वैशेष्यादिति । धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अयमेव विशेषो
वैशेष्यं । स्वायं ध्यव्यस्ययः । विशेषस्यातिशयोक्त्या वा । धर्मादेः स्वायं फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादिति सूत्रार्थः । किंच
विभवो बहव आत्मान इति वादिनामेकस्मिन्देहे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः, स्वकर्माजित एव देहे भोग इति परिहारश्च
तुल्य इति न वयं पर्यनुजेष्या इत्याह—सर्वगतैवेति । वस्तुतस्तेषामेव भोगसांकर्यमित्यत्र वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभि-
न्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह—यथाशास्त्रमिति । अर्थं मुखमात्रं जरसा वृद्धायाः
कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्थजरतीयव्यायः । स चात्र न युक्तः । न ह्यमेदमङ्गीकृत्यभोक्तृत्वं त्यक्तं युक्तं, श्रुत्वाभावेद-
सिद्ध्यर्थं भोक्तृत्ववाराणादित्याह—शास्त्रं चेति । नन्वेकत्वं मया श्रुत्या न गृहीतं, येनोपजीव्यबाधः स्यात् । किंतु
एवदुत्तया गृहीतमित्याशाङ्क्य विम्बप्रतिविम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह—
अथागृहीतमित्यादिना । कल्पितवासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति—तदाहेति । ब्रह्मणो

भामती

यितुम् । तथाह्यविद्याकल्पितः सुखादिसंभोगोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते । ननु निर्धृष्टनिश्चिन्नाविद्यातद्वासनस्य शुद्धबुद्धस्य-

न्यायनिर्णयः

नित्यत्वादि युक्तं, व्योमोऽदृष्टेति भावः ॥ ७ ॥ हार्दत्वे ब्रह्मणोऽनिष्टप्रसङ्गाजीवस्यैव हार्दस्योपास्येति शङ्कित्वा समाश्रये—संभो-
गेति । चोषं प्रपन्नयति—व्योमवदिति । सर्वबुद्धिसंबन्धेऽपि नभोवदभोगमाशङ्कोक्तम्—चिदिति । तथापि भोगहेतुसंभवल्लैव
भोगो नेतरस्येत्याशङ्क्याह—एकत्वाच्चेति । तत्प्रपन्नयति—नहीति । अनिष्टप्रसङ्गं निगमयति—तस्मादिति । उत्तरमादत्ते—नेति ।
यत्तु बुद्धिस्थत्वे सति चैतन्याद्ब्रह्मणो भोक्तृत्वं जीववदिति, तत्राह—न तावदिति । हेतुं विप्रणोति—विशेषो हीति । धर्माधर्मवत्त्व-
स्यैव भोगप्रयोजकत्वादप्रयोजको हेतुरित्यर्थः । उक्तवैशेष्यकलमाह—एतस्मादिति । साधनव्याप्तिमाशङ्क्य 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादि-
श्रुतिविरोधान्मैवमित्याह—यदि चेति । किंच जीवा विभवो बहवश्चेति स्मितावेकस्मिन्देहदेशे सर्वसंनिध्यविशेषात्तुल्यो भोगः स्यात्
चेन्नैकस्यापि । स्वकर्माजिते देहे भोगो नान्यत्रेति चेद्वयमपि तथैवाभिदधीमहीत्याह—सर्वेति । ब्रह्मणो भोक्तृभिन्नत्वाद्भेदोक्तत्वेत्युक्तमनु-
भाषते—यदपीति । तत्र प्रतिषेधायुक्तेत्याह—अत्रेति । तदयुक्तिं वक्तुं पृच्छति—इदमिति । किमेकत्वमज्ञातं ज्ञातं वा । आप्ये हेत्व-
त्तिदिः । द्वितीये ततोमेदुक्तः शास्त्रादिति प्रश्नमेव प्रकटयति—कथमिति । अन्यमादत्ते—तत्त्वमिति । शास्त्रानुसरणे तदतिक्रमण-
युक्तमित्याह—यथेति । नहि कुकुदादेरेकदेशो भोगाय पच्यत एकदेशस्तु प्रसवय कल्प्यते, विरोधादित्याह—नेति । ऐक्यं बोधयदपि
शास्त्रं न संसारं वारयति । तत्कथमर्थजरतीयप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—शास्त्रं चेति । संसारिणो ब्रह्मणैक्यबोधनायोगाज्जीवस्य संसारित्व-

तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । नहि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह—न । वैशेष्यादिति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । नच मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते । तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

जीवोऽग्निरीशो वात्तास्यादोदने जीव इत्येताम् । स्याद्वचीति श्रुतेर्वैद्विषांभिरन्नाद इत्यदः ॥ १ ॥

ब्रह्मक्षत्राविजगते भोक्तृत्वात्त्यादिहेश्वरः । ईश्वरप्रभोत्तरत्वाच्च संहारस्थस्य चामुता ॥ २ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते—‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं च इत्या वेद यत्र सः’ (१।१।२४) इति । अत्र कश्चिदोदगोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यात्, उत जीवः, अथवा परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् । त्रयाणां चाग्निजी-

भाष्यरत्नप्रभा

हार्दवे बाधकाभावाच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यं ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥ अत्ताचराचरग्रहणात् । ‘यस्य ब्रह्मक्षत्राविजगदोदनः, मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेचनमोदनसंस्कारकधृतप्रायः, सोऽत्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वदेते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्या इत्थं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद । चित्तशुद्ध्यादुपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः । संशयबीजमाह—विशेषेति । ‘स त्वमग्निं प्रवृत्तिं’ इत्यग्नेः, ‘येयं प्रेते विचिकित्सा’ इति जीवस्य, ‘अन्यत्र धर्मात्’ इति ब्रह्मणः प्रश्नः । ‘लोकादिमग्निं तमुवाच’ इत्यग्नेः, ‘हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि’ इतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र

भामती

क्लृप्तभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥ अत्ताचराचरग्रहणात् । कठवल्लीषु पठ्यते—यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं च इत्या वेद यत्र स इति । अत्र चादनीयीदोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । अतुलं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात् । नच प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतासि, ‘अनश्नन्नन्योऽभिमिचाकशीति’ इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात्—‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्विति’ इति । तथादि भोक्तृत्वमनुलं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । ब्रह्मक्षत्रादि चास्य कार्यकारणसंघातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा संभवति भोग्यम् । अथ तु संहर्तृता भोक्तृता, तत्तद्व्याप्यामग्निजीवपरमात्मनो प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः—किमत्ता अग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति । तत्रोदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वेन प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तृवात्ता । तथा च जीव एव । ‘न जायते म्रियते’ इति च तस्यैव स्मृतिः । यदि तु संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति प्राप्तम् । यदि तु संहर्तृत्वमनुलं तथाप्यग्निरत्ता, ‘अग्निरन्नादः’ इति श्रुतिप्रसिद्धिर्भ्याम् । एवं प्रादुर्भावमिति—अत्तात्र परमात्मा, हन्तः, चराचरग्रहणात् । ‘उभे यस्योदनः’ इति ‘मृत्युर्यस्योपसेचनम्’ इति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्यकारणसंघातः स्थितः, न तद्धोदनः । नद्धोदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनं, अपि तु भोग्यः । नच भोगा-

न्यायनिर्णयः

निरासद्वारा शास्त्रैक्यं बोधयति, अशोषितपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञानाभावादित्यर्थः । त्वदुक्तैरेक्यं ज्ञातं न शास्त्रादिति द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे साध्ये साध्यवैक्यं, अवास्तवे सिद्धसाध्यतेति मत्वाह—तदुच्यते । तदेव दृष्टान्तेनाह—नहीति । तत्र यत्रमागमवतारं बोधयति—तदाहेति । तयोर्विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो भोगाभावः, तत्राह—नचेति । हेतुद्वयनिरासमुपसंहरति—तस्माच्चेति । मनोमयत्वादिविशिष्टत्वेऽश्वरस्य ध्यानायं हार्दत्वेऽपि निदोषत्वात्तत्सिद्धेव शाण्डिल्यविद्यावेधे ‘सर्वम्’ इत्यादिवाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ईश्वरस्याभोक्तृत्वे नातुल्यमपीत्याशङ्क्याह—अचेति । उदाहरति—कठेति । यस्य परमात्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे वासी प्रसिद्धाश्चोदनादौ भवतः, यस्य मृत्युः सर्वमारकः सङ्घोपसेचनमोदनमिश्रधृतवत्तच्छिति, यत्र सोऽत्ता कारणमात्रा वदेते, तं निर्विशेषमात्मनो ‘नाभिरतो दुश्चरितात्’ इतिमन्त्रोक्तोपायवान्यथा वेदेधमन्यस्तादृशितो न वेदेत्यर्थः । अनुरात्राश्रवणाच्च सत्तानुसारित्वेलाशङ्क्याह—अत्रेति । सिद्धेऽपि सिंचारमूलं संशयमाह—तत्रेति । विशेषानवधारणार्थः संशयस्त्विति च कथं निरम्यते, तत्राह—त्रयाणामिति । ‘स त्वमग्निं’ इत्यादिप्रश्ने, ‘येयं प्रेते विचिकित्सा’ इत्यादिजीवस्य, ‘अन्यत्र धर्मात्’ इत्यादिब्रह्मणः प्रश्नः । प्रतिवचनमपि ‘लोकादिमग्निं’ इत्याद्यग्नेः, ‘हन्त त इदम्’ इत्यादीतरयोरेकं त्रयाणामेव तयोर्विदोपलब्धेस्त्विति संशयः, विशेषानुपलब्धेस्त्वित्यर्थः ।

वरपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्प्राप्तम् । अग्निरचेति । कुतः, 'अग्निरन्नादः' (बृ० १।१।६) इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । जीवो वाचा स्यात्, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति दर्शनात् । न परमात्मा, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्युपसेचनसिद्ध्यत्वेन प्रतीयते, तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्येनान्ता संभवति । परमात्मा तु विकारजातं संहर्न्स्वयैवमसीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैष दोषः । मृत्युपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनाकायस्य प्रतीयमानत्वात्, ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यत्तु परमात्मनोऽपि नाचूत्वं संभवति, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादिति, अत्रोच्यते—कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं, तस्य संनिहितत्वात् । न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् । तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः 'न जायते म्रियते वा

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्मणो भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं, तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । अग्निप्रकरणमसीतमित्यस्वेवराह—जीवो वेति । पूर्वपक्षे जीवोपासितः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यत्वाच्चिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षत्राद्वैद्व्यस्थापितकार्यमात्रे गौण ओदनशब्दः । गुणश्चात्र मृत्युपसेचनपदेन संतिधापितं प्रसिद्धौदनगतं विनाशयत्वं गृह्यते, गौणशब्दस्य संनिहितगुणग्राहित्वात् । तथाच सर्वस्य विनाशयत्वेन भानाद्विहङ्गादीश्वरोऽचेत्याह—नैष दोष इति । तस्य संनिहितत्वादिति । 'पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अचू-

भामती

यतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम् । न चात्र मृत्युपसेचनतया कल्प्यते । नच जीवस्य कार्यकारणसंघातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्यचित्कूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत् न तु सर्वथा सर्वजीवस्य । तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि सर्वजीवस्याचूत्वं न व्याप्नोति, किमहं पुनर्मृत्युपसेचनव्याप्तं चराचरम् । न चौदनपदात्प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासंभवमचूत्वं योज्यत इति युक्तम् । नचोदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किंतु लक्षणया । नच लक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युपसेचनस्य नम' इति, 'ब्रह्म च क्षत्रं च' इति च श्रुती संकोचमर्हति । नच ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवक्षिते, मृत्युपसेचनेन प्राणभूमन्नात्रोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रधानलेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यनिवृत्तेशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथाच चराचरसं-

न्यायनिर्णय

पठितकठश्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मणि समन्वयोनस्य श्रुत्यादिसंगतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । पूर्वपक्षेऽज्ञेयस्य बोधासिः, सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम् । विशेषेऽनवच्छेते कुतोऽवच्छेतिरित्याह—कुत इति । 'अग्निरन्नादोऽन्नपतिः' इति श्रुतेः, अग्नेरन्नादत्वप्रसिद्धेश्च विशेषधीरित्याह—अग्निरिति । अद्वयधिकारमतिकम्पन्यात्माधिकारे तदुक्त्ययोगात्, ओदनशब्दस्य च भोग्यत्वगुणाद्ब्रह्मक्षत्रवृत्तेर्भोक्तृत्वमकत्वात्, अक्षेक्ष संवर्तुल्येऽपि भोक्तृत्वाभावात्प्राप्त्युपास्तिरहेत्यलपरितोपादाह—जीवो वेति । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना जगलक्षणात्तत्संवर्तुल्यस्य परस्मिन्प्रसिद्धेलादीरेषावेत्याशङ्क्याह—नेति । श्रुतिलक्षणाविषये श्रुतेर्न्याय्यत्वादोदनशब्दस्य भोग्यार्थत्वात्, ब्रह्मक्षत्रभोग्य भोग्यत्वात्, भोक्तृत्वस्य परस्मिन्वित्त्वाच्च तत्परतत्त्वर्थः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । साधिते जीनपक्षे परस्मिन्को हेतुरिति पृच्छति—कुत इति । हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—चरेति । तदचूत्त्वस्यान्यथासिद्धिं निराह—तादृशस्येति । हेतोः पक्षधर्मतामाह—परमेति । ब्रह्मक्षत्रयोरेव मृत्युपसेचनयोरेव दृष्टेरसिद्धौ हेतुरिति शङ्कते—नन्विति । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना मृत्युपसेचनसंनिधानादोदनस्य नाशयत्वमाश्रित्य ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां जगलक्ष्यते, तेन तत्राशकत्वलिङ्गाद्ब्रह्मण भातित्याह—नैष इति । निषेधश्रुत्या परस्य नाचूत्वेत्युक्तमनूय तस्य गतिमाह—यस्मिति । तयोरेत्यादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तं संनिहितत्वात् । अविशेषेण विकारसंहारस्यापि किमिष्येत्तत्र निषेधकं, सर्ववेदान्तविरोधादित्याह—नेत्यादिना । लैङ्गिकमर्त्यसुखसंहारति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ परमात्मैवोक्तस्य मानान्तरमाह—प्रकरणाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेति । प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्योक्तम्—प्रकृतेति । न्यायम् । अग्रकृत-

विपश्चित्' (काठ० १।१।१८) इत्यादि प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । 'क इत्या वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

गुहां प्रविष्टौ धीजीवौ जीवेशौ वा हृदि स्थितौ । छायातपस्वच्छान्ताद्भौजीवौ लो विलक्षणौ ॥ १ ॥
पिबन्ताविति चैतन्यद्वयं जीवेशरौ ततः । हृत्स्थानमुपलब्धौ स्वाद्विलक्षणमुपाधितः ॥ २ ॥

कठवल्लीष्वेवं पठ्यते—'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाक्षरौ ये च त्रिणाचिकेताः' (काठ० १।३।१) इति । तत्र संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ, ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणौ जीवः प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यं, 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः' (काठ० १।१।२०) इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यं, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रासात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' (काठ० १।२।१४) इति पृष्टत्वात् । अत्राहाक्षेता—उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात्, ऋतपानं कर्मफलोपभोगः, 'सुकृतस्य लोके' इति लिङ्गात् । तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति, नाचेतनाया बुद्धेः । 'पिबन्तौ' इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः ।

भाष्यरत्नप्रभा

वाक्यान्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह—**गुहामिति** । ऋतमवश्यंभावि कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ, सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्यं देहे परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्धं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन्वा गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवत् मिथो विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिर्नाचिकेतोऽभिहितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्यानामध्ययनं, तदर्थज्ञानं, तदनुष्ठानं चेति त्रिवलं बोध्यम् । बुद्ध्यवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात्संशयमाह—**तत्रेति** । पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह—**यदीत्यादिना** । तदपि जीवस्य बुद्धिचैलक्षण्यमपीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते सृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोके भोक्तास्तीत्येके, नास्तीत्यन्ये । अतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेतददात्मतत्त्वं जानीयामित्यर्थः । तदपि परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्मोक्तत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—**अत्राहेति** । छत्रिपदेन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहल्लक्षणया प्रविष्टाबुध्यते इत्याह—**अत्रोच्यत आमती**

हर्तृत्वं परमात्मन एव । नाग्नेः । नापि जीवस्य । तथाच 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति । 'क इत्या वेद यत्र सः' इति च दुर्ज्ञानतोपपत्त्यते । जीवस्य तु सर्वलोकाप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता । तस्माद्वैता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** । संशयमाह—**तत्रेति** । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—**यदि बुद्धिजीवाविति** । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—**अथ जीवपरमात्मानाविति** । औत्सर्गिकस्य सुख्यताबलत्पूर्वसिद्धान्तपक्षासंभवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संशयमाक्षिपति—**अत्राहाक्षेतेति** । ऋतं सत्यम् । अवश्यं-

न्यायनिर्णयः

ग्रहादिति शेषः । इत्थं परमात्मैवात्तिलाह—**क इति** । 'यस्य' इत्यादि वाक्यं ज्ञेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वसंसर्तव्यंन्वितमित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वोदाहृतान्तरमन्त्रार्थनिर्णयार्थमाह—**गुहामिति** । संगतिं वदन्विषयमाह—**कठेति** । ऋतं सत्यमावश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ, सुकृतस्य लोके सम्मगजितत्वाद्दृष्टस्य कार्यं देहे वर्तमानौ, परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्धं हृदयं तस्मिन्परमे श्रेष्ठे वा गुहा नभोरूपा तां प्रविश्य स्थितौ, छायातपवन्मिथो विरुद्धौ, तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिर्नाचिकेतोऽभिहितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः, तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । बुद्ध्यवच्छिन्नस्य जीवस्य परस्य च प्रकृतत्वाद्भूतपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह बुद्धेरिव परस्यापि छत्रिन्यायेन लक्षणिकत्वाविशेषाच्च संशयमाह—**तत्रेति** । वाक्यभेदशङ्कां परिहरन्पूर्वपक्षे फलमाह—**यदीति** । प्रकृतं प्रतिपाद्यं कृतो जीवस्तच्चेति, तत्राह—**तदपीति** । जीवतत्त्वं तदर्थः । प्रकरणं सत्यमर्थः । मनुष्ये प्रेते सृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकाभोक्तास्तीत्येके नास्तीति वान्ये त्वयोपदिष्टोऽहमेतत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । वराणां पितुः सौमनस्यमक्षिवात्सविशेषलेतेयामिति विशेषोपे षष्ठी । सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेदं वारयन्फलमाह—**अथेत्यादिना** । जीवविलक्षणस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वात्कार्यं प्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याह—**तदपीति** । परमात्मस्वरूपं तदित्युक्तम्—**अन्यत्रेति** । अन्यदिति यावत् । कृताकृतात्कारणात्कार्याचैत्यर्थः । चकाराख्यां भवतो ग्रहणम् । उभयोर्मोक्तत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—**अत्रेति** । प्रकृतत्वात्तदुपपत्तौ तदसंभावना नास्तीत्याह—**कस्मादिति** । पक्षयोरसंभावनां वक्तुमुत्पन्नानशब्दार्थमाह—**ऋतेति** । तत्कर्मोर्देहयोगादृष्टेः इति हेतुमाह—**सुकृतस्येति** । तथापि कथं पक्षयोरुपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षादुपपत्तिमाह—**तच्चेतनस्येति** । अस्तु जीवस्यैव चैतनखाद्भूतपानं वा वाचेतनाया बुद्धेरभूतभाषि का क्षितिः, तत्राह—**पिबन्ता-**

अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न संभवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति, चेत्तनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् । 'अनश्नन्नन्योऽभिमिचकशीति' इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते—नैष दोषः । छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्ताबुध्यते । यद्वा जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते । पाचयितव्येपि पकृत्यप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि संभवति, करणे कर्तृत्वोपचारात् । एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौवि-द्रावृत्तं पिबन्तौ संभवतः । तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां, जीवपरमात्मानौ वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । कुतः, 'गृहां प्रविष्टौ' इति विशेषणात् । यदि शरीरं गृहा, यदि वा हृदयं, उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गृहां प्रविष्टावुपपद्येते । नच सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशात् युक्तं कल्पयितुम् । 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य वा सुकृतस्य वा गोचरे वर्तते, 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । 'छायातपौ' इति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् । तस्माद्बुद्धि-

भाष्यरत्नप्रभा

इति । पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह—यद्वेति । नियतपूर्वभाविकृतिमस्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकार-मित्रोः साधारणम् । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः । अत्र प्रकृतिर्मुखायां शत्रुप्रत्यये लक्षणा । मिश्रास्तु कृतिः, प्रत्ययायां मुख्यः । प्रकृत्या स्वजहल्लक्षणया पायनं लक्ष्यमित्याहुः । पूर्वपक्षे 'पिबन्तौ' इति कर्तृवाचिशत्रुप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्यमित्याह—बुद्धीति । एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं, प्रकृतिस्तु मुख्येवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राह्यावित्यत आह—न चेति । ब्रह्मक्षेत्रज्ञपक्षस्य संनिहितसत्पुत्रपदादित्यवस्तुपरस्ववदिहापि पिबपदस्य संनिहितगृहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयुक्तिरिति—किं तावदिति । गोचरः फलम् । एकस्मिन्नातिमति क्लृप्ते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यं, व्यक्तिसामग्र्येण लाघवात् । न विजातीयं, जातिव्यत्युभय-कल्पनागौरवात् । न चास्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारक-

भामती

भावीति यावत् । समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । अध्यात्माधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तद्विद बुद्धेर-चेतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृलक्षणपेदेन जीवात्मनैवैकः पाता परिशिष्यत इति 'सृष्टीरुपदधाति' इतिवद्विचिन्तानुरोधादपिबत्सं-सृष्टतां स्थायस्य पिबच्छब्दो लक्ष्यन्यायैर्मजहत्तरेतरयुक्तपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह—यद्वेति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुर्ब्रह्मास्तीति सोऽपि कर्ता । अत एव बाहुः—'यः कारयति स करोत्येव' इति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्य-त्वेऽप्यविरोध इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति—बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । 'नियताधारता बुद्धिजीवसंभवेन न हि । क्षेत्रज्ञवत्पशितुं युक्ता सर्वगो परमात्मनि ॥' नच पिबन्ताविति वस्तुविशेषदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थे लक्षणिकार्थलायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गृहाप्रवेशोपपत्तेः । अपिच 'सुकृतस्य लोके' इति सुकृतलोकाव्यवस्थानेन कर्मगोचरान-

न्यायनिर्णयः

विति । जीवस्य पातुत्वं न बुद्धेरिति स्थिते कलितमाह—अत इति । द्वयोश्च पानागोचं हेतुकूल सिद्धान्तयोगमाह—अत एवेति । बुद्धेर्चेतन्यात्पानागोचोऽपि परस्य चैतन्यात्तद्योगमाशङ्क्याह—चेतनेऽपीति । संशयायोगादधिकारणाक्षेपमनूय परिहरति—अत्रेति । किं पक्षद्वयं कथंचिदपि नोपपद्यते किंवा कथंचियोगोऽपि सम्यक्पक्षान्तरमस्ति । नाद्य इत्याह—नैष इति । सिद्धान्तोपपत्तिं विधान्तेराह—यद्वेति । तथापि कथं पिबन्ताविति दिवचनं, तत्राह—पाययन्निति । प्रधानकर्तारं प्रयोगो गुणकर्तारः कथमित्याशङ्क्याह—पाच-यितरीति । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि दिवचनोपपत्तिमाह—बुद्धीति । संभवति दिवचनमिति शेषः । कर्तारं यो व्यपदेशः स कथं करणे स्यात्, तत्राह—एधांसितीति । कथंचिदुपपत्तिं पक्षयोस्त्वया द्वितीयं निराह—नचेति । पक्षद्वयं संभाव्याधिकारणरन्मसुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मक्षेत्रज्ञस्य संनिहितसत्पुत्रपदादित्यवस्तुपरस्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य संनिहित-गृहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपरतेति विरुध्य पूर्वपक्षयुक्तिरिति—किं तावदिति । कतमिति श्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्ययोः श्रुत्यादिसंगतयः । परस्यापि प्रकृतत्वाज्जीवाद्वितीयत्वं किं न स्यादित्याह—कुत इति । संशययनेनोत्तरम्—गृहामिति । हेतुपेव स्फुटयति—यदीति । जीवाद्वितीयं ब्रह्मेन गृहां प्रविष्टं 'यो वेद निश्चितं गृह्यायान्' इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—नचेति । इतश्च न ब्रह्म गृहां प्रविष्टमित्याह—सुकृतस्येति । ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकावर्तित्वमाशङ्क्याह—परमात्मेति । पूर्वपक्षे हेत्यन्तरमाह—छायेति । बुद्धेर्द्वितीयजीवब्रह्मण्यं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तयुगमादाध्यात्मानाविति प्रतिषेधं व्याकरोति—एवमिति । बहेति प्रकृतमश्रुतिः । पूर्णतया

क्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम् । कस्मात् आत्मानौ हि तादृग्भावपि चेतनौ समानस्वभावौ । संख्याश्रवणे च समानस्वभावेभ्यः लोके प्रतीतिर्दृश्यते । अस्य गोर्क्षितयोऽन्विष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते, नाश्वः पुरुषो वा । तद्विह कृतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । ननुक्तं, गुहाहितत्वदर्शनाच्च परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—‘गुहाहितं गह्वरेण पुराणम्’ (काठ० १।२।१२) ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमम्’ (सै० २।१) ‘आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्’ इत्याद्यासु । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् । छायातपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वासंसारित्वासंसारित्वयोः । अविद्याकृतत्वासंसारित्वस्य । पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य । तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥ कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

आत्परब्रह्ममा

त्वादन्तरङ्गत्वात् । तथाच लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाजीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह—संख्याश्रवणे चेति । गुहायां बुद्धौ स्थितं, गह्वरेऽनेकानर्थसंकुले देहे स्थितं पुराणमनादिरुषं विदित्वा हर्षशोकौ जहाति । परमे श्रेष्ठे, व्योमन् हार्द्राकाशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामानित्यन्वयः । अन्विच्छ विचारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विशेषणं गन्धगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह—विशेषणाच्चेति । स जीवोऽध्वनः संसारमार्गस्य परमं पारं, किं तत्, विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः । बुद्धेशं दुर्ज्ञानं, तत्र हेतुर्गुणं-मायावृत्तं

आमती

तिक्कन उक्तः । बुद्धिजीवौ च नमोचरमनतिकास्तौ । जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म, तस्य तदायत्तत्वात् । किंच छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ । नच जीवः परमात्मनोऽभिन्नतमः, प्रकाशरूपत्वात् । बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धिजीवावतः कथ्येते इति । तत्रापि प्रेते विचिकित्सापशुतये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते । एवंप्राप्तेऽभिधीयते—‘कृतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता । ब्रह्मणैव रूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया ॥ १ ॥ प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणवगतं सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥ २ ॥’ गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयैवैव गद्यान्तरेणवगम्यते, न तु विजातीयनाश्वानि । तद्विह चेतनो जीवः रूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न लचेतनया विरूपया बुद्ध्या । तदेवम् ‘कृतं पिबन्तौ’ इत्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदुत्परोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरिति वद्व्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदिदमुक्तम्—तद्दर्शनादिति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वं श्रुतिषु दर्शनादिति । एवंच प्रथमावगतब्रह्मानुत्परोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लब्धया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्त-

न्यायनिर्णयः

प्रवेशानर्हं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवसेत्याह—कस्मादिति । हीत्युक्तं हेतुमाह—आत्मानौ हीति । चेतनत्वेन समन्वयाजीवे पातारं सिद्धे द्वितीयत्वेन परस्मादानं युक्तमित्यर्थः । तत्र किं निवामकमिलाशङ्क्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे—संख्येति । लौकिकी दृष्टिमेव दृष्टान्तोनाह—अस्येति । एकस्य चेतनत्वे द्वितीयस्यापि तद्वै, तदेवाऽसिद्धमिलाशङ्क्याह—तदिति । तत्तत्तत्त्वं लौकिकदर्शने सतीति यावत् । इहेति वाक्योक्तिः । संप्रतिप्राप्तां ज्ञातिमुपजीव्य निर्विशेषान्तरग्रहे बुद्धिलाघवादिजातीयग्रहे तद्वीरवात्परमात्मैव द्वितीयो जीवसेति सूचयति—समानेति । कारकात्वेन बुद्धेरपि जीवसात्म्यमाशङ्क्य तस्य बहिरङ्गत्वाच्चेतनस्य स्वभावैवान्तरङ्गत्वान्नैवमिलाह—चेतन इति । बहिरङ्गमपि कारकत्वमेव आह, गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते । तत्रापि तद्दर्शनादित्युक्तमाह—गुहेति । तदेव स्फुटयति—गुहेत्यादिना । परस्मिन्गुहाहितत्वेकेस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम् । गुहायां बुद्ध्याहितं निश्चितं गह्वरे बुद्धिविधानर्थसंकटे देहे स्थितं पुराणं चिन्तनं परं विदित्वा हर्षादि जहातीति संबन्धः । परमे बाष्पाकाशपेक्षया प्रकृष्टे व्योमन्यतः करणावच्छिन्ने भूताकाशे निहितं परं यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामानिति संबन्धः । अन्विच्छ विचार्य निर्धारयेत्यर्थः । प्रवेशवाक्यसंशयार्थादपिदम् । यत्तु सर्वगतस्य ब्रह्मणो न विशिष्टदेशोति, तत्राह—सर्वेति । यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्तित्वेति, तत्राह—सुकृतेति । यदपि छायातपाविति चेतनाचेतनोक्तिति, तत्राह—छायेति । तद्वैलक्ष्ये तद्वतोरपि तत्सिद्धिरिति हेतुं साधयति—अविधेति । प्रथमश्रुतचेतनत्वशान्चरमश्रुतं गुहाप्रवेशादि नैवमित्युक्तपरं इति—तस्मादिति ॥ ११ ॥ धर्मविशिष्टतया विलक्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो विलक्षणा प्राप्नोति

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु' (का० १।३।३) इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयो-
गन्तारं कल्पयति । 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (का० १।३।६) इति च पर-
मात्मानं गन्तव्यम् । तथा 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगा-
धिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' (का० १।२।१२) इति पूर्वसिद्ध्यपि ग्रन्थे मन्तु-
मन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ । प्रकरणं चेदं परमात्मनः । 'ब्रह्मविदो वदन्ति' इति च वक्तृविशे-
षोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते । तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् । एष एव न्यायः
'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मुण्ड० ३।१।१) इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि ह्यध्यात्माधिकाराच्च
प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति । 'अनश्न-
न्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा । अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृदृष्ट्यभा-
वेन विशिनष्टि—'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-

भाष्यरत्नप्रभा

म्यानुप्रविष्टं पश्चाद्गुहाहितं गुहाद्वारा गह्वरेष्ठं, एवं बहिरागतमात्मानं, अध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलक्षकमेण
प्रत्यगात्मनि चित्तसमाधानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिसंज्ञा विदित्वेत्यर्थः । ऋतपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थ-
ज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युपसंहरति—तस्मादिहेति । उक्तन्यायमतिदिशति—एष इति । द्वा द्वौ ।
छान्दसो द्विवचनस्याकारः । सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियमनियामकत्वेनेति सयुजौ । सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्व-
भावौ । समानमेकं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्यर्थः । गुहां प्रविष्टाविति यावत् । एतवात्मानौ, तद्विज्ञ-
दर्शनादित्याह—तयोरन्य इति । विशेषणाच्चेत्याह—अनन्तरे चेति । अनौशया स्वस्थैश्वरत्वाप्रतीत्या देहे निमग्नः
पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह—मुह्यमान इति । नरोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः । जुष्टं ध्यानादिना सेवितं
यदा ध्यानपरिपाकदशायामीशमन्यं विशिष्टरूपान्निष्ठं शोधितचिन्मात्रं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदास्य महिमानं स्वरूप-
मेति प्राप्नोतीति । ततो वीतशोको भवतीत्यर्थः । 'द्वा सुपर्णा' इति वाक्यं जीवेश्वरपरं कृत्वा चिन्तितम् । अनुना

भा-मती

व्यम् ॥ ११ ॥ इममेव न्यायं 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति—एष एव न्याय इति । अत्रापि किं
बुद्धिजीवौ उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करणरूपाया अपि बुद्धेरथांसि पचन्तीतिवत्कर्तृत्वोपचाराद्बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्ष-
यित्वा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इत्यत्र मन्त्रे । न

न्यायनिर्णयः

मन्वानो हेतुन्तरं पृच्छति—कुतश्चेति । परमात्मासाधारणलिङ्गपरं सूत्रं व्याचष्टे—विशेषणं चेति । न बुद्धिजीवयोस्त्रिलोककारार्थः ।
जीवविशेषणं विशदयति—आत्मानमिति । रथित्वकल्पनाफलं सूच्यते—संसारेति । परस्य विशेषणमाह—स इति । जीवः
सर्वनामार्थः । अध्वनः संसारमार्गस्य । पारमेव विशिनष्टि—तदिति । व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तदित्यर्थः । परमं कार्यकार-
णातीतं पदं तदेव हेतुं नान्यादित्यर्थः । किंचोत्तरवाक्यवत्पूर्वमपि जीवेश्वरयोरेव विशेषणादृतपानवाक्ये जीवद्वितीयत्वमीशस्यैवेत्याह—
तथेति । दुर्दर्शं सूक्ष्माद्गुह्यं तत एव गूढमनुप्रविष्टं गहनतां गतमीश्वरं, अध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृता-
द्वाक्यादधिगमो ब्रह्मात्मैक्यव्यञ्जकचित्तवृत्तिविशेषत्वेनाहमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान्धर्मेषुपलक्षितं संसारं लज्जतीत्यर्थः । चकारसञ्चि-
तमर्थमाह—प्रकरणं चेति । नैव पृष्टत्वाविशेषाजीवस्यापीदं प्रकरणं, तस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यत्वादविरोधादिति भावः । जीवद्वितीयत्वं
परस्यैवेत्यत्र हेतुन्तरमाह—ब्रह्मेति । ब्रह्मपक्षे हेतुवाङ्मयात् 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र जीवानुवादेन तदतिरिक्तो वाक्यार्थान्वयितदर्शयोप-
नाय परात्मा प्रतिपाद्यत इत्युपसंहरति—तस्मादिति । उक्तन्यायमन्यत्र संचारयति—एष इति । 'द्वा सुपर्णा' इत्यादौ सर्वत्र द्विवचनं
स्याकारद्वन्द्वस्यः । द्वौ सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियमनियामकत्वेनेति सयुजौ, सखायौ चेतनत्वेन समानस्वभावौ, समानं नियम्य-
त्वेन तुल्यं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरं, परिपक्वजाते समाश्रितावित्यर्थः । पक्षिणौ कौविद्धत्र प्रतीयेते न जीवेशौ ततो नेदुदाहरणं,
तत्राह—तत्रेति । तदनेन 'गुहां प्रविष्टौ' इति व्याख्यातम् । आत्मानौ हीति व्याचष्टे—तयोरिति । तद्दर्शनादित्युभयोर्लिङ्गदर्शनादिति
व्याख्येयम् । विशेषणाच्चेति व्याकरोति—अनन्तरे चेति । आत्मेश्वरोस्तुल्यो वृक्षो देहस्तसिजीवो मनुष्योऽहमित्यभिनिवेशवाननीश-
याऽविद्यया मुह्यमानस्तत्त्वमजानन्निशं शोचति संसारमनुभवति । जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा तत्प्रकर्षदशायामन्यं विम्बभूतमीशशब्द-
लक्ष्यं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदास्यैवात्मत्वेन दृष्टस्य महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति । ततश्च वीतशोको विगतसंसारो भवति, तत्र हेतुरितिशब्दे-
नोक्तः, वन्धहेत्वविद्यादेर्ज्ञानादिना दम्पत्वादित्यर्थः । नचात्र जीवोक्तो 'अनश्नन्' इत्ययोगात्, बुद्धिग्रहे च 'अभिचाकशीति' इत्यसंभ-
वात्पूर्वपक्षासिद्धिः, करणे कर्तृत्वोपचारादभिचाकशीतीति बुद्ध्यावपि सिद्धत्वात्, जीवे चैतन्यमात्रादनशनसंभवात्, मुख्ये कर्तृत्वे संभवति

भीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' (मुण्ड० ३।१।२) इति । अपर आह—'द्वा सुपर्णा' इति नेय-
मृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, वैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात् । 'तयोरन्यः
स्पृणलं स्वाद्वतीति सत्त्वमनश्चक्रन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्चक्रन्योऽभिपश्यति ब्रह्मावेतौ सत्त्वक्षे-
त्रज्ञौ' इति । सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते, तत्र, सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्द-
योरन्तःकरणशरीरपरतया प्रसिद्धत्वात् । तत्रैव च व्याख्यातत्वात्—'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं
पश्यति, अथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति । नाप्यस्याधिकरणस्य
पूर्वपक्षं भजते । नह्यत्र शरीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं
तर्हि, सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः 'अनश्चक्रन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्चक्र-
न्योऽभिपश्यति ब्र' इति वचनात् । 'तत्त्वमसि' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (गी० १३।२) इत्या-
दिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्पते, 'तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह
वा पूर्वविदि किंचन रज आध्वंसते' इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे 'तयोरन्यः स्पृणलं स्वाद्वतीति
सत्त्वम्' इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते—नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्या-
मीति प्रवृत्ता । किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखा-

भाष्यरत्नप्रभा

कृत्वाचिन्तामुद्रादयति—अपर इति । अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वं पदलक्ष्यपरत्वेनेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति
शङ्कते—सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवी चेत्पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह—नापीति । पूर्वपक्षार्थस्तदा स्यात्, यद्यत्र
बुद्धिभिः संसारो प्रतिपाद्यते । नह्यत्र संसारी विवक्ष्यते किंतु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यश्चायमर्थो
युक्त इति शेषः । तावता मन्त्रव्याख्यामात्रेण । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोकावेव । नहि जीवो बुद्धिभिः इति विवेक-
मात्रेणोपसंहारो युक्तः । मेदृशानस्य भ्रान्तित्वाद्भेदकल्याचेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्यं नाध्वंसते न संपा-
दयति, ज्ञानादिना स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नागच्छतीति वार्यः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे
शङ्कते—कथमिति । बुद्धेर्भोक्तृत्वोकावतात्पर्यान्नात्र युक्तिचिन्तया मनः खेदनीयमित्याह—उच्यत इति । तदर्थं
ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तके निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वं भोक्तृत्वधीः कथमित्यत आह—इदं

भामती

खलु मुख्यं कर्तुंले संभवति करणे कर्तृत्वोपचारे युक्त इति कृत्वाचिन्तामुद्रादयति—अपर आह । सत्त्वं बुद्धिः । शङ्कते—
सत्त्वशब्द इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्ट इत्यर्थः । निराकरोति—तत्रेति । येन स्वप्नं पश्यतीति । येनेति करण-
मुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । योऽयं शरीर उपद्रष्टेति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षे एव ब्राह्मणार्थः,
वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह—नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजते,
यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत । तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपिच । तावेतौ
सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा पूर्वविदि किंचन रज आध्वंसत इति । रजोऽविद्या नाध्वंसनं संश्लेषमेवविदि करोतीति ।
एतावतैव विद्योपसंहाराजीवस्य ब्रह्मत्वात्तापतास्य लक्ष्यत इत्याह—तावता चेति । चोदयति—कथं पुनरिति ।
निराकरोति—उच्यते—नेयं श्रुतिरिति । अनश्चरं जीवो ब्रह्माभिचाकशीतीत्युक्ते शङ्कते, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं

न्यायनिर्णयः

कर्तृत्वोपचारे नेति सिद्धान्ताभिप्रायः । कृत्वाचिन्त्या 'द्वा सुपर्णा' इत्यादेरेतदधिकरणोद्धारणत्वमुक्त्वा कृत्वाचिन्तामुद्रादयति—अपर
इति । अन्यथा सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति यावत् । सत्त्वमिति बुद्धिरुक्ता । सिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शङ्कते—सत्त्वेति । प्रसिद्धया
प्रत्याह—तत्रेति । ब्राह्मणविरोधाच्च न तदन्वया व्याख्येयमित्याह—तत्रेवेति । प्रकृतं ब्राह्मणं सप्तमर्थः । सत्त्वव्याख्यानानन्तर्य-
मथशब्दार्थः । सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वाच्च तयोरैक्यमित्यर्थः । तावेतौ करणत्वेन कर्तृत्वेन च भिन्नावित्यर्थः । सिद्धान्ता-
भजनेऽपि पूर्वपक्षदृष्टेया भजतेत्याशङ्क्याह—नापीति । द्वितीयस्य ब्रह्मरूपेण प्रतिपादनादिति हेतुमाह—न हीति । अत्रेति मन्त्र-
ब्राह्मणोक्तिः । नचार्थं वाक्यानां न युक्तः, श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादित्याह—तत्रमिति । इतश्च जीवस्य ब्रह्मत्ववृद्धिरत्रेष्ट्याह—तावतेति ।
मन्त्रव्याख्यामात्रेण विद्योपसंहारदर्शनं जीवस्य ब्रह्मत्वोपदेशे घटते न सत्त्वक्षेत्रज्ञविवेकमात्रेण, मेदृशिवो मिथ्याधीनत्वादित्यर्थः । अविद्या-
ध्वस्ताफलोक्तिरपि ब्रह्मात्मताज्ञानमिदं गमयतीत्याह—न हेति । जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिपरमिदं वाक्यमित्यत्र शङ्कते—कथमिति ।
बुद्धेर्भोक्तृत्वोकावतात्पर्यान् तत्रोपपत्तिरन्येथेत्याह—उच्यत इति । क तर्हि इदंस्तात्पर्यं, तत्राह—किं तर्हि । इतिपदं प्रवृत्तेति
पूर्वेण संबध्यते । का तर्हि बुद्धेर्भोक्तृत्वविद्यो गतिः, तत्राह—तदर्थमिति । जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्धयर्थमिति यावत् । चैतन्यच्छायापन्ना
धीः झुल्लदिता परिणमते, तत्र पुरुषोऽपि भोक्तृत्वमिवानुभवति न तत्त्वत इति वक्तुमध्यारोपवतीत्युक्तम् । कुत्रत्यं भोक्तृत्वं बुद्धावरोप्ये

दिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतर-
स्वभावाविशेषककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवति; अचेतनत्वात्सत्त्वस्य; अवि-
क्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति । तथाच
श्रुतिः—‘यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्’ इत्यादिना स्वप्नदृष्टस्यादिव्यवहारवद्-
विद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’
(बृ० ४।५।१५) इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥ १३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

छायाजीवी देवतेऽसौ वाऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते ॥ आधारदृश्यतोत्पेक्षादन्यो त्रिषु कक्षन ॥ १ ॥

कं खं ब्रह्म बहुकं प्राक्तदेवाक्षिणुपास्यते ॥ घामनीत्वादिनाऽन्येन नास्मृतत्वादिसंभवः ॥ २ ॥

‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एव आत्मेति होवाचैतदस्मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यसिन्स-

भाष्यरत्नप्रभा

हीति । चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते । बुद्ध्याविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचेत-
न्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भातीयर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं, न वस्तुत इत्यत्र मानमाह—तथाचेति । यत्राविद्याकाले चैतन्यं
मिश्रमिव भवति तदा । द्रष्टृत्वादिकं न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः । तस्मात् ‘ऋतं पिबन्तौ’ इति वाक्यमेव गुहाधिकरण-
विषय इति स्थितम् ॥ १२ ॥ अन्तर उपपत्तेः । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति—य इति । तद्विद्वान्ममसङ्गत्वेन

भामती

तर्हसिन्मोक्तलावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत इति । तजिरासायाह श्रुतिः—‘तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वाति’ इति । एतदुक्तं भवति—नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतः, अपितु बुद्धिसर्वं सुखादिरूपपरिणतं चित्तिच्छायापत्तोप-
पन्नचैतन्यमिव भुङ्क्ते, नतु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते । तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानात् । तदनेन कृत्वाभिनितोद्घाटितां
॥ १२ ॥ अन्तर उपपत्तेः । ननु ‘अन्तस्तद्वर्मोपदेशात्’ इत्यनेनैवैतद्वतार्थम् । सन्ति खल्वत्राप्यस्मृतत्वाभयलादयो ब्रह्मधर्माः
प्रतिविम्बजीवदेवतास्वसंभविनः । तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवात्र विवक्षितम् । ताक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते—‘एष
दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिविम्बे तु युज्यते ॥ १ ॥ उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां हि वयं-
नम् । कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुषज्यते ॥ २ ॥’ ‘ऋतं पिबन्तौ’ इत्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथममवगाधाविति तदनु-
रोधेन गुहाप्रवेशादयः पश्चादवगाता व्याख्याताः, तद्वदिहापि ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इति प्रत्यक्षमभिधानात्प्रथममवगाते
छायापुरुषे तदनुरोधेनास्मृतत्वाभयलादयः स्तुत्या कथंविद्याख्येयाः । तत्र चास्मृतत्वं कतिपयक्षणवस्थानात्, अभयत्वेनचेतन-
त्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकायतनत्वात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तप्राप्तत्वादियोगात् । एवं वामनीत्वादयोऽन्यस्य
सुखैव कथंचिन्नेतव्याः । कं व खं चेत्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति । ‘आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता’
इति च गलन्तराभिप्रायः, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायः । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । संभवमात्रेण तु
जीवदेवते उपन्यस्ते, बाधकान्तरोपदर्शनाय चैष दृश्यत इत्यस्यात्राभावात् । ‘अन्तस्तद्वर्मोपदेशा’दित्यनेन निराकृतत्वात् । एवं
प्राप्त उच्यते—य एष इति । ‘अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य संनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातुणी ॥’ संनि-
हिताश्च पुरुषात्मादिशब्दाश्च न च यावत्स्वार्थमभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुषोऽप्यभिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता ।
पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्वरसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तते इति । नच तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनेमिति

न्यायनिर्णयः

तत्राह—इदं हीति । नहि आन्तरेआन्तिपूर्वकत्वं दण्डस्यासु वक्रतावदित्युक्तम्—परमार्थतस्त्विति । सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे
हेत्वन्तरम्—अविधेति । मिथ्याभोक्तृत्वे मानमाह—तथाचेति । यत्र यस्यामविद्यावस्थायाम् । वैशद्यतो निश्चयार्थः । अन्यदिवाभास-
भूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्, तत्र आविद्यकतुद्वयादिसंबन्धादन्यो भूत्वाऽन्यच्चक्षुषा पश्येदन्यच्च श्रोत्रेण शृणुयादित्यर्थः । उक्तवाक्यतत्पर्य-
माह—स्मरेति । वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे श्रुतिमाह—यत्र त्विति । यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तत्राविद्याक्षये
भूदन्तर्भावादादरन्ध्रकर्मणा कार्यकरणव्यापारेऽपि स्वगतव्यापारानमिमानात्केन कारणेन कः कर्ता पश्येदित्याक्षेपः । अनेनापि वाक्येन
श्रुतसंक्रम्यमाह—विवेकिन इति । एवं जीवस्य भोक्तृत्वादिमिथ्यात्वात्तदपरोक्षेन तस्य ब्रह्मतामाह—पैकित्राक्षानमिति । पूर्वोत्तरपक्षाननु-
गुणत्वादनुदाहरणत्वेऽपि कृत्वाभिनित्या ‘द्वा ह्युपर्णा’ इत्यादीर्घोदाहृतम् । तच्चाप्रपञ्चे प्रत्यङ्महाप्राप्यन्वितम् । ‘ऋतं पिबन्तौ’ इति तु जीव-
द्वितीये परस्मिन्नि स्थितम् ॥ १२ ॥ ‘पिबन्तौ’ इति द्वित्वश्रुत्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरदृष्ट्यनुसाराच्चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः ।
तर्हि ‘दृश्यते’ इति प्रत्यक्षत्वोक्त्वा छायात्मगलनुसारादस्मृतत्वादयः स्तुत्या कथंचिन्नेया इत्याह—अन्तर इति । उपकोसलवि-
द्यावाक्यमुदाहरति—य इति । छायां निरसितुं विक्षिणहि—एतद्विति । क्रियापदेनेतिपदं संबध्यते । स्थानस्य ब्रह्मातुरूप्यमाह—

पिर्वाद्दकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' (छा० ४।१।१) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं प्रतिविष्वात्मक्षयधिकरणो निर्दिश्यतेऽथवा विज्ञानात्मा उत देवतात्मैन्द्रियस्याधिष्ठाता-
थवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः, तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः ।
'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वायं निर्देश इति
युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यन्नक्षुषि संनिहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो
भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते, रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' (बृ०
५।५।२) इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः, स्थानविशेष-
निर्देशादित्येव प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात्, उपपत्तेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर
उपपद्यते । 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतो श्रूयते ।

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्मणोऽनुरूपं यतोऽस्मिन्निश्च संवर्त्मनी पक्षमणी एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशय-
माह—तत्रेति । पूर्वं 'पिबन्तो' इति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्विहापि दृश्यत
इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेन नैया इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—छायात्मेति । पूर्वपक्षे
प्रतिविम्बोपास्तः, सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम् । प्रसिद्धवदिति । चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः । संभावनामात्रेण पक्षान्तर-
माह—विज्ञानात्मन इत्यादिना । 'मनो ब्रह्म' इतिवत्, 'एतद्ब्रह्मेति' इति वाक्यसेतिपदशिरस्कृत्वात्र स्वार्थपरत्वमिति
पूर्वपक्षः । 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यत्र इतिपदस्य प्रत्ययपरत्वात्, इह च ब्रह्मेत्युपासेलम्वयेन इतिपदस्योक्तिसंबन्धिनो-
ऽर्थपरत्वाद्द्वैतमिति सिद्धान्तयति—परमेश्वर एवेति । बहुप्रमाणसंवादस्तापयानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामा-

भाष्यती

निरपेक्षपुरुषपदप्रत्याशितार्थानुरोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथासंभवं व्याख्येयम् । व्याख्यातं च सिद्धवदुपादानं शास्त्रा-
द्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनायम् । विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्षवदुपचर्चते प्रशंसार्थमित्यर्थः । अपि च तदेव
चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते येषुतुं शक्यम्, अल्पं च । इह लभ्यतलादयो बहवश्चाक्षयकाश्च नेतुम् । नहि स्वसताक्षणाव-
स्थानमात्रममृतत्वं भवति । तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । अगामये अपि चेतनयमौ नाचेतने संभ-
वतः । एवं वामनीलादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणो नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षव्यपदेशश्चोपापादितः । तद्विदुषुक्तम्—उपपत्तेरिति । 'एत-
दमृतमममृतैर्ब्रह्म' इत्युक्ते स्यादाशङ्का । ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत इति, तत्परिहरति,
श्रुतिः—'तद्यथायस्मिन्पिर्वाद्दकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' इति । वर्त्मनी पक्षस्थाने । एतदुक्तं भवति—निलेपस्ये-

न्यायनिर्णयः

तद्विति । वर्त्मनी पक्षस्थाने । 'एतं संयद्गम' इत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह—तत्रेति ।
तदुक्तिसंभावनायं विशिष्टनिधि—अक्षीति । देवतां संभावयितुम्—इन्द्रियस्येति । आत्मशब्दात्पक्षद्वयमाह—अथेत्यादिना । प्रथम-
श्रुतपक्षान्तराच्छतं नेयमिति पूर्वन्यायेन विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति । उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्योक्तेः श्रद्धादिर्संगतयः ।
पक्षे छायात्मोपास्तः, ब्रह्मोपास्तः सिद्धान्ते फलम् । अमृतत्वादेर्योगात् छायात्मेति शङ्कते—कुत इति । 'मनो ब्रह्म' इत्यादिवद-
तिशब्दशिरस्कृतेन वाक्यस्याविबक्षितात्वेन मत्वाह—तस्येति । तथापि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमिलाशङ्का चाक्षुषत्वस्यान्यत्रा-
योगादुपक्रमदृष्ट्या तदपि स्तुत्या नेयमित्याह—य इति । प्रसिद्धवदुपदेशाक्षाक्षुषलोक्तिरेव । चकारः शङ्कानिरासी । संभावनामात्रेण
पक्षान्तरमाह—विज्ञानेति । तस्य सर्वदेहसाधारणाश्रुतोऽक्षिणान्तर्व, तत्राह—स हीति । संनिधिमत्रस्यातिप्रसक्तिवमाशङ्क्य हेत्व-
न्तरमाह—आत्मेति । संभावितं पक्षान्तरमाह—आदित्येति । तस्य चक्षुषि विशेषसंनिधिं सूचयति—चक्षुष इति । तस्य तस्मिन्ना-
नुग्राहकत्वेन संनिधौ मानमाह—रश्मिभिरिति । 'एतदमृतम्' इत्यादि कल्पद्रव्ये कार्यं, तदाह—अमृतत्वेति । जीवपक्षसंग्रहाधोऽ-
तिशब्दः । कथंनिलेपोपचारिकोक्तिः । तेषां मुख्यत्वासंभवादीश्वरो गृह्यतामित्याशङ्क्य प्रथमदृष्टिलङ्घनविरोधान्नैवमित्याह—नेति । मुख्य-
विशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाज्जिन्तया प्राप्तं पक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमुत्थाप्य प्रतिशार्धमाह—एवमिति । उक्तेषु पक्षान्तरेषु नियमा-
सिद्धिरित्याह—कस्माद्वेति । हेतुमादाय व्याकरोति—उपपत्तेरिति । इहेत्यक्षिपुरुषोक्तिः । उपपत्तिमेव स्फोरयति—आत्मत्व-
मिति । गौणमुख्ययोस्तुल्ये संप्रत्ययन्यायं सूचयति—मुख्ययेति । तत्रात्मत्वस्य मुख्यत्वे गमकादाह—स इति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तर-
माह—अमृतत्वेति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—तथेति । अमृतत्वादिवदित्यर्थः । आनुकूल्यमेव स्फोरयति—तथेति । तत्तत्र
लोके यद्यपि यद्यपि किञ्चिदसिद्धिर्नास्ति संपूर्णमुक्तं वा सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनी पक्षस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षु-

तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथाहि परमेश्वरः सर्वदोषैरहितः, अपहृतपाप्मत्वादिश्रवणात् । तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं, 'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्विषादं वा सिञ्चति वर्तनी एव गच्छति' इति श्रुतेः । संयद्वाग्व्यादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । 'एतं संयद्वाग्व्या इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति' । 'एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति' । 'एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' (छा० ४।१।५।२, ३, ४) इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्षयल्पस्थानमुपपद्यत इति । अत्रोच्यते—भवेदेषाऽनवकृतिः, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' (बृ० ३।७।३) इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टम्—'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इति । 'स्थानादिव्यपदेशात्' इत्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति—न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते । किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते—'तस्योदिति नाम' 'हिरण्यश्मश्रुः' (छा० १।६।७, ६) इत्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः संगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते, शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

सब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्यलिङ्गं बाध्यमित्याह—संयद्वाग्व्यामेति । वामानि कर्मफलान्येतमक्षिपुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उल्लसन्ते । सर्वफलदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां फलदाताप्ययमेवेत्याह—वामनीरिति । नयति फलानि लोकांश्चापयतीत्यर्थः । भामानि भवानि नयत्यमित्याह—भामनीरिति । सर्वांश्चप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं शुक्लान्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्थानत्वोक्तिरत्र न दोष इति सूत्रयोजना । अनवकृतिः अकृतकल्पना तदा भवेत्, यत्र त्रैव निर्दिष्टं भवेदिव्यन्वयः । नन्वनुचितबाहुल्योक्तिरसमाधानमित्याशङ्क्य युक्तिमाह—निर्गुणमपीति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि

भामती

श्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति । तद्विदुक्तम्—तथा परमेश्वरानुरूपमिति संयद्वाग्व्यादिगुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि कल्पते घटते, समवेतार्थत्वात् । प्रतिविम्बादिषु लसमवेतार्थः । वामनीयानि संजमनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति संगच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वाग्व्याः परमात्मा । तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेस्तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते । स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः । एष एव भामनीः । भामानि भवानि नयति लोकमिति भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च । आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । आशङ्कामाह—कथं पुनरिति । स्थानिनो हि स्थानं महद्दृष्टं, यथा यादसामब्धिः । तत्कथमव्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परममहत् इति शङ्क्यर्थः । परिहरति—अत्रोच्यत इति । स्थानान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात्सर्वगतस्यैकस्थाननियमो नावकल्पते । ननु नानास्थानत्वं नभस इव नानासूचीपाशादिस्थानत्वम् । विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि तान्युपासनास्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४ ॥ अपिच प्रकृतानुसारादपि

न्यायनिर्णयः

रित्यर्थः । इति ह सोपाध्यायो वदतीत्यादाविति शब्दस्योच्चाभावच्छेदेनोक्तिमोहिनीोऽर्थपरवद्वृष्टेः 'इति होवाच' इत्यत्रापीति शब्दस्यार्थावच्छेदेनोक्तिमोहादर्थपरवद्वृष्टेः, आत्मब्रह्मश्रुतिभ्यां, अमृतत्वादिलिङ्गाच्च दृश्यत इति छायात्मलिङ्गं बाध्यमित्यर्थः । किंचोपक्रमस्यैकलिङ्गाद्वाक्यशेषस्थानेकलिङ्गानि बलवन्ति, संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादित्याह—संयदिति । कुतोऽस्य संयद्वाग्व्यामेति, तत्राह—एतं हीति । वामानि कर्मफलान्येतमक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयन्त्युल्लसन्ते, सर्वफलोदयहेतुरयमित्यर्थः । वामनीरप्ययमेव पुमानित्याह—एष इति । तदुपपादयति—एष हीति । वामानि शोभनानि लोकं प्रापयति । लोकस्य सर्वश्रमप्राप्तोऽयमित्यर्थः । भामनीरप्ययमेवेत्याह—एष इति । भामानि भवानि सर्वत्र नयतीति भामनीः । अवयवे प्रकाशकः सर्वत्रैत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—एष हीति । प्रथममुक्तस्यापि चरममुक्तैरेनैकरन्यथयतिव्यवमुपसंहरति—अत इति ॥ १३ ॥ पूर्वपक्षबीजं दूषयति—स्थानादिति । स्थानान्यादयो येषां नामरूपाणां तेषां व्यपदेशाच्च परस्याक्षिस्थानत्वानुपपत्तिरिति योजना । यादसामम्भोधिरेव स्थानिनः स्थानं महद्दृष्टमिति शङ्कते—कथमिति । श्लोत्रः सूचीपाशादिवदक्ष्यादिस्थानत्वं महतोऽपि परस्य सादित्याह—अत्रेति । एवंजातीयकशब्देन गुणजातं गृहीतम् । निर्गुणस्य गुणसंबन्धोक्तिरप्ययुक्ता, तत्कथमनेकदुर्वैदप्रकटनमेव समाधिरित्याशङ्क्याह—निर्गुणमिति । चकारार्थमाह—सर्वेति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि न

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रकान्तं 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवैवाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' (छा० ४।१।२१) इति च गतिमात्राभिधानप्रतिष्ठानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्येतद्वीर्यानां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच—'विज्ञानाभ्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विज्ञानासि' इति । तत्रेदं प्रतिवचनम्—'यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति (छा० ४।१।१५) । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरुद्धो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत । तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्म ब्राह्ममित्याह—सुखविशिष्टेति । ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः । ननु प्रकरणात्प्रबलेन इत्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितश्रद्धात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह—आचार्यस्त्विति । उपकोसलो नाम कश्चिद्ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्यस्याग्निहोत्रादश्वत्थसंस्कारपरिचरार । तमनुपदिश्य देवानन्तरगते जाबाले गार्हपत्यादिमिदं यथा 'प्राणो ब्रह्म' इत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तम्—आचार्यस्त्विति । तत्तात्त्विकविद्यावाक्ये मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः । पश्चादाचार्येणागल 'य एषोऽक्षिणि' इत्युक्ताचिरादिका गतिरुक्ता । तथा चास्मिन्नुक्तास्मिन्विद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृततमग्रहे निर्वहतीत्येकवाक्यतानिर्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्लिङ्गादलवदिति भावः । श्रुतिं व्याचष्टे—उच्यत इति । प्राणश्च सूत्रात्मा बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति यच्चज्ञानासि, कं विषयसुखं खं च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः । खं कथंभूतं, यत्कं तदेव खमिति सुखेन विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वमिरासः । तथा कं कथंभूतं, यत्खं तदेव कमिति विमुक्त्येन विशेषितस्य कस्य कस्यत्वमिरास इति व्यतिरेकसुखेनाह—तत्र खमित्यादिना । 'आत्मविद्या' इति श्रुतिविरोधात्प्रतीकध्यानसम्राणिहमिति नामती

ब्रह्मैवात्र प्रत्येतव्यं, ननु प्रतिबिम्बजीवदेवता इत्याह सूत्रकारः—सुखविशिष्टाभिधानादेव च । एवं खद्विषयाख्यायते—उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच । तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यमीसुपन्चकार । स आचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्नाप्याथ ग्राहयित्वा समावर्तयामास । तमेवैकमुपकोसले न समावर्तयति स्म । जायया च तत्समावर्तनाभ्यार्थितोऽपि तद्वचनमवधौर्चाचार्यः प्रोषितवान् । ततोऽपि तद्वचनसममपिपरिचरणकुशलमुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽग्रयः कर्णपरधीनचेततः श्रद्धाध्यायासी दृढभक्त्ये समेल्य ब्रह्मविद्यामुचिरे—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । अथोपकोसल उवाच, विज्ञानाभ्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावोद्ब्रह्मेति । किंतु कं च खं च ब्रह्मेत्येव विज्ञानासि । नहि विषयेन्द्रियसंपर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं खं च भूताकाशमन्वेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । अथैनमग्रयः प्रत्युक्तुः—'यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति । एवं संभूयोक्त्वा अलेकं च खविषयां विद्यामुक्तुः—'प्रथिव्यस्मिन्नमदिलः' इत्यादिना । पुनस्त एनं संभूयोक्तुः, एषा सोम्य तेऽसद्विद्या अलेकमुक्ता खविषया विद्या, आत्माविद्या चास्माविः संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता, ब्रह्मविधेयमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं लवशिष्टं नोक्तं, तनु विद्याफलप्रत्यये जाबालस्तवाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाग्रय उपरेशिरे । एवं व्यवस्थिते 'यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इत्येवाचष्टे भाष्यकारः—तत्र खंशब्द इति प्रतीकाभिप्रायेणेति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे श्लेषः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म हेयं यजामेति । तथेदमेव तद्ब्रह्म यज्ज्वालाकाशमिति न्यायनिर्णयः

वाच ब्राह्ममित्याह—सुखेति । हेत्यन्तरपरं सूत्रमिति स्फोरयितुं वकारार्थमाह—अपिचेति । तदेव वक्तुं प्रतिजानीते—वैचेति । विवादस्याकार्यत्वे हेतुमाह—सुखेति । ब्रह्मणो विशिष्टस्योपक्रमस्य शाश्वतायत्वेऽपि निर्देशादश्वत्थपाशस्य पुंसो ब्रह्मत्वोपक्रमे विवृणोति । सुखेत्यादिना । अक्रान्तेतेऽपि ब्रह्मणोऽक्षिवक्ये किं जातं, तदाह—तदेवेति । प्रकृतपरिग्रहस्याक्षिप्योक्तं विषये यच्छब्देनेति शेषः । इत्यत इति लिङ्गोपनीतच्छायाभाष्यो यच्छब्दः । लिङ्गस्य प्रकरणाद्वलीयस्तादिल्याशङ्क्य तथात्वे वाक्यभेदाद्विज्ञानाभ्यासैकवाक्यस्याकाङ्क्षायां तदापादकमकारणस्य लिङ्गात्मात्मत्वात्प्रकृतं ब्रह्मैव यच्छब्दोक्तमित्याह—आचार्यस्त्विति । उक्तं व्यक्तोक्तं शङ्कते—कथमिति । तत्र अक्रान्तिं वक्तुमुपक्रमं दर्शयति—उच्यत इति । प्राणश्च सूत्रात्मानो बृहत्त्वात्मुक्तं ब्रह्मत्वं कथं पुनर्येन्द्रिययोगजं सुखं खं च भूताकाशं तद्ब्रह्मेति शङ्कं शक्यमित्याह—एतदिति । शङ्कायासुचर्यम्—तत्रेति । अलेकं ब्रह्मत्वमजानतो विषयो वैशिष्ट्योक्तो कथं वीरिद्याशङ्क्य खंशब्दस्यैतत्त्वमिचारे दोषमाह—तत्र खमिति । प्रतीको नामाश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे श्लेषः । नचायं तदुपदेशः, 'अप्रतीकात्मनानवयति' इति न्यायेन बंधनमाणातिविरोधादिति भावः । कंशब्दस्मापीतरम्यमिचारे दोषमाह—तथेति । क्षयिता पारत-

सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्म-शब्देऽनुपादीयमाने केन ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनोपायुक्तत्वात्सुखस्य गुण-स्याध्यैत्यत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य 'एषा सोम्य तेऽस्माद्विद्यात्मविद्या च' इत्युपसंहरन्तः पूर्वैव ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गति-

भाष्यरत्नप्रभा

भावः । सामय इति । आभयो दोषः साधनपारतन्त्र्यानित्यत्वादिः, तत्सहित इत्यर्थः । प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्म-हणे फलितमाह—इतरेतरेति । विशेषितार्थकावित्यर्थः । नन्वेकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेन्नक्षपदान्तरं किमर्थमित्यत आह—तत्रेति । विशेषणत्वेन खल्व् भूतत्वव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरो ययोस्तत्त्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोषः, तत्राह—इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सुगुणविद्यात्वावगमादिति भावः । आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह—प्रत्येकं चेति । पृथिव्यभिरसमादित्य इति मम चतस्रस्तनवो विभूतिरिति गार्हपत्य उपदिदेश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा ह्यलन्वाहार्थपचन उवाच । प्राण आकाशो घौर्बिभुदिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगा-देति विभागः । इयमस्माकमसीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता । आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्मिलित्वा 'प्राणो ब्रह्म' इत्युक्तैत्यर्थः । उच्यतामग्निभिर्ब्रह्म, छायात्मा सुरुणोच्यतां वक्रुभेदादिति तत्राह—आचार्यस्त्विति । एकवाक्यतानिश्चयाद्वक्रुभेदेऽपि

आमसी

प्रतीतिः स्यात् । न चैतज्यतीकलमिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्यं अविष्णुता चामयत्वेन सह वर्तत इति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेके दोषमुक्तलोभयान्वयं गुणमाह—इतरेतरविशेषितौ त्विति । तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि विशेषितानुच्येते । सुखशब्दसमानाधिकरणे हि खंशब्दो भूताकाशस्य परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते । तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्यावत् निरामयं भवति । तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह—तत्र द्वितीय इति । ब्रह्मपदं कंपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खंपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कंखंपदयोले ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रभुत्वे किमात्ममित्यत आह—तदेवं वाक्योपक्रम इति । नन्वभिनिः पूर्वं निर्दि-श्यतां ब्रह्म, 'य एषोऽक्षिणे' इत्याचार्यवाक्येऽपि तदेवावुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह—आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं चेति च गतिमात्राभिधानमिति । यद्यप्येते भिन्नवक्रणी वाक्ये तथापि पूर्वैण वक्ता एकवाक्यतां गमिसे, गतिमात्राभि-धानात् । किमुक्तं भवति, तुभ्यं ब्रह्मविद्यासामिरुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किंचिदधिकमाध्यैयं पूरयित्वाचार्यो वक्ष्यतीति । तदनेन पूर्वार्थब्रह्मार्थान्तरविवक्षा वारितेति । अथैवमभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः कालेनाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोसलमुवाच, ब्रह्मविद इव ते सोम्य सुखं प्रसक्तं भाति, कोऽसु त्वामनुशासति । उपकोसलस्तु ह्रीणो सीतश्च को तु मामनुशिष्यात् भगवन् प्रोषिते लयीत्सापाततोऽपज्ञाय निर्बन्ध्यमानो यथावदमीनानामनुशासनमवोचत् । तदुपश्रुत्य चाचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोसले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किल तुभ्यमममयो न ब्रह्म साकल्येनानवोचत्, तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्यात् 'यथा पुष्करपलाश आपो न लिप्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न लिप्यते, इत्येव-मुक्तवत्साचार्य आहोपकोसलः, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो

न्यायनिर्णयः

व्यादि वामयः । नच तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिः, उक्त्यायादित्यर्थः । व्यतिरेके दोषमुक्तलोभयधहे गुणमाह—इतरेतरेति । अर्थयोर्विशेषितत्वेन शब्दावपि विशेषितानुक्तौ । कंशब्देन विशेषितो हि खंशब्दो भूताकाशं लयत्वा तदुपयोगाद्ब्रह्मणि वर्तते । किमपि खेन विशेषितं निर-मयं भवति । तथाच यथोक्तं शब्दान्नवचिह्नसुखगुणकं ब्रह्म गमयित्वा चरितार्थावित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो ध्येयत्वाद्ब्रह्मपदान्त्रास्यो दृष्टेत्वाद्ब्रह्मशब्दः—तत्रेति । विशेषणत्वेन, आकाशविशेषणार्थकत्वेनेति यावत् । उपरि प्रयोगाद्ब्रह्मपदं शिरो ययोले ब्रह्मशिरसी तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । सुखस्याध्यैयत्वमेवास्तु को दोष इत्याशङ्काह—इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सगुणविद्यादृष्टेरित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रकान्तत्व-मुक्त्योपसंहरति—तदेवमिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रत्येकं चेति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशास, पृथिव्यभिरसमादित्य इतीमा मे चतस्रस्तनवः 'य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि' इति । अन्वाहार्थपचनोऽपि तदनुशासनमकरोत्, आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे तनवः 'य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि' इति । आहवनीयोऽपि तदनुशासनं कृतवान्, प्राण आकाशो घौर्बिभुदिति मम तनवः 'य एष बिभुति पुरुषः सोऽहमस्मि' इति । एवमेते प्रत्येकमग्नयः स्वं स्वं महिमानं विभूतिं पृथिव्यादिविस्तार-मुक्त्येवा सोम्य ते तुभ्यं प्रत्येकमुक्ताऽस्माद्विद्यादिविषया । पूर्वं च संभूय 'प्राणो ब्रह्म' इत्यादिनात्सविषयोऽभिरुपसंहरतो ब्रह्मो-पक्रमं दर्शयन्तीत्यर्थः । अग्निवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमित्याचार्यवाक्येऽनुवर्तते, वक्रुभेदादर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्काह—आचार्यस्त्विति । वक्तु-

मात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षानं चारयति । यथा 'पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमे-
वंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा० ४।१।३) इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं
ब्रुवन्नाक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्ब्रामत्वा-
दिगुणतां चोक्त्वाऽर्चिरादिकं तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते—'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आस्मेति होवाच' (छा० ४।१।१) इति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगल्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या
गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ—'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमविष्या-
दित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते' (प्रश्न०
१।१०) इति । स्मृतावपि—'अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता
गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' (गी० ८।२४) इति । सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते ।

भाष्यरजप्रभा

नार्थभेद इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुता अनुष्ठिता उपनिषत् रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च
प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानाङ्गिज्ञादिति सूत्रार्थमाह—इतश्चेति । यस्माद्दृश्यते तत्तस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह—
अथेति । देहप्राप्तानन्तरमित्यर्थः । स्वधर्मसुपः तपोब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिरात्मानं ध्यात्वा तथा ध्यानविद्ययोत्तरं देवया-
नमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा । आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छन्ति, एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिसमष्टिरूपानामायतनं
लिङ्गात्मकं हिण्यग्रभेरूपं, वस्तुतस्त्वेतदसृष्टादिरूपं निर्गुणं सर्वाधिष्ठानम् । अतः कार्यं ब्रह्म प्राप्य तत्स्वरूपं निर्गुणं
ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । अग्निर्येव उभोतिर्देवता एवमहराद्या देवता एव स्मृताः । अक्षिपुरुषास्ते स्मृते सति यदि
पुत्रादयः शत्रवं शवसंस्कारादिकं कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति उभयथाप्युपासिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान्क्रमेण गच्छन्ति ।

भासती

ब्रह्म कं ब्रह्म कं ब्रह्मेति तत्परिपूर्णाया 'एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि । एतदुक्तं भवति—आचार्येण ये सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं
संयद्ब्रामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वाकार्पुः, अर्चिषमर्चिरभि-
मानिनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवतां, अह आपूर्वमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतां, ततः षण्मासा, येषु
मासेषूत्तरां दिशमेति संविता ते षण्मासा उत्तरायणं तदेवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवतां, तत आदित्यं,
आदित्याचन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितानेतानपुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादवतीर्यामानोऽमानव्यां सृष्टौ भवः । ब्रह्मलोक-
भव इति यावत् । स तादृशः पुरुष एतान्सल्लोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नृभिरुपलक्षित
इति देवपथः, स एव च ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानः सल्लोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं
मनोः सर्गं किंभूतमावर्तं जन्मजरामरणपीडः पुन्यमावृत्तिसत्ककर्तावर्तो मानवो लोकस्थं नावर्तन्ते । तथाच स्मृतिः—
'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्वे कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' ॥ १५ ॥ तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

न्यायनिर्णयः

भेदेऽप्येकवाक्यता, साक्षात्त्वात् । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकापेक्षं, वाक्यैक्यसंभवे तद्भेदस्यायोगादित्यर्थः । फलोत्तरेपि सिद्धमक्षिस्थस्य ब्रह्म-
त्वमित्याह—अथेति । प्रकृतपुरुषविदो हि पापानुपहतत्वं फलमुक्तं, तच्च तद्विभगमाधिकरणे ब्रह्मभियोऽभिधास्यते तेनास्य ब्रह्मत्वमि-
त्यर्थः । आचार्येण गतिमात्रे वाक्ये किमिल्लिपिकं सोऽभिदधीतेलाशङ्कापेक्षितं पूरयित्वा गतिर्वाक्येत्युपसंहरन्नाह—तस्मादिति ।
पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वमित्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रकरणादक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमुक्त्या लिङ्गादपि तथेत्याह—श्रुतेति । श्रुता संश्रुतो-
पनिषद्ब्रह्मं शानं यस्य स तथा, तस्य या देवयानाख्या गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाक्षुषपुरुषदेवित्यभिधानात्तद्ब्रह्मतेत्यर्थः । चकारार्थमाह—
इतश्चेति । अवशिष्टं व्याचष्टे—यस्मादिति । या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सैवेहाभिधीयमानेति संबन्धः । श्रुतिमाह—अथेति ।
देहप्राप्तानन्तर्यमथशब्दार्थः । तपोब्रह्मचर्याद्युपायेनात्मानमनुसंधाय तद्विषया ध्यानारख्यया हेतुनोत्तरमार्गमर्चिराक्षुषलक्षितं प्राप्य तेना-
दित्यद्वारा कार्यं ब्रह्मायुक्तीत्यर्थः । ब्रह्म विशिनष्टि—एतदिति । व्यष्टिसमष्टिरूपान्तरकं-हैरण्यगर्भं पदमित्यर्थः । तस्यैव वास्तवं
रूपमाह—एतदिति । उक्तविशेषणसिद्धयर्थं हेतुमाह—एतस्मादिति । गतिविषयां श्रुतियुक्ता स्मृतिमाह—अर्चिरिति । अत्र्यादि-
शब्देरातिवाहिक्यो देवता शृण्वन्ते । पथ्यन्तरादत्र विशेषमाह—तत्रेति । पथो देवयानस्य प्रागागिकत्वेऽपि प्रकृते किमायातमित्याश-
ङ्कोक्तम्—सैवेति । शृण्वन्तुः श्रुतिमाह—अथेति । देहप्राप्तानन्तर्यमेवाधेत्युक्तम् । अक्षिपुरुषास्ते प्रारब्धकर्मसंपाप्ता शृते बद्धे
पुत्रा हातयो वा शत्रवं शवसंबन्धि संस्कारादिकं कुर्वन्ति यदि वा न द्विभाष्यप्रतिद्वेषीकलासोऽग्निरभिमानिनीं देवतां प्रायुवन्ति

‘अथ यद्वा चैवास्मिच्छब्दं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति’ इत्युपक्रम्य ‘आदित्या-
न्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रति-
पद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ (छा० ४।१५।५) इति तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया
गत्याक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं छायात्मा, विज्ञानात्मा, देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति । अत्रोच्यते—न छायात्मा-
दिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात्, अनवस्थितेः । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं
संभवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदिति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते, अपगते तस्मिन्
दृश्यते । ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषः’ इति च श्रुतिः संनिधानात्सचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वे-
नोपदिशति । नचोपासनाकाले छायाकारं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं
कल्पयितुम् । ‘अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष्ट नश्यति’ (छा० ८।१।१) इति श्रुतिश्छायात्मनो-
ऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति । असंभवाच्च । तस्मिन्मृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः ।
तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न
शक्यम् । ब्रह्मणस्तु व्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबन्धः । समानश्च विज्ञाना-
त्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंबन्धः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव, तथाप्यवि-
द्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मूल्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्यते । संयद्वात्मत्वाद्य-

भाष्यरत्नप्रभा

अर्चिषमग्निं, ततोऽहः, अह्नः शुक्रपक्षं, तत उत्तरायणं, तस्मात्संवत्सरं, ततो देवलोकं, ततो वायुं, वायोरादित्यं, ततश्चन्द्रं,
चन्द्राद्विद्युतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकानमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागम्य कार्यं ब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादि-
भिर्देवैर्विशिष्टो देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद्ब्रह्मपथश्च । त एतत्कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः
सर्गं आवर्तं जन्ममरणवृत्तियुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ चक्षुरासीदतीति । उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थित-
स्योपास्यत्वं सदा न सिध्यतीति भावः । किंचाज्यवधानात्स्वाक्षिस्थ उपान्तः । नच तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं संभवती-
त्याह—य एष इति । अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपास्तिरित्यत आह—नचेति । कथनानुरोधेदित्यर्थः । युक्तिसि-
द्धानवस्थितत्वे श्रुतिमाह—अस्येति । छायाकारस्य बिम्बस्य नाशमदर्शनमनुसृत्यैव छायात्मा नश्यतीत्यर्थः । ज्ञीवं
निरस्यति—तथेति । जात्यन्वस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्युक्तमित्यर्थः । दृष्ट इति ।

भामती

श्रुतोपनिषत्कम्यभिधानाच्च इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः । ‘य एषोऽ-
क्षिणि’ इति नित्यवच्छ्रुतमनित्ये छायापुरुषे नावकल्पते । कल्पनानुरोधं चास्मिन्पक्षे प्रसज्यत इत्याह—नचोपासनाकाल
इति । तथा विज्ञानात्मनोऽपीति । विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वैत्यर्थः ।

व्यायनिर्णयः

तदाह—यद्वा चेति । अर्चिषोर्देवतां ततः शुक्रपक्षदेवतां ततः यममासोपलक्षितोत्तरायणदेवतां ततः संवत्सराभिमानिनीं देवतां तत-
श्चादित्यं ततश्चन्द्रं ततो विद्युतमागुषन्ति । तत्तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलोकादागम्यामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह—इत्युपक्र-
म्येति । देवैर्नैतुमिरपिधितः पन्था देवपथः । ब्रह्मणा गन्तव्यत्वेनोपलक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः पुनरिमं
मनोः सर्गं जन्ममरणावावृत्तियुक्तं नावर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह—एष इति । तथापि प्रकृते किं जातं, तदाह—तदिति । प्रकरण-
सिद्धेयुक्तम् ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुपपाद्य परीकं प्रत्याह—अनवस्थितेरेति । तद्व्याकृतं व्यावर्त्येयमुक्तोक्तैवयति—यदिति । सूत्रस्योपपत्तेरनेन
योजयति—अत्रेति । इहेति स्थानं वाक्यं चोक्तम् । प्रश्नपूर्वकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे—कस्यादिति । उक्तमन्यव्यातिरेकाभ्यां
व्यनक्ति—यदेति । सचक्षुषि नित्यं संनिध्यभावेऽपि यत्र क्वापि छायात्मनः संभवादुपास्यत्वेत्वाशङ्काह—य इति । दृश्यत इत्युक्ते
स्वेनान्येन वेत्यविशेषाच्चरमश्रुतत्वाच्च प्रथमश्रुतमपि स्वकीयमेव युक्तं, संनिधेः स्वसिद्धतिरप्यादित्याह—संनिधानादिति । तर्हि पुरु-
षान्तरं संनिधाय सचक्षुषि तदुद्देश्यतोपास्यतां स्वादित्याशङ्क्य गौरवाज्ज्याह—नचेति । युक्त्यानवस्थिततममुक्त्या तत्रैव श्रुतिमाह—
अस्येति । छायाकारस्यैव । भानन्तर्भावोऽनुशास्त्रः । यथश्चन्द्रश्छायात्मायः । हेतुन्तरमादाय व्याख्याति—असंभवाचेति । जीव-
निरासेऽन्यवस्थितिं व्याचष्टे—तथेति । छायाप्रभवित्यर्थः । नाहं तस्य चक्षुष्येव व्यक्तियोग्यता, येन तत्रोपासितः । विनापि स्थान-
विशेषमहमिति व्यक्तेरित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वात् चक्षुष्येव स्थितिः, तत्राह—ब्रह्मणस्त्विति । दृष्टः । श्रुताविति शेषः ।
केशवन्तरं जीवेषु योजयति—समानात्रेति । जीवस्य ब्रह्मनिर्मादात्तत्राश्रुतत्वादि स्यादित्याशङ्काह—यद्यपीति । अनवस्थितिदेवतात्म-

श्रुतसिद्धान्तैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु 'रश्मिभरेवोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाप्यात्मत्वं तावन्न संभवति, पराश्रुतत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न संभवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकम् । 'भीषासाद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषासादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' (तै० २।८) इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतद्यः । अस्मिन् पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्भिषं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्ग्यपदेशात् ॥ १८ ॥

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगद्यति ॥ कारणत्वात्प्रधानं स्वाधीनो वा कर्मणो मुक्ता ॥ १ ॥ जीवैकत्वात्तत्वादेरन्तर्यामी परेश्वरः ॥ द्रष्टृत्वादेनं प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ २ ॥

'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योन्तरो यमयति' इत्युपक्रम्य श्रूयते—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमुतः' (बृह० ३।७।१,२) इत्यादि । अत्राधिदैवतमधिभिलोकमधिदेवमधिब्रह्म-

भाष्यरजप्रभा

श्रुताविति शेषः । ननु 'चक्षोः सूर्यो अजायत' 'सूर्योऽस्तमेति' इति वाक्यं अमरा देवा इति प्रसिद्धिबाधिमिलाशङ्काह—अमरत्वमपीति । भीषा भयेनासादीश्वराद्वायुश्चलति । अग्निश्चेन्द्रश्च स्वस्वकार्यं कुरुतः । उपपेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषं निकटे धावतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्युक्तं, तत्राह—अस्मिन्निति । दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव कर्णं कर्तव्यं, संतिष्ठानात् । तथाच शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासनात्सुखार्थं उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्ग्यपदेशात् । बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति—य इति । अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह—अत्रेति । 'यः पृथिव्याम्'

भाष्येति

मीषा भिया । अस्मात् ब्रह्मणः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्ग्यपदेशात् । 'स्वकर्मोपाजितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति । तद्वाहिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥ १ ॥' प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वासादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । नहि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाज्जायते । तद्वन्नेन 'जन्माद्यस्य यतः' इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् । तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्तन्तर्त्यामिलाभावात्, प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्त्वा देवताया वाणिमाधैश्वर्ययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वान्तर्त्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वात्श्रुतत्वात्मत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतुत्वमन्तुत्वविज्ञातत्वानां श्रुतानामभावात्, अनात्मत्वाच्च 'एष त आत्मः' इति श्रुतेरनुपपत्तेन प्रधानस्यान्तर्त्यामिता । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगाच्च, 'पृथिव्येव यस्यायतनमस्मिल्लोको मनो ज्योतिः'

न्यायनिर्णयः

म्यसिद्धेलाशङ्का हेतुन्तरेण निराह—देवतेति । देवैश्वरत्वमस्तिद्विबाधितं तदुत्तरस्यादिवाक्यमिलाशङ्काह—अमरत्वमिति । संयद्वात्मत्वादिकमपि न तत्रेलाह—ऐश्वर्यमिति । तस्येश्वरायत्तत्वे अभास्तत्वे च मानमाह—मीषेति । भयेनासादीश्वरापवते चरति । वायुरित्यर्थः । पञ्चतयायोगे फलितमाह—तस्मादिति । ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्युक्तं, तस्यादृश्यत्वादिस्थाशङ्काह—अस्मिन्निति । उपलब्धिदर्शने तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव संतिष्ठितं करणमिति विद्वत्प्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शने सिद्धवदनूयते । तत्राज्ञानामनुपगारार्थमित्यर्थः । शास्त्रादीलादिपदं विद्वदनुभवार्थम् । तद्विषयदर्शनेनैकरूपयोगमाह—प्ररोचनेति । उक्तं तत्त्वदर्शनमयोग्यमित्युक्तं न तद्दर्शने फलवत् भवत्वमित्येत्यर्थः । तदेवमुपकोसलवाक्यं सविशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति ॥ १७ ॥ स्थानादिव्यपदेशसूत्रे पृथिव्यादीनि ब्रह्मणः स्थानानीत्युक्तं, तदसिद्धिमाशङ्काह—अन्तर्त्यामीति । अन्तर्यामिब्राह्मणमुदाहरति—य इति । मनुष्यादिनिर्देवादिमिश्राधिष्ठितमिममनुं च लोकं योऽन्तरो यमयति, यश्च लोकद्वयवर्तनी भूतान्यन्तरः सन्ममयति, तं किं वेत्येतन्तर्त्यामिणमुपक्रम्य श्रुतमित्यर्थः । पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्त्यामीत्युक्तं सर्वत्रापि चराचरे प्रसक्तमुक्तम्—पृथिव्या इति । तदेववां प्रत्याह—यमिति । ईश्वरसाध्यकार्यकारणस्य न नियन्तुत्वेलाशङ्काह—यस्येति । नियम्यकार्यकरणैरेव नियन्तुत्वम् । फलितमाह—य इति । तस्यातात्पर्यमाह—एष इति । ते मम चैतन्यः । मादिपदं 'योऽस्तु तिष्ठन्' इत्यादिसंज्ञार्थम् । आपातिकं क्षुल्लार्थमाह—अत्रेति । 'यः पृथिव्याम्' इत्या-

धिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किंवा परमात्मा किंवाथान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः । किं तावन्नः प्रतिभाति, संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्विधितव्यमिति । अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामीशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिदेवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथाच श्रूयते—‘पृथिव्येव यस्यायतनमग्निलोको मनो ज्योतिः’ (बृ० ३/११०) इत्यादि । स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तद्व्यव्ययमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेत, अकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदेवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः, तद्वैयर्थ्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मो इह निर्दिश्यमाना

भाष्यरत्नप्रभा

इत्यादिना देवताः पृथिव्याद्या अधिकृत्य यमयिता श्रूयते । तथा ‘यः सर्वेषु लोकेषु’ इत्यधिलोकं, ‘यः सर्वेषु वेदेषु’ इत्यधिवेदं, ‘यः सर्वेषु यज्ञेषु’ इत्यधियज्ञं, ‘यः सर्वेषु भूतेषु’ इत्यधिभूतं, ‘यः प्राणे तिष्ठन्’ इत्यादि ‘य आत्मनि’ इत्यन्तमध्यात्मं चेति विभागः । अक्षरीरस्य नियन्तृत्वं भवात्संभवाभ्यां संशयः । पूर्वत्रैश्वर्याक्षिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननिर्देशो दृष्टान्त उक्तः, तस्य दृष्टान्तवाक्यस्थैश्वरपरत्वमत्राक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसंगतिः । अतः पूर्वफलनास्य फलवत्त्वम् । अवान्तरफलं तु पूर्वपक्षे अनीश्वरोपास्ति, सिद्धान्ते प्रत्यग्रहज्ञानमिति मन्तव्यम् । स्वयमेवास्त्वि वदन्पक्षान्तरमाह—अथवेति । अनिश्रितार्थं फलाभावेनफलस्य वेदार्थत्वयोगादिति भावः । तथाच श्रूयते वेदे । पृथिवी यस्य देवस्यायतनं शरीरं, लोकयतेऽनेनेति लोकश्चक्षुः, ज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनान्तर्याम्यैक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यरुचेराह—योगिनो वेति । आगन्तुकसिद्धस्यान्तः

भामती

इत्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनात्, ‘यः सर्वलोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति’ इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वालोकान्सर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हति तत्र तत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः, तथापि ‘जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणात्’ इति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विचारविषये विद्यासिद्धान्तं व्यापाराभावात्तोऽपि नान्तर्यामी । तस्मात्प्रातिरोध्याजीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् प्रवृत्तादिः संपन्नः खयमदद्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । अस्तश्च, देहेन्द्रियादिनाशोऽप्यनाशात् । अन्त्याधुनाभिकफलोपयोगामर्षेण कृतविप्रणाशकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ इति चाभेदेऽपि कथंविद्वेदोपचारान् ‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिनि’ इतिवत् । ‘यमात्मा न वेद’ इति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम् । ‘यस्यात्मा शरीरम्’ इत्यादि च सर्वं ‘स्वे महिनि’ इतिवयोजनीयम् । यदि पुनरात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेत् वेदित्वा वा तत्तत्सत्याप्यन्यं इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तदुपाजितौ हि धर्मो धर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् । तत्कर्मोपाजितं तच्चेतदविद्याजितं जगत् ॥’ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदन्नभवतः सर्वज्ञस्य सर्वज्ञातेः परमेश्वरस्य जगवोऽनिलमवगम्यते । न तदृष्टयजनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् ।

न्यायनिर्णयः

अधिदैवतम् । ‘यः सर्वेषु लोकेषु’ इत्यधिलोकम् । ‘यः सर्वेषु वेदेषु’ इत्यधिवेदम् । ‘यः सर्वेषु यज्ञेषु’ इत्यधियज्ञम् । ‘यः सर्वेषु भूतेषु’ इत्यधिभूतम् । ‘यः प्राणेषु’ इत्यादि ‘य आत्मनि’ इत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः । अदेहस्य नियन्तृत्वात्संभवाभ्यां संशयमाह—**स किमिति** । अर्थान्तरे संदिग्धमाने हेतुमाह—**अपूर्वेति** । दृश्यत इति श्रुतिर्दुष्टरल्लिङ्गाद्युत्तरोपेक्षाविशेषपरतया नीता, अत्र त्वन्तर्यामीशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वाच्चायं निर्णीतो विद्यादिशब्दवदिलाह—**किं तावदिति** । अन्तर्यामीशब्दस्य सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणः, सिद्धान्ते परस्यैव तस्योपास्तिरिति फलम् । तत्र पूर्वपक्षमासमाह—**संज्ञाया इति** । अध्ययनविध्युपायस्य पुमर्थान्वयप्रोक्त्यादनिर्धारितस्य तदयोगादन्तर्यामिरूपं निर्धारणीयमिति पक्षान्तरमाह—**अथवेति** । अप्रसिद्धत्वात्संज्ञायाः संज्ञिनापि तथा भाव्यं न्यासितेलाशङ्काह—**अन्तर्यामीति** । अर्थान्तरायोगे फलितमाह—**तस्मादिति** । तत्र शाक्यव्याकर्मभमाणयति—**तथाचेति** । आयतनं शरीरं, लोको लोकयतेऽनेनेत्यसाधारणं, ज्योतिः साधारणं करणम् । अक्षरीरा देवता चक्षुर्सेनोन्यां सर्वं चेत्तीलर्थः । ‘यस्तं विचात्स एव वेदित्वा’ इत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । ईश्वरेऽपि सर्वमिदं स्यादित्याशङ्काह—**स चेति** । उपक्रमोपसंशाराभ्यामेकसिद्धान्तन्यामिणि सिद्धे इदं पृथिव्यानेकदेवतौक्तिरित्याशङ्काह—**योगिनो वेति** । यदुत्पन्नाद्योगिनो नियमनादित्साभ्यर्थं स किमित्युपेक्ष्यते, तत्राह—**न त्विति** । विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणो ध्यानाय ब्रह्माणमित्युपसद्वर्तुमितिशब्दः । सिद्धान्तयति—**स्त्वमिति** । प्रतिज्ञातेऽयं प्रश्नपूर्वकं हेतुसुपसाध्य व्याचष्टे—**कुत इति** । इत्येवन्तर्थाभिप्रायम् । के ते परसासाधारणा धर्मो येऽन्तः

दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यमयीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते । सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वैशक्त्युपपत्तेः । 'एष त आत्मा-ऽन्तर्याम्यमृतः' इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । 'यं पृथिवी न वेद' इति च पृथिवीदेवताया अविवेक्यमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति । 'पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्' । 'तथा अदृष्टोऽश्रुतः' इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । यास्मिन्च्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति, भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतत् । अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिहीनताया तस्य तैरभ्युपगमात् । 'अप्रतर्क्यमविवेक्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः' (मनु० १।५) इति हि सरन्ति ।

आचर्यजब्रभा

यामिषेऽप्रसिद्धसाधनकल्पनागौरवान्नित्यसिद्ध एवान्तर्यामीति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह—यं पृथिवीति । ईश्वरो न नियन्ता, अशरीरत्वात्, घटवदित्युक्तं नित्यसति—नैष दोष इति । नियम्यतिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः, शरीरासंबन्धित्वं वा । आद्ये, स्वदेहनियन्तरि जीवे व्यभिचारः । द्वितीयस्वसिद्धः, ईश्वरस्य स्वाविधोपाजितसर्वसंबन्धित्वादित्याह—यास्मिन्च्छतीति । सशरीरो नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृत्येतदुक्तम् । वस्तुतस्तु चेतनसामिष्याजडस्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वं । तच्चाचिन्त्यमायाशक्तेश्चिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नं । ननु देहनिन्यनुजीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्यत आह—तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वैयन्यन्त्वमीश्वरस्य श्रुतं, तस्य नियन्त्रन्तराजुमाने श्रुतिबाध दति नानवस्थेत्यर्थः । यद्वा ईश्वराज्जेदकल्पनया जीवस्य नियन्त्वोक्तैः सत्यमेदाभावाद्भानवस्थेत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह—अप्रतर्क्यमिति । रूपादिहीनत्वादविवेक्यं, सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव तिष्ठति जडत्वादित्यर्थः । अतत् प्रधानं चेतनं, तस्य धर्मा-

आमली

तथाच सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतावीच्छन्नेति नियन्तुम् । न चानवस्था । नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किंतु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसङ्कादवेदितं, तत्कुतो नियन्त्रन्तरं कुतश्चानवस्था । तथाच 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतोऽन्तर्यामिनोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात् । अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयाजु ज्ञातृहेयभेदश्रुतयः, प्रत्यक्षावीति प्रमाणानि, संसारानुभवः, विधिनियेषास्त्राणि च । एवं नाधिदैवादिष्वेकसैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समजसं भवति, 'यः सार्वलोकाय' 'यः सर्वाणि भूतानि' इत्यत्र य इत्येकवचन-

न्यायनिर्णयः

यामिणि व्यपदिश्यन्ते, तत्र सर्वैयन्यन्तृत्वं तावदाह—पृथिव्यादीति । साधनाधीनशक्त्या तत्रतो ज्ञाने तद्विद्योपेक्षणाद्वीरवात्, नित्यसिद्धशक्त्येश्वरग्रहे लाघवात्तत्त्वैव सर्वैयन्यन्तृतेति भावः । परस्वैवासाधारण्यमैद्वयमाह—एष इति । देवपक्षे दोषान्तरमाह—यमिति । एकस्य कर्मकर्तृत्वायोगालुचिष्यति देवता न स्वात्मानं जानीयादिति कुतस्ततोऽन्यत्वं, तत्राह—पृथिवीति । अहमित्यात्मधीः सर्वेषामनुभवसिद्धा देवतायामपि नापह्नुतं शक्येत्यर्थः । इतोऽपि परमात्मैवान्तर्यामीत्याह—तयेति । अकार्यकरणत्वात् परोऽन्तर्यामी घटयदित्युक्तमनुवदति—यस्त्विति । किमीश्वरस्य नियम्यतिरिक्तदेहादिराहित्यं वा देहाश्रयत्वो वा तन्नामोक्तत्वं वा हेतुर्नियते । नाद्यः तद्व्यादेः स्वैवाहिनियमने देहान्तराद्यभावेन व्यभिचारात् । द्वितीये स्वाविद्याजितदेहादिरेश्वरेण संबन्धादितिद्विः । तृतीये त्वमोक्तत्वादीश्वरो न नियन्तेत्यत्राचेतनत्वमुपाधिः । न च मुक्तात्मसु साध्याभ्यासिः । तेषामीश्वराभेदेन पञ्चत्वादिति विवक्षन्नाह—नैष इति । ईश्वरस्य नियन्तृत्वं कार्यकारणवत्त्वमपि शक्यमसदादिवदनुमातुमित्याशङ्क्य नियम्यकार्यकरणवत्त्वे सिद्धसाधनमतिरिक्ततद्वत्त्वे श्रुतिविषयकत्वात्—यानिति । स्वदेहादिनियन्तुरपि जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्यादविशेषादित्याशङ्काह—तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वैयन्यन्तृत्वं श्रौतम् । नञ् तादृशि सर्वैयन्यन्तरि भेदः । न चानुमानं श्रुतिबाधितमुत्तिष्ठति । तन्नामवस्थेत्यर्थः । योगिपक्षे तु स्यादनवस्थेत्याह—भेदे हीति । तन्नाम नियन्तृत्वं कापि तिष्ठति चेदित्यसिद्धिरिति भावः । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ सूत्रव्याख्यां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । नैतिकेऽयं स्मृतिमति संवादयति—अप्रतर्क्यमिति । इत्थं महदादिरूपेण प्रधानं किमिति

तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब० १११५) इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते । अत उत्तरमुच्यते—नच स्मार्ते प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात्, अतर्द्धर्माभिप्रायात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति, प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । 'अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता' (बृह० ३।१।२३) इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥ यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवाच्चान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद्व्या श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति, आत्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च, धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः, दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात् । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये' (बृ० ३।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकारणसंघातमन्तर्यमप्यितुं शीलं, भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते । कस्मात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वाच्च कात्स्न्येन पृथिव्यादिवन्तरवस्थानुं नियन्तुं च शक्नोति । अपि चोभयेऽपि हि शास्त्रिनः काण्वा माध्यंदिनाच्चान्तर्यामिणो भेदेनैव शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते—'यो विज्ञानेनेतिष्ठत्' (बृ० ३।१।२२) इति

भाष्यरत्नप्रभा

णामभिधानादिति हेत्वर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरसूत्रनिरासशङ्कामाह—यदि प्रधानमित्यादिना । अमृतश्चेति । विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियायाः प्राप्तः कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकदर्शनादिक्रियायाः अनात्मा विषयः न स्वात्मा, क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह—कर्तरीति । क्रियायां गुणः कर्ता, प्रधानं कर्म, तत्रैकस्यां क्रियायासकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधाच्च कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं तथा इदमया दृष्ट्या न विषयीकृत्य इत्यादिश्रुतेः श्राव्यत्वादधर्माः शारीरस्येत्याह—नेति । अपिशब्दसूचितं हेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह—अपि चोभयेऽपीति । भेदेनेति सूत्रात्तात्त्विकभेदभ्रान्तिं निरसितुं शङ्कते—कथमिति । नन्वत्रैको

भामती

सुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र । 'य आत्मानं तिष्ठत्' इत्यादौ चामेदेऽपि भेदोपचारकेशो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मानन्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्यादि स्तनयित्वन्तमधिदेवम् । 'यः सर्वेषु लोकेषु' इत्यधिकोक्तम् । 'यः सर्वेषु वेदेषु' इत्यधिदेवम् । 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इत्यधियज्ञम् । 'यः सर्वेषु भूतेषु' इत्यधिभूतम् । आणायामान्तमस्थ्यात्मम् । संज्ञाया अप्रसिद्धालादित्युपकममात्रं पूर्वं पक्षः ॥ १९ ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्ति-

न्यायनिर्णयः

प्रवर्तते कस्मान्नान्यथेति तर्कस्याविषयो गूढत्वादित्यर्थः । रूपादिराहिल्यादिविषयं चक्षुराद्यग्र्यां, प्रद्युम्निव सर्वतः सर्वान् दिक्षु जडिमन्वात्ममित्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामिन्, तत्राह—तस्येति । अदृष्टत्वादीनां प्रधाने संभवे फलमेवाह—तस्मादिति । प्रागेव प्रयुक्तं प्रधानं किमिति पुनः शङ्क्यते, तत्राह—ईक्षतेरेति । प्रासङ्गिकशङ्कात्तरत्वेन सूत्रमादाय व्याकरोति—अत इति । अदृष्टत्वादिर्संभवात्प्रधानस्यान्तर्भावमित्युक्तमिलाशङ्कं हेतुमाह—कस्मादिति । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वा तदर्थमाह—यद्यपीति । अन्तर्यामिणि द्रष्टृत्वादिव्यपदेशं दर्शयति—अदृष्ट इति । इहेति ब्राह्मणोक्तिः । प्रधानपक्षे दोषान्तरमाह—आत्मत्वमिति ॥ १९ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्याशङ्कामाह—यदीति । द्रष्टृत्वाद्यसंभवस्य तत्रापि तुल्यत्वमाशङ्क्योक्तम्—शारीरो हीति । तथापि कथं तत्रासूतत्वं, स हि देहापाये प्रियते, तत्राह—अमृतश्चेति । अन्यथाऽऽत्तागमादिप्रसङ्गात् 'जीवापेतं वाव' इत्यादिश्रुतेर्बल्यर्थः । तथापि कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिर्यादौर्ध्वान्यायत्वात्, तत्राह—अदृष्टत्वेति । सकर्मिका क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं तेन कर्तव्येति दर्शनादिबुद्धौ कर्तृत्वेन गुणत्वं कर्मत्वेन प्राधान्यं चेत्सैकस्यां क्रियायां युगपद्व्युपगमनत्वविरोधादिति हेतुमाह—दर्शनादीति । जीवस्यादृष्टत्वादयो न केवलं योक्तव्याः किन्तु श्रोताश्चेत्याह—नेति । लोकिव्या दृष्टेर्दृष्टिपरिणतेर्द्रष्टारमात्मानं तत्रैव दृष्टत्वं न पश्येनं शक्नोति द्रष्टुमित्यर्थः । 'न क्षतेः श्रोतारम्' इत्यादिसंग्रहाधर्मादिपदम् । तथापि कथं तस्यान्तर्भावमित्वं नियम्यनिविष्टत्वात्, तत्राह—तस्येति । अन्तर्यामिभार्याणां शारीरे संभावनाफलमाह—तस्मादिति । सूत्रमवतारयति—अत इति । अपेक्षितं पूरयित्वा प्रतिष्ठां विभजते—नेत्यादिना । चक्राः रादनुवृत्तिः । द्रष्टृत्वादधर्माणां संभावनादन्तर्भावमित्वं दुर्बलमिति शङ्कते—कस्मादिति । चशब्दसूचितं बुधपरिवररिति—यद्यपीति । उभयेऽपीत्यादि व्याकरोति—अपि चेति । माध्यंदिनपाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति—य आत्मनीति । काण्वानां पाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति—यो

कापवाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति माध्यदिनाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नावत्पादे भव-
त्पात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नपि पादे विज्ञानशब्देन शारीर-
उच्यते । विज्ञानमयो हि शारीरः । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुन-
रेकस्मिन्नेहे द्वौ द्रष्टारानुपपद्येते, यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहा-
नुपपत्तिः । 'नाम्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्यते । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामि-
णोऽन्यं द्रष्टारं, श्रोतारं, मन्तारं, विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्व-
चनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते—अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य-
करणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा
भवति । न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपार्थकृतः, यथा घटाकाशो
महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो वि-
धिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथाच श्रुतिः—'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितरं
इतरं पश्यति' इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्कृतेन
कं पश्येत्' इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं धारयति ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि बेश्वरः । आर्षो पञ्चादुपादानमिति तत्त्वाभिधानतः । १ ॥

ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात् । दिव्यायुक्तेन जीवाः स्यान् प्रधानं मिश्रोक्तितः ॥ २ ॥

मात्सर्यप्रभा

भोक्ता जीवः, ईश्वरस्त्वभोक्तेति न विरोध इति शङ्कते—का पुनरिति । तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्ववाच्याह—
नान्य इति । स एव शुल्लभमाह—अत्रेति । श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति—नियन्त्रन्तेरेत्यादिना । न केवलम-
प्रसक्तप्रतिषेधः, किंत्वविशेषेण द्रष्टृन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थमेव बाधश्चेत्याह—अनिशेषेति । तस्मात्सूत्रे,
'य आत्मनि तिष्ठन्' इति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरुपेक्षा, 'नाम्यः' इति वाक्यशेषे भेदविरासादिति प्राप्ते, भेद उपार्थक-
ल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूयत इति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । भेदः सत्यः किं न स्याद आह—एको हीति ।
गौरवेण द्वयोरहंभीगोचरत्वात्संभवादेक एव तद्गोचरः । तद्गोचरस्य घटवदनात्मत्वात्सामभेदः सत्य इत्यर्थः । तत-
श्चेति । कल्पितभेदादिकरीकारभेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम्
॥ २० ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । गुणलक्षणावयवमुदाहरति—अथेति । कर्म विद्यारूपापरविद्योत्पन्नान्तरं

आमती

विरोधात् । कर्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । अथ परा यथा
तद्वक्षरमधिगम्यते । यतदेतदेवं बुद्धीन्द्रियाविषयः । अप्राज्ञं कर्मेन्द्रियागोचरः । अगोत्रं कारणरहितम् । अवर्णं ब्राह्म-
न्यायनिर्णयः

विज्ञान इति । काण्वपादे शारीरवन्निपदाभावात्कुतो भेदोक्तिः, तत्राह—विज्ञानेति । विज्ञानशब्दस्य बुद्ध्यर्थस्य कथं शारीरं बुद्धि-
रित्याशङ्क्य कृष्णभावेऽपि इत्यन्तरमाह—विज्ञानेति । भेदोक्तिफलमाह—तस्मादिति । भेदेनेत्यादिसूत्रात्तात्त्विकभेदाशङ्कां निरसितुं
शङ्कते—कथमिति । द्रष्टृद्वयमेव विजिगृह्ण—यश्चेति । न खल्वेकस्मिन्नेहे द्रष्टृद्वयं युक्तं, विरुद्धाभिप्रायानेकचेतनाधिष्ठितस्य देहस्या-
व्यवसितत्वात्प्रसङ्गादित्यर्थः । काश्चित्कारणसंग्रहो भोक्ता तद्रहितोऽन्योऽधिष्ठिता पश्यत्येवेति विभागे नावयमिति शङ्कते—का पुन-
रिति । अनुपपत्तिमाह—नेति । विरोधं स्फोटयितुं प्रतीतमर्थमाह—अत्रेति । अस्मिन्नामे नैव एवाधितीय इति वक्तुं युज्यद्रष्टृन्तरनिवा-
रकमेव तदिति शङ्कते—नियन्त्रन्तेरेति । सर्वनियन्तुः स्वनिष्यञ्चा नियन्तव्यत्वशङ्काभावात्, नाम्योऽतोऽस्ति नियन्ता द्रष्टेति विशेषाशु-
देश्च नैवमित्याह—नेति । आत्मनि तिष्ठन्निष्ठापार्थिकभेदार्थं वाक्यं, 'नाम्योऽतोऽस्ति' इति तु तत्त्वविषयमिति परिहरति—अत्रेति ।
भेदोक्तेस्तत्त्वविषयत्वं, निषेधोक्तेश्चातत्त्वविषयतेति वैपरीत्यमाशङ्काह—एको हीति । प्रत्यक्षात्मत्वयोरैकमेव मुख्यत्वादित्यर्थः । एक-
त्वमेव तत्त्वं चेत्कुतो भेदोक्तिः, तत्राह—एकस्येति । औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति—यथेति । तात्त्विकभेदाभावे कथं श्रुत्यानुपपत्तिः,
तत्राह—तत्राह । प्राप्नुयाद्व्याप्तिसंग्रहार्थमादिपदम् । आविद्याद्वेदाबाधवारमात्रसिद्धावन्यव्यतिरेककृतिमाह—तथा चेति । आदि-
यभेदानुवादेन नियन्तुनियन्तव्यम् । वस्तुतस्तत्त्वद्वितीयः परमात्मा, तत्राविषया सर्वनियन्तर्वन्वितमन्तर्व्यामिह्राणं, तस्मादध्यानादापोर-
ध्यान्मात्रं इति भावः ॥ २० ॥ अदृष्टत्वादीनां प्रधानमात्मित्वेऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्राभोगात् तदन्तर्धानीत्युक्तम् । तर्हि भूतयोनिवाक्यं
द्रष्टृत्वादीनामनुक्तैरदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमेवेत्याशङ्काह—अदृश्यत्वादीति । अथर्थावयवमाह—अथेति । अपरविद्यो-

‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ ‘यत्तदद्वेष्ट्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ (मुण्ड० १।१।५, ६)
इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमयमद्वेष्ट्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शरीर
आहोस्वित्परमेश्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम्, अचेतनानामेव तद्दृष्टान्त-
त्वेनोपादानात् । ‘यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा
सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम्’ (मु० १।१।७) इति । ननूर्णनाभिः
पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तो । नेति ब्रूमः । न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं
केशलोमयोनित्वं चास्ति । चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः, पुरुषशरीरं च

भाष्यरत्नप्रभा

यया निर्गुणं ज्ञायते परा सोच्यते । तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति—यत्तदिति । अद्वेष्ट्यं अद्वयं ज्ञानेन्द्रियैः, अग्राह्यं
कर्मेन्द्रियैः, गोत्रं वंशः, वर्णो ब्राह्मणत्वाद्विजातिः, चक्षुःश्रोत्रशून्यमचक्षुःश्रोत्रं, पाणिपादशून्यमपाणिपादं, ज्ञानकर्मेन्द्रि-
यविकलमित्यर्थः । विभुं प्रभुं, सुसूक्ष्मं दुर्बलत्वात् । नित्याव्ययपदार्थानां नाशपक्षययोनिरासः । भूतानां योनिं प्रकृतिं
यत्पश्यन्ति धीराः पण्डितास्तदक्षरं तद्विद्या परेऽत्यन्तव्ययः । अद्वेष्ट्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात्संशयः । पूर्ववद्ब्र-
ह्मादीनां चेतनधर्माणामग्राह्यत्वेरेतु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपात्तिः,
सिद्धान्ते निर्गुणधीरिति फलम् । ऊर्णनाभिर्द्धताकीटः तन्तून्स्वदेहात्सृजति, उपसंहरति चेत्यर्थः । सतो जीवतः । ननु

भामती

ण्णाविहीनम् । न केवलमिन्द्रियाणामविषयः । इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तीत्याह—अचक्षुःश्रोत्रमिति बुद्धीन्द्रियाण्युप-
लक्षयति । अपाणिपादमिति कर्मेन्द्रियाणि । नित्यं, विभुं, सर्वगतं सुसूक्ष्मं दुर्बलज्ञानत्वात् । स्यादेतत् । नित्यं सत्किं परि-
णामि नित्यं, नेत्याह—अव्ययम् । कूटस्थनित्यमित्यर्थः । परिणामो विवर्तो वा स्वरूपस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु
सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥ १ ॥ जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् । योनिशब्दो निमित्तं चेत्कुतो जीवनिरा-
किया ॥ २ ॥ परिणममानसारूपा एव परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनाभिलालापरिणामा दृष्टातन्तवस्तत्सारूपाः, तथा विवर्ता
अपि वर्तमानसारूपा एव न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ता धारोरगादयो रज्जुसारूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्ययस्य नि ।
नच हेमपिण्डपरिणामो भवति दृष्टातन्तुः । तत्कस्य हेतोः, अत्यन्तवैकल्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनि-
रिति युज्यते । खविकारात्नश्रुत इति तदक्षरम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ इति चाक्षरात्परात्परस्याख्यानं, ‘अक्षरात्परतः परः’
इति श्रुतेः । नहि परस्मादात्मनोऽर्वाग्विकारजातस्य च परस्तात्प्रधानाद्वेष्ट्यदक्षरं संभवति । अतो यः प्रधानात्परः परस्तात्मा
स सर्ववित् । भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव, तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिकत्वात् तत्र परित्यज्यति, अस्तु तर्हि
नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्तच्छ जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य
प्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारूपात् । ननु चिदात्मानिर्वाच्याः, विरूपो हि सः । अचेतनानामिति भार्थं सारूप्यप्रतिपादन-

व्याख्यनिर्णयः

वत्यनन्तरं या परा विबोध्यते तां विक्षिणष्टि—यथेति । अक्षरं वर्णसमुदायाच्चवच्छिन्नमिति—यदिति । अद्वेष्ट्यमद्वयं ज्ञानेन्द्रियाविषयः,
अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयः, अगोत्रं वंशशून्यम्, अवर्णं जातिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाविषयः, तद्वीर्यं चेत्याह—अचक्षुरिति । न
विशेते चक्षुःश्रोत्रे यस्य तत्तथा । चक्षुःश्रोत्रोक्तिरनुक्तज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । कर्मेन्द्रियराहित्यमाह—अपाणीति । पाणिश्च
पाणिपादं तन्नास्ति यस्य तत्तथा । उभयोक्तिरनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । नित्यमनाशोपलक्षितसत्ताकारम् । विभुं प्रभुम्, सर्वगतं सर्वकल्प-
नाधिष्ठानम् । सुसूक्ष्मं दुर्बलत्वात्, तदव्ययमपक्षयामावात्, यथोक्तमक्षरं भूतयोनिं भूतकारणं धीराः पण्डिताः पश्यन्ति, तदक्षरं
यथाविगम्यते सा परा विवेक्ष्यते । अद्वैतत्वादिसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तत्रेति । भूतयोनिः सप्तमर्थः । साधारणस्याप्यनर्थो-
पदेशस्य लक्षणसाहाय्यादित्यसिद्धनिवृत्त्यादिनेश्वरपरत्वमुक्तम् । इहापि साधारणाद्वैतत्वादिधर्मसाधेयचेतनदृष्टान्तोपादानवलाध्यधननि-
ष्ठेति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भूतयोनिराक्यस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तैः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शरीरस्य वा ध्यानं, सिद्धान्ते
निर्विशेषवस्तुवीरिति फलम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतानियमादृष्टान्तस्याचेतनत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि भूतयोनेरनैतन्त्वमिति हेतुमाह—
अचेतनानामिति । ऊर्णनाभिर्द्धताकीटः स्वदेहाव्यतिरेकिणस्तन्तून्स्ववपस्युपसंहरति चेत्यर्थः । सतो विषयमानात् । जीवत इति यावत् ।
इद्वेति सर्गावस्थोक्तिः । दृष्टान्तमाक्षिप्य सामर्थ्यं—नन्विति । इहैलक्षराद्विधोपेक्षाविलम्बः । केवलचेतनस्य वा कारणत्वं, चेतनाधि-
ष्ठिताचेतनस्य वा । तत्रार्थं प्रस्थाह—न हीति । शरीरस्यापि तत्र न्यवस्थतिरेकितादित्यर्थः । द्वितीयमक्षीकरोति—चेतनेति । दार्ष्ट-
ान्तिकेऽपि चेतनाधिष्ठितं प्रधानं जगदेतुरिति भावः । पूर्वं प्रधानस्य प्रादुक्तत्वात्कथं पुनस्तदादृष्टा, तत्राह—अपिचेति । इहैत्यनेति च

केशलोन्नामिति प्रसिद्धम् । अपिच पूर्वत्रादष्टत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवाच्च प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति । नचात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलष्यते । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुण्ड० १।१।९) इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न संभवति, कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते—'यथा तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति—'अक्षरात्परतः परः' (मु० २।१।२) इति । तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शरीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपाजनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमेतद्वगम्यते । धर्मोक्तः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य पोषाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनिः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रो-

भाष्यरत्नप्रभा

पूर्वं निरस्तं प्रधानं कथमुत्थाप्यते, तत्राह—अपिचेति । अत्र प्रधाने विरुध्यमानोऽसंभावितो वाक्यशेषः श्रुत इति शङ्कते—ननु य इति । पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह—अत्रोच्यत इति । 'संदिग्धे तु वाक्यशेषात्' इति न्यायेन सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । चेतनाचेतनत्वेन संदिग्धे भूतयोनिं 'यः सर्वज्ञः' इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्युक्तं, वाक्यशेषे भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते—नन्विति । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रेण प्रकृतेरुपादानसंज्ञायां पञ्चमीस्मरणादक्षरात्संभवतीति प्रकृतित्वेनोक्तक्षरस्य भूतयोनिर्वाक्यशेषे तस्यादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । एतत्कार्यं ब्रह्म सुक्ष्मात्मकं नाम रूपं, स्थूलं ततोऽञ्जं व्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनिः

आमती

परम् । स्यादेतत् । स्मार्तप्रधाननिराकरणेवैतदपि निराकृतप्रारंभं, तत्कुतोऽस्य शङ्केत्यत आह—अपिच पूर्वत्रादष्टत्वादीति । सति बाधकेऽस्यानाश्रयणं, इह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः । तेन 'तदैक्षत' इत्यादावुपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनितादिविद्याशक्त्याश्रयत्वेन । इह लविद्याशक्तेश्च जगद्योनिःसंभवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः । अथ योनिशब्दो निमित्तकावर्णपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवास्तीति विनिगमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—'अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरं' । यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥ १ ॥ तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम् । अक्षरं सर्वविदिष्योनिर्नाचेतनं भवेत् ॥ २ ॥ अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वन्यत्रोक्ते मता । अश्रुते यत्सकार्याणि ततोऽप्युक्तमक्षरम् ॥ ३ ॥ नेह तिरौहितमिवास्ति किञ्चित् । यत्तु साहचर्याभावाच्चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति । अद्वा । 'विवर्तितुं प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न साहचर्यमपेक्षते ॥ १ ॥' न खलु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति । आन्तरादपि कासकोधभयोन्मादख-प्रदिर्मानसादपरधात्सारूप्यानपेक्षातस्य तस्य विभ्रमस्य दर्शनात् । अपिच हेतुमति विभ्रमे तदभावादयुगो योज्यते ।

न्यायनिर्णयः

भूतयोनिवाक्योक्तिः । विरुध्यमानत्वमप्रधानविषयत्वम् । यदात्रेति प्रधानमुक्तम् । विरुध्यमानत्वं धर्मस्य तत्सिद्धसंभवेन । स्ववाक्ये प्रधाने विरुद्धधर्माभावेऽपि वाक्यशेषे सोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति । भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरातिरिक्तं विषयं दर्शयन्नाह—अत्रेति । अक्षरस्य जगद्योनिमुक्त्वा 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति सर्वज्ञस्य तदुक्तेलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादक्षरत्वेन सर्वज्ञत्वादीति चेत्, न, अक्षरश्रुतिप्रत्यभिज्ञातो लिङ्गप्रत्यभिज्ञाया दुर्बलत्वात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद' इति चेतेनेऽपि भूतयोनिं श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्, जगद्व्यकृतित्वलिङ्गात्तु गृहीतव्यत्वात्प्रत्यभिज्ञाया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा बाधेति चेत्, न, तस्यादिति निमित्तेऽपि पञ्चमीसंभवात् । नचेवमपि प्रत्यभिज्ञायाः साम्यं, अचेतनदृष्टान्तानुगृहीतप्रत्यभिज्ञाप्राक्कस्यात् । तस्याप्रधानमेव भूतयोनिरित्याह—प्रधानमेवेति । सर्वज्ञादिवेदाकाशत्र प्रधानं ग्राह्यमित्युक्त्वा जीवो देहाद्यतिरिक्तोऽभ्युदयतिः अवेसासये निरुच्यतेऽत्रेति पृथक्तरमाह—यदेति । योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वे निमित्तार्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञादिविक्तस्य जीवस्य वा देहाद्यतिरिक्तस्य द्विविधपुनर्धातये ध्यानार्थमेतदित्युपसंहृतमितिशब्दः । सिद्धान्तयज्ञमवतारयति—एवमिति । तत्र प्राज्ञां व्याचष्टे—योऽयमिति । प्रथानादौ संभवति नियमासिद्धिरित्याह—कथमिति । नियामकं हेतुमवतारं व्याचष्टे—धर्मेति । भूतयोनिरिहेतुत्वः । हेतोरन्यथासिद्धिं धुनीते—नहीति । 'अन्ताः शकैरा उषदयाति' इत्यत्र 'तेजो वै षत्तम्' इति शेषातिशयवद्वापि साधारणोपक्रमस्यस्यादृश्यत्वात् शेषाद्ब्रह्मनिष्ठता निर्णयेत्यर्थः । वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं सारयति—नन्विति । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति स्पष्टीकरादिति पञ्चम्या जायमानप्रकृतित्वेनोक्तमक्षरं 'तस्मादेतद्ब्रह्म' इत्यत्रापि पञ्चम्या प्रत्यभिज्ञायात् । तेन भूतयोन्यर्थं पदं वाक्यशेष इत्याह—अत्रेति ।

क्यते—नैवं संभवति । यत्कारणं 'अक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्टयान्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति—'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इति । तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते । 'अक्षरात्परतः परः' इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । 'यिनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' (मु० १।२।१३) इति प्रकृत्य तस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरद्वयत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्हि 'अक्षरात्परतः परः' इति व्यपदिश्यत इति, उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र द्वे विधे वेदितव्ये उक्ते—'परा चैवापरा च' इति । तत्रापरास्मृवेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति—'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यदद्वयत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नैयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । नच प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्, त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव तु विधे वेदितव्ये इह निर्दिष्टे । 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति'

भाष्यरत्नप्रभा

प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति, तत्राह—अक्षरात्परतः इति । नायमक्षरशब्दो भूतयोनि परामृशति, परविद्याधिगम्यत्वेनोक्त्याक्षरस्य भूतयोनेः 'अक्षरं पुरुषं वेद' इत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामशोदित्याह—येनेति । येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनि सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्याय शिष्याय प्रवृत्त्यादित्युपक्रम्य 'अग्रणो ह्यनामः शुभ्रः' 'अक्षरात्परतः परः' इत्युच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दादर्थः क इत्याशङ्क्याज्ञानमिति वक्ष्यत इत्याह—कथमिति । परविद्येति समाख्ययापि तद्विषयस्य ब्रह्मत्वमित्याह—अपिचेति । ननु प्रधानविद्यापि कारणविषयत्वात्परेत्यत आह—परापरविभागो हीति । अनिलफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा मुक्तयर्थेन ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोकेरित्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्यापि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह—नचेति । ननु 'यः सर्वज्ञः' इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते, अद्वैतवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह—तिस्रश्चेति । इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह—कस्मिन्निति । अचेतनमात्रस्यैकाग्रतनमुपादानं तज्ज्ञानात्कार्यज्ञानेऽपि तदकार्याणामात्मनां ज्ञानं न

भामती

धेनायविद्यातद्वासनाप्रवाहपतितस्तु नातुयोगमर्हति । तस्मात् परमात्मविवर्ततया प्रपञ्चसद्योनिः, भुजङ्ग इव रजुविवर्ततया तद्योनिः, न तु तत्परिणामतया । तस्मात्तद्वर्त्मसर्ववित्त्वोक्तैर्लिङ्गात् 'यत्तद्रेयम्' इत्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते हेयत्वेन, ननु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु 'परा विद्या' इति समाख्यानादचेतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—अपिच द्वे विधे इति । लिङ्गान्तरमाह—कस्मिन् भवत इति । भोगा भोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्तो भोक्तिर । अवच्छिन्नो हि

न्यायनिर्णय

तस्माद्विशेषेण सर्वज्ञाद्विशेषेण सर्वविदो ज्ञानमयतपःसहितात्कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मभूतात्मकं नाम रूपं च स्थूलभूतात्मकमन्नं च ग्रीहियवादि सर्वं भौतिकं तद्वा रा सत्तां प्राप्नोतीत्याह—तस्मादिति । लिङ्गप्रत्यभिज्ञाफलमाह—तस्मादिति । श्रुतिप्रत्यभिज्ञा लिङ्गप्रत्यभिज्ञातो बलवन् दक्षितैलाद्याङ्ग पञ्चम्यन्ताक्षरपदं न प्रकृताक्षराणीत्याह—अक्षरादिति । तत्र गमकं पृच्छति—कथमिति । चैतने भूतयोनी प्रथममेव श्रुतिप्रत्यभिज्ञानादित्याह—येनेति । येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनि सर्वज्ञं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसन्नाय शान्तायाचार्यः प्रोवाच प्रवृत्त्यादित्युपक्रम्य 'अक्षरात्परतः परः' इत्युच्यमानः परो न भूतयोनेरिति च्यते । तथाच क्वचित्पञ्चकृतित्वं क्वचित्प्रतिपत्तित्वेन न वैषम्यमिति भावः । पञ्चम्यन्ताक्षरपदस्य भूतयोन्यर्थत्वाभावे तद्वक्तव्यं वाक्यमिति शङ्कते—कथमिति । तत्र भाविनं परिहारां सूचयति—उच्यतेति । परा विद्येति समाख्यानादपि भूतयोनेरक्षरस्य ब्रह्मत्वेत्याह—अपिचेति । भूतयोनेरपरविद्यामन्तत्वं निराह—तत्रेति । उदाहृतं वाक्ये प्रतीतमर्थमाह—तत्रेति । तथापि प्रधानं जीवो वा परविद्यागम्यमक्षरं स्यादित्याशङ्क्याह—यदीति । कार्यकारणविषयतया भोक्तृभोग्यविषयतया वा परापरविभागमाशङ्क्याह—परेति । प्रधानादिविद्या मुक्तिफलतया परा स्यादित्याशङ्क्याह—नचेति । जडमात्रस्य तत्पुक्ताजडस्य वा धीनं मुक्तिहेतुः, किन्मात्रविषयस्तद्भावादित्यर्थः । यदि प्रधानस्य जीवस्य वा भूतयोनित्वेन तद्विद्या परविद्या तदोत्तररजोच्यमानसर्वविज्ञानस्यापीष्टत्वे विधे इति द्वित्यश्रवणं न स्यादित्याह—तिस्रश्चेति । शृङ्गापत्तिं प्रत्यावष्टे—द्वे इति । इहेत्युपक्रमोक्तिः । इतश्च भूतयोनिवाक्यं ब्रह्मनिष्ठमित्याह—कस्मिन्निति । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं पञ्चान्तरेऽपि स्यादिति

(मु० १।१।३) इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षं सर्वोत्तमं ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवक-
ल्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तुरि । अपिच 'स ब्रह्मविद्यां सर्व-
विद्याप्रतिष्ठासमर्थाय ज्येष्ठपुत्राय ग्राह' (मु० १।१।१) इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम-
परापरविभागेन परं विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयन्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मवि-
द्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरग्वैदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्म-
विद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै । 'सुवा ह्येते अदृढा यक्षरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु
कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति' (मु० १।२।७) इत्येवमा-
दिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चारणं विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—'परीक्ष्य
लोकां कर्मचित्तान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्वकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' (मु० १।२।१२) इति । यच्चूकमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनो-
पादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकयोरेकतन्त्रसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपिच स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वे-
नोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूत-
योनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याब्रह्मद्वयं भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह—अपिचेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामुवाच । ब्रह्मणे सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद्ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्या परप्रकरणे किमर्थमुक्त्यत आह—अपरेति । द्वुवन्ते गच्छन्तीति द्वुवा विनाशिनः, अद्वयानित्यलक्षणपदानाकाः, घोडशक्तिः पत्नीयजमानश्चैत्यष्टादृश । यज्ञेन नामनिमित्तेन निरूप्यन्त इति यज्ञरूपाः । तथाहि क्रतुषु याचयन्ति यज्ञं कारयन्तीत्युक्तिः, यजन्ति इति यजमानः, ‘पत्युनां यज्ञसंयोगे’ इति सूत्रेण पतिप्राद्वयफलकारोऽन्तर्देशो यज्ञसंयोजनं विस्मृत इति पूर्वा, यजन्तिविद्यादिनामभूतनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपाः । येष्वायमनित्यफलकारं कर्म श्रुत्युक्तं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यद्व्याप्तज्ञानमिति ये मूढास्तदुच्यन्ति । पुनः पुनर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः ।

भासती

जीवाम्ना भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाह्वयान्तरमाह—अपिच स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठासिति । पृथ्वा ह्येतै अष्टदा यज्ञरूपा अष्टादशेति । ऋगन्ते गच्छन्ति अस्थायिन इति ऋवाः । अत एवाष्टदाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽग्नेनेति रूपं, यज्ञो रूपमयिर्विधां ते यज्ञरूपाः । ते वो षोडशलिङ्गः । ऋतु-
धन्यतोऽप्युपायिना ऋचिकृत्स्नः प्रवृत्त इति यज्ञोपायश्च ऋचिजः । एवं यजमानोऽपि यज्ञोपाधिवरेव । एवं पत्नी, 'पत्युर्नो
यज्ञस्येवमेव' इति स्मरणान् । त एवेष्टादश यज्ञरूपाः, येन यज्ञविद्विष्वक् कर्म यज्ञः । यथाश्रयो यज्ञ इत्यर्थः । तच्च, 'कर्मोवरं

न्यायनिर्णयः

लोलाश्वाहा—नेति । अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यैकमयनमाश्रयस्तस्मिन्निषेधः । मात्राशब्देनात्मस्यो मेदमाह । प्रधाने श्वाते भोग्यवर्गज्ञा-
नेऽपि न भोक्तृज्ञानमिषेधः । जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यवीरपि नेत्याह—भोग्येति । ब्रह्मविद्येति समाख्ययापि भूतयोनेर्ब्रह्मेतस्याह—
अपिचेति । सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समासित्यर्थः ततो निरतिशयपुरुषार्थजभावां ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यायेववस्तुविद्यानविषयतया वा सर्ववि-
द्याप्रतिष्ठामर्थवर्नानां कुत्रचित्तदृष्टावाच्याय पुत्राय स ब्रह्माह्मवानित्यर्थः । ‘ब्रह्मा देवानाम्’ इति वक्ता तत्रोपक्रान्तं ध्वेलाशङ्काह—
प्राधान्येति । तथापि कथमक्षरस्य ब्रह्मत्वं, तदाह—सा चेति । ब्रह्मविद्योपक्रमेऽप्युपविद्यावक्षरविद्यापि ब्रह्मविद्या सा भूदित्याशङ्का
प्रक्रान्ताया अन्वयानुपकिवदान्यापनुक्तौ बाधादक्षरविद्या ब्रह्मविद्येतिव्याह—अपरेति । तस्मात्सत्प्रशंसार्थं कथं, तत्राह—ध्रुवा हीति ।
ध्रुवोऽने गच्छन्तीति ध्रुवा विमानिनः, तत्प्रसिद्धौ हिशब्दः । तदेवोक्तस्यादिभस्तेन साधयति—अट्टा इति । कं ते यक्षराजः यक्षो
ह्रस्वमुपाधिषेयां तं तथा, कतिवादिशब्दस्य यक्षोपाधिकत्वात् । अष्टादश षोडशसंख्यः पत्नी यजमानस्य । क्षविफलत्वादवर्गं कर्मे येषु
यथाश्रयसुक्तं श्रुत्या विहितमेतदेव कर्मे श्रेयोहेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये भूदा ह्वयन्ति ते पुनः पुनर्जरापूर्वं मरणमेवासुभूतौत्यर्थः । आदिपदं
‘अपिचेति’वागम्यतरे वैवैमानाः’ इत्यादिद्विगमार्थम् । इत्यथ परविद्याविषयेनैवापविद्योक्तिरित्याह—निन्द्वेति । प्रत्यक्षदिना कर्मेतात्पर्या-
न्धोक्तौनेतिज्ञानतया श्रुत्या निर्वेदं वैराग्यमायादृष्टेःकुर्वात् । कथं, नास्त्वह्मतो मोक्षः कुतेन कर्मेणा, नित्यकथार्थं वाहं, तस्मात्किं कर्मे-
नेति विरक्तस्य ब्रह्मणो विज्ञानात् शुरुमेवाभिगच्छेदुपरादोपसर्पणं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः । ‘रिक्तहस्तस्तु नोपे-
वाद्वाज्जानं देवतं धरम्’ इति स्मृत्येन सत्त्वित्यादित्युक्तम् । श्रोत्रियमित्यादिनाध्ययनहीनस्य वाऽकर्मिणो वा सुखत्वं वायते । कर्मनि-
वृत्त्या ततो विरक्तस्य हितोऽप्युत्तरविद्या ब्रह्मविद्येति समुत्तराह— । पूर्ववक्षणीयमोपापते—यत्निति । सत्पथा वा साम्यं, अनेन
वा नाह इत्यह—तदयुक्तमिति । सर्वथा साम्ये परस्माद्विद्यापचिमाह—अपिचेति । काव्यस्य काव्यगान्धितरेको विवक्षितोऽस्त्येन

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन—‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ (मु० २।१।२) इति । न ह्येतद्विव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति—‘अक्षरात्परतः परः’ इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वसाद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमत्मान-

भाष्यरत्नप्रभा

तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मविज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति—‘श्रोत्रिय-मिति । कार्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः । सर्वसाम्ये तवाप्यनिष्ठापत्तेरित्याह—अपिच स्थूला इति ॥ २१ ॥ विशेषणाच्च जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे—विशिनष्टि हीत्यादिना । दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिः, अमूर्तः पूर्णः, पुरुषः पुरिशयः प्रत्यगात्मा, बाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं कारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति सबाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽव्यपत्तम् । तस्य शारीरस्य धर्माज्जाड्यमूर्तत्वादीनित्यर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रधानोक्तावशब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्यते, तत्राह—अक्षरमव्याकृतमिति । अथोति व्योमोति स्वविकारजातमित्यक्षरम् । अव्याकृतमव्यक्तम् । अनादीति यावत् । नामरूपयोर्बीजमीश्वरः तस्य शक्तिरूपम् । परतत्त्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां सूक्ष्मः संस्कारा यत्र तद्वत्-सूक्ष्मं ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्तथा । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतम् । यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानं तन्नप्यवधिर्भूतं, ‘एतस्मिन्लक्षणे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च’ इत्येतत्प्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयव्यश्रुतेराश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात् । नहि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । नच ‘हन्द्रो मायाध्रिः’ इति श्रुतिर्मानं, ‘अजामेकम्’ इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कतद्वायेन तस्याः श्रुतेर्द्विभेदेन मायाभेदाद्यु-वादितात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—‘स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनोगपि न विद्यते’ इति । सांख्ययोगाचार्याः पुराणेतिहा-सकर्तारस्य मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्वविद्यैक्ये बन्धमुक्तिव्यवस्था कथम् । नच व्यवस्था नास्तीति वाच्यं, श्रवणे प्रवृत्त्यादिबाधभाषातादिति चेत्, उच्यते—ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वेन सांशत्वमविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानर्थोक्तमस्तीयसंघातात्मना परिणताविद्यांशोपहितजीवभेदाद्यवस्था सिध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानानांशो मुक्तिरिति । एवं च श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः, श्रवणादौ प्रवृत्तिः, विद्वद्भुम्बः, जीवन्मुक्तिशास्त्रं चेति सर्वमवाधितं भवति । नचैवं नानाजीवपक्षाद्विशेषः, मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यलम् । परमैवे हेतुः—अविकार इति । ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्रधानाद्भेदव्यपदेश उक्तस्तत्र कथमज्ञानाद्भेदोक्तिरित्याख्यायते, तत्राह—

भाष्यरत्नप्रभा

स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियन्ति प्रागुवन्ति । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः इत्युक्ताभिप्रायम् ॥ २१ ॥ विशेषणभेद-व्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । विशेषणं हेतुं व्याचष्टे—विशिनष्टि हीति । शारीरादित्युपलक्षणम् । प्रधानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे—तथा प्रधानादपीति । स्यादेतत् । किमागमिकं सांख्याभिमतं प्रधानं, तथाच बहुसमजसं

न्यायनिर्णयः

साम्यमित्येवैति मत्वेपसंहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ भूतयोनिर्ब्रह्माले हेत्वन्तरमाह—विशेषणेति । चकारार्थमाह—इत्येति । एवकारार्थमाह—नेतराविति । इतःशब्दार्थं स्फुरत्यग्रशपूर्वं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति । विशेषणाच्च जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति विभज्य व्याकुर्वन्नार्थं व्याचष्टे—विशिनष्टि हीति । दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिः, तत्र ह्यन्तरप्रसिद्धयर्थो हिशब्दः । अमूर्तत्वं पूर्ण-त्वम् । आकाशादिशेषमाह—पुरुष इति । कार्यकारणभ्यां परिच्छेदप्रसङ्गाह—सबाह्येति । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणं तद्विद्यो कतिपयानां सति धिष्ठानत्वेन तिष्ठति तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वे श्रुतिप्रसिद्धयो हिशब्दः । चन्माधर्माभावेन कौटस्थ्यमाह—अज इति । प्राणमनोभ्यां संसर्गभेदाभावात्परिशुद्धिमाह—अप्राणो हीति । शारीरस्यापि विशेषणं स्यादित्याह—न हीति । तद्धर्मा नामरूप-पादिभ्यां दृश्यत्वादयः । विशेषणस्यान्यन्यासिद्धिकलमाह—तस्मादिति । विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीयं हेतुं प्रधानपक्षे योजयति—तथेति । भेदोक्तिं व्यनक्ति—अक्षरमिति । किं तदव्याकृतं, तदाह—नामेति । तदानीं ज्ञेयेश्वरस्य शक्तिरूपं, तत्पारतन्त्र्यात् । भूतानां लीलाणां सूक्ष्मं संस्काररूपं वतैतेऽनेति भूतसूक्ष्मं, ईश्वरपदलक्ष्यं स्वरूपमाश्रयोऽप्येति तथोक्तम् । अन्यस्य ताकावेन तदाश्र-यत्वात्तस्यैश्वरो जीवो जगदिति बुद्धादुपाधित्वेन स्थितं, विकारहेतुत्वादिकात्स्थेयर्थः । ननु नामरूपयोर्बीज-शक्तिरूपं चाप्याकृतम् । यदा नामरूपे एव बीजे तयोः शक्तिरूपं तदेव तच्च भूतसूक्ष्मं तत्कारणत्वादीश्वराश्रयमित्याश्रयशब्दो विषयात्तस्यैश्वरस्य जीवस्य प्राप्तस्य बुद्ध्यादिद्वारा कर्तृत्वादादुपाधिभूतमिति व्याख्येयं भाष्यमिति चेत् । नैवम् । आश्रयशब्दस्य कृताधैर्यागायोगाज्जीवत्वापेक्षा

सिद्ध विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि यदि प्रधानमित्येकल्यमानं श्रुत्यविरोधेनाध्याकृतादिशब्दावयवं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत परिकल्प्यताम् । तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥ कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपिच 'अक्षरात्परतः परः' इत्यस्यानन्तरम् 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवी-पर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पदयामः— 'अग्निर्मूर्धा कक्षुषी चन्द्रसूरी दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पञ्चानां पृथिवी ह्येष सर्वैभूतान्तरात्मा' (सु. २।१।४) इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं, सर्वविकारकारणत्वात् । न शरीरस्य तनुमहिम्नः । नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति, सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते, प्रकरणात्, 'एषः' इति च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्य 'एतस्माज्जायते प्राणः' 'एष सर्वैभूतान्तरात्मा' इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्यै-तस्मादधीष्वैष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादियु-क्तस्य भूतयोनेर्विप्रहवद्रूपं संभवति।सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते नतु विप्रहवस्वविवक्षयेत्युदाहरणम् । 'अहमन्नमहमन्नादः' (तै. ३।१।०।६) इत्यादिवत् । अन्ये पुनर्मन्यन्ते—नायं भूतयोनेः रूपोपन्यासः, जायमानत्वेनोपन्यासात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः

भाष्यरत्नप्रभा

नात्रेति । कार्यात्मना प्रधीयत इति प्रधानमज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्राप्तमणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽज्ञानानमेव भूतयो-निरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थासांख्यकल्पितप्रधाननिरास इति मनन्यम् ॥ २२ ॥ वृत्तिक्रमतेनादौ सूत्रं व्याचष्टे—अपिचेत्यादिना । 'प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी' इति श्रुतिः । अग्निर्भु-लोकः, 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इति श्रुतेः । विवृता वेदाः वागित्यन्वयः । पञ्चानां पादावित्यर्थः । यस्येदं रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थः । तनुमहिम्न इति । अल्पशक्तैरित्यर्थः । यथा कश्चिद्ब्रह्मवित्तस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थ-महमन्नमिति साम गायति न त्वब्रह्मादिकमारमनो विवक्षति, अफलत्वात्, तथेहापीत्याह—अहमन्नमिति । वृत्ति-कृत्याख्यां दूषयति—अन्ये पुनरिति । एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा एतस्माद्भूतयोनेर्जायत इति श्रुत्यन्वयेन हिर-ण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । निरदिक्षद्वोचोचदित्यर्थः । अग्निर्भुल्लोको यस्य, यस्य समिद्रपः सूर्यः, सोऽपि शुल्लोकाग्निस्तस्मादजायतेत्यर्थः । 'तस्यादित्य एव समिद्र' इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मन्थेऽपि सृष्टिरेव व्याख्या न रूपमिति

भामती

स्यादित्यत आह—नात्र प्रधानं नाम किञ्चिदिति ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च । तदेतत्परमतेनाक्षेपसमाधानान्यां व्याख्याय-क्षमतेन व्याचष्टे—अन्ये पुनर्मन्यन्त इति । पुनःशब्दोऽपि पूर्वसाद्विशेषं योतयन्नस्येष्टां सूचयति । जायमानवर्गमव्यप-

न्यायनिर्णयः

न्याकृतसंबन्धकृतत्वापरिशुद्धे चिदादौ तत्संबन्धग्रन्थ्यात् । अतो भाष्यवहिर्भूतो नानाजीववादः । अक्षरशब्दार्थमुक्त्वा परिशिष्टं व्याचष्टे—**तस्मादिति** । हेति प्रकृतवाक्योक्तिः । प्रधानाद्ब्रह्मणो भेदे प्रधानमिष्टमसतोऽप्रतियोगितादित्याह—**मात्रेति** । प्रतियोग्यनङ्गी-कारे कथं भेदोक्तिः, तत्राह—**किं तर्हीति** । भूतसूक्ष्मं भूतानां सूक्ष्मं कारणमित्यर्थः । हेति ह्रस्विप्रयोजकः ॥ २२ ॥ भूतयोने-रीश्वरे हेत्वन्तरमाह—**कुतश्चेति** । रूपोपन्यासाच्च नेतरावित्यनुपपन्नः । वृत्तिकारमतेन व्याकरोति—**अपिचेति** । अग्निर्भुलोकः, 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इति श्रुतेः । पञ्चामिति प्रथमार्थे । पादो पृथिवी यस्य, स एष सर्वभूतानामन्तरात्मा चेत्यर्थः । एवं रूपोपन्यासेऽपि किं स्यात्, तदाह—**तच्चेति** । अन्यथासिद्धिः प्रत्याह—**नेति** । तनुमहिमत्वं परिच्छिन्नशक्तित्वम् । प्रधानविषयत्वं तस्य दूषयति—**नापीति** । अनन्यथासिद्धिफलमाह—**तस्मादिति** । मानाभावेन शङ्कते—**कथमिति** । मानं बद्धवृत्तरमाह—**प्रकर-णादीति** । प्रकृतलेऽपि भूतयोनेः 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ कथमनुवृत्तिः, तत्राह—**एष इति** । तदेव स्फुटयति—**भूतेति** । दृष्टान्तेनैतदेव स्फुटयति—**यथेति** । अदृश्यत्वादित्येकस्य विप्रहवद्रूपं कथमित्याक्षिपति—**कथमिति** । समाचष्टे—**सर्वेति** । यथा कश्चिद्ब्रह्मात्मवि-दात्मनः सर्वात्मत्वविवक्षया 'अहमन्नमहमन्नादः' इति साम गायति, न त्वब्रह्मादित्वमात्मनोऽभिप्रेति, तस्यापुमन्त्वेत्वात्तथेहापीत्याह—**अहमिति** । एकदेशिनां दूषयति—**अन्ये पुनरिति** । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य पूर्वोक्तारवायेषु जायमानत्वेन तत्तदर्थोक्तिरिति जायमान-

पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः' इत्येवमादि 'अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च' इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्दिक्ष्यति । इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति—'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' (मु० २।१।१०) इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे—'हिरण्यगर्भः समवर्तते तत्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं धामुतेर्मां कस्यै देवाय हविषा विधेम' (ऋ० सं० १०।१२१।१) इति । समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः । तथा 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत' इति च । विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

वैश्वानरः कौक्षभूतदेवजीवेश्वरेणु कः ॥ वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्येणु कश्चन ॥ १ ॥

सुमूर्धत्वादितो ब्रह्मज्ञानाच्चेष्टर इत्यते ॥ वैश्वानरात्मशब्दो लापीश्वरस्यापि वाचकौ ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

भावः । यदुक्तम्—'अग्निर्मूर्धा' इत्यत्र भूतयोनेः सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति, तत्रेत्याह—सर्वात्मत्वमपीति । ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मान्यत्रानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं, तत्राह—श्रुतीति । अग्रे समवर्तत जातः सन्भूतग्रामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादाद्भवत् । स सूत्रात्मा धामिमां पृथिवीं च स्थूलं सर्वमधारयत् । कशब्दस्य प्रजापतिर्ज्ञात्वे सर्वनामत्वाभावेन सा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्यै देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयं, 'कतम एको देव इति प्राणः' इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्यै देवायैत्यर्थः, 'एको देवः सर्वभूतेषु गृहः' इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथं, तत्राह—विकारेति । पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपासनाकर्मसमुच्चयानुष्ठानादस्मिन्कल्पे सर्वप्राणिष्वष्टिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्मन्दिश्वप्राणात्मकं समष्टिङ्गशरीरं जायते तद्वत्स्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह—अस्मिन्पक्ष इति । कर्म सफलं सर्वं श्रौतस्मार्तादिकं तपश्च पुरुष एवेति सर्वान्तरत्व-रूपोपन्यासाच्च भूतयोनौ ज्ञेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ वैश्वानरः । छान्दोग्यमुदाहरति—को न इति ।

भामती

तितस्याग्निमूर्धादिरुपवतः सति जायमानत्वसंभवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, संनिधिवश्च जायमानानाम् । संनिधेश्च प्रकरणं बलीय इति जायमानपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिणो रूपाभिधानमिति चेत् न, प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वविरोधात् । न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्सार्थत्यागेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम्, श्रुतेरत्यन्तविग्रहार्थात्प्रकरणग्राह्यत्वोपपत्त्या । सिद्धे च प्रकरणिणाऽसंबन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्माद्विरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति सांप्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह—अस्मिन्पक्ष इति । प्रकरणात् ॥ २३ ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । प्राचीन-

न्यायनिर्णयः

त्वेनोक्तिरस्तीत्याह—एतस्मादिति । यश्च सृष्टौ बुलोकान्नेः समिध एव भासकः सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः । तथापि मध्ये परस्यैव रूपमुक्तमित्याशङ्क्य वाक्ययैदाहेत्याह—इहेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्पदर्थं सर्वात्म्ये वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्यत्रानुक्तेरित्याशङ्क्याह—सर्वात्मत्वमिति । उत्तरप्रोक्तावपि तस्यैवेदमपि सर्वात्म्यमन्यस्यायोगादित्याशङ्क्याह—श्रुतीति । कस्यै प्रजापतये विधेम परिचरेम । हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादावर्तितेष्टेस्तावदिहोक्तं न जन्मेत्याशङ्क्याह—समावर्ततेति । स जातः सन्भूतग्रामस्येश्वराश्रया पतिर्भूवेति शेषदर्शनादित्यर्थः । अस्तु छल्यदिसिद्धं जन्म, तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्मत्वं, तत्राह—विकारेति । पूर्वकल्पे प्रकृष्टधीकमानुष्ठाता कश्चिज्जगज्जनः कल्पादौ हिरण्यगर्भतया प्रादुर्भूय, तस्य सर्वप्राणाधिष्ठातृत्वाच्च विज्ञानविधेययोर्मेदात्प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्मं देहे स्थितेर्जायमानेऽपि सर्वात्म्यं सिद्धमित्यर्थः । ननुपब्रवीकृतभूताग्रभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहविशिष्टरूपेण तदधिष्ठेयप्राणादिजन्मानन्तरं जन्मोच्यते चेत् कस्तर्हि सृष्टार्थः, तत्राह—अस्मिन्निति । विश्वं सर्वं कर्तुं सत्त्वार्थं तपो ज्ञानं च पुरुष एवेति सर्वात्म्यरूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरित्यर्थः । न निरुक्षणत्वात् इत्यत्र परिणामस्य सारूप्यापेक्षाप्रतिषेधादिर्वत्स्य च शङ्कपीतिमादौ विसृष्टेऽपि दर्शनात्तदपेक्षानियमाद्भूतयोनिबाक्यं निर्विशेषे ब्रह्मोपनिवृत्तमिति भावः ॥ २३ ॥ रूपोपन्यासप्रसङ्गात्रैलोक्यदेहो वैश्वानरः पर इत्याह—वैश्वानर इति । विषयं व्रजुं वाक्योपक्रममाह—को न इति । आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम् । तस्मात्परोक्षार्थमात्रपदम् । प्राचीन-

‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति, ‘आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि’ (छा० ५।१।११, ६) इति चोपक्रम्य ब्रुसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादितिगुणयोगमेकैकोपायननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्यान्नायते—‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमसि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विष्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादा-

भाष्यरत्नप्रभा

प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रधुन्नजनबुद्धिः मिलित्वा मीमांसां चक्रुः—‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पञ्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजगमुः । सोऽपि सम्यङ् वेदेति तेनोद्दालकेन सह षड्यथ्यपरिं कैकेयं राजानमागल्योक्तुः—‘आत्मानमिति । अध्येषि सरसि तमेव नो ब्रूहि । राजा तु तेषां आन्तिरिासार्थं तान्प्रत्येकमपृच्छत्—‘कं त्वमात्मानमुपास्ते’ इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण प्रत्येकमुक्तुः—‘दिवमेवाहं वैश्वानरं वेधि । आदित्यमेवाहं वेधि । वायुमेव । आकाशमेव । अप एव । पृथिवीमेवाहं वेधीति । ततो राजा धुसूर्यादीनां षण्णां यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविष्वक्स्वपृथग्वत्मास्त्वबहुलस्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान्विधाय भवन्तो यदि मामपृष्ट्वा धुसूर्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेव प्रत्येकं वैश्वानरस्वदृष्टयो भवेयुस्तदा क्रमेण मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णत्वबस्तिमेदपादशोषा भवतां स्फुरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा, सुतेजस्त्वगुणको धुलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धो, विश्वरूपत्वगुणः सूर्योऽस्य चक्षुरित्येवं धुसूर्यादीनां मूर्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराज्ञायते—‘यस्त्वेतमिति । अभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं मीमते जानातीत्यभिविमानः । तं सर्वज्ञं स तदुपासकः सर्वत्र भोगं शुद्ध इत्यर्थः । लोका भूरादयः, भूतानि शरीराणि, आत्मानो जीवा इति भेदः । सुधु तेजः कान्तिर्यस्य धुलोक्तस्य स सुतेजाः । विश्वानि रूपाण्यस्य सूर्यस्य, ‘एष शुक्ल एष नीलः’ इति ध्रुतेः । पृथक् नानाविधं वर्त्म गमनं आत्मा स्वभावो यस्य वायोः स नानागतित्वगुणोऽस्य प्राणः । बहुलत्वं व्यापित्वं तद्वृण आकाशोऽस्य संदेहो देहमध्यम् । रयित्वं धनत्वं

भामती

शालसत्ययज्ञेन्द्रधुन्नजनबुद्धिः समेत्य मीमांसां चक्रुः—‘को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूदत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः । उपसद्य नोक्तुः—‘आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि सरसि तमेव नो ब्रूहि । त्वुपक्रम्य ब्रुसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनामिति । अयमर्थः—वैश्वानरस्य भगवतो धौर्मूर्धां सुतेजाः । चक्षुष विश्वरूपः सूर्यः । प्राणो वायुः पृथग्वत्मात्मा पृथक् वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्वत्मा स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वत्मात्मा । संदेहो देहस्य मध्यभागः स आकाशो बहूलः सर्वगतत्वात् । बस्तिरेव रयिः आपः, यतोऽस्योऽन्नमन्नाद्य रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तां स च मूर्धोभूतानां बस्तिः स्थानमिति बस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । पादौ पृथिवी तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु धुसूर्यांनिलकाशजलवनिषु मूर्धचक्षुःप्राणसंदेहबस्तिपादेष्वेकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णताबस्तिमेदपादशोषाभावदूषणरूपासनानां निन्दया मूर्धादिसमस्तभावमुपदिश्यान्नायते—‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानम्’ इति । स सर्वेषु लोकेषु ब्रुमरुतिषु, सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु, सर्वेष्व्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वात्ममिति । सर्वसंबन्धिफलमाप्नो-

न्यायनिर्णयः

शालसत्ययज्ञेन्द्रधुन्नजनबुद्धिः समेत्य मीमांसां चक्रुः । ते च निश्चिन्नीयोद्दालकमाजगमुः । सोऽपि न वेद सम्यगिति सह तेन षडपि ते कैकेयराजमक्षपतिमागल्योक्तुः—‘आत्मानमेव’ इत्यादि । अध्येषि सरसि । स च तेषां विपरीतधीनारिसेन सम्यग्विजिज्ञाह-विषया तानेव पप्रच्छ । औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते । दिवमेवेत्याहेतर । राजा पुनस्त्वाच, एष सुतेजा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । मूर्धोत्वयमात्मनो मूर्धो ते व्यपतित्यन्धन्मां नागमिष्य इति । ततः सत्ययज्ञमपृच्छत् । स चादित्यमूचे । ततश्चैव विश्वरूप आत्मा चक्षुरित्येतान्मन इत्यर्थोऽभिविध्यो यन्मां नागमिष्य इति राजाभाषत । एवं क्रमेण धुसूर्यादीनां सुतेजस्त्वविष्वक्स्वपृथग्वत्मास्त्वबहुलस्वरयित्वपादत्वगुणयोगं विधाय मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णताबस्तिमेदपादशोषांभेदोपासितनिन्दया च तेषां वैश्वानरं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा समस्तोपासनमाज्ञातम्—‘यस्त्वेतम्’ इत्यादिना । अभिमुख्येन विश्वं मीमते जानातीत्यभिविमानसं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते यस्मात् सर्वलोकाश्चाश्रयं फलमित्यर्थः । लोका भोगमूययः, भूतानि तत्तदुपाषयः, भोक्तारस्त्वात्मान इति भेदः । तत्तत्संबन्धिफलमात्मवत्प्रमत्तरीत्युच्यते । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयरूपमाह—तस्येति । सुतेजस्त्वगुणा लौघैश्वानरस्य मूर्धो । निपातान्वेतस्यस्यर्थः । विश्वरूपत्वगुणः सूर्यस्य चक्षुः, ‘एष शुक्ल एष नीलः’ इत्यादिध्रुतेः । पृथक् नाना वर्त्म गमनमात्मा स्वरूपमस्येति तथा नानागतित्वगुणो वायुरस्य प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशः संदेहोऽस्य देहमध्यम् । रयिर्धनं तद्वृण आपोऽस्य बस्तिस्त्वयदकम् । पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्स पादौ पृथिव्येव । तस्य होमाधारत्वसंपादनाद्योक्तम्—उर एवेत्यादि । ‘तच्च ब्रह्म तं प्रथममागच्छेत्’ इत्यादि-

पुर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' (छा० ५।१।८२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता अथवा शारीर आहोस्विपरमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणम् । वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि विशेषेण कचित्प्रयोगो दृश्यते—'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमघते' (बृ० ५।९) इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्, सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् । विश्वसा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन्' (ऋ० सं० १०।८।८१२) इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता स्यात्, तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् । 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिं कं भुवनानामभिधीः' (ऋ० सं० १।९।८१) इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्योद्युपेत्यायां संभवात् । अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन च वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते, तथापि शारीर आत्मा स्यात्, तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात् । प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मान्नेश्वरो

भाष्यरत्नप्रभा

तद्वृणा आपो यस्य बस्तिमूत्रस्थानम् । प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ । तस्य होमाधारत्वं संपादयति—उर एवेत्यादिना । पूर्वसुपक्रमस्यादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं, तद्वद्व्याप्त्युपक्रमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—किं तावदित्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलम् । यदघते तदन्नं, येन पच्यते सोऽयं पुरुषशरीरऽन्तरस्तीत्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अग्निमात्रं वेति । विश्वस्यै भुवनाय वैश्वानरमभिमानां केतुं विद्धं सूर्यं देवा अकृण्वन् कृतवन्तः । सूर्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । स्याद्वैश्वानर इत्यनुपपन्नः । हि यस्मात्कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरस्त्रेस्त्रिभूरीश्वरः, तस्मात्तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ वयं स्याम तस्यास्त्रिषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्यलक्षितवदकल्पान्तरमाह—अथेत्यादिना । 'आत्मा वैश्वानरः' इति श्रुतेरित्यर्थः । केवलत्वं वैश्वानरशब्दस्यत्वम् । अत्र जाठरो

भास्ती

तीत्यर्थः । अथास्य वैश्वानरस्य भोक्तृभोजनस्याग्निहोत्रतासंपिपादपिषयाह श्रुतिः—उर एव वेदिः वेदिसारूण्यात् । लोमानि बहिः आस्तीर्णबहिःसारूण्यात् । हृदयं गार्हपत्यः । हृदयानन्तरं मनोऽन्वाहार्यपचनः । आस्यमाहवनीयः । तत्र हि तदन्नं हृदये । ननु 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इत्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपपत्त्यां बुद्धौ वैश्वानराभ्यादयः शब्दास्तदुत्तरोधेन परमात्मन्येव कथंचित्तौ युज्यन्ते ननु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वान्यायनिर्णयः

वाक्यमादिशब्दार्थः । तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्मत्वा वेति संशयं हृदि निषायापे पक्षत्रयं, द्वितीये पक्षद्वयमाह—तत्रेति । संशयहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—किमिति । सत्यां सामर्थ्यां कार्यश्रौण्यं फलितमाह—तत्रेति । वाक्योपक्रमस्यादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वाद्युक्त्वा ब्रह्मविषयत्वबहिर्हृत्पुपक्रमगतसाधारणशब्दस्य शेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन प्रतिदृश्यतुहीतेन जाठराधैत्वसिद्धेस्तस्यैवोपास्यतेति विचर्य पूर्वपक्षमाह—किमिति । वैश्वानरविषाश्रुतेः सविशेषब्रह्मण्यन्यनोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे जाठरोऽयं, सिद्धान्ते ब्रह्मणो ध्यानं फलम् । साधारणे शब्दे कुतो विशेषप्रतिषेधाह—कुत इति । प्रतिशक्तिशेषे हेतुमाह—तत्रेति । योऽयं वैश्वानरोऽग्निः सोऽयं पुरुषाकारे देहेऽन्तरित्युक्त्वा तमेव विश्वनिष्ठि—येनेति । पक्षान्तरमाह—अग्नीति । तन्मात्रमहे हेतुः—सामान्येनेति । विश्वस्यै भुवनाय वैश्वानरमभिमानां केतुं विद्धं सूर्यमकृण्वन्कृतवन्तो देवाः । तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । कल्पान्तरमाह—अग्नीति । तदभिमानिदेवताग्रहे हेतुः—तस्यामिति । वैश्वानरस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । तस्यास्त्रिषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । तत्र हेतुः—राजा हीति । यस्माद्भुवनानामयं राजा, कं सुखं सुखहेतुः, अभिमुखा श्रीरस्त्रेस्त्रिभूरीश्वरस्तस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेत्यर्थः । हिकमिलेकं पदमिलेकं । तत्राव्ययमेवार्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यप्रयोगग्रहार्थमादिपदम् । कथं देवताधैत्वमस्य प्रयोगसेति, तदाह—एवमाद्याया इति । ऐश्वर्योदीत्यादिपदं धर्मज्ञानवैराग्यादिसंग्रहार्थम् । पक्षत्रयेऽप्युपपत्तिमाह—अथेति । वाजसनेयकेऽग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामिदोपक्रममात्रेभ्योऽर्थेति पक्षान्तरमाह—तथापीति । शारीरे लक्षणया वैश्वानरशब्दोपपत्तिमाह—तस्येति । तत्रैव हेत्यन्तरमाह—प्रादेशेति । भूताग्निदेवताजीवविषयं पक्षत्रयसुपक्रममात्रं प्राणाहुत्याधारत्वादेर्भूमैतत्त्वादेर्वायोगात् । 'हृदयं गार्हपत्यः' इत्यादिना हि देहावयवाः संनिहितस्योदयैस्त्रागोर्हपत्यादित्वेन कल्पन्ते । 'आस्यमाहवनीयः' 'तथज्जकं' 'तज्जोमीयम्' इति च जाठरस्य मुखानुस्यूतस्य प्राणाहुत्याधारत्वादेर्जनयित्वेनासं कल्प्यते । नच भुमूतत्वादेस्तत्रासंभवः । 'स होवाच भूर्भोमनुमुदिशत्रेप वा अतिष्ठ वैश्वानरः' इत्यादिना भूर्भोवीनां बुद्धोक्तोपात्तमा संपादनात्तैर्जाठरसापि भुमूतत्वादिसिद्धिरापोपितभुमूतत्वादिना बृहत्त्वात्तस्यैव

वैश्वानर इत्येवं प्रति तत् इदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः, साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतादुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथापि विशेषो दृश्यते, येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते, 'तस्य ह वा एतस्यात्मानो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः' इत्यादिः । अत्र हि परमेश्वर एव बुधूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते, कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थामिरवस्थावत्त्वादुल्लोकाश्रयवत्वमुपपद्यते । 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमति' इति च सर्वेल्लोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदुयन्ते' (छा० ५।२।३) इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणम् । 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि लिङ्गानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

सर्ग्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं यौर्मूर्ध्वंतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते—'यस्माग्निरास्यं यौर्मूर्ध्ना खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥' इति । एतत्सर्ग्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं 'तस्मै लोकात्मने नमः' इति । स्तुतिरित्यमपि नास्ति मूलभूते वैदवाक्ये

माध्यमब्रह्म

वैश्वानर इति मुख्यः पूर्वपक्षः, प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य देहव्यापित्वादाम्बलं श्रुत्वा बुधूर्धत्वादिकल्पनया बृहत्त्वाब्रह्मत्वमिति ध्येयम् । सिद्धान्तयति—तत् इदमिति । साधारणश्रुत्योरुपक्रमस्थयोर्विशेषात्प्रत्ययश्रुतमुख्यत्रैलोक्यशरीरलिङ्गात्सर्वोत्केश्वरपरत्वं युक्तं, न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह—अत्र हीति । अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानाय विशेषो कल्पनेति चेत्, न, असत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्विशेषः सत्त्वो ध्यानार्थमुच्यतामित्याह—कारणत्वादिति । लिङ्गान्तराण्याह—स सर्वेष्वित्यादिना । यथाग्नौ निक्षिप्तमिषीकातुलं दहते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननवसदारोपेणापि स्तुतिर्नमवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेयाशङ्काह—यद्यपि स्तुतिरिति । तथापीतिपदमर्थतः पठति—स्तुतिरिवमपीति । बुधूर्धत्वादिरूपेण स्तुतिर्नमवान्ने कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण स्तुति-

भामनी

नरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे 'वैश्वानरं ह वै भगवान् संप्रति वेद तं नो ब्रूहि' इत्यत्र नास्मब्रह्मशब्दौ स्तः, तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिनाम्पार्थो निश्चयते । निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्मैव च ब्रह्मापि सर्वेशाखाप्रत्ययमेकमेव । नच बुधूर्धत्वादिकं जाठरभूताभिदेवताजीवात्मनामन्यतस्यापि संभवति । नच सर्वेल्लोकाश्रयफल-

न्यायनिर्णयः

ब्रह्मत्वमापनादात्मत्वं । नच ब्रह्मण्यपि बुधूर्धत्वादिरारोपः, जाठरे तत्कल्पनायाः श्रौतत्वेन विशेषात् । अतो जाठरोपास्तित्परं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तयति—तत् इति । हेतुं प्रथमपूर्वकमादाय व्याचष्टे—कुत इति । को तो साधारणो शब्दो, को वा तयोर्विशेषः, तदाह—यद्यपीति । नायं परमात्मगमको विशेषः, तस्य निर्विशेषस्य बुधूर्धत्वाद्योगादित्याशङ्काह—अत्रेति । अवस्थान्तरमध्यात्मभिदेवमित्येवम् । तस्य तथैवोपन्यासफलमाह—आध्यानायेति । कथं परस्यावस्थान्तरभावनं, तदाह—कारणत्वादिति । तदेव स्फुरयति—कारणत्वेति । एतेन जाठरे बुधूर्धत्वादि प्रत्युत्क्रमः । वैश्वानरोऽनुपासकस्य सर्वेल्लोकाश्रयफलश्रुतेष्वैश्वानरस्यैवत्वमित्याह—स इति । वैश्वानरविदः सर्वपाप्मदाहश्रुतेष्वैव तस्य परत्वं तद्विशेषेन तदाहप्रसिद्धेरित्याह—एवं हेति । यथाग्नौ निक्षिप्तमिषीकातुलं दहति एवमस्य विदुषः सर्वाणि कर्माण्यनर्थहेतवो दहन्त इत्यर्थः । उपक्रममादि तस्य परमात्मता तयोस्तत्रैव स्फुटजठरे तथमुच्यतामित्याह—को न इति । उक्तलिङ्गानां फलमाह—इत्येवमेवानीति । इतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥ स्फुट्या च श्रव्यैः शक्नोतिपुत्रमित्याह—सर्ग्यमाणमिति । तत्र प्रतिष्ठा पूरयति—इतश्चेति । सर्वं व्याकुर्जितः शब्दार्थमाह—यस्मादिति । स्मृतिबुदादृष्टि—अस्मरेति । तस्याः श्रुतिवन्मानत्वं न्यवस्य तद्वारा तदाह—तदिति । इतिशब्दस्य वाक्यसमापत्यर्थत्वं व्याकृत्य हेतुर्थत्वं व्यनक्ति—यस्मादिति । स्तुतेरसदारोपेऽपि संभवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेयाशङ्काह—यद्यपीति । सद्रूपेण स्तुतित्वनोत्पत्तिक्रमसति श्रुत्यपेक्षादेर्दुर्बलमित्यर्थः । अस्तुतिरूपमपि स्तुतिमाह—यामिति । इहेति लोकायदेवस्य वैश्वानरस्यैवतायामित्यर्थः

सम्प्यगीदशेन रूपेण संभवति । 'द्यां मूर्ध्नां यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रासूयं च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रेतेता ॥' इत्येवंजातीयका च स्मृति-
रिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथाहृद्युप-

देशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह— न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः, शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति, अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथाशिशब्दः 'स एषोऽग्नि-
वैश्वानरः' इति । आदिशब्दात् 'हृद्यं गार्हपत्यः' (छा० ५।१।८।९) इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम् ।
'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' (छा० ५।१।०।१) इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणात्तासंकी-
र्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथान्तःप्रतिष्ठानमपि ध्रुयते—'पुरुषेऽन्तः-
प्रतिष्ठितं वेद' इति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं, मूर्ध्नेव सुतेजा इत्यादिर्विशेषात्कारणा-
त्परमात्मा वैश्वानर इति, अत्र ब्रूमः—कुतो ह्येष निर्णयः, यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति
परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथवा भूताग्रेरन्तर्बहिश्चावति-
ष्ठमानस्यैव निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि बुलोकादिसंबन्धो मन्त्रवर्णाद्वगम्यते—'यो भानुना

भाष्यरत्नप्रभा

संभवाज्जासदादरो इति भावः ॥ २५ ॥ शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तसिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिभ्य इति ।
'स एषोऽग्निवैश्वानरः' इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न संभवतीत्यन्वयः । सूत्रस्थादिशब्दार्थमाह—
आदिशब्दादिति । भक्तमन्त्रं, होमीयं होमसाधनं, तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामग्निरहस्ये संप्र-
पञ्चा वैश्वानरविद्यामुक्त्वा 'स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्राज्ञमसि' इत्युक्तं देहा-
न्तःस्थत्वं जाठरे संभवति, प्रसिद्धेरेत्यह—तथेति । अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे संभवति प्रथमुक्तिः
साधारणलिङ्गत्वद्योतनार्था । शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युक्त्यः । यद्यपि धुमूर्धत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती
होमाधारत्वादिजाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न संभवतीति बलवानित्यत आह—
अथवेति । एष धुमूर्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं धामपि ते एव धावापृथिव्यौ रोदसी तयोर्मध्यमन्तरिक्षं

भामती

भागिता । नच सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिषेष्ठात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का—शब्दादिभ्योऽ-
न्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेदिति । उच्यते—तदेवोपकमानुरोधेनान्यथा नीयते, सचेत्तु शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानराग्नि-
शब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितत्वं च प्रादेशमात्रलं च न सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य
च परब्रह्मणः संभवतः । नच प्राणाहुत्यधिकरणात्तस्यत्र जाठराभेदुच्यते । नच गार्हपत्याविहृदयादिता ब्रह्मणः संभविनी ।
तस्माद्यथायोगं जाठरभूताभिदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरः, नतु ब्रह्म । तथा च ब्रह्मात्मशब्दानुपपन्नकमगतावप्यन्धधा
नेतव्यौ । मूर्धत्वादयश्च स्तुतिमात्रम् । अथवा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगात् धुमूर्धत्वाद्य उपपद्यन्त इति

न्यायनिर्णयः

॥ २५ ॥ सिद्धान्तं विधान्तरेणाक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिभ्य इति । आक्षेपं विवृण्वन्नर्थमाह—अत्रेति । स्थितः सिद्धान्तः
सम्प्यर्थः । श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेश्वरत्वाक्षेपे प्रशङ्का हेतुमादत्ते—कुत इति । तत्र शब्दं व्याचष्टे—शब्द इति । ईश्वरस्य
विरोधीति शेषः । तदेव स्फोरयति—वैश्वानरेति । शब्दान्तरमाह—तथेति । सोऽपि श्रौते वैश्वानरशब्दबद्धेश्वरे न संभवतीति
योजना । आदिशब्दोपात्तं लिङ्गमाह—आदीति । बहूक्त्यर्थं लिङ्गान्तरमाह—तद्यदिति । अपेक्षितानां प्रतिज्ञां पूरयति—एतेभ्य
इति । वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये वैश्वानरेऽग्निशब्दात्तस्य परसिद्धयोगात्तत्सामान्यान्ध्यान्धोपेक्षेऽपि वैश्वानरोऽग्निरेव, स वाग्वाधारत्वा-
दिलिङ्गाज्जाठर एवेति भावः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—तथेति । यथोक्तेषुभ्यो वैश्वानरो नेश्वरस्तथा वक्ष्यमाणहेतोरीत्यर्थः ।
अन्तःप्रतिष्ठानमपि वैश्वानरस्येति शेषः । अग्निरहस्ये संप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रति-
ष्ठितं वेद स सर्वलोकाधार्यं फलमतीत्युक्तम् । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितश्चाग्निर्जाठर एव, प्रसिद्धेरेत्यर्थः । तथापि वाजसनेयके धुमूर्धत्वादि-
श्रवणात् जाठरः स्वादित्युक्तमनुवदति—यदपीति । अनेकलिङ्गानुगृहीतानन्यथासिद्धवैश्वानराभिधुतिभ्यामेकं लिङ्गं नेतमित्याह—
अत्रेति । जाठरेऽपि धुमूर्धत्वादि कार्यलिङ्गीकृतिमिति भावः । न जाठरे मुख्यं धुमूर्धत्वादीत्युपपत्तिरित्याह—अथवेति । एष निर्देशो
वैश्वानराग्निशब्दाभ्यामन्तःप्रतिष्ठानोक्त्या चैति शेषः । तत्रापि कुतो धुमूर्धत्वादि सिद्धं, तत्राह—तस्यापीति । अपिरीश्वरदृष्टान्तार्थः ।
इमां पृथिवीमुत धामपि धावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुरुपेणाततान व्याप्तवान्, अन्तरिक्षं च तयोर्मध्यमाततान स देवो

पृथिवीं द्यामुत्तेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्' (ऋ० सं० १०।८।३) इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्बुल्लोकाद्यवयवत्वं भविष्यति । तस्मात् परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते—न तथादृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः, तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिहि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छा० ३।१।८।१) इत्यादिबत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते, 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१।४।२) इत्यादिबत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात् न पुरुषत्वम् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' (शं० ब्रा० १०।१।१।११) इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु 'पुरुषविधमपि चैनमधीयते' इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात् पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यधिदैवतं बुमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यच्चा-

भाष्यरत्नप्रभा

यं यो भूताग्निर्भानुरूपेणाततान व्यासवान् स ध्यातव्य इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह—अथवेति । सिद्धान्तयति—न तथादृष्ट्युपदेशादिति । परमेश्वरदृष्ट्योपास्यजाठराग्निप्रतीकवाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां बुमूर्धत्वादिविशेषयोरो लक्ष्य इत्युक्त्वा कल्पान्तरमाह—अथवा जाठरेति । अस्मिन्पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपास्यता पूर्वत्र गुणतयेति भेदः । उपाधिवाचिभ्यां पदार्थास्युपहितो लक्ष्य इत्यर्थः । लक्षणकीजमसंभवं व्याचष्टे—यदि चेति । पुरुषमपीत्यादिमुखशेषं व्याचष्टे—यदि च केवल इति । हैश्वर्यप्रतीकत्वोपाधिविशेषश्च इत्यर्थो निवक्ष्यते तदेति शेषः । यत् यः, पुरुषः पूर्णः, स एषोऽग्निर्वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यो वेद स सर्वत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्युक्त्वा पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह—ये त्विति । ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात्तद्विधत्वं स्यादित्यत आह—पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति । न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किंतु विराहदेहाकारत्वं, अधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मं चोपासकमूर्धादिसुबुक्तान्तेष्वङ्गेषु संपन्नत्वमीश्वरस्य पुरुषविधत्व-

भामती

संहितुरभिःसंधिः । अत्रोत्तरम्—न । कुतः, तथा दृष्ट्युपदेशात् । अदा चरममनन्याथासिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति । न तत्र चरमस्यानन्याथासिद्धिः, प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिबत्, तदुपाश्रुपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इतिवदुपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराभिःशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नान्यथासिद्धिः । तथाच ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याभ्यान्तरे जाठरवैश्वानराह्वये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते । असंभवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे—यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येतेति । पुरुषमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—यदि च केवल एवेति । न ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठितं पुरुषमपीत्यपर्यर्थः । अत एव यत्पुरुष इति पुरुषमनूय न वैश्वानरो विधीयते । तथासति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिपदिश्यते । एवं च परमेश्वरदृष्टिहि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यत इति भाष्यं विरुध्यते । श्रुतिविरोधश्च । 'स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानुवृत्ते, ननु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । तस्मात् 'स

न्यायनिर्णयः

बुल्लोकाद्यवयवो ध्येय इत्यर्थः । परिच्छिन्नभूतभिर्न बुल्लोकाद्यवयवत्वमित्युक्त्या कल्पान्तरमाह—अथवेति । बुमूर्धत्वादिविशेषस्यान्यथासिद्धत्वे फलितमाह—तस्मादिति । परिहारमवतारयति—अत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे—नेत्यादिना । दृष्ट्युपदेशं सद्दृष्टान्तं स्पष्टयति—परमेति । ब्रह्मप्रतीकस्य जाठरस्योपास्यतेति शिक्षा सूत्रावयवं तदुपाधिना ब्रह्मण एषोपास्यतेति विधान्तरेण व्याकरोति—अथवेति । जाठरप्रतीकत्वाच्चतुपाधिविवादा परिसन्नपि लक्षणयाभ्यादिशब्दसिद्धौ न तस्य तल्लिङ्गन्यायकारणे शक्तिरिति भावः । असंभवादिति व्याचष्टे—यदि चेति । उपास्यत्वेऽपि जाठरे बुमूर्धत्वादिरस्त एवारोपः स्यात् । नच सति संभवे स युक्त इत्यर्थः । अस्तु तर्हि देवतादिविषयत्वं विषयस्येत्याशङ्काह—यथेति । पुरुषमपीत्यादि विभज्यते—यदि चेति । ब्रह्मोपाधित्वमतीकत्वस्योपास्यत्वं केवलं तस्य सर्वलोकाध्याश्रयं फलमेति शेषः । पुरुषत्वेऽपि कथं ब्रह्मणस्तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं, तत्राह—परमेति । पाठान्तरमावाय व्याचष्टे—ये त्विति । जाठरस्याचेतनत्वात्पुरुषत्ववन्न तद्विधर्मपीत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि पुरुषत्वमेव न तद्विधर्ममित्याशङ्काह—पुरुषेति ।

ध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिग्रह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताशेरपि मन्त्रवर्णे शुलोकादिसंबन्धदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति, तच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति, तत्परिहृतव्यम् । अत्रोच्यते—अत एवो-
केभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथाभूताशिरपि न वैश्वानरः । न हि भूताशिरौष्ण्यप्रका-
शमात्रात्मकस्य ह्युर्ध्वत्वादिकल्पनोपपद्यते, विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् । तथा देव-
तायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे ह्युर्ध्वत्वादिकल्पना संभवति । अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वा-
च्च । आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेष्वेव पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराश्व्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधे-
न । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्वि-
रोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराश्व्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च
कारणानि विरुध्येरन्निति । आत्रोच्यते—अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावच्च विरुध्यते । न हीह 'पुरु-
षविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति जाठराश्व्यभिप्रायेणैदमुच्यते । तस्याप्रकृतत्वादसंशङ्कित-

भाष्यरत्नप्रभा

मित्यर्थः ॥ २६ ॥ ईश्वरस्याङ्गेषु संपत्तिवैक्यते । एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति—अत एवेति । सूत्रं व्याचष्टे—
यत्पुनरित्यादिना । ह्युर्ध्वत्वादिः, सर्वलोकफलभाक्त्वं, सर्वपाप्मप्रदाहः, आत्मब्रह्मशब्दोपक्रम उक्तहेतवः ।
तानेव स्मारयति—न हि भूताशेरित्यादिना । 'यो भानुना' इति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमोक्त इति भावः ॥ २७ ॥
पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दाधीश्वरलक्षकावित्युक्तम् । अधुना प्रतीकोपाधिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानर-
स्याध्यात्मं मूर्धोदिचुबुकान्तेषु संपाधोपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शाब्दादिविरोधः शब्दत्वोरीश्वरे योगवृत्त्या मुख्यत्वाच्च,
अन्तःस्थत्वादीनां च तत्र संभाव्यत्वाद्—साक्षादपीति । साक्षात्पदस्यार्थमाह—विनैवेति । जाठराभिसंबन्ध
विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इदमन्तःस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते किंतु नखादिविखान-
न्तावयवसमुदायात्मकपुरुषशरीरे मूर्धोदिचिबुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखाव्यतिष्ठितानि, तेषु संपन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तः-
प्रतिष्ठित इत्युच्यते । अतो यथा शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तःस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्वमित्याह—न हीह
पुरुषविधमित्यादिना । अस्यादिशब्दस्येश्वरवाचित्वाज्जाठराश्वरसंशङ्कितत्वम् । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु संपादनाद्यु-

भामती

एषोऽग्निवैश्वानरो यत' इति यदः पूर्वेण संबन्धः, पुरुष इति तु तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
अत एव न देवता भूतं च । अत एवैतेभ्यः श्रुतिस्मृत्यवगत्युर्ध्वत्वादिसंबन्धसर्वलोकश्रयफलभागित्यसर्वपाप्मप्रदा-
हात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । 'यो भानुना पृथिवीं यामुतेमाम्' इति मन्त्रवर्णेऽपि न केवलौष्ण्यप्रकाशविभवमात्रस्य
भूताशेरिमहीदृशं महिमानमाह, अपि तु ब्रह्मविकारतया ताद्रूप्येणेति भावः ॥ २७ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ।
यदेतत्प्रकृतं मूर्धोदिपु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु ह्युपश्रुतीनृथिवीपर्यन्तलैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपाद्य पुरुष-
विधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणैदमुच्यते 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । अत्रावयवसंपत्त्या पुरुषविधत्वं कार्यकार-
णसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्धोदिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायमध्यपतितत्वात्तदवयवानां समुदायिनाम् ।

न्यायनिर्णयः

तच्च ब्रह्मण्युपास्यत्वं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ बुधैर्त्वादिविशेषस्य जाठरावयवत्वं संदृश्य देवतादिविषयत्वं दूषयति—अत एवेति ।
सर्वं व्याकृतं व्यावर्त्य पक्षत्रयमन्य तस्य निरस्यत्वमाह—यदिति । सूत्रमुत्थाप्य व्याकरोति—अत्रेति । बुधैर्त्वादिसंबन्धसर्वलोका-
द्याश्रयफलभाक्त्वसर्वपाप्मदाहात्मब्रह्मोपक्रम उक्ता हेतवः । भूतदेवतयोरपि बुधैर्त्वादि सिध्यतीत्युक्तं प्रत्याह—न हीति । किंच न
देवताया निरुद्धमैश्वर्यं किंत्वैश्वरायत्वं, अतस्तस्यैव सर्वकारणस्य बुधैर्त्वादीत्याह—परमेश्वरेति । पक्षत्रयसाधारणं दोषमाह—
आत्मेति । चकारो ब्रह्मशब्दायोगस्य सर्वपाप्मदाहाद्यभोगस्य च समुच्चयार्थः ॥ २७ ॥ वाजसनेयकेऽभिहितं जाठराद्येषु परसि-
द्धानि तत्सर्वमाहृक्षणां स्वीकृत्य ब्रह्मोपास्तिरित्युक्तम् । इदानीमत्राप्यभ्यादिशब्दो ब्रह्माधेः । ततो यद्विधैवं शुलोकादिपृथिव्यन्तं यवा-
ध्यात्मं मूर्धोदिचुबुकान्तं रूपं तदुपगतं ब्रह्मोपास्यं न जाठरावच्छिन्नमित्याह—साक्षादिति । इत्तमन्य सप्तार्थं विवृणोति—पूर्वमि-
त्यादिना । जाठरस्य प्रतीकादित्वेन ग्रहे हेतुं सूचयति—अन्तरिति । साक्षादीश्वरोपास्यो विरोधं शङ्कते—नन्विति । विरोधं व्युद-
स्यति—अत्रेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तौ जाठराग्रहेऽप्यविरोधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह—न हीति । बहेति वाजसनेयकोक्तिः । अन्तःप्रति-

त्वाच्च । कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिचतुर्विधकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभि-
प्रायेणेदमुच्यते—‘पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति । यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां
पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममधिदेवतं च पुरुषविधत्वात्पाधिस्तस्य
यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—‘पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति । निश्चिते च पूर्वा-
परालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते । विश्व-
श्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वायं नरः, विश्वे वा नरा अस्म्येति विश्वानरः परमात्मा, सर्वात्मत्वात् ।
विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्विज्ञोऽनन्यार्थः, राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियो-
गाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमा-
त्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥ कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपद्यत
इति तां व्याख्यातुमारभते—

अभिव्यक्तेरित्याहमर्थः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेश-
मात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृद्यादिषूपलब्धस्थानेषु विशेषेण अभिव्य-
ज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तैरुपपद्यत इत्याहमर्थ आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

रूपविधत्वमन्तःस्थत्वं चेत्यर्थः । पश्चान्तरमाह—अथवेति । पुरुषविधत्वं पूर्ववत् । अन्तःस्थत्वं माध्यस्थ्यं साक्षि-
त्वमित्यर्थः । एवमन्तःस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे—निश्चिते चेति । विश्वश्चायं नरो जीवश्च सर्वात्म-
त्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः कर्ता । विश्वे सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः । रक्ष
एव राक्षस इतिवत्स्वार्थे तद्विज्ञप्रत्ययः । ‘नरे संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदस्य दीर्घतः । अग्निघातोर्गोत्र्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य
रूपमभिरिति । अह्नयति गमयत्यर्थं कर्मणः फलं प्रापयतीति अभिरग्रणीरुक्तः । अभितोऽग्न इति वा
अग्निः । वैश्वानरोपासकस्यातिथिभोजनादर्थं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितं, तदर्थमभिरत्रेतादिकल्पनं प्रधाना-
विरोधेन नेतव्यमित्याह—गार्हपत्येति ॥ २८ ॥ मात्रां परिमाणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोरित्यर्थः ।

भामती

अत्रैव निदर्शनमाह—यथा वृक्षे शाखासिति । शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवती-
त्यर्थः । समाधानान्तरमाह—अथवेति । अन्तःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति । एतदुक्तं भवति—वैश्वानरः
परमात्मा चराचरसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुशयसुन्मूलयति—निश्चिते चेति । विश्वात्मकत्वात् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा । विश्वेषां
वायं नरः, तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । विश्वे नरा जीवा वात्मानोऽस्य तादात्म्येनेति ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तेरित्याहमर्थः ।
साकल्येनोपलम्भासंभवादुपासकानामनुग्रहायानन्तोऽपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यक्तौत्स्याह—अतिमात्रस्या-
पीति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः । उपासकानां कृते । उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यानान्तरमाह—

न्यायनिर्णयः

छित्तत्वमिदमा परावृष्टम् । प्रकरोपपदयोरुपासकाणां ठारानभिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन करशिरश्चरणादिमत्तोऽभिधानात्कथं तद्विधत्वं तदन्तः-
प्रतिष्ठितत्वं वा परस्यापीत्याशङ्काह—कथमिति । पुरुषावयवसंपत्त्या तद्विधत्वं कार्यकारणसमुदायात्मनि तसिन्मूर्धोदिबुदुकान्तावयव-
स्थितेश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिनां समुदायमध्यपातिवादित्याह—यथेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षीव लक्ष्यत
इति पश्चान्तरमाह—अथवेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेनोक्तैरविरोधमुक्त्वा वैश्वानरशब्दस्याविरोधमाह—निश्चिते चेति । तस्य तत्रारूपेण
तद्विधत्वेत्याशङ्काह—केनेति । सर्वात्मत्वमाशित्य योगवृत्तिमेव कथयति—विश्वश्चेति । सर्वकारणत्वेन योगवृत्तिमाह—विश्वेषा-
मिति । सर्वेश्वरत्वेनापि तामाह—विश्वे चेति । सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपलक्षणम् । तथापि विश्वानर इति स्वात्मत्वं वैशा-
नर इत्युच्यते, तत्राह—विश्वेति । ‘नरे संज्ञायाम्’ इति दीर्घतः । अणुप्रत्ययस्तर्हि कथं, तत्राह—तद्विज्ञ इति । अनन्यार्थत्वं प्रकृ-
त्यधीनैरित्यर्थेऽन्यत्वं । तथापि कथं परसिद्धिपदं, तदाह—अग्नीति । अग्रेषोर्गोत्र्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्याभिरिति रूपं, तत्राङ्गयति
ममयति अगतोऽयं जन्म प्रापयतीत्यभिरग्रणीरुक्तः । आदिशब्दादभितोगतत्वं सर्वेश्वरत्वं च गृहीतम् । एवं शाजिशाखायामपि परो-
पासितिसिद्धौ तत्त्वच्छान्दाग्रेयवाक्यं विषदनीयमित्युक्तम् । यत्तु छान्दाग्रे परसिद्धसंभवि लिङ्गसुक्तं, तत्राह—गार्हपत्यादीति ।
॥ २८ ॥ सत्रप्रथमाकाङ्क्षाद्वारादचे—कथमिति । मतमेदेन व्याख्यामेव दर्शयन्नादावाहमर्थस्यमतमाह—अभिव्यक्तेरिति । विमो-
रोश्वरस्यायुक्तं प्रादेशमात्रमेति शङ्का निरस्यन्याकरोति—अतिमात्रयेति । अतिक्रान्ता मात्राः परिमाणं येन तस्येति यावत् । अभि-
व्यक्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रमित्येतेनैव व्यक्तं—अभिव्यज्यत इति । स्वात्मनिकाणिशाश्वदैक्यापत्तार्थं महतोऽपीश्वरस्योपासका-
न्मतिं सूक्ष्मत्वेन व्यक्तितरि धोतयति—किलेति । निश्चयेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ द्वैत्वभावादेवं व्याख्येत्याशङ्काह—प्रादेशो-

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वायं मनसानुसर्षते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु खगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्वाज्यते । नचैह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबन्धाद्वाज्यते । तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संबन्धवति यथाकथंचिदनुसरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रादेशमात्रोऽप्यनुसरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरि-राचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथाहि—समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं शुप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति—प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सु-विदिता अभिसंपन्नास्तथा नु च एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुखमाकाशमुपदि-

भाष्यरत्नप्रभा

उपासकानां कृतेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते, प्रदेशेषु वा सीयतेऽभिव्यज्यते इति प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह—अनुस्मृतेरिति । प्रादेशेन मनसा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः । यथाकथंचिदिति । मनःस्थं प्रादेशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा सर्वभागे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः । सूत्रस्यार्थान्तरमाह—प्रादेशेति ॥ ३० ॥ संप्रति श्रुत्युक्तो प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह—संपत्तेरिति । ब्राह्मणं पठति—प्रादेशमात्रमिवेति । अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन संप्रया कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरमभि प्रत्यक्त्वेन संपन्नाः प्राप्तवन्तः, ह वै पूर्वकाले, ततो वो युष्मभ्यं, तथा शुप्रभृतीन्वयवान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धोद्यध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं संपादयिष्यामीति प्राचीनशास्त्रादीन्प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकीयमूर्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच—एष वै मे मूर्धो भूरादौलोकानतीत्य उपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठाऽसी शुलोको वैश्वानरः । तस्य मूर्धेति यावत् । अध्यात्ममूर्धोभेदेनाधिदेवमूर्धो संपाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवं चक्षुरादिवृहनीयम् । स्वकीयचक्षुषी दर्शयन् ‘एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच’ । नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणेऽधिदेवप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह—नासिक इति । अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्द

भामती

प्रदेशेषु वेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ संपत्तेरिति जैमिनिः । मूर्धानमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशसात्रः ।

न्यायनिर्णयः

ज्विति । अभिव्यक्तिकलमाह—अत इति ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह—अनुस्मृतेरिति । व्याचष्टे—प्रादेशेति । पूर्वेण विकल्पाशो वाशब्दः । अभिव्यञ्जकस्य परिमाणमभिव्यक्ते भातीत्येतदुद्घातनाह—यथेति । वैषम्यमाशङ्क्य प्रत्याह—यद्यपीति । हृदयस्य परिमाणं मनःप्रभवस्मृतावारोपितं स्मृत्येक्येनाध्यस्तसर्वभागेऽप्यस्तमालम्बनमिति यथाकथंचिदित्युक्तम् । स्मृतिगतपरिमाणस्य हृदय-द्वारारोपितस्य सर्वभागे कथमारोपो विषयविषयत्वेन भेदादित्याशङ्क्य व्याख्यानान्तरमाह—प्रादेशेति । उपसंहरति—एवमिति ॥ ३० ॥ प्रादेशमात्रश्रुतेर्विषयं कथंचिदुक्त्वा साक्षादेव श्रुत्युक्तं विषयमाह—संपत्तेरिति । प्रतिज्ञां विमज्जते—संपत्तीति । संपत्तिराश्रुतेति पृच्छति—कुत इति । उत्तरम्—तथाहीति । तदेव ब्राह्मणमुदाहरति—प्रादेशेति । परमेश्वरसंप्रादेशमात्रमभि संपादनेन प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसंपन्नास्ततो वो युष्मभ्यं तथा शुप्रभृतीन्तानवयवान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीतीत्यपमन्यवप्रभृतीन्प्रति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञायाश्चपती राजोवाच, किं कुर्वन्तिरुक्तं स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्मन्त्रेण दर्शयन्नेष वै लोकाभूरादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा और्वैश्वानरस्यावयव इति । प्रतिज्ञे मूर्धने वैश्वानरस्याधिदेवं यो मूर्धो शुलोकान्तदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । स्वकीये चक्षुषी दर्शयन्नुवाचैष वै सुतेजाः शोभनतेजःसहितः सूर्योऽधिदेवं वैश्वानरस्य चक्षुरिति । प्रसिद्धोऽश्रुषोर्वैश्वानरस्याधिदेवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तदृष्टिरित्यर्थः । अध्यात्ममुखाभिच्छिन्ने नयसि वैश्वानरस्य यदाधिदेवं संदिशस्यं नभस्तदीरित्याह—मुखमिति । मुखसंभवात्समु वैश्वानरस्याधिदेवं वा बतिस्यान्तीत्या आपस्तदृष्टिमाह—मुख्या इति । प्रतिज्ञे चुबुके वैश्वानरस्य याधिदेवं पादाख्या पृथिवी तदृष्टिमाह—चुबुकमिति । ननु छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्नैका विधा गुणवैषम्यादतो न वाजसनेयकानुसारेण छान्दोग्ये प्रादेशमात्र-

शुद्धवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशश्चवाचैष वै स्रियैश्वानर इति । शुद्ध-
कमुपदिशश्चवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । शुद्धकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाज-
सनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाधायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः । छान्दोग्ये पुनर्योः सुतेज-
स्त्वगुणा समाधायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः । तथापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्विद्यते;
प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां
जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः—‘य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा
सोऽविमुक्तं प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रति-
ष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति’ । तत्र चेन्मामेव नासिकां वरणा नासीति निरुध्य
या सर्वोणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा, सर्वोणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशय-
तीति सा नासीति पुनरामनन्ति—‘कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स
एष घुलोकस्य परस्य च संधिर्भवति’ (जावा० १) इति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमा-

आचरन्तप्रभा

स्तदङ्गपरः । मुखस्यं मुख्यं तस्मिन्नधिदैवं बहुलाकाशद्विष्टः मुखस्थलालारूपास्त्वपु रैश्वर्यदत्तदीयवत्सिद्ध्योदक-
द्विष्टः त्रिबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैषम्येण विद्ययोर्भेदादभिरहस्यं श्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यस्थप्रा-
देशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्येयत्वाशङ्काह—यद्यपीत्यादिना । एतावतास्यवैषम्येण बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विवैक्यं न
हीयते । शास्त्राभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनमेकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठत्वात्तुगुणछा-
न्दोग्य उपसंहृतव्यः । विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्ग्राह्यः । तथाच सुसूर्योः सुतेजस्वं सममतिष्ठत्वात्विश्वरूपत्व-
बोध्यवस्था । यद्वा शास्त्राभेदेन गुणव्यवस्थास्तु न विद्याभेद इति भावः ॥ ३१ ॥ प्रादेशत्वस्य संपत्तिप्रयुक्तत्वे श्रुत्यन्तरं
संवादयति—आमनन्तीति । य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽव्यक्तो हुविंशेयस्तं कथं जानीयामित्यत्रेः प्रश्ने वाज-
वल्क्यस्योत्तरं, स ईश्वरोऽविमुक्तं कामादिभिर्बद्धं जीवे भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपालः । पुनरत्रिप्रश्नः स इति,
उत्तरं वरणायामिति । एवं प्रश्नोत्तरे अत्रेऽपि ज्ञेये । तत्र च श्रुतौ ह्यमात्रेण भूतहितं नासिकां निरुच्येति श्रुत्य-
योजनम् । सर्वोनिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति वरणा भूः, सर्वान्दोषान्नाशयतीति नासी नासिकेति निर्वचनं श्रुतम् ।
नासाभ्रुवोर्जावद्वायेश्वरस्थानत्वध्यानात्पापवारकत्वमिति मन्तव्यम् । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं पृच्छति कतम-
दिति, भ्रुवोरित्युत्तरम् । प्राणस्येति पाठेऽपि प्राणस्येत्यर्थः । स एष संधिघुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन
ध्येय इत्याह—स एष इति । आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति विमयीते ज्ञायते इत्यभिमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासी

आमती

तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान्संपादयन्प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥ अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह
सूत्रकारः—आमनन्ति चैनमस्मिन् । अविमुक्तं अविद्योपाधिकलिपतावच्छेदे जीवात्मनि स खल्वविमुक्तः । तस्मिन्प्र-
तिष्ठितः परमात्मा, तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—‘अनेन जीवेनात्मना’ इति । अविद्याकल्पितं तु भेदमात्राधाराधेय-
न्यायनिषेधः

श्रुतिर्नैतन्वेति, तत्राह—यद्यपि । अस्यवैषम्येऽपि बहुतरप्रत्यभिज्ञानाद्विवैक्यमित्यर्थः । विवैक्यं किञ्चिदित्युक्तम् । तथापि प्रक-
रणमेवाद्विधामेवमाशङ्काह—सर्वेति । न्यायस्य गुणोपसंहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वाद्वाजसनेयकस्यातिष्ठागुणछान्दोग्ये तद्वत्तस्य विश्व-
रूपगुणोऽन्यत्र ज्ञेय इत्यर्थः । छान्दोग्यवद्विद्वत्तत्र ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इत्युपक्रममात्राच्च विवैक्यमित्याशङ्क्य स एषोऽभिदैश्वानरो
यत्पुरुषः’ इत्युपसंहारे पुरुषोद्देशेनाजानीत्वादिविवेकप्रभेदेऽपि तस्यैवावगमात्पुरुषस्य च परमात्मत्वाद्ब्रह्मण्य विवैक्यत्वाद्वाजसनेयकाजुरो-
पाच्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिरित्युपसंहारति—संपत्तीति ॥ ३१ ॥ प्रादेशमात्रश्रुतिः संपत्तिनिमित्तेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—आमन-
न्तीति । यज्ञं व्याकरोति—आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशाभावादनन्तः, स्वरूपेणानन्यत्वेत्तरव्यक्तः, तं कथं
विजानीयमित्यत्रिप्रश्ने वाजवल्क्यस्योत्तरम्—स इति । स हि परमात्मा जीवात्मन्यविमुक्तो व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः परस्यैव
प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । पुनरत्रिपृच्छत्—स इति । तत्र वाजवल्क्यो ब्रूते—वरणायामिति । वरणा भूः । प्रश्नान्तरं भूमिकापूर्वमादत्ते
—तत्र चेति । प्रकृता ह्रुतिः सप्तम्यर्थः । ह्यमामेव प्रसिद्धां भूतहितं नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नासीति निषेधे-
नोक्त्वेत्यर्थः । अविमुक्तस्य स्थानभूता ‘का वै वरणा का च नासी’ इति प्रश्नस्य प्रत्युक्तिः । सर्वोनिन्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्वारयति तेन
द्वरणेति सर्वोनिन्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्नाशयति तेन नासीति । नियन्त्र्यजीवाविधानत्वद्वारा नियन्त्रुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वाद्वाजसनेयकानुबो-
धः पापवारकत्वादिति सिद्धिः । तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषगवेषणया पृच्छति—कतमदिति । याश्वल्यस्येवाह—भ्रुवोरिति । प्राणो नासि-
क्यस्योर्मध्यं घुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येयमित्याह—स इति । श्रुत्यन्तरसंवादकत्वाह—तस्मादिति ।

अश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वायं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिवि-
मिमीते वा सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥
इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

विमानश्च, सर्वस्वरूपत्वे सत्यानन्त्यात् । मानमत्र परिमाणम् । अभिविमीते निर्मिमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये
ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छा-
रीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भामती

भावः । वरणा श्रुः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां
प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

न्यायनिर्णय

विशेषणान्तरं घटयति—अभिविमानेति । प्रत्यक्त्वेन सर्ववैश्वत्वं सर्वोत्पत्तये सत्यानन्त्यं सर्वकारणत्वं वा निमित्तीकृत्याभिप्रायमेव
प्रकटयति—प्रत्यगिति । परमेश्वरे साधकसत्त्वाज्जाठरादौ तदभावात्परोपासिपरं वैश्वानरवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सवि-
शेषप्रचुराणां वा रुडिबहुकानां वा अन्यतरत्रास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्वयः सिद्ध इति पादार्थं निगमयति—इति सिद्ध-
मिति ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यसगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमा-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिसमन्वयाख्यो
द्वितीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

बुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

सूत्रं प्रधानं भोक्तेशो बुभ्वाद्यायतनं भवेत् ॥ श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां भोक्तृत्वाच्चैश्वर्यतः ॥ १ ॥

नाचौ पश्चात्तत्त्वशब्दाच्च भोक्ता युक्तमन्यतः ॥ ब्रह्मप्रकरणदीक्षाः सर्वज्ञत्वादितत्त्वता ॥ २ ॥

इदं श्रूयते—‘यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुः’ (मु० २।२।५) इति । अत्र यदेतद्बुधप्रभृतीनामोतत्व-
यचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते, तर्हि परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्रार्थान्तरं
किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात्, ‘अमृतस्यैव सेतुः’ इति श्रवणात् । पारवान्दि लोके

भाष्यत्रयमा

बुभ्वातभूमपदमक्षरमीक्षणीयं श्रीराममद्वयहृदि भान्तमधीशितारम् । इन्द्रादिवैद्यमखिलस्य च शासितारं ज्योति-
नैःपदमनिद्रमं भजेऽहम् ॥ १ ॥ एवं रुद्रिपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः ।
अधुना योगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयः पाद आरभ्यते । अतोऽत्राधिकरणानां
श्रुत्यध्यायपादसंगतयः । तत्र पूर्वपुष्पक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थबुधपूर्वत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तं, तद्बुधप्राप्यपुष्प-
क्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसंगतिः ।
पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपासितः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलम् । मुण्डकवाक्यमुदाहरति—इदमिति । यस्मिन्
लोकत्रयात्मा विराट्, प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकं, चकारादव्याकृतं कारणमोतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाभिधाना-
त्मानं प्रत्यगभिन्नं जानथ श्रवणादिना । अन्या अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशेषेण निःशेषं त्यजथ । एष वाग्विभोक्तृपूर्वक-
मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्वासारपादबुधैरसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मानुषच्छ्रुतिर्मुमुक्षु-
पदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात्संशयमाह—तर्हिमिति । अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति षष्ठा ब्रह्मणो
भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेवशब्दपरास्मृष्टं बुभ्वाद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह—अमृतस्येति । भेदश्रवणात् सेतु-
रिति श्रवणाच्चैत्यर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातम् । सेतुश्रवणं स्वयं विवृणोति—पारवानिति । अनन्तं कालतः ।

भामती

बुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । इह हैयलेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र ‘पारवत्त्वेन सेतुलाङ्गेदे षष्ठाः प्रयोगतः । बुभ्वाद्याय-
तनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिन्वि ॥’ पारवारमप्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारो लोके दृष्टः, ननु बन्धन-
हेतुमात्रम् । हृदिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति । न चामृतं सद्ब्रह्मायतस्य सेतुरिति
युज्यते । नच ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठाः प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम्—अमृतस्यैव
सेतुरिति श्रवणादिति । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति च श्रवणात्, इति योजना । तन्नामृतस्येति श्रवणादिति विशदयता
न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे—पारवानिति । तथाच पारवत्वमृतव्यतिरिक्तं सेतावतुत्रियमाणे प्रधानं वा

न्यायनिर्णयः

पूर्वसिन्धादे सविशेषवस्तुप्रभुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता । संप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रभुराणां तेषां तत्परतां वक्तुं पादान्तरमारभ्यते ।
तत्र पूर्वाधिकरणे त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशङ्क्याह—बुभ्वादीति । यदोपक्रमसङ्घटे-
र्वाक्यशेषस्थल्लिङ्गेनान्यपरत्वमुक्तं, तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्वस्यानेकाशारणस्य वाक्यशेषस्थाल्लङ्गा ब्रह्मपरत्वमाह—बुभ्वादीति ।
आथवैवाक्यमुदाहरति—इदमिति । लोकत्रयकल्पनाभिधानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूतपञ्चकाभिधानत्वमाह—यस्मिन्निति । कार्यब्रह्माव्य-
समष्टयःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह—मन इति । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति—सहेति । चकाराद्वृत्त-
क्षमाव्याकृतेश्वरानन्यानिगमाधस्तत्त्वं ध्वनितम् । मायाख्यां प्रकृतिं कल्पितकार्यपरम्परां च श्रुत्युदितकोशिना विलाप्य तमेवाभिधान-
भूतमव्ययमात्मानं जानयेति मुमुक्षुप्रत्याह—तमेवेति । वाच्यवाचककल्पनानामैक्यापरोक्षप्रमिता वादमाह—अन्या इति । एष
वाग्विभोक्तृपूर्वकत्वसाक्षात्कारः सोपादानसंसारनिवृत्तिर्विनामृतत्वस्य व्यवस्थापक इत्याह—अमृतस्येति । आयतनशब्दाश्रुतेर्नै-
मुदाहरणमित्याशङ्क्याह—अत्रेति । आयतनत्वसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तदिति । अर्थान्तरं प्रधानम् । उपक्रमस्थस्य साधा-
रणशब्दस्य वाक्यशेषगतभुधपूर्वत्वादिलिङ्गेनेश्वराधैवत्वविद्यापुष्पक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषगतसेतुश्रुत्या परिच्छिन्ने सेतुशब्दार्थे
व्यवस्थेति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । निर्विशेषे ब्रह्माण्डकुललम्बनोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानोपासितः, सिद्धान्ते परमेश्वरीरिति
फलम् । आयतनत्वस्य ब्रह्मण्यपि योगाद्वागीन्तरमित्याशङ्क्य प्रत्याह—कस्मादिति । अमृतस्येति श्रवणादेव सेतुरिति च श्रवणादिति
योजना । अमृतस्येति षष्ठीप्रयोगाद्ब्रह्मणः स्वयममृतत्वादव्यवस्थामृतस्याभावात्तदर्थयोगो ब्रह्मणि नेति मत्वा सेतुश्रुतिं विशदयति—पार-

सेतुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुं, 'अनन्तमपारम्' (बृ० २।३।२) इति श्रवणत् । अर्थान्तरे चायतने परियुक्तमात्रे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं, तस्य कार-
णत्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्, 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम
सूत्रेणार्थं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृष्टानि भवन्ति' (बृ० ३।७।२) इति
वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शरीरो वा स्यात् । तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतन-
त्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह—शुभ्वाद्यायतनमिति । द्यौश्च भूश्च बुभुक्षौ, बुभुखावादी यस्य तदिदं
शुभ्वादि । यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोत्तत्वेन निर्दिष्टं
तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः, स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । आत्मशब्दो हीह
भवति—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते ना-

भाष्यरत्नप्रभा

अपारं देशतः । जलविधारकमुख्यसेतोर्ब्रह्मणासंभवाद्गौणसेतुग्रहे कर्तव्ये मुख्यसेत्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद्वाह्यः ।
ननु मुख्यस्यानियतविधारणगुणवानीश्वर इति भावः । यथा लोके मणयः सूत्रेण प्रथिता एवं हे गौतम, समष्टिलिङ्गा-
त्मकवायुना स्थूलानि सर्वाणि संदृष्टानि प्रथितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः । आत्मशब्दात्पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्यत आह—
शारीरो वेति । सद्द्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मशब्दो जीवे संभवतीत्यत आह—आत्मशब्दश्चेति ।

भामती

सांख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत् खलु स्वकार्योपहितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवतीति पारवत्, भवति च शुभ्वाद्यायतनं,
तत्प्रकृतिलात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकारणां, भवति चात्मात्मशब्दस्य स्वभाववर्चनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इतिवत् ।
भवति चास्य ज्ञानमपवर्गोपयोगि, तदभावे प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गोपपत्तेः । यदि लसिन्प्रमाणाभावेन
न परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपवीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं शुभ्वाद्यायतनं, तस्मिन् प्रमाणिके सर्वसोक्तस्योपपत्तेः ।
एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु साक्षाच्छ्रुत्युक्तं शुभ्वाद्यायतनमाद्रियसे, ततो वायुरेवास्तु । 'वायुना वै गौतम
सूत्रेणार्थं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृष्टानि भवन्ति' इति श्रुतेः । यदि लात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यत
इति न परितुष्यति, भवतु तर्हि शारीरः, तस्य भोक्तृभोग्यान् बुभ्रुष्टतीन्प्रत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य शुभ्वाद्यायतनस्य
सांख्यश्रुतेरत्रापि न परितुष्यति, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा शुभ्वाद्यायतनम् । तस्य हि कार्य-
त्वेन पारवत्त्वं चान्द्रतात्पर्यब्रह्मणो मेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते । अयमपि 'वायुना वै गौतम सूत्रेण' इति श्रुतिमुपन्यस्यता
सूचितः । तस्मादयं बुभ्रुष्टतीनामायतनमित्येवं प्रतिष्ठाभिधीयते । शुभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिर-
ण्यगर्भाः । कुतः, स्वशब्दात् । 'धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाद्वाऽस्य सेतुता । पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥'
नहि भूधासमयो मूर्तेः पारावारमप्यवर्ता पाशसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाव्याकृतं वा वायुवो जीवो वा सूत्रात्मा
नाभ्युपेयते । किंतु पारवत्तामात्रपरो लक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्तावर्जं विधरणलमात्रेण योगमात्राद्बुद्धिं
परित्यज्य अवर्त्यति । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं चात्मज्ञानस्य पारवत् एव लक्षयिष्यति । अमृतशब्दश्च भावप्रधानः ।

न्यायनिर्णयः

धामिति । तथापि कुतो न ब्रह्मणः सेतुत्वं, तत्राह—नचेति । आनन्त्यमनौपचारिकमित्युक्तम् । उभयत्रापि सेतुशब्दस्य मुख्य-
धैलावोगेऽपि विधरणस्यागन्तुकस्याश्रयणाभिजिसिद्धपरिच्छिन्नाश्रयणं युक्तमिति भावः । किं तदर्थान्तरे, तदाह—अर्थान्तरे चेति ।
अत्युक्तमायतनं श्रौतेमोचेति न स्यादेतिलाशङ्काह—श्रुतीति । वायोपयतनत्वं साधयति—वायुरिति । सर्वगतस्य तन्मावि-
स्तुतः सूत्रेत्याशङ्का सूक्ष्मतया सूत्रवदवस्थानादित्याह—वायुनेति । आकाशस्यापि सूत्रवदन्तर्वैतनमस्तीत्याशङ्कास्य सर्वं प्रत्येकस्व-
भावतया विधारकत्वमाह—अयं चेति । संदृष्टानि संग्रथितानि विद्वतानीत्यर्थः । आयतनसाम्यत्वेनैवैतदित्याशङ्काह—शारीरो
वेति । तस्य परिच्छिन्नत्वाच्च सर्वविधारकतेत्याशङ्का कर्मोपात्त्यादिद्वारा सर्वसिद्धिहेतुत्वमाह—तस्येति । विधायतनत्वेन प्रधानस्य
बायोर्भोजनार्थं ध्यानार्थं वाक्यमित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनुचोत्तरपक्षप्रतिष्ठाभावाद्य विरुद्धाति—एवमिति । 'न भूःसुषियोः'
इति विशेषाद्बुभ्वादीति यणादेशातिङ्गिति चेन्न । 'गतिकारकोपपदाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते' इति विशेषणात्, अस्य च कारकोपपद-
त्वात् । द्वन्द्वे द्वयोः समत्वादुपपदत्वं द्विवो नेति चेन्न । समत्वेऽपि प्रथमप्रयुक्ताया दिवश्चरमप्रयुक्तां भुवं प्रयुपपदत्वमारोप्य समासे
यणादेशसिद्धेः । न च द्वन्द्वे समस्यमानार्थं समत्वनिवमः, राजपुरुषादिषु व्यभिचारात् । तस्माद्वर्षादिषु बुभ्वादीत्यविरुद्धम् । द्वन्द्वे
तद्वृणसंविधाने च कृते तस्यायतनमिति स्थिते प्रतिशया विवक्षितमर्थमाह—यदिति । जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशेषोक्तिरयु-
क्तेत्याह—कुत इति । तत्र हेतुमादाय योजयति—स्वशब्दादिति । आयतनशब्दसमानापिङ्गलात्मशब्दस्याहृष्टिमाशङ्काह—आस्मेति ।
जीवांश्चापि तदुपपत्तिमाशङ्कात्तम्—आत्मशब्दश्चेति । पक्षान्तरे मुख्यमात्माद्युक्तमित्यर्थः । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तस्मात्ताद्यायत-

र्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—‘सम्भूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः’ (छा० ६।८।४) इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते—‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतं’ इति । ‘ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पञ्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण’ (मु० २।२।११) इति च । तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् । यथानेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति, तां निवर्तयितुं सावधारणमाह—‘तमेवैकं जानय आत्मानम्’ इति । पतदुक्तं भवति—न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किंतुर्विद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विषया प्रविष्टापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मनं जानयैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तम् । तद्वदायतनभूत-स्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानुतामिसंधस्य चापवादः श्रूयते—‘मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति’ (का० २।४।११) इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चप्रविष्टापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । ‘स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽबाह्यः कृतघ्नो

भाष्यरत्नप्रभा

उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्ववस्तु प्रलेकं मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्य साधारणायतनस्य गौणसेतुविक्षिप्ताग्रमथश्रु-
तात्मश्रुत्या ब्रह्मनिश्चय इति भावः । स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह—क्वचिच्चेति । प्रजानांश्रुत्यैव सदेव मूलं, स्थितावा-
यतनं, लये प्रतिष्ठेति ब्रह्मावाचित्यपदेन छान्दोग्ये ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथैत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—स्वशब्देनै-
वेति । ‘यस्मिन् योः’ इति वाक्यात्पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसंकीर्तनान्मध्येषुपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः ।
पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यं, सर्वासु दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि । उदाहृतवाक्यस्य
सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति संबन्धः । यस्मिन् सर्व-
मोतं तमेवैकमित्येवकृतशब्दाभ्यां निर्विशेषं ज्ञेयमित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह—विकारानुतेति । विकारोऽनृते कल्पिते
अभिसंधोऽभिमानी यस्य तस्यानर्थभाक्त्वेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं,
तत्राह—सर्वं ब्रह्मेति । यश्चोरः स स्थापुरितिवत् यसर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद्वाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म
तत्सर्वमिति नानारसत्वाद्यमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह—स यथेति । लवणपिण्डोऽन्तर्वैद्विश्व रसान्तरशून्यः सर्वो
नामसी

यथा ‘द्येकयोर्द्विवचनैकवचने’ इत्यत्र द्विलैकले द्येकशब्दार्थौ, अन्यथा द्येकेष्वाति स्यात् । तदिदमुक्तं भाष्यकृता अमृतत्व-
साधनत्वादिति । तथा चायुतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि शुब्धवायतने उपपत्त्येति । अत्र च स्वशब्दादिति तत्रोच्चरि-
तमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वं हेतोऽस्य स्वशब्दः । सदायतनं ।
आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिदृष्यगर्भेऽनुपपद्यते । तथाच स एवात्रास्तवृत्तस्य सेतुरित्याशङ्क्य
श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह—तत्रायतनायतनवद्भावश्रवणादिति । विकाररूपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधानं यस्या-
भिसंधानपुरुषस्य स तथोक्तः । मेदप्रपञ्चं संत्यमभिसन्त्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते—मृत्योरिति । सर्वं
ब्रह्मेति त्विति । यत्सर्वमविधारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म । न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः । अपर आहृति । नात्र शुब्धवा-
न्यायनिर्णयः

सच्छब्देनायतनलोकिरिति योजनान्तरमाह—क्वचिच्चेति । स्वसायतनस्य साधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा श्रुतिमा-
ह—सदिति । सतो निमित्तत्वेनैव मूलत्वं प्रत्याह—सदायतना इति । असमवायिकारणस्यैव सतः स्थितिहेतुत्वेनैवासाशङ्काह—
सत्प्रतिष्ठा इति । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तदसाधारणपुरुषशब्देन ब्रह्मशब्देन परशब्देनायुतशब्देन चोक्तेरित्यर्थान्तरमाह—स्वश-
ब्देनेति । इहेति प्रकरणातिः । ‘यस्मिन् योः’ इत्यादिवाक्यात्पूर्वोत्तरवाक्ययोर्ब्रह्मोक्तेर्मध्येषुपि तदेव युक्तं, आदिमध्यावसानानामैकार्थ्यं
वाक्यैक्यादित्यर्थः । पुरस्ताद्ब्रह्मोक्तिमाह—पुरुष इति । पुरस्तादपि तदुक्तिमाह—ब्रह्मैवेति । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पश्चात्पश्चिमायां
दक्षिणतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिदं दृश्यते तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मोक्तापि तदनेकरसत्वमाशङ्काह—तत्रेति । उक्तवाक्यं
सम्प्रत्यर्थः । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवतीति संबन्धः । वैविच्यं दृष्टान्तमाह—यथेति । कथं तर्हि तन्निरस्यतं,
तत्राह—समिति । जगदायतनं ब्रह्म ज्ञेयमित्युक्ते कृतसत्तेकरसं, तत्राह—एतदिति । तथापि कथं प्रपञ्चायतनस्य निष्कृत्य ज्ञानं,
तत्राह—यथेति । एकशब्दादेवकाराचायतनपदलक्ष्यमेकरसं ब्रह्मात्मत्वेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह—विकारेति । वाचा-
रम्भणद्वयेर्दृश्यत्वादित्युक्तेष्व विकारो मिथ्या तस्मिन्ननृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधाभिमानी यस्य तस्येति यावत् । इतं सत्यं पश्यतो निन्दा-
श्रुतेरप्येकसं ब्रह्मैत्यर्थः । अद्वैकरसं सामानाधिकरण्यश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य पुरुषः स्थापुरितिवज्जाब्ध्यादिना निरुद्धस्य द्वैतस्य ब्रह्मणा
सामानाधिकरण्यं बाधायैमित्याह—सर्वमिति । यदविधारोपितं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः ।
ब्रह्मानुय सर्वलविधावप्रसिद्धाश्रयान् प्रसिद्धविधिमसक्तिरित्यमिलेय ब्रह्मणो गानारसत्वे श्रुत्यन्तरविरोधमाह—स यथेति । सैन्धव-

रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरेऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ० ४।५।१३) इत्येकरस-
ताश्रवणात् । तस्माद्बुध्वाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत्तुक्तं, सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थ-
न्तरेण बुध्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते—विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते
न पारवत्त्वादि । नहि मृदाहमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदाहमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । से-
तुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि, विज्ञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर
आह—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतत् 'अन्या वाचो विमुञ्चथ'
इति वाग्विमोचनं, तद्व्यामृतत्वसाधनत्वात् 'अमृतस्यैव सेतुः' इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न तु
बुध्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण बुध्वाद्यायतनेन भाव्यमित्येतदयुक्तम् ॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म बुध्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्तैरुप-
सृप्यं मुक्तोपसृप्यम् । देहादिष्वनात्मस्वहमसीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभ-
वादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्वयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तमेदोऽनर्थवातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः ।
तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति बुध्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो

भाष्यरत्नप्रभा

लवणैकरसो यथा, एवमरे सैश्वेयि, विदेकरस आत्मेत्यर्थः । यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं मुख्यसेत्वव्यभिचारि तथापि
सेतोर्जलादिबन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेशत्वाद्गुणत्वेन ग्राह्यं ननु पदार्थैकदेशत्वं पारव-
त्त्वादिकमित्याह—अत्रोच्यते इति । इष्टत्वात्तद्वहेतिप्रसङ्गमाह—नहीति । अत्र श्रुतौ परेणेति शेषः । विधारणस्य
शब्दार्थत्वं स्फुटयति—विष् इति । सिनोति बध्नातीति सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः । तथा चामृतपदस्य भाव-
प्रधानत्वादामृतत्वस्य सेतुविधारकं ब्रह्म । अस्यैवामृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः । यद्वा बुध्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतुशब्दार्थः किंत्व-
व्यवहितं ज्ञानमित्याह—अपर इति । फलितमाह—तत्र यदुक्तमिति । ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ मुक्तैरुप-
सृप्यं प्रत्यक्त्वेन प्राप्त्यं यद्ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं दर्शयति—देहादिष्विति । तद्विपर-
्ययेणेति । उक्तपञ्चकेशात्मकबन्धनिवृत्त्यात्मना स्थितमित्यर्थः । यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहाय समुद्रात्मना

भामती

यतनस्य सेतुतोच्यते येन पारवत्ता स्यात् । किंतु 'जानथ' इति यज्ज्ञानं कीर्तितं, यश्च 'वाचो विमुञ्चथ' इति वाग्विमोचः, तस्या-
मृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । नच प्राधान्यादिष इति सर्वान्ना बुध्वाद्यायतनमात्मैव परासृज्यते;
न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति सांप्रतम् । वाग्विमोचनमात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात् । आत्मनस्तु द्व्यस्याव्यापा-
रतयाऽविधेयत्वात् । विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात् । न चेदमैकान्तिकं यत्प्राधानमेव सर्वान्ना परामृ-
ज्यते । क्वचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृज्यते ॥ १ ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । बुध्वाद्याय-
तनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते—'मित्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिना । तेन तत् बुध्वाद्यायतनविषयमेव । ब्रह्म-
णश्च मुक्तोपसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात्, बुध्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्ची-

न्यायनिर्णयः

खिल्योऽन्तर्बहिर्विभागहीनः सर्वात्मना लवणैकरसो यथा तथात्मापि सर्वथा निदेकरसमूर्तिरिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्माणक्षिदेकरसस्य प्रतिशब्दो
फलितमाह—तस्मादिति । तस्यैकरसात्मप्रधानादेस्तादिरहादित्यर्थः । सेतुश्रुतेर्गतिं वक्तुमुक्तमनुवदति—यस्त्विति । तस्याविवक्षितं गति-
माह—अत्रेति । अत्रेति सप्तम्या भावप्रधानममृतं वाक्यं चोक्तम् । सावयवत्वाच्चेतनत्वादि वक्तुमादिपदम् । ननु सेतुनाऽविनामृ-
तत्वात्पारवत्त्वादेस्तात्र तच्छब्दादीरिति चेन्नैत्याह—नहीति । अत्रापि प्रकृतवाक्योक्तिः अभ्युपगम्यते, परेणापीति शेषः । विध-
रणत्वसागन्तुक्त्वात्पारवत्त्वादेः स्वाभाव्यात्तदेव सेतुश्रुत्या ग्राह्यमिति चेत्, तत्राह—सेत्विति । गुणइत्यापि शब्दैकदेशार्थविधारण-
गुणस्वीकरणमेव युक्तं न त्वनन्तबहिरर्थपारवत्त्वास्वीकरणं मुख्यार्थैकदेशलाभेन विधारणस्य दुर्द्विषत्वात्, अमृतस्येति पृथी च ब्रह्मपक्षे
भावार्थस्वीकारादिति भावः । सेतुशब्दं ब्रह्मश्रुतेः सेतुश्रुतेर्गतिमुक्त्वा विषयान्तरोक्त्यापि तद्विहितमाह—अपर इति । सेतुशब्दस्य
वाग्विमोचपूर्वकमात्मज्ञानमर्थो न ब्रह्मेति स्थिते फलितमाह—तत्रेति ॥ १ ॥ बुध्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—मुक्तेति ।
तत्त्वाख्यातुं प्रतिज्ञां पूरयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मादिति । मुक्तेन ब्रह्मणा कुतस्तदोपसृप्यमित्याशङ्क्याह—
मुक्तैरिति । बन्धविशेषं मुक्तिशब्दार्थं वक्तुं बन्धमनुवदति—देहादिष्विति । अविद्याफलमाह—तत इति । अनर्थसमुदायस्य सप्त-
पञ्चानादौ विच्छेदप्राप्त्यं सूचयति—संतत इति । तत्र सानुमवं प्रमाणयति—सर्वेषामिति । बन्धमनूय तद्विशेषं मोक्षमा-

भवति । कथम्, 'मिथ्यते हृदयग्रन्थिद्विद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्धे परावरे' (सु० ३।२।८) इत्युक्त्वा ब्रवीति—'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (सु० ३।२।८) इति । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' (बु० ४।४।७) इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न कचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपि च 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्च्यन्तामृतस्यैव सेतुः' इति वाग्विमोक्तपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह बुभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्—'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुप्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' (बु० ४।४।२१) इति । तस्मादपि बुभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥२॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुस्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह बुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात्, अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दः, न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन धावगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्'

भाष्यरत्नप्रभा

तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय परात्कारणादव्यक्तात्परं पूर्णं स्वयंज्योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह—तथा विद्वानिति । इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह—ब्रह्मणश्चेति । अस्य सुसुक्ष्मोः, हृदीति पदेनात्मवर्मेत्वं कामानां निरस्तम् । यदा कामनिवृत्तिरथ तदा मृतो भवति; मरणहेत्वभावात् । न केवलमनर्थनिवृत्तिः किंत्वत्र वेदे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—अपिचेति । धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय विमुक्तं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्मकाण्डादेर्वैमुख्यमाह—नेति । बहू नित्यकृत्वा अल्पाण्येदान्तशब्दान्प्रकीकरोति । 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्तश्च नासिकाग्रे च ताष्ठु च ॥' इत्येतानि वागिन्द्रियस्थानत्वाद्वाक्यशब्देनोच्यन्ते । तेषां शोषणमात्रमनात्मशब्दोच्चारणफलं तद्व्यापानाम्नसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः ॥ २ ॥ वैशेषिक इति । असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह—तद्विपरीतस्येति । अतएवातच्छब्दादेव ॥ ३ ॥ प्राणभृच्चेति । सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्थनजोऽनुपपन्नार्थः । सर्वशब्द-

मासती

यते । हृदयग्रन्थिश्चाविचारगद्वेषभयमोहाः । मोहश्च विषादः, शोकः । परं हिरण्यगर्भायवर्धनं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम् । तस्मिन्ब्रह्मणि यदृष्टं दर्शनं तस्मिन्सदर्थमिति यावत् । यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति चर्मार्थमिति गम्यते । नामरूपादित्यप्यविद्याभिप्रायम् । कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति । कामा इत्यविद्यासुपलक्षयति ॥ २ ॥ नानुमानमतच्छब्दात् । नानु-

न्यायनिर्णयः

चक्षणाः सृष्टं योजयति—तदिति । उक्तमुक्त्यनन्तरं प्राप्य ब्रह्मेति श्रुतिरसिद्धेति शङ्कते—कथमिति । मुक्तौ श्रुतिमाह—मिथ्य इति । तथापि कथं बुभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं, तत्रापि श्रुतिमाह—इत्युक्त्वेति । यथा नथो गङ्गाया नामरूपाभ्यां निर्मुक्ताः ससृष्टं प्राप्य तदात्मनावतिष्ठन्ते, तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा तद्वलदेव नामरूपादविधातत्कार्योत्पन्नो विमुक्तः परादव्याकृतात्परमसृष्टार्थं पुरुषं पूर्णमात्मानं दिव्यमखण्डं चिदातुमुपैसात्मत्वेनाप्नोतीत्यर्थः । प्रधानादीनामन्यतमस्यापि मुक्तोपसृप्यत्वसिद्धेरन्यथासिद्धिरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मणश्चेति । ज्ञानानसा यदेत्युक्ता । मुमुक्षुरित्येत्युक्तः । हृदीत्युक्त्वा कामानामात्मनिष्ठता निरस्ता । प्रतिबन्धभावावस्य वक्तुमयेत्युक्तम् । अत्रेति जीवदवस्योक्तिः । 'स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद' इत्यादिप्रमादार्थमादिपदम् । परपक्षव्यावृत्तिं स्फोरयति—प्रधानादीनां स्विति । कचिदिति श्रुतिस्मृतिभ्योक्तोक्तिः । वाग्विमुक्तैर्बैतल्यव्यपदेशादपि बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति व्याख्यान्तरमाह—अपि चेति । इहेत्युदाहरणोक्तिः । वाग्विमोक्तद्वारा बुभ्वाद्यायतनस्य श्रेयलोकावधिं कुतस्तद्ब्रह्मैव, तत्राह—तमेति । धीरो विवेकशाली, विज्ञानं पदार्थज्ञानं, यथा वाक्यार्थधीः, ज्ञातपदार्थस्यैव हि वाक्यार्थधीः । ब्राह्मणपदमनुक्तदिशोपलक्षयम् । वाक्यार्थधीहेतुत्वेन कर्मकाण्डवैमुख्यमधिकारिणा कार्यमित्याह—नेति । बहू निति विशेषणादात्माधोपनिषदनुचिन्तनमनुकृतिशोपलक्षणम् । अनात्मशब्दशब्दानामनुसृष्टेयत्वे हेतुः—वाच इति । अत्रापि स्थानानि वाक्शब्देनोक्ताणि । तात्वादिशोषणमेव बहुशब्दादुचिन्तनं न फलवदित्यर्थः । मुक्तोपसृप्यलोक्तिफलमाह—तस्मादिति ॥ २ ॥ सिद्धान्तमुपलब्धा प्रधानपक्षं निषेधति—नेति । सूत्रात्पर्यमाह—यथेति । वैशेषिकत्वमसाधारणत्वम् । तद्व्याख्यापि व्याचष्टे—नेत्यादिना । इहेति वाक्योक्तिः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कस्यादित्यादिना । प्रकरणमेवेत्युक्तम् । प्रधानावाचकशब्दाभावे फलमाह—येनेति । प्रधानवाचिशब्दस्य सत्त्वेनेति यावत् । न तथा तद्विज्ञा-

(मु० १११९) इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह बुध्वाद्यायतनत्वेनाश्रयिते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यसादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न बुध्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो बुध्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्त-
रार्थम् ॥ ४ ॥ कुतश्च न प्राणभृद्बुध्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति—‘तमेवैकं जानथ आत्मानम्’ इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मु-
मुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं बुध्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ॥ ५ ॥
कुतश्च न प्राणभृद्बुध्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः । ‘कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (मु० १११३)
इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्याच्च
केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥ कुतश्च न प्राणभृद्बुध्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

बुध्वाद्यायतनं च प्रकृत्य ‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया’ (मु० ३१११) इत्यत्र स्थित्यदने निर्दि-

भाष्यरत्नप्रभा

समानाधिकरणं आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तस्यादित्यर्थः । ननु ‘नानुमानप्राणभृतावतच्छब्दात्’ इत्येकमेव सूत्रं
किमर्थं न कृतं उभयनिरासहेतोरिकत्वादित्यत आह—पृथगिति । योगः सूत्रम् । उत्तरसूत्रस्य हेतूनां जीवमात्रनिरासेना-
न्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृत्चेति पृथक्सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तानेव हेतूनाकाङ्क्षाद्वारा व्याचष्टे—कुतश्चेत्यादिना ।
यद्यपि विशुद्धः प्रत्यगात्मैवात्र ज्ञेयः तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयाभेदाच्च ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः । एवं च जीवत्वलिङ्ग-
विशिष्टत्वेन जीवस्य बुध्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्यते न शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननु स्थित्येश्वरस्यादनाजीवस्य

भामती

मानमित्युपलक्षणम् । नान्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं, हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥ ३ ॥ **प्राणभृच्च ।** चेनातच्छब्दत्वं हेतुरु-
क्त्यते । स्वयं च भाष्यकृदत्र हेतुमाह—न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति । न सम्यक् संभवति । नाज्ञसमित्यर्थः । भोग्य-
त्वेन हि आयतनत्वमिति क्लिष्टम् । स्यादितत् । यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरुक्तव्यं, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता
‘न प्राणभृदनुमाने’ इत्येक एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह—पृथगिति । ‘भेदव्यपदेशात्’ इत्यादिना हि प्राणभृदेव
निषिध्यते, न प्रधानं, तच्चैकयोगकरणे तुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ **प्रकरणात् ।** न खलु हिरण्यगर्भोऽपि ज्ञातेषु सर्व
ज्ञातं भवति किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥ **स्थित्यदनाभ्यां च ।** यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा बुध्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्र-

न्यायनिर्णयः

शब्दोऽस्तीति शेषः । अतच्छब्दादित्यर्थान्तरमाह—तदिति । सप्तमी पूर्वत्वं । प्रधानस्य बुध्वाद्यायतनत्वाभावेऽपि सूत्रात्मनः स्यादि-
त्याशङ्काह—अत इति । अतच्छब्दादित्यतः शब्दार्थः ॥ ३ ॥ अस्तु तर्हि शारीरो बुध्वाद्यायतनं, तस्मिन्नात्मत्वादियोगात्, तत्राह—
प्राणभृत्चेति । तत्रान्वये—**यद्यपीति ।** भोग्यस्य भोक्तृत्वत्वात्तस्यायतनत्वमुक्तमाशङ्काह—**नचेति ।** जीवस्यादृष्टद्वारा बुध्वादिनिमित्त-
त्वेऽपि न साक्षात्तायतनत्वमौपाधिकत्वेनाविमुखादित्यर्थः । नन्वतच्छब्दादिति हेतुरिहापि चेदनुकृत्यते तर्हि ‘न प्राणभृदनुमाने’ अतच्छ-
ब्दात्’ इत्येकमेव सूत्रमस्तु, तत्राह—**पृथगिति ।** उत्तरसूत्रे प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैकसूत्रकरणे दुर्भावं, तेनोत्तरसूत्रेण जीवमा-
त्रनिरासपानार्थं पृथकरणं सूत्रवोरित्यर्थः ॥ ४ ॥ परिच्छेदस्याभासत्वाद्ब्रह्मैक्याभिप्रायेण सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेऽपि स्यादिति मत्वा
पृच्छति—**कुतश्चेति ।** सूत्रमुत्तरम्—**भेदेति ।** विभजते—**भेदेत्यादिना ।** इहेत्युदाहरणेऽपि । तथापि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु, नेत्याह
—**तत्रेति ।** निर्धारणार्थं सप्तमी ॥ ५ ॥ निमग्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्वात्मानमेव जानतेति वचनपर्यवसानाज्जीवस्यायतनत्वज्ञेयत्वनिरासे
हेत्वन्तरं वाच्यमित्याह—**कुतश्चेति ।** सूत्रमुत्तरमादाय व्याचष्टे—**प्रकरणं चेति ।** तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—**कस्मिन्निति ।** प्राण-
भृति ज्ञातेऽपि तच्छेपत्वेन सर्वविज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणस्येत्याशङ्काह—**परमात्मनीति ॥ ६ ॥** जीवस्योपाध्वैक्येनाविवक्षितत्वात्तज्ज्ञानेऽपि
सर्वज्ञानसिद्धेस्तस्यायतनत्वाभावे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याशङ्का सूत्रेण परिहरति—**कुतश्चेत्यादिना ।** व्याचष्टे—**बुध्वादीति ।** निर्देशश्चे

इयेते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्विष्टि' इति कर्मफलाशनं, 'अनश्नन्नन्योऽभिमिचाकशीति' इत्यौ-
दासीन्येनावस्थानं च । ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेभ्यो बुभ्वा-
द्यायतनत्वेन विवक्षितस्तत्तस्य प्रकृत्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते । अन्यथा ह्यप्रकृ-
तवचनमाकासिकमसंबद्धं स्यात् । ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकासिकमेव प्रसज्येत ।
न । तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुभ्वाद्युपाधिसंबद्धो
लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्चक्षुष्या
तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकासिकं वचनं युक्तम् । 'गृह्णां प्रविष्टावत्मानौ हि' इत्यत्रा-
प्येतद्वर्तिताम्—'द्वा सुपर्णा' इत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञाबुच्येते इति । यदापि पैङ्गुपुपनिषत्कृतेन व्या-
ख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञाबुच्येते तदापि न विरोधः कश्चित् । कथम् । प्राणभृद्दीह घटा-
दिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो बुभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषि-
ध्यते । यस्तु सर्वेशरीरेषूपपाधिमिविनोपलक्ष्यते परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि
घटादिभिरुपाधिमिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति । तद्वत्प्राणभृताः परमादन्यत्वा-
नुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव बुभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः ।
तस्मात्परमेव ब्रह्म बुभ्वाद्यायतनम् । तदेतत् 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मांतः' इत्यत्रैवैव सिद्धम् ।
तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम्—'यस्मिन्चोः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इति । प्र-
पञ्चाथं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

'द्वा सुपर्णा' इत्यत्रोक्तावपि ईश्वर आयतनवाक्येन किमर्थं ब्राह्म इत्यत आह—यदि चेभ्यो ब्रह्म इति । अत्र चेभ्यो बुद्धिचि-
न्मात्रो ब्राह्मः, न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः, तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासंभवादाय-
वाक्येन ग्रहणं कार्यमित्यभिःसंधिः । तमज्ञत्वा शङ्कते—ननु तवापीति । ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि
लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसंभव इति परिहरति—नेति । ननु 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र बुद्धिजीवोरुक्तेः कथमिदं सूत्र-
मित्यत आह—गृह्णामिति । स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरनुवादेनैक्यं दर्शितमित्यर्थः । नन्वत्र जीवेशौ नानुवाचौ,
पैङ्गुव्याख्याविरोधादतः सूत्रासंगतिरित्यत आह—यदापीति । तदापि सूत्रस्यासंगतिर्नास्तीत्यर्थः । अद्वनवाक्येन बुद्धि-
मनस्य स्थितिवाक्येन बुध्यादिविलक्षणशुद्धप्रत्यक्षग्राहणो ज्ञेयस्योक्त्युभवादिवाक्ये तदेव ब्राह्म, न बुद्धयुपहितो जीव इति
सूत्रसंगतिमाह—कथमित्यादिना । नन्वत्रानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह—यस्मिन्च । पौनरुक्त्यं
शङ्कते—तदेतदिति । बुभ्वादिववाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधत्ते—प्रपञ्चार्थमिति । सेतुशब्दव्याख्यानेन

आमती

कृत्वा 'अनश्नन्नन्योऽभिमिचाकशीति' इति परमात्माभिधानमाकासिकं प्रसज्येत । नच हिरण्यार्गं उदासीनः, तस्यापि भोक्तृ-
त्वात् । नच जीवात्मैव बुभ्वाद्यायतनं, तथा सति स एवात्र कथ्यते, तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि जीवा-
त्मकधनमाकासिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽनधिगतार्थबोधनस्वरसेनाप्रायेण प्राणधुन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमायत्नानव-
गतमलौकिकं ब्रह्मवबोध्यत इति सुभाषितम्—यदापि पैङ्गुपुपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनेति । तत्र हि 'अनश्नन्नन्योऽभि-
मिचाकशीति' इति जीव उपपाधिरहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापार-
मार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तम् । तथा चेत्थंभूतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति, उपाध्यवच्छिन्नश्च
जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति । न पैङ्गुब्राह्मणविरोध इत्यर्थः । प्रपञ्चार्थमिति । तन्मध्ये न पठितमिति कृत्वाचिन्तयेदमधि-

न्यायनिर्णयः

दर्शयति—तयोरिति । निमलार्थमाह—ताभ्यां चेति । स्थित्येश्वरस्यादनाज्जीवस्य संग्रहेऽपि कथमीश्वरस्यैव विश्रायतनत्वं, तदाह
—यदीति । ईश्वरस्यायतनत्वेनाप्रकृतत्वे जीवात्पृथक्कथनानुपपत्तिरित्युक्तमेव व्यतिरेकद्वाराह—अन्यथेति । जीवस्याप्यायतनत्वेनाप्रकृ-
तत्वे श्रुत्यानुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्विति । तस्यैकार्थं लोकसिद्धस्यानुवादत्वाच्चैवमित्याह—नेति । जीवस्यापूर्वत्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्व-
मेव प्रकटयति—क्षेत्रज्ञो हीति । ईश्वरस्यापि लोकवाहिसिद्धत्वादप्रतिपाद्यत्वाच्चक्षणाह—ईश्वरस्त्विति । तयोरित्यादौ बुद्धिजीवयोरे-
वोक्तत्वाक्यमिदं सूत्रं, तत्राह—गृह्णामिति । शुदाधिकरणे नेदमुदाहरणं, 'कतं पिबन्ती' इत्यादाहृतत्वात्, तत्राह—यदेति । तदर्थं
परातु चेद्वैकिजीवयोरेवोक्तत्वाक्यं परस्यापिगतिरित्याह—कथमिति । जीवस्यापि परात्मत्वेनापेक्षत्वाद्युपाध्यनादरादुपहितनिषेधेऽपि तद-
स्यष्टस्य परस्यायतनत्वमित्याह—प्रापेति । कथमेकस्यैवोपाधिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वेन मेदाभेदौ, तत्राह—यथेति । प्राणशृतोऽनुपहित-
स्यापेक्ष्येति शेषः । तस्य वेदायतनत्वं न निषिध्यते किंविषयस्ताहि निषेधः, तत्राह—तस्मादिति । पशान्तराजयो सिद्धान्तमुपसं-
रति—तस्मादिति । इत्युपायतनवाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमित्याह—तदेति । नैव सिद्धत्वे हेतुमाह—तस्येति । तर्हि गतार्थमधिकरण-

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

भूमा प्राणः परेक्षो वा प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् ॥ अनुबल्यतिवादित्वं भूमेर्केवल्युपेयं सः ॥ १ ॥

विच्छिन्नैव स्थिति प्राणं सत्यस्योपक्रमात्तथा ॥ बहोपक्रम आत्मोक्तेरीदोऽयं द्वैतवारणात् ॥ २ ॥

इदं समामनन्ति—‘भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्’ (छा० ७।२३, २४) इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यादाहो खित्परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद्ब्रह्मत्वमभिधीयते, ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ (पा० ६।४।१५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्ब्रह्मत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां ‘प्राणो वा आशया भूयान्’ (छा० ७।१।५१) इति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्रति-

भाष्यरत्नप्रभा

भूतयोनेः प्रत्यगात्मत्वस्फुटीकरणार्थमित्यर्थः । तस्मान्मुण्डकोपनिषद् ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धम् ॥ ७ ॥ भूमा । छान्दोग्यमुदाहरति—इदमिति । नाल्पे सुखमस्ति भूमेव सुखम्, तस्मान्निरतिशयसुखार्थिना भूमेव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमारोक्तो सति नारदो ब्रूते—भूमानमिति । भूम्नो लक्षणमद्वितीयत्वमाह—यत्रेति । भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति—अथेति । अत्र संशयवीजं प्रश्नपूर्वकमाह—कुत इत्यादिना । बहोर्भावं इति विग्रहे ‘पृथ्वादिभ्य इमानिच्’ इतीमन्प्रत्यये कृते ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ इति सूत्रेण बहोः परस्मैमत्तिप्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपः स्यात्, बहोः स्थाने भूरित्वादेशश्च स्यादित्युक्तेर्भूमन्निहित शब्दो निष्पन्नः । तस्य भावार्थकेमन्प्रत्ययान्तत्वाद्ब्रह्मत्वं वाच्यम् । तत्किं धर्मिकमित्याकाङ्क्षायां संनिहितप्रकरणस्थः प्राणो धर्मो भाति । वाक्योपक्रमस्य आत्मापि स्वप्रतिपादना-

भामती

करणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् । नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शौच्यमात्मानं मन्थमानो भगवन्तमात्मज्ञमात्रानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपसंसाद । उपसद्य चोवाच, भगवन्, अनात्मज्ञ-ताज्जनितशोकसागरपारसुत्तारयतु मां भगवानिति । तदुपस्थित्य सनत्कुमारेण ‘नाम ब्रह्मेत्युपास्स’ इत्युक्ते नारदेन पृष्ठं किनात्रोऽस्ति भूय इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनम्—‘वाग्वाव नाम्नो भूयसी’ इति । तदेवं नारदसनत्कुमारोर्भूयसी प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपक्रम्य मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलात्तत्रोपायानुसहिततेजोमनःस्मरशाप्राणेषु पर्यवसिते । कर्तव्याकर्तव्यविवेकः संकल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः स्मरणम् । प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मलेन च रथारनाभिदृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्त्वद्विधिनोऽतिवादिलेन च नामादिप्रिषध्यादात्तात्ताद्वयस्यलसुक्त्वाऽपृष्ट एव नारदेन सनत्कुमार एकग्रन्थेन ‘एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुकलोपविदेश—‘सुखं लेव विजिज्ञासितव्यम्’ इति । तदुपस्थित्य नारदेन ‘सुखं लेव भगवो विजिज्ञासे’ इत्युक्ते सनत्कुमारः ‘यो वै भूमा तत्सुखम्’ इत्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयाम्भूव—‘यत्र नान्यत्पश्यति’ इत्यादिना । तदीदृशो विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः—किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति । भावभविन्नोक्षादात्म्यविवक्षया सामानाधिकार्यं संशयस्य बीजमुक्तं भाष्यकृता । तत्र ‘एतस्मिन् ग्रन्थसंदर्भे यदुक्ताद्वयसोऽन्यतः । उच्यमानं तु तद्वय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥’ न च प्राणात् किं भूय इति पृष्ठम् । नापि भूमा वाऽस्माद्वयानिति प्रत्युक्तम् ।

न्यायनिर्णयः

मनर्थकमित्याशङ्क्य—भूतयोनिवाक्यमध्यस्थं नैतदिति कृत्वान्तिन्तयेदमधिकरणमित्याह—प्रपञ्चार्थमिति ॥ ७ ॥ आत्मशब्दाद्वयत्वाभा-यत्तनं ब्रह्मेत्युक्तं, तत्रात्मशब्दः ‘तरति शोकमालम्बित्वे’ इत्यत्र ब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादनैकान्तिकः स्यादित्याशङ्क्याह—भूमेति । पूर्ण-सुखात्मनि निर्विशेषे ब्रह्मणि भूमविद्याख्यतेरन्योक्तेः संगतिरिति मत्वा छान्दोग्यवाक्यं पठति—इदमिति । नाल्पे सुखमस्ति भूमेव सुखं, तस्मान्निरतिशयं सुखमिच्छता भूमेव विशेषेण शानुतेष्यतो न परिच्छिन्नमिति सनत्कुमारोक्तिमाह—भूमा इति । तदुपहा-नारदो भगवन्, भूमाननेव विशेषेण शानुतिच्छामीति पृच्छति सनत्कुमारम्—भूमानमिति । भूम्नो लक्षणमाह—यत्रेति । व्यवहा-रातीतं पूर्णं वस्तु भूमेत्यर्थः । लक्षणं व्यतिरेकेण स्फोटयितुं परिच्छिन्नस्य लक्षणमाह—अथेति । अन्यवयव्यतिरेकस्यापीष्टसिद्धौ हेतुत्व-धोतकोऽशङ्क्यः । आदिपदं ‘यो वै भूमा तदवस्तुम्’ इत्यादिसंग्रहायम् । उक्ते वाक्ये भूभिः संशयमाह—तत्रेति । निर्वाजे संशयेऽ-तिप्रसङ्गात्पृच्छति—कुत इति । तत्र हेतुं वक्तुं भूमशब्दार्थमाह—भूमेतीति । बहोर्भावं इति विग्रहे ‘पृथ्वादिभ्य इमानिच्’ इतीम-न्प्रत्यये कृते ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ इति सूत्रेण बहोश्चरस्येमन्प्रत्ययस्येकारलोपे बहोः स्थाने भूशब्दादेशे च भूमन्निहितं प्रातिपदिकं सिध्यति । तस्य च भावार्थे निहितेमन्प्रत्ययान्ताद्ब्रह्मत्ववाचित्वर्थः । तथापि संशये को हेतुरित्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणं महाप्रकरणं चेत्याह—किमित्यादिना । तथा संनिधानात्प्राणमानवदित्यर्थः । भावभविन्नोक्षादात्म्यविवक्षया प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति

भाति । तथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्भूमेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१।३) इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं तावदात्मम् । प्राणो भूमेति । कस्मात्, भूयःप्रश्नप्रतिवचनपरंपरादर्शनात् । यथा हि 'अस्ति भगवो नाम्नो भूयः' इति, 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' इति 'मनो वाच वाचो भूयः' इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयःप्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः । नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यतेऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इत्यदो वाच प्राणाद्भूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादिना सप्रपञ्चसुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम्—'अतिवाद्य-सीत्यतिवाद्यसीति न्यायान्नापह्नुतीत' इत्यभ्यनुज्ञाय 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानमवतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतद्भूतो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति । उच्यते—सुखदुःखस्थायां प्राणग्रन्थेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतल्लक्षणम् । तथाच

भाष्यरत्नप्रभा

पेशो धर्मित्वेन भातीति संनिहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दात्, दृष्टवाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तदनुक्तं, 'तरति शोकमात्मविव' इत्यब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षयति—प्राणो भूमेति । धर्मधर्मिणोभेदात्सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपासितः ब्रह्मज्ञानं च फलं क्रमेण मन्तव्यम् । अत्राप्याद्ये भूयःप्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात्परं भूयःप्रश्नं विनैवोक्तलिङ्गेन प्राणादभिन्नं इत्याह—कस्मादित्यादिना । प्राणाद्भूय इति न दृश्यत इति पूर्वैण संबन्धः । ननु 'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणप्रकरणविच्छेदाच्च प्राणो भूमेत्यत आह—प्राणमेवेति । नामाद्याशान्तानुपास्यावतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवादी प्राणवित्, तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित्पक्षे कृते अस्तीति न्यायः, नाहमतिवादीत्यल्लभं न कुर्यादित्युक्तम् । प्राणविदमेव इति परामृश्य सत्यवचनस्थानमननश्रद्धादिधर्मपरम्परान् विधाय भूयोपदेशाच्च प्रकरणविच्छेदः । तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थं इत्यर्थः । भूतो लक्षणवचनं सुखत्वममृतत्वं च प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति—कथं पुनरित्यादिना । प्राणग्रन्थेषु प्राणे लीनेषु न श्रृणोति सुखसुख इति शेषः । 'गाहपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचन आहव-

भामती

तस्मात्प्राणभूयस्त्वामिधानानन्तरमष्टुष्टेन भूयोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । अपिच भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमेवपक्षमात्रः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसंनिधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निवृणोति । 'यस्योभयं हविराति-माच्छेत्' इत्यत्रातिरिवाहं हविः । यथाहुः 'सृष्ट्यामहे हविषा विशेषणम्' इति । न चात्सनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्य इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् । सनत्कुमारस्य 'नाम ब्रह्मेत्युपास्त्व' इति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात् । अतद्विषयत्वे नोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तिरप्राप्त्यप्रसङ्गात् । तस्मादसति प्रश्ने प्राणस्यानन्तर्योक्तस्यैव भूमेति युक्तम् । तदेतत्संशयबीजं दृश्यता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमित्यत न पुनरुक्तम् । नच भूयोभूयः प्रश्नार्तरमार्गमैव नारदेन जिज्ञासितं इति युक्तम् । प्राणोपदेशानन्तरं तदनुपपत्त्या नैयम् । नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत् । 'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादित्वं वदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह—प्राणमेव त्विति । प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमिति । नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं

न्यायनिर्णयः

सामानाधिकरण्यम् । सत्यां सामग्र्यां कार्यसिद्धिमाह—तत्रेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति—किमिति । पूर्वपक्षे प्राणोपा-स्तिरुत्तरपक्षे परमात्मधीरिति फलम् । अवान्तरप्रकरणस्य संनिहितत्वेऽपि महाप्रकरणविषयत्वेन दुर्बलत्वाच्च प्राणस्य प्रमेयेतेत्याह—कस्मादिति । महाप्रकरणोपदान्तरप्रकरणस्य प्राबल्यार्थं लिङ्गमाह—भूय इति । प्राणादूर्ध्वं महत्तार्यविषयत्वेन प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वाऽऽवृत्तेरित्यर्थः । अन्यत्र तदभावेऽपि मेयमेवधीवदत्रापि स्यादित्याशङ्क्यासिन्धुप्रकरणे तयोः सतरेवार्थभेदानामनैवमिलाह—यथेति । दृष्टिविषयत्वेन निषेधं प्राधिक्रमभिनयति—अस्तीति । ननु 'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणविदोऽतिवादित्वं व्यावर्त्य, 'यः सत्येनातिवदति' इति सत्येनातिवदनं वदन्प्राणं भूमानं न युज्यते, तत्राह—प्राणमिति । अतिवादित्वलिङ्गेन प्राणस्य प्रत्यभि-ज्ञानात्, एष इति प्रकृतौकर्तव्यप्रकरणविच्छेदात्, अतिवादित्वे सत्यशब्दस्य सत्यवदनगुणविधायकत्वात्, तुशब्दस्यापि नामाद्या-शान्तवादिनोऽतिवादित्वव्यावर्तकत्वात्प्राणं गृहीत्वे सत्यादिद्वारा भूतोऽवतारात्सत्यैव भूमेत्येत्यर्थः । प्राणपक्षे लक्षणविरोधं शङ्कते—कथमिति । अवसाविशेषमाभिलाह—उच्यत इति । लोकप्रसिद्धा सांभातिं श्रुत्या स्पष्टयति—तथाचेति । 'गाहपत्यो ह वा

श्रुतिः, 'न शृणोति न पश्यति' इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा 'प्राणान्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' (प्र० ४।२।३) इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं वृत्ती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्ब्रूयः सुखत्वं श्रुतम्—'यो वै भूमा तत्सुखम्' (छा० ७।२।३) इति, तदप्यविरुद्धम् । 'अत्रैष देवः स्वप्नाच्च पश्यत्यथ यदेतस्मिन् शरीरे सुखं भवति' (प्र० ४।६) इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखभ्रवणात् । यच्च 'यो वै भूमा तदमृतम्' (छा० ७।२।४।१) इति तदपि प्राणस्याविरुद्धं, 'प्राणो वा अमृतम्' (कौ० ३।२) इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्थोत्थानमुपपद्यते । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथाहि—'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः' (छा० ७।१।५।१) इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । 'यथा वा अरा नामौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्' इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिर्दर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते—परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । कस्मात् । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् । बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात् तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति

भाष्यरत्नप्रभा

नीयः प्राणः' इति श्रुतेः प्राणा अन्नय इह पुरे शरीरे जाग्रति सञ्चापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः । अथ तदा स्वप्नादर्शनाकाले सुखभ्रवणात्प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यन्वयः । आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति—प्राण एवेति । प्राणस्यात्मत्वं कथमित्याशङ्का श्रुतत्वादित्याह—तथा हीति । सर्वं समर्पितमिति च सर्वाधिष्ठानं प्राणं स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं प्राणेषु मुख्यमिति भावः । भूमरूपत्वं योजयति—सर्वात्मत्वेति । संप्रसादशब्देन प्राणं लक्षयितुं सुखार्थं दर्शयति—संप्रसाद इति । स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थित्वा पुनराद्रवतीति प्रयोगाच्च । तत्पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह—बृहदिति । वाच्यार्थसंबन्धात्प्राणो लक्ष्य इत्याह—तस्यां चेति । अत्र सूत्र इत्यर्थः ।

भामती

भवति—नायं तुशब्दः प्राणातिवादिवाद्यवच्छिन्नति, अपिपु तदतिवादिसमपरिखज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदसीति प्राणमतमेवातिवादिखमुच्यते । तुशब्दो नामाद्यतिवादिवाद्यवच्छिन्नति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपिपु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । अत्र चागमाचायोंपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् । अथागमाविरोधिन्यायनिवेशनं मननं, मला च गुरुविषयसम्रब्धचारिभिरनस्युभिः सह संवाद्य तत्त्वं श्रद्धते । श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदर्शी विरक्तस्तो व्यावृत्तस्तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासानिष्ठा भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानमुभयः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाह्या अप्याहुः—'भूतार्थमावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्' इति भावनाप्रकर्षस्य पर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमेति प्राप्तेऽभिधीयते—'एष तु वा अतिवदति

न्यायनिर्णयः

एषोपानः' इत्यादिनाऽशिवेन निरूपितत्वात्प्राणा एवाऽन्नयः । ते च पुरे शरीरेऽभिमानतो गृहीते स्वापेऽपि व्यापारवन्तो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा तत्राप्त्यात्मत्वेन लक्षणं तस्यास्तत्प्राणान्यादित्याशङ्क्य तथाचेत्यादि योजयम् । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति प्राणपक्षे कथं निवेक्ष्यते, तत्राह—यथेति । यस्यामवस्थायामेव देवो दुःखदुःखप्राधिको जीवः स्वप्नानुच्चावचान्नोपभृते, तदा यत्तुल्यं यदसिन्शरीरे भवति, नोपायान्तरसाध्यमिति श्रुत्यर्थः । सुषुप्तेषु प्राणप्राधान्यात्तस्यैव तत्सुखमिति शेषः । भूतोऽश्रुतत्वश्रुत्या प्राणादर्शान्तरत्वे, प्राणसात्वत्वेन मयत्वादित्याशङ्क्याह—यथेति । प्राणे भूम्नि प्रकरणविरोधं शङ्कते—कथमिति । प्राणस्यैवान्नात्मत्वाच्च तद्विरोधोऽस्तीत्याह—प्राण एवेति । संभवति मुख्योऽर्थे किमित्यात्मशब्देन गौणार्थग्रहणमित्याशङ्क्य सावार्त्त्यादात्मस्वस्तस्य मुख्यं पदेत्याह—तथाहीति । प्राणस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाच्च मुख्यत्वात्ममित्याह—यथेति । तथापि परमात्मैव सर्वकारणत्वान्मुख्यो भूमा, प्राणस्तु नैवमित्याशङ्क्याह—सर्वेति । प्राणस्य सिद्धे भूमत्वे तदुपास्तिपरं भूमावक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूप सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याकरोति—परमात्मेति । प्राणो भूमेत्युक्त्यात्रैवं प्रतिज्ञेति शङ्कते—कस्मादिति । सौमं हेतुमादये—संप्रसादादिति । 'एष संप्रसादः' इति संप्रसादशब्दस्य जीवार्थत्वादपि तस्मात्परत्वोक्त्या न प्राणप्रत्युक्तिरित्याशङ्क्य संप्रसादशब्दस्य विवक्षितं वक्तुं प्रसिद्धमर्थमाह—संप्रसाद इति । जीवे क्षुप्ते च शक्तिकल्पनार्था गौरवं शक्तित्वोक्तम्—सम्यगिति । न केवलं निरवस्था संप्रसादशब्दः स्वापविषयः, किंतु 'स एष पतस्मिन्संप्रसादे रत्ना' इत्यादिप्रयोगादपीत्याह—बृहदिति । तर्हि स्वापादुपपदेऽस्ततोऽन्यस्य प्राणसापि स्यादित्याशङ्क्यावस्थानाभिनिर्देशस्य लक्षणया प्राणविषयत्वमाह—तस्यां चेति । संप्रसादशब्दस्य लक्षणाधिकार्थग्रहे सिद्धं हेत्वर्थमाह—

प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते । प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यन्तिष्ठमेवैतत्स्यात् । न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यम्—‘वाग्वाच नाम्नो भूयसी’ इति । तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम् । तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति । नन्विह नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति, नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाच भूयोऽस्तीति, कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते । प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुक्त्यमाणं पश्यामः—‘एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इति । तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते—न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं, विशेषवादात् ‘यः सत्येनातिवदति’ इति । ननु विशेषवादोऽप्ययं । प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् । यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्ह्यग्निहोत्रेणैव । सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते । तथा ‘एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वम् । केन तर्हि, प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव । सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति । नेति ब्रूमः । श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते—‘यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदति’ इति । नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति । प्रकरणात् प्राणविज्ञानं संबध्यते । तत्र प्रकरणात्

भाष्यरत्नप्रभा

भूमा प्राणान्नोऽत्राप्याय, तस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वात्, नामादेर्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः । विपक्षहेतुच्छेदं बाधकमाह—प्राण एव चेदिति । स्वस्यैव स्वस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वमयुक्तं, नामादिष्वष्टं चेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते—नन्विहेति । प्रकृतप्राणवित्परामर्शक एवशब्दो न भवति, तस्य यच्छब्दपरतत्त्वेन सत्यवादिवान्वित्वात् । अतः प्राणप्रकरणं विच्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह—अत्रोच्यत इति । सत्येनातिवादित्वं विशेषः, तद्वतो य एष इत्युक्तेन पूर्वानुक्तार्थ इत्यर्थः । य एष प्राणविदतिवदतीत्यनूय स सत्यं वदेदिति विधानात्र प्राणप्रकरणविच्छेद इति दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति । सत्यशब्दो ह्यबाधिते रूढो ब्रह्मवाचकः, तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्वबाधितार्थसंबन्धाद्वाक्ष्यक इति नात्र लक्ष्यवचनविधिरित्याह—नेति ब्रूम इति । किंच सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मकरणकमतिवादित्वं श्रुतं, तस्य प्रकरणाद्वायो न युक्त इत्याह—श्रुत्या हीत्यादिना । अत्रेति । सत्यवाक्य इत्यर्थः । एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं

भाष्यमी

यः सत्येनातिवदति’ इत्युक्त्वा भूमोच्यते । तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरुद्धवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्च परमात्मैव । ततो ह्यन्यत्सर्वं विकारजातमदृतं कथंचिदपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते । तथाच ‘एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इति ब्रह्मणोऽतिवादित्वं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्यावगमितं कथमेव संनिधानमात्रात् श्रुत्यापेक्षादिति दुर्बलात्कथंचित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राणविषयो भवितुमर्हति, किंतु सत्यस्य परमात्मन एव । एवं चानात्मावदित्वात्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवासौ व्याख्यास्यामीत्यभि संधिमान्स्वतन्मरः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूतव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास । नच प्रश्नपूर्वताप्रवाहप्रतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वैर्गैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादिखगमेन भाष्येण व्युत्पादितम् । विज्ञानादिसाधनपर-

न्यायनिर्णयः

प्राणादिति । भूजो धर्म्याकाङ्क्षायां ब्रह्मणः सत्यसाधिकात्तदेव संबध्यत इति भावः । प्राणे हेतोरयोगमाह—प्राण इति । दृष्टान्तद्वारोक्तं व्यनक्ति—न हीति । असिन्प्रकरणे यसादूर्ध्वं यो निर्दिश्यते स ततोऽतिरिच्यते, प्राणाच्चोपरिष्टादुपदिष्टो भूमेति सोऽपि ततोऽन्यः सादिति भावः । तत्र तत्रेति पर्यायभेदोक्तिः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते—नन्विति । प्रतिवचनद्वारा प्रश्नकल्पनामाशङ्कोक्तम्—नौपीति । स्वपक्षे पूर्वपक्षी हेतोः सत्यमाह—प्राणेति । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धिः निगमयति—तस्मादिति । सिद्धान्ती हेतुसमर्थनार्थमाह—अत्रेति । तत्र परकीयहेतुं निरस्यति—न तावदिति । पञ्चशब्दस्य यच्छब्दपरतत्त्वाच्च प्रकृतप्राणपरमात्मित्वमतोऽन्तर्गतप्रकरणं विच्छिन्नमित्युक्ते शङ्कते—नन्विति । सत्यस्य प्रधानत्वाद्विशेषवादस्य तद्विषयत्वमेव न प्राणविषयत्वेत्याह—कथमिति । सत्यशब्दो यथाथोक्तिवाचीत्यसौ श्रुत्य दृष्टान्तेन प्रत्याह—यथेति । तृतीयाश्रुत्या साधकतमार्थया सत्यज्ञानेनातिवादित्वान्तरविधानात्प्रकरणेन श्रुत्यर्थपरित्यागासिद्धिरित्याह—नेतीति । श्रुत्यर्थमेव स्फुटयति—श्रुत्येति । बाक्यमत्रेत्युक्तम् । अतिवादित्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञातप्राणस्य प्रतिपाद्यत्वे सत्यशब्दस्तदीयगुणविधायाः सादित्युक्तमित्याशङ्क्याह—नेति । अतिवादित्ववाक्यं समर्थयः । का तर्हि प्राणविज्ञानस्य प्रसक्तिः, तत्राह—प्रकरणसिद्धिः । संबध्यत अतिवादित्वे हेतुत्वेनेति शेषः । प्रकरणस्य प्राणत्वात्तत्त्वतोऽपि संबन्धोऽनुद्वेग्य

रोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तु शब्दे न संगच्छते 'एष तु वा अतिवदति' इति । 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' (छा० ७।१६) इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येक-वेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्ब्रह्मव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरवि-वक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । प्रकृतसंबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणात्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति । यत्प्राणविज्ञा-नेन विकाराद्भूतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत् 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवद-ति' इति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते, परमार्थरूपत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि' इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र तत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रति-ज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादभ्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । नहि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्यात्मत्वमस्ति । नचान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति श्रुत्यन्तरात् । 'तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' (छा० ७।१३) इति चोपक्रमोपसंह-

भाष्यरत्नप्रभा

वाध्यमित्युक्त्वा तु शब्देनापि बाध्यमाह—प्रकृतेति । विजिज्ञास्त्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्तान्निरमिताह—सत्यं त्वेवेति । प्रकरणविच्छेदे, दृष्टान्तमाह—तस्मादिति । श्रुतिलिङ्गबलादेतत्सत्यं प्रकृताभ्याणाभ्यान्त्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसंबन्धोक्त्या प्राणलिङ्गत्वं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नं विनोक्तवलिङ्गाद्भूमा प्राण इति, तन्न, तस्याप्रयोजक-त्वादित्याह—न चेति । प्रश्नभेदाद्यर्थभेद इति न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेया बहुशः पृष्ठत्वात् । प्रश्नं विनोक्तचातु-र्वेदस्य प्रकृतैकवेदान्नित्वदशैनाच्चैत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतासंबन्धाद्यर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति—तत्रेत्यादिना । सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह—तत्र सत्यमिति । विज्ञानं निदिध्यासनम् । आदिपदान्माननश्रद्धा-श्रवणमनःशुद्धिनिष्ठतद्देतुकर्माणि गृह्यन्ते । इमांश्चपि श्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि । एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तबहुवचनीत्याह—तत्र यदिति । किंच 'संनिहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीयः' इति न्यायेन संनिहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्ट्वा वाक्योपक्रमस्य आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूम्न-वाक्योपेक्ष इह भूमा आह इत्याह—एवं चेति । किंच शोकस्य पारमित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहारात्, शोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च, शोकपदेन मूलतमो गृह्यते । तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गादामा ब्रह्मेत्याह—न चान्य-चेति । ब्राह्मणमात्मायत्तत्वं प्राणस्य वदतीति संबन्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु, ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण

भामती

म्परा मननश्रद्धादिः, प्राणान्ते चातुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेन प्राणस्यान्यायत्ततोच्यते । तदभिधाने हि साक्षिलेन न्यायनिर्णयः

इत्याशङ्क्याह—तत्रेति । न परं प्रकरणातुरोधेन तृतीयाश्रुतिर्विरोधेत किंतु तु शब्दश्वेत्याह—प्रकृतेति । न च लिङ्गोपेतप्रकरणं श्रुति-मात्राबलीयः, लिङ्गस्यातद्विषयोक्तिरिति भावः । यत्तु सत्यशब्दस्य गुणविधिपरत्वं, तन्न, वाक्यान्तरविरोधादित्याह—सत्यं स्थितिः । तु शब्देनाज्ञविषयविधिः सूच्यते किंवा प्रकृतव्यावृत्तिरिति संदेहापोहार्थमाह—तस्मादिति । अवान्तराधिकारविच्छेदादिति हेत्यर्थः । प्राणादेरर्थान्तरं सत्यं प्रशंसितुं सत्यज्ञानेनातिवादित्वमुक्तमित्याह—तादृगिति । यत्पूर्वं प्राणादधि भूयःप्रश्नप्रत्युक्ती नेति, तत्राह—नचेति । किं तर्हि कारणमर्थान्तरविवक्षायामित्याशङ्क्याह—प्रकृतेति । असति प्रकृतसंबन्धायोगे सतीपि प्रश्नप्रतिवचनोपेक्षैवस्य मैत्रेय्यादौ दृष्टत्वात्, तदमावेऽपि प्रकृतसंबन्धायोगे तन्नेदस्य दर्शनात्, प्रश्नादिसत्यमर्थान्तरत्वानिभिमतिति भावः । 'नापृष्टः कस्यविद्-यात्' इति स्मृत्यप्रश्ने प्रत्युक्तिरुक्त्याशङ्क्यापृष्टेनापि बोधनीयः शिष्यो जिज्ञासुरिति मत्वाह—तत्रेति । सत्तामर्थान्तरविवक्षायामिति यावत् । तदेवाभिनयति—यदिति । सत्यशब्दार्थो भूमापि परमादर्थान्तरमिलाशङ्क्याह—तत्रेति । वाक्यं सप्तम्यर्थः । परमिन्नब्रह्मपि सत्यशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वकत्वाच्च तद्विषयत्वेत्याह—सत्यमिति । तथापि विज्ञानमननश्रद्धादिनिष्ठाकृतौनामन्यतमो भूमा, न सत्यं ब्रह्मेत्याश-ङ्क्याह—तथेति । तेषां साधनत्वादेव फलभूतभूततासिद्धिरित्यर्थः । तथापि कथं सत्यस्यैव तत्तात्विकमत आह—तत्रेति । हेतुकिंमदारा भूमोपदेशे प्रस्तुते सतीत्यर्थः । इद्वेति वाक्योक्तिः । हेत्वसिद्धिमुद्बल फलितमाह—तस्मादिति । परमात्मा भूमेत्यत्र महाप्रकरणमनुगृ-हीतमिति हेत्वन्तरमाह—एवं चेति । यत्तु प्राणविषयत्वमात्मशब्दस्योक्तं तदनूयं दूषयति—प्राण इति । शोकनिवृत्तिबाधयमित्युक्तम् । निष्तिष्ठकवृष्टेरपि परास्मात्तत्त्वशब्दार्थो न प्राण इत्याह—नचेति । नात्र मुख्यं शोकतरणं किंवापचारिकमित्याशङ्क्योपक्रमोपसंहारक-

रति—‘तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः’ (छा० ७।२६।२) इति । तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्यते । ‘आत्मतः प्राणः’ (छा० ७।२६।१) इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेत्, न । ‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिञ्चि’ (छा० ७।२६।१) इत्यादिना भूम्न एवा प्रकरणसमाप्तिरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा’ इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गतविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आह—‘एषोऽस्य परम आनन्द एतत्स्वयानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ (बृ० ४।३।३२) इति । ब्रह्मणि ‘यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमति भूमेव सुखम्’ इति सामयसुखनिराकरणेन ह्यैव सुखं भूमानं दर्शयति । ‘यो वै भूमा तदमृतम्’ इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति । विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षित्वात्, ‘अतोऽन्यदार्तम्’ (बृ० ३।४।२) इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं

भाष्यरत्नप्रभा

इति शङ्कते—प्रकरणान्त इति । तच्छब्देन भूमानुकर्षान्मैवमित्याह—नेति ॥ ८ ॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह—धर्मेति । सूत्रम् । यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति तदन्यत्र विषयति—योऽप्यसावित्यादिना । सति बुद्धाद्युपाधावात्मनो द्रष्टृवादिः, तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गतज्ञानार्थं प्रबोधपतिषिद्धिं ‘न शृणोति न पश्यति’ इति परमात्मत्वं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरमात्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आभयो नाशादिदोषः तत्सहितं सामयम् । आर्तं नश्वरम् । ‘स एवाधस्तात् स उपरिष्टात्’ इति

भाष्यती

न प्रकरणं समाप्यते । तस्मादेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायतः प्राणस्तस्य, स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते—प्रकरणान्त इति । प्राणप्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति—न । स भगव इति । संदेशान्येन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः, प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—धर्मोपपत्तेश्च । यदपि पूर्वपक्षिणा कथंविन्नोतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दृषयति—योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायामिति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियायसंयोगात्मेव । न प्राणः । परमात्मप्रकरणात् । अन्यदार्तम् । विनश्वरमित्यर्थः ।

न्यायनिर्णयः

कृत्यान्मैवमित्याह—तमिति । उपक्रमे शोकस्योपसंहारे तमसो निवृत्तिवचनादिप्रतिपत्तिमाशङ्क्याह—तम इतीति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरपसंहारे कार्यनिवृत्त्या कारणनिवृत्तिरपक्रमे विवक्षित्वेतिप्रतिपत्तिरित्यर्थः । किंच प्राणो यदायतस्तस्यैदं प्रकरणमित्यात्मेव प्रकरणी भूमेत्याह—प्राणान्ते चेति । प्राणस्यान्यायत्तत्वेन कुतोऽन्योच्यते, तत्राह—आत्मत इति । प्राणाधिकारसमाप्ते परात्मवचनात्पूर्वोक्तस्य भूम्नो न परमात्मतेति शङ्कते—प्रकरणेति । भूम्न एव सर्वनाम्नानुकर्षाद्वाक्यशेषस्यापि तदर्थत्वात्तस्यैवेदं प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमेत्याह—नेत्यादिना । किंच भूमरूपतापि प्राणे न मुख्येत्याह—वैपुल्येति । प्राणस्य स्वविकारापेक्षया भूमत्वेऽपि न मुख्यमिति वक्तुं सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥ परो भूमेत्येव लिङ्गान्तरमाह—धर्मेति । श्रुतं व्याकरोति—अपि चेति । उपपत्तिं दर्शयितुं भूम्नि दर्शनाद्यभावं दर्शयति—यत्रेति । कथमेतत्तत्र परात्मवी, तत्राह—परमात्मनीति । प्राणेऽपि तदुपपत्तिरुक्त्याशङ्क्याह—योऽपीति । उक्तो ‘न शृणोति’ इत्यादिनेति शेषः । प्राणस्वभावविवक्षया तस्यानुक्तत्वे हेतुमाह—परमात्मेति । तत्प्रकरणे ‘न शृणोति’ इत्यादेरुक्तित्यर्थः । सङ्गागारितयोः सति मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तदभावे स्वापे तदभावान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधीनो दर्शनादिनात्मकतः । स तु स्वतोऽलिङ्ग इति मत्वा ‘न शृणोति’ इत्यादिना सर्वव्यवहाराभावः सुषुप्ताद्युक्तो न प्राणविवक्षया परप्रकरणनिरोधादित्यर्थः । भूम्नः श्रुतं सुखत्वं प्राणेऽपि स्यादित्युक्तं प्रत्याह—यदपीति । तस्य सुखत्वे मानमाह—यत इति । इतश्चात्मन एव सुखत्वमित्याह—इहापीति । तस्यैव सुखत्वं प्रतियोगिप्रत्युक्त्या स्पृष्टयति—नेति । उक्तछुत्तेरवैमाह—सामयेति । आभयेन दुःखेन सहितं सामयम् । धर्मद्रव्ययुक्त्वा धर्मोन्तरमाह—यो वा इति । प्राणस्यापि दर्शितममृतत्वमित्याशङ्क्याह—विकाराणामिति । इतश्च न

स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते
नान्यत्र । तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म लोकेऽक्षराभिषा ॥ वणं प्रसिद्धा तेनात्र प्रणवः स्यादुपाख्यते ॥ १ ॥

अव्याकृताधारतोक्तैः सर्वधर्मनिषेधतः ॥ शासनाप्रवृत्तादेश ब्रह्मैवाक्षरमुच्यते ॥ २ ॥

‘कस्मिन्नु खल्वकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थू-
लमनणु’ (बृ० ३।८।७, ८) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः—किमक्षरशब्देन वणं उच्यते किंवा
परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाप्ताय इत्यादावक्षरशब्दस्य वणं प्रसिद्धत्वात्, प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य
चायुक्तत्वात्, ‘कार एवेदं सर्वम्’ (छा० २।२३।३) इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वणस्यानुपास्यत्वेन

भाष्यरत्नप्रभा

सर्वगतत्वं, ‘स एवेदं सर्वम्’ इति सर्वात्मत्वं च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित इति सिद्धम् ॥ ९ ॥ अक्षर-
मम्बरान्तधृतेः । बृहदारण्यकं पठति—कस्मिन्निति । यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्गी
पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कस्मिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिस्त्वाच,
तद्व्याकृतस्याधिकरणमेतदक्षरमस्थूलारूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात्संशयः । यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ
इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो वणं रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । तत्र ‘कारोपासिः फलं, सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मणी-
रिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगाद्ब्रह्मण्यप्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह—प्रसिद्ध्यतिक्रमस्येति ।
‘रूढियोगमपहरति’ इति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्य ‘कारस्य सर्वाश्रयत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे
सर्वात्मत्वमित्याह—‘कार इति । प्रभप्रतिवचनाभ्यामाकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनिश्चयाच्च ध्यानार्थता, अतस्त-

भामती

अतिरोहार्थमन्यत् ॥ ९ ॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्धा वणेषु रूढः । परमात्मनि चावय-
वप्रसिद्धा यौगिकः । अवयवप्रसिद्धश्च समुदायप्रसिद्धिर्वैलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । नच वर्णेष्वकाशस्योत्पत्तेस्तत्त्वोपपद्यते,
सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसंभिन्नमनुभूयते, गौरयं बृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वात्-
त्संभेदसंभवः । नहि धूमोपाया वह्निधीर्धूमसंभिन्नं वह्निमवगाहते धूमोऽयं वह्निरिति, किंतु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति ।
भवति तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो ङित्येवमिति । अपिच शब्दादुपायेऽपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गेन्द्रियजन्यमानं नामसं-
भेदो दृष्टः । तस्मान्नमसंभिन्ना पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना प्रथिताश्च विद्वद्भ्यः, नामानि च ‘कारात्मकानि तथासत्त्वात् ।
‘तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतुण्णान्येवमोद्गारेण सर्वा वाक्’ इति श्रुतेः । अतः ‘कारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति
वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । न
खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किंतु परमात्मैव । तेषां परमात्मविकारत्वात् । नच नामधेयात्मकं
रूपधेयमिति युक्तं, स्वरूपमेदात्, उपायमेदात्, अर्थक्रियामेदाच्च । तथाहि—शब्दलसामान्यात्मकानि श्रोत्रप्राज्ञाव्यभिचये-

न्यायनिर्णयः

प्राणस्य मुख्यममृतत्वमित्याह—अत इति । आर्वाभातिप्रस्तं । नाशीति यावत् । प्रकृतोपायुक्तानि धर्मान्तराण्याह—तथेति । ‘स एवा-
धस्तात् उपरिष्टात्’ इत्यादिमा सर्वगतत्वं, ‘स एवेदं सर्वम्’ इति सर्वात्मत्वमुक्तम् । क्षुतिलिङ्गप्रकरणेभ्यो भूमा परमात्मेति तत्प्रतिपत्त्यर्थं
भूमवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ सूत्रि क्षुतपर्माणां परत्रोपपत्त्या परो भूमेत्युक्तम् । अयुना तेनैव न्यायेनाक्षरं क्षुतजगदि-
धारणस्य परसिद्धपुनरेक्षरं परं ब्रह्मेत्याह—अक्षरमिति । बृहदारण्यकवाक्यं पठति—कस्मिन्निति । यद्भूतं दिवो यदधस्तादुत्थिव्या
ये चोभे यावापृथिव्यौ यदन्तरिक्षं यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं चेति प्रश्ने याज्ञवल्क्येनाकाशे तदोतं च प्रोतं चेति निरस्तो,
गार्गी पुनरुपच्छत्, आकाशोऽव्याकृताकाशः कस्मिन्नोतप्रोतत्वेन तिष्ठतीति । याज्ञवल्क्यस्याह; हे गार्गी, यस्त्वा पृष्ठमाकाशस्यधिकरणं
तदेतदक्षरमस्थूलविशेषणं ब्रह्मविदो वदन्तीत्युदाहरणार्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगप्रतीत्या संशयमाह—तत्रेति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि
मुख्यत्वात्परो भूमेत्युक्तत्वाद्वाय्वक्षरशब्दस्य वणं मुख्यत्वादोकार एवाक्षरमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना । अक्षराब्रह्मणस्य निर्विशेषे
ब्रह्मण्यन्ययोक्तैः संगतयः । ‘कारोपासिब्रह्मणीरित्युक्तमयं फलम् । न क्षरतीत्यक्षरमित्यवयवप्रसिद्धा परसिद्धापि शब्दोपपत्तिमाशङ्क्य
‘रूढियोगमपहरति’ इति न्यायेनाह—प्रसिद्धीति । वर्णपक्षे तस्याम्बरान्तधारणायोगादपुनर्वैत्वाच्च तद्व्यानाद्ब्रह्मैव ब्रह्ममित्याशङ्क्याह—
‘कार इति । उपासिद्वारा पुनर्मन्त्रे सिद्धे, अभिधेयस्य च गौरयं बृक्षोऽयमिति ब्रह्मसामानाधिकरण्यात्, धूमाभिचदुपायेऽप्येतास्मात्रेण
तदयोगात्, अतदुपाये लिङ्गाव्युत्थाने नामसंभेदादभिधानाभिधेययोरैक्यात्, ‘कारमात्रतायाश्च सर्वस्य क्षुतत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । रूढेतिदं

सर्वात्मकत्वावधारणात्, वर्णं पञ्चाक्षरशब्द इति, एवं प्रात उच्यते—पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात् । अम्बरान्तधृतेः—पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्य 'आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा 'कस्मिन् खल्वकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् । तथाचोपसंहृतम्—'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । नचैयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदपि 'अकार एवेदं सर्वम्' इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्माच्च क्षरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ १० ॥ स्यादेतत् । कार्यस्य चेतकारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधानाकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः । अत उत्तरं पठति—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कस्मात् । प्रशासनात् प्रशासनं हीह श्रूयते—'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृ० ३।८।९) इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म । नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां सृष्टादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

लिङ्गबलाद्भि बाधित्वा योगवृत्तिर्गोष्ठेति सिद्धान्तयति—एवमित्यादिना ॥ १० ॥ आकाशं भूतं कृत्वा शङ्कते—स्यादेतदिति । चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्भवमित्याह— सा चेति । सूत्रं व्याचष्टे—सा चेति । चकार आकाशस्य

भामती

प्रत्ययार्थं किंयाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते । रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटलपटत्वादिसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधानां प्रावरणाद्यर्थं किंयाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसंभेदः । नच डिर्थोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोऽयं पिण्ड इत्यनुभवः, किंतु यो नानादेशकालसंछतः पिण्डः सोऽयं संनिहितदेशकाल इत्यर्थः । संज्ञा तु गृहीतसंबन्धैरलम्बनाभ्यासापिण्डाभिनिवेशिष्येव संस्कारोद्बोधसंपातयाता स्मर्यते । यथाहुः—'यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्वहेतुमम् । पिण्ड एव हि दृष्टः स्मर्यसं स्मारयितुं क्षमः ॥ १ ॥ संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वे न बाधते । संज्ञिनः सा तदस्या हि न रूपच्छादनक्षमा ॥ २ ॥' इति । नच वर्णतिरिक्ते स्फोटोऽस्मिन् अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके । न चैव प्राप्ताणिक इत्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते । निवेदितं चास्माभिस्तत्त्वविन्दौ । तस्माच्छ्रेयसग्राह्याणां वर्णानामम्बरान्तधृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनान्दवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् । ये तु प्रधानं पूर्वपक्षमिलानेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति तैरम्बरान्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराकियत इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः अपि तु प्रशासनाधिकरणता । तथाच श्रुतिः—'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति । तथाप्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्—अक्षरं प्रशासनादिति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्वर्णक्षरतानिराकरणैवास्त्यर्थः । नच स्थूलबीजानां वर्णेष्वप्रतिरेस्थूलमेल्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शङ्कैव नास्तीति वाच्यम् । नह्यवयवं प्राप्तिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्राप्तेष्वपि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न दिवीत्यभिचयननिषेधाऽनुवादः । तस्मात् यत्किंचिदेतत् ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् । प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽप्याकृतो वा संभवति । नच मुख्यार्थसंबन्धे

न्यायनिर्णयः

ब्राह्मणंमोकोपास्तिपरमित्युपसंहरति—वर्णं इति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । रूढेर्कारणविषयत्वमक्षरशब्दस्योक्तं, तत्कथं प्रतिषेधाह—कस्मादिति । हेतुमुक्त्वा व्याकरोति—अम्बरान्तेति । आकाशस्यैव प्रश्ने श्रवणात्तदधिकरणं घृष्टं न पृथिव्यादेरित्याशङ्काह—तत्रेति । तथापि रूढिर्योगाद्बलीयसीत्युक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्येवदम्बरान्तधृतिर्लिङ्गसंगतयोगवृत्तिर्बलीयसीत्युपेक्षोपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यावगमात्तात्पर्यसिद्धिरित्याह—तथाचेति । लिङ्गस्यान्यथासिद्धिः प्रत्याह—नचेति । अकारस्य सर्वात्मत्वधृतेस्तत्र संभवति लिङ्गमित्याशङ्काह—यद्वर्णमिति । स्वरूपमेदादुपायोपेयमेदादर्थं किंयामेदाच्च शब्दार्थयोरेवेदासिद्धिरित्यर्थः । प्रकृते रूढेर्योगस्य बलीयस्त्वे फलितमाह—तस्मात्तत्रेति ॥ १० ॥ उत्तरसूत्राप्रोक्तं चोक्तमाह—स्यादिति । केयमम्बरान्तधृतिस्तस्मिन्तत्त्वं तदुपादानं वा । नापि, यदुक्तुलाब्जवाद्रथाश्रयित्वायोगात् । द्वितीयं व्यभिचारदासाधकतेति मत्वा फलितमाह—कथमिति । सूत्रमवतारयति—अत इति । प्रतीक्षां व्याचष्टे—सा चेति । प्रधानस्यापि तदुपपत्तेरुक्तत्वादवधारणासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । हेतुमुपस्थाप्य निवर्तं साधयति—प्रशासनादिति । अक्षरस्य सृष्टौ प्रधानासने श्रुतेऽपि कथमीश्वरत्वं, तत्राह—प्रशासनं चेति । तस्यान्यथासिद्धि

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम् । तस्यैवाभ्वरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्याद्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति—यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यसिद्धाशङ्क्यते तद्भावाद्विदम्भरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः—‘तद्भा एतदक्षरं गार्ग्येदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु’ (वृ० ३।८।११) इति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति । द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात् । तथा ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु’ इत्यात्मभेदप्रतिषेधात्, न शरीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम् । ‘अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः’ (वृ० ३।८।८) इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । नहि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम् ॥ ब्रह्मलोकलोकाद्यादेपरं ब्रह्म गम्यते ॥ १ ॥

ईक्षितव्यो जीयघनात्परस्तत्प्रत्यक्षिज्ञया ॥ भवेद्ध्येयं परं ब्रह्म क्रमसुक्तिः फलित्यति ॥ २ ॥

‘एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदौंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । इति प्रकृत्य

भाष्यरत्नप्रभा

भूतत्वनिरासार्थः । भूतकाशस्य कार्यन्तःपातिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगादव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तद्वाश्रयत्वाच्चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः । विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ॥ ११ ॥ प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति—किमिदमिति । घटत्वाद्यावृत्तिरिति भ्रान्तिरित्युच्यते—एतदिति । अम्भरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरचेतनत्वाद्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति—तथेति । अन्यभावो भेदस्तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह—नहीति । शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । तस्माद्गार्ग्यब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । प्रश्नोपनिषदमुदाहरति—एतदिति । पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्ठो ज्ञेते, हे सत्यकाम, परं निर्गुणमपरं सगुणं ब्रह्मैतदेव योऽयं ँकारः । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकः । तस्मात्पणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैव ँकारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्याने परमपरं वान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्र-

भामती

कूलं पिपतिपतीतिद्वत्वात्समुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च । अम्भरान्तविधारणस्याक्षरस्यैवाव्यवृत्तार्था वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावोऽन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः—‘तद्भा एतदक्षरं गार्ग्यं’ इत्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह—तथेति । ‘नान्यत्’ इत्यादिकया हि श्रुत्यात्मभेदः प्रतिषिध्यते । तथा नोपाधिभेदाद्विज्ञा जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शारीरस्याक्षरशब्दत्वेत्याह—अचक्षुष्कमिति । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्गार्ग्यप्रधानाव्याकृतजीवानामसंभवात्, संभवाच्च परमात्मनः, परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । ‘कार्यब्रह्मज्ञानप्राप्तिकल्लादर्थ-भेदतः । दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरं ब्रह्म गम्यते ॥’ ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदेन तद्भावापत्तौ ‘स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकम्’ इति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मैव ध्येयत्वेन न्योद्यते । न चेक्षरस्य लोके

न्यायनिर्णयः

धुनीते—नेति । तस्यापि स्वार्थो प्रशासनं सिध्यति, नेत्याह—नहीति । तथाचाद्याव्यप्रशासनलिङ्गाच्च प्रधानमक्षरमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ँकारादिनिरासेन ब्रह्मादाने हेत्वन्तरमाह—अन्येति । प्रतिशान्यां सूत्रं योजयति—अन्यभावेति । हेत्वर्थं प्रश्नपूर्वकमाह—किमित्यादिना । अन्यभावाभावाव्यावृत्तस्याक्षरस्य निषेधमिति ब्रह्मव्याकृत्यर्थमभिप्रेतमर्थमाह—एतदिति । प्रधानमन्यदित्युक्तम् । इदेति प्रकृतोदाहरणम् । प्रधानस्यापि रूपादिराहिल्यादवृष्टत्वादियोगादुक्तवृत्तौ कुतोऽक्षरस्य ततो व्यावृत्तिः, तत्राह—तत्रेति । धतेन सूत्रेणाक्षरत्वं जीवस्यापि निरस्तमित्याह—तथेति । अक्षरमतःशब्दार्थः । इतश्च जीवस्य नाक्षरशब्दत्वेत्याह—अचक्षुष्कमिति । उपाधिसंबन्धनिषेधेऽपि तदतो निषेधाभावाद्युक्तं तस्याक्षरत्वमित्याशङ्क्याह—नहीति । अनन्यथासिद्धलिङ्गात्तद्विधियोगवृत्त्या ध्येयब्रह्मपरमक्षरब्राह्मणमित्युपसंहारति—तस्मादिति ॥ १२ ॥ ँकारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे दुद्धिसानिध्यात्सेन ध्यातव्यं पुरुषं निरूपयति—ईक्षतीति । आध-र्षणवाक्यं पठति—एतदिति । पिप्पलादो नामाचार्यः सत्यकामेन पृष्ठो व्याचष्टे । हे सत्यकाम, परं निर्विशेषमपरं च कार्यं यद्ब्रह्म तदेतदेव योऽयमौंकारः । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकः । तस्मात्पणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनौंकारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन

श्रूयते—‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोभिलेतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत’ (प्र० ५।२, ५) इति । किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यत आहोस्विदपरमिति । एतेनैवायतनेन परमपरं चैकतमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् । कस्मात् । ‘स तेजसि सूर्यं संपन्नः’ ‘स सामभिदधीयते ब्रह्मलोकम्’ इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । नहि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमभ्युचीतेति युक्तम्, सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते । नैष दोषः । पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपन्नः । इत्येवं प्राप्तिरभिधीयते—परमेव ब्रह्मेदमभिध्यातव्यमुपदिश्यते । कस्मात् । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति—‘स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते’ इति । तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति । मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् ।

आभ्यरत्रप्रश्ना

द्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति—यः पुनरिति । इत्थंभावे तृतीया, ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रात्रये एकस्मा मात्राया अकारस्य ऋष्यादिकं जाग्रदादिविभूतिं च जानाति तेन सम्यग्ज्ञाता एका मात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः । एवं मात्राद्वयस्य सम्यग्भूतिविज्ञाने द्विमात्रस्थता त्रिमात्रः । तमोङ्कारं पुरुषं योऽभिधायीत स ऋकार-विभूतित्वेन ध्यातेः सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषमीक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्विज्ञं चाह—किमित्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्ये इत्यर्थः । पूर्वत्र पूर्वपक्षत्वेनोक्तं ऋकारे बुद्धिस्य ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसंगतिः । यद्वा पूर्वत्र वर्णे रुडस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गाब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता, तद्वदत्रापि ब्रह्मलोकप्राप्तिरुक्त्यात्परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपासिरुनयत्र फलम् । स उपासकः । सूर्यं संपन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानाद्विन्दते वस्त्रित्यल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह—नहीति । अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परविषयपरविदपरमन्वेतीत्युपक्रमात्परविदोऽपरासिरयुक्ता, उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वादत्रैव प्राप्तिर्भवनेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् । तस्मादुपक्रमानुगृहीतात्परप्राप्तिरुपासिरुत्परं पुरुषमिति परश्रुतिर्नांभ्येत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृच्छति—नन्विति । पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः । सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे—परमेवेति । स उपासक एतस्माद्विरण्यनाभौत्वं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोस्तु, तत्राह—तत्राभिध्यायतेरिति ।

आमर्त

तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावात्, ध्यायतेश्च तेन समानविषयत्वात्, परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति सांप्रतम्, संमानविषयत्वस्यैवासिद्धेः । परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः । नच तत्त्वविषयमेव सर्वं दर्शनं, अननुविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । नच मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति सांप्रतम् । मननाद्वेदेन तत्र तत्र दर्शनस्य निर्देशात् । नच मननमपि तत्कारपरमाभावयं तत्त्वविषयम् । यथाहुः—‘तत्कोऽप्रतिष्ठः’ इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयति । एवं प्राप्त उच्यते—‘ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं यथेक्षते ॥’ ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चोत्सर्गतस्तत्त्वविषयः । क्वचित्तु बाधकोपनिपाते समारोपित-

न्यायनिर्णयः

परापरयोरेकतरं यथाध्यानमनुगच्छतीति प्रकृतैकमात्रद्विमात्रोपासिति दर्शयित्वा ब्रवीति, यः पुनरोभिलेखतरे त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणेति तृतीया द्वितीयात्वेन नैया, ब्रह्मोकारभेदोपक्रमात् । तथाविषयक्षरं सूर्योन्मत्सं परं ध्यायीत, स सूर्यं प्रातः सामभिर्ब्रह्मलोकं गतिं नीयत इत्युदाहरणार्थः । सनिमित्तं संशयमाह—किमिति । अक्षरशब्दस्य वर्णे रुडस्यापि अगदायतनत्वलिङ्गमेव जघन्या योगवृत्तिराभिता तथा देशपरिच्छिन्नकलुषतिलिङ्गेन परशब्दस्यापेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उक्तश्रुतेर्ध्येयं ब्रह्मणि समन्व-वोक्तैः संगतयः । अपरस्य परस्य वा ब्रह्मणो ध्यानं पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । ननु परापरत्वेन ब्रह्म विभज्य परमभिध्यायीतेति विशेषोक्तौ कुतः शङ्कते शङ्कते—कस्मादिति । परानोपि फलोक्त्या शङ्कायाः सावकाशत्वमाह—स इति । उपासकः सर्वनामार्थः । कथं व्यभोक्तं फलं परसिन्नतंभावितं, तदाह—नहीति । तद्विदोऽपि तथाभावादिति शेषः । विशेषणानुपपात्तं शङ्कते—नन्विति । तदुपपत्तिमाह—नेति । पिण्डः स्थूलो देहः । प्राणः सूत्रात्मा । अपरब्रह्मोपासितपरं वाक्यमित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां पूरयति—परमेवेति । लिङ्गाद्व्यायतेरपरविषयत्वोक्तैर्नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । तौर्न हेतुमाह—ईक्षतीति । ईक्षतेर्भौतरीक्षणमेव कर्म तद्यप्यदेशात्प्रापेक्षितवीर्याशङ्क्य व्याकरोति—ईक्षतिरिति । तथापि तदेव किनात्माक-मिति प्रतिनि प्रत्याह—दर्शनेनेति । तस्य व्यपदेशादित्युक्तं पक्षमोत्वात्तद्विमात्रशङ्कापेक्षितं पूरयनिवक्षितमर्थमाह—ईक्षतीति । ईक्षणविषयत्वेन वाक्यशेषे निर्दिश्यमानमपि ब्रह्मापरमेवैवाशङ्काह—तत्रेति । ईक्षतिध्यायत्वोनिर्धारणार्थां सप्तमी । रजतादिदृष्टेराभासत्वा-

ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्ष-
तिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञातव्यः ।
नन्वभिध्याने परः पुरुष उक्तः, ईक्षणे नु परात्परः, कथमिति इतरत्र प्रत्यभिज्ञातव्य इति । अत्रो-
च्यते—परपुरुषशब्दौ तावदुभयौ साधारणौ । नचात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः
पुरुषः परामुद्ध्यते, येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि जीवघन
इति । उच्यते—घनो मूर्तिः । जीवलक्षणो घनो जीवघनः । सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः
खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह—स साम-
भिरुद्गीयते ब्रह्मलोकम् इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र
जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वैकरणात्मनि हिरण्यगर्भं ब्रह्मलोक-
निवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः । तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स
एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावक-

भाष्यरत्नप्रभा

तन्वीक्षणं प्रमात्वाद्विषयसत्त्वतामेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः । ध्यातव्यस्त्वसलोऽपरः किं न स्यादित्यत आह—
स एवेति । श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना—अकारे यो
ध्येयः स पर एवात्मा, वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः । अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् एवायमिति । ननु शब्दभेदात् प्रत्यभि-
ज्ञेति शङ्कते—नन्विति । परात्पर इति शब्दभेदमङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह—अत्रेति । ननु
'पुतस्माजीवघनात्परात्' इत्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादस्य इत्यत आह—न चात्रेति ।
ध्यानस्य तत्फलक्षणस्य च लोके समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरैकवाक्यता भवतीति
भावः । 'स सामभिरुद्गीयते ब्रह्मलोकम्' 'स पुतस्माजीवघनात्' इत्येतत्पदेन संनिहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामुद्ध्यत
इति प्रसपूर्वकं व्याचष्टे—कस्तर्ह्येति । 'मूर्तेः घनः' इति सूत्रादिति भावः । सैन्धवखिल्यो लघविषयः ।
खिल्यवदस्यो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परामुद्ध्यत इत्याह—अपर इति ।
जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणं दर्शयति—जीवानां हीति । व्यष्टिकरणाभिमानिनं जीवानां घनः संघातो यस्मि-
न्सर्वैकरणाभिमानिनि स जीवघनः तस्मात्किंवात्परंपरासंबन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात्परः सर्वैलोकातीतः शुद्ध
इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह—परमिति । यस्मात्परं नापरमिति किञ्चित् स

भामती

गोचरो भवेत् । न चासत्यपवादे शक्य उत्तरस्यैत्युक्तम् । तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् ।
अपिच वाक्यशेषेणैकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदो युज्यते । संभवति च परपुरुषविषयत्वेनाथैप्रत्यभिज्ञानात्, संमन्विताहारावै-
कवाक्यता । तदनुसारेण च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम् । तस्मात्तु परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च
भवति । तदिदमुक्तम्—न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामुद्ध्यते । किंतु जीव-
घनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथयितुं जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते । 'स
सामभिरुद्गीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनः । स हि समस्तकरणत्मनः सृष्टात्मनो हिरण्य-

न्यायनिर्णय

तत्राभूतमेवैलभ्यवित । अत एव दर्शनेविशेषणम्—सम्यगिति । अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽन्यस्यैव ध्येयत्वमिति शङ्क्य, सौत्रं सशब्दं
व्याचष्टे—स एवेति । निर्देशवैषम्यात् प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति । वैषम्यमुत्प्रेष्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह—अत्रेति । परात्पुरुषस्य
प्रकृतगामित्यादृशयापत्तिकर्मणश्च प्रकृतत्वात्तस्यैवैतच्छब्दसमानाधिकृतपञ्चम्यन्तपरशब्देन प्रत्यभिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपरशब्दस्य वाक्यशेषे
जीवघनविषयत्वाजीवघनोऽभिध्यातव्यः, तस्मात्परात्परः परमेश्वरोऽन्य एवेक्षतिकर्मभूत इत्याशङ्क्याह—नचेति । यो ध्येयः स एव
तदुत्पत्तिसम्प्रतिषेधोऽपीक्षणस्य विषयः संभवति, एकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगात्, परात्पुरुषस्य संनिहितपरामर्शैवेऽपि संनिहिततरो जीव-
घनाविषयत्वात्, जीवघनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्, तस्मिन्निधेयस्य चैकतैल्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरैकवाक्यतापेक्षमुपक्रमे यो
ध्यातव्यः स एवोपसंहारेऽपीक्षणमोक्षश्चेत्तर्हि जीवघनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यः, नहि जीवघनपदं प्रसक्तगीमिति शङ्कते—कस्तर्ह्येति ।
'मूर्तेः घनः' इति सूत्रेणाह—उच्यत इति । पक्षीसमासं व्यावर्तयति—जीवेति । उत्तमस्य दृष्टान्तेनाह—सैन्धवेति । खिल्यभावोऽ-
व्यपन्नः । कथमनवच्छिन्नस्य परस्यावर्त्तनं, तत्राह—उपाधीति । तत्र पञ्चम्यन्तपरशब्दोपपत्तिमाह—परश्चेति । परात्पुरुषस्य प्रकृतः
परमात्मैवाभिलिख्य पश्चात्तस्माह—अपर इति । कथा वृत्त्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोकं भूते, तत्राह—जीवानामिति । परिच्छिन्नकर-
णावच्छिन्नानामनवच्छिन्नकरणात्मनि हिरण्यगर्भेऽन्तर्भावात्तस्य जीवपूर्णतया तदनत्वालोकोऽपि जीवघन इत्युपचयत इत्यर्थः । तस्य सार-
भावात्परमात्मा परस्मादित्याह—तस्मादिति । ईक्षणध्यानयोः कार्यकारणभावादेकविषयत्वाह—स एवेति । परस्यैव ध्यातव्यत्वे

रूपते । परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किञ्चिदन्यन्नस्ति, 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति च श्रुत्यन्तरात् । 'परं चापरं च ब्रह्म यदौकारः' इति च विभज्यान्-
न्तरसंकारेण परं पुरुषमभिधायतव्यं ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । 'यथा पादोदरस्त्वचा
विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पाप्मविनिर्मुक्तफलवचनं परमात्मानमिहा-
भिध्यातव्यं सूचयति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं युज्यत इति ।
अत्रोच्यते—त्रिमात्राणोकारेणालम्बनेन परमात्मानमभिधायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च
सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

दहरः को विद्यजीवो ब्रह्म वाकाशाशब्दतः । विद्यत्याद्यध्यात्यस्त्युत्तेर्जीवो भविष्यति ॥ १ ॥

वाकाशाशोपमानेन पुनरुक्त्यादित्थाहितेः ॥ आत्मापहतपाप्मत्वात्तुल्याच्च परेश्वरः ॥ २ ॥

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशास्तस्मिन्दन्तस्तद्वेद्येष्ट्यं
तद्वाच विजिज्ञासितव्यम्' (छा० ८।१।१) इत्यादिवाक्यं समास्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदय-

भाष्यरत्नप्रभा

एव मुख्यः परः न तु पिण्डात्परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किंच परशब्देनोपक्रमे निश्चितं परं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमि-
त्याह—परं चापरं चेति । पापनिवृत्तिच्छिन्नाचेत्याह—यथेति । पादोदरः सर्पः । ॐकारे परब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा
ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मैक्षित्वा तदेव शान्तमभयं परं प्रामोतीलविरोधमाह—अत्रोच्यत इति । एवमेकवाक्यतासम-
र्थेनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिप्रथां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवस्थेये ब्रह्मणि समन्वि-
तमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ दहर उत्तरेभ्यः । छान्दोग्यमुदाहरति—अथेति । भूमविद्यानन्तरं दहरविद्याप्रारम्भाथोऽध-
शाब्दः । ब्रह्मणोऽभिव्यक्त्यान्तत्वाद्ब्रह्मपुरं शरीरम् । अस्मिन् यत्सिद्धं दहरमवर्षं हृदयं तस्मिन्हृदये यदन्तराकाशाशब्दितं
ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राकाशो जिज्ञास्यः, तदन्तःस्थं चेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र यदाकाशास्तदा
भासती

गर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृत्तानां जीवानां संघात इति भवति जीवघनः । तदेवं त्रिमात्रोच्चारयतनं परमेव
ब्रह्मोपास्यम् । अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्ती मुक्तिः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति' इति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः । अपरं तु ब्रह्मैकैकमात्रायतनमुपास्यमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ दहर
उत्तरेभ्यः । 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरम्' सूक्ष्मं गुहाप्रायं पुण्डरीकसंनिवेशं वेदम् 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशास्तस्मिन्-
दन्तस्तद्वेद्येष्टव्यम्' आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं च, तद्विरोधिना तर्कणं मननं च, तदन्वेष्टव्यम् । तत्पूर्वक्रेण चादरनैरन्त-
र्गर्भीकालोत्पत्तिनैः ध्यानाभ्यासपरिपाकेन साक्षात्कारो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वैर्भ्यः । तद्विच्छा विजिज्ञासनम् ।
अत्र संशयमाह—तत्रेति । तत्र प्रथमं तान्देवं संशयः—किं दहराकाशादन्त्येव किञ्चिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च उत
दहराकाश इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शरीर आत्मा किं वा परमात्मेति । संशयहेतुं

न्यायनिर्णयः

विशेषणमुक्तव्यमिति—परमिति । विराट्पेशया परवं स्रष्टेऽपीत्युक्तमाशङ्क्य मुख्यं परमसुखगतं ब्रह्मण्येवेत्याह—परो हीति ।
'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' इति ख्याता परमात्मानं विशिनष्टि—यस्मादिति । ईश्वरस्य परमपुरुषाधेत्वे मानमाह—पुरुषादिति ।
परारे ब्रह्मणी प्रकृत्य परशब्देनापरस्य व्यावर्तनादपि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमित्याह—परं चेति । न केवलमुपक्रममादेवं किंतु फलोक्ते-
रपीत्याह—यथेति । पादोदरः सर्पः । पूर्वपक्षजीवमनूष दूषयति—अथेत्यादिना । पराशुद्रब्रह्मैक्यज्ञाने देशपरिच्छिन्नं फलमनुक्तम् ।
ॐकारोपाधिब्रह्मणोपासौ तदविरुद्धमित्यर्थः । कथं तर्हि 'पुरुषमोक्षते' इति, तत्राह—क्रमेणेति । ब्रह्मलोके सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मोक्षं
विवक्षित्वेक्षितवाक्यमित्यर्थः । एकवाक्यताकाङ्क्षप्रकरणानुगृहीततत्त्वतःप्रत्यभिज्ञया देशपरिच्छिन्नफलवत्त्वलिङ्गानुगृहीततत्त्वतःप्रत्यभिज्ञया देशप-
रिच्छिन्नफलवत्त्वलिङ्गानुगृहीतप्रत्यभिज्ञातो बलीयस्त्वाद्वयातव्यं परमेवैत्युपसंहरति—अदोष इति ॥ १३ ॥ 'परात्परं पुरिशयं पुरुषम्'
इत्यादिवाक्याद्वयातव्यपुरुषनिर्णये परस्य पुरिशयमिति पुरसंबन्धतिङ्करयमपि पुरसंबन्धी दहराकाशो ब्रह्मैत्याह—दहर इति । छान्दो-
ग्यवाक्यमुदाहरति—अथेति । भूमविद्यानन्तरं विद्यान्तरारम्भाथोऽधशाब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं पराशुद्रम् । अस्मिन्निति प्रत्यक्ष-
लोकिः । ब्रह्मपुरं शरीरम् । दहरं सूक्ष्मम् । पुण्डरीकं तदाकारत्वात्प्रकृतं हृदयमेव तत्र परस्य नित्यसंनिवेशैवमशब्दः । संनिहित-
हृदयं सधम्या पराशुद्रम् तस्मात्सिद्धमस्य परस्य तदा सदा स्थितिं सूचयन्नेष्टव्यमेव विज्ञातव्यं—दहर इति । व्यावहितमपि हृदयं योग्य-
त्वात्सच्छब्देनोक्तत्वा तदन्तराकाशास्य विचार्यतां ज्ञेयतां च दर्शयति—तस्मिन्निति । तस्मिन्निति सप्तम्या हृदयोक्तैस्तदन्तस्तं दहराकाश-
भन्नेत्यं गिशास्यं च किंन तस्याः संनिहितत्वरदहराकाशाशैल्यात्तदन्तस्तं किञ्चिदन्विष्य ज्ञेयमिति संशयं सूचयति—तत्रेति । वाक्यं

पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशोऽथवा विज्ञानात्माऽथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः । आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य दान्यतरस्य पुरस्माभिर्नो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् । 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेवोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतमेदस्योपमानोपमेयभावः यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितं, अवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात् । अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम्, ब्रह्मपुरशब्दात् । जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जि-

भाष्यरत्नप्रभा

संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात्संशयान्तरमाह—तथा ब्रह्मपुरमिति । अत्र शब्दो । जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन्संशये सतीति योजना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् । तथेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तत्राकाशेत्यादिना । दहरवाक्यस्यानन्तरप्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तैः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपासिः, सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्या निर्गुणधीरिति फलमेदः । नच 'आकाशस्तच्छिद्भात्' इत्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अत्र तस्मिन् 'यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्याकाशान्तःस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्यात्यन्तं कथं, एकस्योपमानत्वमुपमेयत्वं च कथं, 'उभे अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावपिश्च यावुश्च' इत्यादिना श्रुतसम्बन्धस्य च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति—तस्येत्यादिना । हृदयापेक्षया अत्यन्तं, ध्यानार्थं कल्पितमेवासादृश्यं, स्वत एकत्वात्सर्वार्थयत्वमित्यर्थः । ननु 'एष आत्मा' इत्यात्मशब्दो भूते न युक्त इत्यस्ये-

भामती

पृच्छति—कुत इति । तदेतुमाह—आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामिति । तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति—तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादिति । एष तु बहुतरोत्तरसंदर्भविरोधात्पृच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरीतोषेण पक्षान्तरालम्ब्यते पूर्वपक्षी—अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम् । युक्तमित्यर्थः । तत्र 'आधेयत्वादिशेषान् पुरं जीवस्य युज्यते । देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ॥' असाधारण्येन हि व्यपदेशता भवन्ति । तद्यथा क्षितिजलपवन-भीजादिसामग्रीसमवधानजन्माप्यङ्कुरः शालिजीनेन व्यपदिश्यते शात्यङ्कुर इति । ननु क्षित्यादिभिः, तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम्, ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् । जीवमेद-धर्मोपमोपार्जितं तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तम् । अपिच ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयनानेन संबद्धव्यम् । नच ब्रह्मणः खे महिषि व्यवस्थितस्यानाधेयसाधारणसंबन्धः कल्पते । जीवस्त्वात्राग्रमात्र इत्याधेयो भवति । तस्माद्ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिवृंहणतया जीवे योगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च भक्तिः ।

न्यायनिर्णयः

सप्तम्यर्थः । यदाकाशोऽन्विष्य ज्ञेयस्तदा प्रातं संशयमाह—स इति । द्वितीये संशये प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । द्वयोरेपि पक्षत्रयोपनयनकत्वं व्यावर्तयन्नाकाशशब्दाधीनं पक्षद्वयमाह—आकाशेति । शब्दान्तरालपक्षद्वयभासिमाह—तथेति । इतिशब्दः संशयशब्देन संबध्यते । नन्वयमर्थः संशयो न प्रकृतस्तस्याद्वाइत्यात्, तत्राह—तत्रेति । उक्तं संशये सतीति यावत् । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् । इहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वेस्यैवोपास्यतेति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । दहरवाक्यस्य सोपाधिके ब्रह्मण्यन्वयोक्तौ तत्र प्रवृत्तस्य निरुपाधिकं दुस्तुतमानस्य तस्मिन्प्राजापत्यवाक्यान्वयोक्तैः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशादिभ्यानं, सिद्धान्ते परोपासिद्वारा प्रतिपत्तिरिति फलम् । नच 'आकाशस्तच्छिद्भात्' इत्यनेन गतत्वात्पूर्वपक्षानुत्थानं, तत्र वाक्यशेषस्य लिङ्गानामाकाशविषयत्वात् । प्रकृते तेषां तदन्तस्तत्त्वविषयत्वेन तदविषयत्वादिति । उपात्त्यर्थं ब्रह्मणो दहरत्वेऽपि भूताकाशस्य तदधोगात्कुतो ग्रहणं तत्राह—तस्येति । तज्जानेनापि वाक्यशेषस्य फलं संपद्यते वाक्यादित्यर्थः । सति मेदे सादृश्ये चोपमानोपमेयभावादेकत्र तदसिद्धिरित्याशङ्क्याह—यावानिति । ब्रह्मणि यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानं, कारणत्वात् । तदभावादाकाशे नैवमित्याशङ्क्याह—यावापृथिव्यादीदिति । दहरे कथं तत्समाधानं, तत्राह—अवकाशेति । अप्रवृत्तपामत्वादि तस्मिन्क्षित्यानुवादः । सत्यकामत्वादि ध्यानार्थमध्यस्तमिति भावः । एष आत्मेत्यात्मशब्दसामञ्जस्यार्थं पक्षान्तरमाह—अथवेति । ब्रह्मशब्दस्यामुख्यत्वाज्जीवे तच्छब्दात्परसिद्ध्यति इति कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य पुरसंबन्धस्य तत्रैव संबन्धादित्याह—जीवस्येति । तस्यापि पुरेण कः संबन्धः, तत्राह—तस्येति । तथापि तस्मिन्नीपाधिकं कथं ब्रह्मपदं, तत्राह—

तत्वात् । भक्ष्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सं-
बन्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः । मनउपाधिकश्च जीवः, मनश्च
प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेऽन्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैव आरा-
ओपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । नचात्र दहरस्या-
कारस्यान्वेष्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते । 'तस्मिन्त्यन्तः' इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति ।
अत उत्तरं ब्रूमः—परमेश्वर एवात्र दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा । कस्मान् ।
उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतैभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि—अन्वेष्यत्वयामिहितस्य दहरस्याकाशस्य 'न चे-
द्भूयः' इत्युपक्रम्य 'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्यत्वं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिस-
माधानवचनं भवति । 'स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्वा-

भाष्यरत्नप्रभा

राह—अथवेति । भक्षयेति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह—न हीति । अस्तु पुरस्वामी
जीवः, हृदयस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह—तत्रेति । पुरस्वामिन एव तदन्तःस्थत्वसंभवात्मान्यापेक्षेत्यर्थः । व्यापिनो-
ऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह—मन इति । आकाशपदेन दहरमनुकृत्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यती-
त्याह—आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याहुः तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं
किंविद्धयेयमिति पक्षान्तरमाह—न चात्रेति । परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्दे-
नोपादानादित्यर्थः । यद्वा अन्वेष्यत्वाद्विजिज्ञादहरस्य ब्रह्मत्वविश्रयात् 'आकाशस्तज्जिज्ञात्' इत्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्का
निरसनीया । अन्वेष्यत्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणाद्दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अपहृतपाप्मत्वाद्विजिज्ञेतेतात्म-
कश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिबोधेति सिद्धान्तयति—परमेश्वर इत्यादिना । आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति संबन्धः । तमा-
चार्यं प्रति यदि ब्रूयुः, हृदयमेव तावदल्पं तत्रत्याकाशोऽल्पतरः किं तदत्राप्ये विद्यते यद्विचार्यं ज्ञेयमिति, तदा स

भारती

उपधानानुपधाने तु विशेषः । वाच्यत्वं गम्यत्वम् । स्यादेतत् । जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता लन्यस्य
भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोजयित्वा भैत्रस्य संश्लेष्यत आह—तत्र पुरस्वामिन इति । अयमर्थः—वेदस्य स्वत्ववि-
करणमनिर्दिष्टधैर्यमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन संबद्धं सदनपेशं नाधेयान्तरण संबन्धं कल्प-
यति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्डरीकस्य विशेषो यत्तदेवास्य संश्लेष्यत आह—मन-
उपाधिकश्च जीव इति । ननु मनोऽपि चलतया सकलदेहवृत्ति पर्यायेणेत्यत आह—मनश्च प्रायेणेति । आकाश-
शब्दश्चात्पलादिना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति, तथाप्य-
दोष इत्याह—न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वमिति । एवं प्राप्त उच्यते—भूताकाशस्य तावच्च दहरत्वं, 'यावान्वाऽ-
यमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्युपमानविरोधात् । तथाहि—'तेन तस्योपमेयत्वं रामरायणशुद्धवत् । अगत्या भेदमा-
रोप्यं गतौ सख्यं न युज्यते ॥' अस्तु तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशोद्भिदेनोपमानस्य गतिः । न चानवच्छिन्नपरिमाण-
मवच्छिन्नं भवति । तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन 'ज्यायानाकाशात्' इति श्रुति-

न्यायनिर्णयः

भक्षयेति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । गौणमुख्ययोमुख्ये संप्रत्ययमाशङ्कोक्त्यर्थः—न हीति । कार्यकारणसंबन्धस्य साधारण्यादसाधार-
ण्येन व्यपदेशाजीवकामांर्जितं शरीरं तेनैव व्यपदेशमित्यर्थः । तस्य जीवपुरत्वेऽपि राजपुरे भैत्रस्यवस्तुपुण्डरीकदहरोहेता ब्रह्मणोऽस्तु,
तत्राह—तत्रेति । वेदमनः स्वभाधारस्याधेयापेक्षायां पुरस्वामिनाधेयेन संबन्धान्मान्यापेक्षेत्यर्थः । जीवस्य देहेन विशेषसंबन्धेऽपि हृद-
येन तदभावात्कथं तस्यैव तद्वेदमता, तत्राह—मन इति । तस्यापि चञ्चलत्वाच्च हृदयेनासाधारण्यं, तत्राह—मनश्चेति । तथापि तस्य
सर्वगतस्य कृतो दहरत्वं, तत्राह—दहरत्वमिति । दहरत्वादेव तर्हि नाकाशोपमितत्वादीत्याशङ्काह—आकाशेति । यद्वावमपे-
क्षेत्यतकल्पते तदेव ब्रह्माकाशशब्दं लाघवादित्याशङ्कायै संशये पूर्वपक्षमाह—नचेति । परविशेषणत्वेनेत्यत्र परो दहराकाश उपादा-
नात्प्रसिद्धिं सप्तम्यन्ततच्छब्दस्येति शेषः । यद्वा परशब्दोऽन्तस्यवस्तुविषयस्तद्विशेषणत्वेन तसिप्रति दहराकाशस्योक्तिरित्यर्थः ।
तच्छब्दस्य सन्निकृष्टान्वययोगे विप्रकृष्टान्वयस्य जघन्यत्वादाकाशान्तर्गतं ध्येयमिति भावः । भूताकाशस्य जीवस्य वा दहराकाशा-
न्तस्यस्य वा ध्यानायै दहरनाक्यस्युपसंदर्भमिति शब्दः । सिद्धान्तयति—अत इति । तत्र प्रतिष्ठां व्याचष्टे—परमेश्वर इति । प्रति-
ष्ठायां प्रश्रद्धा हेतुनाह—कस्मादिति । तानेव विष्णोति—तथाहीति । विहितस्य तदन्वेष्यमित्यादिनेति शेषः । आकाशस्याक्षेप-
पूर्वकमिति संबन्धः । तमाचार्यं प्रति शिष्या यदि ब्रूयुरिक्षोऽपसुप्रकृत्यावतार्येति योजना । आक्षेपप्रकारमाह—किं तदिति । पुण्ड-
रीकमेव तावदल्पमल्पतरं च तदन्तरं तमाकाशं तथाच किं तदत्रालम्पेऽस्ति वस्तुतियुक्तिर्यामन्वर्थं यद्वाव साक्षात्कृत्यमित्यलपतोपेण
दहरस्य ज्ञेयत्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—स इति । आचार्यः सर्वनामायः । अस्मिन्निति ह्यदीकाशोक्तिः । 'उभाव-

वापृथिवी अन्तरेव समाहिते' (छा० ८।१।३) इत्यादि । तत्र पुण्डरीकदहर्त्वेन प्राप्तदहर्त्त्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहर्त्वं निवर्तयन्भूताकाशत्वं दहर्त्वाकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दे भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति । अगतिका हीयं गतिः, यत्काल्पनिकमेदाश्रयणम् । अपिच कल्पयित्वापि भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमेश्वरस्यापि 'ज्यायानाकाशात्' (शत० ब्रा० १०।६।३२) इति श्रुत्यन्तराज्ञैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । नैवः दोषः । पुण्डरीकवेद्यनप्राप्तदहर्त्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्प्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं मिथेयम् । नच कल्पितभेदे पुण्डरीकवेद्यित आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानमुपपद्यते । 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघ्रत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथापि तरेभ्यः कारणे-

भाष्यरत्नप्रभा

आचार्यो ब्रूयादाकाशस्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । निवर्तयति । आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भानात्कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । ननु 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरेव' इत्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत्, न अभेदे सादृश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्याद्यमनन्वयालंकार इति काव्यविदः । पूर्वोक्तमनूय निरस्यति—नन्वित्यादिना । 'सीताश्लिष्ट इवाभाति कोदण्डप्रभया युतः' इत्यादौ प्रभायो-गसीतारक्षेणरूपविशेषणभेदाज्जेदाश्रयणमेकत्वेव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसिद्धयर्थमगला कृतमित्यनुदाहरणं दृष्टव्यम् । नैवमन्नाश्रयणं युक्तम् । वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । किंच हार्दाकाशस्यान्तरत्वात्कारो अल्पत्वेन व्यापक-बाह्याकाशशब्दादर्थं न युक्तमित्याह—अपि चेति । आन्तरत्वस्यार्गे तु अत्यन्ताभेदाच्च सादृश्यमिति भावः । ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावत्त्वं च तात्पर्यं किं न स्यादित्यत आह—उभयेति । अतोऽल्पापत्तिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः । एवमाकाशोपमितत्वादहर्त्वाकाशो न भूतमित्युक्तम् । सर्वाश्रयत्वादिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह—नचेत्यादिना । विगता जिव-

भामती

विरोधः स्यात्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहर्त्वं निवर्तते । अपिच सर्वं एवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधन्तीत्याह—नच कल्पितभेद इति । नापि दहराकाशो जीव इत्याह—यद्यप्यात्मशब्द इति । 'उपलब्धेरविधानं ब्रह्मणो देह इत्यते । तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥' देहे हि ब्रह्मोपलब्धत्वं इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथाच ब्रह्मशब्दाद्यौ मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्य भवति, एवं जीवस्य पुरे ह्यपुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात् । ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिद्भेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं, साधकं वास्ति जीवस्य । ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धि-स्थानतया । अर्भकौकस्त्वं चोक्तम् । तस्मात् सति संभवे ब्रह्मणि, तल्लिङ्गानां नाब्रह्मणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति । श्रवणमननमनुविद्य ब्रह्मातुभूय नरणं चारुखां कामेषु नरणं भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् । दहराका-

न्यायनिर्णयः

प्रिक्ष वायुश्च' इत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तस्य विवक्षितमर्थमाह—तत्रेति । निवर्तयथिलाचार्यो गृह्यते । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाक्यानुपपत्त्या तन्निवर्तनं, तत्राह—यद्यपीति । परोक्तिं सारमिता निरस्यति—नन्वित्यादिना । गत्यन्तराभावादोपमितभेद-नोपमानस्य कान्तित्वत्वेऽपि सत्यां गतौ तदसिद्धिरित्यर्थः । सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्वं दृष्टम् । नचोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य सह-त्परिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्यमिलाह—अपि चेति । तर्हि परस्यापि भूताकाशो नोपमानमनुपपत्तिपरिमाणत्वादित्याह—नन्विति । नेदं वाक्यं भूताकाशतुल्यत्वविषयं किंतु शक्तितुल्यत्वव्यावृत्तिपरमित्याह—नेति । निवृत्तौ तावत्त्वं च वाक्यतात्पर्यमाशङ्कोक्तम्—उभयेति । नच संभवत्वेकवाक्यत्वे वाक्यभेदः । नच तावत्त्वमैव प्रतिपार्थं, अफलत्वात् । नच शक्तिदहर्त्वनिवृत्तिरेव फलं, तत्रैव वाक्यतात्पर्यप्रसङ्गात् । नच साक्षादेव तत्सिद्धाचार्यिकत्वकल्पना युक्तेति भावः । भूताकाशाग्रहे लिङ्गान्तरमाह—नचेति । तत्रैव हेत्वन्तरम्—एष इति । विगता जिघत्सा खादितिमुच्छासस्य स तथा । नकारादुक्तं सर्वमाकाशस्यैकदेशे नोपपद्यत इति संबन्धः । तदेव स्पष्टयति—आरभ्येति । न तावद्भूताकाशे संभवात्सत्त्वं, नचेत्तन्त्याह । नचापहतपाप्मत्वादेर्नित्यानुवादत्वम् । नापि सत्यकामत्वादेः रारोपितत्वम् । अगतिका हीयं गतिः । उपक्रमस्याकाशशब्देऽप्यसंहरासत्सिद्धिरुक्तिरसंगता बलीयसी, प्रलयसंवादादित्याकाशशब्दं प्रक्षेपेति भावः । आकाशोपमितत्वादिहेतुभ्यो भूताकाशे निरस्य तद्व्यवहारे जीवमपि निरस्यति—यद्यपीति । ननु कथमाकाशोपमितत्वं

भ्यो जीवशङ्कापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्यारात्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरी-
कवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति
चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्य-
तामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाह इव जीवस्यैवेदं पुरस्वा-
मिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विति । अत्र ब्रूमः—परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्यु-
च्यते, ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः, उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् ।
'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्र० ५।५) 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु
पुरुषं पुरिशयः' (बृ० २।५।१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर एवासिन्ब्रह्म संनिहितमुप-
लक्ष्ये । यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति तद्वत् । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एव-
मेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा० ८।१।६) इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्तम् । अथ य
इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान्कामांस्तथा सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति प्रकृत-
द्वाराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं, न दहरस्याकाश-
स्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं, परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत्र ब्रूमः—यद्याकाशो
नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् 'यावान्वा अयमाकाशास्तवानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्याद्याकाश-
स्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते । 'तं चेद्भूयुयैदिद-

भाष्यब्रजभा

त्सा जगद्युमिच्छा यस्य सोऽयं विनिवृत्तः । बुभुक्षाक्षान्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतपक्षीभक्त्यर्थः
संबन्धो नेयः, न तु ब्रह्मणः पुरमिति पञ्चमर्थः स्वस्वामिभावो ब्रह्मः, 'निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यम्' इति न्यायादित्याह—
अत्र ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे संबन्धे मानमाह—स इति । पुरुषं शरीरेषु, पुरं हृदये शय
इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यन्नादिना शरीरबुद्धिहेतौ मुख्यत्वाच्च पञ्चमर्थः कथंचिन्नेय इत्यत आह—
अथवेति । हृदयति देहमिति ब्रह्म जीवः तस्मात्किं पुरे हृदयं ब्रह्मवेत्तुम भवतु, राजपुरे मैत्रसप्तवदित्यर्थः । अनन्तफ-
लविज्ञापि दहरः परमात्मैत्याह—तद्यथेति । अथ कर्मफलद्वैराग्यानन्तरमिह जीवद्वयायानात्मानं दहरं तदाश्रितंश्च
सत्यकामादिगुणान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया
संचलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यासादिभिः तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति—यद-
पीत्यादिना । उत्तरत्राकाशस्वरूपप्रतिपादनायानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्यत्वादिकमित्यन्त्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते
नन्विति । एतत् आकाशस्वरूपम् । आक्षेपहीनमाकाशस्याप्येवमुपपत्त्या निरस्यान्तःस्थवस्तुकेतदन्तःस्थमेव ध्वयेमि-

भासरी

धस्यान्वेष्ट्यले सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, ननु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किंचिदित्युक्तमित्यनुभाषते—यदप्ये-
तदिति । अनुभाषितं दूषयति—अत्र ब्रूम इति । यद्याकाशाधारमन्यदेवन्वेष्टव्यं भवेत्तदेषोपरि व्युत्पादनीयं, आकाश-
व्युत्पादने तु कोपयुज्यत इत्यर्थः । नोदयति—नन्वेतदपीति । आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव ।

न्यायनिर्णयः

जीवशङ्कानिवर्तकं, तथापि तदुपमितत्वेन शङ्कितदहरत्वनिष्ठोपमानपर्यवसानात्, तत्राह—न हीति । तदारभ्येन शङ्कते—ब्रह्मेति ।
आदिपदं सर्वाधारत्वादिसंग्रहायम् । लाघवेन प्रत्याह—यदिति । ब्रह्मपुरशब्दाजीवोपादानसुकुमनूतवदिति—यदपीति । प्रथमश्रुत-
ब्रह्मशब्देन चरमश्रुतमन्वयार्थो नेतव्य इत्याह—अत्रेति । ब्रह्मणः पुरमित्यत्र स्वस्वामित्वं पञ्चमर्थं हित्वा ब्रह्मशब्दो मुख्यार्थः स्वीकर्तव्यः,
प्रत्याहारस्य प्रकल्लार्थपेक्षस्य दौर्बल्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्मपक्षे प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमेव । जीवपक्षे प्रकल्लालम्बनं कथंचिदस्ति, तदर्थस्य
ब्रह्ममेवादत्, तत्राह—तस्येति । ब्रह्मणः शरीरमुपलब्ध्यधिष्ठानमित्यत्र मानमाह—स इति । सर्वोऽपि पृथिति व्यपदिश्य पुरिशय इति
विशेषणं हृदयसंबन्धविवक्षया नेयम् । आदिपदं 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यादिसंग्रहायम् । ननु शरीरः शरीरमन्त्रपावनस्यवरहणेन
ब्रह्मयतीति तस्मिन्मुख्यं ब्रह्मत्वं, तस्य च स्वकर्माजितत्वादसाधारणं शरीरं, तथाच प्रकृतिप्रलयौ जीवे मुख्याविति, तत्राह—अथवेति ।
शरीरसंबन्धमेव वेदमोचरहेतुभ्यो ब्रह्मणापि संबध्यते । दृष्टं हि राजपुरे मैत्रसप्तैत्यर्थः । किंच कर्मफलनितानिबृत्त्या दहरशानस्यानन्त-
फललक्षणेदहरस्य परत्वमित्याह—तद्यथेति । कर्मणस्तत्फललोपोपेक्षानन्तर्यमयशब्दार्थः । इह जीवत्वेन देहे दहरमात्मानं तदाश्रितंश्च
सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः स्वेच्छया चरणमप्रतिहतमननमैश्वर्य-
मित्यर्थः । श्रुतितात्पर्याह—प्रकृतेति । वदशिलाचार्यो वेदो वक्तुः । दहराकाशस्यान्वेष्टव्यत्वादिसिद्धौ तत्र विचारः । ननु तदस्ति,
'तस्मिन्मन्त्रः' इत्यन्तःस्थविशेषणत्वादन्वेष्टव्यादेरिति, तत्राह—यदपीति । उत्तरत्राकाशस्वरूपप्रतिपादनायानुपपत्त्या तस्य हेतुत्वमन्तः-
स्थावितिः सहोष्मिताह—अत्रेति । तस्य प्रतिपादनमनन्तर्गोपपन्नमिति शङ्कते—नन्विति । कथमेतदवगम्यते, तत्राह—तस्मिति । किं

मस्मिन्नहपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्याक्षिप्य परिहारावसर आकाशौपम्योपक्रमेण यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तःसमाहितं यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' 'एष आत्माऽपहृतपाप्मा' इति हि प्रकृतं यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य 'अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं कामाधारमाश्रित्वांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तैभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्चयन्ते । इतश्च परमे-

भाष्यरत्नप्रभा

त्यर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह—नैतदेवमिति । अस्तु को दोषः, तत्राह—तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृत्यात्मत्वादित्युक्तानुक्त्वा गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते तद्विरोध इत्यर्थः । 'तस्मिन् यदन्तः' इति तत्प्रदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह—तस्मादिति । यद्वा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति श्रौजनां सूचयति—सहान्तःस्थैरिति ॥ १४ ॥ दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेतुन्तरमाह—गतीति । प्रजा जीवा एवं

भामती

अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह—तं चेद्भूयुरिति । आचार्येण हि 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्दन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपदिष्टेऽन्तेवासिनासितम्—'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्' । पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्मतरं, तदवच्छेदमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । तत् किमन्वेष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः—'उमे अस्मिन्थावापृथिवी समाहिते' इति । तस्मात्पुण्डरीकावच्छेदकाशधये यावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति—नैतदेवम् । एवं हीति । स्यादेतत् । एवमेवैतत् । नो खल्वभ्युपगमा एव दोषलेन चोद्यन्त इत्यत आह—तत्र वाक्यशेष इति । वाक्यशेषो हि दहराकाशत्ववेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतया चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति 'तदन्वेष्टव्यं' तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इति तद्दहराकाशविषयमवतिष्ठते । स्यादेतत् । यावापृथिव्यावेवात्मानौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत् । ततश्चाकाशाधारी तावेव परामृश्येते इत्यत आह—अस्मिन्कामाः समाहिताः प्रतिष्ठिताः । एष आत्माऽपहृतपाप्मेति । अनेन प्रकृतं यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य । यावापृथिव्याभिधानव्यवहितमपीति शेषः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्फलं, तदनन्तरं निर्देशात्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह—समुच्चयार्थेन चशब्देनेति । 'अस्मिन्कामाः' इति च 'एषः' इति चैकवचनान्तं न द्वे यावापृथिव्यौ पराब्रह्ममर्हतीति दहराकाश एव पराब्रह्म इति समुदायार्थः । तदनेन क्रमेण 'तस्मिन्दन्तः' इत्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशतीत्युक्तं भवति । तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च । उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रथमः एतमेव दहराकाशं प्रकृत्य वताहो कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां तत्त्वावधारणविकल्पानां, यद्विधैः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा विरतनगिरिरूढनिषिद्धमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुर्ध्वपथि संचरद्भिरपि पान्थैर्धनयाद्विप्रावस्वण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपावीर्यन्त इत्यभिसंधिमती साह्यतमिव सखेदमिव श्रुतः प्रव-

न्यायनिर्णयः

तदत्र' इत्याक्षेपात् 'उमे अस्मिन्' इति चान्तःखल्वस्तूत्या समाधानाधारत्वमेवाकाशस्येत्यर्थः । तस्माद्वारमात्रत्वविज्ञायामाधेयस्यैव ध्येयत्वं स्यादित्याह—नैतदिति । अस्तु को दोषः, तत्राह—तत्रेति । दहराकाशस्य प्रकृतस्यैतच्छब्देन परामर्शोत्तरेदनस्य फलवत्त्वद्युतेस्तदेव ध्येयम् । नचैतच्छब्देन थावापृथिवीभ्यां व्यवधानाज्ञाकाशकार्पणं, 'अस्मिन्' 'एषः' इति चैकवचनात्तस्यैव परामर्शोपगत्यादित्यर्थः । सत्यकामवेदनस्यैतत्फलं, तदान्त्यात् । न दहराकाशद्वारेति शब्दाह—समुच्चयेति । 'संक्षिप्पस्य वाक्यशेषाभिर्णयः' इति न्यायादादौ 'तस्मिन्दन्तः' इति तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशति । तत्र यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चेत्पुण्डरीकं—तस्मादिति । नन्वेतच्छब्दस्य संनिहितायैत्वात्, जीवात्मनः सर्वात्मसि संनिहितरत्वात्तस्यैव तादर्थ्यात्, कामानां च तत्र समाहितत्वेन । समुच्चयसिद्धेस्तत्परं वाक्यमित्याशङ्क्य विजातीयपृथक्पथिसिद्धिरजीवात्मजातीयश्रुतिसिद्धदहराकाशस्वरपरमात्मपरामर्शेणावपात्, जीवे चापहृतपाप्मास्वभावो ग्राह्यमेवैदापचेर्नैवमित्याह—स चेति ॥ १४ ॥ दहराकाशस्यैव हेतुन्तरमाह—गतीति । उत्तरपक्षसंदर्भेण परमसंगतिमाह—दहर इति । अवतारितयज्ञस्यावान्तरसंगतिमाह—इतश्चेति । इति शब्दार्थमाह—यस्मादिति ।

श्वर एव दहरः, यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—‘इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ (छा० ८।३।२) इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहरहर्हिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकार्थं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

भाष्यत्रयप्रभा

हृदयस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यस्तदात्मना स्थिता अभ्यनृताज्ञानेनावृतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वेतत्पदप्राप्त्युद्दहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमित्याशङ्क्य ‘तथा हि दृष्टम्’ इति व्याचष्टे—तथा हीति । लोकेऽपि दृष्टमित्यन्तरमाह—लोकेऽपीति । गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे—तथेति । जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्मण्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते—नन्विति । निषादस्थपत्तिन्यायेन समाचष्टे—गमयेदिति । षष्ठे विनिततम्—स्थपतिनिषादः, शब्दसामर्थ्यात् । रौद्रीमिहं विधाय ‘एतया निषादस्थपतिं याजयेत्’ इत्याह्वयते । तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः, अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् । न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्यः, असामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । निषाद एव स्थपतिः स्यात्, निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्मात्श्रुतपञ्चम्यसंबन्धलक्षकत्वकल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपादसंबन्धकल्पनायां लघवात्, अतो निषादस्येति सामर्थ्यमात्रं कल्पयामि । तद्ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे—एतदेवेति । सूत्रे चकार उक्त्यायसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥ सर्वजगद्धारणलिङ्गाच्च

भासती

तंते—‘इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ इति । स्वापकाळे हि सर्वे एवायं विद्वानविदांश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशस्थं ब्रह्मलोकं प्रातोऽप्यनाद्यविद्यातमः पटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमाप्नोऽहमस्मीति न वेद । सोऽयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्विषयं प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतुः । तदेतदाह भाष्यकारः—इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे इति । तदनेन गतिशब्दो व्याख्यातौ । ‘तथा हि दृष्टम्’ इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—तथाह्यहरहर्जीवानासिति । वेदे च लोके च दृष्टम् । यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते, ईदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्येनलोकेऽपि गीयत इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथैव ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । ‘लिङ्गं च’ इति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति—ननु कमलासनलोकमपीति । परिहरति—गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति । अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयसमासस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्रकारेण । तथाहि—लोकवेदप्रसिद्धाहरहर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तोर्विषयद्वन्द्वभावात् नैमानं षष्ठीसमासाशङ्कां व्यवर्तयद्दहराकाशप्राप्तेविभावतिष्ठते, नच दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः किंतु तद्ब्रह्मेति ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोकयत इति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः खल्वयं लोकयते । यत्खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं

न्यायनिर्णयः

ब्रह्मेवेदोदाहरति—इमा इति । प्रजाश्चिदाभासा जीवाः । अहरहः स्वापे । कथं तर्हि पुनरुत्थानं, तत्राह—एतमिति । उक्तगतिः शब्दस्योर्विभक्तिमयैनाह—तत्रेति । द्रुतिः सतमर्थः । यत्खल्व्वाजीवानां स्वापे दहरागमनेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे किमायातं, तदाह—तथाहीति । अध्ययमेदपिया श्रुत्यन्तरशब्दः । ‘स्वमपीतो भवति’ इत्यादिवाक्यमादिपदायः तथाहीत्यादिसूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह—लोकेऽपीति । प्रसिद्धेः द्रुतिभूतत्वात्पदमाप्ययातुदवाह्यत्वेऽपीदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्येनलोकेऽप्यस्तीति द्रुतिप्राप्त्यप्यद्वयार्थस्तदुक्तिरिति मत्वा क्लिष्टयुक्तम् । दहरस्य ब्रह्मत्वपीदेतुतां गतेरुक्त्वा शब्दस्यापि कथयति—तथेति । गतिवदित्येतत् । शब्दस्य सिद्धान्तादुच्यते नैवि शङ्कते—नन्विति । षष्ठीविभक्त्युद्देशे तदर्थे लक्षणायां गौरवाज्ज्ञास्य लोकार्थेत्याह—गमयेदिति । तथापि कुतोऽस्य ब्रह्मधेतोलाशङ्क्य निषादस्य पत्यधिकरणमायवेनाह—सामानाधिकरण्येति । ननु तेनैव न्यायेन विशेषणसमासो न युक्तः, तस्यायाविशयत्वात् । पदस्य शब्दार्थद्वयसाधारण्ये पुरुषबुद्धिन्मया लघुर्ग्राह्य इति न्यायः । तथा सति लोकविशेषे प्रयोगवाहुल्यात्सर्वमादौ बुद्धि-

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् । 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति हि प्रकृत्याकाशौ-
पम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादियुगयोगं को-
पदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय'
(छा० ८।१४।१) इति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, किञ्चः कर्तरि
स्वरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदाय, एवमयमात्मैवाम-
ध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति । एव-
मिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरा-
दुपलभ्यते 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादेः । तथा-
न्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते—'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतु-
विधारण एषां लोकानामसंभेदाय' इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे
प्रसिद्धः । 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्बहिता' (छा० ८।१४) 'सर्वाणि ह वा इमानि भूता-

भाष्यरत्नप्रभा

दहरः पर इत्याह—धृतेरिति । नन्वयशब्दादहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते—कथमिति । 'य
आत्मा' इति प्रकृताकर्षादथशब्दो दहरस्य धृतिगुणविधिप्रारम्भाय इत्याह—दहरोऽस्मिन्नित्यादिना । श्रुतौ विधृति-
शब्दः कर्तृवाचित्वात् किञ्जितः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकरण्याद्वृत्तिशब्दः किञ्जितो विधारणं धृतैः, 'क्षियां किञ्च'
इति भावे किञ्चो किञ्चनादिति विधानादिति । सेतुरसंकरहेतुः, विधृतिस्तु स्थितिहेतुरित्यपौनरुक्त्यमाह—यथोदकेति ।
सूत्रं योजयति—एवमिहेति । धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमनस्य च महिम्नोऽस्मिन्परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर
उपलब्धेरेति सूत्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात्सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ब्राह्मम् । तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमहाह—
एतस्येति । श्रुतौ तमाह—तथेति ॥ १६ ॥ आ समन्तात्काशते दीप्यत इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य

भामती

तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां योगिनां निर्मल इवोदके चन्द्रमसो विम्बमतिसिञ्चन् चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मावलोकयत
इति ॥ १५ ॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः ।
कृतः, अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्वर एव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥ १६ ॥ प्रसि-
द्धेश्च । न चेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविमुलादियुगयोगाद्वृत्तिः सांप्रतिकी, यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति लक्षणा,
किञ्चलान्तनिष्ठेति सूत्रार्थः । ये लाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नमोवदित्वाचक्षते, तैः 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति च
'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति च मीमांसकानां सुत्राभेदः कृतः । लभ्यते व्याकाशशब्दाद्विमुलादियुगयोगेनापि ब्रह्म । नच
ब्रह्मण्येव मुख्यो नमसि तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्येतीति वाच्यम् । लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसंबन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य

न्यायनिर्णयः

सत्त्वात्कुतो ब्रह्मविषयत्वमिलाशङ्क्य तत्र 'लिङ्गं च' इत्युत्तरत्वेन योजयति—एतद्वेति । तस्य लिङ्गत्वं स्फुटयति—न हीति ॥ १५ ॥
सर्वव्यवहारोपस्य परमात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तस्य परत्वमिलाह—धृतेश्चेति । अस्य भूत्वात्मनो महिम्नो दहरे ब्रह्मस्यासिद्धीदरे
क्षुत्यन्तरेषूपलब्धेसासेश्वरत्वमित्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे—धृतेरिति । अथशब्देन प्रकरणं विच्छिद्य विधृतिशब्दात्कर्म दहरस्य विधारकत्व-
मिलाह—कथमिति । प्रकृतगामिना चक्षुर्भेदानात्मशब्देन च दहरस्यैव बुद्धिसत्त्वाच्च प्रकरणविच्छेदकोऽयशब्दः किंतु वाक्योपक्रम-
घोतीत्याह—दहरोऽस्मिन्नित्यादिना । औतविधृतिशब्दस्यार्थमाह—तत्रेति । क्षियां भावे किञ्चिन्नानाच्च विधृतिशब्देन दहरस्य
विधारकत्वमिलाशङ्क्य प्रकृतिशब्दवदनं न किञ्चिन्नयान्तः किंतु किञ्चिन्नयान्त इत्याह—किञ्च इति । सेतुशब्देनापि विधारकोन्त्या
पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दृष्टान्तेनासंकरहेतुत्वं सेतुशब्दस्यार्थमाह—यथेति । इतिशब्दः क्षुल्लक्षणासंसारण्यर्थः । उक्तोऽर्थः सूत्रं योजयति—
एवमिति । तथापि कथं दहरस्येवार्थं, तत्राह—अर्थं चेति । वाचापुष्टिभ्यादिसिद्धिरश्रुधीनेति विद्वद्वाक्यमादिशब्दार्थः । प्रकारा-
न्तरेण धृतिमाचष्टे—तथेति । निश्चितत्वं संदेहस्याप्यविषयत्वम् । राजकुमारन्यायस्य भूताधिपतिरित्युक्तम् । लोकपालात्मनापि
परसैवावसानं वक्तुं भूतपालपदम् । विधारकतया सेतुदिवेति सर्वव्यवसायपक्षमाह—सेतुरिति । तदेव स्फुटयति—एवमिति ।
स्यार्थमुपसंहरति—एवमिति ॥ १६ ॥ दहरस्य परत्वे हेत्यन्तरम्—प्रसिद्धेश्चेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं
स्फुटयति—यदेति । नास्ति लौकिकी प्रसिद्धिरिति श्रौतौ प्रसिद्धिमाह—आकाश इति । 'यदेव आकाश आनन्दो न सत्यः' इति

न्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छा० १।१।१) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न कश्चिदाकाश-
शब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशास्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धानुपमानोपमेयभावाद्य-
संभवाच्च ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे पराम-
र्शः—अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्प-
द्यत एष आत्मेति होवाच' (छा० ८।३।४) इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्ताव-
स्थायं दृष्टत्वात्तदवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव
जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं
तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात्
'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहित' इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगमः । एवं जीववि-
षयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शाद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते
इति चेत् । नैतदेवं स्यात् । कस्मात् । असंभवात् । न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानौ

याथारजप्रभा

विभुत्वगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥ यदि 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परस्मिन्
जीवोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति—इतरेति । जीवस्यापि वाक्यशेषमाह—अथेति । दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपपत्त्यं शुद्धं
ब्रह्मोच्यते । य एष संप्रसादो जीवोऽस्मात्कार्यकरणसंघातात्सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विविच्य विविक्तमात्मानं स्वेन
ब्रह्मरूपेणामिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक्षपरं ज्योतिरुपसंपद्यते प्रामोदीति व्याख्येयम् । यथा मुखं व्यादाय स्वपि-
तीति वाक्यं सुप्ता मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते तद्वत् । ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति—एष इति । 'संप्रसादे रत्ना
चरित्वा' इति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह—तथेति । तदाश्रितस्य तस्मात्समुत्थाने
दृष्टान्तः—यथेति । ननु काप्याकाशशब्दो जीवे न दृष्ट इत्याशङ्क्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गबलात्कल्प्य इत्याह—यथा
चेति । नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह—नैतदित्यादिना । दहरे श्रुतधर्माणामसं-

भामती

तत्पूर्वकत्वात् । ननु 'यवान्वा अयमाकाशाखानेवोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति व्यतिरेकिनर्देशान लक्षणा युक्ता । नहि भवति
गङ्गायाः कूलमिति विवक्षिते गङ्गाया गङ्गेति प्रयोगः । तत्किमिदानीं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्याया'
इत्यसाधुर्वैदिकः प्रयोगः । नच पौर्णमास्यामावास्याशब्दावमेषादिषु मुख्यौ । यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र
पुनरन्वर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति, तदुक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचारात् । 'सोमेन यजेत' इति शब्दा-
दर्थः प्रतीयते । न चात्र कस्यचिन्नाक्षिणिकल्लसे वाक्यार्थात् । नच 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेत य एवं विद्वानमावा-
स्याम्' इत्यत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दो न लाक्षणिकौ । तस्माद्यत्किंचिदेतदिति ॥ १७ ॥ **इतरपरामर्शात्स इति चेन्ना-
संभवात् ।** सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयन्त्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः संप्रसादो जीवस्यावस्थानेदः न

न्यायनिर्णयः

ग्रहीतुमादिपदम् । ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रसिद्धयुक्ता जीवपक्षोऽपि निरस्त इत्याह—जीवे त्विति । कञ्चिद्लोके वेदे चेत्यर्थः । तर्हि
लोकवेदप्रसिद्धेभूताकाशो गुह्यतां, नेत्याह—भूतेति ॥ १७ ॥ विनिगमनहेत्वभावं मन्वानस्य प्रत्यवस्थानं प्रत्याह—इतरेति । तत्र
चोक्तं व्याचष्टे—यदिति । वाक्यशेषमेवाह—अथेति । दहराकाशशब्दस्योपाधिकवस्तुत्वं सत्यनन्तमित्येतत् । सर्वनामभ्यां विद्वानुक्तः ।
तमेव सुप्तं सर्वकाष्ठव्यविनिर्मुक्तं वक्ति—संप्रसाद इति । असादभिमानद्वयविषयादिति यावत् । शरीरशब्दो देहद्वयार्थः । ततः
समुत्थानं विविक्तात्मज्ञानवत्त्वं तत्फलं, स्वरूपेणामिनिष्पत्तिस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्फलमाह—परमिति । उपसंपन्नाभिनिष्पद्यत इति मुखं
व्यादाय स्वपितीतिवत् । ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिविषयत्वं निषेधति—एष इति । कुतो वाक्यशेषस्य जीवविषयत्वं, तत्राह—अथेति ।
'संप्रसादे रत्ना चरित्वा' इत्यादि ब्रह्मदार्पणकं श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावत्त्ववद्देहादुत्थानमपि जीवलिङ्गमित्याह—तथेति । देहाश्रयत्वैक्यं
तस्मादृच्छेदवत् तत्राह—यथेति । जीवे न कश्चिदाकाशशब्दोऽस्तीत्युक्तं विनिगमनमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि तद्वर्तमानिष्यद्वाहारात्तच्छब्दव-
ज्जीवेऽपि वाक्यशेषलिङ्गात्प्रसिद्धिः स्यादित्याह—यथा चेति । चोद्यमुपसंहरति—तस्मादिति । दहरशेषे जीवपरामर्शोऽपि
न तेन दहरो जीवः स्यादिति नञर्थमाह—नैतदिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । यदाकाशोपमितत्वं दह-
रस्य श्रुतं तत्र जीवे संभवतीति विमर्शते—नहीति । अपहतपाप्मात्वादीनामपि दहरोक्तानां जीवे न संभावनेत्याह—

सन्नाकाशेनोपमीयेत । न चोपाधिधर्मानभिमानस्यापहतपाप्मत्वाद्यो धर्मः संभवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे । अतिरेकाशङ्कापरिहारायाञ्च तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिधा-
त्—‘अन्यार्थश्च परामर्शः’ (ब्र० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शोऽद्या जीवाशङ्का जाता साऽसंभवाच्चिराकृता । अथेदानीं मृतस्येवास्मृतसेकात्पुनः
समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि ‘य आत्मापहतपाप्मा’
इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिष्ठाप्य ‘य एषोऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यते एष आत्मा’ (छा० ८।७।४) इति ब्रुवन्नाक्षिणं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति ।

भाष्यरत्नप्रभा

भवाच्च जीवो दहर इत्यर्थः । तर्हि पुनरुक्तिः, तत्राह—अतिरेकेति । उत्तराच्चेदधिकशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का
तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः, तत्राह—पठिष्यतीति । जीवस्य स्थापस्थानयुतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते
॥ १८ ॥ असंभवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—उत्तराच्चेदिति । सूत्रनिराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापतिवा-
क्यबलात्पुनः समुत्थानं क्रियते । तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासंभवासिद्धेरेत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिः,
तत्राह—तत्रेत्यादिना । यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदाद्य-
वस्थात्रयोपन्यासादवस्थाश्लिङ्गेन जीवनिश्चयास्यैव ते गुणाः संभवन्तीति समुदाहृत्यः । इन्द्रं प्रजापतिव्रूते—य एष
इति । प्राधान्यादक्षिग्रहणं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापक्षमिलाह—द्रष्टारमिति । महीयमानः वासनामय-

भामती

ब्रह्मणः तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न लनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषातैर्लिङ्गैर्ब्रह्म-
वगम्यते दहराकाशः, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्माच्चावगम्यते । तस्माद्विनि विनि-
गमनेति शङ्क्यार्थः । ‘नासंभवात्’ । संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किंतु तदीयतात्त्विकरूपब्रह्मभावपरः ।
तथा चैव परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गम्, अपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादिलक्ष्यं वक्ष्यते । आकाशोप-
मानादयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मप्राप्येत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु । दहराकाशमेव
प्रकृत्योपाख्यायते—यमात्मात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्, तमात्मानं विविदिषन्तो सुरादुरराजाविन्द्रवरोचनौ
समित्यपानी प्रजापतिं वरिवसितुमाजगमतुः । आगस्य च द्वात्रिंशत् वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमुपेतुः । अथेतौ प्रजापति-
रुवाच, किंकाविहस्यौ युवामिति । तावृचतुः, य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति । ततः प्रजापतिरुवाच, य
एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणः, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावातिः । एतद्वृत्तमभयम् । अथैतच्छ्रुत्वा
तावप्रक्षीणकल्मषावरणतया छायापुरुषं जगदहः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः, अथ योऽयं भगवोऽप्सु दृश्यते, यश्चादृशं, यश्च
ज्ञादौ कतम एतेष्वसौ अथैवैक एव सर्वेष्विति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वैताहो सुहृदमुद्भ्रान्तावेतौ, अस्माभिरसिस्थान
आत्मोपदिष्ट, एतौ च छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्ततः खाम्बनि समारोपितपाणिद्वयवहुमानौ
विमानितौ सन्तौ दौर्मनस्येन यथावदुपदेशं न शृद्धीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुसृत्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिनिधिमन्त्र-
वाच, उदशराव आत्मानमवेक्षेधामसिन्यत्पदयथस्तद्रूपमिति । तौ च दृष्ट्वा संतुष्टद्वयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीत-
ग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवान्पप्रच्छ, किमप्रापयतमिति । तौ होचतुः, यथैवावमतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातयातनखलो-
मादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नखलोमादिमदुदशरावेऽपश्यते । पुनरेतयोर्छायात्मविभ्रममपनीनीयुर्बुधैश्च हि छायापुरुष
उपजनापायधर्माभेदेनावगम्यमान आत्मलक्षणविरहद्वान्तामेवमेवेदं शरीरं नात्मा, किंतु ततो निभमिलन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ
जानीयातामित्याशयवान् प्रजापतिरुवाच, साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूला पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानं, यन्नात्र पश्यथ-

न्यायनिर्णयः

नचेति । उपाधिधर्माः पाप्मादयः । ब्रह्ममेदाजीवेऽपि सर्वमेतत्तुक्कमिलाशङ्काह—प्रपञ्चितं चेति । तर्हि पुनरुक्तिः, तत्राह—
अतिरेकेति । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः, तत्राह—पठिष्यतीति । जीवपरामर्शो जीवस्य स्थापधारपरामर्शशेष इत्यर्थः ॥ १८ ॥
उत्तासंभवसासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—उत्तराच्चेदिति । नोषस्य वृत्तमनूष तालयैमाह—इतरपरामर्शोऽदिति । निराकृताशङ्कोत्थाने
निराकरणापेक्षेवसनामाशङ्काह—अथेति । पुनस्तदुत्थाने हेतुमाह—उत्तरस्मादिति । प्राजापत्ये वाक्ये जीवेऽप्यपहतपाप्मात्वादिश्रुत-
वर्षमन्यो नेति शङ्कत इत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिः, तत्राह—तत्रेति । प्रतिष्ठापकस्य परमात्मविषयत्वमाशङ्कावपरोपेक्ष्य जीवि-
पश्यत्वादुपक्रमस्यापि तथोक्त्याह—य इति । ननु छायात्मेवासिन्मययोः प्रतिपाद्यते, इदृशमानत्वस्य तस्मिन्त्यत्वात्, नेत्याह—द्रष्टा-
रमिति । परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चकोशोक्तिवद्भूयप्रतिपत्त्यर्थं प्राणापुक्तिवच्च ब्रह्मार्थं जीवोक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयतृतीययोरपि तद्विषय-

‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि’ (छा० ८।१।३) इति च तमेव पुनःपुनः परामुह्य ‘य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा’ (छा० ८।१।०।१) इति ‘तद्यज्ञैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा’ इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतताम्रत्वादि दर्शयति—‘एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म’ इति । ‘नाहं खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानी भूताति’ (छा० ८।१।१।२) इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य ‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतत्सात्’ इति चोपक्रम्य शरीरसंबन्धनिन्दार्पूर्वकं ‘एष

भाष्यरजप्रभा

विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्यज्ञेति सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिव्याचष्ट इत्यन्वयः । यत्र काले तदेतत्स्वपनं यथा स्यात्तथा सुप्तः, सम्यक् असौ निरस्तः करणग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहृतकरणत्वात्तत्कृतकालुष्य-हीनः संप्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् सुप्ताद्विलक्षणः प्राज्ञ एष स्वचैतन्येन कारण-शरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तस्यैवापहतताम्रत्वादिगुणा इत्यादाङ्ग तस्यापि पर्यायस्य जीवत्वमाह—नाह्वेति । अहेति निपातः खेदार्यैः । खिद्यमानो हीन्द्र उवाच, न खलु सुप्तः पुमानयं संप्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽहमिष्येवमात्मानं जानाति । नो एव नैवेमानी भूतानि जानाति किंतु विनाशमेव प्राप्नो भवति, नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिसुप्तसार । तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह—एतमिति । एतस्मात्प्रकृतादात्मनोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य ‘मघवन्मत्तं वा हृदं शरीरम्’ इति निन्दार्पूर्वकं जीवमेव

भावती

स्तद्भूतमिति । तौ च साध्वलंकृतौ सुवसनीं छिन्नखलोमानौ भूत्वा तथैव चकतुः । पुनश्च प्रजापतिनापृष्टौ तामेव छायामात्मानं नूचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो बतायापि न प्रशान्त एनयोर्विभ्रमः, तथाचाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत् । कालेन कल्मसे क्षीणेऽसद्वचनसंदर्भपर्यायपर्यालोचनयात्मतत्त्वं प्रतिपत्त्येते स्वयमेवेति मलोवाच, एष आत्मेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म इति । तयोर्विरोचनो देहाणुपातिताच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागस्य तथैवासुरापुरादिदेशः । देवेन्द्रस्त्वप्रातिनिज-सदनोऽन्येन किंचिद्विरलकल्मषतया छायात्मानि शरीरगुणदोषानुविधासिनि तं तं दोषं परिभावयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समिप्राणिः पुनरेवेवाय । आगतश्च प्रजापतिनागमनकारणं दृष्टः पथि परिभाषितं जगात् । प्रजापतिस्तु सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीः, तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यं, अथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिसुप्तसारः । उपसन्नाय चास्मै प्रजापतिव्याचष्टे, य आत्मापहतताम्राद्विलक्षणोऽक्षिणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा खम्रोपभोगात् भुजानो विहरतीति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं दृष्ट्वं । यद्यप्ययं छायापुरुषश्च शरीरधर्मानुपगतः, तथापि शोकभयादिविविधबाधाानुभवाच्च तत्राप्यास्ति स्वस्तिप्राप्तिरित्युक्तवति मघवति पुनरपराणि चर द्वात्रिंशत् वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसीत्युच्ये प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवंकारमुपसृजे मघवति प्रजापतिरुवाच, य एष आत्मापहतताम्रादिगुणो दर्शितोऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष यो विषयेन्द्रियसंयोगविरहा-त्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति । अत्रापि नेन्द्रो निवेवार । यथा हि जाग्रदा स्वगतो वायमहमस्मीति इमानि भूतानि चैति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयते, तथा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति । तदिह का निर्द्वैरिति । एवमुक्तवति मघवति बतायापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत् । तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमिष्येवोचत्प्रजापतिः । तदेवमस्य

न्यायनिर्णयः

स्वमाह—एवं त्विति । उत्तरत्रान्यस्यानुक्तोन्नीत्यर्थो जीवोक्तिरित्यर्थः । ‘अन्तर उपपत्तेः’ इत्यत्र परस्पाक्षिज्ञानतायां दक्षितत्वादाद्य-पर्यायस्य परविषयत्वादुत्तरयोरपि तद्विषयतेऽशङ्काह—य इति । स्वप्ने वासनामयैर्विषयैर्महीयमानता परस्यैव रुक्मार्थं स्वप्नवीगम्य-मित्युक्तिरित्याशङ्काह—तद्विति । तदेतदिति संबन्धः । यत्र यस्मानवस्थां तदेतत्स्वपनं यथा स्यात्तथा सुप्तः स्वापावसात् प्राप्नो भवति तस्यामवस्थायामुपसंहारकणधाममात्राणुकृतकालुष्यहीनः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विलापयन्सुप्ताच्छायाचक्षुस्तेजसातन्त्रमानी प्राप्नो भवति त्रिग्यां विना स्रक्मचैतन्येनाज्ञानसाक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन चात्मेत्यर्थः । तथाचावस्थावत्ताज्जीवोऽयमिति श्रुत्यै संक्षिप्याह—जीवमिति । स्वप्नावसातोऽन्या स्वापावसावस्थान्तरम् । तथापि तस्मिन्पहतताम्रत्वादि कथमित्याशङ्का विनापि ब्रह्मरूपतामुपास्या तद्वि-रित्याह—तस्येति । ‘य आत्मापहतताम्रा’ इत्यादिनोपक्रान्तः स परमात्मतया चतुर्थपर्याये कथ्यते, तेन तत्प्रतिपादनसिद्धिरित्याशङ्कं चतुर्थपर्यायेत्यापि जीवविषयत्वमाह—नाह्वेति । अहेति निपातः खेदार्यैः । खिद्यमानो हीन्द्रः प्रोवाच, अयं दृष्टः पुमानयमहमि-त्येवं नाभाधमस्यामवस्थायं जानाति, नो एवेमानी भूतानि, विनाशमेवापीतो भवति, नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येव स्वापे दोषं दृष्ट्वा पुनरुपसादित्यर्थः । तं प्रजापतिरुवाच, ‘एतं त्वेव इति प्रकृतमेवात्मानं ते दुष्यं पुनरपि व्याख्यास्यामि नैतत्तदन्वयमित्युपक्रमार्थः । तथापि जीवत्वापहतताम्रावुपपन्नेऽशङ्कादिप्रदोषो न हेतव्यमस्य देहोत्तरकालं जीवेऽपि द्योदितस्याह—शरीरेति । ‘मघवन्मत्तं

संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शयति । तस्मादस्ति संभवो जीवे पारस्मेश्वराणां धर्माणाम् । अतः 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद्व्यात्, तं प्रति ब्रूयात्—'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्या- शङ्का संभवतीत्यर्थः । कस्मात् । यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूप- मस्यत्याविर्भूतस्वरूपः । भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति—'य एषोऽक्षिणि' इत्यक्षि- लक्षितं दृष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य 'एतं त्वेव ते' इति पुनः-

भाष्यरत्नप्रभा

दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् । अतः संभवासिद्धेः । सिद्धान्तयति—तं प्रतीति । अवस्थात्रयशोषेना- विर्भूतत्वं शोधितत्वमर्थस्य वाक्योत्थवृत्त्यभिप्यक्तत्वमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं, ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्त्यादित्यत आह—भूतपूर्वति । ज्ञानात्पूर्वमविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोऽपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः । विद्यतेजसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—एत- दिति । जन्मान्तरावचनात् । प्रतिबिम्बवद्विप्रदेहो नास्मिन्ति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाच, उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो रूपं न विजानीथस्तस्मै भूतमित्यादि ब्राह्मणेनेत्याह—उदशरावेति । उदकपूर्णं शरावे

भाष्यरत्नप्रभा

मघोनन्निभिः पर्यायैर्व्यतीतुः घणवतिवर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संवेदिरे । अथास्मै ब्रह्मचर्यसंपदुन्मदितकल्मषाय सधवते य एषोऽक्षिणि यश्च स्त्रमे यश्च सुपुते अनुत्पूत एष आत्मापहतपाप्मा- दिगुणको दर्शितः, तमेव 'मधवन् मर्त्यं वै शरीरम्' इत्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिस्मिन्—थावत्किंचित् सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणसंवेन्धि, न लात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासानावशा- दात्मत्वेनाभिप्रतीतस्तद्भूतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमभिमन्यमानोऽनुतप्यते । यदा लयमपहतपाप्मत्वादिलक्षणमुदासीनमा- त्मानं देहादिभ्यो विविकितमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मसुखदुःखसंपन्नोऽस्तीति नातुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दधने रूपे व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्नोति भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः । दुःखं संविद्यानिर्माणमिति न विद्वानप्रोति । 'अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते । तेषामनुग्रहयिदमुपाख्यानमवतीत्यम् ॥' एवं व्यव- स्थित उत्तराद्राक्यसंदर्भात्प्राजापत्यात् अक्षिणि च स्त्रमे सुपुते च चतुर्थे च पर्याये 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इति जीवा- त्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते । नो बल परस्याक्षिस्थानं संभवति । नापि स्त्रमायवस्थायोगः । नापि शरीरात्समुत्थानम् । तस्मा- यस्मैतत् सर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत् सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मा- दिभिः परं ब्रह्म गम्यते । ननु जीवस्यापहतपाप्मात्वादयो न संभवन्तीत्युक्तम् । वचनाद्भवित्यति । किमिव वचनं न कुर्वीत् । नास्ति वचनस्यातिशयः । नच मानान्तरविरोधः । नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किंतु वाग्बुद्धिशरीरात्मभसंभवोऽस्य पाप्मादिः शरीरा- यभावे न भवति धूम इव धूमवज्जाभाव इति शङ्कायः । निराकरोति—तं प्रति ब्रूयात् आविर्भूतस्वरूपस्तु । अयमभि- स्मिन्—पौर्वापर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं ब्रह्म तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव भुजङ्ग इत्यत्र ज्ञातृत्वमवगम्यते । तथाच जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकः । एवं च नापहतपाप्मात्वाद- युक्तस्मिन्नविधोपायौ संभविनः । आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपायौ संभवन्तो ब्रह्मण एव न जीवस्य । एवं च ब्रह्मैवापहतपाप्मा- दिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति । स्यादेतत् । स्वरूपाविर्भावो चेद्ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभि- प्रीयते जीव आविर्भूतस्वरूप इति, अत आह—भूतपूर्वगत्यति । उदशरावब्राह्मणेनेति । यथैव हि मघोनः प्रति-

न्यायनिर्णयः

वा इदम्' इत्यादिना देहसंबन्धं निनिवृत्ता तस्मादुत्थितं जीवमेवेत्तमपुरुषं 'एष संप्रसादोऽस्मात्' इत्यादिना दर्शयसीति योजना । असं- भवासिद्धिः निगमयति—तस्मादिति । हेत्वसिद्धिकल्माह—अत इति । सिद्धान्तमादधेत्—तं प्रतीति । आविर्भावस्य विशेषविषय- त्वात्तदर्थस्तुशब्दो दृष्टेयाशङ्क्याह—तुशब्द इति । पक्षव्यावृत्तिमेव स्फुटयति—नेति । इहेति दहरावाक्योक्तिः । पर्यायचतुष्टयस्य औपाधत्वात्कुतस्तदाशङ्का नेति शङ्कते—कस्मादिति । सौम्यं हेतुमाह—यत इति । पर्यायचतुष्टयं सप्तम्यर्थः । पुंलिङ्गस्त्विति बहु- श्रीहिमात्ममाह—आविर्भूतमिति । तस्य ब्रह्मत्वात्कथं जीवो विशेष्यते, तत्राह—भूतेति । अविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वेन सिद्धातो जीवभावोऽभूदिति निम्नब्रह्मैक्यज्ञानेऽपि जीवत्वोक्तिरित्यर्थः । स्वरूपाविर्भावोऽपि जीवस्य जीवत्वानपायात्कुतो ब्रह्मतेसा- न्शङ्क्य प्राजापत्यवाक्यतात्पर्यमाह—एतदिति । अवस्थाविशेषविशिष्टस्य परैवायोगमाशङ्क्याह—अक्षीति । उपजनापाव- स्थात्प्रतिबिम्बवत्तात्मा देहादिरिति वक्तुमुदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो रूपं न विजानीथस्तस्मै भूतमित्युत्तरो ग्रन्थ इत्याह—

पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्रसुप्तोपन्यासक्रमेण 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते' इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैवं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण । 'यत्परं ज्योतिरुपसंपत्तयं श्रुतं तत्परं ब्रह्म । तच्चापहृतपाप्मत्वादधिर्मेकं, तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रेभ्यः, नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुद्गलबुद्धिं द्वैतलक्षणमविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते, नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नासि संसारी, किं तर्हि तद्यत्स्वं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यासाच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्ड० ३।२।९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कादिभूतस्वरूपप्राप्तमानमभिव्यक्तसाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्मभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु त्यात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभि-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः । व्युत्थाप्य विचार्य । अभिनिष्पद्यत इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति संबन्धः । किमुक्तमित्यत आह—यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे, लोकसिद्धत्वात्, किंतु तमन्य परस्परव्याभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति, अतो यद्ब्रह्म तदेवापहृतपाप्मत्वादधिर्मेकं न जीव इत्युक्तं भवति, श्रोतव्यस्य ब्रह्मावेदेन तद्वर्त्मकोरित्यर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वाच्च जीवलिङ्गत्वं, 'एतद्वद्-तमभयमेतद्ब्रह्म' इति लिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथममेदः, तत्राह—तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोध इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति । व्यतिरेकमाह—यदेति । अविद्यायां सत्यं जीवत्वं, वाक्योत्पन्नबोधात्तद्विबुद्धौ तद्विद्वत्तिरिलापिद्यत्तं तद्विलक्ष्य । संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति । 'समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतिं व्याख्यातु-नाक्षिपति—कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः । मनःसङ्गिनो हि क्रियया मलनात्तादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थसासङ्गिन इत्याह—सुवर्णेति । द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभिभूतेत्यस्य व्याख्यानमनभिव्यक्तेति । असा-

भाष्यटी

बिम्बान्युदशराव उपजनापायधर्मकाण्यात्मलक्षणविरहाच्चात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्युपजनापायधर्मकं नात्मेत्युदशरावदृष्टान्तेन शरीरात्मताया व्युत्थानं बाध इति । चोदयति—कथं पुनः स्वं च रूपमिति । द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि । कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासंसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । नच संसारावस्थायां जीवोऽनभि-

न्यायनिर्णयः

उदशरावेति । प्रकृतो द्रष्टा द्वितीयायः । व्युत्थापनं बाधः । प्रकरणविच्छेदं व्यावर्तयति—एतमिति । अवस्थानां व्यभिचारित्वेन कल्पितत्वाच्चदृष्टं वस्तुपदेष्टुमवस्योक्तिरिति तदुक्तिफलमाह—स्मरेति । परं ज्योतिरिलाहस्तत्वेत्यासर्वमाह—यदेति । परं ज्योतिरेनोपसंपत्तयं श्रूयते न ब्रह्मैवाशङ्काह—यत्तदेति । यत्तु जीवस्य नापहृतपाप्मत्वादीति, तत्राह—तदेति । जीवस्य ब्रह्मावेदात्तद्रूपेण स्वाभाविकविभूतापहृतपाप्मत्वादिसरूपं तद्वदतिवाक्यमित्यर्थः । कथं मिथो विरुद्धबोर्जोवब्रह्मणोरैक्यं, तत्राह—तदेवेति । विरुद्धत्वद्वयोर्कथं शास्त्रमपि तद्वोधीत्याशङ्काह—नेतरदिति । प्राचीतिकविरुद्धाकारस्योपाधिकत्वादागमावगतं स्वाभाविकमेकमविरुद्धमित्यर्थः । अविद्यान्यव्यतिरेकाभ्यां संसारित्वस्याविद्यात्वं वक्तुं दृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति । व्यतिरेकमाह—यदेति । व्युत्थापनद्वारा प्रतिबोधनमभिनयति—नासीति । व्युत्थापनफलसंसारित्वमुक्त्वा तत्फलमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किमिति । शास्त्रीयमात्मज्ञानमन्य तत्फलमाह—तदेति । विद्वभो ब्रह्मत्वे मानमाह—स इति । किमित्यन्यतरस्य कल्पितत्वं, द्वयोरपि वस्तुत्वं किं न स्यात्, तत्राह—तदेवेति । शरीरविशिष्टं रूपं कल्पितमन्यथा तस्मादुत्थितस्य स्वेनाभिनिष्पत्त्ययोगादिलक्ष्यः । स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरित्यत्र विरोधं चोदयति—कथमिति । तत्र हेतुं सूचयति—कूटस्थेति । विशेषणव्यावृत्तिमाह—सुवर्णादीनामिति । पार्थिवं रजो द्रव्यान्तरम् । असाधारणो विशेषः स्वर्णत्वमास्तरत्वादिति । दाहच्छेदादिसंघर्षार्थमादिपदम् । स्वर्णादिवन्नक्षत्रादीनामभिभावकद्रव्यसंपर्काविनाशेऽपि स्वरूपमभिनिष्पत्तिवत्प्रकृतोऽपि स्यादित्याशङ्काह—तथेति । स्वर्णादीनामिवेति यावत् । अभिभावकं सावित्रं तेजोऽसीष्टम् । दार्शनिकं वैषम्यमाह—न त्विति । द्रव्यान्तरसंसृष्टं तेनाभिभूतं ततो विविक्तमभिव्यक्तमहर्हति, कूटस्थमित्यन्वयेनासंसृक्तमज्ञादितोयं ततो विवेकद्वारा नाभिव्यक्तिभागित्यर्थः । वस्तुतोऽसंसर्गित्वे व्योमोदाहरणम् । जीवस्याभिभूतस्वरूपतया ज्ञाना-

भवः संभवत्यसंसर्गित्वाद्योक्त इव, दृष्टविरोधाच्च । दृष्टश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थिततस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यच्छृण्वन्मन्वानो विज्ञानव्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं, किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति । अत्रोच्यते—प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविविषयवेदनापाधिमिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्टादिज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छद्यं शौक्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणाद्रूपकनीलाद्युपाधिमिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणानु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छद्येन शौक्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानं, विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवे-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रारणो भास्वरत्वादिः । अभिभावकः सौरालोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह—दृष्टेति । 'विज्ञानघन एव' इति श्रुत्या विन्मनास्तावदात्मा । तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवस्य स्वरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । हेत्वभावाच्च व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अत्रस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं, व्यवहारदर्शनादित्याह—तच्चेति । अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति—तच्चेदिति । स्वरूपं चेज्ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन आभिष्यक्तदेहाद्यविवेकरूपस्य मूलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह—अत्रेति । वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तम् । तत्र कल्पितसङ्गं दृष्टान्तः—यथेति । श्रुतिकृतमिति । त्वंपदार्थश्रुत्या 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नबुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह—केवलेति । सशरीरत्वस्य सत्यत्वात्समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याश-

भामती

व्यक्तः । दृष्ट्यादयो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः । परिहरति—प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति । अयमर्थः—यद्यप्यस्य कूटस्थनिलस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चास्ति, तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविष्कल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमिव संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथाच देहेन्द्रियादिपदेतितापादिमिस्तापादिमदिव भवतीति । उपपत्तिर्न चैतद्विस्तरेणाध्यासमात्रं इति नेहोपपाद्यते । यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । वेदना हर्षभयशोकादयः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा देहादीति । 'संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्येतद्विभजते—श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानमिति । तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाद्विवेकविज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपतात्कृतकफलवत्प्रविलीयते । तथाच निर्दृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुसरंमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति । तदिदमुक्तम्—परं ज्योतिरुपसंपद्येति । अत्र चोपसंपत्तावुत्तरकालायामपि क्लृप्ताप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः । यदा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थायनिर्णयः

तदभिव्यक्तिः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह—दृष्टेति । जीवस्वरूपस्यानभिव्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो विरुध्येत । तस्याहमिति तदीपूर्वकत्वात्तथाच तदनभिव्यक्तिरयुक्तैत्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तिकुर्वन्नादौ तदीयं स्वरूपमनुवदति—दृष्टीति । 'विज्ञानघन एव' इत्यादिश्रुतेऽस्मिन्मात्रसमावस्तावदात्मा । तच्चैतन्यं चक्षुरादिद्वारा व्यज्यमानं दृष्ट्यादिशब्दितम् । अतो दृष्ट्यादयोऽस्य स्वरूपमित्यर्थः । अयोक्तै रूपमदेहस्यैव व्यज्यते सदेहस्य तच्चविरोधितत्वात् । नहि देहसंज्ञे जीवस्वासाधारणं रूपं प्रकीर्तयति, तत्राह—तच्चेति । तामेव दृष्टिं व्यापद्ये—सर्वो ह्येति । सदा दृष्ट्यादिरूपं जीवस्य व्यक्तमित्यत्रार्थोपपत्तिमाह—अन्यथेति । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—तच्चेदिति । दृष्ट्यादिरूपं सर्वनामार्थः । निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । जीवस्य सदा स्वरूपव्यक्तौ फलितमाह—अत इति । कालपरिपाकनिमित्तं प्रयत्नविशेषनिमित्तं वेति सदेहादाह—किमिति । कालकृतप्रतिबन्धसंशोपाधिका वा पुरुषव्यापारोपाधिका वेति संशयादुक्तम्—किमात्मिकेति । वस्तुतोऽसंसर्गसिद्धिं देहादिभिरविवद्या संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपं, अतस्तद्विवेकापेक्षया स्वरूपाभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह—अत्रेति । वेदना हर्षादयः । मिथ्यासंसृष्टत्वे दृष्टान्तः—यथेति । विवेकादूर्ध्वं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति दृष्ट्याह—प्रमाणेति । उच्यत इत्युक्तितात्पर्यमाह—प्रागपीति । शरीरात्समुत्थायेत्यादिद्विलक्ष्यं दर्शनव्यादौन्तिकमाह—तथेति । श्रुतिकृतं अन्यव्यतिरिक्तसहि-तया 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत् । विवेकाज्ञानं त्वंपदार्थशोधनम् । स्वरूपाभिनिष्पत्तिमेव विवेकफलभूतां शिक्षानिधि—केवलेति । ननु देहादुत्थानं नामोक्तमणं न पदार्थशोधनं, सदेहत्वं च वास्तवं नाविधं, प्रतिद्विविरोधात्, तत्राह—

काविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च, मन्त्रवर्णात् 'अशरीरं शरीरेषु' (का० १।२।२२) इति । 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' (गी० १३।३१) इति च सशरीरत्वाशरीरत्वंविशेषाभावस्वरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादानुविर्भूतस्वरूपः सन्निवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते । न त्वन्यादशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः, व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपदिश्य 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणद्रष्टृज्ञानोऽन्यश्चेत्यात्ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मुखावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति' इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्ब्रह्मण्यो निर्दिष्टः, 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात् । किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टेरेव प्रतिबुद्धः

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्माह—तथा विवेकेति । उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेरविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम् । अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । ननु स्वकर्माक्षिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात्कथं जीवत एव स्वरूपाविर्भाव इत्यत आह—शरीरस्थोऽपीति । अशरीरत्ववच्छरीरस्थस्यापि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तैत्यर्थः । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषो युक्त इत्याह—तस्मादिति । अन्यादसौ सत्यावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृतावाविर्भावतयोर्भावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशालिखकृतो निरस्त इत्याह—एवमिति । अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वम् । आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यः विसृज्यत, व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—कुतश्चेत्यादिना । एतन्नेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः । छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नामेदपरमित्यत आह—नापीति । यस्य ज्ञानात्कृतकृत्यता सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरेन्द्रविरोचनयोर्गन्धनात्मरुच्छायां प्रजापतिर्नृणां च दृष्टा मृतावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् द्वितीयादिपर्याये व्यावृत्तास्यवस्थानु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह—तथेति । अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतो युक्तिमाह—किंचेति । सुप्तसौ ज्ञानुर्व्यावृत्तिमाशङ्काह—तथा तृतीय

मागली

स्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि संभवति आरब्धकार्यक्रमैक्यस्य पुरस्तादित्याह—तथा विवेकाविवेकमात्रेणेति । न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसंदर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यमिति । स्यादेतत् । प्रतिच्छायात्मवजीवं परमात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मलेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिभन्तं प्रजापतिर्ग्राहयति, न स्वयं जीवस्य परमात्मभावसाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह—नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित इति । अक्षिलक्षितोऽप्यात्मैक्योपदिश्यते न छायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । किंच द्वितीयादिष्वपि पर्यायेषु 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषः, अपि तु ततोऽन्यो द्रष्टात्मेति दर्शयति, अन्यथा प्रजापतेः प्रतारकस्वप्नप्रसङ्गादित्यत आह—तथा द्वितीयेऽपीति । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्माच्च भवति । तथाच छायापुरुष एवैतमिति

न्यायनिर्णयः

तथेति । उक्तश्रुत्यनुसारेणेति यावत् । देहासंनयिनो देहे स्थितिरित्युक्ते विरोधं निरसितुं विवेकतोऽदेहत्वमविवेकतः सदेहत्वं माश्रवणिकमित्यर्थः । स्वकर्माक्षिते देहे दुःखादिभोगस्यावर्जनीयत्वाच्च जीवतः स्वरूपाविर्भाव इत्याशङ्काह—शरीरेति । अशरीरत्वदिलेपेरर्थः । जीवतोऽपि स्वरूपस्याविर्भावः स्यादिति शेषः । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सौवर्माविर्भावपूर्वकं युक्तिमाह—तस्मादिति । सुखावेव तौ किं न स्यातां, तत्राह—न त्विति । ज्ञानाज्ञानाभ्यामाविर्भावानाविर्भावविलेवं स्थिते सत्यांशालिखितकृतो भेदोऽपि निरस्त इत्याह—एवमिति । न्यायसहितेष्टस्या जीवब्रह्मणोर्भेदो मिथ्येत्युक्तम् । संप्रति प्राजापत्यवाक्यादपि तन्नेदो मिथ्येत्याह—कुतश्चेति । पदत्रिंशस्य जीवस्याप्रतिपाद्यत्वम् । तस्मात्सत्यमेवमित्युच्यते । कुतःशब्दोक्तं हेत्यन्तरं स्मोरयति—यत् इति । अतो ब्रह्म प्रत्यन्भूतमत्र प्रतिपाद्यमिति शेषः । उक्तं व्यतिरेकेण विवृणोति—योऽक्षिणीति । दृष्टिलिङ्गाभ्यां केवलं जीवलिङ्गं बाधित्वा जीवो ब्रह्मत्वोच्यते नान्यत्वेनेत्यर्थः । प्रतीकाभिप्रायेण छायाया ब्रह्मणः सामानाधिकरण्यं न जीवनेति नास्ति लिङ्गमित्याशङ्काह—नापीति । उपास्तिविध्यश्रवणाप्रतिपादकत्वसंभवे प्रतीकोक्तिकल्पनायोगादान्वापेक्षया प्रवृत्तयोः सुरसुरराजयोनिनामानं बदन्यजापतिर्मुखावादी विप्रलम्भकः स्यादतो ब्रह्मणो जीवेन सामानाधिकरण्याद्विज्ञप्तिरित्यर्थः । द्वितीये पर्याये जीवस्यावस्थावैशिष्ट्यदृष्टेरेवोऽपि पर्याये न ब्रह्मैक्यमिष्टमित्याशङ्काह—तथेति । आधे पर्याये जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तदेक्यवदित्यर्थः । अवस्थानां व्यभिचारित्वाजीवस्यासङ्गत्वाद्युक्तो द्वितीयपर्यायस्यैवपरतोति भावः । अवस्थान्यभिचारे तद्वतोऽपि तद्भावात्कृतोऽमन्त्रवैशाशङ्काह—किंचेति । आत्मनो ज्ञानरूपात्तस्य

प्रत्याचष्टे । द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये 'नहि खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानी भूतानि' इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र 'विनाशमेवापीतो भवति' इति, तदपि विशेषविज्ञानविनाशमिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशमिप्रायम् । 'न हि विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' (बृ० ४।३।३०) इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इत्युपक्रम्य 'मघवन् मर्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसंबन्धप्रत्याख्यानान्न संप्रसादशब्दोदितं जीवं 'स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते' इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायां 'एतं त्वेव ते' इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति । तेषामेतमिति संनिहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत । भूयःश्रुतिश्चोपहृष्येत, पर्यायान्तरामिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् । 'एतं त्वेव ते' इति च प्रतिज्ञाय प्राकृतुर्थोत्पत्त्यादन्यमन्यं व्याचक्ष्णस्य प्राजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तत्साद्यद्विध्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते, सर्पादिविलयनेनैव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽसदीयाश्च

भाष्यरत्नप्रभा

इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह—नहीति । बुद्धेः साक्षिणो नाशो नास्ति, नाशकाभावादित्यर्थः । एतमवस्थामिरसन्नखेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मखेनोक्त इत्याह—तथेति । श्रुतेरेकदेशेऽव्याख्यां दूषयति—केचित्त्विति । जीवपरयोर्भेदादिति भावः । श्रुतिबाधाम्नैवमित्याह—तेषामिति । संनिहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । तव तु उपक्रान्तपरमात्मनश्चतुर्थे एवोक्तैस्तद्विध्या इत्याह—भूय इति । लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति । व्याख्यायान्त-

भामती

परमस्येत इत्यत आह—किंचाहमय स्वप्ने हस्तिनमिति । किंचेति समुच्चयाभिधानं पुरोपपत्तिसाहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्कानिराकरणद्वारेण । छायापुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चक्रास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । नहि खल्वयमेवमिति । अयं सुषुप्तः । संप्रति सुषुप्तावस्थायाम् । अहमात्मानमहंकारस्पर्दमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकरणेन जानातीत्यत आह—अयमहमस्मीमानि भूतानि चेति । यथा जाग्रतौ स्वप्ने चेति । 'नहि विज्ञातृविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इत्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवद्देतुर्कुर्यात् । सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्, य एवाहं जागरिता सुप्तः स एवैतर्हि जागमीति । आचार्यदेशीयमतमाह—केचित्त्विति । यदि ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चछुराधिष्ठानं पुरुषं परमस्य तस्यात्मलमुच्येत ततो न भवेच्छायापुरुषः । न लेतदस्ति । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परमशोऽत् । न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुण-

न्यायनिर्णयः

च स्वापेऽभावात्कथं तदव्यभिचारितेत्वाशङ्काह—तथेति । पर्यायद्वयं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । विज्ञातृनिषेधे परमशोऽतिरिक्तेति भावः । ज्ञातुरभावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशङ्काह—यत्त्विति । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति—न हीति । आत्मनः स्वभावभूतविशेषोऽन्यथाभावो योऽन्यत्वादित्यर्थः । पर्यायत्रयचतुर्थेपर्यायालोचनायामपि ब्रह्मान्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वमित्याह—तथेति । कथमुपहितस्यानुपहितपरैक्यमित्याशङ्काह—मघवश्चित् । संप्रसादस्यैव परैक्यमुच्यते न जीवस्येत्वाशङ्काह—संप्रसादेति । स्वरूपेणामिनिष्पत्तिचक्राब्रह्मस्वरूपापन्नत्वेऽपि न ततोऽन्यत्वं निरस्यते भिन्नाभिन्नत्वादित्याशङ्क्य विरोधादेकोपायौ तदयोगादनेदाभावे स्वरूपामिनिष्पत्तेरनुपपत्त्यात्तद्वत्तमेदस्य कल्पितत्वमेवेत्याह—नेति । एकदेशेऽन्यास्यामनुवदति—केचित्त्विति । जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्योगात्तदाकर्षणस्यान्याय्यत्वम् । कथं तर्हि प्रकृतानुगुणतया वाक्यं व्याख्यायते, एतच्छब्देन पूर्वपर्यायेषु प्रकृतजीवानाकर्षणे तदालम्बनाभावाद्वाक्यार्थेभ्योऽनुवदति । तथाह—एतमिति । सर्वनामश्रुत्या दूषयति—तेषामिति । किंचोपक्रमसूचितोऽर्थश्चतुर्थे पञ्च पर्याये सर्वनामार्थः, सर्वत्र वा । तत्राद्यं प्रत्याह—भूयःश्रुतिश्चेति । उपक्रान्तोऽर्थः सर्वत्र सर्वनामार्थोऽपि न प्रतिपाद्यकाले निवेसीति द्वितीयमाशङ्काह—एतं त्विति । स्वयम्यमतयोगे फलितमाह—तस्मादिति । ब्रह्मैव जीवस्तद्विधेः कथमित्याशङ्काह—कर्त्रेति । तस्य विलापनयोग्यतामाह—अनेकेति । कथं तर्हि तत्परिहाण्या पारमार्थिकरूपापत्तिरित्याशङ्क्य सद्रष्टान्तमाह—तदिति । रज्ज्वादीनेषां रज्जुरित्यादिविषया पुरोवर्त्येभिधानत्वमिति शेषः । पौर्वापर्यालोचनया प्राजापलवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मत्वं तस्यैवमित्युक्तम् । संप्रति

केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायैवं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानबातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानबातुरस्तीति । यस्मिन् परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः—‘ना-संभवात्’ (ब्र० १।३।१८) इत्यादिना । तत्रायमभिप्रायः—नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्ये एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् । तदात्मैक-त्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवाद्प्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढ-यति । जीवस्य तु न परसादन्यत्वं प्रतिपिपादयिष्यति किं त्वनुबदयेवाधिष्ठाकल्पितं लोकप्र-सिद्धं जीवमेवम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्य-न्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति—‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वाम-

आथ्यरजप्रभा

रासंभवादित्यर्थः । विलयनं शोधनम् । विद्यया महावाक्येनेति यावत् । ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीर-कमेवोत्तरमित्याह—अपरे त्वित्यादिना । शारीरकस्यार्थं संक्षेपेणोपदिशति—एक एवेति । अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं, आवरणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः । ब्रह्मैवाविद्याया संसरति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थं इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं श्रुते, तत्राह—यस्त्विति । परमात्मनोऽसं-सारित्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं द्रढयति । तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोकावपि जीवस्य संसारित्वानुपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानाच्च दृढत्वसत्त्वमित्याह—जीवस्य त्विति । कल्पितभेदानुवादस्य फल-माह—एवं हीति । सूत्रेणभेदो नोक्त इति आन्ति निरस्यति—प्रतिपाद्यमिति । आत्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिमुत्तरा-

आमती

संभव इत्यर्थः । तदेतद्बुध्यति—तेषामेतमिति । सुबोधम् । मतान्तरमाह—अपरे तु वादिन इति । यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुच्येरन् । सूत्रकारवचनं च ‘नासंभवात्’ इति कुन्येत । तत्खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवैःसंभवमाह । न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसंभवो जीवेभ्योऽपि तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम् । तथाहि—तौर्वापर्यपरायलोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपपादाकल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । नच वस्तुसतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु संभवन्ति । नो खलु वस्तुसत्या राज्ञा धर्माः सेव्या-दयः समारोपिते भुजङ्गे संभविनः । नच समारोपितो भुजङ्गो राज्ञा भिन्नः । तस्माच्च सूत्रव्याकोपः । अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथाशक्तिसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः, इयेनादिविधय इव निषिद्धेऽपि ‘न हिंसासर्वभू भूतानि’ इति शास्त्रो-क्तोऽभिचारैःसत्तिकान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावत्युत्पत्त्याश्रयास्त्वाच्छास्त्रेऽप्युक्तम् । तदिदमाह—तेषां सर्वेषामिति ॥ १९ ॥

न्यायनिर्णयः

सूत्रसामर्थ्यात्पक्ष्यादिप्राप्ताप्याच्च जैवं रूपं वास्तवमिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति । शारीरकमेव तेषामुत्तरमित्याह—तेषामिति । तत्प्रतिषेधार्थं नैतदारब्धं, सम्यग्ज्ञानार्थत्वादित्याशङ्काह—आत्मेति । कथमिदमेव तेषामुत्तरमित्युक्ते तदर्थं संयुक्ताति—एक इति । तस्य परिणामित्वं वारयति—कूटस्थेति । शानादिगुणवत्त्वं प्रत्याह—विज्ञानेति । कथं तस्यैकत्वं, चैतनाच्चैतनमेवदधीविरो-धादित्याशङ्काह—अविद्येति । माया ततोऽन्येति वादं व्युदसितुं मायैत्युक्तम् । साधारणसाधारणप्रपञ्चभेदस्याप्रामाणिकत्वात्, अविद्याभिभेदे च मानाभावात्, एकसादेशाशानादिस्मिन्नशक्तितो विश्वीसंभवे तद्भेदे पौरमात्र सोऽस्तीत्यर्थः । एकस्यानेकधा भावं नाविधायामि दृष्टमित्याशङ्क्य विवर्तानुगुणं दृष्टान्तमाह—मायावीति । ‘नान्योऽतोऽस्ति’ इत्यादिद्वैतेवरधारणार्थमाह—नेति । शारी-रकार्थसंक्षेपसाम्प्रतिशब्दः । श्रुतिसामर्थ्यादतिरिक्तजीवाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यादन्यो जीवोऽस्तीत्याशङ्काह—यस्त्विति । आदिशब्देन ‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ इति गृह्यते । संसारिणो जीवाद्भेदोक्त्वा यावदीधरस्यासंसारित्वं नोच्यते तावदेतदव्यपदेशेऽपि जीवस्यासंसारित्वं न सिध्यतीत्यापातिकं भेदं सूत्रकारोऽनुबदतीत्याह—तत्रेति । तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिविहासपुराणेषु प्रमितं परमात्मरूपमनूय ततो विप-रीतं प्रातीतिकं जीवरूपं तत्र कल्पितमिति सोदाहरणमाह—नित्येति । कथं तर्हि तस्य निरसममिलाशङ्काह—तदास्मेति । वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि । जीवब्रह्मणोश्चेतन्याविज्ञेयत्वात्तदाकारेणाकारान्तरं वा भेदायोगो न्यायः । ‘नेह नाना’ इत्यादयो द्वैत-वादिनिषेधाः । परस्य जीवादन्यत्वे तस्मापि ततोऽन्यत्वं स्यादित्याशङ्काह—जीवस्येति । अधिष्ठानस्यारोप्यादन्यत्वेऽपि न तस्या-धिष्ठानादन्यत्वेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य परसादन्यत्वं, तत्राह—किंस्त्विति । अनुवादस्य प्रमित्येषां प्रत्याह—अविद्येति । अपूर्व-स्वाभावाच्च तस्याप्रतिपाद्यत्वाह—लोकेति । जीवभेदस्याप्रामाणिकत्वे कुतो निरपिकाराणां विधीनां प्रामाण्यमित्याशङ्क्यानुवादफल-माह—एवं हीति । ननु जीवव्यभिचारेण न कापि सूत्रकारो मुखतो वदति किंतु सर्वेन भेदेनेतातो नैकमिदं, तत्राह—प्रतिपाद्यं त्विति । आदिपदं ‘आत्मेति तूपगच्छन्ती’त्यादिप्रसङ्गायम् । ‘विद्वान्जनेत’ इत्यादिश्रुत्या कर्मस्यात्मविदेशपिकाराकर्तृत्वादेवास्तवत्वे कुतो

देववत्' (ब्रा० १।१।३०) इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरि-
हारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषो जीवपरामर्शो दर्शितः—'अथ य एष संप्रसादः' (छा० ८।३।४)
इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्य-
नर्थकत्वं प्राप्नोतीति । अत आह—अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि
परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी । कथम् । संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चरा-
ध्यक्षो भूत्वा तद्वास्तनानिर्मितान्श्च स्वप्नाज्ञाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुः सम्यक्प्रादपि
शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेष-
विज्ञानवत्त्वं च परित्यज्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते । यदस्योपसंपत्तयं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपे-
णायममिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः पर-
मेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तम्, 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते,
जीवस्य त्वाराग्नोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति, तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परिहारः
परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति 'अर्भकौकस्तवात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निवाच्यत्वा-
देवं व्योमवच्च' (ब्र० १।२।७) इत्यत्र । स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव
चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया 'यावान्वा अयमाकाशस्तवानेवोऽन्तर्हृदय
आकाशः' इति ॥ २१ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

प्यादिपदार्थः । नन्वेतत्स शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधः तत्राह—वर्णितश्चेति । अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया
विषयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्तेर्जीवे
तदसंभवाच्च जीवो दहर इत्युक्तम् । तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह—अन्यार्थश्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—
अथेत्यादिना । प्रकृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेषरूपं संप्रसादावाक्यमात्राङ्गापूर्वकं
दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे—कथमित्यादिना ॥ २० ॥ उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तर-
रमाह—श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च सगुणे तिगुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

भामती

ननु ब्रह्मचेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह—अन्यार्थश्च परामर्शः । जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव
उपदेष्टव्यः, न चासौ जीवमपराच्छ्रय शक्य उपदेष्टुमिति तिसृष्ववस्थासु जीवः पराच्छ्रयः । तद्भावप्रविलयनं तस्य पारमार्थिकं
ब्रह्मभावं दर्शयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । निगदव्याख्यातिन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

न्यायनिर्णयः

जीवस्य ब्रह्मैक्यं तदैक्ये वा कुतो विधिविरोधो नेत्याशङ्क्य विशिष्टस्यामुख्यात्मत्वात्तद्विद्वश्च कर्माधिकारान्मुख्यात्मविभावतस्तस्याप्राधि-
काराच्च काण्डयोर्विरोधोऽस्तीत्युक्तं सारयति—वर्णितश्चेति ॥ १९ ॥ जीवानुवादेन ब्रह्मताविधाने विरोधाभावात्प्राज्ञापले वाक्ये जीव-
स्याप्रतिपाद्यत्वाच्च तदवष्टम्भेन दहरवाक्ये जीवाशङ्केत्युक्तम् । इदानीं दहरवाक्यशेषस्य गतिमाह—अन्यार्थश्चेति । सूत्रव्याख्या-
शङ्कामाह—अथेति । वाक्यमेतदप्रसक्तं हेतुकृत्योक्तम्—न जीवेति । प्रकृतो विशेषो दहराकाशस्तस्यापि नायमुपदेशस्तत्त्वाजीव-
त्वादित्याह—नेति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति—अत इति । अन्यार्थत्वमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—किं तर्हीति । संप्र-
सादपदे जीववादिनि श्रुते नेश्वरपरत्वं वाक्यसेत्याक्षिपति—कथमिति । व्याख्यया वाक्यस्य परमिजैव तात्पर्यमाह—संप्रसादेति ।
तादात्म्यविषयत्वं संबन्धविषयत्वं चोभयरूपत्वं देहद्वयविषयत्वं वा । यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादिति, तत्राह—यदीति । जीव-
परामर्शस्य गतिमुक्त्वा दहरश्रुतेः शङ्काद्वारा गतिमाह—अल्पेति ॥ २० ॥ शङ्कामार्गं विमज्जते—यदपीति । तस्य परममहत्त्वादित्यर्थः । जीवेऽपि कथमस्या श्रुतिर्महत्त्वाविशेषात्, तत्राह—जीवस्येति । तदुक्तमित्येतावन्त्ये—उक्तो हीति । तमेव सारयति—
परमेति । कुत्रेदं समाधानमुक्तं, तत्राह—अर्भकेति । तथापि परस्य परममहत्तो नास्ति दहरत्वमित्यत्र किमायातं, तत्राह—
स एवेति । तदुक्तमित्यस्य व्याख्यान्तरमाह—श्रुत्येति । तदेवं श्रुतिलिङ्गाभ्यां दहरवाक्यं ध्येये परमिजैवन्वितं, प्राज्ञापत्यवाक्यं तु

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाती तेजोऽन्तरिक्षादिषु चित् । तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरिमिदं महत् ॥ १ ॥

चित्साध्यायस्य भासत्वात्तादृकेजोऽप्रसिद्धिः । सर्वसाध्यायतो भावाद्वासा चान्यभासनात् ॥ २ ॥

‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (मु. २।२।१०) इति समामनन्ति । यत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिक्त्वासां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् । कुतः, तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भासप्रतिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम् । तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभासमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते, समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् । गच्छन्त-

भाष्यरत्नप्रभा

अनुकृतेस्तस्य च । सुषुप्तकालेयमुदाहरति—न तत्रेति । तस्मिन् ब्रह्मणि विषये न भाति, तं न भासयतीति यावत् । यदा चन्द्रभास्करादिर्न भासयति तदा अल्पदीपरेतः का कथेत्याह—कुत इति । किंच सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भासत्वाच्च तद्भासकत्वमित्याह—तमेवेति । अनुगमनवदनुमानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति—तस्येति । तत्रेति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात्संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रूढित्वागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता । तथेहापि सतिसप्तमीबलाद्भवमानाभ्यानेन यस्मिन्सति सूर्यादयो न भासन्ति स तेजोविशेष उपस्थ इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणीया । अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधादिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तेजोधातुरिति । तेजोधानं, निर्गुणस्वयंज्योतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह—तेजोधातूनामिति । यत्तेजःसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्यासिमाह—तेजःस्वभावकमिति । यस्मिन्सति यत्र भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह—अनुभासमिति । ततो निरुद्धभासं विवक्षितमिति भावः । मुख्यसंभवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभास-

भासती

अनुकृतेस्तस्य च । ‘अभासं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यतः । तेजोधातुस्तरे तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥’ बलीयसा हि सौरेण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्टं, न तु तेजसोऽन्येन । येऽपि पिथायकाः प्रदीपस्य गृहघटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते । श्रूयते च—‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्यपेक्षः । न चातुल्यरूपेऽनुभासमित्यनुकारः संभवति । नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गातुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशसूकरातुधावनम् । तस्माद्यपि ‘यस्मिन् योः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्’ इति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभावानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजोधातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म, लिङ्गानुपपत्तेः । तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावगच्छन्ति । नच तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शोति नियमः समस्ति । नहि ‘तेन रक्तं रागात्’ ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादौ पूर्वोक्तं किंचिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोऽन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते उच्यते—‘ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजःस्यलौकिके । तस्माच्च तदुपास्यत्वं ब्रह्म हेतुं तु गम्यते ॥’ ‘तमेव भान्तव’ इत्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पमित्या सूर्यादीनामनु-

न्यायनिर्णय

हेये परस्मिन्नन्वितमिति स्थितम् ॥ २१ ॥ ‘परं ज्योतिरुपसंपन्नं’ इत्यादिवाक्यापेक्षैवातिप्रसङ्गात् ‘तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिः’ इति वाक्योक्त्यान्वितमित्यास्यत्वं न तत्रेत्यादिवाक्यं विद्युशति—अनुकृतेरिति । आधर्वणवाक्यमादत्ते—न तत्रेति । सूर्यास्याभासकत्वेऽपि राजातिव चन्द्रदेवभासकत्वं, नेत्याह—नेति । विद्युतामपि फलत्वमनुभवसिद्धिमिति मत्वोक्तम्—नेमा इति । कैमुतिकन्यायमाह—कुत इति । इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह—तमेवेति । अनुगमनवदनुमानं स्वगतमानकृतमित्याशङ्क्याह—तस्येति । उक्ते वाक्ये विषयं निष्कृत्य सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यहेतोः संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रूढित्वागेनेन्द्रे वृत्तिरस्य, तथेहापि सतिसप्तम्यां योग्यानुपलब्धिविरोधात् भातीत्यस्य वतमानाभेतात्तात्पर्यादिसन्ति सूर्यो न भासति स तेजोधातुर्भासत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षमाह—तेज इति । उक्ताधर्वण्युच्यते निर्विशेषे हेये ब्रह्मण्यन्यथोक्तः श्रुत्यादिसंपत्तवः । पूर्वपक्षे तेजोधातोर्ध्यानं, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलभेदः । सप्तम्या विषयेऽपि संभवादप्याहारास्युक्तत्वाच्च तेजोधातुरिति शङ्कते—कुत इति । विषयसप्तम्या गिज्याहारादितरत्र लिङ्गानुग्रहत्वेजोधातुरेवायमित्याह—तेजोधातूनामिति । कुतोऽस्य तेजोधातोर्लिङ्गत्वेत्याशङ्क्याह—तेजःस्वभावकमिति । प्रसिद्धिमनुरव्यवृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तस्येति । यस्मिन्सति यत्र भाति तत्तमनुभातीति विवक्षितमिति कुतः सतिसप्तमीत्याशङ्क्याह—अनुभासमिति । तमनुभातीति तदपेक्षया निरुद्धप्रकाशव्यभि-

मनुगच्छतीतिवत् । तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । कस्मात्, अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । 'भारूपः सत्यसंकल्पः' (छा० ३।१।१२) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमयं प्रत्यपेक्षस्ति यं भान्तमनुभायुः । नहि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं, समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति । नायमेकान्तो नियमः । भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा सुततोऽयःपिण्डोऽद्वयानुकृतिरग्निं दहन्तमनुवहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अनुकृतेरित्यनुभानमसूच्यते । तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य स्वयति । 'तस्य आत्मा सर्वमिदं विभाति' इति तद्धेतुर्कं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽसूतम्' (बृ० ४।४।१६) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रति-

भाष्यरत्नप्रभा

लिङ्गात्सर्वभासकः परमात्मा स्वप्रकाशकोऽत्र प्राज्ञ इति सिद्धान्तमाह—प्राज्ञ इति । प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकत्वं भासकत्वायमुक्तम् । तत्र श्रुतिमाह—भारूप इति । मानाभावाच्च तेजोधातुर्न प्राज्ञ इत्याह—न त्विति । किंच सूर्यादयस्तेजोन्तरभानमनु न भान्ति, तेजस्त्वात्, प्रदीपवदित्याह—समत्वाच्चेति । योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह—नायमेकान्त इति । पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे—अनुकृतेरिति । 'तमेव भान्तम्' इत्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभाववरूपमनुभानमनुकृतेरित्येनेकोक्तम्—तस्य चेति । सर्वभासकत्वमुक्तमित्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह—तदेवा

भामती

भानमुपपद्यताम्, किंवा 'भारूपः सत्यसंकल्पः' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यतामिति विशये न श्रुतसंभवेऽश्रुतस्य कल्पना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव हेतुमिति । तदेतदाह—प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । विरोधमाह—समत्वाच्चेति । ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते । न ह्यन्धेनैते दृश्यन्ते । तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसीयोदितेजआप्यायितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह—यं भान्तमनुभायुरिति । नहि तेजोन्तरस्य तेजोऽन्तरापिधां व्यसिधामः, किंतु तद्भानमनुभानम् । नच लोचनभानमनुभान्ति सूर्यादयः । तद्विदसुक्तम्—नहि प्रदीप इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य व्यभिचारमाह—यदप्युक्तमिति । एतदुक्तं भवति—यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराकियते, तदा व्यभिचारः । अथ क्रियासाम्याभावं, सोऽसिद्धः । अस्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिदेशावहनक्रियासाम्यम् । वन्ध्यायःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभज्यते—तस्य चेति चतुर्थमिति । ज्योतिषां सूर्यादीनां ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः । तेजो-

न्यायनिर्णयः

प्रमिल्यर्थः । अनुभानस्याविरोधित्वात्प्रागुक्तलिङ्गाच्च कश्चिद्वैजोधातोपास्यतात्राभीत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुष्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामप्याहरति—एवमिति । लिङ्गसिद्धं तेजोधातुं लयत्वा कुतोऽयं नियमः स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति—अनुकृतेरिति । किं तदनुकरणं, तदाह—यदेतदिति । तेजसामनुभानं कथं प्रागं प्रापयतीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे तस्य भारूपत्वावधारणादित्याह—भारूप इति । तेजोन्तरे मानाभावाच्च न तदिह प्राज्ञमित्यनुभानस्यान्यथासिद्धिं निराह—न त्विति । न चैदमेव वाक्यं तत्र मानमन्यपरस्य मानान्तरविरोधे देवताधिकरणन्यायानवतारादिति भावः । विरोधाच्चानुभानं परपक्षे न स्यादित्याह—समत्वाच्चेति । ननु सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्ष्य भासन्ते, चक्षुषतस्तद्भानात्, तत्राह—यमिति । चक्षुषोऽनुकृतप्रकाशत्वाज्जन्तानविषयत्वे सूर्यादेर्न सजातीयोपेक्षेति भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । पूर्ववादिनोक्तमनुभापते—यदपीति । गच्छन्तमनुगच्छतीति समानस्वभावकेष्वनुकारादनुभावात्तेजसां सूर्यादीनां सति यस्मिन्भानं निषिध्यते सोऽपि कश्चित्तेजोधातुरित्यनुवादायः । अनुकारः स्वभावसाम्यमपेक्षते, क्रियासाम्यं वा । नाथ इत्याह—नायमिति । द्वितीयमक्षुर्वैब्राह्म—भौमं चेति । अन्धयःपिण्डयोर्दहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासाम्यम् । वायुजलोत्तोरु नियतदिदेशगमनमस्येव । प्रकृतेऽपि सूर्यादेर्वैब्राह्मणश्च तुल्यं भानमिति भावः । हेतोरनुकृतानुसारित्वमाशङ्क्योक्तम्—अनुकृतेरिति । सत्यस्य द्वितीयं पदं हेत्वन्तरत्वेनावतारयति—तस्य चेति । चतुर्थपादोपास्यं हेत्वन्तरं स्फोरयति—तस्येति । कथमेतदवता तस्य प्राज्ञत्वं, तत्राह—तदिति । स्वपक्षे भानमुक्त्या परपक्षे नदभावमाह—तेजोन्तरेणेति । न केवलं मानाभावः, तद्विरोधेऽप्यित्याह—विरुद्धं चेति । प्रकृतसूर्यादि-

धातात् । अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्वेतुकं विभानुसूच्यते । किं तर्हि 'सर्वमिदम्' इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवाद्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य यामिव्यक्तिः सा ब्रह्म-ज्योतिःसत्तानिभिन्ना । यथा सूर्यादिज्योतिःसत्तानिभिन्ना सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । 'न तत्र सूर्यो भाति' इति च तत्रशब्दमाहन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म 'यस्मिन्मयोः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' (सू० २।२।५) इत्यादिना । अनन्तरं च 'हिरण्यमे परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः' इति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितम्—'न तत्र सूर्यो भाति' इति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिपेक्षस्तेजो धातावेवाव्यस्तिस्रचकल्पते स्य इवेतरेषामिति । तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिपेक्षोऽवकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन्भायुः ।

भाष्यरजप्रभा

इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः । संप्रति तस्यासंयुक्तदृष्टिर्मा मत्वाथान्तरमाह—अथवेति । तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—न तत्र सूर्य इति । किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह—अनन्तरं चेति । हिरण्यमे ज्योतिर्मये अन्नमायाद्यपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाख्ये पुच्छवादिदत्तं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं, निष्कलं निरवयवं, शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं, सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सतिसप्तमीपक्षमनुवदति—यदपीति । सूर्याद्यभिभावकतेजोधातो प्रामाणिके तस्येह ग्रहणसङ्काहा स्यात्, न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह—तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः । कथमित्याशङ्काह—ब्रह्मण्यपीति । सतिसप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वतमानत्वं लब्धत्वा तस्मिन्सति न भास्यन्तीत्यश्रुतमभिव्यक्त्यं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय । विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुततण्डियाहारमात्रं कल्प्यं न श्रुतसारा इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभासत्वमुच्यत इत्यर्थः । येनाभ्याभासत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युस्तथा तु ब्रह्मण्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रष्टव्यं—ब्रह्मेति । स्वप्रकाशत्वेऽभ्याभासत्वे च श्रुतिद्वयम् । ग्रह-

भानती

ऽन्तरेणानिर्द्वयभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलोकिके रूपमात्रप्रकाशके संयुक्ते । ब्रह्मणि तु निःशेषजगद्वभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः संयुक्तीति—तत्रशब्दमाह-रन्विति । सर्वत्र स्वखयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरमर्था । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादावपि प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तलक्षमस्तीति तेनेति तत्परामर्शोऽयमभिचारः । तथाच सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाच्छिन्नं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्वलीयसीति श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति । अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह—अनन्तरं च हिरण्यमे परे कोशे इति । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तत् ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते—न तत्र सूर्य इति । स्वातन्त्र्येण दृश्यमानेऽनपेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिपेक्षोऽवकल्पत इति । अयमभिप्रायः—'न तत्र सूर्यो भाति'

व्यायनिर्णयः

विषयतया सर्वशब्दो व्याख्यातः । संप्रति तस्याः संयुक्तदृष्टित्वं मत्वा व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । कुतो ब्रह्मज्योतिर्गतविकारातिरेकेण तत्सत्त्वामावायत् सर्वभानं, तत्राह—अथेति । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह—नेति । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शेऽपि कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्राह—प्रकृतं चेति । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहितत्वाच्चेह संबन्धाद्विमित्याशङ्काह—अनन्तरं चेति । हिरण्यमो ज्योतिर्मयोऽन्नमायाद्यपेक्षया पराकायं कोशे यमानन्दमयमाचक्षते, तत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं, तच्च विरजमागन्तुकमलविकलं, निष्कलं निरवयवं, शुभ्रं नैसर्गिकदोषरहितम् । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकम् । तच्च विदुषामनुभवसिद्धमित्यर्थः । यदाहिरण्यमपेक्षायवहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । संप्रत्यपेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं न्याय्यमाकाङ्क्षापूरकत्वेन दृष्टार्थत्वादिति विवक्षितोक्तम्—कथमिति । स्पष्टब्रह्मादिपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादुक्तोऽपि मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । सतिसप्तमीमाद्योक्तमनुपापते—यदपीति । सूर्याद्यभिभावके तेजोधातो प्रामाणिके तस्येह ग्रहो न वेति चिन्ता । तत्रावेव भानाभावाच्च सोऽस्तीत्याह—तत्रेति । ननु ब्रह्मणि प्रामाणिकेऽपि तस्मिन्सति सूर्यादयो न भान्ति तस्य सदाभावात्तेषां सदाभानाभावप्रसङ्गात्, तत्राह—ब्रह्मणीति । तत्रेति न सतिसप्तमी किंतु विषयसप्तमी । ततो ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भान्ति ब्रह्मैव तेषु प्रकाशकत्वेन भवतीत्यर्थः । यदा सतिसप्तमी गृहीत्वा तेजोन्मत्तैकौ न भातीति वतमानापदेवे मानान्तरविरोधाच्च भास्यतीति लक्षणया श्रुतलोपनाश्रुतस्तीकारे गौरवाच्चदत्तानामाद्याहारे लाघवाच्च भासयतीति निजैर्ममाह्वल्य सूर्याद्यभासं ब्रह्मैव तद्भासकमिहाभिप्रयति भावः । यदासाक्षादिरूपलभ्यते तदपि ब्रह्मणोपलभ्यते चेद्ब्रह्मापि केननिदन्त्येनोपलभ्येतविशेषादित्याशङ्काह—ब्रह्म त्विति । येनोपलभ्यत्वेन सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भास्युस्तथा

ब्रह्म ह्यन्यद्भनक्ति न तु ब्रह्मायेन व्यज्यते । 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' (बृ० ४।३।६) 'अगृह्यो न हि गृह्यते' (बृ० ४।२।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपिच स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपिचेद्वृत्तत्वं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु—'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥' इति, 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाक्षौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥' (१।५।१२) इति च ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमिताः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रो जीवः स्वादीशो बाल्यप्रमाणतः ॥ देहमध्ये स्थितेश्चैव जीवो भवितुमर्हति ॥ १ ॥

भूतभग्येवज्ञाता जीवो नास्ततोऽसाविहृशरः ॥ स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि लो ह्यस्योपलब्धतः ॥ २ ॥

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति श्रूयते । तथा 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभग्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्' (का० २।४।१३) इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणो-

भाष्यरत्नप्रभा

णाद्योग्यत्वादप्राज्ञ इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गिजध्याहारपक्षे सृष्टिबलमप्यस्तीत्याह—अपिचेति । सूत्रं व्याचष्टे—अपिचेति । अभासत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । तस्मादनुभानमग्नौ ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति—अङ्गुष्ठेति । पुरुषः पूर्णोऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते, तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह—तथेति । अधूमकमिति पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निधूमज्योतिरैश्वर्यमलप्रकाशरूप इति तमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह—ईशान इति । तस्याद्वितीयत्वमाह—स एवेति । कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत्किञ्चित् । यच्च विकेतसा पृष्ठं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । यथानुमानादिलिङ्गात् गिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं तथा प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गाजीवप्रतीतावीशानोऽस्तीति ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्र परिमा-

भामती

हति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन् सत्यभिभवः प्रतीयते । अपि तु विषयसप्तमी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयित्वे सूर्याद्यः प्रकाशकतया भान्ति, किंतु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति । तच्च स्वयंप्रकाशम्, अगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्य इति ॥ २२ ॥ अपि च स्मर्यते । न तद्भासयत इति ब्रह्मणोऽप्राज्ञत्वमुक्तम् । यदादित्यगतम् इत्यनेन तस्यैव प्राहकत्वमुक्तमिति ॥ २३ ॥ शब्दादेव प्रमितः । 'नाज्ञासा मानमेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते ।

न्यायनिर्णयः

ब्रह्म नान्येनोपलभ्यते स्मर्यज्योतिः स्वरूपत्वादन्त्यकृतोपलम्भमानपेक्षणादित्यक्षरयोजना । तदुपपादयति—ब्रह्म हीति । स्वप्रकाशस्य प्रकाशत्वादर्थानादशेषप्रकाशकं ब्रह्म नान्यप्रकाशयमित्यर्थः । ब्रह्मणः स्मर्यज्योतिर्वेदेन सर्वभासकत्वे मानमाह—आत्मनेति । तस्यान्यानवभासत्वेऽपि श्रुतिमाह—अगृह्य इति ॥ २२ ॥ गिजध्याहारेण ब्रह्मणः सूर्याद्यविषयत्वे श्रुत्युक्ते सृष्टिमाह—अपिचेति । सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति । तत्राप्राज्ञत्वे सृष्टिमाह—न तदिति । प्राहकत्वेऽपि तामाह—यदादित्येति । तदेवं 'न तत्र' इत्यादिवाक्यं ज्योतिषां ज्योतिषि हेतु परस्मिन्निवर्तमिति ॥ २३ ॥ परस्य ज्योतिर्वेदे ज्योतिरिवैत्युपमीयमानपुरुषस्य ततोऽर्थान्तरत्वमाशङ्कोक्तम्—शब्दादिति । काठकवाक्यं पठति—अङ्गुष्ठेति । स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति—पुरुष इति । पूर्णत्वात्सर्वत्रोपलभ्येनोङ्गुष्ठमात्रत्वेत्याशङ्क्य विशेषण्यक्तिसान्द्रा तद्योगमाह—मध्य इति । आत्मनि देहे मध्ये हृदयसम्भानित्वर्थः । तस्यैव परात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह—तथेति । अधूमकं ज्योतिरकलपितमेककल्पं प्रकाशमानं यथा पृष्ठं तथायमपि कूटस्थप्रकाशात्पुनरित्याह—ज्योतिरिति । ज्योतिः परत्वादधूमकमिति लिङ्गव्यत्ययः । शोभितत्वमर्थस्य तदर्थ्यतामाह—ईशान इति । भूतभग्यस्य हर्षं भवतोऽपि प्रदर्शनायैव । कालत्रयपरिच्छेदस्य नियन्तेति यावत् । अद्वितीयत्वमाह—स एवेति । वर्तमाने काले स एवास्ति, शो भविष्यत्यपि काले स एव भविता, अतीतेऽपि काले स एवासीत् । यत्र विकेतसा पृष्ठम् 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादिना, तदेतदेवेत्याह—एतदिति । विषयमनूय परिमाणोक्तरीशानशब्दाच्च संशयमाह—तत्रेति । पूर्वब्राह्मणादिना विषयसप्तम्या गिजध्याहारेण सूर्यादेरगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं, तथेहापि परिमाणलिङ्गाजीवमादयोशानोऽस्तीति चेत्ते धारयेदिति विध्यध्याहारेणोपासितपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पठितकाठकश्रुते निविशेपे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्योक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्योपासिता, सिद्धान्ते तस्यैव परात्मतया धीरिति फलभेदः । परस्योपासनायै कञ्चिपरिमाणोच्चावधि वस्तुपरत्वेन त्वदिष्टे वाक्ये तदयोग्याजीवग्रहोऽप्रेति मत्वोक्तम्—परिमाणेति । श्रुतेरेव लिङ्गाद्वलीयत्वादीशानश्रुत्या

पदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति प्राप्तम् । न ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मानोऽङ्गुष्ठपरिमाणमुपपद्यते । विज्ञानात्मनस्तु पाधिमत्वात्संभवति कयाचित्कल्पनयाङ्गुष्ठमात्रत्वम् । स्मृतेश्च—‘अथ सत्यवतः कात्यायाशब्दं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलात् ॥’ (म० भा० ३।२९।७।१७) इति । नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कष्टं शक्यस्तेन तत्र संसायंङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स पवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्, शब्दात्, ईशानो भूतभव्यस्य’ इति । नह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशितः । ‘एतद्वै तत्’ इति च प्रकृतं पृष्ठमिहानुसंदधाति । एतद्वै तद्यत्पृष्ठं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्ठं चेह ब्रह्मा ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यस्तत्पदयसि तद्वद्’ (का० १।२।१४) इति । शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽयं गम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

भाष्यरत्नप्रभा

णेति । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपासितः, सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षबौद्धिकज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । आयामो दैर्घ्यं, विस्तारो महत्त्वमिति भेदः । कयाचिदिति । अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दितुल्यभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । स्मृतिस्वादावङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह—स्मृतेश्चेति । अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्बद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः । तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह—नहीति । ‘प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः’ इति यमस्येश्वरतियम्यत्वस्मरणमिति भावः । भूतभव्यस्येत्युपपदात्पाकाभावाच्च ईशान इतीशवशब्दाच्चिरङ्कुशमीशिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति—परमात्मैवेति । प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह—एतदिति । शब्दो वाक्यं लिङ्गादुर्बलमित्याशङ्क्याह—शब्दा-

भासती

भूतभव्येशिता जीवे नाजसी तेन संशयः ॥’ किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथंविद्याख्यायताम्, आहोस्त्रिदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथंविचीयताम् । तत्रान्यतरस्यान्यतरानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नतया । अपिच युक्तं ह्यनुष्ठरीकदहरस्थानं परमात्मानः, स्थानभेदेनिर्देशात् । तद्वि तस्योपलब्धस्थानं, शालग्राम इव कमलनाभस्य भागतम् । नच तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । नच ‘मय्य आत्मनि’ इत्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा जीववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वमित्रिणीनिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशान्न ज्ञायते कस्य मय्य इति । नच जीवपरयोस्ति मय्यमज्जतेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः । स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदश्च परस्मिन् संभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः । स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकरूपतो भागः परमात्मनः । अन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माङ्गुष्ठमात्रः, नभ इव वंशपर्वावच्छिन्नमरजिमात्रम् । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्पष्टते—‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलात्’ इति । नहि सर्वेशश्च ब्रह्मणो यमेन बलाच्चिकर्षः कल्पते । यमो हि जगैः—हरिपुरुवशागोऽस्मि न खतन्तः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः’ इति । तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयादापेक्षिकं किंचिद्भूतमव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । ‘एतद्वै तत्’ इति च प्रत्यक्षजीवरूपं परावृत्तति । तस्मा-

न्यायनिर्णयः

परमात्मावगतौ कुतो जीवशङ्केत्याशङ्क्य परमात्मनि परिमाणोक्तैरत्यन्तबाधाजीवे कतिपयेक्षितुत्वादीशानत्वविशेदोर्गाणी क्षुतिरेत्याशयेनाह—नहीति । जीवस्यापि विधुत्वात्तुपरिमाणोपाधिकरित्याशङ्क्याह—विज्ञानेति । कयाचिदिति हृदयकमलकोशस्य जीवोपलब्धस्थानस्याङ्गुष्ठमात्रतयेत्यर्थः । किंच यथा सति विषये च साधारणी सप्तमी ‘न तद्भासयते’ इति स्पष्टा विषये व्यवस्थापिता, तथा परिमाणमपि जैमिेश्वरं वेति संशये सति ‘अङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्षं’ इति स्पष्टा निश्चयसिद्धिरित्याह—स्मृतेश्चेति । मरणानन्तरंमथशब्दार्थः । तत्रापि परमात्मैव प्रतिपादोऽस्तु, नेत्याह—नहीति । ‘प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः’ इति यमस्य तदधीनत्वस्युत्पत्तेरित्यर्थः । स्मृतैः संसादिविषयत्वं निगमयति—तेनेति । निश्चितायंस्पष्टा संदिग्धाश्चतुर्तेरपि जीवाद्यैतैवेत्याह—स इति । वाक्यस्य जीवगमित्वे स्थिते तृशेशानोऽसीति ध्यानं फलोत्पत्त्युपसंहृतिमिश्रः । पूर्वपक्षमनुष्य सिद्धान्तमवतार्यं प्रतिष्ठां व्याकरोति—पुनर्मिति । जीवे लिङ्गसिद्धेः नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । क्षुतिलिङ्गयोः क्षुतिर्बलीयसीति मत्वा हेतुमाह—शब्दादिति । जीवेऽपि कतिपयेक्षितुत्वादविच्छेदा क्षुतिरेत्युक्तं, तत्र, भूतभव्यस्येत्यविषयेपृष्ठतेरित्याह—नहीति । प्रकरणमपीश्वरविषयमित्याह—एतदिति । उक्तमर्थं वाक्ययोजनया स्पष्टयति—एतद्वा इति । जीवस्यैव पृष्ठत्वेन प्रकृतत्वमाशङ्कोक्तम्—पृष्ठं चेति । उपहिते तु जीवे कालत्रयापरिच्छेदत्वं कार्यकारणस्पष्टत्वं च दुर्गोजमिति भावः । पुनै शब्दादिति वाक्योक्तैस्तस्य लिङ्गादुर्बलत्वाद्बलवतो लिङ्गाज्जीवोक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—शब्दादिति । क्षुतिलिङ्गविषये क्षुतिरेव बाधिका च लिङ्गमिति मर्यादां बभूव दृशभाष्ययोरेवकारः ॥ २४ ॥ सिद्धान्ते परस्य

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृद्येऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते । आकाशश्चेव वंशप-
वीपेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न ह्यङ्गसातिमात्रस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः परमा-
त्मन इह ग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिमेदं हृदयानामनवस्थितत्वा-
त्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते—मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं ह्यवि-
शेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति, शक्तत्वादर्थित्वादपयुं दस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति
वर्णितमेतदधिकारलक्षणे (जै० ६।१) मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन नियत-

भाष्यरत्नप्रभा

दिति ॥ २४ ॥ करः सकलितोऽरिः । मुख्याङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतं किं गौणग्रहणेनेत्यत आह—न चान्य इति ।
सति संभवे मुख्यग्रहो न्यायः । अत्र तु श्रुतिविरोधादसंभव इति गौणग्रह इत्यर्थः । मनुष्यानेवेति । त्रैवर्णिकाने-
वेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पश्चादीनां देवानामृषीणां चाधिकारो वारितः । तत्र पश्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्र्यभा-
वात्कर्मण्यशक्तिः । इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्तोदशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्थैयवरणे ऋष्यन्तराभावा-
दशक्तिः । अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्वावराणां चाधिकारो वारितः । तत्र मुमुक्षूणां शुद्धार्थित्वे नित्यादि-
ष्वधिकारो न काम्येषु । शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो न कर्मस्थिति मन्तव्यम् । शूद्रस्याधि-
कारं निरस्यति—अपयुं दस्तत्वादिति । ‘शूद्रो यज्ञेऽनवकृत्’ इति पयुं दासात्, उपनयीत तमध्यापयीत’ इति
शास्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातिवस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् ।
अत्रापेक्षितो न्यायः षष्ठाध्याये वर्णित इत्याह—वर्णितमिति । ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वा-
न्फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात्, प्राणिमात्रस्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थं कर्मणि पश्चादीनामप्यधिकार इत्याशङ्क्योक्तरीत्या
तेषां शक्तत्वाद्यभावात्स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारित्वमाशङ्क्य
‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः’ इति त्रयाणामेवाग्निंसंबन्धश्रवणत्वात्तेषामेवाधिकार इति वर्णि-
तमित्यर्थः । अस्तु, प्रस्तुते किमायातं, तत्राह—मनुष्याणां चेति । प्रायेण सखितस्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः ।

भामती

जीवात्मैवात्रोपाय इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः । जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं
वचः ।’ इह हि भूतभ्रम्यानां प्रति निरङ्कुशमीशानलं प्रतीयते । प्राक् पृष्ठं चात्र ब्रह्म ‘अन्यत्र धर्मात्त्वग्रन्थधर्मात्’ इत्यादिना । तद-
नन्तरस्य संदर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति ‘एतद्वै तत्’ इति ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽनगम्यते
तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किंलङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्कुशमीशानलं न संकोचयितव्यम् । नच
ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या । तेन यथा ‘तत्त्वमसि’ इति विज्ञानात्मनस्त्वंपदार्थस्य तदिति परमात्मनैकलं प्रतिपाद्यते, तद्देहाप्यङ्गुष्ठ-
परिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्य इति युक्तम् ॥ २४ ॥ **हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ।**
सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृद्येऽवस्थानमपेक्ष्येति जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मान इह ग्रहणमर्हतीति न
जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । **मनुष्यानेवेति ।** त्रैवर्णिकानेव । **अर्थित्वादिति ।** अन्तःसंज्ञानां मोक्षमागानां च काम्येषु
कर्मस्थधिकारं निषेधति । **शक्तत्वादिति** तिर्यग्देवर्षीणामशक्तानामधिकारं निवर्तयति । **उपनयनादिशास्त्राच्चेति** शूद्रा-

न्यायनिर्णयः

विमुखादङ्गुष्ठमात्रत्वमनुक्तमित्युत्तरसन्न्यायबलमाह—कथमिति । सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तदवयवं व्याचष्टे—सर्वेति । गुशब्द-
सन्निर्तं दृष्टान्तमाह—आकाशस्थेति । करः सकलितोऽरिः । किमिति हृद्यवस्थानादङ्गुष्ठमात्रत्वं परस्य गौणमिदं, तत्राह—न हीति ।
तर्हि परिमाणमुख्यत्वाय जीव एव गृह्यतं, नेत्याह—नचेति । मुख्यसंभवे गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो मुख्यासंभवश्चाप्रोक्तेन गौणे
परिमाणमित्यर्थः । सूत्रावयवव्याख्यां शङ्कामाह—नन्विति । तदुत्तरत्वेन तं पातयति—अत इति । स्वर्गकामादिवाक्ये स्वर्गोदिका-
मिन एवाविशेषेणाधिकारित्वं न मनुष्यस्येत्याशङ्काह—शास्त्रमिति । मनुष्यशब्दस्यैवार्णिकत्वमिति । तेषां शास्त्राधिकारो हेतुमाह—
शक्तत्वादिति । तेन तिरश्चां देवतानामृषीणां चाधिकारो वारितः । तिर्यञ्चो वेदाधीशानादिसामग्र्यभावाच्चकमशक्ताः । देवानां स्वदेवत्ये
कर्मण्यात्मोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्थैयवरणादौ तदभावात् । सावराणां मुमुक्षूणां च कर्मण्यधिकारं निवर्तयति—अर्थि-
त्वादिति । मुमुक्षूः शुद्धार्थं नित्येष्वधिकारेऽपि काम्येषु तदभावः । शूद्राधिकारं वारयति—अपयुं दस्तत्वादिति । ते हि ‘शूद्रो यज्ञेऽ-
नवकृत्’ इति पयुं दासात्र वैदिके कर्मण्यधिकारिणः । तत्रैव हेत्यन्तरमाह—उपनयनाद्वीति । नहि शूद्राणामेकजातित्ववस्मृतेरुपनयनं,
तदभावे कुतोऽध्ययनं, तस्य तदङ्गत्वात्, अध्ययनाभावे कुतस्तदर्थेऽधिकारः । अत्र चापेक्षितन्यायस्य षष्ठेऽध्याये सिद्धत्वान्नोह तदर्थं
यत्नत इत्याह—इति वर्णितमिति । फलार्थं कर्मणि तिर्यगादेरपि सुखकामस्याधिकारः स स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्याश्रयत्यर्थ-
वत्त्वाय समर्थविवक्षयता । तिर्यगादेस्तदभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्याधिकारोति शास्त्रमिति प्राप्य
‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः’ इति त्रयाणामेवाग्निंसंबन्धश्रवणत्वात्तेषामेवाधिकार इति प्रतिष्ठापितमित्यर्थः ।
मनुष्याणामपि कथमुच्चावचावयवानां नियतपरिमाणं हृदयं, तत्राह—मनुष्याणां चेति । असदादिदेहस्यापि परिमाणमनियतं दृढं,

परिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं, परिमाणोपदेशास्मृतेश्च संसाधैवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति, तत्प्रत्युच्यते—‘स आत्मा तत्त्वमसि’ इत्यादिवसंसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, कश्चित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा कश्चिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति—‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृत्तहृन्मुञ्जादिविषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्’ (का० २।६।१७) इति ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

नाधिकविन्ये विद्यायां देवाः किंवाधिकारिणः ॥ विदेहत्वेन सामर्थ्यानेनैवामधिक्रिया ॥ १ ॥

अविच्छेदार्थादिब्रह्मदेवेहसत्त्वतः ॥ अर्थित्वादेश्च सौलभ्यादेवाया अधिकारिणः ॥ २ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेनैदमुच्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

एवमङ्गुष्ठवदो ह्यपरिमाणवाचकस्तत्रस्य ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तम् । संप्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रं जीवमनुष्यायमीशान इति ब्रह्मभेदो बोध्य इति वक्तुमनुवदति—यदपीति । प्रतिपाद्याभेदविरोधावनुवाद्याङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं, तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह—तदिति । कश्चित् ‘अस्थूलम्’ इत्यादौ । कश्चित् ‘तत्त्वमसि’ इत्यादौ । [ननु परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणत्वं न संभवतीति सूत्रकारेण हृदयापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तं, द्विविधस्यादिभाष्यासु जीवमुद्दिश्य ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयत इति सूत्रार्थास्यशिवाङ्गान्ध्यामनुपपन्नमिति चेत्, न, भाष्यतात्पर्यान्भिन्नानात् । कठवल्लीवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमेकं महातात्पर्यं चैकम् । तत्रावान्तरतात्पर्यमुपास्ये ब्रह्मणि, महातात्पर्यं च ज्ञेये ब्रह्मणि । अतएव भाष्यकारैर्यौक्त्यद्वयोपपत्त्याः कृतः । अत एवोपासनाफलं कठवल्लीयामेव—‘शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः’ इत्यादिना बोधितम् । अतएव चतुर्थध्याये द्वितीयचरणे ‘तदोक्तः’ इति सूत्रे हार्दविषां प्रकृत्य समासनन्ति इति भाष्यकारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति प्रकटीकृतम् । इत्थं चात्रत्यभाष्यं महातात्पर्याभिप्रायकमिति द्रष्टव्यम् । रामानुजभाष्यकृता तु पूर्वपक्षोऽस्माद्व्याख्यातात्पर्यज्ञानेनैव कृत इत्यवधेयम् ।] एकत्वायै वाक्यशेषमनुकूलयति—एतमिति । श्रुतिर्नैवो वा द्रष्टव्यः । तं जीवं प्रवृत्तेष्ट्यकुर्वीत, धैर्येण बलवद्विनिर्द्ध्यतिग्रहादिना, तं विविकतामात्मनं शुद्धं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । तस्मात्कठवाक्यं प्रत्यगब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥ शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्वादित्याशङ्क्याह—तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् । ननु समन्वयाध्यायेऽधिकारविन्ता न संगतेत्यत आह—अङ्गुष्ठेति । स्मृतस्योपेक्षानहर्त्वं प्रसङ्गः । अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां

भाष्यतः

णामनधिकारितं दर्शयति । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशास्मृतेश्चेति । यद्येतत्परमात्मपरं किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम् । उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति—तत्प्रत्युच्यत इति । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् । देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारविन्ता समन्वयलक्षणोऽसंगतेत्यस्याः प्रासङ्गिकीं संगतिं दर्शयितुं प्रसङ्गमाह—

न्यायनिर्णयः

तत्राह—औचित्येनेति । देहस्य नियतपरिमाणत्वेऽपि हृदयस्य किमायातं, तदाह—नित्येतेति । परस्मिन्परिमाणोक्त्येवोपसंहारति—अत इति । अङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य जीवत्वेऽपि वाक्यस्य परार्थेतेति वक्तुमुक्तमनुवदति—यदपीति । परमात्मपरं वाक्येऽनुमानजीवस्यमङ्गुष्ठमात्रत्वं प्रतिपाद्यमानपरात्मभवेतिरोधात्तदार्थाह—तदिति । परमात्मपरं वाक्ये तस्यैव वक्तव्यत्वे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य वाक्यप्रवृत्तेरैक्यमाह—द्विरूपेति । कथं प्रकृते वाक्यप्रवृत्तिः, तत्राह—तद्वेति । नहि परैक्यं जीवस्योक्तिं विना शक्यं वक्तुमिति तदुक्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविरोधे किमुच्यते, तत्राह—एतमिति । विरुद्धांशलाघोनाविरुद्धांशलक्षणपैक्ये शक्यार्थे न विरोधीतीत्यर्थः । यतोऽन्तरात्मा पुरुषत्वात्पूर्वोऽपि जनानां हृदये सदा संनिविष्टस्ततोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वमर्थावुवाचः । तस्यान्यन्यतिरेकस्यां तदनुसारित्वला च शोध्यावमाह—तमिति । शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । प्रवृत्तेष्ट्यकुर्वीत । धैर्येण शमादिनेति यावत् । तं च विविकतामात्मनं विशुद्धममृतं ब्रह्मैव जानीयादित्याह—तमिति । तदेवं काठवाक्यार्थं प्रत्यगब्रह्मणि ज्ञेयत्वे समन्वितमिति ॥ २५ ॥ मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेरनुष्णाणां देवादीनामनधिकारमाशङ्कोक्तम्—तदुपर्यपि । निर्णयविषाहत्वेदुदान्तविचारानि देवादीनामधिकारोऽस्ति न नेति सामर्थ्यावसंभवसंभवाभ्यां संदेहे शास्त्रांगत्वेऽपि लक्षणासंगतेर्ये चिन्तेत्याशङ्क्य

बाढं मनुष्यान्धिकरोति शास्त्रम् । न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्या मन्वते । कस्मात् । संभवात् । संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूयनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति, मन्त्रार्थवादतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत, उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—‘एकशतं ह

भाष्यरत्नप्रभा

देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति संदेहे भोगासक्तानां वैराग्याद्यसंभवाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—बाढमिति । एवमधिकारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी संगतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानाधिकारादेवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलात् दहराद्युपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणामप्रवृत्तिः फलं, सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसंभवादिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावाच्चाधिकार इत्यत आह—अर्थित्वं तावदिति । विकारत्वेनानृतविषयसुखस्य क्षयासूयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृतीनां देवानां संभवतीत्यर्थः । नन्विन्द्रिया स्वहेत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्ता विग्रहवती देवता नास्ति, शब्दस्य चासामर्थ्याच्चाधिकार इत्यत आह—तथेति । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह—नच तेषामिति । ‘शूद्रो यजेऽनघः कृष्टः’ इतिवदेवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्यं सत्यप्युपनयनाभावाच्छास्त्रार्थं सामर्थ्यं नास्तीत्यत आह—न चेति । जन्मान्तरस्थयनबलात्स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृतत्वादेवा तेषां ते तथा तज्जावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्बोधदर्शनादेवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतत्वेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानामृषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह—अपिचेति । ननु ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति, वेदार्थत्वात्, अग्निहोत्रवदित्यत आह—यदपीति ।

भामती

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिरिति । स्यादेतत् । देवदीनां विविधविचित्रानन्दभोगभोगिनां वैराग्याभावाच्चार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह—तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति । क्षयातिशयोपयस्य स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेत्यादिसंनिकर्षजायाः प्रमाणादित्थेतिरनुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह—तदा सामर्थ्यमपि तेषामिति । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । ननु शूद्रवदुपनयनासंभवेनः अध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्यत आह—न चोपनयनशास्त्रेणेति । न खलु विधिवत् गुरुमुखाद्ब्रह्ममाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मबोधहेतुः, अपि लब्धयानोत्तरकालं निगमनिरुक्त्यकरण्यादिविदितपदतदर्थसंगतरेषां तदवगमस्यैव तत्त्वस्य पुंसः स्वयं-

न्यायनिर्णयः

प्रासङ्गिकी संगतिमाह—अङ्गुष्ठेति । अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थदेवादीनां प्राप्तिविरोधयोरसतोर्देवताविग्रहादावन्वयोक्तैरन्यायसंगतिः । मन्त्रादिप्रामाण्ये न्यायसाध्यादुपसदानादिगिरामधिकायादिसमर्पकाणां श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमादिवचसोऽपि ब्रह्मैक्यं पूर्ववसानमिति श्रुतिशास्त्राभ्यामपादसंगतयः । पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिगिरामपि स्वायं तदवगमात्तत्त्वमादेरपि नैक्यनिष्ठेति फलम् । सिद्धान्ते तत्तत्प्रामाण्यस्य तत्तदर्थं संभवात्तत्त्वमादेरपि संभवलैक्यमिच्छतेति फलम् । यदा देवतादीनामनधिकारन्यायेन क्रममुक्तिफलोपास्तितु भोगद्रोशो मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिरप्यनियतेति पूर्वपक्षे फलम् । सिद्धान्ते देवाद्यधिकारविचारस्य देवादिप्रवृत्त्यङ्गत्वाभावेऽपि यद्योक्तोपास्तितु मनुष्यप्रवृत्त्यर्थं साक्षान्मोक्षफलनिर्गुणविद्यायां तेषामपि प्रवृत्तिरिति प्रयोजनम् । तत्रादौ सिद्धान्तमेव दर्शयन्मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्यायोगव्यवच्छेदादवगमयोगव्यवच्छेदादिति विकल्पाधमङ्गीकरोति—बाढमिति । द्वितीयं दूषयति—नत्विति । नियमाभावं सूत्राक्षरव्याख्याया विशदयति—तेषामिति । ब्रह्मविद्यातदवगमविषयो देवादीनामधिकारवृत्तिः, वैदिकविधित्वात्, अग्निहोत्रादिविधिवदिति शङ्कते—कस्मादिति । अनुमानमेव दूष्यम् । आदौ हेतुमुक्त्याभ्याम्याचष्टे—संभवादिति । ननु देवतादीनां विविधभोगभाजमवैराग्यात् मोक्षेऽर्थित्वं, तत्राह—तत्रेति । वैयर्थिकसुखस्यानित्यत्वात्प्राप्तत्वादिदोषदृष्ट्या तत्र वैराग्यसिद्धौ परमपुरुषार्थत्वात् मोक्षेऽर्थित्वं, महाभियां तेषामुद्देष्टव्यतीत्यर्थः । चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्तेदेवताभावात्तस्याश्च विग्रहायोगात् ज्ञानहेत्वनुष्ठानशक्तिरित्याशङ्क्याह—तथेति । तयोः सतोऽपि शूद्रवदनधिकारे शक्त्योक्तम्—न चेति । वैयर्थिकानामेवोपनयनदेवादीनां तदभावे वैदिकशक्यत्वाभावाच्चाधिकार इत्याशङ्क्याह—नचेति । तर्हि तदभावादङ्गिनोऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदार्थेऽधिकारः, तत्राह—तेषां चेति । जन्ममरणव्यवधानेऽपि भूतेष्वेतादिषु स्मृतिदर्शनात् तदस्मृतिरिति भावः । तथापि पूर्वोक्तानुमाने जायते कुतो देवादयो ब्रह्मविद्यायामितिरेरजित्वाशङ्क्य कालातीतत्वमाह—अपि चेति । ब्रह्मचर्यादीलादिपदेनोपगमनशुश्रूषादि गृह्यते । द्वितीयमादिपदं सनत्कुमारनारदसंवादादिसंभवादर्थम् । न केवलं लिङ्गविरोधादेव कालातीतत्वं किंतु ‘तयो यो देवानाम्’ इत्यादिवाक्यविरोध-

वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाच' (छा० ८।१।३) 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्म' (तै० ३।१) इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्— 'न देवानां देवतान्तराभावात्' इति, 'न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात्' (जै० ६।१।६, ७) इति । न तद्विद्यास्थितिः । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित्कृत्यमस्ति । नच भृगवादीनां भृगवादिसंग्रहतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतत्, यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वाहत्विगादि-ब्रह्मिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्यते । तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् । न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । नच संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेक-स्वेन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति चेत् । नायमस्ति विरोधः । कस्मात् । अनेकप्रतिपत्तेः ।

भाष्यरत्नप्रभा

देवानां कर्मसु नाधिकारः, देवतान्तराणामुद्देशानामभावादिति प्रथमसूत्रार्थः । ऋषीणामनधिकारः, ऋष्यन्तराभावा-द्विद्युते कर्मण्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति—न तदिति । असामर्थ्यरूपं कारणमित्यर्थः । न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्यादिति शेषः । 'तद्यो यो देवानां प्रत्युपपद्यत स एव तदभवत्तथर्थाणाम्' इति वाक्य-बाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन्प्रत्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं, तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यासदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् । अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह—देवाद्यधिकारेऽपीति ॥ २६ ॥ ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवादीनामधिकार उक्तः, स चायुक्तः, अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षविरोधेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानु-पपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति—विरोधः कर्मणीत्यादिना । वर्ण्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं विग्रहः । अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत, नच दृश्यते, अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्त्वा अभावात्संप्रदाकारका-भावेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह—तदा चेति । विग्रहस्याङ्गत्वमनुपलब्धिवान्वितं युक्त्या च न संभवतीत्याह—न चेति । तस्मादर्थोपहितशब्द एव देवता, तस्या अत्रेतनत्वाच्च विद्याधिकार इति शङ्कार्थः । परिहरति—नायमिति । एकस्यापि देवस्य योगबलदनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात्संभवति । अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे—

भासती

माणः । स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राप्ति भवे विधिवदधीत आत्राय इह जन्मानि स्मर्यमाणः । अत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः । नच कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह—यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमु-क्तमिति । वखादीनां हि न वखाद्यन्तरमस्ति । नापि भृगवादीनां भृगवाद्यन्तरमस्ति । प्राचां वसुभृगुप्रभृतीनां क्षीणाधिकार-त्वेनदानां देवर्षिभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥ **विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ।** मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्र-तीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तरविरोधे सत्युपेयः न तु विरोधे । प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्त्वादि देवतायाः । तस्मात् 'यज-मानः प्रस्तरः' इत्यादिवदुपचरितार्थो मन्त्रादिव्याख्येयः । तथाच विग्रहाद्यभावाच्छब्दोपहितार्थोऽर्थोपहितो वा शब्दो देवतेत्यच्चे-तनत्वात् तस्याः कश्चिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः । निराकरोति—न । कस्मात् । **अनेकरूपप्रतिपत्तेः ।** सैव कुत इत्यत आह—**दर्शनात्** श्रुतिषु स्मृतिषु च । तथाहि—एकस्यानेककार्यानिर्माणमदर्शनात् न युज्यते, बाधदर्शनात् । तत्रादर्शनेनसिद्धे,

न्यायनिर्णयः

दपीति मत्वाह—**यदपीति ।** देवानां कर्मसु नाधिकारः, देवतान्तराणामुद्देशानामभावात्तदङ्गुष्ठानशक्तेरिति सूत्रार्थः । ऋषीणामपि भृगवा-दीनामार्षेयकर्मणि नाधिकारः, भृगवाद्यन्तराभावाच्चतुते कर्मण्यशक्तेरिति सूत्रान्तार्थः । अधिकारेहेत्वसर्वं ज्ञानेऽपि तुल्यं तेषामिति कुतो वाक्यार्थमीरिते तदुपयति—न तदिति । तदेव स्पष्टयति—नहीति । साधकावधत्तत्वात्सत्त्वफलमाह—**तस्मादिति ।** ननु देवा-दीनामधिकारे कर्ममङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः, नहि तेषां महादेहानां हृदयमङ्गुष्ठमात्रं, तत्राह—**देवादीति ।** साधारणी खल्वङ्गुष्ठमात्रश्रुतिस्तत्र तत्र तदङ्गुष्ठपरिमितहृदयापेक्षया निर्वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ मन्त्रादिप्रामाण्येन विग्रहादिमत्त्वं गृहीत्वा देवतादीनामधिकारो निरु-पितः । संप्रति देवताविग्रहादिमन्त्रादीनामन्यपराणामविरोधे प्रामाण्यात्प्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य परिहर्तुं सूत्रचतुष्टये स्थिते प्रथमं कर्मणि विरोधमाशङ्क्य परिहरति—**विरोध इति ।** मानान्तरविरुद्धेऽर्थे मन्त्रादीनामन्यपराणामप्रामाण्याद्विग्रहवदेवतादिविषयाणां तेषामुप-चरितार्थतया शब्दोपहितोऽर्थस्तदुपहितो वा शब्दो देवादिरित्यच्चेतनत्वात्तस्य नाधिकारतिष्ठिरित्यमित्यर्थः । शङ्कां विभज्यते—**स्यादेत-दिति ।** अभ्युपगम्यातामिन्द्रादीनामप्यभ्युपगम्यते स्वरूपसंनिधानेनाङ्गत्वं, तत्राह—तदा चेति । कथं विरोधप्रसक्तिः, तत्राह—नहीति । दर्शनाभावात्सूत्राया तुल्यभावमाह—**न चेति ।** इन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधिद्वारा यागाङ्गत्वयोगे हेतुमाह—**बहुष्विति ।** उद्दिश्य त्यागत्वाभावात् न विरोधोऽस्तीत्याह—**नायमिति ।** विरोधमङ्गीकृत्यापि परिहर्तुं प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याख्याति

एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतद्वचन्यते । दर्शनात् । तथाहि—‘कति देवाः’ इत्युपक्रम्य ‘त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा’ इति निरुक्त्य ‘कतमे ते’ इत्यस्यां पृच्छायाम् ‘महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः’ (बृ० ३।१।२) इति निर्ण्वती श्रुतिरैकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण ‘कतम एको देव इति प्राणः’ इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि—‘आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भर-

भाष्यरत्नप्रभा

कस्मादित्यादिना । वैश्वदेवस्यैव शस्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन पृष्ठो याज्ञवल्क्यो निविदा ‘त्रयश्च’ इत्यादिरूप-योत्तरं ददौ । निविन्नाम शस्यमानदेवसंख्यावाचकः शब्दः । षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति संख्येयौक्तौ संख्येयस्वरूपप्रश्ने, महिमानो विभूतयः सर्वे देवा एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानामतोऽष्टो वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षण्णामसिपृथिवीवायवन्तरिक्षादित्यदेवां महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेष्वन्तर्भवन्ति । षट् देवासिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन्प्राणे हिरण्यगर्भेऽन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति संबन्धः । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे—तथा स्मृतिरिति । बलं योगसिद्धिम् । ‘अणिमा महिमा चैव लविमा प्राप्तिरिणिता । प्राकास्यं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता ॥’ इत्यष्टैश्वराणि । क्षणेन

मावर्त्त

श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । नहि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति, मा भूमाग्रादीनामपि स्वर्गादिसाधनलमदृष्ट-मिति मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजलनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः, संभवे वानमितोऽपि भूयः स्यादिति बाध-दर्शनमिति चेत् । हन्त किं शरीरलेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिद्धयिष्यति । तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः, खेदजोद्भजानां शरीराणामतद्भेदुल्लात । इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न । भूतोपादानलेनेच्छामात्रनिर्मा-णत्वादिसिद्धेः । भूतवर्णिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतकियौत्सर्प्य भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वधिना इच्छावशाद्भूतये किया, यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम् । नच विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शना-द्भवहितविप्रकृष्टतादर्शनादेवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम् । काचात्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य च मौसमनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । असक्ताश्च दृष्ट्यो देवादीनां काचात्रपटलादिवन्महीमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न चास्माद्विद्वत्तैषां शरीरलेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासंभवोऽमुनीयत इति वाच्यम्, आगमविरोधिनाऽमुनामनस्योत्पादायोगात् । अन्तर्धानं चाज्ञानादिना मनुजानामिव तैषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन संनिहितानामपि न क्रतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्तम्—अनेकप्रतिपत्तेरिति—
तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्येति । वैश्वदेवस्यैव हि निविदि ‘कति देवाः’ इत्युपक्रम्य निविदेवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन—त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । निविन्नाम शस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रप-दानि । एतदुक्तं भवति—वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—‘त्रयश्च त्री च शता’ इत्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च शाकल्येन ‘कतमे ते’ इति संख्येयेषु पृष्ठेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तन्नामिष्व पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्ष-त्राणि चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्-सर्वः । कतमे रुद्रा इति दर्शने पुरुषे प्राणाः बुद्धिर्मेन्द्रियाणि दश, एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः, तदुक्तित्वात् । ते हि प्रायणकाल उत्क्रामन्तः पुरुषं रोदधन्तीति रुद्राः । कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परिव-र्तमानाः प्राणभूतामार्ग्येषु च कर्मफलोपभोगं चादापयन्तीत्यादित्याः । अशानिरिन्द्रः, सा हि बलं, सा हीन्द्रस्य परमा ईशता, तथा हि सर्वान्प्राणिनः प्रमापयति, तेन सानयितुरशानिरिन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः ।

न्यायनिर्णयः

—कस्मादिति । एकस्य युगपदनेकरूपप्रतिर्विरोधेत्याह—कथमिति । प्रामाणिकत्वेन विरोधं समापचे—दर्शनादिति । तत्र श्रौतं दर्शनामाह—तथाहीति । वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमाना इति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—त्रयश्चेति । शस्यमान-देवतासंख्यावाचिमन्त्रपदं निविदुच्यते । षडधिकत्रिंशतोधिकानिसहस्रं देवा इति संख्यानिर्णयानन्तरं संख्येयप्रश्ने वसवोऽष्टावेकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु पूर्वेषामन्तर्भावो दर्शित इत्याह—कतम इति । अन्तर्भावबुध्तेस्तत्परमाह—एकैकस्येति । तेऽपि देवाः षण्णामसिपृथिवीवायवन्तरिक्षादित्यदेवां महिमानः, तेऽपि त्रयाणां लोकानां, ते च द्वयोरन्नप्राणयोः, तौ त्रैकस्य प्राणस्येति प्राणस्य सर्वे महिमान इत्येकस्यानेकरूपताधीरित्याह—तथेति । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति संबन्धः । श्रौतं दर्शन-

तर्षम् । योगी कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुपै तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यां रश्मिगणानिव ॥ इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति । किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकैका देवता बहुभूरी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छतीति । पदैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या—विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावोदनाख्येनाका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति, यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति, यथा बहुभिर्नैमस्कुर्वानैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते । तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्तत्कत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वः स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवतानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभावात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसजि । शब्दे तु

भाष्यरत्नप्रभा

अणुमैहान् लघुगुरुश्च भवति योगी । अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः । ईक्षिता सृष्टिशक्तिः । प्राकाश्यं दृच्छानभिवातः । वक्षित्वं नियमनशक्तिः । संकल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायितेति भेदः । आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः । फलितमाह—अनेकेति । अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः । तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह—कचिदेक इति । प्रकृतोपयुक्तमन्वयद्वष्टान्तमाह—कचिच्चैति ॥ २७ ॥ कर्मण्यविरोधमाङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति—शब्द इति चेदिति । मा प्रसजि प्रसक्तो मा भूत्वासेत्यर्थः । औपस्तिकसूत्रे शब्दार्थयो-

भासती

एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णाममिष्टविषयीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भिद्यन्ते । षडेव तु देवाः । ते तु षडभिं पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वातुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य त्रयो लोकान्नय एव देवा भवन्ति । एत एव च त्रयोऽन्नप्राणधोरन्तर्भवन्तोऽन्नप्राणी द्वौ देवौ भवतः । तावत्पृथग्येव देव एकः । कतमोऽप्यर्थः, योऽयं वायुः पवते । कथमयमेक एवाप्यर्थः, यदस्मिन्सति सर्वमिदमर्थश्च ब्रुहि प्राप्नोति तेनाप्यर्थ इति । कतम एक इति, स एवाप्यर्थः प्राण एको ब्रह्म । सर्वदेवात्मनेन ब्रह्मत्वाद्ब्रह्म तदेव स्यदित्यक्षयते परोक्षभिधायकेन शब्देन । तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः । स्मृतिश्च निगदख्याख्याता । अपि च पृथग्जनानामभ्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र नैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह—प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामिति । अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमशीलं वक्षित्वं यत्रकामावसायितेत्यैश्वर्याणि । अपरा व्याख्येति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावमननं, तस्य दर्शनात् । तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह—कचिदेक इति । न खलु बहुषु श्राद्धेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह—कचिच्चैक इति । यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्भयमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्विषयस्थजैः, तस्याश्च तन्नासंनिहिताया अयङ्गभावो नास्ति । अस्ति हि तस्या युगपदिद्विक्रष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्यमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥ **शब्द इति चेन्नातः प्रभावात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।** गोलादिवत्पूर्वावमर्शाभावाद्गुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवदाकाशादिशब्दवद्य किंचनचा

न्यायनिर्णयः

मुक्त्वा सातं दर्शनमाह—तथेति । बलं योगमाहात्म्यम् । तेषामर्थक्रियामाह—तैश्चेति । तेषां भोगायतनत्वमाह—प्राप्नुयादिति । परलोकहितत्वमाह—कैश्चिदिति । तत्पारवश्यं पुंसो निरस्यति—संक्षिपेचेति । योगिनामनेकरूपप्रतिपत्तावपि देवानां किं जातं, तदाह—प्राप्तेति । ‘अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरीक्षिता । प्राकाम्यं च वक्षित्वं च यत्रकामावसायिता ॥’ इत्यैश्वर्याणि । अविशब्दस्यवितमर्थमाह—किंस्विति । आजानसिद्धानां जन्मनैव प्राप्तातिशयानामित्यर्थः । तथापि प्रकृते किं जातं तदाह—अनेकेति । ब्रुहिस्मृत्याभिं शुक्तिविरोधे समाहित्वेऽपि प्रतीतिविरोधस्य कः समाधिः, तदाह—परैश्चेति । आदिशब्देन परदृष्टिप्रतिबन्धो गृह्यते । उक्तान्यायावृत्त्ये देवादीनां विग्रहवत्त्वोपगमेन विधास्वधिकार इति शेषः । संनिहितेत्येवाङ्गतेति न नियमोऽसंनिहितस्यापि युगपदनेकत्र कर्मपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावमननं तस्य दर्शनादित्यर्थान्तरमाह—अनेकेति । तदेव स्पष्टयितुं व्यतिरेकं सोदाहरणमाह—कचिदिति । संप्रत्यक्षेनाङ्गभावमन्वयं सङ्गृह्णन्नाचष्टे—कचिच्चैति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—तद्वदिति । अस्निधानेऽपि देवताया विप्रकृष्टानेकाभेददृष्टशक्तेर्युगपदनेकत्राङ्गता सिद्धेत्यर्थः । कर्मण्यविरोधमुपसंहरति—इति विग्रहेति ॥ २७ ॥ तत्रान्विरोधेऽपि देवतादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य प्रत्याह—शब्द इति चेदिति । शङ्का निमज्जे—मा नासेति ।

विरोधः प्रसज्येत । कथम् । औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेककर्मसंबन्धीनि हवीषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्यैवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मात् । अतः प्रभवात् । अत एव हि वैदिकाच्छब्दादेवादिकं जगत्प्रभवति । ननु 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं, कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपिच यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः, यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वखादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते । प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यन्नदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत्, न । गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वं तददर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृततीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । द्रव्यगुण-कर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिमिश्र शब्दानां संबन्धो न व्यक्तिभिः ।

भाष्यरत्नप्रभा

नाद्योः संबन्धस्यानादित्वाद्वैदस्य स्वार्थे मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । इदानीमनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्संबन्धस्याप्यनित्यत्वान्मानान्तरेण व्यक्तं ज्ञात्वा शब्दस्य संकेतः पुंसा कर्तव्य इति मानान्तरापेक्षत्वाभ्यामप्यस्य विरोधः स्यादित्याह—कथमित्यादिना । किं शब्दानामनित्यतया संबन्धस्य कार्यत्वमापाद्यते, उतार्थानामनित्यतया । नाद्य इत्याह—नायमपीति । कर्मण्यविरोधवदित्यपर्यर्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सखाज्ञानमित्यवसिति भावः । अत्र पूर्वोपरविरोधो शङ्कते—नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं कल्पमुत्थापयति—अपिचेति । अनित्यत्वं सादित्वम् । व्यक्तिरूपाध्यानामनित्यतया शब्दानां संबन्धस्यानित्यत्वं दुर्बलं, तस्मात्पूर्वोप-यसंबन्धसापेक्षत्वाद्याप्यस्यविरोध इत्यर्थः । नच व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि घटत्वाद्विजातिविषयवच्छब्दसंबन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं, उभयाश्रितसंबन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । यथा गोत्वादयो गवादिशब्द-वाच्यास्तथा वसुत्वाद्याकृतयो वखादिशब्दार्था न व्यक्तय इति परिहरति—नैत्यादिना । शब्दानां तदर्थानां जातीयानां च नित्यत्वात्तत्संबन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति—नहीत्यादिना । व्यक्तीनामानन्त्यादिति । नच गोत्वावच्छेदेन

भामती

एव वखादिशब्दः तस्याश्च नित्यत्वात्तया सह संबन्धो नित्यो भवेत् । विग्रहादियोगे तु सावयवत्वेन वखादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्व वखादिशब्दो न स्वार्थेन संबद्ध आसीत्, स्वार्थस्यैवाभावात् । ततश्चोत्पत्ते वखादौ वखादिशब्दसंबन्धः प्रादुर्भवन्नेवदत्ता-दिशब्दसंबन्धवत्पुरुषतुद्विप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्धिधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनज-न्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहृतेत्येति शङ्कार्थः । उत्तरम्—न । अतः प्रभवात् । बहुलविजातिवाचका-च्छब्दात्तजातीयार्था व्यक्तिचिकीर्षितां बुद्ध्यावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि न शब्द उपदानकारणं वखादीनां ब्रह्मोपादानत्वात्, तथापि निमित्तकारणमुक्तैः कमेण । न चैतावता शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वं, वखादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यथा कयाचिदाकृत्यावच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते—ननु जन्माद्यस्य यत इति । ते निगदव्याख्याते । तत्किमिदानीं स्वयंभुवा वाङ्मिमंता कालिदासादिभिरिव कुमारसंभवादि,

न्यायनिर्णयः

शब्दस्याकृत्यैवात्तत्र विरोधो नेति शङ्कते—कथमिति । गोत्वादिवद्वखादिषु पूर्वोपापरामर्शोपापेरपि पाचकत्वादिवद्वृष्टिराकाशोदि-शब्दव्यक्तिचिन्तनो वखादिशब्द इति मत्वाह—औत्पत्तिकं हीति । अस्माभिरपि तथैव तद्विधमिति न तस्य विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह—इदानीं र्विति । व्यक्तीनामनित्यत्वात्तत्संबन्धस्यापि संकेतवदनित्यतया पुंघीकृतत्वान्मानान्तरापेक्षेऽप्युपगम्यशब्दार्थसंबन्धधीनवाक्यार्थ-थियोऽपि मानान्तरापेक्षत्वादेवमानान्तं स्यादित्यर्थः । परिहारसं नजर्येनाह—नायमिति । कर्मण्यविरोधो दृष्टान्तविशुद्धिशब्दः । तत्र प्रभूप्रसक्तं हेतुमुक्त्या व्याचष्टे—कस्मादिति । तथाच देवादिजगदेतत्त्वेन शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वकृतो दोषो नास्तीति शेषः । पूर्वोपरविरोधं शङ्कते—नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वाद्ब्रह्मणश्चोपादानत्वात्तदुभयप्रभवत्वं जगतो युक्तमित्याशङ्क्याह—अपिचेति । आकृतेः शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह—यत्तदेति । मानाभावाच्च वसुत्वाद्विजातिरिति तद्व्यक्तीनां जनितमत्वादनित्यतेति नावि-रोध इत्यर्थः । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि वाचकशब्दनित्यतया सुकरो विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह—तद्विति । जगतः शब्दप्रभवत्वमुपेक्ष्य विरोधमुक्त्या शब्दस्याधोपपत्त्युत्तरकालत्वात्तदर्थस्य ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह—प्रसिद्धं हीति । विरोधं निगमयति—तस्मा-दिति । वखादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वं दृष्टान्तेन वदन्नुत्तरमाह—नेति । तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वाच्च संबन्धनित्यत्वेत्याशङ्क्याह—न हीति । व्यक्तिमिमेवाजातिरपि जातेत्याशङ्क्योक्तम्—द्रव्येति । अमेदवद्देवस्यापि भावान्नित्यममेकसमवेतं सामान्यमिति च स्थिते-

व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तियुत्पद्यमानास्वय्याकृतीनां नित्यत्वाच्च गवा-
दिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतितिनित्यत्वाच्च
कश्चिद्व्यतिरिक्तशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो
विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः । स्थानविशेषसंबन्धनिमित्ताच्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्द-
वत् । ततश्च यो यस्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति ।
न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्त्ववतुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते । कथं तर्हि स्थिते वाचका-
त्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबन्धनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्यु-
च्यते । कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः,
प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां स्मृतिं
दर्शयतः । 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्द्व इति पितृस्तिरःपवित्र-

भाष्यरत्नप्रभा

व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं, सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात्, गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहा-
पेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवात्, निरुद्धाजहल्लक्षणया व्यक्तेर्लाभेनानन्यलभ्यत्वाभावाच्चेति भावः । यद्वा केवलव्यक्तिषु
शक्तिरत्र निरस्यते, अनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तैः शब्दशक्त्यायत्तजातिज्ञानविषयत्वेनोभयशक्तैरावश्यकत्वात् । तथाच
नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादित्वात्संबन्धोऽप्यनादिः, सत्कार्यत्वादात् । अतएव वाक्यवृत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागल-
क्षणोक्त्या युज्यते, केवलसामान्यस्य वाच्यत्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात् । 'अतःप्रभवात्' इति सूत्रस्वरस्याच्च केवल-
व्यक्तिशक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः खलु द्विधादिशब्दा अर्थानन्तरभाविनः सांकेतिकाः गवादिशब्दास्तु
व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिसामान्यवचनाः सांकेतिकाः किंतु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूत-
सामान्यवचना इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्तेरैकत्वेन जाल्यभावादाकाशशब्दवदिन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्ति-
वचना इति सांप्रतम् । अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जाल्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन । दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमाह—
व्यक्तिष्वित्यादिना आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः, यदनुगतेन्द्रत्वादजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह—
आकृतिविशेषस्त्विति । 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिरिन्द्रादिषु प्रवृत्तिमिति-
मित्युक्त्वा उपाधिमिति सत्माह—स्थानेति । व्यक्तिप्रत्ययेऽपि स्थानस्य स्थायित्वाच्छब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेत्यत आह—
ततश्चेति । उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति—नचेति । शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति—कथं
पुनरिति । स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इत्यनुमानं स्मृतिः । 'एते असृष्टमिन्द्वस्तिरः पवित्रमाश्रयः ।
विश्वान्यस्यभित्तोभगा' इत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत् । तत्रैत इति पदं सर्वैरनामत्त्वादेवानां सारकम् ।
असृष्टुधिरं तत्प्रधाने देहे रमन्त इति असृष्टा मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितृणां इन्द्रशब्दः सारकः । पवित्रं सोमं स्वान्त-
स्तिरस्कृत्वा तं ग्रहाणां तिरः पवित्रशब्दः । ऋचोऽश्रुवतां सोत्राणां गीतिरूपाणामाश्रुशब्दः । 'ऋच्यध्वं साम' इति
श्रुतेः । सोत्रानन्तरं प्रयोगं विज्ञातां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र सौभाग्ययुक्तानामभित्तोभगशब्दः सारक इति छन्दोग-

न्यायनिर्णयः

रिति हिशब्दार्थः । आकृतीनामुत्पत्त्यभावेऽपि कुतः संबन्धनित्यता, तथाह—आकृतिभिश्चेति । तास्त्वाकृतिद्वारा लक्षणया शब्दो
भवन्तीति भावः । दृष्टान्तमुपसंहरति—व्यक्तिष्विति । गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेऽपि प्रकृते किमिलाशङ्का दार्ष्टान्तिकमाह—
तथेति । उक्तो देवादिव्यक्त्यभावः साधकाभावादित्याशङ्क्याह—आकृतीति । अनेकस्य सात्त्विकेन वर्तमाना जातिरित्यलोकादिहृन्मा-
दीनां मन्त्रादिसिद्धविग्रहादिपञ्चकवतां पूर्वापरव्यक्त्यनुगता जातिरनुगतधीवेद्या न विरुध्यते । वसादिशब्दा जातिवाचिनो बहुषु प्रयुज्य-
मानाखण्डशब्दत्वात्पादादिशब्दवदिति चानुमानादित्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानामुपाधिमिति सत्त्वं पक्षान्तरमाह—स्थानेति । औपाधिकत्व-
पक्षे शब्दार्थमनुवाधान्तरलक्ष्येऽपि विरोधाभावमाह—ततश्चेति । यत्तु पूर्वापरविरोध इति, तथाह—न चेति । तर्हि कथं 'अतः प्रभ-
वात्' इत्युक्तं, तथाह—कथमिति । उक्तेऽर्थे मानं प्रश्नोत्तरपदमवतारयति—कथमित्यादिना । ननैन्द्रियकं प्रत्यक्षं जगतः शब्दप्र-
भवत्वे नास्ति, तथाह—प्रत्यक्षमिति । तत्रापि श्रुतौ प्रत्यक्षशब्दे हेतुमाह—प्रामाण्यमिति । तथापि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं,
तथाह—अनुमानमिति । तत्रापि प्रवृत्तिमिति सत्माह—प्रामाण्यमिति । अन्वयसिचारिल्लोक्त्यत्वादनुमानस्य सतः प्रामाण्येऽसृष्टपत्तौ
सापेक्षत्वात्प्रामाण्यदनुमानशब्दः स्मृतावेति भावः । पञ्चम्यामीष्टमर्थमाह—ते हीति । तत्र श्रुतिमाह—एत इति । 'एते असृष्टमिन्द्व-
वस्तिरः पवित्रमाश्रयः । विश्वान्यस्यभित्तोभगा' इत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः स्मृत्वा देवादीन्ब्रह्मा ससृज । तत्र संनिहितवाचकैतच्छब्दो देवानां करणे-
ष्वनुप्रासकत्वेन संनिहितानां सारकः । असृष्टुधिरं तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृष्टशब्दः सारकः । इन्द्रमुण्डलमथस्यपितृणामिन्द्व-
शब्दः सारकः । पवित्रं सोमं स्वातस्तिरःकुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः सारकः । ऋचोऽश्रुवतां सोत्राणां गीतिरूपाणामाश्रयः

मिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शब्दमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः' इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि 'स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्' (बृ० १।२।४) इत्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि—'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥' इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः, अनादिनिधनाया अन्त्यादशस्योत्सर्गस्यासंभवात् । तथा 'नाम रूपं च भूतानां कर्माणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥' (मनु० १।२१) इति । 'सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥' इति च । अपिच चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि सृष्टेः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः, पश्चात्तदनुगतानर्थान्संज्ञेति गम्यते । तथा च श्रुतिः—'स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत' (तै० ब्रा० २।१।४।२) इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकानुष्टान्दर्शयति । किमात्मकं

भाष्यरत्नप्रभा

आह्वानवाक्यार्थः । स प्रजापतिर्मनसा वाचं त्रयीं मिथुनं समभवत् मनोवाग्रूपं मिथुनं संभावितवान् । मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानित्यर्थः । 'रश्मिरित्येवादित्यमसृजत' इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराभ्ययनम् । संस्था अवस्थाः । या प्रजापतिसृष्टिः सा शब्दपूर्विका, सृष्टित्वात्, प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यस्यार्थान्तरमाह—अपिचेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गाच्छब्दस्वरूपं वक्तुमुक्तमाक्षिपति—किमात्मकमिति । वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं वेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात्स्फोटस्य चासत्त्वात्

भामती

तथाच तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यलादप्राप्ताभ्यामपतितमित्यत आह—उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मक इति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराभ्ययनम् । एतदुक्तं भवति—स्वयंभुवो वेदकर्तृत्वेऽपि न कालादासादिवत्सन्तत्त्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चात्मानिदमपादितम् । उपादायिष्यति चाग्रे भाष्यकारः । अपि चाख्येऽप्येतद्ब्रूयते । तदर्थेनात्प्राचामपि कर्तृत्वं तथाभावोऽनुमीयत इत्याह—अपिच चिकीर्षितमिति । आक्षिपति—किमात्मकं पुनरिति । अयमभि-संधिः—वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेत्यत, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । तत्र न तावद्ब्रह्मादीनां वकारादयो वर्णा वाचकाः, तेषां प्रत्युच्चारणमन्यलेनाशक्यसंगतिग्रहलात्, अगृहीतसंगतेश्च वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा वाक्यार्थमभिदधीरन्, मिलिता वा । न तावत्प्रत्येकम्, एकवर्णाच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रस-ङ्गाच्च । नापि मिलिताः, तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गिणां मिथः साहित्यसंभवाभावात् । नच प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः संभवति । नच स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानामाग्रेयादीनामिव संस्कारद्वारकमसि साहित्यमिति सांप्रतं, विकल्पासहलात् । को न खल्वयं संस्कारोऽभिमतः, किमपूर्वमाग्रेयादिजन्यमिव, किंवा भावनापरनामा सृष्टिप्रस-वबीजम् । न तावत्प्रथमः कल्पः । नहि शब्दः स्वरूपतोऽङ्गतो वाऽविदितोऽविदितसंगतिरर्थकीहेतुरेन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरैरागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतसंगतेरप्रत्यायकलात् । तस्माद्विदितो विदितसंगतिर्विदितसमज्ञापनाज्ञश्च शब्दो धूमादिव-

न्यायनिर्णयः

शब्दः सारकः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विज्ञातां शङ्खाणां विश्वशब्दः सारकः । व्यापिस्तुवाच्यविश्वशब्दसंयुक्तः सौभगेति शब्दः सौभा-ग्यवाचकः, तेनाभिसौभगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासां प्रजानां सारकः । तथाच तत्तत्पदेन तत्तदेवादीकृत्या प्रजापतिः सृष्टवन्मिति शब्दपूर्विका सृष्टिः औतीत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । स प्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनमवयवमवदभावयत् । त्रयीप्रकाशितां सृष्टिं मनसालोचितवानित्यर्थः । 'स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत' इत्यादिवाक्यामादिशब्दार्थः । तत्र तत्रेत्याह्वानप्रदे-शोक्तिः । तत्र स्मृतिमाह—स्मृतीति । रूपसर्गात्याभ्यन्यादावित्युक्तम् । संप्रदायातिरेकप्राप्तिरित्येत्यम् । अस्त्येवं शब्दसृष्टिस्तथापि कथं तत्पूर्वसृष्टिः, तत्राह—यत इति । उत्सृष्टत्वोक्त्या पौरुषैवत्वमाशङ्काकम्—उत्सर्गोऽपीति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरंपराभ्यय-नम् । उत्सृष्टेरेव किं न स्यात्, तत्राह—अनादीति । कर्माणां प्रवर्तनं सत्तामनुग्रपनमुक्तम् । सर्वेषामित्यत्र कर्माणां सृष्टिरेवोक्तेति भेदः । संस्थाशब्दो रूपमेवग्रही । असदादितु पटालुत्पत्तेः शब्दपूर्वकत्वमात्यक्ष्याज्जगतोऽपि सृष्टस्तत्पूर्वकत्वमनुमेयमिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-त्यत्रान्तरमाह—अपिचेति । कल्पकालीना सृष्टिः शब्दपूर्विका, सृष्टित्वात्, इदानीन्तनसृष्टिरेव । विमतः शब्दार्थसंबन्धव्यवहाराः तथापिचसंबन्धाऽनुसृष्टिपूर्वकः, अभिधानामिषेयसंबन्धव्यवहारात्, संप्रतिप्रवक्तव्यद्विधाह—तथेति । प्रत्यक्षादिनिष्ठेऽर्थे तेष्विचयश्रुति-माह—तथाचेति । 'स सुव' इति व्याहरत्सोऽन्तरिमसृजत' इत्यादिरादिशब्दार्थः । उक्त्यन्तेस्तात्पर्यमाह—भूरादीति । यदुक्तं जगतः शब्दप्रभवत्वं तदाक्षिपति—किमात्मकमिति । वर्णातिरिक्तोऽशब्दमुपेत्य ततो वा जगदुत्पत्तिरिष्टा वर्णेभ्यो वा । नाधः, वर्णातिरिक्तो वाचको

पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते । स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वा-
न्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिद्व्यकीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नध्वंसिनश्च वर्णाः, प्रत्युच्चार-
णमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—अदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽव्ययनध्वनि-
श्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते, देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति । न चायं वर्ण-
विषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं, बाधकप्रत्ययाभावात् । नच वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता ।
न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत्, व्यभिचारात् । नच वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति, क्रमवत्त्वाद्वाणी-
नाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यदुच्यते ।
तत्र । संबन्धग्रहणापेक्षो हिशब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्भूमादिवत् । नच पूर्वपूर्व-

भाष्यरजप्रभा

जगदेतुत्वमित्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति—स्फोटमिति । स्फुट्यते वर्णव्यञ्ज्यत इति स्फोटो
वर्णोभियुक्तोऽर्थस्तस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यस्तमभिप्रेत्येदमुच्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । स एवाद्यपक्षं
दूषयति—वर्णोति । सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह—उत्पन्नेति ।
सारस्वमन्द्रत्वादिविरुद्धप्रभवत्वेन तारो गकारो मन्द्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात्प्रत्यभिज्ञा
शब्दजातिविषयत्वार्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह—नचेति । तथाच वर्णानामनित्य-
त्वाच्च जगदेतुत्वमिति भावः । किंच तेषामर्थबोधकवायोर्गोलात्स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह—नच वर्णेभ्य इत्यादिना ।
व्यभिचारादेकसाद्वर्णोऽर्थप्रतीयत्यदर्शनात्, वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य
क्षणिकानां स नास्तीत्याह—नचेति । वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमाप्तेयादिवा-
गानामिवेति शङ्कते—पूर्वेति । किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपूर्वोऽर्थः कश्चित्, उत वर्णानुभवजनितो भावनाऽर्थः ।
नाथः, मानाभावात् । किंचायमज्ञातो ज्ञातो वार्थधीहेतुः । नाथ इत्याह—तन्नेति । संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात

भामती

प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाद्व्यभिचर्यप्रत्यायात्प्रागवगन्तव्यः । नच तदा तस्यावगमोपायो-
ऽस्ति । अर्थप्रत्यायानु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशति, संस्कारावसायादर्थप्रत्ययः, ततश्च तदवसाय
इति । भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनः । नच तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुमर्हति । नापि
तत्सर्व सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । नहि यैव बह्वेदं हनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दहनशक्तिः प्रकाशनशक्तिः ।
अपिच व्युत्क्रमेणोच्यते वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिवीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत । न चास्ति । तस्माच्च कथंचिदपि वर्णो
अर्थधीहेतुतः । नापि तदतिरिक्तः स्फोटोऽस्ति । तस्यानुभवानोरोहात् । अर्थधियस्य कार्यात्तदवगमं परस्परप्राश्रयप्रसङ्ग इत्युक्त-
प्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदार्थ्यप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गः, निरेष्यस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचका-
च्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति । अत्राचार्यदेवशीय आह—स्फोटमित्याहेति । गृह्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति । न
स्फोट इति तु न गृह्यामः । तदनुभवानन्तरं विदितसंगतेरर्थधीसमुत्पादात् । नच वर्णोतिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरि-
त्येकं पदं, गामानय शुक्लमित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सबैजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके
एकपदवाक्यानुभवं शक्यो मिष्येति वक्तुम् । नान्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीप्राप्तता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न
सावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जानु स्यात् ।
नान्येकार्थधीहेतुता । तदेतुलस्य वर्णेषु व्यतिशतः । तदेतुलेन तु साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तदेतुलं तदेतु-
लत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमवभाषितोऽनुपाधिस्य पदवाक्यगोचर एकनिर्भासानुभवो वर्णोतिरिक्तैक वाक्यमेकमवलम्बते च
स्फोट इति तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विज्ञदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात् । अपि तु रजतत्वज्ञानवद्यथाखं

न्यायनिर्णयः

शब्दे मनोभावात् । नेतरः, वर्णानामुत्पन्नप्रध्वंसिनां जगदेतुत्वातिरेकित्वार्थः । तत्र वैयाकरणो बध्यमानं मानं मत्वायं पक्षमावलम्बते—
स्फोटमिति । स्फुट्यते व्यञ्ज्यते वर्णैरिति स्फोटोऽर्थव्यञ्जकः शब्दस्तमवधेय इति मभिप्रेत्येदमुक्तं तस्य नित्यत्वात्कारणत्वसंभवादित्यर्थः ।
वर्णानामेव प्रत्यभिज्ञया नित्यानां जगदेतुत्वसिद्धौ न स्फोटकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाया जातिगामित्वाच्चेत्येत्याह—वर्णोति । हेत्वसिद्धि-
प्राशङ्क्याह—उत्पन्नेति । तदपि न समतमिलाशङ्क्य पुरुषविशेषानुमापकत्वेन तत्समंति सापयति—तथाहीति । वर्णव्यञ्ज्यात्वविषयो
ध्वन्युपाधिकत्वेन मिथ्यात्वाच्च तदनित्यत्वसाधकत्वेत्याशङ्क्याह—न चेति । वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वात्प्रभवत्वं जगतो नेत्युक्त्वा तेषामवाचकत्वा-
दपि तथैति वक्तुमर्थप्रत्यायकत्वं प्रलाभे—न चेति । किमेकैकसाद्वर्णोऽर्थधीरित्त समुदायादिति विकल्पार्थां दूषयति—नहीति । एकै-
कोऽर्थविषयोऽर्थव्यञ्जकोऽर्थव्यञ्जकत्वोऽर्थव्यञ्जकत्वार्थः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । तेषामुच्चारणस्य क्रमवत्त्वार्थोऽनुपपन्नध्वन्याभावादिगामाच्च तद्वी-
रित्यर्थः । वर्णानां स्फुट्यतोऽसाहित्येऽपि संस्कारद्वारा साहित्यमाप्तेयादिवदित्याह—पूर्वेति । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थधीहेतुतिरिति विकल्पार्थां
निराह—तन्नेति । उच्यतेतस्य अधिरेणगृहीतस्याप्यगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वादित्यर्थः । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे इदानीतः—भूमादिवदिति ।

र्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति, अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्या-
यितैः संस्कारैः सहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् । न । संस्कारकार्यस्यापि स्मर-
णस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्यवर्ण-
प्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया हृदिति प्रत्यवभासते । न चायमेकप्रत्ययो
वर्णविषया स्मृतिः । वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्य-
भिज्ञायमानत्वाच्चित्तत्वस्यम् । भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपाद-
भिधायकाक्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति । 'वर्णो एव तु शब्दः' इति भग-

भाष्यरत्नप्रभा

एवाथैवीहेतुः, संबन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात्, धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन । नाथ
इत्याह—नचेति । द्वितीयं शङ्कते—कार्येति । कार्यमर्थधीस्त्वां जातार्थां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन्नाते सेति परस्पर-
श्रयेण दूषयति—नेति । पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात्तेन संस्कारसहितान्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न
युक्तमित्यक्षरार्थः । अपिशब्दः परस्परश्रवणघोतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतु-
त्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं, केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति वाच्यं, अर्थधी-
पूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । नच वर्णस्मरणेनानुमिता सा अन्यवर्णसहितार्थधीहेतुरिति वाच्यं,
तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्यान्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनानुमितभावनानामन्यवर्णसाहित्याभावादिति
भावः । वर्णानामर्थबोधकत्वासंभवे फलमाह—तस्मादिति । स्फोटोऽपि किं मानमिल्यावाङ्मयेकं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाण-
मित्याह—स चेति । यथा रत्नतत्त्वं बहुमिश्राक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादिपदस्फोटो गकाराद्येकैकवर्णकृत-
प्रत्ययैः स्फोटविषयैराहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन् अन्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्यः संस्कारो
यस्मिन्स्तस्मिन्प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टभवभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्व-
यव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः । नचैकस्माद्गोणोत्सम्यक् स्फोटोऽभिप्रेक्ष्यते, येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किंतु रत्नवद्बहु-
प्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक्स्फोटोऽभिप्रेक्ष्यकिरेत्युक्तं भवति । नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यैकस्फोटयो-
प्रमाणं, तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशङ्क्य निषेधति—न चेति । स्फोटस्य जगदेतुत्वाथं नित्यत्वमाह—तस्य
चेति । ननु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः, उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह—भेदेति । आचार्यसंप्रदायोक्तिः

भामती

द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागनु-
त्पन्नायास्तदनन्तरमर्थयिष्य उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचां, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेचानु-
ग्रहाभावात् । अन्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात् । नच पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थविधियमाध्यास्मिन् प्राबो वर्णां, चरमसु
तत्सचिवः स्फुटतरासिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात् । स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थविषयस्त्व-
प्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्याज पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको
न वर्णो इति । तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—वर्णो एव तु न शब्द इति । एवं हि वर्णोतिरिक्ता-
स्फोटोऽभ्युपेयत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न संभवेत्, स चानुभवपद्धतिमध्यासीत् । द्विधा न वाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकसिना-

न्यायनिर्णयः

द्वितीयेऽप्यक्षेणानुमानेन वा तद्वीरिति विकल्पव्याजं निरस्यति—न चेति । द्वितीयं शङ्कते—कार्येति । अर्थधीः, स्मरणं वा कार्यर्थः ।
नाथः, संस्कारावगतेरर्थधीस्ततश्च सेलन्योन्याश्रयणादित्याह—नेति । यदि द्वितीयः, तत्राह—संस्कारेति । स्मरणस्यापि चित्तं संबन्धः ।
क्रमभाविस्मरणानुमितसंस्काराणामपि क्रमभावेनासाहित्याच्च तत्सहितान्यवर्णधीतिर्यर्थः । वर्णानां वाचकत्वायोगे फलितमाह—तस्मा-
दिति । ननु वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वादिसाधवर्थधीष्टया तदेतुत्वेन वा स्फोटो गम्यते मानान्तराद्वा । नाथः, तदवगतेरर्थधीः, तथा च
सेलन्योन्याश्रयणात् । न च सत्तामात्रेण स्फोटोऽर्थधीहेतुः, सदा तदापातात् । न द्वितीयः, तदनुपलब्धेः । तत्राह—स चेति । स चैक-
प्रत्ययविषयतया प्रत्यवभासत इति संबन्धः । वर्णान्वयव्यतिरेकनियमादर्थधियो वर्णा एव शब्द इत्याशङ्क्य तेषां स्फोटव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धि-
र्भवमित्याह—एकेकेति । एकेकवर्णप्रत्ययेन हि संस्काराख्यं बीजं यस्मिन्प्रत्ययिनि चित्ते तस्मिन्निहितं यावत् । न चान्यवर्णानर्थक्यं,
तद्वीजमपि तदवगतेरर्थधीस्तत्सेल्लाह—अन्येति । यथा नानादर्शनेन संस्कारपरिपाकसचिवे चेतसि रत्नतत्त्वं चकास्ति तथा यथोक्ते चित्ते
विना विचारं सहस्रैवैकोऽयं शब्द इति धीविषयतया स्फोटो भातीत्याह—एकेकेति । अन्योन्याश्रयमपाकरोति हृदित्युक्तम् । एकपथियो
वर्णविषयस्मृतिस्त्वाच्च स्फोटसाधकत्वेत्याशङ्क्याह—न चेति । अनेकेष्वेकत्वद्वेष्टमत्वात्साधवर्थधीनोचरः स्फोट एवेत्यर्थः । स्फोटस्याप्युत्प-
न्नप्रभंशित्वाच्च जगदेतुत्वेत्याशङ्क्याह—तस्य चेति । पुरुषभेदानुमापकतया प्रत्युच्चारणं भिन्नत्वात्कुतोऽस्य नित्यत्वं, तत्राह—भेदेति ।
स्फोटवादुपसंहरति—तस्मादिति । आचार्यसंप्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तमाह—वर्णो इति । गौरित्युक्ते गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तस्य

वानुपवर्षः । ननुपन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यप्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् । न । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । नन्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विगोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोर्ध्वनयध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्रामिधीयते—सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्गणानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपिच वर्णव्यक्तिभेदादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णोक्तयः कल्पनमित्य्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः

भाष्यरत्नप्रभा

पूर्वकं सिद्धान्तयति—वर्णा एवेति । वर्णातिरिक्तस्फोटामकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः । सादृश्यदोषादियं भ्रान्तिरिति शङ्कते—सादृश्यादिति । वपनानन्तरं त एवेमे केशा इति धीभ्रान्तिरिति युक्तं, भेदधीविरोधात् । स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रमेव, बाधकाभावादित्याह—नेति । गोत्वादप्रत्यभिज्ञावद्गणेषु प्रत्यभिज्ञा गवादिविषयेति शङ्कते—प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात्, यस्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ । न तथैव व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति—न । व्यक्तीति । न त्वेतदिति । व्यक्त्यन्यत्वाज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वाद्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्युवदति—नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादित्यथासिद्धेरनन्यथासिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमाह—अत्रेति । तात्त्वादिविशेषः कोऽप्यनुपपत्त्यसंयोगविभागान्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वाद्गणेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह—अपिचेति । अनन्ता गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्यस्य जातीनां च कल्पनम-

भासती

शक्यसंगतिग्रहणाद्वा व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न तावत्प्रथमः कल्पः । वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वज्ञानप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादितस्तादृशनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति सांप्रतम् । सादृश्यनिबन्धनलभस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वास्थीयते, कृत्विज्वालादौ व्यभिचारदर्शनात् । तत्र कृत्विज्वाभिचारदर्शनेन तदुल्लेखायामुच्यते वृद्धैः स्वतःप्रामाण्यादादिभिः—‘उल्लेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् । स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥’ इति । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिक्कायम् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात् एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृभेद उच्यते ‘सोमशर्मोधीते न विष्णुशर्म’ इति युक्तम् । यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालाक्षी च स्वस्तिमतीं चैक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यमेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गलमेकं तदनुगतं चकास्ति, किंवा यथा गोलमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यज्युपधानमेदाद्भिन्नदेशमिवात्यमिव महदिव रीर्यमिव वामनमिव तथागव्यकिराजानत एकापि व्यञ्जकमेदात्तद्वर्णानुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदाकुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमज्ञीष्टस्यापि यो गलस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यत्वावेवास्तु किमन्तर्गडुना गलेनाभ्युपेतेन । यथाहुः—‘तेन यदप्राप्यते जातेश्चार्णोदेव

न्यायनिर्णयः

स्वतन्त्रस्य परतन्त्रस्य वा श्लोत्रेणग्रहणादुपवर्णाचार्यां वर्णानामेव तु शब्दत्वं पश्यतीत्यर्थः । तेषां क्षणिकत्वाच्च जगद्वेद्येत्युक्तं स्मारयति—नन्विति । प्रत्यभिज्ञाया स्वापित्वसिद्धेर्न क्षणिकत्वेत्याह—तत्रेति । प्रयत्नानन्तर्यकतया वर्णानां भेदसिद्धेरन्यथासिद्धा प्रत्यभिज्ञेत्याह—सादृश्यादिति । किं कृत्विज्वाभिचारदृष्टेर्न बाधदृष्टेर्न । नायः, सर्वत्र संशयप्रसङ्गात् । ज्वालादौ तु प्रभावेतत्वादिकार्यानुपपत्त्या तथात्वादिव तदभावादित्याह—नेति । न द्वितीय इत्याह—प्रत्यभिज्ञानस्येति । गवादौ जातिप्रत्यभिज्ञादृष्टेरिहापि तथेति शङ्कते—प्रत्यभिज्ञानमिति । यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्टः । प्रकृते तदभावाच्च जातिविषयत्वेत्याह—न व्यक्तीति । तदेव स्पष्टयति—यदि हीति । युक्तितो व्यक्तिविषया प्रत्यभिज्ञेत्युक्त्या प्रतीतितोऽपि तथेत्याह—वर्णेति । हिशब्दस्त्वितनुभवमभिनयति—द्विरिति । दहनतुहिनवविरुद्धधर्मैकत्वाद्धर्मभेदः स्वादिति शङ्कते—नन्विति । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्राबल्यात्तस्य च सापेक्षभेदविषयत्वेन दोषैक्यादेकस्यामाकाशव्यक्तौ कुम्भाकाशः कूपाकाश इतिव्यञ्जकवासुसंयोगविभागेवैचित्र्याद्गणेषु वैचित्र्यधीर्न स्वत इत्याह—अत्रेति । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो नास्तीत्याह—अपिचेति । भेदधीहेतोस्त्वयापि कल्पनत्वात्तुल्या कल्पनत्वात्वाद्वा जातिकल्पना त्वाधिकेत्याह—तास्त्विति । कथं तर्हि भेदभेदविषयावित्याह—तद्वरं वर्णेति । नायसौपाधिको अयो

स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् । एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् । कथं होक्स्मिन्काले बह्वानुच्चारयतामेक एव सन्गकारो गुणपदनेकरूपः स्यात् । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च पटुमुदुत्वादिभेदं वर्णेष्वसञ्जयति । तन्निबन्धनाश्वोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः, वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति । इतरथा हि

भाष्यरत्नप्रभा

युक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावाज्ञोपाधिकत्वमित्यत आह—एष इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्राप्त्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं, तत्राह—कथं हीति । उभयोरेकत्वविरोधादेद् औपाधिक एवेत्यर्थः । ननु बाधसंयोगादेरतीन्द्रियत्वाच्च तद्वैधर्म्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः संभवतीत्यस्त्विदध्वन्यस्वमतमाह—अथवेति । ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्गोष्ठौ भाम्नीत्यर्थः । प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह—क इति । अवतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पुंसस्तारत्वमन्दत्वादिधर्मान्स्वगतान्वर्णेषु स एवरोपयतीत्याह—प्रत्यासीदतश्चेति । आदिपदं विवृणोति—तदिति । नन्वव्यक्तवर्ण एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह—वर्णानामिति । प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिव्यावर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथा वाचिके जपे वर्णेष्वव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात्, दुन्दुभ्यादिध्वनी शब्दत्वमात्रेण गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यम् । एवं ध्वन्युपाधिकत्वे

भामती

लभ्यते । व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गलादिधीर्घृथा ॥' न च स्वस्तिमस्यादिवत् गत्यकिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति । तथा सति दश गकारानुच्चारयच्चैत्र इति हि प्रत्ययः स्यात् । न स्याद्वक्ष्यते उदचारयत्प्रकारमिति । न चैष जालमिमात्रोऽभ्यासो यथा शतकुलसित्तिरित्युपायुक्तं देवदत्त इति । अत्र हि सौरस्तावं क्रन्दतोऽपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणभ्यासप्रत्ययस्य विनिर्घटितः । योदकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति—कथं होक्स्मिन्काले बह्वानुच्चारयतामिति । यत् गुणपद्विशुद्धधर्मसंसर्गवत् तत् नाना, यथा गवाध्वदिर्द्विसफैककफकेशरगलकम्बलादिमान् । गुणपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गाधार्यं वर्णः । तस्माज्जाना भवितुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्माः, न वर्णधर्मा इति सांप्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषामश्रावणले कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः । इदं तावदत्र वक्तव्यम् । नहि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूयन् प्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युदकाकाशा गोचराः । एवं च मा नास भूद्गुणगोचरं श्रोत्रम्, तद्गुणोस्तदात्तादीन् गोचरयिष्यति । ते च शब्दसंसर्गोपहातुः शब्दधर्मत्वेनाध्ववसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावधूतैकलस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनोऽपराधेन संभवन्ति । तस्माद्यथा मुखस्यैकस्य मणिकृपादर्पणाद्युपधानवशाज्जानादिशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः, एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमः, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग इति स्थितेऽभ्युपेय परिहारमाह भाष्यकारः—अथवा ध्वनिकृत इति । अथवेति पूर्वेष्वप्यवर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियप्राप्ता, तथाप्यदोषः । ध्वनीनामपि शब्दवत्कृत्रवणलात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णभ्यो निष्कर्षयति—कः पुनरयमिति । न चायमनिर्धारितविशेषवर्णसामान्यामात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततदमिव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति सांप्रतम् । । तस्यानुनासिकत्वादिभेदभ्रमस्य गदिव्यक्तिवत्प्रत्यभिज्ञानाभावात्, अप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकलाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णान्मको वैष शब्दः, शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः, शब्दव्यञ्जकः श्रावणोऽभ्युपेयः उभयथापि चाक्षु व्यञ्जनेषु च तत्तद्भुनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता । नहि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति । येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । एवं च सति सालम्बना इति । यथेव परस्या-

न्यायनिर्णयः

बाधकाभावादित्याशङ्काह—एष इति । एकलनानालयोरैक्यं यास्तवलोपपत्तौ किमिति बाध्यबाधकत्वं, तत्राह—कथं हीति । एकस्य गुणपदनेकरूपत्वात्पुनरुपपत्तिरसङ्कतमेकत्वप्रत्यभिज्ञानं भेदविधौ बाधकमेवेत्यर्थः । कण्ठादिदैर्घ्ये सह कोष्ठनिष्ठस्य वायोः संयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वमुपेत्य वर्णेषु भेदधीनं स्वरूपकृतेति परमतमुक्त्वा स्वमतमाह—अथवेति । अत्र प्रश्नपूर्वकं वर्णभ्यो ध्वनिं निष्कर्षयति—कः पुनरित्यादिना । अवतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । स एव प्रत्यक्षप्रत्यय उक्तो वर्णेषु स्वधर्मान्नारोपयतीत्याह—प्रत्यासीदतश्चेति । वर्णपूदात्तादिविरुद्धधर्मादिरपि स्वाभाविकः स्यादित्याशङ्काह—तदिति । वर्णानावेवाव्यक्तानां ध्वनित्वे कुतो भेदधीस्तापु तत्कृतेत्याशङ्काह—वर्णानामिति । ध्वनेश्च सानुनासिकत्वादिभेदवत्तत्सदाभावात्तस्योऽर्थान्तरत्वात्कृता तेषु भेदधीर्भुक्तेत्यर्थः । एतेन तस्य जातित्वमपि प्रत्युक्तम् । बाधसंयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वं हिला किमिति ध्वनीनां तदुपगतं, तत्राह—एवं चेति ।

वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कलेपरन् । संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वाच्च तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैत उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवेतदभिनिविष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेष्वर्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनार्थिका । न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि, एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत् । न । अस्या अपि बुद्धेर्वैर्णविषयत्वात् । एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया । नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते । यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न तु दकारादयः । यदि ह्यस्या बुद्धेरङ्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन् । न तु तथास्ति ।

भाष्यरत्नप्रभा

स्वमते गुणं वदन्वायुपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति—एवं चेत्यादिना । अस्तु को दोषः, तत्राह—संयोगेति । वायुसंयोगादेरश्रावणत्वादित्यर्थः । तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरिति भावः । एवं विरुद्धप्रमेकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इत्युक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—अपिचेति । यथा खण्डमुण्डादिविरुद्धमेकव्यक्तिध्वनिं गत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अभिज्ञा एवेत्यर्थः । उदात्तादिध्वनिस्तद्देवेन हेतुना वर्णानामपीति योजना । प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः । यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्गणानां भेद इत्याशङ्कः । दृष्टान्तेन निरस्यति—अपिचेति । वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विधत्तयति—वर्णेष्वर्थेति । कल्पनामसहमान आशङ्कते—नेति । चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ मुखवच्छ्रोत्रेण वर्णयुक्तायां बुद्धौ विनैव हेतुवन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह—झटिति । यस्यां संविद्धि योऽर्थो भास्वते सा तत्र प्रमाणम् । एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नातिरिक्तस्फोट इति न सा स्फोटो प्रमाणमित्याह—न । अस्या अपीत्यादिना । ननु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह—यदि हीति । व्यञ्जकत्वबुद्धौ व्यञ्जकभूमानुवृत्तेरदर्शना-

भासती

ग्रहो धर्मिष्यग्रहाण तदर्शनां न शक्या ग्रहीतुमिति, एवं नामास्तु तथा तुष्यतु परः । तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्यसंगतिप्रहतया यदवाचकलमापादितं वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयासंभवेन तु यदासंज्ञितं तन्निराचिकीर्णुराह—वर्णेष्वर्थप्रतीतेरिति । कल्पनामद्युप्यमाण एकदेखाह—न कल्पयामीति । निराकरोति—न । अस्या अपि बुद्धेरिति । निरूपयतु तावद्गौरित्येकं पदमिति धियमायुष्मान् । किमर्थं पूर्वोक्तभूतानुगकारादीनेव सामस्येनावगाहते किंवा गकारादितिरिक्तं, गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् । यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत्, गकारादिरुषितः प्रत्ययो न स्यात् । नहि वराहीर्महिषरुषितं वराहमवगाहते । पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यज्यन्तो ध्वनयः प्रथमभेदभिज्ञास्तुल्यस्थानकरणविषयाद्यतयाभ्याम्विषयसदृशतत्त्वपदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन खव्यञ्जनीयसैकस्य पदतत्त्वस्य मिथो विसदृशा-नेकपदसादृश्याप्यादयन्तः सादृश्योपपत्तयेतदेकमभ्यभासमपि नानेव भागवदिव भासयन्ति, मुख्यमितेकं नियतवर्णपरिभाष्यस्थानसंस्थानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयोऽनेकवर्णपरिमाणसंस्थानभेदम् । एवं च कलिपता एवास भागा वर्णा इति चेत्,

न्यायनिर्णयः

पक्षान्तरेऽपि तुल्यमेषां सालम्बनत्वमित्याशङ्काह—इतरथेति । अस्तु कल्पना कां हानिः, तत्राह—संयोगेति । अप्रत्यक्षत्वमश्रावणत्वम् । पूर्वनापरितोषे हेतुत्विसमाप्ताविति शब्दः । अथरितोषहेतुसत्त्वे प्रथमपक्षयोगं फलमाह—अत इति । वर्णाभासप्रत्यभिज्ञानादुदात्तादिमत्तत्वेन तद्वानाचदरोपकल्पनानुपपत्तेर्द्वितीयोऽपि पक्षो नेत्याशङ्काह—अपिचेति । विरुद्धमेवेदादिसंज्ञात्वादिवज्जैदः सादित्वा-शङ्काह—नहीति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—नहीति । खण्डमुण्डाद्युपरक्ततया प्रत्यभिज्ञायमानगोत्ववृद्धात्तादिसत्त्वेन भातानामपि वर्णानां न तत्त्विकं नानात्वमिति भावः । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वं वर्णानामुक्त्या तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विधत्तयति—वर्णेष्वर्थेति । कल्पनामद्युप्यत्राह—नेति । कथं तर्हि तदीः, तत्राह—प्रत्यक्षमिति । तथा स्फोटवगाति स्फुटयति—एकैकेति । वर्णेषु व्यञ्जकेषु दृष्टेषु तद्व्यञ्जकता स्फोटो विनैव संप्रयोगं चकास्तीत्याह—झटिति । यः खवाकाको यस्यां बुद्धौ स्फुरति स तदालम्बनम् । न चात्र कश्चिदाकारो वर्णातिरिक्तो भाति । तेनास्या वर्णगामित्वातिरिक्ते स्फोटो मानतेत्याह—नास्या इति । वर्णगामित्वमस्यास्तद्वानोत्तरत्वादित्यमित्याशङ्काह—एकैकेति । सर्ववर्णविषयत्वे तदितरस्फोटविषयत्वे च तुल्ये न पक्षपातेहेतुरिति शङ्कते—कथमिति । पक्षपाते हेतुमाह—यत इति । गौरिति बुद्धौ गकारादि वर्णानामेवानुवृत्तावपि कुतोऽस्यास्तदालम्बनत्वं, स्फोटव्यञ्जकत्वेनापि तदनुवृत्तिव्याप्यादित्याशङ्काह—यदीति । न खल्वेषां बुद्धौ विषयभूतस्फोटव्यञ्जकतया वर्णावृत्तिर्विद्विद्वद्विषय धूमस्य लघ्वदुद्धौ लक्षणस्य भाता-

तस्मादियमेकबुद्धिवैषम्यविषयैव स्मृतिः । नन्वनेकत्वाद्गणानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं, तत्प्रतिब्रूमः—संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं, पञ्क्तिर्वैवं सेना दश शतं सहस्रमित्यादि-दर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौ-पचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह—यदि वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयतामापद्य-मानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एव हि वर्णा इतरत्र चेतत्र च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः—सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पञ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमा-रोहयन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विवक्ष्यते । वृद्धव्यवहारै-चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसंबन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्य-न्तीति वर्णवादिनो लघ्वीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । वर्णाश्चेमे

भाष्यरत्नप्रभा

दित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तिर्न स्फोटः कल्पनीयः, पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह—तस्मादिति । अनेकस्या-प्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह—संभवतीति । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति, प्रकृते क उपाधिरित्यत आह—या रित्यति । एकार्थे शक्तमेकं पदं, प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यत्रदेकं वाक्यमित्येकार्थसंबन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानं, अस्मिन्ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, उक्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां क्रमेणान्यवर्णश्र-वणानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमबुद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितिकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसाम्येऽपि पदमेददृष्टेर्वर्णान्तिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते—अत्राहेति । क्रममेददृष्टोष्वेव पदमेद-दृष्टिरिति परिहरति—अत्रेति । ननु नित्यविभुनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं, तत्राह—बुद्धेति । व्युत्पत्तिदशायासुचारक्रमेणोपलब्धिक्रममुपलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यते वर्णा एतत्क्रमैतत्संख्यावन्त एतदर्थ-शक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्थूलाऋताः स्वस्वार्थे बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायित्वेनैवादमुपसं-हरति—वर्णैति । इदं वर्णानामर्थबोधकत्वम्, अदृष्टः स्फोटः । संप्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गीकृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं

भामती

तत्किमिदानीं वर्णमेदानसत्यपि बाधके मित्येति वक्तुमभ्यवसितोऽस्ति । एकधीरेव नानावस्त्व बाधकेति चेत्, हन्तासां नाना-वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वभास एवैकत्वं कस्यापि बाधते । अथवा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वानाले न विरुद्धे । नो खलु सेनाव-नबुद्धौ गजपदादितुरगवादीनां चम्पकाशोककिंशुकादीनां च मेदमपवाधमाने उचीयेते, अपि तु मित्रानामेव सतां केनविदेके-नोपाधिनावच्छिन्नानामेकत्वमापादयत । नच परोपाधिकेनैकलेन स्वाभाविकं नानात्वं विवक्ष्यते । नशौपचारिकमभिलं माणव-कस्य स्वाभाविकरत्नविरोधि । तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णानुवाहिनि स्मृतिज्ञान एक-स्मिन्भासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वैकार्थधीहेतुतया वैकल्यनोपचारिकमवगन्तव्यम् । न वैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्व-मेकलेन वैकार्थधीहेतुभाव इति परस्परश्रयम् । नह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते । न च तत्प्र-थनानन्तरं वृद्धसाध्वीनौचीयते, तदुचयनाच्च तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदलाभ्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम् ।

न्यायनिर्णय

सिद्धेरिति भावः । नन्यस्या बुद्धेः स्फोटाविषयत्वे न वर्णविषयत्वमपि, तेषां प्रागेव प्रत्येकं वृष्टतया प्रकृतबुद्धधनपक्षत्वात्, तत्राह—तस्मा-दिति । अनेकेष्वेकबुद्धेर्भेदव्युत्पत्तेः सारयति—नन्विति । अनेकस्य निरुपाधिकबुद्धव्यविषयत्वेऽपि उपाधिकतया तद्विषयत्वं स्यादित्याह—तदिति । तत्रैकदेशसंबन्धादिनिबन्धना धीः, इह तु किञ्चिदेत्याशङ्काह—या त्विति । न वैकार्थधीहेतुत्वे सत्येकपदत्वं तस्मिन् तद्धीहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वं, अवैशानापूर्वं, केपां निवर्णानामेकस्मृत्यारूढानामेकार्थधीहेतुत्वादेकपदत्वनिश्चयात् । न चानेकसंस्काराणां नैकस्मृतिहेतुत्वम् । कुशकाशादिचनेकसंस्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । क्रमवद्वर्णसंस्काराणां सामित्यादन्ववर्णवृष्टयनन्तरं साहस्यत्वात्तेषां सर्ववर्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्मृत्यारोहिणामेकपदत्वे पदविशेषसिद्धौ क्रमापेक्षा न स्यादित्याह—अत्रेति । तदपेक्षामात्रे हेतुः—त एवेति । दृष्टान्तेन प्रत्याह—अत्रेति । क्रमानुरोधिनां वर्णानां पदविषयत्वे फलितमाह—तत्रेति । कथमेतेषां वर्णानामेतावतामेतत्क्रमकाणामेतत्पदत्वमित्यादिविशेषधीः, तत्राह—बुद्धेति । व्युत्पत्तिदशा इद्व्यवहारः । क्रमादीत्यादिशब्देन संख्या गृह्यते । स्वव्यवहारो मध्यमबुद्धस्य प्रवृत्त्यवस्था । तादृशैव व्युत्पत्तिदशादृष्टक्रमाद्यनुगृहीतत्वम् । तं तमर्थं गृहीतसंबन्धप्रतियोगिनिति यावत् । 'थावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः।' इति न्यायेनाह—इति वर्णैति । स्फोटवा-दिनस्तु यदुद्धं वर्णानामर्थबोधकत्वं तस्य हानिरदृष्टस्य स्फोटस्य कल्पना, सा च गौरवदृष्टेत्याह—स्फोटेति । किंच येन हेतुना वर्णानाम-र्थव्यवसायं निरस्तं तेनैव तेषां न स्फोटव्यवसायकत्वमपि । यदि कथंनन्दिनी स्फोटं भासयेद्युताहिं तथैवाधमिति युक्तं लाघवादित्याह—वर्णाश्चेति । स्फोटपक्षं प्रतिक्षिप्त्वा वर्णपक्षः समर्थितः । संप्रति वर्णानामनित्यत्वेऽपि गोलादिजालमेदैव संयतिधीरनादिव्यवहारश्चेति

क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनकीति गरीयसी कल्पना स्यात् ।
अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युः, तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्याना-
मवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या ।
ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्तरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोध-
माशङ्क्य 'अतः प्रभवात्' इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रष्टव्यमिति—अत एव च
नित्यत्वमिति । अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देवशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्ये-
तव्यम् । तथाच भन्ववर्णः—'यथेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दृषिषु प्रविष्टाम्' (ऋ०
सं० १०।७१।३) इति स्थितामेव वाचमनुविज्ञां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—'युगान्ते-
ऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा' इति ॥ २९ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

विवदयति—अथापीति । स्थिराणि गत्यादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसंगतिकान्यर्थबोधकानीति ह्रस्वेषु
सामान्येषु प्रक्रिया संचारयितव्या न त्वक्कस्य स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलित-
माह—ततश्चेति ॥ २८ ॥ पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—कर्तुरित्यादिना । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं
देवादिव्यक्तिसूत्रे तद्वाचकशब्दस्यापि स्थिरसिद्धिमिलयाशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दाद्व्यक्तिजन्योपस्था संकेतिकत्वं निरस्य
वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवादित्यनुमानेन द्रव्यतीत्यर्थः । यथेन पूर्वसूक्तेन वाचो वेदस्य लाभयोग्यता
प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकतामृषिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः । अनुविज्ञानुपलब्धाम् । पूर्वमवान्तरकल्पादौ ॥ २९ ॥

आमर्त्य

न नैकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथंचित्प्रयुक्तभ्य एतेभ्योऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । उक्तं हि—'यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्तैथैवावबोधाः ॥' इति । ननु पङ्क्ति-
बुद्धावेकस्यामकमायामपि वास्तवी शालावीनामस्ति पङ्क्तिरिति तथैव प्रथा युक्ता, नच तथेह वर्णानां निलानां विभूतां चास्ति
वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, सचैक इति, कुतस्तस्य क्रम एवामिति चेत्, । न एकस्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमव-
त्पूर्वोद्भूततापरामर्शात् । तथाहि—जातराजेति पदयोः प्रथमन्यस्योः स्मृतिविधौस्तत्त्वेऽपि वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं
चकास्ति । तथाच नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाहुः—'पदावधारणो-
पायान्वद्गुणिच्छन्ति सूरयः । क्रमन्यूनातिरिक्तस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥' इति । शेषमतितरोहितार्थम् । दिव्यान्त्रमत्र सूचितं,
विस्तारस्तु तत्त्वविन्द्यावगन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैर्विवादेन । सन्तनिल्या एव वर्णास्थापि गलाद्यवच्छेदेनैव संगतिप्र-
दोऽनादिश्च व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह—अथापि नामेति ॥ २८ ॥ अत एव च नित्यत्वम् । ननु प्राच्यामेव मीमांसायां
वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तर्हि पुनः साध्यत इत्यत आह—स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्तरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्व
इति । नहानिल्याजगदुत्पत्तुमर्हति, तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मात्स्थितो वेदः जगदुत्पत्तिहेतुत्वात्, ईश्वरवदिति

न्यायनिर्णयः

प्रीडिमारूढः सञ्जाह—अथापीति । अर्थप्रतिपादनप्रक्रिया 'वर्णभ्यश्चाथैप्रतीतेः संभवात्' इत्याह । वर्णानां नित्यत्ववाचकत्वयोः सिद्धौ
फलितमाह—ततश्चेति ॥ २८ ॥ जगतः शब्दजन्यसूक्तसुपजीव्य शब्देनित्यत्वमाह—अत एवेति । पूर्वमीमांसासामेव वेदनित्यत्वस्य
सिद्धत्वादिव दृष्टान्तत्वसाधनमकिन्त्विरमिलयाशङ्क्य सूत्रतात्पर्यमाह—कर्तुरिति । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदनित्यत्वं देवादिजगदुत्पत्तौ वाचकश-
ब्दस्यापि तद्वाचकसूक्तमिति शक्तिरेव शब्दादेव नित्याकृतिमत्तत्त्वजन्येति समाहितम् । एवं वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी, जगद्धेतुत्वात्, ईश्वरवादित्य-
नुमानेन इदीकृतुर्मिदं सूत्रमित्यर्थः । तत्तात्पर्यसूक्तयाक्षराणि व्याकरोति—अत इति । अनुमानसिद्धेऽर्थे क्षुतिमनुकूलयति—तथाचेति ।
यथेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतामायक्षावन्तः, तत्र ; वाचसृषिषु प्रविष्टां विषमनामान्वन्विन्दृ-
भ्युल्लभ्यन्तो याज्ञिका इति यावत् । तस्य तात्पर्यमाह—स्थितामिति । अनुविज्ञानमनुलब्धामित्येतत् । तत्रैव स्मृतिमाह—नैवेदिति ।
वेदान्ममीशानाथीत्यन्त्रप्राधान्यवदान् । सेतिहासानितिहासशब्दितनानार्थवादोपेतान्मसिद्धेतिहासहितान्ना तेषामन्यवान्तरप्रत्यये सत्त्वात् ।
पूर्वमवान्तरसर्गादित्यर्थः । तपसापि न तद्धामोऽध्यापकाभावादित्याशङ्काह—अनुज्ञाता इति ॥ २९ ॥ महाप्रत्यये जातेरपि संस्था-

समानानामरूपत्वाच्च वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् । यदि पश्चादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवोपपद्येरन्निरुद्धैश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तानामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा क्रयमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते—समानानामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्—‘उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च’ (ब्र० २।१।३६) इति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभव-अवशेषोऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलय-

भाष्यरत्नप्रभा

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वाच्छब्दार्थसंबन्धानित्यल्लयमित्याशङ्क्याह—समानेति । सूत्रनिरस्यां शङ्कामाह—अथापीति । व्यक्तिसंतत्या जातीनामवान्तरप्रलये सत्त्वात्संबन्धकस्तिष्ठति, व्यवहाराविच्छेदाज्जायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्ये न कश्चिद्विरोधः स्यात् । निर्लेपलये तु संबन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित्सुप्ता संकेतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं, अध्यापकस्याश्रयस्य नाशदाश्रितस्य तस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयेऽसिद्धिः, सत्कार्यवादात् । तथाच संस्कारात्मना शब्दार्थतत्संबन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिध्यक्तेरनित्यत्वम् । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पनीयानामरूपसमानत्वाच्च संकेतः केनचित्कार्यः । विषमसृष्टौ हि संकेतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति—तत्रेदमित्यादिना । नन्वाद्यसृष्टौ संकेतः केनचित्कार्य इत्यत आह—तदापीति । महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः । नन्वस्त्वनादिसंसारे संबन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्सरणे कथं वेदार्थव्यवहारः, तत्राह—अनादौ चेति । न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसंबन्धस्वरणादेरिति शेषः । स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह—

भामती

सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढीकृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥ समानानामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च । शङ्कापदोत्तरत्वात्सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति—अथापि स्यादिति । अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि संबन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाभ्येतुपरंपराविच्छेदे वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रतिलयेऽस्त्यन्तासतश्चापूर्वेषोपादेऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः संबन्धः स्यात् । अध्यापकाभ्येतुसंतानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । नच जीवास्तद्वासानावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्यादुपहनन्ति । नच ब्रह्मणसद्वासाना, तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । ब्रह्मणश्च शुद्धादावन्तःकरणाणि तदवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्मविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसंबन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधातृग्रहणेनाध्यापकाभ्येतुतावुक्तौ । शङ्कां निराकरोत् सूत्रमवतारयति—तत्रेदमभिधीयते समानानामरूपत्वादिति । यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्भूतयः सन्ति तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायनाविधायार्थं लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकाविद्यावासनाभिः सहावतिष्ठन्त एव । तथा च स्मृतिः—‘आसीदिदं तमोभूतमज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥’ इति । ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता यथा कूर्मदेहे मिलीनान्यज्ज्ञानि ततो निःसरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमुद्भवाणि मण्डूकशरीराणि तद्वासानावासिततया वनघनावनानासारवसेकसिद्धिर्नाम पुनर्मण्डूकदेह-भोगमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमानानामरूपाप्युत्पद्यन्ते । एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्वरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापि श्वरः प्राणमूलकमविद्यासहकारी तदनुप्रमेव सृजति । नच सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरेणैतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयान्भ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विद्वध्यत इति । तदिदमुक्तम्—उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । आगमत इति । स्यादित्यर्थः । भवत्यनादिता संसारस्य, तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह—अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोरिति । यद्यपि प्राणमात्रावशेषतातज्जिःशेषते सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेषः, तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलयलक्षणो-

न्यायनिर्णयः

सिद्धेः शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमाशङ्क्य प्रत्याह—समानेति । सूत्रव्यावर्तीमाशङ्कामाह—अथापीति । अवान्तरलये शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमावेऽपीति यावत् । तत्र विरोधस्यापि युक्तमङ्गीकोटि—यदीति । अभिधातृशब्देनाध्यापकाभ्येतुतावुक्तौ । अभिधानाभिधेयव्यवहाराविच्छेदे संबन्धनित्यत्वमध्यापकाभ्येतुपरंपराविच्छेदे च वेदनित्यत्वेत्यविरोध इत्यर्थः । महाप्रलये तु नाविरोध इत्याह—यदा विवति । जगतो निरन्वयस्योऽस्त्यन्तापूर्वस्य चोत्पत्तौ संबन्धनित्यत्वाच्चसिद्धिः, संबन्धनोत्तरभावे तदभावात्, अध्यापकावभावे वाश्रयाभावात्, ब्रह्मणश्च केवलस्य तदाश्रयत्वात् । अतो महाप्रलये विरोधतादवस्थमित्यर्थः । तं परिहर्तुं सूत्रं पातयति—तत्रेति । तदिदं व्याकुर्वन्नादित्वं संसारस्य प्रतिजानीते—तदापीति । महाप्रलयमहासर्गाङ्गीकारेऽपीति यावत् । तत्र वक्ष्यमाणन्यायं हेतुरोति—प्रतिपादयिष्यतीति । तस्यानादित्वेऽपि महाप्रलयव्यवधानादस्सरणे वेदानां कुतस्तदीयो व्यवहारः, तत्राह—अनादौ चेति । न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादेरिति शेषः । स्वापे लये च प्राणमात्रावशेषानवशेषाभ्यां विशेषेऽपि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितविद्यावशेषतास्याप्यदस्यो-

योरपीति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्य-
थासिन्प्राण पवैकधा भवति तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं
सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानेः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽऽग्नेयैलतः सर्वा
दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेयमेवैतस्मादात्मनः सर्वै प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणैभ्यो
देवा देवेभ्यो लोकाः’ (कौ० ३।३) इति । स्यादेतत् । स्वापे पुरुषान्तरव्यवहारविच्छेदात्स्वयं च
सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्ज-
न्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति । नैष दोषः । सत्यपि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहा-
रानुसंधानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसंधाना दृश्यन्त इति,
तथापि न प्राकृतवद्दीश्वराणां भवितव्यम् । तथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादित्सम्बन्ध-
स्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान्भवन्द्दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भैर्भूय-
न्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिन्नैकैरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसङ्गदुश्रूय-
माणं न शक्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्म्मणासीश्वराणां हिरण्य-

भाष्यप्रस्ता

स्वापेति । अथ तदा सुप्तसौ प्राणे परमात्मनि जीव एकीभवति एनं प्राणं स जीवः तदैतीति शेषः । एतस्मात्प्राणा-
त्मनः । आयतनं गोलकम् । आनन्तर्ये पञ्चमी प्राणेभ्य इत्याद्या द्रष्टव्या । स्वसवकल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं
रुष्टिः अदर्शनं लय इति दृष्टिद्विपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य परिहरति—स्यादित्यादिना ।
अविरुद्धमनुसंधानादिकमिति शेषः । हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसंधानशून्याः । संसारित्वात्, असदादिवदित्याश-
ङ्काह—यद्यपीति । इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्निकर्षवैतुक्त्योऽप्यङ्गीकार्यः, बाधाभावा-
दिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्याह—यथा हीत्यादिना । ननु तथापि पूर्वकल्पेश्व-
राणां मुक्तत्वादस्मिन्कल्पे कोऽनुसंधातेत्यत आह—ततश्चेति । ज्ञानाद्युक्त्योर्द्विषयः । मुक्तैर्भ्योऽन्येऽनुसंधातार इति

भाष्येति

विद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयोरभेद इति द्रष्टव्यम् । ननु नापर्यायेण सर्वेषां सुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रबोधात्,
तेभ्यश्च सुप्तोत्थितानां ग्रहणसंभवात्, प्रायणकालविप्रकर्षैश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः
शब्दार्थसंबन्धवैदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्त्वपर्यायेण प्राणमृत्मानात्रयैण, प्रायणकालविप्रकर्षै । तत्र संस्कारमा-
त्रोच्छेदहेतुः स इति कुतः सुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति बोधयति—स्यादेतत् । स्वप्न इति । परि-
हरति—नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनीति । अयमभिर्संधिः—न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छे-
दकौ, पूर्वाभ्यस्तस्मिन्नुपबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः । मनुष्यजन्मवासनानां चानेकजालान्तरसहस्रव्यवहितानां
पुनर्मनुष्यजातिनिवर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावात्तस्मात् । तस्माच्चिदृच्छियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानु-
वृत्तिः, तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भप्रसूतीनां महाधियाम् । यथावा धा च

न्यायनिर्णयः

साम्यम् । कर्षं पुनः स्वापे प्रलयस्य प्रबोधे च प्रभवस्य श्रवणं, तदाह—स्वापेति । वदेत्युपक्रममादयशब्दस्तत्त्वैर्लभः । प्राणः परमात्मा । सुपु-
प्तस्य परस्मिन्नेकीभावावस्था तदैवस्थुः । एनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिर्निद्रयाणि सतिषयाणि स्वापे परमात्मनि लीनानीत्यर्थः । प्रबोधे
तसादेव जगतो जन्मोदाहरति—स इति । स सुप्तः पुरुषः । वथेत्यस्याप्रापकमवशाच्चेति द्रष्टव्यम् । एतस्मादात्मन इत्यत्रापदानं
प्राणः परमात्मैव । सर्वे प्राणा बागादयस्तेभ्योऽनन्तरं तदनुग्राहका देवा इत्यादयस्तदन्तरं लोकाः शब्दादिविषयाः । कल्पितस्याज्ञात-
सत्त्वाभावाद्बुद्धयश्चिद्विषयानुपपत्तिरप्युक्तौ । व्यावहारिकतत्त्वे त्वनास्थाश्रुतेरित्यनुसंधानयोग्यानां दृष्टान्तदाष्टीनित्यर्थेऽप्यङ्गीकार्यः शङ्कते—
स्यादिति । सर्वेषां योगाधेनास्मापानुसंधानेऽप्युक्तैः सुप्तानां पुनर्व्यवहारप्रहात्वाकालविप्रकर्षस्य मरणस्य च वासनोच्छेदिनोऽभावात्तत्र स्मर-
णम् । इह तु विमतो न जन्मान्तरव्यवहारानुसंधानार्हः, जनिष्टुतिव्यवहितत्वात्, असदादिवदित्यनुमानाच्च स्मरणं, अतो दृष्टान्ते शब्दावै-
वन्धित्यत्वाव्यविरुद्धं दार्ष्टान्तिकं नैवमित्यर्थः । हिरण्यगर्भादीनामनुसंधानसिद्धेर्न वैषम्यमित्याह—नैष इति । तेषामसदादित्याम्यमाश-
ङ्कोक्तम्—यद्यपीति । इतिशब्दो यथोपलब्धेन संबध्यते । तथापि न प्राकृतवदिति वक्तव्यम् । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति ।
आ मानुषादा च साधोर्ज्ञानादिप्रतिबन्धस्थोत्तरोत्तरमुक्तप्रतीतिं प्रमाणयति—इदमेत इति । आ मनुष्यादा च हिरण्यगर्भादुत्तरो-
त्तरज्ञानादाधिक्ये मानमाह—इत्येतदिति । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तत’ इत्यादयः श्रुतिवादाः । ‘ज्ञानमप्रतिनं वस्य’ इत्यादयः स्मृतिवादाः ।
तेषामुक्तेऽर्थं तास्यैकैकमभ्यासात्माह—असङ्कदिति । पूर्वकल्पयोगेश्वराणां कथायान्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यवहितानुसंधानं, तत्राह—तत-
श्चेति । पुरुषविशेषाणां व्यवहितानुसंधानयोगस्य सिद्धत्वादिति यावत् । पुरुषविशेषेनावह—अतीतेति । ईश्वराणां तद्व्यापनामाजां

गर्मादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुसप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारा-
नुसंधानोपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहीणोति तस्यै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये’ (श्वे० ६।१८) इति । सरस्ति च ‘शौनका-
दयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्गोविभिर्दाशतय्यो दृष्टाः’ इति । प्रतिवेदं चैवमेव काण्डवर्थादयः
सस्यन्ते । श्रुतिरप्युपनिषत्पूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—‘यो ह वा अविदिततापेयच्छन्दोदैव-
तब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते’ इत्युपक्रम्य ‘तस्मा-
देतानि मन्त्रे मन्त्रे विधात्’ इति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते । दुःखपरिहाराय चा-
धर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयो च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो
धर्माधर्मफलभूतोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति—‘तेषां

भाष्यरत्नप्रभा

भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह—तथा चेति । पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्यै ब्रह्मणे
ग्रहीणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यस्मिन् देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्थबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं परमम-
भयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्यैव ज्ञानातिशयः किंतु बहूनां शाखाद्रष्टृणामिति विश्वासाय-
माह—सरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलावयववास्तत्र भवा कचो दासतम्यः । वेदान्तरूपि काण्डसूक्तमन्त्राणां दृष्टारो
बोधायादादिभिः स्मृता इत्याह—प्रतीति । किंच मन्त्राणामृष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिर्ब्रह्मगृहीणां ज्ञानातिशयं
दर्शयतीत्याह—श्रुतिरपीति । आर्षेय ऋषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः, एतान्यविदि-
तानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकम् । तथाच ज्ञानाधिकेः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्या व्यवहारस्य
प्रवर्तितत्वाद्देवस्यानादिवमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः । अधुना समाननामरूपत्वं प्रपञ्चयति—प्राणिनां चेति । ततः
किं, तत्राह—दृष्टेति । ऐहिकामुपमिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्चादिकं दृष्टपश्चादिसदृशमिति युक्तं, विसृष्टो कस्मा-
भावेन हेत्वभावात् । तथा दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं, कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः । तर्कितेऽर्थे
मानमाह—स्मृतिश्चेति । उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजातीया, कर्मफलत्वात्, पूर्वसृष्टिवदित्यनुमानं चान्वदार्थः । तेषां

भामती

मनुष्येभ्य आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः, एवमा मनुष्येभ्य एव आ च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ज्ञानादीनां प्रक-
र्षोऽपि संभाव्यते । तथाच तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्रुवते । एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्व-
रानुगृहीतानामुपपत्त्ये कल्पान्तरसंबन्धिनिषिद्धव्यवहारानुसंधानमिति । सुगममन्त्यत् । आदित्यः । असु कल्पान्तरव्यवहारानु-
संधानं तेषाम् । अस्मां तु सृष्टावप्य एव वेदाः, अन्य एव नैषामर्थाः, अन्य एव वर्णाधर्माः, धर्माच्चान्योऽर्थश्चाधर्मात्, अन-
र्थश्चेत्ततोऽर्थश्चानिर्गन्तः अपूर्वलात्सर्गस्य । तस्मात्कृतमत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानेन, अकिंचित्करत्वात् । तथाच पूर्वव्यव-
हारोच्छेदाच्छब्दार्थसंबन्धश्च वेदश्चानित्यौ प्रसज्येयतामित्यत आह—प्राणिनां च सुखप्राप्तये इति । यथावत्सुखभाव-
सामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, नतु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुमर्हति । नहि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुःखं चोपादित्यतः ।

न्यायनिर्णयः

यजमानानामित्यर्थः । प्रादुर्भवतां हिरण्यगर्भादिभावेनेति शेषः । तेषां व्यवहितव्यवहारानुसंधाने हेतुमाह—परमेश्वरेति । हिरण्यगर्भस्य
पराजुष्टे गानमाह—तथाचेति । निपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः । पूर्वं कल्पादौ ग्रहीणोति ददाति । लृटश्चोभयवाचिविज्ञा । आत्माकार-
बुद्धौ प्रकाशत इति त्रयोक्तः । तत्त्वमस्यादिव्यावयवीदृष्टिव्याप्यमित्येतत् । शरणं मुक्तालम्बनमित्यर्थः । न केवलमेकस्यैव प्रतिभर्त्न
येनाविश्वातः किंतु तत्तच्छास्त्रादृष्टारोऽपि बहवः सन्तीत्याह—सरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलात्मको मण्डलानां दशतममन्त्रास्तीति
दाशव्यस्तत्र भवा कचः । ऋग्वेदातिरिक्तविषयि वेदेषु काण्डसूक्तमन्त्रादिदृशो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह—प्रतीति । एवमेव मधु-
च्छन्दःप्रभृतिदेवदेवैर्लभ्यः । किंचार्थ्यादिष्विपूर्वमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तात्पर्यान्गृह्यदृशो दर्शयतीत्याह—श्रुतिरिति । एव तत्र प्रथममन्त्र-
दिशानं विनानुष्ठाने दोषमाह—यो हेति । आर्षेयसृष्टिसंबन्धं, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगो न विदितान्येतानि
यस्य मन्त्रस्य तेन याजयति—यागं कारयत्यध्यापयत्यव्ययं कारयति, स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकम् । ऋष्याध्वजाने दोषित्वं तच्छब्दार्थः ।
भूमेतादीनां जन्मान्तरानुसरणं शनैर्नन्यायानुगृहीतानामृष्यादिषु स्मृत्यादिप्रमितकल्पान्तरविषयदानुसरणसूचकश्रौतलिङ्गानां कल्पान्तरव्यव-
हारानुसरणसाधकत्वम् । नच कालविक्रमस्य जन्मानाश्रयोश्च सर्वस्वकारोच्छेदकत्वं, पूर्वोक्तस्मृत्यनुसंधानात्सात्तामात्रस्य हर्षादिदृष्टे-
रित्यर्थः । कल्पान्तरानुसंधानेन व्यवहारप्रवर्तनयोगात्पूर्वकल्पतुल्यैवोत्तरकल्पप्रवृत्तिरित्युक्तम् । संप्रति सृष्टिनिमित्तादृष्टमहाप्रापि पूर्वसृष्ट-
द्वयेवोत्तरसृष्टिरित्याह—प्राणिनां चेति । ऋग्वेदतावता पूर्वसृष्टिदाइत्यस्योत्तरसृष्टेरित्याहुर्बुधाह—दृष्टेति । अन्यव्यतिरेकसिद्धत्वं
दृष्टवम् । आगममात्रप्रतिपत्तत्त्वमानुश्रविकत्वम् । विशिष्टसंस्थानपश्चादिकामनया कृतं कर्म तादृशं पश्चादि भावयतीति दृष्टविषय-
रापाधर्मीनकर्मफलभूतसृष्टेः किष्टं पूर्वसृष्टिदाइत्यमित्यर्थः । पूर्वोत्तरसृष्टिदाइत्येव मानमाह—स्मृतिश्चेति । तेषां सृज्यमानात्मां प्राणि-

ये यानि कर्माणि प्राक्खट्वा प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंसाहिंसे मृदुक्कुरे धर्माधर्मावृत्तावृत्ते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ इति । प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छस्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति । इतरथाकस्मिकत्प्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः शक्त्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोक-प्रवाहाणां, देवतिर्यङ्मानुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां, वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम् । न हीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकत्वं शक्यमुत्प्रेक्षितम् । अतश्च सर्वैकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कारणानुसंधानक्षमत्वाच्चेत्श्वराणां समाननारूपत्वा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति । समाननारूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणार्थां जगतोऽभ्युपगम्यमानार्थां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननारूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—

भाष्यरत्नप्रभा

प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव । तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह—हिंसेति । कर्माणि विहितमिषिद्धत्वाकारेण-पूर्वं, क्रियात्वेन संस्कारं च जनयन्ति । तत्रापूर्वात्फलं भुङ्क्ते, संस्कारभावितत्वात्पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः । संस्कारे लिङ्गमाह—तस्मादिति । संस्कारवनादेव पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिरुचिर्लिङ्गादुपपन्नपुण्यसंस्कारोऽनुमेयः । स एव स्वभावः प्रकृतिर्वांसनेति च गीयते । एवं कर्मणां सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सादृश्यमाह—प्रलीयमानमिति । इतरथा निःसंस्कारप्रलये जगद्वैविध्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैविध्य-कारिण्योऽस्याः शक्तयः कल्पयन्तां, तत्राह—नचेति । अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंस्कारादस्याः शक्तयो न कल्प्याः माना-भावाद्गौरवाच्च । स्वोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिस्तु 'महान् न्यग्रोधसिद्धति' 'श्रद्धस्त्व सोम्य' इतिश्रुतिसिद्धा, अतोऽविद्या-तत्कार्यादस्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविवैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वभ्युपादानस्य कार्यमेवाविद्या-घटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह—ततश्चेति । यथा सुसोस्थितस्य पूर्वचक्षुर्जगती-यमेव चक्षुर्जायते तच्च पूर्वैकजातीयमेव रूपं गृह्णाति न रसादिकं, एवं भोग्या लोका भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात्पूर्वैकजातीयान्येवेति नियम इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमात्राङ्गाह—न हीति । यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति, सुखादेः साक्षिवैद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्मसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं तद्विषयश्चासन्निति वार्थः । उक्तार्थं संक्षिपति—अतश्चेति । व्यवहारसाम्यात्संभवाच्च व्यवहिय-माणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रे योजयति—समानेत्यादिना । भाविदृष्ट्या यजमानोऽग्निः अवातोऽग्निरहं

भावार्थ

नच जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्याविपर्ययो भवति । नहि सृष्टिपण्डात्पटः, घटश्च तन्तुभ्यो जायते । तथा सति वसुसात्मर्थ्यनि-यमाभावात्सर्वं सर्वसाद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाह्वस्य पिपासासुषमयेत्, शीतातीतां वा तोयमाह्वस्य शीतातिमिति । तेन सृष्ट्यन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवार्थहेतुश्च यागादिरित्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । एवं य एव वेदा अस्मिन्कल्पे त एव कल्पान्तरे, त एव वैषामर्षाः त एव च वर्णाश्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसंभवे तद्वैधर्म्यकल्पनमनुमानागमविरुद्धम् । 'आगमाश्चिह्नं भूयांस्तो भाष्य-कारेण दर्शिताः । श्रुतिस्मृतिपुराणव्यासब्राह्मणोपोऽन्यथा भवेत् ॥' तस्मात्सुष्टूक्तम्—समाननारूपत्वाच्चावृत्तावप्यवि-

न्यायनिर्णयः

नामिति निर्धारणे षष्ठी । तेषां गौनःपुन्येन सृज्यमानतया संगस्य प्रवाहात्मनानादित्वं बोधयते । पूर्वकृतकर्मपारवश्यसुत्तरस्यौ किमिति प्राणिनामित्याशङ्काह—हिंसेति । व्यवस्थया धर्माधर्मसंस्कृतत्वं कथं तेषामिदं, तत्राह—तस्मादिति । संप्रतिपत्तधर्मादिरुचिदृष्ट्या प्राप्तिं भवेऽपि तत्तद्भावितावलीत्यर्थः । यत्तु निर्लेपं प्रलीयते जगदिति, तत्राह—प्रलीयमानमिति । तत्तत्प्रोपासनशक्तिनियमादपि पूर्वसदृश्येनोत्तरसृष्टिरित्यर्थः । कार्यस्य कारणमात्रत्वात्तज्ज्ञाशात्रोत्तरसृष्टेः सादृश्यमित्याशङ्काह—क्षतीति । निरन्तरयनाशेन नव-सोद्येयो दोषमाह—इतरयेति । शक्तिवैविध्योऽद्विजितसृष्टिमाशङ्काह—नचेति । अविद्याशक्तेरैकस्यास्तत्कार्ये शक्तिमेकदूपने गौरवादात्माविवैव नः शक्तिरिति स्थितेरित्यर्थः । पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये फलितमाह—ततश्चेति । विच्छिद्य महाप्रलयव्यवधानेनापी-त्यर्थः । भूरादिलोकप्रवाहा भोगभूयः । देवादिप्राणिसमूहो भोक्तृवर्गः । वर्णाश्रमादिव्यवस्थास्तदीयधर्माधर्म इति भेदः । दृष्टान्तं स्पष्ट-यति—न हीति । 'मनाःपञ्चानिन्द्रियाणि' इति स्मृत्यैः षष्ठमिन्द्रियं मनस्तस्य नासाधारणो विषयः, सुखादेरपि साक्षिमात्रगम्यत्वाच्च-त्यमलन्तासदिति यावत् । यदा षष्ठमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा नास्ति तद्विषयस्तु दूराभावात्तथा व्यवहारान्यथात्वं प्रतिक्षेपमशक्यं कल्पयितुम् । न हि कस्यान्विदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरविपर्ययो दृष्टः । तथा सर्वैकत्वेपुं लोकलोकितदमर्मेनिधमसिद्धिरित्यर्थः । उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयच्छतपञ्चाश्रानि योजयति—अतश्चेति । समाननारूपतां विशेषाणां प्रतिसर्गं सर्गोऽपि कुतो विरोधसमाधिः, तत्राह—समानेति । प्रादुर्भवतां विशेषाणां समाननारूपत्वे मानमाह—समानेति । उक्तं व्याकर्तुं श्रुतिं व्याचष्टे—यथेति ।

‘सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः’ (ऋ० सं० १०। १९०।३) इति । यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृतिजगत्कृतं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा ‘अग्निर्वै अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्’ (तै० ब्रा० ३।१।३।१) इति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपयसौ वाग्नयो निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहृतव्या । स्मृतिरपि— ‘क्षवीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वयन्ते प्रस्तूतां तान्येवभ्यो ददात्यजः ॥ यथतुष्टुतुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥’ इत्येवंजातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । मध्वादिष्वसंभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वयधिकारोऽभ्युपगम्येत । न चैवं संभवति । कथम् । ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ (छा० ३।१।१) इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वेवादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चादित्यव्युपाश्रयाणि

भाष्यरत्नप्रभा

स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्विरुसवानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिवदुत्पादबहुवचनम् । [ननु यजमानोऽग्निर्भावी इदंश्याग्निना समाननामरूपः कल्पान्तरे भवति । एवं ‘रुद्रो वा अकामयत्’ ‘विष्णुर्वै अकामयत्’ इत्यत्रापि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तम् । न ह्यग्रेरिव विष्णुरुद्रयोरधिकारिपुरुषत्वं, तयोर्नैवत्कारणत्वश्रवणात् । ‘एक एव रुद्रो न’ इति । ‘एको विष्णुः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति ।] स्मृतौ वेदेऽपि विषयसप्तमी । शर्वयन्ते प्रलयान्ते । ऋतूनां वसन्तादीनां लिङ्गानि नवपल्लवादीनि । पर्यये घटीयब्रह्मद्वयौ । भावाः पदार्थाः । तुल्या इति शेषः । तस्मान्मन्मनाशब्दविग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावाद्देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितम् ॥ ३० ॥ आक्षिपति—मध्वादिष्विति । ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकारोति, विद्यात्वात्, मध्वादिविद्यावदित्यर्थः । दृष्टान्तं विवृणोति—कथमित्यादिना । बुलोकाल्यवंशदण्डे अन्तरिक्षरूपे मध्वपुगे स्थित आदित्यो देवानां मोदनात्मनिव मध्वित्यारोप्य ध्यानं कार्यम् । तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः, ध्यातृध्येयभेदाभावादित्याह—देवादिष्विति । अस्तु

भामती

रोध इति । ‘अग्निर्वै अकामयत्’ इति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवाभिरुच्यते । नक्षत्रेदेवतान्तराभिरस्ति ॥ ३० ॥ **मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ।** ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षाणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते, किं सर्वसु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां किंवा काष्ठविशेषेण केपास्ति । ययविशेषेण सर्वसु, ततो मध्वादिविद्यास्वसंभवः । **कथम् । असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् ।** उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न

न्यायनिर्णयः

तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । भाविदृष्ट्या यजमानोऽभिरुच्यते, अग्रेरभ्यन्तराभावात् । यजमानश्चैवं कामयित्वा किं कृतवानिति, तदाह—स इति । कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकानक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रवदुत्पात् । अष्टाकपालमष्टसु कपालेषु पचनीयं निरवपन्निरुसवान् । उक्तपुरोडाशहविष्कामिदि कृतवानित्यर्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—**नक्षत्रेति ।** ‘मित्रो वा अकामयत् चन्द्रमा वा अकामयत्’ इत्येवंविधा श्रुतिरेवंजातीयका । पूर्वोत्तरदृष्ट्याः समाननामरूपत्वमिहयुक्तम् । स्मृतिरपिह द्रष्टव्येति संबन्धः । वेदेऽपि विषयसप्तमी । शर्वयन्ते प्रलयान्ते । ऋतुलिङ्गानि वसन्तादीनामृत्तूनां चिह्नानि नवकिसलयप्रसूनादीनि । पर्यये पर्ययौ पौनःपुन्येन परिवर्तने । ये च छुराशभिमानिनोऽतीता देवास्ते सांप्रतैर्देवैरिव छुराशभिमानिमिच्छुल्या इति योजना ॥ ३० ॥ देवानां विग्रहकत्वे सर्गप्रलयोपगमे च कर्मणि शब्दे च विरोधाभावात् समाधिकारः । संप्रति ‘तदुपर्यगं—’ इत्युक्तमधिकारमाक्षिपति—**मध्वादिष्विति ।** पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह—इहेति । प्रतिशभाभागास्त्यक्षरावमाह—**देवादीनामिति ।** तेषां सम्यग्तात्परिकाराख्याद्येन न युक्त इत्याह—**कस्यादिति ।** तत्र हेतुमतायै व्याकरोति—**मध्वादिष्विति ।** मध्वविद्यायां देवानामधिकाराद्येन वक्तुं प्रच्छति—**कथमिति ।** तेषामनुपासकत्वाभ्युपासकान्तरसत्त्वमाह—**असाविति ।** किमर्थं मनुष्यग्रहणं, तत्राह—**देवादिष्विति ।** उपास्योपासकभावस्य भेदापेक्षालाभ्यामादित्यानामसिन्नकत्वे क्षीणाधिकारत्वेनादित्यत्वाभावादित्य एव मध्वदृष्टिादित्यस्यायुक्त्यर्थः । तर्हि देवतान्तराणामुक्तोपास्यधिकारिभ्यं

पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य'स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति' इत्यादिना वखाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वखादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वखाद्यस्तु कानन्यान्वखादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः । कं वान्यं वखादिमहिमानं प्रेप्सेयुः । तथा अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः' (छा० ३१.१.८२), 'वायुर्वाचं संवर्गः' (छा० ४३.३१) 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छा० ३१.१.११), इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति । तथा 'इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजः' (बृ० २.१.२४) इत्यादिष्वप्युपसंबन्धेषूपपासनेषु न तेषामेवर्षाणामधिकारः संभवति ॥ ३१ ॥
कुतश्च देवादीनामधिकारः—

भाष्यत्रयप्रभा

वखादीनां तत्राधिकार इत्याशङ्क्य तेषामपि तत्र ध्येयत्वात्प्राप्यत्वाच्च न ध्यात्वत्वमिसाह—पुनश्चेति । चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि, तेभ्यः सोमाज्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितशुक्लकृष्णपरः कृष्णगोप्याख्यानि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागीः प्रागावृथ्वान्तरपञ्चदिवसस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मन्त्रपूपस्थितच्छिद्ररूपानिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजोऽह्निद्रव्यवीर्याशान्तना परिणतानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वखादिरूपजीव्यानीति ध्यायतो वखादिप्राप्तिकर्तृत्वार्थः । सूत्रस्यादिपदार्थमाह—तथाग्निरिति । आकाशब्रह्मणश्चत्वारः पादाः, द्वौ कर्णौ, द्वे नेत्रे, द्वे नासिके, एका वासिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सप्तर्षिध्यानं कार्यमिसाह—तथेमावेवेति । अथ दक्षिणः कर्णः गौतमः,

भामती

स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः संभवति । न चादित्यान्तरमस्ति । प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वात् । पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युपक्रम्येति । अयमर्थः—'असौ वा आदित्यो देवमधु' इति देवानां मोदहेतुत्वान्ध्विव मधु । अमरमधुसारूप्यमाहास्य श्रुतिः—'तस्य मधुनो द्यौरेव तिरश्चीनवंशः । अन्तरिक्षं मधूपूपः । आदित्यस्य हि मधुनोऽपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशं, तत्रावस्थानात् । यानि च सोमाज्यपयःप्रभृतीन्मन्त्रौ हृत्य ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निं संवलि-
तैरुपपन्नप्राकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमृच्छामधुपैर्नियन्ते । यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानभान-
ग्रन्थेष्वृच्छाम्रभ्रमराः प्रयोगसमवेताथैरसुराणादिभिर्कैरवेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य तत्पिण्णं मकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्यं प्राचीमी रश्मिनाडीभिरानयन्ति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्लाग्निर्गुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्य मोदं हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्र उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनः प्रतीचीमी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्य मोदं हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्रोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन उन्वीचीभिरिति कृष्णाभी रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य मोदं हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वत्रिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाश्वमेधवाचःस्वोमकर्मकुसुमात् इतिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । अश्वमेधे वाचःस्वोमे च पारिखर्वं शंसन्ति इति श्रवणादिदिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अथास्य या-आदित्यमधुन ऊर्वा रश्मिनाब्जो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुसुमादाहृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहिताद्यो रश्मिनाब्ज ऋगादिंसंज्ञाः क्रमेणोपदिश्येति योजनम् । एतेदेवामृतं दृष्ट्वापलभ्य यथासं समस्तैः करणैर्यशस्तेजोऽह्निद्रव्यसाकल्पवीर्यान्प्राधान्यस्तं तदुपलभ्यादित्ये तृप्यति । तेन खल्वमृतेन देवानां वखादीनां मोदनं विदधदित्यो मधु । एतदुक्तं भवति—न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन्निवर्त्यते, अपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्ताप्रपन्नभावश्चेति । तथाग्निः पाद इति । अग्निदेवतं खल्वाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आकाशस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः पादा अग्न्यादयः 'अग्निः पादः' इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा विद्युज्यन्त, एवमग्न्याद्योऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टि विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकसुपास्यं विधातुं महीकरोति—वायुर्वाचं संवर्गः । तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति—आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः उपदेशः । अतिरोहिताथैमन्यात् ॥ ३१ ॥ यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देव-

न्यायनिर्णयः

नेसाह—पुनश्चेति । लोहितं, शुक्लं, कृष्णं, परं कृष्णं, मध्ये क्षोभत इव, इत्युक्ताति पञ्च रोहितादीन्यमृतानि प्रागावृथ्वान्तरपञ्चदिवसस्थितारश्मिना-
डीभिस्तत्तदेवोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तदेविकर्ममधुनोऽह्निद्रव्यमण्डलमानीतानि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव्याहुतिनिष्पन्नानि यशस्तेजोवीर्यमिन्द्रि-
यमिष्यवामरमाकाश्यादित्यमधुसंनवीनि वखाद्युपजीव्यानि ज्वित्यतां फलं वखाद्यासिरेच्यते । तेषामुपासकत्वे कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः ।
आदित्यश्चायं व्याचष्टे—तथेति । कर्मकर्तृविरोधसामान्यादित्यर्थः । तथापि कश्चुपजीणामनधिकारः, तत्राह—तथेति । सप्तसु शीर्षमग्न्या-
गोषु द्वयोर्दोमोर्गौतमादिदृष्ट्योपासितः । दक्षिणः कर्णो गौतमः, वामो भरद्वाजः, चक्षुर्दक्षिणं विधावित्रः, वामं जमदग्निरित्यादि । न च

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं बुद्धानमहोरात्राभ्यां वस्त्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवता-
वचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धे च । नच ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादि-
ना विग्रहेण चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवद्चेतनत्वावगमात् ।
एतेनाश्यादयो व्याख्याताः । स्यादेतत् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमाद्यमदोष इति । नेत्युच्यते । नहि तावद्वलोको नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति ।
प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

वामो भारद्वाजः, एवं दक्षिणेनत्रासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ, वामे जमदग्निश्चयपौ, वागत्रिरित्यर्थः । अत्र ऋषीणां ध्वेय-
त्वाच्चाधिकारः ॥ ३१ ॥ किंच विग्रहाभावाद्देवादीनां न काव्यधिकार इत्याह—ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्यः
सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात्सत्त्वाच्च विग्रहवान्देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः ।
'आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता' इति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि ज्योतिःपिण्डा-
नामेवाधिकारोऽस्तु, तत्राह—न चेति । अस्यादीनामधिकारमाशङ्काह—एतेनेति । अग्रिवांशुर्भूमिरित्यादिशब्दानाम-
चेतनवान्निवृत्तेत्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादयो मन्त्राः । 'सोऽदीतव'
इत्यादयोऽर्थवादाः । 'इष्टान्मोगान्धि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।' 'ते तृतास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।' इत्यादी-
तिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकसम्प्रदायानधिकारदोषो नास्ती-

भामती

षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्त्रधिकारः, किंतु यथासंभवमिति । तत्रेदमुपपत्तिरुच्यते—ज्योतिषि भावाच्च । लौकिकौ ह्यादित्यादि-
शब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलविषु दृष्टौ । न चैतेषामस्ति चैतन्यम् । नद्येतेषु देवदत्तादिष्वतदुत्तरुपा दृश्यन्ते चेष्टाः ।
स्यादेतत् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्य इति । तत्र 'जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्' इति च, 'काशिरिन्द्र इदं'
इति च । काशिरिमुष्टिः । तथा 'तुविमीनो वगोरः सुबाहुरन्यथो मदे । इन्द्रो वृधामिणि खिन्नते' इति विग्रहवत्त्वं देवताया मन्त्रा-
न्वादा अभिवदन्ति । तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयन्ति 'अद्दीन्द्र पिव च प्रस्थितस्य' इत्यादयः । तथेशानम्—'इन्द्रो
दिव इन्द्र ईशो पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्यर्वेतानाम् । इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः' इति, तथा
'ईशानमस्य जगतः खर्हंशमीशानमिन्द्र तत्स्थुः' इति । तथा वरिव्रतितारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्श-
यति—'आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ति' इति, 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्प-
यति' इति च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः—'ते तृतास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।' इति पुराणवचांसि च भूयांसि देवता-
विग्रहादिपञ्चकप्रबन्धमाचक्षते । लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथाहि—यमं दण्डहस्तमालि-
खन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च देवता हविर्भुज इति । तथेशानमिमामाहुः—देवग्रामो देवक्षेत्र-
मिति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः—प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन
लब्धमिति । तदेतत्पूर्वपक्षी दूषयति—नेत्युच्यते । नहि तावद्वलोको नामेति । न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको
नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किंतु प्रत्यक्षादिमूल लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्नुते, तदभावे लब्धपरम्परान्मूलभावाद्बिह्वलते । नच
विग्रहादौ प्रत्यक्षानीमान्चतुस्रमस्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मूलं भवितुमर्हति, तस्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षात् ।

न्यायनिर्णयः

तत्र तेषामेवाधिकारः, विरोधादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ क्वचिदनधिकाराच्च सर्वत्रानधिकारः, ब्राह्मणस्य राजसूयानधिकारेऽपि बृहस्पतितवेऽधि-
कारादिति शङ्कते—कुतश्चेति । देवादीनां विग्रहाद्यभावादनधिकारं सार्वत्रिकं साधयति—ज्योतिषिपीति । एवं विग्रहवत्त्वं—यदिति ।
आदित्यः सविता पूषा चन्द्रमा तद्वज्रमिहादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वे प्रसिद्धिर्द्वयं प्रमाणयति—लोकेति । 'यामादित्यः पुरस्ता-
दुदेता' इत्यादिः, 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यादिवाक्यशेषः । उदयास्तमयौ च ज्योतिर्मण्डलसोऽप्युच्येते, तेन तदेवादित्यपदोक्त-
मस्तु । तर्हि तस्यैवाधिकारः, तत्राह—नचेति । आदित्यादीनामचेतन्यादनधिकारेऽपि चैतन्यादग्र्यादीनामधिकारः स्यादित्याशङ्काह—
एतेनेति । न खल्वआदित्यादिभ्योऽस्यादयो विक्षिप्यन्ते, येन तेषां चैतनत्वादधिकारितेत्यर्थः । देवादीनां विग्रहाद्यपिग्रहादनधिकारिते-
त्युक्तमग्र्यमाणः सिद्धान्ती शङ्कते—स्यादिति । 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादयो मन्त्राः । 'प्रजापतितामसो वपादुदमिखद' इत्यादयोऽर्थ-
वादाः । 'इष्टान्मोगान्धि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।' 'ते तृतास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।' इत्यादीनांतिहासपुराणानि । लोकेऽपि
यमं दण्डहस्तमालिखन्ति । वरुणं पाशहस्तम् । अतो मन्त्रादिप्रामाण्याद्देवादीनां विग्रहादियोगादिवाधिकाविरित्यर्थः । विग्रहवत्त्वादीति ।
आदिशब्देन हविर्भोजनं तृप्तिरेवर्धं फलदानं च गृहीतम् । देवादीनां विग्रहादिपञ्चकं प्रमाणिकमित्युक्तं दूषयति—नेतीति । मधुर्भु-

न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूल-
माकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थक्येन देवादीनां
विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवा-
यिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ३२

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणरूपाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते ।
यद्यपि मन्त्रादिविद्यासु देवतादिव्याप्तिश्रावसंभवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्म-
विद्यायां संभवः । अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य । न च कविद्वयसंभव इत्येता-
वता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽप्युच्येत । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राज-
सूयादिव्यधिकारः संभवति । तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य

भाष्यरत्नप्रभा

त्यर्थः । विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यं च प्रसज्यता । फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥' मानाभावादेतन्नास्तीति
दूषयति—नेत्यादिना । न चात्रेति । विग्रहादावित्यर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याङ्काह—अर्थवादा इत्या-
दिना । ग्रीह्यादिव्ययोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसंबद्धाभिधानार्था नाज्ञातविग्रहादिपरा इति सीमांसका आचक्षत
इत्यर्थः । तस्मात् विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति—तुशब्द इत्यादिना । ब्रह्मविद्या
देवादीन्नाधिकरोति, विद्यात्वात्, मन्त्रादिविद्यावदिति उक्तहेतुप्रयोजक इत्याह—यद्यपीति । दूषादिकं, न ब्राह्मण-
मधिकरोति, कर्मत्वात्, राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतुराह—नचेति । यत्र यस्याधिकारः संभ-
वति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न संभवति ततो न चापेक्षेत्यनवयः । तद्ब्रह्म

भाष्यती

प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह—इतिहासपुराणमपीति । ननुक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरिति, अत
आह—अर्थवादा अपीति । विष्णुदेवैकैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणपरा न स्वार्थे प्रमाणं
भवितुमर्हति । 'अत्यरः शब्दः स शब्दार्थः' इति हि शब्दन्वयविदः । प्रमाणान्तरं तु यत्र स्वार्थेऽपि समर्थ्यते, यथा
वाग्योः क्षेपिष्ठलम्, तत्र प्रमाणान्तरवशातोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति, यथा विग्रहादि-
पञ्चके, सोऽर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः । अतएवपक्ष शब्दो न तदवगममित्युल्लसति । तदवगमपरस्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेत-
व्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्यं भिद्येत । न च संभवस्यैकवाक्यस्यैकवाक्यमेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरान-
धिगता विग्रहादिमता अन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च ग्रीह्यादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्र तत्र विनियुज्य-
मानाः प्रमाणभावाननुपवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषु तेषु कर्मस्वित्त्वपेक्षायां दृष्टे प्रकारे संभवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च
प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्पृहा चातुतिष्ठन्ति खल्वनुष्ठानतः पदार्थाश्च । औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्येक्षितप्रयो-
गसमवेतार्थस्मरणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः । तस्मादेवतावि-
ग्रहवत्तादिमन्त्राहकप्रमाणभावात् प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भावं तु बादरा-
यणोऽस्ति हि । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । इत्यादि भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते

न्यायनिर्णयः

लोकतो विग्रहादिधीरिति, तत्राह—न तावदिति । तर्हि प्रत्यक्षादिप्रसिद्धितो लोकप्रतिवेदनं भेदः, तत्राह—प्रत्यक्षादिभ्य इति ।
अस्तु तर्हि तन्मूलं लोकप्रसिद्धिः, नेत्याह—न चेति । देवताविग्रहादिपञ्चकं सप्तमर्थः । तर्हि लोकप्रसिद्धेरितिहासपुराणं मूलं,
तत्राह—इतिहासेति । तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्युल्लसति चेत्, अस्तु तर्हि निर्मूलं तल्लोकप्रसिद्धेर्युल्लसत्, पौरुषेयगिरां मूलभावे
प्रामाण्यासिद्धेः । न च तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्युल्लसत्, तन्मूलतया संभावितार्थवादमन्त्राणां निरासिष्यमाणावदिति भावः । अपौरुषे-
याणमर्थवादानां तर्हि लोकप्रसिद्धिमूलत्वं, न, अर्थवादाधिकरणविरोधादित्याह—अर्थवादा इति । मन्त्राणां तर्हि स्तुत्यर्थेत्वाभावात्तन्मूल-
तैत्त्याह—मन्त्रा इति । ग्रीह्यादिवत्त्वमेति श्रुतिलिङ्गादिविनिर्मुक्तानां तेषां दृष्टद्वारापकारे सत्यदृष्टकल्पनायोगात्, अर्थपरत्वस्य शब्दाना-
मौत्सर्गिकत्वात्, प्रयोगसमवेतार्थेऽस्तुतावेव तात्पर्यं, नाभातदेवताविग्रहादावपि, तात्पर्यमेदे वाक्यमेदादिति मत्वा मन्त्राधिकरणसुक्तं प्रमा-
णयति—इत्याचक्षत इति । विग्रहादिपञ्चके मानाभावे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ सूत्राभ्यां पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति—भावं
त्विति । तत्र परपक्षनिषेधं स्वपक्षप्रतिष्ठां च विभजते—तुशब्द इति । यदुक्तं ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति, विद्यात्वात्, मन्त्रादिविद्याव-
दिति, तत्र मन्त्रादिविद्यानां देवादिव्याप्तिश्रावत्वात् तास्तानपि कुर्वन्ति, न विद्यात्वात् । ब्रह्मविद्या तु न व्याप्तिश्रैलतस्तानपि विकरोतीत्यर्थो-
जकत्वमाह—यद्यपीति । तत्र देवादीनामधिकारस्य संभवे हेतुमाह—अर्थित्वेति । वैराग्यादिब्रह्मचर्यादिसंग्रहाधैमादिपदम् । द्विवि-
त्तामस्यैवैव योग्यतास्वस्याधिकारकारणत्वेऽपि तदयोग्यकत्वेनार्थित्वात्तात्पर्यम् । अतिप्रसङ्गपक्षबाधकोपहतं चेदमनुमानमित्याह—नेति ।
राजपुषाधनपिक्रतपिनाशः ब्रह्मसत्तित्तस्य प्रमाणपक्षधिकारः । प्रकृते तु कथमित्याह—ब्रह्मेति । तत्र ब्रह्मदेवतास्त-

भवति दर्शनं श्रौतं देवावाधिकारस्य सूचकम्—‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव-
त्तत्सर्वीणां तथा मनुष्याणाम्’ (बृ० १।४।१०) इति । ‘ते ह्यनुहन्त तमात्मानमन्विच्छामो
यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्’ इति । ‘इन्द्रो ह वै देवानामभि-
प्रवन्नाज विरोचनोऽसुराणाम्’ (छा० ८।७।२) इत्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वैर्याज्ञवल्क्यसं-
वादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति । अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादादिषु
तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्ममिश्रावस्थात् यथेष्टं च तं तं
विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे—मेधातिथेर्मेषेति । ‘मेधातिथिः
ह काण्वायनमस्मिन्दो मेपो भूत्वा जहार’ (पट्टिश० ब्रा० १।१) इति । स्मर्यते च—‘आदित्यः
पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह’ इति । सृदादिविषयि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते,
सृदब्रवीदापोऽद्भुतभित्त्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतघातोरादित्यादिव्यचेतनत्वमभ्युपग-
म्यते । चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रा-

भाष्यरत्नप्रभा

यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्त्वेनाबुध्यत स तद्ब्रह्माभवदित्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरा-
सुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जमस्तुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र ब्रह्मास्तुरमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच
तमिति मोक्षधर्मेण श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह—स्मार्तमिति । यथा बालानां गोलकेषु चक्षुरादिप्रयोग-
योगेऽपि शालजैर्गोलकातिरिक्तैर्निद्रयाणि स्वीक्रियन्ते, यथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवता स्वीकार्या
इत्याह—ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं, तत्राह—अस्ति
हीति । तथाहि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्गातृगणस्य ऋत्विक् तत्संबन्धी योऽर्थवादः ‘इन्द्र,
आगच्छ’ इत्यादिः । तत्र मेधातिथेर्मेष, इतीन्द्रसंबोधनं श्रुतं, तत्राचष्टे—मेधेति । मुनिं मेपो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं
मेघ, इतीन्द्रसंबोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो सृदादिवदचेतना एवेति, तत्र, सर्वत्र जडजडोत्पन्नव्यवसायि-
त्याह—सृदिति । आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश्च इति, तत्राह—ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदसाक्ष्या

भाष्यरत्नप्रभा

इत्यन्तमतिरोहितायम् । मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादिति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां
व्यवहारः प्रवृत्तितस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते—यदप्युक्तमिति । एकदेशिमतेन तावत्परिहरति—अत्र ब्रूम
न्यायनिर्णयः

धर्मावे स्थिते देवानां मध्ये यो यो देवः प्रतिबुद्धवानात्मानमहं ब्रह्मास्मीति स स प्रतिबोद्धे तद्ब्रह्माभवत् । तथापि जातित्रयस्यैव
विधाधिकारमाशङ्काह—ते हेति । ते देवाश्चसुराश्चान्योन्यमुक्तवन्तः किल, हन्त यजमुमितिभवां तर्हि तमात्मानं विचारयामः । यं
विचारतो ज्ञात्वा सर्वाणि फलान्यामोतीषुक्त्वा विद्याग्रहणयेन्द्रविरोचनौ प्रजापतिमाजमस्तुरित्यर्थः । चकारो बृहदारण्यकश्रुत्या छान्दो-
ग्यश्रुतेः समुच्चयार्थः । श्रौतलिङ्गेनानुमानवापं दर्शयित्वा स्मार्तनामि तद्वापं दर्शयति—स्मार्तमिति । ‘किमत्र ब्रह्म अनृतं किंस्वि-
द्वैवमनुत्तमम् । क्षिन्त्येतेषां वै गला गन्धर्वो मामपृच्छत् । विश्वावसुस्ततो राजा वेदान्तज्ञानकोषिदः ।’ इति मोक्षधर्मे जनकयाज्ञ-
वल्क्यसंवादाच्छांदाजगत्संवादाच्चोक्तानामातिरिक्तित्वमित्यर्थः । आदित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वाच्चेतनस्य विग्रहादिरादि-
तस्य नाधिकारोऽस्तीत्युक्तं, तत्राह—यदपीति । गोलकादिषु प्रयुक्तचक्षुरादिशब्दानामातिरिक्तैर्निद्रयाथैवमवादितादिशब्दानां ज्योति-
रादिषु प्रयोगेऽपि तदतिरिक्ते चेतने प्रवृत्तिरित्याह—ज्योतिरिति । दृष्टान्तेऽतिरिक्तैर्निद्रयसत्त्वे मानवप्रकृते तत्रास्तीत्याशङ्काह—
मन्त्रेति । यथा चेतने देवतात्मन्यादित्यादिशब्दस्य मन्त्रादिषु शाब्दव्यवहारादिति हेत्वर्थः । कथं तर्हि ज्योतिरादिशब्दादिशब्दः,
तत्राह—अस्तीति । देवादीनामनेकरूपप्रतिपत्तियोगाच्चेतनयोरादित्यादिशब्दानां मुख्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । देवादीनां विविधविग्रहप्रह-
सामर्थ्ये मानमाह—तथाहीति । सुब्रह्मण्यो नामोद्गातृगणप्रविष्टः कश्चिद्वृत्तिविशेषस्तत्संबन्धार्थवादः ‘इन्द्र, आगच्छ’ इत्यादिः । तत्र
मेधातिथेः मेष, इतीन्द्रसंबोधनं मन्त्रपदं श्रुतं, तत्राचष्टे—मेधेति । इन्द्रस्य नानाविग्रहयोगेऽपि देवतान्तरस्य किमिलाशङ्काह—स्मर्यते
चेति । धर्मो वासुदेन्द्रश्च पुरुषो भूत्वा तानेवोपजग्मुः । अश्विनौ च पुरुषौ भूत्वा मास्त्रिमुपजग्मुर्निति महाभारते प्रतिवक्षित्यर्थः ।
यत्तु सृदादिवदचेतनत्वं, तत्राधिष्ठातृविषयत्वा, अधिष्ठयविषयत्वा वाचेतनत्वम् । अयमं प्रत्याह—सृदादिविषयि । तेऽधिष्ठातृचेतनो-
पगमे मानमाह—सृदिति । आदित्याब्देन बागादिसंवादो गृहीतः । द्वितीये दार्ष्टान्तिकेऽपि तद्विग्रहेमेत्याह—ज्योतिरादेरिति ।
सृदादिविषयिष्ठातृचेतन्ये मानवदत्र तदभावादधिष्ठेयवदधिष्ठातुरपि न चैतन्यमिलाशङ्काह—चेतनास्त्विति । मन्त्रादयो न स्वायं मानं,
अन्यपरवाक्यत्वात्, विषमश्रणवाक्यवदित्युक्तमनुवदति—यदपीति । यशान्मानावशिन्नवाधिता भीतसात्तद्भवः सिध्यति । यत्र वृ

अर्थवादयोरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूमः—प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावात्सद्भावयोः कारणं, नान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा । तथा हान्यार्थमपि प्रस्थितः पश्चि पतिते तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राह—विषम उपन्यासः । तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्त्वित्त्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थक्यं न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम् । नहि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति । यथा 'न सुरां पिबेत्' इति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते । न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसंबन्धात्सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते—विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वाद्वान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् । विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपदानन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते । यथा हि—'वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशावतिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबन्धः, नैवं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्येवामर्थवादगतानां पदानाम् । नहि भवति वायुर्वा आलमेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलमेतेत्यादि । वायुस्वभावसंकीर्त-

भाष्यरजप्रभा

भासमानविग्रहादौ स्थायै न प्रमाणं, अन्यपरत्वात्, विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यवदित्याह—यदपीति । अन्यपरादिप वाक्याद्वाधाभावे स्थायै प्राह्य इत्याह—अत्र ब्रूम इति । तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति—तथा-हीति । युगादौ प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते—अत्राहेति । विध्युद्देशो विधिवाक्यं, तदेकवाक्य-तया प्रकृष्टो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः वृत्तान्तो भूतार्थः । विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववान्तर-वाक्येन विग्रहादिप्रत्ययोऽस्तिवत्यत आह—नहीति । सुरापानप्रत्ययोऽपि सादिति भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्य-त्ववैषम्यान्मैवमित्याह—अत्रोच्यत इति । नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वेति तदा पदैकवाक्यमेकमेवा-र्थानुभवं करोति ननु पदद्वयं पृथक्सुरापानं बोधयति, तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेर्वाक्यार्थानुभवं प्रत्यक्षत्वात् । अर्थ-वादस्तु भूतार्थसंसर्गं स्तुतिद्वारं बोधयन्विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्य-पदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह—यथा हीति । साक्षादन्वयायोगं दर्शयति—

भामती

इति । तदेतत्पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति—अत्राह पूर्वपक्षी । शान्धी खल्वयं गतिः, यत्तात्पर्योचीनवृत्तित्वं नाम । नह्यन्य-परः शब्दोऽप्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि विधिनिर्णयनपरं श्रुतौ धावतीति वाक्यमितः सारमेयगमनं गमयितुमर्हति । नच नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्योऽवगन्तुम् । नच प्रत्ययमात्रात्सोऽप्यर्थोऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तिवत्त्वात् । न पुनः प्रत्यक्षादीनामर्थं गतिः । नह्यदकाहरणार्थिना घटदर्शनाद्येनोन्मीलितं चक्षुष्यपटौ वा पटं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह—अत्रोच्यते विषम उपन्यास इति । अयमभि-संधिः—लोके विधिष्ठार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रसमारेण पर्यवस्यन्ति । नहि स्वार्थसाराणमात्राय

न्यायनिर्णयः

यतो मानात्र तथा धीनं तत्तत्सिद्धिरित्युत्तरं । तथाच मन्नादिभ्योऽपि स्थायै चेदबाधिता धीस्तत्तेषां तत्र प्रामाण्यमिल्याह—अत्रेति । अनन्यार्थत्वे स्थायै प्रामाण्यमन्यथा नेत्युक्तमाशङ्क्याह—नेति । नहि विषमक्षणवाक्यमन्यार्थत्वाच्च स्थायै मानं किंतु मानान्तरविरो-धात् । अवैक्षणस्य च संस्कारार्थस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वात् । नच तथापि वाक्यं न परिच्छेदकं, संवादविस्वादावरोसतोरवान्तरता-त्परीतत्परिच्छेदश्रौत्यात् । न चानन्यार्थत्वं प्रामाण्ये प्रयोजकं, अबाधितस्वायंज्ञाने तदभावेन प्रामाण्याभावाद्युद्वेगित्वार्थः । अन्यायत्वमप्र-योजकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तथाहीति । प्रतिसंयोगिवस्तुतात्पर्यानेपेक्षमेव मानं चक्षुः । वाक्यं तु यत्र तात्पर्यं तत्र मानं न प्रत्यर्थ-मिति वैरोध्यमाह—अत्रेति । विध्युद्देशो विधिवाक्यं, विधिरहित्येतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्तुत्यर्थत्वं विधेः प्राशस्त्यलक्षणापरत्वम् । वृत्तान्तो भूतार्थः । महावाक्यावान्तरवाक्यमेवेन पृथक्प्रत्यायकत्वं मन्नादेर्वैधेक्षेलाशङ्क्याह—नहीति । तत्र दृष्टान्तः—यथेति । पद-व्यसंभन्धाद्विधिरपि तत्र भाति, अप्राप्तनिषेधयोगादिलाशङ्क्याह—नेति । न प्रत्ययमात्रादर्धसिद्धिः, तत्प्रत्ययस्य रागप्राप्ततया भ्रमत्वात्, तत्प्राप्तस्य च रजतादिविजयेषादित्यर्थः । यथपि पदैकवाक्यतायां नार्थान्तरधीर्निष्ठबोधनप्रत्यक्षतदानामन्यत्राप्यवसानात्, तथापि वाक्यै-कवाक्यतायां द्वारार्थं वाक्यार्थीः । यथा देवदत्तस्य गौः क्रेतव्या बहुक्षीरित्युक्ते बहुक्षीरत्वद्वारा क्रयणे तात्पर्यमित्युभयं तात्पर्यमेदा-ज्जाति तथेहापीत्याह—अत्रेति । आर्थवादिकानां पदानां साक्षादेव विध्यन्वये किमिति पृथगन्वयप्रतिपत्तिः, तत्राह—यथाहीति । अर्थवादस्यपदानां विधिना साक्षादसंबन्धे योग्यत्वाभावं हेतुमाह—नहीति । कथं तर्हि विधिना तेषामन्वयः, तत्राह—वाचित्वेति । अध्ययनविध्युपात्ताक्षरमात्रस्यापि नैपत्ययोमात्तत्फलकाङ्क्षायांमर्थवादानां विधेयस्तुतिरूपकतया तदेकवाक्यत्वम् । न चान्वय-

नेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवं विशिष्टदैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र सोऽवान्तर-
वाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्ध-
स्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्त्रिप्रमा-

भाष्यरत्नप्रभा

न हीति । अर्थवादसर्वत्र स्वायंप्रहणमात्राद्धार्थवादाम्बिभजते—तद्यत्रेति । तत्तत्रार्थवादेषु यत्र 'अग्निहिंसस्य मेघ-
जम्' इत्यादावित्यर्थः । 'आदित्यो यूपः' इत्यभेदो बाधित इति तेजस्त्वादिगुणवादः । यत्र 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादौ
मानान्तरसंवादिनिसंवादौ न स्तस्त्र भूतार्थवाद इत्यर्थः । इति विमृश्येत्प्रत्ययहारः । विप्रहायार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्य-

भाष्यरत्न

लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः । वाक्यार्थं तु दृश्यते । न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति
स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमित्येऽवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम् । नच यदर्थं यत्तत्तेन विना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधाने
पर्यवसानं पदानाम् । नच नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम् । तथा सति तत्पदमनर्थकं स्यात् । यथाहुः—'साक्षाद्यद्यपि
कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्कले ॥ वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयम् । पाके
ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति । सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण संबन्धस्तत्र
लोकानुसारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धयामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसितवृत्तिनः पश्चात्कृतविधेयोः
प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्प्यते । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति
वायव्यं श्वेतमालमेत' इत्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेभ्यस्ततो भूता-
र्थमात्रपर्यवसिता नार्थवादा विच्छेदशैनेकवाक्यतामागमिष्यन् । तस्मात् स्वाध्यायविधिवशात्कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः
सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणेव न
भवेत् । अभिवेद्याविनाभावस्य तद्दीजसाभावात् । अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबन्धमेव तीरं लक्षयति न
तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः, स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरु-
द्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथा—'आदित्यो वै यूपः' 'यजमानः प्रस्तरः' इत्येवमदयः, तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधः, यथा
च खुल्यर्थता, तदुभयविषयं 'गुणवादस्तु' इति च 'तत्सिद्धिः' इति वास्तव्यजैमिनिः । तस्माद्यत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाण-
न्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः
प्रतिपद्यति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थं प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया लघुवादकलम् । प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः
प्रथमं यथा प्रत्यक्षनिर्द्ध्योऽर्थमवगच्छति न तथान्नायतः, तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षालम् । ननु प्रमाणपेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्ष-
त्वादित्युक्तम् । नन्वेवं मानान्तरविरोधेऽपि कस्माद्गुणवादो भवति, यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्माच्च बाध्यते, वेदा-
न्तैरिवाद्वैतविषयेः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः, कस्माद्वाऽर्थवादवद्देवान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । अत्रोच्यते—लोकानुसा-
रतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैकस्मिन्वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो
विषयः एवं वाक्यद्वयेनैकवाक्यतायामपि । यथेयं देवदत्तीया गौः केतव्येलेकं वाक्यम्, एषा बहुक्षीरेत्यपरं तदस्य बहुक्षीर-
प्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु केतव्येति वाक्यान्तरार्थः । तत्र यद्भारतस्तत्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते । यथा विषं भक्ष-
येति वाक्यं मा अस्य गृहे मुद्ध्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् । यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौहषेयमप्रमाणमेव
भवति । वेदान्तास्तु पौर्वापर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तमेदप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा औपहषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्विकप्रमाण-
भावाः सन्तस्त्वात्त्विकप्रमाणभावात्प्रत्यक्षानीति प्रच्यव्य संव्यवहारिके तस्मिन्व्यवस्थापयन्ति । नच 'आदित्यो वै यूपः' इति
वाक्यमादित्यस्य यूपलप्रतिपादनपरमपि तु यूपलुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते । यत्र
तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति, यथा देवताविग्रहद्वौ, तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुम् । नच गुणवादेन
नेतुं, को हि मुख्ये संबन्धित गौणमाश्रयेतिप्रसङ्गात् । तथा सत्यनधिगतं विग्रहादि प्रतिपादयत् वाक्यं भिद्येतेति चेत् अद्वा ।
मिचमेवैतद्वाक्यम् । तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत् । न । द्वारतोऽपि तदवगतो तात्पर्यान्तरकल्पनाऽयोगात् । नच यस्य

न्यायनिर्णयः

भेदेऽपि वाक्यभेदः, तात्पर्यभेदस्य तद्वेदकस्याभावादिष्यते । तर्हि सर्ववार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यात् 'अग्निहिंसस्य' इत्याद्यपि स्वार्थं
प्रमाणं, नेलाह—तदिति । मानान्तरसंवादाभावात् 'आदित्यो यूपः' इत्यादीनां स्वार्थे प्रामाण्याशङ्कोक्तम्—यत्रेति । 'वज्रहस्तः
पुरन्दरः' इत्यादिषु संवादिसंवादयोर्मन्त्रेषु सिद्धेहाह स्वार्थं मानतेत्याशङ्काह—यत्र त्विति । इतिशब्दादूर्ध्वं विचार्येत्यर्थ-
वाच्यम् । उक्तं हि—'विरोधे गुणवादः स्वादनुवादोऽवधारितः । भूतार्थवादस्तद्भावाद्भावादिभावात् मतः ॥' इति । यत्र विचार्यमाणार्थत्वं
तत्र संवादो दृष्टः । प्रकृते तदभावात्किं गुणवादः किंवा यत्र विरोधस्तत्रैव तदुद्देशेह तदभावादिचमनार्थेति संदेहे मानानां स्वतो
मानत्वाद्विद्यमानार्थता, सति च मुख्ये गुणानाश्रयणादर्थवादवाक्यानि स्वार्थप्रतिपादनन्यायान्येव फलशब्दान्यर्थानि, विधिकरणस्यानु-

णान्तरविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपिच विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवीषि चोदयद्भिरपेक्षितसिन्द्रादीनां स्वल्पम् । नहि स्वरूपहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । नच चेतस्यानारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च—‘यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्ब्र-

भाष्यरत्नप्रभा

ह्यात्’ अन्यपरत्वे सत्यज्ञातावाधितार्थकशब्दत्वात्, प्रयाजादिवाक्यवदिति न्यायं मन्त्रव्यतिदिशति—एतेनेति । वेदान्तानुवादादुपाधादानां निरास्रायं हेतौ पदमि । न चोभयपरत्वे वाक्यभेदः । महावाक्यार्थवादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवहेवताविग्रहोऽङ्गीकार्यं इत्याह—अपिचेति । ननु केशात्मके कर्मणि विधिः फलं विनानुपपन्न इति भवतु ‘यश्च दुःखेन संभिन्नम्’ इत्यर्थवादसिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः । विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिः, सामाह—न हीति । उद्दिश्य स्वागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्यं इत्यत्र श्रुतिमप्याह—यस्या इति । अतश्चेतस्यारोहाय विग्रह एवञ्च । किंच कर्मप्रकरणपाठाद्विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत्कर्मोद्भवेनाङ्गीकार्यो, तां विना कर्मपूर्वासिद्धिः । किंच सुप्रसन्नविग्रहवहेवतां लकृत्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह—नच शब्देति । न चाकृतिमात्रं शब्दशक्य-

भासती

यत्र न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेषणा-विषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्परश्रयत्वम् । आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषय-त्वाच्च तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरैभ्योऽपि विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरैभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्त्यास्त्यक्तम् । नहि मुख्यार्थभेदे गुणवादे युज्यते । नच भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वायं, येन मानान्तरासंभवे भवेदप्रमाण-मित्युक्तम् । स्यादेतत् । तात्पर्यैक्येऽपि यदि वाक्यभेदः, कथं तदर्थैक्यत्वादेकं वाक्यम् । न । तत्र तत्र यथासं तत्तत्पदार्थ-विशिष्टकपदाश्रयप्रतीतिपर्यवसानसंभवात् । स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क्वचिद् द्वारभूतः क्वचिद् द्वारोत्तरावाग-विशेषः । नन्वेवं सति ओदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः । अन्यो हि संसर्ग ओदनं भुक्त्विति, अन्यस्य ग्रामं गच्छतीति । न । एकत्र प्रतीतेरपर्यवसानात् । भुक्त्विति हि समानकट्टेकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरण पर्यवस्यति । तस्माद्यावत् हि पदसमूहे पदाहिताः पदार्थस्मृतयः पर्यवस्यन्ति तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः पर्यवस्यन्ति नैवैव विधिवाक्यं विशिष्टाश्रयप्रतीतेः । नच द्रव्याणां द्रव्याणां पदार्थानां पदार्थानां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पक्षषट्पदवति वाक्ये एकस्मिन्नात्मप्रसङ्गः । नानालेऽपि विशेषणानां विशेषणस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्वि-धिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाप्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसितव्यापारयोः पञ्चाङ्कतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानीति । देवतामुद्दिश्य हविरवपुशश्च तद्विषयस्वत्वलाग इति याग-धारीरम् । नच चेतस्यनालिखिता देवतोद्दिष्टं शक्यम् । नच रूपरहिता चेतसि शक्यत आलेखितुमिति यागविधिनेव तद्रूपपेक्षिणा यागहान्यपरैभ्योऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते, रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात् । मन्त्रार्थ-वादयोरालम्बनपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा हि ‘त्रालो त्रास्यस्तोमेन यजेत’ इति त्रास्यस्वरूपापेक्षायां यस्य पितृ पितृमहो वा सोमं न पिबेत् स त्रास्य इति त्रास्यस्वरूपमवगतं त्रास्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य रूप-मलौकिकं ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति विधिनापेक्षितं तदर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवतारूपमपि । ननु हेतो-रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यत इति समारोपेतिभेद रूपं देवताया मन्त्रार्थवादैरुच्यते । सर्वं, रूपज्ञानमपेक्षते । तच्चान्यतोऽसंभवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव । तस्य तु रूपस्यासति बाधकेऽनुभवाखण्डं तथाभावं परिलज्जान्यायत्वमननुभूयमानमसांप्रतं कल्पयितुम् । तस्माद्विध्यपेक्षितमन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धानुप-

न्यावतिर्णयः

वादविरोधविधुरवाक्यत्वात्, प्रयाजादिवाक्यवदित्यनुमानादित्याह—प्रतीतीति । अर्थवादानां संवादविसंवादासत्त्वे स्वायं प्रामाण्योक्त्या मन्त्राणामपि तदुक्तमेवेत्यतिदिशति—एतेनेति । तस्यापि संवादाद्यभावे स्वायं मानवाविशेषात्प्रतीते देवतारूपे प्रामाण्यमावश्यकमित्यर्थः । न केवलं मन्त्रादिप्रमाणकमेव देवतारूपं विधिप्रमाणकमपीत्युपादानं प्रमाणयति—अपिचेति । यथा स्वर्गकामवाक्ये विध्यपेक्षितं स्वर्ग-रूपं ‘यश्च दुःखेन संभिन्नम्’ इत्यर्थवादसिद्धं विधिप्रमाणकं तथा यागविधिनेव देवतारूपापेक्षाणादर्थवादविसिद्धमपि तद्रूपं तत्प्रमाणक-मेवेत्यर्थः । कथमिन्द्रादिरूपरूपापेक्षा विधीनां, ते हि करणेतिक्तव्यताभाव्यमात्रापेक्षिणः, तथाह—नहीति । दशपूर्णासाधारणपा-ठात्म्यायाजनुष्ठानादेवापूर्वसिद्धिः । तथौत्सर्गिकप्रतीतिकार्यार्थवादप्रमितदेवताप्रमितमतो यागादपूर्वसिद्धिरविशेषादित्यर्थः । चेतसि देव-तारूपारोपणमपि मा भूत्, तत्संप्रदानकविदौनकस्य तदपेक्षत्वाभावादित्याशङ्क्याह—न चेति । देवतामुद्दिश्य हविरवपुशश्च तदीयस्त्व-त्यागात्मकत्वाणालेख्यः । न केवलं यागदेहालोचनया चेतसि देवतारोपः, किन्तु श्रयमाणत्वात्वेत्याह—श्रावयतीति । विध्यपेक्षायां

षट्कारिष्यन्' (ऐ० ब्रा० ३।८।१) इति । नच शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति, शब्दार्थयोर्मैदात् । तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासाद्यो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु व्यादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहृतुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिपेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् । ततश्च राजसूयादिचोदनाः उपहन्यात् । इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत । ततश्च व्यवस्थाविधापि शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्माद्वर्णमौलिकर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

मस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्त्याकृत्ययोगात् । अतः शब्दसार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह—तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह—इतिहासेति । प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः । व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह—प्रत्यक्षेति । व्यासाद्यो देवादिप्रत्यक्षब्रूयाः, प्राणिष्व्वात्, असद्वदित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति—यस्त्वित्यादिना । सर्वं घटाभिन्नं, वस्तुत्वात्, घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां च ब्रूयात्, निरङ्कुषादुक्तित्वात् । तथाच

भामती

निधीयमानं विग्रहप्रमाणकेनेति युक्तम् । स्यादेतत् । विष्णुपेशायामन्यपरदापि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह—नच शब्दमात्रमिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादिसिद्धिः, अपि तु इतिहासपुराणलोकसरणभ्यो मन्त्रार्थवादमूलभ्यो वा प्रत्यक्षादमूलभ्यो वेत्याह—इतिहासेति । श्लिष्यते युज्यते । निगदमात्रव्याख्यातमन्यत् । तदेवं मन्त्रार्थवादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वदिपूजावदेवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽनकल्पते । अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपयमानस्य तदनुपपत्तिः । न चैवं यत्कर्मणो देवतां प्रति गुणभावादेवतातः फलोत्पादे यागभावात्तयाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलं वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावात्तया एव हि फलवत्या यागलक्षणसकरणवान्तरव्यापारत्वादेवताभोजनप्रसादादीनाम्, कृषिकर्मण इव तत्तदवान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम् । अग्नेयादीनामिहोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणोऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुपयसिन्नपि पक्षे समानं, नतु देवताया विग्रहादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्मेनीमांसायाः सूत्रम्—अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यङ्गकर्म प्रधानं गुणले देवताश्रुतिः इति

न्यायनिर्णयः

मन्त्रादिभ्यो देवताविग्रहादि ग्राह्यं, तदपेक्षैव नास्ति, शब्दरूपस्यैव देवतात्वात्, तस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्, तत्राह—न चेति । विमता बुद्धिः शब्दातिरिक्तार्थकारा, कारकबुद्धित्वात्, कैरुद्धित्वात् । नच मन्त्ररूपकारकबुद्धौ व्यभिचारः, तथापि 'येन्द्रा गाईपत्यम्' इत्यादिकारकत्ववादिशब्दातिरिक्तमन्त्ररूपार्थकारकबुद्धिलोपगमादिति भावः । ननु तथापि देवतारूपज्ञानसुरेशोऽपेक्षिते, न तद्रूपसत्त्वम्, अगोपादपि तद्वीयोगाधोपदिग्मिवत्, तत्राह—तत्रेति । इष्टस्यासति बाधके न सिद्ध्यत्यत्र । नच कर्मणो देवतागुणत्वात्प्रसादेव फलोत्पादे यागस्य फलवत्त्वविरोधः, अपूर्ववदेवताप्रसादस्यापि यागवान्तरव्यापारत्वादित्यर्थः । न केवलं मन्त्रार्थवादेभ्यो देवताविग्रहादिसिद्धिः किं त्वितिहासपुराणादपीत्याह—इतिहासेति । मन्त्रादायुक्तप्रामाण्यप्रकारो व्याख्यातो मार्गः । न केवलं मन्त्रार्थैव तन्मूलं किं तु प्रत्यक्षादपीत्याह—प्रत्यक्षादिति । ननु न तत्तस्य मूलं, न हि देवादिविषयसमादौनामस्ति प्रत्यक्षं, तत्राह—भवतीति । व्यासादीनां तद्विषयं प्रत्यक्षमस्तीत्यत्र मानमाह—तथाचेति । न चापि प्रत्यक्षमितिहासादिसिद्धं तच्च तन्मूलत्वेना मानमिष्येत्याशयत्वं, आपरिप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षान्तर्भूतस्यानुमानागमाभ्यामेव सिद्धत्वात्, इतिहासादौ च तन्मूलत्वव्यक्तिकर्णाप्य तदनुवादादित्यर्थः । ननु पूर्वेषां व्यासादयो न देवादीन्प्रत्यक्षयन्ति, प्राणिष्व्वात्, असदादिवदित्यनुमानाच्च योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शङ्कते—यस्त्विति । सामान्यतो दृष्टमतिप्रसक्तं प्रत्याचष्टे—स इति । निमत्तं घटमानं, वस्तुत्वात्, घटवदित्यपि संभवदित्यर्थः । अतीतानागतो कालो, सार्वभौमश्चाद्यो, कालत्वात्, वर्तमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वं प्रत्याह—ततश्चेति । विमतः कालोऽप्यवस्थितप्रायवर्णाश्रमशाली, कालत्वात्, संभवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वसाक्षात्माह—ततश्चेति । व्यवस्थाविधापि तत्तदगुणो तत्तद्वर्णाश्रमयोगितया तत्तदसंकीर्णपक्षेनोपकमिल्यैः । सामान्यतो इष्टस्यातिप्रसक्तिप्रवृत्तत्वे फलितमाह—तस्मादिति । इष्टदेवतासाक्षात्कारोद्देशेन जपविधानादपि युक्तमेतदित्याह—अपिचेति । आदिपदेन संयोगफलं देवतासाक्षात्कारसा-

अपिच सरन्ति—‘स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः’ (यो० सू० २।४४) इत्यादि । योगोऽप्यणिमा-
द्यैश्वर्यप्राप्तिफलः सूर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं
प्रख्यापयति—‘पृथ्व्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा
न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्’ (श्वे० २।१२) इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सा-
मर्थ्यं नास्मादीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि
न सति संभवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवद्वा-
द्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिस्मभावोपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिद-
र्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

९ अधिकरणम्

शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि ॥ अत्रैवैधिकदेवाद्या इव शूद्रोऽधिकारवान् ॥ १ ॥

देवाः स्वयंभातपेदाः शूद्रोऽध्ययनवर्जनात् । नाधिकारी श्रुतो स्मार्तं त्वधिकारो न वार्यते ॥ २ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकार-
नियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगसूत्रायां हि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह—अपि-
चेति । मन्त्रजपदेवतासालिधं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्योगिनामसि देवादि-
प्रत्यक्षमित्याह—योग इति । पादतलमाजानोर्जानोरानामेनांभेराधीनं श्रीवायाश्वाकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्या-
दिपञ्चके समुत्थिते धारणया जिते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिष्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न
रोगादिस्पर्श इत्यर्थः । चित्रकारादिसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह—लोकेति । अधिकरणार्थसुपसंहरति—तस्मा-
दिति । चिन्तायाः फलमाह—क्रमेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्ति-
फलानुपासनानि युज्यन्ते । देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात्क्रममुक्त्यर्थानुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकार-
निर्णयात्प्रवृत्तिसिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥ शुगस्य—सूच्यते हि । पूर्वगण्य इष्टान्तसंगतिमाह—यथेति । पूर्वत्र
देवादीनामधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूताथेति विग्रहादौ समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूताथेति ब्रह्मणे समन्वयो दृढी-
कृतः । अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीक्रियत इत्यधिकरणद्वयस्य प्राप्तक्ष्विकासास्मिन्समन्व-
याध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम् । पूर्वपक्षे शूद्रस्यापि द्विजवद्देवान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलम् ।

भामती

विरुध्यते । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकार इति ॥ ३३ ॥ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सू-
च्यते हि । अवान्तरसंगतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह—यथा मनुष्याधिकारेति । शङ्काबीजमाह—तथेति । निर्दृष्ट-

न्यायनिर्णयः

फलं व्यवहारश्चेत्यन्ते । योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभिः सह प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति दृष्टमित्याह—योगोऽपीति । न केवलं योग-
शास्त्रायोगमाहात्म्ययोः किं तु श्रुतेरपीत्याह—श्रुतिश्चेति । पादतलमाभ्याजानोर्जानोरानामेनांभेराधीनं श्रीवायाश्वाकेशप्ररोहं तत-
श्चाब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिधारणया पृथिव्यादिप्रत्यक्षमते भूतसमुदाये समुत्थिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते योगगुणे चाणिमादौ प्रवृत्ते
योगानिष्ठं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो न जरादिसंगतिरित्यर्थः । किंच मन्त्रादिदृष्टाष्टमीणां शक्तिरसदादिशक्तिसिद्धौ नैवमनुप-
गन्तव्यम् । तथा व्यासादीनामपि शक्तेरसदादिशक्त्यतिशयितया न तत्प्रत्यक्षं प्रतिक्षेपुं शक्यमित्याह—ऋषीणामिति । सिद्धे व्यासा-
दीनामतीन्द्रियाथैर्दार्ष्टिक्ये फलितमाह—तस्मादिति । तथाचेतिहासादिप्रामाण्यादेवताविग्रहादिपञ्चकसिद्धिरित्यर्थः । लोकप्रसिद्ध्यापि
तत्सिद्धिरित्याह—लोकेति । प्रमाणसादृश्यत्वे प्रमेयसिद्धिरवश्यंभावित्वान्नान्तरप्रकृतसुपसंहरति—तस्मादिति । तेषां विग्रहवत्त्वादौ
सिद्धे प्रकृते किमिलाशङ्क्य परमप्रकृतसुपसंहरति—ततश्चेति । किंच ब्रह्मलोकादिप्राप्तानां देवादिभावं प्राप्तानां तत्रोत्पत्तापरोक्षियां
मुक्तिवादीन्यपि श्रुतिस्मृतित्वात्प्राप्तिं देवादीनामधिकारं सूचयन्तीति तेषां विद्याधिकारे भुक्ताधीनपत्तिमाह—क्रमेति ॥ ३३ ॥ मनुष्याधि-
कारनियमापवादेन देवादीनामधिकारवद्विद्याधिकारनियमं निरस्य शूद्रस्यापि स्यादधिकारः, संवर्गविद्याधिकारिणि ज्ञानश्रुतौ शूद्रशब्दादि-
त्याशङ्काह—शुगस्येति । प्राप्तिक्रिां संगतिं वदन्नधिकरणस्य तात्पर्यमाह—यथेति । पूर्वत्रात्रैवैधिकदेवाद्यधिकारोक्त्या मन्त्रादीनां
स्वायं समन्वयः साधितः । संप्रति विद्याधिकारिणि शूद्रशब्ददृष्टेर्जातिशूद्रस्यापि विद्याहेतुवेदान्तविचारविध्याधिकारमाशङ्क्य शूद्रशब्दस्य
क्षत्रिये समन्वयोक्तेरतदध्यापनमनोऽस्य युक्तः । अथवादिकशूद्रशब्दस्यैव गौर्वापयोक्त्येनया वेदान्तानां स्मार्तं समन्वयसिद्धेः श्रुत्या-
दिसंगतयः । पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादिविशेषः, सिद्धान्ते ततो विशेषः फलति । ब्रह्मविद्या विषयः । तस्यां शूद्रस्या-
धिकारोऽस्ति न वैलधिकारहेतुसत्त्वात्सत्त्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयति—तथेति । सत्यपि लौकिके सामर्थ्ये शास्त्रीयसामर्थ्याभावादनधि-

तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् । 'तस्माच्छूद्रो यद्दे-
ऽनवक्लृप्तः' (तौ सं० ७।१।१।६) इतिवत् 'शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्तः' इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च
कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । न ह्याहवनीया-
दिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकम् । 'संवर्गविद्यायां
हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामुशति—'अहं हारेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु'
(छा० ४।२।३) इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविद्वानसंपन्नाः सूर्यन्ते ।
तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारः, वेदाध्ययनाभावात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति संभवासंभवाभ्यां संवेदे पूर्वपक्षमाह—तत्र शूद्रस्या-
पीत्यादिना । तस्मादनशित्वादनवक्लृप्तोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगाल्लिङ्गावपि शूद्रस्याधिकार इत्याह—
भवति चेति । जानश्रुतिः किल षट् शतानि गवां रथं च रैकाय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच । ततो रैको विदुरः
कन्यार्थी सन्निदमुवाच । अहेति निपातः खेदार्थः । हारेण निष्केण युक्त इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे
शूद्र, तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । अर्थित्वादिसंभवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता
स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेताल्लिङ्गादित्याह—तस्मादिति । सूत्रादहरेरिव सिद्धान्तयति—न शूद्रस्याधिकार इत्या-

भामती

निखिलदुःखानुपपत्तेः शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्थायिता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छूद्रो नाधिक्रियेत । नाप्यस्य
ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चागन्तुकं च । तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजम-
प्रतिहतम् । अध्ययनाभावादगन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेत्, हन्त, आधानाभावे सत्यमभाववादिसाध्ये
कर्मणि मा भूदधिकारः । नच ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमिलनाहिताग्नयो नाधिक्रियन्ते । न चाध्ययनाभावात्तत्साध-
नायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति संप्रप्तम् । यतो युक्तं 'यदाहवनीये जुहोति' इत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्त-
द्रूपस्यालौकिककृत्यानामप्यधीतवाच्यविहिततादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिस्वन्धितया विधानात्तत्साधोऽग्नि-
रलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति । नच तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं
यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननियम इति चेत्, न । विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थं वा नियम्येत, यथा धर्माज्जे
प्रतिप्रहादि । कलथं वा, यथा 'ब्रीहीनवहन्ति' इत्यवघातः । न तावत् कलथं । नहि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति कंचित् कर्तुं
प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'ब्रीहीनवहन्ति' इति । न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितकर्तुस्वन्धितया
कर्तुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव कर्तुना संव्येताध्ययनम् । नहि यथा जुह्वादि अव्यभिचरितकर्तुस्वन्धमेवं स्वाध्याय इति ।
तस्माच्चैव कलथं नियमः । नापि पुरुषार्थं । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा । तदुपायेऽपि
हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषवत् प्रवृत्तिर्विधिपराधी-
नैव । नष्टानधिगतकरणमेव इतिकर्तव्यतासु घटते । तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितयाऽज्ञानां कलथता । कर्तुरिति हि विधिविषयेण
विधिं परामुशति विषयिणम् । तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति कलथः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायः वा तदर्थज्ञानं वा प्राग्विधेः
पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिः, येन पुरुषार्थः स्यात् । यदि चाध्ययनैवैवार्थवबोधरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः । तद्रूपस्य
विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनान्यधिगमात् । तस्मात् 'सुवर्णं भार्यस्य' इतिवदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम् । तथा चाध्यय-
नविधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियेत । मा भूद्राध्ययना-
भावासर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः, संवर्गविद्यायां तु भवित्येति । 'अहं हारेत्वा शूद्रं' इति शूद्रं संबोधेन तस्याः प्रवृत्तिः ।
न चैष शूद्रशब्दः कयाचिदवयवव्युत्पत्त्याऽशूद्रे वर्तनीयः, अवयवप्रसिद्धितः ससुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात् ।
तस्माद्यथाऽनवीयानस्येष्टौ निषादस्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारो भवित्येतीति प्राप्तम् । एवं
प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारः वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिप्रायः—यद्यपि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्य-

न्यायनिर्णयः

कारमाशङ्काह—तस्मादिति । अनशित्वादित्यर्थः । अनवक्लृप्तत्वमयोग्यत्वम् । कर्मानधिकारो तवैव न्यायेन विषयायामपि नाधिकारः,
सत्राह—यचेति । किमाहवनीयाद्यभावनधिकारः शूद्रस्य विद्यायामुच्यते, किमाधिकारो मानाभावात् । तत्रार्थं दूषयति—नहीति ।
विषयाया दृष्टसान्त्वनादाहवनीयादेस्तत्राक्रियत्वात्तद्विहितस्यापि तद्विदुस्तत्त्वमिति भावः । द्वितीयं निराह—भवतीति । अहेति
खेदार्थं निपातः । हारेण सहित इत्वा रथः स तवैव हे शूद्र, गोभिः सहस्तु, किमेनेनल्पेन गार्हस्थ्यं निर्वोदमसमर्थेनेति रैको
जानश्रुतिं विद्याधिकारेण शूद्रशब्देनोक्तवानित्यर्थः । न केवलं शूद्राधिकारो भौतं लिङ्गं, सार्वगमीत्याह—विदुरेति । अर्थित्वमित्य-
साधने फलवति स्वाभाविकी प्रवृत्तिरिति न्यायानुगृहीतेन 'तवो यो देवानाम्' इति ब्रह्मवीर्यसंवन्धलिङ्गेन देवादीनामाधिकारो यथोक्तस्तथा-
त्रार्थित्वादिति मतः शूद्रशब्देन परामशेल्पादस्त्वधिकारस्तस्येत्युपसंहरति—तस्मादिति । सूत्रादहरेरिव सिद्धान्तयति—एवमिति ।

अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते । नच शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वक-
त्वाद्धेदाध्ययनस्य उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यस्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकार-
कारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य
सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यद्धेदं
'शूद्रो यश्चेऽनवकृतः' इति तस्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामध्ययनवकृतत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारण-
त्वात् । यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे, न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात् । न्यायोके

भाष्यरत्नप्रभा

दिना । आपाततो विदितो वेदार्थो येन तत्सत्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानं च वेदार्थविचारेषु
शास्त्रीयं सामर्थ्यं, तदभावाच्छूद्रस्यार्थित्वादिसंभवस्यासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन
वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नान्यस्य, अनधीतवेदस्यापि वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽ-
ध्ययनविधिवैयर्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवे-
दार्थज्ञानवत्वरूपस्याध्ययनविधिरभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यज्ञपदं वेदार्थोपलक्षणायेतिहा—
न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इति तच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं
लिङ्गं वृषयति—यदिति । असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसंभवस्यास्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु 'निषादस्थपतिं याजयेत्'
इत्यत्राध्ययनाभावोऽपि निषादशब्दाशिषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दाच्छूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्या-

भासती

यनविधिर्न किञ्चित्फलवत्कार्मरभ्यान्नातः, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धपदार्थगतः, नहि जुह्वादिवत्साध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसं-
बन्धः, तथापि स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञवत् स्वर्गं वा, सुवर्गं
भागेभित्तिवदार्थादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगमज्ञेन स्वाध्यायेनाधीयतेत्येवमर्थः कल्पतां, किंवा परम्परयाप्यन्त्य-
तोऽपेक्षितमधिगम्य निर्वृणोषिति विषये, न दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यन्त्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ
च संभवन्त्यां श्रुतिविनियोगमज्ञेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता । दृष्टश्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारः । तेन हि पुरुषेण
ज्ञं प्राप्यते, प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मवबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, नतु सुवर्गधारणादौ दृष्टद्वारेण किञ्चित्
परम्परयाप्यन्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्यं साक्षाद्धारणादेव विनियोगमज्ञेन फलं कल्प्यते । यदा चाध्ययनसंस्कृतेन
स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मवबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मव-
बोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्य-
यनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थवबोधः शूद्राणां न फल्यं कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावाच्च शूद्रो
ब्रह्मविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् । यश्चेऽनवकृत इति । यज्ञग्रहणमुपलक्षणाधीनम् । विद्यायामनवकृत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वकत्वाक्यायस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते—यत्पुनः संवर्गविद्याया-
मिति । दूषयति—न तल्लिङ्गम् । कुतः । न्यायाभावात् । न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोद्यते, यथा 'एतया
निषादस्थपतिं याजयेत्' इति निषादस्थपतिः । किंलथवादगतोऽयं शूद्रशब्दः, स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु
प्रापयतीत्यध्वरमीमांसकाः । अस्माकं तु अन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो विधिना चापेक्षितः
स्वीक्रियत एव । न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः । नच विध्यपेक्षास्ति, द्विजालधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात् ।

न्यायनिर्णयः

अध्ययनाभावेऽपि किमलिपिकारो विद्याहेतुषु नेष्यते, तत्राह—अधीतेति । साक्षाध्ययनविधिरदृष्टसंस्कारसहितवेदवाक्योपप्रमितिमत
स्वोत्तरविधिष्वधिकारो नान्यसेति नियमनवैदिकेषु ब्रह्मधीफलपर्वन्तोपायविधिषु शूद्रस्यानधीयानस्याधिकारं वारयतीति भावः । अध्ययन-
मपि तर्हि तस्य किं न स्यात्, तत्राह—न चेति । उपनयनमपि तस्य सादित्याशङ्काह—उपनयनस्येति । वक्ष्यते हि तस्य वर्णत्र-
यविषयत्वम् । यदुक्तमर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवादिति, तत्रार्थित्वमुपेत्य सामर्थ्यं प्रलाह—यस्तिविति । सामर्थ्यमपि तस्य संभवतीत्या-
शङ्क्य लौकिकं वैदिकं चेति विकल्पार्थं निराह—सामर्थ्यमिति । ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्याध्यायादर्थेध्यायोगादस्ति तस्य वैदिक-
मपि सामर्थ्यम् । नच निषिद्धाध्ययनादुरीतोदयमयात्र प्रवर्तते लिखितपाठादिजनितविषया तत्रिष्वर्हणात्, तत्राह—शास्त्रीयस्येति ।
लिखितपाठादिजन्यविषया इरुतिनिवृत्तावध्ययनविधानार्थक्यान्वैवमित्यर्थः । यत्पुनः 'शूद्रो विद्यायामनवकृतः' इति पृथुदासो न श्रुत इति,
तत्राह—यच्चेति । संस्कृतवेदार्थज्ञानाभावेनासामर्थ्यस्य यज्ञवज्जानेऽपि तुल्यत्वाच्चोक्तैरुपलक्षणत्वादनधिकारो ज्ञानेऽपि वाचनिकः
शूद्रस्येत्याह—न्यायस्येति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—यदिति । तदभावेऽपि स्वतन्त्रमेव लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्याशङ्काह—
न्यायेति । 'निषादस्थपतिं याजयेत्' इतिवच्चादिनाभावाद्यर्थवादस्य शूद्रशब्दस्य चान्यतः सिद्धार्थवद्योतिनः स्वतोऽप्रापकत्वादनपरस्य

हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति । न चात्र न्यायोऽस्ति । कामं चार्थं शूद्रशब्दः संवर्गविधायामैव कस्यां शूद्रमधिकुर्यात्, तद्विषयत्वात्, न सर्वासु विद्यासु । अर्थवादस्थत्वानु न कचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चार्थं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषयो योजयितुम् । कथमित्युच्यते—'कम्बर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्य' (छा० ४।१।३) इत्यस्मादसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत-

भाष्यरत्नप्रभा

यामधिकारमङ्गीकरोति—कामसिति । तद्विषयत्वात्तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्थत्वाभिप्रादशब्दोऽप्यधिकारिसमकः, शूद्रशब्दस्तु विधाविधिरार्थवादस्थो वाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनात्यप्रशब्दस्य स्वार्थोक्तित्वात्संभवादिति मत्वाङ्गीकारं सजति—अर्थवादिति । तर्हि शूद्रशब्दस्य श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह—शक्यते चेत्यादिना । जानश्रुतिनाम राजा निदाघसमये राज्ञौ प्रासादतले सुष्याप, तदा तदीया-न्नदानादिगुणगणतोविता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मालारूपेण तस्योपयोगजग्मुः, तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंससुवाच, भो भो भद्राक्ष, किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं, तस्मां ध्वंस्यति न गच्छेति । तमग्रेसर उवाच, कमप्येनं वराकं विद्याहीनं सन्तम्, अरे, सयुग्वानं युग्वा गन्त्री शकटी तथा सह स्थितं रैकमिवैत-द्वचनमात्मा । रैकस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेनो दुरतिकर्मं नास्यानात्मस्येत्यर्थः । अस्मद्वचनविश्वो राजा शकटलिङ्गं रैकं ज्ञात्वा विद्यावान्भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः । कं उ अरे इति पदच्छेदः । उशब्दोऽप्यर्थः । तेषां हंसानामनादरवाक्य-

भामती

विश्वुद्देशगतले त्वयं न्यायोऽप्योद्यते वचनबलाभिप्रादस्यपतिवच्च लेष विश्वुद्देशगत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्राधिकार-सिद्धिरिति भावः । अपिच किमर्थवादबलादियामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्पते संवर्गविधायो वा न तावद्विद्यामात्र इत्याह—कामं चार्थमिति । नहि संवर्गविधायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविधा-यामिव शूद्रशूद्राधिकार इत्यत आह—अर्थवादस्थत्वादिति । तत्किमेतच्छब्दप्रदं प्रमत्तगीतं, न चैष्युक्तं, तुल्यं हि सांप्रदायिकमित्यत आह—शक्यते चार्थं शूद्रशब्द इति । एवं किलात्रोपाख्यायते—जानश्रुतिः पौत्रायणो बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपात्र्यः प्रियातिथिर्बभूव । स च तेषु तेषु ग्रामनगरभृताकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णनतिभिन्त्य आव-सन्नाम्, कार्यामास । सर्वत एलैतेस्वावस्थेषु ममान्नपानमर्थिनं उपयोक्ष्यन्त इति । अथास्य राज्ञो दानसौपण्डस्य गुण-परिमंसतोविताः सन्तो देवपैयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा हर्ष्यतलस्योपरि मालामावध्या-जग्मुः । तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृष्ठतः पतचेकतमो हंसः साङ्गतमभ्युवाद । भो भो भद्राक्ष भद्राक्ष, जानश्रुतेरस्य पौत्रा-यणस्य युनिर्गं युलोके भावतं ज्योतिस्त्वन्मा प्रसाङ्गीर्तयता धाक्षीदिति । तमेवमुक्तनन्तमप्रसंगानी महिः प्रत्युवाच । कं वरमेनेमेत-त्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्मा । अयमर्थः—नर इति सोपहृतममवरमाह । अथवा वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कस्मैलाक्षेपे । यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं किंभूतेनेतं सन्तं प्राणिमात्रं रैकमिव सयुग्वानमात्य । युग्वा गन्त्री शकटी तथा सह वर्तत इति सयुग्वा रैकस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्य । रैकस्य हि ज्योतिरसंख्यं नखेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसंभारसंभृतस्य रैकस्य ब्रह्मविदो धर्मं ज्ञेयकोयोदरवर्तिप्राणशून्यप्रधर्मोऽन्तर्भवति न पुना रैकधर्मकक्षां कस्यचिद्धर्मोऽवगाह्यत इति । अथैष हंसवचनादात्मनोऽत्यन्तनिकषमुक्तवैकाङ्गं च रैकस्योपश्रुत्य विषण्णमानसो जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसन्नद्विदं कथं कथयति लिखीथमतिवाहयाम्भूव । ततो निशावसानपिशुनमनिश्रुतवन्द्य-धन्वन्प्राक्कल्पश्रुतिसहस्रसंवलितं मङ्गलद्वयनिर्घोषमकार्षं तत्पततलस्य एत राजा एकपदे यन्तारमाहूयदिदेश, वयस्य, रैकाह्वयं ब्रह्मविदमेकयति सयुग्वानमतिविकिपेतेषु तेषु तेषु विषिननगनिक्कुञ्जनीरूपलिमादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतोऽसम्भयमा-वक्ष्येति । स च तत्र तत्रान्विष्यन् क्वचिदतिविकिपे देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायनमराक्षीत् । तं च दृष्ट्वा रैकोऽयं भवितेति प्रतिभावागुपनिवेश्य सविनयमप्राक्षीत्, लमसि हे भगवन्, सयुग्वा रैक इति । तस्य च रैकमा-वागुमेतं न तैस्त्रैहितिगैर्हर्ष्येच्छां धनायां चोनीय यन्ता रात्रि निवेदयामास । राजा तु तं निशम्य गवां पद्वहतानि

न्यायनिर्णयः

मानान्तराविरोध एव प्रामाण्यादत्र न्यायविरोधस्योक्तत्वादसाधकं लिङ्गमित्यर्थः । शूद्राधिकारेऽपि तर्हि लिङ्गाशुद्धाहको न्यायोऽस्तु, नेत्याह—न चेति । किंचार्थवादशब्दादिशामात्रे वा शूद्राधिकारः, संवर्गविधायामेव वा । नाप इत्याह—कामं चेति । तद्विषयत्वात्संवर्गविधावि-षयावभादस्त्वादस्येति यावत् । संवर्गविधाधिकारे शूद्रशब्दसिद्धे विधात्वादन्वयापि तद्विषयकोऽस्तित्वे द्वितीयमाशङ्काह—अर्थवा-देति । तर्हि वैदिकशूद्रपदस्यानर्थक्यमेल्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—शक्यते चेति । ज्ञात्यन्तरे रूढस्य कथमन्यार्थवेति शङ्कते—कथ-मिति । यौमिषाधेसंनिवावदृष्टरूढिग्रहद्वरं दृष्टयोमग्रहणमित्याह—उच्यत इति । जानश्रुती राजा बहुविधावपानदानचरौ शीघ्रे राज्ञौ हस्तं सुष्याप । तस्योर्ध्वमन्तरिक्षे दृष्टिशोचरे हंससु गच्छत्युष्टगानी हंसो हंसमग्रेसरं प्रत्युवाच, किं न पश्यसि परमप्रायमिष्यस जानश्रुतेज्योतिर्बुलोकसंलक्षं तस्मां ध्वंस्यतीति । ततः सोऽजनीकमेनं वराकं प्राणिमात्रं सन्तमरे सयुग्वानमिव रैकमेतदन्तरे । ब्रवीति । उशब्दोऽध्यापने । युग्वा गन्त्री तथा सह वर्तते यो रैकः । यस्य धीफले कमेकलं सर्वमन्तर्भूतं स पश्येत्तुक्तियोग्यो नायमश्वो राजेत्यर्थः । श्रुतिमेतस्माद्विल्य युग्येत्यावक्षराणि योजयति—इत्यस्मादिति । उपपन्नशोकसूचनमुपयोग्योत्साशङ्काह—आत्मन इति । शूद्र-

यतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पत्तेः, तामृषी रैकः शूद्रशब्देनानेन सूचयांभूवात्मनः परोक्ष-
ज्ञताख्यापनायेति गम्यते । जातिशूद्रस्याधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पत्त्या सूच्यत
इति । उच्यते—तदाद्रवणात् । शुचमभिदुद्राव, शुचा चाभिदुद्रावे, शुचा वा रैकमभिदुद्रावेति
शूद्रः । अवयवार्थसंभवाद्ब्रह्मर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभि-
प्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारालिङ्गाद्रम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथि-
रभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते—‘अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनं परिविष्य-
माणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे’ (छा० ४।३।५) इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवग-
न्तव्यम् । कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः ‘एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्’ (ताण्ड्य-

आख्यतन्त्रमा

श्रवणादस्य राज्ञः शुगुत्पत्त्या, सा शूद्रशब्देन रैकेण सूच्यते हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूप-
धैरस्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हिंसाब्दः । तदाद्रवणात् तया शुचा आद्रवणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवान् । शुचा वा
कन्या राजाऽभिदुद्रावे प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैकं गतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह—
क्षत्रियत्वेति । संवर्गविद्याविष्यन्तरमर्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापलं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणामकं राजानं
च कक्षसेनस्यापलं सूदेन परिविष्यमाणौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ बटुभिक्षितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत
आह—चैत्ररथित्वं चेति । एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्वेन पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोगो उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि

आमर्तौ

निष्कं च हारं चाश्वत्थरीरथं चादय सत्वरं रैकं प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्युवाद । हे रैक, गवां षड्शतानीमानि निष्कश्च
हारश्चायमश्वत्थरीरथः, एतदादत्स्व, अनुशाधि मां भगवन्निजि । तमेवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च ससृष्टं चोवाच रैकः ।
अहं हारेखा शूद्र, तवैव सह गोभिरस्त्विति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारेण शुचा इत्वा गम्भी रथो
हारेखा स गोभिः सह तवैवास्तु, किमेतन्मात्रेण मम धनेनाकल्पवर्तिनो गार्हस्थस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । आहरे-
लेति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः सहैत्यत्र प्रतिबन्धव्युत्पादानेन चाचार्यैर्दूषितः । तदस्यामाख्यायिकायां शक्यः
शूद्रशब्देन जानश्रुती राजन्योऽप्यवयवव्युत्पत्त्या वक्तुम् । स हि रैकः परोक्षज्ञतां चिख्यापिपुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रेति
शुचं सूचयामास । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पत्त्या सूच्यत इति । उच्यते—तदाद्रवणात् । तद्याच्छे—शुचमभिदुद्राव
जानश्रुतिः । शुचं प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा जानश्रुतिः दुद्रावे । शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा शुचा रैकं जानश्रुति-
दुद्राव गतवान् । तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुगवा जानश्रुतिर्वा रैको वा परामुद्रयत इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ **क्षत्रिय-
त्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणे**
क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति—उत्तरत्र हि संव-
र्गविद्यावाक्यशेषे । चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चितक्षत्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहारालिङ्गात्सर्विधक्ष-
त्रियभावो जानश्रुतिः क्षत्रियो निश्चीयते । ‘अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनं सूदेन परिविष्यमाणौ
ब्रह्मचारी विभिक्षे’ इति प्रतिद्वयानकलेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याब्रह्मलमवगम्यते ।
नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान् भिक्षते । याजकेन च कापेयेन योगायाज्योऽभिप्रतारी । क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात् ।
‘तस्माच्चैत्ररथी नामैकः क्षत्रपतिरजायत’ इति वचनात् । चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात् । एतेन वै चित्ररथं

न्यायनिर्णयः

शब्दस्य मुख्यार्थेनामे हेतुमाह—जातीति । तदाद्रवणादित्यस्य शङ्कामाह—कथमिति । व्याख्येयमादाय विधा व्याख्याति—उच्यत
इति । शुचं शोकमभिदुद्राव प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा कन्या स्वमभिदुद्रावे प्राप्त इत्यर्थः । शुचा वा कर्तव्यभूतया रैकं गतवानित्यर्थः ।
पदं तावत्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुगजानश्रुती रैको वा शुक्षते । उक्तव्युत्पत्त्या शूद्रशब्दस्याधिकृतात्वेन पूर्वाक्तं न्यायं सूचयति—
अवयवेति । हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत्वा जानश्रुतेः शुगुत्पत्तेरित्येव कथं गम्यते, येनासौ शूद्रशब्देन सूच्यते, तत्राह—दृश्यते
चेति ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरमाह—क्षत्रियत्वेति । चशब्दाश्रमाह—इतश्चेति । हेत्वन्तरमेव स्फोरयति—
यदिति । कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं, चैत्ररथस्य वा कथं क्षत्रियत्वं, कथं वा जानश्रुतेस्तेन समभिव्याहारः, तस्मिन्सत्यमि वा कथं
तस्य क्षत्रियत्वं, तदाह—उत्तरत्रेति । संवर्गविद्याविष्यन्तरमर्थवादार्त्ताभ्यांऽप्यशब्दः । दृश्यते वृत्तान्तावबोधौ । शौनकः शुनकस्या-
पलं कापेयं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं काक्षसेनं कक्षसेनस्यापलं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्म-
चारी भिक्षितवानित्यर्थः । ब्रह्मचारिभिक्षयाऽशूद्रत्वेऽपि कथं चैत्ररथित्वं, तदाह—चैत्रेति । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वमथा,
तत्राह—कापेयेति । अवगतित्वेन छान्दोग्यश्रुत्या स्फुटयति—एतेनेति । द्विरात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य कापेययोगेऽपि कथमभिप्र-

ब्रा० २०।२।५) इति । समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । 'तस्माच्चैत्रर-
थिनोमैकः क्षत्रपतिरजायते' इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् । तेन क्षत्रि-
येणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समा-
नानामेव हि प्रायेण सममिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वाव-
गतिः । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तद्भावामिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः, यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते—'तं होपनिष्ये'
(श० ब्रा० ११।५।३।१३) । 'अधीहि भगव इति होपससाद्' (छा० ७।१।१) 'ब्रह्मपरा ब्रह्म-
निष्ठाः परं ब्रह्मन्वेपमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलाद-
मुपसन्नाः' (प्र० १।१) इति च । 'तान्हाउपनीयैव' (छा० ५।१।१७) इत्यपि प्रदर्शितवोपनयन-

भाष्यरत्नप्रभा

तद्योगाच्चित्रथवंश्यत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्वभिप्रतारिण-
श्चैत्ररथित्वं, तावता कथं क्षत्रियत्वं, तत्राह—तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । क्षता सूतस्तस्य रैकान्वेषणाय प्रेषणं
अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम् ॥ ३५ ॥ अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति
स्थितम् । तत्र लिङ्गान्तरमाह—संस्कारेति । उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तम् । इह विद्याग्रहणा-
ङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परमशोचंशूद्रस्य तद्भावान्न विद्याधिकारः इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदेनाध्ययनगुरुशु-
षादयो गृह्यन्ते । तं शिष्याचार्या उपनीतवानित्यर्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन्सनकुमारमुपगत इत्याह—
अधीति । उपदेशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारम्पाः सगुणब्रह्मनिष्ठाः परं निर्गुणं ब्रह्मन्वेपमाणा एष पिप्पलादस्त-
ज्जिज्ञासिनं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः पञ्च ऋषयस्तमुपगता इत्यर्थः । ननु वैश्वानरविद्यापाम्बुवीरजाऽ-
नुपनीयैव विद्याग्राह्येति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह—तान्हेति । ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने
प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णेनोक्तम्-

भामती

कापेया अयाजयन्निति छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः । एष चाभिप्रतारी
चित्ररथादन्वः सञ्चैव कापेयानां याज्यो भवति । यदि चैत्ररथिः स्यात् समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका
भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथित्वादिभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्रियः । तत्सममिव्याहाराच जानश्रुतिरपि क्षत्रिपः संभाव्यते ।
इत्थं क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह—क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च । क्षत्रप्रेषणे कार्यसंभवे च तादृशस्य वदान्यप्रष्ठस्यैश्वर्यं
प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५ ॥ संस्कारपरामर्शोत्तद्भावामिलापाच्च । न केवलमुपनीताध्यय-
नविधिपरामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः किन्तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तद्भावामिधानाद्ब्रह्म-
विद्यायामनधिकार इति । नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते—'तान्हाउपनीयैव' इति । तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवा-
धिकारो भवीत्यतीत्यत आह—तान्हाउपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितवोपनयनप्राप्तिः । प्रातिपूर्वकत्वात्प्रातिषेधस्य येषा-

न्यायनिर्णयः

तारिणश्चैत्ररथित्वं, तत्राह—समानेति । चित्ररथस्य याजकेन कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी चैत्ररथिः सिद्धः, तत्तत्पुरोहितवंश्याना-
मेव तत्तदाजवंशयेषु प्रायो याजकत्वात् । चैत्ररथित्वाच्च क्षत्रियोऽभिप्रतारी, चित्ररथस्य क्षत्रियत्वात्तद्वयस्य तद्योगादित्यर्थः । वचनादपि
तस्य क्षत्रियत्वमित्याह—तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । तथापि क्षत्रियत्वे किं जातं जानश्रुतेरित्याक्षेपाह—तेनेति । सममिव्या-
हारेऽपि कुतोऽस्य क्षत्रियत्वं, तत्राह—समानानामिति । शिष्याचार्यायोः स्वाभिमुखयोश्च सममिव्याहारेऽपि वैषम्यमस्तीति प्रायेणेत्यु-
क्तम् । तस्य क्षत्रियत्वे हेत्वन्तरमाह—क्षत्रिति । आदिशब्देन गोदानादिग्रहः । क्षत्रियत्वे संवेगविद्याधिकारिणः सिद्धे फलितमाह—
अत इति ॥ ३५ ॥ शूद्रस्यानधिकारे लिङ्गान्तरमाह—संस्कारेति । चराचरार्थमाह—इतश्चेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति—यदिति ।
आदिशब्देनाध्ययनार्थशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । परामर्शं शिष्यदयति—तं हेति । विद्यार्थिनं शिष्याचार्याः किलोपनीतवान् । अनुपनी-
तया विद्यादानायोगादिति यावत् । समुत्कुमारं प्रति नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन्मुपसर्गं कृतवानित्याह—अधीहीति । नारदावा-
दयः पञ्चऋषयः परं ब्रह्म परत्वेनावगतवन्त इति ब्रह्मपरास्तद्ध्याननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः, परं च परमार्थभूतं ब्रह्म विचारयन्तो निर्णयार्थमेव
पिप्पलादस्तज्जिज्ञासिनं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रैकक्षस्तानां गुरुपयमनायोगं मन्यमानाः समित्पाणयस्तमुपसन्नाः किलेत्याह—ब्रह्मेति ।
अनुपनीतानामपि वैश्वानरविद्यापाम्बुवीरजाऽनुपनीयैव विद्याग्राह्याः—तानिति । औपमन्यवप्रभृतीन्ब्राह्मणाननुपनीयैवावश्यपती
राजोवाचेति निषेधात्तस्य प्रातिपूर्वकत्वात्प्रोपनयनानां द्विजानामेवाधिकार इत्यर्थः । संस्कारपरामर्शोदिति व्याख्याप्राप्तिसिद्धे न्यायहे-

प्राप्तिर्भवति । शूद्रस्य संस्काराभावोऽभिलष्यते, 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः' (मुनु १०।४) इत्येकजातित्वसरणात् । 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति' (मुनु १०।१२।६) इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तद्भावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते । 'नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' (छां ४।४।५) इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत् 'अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्वपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' इति । 'पशु ह वा एतच्छ्रुतानं यच्छूद्रस्तस्याच्छूद्रस्मीपे नाध्येतव्यम्' इति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधः । यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अतः

भाष्यरत्नप्रभा

वर्णोऽनुपनीयैवोपदेष्टव्यः इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एकजातिरनुपनीतः । पातकमभक्ष्यभक्षणकृतम् ॥ ३६ ॥ सत्यकामः किल मृतपितृको जाबालं मातरमपृच्छत्, किंगोत्रोऽहमिति । तं मातोवाच भर्तृसेवाव्यप्रत्याहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि, जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति । ततः स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ट उवाच, नाहं गोत्रं वेदिनं न माता वेति परंतु मे मात्रा कथितं, उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽसीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । अब्राह्मण एतत्सत्यं निविध्य वक्तुं नाहंतीति निर्धार्य, हे सोम्य, सत्यात्वं नागाः सत्यं न त्यक्त्वानस्ति, अतस्त्वायुपनेष्ये, तदर्थं समिधमाहरेति गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गाच्च शूद्रस्याधिकार इत्याह—तद्भावेति ॥ ३७ ॥ स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह—श्रवणेति । अस्य शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपूर्णं

भासती

मुपनयनं प्राप्तं तेषामेव तन्निश्चिद्यते । तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥ ३६ ॥ तद्भावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जाबालो पप्रच्छ, अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्व्रीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । साब्रवीत् । लज्जनकपरिचरणपरतया नाहमज्ञातिषु गोत्रं तवेति । स त्वाचार्यं गौतममुपससाद् । उपसयोवाच, हे भगवन्, ब्रह्मचर्यमुपेयां लयीति । स होवाच, नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसीति । अथोवाच सत्यकामो नाहं वेदं खं गोत्रं, स्वां मातरं जाबालमपृच्छं, सापि न वेदेति । तदुपश्रुत्याभ्यधातौतमः, नाद्विजन्मन आर्जवयुक्तमीदृशं वचः, तेनास्मिन्न शूद्रत्वसंभावनासीति तां द्विजातिवज्जन्मानमुपनेष्य इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमः प्रवृत्तः । तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते । न सत्यादगा इति । न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । निगदव्याख्यानेन

न्यायतिर्णयः

शूद्रस्येति । एकजातिरुपनयनरहितः । पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतम् । आदिशब्देन 'पशु ह वा एतत्' इत्यादि गृह्यते ॥ ३६ ॥ शूद्रस्य विधानधिकारे लिङ्गान्तरमाह—तद्भावेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । तदेव स्फुटयति—यदिति । सत्यकामो जाबालो ब्रह्मचर्यकालमालक्ष्य प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जाबालमपृच्छत्, भगवति, कस्यविद्वदुरोवासासमासाच्च ब्रह्मचर्यमाचरितुमिच्छामि, ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । सा तु स्वपितृपरिचरणपरतया नाहं तदवेदिषं, जाबालश्चमस्मि त्वं जाबालोऽसीत्येतावदवगतमवादीत् । ततः सत्यकामो गौतमसम्येत्याभ्यधातौतमः, ब्रह्मचर्यं भगवति चरितुमिच्छाम्यनुगृह्णातु मां भवामिति । ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति पृष्टो नाहं वेद, नापि मातेति तेनोक्तं तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायावित्वयोगात्तद्दशूद्रे सिद्धे तमुपनेतुमध्यापयितुं चाचार्यो यस्मात्प्रवृत्तस्तस्माच्च शूद्रस्याधिकारोऽसीत्यर्थः । कथमुक्तानीत्या गौतमस्य प्रवृत्त्यौत्सुक्यं, तत्राह—नेति । एतत्सत्यवचनं निवृत्तं विविच्य निःसंदिग्धं वक्तुमिष्टतद् । 'न सत्यादगाः' सत्यवचनाच्चातिगतोऽसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ श्रौतमिव लिङ्गं शूद्रस्य विधानधिकारे सातं तद्वर्षयति—श्रवणेति । तस्याकरोति—इतश्चेति । उक्तमेव विभज्यते—वेदेति । तत्र श्रवणप्रतिषेधं स्वहस्तयति—श्रवणेति । पठ्यमानं वेदं समीपे प्रमादादेव शृण्वतः शूद्रस्य प्रत्यवायप्रायश्चित्तालोचनायां सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यामतिद्रुताभ्यां श्रोत्रद्वयपूर्णं कार्यमित्यर्थः । पशु पदा युक्तम् । संचारसमर्थमिति यावत् । श्रवणनिषेधादेवार्थादध्ययननिषेधोऽपि सिध्यतीत्याह—अत इति । तदेव स्फुटयति—चस्येति । न केवलमार्थिकोऽध्ययननिषेधः, श्रौतश्चेत्याह—भवतीति । अध्ययननिषेधानुपपत्त्या ज्ञानानुष्ठानयोरपि स सिध्यती-

एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इति, 'द्विजातीनामध्य-
यनसिज्या दानम्' इति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्प-
त्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेधुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । 'आवयेच्चतुरो वर्णान्'
इति चेतिहासपुराणाधिगमे चतुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्रा-
णामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

जगत्कम्पनकृत्प्राणोऽशनिर्बाधुरतेः ॥ अशनिर्मयहेतुत्वाद्वायुर्वा देहचालनात् ॥ १ ॥

वेदनादमृतत्वोक्तेरीशोऽन्तर्यामिरूपतः ॥ मयहेतुश्चालनं तु सर्वसंकुचितुल्यतः ॥ २ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः । 'य-
दिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति'
(का० २।६।२) इति । एतद्वाक्यं 'एजु कम्पने' इति धात्वर्थानुगमाद्भक्षितम् । अस्मिन्वाक्ये सर्व-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पशु पादयुक्तं संचरिष्युरूपमिति यावत् । भवति च । स्मृतिरिति शेषः । मतिर्वैदार्थज्ञानम् ।
दानं नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य । नैमित्तिकं तु दानमस्येव । यदुक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति, तत्राह—येषामिति ।
सिद्धानां सिद्धेर्दुरपह्नवत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह—आवयेदिति ॥ ३८ ॥ कम्पनात् ।
अस्यापि प्रासङ्गिकत्वाभावात्—अवसित इति । समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति—यदिदमिति । सर्वं जगत्प्रा-
णाग्निःसृतं उपलब्धं प्राणे विदात्मनि प्रेरेके सति एजति चेष्टते, तच्च प्राणाख्यं कारणं महद्भयं विभेत्स्यसादिति भयम् ।
तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह—वज्रमिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः । य एतत्प्राणाख्यं ब्रह्म त्विर्विशेषं विदुस्ते
मुक्ता भवन्तीत्याह—य इति । नन्वस्मिन्सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह—एतदिति । एजत्यर्थस्य कम्पनस्य
सृजितत्वादेव जतिपदयुक्तं वाक्यमुदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारनिवन्त्यास्य संगतिर्नापेक्षितेति 'शब्दादेव प्रमितः'
इत्यनेनोच्यते । तत्राङ्गुष्ठवाक्ये जीवानुवादे ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः संभवति,

भामती

भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३८ ॥ कम्पनात् । प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं च भक्त्वा वायुः
पञ्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्यश्चान् प्रतिपाद्यः । तथाहि—प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशानौ । अशानिश्च
वायुपरिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसंचलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयिलुवृष्ट्यशनिभावेन
विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुक्तं प्रतीयते तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति किंतु संकुच-
द्वृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मनिषयले स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात् स्वार्थत्यागादत्र दृष्टिसंकोचः, स्वार्थलोभा-
स्थानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकं तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्वावितयापि तदुपपत्तः । यथा अमृता
देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्युच्यते प्राणानुवादा विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—कम्पनात् ।
सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात्प्रमित इति मण्डूककृत्यानुपपत्तेः । ब्रह्मणे हि बिम्ब्यदेवजगत्कृत्स्नं

न्यायनिर्णयः

त्याह—अत इति । साक्षादपि ज्ञाननिषेधमाह—भवतीति । अनुष्ठाननिषेधमपि शब्दं दर्शयति—द्विजातीनामिति । दानमत्र
नित्यमिदं, नैमित्तिकस्य शूद्रेऽपि योगात् । यत्तु विदुरादीनां ज्ञानित्वं स्मृतिसिद्धमिति, तत्राह—येषामिति । साधकस्याधिकावन्तिता
न सिद्धत्वेत्याह—तेषामिति । विदुरादीनां ज्ञानाभावस्य स्मृतिविरोधेन दुर्वचलादुत्पन्नज्ञानानां तेषां मुक्तिरेव । सामग्र्याः साध्या-
व्यभिचारालित्यर्थः । कुतश्चिद् शूद्राणां ज्ञानोत्पत्तिः, तत्राह—आवयेदिति । कुत तर्हि तदधिकारो वार्यते, तत्राह—वेदेति ।
आध्यात्मिकशूद्रशब्दलोक्तनीला क्षत्रियेऽन्वयात् जातिशूद्रस्य वेदद्वाराधिकारो विनाशमित्युत्पन्नहरति—इति स्थितमिति ॥ ३८ ॥
बहुलिक्रितीयाधेयस्य शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थाभावबलाद्युदाहृतजगत्कम्पनाश्रयत्वमयहेतुत्वात्तत्त्वसाधनत्वलक्षित्वैर्बहुनिर्विरोधाध्यानादुत्प्रेरेकस्या
मुख्यार्थत्यागमाह—कम्पनादिति । आपादसमाह्वरचरसंदर्भस्य संगतिमाह—अवसित इति । अस्याधिकरणसोदाहरणतया काठ-
कवाक्यं पठति—यदिति । यत्किंचेदमविशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे निमित्ते सत्येजति चेष्टते । तच्च तस्मादेव निःसृतमुपपन्नम् । तच्च
प्राणाख्यं जगत्कारणं महदपरिच्छिन्नं विभेत्स्यसादिति भयम् । तदेव मयहेतुत्वं निरूपयति—वज्रमिति । उद्यतं वज्रमित्येत्यर्थः । प्राण-
तत्त्वविशोऽमृतत्वहेतुत्वमाह—य इति । सूत्राक्षराननुगमात्त्रेदमुदाहरणमिलाशङ्काह—एतदिति । एजतिधात्वर्थस्य कम्पनस्य सृज-
णादेजतिपदयुक्तमेतद्वाक्यं सृजितमित्यर्थः । वाक्ये प्रातीतिकर्म संक्षिप्याह—अस्मिन्निति । सेतुर्लोकं संशयमुक्त्वा ह्यत्रा पूर्वापश्यति—

मिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते, महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः, किं तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात् । वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते । कथम् । सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति । वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युस्तनयितुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम् । तथाहि श्रुत्यन्तरम्—‘वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिपुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद’ इति । तस्माद्वायुस्यमिह प्रतिपत्तव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः । पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत् ‘तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन’ (का० २।६।१) इति ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेवेहापि संनिधानात् जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयवत्प्रत्यभिज्ञानाच्चिर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः ‘प्राणस्य प्राणम्’ (बृ० ४।४।१८) इति दर्शनात् । एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथाचोक्तम्—‘न प्राणेन

भाष्यरत्नप्रभा

प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्यैकवायोभावात् । अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिरिति । ननु ‘अत एव प्राणः’ इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात्प्राणश्रुतिर्गीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षावसरो गताथैत्वादिति, अत आह—वायोश्चेति । प्रतिष्ठाय स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धम् । अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह—वाचिविति । व्यष्टिर्विशेषः । समष्टिः सामान्यम् । सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते—ब्रह्मैवेति । पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वलोकाग्रयवत् लिङ्गं वाक्यभेदकप्राणश्रुतेर्वाचकमित्याह—पूर्वत्रेत्यादिना । शुक्रं स्वप्रकाशम् । तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्तेवेत्युक्तार्थः । सौत्रं लिङ्गं व्याचष्टे—एजयितृत्वमिति । सवायुकस्य सर्वस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणः

आमर्ती

स्वभावापरे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते । एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थपरिच्छाणे हेतुः, अपि तु पूर्वोपरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां संवलितः श्रुतिसंकोचः । तदिदमुक्तम्—पूर्वोपरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहीति । तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता ।

न्यायनिर्णयः

तत्रेत्यादिना । ‘शब्दादेव प्रमितः’ इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादे ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्युक्तम् । इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं, यतोऽनुश्रुते, तस्मादुपास्तिविधिरिति प्रत्यवस्थायते । सिद्धान्ते तु निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तलक्षणव्यापसि लुलादिसंगतिः । फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोर्पास्तिर्ज्ञानं चेति । नन्वतिदेशाधिकरणे प्रातर्दने विचारे च प्राणशब्दस्य ब्रह्माधेत्यमुक्तं तथेहापीत्यनर्थकमधिकरणम् । नैवम् । ‘प्राणमेवाभिसंविशन्ति’ इत्यत्र निरपेक्षकारणत्वपरैवकारणवत् ‘प्राणोऽसि प्रज्ञात्मा’ इत्यादादुपक्रमोपसंसारैककल्पवच्चान्न तदभावादगताथैत्वादिलिभ्रित्याह—वायोश्चेति । जगत्कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमिहापि भाति, तत्कथं वायोरेदं माहात्म्यमित्याह—कथमिति । उक्तलिङ्गमन्यथयति—सर्वमिति । तथापि जगद्भयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशङ्क्याह—वाचिविति । न तावदत्रोपमा, तदाचकाभावात् । नच ब्रह्मनिमित्तं भयानकं वज्रमुद्यम्यते, मानाभावात् । न चेदमेव मानं वायुनिमित्तत्वेन तद्ब्रह्मनोक्तेरित्यर्थः । कथं वायोरपि वज्रोभयहेतुत्वं, तत्रापि मानाभावाद्वाक्यस्य साधारणत्वात् । तत्राह—वायौ हीति । तथापि ज्ञानस्यास्तत्त्वहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशङ्क्याह—वाचिविति । तत्र बृहदारण्यकमनुकूलयति—तथाहीति । व्यष्टिर्विशेषः । समष्टिः सामान्यम् । प्राणवज्रश्रुतिभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । आध्यात्मिकाधिदेविकायूपास्तर्यं वाक्यमित्युक्तमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । बहिरेव प्रतिजानीते—ब्रह्मेति । वाक्यस्य वायूपास्तिपरत्वे औते कुतो ब्रह्मवीरित्याह—कुत इति । पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वलोकाग्रयवत् लिङ्गं प्राणश्रुतेर्वाचकमित्याह—पूर्वेति । तत्र वाक्यैकवाक्यत्वं विवृणोति—पूर्वोत्तरयोरिति । तथाप्येजतिवाक्ये वायुकम्पतामित्याशङ्क्या वाक्यैक्यसंभवे न तद्भेदमप्यमित्याह—इहैवेति । पूर्ववाक्यस्य कुतो ब्रह्माधेत्यं, तत्राह—पूर्वत्रेति । शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मत् । तस्यैव पूर्णतामाह—तद्ब्रह्मेति । तस्य कूटस्थतामाह—तदेवेति । तस्य सर्वाधिष्ठानतामाह—तस्मिँल्लिति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—तदु नेति । तथापि कथं तदेवात्र वाक्यमित्याशङ्क्या प्रकरणाद्विप्रलम्बिज्ञानाच्चेत्याह—तदेवेति । प्राणश्रुत्या मुख्यप्राणे सिद्धे कथं प्रकरणादिनार्थान्तरपरीत्याशङ्क्याह—प्राणेति । एकवाक्यताकाङ्क्षप्रकरणानुगृहीतवद्विलिखिविरोधे ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वप्राणशब्दस्य न मुख्यार्थोऽस्तीत्यर्थः । इत्युक्तं सिद्धान्तमुक्त्वा सर्वजगत्कम्पहेतुत्वं लिङ्गान्तरं सूत्रयोजनया दर्शयति—एजयितृत्वमिति ।

नापानेन मत्थं जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' (का० २।५।५) इति । उत्तरत्रापि 'भयादस्यास्तिपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' (का० २।६।३) इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् । तदेवे-
हापि संनिधानान्महद्भयं, वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानाच्चिदंष्ट्रमिति गम्यते । वज्रश-
ब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्याप्रयुक्तः । यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं
न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते एव सिद्धमस्मिन्वायुसूर्यादिकं जगदस्मा-
देव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथाच ब्रह्मविषयं
श्रुत्यन्तरम्—'भीषासादशिक्षेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चमः' (तै० ८।१) इति अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानात्तत्त्वप्राप्तिः । 'तमेव
विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ६।१५) इति मन्त्रवर्णात् । यत्तु वायु-
विज्ञानात्कचिदतत्त्वमभिहितं तदापेक्षिकम् । तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय
'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४) इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।
'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पदयसि तद्वद्'
(का० १।२।१४) इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

परं ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत् ॥ समुत्थायोपसंपद्येतुक्तया स्यादप्रिमण्डलम् ॥ १ ॥
समुत्थानं त्वंपदाधेयुज्जिर्वाक्याधेयोपनम् । संपत्तिरुक्तमलोकेन्द्रं स्यादश्लिषाश्रितः ॥ २ ॥

एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा०

भाष्यरत्नप्रभा

परमात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौण इत्याह—वज्रशब्द इति । बृहदारण्यके 'वायुरेव व्यष्टिः'
इत्यत्र 'अपुनर्मृत्युम्' इत्यपमृत्युव्यप्यसमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते न मुख्यामृतत्वम्, तत्रैव वायुप्राप्तिप्रकरणं समाप्य
'अथ हैनमुपस्थाः पप्रच्छ' इति श्लेषात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तैरित्याह—यत्तु वाय्वित्यादिना । तस्मात्काठक-
वाक्यं श्लेषे समन्वितविति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ ज्योतिर्दर्शनात् । छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह—एष इति ।

भामती

प्रकरणादपि इति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । यत्कल्लु पृष्ठं तदेव प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिन्स्तु-
माने शास्त्रमप्रमाणं भवेदसंबन्धप्रलापित्वात् । यत्तु वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । 'अप-
पुनर्मृत्युं जयति' इति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो नतु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं, तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना ।
न केवलमपश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । नह्यार्तोभ्या-
सादनातो भवतीति भावः ॥ ३९ ॥ ज्योतिर्दर्शनात् । अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वात्, ब्रह्मणि जघन्यत्वात्,
प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात्, पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्लाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडन-

न्यायनिर्णयः

तत्र हेतुः—तथाचेति । केन तर्हि मत्थं नां जीवन्, तत्राह—इतरेणेति । इतरं स्फोरयति—यस्मिन्नि । पूर्वत्र ब्रह्मोक्तैर-
त्रापि तदैकवाक्यत्वात्तदेवोक्तमित्युक्तम् । इदानीमुत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मोक्तिमाह—उत्तरत्रेति । अत्येवरस्य भयादशिक्षेर्न तपतः । इन्द्रा-
दवः स्वव्यापारेषु धावन्ति । मृत्योरुत्थानपेक्ष्य पञ्चमत्वम् । कथमत्र ब्रह्मोक्तं, वायुरेवाभ्यादिभयकारणं किं न स्यात्, तत्राह—सवा-
युकस्येति । तथापि कथं प्रकृते ब्रह्मोक्तैरित्याशङ्क्य प्रकरणानुगृहीतमप्यहेतुत्वलिङ्गप्रभिशानादित्याह—तदेवेति । अशतो प्रसिद्धवज्र-
शब्दस्य ब्रह्मविरोधित्वात्तत्र ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्य—वज्रेति । तस्य भयहेतौ ब्रह्मणि पृष्टत्वि दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति । भय-
हेतुत्वस्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः सिद्धेस्तत्प्रत्यभिज्ञानादपि ब्रह्मैवेदमित्याह—तथाचेति । भीषा भयेनास्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति यावत् । ब्रह्मै-
वात्र प्रतिपाद्यमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—अमृतत्वेति । श्रुतस्य फलस्य ब्रह्मविद्या व्याप्तिमाह—ब्रह्मेति । व्याप्तिबलमुक्तमनूय प्रत्याह—
यस्मिन्नि । 'अपुनर्मृत्युं जयति' इत्यपमृत्युव्यप्यसमापेक्षिकत्वार्थः । तस्यापेक्षिकत्वे हेतुत्वान्तरमाह—तत्रैवेति । पञ्चमेऽन्याये सृजो-
क्तानन्तरमेव परमात्मानमन्तर्धोमिणं प्रकृत्य ततोऽन्यस्य चाश्रित्वोक्तेर्वायुज्ञानाधीनममृतत्वमापेक्षिकमित्यर्थः । प्रजापतिवाक्ये ब्रह्मैव प्रति-
पाद्यमित्यत्र मानान्तरमाह—प्रकरणादिति । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—अन्यत्रेति ॥ ३९ ॥ बहुलिङ्गविशेषेन श्रुतिबाध-
वत्प्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या ज्योतिःश्रुतेर्मुखाधेयमाह—ज्योतिरिति । दहरापिकरणे ज्योतिःशब्दं ब्रह्मेति सिद्धवदाद्य-
ब्रह्मरूपोच्यते जीव इत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मेव ज्योतिःशब्दमित्येतदिदं तदेव वाक्यमाह—एष इति । परं ज्योतिरिति

८।१२।३) इति श्रूयते । तत्र संशययते, किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः किंवा परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । कुतः । तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' (ब्र० सू० १।१।२४) इत्यत्र हि प्रकरणाज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वर्तिकचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते तथाच नाडीखण्डे—
'अथ यत्रैतदसाच्छरीरावुक्तमत्यथैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्वमाक्रमते' (छा० ८।६।५) इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् । दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते, 'य

भाष्यरत्नप्रभा

परंज्योतिः श्रुतिभ्यां संशयमाह—तत्रेति । घटादिविषयावरकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वशब्दसंकोचाद्ययोगोऽस्तीति प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता । न तथात्र 'य आत्मापहतपाप्मा' इति प्रकरणस्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्योपास्ति, सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलम् । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि दृष्टैरुक्तत्वात्कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह—ज्योतिरिति । तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतब्रह्मपराशरकयच्छब्दसामानाधिकरण्याज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागः कुतः, तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनापूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकत्वेनाचिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह—तथाचेति । 'ता वा एता हृदयस्य नाड्यः' इति कण्डिकया नाडीनां रश्मीनां च भियः संक्षेपमुक्त्वा अथ संज्ञालोपानन्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्वात्तयोक्तमिति अथ तदा एतेनाडीसंक्षिप्तरश्मिभिरुर्ध्वः सन्नुपरि गच्छति, गावादिष्वं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छतीत्यभिहितं, तथैवात्रापि शरीरात्समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसंपद्य तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिमिष्यत इति वक्तव्यम् । समुत्थायोपसंपद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽचिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—एवमिति । व्याख्येयत्वेनोपकान्त आत्मैवात्र ज्योतिः-

भाष्यरत्न

प्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेष्वं तेज एव ज्योतिः । तथाहि—समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उद्गमनं च तेजःपक्षेऽचिरादिमार्गोपापद्यते । आदित्यश्चाग्निं राघपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति तदुपसंपद्य तस्य समीपे भूत्वा स्नेन रूपेणभिमिष्यते, कार्यब्रह्मलोकप्राप्ता क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूपभिमिषतिः । नच देहादिविवेकब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिमिष्यते । सा हि ब्रह्मभूतात्माचीना न तु पराचीना । सेयमुपसंपद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तद्विधिः श्रुतिभिः प्रकरणपाधानात् एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिमिष्यते—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् । दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे अनुवृत्तिर्दृश्यते । यत्खण्ड प्रतिज्ञायते, यच्च मध्ये

न्यायमिर्णयः

श्रुतिभ्यां संशयमाह—तत्रेति । चक्षुषो विषयो घटादिस्तस्यावरकं बाधं तमस्तदपहृतिप्रकरणमादित्याख्यं तेजस्तद्विह ज्योतिश्चयते, ज्योतिःश्रुतेस्तत्र रूढत्वादित्येकः पक्षः । ज्योतिर्विशेषणस्य परत्वस्य निरतिशयत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रायोगात्तत्र ज्योतिरिति पक्षान्तरं प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किमिति । नच प्रकरणत्यागस्येव ज्योतिषो ब्रह्मत्वं, तत्र सर्वशब्दश्रुतिसंकोचवत्प्रकृते प्रकरणानुग्राहकाभावात्, परशब्दस्य विशेषणार्थस्य विशेष्यानुसारेणादित्येऽपि नेयत्वादुक्तश्रुतेर्विशेष्ये ब्रह्मण्यन्वयोक्तः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरादित्योपास्त्या क्रममुक्तिः, ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलमेतदं । सर्वशब्दस्येवात्र कस्याश्चिदपि श्रुतेरसंकोचात्प्राप्तिर्वैवापि 'समुत्थाय' इत्यादिखण्डसंकोचाद्वा युक्तमादित्यद्वयमिति भावः । प्रसिद्धस्याप्रतिपाद्यत्वात्तद्वहणं नेति शङ्कते—कुत इति । अप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपास्यत्वेनादेयत्वमाह—तत्रेति । ज्योतिरधिकरणन्यायेनासापि निर्णयात्पूर्वपक्षानुत्थानादनारभ्यमेतदधिकरणमित्याशङ्काह—ज्योतिरिति । ब्रह्मणो गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्वात्तस्य सर्वनाम्ना परामृष्टस्य बुधसंबन्धलिङ्गात्मलभिमिज्ञानात्तत्र ज्योतिःशब्दो ब्रह्मणि प्रसिद्धिद्वयः नीतः । नच तथासिन्धव्ये ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागे हेतुरदृष्टत्वादित्यगतायैवेत्यर्थः । नन्वापि परं ज्योतिरिति ज्योतिषो विशेषणं स्वरूपाभिमिषित्तरूपमपरापूर्वं चादित्येऽनुपपन्नं ज्योतिःशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुरस्तु, नेत्याह—तथाचेति । 'अथ या एता हृदयस्य नाड्यः' इत्यादि नाडीखण्डः । तस्मादित्यमशानुरोपेन मुमुक्षोस्तत्प्राप्तिरभिहितेति संबन्धः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्यमशब्दाध्यायः । यत्रेऽत्यारम्भकमीवसानकालोक्तिः । एतदुक्तमर्थं यथा तथेति क्रियाविशेषप्रणयम् । गस्यादभिमानविषयोऽेहादुक्तमर्थं यदा करोत्यस्य तदैतारादित्यस्य रश्मिभिरुर्ध्वमाक्रमतेः सत्ताक्रमत उपरि गच्छतीत्युपक्रम्यादित्यं गच्छतीत्युपसंपद्यत्वस्य ज्योतिषो यथादित्यत्वं तथा श्रुतं तस्मापि परत्वमचिरादिभ्यो युक्तं समुत्थायोपसंपद्येति च पूर्वकालार्थवत्त्वाद्युत्तरैवपक्षे बाधादेहाभिमानत्यागरूपमुत्थानं कृत्योपसंपद्य कार्यब्रह्मलोकं गत्वा स्नेन रूपेणभिमिष्यते स चोत्तमः पुरुष इत्यङ्गीकारे सर्वविरोधादादित्यपक्षो ज्योतिःश्रुत्या क्त्वाश्रुतिभ्यां चाभ्युपेय इत्यर्थः । मार्गपूर्वभूतादित्योपास्त्या तस्मात्प्राप्ता क्रममुक्तिपरं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामाह—एवमिति । श्रुतिभिस्तैजसो ग्राह्यत्वे कुतो ब्रह्माधीरिति पृच्छति—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—दर्शनादिति । परस्य

आत्माऽपहतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यपहतपाप्मत्वादियुगलकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छा० ८।१।३) इति चानुसंधानात् । 'अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्फुरतः' (छा० ८।१।२।१) इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात् । ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः 'परं ज्योतिः' 'स उत्तमः पुरुषः' (छा० ८।१।२।३) इति च विशेषणात् । यत्तुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात् । न ह्यात्यन्तिको मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥

भाष्यरत्नप्रभा

शब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वैक्यनैकवाक्यताप्रयोजकप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्चुल्ला वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्बाधयेति भावः । अशरीरत्वकलङ्काच्च ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह—अशरीरमिति । नच सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह—परमिति । पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति—यद्विधिः । नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः,

भामती

परामृश्यते, यच्चोपसंहियते, स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः, ननु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादपकष्टव्या इति हि लोकस्थितिः । अन्यथोपांशुयाजवाक्ये जायमानोपपत्तये तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो 'विष्णुस्पांशु यष्टव्यः' इत्यादयो विधिश्चुत्यनुरोधेन धृथनिबधयः प्रत्येजेरन् । तत्किमिदानीं 'तिस्र एव साहस्रोपसदः कार्या द्वादशाहीनस्य' इति प्रकरणानुरोधात्सामुदायप्रसिद्धिबललब्धमहर्णाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साच्च ज्योतिष्टोममभिधाय तत्रैव द्वादशोपसत्तां विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानाच्च कुतश्चिदपि हीयते क्रतोर्तिर्यहीनः शक्यो वक्तुम् । भैरवम् । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनाच्च द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम् । नाप्यतोऽपकृष्टं सदहर्गणस्य विधत्ते । परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेर्विध्यादित्याह— । असंबन्धपदव्यवयवविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानकृतेषां । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येतिवाक्येन साहस्य तिस्र उपसदः कार्या इति विधिं स्तोत्रं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता निवीतादिव दनूयते । तस्मादहीनश्चुल्ला प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षः । ज्योतिष्टोमप्रकरणान्नातस्य पृथग्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदगत्या । पौष्पादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वात् । इह लपकृष्टस्वाधिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे 'एष संप्रसादः' इति वाक्यस्याविशदेकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निप्रयोजनत्वात् । नच द्वादशाहीनस्येतिवयथोक्तात्मनसाधनानुष्ठानं स्तोत्रमेव संप्रसाद इति वचनमधिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम्, स्तुतिरक्षणार्थां स्वाभिधेयसंसर्गात्तत्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वाधिरादिमार्गसंसर्गात्तत्पर्यं प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानुवदमात्रस्य चाप्रयोजनलमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतद्दोषभायत्सामुदायप्रसिद्धिसुलब्धवाक्यवप्रसिद्धिसुपाश्रित्य साहस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रिलिङ्गद्वयश्रयोर्विकल्पप्रसङ्गात् । नच सत्यां गतो विकल्पो न्यायः । साहस्यहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । प्रकरणादेव तदवगतेः । इह तु स्वाधिरादिमार्गसंसर्गात्तत्पर्यं नोपादोषप्रसङ्ग इति पौर्वीपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्धिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । यत्तुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किंतु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । नच क्रमसुत्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनम् । नद्येतत्प्रकरणोक्तब्रह्मतत्त्वविदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः— 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समनवीयन्ते' इति । नच तद्भारेण क्रमसुक्तिः । अधिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकोप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावः । जीवस्य तु निरुपाधिनिलशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमधिरादिमार्गेण

न्यायनिर्णयः

ब्रह्मणोऽसिम्प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिदर्शनं हेतुना साधयति—य इति । प्रकरणाविच्छेदं कथयति—पुतमिति । किंचाचिरात्पेक्षया परं ज्योतिरादित्येवैकवाक्या विदुषो नाशरीरत्वं, आदित्यस्य देवतात्मनः सशरीरत्वात् । नच तस्यास्या स्वरूपाभिनिष्पत्तिः, अन्यस्यान्यात्मताभोगादित्याह—अशरीरमिति । उपाख्या तस्यासावशरीरत्वमाशङ्क्याह—ब्रह्मेति । इतश्चात्र ब्रह्मैव ज्योतिरित्याह—परमिति । शरीरादुत्थितस्यानन्तरमुपसत्पत्त्यवयवमादित्यस्य नाडीखण्डे दृष्टमिति लिङ्गानुगृहीतं ज्योतिरादित्यमित्यपहतपाप्मात्वादिपरमात्मप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या बाधित्वा परं ब्रह्म ज्योतिरास्येयं, एकवाक्यतापादकफलवत्प्रकरणोपेतद्वयेतिफललिङ्गसंगतिश्रुतिबलीयसीत्वात्, अस्य हि निर्गुणविद्यायां कृताशरीरताफलवामधिराजनवतारादित्यलानर्थक्यन्यामार्गपर्वत्वेन तस्य सगुणविद्यासुपदिष्टत्वादेवोक्तार्थायोगाच्च ज्योतिर्मात्रश्रुतेर्मागीनुकेरादित्योक्तौ श्रुतिप्रयानर्थक्यात्, 'आनर्थक्यप्रतिद्वहानां विपरिती बलबलम्' इति न्यायाबलवत्प्रकरणोपेतप्राप्त्युक्तव्या ब्रह्मैव ज्योतिरिति भावः । परोक्तमनुभाष्य दूषयति—यद्विधिः । आत्यन्तिकेऽपि मोक्षे तदुभयं स्यादित्याशङ्क्या द्वादशैकिकरणविरोधान्मैवमित्याह—नहीति । पूर्वोपाश्रित्यन्यामार्ग क्रमसुत्यप्रतीतेर्बाधित्वा कृताश्रुतिं परस्य ज्योतिर्ब्रह्मणः प्राप्तिरेव

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिन्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

पिण्डा ब्रह्म वाकाशो वै नामेति श्रुतं विपर ॥ अवकाशप्रदानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥ १ ॥

निर्वाहकत्वं नियन्त्रत्वं चैतन्यस्यैव तत्त्वतः ॥ ब्रह्म स्याद्वाक्यशेषे च ब्रह्मात्मैवादिशब्दतः ॥ २ ॥

‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदसृत्तं स आत्मा’ (छा० ८।१।३।१) इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्, स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादिति । एवं प्राप्त इदमुच्यते—परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अर्थान्तरत्वादिन्यपदेशात् । ‘ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । नच ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति,

भाष्यरत्नप्रभा

अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामचिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्यवसायेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसंयत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥ आकाशो व्यपदेशात् । छान्दोग्यसुदाहरति—आकाश इति । यथोपक्रमबलाज्ज्योतिःश्रुतिबाधसंस्थाकाशोपक्रमब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—भूतेति । श्रुतेरुपैराकाशोपासिर्निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेतुभयत्र फलम् । ‘आकाशस्तलिङ्गात्’ इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तद्वच्च स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति—स्रष्टृत्वादेश्चेति । वै नामेति प्रसिद्धलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगतार्थ्या ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयदिति सिद्धान्तयति—परमेवेत्यादिना । नामरूपे शब्दार्थौ तदन्तःपातिनस्तन्निवृत्ते तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । नामादि-

भाष्यटी

कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः । तस्माच्च ज्योतिरादित्यसुरसंयत संप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणामितिष्यतिराजसीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः । अपिच परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्विशेषणान्तेजसो व्यावर्त्य पुरुषविषयत्वेनावस्थानाज्ज्योतिःपदस्य, परमेव ब्रह्म ज्योतिः न तु तेज इति सिद्धम् ॥ ४० ॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिन्यपदेशात् । यद्यपि ‘आकाशस्तलिङ्गात्’ इत्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथापि तद्वच्च परमात्मलिङ्गदर्शनाभावात्नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशोऽन्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च रूढिपरिग्राह्यतायोगात्, नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्तराललमाह, अपि तु ब्रह्मणः, तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता । ब्रह्म चैतन्योऽन्तरालं मध्ये साधमिति यावत् । न तु निर्वाहैव ब्रह्म, अन्तरालं वा निर्वाहः । तस्मात्प्रसिद्धिर्भूताकाशो न तु ब्रह्मेति ग्राह्यम् । एवं प्राप्त उच्यते—परमेवाकाशं ब्रह्म, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिन्यपदेशात् । नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते । भूताकाशं च विकारत्वेन नामरूपान्तःपाति सत् कथमात्मानमुद्बुधेति । नहि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्वरूपैवात्मानं वोढुस्तद्वदेति । नच नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे संकोचयितुं सति संभवे

न्यायनिर्णयः

स्वरूपाभिनिष्पत्तिः, तस्यैवोत्तमपुरुषतत्त्वतुल्यस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमासेयम् । अतो ब्रह्माक्षानात्पक्षातिरिति भावः ॥ ४० ॥ प्रकरणोपेतोत्तमपुरुषादिख्या ज्योतिरादिछतेर्वाच्यः उक्तः । इदानीमात्मब्रह्मछतिभ्यां लिङ्गानुगृहीताभ्यामाकाशश्रुतेर्वाच्यमाह—आकाश इति । छान्दोग्यमात्रसुदाहरति—आकाश इति । आकाशब्रह्मछतिभ्यां संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति—तदित्यादिना । यथोपक्रमार्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वाधीन्यम्यानिस्तस्याकाशोपक्रमब्रह्मादिशब्दः स्वाधीन्यम्याव्यतामिति मत्वा हेतुमाह—आकाशेति । निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तछतेरन्योक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे वाक्यादिमात्राधिष्ठानाकाशात्मकब्रह्मोपाख्या क्रमशः, सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मप्रिया साक्षाद्युक्तिरिति फलमेव । रूढिग्रहे तस्य नामरूपनिर्वहणमयुक्तमित्याशङ्क्य नामरूपशब्दाभ्यां प्रसिद्धदेवदत्तादिशंशानां सितासितादिरूपणां च स्वीकारात्तदाश्रयावकाशदानद्वारा भूताकाशोऽपि तन्निर्वहणं युक्तमित्याह—नामेति । ‘आकाशस्तलिङ्गात्’ इत्यनेन मातृत्वमाशङ्क्याह—स्रष्टृत्वादेश्चेति । तत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेरेवकारसिद्धिनिर्पेक्षकारणत्वस्य अक्षप्रत्युक्तिरामानाधिकरण्यासामर्थ्यस्य च दृष्टेर्ब्रह्मपरत्वं, नैवमिह तत्परत्वे किञ्चिदसाधारणं लिङ्गमित्यगतायेत्यर्थः । तस्य च श्रुत्या प्रसिद्धवदुपदानाद्यमितस्य बुद्धत्वाब्रह्मत्वं, आभूतसंयुक्तस्यानुदभूतत्वं, आभोतीत्यात्मत्वं व्याप्तित्वात् । तस्मान्नामादिवद्भूताकाशोपाख्यस्य वाक्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनूय सन्नमनवर्तय प्रतिष्ठां व्याकरोति—एवमिति । आकाशशब्दाद्भूताकाशो भाति, कुतो ब्रह्मधीरित्याह—कस्मादिति । हेतुमादापार्थान्तरत्वव्यपदेशं विशदयति—अर्थान्तरत्वादिति । भूताकाशाप्यापि नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वं, देवदत्तादिशब्दस्य नामवाच्यत्वात्पीतवदे रूपत्वात्ताभ्यामन्यत्वस्य भूताकाशे सिद्धत्वादित्याशङ्क्याह—नचेति । यत्र नामरूपशब्दौ संभूयोक्तौ तत्र शब्दार्थविवेकश्रुतिरुच्यते ‘तन्नामरूपाभ्यामेव’ इत्यादौ तथा दृष्टेः । नच शब्दार्थान्तरत्वे तस्य भूताकाशमिति ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थः । किंच भूताकाशमपि विकारतया नामरूपान्तर्भूतं

सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोद्वृत्तमस्ति । बाढमस्ति । अमेवस्तिवह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति । 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छा० ८।१४) इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । 'आकाशस्तद्विज्ञात्' (ब्र० १।१।२२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्यान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

१३ अधिकरणम्

स्वादिज्ञानमयो जीवो ब्रह्म वा जीव इत्येते ॥ आदिमध्यावसानेपु संसारप्रतिपादनात् ॥ १ ॥

विषय्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणाद्युपाधितः ॥ ब्रह्मत्वमन्यतोऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतृत्वं ॥ २ ॥

व्यपदेशादित्युच्यते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेपु ह्ययन्तज्यांसिः पुरुषः' (बृ० ४।३।७) इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत्किं संसारि-

भाष्यरत्नप्रभा

कर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं, जीवस्यत्वादिति शङ्कते—नन्विति । 'अनेन जीवेन' इत्यत्र जीवस्य ब्रह्मभेदेन तत्कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति—बाढमिति । यद्योक्तं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति, तत्राह—नामेति । तर्हि पुनरुक्तिः, तत्राह—आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं विचारः । अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥ सुषुप्त्यान्त्योर्भेदेन । अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्य आह—योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिसन्मयस्तत्प्रायः । सप्तमी व्यतिरेकायां । प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह—अन्तर्ज्यांसिरिति । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गाणां दर्शनासंशयमाह—तत्किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेत्युक्तं, तदुक्तं, 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इत्यभिनेदपि

भामती

मुच्यते । नच निर्वाहकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्मलिङ्गं कथंचित्क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम् 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च स्रष्टृत्वमतिस्फुटं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते । ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम् । एवं च निर्वहितुरेवान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्वहिताऽन्यच्चान्तरालमित्यर्थभेदकल्पनापि न युक्ता । तथा च ते नामरूपे यदन्तरेत्ययमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्याकाशस्य । तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्, तथा 'तद्ब्रह्म तदमृतम्' इति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ सुषुप्त्यान्त्योर्भेदेन । 'आदिमध्यावसानेपु संसारप्रतिपादनात् । तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥' संसारेण तावदात्माहंकारास्वप्नप्राणादिपरितः सर्वजनसिद्धः । तमेव च 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेपु' इत्यादिश्रुतिसंदर्भे आदिमध्यावसानेष्वाभ्यासतीति तदनुवादपरो भविष्यतीति । एवं च संसारीत्येव किंचिदपेक्ष्य महारू, संसारस्य चानादिलेनानादिलादज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नियुज्युद्बुद्धसुखस्त्वभावः प्रतिपाद्यः । सुषुप्त्यान्त्योः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति भेदं मन्यते, नासौ भेदः क्लिययात्मशब्दः स्वभाववचनः; तेन सुषुप्त्यान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्संपिण्डतप्रेनेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किंचिदेत्येवेदेपि भेदवदुपचारेण

न्यायनिर्णयः

कथमात्मानमुद्बुद्धेयं, नच तत्रिर्वाहकत्वं निरङ्कुशं कृतं परतन्त्रभूताकाशे कथंचित्क्लेशेन नानेति । अन्यच्च तत्रिर्वहणस्य ब्रह्मकर्तृत्वसिद्धेस्तदेवानापि प्रत्यभिज्ञातमिव—अनेनेति । नामरूपनिर्वाहकत्वादिसिद्धोक्तं न ब्रह्मसाधारणमिति शङ्कते—नन्विति । जीवस्य तत्रिर्वाहकत्वेऽपि ब्रह्मभेदात्तस्य ब्रह्मसाधारणत्वेत्याह—बाढमिति । स्रष्टृत्वमिदं ब्रह्मलिङ्गमेव नेत्युक्तं प्रत्याह—नामेति । आकाशशब्दस्य ब्रह्माश्रये लिङ्गान्येव सन्ति, भूताकाशाश्रये छतिलिङ्गे स्तः । तथाच केवललिङ्गेभ्यस्तथोपेयस्साद्रूताकाशाद्यप्रमाणमित्याशङ्क्यापि ब्रह्मात्मछती विधेते इत्याह—तदिति । उपक्रमस्याकारश्रुतेः 'आकाशो वै नाम' इति प्रसिद्धलिङ्गाच्च नामरूपनिर्वहणतदर्थान्तरत्वाभूतत्वलिङ्गानुगृहीते ब्रह्मात्मछती बलवत्त्वाविति भावः । 'आकाशस्तद्विज्ञात्' इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपाद्यतया तात्पर्यवदानन्त्यलिङ्गिदाकाशस्य ब्रह्मत्वमुक्तं, इहापि छलान्तरसिद्धनामादितिर्वाहकत्वसंवादेन तात्पर्यवद्विज्ञादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुच्यते, तत्कथं पुनर्गारम्भ इत्याशङ्क्याह—आकाश इति । तत्र स्रष्टृत्वस्याप्यवधिरे नेति विशेषोऽस्तीति भावः ॥ ४२ ॥ छत्युपेतलिङ्गेन छतेर्वाधेयत्वत्वा लिङ्गेन लिङ्गस्यैव वाधमाह—सुषुप्तीति । साक्षात्सर्वं नारयति—व्यपदेशादिति । पञ्चाध्यायवाक्यजातं विषयत्वेनोदाहरति—बृहदिति । वेदादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो बास्तेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिसन्मयस्तत्प्रायः । प्राणेपु ह्यतीति व्यतिरेकायं सप्तमी । प्राणबुद्धयतिरिक्त इत्यर्थः । बुद्धिदृष्टोपिनिवन्ति—अन्तरिति । अज्ञानाग्निवन्ति—उद्योतिरिति । पुरुषः पूर्णो धोऽन्येर्भूतः स अपेक्ष्यर्थः । तदेव वाक्यमपि कुलोपक्रमस्य विज्ञानमयशब्दादनुसंधारस्य सर्वशानादिशब्दाच्च संशयमाह—

स्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिखरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ।
 संसारिखरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः । उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु'
 इति शारीरलिङ्गात् । उपसंहारे च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ०
 ४।३।२२) इति तदपरित्यागात्, मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति । एवं प्राप्ते
 ब्रूमः—परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम् । कस्मात् । सुषुप्तावुत्क्रान्तौ
 च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत् 'अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो
 न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' (बृ० ४।३।२१) इति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः
 शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् । बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । प्राज्ञः परमे-
 श्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया ब्रह्मया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावपि 'अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेना-
 त्मनान्वाकूढ उत्सर्ज्यते' (बृ० ४।३।३५) इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो
 जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्तुत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्पर-

भाष्यरत्नप्रभा

जीवात्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसंभवादित्याक्षेपसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः, सिद्धान्ते जीवानुवादेन
 ततः कल्पितमेदमिदं प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिरिति फलम् । बुद्धान्तो जाग्रदवस्था । आदिमध्याव-
 सानेषु जीवोक्तैर्जीवस्त्वावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—परमेश्वरेत्यादिना । वाक्यस्य जीवस्त्वावकत्वे
 जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योत्तरोक्तिरसंगता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसंनिपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं, 'अपूर्वं
 वाक्यतात्पर्यम्' इति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यम् । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति आन्वि वारयति—तत्र पुरुष
 इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसक्तनिषेधायोगात्पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु कृष्ण प एवैत्यर्थः । अन्वाकूढोऽभिष्टितः ।
 उत्सर्जन् धोराग्नाश्चान्दन्मुञ्चन् । बुद्धौ ध्यायन्त्यात्माध्यायतीव चलन्त्या चलतीव । वस्तुतः सर्वविक्रियाश्चैव इत्युक्तेन

भाषसी

योजनीयम् । यथाहुः—'प्राज्ञः संपिण्डितप्रज्ञः' इति । पञ्चादयश्च शब्दाः संसारिण्येव कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो
 जीवकर्मोत्पत्तयामात्राद्भोग्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्यैवानुसृते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽ-
 भिविधीयते—'सुषुप्तुत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशादित्युक्तमेतत् । अयमभिसंधिः—किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्सं-
 सार्यात्मपरं 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति वाक्यम्, आहोस्तिदिह संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसंकीर्तनात्संसारिण-
 श्चादिमध्यावसानेष्वमर्शानात्संसार्यात्मपरं, न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्याभावः । तदप्रतिपादका हि शतश आगमाः 'ईक्षते-
 नोऽशब्दम्' 'गतिं सामान्यात्' इत्यादिभिः सूत्रसंदर्भैरुपपादिताः । न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्यु-
 त्क्रान्त्योत्सर्जकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति संभवे राहोः शिर इतिवदौपचारिकं
 युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथंविद्वज्जविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षोऽसंयुक्त-
 त्विविद्विषयमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोऽन्यत्र संभवति । न चेत्यर्थमृतो जीवात्मा । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात्प्राज्ञस्य
 परमात्मनो व्यपदेशात् 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूय तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते ।
 न च जीवात्मानुवादमात्रपरण्येतानि वचांसि । अनधिगतार्थवबोधनपरं हि शब्दं प्रमाणं, न खलुवादमात्रनिष्ठं भवितुम-
 र्हति । अतएव च संसारिणः परमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवायतयाऽवमर्श उपपद्यते । एवं च महत्त्वं

व्यायनिर्णयः

तदिति । अङ्गुष्ठमात्रश्रुतावुपक्रमोपसंहारौ न जीवाभावत्र तवेत्यसंगतार्थत्वं मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । नामरूपाभ्यां
 भेदवादादाकाशं ब्रह्मेत्युक्ते भेदवादो नैकान्तः, असत्यपि भेदे 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति भेदोपचारादित्याशङ्क्यात्रापि मुख्यभेदसा-
 भनादधिकरणसंगतिः । पञ्चाध्यायस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यवयवोक्तः क्षुल्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्तृरुक्तिः, सिद्धान्ते तदनुवादेन
 तत्प्राथम्यधीरिति फलभेदः । जीवे महानिलाद्ययुक्तमिलाह—कुत इति । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तैस्तत्परं संदर्भं महानज इत्यादि
 तत्रैव कथंनिशेयमिलाह—उपक्रम इति । जीवानुवादेन कर्मोपेक्षितकर्तृरुत्पत्त्या तदधिकारनिमित्तेऽप्युत्पत्तिमुत्पत्तिशब्दः । पूर्वपक्षम-
 नुभाष्य सिद्धान्तयन्महिरेव प्रतिज्ञामाह—एवमिति । उपक्रमोपसंहारपरमर्शानां जीवावर्तयता तत्परं संदर्भं कथमीश्वरोक्तिरित्याह—
 कस्मादिति । तत्र हेतुं सोपस्कारमवतारयति—सुषुप्ताविति । सोऽयं भेदवादमुदाहरति—सुषुप्तौ तावदिति । कश्चिद्विश्वरणा-
 दिति शरीरे पुरुषशब्दात्कुतः शारीरात्परस्य भेदः, तत्राह—तत्रेति । तस्य वेदितृत्वेऽपि प्रकृते वेदितृत्वं नापेक्ष्यं, तदा बाह्यान्तरा-
 र्थीनिषेधादित्याशङ्क्याह—बाह्येति । पुरुषस्य शारीरत्वेऽपि प्रकर्षणाज्ञ इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनापि तस्यैवोक्तैर्भेदोक्तौपचारिकत्वात्
 शारीरात्परस्य भेदोक्तिरित्याशङ्क्याह—प्राज्ञ इति । योगाद्भेदवैकीयस्त्वं मत्वा हेतुमाह—सर्वेति । औक्तात्मिकीमपि भेदोक्तिं दर्श-
 यति—तथेति । अन्वाकूढोऽभिष्टित उत्सर्जमानावेदनातः शब्दं कुर्वन्निति यावत् । शारीरशब्दस्य शरीरसंबन्धिमात्रत्वात्प्राज्ञस्य
 प्रगातिशयत्वात्कुतो भेदधीरित्याशङ्क्य रूढिवैकीयस्त्वनायेनाह—तत्रेत्यादिना । भेदोक्तिफलमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षवीजमनुभाष्य

मेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्य-
स्येति । अत्र ब्रूमः—उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं
किं तर्ह्यनूय संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणास्यैकतां विवक्षति । यतो 'ध्यायतीव लेखायतीव' इत्ये-
वमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसं-
हरति—'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति । योऽयं विज्ञानमयः प्रा-
णेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः ।
यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः
प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत् । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्ष-
ति, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतद्वगम्यते । यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि'
इति पदे पदे पृच्छति । यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१४, १५) इति
पदे पदे प्रतिवक्ति । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्शोकान् हृदयस्य
भवति' (बृ० ४।३।२२) इति च । तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्त-
व्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् । यवसिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा
असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः

भाष्यरत्नप्रभा

संसारिणि तावयमित्याह—यत इति । उपक्रमवदुपसंहारवाक्येऽप्येक्यं विवक्षितमित्याह—तथेति । व्याचष्टे—
योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थबुद्धिद्वारैक्यपरत्वाच्च जीवलक्षितमित्याह—यतो न बुद्धान्तेति । प्रशोच-
नस्थामसंसारित्वं गम्यत इत्याह—यदत ऊर्ध्वमिति । कामादिविवेकानन्तरमित्यर्थः । भवतीति चेति । यद्य-
स्माद्वक्ति तस्माद्वद्वगम्यत इति योजना । तेनावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पृष्टो भवति, असङ्गत्वात् । सुषुप्तावस्थामतत्त्वं
पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि यस्मादात्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः तस्माद्बुद्धयस्यैव सर्वे शोका इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥
वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह—पत्यादीति । सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेति । वशी स्वतन्त्रः । अपराधीन इति

आमली

चाजलं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः संभवाच्चापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति ।
नानेनावस्थावत्त्वं विवक्ष्यते । अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकलेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विवक्षति, उपरित-
नवाक्यसंदर्भलोचनमिति ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः । सर्वस्य वशी । वशः सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रभवत्ययम्,
ब्यूद्वावस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्वस्येष्टे, तदिच्छानुविधानजगतः । अत एव सर्वसाधि-

न्यायनिर्णयः

द्वयमिति—यदुक्तमिति । उपक्रमस्य संसार्यैत्वं निरसति—उपक्रम इति । तस्य प्रश्नद्वारा विषयमाह—किमिति । अनुवाद-
मानमेवात्रेष्टं किं न स्यादित्याशङ्कमाह—यत इति । बुद्धौ ध्यायन्त्यामाता ध्यायतीव चरन्त्यां चरतीव । वस्तुतो न ध्यायति न
चरतीत्यर्थः । उपसंहारानुसारेणोपक्रमस्यैकसिन्वाक्ये नेपत्वात्तस्य संसार्यैर्हेत्वाऽुपक्रमस्य तदर्थेतेत्याशङ्कमाह—तथेति । तस्य
परमाथैत्वं वाक्याथौक्या वक्ति—योऽयमिति । परमशेष संसारिणामित्युक्तमनूय पूर्वापरविरोधेन प्रत्याह—यसिन्वति । बुद्धान्तो
जागरितम् । संसारिस्वरूपपृष्ठवैक्याननुगुण्ये हेतुमाह—यत इति । अवस्थावत्त्वेन संसारित्वे दृष्टेऽपि तद्राहित्यमभेदतिलेख-
नियामकं पृच्छति—कथमिति । एकसिन्वाक्ये प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्लिङ्गेषु प्रसिद्धार्थानुवादेनाप्रसिद्धार्थे एव प्रतिपाद्यो वाक्यस्यापूर्वार्थ-
त्वायेति न्यायेन जीवलक्षितदनुवादेन तस्य ब्रह्मा वाक्येनोच्यतेऽन्यथा प्रश्नयोगादित्याह—यदिति । अतः कामादिविवेकानन्तरं
विमोक्षाय तदैवपथिकाशङ्कालायायैव ब्रूहीति पुनः पुनः राजा यस्मात्पृच्छति तस्मात्प्रश्नामर्थ्यात्पतीचो ब्रह्मा प्रतिपाद्येत्यर्थः । न केवलं
प्रश्नामर्थ्यादेवम्, उत्तरमस्यार्थ्यादीत्याह—यच्चेति । तेन जाग्रद्भोगादिनानन्वागतोऽस्पृष्टो भवति, असङ्गत्वादिति प्रस्तुतेरित्यर्थः ।
प्रतिवचनात्तदं दर्शयति—अनन्वागतमिति । आत्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामानुवादात्प्रतिवक्ति यावत् । तदा सुप्तो हृदयस्य बुद्धेः संनिधनः
शोकान्कामादीनशेषानतिक्तान्तो भवतीत्याह—तीर्णो हीति । अनुवादमात्रस्य प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यामयोगे फलितमाह—तस्मादिति
॥ ४२ ॥ वाक्यस्यासंसारिपरत्वे हेत्वन्तरमाह—पत्यादीति । स्ये हेत्वन्तरमिति काराभावात्तदविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—
इतश्चेति । तत्र हेतुमात्रं योजयति—यदिति । तनासंसारिविषयं शब्दजातमुदाहरति—सर्वस्येति । स्वाधीनं सर्वमपि नियन्तुं शक्ति-

सर्वस्याधिपतिः' इत्येवंजातीयका असंसारिखभावप्रतिपादनपराः । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो
एवासाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिखभावप्रतिषेधनाः । तस्मादसंसारी परमेश्वर
इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ४३ ॥ इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

यावत् । ईशानो नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोधितत्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय
इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाध्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भागती

पतिः सर्वस्य नियन्ता । अन्तर्यामीति यावत् । किंच स एवंभूतो ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूया-
नुक्लृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मानान्तरसिद्धमनूय तस्य ब्रह्म-
भावप्रतिपादनपरो 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिवाक्यसंदर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरक-
भगवत्पादभाष्यविभागे भागल्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

न्यायनिर्णयः

रस्तीति वक्तुं द्वितीयं विशेषणम् । स्वाधीनं स्वनियम्यं च सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं तृतीयम् । संसारिखभावनियेषकं शब्दजात-
मादत्ते—स नेति । श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । निर्विशेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽन्वयो ब्रह्मणीति पादार्थमुपसं-
हरति—इत्यवगम्यत इति ॥ ४३ ॥ इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरजिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिसमन्वयारूप-
स्तृतीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

महतः परमव्यक्तं प्रधानमथवा वपुः ॥ प्रधानं सांख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानां प्रथमिज्ञाया ॥ १ ॥

श्रुतार्थप्रथमिज्ञानात्तारिषोपाक्ष तद्वपुः ॥ सूक्ष्मत्वात्कारणावस्थमप्यकाश्यां तद्वर्हि ॥ २ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—‘जन्माद्यस्य यतः’ (ब्र० १.१.२) इति । तद्व्य-
क्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम्—‘ईश्वतेर्नाशब्दम्’ (ब्र० १.१.५)
इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणत्वाद् प्रति विद्यते न प्रधानकारणत्वाद् प्रतीति
प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदं त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते—यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं,
कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं
वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तथावत्तेषां श-
ब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वैर्ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत् ।
अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधान-

भाष्यरत्नप्रभा

अव्यक्तेशमं पञ्चजनाधारं च कारणम् । वेदितव्यं ग्रंथं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥ अस्मिन्पादेऽधिकरणत्रयस्ये-
क्षत्यधिकरणेन संगतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन । प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ईश्वत्य-
धिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वं च प्रतिज्ञातम्, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अथुना प्रधानस्याशब्दत्वम-
सिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसंगतिः । तेनाशब्दत्वतिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्य-
ध्यायसंगतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तस्मिन् प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणभ्यां
संवाये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा वृद्धाध्यायस्य दक्षिणं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति—आनुमा-
निकमिति । अपिशब्दाब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात्
ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकरणा-

भामती

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । स्यादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—‘जन्माद्यस्य यतः’ इति । तत्वेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं, येन व्यभिचारदलक्षणं स्यात्,
किंतु ब्रह्मण्येवेति ‘ईश्वतेर्नाशब्दम्’ इति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणत्वाद् प्रति विद्यते, न
प्रधानकारणत्वाद् प्रतीति प्रपञ्चितमथस्तनेन सूत्रसंदर्भेण । तस्मिन् प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणभ्यां
संवाये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा वृद्धाध्यायस्य दक्षिणं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति—आनुमा-
निकमिति । अपिशब्दाब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात्
ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकरणा-

न्यायनिर्णयः

प्रसिद्धोचरल्लिङ्गाप्रसिद्धोचरल्लिङ्गेन बाध्यत्वव्यवहारोपेतस्यानात्तनुत्पत्त्यनल्लेख बाधमाशङ्क्यद्वारा कथयति—आनुमानिक-
मिति । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमध्यापरस्मादत्र तदभावादध्यापार्संगतिमाशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति—ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन
प्रधानवादिनैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमिलाशङ्काद्—गतीति । तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृतं पादेनेलाश-
ङ्काद्—हृदमिति । अवशिष्टमनाशङ्कितमनिराकृतं चेत्यर्थः । शङ्कामेव दर्शयति—यदिति । प्रतीत्या प्रधानार्पकत्वेऽपि वस्तुतो नेति
वक्तुमाभासपदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवाप्येते न जगत्कारणत्वं तत्कृतोऽतिव्याप्तिः शङ्काते, तथाह—अत इति । ‘महतः परम-
व्यक्तम्’ इत्याद्यन्त्यस्य प्रधानस्य कारणत्वं परशब्दाद्विद्यते । स हि प्रकष्यान्ती । प्रकष्य महतोऽव्यक्तस्य तत्कारणत्वं ‘अजमेकाम्’
इत्यादौ साक्षादेव प्रधानस्य कारणतासिद्धिः । कपिलादिस्मृत्यक्षोक्तश्रुत्यनुसारिभ्यस्तद्भाषीः । तेन श्रुतिस्मृतिसिद्धा प्रधानकारणत्वेत्यति-
व्याप्तिरित्यर्थः । तथापि कारणत्वं तदादिवाक्योक्तैर्ब्रह्मणो युक्तं, षोडशतिग्रहणवत्कारणे विकल्पसंभवत्, तथाह—तदिति । क्रियाया-
मित्यवस्तुने विकल्पायोगादिति भावः । सृजितं प्रधानाशब्दत्वं समन्वयदाढ्याय प्रपञ्चितं पादाश्रय इत्यल्लेख संगतिरित्युपसंहरति—
अत इति । पूर्वं प्रधानाद्येव वेदान्तायै इत्युक्ते तस्मिन्नेवेन सर्ववेदान्तेषु ब्रह्माधीरुक्ता, तासुपेक्षायां प्रधानाद्यपि कारणत्वेन समन्वयायै ।
न चानेककारणवैयर्थ्यं, कल्पयेदेन व्यवस्थानादित्याह—आनुमानिकमिति । अपिशब्दादिकशब्दाच्च ब्रह्माङ्गीकारेण पूर्वपक्षो विचारश्चायं

मेकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते—‘महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः’ (१।३।११) इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्कमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवैह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः, शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्, स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते । तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतित्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् । नैतदेवम् । न ह्येतत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादव्यक्तमपि सूक्ष्मे सुतुल्ये च प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्दूढः । या तु प्रधानवादिनां रुढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यश्वस्थाने गां प-

भाष्यरत्नप्रभा

नामेतत्पादसंगतिर्बोधा । सार्वकमरुदिभ्यामव्यक्तशब्दः प्रधानपरः शब्दस्पर्शादिशुल्यत्वेन योगसंभवाच्चेत्याह—शब्दादीति । प्रधानस्य वैदिकशब्दाव्यत्ये का क्षतिरित्यत आह—तदेवेति । ‘अजामेकाम्’ इत्याद्या श्रुतिः । ‘हेतुः प्रकृतिरुच्यते’ इत्याद्या स्मृतिः । ‘यद्वत्पं तज्जडप्रकृतिकम्’ इति न्यायः । ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः । सूत्रे नञर्थं वदन्सिद्धान्तयति—नैतदिति । प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्यं भावं हेतुमाह—नहीति । ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह—न ह्यत्रेति । ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञात् इत्याद्या यौगिकच्छब्दादसति सियामके नार्थविशेषधीरित्याह—स चेति । रुढ्या तद्वीरित्याशङ्क्य रुढिः किं लौकिकी सार्ता वा । नाद्य इत्याह—न चेति । द्वितीयं प्रत्याह—या त्विति । पुरुषसंकेतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमेतर्वैष्विकत्वादित्यर्थः । यत्तु सार्वकमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्यः स्मार्त एवेति, तत्राह—न च क्रमेति । स्थानात्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्क्यामसती-

भामती

प्रधानमिति । ‘महतः परम्’ इत्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृष्टपूर्वकाललमाह । तथा च कारणलम् । ‘अजामेकाम्’ इत्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम् । एवं च लक्षणव्यभिचारोपपत्तिरित्याह युक्तं उत्तरसंदर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति—तत्र य एवेति । सांख्यप्रवादरुढिमाह—तत्राव्यक्तमिति । सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेन केवलं रुढिः, अवयवप्रसिद्धाव्ययमेवार्थोऽवगम्यत इत्याह—न व्यक्तमिति । शान्तधोरमूढशब्दादिहीनत्वाच्चेति । श्रुतिरप्या । स्मृतिश्च सांखीया । न्यायश्च—‘भेदानां परिमाणसमन्वयच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागाद्विभागाद्वैश्वरूप्यम् । कारणप्रत्यक्षव्यक्तम्’ इति । न च ‘महतः परमव्यक्तम्’ इति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम् । शरीरस्य शान्तधोरमूढरूपशब्दाद्यात्मकलेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यत इति प्राप्ते, उच्यते—नैतदेवम् । न ह्येतत्काठकं वाक्यमिति । लौकिकी हि प्रसिद्धी रुढिवैदार्थनिर्णये निमित्तं, तदुपायत्वात् । यथाहुः—‘य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव वैयामर्थाः’ इति । ननु

न्यायनिर्णयः

काञ्चिक इति सूचितम् । अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति सार्वकमश्रौतपारिशेष्याभ्यामुभयप्रत्यभिज्ञा-संज्ञये प्रसिद्धजोवोक्तिर्भङ्गेना-प्रसिद्धमहावोक्तिरप्रसिद्धप्रधानोक्तिरप्येव काठकवाक्यमिति पूर्वपक्षयुपलब्धिसुदाहरति—काठके हीति । अत्र प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन समन्वयदाढ्योदसि श्रुत्यादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानस्यापि शब्दवत्त्वाद्ब्रह्मण्यन्यन्यायनियतिः, सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वाद्ब्रह्मण्यन्यन्यनियतिरिति फलमेव । कथमत्र प्रधानमव्यक्तपदादुक्तमित्याशङ्क्य प्रधाने स्थानं मानमाह—तत्रेति । स्मृतिः सांख्यस्मृतिः । श्रुतिः सप्तम्यर्थः । अव्यक्तछादितरि प्रधाने मानमित्याह—तत्रेति । सांख्यस्मृतिसिद्धप्रधानसांख्यकशब्देनोक्तौ तदीयां रुढिं हेतुरोक्तिः स्मृतीति । पारिभाषिकत्वादव्यक्तशब्दस्यानिर्णयकत्वमाशङ्क्योक्तौ—शब्दादीति । रुढियोगाभ्यामव्यक्तशब्दस्य प्रधानत्वान्नित्येति फलमाह—तस्येति । तथापि कारणत्वं तस्याशब्दमित्याशङ्क्याह—तदिति । श्रुतिः ‘अजामेकाम्’ इत्याद्या । स्मृतिः सांखीया । विकारांश्च गुणांश्चैव निदि प्रकृतिसंभवान्’ इत्याद्या च । ‘भेदानां परिमाणम्’ इत्यादिन्यायः । न च प्रकरणपरिशेष्याभ्यां शरीरमव्यक्तं, तस्य स्वत्वत्वेन तच्छब्दानर्हत्वात् । अतो जगत्कारणस्य प्रधानस्य शब्दवत्त्वात् गतिसामान्यमित्यर्थः । स्थानादिभिरुक्तं प्रत्याह—नैतदिति । तत्रादौ श्रुतिं निराह—नहीति । कुतो न तदस्तित्वपरं सार्वप्रधानस्यैवात्र प्रत्यभिज्ञानात्, नेत्याह—नहीति । यादृशमित्यस्य व्याख्यानम्—स्वतन्त्रमित्यादि । सांख्यस्मृतिसिद्धान्तशब्दस्य श्रुतावपि प्रयोगात्तेन प्रत्यभिज्ञात् प्रधानमित्युक्तमाशङ्क्याह—तद्वेति । शब्दस्यार्थव्यतिरेकस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशङ्क्य यौगिकत्वात्तदेकार्थसिद्धिरित्याह—स चेति । रुढ्या तस्मात्प्रसिद्धी कुतो योगादुद्बोधादौनर्तः शङ्कते, तत्राह—न चेति । परस्य प्रधाने रुढिरव्यक्तशब्दसास्तीत्याशङ्क्याह—या त्विति । नहि परीक्षायां पारिभाषिकी प्रसिद्धिवैदार्थनिर्णयनिमित्तं, परीक्षकप्रतिपत्त्या वेदादौऽपि तत्प्रसङ्गात् । लौकिकी प्रसिद्धी रुढिः । तथा ‘य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव वैयामर्थाः’ इति न्यायादित्यर्थः । श्रुतिं दूषित्वा स्थानं दूषयति—न चेति । मात्रचोऽपि स्फुटयति—असतीति । स्थानस्यापि नास्ति तद्रूपप्रत्यभिज्ञापेक्षा स्वतः, एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादित्याशङ्क्य तद्रूप-

इयञ्चश्वोऽयमित्यमृदोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथाह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृतिं दर्शयति—‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयंस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्त्याहुर्मनीषिणः ॥’ (का० १।३।३,४) इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां, तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति—‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थी अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनस्तनु परा बुद्धिर्बुद्धेरतामा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’ (का०

भाष्यरत्नप्रभा

स्वव्याज्जगो व्यत्यासेनातदपस्य तदपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीनांस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह—प्रकरणेति । शरीरमेव रूपकेण रथसदृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्मबुद्धौर्मध्यस्थानपठित-स्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणाच्च प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः । सार्वकर्मः किमिति त्यक्त्य इत्यावाङ्मयं श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह—कुत इत्यादिना । तदुभयं विवृणोति—तथा हीति । रूपककृतिः सादृश्यकल्पना । प्रग्रहोऽभ्यरक्षणा । यदा बुद्धिसारथिविवेकी तदा मनसेन्द्रियहयान्विमपविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी तदा मनोरक्षणाबद्धांस्त्वान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तम् । तेषु ह्येषु । गोचरान् मार्गां । ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसंभवात् किं रथादिनेत्यत आह—आत्मेति । आत्मा देहः, देहादिसङ्कल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽसङ्कल्पादित्यर्थः । अथुना रथादिभिर्गन्तव्यं वदन्नाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमाह—तैश्चेत्यादिना । शरीरस्य प्रकृतत्वेऽप्यव्यक्त-

भामती

परीक्षाणां पारिभाषिकी, पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौ (यनिमित्तं पो ?) षष्ठादिप्रसिद्धिवत् । तस्माद्रूढित-स्तावन्न प्रधानं प्रतीयते । श्रोतस्त्वन्यात्रापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतान्वयथासिद्धायां प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽभ्य-व्यक्तशब्दः । यथा चास्य योगाचरत्वमुपपद्यते तथापि दर्शयिष्यति । तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयास्तत्रोच्यते विद्धि । यथाश्वोऽध्वानमालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालम्ब्येति । आत्मा भोक्त्याहुर्मनीषिणः । कथम्, इन्द्रियमनो-युक्तं योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमनःसंनिकर्षेण ह्यात्मा गन्धारीनां भोक्ता । प्रधानस्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति—तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैरिति । असंयमाभिधानं व्यति-

न्यायनिर्णयः

विपरीतप्रत्यभिज्ञासत्त्वमत्रेष्टमिति मत्वा विपरीतरूपज्ञाने स्थानादर्थोसिद्धौ दृष्टान्तमाह—नहीति । कथं तर्थाह विपरीतरूपप्रत्यभि-ज्ञेयाशङ्क्य सूत्रभागमवतारय विवृणोते—प्रकरणेति । ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इत्यस्मिन्वाक्ये उच्यतात्मनोर्मध्ये शरीरस्य श्रुतत्वात्त-देवात्रापि मष्टच्छब्दितदुद्दिपुरुषमध्यसमव्यक्तशब्देन गृह्यते । श्रौतक्रमस्य सार्वकर्मालोच्यत्वादित्यर्थः । उभयोपि स्थानत्वात्कुतः श्रौतं स्थानमास्थाय शरीरमेव ग्राह्यमित्याह—कुत इति । प्रकरणाद्यनुग्रहीतत्वेन श्रौतक्रमस्य प्रावल्यादित्याह—प्रकरणादिति । तदुभयं वक्तुमुपक्रमते—तथाहीति । तत्र प्रकरणं विविच्य दर्शयति—अतीतेति । रूपककृतिः सादृश्यकल्पना । आत्मनो भोक्तृ रथित्वं शरीररथ्यरथसामिवत् । तत्र हि भोक्ता प्रधानं रथूलं शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया रथवदवयवमित्याह—आत्मानमिति । विवेकाविवेकप्रधानवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा सुखदुःखे भोक्तारमुपनयतीति मत्वाह—बुद्धिमिति । मनसाऽभ्यरक्षणास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि निगृह्णन्ते, तेनाविवेकिना तेषु प्रवर्तन्ते, तेन मनसो युक्तं प्रग्रहत्वमित्याह—मन इति । असंय-तानिन्द्रियाणि पुरुषं संसारानर्थं, संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्तीत्याह—इन्द्रियाणीति । यथाश्वोऽध्वानमालम्ब्य चरत्येवमिन्द्रियहयाः स्वाद्यमुपलभ्य चरतीत्याह—विषयामिति । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीनि विषयानिन्द्रियहयगोचरानाहुरिति योजना । ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा न भोगे विद्वदपत्या स्वभावैवैव तयोगादतो देहादीनां रथादिकल्पनावैषम्यं, तथाह—आत्मेति । आत्मा भोक्ते-त्याहुतिरिति संवन्धः । तस्यासङ्गस्यानैन्द्रियासंनिकर्षं भोगार्थोपादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषणेन तस्य भोक्तृत्वमुपपा-दयति—इन्द्रियेति । यदात्मना देहः, देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मानं भोक्त्याहुतिरिति योजना । पारमर्षिणैर्दसंनिकर्षाकाङ्क्षाधीनत्वात्पूर्व-वाक्यस्य देहस्यापेक्षाशङ्क्याकाङ्क्षा वदन् रथादिरूपककल्पनाफलं वदन्परमपदस्य प्रकरणिनो मुख्यस्याकाङ्क्षामवतारयति—तैश्चेति । परमपदस्य स्वरूपे परत्वे चाकाङ्क्षामाह—किमिति । आकाङ्क्षाद्वयशान्तयेऽनन्तरं ग्रन्थमादत्ते—तेभ्य इति । पूर्ववाक्ये शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि प्रधानमेवात्राव्यक्तमित्याशङ्क्याह—तत्रेति । प्रकरणं प्रदर्शय परिशेषं दर्शयितुमारभते—तत्रेति । पूर्वज्ञानुक्तानामर्थो-

१३।१०, ११) इति । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायाश्च आदिभावेन प्रकृतास्त एवैव परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत्पूर्वत्रेह च समा-
नशब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः पर-
त्वम् । 'इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वम्' (बृ० ३।२) इति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च
मनसः परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः । बुद्धिं ह्यारब्ध भो-
ग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरत्मा महान्परः, यः स 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इति रथित्वेनो-
पक्षितः । कुतः । आत्मशब्दात् । भोक्तृश्च भोगोपकरणत्वात्परत्वोपपत्तेः । महत्वं चास्य स्वासि-
त्वादुपपन्नम् । अथवा 'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः क्वातिरीश्वरः । ब्रह्मा संविदिति श्रैव
स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥' इति स्मृत्यैः, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्यै'

भाष्यरत्नप्रभा

पदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह—तत्र य एवेति । एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति—
तत्रेन्द्रियेत्यादिना । अर्थात् पूर्वमनुकिशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति—अर्था इति । गृह्यन्ति पुरुषपक्षं बध्नन्तीति
ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनम् । असति विषये तेषामर्कविकारकत्वात् । ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठ अतिग्रहा विषया
इति ब्रह्दारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायं, न स्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्विकल्पकं निश्चया-
त्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भांसेवेन ब्रह्मादिपदवेषा समष्टि-
बुद्धिर्माहानिलाह—अथवेति । मननशक्तिः, व्यापिनी, भावितिश्रयः, ब्रह्मा आत्मा, भोग्यवर्गाश्रयः, तात्कालिक-
निश्चयः, कीर्तिशक्तिः, नियमनशक्तिः, त्रैकालनिश्चयः, संविदभिध्याजिका विदध्यस्तातीत्येवार्थं प्राहिणी समष्टिबुद्धि-
रित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येवं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह—य इति । नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते, तदुक्तौ च प्रधानेन किम-

मानती

रेकमुखेन संयन्त्रवदातीकरणम् । परशब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धा-
दिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह—अर्था ये शब्दादय इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं,
ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिग्रहत्वार्थानां प्राधान्यं श्रुत्या विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात्परत्वं भवति । प्राणजिह्वाह्रा-
क्वक्षुःश्रोत्रमनोहस्तल्लोको हि इन्द्रियाणि श्रुत्याऽपि ग्रहा उक्ताः । गृह्यन्ति वशीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपक्षमिति । न
चैतानि स्वरूपवतो वशीकुर्वन्तीशेते, यावदस्यै पुरुषपक्षवे गन्धरसनारूपशब्दकामकर्मस्पर्शाञ्चोपहरन्ति । अत एव गन्धा-
दयोऽष्टावतिग्रहाः, तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहलोपपत्तेः । तद्विदमुक्तम्—इन्द्रियाणां ग्रहणं विषयाणामतिग्रहत्वमिति
श्रुतिप्रसिद्धेरिति । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः खगतेन विशेषेणाथैभ्यः परत्वमाह—विषयेभ्यश्च मनसः
परत्वमिति । कस्मात्पुनरु रथित्वेनोपक्षितो गृह्यत इत्यत आह—आत्मशब्दादिति । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे
हेतुमाह—भोक्तृत्वेति । तदनेन जीवात्मा स्वामितया महालुक्तः । अथवा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैरण्यगर्भां बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत
इत्याह—अथवेति । पूरिति । भोग्यजातस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूः । तदेवं सर्वानां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भ-

न्यायनिर्णयः

नामिहोक्तिवत्प्रधानस्यापि सादित्याशङ्का तेषां विषयशब्देनोक्तैर्मैवमिलाह—अर्था इति । अथैव शब्देन विषयोक्तिरुक्ता, विषयाणा-
मिन्द्रियेभ्योऽन्तरत्वेभ्यो बाह्यता परत्वायोगादित्याशङ्काह—तेषां चेति । आन्तरत्वेन श्रेष्ठत्वाभावेऽपि तेषामतिग्रहतया ग्रहरूपेन्द्रि-
यापेक्षया प्राधान्यस्य ह्यनुक्तत्वात्परत्वम् । 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इति श्रुत्या प्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वमिन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो
गन्धरसनारूपशब्दकामकर्मस्पर्शविषया अतिग्रहा उक्ताः । तत्र गृह्यन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषमिति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषामपि ग्राहकत्वं
विषयाधीनमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रहतया तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि कथमेभ्यो मनसः परत्वं, तस्यापि ग्रहत्वेन प्राणादि-
साम्यादित्याशङ्का स्वगतविशेषणार्थेभ्यस्तस्य परत्वमाह—विषयेभ्यश्चेति । तथापि कथं बुद्धेर्न मनसः सकाशात्परत्वं, तयोर्भोक्तारं
प्रत्यविषेपादित्याशङ्काह—मनसस्त्विति । निश्चयद्वारा विषया भोक्तृरुपकुर्वन्ति निश्चयश्च बुद्धिरिति संशयात्मकमनसो बुद्धिप्राधान्य-
मित्यर्थः । बुद्धयुपहितस्यात्मनस्ततो न परत्वं महत्त्वं चेत्साक्षात्क्षयं यो रथित्वेन पूर्वभोक्तः सोऽत्र गृह्यत इत्याह—बुद्धेरिति । तत्प्रत्य-
भिज्ञानं तत्र हेतुर्बुद्धेस्तद्वेनुमाह—आत्मेति । यत्तु कथमस्य परत्वमिति, तत्राह—भोक्तृत्वेति । यत्तु नर्तनं तस्य महत्त्वमिति, तत्राह—
महत्त्वं चेति । तर्हि 'महत्तः परमग्यकम्' इति न वक्तव्यं, किं त्वात्मनः परमिति, महच्छब्दस्यात्मवाचित्वादिताशङ्काह—
अथवेति । संकल्पविकल्परूपमननशक्त्या हैरण्यगर्भां बुद्धिर्नर्तनः । तस्या व्यष्टिमनःसु समष्टितया व्याप्तिमाह—महामिति ।
संकल्पादिशक्तितया तर्हि संवेद्यात्मत्वं, तत्राह—मतिरिति । महत्त्वमुपपादयति—ब्रह्मेति । भोग्यजाताधारत्वमाह—पूरिति ।
निश्चयात्मत्वमाह—बुद्धिरिति । कीर्तिशक्तिमत्त्वमाह—क्वातिरिति । नियमनशक्तिमत्त्वमाह—हैश्वर इति । लोके यत्प्रकृष्टं ज्ञानं
ततोऽनतिरेकमाह—ग्रह्मेति । तत्कृष्णमपि ततो नार्थान्तरविषयमिलाह—संविदिति । चित्प्रधानत्वमाह—चित्तिरिति । ज्ञात-
सर्वार्थानुसंधानशक्तिमाह—स्मृतिश्चेति । सर्वत्र चित्प्रतिष्ठिमनुकृष्यति—परिपठ्यत इति । श्रुतिरपि हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदा-

(श्वे० ६।१८) इति च श्रुतेर्यो प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा । सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वव बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते । तस्या अव्यसदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिन् पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोभेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदोषविषया समनुकामपरिशिष्यमाणेनेहान्वयेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विचक्षिता । तथा च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मान प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥' (का० १।३।१२) इति वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति—'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' (का० १।३।१३) इति । एतदुक्तं भवति—वाचं मनसि संयच्छेत् वागादिवाङ्मेन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्ध्यावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तव्ययायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परसां काष्ठयां प्रतिष्ठाप-

आभ्यरत्नप्रभा

परादमित्यत आह—सा चेति । हिरुकृष्टक । पूर्वं व्यष्टिबुद्ध्यभेदेनोक्तान्न ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनां द्वौ परिशिष्टौ स्वातां, नेत्याह—एतस्मिन्स्त्विति । अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह—तदेवमिति । तेषु पूर्वोक्तेषु वदपदार्थैष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह—इतराणीति । वेदो यमो वेति शेषः । दर्शयति चेति सूत्रभागो व्याख्यातः । किंच ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह—शरीरेत्यादिना । भोगो वेदना । काठकग्रन्थस्येक्यतात्पर्यं गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविषयो लिङ्गमि सन्तीत्याह—तथा चैष इत्यादिना ।

भामती

बुद्धेर्क्रीडतया हिरण्यगर्भबुद्धेर्सेहत्वं चापनादा (चोपादना ?) तमलं च । अत एव बुद्धिमात्रादुपकरणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन्पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वाच्च रथिन आत्मनो भोक्तुरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह—एतस्मिन् पक्ष इति । यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बाच्च वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तत्वेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह—शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति । वेदना सुखाद्यनुभवः । प्रत्ययमनुवतीति

न्यायनिर्णयः

विर्भावमीश्वरानुग्रहवशादभिवदन्ती तदीयां बुद्धिसुक्तलक्षणां विवक्षतीत्याह—य इति । परत्वं तस्याः साधयति—सर्वासामिति । तर्हि पूर्वत्रागुक्तहिरण्यगर्भबुद्धेरिव प्रधानत्वापीहोक्तिः स्यात्, नेत्याह—सा चेति । हिरुगिति पृथक्लोक्तिः । कथं बुद्धेरिव परा बुद्धिरित्याह—शङ्का सर्वासामित्यत्रोक्तं स्फुटयति—तस्या इति । व्यष्टिबुद्ध्याश्रयत्वात्परा समष्टिबुद्धिरिति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तर्हि पूर्वोक्तस्य रथिनोऽनुक्तिविह शरीरस्यापि च रथस्य स्यादित्याशङ्काह—एतस्मिन्निति । ननु पुरुषोक्त्या न रथिग्रहस्तस्य जीवत्वानुपपत्तस्य परमात्मत्वात्, तत्राह—परमार्थत इति । परिशेषमुपसंहरति—तदेवमिति । प्रकरणपरिशेषोपाध्यात्मव्यक्तं शरीरमिति प्रतिशार्तं निगमयति—इतराणीति । देहादिषु रथादिकल्पनाफललोचनायामपि शरीरमेवाव्यक्तमित्याह—शरीरेति । सुखादिवेदना । देहादिसंयोगे हेतुः—अविद्यावत इति । तत्संयोगफलमाह—भोक्तुरिति । देहादिव्यतिरेकनोपाधीनमात्मनो ब्रह्मत्वाभिगतिफलम् । नच प्रतियोगिनो देहादेरग्रहे तद्व्यतिरेकधीः । तथाचेन्द्रियादिवदेव शरीरमपि आध्यात्मिलव्यक्तशब्दस्य तदर्थेत्यर्थः । प्रत्यग्ब्रह्माधीरिदानीं प्रति कथं दृष्टेरित्याशङ्कात्मनो दुर्बोधत्वोक्त्या तदीहेतुविशेषित्याह—तथाचेति । अप्रकाशत्वभावनं व्यतिषेधति—दृश्यते त्विति । श्रवणादिपरिपाकानन्तर्यमाह—अध्ययेति । सूक्ष्मार्थविषयतया सूक्ष्मत्वम्, तत्रिष्टानामेवोक्तबुद्धिद्वारा तद्वर्शनं न बहिर्मुखानामित्याह—सूक्ष्मेति । वाक्यतात्पर्यमाह—वैष्णवस्येति । कुतश्चादि तद्वीरित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति—तदिति । ब्रह्मात्मधीसाधनविधायि वाक्यं व्याकरोति—एतदिति । नास्ति द्वितीयालोपस्य छान्दसत्वादाचमित्युक्तम् । वाचो ग्रहणं बाह्येन्द्रियोपलक्षणमित्युपेक्ष्य वाक्यार्थमाह—वागादीति । तथा च सति मनसि संकल्पादिसंभवान्नैकसामान्याधीरित्याशङ्काह—मनोऽपीति । बुद्धेरपि विषयप्रापकतात्सत्यां सत्यां न ब्रह्माधीरित्याशङ्काह—तामिति । महत्यात्मनि पृथगवस्थिते नैक्यधीरित्याशङ्काह—महान्तं त्विति । तस्याधिष्ठानान्तरं नेति सूचयति—परसासामिति । प्रकरणात्परिशेषोपाध्यात्मव्यक्तं शरीरमेव दर्शयतीति पूर्वव व्याख्यातं दर्शयति—चेति । विधान्तरेऽपि पुन-

येदिति च । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते—कथमव्यक्तशब्दाहत्त्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दाहम्स्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते—सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्त्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमहति, तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमहति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ० सं० १।४६।४) इति । श्रुतिश्च—'तदेवं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इतीदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति २

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह—यदि जगदिदमभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दाहम्भ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दाहत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव सत्याप-

भाष्यरत्नप्रभा

अध्या समाधिपरिपाकजा । वागिलत्र द्वितीयालोपइच्छान्दसः, मनसीति दैर्घ्यं च ॥ १ ॥ शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारणयोरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गोभिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत । मिथितं कुर्यादिति यावत् । 'श्रीञ् पाके' इति धातोर्लोपे मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह—श्रुतिश्चेति । तर्हि प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् इति लिलेख्यः । बीजरूपा शक्तिः संस्कारसद्वस्त्वम् ॥ २ ॥ अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—अत्राहेत्यादिना । तर्हि तदा । एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थामभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता तन्निष्पद्येलङ्गीकारात्पसिद्धान्त

भाष्येति

प्रसङ्गात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मवागतिः । नच जीवस्य ब्रह्मलं मानान्तरसिद्धं, येनात्र नागमोऽपेक्ष्यतेत्याह—**तथाचेति ।** वागिति छान्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतिरोहिताथम् ॥ १ ॥ पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजनिराकरणपरं सूत्रम्—**सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात् ।** प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात्प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा 'गोभिः श्रीणीत' इति गोशब्दसाहिकारे पयसि । अव्यक्तात्कारणात् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दाहत्वे प्रमाणमाह—**तथाच श्रुतिरिति ।** अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरम् । नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवंभूतादेव कारणाद्भूतमित्यहति, कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्तत्त्वम् । यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्वज्रः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः । तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति ॥ २ ॥ शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—**तदधीनत्वादर्थवत् ।** प्रधानं हि सांख्यानैः सैवप्राणामनीश्वराणां वैश्वरात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्वियमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवासा अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्भेदः । अग्निधाषाकैश्चैश्वराधीनत्वं, तदाश्रयत्वात् । नच द्रव्यमात्रमशक्तं कार्यायात्मिति शकैरर्थवत्त्वम् । तदिवदमुक्तम्—

न्यायनिर्णयः

व्याख्यायाधुना सूत्रार्थहृत्पट्टहरति—**तदेवमिति ॥ १ ॥** अव्यक्तपदस्य देहे प्रवृत्तिर्योग्यत्वमाह—**सूक्ष्मं त्विति ।** शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातं वृत्तमनुह शङ्कां दर्शयति—**उक्तमिति ।** प्रवृत्तिनिमित्ताभावज्ञा शरीरमव्यक्तशब्दमिति शङ्कामेव विशदयति—**कथमिति ।** दुर्निरूपत्वं तन्नाव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याह—**यावतेति ।** स्पष्टतरत्वेन व्यक्तशब्दाहत्वेऽपि तस्मिन्नाव्यक्तपदं किं नोच्यते, तत्राह—**अस्पष्टेति ।** उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य तद्वक्षराणि व्याकरोति—**अत इति ।** इहैयुदाहरणोक्तिः । स्थूलस्य देहस्य कुतः सूक्ष्मत्वं, तदाह—**कारणेति ।** अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वक्तुमिष्टत्वे हेतुमाह—**सूक्ष्मस्येति ।** अक्षराद्युत्सवा प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तीकृतं विवक्षितमर्थमाह—**यद्यपीति ।** भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहखेलाशङ्क्याह—**प्रकृतीति ।** प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वाद्दिकारे प्रकृतेरव्यक्तत्वमुपचरितमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्य विकारो प्रयोगे श्रौतं दृष्टान्तमाह—**यथेति ।** गोभिस्तद्विकारैः प्रयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत 'श्रीञ् पाके' इत्यस्य धातोर्लोपे मध्यमपुरुषबहुवचनम् । विकारापत्तं कुर्यात् । पाकाभिलेखेऽपि हिरण्येन श्रीणीतेतिवद्वत् । संवन्धाधत्वं श्रीणीतेतिष्ठम् । तथा कारणवाचकमव्यक्तपदं तदभिन्नकार्यं भवलीपचारिकमित्यर्थः । अव्यक्तात्कारणाद्विकाराणामनन्यत्वे हेतुमाह—**श्रुतिश्चेति ।** अव्यक्तमव्याकृतमित्यनर्थान्तरमित्युपेक्ष्य व्याचष्टे—**इदमिति ।** तदा तस्य स्वरूपेणाप्तत्वं व्यावर्तयति—**जीजेति ।** बीजमेव शक्तिरवीन्द्रियत्वात् । तदात्मना स्थितमिति यावत् ॥ २ ॥ उक्तद्वया प्रधानप्रसक्तिं प्रत्याह—**तदधीनत्वादिति ।** तन्वाक्यमुत्तमादौ व्याख्याय शङ्कां दर्शयति—**अत्रेति ।** प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । जगतोऽव्यक्तशब्दाहत्वेनमिदानीमभिवक्षितं, शरीरस्य तु कारणात्मना तच्छब्दस्य प्रतिज्ञासमित्याशङ्क्याह—**तदात्मनेति ।** सिद्धान्तमनूयानिर्दं प्रसजयति—**स एवेति ।** तर्हि तस्यै

द्येत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते—यदि वयं स्वतन्त्रां
कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसज्येम तदा प्रधानकाणवाद् । परमेश्वरा-
धीना त्विवयमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्याभ्युपगन्तव्या ।
अर्थवती हि सा । नहि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुपपत्तिः । कुतः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि
बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः
शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्—‘एतस्मिन् खवक्षरे गार्ग्या-
काशा ओतश्च प्रोतश्च’ (बृ० ३।८।११) इति श्रुतेः । कचिदक्षरशब्दोदितम्—‘अक्षरात्परतः परः’
(मु० २।१।२) इति श्रुतेः । कचिन्मायेति सूचितम्—‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्व-
रम्’

भाष्यरत्नप्रभा

इत्याह—अत्रोच्यत इत्यादिना । कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थमविद्या स्वीकार्येत्युक्तम् । बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि
सा स्वीकार्येत्याह—मुक्तानामिति । यन्नाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या, तां विनैव सृष्टेः मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तेरित्यर्थः ।
तस्याः परपरिकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह—अविद्येत्यादिना । मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता । लोके
मायाविनो मायावत्परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह—महासुप्तितिरिति । बुद्ध्याद्युपाधिभेदा-
जीवा इति बहूक्तिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह—तदेतदिति । आकाशहेतुत्वादाकाशः । ज्ञानं विनान्ताभावादक्षरम् ।

भामती

अर्थवदिति । स्यादेतत् । यदि ब्रह्मणोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रतीयते हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधा-
नवत्तावस्थान्तात् । तद्विनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदः तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह—मुक्तानां च पुनः ।
बन्धस्य अनुत्पत्तिः । कुतः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अयमभिधेयः—न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवे-
ष्वेकामावक्ष्महे, येनैवमुपालभेमहि, किंलिखं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्यापनीयते न
जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्योरविविधत्वात्, तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । प्रधानवादिनां स्त्रेण दोषः ।
प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्णयप्रसङ्गः । प्रधानाभेदेऽपि चैतदविवेकस्यातिलक्षणाविद्या-
सदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षौ, तर्हि कृतं प्रधानेन, अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभेदाधीनो
जीवभेदो जीवभेदाधीनस्याविद्योपाधिभेद इति परस्परश्रयादुभयासिद्धिरिति सांप्रतम् । अनादित्वाद्वाङ्मयवदुभयसिद्धेः ।
अविद्यालमात्रेण चैकलोपचरोऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चेति । नन्वेवमविद्यैव जगद्गीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह—
परमेश्वराश्रयेति । नह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततयोपादानतया
वाश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिब्रमस्यैव रज्ज्वाधिष्ठानत्वम्, तेन यथाहिब्रमो रज्ज्वापादानं एवं प्रपञ्चविभ्रम
ईश्वरोपादानः, तस्माज्जीवाधिकरणप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधरतया,
विद्यालमात्रेण ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह—यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा
इति । यस्यामविद्यायां सत्यां शेरते जीवाः । जीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म, तद्वोधरहिताः शेरत इति लभ्य उक्तः । संसा-

न्यायनिर्णयः

प्रागवस्थायाम् । एवं सति । प्रागवस्थां जगदव्यक्तशब्दयोग्यमित्यादाविष्टे सतीत्यर्थः । सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृशे कारणं गमयतीति
हेतुमाह—अस्यैवेति । तत्र स्रजमुत्तरत्वेन व्याकर्तुं भूमिकां करोति—अत्रेति । कथं तर्हि भवतिरनुपगम्यते, तदाह—परमेति ।
तस्यैव जगदुत्पादानत्वादानर्थक्यादेवा नोपेक्षेयाशङ्काह—सा चेति । तदधीनत्वादिति व्याख्यापार्थक्यविशेषं व्याख्याति—अर्थवतीति ।
तदेव समर्थयते—नहीति । कूटस्थासद्भादयस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वानुपपत्त्या मायाशक्तिरव्यक्तस्य कर्तृत्वं व्याख्याति—इदानीं बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्ते-
र्येत्याह—मुक्तानां चेति । यस्यां सत्यां जननमरणादिः संसारः, वन्निदृश्या तन्निष्ठः, सा मायाशक्तिरव्यक्तस्य कर्तृत्वं व्याख्याति—अर्थवतीति ।
ननु न बीजश-
क्तिर्विद्यया दक्षते, वस्तुत्वाद्, आत्मवद्, नेत्याह—अविद्येति । केचित्तु प्रतिजीवमविद्याशक्तिमेतदभिच्छन्ति । तत्र । अव्यक्ताव्याकृता-
दिशब्दाप्यस्तस्या भेदकाभावादेकत्वेऽपि स्वशक्त्या विभिन्नकार्यकारत्वादित्याह—अव्यक्तेति । नच तस्या जीवाश्रयत्वं, जीवशब्दवाच्यस्य
कल्पितत्वादविद्यारूपत्वात्तच्छब्दलक्ष्यस्य भ्रंशान्नवतीकादित्याह—परमेश्वरेति । मायाविद्ययोर्भेदाधीनस्य मायाश्रयत्वं जीवानामवि-
द्याश्रयतेति वदन्तं प्रत्याह—मायामयीति । यथा मायाविनो माया परतन्त्रा तथैवापीत्यर्थः । प्रतीतो तस्याश्रितनापेक्षायामाह—महा-
सुप्तिरिति । अग्रहवत्त्वेन विपश्चालवत्त्वेन चानन्तजीवनिर्णयहेतुत्वेनापि सार्थवतीत्याह—यस्यामिति । अर्थोपपत्त्या मायाशक्तेः सत्य-
श्रुत्वात् तत्रैव श्रुतिमाह—तदिति । अनवच्छिन्नत्वादाकाशत्वं, तत्प्रधानं विनाऽनित्येतरक्षरत्वं, विविन्नकार्यत्वान्मायात्वमिति भेदः । इति

रम्' (श्वे० ४।१०) इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया, तत्त्वान्वत्यनिरूपणस्याशक्यत्वात् । तदिव 'महत् परमव्यक्तम्' इत्युक्तमव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा ह्यैरण्यगर्भां बुद्धिमिहान् । यदा तु जीवो महास्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाजीवभावस्य महत् परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तम् । अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संयवहारः संततो वर्तते । महत् परमत्वमेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणं, इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति—द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते—तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिव्यक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' (ब्र० ३।१।१) इति । तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वैव रथत्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाह्वत्वात् । तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम् । यथार्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारसेन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्वक्तव्यं, अविशेषेण शरीरव्यस्य पूर्वैव रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमित्युच्यते न पुनः स्थूलमपीति । आह्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नान्नातं पर्यनुयुक्तम् । आह्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरव्यक्तात्तस्येति चेत् । न । एकवाक्यताधीन-

भाष्यरत्नप्रभा

विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः । इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दाह्वत्वमाह—अव्यक्तेति । तस्य महत्तः परत्वं कथमित्यत आह—तदिदमिति । यदा बुद्धिमिहान्वादा तदेतत्त्वात्परत्वमित्युक्तमित्यन्वयः । प्रतिविम्बस्योपाधिपरतत्त्वत्वादुपाधेः प्रतिविम्बात्परत्वमाह—यदा रिविति । हेतुं स्फुटयति—अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं, तदाह—तच्चेति । नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते, तत्राह—सत्यपीति । सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्वाक्यानामुत्थापयति—अन्ये त्विति । पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहात्मकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रतिजीवं लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहाहन्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकेमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे—तदधीनत्वाच्चेति । अर्थवदिति । सूत्रस्यदृष्टान्तमाह—यथेति । तद्याख्यानं दूषयति—तैरिति । अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं लज्यत इति शङ्कते—आह्नातस्येति । एकार्थबोधकानां शब्दानां मित्य आकाङ्क्षयैकसां बुद्ध्वात्कारुण्यमेकवाक्यता । तव मते तस्य

भामती

रिण इति विक्षेप उक्तः । अव्यक्ताधीनत्वाजीवभावस्येति । यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादिलेनानियतं पौर्वापर्यं तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षितैतदुक्तम् । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनामिति । गोबलोवर्दपदवदेतद्व्यव्ययम् । आचार्यदेशीयमतमाह—अन्ये त्विति । एतदूचयति—तैस्त्विति । प्रकरणपारिशेष्ययोरुभयत्र तुल्यत्वाच्चैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते—आह्नातस्यार्थमिति । अव्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तात्तस्येति शङ्काः । निराकरोति—न । एकवाक्यताधीनत्वाच्चेति । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वं संभवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षा विनैकवाक्यत्वम्, उभयं च प्रकृतमित्युभयं ग्राह्यत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । न च मुख्यया

न्यायनिर्णयः

नीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दाह्वत्वमाह—अव्यक्तेति । उक्तमर्थं प्रकृतश्रुत्या योजयति—तदिदमिति । कुतस्तस्य महत्तः सकाशात्परत्वमित्याशङ्क्य बुद्धिपक्षे तावदुपपत्तिमाह—अव्यक्तेति । युक्तं हि कार्यात्कारणस्य परत्वमिति भावः । जीवपक्षेऽपि परत्वंोपपत्तिमाह—यदा रिविति । इदं हि राजादेः स्वाधीनादमालादेः परत्वमिति भावः । कुतो जीवभावस्याव्यक्ताधीनत्वमविद्याधीनत्वादित्याशङ्क्यव्यक्तस्योक्तं स्वरूपं स्मरयति—अविद्येति । संप्रति जीवभावस्य तदधीनत्वमाह—अविद्यावत्त्वेनेति । तथापि कथं शरीरस्य महत्तः सकाशात्परत्वं, तत्राह—तच्चेति । इन्द्रियादीनामपि प्रकृतमेवादव्यक्तत्वं परत्वं च दुस्समिति कुतः शरीरस्यैव ग्रहणमित्याशङ्क्याह—सत्यपीति । आचार्यदेशीयमतमुत्थापयति—अन्ये त्विति । तन्मतेऽपि सूत्रद्वयं योजयितुं पातनिकामाह—द्विविधमिति । तस्य द्विविधस्यापि प्रामाणिकत्वमाह—स्थूलमिति । देहद्वयस्याप्रस्तुतत्वमाशङ्क्याह—तच्चेति । भूमिकां कृत्वा 'सूक्ष्मं तु' इति सूत्रावयवं व्याकरोति—इहेति । पूर्ववाक्ये द्वयोः संनिधौ सूक्ष्मस्यैवात्र ग्रहे को हेतुरित्याशङ्क्य 'तदहंत्वत्वात्' इति हेत्वर्थमाह—सूक्ष्मस्येति । कथं तर्हि तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशङ्क्य द्वितीये सूत्रे तदधीनत्वं व्याचष्टे—तदधीनत्वाच्चेति । सूक्ष्मदेहाधीनौ विवेकाविवेकाभ्यां बन्धमादौ, तेन तदतो जीवात्परत्वमित्यर्थः । तत्र सूत्रं दृष्टान्तमाह—यथेति । इतिशब्दो दाष्टान्तिकयोर्द्वौ वृत्तिकारमतसमाख्येयश्च । वृत्तिकृतां मतं निराचष्टे—तैस्त्विति । अव्यक्तपदमेव व्यक्तस्थूलदेहव्यावृत्तिहेतुरित्याह—आह्नातस्येति । आह्नातमपि पदमुभयसाधारणमित्याशङ्क्याह—आह्नातं चेति । पूर्वोत्तराह्नातयोरेकवाक्यताधीनत्वादर्थदृष्टेस्त्वन्मते चैकवाक्यताभावात्कुतोऽर्थधीः, कुतश्चाव्यक्त-

त्वादर्थप्रतिपत्तेः । नहीमे पूर्वोत्तरे आस्ताते एकवाक्यतामानापद्य कंचिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्याप्राज्ञायां यथाकाङ्क्ष संबन्धेऽनभ्युपगम्यमान एकवाक्यतैव बाधिता भवति कुत आस्तात्सार्थप्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टवीमस्ततया सुशोधत्वादग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विषयते । नह्यत्र शोधनविधायां किञ्चिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्टत्वाच्च किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्षयते । तथाहीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्' इत्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किञ्चिच्चिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । नहि गुणस्वरूप-

भाष्यरत्नप्रभा

अभावात्कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते—नेति । तां विनाप्यर्थवीः किं न स्यादित्यत आह—नहीति । शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतं, तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्यार्यं स्यादित्यर्थः । अस्त्वेकवाक्यतेस्तत आह—न चेति । ततः किं तत्राह—तत्रेति । आकाङ्क्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यम् । आकाङ्क्षयास्तुत्यादिति भावः । अनात्मनिश्चयः बुद्धिः, तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यम् ; तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशोषत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदैर्गन्धधादिना लघुनाविवदनात्मत्ववीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते—न चेति । दृष्टा नीमस्ता घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तता तस्येत्यर्थः । दूषयति—यत इति । वैराग्याया बुद्धिरत्र न विवक्षिता, विध्यभावात्, किंतु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तदर्थंनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः । किंच सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणज्ञ पृथगाव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेयाह—सर्वथेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः । तथा नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ अप्राप्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रम्—ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादिगुणरूपाध्यानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । नहि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यत इति संबन्धः । न केवलं भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य

भामती

वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तुमात्रनिराकरणाकाङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं श्वासिवन्वहन्तुं परं विज्ञायते । यथाहुः 'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि नोदितः । उपघातप्रधानलाभं श्वादिभ्यो न रक्षति ॥' इति । ननु न शरीरद्वयस्याप्राज्ञा । किंतु दुःशोषत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, ननु पाटकीषिकस्य स्थूलस्य । एतदिदं दृष्टवीमस्ततया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमिच्छत आह—न चैवं मन्तव्यमिति । विष्णोः परमं परमवगमयितुं परं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अलं वा विवादेन, भवतु सूक्ष्ममेव शरीरं परिशोध्यं, तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेयाह—सर्वथापि त्विति ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च । इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानः परः । सांख्यैः खलु प्रधानादिवेकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभूत्यै वा प्रधानं ज्ञेयत्वोपेक्षित्यते । न चेह जानी-

न्यायनिर्णयः

शब्देन स्थूलदेहनिवृत्तिरिच्छाह—नेति । एकवाक्यताधीनार्थवीरित्येव कथमिच्छाशङ्काह—नहीति । शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे रूढेस्तस्य प्रकृतस्य हानं भूतसूक्ष्मस्य प्रकृतस्याव्यक्तशब्दत्वप्रक्रिया च निष्प्रामाणिकायाता स्यादित्याह—प्रकृतेति । पूर्वोत्तरास्ताते तथैकवाक्यतामापथैवार्थं प्रतिपादयेतां, तत्राह—न चेति । अस्तु तर्हि तद्वशादेकवाक्यतापत्तिः, तत्राह—तत्रेति । आकाङ्क्षया वाक्यैक्यं घीहेतुत्वे सतीति यावत् । उभयमपि प्रकृतत्वाद्वाक्यत्वेनाकाङ्क्षितं, तेन तद्वारा पदप्रदेशव्यक्तपदस्योभयपत्तिः प्रवृत्तौ प्रकरणपारिषेध्योस्तुल्यत्वस्यैकत्र निषेधोऽस्तीत्यर्थः । सूक्ष्मस्यैव देहस्याकाङ्क्षा, दुःशोषत्वात्, तस्यात्मनोऽसित्तनिकृष्टस्य सहसा ततो निष्कृष्टमवश्यत्वात् । अन्यस्य तु दुष्टत्वेन दृष्टत्वादात्मनो निष्कार्षस्य सुकरत्वादित्यह—न चेति । कुतो न मन्तव्यं, तत्राह—यत इति । इहेति प्रकरणोक्तिः । वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यते, तत्राह—नहीति । किं तर्हि विवक्षितं, तदाह—अनन्तरेति । तस्य तस्य परत्वेन वचनात्परमपदेन कथमत्राभीष्टं, तत्राह—तथाहीति । परमपददिदंशेषिष्या पारंपर्यमत्राभीष्टमिति पूर्वोत्तरालोचनानां भातीत्यर्थः । किंचाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं, 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इत्यादिना सूक्ष्मदेहस्य विभक्तत्वेन रथकल्पनाविषयत्वात्तस्य शरीरपदेनानुक्तत्वात्, इहापि 'मनसस्तु परा बुद्धिः' इति गृहीतत्वेनापरिशेषादिति मत्वेनेत्यापि दूषयति—सर्वथेति । स्थूलसूक्ष्मयोरनन्तरग्रहेऽपीति यावत् । तथा नामास्त्विति । त्वदिच्छया सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तशब्दत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्चिदिति । प्रधानादनिराकरणमुक्तम् ॥ ३ ॥ प्रधानस्याव्यक्तशब्दाव्यक्तत्वे हेत्वन्तरमाह—ज्ञेयत्वेति । तत्त्वाख्यात् पदनिर्वाकं करोति—ज्ञेयत्वेनेति । गुणानां पुरुषाणां चान्तरं विवेकः, तस्यैव सुक्तिहेतुत्वेन ज्ञेयत्वमिदं न प्रधानस्यैवाकाङ्क्षाधोन्तरस्यापि तदिदमित्याह—नहीति । इति गुणव्यवसायावसारूपप्रधानस्यापि ज्ञेयत्वमिति शेषः । तथापि विवेकगुणतया प्रधानस्य ज्ञेयत्वं न स्वप्रधानतयेत्याशङ्क्य प्रकृतिलयादित्युक्त्यर्थः

मज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । कचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपककृत्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः—‘ज्ञेयत्वावचनात्’ इत्यसिद्धम् । कथम् । श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्—‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्ममुच्यते ॥’ (का० २।३।१५) इति । अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात्प्रधानमेवेदं, तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति । अत्र ब्रूमः—नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते । ‘पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः’ इत्यादिनिर्देशात्, ‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्तमा न प्रकाशते’ इति च दुर्ज्ञातत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षाणात् । ‘यच्छेदद्वाङ्मानसी प्राज्ञः’ इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् । मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । नहि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किंतु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेऽपीत्याह—कचिच्चेति । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह—न चानुपदिष्टमिति । उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशयोगादव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात्फलवज्ज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलितमाह—तस्मादिति । सांख्येष्टफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तः कथमिह ग्रहणं, तत्राह—अस्माकं त्विति । असन्मते विष्णवाख्यपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वाच्चदृशनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः । साधारणशब्दमात्राच्च प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्तल्लिङ्गस्यानुक्त्या नियामकाभावादिति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥ लिङ्गोक्तिसाक्ष्यं निषेधति—वदतीति चेदिति । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ किंचात्र कठवह्णाय प्रधानस्य प्रशोत्तरयोरसत्त्वाच्च

आमर्त्तौ

यादिति चोपासीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि लव्यक्तपदमात्रम् । न चैतावता सांख्यसृष्टिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ।

न्यायनिर्णयः

स्वप्रधानतयापि तज्ज्ञेयत्वमिष्टमिलाह—कचिच्चेति । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्देनोक्तमिलाशङ्क्य सूत्रार्थमाह—न चेति । तदेव स्पष्टयति—पदेति । नन्वव्यक्तशब्दे प्रयुक्ते तदर्थस्याप्योदेव ज्ञेयत्वमशते शब्दाप्रयोगात्, नेत्याह—न चेति । आर्थिकथियोऽपुमर्थत्वसंभवाच्छब्दमेव फलवज्ज्ञानं, न चाव्यक्ते तद्विषया धीरित्यर्थः । पञ्चम्यर्थमनूयं लकारोत्पत्त्याह—तस्मादिति । त्वन्मतेऽप्युक्तनीत्याव्यक्तपदमनर्थकमित्याशङ्क्याह—अस्माकं त्विति । परमपदस्य सर्वसात्पर्यत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽसत्पक्षे स्यादित्यव्यक्तशब्देन स्थूलदेहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—वदतीत्यादिना । चोर्थं विवृणोति—अत्रेति । उक्तहेतोर्न प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सतीत्यर्थः । साधितत्वाद्वासिद्धिरिति शङ्कते—कथमिति । बाधवशेषेणोक्तम्—श्रूयते हीति । अशब्दमिलाद्विषयत्वं नित्यशब्दः संबध्यते । ननु निष्पन्नं ब्रह्मोक्तत्वा तस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानान्मुक्तिरत्रोच्यते न प्रधानस्यात्र प्रसक्तोऽस्ति, तत्राह—अत्रेति । शब्दादिश्रुत्यतया स्मार्तप्रधानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदेवात्रोक्तमित्याह—तस्मादिति । तथापि ‘महतः परमव्यक्तम्’ इत्यत्र किं जातं, तदाह—तदेवेति । उत्तरमाह—अत्रेति । तत्र नञोऽर्थमाह—नेहेति । कस्य तर्हि हेतुत्वेनात्रोक्तिः, तत्राह—प्राज्ञो हीति । प्राधानेऽपि संभवति परमात्मग्रहे को हेतुरित्याह—कुत इति । तत्र हेतुमुक्त्वा विमज्जते—प्रकरणादिति । परमात्मप्रकरणस्य प्रकृतत्वे हेतुमाह—पुरुषादिति । इतश्चाशब्दादिवाक्ये परस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वमित्याह—एष इति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—तस्यैवेति । ‘दृश्यते त्वमप्या वा पुनः’ इत्यादितदाकाङ्क्षणम् । तस्यैव ज्ञेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—यच्छेदिति । फलविवेकप्रभृतेरपि परस्यैव ज्ञेयत्वमित्याह—सृष्टिवति । प्राधानेऽपि तद्विवेकमित्याशङ्क्याह—नहीति । कथं तर्हि तेषामभ्युपगमः, तत्राह—चेतनेनेति । सर्वोपनिषदालोचनायामपि परस्यैव ज्ञेयत्वमिष्टमित्याह—सर्वेष्विति । तुल्यश्रुतिसिद्धब्रह्मोक्तिसंभवे विजातीयसृष्टिसिद्धप्रधानोनस्ययोगाच्च

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्म-
नामस्मिन्नन्ये कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः ।
नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत् 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रवृद्धिं तं श्र-
द्धानाय मह्यम्' (का० १।१।१३) इत्यग्निविषयः प्रश्नः । 'येयं प्रेते विनिकृता मनुष्येऽस्तीत्येके
नायमस्तीति' चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेव वरस्तृतीयः ॥' (का० १।१।२०)
इति जीवविषयः प्रश्नः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भ-
व्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद् ॥' (का० १।२।१४) इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि 'लोका-
दिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीवा यथा वा ।' (का० १।१।२५) इत्यग्निविषयम् । 'हन्त
त इदं प्रवक्ष्यामि शुद्धं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ योनिमन्ये
प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥' (का० २।५।६, ७)
इति व्यवहितं जीवविषयम् । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (का० १।२।१८) इत्यादिबहुपक्षं
परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति । अपृष्टत्वाच्चापुन्यसनीयत्वं तस्येति ।

भाष्यरत्नप्रभा

ग्रहणमित्याह—त्रयाणामिति । मृत्युना नचिकेतसं प्रति व्रीनवरान्बुणीष्वेत्युक्तेः त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः ।
उपन्यासश्च मृत्युना कृतः । नान्यत्वेत्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति—तत्र तावदिति । हे मृत्यो, स मह्यं दत्तवरस्त्वं
स्वर्गहेतुमग्निं स्मरति । प्रेते सुते । देहादन्योऽस्ति न चेति संशयोऽस्ति । अत एव दाहमन्तत्त्वमसंदिग्धं जानीयामित्यर्थः ।
क्रमेणोत्तरत्रयमाह—प्रतिवचनमपीति । लोकहेतुविराडात्मनोपासत्वाद्धोकादिश्रियोऽग्निं मृत्युरुवाच नचिकेतसे ।
याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्म-
वाक्येन जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि 'यथा च मरणं प्राप्य' इत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तरं, योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु
आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह—योनिमिति । चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह—
यथेति । श्रुतमुपासनम् । सूत्रे आद्यश्चकारो यत इत्यर्थः । एवं च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतो न प्रधानम-

भाष्यती

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ५ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवाद-
वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल न चिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीनवरान् प्रददौ । नचिकेतास्तु
प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वन्दे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम् । 'वराणामेव वरस्तृतीयः' इति वचनात् ।
ननु तत्र वरप्रदाने प्रधानमोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीष्वग्निजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न लघुपक्रान्त-
प्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह—इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वमिति । 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि शुद्धं ब्रह्म
सनातनम्' इत्यनेन व्यवहितं जीवविषयं 'यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम' इत्यादिप्रतिवचनमिति योजना । अत्राह
चोदकः—किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं बान्यो जीवस्य 'येयं प्रेते' मनुष्य इति प्रश्नः, अन्यस्य परमात्मनः 'अन्यत्र
धर्मात्' इत्यादिः । एकस्मै सूत्रविरोधव्यव्यापामिति । भेदे तु सौमनस्याबाधयथात्मज्ञानविषयवत्तत्र वरप्रदानानन्तर्भावोऽन्यत्र
धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयवचनान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधाना-

न्यायनिर्णयः

प्रधानवीरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञाद्वे युक्तान्तरमाह—त्रयाणामिति । प्राथमिकं चकार । प्रतिज्ञापरत्वेन व्याक-
रोति—इतश्चेति । प्रधानस्याप्रक्रान्तत्वमितः शब्दार्थं स्फुटयति—यस्मादिति । कठानां वल्लीविच्छिन्ने अन्ये त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिव-
चने दृष्टे, मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वरत्रयस्यानस्यान्यथानुपपत्तिरित्यर्थः । सौत्रमेवकारं व्याचष्टे—नेति । क्रमेण प्रश्नत्रयमुदाहरति—तत्रे-
त्यादिना । हे मृत्यो, स मह्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येषि स्मरसि, तेन तद्विषयां विद्यां मह्यं वदेत्यर्थः । मनुष्ये तदेहे प्रेते
त्यक्तप्राणे सति । येयं विनिकृता तामेव पद्ममेदेन दशयति—अस्तीति । संदिग्धमात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् । प्रतिवचनत्रयमपि क्रमेण
कथयति—प्रतीति । लोकहेतुविराड्बुद्धोपासत्वाद्धोकादिश्रियोऽग्निस्तमुक्तवान्मृत्युर्नचिकेतसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा
वाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति संशयः । हन्तेदानीं शुद्धं गोमयं सनातनं विरंजनं ब्रह्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाया जीवमपि ब्रवीति—
यथेति । आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च वक्ष्यामीति योजना । कथं स मरणे भवति, तत्राह—योनिमिति । मृतानां पुन-
र्विचित्रजन्मानपत्नौ निमित्तमाह—यथेति । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं देवताज्ञानमनुष्ठितं स तदनुकृपावय योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
'देवैरन्नापि निविक्रिसिन्तं पुरा' इत्याख्य 'यसिन्नेताडुपाशितो' इत्यनेन संदर्भेण परमात्मप्रतिवचनरूपेण जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथोक्तं
वचो योग्यत्वाज्जीवविषयमित्याह—व्यवहितमिति । एवमित्युपज्ञावयवाथं विवृणोति—नैवमिति । सूत्राक्षरणि योजयित्वा तदर्थो-

अत्राह—योऽयमात्मविषयः प्रश्नो 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीति', किं स एवायम् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकुर्यते, किंवा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्य इति । किं वातः । स एवायं प्रश्नः पुनरनुकुर्यते इति यद्युच्येत, द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरैकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावैव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्य इत्युच्येत, ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति । अत्रोच्यते—नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनश्चितेः संवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समातेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नश्चिते तसे पित्रा प्रहिताय व्रीन्वरात्प्रददौ । नश्चितेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वत्रे । द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्, 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेष वरस्तृतीयः' (का० १।१।२०) इति लिङ्गात् । तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्यते । ननु प्रष्टव्यमेदापूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वं हि प्रश्नो जीवविषयः येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात् । जीवश्च धर्मादिगोचरत्वाच्चान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वाद्युत्तरस्य धर्माद्यतीत-

भाष्यरत्नप्रभा

व्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति—अत्राहेति । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये कलितं दृच्छति—किंचात इति । सप्तमर्थं तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नैक्ये सूत्रासंगतिः । भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह—स एवेत्यादिना । प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह—अत्रोच्यत इति । येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरविवोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति—वरेत्यादिना । वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा । प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय । इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य मम पिता यथापूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वत्रे । ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह—येयमिति । प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयवोकिङ्कजीवात्मविषयैव तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह—तत्रेति । मरणधर्माक्षर्यार्थलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते—नन्वि-त्यादिना । गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं प्रष्टव्यमेदात् प्रश्नभेदः किंतु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह—प्रश्नच्छायेति । प्रष्टव्यमेदोऽसिद्ध इति परिहरति—नेत्यादिना । किंच ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन्

भाष्यती

स्थानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु 'महतः परमव्यक्त'मित्याक्षेपः । परिहरति—अत्रोच्यते, नैवं वयमिहेति । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरमेदात्प्रष्टव्यमेदेनैक एव प्रश्नः । अत एव प्रतिवचनमप्येकम् । सूत्रं त्वत्वास्तवमेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्र तत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्न-

न्यायनिर्णयः

मध्यममाक्षिपति—अत्रेति । परापरार्थे प्रश्नप्रस्तावे सतीति यावत् । उक्तिप्रकारं प्रकटयति—योऽयमिति । इतिशब्दो विमोक्षसान-योती । कल्पद्वयेऽपि फलं दृच्छति—किंचेति । तत्राद्यमनूष सूत्रावयवयोगं फलमाह—स एवेति । कल्पान्तरमनूषाक्षेपा लपक्षसिद्धिं फलमाह—अथेत्यादिना । न चात्मज्ञानवरदानान्तर्भूतमेव परमात्मज्ञानमपि प्रधानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावसंभवादिति भावः । सूत्रावयवविरोधमत्रे परिहरित्यत्रां पक्षमहीकृत्याह—अत्रेति । द्वितीयस्त्वनन्युपगमादेव हेतुस्तद्व्याह—नैवेति । प्रकृतो ग्रन्थः सप्तमर्थः । अतो न प्रधानोक्तिप्रसक्तिरिति शेषः । वरदानं विनाऽपूर्वप्रश्नकल्पनाभावे परास्त—वाक्येति । कथं वाक्योपक्रमः, तद्विरोधो वा प्रश्नान्तरोपगमे कथमित्याक्षेपं वाक्योपक्रमं दर्शयति—वरेति । उपक्रमानुसारित्वमुपसंहारस्यापि सूचयति—आ समासेरिति । आद्यन्तयोरैकरूपत्वा वाक्यवृत्तिमेव निशदयति—मृत्युरिति । वरदानतनुपादानविषयत्वाख्यायिकाद्योतनार्थमुभयत्र विलेख्युक्तम् । वरत्रयमेव विशेषतो बुभुत्समानं प्रकटयति—नश्चितेता इति । ननु पितुः सौमनस्यं वरो न भवति, तत्र प्रश्नाभावात्, किंतु अग्निजीवपरात्मार्थः प्रश्नरूपा वराः, तेषु मृत्युरेतापि भावात्, तत्राह—येयमिति । प्रेते सतीत्युपक्रमे सतीति शेषः । वाक्योपक्रमं दर्शयित्वा प्रश्नान्तरकल्पने तद्विरोधं दर्शयति—तत्रेति । वाक्यवलात्प्रश्नैक्यमयुक्तं लिङ्गात्तद्वेदसिद्धिरिति शङ्कते—नन्विति । प्रष्टव्यमेदं स्पष्टयति—पूर्वो हीति । नहि तस्य परविषयत्वं, तत्रास्ति नास्तीति विचिकित्सायोगात्तस्य सदेकतानत्वादित्यर्थः । तथापि न प्रष्टव्यभेदः, द्वितीयेऽपि प्रश्ने जीवस्यैवोक्तैरित्याक्षेपाह—जीवश्चेति । कदाहि द्वितीयप्रश्नार्थो न परो जीवादान्योऽस्ति, तत्राह—प्राज्ञस्तित्वेति । धर्मादिगोचरत्वागोचरत्वाभ्यां तद्वेदपीरित्यर्थः । अर्थस्वभावालोचनया प्रश्नभेदमुक्त्वा प्रश्नस्वभावालोचनयापि तद्वेदमाह—अत्रेति ।

वस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नमेदः । न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् । न । जीवप्राज्ञयोरैकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यमेदात्प्रश्नमेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् । न त्वन्यत्वमस्ति । तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह च 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंसर्गशोच्छा-
रीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा—'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥' (का० २।१४४) इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव मह-
त्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञवि-
ज्ञानाद्वि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथाग्रे—'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥' (का० २।१४१०) इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपव-
दति । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरम् 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्यारभ्य
मृत्युना तैस्तेः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चंचाल, तदैवं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयस-
विभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च 'विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा
बहवोऽलोलुपन्त' (का० १।२।४) इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच—तं दुर्दशं

भाष्यरत्नप्रभा

यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह—इह चान्यत्रेति । तन्निषेधवाक्ये शिवोक्तिरसिद्धेयत आह—सतीति । भागी युक्तः ।
तस्मादविषया जीवस्य प्राप्तजन्मादितिषेधेन स्वरूपयुक्तमित्यर्थः । किंच जीवो ब्रह्माभिन्नः, मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात्,
ब्रह्मवदित्याह—तथा स्वप्नेति । अन्तोऽवस्था । येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । हेतोरभ्यो-
जकत्वमासाङ्ग्यं 'तमेव विदित्वा' इति श्रुतिविरोधमाह—प्राज्ञेति । किंचाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव
सत्य इत्याह—तथेति । इह वेदे यच्चैतन्यं तदेवासुत्र सूर्यादेः । एवमिहालम्बैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव सिष्याभेदं
पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति संसारमयात्र मुच्यत इत्यर्थः । किंच जीवप्रश्नानन्तरं 'तं दुर्दशं' इति बहु-
तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणभेदो गम्यत इति संबन्धः । प्रष्टुप्रश्नयोः प्रशंसयापि लिङ्गेन वृष्टस्य दौर्लभ्यद्योतनाद्ब्रह्मत्व-
सिद्धिरित्याह—अन्यं वरमित्यादिना । पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयास्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानाच्च चंचाल 'नान्यं
तस्मान्नचिकेता वृणीते' इति श्रवणात् । तदा संतुष्टो यमः 'अन्यच्छ्रयोऽन्यदुवैव प्रेयः' इति भोगापवर्गमार्गयोर्वैलक्षण्यं

भामती

स्येत्यादि । 'येन प्रेते' इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीयत्य मृत्युः 'विद्याभीप्सितं
नचिकेतसं मन्ये' इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्नश्चे ब्रह्मैवोत्तरमुवाच—तं दुर्दशमिति ।
यदि पुनर्जीवात्प्राप्तो भिद्येत, जीवगोचरः प्रश्नः, प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन संगच्छेत । अपिच यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य

न्यायनिर्णयः

वैषम्यं स्फोरयति—पूर्वस्येति । आर्थे शब्दे च वैषम्ये फलितमाह—तस्मादिति । प्रष्टव्यमेदादुक्तं प्रश्नमेदं प्रत्याह—नेति । तदेव
व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—भवेदिति । ननु प्राज्ञादन्यो जीवो वादितिर्नित्ये, नेत्याह—नन्वेति । कठश्रुतिमपेक्षानुसारम् । एत-
द्वाक्यगतलिङ्गेश्योऽपि जीवपरयोरैक्यं वक्तुं क्रमेण लिङ्गानुपन्यस्यति—इहेति । यथापि परमात्मप्रशस्य प्रत्युक्तिं जन्मादिनिषेधेन श्रुत्य-
राह, तथापि कथमैक्यं, तत्राह—सतीति । अग्रस्तकनिषेधस्यातिप्रसङ्गित्वात्प्रसक्तं सत्येव निषेधो युक्तश्चेज्जीवस्यापि ब्रह्मवत्प्रित्याज-
नान्ययोगात् तन्निषेधः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रसङ्गश्चेति । परसिन्धेनाविषया देहयोगाजन्मादिप्रसङ्गादप्यसात्तत्त्वमैवयुदातेन जीवतत्त्व-
वेदान्तमेव परप्रश्नस्त्वोत्तरं मन्वानस्तयोरैक्यं सूचयतीत्यर्थः । तदेव लिङ्गान्तरमाह—तथेति । अन्तराश्वो मध्यवानी । येन साक्षिणा
लोको भूयो भूयः पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । वाक्यतात्पर्यमाह—स्वप्नेति । यथापि जीवतत्त्वविषया शोकोच्छित्तिसंतापि कथं
जीवप्राज्ञयोरैक्यं, तत्राह—प्राज्ञेति । 'तत्र को मोहः कः शोक एकलमनुपश्यतः' इत्यादिदर्शनादिति शेषः । इतश्च तयोरैक्यमि-
त्याह—तथेति । इह वेदे यच्चैतन्यं तदेवासुत्र परत्रादित्यादावसंसारं ब्रह्म, यच्चासुत्र तदेवेह वेदेऽनुविष्टमिलन्योनैक्यमित्यर्थः । भेद-
दृष्टव्यपवादाच्च तयोरैक्यमिल्याह—मृत्योरिति । यः कश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव सिष्याभेदं पश्यति स मरणं प्राप्नोति । पुनः पुनर्नित्यते
न पुनर्वैषम्यमित्यर्थः । जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं प्रलोभनेनातिदुर्लभत्वख्यापनादपि जीवो ब्रह्मात्मनामीष्ट इत्याह—तथेति ।
अधिकारित्वजिज्ञासनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मना प्रतिपाद्यतेत्याह—यदेति । 'नान्यं तस्मात्' इत्यादिश्रुतेरचलनं नचिकेतसोऽवसीयते ।
वक्ष्यमाणविषयाया मुक्तिहेतुत्वख्यापनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मतावदनमिल्याह—तदेति । 'अन्यच्छ्रयोऽन्यदुवैव प्रेयः' इत्याद्यभ्युदयनिःश्रे-
यसविभागोक्तिः । 'दूरमेते विपरीते' इत्यादिविद्याविद्याविभागगीरिति विभागः । त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयसो विच्छेदं
त कृतवन्तस्ततो विद्याधिनें त्वां मन्येऽहमिति योजना । 'त्वाद्गृहं नो भूधाए' इति प्रश्नं प्रशंसन्यदुवाच तेनापीति संबन्धः । जीवप्रश्नस्य

गृहमनु प्रविष्टं गृहाहितं गह्वरेषु पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा श्रीरो हर्षशोको जहाति ॥' (का० १।२।२) इति, तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्न-
निसिद्धां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव
प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् । तस्मात् 'यैयं प्रेते' इत्यस्यैव प्रश्नस्यै-
तदनुकर्षणम् 'अन्यत्र धर्मात्' इति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणम् । तदीयस्यैव वि-
शेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्ठमुत्तरत्र तु त-
स्यैवास्सारित्वं पृच्छ्यत इति यावद्व्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं
च न निवर्तते । तच्चिद्वृत्तौ तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याख्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे
च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित्स्तंभमसे पतितान् कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो
वेपमानः पलायते, तं चापरो ब्रूयान्मा मेधीनीयमही रज्जुरेवेति । स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भय-
भुत्सुजेद्वेषं पलायनं च । नन्वेतद्विद्वत्काले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात् ।
तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् । ततश्च 'न जायते म्रियते वा' इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवच-
नम् । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्र-
श्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानुपोह-
नाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्व-
मिति । ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रति-
वचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते ।

भाष्यरत्नप्रभा

प्रतिज्ञाय 'दूरमेते विपरीते विपूषी अविद्या या च विद्या' इति दर्शितवानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं, विपूषी
विरुद्धकले, अविद्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः । विद्याभीष्टिनं विद्यार्थिनं स्वामहं मन्ये, यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः
मुञ्चादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि 'त्वादङ्गो
भूयान्नचिकेतः प्रष्टा' इति स्तुतस्त्रित्यक्षरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह—यत्प्रश्नेति । यद्यक्षेण
स्तुतिं लब्धवांस्तं प्रश्नं विहाय यद्यन्यमेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः । तस्मादिति । प्रष्टव्यमे-
दाभावादित्यर्थः । प्रश्नावक्यव्यक्तयोः सादृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति—यत्स्वित्यादिना । धर्माद्याश्रयस्य
जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह—यावदिति । अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह—
न चाविद्यावत्त्व इति । जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं
दर्शयति—ततश्च न जायत इति । जीवब्रह्मैक्ये 'त्रयाणाम्—' इति सूत्रं कथमित्यत आह—सूत्रं त्विति ।
कल्पितभेदात्प्रश्नभेदकल्पनेत्याह—ततश्चेति । परमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावा-
योगादिति भावः ॥ ६ ॥ श्रौतोऽप्यक्षब्दो न सांख्यासाधारणतत्त्वगोचरः, वैदिकशब्दत्वात्, महच्छब्दवदित्याह—

भाष्यती

भूतुनैष प्रशंसितो नचिकेताः यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे नावदध्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात्, प्रश्नान्तरे त्वावस्थाने
प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह—यत्प्रश्नेति । यस्मिन् प्रश्ने यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥ महद्ब्रह्म । अनेन

न्यायानिर्णयः

परमात्मवाक्येनोक्तोक्तेरपि तयोरैक्यमित्याह—तमिति । प्रश्नानुपपत्तिरपि प्रश्नयोरैक्यं गमयतीत्याह—यदिति । यद्विषयः प्रश्नो
यत्प्रश्नस्तं विहायेति संबन्धः । प्रस्तुतप्रश्नवाची तच्छब्दः । प्रष्टव्यभेदाभावे फलितमाह—तस्मादिति । प्रश्नस्वभावालोचनया प्रष्टव्यमे-
दमुक्तमनूय प्रत्याह—यत्स्विति । विशेषमेव दर्शयति—पूर्वश्चेति । विशेषोक्तिसमाप्ताविति शब्दः । जीवस्य भर्मादिमतो न तद्रहित-
मसौक्यमिति प्रष्टव्यभेदमाशङ्क्याह—यावदिति । कथं तर्हि जीवस्याविद्यावत्तत्सद्दीनमसौक्यं, तत्राह—तदिति । अविद्यानिवृत्त्युत्तर-
कालवदैक्यस्य तर्हि कृतकत्वेनानित्यत्वं, नेत्याह—न चेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । जीवब्रह्मैक्ये कादागोपक-
माविरोधमुक्त्वा जीवप्रश्नस्यैवहितप्रत्युक्तिमत्त्वं, लाभान्तरमाह—ततश्चेति । जीवब्रह्मगोचर्येन प्रश्नैक्ये कथं त्रयाणामिति सूत्रं,
तत्राह—सूत्रं त्विति । योजनानामिनयति—एकत्वेऽपीति । कल्पितभेदेन सूत्रयोजनाप्रकारसमाप्ताविति शब्दः । कल्पितभेदेन प्रश्नभेदे
फलितमाह—ततश्चेति । परमात्मकप्रधानावस्थानकल्पनापि किं न स्यात्, तत्राह—प्रधानेति । वैषम्यं परमात्मप्रधानस्येति शेषः ॥ ६ ॥
सांख्यप्रसिद्धैवंप्रसिद्धया विरोधाच्च न सा चेदार्थनिर्णयहेतुरित्याह—महद्ब्रह्मेति । दृष्टान्तं व्यानष्टे—यथेति । योगापगोपुरुषार्थस्य

‘बुद्धेरत्मा महान्परः’ (का० १।३।१०), ‘महान्तं विभुमात्मानम्’ (का० १।२।२२), ‘वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्’ (श्वे० ३।८) इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजा हि सांख्यप्रकृतिलोकोबन्धारिमकायवा ॥ रजजादौ लोहितादिलक्ष्येऽसौ सांख्यशास्त्रा ॥ १ ॥
लोहितादिप्रलम्बिज्ञा तेजोबन्नादिलक्षणा ॥ प्रकृतिं गमयेच्छ्रौतीमजाकृतिर्मनुत्ववत् ॥ २ ॥

पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात् । मन्त्रवर्णात्—‘अजामेकां लोहित-
शुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः’ (श्वे० ४।५) इति । अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसर्वतमांस्यभिधीयन्ते ।
लोहितं रजो रज्जनात्मकत्वात् । शुक्लं सर्वं प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

महद्भवेति । सूत्रं व्याचष्टे—यथेत्यादिना । न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः, आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन
सांख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यम् । सत्तामात्रे । सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे । निर्वि-
कल्पकबुद्धावित्यर्थः । आत्मा महासित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति, ‘तमसः परत्वादित्यादिना शोकाख्य-
तमःपरत्वादिभ्रमश्च महच्छब्दः साध्यतत्त्वं नाभिधत्त इति संबन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ ७ ॥
चमसवदविशेषात् । अत्रापि विषयः, तर्किकप्रधानपरं मायापरं वेति रूढ्यर्थसंभवात्संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्द-
मात्रेण प्रधानस्याप्रलम्बिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिल्लोकोपेतादजापदापदात्मलम्बिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—
पुनरपीति । फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्तिद्धिरिति पूर्ववद्ब्रह्मम् । रागहेतुत्वादियुग-

भामती

सांख्यप्रसिद्धैर्वैदिकप्रसिद्धा विरोधाच्च सांख्यप्रसिद्धिवेद आदत्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं, पुरुषार्थक्रियाक्षमं
सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति । या या पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषान्वाताख्यातिलक्षणा
च सा सर्वं महति बुद्धौ समायति इति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यते इति ॥ ७ ॥ चमसवदविशेषात् । अजाशब्दो
यद्यपि छाग्यानां रूढस्तथाप्यन्त्यात्मविषयाधिकारात् तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्भेदसंभवाद्योगेन वर्तितव्यः । तत्र किं
स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णनानुसृत्यामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिलोकोऽवन्नव्याक्रियाकारणमुच्यताम् किं तावत्प्राप्तं, प्रधानमे-
वेति । तथाहि—यादृशं प्रधानं सांख्यैः स्मर्यते तादृशमेवासिन्नन्यूनानतिरिक्तं प्रतीयते । सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न
जायत इत्यजा च एका च लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु सन्ति, तथापि लोहितं
कुसुमादि रजयति, रजोऽपि रजयतीति लोहितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं, सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं
मेघादि कृष्णं, तमोऽप्यवरकमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादियोग आस्थेयः, किंतु तत्कार्यस्य
तेजोऽवन्नस्य रोहितत्वादिकारण उपचरणीयम् । कार्यसाम्येण वा कारणे कल्पनीयं, तदस्माकमपि तुल्यम् । ‘अजो
ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ इति लात्मभेदश्रवणात् सांख्यस्मृतेरेवञ्च मन्त्रवर्णं प्रलम्बिज्ञानं

न्यायनिर्णयः

महच्छब्दितशुद्धिकार्यत्वापुरुषापेक्षितफलकारणं सत्तुच्यते । तत्र भावप्रलयोऽपि स्वरूपार्थो न सामान्यवाची । कार्यानुपेयं महन्न प्रलम्ब-
मिति मात्रशब्दसास्मिन्प्रयमजे प्रयुक्तोऽपीति संबन्धः । वैदिकप्रयोगमेवाह—बुद्धेरिति । तत्र महच्छब्देन सांख्यीयमहतोऽनुक्तौ हेतु-
माह—आत्मेति । आदिशब्देन कलमेदोक्तिपुरुषशब्दप्रयोगादयो युद्धान्ते । सूत्रेऽभीष्टं दाष्टान्तिकाह—तथेति । ‘महसः परम्’
इत्यत्राव्यक्तसाधनत्वे फलितमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ ७ ॥ कारणवाचकाव्यक्तशब्देन कार्यं शरीरं लक्ष्यमित्युक्तम् । इदानीं धर्म-
वाचिलोहितादिपदैस्तद्वर्गीणि तेजोऽवन्नानि लक्ष्यन्त इत्युपेयानामवन्नस्य प्रधानपरत्वं प्रलाह—चमसवदिति । अजाशब्दस्य छागतो-
ऽपकृष्टस्य प्रधानमायतेजोऽवन्ने च युगतो वृत्तियोगादजामन्नः प्रधानपरो ना तेजोऽवन्नस्यानन्तरप्रकृतिमायारूपपरमप्रकृत्योरन्यतपरतो
वेति संशये पूर्वपक्षयति—पुनरिति । प्रधानस्याशब्दतायाः साधितत्वादित्याह—कस्मादिति । प्रधानस्याधेतो-
ऽप्रलम्बिज्ञानात्तस्याव्यक्तपदाभावात्तत्वेऽपि त्रिगुणत्वादनाऽवन्मात्रे तत्प्रलम्बिज्ञानात्तत्परतेति मलाह—मन्त्रेति । अजामन्नस्याप्रधानपरत्वा-
त्तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयस्यैव दाढ्योत्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शब्दवत्त्वेन गतिसामान्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्साशब्दत्वात्-
सिद्धिरिति फलभेदः । मन्त्रवर्णमेवानुक्रामति—अजामिति । प्रधानस्य रूपराहित्यादेतत्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्याशङ्काह—अत्रेति ।
रूढ्यभावे कथमभिधानं, गुणद्वयेत्याह—लोहितमिति । कुसुमवदम्बोन्मेषवच्च तेषां तथात्वेऽपि प्रधानस्य किमावातं, तदाह—

तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति बाजा स्यात्, 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' इत्यभ्युपगमात् । नन्वजाशब्दश्छायायां रूढः । बाढम् । सा तु रुदिरिह नाश्रयितुं शक्या, विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजालौगुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वानुरोते । तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो निरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति । मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानासिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रुतिमन्त्रं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यथा कयान्त्रिकल्पनयाऽजात्वादिस्पदानोपपत्तेः सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवत् । यथाहि 'अर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्वेदुष्टाः' (बृ० २।२।३) इत्यस्मिन्मन्त्रे सातन्त्र्येणानामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथाकथंचिद्वर्गिबलत्वादि-कल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकमित्यस्य मन्त्रस्य । नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रे-

भाष्यरत्नप्रभा

योगात् लोहितादिशब्दै रजआदिगुणलभेऽपि कथं प्रधानलभः, तत्राह—तेषां साम्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्मा रजकत्वादयः तैर्मिस्मैल्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत इत्यर्थः । गुणमेदाप्रधानलभ इति भावः । तत्राजाशब्दं योजयति—नेति । 'रुडिर्योगमपहरति' इति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रूढ्यसंभवाद्योग आश्रयणीय इत्याह—बाढमिति । अजाशब्दित्प्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह—सा चेत्यादिना । प्रजायन्त इति प्रजा महदायः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । अनुशयनं विवृणोति—तामेवाविद्ययेति । अविवेकेनेत्यर्थः । विषयशीर्षाः । गुणभिन्नात्मक्यतिरपवर्गः । सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । मायादावपि

भासती

न ख्याकृतप्रक्रियायाः । तस्यामैकात्म्याभ्युपगमेनात्ममेदाभावात् । तस्मात्स्वतन्त्रं प्रधानं नाशब्दमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्समांसि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । प्रजालौ-गुण्यान्विता इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि—मैत्रवारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं, तत् कस्य हेतोः, तं प्रति सत्त्वस्य समुद्रवादः । तथाच तत्सपत्नीनां दुःखं, तत् कस्य हेतोः, ताः प्रति रजःसमुद्रवादः, तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, स कस्य हेतोः, तं प्रति तमःसमुद्रवादः । नर्मदाया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् । अनुरोत इति व्याचष्टे—तामेवाविद्ययेति । विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽहंकारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वसुषुप्तकामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते । चित्तिशक्तिस्त्वरिणामिन्यप्रतिस्कंमपि बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमबुध्यमाना बुद्धिदृष्ट्यैव विपर्ययसिन्विद्यया बुद्धिस्थानुखादीनात्मन्यभिन्नमन्याना सुखादिमतीव भवति । तदिदमुक्तम्—सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । एकः । सत्त्वपुरुषान्याताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबन्धस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिम् । तदिदमुक्तम्—अन्यः पुनरिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतभोगापवर्गम् । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्याताख्यातिरपवर्गः । अपवृज्यते हि तया पुरुष इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न तावत् 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुरोते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्येतदात्ममेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धात्ममेदमनूय बन्धमोहौ प्रतिपादयतीति । स चानुदितो मेदः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभिरात्मैक्यप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्काल्पनिकोऽवतिष्ठते । तथाच न सांख्यप्र-

न्यायनिर्णयः

सेषामिति । अवयवधर्मैरवयवाः प्रधानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्माः शुक्लादयस्तैरित्यर्थः । लोहितादिशब्दानां रजनीयत्वादिगुणयोगादज-आदिपरत्वे व्यवहितलक्षणा स्यात्, धर्मिणां तेजोऽन्वितानां ग्रहे नैवमिलाशङ्क्य तेषु जनिमत्त्वादाकृत्यभावाच्चाजाशब्दायोगात् तल्लक्षणे-त्याह—नेति । 'रुडिर्योगमपहरति' इति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रूढ्ययोगे योगइत्यादानं भुक्तमिलाह—बाढमिति । वाक्य-शेषस्य प्रधानानुगुण्याच्च मन्त्रस्य तत्परत्वेत्याह—सा चेति । त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहान्विताः । आत्ममेदवादित्वाच्च मन्त्रस्य प्रधा-नपरत्वेत्याह—तामिति । अनुशयनमेव विशदयति—तामेवेति । चतुर्थं पादं व्याकरोति—अन्य इति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतेति । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्याताधीरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः । स्वरूपस्थितेरकृतकत्वात्पुनर्भुक्तिवचनाच्चाजानामन्यस्य प्रधानवासदानुबन्धे फलितमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । सौत्रहेतुसाध्यां प्रतिष्ठां पूरयति—नेति । तदेव स्पष्टयति—नहीति । तत्र हेत्वपेक्षायां प्रकरणोपपदवाक्यशेषाभावादिति सूत्रं हेतुं व्याचष्टे—सर्वत्रेति । दृष्टान्तमादाय कर्माहं व्याख्येयंनिर्णयप्रसिद्धं चमसं दर्शयति—चमसवदिति । अर्वाग्विलक्षादिना विशेषितिदिमाशङ्काह—सर्वत्रेति । निरिगुहादावित्यर्थः ।

तेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र तु 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्रः' इति वा-
क्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्त्येति । अत्र ब्रूमः—

ज्योतिरूपकमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोवन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतयमजा प्र-
तिपत्तव्या । तदुच्यतेऽवधारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् ।
तथा ह्येके शाखिनस्तेजोवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमान्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—
'यद्देशे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदर्पां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति । तान्येवैह तेजोवन्नानि
प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्दसामान्यात् । रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भा-
क्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य । असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते । तथेहापि 'ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति । किं कारणं ब्रह्म' (श्वे० १११) इत्युपक्रम्य 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवा-
त्मशाक्तिं खगुणैर्विगूढाम्' (श्वे० ११३) इति परमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्यो-

भाष्यरत्नप्रभा

साधारणान्मन्त्राद्विशेषार्थग्रहो न युक्तः, विशेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे—
चमसवदिति । सर्वत्र गिरिगुहादवपि ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह—तत्र त्विदं मिति । चतुर्विध-
स्येति । जरायुजगज्जस्वेदजोऽग्निजिरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो न ब्रह्मेति शङ्कते—कस्मादिति । श्रुतेः
श्रुत्यन्तरादर्थग्रहो युक्तः, साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह—तथा हीति । शाखिनश्चन्द्रोपाः । किंच लोहितादि-
शब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अव्यवधानात् न तु रजनीयत्वादिगुणव्यवहित्वा सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह—लोहिता-
दीनां चेति । ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्यमन्त्रस्य निर्णयः कथमिष्यत आह—असंदिग्धेनेति । सर्वशाखा-
प्रत्ययव्यायादिति भावः । यथा शाखान्तरवाक्याश्च प्रधानग्रहस्येहापि श्रेयाश्चतुरोपनिषदि मायाप्रकरणात् तद्वह
इत्याह—तथेति । सुध्यादौ किंसह्यं ब्रह्मेति विस्मृत्येते । ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः
सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां शक्तिं परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवर्तीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्तिलन्वयः ।

भामती

क्रियाप्रत्यभिज्ञानमिलजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिह्वयमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय पर्याप्तम् । तदिदमुक्तं सूत्रकृता—'चम-
सवदविशेषात्' इति ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—तत्र त्विदं तच्छिर इति । सूत्रमवतारयति—अत्र ब्रूमः ।
ज्योतिरूपकमा तु तथा ह्यधीयत एके । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तो रोहितादिगुणयोगिनी
तेजोऽवन्नलक्षणा जरायुजगज्जस्वेदजोऽग्निजिरूपचतुर्विधभूतग्रामप्रकृतिभूतयमजा प्रतिपत्तव्या, 'रोहितश्शुक्लकृष्णाम्' इति रोहितादि-
रूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानात् । न तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः । तस्या अप्रामाणिकतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पना-
प्रसङ्गात्, रजनादिना च रोहिताद्युपचारस्य सति मुख्यार्थसंभवेऽयोगात् । तदिदमुक्तम्—रोहितादीनां शब्दानामिति ।
अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयेण दोषप्रसङ्गात् । अत्र तु रूपकल्पनयोः समु-
दायप्रसिद्धिरेवानपेक्षायाः स्वीकारात् । अपि नायमपि श्रुतिकलापोऽसदृशानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण इत्याह—तथे-
हापीति । किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्येति । ब्रह्मस्वरूपं तावजगत्कारणं न भवति, विभुदत्तातस्य । यथाहुः—

न्यायनिर्णयः

दृष्टान्तसमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ॥ ८ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—तत्रेति । दृष्टान्तवाक्यं सप्तमर्थः । इहेल-
जान्मोक्षिः । चमसदृष्टान्तवदमन्त्रे विशेषाश्रयत्वात्प्रधानमेव सातं ग्राह्यमित्यर्थः । सूत्रमवतारयति—अत्रेति । निवातीयसूत्रः
सजातीयश्रुतेः सन्निपेलांघनेन श्रुत्यन्तरादर्थनिर्णयोऽजामन्नस्येति व्याचष्टे—परमेश्वरादिति । 'तेजोऽजसृजत' इत्यादिश्रुतेर्विशेषणम् ।
जरायुजगज्जस्वेदजोऽग्निजमेदाश्चातुर्विधम् । इयमेजेति भागवतीनां प्रकृतिरुक्ता । ज्योतिरूपकमेति विशेषोक्तौ बुधश्चेद विषेयसौष्ट्वे-
त्याशङ्काह—तुल्यवद् इति । अथधारणाकमर्थमेव स्फोरयति—भूतेति । स्मृतिमनुसृत्य गुणव्याप्तिका कुलोत्पत्तिं नेष्टव्याह—
कस्मादिति । पञ्चावयवैर्नोत्तरमाह—तथेति । छान्दोग्ये तेजोऽजनात्मीश्वरकार्याणां रोहितादिरूपवत्तत्त्वज्ञेऽपि किमिलगमने तान्येव
वक्तव्यानीति, एकाधैवे हेत्वभावादित्याशङ्काह—तानीति । सातं प्रधानेऽपि रोहितादिशब्दानां नीतत्वात्तदेव किमिलग्न न ग्राह्य-
मित्याशङ्क मुख्यसंभवे रजनादिना रोहिताद्युपचारस्यायोगादित्याह—रोहितादीनां चेति । शाखान्तरीयवाक्येन शाखान्तरस्य वाक्यं
कथं निर्णेतव्यमित्याशङ्क सदाशाखाप्रत्ययव्यायादित्याह—असंदिग्धेनेति । न परशाखान्तरस्यवाक्यादिष्टसिद्धिः किंतु पूर्वापरालोचना-
यामियमपि श्रेयाश्चतुरोपनिषदनुगुणालाह—सथेति । ब्रह्मणः शुद्धत्वात् जगदेतुतेति पृच्छति—किमिति । यजगत्कारणं तस्मिन् ब्रह्म
किं वाऽन्यदिति वा प्रश्नः, जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेति वा । ते ब्रह्मादिनोऽजना रीत्या विस्मय ध्यानाख्येन योगेनानुगताः
परमात्मानमनुप्रविष्टास्तस्यैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां मायाशक्तिं गुणव्याप्तिकां त्रिगुणजगद्भिन्नोत्पत्तिं सदाकारिणीमपश्यन्ति श्रुतेरजा-
मन्त्रस्यापि मूलप्रकृतिविषयत्वस्यार्थः । न केवलमुपक्रमादेवमुपसंहारादपीत्याह—वाक्येति । परकीये प्रधाने मायाशब्दं वारयति—

पक्रमेऽवगमात् । वाक्यशेषेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनिं तु महेश्वरम्' इति, 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' (श्वे० ४।१०, ११) इति च तस्या एवावगमाच्च स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणास्त्रायत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकरणात्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणास्त्रायत इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥ कथं पुनस्तेजोवज्जात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाजा प्रतिपत्तुं शक्यते । यावता न तावत्तेजोऽवब्रह्मेवजाकृतिरस्ति । नच तेजोऽवन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि यौगिकः । किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयम् । अजारूपककृतस्तेजोऽवब्रह्मलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लरूपवर्णा स्याद्बहुवर्कस्य सारूपवर्कस्य च, तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशरीत, कश्चिन्नेनां भुक्तभोगां जह्यात्, एवमियमपि तेजोऽवब्रह्मलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपमुज्यते विदुषा च परित्यज्यत इति । न चेदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशरीतेऽन्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्तोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किंतु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा । प्रसिद्धं

भाष्यरत्नप्रभा

मायाया एकत्वेऽपि तदज्ञानां जीवोपाधीनां तत्तत्संवातयोनीनामविद्याख्यानां भेदाद्विप्सा । अव्याकृते अनभिद्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति—नामेति । मायाया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह—तस्या इति । विषय आश्रयः ॥ ९ ॥ एवं प्रकरणबलान्मायैवाजेति भाष्यकृन्मतम् । छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽवब्रह्मलक्षणावान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्याख्यं शङ्कते—कथमिति । किं तेजोवक्ष्येवजाशब्दो रूढो, न जायत इति यौगिको वा । नाञ्च, तेव्वाजात्वजातेरसत्त्वादित्याह—यावतेति । यत इत्यर्थः । अतो न रूढ इति शेषः । न द्वितीय इत्याह—नचेति । जातिर्जन्म । अजातिरजन्म । लौकिकाजाशब्दादृश्यकल्पनया तेजोऽवब्रह्मानामजात्वोपदेशादौघोऽयं शब्द इति परिहरति—कल्पनेति । अनियमो यदृच्छा । बर्करो बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति, तस्यैत्याह—न चेदमिति । व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थोऽप्रतिपाद्यत इत्याह—प्रसिद्धं त्विति । सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह—

भामती

'पुरुषस्य तु शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्' इत्याशयवतीव श्रुतिः पृच्छति । किंकारणम् । यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत् किंकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता अपश्यञ्जिति योजना । यो योनिं योनिमिति । अविद्या शक्तियोनिः, सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्तमतो वीक्षोपपन्ना । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—कथं पुनरिति । अजाकृतिर्जातिस्तेजोऽवब्रह्मेण नास्ति । नच तेजोऽवन्नानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीत्याह—नच तेजोऽवन्नानामिति । सूत्रमवतारयति—अत उत्तरं पठति । कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । ननु किं छागा रोहितशुक्लकृष्णैवान्यादृशानामपि छागानामुपलम्भादित्यत आह—यदृच्छयेति । बहुवर्कस्य

न्यायनिर्णयः

मायिनिं त्विति । अविद्याशक्तियोनिः, तस्याश्चामेदेन कार्यभेदेन भेदाद्विप्सा । नच सा परेष्टा प्रकृतिः, एकस्य देवस्य तदधिष्ठानत्व-श्रुतेः । पूर्वोत्तरविरोधादजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वाभावे स्थिते तदुभयानुगुण्यान्मायाशक्तिविषयत्वमेव तस्यैत्याह—प्रकरणारविमिति । दैव्याः शक्तेः 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतम्' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं सूचयति—अव्याकृतेति । तस्यामभिव्यक्तनामरूपकार्यलिङ्गकमनुमानमाह—नामेति । पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामिवैति वक्तुमपिशब्दः । कथमसिन्पक्षे रोहितशुक्लकृष्णामिति कारणभूतमायाशक्तेरैक्यं, वैधरूप्यात्, तत्राह—तस्याश्चेति ॥ ९ ॥ अवान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वे मन्त्रस्योक्ते सत्यवान्तरप्रकृत्यर्थत्वमष्टम्याह—कथमिति । कानुपपत्तिरित्याशङ्क्य कृष्णा योगाद्वा तदीरिति विकल्प्यायं दूषयति—यावतेति । आकृतिर्वातिः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । जातिर्जन्म तदभावेऽजातिरेवं रूढियोगाभ्यां यसादजाशब्देन तेजोऽवब्रह्मलक्षणा प्रकृतिर्न शान्तुं शक्या तस्मात्त्राजामन्त्रस्यावान्तरप्रकृत्यर्थेत्यर्थः । तत्र सूत्रमुत्तरमित्याह—अत इति । पशुद्वयमनर्हकीकारपरत्तामित्याह—नायमिति । अजाशब्दस्यैव कथमवान्तरप्रकृतौ भवते, तत्राह—किमिति । कल्पनोपदेशं दर्शयति—अजेति । तमेनोपदेशं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । ननु छाया न रोहितशुक्लकृष्णैवान्यथापि भानात्, तत्राह—यदृच्छयेति । बर्करो बालपशुः । यदुक्तं क्षेत्रज्ञभेदोपलम्भात्प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति, तत्राह—न चेति । तत्र हेतुः—नहीति । व्यवस्थावादि, शास्त्रं तदर्थं भेदमपि स्थापयिष्यतीत्याशङ्क्याह—प्रसिद्धं त्विति । प्रमाणातिरेकेण प्रसिद्धययोगात्तत्प्रसिद्धस्य तस्य प्रमा-

तु मेदमनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । मेदस्तुपाधिनिसिक्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पार-
मार्थिकः । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वा-
दिवत् । यथा 'आदित्यस्यामधुनो मधुत्वम्' (छा० ३।१), 'वाचश्चधेनोर्धेनुत्वम्' (बृ० ५।८),
'द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वम्' (बृ० ८।२।९) इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया
अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्धेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

३ अधिकरणम्

पञ्च पञ्चजनाः सांख्यतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः ॥ प्राणायः सांख्यतत्त्वानि पञ्चविंशतिभासानन्तः ॥ १ ॥

न पञ्चविंशतेभ्योनात्माकाशानिरुक्तः ॥ संज्ञा पञ्चजनेत्येषा प्राणायः संहिनः श्रुताः ॥ २ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्यान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आका-
शश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मासृतोऽसृतम्' (बृ० ४।४।१७) इति । अस्मि-
न्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दव्यदर्शनात् । त एते

भाष्यरत्नप्रभा

मेदस्त्विति । कल्पनोपदेशो दृष्टान्तं व्याचष्टे—मध्विति । नच योगस्य मुख्यवृत्तित्वान्न प्रधानग्रहो न्याय्य इति
वाच्यं, रूढार्थानपेक्षाशोभात्तदश्रितगुणलक्षणया बलीयस्त्वात् । गुणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति । तथाच रोहिता-
दिशब्दसमभिध्याहारगुह्यतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बाधित्वावान्तरप्रकृतिराजशब्देन ग्राह्या, यथा
मध्वादिवन्देः प्रसिद्धमध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते तद्वत् । तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥
न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढ्योरभिधेयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे
छागार्था तात्पर्याभावादजापदे रूढित्वागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावात्पञ्चजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति
दृष्टान्तसंगतिं सूचयन् मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति—एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत् । प्राणचक्षुःश्रोत्रज्ञमनास्ति वाक्य-
शेषेऽस्याः पञ्चजनाः पञ्च । तत्र चत्वारः सूत्रं अश्वं विराट् तयोः कारणमव्याकृततत्त्वाकाशश्च यस्मिन्नप्यस्तत्त्वमेवात्मानमसृतं
ब्रह्म मन्ये । तस्मान्मननात् विद्वानहमसृतोऽसीति मन्त्रश्रो वचनम् । नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्व-
भामती

बहुशाखा । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ १ ॥ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । अवान्तरसंगतिमाह—
एवं परिहृतेऽपीति । पञ्चजना इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया संवध्यते । नच 'द्विक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समा-
सविधानान्मनुजेषु निरुद्धोऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम् । तथाहि सति पञ्चमनुजा इति स्यात् । एवं चारम्भे पञ्चमनुजा-
नामाकाशश्च च प्रतिष्ठानमिति निस्त्यतर्ह्यं, सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात् । तस्माद्भेदसंभवात्तत्प्रयोगात्तत्र योग आस्थेयः । जनश-
ब्दश्च कथंचित्तत्त्वेषु व्याख्येयः । तत्रापि किं पञ्च प्राणदयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्य एव वा
केचित् । तत्र पौर्वापर्यपक्षोलोचनया कण्वमार्थ्यदिनवाक्ययोर्विरोधात् । एकत्र हि ज्योतिषया पञ्चत्वमन्त्रेनेतरत्र । नच भोक्षि-
ग्रहणविकल्पसंभवाः । अद्युक्तं हि विकल्पयते न वस्तु । वस्तुतत्त्वकथा चेयं नादुष्टानकथा, विषयभावात् । तस्मात्कानिचि-
देव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि

न्यायनिर्णयः

णिकतया वस्तुतेलाशङ्काह—मेदस्त्विति । कथं तस्य कल्पितत्वमित्याशङ्क्यैकवादिवाक्यवशादित्याह—एक इति । धृत्यन्तरमैक्य-
वादि संग्रहीतमादिपदम् । दृष्टान्तमवतार्यं व्याचष्टे—मध्वादिवदिति । रोहितादिशब्दानां रजनीयत्वादिगुणसामान्यव्यवधानेन रजः-
सत्त्वादिसम्बन्धितलक्षणगुह्यतया मन्त्राशब्दस्य योगवृत्तिं प्रधाने बाधित्वा रोहितादिगुणसदृशतिप्रधानं तेजोऽपञ्चमजाकारं परिकल्प्याशाशब्दस्य
रूढिग्रहो युक्तः, समुदायप्रतिद्वित्यागेनावयवप्रसिद्धयाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । श्व च रूपकल्पनया समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षायोगादिति च्कां-
राधैमभिमेल्याविरोधं व्याकुर्वन्नुपसंहरति—तस्मादिति । तथा चाजानमन्त्रस्यावान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्तस्याशब्दत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥ १० ॥ अजाशब्दस्य योगं निरस्वाजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्तम् । इदानीं पञ्चजनशब्दस्य योगनिरादेन 'यस्मिन्'
शब्दादिमन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्यति—न संख्येति । पञ्चजनमन्त्रः सांख्यीयतत्त्वपरो वाशान्तरपरो वेति योगरूढ्यविनिर्गमादिशये
संगतिमाह—एवमिति । अध्वात्माधिकारे प्रसिद्धच्छागया अयोगादजा तेजआदिकेत्युक्तम् । अत्रापि प्रसिद्धमनुष्यग्रहे वाक्यस्य
निस्तात्पर्यादवयववृत्त्या सांख्यतत्त्वपरोति संगतिरित्यर्थः । पञ्चजनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दव्यवस्था समन्वयवृत्तिकर्तात्यादादिसं-
गतिः । पूर्वपक्षे प्रधानशब्दत्वनिवृत्त्या गतिसामान्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तदशब्दत्वस्थितौ तत्सिद्धिरिति फलम् । तमेव मन्त्रं ब्रह्मद्वारा
कथं पठति—यस्मिन्निति । पञ्चजना वाक्यशेषस्थाः प्राणदयः पञ्चाव्याकृतास्थ्यश्वाकाशो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्तमेव निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकम-
सृतमात्मानं मन्ये । यद्यपि पूर्वं मन्त्रोऽसृतं तथापीदानीं विद्वानसृतोऽसीति मन्त्रश्रो वचनम् । कथमस्यान्मन्त्रात्पञ्चजनसांख्यस्थेया-
शङ्काह—अस्मिन्निति । तथापि कथं सांख्यवादप्रसङ्गः, तत्राह—त इति । पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टवपि सांख्यीयतत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्य

पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तथा पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव च तस्यानि सांख्यैः संख्यायन्ते—‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः’ (‘सांख्यकां ३’) इति । तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहादप्राप्तं पुनः श्रुतिमन्त्रमेव प्रधानादीनाम् । ततो ज्ञमः—न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमन्त्रं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् । नानाभावात् । नाना हेतूनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । नैषां पञ्चशः

भाष्यरजप्रभा

यात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः, तावता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्माकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह—तथेति । जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः । कस्यचित्कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च । तत्र महान्प्रधानस्य विकृतिरहंकारस्य प्रकृतिः । अहंकारस्तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः, सारिक्क एकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः पञ्च स्थूलभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात् । पुरुषस्तु त्वासीन इति सांख्यकारिकार्थः । संख्यया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवचनमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—नेति । नानात्वमिष्टमित्यत आह—नैषामिति । पञ्चसु पञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकाभ्यावृत्तस्य धर्मस्याभावोऽत्र नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्रव्येऽस्ति, पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च, तथापि यस्मिन्निस्त्रात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तैः सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराः पञ्च कर्तव्याः,

भाषयती

स्मर्यन्त इति तान्येवानेन भन्नेषोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधात् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंशतिर्जना इति स्थानं पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागे सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथाच सत्यात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशतितत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत्, न मूलप्रकृतित्वमात्रेणैककृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । हिरण्भावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाविरोधः । तस्मान्नाशाब्दी सांख्यस्मृतिरिति प्राप्तम् । मूलप्रकृतिः प्रधानम् । नासावन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तद्विदमुक्तम्—मूलेति । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतयश्च विकृतयश्च । तथाहि—महत्तत्त्वमहंकारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्चतन्मात्राणि चार्हकारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिः । तद्विदमुक्तम्—महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः । षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः । पुरुषसु कूटस्थनिस्त्योऽपरिणामो न कस्यचित्प्रकृतिर्नोपि विकृतिरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमन्त्राशङ्का कर्तव्या । कस्मात् नानाभावात् । नाना हेतूनि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मोऽस्ति । न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादियु चानुगतः कश्चिदस्ति । नापि पृथिव्येजोवायुः प्राणानाम् । नापि रसनचक्षुस्त्वहोत्रवाचाश्च । नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकमेताद्व्याधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका

न्यायनिर्णयः

संख्यैव संख्येयाकाङ्क्षायां स्मृतिस्मृतितत्त्वानि सृजन्तातीत्याह—तथेति । न चाधारत्वेनात्मनोऽवस्थानाद्व्याधारस्य च पृथक्थनान्नयोर्विशतिर्जना इति वाच्यं, मूलप्रकृतिं सत्त्वादिविभिन्नमस्य पञ्चविंशतित्वकल्पनात् । न चैवमात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतित्वं, गुणानां मूलप्रकृतिमात्रेणैकीकारणादित्यभिप्रेत्याह—तावन्तीति । तत्र सांख्यस्मृतिमाह—मूलेति । अविकृतिरन्यस्य कस्यचिद्विकारो नेति यावत् । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । महानहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहंकारोऽपि तामसतन्मात्राणां प्रकृतिः । सात्त्विकस्त्वेकादशेन्द्रियाणाम् । तन्मात्राण्यप्याकाशादीनां स्थूलानां प्रकृतयः । पञ्चभूतान्येकादशेन्द्रियाणि षोडशको गणो विकार एव । पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वेऽपि तत्त्वान्तरोपादानत्वादिहेतय एव । पुरुषस्तु कूटस्थत्वात्प्रकृतिविकृतित्वविहीनस्य । संख्योपसंग्रहादिति व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमुपसंग्रहति—तथेति । सिद्धान्तपञ्चमवतार्य प्रतिज्ञां विभजते—तत इति । ह्यस्त्युक्तसंख्ययाऽपेक्षितसंख्येयविशेषार्पणं स्मृतेर्युक्तं तथोर्मूलमूलत्वादित्याह—कस्मादिति । सौत्रं हेतुमुपादाय व्याचष्टे—नामेति । नानात्वमेव न विरुद्धमित्याशङ्काभिरितं नानात्वमाह—नैषामिति । नहि सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणां क्रियागुणजातीनामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादियु चानुवृत्तः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्येजोवायुः प्राणानामुक्तो धर्मः संभवति, आकाशस्य पृथगुक्तेरप्येवाह । एवं रसनदिष्वपि पञ्चशः

पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यै-
वेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते, यथा 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतकतुः' इति द्वादशवार्षिकी-
मनावृष्टि कथयन्ति तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते । अयमेवासिन्ध्वे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया-
स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, पारिभाषिकेण स्वर्गेणैकपदत्वनि-
श्चयात् । प्रयोगान्तरे च 'पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्' (तै० १।६।२।२) इत्यैकपदैकस्वयैकविभक्ति-

भाष्यरत्नप्रभा

मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्च । असिन्ध्वे पञ्चकद्वये मित्योऽनुवृत्तेरपञ्चकव्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । सास्त्वित्यत आह—येनेति । धर्मेणेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—नहीति । महासंख्यायामवान्तरसंख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्तर्षयोऽथ वसवश्चेति सप्तदशेलाश्विवादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति । नान्येत्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेन स्वाख्य-
न्यूनसंख्याद्वारेण तद्वाच्या महासंख्यैव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शङ्कते—अथेति । सुव्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाल्लक्षणा न युकेति परिहरति—तदपि नेति । पञ्चजनशब्दयोरसमासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरुक्ता । संप्रति समास-
निश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह—परश्चेति । समासे हेतुमाह—पारिभाषिकेणेत । अयमर्थः—असिन्ध्वे प्रथमः पञ्चशब्द आद्युदात्तः । द्वितीयः सर्वाण्युदात्तः । जनशब्दश्चान्योदात्तः । तथाच न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्वस्यकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वं च घटते 'समासस्य' इति सूत्रेण समासस्यान्योदात्तविधानात् । 'अनुदात्तं पदमेकवचनम्' इति च सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वणस्य विधीयते तमेकं वज्रैवित्वावशिष्टं तत्पदमनुदात्तं भवतीति विधानादेव भाषिकास्तोदात्तस्वरैरेकपदत्वनिश्चयः । भाषिकास्ये तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे 'स्वरि-
तोऽनुदात्तो वा' इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामनुदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः । तथा चान्व्यादाकारात्पूर्वेषामनुदात्तानामनुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायाम् प्राप्तम्, 'उदात्तमनुदात्तमनन्यम्' इति सूत्रेण मन्त्रदशायामनुदात्तस्यानन्यस्य परलभतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं, तथा चान्वयनकारादुपरितन आकार आकाश-
श्चैत्यनेन श्लिष्टतया पञ्चमानोऽनुदात्तो भवति, अयमन्तानुदात्तस्वरः पारिभाषिकेन ब्राह्मणस्वरैरेकपदत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारेस्तु पाठकप्रसिद्धोऽन्योदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातम् । तद्वाक्यानां कल्पतरुकारैर्द्विषितम् । अन्तानुदात्तं हि समासतारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरिति । तथा च पञ्च पञ्चजना इति भाषिका-
न्योदात्तः स्वरः, यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणस्वर इति विभागः । उभयथाप्यैकपद्यात् समाससिद्धि-

भामती

भविमुर्हन्ति । पूर्वपदैकेदेशिनमुत्थापयति—अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमिति । यद्यपि परस्यां संख्यायाम-
वान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति तथापि तत्पूर्वं तस्याः संभवात् पौर्वापर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्व-
संख्योपन्यस्यत इति दूषयति—अयमेवासिन्ध्वे दोष इति । नच पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽसमस्तः शक्यो

न्यायनिर्णयः

साधारणधर्मैर्बुधैर्मिति भावः । किं तेनानुपयोगिनेत्याशङ्काह—येनेति । पञ्चविंशतिसंख्यान्तराले पञ्चानामपि पञ्चसंख्यानां भावात्तथो-
क्तिरित्याशङ्काह—नहीति । त्रयस्त्रिंशदेव इति महासंख्यामष्टौ वसव इत्यवान्तरसंख्या साधारणधर्मावीना, तथात्रापि न साधारण-
धर्मोऽस्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वात्परसंख्यायास्तत्तौर्वापर्यलक्षणप्रत्यासत्त्या परसंख्यालक्षणधर्मपर-
संख्योक्तिरिति पूर्वपक्षदेशीयश्चोदयति—अथेति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—यथेति । असमासमङ्गीकृत्य पञ्चशब्दद्वयदेशेनैव पञ्च-
संख्याद्वयस्वरूपान्तरसंख्या पञ्चविंशतिलक्षणमहासंख्योपलक्ष्यत्वे श्रुतिसंभवे लक्षणा न युकेति परिहरति—तदिति । किंच पञ्चश-
ब्दस्य जनशब्देन समस्तात्वात्पञ्चसंख्याद्वयापि तद्वात्रा पञ्चविंशतिसंख्यापि न सिध्यतीत्याह—परश्चेति । समस्तत्वे हेतुमाह—
पारिभाषिकेणेत । अन्तानुदात्तस्वरो भाषितत्रन्थसिद्धोऽत्र पारिभाषिकः । तथाहि—प्रथमोऽसिन्ध्वे पञ्चशब्दो भवत्युदात्तः, द्वितीयः सर्वाण्युदात्तः, जनशब्दश्चान्योदात्तः । तथाच न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासमन्तरेणान्वस्यकारस्योदात्तत्वमितरेषां चानुदात्तत्वं, 'समासस्य' इति सूत्रेण समासस्यान्योदात्तत्वविधानात् । 'अनुदात्तं पदमेकवचनम्' इति च सूत्रेणोदात्तः स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते तदेकं हित्वा श्लिष्टस्यानुदात्तत्वं सत्यते । यवमन्तोदात्तस्वरवलात्तव समासो निर्धारितः । भाषिके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे 'स्वरितोऽनुदात्तो वा' इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणावस्थायामनुदात्तो भवतीत्यपवादः स्वीकृतः । तत्तस्यान्य-
दाकारादितरेषामनुदात्तादीनां ब्राह्मणदशायामनुदात्तत्वं प्राप्तं 'उदात्तमनुदात्तमनन्यम्' इति सूत्रेण मन्त्रदशायामनुदात्तस्यानन्यस्य पर-
लभतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं, तदत्राकारो नकारादुपरितनः सन्नाकाशश्चैत्यनेन लभतयोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो भवति स चैवमन्ता-
नुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । अन्तोदात्तो भाषिक इति पक्षे त्वध्ययनविरोधः । तेन पारिभाषिकेण स्वर्गेणैकपदत्वनिश्चयादसमाससिद्धिरिति भावः । अन्यच्च चैवविधप्रयोगस्यैकपदत्वनिश्चयादिहापि तत्स्यान्यादेकपदत्वेति समासे हेतुनन्तरमाह—प्रयोगान्तरे चेति । 'आख्य-

कत्वावगमात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति । नच पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । नच पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति । उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापञ्चपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येक्यन्ते । यथा पञ्च पञ्चपञ्च इति पञ्चविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् । नेति ज्ञमः । युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपञ्च इति विशेषणम् । इह तु पञ्च जना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना

भाष्यरत्नप्रभा

रिति । तैत्तिरीयकप्रयोगाद्वैकपदत्वमित्याह—प्रयोगान्तरे चेति । आल्य, त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्नाय धर्त्राय गुह्यामि इत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं तदेव धर्त्र इहामुत्रभोगाधारं, तस्मै तस्यावैकत्वार्थमिति यजमानोक्तिः । अस्तु समासस्ततः किमित्यत आह—समस्तत्वाच्चेति । आद्युत्तिर्वाप्ता तदभावे पञ्चकद्वयग्रहणात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयं तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । किंचासमासपक्षेऽपि किं पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः, किं वा तयोः शुद्धजनैरन्वयः, अथवा पञ्चत्वविशिष्टेजैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्य इत्याह—नच पञ्चसंख्याया इति । विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह—उपसर्जनस्येति । अप्रशानानां सर्वेषां प्रधानेनैव विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः । गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयसुत्थापयति—नन्विति । पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिस्वप्रतीतिरित्यर्थः । इष्टान्तवैषम्येण परिहरति—नेति ज्ञम इति । पञ्चानां पूलानां समाहारा इत्यत्र ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’ इति समासो विहितः । ततो ‘द्विगोः’ इति सूत्रेण ङीपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः । पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानां चादित एव पञ्चत्वोपादानात्संख्याकाङ्क्षाया असत्त्वात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति । आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः भेदो विशेषणम् ।

भामती

वक्तुमित्याह—परश्चात्र पञ्चशब्द इति । ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह—समस्तत्वाच्चेति । अपि च वीप्सायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यसृष्टिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमासमभ्युपेयाह—न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यान्तरेण शक्या विशेष्यम् । पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनलेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याह—एकस्याः पञ्चसंख्याया इति । तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिण्युत्थापयति—नन्वापञ्चपञ्चसंख्याका जना एवेति । अत्र तावद्रूढौ सत्यां न योगः संभवतीति वक्ष्यते । तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्दमभ्युपेय दूषयति—युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्येति । पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्त्वैकार्थसमाधायिनी पञ्चसंख्यावच्छेदिकास्ति तथापीह समुदायिनोऽवच्छिन्नानि न समुदायं समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या संबन्धते पञ्चेति । पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदा-

न्यायनिर्णयः

मसि’ इत्याख्यसाधिकाद्राज्यं संवोध्य ‘पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां वधाय धर्त्राय गुह्यामि’ इति तैत्तिरीयकश्रुतेः, पञ्चानां पञ्चजनानां देवताविशेषणानां कृते यन्त्रवदवस्थितं यन्मदीयं शरीरं तदेव धर्त्रैकैहिकामुष्मिकभोगधारणसमर्थं तदवैकत्वार्थं गुह्यामीति यजमानोक्तिः । समासेऽपि किं स्यात्, तत्राह—समस्तत्वाच्चेति । वीप्साभावे पञ्चसंख्यादयासिद्धेस्तद्वारा पञ्चविंशतिसंख्याया न लक्ष्यतेत्यर्थः । किंचासमासेऽपि पञ्चशब्दद्वयप्रयोगे दर्शनामेव लामात्र सांख्यसृष्टिप्रत्यभिज्ञेत्याह—न चेति । पञ्च पञ्चेति पञ्चकद्वयग्रहेऽपि दशैव तत्त्वानीति सिध्यन्ति न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । यद्वा समास एव पञ्चपञ्चेति । पञ्चकद्वयग्रहाच्च लक्षणयापि पञ्चविंशतिसंख्याधीरित्यर्थः । नन्वसमासेऽपि वीप्सां हित्वा दण्डिन्यायेन जायमानाजायमानसाधारणजनशब्दोक्ततत्त्वविशेषणीभूतपञ्चसंख्याविशेषणत्वादायपञ्चसंख्यायाः सांख्यीयपञ्चविंशतिधोरिति, नेत्याह—न चेति । शुद्धादिशब्दवत्पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यपरत्वाद्गुणभूतसंख्याया न संख्यान्तरेण विशेषणम् । तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च संख्यया युगपदाकृष्टा संख्या नैकनाप्यन्वितादित्याह—उपसर्जनस्येति । न खलुपसर्जनमुपसर्जनान्तरेण साक्षादेव संबन्धते, प्रधानानुयायित्वात्तयोः मिथःसंनययोगात् । अतः संख्ययोर्विशेषणविशेष्यतया न परामीष्टसंख्याधीरित्यर्थः । नानाभावेन दूषितमपि परमपूर्वपक्षिणं संख्यान्तरानाकाङ्क्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुमुत्थापयति—नन्विति । प्राप्तपञ्चसंख्याकानां जनानां पञ्चसंख्यया विशेषणे पञ्चविंशतितत्त्वधीरित्येतद्गुह्यन्तेन साधयति—यथेति । जायन्त इति जनाः पञ्च च ते जनाश्चेति पञ्चजना इति यौगिकत्वमुपेत्य प्रत्याह—नेतीति । इष्टान्ते संख्यान्तराकाङ्क्षां दर्शयति—युक्तमिति । द्विगुसमासेन समाहाराभिधानात्पदान्तरौक्त्यसंख्यया समाहारोऽवच्छेत्तुं युक्तः । उत्पत्तिशिष्टया द्रव्यपदस्यसंख्यया समाहारिणः पूला अवच्छिन्नान्ते, तेन पञ्चपूलीत्यस्याकाङ्क्षेति विशेषणविशेष्यधीरित्यर्थः । दाढीन्तिके नैवमाकाङ्क्षेत्याह—इहेति । पञ्चजना इत्यत्र ङीबन्त-

इति विशेषणं भवेत् । भवद्वीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतिस्तत्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतिस्तत्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । यस्मिन्नितिसप्तमीसूचितस्य 'तमेव मन्य आत्मानम्' इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथा 'आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्याकाशास्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतिस्तत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयते । जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । उच्यते—

भाष्यरत्नप्रभा

ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवद्विषयाशङ्कते— भवद्वीति । नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरस्यागम्यः किंतु प्रधानेनैवेति नोपसर्जनजन्यविरोध उक्त इति परिहरति । तत्र चेति । एवं नानाभाविता विवक्ष्यतातिरेकाच्चेति व्याचष्टे—अतिरेकाच्चेत्यादिना । अतिरेक आधिक्यम् । जनशब्दितपञ्चविंशतिस्तत्त्वेषु आत्मान्मभूतो न वा । नाह इत्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह—अर्थान्तरेति । तथाकायां विकल्प्य दूषयति—तथेति । उक्तो दोषः संख्याधिक्यम् । पञ्चविंशतिजनना आत्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसंख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसां पृथगणनया सेष्टेति वाच्यम्, आकाशस्य पृथगुक्तिरैवार्थात्, यस्मिन्नित्यात्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्तव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वात्, 'नेह नानास्ति' इति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवादित्वात् । किं च पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमिषाह—कथं चेति । किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उत संख्ययेति कथंशब्दार्थः । नाह इत्याह—जनेति । न द्वितीये इत्याह—अर्थान्तरेति । किं तदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति—कथमिति । पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासत्वात्संज्ञासमासस्याप्तोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह—उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन

भामती

यस्य च पञ्चपूर्वोवद्वन्नाप्रतीतेन पदान्तराभिहिता संख्या संबध्यते । स्यादेतत् । संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरागम्यसंख्यावच्छेदः । पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति । नहि साप्यवच्छिन्नेत्यत आह—भवद्वीदं विशेषणमिति । उक्तोऽत्र दोषः । नष्टुपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषतस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे । विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यात्, असामर्थ्यात् । नहि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु (पद) इतिरेव ऋद्धस्य राजः पुरुष इति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः । अतिरेकाच्चेति । अन्त्युक्त्यामात्रम् । यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वैभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि मियो भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा निष्कृष्यताम् । आधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशाशेषस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सतीति । 'द्विकसंख्ये संज्ञायाम्' इति संज्ञायां समासस्मरणत्वात्

न्यायनिर्णयः

त्वाद्यस्या समाहारादृष्टेर्जनानां च समगतसंख्यावच्छिन्नत्वान्न संख्यान्ताप्राप्तेति कुतो विशेषणविशेष्येत्यर्थः । जनानामुत्पत्तिश्चिष्टसंख्या- बरुद्धानां शब्दान्तरकोटिसंख्यानवरोधेऽपि पञ्चसंख्यायाः संख्यान्तरानवबद्धत्वाच्चावरोधः स्यादित्याशङ्क्य नोपसर्जनन्यायमवतारयति— भवद्वीति । इष्टापत्तिमाशङ्काह—तत्रेति । विशेषणविशेष्ययोरेव योगो न विशेषणयोरन्योपसर्जनत्वादित्युक्तमित्यर्थः । नानामावादिना सिद्धमुपसंग्रहति—तस्मादिति । पञ्चपञ्चजनशब्दे न पञ्चविंशतिस्तत्त्ववाचीत्यत्र पुत्रावयवं हेत्वन्तरमाह—अतिरेकाच्चेति । तदेव स्फोरयति—अतिरेको हीति । तत्त्वानुगतसंख्यातिरेकं विवृणोति । इष्टेति मन्त्रोक्तिः । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन साधारण्यात्कर्म समाहारात्पथीरित्याशङ्काह—यस्मिन्निति । आधारत्वेनात्मनिर्देशेऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भावाच्चातिरेकः स्यादित्याशङ्काह—आत्मा चेति । आधारान्तर्भावे दोषमाह—अर्थान्तरेति । आत्मनेवाकाशेनापि संख्यातिरेकं दर्शयति—तथेति । स हि तत्त्वैवन्तर्भूतो न वेति विकल्पेन दोषमाह—आकाशश्चेति । द्वितीयं प्रत्याह—अर्थान्तरेति । न च सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ पृथगुक्तौ, तत्र पञ्च पञ्चजना इति पञ्चविंशतिस्तत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धान्तात् । गुणानां मिथोभेद आधारत्वेनात्मनिष्कवेऽपि नमसो नाधेयान्तरेभ्यो युक्ता पृथगुक्तिरिति भावः । किंच पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टावपि न सांख्यीयतत्त्वधीः, संख्येयमात्रेण संख्याया युक्तत्वादित्याह—कथं चेति । कथं तत्त्वानामनुगतत्वं जनशब्देन क्षतत्वात्, तत्राह—जनेति । संख्यैव संख्येयं कल्पयन्ती सांख्यीयतत्त्वानि विषयीकरिष्यतीत्यर्थोपपत्तिमाशङ्काह—अर्थान्तरेति । किं तर्हि तदर्थान्तरं, येन वाक्यस्योपपत्तिरिति पृच्छति—कथमिति । कर्मधारयाधनैकयोगेऽपि संज्ञासमासं बलवत्तरमाप्तोक्तोरुपेक्षात् परेष्टसंख्याधीरेव नेति परिहरति—उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्या-

‘द्विकसंख्ये संज्ञायाम्’ (पा० सू० २।१।५०) इति विशेषणस्मरणत्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रुढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते न सांख्यतत्त्वविभाषणेन । ते कर्तृत्वस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पञ्चजना नामेति, तदुच्यते—

प्राणाद्यो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः’ इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणाद्यः पञ्च निर्दिष्टाः—‘प्राणस्य प्राणमुत वक्ष्यपञ्चश्रुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमचक्षुषां मनसो ये मनो विदुः’ इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः । तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः । समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणाद्य एव ग्रहीतव्या भवन्ति । जनसंबन्धाच्च प्राणाद्यो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनस्य पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः ‘ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः’ (छा० ३।१।३६) इत्यत्र । ‘प्राणो ह पिता प्राणो ह माता’

भाष्यरत्नप्रभा

समस्यन्ते । यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि । अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ १२ ॥ पञ्चजनशब्दस्य संज्ञावसुक्त्वा संज्ञिकनार्थस्य सूत्रं गृह्णाति—के पुनस्त इति । श्रुतौ उतशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते—कथं पुनरिति । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह—तत्त्वेष्विति । तर्हि रूढ्यतिक्रमसाभ्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीयत आह—समाने विवति । संनिहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्तथा एव ग्राह्याः । न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्तथा इत्यर्थः । लक्षणाबीजं संबन्धमाह—जनेति । जनः पञ्चजन इति पर्यायः । पुरुषमिवादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह—जनवचनश्चेति । ननु जायन्त इति जना महदाद्यः,

भामती

पञ्चजनशब्दस्तावदयं क्वचिन्निरुद्धः । न च रूढौ सत्यामवयवप्रसिद्धेर्ग्रहणं, सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वाच्च रूढः । तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव ग्रहीतव्योऽथ लसौ न वाक्ये संबन्धाहः पूर्वापरवाक्यविरोधी वा । ततो रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम् । यथा ‘इयेनेनाभिचरन् यजेत’ इति इयेनशब्दः शाकृतिविशेषे निरुद्धस्तदपरित्यागेनैव निपत्यादानसादृश्येनार्थावधिकेन क्रतुविशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽन्यवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्पि वर्तते । यथा सप्तर्षिशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् सप्तसु च वर्तते । न चैष तत्त्वेषु रूढः । पञ्चविंशतिसंख्यायुतोरुपेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः । रूढौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात्कथं तत्त्वेषु वर्तते ॥ ११ ॥ एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षार्या किं वाक्यशेषगताः प्राणाद्यो गृह्यन्तामुत पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विशये तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात्, प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्परित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणाद्य एव पञ्चजनाः । न च काण्वभाष्यन्दिनयोर्विरोधाच्च प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति सांप्रतम्, विरोधेऽपि तुल्यबलतया षोडशग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः । न चेयं वस्तुस्वरूपकथा, अपितृपासनागुह्यनिविधिः, ‘मनसैवानुद्ब्रज्यम्’ इति विधिश्रवणात् । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग इति । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः । पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्राणादिपञ्चजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमित्वावयवार्थं समुदायशब्दार्थं जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्यनुयोग एव । रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरे दर्शयति—जनसंबन्धाच्चेति । जनशब्दभाजः पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुपायशक्तिकल्पनम-

न्यायनिर्णयः

वाचिनश्च शब्दाः संज्ञाया विषये सुबन्तेन समस्यन्ते, दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति दर्शनात्, स तु समासस्तत्पुरुषसंज्ञ इति स्मृतेरित्यर्थः । संज्ञात्वेऽपि पाचकशब्दवदवयववृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्वमाशङ्क्योक्तम्—ततश्चेति । सति संज्ञात्वे पञ्चजनशब्दोऽन्यवार्थयोगानपेक्षत्वादिकसिद्धिर्न वसिष्ठे सप्तर्षिशब्दवदेकत्रापि भवतीति भावः । प्राथमिकपञ्चशब्दस्यान्यवयवाकाङ्क्षा दर्शयति—त इति । वाक्यार्थसदृष्टान्तं स्पष्टयति—पञ्चेति ॥ ११ ॥ स्वरूपविशेषासिद्धौ श्रुतेरप्रामाण्यात्तद्विशेषसाधकस्य चादृष्टत्वात्प्राप्येव संनिधानः शङ्कते—के पुनरिति । सूत्रेणोत्तरमाह—तदिति । तत्त्वानुवर्तिगोप्यकमाह—यस्मिन्निति । अयर्थं श्रुतावुतशब्दः । येऽपि प्राणादीनां प्राणनादितापकमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म निश्चितवन्त इति योजना । पञ्चजनशब्दो लोके प्राणादिषु गृहीतसंगतिस्तान्कथमावक्षीतेति शङ्कते—कथमिति । यथा सत्तेत्युक्ते सत्यमामा गम्यते तथा जनशब्दो भाष्ये पञ्चजनविषयः । किं पञ्चजनशब्दस्य सांख्यीयतत्त्वविषयत्वं, प्राणाद्यविषयत्वं वा । नापः, वैष्णवि शक्यशब्दगताभ्यामित्याह—तत्त्वेष्विति । द्वितीयं प्रलाह—समाने विवति । कथा तर्हि वृत्त्या पञ्चजनशब्देन प्राणादिषु, लक्षणयेत्याह—जनेति । किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तत्वं व्यनक्ति—ते वा इति । ते खरवेते हृदयच्छिद्रेषु पूर्व-

(छा० ७।१।५१) इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमाविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रुढिः शक्याश्रयितुम् । शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिध्याहारात्तद्विषयो नियम्यते, यथा 'उद्भिदा यजेत' 'यूपं छिनत्ति' 'वेदिं करोति' इति । तथायमपि पञ्चजनशब्दः समासात्वाख्यानादवगतसंज्ञाभाष्यसंज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिध्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते । कैश्चित् देवाः पितरो गन्धर्वा अमुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः । क्वचिच्च 'यत्पाञ्चजन्यया विशा' (ऋ० सं० ८।५।३७) इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजन-

भाष्यरत्नप्रभा

जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति योगसंभवे किमिति रुढिमाश्रित्य लक्षणाप्रयास इत्यत आह—समासेति । यथा अश्व-कर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रुढिरेव पञ्चजनशब्दस्य रुढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग इत्यर्थः । पूर्वकालिक-प्रयोगानामावाच रुढिरित्याक्षिपति—कथमिति । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः' इत्यमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तदभावमङ्गीकृत्याप्याह—शक्येति । जनसंबन्धश्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्चजनशब्दस्य रुढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्तः । इह तु ग्रीहिवानेन प्राणादिषु रुढिरुच्यत इति मन्तव्यम् । संगृहीतं विवृणोति—प्रसिद्धेत्यादिना । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्रोद्भिदपदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनित्रादावुक्तिपदस्य प्रसिद्धेत्यागनामत्वे प्रसिद्धि-विरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राक्षान्तः—यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । तत्रोद्भिदिदेष्यप्रसिद्धस्य तृतीया-न्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तज्जामत्वं निश्चीयते, उद्भिन्नति पशून्साधयतीति प्रसिद्धेर्विरोधा-दुपकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात्, तद्विधौ चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसंबन्धलक्षणाप्रसङ्गश्चेति कर्मनामै-वोक्तिपदम् । तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिध्याहारादावविशेषो यूपशब्दार्थः करोतीति समभिध्याहाराद्देविशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते । तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिध्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणार्थक इति निश्चीयत इत्यर्थः । एकदेशिनां मतद्वयमाह—कैश्चिदित्यादिना । सूत्रार्था ब्राह्मण-ज्जातो निषादः । शुश्रूषा पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह—क्वचिच्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विद् तथा विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याह्नात्तर्था बोधाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तं, बोधातिरेकेणेन्द्राह्नानायोगादिति शुश्रूषासुराणं प्रजामात्रमग्रेऽपि न

भामती

गुपपञ्च, संभवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह—समासबलाच्चेति । स्यादेतत् । समासबलाच्चेद्-द्विरास्थीयते हन्त न दृष्टसिद्धिं तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णदिवदुक्तादिषु । तथाच लोकप्रसिद्ध्यामावाच रुढिरित्याक्षिपति—कथं पुनरसतीति । जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दश्च प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इत्यसिद्धमिति स्थवीयस्त्यानभिधायामुपेत्य प्रथमप्रयोगामात्रं समाधत्ते—शक्योद्भिदादिवदिति । आचार्यदेशीयानां मतमेवेदमपि

न्यायनिर्णयः

दक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वेषु पञ्चसु पञ्चप्राणाद्यो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य हारपात्रा इत्यत्र प्राणादिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः । प्राणस्य सर्वात्मत्वादिप तदामकानां तेषां युक्ता पञ्चजनशब्दोत्पत्त्याह—प्राणो हेति । अवयवप्रसिद्धिसंभवे समुदायप्रसिद्धिरुक्ता । संभवति पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिः । पञ्च न ते जानामाक्षिति व्युत्पत्तेः । तस्मान्न न ते जानामाक्षयायमानानां छविनाम्बेन जनशब्दित्वात् पञ्चसंख्यावतां पञ्चसंख्यावत्त्वे पञ्चसंख्यावत्त्वे पञ्चविंशतित्वप्रसिद्धिरित्याह—समासेति । रुढिमाक्षिपति । कथमिति । जनशब्दितमनुष्ठेय पञ्चजनशब्दस्य दृष्टत्वात्प्रथमप्रयोगानामावाचित्वादिप तदभावमुपेत्य दृष्टान्तमाह—शक्येति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—प्रसिद्धेति । तत्रोद्भिद-विकरणमुदाहरति—यथेति । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्रोद्भिदपदं विधेयगुणार्थकं वा कर्मनाम वेति संशये, खनित्रादावुक्तिच्छे-दस्य प्रसिद्धेः, नामत्वे च यजति तुल्यार्थत्वेनानर्थक्यात्, ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते, यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थक्यत्वात्, उद्भि-देति कारणार्थपदस्य तत्सामानाधिकरण्यात्तदकार्थत्वात्, उद्भिद्वेतेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापात्तात्, उद्भिदा वागं भावयेथागेन पशुमिति वैयधिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्यात्, विध्यादृष्ट्या वाक्यमेवाच्च, उद्भिन्नति साधयति पशु-मिति यागेऽपि प्रसिद्धयोगात्, अत्र नामत्वसिद्धौ चान्यत्र 'सने दशपूर्णमासाभ्यां यजेत्' इत्याद्यां नामवशागानुवादेन गुणफलविशि-संभवात्, ज्योतिष्टोमे वा प्रकृते गुणविध्ययोगात्, कर्मनामैव संनिहितव्यञ्जनुरोधावुक्तिपदमिति राक्षान्तिमित्यर्थः । संग्रहवाक्यस्यादिश-ब्दोपात्तमुदाहरणद्वयमाह—यूपमिति । छिनोतीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिध्याहारादुपपदस्य तदर्थच्छेदनयोग्यो दावविशेषो गम्यते । वेदिं करोतीति च करोतिसमभिध्याहारादेष्वर्थः संस्कारवोर्यः स्थण्डिलविशेषः सिद्ध इत्यर्थः । दृष्टान्तप्रत्ययं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । आचार्यदेशीयानां मतद्वयमाह—कैश्चिदित्यादिना । सूत्रार्था ब्राह्मणज्जातो निषादः । शुश्रूषा पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह—क्वचिच्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विशा पुरुषरूपया विद्वेन्द्राह्नाननिमित्तं बोधा असृक्षत सृष्टास्तद्युक्तं बोधातिरेकेण तदाह्नाना-योगादित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो बृष्टः । ततोऽत्र पञ्चसंख्याया उपलक्षणात्पाञ्चजनशब्देन सर्वप्रजामात्रमग्रेऽपि सांख्यनिरासयोगात्प्रधानसांख्यत्वसिद्धेरित्याह न विशेषपक्षपातोऽस्तीत्याह—तदिति । आचार्यवचनं विरुध्यते तस्य प्राणादिविषय-

शब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामसिद्ध-
प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया 'प्राणादयो वाक्यशेषात्' इति जगाद ॥ १२ ॥ भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्च-
जना माध्यंदिनानां येऽसं प्राणादिष्वामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽसं
प्राणादिषु नामनन्तीति । अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पुर्येत । तेऽपि हि 'यसिम्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यतः
पूर्वसिम्पञ्च ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते—'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । कथं
पुनरुभयेषामपि नुत्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्ब्रह्मते केषां-
चिन्नेति । अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलामात्रासि-
म्पञ्चान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति । तदलामात्रु काण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च स-
मानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदावोऽङ्गिनो ग्रहणाग्र-
हणे तद्वत् । तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति । स्मृतित्यायप्रसिद्धी तु परि-
हरिष्येते ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

समन्वयो जगद्योनी न युक्तो युज्यतेऽथवा ॥ न युक्तौ वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥ १ ॥

सर्गक्रमविषादेऽपि नासौ स्रष्टरि विद्यते ॥ अग्याकृतमसप्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः ॥ २ ॥

भाष्यत्रयम्

विरोध इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशङ्क्याह—आचार्यस्त्विति । अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्त्यतिरिक्तपरतया पञ्चजनशब्द-
व्याख्यायामविरोध इति भावः ॥ १२ ॥ शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति—भवेयुरिति । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योति-
स्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । ननिन्दं षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शास्त्राद्वयेऽप्यस्ति, तत्काण्वानां पञ्चत्व-
पूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते—कथं पुनरिति । आकाङ्क्षाविशेषाद्विकल्पो युक्त इत्याह
सिद्ध्यन्ती—अपेक्षेति । यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णाति इति वाक्यभेदाद्विकल्पस्तद्वच्छास्त्राभेदेनास्त्रपा-
ठापाठार्थां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः । ननु क्रियायां विकल्पो युक्तो न वस्तुनीति चेत् । सत्यम् । अत्रापि शास्त्राभेदेन
साम्ना ज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठितास्तन्मनसातुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यनव-
यम् । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति—तदेवमिति । तथापि स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत
आह—स्मृतीति ॥ १३ ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः । पूर्वग्रन्थेनास्य संगतिं वक्तुं वृत्त-
मनुबधति—प्रतिपादितमिति । अधिकरणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धि-

भामती

न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिध्यन्ति । परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह—कैश्चित्स्त्विति । शेषमतिरो-
हितार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः । अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे विरो-

न्यायनिर्णयः

त्वादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तराभावाधिया तत्र प्रवृत्तमित्याह—आचार्यस्त्विति ॥ १२ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं श्रुत्योर्मिषोविरोधं चोद-
यति—भवेयुरिति । सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति—अत इति । तत्राकरोति—असत्यपीति । ज्योतिरपि पञ्चसंख्यापूरकमात्मातिरिक्तं
काण्वश्रुतावश्रुतमित्याशङ्क्याह—तेऽपीति । यत्पूर्वकालपरिच्छेद्युक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेनानुष्ठेन जीवनगुणवत्-
सोपासते देवाः, तेनानुष्ठाने जाता इत्याह—तदिति । असिन् मन्त्रे षष्ठ्यन्तज्योतिषा पञ्चसंख्यापूरणं, न त्वामज्योतिषा, तस्यै-
कस्यापराधैवत्यागोवाह । केषान्तिपञ्चसंख्यापूरकं ज्योतिरन्येषां नेति न विकल्पो वस्तुनीति शङ्कते—कथमिति । ग्राहकसामर्थ्ये-
वाविरोधमाह—अपेक्षेति । तदेव स्फुटयति—माध्यंदिनानामिति । तथापि कथमेकस्यैव ज्योतिरस्तुत्ये मन्त्रे अग्रहणो, नहि
वस्तुनि विकल्पोऽस्ति, तत्राह—अपेक्षेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—अथेति । विरोधेऽपि तुल्यवल्याज्योतिर्विहाय वाक्यशेषस्या-
नामेव प्राणादीनां सामानां कश्चिद्ग्रहणं, अन्यत्र सज्योतिषां तेषामेव ग्रहणं, क्रियायामिव वस्तुन्यपि दृष्टिक्रियायां विकल्पसिद्धेरिति
मत्वाह—तद्वदेति । पञ्चजनमन्त्राप्रधानस्य श्रुतिमत्त्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तद्वत्त्वमाशङ्क्य तद्विषयत्वेन संभावितश्रुतीनामन्यवि-
षयत्वेन नीतत्वाभ्येवमित्याह—तदेवमिति । तथापि न ब्रह्मणि समन्वयः प्रधानार्थस्मृतित्यायविरोधादित्याशङ्क्य भाविनं समापि सूच-
यति—स्मृतीति ॥ १३ ॥ पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधाननिराकरणेन वेदान्तानां ब्रह्मकारणत्वं प्रत्यपितीतत्वमुक्तम् । इदानीं कारणविषयाणां
तेषां मिथोऽव्याहृताथत्वेन स्वतोनिश्चाक्यात्मनान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वे गतिसामान्यातिशिरित्याशङ्क्याह—कारणत्वेन चेति ।

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणम् । प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानाम् । प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् । तत्रेदमपरमाशङ्कते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम् । कस्मात् । विगतदर्शनात् । प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरूपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात् । तथाहि—कचित् 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्याकाशादिका सृष्टिरास्त्रायते । कश्चित्तेजआदिका—'तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।

भाष्यरत्नप्रभा

स्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसंदर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वय-योरसिद्धिरिव, श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपां तेनास्य संगतिमाह—तत्रेति । न चाविरोधचिन्ताया द्वितीयाध्याये संगतिर्नास्मिन्नध्याय इति वाच्यं, सिद्धे समन्वये स्थूलादिमानन्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात्, तत्पदवाच्य-जगत्कारणवादविश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थनिर्णयेन लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव संगतत्वात् । न चैवं सृष्टिस्थितौ नामान्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यम्, स्वप्रवक्तृविरुद्धो विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थमिति ब्रूमः । इह तु सूक्ष्मदर्शो वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते । यद्यपि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहृतव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्धमिथ्यात्वसूचनाद-विरोधः सिद्धः । अपस्तम्बस्य स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयः । ताः किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽब्रज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमिथ्या-दिविकल्पासंभवादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयुक्ताक्षेपं विवृणोति—प्रतिवेदान्तमित्यादिना । वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छूलध्यायसंगतिः । तत्सादादिपदानां तत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसंगतिः । पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्रमाक्रमान्ध्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति—तथाहि कश्चिदित्यादिना । स

भामती

धाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह—प्रतिपादितं ब्रह्मण इति । अयमर्थः—नानै-कशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सति प्रमाणान्तरविरोधेन वाक्यार्थव्यतिरेकप्राप्ताभ्यामाशङ्काविरोध-व्युत्पादनेन प्रामाण्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः । प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थः । तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । इह तु—वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः संभूयते । तथाच न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं, नच तत्र गतिसामान्यं, नच तत्सिद्धये प्रधानस्यासम्बन्धप्रतिपादनं, तत्साद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानान्ध्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे संगतमिदम-धिकरणम् । 'वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादीनां कारणविषयाणां, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिनिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः । कार्यविषयाणामपि विभिन्नकामक-मोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः । तथाहि—कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि । कानिचित्सर्वकर्तृकम् । स्रष्ट्या च कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तत्साद्ब्रह्मणि समन्वयाभावात् समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु क्रोदप्रतिपादनेन कर्मविपरितयोपचरितार्थो अविवक्षितार्थो वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीति । आदिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते । एवं प्राप्त उच्यते—'सर्गकर्मविवादे-

न्यायनिर्णयः

अधिकरणतात्पर्यं वक्तुं जन्मादिभ्यस्ते बृचं कीर्तयति—प्रतिपादितमिति । शास्त्रयोर्मित्याधिकरणमारभ्यानुमानिकसुखात्मानाधिकरणार्था तात्पर्यमनुवदति—प्रतिपादितमिति । अधिकरणत्रयार्थमनुवदति—प्रतिपादितं चेति । संग्रति कारणे ब्रह्मण्यन्वयपर्यवसानाय कार-णविषयकवाक्यानामविरोधार्थमधिकरणमारभमाणो जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विप्रतिपत्तौत्रैष्यते पूर्वत्रात्रज्योतिषोर्वि-कल्पेन निर्देशादिति सिद्धेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणे विकल्पावगोचिरोधे सत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । कारणत्वं ब्रह्मणो गतिसामान्यादुक्तमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । न चाविरोधार्थमधिकरणं नेह संगतमिति वाच्यं, समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने मानान्तरविरो-धाशङ्कानिराससाविरोधाध्यायार्थत्वात् । इह च कारणविषयवाक्यानामेव मिथो विरोधात् समन्वयो ब्रह्मणोऽशङ्क्य तत्कारादेनेव समन्-वयस्यैव साध्यत्वादध्यायसंगतिसिद्धिः । कार्यश्रुतिविरोधस्यापीह परिहर्तुं शक्यत्वेऽपि वेदान्तानां न कार्ये तात्पर्यमिति शापितो नात्र परेहि-यते । कार्यस्यापि प्रतिपाद्यत्वस्योत्पत्त्यत्र तदीयश्रुतिविरोधः परिहरेष्यते । एतेन श्रुतिशास्त्रसंगती सिद्धे । कावित्त्वास्तत्पदस्य कर्मकर्तृप्रयो-गस्य चासद्वादपरत्वं स्वभाववादपरत्वं च न्युदस्य गतिसामान्यसापानतादसंगतिः । पूर्वपक्षे कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्त्या तल-क्षिते परसिन्नत्रापि तदापेक्षेन कारणे तुरीये च समन्वयधीरिति गतिसामान्यासिद्धिः । सिद्धान्ते ब्रह्मणो कारणत्वस्य कालितत्वाच्च न सृ-ज्योतिषादितादृक्षलक्षणे सत्यज्ञानादिदलक्षणे तसिन्नत्वसिद्धेर्गतिसामान्यासिद्धिः । प्रतिपादितस्यासिद्धिरुच्यते शङ्कते—कस्मादिति । कार्ये कारणे च विप्रतिपत्तिदर्शनादुक्तस्यापि भवत्यसिद्धिरित्याह—विगमनेति । कार्यविर्यं विगमनं तावद्दर्शयति—प्रतीति । क्रमादीत्यादि-ब्रह्मद्वयकर्मो गृह्यते । क्रमवैविध्यकृतं विगमनमाह—कश्चिदिति । आदिशब्दार्थमक्रमं कथयति—कश्चिदिति । ईक्षिता परः सर्वना-

२।३) इति । कचित्प्राणादिका—‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्’ (प्र० ६।४) इति कचिदक-
मेणैव लोकानामुत्पत्तिराश्नायते—‘स इमँल्लोकानसृजत । अम्मो मरीचीमरमापः’ (ऐ० ७०
४।१२) इति । तथा कचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते—‘असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सद्जा-
यत’ (तै० २।७) इति । ‘असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्’ (छा० ३।१९।१) इति
च । कचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते—‘तद्वैक आदुरसदेवेदमग्र आ-
सीत्’ इत्युपक्रम्य ‘कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव
सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा० ६।१।१, २) इति । कचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निग-
द्यते—‘तद्वेदं तद्व्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ (बृ० १।४।७) इति । एवमने-
कधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता
न्याय्या । स्मृतित्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सत्यपि
प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति । कुतः ।

साध्वरजप्रभा

परमात्मा लोकानसृजत । अमयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः । सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको मरीचयः । मरौ
मर्त्यलोकः । अवबहुलाः पाताललोका आप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह—तथेति । असदन-
भिन्त्यक्तनामरूपात्मकं कारणं, ततः कारणत्सदभिन्त्यक्तम् । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह—असदेवेति । किं
ज्ञान्यमेव, नेत्याह—तत्सदिति । अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत्सृष्टिकाले समग्रभिन्त्यक्तम-
भवत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे । एके बाह्याः । तेषां मतं श्रुतिरेव दूषयति—कुत इति । कुतएवंपदयोर-
र्थमाह—कथमिति । स्वमतमाह—सदिति । तदिदं जगद् किल तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणरूपमासीत् ।
श्रुतीनां विरोधमुपसंहरति—एवमिति । किमत्र न्याय्यमित्याशङ्क्य मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्य-
मित्याह—स्मृतीति । तत्र सृष्टौ विरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि विरोधं परिहरति—सत्यपीति । आकाशादिषु ब्रह्मणः
कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह—कुत इति । यथाभूतत्वमेवाह—सर्वैव इति । कारणस्य सर्व-

भामती

ऽपि न स स्रष्टरि विद्यते । सतस्त्वसद्ब्रह्मो भक्त्या निराकार्यतया कश्चित् । न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनाम-
विरोधात् । तथाहि—अनेकशिल्पपर्वदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोति, अथ तदुपकरणः कुम्भं, कुम्भोपकरण-
श्चाहस्त्युदकं, उदकोपकरणश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं, पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य देवदत्तस्य
सर्वत्रैतस्मिन् कर्तृलाञ्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चकादि संभूतं तस्माच्चकादेः कुम्भापीति । शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्-
त्तस्मादुदकाहरणदीत्यादि । नष्टस्त्वसंभवः सर्वत्रास्मिन् कार्यजाते कमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तृत्वस्यूतत्वात् । तथैवापि
यद्यप्याकाशादिकमेणैव सृष्टिस्तथाप्याकाशानलानिवाद्यौ तत्र तत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृलाञ्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाराः
संभूत इति । शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः संभूत इत्यादि । यदि लाकाशादायुर्वयोस्तेज इत्युक्त्वा तेजसो वायुर्वयोरां-
काश इति ब्रूयाद्भवेद्विरोधः । न चैतदस्ति । तस्मादमुषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं ‘स इमँल्लोकानसृजत’ इत्युपक-
नाभिवाचिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा । एषा हि स्वव्यापारमभिधानक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां कर्म निरुणद्धि । ते तु यथाक-
मावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते—यथा कमवन्ति ज्ञानाति जानातीति । तदेवमविगानम् । अभ्युपेक्ष्य तु विगानमुच्यते—

न्यायनिर्णयः

मार्थः । लोकानिश्चिनष्टि—अम्भ इति । अमयशरीरप्रचुरः स्वर्गो लोकोऽम्भःशब्दार्थः । मरीचिविरे रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोकः ।
मर इति मरणप्रधानोऽयं लोकः । आप इत्यवबहुलाः पाताललोक इति विवेकः । कार्यं विप्रतिपत्तिवकारेणऽपि सा दृष्टेयाह—तथेति ।
इदमसदिवान्यक्तमथे प्रागवस्थायामिति यावत् । ततोऽनभिन्त्यक्तनामरूपात्कारणादभिन्त्यक्तनामरूपं जगज्जातम् । अनभिन्त्यक्तमेव हि
व्यक्तं भवतीत्याह—तत इति । छान्दोग्यश्रुतिसौक्तीर्यश्रुत्या तुल्यार्थेत्याह—असदिति । तत्समभवत्कारणं यदात्मनासीत्तत्सदर्थ-
क्रियोन्मुखं कार्यरूपेण च संवृत्तमित्यर्थः । तथापि कुतो विप्रतिपत्तिः, तत्राह—कचिदिति । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे केचिदश-
ङ्कः, तेषां मतं दूषयति—कुतस्त्विति । तदेव स्पष्टयति—कथमिति । व्यतिरेकमुक्तत्वात्त्वयमाह—सतीति । विप्रतिपत्त्यन्तरमाह—
कचिदिति । तदिदं जगत्तर्हि प्रागवस्थायामव्याकृतकारणमासीत्तत्किल शब्दात्मनार्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः । विप्रति-
पत्तीरूपसंख्य तत्फलमाह—एवमिति । वस्तुनूतीति कार्यकारणयोरुक्तिः । किं तर्हि न्याय्यं, मानान्तरेण कारणे निश्चिते वेदान्तानां
तल्लक्षकत्वमित्याह—स्मृतीति । स्मृतिः सांख्यसृष्टिः । न्यायो ‘भेदानां परिमाणाद्’ इत्यादिः । कारणान्तरं प्रधानम् । कार्यद्वारा
स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्तौलक्ष्येऽपि परत्र तद्बाधद्वतिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वपक्षमनुरूपं सिद्धान्तयति—एवमिति । कार्यं विप्रतिपत्ति-
मुपेक्ष्य कारणे तां निराकुर्वन्प्रतिजानीते—सत्यपीति । स्रष्टरि यत्कारणत्वं तस्मिन्निश्चितं शेषः । तत्रापि विप्रतिपत्तिरुक्तेति शङ्कते—कुतः

यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वोत्तमैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते । तद्यथा—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै० २।१) इति । अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूप-यदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् । ‘बहु स्यां प्रजायेय’ (तै० २।६) इति चात्मविषयेण बहुभववानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत् । तथा ‘इदं सर्वं मसृजत । यदिदं किंच’ (तै० २।६) इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमा-चष्ट । तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते—‘सदेव सोऽमेद-मत्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत’ (छा० १।२।१, ३) इति । तथा ‘आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीन्नान्यत्किंचन सिषत् । स ईक्षत लोकास्तु सृजे’ (ऐ० उ० ४।१।१, २) इति च । पर्वजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रति-वेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते कचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्चेजआ-दिकेत्येवंजातीयकम् । नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिग-म्यमानमविवक्षितं भविनुमर्हतीति शक्यते वक्तुम् । अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्य-

भाष्यरत्नप्रभा

ज्ञत्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह—तद्यथेत्यादिना । तद्विषयेण ब्रह्मविषयेण । चेतनं सर्वज्ञम् । ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति श्रुतेरपरप्रयोज्यत्वम् । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः’ इति प्रत्यगात्मत्वम् । स्वस्य बहुरूपत्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वम् । यथा तैत्तिरीयके सर्वज्ञत्वादिकं कारणस्य तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यत इत्याह—तदत्र यल्लक्षणमिति । मिषत्सव्यापारम् । अविगीतार्थत्वादिबिरुद्धार्थकत्वात् कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति शेषः । तथापि कार्यं विरोधात्कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधति—कार्यविषयं त्वित्यादिना । स्वमसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथा-त्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टव्येपि नानात्वं प्रसज्येत्याह—अतिप्रसङ्गादिति । सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टार-न विरोध इत्युक्तम् । अजुनाङ्गीकारं त्यजति—समाधास्यति चेति । किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्ती-

भामती

सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् । स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते । नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यति । नच सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीननिरूपणे विगानमावहतीति वाच्यम् । नद्येव स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । तज्ज्ञानं च फलवत् । ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ ‘तरति शोकमात्मविद’ इत्यादि श्रुतेः । सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते । तेन ‘फलवत्संनिधायफलं तदङ्गम्’ इति सृष्टिवि-ज्ञानं स्रष्टृब्रह्मविज्ञानाङ्गं तदनुगमं सङ्गज्ञानावतारोपायतया व्याख्येयम् । तथाच श्रुतिः—‘अचेन सोम्य सृष्टेनापो मूल-

न्यायनिर्णयः

इति । हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—यथेति । यथाभूतं विशिनष्टि—सर्वेत्यादिना । सर्वकारणत्वोपसृक्तमर्थं विशेषणद्वयं, तेन फलितं तृतीयं, तेनोपलक्षितं तुरीयगोचरमवशिष्टम् । वेदान्तानां भियो विप्रतिपत्त्यभावं मत्वोक्तम्—तथेति । भियो बिरुद्धार्थत्वेनातिशायकानां सर्वशब्दानां मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षणाश्रयणादरं बहुशब्दानुरोधेन कतिपयलक्षणाश्रयणं व्याघवादिति वक्तुमनेकशब्दानामविरोधं ताव-दाह—तथथेति । तद्विषयेणेत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्मार्थः । ‘सोऽसमायत’ इति कामयितृत्ववचनम् । जगदुपादानस्य ब्रह्मणः सृज्यमानश्रुत्या सर्वशक्तोक्तेत्याह—चेतनमिति । अपरप्रयोज्यत्वम् ‘इदं सर्वमसृजत’ इति स्वातन्त्र्यम् । तेन सर्वेश्वरत्वं दर्शितमिलाह—अपरिति । सर्वोत्त-मत्वमपि संगीतमिलाह—तदिति । तत्परं पूर्ववत् । सत्यादिवाक्यापेक्षया तस्मादित्यादिवाक्यसामान्यस्य प्रत्यक्षं सर्वत्वम-प्युक्तमिलाह—शरीरादिति । एकत्वमपि तस्योक्तमिलाह—बहु स्यामिति । अद्वितीयत्वमिति तस्यैवोक्तमिलाह—तथेति । तैत्तिरीये यथोक्तब्रह्मोक्तावपि कुतो वेदान्तान्तरेषु तदुक्तिरित्याशङ्क्याह—तदिति । तत्रादौ छन्दोग्यद्वितीयाह—सदिति । ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्ये-कत्वाद्वितीयवयोरुक्तिः । ‘तदैक्षत’ इति सर्वजगदीक्षणश्रुत्या सर्वज्ञत्वोक्तिः । ‘येतदात्म्यमिदं सर्वम्’ इति सार्वोत्मत्वोक्तिः । ‘बहु स्याम्’ इति स्वातन्त्र्योक्तेरर्थव्याप्तिः । ऐतरेयश्रुतावपि तादृग्ब्रह्मोक्तमिलाह—तथेति । इति च । एकत्वाद्वितीयत्वादि पूर्वश्रुताविरोकामिति शेषः । यथोक्तं ब्रह्माध्वगदावपि कथितमिलाह—एवमिति । अविगीतार्थत्वाच्च कारणे विप्रतिपत्तिरिति शेषः । कथं तर्हि कार्यवाक्यानि तानि तद्वारा कारणे विगानं स्वयन्ति, तत्राह—कार्येति । तर्हि कार्यद्वारा कारणे ब्रह्मण्यपि विगानमुक्तं, नेत्याह—नचेति । स्वाध्यादि-विप्रतिपत्त्या वृथाद्विध्वंसाधारणस्वरूपमस्तिरूपितेष्वपि तदपत्तिरिति प्रसङ्गः । ननु स्वाध्यादेर्धादेशं भेदाच्च तच्चद्वारा वृथादौ विप्रतिपत्तिः, कार्यकारणयोस्त्वभेदात्कार्यद्वारा कारणेऽपि स्यात्, तत्राह—समाधास्यतीति । सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यमुपेत्य कार्यविगानसमाधि-

विषयमपि विगानं 'न विषयदृश्यते' (ब्र० सू० २।३।१) इत्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् । न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिषिपादयिषितः । नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा । नच कल्पयितुं शक्यते, उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यतया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम्—'अनेन सोम्य शुक्लेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ' (छा० ६।८।४) इति । मुदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते । तथाच संप्रदायविदो वदन्ति—'मूढोहविष्युल्लङ्घयैः सृष्टिर्थां चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥' (माण्डू० ३।१५), इति । ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते—'ब्रह्मविदामोति परम्' (तै० २।१), 'तरति शोकमात्मवित्' (छा० ७।१।३) 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति' (श्वे० ३।८) इति । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम् । 'तत्त्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥ यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शयति—'असद्वा इदमत्र आसीत्' इत्यादि तत्परिहृतव्यम् । अत्रोच्यते—

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

'असद्वा इदमत्र आसीत्' (तै० २।७) इति नावासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते । यतः 'अस-

भाष्यरजप्रभा

साक्षज्ञ सृष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह—भवेदित्यादिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यतात्पर्यं साधयति—नहीति । फलवद्ब्रह्मवाक्यरोपत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसंभावात् स्वायं पृथक्फलं कल्प्यं, वाक्यमेदापत्तेरित्याह—नच कल्पयितुमिति । न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह—दर्शयति चेति । शुक्लेन कार्येण लिङ्गेन कारण-ब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह—मुदादीति । एवं निष्फलायामन्याथांशो सृष्टौ तात्पर्यार्थावाद्भिरोधो न दोष इत्यत्र बृद्धसंमतिमाह—तथाचेति । अन्यथाज्येष्ठेति वीप्सा दृष्टव्या । अवताराय ब्रह्मधीर्जनमेन । अतस्तदुपायत्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः । ज्ञेयेन विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिरोषित्वमुक्तं, तस्मिन्नाहय तस्य फलमाह—ब्रह्मेति । मृत्युमलेतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं सृष्टिद्वारकं विरोधमुत्सृज्य समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते—यत्पुनरिति । यतोऽस्तिस्त्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्यं तस्मिन्नेव भावती

मन्विच्छ' इत्यादिका । शुक्लेनापेण । कार्येणेति यावत् । तस्मान् सृष्टिविप्रतिपत्तिः सृष्टेरि विप्रतिपत्तिमावहति । अपि तु 'एणे लभ्यायकल्पना' इति तदनुगुणतया व्याख्येया । यच्च कारणे विगानम्—'असद्वा इदमत्र आसीत्' इति, तदपि 'तद्वेष्ये श्लोको भवति' इति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माणुष्ठं 'असदेवेदमत्र आसीत्' इत्युच्यमानं लसतोऽभिधानेऽसंबद्धं स्यात् । शुल्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः । तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम् । 'तद्वैक आहुरसदेवेदमत्र आसीत्' इति तु निराकार्यतयोपपन्न्यसमिति न कारणे विवाद इति सूत्रे चक्षुब्धस्त्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति । आकाशादिषु सूज्यमानेषु कमविगानेऽपि न सृष्टेरि विगानम् । कुतः । यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव शुल्यन्तरेषुक्तेः, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कल्पो यथा व्यपदिष्टः कम आकाशादिषु, 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वयोरिभिरमेरापोऽज्यः पृथिवी' इति, तस्यैव क्रमस्यानपवाधनेन 'तत्तेजोऽष्टजत' इत्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तैर्न सृष्टावपि विगानम् ॥ १४ ॥ नन्वेकज्ञात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजः कारणत्वेन, तत्कथमविगानमिति । अत आह—कारणत्वेति । हेतौ तृतीया ।

न्यायनिर्णय

रुक्तः । तेषां तत्र तात्पर्यमेव नास्तीत्याह—भवेदिति । हेतुं साधयति—नहीति । तस्य प्रतिपादयितुमिष्टत्वाभावं स्पष्टयति—न हीति । 'पृथा प्रपिष्टभाग' इत्यादौ विविधदिक्षजिदादौ फलवच्चान्न फलं कल्प्यमित्याह—'फलवत्संनिधावफलं तदहम्' इति न्यायात्फलवद्वाक्यसंनिध्याद्वातानां तैवैकवाक्यत्वाभावेनैवमित्याह—नचेति । न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्वा श्रुतेरपि तस्तिष्ठिरित्याह—दर्शयतीति । शुक्लं कार्यम् । सृष्टिवाक्यानां स्वायंतात्पर्यं युक्त्यापीत्याह—मुदादीति । दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरभेदाज्जगतोऽपि ब्रह्माभेदः साध्यते । दृष्टान्तदर्शान्तिकोक्त्यस्तुत्यवाहित्यर्थः । सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्याविषयित्वे बृद्धसंमतिमाह—तथाचेति । लोहं धुवर्णम् । अन्यथान्वयेति वीप्सा श्रेया । अवताराय । ब्रह्मात्मैक्यमुक्तेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न विगानमित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां फलवद्वाक्यसंबन्धार्थं ब्रह्मवाक्योत्थविषयः फलवत्त्वमाह—ब्रह्मेति । मृत्युमलेतीत्यन्वयः । विदुषामनुभवसिद्धं चैतदित्याह—प्रत्यक्षेति । ननु विद्वद्विरपि नासाग्निरिदमवगम्यते, तवाह—तत्त्वमसि ॥ १४ ॥ सृष्टिवाक्यानां स्वायं तात्पर्यार्थावमुक्त्वा कारणे परोक्तं विगानमनूष्य तस्य परिहारयोग्यत्वमाह—यदिति । तत्र परिहारत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण व्याख्यातुं प्रतिष्ठां पूरयति—असदिति । मन्त्रब्राह्मणयोरैकाग्र्याद्ब्राह्मणस्यासंदिग्धत्वात् कारणाधीनत्वान्नमत्रापि तादर्थ्यमेवेति पूर्वापरानुसंधानेन साधयति—यत इति ।

श्रेयः स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदः । सन्तमेनं ततो विदुः । इत्यसद्वा-
दापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽस्माकमयत्' इति
तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चं सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति चोपसंहृत्य
'तद्व्येषः श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति—'असद्वा इदमय आ-
सीत्' इति । यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिच्छ्लोकेऽभिप्रेयेत् ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणाद्-
संबन्धं वाच्यमापद्येत । तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्या-
करणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते । एवैव 'असदेवेदमय आसीत्'
(छा० ३।११।१) इत्यत्रापि योजना । 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्यु-
पगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत । 'तद्वैक आदुरसदेवेदमय आसीत्' (छा० ६।२।१)
इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः, क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभ-
वात् । तस्माच्छ्रुतिपरिवृष्टीतसत्पक्षदाह्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य नि-
रास इति द्रष्टव्यम् । 'तद्वैदं तद्वैव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इत्यत्रापि न निरर्थकस्य जगतो
व्याकरणं कथ्यते, 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रभ्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुपवेशित्वेन स-
माकर्षणात् । निरर्थक्ये व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना का-
कार्यानुपवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते । प्रविष्टस्य चेत-

भाष्यरत्नप्रभा

श्लोकमुदाहरति, अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्नं श्राव्यत इति योजना । तत् तत्र सद्वैतमिदं श्लोको मन्त्रो भवति ।
सदात्मसमाकर्षणद्वितीयार्थाकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह—तस्मादिति । नच प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यम् ।
चेनार्थकब्रह्मादिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तैत्तिरीयकश्चतुर्त्वा सूत्रं योजयित्वा छान्दोग्यादौ
योजयति—एवैवेति । सदेकार्थकतत्पदेन पूर्वोक्तसतः समाकर्षणं श्रुत्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता,
श्रुतिभिरनन्तस्मत्तमेदोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दक्षितत्वादित्यत आह—तद्वैक इति । एके शाखिन इत्यर्थो न
भवति, किन्तु जनादिसंसारचक्रस्या वेदब्रह्मा इत्यर्थः । श्रुत्यनिरासेन श्रुतिभिः सद्वाह्येष्वेष्टवात्तास्तौ विरोधस्फूर्तिनि-
रासाय लक्षणा युक्तेति भावः । यदुक्तं कचिदकटुंका सृष्टिः कथितेति, तत्रेत्याह—तद्वेदमिति । अध्यक्षः कर्ता ।
ननु कर्त्रभाव एव परामुच्यत इत्यत आह—चेतनस्य चायमिति । चक्षुर्दृष्ट, श्रोत्रं श्रोत, मनो मन्तेत्युच्यत

भामती

सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः । प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् । व्याक्रियत इति च कर्मकर्तृतिं कर्मणि वा
रूपं, न चेतनमतिरिक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति कितूपस्थापयति । नहि ल्युपेतं केदारः स्वयमेवेति वा ल्युपेतं केदार इति वा

न्यायनिर्णयः

ब्रह्मास्तित्वलक्षणं निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरतीति संबन्धः । कोशपञ्चकोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यक्त्वमुक्तिरित्याह—अत्रेति । ब्रह्मणः सत्त्वे
प्रत्यक्त्वेऽपि कारणस्यास्तित्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—स इति । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' इत्याद्या सृष्टिश्रुतिः । उपक्र-
मोपसंहारपरैरैकरूप्याद्वाक्यस्य कारणास्तित्वे तात्पर्यं सिध्यतीत्याह—तदिति । सन्नमात्मनोपैरैकार्थ्ये नियामकाभावाद्ब्रह्मणस्य कारणा-
स्तित्वाधेत्वेऽपि यन्नस्य तत्र स्यादित्याशङ्क्याह—तदपीति । व्यतिरेकद्वारोक्तं स्फोरयति—यदीति । कथं तर्हि सति कारणेऽसच्छ-
ब्दप्रवृत्तिः, श्रुतिर्हि वाक्यादलीयसीत्याशङ्कोपचारायुक्ता श्रुतिरित्याह—तस्मादिति । सदेवेत्यत्र नामादिव्याकरणाग्रासेव ब्रह्मणि स-
च्छब्देऽस्तीति प्रायेणेत्युक्तम् । तैत्तिरीयकश्रुताहुक्तन्यायं बृहदारण्यकछान्दोग्यश्रुतावतिदिशति—एवैवेति । ननु तैत्तिरीयके ब्रह्मणोक्तेऽपि
मन्त्रोक्तेस्तदोपैरैकार्थ्योयुक्तं कारणास्तित्वाधेत्वेमिह तदभावात्कथं सदर्धत्वं, तत्राह—तदिति । पूर्वमसदेव पुनः सद्भवतीति समाकर्षणोप-
पत्तिमाशङ्क्याह—अस्यन्तेति । शशविषाणदौ कालान्तरेऽपि सत्त्वानुपलम्भादासीच्छब्दस्य तच्छब्दस्य सच्छब्दस्य वाऽप्योपादादत्यन्तासत्त्वे
समाकर्षणोक्तिरित्यर्थः । उक्तन्यायं छान्दोग्येऽपि योजयति—तद्वेति । उदितानुदितहोमवद्विकल्पार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखास्तरीया-
भिप्रायेणैकीयमतोक्तौ का हानिरित्याशङ्क्याह—क्रियायामिति । तर्हि का गतिरैकीयमतोक्तेरित्याशङ्क्याह—तस्मादिति । सत्त्वेव सो-
म्येति समाकर्षणद्वित्रापि सूत्रं नेयम् । यत्तु स्वयंकर्तृत्वमव्याकृतवाक्ये श्रुतं तदुच्यति—तद्वेदमिति । तत्रापि हेतुत्वेन सूत्रं योज-
यते—स इति । ननु सर्वनाम प्रसिद्धार्थं नाप्रसिद्धमुत्थापयति, तत्राह—निरर्थक्येति । यद्यपि यन्मन्दव्यतिशक्तोक्तिं सच्छब्दाधे-
तः संशितं सार्थनाम्ना परामुच्यते तथाप्यव्याकृतवाक्येऽप्यध्यक्षस्य संनिहितत्वे कार्यानुपवेशित्वेनैव इति संनिहितावलम्बिना पराग्रहण्याभावाच्-
चिरोपः स्यादित्यर्थः । तथापि कथं परामुच्यस्यध्यक्षत्वं, तत्राह—चेतनस्येति । कार्यानुपवेशित्वेन जुतक्षेतनत्वं, तत्राह—प्रवि-
ष्टस्येति । पश्यन्नात्रा चष्ट इति चक्षुस्ततः । तथातौ कर्तृव्युपस्था श्रोत्रादिसंज्ञा भवति । इतश्च जगतो व्याकरणं साध्यक्षमेवेत्याह—

नत्वध्वणात् 'पश्यन्ध्रः शृण्वन्श्रोत्रं मन्वानो मनः' इति । अपिच यादृशसिद्धयत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमात्रं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गोऽपीति गम्यते । दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरमपि 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इति साध्यक्षमेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तारं लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तारं सौकर्यमेपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्वैके लवितरि । यद्वा कर्मण्येवैव लकारोऽथाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

५ अधिकरणम्

पुरुषाणां तु कः कर्ता प्राणजीवपरालस्य ॥ कर्मेति चलने प्राणो जीवोऽपूर्वं विचक्षिते ॥ १ ॥

जगद्वाची कर्मशब्दः पुंसावितिद्वयत्वे ॥ तत्कर्ता परमात्मैव न मृधावादित्वा ततः ॥ २ ॥

कौपीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते—'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' (कौ० ब्रा० ४।१९) इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यत उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः । किं तावत्प्राप्तम् । प्राण इति । कुतः । 'यस्य वैतत्कर्म'

भाष्यरत्नप्रभा

इत्यर्थः । आद्यकार्यं सकर्तृकं, कार्यत्वात्, घटवदित्याह—अपिचेति । अद्यत्वे इदानीम् । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्तुः सार्वे कर्मण एव कर्तृवाचिलकारो विरुद्ध इत्यत आह—व्याक्रियत इति । अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत्सत्यमेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्वाकृतमिति व्याचष्टे—यद्वेति । अतः श्रुतीनामविरोधात्कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम् ॥ १५ ॥ जगद्वाचित्वात् । विषयमाह—कौपीतकीति । बलाकाया अपत्यं बालाकिर्ब्राह्मणसं प्रति राजोवाच—यो वा इति । न केवलमादित्यादीनां कर्ता किंतु सर्वस्य जगत इत्याह—यस्येति । पुरुजगद्यस्य कर्म । कियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्रैकवाक्यस्यसप्तदशिशब्दबलादसच्छब्दो नीतः । इह तु वाक्यमेदात् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति बालाकिवाक्यस्यब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति ।

भाष्यटी

लभितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति । अपि तुस्पृश्यापत्येव । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ जगद्वाचित्वात् । ननु 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति ब्रह्मभिधानप्रकरणात्, उपसंहारे च 'सर्वां पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठं साराज्यं पर्येति य एवं वेद' इति निरातिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यत्र तदसंभवात्, आदिलचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च 'यस्य वैतत्कर्म' इति चास्यासत्यवच्छेदे सर्वान्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन, जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासंभवात्कथं जीवमुद्ध्य-प्राणशब्दा । उच्यते—ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्मभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम् । यस्य चावातशत्रोः 'यो वै बालके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म' इति वाक्यं न तेन ब्रह्मभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यवीनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । तस्मादजातशत्रोर्वाक्यसंदर्भोपार्थपर्यालोचनया योऽस्यार्थः प्रतिभासि स एव प्राहः । अत्र च कर्मशब्दस्तावद्यापारे निरुद्धः । कार्यं तु कियत इति व्युत्पत्त्या वर्तते । नच रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्रयितुम् । नच ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे च 'अथासिन् प्राण

न्यायनिर्णयः

अपिचेति । विमतं सकर्तृकं, कार्यत्वात्, घटवदित्याह—यादृशमिति । घटस्य सकर्तृकत्वेऽपि क्षिप्तादेस्तत्रेति व्यवस्थामाशङ्काह—इद्वेति । न केवलमुत्तमानाजगतो व्याक्रिया साध्यक्षा किंतु छान्दोग्यश्रुतेरपीत्याह—श्रुत्यन्तरमिति । शृङ्गारण्यकोपेक्षायान्तरशब्दः । श्रुत्युत्तमानाभ्यां जगतः सकर्तृकत्वे कर्मकर्तारं लकारश्चिरयुक्तेत्याशङ्काह—व्याक्रियत इति । तत्र संप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह—यथेति । कर्मकर्तारं लकार इत्येतदुक्तं, कर्मण्येवासावित्याह—यद्वेति । कर्मं तर्हि जगतः सकर्तृकत्वं, तत्राह—अर्थेति । तत्रापि लोकसिद्धं दृष्टान्तमाह—यथेति । तदेवं श्रुतीनामविधानाद्ब्रह्मणि गतिसामान्यं सिद्धम् ॥ १५ ॥ बहूनां शब्दाणां मिथो विरुद्धाद्योनामविरोधेनैककारणार्थत्ववैकस्य शब्दस्यानेकार्थस्य विशेषार्थत्वेन वाक्यस्य कारणपरत्वमाह—जगदिति । अधिकरणस्य विषयमाह—कौपीतकीति । श्रुतिं दर्शयन्नजातशत्रुक्तिमाह—यो वा इति । एतेषामादित्यादीनाम् । न केवलं जगदेकदेशस्य कर्ता किंतु जगतः सर्वस्येत्याह—यस्येति । सामान्यविशेषार्थवाक्याभ्यां जगत्कर्ता ततो निष्कृष्टो द्रष्टव्य इत्याह—स इति । कर्मशब्दस्य रूढियोगाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । निरुद्ध्य पूर्वपक्षमाह—किमिति । प्राणस्य प्रथमप्राप्ती हेतुं पृच्छति—कुत इति । एकवाक्ये सति सच्छब्दादसच्छब्दो नीतः, वाक्यभेदे कर्मशब्दो ब्रह्मशब्दात् शक्यो नेतुम् । अत्राप्येकवाक्यत्वे यथोत्तरसच्छब्दादसच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दाद्ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति मत्वा हेतुमाह—यस्येति । नाचिह्नैरप्यगर्भमतयोक्तिकर्मशब्दस्य ब्रह्मातुगुण्योक्तिद्वारा गतिसामान्यं संसाध्य

इति श्रवणात् । परिरूपन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषे च 'अथासिन्प्राण एवैकधा भवति' इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना 'आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः' इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् । 'कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म स्यदित्याचक्षते' (बृ० ३।१।९) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिः जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते आचक्षितुम् 'यस्य वैतत्कर्म' इति । सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तापपद्यते । वाक्यशेषे च जीवलङ्घनवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुतं पुरुषमामध्यमन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यद्विधातोऽथानात्प्रा-

भाष्यरत्नप्रभा

पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपासिपरत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलम् । अथ सुषुप्तौ । द्रष्टेति शेषः । श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह—ये चैत इति । सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह—कतम इति । यस्य महिमानः सर्वं देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं, अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म । सत्त्वं परोक्षम् । शास्त्रैकवैयर्थ्यादित्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरमाह—जीवो वेति । यत्कारणं यस्माजीवं बोधयति तस्मात्सिद्धिस्तोत्थापनं जीवलङ्घनमिति योजना । तौ ह पुरुषं सुसमाजग्मतुः । तं राजा हे बृहत्पाण्डरवासः सोमराजस्त्रिभुवनस्य संबोध्य संबोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यद्व्याघातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवामित्यर्थः । श्रेष्ठि प्रधानः स्वेष्टैर्लौक्यातिभिरुपहृतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति, एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते

भामती

एवैकधा भवति' इति श्रवणात्परिरूपन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते, हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मानम् । 'कतम एको देवः प्राणः' इति श्रुतेः । उपक्रमादुरोपेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान् पाप्मान इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिककृत्यतिर्वहन् पाप्मानो बहूनां भूतानामि-त्येवंपरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन् वाक्ये उपक्रमादुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । यदि तु ह्यबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपो-द्याजातशत्रोर्वैचनं ब्रह्मविषयमेवान्वयात् तु तदुक्तदिशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसंबद्धं स्यादिति गम्यते, तथापि नैतद्ब्रह्माभिधानं अभिनुमहेति, अपितु जीवाभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबो-धयिषुरजातशत्रुः सुतं पुरुषमामध्यमन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वमास्मिन् प्रतिबोध्य यद्विधातोऽथानात् प्राण-दित्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वाभिन् प्रतिबोधयति । परस्तादपि 'तद्यथा श्रेष्ठि स्वेष्टैर्लुक् यथा वा स्वाः श्रेष्ठिन् भुङ्क्तेत्येवैवैष प्रज्ञास्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एनमात्मानं भुङ्गन्ति' इति श्रवणात् । यथा श्रेष्ठि प्रधानः पुरुषः स्वेष्टैर्लुक् करणभू-तैर्विषयान् भुङ्क्ते, यथा वा स्वाः सुखाः श्रेष्ठिन् भुङ्गन्ति । ते हि श्रेष्ठिनमश्नान्छादनादिप्रहणेन भुङ्गन्ति । एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगैरात्माभिर्विषयान् भुङ्क्ते । ते ह्यादित्यादय आलोककृष्ट्यादिना साचिष्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदुत्पृष्टद्विवरादानादादित्यादयो भुङ्गन्ति, तस्माजीवात्मैव ब्रह्मणोऽमेदाद्ब्रह्मेह वेदितव्यतयोपदिश्यते । यस्य वैतत्कर्म इति । जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं कृत्वानुपपन्नम् । तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य । धर्माधर्माक्षिप्तत्वादादित्यादीनां भोगोपकरणानां तेष्वपि जीवस्य कृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च प्राणसूत्रवाजीवस्य प्राणशब्दबलम् । ये च अश्रप्रतिवचने—'कैष एतद् बालोके पुरुषोऽशयिष्ठ यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति' इति । अन्यथोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते ।

न्यायनिर्णयः

समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्राणजीवान्यतरस्य वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतितामास्यासिद्धिः, उक्तत्वं परस्यैव तथात्वात्तत्सिद्धिरिति फलम् । श्रुतेऽपि कर्मशब्दे कथं प्राणधीरन्यथापि तथोगात्, तत्राह—परिसन्देहेति । कर्मशब्दस्य क्रियादृष्टसाधारण्यवादसाधारण्यप्रमा-णभावे कथं परिसन्देहं प्राणधीः, तत्राह—वाक्येति । करणोपरमानन्तर्यमप्यशङ्कायः । प्राणशब्दस्यापि साधारण्यदानिर्णयं शङ्कितो-क्तम्—प्राणेति । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणत्वं तस्य तदकर्तृत्वादित्याशङ्काह—ये वेति । आदित्यादीनां प्राणावस्थविशेषत्वे मान-माह—कतम इति । 'महिमान एतैव' इत्यादिना पूर्वीकदेवतानां प्रथमप्रत्युक्तिर्यां प्राणत्वमिहा तदेवस्यात्ममुक्तमित्यर्थः । वाक्यान्तरे च लिङ्गस्वाम्युत्तरस्य सति परिशेषशक्त्योक्तस्येह सति प्राणत्वेन प्रथमभिधानात्तस्य लिङ्गकृपादित्यादेवदेवतात्वमिहाह—स इति । पश्चान्तरमाह—जीवो वेति । तस्मिन्नन्तरं कर्मशब्दात्परोधमाशङ्काह—तस्येति । तथापि तदुपनिर्दिशोऽस्य नादित्यादिकर्तृत्वमिहाशङ्का-दृष्टद्वारा तथोगमाह—सोऽपीति । कर्मशब्दस्य साधारण्यसादृश्यत्वमुपेयं कथं जीवोक्तिरित्याशङ्काह—वाक्येति । तदेव स्फुट-यति—यदिति । 'तौ ह सुतं पुरुषमाजग्मतुस्तैर्नैतानिभिरामयत्राचक्रे बृहत्पाण्डरवासः सोमराजश्चिति स नोत्तसौ' इत्यादिना स-

णादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीधलिङ्गमवगम्यते—‘तद्यथा श्रेष्ठी सैर्भुङ्क्ते यथा वा स्याः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एत-
मात्मानं भुञ्जन्ति’ (कौ० ब्रा० ४।२०) इति । प्राणभृत्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्मा-
ज्जीवस्यप्राणयोरन्यतर इह ब्रह्मणीयो न परमेश्वरः, तद्विज्ञानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—
परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बालाकिर-
जातशत्रुणा सह ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इति संवदितुमुपचक्रमे । स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणा-
न्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुः ‘मृषा वै खलु मा संवदिष्या
ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपनिक्षेप । यदि सो-
ऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां

मायत्रजप्रभा

ते च हविर्ग्रहादिना जीवसुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गम् । ननु ‘प्राण एवैकधा भवति’ इति श्रुतः प्राणशब्दो
जीवे कथमिलत आह—प्राणभृत्वाच्चेति । सुत्रादहरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । स च बालाकिब्रह्मत्वान्नास्या
द्व्यष्टिलिङ्गरूपान्पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्ततूष्णीं स्थितः । त्वदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा
राज्ञोऽपि मृषावादिव्यसंज्ञादित्याह—यदि सोऽपीति । वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं,
प्राणजीवयोस्तन्निगम्यत्वेनास्वातन्त्र्यादित्याह—कर्तृत्वं चेति । यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोःस-

मावती

तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—‘युष्मादादिनामापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादि-
नम् । राजा कथमसंबद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥’ यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचि मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते
परस्य काचोऽयं मणिर्न तल्लक्षणयोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयितोस्तस्माभिधानमसंबद्धम् । अनगौ मण्यभिधानं
न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति स्वयमपि मृषाभिधानात् । तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव
वक्तव्यम् । एवमजातशत्रुणा दत्तबालाकिरब्रह्मवादिनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असंबद्धमुक्तं स्यात् । ततोर्वोऽ-
ब्रह्मणोर्ब्रह्मभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात् । तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्यादजातवज्रोर्भवेत् । तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वम-
भिधातव्यम् । तथा सत्यस्य न मिथ्यावयवम् । तस्मात् ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इति ब्रह्मणोपक्रमात्, सर्वान् पाप्मानोऽपहृत्य सर्वेषां
च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेद’ इति च सति संभवे सर्वश्रुतरसंकोचाश्रितिसायेन फलेनोपसंहारात्, ब्रह्मवेद-
नादन्यतश्च तद्व्युपपत्तेः, आदित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येव संबन्धादन्येषां हिरण्यमर्गोर्वा
तत्पारतन्त्र्यात्, ‘कैष एतद्बालाके’ इत्यादेर्जीवाधिकरणमवनापादनप्रश्रयः ‘यदा सुप्तः स्वप्नं न केचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण
एवैकधा भवति’ इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते । अथ कस्माच्च भवतो हिरण्यमर्गोचरे एव प्रश्नो-
त्तरे, तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयलसिद्धिरित्येति तन्निराचिकीर्षुः पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त इति ।
एतदुक्तं भवति—आत्मैव भवति जीवप्राणादीनामधिकरणं नात्यदिति । यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते तथाप्युपाध्यव-
च्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्देहमारोप्याध्याप्याध्यायैवभावो द्रष्टव्यः । एवं च जीवभवनताधारलमादानलं च परमा-

न्यायनिर्णयः

धोषनशब्दाद्युत्तरेचेतनत्वेनात्मत्वं प्राणादेरुक्तातिरिक्तजीवोक्तेर्वाक्यशेषस्तदर्थः । नहि ततोऽन्यो भोक्तास्तीत्यर्थः । इतोऽपि वेदितव्यो जीव
पवेत्याह—तथेति । परस्तादिति । अनन्तरवाक्यापेक्षया पश्चादिति यावत् । श्रेष्ठी प्रधानपुरुषः । सैर्भुङ्क्ते । उपक्रमैरित्येतत् । मृषा
वा प्रधानमशनाच्छब्दनादिनोऽजीवन्तीत्याह—यथेति । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशदिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते । मृषावादित्यादयोऽपि
जीवं हविर्ग्रहादिनोऽजीवन्तीत्याह—एवमिति । ‘अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्दो जीवे कथं स्यात्, तत्राह—प्राणेति ।
प्राणजीवयोरन्यतरस्य वेदितव्यत्वाद्वाज्ञातानाम्नासिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति । ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इत्युपक्रमात्, उपसंहारे च
स्वाराज्यफलोक्तः, सर्वपाप्मादाहलिङ्गात्, क्रियत इति कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वात्, तत्कर्तृत्वस्य परसिद्धेव युक्तत्वात्, परमात्मैवायमित्या-
शङ्क्या बालाकिवाक्यादजातशत्रुवाक्यनियमायोगात्, योगरूढ्योश्च रुदेर्वैलीयसत्त्वात्, फलोक्तोऽपचरिताथैत्यान्यैवमित्याह—तथेति ।
पूर्वपक्षमनूय सुत्रादहरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । लिङ्गासिद्धिरेश्वरे निरस्ते नियमासिद्धिरिति शङ्कते—कस्मादिति । यदावप्यशेषे
संदिग्धं तत्किञ्चित्तोऽपक्रमेण नेतव्यमित्याह—उपक्रमेति । तत्सामर्थ्यं दर्शयितुमुपक्रममाह—हरेति । तदावप्ये ब्रह्मणोपक्रमेऽपि कि-
मिति राज्ञो वाक्यं तद्विषयं नियम्यते, नहि आन्तर्वाक्यादन्तर्वाक्यं नियन्तुं शक्यं, तत्राह—स चेति । बालाकिना ब्रह्म नोक्तं चेत्त-
त्सौवोपक्रमो विरुध्यते, राजस्तु तथातु उपक्रमात् तद्विरोधः, तेन तद्वक्तव्यस्य ब्रह्मार्थत्वेत्याशङ्क्याह—तमिति । तथापि कथं वेदितव्यस्य
ब्रह्मत्वं, तत्राह—यदीति । राजा बालाकिरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता मुख्यं ब्रह्मैव वाच्यम्, अन्यथा स्वस्यापि मृषावादित्या-
त्ततोऽविशेषादित्यर्थः । उपक्रमसामर्थ्येऽस्युपसंहरति—तस्मादिति । इतश्चेश्वर एव वेदितव्य इत्याह—कर्तृत्वं चेति । प्राणा

पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यपि नार्थं परिसन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः । तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् । असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणामर्थं निर्देशः । एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वे च तेषां निर्दिष्टत्वात् । लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोपपत्तत्वात् । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते । क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च । सत्यमेतत् । तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति—य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण,

भाष्यरत्नप्रभा

स्थापक इति, तत्रेत्याह—यस्येति । अनेकार्थकाच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणोपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यम् । अत्र प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाकस्य ग्रहणमिति संशये पुरुषकर्तृपदसंनिध्यात् क्रियत इति योगाजगद्ग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात्पुरुषः पूर्वोक्तः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह—नापीति । पौनरुक्त्यातात्पुरुषाणां नपुंसकैवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तृव्यापारः करोत्यर्थं उत्पादनं तस्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची कर्मशब्दोऽसिद्ध्यत आह—नापीति । कर्तृशब्देनेति । क्रियाफलभ्यां दिना कर्तृवायोर्गात्कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स इत्युक्तमङ्गीकरोति—सत्यमिति । प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः संकोचकं, तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते । अत्र च संकोचकासत्त्वात्सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह—तथापीति । किंच जगदेकदेशोक्त्या जगत्प्रकृतमित्याह—पूर्वत्रेति । जगद्ग्रहे पुरुषाणामपि ग्रहात्पृथगुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह—एतदुक्तमिति । स वेदितव्य इति संबन्धः । पुरुषमात्ररूपित्वं कर्तृत्वमिति आन्तर्नि-

भामती

त्मन उपपन्नम् । तदेवं बालक्यजातशत्रुसंवादवाक्यसंदर्भस्य ब्रह्मपरले स्थिते यस्य वैतत्कर्म इति व्यापारमिधाने न संगच्छत इति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदितिसर्वनामपरागृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं संनिहितपरामर्शं, नच किञ्चिद्विद् शब्दोक्तमसि संनिहितम् । न चादिषादिपुरुषाः संनिहिता अपि परामर्शादोः बहुत्वात् पुंलिङ्गात्वाच्च । एतदिति वैकस्य नपुंसकस्याभिधानात्, 'एतेषां पुरुषाणां कर्ता' इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं संबन्धाद् जगदेव परागृह्यम् । एतदुक्तं भवति । अत्यल्पमिदमुच्यते एतेषामादिषादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तृत्वं, किंतु कृत्स्नमेव जगदस्य कार्यमिति वाक्येन सूर्यते । जीवप्राणशब्दो च ब्रह्मपरो जीववक्ष्यस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात् । न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरः । तथा सति हि बहुसमञ्जसं स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थवयोनखरसस्य शब्दस्याधिगतवोधनं युक्तम् । नान्यनधिगतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । नच संभवलेकवाक्यले वाक्यभेदो न्यायः । वाक्यशत्रुनोपेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रयमिधाने वाक्यत्रयं भवेत् । पौर्वोपर्यपयोलोचनया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्माच्च जीवप्राणपरलमपि तु ब्रह्मपरलमेवेति सिद्धम् । स्यादेतत् । निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यासाधिकास्तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिरित्येवं कर्मेति निर्दिश्यते, ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह—नापि पुरुषविषयस्येति । एतदुक्तं भवति—

न्यायनिर्णयः

वशाविशेषत्वादादित्यादीनां तस्य तत्कर्तृत्वं युक्तं, भोक्तृपृष्ठद्वारा भोगोपकरणदित्यादिकर्तृत्वं सादित्याशङ्क निरङ्कुशं तत्कर्तृत्वमीश्वरस्यैवेति निश्चिनष्टि—स्वातन्त्र्येणेति । किंच कर्मशब्दस्य चलनादृष्टयो रूढस्यान्यतरार्थत्वानियमात् क्रियत इति जगदर्थत्वात्कर्तृत्वेन ब्रह्मैव ब्रह्ममित्याह—यस्येति । एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्तत्सामान्यत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य तद्वशादन्यतरार्थत्वात्पौर्वीत्याशङ्काह—तयोरिति । उपपदाभावाच्च तस्य नान्यत्राश्वेत्याह—असंशब्दितत्वाच्चेति । एतच्छब्देन प्रकृतगामिना प्रकृतत्वात्पुरुषा एव परपृष्ठयन्ते न जगदित्याशङ्काह—नापीति । तदनुक्तो हेत्वन्तरमाह—लिङ्गेति । पुरुषाणां बहुत्वात्पुंलिङ्गशब्दाव्यवत्वात्, एतदित्येकस्य नपुंसकस्य चोक्तेन पुरुषोक्तिरित्यर्थः । पुरुषाणां पृथक्त्वमेवैति तदर्थं क्रियायास्तत्फलस्य च कार्यजन्मनोऽनुक्तत्वादित्येवेति तदुक्तो न पौनरुक्त्यमित्याशङ्काह—नापीति । क्रियातत्कले कर्तारं वदता कर्तृशब्देनैवाक्षिप्ते । ताभ्यां कर्तृपृष्ठद्वारादित्यर्थः । परिशेषसिद्धमेवमाह—पारिशेष्यादिति । तस्य कथं कर्मशब्दत्वं, नहि तच्चलनमदृष्टं वा, तत्राह—क्रियत इति । प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाविशेषे सर्वनामतमानाधिकृतकर्मशब्दस्य कर्मनपुंसक्या कुतो जगदर्थत्वेति शङ्कते—नन्वेति । सर्वनाम्नः संनिहितार्थत्वात्पुनर्वाच्यत्वात् विशेषेण संकोचार्थोपादेतच्छब्दतद्विगतकर्मशब्देन जगदेवोक्तमित्याह—सत्यमिति । किंचाप्रकृतत्वमपि जगतो नास्ति, तदेकदेशानां पुरुषाणां प्रकृतत्वात्तद्वारा कृत्स्नजगदुक्तियोगदित्याह—पूर्वत्रेति । तर्हि तन्मात्रमेव सर्वनाम्नां ग्राह्यं, क्षुतिरक्षणयोः क्षुतेरौचित्यादित्याशङ्का तदस्यागमैवमित्याह—अविशेषोऽस्मिति । तर्हि सर्वनाम्ना जगद्ग्राहिणा पुरुषाणामपि ग्रहादेवैवमित्यादिपृष्ठयुक्तिरनर्थकित्याशङ्काह—एतदिति । यस्य कृत्स्नं जगत्कर्तृ-

यस्य कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बाला-
किना ब्रह्मत्वाभिमतः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वव्यापनाय विशेषोपादानम् । एवं ब्राह्मणप-
रिवाजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वज-
गतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतताजीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न
परमेश्वरस्येति । तत्परिहर्तव्यम् । यदत्रोच्यते—परिहृतं चैतत् 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वाद्विह
तद्योगात्' (ब्र० सू० १।१।३१) इत्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं सु-
ख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतद्व्याप्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य
वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्र-
वणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते—'सर्वान्पाप्मनोऽपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं
पर्येति य एवं वेद' इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयते । न निर्णी-
यते । 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का
पुनरुपपद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छा०
६।८।२) इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वाद्भेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

भाष्यरजप्रभा

रासार्षो वाशब्दः । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिवाजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिवाजकाव्यविषयः तथात्र कर्मशब्दः
पुरुषान्यजगद्ब्रह्मत्वादाह—एवमिति । अस्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः, परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह—परमेश्वरस्येति
॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुक्त्या पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति । उक्तमेव सारयति—
त्रिविधमिति । श्रेष्ठ्यं गुणाधिक्यम्, आधिपत्यं नियन्त्रित्वम् । स्वाराज्यमनित्यव्यवमिति भेदः । 'संभवत्येकवाक्यत्वे
वाक्यभेदो हि नेष्यते' इत्युक्तं चेत् पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते—नन्वेवमिति । कर्मपदस्य रुद्ध्या पूर्वपक्षप्राप्तौ
तत्रिरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह—नेत्यादिना । प्राणशब्दजीवलिङ्गयोर्गेतिमाह—प्राणशब्दोऽपीति । मनो
जीवः ॥ १७ ॥ जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यत इत्युक्तम् । इदानीं तल्लिङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—अन्यार्थ-

भामती

कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिधत्त तयोपपात्तत्वादाक्षितत्वात् । नहि कृतिं विना कर्ता भवति । नापि कृतिर्भावनापराभिधाना
भूतिसुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु यदीदमा जगत्परागृह्यं तत्तत्तदन्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमित्यत
आह—एतदुक्तं भवति । य एषां पुरुषाणामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ननु 'प्राण एवैकधा भवति' इत्यादिकादपि

न्यायनिर्णयः

स वेदितव्य इति संवन्धः । वाशब्दवेदितृविकल्पं प्रत्याह—वाशब्द इति । तथापि 'पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म' इति कुतो भेदोक्तिः,
जगत्कर्तृत्वोक्तेरेवादित्यादिकर्तृत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—य इति । उक्तन्यायात्कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वे वाक्यार्थमुपसंहरति—एवमिति ।
ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिवाजकोऽस्त्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां संनिहितसर्वब्राह्मणग्रन्थेष्वप्यपि व्यपदेशस्थानं सर्वजगत्कर्ता वेदित-
व्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तथापि कथं वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमपरस्यापि जगत्कर्तृवेदितव्यत्वयोगात्, तत्राह—परमेति । उपनिषदामेदंपद्यो-
क्तोचनाध्यामन्यस्य सर्वजगत्कर्तृत्वयोगादत्र कृत्स्नजगत्कर्ता वेदितव्यः पर एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुक्त्या परोक्तमनूय प्रत्याह—
जीवेति । अनुवादं विवृणोति—अथेति । सूत्रावयवेन परिहरति—अत्रेति । उक्तमेव संक्षिप्य सारयति—त्रिविधमिति । अस्तु-
पास्त्रैविध्यं, का क्षतिः, तत्राह—न चेति । उपक्रमोपसंहारैकस्यसिद्धवाक्यैक्यमभ्यात्र वैविध्यमित्यर्थः । हेत्वादिदिमाशङ्कोक्तम्—
तत्रेति । दर्शितम् । उपक्रमसामर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । तथापि कथमुपसंहारस्य ब्रह्माधत्वं, तत्राह—उपसंहारास्येति । श्रेष्ठ्यं गुणा-
धिक्यम् । आधिपत्यमैश्वर्यम् । स्वाराज्यमनन्याधीनत्वम् । प्रातर्दनविचारेण गतावादधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते—नन्विति । तत्रो-
पक्रमोपसंहारैकस्यपादेकवाक्यत्वे जीवप्राणलिङ्गे ब्रह्मपरतया नीते तुल्यमत्रापि वाक्यैक्यमिति नार्थोऽधिकरणस्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्यात्र
चलनादृष्टयो रुद्धेस्तद्वादावस्य जीवप्राणान्मन्तरपरवादावयवेभेदे शङ्किते तत्रिरासार्थमधिकरणमित्याह—नेत्यादिना । तस्मात् । अन-
न्तरात्काव्यस्येवादिवाक्यादिति यावत् । प्रकृताधिकरणं सत्सम्पर्धः । यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दाद्युक्त्यप्राप्त्यं वाक्यमिति, तत्राह—प्राणेति ।
मनस्तादुपाधिको जीवः । प्राणबन्धनं परमात्माश्रयः । यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गं दृष्टमिति, तत्राह—जीवेति ॥ १७ ॥ जीवलिङ्गेनापि
लक्ष्यते प्रत्यग्ब्रह्मेत्युक्तम् । इदानीं तल्लिङ्गाब्जोक्तिमुपेत्य वाक्यतात्पर्यगम्यं ब्रह्मैवेत्याह—अन्यार्थं त्विति । इतश्च वाक्यं ब्रह्माभेदेवेति

अपिच नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं जीवपरा-
मर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । प्रश्नव्याख्यानभाष्याम् । प्रश्न-
स्तावत्सुमुपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो ह-
स्यते—कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतदभूत्कुत एतदागात्' (कौ० ब्रा० ४।१९)
इति । प्रतिवचनमपि 'यदा सुतः स्वप्नं न कंचन पश्यत्ययास्मिन्प्राण एवैकया भवति' इत्यादि
'एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वरो देवा देवेश्वरो लोकाः' (कौ० ब्रा० ४।२०)
इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जग-
ज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः स्वाप उपाधिजनि-
तविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भंशरूपमागमनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति
गम्यते । अपिचैवमेकं शाखिनो बाजसनेयिनोऽसिधेव बालाक्यज्ञातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानम-
यशब्देन जीवमास्त्राय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति—'य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदा-
भूत्कुत एतदागात्' (बृ० २।१।१६) इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्त-
स्मिच्छते' इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः 'दूहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' (छा० ८।१।१)

भाष्यरत्नप्रभा

मिति । जीवपरामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह—कैष इति । हे बालाके, एतच्छयनं विशेषज्ञाना-
भावरूपं यथा स्यात्तथैव पुरुषः काशयिष्ठ । कस्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति—
क वेति । एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एव पुरुषः काभूत्सुतः । कैकेयं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं
पृच्छति—कुत इति । एतदागमनमैक्यश्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यान-
माह—प्रतिवचनमिति । शयनभवनयोरुपाहार उत्थानापादानं च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवैतत् । उत्तरे प्राणोक्तैः
प्रश्नोऽपि प्राणविशय इत्यत आह—सुषुप्तिकाले चेति । जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैतत् । जीवोक्तेर-
न्यार्थत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । निःसंबोधता विशेषधीशून्यता । स्वच्छता विशेषमलशून्यता । भेदज्ञानि-
शून्यता स्वरूपैक्यमाह—उपाधीति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शास्त्रान्तरसंवादमाह—अपि चैवमेकं
शाखिन इति । ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तं न ब्रह्मैतत् आह—आकाशेति । उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्म-

भामती

वाक्याजीवातिरिक्तः कुतः प्रतीयत इत्यतो वाक्यान्तरं पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा इति । अपि च सर्ववेदान्त-
सिद्धमेतदित्याह—सुषुप्तिकाले चेति । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहारयाजेनाह—तस्माद्यत्रास्य आत्मनो यतो
निःसंबोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव । लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात् । समुदाहर-
त्विश्लेषाभावमात्रेणोपमानम् । एतदेव विभजते—उपाधिभिः अन्तःकरणादिभिः जनितं यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं
तद्वहति स्वरूपमात्मनः यदि विज्ञानमित्येवोच्येत ततस्तद्विशिष्टमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च निख्यमिति नोपाधिजनितं नापि
तद्वहति स्वरूपं ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात् । अत उक्तम्—विशेषेति । यदा तु लयलक्षणाविद्योपपत्तिद्वितो विक्षेपसंस्कारः समु-
दाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजगत्परावस्थातः परमात्मनो रूपाद्भंशरूपमागमनमिति । न केवलं कौपीतकिप्राज्ञेण,
बाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह—अपिचैवमेक इति । नन्वत्राकाशं शयन-
स्थानं तत्कुतः परमात्मप्रलय इत्यत आह—आकाशश्चक्षतेति । न तावन्मुह्यत्याकाशस्यात्माधारत्वसंभवः । यदपि

न्यायनिर्णयः

सप्तं व्याकरोति—अपि चेति । तत्र तुशब्दं व्याकुर्वन्मतिजानीते—नैवेति । तत्र हेतुत्वेनान्यार्थमिति विभजते—यत इति ।
जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । सौत्रं पदमादाय प्रश्नं व्याचष्टे—प्रश्न इति । जीवाधिकरणमननापा-
दानविषयत्वाजीवातिरिक्तार्थता प्रश्नस्येत्यर्थः । तत्राधिकरणप्रश्नमुदाहरति—कैष इति । हे बालाके, शयनमेतदथ तथैव पुरुषः कस्मि-
न्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवानित्यर्थः । भवनायतनं पृच्छति—केति । एतद्भवनं यथा स्यात्तथा काशये सुतोऽभूदित्यर्थः । स्वापे
शयनभवनयोरुपाहारं पृष्ठोत्थानावस्थायामागमनापादानं पृच्छति—कुत इति । एतदागमनं यथा तथा कसादुद्बोधदशायामागदुत्थानं
कृतवानित्यर्थः । व्याख्यानं व्याचष्टे—प्रतिवचनमिति । तत्र प्राणशब्दात्कुतो ब्रह्मधीः, तत्राह—एतस्मादिति । सर्वकारणत्वेनेति तत्र
ब्रह्म सिद्धमित्यर्थः । सर्ववेदान्तमसिद्धं नैतदित्याह—सुषुप्तीति । उक्तमर्थमुपसंहारयज्ञेनोपगदयति—तस्मादिति । यतो निःसंबोधा-
स्वच्छतारूपः स्वापो विक्षेपाभावात्, सोऽस्य जीवस्य यत्र सवति स परमात्मेति योग्यम् । ननु निःसंबोधित्वं स्यात्प्रासिद्धं, 'नहि ब्रह्मः'
इत्यादि श्रुतेः, तत्राह—उपाधीति । अत एवोक्तं पश्यन्ते तत्र पश्यति' इति । आगल्यपादानमपि ब्रह्मैवेत्याह—यत इति । तत्संश्लेष-
तच्छब्दः स्वापार्थः । न केवलं कौपीतकिनां प्रशान्तिना जीवातिरिक्तज्ञानं किंतु बाजसनेयिनामपीत्याह—अपिचेति । तदेति स्वापोक्तिः ।

इत्यत्र । 'सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति जोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

आत्मा द्रष्टव्य इत्युक्तः संसारी वा परेश्वरः ॥ संसारी पतिजायादिभोगग्रीवाय सूचनात् ॥ १ ॥

अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् ॥ संसारिणमनृषातः परैकत्वं विधीयते ॥ २ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते—'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' (बृ० ४।१।६) इति । तत्रैतद्विक्रिक्तित्यते—किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यादिरूपेणोपदि-

माध्यमप्रभा

हेतुत्वात्काशो ब्रह्मेत्याह—सर्वे इति । एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे—प्राणेति । अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् । अपि चैके शास्त्रिण एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्त-जीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याभ्युच्चयो हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थः । तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ वाक्यान्वयात् । विषयवाक्यमाह—बृहदिति । पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषी भामती

च द्वासप्ततिसहस्रहिताभिधानाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्मात् 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इतिवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमतारितम् । तत्र मन्दविद्यां नेदं प्राणनिराकरणयेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह—प्राणनिराकरणस्यापीति । तौ ह बालक्यजातशत्रु सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः । तमजातशत्रुर्नामभिरामभ्रम्यांचके 'बृहत् पाण्डुरवासः सोमराजन्' इति । स आमक्यमाणो नोत्तस्यौ । तौ पाणिनापेयं बोधयांचकार । स होत्तस्यौ । 'स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतस्यसोऽभूत्' इत्यादि । सोऽयं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणदिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥ वाक्यान्वयात् । ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्यश्रमादुत्तमाश्रमं प्रियासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागाकरण उक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वाथिनीं पप्रच्छ, यस्तु म इयं भगोः सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत नेति । तत्र नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृततलस्य तु नाशसि वित्तेन । एवं वित्तेनामृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वे उपयुज्येरन् । तदेव तु नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृततलस्य कर्माणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभावितामुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि । अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रा-मृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकलात्तस्य रागविषयेषु तेषु पठेति प्राजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो 'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्यादिवाक्यसंदर्भमुवाच । आलोपाधिकं हि प्रियत्वमेवां न तु साक्षात् प्रियाण्येतानि । तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षात्त्रिम स एव आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । वाशब्दोऽवधारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च श्रवणाधीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना । कस्मात् । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगत्सत्त्वं

न्यायनिर्णयः

नन्वाकाशस्तत्र शयनस्थानमुक्तं न ब्रह्म, तत्राह—आकाशेति । इतश्च प्रत्युक्तैर्ब्रह्माधैतेत्याह—सर्वे इति । जीवनिरासतया सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासेऽपि तस्य तात्पर्यमाह—प्राणेति । अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्याधैमेवातिरिक्तत्वप्रतिपत्त्यर्थं जैमिनिर्न्यते । प्राणातिरिक्ताजीवादपि व्यतिरिक्ताजीन्यासमुक्तप्रत्युक्तिभ्यां प्राणमात्रे वाक्यस्यापर्यवसानात् । किंच वाजसनेयिनोऽपि 'यथैव पतव' इत्यादिना प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं वदन्तो वाक्यस्य परस्मिण्यवसानं पश्यन्तीति सूत्रस्यात्र योजना । तदेवं जीवप्राणातिरिक्ते ब्रह्मणि दर्शित्वाक्यान्वयादनपवादं वेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यमिति ॥ १८ ॥ जीवेतरपरविषयत्वे प्रश्नादिना वाक्यस्योक्ते जीवपरमेदमाशङ्कामशब्दोपेक्षास्तस्य ब्रह्मधर्मेवत्तया भैवेतिब्राह्मणे निर्देशादीपाधिको भेदो वास्तवमेकत्वमिलाह—वाक्येति । विषयवाक्यमादत्ते—बृहदिति । आत्मशेषत्वेन प्रत्यादेः सर्वस्य प्रियत्वादनन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानन्दस्यात्मनो ज्ञातव्यत्वं भवति—न वा इति । आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तद्दर्शनमनृषा तेषुत्वेनाज्ञाज्ञितया श्रवणादीनि दर्शयति—आस्मेति । आत्मवेदेन वेदितव्यान्तराभावात्कृतकृत्यतेत्याह—आत्मन इति । उक्तवाक्यस्यमात्मानमधिकृत्य संशयमाह—तत्रेति । प्रश्नपूर्वकं जीवब्रह्मलिङ्गदर्शनं संशयेहेतु-

इयत् आहोस्वित्परमात्मैति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा । प्रियसंस्चित्वेनात्मना भोक्त्रोपक्रमा-
द्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति । तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति ।
किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्ता-
दिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंस्चित्वं भोकारमात्मानमुपक्रम्या-
नन्तरस्मिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपि 'इदं महद्भूतमनन्त-
मपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संशास्ति' इति

भाष्यरत्नप्रभा

प्रियतमः, अतोऽन्यपरिख्यात्मैव द्रष्टव्यः । दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः । प्रियसंस्चित्वेनेति । पतिजाया-
दिभिः प्रियैर्मौल्यैर्जीवतयानुमितेनत्यर्थः । यथा 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादेव
वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपासिपरत्वं, सिद्धान्ते ज्ञेये
प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलम् । इदं प्रत्यक् । महदपरिच्छिन्नम् । भूतं सत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्वगतं
चिदेकरसम् । एतेभ्यः कार्यकारणत्वेना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः साम्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्माद्युभय तान्येव

भामती

पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्य समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुः । तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति, रज्ज्वा-
सिन्धु विदितायां समारोपितस्य भुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत् । स्वरूपेण द्रष्टव्यम् ।
कुतः । यतो 'ब्रह्म तं परादात्' ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्येवमभिमान इति यावत् । परादात् पराकुर्यादस्यतुल्यपदात् । कं,
योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगत्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं किञ्चित्पदिति ।
अत्रैव भगवती श्रुतिरुपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह । यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा रजतं
छक्तिकायाः, भुजङ्गो वा रज्जोः, दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः । न यद्वा न्येव च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले
नामरूपाणि । तस्मान्न विद्यात्मनो भिद्यन्ते । तदिदमुक्तम्—स यथा दुन्दुभेर्द्वेन्यमानस्येति । दुन्दुभिग्रहणेन तद्वत्
शब्दसामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चविद्यात्मातिरेकेणग्रहणविद्यात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नाम-
रूपतोऽपि प्रागपि चिद्रूपवस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जुपादानस्यैव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक
इत्येतदुद्घाटनेन साधयति भगवती श्रुतिः—'स यथाद्रौऽग्नेरभ्याहितस्य पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य
निःश्वसितमेतद्यद्वेदः' इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः । इतिहास इत्यादिनाष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति—यथा-
भिप्रायं प्रथमसमयस्येते बुद्ध्यानां विरक्तुल्लिङ्गानामुपादानम् । अथ ततो विरक्तुल्लिङ्गा व्युच्चरन्ति । न चैतदग्नेस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां
शक्यन्ते निर्वृक्तम् । एवमुभवेदादयोऽन्यल्पप्रयत्नाद्ब्राह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरुच्यन्ते । ऋगादिभिर्नामोप-
लक्ष्यते । यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य कैव कथेति भावः । न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यति-
रिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुपवेशात्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा सासुद्रमेवाम्नः द्रुथिवीतेजःसंपर्कात् काठिन्य-
मुपगतं सैन्धवं खिल्यः, स हि खाकरो समुद्रे क्षिप्तोऽस्मि एव भवति, एवं चिदम्भोयौ लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽ-
तिरिच्यत इति । एतदुद्घाटनप्रबन्धेनाह—स यथा सर्वांसामपामित्यादि । दृष्टान्तप्रबन्धसुकला दार्ष्टान्तिके शोचयति
—एवं वा अरे इदं महदिति । बृहत्त्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मैत्यर्थः । भूतं सत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्वगतम् ।
विज्ञानघनः । विज्ञानैकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय । कार्य-
संघातस्य घटवच्छेदाद्दुःखिलशोफिलादयस्तदवच्छिन्ने विद्यात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते, यथोदकप्रतिबिम्बे चन्द्रमसि
तोयगताः कम्पदायः । तदिदं साम्येनोत्थानम् । यदा खागमाचार्योपदेशपूर्वकमनन्दिद्विध्यासनकवैपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूप-
साक्षात्कार उपावर्तते तदा निर्दृष्टनिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्यकारणसंघातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु

न्यायनिर्णय

माह—कुत इति । प्रियसंस्चित्वेन पतिजायादिभिः प्रियैर्मौल्यैरनुमितेन भोक्त्रेत्यर्थः । विदृश्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । स-
त्युभयविधे विशेपट्टो हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । ब्रह्मोपक्रमात्तत्परत्ववदत्रापि जीवोपक्रमात्तत्परत्वेत्याह—उपक्रमेति । मैत्रेयीब्रा-
ह्मणस्य जीवसात्रत्वं तिपिच्छ ब्रह्मण्यन्वयोक्त्या गतिसामान्यद्वीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ब्राह्मणस्य भोक्त्रेयतया गतिसामान्यसिद्धौ
ब्रह्मकारणत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्य प्रत्यग्ब्रह्मात्वेन गतिसामान्यसिद्धेस्तत्तिष्ठिरिति फलभेदः । उपक्रमसाध्यस्यैव स्फुटयुक्तप्रपञ्चं दर्श-
यति—पतीति । जीवसोपक्रान्तत्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशङ्क्य तत्सामर्थ्यं कथयति—अनन्तरमिति । अन्यस्य दर्शनाच्चातुपादक्रमो
भञ्ज्यतेत्यर्थः । इतश्च जीवस्यैव विज्ञानत्वेत्याह—मध्येऽपीति । इदं प्रत्यक्तत्त्वम् । महदनपरिच्छिन्नम् । भूतं परमावैश्वर्यम् । अनन्तं
नित्यम् । अपारं सर्वगतम् । विज्ञानघनो विज्ञानमात्रम् । तत्र ज्ञानस्तरांसमिश्रत्वमेवार्थः । स वै तस्मै कार्यकारणाकारपरिणतेभ्योऽ-
विद्याभूतेभ्यो भूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय तान्येव भूतानि ज्ञानादिनश्यन्त्यनु पश्चादिनश्यति विशेषात्मत्वं ज्ञजति । न च त-

प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहारविज्ञानात्मनमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थेवाद्भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मोपदेश एवायम् । कस्मात् । वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रति अन्वितावयवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते—'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यमृतत्वमाशासानाया मेत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति । न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति—'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं सिध्यादर्शिनं तदेव सिध्यादष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोह 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति ।

भाष्यवृत्तप्रभा

भूतामी नीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औपाधिकमरणानन्तरं विशेषधीनास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारम् । भोक्त्रे ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । भोक्षसाधनज्ञानागम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमाद्ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति—एवमिति । न वित्तेन । तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह—न चैतदौपचारिकमित्यादिना । पराकरोति श्रेयोभागाङ्गशयति । यथा दुन्दुभिशाङ्कवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गुह्यमाणास्तदवागन्तरविशेषाः शुक्तिग्रहणप्राङ्मरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभासं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह—

आमसी

तदुपाधिद्विधात्मनः खिल्यभावे विनश्यति । ततो न प्रत्ये कार्यकारणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिं संज्ञास्तीति । न प्रत्ये संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मना नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच, अत्रैव सा भगवानमृदुहन्मोहितवान् न प्रत्ये संज्ञास्तीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः साभिप्रायं, द्वैते हि रूपादिविशेषसंज्ञानिवन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । आनन्दज्ञानैकरसब्रह्मादयानुभवे तु तत् केन कं पश्येत्, ब्रह्म वा केन विजानीयात् । नहि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वरूपकालात् । एतदुक्तं भवति—न संज्ञामात्रं मया व्यतिष्ठे, किंतु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वफलनोपकमात्, मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनात्, उपसंहारे न महद्भूतमनन्तमित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानात्, द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवास्तेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् । अत्रोच्यते—भोक्तृलक्षात्ताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसंबन्धो नाभोक्तृब्रह्मणो युज्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमर्हत्तः साक्षाच्च महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह । अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरिऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यमुपयुज्यत इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्त्रर्थेवाच्च भोग्यजातस्येति तदुपोद्बलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥ तदेवं पौर्वापर्यौलोचनया

न्यायनिर्णयः

स्यागानन्तरमस्य रूपाधिर्हरतीत्यर्थः । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वे तस्य जीवत्वेनोत्थानोक्त्येवोपागन्तस्यैव च द्रष्टव्येति वाक्यार्थं संयुक्ताति—प्रकृतस्येति । ज्ञानकर्तृत्वेत्तरूपप्रमादिवदुपसंहारस्यापि जीवपरत्वमाह—तथेति । जीवपक्षे कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याशङ्कोपरमादिना तदौपचारिकमित्याह—तस्मादिति । भोक्तृभोग्यं प्रति प्राधान्यात्तज्ज्ञाने सद्गीहाराचरितेत्यर्थः । आदिमध्यावसानेभ्यो मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवेऽन्यथात्र ब्रह्मणि गतिसामान्यमित्येतदनुसृत्य सिद्धान्तमवतार्य बहिर्येव प्रतिजानीते—एवमिति । जीवोपदेशस्य दक्षितत्वात्प्रियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । निग्रामकं सूत्रमादायाक्षराणि व्याचष्टे—वाक्येति । आदिमध्यावसानेभ्यो जीवे भाति ब्रह्म प्रति वाक्यस्यान्वितावयवं नैति शङ्कते—कथमिति । जीवपरामर्शस्यान्यथासिद्धिं वक्ष्यमाणं विवक्षित्वाह—तदिति । वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । कर्मसाधनं वित्तं न चेदिष्टं किं तर्हि तवेष्टं, तदाह—यदेवेति । अमृतत्वसाधनत्वेनान्तरात्मज्ञानस्योक्त्यात्मनो ज्ञातव्यस्य ब्रह्मतेत्यर्थः । अमृतत्वाद्योक्तमपि ज्ञानं जीवविषयं स्यादित्याशङ्काह—न चेति । ब्रह्मज्ञानं विना नामृतत्वमित्यत्र मानमाह—इति श्रुतीति । 'नान्यः पन्था' 'न कर्मणा' इत्यादयः श्रुतिवादाः । 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इत्यादयः स्मृतिवादाः । इतश्च ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह—तथेति । परस्य परमकारणत्वात्तज्ज्ञानाद्युक्तं सर्वज्ञानमिति विज्ञानादि—परमेति । भोक्त्रर्थेवाद्भोग्यजातस्य सर्वविज्ञानं जीवेऽपि गौणं स्यात्किं मुख्यत्वेत्याशङ्क्य प्रतिपादनवैयर्थ्यान्नेवमित्याह—न चेति । भेददृष्टिनिन्दापूर्वकमभेदं वददिष्टं वाक्यमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वत्तीति वक्तुमसाध्याह—यो हीति । जगतो ब्रह्माधीनस्य प्रातीतिकमन्वत्यमनुषादुत्तं स्वातन्त्र्येणोत्तुक्तम् । पराकरोति

दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च (बु० ४१/५८) तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित-
मेतद्यद्वेदः' (बु० ४१/५११) इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षा-
णः परमात्मानमेनं गमयति । तथैवाकायनप्रक्रियायामपि (बु० ४१/५१२) सतिष्यस्य सेन्द्रियस्य
सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानधर्मे व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमय-
ति । तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रियसंसृचितोपक-
माद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति । अत्र ब्रूमः—

प्रतिज्ञासिद्धिलिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्यत्र प्रतिज्ञा 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यद्यमात्म' इति च । तस्याः
प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतद्विज्ञं यत्प्रियसंसृचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् । यदि हि
विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदो-
नोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यों मन्यते ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानु-
ष्ठानात्प्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलो-

भाष्यरत्नप्रभा

दुन्दुभ्यादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्ब्रह्मसिद्ध्यः । सर्वस्रष्टृत्वलिङ्गादपीत्याह—अस्य
महत् इति । कवेदः आदिकं नाम । इष्टं हुतमिति कर्म । अयं च लोकः परश्च लोक इति रूपम् । किंच 'स यथा
सर्वासामप्रां समुद्र एकायनम्' इति कण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यत्वाध्यातव्यमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह—तथै-
वैकायनेति ॥ १९ ॥ जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वाद्भेदांशेनैदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमन्यतम् ॥ २० ॥

भामती

मैत्रीशिवब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरले स्थिते भोक्त्रा जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्तै सूत्रकारः—प्रतिज्ञासिद्धे-
लिङ्गमाश्मरथ्यः । यथा हि बहैर्बहिरा व्युत्थन्तो विस्फुलिङ्गा न बहोरसन्तं भिद्यन्ते, तद्वृत्तिरूपणत्वाद्, नापि ततोऽ-
स्यन्तमभिज्ञाः, बहोरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽस्यन्तं भिद्यन्ते, विद्रूप-
त्वाभावप्रसङ्गात् । नाप्यस्यन्तं न भिद्यन्ते, परस्परं व्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कर्तव्यमिदं दो-
जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्ये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये
विज्ञानात्मनोपक्रम इत्यादिमर्थस्य आचार्यों मेने ॥ २० ॥ आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्तै—उत्क्रमिष्यत एवंभावादि-
त्यौडुलोमिः । जीवो हि परमात्मनोऽस्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्धयुपधानसंपर्कात्सर्वभेदा कलुषः, तस्य च ज्ञान-
ध्यानादिसाधनानुष्ठानात्प्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं
भवति—मविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाहुः पादरात्रिकाः—'आमुक्तैर्भेद एव स्याजीवस्य च परस्य

न्यायनिर्णयः

मुष्णार्थोत्पत्तौर्वात् । प्रमत्तावेधिति यावत् । किंचात्मैव जगत्सत्त्वमिति दृष्टान्तेन वदन्ती छतिरेकाधिया सर्वविषयं साधयतीत्याह—
दुन्दुभ्यादीति । यथा दुन्दुभेर्हयमानस्य यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य यथा वीणाये वाद्यमानायै न बाह्यान्वाब्दाच्छ्रुत्याद्ब्रह्मण्येसादिदृष्टान्तै-
रेन्द्रियादिशब्दसामान्यादुन्दुभ्यादिशब्दमेवमेवेनाप्युद्भाषणाः शुक्लग्रहे आह्वारजतवत्तत्र कथियताः । तथा विद्रूपस्फुरणं विना स्थितिकाले
स्फुरणशून्यं जगदिदं कल्पितमित्येकमुत्क्रमिष्यतः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपाद्यमानत्वात्तदनौपचारिकमिति प्रकरणं ब्रह्मविषयमि-
त्युक्तम् । इदानीं द्रष्टव्यस्य जगत्कारणत्वोक्तैरपि तद्राक्यं ब्रह्मार्थमित्याह—अस्येति । किंच 'स यथा सर्वासामप्रां समुद्र एकायनम्'
इति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वजगदवसानत्वेनाभिधानात्तद्विषयमेव द्रष्टव्यदिवाक्यमित्याह—तथेति । स्थित्युत्पत्तिव्यवस्थालोचनानां सिद्ध-
मुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ उपक्रमसाध्याजीवार्थैर्लब्धं वाक्यस्योक्तमुपवदति—यदिति । तत्र घटत्रयमवतारयति—अत्रेति ।
प्रथममाश्रमं ध्यायमानाह—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञाभाह—अस्तीति । अत्रेति प्रकृतब्रह्मज्ञानाप्रमाणम् । तदर्थं प्रतिज्ञातार-
माह—वृद्धमिति । ऐक्यप्रतिज्ञया सर्वविज्ञाने विवक्षितेऽपि जीवोपक्रमस्य किं जातं, तदाह—तस्या इति । तदेव व्यतिरेककारणं स्पष्ट-
यति—यदीति । 'प्रतिज्ञासिद्धिलिङ्गम्' इति व्याख्यायावशिष्टं व्याख्यासमुपसंहरति—तस्मादिति । भेदाभेदवादयोतनायामेवभेदेत्यु-
क्तम् ॥ २० ॥ सत्तामिरमाह—उत्क्रमिष्यत इति । विभजते—विज्ञानेति । मुक्तावेवाभेदः संसारे भेद भवेत्युक्तेऽर्थं मानमाह—
श्रुतिश्चेति । अभिप्रस्थापि जीवस्त्रीपाधिकभेदविगमादभिमिष्यतिरौपचारिकीत्याशङ्क्य नामरूपश्रवणत्वाद्युपस्य ह्यस्यभेदे स्यात्प्रस्थापि

मिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति—‘एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूप-
संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ (छा० ८।१२।३) इति । कचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदी-
निदर्शनेन ज्ञापयति—‘यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा वि-
द्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥’ (मुण्ड० ३।१।८) इति । यथा लोके नद्यः
स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्त्येवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमु-
पैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विद्वान्नात्मभावैनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काश-
कृत्स्ना आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम्—‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’
(छा० ६।३।२) इत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च—‘स-
र्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्त्यदास्ते’ (तै० आ० ३।१२।७) इत्येवंजा-
तीयकः । नच तेजःप्रभृतीनां सुष्टौ जीवस्य पृथक्पृष्टिः श्रुता, येन परसादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो
जीवः स्यात् काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आदमरथस्य

भाष्यत्रयम्

सत्यसंसारदशायां भेद एव, मुक्तावेवाभेद इत्यौडोलोमिसतम् । तत्र मानमाह—श्रुतिश्चेति । समुत्थानमुक्त्वान्तिः ।
ननु संसारसौपाधिकत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमिलाह—कचिच्चेति । ‘यथा
नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय’ इति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे—यथा लोक इति ॥ २१ ॥
सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मो उक्ता इत्यर्थः । एतेन
जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथितत्वात् । नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रति-
पादनार्थं, ‘सुपुत्युक्तान्योः’ इत्यत्र गतत्वात् । अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तम् । जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने
भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं स्वतोऽत्यन्तान्तेन इति ज्ञापनार्थमस्यारम्भमाह ।
ज्ञापने चात्र लिङ्गमात्मशब्देनोपाकान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्रहणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदादे
धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यम् । धीरः सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्र्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च कृत्वा
तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तद्विद्वानिहैवासृजो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शय-
तीत्याह—मन्त्रेति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाच्चैक्यमित्यत आह—नच तेज इति । मतत्रयं विभज्य दर्शयति—

भामती

च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति । अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति—श्रुतिश्चैवमिति । पूर्वं देहेन्द्रियाबु-
धाधिकृतं कष्टफलमात्मन उक्तम् । संप्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयलक्षणं काष्ठं पाथिनानामनूनामिव
इयमात्रं केवलं पाकेनेव । ज्ञानप्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपेतित्याह—कचिच्च जीवाश्रयमपीति ।
नदीनिदर्शनम् ‘यथा सोम्येना नद्यः’ इति ॥ २१ ॥ तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्तत्वात्परितुष्यमाचार्यमतमाह सूत्रकारः—
‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । एतव्याचष्टे—अस्यैव परमात्मन इति । न जीव आत्मनोऽन्यः । नापि तद्विकारः
किंलात्मेवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः । आकाशा इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो ण्मणिकाकाशो न तु परमाकाश-
शादन्त्यत्वाद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदक्षिणैकोनप्रतीतिसौकर्यायोपा-
धिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—तथाचेति । अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्माच्च भवत्या-
काशादिवदित्याह—नच तेजःप्रभृतीनामिति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारलं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचा-
र्यैत्रयमतं विभजते—काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावादान्यात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयः,

न्यायतिर्णयः

साध्य एवाभेदो न संभावत इत्याह—कचिदिति । उक्तं काष्ठमपि किमिलौपचारिकं न स्यादित्याशङ्क्य वाक्ये वृद्धयमानमर्थमाह—
यथेति । नदीनां नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं, तत्राह—दृष्टान्तेति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति ।
धूर्ध्वं व्याचष्टे—अस्येवेति । जीवपरयोरभेदोऽप्योपक्रमः परेणैवोपक्रमः । भोक्त्रोपक्रमश्च स्थूलदक्षिणैकोनप्रतीतिसौकर्यायोपा-
धिकेनावस्थानं मानमाह—तथाचेति । न केवलं ब्राह्मणं परापरयोरैक्यं दर्शयति किंतु मन्त्रश्रुत्याह—मन्त्रेति । धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि
रूपाणि चराचराणि शरीराणि विचित्र्य निर्माय तेषां नामानि च कृत्वा स्वयं तत्रात्रुपविश्याभिवदन्दि कुर्वन् यो वर्तते तमेवभूतं विद्वानि-
हैवासृजो भवतीति मन्त्रोऽपि परस्यैव जीवेन स्थितिमाहैतत् । तेजःप्रभृतीनामिव जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञाने सर्वज्ञानसिद्धिरात्यन्ति-
कमेवार्थः क्षुतमत्युक्तमित्याशङ्क्याह—न चेति । समीचीनसंज्ञार्थं पञ्चत्रयं विभजते—काशेति । आदमरथपक्षेऽपि तुल्यं जीवस्य
परसादानन्त्यत्वं नेत्याह—आदमरथस्येति । अभेदब्रह्मेदस्यापि भाविकथनार्थोप्युक्तम् । आद्यपक्षादपि द्वितीयपक्षस्यानपेक्षितत्वात्

तु यद्यपि जीवस्य परस्मान्दन्त्यत्वमभिप्रेतं, तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वमिधानात्कार्य-
कारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदा-
भेदौ गम्यते । तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते, प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारान्
'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते । विकारात्मकत्वे हि
जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्रसङ्गाच्च तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत । अ-
तश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते । अत एवोत्पत्तिरपि
जीवस्य कचिदश्रिविस्फुलिङ्गोदाहरणेन आद्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव
महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतैभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्ट-
व्यत्वं दर्शयतीति तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमादमरस्थः' । इदमत्र

भाष्यरत्नप्रभा

काशेत्यादिना । कियानपीति । अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः । तत्रान्तस्य मतस्योपादेयत्वमाह—तत्र काशेति ।
सोऽयं देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवान्येभ्यः परापरयोरस्यन्ताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारिवादित्यर्थः, ज्ञाना-
न्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह—एवं चेति । अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य
ज्ञानान्निवृत्तिः संभवति न सत्यस्यैवपि द्रष्टव्यम् । यदुक्तं नदीदृष्टान्तात्संसारः स्वाभाविक इति, तत्रेत्याह—अतश्चेति ।
अनामरूपप्रवृत्त्याजीवस्येत्यर्थः । उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह—अत एवेति । उत्पत्तेः स्वाभा-
विकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजव्रजमुक्तं जीवोपक्रमः परस्त्वैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं
विज्ञानावच्छेदति । तत्रार्थं बीजं त्रिसूत्र्या निरस्तम् । संप्रति द्वितीयमनूय तथैव निराचष्टे—यदप्युक्तमित्यादिना ।
आत्मज्ञानात्सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हेतुः 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यव्यतिरेक उक्तस्य प्रतिपादनाच्चेद प्रति-
ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात्प्रसवो यस्य, एकस्मिन्न्यल्यो यस्य तज्ज्ञानादित्यर्थः । समुत्थानमभेदाभिधान-

भाष्यती

तथाच कथंविद्भेदोऽपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्धारयति—तत्र तेषु
मध्ये । काशकृत्स्नीयं मतमिति । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति
जीवात्मनो ब्रह्माभावात्त्वोपदेशश्रवणमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विषया शक्यः समूलकार्षं कथितुं,
रज्ज्वाभिविग्रह इव रज्जुत्त्वसाक्षात्कारेण, राजपुत्रस्यैव च म्लेच्छकुले वर्षमाप्त्यान्त्यमिति समारोपितो म्लेच्छभावो राज-
पुत्रोऽसीति आलोपदेशेन । न तु युद्धिकारः शरावादिः शतशोऽपि मृन्मुदिति चिन्त्यमानस्तज्ज्ञाना मृद्भ्रूवसाक्षात्कारेण
शक्यो निवर्तयितुं, तत्कस्य हेतोः, तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, वस्तुतस्तु ज्ञानेनोक्तैस्तुमशक्यत्वात्, सोऽयं
प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावस्थायै सति नामृत्त-
त्त्वसाक्षात्कील्यपुरुषार्थलभममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च । काशकृत्स्नमते स्वेतदुभयं नास्तीत्याह—एवं च सतीति । ननु यदि
जीवो न विकारः किंतु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयलक्ष्युतिः, कथंच 'यथामिः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इति ब्रह्मविकारश्रुति-
रित्याशङ्क्यसुपसंहारव्याजनेन निराकरोति—अतश्च स्वाश्रयस्येति । यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारं श्रुत्यतत्त्वप्राप्त्यतिविकार-
रूपक्षे न संभवतः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षबीजमनयैव त्रिसूत्र्यापाकरोति—यदप्युक्तमिति । शेषमतिरोहितार्थं
व्याख्यातार्थं च । तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयैवैतस्यैवधारणं तन्मताश्रयणैर्नैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । ऐकान्तिके
हृद्वैत आत्मनोऽन्यकर्मकरणे 'केन कं पश्येत्' इति आत्मनश्च कर्मत्वं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति शक्यं निषेद्धम् ।

न्यायनिर्णयः

तत्रत्यमर्थमाह—औडुलोमीति । अवस्थान्तरे वन्धमोक्षौ । संप्रत्यन्तिमस्यादेयत्वमाह—तत्रेति । श्तरस्यापि द्रवस्य दशितं क्षुति-
रुत्त्वमिलाशङ्कोक्तक्षुत्वेस्तत्रातात्पर्यान्मैवमिलाह—प्रतीति । पारोक्ष्यसद्वयनमिदृश्या तत्त्वमर्थनैवेत्यवादिवाक्यानुसारित्वादन्तिमस्यादे-
भ्येत्यर्थः । कथमीदृश्याव्याप्येष्टत्वं, तत्राह—तत्त्वमिति । किंच भेदाभेदयोर्वस्तुत्वे वस्तुभूतमेतदस्य ज्ञानेनानुसृष्टेदावज्ञानान्मुक्तिक्षति-
रनुष्ठाप्य साक्षात्, तस्मादात्यन्तिकमैक्यमेव तात्त्विकमित्याह—एवं चेति । चकारोऽवधारणे । जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तत्तादात्म्यरूपममृतत्वं
स्यादित्याशङ्क्याह—विकारेति । जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ चैतकाण्डवर्षं विरुध्यतेति भावः । नदीदृष्टान्तेन स्वगतं नामरूपमन्यथा दृष्टान्त-
वैषम्यादतोऽन्यदमरीत्युक्तमित्याशङ्क्याह—अत्रात्रेति । आत्यन्तिकभेदे ज्ञानादमृतत्वयोगादित्यतः शब्दायः । दृष्टान्तश्रुतेरन्यथापि नेतुं
शक्यत्वात्तदनुरोधात्तत्त्वमादिविकर्षं न कल्प्यमिति भावः । जीवस्यासिद्धिलिङ्गदृष्टान्तात्प्राणादिवज्जन्मलक्ष्या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं,
तत्राह—अत इति । अनौपाधिके जन्मनि ज्ञानादमृतत्वासिद्धेदेवेत्यर्थः । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजमनुपापते—यदपीति । प्रकृतत्रिसूत्र्या
प्रत्याह—तत्रापीति । योजनाप्रकारमेव दर्शयितुमादमरस्थतमाह—प्रतिज्ञेति । तत्त्वाख्यात प्रतिज्ञास्वरूपमाह—इदमिति । आ-

प्रतिज्ञातम्—आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति । 'इदं सर्वं यद्यमात्मा' (बृ० २।४।६) इति च । उपपादितं च, सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् । तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतद्विज्ञं यन्महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्यादमरथ्य आचार्यो मन्यते । अमेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । 'उत्कमिष्यत एवभावादित्यौडुलोमिः' । उत्कमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' । अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननूच्छेदाभिधानमेतत् 'पतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' (बृ० २।४।१२) इति, कथमेतदभेदाभिधानम् । नैव दोषः । विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नातोच्छेदाभिप्रायम् । 'अत्रैव मा भगवानममूढह प्रेत्य संज्ञास्ति' इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्यार्थान्तरस्य दर्शितत्वात्—'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति । एतदुक्तं भवति—कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानधन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति । संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावाच्च प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तम्—'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति, तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् । अपि च यत्र हि द्वैतमिव

भाष्यरत्नप्रभा

मिति यावत् । जन्मनाशादुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति—नन्वित्यादिना । नृत्स्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह—न वा अरे इति । मोहं मोहकरं वाक्यम्, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छित्तिधर्मा नाशवान् भवतीत्यनुच्छित्तिधर्मैः । तृतीयं जीवं तृतीयेन मतेनैव निरस्तनीयमित्याह—यदपीत्यादिना । आद्यमतद्वयेऽपि सत्यमेवादङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः । काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्तामेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात्स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनःकल्पितं विज्ञातृत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वग्लोक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । किंच पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमाद्विज्ञातृत्वं कल्पितमेवानुयत इति न तद्विज्ञेन जीवपरत्वमित्याह—अपि चेति । आपेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवा-

भामती

मेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतद्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृत्स्नीयदर्शनाश्रयणेन भूतपूर्वगल्ला विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिपूर्वापरपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह—अपि च यत्र हीति । कस्मात् पुनः काशकृत्स्नस्य मत-

न्यायनिर्णयः

रमनि विदिते विदितत्वं कथं प्रपञ्चे स्यादिति संदिहानं प्रत्याह—इदं सर्वमिति । सर्वस्यात्ममात्रत्वमुक्तमपि कुतो मुख्यमित्याशङ्काह—उपपादितं चेति । सर्वस्यात्ममात्रत्वमिति शेषः । उपपादनप्रकारं सूचयति—एकेति । 'स यथात्रैशेः' इत्यादिनैकप्रसवत्वं, 'स यथा सर्वात्सामपाय' इत्यादिना चैकप्रलयत्वं सर्वस्योक्तम् । यच्च यसादुत्पत्तये यत्र लीयते तत्ततो नातिरिच्यते, यथा वहादि दृग्दादेः । तसादात्मप्रभवत्वादात्मप्रत्यत्वाच्च सर्वस्य जगतस्तन्मात्रत्वम् । तथाचात्माधिया सर्वधीरित्यर्थः । दृष्टान्तद्वयैरपि सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्यात्ममात्रत्वसिद्धेरुपपन्नमेव प्रतिज्ञातमैक्यमित्याह—दुन्दुभ्यादीति । प्रतिज्ञां व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—तस्या इति । प्रतिज्ञां घटयितुं परस्य जीवत्वेनोत्थानं किमियुच्यते, तत्राह—अमेदे हीति । मतान्तरमाह—उत्कमिष्यत इति । सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । परापरयोरेदाभिधानमिदमित्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । विनाशोक्तविषयान्तरसंभवादात्मन उच्छेदाविषयत्वाद्युक्तमभेदाभिधानमित्याह—नैति । अविशेषद्वयेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह—अत्रेति । मोहं मोहनं वाक्यमिति यावत् । अविनाशीति विनाशायोग्यत्वमनुच्छित्तिधर्मैः विज्ञाशागोचरत्वमुक्तमिति भेदः । कथं तर्हि 'न प्रेत्य' इत्यादि, तत्राह—मात्रेति । कथमेतावता मियोविरोधसमाधिरित्याशङ्का श्रुतितात्पर्यमाह—एतादिति । एतस्य पूर्वपक्षधीजमनुवदति—यदपीति । उपसंहारात्कतुर्वस्य च विज्ञानात्मन्येव संभवादिति शेषः । भेदमिदं वादे जीवस्यश्रेण भिन्नैवावगतिर्योगात् 'विज्ञातारमरे केन' इत्याक्षेपायोगादल्लान्तभेदे कर्मकरणयोरेवभावादाक्षेपासिद्धेरस्तिमपक्षस्यैवादेयत्वमित्युत्तरमाह—तदपीति । तन्मते जीवपरयोरेदाज्जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वं भूतपूर्वगल्ला दृग्बन्धेनोक्तमिति भावः । श्रुतिपूर्वापर्यालोचनायामपि जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वमित्याह—अपि चेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां द्वैतदृष्टेराविधकत्वेऽपि प्रत्यखद्विरविधानपक्षेऽप्येवा-

भवति तदितर इतरं पश्यति' (बृ० २।४।१३) इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽपि आत्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपादान-परत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सम्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तु वा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् । अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्यु-पस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिसिक्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्ववैदान्तवा-दिभिरभ्युपगन्तव्यः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) 'आत्मेवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५२), 'ब्रह्मेवेदं सर्वम्' (मुण्ड० २।२।११), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० २।४।६), 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३), 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु' (बृ० ३।८।११) इत्येवं-रूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च 'वासुदेवः सर्वसिति' (गी० ७।१९), 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (गी० १३।२), 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' (गी० १३।२७) इत्ये-वंरूपाभ्यः । भेददर्शनापरवादाच्च 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' (बृ० १।४।१०), 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९) इत्येवंजातीयकात् । 'स वा एष महाजन आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५) इति चात्मनि सर्व-विक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च सुमुक्षूणां निरपवाद्विज्ञानानुपपत्तेः । सुनिश्चितार्थत्वानुपप-त्तेश्च । निरपवाद् हि विज्ञानं सर्वोक्तानिर्वर्तकमात्मविषयमिष्यते, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-तार्थाः' (मुण्ड० ३।२।६) इति च श्रुतेः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई० ७)

भाष्यरत्नप्रभा

देवस्यै किं जीवं, तदाह—दर्शितमिति । अतश्च श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह—सदेवेत्यादिना । हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया संबन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वात्तन्निषेधो न स्यादित्याह—स वा एष इति । मेतस्य सत्यत्वे तत्त्वमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह—अन्यथाचेति । अभेदस्यापि सत्त्वात्ममेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात्संशयः स्यादित्याह—सुनिश्चितेति । मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह—निरपवाद्मिति । अहं ब्रह्मेत्यवधारितनिश्चयस्यैव शोकादिविवर्तकत्वमित्यत्र स्मृतिमप्याह—स्थितेति ।

भामती

मास्थीयते नेतरधामाचार्याणामित्यत आह—दर्शितं तु पुरस्तादिति । काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं बोधसंहारोपक्रममाह—अतश्चेति । क्वचित्पाठ आतश्चेति । तस्यावश्यं चेत्स्थितिः । जननजरामर-भीतयो विक्रियास्तासां सर्वासं 'महानजः' इत्यादिना प्रतिषेधः । परिणामपक्षेऽन्यस्य चान्यभाष्ये ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपाद-नपरः 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादयः, द्वैतदर्शननिन्दापराख 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मि' इत्यादयः, जन्मजरारविक्रियाप्रतिषेध-पराख 'एष महानजः' इत्यादयः श्रुतय उपरध्वरेत् । अपिच यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीयेयात् तत्तत्त्वयोर्मिथो विरोधात्समुच्चयाभावादिकस्य बलीयस्त्वे नामनि निरपवाद् विज्ञानं जायेत, बलीयस्यैकेन दुर्विलपसात्त्वलम्बिनो ज्ञानस्य बाध-नात् । अथ लघुश्रमाणविशेषतया न बलाबलावधारणं, ततः संशये सति न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञानं भवेत् । सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते—'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति । तदेतदाह—अन्यथा सुमुक्षूणामिति । 'एकलमनु-पश्यतः' इति श्रुतिर्न पुनरेकलनेकले अनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरभेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यषदेशङ्कु-

न्यायनिर्णयः

क्याह—पुनश्चेति । एकस्यैव कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः । विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यान्यपरत्वे फलितमाह—ततश्चेति । ननु पक्षेऽपि त्रिषु सत्सु काशकृत्स्नस्यैव पक्षे पक्षपाते को हेतुः, तत्राह—दर्शितं स्थितिः । तस्य श्रुतिमत्त्वे फलितमुपसंहरति—अतश्चेति । उक्तार्थस्यो-पगन्तव्यत्वे श्रुतिस्मृतिमत्त्वं पुनरुपन्यस्यति—सदित्यादिना । इतोऽपि परापरयोराविभो भेदो न पारमार्थिक इत्याह—भेदेति । वेदा-भेदवादेऽपि सर्वमेवेदमर्थांशेषु कृमिस्त्रासकृद्य तत्पक्षे जीवस्य कार्यत्वादात्मविक्रियातिषेधविरोधः स्यादित्याह—स वा इति । अभेदशेषेन निषेधादिसिद्धिरेतदपि मतद्वयं श्रुतिमदेवेत्याशङ्क्य तत्पक्षे वैदिकार्त्तैक्यमिथो निरपवादावायोगास्तुकेरतिशिरित्याह—अन्यथेति । मित्रा-भिन्नत्वमिति निश्चितार्थी धीरनपवादेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बलीयस्त्वे तदितरज्ञानस्य बाधातुल्यबलत्वे संशयाधि-रपवादावसिद्धिरित्याह—सुनिश्चितेति । ज्ञानं सिध्यति चेत्तत्तत्वेतु पुमर्थसिद्धौ कृतं निरपवाद्यत्वेनेत्याशङ्क्याह—निरपवाद् हीति । न केवलमज्ञीकारमार्गं, ह्यलमनुकूलं चैतदित्याह—वेदान्तेति । ये यतसो यतनशीला नियतवाक्काकरणाः शुद्धबुद्धयश्च ते विषयवैतुष्य-द्वारा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणाद्यनुष्ठानरूपायोग्यासाद्विद्वान्करणात्काशकृतापरोक्षीकृतात्मनो मुच्यन्त इत्यर्थः । इतश्चेकमेव तस्मै ज्ञानेकमपीत्याह—तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः शोकोमोहोपलक्षितसर्वोनर्थोपशान्तिरिति श्रूयते न लोकतन्मात्रत्वे अनुपश्यत

इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च (गी० २।५४) । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्, क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्विन्न इत्येवजातीयक आत्मभेदविषयो निर्वन्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयते इति । नहि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम्' (तै० २।१) इति कांचिदेवैकां शुद्धमधिकृत्यैतदुक्तम् । नच ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति सृष्टेरैव प्रवेशश्रवणात् । ये तु निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं

भाष्यरजप्रभा

आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ, अपर्यायनामवत्त्वात्, स्मभक्तुमभवदित्यत आह—स्थिते चेति । कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह—एको हीति । किंचाविद्यातज्जुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति, तस्मादेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्याजीव एव ब्रह्मेत्याह—नहीति । कांचिदेवैकामिति । जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्येकस्यां गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह—नचेति । सृष्टेरैव प्रवेशेन जीवत्वात् भेदः । नन्यत्वंताभेदे जीवस्य स्पष्टभावाद्ब्रह्मापि स्पष्टं स्यादतः स्पष्टत्वात्स्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेत् । न । दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यात्स्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । सत्यभेदे येषामग्रहलेपां दोषमाह—ये त्विति । सोऽयमिति वक्तृत्वमसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थस्तद्वोध एव निःश्रेयससाधनं तस्य बाधो न युक्त

आमती

दिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति कथंच नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः संसारिता । अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत् । कस्यैवमविद्या । न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात् । नापि परमात्मनः, तस्य विधैकसत्त्वाविद्याश्रयत्वात् उपपत्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्त्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गोद्बुद्धिव्यपदेशमेदावाप्ति जीवेश्वरयोर्भेदोऽपि भाविक इत्यत आह—स्थिते च परमात्मक्षेत्रज्ञात्मैकत्वेति । न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भविकौ भवितुमर्हत इति विप्रपञ्चितं प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा बिम्बादवदातात्कारिके प्रतिबिम्बानामभेदेऽपि नीलमणिमृणालकाचाद्युपधानमेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदो वर्तयति, इदं बिम्बमवदातमिमांशं प्रतिबिम्बानि नीलोत्पलपलाशद्यामलानि वृत्तवीर्योद्भिदेभ्यो बहूनीति, एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाजीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वन्धनीयानाद्यविद्योपधानमेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशमेदावयं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकोऽखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मिनुच्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रयाविद्या, अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजाङ्कुरवदनादित्यात् । अत एव कानुद्दिश्यैव ईश्वरो मायामारचयलनार्थिको, लक्ष्म्यानां सर्गादौ जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदानाभाजं कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरवकाशः । न खल्वदिमान् संसारः, नाप्यादिमानविद्याजीवविभागः, येनानुयुज्येतेति । अत्र च नामग्रहणेनाविद्यासुलक्षयति । स्यादेतत् । यदि न जीवात् ब्रह्म भिद्यते, हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्, तथा च 'निहितं गुहायाम्' इति नोपपद्यत इत्यत आह—नहि सत्यमिति । यथाहि बिम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति । यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि शुभ्रमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म शुभ्रम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद्ब्रह्ममित्यत आह—नच ब्रह्मणोऽन्य इति । ये तु आहमरस्यप्रभृतयः निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमिति ।

न्यायनिर्णयः

इति क्षुतिरित्यर्थः । निरपवादमेवात्मापरोक्षं मोक्षापेक्षमित्यत्र स्मृतिमाह—स्थितेति । नहि भेदाभेदवादे स्मृतिसिद्धा स्थितप्रज्ञता ब्रह्मवासीति ज्ञानसैर्वायोगाद्ब्रह्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात् । तस्मादेकत्वमैकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादविद्यावत्त्वतदभावान्मां रूपभेदाच्च घटपटादिवद्भेदभावः संसारवत्त्वयामिति, नेत्याह—स्थिते चेति । आत्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वसिद्धब्रह्मत्वोपागालोकादपि नामापि पूर्वसिद्धकीटत्वानुपगमात्तत्सदृशसौवोत्पत्तेर्गोक्षासिद्धिः । नच बिम्बप्रतिबिम्बबुद्ध्याधिकल्पितभेदयोस्तात्त्विकमेक्यं प्रातिविकल्पितभेदमप्यस्ति शक्यं बाधितुमिति भावः । निर्वन्धनैरवैक्ये हेतुः—एको हीति । नामग्रहणं रूपोपलक्षणम् । इतिशब्दादुपरिधायसादर्थं हिशब्दः संबन्धनीयः । ननु 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति परस्य गुहाहितत्वद्वयेस्तस्यात्स्पष्टत्वात्तद्विपरीताजीवाद्भेदः स्यात्, नेत्याह—नहीति । गुहाशब्देनाविधान्तःकरणयोर्ग्रहणात्तत्र जीवभावेन प्रतिबिम्बतस्य ब्रह्मणः स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्थानीयस्यास्फुटत्वं तस्यैव न विरुध्यतेऽविद्याशोकेरुपद्रवमानपदीयत्वादिति भावः । कांचिदेवैकामिति । जीवभावेन प्रतिबिम्बाधारितिरित्यामित्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यवेदान्तःकणादि गुहां प्रविष्टं, नेत्याह—नचेति । श्रोत्रकाशयोरेव जीवब्रह्मणोरज्ञाज्ञिभावदभेदवद्भेदोऽपि स्यात् । अन्यथा जीवसुदिश्य ब्रह्मविधानियोगात् । अत्यन्तस्त्वमिति सामानाधिकार्यं भेदाद्विषयमित्याशङ्क्याह—ये त्विति । कार्यकारणत्वश्च

सम्यग्दर्शनमेव वाधन्ते । कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति । न्यायेन च न संगच्छन्त इति ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाहृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानं च बीजणात् ॥ कुलालवर्तिभिरनं तत्रोपादानं सृष्टादिवत् ॥ १ ॥

बहु स्यामित्युपादानमनोऽपि श्रुत ईक्षितुः ॥ एकबुद्ध्या सर्वबीजं तस्माद्ब्रह्मोभयात्मकम् ॥ २ ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्ब्रह्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च 'जन्मा-

भाष्यरत्नप्रभा

हृत्स्थः । किंच भेदाभेदवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः । यत्तु कृतकमपि नित्य-
मिति, तच्च 'यत् क्रियासाध्यं तदनित्यम्' इति न्यायबाधितम् । अस्माकं त्वनर्थेध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वाजित्युक्तारमता-
ब्रह्मवाच नानित्यत्वादोष इति भावः । तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यगब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ प्रकृतिश्चेति ।
लक्षणसूत्रेणास्य संगतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति—यथेति । तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वात् सामान्यतो जगत्कारणत्वं

भामती

ब्रह्मणः सर्वात्मना भागवो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादित्यल्लाघं तदाश्रितो मोक्षोऽपि तथा स्यात् । यदि खेवमपि
मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह—न्यायेनेति । एवं ये नदीसमुद्रनिदर्शनेनानुक्तैर्मंदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थितं तेषामपि
न्यायेनासंगतिः । नो जातु घटः पटो भवति । ननूक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति । का पुनर्नयमिमता आलुष्यतः । किं
पाथःपरमाणव उतपां संस्थानभेद आहोस्तितदारब्धोऽवयवी । तत्र संस्थानभेदस्य वायव्यविनो वा समुद्रविनेशे विनाशात्
कस्य समुद्रेणकता । नदीपाथःपरमाण्वानां तु समुद्रपाथःपरमाण्वभ्यः पूर्वोवस्थितेभ्यो भेद एव नामेदः । एवं समुद्रादपि तेषां
भेद एव । ये तु काष्ठाकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोऽशमावच्छ्युत्तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति न
श्रुतिविरोधः । निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेषि न तु सांशलम्, अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णेनेमिमण्डलाव-
च्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं, चागौरिव च शरीरावच्छिन्नः पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत् । न तावन्नभो नभसोऽंशः, तस्य
तत्त्वात् । कर्णेनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेत्, हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णेनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं
भवति । नच कर्णेनेमिमण्डलं तस्यांशः, तस्य ततो भेदात् । तत्संयोगो नभोऽमंशत्वात्स्यांश इति चेत् । न । अनुपपत्तेः ।
नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिज्ञमिति तत्संयोगः सर्वत्र प्रथेत । नह्यस्ति संभक्तोऽनवयवमव्याप्यवर्तते इति । तस्मात्त-
त्रास्ति चात्तत्त्वात् । न चेन्नाप्रोति तत्र नास्त्वैव । व्यावैबास्ति केवलं प्रतिसंबन्धधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यत इति
चेत्, न नाम निरूप्यताम् । तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः । नच भेदाभेदयोरन्यतर-
णांशः शक्यो निर्वक्तुम् । न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरैकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादनैवचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो
नभसो न भाविक इति युक्तम् । नच काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तजीवितः कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंवांशः कथं
शब्दश्रवणलक्षणायां कार्याय कल्पते, न जातु रज्ज्वाभज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वा-
सिद्धेः कार्यव्यज्ञादास्य । कार्योत्पादात्पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाज्ञमिति चेत् । न । पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यज्ञत्वादास्यपि ज्ञाने
नित्यस्कारातुत्तेतरादित्याह कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वातुपपत्तिरेव कार्यकारणयोर्भावात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि
मायागुणोद्बल्यस्तुपपन्नमानार्थत्वात्मायायाः । अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वाच्च ज्ञान-
ध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् । तदेवमाकांक्षांश इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोऽंश इति काष्ठाकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम्
॥ २२ ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाहृष्टान्तानुपरोधात् । स्यादेतत् । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्ये दक्षिते समाप्तं समन्वय-
लक्षणमिति किमपरमविशिष्टे यदर्थसिद्धमारभ्यत इति शङ्कां निराकर्तुं संगतिं दर्शयन्नवशेषमाह—यथाभ्युदयेति । अत्र

न्यायनिर्णयः

न्यायन्यायोक्तद्वयोपादेयत्वेन सामानाधिकरण्यं सोऽयमितिवदेकस्यैव द्रव्यस्योपाधिकभेदापेक्षं न द्रव्यभेदमाकाङ्क्षति । नच ब्रह्मणोऽंशो जीवः,
निष्कलश्चेति । नच ओषस्य कर्णेनेमिमण्डलावच्छेदेऽपि नभसोऽंशत्वमवच्छेदकाभावे तन्मात्रत्वात् । अतो जीवस्यापि ब्रह्मांशत्वाभावाच्च
भिन्नाभिन्नत्वम् । नच भेदः शास्त्रार्थः, लौकिकत्वात् । अनेदस्य त्वैकान्तिकस्य शास्त्रीयत्वाच्चतदनुपगमे सम्यग्धीरेव मुक्तिहेतुर्वाचिता
स्यादिति भावः । कर्मैव मुक्तिहेतुरिति कृतं सम्यग्भिधेलाशङ्काह—कृतकमिति । कृतकत्वेऽपि ध्वंसवर्तित्वतोऽशङ्काह—न्यायेनेति ।
मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भावत्वाच्छ्रवणक्षेत्रमित्यस्य स्यात्, एवं बन्धध्वंसतया तस्याभावेऽपि कृतकत्वे कथं मानिष्यता । ध्वंसध्वंसे
च ध्वस्ताध्वंसेर्बन्धस्य पुनरुत्पत्ताच्चपुनराद्विष्टितिविशिष्टेयत् । नच ध्वंसध्वंसेऽपि कारणभावाच्च ध्वंस्तस्य पुनरुत्पत्तिस्तद्वत्स्य प्रतिपे-
क्षिभेदेऽनवस्थानात्, तदभेदे च तदुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अतो न कर्मसाध्या मुक्तिः । न चास्मान्मते बन्धध्वंसोऽपि वस्तुव्यतिरिक्तोऽ-
स्तीति भावः । तदेवं प्रत्यक्षतः ब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणमन्वितमित्युक्तं तदुपनिषत्सु ॥ २२ ॥ यद्यतिशयानन्देनैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्म-
परत्वं तस्मादेवोपादानत्वं ब्रह्मणः साधयति—प्रकृतिश्चेति । व्यवहितसंबन्धादपौनरेक्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यथेति । सद्यस्त-

यस्य यतः' (ब्र० १।१।२) इति लक्षितम् । तच्च लक्षणं घटवत्कदादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवचिसिक्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः, किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मात् । ईक्षापूर्वक-कर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते—'स ईक्षांचके' (प्र० १।३) 'स प्राण-मनुजतः' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेणैव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लौकिके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तव्येभि युक्तः संक्रमयितुम् । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यं चेदं जगत्सा-वयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं, कार्यकारणयोः साहचर्य-दर्शनात् । ब्रह्म च नैवल्लक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्' (श्वे०

साध्यरत्नप्रभा

लक्षणमुक्तं, तेन बुद्धिस्थे ब्रह्मणि कृत्वैवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कारणत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभय-रूपमिति विशेषविज्ञासाध्यायमिदमारभ्यते । तथाच सामान्यज्ञानस्य विशेषविन्ताहेतुत्वात्तेनास्य संगतिः । यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चिततात्ययैवेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं लिखितम् । लक्षणसूत्रसाध्यायादिसंगतत्वात्साध्यायादिसंगतिः । पूर्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाच्यस्य जीवपरत्वं निरन्तं, तदयुक्तं, कर्तृपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति—तत्र निमित्तेत्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयो-र्द्वैताद्वैतसिद्धिः फलम्—ईक्षापूर्वकेति । ईक्षणश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः, कर्तृत्वात्, यो व्यक्ततां स तद्व्यक्ततां, यथा घटकर्ता कुलाल इत्यर्थः । जगत् भिन्नकर्तृपादानकं, कार्यत्वात् घटवदित्याह—अनेकेति । ब्रह्म नोपादानं, ईश्वरत्वात्, राजादिवदित्याह—ईश्वरत्वेति । जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं, तद्विलक्षणत्वात्, यदित्यं तत्तथा, कुलालविलक्षणघटवदित्याह—कार्यं चेति । निष्कलं निरवयवं, निष्क्रियमचलं, शान्तमवर्णमिति, निरवयवं निरलसम-सदापम् । तत्र हेतुः—निरञ्जनमिति । अञ्जनमुल्लयतमः शून्यमित्यर्थः । तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमिलयत आह—

मानती

न लक्षणस्य संगतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य संगतिरूपा । एतदुक्तं भवति—सत्यं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयः । तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनाजगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्त उपपादानकारणानुसरणे सांख्यसृष्टिसिद्धे प्रधानमभ्युपेयम् । तथा च 'जन्माद्यस्य यतः' इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अति-व्याप्तिः प्रधानेऽपि गतत्वात् । असंभवाद्वा । यदि तूत्तरः पक्षस्ततो नातिव्याप्तिर्नायव्याप्तिरिति साधु लक्षणम् । सोऽयमवशेषः । तत्र 'ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रमुखमसरूपात् । निमित्तकारणेणैव नोपादानेषु कर्हिस्वित् ॥' तदिदमाह—तत्र निमित्तकारण-मेव तावदिति । आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्विशेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि लघुमन्यत एवेत्याह

न्यायनिर्णयः

माधवसार्धमनूय ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य द्वितीयसूत्रार्थस्य विचारप्रतिरूपा संगतिमाह—ब्रह्म चेति । ब्रह्मकारणत्वाथैवधिकरणस्य कार-णविशेषविचारस्य च संबन्धोक्तिपूर्वकमवशिष्टमर्थमात्राक्षणाः समित्तं संशयमाह—तत्रचेति । जन्मादिचूत्रे खेददधिकरणसिद्धवत्कार-णोभयकारणत्वोक्तिः, 'तदनन्तरमकारणस्यत्वेऽपि निर्णीततात्ययैवेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाध्यायमिवैर्विरोधोक्तिः' सुकरेति समन्वयवसाने लिखितमेतदधिकरणशुद्धे विषये समन्वयो दुःसाध्य इति कारणतामार्गं तत्रोक्तमिति भावः । ब्रह्मलक्षणसाध्यायादिसंबन्धादस्यापि तयो-गित्यस्तसिद्धिः । पूर्वपक्षे यतिहागोपालं सिद्धान्तैः तन्मुख्यत्वं फलमिति । समानभूतदृष्ट्या विमर्शेभ्य विशदयति—किमिति । प्रतिज्ञाया मुख्यत्वेन वाक्यस्य जीवपरत्वे परास्ते निमित्तोपादानत्वेनादौपनी सेति पूर्वपक्षयति । यवकारार्थं स्फुटयति—केवलमिति । तत्र मानं पृच्छति—कस्मादिति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं, चेतनत्वात्कर्तृत्वाच्च, कुलालादिवदित्याह—ईश्वरेति । हेतुद्वयं ह्यवा स्फुटयति—ईश्वरेत्यादिना । ब्रह्मणश्चेतनस्य कर्तृत्वे कार्यद्रव्योपादानत्वे किं बाधकमित्याशङ्क्य कुलालादेरपि तत्प्रसक्तिरित्याह—ईश्वरेति । अनुमानान्तरं वक्तुं या द्रव्योत्पत्तिः सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा, यथा वदाद्युत्पत्तिरिति व्याप्तिमाह—अनेकेति । जगद्द्रव्योत्पत्तिभिन्ननि-मित्तोपादानपूर्वा, द्रव्योत्पत्तित्वाच्च, घटोत्पत्तिवदित्यनुमिति—स चेति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं ईश्वरत्वाच्च, औक्तिकेश्वरवदित्याह—ईश्वरत्वेति । साध्यवैकल्यं मत्याह—ईश्वराणां हीति । दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तद्वदिति । विमतमचेतनोपादानं, कार्यद्रव्य-त्वाच्च, घटवदित्याह—कार्यं चेति । कार्यत्वं साधयति—सावयवमिति । विमतं न ब्रह्मोपादानं, अचेतनत्वादशुद्धत्वाच्च, वदादिव-दित्याह—अचेतनमिति । तथापि अगचेतनोपादानं किं न स्यात्, तत्राह—कारणेनेति । ब्रह्मैव तर्हि तादृगुत्तु, मेत्याह—ब्रह्म चेति । निष्कलं निरवयवम् । निष्क्रियं परिणामपरित्यज्यरहितम् । शान्तं रागद्वेषादिशून्यम् । निरवयवं पुण्यापुण्यविवर्तम् । निरञ्जनं खलुद्वेषादिभिरसृष्टम् । आदिशब्देन 'शुद्धमात्रापविद्धम्' इत्याशा छतिरुक्ता । ब्रह्मणश्चेन्न जगदुपादानत्वं, तर्हि किं तदुपादानं, नाहि

६।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव । कस्मात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत्—‘उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ (छा० ६।१२) इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य । निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तद्धनः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि—‘यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्तमयं विज्ञातं स्याद्वाचाश्चरमणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ इत्युपादानकारणगोचर एवास्मायते । तथा ‘एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्’, ‘एकेन नखनिष्ठन्तनेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्यात्’ (छा० ६।१४, ५, ६) इति च । तथान्यत्रापि ‘कस्मिंश्च भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ (मुण्ड० १।१२) इति प्रतिज्ञा । ‘यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति’ (मुण्ड० १।१७) इति दृष्टान्तः । तथा ‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते

भाष्यरत्नप्रभा

पारिशेष्यादिति । ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिमत्यमानः सिद्धान्तयति—प्रकृतिश्चेति । चकाराभिहितत्वग्रहः । एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह—एवमिति । कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह—निमित्तकारणाव्यतिरेकस्थितिः । मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्वाहान्तिकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह—दृष्टान्तोऽपीति । वागारम्यं नाममात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानादिकारणज्ञानं युक्तमित्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—तथान्यत्रापीति । बृहदारण्यकेऽपि तावाह—तथात्मनीति । घटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतिसद्व्यतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थः यथा स्फुटः तथा दृष्टान्तः स उच्यते । ह्यमानदुन्दुभिज्याच्छब्दसामान्याद्वाहान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथग्रहीतुं श्रुता न

मानती

—पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदिति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रत्यक्षस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यसृष्टिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् ‘उत तमादेशम्’ इत्यादिना, ‘यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन’ इति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वं कदा ज्ञाता भवन्ति । एवं प्राप्त उच्यते—प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं, कुतः, प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयताम् । तथाहि—‘न मुखे संभवत्यर्थं जघन्या वृत्तिरिष्यते । न चानुमानिकं युक्तमागमेनापवाधितम् । सत्त्वं हि तावद्देवान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः । एकांतिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ।’ तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थोवेव युक्तौ न तु ‘यजमानः प्रस्तरः’ इतिवद्गुणकल्पनया नेतव्यौ, तस्यार्थवादस्यातत्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वाद्वादानकारणतामकलाचोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यद्वयन्तर्भ्रमसिद्धिं न तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । नच ब्रह्मणोऽन्यनिमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । नहि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमन्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । यत इति

न्यायनिर्णयः

निमित्तमात्राद्वारूपं कार्यं, तत्राह—पारिशेष्यादिति । तत्र ब्रह्मण्युक्तमसांख्यं नास्तीत्याह—अशुद्ध्यादीति । नच तस्याप्रमितत्वादनुपादानत्वमित्याह—सृष्टीति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रत्यक्षस्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गात्तदेव परिशेषतो जगदुपादानमित्यर्थः । ‘सदेव’ इत्यादिद्वेष्टादि का गतिरित्याशङ्कानुमानविरोधादिषेधे संकोच इत्याह—ब्रह्मेति । जन्मादिपञ्चोक्तलक्षणस्यासंभावितत्वमितिशब्दोपसंहृतमनुष्य सिद्धान्तमवतार्यं प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । उक्तानुमानेषु जीवस्तु नोभयकारणवेति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—प्रतिज्ञेति । एवमिति । उभयकारणत्वे सतीति धावत् । तयोरनुपरोधं वक्तुं प्रतिज्ञामाह—प्रतिज्ञेति । तद्व्याख्या—तत्रेति । तदनुपरोधं स्वमते दर्शयति—तत्रेति । निमित्तकारणज्ञानादेव सर्वज्ञानं किं न स्यात्, तत्राह—निमित्तेति । दृष्टान्तानुपरोधमाह—दृष्टान्तोऽपीति । मृदि ज्ञातायां तद्विकारस्य ज्ञेयत्वेनानवशेषे हेतुः—वाचेति । घटादेर्वाचरमणत्वं वस्तुतोऽसत्त्वं साधयति—नामेति । मृत्त्वशेषत्वं निषेधति—मृत्तिकेति । विपरीतदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्कां निरसितुं दृष्टान्तान्तराप्याह—तथेति । गतिसामान्यार्थमाधर्माणौ प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—तथेति । बृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दिशति—आत्मनीति । घटः प्रकाशते घटो वेत्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटादेरसिद्धेस्तत्रैव कल्पितत्वात्प्रकाशोऽनुगतोऽपि प्रधानं प्रकृतिरित्यनुगतः स दृष्टान्तो यथा तथोच्यते ।

विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इति प्रतिज्ञा । 'स यथा दुन्दुभेहं न्यमानस्य न बाह्याऽशब्दाऽशक्त्या-
 द्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः' (बु० ४।५।१, ८) इति द्र-
 घान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादघान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येत्यौ । यत इतीयं
 पञ्चमी 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा० सू० १।४।३०) इति
 विशेषस्वरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्यम् । निमित्तत्वं त्वधिघात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् ।
 यथा हि लोके मृत्युवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिघातृनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं
 ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिघातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधार-
 णात् । अधिघात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादघान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिघातरि ह्यु-
 पादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादघान्तोपरोध
 एव स्यात् । तस्मादधिघात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥
 कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति, 'तदैक्षत
 बहु स्यां प्रजायेय' इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तृत्वे गम्यते । बहु स्या-
 मिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनमभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभव-
 त्

भाव्यरजप्रभा

ब्रह्मयात् । सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातजशब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन तद्वान्तरविशेषशब्दो
 गृहीतो भवति । अतःशब्दसामान्यग्रहणप्राज्ञा विशेषाः सामान्ये कल्पिताः, तद्वदात्मभानभासा घटादय आत्मनि
 कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञादघान्तानुपरोधाद्विज्ञानः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रुत्याप्याह—यत इति । 'यतो वा'
 इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येति न्वयः । जनिकर्तुर्जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानसंज्ञिका भवतीति
 सूत्रार्थः । संज्ञायाः फलं 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रात्प्रकृतौ पञ्चमीलाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं
 साधयति—निमित्तत्वमिति । ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्रधिष्ठेयं, प्रकृतित्वात्, सृष्टादिवदित्याद्यनुमानानामागमबाधक-
 माह—प्रागुत्पत्तेरिति । जगत्कर्तृ ब्रह्मेवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति—अधिघात्रन्तरेति ॥ २३ ॥ एकस्योभयरूपं
 कारणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति—कुतश्चेत्यादिना । अभिध्या सृष्टिसंकल्पः ॥ २४ ॥ अभ्युच्चयो
 हेत्वन्तरम् । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानमग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना

भासती

च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यते अपि तु प्रकृतौ, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति । ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छामः । दुन्दुभिग्रहणं
 दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्वतशब्दसामान्योपलक्षणार्थम् ॥ २३ ॥ अनागतेच्छासंकल्पोऽभिध्या । एतया खलु स्वातन्त्र्यल-
 क्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । 'बहु स्याम्' इति च स्वविषयतयोपादानलमुक्तम् ॥ २४ ॥ आकाशादेव । ब्रह्मण

न्यायनिर्णयः

बाह्यान् । दुन्दुभिः शब्दसामान्यवर्हितामिति यावत् । दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्यत्वेत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया संबन्धी वा
 शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः । वेदान्तत्रयगतं न्यायं वेदान्तान्तरेष्वतिदिशति—एवमिति । प्रतिज्ञाघनपरोधलिङ्गमुपादानत्ववत्पञ्चमीश्रुत्यापि
 तदीरित्याह—यत इति । यत इत्यादिश्रुतौ यत इतीयं पञ्चम्यापि प्रकृतिरुपादान एव द्रष्टव्येति संबन्धः । जाड्याद्वद्व एतेति निमि-
 त्तोऽपि पञ्चमीदृष्टमुपादानत्वं कथं गमयेत्, तत्राह—जनीति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानमपादानसंज्ञं भवतीत्युपादाने पञ्चमी-
 सरणाच्च कारणमात्रे सा तुक्तयेत्यर्थः । यद्यपि सूत्रे प्रकृतिग्रहणं सर्वकारणसंग्रहायैमित्युक्तं तथापि तदनादित्य 'प्रकृतिश्च' इति सूत्रस्य प्रकृतिश-
 ब्दवद्वयमपीति मन्यते, तथापि कथं निमित्तत्वं, तदाह—निमित्तत्वमिति । अधिघात्रन्तराभावो व्यतिरेकघातान्न साधयति—यथेति ।
 अन्यस्याधिघातुपेक्षणीयत्वासंख्ये हेतुमाह—प्रागिति । ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तं जगतो नेत्यत्रापि सूत्रवयवसामर्थ्यमाह—अधिघात्रन्त-
 रेति । उत्तमेव व्यतिरेकेण स्मोरयति—अधिघातरीति । श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥ दिशा हेतुत्वमे-
 कस्य युक्तमिति वृत्तं सूत्रचतुष्टयमवतारयति—कुतश्चेति । स्रष्टव्यविषयसंकल्पोक्तैरभयकारणत्वं तावदाह—अभिध्येति । प्रतिज्ञा पूर-
 यन्नभिध्योपदेशं विशदयति—अभिध्येति । कथं तस्मात्कर्तृत्वप्रकृतित्वे गम्यते, तत्राह—तत्रेति ॥ २४ ॥ निमित्तत्वमुपेत्योपादानत्वे
 हेत्वन्तरमाह—साक्षाच्चेति । सूत्रस्य तात्पर्यमाह—प्रकृतित्वत्वेति । अक्षराणि व्याकरोति—इतश्चेति । आकाशस्य ब्रह्मत्वं 'आका-

लयावाप्नायते—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति’ (छा० १।९।१) इति । यच्च यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तत्सोपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तम-यश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ (तै० २।७) इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति । आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् । परिणामादिति ब्रूमः । पूर्वसिद्धोऽपि हि सञ्जात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यास्तु प्रकृतिषूपलब्धः । स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक्सूत्रम् । तस्यैषोऽर्थः—इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्यान्नायते ‘सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च’ (तै० २।६) इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

आप्यरत्नप्रभा

॥ २५ ॥ आत्मसंबन्धिनी कृतिरात्मकृतिः । संबन्धश्चात्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वं च । ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्य इत्येकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते—कथं पुनरिति । यथा सूद्रः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तद्वदात्मन इत्याह—परिणामादिति । आत्मानमिति । अविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह—विकारात्मनेति । ननु ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वमुक्त्यास्तु प्रकृतिस्त्वं कर्ता स्वन्योऽस्त्वित्यत आह—स्वयमिति चेति । ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपादानार्थं परिणामादिति पदं व्याख्यायान्वयापि व्याचष्टे—पृथक्सूत्रमिति । सूद्रद इतिवद्ब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेर्ब्रह्मणः प्रकृतिस्त्वमित्यर्थः । सत्यलक्षं भूतत्रयं, लयपरोक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं वक्तुं शक्यं घटादि, अनिरुक्तं वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः । अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः, ननु सत्यकार्यात्मकपरिणामपरः, ‘तदनुच्यत्वम्—’ इति विवर्तवा-

भामती

एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनूय तस्यार्थं व्याचष्टे—आकाशादेवेति । श्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानलभधारयन्ती उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितमिति योजना ॥ २५ ॥ आत्मकृतेः परिणामात् । प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं, निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यं, कर्मलेनोपादानलत्तकर्तृत्वेन च तत्प्रति निमित्तत्वात् । कथं पुनरिति । सिद्धसाध्ययोरेकत्रासमवायो विरोधादिति । परिणामादिति ब्रूम इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदानभिन्न इवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य व्याचष्टे—परिणामादिति वेति । सच्चत्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषणापरोक्षतया निर्वर्च्यं पृथिव्यसिजलक्षणम् । लब्ध परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदं तथा वाक्याकाशलक्षणं, कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म

न्यायनिर्णयः

शस्तसिद्धावत् इत्युक्तम् । नन्वाकाशं ब्रह्मोत्पत्त्या सर्वभूतानां तदधीनप्रभवप्रलयाभिधानेऽपि कथं ब्रह्मणः सर्वभूतोपादानत्वं, तत्राह—यद्वीति । सूत्रावयवस्मृतिसर्वमाह—साक्षादिति । आकाशादेवेत्येवकारस्त्वित्युपादानान्तरानुपादानं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरव्याप्यद्विरेककार्यो न भवति किंतु निमित्तत्वाकाशस्योपादानत्वव्यावृत्तिरित्याशङ्काह—प्रतीति । निमित्ते कार्यस्य लघाण्डेराकाशस्य तन्मात्रत्वमत्र नेष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ब्रह्मणो जगन्निमित्तस्य तत्प्रकृतिरेव हेतुत्वरमाह—आत्मेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । उक्तमेव विभज्य निर्दिशति—आत्मानमिति । पूर्वसिद्धस्य कर्तृत्वं, क्रियमाणत्वं त्वसिद्धस्य, तत्रोभयमेकस्य स्यादिति शङ्कते—कथमिति । सूत्रावयवमवतार्यं व्याचष्टे—परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणदेतद्वीरित्यर्थः । इत्थं मिथ्यापरिणामोऽपि कथं निर्वचयामाप्तिरित्याशङ्काह—विकारेति । एकेन रूपेण पूर्वसिद्धस्याप्यसिद्धरूपान्तरेण परिणामो दृष्टव्यास्तुक्तः स्यादित्यर्थः । श्रौतेन विशेषणान्तरेण स्मृतिसर्वमाह—स्वयमिति । आत्मकृतेरिति हेतुसाधनार्थं परिणामादिति पदमित्युक्तम् । संप्रति सूत्रत्रहेत्यन्तरमेतदित्याह—परिणामादिति वेति । अर्थभेदाभावे कथं पार्थक्यं, तत्राह—तस्येति । अर्थविशेषमेव दर्शयति—इतश्चेति । सूद्रतः सुवर्णं कुण्डलमितिवद्ब्रह्मणः सच्च त्यच्चेति जगतः सामानाधिकरण्यादुपादानत्वम् । निमित्ते तदयोगादित्यर्थः । सत्यस्यं भूतत्रयम् । लयपरोक्षं भूतद्वयम् । निरुक्तमित्येवमिति निर्वचनार्हम् । ततोऽन्यदतिरिक्तम् ॥ २६ ॥ जगन्निमित्तत्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रकृतेरिति

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्' (मुण्ड० ३।१।३) इति, 'यज्ञृतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्ड० १।१।६) इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके 'पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्' इति । स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् । कचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः—'योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि' (ऋ० सं १।१०।४१) इति । वाक्यशेषात्तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च' (मु० १।१।७) इत्येवंजातीयकात् । एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि, तत्प्रत्युच्यते—न लोकवदिह भवितव्यम् । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वावस्थार्थस्य यथाशब्दसिद्धिर्भवितव्यम् । शब्दश्चेत्क्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ २७ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

इत्यवश्यमाणात्वात् ॥ २६ ॥ योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह—योनिश्चेति । कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह—स्त्रीयोनेरिति । शोणितमवयवशब्दाध्यायः । योनिशब्दस्य स्थानमन्यथैव भवति सोऽत्र भूतमन्यादिशब्दैर्न ब्रह्मः, उर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेषविरोधादित्याह—कचिदिति । हे इन्द्र, ते तव निषदे उपवेशनाय योनिः, स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अनुयागमबाधमाह—यत्पुनरित्यादिना । नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्षत्वाच्च तथा बाध इत्यत आह—नहीति । जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव सिद्ध्यति, या कृतिः सा शरीरजयेति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतमिततोऽनुमानासंभवात् । अतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकुलमुपादानत्वसाधने भवत्येवोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो न जगदुपादानत्वमिति, तत्राह—पुनश्चेति ।

सामती

भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥ पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दृश्यति—यत्पुनरिति । एतदुक्तं भवति—ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेव ईक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वात्, कुम्भकर्तृकुलालवत् । अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धौ हेतुः पक्षश्चाप्रसिद्धविशेषः । यथाहुः—'नानुपलब्धे न्यायः प्रवर्तते' इति । आगमात्तत्सिद्धिरिति चेत्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः स च निमित्तकारणं नोपादानकारणं चेश्वरमवगमयति । विशेषान्नाश्रयब्राह्मणमविरोधाच्चानुमानमुदेगुमर्हतीति कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः । इयं नोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रजुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः संभवति, नित्यत्वादनैकवैशाल्यादित्युक्तम् । नच मृदः शरावादयो भिद्यन्ते, न चाभिन्नाः, न वा मिश्राभिन्नाः किलनिर्वैचकीया एव । यथाह श्रुतिः—'मृत्तिकेलेव सत्यम्' इति । तस्मादद्वैतोपकमादुपसंहाराच्च सर्वे एव वेदान्ता ऐकान्तिकद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव कचिद्वैतमाहुः, कचिद्वैतविरोधेन, कचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावद्देवो निषिद्धो भवति, न त्पादानलाभिधानमात्रेण

न्यायनिर्णयः

हेतुन्तरमाह—योनिश्चेति । वेदान्तान्वेन केशतो दर्शयति—कर्तारमिति । क्रियाशक्तिवदीशनशक्तिरपि तस्यास्तीत्याह—ईशमिति । तादर्थ्यं व्यावर्धयति—पुरुषमिति । तस्य पुरि शयानस्य परिच्छेदं व्यवच्छिन्नमिति—ब्रह्मेति । आकाशादेरन्यत्वे कथं पूर्णता, तत्राह—योनिमिति । अपदयति संबन्धः । यज्ञृतयोनिमित्यत्र तदक्षरं परविद्याधिगम्यमिति संबन्धः । योनिशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्तेऽपि कथं तस्योपादानत्वं, नहि तस्य प्रकल्पत्वं प्रसिद्धं, तत्राह—योनिशब्दश्चेति । ननुपादानत्वं विनापि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृश्यते, तत्राह—स्त्रीति । अवयवशब्देन योनिप्रभवं शोणितं गृह्यते । तर्हि योनिशब्दस्य श्रुतित्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे किमर्थं पश्चादुच्यते, तत्राह—कचिदिति । योनिः स्थानं ते तव भो इन्द्र निषदे निषदानायोपवेशनाय स्थित्यैवमकारि कृतमित्यर्थः । योनिशब्दस्य व्यभिचारित्वेनाश्रुतित्वेनासाधकत्वेनाशङ्काह—वाक्येति । भूतयोन्यादिवक्तव्यं सप्तम्यर्थः । वाक्यशेषशब्दो ब्रह्मादिपदस्याप्युपलक्षणः । श्रुत्यादिसिद्धं सिद्धान्तमुपसंहरति—एवमिति । परोक्तमनुमानजातमपाकुलमुदवति—यदिति । यथादृष्टमनुमेयम्, इह तु धर्मैवानुमानं बुक्तं, श्रुतिलिङ्गान्मां ब्रह्मणोऽन्यत्रैव सामान्यतोदृष्टानां सावकाशत्वेन दुर्बलत्वादित्याह—तदिति । किंच श्रौतमीश्वरमाश्रित्यानुमानमाश्रित्य । नाद्यः, अप्रसिद्धविशेषणत्वादपिप्रसङ्गादित्याह—नहीति । न द्वितीयो धर्मिषाहकमानविरोधादित्याह—शब्देति । शब्दानुसारेणापि कथमुभयथा कारणत्वं, तत्राह—शब्दश्चेति । योनिशब्दो यत इति पञ्चमी च शब्दाध्यायः । चकारात्प्रतिपाद्यनुरोपबलिक्रमं गृहीतम् । शब्दानुगतमपि वैलक्षण्यादियुक्तिविरोधादुक्तमित्याशङ्काह—पुनश्चेति । युक्तिविरोधस्यैव निरासादागमविरुद्धानु-

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

अण्वदेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा ॥ वदधानादिद्वन्द्वान्वाङ्मादरेरपि तदनुक्तम् ॥ १ ॥
शून्याण्वादिष्वेकबहुवचनं सर्वत्रुद्दिनं युज्यते ॥ स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाधातुतो ब्रह्मैव कारणम् ॥ २ ॥

‘ईक्षतेनोदाब्दम्’ (प्र० सू० १।१।५) इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः स्वैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्यापोद्बलकानि कानिचिद्विज्ञाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीत्यति-भान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य । देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वभिहितः, तेन तत्त्वतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः । तेषामप्युपोद्बलकैर् वैदिकं किञ्चिद्विज्ञापातेन मन्दमतीत्यतिभायादिति । अतः प्रधानमल्लिखबर्हणन्यायेनातिदिशति—एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वैदि-तव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदा-

भाष्यरत्नप्रभा

‘न विलक्षणत्वात्-’ इत्यारभ्येत्यर्थः । अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्यातिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तमनुवदति—ईक्षतेनेति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुनाह—तस्य हीत्यादिना । तर्ह्यण्वादिसा उपेक्षणीयाः, दुर्बलत्वादित्यत आह—तेऽपि तिष्ठति । निर्दोशे कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह—तेषामिति । तथा हि छान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच, आसां वदधानानां मध्ये एकां भिन्नीति । भिन्ना भगव इत्युवाच पुनः । पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्च भगव इत्याह । तत्र पित्राणिमानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनशब्दाच्छून्यत्वमावधानौ प्रतीयेते, अणुवदत्वात्परमाणुवाद इति । एवं ‘असदेवेदमग्र आसीत्’ ‘अणोरणीयान्’ इत्यादिलिङ्गं द्रष्टव्यम् । अत्राण्वादिसाः श्रौता न वेति संग्रहे सत्यसदण्वादशब्दबलाच्छ्रौता इति ग्राह्येतिदिशति—एतेनेति । अस्यातिदेशत्वाच्च श्रुत्यैव संग्रहाद्यपेक्षा । न किञ्चनासच्छब्दयोः प्रत्यक्षाभोग्यवस्तुस्वरत्वाद्युशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्म-

भासती

विकारग्रह आस्थेयः । नहि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति ॥ २७ ॥ स्यादेतत् । मा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमाण्वादीनामपि तदुपादानानामुपलव्यमानत्वात्, तेषामपि हि किञ्चिदुपोद्बलकमसि वैदिकं लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः—एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं

न्यायनिर्णयः

मानस्य कालातीतत्वेनाप्रामाण्याद्यथागममुभयथा कारणत्वमिति भावः ॥ २७ ॥ उक्तन्यायेन प्रधानस्याशब्दत्वेऽपि न ब्रह्मण्येव जगत्कारणे सन्नन्यः । ‘अणोरणीयान्’, ‘अण्व इवेमा धानाः’, ‘असदेवेदम्’ इत्यादिशब्दाद्युपसर्गभावश्चून्यानां जगदेतत्त्वसंभवादिवादाश्च ब्रह्माह—एतेनेति । अतिदेशेनाण्वादिसां निरस्य जगदेतौ ब्रह्मणि सन्नन्यस्यापानादस्य श्रुत्यादिगंगतिः । कलं तु पूर्ववत् । अतिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्यति—ईक्षतेनेति । तस्यैव विशेषतो निरासे हेतुमाह—तस्येति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निरासे हेतुनन्माह—स चेति । न केवलमन्यद्विंशत्तत्त्वात्स प्राधान्यं, स्मृतिमूलत्वादीत्याह—देवलेखेति । उच्छेदुपलमाह—तेनेति । तर्हि तावदेव ब्रह्मकारणत्वसिद्धिरस्मतिदेशेनेत्याशङ्काह—तेऽपीति । अण्वादिसादानामशब्दत्वादेव निषेधे पुनरस्थानाभावाच्च निषेधत्वेत्याशङ्काह—तेषामिति । ‘अणोरणीयान्’ इत्याद्यत्रापि ब्रह्मपरं वेत्यण्वादिसां परमाण्वादिसिधित्वात्प्रतिपक्षत्वात् संदेहे, परमाण्वाद्युशब्दस्य प्रतिक्षत्वात्, कुणालो मुदा बर्त करोतीतिवत्पतयैवोपाधिनी देवः संनयनमिति तेषां हेतुत्वोक्तः, ‘असदा इदम्’, ‘असदेवेदम्’ इति शून्यत्वात् ‘तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ इति कर्मैकवैरि लकारेण स्वभाववादादुपादानं ब्रह्मेति प्रतीतेः, ‘अण्व इवेमा धानाः’ इति च जगतो मृदुद्वान्तात्, ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वदधानाद्वान्तात्, अण्वादीनामपि तत्प्रकृतित्वयोगाद्गतितामास्यासिद्धिरित्यर्थः । अथैवं पूर्वपक्षमानेऽपि किमिति सांख्यमतनिरसनन्यायेन तन्निरसनं कियते किमिति न विपरीतमित्याशङ्का पूर्वपक्षप्राप्तिमित्याशब्दत्वात्प्राप्तितामनूष सिद्धान्तमाह—अत इति । उक्तन्यायस्य तेषु प्राप्तिमाह—तेषामिति । अणोरणीयानिनात्मनः सूक्ष्मतया प्रत्यक्षाद्यगोचरत्ववचनात्, पतत्राशब्दस्य परमाणुवाचकत्वासिद्धेः, ‘अणुः पन्था’ इति ज्ञानमार्गस्युत्तेः, ‘असदेवेदम्’ इत्यादेः समाहितत्वात्, मुदादिद्वन्द्वानां च प्रतिज्ञानुपोषित्वात्, धानाद्वन्द्वान्तास्य तदनुरोपेन भाक्त्वात्, अण्वादीनां प्रधानवदशब्दत्वात्, ब्रह्मकारणत्वादिसां विरोधित्वादुक्तान्यपि वाक्यानि ब्रह्मपरणीति ब्रह्मणि कारणे सिद्धाः सन्नन्यो वेदान्तानामित्यर्थः । पुनरेकैसात्पर्यमाह—व्याख्याता इति

भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकर-
भगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

साय्वरत्रयभा

कारणश्रुतिबाधितत्वं च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाध्यायायां साय्वरत्रयभायां प्रथमा-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

भागवी

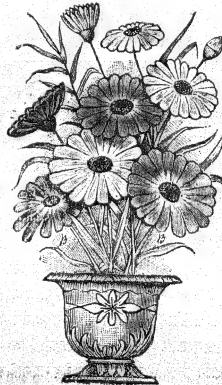
सूत्रम् । 'प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः । वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥ २८ ॥' इति श्रीमद्वाचस्पति-
मिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भासल्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

न्यायनिर्णयः

॥ २८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादसिन्धुभगवदानन्दबानकृते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायेऽव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्रसमन्वयाख्यश्चतुर्थः पादः ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये समन्वयाख्यः
प्रथमोऽध्यायः ॥

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ।

भाष्यरत्नप्रभा—भामती—न्यायनिर्णयव्याख्यात्रयोपेतम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत् उत्पत्तिकारणं, मृत्युवर्णादय इव घटहचकादीनाम् । उत्पन्नस्य जगतो नियन्त्रत्वेन स्थितिकारणं, मायावीव मायायाः । प्रसारितस्य च जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणं, अवनिरेव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः, प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं, प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

सांख्यादिस्मृत्यालि संकोचो न वा वेदसमन्वये ॥ धर्मं वेदः सावकाशः संकोचोऽनवकाशया ॥ १ ॥

प्रत्यक्षश्रुतिश्रुतिभिमन्यादिस्मृतिभिः स्मृतिः ॥ अमूला कापिली बाध्या न संकोचोऽनया ततः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

(सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाः कृष्टिकारिणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥)

सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चालितो वेदान्तसिद्धान्तगो सिद्धैर्विधिभागमैरविहितो व्योमादिजन्माप्ययः । उत्पत्त्यन्त-विवर्जितश्रितिवपुष्यापी च कर्ताशको लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकुसं जानकीसं भजे ॥ २ ॥ 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेर्नामतनुकुदपि संज्ञासूतिव्याकर्तापि लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतितन्यन्तारं भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रसङ्गात्पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसंगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—प्रथमेऽध्याय इति । जन्मादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितं, 'शास्त्रदृष्ट्या तु' इत्यादि-सूत्रेषु स एवाद्वितीयः सर्वोन्मेष्युक्तं, 'अनुमानिकम्' इत्यादिना कारणान्तरस्याश्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूय तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः संक्षिप्य कथयति—इदानी-मिति । अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारः क्रियते । द्वितीयपादे सांख्याद्यागमानां आन्तिमूलत्वमविरोधाय कथ्यते । तृतीयपादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिभूतानां जीवात्मश्रुतीनां च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलक्ष्यक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते । चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोध इत्यर्थः । अयमेवार्थः सुखबोधार्थ

भामती

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोध-परिहारलक्षणयोः संगतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय चैतयोः संक्षेपतत्त्वात्पर्यार्थमाह—प्रथमेऽध्याय इति । अनपेक्षवेदान्त-

न्यायनिर्णयः

अतिदेशाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वं परमाणादीनामपीत्युक्तम् । संप्रति प्रधानस्य वैदिकशब्दवत्त्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वाभावात् परिहरति—स्मृतीति । पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसंबन्धं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं संक्षेपतोऽनुवदति—प्रथम इति । जन्मादिसूत्र-मारभ्योत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्र तत्रोक्तं पूर्वाध्यायार्थमनुभाष्यात्ममेववादि सांख्यस्मृतिविरोधोन्नाशनानुसूक्तत्वेन 'शास्त्रदृष्ट्या' इत्यादिप्रदे-शेषु दशितमिद्वितीयमनुवदति—स एवेति । किंप्रमाणकमेतदित्याशङ्कोकम्—एतदिति । चतुर्थपादार्थमुत्तरार्थमनुवदति—प्रधाना-द्वीति । वृत्तमनुभाष्योत्तराध्यायार्थं पादशः संयुक्ताति—इदानीमिति । न्यायाभासोपबृंहितत्वं आन्तिमूलत्वम् । तृतीयचतुर्थपादयोः रथमाह—प्रतिवेदान्तं चेति । सृष्ट्यादीनामिदं शब्दः संख्याक्रमसंग्रहार्थः । तत्र तृतीये भूतभोक्तृविषयसृष्ट्यादिवक्यानामविगान्,

यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति, तदयुक्तम् । कुतः । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता क्षिप्रपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् । तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपपत्तिवध्यते । मन्वादिस्मृत्यस्तावच्चोदनालक्षणेनाशिहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं संपर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति । अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनं, ईदृशश्चाचारः, इत्थं वेदाध्ययनं, इत्थं समावर्तनं, इत्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति । तथा पुरुषार्थश्च वर्णाश्रमधर्माज्ञानाविधान्विदधति । नैवं कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः । यदि तन्नाप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्यमेवासां प्रसज्येत । तस्मात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः शु-

भाष्यरत्नप्रभा

भ्रोकैव संगृहीतः—‘द्वितीये स्मृतितर्कभ्यामविरोधोऽन्यदुद्धृता । भूतभोक्तृश्रुतेर्लङ्घ्यतेरप्यविरुद्धता ॥’ इति । तन्नाज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाप्ययोगात्समन्वयाध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम् । तत्र प्रथमाधिकरण-तात्पर्यमाह—प्रथममिति । श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसंगतयः स्वमतस्था-पनात्मकत्वात्सर्वेषामधिकरणान्तेऽतएवदसंगतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः । स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामा-ण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—यदुक्तमिति । तद्व्यत्यये व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तत्र शास्त्रं कपिलोक्तम्, अन्याश्च पञ्चसिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्वयबलसमन्वये निरर्थकाः स्युरित्यर्थः । तासामपि ब्रह्मार्थ-कत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह—तासु हीति । ननु सांख्यस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तासां धर्मं सावकाशात्वाप्रामाण्यं स्यादित्याह—मन्वादीति । तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मं तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु, तत्त्वं तु ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह—नैवमिति । तत्त्वे विकल्पनानुपपत्तेरनिरवकाशस्मृत्य-नुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं, सावकाशमित्यवकाशयोर्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्याह—तस्मादिति । श्रुति-विरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात्पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते—कथमिति । ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषा-

भाष्यटी

वाक्यखरसिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः संबन्धः । पूर्वपक्षार्थो हि विषयस्तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरेष न विषयीति । तदेवमप्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतारयति—तत्र प्रथमं तावदिति । तद्व्यत्यये व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तच्च, तदेवाह्यथा यस्याः सा स्मृतिस्तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अन्याश्चासुरिपञ्चसिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खल्वमूयां स्मृतीनां मन्वादिस्मृति-वदन्योऽवकाशः शक्यो वदितुमुते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः सत्योऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मा-त्तदविरोधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य इति । प्रसाधितं खलु धर्म-

न्यायनिर्णयः

चतुर्थे प्राणादिविषयसूच्यादिवाक्यानामिति विभागः । उक्तसमन्वयसाध्यक्षादिविरोधे तन्निरसनमनेनेति विषयविषयित्वं संबन्धः । तत्र पूर्वस्य विषयत्वादास्य विषयित्वात्त्रिविधविचारयोगाद्विषयसिद्धयुक्तराकल्पात्तद्विषयविचारस्यैतत् पूर्वोत्तरत्वमनयोश्चितमिति भावः । अध्यायमवतार्य तदवयवमाधिकरणमवतारयति—तत्रेति । समन्वये स्मृतिविरोधसमाधानाध्यायविचारणस्य ह्युदादिदसंगतयः । पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधे तत्सिद्धिः । उक्तश्रवने जगदुपादाने समन्वयो विषयः । स किं सांख्यस्मृत्या विरु-ध्यते न वेति तन्नाप्याध्यायप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—यदुक्तमिति । हेतुत्वेन द्युत्पन्नमवतारयितुं युच्छति—कुत इति । धृ-पदं हेतुमादाय व्याचष्टे—स्मृतीति । तद्व्यत्यये व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तच्च शास्त्रम्, तन्नामित्याख्या यस्याः सा तथेति यावत् । आसुरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं तस्याः सूचयति—परमर्षीति । बौद्धादिस्मृतिस्माद्व्यावृत्त्यर्थं विक्षिण्य—क्षिपेति । अन्याश्चेति । आसुरिप-ञ्चसिखादिप्रणीताः । एवं सतीति । ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिविशेषणं जगत्कारणमित्युपगमे सतीत्यर्थः । सति विरोधे निरवकाशात्वाशङ्क्य, विरो-धस्तु कथमित्याशङ्क्याह—तासु हीति । उक्तरूपाया मायाशक्तेर्जगत्कारणत्वेन सिद्धान्तेऽपि स्वीकृताश्चान्ति विरोधाशङ्क्याशङ्क्याह—स्वतन्त्रमिति । सांख्यस्मृतीनां सावकाशात्वाय प्रधानवादोपादाने मन्वादिस्मृतीनां निरवकाशतेत्याशङ्क्य तात्पर्यविषयसानुष्ठेयस्याभावा-त्तस्मिन्विषये तासामस्ति सावकाशत्वमिति—मन्वादीति । क्रत्वर्थसमर्पकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां सावकाशत्वमस्ति—अस्येति । न केवलं क्रत्वर्थप्रतिपादकतया सावकाशत्वं किंतु पुरुषार्थप्रतिपादकतयापीत्याह—तथेति । नन्वनुष्ठेये विषये कपिलादिस्मृतयोऽपि साव-काशाः सत्यो ब्रह्मकारणवादेऽपि न निरवकाशा भविष्यन्ति, नेत्याह—नैवमिति । तत्र हेतुमाह—मोक्षेति । परिशेषायां फलित-माह—यदीति । सावकाशमित्यवकाशयोर्निरवकाशं बलवदिति न्यायसिद्धमर्थं कथयति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—कथमिति । मानान्तरनिरपेक्षया श्रुत्या ब्रह्मणि जगत्कारणेऽवधारिते तदपेक्षस्त्ववदभ्येन तदाक्षेपो न युक्तः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य बलवत्त्वा-

त्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते । भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकाः स्मृतीरवलम्बेरन् । तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् । अस्मृकृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते । श्रुतिश्च भवति—‘ऋषिं प्रसृतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत्’ (श्वे० ५।२) इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः । तस्य समाधिः नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनैव श्वरकारणवाद आक्षिप्येत, एवमप्यन्या ईश्वरकारणवादित्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः—‘यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्’ इति परं ब्रह्म प्रकृत्य ‘स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते’ इति चोक्त्वा ‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम’ इत्याह । तथान्यत्रापि

भाष्यरत्नप्रभा

मयं पूर्वपक्षो न भवेत्, सांख्यदृष्टेयु श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह—भवेदिति । तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह—कपिलप्रभृतीनां चेति । ‘आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदपिम् । प्रसृतं विभृताज्ज्ञानैस्त्वं पश्येत्परमेश्वरम्’ इति श्रुतियोजना । यथा सांख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्याज्य इति स्वयोज्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात्प्रधानवादस्याज्य इति मनोज्यते इति सिद्धान्तयति—तस्य समाधिरिति । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं

भामती

मीमांसायां ‘विरोधे लनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्’ इत्यत्र, यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतयानपेक्षणीयत्वं तस्माद् दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्त्यनुपवर्णनम्, अपि तु स्वतःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्वाधन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधेयः—भवेदयमिति । अस्मिन्निर्णयार्थः श्रद्धाजडान्तरति पुनः प्रस्ताव्यत इत्यर्थः । आपाततः समाधानमुत्कृष्टा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी—कपिलप्रभृतीनां चार्थमिति । अभ्यस्याभिर्दधि—ब्रह्म हि शाश्वतकारणमुक्तं ‘शाश्वतयोगिनात्’ इति, तेनैव वेदराक्षिर्ब्रह्मप्रभवः सत्ताजानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगोचरतद्बुद्धिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतद्बुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्योऽनूपायमस्ति कश्चिद्विशेषः । न चैताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्तेऽन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरोधेन कथंचिच्छ्रुत्य एव नेतव्याः । अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम् । एवं प्राप्त आह—तस्य समाधिरिति ।

न्यायनिर्णयः

दित्यर्थः । स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञानां वा यथोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति विकल्प्याद्यमज्ञीकरोति—भवेदिति । स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौर्वापर्यलोचनया श्रुतिवशादेव तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञत्वम् । नहि तान्त्रिण स्मृत्यवष्टम्भोनाक्षेपं युक्तं, श्रुत्वे तेषां तदर्थप्रतिपत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—परतन्त्रेति । असदादीनां विना स्मृत्यपेक्षां स्वातन्त्र्येण वेदाधिनिर्णये सामर्थ्यंभावात्तदर्थमवश्यंभावित्वम्—पूर्वसिद्धस्मृत्यपेक्षायां सर्ववैकपिलादिप्रणीतस्मृतिविरोधेन श्रुत्यैनिश्चयायोगात्तदर्थस्योपचारितत्वोपपत्तौ स्मृत्यवष्टम्भेनाक्षेपः संभवतीत्यर्थः । स्मृत्यवष्टम्भमन्तरेणापि केचिद्विद्वेदाधिर्निर्णयः स्थितिः । नहि स्मृतिकर्तारः स्मृत्यन्तरापेक्षया तदर्थं निर्धारयन्तीत्यभिप्रायेण प्रायेणेत्युक्तम् । बौद्धादिस्मृत्यवष्टम्भस्यासौधार्थं प्रत्येतातदम् । तदवलम्बनफलमाह—तद्बलेनेति । श्रुत्यै प्रतिपत्तिरस्ति । उपचरति तदर्थं प्रतिपत्तिरिति लक्ष्यैः । श्रुतीनामुपचरितार्थप्रतिपत्तिरिति न युक्ता, मुख्येऽर्थे तासां शक्तितत्त्वार्थयोव्याख्यातयातदित्याशङ्काह—अस्मृकृते चेति । तथा विश्वासे हेतुमाह—बहुमानादिति । असदादिष्विव तेष्वपि बहुमानानुपपत्तिस्त्वाशङ्काह—कपिलेति । तेषामप्रतिहतज्ञानत्वप्रतिपादिका स्मृतिः सांख्यस्मृतिवदनिर्णोत्तप्रमाण्येत्वाशङ्काह—श्रुतिश्चेति । यत्नावादधे सगदौ जायमानं कपिलमानानन्दार्थं स्थितिकाले च प्रसृतं भूतमविष्यदवतमानार्थैकानैर्विभर्ति युष्माति तनीश्वरं पश्येदिति योजना । योगिप्रत्यक्षमूलतया सांख्यस्मृतीनां श्रुत्यनपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि नाप्रामाण्यमिति फलितमाह—तस्मादिति । तर्कमूलाच्च कपिलादिस्मृतीनां प्राबल्यमित्याह—तर्केति । ‘प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्’ इत्यादिना ‘यसर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः’ इत्यन्तेन तर्कस्य निर्णायकत्वावगमात्तद्वलप्रवृत्तकपिलादिस्मृतीनां प्राबल्ये सिद्धे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । मूलद्वयसाहित्येन बलवत्त्वसंभावनार्थोऽपिशब्दः । सांख्यस्मृतिविरोधं समन्वयस्य पूर्वपक्षमूलत्वा सिद्धान्तयति—तस्येति । ब्रह्मकारणभावे सांख्यस्मृतिविरोधवत्प्रधानकारणभावेऽपि स्मृत्यन्तरविरोधाच्च ब्रह्मवादिनं प्रत्येतदुद्भवानुमितिमिति व्याचष्टे—यदीति । श्रुत्यै स्मृत्यवष्टम्भेनाक्षेपस्यावकाशो नास्तीत्यस्यैव सूचयति—एवमपीति । यासां स्मृतीनां प्रधानभावे निरवकाशत्वं ता दर्शयति—ता इति । ‘तस्मादव्यक्तम्’ इत्यत्र चच्छब्देन चेतनमेव कारणं पराश्रयितुमर्हत्तुं चेतनस्य प्रकृतित्वमाह—यत्तदिति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अविषेयत्वं प्रमाणान्तरीयत्वात्त्वम् । तर्हि सर्वप्रमाणगोचरत्वाच्चास्त्वमे तदित्याशङ्का सर्वभूतानां सत्तास्मृतिप्रदत्तेन स्वतःसिद्धस्य दुपलब्धत्वं मन्वानो ब्रूते—स हीति । कार्पेक्षिकमनुमानमपि तत्र संभावनाहेतुरित्याशङ्कयाभाह—तस्मादिति । अव्यक्तशब्देनाप्याशङ्कतार्थं भूतसूक्ष्ममव विवक्षितम्, अव्याकृततासादित्वेनोत्पत्त्यनुपपत्तामिदंकारणवत्त्वम्

‘अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मविर्गुणे संप्रलीयते’ इत्याह—‘अतश्च संक्षेपमिदं शृणुष्व नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्वकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदस्ति भूयः’ इति पुराणे । भगवद्गीतासु च—‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ (भ० गी० ७।६) इति । परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति—‘तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतकालः स नित्यः’ (ध० सू० १।८।२१२) इति एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाशयते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यन्वकाशदोषोपस्थासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादां प्रति तात्पर्यम् । विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्षया इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्’ (जै० सू० १।१।३) इति । न चातीन्द्रियाः

साध्यरजप्रमा

मायायां लीनम् । सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासवाक्यान्मुक्त्वा पुराणसंमतिमाह—अतश्चेति । प्रभवत्त्वादिति प्रभवो जन्महेतुः । प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानम् । तस्मात् कर्तुरीश्वरात् काया ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूलमुपादानम् । किं परिणामि, न, शाश्वतिकः कूटस्थः । अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह—स्मृतिबलेनेति । स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयः, तत्राह—दर्शितं त्विति । श्रुतिभिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह—विप्रतिपत्तौ चेति । वस्तुतस्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात् क्लृप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यतः जैमिनीयन्यायमाह—तदुक्तमिति । ‘औदुम्बरीं सृष्ट्वोद्भायेव’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा ‘सा सर्वां वेष्टपितृव्या’ इति स्मृतिर्मानं न वेति संदेहे, मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यम् । हेयमिति यावत् । हि यतोऽसति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति, अत्र तु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्ववैष्टनस्मृतिरप्रमाणमित्यर्थः । अस्तु सांख्यस्मृतिः प्रत्यक्षमूलैव आह—न चेति । योगिनां सिद्धिमहिम्नातीन्द्रियज्ञानं संभावयितुं शक्यमिति शङ्कते—शक्यमिति । कपिलादिभिः

भासवी

यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिशामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानलप्रतिपादनपुराणां तत्र तत्र दर्शनात् । तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेयो न तु स्मृता विगानादिति । तत्किमिदानीं परस्परविगानात्सर्वा एव स्मृतयोऽवहेया इत्यत आह—विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामिति । न चातीन्द्रियार्थमिति ।

न्यायनिर्णयः

मेवात्र चेतनसोक्तमिति शेषसांख्यमतम् । अनादिनोऽपि चाप्यक्तस्य संभवत्वेवैश्वरीधीनत्वमिलाशङ्काह—तथान्येति । अत्र त्वव्यक्तमिति भूतपक्षमलयाधिकरणमव्याकृतं गृहीतम् । इतिहाससमर्पितेऽप्येवौराणिकी संमतिमाह—अतश्चेति । अन्तर्यामिभ्यतिरिक्तवस्तुनो दुर्बलत्वमतःशब्दार्थः । सर्वात्मत्वे कायस्य नापक्षयः, सर्वत्रापक्षयोपलम्भादिलाशङ्काह—पुराण इति । सर्वस्य तदस्तनोऽपि तस्य सर्वसिद्धान्तनर्तनैवास्ति हेतुमभिप्रेल सर्वात्मत्वं साधयति—स सर्वेति । उक्तेऽप्येव भगवतीं स्मृतिं संवादयति—भगवद्गीता—त्विति । प्रभवत्त्वादिप्रति प्रभवो जन्महेतुः । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयस्त्यहेतुः । तत्रैव कल्पपक्षकारसंमतिमाह—परमात्मनमिति । तस्मादिलात्मकाभावात् परमिलादौ प्रकृतं परमात्मानं पराश्रयति । सर्वे काया ब्रह्मादयः साध्वर्पण्यां देहात्सत्तामभवन्तीति निमित्तत्वमुक्तम् । स मूलमित्युपादानत्वं विपरीतं वा । शश्वद्भवः शाश्वतिकोऽनादिः । स नित्यो नाशशून्य इत्यर्थः । उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह—एवमिति । तात्पर्यल्लिखमन्यासं दर्शयति—अनेकश इति । ननु श्रुतिविरोधोपन्यासे संभाविते किमिति स्मृतिविरोधः सिद्धान्तनोपन्यासे, तत्राह—स्मृतीति । तर्हि स्मृतीनां परस्परविरोधे तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरित्याशङ्काह—दर्शितं त्विति । ततश्च मन्यादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वेन प्राबल्यत्वादनुसारेण तत्त्वनिर्णयसिद्धिरित्यर्थः । नन्वनुमितश्रुतिमूलतया कपिलादिस्मृतीनामपि मन्यादिस्मृतिभिः समानबलत्वादनिर्णयतादवस्थे विकल्पः स्यादिति, नेत्याह—विप्रतिपत्तौ चेति । किरायाग्निरवस्तुनि विकल्पयोगाद्विरुद्धस्त्युपलब्धवाक्यन्तरत्यानोन्यतरस्वीकारौचित्ये क्लृप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयो मानत्वेनापेक्ष्यन्ते, कल्प्यश्रुतिमूलान्तु दुर्बलत्वादपेक्ष्यन्ते, तथा च तत्त्वनिर्णयोपपत्तिरित्यर्थः । ननु यत्र स्मृत्योर्विरोधस्तत्र तन्मूलयोः श्रुत्योर्विरोधपर्यवसानाचर्योश्च दुर्बलत्वतया व्यवस्थास्येयेति, तत्राह—तदुक्तमिति । ‘औदुम्बरीं सृष्ट्वोद्भायेव’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा ‘सर्वां वेष्टयितृव्या’ इति स्मृतिर्मानं न वेति संदेहे, वेदाधीनश्रुतानां स्मृतिभिर्मूलश्रुत्यनुमानात्सत्यज्ञानुमितश्रुत्योश्च दुर्बलत्वादुदितानुदितहोमवद्विकल्पसंभवात्मानमिति प्राप्ते प्रलाह—विरोधे त्विति । श्रुतिविरोधे स्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्धितम् । हेयमिति यावत् । यतोऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं, प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे त्वर्थे कुतः स्मृत्या श्रुत्यनुमानं, कथं पददारेण मानस्याप्यपेक्षात् । अतो मूलाभावादप्रमाणं सर्ववैष्टनस्मृतिः । तथा कपिलादिस्मृतिरपीत्यर्थः । ननु कपिलादिस्मृतेर्न श्रुतिमूलत्वेन प्राप्तामप्यमिथ्ये किंतु प्रत्यक्षमूलत्वेनेलाशङ्कायोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं वा तन्मूलमिति विकल्पव्याप्तं दूषयति—न चेति ।

नर्थाञ्छ्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात् । शक्यं कपिला-
दीनां सिद्धानामप्रतिहतत्वान्त्वादिति चेत् । न । सिद्धेरपीति । धर्माद्युद्धानापेक्षा हि
सिद्धिः । स च धर्मश्चोदनाक्षणः । ततश्च पूर्वसिद्धयाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुष-
वचनवशोनातिशङ्कितुं शक्यते । सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्र-
कारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रज्ञस्यापि
नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः । कस्यचित्कचित्पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरू-
प्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात् । तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसाराननुसार-
विषयविशेषचनेन च सम्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती
प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धानुं शक्यं, कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्र-

भाष्यरत्नप्रभा

किलादौ वेदप्रामाण्यं निश्चय तदर्थस्य धर्मस्यानुष्ठानेन सिद्धिः संपादिता, तया सिद्धा प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुति-
पीडा न युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति—न । सिद्धेरपीति । अतिशङ्कितुमिति । श्रुतीनां मुख्यधर्ममतिक्र-
म्योपचरितार्थत्वं शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः । स्वतःसिद्धेर्वेदो नोपजीव्य इतिचेत् । न । अतीश्रवस्य स्वतःसिद्धौ मात्मा-
भावात् । अक्षीकृत्याप्याह—सिद्धेति । सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे
श्रुत्याश्रितमन्वाद्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्य-
क्षरार्थः । ननु मन्दमतेः सांख्यस्मृतौ श्रद्धा भवति तस्य मतिर्वैदान्तमार्गे कथमावेक्षेत आह—परतन्त्रेभ्योऽपि ।
ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेश्च मते श्रद्धा दुर्बारेत्यत आह—या स्त्विति । कपिलशब्दमात्रेण सांख्यकर्ता श्रौत
इति आन्तरयुक्ता, तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगात् । अत्र च सर्वज्ञानसंभृतत्वेन श्रुतः कपिलो वायुदेवांश एव ।
स हि सर्वोपसंभवज्ञानं वैदिकं सांख्यमुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः । प्रतसुः प्रदाहकस्य । किंच यः कपिलं ज्ञानैर्विभर्ति
तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते, तथा चान्याथेयस्य ईश्वरप्रतिपत्तिदोषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्य मानान्तरेण

भामती

अर्वाहगमिप्रायम् । शङ्कते—शक्यं कपिलादीनामिति । निराकरोति—न । सिद्धेरपीति । न तावत्कपिला-
दय ईश्वरवदज्ञानसिद्धाः, किंतु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवर्ता प्राप्ति भवेऽसिद्धान्मनि सिद्धिः, अत एवा-
ज्ञानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्धपुण्योऽनुष्ठितः प्रारम्भयीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मलात्तसिद्धिदीनाम् ।
तथा चावृत्तवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थमिधानं तदपवाधितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितुं युक्तः प्रमा-
णसिद्धलात्तस्य । तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुत्सृज्या सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनानुक्षास्य इति पूर्वोक्तं
स्मारयति—सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपीति । श्रद्धाजलान्बोधयति—परतन्त्रप्रज्ञस्यापीति । ननु श्रुतिवैक-
पिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत
आह—या तु श्रुतिरिति । न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । नच विकल्पो वस्तुनि,
सिद्धे तदनुपपत्तिः । अनुष्ठानमनागतोपायं विकल्प्यते, न सिद्धम् । तस्य व्यवस्थानात् । तस्माच्छ्रुतिसामान्यमात्रेण असः

न्यायनिर्णयः

द्वितीयं शङ्कते—शक्यमिति । अतीन्द्रियायौपलम्भनं संभावयितुमिति शेषः । किं तेषां साधनसाध्या सिद्धिरज्ञानतो वेति विकल्पयोषे
श्रुतिमन्तरेणतीन्द्रियायौपलम्भनं सित्यथासाह—न । सिद्धेरपीति । योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिः, तस्याः साधनसाध्यालम्बवतीन्द्रि-
यायौपलम्भिरपि कपिलादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तुमपीच्छुक्तम् । सिद्धेः सापेक्षत्वं स्फुटयति—अर्थेति । तथापि कथमतीन्द्रियायौपलम्भः
श्रुत्यपेक्षेति, तत्राह—स चेति । चोदनाद्युद्धानामप्याहमेस्य चोदनाक्षणत्वेऽपि कपिलादिवचनानुसारेण श्रुतेरर्थनिर्णये कादुपपत्तिरिति,
तत्राह—तत्त्वश्चेति । कपिलादीनां विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानवर्ता तत्त्वमात्रलब्धसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थसिद्धानां संभवत्वात्तद्वचन-
स्यानेवावधृतप्रामाण्यस्य वेदस्य तदनुष्ठानोपचरितार्थकल्पनमनुस्मितिमिति भावः । अतिशङ्कितुम् । मुख्यं इतिमतीशोपचरितवृत्त्या
शङ्कितुमिति यावत् । न द्वितीयः, कपिलदीनामीश्वरवदज्ञानसिद्धेरसिद्धत्वासिद्धत्वेऽपि तेषां बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य श्रुत्यर्थकल्पनायां तदे-
कमस्यसामानाद्यदनुस्मृत्यनवकाशान्यायेन स्मृतीनामेव मिथो विवादे श्रुत्यवष्टम् विना तास्य विश्वासासावात्र तदनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्णी-
रणसिद्धिरित्याह—सिद्धेति । यत्तु परतन्त्रप्रज्ञलादस्माकमनिश्चितवेदार्थानां विरोधेन स्मृतेरप्रामाण्यमाशङ्कनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण
वेदार्थो निश्चितवत्, अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञायां वेदार्थोनिश्चयप्रसङ्गादिति, तत्राह—परतन्त्रेति । कथं तर्हि परिहृत्याप्यवचनां तत्त्वं निर्णे-
तव्यं, तत्राह—तस्मादिति । तस्यापीति । तेन परतन्त्रप्रज्ञेनापील्यर्थः । सम्मार्गेः श्रुत्यनुसारेण स्मृत्युक्तोऽर्थेस्तत्र प्रज्ञासंग्रहस्तसिद्धेव बुद्धि-
स्यैवमित्यर्थः । ननु कपिलस्याप्रतिहतज्ञानत्ववर्णात्तदुक्तस्मृत्यप्रामाण्याहीकरे श्रुतेरेव विरुद्धेत्याशङ्क्याह—या स्त्विति । कपिलेश-
्वरश्रुत्यविरोधाय सावकाशानवकाशान्यायेन श्रुतिस्मृत्योर्व्यवसायस्थेत्याशङ्क्याह—कपिकृमिति । शब्दसामान्यादेव सांख्यप्रयोगे

त्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतनुर्वासुदेवनाम्नः सरणात् । अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः—‘यद्वै किंच म-
जुरवदत्तद्वेषजम्’ (तै० सं० २।२।१०।२) इति । मनुना च ‘सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि
चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥’ (१।२।११) इति सर्वोत्पत्त्यदर्शने प्रशं-
सता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते । कपिलो हि न सर्वोत्पत्त्यदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदा-
भ्युपगमात् । महाभारतेऽपि च ‘बहवः पुरुषा ब्रह्मसुताहो एक एव तु’ इति विचार्य ‘बहवः
पुरुषा राजन्संख्ययोगविचारिणाम्’ इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्यासेन—‘बहूनां पुरुषाणां हि
यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥’ इत्युपक्रम्य ‘ममान्त-
रात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न द्राष्टाः केनचित्कचित् ॥ वि-
श्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः । एकश्चरति भूतेषु खैरचारी यथासुखम् ॥’ इति
सर्वोत्पत्तैव निर्धारिता । श्रुतिश्च सर्वोत्पत्तायां भवति—‘यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजा-

भाष्यरजप्रभा

प्रसिद्ध्यस्य स्वायसाधकत्वायोगानुवादमात्रात्सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिरित्याह—अन्यार्थेति । द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं
निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह—भवति चेति । इतिहासेऽपि कपिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह—
महाभारतेऽपीति । पुरुषा आत्मानः किं वस्तुतो भिन्ना उत सर्वैदृशानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहूनां
पुरुषाकाराणां देहानां यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वोत्पत्तं सर्वज्ञत्वा-
दिगुणैः संपन्नं कथयिष्यामि । विश्वे सर्वे लोकप्रसिद्धा देवतियज्ञानुष्यादीनां मूर्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्धा, एकस्यैव सर्व-
ज्ञेनेषु प्रतिविम्बभावेन प्रविष्टत्वात् । एवं विश्वभुजत्वादियोजना । सर्वभूतेष्वेकश्चरत्यवगच्छति । सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
खैरचारी स्वतन्त्रः । नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति । सर्वेश्वर इत्यर्थः । यथासुखमिति । विशोकानन्दस्वरूप इति यावत् ।
कपिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्वेदविरोधमाह—श्रुतिश्चेति । यस्मिन्ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्राति-
कल्पनयैव वेदविरुद्धं न किंवात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति संबन्धः । स्मृतिविरोधे वेदवैद्यावामाण्यं किं न स्यादित्यत

भाष्यमी

सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति । स्यादेतत् । कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्वादयः । ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविर-
द्धान्नेत्येतत् आह—भवति चान्या मनोरिति । तस्याश्चागमान्तरसंवादमाह—महाभारतेऽपि चेति । न केवलं
मनोः स्मृतिः स्मृत्सन्तरसंवादिनी, श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह—श्रुतिश्चेति । उपसंहरति—अत इति । स्यादेतत् । भवतु

न्यायनिर्णयः

कपिलः श्रौत इति भ्रान्तिविवेकिनामित्यर्थः । श्रौतो तर्हि कपिलशब्दस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याह—अन्यस्येति । वैदिको हि कपिलो
बासुदेवनामा पितुरादेशादश्वमेधपञ्चमन्विष्य परितरे पश्यतामिन्द्रचेष्टितमदृष्टवत् । षष्टिसहस्रसंख्याजुषामात्मोपरोधिनां सगरसुतानां सह-
स्रैव भसीमावहेतुः सांख्यप्रणेतरुद्वैतिकादित्यः सयते । यत्र यत्र वैदिकत्वे सति बासुदेवांशत्वं तत्र तत्र सर्वोत्पत्तौपदेष्टृत्वं दृष्टमिह तु
तद्विरुद्धावोपदेष्टृत्वातोऽन्यत्वमिति भावः । किंच परमात्मप्रतिपत्तिपरमिदं वाक्यं, यो ज्ञानैरे प्रसृतं कपिलं विभक्तिं तं पश्यदिति दर्शनात् ।
नच तस्यानुग्राहकस्याभावात् कपिलज्ञानातिशयोक्तत्वमित्याह—अन्यार्थेति । कपिलस्य द्वैतवादिनः श्रौतत्वं निरस्य सर्वोत्पत्त्यवा-
दिनो मनोः श्रौतत्वमाह—भवति चेति । मनोरपि कपिलेनैकवाक्यत्वं शङ्कित्वोक्तम्—मनुना चेति । सर्वोत्पत्त्यप्रशंसायामपि कथं
कापिलं मतं निन्दितमित्याशङ्क्य तदर्थंयितुं तदीयं मतमाह—कपिलो हीति । पूर्वं कपिलमतस्य कारणविषये व्यासादिवचनविरोधो
दक्षितः । संप्रति सर्वोत्पत्त्यविषयेऽपि व्यासवचनविरोधमाह—महाभारतेऽपीति । सर्वोत्पत्तैव निर्धारितेत्युक्तत्वं संबन्धः । पुरुषा
जीनाः, ते किं स्वभावेनैव बहवः किंवैक एव परमात्मा बहूनां इदृशानां स्वभाव इति पृच्छति—बहव इति । पूर्वपक्षमुपमाप्य तन्नि-
रासेन सिद्धान्तमाह—बहव इत्यादिना । यथा पुरुषाणां तदाकाराणां बहूनां देहानामेका पृथिवी योनिरपिष्ठानुच्यते, तथा तमेकं
पुरुषं परमात्मानं बहुलत्वेन प्रतिपन्नानां जीवानां वास्तवं स्वभावं विश्वं परिपूर्णं सर्वज्ञत्वादियुग्युक्तं कथयिष्यामीत्याह—बहूनामिति ।
सर्वज्ञत्वादियुग्यस्य तद्विरुद्धप्रत्यगात्मैवयमयुक्तमित्याशङ्क्य विरोधस्य प्रातिविकल्पं मत्वोक्तम्—ममेति । सर्वोत्पत्त्यात्मत्वे परसिद्ध्यपि संसारि-
त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतस्तदभावमाह—सर्वेषामिति । किमिति तर्हि प्रत्यात्ममात्मभूतः परमात्मा नोपलभ्यते, तत्राह—न द्राष्टा
इति । तस्यासर्वं शङ्कित्वोक्तम्—विश्वेति । विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वत्र प्रतिविम्बितत्वात् । तथा विश्वभुजादौ योजनम्—परमात्मनः
सर्वोत्पत्त्येनोपेक्ष्य निरपेक्षतां स्वतन्त्रस्य परमसुखरूपतामाह—एक इति । कापिलमतस्य वेदोपसारीत्युक्तिविरोधमुक्त्वा साक्षादेव
वेदविरोधमाह—श्रुतिश्चेति । यस्मिन्काले पुरुषस्य विज्ञानतः स्वरूपतयाधिगतब्रह्मण एव सर्वत्र प्रतिविम्बितत्वाद्भूतानि सर्वोपपत्त्यै-
वाभूत्तस्मिन्काले शोकमोक्षोपलक्षितः सर्वोऽपि संसारणः संसारो विदुषो नास्तीति ह्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरोधे परमतस्यानादेयत्वं सिद्ध-

नतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई० ७) इत्येवंविधा । अतश्च सिद्धमात्म-
भेदकल्पनयापि कपिलस्य तच्च वेदविरुद्धं वेदानुसारिभनुवचनविरुद्धं च, न केवलं स्वतन्त्रप्र-
कृतिकल्पनयैवेति । वेदस्य हि निरोपक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूला-
न्तरापक्षं वक्तुं स्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः । तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न
दोषः ॥ १ ॥ कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः,

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके
वोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वाच्च
महदादीनां पृथग्वेवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि कचित्तरमिव श्रवणमवभासते
तदप्यतत्परं व्याख्यातम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' (ब्र० १।४।१) इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्या-
त्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्का-
वष्टम्भं तु 'न विलक्षणत्वात्' (ब्र० २।१।४) इत्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

आह—वेदस्य हीति । वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमपौरुषेयत्वात् । पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतिरनुमूलानुभवयोः
कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं परतःप्रामाण्यमिति विप्रकर्षः । श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः । समयोर्विरोधे हि
निरवकाशेन सावकाशं बाध्यम् । इह स्वतःपरतःप्रामाण्ययोर्वैषम्याज्जादेति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना
वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः । तस्मादिति । विशेषादित्यर्थः । आन्तिमूलत्वसंभवादिति भावः ॥ १ ॥
महदहंकारौ तावदप्रसिद्धौ, अहंकारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह—इतरेषां चेति ।
ननु 'महतः परमव्यक्तम्' इति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह—यदपीति । सूत्रतात्पर्यमाह—कार्येति ।
सांख्यस्मृतेर्महदादिष्वेव प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतेर्बोधेऽपि तदुक्त्युक्तीनां कथं बाध

भामती

वेदविरुद्धं कपिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्नो वेदविरोधि कपिलं वचो नादरणी-
यमित्यत आह—वेदस्य हि निरोपक्षमिति । अयमभिप्रायः—सर्वं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति
स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव । स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्वं चकार शास्त्रं तदनुसारेणान्निपति सर्वं प्रणीतवान् । एवं
पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन् पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणभावः । तत्रेश्वरस्य न शास्त्रार्थ-
ज्ञानपूर्वो शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवत्स्वातन्त्र्यं भवत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति,
द्वयोरप्यपर्यायेणाविर्भावात् । शास्त्रं च स्वतोबोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं सदनपेक्षं साक्षादेव
स्वार्थं प्रमाणम् । कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृत्यवशं तदर्थानुभवपूर्वाः ।
तस्मात्सात्त्विकार्थप्रत्ययाह्वयप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत्स्मृत्यनुभवौ कल्पेते तावत्स्वतःसिद्धप्रमाणभावयाऽनेपक्षयैव श्रुत्या स्वार्थं विनि-
श्चयित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥ **इतरेषां चानुपलब्धेः ।** प्रधानस्य तावत्क-
चिद्वेदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । नच भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो
लोकसिद्धाः । तस्मादाद्यन्तिकात् प्रमाणान्तरासंवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो वन्व्याया इव दौर्हिन्यस्मृतुः । न

न्यायनिर्णय

मित्युपसंहरति—अतश्चेति । इतिशब्दः सिद्धमित्यनेन संबध्यते । वेदविरोधे स्मृतेरेव किमिलप्रामाण्यं, विपरीतो किं न स्यादित्याश-
ङ्काह—वेदस्येति । ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्विपूर्वकत्वाभावादेदस्यापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वात्, कपिलादिस्मृतीनां तु तदर्थस्मृतिपूर्वकत्वाच्चदर्थ-
स्मृतीनां च तदर्थानुभवपूर्वकत्वादुक्तप्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुभवौ यावत्कल्पयेते, तावदेव स्वतःसिद्धप्रमाणवेदवाक्याचक्षेर्निश्चित
इति ऋषिदि प्रवृत्तवेदवाक्योत्थं ज्ञानमसंजातविरोधि स्मृतिविरोधे तत्प्रामाण्यस्य बाधकमिति भावः । विप्रकर्षो विशेषः । श्रुतिस्मृत्योरिति
यावत् । सिद्धे विशेषे फलितमाह—**तस्मादिति ॥ १ ॥** उक्तं यत् हेतुवन्तरपरत्वेनोत्तरसुखमुत्थापयति—**कुतश्चेति ।** घृष्टाशराणि
व्याचष्टे—**प्रधानादिति ।** तथा च मूलप्रमाणभावाद्ब्रह्मप्रमाणं महदादिविषया स्मृतिरिति ज्ञेयः । भूतानामिन्द्रियाणां च लोकवेदप्रसिद्ध-
त्वाच्च तद्विषयस्मृत्यप्रामाण्यमिलाशङ्काङ्गीकरोति—**भूतेति ।** तथापि महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां मूलाभावाच्च स्मृतिः संभवतीत्याह—
अलोकेति । महदादीनामपि 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशङ्काह—**यदपीति ।** महदादिस्मृतेर्मूलाभावाच्चतत्प्रामाण्ये-
ऽपि किमायातं प्रधानस्मृतेरेत्याशङ्क्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह—**कार्येति ।** सांख्यस्मृत्यप्रामाण्ये सिद्धे फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति ।**
मूलप्रमाणभावस्तच्छब्दाभिः । अपिना स्मृत्यादिविरोधः समुचितः । स्मृतिविरोधाभावेऽपि ब्रह्मकारणवादी न्यायविरोधाच्च निश्च्यतीत्याशङ्क-

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

योगस्त्याख्यलि संकोचो न वा योगी हि वैदिकः ॥ तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः संकुच्यते तथा ॥ १ ॥
प्रमाणं योगे तात्पर्योद्घातार्थकं सा प्रमा ॥ अवैदिके प्रमाणादावसंकोचस्त्याज्यतः ॥ २ ॥

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति । तत्रापि श्रुति-
विरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं, महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्पन्त्ये । न-
न्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वैषैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते । अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशङ्का ।
सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (वृ० २।४।५)
इति । 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्' (श्वे० २।८) इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्र-
पञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सङ्ग्रहश-
उपलभ्यन्ते 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्' (का० २।६।११) इति । विद्यामेतां

भाष्यरत्नप्रभा

ह्येत आह—तर्केति ॥ २ ॥ ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवाद्योगस्मृत्या विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वन्यायमति-
दिशति—एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात्पूर्वैवत्संगत्यादिकं द्रष्टव्यम् । पूर्वत्रातुक्किरासं पूर्वपक्षमाह—अस्ति
ह्यत्रेति । निदिध्यासनं योगः । त्रीणि उरोऽग्नीवाशिंरांस्तुन्नतानि यक्षिन्शरीरे तदुन्नतम् त्रिरुन्नतमिति पाठश्चेच्छा-
न्दसः । युजीतेति शेषः । न केवलं योगे विधिः किंतु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादावकान्यापि समन्तीत्याह—लिङ्गानि
चेति । तां पूर्वोक्तं धारणां योगविदो योगं परमं तप इति मन्यन्ते । उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारं

आमती

चाश्चैज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्मान्न कापिलस्मृत्येः प्रधानोपादानलं जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ एतेन योगः
प्रत्युक्तः । नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातजलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किंतु जगदुपादानस्तन्त्रप्रधानतद्वि-
कारमहदहंकारपञ्चतन्मात्रात्रोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते । न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्रात्रा-
माष्येऽप्रामाण्यमशुवीरन् । न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि । किंतु योगस्वरूपतत्त्वाधनतद्वान्तरफलविभूतितत्परमफलकै-
वत्यव्युत्पादनपराणि । तच्च किञ्चिन्मिसौक्यं व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं, पुराणेष्विव सर्गप्रतिसर्गवशांमन्व-
न्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विवक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्प्रतीयमानमभ्युपेयते, यदि न
मानान्तरेण विरुध्यते । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात्प्रमाणभूतादपि योगशास्त्राज्ज प्रधानादितिदिः ।
अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयित्वा स भगवान् वार्धगण्यः—'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथश्छति । यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं
तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥' इति । योगं व्युत्पादयिष्यता निमित्तमात्रेणैव गुणा उक्ताः, न तु भावतः, तेषामतत्त्विकत्वादि-
त्यर्थः । अलोकसिद्धानामपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोऽप्येति तानामनुवाचलमुपपन्नम् । तदनेनाभिसंधिनाह—
एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रधानादिविषयतया प्रत्याख्याता द्रष्टव्येति । अधिकरण-
न्तरारम्भमाक्षिपति—नन्वेवं सति समानन्यायत्वादिति । समाधत्ते—अस्यत्राभ्यधिकाशङ्का । मा नाम
सांख्यशास्त्रप्रधानसत्ता विज्ञापि । योगशास्त्राज्ज प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो
दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्ति । न जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपह्यान्तराजं
च धारणादिकमन्तरेणोपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति । तस्मादपिनिषदेन तत्त्वज्ञानोपनिषदात् संवादबाहुल्याच्च

न्यायनिर्णयः

क्याह—तर्केति ॥ २ ॥ सांख्यस्मृतेर्गन्वादिस्मृतिविरोधेऽपि योगस्मृतेर्न सोऽस्तीति मन्वादिस्मृतिष्वपि योगस्यानुमोदितत्वात्तथा च
प्रधानादिविषयेऽपि योगस्मृतेर्मानत्वात्तद्विरुद्धसमन्वयो न सिद्धधत्तौलाशङ्क्याह—एतेनेति । चेतनं जगदुपादानं वदतः समन्वयस्य
प्रधानं वास्तवमीश्वराधिष्ठितं जगदुपादानमिति वदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति प्रधानादिविषये तत्प्रामाण्यप्रामाण्याभ्यां संदेहे
पूर्वपक्षमग्रे दर्शयिष्यन्ततिदेशसूत्रं व्याकरोति—एतेनेत्यादिना । ह्युत्पादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वन्यायादिदेशत्वात्पूर्ववदपि द्रष्ट-
व्यम् । अर्थसाम्याभावे तुल्यन्यायाविषयत्वादतिदेशानुपपत्तिरित्याशङ्कावैषाम्यमाह—तत्रापितीति । अधिकाशङ्काभावादधिकारारम्भ-
माक्षिपति—नन्वेति । एवं सतीति । सांख्ययोगस्मृत्योरर्थसाम्ये सतीति यावत् । अधिकाशङ्कां दर्शयन्नधिकारारम्भं समर्थयते—
अस्तीति । तामेव दर्शयितुमादौ योगस्मृत्येः श्रुतिमूल्यमाह—सम्यगिति । ननु श्रवणमननिदिध्यासनान्येवात्र सम्यग्धीहेतुत्वेन
विधीयन्ते न त्वष्टकयोगविधिरत्रास्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह—त्रिरुन्नतमिति । त्रीणि देहऽग्नीवाशिंरांस्तुन्नतानि यक्षिन् । 'समं काय-
शिरोऽग्नीं धारयन्' इत्यादिस्मृत्येः । तच्छरीरं तथा समं संस्थाप्य युजीतेति योजनम् । न केवलं श्रुत्यनुगृहीतो योगः किंतु श्रौतलिङ्गानु-
गृहीतश्चेत्याह—लिङ्गानि चेति । तान्येव दर्शयति—तां योगमित्यादिना । इन्द्रियाणामन्तर्वैमोचनं व्यवस्थितानां स्थिरामिन्द्रिया-

योगविधिं च कृत्स्नम्' (का० २।६।१८) इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि 'अथ तत्त्वदर्शने-
पायो योगः' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते । अतः संप्रतिपञ्चार्यैकदेशत्वाद्-
ष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमभ्यधिकाशङ्काऽतिदेशेन निव-
र्यते । अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्त्या दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मवि-
षयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सांख्ययोगी हि परमपुरुषा-
र्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातो, शिष्टश्च परिगृहीतो, लिङ्गेन च श्रोतेनोपगृहीतो । 'तत्कारणं सां-
ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' (श्वे० ६।१३) इति । निराकरणं तु न सांख्यज्ञा-

भाष्यरत्नप्रभा

च श्रुत्युपसादावन्विकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति संबन्धः । योगस्मृतिः प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या ।
संप्रतिपन्नः प्रामाणिकोऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्वादित्यर्थः । 'अष्टकाः कर्तव्याः' 'गुरुरनुगन्तव्यः' इत्यादिस्मृतीनां
वेदाविच्छाद्यैकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे । एवं योगस्मृत्येवैते प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति
पूर्वोक्तमनूय सिद्धान्तयति—इयमिति । ननु बौद्धादिस्मृत्येत्यत्र किमिति न निराकृता इत्यत आह—सतीष्व-
पीति । तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादलिष्टैः पशुप्रायैर्गृहीतत्वाद्देवब्राह्मत्वाच्चान्नोपेक्षेति भावः । तत्कारणमिति ।
तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्या-
दिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इत्यत आह—निराकरणं त्विति । इति हेतोः ।

भामती

वेदेनाष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिः प्रमाणम् । ततश्च प्रमाणात्प्रधानादिप्रतीतेर्नाशब्दत्वम् । नच तदप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च
यमादाविति युक्तम् । तत्राप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनाश्रयात् । यथाहुः—'प्रसरं न लभन्ते हि यावत्कचन मर्कटाः । नाभिद्रवन्ति
ते तावत्पिशाचा वा स्त्रगोचरे ॥' इति । सेयं लब्धप्रसारा प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशान्नी सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः
प्रसरं निषेधात् प्रधानाद्यभ्युपेयमिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्कायः । सा इयमभ्यधिकाशङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते ।
निवृत्तिहेतुमाह—अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावपीति । यदि प्रधानादिसत्तापरं योगप्राज्ञं भवेत्, भवेत्प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिवि-
रोधेनाप्रमाणम् । तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्रयः स्यात् । तस्माच्च प्रधानादिपरं तत्, किंतु तत्रिमितौलस्य योगव्यु-
त्पादनपरमित्युक्तम् । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुपहन्ति । नहि चक्षू रसादवप्रमाणं रूपेऽन्यप्रमाणं भवितुम-
र्हति । तस्माद्विद्वान्तश्रुतिविरोधात्प्रधानादिरस्याविषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत् । अध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं
स्मृतयो बौद्धाद्वैतकापालिकादीनां, ता अपि कस्माच्च निराक्रियन्त इत्यत आह—सतीष्वपीति । तासु खलु बहुलं वेदा-
र्थविविधादीनिषु शिष्टानाहतासु कैश्चिदेव तु पुरुषापसदैः पशुप्रायैर्मलैश्चादिभिः परिगृहीतासु वेदरूपलक्षाद्वैव नास्तीति न
निराकृताः, तद्विपरीतासु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदसन्त इत्यर्थः । न सांख्यज्ञानेन वेदनि-

न्यायनिर्णयः

लिनीं धारणामैकाग्र्यलक्षणं योगविदो योगं मन्यन्ते । ययोक्तैकैकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुं योगशब्दादुपरिष्टादिति शब्दः । एतां
ब्रह्मविषयां विषां योगप्रसङ्गं च सर्वं श्रुत्योः सकाशात्तन्विकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्नोऽभूदित्याह—विद्यामेतामिति । श्रुतिवद्विज्ञानुगृहीत-
योगस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वेऽपि किमायातं योगस्मृतेरिलाशङ्काह—योगशास्त्रेऽपीति । आत्मज्ञानस्य मोक्षोपायत्वेनविश्वयातजिज्ञासा-
नन्तरमित्यशब्दायः । एवं योगस्य सम्यग्धीहेतुत्वमुपपाधाधिकां शङ्का दशैयति—अत इति । योगः सम्यग्दर्शनेपायोः संप्रतिपत्ता-
र्थैकदेशस्तद्व्याधोगस्मृतिरनिराकार्यैल्ल दृष्टान्तमाह—अष्टकादीति । अष्टकाः कर्तव्याः । गुरुरनुगन्तव्यः । तद्वर्गं खनितव्यम् ।
इत्यादिस्मृतयो न प्रमाणं, धर्मस्य वैदेकप्रमाणकत्वात् । अष्टकादेरिष्टसाधनत्वे वेदादृष्टैः स्मृतेश्च आन्त्यापि संभवादिति प्राप्यस्य वेदाधी-
नुगृह्णत्वानेन स्मृतिषु सतिबन्धनाच्च कर्तव्यान्मूलभूतं वेदमनुपापयन्त्यः स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे राक्षान्तितम् । तथा योगस्मृतिरपि
नातमित्यर्थः । अधिकां शङ्कामनूय तत्रिवर्तकत्वेनातिदेशविकारणस्यार्थत्वलमाह—इयमिति । कथं तर्हि निराकरणं, तदाह—अर्थै-
कदेशेति । योगस्मृतिर्योगविषये वेदाविस्वादात्मानमपि प्रधानादौ तद्विस्वादादमानमर्थवादस्य विषियेषत्वेन प्रामाण्येऽपि विस्वादिनि
स्थार्थे तदनस्पृगमुपादित्यर्थः । नन्वध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं बौद्धाद्वैतादिस्मृत्यस्ताः किमित्युपदेशातिदेशान्यां न निराक्रियन्ते,
तत्राह—सतीष्वपीति । तत्र हेतुनाह—सांख्येत्यादिना । ननु लोके पशुपशुशानां प्राकृतानां परमपुरुषार्थसाधनत्वेन बौद्धादिदर्शन-
मापि प्रसिद्धिलाशङ्काह—शिष्टैश्चेति । ननु शिष्टपरिग्रहस्यापि विशिष्टप्रमाणमूलत्वेनेष्टव्यम् 'आचारान् च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुति-
कल्पनाम्' इति न्यायात्, तत्राह—लिङ्गेन चेति । 'एको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामानां
कारणं सांख्यैर्नासिभिर्गौर्ध्याविशिष्टाभिपन्नमाभिमुख्येन प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिर्मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि श्रुतिसि-
द्धत्वादिकारणवशात्त्रिकारणमशक्यमन्यथा श्रुत्यादिविरोधादिलाशङ्काह—निराकरणं त्विति । किमत्र प्रमाणनिलपेक्षायुक्तम्—

नेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्त्यन्तःश्रेयससाधनं वारयति 'तमेव विदित्वा तिसृषुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३।८) इति । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु दर्शनमुक्तं 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्' इति, वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम् । तद्यथा—'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृ० ४।३।१६) इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विद्युद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते । तथाच योगैरपि 'अथ परिवाद्भिर्ब्रह्मणासा मुण्डोऽपरिग्रहः' (जावा० ५) इत्येवमादि श्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रमज्जाद्युपदेशानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि । तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानाद्योपकुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु नाम । तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' (तै० ब्रा० ३।१२।१७) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृ० ३।१।२६) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

वैलक्षण्यव्यतिरेकेण बाध्यतेऽथ न बाध्यते ॥ बाध्यते सामान्यमात्माकारणवस्तुनोः ॥ १ ॥

बृहदादौ समवेदपि दृष्टं वृद्धिककेशयोः ॥ स्वकारणेन वैषम्यं तर्कामलो न बाधकः ॥ २ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः । तर्कनिमित्त

भाष्यरत्नप्रभा

कृतमिति शेषः । प्रत्यासत्तेरिति । श्रुतिस्थसांख्ययोगशब्दयोः सजातीयश्रुत्यर्थग्राह्यत्वादिति यावत् । किं सर्वांशेषु स्मृत्युपगमण्यं, नेत्याह—येन त्वंशेनेति । ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशङ्क्यतिदिशति—एतेनेति । श्रुतिविरोधनेत्यर्थः । उपकारकत्वाद्यो न युक्त इत्याशङ्क्य योऽंश उपकारकः स न बाध्यः किंतु तस्मात् इत्याह—तान्यपीति । तर्कोऽनुमानं, तदनुग्राहिकोऽयुक्तिरूपपतिः ॥ ३ ॥ स्मृतीनामप्रामाण्यात्तामिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तलक्षणत्वाद्ब्रह्मत्वाच्चानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह—ब्रह्मास्येति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—कुतः पुनरिति ।

भामती

पक्षेणेति । प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च । ये प्रधानादिरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः । संख्या सम्यग्बुद्धिर्वैदिकी तथा वर्तन्त इति सांख्याः । एवं योगो ध्यानं उपायोपेययोरभेदविवक्षया । चित्तवृत्तिविरोधो हि योगस्तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता । एतच्चोपलक्षणम् । अन्येऽपि यमनियमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्याः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कणभक्षाक्षचरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । छगमसन्त्यत् ॥ ३ ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । अवान्तरसंगतिमाह—ब्रह्मास्य जगतो निमित्तका-

न्यायनिर्णयः

श्रुतिर्हीति । ननु वैदिकादात्मज्ञानादेव सांख्यादयोऽपि निःश्रेयसं वदन्ति तत्त्वमयवैदिकत्वेन ते निरसन्ते, तथाह—द्वैतिनो हीति । तर्हि औत्सख लिङ्गस्य का गतिरित्यत आह—यविति । प्रसिद्धिविरोधेन कथमभ्युपगम्यते, प्रमाणवशादित्याह—प्रत्यासत्तेरिति । वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तथा सह वर्तत इति सांख्यम् । योगो ध्यानं चित्तवृत्तिविरोधस्तस्य योगस्य तदुपायत्वत्वाल्लयैकतानताया ध्यानास्य तेनाभेदोपाचारात् । अतः संनिवृत्तं सम्यग्ज्ञानं वैदिकं सांख्यादिशब्दितमित्यर्थः । तर्हि प्रसिद्धयोः सांख्ययोगस्मृत्योः सर्वथा नास्ति प्रामाण्यं, नेत्याह—येन स्मिति । अविरुद्धशंभवेन स्मृतिद्वयेऽपि विमज्ज्य दर्शयति—तथयेति । प्रमज्जादीत्यादिशब्देन तदभेदं ब्रूयः । अमोक्तविषया सांख्ययोगस्मृतिविरोधाभावेऽपि काणादादिरस्मृतिविरोधात् समन्वयसिद्धिरित्यत आह—एतेनेति । सांख्ययोगस्मृतिविराक्तपणन्येनेति यावत् । तेषां निराकृत्यतामसम्यग्ब्रह्मत्वाद्—तान्यपीति । तर्कोऽनुमानमनुग्राहं मानम् । उपपत्तिरनुग्राहिका-नुमिति भेदः । तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गीकरोति—उपकुर्वन्त्विति । तर्हि वैदिकनामैक्येस्तेषां को विशेषः, तथाह—तत्त्वज्ञानं स्मिति । तत्र मानमाह—नावेदविदिति ॥ ३ ॥ तदेवं वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यात् तद्विरोधः समन्वयस्येति समन्वयविरोधिनीनां स्मृतीनामाभासतामुक्त्वा तद्विरोधिनां न्यायस्याभासतां विवक्षुः सांख्ययोगन्यायस्याभासत्वात् पूर्वपक्षवति—न विलक्षणत्वादिति । चैतनाद्ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिं ब्रुवन्समन्वयो विषयः । स किमाकाशादि न चैतनप्रकृतिकं ब्रह्मत्वादित्यदिवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न चेति तदभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणसंदर्भेन संगतिमाह—ब्रूयति । अत्र च समन्वयस्य यथोक्तन्यायविरोधसमाधारेण ब्रह्मविस्मरणतयः । फले तु पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयसिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—

इदानीमाक्षेपः परिह्रियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थं तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेद्यमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः । परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवदनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वदनेव श्रुतिर्नीयते । दृष्टस्याप्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य संनिकृष्यते । विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थमिधानात् । अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरपि—‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादत्तव्यं दर्श-

भाष्यरत्नप्रभा

अनवकाशो हेतुमाह—ननु धर्म इवेति । मानान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्याप्रवेशः । तेनाक्षेपस्यानवकाशो भिन्नविषयत्वात्तर्कवेद्योरित्यर्थः । सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्बिरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते—भवेद्यमिति । अवष्टम्भो दृष्टान्तः । नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह—यथा चेति । प्रयत्नश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवन्निरवकाशमानान्तरेण लक्षणावृत्त्या सावकाशश्रुतिनयनं युक्तिमित्यर्थः । किंच ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वे प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थविषयत्वात् । शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्दहिरङ्गमतर्ककेन बाध्य इत्याह—दृष्टेति । ऐतिह्यमात्रेण । परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति—अनुभवावसानं चेति । ‘नैवा तर्केण मतिः’ इत्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमाहाह्य विधिविरोधान्मैवमित्याह—श्रुतिरपीति । एवं पूर्वपक्षं संभाव्य चेत्तन्ब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्वयः, क्षिप्वादिनं च चेतनप्रकृतिकं, कार्यद्रव्यत्वात्, घटवदिति सांख्ययोगाचार्येन विरुध्यते न चेति संदेहे स्मृतेर्मूलाभावादुक्तं-

भामती

रणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्येति । चोदयति—कुतः पुनरिति । समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत् । न चेद्वास्ति समानविषयता, धर्मवद्ब्रह्मणेऽपि मानान्तराविषयतयातत्पर्यत्वेनानपेक्षाभ्यैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्ते—भवेद्यमिति । ‘मानान्तरस्याविषयः सिद्धवत्स्वपरागद्दिनः । धर्मोऽस्तु कार्यरूपमाह्लादं सिद्धं तु गोचरः ।’ तस्मात्समानविषयत्वाद्दृष्टान्तं तर्कस्यावकाशः । नन्वस्य विरोधः, तथापि तर्कादरो को हेतुरित्यत आह—यथा च श्रुतीनामिति । सावकाशा बह्वोऽपि श्रुतयोऽनवगाह्यश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवगाह्यतर्कविरोधे तदनुगुणतया बह्वोऽपि श्रुतयो गुणकत्वादिभिर्यथोक्त्यानमर्हतीत्यर्थः । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयानादिमविद्या निवर्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिष्यते । तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं लज्जन्त-परोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं, तेन प्रधानसाक्षात्कारस्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह—दृष्टसाधनमप्येति । अपि च श्रुत्यापि ब्रह्मणि तर्क आहत इत्याह—श्रुतिरिति । सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानलाक्षेपः पुनस्तर्केण—‘प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवस्थितम् । जगद्ब्रह्मसंलक्षं च नेति नो तस्य विक्रिया ।’ विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमुद्दिभाक् । तेन प्रधानसारूप्यात्प्रधानस्यैव विक्रिया ।’ तथाहि—एक एव लीकायः सुखदुःखमोहात्मकतया पत्युश्च सपत्नीनां च चैत्रस्य च क्षेत्रस्य

न्यायनिर्णयः

कुत इति । ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वेनातत्पर्यत्वेन चानपेक्षाभ्यैकगम्यत्वात्तर्कगम्योरनुभवात्तैवैनाविरोधादागमार्थं तर्कनिमित्ताक्षेपस्य निरवकाशत्वेत्यर्थः । ननु तर्कोपकरणेतिवैयर्थ्याया वेदान्तमीमांसायास्तर्कोपकरणत्वमुक्तं प्रथमपक्षे, तथाच तर्कस्य वेदान्तीत्युक्तार्थत्वमिष्टं, करणोपकरणयोरेकावैल्यवगमात्, तत्राह—नन्विति । शक्तितत्पर्यवधारणे परं तर्कस्योपकरणत्वं ननु तस्य ब्रह्मविषयता । ‘नैवा तर्केण’ इति श्रुतेरित्यर्थः । सिद्धस्य ब्रह्मणः साध्यात्मकमिदंलक्षणेनान्धाध्यक्षविषयत्वसंभवात्तर्कगम्यत्वमपि संभवति । अतस्तस्यविषयत्वादगमार्थेऽपि तर्कनिमित्ताक्षेपस्यावकाशोऽस्तीति समाधत्ते—भवेदित्यादिना । एकविषयत्वेन विरोधेऽपि, किमेति मानान्तरमेव श्रुतिविरोधाच्च बाध्यते, तत्र दृष्टान्तेनोत्तरमाह—यथाचेति । यथा सावकाशा भूयसोऽपि श्रुतयो निरवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगोचनं नीयन्ते तथा निरवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया भूयसोऽपि श्रुतयो गुणकत्वेनाना व्याख्येयाः । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्यासात्तर्कस्य बलीयस्त्वे हेतुत्वमप्यह—दृष्टेति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षोपायतया प्राधान्यात्तत्र शब्दादपि परोक्षोचरादपरोक्षार्थसाधर्म्यगोचरत्वाकोऽन्तरङ्गमिति तस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थः । ऐतिह्यमात्रेण प्रवादपारंपर्यामत्रेण । परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्ये तर्कस्योक्त्याप्येन तस्मिन्नन्तर्ज्ञावादागमस्य च बहिरङ्गत्वात् ‘अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवत्’ इति न्यायादुक्तं तर्कस्य बलवत्त्वम् । अनुभवप्राधान्यं तु नाप्यापि सिद्धमित्याह्लादमाह—अनुभवेति । ननु ब्रह्मणानं वैदिकत्वाद्भवेददृष्टकलमेष्टव्यं, तत्कृतोऽस्यानुभवावसानमविद्यानिवर्तकत्वं, तत्राह—मोक्षेति । अविद्यानसाक्षात्कारस्य शुभसादिज्ञाने तदविद्यातत्त्वानि निवर्तकत्वेदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कनशब्दसंभावनादिनिरासद्व्या साक्षात्कारप्राप्त्याविनाशवदविद्यानिवर्तकत्वेनैव श्रुतिहेतुतेति नादृष्टफलत्वार्थः । यत् ‘नैवा’ इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रवेशस्तर्कशक्तिः, तत्राह—श्रुतिरपीति । विधिविरोधेऽनवगाह्यतद्विप्रकृष्यतीति भावः । ब्रह्मणि तर्कप्रवेशे फलितमाह—अत इति । सृष्टावयवमवगता-

यति । अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते 'न विलक्षणत्वादस्य' इति । यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिरिति । तन्नोपपद्यते । कस्मात् । विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगत् ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते । ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते । नच विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । नहि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृद्वैव तु मृद्वन्विता विकाराः प्रक्रियन्ते सुवर्णेन च सुवर्णान्विताः । तथैवमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सद्चेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हतीति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः । ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यम् । अशुद्धं हि जगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात्स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगच्चेतनं प्रति कार्यकारणभावेनोपकरणभावोपगमात् । नहि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति । नहि प्रदीपौ परस्परस्योपकुलतः । ननु चेतनमपि कार्यकारणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तृरुपकरिष्यति । न । स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति नतु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्योपकरोत्यपकरोति वा । निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यन्ते । तस्मादचेतनं कार्यकारणम् । नच

भाष्यरजप्रभा

लक्ष्येऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्रावल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—न विलक्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिः, तद्विलक्षित्वेति पूर्ववत्फलम् । जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं, तद्विलक्षणत्वात्, यद्यद्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकं, यथा मृद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः । सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमांसि । तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यप्रकृतिकं, तदन्वितत्वात्, यद्विषयं तत्तथा यथा मृद्वन्विता घटादय इत्याह—मृद्वैवेति । विलक्षणत्वं साधयति—ब्रह्मविलक्षणत्वं चेति । यथा हि एक एव क्षीपिण्डः पतिसप्तपथुपपतीनां प्रीतिपरितापविषादादीन् करोति, एवमन्येऽपि भावा दृष्टव्याः । तन्न प्रीतिः सुखं, परितापः शोकः, विषादो अमः, आदिपदाद्गमादिप्रहः । उभयोश्चेतनत्वेन साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्युक्तं, स्वामिभृत्ययोर्भविचारादिति शङ्कते—ननु चेतनमपीति । भृत्यदेवस्यैव स्वामिचेतनोपकारकत्वाच्च व्यभिचार इत्याह—नेत्यादिना । उल्कापिपकवर्षशून्यत्वाच्चेतनानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह—निरतिशया इति । तस्मादुपकारकत्वात् । श्रुतचेतनप्रकृतिक्त्वबलेन जगच्चेतनमेव-

भासती

तामविन्दतोऽपर्यायं सुखदुःखविषादानाधत्ते । स्त्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चतया च जगदशुद्धमचेतनं च, ब्रह्म तु चेतनं विशुद्धं च, निरतिशयत्वात् । तस्मात्प्रधानस्याशुद्धस्यचेतनस्य विकारो जगत् तु ब्रह्मण इति युक्तम् । ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चेतन्यमाहुस्तान्प्रत्याह—अचेतनं चेदं जगदिति । व्यभिचारं चोदयति—ननु चेतनमपीति । परिहरति—न स्वामिभृत्ययोरपीति । ननु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तरस्योपकारणीयं, तत्कार्यकरणबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण तूपकरिष्यतीत्यत आह—निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति । उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयः, तदभावो निरतिशयत्वम् । अत एव निर्व्यापारत्वादकर्तारः । तस्मात्तेषां बुद्ध्यादिप्रभोक्तृत्व-

न्यायनिर्णयः

रितं व्याकरोति—यदुक्तमित्यादिना । ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं प्रतिपादितत्वाच्चानुपपन्नमित्याह—कस्मादिति । तत्र सोऽपकर्षं हेतुमाह—विलक्षणत्वादिति । जगद्ब्रह्मणोर्मिथो विलक्षणत्वं दृष्टिद्वितिन्यां स्पष्टयति—इदं हीति । तयोर्मिथो वैलक्षण्येऽपि किमाद्यतमित्याह—नचेति । अदृष्टत्वेनैव स्पष्टयन्न्यायमिमाह—नहीति । व्यतिरेकशुक्त्वान्वयमाचष्टे—मृद्वैवेति । व्याप्तिशुक्त्वा पूर्वपक्षसाधकमनुमानमाह—तथेति । विमतं सुखदुःखमोहासामान्यप्रकृतिकं, तदन्वितस्वभावत्वात्, यथा श्रुदन्वितस्वभावा घटादयो मृत्प्रकृतिकास्तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं निषेडुमनुमानमाह—न विलक्षणस्येति । विमतं न ब्रह्मप्रकृतिकं, तत्स्वभावेनानुगतत्वात्, यथा श्रुस्वभावेनाननुगतं रुचकादि न मृत्प्रकृतिकं तद्वदित्यर्थः । किंच न ब्रह्म जगत्प्रकृतिः, तस्मिन्ननुगतस्वभावत्वात्, यथा घटादिक्चननुगतं सुवर्णादितत्प्रकृतिर्न भवति तद्वदित्यनुमानमभिप्रेत्याह—ब्रह्मेति । तत्राशुद्धत्वमुपपादयति—अशुद्धं हीति । विषादादीत्यादिपदेन रागद्वेषादयो गृह्यन्ते । नरकादीत्यादिशब्देन लोकमेदानां तत्रावस्थिताप्रणिप्रमेदानां च ग्रहणम् । जगतोऽचेतनत्वं साधयति—अचेतनं चेति । चेतनत्वाविशेषेऽपि सादुपकार्योपकारकत्वं, नेत्याह—नहीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहि प्रदीपादिति । साम्ये सत्युपकार्योपकारकत्वं नास्तीत्यत्र व्यभिचारं चोदयति—नन्वेति । स्वामिभृत्यन्यायं विषयवस्तुत्तरमाह—न स्वामीति । किं चेतनस्य तात्त्वादेव चेतनान्तरं प्रत्युपकारकत्वं किं बोधकारककार्यकरणविषादत्वेनेति विकल्पार्थं प्रत्याह—यो हीति । स ध्येयैवकारनिरस्यं दर्शयति—नन्वेति । द्वितीयं निरसति—निरतिशया हीति । उपजनापायवर्धनस्यैव निरतिशयत्वम् । अत एवकारकत्वेनतिशयमन्तरेण स्थित्यति

काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनप्रविभागो लोके । तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वाचेदं जगत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्ब्रह्मेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि । प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् । अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भवति । यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यन्तर्गतानां स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एव काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभावितविभावितत्वकृताद्विशेषाद्वादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोक्ष्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससृषीवनादीनां प्रत्यात्मवित्तिनो विशेषात्परस्पररोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति । प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोक्ष्यत इति । तेनापि कथञ्चिच्चेतनाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते । न चेतनरूपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह—तथात्वं च शब्दादिति । अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्व-श्रवणाच्छब्दशरणतया केवल्योत्प्रेक्ष्येत, तच्च शब्देनैव विरुध्यते । यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' (ते० २।६) इति कस्यचिद्भिन्नभागाच्चेतनतां आवयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रवयति ॥ ४ ॥ ननु

भाष्यरत्नप्रभा

लेकदेशमित्युत्थापयति—योऽपीति । षडादेशेतनत्वमनुपलब्धिवाञ्छितमित्यत आह—अविभावनं त्विति । अन्तःकरणाभ्यपरिणामत्वात्सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः । अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशायामेव चैतन्याभिव्यक्तिनान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्याभिव्यक्तौ दृष्टान्तः—यथेति । आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्याभिभावः कुत इत्यत आह—एतस्मादेवेति । साम्येऽपि प्रातिस्विकस्वरूपविशेषात् शेषित्वे दृष्टान्तः—यथा चेति । चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह—प्रविभागेति । चैतन्याभिव्यक्तयनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतनत्वमेकदेशसुक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति—तेनापि कथञ्चिदिति । अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रोपेयं परिहरति—न चेत्यादिना । इतरच्चेतनाचेतनस्वरूपम् । वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन वाच्येति भावः ॥ ४ ॥ श्रुतिसाहाय्यात् बाध्यतेत्युत्तरसूत्राद्यावत् शङ्कते—नन्विति । श्रुदादीनां वक्तृत्वाद्विश्रुतस्त्वद्विभागाविविध-

भाष्यरत्नप्रभा

मपि नास्तीत्यर्थः । चोदकोऽनुसंयजीजुद्धादयति—योपीति । अभ्युपेक्षापाततः समाधानमाह—तेनापि कथञ्चिदिति । परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति—न चेतनरूपि विलक्षणत्वमिति । सूत्रावयवाभिव्यक्तिमाह—अनवगम्यमानमेव हीदमिति । शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमुपेक्षितं मानान्तरेण साक्षाच्छ्रयमाणमप्यचैतन्यमन्यथेयम् । मानान्तराभावे वार्थोऽर्थः श्रुत्यर्थेनापवाधनीयः, न तु तद्वन्ने श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं बोधयति—ननु चेतनत्वमपि कचिदिति । न पृथिव्यादीनां चैत-

न्यायनिर्णयः

तत्कथं परंपरायि चेतनानामनापेक्षावित्तिशयानामुपकार्योपकारकत्वमित्यर्थः । समवोरपकार्योपकारकत्वसंभवे फलितमाह—तस्मादिति । किञ्च कार्यकारणे चेतनत्वशङ्कावाशयित, तत्र चेतनस्य सत्त्वात्काष्ठदिपु तदाशङ्क्यं नोदेतीत्याह—नचेति । इतश्च जगतश्चेतनत्वमुक्तमिहाह—प्रसिद्धश्चेति । जगतोऽशुद्धत्वेऽचेतनत्वे च तिले पूर्वोक्तमनुमानमुपसंहरति—तस्मादिति । श्रुताधीपत्या चेतनत्वं जगतोऽनन्तमिति सूत्रैकदेश्यावस्थां मांशङ्कां दर्शयति—योऽपीति । जगतश्चेतनप्रकृतिकत्वश्रुतिबलेन चेतनत्वावगतिरित्युक्तं व्यनक्ति—प्रकृतीति । अनुपलम्भपराहता श्रुताधीपतिरमानमिलाशङ्काह—अविभावनं त्विति । समसो जगति सतोऽपि चैतन्यस्य तत्र तत्रान्तःकरणपरिणामादुपरागादनुपलब्धिरित्येवमित्यर्थः । स्वप्रकाशस्य चैतन्यस्य परिणामविशेषात्तुपरागादनुपलब्धिरिति सा स्वप्रकाशविरोधादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—यथेत्यादिना । तर्हि चेतनत्वेन तुल्यानां कार्यकारणानामात्मनां च गुणप्रधानत्वाभावाद्वाप्यकार्योपकारकत्वात्तुपपत्तिरुक्ता तदवस्थेत्याशङ्काह—एतस्मादिति । साम्येऽपि संभवस्युपकार्योपकारकत्वमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—यथा चेति । प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्सदसाधारणपरमेश्वरशब्दः । सर्वस्यापि जगतश्चेतनत्वं कथं चेतनाचेतनविभागप्रसिद्धिरत आह—प्रविभागेति । अत एव विभावितत्वाविभावितत्वविशेषादेवेत्यर्थः । जगतश्चेतनत्वमुपेक्षापाततः समाधानमाह—तेनापीति । परमसमाधानं वक्तुं सूत्रावयवमवतारयति—न चेति । तस्माभिप्रायं दर्शयितुं परकीयभिप्रायमनुव्रति—अनवगम्यमानमिति । लोकादनुपपेक्ष्यैव केवलं चेत्सुक्तम्, संप्रति सूत्रावयवाभिप्रायमाह—नचेति । श्रुतिविरोधे श्रुताधीपतिरमानमिति भावः । विरोधमेव स्फोरयति—यत इति । अनुभवसुखवार्थोऽपिशब्दः । न चायं शब्दो विभावितत्वाविभावितत्वविशेषोपेक्षो भविष्यतीत्युपचारिकत्वप्रसङ्गान्तरस्य संभवे तदयोगादिति भावः ॥ ४ ॥ केवलश्रुत्यपेक्षया तदनुपेक्ष्यताधीपत्तेर्बलीयस्त्वद्भिन्नभागाद्यर्थे लोपचारिकत्वमेवेति शङ्कते—नन्विति । यथा-

चेतनत्वमपि कचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते । यथा 'मृदव्रवीत्' 'आपो-
ऽब्रुवन्' (शं० प० ब्रा० ६।१।३।२।४) इति, 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' (छा० ६।२।३,४)
इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः । इन्द्रियविषयापि 'ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे
विवदमाना ब्रह्म जग्मुः' (बृ० ६।१।७) इति, 'ते ह वाचमृचुस्त्वं न उद्गायेति' (बृ० १।३।२)
इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदव्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाश-
ङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता
वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मात् । विशेष-
वानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्राणमि-
हितः । सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौपीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्का-
विनिवृत्तयेऽपिष्ठात्चेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिष्यन्ति—'एता ह वै देवता अहंश्रेयसे
विवदमानाः' इति । 'ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' (२।१४) इति च । अ-
नुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । 'अग्निर्वा-
ग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐ० आ० २।४।२।४) इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देव-

भाष्यरत्नप्रभा

त्वात्, तथा 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः समाचक्षे—
अभिमानीति । संवदनं विवादः । न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकवेदप्रसिद्ध-
विभागवाद्यायोगादित्यर्थः । विशेषपदस्यान्तरमाह—अपि चेति । अहंश्रेयसे स्वस्वश्रेष्ठत्वाय प्राणा विवद-
माना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात् प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं
श्रेष्ठं विदित्वा प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे—अनुगताश्चेति । तस्मै प्राणाय, बलि-

मानसी

न्यामर्थमेव, किंतु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः । सूत्रमवतारयति—अत उत्तरं पठति—अभिमानिव्यपदे-
शस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । विमजते—तुशब्द इति । नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाहुः,
अपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मा-
त्सुनरेतदेवमित्यत आह—विशेषानुगतिभ्याम् । तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो हीति । भोक्तृणामुपकार्यत्वाद्भूतेन्द्रि-
याणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धश्च 'विज्ञानं चाभवत्' इति श्रुतेश्च विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्राणुक्तः
स नोपपद्येत । देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशेषशब्देनोच्यत इत्याह—अपि च कौपीतकिनः प्राणसं-
वाद इति । अनुगतिं व्याचष्टे—अनुगताश्चेति । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीरुपदिशन्ति मन्त्रा-
दयः । अपि च भूयस्यः श्रुतयः 'अभिर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशददित्येवमृचुर्भूत्वाऽक्षिणी
प्राविशत्' इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञमेवाधेतवताः । तस्मादेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत

न्यायनिर्णयः

शब्दस्तथाशब्दमध्याह्नयेन्द्रियविषयाणि चेतनत्वश्रुतिरस्तीति संबध्यते । कासाविन्द्रियविषया श्रुतिरिष्येक्षायामाह—ते हेति । मृदादि-
श्रुतिरभिमानिदेवताविषयतया मुख्यार्था सती विभागश्रुतेरप्यचरितार्थता न कल्पयतीति प्रहृदयति—अत इति । सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द
इति । आशङ्कानोदप्रकारमेव प्रकथयति—न खल्विति । अत्र हेतुत्वेन घट्नभागमात्रचे—यत् इति । तस्यार्थमाह—मृदादीति ।
भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यमानं न भवतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति । तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो
हीति । तस्यान्यथोपपत्तिं वारयति—सर्वेति । उपकार्योपकारकत्वापिगतैः साम्ये च तदयोग्यसिद्धिश्रुतिभ्यां चेतनाचेतनत्वविभागवगमा-
त्केवलं भूतेन्द्रियविषया नैषा श्रुतिरित्यर्थः । अविशेषेण विशेषं व्याख्याय प्राणेषु विशेषं विशेषतो व्याकरोति—अपिचेति । विशिष्यन्ति
वागादीत्यादीति शेषः । अहंश्रेयसे श्रेयानहमित्यसौ प्रयोजनाव । स्वकीयश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः । निःश्रेयसं श्रेष्ठं प्राणे ज्ञात्वा तदनुवर्तित्यः
सर्वा देवतां च भूयुरित्यर्थः । इदानीमनुगतिमविशेषतो दर्शयति—अनुगताश्चेति । सर्वत्रैति भूतेन्द्रियादिग्रहणम् । सूत्रेति करणेष्वेव देव-
तानुगतिं श्रुतिर्न दर्शयति—अभिरेति । करणेष्वेवानुगतिं विधान्तरं निरूपयति—प्राणेति । शेषाणां विधानात् न शेषराणां विधानमात्रमपि
व्यवहारानुगतिं दर्शयन्ती श्रुतिस्तेषां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव चैतन्यं द्रव्यतोत्यर्थः । भूतेन्द्रियविषयचेतनत्वश्चैतन्यमभिमानिनिमित्ता विशेषानुगति-

तामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादावश्यक्यशेषे च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः' (छा० ५।१।७) इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः । 'तस्मै बलिहरणम्' (बृ० ६।१।१३) इति चैवंजातीयकोऽस्सदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । 'तत्तेज ऐश्वर्यं' इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगत् । विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिते प्रतिविधत्ते—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

नुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वाच्चेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति । नायमेकान्तः । दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः, अचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि, अचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति । उच्यते—एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चित्तेत्यस्यैव वैलक्षण्यम् । महान्ध्यायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिमेहात् । तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च । अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अयोच्येतास्ति कश्चित्पार्थिवत्वदिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्यानुवर्तनं विलक्ष-

भाष्यरत्नप्रभा

हरणं बागादिभिः स्वीयवसिष्ठवादिगुणसमर्पणं कृतम् । तेजसादीनामीक्षणं त्वयैवैश्वर्याधिकरणे चेतननिष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्माच्चास्ति जगतश्चेतनत्वं तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥ ५ ॥ किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः, बहुवैलक्षण्यं वा । आद्ये व्यभिचारमाह—नायमेकान्तः । दृश्यते हीति । हेतोरसत्त्वाच्च व्यभिचार इति शङ्कते—नन्विति । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह—उच्यत इति । शरीरस्य केशादीनां च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह—महानिति । पारिणामिकः । केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किंच ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमास्त्यन्तकं यत्किञ्चिदेति । आद्ये दोषमाह—अत्यन्तेति । द्वितीयमावाङ्मूला ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात्प्रकृतिविकृतिवसिद्धिरित्याह—अथेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तरमाह—विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरनुवर्तनञ्च

भामती

इति । अपि च प्राणसंवादावश्यक्यशेषे प्राणानामस्सदादिशरीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं द्रढयतीत्याह—प्राणसंवादावश्यक्यशेषे चेति । तत्तेज ऐश्वर्येत्यपीति । यद्यपि प्रथमेऽध्याये भाक्तत्वेन वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथंविधेत् शक्यमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्—दृश्यते तु । प्रकृतिविकारभावे हेतुं सारूप्यं विकल्प्य दूषयति—अत्यन्तसारूप्ये चेति । प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति—विलक्षणत्वेन च कारणेनेति । सर्वस्वभावानुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि ।

न्यायनिर्णयः

भ्यामुक्तवा भूतेषु चेतनत्वाभिधानस्याभिमानिनिमित्ततां विशेषतो दर्शयति—तत्तेज इति । सर्वस्य चेतनत्वासंभवे द्वैलक्षिसिद्धिसमाप्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्फलमनुमानं निगमयति—विलक्षणत्वाच्चेति । ब्रह्मणि समन्वयो यथोक्तस्याविरोधाच्च सिध्यतीति पूर्वपक्षमनुमाप्य सिद्धान्तमाह—इत्याक्षिप्त इति ॥ ५ ॥ सिद्धान्तपुत्रं विमज्जते—नुशब्द इति । व्यावर्त्यपक्षमनूय तस्मादुत्तिप्रकारमेव विवृणोति—यदुक्तमिति । वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिभावावसिद्धिरिति नियमभङ्गे हेतुमाह—दृश्यते हीति । दृष्टान्ते वैलक्षण्यमसिद्धमिति शङ्कते—नन्विति । तत्राचेतनानां कार्यकारणभावमभ्युपेक्ष्य वैलक्षण्यं साधयति—उच्यत इति । ईदृशं वैलक्षण्यमविवक्षितं कारणगतासाधारणधर्मानुगतिरूपं तु तदिष्टमित्यावाङ्मूलाह—महेश्वरिति । पारिणामिकः । तत्तत्केशादिगतपरिणामात्मक इति यावत् । रूपादीनादिशब्देन परिभाषादि परिगृह्यते । किंच वैलक्षण्यत्वात्प्रकृतिविकृतिरूपं प्रत्याचक्षणः सालक्षण्यत्वादिच्छति तच्च कारणधर्माणां सर्वेषामनुगमो वा कस्यन्निवेदव वा कारणस्वभावस्येति विकल्प्याथ दोषमाह—अत्यन्तेति । द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । तर्हि जगद्ब्रह्मणोरपि किञ्चित्स्वभावानुगतिरूपसारूप्यसंभवाच्च प्रकृतिविकृतिवत्प्रत्याख्यानमित्याह—ब्रह्मणोऽपीति । प्रकृतिविकृतिवत्हेतुं सालक्षण्यं

णत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वम् । इदृश्यते हि सत्तालक्षणां ब्रह्मस्वभाव आकाशादिव्यनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः । किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत । समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव । चैतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति-
श्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्पूर्वं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि संभवेवमुपति-
तदपि मनोरथमात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमाना-
दीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथाच श्रुतिः—‘नैषा तर्केण मतिरापने-
या प्रोक्तान्येनैव सुष्ठानाय प्रेष्ठ’ (का० १।२।९) इति । ‘को अद्वा वेदक इह प्रबोचत्’ । इयं विस्मृ-
येत आवभूव’ (क्र० सं० १।३।१६) इति चैते कचौ सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य
दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति—‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्’ इति । ‘अव्यक्तो-
ऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते’ (गी० २।२५) इति च । ‘न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न मह-
र्षयः । अहमादिहिं देवानां महर्षीणां च सर्वेशः’ (गी० १०।२) इति चैवज्जातीयका । यदपि श्रवण-

आभ्यन्तरप्रमा

ब्रह्मकार्यमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारस्वमित्युक्तं स्यात्, तदसंगतमित्याह—प्रथम इति । तृतीये तु दृष्टान्ता-
भाव इति । नच जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अनादित्वस्योपाधिभावात् । नच
ध्वंसे साध्याव्यापकता, तस्यापि कार्यसंस्कारात्मकस्य भावत्वेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वाग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधि-
वादिति । संप्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमाह—आगमेति । पूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुक्लतर्कविषयत्वासंभवाच्च तर्केणा-
क्षेप इत्याह—यत्पूर्वमित्यादिना । लिङ्गासादृश्यपदप्रवृत्तिलिम्पितानामभावादनुमानोपमानशब्दानामगोचरः । ब्रह्म
लक्षणया वेदैकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मत्तत्त्वेन स्वतन्त्रेण नापनेया न संपादनीया । यद्वा कुतर्केण न बाधनीया ।

आभ्यन्तरी

तदनुवर्तने तादात्म्येन प्रकृतिविकारभावाभावात् । मध्यमस्तत्सिद्धः । तृतीयसु तद्विरोधानाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ जग-
द्योनेत्यागमाद्ब्रह्मणोऽवगममादागमभाविताविषयत्वमनुमानस्य कस्मान्नोद्भाव्यत इत्यत आह—आगमविरोधस्त्विति । न
चासिन्नागमसैकसमधिगमनीये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम आक्षिप्येतेलाशयवानाह—यत्पूर्वं
परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणीति । यथा हि कार्यत्वाविशेषेऽपि ‘आरोम्यकामः पथ्यमश्रीयात्’ ‘स्वर्कामः सिकतां भक्षयेत्’
इत्यादीनां मानान्तरपेक्षाता, न तु ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादीनाम् । तत्कस्य हेतोः । अस्य कार्यमेदस्य
प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवंभूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचरत्वं, न तु भूतस्यापि ब्रह्मणः, तस्यान्नायैकगोचर-
स्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया स्मृत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि स्मृत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं, कथं तर्हि श्रवणा-
तिरेकमननविधानमित्यत आह—यदपि श्रवणव्यतिरेकेणेति । तर्को हि प्रमाणविषयविवेकतया तदितिकर्तव्यताभूत-

न्यायनिर्णयः

विकल्प्य द्रुपविला तदभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्पयति—विलक्षणत्वेनेति । आद्यसमप्रयोजकत्वेन प्रत्याचष्टे—प्रथम इति । अस्तु
समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य जगत्सत्यनुवर्तनमस्तु च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वं का हानिः । नच जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वे समस्ततत्त्वभावस्य
जगत्सत्यनुवर्तनानुवर्तिः, सर्वस्यापि कार्ये संप्रकारणरूपानुवर्तत्वावधि विशेषे प्रकृतिविकृतत्वाविरोधस्तु संपादयति—नहीति । मध्य-
मकल्पमसिद्धा निरस्यति—द्वितीये चेति । अन्तिमसमाधारणत्वेन निराकरोति—तृतीये त्विति । दृष्टान्ताभावमेव स्पष्टयति—किं
हीति । आकाशादेष्टृश्रान्तत्वमाशङ्क्याह—समस्तस्येति । पक्षत्रयेऽपि साधारणं कालातीतत्वमाह—आगमेति । ब्रह्मणो मानान्तर-
गम्यत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्तीत्युक्तानुवादपूर्वकमाह—यस्त्विति । यथा कार्यत्वाविशेषेऽपि ‘आरोम्यकामः पथ्यमश्रीयात्’ ‘स्वर्ग-
कामो यजेत’ इत्येकस्य मानान्तरयोग्यत्वं नेतरसेति स्वीकृतं तथा भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादेर्मोमानान्तरगम्यत्वं ब्रह्मणस्त्वास्वायैकगम्य-
तेति मन्वानः सन्नाह—आगममात्रेति । ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वे मानमाह—तथाचेति । ब्रह्मविषया मतिरेषा तर्केण नापनेया
नापनीया । न प्रापनीयेत्यर्थः । यद्वा कुतर्केण नापनेया निरस्य न भवति किं लन्येनेवाचार्येण वेदविद्वा प्रोक्ता सुष्ठानाय फलवसा-
प्तिमाशङ्काकार्य भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमोति नचिकेतसं प्रति श्रुत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्म व्यवहारभूमावद्वा साक्षाद्देव । को वा तस्मा-
द्वोक्त । छन्दसो देव्यैलोपः छन्दसि कालानियमात् । ब्रह्म प्रज्यादित्यर्थः । यतो यस्मात्परसादात्तनः सकाशादियं विस्मृतिविधिं सृष्टि-
र्वभूव स धनं लक्ष्मं वेदं नायं इति सप्रतीकयोरर्थः । प्रतीकतो दर्शितयोर्भ्रमोऽस्त्वित्यर्थमाह—एते इति । ब्रह्मणस्तर्कागोचरत्वे
पौराणिकसंमतिमाह—अचिन्त्या इति । आनामचिन्त्यत्वेन तर्कागोचरत्वेऽपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशङ्क्य भाववद्भावमुदाहरति—
अव्यक्तोऽयमिति । कथमविकार्योऽयमित्याशङ्क्य जन्ममरणयोर्मानाभावादित्याह—न म इति । तेषामीश्वरप्रभवाप्रमितिकर्तृत्वे हेतुमाह
—अहमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं सिद्धे कथं श्रवणातिरेकमननविधानमित्याशङ्क्यमनुवदति—यदपीति । मनन-

व्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादत्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् । नानेन सिधेण शुष्कतः कस्यात्रात्मलाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते । स्वमान्तबुद्धा-स्तयोर्बभोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं, संप्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वव्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्ये-वंजातीयकः । 'तर्काप्रतिष्ठानात्' (ब्र० २।१।११) इति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्श-यिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुपेक्षते तस्यापि 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाऽविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव

भाष्यरत्नप्रभा

कुतार्किकादन्वयेनैव वेदविदाचार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति । हे प्रेष्ठ, प्रियतमेति नपिकेतसं प्रति स्मृत्योर्वचनम् । इयं विविधा सृष्टिर्यतः आ समन्ताद्भूय तं को वा अद्धा साक्षाद्देहि । तिष्ठतु वेदनं, क इह लोके तं प्रबोधतु प्राबोचतु । छान्दसो दीर्घलोपः । यथावद्वक्तुमिच्छामि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः मम सर्वोदिवेन जन्मा-भावात् । सिधेण मननविधिव्याजेन । शुष्कः शुथलपक्षः । शुथला तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासंभाव-नादेर्निरासाय गृहीतः शुथलनुगृहीतः । तमाह—स्वमान्तेति । जीवस्यावस्थातो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्य-भसंभवि, द्वैतग्राहिप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मणश्चाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थासंभावनायां, तन्निरासाय सर्वास्ववस्थास्वा-त्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थानिर्नन्वागतत्वमसंस्पृष्टत्वमवस्थानां स्वाभाविकत्वे बह्वैक्यवदात्मव्यभिचारा-योगात् सुषुप्तौ प्रपञ्चान्मलभावे 'सता सोम्य' इत्युक्तभेददर्शनादिप्रपञ्चब्रह्मैक्यसंभवः, यथा घटादयो मृदभिन्ना-स्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जवादित्यादिसर्कं आश्रीयत इत्यर्थः । इतोऽन्यादृशतर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वाच्च तर्कणाक्षेपावकाश इति भावः । ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशः सूत्रसंमत इत्याह—तर्काप्रतिष्ठानादिति । विप्रलम्भ-कत्वमप्रमापकत्वम् । यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन । तन्न । तत्र तैत्तिरीयदेशिना विभागश्रुतेऽन्यथाविध्यतयनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात् । सांख्यस्य त्विदं दूषणं वज्र-लेपायते, प्रश्नानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासंभवादित्याह—योऽपीत्यादिना । सिद्धान्ते

भामती

स्तदाश्रयोऽसति प्रमाणेऽनुग्राह्यस्याश्रयस्याभावाच्छुष्कतया नाश्रियते । यस्त्वागमप्रमाणश्रयस्ताद्विषयविवेकस्तदविरोधी स मन्तव्य इति विधीयते । श्रुत्यनुगृहीतेति । श्रुत्याः श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतः । अनुभवाङ्गत्वेनेति । मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतयानुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । आत्मनोऽनन्वागतत्वमिति । स्मार्था-वस्थानिर्नस्पृक्तत्वम् । उदासीनलमित्यर्थः । अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्षणेऽपि कार्यस्य कथंचित्तैत्तन्याविर्भा-वानाविर्भावान् विज्ञानं बाधितं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम् । अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्बोध्यमेतत् । नह्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता संभविनी । चेतनस्य जगत्कारणस्य सुषुप्ताव्यवस्थाखिव सतोऽपि नैतन्य-स्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथंचिद्विज्ञानात्मलं योजयितुमित्याह—योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनेति । परस्वैव

न्यायनिर्णयः

विधानसामर्थ्यात्तर्कमात्रस्य ब्रह्मण्यनुप्रवेशो निवक्षितः शुथलनुगृहीतस्य वैति विकल्पायं दूषयति—नानेनेति । सिधेण । मननविधिव्या-जेनेति यावत् । अनुग्राह्यमानहीनतया निरालम्बनत्वं तर्कस्य शुष्कत्वम् । तत्र हेतुं वदन्दितीयमङ्गीकरोति—श्रुतीति । शुथलनुग्राहको हि तर्कस्ताद्विषयासंभावनादिप्रतिबन्धपर्यन्तेन ब्रह्मण्यनुभवाङ्गम् । तदननुगृहीतस्तु निरालम्बनत्वाच्चावोपयुज्यते । तथाच तर्कमात्रस्यात्राप्र-वेशात्तर्कविशेषस्य च श्रुतिद्वारानुप्रवेशाविरोधात्तार्कागोचरत्वं मननविधानं चैवैवैः । श्रुत्याक्लिप्तं तर्कमेव मननविधिविशेषमुदाहरति—स्वमान्तेति । स्मजगत्कारितयोर्मिथो व्यभिचारादात्मनः स्वभावतस्तद्वत्त्वाभावादवस्थाद्वयेन तस्य स्वतोऽसंपृक्तत्वम् । अतो जीवस्यावस्थावत्त्वेन चात्रात्मत्वमित्यर्थः । तथापि देहादितादाल्येनात्मनो भानाच्च निष्प्रपञ्चब्रह्मतेलाशङ्काह—संप्रसादे चेति । 'सता सोम्य' तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतेः सुषुप्ते निष्प्रपञ्चसदात्मलावगमादात्मनस्तथापि ब्रह्मत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधात्कथमात्मनोऽद्वितीयब्रह्म-त्वमित्याशङ्क्य तज्जत्वादिहेतुना । ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावसिद्धेरप्यक्षादीनामन्तत्वावेदकप्रामाण्यादविरोधाद्युक्तमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याह—प्रपञ्चयेति । ब्रह्मणि सावकाशं तर्कं दर्शयित्वा शुथलनुगृहीततर्कस्य तस्मिन्ननवकाशत्वं दूषकतोऽपि संमतमित्याह—तर्केति । विप्रल-म्भकत्वमर्थविशेषाध्यवस्थापकत्वम् । ब्रह्मणि निरालम्बनस्य तर्कस्याप्रवृत्तेः शुथलनुगृहीतस्य प्रवृत्तावपि जगत्र ब्रह्मकार्यं चैतन्यनाननु-गृहीतत्वादित्यस्य शुथलनुगृहीतत्वाभावात्तद्विरोधिना न प्रवृत्तिरित्युक्तम् । इदानीं घटः प्रकाशत इति प्रत्यक्षेण श्रुताधीपत्या च जगतश्चै-तन्यानुगमवगमादसिद्धं चैतन्यानुगतत्वमित्याह—योऽपीति । श्रुतार्थापत्तेः श्रुतिविरोधे नास्ति मानवेत्युक्तमाशङ्काह—तस्यापीति । सावकाशाशनवकाशाभ्यामेव सावकाशा विभागाद्विज्ञानवकाशाधीपत्या विभावनाविभावनविषयतया व्यवस्थापनीयत्वर्थः । समते विभागा-

योजयितुम् । परस्मैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथम् । परमकारणस्य ह्यत्र समस्त-
जगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते 'विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्' इति । तत्र यथा चेतनस्याचे-
तनभावो नोपपद्यते वैलक्षण्यत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते । प्रत्युक्तत्वात्
वैलक्षण्यस्य यथाश्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य
कारणमित्येतत्सत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् ।
नैष दोषः । प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमस्ति । न ह्ययं
प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति । कथम् । यथैव हीदानीमपीदं कार्यं
कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वत-
न्त्रमेवास्ति । 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' (बृ० २।३।६) इत्यादिवचनात् । कार-
णात्मना तु सर्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् ।
बाढम् । ननु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वास्ति । तेन न शक्यते

भाष्यरत्नप्रभा

चेतनाचेतनवैलक्षण्यप्राप्तीकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतिवन्मिलत आह—प्रत्युक्तत्वादिति । अग्रयोक्तव्यव्यभिचारभ्रान्ति
निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात्, स्वविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगादियत्पक्षिदन्वापत्तिमाशङ्क्य
मित्यात्मात्कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणात्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते—असदिति चेदित्यादिना । असत्त्वादिति
सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्त्वत्वाभावे श्रुतिमाह—सर्वं तस्मिन् । मित्यात्वमज्ञानतः शङ्कान्मूलं परि-
भाषयती

सचेतनप्रधानकारणादितिः सांख्यस्य न युज्येत । प्रत्युक्तत्वात् वैलक्षण्यस्येति । वैलक्षण्ये कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्यु-
पेक्षेदयुक्तम् । परमार्थतस्तु नास्माभिरेतदभ्युपेयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । न कारणा-
त्कार्यमभिन्नम्, अनेदे कार्यलानुपपत्तेः, कारणवत्त्वात्मानं इतिविरोधात्, शुद्धशुद्ध्यादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । अथ विदात्मनः
कारणस्य जगतः कार्यद्वेदः, तथा चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि विदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदशुद्धतयत इति
सत्कार्यवादायाकोप इत्याह—यदि चेतनं शुद्धमिति । परिहरति—नैष दोष इति । कृतः, प्रतिषेधमात्रत्वात् ।
विभजते—प्रतिषेधमात्रं हीदमिति । प्रतिपादयिष्यति हि 'तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिन्यः' इत्यत्र । यथा कार्यं सत्त्वं-

न्यायनिर्णय

श्रुतिविरोधं समाधाय प्रधानवादे तद्विरोधमाह—परस्येति । वदः स्फुरतीति । प्रत्यक्षसंग्रहाभिमपीत्युक्तम् । सत्त्वजज्ञानसामानाना-
त्म्यकारणस्य सत्त्वात् तदात्म्यत्वादेव ज्ञानमते विभागद्वयेनानुपपत्तिरिति शङ्कते—कथमिति । उक्तरीत्या विभागासंभवं वर्तुं शक्यमित्यतः
र्थमाह—परमकारणस्येति । प्रधानसैव मूलकारणत्वादशेषजगदात्मनान्वयान्नित्याशङ्काह—तत्रेति । विभागश्रवणे सतीति यावत् ।
तर्हि त्वमनेऽपि चेतनस्य चेतनभावानुपपत्तिरुत्पत्त्येवाशङ्का चेतनस्यापि कारणस्य स्थापनादिवाच्यमिति चेतनस्यस्युक्तमित्याह—
प्रत्युक्तत्वादिति । यदा वैलक्षण्ये कार्यकारणत्वं नेत्युपेयोक्तम् । वस्तुतस्तच्चेतनस्यापि चेतनकार्यत्वमविरुद्धं गोमयवृष्टिकादौ हेतोर्म्य-
भिचारस्योक्तत्वादित्याह—प्रत्युक्तत्वादिति ॥ ६ ॥ असत्त्वाववादापत्तिमाशङ्क्य परिहरति—असदिति चेदिति । तत्र चोचं विदु-
र्गोति—यदीति । कार्यकारणयोर्विरुद्धत्वात्कारणात्मनां प्रागनवस्थानात्कार्यस्य प्रागसत्त्वं स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे—
अनिष्टं चेति । कार्योत्पत्तेरनेतत्त्वत्वात् । तत्र हेतुं सत्येति—सत्कार्यवादिन इति । चेतनकार्यस्य कारणेऽनवस्थानत्वाकारादित्यर्थः ।
नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—नैष दोष इति । प्राकालीनकार्यसत्त्वस्य प्रतिषेध्यत्वात्तदभावसिद्धिरित्याशङ्काह—नहीति । शब्दे
वदो नास्तीति वदसंसर्गसत्ता भूतत्वे त्वमानकत्वे तिष्ठेत् तथा प्रागसदिति कार्यस्य प्राकालीनं सत्त्वं शक्यं निषेद्धमिति शङ्कते—
कथमिति । कार्यस्य कारणात्मना सर्वं वा निषेध्यं सत्त्वान्तरं वा । नाथ इत्याह—यथैवेति । कारणात्मना सत्त्वस्य सदातनत्वाच्च
निषेध्यत्वस्यैव । द्वितीयं प्रत्याह—नहीति । कारणसत्त्वातिरिक्तसत्त्वाभावे मानमाह—सर्वमेति । सर्वं कारणात्मनैव कार्यस्य
सत्त्वं, तदेव कालविशेषे निषेध्यमित्याशङ्काह—कारणात्मनेति । किं तदा कार्यं नास्ति किं वा कारणमपि । नाद्यः । सदापि तत्त्व
कारणातिरिक्तसत्त्वसिद्धिरितिषेधवैयर्थ्यं । न द्वितीयः । तस्य सर्वदा सत्त्वाविशेषावनकाशादित्यर्थः । उक्तमभिप्रायमविद्वान्निधो-तिरुद्ध-
योरित्यायोगादसदेव शब्दविभक्त्यज्ज्ञायत इति शङ्कते—नन्वेति । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वमहीनत्वं परिहरति—वाद्यमिति । तर्हि
प्रागसदेव शब्दादिजगत्पदार्थानां जगदेव, नेत्याह—न त्वेति । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वे शब्दप्राप्त्यस्य जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वाच्च
सत्त्वं वास्तवं पृथगस्तीत्यर्थः । कल्पितत्वमेव जगतो ब्रह्मणीति स्थितिः फलितमाह—नेनेति । जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वमस्यप्रतिपत्तिरित्या-

वच्चं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह—यदि स्थौल्यसावयवत्वाच्चेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाद्युक्त्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणमभ्युपगम्येत तदपीतौ प्रलये प्रतिसंख्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यासि ब्रह्मणः कार्यस्येवाद्युक्त्यादिरूपप्रसङ्गात्सर्वैर्ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसमिदमपीति वदं दर्शनम् । अपिच समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् । अपिच भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमन्यपीतिश्च न संभवति, कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥८॥ अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवासदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जसमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणमपि गच्छत्कार्यं कारणमात्मी-

भाष्यरत्नप्रभा

हरति—नन्वित्यादिना । विस्तरेण चैतदिति । मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥७॥ सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्याभेदे कारणस्यापि कार्यवदुष्णादिवप्रसङ्ग इति शङ्कासूत्रं व्याचष्टे—अत्राहेति । प्रतिसंख्यमानपदस्य व्याख्या—कारणेति । यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति तद्वदित्यर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह—अपिचेति । सर्वस्य कार्यस्यापीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—अपिचेति । कर्मादीनामुत्पत्तिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—अथेति । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवच्छयाभावप्रसङ्गात्कार्येण हेतापत्तेश्चासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति, कारणे लीनत्वात्, मृदादिषु नीलवटादिवदिति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—नैवेत्यादिना । अपिगच्छत्

भामती

पेण सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् । अपि तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्तैव कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक्तं सति कारणे भवत्यसत् । खरूपेण तूत्पत्तेः प्रागुत्पत्तस्य श्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽसतो बोधोत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ **अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ।** अस्मा मञ्जसं विभजते—अत्राह चोदकः, यदि स्थौल्येति । यथा हि यूषादिषु हिहृत्सैन्धवादीनामविभागलक्षणे लयः खगत-रसादिभिर्गुणैर्लक्ष्यत्वेन ब्रह्मणि विशुद्ध्यादिभिर्गुणैर्जगदीयमानमविभावं गच्छद्ब्रह्म स्वधर्मेण रूपयेत् । न चान्यथा लयो लोक-सिद्ध इति भावः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह—अपि च समस्तस्येति । नहि समुद्रस्य फेनोर्भिडुदुदादिरपिणये वा रज्ज्वां सर्पधारादिविभ्रमे वा नियमो दृष्टः । समुद्रो हि कदाचित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते कदाचिद्भिडुदुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चित् सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्धारेति । न च क्रमनियमः । सोऽयमत्र भोग्यादिविभागनियमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह—अपिच भोक्तृणामिति । कल्पान्तरं शङ्कापूर्वमाह—अथेदमिति ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्—**न तु दृष्टान्तभावात् ।** नाविभागमात्रं लभोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागः । तत्र च तद्वतीरूपेण सन्ति सहस्रं दृष्टान्ताः ।

न्यायतिलकः

शङ्काह—विस्तरेणेति ॥ ७ ॥ जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वमनुपपत्त्यापेक्षोदयति—अपीताविति । पूर्वपक्षघ्नं व्याकरोति—अत्रे-त्यादिना । जगतो ब्रह्मकारणत्वं सत्यमर्थः । तनेवोक्तिप्रकारं प्रकटयति—यदीति । अशुद्ध्यादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिविग्रहणम् । तदपीताविलय तत्पदं कार्येण संबध्यते । प्रतिसंख्यमानमित्यसाम्यमाह—कारणेति । यथा क्षीरं संख्यमानमुदकं स्वधर्मेण क्षीरं दूषयति, यथा वा लवणमुदके संबध्यमानमुदकं दूषयेत्तथा कार्यमपि कारणे बुद्धयमानं स्वधर्मेण कारणं दूषयतीत्याह—कारणमिति । कार्यसमाधर्मवत्त्वे ब्रह्मणः स्वीकृते फलितमाह—इत्यपीताविति । एतस्य व्याख्यानन्तरमाह—अपिचेति । सर्वस्य कार्यस्य प्रलये कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्गात्पुनर्विभागेनेत्येतां हेत्वभावात्तदप्राप्तिरित्यसामञ्जसमित्यर्थः । प्रक्रान्तान्तरेणासामञ्जस्यमाह—अपिचेति । कर्मादीनां पुनरुत्पत्तिमित्तानां लये सलपीति यावत् । प्रलयावस्थायां कर्मादिप्रलये विनिश्चयमन्तरेणापि पुनर्भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामपि पुनर्भोक्तृणामुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—अथेति । स्थितिविधेयपरिषेधः । ब्रह्मादिनामित्यमनशीकारं स्वचित्पुनरेवमपीत्युक्तम् । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तदा स्थितिकालवच्छयाभावप्रसङ्गादसमञ्जसमेवेदं ब्रह्मकारणत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अत्रेति । तत्र बुद्ध्यस्यवधारणार्थत्वमुपेत्य प्रतिज्ञायां विभजते—नैवेति । तदेव ब्रह्म-विद्युमादीं परोक्षमनुवदति—यत्तावदिति । कारणमपि गच्छत्, तस्मिन्निविभागमापद्यमानमिति यावत् । तस्यादीपत्वं प्रतिज्ञात्र प्रश्नपूर्वकं

येन धर्मेण दूषयेदिति, तद्दूषणम् । कस्मात् । इष्टान्तभावात् । सन्ति हि इष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तासांमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । स्रक्कादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिदुष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव हि न संभवेद्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत् । अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणत्वत्वं ननु कारणस्य कार्यात्मत्वं 'आरम्भणशब्दादिभ्यः' इति वक्ष्यामः (ब्र० सू० २।१।१४) । अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति । स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः, कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । 'इदं सर्वं यद्यमात्मा' (ब्र० २।४।६), 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५।२), 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मु० २।२।११), 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१।४।१) इत्येवमाद्याभिहिं श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणानन्यत्वं आच्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्वर्माणं चाविद्याध्यारोपितत्वात्तैः कारणं संसृज्यत इति, अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संसृज्यते, अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संसृज्यत इति । यथा च स्वप्नदृगेकः स्वप्नदर्शनेमायया न संसृज्यत इति । प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वगातत्वात् । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा

साध्यतत्रमा

लीयमानम् । विभागावस्था स्थितिकालः । त्वत्पक्षस्येति । मधुरजलं लवणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । किंच दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याल्लवणवदित्याह—अपीतिरेवेति । असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न संभवति । धर्म्यसत्त्वे प्रमाणमन्यसत्त्वादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणभेदेन सत्त्वाहूपकत्वं स्यादित्यत आह—अनन्यद्वयेऽपीति । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवच्चमभेदाच्च त्वधिष्ठानस्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यादृष्टवत्सत्त्वादित्यर्थः । किंचापीताविति विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्धा समाचष्टे—अत्यल्पं चेति । परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे—अस्ति चेति । मायाव्यनुपादानमित्यस्या दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । अस्त्येव स्वप्नकाले दृष्टः संसार इत्यत आह—प्रबोधेति । जाग्रदुपगमोः स्वप्नेनात्मनोऽस्पृशत् तत्कालोऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यज्ञस्य जीवसावस्थान्मिरसंसंस्मृदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । यद्वा जगज्जन्मस्थितिलया ईश्वरसावस्था-

आमती

तत्र तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मरूपेण न दृष्टान्तलोऽप्यस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मरूपेण कारणस्येत्यत आह—अनन्यद्वयेऽपीति । यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्तौ रजतमेवमिदमपीत्यर्थः । अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणादभेदमभिदधती श्रुतिरजतिशङ्कनीत्या सर्वैरेव वेदवादिभिः, तत्र स्थित्युत्पत्त्यर्थः परिहारः स प्रत्ययेऽपि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्मान्नापीतिमात्रमनुयोज्यमित्याह—अत्यल्पं चेदमुच्यत इति । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः । यथा च स्वप्नदृगेक इति । लौकिकः पुरुषः । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येक इति । अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्ये कल्पान्तरेण दृष्टा-

व्यावर्तिर्णयः

मनतायं व्याचष्टे—तद्दूषणमिति । इष्टान्तानेव विभज्यते—तद्यथेति । विभागावस्था स्थितिकालः । पुनरिति प्रलयकालोक्तिः । चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डवस्त्रेदविज्जिरूपो भूतसमुदायः । अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिसौकार्यम् । परपक्षस्यापि कश्चिदुष्टान्तो भविष्यतीत्याशङ्काह—त्वत्पक्षस्येति । क्षीरनीरादीनामकार्यकारणरूपत्वात्कारणे कार्यत्वे दृष्टान्तत्वास्तिष्ठिति भावः । किंच लयकाले कार्यधर्मसौतौ कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेर्लयास्तिष्ठिः कारणाश्रयत्वेन च तदवस्थाने रक्कदौहित्ववत्क्षीर्णोक्तिः स्यादित्याह—अपीतिरेवेति । ननु प्रलयकाले कार्यधर्मोक्षिन्नवतिष्ठेन्न तर्हि कारणधर्मो अपि तिष्ठेयुस्तयोरेवमभेदात्, तत्राह—अनन्यत्वेऽपीति । अधिष्ठानमेवारीषितस्य तत्त्वं न विपरीतमित्यर्थः । किंच कार्यमात्मीयेन धर्मेण कारणं दूषयतीत्यत्रापीतिविशेषणमनर्थकमित्याह—अत्यल्पं चेति । विशेषणवैयर्थ्यं हेतुमाह—स्थिताविति । प्रसक्त्यान्त्ये हेतुः—कार्येति । अभ्युपगमस्य मानमूलत्वं दर्शयति—इदमिति । इदमपि दूषणान्तमेवेत्याशङ्काह—तत्रेति । कार्यस्याविद्या विषयमानत्वात्तेन कारणस्य वस्तुतोऽसंस्पृशं दृष्टान्तमाह—अस्ति चेति । तत्र भाषिणो बह्वलंयेऽपि तदीयमायाया अबह्वल्यदिति हेतुमाह—अवस्तुत्वादिति । इष्टान्तनिविष्टमयं दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमिति । विधानान्तेन स्वयं योजनासमाप्तिवृत्तिशब्दः । मायाविनो मायां प्रत्यनुपादानत्वात्तदमरुपमुदाहरणित्याशङ्काह—यथा चेति । एकोऽवस्थान्तरेऽपि स्वयमनुगच्छन्ति यावत् । तथा तस्यासंस्पृशं हेतुमाह—प्रबोधेति । जागरेतो यूपे चानुगच्छतस्तस्य तयानुगम्यमानत्वाभावादिति

न संस्पृश्यते । मायामात्रं हेतुचयपरमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्जा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्विज्जराचार्यैः—‘अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनि-द्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा’ (गौडपा० कारि० १।१६) इति । तत्र यदुक्तमपीतो कारणस्यापि कार्यस्यैव श्रौत्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति । अयमप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव । यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपेक्षितत्वात्पूर्वैवतुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति—‘इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति’ (छा० ६।१२, ३) इति । यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नबद्धव्याहृतः स्थितो दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । सम्प्रज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापेक्षितत्वात् । यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽप्येदं जग-दपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः । तस्मात्सम-जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ ९ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

त्रयम् । तदसङ्गित्वे वृद्धसंमतिमाह—अत्रोक्तमिति । यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजति तदा जन्मलब्धस्थित्यवस्थान्तरमद्वैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलितमाह—तत्रेति । द्वितीयमसमजस्यमनूय तैनेव सूत्रेण परिहरति—यत्पुनरिति । सुषुप्तज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह—श्रुतिश्चेति । सति ब्रह्मण्ये-कीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः । इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन जालादिना विभक्त भवन्ति तदा पुनरुत्पत्तिकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागशक्त्यज्ञानसत्त्वेऽपि सर्वप्रलये तत्सर्वं कृत इत्यत आह—यथा हीति । यथा सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्योणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेतुज्ञानशक्तिरस्ति एवमपीतो महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसंबन्धमात्सुनः सृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविद्वानां मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्त-त्त्वबोधभावात् स्वप्नबद्धावधितो दृश्यते, अतः कार्यदर्शनात्कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्य-ज्ञानशक्तिनियमात्पुनर्जन्मनियम इति भावः । एतेनेति । जन्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ वैलक्षण्यादीनां

भासती

स्तभावं परिहारमाह—यत्पुनरेतदुक्तमिति । अविद्याशक्तौर्नियतत्वादुत्पत्तिनियम इत्यर्थः । एतेनेति । मिथ्याज्ञान-

न्यायनिर्णयः

हेत्वर्थः । नहि स्वप्नदर्शनरूपा माया जागरादावनुवर्तमाना दृष्टेति भावः । चेतनोपादानत्वात्पुनरु-दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एव-मित्ति । अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपम् । स्वप्नदर्शने मायामात्रमिति वस्तुतस्तेनास्पर्शेऽपि परमात्मनोऽवस्थात्रयेण संस्पृशो वृत्तोर-स्तस्य वस्तुत्वादित्याशङ्काह—मायामात्रमिति । अत्रापि सूत्रस्य विधान्तरेण योजनो विवक्षितेति शब्दः । परमात्मनो वस्तुतोऽ-वस्थानयासंबन्धे वृद्धसंमतिमाह—अत्रेति । यदेत्याचार्यप्रतिबोधनावस्थोक्तिः । अजनित्युत्पत्त्यवस्थया स्पष्टीकृत्यत्वमनिद्रमिति लयावस्थ-याऽस्वप्नमिति स्थित्यवस्थया चेति विवेकव्यर्थः । अद्वैतमिति पूर्णोक्तोक्तिः । परस्वावस्थात्रयासंबन्धे फलितमाह—तत्रेति । उक्तमसाम-जस्यान्तरमनुवदति—यत्पुनरिति । न त्विलादिदृष्टेण परिहरति—अयमपीति । दृष्टान्तभावमेव विभजते—यथा हीति । मिथ्या-ज्ञानस्य । मिथ्याभूतस्याज्ञानसेति यावत् । दृष्टान्ते संप्रतिपत्त्यभावं भवन्तं प्रलाह—श्रुतिश्चेति । सुषुप्तिसमये सर्वसंपत्तेरज्ञानसद्भा-वस्य च श्रुतत्वेऽपि कथं सति संपन्नस्य पूर्ववत्पुनर्विभागेनोत्पत्तिमिलाशङ्काह—त इहेति । सुषुप्तावस्थान्तरात्पुनरेतदनुवर्तमानं पराभ्युद्यते—इहेति पूर्वबोधोददेशकः । यद्यपि कर्माद्यजितं जातिविशेषरूपमुक्तम् । तदा भवन्तीत्युक्तप्रयोगादेरतीतवासमानुसारिणो ग्रहणम् । ननु न किञ्चिदेवमिति स्थितेन पराभ्युद्यमानाज्ञानस्य सुषुप्ते सत्त्वाल्लुनः प्रबोधे पूर्ववदुत्पत्तिं युक्तम् । प्रलये तु तथाविधाज्ञानसद्भावे-नाभावाभाल्लुतो विभागनोत्पत्तिर्नियम्यते, तत्राह—यथा हीति । तत्त्वज्ञानपर्यन्तं विभागव्यवहारस्यान्यादतले दृष्टान्तमाह—स्वप्नवदिति । सुषुप्त्यवस्थायां परसिन्नभावे ब्रह्मणि समस्तस्य कार्यजातस्य लीनत्वेऽपि लयस्याविभागेऽप्यनुवर्तमानत्वात्पुनरुत्पत्तिप्रबोधभा-वस्यायां सौप्तसिद्धिनिमित्तो विभागव्यवहारः स्वप्नवदवस्थामिव यावत्स्वज्ञानमवाधितोऽभ्युपगम्यते । तथा प्रलयावस्थावामपि विभाग-शक्तिर्विभक्तकार्यलक्षणया मिथ्याज्ञानशब्दित्वाविभाप्रतिबद्धा तच्छेदैवानुमास्यते । विमतो लयः सावशेषः, तत्त्वज्ञानानवीनलयत्वात्, सौप्तलयवत् । तथा चाविभाशक्तिर्नियतत्वादुत्पत्तिनियतिरित्यर्थः । असासजस्यान्तरमुक्तमिति देशेन क्षिपिष्यति—एतेनेति । अविद्याशक्ति-वशादेव पुनर्विभागनोत्पत्तिरित्युक्तम्यायेनेति यावत् । तथापि कथं तेषां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गो निवार्यते, कारणभावे कार्योभावादित्याह—सम्य-गिति । परिचोदनापूर्वकमुक्तमसामजस्यान्तरं निरस्यति—यः पुनरिति । आशङ्कितसामजस्यनिरसनफलमुपसंहरति—तस्यादिति ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः । कथमित्युच्यते । यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वाद्देवं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतत्, शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि सम्मानः । तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रख्याप्यतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात् । विनैव कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावात्साम्यानुक्तानामपि पुनर्वन्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत् । ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति । अवदयाश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्माच्चिरागमाः पुरुषोपेक्षामात्रनिबन्ध-

भाष्यरत्नप्रभा

सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वात्तास्माभिस्त्रिरासप्रयासः कार्य इत्याह—स्वपक्षेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्येति । प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेयुः । अत एवेति । सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वाद्योगात् सांख्यसैवार्थं दोषो न कार्यमित्यात्ववादिन इति मन्वव्यम् । ‘अपीतौ’ इति सूत्रोक्तदोषवस्तुष्टयमाह—तथाऽपीताविति । कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमस्त्वप्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नैलनियमः । बद्धसुकव्यवस्था च । यदि व्यवस्थां मुक्तानां भेदाः संघातविशेषाः प्रधाने लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्येत तद्वैलीनानां पुरुषवत्कार्यत्वव्यावात इत्यर्थः ॥ १० ॥ किंच तर्कस्य संभावितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न बाध्य इत्याह—तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विवित्र-

भामती

विभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, कारणाभावे कार्यभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सर्वत्र किनो मिथ्याज्ञानस्य समूलघातं निहृतत्वादिति ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः । प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति यद्यप्युपरिष्ठात्प्रतिपादयिष्यामस्वथापि गुञ्जिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यम् । इदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं केशकर्माशयादीदमस्येति । क्षणममन्यत् ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादपि । केवलगमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषये न सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण

न्यायनिर्णयः

॥ ९ ॥ स्वपक्षे विलक्षणत्वादिदोषान्परिहृत्य ‘यक्षोभयोः’ इत्यादिन्यायादनुद्भाव्यत्वमेव तेषामित्याह—स्वपक्षेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—स्वपक्षे चेति । तथा च वादिनं प्रत्यनुद्भाव्यता तेषामिति शेषः । ब्रह्मवादिन्युक्तानां विलक्षणत्वादीनां प्रधानवादिनि प्रसङ्गाभावात्कुतः साधारण्यमिति शङ्कते—कथमिति । प्रधानवादिनि दोषताम्यमापादयितुमारभते—उच्यते इति । उक्तप्रकारमेव प्रकटयित्विलक्षणत्वादिन्युक्तान्मनूष साम्यमाह—यत्तावदिति । ‘असदिति चेत्’ इत्युक्तोक्तसापि दोषस्य साधारण्यमाह—अत एवेति । अतः शब्दसैवार्थकथनं विलक्षणत्वादि । न हीदं कार्य कारणेन विलक्षणं लक्ष्यमाणं कारणतामना प्रागवस्थायां स्थातुमर्हति विरोधात् । नापि सैवैवात्मना कार्य प्रागुत्पत्तेर्वर्तितुं पारयति प्रत्ययप्रतिहतिरसङ्गात् । तेन प्रागसदेव कार्य भवन्मतेऽपीत्यर्थः । अपीतिद्वन्द्वोक्तमसाधर्म्यं परमतेऽपि प्रसजयति—तथेति । यत्तु समस्तस्य विभागस्याविभागप्रतिः पुनरुत्पत्तौ नियमकामावाङ्मोक्षणां भोगस्य च विभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीति, अत्राह—तथा मृदितेति । उपादानं सुखादिकारणं केशकर्माशयादि । यत्तु भोक्तृणां परेणविभागं गतानामित्यादि, तत्राह—विनैवेति । प्रतिपुरुषं प्रतिनियतान्भेदान्निधाय साधारणानामेव भेदानां प्रख्याभ्युपगमात्प्रतिप्रसक्तिरिति चोदयति—अथेति । ये प्रतिपुरुषं प्रतिनियता भेदास्ते नित्याः स्वरुनित्या वा । नित्यत्वे पुरुषेषु गुणेषु नान्तर्भावान् प्रतिपुरुषं प्रतिनियमस्तदात्मत्वात्साधारण्यम् । अ नित्यत्वे प्रधानकार्यत्वस्यावश्यकत्वात्तेषामपीतावविभागानापत्तिरुक्तेति परिहरति—ये नापद्यन्त इति । विलक्षणत्वादीनां साधारण्यं फलितमाह—इत्येवमिति । तद्वि दोषस्यान्त्यान्नान्यतरपक्षस्यादित्येत्याशङ्क्यासंत्पक्षे परिहारस्योक्तत्वात्नैवमित्याह—इत्यदोषतामिति ॥ १० ॥ विलक्षणत्वादितर्कावष्टम्भेन ब्रह्मकारणवादप्रतिक्षेपासंभवे हेतुन्तरमाह—तर्काप्रतिष्ठानादिति । सौत्रमपिपदं व्याकरोति—इतश्चेति । तर्कस्य केवलमनुमाद्योगमहाहिलम् । इतः शब्दादिमेव स्फुटयति—यस्मादिति । आगममुक्तविकलानां कुतस्तर्काणां प्रादु-

नास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति । उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितान्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते । तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं, पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य चान्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत । एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव । प्रसिद्ध-माहात्म्यानुमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् । एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्कणैव प्रतिष्ठाप्यते । केवांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्वतर्का-प्रतिष्ठायां च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतोऽप्यध्वनिः सुखदुःखप्रातिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्य-गर्थनिर्धारणं तर्कणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुष्ये चैवं मन्यते—‘प्रत्यक्षमनुमानं

भाष्यरत्नप्रभा

त्वेऽपि कपिलस्य सर्वज्ञत्वात्तदीयतर्कं विश्वास इति शङ्कते—अथेति । ‘कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा’ इति न्यायेन परिहरति—एवमपीति । सूत्रमप्यस्यसङ्काभागं व्याचष्टे—अथोच्येतेति । विलक्षणत्वादितर्काणाम-प्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मैनासंपन्नः कश्चित्कर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रथममनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्यप्रति-ष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विलक्षणत्वविवादित्य आह—नहीति । तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा । अथे-ऽत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्भाविचारः । द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसंधिमानाह—एत-दपीति । किंचानागतपाक इष्टसाधनं, पाकत्वात्, अतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति-व्यवहारहेतुत्वाद्भाष्यप्रतिष्ठेत्याह—सर्वतर्कैति । अथा विषयः पाकभोजनादिविषयभक्षणादिश्च, तत्सामान्येन पाकत्वादि-नानागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । किंच पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्कणैव वाक्यव्यत्यर्थ-निर्णयस्य क्रियमाणत्वात्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह—श्रुत्यर्थेति । मनुष्ये केवांचित्तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह—मनु-रिति । धर्मस्य शुद्धिरधर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित्कर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति—अयमेवेति । सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां

भामती

तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादितिर्दिर्मवेत् । शुक्लतर्को हि स भवत्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम्—‘यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुलै-रनुमातुमिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥’ इति । नच महापुरुषपरिग्रहीतलेन कस्यचित्कर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषा-णामेव तार्किकाणां मिथो विप्रतिपत्तेरिति । सूत्रे शङ्कते—अन्यथानुमेयमिति चेत् । तद्विभजते—अन्यथा वयम-नुमास्यामहे इति । नानुमानातिव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः, प्रत्यक्षादिष्वपि तदभासव्यभिचारेण तत्प्र-सङ्गात् । तस्मात् स्वाभाविकप्रतिबन्धवशजिज्ञासुरागे निपुणेनानुमात्रा भवितव्यं, तत्तत्राप्यतृहं प्रधानं सेत्स्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठितामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयः, तदप्रतिष्ठित्यामितराप्रतिष्ठितानाभावादित्याह—नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एवेति । अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः । नच श्रुत्यर्थोभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्व-विनिश्चय इत्याह—सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चेति । अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरिहारेण तर्कितं राक्षान्त-

न्यायनिर्णयः

भावं, तत्राह—पुरुषेति । औत्प्रेक्षिकतर्काणामप्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह—उत्प्रेक्षाया इति । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं विवृणोति—यथा-हीति । पुरुषमतीतमानेकरूपत्वेऽपि कपिलादौ पुरुषविशेषे माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयस्तर्कोऽप्रतिष्ठितो न भवतीति शङ्कते—अथेति । कपिलादेर्माहात्म्यप्रतिष्ठिमभ्युपेय परिहरति—एवमपीति । अन्यथेत्यादिपुत्रावयवेन चोदयति—अथोच्येतेति । यथा तर्कस्य नाप्र-तिष्ठितत्वदोषसाध्या व्याप्तिमनुसंधायास्तदुत्प्रेक्ष्यते । तथाच विलक्षणत्वादीनां व्यभिचारिणामसाधकत्वेऽपि व्याप्तिमतस्तर्कस्य साधकत्वमिति-रित्यर्थः । सोऽपि तर्कस्तर्कत्वादप्रतिष्ठितः सादित्वात्शङ्का सर्वस्य वा तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचित्तेति विकल्प्याहं दूषयति—नहीति । तत्र हेतुमाह—एतदपीति । तदेव स्पष्टयति—केवांचिदिति । यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वसाधकः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे कुवः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं, तदुपपादके तर्के तदभावात् । द्वितीयेऽपि कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं, तत्प्रत्यक्षकर्तृत्वैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्य-वहारहेतुत्वादि प्रतिष्ठितत्वं तर्कस्यास्येयमित्याह—सर्वेति । तदेवोपपादयति—अतीतेति । अथा प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयस्तत्सा-मान्यं तत्सजातीयत्वम् । अनागतोऽध्वनिः । अननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतैष्टानिष्टाभानातीतसंदर्भनात्तस्यापि समीहितसा-धनत्वमसमीहितसाधनत्वं वाच्यमात्रं लोकस्त्र प्रवर्तते ततो-वा निवर्तते । तदेवं लोकयात्रासुदृष्टमनुमानाख्यस्तर्को नाप्रतिष्ठितो भवितुमर्हती-त्यर्थः । ननु लोकयात्रा यथाकथंविस्मृतिरित्येनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण निर्वहति, तस्मादृष्टत्वादेव दुर्निवारत्वात् । वेदाभेनिर्णयानुयोगित्वाच्च तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं नैवेदिकैरन्येति, तत्राह—श्रुत्यर्थेति । पूर्वोत्तरतन्त्रप्रणयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमेष्टव्यम् । नहि प्रतिष्ठितत्वमेष्टव्यम् । अत्रमन्त्रेण तत्रास्यां वाक्याभेनिर्णयमितिर्दिष्टेति भावः । न केवलं लौकिकवैदिकव्यवहाराणुपपत्तिरेव तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वे मानं किंतु अनु-वचनमपीत्याह—मनुरपीति । शास्त्रस्य नानाचार्यमुखप्राससंप्रदायसाहित्यं विविधागमत्वम् । धर्मस्य शुद्धिरधर्मांस्त्रिभूतं निर्धारणम् ।

च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥' इति । 'आर्थं धर्मोप-
देशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यत्कर्तव्यमुपसंयत्ते स धर्मो वेद नेतरः ॥' (१२।१०५, १०६) इति
च ब्रुवन् । अयमेव तर्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवं हि सावधतर्कपरित्यागेन निरव-
द्यत्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । नहि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किञ्चि-
दस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेत् एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि कञ्चि-
द्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषा-
दनिर्मांक्षस्तस्य । नहीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं सुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोद्येक्षितुमपि
शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावो-
चाम । अपिच सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं
वस्तुतन्त्रत्वात् । एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः । लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञान-
मित्युच्यते यथाक्षिरूपेण इति । तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तर्क-

भाष्यरत्नप्रसा

पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत्सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः, तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तमुपहसति—
नहीति । कञ्चित्तर्कस्य प्रतिष्ठायासपि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं नास्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे—यद्यपीत्या-
दिना । अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वम् । भावस्य जगत्कारणस्य याथात्म्यमद्वयत्वम् । सुक्तिनिबन्धनं
मुक्त्यालम्बनम् । ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वं दर्शयति—रूपादीति । अविमोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह—
अपिचेत्यादिना । एकरूपवस्तुज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत्र आह—तत्रैवं सतीति ।
तर्कोत्थज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वम् । सम्यग्ज्ञाने विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो

भाष्यती

मनुजामाति । सति चैव पूर्वपक्षविषये तर्कं प्रतिष्ठारहिते प्रवर्तते, तदभावे विचारप्रवृत्तेः । तदिदमाह—अयमेव च तर्क-
स्यालंकार इति । तस्मिन्मात्राशङ्कां सूत्रेण परिहरति—एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । न वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणायामः,
किंतु जगत्कारणसत्त्वे स्वाभाविकप्रतिबन्धवन्न लिङ्गमस्ति । यत्तु साधर्म्येवैधर्म्यमार्त्रं, तदप्रतिष्ठारोपाच्च मुच्यत इति । कस्या-
न्तरेणानिर्मांक्षपदार्थमाह—अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति । भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचर-
तया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य । वैदिकं चेदं चेतनजगदुपादानविषयं विज्ञानं वेदोत्पत्तकैतिकर्तव्यत्वात् वेदजनितं
व्यवस्थितम् । वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्धारणकारणाभावाच्च

न्यायनिर्णयः

तत्र शास्त्रं निर्धारितशक्तितात्पर्यवदव्यवधानेनोपयुक्तं, प्रत्यक्षानुमाने तद्व्यवधानेनेति विभागः । अत्रानुमानं चेत्येतदुपजीव्यम् । आप्थं
धर्मोपदेशो मन्यविष्णुवारीत्याश्रयवत्यादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम् । वेदशास्त्राविरोधिनेति विशेषणधर्मनिर्णये शुद्धतर्कांनुपवेशो नेति सूचि-
तम् । धर्मशास्त्राद्वारा साधारणाद्ब्रह्मणि गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वपक्षमेवं दूषयित्वा कस्यचिदप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति—अय-
मेवेति । तदेवोपादयति—एवं हीति । तर्को हि विचारात्मकस्तर्कितपूर्वपक्षप्रतिक्षेपसुखेन तर्कतिसिद्धान्तान्मभ्युपगममूलम् । स च पूर्व-
पक्षविषये तर्कं प्रतिष्ठारहिते सति प्रवर्तते, तदप्रतिष्ठितत्वामात्रे विकल्पतया विचारप्रवृत्तेरित्यर्थः । पूर्वतर्कवदुत्तरतर्कस्यापि तर्कत्वादप्रति-
ष्ठितत्वमनुमेयमित्याशङ्क्याप्रतिष्ठितत्वे तर्कस्य मूलशैल्यादि प्रयोजनं न तर्कत्वमिति भ्रमाह—नहीति । अन्येयेत्यादिचोषविमजसु-
पसंदरुति—तस्यादिति । सर्वतर्काप्रतिष्ठाय दुरुपपन्नत्वात्किञ्चित्तर्काप्रतिष्ठाय गुणव्यावर्त्यते । परिहारमन्तरायति—एवमपीति ।
प्रतिष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कोऽस्तीति वा जगत्कारणविषयस्तर्कस्येति वा साध्ये । तत्राभ्यमङ्गीकरोति—यद्यपीति । द्वितीयं दूषयति—
तथापीति । जगत्कारणमपि कार्यलिङ्गकानुमानगोचरतया तर्कमन्वमित्याशङ्क्य-कारणमात्रस्य तद्व्यवस्थेऽपि तद्वैतकत्वादिविशेषस्य नास्ति
सम्प्रत्येत्याह—नहीति । अतिगम्भीरत्वमागमातिरेकिमानायोग्यत्वम् । भावयाथात्म्यं कारणगतमद्वितीयत्वम् । सुक्तिनिबन्धनं परसानन्दस्य
चिदेकान्तत्वम् । यदुक्तमतिगम्भीरत्वं तदेव प्रायुक्तं सारयन्नुपपादयति—रूपादीति । श्रवणीयादित्यां विधान्तरेण व्याकर्तुमारभते—
अपिचेति । तर्कप्रतिष्ठितत्वादिनापि तार्किकं वा वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितमिति विकल्प्यांश्च दूषयितुं संप्रतिपक्षमर्थमाह—
सम्यपेति । तस्य तर्कसमुपस्थलासंभवं वक्तुमेकरूपत्वामाह—तच्चेति । वस्तुतन्त्रत्वेऽपि स्यादुपपन्नविषयज्ञानवदनेकरूपत्वामाशङ्काह—
एकरूपेति । नहि स्यादुर्वा दुरुषो वेति ज्ञानं वस्तुतन्त्रं किंतु पुरुषतन्त्रमिति भावः । ऐकरूप्येऽपि वस्तुतन्त्रस्य आन्तविकारित्वानि
सन्त्येवानेकरूपानीत्याशङ्क्याश्रयैवैक्यज्ञानवदेकरूपवस्तुविषयमेव सम्यग्ज्ञानमित्याह—तद्विषयपीति । मोक्षसाधनसम्यग्ज्ञानसम्यग्ज्ञानो-
पैकरूप्येऽपि किमायातमिति, तत्राह—तच्चेति । अविप्रतिपत्तमपि सम्यग्ज्ञानं तर्कसमुत्थं मन्वित्यतीत्याशङ्काह—तर्केति । विप्रतिपत्ति-

ज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यद्धि केनचित्कारिकैकेणैवैव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके । कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् । नच प्रधानवादी तर्कविदा-मुच्चम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । नच शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तात्कारिका एकस्मिन्देशे काले च समाहृत्य येन तन्मततिरेकरूपकार्थ-विषया सम्यग्ज्ञातिरिति स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थ-विषयत्वोपपत्तेः । तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नो-तुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञान-त्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत । अत आगमवशेनागमानुसारितकवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

बाधोऽस्ति परमाण्वादिमतैर्नो वा यतः पटः ॥ न्यूनतन्तुभिरारम्भो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः ॥ १ ॥

शिष्टेधापि स्मृतिस्वत्ता शिष्टत्वकमर्तं किञ्च ॥ नातो बाधो विधेर्न तु न्यूनत्वनिमयो नहि ॥ २ ॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद्ब्रह्मतरतर्कबलोपेतत्वाद्देवानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिद्-

भाष्यरत्नप्रभा

यस्य तत्तर्कमभवं कथं सम्यग्ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात्तज्ज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धि-माह—नच प्रधानेति । ननु सर्वतार्किकैर्मिलित्वा निश्चिततर्कौत्था मतिमुक्तिहेतुरित्यत आह—नच शक्यन्त इति । तज्ज्ञात् तर्कौत्थज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्तसमन्वयबाधो न युक्तः, तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनाभिसर्गोक्षप्रसङ्गादिति सूत्रांशार्थमुपसंहरति—अतोऽन्यत्रेति । समन्वयस्य तर्कणाविरोधे फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति—अत आगमेति ॥ ११ ॥ ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः । स किं यद्विषु तज् द्वयोपपादानमिति वैशेषिका-दिभ्योऽपि निरूप्यते न चेति संदेहे सांख्यबुद्ध्यानां तर्काकुशलमतिष्वेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलत्वमसिद्धेः सदीय-न्यस्यसम्प्राप्ताश्रितत्वाद्विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिविशति—एतेनेति । फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेश-स्मात्किमवस्थातिदेशः किमिति कृतो वैरीत्यस्यापि संभवादित्याशङ्क्य पूर्वोत्तराधिकरणयोरुपदेशातिदेशभावे कारण-माह—वैदिकस्येति । सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वस्वप्रकाशात्वाद्यर्थैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवलादिभिः

भामती

न तत्तत्प्रत्ययवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् । असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा-अभि व्याख्याताः । न कार्यं कारणदभिन्नमभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वात्तुपपत्तेः, करोत्यर्थात्तुपपत्तेश्च । अभूतप्रादुर्भावं हि तदर्थः । न चास्य कारणात्मने किंचिदभूतमस्ति, यदर्थमयं पुरुषो भवेत् । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न । तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वात्, असत्त्वे वाभिव्यक्त्यस्यापि तदव्यसङ्गेन कारणात्मलज्वाघातात् । नहि तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति गुज्यते । किं चेदं गणिमन्त्रौषधिसमन्त्रालं कार्येण शिष्टितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमव्यवधानमविदूरस्थानं च तस्यैव न्यायनिर्णयः

सेषं तर्किकैः ज्ञाने प्रकटयति—यदीति । व्युत्पापनं बाधनम् । सर्वा विप्रतिपत्तौ फलितमाह—कथमिति । एकरूपेणावस्थितोऽयं विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । प्रधानब्रह्मवादिनः सर्वैरेष्टत्वात्तदुपेक्षिततर्कप्रसृतं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—न ज्ञेयं । तैत्तिरीयगृहीतत्वेऽपि तन्मतनिरासेन प्रधानवादिना स्वमतस्य स्थापितत्वात्तस्यैवादेयत्वं सर्वतार्किकसममिलीलाशङ्क्याह—न च शङ्क्यन्त इति । एकरूपो योऽसावेकार्थः सांख्यैरुक्तस्तद्विषयेति यावत् । तर्कौत्थज्ञानं मोक्षहेतुरिति पक्षं प्रतिषिध्य वैदिकज्ञानं तत्प्रे-कीकृतं वेदायैऽपि वेदविदा विवादात्तज्ज्ञानमपि ज्ञानमेकरूपं न भवतीत्याशङ्क्याह—वेदस्येति । स हि स्वसामर्थ्यादेकरूपार्थीप्रसव-हेतुः पुरुषमतिदोषात्तन्वया प्रतिभासत इत्यर्थः । वैदिकस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञानत्वात्पादकार्थभावे फलितमाह—अत इति । वैदिकादेव सम्यग्ज्ञानान्मोक्षसंभवात्तज्ज्ञानतरेषु मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानाभावाद्योक्तिसिद्धिरिति सूत्रावधारार्थमुपसंहरति—अतोऽन्यत्रेति । तर्कौत्थस्येन ब्रह्मणि प्रत्यवस्थानासंभवं प्रत्यास्य प्रकृतमधिकरणार्थमुपसंहरति—अत आगमवशेनेति ॥ ११ ॥ समन्वयस्य सांख्यन्यायाविरोधेऽपि प्रत्यासन्नत्वादिप्रसिद्धाभिव्यक्त्यन्यायविरोधाभासौ सिध्यति तैर्धा तार्किकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्यायानामाव्यवस्थित्याशङ्क्य तत्रिरासार्थोक्त्या-यमतिविशति—एतेनेति । अतिदेवत्वाद्पदेशसम्प्रादाहिसंगतिचतुष्टयं फलमेदश्च । चेतनाब्रह्मणो जगत्सं नुबन्तमन्वयो विषयः । स किन्ती-भूतो न द्वयोपपादानं, व्यापित्वात्, दिग्वादिबदित्यादिना तार्किकन्यायेन तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां निरूप्यते न चेति संदेहे पूर्वोत्तराधिकरण-योऽपदेशादिदेशभावेन संबन्धे कारणमाह—वैदिकस्येति । कार्यकारणयोर्मेदस्यात्मनः स्वप्रकाशात्वात्तज्ज्ञानयोः सम्यग्दर्शनस्याव्याप्यस्य

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अद्वैतं बाध्यते नो वा भोक्तृभोग्यविभेदः ॥ प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धो भेदोऽसाधन्यबाधकः ॥ १ ॥

तत्तत्कथंनभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इत्यतः ॥ भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथास्तु तत् ॥ २ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति । यथा मन्त्रार्थवादा । तर्कोऽपि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् । यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवम् । अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थ-
वाधनं श्रुतेः । कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति । अत्रोच्यते—प्रसिद्धो ह्यर्थ-
भोक्तृभोग्यविभागो लोके भोक्ता चेतनः शारीरो भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता
देवदत्तो भोग्य ओदन इति । तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता भोग्यभावमा-
पद्येत । भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत । तयोश्चेत्तरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्वृद्धाणोऽनन्यत्वात्प्र-
सज्येत । न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य वाधनं युक्तम् । यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो

भाष्यरत्नप्रभा

जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः । स किं यन्मयो भिन्नं तन्नाद्वैतीयकारणाभिन्नं यथा मृत्युजौ घटपटविति
तर्कसहितभेदप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति संदेहे ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत इति
पूर्वपक्षयति—भोक्तापत्तेरिति । विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तस्मिन्निहितः भेदः । अनपेक्षश्रुत्या
स्वार्थनिर्णयात्तर्कलोपेन न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते—यद्यपीति । मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थं भवत्यनाक्षेपः । यस्त्वद्वि-
तीयब्रह्माभेदाद्ब्रह्मजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्वश्रुतिविषयः स 'आदित्यो यूषः' इत्यर्थवादाथैवमानान्तरयोग्य एवेति
द्वैतप्रमाणैरपहियत इति समाधत्ते—तथापीति । अन्यपरत्वं गौणार्थकत्वम् । स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठित-
त्वात्तेनाक्षेप इत्याह—तर्कोऽपीति । तर्कोद्देशेन प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते—किमत
इति । पूर्वपक्षी समाधत्ते—अत इति । तर्कोदेः प्रामाण्यात् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त
इत्यर्थः । इममर्थं ब्रह्मापूर्वकं स्फुटयति—कथमित्यादिना । ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुता-
थोपत्त्येत्याह—तयोश्चेति । तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते, एकस्याद्विभक्त्योर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः ।
ततश्च भेदो बाध्यतेत्यर्थः । इष्टापत्तिं वारयति—न चास्येति । श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वाभिरवकाशाद्वैतमान-
बाधो न युक्त इत्यर्थः । ननु विभागस्यापुनिकत्वादानादद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत आह—यथेति अतीतानागतकालौ

भामती

विदर्शनेत्युक्तम् । सुगममन्वत् ॥ १२ ॥ भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । स्यादेतत् । अतिगम्भीरजगत्कारण-
विषयत्वं तर्कस्य नास्ति, केवललगममन्वयेतदित्युक्तम्, तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह—यद्यपि श्रुतिः प्रमा-
णमिति । प्रवृत्ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतःप्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते । प्रवर्तमाना पुनः स्फुटतरप्रतिष्ठिताप्रामा-
ण्य-तर्कविरोधेन मुख्यार्थात्प्रत्याव्यवधानवृत्तिता नीयते, यथा मन्त्रार्थवादावित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । यथा त्वद्यत्वं
इति । यद्यतीतानागतयोः सर्वयोरपेक्ष विभागो न भवेत् । तत्तत्सदेवाद्यतनस्य विभागास्य बाधकं स्यात्, सप्रदर्शनेत्येव जाग्र-

न्यायनिर्णय

भोक्तापत्तेरिति । अद्वैतीयाद्वृद्धाणो जगत्सर्गं दुर्बन्समन्वयो विषयः स किं द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति तस्य तत्त्ववेदकत्वा-
नापेदकत्वाभ्यां संदेहे जगत्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तस्य प्रतिष्ठितत्वं संभवाद्वैतासिद्धिरभिप्रायः पूर्वपक्षयति—अन्य-
थेति । समन्वयस्याध्यक्षदिविरोधसमानात्पादादिपङ्क्तिस्तौल्यम् । फलं तु पूर्वपक्षस्यैवोद्देशानुमानविषयोऽवधारणयोग्यव्यावृत्त्यर्थः ।
आन्नायैकगम्ये मानान्तरनिमित्तात्पक्षेयानवकाशत्वमाशङ्क्याह—यद्यपीति । निर्णोताथश्रुतिविरोधे मानान्तरस्याप्रामाण्यमनिर्णोतायां तु
श्रुतिर्मानान्तरविरोधे सत्युपचरितार्था स्यादित्यर्थः । मानान्तरेण श्रुतेर्विषयापहारे सत्यन्यपरतेत्यत्रोदाहरणमाह—यथेति । यत्तु तर्कस्या-
प्रतिष्ठितत्वाच्च श्रुत्यर्थं तस्मिन्निमित्ताक्षेपस्य सावकाशत्वमिति, तत्राह—तर्कोऽपीति । श्रुतिविषयत्वेऽपि । तर्कस्य स्वविषये प्रतिष्ठि-
तत्वेऽपि श्रुत्या तुल्यविषयत्वान्मात्रं तयोर्विरोधशङ्केति मत्वाह—अत इति । श्रुतेः स्वार्थबोधनोपपन्नयदन्यबाधस्यानवकाशत्वाच्च विरोध-
शङ्केति पुनः सिद्धान्ती शङ्कते—कथमिति । अद्वैतं स्वार्थं बोधयन्त्येव श्रुतिर्यद्वैतमवकाशमाना तद्विषयाध्यक्षादिनिर्विषयेत्येति पूर्व-
वाद्याह—उच्यत इति । तत्रादावध्यक्षविरोधं श्रुतेरादर्शयति—प्रसिद्धो हीति । लौकिकीं प्रतिदिनेव दृष्टान्तद्वाराभिनेयति—
भोकेति । प्रसिद्धो विभागस्तथैवास्ति, श्रुतिश्च स्वार्थं बोधयिष्यति, का हानिरित्याशङ्क्याह—तस्य चेति । भोक्तृभोग्ययोरुक्तता नास्मा-
भिरुक्त्याशङ्क्याह—तयोश्चेति । अस्तु तर्हि श्रुत्याद्वैतं बोधयन्त्या बाधोऽप्येति, नेत्याह—न चेति । श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकाश-

दृष्टतथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः । तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रस-
ङ्गाद्युक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत्कश्चिद्विरोधयेत्तं प्रतिब्रूयात्—स्याल्लोकवदिति । उप-
पद्यत एवायमस्तपक्षेऽपि विभागः एवं लोके दृष्टत्वात् । तथाहि—समुद्रादुदकात्मनोऽनन्य-
त्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंस्तेषादिलक्षणश्च
व्यवहार उपलभ्यते । नच समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामि-
तरेतरभावापत्तिर्भवति । नच तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽनन्यत्वं भवति । एव-
मिहापि नच भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, नच परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति । यद्यपि
भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः 'तत्त्वदृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति स्रष्टरेवाविकृतस्य कार्या-
नुपवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिसिक्तो विभाग आकाशस्येव
घटाद्युपाधिनिसिक्त इत्यतः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः
समुद्रतरङ्गादिव्यायेनेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

मेदाभेदौ तात्त्विकौ सौ यदि वा व्यावहारिकौ ॥ समुद्रादाविव तयोर्वाभावेन तात्त्विकौ ॥ १ ॥

पाथिलौ श्रुतिमुक्तिभ्यां तावेलौ व्यावहारिकौ ॥ कार्यस्य कारणमेदाद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् ॥ २ ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितः । न

भाष्यरत्नप्रभा

भोक्तादिविभागश्रयौ, कालत्वात्, वर्तमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्ते-
भाषाततः सिद्धान्तमाह—स्याल्लोकवदिति । दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः, कथं वा
तेषां भेदे संलक्षणादभिन्नत्वमित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति व्यायेनाह—नचेति । एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो
ब्रह्मभेदश्चेत्याह—एवमिति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावाद्दृष्टान्तवैषम्यमिति शङ्कते—यद्यपीति । औपाधिकं जन्मा-
क्षीति तरङ्गादिसाम्यमाह—तथापीति । विभागो जन्म । यद्वा तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः । ननु भोक्तुः प्रतिदेहं
विभागः कथमित्यत आह—कार्यमनुप्रविष्टस्येति । औपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति—इत्यत इति । एक-
ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्तादेस्तरङ्गादिवज्जेदाक्षीकाराच्च द्वैतमानेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पूर्वसिद्धेनैव पूर्वपक्षे
विवर्तनादेन मुख्यं समाधानमाह—तदनन्यत्वमिति । समानविषयत्वं संगतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणाम-
विवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह—अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परि-

भाष्यती

ईयानम् । न खेतदस्ति । अबाधिताद्यतनदर्शनेन तयोरपि तथालानुमानादित्यर्थः । इमां शङ्कामापाततोऽविचारितलोकसिद्धि-
दृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सूत्रकारः—स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ परिहारहस्यमाह—तदनन्यत्वमारम्भणश-
ब्दादिभ्यः । पूर्वस्मादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाह—अभ्युपगम्य चेममिति । स्फुटितम् । कर्हि-

न्यायनिर्णयः

त्वाभिरवकाशं प्रलक्ष्य बलवदिति भावः । अनुमानविरोधमधुना श्रुतेरुपन्यस्यति—यथेति । विमतौ भोक्तृभोग्यविभागव्यवहारवन्तौ,
कालत्वात्, वर्तमानकालवत् । यद्वा विमतौ विभागोऽबाधितः, विभागत्वात्, इदानींतनविभागवदित्यर्थः । उक्तोपपत्त्यानुमानविरोधादसिद्धिः
समन्वयस्येत्युपसंहरति—तस्मादिति । तामिमांशङ्कामापाततो लोकसिद्धदृष्टान्तावष्टम्भेन प्रलाभे—तं प्रतीति । पञ्चावयवं व्याक-
रोति—उपपद्यत इति । लोके दृष्टत्वमेव स्फुटवति—तथाहीति । इतरेतरसंस्तेषादीत्यादिशब्देन विक्षेपपरिमाणविशेषादि स्फुटते । ननु
फेनादीनां समुद्रादभेदे परस्परभावापत्तेर्नैतरेतरविभागादि संभवति । न खल्वेकसादभिन्नानां मिथोभिन्नत्वमेकस्वेवोपपद्यते, तस्माद-
नचेति । फेनादीनां मिथोभिन्नत्वेनेकसादभिन्नत्वमन्यथा समुद्रस्यापि तदभेदेन भेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—नच तेषामिति । दृष्टां-
न्मसुपल्ला दाष्टान्तिकमाह—एवमिति । इहेति ब्रह्मावेदोक्तिः । फेनादीनां समुद्रकार्यत्वात्तदभेदेऽपि जीवानां ब्रह्मकार्यतया तदभेदो-
पपत्तिरिति वैलक्षण्यमिल्याशङ्क्याह—यद्यपीति । तर्हि जीवब्रह्मणोरन्तान्तेदोक्तविभागभावाद्भोग्यस्यापि प्रतिनियमास्तिविभागव-
गाह्यप्रमाणविरोधादवस्थमिल्याशङ्क्याह—तथापीति । दाष्टान्तिकमुपसंहरति—इत्यत इति । समुद्रतरङ्गादिव्यायेन समुद्रावमेवेदं
फेनतरङ्गादीनां मिथोभेददृष्टान्तेनेत्यर्थः । विभागोपपत्तौ तद्विषयाध्यक्षादेरविरुद्धतेति युक्तमेव जगतो ब्रह्मकारणत्वमुक्तमित्यधिकरणार्थं
निगमयति—उक्तमिति । ॥ १३ ॥ परिणामवादादवलम्ब्यापाततो विरोधं समाधाय विवर्तनादाभिलष्य परमसमाधानमाह—तदनन्य-
त्वमिति । अद्वितीयब्रह्मणो जगत्संपादिनः समन्वयस्य पूर्वज्जेदब्रह्मादिप्रत्यक्षादिविरोधसंदेहे पूर्वाधिकरणेऽपि भेदब्रह्मिहानासिरोचो-
पपादानुसरतिमाशङ्क्य संगतिं वदन्नगतायत्वमाह—अभ्युपगम्येति । अङ्गीकृत्य हि भेदब्रह्मादिप्रमाणस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयोर्लक्षणसंदेहं

त्वंयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परब्रह्म, तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्दस्तावत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते—‘यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्’ (छा० ६।१।१) इति । एतदुक्तं भवति—एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते । विकारो घटः शराव उदञ्चनं चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधेयमात्रं ह्येतदनुत्तं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आह्वातः । तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दादार्थान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते । पुनश्च तेजोबन्धानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोबन्धकार्याणां तेजोबन्धव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति—‘अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्’ (छा० ६।४।१) इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् ‘पेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’ (छा० ६।५।७), ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ (बृ० २।४।६), ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ (सु०

भारतप्रभा

णामदृष्टान्तेन भेदाभेदाद्युक्तौ, संप्रत्यक्षीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वाद्यध्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथाच मिथ्याद्वैत-
प्राहिमस्यगौडैतद्युतेन बाधः, एकस्यां रज्जां दण्डस्वगाद्वैतदर्शनादित्यत्र मुख्यः परिहार इति भावः । एवमद्वैतसम-
न्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति—यस्मात्तयोरिति । स्वरूपेभ्यो कार्यकारणत्वव्याघात इत्यत आह—व्यतिरे-
केणेति । कारणोऽप्युक्तस्य शून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः । वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कारणात्पुंथन-
स्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिं योययति—एतदुक्तमिति । आरम्भणशब्दार्थान्तरमाह—पुनश्चेति । अपागादग्निवत्सम-
पगतं कारणमात्रत्वात् । त्रीणि तेजोबन्धानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यम् । तेषामपि सम्मानत्वात्सदेव शिष्यत

भामती

कारणात्, परमार्थमृतादनन्यत्वमाकाशादेः प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तोपप्रपञ्चावतार इत्यत आह—व्यतिरे-
केणाभावः कार्यस्यावगम्यत इति । न खल्वनन्यत्वमित्यमेदं ब्रूमः, किंतु मेदं व्यासेधामः, ततश्च नामेदाश्रयदोष-
प्रसङ्गः । किंलमेदं व्यासेधद्विवैशेषिकादिभिरस्मात् साहायकमेवाचरितं भवति । मेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे—आरम्भण-
शब्दस्तावदिति । एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायते यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भवेत् । यथा रज्जां ज्ञातार्थं
मुञ्जज्ञतत्त्वं ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्त्वम् । तत्त्वज्ञानं न ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तः—
यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेनेति । स्यादेतत् । यदि ज्ञातार्थं कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति । न हि तन्मृदात्मकमि-
त्युपाहितमथस्तात् । तस्मात्तत्त्वतो भिन्नम् । न चान्यसिन्विज्ञातोऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुतिः—‘वाचारम्भणं विकारो

न्यायनिर्णय

विरोधः समाहितः । संप्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वाद्यध्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथाच विषयभेदादपौनरेक्यम् ।
संगतिफले तु पूर्ववदिति भावः । यथोक्तविभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदनन्यत्वमिति सूत्रावयवं विभजते—यस्यादिति । कार्य-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थं विज्ञानेति—कार्यमिति । कारणेऽपि विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं विशेषमादत्ते—कारणमिति । कार्यकारणयोरनन्य-
त्वमित्युक्ते मिथोऽनन्यत्वं शङ्कितं व्यावर्तयति—तस्यादिति । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामविच्यतमित्युक्तकारणात्परमार्थतो-
ऽनन्यत्वं व्याचक्ष्णातः स्तोक्तिविरोधं कथं नाधिगच्छति, तत्राह—व्यतिरेकेणेति । यसादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति
तद्वा हि मानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानस्य समन्वयस्याविरोधीत्यर्थः । कार्यस्य कारणव्यतिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति—कुत इति ।
बुद्धिसितहेतुविषयं सूत्रभागवतवारयति—आरम्भणेति । तत्र मेदनिषेधहेतुमात्रम्भणशब्दं व्याकरोति—आरम्भणशब्दस्तावदिति ।
धेनादिविषयत्वादेवशब्दो जगद्विषयो न भवति, तत्कथं जगतो मिथ्यात्वं तेन सिध्यतीत्याशङ्क्य जगतो मिथ्यात्वसाधनार्थमादिबुद्धान्ति-
विधं वाचारम्भणत्वं दार्ष्टान्तिकेऽपि सात्त्विकमासेयमित्येवमिह—एवमुक्तमिति । परमार्थतो विज्ञातमिति संबन्धः । कथमन्यसिन्वि-
दितेऽन्यद्विज्ञातं स्यादित्याशङ्क्याह—यत् इति । कारणमपि विकारवदनुत्तमेव शब्दमात्रत्वाविशेषादित्याशङ्क्याह—मृत्तिकेति । एव-
मन्वेनेतिशब्दः संबध्यते । तथापि ब्रह्मणो किमात्मनः, तत्राह—एष इति । दृष्टान्तस्य कारणव्यतिरेककार्याभावविषयत्वेऽपि दार्ष्टान्ति-
कस्य नैवमित्याशङ्क्य फलितमाह—तत्रेति । संसिद्धितो बुद्धान्तः सप्तम्यर्थः । प्रकारान्तरेणारम्भणशब्दं व्याचष्टे—पुनश्चेति । दृष्टान्त-
महादार्ष्टान्तिके ब्रह्मातिरेकिकार्थमात्रप्रतिपत्त्यन्तरं चेत्यर्थः । ब्रह्मकापीणां मिथ्यात्वं तत्कार्याणां मिथ्यात्वोक्तत्वापि दर्शितमिति भावः ।
आदिशब्दं व्याख्याति—आरम्भणेति । एवमादीलादिशब्दात् ‘तदात्मानं स्वयमकुसलं’ इत्यादि गृहीतम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-

रा२।११), 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५।२), 'मेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ७।३।१९) इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां भूदाकाशानन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिकादकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्, एवमस्य भोग्यभोक्तादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् । नन्वेनेकात्मकं ब्रह्म, यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव । यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति नानात्वम् । यथा च समुद्रात्मनैकत्वं केनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मुद्रात्मनैकत्वं घटशरा-

भाष्यप्रथमा

इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्महान्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह—न चान्यथेति । तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह—तस्माद्यथेति । प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनिलं यत्स्वरूपं तद्गुणेणानुपाख्यत्वात्सत्तास्फूर्तिरूपत्वादनन्यत्वमिति संबन्धः । शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थापयति—नन्वेति । अनेकाभिः शक्तिभिस्तद्विधीनप्रकृतिभिः परिणा-

आमती

नामधेयम् । वाचया केवलमारभ्यते विकारजातं, न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतत् । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर इति विकल्पमात्रम् । यथाहुर्विकल्पविदः—'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुस्यैव विकल्पः' इति । तथा चावस्तुतयातुतं विकारजातं, सृष्टिकेलेव सत्यम् । तस्माद्घटशराबोद्धनानीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातार्था येषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भवति । तदिदमुक्तम्—न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यत इति । निदर्शनान्तरद्वयं दर्शयन्मुपसंहरति—तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामिति । ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुनन्तो यथा मृगतृष्णिकादकादयः, तथा च सर्वे विकारजातं तस्मादवस्तुसत् । तथाहि यदस्ति तदस्त्वेव, यथा चिदात्मा । नष्टासौ कदाचित् क्वचित् कथंविद्वाहि । किंतु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्त्वेव, न नास्ति । न चैवं विकारजातं, तस्य कदाचित् कथंवित् कुत्रचिदवस्थानात् । तथाहि—सत्त्वभावो वैदिकारजातं, कथं कदाचिदस्ति । असत्त्वभावो वैत्, कथं कदाचित् सत् । सदसत्तोरेकविरोधात् । नहि रूपं कदाचित् क्वचित् कथंविद्वा गन्धो भवति । अथ यस्य सदसत्त्वे धर्मी, ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदाचिदेव भवतः, तत्तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न विकारः कस्यचित् । अथासत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम् । नहि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्वर्माऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः किञ्चित्प्रतिपत्तमसत्त्वम् । किमायातं भावः । नहि घटे जाते पटस्य किञ्चिद्व्यति । असत्त्वं भावविरोधीति चेत् । न । अकिञ्चित्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः न किञ्चित्करले वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसंभवात् । अथास्यासत्त्वं नाम किञ्चिज्जायते किंतु स एव न भवति । यथाहुः—'न तस्य किञ्चिद्व्यति' इति । नभवेव केवलम्' इति । अथैष प्रसज्यप्रतिषेधो निरुच्यतां, किं तत्त्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्त्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत । तथा च भावानुभावाभावः । उत्तरस्मिन् सर्वे भावमित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्तलेऽपि निषेधस्य भावमित्यतयापत्तिस्तदवस्थैव तस्माद्ब्रह्मसिद्धिः कारणाद्विकारजातं न वस्तु सत् । अतो विकारजातमानिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य कारणस्य निर्वच्यतया सत्त्वं 'सृष्टिकेलेव सत्यम्' इत्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयाऽनुवदति श्रुतिः । 'यत्र लौकिकपरीक्षाकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः' इति चाक्षपादसूत्रं प्रमाणसिद्धौ दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनलौकसिद्धलभत्र विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाध्वानि दृष्टान्तः स्यात् । नहि परमाध्वानिर्दार्शनिकवैयर्थिकबुद्ध्यतिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति । संप्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति—नन्वेनेकात्मकमिति । अनेकाभिः शक्तिभिर्भाः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो

न्यायविर्णयः

अतिज्ञानुपपत्तिरपि भेदाभावे मानतया सौत्रेणादिशब्देन गृहीतेत्याह—न चेति । यदि जगतो ब्रह्मैव तत्त्वं तदा तज्ज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञेयं, यथा रज्जुतत्त्वज्ञानेन गुञ्जागादितत्त्वम् । तत्त्वज्ञानमेव च ज्ञानं ततोऽन्यस्य मिथ्याज्ञानत्वेन ज्ञानत्वादिति भावः । सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । जीवप्रपञ्चयोर्महानोऽनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । तेषामूषरादिभ्योऽनन्यत्वे हेतुमाह—दृष्टेति । कदाचिद्वृत्तं पुनर्नष्टम् । अनित्यमिति यावत् । तत्त्वभावत्वानुपाख्यिकादकादीनामूषरादिभ्यो भेदेन नास्ति त्वम् । विमतमभिधानातिरिक्तसत्ताशून्यं, साविक्रमात्, चिदात्मवदिति व्यतिरेकानुमानादित्यर्थः । दृष्टप्रवृत्तयस्त्विति प्रतीतिकाळेऽपि सत्ताराहित्यं तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स्वप्रेषणेति । एकलैकान्ताभ्युपगमे दैतमाहिप्रत्यक्षादिविरोधानाद्वितीये ब्रह्मणि समन्ययसिद्धिरिति पूर्वपक्षयन्त्रेणैकान्तवादमुत्थापयति—नन्वेति । एकस्यानेकात्मकत्वं विप्रतिपक्षमित्याशङ्क्याह—यथेति । अनेकाभिः शक्तिभिर्ब्रह्मप्राप्तिस्तद्विधीनप्रवृत्तिभिश्च युक्तमिति यावत् । एकस्यानेकात्मकत्वे संभावित्वे फलितमाह—अत इति । उभयसत्यत्वमपि वृक्षदृष्टान्ते वृक्षमिहाह—यथेति । प्रतिपत्तिदाढ्योर्विमुदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । अंशशक्तिमेव जीवमहानोर्मिहाभिज्ञत्वे दृष्टान्ताद्वक्तव्यं कार्यकारणत्वेना जगद्ब्रह्मणोऽसत्त्वात् दृष्टान्तमाह—यथा चेति ।

वाद्यात्मना नानात्वम् । तत्रैकत्वांशेन ज्ञानात्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति । एवं च मुदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्यात् । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात् । वाच्यारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात् । दाष्टान्तिकेऽपि 'पेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् । 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च शरीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छरीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शरीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते, रज्ज्वादिदुष्टद्वय इव सर्पादिदुष्टीनाम् । बाधिते च शरीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत । दर्शयति च—'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं पश्येत्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिने प्रति सम-

भाष्यरत्नप्रभा

भैरुक्कमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थसिद्धिरित्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमतमानो दूषयति—नैवं स्यादिति । एवकारवाच्यारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिषेधात्परिणामवादः श्रुतिबाह्य इत्यर्थः । किंच संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद्विरोधादित्याह—स आत्मेति । एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्य असतिपदविरोधान्नैवमित्याह—स्वयमिति । अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात्संसारित्वं मिथ्येत्याह—अतश्चेति । स्वतःसिद्धोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत्किं ज्ञानादुद्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्या । नाथ इत्याह—बाधिते चेति । स्वाभावोऽत्राविद्या तथा कृतः स्वाभाविकः । ज्ञानादुद्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावाज्ज्ञानात्वं न कल्पयमित्यर्थः । न द्वितीयः, ज्ञानात्माकल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः । यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः

भामती

यथेवमित्यत आह—तत्रैकत्वांशेनेति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्भवेत्, ततो नानालाभावाद्भैदिकः कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्रह्मणोचराक्ष्य श्रवणमननादयः सर्वे दत्तजलाजलयः प्रसज्येरन् । एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मुदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । तमिममनेकान्तवादं दूषयति—नैवं स्यादिति । इदं तावदत्र वक्तव्यम्, मुदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानालमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोऽभिमतः, आहो भेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्राभेद एकात्मिके मुदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चोच्छेदद्वयं नियतश्च नोपपद्यते । भेदे चोच्छेदद्वयनियमातुःपपत्तौ, आत्मनेति लसमञ्जसम् । नद्यन्वस्यान्य आत्मा भवति । न चानेकान्तवादः । भेदाभेदकल्पे तुच्छेदद्वयं भवेदपि । नियमस्त्वयुक्तः । नहि धर्मिणोः कार्यकारणयोः संकरे तद्धर्माविकलनानाले न संकीर्यते इति संभवति । ततश्च मुदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्धटशरावाद्यात्मना नानालं यावद्भवति तावन्मुदात्मना नानालं भवेत् । सोऽयं नियमः कार्यकारणयोरैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिवेचनीयतां वा कार्यस्य । पराकान्तं चास्माभिः प्रथमाध्याये तत् । आस्तां तावत् । तदेतद्युक्तिनिराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति—मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । स्यादेतत् । न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः, किंतु भाविकः । अंशो हि सः, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयत इत्यत आह—स्वयं प्रसिद्धं हीति । स्वाभाविकस्यानादेरिति । यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः सेत्स्यतीति, तत्राह—बाधिते चेति । यावद्बाधार्थं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्रदशायामितव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा जाप्रदवस्थायां बाधकाजिवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिभाषनाभ्यासपरिपाकशुभा शरीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन

न्यायनिर्णयः

दृष्टान्तसामर्थ्यादुक्ताचंसंभावनायामपि मानं विना निर्धारणात्किरिलाशङ्क्य व्यवस्थानुपपत्तिं प्रमाणयति—तत्रेति । विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शेनानुपपत्तिरपि प्रकृतेऽर्थे प्रमाणमित्याह—एवं चेति । जीवजगतोर्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वे प्रत्यक्षाद्यविरोधेऽपि, केवलभेदे तद्विरोधः स्यादेवेति प्राप्तभेदाभेदबाधं दूषयति—नैवमिति । यदुक्तमेकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमिति, तत्राह—मृत्तिकेति । न केवलमेवकारसामर्थ्यादिकारानृतत्वं किंतु वाच्यारम्भणशब्देऽप्येत्याह—वाच्यारम्भणेति । तथापि कथमाकाशादिविकारवैतथ्यं दाष्टान्तिके पूर्वोक्तवाच्यारणोदेरभावादित्याशङ्क्य तत्रापि दृष्टान्तेनि विद्वांशानुपपत्तौ नैवमित्याह—दाष्टान्तिकेऽपीति । किंच कार्यप्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्सत्यत्वे तद्विशिष्टजीवस्य तद्भावोपदेशात्किरित्याह—स आत्मेति । जीवस्य ब्रह्मैक्यं ध्यानादिसाध्यमभिसंधायोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—स्वयमिति । जीवब्रह्मणोः संसारित्वासंसारित्वेन विशदत्ववैक्यायोगात्तत्त्वं भविष्यतीति वाक्यविपरिणामः सादित्याशङ्क्याह—अतश्चेति । उपपदेशवशादित्येतत् । स्वाभाविकस्यानाद्यविद्याकृतस्येति यावत् । विरुद्धस्य काल्पनिकत्वेनोपपत्तौ वाक्यपसारस्य मङ्गलत्वा विपरिणामकल्पना न युक्तेति भावः । यदुक्तं नानात्वांशेन स ब्रह्मव्यवहारोपपत्तिरिति, तत्र किमैक्यज्ञानोत्तरकाळीनव्यवहारसिद्धये भेदांशस्य सत्यत्वं कल्प्यते किं वा प्राक्तनव्यवहारसिद्धयेति विरुद्धाभ्यां दूषयति—बाधिते चेति । प्रमातृत्वादिविबाधत्तदाश्रयव्यवहारो नास्तीति व्यवहाराभाववैधायोप-
सिमुक्त्वा श्रुतिमुपन्यसति—दर्शयतीति । द्वितीये प्राक्तनव्यवहारस्य आन्तत्वं प्रान्तत्वं वा । प्रथमे तथाविधव्यवहारस्य काल्पनिकभेदे-

स्तस्य क्रियाकारकफलक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिब-
द्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्यावस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् ।
तत्स्वरदृष्टान्तेन चावृताभिसंघस्य बन्धनं सत्याभिसंघस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं
दर्शयति (छा० ६।१६) । मिथ्याज्ञानविक्षुम्भितं च नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहा-
रगोचरोऽपि जन्तुरनुताभिसंघ इत्युच्यते । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ०
४।४।१९) इति च मेददृष्टिमपवदन्नेवैतद्विशयति । न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते, सम्य-
ग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात् । उभयसत्यतायां हि क-
थमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्य-
क्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहृत्यैरन्निर्विषयत्वात्, स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा

भाष्यरत्नप्रभा

सस्य एव मोक्षवस्थायां निवर्तते इति, तत्रेत्याह—न चायमिति । संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न
ह्यात्, भेदाभेदयोरैकदैक्यं विरोधात् । अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात्संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः । किंच
यथा लोके कश्चित् तत्करतुष्ट्या भेदेर्गृहीतोऽनृतवादी चेत्तत्परशुं गृह्णाति स दृष्टते बध्यते च, तथा नानात्ववादी दृष्टत्वे
सत्यवादी चेन्न दृष्टते मुच्यते च । तथैतदात्म्यमिदं सर्वमिमेकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं तस्य नानात्वं
मिथ्येत्याह—तत्स्वरिति । व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह—
मृत्योरिति । किंचास्मिन्भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञाननिवृत्तेरुक्तिरिष्टा सा न युक्ता, भेदज्ञानस्य भ्रमः
प्रधानभ्युपगमात्, प्रमायाः प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह—न चास्मिन्निति । वैपरीत्यस्यापि संभवादिति भावः । इदानीं
त्यलक्ष्यादिप्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुदादयति—नन्वित्यादिना । एकत्वस्यैकान्तः
कैवल्यम् । व्याहृत्यैरन्नप्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः ।
ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनां च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तये

भाष्यती

निवर्तते । स्यादेतत् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादि-
लक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयत इति न ब्रूते, किंवत्स्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्त्या निवर्तते, यथा बालकस्य काम-
नारवादभक्ततोपनयनप्राप्तौ निवर्तते । नच तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापीत्यत आह—न चायं व्यवहा-
राभाव इति । कुतः, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्येति । न खल्वेतद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह
जीवस्य, अपि तु न भुवङ्गो रजुरियमिति वत् सदातनं तमभिवदति । अपि च सत्यावृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह—
तत्स्वरदृष्टान्तेन चेति । न चास्मिन्दर्शनं इति । नहि जातु काष्ठस्य दण्डकमण्डलकुण्डलशालिनः कुण्डलिलज्जानं
दण्डवत्तत् कमण्डलुमतां बाधते । तत् कस्य हेतोः । तेषां कुण्डलीनां तस्मिन् भाविकत्वात् । तद्विहापि भाविकगोचरैर्यै-
कत्वज्ञानेन न नानात्वं भाविकमपवदनीयम् । नहि ज्ञानेन वस्तुवर्णीयते, अपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । नोद-
यति—नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगम इति । अबाधितावधिगतासंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यव्यक्ष्णोपपत्त्या
प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्नुवते । एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्राप्त्यर्थं प्रसज्येत । तथा विधि-
प्रतिषेधशालमपि भावनाभाव्यभावकारणेतिकर्तव्यताभेदापेक्षालाहृत्येत । तथा च नास्तिक्यम् । एकदेशाक्षेपेण च सर्वेवेदा-
क्षेपाद्देवान्तानामप्यप्राप्त्यमित्यभेदेकान्ताभ्युपगमहातिः । न केवलं विधितिषेधाक्षेपेणास्य मोक्षशालस्याक्षेपः स्वरूपेणास्यापि

न्यायनिर्णयः

नोपपत्तिरिति मत्वा चरमं निरस्तम्—न चेति । तत्र श्रुतितात्पर्यविरोधं हेतुमाह—तत्त्वमिति । 'पुरुषं सोम्येत इहस्तु गृहीतमानयन्किं-
ब्रह्मादिना सत्यावृताभिसंघपुरुरनिर्दशेनप्ररश्नेनताभ्यांदिषि सैद्धमैक्यस्यैव सत्यत्वमित्याह—तत्स्वरिति । कथमेतावता सत्यत्वमेकत्वैक-
मिदमस्यते, तत्राह—उभयेति । विपरीतमपि किं न स्यादित्यपेक्षः । इतश्चैकत्वमेवैकं पारमार्थिकं न नानात्वमपीत्याह—मृत्योरिति ।
भक्तवर्तियो मुक्तिहेतुलोकिरपि भेदाभेदवादेऽनुपपत्तेत्याह—न चेति । भेदांशविशेषाभेदांशविषया बाध्यत्वादपनोदनीयत्वाभावाभावास्तिमित-
न्यासः वैपरीत्यस्यापि संभवात्मेवमित्याह—उभयेति । इदानीं पूर्ववादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति—नन्विति । प्रत्यक्षादेरगमने स्वस्ति-
द्वेषमपेक्षमप्यत्वाददृष्टत्वमित्याह—तत्त्वमिति । कुलत्वात्तन्मन्त्रानवकाशत्वात्पूर्वमाधिलेन प्रतिष्ठितत्वात्पदपदविभागावस्थावहारहेतुत्वाच्च प्राग्व्या-
चक्षिरोक्षे सत्यास्यतो नास्तिक्यमैक्यमादेयमिति भावः । निरात्मन्जननेनाप्राप्त्यर्थं दृष्टान्तः—स्थाण्वादिष्विवेति । न केवलमेकत्वैकान्-
ताभ्युपगमे प्रत्यक्षादिविरोधः किंतु कर्मकाण्डविरोधश्चेत्याह—तथेति । भेदापेक्षत्वात् । भावनाभाव्यकारणेतिकर्तव्यतादिसामेक्षवादिति
थावत् । ननु प्रत्यक्षादीनां कर्मकाण्डस्य चाप्राप्त्यर्थमेतद्वेदानां नातिष्ठे, ते हि ज्ञानकाण्डमेवैकं प्रमाणमाश्रयन्ते, तत्राह—

विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत, मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशास्त्रादि-
भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् । कथं चानुतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य
सत्यत्वमुपपद्येतेति । अत्रोच्यते—**नैष दोषः ।** सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वो-
पपत्तेः । स्वभाव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात् । यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयकल-
लक्षणेण विकारेष्वनुत्पत्तव्युद्भिर्न कस्यचिदुत्पद्यते । विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्यात्मात्मीयेन भा-
वेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा । तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपत्तेः
सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्चावचान्भावात्पश्यतो
निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमितं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात्, नच प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले
भवति, तद्वत् । कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत । नहि

भाष्यरत्नप्रभा

स्वप्नमेवस्य धर्मादेरवाधात्प्रामाण्यमव्याहतमित्याशङ्क्याह—**कथं चानुतेनेति ।** धूलिकणितभूमेतानुमितस्य बह्वेव
प्रमेयवाधापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां यावद्वाच्यं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपन्नं इत्याह—**अत्रोच्यत**
इत्यादिना । सत्यत्वं बाधाभावः । बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः । वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेण तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षा-
दिव्यवहारोपपत्तात्तु कष्टद्वान्तं विवृणोति—**यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति ।** एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्या-
र्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्य द्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तारिक्कं प्रामाप-
मुपपादयितुमुक्तशङ्काभानुवदति—**कथं त्वसत्येनेति ।** किमसत्यात्सत्यं न जायते, किमुत सत्यस्य ज्ञानं न । आद्य इह

भामती

भेदापेक्षालिखाह—**मोक्षशास्त्रस्यापीति ।** अपि चास्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामलीकलात्तत्प्रभवमद्वैतज्ञा-
नमसमीचीनं भवेत्, न खल्वलीकादूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह—**कथं चानुतेन मोक्षशास्त्रेणेति ।** परिहरति—
अत्रोच्यत इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तारिक्कमबाधितत्वं नास्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधना-
भावत्वात्प्राग्ब्रह्महारिकमबाधनम् । नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो व्यवहारे विसेवाद्येते सांसारिकः कश्चित् । तस्मा-
द्बाधनाक्ष प्रमाणलक्षणमतपतन्ति प्रत्यक्षादय इति । सत्यत्वोपपत्तेरिति । सत्यत्वाभिमानोपपत्तेरिति । ब्रह्मणकवाक्य-
मेतद् । विमज्जते—**यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति ।** विकारानेव तु शरीरादीनामहमित्यात्मभावेन पुनश्चा-
दीन्ममेत्यात्मीयभावेनेति योजना । **वैदिकश्चेति ।** कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना । 'स्वप्नव्यवहारस्येव' इति विभज्यते—
यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति । 'कथं चानुतेन मोक्षशास्त्रेण' इति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति—**कथं त्वसत्येनेति ।**
शब्दमन्त्रं वक्तुं श्रवणमधुपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिचयऽसत्यः, सोऽपि हि वृत्तिरूपः कार्य-
त्वा निरोधधर्मः, यस्तु ब्रह्मस्वभावसाक्षात्कारोऽसौ न कार्यस्त्वभावत्वात्, तस्मादद्योमेतत् कथमसत्यात्सत्यात्पाद इति ।
यत्खलु सत्यं न तदुत्पद्यत इति कुतस्तस्यासत्यादुत्पादः । यच्चोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सांध्यव्यवहारिकं तु सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य
ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव श्रवणपरीक्षाभिमित्यभिमतम् । तस्मादभ्युपेक्ष्य वृत्तिस्वरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्भाव-
नमिति मन्यन्त्यम् । यद्यपि सांध्यव्यवहारिकस्य सत्यादेव भयात्सत्यं मरणमुत्पद्यते तथापि भयहेतुरहितज्ञानं वाऽसत्यं ततो

न्यायनिर्णय

मोक्षशास्त्रस्येति । ननु मिथ्याभूतशिष्यादिनेदपरार्धीनस्य मोक्षशास्त्रस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्प्रमेयस्य प्रत्ययैकस्य सत्यत्वादसत्यत्वसिद्धिरिति,
तत्राह—**कथं चेति ।** प्रत्यक्षादिना काण्डद्वयेन च विरोधान् समन्वायिगम्यैकैवं संभावितमिति बोधिते परिहरति—**अत्रेति ।** यच्च-
वदेकैकान्ताभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारव्याहतिरिति, तत्राह—**नैष दोष इति ।** तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्राप्तिं वा काले व्यवहारास्तु-
पपत्तिरिति विकल्पान्ममस्मीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह—**सर्वव्यवहाराणिमिति ।** प्रत्यक्षादीनां दैतावगादिनां तारिक्कप्रमाणत्वाभावेऽपि
व्यवहारे बाधाभावाव्यवहारसमर्थवत्त्वज्ञतारूपप्रामाण्यसिद्धेः सम्यग्ज्ञानात्पूर्वं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं सत्यत्वाभिमान-
द्वारा व्यवहारोपपत्ती दृष्टान्तमाह—**स्वमेति ।** आत्मनो ब्रह्मात्मतायाः स्वाभाविकत्वादिकारेष्वनुत्पत्तमनीमासमुपमेये कथं सर्वव्यवहार-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह—**यावद्धीति ।** तथापि स्वभावसिद्धब्रह्मात्मत्वात्तुरोपेन विकारेष्वोदासीनस्यं भवात्कुतो व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—
विकाराणिमिति । मिथ्याभिमानवतो वस्तुत्वाभाव्यमपह्नाय प्रकृतस्त्वज्ञानाव्यवहारोपपत्तिः निर्गमयति—**तस्मादिति ।** तत्त्वव्यवहार-
स्येव प्राप्नोषादिति, तद्विद्ध्योति—**यथेति ।** 'या मिश्रा सर्वभूतानाम्' इत्यादिस्मृतेर्ज्ञानी व्यवहारावस्थायां सुप्तो भवति, ततो व्यावर्त-
यति—**प्राकृतस्येति ।** प्रत्यक्षाभिमतमित्युक्तावधाभासत्वाभिमाने प्राप्ते प्रत्याह—**नचेति ।** उक्तदृष्टान्तवशात्तत्त्वज्ञानात्प्राच्यामवस्थायां
प्रमाणानिषु सत्यत्वाभिमानद्वारा सर्वव्यवहारसिद्धिरिति दाष्टान्तिकमाह—**तद्वदिति ।** कथं चानुतेन मोक्षशास्त्रेणेत्युक्तमनुभाष्यते—
कथमिति । असत्यास्य सत्यप्रतिपत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—**नहीति ।** असत्यादपि मरणातिरिक्तं सत्यमेव कार्यं भविष्यतीत्युक्त्याह—

रज्जुसर्पेण दृष्टो ज्ञियते । नापि सुगत्त्विकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः । शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदर्शनोदकक्षानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्भूयात् । तत्र ब्रूमः—यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदर्शनोदकक्षानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं, प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् । नहि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकक्षानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः ।

भाष्यजप्रभा

एव । नहि त्रयं वाक्योत्थज्ञानं सलमित्यङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह—नैष दोष इति । सर्पेणादृष्टस्यापि दृष्टव-
अन्तिकरूपितविषात्सलमरणमूच्छादिवर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह—स्वप्नेति । असत्यात्सर्पोदकाद्रेः सत्यस्य दर्शनक्षानादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय शङ्कते—
तत्कार्यमपीति । उक्तमर्थं प्रकटयति—तत्र ब्रूम इत्यादिना । अवगतिवृत्तिः घटादिवत्स्यापि प्रातिभासिकस्वप्न-
दृष्टवस्तुनः फलं चैतन्यं वा बुद्ध्यभिन्नकमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह—एतेनेति । स्वप्न-
स्यावगतेः स्वप्नदेहधर्मैव उचित्यस्य भया तादृशः स्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिषेधानं न स्यात् । अतो देहभेदे-

भाष्यती

मयं सत्यं जायत इत्यसत्यात्सलस्योत्पत्तिरुक्ता । यद्यपि चाहिज्ञानमपि स्वरूपेण सत्तथापि न तज्ज्ञानत्वेन भयहेतुरपि त्वनि-
र्वाच्याहिरूपितत्वेन । अन्यथा रज्जुज्ञानादपि भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्मादनिर्वाच्याहिरूपितं ज्ञानमप्यनिर्वाच्यामिति
सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । न च ब्रूमः सर्वस्यादसत्यात्सत्यस्योपजनः, यतः समारोपितधूमभावाया धूममहिष्या
वह्निज्ञानं सत्यं स्यात् । नहि चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो
हि स तादृशः सत्यानां यतः कुतश्चित् किञ्चिदेव जायत इति । एवमसत्यानामपि नियमो यतः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं कुतश्चि-
दसत्यं, यथा वीर्यलादेर्वर्णेषु समारोपितलाविशेषेऽप्यङ्गीनमित्यतो ज्ञानविरहमवगच्छन्ति सत्यम् । अजिनमित्यतस्तु समा-
रोपितवीर्यभावाज्ज्ञानविरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः । न चोभयत्र वीर्यसमारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदः । तस्मादुपप-
न्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह—स्वप्नदर्शनावस्थस्येति । यथा सांसारिको जाग्रदुज्जङ्ग इष्टा पश्यते
तत्तत्र न दंशवेदनामाप्नोति, पिपाशुः सलिलमालोक्य पातुं प्रवर्तते तत्तत्सदासाद्य पायंपायमाप्नायतिः सुखमनुभवति, एवं
स्वप्नान्तिकेऽपि तदवस्थं सर्वमित्यसत्यात्कार्यसिद्धिः । शङ्कते—तत्कार्यमप्यनृतमेवेति । एवमपि नासत्यात्सत्यस्य
सिद्धिरुक्त्यर्थः । परिहरति—तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्येति । लौकिको हि सुप्तोत्थितोऽवगम्यं बाधितं
मन्यते न तदवगतिं, तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्यरूपवितामवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि लौकिकाभिप्रायेणैतदु-
क्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति—एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेनेति । यदा खल्वयं चैत्रसारक्षर्या
व्याप्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुत्तन्धवन्भ्रमन्मस्तकावबुभुक्षुलामतिरोषारुणस्तब्धविशालशृत्कोचर्वा रोमाञ्चसंचयोत्फुल्लभीषणो
स्फटिकाचलभित्तिप्रतिबिम्बितामन्ममिश्रीणां तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिबुद्धो मानुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदोभयदेहानुगतमात्मानं
प्रतिषेधधानो देहातिरिक्तमात्मानं, निश्चिनोति, न तु देहमात्रम्, तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिषेधधानाभावप्रसङ्गात् । कथं चैतदुपप-
द्येत यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात् । तद्वाधे तु प्रतिषेधधानाभाव इति । असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धान्नयम्यति-

न्यायनिर्णयः

नापीति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः । सत्यस्यासत्यादुत्पत्तिर्वा प्रतिपत्तिर्वा प्रतिपद्यते । नाद्यः, सत्यस्योत्पत्तिरितिद्वानुत्पन्न-
मानस्य सर्वस्यैव वाचारम्भणत्वादितिभिरेत्याह—नैष दोष इति । सत्यस्यापि केषिदुत्पत्तिमुपगच्छन्ति, तत्पक्षेऽपि न दोष
इत्याह—शङ्कते । शङ्कायाः स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि विषयविशेषितत्वेनासत्यतेति भावः । द्वितीयेऽपि सत्या वाऽसत्या वा प्रतिपत्तिरस्-
त्वात्नेति विकल्पायं निरसति—स्वप्नेति । स्वप्नदर्शनवत्कार्यस्यापि सर्पदर्शनादेरसत्यत्वात्तद्विशेषितदर्शनमपि तथेति नासत्यात्सत्य-
प्रतिपत्त्युत्पादविदमुदाहरणमिति शङ्कते—तत्कार्यमपीति । विषयस्यासत्यत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य सत्यत्वमिदमिति परिहरति—
तत्रेति । नन्ववगतिशब्देन स्वरूपचैतन्यं वृत्तिज्ञानं बोध्यते । प्रथमे तस्याजन्यत्वादसत्याच्च सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिं दृष्टान्तत्वम् । द्वितीये
तस्य विषयातिरिक्तकाराभावात् 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाय' इत्यङ्गीकारात्तदनिर्वाच्यातायामनिर्वाच्यात्वेनासत्यत्वाच्चा-
सत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिः, तत्राह—नहीति । परपक्षे सत्यस्यापि ज्ञानस्य जन्यत्वात्पुनरुपगमादसत्यस्य चाभिन्निकलीकाराद्वृत्तिरूप-
स्यापि ज्ञानस्य लौकिकाभिप्रायेण सत्यत्वादसत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिः । नन्ववगतिर्न स्वरूपचैतन्यं, नापि
वृत्तिज्ञानं किंतु शरीराकारपरिणतभूतचतुष्टयनिविष्टं रूपादितुल्यं ज्ञानमिति लौकायतिकमतमाशङ्काह—एतेनेति । तदच्छब्दार्थमेव
विशदयति—स्वप्नदृश इति । स्वप्नमात्रेदेहोत्थमिचारेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदनुगतात्तदेवमसिद्धेः, चैतन्यस्य च देहधर्मत्वे रूपादिवत्त-
त्वेनपुलक्यवपुषलविषमज्ञात्, अवगतिश्चात्रापात्तद्रूपस्यात्मनो देहदयातिरेकसिद्धेर्देहमात्रात्मवादो न युक्त इत्यर्थः । सत्या प्रतिपत्तिः

तथाच श्रुतिः—‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वमेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्रतिदर्शने ॥’ (छा० ५।२।९) इत्यस्येन स्वप्रदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्रतिपत्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदतिरेषु जातेषु ‘न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्’ इत्युक्त्वा ‘अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स पत्नं हन्ति’ इत्यादिना तेन तेनास्येनैव स्वप्रदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धं चेदं लोकेऽवयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्रदर्शनेन साध्वागमः सूच्यत ईदृशेनासाध्वागम इति । तथाकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानुताक्षरप्रतिपत्तेः । अपिचान्यस्मिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं कैतव कथमित्याकाङ्क्ष्यते नैवं ‘तत्त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्मासि’ इत्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति, सर्वात्मैकत्वविषयत्वावगतेः । सति हान्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् । नत्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्ष्येत । न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम्;

भाष्यरत्नप्रभा

ऽन्यनुसंधानदर्शनाहेहान्योऽनुसंधातेत्यर्थः । असत्यात्सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह—तथाच श्रुतिरिति । नच स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात्सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यम्, विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात्प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैतन्याज्ञानसंभवाच्चेति भावः । असत्यात्सत्यस्येष्टस्य ज्ञानमुक्त्वा निष्टस्य ज्ञानमाह—तथेति । असत्यात्सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह—तथाकारादीति । रेखास्वरत्नादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञान्यन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसत्यात्सत्यस्य जन्मोक्त्या यदर्थक्रियाकारि तत्सत्यमिति नियमो भग्नः, अनुतात्सत्यस्य ज्ञानोक्त्या यदनुत्करणगम्यं तदार्थं कूटलिङ्गानुमितवद्विषयिदिति व्यासिर्भग्नः । तथा च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं संभवतीति तारिक्कं प्रामाण्यमिति भावः । यदुक्तं एकत्वानां त्वव्यवहारसिद्धये उभयं सत्यमिति, तत्र । भेदस्य लोकसिद्धस्यापूर्वफलवद्भेदविरोधेन सत्यत्वकल्पनायोगात् । किंच यद्युभयोरेकदा व्यवहारः स्यात् तदा स्यादपि सत्यत्वम् । नैवमस्ति । एकत्वज्ञानेन चरमेगानपेक्षेण नानात्वस्य निःशेषं बाधात्, शुक्तिज्ञानेनैव रजतस्येसाह—अपि चान्त्यमिति । ननूपवीव्यङ्ग्यप्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह—न चेयमिति । तत् किलात्मतत्त्वमस्य पितृव्यायात् श्वेदकुर्वन्निज्ञातवामिति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात्सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः । व्यावहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुपजीव्य ज्ञायमानवाक्यार्थावगतेः प्रत्यक्षादिवर्गं

भामती

रेकसिद्धा चेत्याह—तथाच श्रुतिरिति । तथाकारादीति । यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासंकेतमसत्यम् । नहि संकेतयितारः संकेतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रयेतव्योऽपि लीहोयो रेखाभेदोऽकार ईदृशश्च ककार इति । तथा चासमीचीनासंकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सिद्धम् । यच्चोक्तमेकलांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो, लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति, तत्राह—अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमिति । यदि स्वत्वेकलानेकलनिबन्धनो व्यवहाराविकस्य पुंसोऽप्यथेयं संभवतस्तत्सदर्थमुभयसद्भावः कल्प्येत, न सेतदर्शि । नह्येकत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति व्यवहारः, तदवगतेः सर्वोत्तरत्वात् । तथाहि—‘तत्त्वमसि’ इत्यैकात्म्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्त्वतत्त्वव्यवहारानुपवाधमानैवोपयते, नैतस्याः परस्तात्किञ्चिदुत्कूलं प्रतिकूलं चास्ति, यदपेक्षेन, येन चेयं प्रतिक्षिप्येत, तत्रानुत्कूलप्रतिकूलनिवारणान्नतः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमिति । न चेयमवगतिर्दुर्लक्षीरप्रायेत्याह—न चेयमिति । स्यादेतत् । अन्यथा

न्यायनिर्णय

रसत्याद्भवतीत्युपपाद्य सत्यस्य प्रतिपत्तिर्नासत्यादिति पक्षं श्रुत्या निराचष्टे—तथाचेति । असत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युक्तौ छान्दोग्यश्रुतिवदेतरेकश्रुतिरपि भवतीत्याह—तथेति । सत्यस्य प्रतिपत्तिरसत्याद्भवति, तत्रान्यव्यतिरेकापि प्रमाणमित्याह—प्रसिद्धं चेति । असत्यात्सत्यस्य प्रतिपत्तौ दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति । रेखास्वरूपस्य सत्यत्वेऽन्यकारादिरूपतया तथात्वाभावादसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरस्मिन्संभवाद्युक्तेति विशेषणम् । आगमादसत्यादेव सत्यस्य ब्रह्मात्मनः सुज्ञानत्वेऽपि पूर्वोक्तौ स्यात् बलवतोऽप्यक्षादेरानगमाभ्यर्थं कथमित्याशङ्काह—अपिचेति । उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थमपि चेत्सुक्तम् । निरपेक्षत्वे सत्युत्तरभाविप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिव्यक्तत्वमागमस्येसाह—अन्त्यमिति । आगमप्रामाण्यस्य फलपर्यन्तत्वात्तस्य क्रियासाध्यत्वात्तस्य भेदप्रमितिपूर्वकत्वात्कथमात्मैक्यज्ञानसत्यत्वेत्याशङ्काह—नात इति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । तत्त्वमसीत्युक्ते सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यत्र हेतुमाह—सर्वोत्पत्तेः । या वाक्यादवगतिरुत्पद्यते सा सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनश्चैकरस्यमभिष्टस्य भवति । तथाच प्रत्यगात्मातिरिक्तस्याकाङ्क्षणीयस्यानवदिष्टत्वात्तत्ता सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यर्थः । छान्दास्त्र्यादवगतेः सत्यामवशिष्यमाणार्थाभावेनाकाङ्क्षाभावं विधुमेति । सति हीति । प्रत्यक्षादिविरोधादवगतिरेवादिमवगाद्यमाना नोत्पद्यते, कुतः सर्वाकाङ्क्षानिर्वृत्तिरित्याशङ्काह—न चेति । अयं पितृवचनात्तदास्मत्तत्त्वं श्वेतकेतुर्विज्ञातव्यमिति यावत् । आदिशब्दात् ‘भानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इत्याद्या श्रुतिर्गुण्यते । किंचावगतिमुद्दिश्यान्तरज्वहरिज्ञसाधनविधानादपि

‘तद्वाच्यं विज्ञौ’ (छा० ६।१।३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानु-
वचनादीनां च विधानात् । न चैवमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफल-
दर्शनात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो
लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्येन प्रमाणेन प्रतिपादित आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य
भेदव्यवहारस्य बाधितत्वाच्चानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्प-
रिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतसिति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता
इति । नेत्युच्यते । अ वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म’ (बृ० ३।४।२५)
‘स एष नेति नेत्यात्मा’ (बृ० ३।१।२६), ‘अस्थूलमनणु’ (बृ० ३।१।८) इत्याद्याभ्यः सर्व-
विक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं
तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थितिगतवत्स्यादिति चेत् । न । कूटस्थस्येति विशेषणात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

आवाहारिकं प्रामाण्यमुपजीव्यं, तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते । किंतु तथा विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्त्वा-
विकं प्रामाण्यं बाधयत इति भावः । किंचैकत्वावगतेः फलवध्पमात्वाभिफलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह—न चैव-
मिति । ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वमो मिथ्या जाग्रत् सत्यमित्यादिर्लौकिको व्यवहारः, सत्यं चानृतं च सत्यम-
भवदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वमे इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घ-
स्वमेऽपीत्युक्तमदृष्टान्तं सारयति—प्राक्चेति । व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कथनमसंगतमित्युपसंहरति—
तस्मादिति । नेदं कल्पितं, किंतु श्रुतमिति शङ्कते—नन्विति । कार्यकारणयोरनन्यत्वादेशेऽयं दृष्टान्तः, न परिणा-
मिवे, ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति—नेत्युच्यत इति । सृष्टौ परिणामिवं प्रकृत्य तद्वाह्यं च
क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते—स्थितीति । कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्याघातादित्याह—
नेति । कूटस्थत्वास्तिदिग्भाङ्गाह—कूटस्थस्येति । कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपस्यानेनोपस्थानात्सकपरिणामा-

भारती

चेदियसर्वगतिर्निष्प्रयोजना तर्हि तथा च न प्रेक्षावद्भिरुपायीयेत, प्रयोजनवत्त्वे वा नान्या स्यादित्यत आह—न चैवमव-
गतिरनर्थिका कृतः अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् । नहीयमुत्पन्ना सती पश्चादविद्यां निवर्तयति येन नान्या स्यात्,
किंलविद्याविरोधिसम्भावतया तथिदृष्ट्यात्मैवोदयते । अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि लिष्टतया, इष्टलक्षणतात्फल-
स्येति । प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह—भ्रान्तिर्वेति । कृतः, बाधकेति । स्यादेतत् । मा भूदेकलविबन्धनो व्यव-
हारोऽनेकलविबन्धनस्त्वसि, तदेव हि सकलमुदहति लोकयान्नाम्, अतस्तरिसिद्ध्यर्थमेकलस्य कल्पनीयं तात्त्विकलमस्यत
आह—प्राक्चेति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणो बुध्योपपद्यते, न लस्यात्तात्त्विकलेन, अन्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम् ।
सत्यं च तदविसंवादात्, अनृतं च विचारासहतयानिर्वाच्यत्वात् । अन्यस्यैकात्म्यज्ञानस्यानेपक्षतया बाधकत्वं, अनेकलज्ञानस्य
च प्रतियोगिग्रहणेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादन्येन प्रमाणेनेति । स्यादेतत् । न वय-
मनेकलव्यवहारसिद्ध्यर्थमेकलस्य तात्त्विकलं कल्पयामः, किंतु श्रौतमेवास्य तात्त्विकलमिति चोदयति—ननु मृदादीति ।
परिहरति—नेत्युच्यत इति । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथंचित्परिणाम उच्यते, नच शक्य उच्येतुम्, ‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’
इति कारणमात्रस्यलावधारणेन कार्यस्यातत्त्वप्रतिपादनात् । साक्षात्कूटस्थनिखलप्रतिपादिकास्तु सन्ति सहस्रवः श्रुतय इति
न परिणामधर्मेता ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्माच्च भवतीत्यत आह—न ह्येकस्येति । शङ्कते—स्थिति-
गतिवदिति । यथैकवाणायथ्ये गतिनिवृत्तौ एवमेकसिन्ब्रह्मणि परिणामश्च तदभावाच्च कूटस्थं भविष्यत इति । निराक-
रोति—न कूटस्थस्येति विशेषणादिति । कूटस्थनिखला हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः । सा कथं प्रच्युत्या न निव-

न्यायनिर्णयः

तदुपपत्तिरेवेत्याह—अवगतीति । नन्ववगतिरत्यत्रापि नाथैवती, सिद्धेऽयं स्वरूपेण फलभावान्मानान्तरविरोधाद्वा भ्रान्तिरेवेत्याह-
ङ्गाह—न चैवमिति । आनर्थक्यभावे हेतुमाह—अविद्येति । भ्रान्तित्वाभावे हेतुमाह—बाधकेति । न हि प्रत्यक्षादि बाधकं,
तस्य कल्पितद्वैतविषयत्वेन तात्त्विकाद्वैतप्रमेलविरोधित्वादित्यर्थः । ननु सर्वस्य कल्पितत्वे सत्यासत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च न स्या-
दित्याशङ्क्य स्वमदृष्टान्तेनोक्तं सारयति—प्राक्चेति । आगमादर्थैवती सर्वाकाङ्क्षाशान्तिहेतुर्ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिर्भवतीति स्थिते फलितमाह—
तस्मादिति । कल्पनामदृष्टमाणः श्रौतमेव ब्रह्मणोऽनेकात्मकत्वमिति शङ्कते—नन्विति । कथं यथोक्तदृष्टान्तादष्टमात्परिणामि ब्रह्मा
दौष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः साम्यौभ्यादित्याह—परिणामिनो हीति । दृष्टान्तगतं विवक्षितमर्थं हिला मानान्तरविरुद्धोऽथो
यादौष्टान्तिके नाम्नुपपत्त्योऽतिप्रसङ्गात् । अस्ति च परिणामिवे ब्रह्मणो मानान्तरविरोधस्तस्य कूटस्थव्यवहारेति परिहरति—नेत्युच्यत
इति । श्रुतिद्वयविरोधात्कूटस्थत्वपरिणामित्वे स्यातामित्याशङ्क्य युगपक्रमेण चैति विकल्प्याच्च विरोधेन निरस्यते—नहीति । द्वितीयं
शङ्कते—स्थितीति । कूटस्थस्य ब्रह्मणो न परिणामित्वे विशेषणात् तस्य कदाचिदपि परिणाममर्थयत्ना स्वरूपप्रच्युतिप्रसङ्गादित्याह—नेति ।

नहि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतित्वदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति । कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्व-
विक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । नच यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं भोक्षसाधनमेवं जगदाका-
रपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फलायामिप्रेयते । प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्व-
विज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रम्—‘स एष नेति नेत्यात्मा’ इत्युपक्रम्य ‘अभयं वै जनक
प्राप्तोऽसि’ (बृ० ४।२।४) इत्येवंजातीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति—ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेष-
रहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि
तद्ब्रह्मदर्शनापायत्वैनैव विनियुज्यते, फलवत्संनिधावफलं तद्वत्सिद्धयति । ननु स्वतन्त्रं फलाय
कल्प्यत इति । नहि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं, कूट-
स्थनित्यत्वान्मोक्षस्य । कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीक्षित्रीशितव्याभाव ईश्वरकारणप्र-
तिज्ञाविरोध इति चेत् । न । अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य । ‘तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ (तै० २।१) इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपा-
त्सर्वज्ञात्सर्वेशोकेरीश्वराजगज्जनस्थितिप्रलया नाचेतनात्प्रधानादन्यसाद्भेदेत्येवोऽर्थः प्रतिज्ञातः

भाष्यरत्नप्रभा

योगाच्छुक्तिरजतवद्विवृत एव प्रपञ्च इति भावः । किंच निष्फलस्य जगतः फलवन्निष्प्रपञ्चब्रह्मधीरोपत्वेनानुवादात्
सत्यत्वेत्याह—नच यथेत्यादिना । ‘तं यथा यथोपासते तदेव भवति’ इति श्रुतेर्ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात्प्रति-
विंबुषः फलमित्याशङ्काह—नहि परिणामवत्त्वेति । ‘ब्रह्मविद्यामोति परम्’ इति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसंभवे
वृत्तान्तित्वपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वं ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता । अयुनां
वदन्त्यव्यवस्थितान्तमिदमप्रतिपादने ईश्विनीशितव्यभेदाभावाच्चद्विरोधः स्यादिति शङ्कते—कूटस्थेति । कश्चित्पदैवत-
पेक्षेश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्यविरोधमाह—नेत्यादिना । अविद्यात्मके विद्यात्मनि छीने नामरूपे एव
बीजं तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना सूक्ष्मादपेक्षत्वादीश्वरत्वादेनं विरोध इत्यर्थः । संगृहीतार्थं विवृणोति—तस्मादित्या-

भामती

ध्वते । नच धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेऽपि धर्मो कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गवाक्षबद्धधर्ममिभावा-
भावात् । बाणदयस्तु परिणामिनः स्थिला गत्या च परिणमन्त इति । अपि च साध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य
वेदराशेरकेनापि वर्णनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरितया जगतो ब्रह्मणोनित्यप्रतिपादकेन वाक्यसंदर्भेण । तत्र फलवद्ब्रह्म-
दर्शनसमाप्तानसंनिधावफलं जगद्योनिलं समान्नायमानं तदर्थं सत्तदुपायतयावतिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह—नच यथा
ब्रह्मण इति । अतो न परिणामपरत्वनित्येति । तदनन्यत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च नोदयति—कूट-
स्थब्रह्मात्मवादिन इति । परिहरति—न । अविद्यात्मक इति । नाम व रूपं च ते एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्य-
प्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादौर्ध्वस्य । एतदुक्तं भवति—न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मणः किंत्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञा-

न्यायनिर्णयः

तदेव स्फुटयति—नहीति । परिणामिनां हि बाणपाषाणादीनां क्रमेण स्थितिगती युक्ते, नतु परिणामायोग्यस्य क्रमेण परिणामतद्वाहिल्ये
ब्रह्मणः स्यातामित्यर्थः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंभवे कूटस्थत्वं हित्वा परिणामित्वमेवेष्ट्यतामित्याशङ्काह—कूटस्थं चेति । अनवयवान-
वच्छिन्नकूटस्थब्रह्मणः स्वरूपादप्रच्युतसमावस्य सर्वप्रकारतद्विपरीतकार्यकारपरिणामशुक्लपुष्पतया कार्यप्रपञ्चस्य स्वरूपादप्रच्युतशुक्लस्य
रज्ज्वादिपरिणामवन्मिथ्याविवर्तत्वं सिध्यतीत्युक्तम् । संप्रति परिणामश्रुतेः स्वायं फलमावादिप परिणामो न विवक्षित इत्याह—
नचेति । यद्ब्रह्मज्ञानस्य फलं तदेव परिणामिब्रह्मज्ञानस्यापि शास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याशङ्काह—कूटस्थेति । तर्हि परिणामिश्रुतीना-
मानर्थक्यादध्ययनविधिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य फलवच्छेदपतया साफल्यान्मैवमित्याह—तत्रेति । सूक्ष्मादिश्रुतीनां स्वायं फलवैकल्ये
सतीति यावत् । तत्र सीमासकसंमतसुदाहरणमाह—फलवदिति । यथाहि स्वर्गादिफलवतो दर्शपूर्णमासादेः संनिधाने श्रुतं प्रयाजादि
स्वतो विफलं तद्वत्तन्मिलङ्गीकृत्यते, तथा सूक्ष्मादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशेषतया तत्फलमेव फलवत्त्वात्तद्वत्त्वमित्यर्थः । नतु प्रयाजादेः श्रूयमा-
णफलेनैव फलवत्त्वसंभवे फलवदङ्गत्वं किमित्यङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य प्रधानाफलेनैव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तफलपने गौरवाद्भेदे च फल-
श्रुतेर्वैयदावत्साक्षात्कारित्याह—नत्विति । इतिशब्दः सिद्धं भवतीत्यनेन संबध्यते । ‘तं यथा यथोपासते तदेव भवति’ इति श्रुत्या
परिणामिब्रह्मज्ञानात्प्रत्यागिरेव फलमित्याशङ्काह—नहीति । ‘तस्य तावदेव’ इत्यादिना प्रतिपन्नं कैवल्यं विहाय सामान्यशास्त्रसिद्ध-
फलकर्तृणो वाक्यभेदः स्यादिति भावः । कूटस्थत्वात्सर्वे ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिज्ञाविरोधः स्यादिति शङ्कते—कूटस्थेति । तदुक्तं भवति—
नचेति—नेत्यादिना । अविद्यात्मके नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादौर्ध्वस्य प्रतिज्ञासूत्रस्य विरोधादिति ।
वचनस्य च धारमार्थिककूटस्थादयत्वे न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—तस्मादित्यादिना । उक्तमेवार्थं बोधयित्वा रास्मां

‘जन्माद्यस्य यतः’ (ब्र० सू० १।१।४) इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता । शृणु यथा नोच्यते । सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वैचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्यते । ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, ‘आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ (छा० ८।१।४।) इति श्रुतेः । ‘नामरूपे व्याकरवाणि’ (छा० ६।३।२), ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यद्वास्ते’ (तै० आ० ३।१२।७), ‘पक्व बीजं बहुधा यः करोति’ (श्वे० ६।१२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति, व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवास्थान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदोपाक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वापाधिसरूप आत्मनीक्षित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथाचोक्तम्—‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यकृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा’ (छा० ७।२।४।) इति । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूस्तत्केन कं पश्येत्’ (बृ० ४।५।१५) इत्यादिना च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः सर्वे । तथे-

भाष्यरत्नप्रभा

दिना । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं जडत्वात् । नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक्सत्तास्फूर्त्योरभावादित्यर्थः । संस्कारात्मकनामरूपयोरविवेकविवक्षया ब्रूते—मायेति । नामरूपे चेदीश्वरात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत आह—ताभ्यामन्य इति । अन्यत्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह—आकाश इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना कल्पितमेदेव विम्बस्थानस्येश्वरत्वं, प्रतिविम्बभूतानां जीवानां नियम्बत्वमिहाह—स च स्वात्मभूतानिति । न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता इति अमितव्यं, बुद्ध्यादिसंघातभेदेन भेदोक्तेः । अविद्याप्रतिविम्बस्त्वेक एव

न्यायनिर्णयः

स्फोरयति—कथमित्यादिना । नामरूपयोरात्मभूतत्वे वस्तुत्वशङ्क्यामिवेत्युक्तमुपमार्थत्वमिवकारस्य वारयन्नाभासार्थत्वं स्फुटयति—अविद्येति । तयोरेविद्याकल्पितत्वं साधयति—तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । न हीश्वरत्वेन ते निरुच्येते, जडाजडोरेभेदायोगात् । नापि ततोऽन्यत्वेन निरुक्तिमर्हतः, स्वातन्त्र्येण सत्तास्फूर्त्यसंभवात् । नहि जडमजडानपेक्षं सत्तास्फूर्तिमदुपलक्ष्यते, जडत्वमङ्गप्रसङ्गात् । तस्मादेविद्यात्मके नामरूपे इत्यर्थः । तयोश्च कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—संसारेति । तयोराश्रयं विषयं च दशयति—सर्वज्ञस्येति । तयोरेव श्रुतिस्मृतौ प्रमाणयति—मायेति । ‘मावां तु प्रकृतिं विधात्’, ‘देवात्मशक्तिम्’ इत्येवंविधा श्रुतिः । ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव’ ‘माया केषां’ इत्येवंप्रकारा च स्मृतिः । नामरूपे चेदीश्वरात्मभूते तर्हि सोऽपि ताभ्यामभिन्नत्वात्तदेव जडः सादिताशङ्क्याह—ताभ्यामिति । ईश्वरस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वे प्रमाणमाह—आकाश इति । यत्तु नामरूपयोर्व्याकरणापेक्षमैश्वर्यमिति, तत्र तद्व्याकरणे प्रमाणमाह—नामरूपे इति । जीवस्य व्याकर्तृत्वं व्यासेकुं वाक्यान्तरमुदाहरति—सर्वाणीति । नामरूपव्याकरणस्य नानाविषयत्वं सिद्धयर्थं छलन्तरं पठति—एकमिति । आदिशब्देन ‘सच्च लब्धमभवत्’ इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । दक्षितश्रुतिन्यो नामरूपव्याकरणमीश्वरायणं सिद्धं तदपेक्षं चासैश्वर्यमिलयर्थः । स्वाभाविकत्वादसैश्वर्यस्य कुतो व्याकरणापेक्षेयाशङ्क्याह—एवमिति । उक्तश्रुतिस्मृत्यनुरोधादविद्याकृते तदालम्बके नै नामरूपे तद्रूपानवच्छिन्नोपाध्यभिव्यक्तशिक्षितात्मा ताभ्यामेव नामरूपाभ्यां विरचितं विचित्रं प्रपञ्चं नियमयन्नीश्वरो नाम । ततो न स्वाभाविकमैश्वर्यमिलयर्थः । ईश्वरस्योपाध्यनुरोधित्वे दृष्टान्तमाह—व्योमेति । अविद्याकृतजगदीशित्वेऽपि जीवानामतत्कृतत्वात्कृतस्तान्मलैश्वर्यमिहाशङ्क्याह—स चेति । स्वात्मभूतत्वे भेदाभावात्कुतो नियम्यतेत्याशङ्क्याह—घटेति । ननु घटवदुपाधेरनपिगमे कथमोपाधिकभेदानुरोधेन नियम्यतियन्तुत्वं कल्प्यते, तत्राह—अविद्येति । ईश्वरस्येश्वरत्वं काल्पनिकमिति स्पष्टयितुं विनिर्नाष्टि—व्यवहारेति । कल्पितमीश्वरत्वमित्युपपादितं निगमयति—तदेवमिति । सर्वज्ञत्वादिवदीश्वरत्वस्य वास्तवत्वमाशङ्क्याह—सर्वज्ञत्वमिति । सर्वज्ञत्वं चाविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदोपाक्षमिति संबन्धः । पूर्वोक्तोक्तन प्रकारेणाविद्यात्मको योऽसाद्युपाधिसेन कृतो यो जीवमन्त्राख्यः परिच्छेदस्तदपेक्षमिति यावत् । अन्यव्युत्थेनोक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा निरूपयति—नेत्यादिना । परमार्थतश्चिद्विज्ञातोरीश्वरत्वात्तदुपपत्तौ श्रुतिं प्रमाणवती—तथाचेति । ननु परमार्थोपस्थायां दर्शनादिव्यवहारादिव्यमिहोच्यते न पुनरीक्षित्रीशितव्यादिव्यवहारसत्त्वमित्याशङ्क्याह—दर्शनादिव्यवहाराभावात्सोपलक्षणात्वादत्र समस्तव्यवहारादिव्यं विवक्षितमिहाह—एवमिति । बहुवचनं ‘त एषः नेति नेत्यात्मा’ ‘अष्टम्येऽनान्ये’ ‘यत्तद्वेदमयम्’ ‘अश्रूलम्’ इत्यादिवान्वयसंग्राहयर्थः । श्रौतेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमाह—संमतिः । वेदान्तेष्विव भगवद्गीतास्यपि परमाधीवस्थायां व्यवहाराभावं प्रदर्शयति इति संबन्धः । कथं तर्हि क्रियाकारककृतसंबन्धबुद्धिः,

श्वरगीतास्वप्नि—‘न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृते विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥’ (गी० ५।१४-१५) इति परमार्थावस्थायामीश्वरीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायाम् तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः ‘एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय’ (बृ० ४।४।२२) इति । तथाचेश्वरगीतास्वप्नि—‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यच्चारूढानि मायया ॥’ (गी० १८।६१) इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थोक्तिमिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहारमिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महात्ममुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अत्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति समुपेष्टपासनेष्टूपयोक्ष्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां सृदि घट उपलभ्यते, सत्सु च तन्तुषु पटः । नच नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा । नह्यश्चो गोरन्यः सन् गोभावं एवोपलभ्यते । नच कुलालभाव एव घट उपलभ्यते । सत्यपि

भाष्यरत्नप्रभा

जीव इत्युक्तम् । परमार्थत ईश्वरत्वादित्वैताभावे श्रुतिमाह—तथा चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह—स्वभावस्त्विति । अनाद्यविधेय कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुकृतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तव-भीश्वरत्वमित्यत आह—नादत्त इति । न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणं कर्ताहमीश्वरो मे नियन्तेत्येवं भ्रमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसमत इत्याह—सूत्रकारोऽपीति । न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किंत्पासनार्थं चेत्याह—परिणामप्रक्रियां चेति । तदुक्तम्—‘कृपणधीः परिणाममुदीक्षते श्रयितकलमषधीस्तु विवर्तताम्’ इति ॥ १४ ॥ एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यनुमानमाह—भावे चेति । कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति सूत्रार्थः । घटो सृदनन्यः, सूत्रस्त्वोपलब्धिभक्षणनियतसत्त्वोपलब्धिप्र-मत्त्वात्, सृद्वत् । अन्यत्वेऽप्यर्थः हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमात्राज्ञा निरस्यति—नचेति । सृद्वद्योरन्यत्वे गवाश्व-योरेव हेतुच्छितिः स्यादित्यर्थः । गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावादेवभावः । अतो सृद्वद्योस्तेन हेतुना निमित्ता-दिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यन्तरतामाज्ञाह—नच कुलालेति । न चोपादानोपादेयभावेनार्थान्तरता, सृद्व-

भामती

सृजं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रम्, तेनाविरोधः । सुगममन्यत् ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः । कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च । एतदुक्तं भवति—विषयपदं विषयविपरिणं, विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभावयोरुपादेयोपलम्भभावादिति सूत्रार्थः संपद्यते । तथा च प्रभारूपोपादेयद्विद्विषयेन चाक्षुषेण न व्यभि-चारः, नापि बहिर्भावाभावावुपाध्याधिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति । तत्र सथोक्तहेतोरपेक्षेश्चानिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः—इतश्च कारणादनन्यत्वं भेदाभावः कार्यस्य, यत्कारणं यस्मात्कारणात् भाव एव कारणस्येति । अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकलमाह—नच नियमेनेति । काकतालीयन्यायेनान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः ।

न्यायनिर्णयः

तत्राह—स्वभावस्त्विति । अनाद्यविधावशाक्तिकाकारादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथापि भक्तानितरांश्चानुगृह्यं तदीयसुकृतदृक्ते पर-मेश्वरो वस्तुतो नाशयतीत्याज्ञाह—नादत्त इति । सर्वथा परमात्मैक्ये कुतः सुकृतदृक्त्वयोर्निर्माणेन प्रवृत्तिरित्याज्ञाह—अज्ञानेनेति । ऐश्वर्यदैवस्तुतोऽनुपपत्तिमुक्त्वा कल्पनयोपपत्तौ श्रुतिस्पृष्टी क्रमेणोदाहरति—व्यवहारेति । श्रुतावपेश्वरगीतास्वप्नि व्यवहारावस्थायामीश्वरादिव्यवहार उक्त इति संबन्धः । परमार्थावस्थायाम् सर्वव्यवहाराभावे सूत्रकारस्यापि संमतिमाह—सूत्रेति । ‘तद-नन्यत्वम्’ इत्यनेनाद्युक्तं कार्यमित्यालं कथ्यते, ‘स्याल्लोकवत्’ इति पूर्वसूत्रे तत्सत्यत्ववचनादित्याज्ञाह—व्यवहारेति । ‘आत्म-कृतेः परिणामात्’ ‘क्षीरवद्धि’ इत्यादिना परिणामोत्प्रेरकत्वं कार्यप्रपञ्चस्य सत्यत्वमित्याज्ञाशक्त्यान्वयत्वात्परिणामवादस्य न तदिवक्षेत्याह—परिणामेति ॥ १४ ॥ तदनन्यत्वमित्यस्य ह्यस्यादिविरोधः समाहितः । संमतिं तदनन्यत्वे भावमनुमानमाह—भावे चेति । कारण-भावे भावे च कार्यस्य भावाद्भानाच्च तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः । विमतं कारणानतिरिक्तं, तद्भावमाननियतभावमानत्वात्, तत्सत्त्व-पवदित्यनुमानं सत्ययोजनया दर्शयितुं चकार्यमाह—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्फुटयन्नवशिष्टं व्याचष्टे—यत्कारणमिति । हेतुमुदा-हरणारूढतया द्रवयति—तद्यथेति । सत्यपि घटे पटोपलब्धिदर्शनात्कारणभावे कार्वाणलब्धिर्नोभेदसाधनमित्याज्ञाह—नचेति । अन्यस्य सावेऽन्यस्योपलब्धिनिषेधेनान्न दृष्टान्तमाह—नहीति । ननु गवाश्वयोरेकार्यकारणत्वादनियतोपलम्भेऽपि कार्यकारणयोरन-न्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणत्वकृता नियतोपलब्धिपरित्यागमाह—नचेति । नियमेनोपलम्भेऽपि नानन्यत्वमिति व्यभिचारं सूच्यते ।

निसिक्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाग्निभावे धूमस्येति । नेत्युच्यते । उद्भाषितेऽप्यग्नौ गोपालमुदिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिद्वस्थया विशिष्यादीदृशो धूमो नासत्याग्नौ भवतीति । नैवमपि कश्चिदोषः । तज्ज्ञानानुरक्तं हि बुद्धिं कार्यकारणयोरन्यत्वे हेतुं वयं वदामः । न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं । प्रत्यक्षोपलब्धिर्भावाच्च तयोरनन्यत्वसिस्त्वर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा—तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुवर्णशर्वाऽंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लरूपानि

भाष्यरत्नप्रभा

छान्ते तज्ज्ञानभावेऽपि हेतुसत्त्वादित्यत्वे गवाश्ववत्तज्ज्ञायायोगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवैलक्षरार्थः । यथाश्रुतसूत्रस्य हेतोर्व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति । अग्निभाव एव धूमोपलब्धिरेति नियमात्मको हेतुसूत्र नास्तीत्याह—नेति । अविच्छिन्नमूलदीर्घरेखवस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशङ्कते—अथेति । तज्ज्ञाननियतभावत्वे सति तद्बुद्ध्यनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितवाच्य व्यभिचार इत्याह—नैवमिति । आलोकबुद्ध्यनुरक्तबुद्धिप्राप्ते रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्यन्तम् । आलोकाभावेऽपि घटादिरूपसत्त्वाच्च व्यभिचारः । उक्तधूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्त्वानुरक्तं सहकृतामिति भाष्यार्थः । यद्वा । तज्ज्ञानः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिप्राप्त्यर्थं हेतुं वदामः । सुदृढ इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निधूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानाथेन सूत्रं व्याख्याय पादान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे—भावाच्चेति । पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्रकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणं, अपृथक्सत्त्वाकमिष्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अत आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनुन्यत्वमित्यर्थः । पटस्यायं तन्त्वादावतिदृशति—तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्त्वार्थं कारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतकारणपदमिन्नं, कार्यत्वात्, पटवदित्यनुषेधमित्याह—अनयेति । कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यतां, न ब्रह्मेत्यत आह—तत्र सर्वेति । ब्रह्मणि

भामती

हेतुविशेषणाय व्यभिचारं बोधयति—नन्वन्यस्य भावेऽपीति । एकदेशमितेन परिहरति—नेत्युच्यत इति । शङ्क्यैकदेशिपरिहारं दृष्टयित्वा परमार्थपरिहारमाह—अथेति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् । पादान्तरेणैव सूत्रं व्याचष्टे—न केवलं शब्दादेवेति । पट इति हि प्रत्यक्षबुद्ध्या तन्तव एवातानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकलं तु तन्तुनामैकप्रावरणलक्षणार्थकियावच्छेदाद्बहुनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना भवत्खदिरपलाशादयो बहुवोऽपि वनमिति । अर्थकियायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यन्यारभ्यैवार्थान्तरं किञ्चिन्मिलिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा प्रावाण उखाधारणमेकम्, एवमन्यारभ्यैवार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । नच समवायाद्विषयोरपि मेदानवसायः अनवसाय इति संप्रतम्, अन्योन्याश्रयात्वात् । भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः । नच भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थकियाव्यपदेशमेवदीरोभेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितम् । तसाथैकचित्तेतम् । अनया च दिक्षा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसत्,

न्यायनिर्णयः

नन्विति । धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्धूमविशेषस्य वेति विकल्पार्थं प्रत्याह—नेत्युच्यत इति । द्वितीयं शङ्कते—अथेति । ईदृशत्वं बहुलोपात्प्राधाविशिष्टत्वमस्यग्नौ न भवति न भाति चेति द्रष्टव्यम् । धूमविशेषस्याग्निना नियतोपलब्धिसमुत्पत्ते हेतुविशेषा व्यभिचारं परिहरति—नैवमिति । तज्ज्ञानानुविधाधिभावत्वं तज्ज्ञानानुविधाधिमानत्वं च कार्यस्य कारणान्नन्यत्वे हेतुः । धूमविशेषस्य आग्निभावादानुविधाधिभावत्वेऽपि न तज्ज्ञानानुविधाधिमानत्वमिन्नानस्य धूमभावाधीनत्वात् । नच तज्ज्ञानानुविधाधिमानत्वमेवास्तु हेतुः, प्रभाभावादानुविधाधिमाने चाक्षुषरूपे व्यभिचारात् । तसाद्विशिष्टहेतवष्टमात्कार्यस्य कारणान्नन्यत्वमुक्तिमिति भावः । पटदेव यत्र पादान्तरेण व्याकुर्वन्कार्यस्य कारणान्नन्यत्वे मानान्तरमाह—भावाच्चेति । प्रत्यक्षोपलब्धिवैभवं प्रतिशोदाहरणार्थं निवृणोति—भवति हेति । तन्तुव्यतिरेकेण आतानवितानार्थं पटो भातीत्याशङ्क्याह—केवलस्त्विति । बहुत्वेऽपि तन्तुनामैकप्रावरणार्थकियावच्छेदादेकशब्दव्योक्तत्वं, बहुनामपि वर्णानामेकार्थबुद्धिहेतुत्ववदेकार्यकियाकारित्वं च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरेकपटभावावच्छेदव्यतिरिक्ततन्तुभावोऽपि प्रत्यक्षः सिध्यतीत्याह—तथेति । अंशवोऽपि स्वावयवव्यतिरेकेण न सन्तीति प्रत्यक्षमित्याह—अंगुणिति । ननु प्रत्यक्षे कार्यकारणभावे कार्यं कारणमात्रमिति शङ्क्यं प्रत्यक्षशङ्कितं, यत्र त्वसौ प्रत्यक्षो न भवति तत्र कथमिति, तज्ज्ञानं—अनयेति । विमतं स्तोपादानाव्यतिरिक्तं, कार्यत्वात्, पटवदित्यनुमानं मूलकारणपर्यन्तं भावतीत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानार्थां फलितमर्थमाह—

त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् । (छा० ६।४) ततः परं ब्रह्मैकमेवाङ्घ्रि-
तीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामनवोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं, यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य
कार्यस्य श्रूयते । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।१), 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्' (ऐ० आ० २।४।११) इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् ।
यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत् उत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्य-
त्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न
व्यभिचरत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति । एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यन-
न्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात्तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कारणान्तरमग्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ इदं
जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरण्याश्रुत्या सृष्टेः प्राकार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं, तदन्यथातुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः
कारणादनन्यत्वमित्याह सूत्रकारः—सत्त्वाच्चेति । श्रुत्यर्थं कुक्किमप्याह—यच्च यदात्मनेति । घटादिकं प्राग्
सृष्टादात्मना वर्तते तत् उत्पद्यमानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः । कारणवत्कार्यस्यापि सत्त्वात्
सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह—यथा चेति । इदानीं सतः कार्यस्य
प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारः । तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतत्विन्मात्रमेकम् । तदभेदेन सती सृष्ट् सन् घट
इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वभेदादनन्यत्वं स्यादिति वार्य्यं,
वस्तुत एकसत्त्वात्मनानन्यत्वस्येष्टत्वात् । तर्हि सृष्टदयोः को विशेषः । तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वैक्येऽपि

भामती

अवान्तरकारणानि च तन्नादयः सर्वेऽनिर्वाच्या एवेत्याह—तथा च तन्तुष्विति ॥ १५ ॥ सत्त्वाच्चावरस्य । विम-
जते—इतश्चेति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति यच्च यदात्मनेति । नहि तैलं सिकतात्मना सिकतायामस्ति
यथा घटोऽस्ति सृष्टि सृष्टात्मना । प्रत्युत्पन्नो हि घटो सृष्टात्मनोपलभ्यते । नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना । तेन यथा
सिकताशालैलं न जायत एवमात्मनोऽपि जगन्न जायेत, जायते च, तस्मादात्मात्मनासीदिति गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाह—
यथा कारणं ब्रूहेति । यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न जालसौ क्वचित्पटो भवेत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव
न तु क्वचित्कदाचिदसङ्गविमुहर्तौत्युपपादितमशक्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदेव । सत्त्वं चेत् किमतो यथेवमित्यत
आह—एकं च पुनरिति । सत्त्वं चैकं कार्यकारणयोः । नहि प्रतिय्यक्ति सत्त्वं भिद्यते । तत्तन्नाभिन्नसत्तानन्यत्वादिते अपि
मिथो न भिद्येते इति । नच ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथा सति हि सर्वस्य समारोपितत्वप्रसङ्गः ।
तत्र भेदाभेदयोरन्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकामेदोपादानामेदकल्पनासु, आहो तात्त्विकभेदोपादानामेदकल्पनेति ।
वयं तु पदयामो भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्राह्येक्षलाङ्गेदग्रहमन्तरेण च प्रतियोगिग्राहसंभवादन्त्योच्यसंश्रयापत्तेः, अमेदग्रहस्य च
निरपेक्षतया तदनुपपत्तेरैकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यैकाभावे तदनुपपत्तेरमेदग्रहोपादानैव भेदकल्पनेति सर्वमवदातम् ॥ १६ ॥

न्यायनिर्णयः

तत् इति । ब्रह्मैव मूलकारणं परमार्थसद्वान्तरकारणानि त्वनिर्वाच्यानीत्यर्थः । कारणत्वाविशेषात्तत्त्वादिब्रह्मणोऽपि कारणान्तरमनुमेय-
मित्याशङ्काह—तत्रेति । सर्वव्यापकमाधिशततया तस्याकल्पितत्वात्त्राधिष्ठानान्तरपेक्षेति भावः ॥ १५ ॥ कार्यस्य कारणादनन्यत्वे
श्रुतार्थोपपत्ति प्रमाणान्तरमाह—सत्त्वाच्चेति । श्रुतार्थोपपत्तिमेव स्फोरयितुं प्रथमं चरशब्दव्याख्यानपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति—इतश्चेति ।
प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणस्यैवात्र श्रुतं न कार्यस्येलाशङ्काह—इदंशब्देति । यदिदानीं स्थूलकार्यं द्रष्टुं तस्य सृष्टेः प्राकारणसामानाधि-
करण्यानुपपत्त्या तत्तादात्म्यावगमाच्च वस्तुमेदोऽस्तीत्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रमिते प्रमाणानुग्राहिकं युक्तिमपि सञ्चिन्वितो—
यच्चेति । कार्यस्य प्रागवस्थायां कारणात्मना सत्त्वेऽपि निष्पन्नं ततो भिन्नं स्यादित्याशङ्काह—तस्मादिति । यथा सिकतासत्त्वविमानं
तैलं न ततो जायते, तथात्मनोऽपि जगन्न जायेत यथास्वरूपेण प्रागवस्थायां नासीत् । जायते च । तस्मादात्मात्मना प्रागासीदिति
निश्चयविशिष्टित्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वं बुद्धयन्तरं वक्तुं भूमिकां करोति—यथा चेति । यथा घटः सदा घट एव न जातु पटो
भवत्येवं सदपि कारणं सदा सदेव न कदाचिदसिद्धिर्, तथा कार्यमपि सचेन्न कदाचिदसङ्गविमुहर्तौतीत्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदेनापि सत्त्व-
संभवान्नन्यत्वं कथमित्याशङ्काह—एकं चेति । सतोऽसतो वा सङ्गदेकत्वाभावात्तदेकतेत्यर्थः । अभिन्नसत्त्वमिन्नत्वान्मिथोऽपि
कार्यकारणेन न भिद्येते सत्त्ववदिति फलितमाह—अतोऽपीति ॥ १६ ॥ प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्यस्येत्युक्तमाक्षिप्य समा-

असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु कच्चिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः—‘असदेवेदमग्र आसीत्’ (छा० ३।१९। १) इति, ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ (तै० २।७।१) इति च । तस्मादसद्व्यपदेशाच्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् । नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः, किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्माद्व्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य । कथमेतद्वगम्यते । वाक्यशेषात् । यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषाभिधीयते । इह च तावत् ‘असदेवेदमग्र आसीत्’ इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि ‘तत्सदासीत्’ इति । असतश्च पूर्वापरकालासंबन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यत्रापि ‘तदात्मानं स्वयमकुसुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दाहं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसद्विवासीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणाद्वगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्दृश्यते—दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । नहि दध्यर्थिभिर्मृत्तकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत ।

भाष्यरत्नप्रभा

घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वाच्च तादात्म्यं, कार्यकारणयोर्भेदस्य सत्ताभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः ॥ १६ ॥ उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणत्वमना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते—असदिति । ‘अक्ताः शर्करा उपदध्यात्’ इत्युपक्रमे केनाक्ता इति संदेहे ‘तेजो वै घृतम्’ इति वाक्यशेषादुत्तेनेति यथा निश्चयः, एवमत्रापि ‘तत्सत्’ इति वाक्यशेषात्तन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसंबन्धोक्तेश्चासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह—असतश्च पूर्वापरेति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति—असद्वेति । किंवाणत्वविशेषेण शून्यस्यासंभवीति भावः ॥ १७ ॥ सत्त्वानन्यत्वयोर्हैवन्तरमाह सूत्रकारः—युक्तेरिति । दध्याद्यर्थिनां क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथापुनपरिच्युक्तिसंज्ञा कार्यस्य प्राक्कारणानन्यत्वेन सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वविधया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिः

भाष्येति

असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । व्याकृतलाव्याकृतत्वे च धर्मानिवचनीयौ । सूत्रमेतद्विगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च । अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया इति । अतिशयो हि धर्मो नापस्यतिशयवति कार्ये भवितुमर्हतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः, स चास-

न्यायनिर्णयः

भवे—असदिति । तत्र चोर्थं विगजते—नन्वित्यादिना । परिहारभागमवतारयति—नेतीति । नजयैमाह—नहीति । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे—किं सहीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति—कथमिति । घृतावयवं व्याख्याति—यदिति । ‘अक्ताः शर्करा उपदध्याति’ इत्यत्र केनेति तैलघृतादौ संदेहे ‘तेजो वै घृतम्’ इति वाक्यशेषादुत्तेनेति निश्चितमित्यर्थः । सामान्यन्यायं प्रकृते दर्शयति—इह चेति । ‘असदेवेदमग्र’ इत्यादावसच्छब्देन तुच्छमुच्यते किंवा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति संदेहे ‘तत्सदासीत्’ इति वाक्यशेषातुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमतच्छब्दितमिति निश्चीयते, तस्य तुच्छशब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । इतश्चात्र तुच्छमतच्छब्दवाच्यं न भवतीत्याह—असतश्चेति । ‘असद्वा इदम्’ इत्यत्र ‘तत्सदासीत्’ इति वाक्यशेषाभावात्कुतो निश्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह—असद्वेति । वाक्यशेषस्य सत्कार्यविपर्यये फलितमाह—तत्सदासिद्धिः । वृक्षव्यवहाराभावे कथमसच्छब्दस्य सति प्रयोग इत्याशङ्कोपचारादित्याह—नामेति ॥ १७ ॥ ननु कार्यस्यासतोऽर्थान्तरादयं सत्त्वमाशेषं, परस्परविरोधिनोर्विशयान्तराभावात् । तथाच कार्यस्यानिर्वाच्यत्वात्पुनरागमभङ्गप्रसङ्गादपि सद्धान्तः सादित्याशङ्क्य कारणस्यैवाप्राप्तकारणत्वस्य सत्त्वं, कार्यस्य पुनरनिर्वाच्यत्वमेवेति प्रतिपादयितुं प्रक्रमते—युक्तेरिति । हेतुद्वयं प्रसिद्धादयेन वीजयति—युक्तेरिति । कासौ युक्तिरित्यपेक्षायां युक्तिः प्रकटयन्नसदुत्पत्तिं तावत्प्रत्याह—युक्तेरिति । प्रतिनियममेव प्रकटयति—नेत्यादिना । कार्यार्थिनां प्रतिनियतकारणोपादानाद्युपपत्त्या कार्यस्य तत्र सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थोपपत्तिमाह—सदिति । नन्वपेक्ष्यमाणपदादिजनकत्वाभ्या-

अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येत, तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत् । असत्त्वाविशेषादन्यत्त्वाविशेषाच्च । तस्मात्कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवज्रेद्वुच्छभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः संबन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः । अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं संबन्धं संबध्यते, संयोगोऽपि

भाष्यरत्नप्रभा

भावाद्वाह—अविशिष्टे हीति । असत् उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्वात्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्तत्तुपादानविशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं सांख्यवृद्धेः—‘असद्वक्रणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्य शक्त्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्’ इति । शक्तस्य कारणस्य शक्त्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात् । किंच सत्कारणमेवात्कार्यं सदित्युत्तरार्थाः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात्प्रवृत्तियोगोपपत्तिरिति शङ्कते—अथेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा । आद्ये धर्मित्वात्प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह—तर्ह्यतिशयवत्त्वादिति । द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह—शक्तिश्चेति । कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका, यस्य कस्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्त्वासत्त्वयोः शक्तावन्यत्र चाविशेषात् । तस्मात् कारणात्मना हीनं कार्यमेवाभिध्यक्तनियामकतया शक्तिरित्येष्टव्यं, ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । किंच कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्भट्टौ भिन्नौ सन्नाविति मेदुद्धुद्धिः स्यादित्याह—अपिचेति । तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात्तथा बुद्धिर्नोदेतीत्यादाश्च समवायं दूषयति—समवायेति । समवायः समवायिभिः संबन्धो न वा । आद्ये स संबन्धः किं समवायः उत स्वरूपम् । आद्ये समवायानवस्था । द्वितीये मृद्भट्टयोरपि स्वरूपसंबन्धादेवोपपत्तेः समवायासिद्धिः । असंबद्ध इति पक्षे दोषमाह—अनभ्युपगम्यमान इति । द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः । असंबद्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वाभावादित्यर्थः । विशिष्टधीनियामको हि संबन्धः, न तस्य नियामकान्तरापेक्षा, अनवस्थानात्, अतः स्वरूपनिर्वाहका समवाय इति शङ्कते—अथेति । संबध्यते । स्वस्य स्वसंबन्धिधनश्च विशिष्टधियं करोतीत्यर्थः । प्रतिबन्धा दूषयति—संयोगोऽपीति । यत्तु गुणत्वात्संयोगस्य समवायापेक्षा न संबन्धत्वादिति, तन्न, धर्मत्वात् समवायस्यापि संबन्धा-

भामती

स्वपि कार्ये कारणस्य सत्त्वात्संबन्धेवेत्यत आह—शक्तिश्चेति । नान्या कार्यकारणाभ्यां, नाप्यसती कार्यात्मनेति योजना । अपिच कार्यकारणयोरिति । यद्यपि ‘भावान्बोपलब्धेः’ इत्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः । अनभ्युपगम्यमाने च समवायस्य समवायिभ्यां संबन्धे विच्छेदप्रसङ्गोऽनववायविद्रव्यगुणादीनां मिथः । नह्यसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनी संबन्धयेदिति । शङ्कते—अथ समवायः स्वयमिति । यथा हि सत्त्वयोगाद्रव्यगुणकर्मणि सन्ति, सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां संबद्धुं न संबन्धान्तरयोगमपेक्षते, स्वयं संबन्धरूपत्वादिति । तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादानेन निराकरोति—संयोगोऽपि तर्ह्येति । नच

न्यायनिर्णयः

दादियेवोपादानं ननु मृदादौ घटादेः सत्त्वालित्यन्योपपत्तिरर्थोपेक्षतेति, तथाह—अविशिष्टे हीति । नियामकाभावादसंजननासंभवात्प्राग्व्योपपत्तिरित्यर्थः । नियामकमतिशयमाशङ्कते—अथेति । अतिशयो हि कार्यस्य कारणस्य वेति विकल्प्याद्ये धर्मस्य धर्मपरतन्त्रत्वादपेक्षान्तापत्तिरित्याह—अत इति । सार्वभिमक्तिवत्तात्सिः सप्तम्यर्थं शङ्कितपक्षवाची । प्रागवस्था दध्यादिकार्योनसा । द्वितीयं दूषयति—शक्तिश्चेति । कारणस्य हि धर्मः । शक्तिरतिशयश्चिद्विदः नियामकत्वेनेष्टा कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यात्मना चासती कार्यं न नियच्छेदिति । अत्र हेतुमाह—असत्त्वेति । कार्यात्मना शक्तेरसत्त्वे तथैवानियामकत्वमसत्त्वस्योभयत्र तुल्यत्वात् । द्वायामन्यत्वे च तस्या न नियामकत्वं, तयोर्बिभान्योर्न शक्तेस्तामन्यत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः । शक्तेरसत्त्वेऽन्यत्वे च नियामकत्वासंभवे फलितमाह—तस्मादिति । तथाचापसिद्धान्ततादवस्थयमिति शेषः । असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—अपिचेति । मेदुद्धुद्धुमावे समवायो निमित्तं ननु तादात्म्यमित्याशङ्क्य समवायस्तर्हि परतन्त्रः स्वतन्त्रो वेति विकल्प्याद्ये संबन्धद्वारा स्वभावाद्धारततन्त्रमिति पुनर्विकल्प्याद्यं प्रत्याह—समवायेति । समवायस्य स्वातन्त्र्यमपेक्षं दूषयति—अनभ्युपगम्यमाने चेति । समवायस्य समवायिभिः संबन्धो नेष्यते किंतु स्वातन्त्र्यमेवैत्यभावावयवविधेयोर्द्रव्यगुणादीनां च विप्रकर्षः स्यात्संनिधापकाभावादित्यर्थः । स्वभावादेव समवायस्य पारतन्त्र्यमिति पक्षोऽनुत्थापयति—अथेति । स्वरूपनिर्वाहकत्वं संयोगस्यापि स्वादिविशेषादिति परिहरति—संयोगोऽपीति । तर्कपादे चैतद्वक्तव्यमिति ।

तर्हि स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं संबध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनार्थक्यम् । कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तते । किं समस्तेष्ववयवेषु वर्ततेतत् प्रत्यवयवम् । यदि तावत्समस्तेषु वर्तते ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बहुत्वं समस्तेष्ववयवेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तते तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवः कल्पयेत् न यैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तते । कोशावयवव्यतिरेकेणैव यवैरसिः कोशो व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत । तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तते तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् । नहि देवदत्तः सुभ्रे संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयते । युगपदनैकत्र वृत्तावने-

भाष्यरत्नप्रभा

न्तरापत्तेरसंबद्धस्याश्वत्थस्य गोधर्मत्वादशेनात् । किंच 'निष्पापत्वादयो गुणाः' इति श्रुतिस्मृत्यादिषु 'व्यवहारादिष्वधर्मो गुणः' इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च । 'जातिविशेषो गुणत्वञ्च' इति परिभाषा तु समवायसिद्ध्युत्तरः कालीना, निष्ठानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात् । अतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक् । किंच प्रतीयनुसारेण वस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्रतीतेरश्व आलम्बनमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तथा च सूदृढ इत्यभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः, ताभ्यामत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य तन्निग्रामकत्वांसंभवादित्याह—तादात्म्येति । एवं प्रतीयनुसारेण कार्यस्य कारणत्वेना सत्त्वं, स्वरूपेण तु मिथ्यावमित्युक्तम् । वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह—कथं चेति । तत्राद्यमनूयावयविनः पदादेस्तत्त्वादिव्यवयवेषु त्रिव्यादिवत्स्वरूपेण वृत्तिरुतावयवश इति विकल्पाच्च दूषयति—यदीत्यादिना । व्यासज्यवृत्तिवस्तुप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपदादेर्यावदवयवानामप्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—अथेति । यथा हस्ते कोशो चावयवशः खड्गे वर्तमानो हस्तमात्रग्रहेऽपि गृह्यते, एवं यत्किंचिदवयवग्रहेणावयविनो ग्रहसंभवेऽवयववाचनान्नवस्था स्यादिति दूषयति—तदापीति । आद्यद्वितीययुग्माच्च दूषयति—अथ प्रत्यवयवमित्यादिना । एकस्मिन्ततो पटवृत्तिकाले तन्वन्तरे

भासती

संयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वात् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम् । अत्रसंयोगे तदभासप्रसङ्गात् । अपि च । संबन्ध्यधीननिरूपणेः समवायो यथा संबन्धिद्रव्यभेदेन निश्चयते तन्नाशो च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् । ततः को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गमिहा संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसंबन्धि-मिधुनं निश्चयते चानित्यत्वेनानुपेयते, तथा सति यथैकस्माद्विभक्तिकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तकारणादेव जनिष्यत इति समानम् । तादात्म्यप्रतीतेश्चेति । संबन्धावगमो हि संबन्धकल्पनाजीवं न तादात्म्यावगमः, तस्य नामालेकाश्रयसंबन्धविरोधादिति । वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति—कथंच कार्यमिति । समस्तेति । मध्यपरभागयोरवगमव्यवहितत्वात् । अथ समस्तावयवव्यासत्रयपि कतिपयावयवस्थानो ग्रीहीष्यत इत्यत आह—नहि बहुत्वमिति । अथावयवश इति । बहुलसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्तते इत्येतत्संख्येयाग्रहणेऽपि न गृह्यते, समस्तव्यासखिलात्तद्रूपस्य । अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान्व्याप्नोति, अपि लवयवशः । तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्यामुवच समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धेः, एवमवयव्यपीति भावः । निराक-

न्यायनिर्णयः

द्रव्यगुणादिषु समवायकल्पनामज्ञीकृत्य दोषमुक्त्वा तत्कल्पनैवायुक्तेत्याह—तादात्म्येति । सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणादीनां समवायसिद्धिः समवायसिद्धौ च भेदसिद्धिरित्याद्योन्याश्रयता । नहि सामानाधिकरण्येन तादात्म्ये तेषां भाति स्वारसिको भेदः सिध्यतीति भावः । अस्तत्कार्यवादनिरासेन कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमुक्तम् । इदानीं कार्यस्य कारणे वृत्त्यनुपपत्तेश्च कल्पितत्वमित्याह—कथं चेति । कथंशब्दसूचितं विकल्पदयं विशदयति—किमिति । तत्राद्यमनूयावयविनः स्वरूपेण वावयवेषु वृत्तिरवयवशो वेति विकल्पाच्च दोषमाह—यदीत्यादिना । तत्र हेतुमाह—समस्तेति । मध्यपरभागयोरवगमव्यवहितत्वादित्यर्थः । सवावयवव्याप्तावपि कतिपयावयवसंनिकर्षादवयविनो वृद्धिरित्यस्याशङ्क्याह—नहीति । कल्पान्तरसुत्पापयति—अथेति । तथाच यथावयवैः सृजं कुसुमानि व्यामुवक्तपिपयकुसुमग्रहणेऽपि गृह्यते तथा कतिपयावयवग्रहणेऽपि भवत्यवयविनो ग्रहणमित्यर्थः । तत्र किमारम्भकावयवैरेव तेष्ववयवी वर्तते किंवा तदतिरिक्तावयवैरिति विकल्पाच्च प्रत्याह—तदापीति । यत्र यद्वर्तते तदतिरिक्तावयवैरेव तत्र वर्तमानं दृष्टमिति । दृष्टान्तगर्भं हेतुमाचष्टे—कोशेति । द्वितीयं दूषयति—अनवस्थेति । कल्पितानन्तावयवव्यवहिततया प्रकृतावयविनो दूरविप्रकर्षात्तनुनिष्ठत्वं पटस्य न स्यादिति भावः । कल्पान्तरमनुवदति—अथेति । तत्रापि क्रमेण वा प्रत्यवयवं वर्तताक्रमेण वेति विकल्पाच्च दोषमाह—तदेति । तदेव दृष्टान्तोपादयति—नहीति । द्वितीयं निराचष्टे—युगपदिति । यथा प्रतियुक्ति साक्ष्येन युगपदव-

कत्वप्रसङ्गः स्यात् । देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव सुप्रपाटलिपुत्रनिवासिनोः गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेन दोष इति चेत् न, तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिं प्रत्यक्षं गृह्यत एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्यत । न चैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्चूङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यम् । न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वं उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया, सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्, क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्यते । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तद्व्यवकृत्येकेति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत । तथाच सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् । नच लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते । उत्पन्नताप्रतीत्ये । अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्प-

भाष्यरत्नप्रभा

वृत्तिर्न स्यात्, वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते—गोत्वैति । जातिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति—न तथेति । दोषान्तरमाह—प्रत्येकेति । अधिकारात्संबन्धात् । यथा देवदत्तः स्वकार्यमध्ययनं प्राप्तेऽन्ये वा करोति, तथा गौरवयवी स्वकार्यं क्षीरादिकं शृङ्गपुच्छादावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्त्यनिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्यस्य दर्शितम् । संप्रत्यसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—प्राप्तिरिति । यथा घटश्चलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयस्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति तथा पटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वमुच्यते । अतो जनिकर्तुः जनेः प्राक्सत्त्वं वाच्यम् । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः । जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह—उत्पत्तिश्चेति । असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासंभवेऽपि कुलालादेः सत्त्वाकर्तृत्वमित्याशङ्काह—घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्कपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिशति—तथेति । शङ्कमनूय दोषमाह—तथाचेति । अनुभवविरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति समन्तेन कार्यसत्त्वमानीतं, संप्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नोस्मिन् स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते—अथेति । तन्मते-

भामती

रोति—तदापीति । शङ्कते—गोत्वादिवदिति । निराकरोति—नेति । यद्यपि गोलस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च बास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेक्षेदुद्दिष्टमिति मन्व्यम् । अकर्तृका यतोऽतो निरात्मिका स्यात् । कारणभावे हि कार्यमुत्पन्नं किं नाम भवेत् । अतो निरात्मकमितिः । यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापारा-विद्यतया पूर्वापरीभावमापन्नेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्युपप-द्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह—घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमानेति । उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः । न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रत्येकप्रयोजकव्यापारयोर्भेदात् । अन्वेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्वदुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मात् करोति कारयत्योरिव घटगोचरयोर्ह्यस्यामिसमवेतोऽरुत्पत्त्युत्पादनयोरधिष्ठानमेदोऽभ्युपेतव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशेष्याद्घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेवित्यर्थः । न चासावसज्जधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सत्त्वमस्याभ्युपेयम् । एवंच घटो भवतीति घटव्यापारस्य बाधत्वात्तात्त्रास्य कर्तृत्वमुपप-द्यते, तण्डुलानामिव सतां विक्रितौ विक्रियन्ति तण्डुला इति । शङ्कते—अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्ति-

न्यायनिर्णयः

मानं सामान्यं न भिद्यते तथावयविनोऽपि वस्तुतो न भेदोऽस्तीति शङ्कते—गोत्वादिवदिति । वैषम्यं दर्शयन्नुच्यति—न । तथेति । तदेवं स्पष्टयति—यदीति । प्रत्येकमवयवेष्ववयविनः परिसमाप्तिपक्षे दोषान्तरमाह—प्रत्येकेति । यद्धि गोलस्य शान्दये कार्यं न तद्वाङ्मयेऽस्ति तथेहापि स्यादित्याशङ्काह—कार्येणेति । नहि गोलस्य कार्योन्वयः किंतु व्यत्येगे । प्रकृते त्ववयवानां तदनन्वयादव-यविनस्तद्भावात्तस्य सर्वत्रैक्यादर्थक्रियाष्ववयवसामुपपत्तिः । नच तत्तदवयवनिष्ठस्यैवावयविनस्तत्कार्यमवयवानां कार्यान्वये सत्सत्त-नियमायोगात्पत्तीत्या तत्रियमे युक्त्यभिमानित्वव्याधातादिति भावः । वृत्तिविकल्पापुपत्त्या कार्यस्य कारणे कल्पितत्वं प्रत्याध्यासत्कार्य-वादे दोषान्तरमाह—प्राप्तिरिति । भवत्वकर्तृकत्वमित्याशङ्काश्रयस्वरूपकारणाभावादुत्पत्तिक्रियास्य कार्यमुत्पन्नं निरात्मकं स्यादित्याह—निरात्मिकेति । इतश्चोत्पत्तेरकर्तृकत्वमुक्तमिहानुमानेन दर्शयति—उत्पत्तिश्चेति । क्रियात्वेऽपि सकर्तृकत्वाभावे किं बाधकमित्या-शङ्काह—क्रिया चेति । अस्तु तर्हि कारणाभ्युपेक्षितस्याच सिद्धसाध्यत्वेत्याशङ्काह—घटस्येति । घटोत्पत्तादुक्तन्यायं कपालोत्प-त्तावतिदिशति—तथेति । श्वापत्तिमाशङ्क निराचष्टे—तथाचेति । उत्पादना हि कारकव्यापारो नोत्पत्तिः । नच तयोरेकं, प्रयो-ज्यप्रयोजकव्यापारतया भिन्नत्वात् । अन्यथा घटमुत्पादयतीतिवद्वदुत्पद्यत इति स्यादिति भावः । ननु घटो जायत इत्यत्र घटशब्दो घटजननोन्मुखेषु कारकेषु तादात्म्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते, तथाच घटोत्पत्त्युक्तौ कुलालादिकारकोत्पत्त्युत्पत्तिरित्येवमेति, तत्राह—नचेति । सिद्धसाध्यत्वाभावेऽपि किलावधेतेरिति सिद्धिरिति शङ्कते—अथेति । स्वकारणसत्तासंबन्धः । स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वेति यावत् ।

स्त्रिात्मलामश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यम् । सतोर्हि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसत्तोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वाद्यागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्वैर्मर्यादोऽभिप्रेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयं तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत । यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्वाग्रिष्यते । एवं प्राक्सिद्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्वाग्रिष्यते । व्याग्रियते च । अतः कारकव्यापाराथर्वत्वाया मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः । यतः कार्याकारेण

भाष्यरत्नप्रभा

नापि कार्यस्य सत्त्वभावद्वयकं, असतः संबन्धित्वायोगादित्याह—कथमिति । असतोर्वैति दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरश्चन्द्रादिवकार्यं सर्वदा सब्रजसन्नं भवति किंतुपत्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चासत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात्संबन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्काह—अभावस्येति । अत्राभावशब्दा असच्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः । असतः कालेनासंबन्धात्प्राक्तवं न युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वंभाविनः कार्यस्य वन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं कथमित्यत आह—यदि चेति । कार्याभावोऽस्तकार्यमित्यर्थं इत्युपापत्त्यत उपपन्नमभिव्यक्तित्वमन्वयः । कस्तर्हि निर्णयः, तत्राह—वयं त्विति । 'नासतो विद्यते भावः' इति स्मृतेरिति भावः । सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते—नन्विति । सिद्धकारणानन्यत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह—तदनन्यत्वाच्चेति । अनिवार्यकार्योत्पत्त्या कारणस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह—नैष दोष इति । कार्यसत्यत्वमिच्छतां सांख्यानानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात् । अद्वैतवादिनां त्वघटितघटनावभासनचतुरमासमहिम्ना स्वमवयवादर्शने सर्वमुपपन्नम् । विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे द्वैतात्पत्तेरिति

मानसी

रिति । एतदुक्तं भवति—नोत्पत्तिर्नाम कश्चिद्वापरः, येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तुंलमित्यनुज्येत, किंतु स्वरकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वा, स चासतोऽप्यविकृष्ट इति । सोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह—कथमलब्धात्मकमिति । अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह—अभावस्य चेति । स्यादेतत् । अस्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य सा भूमर्यादानुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यासि मर्यादित्यत आह—यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादिति । उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्नं भवतीति । तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽस्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रासत्कार्यवादी नोदयति—नन्वेवं सतीति । प्राक् प्रसिद्धसिपि कार्यं कश्चित्कारणेन योजयितुं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह—तदनन्यत्वाच्चेति । परिहरति—नैष दोष इति । उक्तमेत-

न्यायनिर्णयः

कार्यस्य क्रियारूपोत्पत्त्यनभ्युपगमे कथमात्मलाभः स्यादित्याशङ्काह—आत्मलाभश्चेति । क्रियात्वाभावमङ्गीकृत्योत्पत्तेः साश्रयत्वं साधयति—कथमिति । आश्रयमेव विवृणोति—सतोर्हि । असतोर्वैति दृष्टान्तोक्तिः । उत्पत्तिः साश्रया, संबन्धत्वात्, संयोगवन्ध्यात्क्रियात्वेऽपि श्रयं साश्रयत्वं प्रतिपादयितुमिति भावः । कार्यस्यासतोऽपि तदाश्रयत्वोपपत्तेः सिद्धसाध्यत्वेत्याशङ्क्य निरुपाख्यत्वं तदिलक्षणत्वं वा कार्यस्य विवक्षितमिति विकल्प्येव मर्यादाकरणानुपपत्तिरित्याह—अभावस्येति । कार्यशक्तिरस्येति श्रेयः । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—सतां हीति । अभावस्य मर्यादा न दृष्टेल्यत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । कार्यस्य कारकव्यापारासाधयतया निरुपाख्यत्वं वैलक्षण्याच्च वन्ध्यापुत्रतुल्यतेति द्वितीयमाशङ्काह—यदि चेति । घटप्रागभावस्य घटेन प्रतियोगिनोपाख्येयतया कारकव्यापारासाध्यत्वं युक्तं, वन्ध्यापुत्रस्य तु नैवमित्याशङ्काह—वयं त्विति । विमतं न कारकव्यापारवत्, असत्त्वात्, संमतवदिति भावः । कार्यस्यासत्त्वं निरस्तं सत्त्वमेव साधयतिमिति मन्वानश्रीदयति—नन्विति । कारणव्यापारो हि सत्कार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वसिद्धये वा । नाह इत्याह—यथेति । द्वितीयं प्रत्याह—तदनन्यत्वाच्चेति । कार्यस्य कारणेनाभिन्नत्वस्य सत्कार्यवादे सदाभावान्न तादर्थ्येनापि कारकव्यापारोऽर्थवानित्यर्थः । ना तर्हि कारकव्यापारो रूढित्याशङ्काह—व्याग्रियते चेति । परमते कारकव्यापारानर्थक्यत्वात्तदनन्यत्वानुपपत्तिरसत्त्वं कार्यस्य प्राक्काले साधयतीति कलितमाह—अत इति । मायाविनो व्याघ्राद्याकारतापत्तौ मन्त्रा-प्यपेक्षावत्कारणस्यापि कोपकारोपपत्तौ कारकव्यापारोपेक्षास्तौ समाश्रिते—नैष दोष इति । ननु प्रागपि कार्याकारोऽस्ति न वा ।

कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । नच विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वव्यत्वं भवति । नहि देव-
वृत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वव्यत्वं गच्छति, स
एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वव्यत्वं भवति,
मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति
चेत् । न । क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधाना-
दीनां समानजातीयवयवाभ्यन्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा । तेषा-
मेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदं जन्मोच्छेदान्तरितत्वाच्चेदसतः सत्त्वा-
पत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा च बाह्य-
यौवनस्याविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः ।
यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषयव्यावृ-
त्तपत्तेराकाशहननप्रयोजनसंज्ञाद्यनेकायुधप्रयुक्तवत् । समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः

भाष्यरत्नप्रभा

मुख्यं समाधानं समाधानान्तरभावात् । ननु कारणान्निमित्तमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्कासत्पक्षस्य
दूषणयुक्तं स्मरेत्याह—कार्याकारोऽपीति । अतः कारणान्निदाभेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विद्वत्क्षणस्यानिर्वाच्या-
भिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । ननु मृद्यदृष्टः पृथुतुभ्रवद्यवस्थविशेषो घटे
दृश्यते । तथाच घटो मृच्चिन्नः, तद्विरुद्धविशेषवत्त्वात्, वृक्षवदित्यत आह—नचेति । वस्तुतोऽन्यत्वं सत्यो भेदः ।
हेतोर्व्यभिचारस्वल्परमाह—तथा प्रतिदिनमिति । प्रत्यहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो
युक्तः । दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात्कार्यकारणयोरभेदो न
युक्त इति शङ्कते—जन्मेति । कारणस्य नाशाभावादेत्वसिद्धिरिति परिहरति—नेति । वृषिघटादिकार्यानिवतत्वेन
क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वाज्ञासिद्धिरित्यर्थः । ननु यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्राङ्कुरादौ वटवीजादीना-
मन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वाद्ब्रह्मव्यत्यर्थं स्यादित्यत आह—अदृश्येति । तत्राङ्कुरादौ बीजाद्यवयवानामन्वयाद्य
स्त एव जन्मविनाशो किंवदवयवान्वरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अस्तूपचयापचयलिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं
ततोऽसत् उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—तत्रेदमिति । पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यत्र
बाधकमाह—पित्रादीति । एतेनेति । कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथनेनेत्यर्थः । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे
प्रसज्यति—यस्य पुनरिति । असतः कार्यस्य कारकव्यापाराहितातिशयाश्रयत्वयोगादुपपत्त्येऽपि मृदादेर्विषयत्वं
स्यादिति शङ्कते—समवायीति । समवायिकारणाकार्यं भिन्नमभिज्ञं वेति विकल्पार्थं निरस्यति—नेत्यादिना ।

भामती

यथा भुजङ्गतत्त्वं न रज्जोमिथ्यते, रज्जुरेव हि तत्, काल्पनिकस्तु भेदः, एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणान्निधत्ते कारणस्वरू-
पमेव हि तत्, अनिवार्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासत इति । तद्विदमुक्तम्—वस्त्वव्यत्यत्वमिति । वस्तुतः
परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति । सांख्यावहारिके तु कथंचित्त्वान्यत्वं भवत एवेत्यर्थः । अनयैव हि दिशेष
संदर्भो योज्यः । असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह—यस्य पुनरिति । कार्यस्य कारणदभेदे सविषयत्वं कारकव्या-
न्यायनिर्णयः

प्रथमे कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । चरमे त्वसदुत्पत्तिः । तत्राह—कार्याकारोऽपीति । रज्जुरिव भुजङ्गस्य कारणमेव कार्यस्य तत्त्वमतोऽनि-
र्वाच्यं कार्यरूपं भिन्नमिव चाभिन्नमिव च भाति । असत्कार्यवादस्य प्रागुक्तन्यायप्रत्युदासत्त्वादित्यर्थः । विवर्तवादेन परिहारस्तुत्वा परि-
णामवादेनापि परिहरति—नचेति । वस्त्वव्यत्यत्वं परमार्थतो भिन्नत्वमिति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । देवदत्त विशेषः
दृष्टिमात्रेण वस्तुतोऽन्यत्वाभावे हेतुमाह—स एवेति । उक्तार्थमुदाहरणान्तरेण द्रव्यमिति—तथेति । वृष्टान्ते जन्मोच्छेदव्यवधानाभा-
वाच्च वस्त्वव्यत्यत्वमिति युक्तं, दार्ष्टान्तिके तु वस्त्वव्यत्यत्वमेव जन्मोच्छेदरूपविरुद्धधर्मोभ्यासादिति शङ्कते—जन्मेति । हेत्वसिद्धया परिह-
रति—नेत्यादिना । क्षीरस्य मृदः सुवर्णादीनां च दधिघटरत्नकादिभावस्यार्थक्षत्वात्संस्थानान्तरोऽपि तदन्वयिन एवोपादानत्वादेत्य-
सिद्धिरित्यर्थः । यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्र वटवीजादीनामङ्कुरादावन्वयो न दृश्यते अन्मविनाशव्यवधानात्तत्र वस्त्वव्यत्य-
मिथाशङ्क्याह—अदृश्यमानानामिति । तत्राव्यव्यक्तिसामक्यवानां न स्त एव जन्मविनाशो किं स्ववयोपचयापचयनिमित्ततद्व्यवहार
इति श्लासि वस्त्वव्यत्यत्वमित्यर्थः । यथोक्तजन्मविनाशोपगमेनापि वस्त्वव्यत्यत्वमुभेयमित्याशङ्कानेकान्तिफलमाह—तत्रेति । बीजाङ्कुरा-
दाविति यावत् । व्यभिचारान्तरमाह—तथेति । अतिप्रसङ्गाच्च भेदानुमानमयुक्तमित्याह—पित्रादीति । अन्यधिकारणस्य प्रत्यभिचार-
मानत्रया मित्यावसाधनेन क्षणभङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्य इति प्रसङ्गादतिदिशति—एतेनेति । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तं
प्रसज्यति—यस्येति । तन्मते कारकव्यापारस्य कार्यप्रापभावो वा तत्समवायिकारणं वा विषयः । नाश इत्याह—अभावस्येति ।

स्यादिति चेत् । न । अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरितिप्रसङ्गात् । समवायिकारण-
स्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् । न । सत्कार्यतापत्तेः । तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादि-
भावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं निश्चेतुम् ।
तथा मूलकारणमेवान्वात्कार्यत्वेन तेन कार्यकारेण नटवत्सर्वव्यवहारारूपदत्वं प्रतिपद्यते । एवं
युक्तैः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रे-
ऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम्—‘सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादि । ‘तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्’ इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य
‘कथमसतः सज्जायेत’ इत्याक्षिप्य ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ (छा० ६।१।१) इत्यवधारयति ।
तत्रेदंशब्दाव्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दाव्ययेन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाण-
त्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यति । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेया-
त्तदान्यत्कारणात्स्यात् । तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ (छा० ६।१।३) इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत
सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्रव्यमिति । स एव प्रसारितो
यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिर्व्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्य-
माणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न
संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पृष्टं सत् तुरीयेम-
कुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पृष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्का-
रणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु

भाष्यरत्नप्रभा

द्वितीयमाशङ्कोष्टापत्तिमाह—समवायीति । कार्याणामवान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । परमकारण-
नन्यत्वं फलितमाह—तथा मूलेति । असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह—यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥ १८ ॥
कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावस्थानुपलम्बमानत्वात् ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च माशकादिव शशक इत्यत्र व्यभिचारार्थं
सूत्रम्—पटवच्चेति । द्वितीयहेतोर्ब्रह्मविचारं स्फुटयति—यथा च संवेष्टेनेति । आयागो दैर्घ्यम् ॥ १९ ॥
तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं कार्यमुपादानाद्भिन्नं, भिन्नकार्यकरत्वात्, संमतवत् इति हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह
सूत्रकारः—यथा च प्राणादीति । एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वात्प्रतिज्ञासिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति—

सामती

पारस्य सामान्यत्वैर्लथः । मूलकारणं ब्रह्म । शब्दान्तराच्चैतु सृष्टावयवमवतार्यं व्याचष्टे—एवं युक्तैः कार्यस्येति ।
अतिरोहितार्थम् ॥ १८ ॥ पटवच्च । यथा च प्राणादि । इति च सूत्रे निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥ १९ ॥

न्यायनिर्णयः

द्वितीयं शङ्कते—समवायीति । कार्यं समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्पार्थं निरसति—नेत्यादिना । द्वितीयं शङ्कित्वा वृष-
प्रति—समवायीति । असत्कार्यवादनिरसनफलमुपसंहरति—तस्मादिति । कार्यस्य कारणाभेदे कारकव्यापारस्य सविषयत्वं नान्य-
शेति तच्छब्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षीरादिकारणभेदात्कारणत्वं ब्रह्मणः सित्थ्यतीत्याशङ्क्याह—तथेति । कारणापान्यत्कार्यमिति
स्थिते सतीत्यर्थः । विवर्तवादे व्यक्तीकर्तुं नटवदित्युदाहरणम् । युक्तेरिति सृष्टावयवव्याख्यानामुपसंहरति—एवमिति । सृष्टावयवान्तर-
मुपादते—शब्दान्तराच्चैति । युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च सित्थ्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यते,
तत्राह—पूर्वसूत्र इति । प्रकाशान्तरेण शब्दान्तरं विभजते—तद्वैक इति । कारणत्वेन सत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह—तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । प्रतिज्ञानुपपत्तौ च न सत्त्वार्थवादानुपपत्तिरिति चकारसूत्रितामुपपत्तिमाह—यदि विवति ।
कथं तर्हि प्रतिज्ञोपपत्तेः, तत्राह—सत्त्वेति ॥ १८ ॥ कार्यमुपादानाद्भिन्नं, तदुपलब्धावस्थानुपलम्बत्वात्, ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च,
संमतवदित्यनुमानबोध्यं विचारमाह—पटवच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—यथा चेति । व्याख्यानान्तरमाह—यथा चेत्यादिना । दृष्टा-
न्तनिविष्टमर्थं दार्शनिके योजयति—एवमिति । तथापि किमायातं जगद्ब्रह्मणोरित्याशङ्क्याह—अत इति । प्रागुक्तहेतोः सत्त्वमि-
चारत्वेन दुष्टत्वादिति यावत् ॥ १९ ॥ कार्यमुपादानाद्भिन्नं, भिन्नकार्यकरत्वात्, संमतवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—यथा चेति ।

जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् । तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । नच प्राणभेदानां प्रमेदवतः प्राणा-
दन्यत्वं, समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वम् । अतश्च कृत्स्नस्य जगतो
ब्रह्मकार्यत्वात्तदन्यत्वाच्च सिद्धेया श्रौती प्रतिज्ञा 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञा-
तम्' (छा० ६।१।१) इति ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

हिताक्रियादि स्वाद्यो वा जीवाभेदं प्रपश्यतः ॥ जीवाहितक्रिया स्वाद्यो नहि युज्यते ॥ १ ॥

अन्यसु जीवसंसारस्तेन नास्ति मम श्रुतिः ॥ इति पश्यत ईदृशस्य न हिताहितभागिता ॥ २ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणार्था हिताकरणाद-
यो दोषाः प्रसज्यन्ते । कुतः । इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः—
'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा० ६।८।७) इति प्रतिबोधनात् । यद्वा । इतरस्य च ब्रह्मणः
शारीरात्मत्वं व्यपदिशति 'तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६) इति स्रष्टृदेवाविकृतस्य ब्रह्मणः
कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा०
६।३।२) इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शय-
ति । तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्येवेति । अतः स स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्य-
करं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजाळम् । नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः

भाष्यरत्नप्रभा

अतश्च कृत्स्नस्येति ॥ २० ॥ जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमिति वदन्वेदान्तसम्मत्यो विषयः । स यदि तादृग्ब्रह्म
जगज्जनेत्येतादृहिं स्वानिर्धे नरकादिकं न जनयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वोक्तजीवान-
न्यत्वमुपजीव्य जीवदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्विति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्याचष्टे—इतरव्यपदेशादित्यादिना । पूर्वपक्षे

भागती

॥ २० ॥ इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः । यद्यपि शारीरपरमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि
दर्शयन्ति श्रुतयो बह्वयः । नच भेदाभेदादिकत्र समवेतो विरोधात्, नच भेदस्त्वारिक् इत्युक्तम् । तस्मात् परमात्मनः
सर्वज्ञात् शारीरस्वतन्त्रो भिद्यते । स एव त्वविधोपधानभेदाद्वदत्तकरकायाकाशवद्भेदेन प्रथते । उपहितं चास्य रूपं शारीरः,
तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनोऽनुभूयन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिज्ञानमुभवति । अननुभवे सावेत्यव्याधातः ।
तथा चायं जीवान् ब्रह्ममात्मनानेव बधीयात् । तत्रेदमुक्तम्—नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वा-

न्यायनिर्णयः

सूत्रं विभजते—यथा चेत्वादिना । तेषामालम्बितं निरोधं व्यासेषति—कारणमात्रेति । पुनः प्रवृत्तानां प्राणभेदानां भिन्नत्वमेवेत्या-
शङ्काह—नचेति । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एवमिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ २० ॥ एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादन्यत्वं वदता तैवैव न्यायेन जीवस्यापि ततोऽन्यत्त्वमुक्तं, तर्हि जीवधर्मा हिताकरणादयो
ब्रह्मणि प्रसज्येरन्विति शङ्कते—इतरव्यपदेशादिति । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपपादानं वदन्तम्मत्यो विषयः । स किं यदि तादृग्ब्रह्म
जगज्जनेत्येतादृहिं स्वानिर्धे न जनयेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनामासत्त्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षसूत्रात्तत्त्वमाह—अन्य-
थेति । समन्यस्य न्यायविरोधमाधानात्पादादिसंगतीरभिप्रेत्य फलं च पूर्ववत्पूर्वोक्तपरपक्षोर्विषयित्वाक्षेपं विवृण्वन्प्रतिज्ञाभागं विभजते
—चेतनादीति । यस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं न तस्य हितादिसंबन्धः, यस्य च जीवस्य हितादिसंबन्धो न तस्य स्रष्टृत्वमित्याक्षिपति—
कुत इति । स्रष्टावयवेन परिहरति—इतरेति । इतरशब्दो जीवविषय इति व्याख्याय परमात्मविषय इति व्याख्यानान्तरमाह—इतरस्य
चेति । परिणामिब्रह्मणोऽनुप्रवेशाद्यं प्रतिक्षिपति—अविकृतस्येति । ब्रह्मकारुण्यो व्यपदेश इतरव्यपदेश इति व्याख्यानान्तरमाह—
अनेनेति । जीवब्रह्मणोरभेदे श्रुतिसिद्धे फलितमाह—तस्यादिति । श्रुत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्यानर्थं कुर्वन्नुद्भवते
ततो विक्षिन्धि—स्वतन्त्र इति । स्वतन्त्रस्याप्यशस्य स्वानर्थकारित्वं संभवति । ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञस्य नैवमिति भावः । हितमेव विभजते
—आत्मन इति । अहितं विक्षिन्धि—जन्मेति । जीवसोपाप्यविवेकात्परमात्माभेदमपश्यतो युक्तमनर्थकारित्वमित्याशङ्क्य तस्य
परमात्मनानुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवत् तं बधीयादित्याह—नहीति । मिथ्याज्ञानमुक्त्वा तारिक्तोऽनुप्रवेशोऽपि

कृत्वानुप्रविशति । नच स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मवेनोपेयात् । कृतमपि कथंचिदुःखकरं तदिच्छया जह्यात् । सुखकरं चोपाददीत । स्मरेच्च मयेदं जगद्विस्वं विचित्रं विरचितमिति । सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयानायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत् । स्वमपि तावच्छरीरं शरीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहरतुम् । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चे-
तनाजगत्प्रकियेति गम्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धसुखभावं शारीरादधिकम-
न्यत्, तद्वयं जगतः स्रष्टुं ब्रूमः । न तस्मिन्निहताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । नहि तस्य हितं किं-
चित्कर्तव्यमस्य हितं वा परिहर्तव्यं, नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । नच तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्र-
तिबन्धो वा कचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन्प्रसज्यन्ते हि-
ताकरणादयो दोषाः । नतु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् । भेदनिर्देशात् । 'आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५), 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञा-
सितव्यः' (छा० ८।७।१), 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छा० ६।८।१), 'शारीर आत्मा
प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' (बृ० ४।३।३५) इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं
ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः । कथं भेदाभेदो वि-
रुद्धो संभवेयाताम् । नैष दोषः । आकाशघटाकाशान्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापित-

भाष्यब्रह्मप्रभा

जीवाभिन्ने समन्वयसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । हिताकरणेत्यत्र नञ्प्रत्ययान्विताहितकरणं दोषो व्याख्यातः ।
आदिपदोक्तं आन्यादिकमापादयति—नच स्वयमित्यादिना ॥ २१ ॥ जीवेशयोरभेदाजीवजगतोर्दोषा ब्रह्मणि स्युः
ब्रह्मगताश्च सृष्टिसंहारशक्तिसर्वसर्गत्वादयो गुणा जीवे स्युः । न चेष्टापत्तिः । जीवस्य स्वशरीरेऽपि संहारसामर्थ्या-
दर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द इत्यादिना । जीवेश्वरयोर्लोकं विभ्यप्रतिविम्बयोरिव कल्पितभेदा-
ङ्गीकाराद्धर्मव्यवस्थेति सिद्धान्तप्रमाथः । यदि वयं जीवं स्रष्टारं ब्रूमस्तदा दोषाः प्रसज्यन्ते नतु तं ब्रूम इत्यन्वयः ।

सावती

नुप्रविशति इत्यादि । तस्माच्च चेतनकारणं जगदिति पूर्वं पक्षः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् । सत्यमयं
परमात्मा सर्वज्ञत्वात्था जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिन्नात् पश्यति, पश्यत्येवं न भावत एषां सुखदुःखादिवेदनासङ्गोऽस्य वि-
द्यावशात्तत्त्वो तद्वदभिमान इति । तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमुपासीन इति न तेषां बन्धनगारनिवेशोऽप्यस्ति

न्यायनिर्णयः

नास्तीत्याशङ्कतात्त्विकोऽपि न स्यादित्याह—नचेति । लीढया परस्यात्मनो जगत्कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह—कृतमपीति । सत्तुल्यमपि
प्रसज्येत सर्वज्ञत्वादित्याह—स्मरेचेति । अनुभूते स्मृतिनियमाभावात्तन्मिल्याशङ्क्य स्पष्टत्वेन स्मृतियोग्यमेतदित्याह—सर्वो हीति ।
न चेश्वरस्यास्यैव सर्वत्वं जीवेऽपि तदभिन्ने तत्प्रसङ्गादिति भावः । जगतो मायामयत्वादुक्तदोषानवकाशात्तत्परिहाराधर्मिककरणमनार-
भ्यमित्याशङ्क्याह—यथा चेति । शारीरस्यापि कस्मिदुपसंहरत्वं दृष्टमित्यनिष्टापत्तिरहितमाशङ्क्याह—स्वमपीति । बुद्धिपूर्वकारी
हितमेवात्मनः सृजतीति न्यायविरोधाजीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो विश्वसृष्टिवादिनः समन्वयस्यासिद्धिरित्युपसंहरति—एवमिति । ब्रह्मानष्टस्य
कार्यप्रपञ्चात् न कारणं, चेतनत्वे सति स्वतन्त्रत्वात्, विवक्षितपुरुषवदिति भावः ॥ २१ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अधिकं त्विति ।
तद्व्याचष्टे—तुशब्द इति । यदुक्तं हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रादुःश्रुतिरिति, तत्राह—यत्सर्वज्ञमिति । तत्र हेतुमाह—नहीति ।
नित्यमुक्तस्यापि ब्रह्मणो मायाशक्तियोगाद्विश्वनिर्मातृत्वमविरुद्धमिति भावः । यदुक्तं कर्तृत्वेन सत्तुल्येन च भवितव्यं स्वयमेव चोपसंहरतव्य-
मिति, तत्राह—नचेति । कस्मिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नेत्यत्र हेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति । कस्मिदपि शक्तिप्रतिबन्धो नास्तीत्यापि
हेतुमाह—सर्वशक्तित्वाचेति । तर्हि कस्मिदपि ज्ञानप्रतिबन्धभावात्तदसत्तादित्यपि स्मरणादिसत्किरित्याशङ्क्याह—शारीरस्त्विति ।
तदभेदात्परिश्रमपि स्रष्टारं तेषां प्रसक्तिसाशङ्कोक्तम्—न त्विति । सत्यमेवेदं दर्शितव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्कते—कृत इति । सृज-
नवयं हेतुमत्तयां व्याचष्टे—भेदनिर्देशादिति । कर्तृकर्मादीत्यादिशब्दो व्यक्तित्वेदविषयः । सर्वस्यापि जीवब्रह्मणो भेदनिर्देशस्य कर्तृ-
कर्माप्रपञ्चात् । दर्शनीं पूर्ववादीं पूर्वां स्मरयन्नेदनिर्देशस्यासाधकत्वमाशङ्कते—नन्विति । तुल्यवत्तया द्वयोरपि निर्देशयोः
साधकत्वमाशङ्क्याह—कथमिति । वास्तवमेकत्वमपि अधिकं नानात्वमित्युभयनिर्देशोपपत्तिरिति परिहरति—नैष दोष इति । इतश्च

त्वात् । अपिच यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्युपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य सिध्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो ननु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृद्वोचाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुण्छि ॥ २२ ॥

अश्मादिवच तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यापश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिषूपलक्ष्यते । यथा चैकस्याप्यक्षरस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति । एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः । परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

किंचाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा आपाद्यन्ते, पूर्वं वा । नाद्य इत्याह—अपिचेति । उक्तं सिध्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्फुटयति—अविचेति । कर्तृत्वादुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासे दृष्टान्तयति—जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह—अबाधिते त्विति । ज्ञानादूर्ध्वं स्रष्टृत्वादिवर्माणां बाधात् पूर्वं च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेन किंचिदवगम्यित्यर्थः ॥ २२ ॥ नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवधरवैचित्र्यं, कथं च तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तेः परिहरति सूत्रकारः—अश्मादिवचोति । किंपाको महातालफलम् । तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्यमिति भावः । सूत्रस्थचकारार्थमाह—श्रुतेश्चेति । ब्रह्म जीवगतदोषवत्, जीवाभिन्नत्वात्, जीववदित्याद्यनुमानं स्वतःप्रमाणनिरवयवादिश्रुतिबाधितम् । किंच कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य सिध्यात्वाजीवस्यैव तावदोषो नास्ति कुतो विम्बस्थानीयसाक्षोपविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य दोषप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृतिः, एकरूपत्वात्, व्यतिरेकेण सूत्रन्त्वादिवदिति । तत्र । एकरूपे स्वप्नदृशीव विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्यदर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः । तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि

भामती

क्षतिः काचिन्ममेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति शङ्कान्तः । तद्विदमुक्तम्—अपिच यदा तत्त्वमसीति । अपिचेति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपत्त्यन्तरताम् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् । यदि ब्रह्मविवर्तो जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीवव-

न्यायनिर्णयः

ब्रह्मगतं स्रष्टृत्वं जीवगतं वा हिताकरणादि परस्परं न संभवतीत्याह—अपि चेति । तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वमभेदावगमाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य हिताकरणादि ब्रह्मणः स्यादिति वा प्रागेव वा तदवगमादिति विकल्प्याये दोषमाह—यदेति । भेदव्यवहारस्य सिध्याज्ञानविजृम्भितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—अविचेति । कार्यकरणाविवेककृता भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह—अबाधिते त्विति ॥ २२ ॥ परस्यैवाविद्याकृतावच्छेदस्य जीवशब्दितस्य सुखदुःखादित्यन्वो ननु तत्ततो जीवो वा तन्निष्ठदुःखादि वास्तीति पश्यतो हिताकरणादिदोषासंस्पर्शोपुक्तं तस्य जगत्कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं विदासकृत्यैकरूपस्य ब्रह्मणो जगत्कार्यचेतनमेव चेतनमेव स्यादित्याशङ्क्याह—अश्मादिवचोति । तत्र स्रष्टृत्ववैचित्र्यपरममदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथा चेति । परमवैचित्र्यदृष्टान्तमाह—यथा चैकेति । अर्थमिदं वैचित्र्यमुदाहरति—यथा चैकस्येति । दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एवमिति । ब्रह्मणश्चेतनत्वात्कार्यत्वे जगतोऽपि तथाल्पं स्याददभावात् ब्रह्म जगत्कारणमिति परपरिकल्पितो दोषः । सौत्रस्थ चकारार्थमाह—श्रुतेश्चेति । ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेरप्रामाण्ये हेत्वभावात्पूर्वपक्षानुमानं तद्विरोधादप्रामाण्यित्यर्थः । ब्रह्म स्वाभिन्नं जीवं न पश्यति चेदसर्वं स्यात्, पश्यति चेदात्मत्वेव संसारं पश्येदित्याशङ्क्याह—विकारस्येति । यथा दर्पणदौ मलिनताम्लानं पश्यन्नपि मैत्रस्तस्य सिध्यात्वं जानन्न तेनात्मनो शोचति । तथा स्वाभिन्नं जीवं पश्यदपि ब्रह्म तद्वत्त्वेन भातसंसारस्य वाचारम्भणमात्रवत्त्वात् तेनात्मनो शोचिषुमर्हतीत्यर्थः । यत्तु जगत्सेकरूपब्रह्मण्येवं कुतो वैचित्र्यमिति, तत्राह—स्वमेति । यथा स्वप्नदृश्यानां भावानामेकसमग्रपिधानत्वेऽपि पण्डितमूर्खोद्वैचित्र्यं दृष्टमेवमेकविदात्मापिधानत्वेऽपि जीवैश्वरादिवैचित्र्याविरोधाजगत्तत्त्वतःकारणत्वमविरुद्धमिति भावः

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

न संभवत्संभवेद्वा सुधिरकाद्वितीयतः ॥ नानाजातीयकार्याणां क्रमाजन्म न संभवति ॥ १ ॥

अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म तत्त्वाविधासहायवत् ॥ नानाकार्यकरणं कार्यक्रान्तविधात्प्रशक्तिभिः ॥ २ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । कस्मात् । उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं तवामिमेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं संप्रवृत्तमुपपद्येत । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् । नैष दोषः । यतः क्षीरवद्ध्व्यस्यभावविशेषादुपपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति । नैष दोषः । स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रमनुभवति तावत्स्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय । यदि च

भाष्यरत्नप्रभा

समन्वयस्वाविरोध इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ उपसंहारदर्शनात् । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवन् समन्वयो विषयः । स किं यदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वमौपाधिकजीवमेवाद्विहोणे जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तम्, संप्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सहकारि नास्ति ईशानात्त्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षसूत्रांशं व्याचष्टे—चेतनमित्यादिना । फलं पूर्ववत् । कारकाणामुपसंहारो मेलनम् । उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति—नैष दोष इति । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव । विशिष्टस्येश्वरस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह—बाह्यमिति । क्षीरस्याप्यातन्ननादिसहायोऽन्तस्त्वसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य सहायाभावेऽपि यत्स कस्यचित्परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादवस्थमित्याह—नन्वित्यादिना । तर्हि सहायो व्यर्थः, तत्राह—त्वार्यत इति । ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैथन्यं कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते, स्वतोऽंशकं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किं न स्यात्, तत्राह—यदि चेति । शक्तस्य सहायसंपदा किं कार्यमित्यत्राह—साधनामती

चैतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह—अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २३ ॥ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि । ब्रह्म खल्वेकमद्वितीयतया परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविविचिरूपस्योपादानमुपेयते तदनुपपन्नम् । नल्लेकरूपाकार्यमेवो भवितुमर्हति, तस्याकस्मिकलक्षणज्ञात्वात् । कारणमेवो हि कार्यमेवेदहेतुः, क्षीरजीवादिमेवादौष्यङ्कुरादिकार्यमेव दर्शयति । न चाक्रमत्कारणात् कार्यक्रमो बुज्यते, समर्थस्य क्षेत्रायोगाद्वितीयतया च क्रमवत्तत्सहकारिसमवधानापपत्तेः । तद्विदुक्तम्—इह हि लोक इति । एकैकं मृदादि कारकं तेषां तु सामर्थ्यं साधनम्, ततो हि कार्यं साधयत्येव, तस्मान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते, उच्यते—क्षीरवद्धि । इदं तावद्ब्रह्मणं पृष्ठो व्याचष्टाम्—किं तार्त्त्विकमस्य रूपमपेक्षेदमुच्यते उत्तानादिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वत्र्यं सर्वेशक्तिफलम् । तत्र पूर्वमिन्न कल्पे किं नाम ततोऽद्वितीयादसहायादुपजायते । नहि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्य भावस्य वस्तुसत्कार्यमिति । तथा च श्रुतिः—

न्यायनिर्णयः

॥ २३ ॥ सजातीयमेवाभाववच्छम्भेन ब्रह्मणो जगद्विदुल्लभाक्षिप्य परिहृतम् । श्वादीं विजातीयमेवाभावमादाय तदेतुल्वमाक्षिप्य परिहरति—उपसंहारदर्शनादिति । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवन्समन्वयो विषयः । स किं ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्संततवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वमौपाधिकमाद्विज्ञातकारणादिदोषः समाहितः । संप्रत्युपाधितोऽपि विभक्तमपिडाग्रादिनास्तीभ्यनानात्वाभावात्, ततश्च विभिन्नकार्यादुपपत्तिरिति पूर्वपक्षमाह—चेतनमिति । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविशेषविरोधसमाधानात्पूर्ववदेव पादादिसंगतिफले । प्रतिज्ञाते पूर्वपक्षे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । लोके कारणमेवादेव कार्यभेददर्शनादन्वया तदाकस्मिकत्वाभावात्, कार्यक्रमस्य च कारणक्रमापेक्षाद्वितीये ब्रह्मणि क्रमवत्सहकारिसंबन्धाभावादिकरूप्याच्च न क्रमवद्विस्विरूपजगज्जन्महेतुवेत्याह—इह हीति । अत्र साधनशब्दस्तत्सामर्थं भूते । ब्रह्म नोपादानं, असहायत्वात्, केवलमुद्धत् । ब्रह्म जगतो न निमित्तं, असहायत्वात्, केवलकृष्णकारवदिति मन्वानः सत्राह—ब्रह्म चेति । उक्तानुमानकलमुपसंहारित—तस्मादिति । विद्युद्ब्रह्मापेक्षया विशिष्टब्रह्मापेक्षया वेदमुच्यते, नाशः, सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीये तस्योपादानत्वनिषेधं दूषयति—नैष दोष इति । किं बाह्यसहकारिविरुद्धदुपादानत्वं, किं वान्तरसहकारिराहत्यादिति विकल्प्यांश्च व्यभिचारित्वेन निरस्यबुदाहरणं विवृणोति—यथा हीति । दृष्टान्ते विवदमानः शङ्कते—नन्विति । क्षीरादिषु स्वत एव कालपरिपाकावरोन परिणामदर्शनादसंप्रतिपत्तिरनुक्तोक्तिः परिहरति—नैष दोष इति । औष्ण्याद्यपेक्षया तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धेति कुतो नैरपेक्षमित्याशङ्क्याह—त्वार्यते त्विति । त्वार्यते शैथन्यं कार्यते क्षीरे दधिभावाद्यौष्ण्यादिना । किंचाशक्तस्य सहायार्थपेक्षयापि कालोत्पादकत्वादर्शनाद्ब्रह्मादिभावे स्वतःसिद्धं क्षीरादेः सामर्थ्यमित्याह—यदि चेति ।

स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्धिभावमापद्यते । नहि वायुराकाशो औष्ण्यादिना बलाद्धिभावमापद्यते । साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म । न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या । श्रुतिश्च भवति—‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवह-क्रिया च ॥’ (श्वे० ६।८) इति । तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादक्षीरादिवद्विचित्र-परिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत् । उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः, दृष्टत्वात् । चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्षयैव तस्यै तस्यै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति । देवादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येव-मादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्षयैव किञ्चिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्या-नमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि च रथादीनि च निर्ममाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनामश्च स्वत एव तन्तून्सृजति । बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते । पश्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रति-

भाष्यरत्नप्रभा

नेति । सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आतञ्जनप्रक्षेपौष्ण्याभ्यां तूतमद्धिभावसामर्थ्यं व्यज्यत इत्यर्थः । तर्हि शक्तिव्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यः, तत्राह—परिपूर्णैति । निरपेक्षमायाशक्तिकमित्यर्थः । तादृशशक्तौ मानमाह—श्रुतिश्चेति ॥ २४ ॥ ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वात्प्रादुर्भावाच्च कुलालादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्याख्यां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । उत्थापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह—देवादिवदिति । लोच्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादिशास्त्रं बृहज्ज्यवहारश्च । अभिध्यानं संकल्पः । ननु

भामती

‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते’ इति । उत्तरसिंखु कल्पे यदि कुलालविवदन्त्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकाणामावाद्बुदादानं साध्यते, ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः । तेऽपि हि बाह्यचेतनादिकारणानपेक्षा एव कालपरिवर्तने स्वत एव परिणामान्तर-मासादयन्ति । अत्रान्तरकारणानपेक्षलं हेतुः कियते, तदसिद्धम्, अनिवार्यनारूपधीजसहायत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु मद्देशरम्’ इति कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि क्रमवानुज्ञेयः । एकस्मादपि च विचित्रशक्तैः कारणदानेकराज्योपादौ दृश्यते । यथैकस्माद्ब्रह्मेर्दहापाकावेकस्माद्वा कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः ॥ २४ ॥ यदि तु चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, दृष्टा हि कुलालादयो बाह्यसहायपेक्षाः, चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपतिष्ठते—देवादिव-

न्यायनिर्णयः

तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । किमर्थं तर्हि कारणसामग्र्यपेक्षेति, तत्राह—साधनेति । नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति न्यायाद्विधमानैव क्षीरादिशक्तिः साधनसामग्र्योपचीयत इत्यर्थः । क्षीरादेर्बाह्यासाधनाभावेऽन्यान्तरसाधनसद्भावत्कारणता युक्ता । ब्रह्मणस्तत्त्वैकारस्यान्तरमापि साधनमदृष्टादीष्टमिति कार्यं कारणेति द्वितीयमाशङ्क्याह—परिपूर्णैति । ब्रह्म परिपूर्णशक्तिकमित्यत्र प्रमाणमाह—श्रुतिश्चेति । कार्यक्रमेण तच्छक्तिपरिपाकोऽपि क्रमवानुज्ञेयः । शक्तिभेदाच्च तद्विशिष्टकारणेऽपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रायः—पसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥ चेतनत्वे सत्यसहायत्वादिति विशेषणादुक्तमनैकात्मिकत्वं परिहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह—देवादिवदिति । सूत्रव्याख्यां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । चेतनत्वविशेषणेन व्यभिचारनिवारणमाह—उपपद्यत इति । विशिष्टेन हेतुना ब्रह्मणो जगदेतत्त्वं निषेधं दृष्टान्तमाह—चेतना इति । विवक्षितमनुमानं निगमयति—कथमिति । विशिष्टस्यापि हेतोर्देवान्ति-कत्वं तदवस्थमिति परिहरति—देवादिवदिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । असदादिभ्यो देवादितु विशेषं दर्शयति—महाप्र-भावा इति । तेषामपीश्वरातुग्रहसापेक्षत्वादिसिद्धमसहायत्वमित्याशङ्क्याह—अनपेक्ष्येति । तथापि शुक्रशोणितसंनिपातस्य सूदार्वादीनां चाभावे कुतो देहादीनां प्रासादादीनां च निर्माणमित्याशङ्क्याह—पेक्ष्येति । असदादिवचसंभाव्यमानमैश्वर्यविशेषस्तद्वशेन योगस्तत्का-र्यधनसामर्थ्यं तस्मादिति यावत् । तत्तत्कार्योचितसामग्रीसंपत्तौ हेत्वन्तरमाह—अभिध्यानेति । संकल्पतिरिक्तकारणानपेक्षत्वमुक्त-मेव मात्रशब्दाभिः । तस्यैक स्पष्टीकरणम्—स्वत एवेति । लोके नैवमुपलम्भोऽस्तौत्याशङ्क्याह—मग्नेति । सृष्टे लोकाशब्देन लोच्य-तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शालं, अपिशब्देन दृष्टव्यवहारश्च संगृहीतः । यस्तु देवादितु मन्त्रादिप्रामाण्ये च विप्रतिपद्यते, तं प्रति लौकिकाबुदाद्व्युत्पत्तिं दर्शयति—तन्तुनामग्नेति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ढान्तिकमाह—एवमिति । देवादिवृष्टान्तेन विशिष्टस्य हेतोर्न

धृते । एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत्स्रक्षयति । स यदि ब्रूयाद्य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दाष्टान्तिकेन ब्रह्मणा न समाना भवन्ति । शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादन उपादानं नतु चेतन आत्मा । तन्तुनाभस्य च क्षुद्र-तरजन्तुभक्षणाह्लाता कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति । बलाका च स्तनयितुरवश्रवणाद्भ्रमं धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति, बद्धीव वृक्षं, न तु स्वयमेवाचेतना सरोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते । तस्माच्चेत ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयाद्यायं दोषः । कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यमाणः । तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

१ अधिकरणम्

न शुक्रो युज्यते बाह्य परिणामो न युज्यते ॥ कात्स्न्यं ब्रह्मानित्यतातेरेखास्तावययं भवेत् ॥ १ ॥

भाष्याभिर्बहुपत्वं न कात्स्न्यं ब्रह्मापि भागतः ॥ शुक्रोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र नाधिकः ॥ २ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवदेवादिवचानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कार-

भाष्यरत्नप्रभा

देवाद्यूर्णनामान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति, बलाकापद्मिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे मेघशब्दः शरीरं च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्न व्यभिचार इति शङ्कते—स यदि ब्रूयादित्यादिना । व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—तं प्रति ब्रूयादिति । अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः । अत्र हि हेतो चेतनत्वमर्धवीषयस्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं प्राणं न तु मुख्यात्मत्वं, तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः । असहायत्वं च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुग्राह्यत्वं, तदुभयं देवादिष्वस्तीति व्यभिचारः, देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वात् । देववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षणात् । नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्येकरूपा सामग्री । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य संकल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्पोरुत्पत्तिः । अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥ **कृत्स्नप्रसक्तिः** । क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति अमोल्पस्या पूर्वेपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तो न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वं संगतिमाह—चेतनमिति । निरवयवबाह्यब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः । स किं यन्निरवयवं तन्न परिणामीति भाव्यती

वदपि लोके । लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥ २५ ॥ **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ।** ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कात्स्न्यं भागविकल्पेनाक्षिप्येत । अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणैः रूपमेवेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परिणामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते । नच कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति । नहि चन्द्रमसि तैमिरिकस्य द्विलकल्पना चन्द्रमसो द्विलमावहति । तदुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः । तस्मादवास्तावी परिणामकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति । तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमिति, अत आह—**चेतनमेकम्** । यद्यपि श्रुतिशतार्थैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात्, परिणामो वस्तुतो निषिद्धस्तथापि क्षीरादिवदेवादृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वव्याप्यं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्यपवाच्य श्रुतेस्तु

न्यायनिर्णयः

व्यभिचारः, तत्रोपादानांश्चेतनत्वाभावादिति शङ्कते—**स यदीति** । ऊर्णनामदृष्टान्ते च तुल्यं व्यभिचारनिवारणमिलाह—**तन्तुनामस्येति** । बलाकादृष्टान्ते चासहायत्वाभावादिशिष्टहेतोर्न व्यभिचारोऽस्तीत्याह—**बलाका चेति** । पद्मिनीदृष्टान्तेऽप्यूर्णनामदृष्टान्तव्यभिचारसमाधिरित्याह—**पद्मिनी चेति** । व्यभिचारपरिहारफलपूर्वोक्तानुमानोपपत्तिमाह—**तस्मादिति** । देवादिदेहसाधनचैतन्यस्यैव देहादिकारणत्वात् व्यभिचारसमाधिरिति समाधत्ते—**तं प्रतीति** । प्रायुक्तदृष्टान्तानामसंभवोऽयमुच्यते । निवक्षितं वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति—**यथा हीति** । तिष्ठे व्यभिचारे फलितं स्रज्जात्यर्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । कुलालादेरेव सहायस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो न शक्यं नियन्तुं देवादिवदसहायस्यापि तदुपपत्तेरिति भावः ॥ २५ ॥ पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परिणामित्वमत्रे तन्निराकरणाधिकरणमवतारकपूर्वपक्षमिति—**कृत्स्नप्रसक्तिरिति** । निरवयवबाह्यब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः । स किं सावयवस्यैव नानाकार्योपादानहेतौ न्यथेन विरोध्यते न वेति तदनामासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे वक्ष्यमाणपूर्वपक्षस्य मायामयत्वेन परिहारादधिकरणानारम्भमाशङ्क्य संगतिमाह—**चेतनमिति** । शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिर्नाम परिणामपराकरणेन निवर्तयेद्वीकरणं तदर्थमधिकरणारम्भे प्रथममाक्षेपसूत्रमित्यर्थः । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिचतुर्थ्यं फलं च द्रष्टव्यम् । यदि क्षीरमेव दध्यात्मना

णसिति स्थितम् । शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति । कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्यणस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत । निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते—‘निष्कलं निष्कण्यं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्’ (श्वे० ६।१९), ‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज्ञः’ (सु० २।१।२), ‘इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव’ (बृ० २।३।१२), ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ (बृ० ३।१।२६), ‘अस्थूलमनणु’ (बृ० ३।८।८) इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापक्षमयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसंभवात् । अजत्वादिशब्दकोपशब्द । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति । सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्त्वपक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः । श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत एवं विकाराव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् ‘सैयं देवतैश्चत हन्ताहसिमास्तिस्रो देवता अनेन जी-

भाष्यरत्नप्रभा

न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे—कृत्स्नेति । ब्रह्म परिणामीति वदता वक्ष्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा । आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यादित्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति—यदि ब्रह्मेत्यादिना । पर्यणस्यत् परिणतोऽभविष्यत् । एकदेशश्चावास्थास्यदपरिणतोऽभविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोषमाह—ततश्चेति । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मा नास्ति तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह—द्रष्टव्यतेति । ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारे ‘अजोऽमरः’ इति श्रुतिविरोधश्चेत्याह—अजत्वादीति । सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य सूत्रशेषेण परिहरति—अथेत्यादिना ॥ २६ ॥ परिणामपक्षो दुर्धर्त इति यदुक्तं तदस्मादिष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धान्तयति—श्रुतेरिति । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रप्रयोजनया दर्शयति—तुशब्देनेत्यादिना । ईक्षित्वेन व्याकृतत्वेन चेक्षणीयव्याकृतैव्यप्रपञ्चात् पृथगीधरसमुच्च्यतेन कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह—सैयं देवतेति । न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्वं श्रुतमित्याह—तावानिति । इतश्चास्त्वविकृतं

भाष्यती

शब्दमूलत्वात्, ‘आत्मनि चैवं’ ‘विविचित्राश्च हि’ इति सूत्राभ्यां विवर्तहटीकरणेनैकान्तिकाद्वयलक्षणः श्रुत्यर्थः परि-
न्यायनिर्णयः

ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वा तदेकदेशेन वा । आद्यं प्रत्याह—कृत्स्नेति । ततश्च कारणभूतब्रह्माभावे तत्पराधीनस्य कार्यस्यापि सत्त्वायोगात् किञ्चिदपि स्यादिति शेषः । द्वितीयं निरस्यति—यदीति । ब्रह्मणः सावयवत्वाभावादेकदेशपरिणामानुपपत्तिरित्यर्थः । भवतु तर्हि ब्रह्मणः सावयवत्वं, नेत्याह—निरवयवं त्विति । अमूर्तत्वादपि ब्रह्म निरवयवमित्याह—दिव्यो हीति । सर्वगतत्वनिरवयवत्वान्यां च तन्निरवयवमित्याह—इदमिति । आपेक्षिकमानान्त्यं वारयति—अपरामिति । विवृणोति तन्मात्रत्वात् सावयवत्वमित्याह—विज्ञानेति । मूर्तामूर्तद्वैतनिषेधाच्च तथेत्याह—स एष इति । नहि ब्रह्मणः सावयवत्वमुपादानत्वेऽपि सुवर्णादिवद्यत्पितुं शक्यं श्रुतिविरोधादित्यर्थः । द्वितीयविकल्पासंभवे प्रथमविकल्पप्राप्तौ फलितमाह—ततश्चेति । कृत्स्नपरिणामपक्षे दोषान्तरमाह—द्रष्टव्यतेति । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वं संभवात्कुतस्तदुपदेशानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिणतं वा ब्रह्म तदतिरिक्तं वा द्रष्टव्यमिति विकल्प्यादि दोषमाह—अथवेति । द्वितीयं दूषयति—तद्व्यतिरिक्तस्येति । किंच ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमे ‘न जायते म्रियते वा’ इत्यादिश्रुतिरश्रुतिविरोधः स्यादित्याह—अजत्वादीति । प्रथमपक्षदूषणं संक्षेपवित्तराभ्यामुक्तत्वा द्वितीयपक्षदूषणं संक्षिप्तं विवृणोति—अथेत्यादिना । न केवलं शब्दविरोधो न्यायविरोधश्चेत्याह—सावयवत्वे चेति । पूर्वपक्षसुप्रसंहरति—सर्वथेति ॥ २६ ॥ सिद्धान्तसूत्रमादत्ते—श्रुतेरिति । परिणामवादमेवाश्लेष्यं प्रथमं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । परिहारमेवाभिनययति—न खल्विति । यदुक्तं ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिरिति, तत्राह—न तावदिति । निरवयवं ब्रह्म परिणमते च न च कृत्स्नमिति कुतः संभावनेति पृच्छति—कुत इति । श्रौतेऽर्थे नासंभावनेति परिहरति—श्रुतेरिति । यत्तु ब्रह्मणो विरुद्धाकारेण परिणामे मूलोच्छेदाद्द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यमिति तत्पक्षद्विरन्वेषं विवृणोति—यथेति । विकारातिरेकेण स्थितं ब्रह्मेति श्रुतिरश्रुता, तत्कुतस्तथाविधं ब्रह्मापिकृत्य द्रष्टव्यतोपदेशस्यावयवत्वेत्याशङ्क्याह—प्रकृतीति । तत्र द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन प्रवेष्टृप्रवेष्टव्यत्वेन व्याकृतैव्याकार्यत्वेन च भेदव्यपदेशं दर्शयति—सैयमिति । व्याख्याप्यपक्षेनापि भेदव्यपदेशोऽस्तीत्याह—तावानिति । अंशाश्लित्वेनापि भेदव्यपदेशमुदाहरति

वेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इति, 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१।२।६) इति चैवंजातीयकात् । तथा हृदयायतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छा० ६।८।१) इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात् । विकृतेन ब्रह्मणो नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् । तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चैन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मादस्यविकृतं ब्रह्म । न च निरवयवशब्दकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृतप्रसक्तिं निरवयवत्वं च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेकार्थविषया दृश्यन्ते । ता अपि तावन्नोपदेशान्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्तेऽस्य वस्तुन एतावत्स्य पतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्य इति किमुतानित्यस्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाहुः पौराणिकाः—'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥' इति । तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थायाथात्म्याधिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं च ब्रह्म परि-

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्मेत्याह—तथेति । 'स वा एष आत्मा हृदि' इति श्रुतेरिति दृश्यातिरिक्तं ब्रह्म । 'तदा' इति सुषुप्तिकारूपविशेषणाच्चेत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—तथेन्द्रियेति । भूत्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् 'न चक्षुषा गृह्यते' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधाद्वाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेश्चास्ति कृतस्थं ब्रह्मेत्यर्थः । कृत्स्नप्रसक्तिकोपो नास्तीत्युक्त्वा द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह—नचेति । ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत् सावयवत्वं दुर्बलं, निरवयवत्वैक्यस्य द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति शिवसंभजानतः शङ्कां गृह्णाशय एव परिहरति—शब्दमूलं चेति । यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरित्यस्या तदा शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यम् । अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्विधाभावश्चेत्युभयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः । प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणं केवलोपदेशगम्यं तदचिन्त्यस्वरूपमिति स्मृत्यर्थः । आशयानवबोधेन शङ्कते—ननु शब्देनापीति । यद्वा ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनामपि सिद्धान्तसुब्रह्माख्या दर्शिता तामाक्षिपति—नन्विति । शब्दस्य योग्यताज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विरुद्धाश्रयणे

भाष्येति

शोभ्यत इत्यर्थः । तस्मादस्यविकृतं ब्रह्म तत्त्वतः । ननु शब्देनापीति चोद्यमविधाकरिपतलोद्घाटनाय । नहि निरवयवत्वासावयवत्वाभ्यां विधानान्तरमस्येकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात् । तेन प्रकारान्तरभावाच्चिरवयवत्वासावयवत्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्भाववन्नयथार्थावदवदप्रमाणं शब्दः स्यादिति चोद्यार्थः । परिहारः सुगमः ॥ २६ ॥ २७ ॥

न्यायनिर्णयः

—पादोऽस्येति । इतश्चाविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याह—त्रिपादिति । अविकृतब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह—तथेति । सर्वस्य ब्रह्मणो विकारात्मना समाप्तौ सर्वायतनत्वाद्विशेषेण हृदयायतनत्वं 'हृद्यन्तर्ज्योतिः' इत्यादिना नोच्येत तद्वचनादविकृतस्यैव हृद्यवस्थानसिद्धेस्तदस्ति-तेत्यर्थः । अस्यविकृतं ब्रह्मेत्येव हेत्वन्तरमाह—सदिति । सुषुप्तौ जीवस्य सत्संपत्तिश्रुतिमात्रेण कथमविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याशङ्काह—यदि चेति । कुतो विशेषणानुपपत्तिरित्याशङ्का विकृतेनाविकृतेन वा ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्ताविष्टेति विकल्प्य कमेण दूषयन्ननुपपत्तिं प्रकटयति—विकृतेनेत्यादिना । किंच विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' इत्यादिना ब्रह्मणस्तद्वोचरत्वनिषेधात्तदस्ति विकारतिरिक्तमित्याह—तथेति । यत्तु परिणामित्वे ब्रह्मणो निरवयवत्वशब्दकोपः स्यादिति, तत्राह—नचेति । छलापि कथं चिरदोऽर्थः समर्थते, तस्याः सार्थप्रतिपादनस्याविरोधापेक्षत्वादित्याशङ्काह—शब्देति । ब्रह्मणः शब्दप्रमाणकत्वात्तथाशब्दमिष्टत्वेऽपि कथमकृतत्वापरिणामनिरवयवत्वव्योपपत्तिः, तत्राह—शब्दश्चेति । तत्राकृतत्वप्रसक्तौ भेदव्यपदेशश्रुतिरुक्ता, निरवयवत्वे तु श्रुतिरुदाहृता पूर्वपक्षे । ननु निरवयवत्वपरिणामित्वे नैकाधिकरणे सिध्यतो मिथोविरुद्धत्वादौष्ययौल्यवदित्याशङ्का श्रुतिविरोधान्मेवमिति मत्वा केसुतिकन्यायमाह—लौकिकानामपीति । स्वरूपेण प्रत्यक्षादिसिद्धानामपि यत्र शक्त्यस्तर्काङ्गोचरास्तत्र किमु वक्तव्यं शब्दैकगम्यस्य तर्काङ्गोचरत्वमित्यर्थः । उक्तोऽर्थे स्मृतिं संवादयति—तथाचेति । अचिन्त्यानां भावानामनित्यत्वादेव तर्काङ्गत्वत्वेऽपि किं तदचिन्त्यमित्यपेक्षायामाह—प्रकृतिभ्य इति । प्रत्यक्षदृष्टपदार्थस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणमाचार्याण्युपदेशगम्यं तदचिन्त्यमित्यर्थः । शब्दमूलं चेत्यादिना शब्दमूलत्वादित्येतावत्प्रत्याययनं चाकाङ्क्षासमानाच्च शब्दस्यापि तथाविधार्थनोपपत्तेर्येकदेशिनामपि तामाक्षिपति—नन्विति । विरोधमेव दर्शयति—निरवयवं चेति । कथमयमर्थो विरुध्यते, नहि प्रमाणसिद्धं विश्रुतमुपपत्तीत्याशङ्का विरोधं प्रप-

णमते नच कृत्वासिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत । कृत्वामेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकार्या विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतत्त्वत्वाच्चानुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतत्त्वत्वाद्वस्तुनः । तस्मादुर्ध्वमेतदिति । नैष दोषः । अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते । नहि तिसिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारारूपदत्वं प्रतिपद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते । वाचा-रम्भमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारादीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् । 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह—'अभयं वै जनकं प्रातोऽसि' (बृ० १।१।४) इति । तस्मादसत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमदैववानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति ।

भाष्यरत्नप्रभा

सर्वश्रुतिसमाधानं स्यादित्यत आह—क्रियेति । निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः, सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधा, विकल्पश्च वस्तुन्ययुक्तः, अतः प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्राप्तायैव दुर्बलमिति प्राप्ते स्वाश्रयमुद्धाव्यति—नैष दोष इति । निरवयवस्य वस्तुनः कृदस्थस्याप्यविषया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकारादुर्ध्वत्वदोषो नास्ति । नास्तवकौटस्थस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याशङ्क्योक्तं विद्युतेति—नहीत्यादिना । कृत्वाप्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति—वाचारम्भणेति । ननु श्रुतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं मिथ्यात्वम्, तत्राह—न चेयमिति । निष्प्रपञ्चब्रह्मभीशेपत्वेन सृष्टिरनूयते न प्रतिपाद्यत इत्यसकृदावेदितम्, अतो विवर्तवादे न कश्चिदोष इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥ पूर्वावस्थानाशेषावस्थान्तरं परिणामः, यथा दुरधस्य दधिभावः । पूर्वरूपानुपमदैवतावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्ले रजतभावः । तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन द्रव्यन्यायावादं स्फुटयति सूत्रकारः—आत्मनि चेति । रथयोगाः अथाः ॥ २८ ॥ किंच कृत्वाप्रसक्त्या-

भाष्यनीत्याय

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्नदृष्टा हि मनसैव स्वरूपानुपमदैव रथादीन्

न्यायनिर्णयः

अयति—यदीति । सावयवत्वेनैव क्षीरादिषु परिणामदृष्टेरित्यर्थः । विषये कृत्वाप्रसक्त्यादवस्थमित्याह—कृत्वामेवेति । यदि कथं नि-
कृत्वाप्रसक्तिः समाधीयते तदा निरवयवशब्दकोपः स्यादित्याशयवानाह—अथेति । एकत्रापि परिणामापरिणामौ षोडशप्रमाणद्वय-
वदभिरुद्धाविलाशङ्काह—क्रियेति । इहेति ब्रह्मणि परिणामापरिणामयोरित्यर्थः । परिणामादिविषयो वस्तुशब्दः । स्वद्वयो व्याख्यान-
स्यानुपपन्नत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । विवर्तवादमादाय सिद्धान्ती परिहरति—नैष दोष इति । निरवयवस्य ब्रह्मणो विकारासङ्ग-
त्वावस्थानस्य विकारात्मना परिणामस्य च श्रूयमाणस्य मिथो विरोधे तात्त्विकं विकारासृष्टत्वं नापिकं च परिणामित्वमिति व्यवसाया-
नास्ति दौर्स्थ्यमित्यर्थः । रूपभेदभ्युपगच्छास्तत्सावयवत्वं दुर्बलमित्याशङ्काह—नदीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहि तिसि-
रेति । नामरूपभेदश्चेदविद्याकृतस्ताई ब्रह्मणो न कारणत्वमविद्याया एव तज्जावादित्याशङ्काह—अविद्येति । नामरूपभेदसिद्धौ कारण-
त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च नामरूपभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वेत्याशङ्काह—व्याकृतेति । विवर्तवादेऽपि विरुद्धकारप्रप्तौ पूर्वकृतिवृत्तेरुत्पत्त्या
मूलोच्छित्तिरित्याशङ्कानिर्वच्यरजताकाराप्रतौ शुक्तिकादेरुत्पत्त्यात्वात्तैनाब्रह्मणोऽपि कल्पिताकाराप्रतौ पूर्वरूपानिष्ठेर्नैवमित्याह—
तस्येति । ब्रह्मणो मायाविवन्यायथा सर्वव्यवहारास्पदत्वेऽपि कुतोऽस्यापरिणामित्वादिसिद्धिरित्याशङ्काह—पारमार्थिकेनेनेति । एवं
कृत्वाप्रसक्तिं निराकृत्य निरवयवत्वशब्दकोपं निराकरोति—वाचारम्भणेति । प्रतिपाद्यत्वं सृष्टेस्त्युपलैतदुक्तम् । तदेव नास्तीत्याह—
नचेति । किंपरा तदीयं श्रुतिरित्याशङ्काह—सर्वेति । ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वात् सृष्टिवाक्यानां स्वशेषेपि विरोधिल्यायोगान्नास्ति सृष्टौ
तात्पर्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ फलानवगमादिति—स एष इति । विवर्तवादे दोषाभावमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥
उक्ते विवर्तवादं सूत्रकाराभिप्रेत्येन स्पष्टयति—आत्मनीति । सूत्रार्थं विष्टुष्वदृष्टान्तसद्भावादिविवर्तवादे विवादो नास्तीत्याह—अपिचेति ।

यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमदैनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते—‘न तत्र रथान रथ-
योगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्थयोगान्पथः सृजते’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादिना । लोकेऽपि
देवादिविषु मायाध्यादिविषु च स्वरूपानुपमदैनैव विचित्रा हस्त्यध्यादिसृष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मि-
न्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमदैनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं
प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्रस-
क्तिर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधा-
नमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा नित्यास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत्साव-
यवमिति । नैवजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते । यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकै-
कस्य समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चेतरेद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति
समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्यत्वादिदो-

भाष्यरत्नप्रभा

दीनां सांख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वात्सास्त्रात् प्रत्युद्भावनीयत्वं, ‘यश्चोभयोः समो दोषः’ इति न्यायादित्याह सूत्रकारः—
स्वपक्षेति । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते—नन्विषति ।
किं साम्यावस्था गुणानां विकारः, समुदायो वा । आद्ये तस्या न मूलप्रकृतित्वं, विकारत्वात् । द्वितीये प्रपञ्चाभावाः,
समुदायसावयवत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्ते-
र्मूलोच्छेदो दुर्बल इत्यभिप्रेत्य परिहरति—नैवमित्यादिना । इति यतोऽतः समानत्वाच्च वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः ।
प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसन्धिं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तैर्मूलोच्छेद इत्युक्ते-
र्निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन सृष्टादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणाम-
संभवादिति शङ्कते—तर्कैति । एतदोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्वादिति परिहरति—एवमपीति । ननु गुणानामवयवा-
स्तनुवदारम्भका न भवन्ति किंतु कार्यवैविध्यानुमितारुद्रताः शक्तय इत्याशङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं

आमती

सृजति ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाच्च । बोधयति—ननु नैवेति । परिहरति—नैवजातीयकेनेति । यद्यपि समुदायः
सावयवस्यथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवाः । नह्यस्ति संभवः सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसी इति । सर्वेषां संभूय-
परिणामाभ्युपगमात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेदप्रसङ्गः । एकदेशपरिणामे वा सावयवत्वमनिष्टं प्रत्यज्यते ।

न्यायनिर्णयः

विवादस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—यत इति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकार्थत्वं विनिर्णयि—स्वप्नदृशीति । स्वप्नस्य सृष्टित्वाभ्युपगमाद्विषया
सृष्टिरिव तत्र नास्तीति कुतोऽस्य दृष्टान्तत्वेलाशङ्क्यापरोक्षतया स्वप्नसात्त्वतित्वमभिप्रेत्याह—पठ्यत इति । स्वप्ने रथानीनामभावे कथं
तत्प्रत्येक्षाशङ्काह—अथेति । आत्मनि चेति व्याख्याय विचित्राश्च हीति व्याचष्टे—लोकेऽपीति । एवमिति सूत्रपदं व्याजुर्वेन्दाष्टो-
न्तिकमाह—तथेति । इतिशब्दो विषयैवावसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥ ‘यश्चोभयोः’ इति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भावव्यर्थं दर्शयति
—स्वपक्षेति । सूत्राक्षरणि व्याचष्टे—परेषामिति । तथा च ब्रह्मवादिनि विशेषेणानुद्भाव्यतेति शेषः । तत्र प्रधानवादे दोषसाम्यं
बहुः तत्प्रक्षमनुभाषते—प्रधानेति । दोषसाध्यमधुना दर्शयति—तत्रापपीति । प्रधानं हि महदाकाशकारेण परिणममानं साकल्येन वा
परिणमत एकदेशेन वा प्रथमे निरवयवत्वात्प्रधानस्य कृत्स्नस्य कार्यकारेण परिणतत्वाद्बहिर्दृष्टस्याभावात्तदाश्रितस्य कार्यस्याप्ययोगात्कार्य
कारणं चेत्सुभयमपि समुच्छिद्यते । द्वितीये प्रधानस्य निरवयवत्वस्वीकारो विरुध्येत्यर्थः । दोषद्वयं परिहर्तुं शङ्कते—नन्विषति ।
निरवयवत्वानुपगमं स्फुटयितुं प्रधानस्वरूपमनुवदति—सत्त्वेति । कथमेतावता निरवयवत्वानभ्युपगमः, तत्राह—तैरिति । सावय-
वत्वे च प्रधानस्यैकदेशेन परिणामोऽवस्थानं चैकदेवेनेलङ्घनीकाराच्च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तं सावयवत्वमङ्गीकृत्य
परिहरति—नेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—यत इति । समुदायस्य सावयवत्वेऽपि प्रत्येकं सत्त्वादीनां निरवयवत्वात्तेषां च परिणा-
मस्वीकारात्कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छिष्टिरिक्तेकदेशपरिणामे सावयवत्वम् । अतो दोषद्वयं प्रधानवादे दुर्बलमित्यर्थः । संभूय सत्त्वादीनां
परिणामपरिमृष्टाच्च दोषद्वयमित्याशङ्काह—एकैकमेवेति । समुदायस्यैव परिणामित्वे कार्यवैषम्यासिद्धिरिति भावः । एवं प्रधान-
वादे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषसाम्याच्च तेन ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनीयमित्युपसंहरति—समानत्वादिति । तर्काप्रतिष्ठानन्यायेन निरवय-
वत्वापादकतर्कस्याभिधानत्वात्प्रधानस्य सावयवत्वमेवेति शङ्कते । अभ्युपेतदानमपिना सत्यवन्द्यप्यति—एवमपीति । आदि-
शब्देन घटादिवन्मूलकारणत्वात्संभवोऽपि गृहीतः । घटादीनामिव द्रव्यावयवत्वेन प्रधानस्य सावयवत्वानभ्युपगमादनैकधर्मवत्तया तदङ्गी-

षप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः । तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्य-
विशिष्टाः । तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कात्स्न्येन संयुज्येत
ततः प्रथिमानुपपत्तेरुणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप
इति स्वपक्षेऽपि समान एव दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्ष उपक्षेसज्यो भवति । परि-
हृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नासारीरस मायास्ति यदि वास्ति न विद्यते ॥ ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः ॥ १ ॥

बाहोहनुयते यद्वन्मायाया कार्यकारिता ॥ ऋतेऽपि देहं नायैवं ब्रह्मण्यस्तु प्रमाणतः ॥ २ ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तत्पुनः कथम-
वगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति । तदुच्यते । सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च
परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम् । कुतः । तद्दर्शनात् । तथाहि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देव-
तायाः—‘सर्वकर्मो सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादः’ (छा० ३।१।४)।

भाष्यरत्नप्रभा

तुल्यमित्याह—अथेत्यादिना । अनुवादेऽपि दोषसाम्यमाह—तथेति । सांख्यबहोषः समान इति संबन्धः ।
निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगो व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वा । आधे तत्कार्यस्य व्यापकस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः, प्रथिष्टो-
ऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणोरण्वन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं संभवति । द्वितीये परमाण्वोः
सावयवत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वदोपसाम्योक्तिरयुक्तेत्यत आह—परिहृतस्त्विति ।
उक्तं हि मायावादे स्वमवरसर्वं सामञ्जस्यम्, अतो निरवयवे ब्रह्मणे समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २९ ॥
सर्वोपेता । मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न भायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति
संदेहे न्यायस्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं संगतिं वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—
एकस्येत्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेव पादसमासेरवगन्तव्यम् । अभ्यासः अभितो व्यासः ।

भामती

तथाणुवादिनोऽपीति । वैशेषिकाणां ह्यणुभ्यां संयुज्य ह्यणुकमेकमारभ्यते, तैत्तिभिर्भूयैकैक्यणुकमेकमारभ्यत इति
प्रक्रिया । तत्र द्वयोरण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावण् व्याप्नुयात् । अव्याप्नुवन्वा तत्र न वर्तत । नह्यस्ति संभवः स एव तदानीं
तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपर्यधःपार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेरुणुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत ।
अव्यापने वा षडवयवः परमाणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याकोपः । अशक्यं च सावयवत्वमुपेतुं, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन कुमेरु-
राजसर्पयोः समानपरिमाणलप्रसङ्गः । तस्मात् समानो दोषः । आपातमात्रेण साम्यमुक्तम्, परमार्थतस्तु भाविकं परिणामं
वा कार्यकारणभावं वेच्छतामेष दुर्वोरो दोषो न पुनरस्माकं मायावादिनामित्याह—परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥ विचित्रशक्ति-
त्वमुक्तं ब्रह्मणः, तत्र श्रुत्युपन्यासपरं सूत्रम्—सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ एतदक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्—

न्यायनिर्णयः

कारात्रानित्यत्वादोषप्रसक्तिरित्याह—अथेति । ब्रह्मणोऽपि कार्यवैचित्र्यसूचितविचित्रशक्तिरूपवयवोपगमादुक्तदोषसमाधिरित्याह—
वा इति । प्रधानवादिनो दोषसाम्यमुक्त्वा परमाणुवादिनोऽपि तत्साम्यमाह—तथेति । अनुवादिनोऽपि समान एव दोष इत्यत्र
संबन्धः । द्वाभ्यामुपन्यां संयुज्यमानाभ्यां ह्यणुकमारभ्यते त्रिभिर्भूयैकैः संयुक्तैश्चतुर्णुक्तं त्र्यणुकैः संयुक्तैश्चतुर्णुक्तमित्यस्यां प्रक्रियायाः
मणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानः कात्स्न्येन वा संयुज्यत एकदेशेन वेति विकल्प्याद्यमनूय दूषयति—अभ्युरिति । कात्स्न्येन संयोगे सत्येक-
स्मिन्परमाणौ परमाण्वन्तरस्य संमितत्वाच्चदार्ढ्ये ह्यणुके परमाणोरधिकपरिमाणामावाप्यसापि पारिमाण्ववयवत्वं प्रसङ्गादणुत्वादुपेतापरिमाण-
न्तराङ्गीकारविरोधः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनूय प्रत्याह—अथेति । तदेवं परमाणुवादिन्यपि प्रासुक्तदोषसाम्याच्च तेनापि ब्रह्मवादिनि
तदुद्भावनसूचितमित्याह—इति स्वपक्षेऽपीति । त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वदत्सत्य दोषोद्भावने परस्यापि तदुद्भावनमात्रेण
न तत्परिहारसिद्धिरित्याशङ्क्य परस्व यः परिहारः स प्रवासाकर्मपीलसिमेत्याह—समानत्वाच्चेति । आपाततः साम्यमुक्त्वा पार-
मार्थिकं कार्यकारणत्वमिच्छतामेव नायं दोषो नास्माकं निवर्तैवादिनां कार्यं कारणं च कल्पितमिच्छतामित्याह—परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥
पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो विचित्रशक्तियुक्तात्पुनः कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विचित्रशक्तित्वे प्रमाणमाह—सर्वोपेता चेति । माया-
शक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं बुद्धन्समन्वयो विषयः । तस्य किमशरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति । तदनाभासत्वा-
भासत्वाभ्यामेव संदेहे संगतिमाह—एकस्येति । प्रमाणग्रन्थपूर्वकं तदुपन्यासपरं सूत्रमादत्ते—तत्पुनरिति । पूर्ववदिहापि संगति-
फले द्रष्टव्ये । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—सर्वेति । अवगतिर्हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कुत इति । सिद्धान्तहेतुं नानाविधश्रवणदृष्टेन विव-

‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ (छा० ८।७।१), ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ (मुण्ड० १।१।९), ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ (बृ० ३।८।९) इत्येवजातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

स्यादेतत् । विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्—‘अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः’ (बृ० ३।८।८) इत्येवजातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवत् । देवाद्यो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसंपन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथं च ‘नेति नेति’ (बृ० ३।१।२६) इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् । नच यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपमेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथाच शास्त्रम्—‘अपाणिपादो जवरो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ (श्वे० ३।१९) इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

तुष्टोऽस्त्राद्याषया सटा न सटा फलवाञ्छने ॥ अतुष्टः स्वाद्यान्वायाद्युन्मत्तनरतुल्यता ॥ १ ॥

लीलाश्रवत्प्राचेदा अतुष्टिद्वय फलं यतः ॥ अतुष्ट्येवैरिष्यन्ते तस्मान्नवस्तथा सृजेत् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

अवाकी वागिन्द्रियशून्यः । अनादरो निष्कामः ॥ ३० ॥ पूर्वपक्षन्यायमनूय दूषयति—विकरणत्वादिति । देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुषुप्ते तत्र दृष्टं, अतो ब्रह्मणः शक्त्येव देहत्वाच्च कर्तृत्वम् । नाप्यदेहस्य शक्तिः संभवतीति शङ्कायैः । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासंभवेऽपीश्वरस्य संभवतीति, ‘देवादिवदपि लोके’ इत्यत्रोक्तम् । तत्र शरीरस्य कल्पितस्य मायाश्रयत्वायोगाद्विशेषविन्मात्रस्यैव मायाविद्यानत्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥ ३१ ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् । परितुष्टाब्रह्मणे जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः । स किमभ्रान्तश्रे-

भमती

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् । कुल्लादिभ्यस्तत्त्वाद्वाह्यकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यान्पेक्षणाभान्तरकरणापेक्षसुधीनं प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापहोतुं शक्यः, यथा तु जाग्रत्सुष्टेर्वाह्यकरणापेक्षायास्तदन्पेक्षान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्त्रे एवादिसृष्टिरावकायापहोतुम्, एवं सर्वशक्तेः परसा देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमन्विण्यपहवमर्हतीति ॥ ३१ ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् । न तावदुन्मत्तवत्स्य सतिविभ्रमाजगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्वशक्त्यु-

न्यायनिर्णयः

गोति—तथाहीति ॥ ३० ॥ पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति—विकरणत्वादिति । यद्यप्यन्तर्याम्यधिकरणे जगद्ब्रह्मणोर्मायाजितत्वसंबन्धे सिद्धे कार्यकरणविरहिणोऽपि नियन्त्रत्वमुक्तं, तथापि कार्यकारणविरहिणो मायासंबन्ध एव संभवतीति विवक्षितत्वात्कुल्लादीनां कार्यकरणवतां मृदापिषाडतुल्यदर्शनाद्ब्रह्मणस्तदीनस्य नापिषाडत्वेन कारणत्वमिति चोषं विवृणोति—स्यादेतदिति । ब्रह्मणः सर्वशक्तिवत्त्वात्कारणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याह—कथं सेति । नहि कार्यकरणरहितस्य मुक्तवन्मायाशक्तिमत्त्वं, तदत्वेऽपि न कार्यज्ञमत्वम् । क्षुद्रुमवदित्यर्थः । सर्वशक्तियोगादेवादिचिद्ब्रह्मणः संभवति विभिन्नकार्यकरणत्वमित्याशङ्क्याह—देवादयो हीति । विज्ञायन्ते । मन्त्रार्थवादादिष्विति शेषः । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापीलवापिना सुवितमर्थं स्फोरयति—कथं चेति । ‘तदुक्तम्’ इति सूत्रावयवेन परिहरति—यदत्रेति । किं तदुक्तमित्यपेक्षायां न विलक्षणत्वाधिकरणादावुक्तं सारयति—श्रुतीति । यत्तु कुल्लादीनां कार्यकरणवतामेव मृदापिषाडतुल्योपलम्भान्ब्रह्मणस्तद्विरहितस्य नापिषाडत्वेन कारणत्वमिति, तदपि परिहृतमित्याह—नचेति । नहि कार्यकारणविरहिणः क्षुद्रुमवदकार्यकारकं शक्यं नियन्तुं, सद्युत्थानसमये शरीराद्यभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाधुपादानन्यापारतत्त्वच्छक्तिमतोपलब्ध्या दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पादिति भावः । यत्तु ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वं मुक्तवत्शरीरत्वादुक्तमिति, तदपि पुरस्तादेव परास्तमित्याह—अस्तिपिदेति । परमायतो व्यवहारतो वा मायाशक्तिमत्त्वाभावः साध्यते । नाथः, सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः, मायायाश्चिन्मात्रे प्रतीतिसिद्धत्वात् । न चाशोऽहमिति प्रतीतिर्जीवमधिकरोति । तस्य ब्रह्मानतिरेकाल्पितस्य चाविद्यामयत्वेनाविद्याश्रयत्वायोगादिति भावः । किंच मायाविना देहेन्द्रियवत्तां बाह्यं हेतुमनपेक्षया कार्यकारणत्वदर्शनात्, कुल्लादीनां च तथाविधानामेव बाह्यसाधनन्यपेक्षणागमर्थक्रियाकारित्वात्, तेषु दृष्टदेहिन्द्रियावष्टम्भादन्तरेणापि शरीरादिना ब्रह्मणि मायासंबन्धसिद्धिरिति संस्थाया प्रत्युक्तमानद्वयस्यागमविरोधे दर्शयति—तथाचेति । त ३१ ॥ पूर्वं क्षलवदन्नेन सर्वशक्तिं शक्येत्युक्तम् । संप्रति शक्तस्यापि प्रयोजनमित्यसंभवादकर्तृत्वमित्यादिपति—न प्रयोजनवत्त्वात्

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति । न खलु चेतनः परमात्मदे जगद्विभ्वं विरचयितुमर्ह-
ति । कुतः । प्रयोजनवत्त्वाप्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न
मन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्रप्रयोजनानुपयोगिनीमारम्भापो दृष्टः । किमुत गुरुतरसंरम्भा-
म् । भवति च लोकप्रसिद्धनुवादिनी श्रुतिः—‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु-
कामाय सर्वं प्रियं भवति’ (बृ० २।४।५) इति । गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्बुद्ध्यावचप्रपञ्चं जग-
द्विभ्वं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिक-
ल्प्यते परितुल्यत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । प्रयोजनाभावो वा प्रवृत्त्यभावाऽपि स्यात् ।
अथ चेतनोऽपि सन्धुमन्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्ततः परमात्मापि
प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत । तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत । तस्माददृष्टिदृष्टा
चेतनात्सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदातैषणस्य राज्ञो राजामाल्यस्य वा व्यतिरिक्तं किं-

भाष्यरत्नप्रभा

तनो यः स निष्फलं वस्तु न रचयतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वमवेदस्यापि श्रुतिबलात् शक्तवोक्तया
कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे—अन्यथेत्यादिना । ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ
प्रवृत्तिरस्तिवत्याशङ्क्य श्रुतिमाह—भवति चेति । या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धिः । न च दयालु-
प्रवृत्तौ व्यभिचारः, तस्यापि परदुःखासदनप्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतासिद्ध्यर्थित्वादिति भावः । किंच गुरुतरायासस्य फलं
वाच्यमित्याह—गुरुतेरेति । तल्लेशीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थैत्यत आह—यदीयमपीति । अस्मादर्थेव प्रवृत्त्यभावः
पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावाच्य भवतीत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह—अथेत्यादिना । बुद्धेः पराधो विवेकाभावः
॥ ३२ ॥ उक्तन्यायस्य राज्ञां लीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । व्यतिरिक्तं । लीला-
तिरिक्तम् । क्रीडारूपा विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्वाजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं सुखोच्छा-

भाष्यरत्नप्रभा

पपत्तेः । तस्मात् प्रेक्षावातानेन जगत कर्तव्यम् । प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती नाप्रयोजना-
स्थायासापि संभवति, किं पुनरपि रमिष्यानेकविषयोवाच्यप्रपञ्चजगद्विभ्रमप्रचारा महाप्रशङ्गा । अतएव लीलापि परात्मा ।
अपयायाससाया हि सा । न चेत्यमप्यप्रयोजना, तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात् । तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वा-
नुपपत्तेः । परेषां नोपकार्याणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात् । तस्मात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता
तदभावेऽनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—लोकवत्तु लीलाकैव-
ल्यम् । भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत् । ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तते, शिंशपालमिव वृक्षतामिवृत्तौ,
न तैतदस्ति, प्रेक्षावतात्मननुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु कियासु प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा ‘न कुर्वती दया चैश्वर्यम्’

न्यायनिर्णयः

दिति । परितुष्टाद्रक्षणो जगत्सर्गं नृवन्मन्मन्वो विषयः । स किं ब्रह्म विना फलेन न सृज्यन्तान्तचेतनसाक्षिविज्ञितपुरुषवदिति न्यायेन
विरुध्यते न वेति पूर्वमवेद संदेहे पूर्वपक्षसूत्रात्पर्यंमाह—अन्यथेति । पादादिसंगतिफले पूर्ववदुत्पत्तेः । सूत्राश्रयापि व्याकुर्वन्नोऽर्ध-
माह—न खल्विति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुपादाय व्याचष्टे—कुत इति । आन्तत्वात्तुद्विपूर्वकारिणः स्वपरप्रयोजनानुपयोगिन्यपि प्रवृ-
त्तिर्दृष्टेति विज्ञानिष्ठे—बुद्धिपूर्वकारीति । लीलादौ फलाभावेऽपि प्रवृत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्य तत्रापि तात्कालिकमुद्देश्यफलाभावेऽपि फलमस्त्ये-
वेति मत्वाह—न मन्देति । या चेतनस्यान्तस्तस्य प्रवृत्तिः सा फलमिसिंपिपूर्विकेति व्याप्तिमुक्त्वा कैमुतिकन्यायमपिना पृथिवं दञ्ज-
यति—किमुतेति । लीलादेरव्यायाससाध्यत्वेऽपि फलवत्त्वदर्शनान्महायाससाध्यजगतः सृष्टिरफला न क्तिष्ठेत्यर्थः । फलमिसिंपिपूर्विकेति
बुद्धिपूर्वकारिप्रवृत्तिरित्यत्र श्रुतिमुपन्यस्यति—भवति चेति । प्रवृत्त्याभासत्वाज्जगद्विरचनार्थां न फलापेक्षयाशङ्क्याह—गुरुतेरेति ।
अस्तु तर्हि फलमिसिंपिपूर्विकैवयमपि प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य स्वस्य परस्य वा फलमुद्देश्यमिति विकल्पव्याधे दोषमाह—यदीति । असादादीनां
गुरुतरसंरम्भापीयं प्रवृत्तिरीश्वरस्यानायाससाध्यता न प्रयोजनपूर्विकेत्याशङ्क्य, ब्रह्म न जगत्कारणं, साक्षात्परम्परया वा स्वफलविकल्पा-
त्त्वात्, तथाभूतलौकिकपुरुषवदित्याह—प्रयोजनाभावे वेति । इदन्तानेन शङ्कमित्या दूषयति—अथेत्यादिना । बुद्धयपराधो विवेक-
पूर्वम् । नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परस्वश्रयस्य प्रवृत्तिः, प्रागुत्पत्तेरनुग्राह्याभावादिति मन्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ सिद्धान्त-
न्यायि—लोकवत्त्वमिति । सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । यत्तु साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोजनाभावाच्च ब्रह्म जगत्कारणमिति, तत्र
सुखोच्छातिमितिक्रीडायासुच्छासादी च फलमिसिंपिपूर्वमावादनैकान्तिको हेतुरित्याह—यथेति । दृग्गणसंपत्तौ संभावितमुदाहरणद्वय-
माह—राज्ञ इति । व्यतिरिक्तं लीलायाः सकाशादिति यावत् । क्रीडायां विहारा देशविशेषाः संरुद्धास्तेष्विति यावत् । भवत्तु वा

चित्प्रयोजनमनभिर्लघाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः श्रीदाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वास-
प्रश्वासादयोऽनभिर्लघाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य
किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजना-
न्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति । नच स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते यद्यप्य-
स्माकमियं जगद्विम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवल्ये, अपरि-
मितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्यपि किञ्चित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुपेक्ष्येत तथापि नैवात्र कि-
ञ्चित्प्रयोजनमुपेक्षितुं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिरन्मत्तप्रवृत्तिर्वा, सृष्टिश्रुतेः, सर्वज्ञ-
श्रुतेश्च । न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मा-
त्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव विस्तर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

भाष्यरजप्रभा

सादिकं संभाव्येत, तथापि निःश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तदोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्थ-
लात्तरमाह—यथा चेति । प्राणस्य स्वभावश्चलत्वं प्रारब्धं वोच्छ्वासादिहेतुः, ईश्वरस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया ।
नन्वीश्वरस्य जगद्रचनायाः केवललीलात्वं किमस्युच्यते, फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां, तत्राह—नहीति । आप्तकाम-
त्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्त्वर्णी किमिति न तिष्ठति, किमिति स्वस्याफलां परेषां दुःखावाहं सृष्टिं करोति, तत्राह
—नच स्वभाव इति । कालधर्मोदिसामर्थ्यां सत्त्वां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः । यदुक्तं गुरुतरायासत्वात् फलं वाच्य-
मिति, तत्र हेत्वसिद्धिमाह—यद्यपीत्यादिना । अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथादर्शनादित्यादितर्कस्यागमबाध-
माह—यदि नामेति । सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वश्रुतेरन्मत्तता नास्तीति विभागः । स्मरसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्माया-
मात्रत्वाच्च फलपेक्षेत्याह—न चेयमिति । नच निष्फलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यं, सफलब्रह्मधीशोपत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं

आमर्त्त

इति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्येत । न चोन्मत्तान् प्रत्येतत्सूत्रमर्थवत्, तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः ।
अपि नादृष्टहेतुः कौट्यतिकी श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसंधानमन्तरेण दृष्टा । न चास्यां चेतनस्यापि चैत-
न्यमनुपगमो, संप्रसादेऽपि भावादिति युक्तम्, ब्राह्मस्यापि चैतन्याप्रच्युतेः । अन्यथा मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रस-
ङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसंपदासाहितसमस्तकामानां कृतकृत्यतयाऽनाकूलमनसामकामानामेव लीलामात्रात्सत्युत्पत्तिष्ठा-
दिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपत्ता । दृष्टं च यदल्पबलवीर्यबुद्धीनामशक्त्यम-
तिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुशकमीषत्करं वा । नहि वानरैरर्मुतिप्रसूतिभिर्नैर्नैर् बद्धो नीरतिधिरगाधो
महासत्त्वानाम् । न वैष पाथेन शिलीमुखेन बद्धः । न चायं न पीतः संक्षिप्य लुङ्केन हेल्येव कलशयोनिना महासुनिना ।
न चायापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरे-
श्वराणाम् । तस्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा वा जगत्सर्जनं भगवतो महेश्वरस्येति । अपि च नेयं पारमार्थिकी
सृष्टिर्येनानुयुज्येत प्रयोजनम्, अपि लनायविद्यानिबन्धना । अविद्या च स्वभावत एव कार्योत्सुकी न प्रयोजनमपेक्षते । नहि
द्विचन्द्रालयात्तत्कगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । नच तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः खोत्पत्तौ प्रयोजनम-
पेक्षन्ते । सा च चैतन्यच्छुरिता जगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत इत्याह—न चेयं परमार्थविषयेति ।
अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु जगति ब्रह्मात्मभावम् । तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो

न्यायनिर्णयः

राजादीनां लीलारूपाः प्रवृत्तिष्वपि किञ्चिदुद्देश्यं प्रयोजनं, तथापि न निःश्वासादिव तु यथैवं फलमुपलभ्यमित्येकान्तिकत्वतदवस्थ-
मित्याह—यथा चेति । दृष्टान्ते स्वभावो देहस्य प्राणादिमत्त्वं, दाढान्तिके तु स्वभावोऽविधेति द्रष्टव्यम् । अथेश्वरस्य जगद्विम्बविरचना
किमिति विद्याकृतलीलास्यत्वेनाफला कल्प्यते फलमेव वा किञ्चित्कल्प्यतामिलाशङ्कासकामत्वन्यायविरोधात्परमानन्दत्वश्रुतिविरोधाच्च नैवमि-
त्याह—नहीति । ननु लीलादावसदादीनामकसादेव निवृत्तेरपि दर्शनादीश्वरस्यापि सायाभ्यां लीलायां तथाभावे विनापि सम्यग्ज्ञानं
संसारसमुच्छिक्तिरिति, तत्राह—नचेति । अनिर्वाच्या खल्वविद्या परमेश्वरस्य स्वभावो लीलेति चोच्यते । तत्र न प्रातीतिकस्वभावा-
यामनुपपत्तिरवतरतीयर्थः । यनु जगद्रचनाया गुरुतरसंरम्भलाभविषयं फलेनेति, तत्रासदुद्घृष्टा वा तस्या गुरुतरसंरम्भत्वमीश्वरदृष्ट्या
चेति विकल्प्याह हेतुसद्भावेऽपि प्रायुक्तश्रुतिन्यायाविरोधाच्चानुमानप्रवृत्तिरित्येव द्वितीयं निरस्तम्—यद्यपीत्यादिना । लीलास्यपि
तात्कालिकं फलमुद्देश्यफलमात्रेऽपि भातीत्युक्तमिलाशङ्काह—यदीति । ईश्वरप्रवृत्तिरेत्युक्ता । किञ्चिदिति । स्वीकृत्यं परकीयं
वेत्यर्थः । प्रयोजनमात्रे वेत्यादिनोक्तं प्रत्याह—नापीति । किञ्च सृष्टेरविद्यानिबन्धनत्वेनास्तुत्पाद्वान्धवैनास्तुत्पादादिपरमेश्वर न फलपेक्ष-
त्याह—नचेति । किञ्च ब्रह्मात्मत्वधीशोपत्वाच्च सृष्टौ सृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यमतः सृष्टेरविवक्षितत्वत्वादश्रयो दोषो निर्विषयत्वाच्च प्रसर-
तीत्याह—ब्रह्मेति । प्रकृतोपयोशिवत्वात् तदनुचरितरिति । यच्चयति—इत्येतदपीति ॥ ३३ ॥ पूर्ववत्त्वे मायामय्या लीलाया ब्रह्मणः

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

वैषम्यापातेनो वा सुखदुःखे दृभेदतः ॥ सृजनविषम ईशः स्वात्रिष्टुपक्षोपसंहृतः ॥ १ ॥
प्राप्यनुष्ठितधर्मादिपक्षेऽप्येवमः प्रवर्तते ॥ नातो वैषम्यनैर्घृण्ये संसारस्तु न चादिमान् ॥ २ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्पृणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणा-
य । नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । काश्चिदत्यन्तसुखभाज-
करोति देवादीन्, काश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन्, काश्चिन्मध्यममोगभाजो मनुष्यादीनि-
त्येवं विषमां सृष्टिं निर्दिष्टमाणां स्वैश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः । श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छ-
त्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृण्यत्वमिति क्लृप्तं दुःखयो-
गविद्यानात्सर्वप्रज्ञोपसंहाराच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाच्चेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः—वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येत । कस्मात् । सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो
विषमां सृष्टिं निर्दिष्टीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च । ननु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति ।
सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्दिष्टीते । किमपेक्षत इति चेत् । धर्माधर्मावक्षेपत इति वदामः ।
अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पञ्जन्य-

भाष्यरत्नप्रभा

न विस्तर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न । निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवन् समन्वयो विषयो । स किं यो
विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्ववत् लीलाया यत्सदृष्टवस्तु तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न
युक्तमीश्वरत्वात्प्राप्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षयति—पुनश्चेत्यादिना । ब्रह्मैव जगत्कारण-
मिति जन्मादिसृष्टे प्रतिज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः, 'निरवधं निरञ्जनम्' इति श्रुतिः, 'न मे द्वेषोऽस्ति न भियः'
इति स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिपदेन कूटस्थत्वग्रहः, स्वच्छत्वादिश्रवासाधोश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः । निमित्तमनपेक्ष्य
विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यात्, न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इत्यादिना । नच
सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं, सेवामपेक्ष्य फलदातारं राज्ञीश्वरत्वानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव विविधा सृष्टिरस्तु
किमीश्वरेणेत्यत आह—ईश्वरस्तु पञ्जन्यवदिति । साधारणहेतुसहितसैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वाच्चेष्टवैयर्थ्यं,

भामती

दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह—ब्रह्मात्मभावेति ॥ ३३ ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ।
अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तूच्यते—उच्चावचमध्यमसुखदुःखभेदवत्प्राणसृष्ट्यपर्यं च सुखदुःखकारो घुषाविपादि काने-
कविधं विरचयतः प्राणसृष्टेर्दोषात्प्राणपुण्यकर्माशयसहायस्यात्रभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येत । नहि सम्मः
संभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति घुषाणः, समापतिर्वा युक्तवादिनमनुगृह्णन्युक्तवादिनं
च निगृह्णन्नुत्तरो द्विष्टो वा भवत्यपि नु मध्यस्थ इति वीतरागद्वेष इति चाख्यायते, तद्वरीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन्पुण्य-
कर्माणं च निगृह्णन्मध्यस्थ एव नामध्यस्थः । एवं ह्यसावमध्यस्थः स्याद्यत्कल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृह्णी-
यात् । नखेत्यत इति । तस्माच्च वैषम्यदोषः । अत एव न नैर्घृण्यमपि संहृतः समस्तान् प्राणयुतः । स हि प्राणसृष्ट्यकारिण-
यानां वृत्तिनिराधसमयः, तमतिलङ्घ्यचयमयुक्तकारी स्यात् । नच कर्मापेक्षायामीश्वरस्य ऐश्वर्यव्याघातः । नहि सेवादिकर्म-

न्यायनिर्णय

संघट्टमादिष्टम् । संप्रति सैव सापेक्षस्य न संभवत्यनीश्वरत्वप्रसङ्गात्, निरपेक्षत्वे रागादिमत्वापत्तेरित्याक्षिप्य समाधत्ते—वैषम्येति । निर-
वद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्वं वदन्समन्वयो विषयः । स किं यो विषमसृष्टिकारी स सावबो ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति
यथापूर्वं संदेहे पूर्वपक्षमाह—पुनश्चेति । पुनराक्षेपस्य फलमाह—स्थूणेति । जगतो ब्रह्मैव कारणमिति प्रतिज्ञातोऽर्थसदृष्टीकरणमाक्षे-
पद्वाराण्यकारणकृतमित्यर्थः । पादादिसंगतिकले पूर्ववदुच्ये । आक्षेपं विवृण्वन् 'वैषम्यनैर्घृण्ये न' इति सन्नायवयं पूर्वपक्षे योजयन्नर्थमाह
—नेश्वर इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुं गृहीत्वा प्रथमं वैषम्यप्रसङ्गं प्रकटयति—कुत इत्यादिना । देवादीनामेवं वैषम्येऽपि कथमीश्वरस्य
वैषम्यमित्याशङ्काह—हृद्येवमिति । वैषम्येऽपि किं स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—श्रुतीति । 'निष्कलं निष्कल्पम्' इत्याद्या श्रुतिः । 'न मे
द्वेषोऽस्ति न भियः', 'वत्सं वलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्' इत्याद्या च स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिशब्देन निष्कलित्वनिष्कलत्वादि
गृह्यते । वैषम्यप्रसङ्गं प्रदश्यं नैर्घृण्यप्रसङ्गं दर्शयति—त्यथेति । ब्रह्म परेषामर्थावर्थाहेतुकार्यस्य न कारणं, चेतनत्वे सत्यनवधत्वात्,
विशिष्टपुरुषवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुष्ठापित्वान्तमवतार्य प्रतिजानीते—एवं प्राप्त इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमा-
दत्ते—कस्मादिति । व्यतिरेककारा विभजते—यदि हीति । निरपेक्षमेव व्याप्यते—केवल इति । उक्तमेवावयवसमुत्पन्नान्वा-
च्यते—सापेक्षो हीति । सापेक्षत्वे सत्यनीश्वरत्वापत्तिरिति विषयव्याप्तिरिति—किमिति । सेवादिभेदापेक्षया राजादीनां फलदातेऽपि
नानीश्वरता दृष्टेति मन्वानः समाधत्ते—धर्ममिति । सापेक्षत्वे फलं वदन्नुक्तमेव व्यनक्ति—अत इति । विषमा सृष्टिर्धर्मादिनिमित्ता जेत्य-

वद्वष्टव्यः । हि यथा पर्जन्यो व्रीहियवादिषुष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्व्रीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिषुष्टौ साधारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वाच्च वैषम्यनैघृण्याभ्यां दुष्यति । कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः—‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते’ (कौ० ब्रा० ३।८) इति । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ (बृ० ३।१।१३) इति च । स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवैश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति—‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ (अ० गी० ४।११) इत्येवंजातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणाच्चास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मोपेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत, अतो विभागादूर्ध्वं कर्मोपेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्सुख्येवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् । नैष

भाष्यरत्नप्रभा

अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जनसुखिनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयत्येव ईश्वर इत्यन्वयः । नच कंचिज्जनं साधु कंचिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यं, अनादिपूर्वाजितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात् । अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥ ३४ ॥ प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादपेक्षरूपत्वं स्यात्, तथा तथा तदुत्तरकल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः—न कर्मेति । प्रथमसृष्टेः पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्क्यान्वोक्त्याश्रयमाह—सृष्ट्युत्तरेति । आद्या सृष्टिरित्युपलक्षणम् । आद्यावैकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टीनामपि तुल्यत्वस्य दुर्वात्वादिति द्रष्टव्यम् । परिहारः सुगमः

भाष्यटी

सेवापेक्षः फलमेवप्रदः प्रसुरप्रभुर्भवति । न च ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते’ इति श्रुतेरीश्वर एष द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणि कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रसङ्गाजेश्वरः कारणमिति वाच्यम् । विरोधात् । यस्मात् कर्म कारयित्वाेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजति इति श्रुतेरवगम्यते, तस्माच्च सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । नच वैषम्यमात्रमत्र द्रुमो न लीश्वरकारणत्वं व्यासेषाच्च इति वक्तव्यम् । किमतो यथेवम् । तस्मादीश्वरस्य सवासनक्षेपापरमर्शमभिवदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामुपग्राह्योन्निनीषतेऽप्यो निनीषत इत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्मोभ्यासवशात्प्राणिन इत्येवं नेयम् । यथाहुः—‘जन्मजन्म यद्व्यस्तं दानमध्य-
मनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः ॥’ इति । अभ्युपेक्ष च सृष्टेस्तात्त्विकत्वविदसुफल् । अनिर्वाच्या तु सृष्टि-
मिति न प्रसर्तव्यमत्रापि । तथा च मायाकारस्येवाज्ञासाकल्यवैकल्यमेदेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः, सहसा संहरतो वा न नैघृण्यम्, एवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विष्यं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीळया वा न कश्चिदोषः ॥ ३४ ॥ इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्—न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । शङ्कोत्तरे

न्यायनिर्णयः

तमीश्वरेणत्याशङ्क्याह—ईश्वरस्त्विति । इष्टान्तं विवृणोति—यथा हीति । व्रीहियवादिवैषम्यादाह किं कृतमित्याशङ्क्याह—व्रीहीति । नेतनत्वे सत्यनवधत्वादिति हेतुं व्यभिचारयन्दाधोन्तिकमाहुः—एवमिति । सेवादिभेदापेक्षया परेशमर्थनार्थौ कुर्वति राजादावनेकान्तिको हेतुरिति भावः । सापेक्षत्वफलमुपलभ्यति—एवमिति । तथा चागमावधारितसच्छ्रवादीश्वरस्वभावस्य नैव भङ्गोऽस्तीति भावः । सापे-
क्षस्येश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वे मानं शृच्छति—कथमिति । सृष्टावयवोत्तरमाह—तथाहीति । स्मृतिरपि श्रौतमर्थमनुगृह्णातीत्याह—
स्मृतिरपि । नच साध्वसाधुनी कर्मणि कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा प्राणिनो नयन्तीश्वरो वैषम्यादित्वा कथं न दुष्यतीति वाच्यम्,
सृष्टातीयपूर्वकर्मोभ्यासाच्च प्रवृत्तानामेवेश्वरस्य प्रवर्तकत्वात्, मायाविवक्ष तस्य मायामयसृष्टिहेतोर्वैषम्यादिप्रसङ्गाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥
सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—न कर्मेति । नोर्ध्वं व्याकुर्वन्प्राचीनं पराधीनं वा कर्मोपेक्षमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—सदेवेति ।
द्वितीयं निरस्यति—सृष्टीति । पराधीनं हि कर्म प्रथमसृष्टेश्वरमसृष्टेर्न हेतुरिति विकल्प्याद्यं परस्मादश्रयत्वमुक्त्वा द्वितीयं प्रत्याह—
अत इति । देवादिवैचित्र्यादूर्ध्वं कर्मवैचित्र्ये सति तदपेक्ष्येश्वरस्य प्राणिषु सुखादिवैचित्र्यनिर्मातृत्वेऽपि प्राथमिकविविचित्रसृष्टिहेत्वभावा-
त्तदेकरूपं स्यादित्यर्थः । सृष्टावयवं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह—नैष दोष इति । तदेव स्फोरयति—अभेदित्वादिना । सृष्टेरैकरूप्यं संसार-

दोषः । अनादित्वासंसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमान्संसारः स्यात् । अनाद्यौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्हेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥ कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरूप संसार इति । अत उत्तरं पठति—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः । अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । नचेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । नचाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं, एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षितकर्मोपेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । नच कर्मोन्तरेण शरीरं संभवति, नच शरीरमन्तरेण कर्म संभवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्याः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना'

भाष्यरत्नप्रभा

॥ ३५ ॥ प्रथमः सर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति—कथं पुनरिति । उपपत्तिरहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति—उपपद्यत इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुस्त्वित्याशङ्क्य कसेण दूषयति—नचेश्वर इत्यादिना । कस्तर्हि हेतुः, तत्राह—रागादीनि । रागद्वेषमोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिराक्षिसानि कर्माणि धर्माधर्मव्याप्तिश्रूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैविध्यहेतुः । तस्मादविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किंच सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न संभवति, हेत्वभावात् । नच कर्म हेतुः, शरीराद्यात्मार्गसंभवात् । तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वत्रैव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह—नचेति । सर्गप्रमुखे सूच्यादौ प्रागनवधारित-

भामती

अतिरोहितार्थेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते ॥ ३५ ॥ अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं, तत्साधनार्थं सूत्रम्—उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । अकृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमध्यागच्छेत्, तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति । मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमानर्थक्यम् । न चाविद्या केवलेति ल्याभिप्रायम् । विक्षेपलक्षणाऽविद्यास्तकारस्तु कार्यत्वात्सोत्पत्तौ पूर्वं विक्षेपमपेक्षते, विक्षेपश्च मिथ्याप्रत्यये मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं, स च रागादिभिः सहितः स्वकार्यैर्न शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण संभवति । नच रागद्वेषावन्तरेण कर्म । नच भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ । नच पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरपेक्षो मोहादिरित्त्वं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादित्वान्न भगवती चित्तसनाकुल्यति । तदैतदाह—रागादिक्लेशवासनाक्षितकर्मोपेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यादिति । रागद्वेषमोहा रागादयस्त एव हि पुरुषं संसारदुःखमनुभाष्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुपगमाभिराक्षि-

न्यायनिर्णयः

रस्य सादित्वेन नानाहेत्वभावाद्भवति । तस्य त्वनादित्वे पूर्वपूर्वकर्मवैविध्यवशादुत्तरोत्तरविविन्नस्यधिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ सिद्धवदुक्तस्य संसारानादित्वस्य समर्थनार्थमुत्तरसूत्रमुत्थापयति—कथमिति । स्र्यं व्याकरोति—उपपद्यते चेति । उपपत्तिमेव मोक्षकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिरक्षणौ विवृणोति—आदिमत्त्वं इति । अन्यथा कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्वमादेयमित्याह—अकृतेति । अनुमुखिते कर्मणि फलप्राप्तौ विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यमिति भावः । सुखादिवैषम्यस्य कर्मेनिमित्तत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरं भविष्यतीति चेत्तस्मिन्नाहः किंवाऽविद्या अथवा शरीरमिति विकल्पार्थं दूषयति—नचेति । उक्तम् । 'ईश्वरस्तु पञ्चम्यवद' इत्यादाविति शेषः । द्वितीयेऽपि केवलाविद्या वैषम्यहेतुस्त रागाद्यपेक्षेति विकल्पार्थं प्रत्याह—नचाविद्येति । स्वापादावदर्थेनादिति भावः । कथापन्तरे संसारस्यानादित्वं दुर्वारमिति मत्वाह—रागादीनि । रागद्वेषमोहा रागादयः । ते च पुरुषं दुःखादिभिः क्लिश्यन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुपगमाभिराक्षिणं धर्मोदिलक्षणं कर्म तदपेक्षाऽविद्या स्वाश्रये सुखादिवैषम्यं करोति । अविद्या खल्वनादिरितिर्वाच्यास्मिन्नात्र प्रतीतिर्वर्तमाना तत्र भ्रान्तिसुपनयति, सा च शोभनाशोभनाभ्यासरूपा रागद्वेषद्वारा पुण्यापुण्ये निर्वर्तयति, ते च विविन्ने सुखदुःखे संस्नुत इत्यनाद्यविधायः परंपरया वैषम्यहेतुत्वे संसारस्यानादित्वमावश्यकम्, उक्तविभ्रमादेवेव संसारत्वात्तस्य च प्रवाहरूपेणानादित्वादिति भावः । तृतीयं निरस्यति—नचेति । अस्तु तर्हि कर्मनिबन्धनं शरीरं वैषम्यकारणं, तत्राह—नच शरीरमिति । कथं तर्हि परस्परआश्रयत्वं परिहर्तुं धार्यते, तत्राह—अनादित्वे त्विति । उपपत्तेः हेतुफलभावस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वसाधनमुपपत्तिरनुपपन्नमानाभावे न तदुपपत्तिप्रसङ्गमिति आशङ्क्य सूत्रावयवं व्याकरोति—उपलभ्यते चेति । संसारोऽनादिरित्येवंनादित्वो श्रुतिस्मृतौ नैव दृश्यते, तत्कथमिदमीदृशमिति आशङ्क्य अतः लिङ्गं संसारस्यानादित्वसाधकमादर्शयति—श्रुतौ तावदिति । शरीरस्यात्मनः सर्गप्रमुखे

(छा० ६।३।२) इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलषन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमन्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन् कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्यते । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलष्यते । अनागतत्वाच्चि संबन्धादतीतः संबन्धो बलवान्भवति, अभिनिष्पन्नत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसो धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ० सं० १०।१९०।३) इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते—'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' (गी० १५।३) इति । पुराणे चातीतानागतानां कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

नास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्यास्ति नास्ति सा ॥ मुदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्भनात् ॥ १ ॥

अभाषिधानतात्पर्याभिः प्रकृतित्वमुपेयते ॥ निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ सा ब्रह्म प्रकृतितस्ततः ॥ २ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यसिन्नवधारिते वेदायै परैरुपक्षितान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षादाचार्यः । इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रातिष्ठसामाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादसिन्नब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाने प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वं कारणधर्मा

भाष्यरत्नप्रभा

प्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मा भाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्यत्राह—न च धारयिष्यतीति । 'गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्' इत्यादावगत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृक्षस्य स्वरूपं सर्वं मिथ्या वेत्युपदेशं विना नोपलभ्यते । ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति । नाप्यादिरूपलभ्यते, असत्त्वादेव । न च संप्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः, दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वात् 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यवधारणमुपपन्नम् । तस्माद्विरुद्धे ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वत्वादिबेदान्तसमन्वयो विषयः स किं यन्निरगुणं ततोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे, भववीथरस्य विषमसृष्टिमित्यतः तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वात्, नत्पादानत्वं तद्भाषकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसुत्रतात्पर्यमाह—चेतनमिति । विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविद्वदं, अज्ञातत्वस्य अभाषिधानत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात्, सगुणत्वं स्वव्यापकं शब्दादिरगुणेषु नित्यत्वाद्विभ्रमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धम्, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणा-

भासती

प्राप्तिं प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षा लयलक्षणा अविद्या । स्यादेतत् । भविष्यतापि व्यपदेशो दृष्टो यथा 'पुरोडासकपालेन वृषानुपवपति' इति । अत आह—न च धारयिष्यतीत्यत इति । तदेवमनादित्वे सिद्धे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समुदाचरद्गुणरागदिनिषेधपरं न पुनरेतान्प्रसूतानप्यपाकरोतीति सर्वमनवज्ञातम् ॥ ३६ ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । अत्र सर्वज्ञमिति । दृश्यते सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकादु-

न्यायविषयः

प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन परदेवतायाः परावृत्त्यमानत्वेऽपि कुतः संसारस्यानादित्वमित्याशङ्क्याह—आदिमन्वे त्विति । प्रागनवधारितप्राणः सन्नात्मा शारीर इति शेषः । ननु भाविनीं वृत्तिमाश्रित्यात्मनि जीवशब्दो 'गृहस्थः सदृशीं भार्याम्' इतिवद्भविष्यति, नेत्याह—नचेति । संसारस्यानादित्वे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह—सूर्येति । श्रुतौ स्मृतौ चोपलभ्यते संसारस्यानादित्वमिति प्रतिज्ञाय श्रौत-मुपलभ्यमुपदर्श्य सार्वमुपलभ्यमुपदर्शयति—स्मृताविति । अस्य संसारवृक्षस्य परिकल्पितस्य रूपं पारमार्थिकमधिष्ठानं परं ब्रह्म तत्तथा वयादिवस्माकृतैर्व्यवधारमूनौ नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमन्तरेण ब्रह्मविधामस्य दृश्यते । आदिश्चासत्त्वादिस्य नावसीयते । संप्रतिष्ठा मय्यं चास्य न प्रतिभाति । अनिर्वाच्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसिद्धेऽयं पौराणिकी संमतिमाह—पुराणे चेति ॥ ३६ ॥ पूर्वधिकरणे कर्मवशादीभिरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तं तथापि तस्य सगुणत्वमुपादानत्वात्सृष्टादिवदित्याशङ्क्याह—सर्वधर्मैति । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य समन्वयो विषयः । स किं यन्निरगुणं न तदुपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे वृत्तमनूय संगतिमाह—चेतनमित्यादिना । निर्गुणस्य गन्धवदुपादानत्वाद्ब्रह्मणः सगुणत्वे मुदादिवदुपादानत्वेन प्राप्ते, विवर्तोपादानत्वस्यात्रोपादानत्वात्तस्य च निर्गुणेऽपि ज्ञात्वादावनित्यत्वाच्चोपवदविरोधाद्युक्तं निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति राजानन्तरिमसिंहाय सत्ताक्षराणि व्याचष्टे—यस्मादिति । पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोर्यथापूर्वमवश्यम् । यद्यपि लोके सर्वज्ञत्वं कस्यनित्यारण्यस्य धर्मो न दृश्यते, तथापि कुलाख्यादौ मुदादिभिरकल्पदर्शनाद्ब्रह्मण्यपि नियन्तरी तेन भवितव्यं, तस्य सर्वभैरक्तस्य श्रौतत्वाद्यर्थेनैव सर्वज्ञत्व-

उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्तिं महामायं च ब्रह्म' इति, तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शन-
मिति ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यशंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमां-
साभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

व्यसिञ्चनुसारणार्थाभिरतिशयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च सिध्यतीत्यभिसंधायाह—सर्वज्ञं सर्वशक्तीति । महामाय-
मिति । कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशङ्कापङ्कशालनायोक्तम् । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धम्
॥ ३७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्न-
प्रभायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ १ ॥

भामती

सारो दर्शितः । सर्वशक्तीति । सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्युपपादितम् । महामायमिति । सर्वा-
नुपपत्तिशङ्का परास्ता । तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्य-
विभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

न्यायनिर्णयः

सिद्धिरित्याह—सर्वज्ञमिति । एवं ब्रह्मणि सर्वशक्तिमत्त्वमपि शक्यमुपपादयितुमिति मत्वाह—सर्वशक्तीति । तेनोपादानत्वमुपपादितं
सर्वज्ञत्वेन निमित्तत्वमिति भेदः । निर्गुणत्वादिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्कोपशान्तये विनिर्दिष्टं—महामायं चेति । एतेन ब्रह्मण्यनवच्छिन्नं
मायाऽविधादिशब्दितमनिर्बोधमज्ञानं कारणत्वादिसर्वव्यवहारनिर्बोद्धकमस्तीत्युक्तम् । यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूर्यन्पादार्थमुपसंहरति—
तस्मादिति । स्मृतिन्यायविरोधः समन्वयस्य नास्तीति सिद्धमिति वक्तुमिति शब्दः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धा-
नन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दशानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्त-
समन्वयविरोधपरिहाराख्यः प्रथमः पादः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

प्रधानं जगतो हेतुर्न वा सर्वं घटादयः ॥ अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ॥ १ ॥

न हेतुर्योऽर्थरचनाप्रवृत्त्यादेरसंभवात् ॥ सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटायास्तु कुतोऽन्वयः ॥ २ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत्केवलमभियुक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम्, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणेः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं, तद्व्यवस्थितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परद्वेषकरणे । बाढमेवम्, तथापि महाजनपरिग्रहीतानि महान्ति

भाष्यरत्नप्रभा

सांख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः । यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे—रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्धनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्दोषतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न संगतः, तन्निरासस्य मुमुक्ष्वनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति—यद्यपीति । परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थेयायोगात्तत्त्वमित्याह—तथापीति । तर्हि स्वपक्षस्थापनात्प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानां कार्यमित्यत आह—वेदान्तार्थेति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवच्चानकरणान्तर्भावादभ्यर्थितत्वम् । ननु रागद्वेषकरणत्वात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते—नन्विति । तत्त्वनिर्णयप्रधाना खल्वियं कथारब्धा, तत्त्वनिर्णयश्च परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति, सा च तेषु भ्रान्तिमूलत्वविशेषं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणाथैवात्प्राधानसिध्यर्थैवायं पादोऽस्मिन् शास्त्रे संगतः, संगतत्वाद्गीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिप्राययोगात्तद्विनिर्णयेन समाचष्टे—बाढमित्यादिना । अपदेशेन व्याजेन । मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः ।

भामती

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्—स्यादेतत् । इह हि पादे स्वतन्त्रा वेदनिरपेक्षाः प्रधानादितिद्विविधाः सांख्यादि-युक्तयो निराकरिष्यन्ते । तदयुक्तमाशङ्क्यत्वात् । नहीदं शास्त्रमुच्छृङ्खलतर्कशास्त्रप्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेतुम् । तत्र कः प्रसङ्गः शुष्कतर्कवत्स्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह—यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामिति । नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णयन्ते, किंतु मोक्षमाणां तत्त्वज्ञानोपादानाय । यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमानेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । न चैतदेव चेतनोपादानमचेतनोपादानं चेति समुचेतं शक्यं, विरोधात् । नच व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते । न चागमबाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत इति सांप्रतम् । सर्वज्ञप्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् तद्व्यापितस्यानुमानस्य प्रतिकृतिरिति हेतुल्यतयाऽव्याख्यते । तस्मात्तद्विरोधान् ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिध्यतीति न तत्तत्त्वचक्षणं सेदुमर्हति । नच तत्त्वज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामप्यनुमानामासीकरणमिह शास्त्रसंगतमेवेति । यथेवं ततः परकीयानुमाननिरास एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह—वेदान्तार्थनिर्णयस्य चेति । ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिकेषः, स हि सरागतामावहतीति चोदयति—ननु मुमुक्षूणामिति । परिहरति—बाढमेवं, तथापीति ।

न्यायविर्णयः

[ब्रह्मणि कारणत्वानुगुणेण सर्वज्ञत्वादिप्राप्तेः प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तम्—रचनानुपपत्तेश्चेति । पूर्वापादेन समन्वये बाधित्वेनोद्दिष्टा विलक्षणत्वयो दोषा निरस्ताः । संप्रति परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वं बन्तुं पादान्तरमारभ्यते । ननु तर्कशास्त्रवत्स्य शास्त्रस्य तर्कप्रधानत्वाभावादेवान्तवाक्यप्रधानत्वाच्चात्र ब्रह्मणि तात्पर्यमेवात्र निरूपणीयं तदपेक्षितव्याज्जातस्य समन्वयाध्याये सिद्धत्वात्, परपक्षबाधकतर्कोक्तिस्तु नेहोपयुज्यते, तत्किमनेन पादेन, तत्राह—यद्यपीति । परपक्षप्रतिपक्षेपमन्तरेण स्वपक्षबाधरागयोगाच्चनिराकरणमपि प्रकृतोपयोगीति पादारम्भं समर्थयते—तथापीति । स्वपक्षं निर्धारयितुं परपक्षो निराचिकीर्षितश्चेत्तदेव तर्हि प्रथमं किमिति न कृतमित्याशङ्क्याह—वेदान्तेति । परपक्षप्रतिपक्षेपमपि तदर्थैवमवशिष्टमित्याशङ्क्य कारणस्यैकव्यवस्थापनादन्तरात्प्राधान्यनिरूपणस्यैव प्राथम्यमित्याह—तत्रपीति । सम्यग्दर्शनादित्येष स्वपक्षस्थापनानन्तरं परपक्षनिरसनमुचितमिति निगमितुमिति शब्दः । वीतरागाणां मोक्षमाणां नपेक्षितमोक्षहेतुतया तत्त्वज्ञानमात्रमुपयुक्तं, परपक्षाधिकेषस्तु वीतरागतविरोधित्वादयुक्त इति शङ्कते—नन्विति । मुमुक्षूणां मोक्षोपयिक्तत्वेन सम्यग्धीरोपयुक्तैरयुक्तमहोक्तिरिति—बाढमिति । किमिति तर्हि परपक्षनिराकरणं परविद्वेषकरणमभ्युपगम्य, तत्राह—तथापीति ।

सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषां चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेषु । इत्यतस्तदसारतोपादानाय प्रयत्यते । ननु 'ईक्षतेनोशब्दम्' (ब्र० सू० १।१।५), 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' (ब्र० सू० १।१।२८); 'एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः' (ब्र० सू० १।१।२८) इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः, किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते—सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्प्रयुदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्याख्यानं तद्याख्यानाभारं न सम्यग् व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम् । इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तयुक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येव विशेषः । तत्र सांख्या मन्यन्ते—यथा घटशरावाद्यो भेदा भूदात्मनान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तन्निरुपणं प्रधानं मृद्वचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं

भाष्यरत्नप्रभा

स्वमतश्रद्धापरमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ । नाप्ययं द्वेषः । परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषभावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्यन्त्यम् । गौरवकथं शङ्कते—नन्वीक्षतेरिति । पूर्वं सांख्यादीनां श्रुत्यर्थानुग्राहकत्वकनिरासादश्रौतत्वयुक्तम्, संप्रति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा युक्तयो निरस्यन् इत्यर्थेनेदात्र पुनरुक्तिरित्याह—तदुच्यते इति । प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति संदेहे 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' इत्युक्तधर्माणां प्रधाने संभवात्तदेवोपादानमित्याक्षेपसंगत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह—तत्र सांख्या इति । स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः संगतिः । परमतनिरासात्मकत्वात्स्वैपामधिकरणनासेतत्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरित्यापादं दृष्टव्यम् । मूलश्रौतसमन्वयदाढ्यार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसंगतिरिति विवेकः । भिद्यन् इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह—यथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं, तदन्वितत्वात्, घटादिवदित्यनुमानमाह—तथेति । किमर्थं प्रधानं परिणमते, तत्राह—चेतनस्येति । अर्थो भोगाप-

भामती

तत्त्वनिर्णयवासना वीतरागकथा । नच परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयस्य वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षतथेति न वीतरागकथालव्याहृतिरित्यर्थः । पुनरुक्तौ परिचोय समाधत्ते—नन्वीक्षतेरिति । तत्र सांख्या इति । यानि हि येन रूपेणा सौख्यत्वादा च सौक्ष्म्यात्समन्वयान्यन्ते तानि तत्कारणानि दृष्टानि, यथा घटादयो रुचकादयश्चा सौख्यत्वादा च सौक्ष्म्यान्त्युत्पुर्णान्वितास्तत्कारणाः, तथा चेदं बाह्याध्यात्मिकं च भावजातं सुखदुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति । तत्र जगत्कारणस्य येन सुखात्मता तत्सर्वं, या दुःखात्मता तदजः, या च मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिः । तथाहि—अत्रेकं भावात्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारेषु पद्मानव्यां मैत्रस्य सुखं, तत् कस्य हेतोः, तंप्रति सत्त्वगुणसुखद्वयात् । तत्सपत्नीनां च

न्यायनिर्णय

सांख्यादिदर्शनानां महाजनपरिग्रहीतत्वात्प्रधानादिकारणपरतया महत्त्वात्तत्त्वज्ञानापदेशेन प्रवृत्तत्वात्तदीयानुमानानां सर्वज्ञप्रणीततया तुल्यबलत्वेन वेदानैरवाधादस्तुमि विकल्पानुपपत्तस्तदतिरासे तेष्वपि सम्यग्धीहेतुत्वभ्रमः स्यात् । अतः सम्यग्धीदाढ्याय तन्निराकरणं कर्तव्यमिति तत्रैवाधारम्भः संभवतीत्यर्थः । पुनरुक्तिः शङ्कते—नन्विति । प्रधानपक्षनिराकरणं सूत्रकादस्य विवक्षितमित्यलभ्यास्तद्विज्ञाह—कामाचेति । तथापि परमाण्वादिवादव्युदासार्थं पादारम्भो भविष्यतीत्याशङ्काह—एतेनेति । पूर्वं प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं निरस्तमिदानीं युक्तिमत्त्वं निरस्यते । तेषामिति विशेषं वदन्नुत्तरमाह—तदुच्यते इति । स्वपक्षे परैरङ्गादिविरोधनिरासानन्दं स्वतन्त्राणां परकीययुक्तानीं स्वतन्त्रापरिवे युक्तिभिः स्वपक्षं स्थापयितुं निरसनं कार्यमिति पादान्तरमर्थवदिति पादसंगतिरुक्ता । सांख्ययुक्तिनिरासस्य समन्वये तद्विरोधनिरसनद्वारा तदाढ्यार्थवादस्याधिकरणस्य पादादिसंगतयः । अत्र पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधादसिद्धिः समन्वयस्य फलति, सिद्धान्ते तु तद्विरोधात्तत्सिद्धिः । तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यराजान्तो विषयः । स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विप्रतिपत्तः संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । सांख्यीयमनुमानं वक्तुं व्याप्तिमाह—यथेति । ये यत्स्वभावाग्नित्वास्ते तत्स्वभाववस्तुप्रकृतिकाः, यथा घटादयो मूलस्वभावाग्नित्वास्तत्प्रकृतिका इत्यर्थः । पक्षधर्मेतां हेतोर्दशैवजगदनुमानमाह—तथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं, तत्स्वभावाग्नित्वात्, घटादिवदित्यर्थः । ननु सर्वस्य कार्यस्योपादानं सुखदुःखमोहात्मकं किंनिद्रविष्यति तथापि कथं प्रधानसिद्धिः, तत्राह—यत्तदिति । सुखदुःखमोहात्मतैव सत्त्वगुणस्तमोरूपतेति भवानो विवक्षितं—तन्निरुपणमिति । कार्यमचेतनं इहा तत्कारणमपि तादृगेवानुमेयमित्याह—मृद्वदिति । किमर्थं तत्परिणमते, तत्राह—चेतनस्येति । अर्थशब्दो भोगापरवर्गीयः । अचेतनस्य

स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिषते । तत्र वदामः—यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत, नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयद्बुद्धम् । गेहप्रासादशयनासनविहारभूषणादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते ।

भाष्यरत्नप्रभा

वर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचित्चेतनेन प्रेर्यत इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘पुरुषार्थं एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम्’ इति । अनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मारयति—तथेति । उक्तं हि—‘भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागाद्विभागद्वैधरूपस्य ॥’ इति । अत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातम् । शिष्टानि व्याख्यायन्ते । तथा हि—क्षिप्रादीनां भेदानां कारणमव्यक्तमस्ति, परिमितत्वात्, घटवत् । नच दृष्टान्ते साध्यवैक्यस्य, घटोत्पत्तेः प्रागनभ्यक्तवटादिरूपकार्यविशिष्टत्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात् । तथा वटादीनां कारणशक्तितः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिकमत्कारणमव्यक्तम् । किंच कारणशक्त्यस्य विभागो जन्म इत्यते क्षितेर्भूतिका जायते ततो घट इति । एवमविभागः प्रातिलोभ्येन प्रलयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकायां लयः तस्याः क्षितौ क्षितेरस्तु अपां तेजसीति । एतौ विभागाविभागौ वैश्वरूपस्य विविचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पक्षीकृतौ कृत्स्नकारणे विश्रान्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि घटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति—तत्र वदाम इति । किमनुमानैरचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते, स्वतन्त्राच्चेतनप्रकृतिकत्वं वा । आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात् । द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह—यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतद्दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः कल्पितस्तथा । नतु दृष्टः कल्पितस्तथा—चेतनानधिष्ठितमिति । परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिसुक्त्वा सप्रतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठितचेतनप्रकृतिकमिति व्यासिमाह—गेहेति । इदं जगच्चेतनाधिष्ठितचेतनप्रकृतिकं, कार्यत्वात्, गेहवदिति प्रयोगः ।

आमसी

दुःखं, तत्कस्य हेतोः, ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात् । चैत्रस्य तु जैनस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, तत् कस्य हेतोः, तं प्रत्यस्मात्तमोगुणसमुद्भवात् । पद्मावल्या च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सर्वं सुखदुःखमोहाग्नितं जगत्कारणं गम्यते । तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते किञ्चित्तेजो जगदिति, प्रधीयते निधीयतेऽस्मिन्प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानम् । तच्च मृत्युवर्णवदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते, न तु केनचित्प्रवर्त्यते । तथा ह्याहुः—‘पुरुषार्थं एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम्’ इति । परिमाणादिभिरित्यादिप्रदग्नेन ‘शक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागाद्विभागद्वैधरूपस्य’ इत्यव्यक्तसिद्धित्वो गृह्यन्ते । एतांश्वोपरिष्टाद्व्याख्याय निराकरिष्यत इति । तदेतत्प्रधानानुमानं दृश्यति—तत्र वदाम इति । यदि तावदचेतनं प्रधानमनधिष्ठितं चेतनेन प्रवर्तते स्वभावत एवेति साध्यते, तदुक्तं, समन्वयादेहेतुचेतनानधिष्ठितविरुद्धचेतनानधिष्ठितत्वेन मृत्युवर्णादौ दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तेरुपलब्धेर्विरुद्धत्वात् । नहि मृत्युवर्णदावार्थयः कुलाहमेकारथकारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्भरचकराद्युपाददते । तस्मात् कृतकमिव नियत्वासाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन

न्यायनिर्णयः

प्रयोजनपरिहानाभावादप्रवृत्तिः ‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते’ इति न्यायादित्याशङ्क्याह—स्वभावेनेति । विज्ञितौ विविधो महदहंकारादिविकारस्तद्रूपेणेति यावत् । ‘भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागाद्विभागद्वैधरूपस्य’ इत्यव्यक्तसिद्धिहेतुषु परोक्षेषु समन्वयार्थं हेतुसुप्रसङ्गमिति शब्दः । हेत्यन्तराण्यवतारयति—तथेति । भिन्नत इति भेदा विकारास्तेषां परिमाणमियत्ता ततो लिङ्गात्तदेव प्रधानमनुमिषते । विमतमविमर्कैकवस्तुप्रकृतिकं, परिमितत्वात्, वटादिवत् । प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वादपि तदेव प्रधानमनुमिषन्ति । विमतं जडप्रकृतिकं सादित्वे सति प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वात्, रथादिवत् । सादित्वात्प्रकृतिमात्रसिद्धौ तद्विशेषसिद्धयर्थं विशेषणम् । कारणकार्यविभागादपि लिङ्गात्तदेव निश्चिन्वन्ति । यत उत्पत्तये तत्कारणं यन्मोक्षपत्तये तत्कार्यमित्येतयोर्लोकप्रसिद्धयोर्विभागः । स च समश्चारेव दृष्टः । तथाच जगत्प्रकृतौ तुल्यस्वभावे, प्रकृतिविकारसंबन्धसंनिधत्वात्, मृदवत् । वैश्वरूपं विविचित्रानारूपत्वं तस्याविभागाद्विभाक्तजडवस्तुप्रकृतिगमकात्वादपि तदेवाप्यवस्यन्ति । विमतमेकजडवस्तुप्रकृतिकं, विविचित्ररचनात्मत्वात्, एकवीजप्रसङ्गात्पुष्पफलादिद्वैधरूपः । समन्वयस्य साध्ययुक्तिविरोधादसंभवे प्राप्ते सिद्धान्तयति—तत्रेति । यत्स्वमुमानैरचेतनप्रकृतिकं, जगदिति तत्राच्चेतनप्रकृतिकत्वं सन्न जगत्तः साध्यं स्वतन्त्राच्चेतनप्रकृतिकत्वं वा । प्रथमे सिद्धसाधनं, ईश्वराधिष्ठितत्रिगुणात्मकमायाया जगत्प्रकृतिक्त्वावगमात् । द्वितीये विरुद्धता सम्प्रतिपक्षसाधनता चेति मत्स्याह—यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं जगदुपादानमेतदित्युक्तम् । दृष्टान्तस्य साध्यविरुद्धतामभिसंशयोऽन्तः—नाच्चेतनमिति । स्वातन्त्र्यमेव व्याचष्टे—चेतनेति । सादृक्त्वकायानुज्जादित्वेनान्तरसंप्रकीर्तनीयतया कार्यमात्रोत्पत्तावपि जगद्विहारादिसमर्थवधादिकाप्रयोजनत्वात् चेतनानधिष्ठितस्य मृदादेर्मोक्षीति मन्वानो विवृतमिति—विशिष्टेति । अथुना विरुद्धतां सप्रति-साधनतां च दर्शयन्त्याप्तिमाह—गेहेति । यद्वि विविचित्रं कार्यं तत्र स्वतन्त्राच्चेतनप्रकृतिकं यथा गृहप्रासादादीत्यर्थः । विविचित्रकार्यत्वस्य

तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यम्, आध्यात्मिकं च शरीरादि नाना-
जात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभावि-
ततमैः शिल्पिभिरनेनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् । लोष्टपापाणादि-
ष्वदष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते तद्व्युत्पन्न-
स्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः । नच मृदाद्युपादानस्वरूपव्यापश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणम-
वधारणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यापश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति । न चैवं सति किञ्चि-
द्विरुध्यते, प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात् । अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नचेतनं
जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । अव्ययाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिः समुच्चिनोति ।

आभ्यरत्नप्रभा

विपक्षे विवित्ररचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह—तथेति । बाह्यं पृथिव्यादि भोग्यम्,
आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः । प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तद्विलम्बः ।
इत्थं विवित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेत् । न कथमपीत्यर्थः । यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न कार्यकारीति
व्याप्तिमुक्तकर्ममूलभूतामाह—लोष्टेति । चेतनाप्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यकारित्वाददर्शनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिश्चै-
तनाधिष्ठिता, परिणामित्वात्, मृदादिवदित्याह—मृदिति । ननु मृदादिदृष्टान्ते द्वयमप्यस्यचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वं
चेति, तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव व्यापकं मृदादिस्वरूपत्वेनान्तरङ्गत्वात्, ननु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं, तस्य
मृदादिबाह्यकुलाद्यादिप्राप्त्येव न बहिरङ्गत्वात्, तथा च परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो न चेतना-
धिष्ठितत्वेनेत्याशङ्क्य निषेधति—नचेति । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरूपस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्वि-
श्वस्य बहिरङ्गस्यापि बहुस्तद्विषयान्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं तच्चेतनाधिष्ठित-
मेव परिणमत इत्यङ्गीकारे बाधकाभावात्, प्रत्युत श्रुत्यनुग्राह्यं तथाङ्गीकार्यमित्याह—न चैवं सतीति । सुख-
दुःखमोहान्वयादिति हेतोरसिद्धिद्योतनार्थं सूत्रे चकार इत्याह—अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति । नानुमानं युक्तमित्यर्थः ।

भामती

व्याप्तं विरुद्धम्, एवं समन्वयादि चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । यदुच्येत दृष्टान्तवर्मण्यचेतनं
तावदुपादानं दृष्टं, तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते, तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वात्, अन्तराग्नं त्वचेतन्य-
मानमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाहुः—‘व्याप्तेश्च दृश्यमानानां कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः’ इति । तत्राह—नच
मृदादीनि । स्वभावप्रतिबन्धं हि व्याप्यं व्यापकमवगमयति । स च स्वभावसमरूपपितोपाधिनिर्णये सति
निश्चीयते । तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायतये । तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तथोपादानाच्चैतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽतिपरि-
स्फुटौ । तदलमन्तान्तरङ्गत्वेनेति भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयते यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत्, प्रत्युत श्रुति-
रनुगुणतरात्रेत्याह—न चैवं सतीति । चकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह—अन्व-
याद्यनुपपत्तेश्चेति । आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहविषादा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योऽपि विच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यति-

न्यायनिर्णयः

पक्षमैतामादर्शयति—तथेति । जगद्विषयं बाह्याध्यात्मिकं च । बाह्यं पृथिव्यादि । तद्विशिनष्टि—नानेति । नानाविधं कर्म शुभाशुभं
व्याप्तिश्रुत्यै, अस्य फलं सुखं दुःखं च, तदुपभोगयोग्यम् । साधनमित्यर्थः । आध्यात्मिकं देहादिजगद्विशिनष्टि—नानेत्यादिना । दैवति-
यैश्चमनुष्यत्वाभा नानाविधा जातवत्साभिन्नमितम् । तासांमधिष्ठानमित्यर्थः । तस्य चेतनकृतत्वसंभावनामाह—प्रतिनियतेति । प्रतिनि-
यता अवयवविन्यासा यत्र देहादौ तत्तथोक्तम् । देहाद्याश्रयस्यैवात्मनः सुखाद्यनुभवात्तत्प्राधान्यत्वं देहादेरौपाचारिकमिति मत्वोक्तम्—
अनेककर्मैति । विशिष्टरचनान्तरङ्गतां जगतो दर्शयति—प्रज्ञावद्भिरिति । तेन क्षेत्रज्ञानधिष्ठितप्रधानकार्यत्वं जगतोऽर्थोदघोषास्तम् । विसर्तं
न स्वतन्त्राचेतनकार्यं, निवृत्तिवर्क्यत्वात्, विशिष्टरचनान्तरङ्गत्वात्, विशिष्टशिल्पिनिर्मितप्रसादादिवद्विलम्बमानत्वात्—कथमिति । किञ्च
न प्रधानं जगत्कारणं, केवलचेतनत्वात्, लोष्टवदित्याह—लोष्टेति । किञ्च विसर्तं विशिष्टचेतनाधिष्ठितमेव स्वकार्यकारं, चेतनत्वात्, मृदा-
दिवदित्याह—मृदादिष्वपितीति । ननु दृष्टान्तवर्मण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र चेतनप्रयुक्तत्वे दृष्टेऽपि तत्प्रयुक्तत्वं बहिरङ्गत्वादप्रयोजकम-
चेतनत्वमात्रमुपादानगतमन्तरङ्गत्वात्प्रयोजकम् । तथाच यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ता व्याप्तिरवमलस्य हिंसात्वेऽप्यस्यते तथा विशिष्टरचनान्तरङ्ग-
त्वादेवैव साधने प्रकृतियताच्चैतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वसाध्यद्वयत्वान्तरङ्गाच्चैतनत्वप्रयुक्ता हेतुताप्योऽर्थोऽपि तच्चैतनाधिष्ठितत्वेऽप्य-
स्येति कुतो जगत्तत्वेतनाधिष्ठितत्वेतत्प्रकृतिकत्वमसाह—नचेति । नान्तरङ्गवहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वाव्यापकत्वे किं स्वव्यभिचारव्यभिचार-
रुक्ते । महानसादिस्वरूपस्यान्तरङ्गस्यापि व्यभिचारादुभयवर्त्तं प्रत्यव्यापकत्वात्, बहिरङ्गस्यापि बहिसंयोगाव्याप्यभिचाराव्यापकत्वादिति भावः ।
किञ्च मृदादिप्रतिचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावनुपगमो मानान्तरविरोधात् तदनुग्रहाभावादेति विकल्प्याचं दूषयति—न चैवमिति ।
मृदादिभौतिकप्रकृतिषु दृष्टचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावनुपगमो सतीति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह—प्रत्युतेति । संप्रति साधनत्वादिकल्पः

नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयान्वय उपपद्यते, सुखादीनां चान्तरत्त्वप्रतीतेः, शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः, तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च । शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः । तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वक-

आप्यरत्नप्रभा

आविशब्दः परिमाणादिप्रद्वार्यः । शब्दादीनां बाह्यत्वानुभवादन्तरसुखाद्यात्मकत्वमसिद्धं तन्निमित्तत्वाच्च । नहि निमित्तनैमित्तिकयोरभेदेन योगोऽस्ति, दण्डघटयोरदृशनादित्यर्थः । किंच यदि घटे मृद्वसुखादिकं शब्दाद्यन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृद्वत् । न तथोपलब्धिः तस्मात्तस्मिन् योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनश्च इत्याह—शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैविध्यत्वात् कस्यचित्सुखबुद्धिः कस्यचिदुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः । एवं समन्यथादिति हेतुं दूषयित्वा परिमाणादिहेतुं दूषयति—तथेति । बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संसृष्टान्येकानि सत्त्वरजस्तमांसि स्थित्यन्ति, एकस्मिन् संसर्गासंभवाच्च ब्रह्मसिद्धिरिति सांख्यस्य भावः । किमिदं परिमितत्वं, न तावद्देशतः परिच्छेदः, पक्षान्तरगतताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः । नापि कालतः परिच्छेदः, सांख्यैः कालस्यानङ्गीकारात्, अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच्च । नापि वस्तुतः परिच्छेदः, सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वं सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह—सत्त्वेति । यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते तद्वधावमिति । तच्च । ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिर्भवति । न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठि-

भाष्यती

रिप्ता अध्यक्षमीक्ष्यन्ते । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूपत्वादेर्मन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् । नहि चन्दनः कदाचिदचन्दनः । तथा निदोषेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत् । नद्यसौ कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः कर्मलस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । नद्यसौ कांश्चित्सर्वे कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थापेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नागेन तद्रूपं कारणमव्यक्तमुच्यते इति । तदिदमुक्तम्—शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषादिति । भावना वासना संस्कारस्तद्विशेषात् । करभजन्मसंवेतकं हि कर्म करमोचिततामेव भावनामभिव्यनक्ति, यथास्ते कण्टका एव रोचन्ते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्यस्यति—तथा परिमितानां भेदानामिति । संसर्गपूर्वकत्वं हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्वयेऽसंभवात्तानालैकार्थत्वमेवैतस्य तानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वरजस्तमांस्येवैतः भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयराष्ट्रान्तालोचनेनानैकान्तिकमिति दूषयति—सत्त्वरजस्तमसांसिति । यदि तावत्परिमितत्वमिच्छता, सा नभसोऽपि नास्तीत्यव्यापको हेतुः परिमाणादिति । अथ न योजनादिमितत्वं परिमाणमिच्छतां नभसो ब्रूमः किंलव्यापिताम्, अव्यापि च नभस्तन्मात्रादिव । नहि कार्यं कारणव्यापि, किंतु कारणं कार्यव्यापितीति परिमितं नभस्तन्मात्राद्यव्यापिलात् । इदं सत्त्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्यामुवन्ति, न च तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेवेषामिति व्यभिचारः । नहि यथा तैः कार्यजातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्यकारणभावाभावात् । परस्परसंसर्गस्त्वावेशश्चितिशक्नौ नास्ति । नहि चित्तिशक्तिः कूटस्थनित्या तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका गुणा इति परिमिताः । एवं चित्तिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति सापि परिमितेत्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारण-

न्यायनिर्णयः

ग्रुपसंहरति—अत इति । पादस्यैव सूत्रे हेत्वन्तरातुक्तिपरे चशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अन्यथादिति । नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यमिति धूयेण हेत्वन्तरं संबध्यते । ननु सर्वस्यापि कार्यस्य यथायथं सुखादिव्यञ्जकत्वेन तद्विवृतत्वानुभवात्कथमन्यवानुपपत्तिः, तत्राह—नहीति । प्रत्यक्षविरुद्धतया कालस्यापि पटित्वाच्चायुक्तः समन्वयहेतुरित्याह—सुखादीनामिति । किंच शब्दादयो न सुखाद्यात्मनः, तन्निमित्तत्वात्, यद्यन्निमित्तं न तत्पदात्मकं, यथा कुलालादि कुम्भादिनिमित्तं न तदात्मकमिति प्रत्यनुमानमाह—तन्निमित्तत्वेनेति । किंच शब्दादुपलभमानानां प्रत्येकमपरायेण सुखदुःखमोहप्रतीत्यभावाद्योग्यानुपलब्धिविरुद्धानुमानमिति—शब्दादीति । भावना तत्तज्ज्ञातियोग्या वासना तद्विशेषादुद्भवादीनां कण्टकादौ सुखादिदर्शनात्स्वतः सुखादिरूपताभावाद्भाष्यादीनां सामान्यादीनां च द्रव्येष्वनुगतानामतदुपादानत्वादनैकान्तिकस्य समन्वयः । तस्मादनुपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः । आदिशब्दोपात्तां प्रतिनित्वानुपपत्तिं कथयति—सत्त्वेति । तस्याः स्फुटीकरणार्थं परोक्षमनुमानमुपवदति—परिमितानामिति । अविभक्तमेकमनुगतं वस्तु संसर्गशब्देन लक्ष्यते । देशतो वा कालतो वा वस्तुतो वा परिमितत्वम् । आद्ये भाषासिद्धिराकाशादिव्यभावात् । द्वितीये स्वरूपासिद्धिः, पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तकालानभ्युपगमात् । न च कारणमेव केनैकदुपाधिना कालशब्दाच्चर्यं, तथा सति परिमितत्वस्य तस्याप्यत्वस्य पुरुषेष्वनैकान्तिकत्वादित्यभिप्रेत्य उतीयं प्रत्याह—सत्त्वेति । संसर्गपूर्वकत्वप्रसक्त इति । गुणानां संसृष्टानेकवस्तुप्रकृतिफलप्रसक्तिरित्यर्थः । प्रकृतिविकारतुल्यत्वभावादानुमानस्य

त्वप्रसङ्गः परिसित्त्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्वाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना । तत्सिद्धयर्थं या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गा-
ङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते,
मृदादिष्वदृशनाद्रथादिषु च । न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलादिभि-
रन्वादिभिर्धानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः । अतः प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा ।

भाष्यरत्नप्रभा

ताचेतने समाह इति व्याहिरस्ति, सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह—कार्येति । एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः ।
यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वकमिति व्याख्यन्तारं, तस्यापि गुणेष्वनादिषु परमितेषु व्यभिचारः । एतेन सदृशयो-
रेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव प्रकृतिरिति सिरस्त्वम् । चेतनाधिष्ठितचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्यो-
पपत्तेः, 'न विलक्षणत्वाद्' इत्यत्र सादृश्यतियमस्य निरस्तत्वाच्च । एवं चेतनाधीनकारणशक्तिः कार्यप्रवृत्तिसंभवात्
शक्तिः प्रवृत्तिलिङ्गमन्यथासिद्धमिति भावः ॥ १ ॥ स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातव्यं, तस्य सुष्ठ्वर्थं प्रवृत्तेः
अनुपपत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुष्य सूत्रं योजनीयम् । रचनाप्रवृत्तयोः को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह—
साम्येति । गुणानां किल साम्यावस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात् । किंवादौ
साम्यप्रच्युतिरूपं वैषम्यं भवति, ततः कस्यचिदुपगत्याङ्गित्वमुद्गतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्याङ्गिभावो भवति,
तस्मिन् सति महदादिकार्योत्पादानामिका प्रवृत्तिः, तथा विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्ति-
श्चेतनाधिष्ठानपूर्विका, प्रवृत्तित्वात्, रथादिप्रवृत्तिवदित्याह—सापीति । प्रपञ्चे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । केचित्तु
भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताच्चेतनप्रकृतिकत्वमिति शक्तिः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु
व्यभिचारः । कार्यत्वविशेषणे च विरुद्धता, प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वे सति कार्यत्वस्य घटादिव चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्य-
विरुद्धेन व्यासिद्धदर्शनादिति 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रेण ज्ञापितम् । ननु लोके स्वतन्त्राच्चेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा
प्रवृत्तिः सिध्यत्, तत्राह—दृष्टाच्चेति । अनुमानक्षरणस्य तव दृष्टान्तं विनातीन्द्रियाधेयसिध्ययोगादिति भावः ।
ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य सूष्टे प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति साध्यः शङ्कते—नन्विति । शुद्ध-
चेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि केवलस्याच्चेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा सुष्ठ्वयोगाद्, तत्राह—

भामती

विभागोऽपि समन्वयवद्विरुद्ध इत्याह—कार्यकारणभावस्त्विति ॥ १ ॥ प्रवृत्तेश्च । न केवलं रचनाभेदा न चेतना-
धिष्ठानमन्तरंगे भवन्त्यपि तु साम्यावस्थयाः प्रच्युतिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलीयस्तदङ्गवर्तिभूतं च तदनुगुणतया स्थित-
मङ्गम्, एवं हि गुणप्रधानभावो सत्यस्य महदादौ कार्ये का प्रवृत्तिः, सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति । नहि चेतनाधिष्ठान-
मन्तरंगे सृष्टिण्ड्रे प्रधानेऽङ्गभावेन चक्रदण्डसलिलसूत्रादयोऽवतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति 'शक्तिः
प्रवृत्तेश्च' इत्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्तव्यम् । अत्र सांख्यश्रोदयति—ननु चेतनस्यापि प्रवृत्ति-
रिति । अयमभिप्रायः—स्वदा किलोपनिषदेनास्मद्वैतं दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवाव्यतिरेकस्य जगदुपादानत्वं निमि-
तालं च समर्थनीयम् । तदयुक्तम् । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेर्दृष्टान्तधर्मिण्यनुपलब्धेति । औपनिषदस्तु चेतनहेतुको तावदेव

न्यायनिर्णयः

प्रत्यनुमानविरोधमाह—कार्येति । विमतं न केवलाच्चेतनपूर्वकं, कार्यत्वाद्, संप्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तु 'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इति,
तत्राह—प्रवृत्तेश्चेति । प्रवृत्तेश्चानुपपत्तेर्नानुमानिकं कारणमिति योजना । यद्यपि तत्रतस्य कारणस्य प्रवृत्तिरिव निरस्तं तथापि तुल्यन्या-
यतया कार्यस्यापि सा निरस्तैव भवतीति 'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इत्यस्य हेतोर्विरुद्धतोपदर्शनेमिदमित्याशययानाह—आस्तामिति । का सा रच-
नार्था प्रवृत्तिर्यस्याः संप्रत्यनुपपत्तिरुपपन्नस्यते, तत्राह—साम्येति । नन्वैषैव रचना न पुनरचनायैवाशङ्क्याह—सर्वेति । तस्या
रचनार्थत्वं स्पष्टयति—विशिष्टेति । नहि साम्यावस्थया प्रधानस्य विविधविकाररचनाभिमुख्येन प्रवृत्तिरवकल्पते, तथाच गुणवैषम्यापत्ते-
र्भवति रचनायैवाव्यतिरेकस्यमित्यर्थः । विमतं न प्रवृत्तिशक्तिम्, केवलाच्चेतनत्वाद्, संमतवदित्याह—सापीति । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमुद्ध-
रति—नहीति । तेषु स्वतन्त्रेषु प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रधाने तथाविधे सा स्यादिति व्यवस्थामाशङ्क्याह—दृष्टाच्चेति । अचेतनं मृदादि चेत-
नानधिष्ठितं प्रवृत्तिशक्तिपूर्वकं दृष्टं, तत्तत्रादृष्टे प्रधानेऽपि स्वतन्त्रे प्रवृत्तिशक्तिराहित्यमिति कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः । अनुमानफलं
निगमयति—अत इति । समन्यथाचानुपपत्तिं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । अचेतनस्य प्रवृत्तिं प्रतिषेधता केवलचेतनस्य वा तस्यैवाचेतनसंबु-
त्तास्य वा प्रवृत्तिर्विवक्षितेति विकल्पायां दूषयत्राशङ्कते—नन्विति । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिरदृष्टेत्येतदङ्गीकरोति—सत्यमिति । केव-

सत्यमेतत् । तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं पुनरत्र युक्तम् । यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सोत यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति । ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात् । ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतन-रथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्टमिति । अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति दर्शनादसति चादर्शनादेहस्यैव चेतन्यमपीति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः । तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते—न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति । भवतु तस्यैव सा । सा तु

भाष्यरत्नप्रभा

तथापीति । केवलस्य चेतनस्याप्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः संबन्धात्प्रवृत्तिप्रवृत्तिरिति भावः । इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति—न त्विति । सर्वां प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा । न त्वचेतनसंबन्धेनापि चेतनस्य कचित्प्रवृत्तिर्दृष्टा । तस्मान्न चेतनात्प्रवृत्तिरित्यर्थः । मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति—किं पुनरिति । यस्मिन्नचेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्त-मतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह—नन्विति । उभयोः । प्रवृत्तितदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुप-पत्तावदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिः, तत्राह—प्रवृत्तीति । जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिसत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः सामकः प्राणादिमत्त्वात्, व्यतिरेकेण रथादिवदित्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूता, प्रवृत्तित्वात्, रथप्रवृत्तिवदित्यनुमानान्त-रसूचनाया प्रवृत्त्याश्रयेयुक्तम्, सद्भावसिद्धिरिव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे चावोकाणां अमोऽपि लिङ्गमित्याह—अत एवेति । अप्रत्यक्षत्वाद्वैलक्ष्यः । देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे अभासंभवादिति भावः । दर्शनात् । प्रवृत्तिचेतन्योरिति शेषः ।

भामती

सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पश्चात् स्वपक्षमत एव समाध्यासीत्यभिप्रेयमानाह—सत्यमेतत् । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति । सांख्य आह—न त्वचेतनसंयुक्तस्येति । तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया कान्विदपि । तस्मान्न चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । औपनिषदो गूढाभिप्रेतिः प्रश्न-पूर्वकं विद्युद्यति—किं पुनरत्रेति । अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते—ननु यस्मिन्निति । न तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्वाचेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस-ञ्जमितैव न तु चेतननिमित्ता । सद्भावमात्रे तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याजीवदेहस्य । नच सद्भावमात्रेण कार-णत्वसिद्धिः । मा भूदाकाश उत्पत्तिमतां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति । तदनेन देहादिरिके सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोऽस्तीत्युक्तम् । यत्वाश्रय न प्रवृत्तिहेतुभावोऽस्ति अतएव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनादेहस्यैव चेतन्यमिति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तथा च न चिदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । तस्मान्न रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्गता इति औपनिषदः परिहरति—तदभिधीयते—न ब्रूम इति । न तावत् प्रत्यक्षा-

न्यायनिर्णयः

लक्षाचेतनस्यैव प्रवृत्तिः सादित्याशङ्काह—तथापीति । चेतनमात्रस्यादृष्टापि प्रवृत्तिरुभयसंबन्धादुत्पद्यमाना किमिहचेतनाधीना, चेतनाधीनैव किं न स्यादित्यर्थः । उभयसंबन्धात्प्रवृत्त्युत्पत्तावपि चेतनस्य तदाश्रयत्वादर्शनादचेतनस्यैव तद्दर्शनात्तस्यैव प्रवृत्तिरिति मन्यमानो द्वितीयं निराकुर्वन्नाराधते—न त्विति । तुशब्दश्चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरिति मतन्यादुत्तर्यर्थः । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा ननु चेतनाश्रया तत्र सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रश्नपूर्वकं सिद्धान्तो गूढाभिप्रेतिर्विद्युद्यति—किं पुनरिति । केवलस्य चेतनस्याचेत-नस्य वा प्रवृत्त्यदर्शनदशायामिति सप्तम्यर्थः । यस्मिन्नचित्तनस्य रथादेरुक्तिः । तस्येति संयोगिनश्चेतनस्याभिधानम् । तत्र सांख्यो ब्रूते—नन्विति । युक्तत्वे हेतुमाह—उभयोरिति । प्रवृत्तितदाश्रययोरिति यावत् । आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वात्प्रवृत्तितदाश्रययोस्तुल्यं प्रत्य-क्षत्वं पक्षान्तरेऽपीत्याशङ्काह—न त्विति । प्रत्यक्षत्वाभावे कथमात्मसिद्धिरित्याशङ्कानुमानादित्याह—प्रवृत्तीति । अनुमानसिद्धस्य चेतनस्य न प्रवृत्त्याश्रयतेति दर्शयितुमेवकारः । कथमनुमानमित्यपेक्षायां तत्प्रकारं सूचयति—केवलेति । वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वम् । इतिशब्दो यसादर्थः । जीवदेहः सामकः, प्राणादिमत्त्वात्, न यः सामको न स प्राणादिमान् यथा रथ इत्यनुमानात्तत्सद्भावमात्रं सिध्यतीत्यर्थः । केवलचेतनो न प्रवृत्त्याश्रयतया प्रत्यक्षो भवतीत्यत्र लिङ्गमाह—अत एवेति । केवलश्चेतनो यतो न प्रत्यक्षीभवत्यत एव लोकायतानां विवादः । अन्यथा व्यतिरिक्तात्मनि विवादो न स्यादित्यर्थः । दर्शनात्प्रवृत्तेश्चेतनस्य चैलक्ष्याहारः । चेतनाश्रयप्र-वृत्तिरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षा त्वचेतनाश्रयते स्थिते फलितामाह—तस्मादिति । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वमुपेत्य चेतनस्य तत्र प्रयोजकत्वमेष्टव्य-मिति परिहरति—तदभिधीयते इति । किमचेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमेव साधयते किं वा प्रवृत्तेश्चेतनानपेक्षत्वंमपीति विकल्पापमर्ज्ञी-

चेतनाद्भवतीति ब्रूमः । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपश्रयापि दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियानुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति, तत्संयोगे दर्शनात्तद्विभोगे चादर्शनात्तद्वत् । लौकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तत्र देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत् । न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथायस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति । यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति । एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वोत्तमः सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेश-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति—तद्विधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावश्चादितेनसान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं बाह्यानामपि संमतमित्याह—लौकायतिकानामपीति । यः प्रवर्तकः स स्वयं प्रवृत्तिमानश्चादिवदिति व्यासोक्तमपि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते—नन्विति । मण्यादौ व्यभिचाराच्च व्याप्तिरिति परिहरति—नेति । वस्तुत एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह—न । अविद्येति । अविद्याकल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तथैवाविद्यारूपया मायया य आवेशादिदात्मनः कल्पितः संबन्धस्तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्धामित्वादिकमीश्वरस्यैवत्युक्तवान्न चोद्यवासर इत्यर्थः ॥ २ ॥ अनाविज्ञस्य प्रवृत्तिश्चे-

भामती

नुनामानमसिद्धः शरीरो वा परमात्मा वास्माभिरिदानीं साधनीयः, केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र मृतशरीरे वा रथादौ वानधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनादन्यव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तिर्विधीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो भवेत् । भूतचेतनिकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविद्याद इत्याह—लौकायतिकानामपीति । स्यादितत् । देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमानं स्वख्याप्राप्य प्रवर्तयतीति युक्तं, न तु तद्वतिरिक्तः कूटस्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकलभावः प्रवृत्त्यभावात् प्रवर्तको युक्त इति चोद्यविति—ननु तवेति । परिहरति—न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्चेति । यथा च रूपाद्य इति । सांख्यानां हि स्वदेहशक्त्या रूपाद्य इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थकारेण परिणमत इति स्थितिः । संप्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति—एकत्वादिति । येषामचेतनं चेतनं चास्ति तेषामेतदुच्यते वक्तुं चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्तक इति । यथा योगिनामीश्वरवादिनाम् । येषां तु चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः । परिहरति—न अविद्येति । कारणभूतया लयलक्षणयाऽविद्यया प्राक्सर्गोपपत्तिरेव च विक्रेशसंस्कारेण यत् प्रत्युपस्थापितं नामरूपं तदेव भाया, तदवशेषोनास्य चोद्यस्यासकृत्प्रत्युक्तात् । एतदुक्तं भवति—नेयं सृष्टिर्वस्तुसति येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावादनुपप्येत । काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायामयम् । यथाहुः—“सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यात् ।” इति । न चैवं ब्रह्मोपादानलव्याधातः, ब्रह्मण एव मायावेशेनोपादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जाद्विभ्रमस्य, रजत-

न्यायनिर्णय

करोति—नेत्यादिना । द्वितीयं प्रत्याह—सा स्थिति । प्रवृत्तेश्वेतनकृतत्वेऽन्यव्यतिरेकी प्रमाणयति—तद्भावे इति । सच रथादौ प्राणाद्यभावेऽपि प्रवृत्त्यभावात्संभाव्यादितरेकासिद्धिः । प्राणादेरपि रथादिवदचेतनत्वाचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वात्नुनामानां प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । अन्यगतापि प्रवृत्तिरन्याधीनेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तत्राप्यन्यव्यतिरेकी दर्शयति—तत्संयोग इति । तथोक्तस्यान्यव्यतिरेकाभ्यामचेतने दृष्टापि प्रवृत्तिश्चेतने संभवतीति चेतनकृतत्वेत्याह—तद्वदिति । लौकायतमतो चेतनस्यैवानुपगमात्कथमन्यवादिना तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजकत्वमित्याह—लौकायतिकानामिति । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि प्रवृत्तेश्वेतनाधीनत्वमावश्यकमिति सिद्धान्तिना स्वाप्तिसिद्धिः । संप्रति प्रवृत्तिप्रतामेव राजप्रवृत्तीनां प्रवर्तकत्वोपलम्भादात्मनस्तदभावान्न प्रवर्तकतेति शङ्कते—नन्विति । लोकसिद्धेन सांख्यसंमतेन च दृष्टान्तेन निराचष्टे—नेत्यादिना । लोकसिद्धदृष्टान्तं विवृणीति—यथेति । द्वितीयमुदाहरणं प्रपञ्चयति—यथा वेति । दृष्टान्तयोर्दोषान्तिकमाह—एवमिति । तस्य प्रवर्तकत्वात् प्रवर्त्यसंबन्धमाह—सर्वगत इति । सर्वसृष्टिसंयोगं व्यावर्तयति—सर्वज्ञ इति । इन्द्रियपूर्वकारिणो हि प्रवर्तकत्वं दृष्टमित्युपेक्षायापि तदापादयति—सर्वज्ञ इति । ईश्वरस्य सर्वप्रवर्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह—सर्वेति । सर्वास्मेत्युक्तमद्वितीयत्वं श्रुत्या चोदयति—एकत्वादिति । कल्पितस्य देतस्य प्रवर्त्यत्वं संभ्रान्तमायोपाधिकस्येश्वरस्य प्रवर्तकत्वमविरुद्धमिति परिहरति—न । अविद्येति । अनाविर्निर्गोप्याविद्या तया प्रत्युपस्थापितो कल्पितो नामरूपे पञ्च मायाकार्यत्वात्माया तत्रावेशोऽप्यस्तज्जिदात्मसंबन्धस्तादृशेन तस्येश्वरादिभाषस्यासकृदुक्तत्वेनास्य चोद्यस्या-

वशेनासङ्कल्पत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वैककारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

पयोम्बुवचेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दत एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुष्पाभिरितिद्वये प्रवर्तिष्यत इति । नेतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिसीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च 'योऽप्सु तिष्ठन्न योऽपोऽन्तरो यमयति' (बृ० ३।७।४), 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' (बृ० ३।८।९) इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः क्षेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । वत्सचोषणेन च पयस आकृध्यमाणत्वात् । न चांम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा, निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि' (ब्र० सू० २।१।२४) इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निर्दिशितम् । शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सांख्यानानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानम् । नतु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं नि-

भाष्यरत्नप्रभा

तनाधीना, प्रवृत्तित्वात्, रथादिप्रवृत्तिवदिति स्थितम् । तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेनोक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे—स्यादेतदित्यादिना । साध्यपक्षेति । साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः । अनुपन्यासः । न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्वादेः सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह—चेतनायाश्चति । उपदर्शितम् । अनुमानागमाभ्यामिति शेषः । सूत्रकारस्य 'क्षीरवद्धि' 'तत्रापि' इति च वक्तुः पूर्वोपरविरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोधमाह—उपसंहारेति ॥ ३ ॥ अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूत्रं प्रवृत्तं, तद्व्याचष्टे—सांख्यानानामित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण

भाष्येति

विभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानमिति निरवयवम् ॥ २ ॥ **पयोम्बुवचेत्तत्रापि ।** यथा पयोम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वेत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कायर्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, नच साध्येनैव व्यभिचारः, तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वत्राप्य सुलभत्वात् । न चासाध्यम् । अत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । नच सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । **साध्यपक्षेत्युल्लक्षणम् ।** सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु 'उपसंहारदर्शनात्' इत्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दिशिता, इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षा प्रवृत्तिः प्रतिपाद्यत इति कुतो न विरोध इत्यत आह—**उपसंहारदर्शनादिति ।** स्थूलदर्शिलोकाभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ **व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ।** यद्यपि

न्यायनिर्णयः

प्रत्युक्तत्वान्नैवमित्यर्थः । स्वपक्षे रचनायैप्रवृत्त्युपपत्तिमुपसंहरति—**तस्मादिति ।** परमते तदनुपपत्तिं निगमयति—**न त्विति ॥ २ ॥** केवलचेतनस्य युवदेतरदृष्ट्यापि प्रवृत्तिसंभवाभूतस्यान्यस्य दृष्ट्येवचेतनकारणत्वपक्षेऽपि प्रवृत्तिः संभवतीति शङ्कित्वा परिहरति—**पयोम्बुवदिति ।** युवे शङ्कामात्रं विभजते—**स्यादेतदिति ।** क्षीरस्यापि चेतनाधिष्ठितत्वेनैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—**स्वभावेनेति ।** तत्प्रवृत्तिरर्थवत्त्वमाह—**वत्सेति ।** केवलचेतनस्याप्रवृत्तिरित्यत्र क्षीरे व्यभिचारमुक्त्वा जलेऽपि व्यभिचारमाह—**यथा चेति ।** दार्ष्टान्तिकमाह—**पवमिति ।** पुरुषार्थो भोगश्चापकर्षः । तत्रापीति परिहारमवतार्य व्याचष्टे—**नैतदिति ।** कथमनुमाननित्युक्ते तत्प्रकारं सूचयति—**उभयवादीति ।** विमता प्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्विका, अचेतनप्रवृत्तित्वात्, संप्रतिपन्नप्रवृत्तिवदित्यनुमानात्पयोम्बुनोरपि पक्षानन्तर्भावश्च व्यभिचाराशङ्कित्यर्थः । किंच शास्त्रेण तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य सिद्धत्वेन सपक्षत्वाच्च व्यभिचार इत्याह—**शास्त्रं चेति ।** तस्यार्थं संक्षिपति—**समस्तस्येति ।** शास्त्रानुमानाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति—**तस्मादिति ।** साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वं साध्यवती पक्षे प्रविष्टत्वमेव । तच्च सपक्षनिक्षिप्तत्वस्याप्युल्लक्षणम् । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरित्यर्थः । इतश्च क्षीरदृष्टान्तेऽपि व्यभिचारो नास्तीत्याह—**चेतनायाश्चेति ।** केवलचेतनस्य पयसो न प्रवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—**वत्सचोषणेनेति ।** अमुदृष्टान्तेऽपि सर्वधानपेक्षत्वं चेतनानपेक्षत्वं वा प्रवृत्ताविति विकल्पार्थं दूषयति—**नचेति ।** द्वितीयं निरस्यति—**चेतनेनेति ।** उपदर्शितम् । शास्त्रेणेति शेषः । सूत्रकारस्य पूर्वोपरविरोधमाशङ्क्य परिहरति—**उपसंहारेति ।** लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या चेति सूत्रद्वयमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसंभवेऽपि धर्मापेक्षया प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—**व्यतिरेकेति ।** व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयितुं परपक्षमनुवदति—**सांख्यानानामिति ।**

वर्तकं वा किञ्चिद्वाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति । पुरुषस्तु दासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानं अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतद्युक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायात्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमत एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणस्यत इति । कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते । निमित्तान्तरानुपलब्धत्वात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि नतु संपादयामहे । तस्मात्स्वामाविकस्तृणादेः परिणामः । तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते—भवेत्तृणादिवत्स्वामाविकः प्रधानस्यापि परिणामो यदि तृणादेरपि स्वामाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत । न त्वभ्युपगम्यते, निमित्तान्तरपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरपलब्धिः, अन्यत्राभावात् । धेनवैव ह्युपयुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुहाद्युपयुक्तं वा । यदि हि निर्मित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत् । न च यथाकामं मानुषेनैव शक्यं संपादयितुमित्येतावता निर्मित्तं भवति । भवति हि किञ्चित्कार्यं मानुषसंपाद्य किञ्चि-

भाष्यरत्नप्रभा

कर्मणोऽनवस्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित्सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचित्प्रलय इत्ययुक्तमिलभ्यः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदासत्त्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ पुनरपि दृष्टान्तबलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः—अन्यत्रेत्यादिना । पृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—निमित्तान्तरेति । धेनवादि निमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति—अत्रोच्यत इति । प्रहीणं नष्टम् । यदुक्तं क्षीरस्य

भामती

सांख्यानामपि विचित्रकर्मवासनावाप्तिं प्रधानं सान्ध्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्थेऽवस्थे, किंतु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सन्न सुखमर्यां सृष्टिं कर्तुमुत्सहत इति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते दुःखमर्यां सृष्टी । स्वयमेव च प्रधानमनपेक्षं सृष्टी प्रवर्तते । यथाहुः—‘निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणमेदमुक्तं ततः क्षेत्रिकवत्’ इति । ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते इत्यागन्तोरपेक्षणीयस्याभावात् सदैव सान्ध्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न त्वयं कादाचित्कः परिणाममेद उपपद्येत । ईश्वरस्य तु महामास्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवेति ॥ ४ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । धेनुपयुक्तं हि तृणपल्लादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते नतु तत्र धेनुचेतन्यमपेक्ष्यते, उपयोगमात्रे तदपेक्षलात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्कायः । धेनुपयुक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनम् । न तावन्निमित्तान्तरं, धेनुदेहस्थसौंदर्यस्य बह्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य संभवात् । बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापीश्वर एव सर्वज्ञः संभवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । तदि-

न्यायनिर्णयः

संप्रति व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयति—नेत्यादिना । धर्मादेः सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रोपयोगादकादात्मिकत्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्त्यादिप्रयोजकतेति भावः । किंच प्रधानानभूतत्वाद्धर्मादेर्न तत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । नहि किञ्चिदपि प्रधानातिरिक्तं तन्मते संमतमस्ति । न च तदेव तत्प्रवृत्त्यादौ प्रयोजकीमवतीत्यभिप्रेत्याह—वाह्यमिति । ना भूद्धर्मादि प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा, पुरुषस्तु तथैवाशङ्क्याह—पुरुषश्चेति । अपेक्षणीयभावाददनपेक्षत्वे प्रधानस्यागन्तुकप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपपत्तिरिति फलितमाह—इत्यत इति । परपक्षेऽनुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपादायति—ईश्वरस्येति । चेतनमचेतनं वा निमित्तमनपेक्षं प्रधानस्य परिणामो न युक्त इत्युक्तम् । इदानीं तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अन्यत्रेति । सूत्रव्याख्यामाशङ्क्यामाह—स्यादेतदिति । दृष्टान्ते निरपेक्षत्वनिश्चयहेतुं पृच्छति—कथमिति । योगानुपलब्धेस्तत्वेत्याह—निमित्तान्तरेति । तदनुपलब्धिमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—यदि हीति । योगानुपलब्ध्या निमित्तान्तराभावे सिद्धे फलितं दृष्टान्तमुपसंहृत्य दाष्टान्तिकमुपसंहरति—तस्मादिति । धेनोक्षेत्रतस्य क्षीरपरिणामे नास्ति कारणता किंतु तृणाद्युपयोगोपाकारितेति चोषमनूष सूत्रमवतारयति—अत्रेति । ‘न तृणादिवत्’ इति भागं निषजते—भवेदिति । आकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रावयवमादत्ते—कथमिति । तृणादेः सर्वत्र वा क्षीरीभावे निरपेक्षत्वं चेतने वेति विकल्पस्थे दोषमाह—धेनवैवेति । एवकारव्यावर्त्यं कीर्तयति—न प्रहीणमिति । अनडुहाद्युपयुक्तमिति तु भाष्य उपयुक्तत्वं नाशङ्कस्पदम् । एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदि हीति । क्षीरीभवत् तृणादेरेतदित्युच्यते यत्तु निमित्तान्तरपलब्धे तदैव निमित्तेन तृणानुपादाय यथाकामं क्षीरं संपादयामिति, तत्राह—नचेति । चेतनानपेक्षत्वपक्षं प्रत्याह—भवति हीति । मनुष्याणां तृणादिनां क्षीरसंपा-

द्वैवसंपाद्यम् । मनुष्या अपि शकुन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम् । प्रभृतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभृतं घासं वेतुं चारयन्ति । ततश्च प्रभृतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानप्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुबध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुपप्येतैव । कुतः । अर्थाभावात् । यदि तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्येत, ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्येत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयते । स यदि ब्रूयात्सहकार्यैव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति । तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेकव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो बोध्यं वेति । भोगश्चेत्कीदृशोऽनाधेययतिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेत् । अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थेताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणा-

भाष्यरत्नप्रभा

स्वेच्छया संपादयितुमशक्यत्वात्स्वाभाविकत्वमिति, तत्राह—नच यथाकाममिति ॥ ५ ॥ प्रधानस्य न स्वतःप्रवृत्तिः, स्वतःप्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाभावप्रसङ्गादिलेकोऽर्थः । तत्रेष्टापत्तिरित्यतः—इत्यतः प्रधानमिति । उक्तप्रसङ्गस्यैव प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः । अर्थासंभवाच्च स्वतःप्रवृत्तिरित्यन्तरं शङ्कापूर्वकमाह—स यदीत्यादिना । प्रयोजनमपेक्षितं चेद्वक्तव्यमित्याह—तथापीति । कूटस्थे पुरुषे स्वतःसुखादिरूपसातिशयसाधातुमशक्यत्वाद्ब्रूयासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः । किंच प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकस्यास्य भावादनिमोक्षप्रसङ्गश्च, अपवर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपमुक्तेः स्वतःसिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं, भोगाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति—उभयार्थेतेति ।

भामती

वसुक्तम्—किञ्चिद्वैवसंपाद्यमिति ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । पुरुषार्थपेक्षाभावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम्—एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्येत इति । अथवा पुरुषार्थोभावादिति योज्यम् । तदिदमुक्तम्—तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेकव्यमिति । न केवलं तारिक्को भोगोऽनाधेययतिशयस्य कूटस्थानित्यस्य पुरुषस्य न संभवति, अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतद्वर्तितमिति तमेव कुर्याच्च मोक्षं, तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । अपवर्गश्चेत्प्रागपीति । चितेः सदा विद्युद्धलाच्चैतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति । प्रधानं तु तासामनारीनामाधारः । तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चित्तमुक्तेवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । तदर्थमप्रवृत्तत्वात् प्रधानस्य । उभयार्थेताभ्युपगमेऽपीति । न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् । भोगार्थं तु प्रवर्तते । भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव समाप्तत्वात् तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्ततेत्यन्यस्याभ्यो मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य नानन्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिमोक्षप्रसङ्गः । कृतभोगमपि प्रधानमा सरवपुरुषान्यताख्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेत्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेत्, इत्याप्यं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृत्तिमात्रादेव सिध्यतीति कृतं सत्त्वान्यता-

न्यायनिर्णयः

द्वनं दुष्करमित्युपेयोक्तम् । श्दानीं तदेव नास्तीत्याह—मनुष्या इति । तेषामुचितोपायोपादानेन तृणान्यादाय क्षीरसंपादनसामर्थ्यमेवोदाहरति—प्रभृतमिति । तृणादेः स्वाभाविकपरिणामासंभवे स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ ५ ॥ प्रधानस्य स्वाभाविकी प्रवृत्तिमुपेयापि दूषयति—अभ्युपगमेऽपीति । इत्थमनृणाभ्युपगमेऽपीति भागमपेक्षितं पूरयन्त्याकरोति—स्वाभाविकीति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमादत्ते—कुत इति । परमिप्रायमनृणं प्रयोजनापेक्षाभावप्रसङ्गादिलेखं परतया हेतुं व्याचष्टे—यदीति । प्रसङ्गफलं प्रतिज्ञाहानिं प्रदर्शयति—इत्यत इति । हेतोरन्तर्गतं वक्तुं शक्नोते—स यदीति । व्यवस्थापकाभावाच्चैवा व्यवस्थेलाभित्याप्यसंभवादिति हेत्यर्थं वदन्विकल्पयति—तथापीति । आद्यमनृणाक्षिपति—भोगश्चेदिति । अनाधेययतिशयस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहाररूपातिशयस्येत्येत्यर्थः । भोगार्थेन प्रधानप्रवृत्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह—अनिमोक्षेति । नहि निरतिशयस्य पुरुषस्य स्वारसिको भोगापवर्गावक्षीक्रियेते । तेन प्रधानप्रवृत्तेर्भोगप्रयोजनस्य हेत्वभावाच्चैव पुंसो मोक्षः सेदुमहेदित्यर्थः । द्वितीयमनृणं दूषयति—अपवर्गश्चेदिति । स्वरूपावस्थानस्य सदा तत्त्वत्वादित्यर्थः । ननु कथमर्थस्वरूपावर्गसिद्ध्यर्थं प्रधानप्रवृत्तिरर्थवतीति चेत् । न । प्रधानविवेकं विना पुरुषे कथासिद्धेः । नच तदविवेकानिद्वयार्थं तत्प्रवृत्तिरिति युक्तं, तथा सति हेत्वभावाद्भोगाभावप्रसङ्गादित्याह—शब्दादीति । तदुपलब्धेर्भोगत्वादित्यर्थः । तृतीयेऽपि कतिपयशब्दाद्युपलब्धिना समस्ततदुपलब्धिना भोग इति विकल्पस्य सर्वेषामेवैव मुक्तिः स्यादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह—उभयार्थेतेति । औत्सर्ग्यनिद्वयार्थं प्रधानचेदेतौष्ठ्यायावदौत्सर्ग्यं तत्प्रवृत्तेर्भोगो दोषोऽस्तीत्याशङ्क्याह—

मानन्त्यादनिर्माक्षप्रसङ्ग एव । न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः । नहि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति । नच पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम् । दृक्शक्तिसंगंशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेद्वृत्तिस्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्संगंशक्त्यनुच्छेदात्संसारानुच्छेदादनिर्माक्षप्रसङ्ग एव । तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत् । यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्कुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति । यथा वाऽयस्कान्तोऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति । एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् । अत्रोच्यते—तथापि नैव दोषाभिर्मोक्षोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावदोष आपतति । प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पङ्कुरपि ह्यन्धं वागादिभिः पुरुषं प्रवर्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वाच्चिगुणत्वाच्च । नाप्ययस्कान्तवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत् । संनिधिनित्यत्वेन

भाष्यरत्नप्रभा

मीयन्ते भुज्यन्त इति मात्रा भोग्याः । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तमिति कारिकोक्तं दूषयति—नचेति । औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्वात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः । अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिश्चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य संगंशक्तिश्चिगुणत्वात्, तयोः शक्तयोर्दृश्यसृष्टी विना सार्थक्ययोगात् प्रधानस्य सृष्टौ प्रवृत्तिरिति चेत् । न । शक्त्योनित्यत्वात्, सृष्टिनित्यत्वापत्तिरित्याह—दृक्शक्तीति ॥ ६ ॥ पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति—पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । प्रधानस्य स्वाच्छां पुरुषस्यौदासीन्यं चाभ्युपेतं लप्यत इति वदन्तं सांख्यं प्रलाह—कथं चेति । पुरुषस्य परित्यज्जः प्रत्यक्षगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयम् । प्रधानपुरुषयोनित्यत्वाद्यापित्वाच्च नित्यः संनिधिः, अश्मनस्तु परिमार्जतश्चतुत्वेन स्थापनमनित्यसंनिधानवी

ख्यातिप्रतीक्षणेन । न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत इति सिद्धोऽर्थोभावः । सुगममिष्यत । शङ्कते—दृक्शक्तीति । पुरुषो हि दृक्शक्तिः । सा च दृश्यमन्तरेणानर्थिका स्यात् । नच स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । प्रधानं च संगंशक्तिः । सा च सर्जनीयमन्तरेणानर्थिका स्यादिति यत्प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्शक्येदृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय सर्जनमिति शङ्कायर्थः । निराकरोति—सर्गंशक्त्यनुच्छेदवदिति । यथा हि प्रधानस्य संगंशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थमपि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्ततेऽनुच्छेदात् । एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायाऽनुच्छेदात्सर्वदा प्रवर्ततेत्यनिर्माक्षप्रसङ्गः । सकृद्भूत्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्मोक्षः प्रसज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ॥ ६ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । नैव दोषात्प्रच्युतिरिति शेषः । मा भूत्सुक्यार्थस्य शक्त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकत्वम्, पुरुष एव दृक्शक्तिसंपन्नः पङ्कुरिव प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं प्रधानमभ्युपगम्य प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिर्माक्षमाह—अभ्युपेतहानं तावदिति । न केवलमभ्युपेतहानम्, अयुक्तं चैतद्वद्वर्तमानोचनेनेत्याह—कथं चोदासीन इति । निष्क्रियत्वे साधनम्—निर्गुणत्वा-

न्यायनिर्णयः

नचेति । तद्वि प्रधानस्य वा पुरुषस्य वा । नाश इत्याह—नहीति । औत्सुक्यापरपर्यायकुतूहलतायाश्चेतनगामित्वावगमादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—नचेति । स्वरसतो हि पुरुषो निर्मलोऽसिद्धमप्ये न तस्यौत्सुक्यरूपमलसंभवः सिध्यति । तेन पुरुषस्यापि च संभवस्यौत्सुक्यमित्यर्थः । अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिर्न च सा दृश्यमन्तरेणार्थवती, प्रधानस्य च संगंशक्तिः सा सृष्टि विनातार्थिका, तत्रानोमयविधिशक्तिवैयर्थ्यपरिहाराय प्रधानप्रवृत्तिरिति शङ्कते—दृक्शक्तीति । तर्हि शक्त्योनित्यत्वात्तदर्थवत्त्वाय सदा प्रधानप्रवृत्तौमोक्षसिद्धिरिति दूषयति—सर्गेति । अथासंभवाविरपेक्षत्वेन प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निरसति—पुरुषाश्मवदिति । चोर्थं विमज्जते—स्यादेतदिति । पङ्कुरपि वागादिद्वारा प्रवर्तकत्वसंभवात्तदिरिहपि पुरुषे न प्रवर्तकत्वेनपरित्यक्तं प्रलाह—यथा वेति । दार्शनिकमाह—एवमिति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको नापि निवर्तक इत्यत्रैव तत्प्रवर्तकत्वे प्रत्युक्तं कार्यं पुनराशङ्क्यनिषेधित्वाशङ्क्याह—इति दृष्टान्तेति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमतार्थापेक्षितं पूर्वपक्षाकरोति—अत्रेति । कथं दोषाभिर्वृत्तिरित्याशङ्क्यापसिद्धान्तापत्तिं तावदाह—अभ्युपेतेति । पुरुषस्य प्रधानप्रवर्तकत्वमवधीकुर्वत्तत्प्रवर्तकत्वानभ्युपगमासिद्धिरित्याशङ्क्याह—कथं चेति । नहि प्रवर्तकत्वमुदासीनस्य युक्तमुदासीनत्वव्याघातादित्यर्थः । पङ्कुरदृष्टान्तं विषदयति—पङ्कुरपीति । पुरुषस्य प्रत्यक्षप्रत्यक्षव्यापारारहितं वक्तुं हेतुद्वयम् । अयस्कान्तदृष्टान्तेन स्वगतव्यापारमन्तरेणापि पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमुपदिष्टमित्याशङ्क्याह—नापीति । अयस्कान्तसंनिधाविद्योवत्कदाचिदेव संनिधौ सत्यपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः, परिमार्जनाद्य-
पेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषादभवदिति । तथा प्रधानस्याचेतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यानु-
तीयस्य च तयोः संबन्धयितुरभावात्संबन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते च संबन्धे योग्यत्वानुच्छे-
दादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । पूर्ववच्चेद्वाप्यर्थभावे विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्याप्राप्त्यभौ-
दासीन्यं मायाव्याप्राप्त्यं च प्रवर्तकत्वमित्यस्यतिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यदि सत्त्वरजस्तमसामन्योगुणप्रधानभावमुत्पद्य-
साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणा-
शभयात्परस्परं प्रत्यङ्गिभावादानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनि-
मित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः

माध्यस्तप्रभा

विश्वेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, समदृष्टान्तोपन्यासो न भवतीत्यर्थः । ननु विजडयोर्द्रष्टृदृश्यभावयोग्यतास्ति, तथा
तद्भावाः संबन्ध इत्यत आह—योग्यतेति । विजडत्वरूपाया योग्यताया नित्यत्वासंबन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा
स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्ग उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि
फलाभावेन दूषणीय इत्याह—पूर्ववच्चेति । सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह—पर-
मात्मेति । सांख्यमते उभयं विरुद्धं सत्यत्वात् । अस्मन्मते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥ ७ ॥ किं प्रधा-
नावस्था कूटस्थवज्रित्या, उत विकारिणी । आद्ये दोषमाह—तस्यामिति । अङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्,
ततः कौटस्थ्यभङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सूत्र्यनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—बाह्यस्येति । चिरकाल-
स्थितस्य साम्यस्य द्युतौ निमित्तं वाच्यं तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वाच्च स्वतो वैषम्य-
मित्युक्तम्, तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारः परिहरति—अन्यथेति । अनपेक्षस्वभावादप्यन्या सापेक्षत्वेन गुणाना-
मनुमानात्पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्येत । न वैवमपसिद्धान्तः, कार्यानुसारिण गुणस्वभावाङ्गीकारादित्याह—

भामती

दिति । शेषमतितरोहितायम् ॥ ७ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । यदि प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रत्यु-
त्तिरनित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाहुः—‘नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति’ इति । तदिदमुक्तम्—स्वरूपप्रणा-
शभयादिति । अथ परिणामिनित्या । यथाहुः—‘यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्त्वं न विहन्यते । तदपि नित्यम्’ इति ।
तत्राह—बाह्यस्य चेति । यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कथं तदेवासति विलक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति ।
अनपेक्षस्य स्वतो वापि वैषम्ये न कदाचित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ।

न्यायनिर्णयः

अयस्कान्तस्येति । परिमार्जनादीत्यादिशब्देन सुखाभिमुल्यसंपादनं संगृहीतम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलितमाह—इत्य-
नुपन्यास इति । किंच प्रवर्तकत्वमावस्य संबन्धसापेक्षत्वात्प्रधाननिमित्तो वा पुरुषनिमित्तो वा तदुभयव्यतिरिक्तनिमित्तो वा संबन्धस्तयो-
रिति विकल्पयति—तथेति । सति विकल्पत्रये संबन्धानुपपत्तिरिति संबन्धः । नाद्य इत्याह—प्रधानस्येति । न द्वितीय इत्याह—पुरुष-
स्येति । न तृतीय इत्याह—तृतीयस्येति । प्रधानस्याचेतनत्वाद्द्रष्टव्यत्वे पुरुषस्य चेतनत्वाद्द्रष्टृत्वे योग्यतास्तीति तन्निमित्तो द्रष्टृदृश्यभाव
एव संबन्धस्तयोरित्याशङ्क्याह—योग्यतेति । किंच यथा स्वाभाविकप्रवृत्तिपक्षे विकल्पार्थभावे दर्शितस्तथा पुरुषसंबन्धाद्यप्रधानप्रवृत्ति-
पक्षेऽपि भोगो वा फलपवर्गो वा द्वयं तैवेवं विकल्पार्थभावे वक्तव्य इत्याह—पूर्ववच्चेति । नान्यस्कान्तदृष्टान्तावष्टम्भेन भवतापि
परमात्मा कूटस्थनित्य एव प्रवर्तकोऽस्त्युपगतस्तथा चोक्तनीत्या त्वत्पक्षोऽपि न सिध्यति, तत्राह—परमात्मनस्त्विति । अतिशयः सांख्या-
भिसत्तात्पुरुषादिति श्रेष्ठः ॥ ७ ॥ प्रधानस्य स्वाभाविको पुरुषसंनिधेर्वा न प्रवृत्तिरित्युक्तम् । इदानीं कस्यविद्गुणस्य प्राधान्यं कस्यविद्पुरुषस्य-
नत्वमित्यपि वैषम्यमनुपगम्यतः स्वतः प्रतो वा न संबन्धोऽस्ति—अङ्गित्वेति । चकारादुचित्वा प्रतिज्ञां प्रकटीकरोति—इत्यश्नेति । पञ्च-
मश्वमेव दृश्यप्रधानावस्थामनुवदति—यद्वीति । सा च कूटस्था वा विकारिणी वेति विकल्पार्थे दोषमाह—तस्यामिति । अनपेक्ष-
स्वरूपाणां परस्परानपेक्षाणां गुणप्रधानत्वहीनानामङ्गाङ्गित्वायोगात्कार्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—बाह्यस्येति ॥ ८ ॥ गुणाना-
मनपेक्षस्वभावत्वाच्च स्वतो वैषम्यमित्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—अन्यथेति । तत्रान्यथानुमितौ चेति भागं पूर्वपक्षत्वेन व्याकरोति—
अथापीति । निरपेक्षेऽपि गुणेषु गुणप्रधानभावानुपपत्तावपीति यावत् । गुणानामङ्गाङ्गित्वानुपपत्त्या महदादिकार्यानुपपत्तिरूपो दोषो अथा

कूटस्थाश्चास्मिर्भुगुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः । तस्मात्साध्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्ति इति । एवमपि प्रधानस्य ह्यशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । ह्यशक्तिमपि त्वनुसमानः प्रतिवादिताञ्जिवर्तते । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावाच्चैव वैषम्यं भजेरन् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषास्तवैदव वैषम्यं भजेरञ्जिति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धायां सांख्यानामभ्युपगमः । कचित्सत्तेन्द्रियाण्यनुकामन्ति, कचिदेकादश । तथा कचिन्महत्तत्त्वमात्रसर्गमुपदिशन्ति, कचिद्वहंकारात् । तथा कचिन्नोपपन्नः करणानि वर्णयन्ति, कचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदुक्तवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादप्यसमञ्जसं सांख्यानां दर्शनमिति । अत्राह—नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तत्प्यतापकयोजन्यन्तरभावनभ्युपगमात् । एकं हि ब्रह्म सर्वोत्तमकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणम्-

भाष्यरत्नप्रभा

चलं गुणवृत्तमिति । पूर्वसूत्रोक्ताङ्गिक्रित्वानुपपत्तिदोषाभावमङ्गीकृत्य परिहरति—एवमपीति । कार्यार्थं ज्ञान-शक्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति—वैषम्येति ॥ ९ ॥ सूत्रं व्याचष्टे—परस्परेति । त्वहमात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेकशब्दादिज्ञानकारणं, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सत्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश । बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीणि । एकमिति बुद्धिरेव । एवं पूर्वपरविरोधादिति व्याख्याय श्रुति-स्थितिप्रतिषेधाच्चैतन्न्यन्तरमाह—प्रसिद्ध इति । तस्माद्भ्रान्तिमूलत्वात्सांख्यशास्त्रस्य तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धम् । स्वमतासामञ्जसमसहमानः सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते—अत्राहृति । तथो जीवस्तापकः संसारस-योर्भेदानङ्गीकाराद्धोकप्रसिद्धस्तप्यतापकभावो लुप्येतेत्यर्थः । विवृणोति—एकं हीति । तथा च भेदव्यवहारलोप

भामती

एवमपि प्रधानस्येति । अञ्जित्वानुपपत्तिक्षणो दोषस्तावन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यस्या-दोषलस्युच्यत इत्यर्थः । संप्रत्यञ्जित्वानुपपत्तिउपपादयति—वैषम्योपगमयोग्या अपीति ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाच्चासम-ञ्जसम् । कचित्सत्तेन्द्रियाणीति । लब्धमात्रमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिप्रहणसमर्थमेकं, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सत्तेन्द्रियाणि । कचित् श्रीण्यन्तःकरणानि । बुद्धिरहंकारो मन इति । कचिदेकं बुद्धिरिति । शेषमति-रोहितार्थम् । अत्राह सांख्यः—नन्वौपनिषदानामपीति । तत्प्यतापकभावसावदेकसिद्धोपपद्यते । नहि तपिरस्तिरिव कर्तृत्वभावकः, किंतु पवित्रिव कर्मस्थभावकः । परसमवेतक्रियाफलशालिं च कर्म । तथा च तप्येन कर्मणा तापकसमवेत-

न्यायनिर्णय

न भवति तथा सिधोऽनपेक्षत्वक्षणसमावादन्यथा प्रकारान्तरेण गुणानन्योन्यसापेक्षानेव कल्पयामोऽतो न प्रायुक्तदोषप्रसक्तिरित्युक्तम् । प्रकारान्तरेण कल्पनामेव प्रकटयति—नहीति । तेषां मिथः सापेक्षत्वे विकारित्वे च तुल्यं प्रमाणासत्त्वमित्याहङ्गाह—कार्येति । तथापि कार्यं मिथः सापेक्षत्वं विकारित्वं वा गुणानामिति, तत्राह—यथा यथेति । लपसिद्धान्तं शङ्कित्वोक्तम्—चलमिति । उक्तोप-गमफलमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय ‘ह्यशक्तिवियोगाद्’ इत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—एवमिति । येन येन विना कार्यं नोपपद्यते तत्तदपि तदश्यादेवानुमेयमित्याहङ्गाह—जेति । अनन्तरदोषोपनिरासं स्वीकृत्य व्यनहितदोषोपनिषुक्ता संप्रत्यङ्गीकारं त्यजति—वैषम्येति । विषये दण्डमाह—भजमाना वेति । अनन्तरं दोषो महदादिकार्योत्पादायोगः ॥ ९ ॥ श्रुत्यासंगतं सांख्यमतमित्याह—विप्रतिषेधाच्चेति । सूत्रं विमजते—परस्परेति । निरोधमुदाहरति—कचिदिति । लब्धमात्रमेव भीन्द्रियमनेकरूपादिधीसमर्थं कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेति सत्तेन्द्रियाणीत्यर्थः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येकादशं मन इत्येकादशेन्द्रियाणीत्याह—कचिदिति । प्रका-रान्तरेण विप्रतिषेधमाह—त्यथेति । तस्मात्प्रा भूतसूक्ष्माणि । बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीणि । एकमिति बुद्धिरेवोच्यते । सिधोविरोधसमासा-विति शब्दः । विप्रतिषेधशब्दस्यार्थान्तरमाह—प्रसिद्ध इति । सांख्यवादस्योक्तानीत्या भ्रान्तिमूलत्वात्तदविन्यायविरोधो न समन्वयस्य-लुपसंहरति—तस्मादिति । सांख्यसमन्वयस्यासामञ्जसादुपेक्षणीयत्वे प्रतिबन्धा सांख्यशोधयति—अत्रेति । चोर्णं विवृणोति—त्यपि । सिद्धान्तस्यासामञ्जस्य हेतुमाह—तप्येति । हेतुं साधयति—एकं हीति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरेकात्कुतस्तैव, तत्राह—सर्वेति । तदपि कथं, तत्राह—सर्वस्येति । नच तावेकस्य बुक्तौ । परसमवेतक्रियाफलशालिं हि कर्म । ततस्तत्तापकात्प्यस्य भेदः,

भ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावित्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्यत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते । योऽपि जलतरङ्गवीचीकिनाद्युपन्यासः, तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथाहि—अर्थी चार्थश्चा-न्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते । यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात्, यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्यात्, यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति । अप्रति ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथाऽर्थ-स्याप्यर्थत्वं न स्यात् । यदि स्यात्सार्थत्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति । संबन्धिशब्दै ह्येतावर्थी चार्थश्चेति । द्वयोश्च संबन्धिनोः संबन्धः स्यान्नैकस्येव । तस्माद्विज्ञायेतावर्थार्थिनौ । तथानर्थान-र्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां संबन्धयते । तत्रार्थ-

भाष्यरत्नप्रभा

ह्यसमञ्जसमित्यर्थः । ननु तयोरुपादनैक्येऽपि मिथो भेदोऽस्त्येव यथैकहृत्पातकयोरौष्ण्यप्रकाशयोः, अतो न व्यवहारलोप इत्यासङ्गो बह्वैरेव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह—यदि चेत्यादिना । ननु सखिपि धर्मिणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, सखेव जले वीच्यादिनाशदर्शनादित्यासङ्गो दृष्टान्तासिद्धिमाह—योऽपीति । किंच भेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धिबाध इत्याह—प्रसिद्धश्चेति । अर्थो ह्यजैनालभादिनार्थिनं तापयः तीति तापकः, अर्थो तप्यस्तयोर्भेदे बाधकमाह—यदीति । अर्थिनोऽन्यस्यार्थेस्याभावादर्थित्वाभाववद्धादित्यसार्थि-नोऽसत्त्वादर्थेत्वाभावाः प्रसज्येतेत्याह—तथार्थस्यापीति । प्रसङ्गोऽष्टत्वं निराकरोति—न चैतदस्तीति । अर्थत्वं हि कामनाविषयत्वं, तच्च कार्यादान्यस्य कामयितुरसत्त्वाच्च स्यात् । न हि स्वस्य स्वार्थेत्वमस्ति काम्यस्यैव कामयितृत्वायोगात् । तस्माद्भेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । इतश्च भेद इत्याह—संबन्धीति । तथानर्थानर्थिनावपि भिन्नावित्यन्वयः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फुटयति—अर्थिनोऽनुकूल इति । अद्वैतमते मुक्तेरयोगमुक्त्वा स्वमते योगमाह—

भानवी

क्रियाफलशालिना तापकदान्येन भवितव्यम् । अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोऽन्यकर्म-लप्रसज्जात् । अन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः । तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति । दूषणान्तरमाह—यदि चेति । नहि स्वभावाद्भावो विषयोजितुं शक्य इति भावः । जल-श्रेष्ठ कीचितीतरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलभिः कदाचिदपि मुच्यते । न केवलं कम-भावात्तप्यस्य तापकदान्यत्वमपि लघुभवासिद्धमेवेत्याह—प्रसिद्धश्चायमिति । तथाहि—अर्थोऽन्युपाजैनरक्षणक्षयरारा-द्वद्धिर्हि सादोषदर्शनादनर्थः सार्थार्थिनं दुनोति, तदर्थी तप्यस्तापकसार्थः, तौ चेभौ लोके प्रतीतमेवौ । अभेदे च दूषणानुत्तानि ।

न्यायनिर्णयः

अन्यथा तद्भावायोगात्तदयोगे च व्यवहारे विरोधादयुक्तं त्वन्मतमित्यर्थः । एकस्यैवात्मनश्चेतनाचेतनात्मत्वात्तप्यतापकव्यवहारसिद्धौ नासा-मञ्जसमित्याशङ्काह—यदीति । किं तयोरुपात्तकत्वं तदभेदं वेति विकल्पार्थां प्रत्याह—स इति । द्वितीयेऽपि तयोः स्वरूपापमौवो बहिर्भावो वा । प्रथमे प्रागुक्तोपात्तपुष्पि दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । औष्ण्यप्रकाशयोः स्वरूपत्वात्ताभ्यां दीपस्यानिर्भेदेऽपि तप्यताप-कयोर्वीचीतीतरङ्गादिवदन्त्यन्तर्भावबहिर्गण्यताभ्यां पृथक्त्वान्नानिर्गुणिकिरिति पक्षान्तरमाशङ्काह—योऽपीति । वीचीतीतरङ्गवीची जलधर्मेत्वेऽपि तेभ्यो जलं पृथगिष्टं तथा तप्यतापकनोरुपमधर्मेत्वेऽपि ताभ्यामात्मा पृथगिति योऽपि मोक्षसंभावनायैरुपन्यासः, तत्रापि जलजलनो कीच्या-दिभिरनिर्मोक्षयोः तत्संबन्धित्वेनाविर्भावदिना सदा सत्त्वात्, तथातन्मपि तप्यतापकयोरेकद्वयत्वादिना नित्यत्वादात्मनस्ताभ्यामनिर्मोक्षान्मो-क्षशास्त्रानर्थक्यमित्यर्थः । कर्मकर्तृत्वात्तप्यतापकयोर्भित्तत्ववत्प्रसिद्धत्वादपि तयोर्भित्तत्वमित्याह—प्रसिद्धश्चेति । लौकिकीं प्रसिद्धिं प्रक-टयति—तथा हीति । अर्थो तप्यस्तापकसार्थत्वात्तयोर्भेदे तावदनुभवमाह—अर्थीति । तत्रैव युक्तिमाह—यदीति । तयोर्भेदानुपगमे-ऽर्थेस्वार्थिमात्रत्वमर्थिनो वार्थमात्रत्वम् । नान्य इत्याह—यस्येति । नित्यप्राप्तेऽर्थे नार्थित्वेन दृष्टान्तमाह—यथेति । दार्ष्टान्तिकं विवक्ष-न्नाह—अप्राप्ते हीति । स्वरूपत्वेन प्राप्तिऽर्थे नार्थिनोऽर्थित्वमिति शेषः । एवमर्थेस्वार्थिमात्रत्वं नेत्युपसंहर्तुमिति शब्दः । अर्थिनोऽर्थमात्रत्वं प्रत्याह—तथेति । अर्थिनोऽर्थानन्तरिके सतीति यावत् । अर्थिवदिति दृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । दृष्टान्तिमाशङ्काह—न चेति । अर्थस्य स्वाथेत्वे शेषत्वधीविरोधः स्यादित्यर्थः । इतश्चार्थार्थिनोर्भित्तत्वेत्याह—संबन्धीति । तथापि कथं भित्तत्वं, तत्राह—द्वयोश्चेति । अर्थो-र्थिभेदानुभवयुक्तिसिद्धं निगमयति—तस्मादिति । अर्थार्थिनोरुक्तन्यायमनर्थानर्थिनोरपि संचारयति—तथेति । अर्थार्थिवत्वावपि भिन्ना-वेवेति संबन्धः । अर्थानर्थयोर्भेदद्वारादिति—अर्थिन इति । तर्हि कथमेकस्येव विरुद्धभेदयं, तत्राह—ताभ्यामिति । तप्यताप-

स्यादपीयस्त्वाद्भ्यस्त्वान्तरार्थस्योभावप्यर्थानर्थानर्थ एवेति तापकः स उच्यते । तस्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यत इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते—न । एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषय-विषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् । न त्वेतदस्यैकत्वादेव । न ह्यग्निर्येकः सन्स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च । किं कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन्तप्यतापकभावः सं-भवेत् । क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति । उच्यते—किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवदेहस्तप्य-स्तापकः स्येतेति । ननु तस्मिन्म दुःखं सा चेत्तथितुर्नाचेतनस्य देहस्य । यदि हि देहस्यैव ततिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते—देहा-

भाष्यरत्नप्रभा

जात्यन्तरेति । तथा तप्यया बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्याभिभावस्तस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारे विवेकस्तस्मा-न्नित्यसुक्तापि पुरुषस्य कथंचिदुपचारात्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योद्धुगतौ जयपराजयौ राजन्मुपचर्येते तथा पुरुषाद-त्यन्तमिन्नदुष्टिगतौ बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते । तदुक्तम्—‘सैव च बध्यते मुच्यते च’ इति । सिद्धान्तयति—अत्रेति । किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते, व्यवहारदृष्ट्या वा । नाद्य इत्याह—न । एकत्वादेवेति । दोषवमिति शेषः । तस्या अदोषत्वं विवृणोति—भवेदित्यादिना । एतत्तार्किकं विषयविषयित्वं न स्वस्तीत्यर्थः । यत्र तप्यतापक-भावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते—किं न पश्यसीति । देहस्य तप्यत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते—नन्वेति । अचेतनस्यैव देहस्य तस्मिन्नेति वदता सांख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तसिः, किंवा देहसंहृतस्य, उत तस्मैः, आहोस्ति न सत्त्वस्य । नाद्य इत्याह—उच्यत इति । न द्वितीयतृतीयावित्याह—नापीत्यादिना । चतुर्थं शङ्कते—

भामती

तत्कथमेकस्मिन्नद्वये भवितुमर्हति इत्यर्थः । तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्ष-उपपादयति—जात्यन्तरभावे रिति । दृग्दर्शनशक्तयोः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारोऽविद्या, सा च विवेकख्यात्वा विषया विरोधित्वाद्भिनवत्येते, तच्चिन्तौ तद्वस्तुतः संयोगो निवर्तते, तच्चिन्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण—‘तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः’ इति । अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणा-मिनो बन्धमोक्षौ, किंतु बुद्धिसत्त्वस्यैव चित्तिच्छायापत्त्या लब्धचैतन्यस्य । तथाहि—दृष्टान्तिगुणस्वरूपावधारणमविभागा-पक्षमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गः, तेन हि बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योषेभु वर्तमानौ योद्धुगताविति जयपराजयौ स्त्विति पुंस्तुपचरितौ । तस्य बुद्धिसत्त्वविभागापत्त्या तत्कलमोक्तत्वात् तत्क-लस्य भोक्तैति । तदेतदभिप्रेतयाह—स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते—न । एकत्वादेव तप्य-तापकभावानुपपत्तेः । यत एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यत एकत्वादेव, तस्मात्सांव्यवहारिकभेदादश्रयस्तप्यतापकभा-वोऽस्माभिर्भूषेयः । तापो हि सांव्यवहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसंख्यदावेदितम् । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातामिदं तप्यतापकत्वस्य न्युपगम इति शेषः । सांख्योऽपि हि भेदा-

न्यायनिर्णय

कयोर्भिन्नत्वप्रसिद्धिमुपक्रान्त्यन्यदेवोक्तम् । न चानर्थानर्थिनोस्तप्यतापकत्वेऽपि तदर्थीयिनोरस्तीत्याशङ्काह—तत्रेति । तप्यतापकयोर्भि-न्नत्वमुपपाद्य विषये मोक्षासिद्धिं पूर्वोक्तानुसंहरति—इति तयोरेति । लम्बतेऽपि मित्रयोरेव तप्यतापकयोर्वाचीनरत्नादिबुद्धवाभि-मवाभ्यां नित्यत्वात्कृतौ मुक्तिरित्याशङ्काह—पूर्वपक्षी स्वपक्षे मोक्षासिद्धिमाह—जात्यन्तरेति । नन्वविवेकस्तप्यतापकयोः संयोगे हेतुस्तस्य विवेकाश्रित्युत्पत्तिरिति मते नित्यादागनुकृदा तत्तत्प्रवृत्तिः । अथे सदमुक्तेः संसाराभावः । द्वितीयं त्वागनुकूलं विवेकस्यानाधेयति-शये पुंस्तसंबन्धः । न च सत्त्वस्वैवासी, तस्यैव सम्यविषया मोक्षो बन्धश्च तदभावादिति पुंसो ब्रह्माभावात्ताद । नैवम् । बुद्धिसत्त्वस्यापि बन्धमोक्षौ योद्धुगताविति जयपराजयौ स्त्विति पुंस्तुपचरितौ । तस्य बुद्धिसत्त्वविभागापत्त्या तत्कलमोक्तत्वादिति मत्वाह—स्यादपीति । अनिमोक्षप्रसक्तैरुक्तमौपनिषदं मतमिति प्राप्तमनूय समाधिसत्त्वं सूचयति—अत्रेति । वस्तुत्वं तप्यतापकयोरेवपेक्षानिर्गोक्षे विवक्ष्यते आन्तिव्यं वेति विकल्प्याय निराह—नेत्यादिना । तदेव, प्रपञ्चयति—भवेदिति । विषयविषयिभावं तारिक्कमिति शेषः । ऐक्ये तारिक्को विषयविषयिभावो नैवत्र दृष्टान्ताह—नहीति । नैतुक्तिकन्यायार्थं सत्यपीत्युक्तम् । किमु कूटस्थे अक्षणीलत्राक्षेपार्थं किंशब्दः । द्वितीयमलम्बयितुं शङ्कयति—केति । बाह्यान्तरस्य वाश्रयस्तप्यतापकत्वस्य पृच्छयते । प्रथमं प्रत्याह—उच्यत इति । द्वितीयमा-दाय शङ्कते—नन्वेति । सापि लिङ्गदेहस्यैव स्यादित्याशङ्काह—यदीति । कस्यिदं तत्त्वलिङ्गागमित्वेनान्तरस्य तस्य आन्तिमात्र-त्वमभ्युपेतमित्याह—उच्यत इति । यत्तु लिङ्गस्य नाशित्वात्तदतप्यतापकत्वस्य स्वयमेव नाशोऽखेत्तुद्वानानर्थक्यमिति । तत्र । लिङ्गस्य यावदात्मभावित्वेनानुसृतेरवशानादित्याशयेनाह—देहेति । किंच सांख्यस्यापि तप्यतापकत्वमाविर्षं पारिशेष्यसिद्धम् । तस्मिन् तन्मते

भावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा । नच त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्ये-
ष्यते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वमशुच्यादिदोषप्रसङ्गात् । नच तत्तेरेव तस्मिन्भ्युपगच्छसि । कथं
तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेत् । न । ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानु-
पपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्तिहि नैव तप्यत इत्यापततीव-
शब्दप्रयोगात् । न चेत्तप्यते नैवशब्दो दोषाय । नहि दुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति ।
सर्पं वा दुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पार-
मार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । नैवं सति ममापि किञ्चिदुच्यते । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य
तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य । तप्य-
तापकशक्त्योनित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तत्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः
संयोगोपरमः, ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत् । न । अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपग-

भाष्यरजप्रभा

सत्त्वमिति । सत्त्वजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्छास्त्रमवैयर्थ्यमिति परिहरति—न । ताभ्यामिति ।
असत्त्वेऽपि पुरुषस्य तप्यत्वसत्प्रतिबिम्बत्वात्सिरिति शङ्कते—सत्त्वेति । तर्हि जलचन्द्रस्य चलनवर्तिमथैव तसि-
त्त्वसात्त्व्येऽपि आगत इत्याह—परमार्थत इति । इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तद्व्यवहार इति चेत्तदुच्यते—इवशब्दस्त-
प्यबुद्धिसत्त्वसादृश्यं मृते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपं चेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तस्यभावादित्युपपादयति—न
चेदिति । पुरुषो वस्तुतस्तसिद्ध्यश्रैदिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातत्सिरत्वादित्यर्थः । मिथ्यासादृश्यमेव दोष इति चेत्,
नेत्याह—नहीति । सविषत्वं निर्विषत्वं चेवशब्दार्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः । सांख्यस्याविष्यक्ते तप्यतापकत्वे सति ममापि
किञ्चित् बुध्यते किंतु दृष्टमेव संपन्नमित्यर्थः । यदि मिथ्यातप्यत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्त्वं तप्यत्वं
पुरुषस्योच्यते तथाप्यपसिद्धान्तः, कौटस्थ्यहानात् । अनिमोक्षश्च, सत्यस्यात्मवन्नित्ययोगादित्याह—अथेत्यादिना ।
किंच रजसो नित्यत्वाहुः खसातलमित्याह—नित्यत्वेति । अत्र सांख्यः शङ्कते—तप्येति । सर्वं पुरुषो वा तप्यशक्तिः,
तापकशक्तिस्तु रजः, निमित्तमविष्येकसमकमदर्शनं तमस्तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपसद्वैष-
त्वादित्यर्थः । मोक्षस्तस्यभावः । निमित्तस्य निवृत्त्यभावाच्च मोक्ष इति सिद्धान्ती परिहरति—नेति । तमसो निवृत्त्यभा-

भामती

अयं तप्यतापकभावं भुवाणो न पुरुषस्य तपिकर्मतामाख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफलशालिलानुपपत्तेः ।
केवलमनेन सत्त्वं तप्यम्, अभ्युपेयं तापकं च रजः । दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागापत्त्या पुरुषोऽप्यनुतप्यत
इव न तु तप्यतेऽपरिणामित्वादित्युक्तं, तदविभागापत्तिश्चाविद्या, तथा चाविद्याकृततप्यतापकभावस्त्वयाभ्युपेयः, सोऽयमस्माभि-
रुच्यमानः किमिति भवतः पुरुष इवाभाति । अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते—तप्यतापक-
शक्त्योनित्यत्वेऽपीति । सहादर्शनेन निमित्तेन वर्तत इति सनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादिति । निराकरोति—न ।
अदर्शनस्य तमस इति । न तावत्पुरुषस्य तसिरित्युक्तम् । केवलमयं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोऽजनिता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य
तामसविपर्ययादात्मनः पुरुषाद्देहमपश्यतः पुरुषस्तप्यत इत्यभिमानः, न तु पुरुषो विपर्ययासतुवेणापि युज्यते । तस्य तु

न्यायनिर्णयः

केवलस्य वा चेतनस्य संहतस्य वा तत्तेर्वा सत्त्वस्य वा । नाह इत्याह—नचेति । न द्वितीय इत्याह—नापीति । न तृतीय इत्याह—
नचेति । नच केवलस्य देहस्यैव तसिः 'नाचेतनस्य देहस्य' इत्युक्तत्वादित्याक्षिपति—कथमिति । चतुर्थं शङ्कते—सत्त्वमिति ।
तयोक्तस्तप्यतापकत्वे तस्मिन्नुच्ये हेत्यनुष्ठानं पुंसो न स्यादित्याह—नेति । सत्त्वजोभ्यामविष्येकात्तस्यापि तसिः स्यादित्याशङ्क्याह—ताभ्या-
मिति । आत्मनस्तत्ते सत्त्वे प्रतिविम्बितत्वापुक्ता तसिरिति शङ्कते—सत्त्वेति । किमिवशब्दस्याभासोऽर्थः सादृश्यं वा । प्रथमं प्रत्याह—
परमार्थत इति । कस्मिदिवशब्दस्य सादृश्येऽपि प्रयोगादिवापि चेतनस्य तप्यत्वं तत्तप्यत इति चेत् । द्वितीयं शङ्कित्वाह—नचेदिति । त्वेतनस्य तप्यत्वं
कस्मितमकस्मितं बोधेलेवशब्दः सादृश्ये प्रयुक्तः । नाहः, वस्तुतोऽतप्यत्वे सादृश्यस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः । कथमिवशब्दस्योक्तसादृ-
श्यस्याकिञ्चित्करत्वं, तथ्यमानसादृश्ये तथ्यमानत्वयोगात्, तत्राह—नहीति । पारिशेष्यं निगमयति—अतश्चेति । परमते तप्यताप-
कत्वस्याविष्यक्ते किं वे जातं, तदाह—नैवमिति । अनिर्वाच्यत्वेनाविष्यत्वं तप्यत्वस्य मया नेष्टमिति कथान्तरमाह—अथेति । तस्मि-
न्क्रियायास्तत्संभन्धस्य च वस्तुत्वाज्ज्ञानादनिवृत्तेन मुक्तिरित्याह—सर्वैवेति । सुतरामित्युक्तमतिशयमाह—नित्यत्वेति । प्रथमं ताप-
कम् । सांख्यः स्वप्ने मोक्षसिद्धिं शङ्कते—तप्येति । निमित्तेनादर्शनेन सह वर्तत इति सनिमित्तः प्रकृतिपुरुषयोगस्तदपेक्षत्वादात्यन्ति-
कतः, निमित्तनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिनित्यत्वेऽपि सर्वोभ्यां तापकशक्त्युक्तो मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः । अदर्शनस्याभावस्य नित्यत्वाद-
निवृत्तेस्तत्त्वान्तरेण चानन्तर्भावोक्तस्यन्तर्भावमभ्युपेयं प्रत्याह—नेति । उच्यते न तपसा तप्यतापकयोः संबन्धोपपत्तेस्तत्त्वविधा तम-

मात् । गुणानां चोद्भवविभवयोरनियतत्वादित्यतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्णयोऽपरिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावाद्युपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाच्यारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्णयशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तथैतापकभावस्तत्र तथैव स इति न बोद्धव्यतत्त्वः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥ प्रधानकारणवादो निराकृतः । परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः ।

भाष्यरत्नप्रभा

वेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष इत्यत आह—गुणानां चेति । ‘चलं गुणवृत्तम्’ इत्यङ्गीकारादिति भावः । परपक्षे बन्ध-
मोक्षाद्युपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति—औपनिषदस्य त्विति । वस्तुतः एकत्वेन बन्धाभावात् मुक्त्यभाववाङ्मा-
सरः । व्यवहारस्य भेदाङ्गीकारात्तत्त्वतापकभावो बन्धः तत्त्वज्ञानात्तत्त्वित्वनिश्चयेऽपि पवत इति न चोद्यावसर इत्यर्थः
॥ १० ॥ वृत्तानुवादेन ‘महद्दीर्घवत्’ इति स्वमतस्यापनात्मकाधिकरणस्य संगतिमाह—प्रधानेति । यद्यपि सांख्यम-

भामती

बुद्धिसत्त्वस्य सात्त्विक्या विवेकख्यात्या तामसीयमविवेकख्यातिर्निवर्तनीया । न च सति तमसि मूले शक्यालन्तमुच्छेत्तुम् ।
तथा विच्छिन्नापि छिन्नबद्धीव पुनस्तमसोद्धूतं सत्त्वमभिभूय विवेकख्यातिमयोप शतशिखरादिविधाविर्भाव्येतेति वतेशम-
पवर्गकथा तपसिनी दत्तजालादिति प्रसज्येत । असत्पक्षे लदोष इत्याह—औपनिषदस्य त्विति । यथा हि मुखमव-
दातमपि मलिनादशौतलोपाधिकल्पितप्रतिबिम्बमेदं मलिनतामुपैति, न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च बिम्बात्प्रतिबिम्बं वस्तुतो
मिथ्ये, अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे मलिनादशौपधानान्मलिनता पदं लभते । तथा चात्मनो मलिनं मुखं परयन् देवदत्तस्त्व-
प्यते । यदा तृपाध्यपनयाद्विम्बमेव कल्पनावशात् प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रशाम्यति
न च मलिनं मे मुखमिति । एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतिबिम्बकल्पः कल्पितैरेव शब्दादिभिः
संपर्कोत्पत्त्ये ननु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः । यदा तु ‘तत्त्वमसि’ इति वाक्यश्रवणमनन्यानाभ्यासपरिपाक-
प्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य साक्षात्कार उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्वभावमात्मनोऽनुभवन् निर्मुष्टनिश्चिस्त्वसासनकेशजालः
केवलः स्वस्थो भवति, न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तदेतोरवास्तवत्वेन समूलकायं कथितत्वात् । सांख्यस्य तु सतस्तम-
सोऽशक्त्यसमुच्छेदत्वादिति तदितदुक्तम्—विकारभेदस्य च वाच्यारम्भणमात्रत्वश्रवणादिति ॥ १० ॥ प्रधान-
कारणवाद इति । यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोध्येवं परमाणुकारणवादोऽन्यतः सोऽपि निराकर्तव्यः ।
‘एदेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः’ इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते—तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्वं वृक्ष्यावभूयुः । चेत्तनं चेदा-
काशदीप्तासुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेत्तनं स्यात् । कारणगुणकमेण हि कार्ये गुणारम्भो दृष्टः, यथा शुक्लैस्तनुभिरारब्धः
पटः शुक्लः, न जालसौ कृष्णो भवति । एवं चेत्तनेनारब्धमाकाशादि चेत्तनं भवेच्च लचेत्तनम् । तस्मादचेत्तनोपादानमेव
जगत् । तच्चाचेत्तनं परमाणवः । सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवं शुभ्रस्तन्तूनामेवमपकर्षपर्यन्तं
कारणद्रव्यमसि सूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणु । तस्य तु सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्पयोः
समानपरिमाणलप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तत्र च प्रथमं तावददृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततोऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य
ब्रह्मण्यकारभते । बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुले सति बहुलात्, घटोपगृहीतपरमाणुत्वात् ।
यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारमेरन् न घटे प्रतिबिम्बमाने कपालशर्कराद्युत्पलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव
तु तैरारब्धत्वात् । तथा सति सुदूरप्रहाराद् घटविनाशे न किञ्चिदुत्पलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणूनां
मतीन्द्रियत्वात् । तस्माच्च बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वम्, अपि तु द्रावेव परमाणु ब्रह्मण्यकारभते । तस्य
चाणुलं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमाण्वल्यादन्यदीश्वरजुद्धिमपेक्षोत्पन्ना द्विलसंख्यारभते । न च ब्रह्मण्यकारभ्यां द्रव्य-
स्वारम्भः, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि ब्रह्मण्यकमेव भवेच्च तु महत् । कारणबहुलमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः ।
न च ब्रह्मण्यकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्यामारब्धं महद्भवेत् । नापि तयोर्बहुलं, द्विलादेव । न च प्रचयमेदत्तुल्यपिडानामिव,
तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिक्षित्यावयवसंयोगमेदद्विरहात् । तस्मात्तानापि तत्कारणब्रह्मण्यकवदुत्पन्नैव भवितव्यं, तथा च

न्यायनिर्णयः

सोऽभिभवे संबन्धाभावाद्बन्धव्यतिरिक्त्याशङ्काह—गुणानां चेति । परपक्षे मोक्षादिति प्रसाध्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह—औपनिष-
द्वत्येति । अतिमोक्षाशङ्का नेति संबन्धः । सा किञ्चिदभावाद्वा तथ्यतापकयोः स्वाभाविकत्वाद्वा । नाप इत्याह—आत्सेति । न द्वितीय
इत्याह—एकस्येति । तथ्यतापकयोस्त्वाभाविकत्वेऽपि विकारोपाधिकयोर्ब्रह्मादिना नित्यत्वादनिर्णयशङ्काल्ल्याशङ्काह—विकारेति ।
आत्सेकोपगमे कथं दृश्यमानं तथ्यतापकत्वं, न खल्वेकसिद्धेर्वाथित्वादि युक्तमित्याशङ्क्य काल्पनिके व्यावहारिके तस्मिन्नानुपपत्तिरि-
त्याह—व्यवहारे त्विति ॥ १० ॥ वृत्तं कीर्तयति—प्रधानेति । तस्य आन्तिमूलत्वात्तदीवयुक्तिविरोधः समन्वयस्य नास्तीत्युक्तिर्मा-
त्यर्थः । वैशेषिकाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—परमाण्विति । तस्य आन्तिमूलत्वेकसा तदीवयुक्तिविरोधो निरस्यः समन्वयस्येत्वं ॥

तत्रादौ तावद्योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिस्माधीयते । तत्रार्थं वैशेषिकाणा-
मभ्युपगमः—कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते, शुक्लेभ्य-
स्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनाच्चद्विपर्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे-
ऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । तददर्शनाच्च न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं
भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया व्यभिचारयति—

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

नास्ति कान्धादृष्टान्तः किं वास्यसदृशोद्भवे ॥ नास्ति शुक्रः पटः शुक्रात्तन्तोरेव हि जायते ॥ १ ॥
अणु ब्रह्मकुमुदप्रमनणोः परिमण्डलात् ॥ अदीर्घात् ब्रह्मकादीर्घं त्र्यणुकं तत्रिदृशेनम् ॥ २ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया-परमाणवः किल कञ्चित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्ड-

भाष्यरजप्रभा

तनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य स्मृतिपादे संगतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां
जगत्जननव्याप्तिप्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं, तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसंगतिला-
भाच्च समाधीयत इत्यर्थः । चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः । स किं यः समवायिकारणगुणः स
कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकस्तन्तुशौक्यवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत
इति प्राप्ते व्यभिचारान्न तद्दिशोऽव इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—एषेत्यादिना । यद्यपि 'न विलक्षणत्वात्' इत्यत्र
चेतनादचेतनसर्गः साधितस्तथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य न गतार्थता ।

भाष्यती

पुरुषोपभोगातिशयाभावादहृष्टमितिस्तावच्च विश्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च ब्रह्मणेन तन्निष्पत्तेः कृतं ब्रह्मणोऽप्येव
ब्रह्मणोऽन्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यात् । आरम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरेव ब्रह्मणैक्येयणुकं चतुरणुणं वा द्रव्यं महदीर्घमारब्धव्यम् । अस्ति
हि तत्र तत्र भोगमेदः । अस्ति च बहुलसंख्येश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः । त्र्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्य-
द्रव्यं कारणबहुलाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयमेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया । तदेतद्वैव प्रक्रियया कारणसमवायिनो
गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्त इति दूषणमदूषणीक्रियते, व्यभिचारादित्याह—**महदीर्घवद्वा ह्रस्व-
परिमण्डलाभ्याम् ।** यथा महद् द्रव्यं त्र्यणुकादि ह्रस्वाद् ब्रह्मणो जायते, न तु महत्त्वगुणोपजनने ब्रह्मणोऽन्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यात् ।

न्यायनिर्णयः

तन्निराकरणस्यासिद्धप्रकरणेऽभावात्किमनेनेत्याशङ्क्याह—**तत्रेति ।** स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादसंबन्धेऽपि प्रधानगुणानन्वयाच्च चेज्ज-
गत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयाच्च तत्प्रकृतिकमपि स्यादित्यन्तरसंगतिलाभादिहेदमधिकरणमिति भावः । स्वपक्षदोषसमाधिद्वारा
समन्वयद्वंद्वीकरणद्वयादिसंगतयः । तत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं नुवन्तसमन्वयो विषयः । तस्य वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन विरोधो-
ऽस्त्युत नेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति ।** पूर्वपक्षे वैशेषिकाजगत्सर्गविरोधाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते
तद्विरोधात्तत्सिद्धिरिति फलमेदः । तदीयानुमानं ब्रह्मकारणनिराकरणपरं दर्शयितुं तदभ्युपगममभिनयति—**कारणेति ।** समवायिका-
रणार्थं कारणपदमिति वक्तुं द्रव्यपदम् । गुणशब्दोऽसाधारणगुणार्थः । साधारणगुणानामारम्भकत्वेऽपि समवायिकारणस्त्वानियमात् ।
कार्यस्य द्रव्यविशेषणं कार्यान्तरे तदनारम्भात् । गुणाच्च गुणान्तरमित्यत्रान्वयव्यतिरेको दर्शयति—**शुक्लेभ्य इति ।** ब्रह्मचैतन्यं न द्रव्य-
समवायिकारणविशेषगुणः, समानजातीयविशेषगुणानारम्भकत्वात्, संयोगवदित्यभिप्रेत्याह—**तस्मादिति ।** नच चैतन्यस्य स्वरूपत्वेन
गुणत्वात्तद्वैः सिद्धसाध्यात्, ज्ञानीतिवदहं ज्ञानमित्यदृष्टेस्तद्गुणत्वस्याप्याहिति भावः । घटः स्फुरतीति सामानाधिकरण्यादयदेस्तद्गुणत्व-
सिद्धिरसिद्धिरित्याशङ्क्य जनविषयव्यापारविषयतया घटो जायत इतिवत्प्रकाशविषयव्यापारकर्मतया सामानाधिकरण्यं न तद्गुणत्वादित्यसिद्धिं
संयुद्धरति—**तदिति ।** ब्रह्म न द्रव्योपादानं, तुल्यजातीयारम्भकविशेषगुणानाधारत्वात्, दिगादिवदिति भावः । स्मृतिपादे निरस्त-
मनुमानं किमिति पुनः शङ्कितमित्याशङ्क्य लौकिकपदार्थेषु तत्रोक्तेऽपि व्यभिचारे परप्रक्रियासिद्धेर्नैव पारिमाण्डव्यादियु तमिदानीं दर्श-
यन्तीति विशेषमाह—**इममिति ।** तदर्थं सूत्रमुदाहरति—**महदिति ।** यथा महदीर्घं च त्र्यणुकं ह्रस्वेभ्योऽगुम्वश्च ब्रह्मणोऽप्येव जायते ।
वाशब्दश्चाप्यर्थः । यथा च परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां ब्रह्मणोऽन्तरेणेत्यारम्भकत्वमुत्पद्यते, यथा चेतनाद्ब्रह्मणो जगदचेतनेन स्यादिति सूत्रार्थः ।
इममर्थं स्फुटीकृतुं परकीयप्रक्रियामनुवदति—**एषेति ।** तत्र प्रलयावसायमुपन्यस्यति—**परमाणव इति ।** चतुर्विधेषु तेषु प्रमाणिक-
संमतिं घृणयति—**किलेति ।** लघ्वहेतुर्मात्रेकावस्या कञ्चित्कालमित्युक्ता । तत्र सर्वकार्येभ्योऽपि पाकजपरमाणुगुणानामवस्थान-
मास्थायोक्तम्—**रूपादिमन्त इति ।** पाषिणपरमाणूनां चतुर्युगत्वमाप्यपरमाणूनां त्रियुगत्वं तैजसपरमाणूनां द्वियुगत्वं वायवीयपर-
माणूनामेकयुगतेति विभागमाह—**यथेति ।** परमाणुमात्रवृत्तिपरिमाणं दर्शयति—**पारिमाण्डव्येति ।** तेषामारम्भककर्ममाह—

त्यपरिमाणश्च तिष्ठति । ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसत्त्वाश्च सन्तो ह्यणुका-
दिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते । कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू ह्यणुक-
मारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो ह्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । पर-
माणुगुणविशेषस्तु परिमाण्डल्यं न ह्यणुके परिमाण्डल्यमपरमारभते, ह्यणुकस्य परिमाणान्तर-
योगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि ह्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे ह्यणुके
चतुरणुकमारभेते तदापि समानं ह्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु
ह्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीधैत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि
बहवः परमाणवो बहूनि वा ह्यणुकानि ह्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते तदापि सामानैषा

भाष्यरत्नप्रभा

प्रलयकाले परमाणवो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्गकाले चादृष्टवद्वात्मसंयोगात्पुनरु कर्म भवति, तेन संयोगाद्ब्रह्मान्त-
रसृष्टिर्भवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियामुक्त्वा विशेषतस्तमाह—यदा द्वाविति ।
परमाणुः परिमाण्डलः, तद्वत् परिमाणं परिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्तव्याप्यस्य
व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्थलान्तरमाह—यदापि द्वे इति । द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यम्, एवं सति
चतुर्भिर्ह्यणुकेश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यां महत्तश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारण-
गतं महत्त्वं बहुत्वं वा विना कार्यं महत्त्वायोगादिति मन्तव्यम् । प्रकटार्थकारस्तु यद्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यामारम्भं कार्यं
महत्त्वं इदमेतत् तस्य हेतुः प्रथमो नाम प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिन्तनवैशेषिक-
दृष्टेर्द्वं भाष्यमिलाहः । सर्वथापि ह्यणुकगतह्रस्वत्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाव्यभिचारः । यद्यपि तार्किका द्वाभ्या-
मेव परमाणुभ्यां ह्यणुकं त्रिभिर्ह्यणुकेभ्यणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानाच्च नियम इति मत्वा ब्रूते—
यदापि बहव इति । कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणं तु न कारणपरिमाणारम्भं
किंतु कारणगतसंख्यारभ्यमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः । एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह—तदेव-

भामती

महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्रस्वत्वात् । यथा वा तदेव त्र्यणुकादि रीषं ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु तद्वत् रीषह्रस्वमपेक्षते, तद-
भावात् । वाशब्दार्थेऽनुचसप्तमुच्यार्थः । यथा द्व्यणुकमणु ह्रस्वपरिमाणं परिमाण्डलात् परमाणोरपरिमाण्डलं जायत एवं चेत्-
नाद्वयगणेऽचेतनं जगत्पिण्यत इति सूत्रयोजना । भाष्ये परमाणुगुणविशेषस्त्विति । परिमाण्डल्यप्रमाणमुपलक्षणम् ।
न द्व्यणुकेऽणुलमपि परमाणुवति परिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्विलसंख्यायोर्निळादिलिपि द्रष्टव्यम् । ह्रस्वपरिमाण्डल-
भ्यामिति सूत्रं गुणिपदं न गुणपरम् । यदापि द्वे द्वे ह्यणुके इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वेपदं न पठितम् । एवं चतुर-
णुकमिलाह्युपपद्यते । इतरथा हि ह्यणुकमेव तदपि स्यात् न महदित्युक्तम् । अथवा द्वे इति द्विले, यथा 'थेकयोर्द्विचनेकवचने'
इति । अत्र हि द्विलैकलयेतिराध्यः । अन्यथा द्वैकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेवं योजनीयम्—अणुकाधिकरणे
ये द्विले ते यदा चतुरणुकमारभेते संख्येयानां चतुर्णां ह्यणुकानामारम्भकत्वात्तद्वत् द्विलसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः । एवं
व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तदूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार इत्याह—यदापि
बहवः परमाणव इति । नाणु जायते नो ह्रस्वं जायते इति योजना । चोदयति—अथ मन्यसे विरोधिना परिमा-

न्यायनिर्णयः

ते च पश्चादिति । सर्गेहेतुकमोद्भवत्वा पश्चादित्युक्ता । समवायिकारणं परमाणूनुक्त्वा निमित्तकारणमाह—अदृष्टादीति । आदिश-
ब्देनेश्वरप्रयत्नाद्युच्यते । असमवायिकारणमाह—संयोगेति । अदृष्टत्वल्लेखसंयोगात्परमाणौ कर्म ततोऽप्यन्तरसंयोगाद्ब्रह्मणुकमारम्भेत् ।
नच परमाणवो बहवः संयुक्ताः सहस्रा कार्यारम्भकाः परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्दोषगृहीतपरमाणुपुत्रः । नच वेपामपि घटारम्भकतया
संयुक्तैकत्वं, घटभङ्गे कपालादीनामनाभ्युपगमादणुनां चातीन्द्रियत्वात्सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गात् । नच द्वापि परमाणू कार्यानारम्भको परमा-
णुत्वे सति द्वित्वादोषगृहीतपरमाणुद्वयवदिति युक्तं साध्यवैकल्यात् । ह्यणुकानि च वीणि संभूय त्र्यणुकमुत्पादयन्ति तदनन्तरमारम्भक-
संख्यानियमो नेति भावः । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्त इति सूत्रार्थमुक्त्वा गुणाश्च गुणान्तरमिति सूत्रार्थमाह—कारणेति । कतिपय-
कारणगुणानामारम्भकत्वं सर्वेषां नेति वीक्षावामाह व्युत्पादयति—यदेति । कल्पान्तरं दृश्यति—परमाण्विति । अभ्युपगममेवं
साधयति—अणुत्वेति । इतश्च कतिपयगुणानामेव आरम्भकत्वमिलाह—यदापीति । ह्यणुकेऽधिकरणे दिशब्दस्य भावप्रधानत्वाद्द्वे द्विले
ते स्वाश्रयाणां चतुर्णां ह्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वात्तदरम्भिके विवक्ष्येते । नहि द्विलद्वयं हिला तदाधाराणां ह्यणुकानामारम्भकत्वम् ।
अथवाणुकमिति ह्यणुकमुक्तं ते द्वित्वावच्छिन्ने यदा द्वित्वसंख्यावच्छिन्नेते तदा द्वौ घटावतिवद् द्वे ह्यणुके शस्युके ह्यणुकचतुष्टयं संपद्यते ।
एवं चतुर्णां ह्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वे स्थिते तद्वत्तानां गुणानां तुल्यजातीयारम्भकत्वेत्यर्थः । सर्वगुणानामनारम्भकत्वे हेत्वन्तरमाह
—अणुत्वेति । व्यवस्थिता वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्शयाम्यवस्थितां दर्शयति—तदापीति । कारणगुणानां केषांविदापरम्भकत्वं
न सर्वेषामिति सर्वेषां तुल्यमिलाह—तदापीति । व्यवस्थितामव्यवस्थितां च परप्रक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्मन्त्रिणारम्भक-

योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु इत्थं च व्यणुक्तं जायते महद्दीर्घं च व्यणु-
कादि न परिमण्डलम्, यथा वा व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च व्यणुक्तं जायते नाणु नो
इत्थम्, एवं चेतनाब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तत्र क्लिष्टम् । अथ मन्यसे
विरोधिना परिमाणात्तरेणक्रान्तं कार्यद्रव्यं व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि परि-
माण्डव्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि, ननु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति,
येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत् । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणो-
ऽस्ति, चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात्परिमाण्डव्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया आरम्भक-
त्वमिति । मैवं मंस्थाः । यथा कारणे विद्यमानानामपि परिमाण्डव्यादीनामनारम्भकत्वमेवं
चेतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । नच परिमाणान्तराक्रान्तत्वं परिमाण्डव्यादीनामनार-
म्भकत्वे कारणं, प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्परिमाण्डव्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि
कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । नच परिमाणान्तरारम्भे व्य-
ग्राणि परिमाण्डव्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्य-
हेतुत्वाभ्युपगमात् । 'कारणबहुत्वात्कारणमहत्वात्प्रचयविशेषाच्च महत्' (वै० सू० ७।१।९)

भाष्यरत्नप्रसा

मिति । परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चैलितयतप्रक्रियामाश्रित्योक्तम् । नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचारमाह—यथा
वेति । अणुइत्थेभ्यो व्यणुकेभ्योऽणुद्रव्यं न जायते इत्थमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दश्चाथोऽ-
नुक्ताणुसमुच्चयार्थः । तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवचेतनाद्वेतनं जायत इति सूत्र-
योजना । तत्र ह्रस्वान्महद्दीर्घं व्यणुकं परिमण्डलादणु व्यणुकमिति विभागः । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—अथ मन्यस्य
इति । अचेतनैव विरोधिगुण इत्यत आह—न ह्यचेतनेनेति । कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षि-
तांशसाम्यमाह—मैवमिति । अङ्गीकारं त्यजति—नचेति । उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति, तदुत्पत्तेः
प्रातिविरोध्यभावात् व्यणुके परिमाण्डव्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधिपरिमाणेन सहैव द्रव्यं जायत इत्यत
आह—आरब्धमपीति । सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः । अतो विरोध्यभावात् सिद्ध इति भावः । अणुत्वाधारम्भे व्यग्रत्वात्
परिमाण्डव्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति—नचेति । व्यग्रत्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हेतुः—
परिमाणान्तरस्येति । अन्यहेतुत्वे सूत्राण्युदाहरति—कारणेति । कारणानां व्यणुकानां बहुत्वात् व्यणुके महत्त्वं

मानती

णान्तरेण स्वरकारणद्वारेणक्रान्तत्वादिति । परिहरति—मैवं मंस्था इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्त-
रमारभन्त इत्येतावतैवेष्टसिद्धौ न तद्वल्लुसुरणे खेदनीयं मन इत्यर्थः । अपि च सत्परिमाणान्तरमाकामति नोत्पत्तेश्च प्राक्
परिमाणान्तरं सदिति कथमाकामेत् । नच तत्कारणमाकामति । परिमाण्डव्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन
समानबलतयोभ्यकार्योत्पत्तादप्रसङ्गादित्याशयवानाह—नच परिमाणान्तराक्रान्तत्वमिति । नच परिमाणान्तरारम्भे
व्याघृतता परिमाण्डव्यादीनाम् । नच कारणबहुत्वादीनां संनिधानमसंनिधानं च परिमाण्डव्यस्येत्याह—नच परिमा-

न्यायनिर्णयः

तदेवमिति । तत्र तस्यां प्रक्रियायामेवमुक्तप्रकारेणैति यावत् । अन्यवसिततप्रक्रियामाश्रित्योक्तम्—महद्वित्यादि । वाशब्दोऽनुक्ताणुइत्थका-
र्षेतमुच्चयार्थ इति व्याचष्टे—यथा वेति । नाणु जायते नापि इत्थं जायते व्यणुकादिति योजना । परिमाण्डव्यादीनां तुल्यजातीयानारम्भकत्वे
सिद्धे दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । दृष्टान्तवैषम्यं चोदयति—अथेति । जगत्पि तुल्यं विरोधिगुणक्रान्तत्वमित्याशङ्क्याह—नत्विति ।
अचेतनायाश्चेतनाविरोधिना जगति भावाच्चेतनायाः सजातीयानारम्भकत्वेत्याशङ्क्याह—नहोति । विशेषगुणत्वाच्चेतनायाः साधारण्यात्पा-
रिमाण्डव्यादेर्वैषम्यं मत्वा तत्फलमाह—तस्मादिति । ज्ञानवानसीति प्रत्ययस्य बुद्धिदृष्ट्युपधानाधीनत्वाच्चेतनस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वा-
सिद्धौ विशेषगुणत्वस्य दूरापेक्षत्वं मत्वा विवक्षितार्थे दृष्टान्तसिद्धिरित्याह—मैवमिति । न स्वभावादेव परिमाण्डव्यादीनामनारम्भ-
कत्वं किंतु विरोधिगुणसंनिपातात् । चैतन्यस्य तु तदभावादारम्भकत्वेत्याशङ्क्याह—नचेति । उत्पन्नं परिमाणान्तरं विरोधि भवतीति
किमिति प्रागेव तदुत्पत्तेः स्वकार्यं परिमाण्डव्यादेर नारभते, ततः स्वभावादेव तस्यानारम्भकत्वेति भावः । जायमानं द्रव्यं परिमाणवदेव
जायते तेनानवकाशादनारम्भकत्वं परिमाण्डव्यादेरित्याशङ्क्याह—आरब्धमिति । परिमाणान्तरादियुगारम्भे कार्यद्रव्यस्य समवायित्वेन
पूर्वभावित्वेनैव प्रागेव तद्वारम्भात्परिमाण्डव्यादेरारम्भकत्वावकाशोऽस्तीत्यर्थः । अणुत्वाधारम्भे व्याघृतत्वात्परिमाण्डव्यादेः सजाती-
यानारम्भकत्वेत्याशङ्क्याह—नचेति । तत्र हेतुः—परिमाणान्तरस्येति । कथमन्यदेतुत्वं, तत्रातोचितमुदाहरति—कारणेति । ननु-
सिद्धेणुकार्णव्ये व्यणुकादौ यमहत्त्वं तस्य व्यणुकात् बहुत्वमसमाधिकारणं कार्यद्रव्यं समाधिकारणम् । यणुनवरयःपिण्डेन पञ्चा-

‘तद्विपरीतमणु’ (७।१।१०) ‘एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते’ (७।१।१७) इति हि काणभुजानि सूत्राणि । नच संनिधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डव्यादीनीत्युच्येत, द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डव्यादीनामनारम्भकत्वं, तथा चेतनाया अपीति दृष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत् । न । दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नच द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहृतव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाहरा—‘प्रत्यक्षाप्रत्यक्षणागमप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते’ (वै० सू० ४।२।२) इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयवसंयोगोऽप्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयवच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि शरीरम् । तस्मात् पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति—गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम् । ‘दृश्यते तु’ (ब्र० सू० २।१।६) इति चात्रापि विल-

भाष्यरत्नप्रभा

श्रुदो महत्त्वाद्दे महत्त्वं, द्वितूलपिण्डारब्धेऽतिस्थूलतूलपिण्डे प्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविरुद्धमणुवं परमाणुगतद्वित्वसंख्यया व्युक्तं भवतीत्याह—तदिति । यन्महत्त्वस्यासमवायिकारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य, यन्माणुत्वस्यासमवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतह्रस्वत्वस्यासमवायिकारणमित्यादिशक्तिः—एतेनेति । अतो महत्त्वादावहेतुत्वात्पारिमाण्डव्यादीनां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां संनिधिविशेषाभावाच्च समानगुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह—नचेति । पारिमाण्डव्यादीनामपि बहुत्वादिवत्समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणकान्तत्वं व्यग्रत्वमसंनिधिवां न हेतुरित्युक्तिकलमाह—तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्डव्यादिषु व्यभिचारोऽपि यो द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक इति व्याप्त्यैतन्न्यस्य विशेषगुणत्वादाारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तन्मन्दं, चित्रपटहेतुतन्मुगतेषु नीलादिरूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचारोऽचेतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यम् । तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितम् । तत्रोदाहरणान्तरमाह—संयोगाच्चेति । ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वाद्व्युत्थं, तत्र विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद्रव्यमेव विलक्षणकार्यकमुदाहृतव्यं, न संयोगस्य गुणस्योदाहरणमिति शङ्कते—द्रव्य इति । गुणात् द्रव्यवचेतनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकत्वात्संयोग इष्टान्त इति परिहरति—नेति । अलियमः कणादसंमत इत्याह—सूत्रकारोऽपीति । एतावता कथमलियमः, तत्राह—एतदुक्तमिति । न विलक्षणत्वव्याप्तेन पुनरुक्त्यभावेऽतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते—नन्वतिदेश

भाष्यती

णान्तरारम्भे इति । व्यभिचारान्तरमाह—संयोगाच्चेति । शङ्कते—द्रव्ये प्रकृत इति । निराकरोति—न । दृष्टान्तेनेति । न चास्माकमयमलियमः, भवतामपीत्याह—सूत्रकारोऽपीति । सूत्रं व्याचष्टे—यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष-

न्यायनिर्णयः

ज्ञाप्येनारम्भं कार्यं तावत्पलमुपलभ्यते तन्महत्त्वे पिण्डस्य प्रचयः संयोगविशेषो हेतुः । महद्भिरवयवैरारब्धे पटे यन्महत्त्वं तस्य कारणमहत्त्वं हेतुरिति त्रिभ्यः कारणेभ्यो महत्त्वमित्यर्थः । यत्कारणबहुत्वादिभ्यो महत्त्वं व्युत्पादयतीति जातं ततो विपरीतं व्युत्पादयतमणुत्वमीश्वरापेक्षाद्विजयपरमाणुनिष्ठद्वित्वासमवायिकारणादुत्पद्यते, तत्राह—तदिति । द्वित्वमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यो यथासंभवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वयो-रुत्पत्तिरित्याह—एतेनेति । समस्तो न प्रकारेणैति यावत् । ननु पारिमाण्डव्यादीनि संयोगादिभिर्यवहितानि कार्यद्रव्ये समानजातीयानारम्भकाणि । प्रचयादयस्तु कारणसात्प्रतिश्रयैर्द्रव्यस्य संनिहितत्वात्तत्र महत्त्वाधारम्भकास्ततो न स्वभावादानारम्भकत्वं पारिमाण्डव्यादीनामिति, तत्राह—नचेति । गुणो गुणिनि समनेतो व्याप्नोऽव्याप्नो वा सर्वथा कारणस्त्वं गुणानां कार्यारम्भे निमित्तम् । नच निरवयवगुणगुणानां संनिधिरसंनिधिविर्वारम्भोपयोगी संभवतीति भावः । विशेषातिद्वयमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तमुपसंहृत्य दाष्टान्तिकमुपसंहरति—तथेति । किंच कारणगुणाः सजातीयानामेवारम्भकाः किंवा विजातीयानामपीति विकल्प्याच्च प्रलाह—संयोगाच्चेति । चेतनं ब्रह्म द्रव्यं जगतोऽचेतनस्य न समवायिकारणमिति प्रकृते चेतनमप्यचेतनोपादानं दृष्टमिति दृष्टान्ते वक्तव्ये संयोगगुणोदाहरणमयुक्तमिति शङ्कते—द्रव्य इति । अद्रव्यादपि संयोगात्तथा द्रव्यं जायते तथा चेतनादचेतनं स्यादित्येतान्मात्रमिति मिलाह—नेति । दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्ये नास्ति मागमिल्लाह—नचेति । न कैवल्यमयमस्माकमलियमो भवतामपीत्याह—सूत्रेति । सूत्रं व्याचष्टे—यथेति । कथमिदं सूत्रं नियमभङ्गोपयोगीलाशङ्काह—एतदिति । कारणस्य विशेषगुणानां कार्यं तुल्यारम्भकत्वं न गुणमानखेलाशङ्काह—दृश्यते त्विति । तन्मुगतेनीलीपादरूपाणां विशेषगुणानामपि तत्कार्ये पटे विजातीयचित्ररूपा-

क्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्वत् । नेति ब्रूमः । तत्सांख्यं प्रत्युक्तम्, एतच्च वैशेषिकं प्रति । नन्वसिद्देशोऽपि समानन्यायतया कृतः 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः' (ब्र० सू० २।१।१२) इति । सत्यमेतत् । तस्यैव त्वयं वैशेषिकप्रक्रियारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

जनयन्ति जगद्यो वा संयुक्ताः परमाणवः ॥ आद्यकर्मजसंयोगाद्यवयुकादिक्रमाजनिः ॥ १ ॥

सन्निभितामिभितादिविकल्पेपाद्यकर्मणः ॥ असंभवादसंयोगे जनयन्ति न ते जगत् ॥ २ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठते—पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोगसन्निवैस्तत्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि । तत्सामान्येन यावत्किञ्चित्सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसन्निवैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

इति । समानगुणारम्भनियमस्य परिमाणव्यादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह—सत्यमिति । तस्यैवातिदेश-स्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ वैशेषिकमतपरीक्षामारभते—उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्वानः प्रधानस्येखरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसंगत्या सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तत्पर्यमाह—इदानीमिति । अणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदा-रभ्यत इति वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र विषयः । स किं मानमूलो आन्तिमूलो वेति संदेहे पूर्वपक्षयति—स चेति । तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं क्षित्यादिकं स्वन्यूनपरिमाणसंयोगसन्निवने-कद्रव्यारब्धं, कार्यद्रव्यत्वात्, पटादिवदिति प्रयोगः । स्वेष्टपरमाणुसिद्ध्यर्थानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता कथं

भाषती

योरिति । शेषमतिरोहितायम् ॥ ११ ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । परमाणुतामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावस्तस्य अणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः । अथवा यद्युपसमाव्यष्टमथवा क्षेत्रज्ञसम-वापि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावोऽस्तस्यदभावः सर्गाभावः । निमित्तकारणतामात्रेण लींश-रस्याधिष्ठानमप्यपरिष्कारिष्यते । अथवा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्या-भावात् प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात्तदभावः । तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः । तदेतत्संज्ञं तात्पर्यतो व्याचष्टे—इदानीं परमाणुकारणवादमिति । निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिसहितमाह—स च वाद इति । खानुगतैः खसंबद्धैः । संव-

न्यायविनयः

रम्भकलाभ्युपगमाश्रयमपि नियम इति भावः । तर्हि गतार्थत्वादित्थमधिकरणमनारभ्यमिति शङ्कते—नन्विति । निराकार्यैरेवात्र पौन-रुक्त्यमिल्याह—नेतीति । तथापि शिष्टापरिग्रहाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते—नन्विति । तत्र कारणं कार्योद्गुणपरिमाणमिति नियमो निरस्तः, अत्र तु कारणविशेषगुणस्य कार्यं तुल्यारम्भनियमो निरस्त इति सत्यपि पुनरुक्तिपरिहारे रीतिसाम्यकृतं जामित्वमुपेयाह—सत्यमिति । तस्यैवेति । अतिदेशस्येति यावत् । वैशेषिकपरीक्षारम्भस्तदीयराद्धान्तस्य आन्तिमूलत्वसाधनप्रक्रमः । तत्प्रक्रिया वैशेषिकप्रक्रिया पूर्वोक्ता तस्यानुगतं निदर्शनं परकीयहेतुव्यभिचारोदाहरणं तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन समन्वयस्य प्रासङ्गिकविरोधं परिहृत्य तमतविरोधं परिहर्तुमारभते—उभयथेति । नास्य प्रासङ्गिकानन्तराधिकरणेन संगतिरिति मन्वानः प्रधानं चेतनानधिष्ठितं न चेत्कारणं तर्हि परमाणवस्तदधिष्ठिता भवन्तु तथेति व्यवहितेन संगतिं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—इदानीमिति । वैशेषिकराद्धान्तस्य आन्तिमूलत्वोपपत्त्या तदीयव्युत्पत्तिविरोधं निराकृत्य समन्वयवृद्धीकरणत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रामागिकपरकीयराद्धान्त-विरोधे समन्वयस्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्प्रामाणिकत्वासिद्ध्या भ्रान्तेन तेन विरोधाभावे तत्सिद्धिरिति फलम् । परमाणुभिर्द्रव्यकादिक्रमेण चेतनाधिष्ठितैरारब्धं जगदिति वैशेषिकराद्धान्तो मानमूलो आन्तिमूलो वेति विप्रतिपत्तः संशये पूर्वपक्षमाह—स चेति । सामान्यतो वृद्धं वक्तुं व्याप्तिमाह—पटादीनीति । खानुगतैः स्वसमावयवप्रतिकोणिमित्यर्थः । मिथोसंयुक्ततन्वादीनां न पटाद्यारम्भकत्वव्यसमवाय्यसा-वादिति वक्तुं संयोगसन्निवैरित्युक्तम् । यत्कार्यद्रव्यं तद्विशिष्टद्रव्यारब्धं यथा पटादीति व्याप्तिमुक्त्वानुमानमाह—तदिति । तैः पटादिभिः सामान्यं कार्यद्रव्यत्वं तेनेति यावत् । किञ्चित्सावयवद्रव्यमिति क्षित्यादिचतुष्टयमुक्तम् । खानुगतैरेत्यादि पूर्ववत् । तैर्द्रव्यैरिति वस्तु-तश्चातुर्विधपरमाणूक्तिः । विमतं खपरिमाणानुगतपरिमाणसंयोगसन्निवसमानजतीयात्रेकद्रव्यारब्धं, कार्यद्रव्यत्वात्, अष्टादिवदित्यर्थः ।

स चायमवयववाचयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वं चेदं जगद्वि-
रिस्समुद्रादिकं सावयवं, सावयवत्वाच्चाद्यन्तवत् । न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः
परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः । तानीमानि चत्वारि भूतानि भूभ्युदकतेजः-
पवनाख्यानि सावयवस्थानुपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते तेषां चापकर्षपर्यन्तगत-
त्वेन परतो विभागासंभवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलय-
कालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण
संयुज्जति ततो ह्यणुकादिकमेण वायुदुत्पद्यते । एवमग्निरिवमाप एवं पृथिवी । एवमेव शरीरं
सेन्द्रियमिति । एवं सर्वमिदं जगदुत्पन्नः संभवति । अणुगतैर्भ्यश्च रूपादिभ्यो ह्यणुकादिगतानि
रूपादीनि संभवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते—विभागावस्थानां
तावदणूनां संयोगः कर्मोपेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः, कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात् । कर्मणश्च
कार्यत्वाच्चिसिक्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् । अनभ्युपगमे निमित्ताभावाच्चाणुवाचं कर्म स्यात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

परमाणुसिद्धिः, तत्राह—स चायमिति । विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्याप-
कर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनावगतः परमाणुरित्यर्थः । यावत्सावयवमनुमानप्रवृत्तेः ह्यणुकन्यूनद्रव्यं निरवयवं
सिध्यतीति भावः । जगन्नित्यववादात् कार्यद्रव्यत्वहेत्वसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह—सर्वं चेति । विमतमाद्यन्तवत्,
सावयवत्वात्, पटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्यप्रयोजकत्वं निरस्यति—न चेति । ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायामाह—
तानीति । प्रलये चैवामपि नाशाच्च जगत्कारणत्वमित्याशङ्काह—तेषां चेति । अवयवानां विभागाच्चाह्वावयविनो
नाशः । परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाशहेतोरसंभवाच्च नाश इत्यर्थः । तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टिकर्ममाह—
तत इति । एवं काणादमत्तस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसमन्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलम् । तस्य आन्ति-
मूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति—तत्रेदमिति । प्रलये विभक्तानां परमाणूनामन्यतरकर्मणो भयकर्मणा वा संयोगो
वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रत्यक्षादिकं दृष्टं, यथा प्रत्यक्षवदात्मकसंयोगाद्देहचैव, वाय्वाद्यपिधातादृक्षादिवर्चनं, हस्तनो-
दनादिष्वादिगमनं, तद्वदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते न वा । द्वितीये कर्मानुपपत्तिः नाशः, प्रत्यक्षादेः सृष्ट्युत्तर-
कालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म संभवति । अतः कर्मासंभवात्तस्य संयोगपूर्वकह्यणुकादिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः ।

भामती

नञ्चाध्यायोधारभूत इहप्रत्ययहेतुः समवायः । पञ्चमभूतस्यानवयवत्वात् तानीमानि चत्वारि भूतानीति । तत्र परमा-
णुकारणवादे इदमभिधीयते सूत्रम् । तत्र प्रथमां व्याख्यामाह—कर्मवतामिति । अभिधातावीत्यादिप्रहणेन नोदनसं-
स्कारगुरुपक्षद्वलानि शृण्वन्ते । नोदनसंस्कारावभिधातेन समानयोगक्षेमौ, गुरुत्ववले च परमाणुगते सदात्तने इति कर्म-
न्यायनिर्णयः

कथमेतावता परमाणुसिद्धिः, तत्राह—स चेति । यत्किञ्चित्सावयवं ह्यणुकपर्यन्तं तत्सर्वमेवमारम्भमित्यनुमानप्रवृत्तेरुपरिमाणो निरव-
यवः कार्यद्रव्येण पार्थिवत्वादिना तुल्या नित्या बहवश्चाणवः सावयवानामारम्भकाः सित्यन्तीत्यर्थः । अनाद्यनन्तत्वाज्जगतो हेत्वाका-
ङ्क्षाभावाच्च परमाणवस्तत्कारणमिति हेत्वसिद्धिमाशङ्काह—सर्वं चेति । विमतमाद्यन्तवत्, सावयवत्वात्, पटवदित्यर्थः । कार्यत्वेऽपि
स्वभावदेवोपपत्तेर्न कारणकाङ्क्षेलाशङ्क्य विमतं सकारणकं, कार्यत्वात्, संमतवदित्याह—न चेति । तच्च किमित्याकाङ्क्षायां सावयवसं
खतोऽन्यपरिमाणारम्भत्वदृष्टेणैव मूलकारणमिति काणादोऽभिमतवानित्याह—इत्यत इति । ते कतिविधा इति, तत्राह—तानीति ।
चत्वारिखयविभूताभिप्रायं, पञ्चमभूतस्यावयवभावात् । तेऽपि भूतत्वादित्याः पटवदित्याशङ्काह—तेषां चेति । कारणविभागा-
त्कारणविनाशाद्वा कार्यद्रव्यस्य नाशः, तदभाववाद्युपरिमाणतारतम्यं कश्चिद्विश्रान्तं, परिमाणतारतम्यत्वात्, महर्षे-
रिमाणतारतम्यवदित्यनुमानानामहत्त्वापकर्षविश्रान्तिभूमित्वेनाणूनां परतो विभागावोगादित्यर्थः । एकद्रव्यावशेषे प्रलवः स कथमेक-
द्रव्यशेषे स्मादित्याशङ्क्य कार्यद्रव्यमात्रस्य युगपत्त्राणो लय इत्याह—स इति । सृष्टिकर्ममाचष्टे—तत इति । अदृष्टापेक्षमदृष्टवत्क्षेत्र-
क्षयोपादेयमिति यावत् । कर्मोत्पत्तिसाधिकायां कार्यमाह—तदिति । संयोगादसमवायिनो ह्यणुकोत्पत्तौ ह्यणुकभ्यस्त्युपादिवर्जमे-
त्स्याह—तत इति । बायावुक्तं शिष्टे भूतत्रयेऽसिद्धिमाह—एवमिति । भूतोत्पत्तिवद्भौतिकोत्पत्तिमाह—एवमेवेति । द्रव्योत्पत्तिं निग-
मयति—एवमिति । गुणोत्पत्तिकर्मं घञयति—अपिब्रूति । अस्तसूक्तमस्मात्लौकिकत्वं वारयति—तन्त्विति । तन्तुभ्यः संयुक्तस्यो
महान्पटो जायते, तन्तुगताच्च रूपादेस्तत्र रूपादि दृष्टं तेन दृष्टमनेनोक्तसर्गमपीरित्यर्थः । पूर्वपक्षमुसंहरति—इति काणादा इति ।
परमाणुमूलकारणत्वस्य प्रामाणिकत्वादित्येदमिति विरोधः समन्वयस्येलेवं प्राप्तमनूष सिद्धान्तमाह—तत्रेति । यथावदणुभ्यः संयुक्तस्यो
ह्यणुकादिकमेण जगज्जन्तेति, तत्राह—विभागेति । अस्तु तर्हि तेषु कर्मकृतः संयोगः, तत्राह—कर्मणश्चेति । तच्चाभ्युपगम्यते
न वा । द्वितीयं प्रत्याह—अनभ्युपगम इति । यणूनां संयुक्तानां जगदात्मकत्वं प्रामाणिकं तदा समन्वयस्योपनिरोधः । न
तद्विज्ञः । अपि सुप्तो परमाणुजो न संयुक्तः, कर्मैक्यत्वात्, आत्माकाशवत् । ते न कर्मैक्यान्, तत्रेदुल्लेखत्वात्, तद्वदित्यर्थः ।

अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिधातादिर्वा (अथा) यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासंभवाच्चैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । नहि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभिधाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गांतरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत । तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा । उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेतादृष्टस्याचेतनत्वात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायामभिहितम् । आत्मनश्चातुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसंबन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबन्ध इति चेत्, संबन्धसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नित्यतस्य कस्यचित्कर्मेनिमित्तस्याभावाच्चाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । कर्माभावात्तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् । संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्र्यणुकादि कार्यजातं न

भाष्यरत्नप्रभा

स्थिरस्य वेगवद्भ्यसंयोगाविशेषोऽभिधातः स एव चलस्य नोदनमिति भेदः । दृष्टनिमित्ताभावेऽप्यदृष्टवद्वात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते—अथादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति—तत्पुनरिति । जडत्वमवगोराश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यम् । अत्रापि सूत्रं योजयति—उभयथेति । जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह—आत्मनश्चेति । अचेतनत्वान्नाधिष्ठानुत्त्वमिति शेषः । भिन्नेश्वरस्याधिष्ठानुत्त्वमप्रे निराकरिष्यते । अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्मेनिमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः । हेत्वन्तरमाह—आत्मसमवायित्वेति । गुल्लवददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते—अदृष्टवतेति । विभुसंयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात् क्रियासातत्ये प्रख्याभावः स्यादिति दूषयति—संबन्धेति । कादाचित्कप्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्वराश्रयम् इत्यत आह—नियामकान्तरेति । यज्ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेस्तद्वृण ईश्वरो नास्ति, अतस्त्वेऽपि सदा सत्त्वान्न नियामकत्वमिति भावः । सूत्रार्थं निगमयति—तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति—संयोगश्चा-

भासती

सातत्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्क्य पूर्वमार्ह—अथादृष्टं धर्माधर्मौ । आद्यस्य कर्मण इति । आत्मनश्च क्षेत्रज्ञस्य अनुत्पन्नचैतन्यस्येति । अदृष्टवता पुरुषेणेति । संयुक्तसमवायसंबन्ध इत्यर्थः । संबन्धस्य सातत्यादिति । यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्यमिति भावः । सर्वोत्तमाना चेदुपचया-

न्यायनिर्णयः

आद्यकर्महेतोरिष्टत्वादेतुल्यसिद्धिरिति कल्पान्तरमाशङ्क्य निमित्तं दृष्टमदृष्टं वेति विकल्पार्थमनुवदति—अभ्युपगमेऽपीति । यथेदानीं देहदेष्टायां दृष्टं वस्त्राख्यं निमित्तं, तरुचलने पवनाभिधातः, शरादेनोदनादि, तथाऽणुष्वाद्यकर्मोत्पत्तौ यदि किञ्चिद्वृष्टं निमित्तमित्यर्थः । अभिधातादीत्यादिशब्देन नोदनगुरुत्ववेगासितिसापका गृह्यन्ते । क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषोऽभिधातः, यथोद्यमितनिपतितमुसल्लोकोल्लखनेन संयोगः । नोदनं तु संयुक्तस्य यवविशेषापेक्षः स एव संयोगः, यथा क्षेपानुकूल्यलक्षणेः संनद्धकरशरसंयोगः । नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कार इति विवेकः । तत्रास्य सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालत्वान्नाद्यकर्महेतुत्वेत्याह—तस्येति । आदिसर्गे यवार्थायें साधयति—नहीति । आत्मनः संयोगस्य तदा भावात्तन्निमित्तप्रयत्नस्य कथमत्रायोगोक्तः, तत्राह—शरीरेति । प्रयत्नोक्त्यायेनाभिधाताद्यपि निरस्यति—एतेनेति । एतच्छब्दोक्तं स्फोरयति—सर्गेति । कल्पान्तरे शङ्कते—अथेति । दूषयितुं विकल्पयति—तत्पुनरिति । जडस्यात्मनोऽदृष्टाश्रयत्वमिच्छतामणवस्तथा किं न स्थिरत्वगुणसमवायि वेत्युक्तम् । कल्पद्रव्यमविशेषेण प्रत्याह—उभयथेति । अचेतनत्वेऽपि कुतो न कर्मेनिमित्तत्वेत्याशङ्क्य स्वतन्त्रं चैतनाधिष्ठितं वा तत्तथेति विकल्पार्थं निराह—नहीति । द्वितीये तज्जीवाधिष्ठितमीश्वराधिष्ठितं वा । नाद्य इत्याह—आत्मनश्चेति । नेतरः, तस्य नित्यसंनिहिततया कादाचित्कप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात् । तत्रापि निमित्तान्तरकल्पनेऽनवस्थानादिति चकारार्थः । अणुसमवायित्वपक्षं विशेषतो निरस्यति—आत्मेति । अदृष्टस्याणुभिरसंबन्धादसंबन्धस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याह—असंबन्धादिति । अणुसंयुक्तात्मसमवेतत्वाददृष्टस्याणुभिः संयुक्तसमवायादसंबन्धासिद्धिरिति शङ्कते—अदृष्टवतेति । आत्मनस्तद्धि सर्वगतत्वेन सदाणुसंबन्धादणुप्रवृत्तेरविच्छित्तिरिति दूषयति—संबन्धेति । अण्वात्मनोः संयोगस्याणुकर्मजत्वेऽपि तत्प्रवाहसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यमिति भावः । यथागन्तुकः संबन्धस्तस्य तर्हि निमित्तमदृष्टमन्यदा । तत्र संयोगहेतुकर्मनिमित्तादृष्टापेक्षायामन्योन्याश्रयतेति मत्वा निमित्तान्तरं प्रत्याह—नियामकान्तरेति । कर्मेनिमित्ताभावं सफलं निगमयति—तदेवमिति । कर्मशून्यत्वं सफलमुपसंहरति—कर्मेति । संयोगाभावफलमाह—संयोगेति । हेत्वभावादणुषु संयोगादणुप-

स्यात् । संयोगश्चापौरष्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा । सर्वात्मना चेदुपचयानुप-
पत्तेरनुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य
दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् । कल्पि-
तानामवस्तुत्वादवस्थेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवाधिकारणं न स्यात् । असति चास-
मवाधिकारेण ह्यणुकदिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गं निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं
कर्म नाणूनां संभवत्येवं महप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवानूनां संभवेत् । नहि तत्रापि
किञ्चिन्नितं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धर्थं न प्रलयप्रसिद्धर्थमित्यतो निमि-
त्ताभावाच्च स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्त-
दायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

णोरिति । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्नितरस्यान्तर्भावात्कार्यस्य पृथुत्वयोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादि-
त्यर्थः । किञ्च सांशद्रव्ये संयोगस्यैकाग्रवृत्तित्वे दृष्टे तद्विरोधाद्वाप्यवृत्तित्वे न कल्पनमित्याह—दृष्टेति । परमाणोः
संयोग एकदेशेन चेदिति संबन्धः । दिग्मेदेन कल्पितप्रदेशस्यसंयोगस्यापि कल्पितत्वात्ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा
मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः । काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासेऽपि सूत्रं योजयति—यथा
चेति । परमाणूनां कर्मणा संयोगात्सर्गः, विभागात्प्रलय इति प्रक्रिया न युक्ता, युगपदनन्तरपरमाणूनां विभागे
नियतस्याभिधातादेष्टस्य निमित्तत्वात्सत्त्वात् धर्मो धर्मरूपादष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखसूत्रप्रलयप्रयोजकत्वायोगा-
च्चादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः संभवति । तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वाद्भुवमयापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन
च कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात्तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना ॥ १२ ॥ **समवा-
याभ्युपगमाच्च तदभावः ।** अनुवादासंभव इति योग्यतया संबध्यते ह्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात्

भामती

भावः । एकदेशेन हि संयोगे यावन्परेकदेशौ निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति प्रथिमोपपद्यते । सर्वात्मना
तु नैरन्तर्ये परमाणवेकस्मिन् परमाण्वन्तराण्यपि संमान्तीति न प्रथिमा स्यादित्यर्थः । शङ्कते—यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणव-
स्तथापि संयोगस्तथाप्यव्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात् । कैषा वाचोयुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्यप्रीतोति । एवैव वाचोयुक्तिर्यथा
प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयत इति । तासिमां शङ्कां सूद्वारामाह—**परमाणूनां कल्पिता इति ।** नद्यास्ति संभवो निरवयव
एकस्यदेव तेनैव संयुक्तत्वात्संयुक्तत्वेति, भावाभावयोरैकस्मिन्नद्वये विरोधात् । अविरोधे वा न क्वचिदपि विरोधोऽवकाश-
मासाद्येत । प्रतीतिस्तु प्रदेशकल्पनयापि कल्पयते । तदिदमुक्तम्—**कल्पिताः प्रदेशा इति ।** तथा च सूद्वारेयमिति
तामुद्धरति—**कल्पितानामवस्तुत्वादिति ।** तृतीयां व्याख्यामाह—**यथा चादिसर्ग इति ।** नन्वभिधातानोदनादयः
प्रलयात्समसमये कस्माद्विभागारम्भकर्महेतवो न संभवन्त्यत आह—**नहि तत्रापि किञ्चिन्नियतमिति ।** संभवन्त्यभि-
धातादयः कदाचित् क्वचित् । न लपयार्थेण सर्वस्मिन् । नियमहेतोरभावादित्यर्थः । **न प्रलयप्रसिद्धार्थमिति ।** यद्यपि
शरीरादिप्रलयात्सम्येऽस्ति दुःखभोगस्तथाप्यतौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ **समवाया-**

न्यायनिर्णयः

चिरच्चा । संप्रति तेषु संयोगस्वरूपमेवाशुक्तमित्याह—**संयोगश्चेति ।** सर्वात्मना संयोगे परमाणवेकस्मिन्नप्यन्तरान्तर्भावात्तत्संयोगिन-
स्तदव्याप्तदेशाभावात्, पवमप्यन्तराण्यपि तसिन्नेव संमान्तीति कार्यं प्रथिमायोगात्, तस्यानुमात्रतापत्तिरित्याह—**सर्वात्मनेति ।** तत्रैव
दोषान्तरमाह—**दृष्टेति ।** प्रसक्तमेव प्रकटयति—**प्रदेशेनेति ।** द्वितीयमनुमाप्य दूषयति—**एकेति ।** कल्पितदेशोपगमादिष्टापत्तिं शङ्कते—
परमाणूनामिति । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तयात्वादपसिद्धान्तः स्यादित्याह—**कल्पितानामिति ।** भा भूदसमवा-
धिकारणं, कार्यसिद्धिरेवापीष्टेतिशङ्काह—**असतीति ।** भावरूपकार्यं नासमवायिन्नं विनेति वक्तुं द्रव्यपदम् । काणादानां सर्गप्र-
त्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयप्रकारप्रत्युक्तावपि सूत्रं योजयति—**यथेति ।** कथमसंभवः प्रलयात्प्रागवस्थायां विभागोत्पादकर्मनिमि-
त्तस्य सर्वस्यापि संभवात् । तत्रहि दृष्टमदृष्टं वा । नाप्य इत्याह—**नहीति ।** तत्रेति प्रलयप्रयोजकविभागेऽप्युक्तमिति । अपिः सर्ग-
हेतुसंयोगनिमित्तकर्मदृष्टान्तार्थः । किञ्चिद्व्यत्यये कदाचिद्विधातादियोगेऽपि नाप्यर्थेण सर्वत्वे तदस्ति, नियामकाभावादित्याह—
नियतमिति । द्वितीयं दूषयति—**अदृष्टमिति ।** देशादिलयात्सम्ये दुःखमेदमोगेऽपि पृथिव्यादिलये तदभावाच्च तस्य कर्मनिमित्तत्वमिति
भावः । अणुनामाशयान्तस्य च कर्मणो निमित्तमस्ति वा न वा । अस्ति चेदृष्टमदृष्टं वा । दृष्टमपि यत्नोऽभिधातादि वा । अदृष्टमपि
परमाणुत्वात्तन्नि वा । सर्वथापि संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुपयथापि न कर्तुं । कर्माभावात्तयोः सर्गप्रलययोरभावः स्यादिति सूत्र-
योजनायुपसंहरति—**अत इति ।** परमाणुवादे सर्गप्रयोगात्तस्य सिद्धा आन्तिमूलत्वेति निगमयति—**तस्मादिति ॥ १२ ॥** समवाया-
स्वीकारादपि परमाणुवादस्याशुक्तत्वमाह—**समवायेति ।** सूत्रं व्याचष्टे—**समवायेति ।** तदभावोऽन सर्गभावो लयाभावो वा ।

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते । द्वाभ्यां चाणुभ्यां ह्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवेतीत्यभ्युपगम्यते भवता । न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुम् । कुतः । साम्यादनवस्थिते । यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्वाणुकं समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संबन्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तसेदसाम्यात् । ततश्च तस्य तस्यान्योन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्यैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबद्धः संबन्धान्तरापेक्षो वा । ततश्च न तस्यान्यः संबन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एवेति समवायवचनान्यं संबन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तद्वर्थांतरत्वात्संबन्धान्तरमपेक्षेत । नच गुणत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षेत न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते चक्रम् । अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषा-

भाष्यरत्नप्रभा

ह्यणुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टबीनियामकः समवायो न संबन्धान्तरमपेक्षेत, स्वरूपेणैव नित्यसंबद्धत्वादिति शङ्कते—नन्विहेति । संयोगस्यापि स्वरूपसंबन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति—नेति । संबन्धिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा समवायस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाश्चेति । गुणत्वाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकाराद्गुणत्वं समवायित्वे न व्यापकम् । नापि व्याप्यं, गुणस्यापि सम-

भाष्यटी

भ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । व्याघटे—समवायाभ्युपगमाच्चेति । न तावत् स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्हत्यतिप्रसङ्गात् । तस्मादनेन समवायिसंबन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽभ्युपगम्यमानेऽनवस्था । अथासौ संबन्धिभ्यां संबन्धे न संबन्धान्तरमपेक्षेत संबन्धिसंबन्धनपरमार्थत्वात् । तथाहि—नासौ भिन्नोऽपि संबन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते । नच तस्मिन् सति संबन्धिनानवसंबन्धिनौ भवतः । तस्मात् स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति—नन्विहप्रत्ययग्राह्य इति । परिहरति—नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवमिति । तथाहि—संयोगोऽपि संबन्धिसंबन्धनपरमार्थः । नच भिन्नोऽपि संयोगिभ्यां विना निरूप्यते । नच तस्मिन् सति संयोगिनानवसंयोगिनौ भवत इति तुल्यचर्चः । यद्युच्येत गुणः संयोगः, नच द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति समवाय इति शङ्कामपकरोति—नच गुणत्वादिति । यद्यसमवायेऽस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु न नः कान्चित्स्थितिः, तदिवदसुक्तम्—गुणपरिभाषायाश्चेति । परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयीत्युक्तम् । तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यत एव । नच कार्यत्वात्समवायसमवायिकारणपेक्षितया संयोगः समवायीति युक्तम्, अजसंयोगस्यातथात्प्रसङ्गात् । अपिच समवायस्यापि संबन्धधीनसद्भावस्य संबन्धिनश्चैकस्य द्रव्योर्वा विनाशिलेन विनाशिलात्कार्यत्वम् । नह्यस्ति संभवो गुणो वा गुणगुणिनौ वावयवो वावयवावयविनौ वा न सोऽप्यस्ति च तयोः संबन्ध इति । तस्मात् कार्यः समवायः । तथा च यथैष निमित्तकारणमात्राधीनोत्पाद एवं संयोगोऽपि । अथ समवायोऽपि समवाय्यसमवायिकारेण अपेक्षेत तथापि सैवानवस्थेति । तस्मा-

न्यायनिर्णयः

नोभयत्रापि समवायाभ्युपगमो हेतुरित्याशङ्काह—अणुवादेति । तस्य निराकरणमसंभवस्तोन समवायाभ्युपगमस्य संगतितिरित्यर्थः । तदभ्युपगमं विमजते—द्वाभ्यामिति । हेत्वर्थमुक्त्वा तदभाव इति प्रतिज्ञायां स्फुटयति—न चेति । यथा पूर्वोक्तन्यायादणुकारणता समर्थयितुं न शक्यते तथा ह्यणुकस्याण्वोः समवायस्वीकारादित्वेन प्रथमपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । समवायः स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रो वा । नाथः, स्वतन्त्रस्य घटकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । द्वितीयं समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽनवस्थानाच्चाणुकारणतेति हेतुं विमजते—नयेत्यादिना । किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्याणुत्वमुत्तानवस्थेति विकल्प्याच्च दूषयन्नाशङ्कते—नन्विति । द्वितीयं प्रत्याह—सिद्ध्येति । यवकार्थमाह—नेति । तथापि संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याशङ्काह—संबन्धान्तरेति । वाद्यब्दो नञ्गुणकर्मण्यर्थः । अतस्तत्त्वाभावं स्फोरयति—नेत्यादिना । समवायः समवायिभ्यां संबन्धान्तरे सापेक्षेत संबन्धिसंबन्धनस्वभावत्वात् । अतः स्वभावादेव समवायितत्तः समवायो न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेत्यर्थः । समवायस्य संबन्धिपारतन्त्र्यस्वभावं दूषयति—नेतीति । तस्य स्वाभाविके संबन्धिपारतन्त्र्ये संयोगस्यापि स्वतः संयोगितत्त्वत्वयोगात्तस्य संयोगिभ्यां समवायकल्पना न स्यादिति विपक्षे दोषमाह—संयोगोऽपीति । किंच संयोगस्य संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्थान्तरत्वं गुणत्वं वा हेतुः, तत्राद्यमाह—अथेति । समवायेऽपि तुल्यमेतदित्याह—समवायोऽपीति । द्वितीयमाशङ्काह—नचेति । अपेक्षाकारणस्यात्यन्तभिन्नत्वस्येत्यर्थः । नात्यन्तभिन्नत्वं तथा किंतु गुणत्वमेव, नच तदस्ति समवायस्येत्याशङ्काह—गुणेति । नहि गुणत्वं संबन्धान्तरापेक्षाहेतुः, कर्मोद्दीनमपि तदपेक्ष-

याश्चातन्त्रत्वात् । तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामप्युभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अभिचानवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वोभयस्वभावा वाऽनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्यन्ते गत्यन्तराभावात् । चतुर्थापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावाप्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव वृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभाववत् च विरोधादसमञ्जसम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न संभवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव । यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्व-

भाष्यरत्नप्रभा

वायवत्स्वरूपसंबन्धसंभवेन व्याप्त्यनुकूलतर्काभावात् । तस्मात् संबन्धिभिन्नत्वमेव संबन्धान्तरापेक्षायां कारणं, तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्बारा । सा च मूलक्षयकरी । तथा समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुकासिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ सूत्रं व्याचष्टे—अपिचेति । अनुभवस्वभावत्वे नैमित्तिकी प्रवृत्तिर्वाच्या, निमित्तं च कालादृष्टादिकं नित्य-संनिहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मान्निमित्तत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणपेक्षया स्थूला अनित्याश्च, रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्वन्धवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति सूत्रं योजयितुं परप्रक्रियामाह—सावयवानामित्यादिना । नन्वत्र परमाणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्वत्र इति चेत् । न । वायुत्वतेजस्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात् । न चाप्रयोजकता, कारणशून्यत्वे नित्यत्वे चाभ्युपगम्यरूपादिमत्त्वायोगात् ।

भामती

त्समवायवत् संयोगोऽपि न संबन्धान्तरमपेक्षते । यद्युच्येत संबन्धिनानावसौ घटयति नात्मानमपि संबन्धिभ्यां, तत् किमसावसंबद्ध एव संबन्धिभ्याम्, एवं चेदन्तन्मिन्नोऽसंबद्धः कथं संबन्धिनो संबन्धयेत् । संबन्धने वा हिमवद्विन्ध्यावपि संबन्धयेत् । तस्मात्संयोगः संयोगिनोः समवायेन संबद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवायस्यापि समवायिसंबन्धे समानमन्यत्राभिविधेयात् । तथा चानवस्थेति भावः ॥ १३ ॥ **नित्यमेव च भावात् ।** प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वैति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥ १४ ॥ **रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ।** यत् किल भूतभौतिकानां मूलकारणं तद्रूपादिमानं परमाणु-नित्य इति भवद्विरभ्युपेयते, तस्य चेद्रूपादिमत्त्वमभ्युपेयते परमाणुलनित्यत्वविरुद्धे स्थौल्यानित्यत्वे प्रसज्येयातां, सोऽयं प्रसङ्ग एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य । नियता प्राप्तिर्हि प्रसङ्गलक्षणं, तदनेन प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं साधनं रूपादिमन्तित्वपरमाणुसिद्धेः प्रच्याव्य ब्रह्मगोचरतां नीयते । तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमाह—**सावयवानां**

न्यायनिर्णयः

स्वादित्यर्थः । संयोगसमवाययोस्तुल्यत्वे फलितमाह—**तस्मादिति ।** अनवस्थायां मूलक्षयकत्वमाह—**प्रसज्यमानायां चेति ।** स्रष्टार्यनुपसंहरति—**तस्मादिति ॥ १३ ॥** परमाणुवादायोगे हेत्यन्तरमाह—**नित्यमिति ।** इतश्च तद्वादसिद्धिरिति चकारापेक्षाह—**अपिचेति ।** अनुपपत्तिं दर्शयितुं निकल्पयति—**अणव इति ।** न्यूनत्वं वारयति—**गत्यन्तरेति ।** निकल्पयत्तुष्टयस्यापि दृष्टत्वं प्रतिजानीते—**चतुर्थेति ।** तत्रापस्य दृष्टत्वं स्पष्टयति—**प्रवृत्तीति ।** द्वितीयेऽनुपपत्तिं स्फोरयति—**निवृत्तीति ।** तृतीयस्य नोत्थानमेवेत्याह—**उभयेति ।** चतुर्थं प्रत्याह—**अनुभयेति ।** अदृष्टादि संनिहितमपि न प्रवर्तकमित्याशङ्काह—**अतन्त्रत्वेऽपीति ।** पक्षचतुष्टयनिषेधफलमुपसंहरति—**तस्मादिति ॥ १४ ॥** परमाणूनां परमकारणत्वं सिद्धाकूल निरवयवत्वादि निराकृतमारभते—**रूपादिति ।** विपर्ययं दर्शयितुं परमतनुवदति—**सावयवानामिति ।** यतो येस्योऽवयवसंभ्यः सकाशात्परः । परस्ताद्भावीति यावत् । **रूपादिमन्तः ।** रूपरसगन्धस्पर्शोष्णानुक्रमेण रूपमादौ विषये यस्य स्पर्शस्य स तस्यो रूपादिस्तादाश्रया इत्यर्थः । तेषां चातुर्विध्यं हेतुः—**चतुर्विधस्येति ।** कार्यस्य चातुर्विध्यं कारणेऽपि तत्फलपयतीत्यर्थः । तेषां स्पर्शवत्त्वे हेतुमाह—**रूपादिमत इति ।** कार्यं दृष्टं स्पष्टित्वं कारणेऽपि तत्फलरूपमित्यर्थः । आरम्भकान्तरापेक्षायामनवस्थानान्तरारम्भकाः स्फुरिति मत्वाह—**नित्याश्चेति ।** परोपगतमित्यत्र प्रत्याह—**स इति ।** निरालम्बनत्वे हेतुः—**यत इति ।** रूपादिमत्त्वं पक्षव्याप्त्यर्थं पूर्ववद्वाक्येयम् । विमताः सावयवा नाशिवक्षः, सदि-

नित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत । परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमा-
पद्येत्यर्थः । कुतः । एवं लोके दृष्टत्वात् । यदि लोके रूपादिमद्ब्रह्म तत्त्वकारणापेक्षया स्थूल-
मनित्यं च दृष्टम् । तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्त्ववस्थांशूनपेक्ष्य स्थूला
अनित्याश्च भवन्ति, तथाचामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तऽपि कारणव-
न्तस्तद्वपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तम्—‘सदकारणव-
ञ्चित्वम्’ (वै० सू० ४।१।१) इति । तदप्येवं सत्यगुणु न संभवति । उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि
कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम्—‘अनित्यमिति च विशेषतः प्रति-
षेधाभावः’ (वै० ४।१।४) इति । तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति । असति हि
यस्मिन्कासिञ्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते । न पुनः परमाणुनित्यत्व-
मेवापेक्ष्यते । तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । नच शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य
प्रसिद्धिर्भवति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थव्यवहारवतारत्वात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं

भाष्यरत्नप्रभा

नच तर्हि वायुः कारणवानिति ग्रथक्साधने रूपादिहेतूनां भागासिञ्चभावेऽपि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र
स्पर्शस्तत्त्वकारणं, यत्र रूपं तत्त्वकारणमिति व्याप्तिग्रहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिञ्चभावादिति भावः । परमाणवो
नित्याः, सर्वे सत्यकारणवत्त्वात् । आत्मवदिति सत्यतिपक्षमुत्थाप्य विशेष्यासिद्धा दूषयति—यच्च नित्यत्वं इति ।
सर्वं भावत्वं प्रागभावनिरासार्थम् । नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः, अभावत्वात्, घटाभाववदिति नित्यस्य क्वि-
त्सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिध्यति, अन्यथा प्रतियोग्य-
भावे प्रतिषेधानुपपत्तेरिति कणादोक्तमनूयाय्यासिद्धा दूषयति—यदपीति । कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गीकृत्य
ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता । वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवास्तिद्धः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्य-
मनित्यमिति व्यवहारयोगादित्याह—नच शब्देति । यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे स्यात्तदायं व्यवहारः समूलो
भवति, ततो मूलज्ञानाव्याव्यवहारमात्राच्च वस्तुसिद्धिः, वदे यश्च व्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् मूलज्ञाने तु तैव अशे-
पसिद्धेर्व्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे कणादसूत्रद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति—यदपीति ।

भामती

द्रव्याणामिति । परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति—यच्च नित्यत्वे कारणमिति । सदिति
प्रागभावव्यवच्छिन्नति । अकारणवदिति घटादेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयमिति । लब्धरूपं हि क्वचित् किञ्चिद्व्यग्र
निषिध्यते । तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसङ्गावः कल्पनीयः, ते चान्ये परमाणव इति । तज्ज । आत्मन्यपि
नित्यलोपपत्तेः । व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात् । यथैह वदे यश्च इति । यदपि नित्यत्वे
तृतीयं कारणमविचेति । यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणग्रहणमविद्या तया नित्यत्वम्,

न्यायनिर्णयः

त्वात्, पटवदित्यनुमानात्परोपगतेनिराश्रयेत्यर्थः । अणूनां सावयवत्वाद्युक्तिर्याहेतेत्याशङ्काह—परमेति । कारणवत्त्वस्य नाशि-
त्वहेतुत्वं तस्यैव द्रव्यत्वविशेषितस्य सावयवत्वे हेतुत्वात्कृतोऽनुमेति शङ्कते—कुत इति । साधनव्याप्तिं मत्वा स्यावयवमवतारयति
—एवमिति । दर्शनमेव विशदयन्त्यासिद्धाह—यद्यीति । स्पष्टैवतः सावयवत्वमनित्यत्वं च दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदिति ।
दृष्टान्तबाहुल्यं सूचयति—तन्तवश्चेति । उपनयद्वारा पक्षधर्मतामाह—तथाचेति । अनुमानद्वयं निगमयति—तस्मादिति । पूर्वो-
क्तोपाधेः साधनव्याप्तिमभिप्रेतां प्रकटयितुं विशिनष्टि—कारणवन्त इति । पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्तिः, स्पष्टैवन्मात्रवृत्तित्वात्, पटत्व-
वदित्याद्यनुमानं चकारार्थः । परमाणवो नित्याः, सर्वे सत्यकारणवत्त्वात्, आत्मवदिति प्रत्यनुमानमुत्थापयति—यच्चेति । विशेष्यासि-
द्धिमाह—तदपीति । एवं सति । परमाणूनां कारणवत्त्वे सतीत्यर्थः । तदेव कथं, तत्राह—उक्तेनेति । स्पष्टित्वेन परिच्छिन्नत्वेन
चेत्यर्थः । नित्यत्वनिषेधस्तत्प्रतियोगिवस्तुपूर्वकः, निषेधत्वात्, घटनिषेधवदित्यनुमानादनुमित्यसिद्धौ तदनित्यत्वानुमानासिद्धिरित्यनु-
वदिति—यदपीति । कार्यमनित्यमिति कार्यं विशेषतो नित्यत्वनिषेधो न स्यादिति कारणेऽन्यनित्यत्वम्, अतोऽणूनां कारणानां नित्यत्वेति
सूत्रार्थः । उभयसिद्धात्मनित्यत्वेनैव विशेषनिषेधसिद्धेरुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत्वाज्जायुनित्यतासाधकत्वाह—तदपीति । अनित्यमित्यं
कार्यं विशेषेण नित्यत्वनिषेध इत्यङ्गीकृत्योक्तं, तदपि नास्तीत्याह—नचेति । मूलप्रमाणं विना शब्दादेव पौरुषेयावोऽयं व्यवहारस्त-
न्मात्रेणैति यावत् । किमन्यां वदे यक्षप्रसिद्धेरपि प्रमाण्यं स्यादिति मत्वा हेतुमाह—प्रमाणान्तरेति । अनित्यशब्दाभिलष्यत्वनिषेधमात्रं
सिद्धं न कार्यं तन्निषेधो येन कार्यप्रतियोगिनि कारणे नित्यत्वस्थितिः, विशेषस्तु मानान्तरादेव कल्प्यते, तत्तत्समादेवायुनित्यत्वसिद्धौ
व्यर्थं पूर्वानुमानमित्यर्थः । परमाणवो नित्याः, अनुपलब्धमानकारणवत्त्वात्, आत्मवदित्यनुमानान्तरमनुभाषते—यदपीति । प्रत्यक्षे-

कारणमुक्तम्—‘अविद्या च’ (वै० ४।१।५) इति, तद्यद्येवं विधीयेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविधेति, ततो ह्यणुकनित्यताऽप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवस्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् ‘अविद्या च’ इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाश-हेतोरसंभवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं व्यापयतीति व्याख्यायेत । नावश्यं विनश्यद्भस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्हतीति नियमोऽस्ति । संयोगसन्निवे ह्यनेकसिद्धे द्रव्ये द्रव्यान्त-रस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेष-पदवद्वस्थान्तरमापद्यमानमारम्भक्रमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलय-

भाष्यरत्नप्रभा

सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणज्ञानमविधेति यदि सुन्नार्थः, तर्ह्यप्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् । तत्र । ह्यणुके व्यभिचारद्वित्यर्थः । यद्यारम्भकद्रव्यशून्यत्वं हेतुविशेषणं तदा विशेष्यवैयर्थ्यमापद्येत, पुनरुक्तिक्षे-त्याह—अथेत्यादिना । परमाणवो नित्याः, नाशकानुपलम्भात्, आत्मवदिति सूत्रार्थमाशङ्कते—अथापीति । तन्वाद्यवयवानां विभागाद्वासाद्वा पदादिनाशो दृष्टः, तच्च द्वयं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः । परिणाम-वादमाश्रित्याणूनां नाशकं किंचित्संभवतीति परिहरति—नेति । अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात्, तदा द्रव्यविनाशो द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यात् । नारम्भे मानमस्ति संयुक्तत्वव्यपदादर्शनात् । अतः कारणमेव स्वतो निर्विशेषं विशेषपदवद्वस्थान्तरमापद्यमानं कार्यमित्यनुभवबलादाख्येयम् । तथा चाणूनामप्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रलयनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्वरूपतिरोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । यथासि संपर्काद्भूतकाठि-न्यमवयवसंयोगस्यावयवानां च नाशं विनैव लीयते तद्वत् । नच काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वाद्व्यनाशोऽनु-

भामती

एवं सति ह्यणुकस्यापि नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथा सति न ह्यणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्य-लेनाविद्यमानद्रव्यलानुपपत्तेः । तथाप्यकारणवस्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत, यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्य-त्वमुच्यते, तथा च पुनरुक्तमित्याह—तस्य चेति । अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वादित्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविधेति व्यर्थम् । अथा-विद्यापदेन द्रव्यविनाशकारणद्रव्यावियमानत्वमुच्यते, द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयवविनाशोऽवयवव्यतिपत्तिविनाशश्च, तदुभयं परमाणौ नास्ति, तस्माच्चित्तः परमाणुः । नच सुखादिभिर्व्यभिचारः, तेषामद्रव्यत्वादित्याह—अथापीति । निराकरोति । नावश्यमिति । यदि हि संयोगसन्निधानं बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारम्भमिति प्रक्रिया सिध्येत् सिध्येद् द्रव्यद्वयमेव (?) तद्विनाशकारणमिति । नलेतदस्ति, द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात् । न तावत् तन्वाधारसत्त्वव्यतिरिक्तः पदो नामास्ति यः संयोगस-न्निवैस्तन्तुभिरारम्भेतेत्युक्तमधस्तात् । पदपदार्थश्च दृश्यत्रये वक्ष्यति । किंतु कारणमेव विशेषपदवद्वस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं, तच्च सामान्यात्मकम् । तथाहि—मृदा सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिष्वनुगतं सामान्यमभ्युपयते । न चैते घटरुचकादयो मृदसुवर्णाभ्यां व्यतिरिच्यन्ते इत्युक्तम् । अत्रे च वक्ष्यामः । तस्मान्मृदसुवर्णे एव तेन तेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपालशकैराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेत । तत्र तत्रोपादानयोर्धृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञा-नात् । न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्यकारणभावो भवेत् । नच विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणोऽनुपादान एवोत्पद्यते तत्कि-मुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यम्, एतस्या अपि वैनाशिकप्रक्रियाया उपरिष्ठाभिराकारिण्यामाणात् । तस्मादुपजनापायध-र्मोणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपदिष्टाः, सामान्यात्मा तूपादानम् । एवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवावस्था परिणतं, नच तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रवले कारणं, परमाणूनां भवन्तते तदभावेन द्रवत्वानुपपत्तेः, तस्मात्था

न्यायनिर्णयः

णानुमानेन वा तदनुपलब्धिरिति विकल्पाधमनुवदति—तदिति । सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणग्रहणमवि-धेति यदि सूत्रं व्याख्यायेतेति योजना । तर्हि ह्यणुके व्यभिचारः स्यादित्याह—तत इति । आरम्भकद्रव्यशून्यत्वे सति प्रत्यक्षेणानुप-लब्धकारणत्वस्य हेतुत्वान्मेवमिति शङ्कते—अथेति । अद्रव्यत्वमविद्यमानकारणद्रव्यत्वं, तावदेव नित्यत्वसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यमित्याह—तथापीति । अस्तु तावदेव तर्हि नित्यतानिमित्तं, तत्राह—तस्येति । न चानुमानेन कारणानुपलब्धिः, परिच्छिन्नत्वानुमान-स्योक्तत्वादिति चकारार्थः । अवयवनाशोऽवयवव्यतिपत्तिर्विनाशश्च द्रव्यनाशकारणं तदुभयासत्त्वविद्यापदेनोच्यते, तथा च परमाणवो नित्याः, उभयनाशकारणशून्यत्वात्, आरम्भवदिति सूत्रार्थ इत्याह—अथापीति । हेत्वसिद्धिमाह—नेति । आरम्भवादानुपगमं निय-माभावे हेतुमाह—संयोगेति । परिणामवादे नाशहेत्वन्तरसंभवादसिद्धिरुक्तेत्याह—यदेति । नच घृतकाठिन्यनाशोऽपि कारणमव-यवविभागादीति युक्तम्, अणुकाठिन्यस्य नाशकद्रव्याभावेऽपि विनाशज्ञीकारात् । नच तत्काठिन्यं न नश्यति, तत्कार्येऽपि तदनाश-पातात् । कारणानुपलब्ध्या कार्या तत्राशाश्रयणात् । तस्मादणववसां हित्वा ब्रह्माणः स्वरूपेणावस्थानमनुशास्य इत्याशयेन घृतकाठिन्य-

नेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनाम् । तस्मादप्य-
नुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं
तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतान्यनुपपत्तिपक्षितगुणानि
स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतरतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते । तद्वत्परमाणवोऽप्यनुपपत्तिताप-
न्नितगुणाः कल्प्येरन्न वा । उभयथापि च दोषानुपपन्नोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने तावदु-
पचिततापचितगुणत्व उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः । न चान्तरेणापि मूर्त्यु-
पचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्यते, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने

भाष्यरत्नप्रभा

दाहरणत्वमिति शङ्कं, गुणवद्भवस्यापि कुतश्चिद्विनाश इत्यंशेनोदाहरणात्, गुणपरिभाषयाश्चातन्नत्वात् । वस्तुतस्तु
घृतं कठिनं द्रवमित्यनुस्यूतघृतपरिणामविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यम् । न च द्रव्यत्वेऽप्यवयवविभागादेव तस्य नाश इति
वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासंभवात्, परमाणुकाठिन्याशे तदसंभवाच्चेति भावः । किंच प्रलये
नासीद्भूतो नान्यत् किंचनेत्यनूनां नाशसिद्धिः । तस्मान्न तेषां परमकारणत्वमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥
यद्यस्मादधिकगुणवत्तत्तस्मात्स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति—तद्वदिति । पार्थिवः परमाणुरधिकगुणस्तत एकैक-
न्यूनगुणा जलादिपरमाणव इति कल्प्यन्ते, न वा । आद्ये दोषमाह—कल्प्यमान इति । मूर्त्युपचयात् स्थौल्यद्वित्यर्थः ।
पार्थिवोऽणुराप्त्वात् स्थूलः, अधिकगुणत्वात्, घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति—न चान्तरेणेति ।

भामती

परमाणुद्रव्यमभिसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणोरतिरिच्येते, एवं मृदा सुवर्णं वा
सामान्यं पिण्डावस्थानपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद्वदृक्चकारावस्थामापद्यते । न लवयवविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा
विनष्टमृद्गन्ति घटश्चकारादयः । नहि कपालादयोऽस्सोपादानं तत्संयोगो वाऽसमवायिकारणमपि तु सामान्यसोपादानं, तच्च
नित्यम् । न च तत्संयोगसचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्टत्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतोऽनिर्वाच्या विशेष-
भावस्यास्तदधिष्ठाना भुजङ्गादय इव रज्जाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति सांप्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति
॥ १५ ॥ **उभयथा च दोषात् ।** अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शात्मिकाः
सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः । पुरणोऽपि स्मर्यते—‘आकाशं शब्दमात्रं तु
स्पर्शमात्रं समाविशत् । दिगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥ १ ॥ रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणानुभौ ।
त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥ २ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा
आपो विज्ञेयान्तु रसात्मिकाः ॥ ३ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेद्रन्ध्रमाविशत् । संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे
महीमिमाम् ॥ ४ ॥ तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु हृदयेते । शान्ता शोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ ५ ॥
परस्परानुप्रवेशाद्वाप्यनित्यं परस्परम् । तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयः । तथा च यथायथा संह-
न्यमानानामुपचयस्तथा संहतस्य स्थौल्यं, यथायथाऽपचयस्तथा सौक्ष्म्यतातरतम्यं, तदेवमनुभवागमाभ्यामवस्थित-
मर्थं वैशेषिकैरिति चक्षुरित्यशक्यापहवमाह—**गन्धेति ।** अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानुपपत्ति-
दिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिवेकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति—तद्वत् । स्थूल-
पृथिव्यादिवत् । परमाणवोऽपीति । उपचितगुणानां मूर्त्युपचयात् उपचितसंहन्यमानानां संघातोपचयात् । अपर-
माणुत्वप्रसङ्गः स्थूलत्वादिति । अस्तु त्वेन गन्धादिसंघातः परमाणुपपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं, न च गन्धादीनां
तदाश्रयाणामुपचयेऽपि द्रव्यस्योपचयो भवितुमर्हस्यन्यादिति, तं प्रत्याह—**न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं** द्रव्यस्वरूपो-
पचयमित्यर्थः । कुतः । कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । न तावत् परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते

न्यायनिर्णयः

मुदाहृतम् । प्रब्रुमानानां योगे फलितमाह—तस्मादिति । स्पष्टतत्त्वानुमानफलं निगमयति—तस्मादपीति ॥ १५ ॥ परमाणुवादा-
नुपपत्तौ हेतुत्वेनाह—**उभयथा चेति ।** अणुतामनुपगुणत्वे तुल्यगुणत्वे च दोषप्रोक्तत्वाच्चिद्विपर्ययः वक्तुमनुभवागमसिद्धम-
र्थमाह—**गन्धेति ।** शब्दस्य पृथिव्यादिगुणत्वेन परैरनिष्टत्वाच्चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिवेकगुणान्युदाहृत्य विकल्पयति—तद्वदिति ।
स्थूलपृथिव्यादिवदित्यर्थः । पक्षद्वयस्यापि दोषवत्त्वमाह—**उभयथेति ।** आद्यमनूय दोषानुपपत्तिं विशदयति—**कल्प्यमानं इति ।**
मूर्त्युपचयः सौख्यम् । द्रव्यातिरिक्तानां गुणानामुपचयेऽपि किमिति द्रव्यस्य सौख्यं, तत्राह—**न चेति ।** तत्र कार्यलक्षितमनुमानं
हेतुमाह—**कार्येणिवति ।** कर्षणान्नरमनुवदति—**अकल्प्येति ।** सर्वेषामनुत्वाक्रान्तानां साम्याधर्मेनैकगुणत्वं वा चतुर्गुणत्वं वा ।

तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरन्त-
तस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात्, अप्तु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां, कारण-
गुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्, ततोऽप्यपि गन्धस्योपलब्धिः
स्यात्, तेजसि गन्धरसयोः, वायो गन्धरूपरसानाम् । न चेवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः
परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चाल्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्विरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनमिप्रायेणोपनि-
बद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमे-
वानादरणीयो वेदवादिभिः । अपिच वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान्पट्टपादार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्य-
विशेषसमवायाख्यानल्यन्तमिज्ञानमिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति । यथा मनुष्योऽश्वः शश इति ।
तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । तन्नोपपद्यते । कथम् ।
यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तमिज्ञानं सतां नेतरतराधीनत्वं भवति, एवं

भाष्यरत्नप्रभा

दृष्टविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषामणूनां साम्यार्थमेकैकगुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा । उभयथापि
दोषमाह—अकल्प्यमाने त्वित्यादिना ॥ १६ ॥ न केवलमणुवादस्यानुक्त्वाद्युपेक्षा किंतु शिष्टबहिष्कृतत्वादन्यतोऽ-
र्थतश्चाप्राह्वयमित्याह—अपरिग्रहाच्चेति । चकारार्थं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—अपि चेति । अत्यन्तवेदज्ञापकमाह—
मिन्नलक्षणानिति । द्रव्यगुणकर्मणो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणानि, गुणाश्रयत्वाद्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे सति
जातिमदृक्त्वत्वं गुणलक्षणम्, संयोगविभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्म, नित्यमेकमेकसमवेतं सामान्यम्, नित्यद्रव्य-
वृत्तयो विशेषाः, नित्यः संबन्धः समवाय इति मिज्ञानं लक्षणानि । तैर्मिथोऽत्यन्तमेतदितिद्विरत्यर्थः । तथात्वमत्यन्त-
मिन्नत्वम् । तेन विरुद्धो यो धर्मधर्मिभावः । गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः, ततोऽत्यन्तमिन्नत्वात्, शशकुशादिव-
भामती

किंतु कार्यद्वारा, कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं, यदा न तदाधारतया शुद्धतेऽपि तु तदात्मकतया, तथा च तेषा-
मुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुरपि तत्कारणत्वेवं भवितव्यं, तथा चापरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं
दूषयति—अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्व इति । अथ सर्वे चतुर्गुणा इति । यद्यप्यस्मिन् कल्पे सर्वेषां
स्यौत्स्यप्रसन्नत्वाप्यतिस्फुटतोपेक्ष्य दूषयति—ततोऽप्यपि । वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
॥ १६ ॥ अपरिग्रहाच्चाल्यन्तमनपेक्षा । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । संप्रत्युत्सृज्य भाष्यकृद्देशिकतन्त्रं
दूषयति—अपि च वैशेषिका इति । द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं । न हि यथा गवाश्चमहिषमातङ्गाः परस्पर-
ानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, वन्ध्याद्यनधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा वन्ध्याद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते,

न्यायनिर्णय

तत्राद्यमनुष्य प्रत्याह—परमाणुत्वेति । तेषामेकैकगुणत्वेऽपि किमिति कार्येषु नानागुणत्वं न स्यादित्याशङ्काह—कारणेति । द्वितीयं-
मनुष्य निराह—अथेत्यादिना । श्यापत्तिमाशङ्काह—न चेति । चतुर्गुणत्वे सर्वेषां स्यौत्स्यद्वयोश्चाक्षुषत्वं प्रसज्येत, एतैरगुणत्वेऽपि
तारतम्यासिद्धिरिति मत्तोपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६ ॥ न केवलमणुवादस्यानुक्तत्वं किंतु शिष्टापरिग्रहादन्यतोऽर्थतश्चोपेक्ष्यत्वमि-
त्याह—अपरिग्रहाच्चेति । अत्यन्तमिति विशेषणस्येत्यतमर्थमाह—प्रधानेति । सत्कार्यत्वादित्यादिशब्देनात्मनोऽसङ्गत्वमिदं प्रत्यादि-
शुद्धते । चकारवृत्तितमर्थमाह—अपिचेति । परमतस्य न्यायशून्यत्वं वक्तुं तदभ्युपगममाह—वैशेषिका इति । तेषां मिथ्यादात्म्यं
वारयति—अत्यन्तेति । तत्र हेतुः—भिन्नेति । तत्र गुणवद्रव्यम् । सामान्यवत्त्वे सति प्रत्येकं द्रव्यत्वकर्मत्वयोरनाधारो गुणः ।
संयोगविभागयोरेकसमवायिकारणजातीयं कर्म । नित्यमेकसमवेतं सामान्यम् । नित्यद्रव्येषु स्वरूपसन्तो विशेषाः । नित्यः संबन्धः
समवाय इति मिन्नलक्षणत्वम् । शिष्टविशेषोच्चावन्धाकाशकालदिशासमनसि नवैव द्रव्याणि । रूपरसस्पर्शशब्दसंख्यापरिमाणुपक्षकालपर-
त्वापरत्वसंयोगविभागद्विरुद्धत्वं, लेच्छादिप्रत्यक्षधर्मधर्मसंस्काररूपवद्रवत्वलेखशब्दाद्विशेषादिगुणाः । उत्क्षेपणापेक्षेणानुब्रजनप्रसारण-
गमनानि पञ्चैव कर्माणि । परमपरं च द्विविधं सामान्यम् । अन्त्या विशेषास्त्वन्तान्ताः । समवायः पुनरेक एवेति मत्वाऽत्यन्तमेवेदं दृष्टा-
न्तमाह—यथेति । अभ्युपगमान्तरमाह—तथात्वमिति । अत्यन्तमिन्नत्वमिति यावत् । मनुष्यादत्यन्तमिज्ञानमन्वादीनां मनुष्याप-
रतन्त्रविरोधवद्द्रव्यादत्यन्तमिज्ञानां गुणादीनामपि द्रव्यापारतन्त्रमत्यन्तमिन्नत्वेन विरुद्धमित्याह—तद्विति । परमाणवः समवायश्चेत्यु-
भयमत्यन्तमप्रसिद्धमितरत्यसिद्धमित्युपेक्ष्यत्यन्तमिन्नत्वं प्रत्याह—तन्नेति । पारतन्त्र्यनिर्वाहकमत्यन्तमिन्नत्वं न तद्विरोधीत्याह—कथ-
मिति । अत्यन्तमिन्नत्वं नित्यपारतन्त्र्यविरोधि दृष्टमिति व्याप्तिमाह—यथेति । विमतं न द्रव्याधीनं, ततोऽत्यन्तमिन्नत्वात्, यथ-
वोऽत्यन्तमिन्नं न तत्तदधीनं, यथा कुशादयः शशादिभ्योऽत्यन्तमिज्ञासदधीना नेत्यनुमानमाह—एवमिति । अतैरेकमुक्तमन्य-

द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्यभावे भावाद्व्याभावेऽभावाद्व्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभा-
गभवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत् । तथा सति
सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चाप्येयाताम् । नन्वेतदप्यस्यपि सतो धूमस्याश्व-
धीनत्वं दृश्यते । सत्यं दृश्यते । भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः
कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषणेन प्रतीयमानत्वाच्चैव
द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्माद्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्य-
विशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणा(दी)नां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्ध-
त्वादिति यद्युच्येत, तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्कालभावं
वा । सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्थान्युपगमो विरुध्यते । कथम् । तन्त्वारब्धो

भाष्यरत्नप्रभा

दिलर्थः । भेदवाधकमुपन्यस्याभेदमाह—अथ भवतीति । गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, तथा च
गुणाद्यो द्रव्याभिन्नाः, द्रव्याधीनत्वात्, यद्यस्माद्विन्नं तत्र तदधीनं, यथा शराभिन्नः कुश इत्यर्थः । अभेदे द्रव्यं गुण
इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं, तत्राह—द्रव्यमिति । कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अन्यथात्यन्तभेदवदत्यन्तभेदेऽपि
धर्मैर्धर्मित्वायोगादिति मन्तव्यम् । अस्तु गुणादीनां द्रव्यतादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकमन्यं प्रत्याह—तथा सतीति ।
सांख्योऽत्र वेदान्ती ग्राह्याः । यद्वा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति सांख्यग्रहणम् । यद्यपि तदधीनत्वं तद्वर्त्मत्वं,
तच्च धूमे नास्ति, अग्निं विनापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति ।
कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति—सत्यमिति । तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वाच्च व्यभिचार इत्या-
शयः । अस्य हेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्कते—गुणादीनामिति । गुणादीनां द्रव्येणाभेदाभावेऽप्ययुतसिद्धत्वेन तादात्म्य-
प्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः । दूषयितुं विकल्पयति—तत्पुनरिति । शौक्यस्य पटमिति शब्दात् पटस्य तन्मुद्देशत्वात् पटशौक्य-
योरपृथग्देशत्वाभावाच्छुद्धः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति—अपृथग्देशत्वं इति । काणाद-

भाष्यती

एवं गुणाद्यो न द्रव्याद्यधीननिरूपणाः, अपि तु यदा यदा निरूप्यन्ते तदा तदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथानामेषामस्ति
स्वातन्त्र्यं, तस्मात्तातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथातथा प्रथत इत्यर्थः । द्रव्यकर्मलमात्रं गुणादीनां द्रव्या-
धीनत्वमिति मन्वानश्वेदयति—नन्वेतदप्यस्यपीति । परिहरति—भेदप्रतीतेरिति । न तदधीनोत्पादतां तदधीन-
त्वमाकर्षमेहे किंतु तदाकारतां, तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः । शङ्कते—गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुत-
सिद्धत्वादिति यद्युच्येत । यत्र हि द्वावाकारिणो विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते तौ संबद्धासंबद्धौ वा वैयधिकर-
ण्येन प्रतिभास्येते, यथैह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्च इति, न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः, तेषां द्रव्यकारतया-
कारान्तरयोगेन द्रव्यादाकारिणोऽन्यत्वेनाकारितया व्यवस्थानाभावात् सेयमयुतसिद्धिः । तथा च सामानाधिकरण्येन प्रत्येत्यर्थः ।
तामिमामयुतसिद्धिं विकल्प्य दूषयति—तत्पुनरयुतसिद्धत्वमिति । तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन विरुध्यत इत्याह
—अपृथग्देशत्वं इति । यदि तु संयोगिनाः कार्ययोः संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वे युतसिद्धिरस्ततोऽन्याययुतसिद्धिः, नित्य-

न्यायविर्णय

माह—अथेति । विमतं द्रव्यादभिन्नं, तद्भावाभावानुविधाधिभावाभावत्वात्, तद्वत् । न चाग्निभावाभावानुविधाधिभावाभावे धूमे
व्यभिचारः, तस्मादभिन्नं विनापि भावात् । गुणादेश्च द्रव्यमानं विना भावे तत्पारतन्त्र्यव्याहृतिरिति भावः । विमतं द्रव्याद्विभवे,
भिन्नद्रव्यप्रत्ययमाकत्वात्, घटवदित्याशङ्क्य संस्थानादिभेदोपगमेन सिद्धसाध्यत्वमभिप्रेत्याह—द्रव्यमिति । आकारविशेषः संस्थानाने-
दोऽन्यस्वामेदस्त्वादित्याशङ्क्यः । उत्कर्षार्थं दृष्टान्तेन साधन्यव्यभिचारमाह—यथेति । एकस्थानेकान्तरत्वं सांख्यसिद्धान्तस्तत्र त्वनेकस्य
कल्पितत्वमेवातो न स्वमतसिद्धिरित्याशङ्क्य तथापि तवापसिद्धान्तः स्यादित्याह—तथेति । निरस्तमेव विधान्तरेणापि निरसितुं
शङ्कयति—नन्विति । न तदधीनत्वं तदभेदसाधकं, तस्मान्नानाधिकरण्येन भावं तु तथा, न तदभेदोऽस्तीति परिहरति—सत्यमिति ।
तत्रेति व्यवहारभूमिरुक्ता । उक्त्या गुणादेरपि द्रव्याभेदधीरित्याशङ्क्याह—इह त्विति । विवादस्य सप्तमर्थः । विमतं द्रव्यान्न भिद्यते,
तस्मान्नानाधिकृत्युद्धिरोप्यत्वात्, संमतवदित्याह—तस्यादिति । गुणे दर्शितं न्यायं कर्मादावतिदेशति—एतेनेति । विमतं द्रव्या-
भिन्नं, तत्सत्तास्त्वैव्यतिरेकसत्तास्त्वैव्यतिरेकत्वात्, तत्स्वरूपवत् । न च साध्याविशिष्टता, तस्मात्त्रये साध्ये तस्यान्यसमानाधिकृतधीकृत-
तत्सत्ताव्यतिरेकसत्तादिहास्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः । गुणादीनां द्रव्यसामानाधिकरण्येन भावं तदभिन्नत्वाभावेऽपि स्यादित्यन्या-
सिद्धिं शङ्कते—गुणानामिति । उभयत्र गुणग्रहणं कर्मादिरूपलक्षणम् । तदूषयितुं विकल्पयति—तदिति । पक्षत्रये दोषं प्रतिजानीते
—सर्वथेति । अपृथग्देशत्वं द्वयोरेकतरस्य वा । तत्रात्र दोषमाह—अपृथगिति । कथं सान्धुपगमः, तद्विरोधो वा कथमित्याह—कथं-

हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वाद्यः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः । तथाचाहुः—‘द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्’ (वै० १।१।२०) इति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लाद्यः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत । अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरान्तर्भावः संभवति, तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः संबन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां, प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धः समवाय इति, एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धो नोपपद्यते, द्रव्यायत्तत्वात्संबन्धस्य । सिद्धं भूत्वा संबन्धत इति चेत्,

भाष्यरत्नप्रभा

सूत्रद्वयं व्याचष्टे—तन्तवो हीति । स्वभावो हि स्वरूपं तस्यापृथक्त्वेऽसद्विद्यामेदसिद्धिरित्याह—अपृथक्स्वभावत्व इति । अमेदे युक्तिमाह—तस्येति । गुणस्येत्यर्थः । एवं पद पदार्था अत्यन्तमिच्छा इति सिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषयति—युतेति । अयुतसिद्धत्वं किमुभयोस्तान्यतरस्य । नाह इत्याह—प्राप्ति । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति—अथेत्यादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्त्युपेक्ष संबन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्पार्थं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते—सिद्धं भूत्वेति । सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग

भामती

योल्लु संयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतितत्त्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिः, तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति । गुणगुणिनोश्च शौक्ल्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति । नहि तत्र शौक्ल्यपटार्भ्यां संबन्धिभ्यामन्यदेशौ शौक्ल्यपटौ । सत्यपि पटस्य तदन्तन्तुदेशाले शौक्ल्यस्य संबन्धिपटदेशत्वात् । तत्र । नित्ययोरामाकाशयोरजसंयोगे उभयस्या अपि युतसिद्धेरभावात् । नहि तयोः पृथगाश्रयाश्रितत्वमनाश्रयत्वात् । नापि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वममूर्तत्वेनोभयोरपि निष्किण्वत्वात् । न चाजसंयोगो नास्ति तस्यानुमानसिद्धत्वात् । तथाहि—आकाशमात्मसंयोगि, मूर्तद्रव्यसंग्रहात्, घटादिवदित्यनुमानम् । पृथगाश्रयाश्रयित्वपृथग्गतिमत्त्वलक्षणयुतसिद्धेरन्या लयुतसिद्धिरपि नाभ्युपेतिविरोधमावहति तथापि न सामानाधिकरण्यप्रथासुपपादयितुमर्हति । एवंलक्षणेऽपि हि समवाये गुणगुणिनोरभ्युपगम्यमाने संबन्धे इति प्रत्ययः स्याज तादात्म्यप्रत्ययः । अस्य लोपपादनाय समवाय आस्थीयते भवद्विः । स चेदास्थितोऽपि न प्रत्ययमिममुपादयेत् कृतं तत्कल्पनया । नच प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात् । तत्रोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्थानं तु पटः शुक्ल इति । नच शुक्लपदस्य गुणविशिष्टगुणपरत्वादेवं प्रवेष्टि सांप्रतम् । नहि शब्दवृत्त्यनुसारं प्रत्यक्षम् । न ह्यभिर्माणवक इत्युपचरिताभिभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दहनात्मना प्रथते । न चायममेदविभ्रमः समवायनिबन्धनो मिश्रयोरपीति वाच्यम्, गुणादिसद्भावे तद्वेदे च प्रत्यक्षानुभवादित्यस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु मेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोल्यानासंभवात् । तदिदमुक्तम्—तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वादिति । अपि चायुतसिद्धश्चोऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः, सा च भवन्तते न द्रव्यगुणयोरस्ति, द्रव्यस्य प्राक्सिद्धेरुत्पत्तेः च पश्चादुत्पत्तेः, तस्मान्मन्यप्यावादोऽपमिल्याह—युतसिद्धयोरिति । अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य लयुतसिद्धिः कारणातिरेकेणाभावादिसाशङ्कान्मन्या दूषयति—एवमपीति । संबन्धिद्वयाधीनसद्भावो हि संबन्धो नास्तेकस्मिन्नपि संबन्धिनि भवितुमर्हति । नच समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोक्तमधस्तात् । नच कारणसमवायादनन्या कार्यस्यो-

न्यायनिर्णयः

मिति । प्रथमं स्वानुपगमं दर्शयति—तन्त्विति । तत्र काणादं सूत्रं प्रमाणयति—तथाचेति । उक्तोऽर्थोऽत्र न भातीत्याशङ्क्य व्याचष्टे—तन्तवो हीति । स्वानुपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति—स इति । नच संबन्धिनोरन्यतरस्यपृथग्देशत्वमनुतसिद्धत्वं, घटाकाशसंयोगे व्यभिचारात् । नापि पृथगाश्रयानामाश्रितत्वं तथा, परमाण्वाकाशसंबन्धे व्यभिचारात् । एतेन संबन्धिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वादित्यर्थे तथैति व्याख्यातम् । अजसंयोगपक्षे दिक्कारसंयोगे व्यभिचारात् । कालो दिशा संयुज्यते, संयोगित्वात्, घटवदिति तत्सिद्धिः । नच मूर्तत्वादिसहायिः, संयोगित्वस्यैव तत्रातिरेकप्रयोजकत्वादिति भावः । द्वितीयस्युत्पत्त्यपि निरस्यति—अथेत्यादिना । तृतीयमनूय प्रत्याह—अथप्राप्ति । तयोस्तात्ममेदायोगे हेतुमाह—तस्येति । नहि सामानाधिकरण्यधीः समवायार्थः, पटे शुक्ल इति धीप्रसङ्गादित्यर्थः । गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतसिद्धत्वं निरस्याभ्युपगमान्तरं निरस्यति—युतेति । अयुतसिद्धतोपपत्तेः संबन्धिद्वयापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा । नाह इत्याह—प्राप्ति । द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । अयुतसिद्धत्वमुपेक्ष समवायं दुपृथग्युः संबन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्पार्थं निरस्यति—एवमिति । द्वितीयं शङ्कयति—सिद्धमिति । तर्हि सतोर-

प्राक्कारणसंबन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि संबन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबन्धस्य संबन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेत् । न । एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपपेक्षयानेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं संबन्धिरूपं चापेक्षयानेकशब्दप्रत्ययभागभवति, मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति, यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथा संबन्धिनोरेव संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययाहत्वं न व्यतिरिक्त-

भाष्यरजप्रभा

इत्यभ्युपगमात्तन्तुपटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सद्योजातपटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगः, तत्राह—यथेति । किंच संबन्धस्यापि संबन्धेऽनवस्थानादुपसंभक्त्यानियामकत्वात् संबन्धोऽपि दुरितरूप इत्याह—मापीति । संबन्धः संबन्धिमिश्रः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वात्, वस्त्वन्तरवदिति शङ्कते—संबन्धीति । कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते—न । एकत्वेऽपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागेव पुत्राद्यपेक्षया पितेत्यादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति, नच भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः ।

भामती

एतदिति शक्यं वक्तुम्, एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः । उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन । सिद्धयोरस्तु संबन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्याऽयुतसिद्धिः संभवतीत्येतदुक्तम् । ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्बुतसिद्ध्यभावात् । कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । युतसिद्ध्यभावात्सैवभावात् । एतेनाप्राप्तिर्संयोगो युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । मा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः, प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्मिन् भवति, तत्रास्या असंयोगत्वायान्यायुतसिद्धिवैकल्या । तथा च सैवोच्यतां किमनया परस्परश्रयदोषप्रस्था । न चान्या संभवतीत्युक्तम् । यद्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा संयोगः, यथा स्थानुद्वेयनयोर्मल्लयोर्या । न च तन्तुपटयोः संबन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसंबन्धात् । तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह—यथा चोत्पन्नमात्रस्येति । संयोगोऽपि हि संयोगो भवद्विरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोगः, आत्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात्, कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिरिहाचेति । अपि च संबन्धिरूपव्यतिरेके संबन्धे सिद्धे तद्वान्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्रीयेत स एव तु संबन्धव्यतिरेकोऽसिद्धः, उक्तं हि परस्तादतिरिक्तः संबन्धिम्यां संबन्धोऽसंबद्धो न संबन्धिनो घटयितुमीष्टे । संबन्धिसंबन्धे चानवस्थितिः । तस्मादुपपत्त्यनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादभ्युत्पन्नम्, अपितु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात् कार्यस्य कारणादनतिरेकात् किं केन संबद्धं, संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात् कस्तयोः संयोगः इत्याह—नापि संयोगस्येति । विचारासहलेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभाववशाद्वाङ्मते—संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । निराकरोति—न । एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपपेक्षयेति । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थामेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोऽवदातः, स्वगतावस्थामेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रियः, परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । निदर्शनान्तरमाह—यथा चैकापि सती रेखेति । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा संबन्धिनोरिति । अङ्गुल्योर्नैरन्तर्यं संयोगः, दधिकुण्डलयोरौत्तरार्धं संयोगः । कार्यकारणयोरु तादात्म्येऽप्यति-

न्यायनिर्णयः

प्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः, समवायस्तु नैवमित्युपगमात्कार्यकारणयोरपि संयोगापत्तिरित्याह—प्राप्तिः । क्रियापूर्वकः संबन्धः संयोगः, नच कार्यकारणयोः सोऽस्तीति समवायसिद्धिरित्याशङ्क्याह—यथेति । किंच संबन्धव्यतिरेके संबन्धे सिद्धे संयोगः समवाय इति विवेकः । न संबन्धोऽतिरिक्तोऽस्ति, तस्य संबन्धिसंबन्धेऽनवस्थानात्, असंबन्धे न्यायमकत्वायोगात् । तथाच कार्यं न कारणे समवेतं किंतु कल्पितसंवेत्याह—नापीति । संबन्धः संबन्धिम्यां वस्तुन्तरं, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वात्, वस्तुन्तरवदिति शङ्कते—संबन्धीति । तत्तदनिर्वाच्यनेकविशेषापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाशब्दधियाविति सिद्धसाध्यत्वमाह—नेति । सत्यव्यभिचारश्च हेतुरिति मन्वानो दर्शनं विशदयति—यथेति । स्वगतविशेषापेक्षया नानाशब्दधीमाकवमुदाहरति—मनुष्येति । स्वगतावस्थापेक्षया तदर्थयति—बाल इति । स्वगतक्रियापेक्षया तदनुव्यस्यति—पितेति । व्यभिचारप्राप्त्युत्पत्त्युदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । दृष्टान्तस्पर्शमं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । परोक्तानुमातिलिङ्गासफलमुपसंहरति—इत्यु-पीति । उपलब्धिवेव गमकतया लक्षणं र्थस्य तेन योजयत्वेन

वस्तुवस्तित्वेन, इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्तुवन्तरस्य । नापि संबन्धविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसङ्गः । खरूपबाह्यरूपपक्षेयत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वाच्च संयोगः संभवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् । न । अविविच्यमानार्थकल्पनायां सर्वोर्थसिद्धिप्रसङ्गात् । इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् । कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवाच्च । नच वैशिष्टिकैः कल्पितेभ्यः पदभ्यः पदार्थेभ्योऽप्येऽधिकः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्यै यस्यै यद्यदोच्यते तत्तत्सिद्ध्यैत् । कश्चित्कुपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव माभूदिति कल्पयेत् । अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत् । कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किंचान्यत् । द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्यगुक्तस्याकाशेनेव संश्लेषानुप-

भाष्यरत्नप्रभा

कलितमाह—इत्युपलब्धीति । विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन—लक्षणेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्तुवन्तरस्य संयोगादेः संबन्धित्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः । न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण संयोग उपलभ्यते । समवायस्तु न कस्यापि कश्चिदप्यनुभवमारोहतीति भावः । संबन्धस्य संबन्धयभेदे संबन्धिनः सदा सत्तात्सर्वादा संबन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति—नापीति । परापेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्योः रूपरूपिणोश्च संबन्धिधीः, न स्वत इत्युक्तमित्यर्थः । पूर्वं परमाण्वोः संयोगनिरासेन द्यगुक्तादिसृष्टिर्निरस्ता, संप्रत्यहृष्टवदामनाऽणूनां संयोगोऽणुषु क्रियाहेतुः, आत्ममनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यसमवायिकारणं निरस्यते—तथाण्वात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेशशक्तमतिप्रसङ्गत्वेदोपागतं वक्तुं पुनरुद्भावयति—कल्पिता इति । कल्पनमूहः । ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा । द्वितीये न संयोगसिद्धिः स्वस्वाभावयोरैकत्र दूर्यवच्छेदकासत्वात् । आद्ये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् । प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्संभवाच्चेत्यर्थः । यद्युहात्सर्वसिद्धिस्तदा पूर्वबंधमनुसृजितमिमां लुप्येरन्त्याह—नचेत्यादिना । संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति—किंचान्यदिति । तन्मते दूषणान्तरमुच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः संप्रहः । यत एकाकषेणेनापराकषेणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्यगुक्तं निरवयवासमवेतं, सावयवत्वात्, आकाशसमवेतभूमिवदिति भावः । ननु द्यगुक्तस्यासमवेतत्वे तदाश्रितत्वं न स्यात्, संबन्धं विना तदयोगात् । नच संयोगा-

भामती

र्थाव्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा संबन्धिनोरित्युक्तम् । नापि संबन्धविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः इत्येतदप्यनिर्वाच्यमेवाभिप्रायम् । अपिचाहृष्टवत्संज्ञसंयोगात् परमाणुमनसोश्चायं कर्म भवद्भिष्यते । 'अनेरुष्वैवचलनं वायोस्तिर्यक्पवनमनुमनसोश्चायं कैरल्येष्टकारितानि' इति वचनात् । न चाणुमनसोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः संभवति । संभवे चाणुमनसोरात्मव्यापिलात् परममहत्त्वेनानुपलक्षप्रसङ्गात् । नच प्रदेशवृत्तिरनयोरात्मना संयोगोऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थानासहलादतिप्रसङ्गादित्याह—तथाऽण्वात्ममनसामिति । किंचान्यत् । द्वाभ्यामणुभ्यां कारणभ्यां सावयवस्य कार्यस्य द्यगुक्तस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । संश्लेषः संप्रहो यत एकसंबन्ध्याकर्षं संबन्धन्तराकर्षं भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्रव्ययोरश्रयाश्रितभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं

न्यायनिर्णयः

प्राप्तस्यानुपलब्धिसिद्धिप्रमाणपञ्चकानुपपत्तिस्ततो वस्तुवन्तरस्य संबन्धित्यतिरेकसंबन्धसाभावो निश्चितः, योगानुपलब्धेरभावोऽपि तत्वात् । तस्मात्कृत्यैकदेशाभ्यामन्तरालदेशश्चायवस्थार्थो समवायसंयोगशब्दधीगम्यावित्यर्थः । संबन्धशब्दयोः संबन्धयैवे तस्य सदाभावाच्च सदा स्यातामित्याशङ्काह—नापीति । खरूपेणाङ्गुल्यो रूपरूपिणोश्च तत्तच्छब्दधीविषयत्वं, नैरन्तर्यानु संबन्धशब्दधीगम्यत्वेत्येकदेशी-हेतुोक्तत्वात् यावत्संबन्धिसत्त्वं शब्दधीप्रसक्तिरित्यर्थः । किंच सांशयोः संयोगेऽपि निरंशयोर्नास्त्वित्याह—तथेति । द्यगुक्तादिकार्य-हेतुरेव परमाण्वोः संयोगो निरस्तः । संप्रति ज्ञानाद्यसमवायिकारणमात्ममनःसंयोगमदृष्टवदात्मसंयोगं चाणूनां निरस्यति—अण्वात्मेति । आत्मनोऽप्रदेशत्वात्पुनर्मनसोऽस्तत्त्वयोगः सकलत्ववृत्तिरिति तयोरपि परममहत्त्वं स्यादिति न । असंभवे हेतुवन्तरमाह—प्रदेशेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेशं दोषान्तराभित्यस्तयोर्द्वावयति—कल्पिता इति । कल्पनया तद्वत्स्य सत्त्वमसत्त्वं वा । द्वितीये कल्पना दूषेति मत्वायं प्रत्याह—नेत्यादिना । अविद्यमानस्य प्रदेशवत्त्वलक्षणस्वार्थस्य कल्पनया सत्त्वसिद्धाविति यावत् । तत्र हेतुः—इत्या-निति । कल्पकाधीनत्वाकल्पनाया न तथा सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्काह—कल्पनायाश्चेति । तथापि परिमितत्वात्तस्या न सर्वार्थसाधकत्वं, तत्राह—प्रभूतत्वेति । अण्णामेव पदार्थानां संभवात् सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्काह—न चेति । निवारकमात्रेण फलं सर्वार्थसिद्धि-मुपसंहरति—तस्यादिति । किंच कल्पनया वस्तुसिद्धौ संसारोद्भवयोरनियतिरिति भुवाणः संसारस्यानियतिमाह—कश्चिदिति । मुक्तैरनियतिमाह—अन्यो वेति । अवस्थादेवे हेतुमाह—कस्तयोरिति । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदे तथैवोपलब्धिप्राप्तौ समवायादेकत्व-सिद्धिरित्याशङ्का विषैषतः समवायं दूषयति—किंचेति । इष्टान्तं स्पष्टयति—नहीति । कार्यकारणयोरार्थोपस्था समवायः सिध्य-

पत्तिः । न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्लेषोऽस्ति । कार्यकारणद्रव्ययोरश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धिर्वाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवद्वयवदिति तरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् । किंचान्यत् । परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः, सावयवत्वादित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्यते । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयसि त एव परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणापरमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्यणुकाद्येपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति, ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति, ततो द्यणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्भिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् । नायं दोषः । यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयो-

भाष्यरजप्रभा

दाश्रितत्वं कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्यसंयोगादिति शङ्कते—कार्येति । प्रकृतिविकारयोरभेदादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिति परिहरति—नेति । भेदात्तत्राव इति वदन्तं प्रत्याह—इतरेतराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य कारणाश्रित्यव्यवहारः कल्पितभेदादित्याह—कारणस्यैवेति । परमाणूनां निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह—किंचेति । परमाणवः सावयवाः, अल्पत्वात्, घटवत् । विषये तेषां दिग्भेदावहित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः । ननु परमाणवपेक्षया योऽयं प्राची-दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवहित्वेन येऽवयवास्त्वयोच्यन्ते त एव मम परमाणवतोऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते—यांस्त्वमिति । परिहरति—न । स्थूलेति । अयमर्थः—यत्सर्वोत्तमा विभागायोग्यं वस्तु स परमाणुरिति युज्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्, तदन्वयात्पस्य दिग्विभागाहेत्वेनावयवविभागावश्यं भावात् । यदि पृथिव्यादिजातीयोऽवयवपरिमाणविश्रान्तिभूमिर्भवेत् स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं, विनाशित्वात्, घटवत् । नच हेत्वसिद्धिः, अणवो विनाशिनः, पृथिव्यादिजातीयत्वात्, घटवदिति साधनादिति । संप्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेत्वभावादात्मवदविनाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं सारयति—विनश्यन्त इत्यादिना । ब्रह्मातिरिक्तसाक्षानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वम-

भासती

कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निराकरोति—न । कुतः । इतरेतराश्रयत्वात् । तद्विमजते—कार्यकारणयोर्हीति । किंचान्यत् । परमाणूनमिति । ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः । तथा च परमाणवः, तस्मात्सावयवा अनित्याः स्युः । अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत् परमाणुलब्धाघातः शङ्कते—यांस्त्वमिति । निराकरोति—न । स्थूलेति । किं सूक्ष्मत्वात् परमाणवो न विनश्यन्त्यस्य निरवयवतया तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम्—वस्तुभूतापीति । भवन्मते उत्तरं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति—विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनेति । यथा हि घृतसुवर्णा-

न्यायनिर्णयः

पीति शङ्कते—कार्येति । द्यणुकपरमाणूनां समवायाहौ, सावयवनिरवयवद्रव्यत्वात्, भूम्याकाशवदित्यत्राकार्यकारणद्रव्यत्वात्प्रयोः समवायानहौतैलप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह—नेत्यादिना । अन्यतरव्यतिरेकेणान्यतरस्य सिद्धिसंभवे कथमेवमित्याशङ्क्याह—नहीति । कार्यस्य कारणानाश्रितत्वे स्वातन्त्र्यं स्यादित्याशङ्क्याह—कारणस्येति । परमाणूनां निरवयवत्वमुपेक्षोक्तम् । तदेव नास्तीत्याह—किंचेति । परमाणवः सावयवाः, परिच्छिन्नत्वात्, घटवत् । परिच्छिन्नत्वं सावयवमात्रवृत्ति, परिच्छिन्नमात्रवृत्तित्वात्, घटवदित्यर्थः । तेषां सावयवत्वे दिग्भेदव्यवसायकत्वं हेतुरित्याह—यावत्स्य इति । सावयवत्वफलमाह—सावयवत्वादिति । उक्तानुमानफलमाह—इति नित्यत्वेति । ये दिग्भेदव्यवसायकत्वात् परमाणवयवाः स्वीकृतास्त एव मम परमाणवतोऽपि सावयवाश्चेत्तदवयवा एवेत्येवं यतः परं न विभागः स परमाणुनिरवयवः, स च नित्यः परिमाणतारतम्यविश्रान्त्याधारत्वादात्मवदिति शङ्कते—यानिति । किं सर्वमेव विभागायोग्यं वस्तु परमाणुवत्तासदादिभिर्विभज्यमानावयवम् । अपि न परमाणोर्भेदावहित्वं, मूलकारणस्य सन्मात्रस्यैव सर्वथा विभागायोग्यत्वात्तस्य च निरवयवत्वं सिद्धमेव । द्वितीये सन्मात्रान्मूलकारणादतिरिक्तं किंचन सूक्ष्मं वस्तु परमाणुरस्तु, स च विनष्टमृष्टमिति, पृथिव्यादिजातीयत्वात्, परामीष्टद्यणुकवदित्याह—नेति । दृष्टान्तं समर्थयते—यथेति । वस्तुभूतापीति परमतेनोक्तम् । दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तथेति । नित्याः परमाणवः, निरवयवद्रव्यत्वात्, आत्मवदिति शङ्कते—विनश्यन्त इति । हेत्वसिद्ध्या समाधत्ते—नायमिति । उक्तमेव स्फुटयति—यथेत्यादिना । अवयवतत्त्वसंयोगविनाशौ विनापि सुवर्णपिण्डो नश्यति । विनापि

गाद्वयभावापत्त्या काटिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूल्या-
दिविनाशो भविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजला-
दीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । तदेवमसारतरत्कसं-
वत्त्वादीश्वरकारणश्रुतिविस्मृत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपे-
क्षास्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्रतिः ॥ १८ ॥

समुदायाभौ शुकावयुक्तौ वाऽप्युहेतुकः ॥ एकोऽपरः स्वभूतहेतुरेवं युज्यते द्वयम् ॥ १ ॥

स्थिरचेतनराहस्यात्स्वयं चाचेतनत्वतः ॥ न स्वप्नानामप्युक्तं वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥ २ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्यक्तियोगाद्देवविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम् । सोऽध्वै-

भाष्यरत्नप्रभा

सिद्धम् । निमित्तादृष्टादिनाशाद्विनाशः प्रलये संभवति, युक्तौ ज्ञानादज्ञाननाशो तत्कार्याणुनाशसंभव इति भावः ।
यदुक्तं यत्कार्यद्वयं तत्संयोगसत्त्विवानेकद्रव्यावयवमिति, तत्रेत्याह—तथा कार्यारम्भोऽपीति । कैवल्यं प्राधान्यम् ।
कार्यद्वयस्थितावपि हेतुत्वात्संयोगस्य क्षीरारम्भकसंयोगाद्व्याप्यारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्यभिचाराच्च
व्याप्तिरित्यर्थः । किंच यत्कार्यद्वयं तद्रव्यारम्भमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवात्, न तु संयोगसत्त्विवस्त्वन्यूनपरिमाणाने-
कद्रव्यारम्भमिति, गौरवात्, दीर्घविस्तृतवृत्तकुलारम्भजौ न्यूनपरिमाणायौ व्यभिचाराच्च । न च रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति
वाच्यम्, अवयवविभाज्यविविधतापातात् । किंच निरवयवद्रव्यत्वस्यैकात्म्यमिति लाघवाच्च निरवयवानेकाणुसिद्धिः ।
यद्यप्युक्ततारतम्यविश्रान्तिभूमित्वेन तत्सिद्धिरिति । तन्न । न्ययकुत्वेनोक्तदुष्टिषु विश्रान्तेः । नच त एव बुद्धिनामानौ
जगद्देवतव इति वाच्यम्, पृथिवीत्वादिना सावयवत्वमित्यवयोरनुमानात् । न चावयवत्वस्य क्वचिद्विश्रान्तौ परमाणुसिद्धिर-
विश्रान्तावनवस्थेति वाच्यम्, मायायां ब्रह्मणि वावयवत्वविश्रान्तिसंभवात् । अतो न किंचिदुत्पन्नत्वे प्रमाणम् । निरवय-
वानां संयोगसमवाययोरसंभवात्समवेतब्रह्मणुकारम्भकत्वायोग इत्यादि बाधकमुक्तमेव । संप्रति 'अपरिग्रहाच्च' इति
सूत्रवाक्यशेषं पूरयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति—तदेवमिति । तस्माद्भ्रान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन वेदान्ततत्त्वपर्यव्याप्तिरोध
इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—समुदाय इति । परिमाणभेदेन देहादराशुतरविनाशा-
ङ्गीकारादध्वैनाशिको वैशेषिकस्तस्य निरासानन्तरं सर्वैक्षणिकवादी बुद्धिस्थो निरस्यत इति प्रलङ्घनगतिमाह—वैशे-

भाषती

दीनामविभज्यमानावयवानामपीति । यथा हि पिष्टपिण्डोऽविनश्यदवयवसंयोग एव प्रथमे, प्रथमानश्चाक्षराफाका-
रतां नीयमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशश्चोत्पद्यते, नहि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि
तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथमेन नृयमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निं संयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव
सन्तो द्रवीभावापचयन्ते, नतु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथाऽवयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति, संयो-
गान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णं द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त
इति सर्वमवदातम् ॥ १७ ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्रतिः । अवान्तरसंगतिमाह—वैशेषिकराद्धान्त
इति । वैशेषिकाः खल्वध्वैनाशिकाः । ते हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्ममनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च

न्यायनिर्णयः

संयोगान्तरं सुवर्णद्रवो जायते । परमाणुकाटिन्वं च विभागं विना विनश्यति । तद्वत्द्रवश्च संयोगाद्वै भवति । नच काटिन्यद्रवौ
तावद्भूत्यादितिरिक्तौ शक्यौ वक्तुम् । एवं विनैवावयवविभागाविनाशौ परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इत्यर्थः । अग्निशब्देन काटि-
न्यम्, अग्निशब्देनावसादेनादि गृह्यते । द्रव्यनाशस्वावसानाशो नोदाहरणमित्याहृक्कान्नापि परमाणवस्वावसान एव सर्वकार्यणां
तदवसात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यत्वहेतुं व्यभिचारयति—तथेत्यादिना । कार्यनाशस्वावयवनाशोद्विभागाधीनत्वमित्यमा भाववदित्यर्थः ।
तस्य केवलत्वं प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्य क्षेत्राभावात् । नियमाभावे हेतुमाह—क्षीरेति । अग्निशब्देन लवणादि गृह्यते ।
क्षीराशुतगुणदवयवसंयोगादितिरिक्तो दध्याश्चनृगुणः संयोगोऽवयवसंयोगान्तरम् । दधिहिमादीत्यादिपदं जलाशयम् । दध्यादिषु सत्यपि
कार्यद्रव्यत्वे विशिष्टानेकद्रव्यारम्भत्वसिद्धिरनेकात्म्यादित्यर्थः । एतेन कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणानुत्पत्तिपरिमाणान्तरं, कार्यद्रव्यत्वादिप्रा-
प्तम् । यद्यप्यपरिमाणान्तरतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं, परिमाणान्तरतम्यत्वादिति, तत्रावयवसिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकरणार्थमुपसंहरति—तदेव-
मिति । वाक्यशब्देनापरिग्रहाच्च गृह्यते ॥ १७ ॥ वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—समुदाय इति । आहंतादिमतं हिला
किमित्यनन्तरं वैनाशिकमतं निरस्यते, तत्राह—वैशेषिकेति । परिमाणभेदेन देहादराशुतरविनाशात्वाङ्गीकारादध्वैनाशिकत्वं वैशेषिक-

नाशिक इति वैनाशिकत्वस्याभ्यास्यैवैनाशिकराज्ज्ञान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः, प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति—केचित्सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वैश्वर्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमात्रान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैतत् च, तांस्तत्वावपत्तिब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्त्रोष्णरेणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूप-

माख्यरजप्रभा

विकेति । 'नाभाव उपलब्धेः' इति निरसनीयसिद्धान्तादत्र निरस्यसिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तसिद्धान्तं विभजते—सु चेति । ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बहुप्रकारता, तत्राह—प्रतिपत्तीति । एकस्यैवागमव्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात्, मन्दमध्यमोत्तममिथ्या शिष्याणां वा भेदाद्बहुप्रकारतेत्यर्थः । तानेव प्रकारानाह—तत्रेति । सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारी माध्यमिकश्चेति तत्त्वारः शिष्याः । तेषां योर्बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादोऽप्यस्तित्वसंप्रतिपत्तेश्चोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह—तत्र ये सर्वास्तित्वेति । भूतं भौतिकं बाह्यं, चित्तं चैतत् च कामाद्यान्तरमिति विभागः । तत्र संदिह्यते किं मानमूलो आन्तिमूलो वायं सिद्धान्त इति । तत्र प्रमाणमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति—तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुर् इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमूलक्षणिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते तदविरोध इति ज्ञेयम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकं च परमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तरमिति मत्वा परमाणुन् विभजते—चतुष्टये चेति । चतुर्विधा इत्यर्थः । खरः कठिनस्त्वस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः, स्निग्धा आध्माः, उष्णस्त्रैजसाः, ईरणं चलनस्वभावा वायव्यानामिति । बाह्यसमुदायसुक्त्वाध्यात्मिकसमुदायमाह—तथेति । सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः त्रिषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थेन्द्रियप्राज्ञत्वादाध्यात्मिकत्वम्, अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, सुखाद्यनु-

भामती

केषां चित्तिल्लमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन तेषां वैनाशिकाः । तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वस्याभ्येन सर्ववैनाशिकाश्च स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति । अर्धवैनाशिकाणां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि, क्षणिकभाववादिनां लघौ दूरापेत इत्युपपादयिष्यामः । तेन नतराम् इत्युक्तम् । तदिदं वृषणाय वैनाशिकमतमुपन्यसितुं तत्प्रकारभेदानाह—स च बहुप्रकार इति । वादिवैचित्र्यात् खलु, केचित्सर्वास्तित्वमेव रक्षान्तं प्रतिपद्यन्ते केचित्ज्ञानमात्रास्तित्वम् । केचित्सर्वैश्वर्यताम् । अथ लक्ष्मभवात् सर्वज्ञानं तत्त्वप्रतिपत्तिभेदो न संभवति, तत्त्वसौकर्यादिहेतुतदपरितोषेणाह—विनेयभेदाद्वा । हीनमध्यमोत्कृष्टमिथो हि शिष्या भवन्ति । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधेच्छन्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं बोधिवित्तविवरणे—'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशातुगाः । भिद्यन्ते बहुधा लोक उपरैर्बहुभिः पुनः ॥ १ ॥ गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिचोभयलक्षणा । भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥ २ ॥' इति । यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरेवान्तरमतभेदोऽस्ति, तथापि सर्वास्तित्वायामस्ति संप्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः । तथा च त्रिलसुपपन्नमिति । पृथिवी खरस्वभावा, आपः स्नेहस्वभावाः, अमिर्गुणस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेरणम् । भूतभौतिकावुक्त्वा चित्तचैतिकानाह—तथा रूपेति । रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्त इति च

न्यायनिर्णयः

स्येति तन्निरासानन्तरं वैनाशिकत्वाविशेषाद्बुद्धिस्तं सर्ववैनाशिकनिरसममित्यर्थः । वैशेषिका देहादेरक्षिणस्यायित्वमास्थिताः, तथापि तन्मते निरस्ते तन्मात्रमपि यैर्नेदं तन्मतमततिशयेन नापेक्षितव्यमित्याह—नतरामिति । तथाप्येकेनैवाधिकरणेन तन्निराससंभवे किमधिकरणद्वयेनेति, तत्राह—स चेति । रक्षान्तस्यैक्याद्बहुप्रकारत्वायोगमात्राद्वाह—प्रतिपत्तीति । उपदेष्टुः सर्वस्यैक्यत्वार्थं शिष्याणां तद्वेदः, तत्राह—विनयेति । मन्दमध्यमोत्तममिथ्या शिष्याणां भेदात्तद्वेदसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिपत्तिभेदावधारणार्थं वाशब्दो न विकल्पायः । तानेव दर्शयति—तत्रेति । सौत्रान्तिकवैशेषिकयोरेवान्तरभेदेऽपि सर्वास्तित्वसंप्रतिपत्तेरेकीकृत्य त्रित्वमुपपादयति—केचिदिति । इदानीमाभाः पिकरणस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—तत्रेति । बाह्यं विज्ञानं—भूतमिति । आभ्यन्तरं कथयति—चित्तमिति । बाह्यापेक्षादिद्विराज्ज्ञानो विषयः । स किं प्रामाणिको आन्तो वेति विप्रतिपत्तेः संदिहे पूर्वपक्षं विवृणोति—तत्रैसादिना । तस्य आन्तत्वावपादनेन समन्वयस्य तदुत्तरेण तत्तात्पदादिसंगतयः । तस्य प्रामाणिकत्वादविरोधे समन्यासिद्धिः, आन्तत्वादविरोधस्याभावात्तत्तिरिक्त्युभयत्र फलसिद्धिः । भादुराशब्दः स्वभाववचनः । आदिशब्देनाज्ञेयोवाक्याकाशतैवो गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियाणां च भौतिकशब्दाव्यत्वमाह—भौतिकमिति । पृथिव्यादयश्च परमाणुपुत्रा एव नावयव्यारम्भोऽस्तीति वक्तुं परमाणुरूपमाह—चतुष्टये चेति । कठिनस्वभावाः पृथिवीपरमाणवः । स्नेहस्वभावा आभ्यपरमाणवः । उष्णतास्वभावास्तेऽपरमाणवः । ईरणं चलनं तत्त्वभावा वायुरपरमाणवः । तेषां चतुर्विधानां सर्गकाले संयोगावपत्तिमाह—त इति । भूतभौतिकावुक्त्वा चित्तचैतिकानाह—तथेति । कौविकरणव्युत्पत्तिभ्यां सविषयाणीन्द्रि-

विज्ञानवेदानासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संह-
न्यन्त इति मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते—योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषाम-
भिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि
समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः । समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः ।
समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् । अन्यस्य च कस्य-
चिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् । निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृ-

भाष्यरत्नप्रभा

भयो वेदानास्कन्धः, गौरश्च इत्येवं नामविशिष्टसविकल्पकप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः ।
तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तमात्मेति गीयते । अन्ये चत्वारः स्कन्धाश्चित्तास्तेषां संघात आध्यात्मिकः । सकललोकयात्रानिर्वाहक
इत्यर्थः । अवयवातिरिक्तावयव्यनुपलब्धेर्वयव्याः शिष्यन्ते, यस्वत् तत्क्षणिकं, यथा विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति
मानमूलोऽयं सिद्धान्त इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति—योऽयमिति । सर्गादौ परमाणूनां च स्कन्धानां च स्वता-
संघातस्तावन्न संभवति, अचेतनत्वात् । नापि चित्ताख्यमभिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः, संघाते देहाकारे जाते
सामती

व्युत्पत्त्या सतिषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थलाद्वा इन्द्रियसंबन्धाद्वा
भवन्त्याध्यात्मिकाः । विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदानास्कन्धो या त्रिया-
त्रियाणुभयविषयस्पर्शो मुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदानास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः सविकल्पप्रत्ययः संज्ञा-
संसर्गयोग्यप्रतिभासः, यथा इत्थः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीयकः । संस्कारस्कन्धो रागादयः क्रेशाः,
उपक्रेशाश्च मदमानादयः, धर्माधर्मौ चेति । तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपीति । बाहौ पृथिव्या
द्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये, रूपविज्ञानादिरूपस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्या-
शुक्ता । कुतः । समुदायिनामचेतनत्वात् । चेतनो हि कुलालादिः सर्वं मृदृणुषुपसंहस्य समुदायात्मकं घटमार-
चयन् दृष्टः । नह्यसति मृदृणुषुपसंहस्य विदुषि कुलाले स्वयमचेतना मृदृणुषुपसंहस्य जातु घटमारचयन्ति । न
चासति कुविन्दे तन्तुवेमादयः पटं वयन्ते । तस्मात् कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधानाधीनस्तद्भावे न भवति । कार्यो-
त्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्सहति इति कार्योत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्व-
व्याप्ता व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्वा एवातिष्ठति इति प्रतिबन्ध-
सिद्धिः । यद्युच्येत अत्र चेतनाधीनैव कार्योत्पत्तिः, अस्ति तु चित्तं चेतनं, तद्धीन्द्रियादिविषयस्पर्शं तस्माभिज्वलत् तत्का-
रणचक्रं यथायथा कार्याय पर्याप्तं तथातथा प्रकाशयदचेतनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभितर्कयतीति, तत्राह—चित्ता-
भिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् । न खलु बाह्याभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिज्वलनं, ततस्तु
तामिच्छन् दुस्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । नच प्राप्तवीया चित्ताभिधीतिरुत्तरसमुदायं घटयति । घटनसमये तस्याधि-
रातीतलेन सामर्थ्यविरहात् । असम्बन्धान्तवदन्यस्य चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संघातकर्तुरनभ्यु-
पगमात् । कारणविन्यासमेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयव्यतिरेकावन्तरेण तद्विन्यासमेदं वेदितुमर्हति । नच स
क्षणिकोऽन्वयव्यतिरेककालनवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकावुत्सहते । अत उक्तम्—स्थिरस्येति । यद्युच्येत असमवहि-
तान्येव कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परारण्यपेक्षाणि, कृतमत्र समवधारण्यपेक्षा चेतनेनेलेव आह—निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्यु-
पगमे चेति । यद्युच्येत अस्वाल्पाविज्ञानमर्हकारास्पदं पूर्वापरानुसंधात्, तदेव कारणानां प्रतिबंधात् तदभिप्यतीति,

न्यायनिर्णय

याणि रूपस्कन्धः । रूप्यमाणपृथिव्यादीनां बाह्यत्वेऽपि देहस्थलादिन्द्रियसंबन्धाध्यात्मिकत्वम् । अहमिति प्रत्ययो विज्ञानस्कन्धः ।
सुखादिप्रत्ययो वेदानास्कन्धः । गौरश्च इत्यादिशब्दसंज्ञाव्यतिप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । संस्कारस्कन्धस्तु रागादिधर्मोर्ध्वं च । तत्र विज्ञान-
स्कन्धश्चित्तम् । इतरे चैताः । उक्तानां स्कन्धानां समाहारं संघातं दर्शयति—तेऽपीति । उक्तस्य बाह्याध्यात्मिकभावज्ञातसाध्य-
ज्ञानुमानाभ्यां क्षणिकत्वे सिद्धे स्वाभिन्नो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्यस्य विरोधोऽस्तीति प्राप्तमनुष्यं सिद्धान्तयति—तत्रेति । यत्र
व्याचष्टे—योऽयमिति । बाह्यसमाध्यात्मिकत्वं चोभयप्रकारत्वमुभयहेतुकमेवाह—अप्येति । बाहौ भूतभौतिकसमुदाये पृथिव्यादि-
परमाणुहेतुके, रूपविज्ञानादिहेतुके आध्यात्मिके समुदायेऽभिप्रेते तस्याप्राप्तिरशुक्ता स्यादित्याह—तस्मिन्निति । संहन्यमाना-
मन्वयवधाने संघातादुपपत्तौ च न हेतुरित्याक्षिपति—कुत इति । संघातः स्वतो वा परतो वा । नाश इत्याह—समुदायिना-
मिति । अण्वादीनामचेतन्यास्तातज्येण प्रवृत्त्यसिद्धेर्न स्वतःसंघातो घटते । तथाच क्षणिकपक्षे सर्गादौ संघातयोगात् तद्विरोधः सम-
न्वयस्येत्यर्थः । परमपि संघातकारणं चित्ताभिज्वलनमन्यद्वा । तत्राशं दूषयति—चित्तेति । सिद्धे संघाते चित्ताभिज्वलनं ततः संघात
इत्यन्योन्याश्रयाच्च चित्ताभिज्वलनं तदेतुल्येत्यर्थः । अन्योऽपि संहन्ता चेतनोऽचेतनो वा । चेतनोऽपि भोक्ता प्रशासिता वा । दिवापि
सिरो वा क्षणिको वा । नाशः । अनन्युपगमात् । न द्वितीयः । क्षणिकस्यानन्वयव्यतिरेककालनवसानात् । भोक्तुश्च कारणविन्या-
सविशेषज्ञानयोगात्, सर्वस्य स्वतस्तज्ज्ञानेऽपि क्षणिकत्वात्कर्तृत्वासिद्धेरीत्याह—अन्यस्येति । अचेतोऽपि संहन्ता धर्मादिवो स्वाक-

स्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रत्यनुपपत्तेः । तस्मात्समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति ।

भाष्यरत्नप्रभा

विज्ञानं विज्ञाने जाते संघात इत्यन्योन्याश्रयात् । नच क्षणिकविज्ञानादन्यः कश्चिज्जीव ईश्वरो वा स्वयाभ्युपगम्यते यः संघातकर्ता भवेत् । नच कर्तारमनपेक्षयाणवः स्कन्धाश्च स्वयमेव संघातार्थं प्रवर्तन्त इति वाच्यम्, अस्मिन्क्षप्रसङ्गात् । नन्वालयविज्ञानसंतानः संहन्तास्त्वित्यत आह—आशयस्येति । आशेरतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः संतानः, स किं संतानिभ्योऽन्यो विज्ञानिभ्योऽन्योऽन्योऽन्यो वा । आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा । नाद्यः, अस्मादिष्टनिलात्मवादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह—क्षणिकत्वेति । क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तव्यापारो नास्ति, तस्मात्स्य परमाण्वादिसैन्यार्थं प्रवृत्तिरनुपपन्ना । क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः । एतेनानन्यः संतान इति पक्षो निरस्तः, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः । तस्मात् संहन्तुरसत्त्वात् संघातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ संहन्तुरभावेऽपि संघातोपपत्तिमात्राङ्गान् निषेधति—इतरेति । कार्य

भारती

तत्राह—आशयस्यापीति । यत् खल्वेकं यदि स्थिरमास्थीयेत ततो नामान्तरेणात्मैव । अथ क्षणिकं, तत उक्तदोषापत्तिः । नच तत्संतानस्तस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्माभ्युपगतोऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव, तच्च क्षणिकमेवेत्युक्तदोषापत्तिः । आशेरतेऽस्मिन् कर्मागुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुदायिनां व्यापारः । नच क्षणिकानां व्यापारो भुज्यते । व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धः । तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापारसमये च भवितव्यम् । अन्यथा कारणत्वाश्रयलयरयोगात् । नच समयसंयोरस्ति कार्यकारणभावः । नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः । तथा न क्षणिकलहानिरित्याह—क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्चेति ॥ १८ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यद्यपीति । अयमर्थः—संक्षेपतो हि प्रतीत्यसमुत्पादकक्षणेमुक्तं बुद्धेन 'इदं प्रत्ययफलम्' इति । 'उत्पादादां तथागतानाममुत्पादादां स्थितेषा धर्माणां धर्मता' । 'धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादादुत्थौमता' इति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणभ्यां भवति हेतुपनिबन्धतश्च प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विविधो—बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतुपनिबन्धः—यदिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डाद्वालो नालाद्गमो गर्भोऽन्तः शुक्रात्पुष्पं पुष्पात्फलमिति । असति बीजेऽङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरो भवति, यावत् पुष्पे सति फलमिति । तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवत्यहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणाग्निनिर्वर्तितमिति । तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिन्विद्यतारि कार्यकारणभावनियमो दृश्यते । उक्तो हेतुपनिबन्धः । प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते । प्रत्ययो हेतुनां समवायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेतुन्तरापीति, तेषामयमानानां भावः प्रत्ययः । समवाय इति यावत् । यथा घण्णां धातूनां समवायाद्बीज-हेतुः अङ्कुरो जायते । तत्र च पृथिवीधातुबीजस्य संप्रहृत्कृतं करोति यतोऽङ्कुरः कठिनो भवति, अन्धातुबीजं श्वेदयति, तेजोधातुबीजं परिपाचयति, वायुधातुबीजमग्निनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बीजाभिर्गच्छति, आकाशधातुबीजस्यानावरणकृत्यं करोति, ऋतुरपि बीजस्य परिणामं करोति, तदेतेषामविकलनां धातूनां समवाये बीजे रोह्यः अङ्कुरो जायते नान्यथा । तत्र पृथिवी-

न्यायतिषेयः

जगद्विज्ञानसंतानो वा । नाद्यः । तस्य पूर्ववच्चेतनाधीनप्रत्ययानुपपत्तेः । स्वतन्त्रेष्टवृत्तिसिद्धा धर्मादिप्रत्ययनुपरमन्मोक्षासिद्धिरित्याह—**निरपेक्षेति** । आलयविज्ञानसंतानः संहन्तेति पक्षं प्रलाह—आशयस्येति । आशेरतेऽस्मिन्कर्मागुभववासना इत्याशयः संतानः । तस्मात्संतानिभ्योऽन्यत्वनन्यत्वं वा । द्विषापि दुर्गिरूपत्वाच्च तस्य संहन्तैत्यर्थः । स खल्वन्यः स्थिरो वा क्षणिको वा । प्रथमेऽङ्कुरो भोक्तेर नामान्तरेणोक्तः स्यादिति मत्वा द्वितीये क्षणिकस्य व्यापारात्पूर्वं तत्काले वाऽभावाकारणत्वात्प्रत्यययोरिति सिद्धिरित्याह—**क्षणिकत्वेति** । एतेनानन्यत्वमपि प्रत्युक्तम् । संतानिनामपि क्षणिकत्वेनोक्तरीत्या व्यापारकारणत्वस्योपात्तादभिन्नस्य संतानस्यापि तदसिद्धेरित्याह—**निर्व्यापारत्वादिति** । संहन्तुरभावे फलितमाह—**तस्यादिति** । यथाकथंनिष्ठोक्तयात्रा तिष्ठति चेत्किं समुदायेनेत्याशङ्क्याह—**समुदायेति** ॥ १८ ॥ संप्रातस्य निमित्तमाशङ्क्य निरस्यति—इतरेतरेति । पूर्वपक्षभागं विभजते—यद्यपीति । तर्हि संघाताभावात्तदालम्बना लोकाभावा न निर्वहेत्, तत्राह—**तथापीति** । कार्यं प्रत्यक्षते जनकत्वेन गच्छतीति प्रत्ययशब्दस्य हेतु-**बालित्वमुपेलेतरेतरकारणत्वादिप्रत्युक्तम्** । तथापि संघातस्य निमित्तं वाच्यं, तत्राह—**तस्यां चेति** । अविद्यादीनामेव तन्निमित्तत्वा-

ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं पडायतनं स्पर्शो वेदना नृणा उपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः संगते समये

भाष्यरत्नप्रभा

प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणम् । अविद्यादिभिरैवार्थात् संघातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह—
ते चेति । क्षणिकेषु स्थिरवस्तुद्विरविद्या, ततो रागद्वेषमोहाः संस्कारा भवन्ति, तेभ्यो गर्भस्थस्याहं विज्ञानमुत्पद्यते, तस्माच्छालयविज्ञानात् पृथिव्यादिवचुष्टयं नामाश्रयत्वाच्चात्र भवति । ततो रूपं सितसितात्मकं शुक्रतोषितं निष्पद्यते । गर्भस्य कललबुद्बुदावस्था नामरूपशब्दार्थ इति निष्कर्षः । विज्ञानं पृथिव्यादिवचुष्टयं रूपं चेति पडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् पडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः, ततः सुखादिका वेदना, तथा पुनर्विषयवृत्त्या, तथा प्रवृत्तिरुपादानं, तेन भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः, ततो जातिर्देहजन्म पञ्चस्कन्धसमुदाय इति यावत् । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरास्कन्धः, मरणं नाशः, त्रियमाणस्य पुत्रादिज्ञेहादन्तर्दाहः शोकः, तेन हा पुत्रेत्यादिविलापः परिदेवना, अनिष्टानुभवो दुःखः, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा, इतिशब्दो मानापमानादिक्लेशसंग्रहार्थः । न केवलं

भावती

धातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति, यावदतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति । तथाप्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । तत्रास्य हेतूपनिबन्धो यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादौति । अविद्या चेन्नाभिविष्यन्नैव संस्कारा अजनिष्यन्त । एवं यावज्जातिः । जातिश्चेन्नाभिविष्यन्नैव जरामरणादय उदपत्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति । एवं यावज्जात्या अपि नैवं भवत्यहं जरामरणाभिनिर्वर्तयामीति । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्तिता इति । अथ च सत्त्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः, बीजादिष्विव सत्त्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदमुत्पद्यत इत्येतान्वन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चित्तनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । सोऽयंमाथ्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः— पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवीधातुः काठिन्यं निर्वर्तयति । अन्धधातुः क्लेहयति कायम् । तेजोधातुः कायस्याश्रितपीते परिपाचयति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति । यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तं साक्षवं च मनोविज्ञानं, सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा ह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति । कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्योऽचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽङ्कुरस्यैव कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो दृष्टत्वाच्चान्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुषु चैकसंज्ञा, पिण्डसंज्ञा, नित्यसंज्ञा, सुखसंज्ञा, सत्त्वसंज्ञा, पुद्गलसंज्ञा, मनुष्यसंज्ञा, मातृदुहितृसंज्ञा, अहंकारममकारसंज्ञा, सेयमविद्या संसारानर्थसंभारस्य मूलकारणं, तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं, विज्ञानाच्चलारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तत्रात्र, तावदुपादाय रूपमभिनिर्वर्तते । तदैक्यमभिसंक्षिप्य नामरूपं निरुच्यते शरीरस्यैव कललबुद्बुदावयवस्य, नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि पडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां संनिपातः स्पर्शः, स्पर्शोऽवेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मेल्यत्थवसानं नृणा भवति । तत उपादानं वाक्तायचैत्रा भवति । ततो भवो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मी, तदेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तरे जराभरणद्वयः । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । त्रियमाणस्य मूढस्य सामिषजस्य पुत्रकलबाश्वाभ-

न्यायनिर्णयः

त्रापेक्षणीयान्तरमस्तीत्यर्थः । के पुनरविद्यादयः, तत्राह—ते चेति । वक्ष्यमाणबुद्धिसपरामर्शो तच्छब्दः । क्षणिककार्यदुःखसंभारमेव हेतुः स्यामिन्सुखयद्विरविद्या । तस्यां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु भवन्ति । तेभ्यो गर्भस्थस्याहं विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्छालयविज्ञानात्पृथिव्यादिवचुष्टयमुपादानकारणं नामाश्रयत्वाच्चात्र निष्पद्यते । तच्च कारणत्वेन स्वीकृत्य सितसितादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तते । गर्भीभूतस्य शरीरस्य कललबुद्बुदावयवस्य नामरूपशब्दाम्ब्यामत्रामीष्टा, जातेरुत्तरत्राभिधानात् । नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि पडायतनं, पृथिव्यादिधातवः पडायतनानि यस्य करणजातस्य तत्तथा । नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संनिपातः स्पर्शः । ततः सुखादिका वेदना । तस्यां सत्यां कर्तव्यं सुखं सवेत्यत्थवसानं नृणा । ततो वाक्तायचैत्रोपादानम् । ततो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः । तदेतुका देहादयो जातिः । जातस्य देहस्य परिपाको जरा । देहनाशो मरणम् । त्रियमाणस्य सामिषजस्य पुत्रादावन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं हा पुत्र, श्वा-दिप्रलयनं परिदेवना । शब्दादिज्ञानपञ्चकसंयुक्तामवाप्त्यनुभवं दुःखम् । दुर्मनस्ता मानसं दुःखम् । इतिशब्दो यथोक्तपरामर्शार्थः । एवंजातीयकशब्दो मदमानापुष्टकेशसंग्रहार्थः । अविद्यादिहेतुका जन्मादयस्तदेतुकाश्चाविषयादय इति धीयश्चन्द्रनवनरतावर्तनेनमपि नित्यमेषा विज्ञानार्थे—इत्येवेति । अविद्यादीनां सत्त्वमेव कथमित्याशङ्क्य संक्षेपवितरान्म्यामुक्त्वात्तद्वर्णं सौगतानां प्रसिद्धमित्याह—सौगव

कचित्संक्षिता निर्दिष्टाः कचित्प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानोऽर्थाक्षित उपपन्नः संघात इति चेत् । तन्न । कस्मात् । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत । न त्ववगम्येत । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तः किञ्चिन्निमित्तं संभवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् । अत्रोच्यते—यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति, ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यम् ।

आभ्यन्तरप्रसा

सुगतांनामेवाविद्यादयः संमताः, किंतु सर्ववादिनामपीत्याह—सर्वेषामिति । अविद्यादिहेतुका जन्माद्यो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतुहेतुमज्ञावादादर्थसंघातसिद्धिरिति शङ्काउपसंहरति—तदेवमिति । सिद्धान्तभागव्याचष्टे—तत्रेति । अविद्यादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य संघातहेत्वभावात् संघातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । किमविद्यादयः संघातस्य गमका उतोत्पादका इति विकल्प्याद्ये संघातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यं, तन्नास्तीत्याह—अत्रोच्यते, यदीति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणम् । अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः । यदा स्थिरेष्व-

आमती

न्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं प्रलयनं हा मातः, हा तात, हा च मे पुत्रकलत्रादीति परिदेवना । पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तमसाध्य-जुभवनं दुःखम् । मानसं च दुःखं दौर्मेनसम् । एवंजातीयकाश्चोपायास्त उपकेशा गृह्यन्ते । तेऽमी परस्परहेतुकाः, जन्मादिहेतुका अविद्याद्योऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्माद्यो घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरविद्यादिभिराक्षितः संघात इति । तदेतद्व्ययति—तन्न । कुतः, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति । अयमभिपत्तिः—यत् खलु हेतुप्रतिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादादुत्पत्त्यर्थं नाम । पक्षस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिः । अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्यम् । नच चेतनमन्तरेणाप्यः संनिधापयितास्त कारणाणामित्युक्तम् । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनिक्षिप्त्वात्, पक्षेण च व्यभिचारोद्भवनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । अनपेक्षा एवान्वक्षणाप्राप्ताः क्षित्वादयोऽङ्कुरमारभन्ते । तेषां तुप्रसर्पणप्रत्ययवशात्परस्परसमवधानम् । नैकोऽपि तत्कारणसमर्थ इत्यस्य उदासत इति युक्तम् । नहि ते प्रेक्षावन्तो यैवैवमालोचयेयुरस्मासु समर्थ एकोऽपि कार्ये इति कृतं नः संनिधिनैति । किंतुप्रसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसंनिधानोत्पादा नास्त्युत्पत्तौ नाप्यसंनिधातुमीशते । तांश्च सर्वाननपेक्षात् प्रतीय कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । नच खमहिन्ना सर्वे कार्यमुत्पादयन्तोऽपि नानाकार्याणामीशते तत्रैव तेषां सामर्थ्यात् । नच कारणमेदात् कार्यमेदः, सामर्थ्या एकत्वात् । तद्वेदस्य च कार्यनानालहेतुत्वात्तथा दर्शनात् । तन्न । यद्यन्यक्षणाप्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्योपजनने, हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वं ततः पूर्वं सर्वे एवानपेक्षास्तत्स्वकार्योपजनन इति कुसूलस्थलाविशेषेऽपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणेपरम्परयाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणेन जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव बीजक्षणेन स्वकार्योपजनने एवं सर्वे एव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीज एव स्यात् कृती कृषीवलः कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा । येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणेपरम्परयाङ्कुरो जनयितव्यस्तत्त्वानपेक्षासौ क्षणेपरम्परा कुसूल एवाङ्कुरं करिष्यतीति । तस्मात्परम्परापेक्षा एवान्वया वा मय्या वा पूर्वं वा क्षणाः कार्योपजनन इति वक्तव्यम् । यथाहुः—‘न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामर्थ्याः सर्वसंभवः’ इति । तच्चैदं समवधानं कारणाणां विन्यासमेदतत्प्रयोजनानभिज्ञप्रेक्षावत्पूर्वकं दृष्टमिति नाचेतनाद्भवितुमर्हति । तदिदमुक्तम्—भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येतेति । इतरेतरप्रत्ययत्वेऽपीति । इतरेतरहेतुत्वेऽपीत्यर्थः । उक्तमभिसंधिमविद्वान् परिचोदयति—नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यत इति । परिहरति—अत्रोच्यते, यदि तावदिति । किमाक्षेप उत्पादनम्, आहो

व्यावर्तिन्यः

इति । न केवलं तेषामेव प्रसिद्धं किंतु सर्ववादिनामपीत्याह—सर्वेषामिति । आनुभविकाथैत्रल्याह्याने सर्वव्यवहारासिद्धिरिति आहः । अविद्यादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकत्वेऽपि कुतः संघातसिद्धिरित्याशङ्क्योपसंहरति—तदेवमिति । अविद्यादिरेव संघातभावेन न सिध्यतीत्युपपत्त्या तदाक्षेपे तदाश्रयः सर्वव्यवहारो निर्वहतीत्यर्थः । सिद्धान्तभागमवधारयति—तत्रेति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुं व्याचष्टे—भवेदिति । अविद्यादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकभावभावात् संघातनिमित्तत्वमाशङ्काह—यत इति । उत्तरसूत्रस्यमर्थमभिप्रेत्येहापिशब्दः । अविद्यादीनां मिथो हेतुहेतुमत्त्वेऽपि चेतनाधिष्ठानाद्वेत् संघातासिद्धिरित्युक्ते पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । किमविद्यादयः संघातस्य गमकाः किं बोधादका इति विकल्पयति—अत्रेति । तत्राद्यमनूद्य दूषयति—यदीति । गमकत्वपक्षे स्वरूपसिद्धिरित्यतो वाच्या तच्चाप्यन्तास्तीत्यर्थः । अणूनां स्फुटानां चोभयविषयसंघा-

तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् । किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वश्रयाश्रयिशून्येषु बाभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् । अथायमभिप्रायोऽविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति, कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्तते तदाश्रया-
श्चाविद्यादय इति, तदापि संघातात्संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत, अ-
नियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतियग्योनिनारक-
प्राप्त्यभावः प्राश्रुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचिद्वर्णोऽपीत्याशङ्कते—अथ मन्यसे
वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राश्रुयात् । उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । अपिच यद्भोगार्थः संघातः

भाष्यरत्नप्रभा

णुषु संघातयोग्येषु कर्तुं चादृष्टसहायेषु सत्सु ज्ञानाभावमात्रेण संहतिकर्तृत्वयोगात्संघातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं तदा
क्षणिकपक्षे तन्नास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह—किमिति । आश्रयाश्रयः संघातकर्ता तच्चक्षुष्येतिवत्यर्थः । 'आश्रया-
श्रयिशून्येषु' इति पाठे उपकार्योपकारकत्वशून्येतिवत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—अथायमिति । संघातस्याविद्यादीनां
चोत्पत्तावन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति—कथमिति । स्वाभाविकः स्वल्पं संघातानां हेतुहेतुमद्भावेन प्रभावे न
संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसंघाताश्रया अविद्यादय उत्तरसंघातप्रवर्तका इति नान्योन्याश्रयदोषपीत्याशङ्कते—अथ मन्यसे
इति । स्वभावस्य नियमानियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः । पृथगे गलति चेति पुद्गलो देहः । किंच
भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगावपर्वगव्यवहारोऽपि दुर्घट इत्याह—अपि चेति । यो यदिच्छति स तस्माले नास्ति चेद्विच्छा

भामती

ज्ञापनम् । तत्र न तावत् कारणमन्यथातुपपद्यमानं कार्यमुत्पादयति, किंतु स्वसामर्थ्येन । तस्माज्ज्ञापनं वक्तव्यम् । तथा च
ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यम् । तच्च स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि च भोक्तृविद्युतातारं चेतनमन्तरेण न संभवति किमङ्ग, पुनः
क्षणिकेभ्य भावेभ्यु । भोक्तृभोगेनापि कदाचिद्विद्युतेव संघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारित्वं दर्शयति—भोक्तृ-
रहितेतिवति । अपि च बहव उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति । नच क्षणिकपक्ष उपकार्योपकारकभा-
वोऽस्ति, भावस्योपकारान्तात्पदलात् । क्षणस्यामेयत्वादानुपपन्नोत्पत्तत्वात्संभवात् । कालमेवेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्या-
घातात् । तदिदमाह—आश्रयाश्रयिशून्येषु चेति । अथायमभिप्राय इति । यदा हि प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रती-
त्यसमुदायो भवेदाह चेतनोऽविद्यादायेपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनोऽपि तु हेतुपनिबन्धनः । तथाच कृतमाधिष्ठाना ।
हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति केवल इति भावः । असु तावद्यथा केवलहेतोः कार्यं नोपजायत इति, अन्यो-
न्याश्रयप्रसङ्गोऽस्मिन् पक्ष इत्याशयवानाह—कथं तमेवेति । संप्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुदायमास्थाय चोदयति—
अथ मन्यसे संघाता एवेति । अस्थिरा अपि हि भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्यन्यन्ते च । न पुनरितस्ततोऽव-
स्थिताः केनचित् पुञीकियन्ते । तथाच कृतमत्र संहत्वा चेतनेनेति भावः । अनादौ इति परस्परश्रयं निवर्तयति ।
तदेतद्विकल्प्य दूषयति—तदापि संघातादिति । स खलु संघातसंततिवर्ती धर्माधर्माद्वयः संस्कारसंतानो यथायथं
सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कंचनानासाय खत एव जनयेत्, आसाय वा । अनासायजनने सदैव सुखदुःखे जनयेत्, समर्थ-
स्यानपेक्षस्याक्षेपयोगात् । आसाय जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः । तथाच न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमु-
त्पादः । तस्मादनेनानगन्तुकानपेक्षस्य संघातसंतानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने वा स्वभावा आस्थेयः । तथाच भाष्योक्तं
दूषणमिति । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यादिति । आप्राप्तभोगो हि भोगार्था भोगसाधुकामस्तत्साधने प्रवर्तत

न्यायनिर्णयः

तनिमित्तत्वमाशङ्क्याह—तच्चेति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणम् । अदृष्टाश्रयैतिवत्यर्थः । अणुषु स्थिरेषु भोगहेतवृद्धविशिष्टेषु भोक्तृषु
चोक्तविशेषणेषु स्वीकृतेषु सत्सु चेतनस्याधिष्ठानरुपस्याभावश्च संभवति संघातापत्तेर्निमित्तं किंचिदित्युक्तमित्यर्थः । कैमुतिकन्या-
यमपिना स्मृतमाह—किमिति । अदृष्टाश्रयकर्तृराहित्यमाह—आश्रयेति । आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे उपकार्योपकारकत्ववर्जि-
तेतिवत्यर्थः । विशिष्टेष्वणुषु स्वीक्रियमाणेषु किं पुनः संघातापत्तेर्निमित्तं, न किंचिदित्याक्षेपः । द्वितीयं शङ्कयति—अथेति । परस्परश्र-
यत्वेन प्रत्याह—कथमिति । पूर्वपूर्वसंघातानामुत्पत्तिरसंघातहेतुत्वात्तदाश्रयत्वाच्चाविद्यादीनां नान्योन्याश्रयत्वम् । नच संहन्तृचे-
तनापेक्ष, स्वभावतो भावानां संहन्तारमेवोदयव्यवयोपगमादित्याह—अथेति । तदूषणितुं विकल्पयति—तदापीति । संघातवर्तिनो-
ऽदृष्टस्याधिष्ठानचेतनाभावचक्षुष्यत्पत्तिनिवर्तकयोत्पादाद्योगे स्वभावादवोत्पत्तिरास्थेया । तथाच पृथगे गलति चेति पुद्गलं शरीरं, तच्च
मनुष्यशब्दितं, तदुपेतः संघातो नियमपक्षे न ज्ञानान्तरभागमवेदित्याह—नियमेति । द्वितीयेऽपि व्यवस्थापकाभावेनाव्यवस्थाभाह—
अनियमेति । उभयवैधायिकं शङ्कित्वा निरस्यति—अथमिति । न केवलं संघातानुपपत्त्या क्षणवादानुपपत्तिः, भोगावपर्वगव्यवहारानुपप-
त्तेश्चेत्याह—अपिचेति । क्षणवादेऽपि दुसुक्षुणा भोगो सुसुक्षुणा मोक्षश्चाधैनीवी, तत्कृतो भोगावपर्वगव्यवहारसिद्धिः, तत्राह—प्रद्विति ।

स्यात्स नास्ति स्थिरो भोकेति तवाभ्युपगमः । ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः । तथा भोक्षो भोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत्पार्थव्यतोभयं भोगभोक्ष-
कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरौप-
त्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम नतु संघातः सिध्येत् । भोक्षत्रभावादित्य-
मिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाच्च संघातसिद्धिरस्तीति । तदपि तूत्पत्तिमात्रनिमि-
त्तत्वं न संप्रवृत्तीतिदमिदानीमुपपाद्यते । क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरसिन्धुक्षण उत्पद्य-
माने पूर्वेः क्षणो निरुध्यत इति । न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते
संपादयितुम् । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणेनस्याभावप्रसक्तत्वादुत्तरक्षणे हेतुत्वानुपपत्तेः ।
अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षणे उत्तरक्षणेन हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते । भा-
वभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसङ्गात् । अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभि-

भाष्यरत्नप्रभा

व्यायां, अस्ति चेत् क्षणिकत्वभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं संघातनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ द्विविधो हि कार्य-
समुत्पादः सुगतसंसतो हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति । तत्राविद्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवंरूपः प्रथमः,
पृथिव्यादिसमुदायात्काय इत्येवं द्वितीयः । तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयः संघातकर्त्रभावेन दूषितः । संप्रत्याद्यं दूषयति
सूत्रकारः—उत्तरेति । क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते । निरुध्यमानत्वं विनाशकालान्ध्रं, निरुद्धत्वमतीतत्वम् । ननु
कार्यकाले विनाशव्याप्त्येऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षणिकार्थस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते—अथ भावेति । सद्रूप इत्यर्थः ।
किं हेतोरुपपत्तिरिक्तः कार्योत्पादनस्य व्यापारः, अनतिरिक्तो वा । नाथ इत्युक्त्या द्वितीयं शङ्कते—अथेति ।
भाव उत्पत्तिः । उक्तं हि 'भूतियैषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति । येषां क्षणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया
कारकं चेत्यर्थः । नष्टस्यापि निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं, तथा च सृष्टादेर्घटादिकालासत्त्वे घटाद्यनुत्पत्तिः । सत्त्वे च

मानसी

इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यसिन्धु स्थिरे भोकेति भोगतत्साधनसमयव्यापिनि कल्प्यते नास्थिरे । नच भोगा-
दनन्यसिन्धु । नहि भोगो भोगाय कल्पते नान्यन्यो भोगायान्यस्य । एवं भोक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । तत्र बुद्धुमुमुक्षु चेत् स्थिरा-
वास्थीयेयातां तदाभ्युपेतहानम्, अस्थीयं वा प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न तु संघातः सिध्येद्भोक्षत्रभावादिति । भोक्ष-
भावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्रभावः । ततः कर्माभावात्संघातासिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।
पूर्वक्षणेन संगतिमस्याह—उक्तमेतदिति । हेतुपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमनुपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो
दूषितः । संगतिः हेतुपनिबन्धनमपि तं दूषयतीत्यर्थः । दूषणमाह—इदमिदानीमिति । निरुध्यमानस्येति । न ताव-
द्देशिकवशिरोधकारणानिन्ध्रं निरुध्यमानता स्वीक्रियते नैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युपगच्छन्निस्तस्यानिष्ठत्वात् । तस्माद्वि-
नाशप्रसक्तमविरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम् । निरुद्धत्वं च विरनिरुद्धत्वं विवक्षितं, तथा चोभयोरप्यभावप्रसक्तत्वादेतु-
लानुपपत्तिः । शङ्कते—अथ भावभूत इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात् प्राक्कालसत्ताऽर्थवती न कार्यकाला, तदा कार्यस्य
सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थयाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः । तदेतल्लोकदृष्ट्या दूषयति—भावभूतस्येति । भूला व्यापृत्य
भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो लोके दृश्यन्ते । तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकविरोध इति । पुनः शङ्कते—अथ
भाव एवेति । यथाहुः—'भूतियैषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति । भवत्वेन व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न

न्यायनिर्णयः

अभ्युपगमफलमाह—ततश्चेति । भोगे दक्षितं न्यायं भोक्षेऽदिति शोचति—तथेति । विपक्षे दण्डमाह—अन्येनेति । बुद्धुमुमु-
क्षुर्वा कालद्वयसाधित्वमाशङ्क्याह—अवस्थायित्व इति । परिहारभागतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ उपेत्यवाद-
मिदानीं लज्जति—उत्तरेति । पूर्ववत्प्रोक्तमनूयास सत्यस्य तात्पर्यमाह—उक्तमिति । अविद्यादीनां मिथो हेतुत्वमुपेत्य संघातासिद्धि-
रुक्ता, संप्रत्यन्योन्यहेतुत्वमपि नेति वक्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः । अविद्यादीनान्मन्योन्यनिमित्तत्वायोगं वक्तुं परपक्षमनुवदति—क्षणेति ।
तत्रानुपपत्तिं प्रतिजानीते—न चेति । कात्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्वक्षणेनोत्पादनव्यापारः समनन्तरक्षणे वा स्वसत्ताक्षणे वेति
विकल्पव्यापि प्रस्थाह—निरुध्यमानस्येति । अविरतिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वम् । निरोधहेतुसत्ताभिध्यानुगमात्तिरुद्धत्वं निरनिरुद्धत्वम् ।
कल्पान्तरमुत्पादयति—अथेति । स्यादित्वं व्यवच्छिन्नमिति—परिनिष्पद्येति । कारणस्य कार्योत्पन्नकाले सत्ताऽर्थवती न कार्यकाले ।
तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तदर्थसत्तानुपयोगत्वादिति भावः । तत्रापि कार्यकारणत्वासिद्धिरित्याह—तथापीति । कथं कारणस्यो-
त्पादने धर्मः स्वरूपं वा । नाथ इत्याह—भावेति । कल्पान्तरमाह—अथेति । तत्रापि हेतुफलत्वस्य न संभावनेत्याह—

प्रायस्तथापि नैवोपपद्यते । हेतुस्वभावानुपरकस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमस्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्रातेरिति प्रसङ्गः । अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा । सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलष्येते इति, एवमन्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंबन्धित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमग्रहानि । अथात्यन्तत्वविरोधोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातामभ्वमहिषवत्, ततो वस्तु उत्पादनिरोधाभ्यामसंख्यमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने वस्तुना उत्पादनिरोधौ स्याताम्, एवमपि द्रष्टृधर्मां तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव । तस्मादप्यसङ्गतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणे निरोधग्रस्तत्वाज्ञोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं त्रयात्, ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात् । चतुर्विधान्हेतुप्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं

भाष्यरत्नप्रभा

क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति—तथापीत्यादिना । प्रथमपक्षोक्तदोषं द्रवयति—विनैवेति । वस्तुनो जन्मध्वंसनिरूपणाच्च न क्षणिकत्वमिलाह—अपि चेति । तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यन्तर्भावोवाद्द्वस्तुनोऽनाद्यन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं शाङ्कते—अथास्तीति । विशेषमेवाह—उत्पादेति । दूषयति—एवमपीति । ताभ्यां संसर्गे वस्तुनः क्षणिकत्वमहः स्यात् । संसर्ग एव नास्तीति तृतीयकल्पमुत्थाप्य दूषयति—अथात्यन्तेति ॥ २० ॥ सूत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति—क्षणभङ्गेति । किं कार्यात्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा । आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह—अथासत्येवेत्यादिना । विषयकरणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः

भाष्यती

कारणमित्याह—तथापि नैवोपपद्यते क्षणिकस्य कारणभावः । मृत्सुवर्णकारणा हि षट्पादयश्च रुचकादयश्च मृत्सुवर्णात्मनोऽभ्युपगन्ते । यदि च न कार्यसमये कारणं सत् कथं तेषां तदात्मनानुभवः । नच कारणसादृश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असति कस्यचिद्रूपस्यानुगमे सादृश्यस्यान्युपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारणं, तथा च तस्य कार्यं तादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः । सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतुफलभावस्तान्नुष्यदादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह—विनैव वेति । नच तद्भावभावो नित्यामकः, तस्यैकस्मिन् क्षणेऽशक्यग्रहत्वात्, सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिकत्वहानिरस्मत्पश्चात्तत्प्रसङ्गाच्चेति भावः । अपि चोत्पादनिरोधयोर्विकल्पनयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह—अपि चोत्पादनिरोधौ नामेति । पर्यायत्वापादनेऽपि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम् । वस्तुत्पादनिरोधाभ्यामसंख्यमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । संसर्गेऽन्यसता संसर्गानुपपत्तेः । सत्त्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेषं तिगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा । नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययास्तीत्याकारता । समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वविज्ञानादौ धरूपता । चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकात्सहकारिप्रत्ययाद्धेतोः स्पष्टार्थता । एवं सुखदीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चलायैतान्येव कारणानि । सेयं प्रतिज्ञा चतुर्विधान्

न्यायनिर्णयः

तथापीति । कार्यं हेतुस्वरूपं कार्यानन्वयि तदन्वयि वा । तत्र प्रथमं प्रत्याह—हेत्विति । तदनुपरागेऽपि तद्भावे हिमवद्विन्ध्ययोरेपि तद्भावेः स्यादिति भावः । कल्पानन्तरं दूषयति—स्वभावेति । प्रथमपक्षोक्तदोषं प्रपञ्चयति—विनैवेति । नच कार्यस्य कारणसादृश्यं तन्निवारकं, किञ्चिद्रूपानुगमभावे तस्यैवात्मसंवादेति भावः । इतश्च क्षणवादसिद्धिरित्याह—अपि चेति । तदेव वस्तुमुत्पादनिरोधौ त्रेधा विकल्पयति—उत्पादेति । पक्षत्रयेऽपि वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गाच्च क्षणिकतेत्याह—सर्वथेति । तत्राद्यमन्य वस्तुनो नित्यत्वं प्रसङ्गक्षणात्मन्यसिद्धिमाह—यदीति । द्वितीयेऽपि क्षणिकत्वासिद्धिदावस्थमाह—अथेत्यादिना । तमेव विशेषं दर्शयति—उत्पादेति । तृतीयमन्य वक्षणात्मन्यसिद्धिं स्फुटयति—अथेति । प्रकारान्तरमाशङ्क्य प्रत्याह—यदीति । उत्पादनिरोधयोर्निरूपत्वे फलमाह—तस्मादिति । संघातस्य हेतुफलत्वस्य चासिद्धिरित्यन्वार्थः ॥ २० ॥ किंचासति फलहेतौ फलमुत्पद्यते सत्येव वेति विकल्पनार्थं दूषयति—असतीति । सूत्रं व्याकर्तुं वृत्तं कीर्तयति—क्षणेति । मा तर्हि पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणकारणत्वं भूतार्हि पूर्वक्षणाभावाद्दोत्तरक्षणस्योत्पत्तिरसदभावे सति वा । नाशः, 'नासतोऽष्टवृत्तात्' इति वक्ष्यमाणावाद् । द्वितीयमनुवदति—अथेति । निर्हेतुफलोपपत्तिं प्रत्याह—तत इति । प्रतिज्ञोपरोधं स्मारयति—चतुर्विधानिति । आलम्बनप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्यय आलोकाश्चिन्त चतुर्विधा हेतवस्तान्

प्रतिज्ञा हीयेत । निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणेत्पत्तिं यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वैक्षण इति ब्रूयात्ततो योगपथं हेतुफलयोः स्यात् । तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात् । क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरोध्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपिच वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं चेति । तदपि च त्रयं प्रति-संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्थवभावमात्रं निरुपाख्यसिति मन्यन्ते, बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाव्यते, तद्विपरीतोऽप्र-तिसंख्यानिरोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति । निरो-धद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिः । अस्मिन् इत्यर्थः । कस्मात् । अविच्छेदात् । एतौ हि प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा ।

भाष्यरत्नप्रभा

सुखादयश्च जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः । यथा नीलविज्ञानस्य नीलवस्त्वालम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः करणमधिपति-प्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः संस्कार इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिं उरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोष-मप्याह—निर्हेतुकायां चेति । सहेतुकत्वपक्षेऽन्वयिकारणस्य मृदादेः कार्यसहभावापत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे—अथोत्तरक्षणेत्यादिना । सम्यक् कियन्त इति संस्काराः । आद्यन्तवन्तो भावा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः । उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारणभावक्षणिकत्वे निरस्ते । संप्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति—प्रतिसंख्येति । संस्कृतमुत्पाद्यं बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रं, त्रयात्तुच्छरूपादन्यदित्यर्थः । किं तत्रयं, तदाह—तदपीति । निरुपाख्यं निःस्वरूपम् । प्रतीपा प्रतिकूला संख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा बुद्धिः प्रतिसंख्या, तथा निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति । अबुद्धिपूर्वकस्तु स्मभादीनां स्वरसमञ्जुराणामित्याह—तद्विपरीत इति । परकियामुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे—तेषामिति । भावाः संतामिनः । संतानो नाम भावानां हेतुफलभावेन प्रवाहः, तस्मिन् संताने चरमक्षणः क्षणान्तरं करोति वा न वा । आद्ये चरमत्वव्याघातः, संतानाविच्छेदात् । द्वितीये

भाष्यटी

हेतुर् प्रतीय चित्तचैता उत्पद्यन्त इत्यभावकारणल उपरोच्येत । अथोत्तरक्षणेत्पत्तिं यावत्तावदवतिष्ठत इति । उत्पत्तिरुत्पद्यमानाद्भावादभिज्ञा, तथा च क्षणिकत्वहानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥ २१ ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधा-प्राप्तिरविच्छेदात् । भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या, तथा निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः । सन्तमिममसन्तं करोमी-त्येवमाकरता च बुद्धेर्भावाप्रतीपलम् । एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि व्याख्यातः । संतानगोचरो वा निरोधः, संतानिक्षणगोचरो वा । न तावत्संतानस्य निरोधः संभवति । हेतुफलभावेन हि व्यवस्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः संतानाः । तत्र योऽसावन्त्यः संतानी, यश्चिरोधात्संतानोच्छेदेन भवितव्यं, स किं फलं किंचिदारभते न वा । भारभवे चेत्, नान्यः । तथा च न संतानोच्छेदः । अनारम्भे तु भवेदन्यः सः, किंतु स्यादसन्, अर्थकियाकारितायाः सत्तालक्षणस्य विरहात् । तदसत्त्वे तज्जनकमुपसज्जनकलेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्व एव संतानिन इति तत्संतानो नितरासमसिद्धि कस्य प्रति-

न्यायविर्णय

म्रतील प्राप्य चित्तं चैताश्च तदभिज्ञाः सुखादयो जायन्ते । तत्र नीलभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययावलीकणकरता । समनन्त-प्रत्ययापूर्वप्रत्ययान्नाद्भवता । चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्ग्रहणप्रतिनियमः । आलोककितोः स्पष्टता । सुखदीनामपि चैतानां चित्ताभि-ज्ञानामेताभ्येव चत्वारि कारणानि । सेयं प्रतिज्ञा निर्हेतुफलोत्पत्तौ बाध्येतेत्यर्थः । तत्रैवातिप्रसङ्गं दोषान्तरमाह—निर्हेतुकायां चेति । अन्यथेति सूत्रावयवं शङ्कात्वेन व्याकरोति—अथेति । तथाच न प्रतिज्ञोपरोधातिप्रसङ्गाविति शेषः । उत्पत्तेरुत्पन्नभावेनभेदमभ्युपयन्तं प्रति सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तत इति । योगपथोपगमे का हानिः, तत्राह—तथापीति । पूर्ववदत्र प्रतिज्ञोपरोधो नास्तीत्याशङ्काह—क्षणिका इति । आद्यन्तवन्तो भावाः संस्काराः, संक्रियन्ते समुत्पद्यन्त इति न्युत्पत्तः ॥ २१ ॥ समुदायस्य कार्यकारणभावस्य क्षणि-कत्वस्य चासिद्धिरुक्ता । संमूलभ्युपगमनान्तरं प्रत्याह—प्रतिसंख्येति । सौगतमतसांगत्ये सूत्रस्य हेतुन्तरपरत्वमाह—अपिचेति । तदेव वज्रं तन्मतमनुभाषते—वैनाशिका इति । संस्कृतमुत्पाद्यं त्रयादन्यदित्युक्तम् । किं तत्रयं, तदाह—तदपीति । तस्यापि क्षणिकत्वादित्याद्यत्वाच्च नान्यत्वप्रतिषेधोऽपि नित्याशङ्काह—त्रयमपीति । वस्तुप्रतियोगिकान्तर्यं वस्तवन्तरस्यापीत्याशङ्कोक्तम्—अभावेति । अभावस्यापि प्रतियोगिद्वारा सोपाख्यत्वमिति शङ्काह—निरुपाख्यमिति । प्रतीपा संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिममसन्तं करोमीति बीजत्वा निरोधप्रत्यये न्युत्पादयति—बुद्धीति । स्मभादीनां प्रतिक्षणं स्मारसिक्तो विनाश इत्यप्रतिसंख्यानिरोधो व्याचष्टे—तद्विपरीत इति । आवरणभाववत्त्वं शब्दवद्भवं व्यवच्छेत्तुं मात्रपदम् । पराभ्युपगममुक्त्वा सूत्रविषयं परिशिनधि—तेषामिति । तात्पर्यमुक्त्वा प्रतिज्ञां विभजते—प्रतिसंख्येति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुं व्याख्यातुं विकल्पयति—एतौ द्वीति ।

न तावत्संतानगोचरौ संभवतः । सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ संभवतः । नहि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानवलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु कचिद्वृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः, स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा । पूर्वसिन्धिकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः । उत्तरसिन्धु माणापदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

चरमस्यासत्त्वप्रसङ्गः, अर्थकियाकारित्वं सत्त्वमिति स्वसिद्धान्तात्, चरमस्यासत्त्वे पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः, अर्थकियाश्रयत्वात् । तस्मात् संतानस्य विच्छेदासंभवाच्चिरोधाप्राप्तिरित्याह—न तावदिति । न द्वितीय इत्याह—नापीति । घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयिभावस्य मृदादेर्नास्तिक्यविनाश इत्यर्थः । बीजसाङ्करादिषु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह—अस्पष्टेति । अङ्कुरादयोऽनुत्पत्त्यान्वयिभावस्थाः, कार्यत्वात्पदवित्यन्वयविच्छेदसिद्धिरित्यर्थः । यस्मान्नावानां स्थायित्वं तस्मात्प्रतिक्षण(?)निरोधासंभव इत्युपसंहारः ॥ २२ ॥ अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति—उभयथेति । यमनियमादयः परिकराः । सर्वे दुःखं क्षणिकमिति

भासती

संख्यया निरोधः । नच सभागाणां संतानिनां हेतुफलभावः संतानः, तस्य विभागोत्पादो निरोधः, विभागोत्पादक एव च क्षणः संतानस्यान्त्यः । तथासति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ संतानोच्छेदप्रसङ्गः । कथंनित्तासुर्ये वा विभागोऽप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न संतानोच्छेदः । तदनेनाभिसंधिनाह—सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवादिति । नापि भावगोचरौ संभवतः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ । अत्र तावदुत्पत्त्यभावात्प्रवृत्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः संभवति, तस्य पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्यस्येव दूषणं, तथापि दोषान्तरमुभयस्यापि निरोधे ब्रूते—नहि भावानामिति । यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो निरुपाख्योऽपि न संभवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह—सर्वास्वप्यवस्थास्त्विति । यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमार्थसद्भावं । अवस्थासु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणः, तासां सर्वेषामनसिर्वैकनियतया स्वतो न परमार्थसत्त्वम् । अन्त्येव तु रूपं तासां तत्त्वम् । तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् विनाश इत्यवस्थावतोऽविनाशाभावस्थानां निरन्वयो विनाश इति । तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् । स्यादेतत् । मृत्पिण्डमृदमृत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्तत्त्वप्रत्यभिज्ञानाद्भवलेवम् । ततोऽप्यतलपतितनष्टस्य तद्विन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं, येनास्य न निरन्वयो नाशः स्यादित्यत आह—अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानात्सर्वपीति । अत्रापि ततोयं तेजसा मार्तण्डमण्डलमम्बुदलाय नीयत इत्यनुमेयं, मृदवीनामन्वयिनामविच्छेददर्शनात् । शक्यं तत्र वक्तुम् ‘उद्विन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न नियते । विनष्टेऽपि ततो विन्दावस्ति तत्त्वान्वयोऽम्बुधौ ॥’ तस्मात् कचिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ **उभयथा च दोषात् ।** परिकरः सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः श्रवणमननादिश्च । मार्गः क्षणिकनैरात्म्यादिभावनाः । अतिरो-

न्यायनिर्णयः

भावशब्दः संतानिवाची । तत्रार्थं दूषयति—न तावदिति । योऽसावन्त्यः संतानी स किञ्चिदारभते न वा । नाचः, अन्त्यत्वात् सिद्धेः, संतानानुच्छेदाच्च । द्वितीयेऽर्थकियाभावात्तदसत्त्वे तज्जनकमपि सर्वमसदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वे संतानिनः स्युः । नच विज्ञातीयक्षणात्पादकावैतार्थकियाकारित्वं सजातीयानुत्पादकत्वेन च संतानोच्छिन्तिः, एकसिद्धेन संतानेऽनेकसंतानप्रसङ्गात् । अतः संतानानुच्छेदात् तद्वोचरौ निरोधावित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—नापीति । निरन्वयं व्याचष्टे—निरुपाख्य इति । घटकपालादिषु सर्वत्र सेवैयं मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयिनो नाशमावावगतरिति हेतुमाह—सर्वास्त्विति । बीजाङ्कुरादीनामुत्पत्तोरुत्तरकार्यं प्रत्यभिज्ञानाभावादन्यविच्छिन्तिरित्याह—अस्पष्टेति । तास्वपि नान्वयी विच्छिद्यते, घटकपालादौ वृष्टेनान्वयविच्छेदेन विवादस्येऽपि तदनुमानात् । विमतं न निरन्वयविनाशो, कार्यत्वात्, यदादिचरित्यर्थः । अन्वयविच्छेदेऽपि विच्छेदोऽप्रत्यक्षानामात्मिकः स्यादित्याह—नाशमावसा निरन्वयान्निवृत्तासामनिर्वृत्ततयाव्यभिचाव्यवसायस्य च सत्त्वेनाभिधानत्वादानाशदित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्मुक्तमविद्यादिनिरोधं निरस्यति—उभयथेति । यत्नं व्याकुर्वन् विषयमुक्त्या विकल्पयति—योऽयमिति । यमनियमादिसामग्री परिकरास्तत्सहितसम्बन्धस्यासाध्यश्चेदविद्यादिनिरोधस्तदा समग्रहतिरित्याह—पूर्वसिन्धिति । स्वयमेव चेदविद्यादिनिरोधस्तदा सर्वं क्षणिकमित्यादिभावनोपदेशवैयर्थ्यमिति—उत्तरसिन्धिति । सन्न्याख्यानुपसंहरति—एवमिति ॥ २३ ॥ निरोध-

आकाशो चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाध्यमिति, तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाध्यत्वं पुरस्ताद्विराजितम् । आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशो चायुक्तो निरुपाध्यत्वाभ्युपगमः । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपक्षेति विशेषात् । आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै. २।१) इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्रतिपक्षान्प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतामेकस्मिन्नुपार्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्तुपार्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्रावरणाभावस्तत्र प्रतिष्यतीति चेत् । येनावरणाभावो विशेष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यात्, नावरणाभावमात्रम् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये 'पृथिवी भगवः किंसंनिश्रया' इत्यस्मिन्प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते 'वायुः किंसंनिश्रयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति 'वायुराकाशसंनिश्रयः' इति । तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् । तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपिच निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमन्येति निरुपाध्यमवस्तु नित्यं चेति वि-

साध्यब्रजप्रभा

भावनोपदेशो मार्गोपदेशः ॥ २३ ॥ आगमप्रामाण्यादिति । तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद्वस्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपक्षान्नुगतान्प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह—विप्रतिपक्षानिति । शब्दो वस्तुनिष्ठः गुणत्वात्, गन्धादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सिध्यति । पृथिव्याघटद्वय्याणां श्रोत्रप्राज्ञगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः । आकाशस्य भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं दूषयति—अपि चेति । यथैकवटसर्वेऽपि वटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसर्वेऽपि मूतद्वयसामान्याभावात्माकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसंचारो न स्यादित्यर्थः । देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽसीत्याशङ्क्या भावावच्छेदकदेशविशेष एवाकाशो नाभाव इत्याह—यत्रेत्यादिना । पतिष्यति । पक्षी संचरिष्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं स्वग्रन्थविरुद्धं चेत्याह—अपि चेति । किं सम्यक् निश्रय आश्रयोऽस्या इति किंसंनिश्रया । अवस्तुनः शशविषाणस्याश्रयत्वादानीति । व्याघातान्तरमाह—अपिचेति ।

सामली

हितमन्यत् ॥ २३ ॥ आकाशो चाविशेषात् । एतद्यावच्छेद—यच्च तेषामिति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपक्षानपि प्रतिशब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य वक्तव्यम् । तथाहि—जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्पृक्षत्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्वस्तुत्वमनुमितम् । नायमात्मगुणो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुणगन्धादिसाहचर्यानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिवदसाधारणैरेन्द्रियग्राह्यो यद्व्यवस्थामनुमापयति तदाकाशं पक्षमं भूतं वस्त्विति । अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत इति । निषेधनिषेधा

न्यायनिर्णयः

द्वयं निरस्यार्थं निरस्यति—आकाशो चेति । यत्रस्य संगतिमाह—यचेति । वृत्तमनूय पूर्वोत्तरसुखनोरपुनरुक्तं विषयमुक्त्वा प्रतिशामाकाशं पुरयन्त्याकरोति—आकाशो चेति । तत्र हेतुः—प्रतिसंख्येति । कथमावरणाभावमात्रे तस्मिन्वस्तुत्वधीः, तत्राह—आगमेति । तस्यामात्रेऽपि कथमाकाशो वस्तुत्वधीरित्याशङ्क्य तदुत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां भूयस्त्वादित्याह—आत्मन इति । नहि निरुपाध्यं नरविषाणवदुत्पत्तुमर्हतीति भावः । आगमाप्रामाण्ये बौद्धा विवदन्ते, तत्कथं तान्प्रत्यागमेन नमसो वस्तुत्वमुच्यते, तत्राह—विप्रतिपक्षानिति । अनुमानमेव दूषयति—गन्धादीनामिति । शब्दो हि कश्चिदाश्रितः, धर्मत्वात्, गन्धवदिति सामान्यतो धर्मसिद्धिः । शब्दश्च विशेषगुणः, अस्पर्शवश्चेति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वात्तत्मात्मात्वाद, गन्धवत् । स च प्रत्यक्षत्वे सत्यत्वाद्ब्रह्ममाविष्टेन स्पर्शवदसंस्पृष्टात्, विशेषगुणतया दिकालमनोभिरसंसर्गात्, बाह्येन्द्रियग्राह्यतया चानात्मगुणत्वात्, पारिषेध्यादद्वयत्वातिरिक्तद्वयाश्रयः । तस्माकाशमित्यर्थः । आगमादनुमानादनुभवज्ञां सोपाख्यमाकाशमित्युक्त्वावरणाभावपक्षे दोषमाह—अपि चेति । यथैकवटसर्वेऽपि घटान्तरासत्त्वप्रत्यक्षत्वाभिज्ञं भूतत्वमित्यश्वयं वक्तुं, तथैकपक्षिप्रावरणे सत्यावरणान्तराभावप्रत्यक्षत्वापि न तदानीन्तने पक्ष्यन्तरसंचारो न स्यादित्यर्थः । देशावच्छेदेनावरणाभावमात्रमाकाशं शृणीते—यचेति । अभावस्य धर्मप्रतियोग्यपक्षत्वात्तदपि वस्तुत्वं स्यादित्याह—येनेति । इतश्चाकाशस्य वस्तुत्वमित्याह—अपिचेति । प्रसङ्गं प्रकटीकर्तुं स्वाभ्युपगममुपन्यस्यति—सौगते हीति । किं सम्यक्निश्रितं श्रेयोऽधिकरणमस्या इति किंसंनिश्रया । कथमाकाशस्य वस्तुत्वाभावे तद्विरोधप्रसङ्गः, तत्राह—तदिति । आश्रयत्वं नावस्तुनो दृष्टमित्यर्थः । स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गफलमाह—तस्यादिति । निरोधद्वयमाकाशस्य चावस्तुत्वे साधारणं दूषणमाह—अपिचेति । विप्रतिषेधं स्फोरयतीति—

प्रतिषिद्धम् । नह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति, वस्त्वाश्रयत्वाद्वर्मधर्मिव्यवहारस्य ।
धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपिच वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् । न च सा संभवति । अनुस्मृतेः । अनुभवमुपलब्धिभ्रमनूपवधानं स्मरणमेवानुस्मृतिः । सा चोपलब्ध्ये कर्तृका सती संभवति । पुरुषान्तरोपलब्धिष्वपि पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ब्रह्ममदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अपिच दर्शनस्मरणयोः कर्तयैकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । इति हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्याच्छतोऽहं स्मरणस्य द्राक्षीदित्येति प्रतीयताम् । न त्वेवं प्रत्येति कश्चिद्वत् । यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽप्यवच्छति, स्मरणस्य ब्रह्मसावदोऽद्राक्षीदिति । इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति । न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निहुते यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणलक्षणक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

ध्वंसाप्रतियोगिताख्यो धर्मो नित्यत्वं नास्ति संभवति । धर्मिणोऽसत्स्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २४ ॥ आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति—अनुस्मृतेरिति । अनुभवजन्यस्थितिरनुस्मृतिस्त्वयामनुभवसमानाश्रयत्वान्तुभयाश्रयात्मनः स्थायित्वमित्यर्थः । क्षणिकत्वे ज्ञानद्वयानुसंधानं च न स्यादित्याह—कथं ह्यहमिति । पूर्वदशैककर्तृद्राक्षमिति स्मरणकर्तृक्य-प्रत्यभिज्ञानाच्चात्मनः स्थायित्वमित्याह—अपि चेति । योऽहमदः पूर्वमादां स एवाहमस्य तत्समसमीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः । इदं पश्यामीति ज्ञानान्तरसंबन्धकथनं, योऽहमदां सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानन्तरोक्त-नार्थम् । विपक्षे बाधकमाह—यदि हीति । द्रष्टृसमौर्वेदोऽहं क्षरामि अण्योऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र इष्टान्त-माह—यत्रैवमिति । प्रत्ययमाह—क्षरामीति । क्षराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति प्रत्ययो यत्र तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां तादाश्रमेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादशैकानाहमस्यास्थित्वं दुर्वार-मित्याह—इह त्वहमद इति । यथाशेरोऽप्य्यादिकं न बाधते कश्चित्ता नाहमद्राक्षमिति पूर्वदशैकं न निहृत दृष्टव्येन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं भवति । तथा द्रष्टृसमौर्वेदोऽहं क्षरामि अण्योऽद्राक्षीदिति स्यादित्यत्र फलितमित्याह—तत्रैवं सतीति । क्षणद्वयसंबन्धेऽप्यात्मनस्त्वृतीयधक्षणे भङ्गोऽस्त्विति वदन्तं प्रत्याह—तथेति । वर्तमानद्वसामारभ्येत्यमादुच्छ्वासदा-

भासती

धिरणनिरूपणाधीननिरूपणे निषेधो नासत्यधिरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चावरणभावादधिरणमाकाशं
वस्ति । अतिरोहितात्मन्यद् ॥ २४ ॥ अनुस्मृतेश्च । विभजते—अपिच वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन इति ।
यस्य सत्यप्येतस्मिन्पुलकञ्चसञ्चरन्त्येवमपि समानार्था संततो कार्यकारणभावात् स्मृतिरूपपत्त्यत् इति मन्यमानो न परिनुष्यति
तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातप्रत्यक्षविरोधमाह—अपि च दर्शनसरणयोः कर्तरीति । ततोऽहमव्राक्षीदिति प्रतीयद् ।

न्यायनिर्णयः

नहीति । नाशामात्रोपलक्षितसमाधौगिर्यं निलयम् । तद्विपरीतनिलयम् । तदुपर्यं न तुच्छस्य उक्तमित्यर्थः । वस्तुत्वामात्रं धर्मधर्मव्यवहारविषयत्वमित्युक्तम् । इदानीं तद्विषयत्वे वस्तुत्वं साधित्वाह—**धर्मेति** ॥ २४ ॥ संप्रत्यक्षतः स्थानित्वं, विशेषतः साधयति—**अतु** स्मृत्येत्येति । अतस्तु वैनाशिकदर्शनानुपपत्तौ हेतुवन्तपरत्वमाह—**अपिचेति** । तदेव वक्तुं प्रत्यक्षावध्याश्रयणीयमेषामह—**वैनाशिक इति** । इष्टाप्रतिमाशङ्काह—**नयेति** । उपलब्ध्यात्रं श्रुतिना तु ज्योत्स्न हेतुमुक्त्या व्याकरोति—**अन्नित्वेति** । अनु-
शब्दस्य त्वयच्छेदनादपि स्मृत्युपलब्धयोपेक्षार्कतुल्यतया विशेषभावित्वाह—**सा चेति** । न केवमुक्त्या प्रतीतिवैतक्यत्वम्, अप-
लब्धयोपरिणाह—**कथमिति** । यस्तु साधयति मेदे संतापैवर्षं स्मृतिप्रयोजकमिच्छति, तं प्रत्याह—**अपिचेति** । पूर्वात्तत्प्रत्यक्षकर्ममेदेऽपि संतानैक्यादेर्वविधा धीरिलासाशङ्काह—**यद्दी हीति** । कर्तुमेवे संप्राप्त्यदममोऽश्रद्धासिद्धिति लोकस्य धीः साधिलयः । ईदृशेव धीरिला-
साशङ्काह—**न त्विति** । कविनादयसा धियोऽनुगम्यति कृतत्वासाशङ्काह—**यत्त्रेति** । कर्ममेदानवगतिमुदाहरति—**स्मरामीति** । कविन-
योर्विभिन्नकर्तृकत्वे इष्टस्मृतित्वविशेषादहमदोऽश्रद्धास्मिन्नापि तयोर्भिन्नकर्तृकत्वमुनेयमित्याशङ्कानुभवविरोधमाह—**इहेति** । अवन-
तिमनवगतिव्युदासेन स्फोरयति । इदामात्रो दर्शनं पूर्वं निर्जुतं तदहं नाश्राप्सिद्धि न निहृते पञ्चमन्यते परोऽपी-
त्यर्थः । प्रलक्षविरोधानुमानानुयये इष्टान्तमाह—**यथेति** । प्रबद्धसंततवदनुमानमवितोदशत्वात्प्राप्त्यसंभवात्तद्विषयकमित्येति मत्वा फलि-
तमाह—**तत्त्रेति** । दर्शने सारणे चोक्तरीत्या कर्तृकत्वे सतीति यावत् । इष्टस्मृतिविशुद्धयवधित्वमेतत्पञ्चसाभिरिष्यते, श्रुतिक-

तथाऽनन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञानवैककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंदधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनान्शिको नापत्रपेत । स यदि ब्रूयात्सादृश्यादेतत्संप्रत्यय इति । तं प्रतिब्रूयात् । तेनेदं सदृशमिति ब्रूयाद्यत्तत्सादृश्यस्य, क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोऽप्रीतुरेकस्याभावात्, सादृश्यनिमित्तं प्रतिसंदधानमिति मिथ्याप्रलप एव स्यात् । स्याच्चेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य प्रहीतैकः, तथासत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत । तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत् । न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्याच्चेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो बोधयाम-

भाष्यरजप्रभा

मरणादन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानत्रा जन्मनश्च वर्तमानदशार्थयन्तमतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसंदधानः सन्निति योजना । दीपज्वालास्विवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते—स इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसत्त्वाच्च सादृश्यज्ञानं संभवति, सत्ये वापसिद्धान्तः स्यादिति परिहरति—तस्मिन्नादिना । स्यादेतत् । न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यसादृश्यवागाही, किं तर्हि कश्चिदेष विकल्पः स्वाकारमेव बाह्यत्वेन विषयीकृवाणः क्षणान्तरात्परी, अतो न स्थिरद्रष्टृपक्षेति शङ्कते—तेनेदमिति । अत्र वक्तव्यं सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्रयं भासते न वेति । नेति वदतः स्वातुभवविरोधः । किंचार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्यात् । तस्मात् पदत्रयेण मिथःसंसृष्टभिन्नार्थभादानादभानमसिद्धमिति परिहरति—न तेनेति । अथ भासते वस्तुत्रयं तच्च प्रत्ययाभिन्नमेव न बाह्यमिति चेत् । न । त्रयाणांसेकप्रत्ययाभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः । दृष्टापत्तिरिति भुवाणं विज्ञानवादिनं प्रत्याह—यदा हीति । वस्तुत्रयं ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययादिभिन्नं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्चेन्नाङ्गीकृतं स्यादिति दृष्टव्यं सङ्गभयेन, तर्हि तत्तत्कारणानां क्षणिकविज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञत्वादेकस्य न

भासती

अहं स्वराम्यन्त्यस्वराक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तुतः । आ जन्मतः आ चोत्तमादुच्छ्वासात् । आमरणादित्यर्थः । नच सादृश्यविवेचनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वोत्तरक्षणदर्शिन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः । शङ्कते—तेनेदं सदृशमिति । अयमर्थः—विकल्पप्रत्ययोऽयं, विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतयाप्यवस्यति, न तु तत्त्वतः पूर्वोत्तरी क्षणौ तयोः सादृश्यं वा शृङ्गाति । तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्ग इति । निराकरोति—न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानादिति । नानापदार्थसंभिन्नवाक्यार्थाभासत्वावश्यं विकल्पः प्रथते तत्रैते नानापदार्थानां प्रथन्त इति भुवाणः स्वसंवेदनं बाधते । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं संभवति, एकलविरोधात् । नच तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तं, तथासति प्रत्येकारं ज्ञानानां समावेशेन च परस्परवार्ताज्ञानाभावान्नैवेति न स्यात् । तस्मात् पूर्वोत्तरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यम् । न चैतत्पूर्वोत्तरक्षणवाप्यस्यनिमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्येत अत्येतस्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदत्रयप्रयोगो न लिह तत्तेदन्तास्पदौ पदार्थौ तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम्, अपि स्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति, तत्राह—यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ इति । एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयाभ्युपगमो विवादः । तत्रैकः स्वपक्षं

न्यायनिर्णयः

त्वांशुतरविनाशित्वादित्याशङ्काह—तथेति । स्वरसमङ्गुलवदशानुतरविनाशित्वमपि भावानां प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमित्यर्थः । निरोधमेव स्फोरयति—अनन्तरामिति । वर्तमानदशामरभ्योत्तमादुच्छ्वासादामरणादनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानत्रा जन्मनश्च वर्तमानदशार्थयन्तमतीताः प्रतीपत्तीः स्वकीयाः स्वमात्रकर्तृकाः प्रतिसंदधानः सन्निति योजना । आत्मनि प्रत्यभिज्ञानं ज्वालादाविव सादृश्यकृता आन्तिरिति शङ्कते—स इति । एकस्य पूर्वोत्तरक्षणद्वयतत्सादृश्यद्रष्टृशोऽसत्त्वं सत्त्वं वेति विकल्पयति—वमिति । असत्त्वं प्रत्याह—तेनेति । सत्यमनूष निराह—स्याच्चेदिति । तेनेदं सदृशमित्यर्थं विकल्पप्रत्ययः, स च स्वाकारं नाह्यतयाऽप्यस्यति, तत्त्वतस्तु पूर्वोत्तरी क्षणौ तयोः सादृश्यं वा न शृङ्गाति, तत्कथमेकस्य द्रष्टुः साधितैति शङ्कते—तेनेति । वस्तुद्वयप्रत्ययादन्यत्वविषया सादृश्यप्रत्ययस्यान्तराशब्दः । तथापि तत्र वस्तुद्वयप्रत्ययस्य निमित्तत्वादेकेन क्षणत्रयस्यापिना भाव्यमित्याह—नेति । तेनेदं सदृशमिति ज्ञाने तत्तेदन्तावच्छिन्नावर्तौ तयोः सादृश्यं च किं न भासते । भासमाना वा विज्ञानस्याकारास्तसाज्ज्ञानाद्विज्ञानं न वा । ज्ञानाकारत्वे ज्ञानमेकमेकं वा । तत्रापि स्वसंवेदनविरोधः स्यादित्याह—तेनेति । भासमानानां यथायां ज्ञानाकारत्वे तस्य चैक्ये व्याधातः, एकस्यानेकाकारत्वायोगात्, आकारमेवे च तद्भेदात् । नच ज्ञानानेकत्वम्, एकज्ञानेन हि नानापदार्थोच्छेदं नानेलुच्छेदो न ज्ञानभेदः । परिशेषाज्ज्ञानाद्विज्ञोऽर्थस्य च नानाकारस्य तत्तेदन्तास्पदस्य तत्सादृश्यस्य च परामर्शः स्याथिन्यात्मनि सति स्यादिति मत्वोक्तमेव अत्यन्तं—प्रत्ययान्तरमिति । ननु नार्थस्य ज्ञाने भानमवजानीमहे, येन प्रतीतिं विरुध्येमहि, किंतु सोऽर्थः प्रतीतावारोपितो न बहिरस्ति । अत्र प्रतीतितावन्मात्रे, अर्थस्य ज्ञानेऽप्यस्तत्वात्, तत्तत् न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारवच्छतो व्याधातः, नच बाह्यार्थयोगमः, तत्राह—यदेति । कथ्यतोऽपि मिश्रानेऽर्थाकारस्तस्माद्विज्ञोऽभिज्ञो वेति वक्तव्यम्, अनिवार्यत्वानङ्गीकारात् ।

पुण्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिस्तानमारोहति । एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यम् । ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् ।

भाष्यरत्नप्रभा

धर्मिणि विरुद्धानेकपक्षरूपानामकविप्रतिपत्त्यसंभवात् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथानुभवं ज्ञानज्ञेय-भेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति बाह्यार्थेयोज्ञानपूर्वकं सादृश्यं ज्ञातम् आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः । ननु सन्त्येव बाह्यार्थाः क्षणिकस्वलक्षणा निर्विकल्पकप्राज्ञाः, सबिकल्पाध्यवसेयास्तु स्थायित्वसादृश्यादयो बाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहार इति बाह्यार्थेवादमाशङ्क्य निरस्तम्—एवमेवेति । यत् प्रमाणसिद्धं तदेव वक्तव्यम् । न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरयद्वर्तमानक्षणमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यम्, तस्य वर्तमानत्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः । नच यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याप्तिरस्ति, विद्युदादेरपि द्वित्रिक्षणस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात् । नच स्थायित्वमनुमाता-रमन्तरेणानुमानं संभवति । तस्मादमानसिद्धार्थवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां

आसती

साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दूषयति । न चैतत्सर्वमसति विकल्पानां बाह्यालम्बनत्वेऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकले भवितुमर्हति । ज्ञानाकारले हि विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावात् ज्ञानानां च धर्मिणां भेदाच्च विरोधः । नह्य-त्मनिलालं बुद्ध्यनिलालं च भ्रुवाणौ विप्रतिपद्येते । न चालौकिकार्थेनानित्यशब्देनात्मनि विमुक्तं विवक्षित्वाऽनित्यशब्दं प्रयुज्यानां लौकिकार्थं नित्यशब्दमात्मनि प्रयुज्यात्वेन विप्रतिपद्येते । तस्मादनेन स्वपक्षं प्रतिप्रतिष्ठापयित्वा परपक्षसाधनं च निराविकीर्षता विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या । यद्युच्येत द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्यव्याप्यवसेयश्च । तत्र स्वाकारो ग्राह्योऽध्यवसेयस्तु बाह्यः । तथाच पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकलं चोपपद्यत इत्यत आह—एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । अयमभिप्रेतः—केयमध्यवसेयता बाह्यस्य । यदि ग्राह्यता न द्वैविध्यम् । अथाप्या सोच्यातां, ननुक्ता तैरेव स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ विकल्पाकारस्य कोऽयमध्यवसायः । किं करणमाहो योजनसुनारोप इति । न तावत् करणम् । नह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु सहस्रमपि क्षिपिणो घटं पटयितुमीशते । न चान्तरे बाधेन योजयितुम् । अपिच तथासति युक्त इति प्रत्ययः स्यात् । न चास्ति । आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाधो उतागृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्समयजेनाविकल्पकेन । न तावद्विकल्पोऽभिलाषपर्संगयोग्यगोचरोऽशक्याभिलाषसमर्थ स्वलक्षणं देशकालानुगतं गोचरयितुमर्हति । यथाहुः—“अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यमाक । तेषामतः स्वसंवि-र्त्तिर्नामिजल्पानुषङ्गिणी ॥” इति । नच तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाधो विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति । नहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्य-माणे तु बाधे स्वाकार इत्येव स्यात् बाध इति । तथा च नारोपणम् । अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्बाधमारोपयति, अथ यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति । न तावत् क्षणिकतया क्रमविर-हिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी प्रवृत्तारोपणे कल्पते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवार्थमारोपयतीति वक्तव्यम् । न चैत-दुच्यते । स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयातिविशदः । बाधं चारोप्यमाणमविशदं सत्ततोऽप्येव स्यात् तु स्वाकारः समा-रोपितः । नच भेदाग्रहमात्रेण समाारोपाभिधानं, वैशद्यावैशद्यरूपतया भेदप्रदस्योक्तत्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेद्बाधोऽबाह्या-त्स्वलक्षणाद्भेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, हन्त तर्हि त्रैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र कचन प्रवर्तताविशेषात् । एतेन ज्ञानाकारस्यैवालोकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः प्रत्युक्तः । तस्मात्तुष्टूकं ‘ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः स्थापयेत्’

न्यायनिर्णय

मित्रत्वे ज्ञानान्तरवदकल्पितत्वम् । तथाच तेनेदमिति सदृशमिति च भातानामर्थानामेकज्ञानभेदोपगमे मिथोऽन्यभेदः स्यात्, तद्वक्षान्यो-न्यभेदेन पदार्थो लोकसिद्धा निवृत्तेरन् । ज्ञानाच्च ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सोऽपि निवृत्तेत, तदपह्नवे च स्वपक्षसाधनपरपक्षक्षेपासिद्धिः । विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वादीनामेकार्थनिष्ठत्वाभावादकारणविप्रतिपक्षधर्मद्वयोपगमरूपविप्रतिपत्तेरसंभवादिति भावः । तत्तदन्तादि-रर्थो ज्ञानस्यान्तर आकार इति मतं बाह्यार्थेवाददूषणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्तम् । इदानीमस्ति बाधोऽर्थः, स तु क्षणिको निर्विकल्पके चकार । सबिकल्पकप्रत्ययस्तु विकल्पस्त्वद्वत्सादृश्यव्यापकारेण निर्भासन्ते, तेन विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति बाह्यार्थ-वादमाशङ्क्य निरस्तम्—एवमिति । न हि बाह्यस्वाधैस्य क्षणिकत्वं, प्रमाणमात्रात् । न तत्रैवप्रत्यक्षं वर्तमानमनर्थमवगाहमानं तस्यावर्त-मानव्यावृत्तिं गमयति । तद्वि बर्तमानासिद्धिस्तस्य तदैवान्वयावृत्तिं गमयेदन्यदा वा । तथाच नासत्पक्षक्षतिः, एकस्यापार्थोयेणानेककाल-कलितत्वाभिस्युपगमात् । न द्वितीयः, विरोधमन्तरेण कालान्तरीयसत्त्वव्यवच्छेदकत्वाद्युपपत्तेः । नापि यत्सत्तत्क्षणिक, यथा दीपः सन्तश्च भाषा इत्यनुमानं क्षणिकत्वसाधकं, दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात् । तस्य नाशित्वेऽपि विवक्षिततक्षणिकत्वाभावात् । तस्मादनिश्चिततावैवादिनो

न चायं सादृश्यात्संबन्धवहारो युक्तः । तद्भावावगमात्तत्सदृशभावावगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्वाद्यवस्तुनि विप्रलम्भसंभवात्तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति संदेहः । उपलब्धिरनु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वैवुरद्राक्षं स एवाहमद्य सरासीति निश्चिततद्भावोपलम्भात् । तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ २५ ॥

नासतोऽहष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः, यतः स्थिरमनुयायिकारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्पत्तिम्—‘नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्’ इति । विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टाक्षीरादधि, मृत्पिण्डाच्च घटः । कूटस्थाचेत्कारणात्कार्यमुत्पद्ये-

भाष्यरत्नप्रभा

दोषतया निमित्तं विषयतया वा । आद्येऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं वा । नाद्यः, मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रग्रहे शैत्याज्ञानेऽपि रूप्याभेदभ्रमापत्तेः । न द्वितीयः, स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासंभवस्योक्तत्वात् । नापि विषयतया निमित्तमित्याह—न चेति । सोऽहमित्युल्लेखात्तेनाहं सदृश इत्युल्लेखादित्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अमत्वं निरस्य संशयत्वं निरस्यति—भवेदिति । जडाश्च प्रत्यभिज्ञानेऽपि बाधसंभावनया संशयः कदाचित् प्रत्यभिज्ञास्मृतौत्यर्थः । असंदिग्धाधिरूप्यसंप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षणिकत्वममत्यन्तासंगतमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २५ ॥ अभावः शशविषाणवदत्यन्तासंख्यलङ्घनीकृत्य मृदादिनाशादसतो घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति, तद्वदयति—नासत इति । न केवलं बलादापद्यते किंतु स्वयं दर्शयन्ति च । द्वौ नवौ प्रकृतार्थं गमयतः । मृदादिकमुपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावाद्विती-ममर्थमाह—विनष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्यत्वमत्र युक्तिमाह—कूटस्थादिति । विनाशश्चात् । सिलादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत्कार्याणि सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे स्युः, तथा चोत्पत्तक्षणे कार्याभावाद-

भासती

इति । अपिच सादृश्यनिबन्धनः संबन्धवहारत्वेनेदं सदृशमित्येवमाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेन तु तदेवेदमित्याकारबुद्धिनिबन्धन इत्याह—न चायं सादृश्यात्संबन्धवहार इति । ननु ज्वालादिषु सादृश्यादसत्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिबन्धनः संबन्धवहारो दृश्यते यथा तथेहापि भविष्यतीति पूर्वापरितोषेणाह—भवेदपि कदाचिद्वाद्यवस्तुनीति । तथाहि—विविधजनसंकीर्णगोपुरेण पुरं निविशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणयासाधारणं चिह्नं विदधतमुपहसन्ति पाशुपतं पृथग्जना इति ॥ २५ ॥ नासतोऽहष्टत्वात् । इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय इति । अस्थिरात्, कार्यात्पत्तिरिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । उक्तमेतद्वक्ष्यताम् । निरपेक्षात् कार्यात्पत्तौ पुरुषकर्मवैयर्थ्यम् । सापेक्षतायां च क्षणस्यामेवलेनोपकृतत्वानुपपत्तेः, अनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षणिकप्रसङ्गः । सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननान्तरीयकलेन प्रकारान्तराभावात्तथास्थिराद्भावोत्पत्तिरिति क्षणिकपक्षेऽर्थोदभावाद्भावोत्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न केवलमर्थोदापद्यते, दर्शयन्ति च—नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति । एतद्विभज्यते—विनष्टाद्धि किलेति । किलकारोऽनिच्छायाम् । कूटस्थाचेत्कारणात् कार्यमुत्पद्यतापि सर्वं सर्वत उत्पद्येत । अयमभि-संधिः—कूटस्थो हि कार्यजननस्वभावो वा स्यादतत्स्वभावो वा । स चेत्कार्यजननस्वभावस्ततो यावदनेन कार्यं कर्तव्यं तावत्सहस्रैव कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतत्स्वभावे तु न कदाचिदपि कुर्यात् । यद्युच्येत समर्थोऽपि क्रमवत्सहकारि-सन्निविः क्रमेण कार्याणि करोतीति । तदनुक्रमः । विकल्पासहलात् । किमस्य सहकारिणः केविदुपकारमादधति न वा । अनाधानेऽनुपकारितया सहकारिणो नापेक्षेरन् । आधानेऽपि भिन्नमभिन्नं बोधकारमादधत्युः । अमेदे तदेवाभिहितमिति कौटस्थ्यं व्याह्रन्येत । मेदे त्पकारस्य तस्मिन् सति कार्यस्य भावादसति चाभावात्तत्पत्तिरिति कूटस्थः कार्योनुपकारादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी भावः । तदुक्तम्—‘वर्षातपाम्नां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्तित्तयोः

न्यायनिर्णयः

विप्रलम्भकत्वाच्च प्रतिवादिष्वर्थः । आत्मनि प्रत्यभिज्ञा सादृश्यादित्यत्र हेत्वन्तरमाह—न चेति । प्रत्यभिज्ञाया विषयांसाख्यमप्रामाण्यं निरस्य संशयाख्यमपि तन्निरस्यति—भवेदिति । संशयसामग्रीतत्त्वावस्था कदाचिदित्युक्ता । संभवो नानाकारलोपपत्तिः । संदेहोऽपीत्यपिना विषयांसो दृष्टान्तिः । तत्र संदेहायोगे हेतुमाह—य इति । प्रत्यभिज्ञायात्मनः स्थायित्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २५ ॥ कारणभावात्कार्यात्पत्तिरिति पक्षमवशिष्टं निराचष्टे—नासत इति । परमतोयोगे हेत्वन्तरपरत्वं सूत्रस्य दर्शयति—इतश्चेति । तदेव स्फोरसति—यत्र इति । अस्थिरात्कारणात्कार्यात्पत्तिरिच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरुदापद्यतीत्येव न किंतु स्वयमपि वैनाशिकासाधोपपत्तीत्याह—दर्शयन्तीति । तत्राचष्टे—विनष्टादिति । हिशब्दस्तादृच्छायाम् । स्वनिच्छायां किलकारः । विनष्टाद्रीनादेरङ्कुरादिजन्मत्वमत्र युक्तिमाह—कूटस्थादिति । कारणं समर्थमसमर्थं वा । यद्यसमर्थं न कदाचिदपि कार्यं कुर्यात् । आद्ये समर्थस्य क्षेपायोगादपयोपेक्षायां कार्यं जनयेत्, तत्राचष्टेऽपेक्षेणोपेक्षायां कार्यं भावादसत्त्वम् । न च समर्थमपि सहकारिसंनिधिमपेक्ष्य जनकं,

ताविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वाद-
भावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते—‘नासतोऽदृष्टत्वात्’ इति । नाभावाद्भाव उत्प-
द्यते । यद्यभावाद्भाव उत्पद्येतभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । नहि
बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वविशेषाद्भा-
वत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशे-
षाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्क-
ुरादयो जायेरन् । न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव
नीलत्वादित्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत । नाप्यभावः कस्यचिदु-
त्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव, शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावात्नितमेव
सर्वं कार्यं स्यात् । न चैवं दृश्यते । सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमा-
नत्वात् । नच मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विका-
रानेव तु मृदन्वितान्भावाच्छ्लोकः प्रत्येति । यत्तत्तं स्वरूपोपमदमन्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः

भाष्यरत्नप्रभा

सत्त्वापत्तिः । नच सहकारिकृतातिशयक्रमकार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायामनवस्थानात् ।
अनपेक्षार्यां कार्यस्याप्यतिशयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् । तस्मान्न स्याधिभावात् कार्यजनमेत्यर्थः । क्षणिकभावस्य
हेतुत्वम् ‘उत्तरोत्पादे च’ इत्यत्र निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेदमिति । यदि बीजाभाव-
स्याभावान्तराद्विशेषः स्यात्, तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लौकिकतिकात्नामभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात्, न
सोऽस्तीत्याह—येनेति । सूत्रं योजयति—निर्विशेषस्येति । शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वाद्भावस्यास्ततो
हेतुत्वमित्यर्थः । अस्त्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह—यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमान-
माह—नापीति । अभावो न हेतुः, असत्त्वात् । संमतवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः, कार्यान्वितत्वात्, यथा
शरावाद्यनन्वितस्तन्नुर्न शरावाद्विप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह—अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वान्मृदादिर्भाव एव प्रकृति-
रित्याह—मृदीति । स्याधिनः कारणत्वायोगमुक्तमनूद्य दूषयति—यत्तूक्तमित्यादिना । अनुभवबलात्स्थिरस्वभा-

भामती

फलम् । चर्मोपमश्चेत्तोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥’ इति । तथा चाकिञ्चिदपि चेत् कूटस्थकार्यं जायेत, सर्वं
सर्वस्वाजायेतेति सूक्तम् । उपसंहारति—तस्मादभावग्रस्तेभ्य इति । तत्रेदमुच्यते । नासतोऽदृष्टत्वादिति ।
नाभावाच्च कार्योत्पत्तिः । कस्मात् । अदृष्टत्वात् । नहि शशविषाणादङ्कुरादीनां कारणमुत्पत्तिर्दृश्यते । यदि त्वभावाद्भावो-
त्पत्तिः स्यात्तोऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः । नह्यभावो विशिष्यते । विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः
स्यात्र निरुपाख्य इत्यर्थः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्याह—नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुरिति । अपि च
यथेनान्वितं न तत्तस्य विकारः, यथा घटशरावोदञ्चनादयो हेतूनान्वितानां हेतुविकाराः । अनन्विताश्चेत् विकारा अभा-
वेन । तस्मान्नाभावविकाराः । भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह—अभावाच्च भावोत्पत्ताविति ।
अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति—यत्तूक्तमिति । स्थिरोऽपि भावः कमवत्सहकारिसमवधानात्, क्रमेण

न्यायनिर्णयः

सहकारिणा वस्तुनोऽतिशयजनने तस्य समर्थत्वे सदा तज्जननात्, असमर्थत्वे कदाचिदपि तज्जननायोगात्, सहकारिणोऽपि सहकार्य-
न्तरापेक्षायामनवस्थानात्, वस्तुनश्चातिशयस्य भेदे तस्यैव प्राप्ताभासविवेकेन जनकतया वस्तुनस्तदसिद्धिः । अभेदे तस्यैव जन्यतया
क्षणिकस्य जनकत्वापत्तिः । अतिशयानाधाने सहकार्यपेक्षेव न स्यादित्यर्थः । कूटस्थस्य कारणत्वदीस्थ्ये फलितमाह—तस्मादिति ।
परमवतिरित्येन स्रग्मवतार्य व्याचष्टे—तत्रेति । तदेव न्यातिरेकद्वारा साधयति—यदीति । बीजाभावभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तेस्तदभाव-
सिद्धये कारणविशेषोपादानमित्याशङ्काह—नहीति । किञ्चाभावकारणवादिना तस्य निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं वेष्टम् । आद्यं दूषयति—
निर्विशेषोक्त्याह—यदीति । ‘नासतोऽदृष्टत्वात्’ इति व्याख्यातम् । द्वितीयमनूय निरस्तम्—यदीति । अभावस्य कारणत्वमुपेक्षोक्तं,
तदेवापुनोक्त्याह—नपीति । कार्यस्वभावलोचनयापि नाभावस्य कारणतेत्याह—अभावादिति । यथेनान्वितं न तत्तस्य कार्यं,
यथा हेतूनान्वितो घटो न हेतोर्विकारः । अनन्विताश्चाभावैर्न भावास्तस्मान्नाभावविकारा इत्यर्थः । किञ्च यथेनान्वितं तत्तस्य कार्यं,
यथा हेतूनान्वितं रुचकादि तत्कार्यम् । अन्विताश्च भावैर्न भावास्तस्मात्तद्विकारा इत्याह—सर्वस्येति । भावान्वितत्वेऽपि कारणमन्वये-
वेत्यनिममादभावोऽपि कारणं किं न स्यादित्याशङ्काह—नचेति । आद्येऽनुमाने व्याप्तिसुत्वा द्वितीयेऽपि तामाह—मृदीति ।
अभावकारणवादिनोऽप्यनुभाष्यते—यत्तचित् । शिरस्य कारणत्वं न दृश्यते न युज्यते वा । नाद्यः, अनुभवविरुद्धात् । न द्वितीयः,

कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भविष्यतीति । तदुक्तम् । स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां कृष्णकादिकार्यकारणभावदर्शनात् । येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमद्वौ लक्ष्यते तेष्वपि नाऽऽत्मावुपमद्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपमद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात् । तस्मादसङ्ख्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्सङ्ख्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः । अपिच चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगमस्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगतमपह्नुवानैवैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवंस्तद्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमत-सिद्धिः स्यात् । अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सख्यनिष्पत्तिः स्यात् । कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तूनत-न्वानस्यापि तन्वानस्यैव वस्त्रालाभः । खर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत । नचैतद्युज्य-तेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् । तस्मादप्यनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥

भाष्यतत्रभा

वानामेव सहकारिसंनिधिकमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यम् । नच शक्य सहकार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽश-कस्यापि नापेक्षेत्यसहकारि विध्यं स्यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽस्मितापादिसहकारिकृतातिशयक्रमाहुचका-दिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरान्नपेक्षत्वे कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यं, पदस्य मृद्वनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषाद्-दस्यापि मृद्वनपेक्षामसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि तुल्या । यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यासत्त्वापत्ति-रिति । तत्र । अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्त्वोपपत्तेः । न द्व्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम्, असत्तत्त्वद्वयोरेण सत्त्वस्य ततो भेदात् । सतो द्व्यर्थक्रियाकारित्वं नास्तनः । अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सर्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव । तस्मादनुस्यूतस्थिरभावानां हेतुत्वमुपपन्नमिति भावः । पूर्वापरविरोधमप्याह—अपिचेति ॥ २६ ॥ अभावादुत्पत्तौ शशविषाणाद्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गान्तरमाह—उदासीनानामिति । अनीहमानानां प्रयत्नशून्या-नाम् । अमत्रं व्रदादिपात्रम् । तन्वानस्य व्यापारयतः । तस्माद्भ्रान्तिमूलेन क्षणिकबाह्यार्थवादेन कूटस्थनित्यब्रह्म-

भाष्येति

कार्याणि करोति । न चानुपकारकाः सहकारिणः । स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः । किल-निर्वाच्य एव । अनिर्वाच्याच्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं, तदुपादानात्कार्यस्य, रज्जुपादान-लमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—“मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति । अपिच येऽपि सर्वतो भिलक्षणानि खलक्षणानि वस्तुसत्त्वास्थित, तेषामपि किमिति बीजजातीयेभ्योऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, नतु क्रमेणकजातीयानि । नहि बीजाद्रीजान्तरस्य वा क्रमेणकस्य वास्तन्तवैलक्षण्ये कथं द्विशेषः । नच बीजाङ्कुरे लक्ष्यान्ते परमार्थसती, येनैतयोर्भाविः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्काल्पनिकादेव खलक्षणोपादानाद्रीजजातीयासथाविधस्यैवाङ्कुरजातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः । अन्यथा कार्यहेतुकानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । दिव्यान्त्रमत्र सूचितम् । प्रपञ्चस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायायकणिकयोः कृत इति नेह

न्यायनिर्णय

सिरस्यापि क्रमवत्सहकारिशक्त्यलमकारित्वाविरोधात् । नच सहकारिजन्यातिशयस्यैव कारणत्वं न स्याधिनस्तथात्वं, भेदाभेदादिर-निर्वचनीयातिशयवतो वस्तुनो लोकसिद्धकारणत्वानिराकरणात् । नच सामर्थ्यादपरायमशेषजनकत्वं, तत्तत्कालीनकार्यजन्मसामर्थ्योप-गमात् । नच सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां भावाभावभेदः कार्यभेदप्रतियोगिकशक्यशक्तियुक्तक्षणीकभावस्यैवभेदसिद्धिरिति मत्वाह—प्रविति । नच विनष्टाद्वीति, तत्राह—येतिवति । अङ्कुरादिषु पार्थिवादिस्वभावानामेव कारणत्वेऽपि बीजाद्यवयवानामिति परमतेनोक्तस्य-केतव्यं यत्र योजयन्नुपसंहरति—तस्मादिति । स्वाभ्युपगमविरोधादपि नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्याह—अपिचेति ॥ २६ ॥ अभावकार-णत्वे कारणविशेषोपादाने प्रसृष्टिरयुक्त्युक्तम् । इदानीं प्रवृत्तिमात्रमपि न युक्तमित्याह—उदासीनानामिति । यत्रं विभजते—यदीति । अभाववादे सर्वलौकिकव्यवहारानिद्विमुदाहरणैर्दर्शयति—कृषीति । पारलौकिकव्यवहारोऽपि परमते न स्यादित्याह—स्वर्गेति । उभ-रविध्वन्यवहारानुसवप्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे—नचेति । यत्रद्वयार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥ निबानस्य क्षणिकेनाभेन

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

विज्ञानस्कन्धमात्रस्य युज्यते वा न युज्यते ॥ युज्यते स्वस्वद्वन्द्वानुद्घौघे व्यवहारतः ॥ १ ॥
अवाधात्स्वप्रवैषम्यं बाह्यार्थस्तुपलभ्यते ॥ नहिर्वदिति तेऽनुक्तिर्नातो धीरर्थरूपभाक् ॥ २ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भाविनेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्य-
वतिष्ठते । केषांचित्किञ्चल विनयेनानां बाह्ये वस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुसरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रि-
येयं विरचिता । नासौ सुगताभिप्रायः । तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवामिश्रेतः । तस्मिंश्च
विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्वे उपपद्यते । सत्यपि बा-

भाष्यरत्नप्रभा

सम्बन्धस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥ २७ ॥ नाभाव उपलब्धेः । अखण्डनिर्विशेषं ब्रह्म विज्ञानं बाह्यार्थोपादानं
वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थोऽस्तीति योगाचारमतमेति विरुध्यते न वेति तन्मतस्य
मानंश्रान्तिमूलत्वाभ्यां संशये पूर्वोक्तबाह्यार्थवादनिरासमुपजीव्य पूर्वपक्षमाह—एवमित्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयो-
र्विरोधाविरोधी फलम् । नन्येकस्य सुगतागमस्य कथं बाह्यार्थसत्त्वासत्त्वयोस्तत्त्वर्थं विरोधादित्याह बाह्याधिकारिमेवाद-
विरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायज्ञत्वेन मन्दाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादभ्यः श्रेष्ठ्यमाह—केषांचि-
दिति । उक्तं च धर्मकीर्तिना—‘देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशादनुगाः’ इति । सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनु-
सारिण इत्यर्थः । नन्वसति बाह्यार्थं मानमेवव्यवहारः कथं, तत्राह—तस्मिञ्चित् । विज्ञानमेव कल्पितनीलाक्षा-
कारत्वेन प्रमेयम्, अवभासात्माना मानफलं, शक्त्यात्मना मानं, शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया व्यवहार
इत्यर्थः । मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह—सत्यपीति । नहि बुद्ध्यनारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति ।

भामती

प्रतन्यते विस्तरभयात् ॥ २६ ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । भाष्यमस्य सुगमम् ॥ २७ ॥ नाभाव उप-
लब्धेः । पूर्वाधिकरणसंगतिमाह—एवमिति । बाह्यार्थवादिभ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विशेषमाह—
केषांचित्किञ्चलेति । अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिरासामन्यतमभावेऽपि
तत्त्वस्थाव्यवस्थानात् । तस्मादनेन विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा एषितव्याः, तथाच न विज्ञानस्क-
न्धमात्रं तत्त्वम् । नद्यस्ति संभयो विज्ञानमात्रं चतस्रो विधाश्वेत्यत आह—तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपे-
णेति । यद्यप्यनुभवाचान्योऽनुभावोऽनुभवतिताऽनुभवनं, तथापि बुद्ध्यारूढेन बुद्धिपरिकल्पितेतानन्तस्थ एवैष प्रमाणप्रमेय-
फलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्चेति द्रष्टव्यम् । न पारमार्थिक इत्यर्थः । एवं च न सिद्धसाधनम् । नहि ब्रह्मवादिनो नीला-
क्षाकारां वित्तिमभुपगच्छन्ति, किञ्चिन्निर्वचनीयं नीलादीति । तथाहि—खरूपं विज्ञानस्यासत्त्वाकारयुक्तं प्रमेयं प्रमेयप्रकाशनं
प्रमाणफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः काल्पनिक एव प्रमाणफलव्यवहारोऽभि-
मत इत्याह—सत्यपि बाह्येऽर्थे इति । निष्ठाधिकरणे हि प्रमाणफलयोस्तद्भावे न स्यात् । नहि खदिर्गोचरे परसौ
पलसौ द्वैधीभावा भवति । तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । कथं न तद्वति । यदि ज्ञानस्यैव प्रमाणफलं भवतः ।
न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमभाभ्यां वस्तुसत्त्वां युज्यते । तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम् । अशक्तियव्यावृत्ति-
परिकल्पिततत्त्वानामप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमाणम् । प्रमेयं लक्ष बाह्यमेव । एवं सौत्रान्तिकप्रमेयेऽपि । ज्ञानस्यार्थासत्त्वात्मनी-
लक्षकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारतया प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात् । अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानं फलं व्यवस्थाप्यत्वात् ।
तथा बाहूः—‘नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदान युष्मा, तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु सारूप्याविशत्सरूपयतद्वद्वेदेव’ इति ।

न्यायनिर्णयः

सारूप्यमन्त्रं निराकृत्य निराकृत्यमन्त्रं निराकृत्यमन्त्रमेत—नाभाव इति । रूपादिहीनं ब्रह्म जगदुपादानमिति वदतः सम्बन्धस्य क्षणिकं
ज्ञानं नीलाक्षाकारमिति योगाचारमतविरोधोऽस्ति न वेति तद्व्यापणिकत्वज्ञानत्वाभ्यां संदेहे संगतिर्गमं पूर्वपक्षमवतारयति—एवमिति ।
विज्ञानवादस्य श्रान्तिपल्लवता सम्बन्धस्य तदविरोधोक्तः संगतयः । पूर्वपक्षे विज्ञानवादस्य प्रामाणिकत्वाविरोधे सम्बन्धसिद्धिः,
सिद्धान्तोऽस्य श्रान्तत्वाविरोधस्याभासात्तात्पर्यसिद्धिरिति फलमेदः । बाह्यार्थवादिषु प्रत्युक्तेषु समानन्यायतया विज्ञानवादिनोऽपि प्रत्यु-
क्तिंसंभवत्कथं प्रथमुक्त्यानिमित्ताशङ्क्य तन्मो विज्ञानमात्रवादिनः सुगताभिप्रायत्वेन विशेषमाह—केषांचिदिति । हीनविधामिति
यावत् । बाह्येऽर्थे सुगतस्यानिच्छायां किञ्चकारं । ‘देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशादनुगाः’ इति न्यायेनाह—तद्विति । कस्तार्हि
तस्याभिप्रायः, तत्राह—तस्येति । ननु मानमेवादिपेदोपगमे कथं विज्ञानमात्रवादोऽन्यथा कथं व्यवहारसिद्धिः, तत्राह—तस्मिञ्चित् ।
ज्ञानमेव कल्पितनीलाक्षाकारतया मेयमवभासात्मेतया फलं तच्छब्दस्यात्मना मानं तदाश्रयतया भातेति विज्ञानवादेऽपि कल्पितमादिभे-
दमुपेक्ष्य सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । किञ्चावभासात्मना मानमवभासात्मना फलमिति सौत्रान्तिकाः । अनवभासाव्यावृत्त्या फलं तच्छब्दस्या
मानमिति वैभाषिकाः । तेन तयोर्बाह्यमर्थमिच्छोत्तराणि कल्पितो भेदः क्षणिकस्यात्मनो द्रव्यकालानवस्थानात् । तद्युक्तं विज्ञानवादे कल्पि-

ह्येयं बुद्धारोहमन्तरेण प्रमाणदिव्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्व-
व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति । तदसंभवादित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्यु-
पगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः । तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भा-
दिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः । नापि तत्समूहाः स्तम्भादयः,
तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वात्तन्मत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत ।
अपिचानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं

सात्परजप्रभा

अतो बुद्धारूढाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः । बाह्यार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युकीरूपमस्यति—कथमित्यादिना । ज्ञेयं
ज्ञानातिरिक्तेणासत्, तदतिरिक्तेणासंभवात्, नरशृङ्गवदित्याह—तदसंभवादिति । असंभवं विवृणोति—स हीति ।
परमाणवश्चेदेकस्थूलस्तम्भ इति ज्ञानं न स्यात् । समूहस्त्वसन्नित्यर्थः । अवयव्यभावेऽपि जात्यादयो बाह्यार्थाः स्युः,
तत्राह—एवमिति । जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सकाशादभेदेऽन्यत्वेभेदे वा धर्मिवद्व्यन्तरवच्च न धर्मधर्मिभावः ।
भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जात्याद्यर्थो ह्यर्थः । किंच ज्ञानस्य ज्ञेयसारूप्यरूपविशेषसंबन्धाभावे सर्वविषय-
त्वापत्तेर्विशेषोऽज्ञीकार्यः, तथाच ज्ञानगतविशेषस्य ज्ञानेन विषयीकरणज्ञ बाह्यार्थसिद्धिर्मानाभावाद्गौरवाच्चेत्याह—
अपिचेति । पक्षपातो विषयविशेषवैशिष्ट्यव्यवहारः । किंच ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं, ज्ञानोपलम्भक्षणमित्यतोपलम्भप्रमाह-

भामती

प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभाव उपपत्तीराह—कथं पुनरवगम्यत इति । स हि विज्ञानालम्बनत्वमिमतो बाह्योऽर्थः परमाणु-
त्वाच्च संभवति । एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम् । न चाच्याभासमन्यगोचरं भवितुमर्हति ।
अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । नच प्रतिभासधर्मः स्यौत्यमिति युक्तम् । विकल्पासहत्वात् । किमयं प्रति-
भासस्य ज्ञानस्य धर्म उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वः कल्पः, अद्धा, तथासति हि खांशालम्बनमेव विज्ञान-
मुपेतं भवति । एवं च कः प्रतिकूलीभवत्युत्कूलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तथा हि—रूपपरमाणव एव निरन्तर-
मुपधात एकविज्ञानोपासरोहिणः स्यौत्यम् । न चात्र कस्यचिन्नान्तता । नहि न ते रूपपरमाणवः । नच न निरन्तरमुत्पत्तयः ।
न चैकविज्ञानानुपासरोहिणः । तेन मा भूशीलादिवत्परमाणुधर्मः, प्रत्येकं परमाणुवत्प्रभावात् । प्रतिभासप्रतिपत्तानां तु तेषां
भविष्यति बहुलादिकत्तादृष्टं स्यौत्यम् । यथाहुः—‘ग्रहेऽनेकस्य चैकन किंचिद्वर्णं हि दृश्यते । सांघृतं प्रतिभासस्य तदेका-
त्मन्यसंभवात् ॥ १ ॥ नच तद्दर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुप्रहायतः । सांघृतं ग्रहणं नान्यन्न च वस्तुग्रहो भ्रमः ॥ २ ॥’ इति ।
तत्र । नैरन्तर्यामिभासस्य भ्रान्तत्वात् । गन्धरसस्पर्शपरमाण्वन्तरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरन्तराः तस्मादात्मान्तरेषु
बुद्धेर्लक्ष्येकधनवनप्रत्ययवदेष स्थूलप्रत्ययः परमाणुषु सन्तरेषु भ्रान्त एवेति पर्यायः । तस्मात् कल्पनापोढेऽपि भ्रान्तत्वाद्वा-
दादिप्रत्ययस्य पीतशङ्खादिज्ञानवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तम्, न तावत्परमाणवः स्तम्भादि-
प्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति । नापि तत्समूहा वा स्तम्भादयोऽवयविनः । तेषामभेदे परमाण्वन्यः परमाणव
एव । तत्र चोक्तं दूषणम् । भेदे तु गवाश्वस्येनात्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम् । समवायश्च निराकृत इति । एवं भेदा-
भेदविकल्पेन जातिगुणकर्मोदीनपि प्रत्याचक्षीत । तस्माद्यद्यप्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचारसहत्वात्, अप्रतिभासमानसद्भावे
च प्रमाणभावाच्च बाह्यालम्बनाः प्रत्याय इति । अपिच न तावद्विज्ञानमिन्द्रियवर्जिनीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि यथे-
न्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति । तत्रापि समानत्वादनुयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । न
चाध्याधारं प्राकव्यलक्षणं फलमाधातुमुत्तद्वते । अतीतानागतेषु तदसंभवात् । नह्यस्ति संभवेऽप्रत्युत्पन्नो धर्मा धर्मेश्चास्य
प्रत्युत्पन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षताऽभ्युपेया । तच्चानाकारं सदाजानतो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्था-
पयेदिति तद्वदव्यवस्थापनायकारभेदोऽस्तीतिवक्तव्यः । तदुक्तम्—‘न हि विसित्तैव तद्वेदाना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् ।
तां तु सारूप्यमाविवात्सरूपयत्तद्वद्वयेत’ इति । एकध्यायमाकारोऽभ्युपेयते । स चेद्विज्ञानस्य नार्थसद्भावे किंचन प्रमाणमस्ती-
त्याह—अपिचानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्येति अपिच सहोपलम्भनियमादिति । यथेन सह

न्यायनिर्णय

तमेदेनैव सर्वव्यवहारसाधनमित्याह—सतीति । उक्तमर्थं युक्त्वा द्रष्टव्यं द्रष्टव्यं—कथमिति । विमतं न ज्ञानातिरिक्तं, तदति-
रिक्तेणानिरूप्यत्वात्, नरविषाणवदित्याह—तदिति । तत्रासिद्धिमुद्धतं विकल्पयति—स हीति । एकस्थूलनीलाभासज्ञानस्य तद्विपरी-
तपरमाणुगोचरतायोगाच्च परमाणवत्त्वावच्छेदालम्बनमित्याह—तत्रेति । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । स्तम्भाद्यवयविनां परमाणुभ्यो
भेदे गवाश्वद्व्यस्तवैलक्षण्यम्, अभेदे परमाणुमात्रतया स्थूलरूपेणाभासासिद्धिः, परमाणुनामवधावाहित्याह—तेषामिति । अव-
यववयविरूपो बाह्यार्थो नास्ति चेन्मा भूत्, जातिव्यक्त्वादिरूपस्तु स्यादित्याशङ्क्याह—एवमिति । जात्यादीनां व्यक्त्वादीनां चात्य-
न्तभिन्नत्वे स्वातन्त्र्यप्रसङ्गादत्यन्ताभिन्नत्वे तद्वदेतद्वत्त्वादिभिरन्तव्यस्य विरुद्धत्वादन्यथावयविभेदवज्जातिव्यक्त्यादिभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
दृष्टस्य सर्वस्य विचारासहत्वाद्वद्वद्वत्त्वे मानाभावाच्च बाह्यालम्बनाः प्रत्याय इत्युक्तम् । संप्रति तेषां बाह्यालम्बनत्वे हेत्वन्तर-
माह—अपिचेति । ज्ञानगतविशेषदृष्टानुपपत्त्या नीलापाकारता तस्य सिद्धिः । तथा च शानाकारस्य विषयत्वाभावाच्च बाह्या-

कुल्यङ्गानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसाकष्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम् । अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादुपार्थिका बाह्यार्थसद्भावाकल्पना । अपिच सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरुपपत्तिः । नह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति । न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं, प्रतिबन्धकारणाभावात् । तस्मादप्यर्थभावः । स्वप्नादिवचेदं द्रष्टव्यम् । यथाहि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्योनाथेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि तस्मादिदं प्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते । प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरसति बाह्यार्थं प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते । वासना-

भाष्यरत्नप्रभा

धात्वं, ज्ञानवदित्याह—अपिचेति । ज्ञानार्थयोर्वास्तवभेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात्, ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह—न चैतदिति । क्षणिकज्ञानस्यार्थेन संबन्धहेत्वभावात् ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः । किंच जाग्रद्विज्ञानं न बाह्यालम्बनं, विज्ञानत्वात्, स्वप्नादिज्ञानवदित्याह—स्वप्नेति । विज्ञानानां वैचित्र्यानुपपत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते—कथमिति । अन्यथोपपत्त्या परिहरति—वासनेति । अनादिसंतानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादानेकक्षणाव्यव-

भासती

नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भनार्थं ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेधो हि भेदः सहोपलम्भनानियमेन व्याप्तो यथा भिन्नावधिना नामद्वयं सहोपलम्भयेत कदाचिदप्रापिधानेऽन्यतरस्यैकस्योपलब्धेः । सोऽयमिह भेदव्यापकनियमविरुद्धो नियम उपलम्भनानसंबन्धं भेदं निवर्तयतीति । तदुक्तम्—‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च आन्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दागिवाद्भये ॥’ इति । स्वप्नादिवचेदं द्रष्टव्यम् । यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनः, यथा स्वप्नादिप्रत्ययः, तथा चैव विवादाध्यासितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिंशपालमात्रानुबन्धिनीति तन्मात्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकयोदयति—कथं पुनरसति बाह्येऽर्थं नीलमिदं पीतमित्यादि भवत्यवैचित्र्यमुपपद्यते । स हि भेदे ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काले सर्वे तदतिरिक्तेहेतुसापेक्षाः, यथाऽनिवर्तय-जिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासाः प्रत्ययाश्चेतनसंतानान्तरसापेक्षाः । तथा च विवादाध्यासितः सत्यप्यालयविज्ञानसंताने षष्ठि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यथासावालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योऽर्थ इति । वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसंततिपतितानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्योपजनं प्रत्यामिसुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वसंतानवर्त्तं पूर्वक्षणः संतानान्तरपेशानभ्युपगमात्, तथाच सर्वेऽप्यालयसंतानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसंतानपातिलाविवोपात् । क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात्कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेकमेकस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्प्रबोधनसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्यैव स्यात् । सत्त्वे वा कार्यं क्षणभेदात्सामर्थ्यभेद इत्यालयसंतानवर्तितः सर्वे समर्थे इति समर्थहेतुः सद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तेः । स्वसंतानमात्राधीनत्वे निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्योपलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेतुन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । नच ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामभ्यन्तरे प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानातिरिक्तिरपि तु कस्यचिदेव विच्छिन्नगमनवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य । अपि च सत्त्वान्तरसंताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा संनिधानात् कादाचित्कत्वं स्यात् । नहि सत्त्वान्तरसंतानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्षसंभवः । विज्ञानावादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात्संसारस्यादिमत्त्वप्रसङ्गेनापूर्वसत्त्वप्रबोधानभ्युपगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्षसंभवः । तस्मादसति बाह्येऽर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्त्यानुमानिको बाह्यार्थ इति सौत्रान्तिकाः प्रति-

न्यायनिर्णयः

कल्पना गौरवादित्यर्थः । इतश्च हेयं ज्ञानाध्यायदित्याह—अपिचेति । तथेन नियतसहोपलम्भनं तत्तेनाभिज्ञं, यथेकेन चन्द्रेमसा द्वितीयश्चन्द्रमाः, नियतसहोपलम्भनं च हेयं ज्ञानेनेत्यर्थः । सहोपलम्भनियममेव स्फोरयति—न हीति । ज्ञानहेययोः स्वभावभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकत्वाविषयः स्यादित्याह—नचेति । क्षणिकस्य ज्ञानस्य हेतुसंबन्धे हेत्वभावाद्ग्राह्यग्राहकत्वेनोक्तनियमासिद्धिरित्यर्थः । ‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च आन्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दागिवाद्भये’ इत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनः, यथा स्वप्नादिप्रत्ययः तथा चैव विमतः प्रत्यय इत्याह—स्वप्नेति । वृष्टान्तस्य सामर्थ्यकत्वं परिहरति—यथेति । निदोषमनुमानं नियमयति—एवमिति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिरुत्पादार्थोपपत्तिव्यतिरिक्तमनुमानमिति शङ्कते—कथमिति । अनादिसंततिपतितमसंविदितरूपं ज्ञानमेव वासना तद्वशादानेकक्षणावधानेनापि नीलादिवासितमेव शान्त्युत्पद्यते—आधोऽस्तत्वावदित्यन्वयोपपत्तिमाह—वासनेति । वासनावैचित्र्याज्ज्ञानवैचित्र्यं ततश्च तद्वैचित्र्यमित्यन्वयाश्रयव-

वैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपिचान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते । स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योपाभ्यामप्यवाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् । अन्तरेण तु वासनार्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात् । तस्मादप्यभावो बाह्यार्थस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—‘नाभाव उपलब्धेः’ इति । न खल्वभावो बाह्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मात् । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति । नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो भुजि-साध्यायां तृतीं खयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयन्नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे नच सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति किं तूपलब्धिव्यतिरेकं नोपलभ इति ब्रवीमि ।

भाष्यरत्नप्रभा

धानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति, यथा बीजवासनया कार्पासरक्तवं तद्वदित्यर्थः । उभयवादिंसमतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न बाह्यार्था इत्याह—अपिचेति । क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्चेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—नाभाव इत्यादिना । किं बाह्यार्थस्यानुपलब्धेरभाव उक्त ज्ञानाद्रेदनानुपलब्धेः । नाद्य इत्युक्तमुपलब्धेरिति । द्वितीयं शङ्कते—ननु नाहमिति । ज्ञानहेतयोर्विषयि-

सामती

वेदिरे, ताजिराकरोति—वासनावैचित्र्यादित्याह विज्ञानवादी । इदमन्नाहृतम्—स्वसंतानमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्यक्षादा-
निरूपणपत्तौ संचिद्विषयक्षयावृत्तिकलेन हेतुनैकान्तिकः । तथाहि—बाह्यनिमित्तकत्वेऽपि कथं कदाचित् नीलसंवेदनं कदाचित् पीतसंवेदनम् । बाह्यनीलपीतसंनिधानासंनिधानाभ्यामिति चेत् । अथ पीतसंनिधानेऽपि किमिति नीलज्ञानं न भवति, पीतज्ञानं भवति । तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चैतरस्मिन्निति चेत् । कुतः पुनरर्थं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः । हेतुमेवादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धः शक्तिभेदो भविष्यति । संतानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते च । न च संतानो नाम कश्चिदेव उत्पादकः क्षणानां यदमेदात् क्षणा न भिद्येरन् । ननुक्तं न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ, भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः । अन्यथैक एव क्षणे नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नील-
ज्ञानानि जायेरन् । तत्समर्थस्यस्तीतत्वात्, क्षणानन्तराणां चासामर्थ्यात् । तस्मात् क्षणभेदोऽपि न सामर्थ्यभेदः, संतानभेदो तु सामर्थ्यं भिद्यत इति । तत्र । यदि भिन्नानां संतानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि नीलसंतानानामपि मिथो भिन्नानां नैकस्य नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति संनिधानेऽपि नीलसंतानान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत । तस्मात्संतानान्तराणामिव क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजनानां केषांचिदेव सामर्थ्यभेदः केषांचिचेति वक्तव्यम् । तथा चैकालयज्ञानसंतान-
पतितेषु कस्यचिदेव ज्ञानक्षणस्य सा तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययासादितः । यतो नीलाकारं प्रवृत्ति-
विज्ञानं जायते न पीताकारम् । कस्यचित्तु सा तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनवैचित्र्यादेव स्वप्रत्य-
यासाधिताज्ञानवैचित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किंचनास्ति प्रमाणमिति पदयामः । आल्यविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदितं
ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्याबीजालयमुभववैचित्र्यं, पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनवैचित्र्यमित्यनादितानयोर्विज्ञानवासनयोः ।
तस्मात् परस्परश्रयदोषसंभवे बीजाङ्कुरसंतानवदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनवैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता
मार्थवैचित्र्यस्येत्याह—अपिचान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न
खल्वभावो बाह्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । स ह्युपलम्भाभावाद्वाध्यवसीयत, सत्युपलब्धमेव तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा, सत्यपि
बाह्याविषयत्वे बाह्यार्थव्याचक्रप्रमाणसद्भावाद्वा । न तावत् सर्वथोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मात् । उपलब्धे-
रिति । नहि स्फुटतरे सर्वजनीन उपलब्धे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमवलम्बते—ननु नाह-
मेवं ब्रवीमीति । निराकरोति—नाहमेवं ब्रवीमि । उपलब्धिग्राहिणा हि साक्षिणोपलब्धिपर्युद्यमाणा बाह्याविषयत्वेनैव

म्यायनिर्णयः

माशङ्काह—अनादौ हीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनवैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्यहेतुतां वैचित्र्यमित्याह—अपिचेति । पूर्वा-
नुभववासनावेऽप्यपूर्वार्थसंनिधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादन्यव्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्काह—स्वमेति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—
अन्तरेणेति । ज्ञानातिरिक्तहेतुसत्तरीत्या निचारासहस्यलक्षणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिकत्वादार्थप्रतिज्ञाज्ञानाद्विज्ञानो जगत्सर्गवादिनः
समन्वयस्य विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तपति—एवमिति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—नेति ।
उपलम्भमानमपि श्रुतिजतादिवन्मिष्येत्याशङ्कावाधानमैवमित्याह—नचेति । उपलब्धिरेवासिद्धेत्याशङ्का सर्वथाऽनुपलम्भिनो ज्ञान-
तिरिक्तत्वेनेति विकल्प्याह दोषमाह—अथेति । द्वितीयमवलम्बते—नन्विति । प्रकादयप्रकाशकयोर्द्रवकठिनवद्विरुद्धोर्भेदस्या-

बाहमेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वाच्चे तुण्डस्य । ननु युक्त्युपेतं ब्रवीषि । यत् उपलब्धिबन्धितरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव । नहि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः कुर्व्यं चेत्पुलभन्ते । उपलब्धिबन्धितत्वेनैव तु स्तम्भकुण्डादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेव व्याचक्षते यदन्तर्ह्यैरूपं तद्वहिवैद्वभासत इति । तेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धा बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिवैदिति वक्तारं कुर्वन्ति । इतरथा हि कस्माद्वहिवैदिति ब्रूयुः । नहि विष्णुमिनो वन्ध्यापुत्रवद्वभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्सम्भ्युपगच्छद्बहिवैदरेवावभासत इति युक्तम्-भ्युपगन्तुं ननु बहिवैदवभासत इति । ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्वहिवैदवभासत इत्यध्यवसितम् । नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवावधायैते न पुनः संभवासंभवपूर्विके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ति । यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्संभवः । यत्तु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न संभवति । इह नु यथासं सर्वैरेव प्रमाणैर्वाः

भाष्यरत्नप्रभा

विषयभावेन भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात्प्रत्यक्षविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह—बाहमित्यादिना । स्वद्वचनादपि ज्ञाने बाह्यार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभत इत्याह—अतश्चेति । बाह्यार्थस्यात्यन्तासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायोगात्, दृष्टान्तत्वासंभवाच्च बहिवैदच्छब्दो न सादिस्याह—इतरथेति । अबाधितभेदानुभवादवकारो युक्तो न वकार इत्याह—तस्मादिति । ज्ञेयार्थो ज्ञानातिरेकेणासत्संभवादित्युक्तबाधाद्वक्तव्यमिति शङ्कते—नन्विति । कोऽसावसंभवः, असत्त्वं वा असत्त्वनिश्चयो वा अयुक्तत्वं वा उक्तकोटिकसंशयात्मकसंभवस्याभावो वा । नाद्यः, साध्यामेवात् । न द्वितीयः, स्थूलौ घटस्तम्भाविति समूहालम्बने स्थूलत्वद्विधत्तम्भत्वस्वरूपविरुद्धधर्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकसाध्यावगाहि विज्ञानाद्भेदसत्त्वनिश्चये नासंभवसिद्धिरित्याह—नायं साधुरिति । संभवः सत्तानिश्चयः प्रमाणाधीनः । असंभवोऽसत्त्वनिश्चयः प्रमाणाभावाधीनो न वैपरीलमिति व्यवस्थामेव स्फुटयति—यद्वीति । उक्तव्यवस्थायाः फलं बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः संभवं वदन्नेव तृतीयं दूषयति—इहेति । प्रमाणनिश्चितबाह्यार्थस्य स्तम्भादेः परमाप्युभो भेदाभेदविकल्पैर्युक्तवमात्रेणा-

भामती

शृङ्गते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः । अतश्च इति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः । तृतीयं पक्षमालम्ब्यते—ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवादिति । निराकरोति—नायं साधुरध्यवसाय इति । इदमत्राकृतम्—घटपटादयो हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्माः । तत्रेदं नानादिदेशस्यापिलक्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वेनावरणानावरणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनादृतत्वादेव तथापि तद्देशत्वात्तद्देशलक्षणाद्वैरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानालं प्रसज्यमानं ज्ञानाकारलेऽपि न शक्यं शक्रेणापि वारयितुम् । व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पौ च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम् । तस्माद्बाह्यार्थवच्च ज्ञानेऽपि स्थौल्यसंभवः । नच तावत् परमाण्वाभासमेकज्ञानम्, एकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः । आकाराणां वा ज्ञानतादात्म्यादेकलक्षणज्ञात् । नच यावन्त आकारास्त्वन्येन ज्ञानानि, तावतां ज्ञानानां मिथो वातातमिन्नतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात् । नच तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारसंकलनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भत इति सांप्रतम् । तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात् । यथाह धर्मकीर्तिः—‘तस्माद्यार्थं नच ज्ञाने स्थूलभासस्तदात्मनः । एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्वहुष्वपि न संभवः ॥’ इति । तस्माद्व्यवतापि ज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवावाप्येयौ । तथा चेदन्तात्पदमशक्यं ज्ञानाद्विचित्रं बाह्यमपहोतुमिति । यच्च ज्ञानस्य प्रत्यर्थं व्यवस्थायै विषयसार-

न्यायनिर्णयः

ध्यक्षत्वात्तद्व्यतिरेकभेदवचनमित्याह—बाहमिति । निरङ्कुशलं नियामकराहित्यम् । परोक्तोपलम्बमेव साधयति—यत् इति । किं तद्वत् व्यतिरेकोपलब्धिरित्याह—उपलब्धेरेति । हेतुमेव स्फुटयति—नहीति । उपलब्धिर्हि साक्षिणा बाह्यविषयत्वेनैव शृङ्गते नोपलब्धिमात्रत्वेनेत्यर्थः । अनवधानादपि बाह्यमर्थं लौकिका भेदेनैव प्रतिपन्तीत्याह—अतश्चेति । कथं यथोक्तं वाच्यं व्यतिरेकोपलब्धिषाचकमित्याशङ्काह—तेऽपीति । सर्वलोकप्रसिद्धबाह्यार्थोपपत्तिरूपे हेतुमाह—इतरथेति । अत्यन्तासतोऽपि बाह्यार्थस्य दृष्टान्तत्वमाशङ्काह—नहीति । अबाधितव्यतिरेकोपलम्भौ वक्तव्यमनुक्तमिति फलिप्रमाह—तस्मादिति । अनुमानतो वाप्युक्तं वक्तव्यमिति शङ्कते—नन्विति । अनुमानस्याबाधितविषयतापि हेतुः, प्रत्यक्षविरोधे तदभावाच्च तस्य बाधकत्वाह—नायमिति । प्रमाणपूर्वकः संसर्गोऽसंभवे तदभावपूर्वकस्यासंभवो नृविषाणे निश्चितः । बाह्यार्थं च प्रत्यक्षादिसंभवादसंभवाधीनस्तदसाध्याध्यवसायो न युक्त इत्यर्थः । संभवपूर्विका प्रमाणप्रवृत्तिरसंभवपूर्विका तदप्रवृत्तिरिति वैपरीलमाशङ्कान्मोन्व्याश्वत्थान्मैवमित्याह—नेति । संभाविते प्रमाणमित्युपगमस्तद्धि कथमित्याशङ्काच्च संभवासंभवयोर्निश्चयतदभावत्वादप्यत्र संभावनायाः संदेहत्वाच्चानुपपत्तिरित्याह—यद्वीति । बाह्यार्थस्याध्यवसायादिसिद्धत्वेऽपि तत्साध्यावदित्येव व्यतिरेकादिविकल्पासहत्वाच्च संभावनेत्याशङ्काह—इहेति । बाह्यार्थस्यायुक्तत्वमदृष्टत्वं

ह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संबन्धतीत्युच्येतोपलब्धेरेव । नच ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति, असति, विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः, बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य । अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नामेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अपिच घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य । यथा शुद्धो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकाण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य । द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकसाधक द्वयोः । तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य । यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् ।

भाष्यरजप्रभा

सत्त्वनिश्चयो न युक्तः, स्वप्नज्ञेऽप्युक्तत्वस्य तुल्यत्वात् । न ह्यस्थूलसूक्ष्मस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहात्म्यस्य विषय-भेदो युक्तः, स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, समूहात्म्यनोच्छेदे विज्ञानानां मिथो वातानभिज्ञतया विषय-द्वित्वादित्यवहारलोपापत्तेः । तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथानुभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः । न चतुर्थः, निश्चिते तादृश-संबन्धस्यानुपयोगात् । तस्य कश्चित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वाङ्गत्वादिति भावः । यच्चोक्तं ज्ञानगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानालम्बनत्वो-पपत्तेर्बहिरर्थाभाव इति, तत्राह—नचेति । यत्तु गौरवमुक्तं, तन्न दूषणं, प्रामाणिकत्वादित्याह—बहिरिति । यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्वलोके साध्यतुभवसिद्धः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नामेदसाधक इत्याह—अत एवेति । यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतोपलब्धिकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि ग्राह्य-ग्राहकभावेन नियमोपपत्तेः । नच ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् स्वभिन्नग्राह्यसंबन्धयोगः, स्थायित्वादिति भावः । विज्ञानमने-काशेभ्यो भिन्नम्, एकत्वात्, गोत्ववदिति सत्यतिपक्षमाह—अपिचेति । नच हेत्वसिद्धिः, ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकार-प्रतीतिज्ञानैक्यनिश्चयात् । नच सा जातिविषया, व्यक्तिभेदानिश्चयादित्याह—न विशेष्यस्येति । घटादेश्चैतन्मद्देदमुक्त्वा वृत्तिज्ञानाज्जेदमाह—तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्नः एकत्वात्, क्षीरवदित्यर्थः । ज्ञानभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यव-

सामती

प्यमास्थितं, नेतेन विषयोऽपहोतुं शक्यः, असत्यर्थे तत्सारूप्यस्य तद्व्यवस्थयाश्चानुपपत्तेरित्याह—नच ज्ञानस्य विषय-सारूप्यादिति । यच्च सहोपलम्भनियम उक्तः सोऽपि विकल्पं न सहते । यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भस्ततो विरुद्धो हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति, साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वादभेदे तदनुपपत्तेः । अथैकोपलम्भनियमः । न एकल-स्यावाचकः सहशब्दः । अपिच किमेकलेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः । न तावदेकलेनोपलम्भ इत्याह—बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य । अथैकोपलम्भनियमः, तत्राह—अतएव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययो-रुपायोपेयभावहेतुको नामेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम् । यथा हि सर्वं चाक्षुषं प्रभारूपातुर्विदं बुद्धिदोषार्थं नियमेन मजुर्गैरुपलभ्यते, न चैतावता घटादिरूपं प्रभारूपकं भवति, किंतु प्रभोपायलाजियमः, एवमिहात्मात्मसाक्षिाकामुभोपाय-त्वादर्थस्यैकोपलम्भनियम इति । अपिच यत्रैकविज्ञानगोचरी घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं चाध्यवस्यन्ति प्रतिपत्तारः । न चैतदेकात्म्येऽवकल्पत इत्याह—अपिच घटज्ञानं पटज्ञानमिति । तथार्थभेदेऽपि विज्ञानभेदवर्धनात् विज्ञानात्मकल-मर्थस्येत्याह—तथा घटदर्शनं घटस्मरणमिति । अपिच स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवर्तानभिज्ञमिति ययो-र्भेदो द्वे द्वे न गृहीते इति भेदोऽपि तद्वतो न गृहीत इति । एवं क्षणिकशून्यानात्मत्वादयोऽप्यनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदः

न्यायनिर्णयः

वा । नाधोऽङ्गीकारात् । नेतरो दृष्टिविरोधात् । तस्मादिदन्तारण्यं ज्ञानाङ्गिर्न बाधं वस्तु सिद्धमित्यर्थः । यत्तु प्रत्यर्थं ज्ञानस्य व्यवस्थायै विषयसारूप्ये तेनैव विषयाकारत्वावरुद्धत्वात् पृथगर्थकल्पनेति, तत्राह—नचेति । यत्तु कल्पनागौरवमिति, तत्राह—बहिरिति । प्रामाणिकी कल्पना न दुष्यतीत्यर्थः । यत्तु 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्योः' इति, तत्र सहोपलम्भः साहित्येनोपलम्भो वा स्यादे-कोपलम्भो वा । प्रथमे साध्यसाधनयोर्व्याघातः, साहित्यस्य भेदव्याप्तत्वात् । द्वितीये त्वेकलेनोपलब्धिवर्षा स्यादेकैकोपलब्धिवर्षा । नायः, असिद्धेः । नहि बहिरुपलभ्यमानस्यार्थस्योपलब्ध्या तस्यैकलेनोपलब्धिः । न द्वितीयः, साक्षिवेष्यत्वादाद्युपलब्धेर्षादश्व तद्विषयत्वादिति सिद्धि-तादवस्थयादित्याशयेनाप्यथा सिद्धिमाह—अत इति । भेदस्य प्रत्यक्षत्वादिति यावत् । परकीयानुमानानां प्रत्यनुमानविरोधमाह—अपि-चेति । न विशेष्यस्येति । प्रत्यभिज्ञानादैक्यसिद्धेरित्यर्थः । विशेषणभेदेऽपि विशेष्यभेदो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तथापि कथं ज्ञानार्थ-भेदः, तत्राह—द्वाभ्यामिति । विमतमनेकसाङ्गिन्नय, एकत्वात्, गोत्ववदित्यर्थः । विमतमेकसादन्यत्, अनेकत्वात्, संमतवदित्याह—एकसाधेति । अनुमानद्वयकले परानुमाने साभ्यासिद्धिमाह—तस्मादिति । अर्थभेदेऽपि ज्ञानाभेदात्तयोर्भेदमुक्त्वा ज्ञेयाभेदेऽपि विज्ञा-नभेददृष्टेः तयोर्भिन्नत्वेत्याह—तथेति । यथा घटदर्शनं पटज्ञानमित्यत्र ज्ञेयभेदेऽपि ज्ञानाभेदात्तयोर्भिन्नत्वं तथापि ज्ञानभेदे ज्ञेयवैयर्थ्यादृष्ट्या तद्विज्ञत्वधीरित्यर्थः । तदेव प्रकटयति—अत्रापितीति । अनुमानद्वयं पूर्ववत् । स्वरूपपरिपेक्षया ज्ञानस्यभेदेन नित्यत्वं वस्तुपक्षाभिपेक्षया

अपिच द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनैवोपक्षीणयोरितरेतरग्राह्यग्राहकत्वा-
पपत्तिः । ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवाच्यवास-
कत्वाविद्योपप्लवसदसदस्रमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किंचान्यत् । विज्ञानं
विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्त-

भाष्यरत्नप्रभा

हारलोपं वाचकमाह—अपिचेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्षणिकज्ञानयोर्मिथो ग्राह्यग्राहकत्वमनुक्तमनभ्युपगतं
च । तथाच तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता, धर्मप्रतियोगिनोर्मिथः परेण चाग्रहेण भेदग्राह्योगात् । तथाच तयोर्भेदग्राहकः
स्याव्याप्ता तद्भिन्न एवेष्टव्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तभेदाभावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तं
व्यक्तिमात्रत्वं स्वलक्षणम्, अनेकानुगतं सामान्यमतस्यावृत्तिरूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्वानेकाथानां ज्ञानमात्रत्वे मिथः
परेण वा दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पूर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञातुरभावात् ।
किंचाविद्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गः, तेन नीलमिति सदस्रमैः, नरविषाणमित्यसदस्रमैः, अमूर्तेमिति सदसदस्रमैः, सतो विज्ञा-
नस्यासतो नरविषाणस्य वामूर्तत्वादिप्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वात् । अज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष
इति च प्रतिज्ञा बह्वर्थज्ञानसाध्या । आद्यपदेन सामान्यत इदं ग्राह्यमनिष्टं त्याज्यमिति सिध्यति तोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो
गृहीतः । तस्मात् प्रतिज्ञादिव्यवहाराय ग्राह्यग्राहकभेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे तु व्युत्पन्नरमस्तीत्याह—किंचा-
न्यदिति । ज्ञानवदर्थस्यान्यनुभवाविशेषात्स्वीकारो युक्त इत्यर्थः । स्वविषयत्वाद्विज्ञानं स्वीक्रियते नार्थः परग्राह्यत्वा-

भासती

साध्याः । एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तदपि यद्व्यवर्तते यतश्च व्यवर्तते तदनेकज्ञानसाध्यम् । एवं सामान्य-
लक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वाऽनेकज्ञानगम्यम् । एवं वात्यवासकभावोऽनेकज्ञानसाध्यः । एवमविद्योपप्लववशेन यत्सदस-
दस्रमैः यथा नीलमिति सदस्रमैः, नरविषाणमित्यसदस्रमैः, अमूर्तेमिति सदसदस्रमैः । शक्यं हि शशविषाणममूर्तं वक्तुम् ।
शक्यं च विज्ञानममूर्तं वक्तुम् । यथोक्तम्—‘अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिमिश्रितः । शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभया-
श्रयः ॥’ इति । एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या । एवं विप्रतिपक्षं प्रतिपादयितुं
प्रतिज्ञेति यत्प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यश्च पुरुषः प्रतिपाद्यते यश्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्यत्वसत्येकस्मिन्ननेकार्थ-
ज्ञानप्रतिज्ञातरि नोपपद्यते । तत्सर्वं विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेऽनुपपन्नमित्याह—अपिच द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरका-
ल्योरिति । अपिच भेदाश्रयः कर्मफलभावो नाभिन्ने ज्ञाने भवितुमर्हति । नो खलु छिदा छिद्यते किंतु दारः । नापि पाकः
पच्यतेऽपि तु तपह्वलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांशेन ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः, पाच्यो इव तपह्वलाः
पाकातिरिक्ता इति । भूमिरखनापूर्वकमाह—किंचान्यत् । विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छतेति । बोधयति—

न्यायनिर्णयः

चानित्यत्वमित्यविरोधः । इतश्च ज्ञानातिरिक्तोऽर्थोऽस्तीत्याह—अपिचेति । हेत्वन्तरमेव वक्तुं स्वरूपभाषाभिन्नं ज्ञानं त्वन्मते ज्ञानान्तर-
वातानभिज्ञमित्याह—द्वयोरिति । ज्ञानयोरन्योन्याग्राह्यग्राहकत्वाभावेऽपि कथमतिरिक्तधर्मीयत्वाशङ्काह—तत्रश्चेति । इदमसाक्षि-
मिति धर्मप्रतियोग्यवच्छिन्नो भेदो भाति, ज्ञानस्यैव धर्मित्वे प्रतियोगित्वे च तेन द्वयोरग्रहादभेदप्रतिज्ञा तेन युक्ता । तेन तदुपपत्तये
ज्ञानार्थयोर्भिन्नत्वस्यैः । किंच क्षणिकं शब्दत्वमनात्मत्वमित्यादिधर्मप्रतिज्ञापि ते हीयेत, अनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्यत्वाद्, तस्य
च मिथोवातानभिज्ञत्वात्ततो भिन्नं ज्ञेयमित्याह—क्षणिकत्वादीति । स्वमसाधारणं सर्वतो व्यावृत्तं लक्षणं स्वलक्षणं तदपि येष्यो
व्यावृत्तं यच्च व्यावृत्तं तदनेकज्ञानापेक्षं, ज्ञानं च ज्ञानान्तरवातानभिज्ञमुक्तमतः स्वलक्षणप्रतिज्ञाधर्मेण ज्ञानाङ्गिर्ज्ञेयमित्याह—स्वलक्ष-
णेति । सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वा भवत्यनेकवीसाध्यं, नहि गोवं धर्मिणानां प्रतियोगिनीनां व्यक्तीनामग्रहे गृह्यते,
तेन तत्प्रतिज्ञाधर्मेण ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह—सामान्येति । पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानस्य नीलाकारेण वासकं, तच्च वात्यवासकत्वं त्वन्म-
तेऽनेकवीसाध्यम्, अतस्तत्प्रतिज्ञाधर्मेण ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह—वात्येति । अविद्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गस्तेन नीलमिति सदस्रमैः नरवि-
षाणमित्यसदस्रमैः अमूर्तेमित्युक्तमेतदतिरिक्ताह—अविद्येति । बन्धप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्यत्वाद्भेदसा-
धनमित्याह—मोक्षेति । यच्च किञ्चित्प्रतिपादयितुं प्रत्यास्थातुं वा प्रतिपाद्यते तत्प्रतिज्ञापि प्रतिपादयितुं प्रतिपाद्यनेकवीसाध्यत्वादिष्टे-
वहेतुरित्यादिपदम् । एता हि प्रतिज्ञाः सौगत्तमते दृष्टा ज्ञानज्ञेयभेदानुपगमे विहताः स्तुः, तस्मात्तदर्थं ज्ञानज्ञेयान्यत्वमावश्यकमित्याह—
प्रतिज्ञाश्चेति । ज्ञानातिरिक्तं ज्ञेयमावश्यकमित्यागम्य कारणमस्तीत्याह—किंचेति । तदेव वदन्विज्ञानेन तुल्यत्वं विधेयस्य कथयति—
विज्ञानमिति । व्यवहारादज्ञापामाभाससिद्धिरभासत्वाज्ज्ञानं शक्यमुपगन्तुमिति शङ्कते—विज्ञानमिति । तथा ज्ञानसाध्यैऽपि तुल्यत्वा-

व्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् । बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ इति चेत् । अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छत्यग्निरात्मानं दहतीतिवत्, अविरुद्धं तु लोकाप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति चेच्छब्दो पाण्डित्यं महद्विशितम् । नचाथाव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपिच प्रदीपवदवभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभासावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः । साक्षिप्र-

भाष्यरत्नप्रभा

विति शङ्कते—अथ विज्ञानमिति । विरुद्धं स्वीकृत्याविरुद्धं सज्जता बौद्धतन्त्रेण मौढ्यं दर्शितमित्याह—अत्यन्तेति । ज्ञानं स्ववेधमित्यङ्गीकृत्य मौढ्यमापादितं, वस्तुतः स्ववेधत्वमयुक्तमित्याह—नचेति । कर्तारं क्रियां प्रति गुणभूते प्रधानत्वाख्यकर्मत्वायोगात्स्वकर्तृकवेदनकर्मत्वमसदित्यर्थः । नच स्वविषयत्वमात्रं स्ववेधत्वमिति वाच्यम्, अभेदे विषयविषयित्वस्याप्यसंभवादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववेधत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति शङ्कते—नन्विति । अनवस्था च साम्यं चेति दोषद्वयं परिहरति—तदुभयमपीति । अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटवज्जडस्य स्वेन स्वीयजन्मादि-प्रयोगादस्ति ग्राहककाङ्क्ष, साक्षिणस्तु सत्तायां स्फूर्तौ च निरपेक्षत्वज्ञानवस्था । नापि साम्यम् । चिज्जडत्ववैष-

मामती

ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्व इति । अयमर्थः—स्वरूपादतिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति तत्तत्प्रत्यक्षं सत्यं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि चक्षुरिव तच्चिदीनमर्थं कंचनातिशयमाधत्ते, येनार्थमप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेत् । अपि तु तत्प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः—‘अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति’ इति । तच्चैव ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति । एवं तत्तदित्यनवस्था तस्मादनवस्थाया विभ्यता वरं स्वात्मनि दृष्टिरास्थिता । अपिच यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षते, एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत्परिहरति—तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः । अयमर्थः—सत्यमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति, न तूपलब्धारे प्रति तत्प्रत्यक्षलायोपलम्भान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि तु तस्मिन्निन्द्रियार्थसंनिर्घातन्तःकरणविकारभेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातृत्वोपलम्भमर्थं प्रत्यक्षौ भवतः । अर्थो हि निलीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षलायान्तःकरणविकारभेदमनुभवमपेक्षते, अनुभवस्तु जडोऽपि स्वच्छतया चैतन्यविभक्तोद्ग्रहणात् नानुभवान्तरमपेक्षते, येनानवस्था भवेत् । नह्यस्ति संभवोऽनुभव उत्पन्नश्च, नच प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति, यथा नीलादिः । तस्माद्यथा छेत्ता छिद्यया छेद्यं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदैव छेद्वी, किंतु स्वत एव देवदत्तादिः, यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन व्याप्नोति ननु पाकं पाकान्तरेण, नापि पाक एव पक्ता किंतु स्वत एव देवदत्तादिः, एवं प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमां प्रमान्तरेण, नापि प्रमेव प्रमात्री, किंतु स्वत एव प्रमायाः प्रमाता व्यापकः । नच प्रमातरि कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासंभवो यतः प्रमातुः प्रमायाः प्रमात्रन्तरापेक्षाशामनवस्था भवेत् । तस्मात् सुष्ठुर्कं ‘विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादात्’ इति । यदुक्तं ‘समत्वादवभासावभासकभावानुपपत्तेः’ इति तत्राह—साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलम्भभावोपपत्तेः । मा भूत् ज्ञानयोः साम्येन ग्राह्यग्राहकभावः । ज्ञातृज्ञानयोरु वैषम्यादुपपद्यत एव । ग्राह्यत्वं च ज्ञानस्य न ग्राहकक्रियाजनितफलशालितया यथा बाह्यार्थस्य, फले फलान्तरानुपपत्तेः । यथाहुः—‘न संविद्यते फलत्वात्’ इति । अपि तु

न्यायनिर्णयः

तदुपगमो बलादापततीत्याह—बाह्योऽपीति । स्वसंवेधत्वादिज्ञानमित्येते बाह्यार्थास्तु नैवमित्याह—अथेति । अविरुद्धं लोकसिद्धं च हित्वा विरुद्धमलौकिकं चाभ्युपयता मौढ्यमेवात्मनो दर्शितं स्यादित्याह—अत्यन्तेति । ज्ञानं स्वसंवेधमर्थो नैवमिति भेदमुपेक्षोक्तम् । इदानीं ज्ञानस्य न स्वसंवेधत्वेत्याह—नचेति । स्वात्मनि कर्तारं कर्मत्वं गृहीत्वा क्रियास्वीकारे कर्तृत्वेन गुणत्वं कर्मत्वेन प्राधान्यमित्यप्यर्थमेकस्यां क्रियायामेकत्वेन गुणत्वं प्राधान्यं चेति विरुद्धमापद्यते । तत्रार्थवज्ज्ञानपि स्वसंवेधमित्यर्थः । कथं ते ज्ञानसिद्धिः कर्मत्वातिरेकेण कर्मतया वा । नाशः, धीकर्मतया सिद्धत्वेन सिद्धत्वाभिधानात् । न द्वितीयः, ज्ञानान्तरकर्मत्वेऽनवस्थानात्परिहारार्थं स्वकर्मत्वेन तस्मिन्निन्द्रोव्यादिति शङ्कते—नन्विति । इतश्च ज्ञानस्य न ज्ञानान्तरकर्मत्वमित्याह—अपिचेति । विमतं न स्ववान्तरजातीयप्रकाश्यं, प्रकाशत्वात्, दीपवदित्याह—प्रदीपवदिति । ज्ञानान्तरं कल्पयतः कल्पनानर्थक्यमिति संबन्धः । तत्र हेतुः—समत्वादिति । अनवस्थाप्रसक्तिरनुमानं चैतुमयमपि न साधकमिति दूषयति—तदिति । तत्रानवस्थाप्रसक्तिरसत्त्वं साधयति—विज्ञानेति । यदि बुद्धिद्वित्तिग्रहणवस्थायामेव तत्साक्षिणो ग्रहकाङ्क्षो तदानवस्था, नतु साक्षिः साक्षिणः स्वसंवेधत्वादित्यर्थः । अनुमानं सिद्धसाध्यत्वेन निरस्यति—साक्षरीति । यत्प्रकाशते तदन्वयेन प्रकाशते, यथा ज्ञानार्थः । प्रकाशते च साक्षीति न धीसाक्षिणोऽवलम्ब्यमित्याशङ्काह—

त्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धपलभ्यभावोपपत्तेः । स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्ये-
यत्वात् । किंचान्यत् । प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता-
ऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । बाढ-
मेवम्, अनुभवरूपत्वाच्च विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयाऽनुज्ञायत इति चेत् । न । अन्यस्यावगन्तु-
श्चक्षुःसाधनस्य प्रदीपादिप्रथमदर्शनात् । अतो विज्ञानस्याप्यवभासत्वाविशेषात्स्वेवान्यस्मिन्-
वगन्तरं प्रथनं प्रदीपवदित्यवगम्यते । साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते
विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरणाश्रित इति चेत् । न । विज्ञानस्योपतिप्र-
ध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वम-
स्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

स्यादित्यर्थः । साक्षी केत्यत आह—स्वयंसिद्धस्येति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षणिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गी-
कार्यं इत्यर्थः । अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्वीकार्य इत्याह—किंचेति । विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति
ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात्, स्वयं प्रथत इति ब्रुवता ज्ञातृशून्यत्वं चोक्तं स्यात्, तथाच ज्ञातृज्ञानविषयत्वा-
च्छिलास्थप्रदीपवदस्येव विज्ञानं स्यात् । अतस्तत्साक्ष्येष्ट्य इत्यर्थः । विज्ञानस्य स्वात्मज्ञातृशून्यत्वमिष्टमेव त्वयापाद्यते
न चासत्त्वापत्तिः ज्ञात्रभावादिति वाच्यं, स्वस्यैव ज्ञातृत्वादिति शङ्कते—बाढमिति । अमेदं ज्ञातृज्ञेयत्वा-
योगाज्ज्ञानन्तरमावश्यकमिति परिहरति—नेति । विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेधं, वेद्यत्वात्, देहवदित्यर्थः । अतिरिक्तः
साक्षी किमन्यवेधः स्ववेधो वा । आद्येऽनवस्था । द्वितीये विज्ञानवादे एव भङ्गान्वरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते—
साक्षिण इति । त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य जडत्वमित्यमात्स्यतिरिक्तवेद्यत्वमस्माभिः
साधितं, कृतस्थविदारमनो प्रादुर्गणपेक्षत्वाज्ञानवस्थेति चोक्तमतो महद्वैलक्षण्यमावयोरिति परिहरति—न । विज्ञा-
नस्येति ॥ २८ ॥ एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेन बाढार्थाभाव इत्युक्तम् । संप्रति जाग्रद्विज्ञानं स्वमादिविज्ञा-

भाष्यती

प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया । प्राबोऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि प्रकटः संविदिपि प्रकटः । यथादुरन्ये—
नास्याः कर्मभावो विद्यते इति । स्यादेतत् । यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाशयते यथा ज्ञानार्थो तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यय-
साक्षिणोर्वैषम्यमित्यत आह—स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् । तथाहि—अस्य साक्षिणः सदाऽसं-
दिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारतान्नागन्तुकप्रकाशले षटते । तथाहि—प्रमाता सिद्धिर्ज्ञानोऽप्यसंदिग्धो विपर्ययस्यविपरीतः
परोक्षमर्थमुद्वेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः सरजश्च्युतभक्तिकः प्राणभृन्मात्रस्य । न चैतद्व्याधीनसंवेदनले षटते । अनवस्थाप्रस-
ङ्गश्चेत् । तस्मात्स्वयंसिद्धतास्याऽनिच्छताप्यप्रत्याख्येया प्रमाणमार्गायत्त्वादिति । किंचोचैनं कमेण ज्ञानस्य स्वयमवगन्तुत्वा-
भावात्प्रसातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं
विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । अवगन्तुश्चेत्कस्यचिदपि न
प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयंप्रकाशेनेति । विज्ञानमेवावगमश्चित्ति मन्वानः शङ्कते—बाढमेवम् । अनुभवरूपत्वादिति ।
न फलस्य कर्तृत्वं कर्मलं वास्तीति प्रदीपवत्कान्तरनिरपेक्षित्वं, तथाच न सिद्धसाधनमिति परिहरति—न । अन्यस्यावग-
न्तुरिति । ननु साक्षिस्थानेऽप्यस्यवधिममतमेव विज्ञानं तथा च नाश्वेव विप्रतिपत्तिर्नार्थ इति शङ्कते—साक्षिणोऽव-
गन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता अभिप्रेयता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवेति । निपुक्रोति—नेति ।
भवन्ति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मोऽभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तुलं, कर्तृफलभावस्यैकत्र विरोधात् । किंतु

न्यायनिर्णयः

स्वयमिति । सदैवासादिर्धाविपर्यस्तस्य साक्षिणो नित्यसाक्षात्कारत्वनागन्तुकप्रकाशले तिष्ठति, तेन तत्प्रत्यक्षत्वाभावाद्योगादनुमानस्य
सिद्धा सिद्धसाध्यतेत्यर्थः । इत्थं साक्षिणो न प्रत्याख्यानमित्याह—किंचेति । यथा दीपो दीपान्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानमन-
रानपेक्षमिति वदता मानागम्यं तदुक्तं स्यात्, स्वसंवेधत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधादन्येष्ठत्वस्मानिष्टत्वात् । स्वयमेव प्रथते तदिति ब्रुवता
निःसाक्षिकं तदुक्तं स्यात् । तथाचोत्पन्नस्यापि तस्यानुत्पन्नसमत्वात्तत्प्रकाशकासाक्षी न शन्योऽपह्नुमित्याह—प्रदीपवदिति । प्रकाश-
मानस्याप्रामाणिकत्वमवगन्तुकत्वं वा दूषणमित्याशङ्क्य ह्यन्तर्माह—सिद्धेति । ज्ञानस्यैवावगन्तुकत्वात्प्राप्त्यपेक्षेति शङ्कते—बाढ-
मिति । ज्ञानं स्वातिरिक्तवेधं, वेद्यत्वात्, दीपवदित्यनुमानात्र तस्य प्रमातृकतेत्याह—नेति । दर्शनादित्यन्तं व्याप्तिवचनम् । अतो
मिज्ञानेऽप्यनुमानोक्तिरिति भेदः । साक्षिस्थाने भेदितं ज्ञानमेवास्त्व ततो नास्ति विमतिरिति शङ्कते—साक्षिण इति । ज्ञानस्योप-
स्थादिमत्त्वात्प्रसाधकः, आर्यं, किमन्यत्वाच्च । छिदित्कत्रोऽथयत्त्वमित्यतिरिक्तज्ञातृत्वसिद्धिरित्याह—नेति । साक्षिज्ञानयोर्वैलक्षण्ये फलित-
माह—ननु अत इति ॥ २८ ॥ ज्ञानस्यापि श्वेयवदन्येष्ठत्वाज्ज्ञानसत्ता । ज्ञेज्येष्ठसत्तापि दुर्बारेत्युक्तम् । । श्रद्धानां निरात्मन्यनवानुमानं

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवजागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्ये-
नायैव भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते—न स्वप्नादिप्रत्ययवजाग्र-
त्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् । वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्वै-
धर्म्यम् । बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य सिध्या मयोपलब्धो
महाजनसमागम इति, न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्ति-
द्वद्भूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधाः । नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं
कस्याचिदप्यवस्थायां बाध्यते । अपिच स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम् । उपलब्धिस्तु जागरितदर्श-
नम् । स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकसिद्धे पुत्रं सरासि
नोपलभ उपलब्धुमिच्छामीति । तत्रैवंसति न शक्यते वक्तुं सिध्या जागरितोपलब्धिहपलब्धि-
त्वात्स्वप्नोपलब्धिदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता । नच खानुभवापलापः प्राब्रह्मानिभिर्युक्तः

भाष्यत्रयम्

नवन्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति—वैधर्म्याच्चेति । किमत्र निर्विषयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशून्यत्वम्,
अथवा व्यावहारिकविषयशून्यत्वम् । नाद्यः, स्वप्नादिविभ्रमाणामपि सिध्यार्थालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न
द्वितीयः, सिद्धसाधनादिति सूत्रस्थवकारार्थः । तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधितार्थग्राहिष्वनुपाधिरित्याह—बाध्यते
हीत्यादिना । निद्राग्लानमिति । करणदोषोक्तिः । साधनव्यापकत्वनिरासायाह—न चैवमिति । किंच प्रमाण-
जानुभव उपलब्धिः पक्षोऽप्रमाणजं स्वप्नज्ञानं दृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरम् । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह—
अपि चेति । स्मृतित्वलक्षणेपलब्ध्योर्वैधर्म्यान्तरमाह—अर्थविप्रयोगेति । असंबन्धश्चावतैमाश्रयः स्मृतेरर्थो विषय
इति निरालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचित्शेवत्, न संप्रयुक्तवर्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणप्रमा-
णजत्ववैधर्म्योक्तिकलमाह—तत्रैवंसतीति । वैधर्म्यं सतीत्यर्थः । अप्रमाणजत्वोपाधेरनिरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति

भामती

प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । बाधाबाधौ वैधर्म्यम् । स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्र-
त्प्रत्ययश्चाबाधितः । तत्रापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं, तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मिथ्यैत्यवगम्यते । जाग्र-
त्प्रत्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् । नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति । तथाच न स्वप्नप्रत्ययो
मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नवदिति । तस्माद्बाधाबाधार्थं वैधर्म्यान् स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं
निरालम्बनत्वमप्यवसातुम् । निद्राग्लानमिति । करणदोषाभिधानम् । मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह—अपिच स्मृति-
रेवेति । संस्कारमात्रजं हि विद्वानं स्मृतिः । प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसंप्रयोगेऽलङ्घ्यशब्दसारूप्यान्यथानुपपद्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिल-
क्षणसामग्रीप्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धिः । तद्विद् निद्राग्लानस्य सामान्यन्तरविरहात्संस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात्स्मृतिः,
सापि च निद्रादोषादिपरीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति । तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धेर्विशेषस्तस्याश्च स्मृते-
र्वैपरीत्यमिति । अतो महदन्तरमित्यर्थः । अपिच स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे जाग्रत्प्रत्ययानां यथाथैतलमुपवसिद्धं नादुमानेना-
न्यथयितुं शक्यम्, अनुभवविरोधेन तदनुत्पादात् । अबाधितविषयताप्यनुमानोत्पादसामग्रीग्राह्यतया प्रमाणम् । नच कार-

न्यायनिर्णयः

प्रत्याह—वैधर्म्याच्चेति । तद्व्याख्यातुं व्यावर्त्यमनुवदति—यदिति । तस्य निरासयोग्यत्वमाह—नदिति । कथं तर्हि तन्निराकरणं,
तत्र यश्चादाय व्याकरोति—अत्रेति । मिथ्यात्वाविशेषादसिद्धं वैधर्म्यमित्याह—किमिति । तत्र साध्यं निरालम्बनत्वं सर्ववैधर्म्य-
मूल्यत्वं वा वास्तवसदालम्बनवैधर्म्यं वा व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वं वा । आधे दृष्टान्तस्य साध्यविकलता, तत्रापि कार्यनिकाळम्बनव-
त्त्वोपगमात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता । तृतीये बाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्प्रत्ययत्वमप्रयोजकमित्याह—बाधेति । स्वप्नादिष्वपि व्यावहारि-
कसदालम्बनहीनत्वे बाध्यत्वं प्रयोजकमित्युक्तं प्रकटयति—बाध्यते हीति । बाधमेवाभिनयति—मिथ्येति । तस्य मिथ्यात्वे कार्यं
प्रवेष्टाशङ्काह—न हीति । निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः । मायादिषु बाध्यत्वाभावेऽपि व्यावहारिकसदालम्बनशून्यत्वादुपाधेः
साध्यव्याप्तिरित्याशङ्काह—एवमिति । साधनव्याप्तिं निराह—नैवमिति । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमुपेत्य सर्वं विधान्तरेण
योजयति—अपिचेति । तत्रापि कथं वैधर्म्यं, तदाह—स्मृतीति । किं तद्वैलक्षण्यं, तदाह—अर्थेति । स्मृतेरर्थविप्रयोगमुदाहरति—
इष्टमिति । स्वप्नजागरितयोरेवं वैधर्म्येऽपि किमनुमानसेत्याशङ्काह—तत्रेति । उक्तनीत्या तस्मिन्वैधर्म्ये स्थिते सतीति यावत् । अप्रमा-
णजनत्वोपाधेन निरालम्बनत्वानुमानमित्यर्थः । उभयोरन्तरमसिद्धमित्याशङ्कानुभवविरोधान्नैवमित्याह—नचेति । इत्थं न निराल-

कर्तुम् । अपिचानुभवविरोधप्रसङ्गाज्जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते । नच यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽप्यस्य साधर्म्यात्तस्य संभविष्यति । न ह्यङ्गिरुणोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति । दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्प्यत इति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अशो-
च्यते—न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्वाहानामर्थानाम् । अथोपलब्धिनिमित्ता हि
प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति । अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना
भवेयुः । अनादित्वेऽप्यन्धपरंपरान्यायेनाप्रतिष्ठेवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नामिप्रायसिद्धिः ।
यावत्पण्यव्यतिरेकावार्थापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति,
तावत्पण्यवसति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ । विनाऽथोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः । अपिच विनापि वासना-
भिरर्थोपलब्धुपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेका-
वपि प्रतिष्ठापयतः । अपिच वासना नाम संस्कारविशेषाः । संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते ।

भाष्यरत्नप्रभा

भावः । वैधर्म्यासिद्धिं निरस्यति—नचेति । बाधमप्याह—अपिचेति । वस्तुतो घटाद्यनुभवस्य निरालम्बनत्वं
धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्ताग्रहेण, प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । नहि वहेरौर्ण्यं दृष्टान्तेन वक्तव्यम् । यदि न
वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रेणापि दुःसाध्यत्वात् । अतः स्वतो निरालम्बनत्वोक्तौ
शालम्बनत्वानुभवबाधमिया त्वयानुमानुमारब्धं तथापि बाधो न मुञ्चतीत्यर्थः । उक्तोपाधिरपि न निश्चितव्य
इहाह—दर्शितं विवति ॥ २९ ॥ सूत्रव्याख्यं स्मारयित्वा दूषयति—यदप्युक्तमस्यादिना । भाव उपातिः सत्ता
वा । ननु बाह्याथानुपलब्धभावपि पूर्वपूर्ववासनाबलादुत्तरोत्तरविज्ञानवैविध्यमस्तु बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यत आह—
अनादित्वेऽपीति । बीजादङ्कुरो दृष्ट इत्यदृष्टेऽपि तज्जातीययोः कार्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्ष-
वासनोत्पत्तेरादावेव कल्प्यत्वादानादित्वकल्पना निर्मूलेति नाभिप्रेतधीवैविध्यसिद्धिरित्यर्थः । ननु निरपेक्षवासनानां
सत्त्वे धीवैविध्यमसत्त्वे तु नेति स्वमे दृष्टमिति समूलानवस्थेत्यत आह—याविति । वासनानां बाह्याथानुभवकार्यत्वे
सति नैरपेक्ष्यासिद्धेर्नान्वयादिदृष्टिरित्यर्थः । कार्यत्वग्राहकं व्यतिरेकमाह—विनेति । अर्थानुभवकार्योणां वासनानां
तत्तनपेक्षत्वायोगात् त्वदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तम् । अभिनवार्योपलब्धिवैविध्यस्य वासनानां विनापि भावेन व्यतिरेक-
व्यभिचाराच्च न कापि वासनामात्रकृतं धीवैविध्यं किंत्वार्थानुभवे सति वासनाऽसति नैत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासना-
मूलानुभवावच्छेदकार्यकृतमेवेति बाह्यार्थसद्भावसिद्धिरित्याह—अपिचेति । यः संस्कारः स साश्रयो लोके दृष्टः

भासती

णाभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हतीत्याशयवानाह—अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादिति ॥ २९ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ।
यथालोके दर्शनं चान्वयव्यतिरेकावनुग्रहसमाणावर्थ एवोपलब्धेर्भवतो नार्थानपेक्षायां वासनायाम् । वासनया अन्यथोपलब्ध्य-
धीनत्वदर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावादपि न लौकिकी वासनोपपद्यते । नच क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितु-
मर्हति । द्वयोर्नुगपदुत्पत्त्यमानयोः सत्यदक्षिणशृङ्गवदधाराधेयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य चाधेयोत्पादमयसतः क्षणिकत्व-
व्याघात इत्याशयवानाह—अपिच वासना नामेति । शेषमतितरोहितार्थम् ॥ ३० ॥ क्षणिकत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि

न्यायनिर्णयः

म्बनत्वानुमानमित्याह—अपिचेति । स्वतो जागरितधिया निरालम्बनत्वोक्तौ दृष्टिविरोधे तत्रिरासाधनं नानुमानमुच्यते, तसिन्नको-
टीति तद्विरोधातदवस्थमिति कालालयापदिष्टवमाह—अनुभवेति । तद्विरोधेन स्वतो निरालम्बनत्वामावेऽपि स्वमसाधर्म्यात्तद्विविध-
साधर्म्याह—नचेति । स्वतोऽसतो धर्मस्यान्यसाधर्म्योदपि सत्त्वाभावे दृष्टान्तमाह—नह्येति । वैधर्म्ययुक्तत्वा साधर्म्यं वदतो विरो-
धनाशङ्काह—दर्शितं विवति ॥ २९ ॥ चोधान्तरं निरसितुं सूत्रम्—न भाव इति । तत्राहुं चोद्यमानस्य तस्य निरासयोग्यत्व-
माह—यदपीति । तत्रिरासमेव सूत्रमवतार्य तदक्षरयोजनाया दर्शयति—अत्रेति । तेषामनुपलब्धभावपि वासनानां भावे कानुपपत्तिः,
तत्राह—अर्थेति । निमित्तान्तरादपि तासां योगादलमर्थोपलब्धेर्लाशङ्काह—अनुपलब्धेति । पूर्वपूर्वज्ञानं तत्तत्तानो वा वासना,
तेनानादित्वाच्च निमित्तापेक्षेयलाशङ्काह—अनादित्वेऽपीति । पूर्वसाक्षीजाविद्वानुत्पत्त्यनमङ्कुरे दृष्टमित्यदृष्टेऽपि तज्जातीयवदेव
कार्यकारणत्वं युक्तं, प्रकृते त्वर्थोपलब्धिनिरपेक्षवासनोदयादृष्टेरादावेव तस्य कल्प्यत्वादानवसानाज्जागृथधीवैविध्यधीरित्यर्थः । सप्रदा-
वर्धयिं विनापि वासनानाकृतं धीवैविध्यं दृष्टमित्युक्तमाशङ्कानुवदति—याविति । तथापि बाह्याधेयीनिमित्तत्वमिति वासनानामित्युक्त-
मन्येन स्थितेनान्वयादिसिद्धिरित्याह—ताविति । प्रत्युक्तिप्रकारं सूचयति—विनेति । इतश्चान्वयावयवसिद्धिरित्याह—अपिचेति ।
अपूर्वधीदृष्टादृष्टेऽपि वासनानां धीवैविध्यदृष्टेर्न कापि वासनानवैविध्यकृतं धीवैविध्यमतोऽन्वयव्यतिरेकावसदनुगुणावित्याह—विनापीति ।
वासनासत्त्वमुपेत्य तदेतिन्नात्र धीवैविध्यमित्युक्तम् । इदानीं त्वन्मते न तत्तत्समेवेत्याह—अपिचेति । तदेव दर्शयितुं वासनानासत्त्व-

एवं लोके दृष्टत्वात् । नच तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवच्च वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । नहि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मिन्नन्यवि-
न्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधानस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः
संभवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तद्वानिः । अपिच विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्यु-
पगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धानि दूषणान्युद्भवितानि 'उत्तरोत्पादे च
पूर्वेनिरोधात्' इत्येवमादीनि तानीहाप्यनुसंधातव्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ
बाह्यार्थवादिपक्षौ विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकर-

भाष्यरत्नप्रभा

यथा वेगादिरिष्याद्याश्रयः, अतो विज्ञानसंस्काराणां न भाव आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थान्तरमाह—अपिचेति ॥ ३० ॥
अस्त्वालयविज्ञानमाश्रय इत्यत आह—क्षणिकत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—यदपीति । सहोत्पन्नयोः सव्येतदविषा-
णवदाश्रयाश्रयिभावयोगात्, पौर्वापर्यं चापेक्षणेऽसत आधारस्वायोगात्, सत्त्वे क्षणिकत्वव्यावात्ताक्षाधारत्वमालय-
विज्ञानस्य क्षणिकत्वालोलादिविज्ञानवदित्यर्थः । अस्तु तद्द्वालयविज्ञानसंतानाश्रया वासनेत्यत आह—नहीति ।
सविकारः कूटस्थो वा स्थाय्यात्मा यदि नास्ति तदा संतानस्यावस्तुत्वादेशाद्यपेक्षया यद्वासनानामाधानं निक्षेपो ये च
स्मृतिप्रत्यभिज्ञे यश्च तन्मूलो व्यवहारः, तत्सर्वं न संभवतीत्यर्थः । यदि व्यवहारार्थमात्मस्थित्वं तदपसिद्धान्त
इत्याह—स्थिरेति । सूत्रमतिदेशयत्वेनापि व्याचष्टे—अपिचेति । मतद्वयनिरासमुपसंहरति—एवमिति ।
ज्ञानज्ञेयत्वमस्य सर्वस्य सरवासात्माभ्यां विचारासहत्वाच्छून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलत्वमाह्वय
सूत्रकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह—शून्येति । आदरः पृथक्सूत्रारम्भो न क्रियते । एतान्येव तन्मतनिरा-
सार्थत्वेनापि योज्यन्त इत्यर्थः । तथाहि—ज्ञानार्थयोर्नाभावः, प्रमाणत उपलब्धेः । ननु जाग्रत्स्वप्नौ ज्ञानार्थशून्यौ,
अवस्थात्वात्, सुषुप्तिवदित्यत आह—'वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्' । स्वप्न आदिर्यस्याः सुषुप्तेस्तद्वेतरावस्थयोः शून्य-
त्वम्, उपलब्ध्यनुपलब्धिष्वैधर्म्यत्वात्तद्विज्ञानार्थोपलब्धिर्वाधात् । सुषुप्तावस्थात्मानज्ञानसत्त्वेन सायंवेकस्याच्च
नानुमानमित्यर्थः । किंच निरधिष्ठाननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य त्वन्मते न भावः । मानतोऽनुपलब्धे-

भासती

साकारं विज्ञानं संभवति बाह्यार्थस्य स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासंभवी हन्तैवमर्थज्ञाने सत्त्वेन तावद्विचारं न सहेते । नाप्यसत्त्वेन,
असतो भासनायोगात् । नोभयत्वेन, विरोधात्सदसतोरेकत्रानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन, एकनिषेधस्येतरविधानान्तररीयक-
त्वात् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तुनाम् । यथाहुः—'इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः । यथा यथार्था-
श्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥' इति । न क्वचिदपि पक्षे व्यवतष्ठन्त इत्यर्थः । तदेतन्निरासिकीर्तुराह—शून्यवादि-
पक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्व-
गोचराणि । तैः खलु सत्सदिति शृद्धमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असत्त्वासदिति शृद्धमाणं यथाभूतमवि-
परीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति । तथाच सर्व-
प्रमाणविप्रतिषेधाज्ज्ञेयं व्यवस्थापयते । यद्युच्येत तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युदस्यते न सां व्यवहारिकम् ।

न्यायनिर्णयः

माह—वासनेति । उक्तलक्षणानामपि वासनानामसत्यक्षे कानुपपत्तिः, तत्राह—संस्काराश्चेति । तेषां कश्चिदाश्रयोऽपि स्यादित्या-
हङ्कृत विधानन्तरेण सूत्रं योजयति—नचेति ॥ ३० ॥ आलयज्ञानं वासनाधारः स्यादित्याहङ्कृत—क्षणिकत्वाच्चेति । सूत्रं
व्याचष्टे—यदपीति । विमतं न वासनाधारत्वयोग्यं, क्षणिकत्वात् रूपादिबीजवदित्यर्थः । क्षणिकत्वेऽपि संतत्या स्थिरमालयज्ञानं सर्व-
स्ववहारास्पदं स्यादित्याहङ्कृत—नहीति । यथैकः स्यासी कूटस्थो वा सर्वोर्ध्वदर्शो नेत्येत तदा देशाद्यपेक्षया वासनानाधानं तदधीनं
स्मृतिप्रत्यभिज्ञे प्रत्यक्षादिव्यवहारश्च न संभवति, संतानस्यावस्तुनो वासनाश्रयत्वयोगादित्यर्थः । व्यवहारनिर्वाहार्थमालयज्ञानस्य
स्यात्वं चेत्, तत्राह—स्थिरेति । क्षणिकत्वसूत्रस्य व्याख्यानान्तरमाह—अपिचेति । मतद्वयनिरासमुपसंहरति—एवमिति ।
ज्ञानज्ञेयत्वोः सर्वत्रान्वितिरूपमाश्रयतीत्यसत्त्वायोगाद्विरोधादेव सदसत्त्वयोरेकत्रासिद्धेरनिवार्यत्वस्य चैकनिषेधस्येतरविधिप्रतिषेधोऽसंभवा-
द्विचारासहत्वमेवास्तु वस्तुनः तत्त्वमित्याहङ्कृत—शून्येति । नादरः क्रियते । सूत्रातराणि न रच्यन्त, एतान्येवावस्था योज्यन्ते ।
तन्निरासायेति यावत् । तत्र ज्ञानार्थयोर्नाभावः शून्यत्वं न शुक्तं, प्रमाणैस्तयोपलब्धेरित्याहङ्कृतार्थः उक्तः । इदानीमत्रासिद्धत्वं

णाय नादः क्रियते । नह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्त्वमनधिगम्य शक्यते-
पह्लोतुमपवादाभाव उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना । सर्वप्रकारेण यथायथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथातथा सिक-
ताकूपवद्विदीयत एव । न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः । अतश्चानुपपत्तो वैनाशिकतन्त्रव्यवहारः ।
अपिच बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्ध-
प्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति । सर्वथाप्यनाद-
णीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

रित्याह—‘न भावोऽनुपलब्धेः’ । तदर्थमाह—न ह्ययमिति । यद्वाति तन्नासदित्युत्सर्गतः प्रपञ्चस्य न शून्यत्वम् ।
बाधाभावादित्यर्थः । नच सत्त्वास्त्वाभ्यां विचारासहत्वाच्छून्यत्वम् । मिथ्यात्वसंभवादिति भावः । ‘क्षणिकत्वाच्च’ इति
सूत्रं ‘क्षणिकत्वोपदेशाच्च’ इति पठनीयम् । शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वोपदेशादसंगतप्रलापी सुगत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
सुगतमतासांगत्यमुपसंहरति—सर्वथेति । सर्वज्ञस्य कथं विरुद्धप्रलापः, तत्राह—प्रद्वेषो वेति । वेदबाह्या अत्र

भाष्यती

तथाच भिन्नविषयत्वात् सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह—नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्त्वम-
नधिगम्य शक्यतेऽपह्लोतुम् । प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येव प्रवर्तन्ते । अतस्त्विदं तु
तद्गोचरस्यान्यतो बाधकादवगन्तव्यम् । न पुनः सांध्यवहारिकं नः प्रमाणं न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं ज्ञाता-
त्त्विकत्वमेषां तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत् । यथा शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि,
तद्विहापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न लब्धव्यस्यापि-
तत्त्वान्तरेण प्रमाणानि शक्यानि बाधितुम् । विचारासहत्वं वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थाप्यद्वाधकमतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति
चेत्, किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्तु उत्पत्तव्यमभिमतं, किं तद्वस्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमत् केवलं विचारं न सहते,
अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमेव । तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहति इति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेन्न
सदादीनामन्यतमम् । अन्यतममेतत् कथं न विचारं सहते । अथ निस्तत्त्वं चेत् कथमन्यतमत्त्वमव्यवस्थाप्यं शक्यमेवं
वक्तुम् । नच निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानाम् । तथासति हि तत्त्वाभावः स्यात् । सोऽपि च विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः ।
अपि चारोपितं निषेधनीयम् । आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा शुक्तिकादिषु रजतादेः । न चेत् किमिदं तत्त्वं कस्य
कस्मिन्नारोपः । तस्मात्प्रपञ्चं परमार्थसद्व्यानिर्वाच्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातात्त्विकत्वेन सांध्यवहारिकत्वं
प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ३१ ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च । विभजते—किं बहुना उक्तेन यथा-
यथा ग्रन्थतोऽर्थतश्च अयं वैनाशिकसमय इति । ग्रन्थतस्त्वावपश्यतातिष्ठानामिदपोषधायताशुपदप्रयोगः । अर्थतश्च
नैरात्म्यमभ्युपेक्षा लक्ष्यविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नक्षरमात्मानमभ्युपैति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेक्ष्य ‘उत्पादाद्वा’ तथा-
गतानामनुत्पादाद्वा स्थितैर्वा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता इति निरुतामुपैतीत्यादि बहुज्ञेतयमिति ॥ ३२ ॥ नैकस्मि-

न्यायनिर्णयः

द्वैतस्य स्थापितुमधिष्ठाने वस्तुनि बाध्ये तस्य त्वम्यते न भावो मानतोऽनुपलब्धेस्तत्र शून्यतेति च वदन् ‘न भावोऽनुपलब्धेः’ इति
सूत्रं योजयति—नहीति । नच स्मादाविव जागरेऽपि ज्ञानार्थयोरसत्त्वं, वस्तुतस्तदसत्त्वेऽपि व्यवहारतस्तदगोप्यबाधाबाधार्थ्यां
वैधर्म्यात्परीतिस्तदसत्त्वस्य दृष्टान्तोऽन्यसंमतेरिति वैधर्म्यसूत्रं नेयम् । ‘क्षणिकत्वाच्च’ इति सूत्रम् ‘उपदेशाच्च’ इत्युपकूलं क्षणिकत्वशून्य-
त्वोपदेशाद्वाहत्यवधारता सुगतस्येति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ वर्णकद्वयार्थमुपसंहरति—सर्वथेति । उपसंहारसूत्रं विभजते—किमिति ।
यथायथेति । ग्रन्थतोऽर्थतश्चेत्यर्थः । दर्शयामि वा स्मानिति वा बाध्ये पश्यनातिष्ठाने लक्षणपदप्रयोगाद्व्यवस्तत्तावत्रोपपत्तिः । अर्थतश्च
नैरात्म्यमुपेक्षा लक्ष्यज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदमित्युपगमात्प्रसिद्धैवानुपपत्तिरित्युपेक्ष्य फलितमाह—अतश्चेति । सौगतमतस्यानुपपत्तये
हेत्वन्तं चकारोपलितमाह—अपिचेति । वस्तुनि विकल्पाणुपपत्तौ विरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरिति वक्तुमिदं तदविरुद्धमित्युक्तम् ।
सर्वज्ञस्य भगवतोः बाह्यदेवस्येतिहाससुराण्येतेषां देवत्वप्रसिद्धेस्तत्सांसंबद्धप्रलापित्वमनुक्तमित्याशङ्काह—प्रद्वेषो वेति । वैदिकप्रतिविरुद्धज-
न्तुपलक्षणायां प्रजाग्रहणम् । चतुर्धापि सुगतमतस्य वैदिकैरनादरणीयत्वाच्च तद्दिरोधो नित्यसिद्धादामनो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः
सम्बन्धस्येति निगमयति—सर्वथापीति ॥ ३२ ॥ यत् युक्तकञ्चमते निरस्तो मुक्ताम्बराणां बुद्धिस्त्वात्तमते निरस्यति—

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

सिद्धिः सप्तपदार्थानां सप्तभङ्गीनयाच्च वा ॥ साधकन्यायसद्भावात्तयो सिद्धौ किमद्भुतम् ॥ १ ॥

एकस्मिन्सदसत्त्वादिविरुद्धप्रतिपादनात् ॥ अपन्यायः सप्तभङ्गी नच जीवस्य साक्षात् ॥ २ ॥

निरस्तः सुगतसमयः । विवसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त चैषां पदार्थाः संमता जीवाजीवास्त्रव-
स्वरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्था जीवाजीवास्त्यौ । यथायोगं तयोरेवेतरान्त-
र्भावादिति मन्यन्ते । तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते पञ्चास्तिकाया नाम, जीवास्तिकायः पुद्गलास्ति-
कायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान्वह-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रज्ञा ग्राह्याः । अतो आन्येकमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदान्तसिद्धान्तस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ नैकस्मिन्न-
संभवात् । मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं बुद्धिस्थं भवति तन्निरस्त इति प्रसङ्गसंगतिमाह—निरस्त
इति । एकरूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानैकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वादस्य मानश्रुतिमूलत्वाम्यां सदेहे
मानमूलत्वेन ब्रह्मेति पूर्वपक्षफलमभिधाया तन्मतमुपन्यस्यति—सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ, विषया-
भिमुख्येनेन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्त्रवः, तां संवृणोति इति संवरो यमनियमादिः, निर्जरयति नाशयति कल्मषमिति
निर्जरस्तस्यहिलारोहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशे सत्यलोकाशप्रविष्टस्य सततोर्ध्वगमनम् । नन्वास्त्र-
वादीनां भोग्यान्तर्भावात्कथं सप्तवमिलयत आह—संक्षेपतस्तु ॥ संक्षेपवित्तराभ्यामुक्तार्थेषु मध्यमरीत्या
वित्तरान्तरमाह—तयोरिति । अस्तिकायशब्दः सांकेतिकः पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकायश्चैवेवं विग्रहः । पूर्वन्ते
गलन्तीति पुद्गलाः परमाणुसंघाः कायाः, सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयो धर्मः, ऊर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुधर्मः,
आवरणाभाव आकाश इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामवान्तरभेदमाह—सर्वेषामिति । अयमर्थः—जीवास्तिकायश्चि-
द्विधः—कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धोऽहंभूयः, केचित्संप्रतिकमुक्ताः, केचिद्बद्धा इति । पुद्गलास्तिकायः षोढा—पृथि-
व्यादीनि चत्वारि भूतानि, स्थावरं जङ्गमं चेति । प्रवृत्तिस्थितिलिङ्गौ धर्माधर्मावुक्तौ । आकाशास्तिकायो द्विविधः—

भाष्येति

असंभवात् । निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयः । विवसनानां समय इदानीं निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपवित्तरा-
भ्याम्—सप्त चैषां पदार्थाः संमता इति । तत्र संक्षेपमाह—संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थाविति । बोधात्मको
जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति । यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह—पञ्चास्तिकाया नामेति ।
सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानिति । जीवास्तिकायश्चिद्विधः—बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा—
पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्ति-
कायो द्वेधा—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तर्गतौ लोकाकाशेषामुपरि मोक्षस्थानमलो-
काकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चिता । आसवस्वरनिर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्ति-
लक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः सम्यग्बिभ्या च । तत्र सिध्या प्रवृत्तिरास्त्रवः । सम्यक्प्रवृत्तौ तु संवरनिर्जरी । आस्त्राव-
यति पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्त्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयात् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति । अन्ये
तु कर्मोपासवमाहुः । तानि हि कर्तारमभिव्याप्य सवन्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्त्रवः । सेयं सिध्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुलात् । संव-

भ्यायतिषयः

नैकस्मिन्निति । एकरूपाद्ब्रह्मणो जगत्समं वदन्समन्वयो विषयः । स किं सर्वमनैकान्तिकमिति मतेन विरुध्यते न वेति तत्प्रामाणिक-
त्वं ब्रान्तत्वाभ्यां सदेहे संगतिमाह—निरस्त इति । समथमात्रसिद्धपञ्चस्कन्धादिपदार्थाश्चित्तव्याप्यामाते निरस्ते पञ्चास्तिकायादिसा-
म्यविकपदार्थाश्चित्तव्याप्यामाससंभवे मते बुद्धिस्थे तन्निरसतं युक्तमित्यर्थः । एकरूपब्रह्मसमन्वयविरोधनैकान्तवादभेदेन समन्वयवृद्धी-
कर्त्तव्यात्पादिसंगतिः । पूर्वपक्षे तन्मतप्रामाण्यात्साद्विरोधे समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदप्रामाण्याद्भ्रान्तेन तेन विरोधस्यामासतया
तत्सिद्धिरित्यभिधाया पूर्वपक्षयति—सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ, सिध्याप्रवृत्तिरास्त्रवः, संवरनिर्जरी सम्यक्प्रवृत्तौ, बन्ध-
स्तदनुत्पत्तार्कम्, मोक्षस्तदुच्छिष्टरिति पदार्थाः सप्तैतर्थाः । ननु भोक्तृभोग्ययोरितरेषामन्तर्भावात्कथं सप्तैतुक्तं, लक्षणभेदादवान्तरलक्ष्य-
भेदे सप्तैति न व्यवसायः, तत्राह—संक्षेपतस्तु ॥ नियमहेतुमाह—यथेति । आस्त्रवादीनामजीवे मोक्षस्य पक्षभेदादुभयवर्तमानो
इति विभागः । संक्षेपवित्तराभ्यामुक्तपदार्थेषु वित्तरान्तरमाह—तयोरिति । अस्तीति कायते शब्धत इत्यस्तिकायशब्दः पारिभाषिक-
पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः । पूर्वन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणवस्तत्समूहोऽत्र पृथिव्यादिरुक्तः । कर्मधारयः
सर्वत्र । धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयः शास्त्रीयनाहप्रवृत्त्यान्तरोऽपूर्वाख्यौ धर्मोऽनुमीयते । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । ऊर्ध्व-
गमनशीलो जीवस्तस्य देहेऽवस्थानेनाधर्मोऽनुमीयते । आकाशास्तिकायस्त्वावरणभावः । उक्तपदार्थानामवान्तरभेदमाह—सर्वेषामिति ।

विधान्स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति । सर्वत्र चेम् सप्तमङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति ।

भाष्यरत्नप्रभा

लोकाकाशः सांसारिकः, अलोकाकाशो मुक्ताश्रय इति । बन्धाख्यं कर्माष्टविधम्—चत्वारि घातिकर्माणि चत्वार्यधा-
तीनि । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायं चेति घातिकर्माणि । तत्त्वज्ञानाच्च मुक्तिरिति ज्ञान-
माद्यं कर्म, आहृततत्त्वश्रवणाच्च मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं, बहुषु तीर्थैकरदशितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोह-
नीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविक्रममन्तरायम्, इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्माणि । अथाऽघातीनि चत्वारि
कर्माणि वेदनीयं नामिकं गौत्रिकमायुष्कमिति । मम वेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयश्च, एतन्नामाहमस्तीत्यभि-
मानो नामिकम्, अहमन्नभवतो देहिकस्याहृतः शिष्यवंशे प्रविष्टोऽस्तीत्यभिमानो गौत्रिकम्, शरीरस्थित्वयं कर्म
आयुष्कम् । अथवा शुक्रशोणितत्सिद्धितत्त्वमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिकौत्रिकं, शक्तस्य तस्य द्रवी-
भावात्मककललावस्थया बुधुदावस्थयाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य बीजस्य जाठराग्निवायुभ्यामीषद्-
नीभावो वेदनीयं, तत्त्ववेदानुनकूलत्वात् । तान्येतानि तत्त्वावेदकशुक्रपुद्गलार्थत्वादघातीनि । तदेतत्कर्माष्टकं
जन्माथेत्वाद्बन्ध आत्मावदिद्वारिति । इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति—स्वसमयपरिकल्पितानिति । स्वीयतन्त्र-
संकेतमात्रकल्पितानित्यर्थः । पदार्थानामुक्तानामनैकान्तत्वं वदन्तीत्याह—सर्वत्रेति । अस्तित्वनास्तित्वादिबिद्वद्धर्मद्वय-
मादाय वस्तुमात्रे न्यायं योजयन्ति । सप्तानामस्तित्वादीनां भङ्गानां समाहारः सप्तमङ्गी, तस्या नयो न्यायः । घटादेर्हि

भामती

रनिर्जैरौ च सम्यक्प्रवृत्तौ । तत्र रामदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ह्यासवद्योतसो द्वारे संवृणोतीति संवर उच्यते । निर्ज-
रस्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलघुपुण्यापुण्यप्रदाणहेतुस्तत्तिलारोहणादिः । स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरय-
तीति निर्जरः । बन्धोऽष्टविधं कर्म । तत्र घातिकर्म चतुर्विधम् । तद्यथा—ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तराय-
मिति । तथा चत्वार्यघातिकर्माणि । तद्यथा—वेदनीयं नामिकं गौत्रिकमायुष्कं चेति । तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनं,
नहि ज्ञानाद्भुक्तिसिद्धिरितिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्माच्यते । आहृतदर्शनाभ्यासाच्च मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं
कर्म । बहुषु विप्रतिषेधेषु तीर्थैरैकपदशितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विक्रमं
विज्ञानमन्तरायं कर्म । तानीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्माण्युच्यन्ते । अघातीनि कर्माणि, तद्यथा वेदनीयं कर्म शुक्रपुद्गलवि-
पाकहेतुः, तद्धि बन्धोऽपि न निःशेषपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविषातकलात् । शुक्रपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मोत्पत्तिं नामिकं कर्म,
तद्धि शुक्रपुद्गलस्यावयवाणां कलत्रबुधुदादिसारभते । गौत्रिकमव्याकृतं ततोऽप्यर्थं शक्तिरूपणावस्थितम् । आयुष्कं लाघुः
कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् । तान्येतानि शुक्रपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत् कर्माष्टकं पुष्पं बध्नातीति
बन्धः । विगलितसमल्लङ्घिततद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानास्यात्मन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येकं । अन्ये तृश्वगम-
नशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकाद्येन बद्धस्तद्विनोक्षाद्यदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति । त एते सप्तपदार्था जीवादयः सहजान्-
न्तरप्रमेदैवपचक्षाः । तत्र सर्वत्र चेम् सप्तमङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति

न्यायनिर्णय

तेषां मानयुक्तिहीनत्वं सूचयति—स्वसमयेति । जीवास्तिकायखेधा—बद्धो मुक्तो निलसिद्धश्च । तत्रार्हन्मुनिर्निलसिद्धः । इतरे केचि-
स्तापनैर्मुक्ताः । अन्ये बद्धा इति भेदः । पुद्गलास्तिकायः पोढा । पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि सवारं जङ्गमं चेति । प्रवृत्तिसिद्धिस्थान-
नुमेयो धर्माधर्मास्तिकायादुक्तौ । आकाशास्तिकायो देशः—लौकिकाकाशोऽलौकिकाकाशश्च । लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तदुपरि
मोक्षज्ञानमलोकाकाशः । आलस्यो मिथ्याप्रवृत्तिरक्ता । आसावयति पुष्पं ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधैन्द्रियप्रवृत्तिरासव इत्येकं ।
अपरे तु कर्तारमभिव्याप्य सन्नत्यगाच्छन्तीति कर्माण्यालसवमाचक्षते । सम्यक्प्रवृत्तौ संवरनिर्जैरौ । तत्रासवद्योतोद्वारे संवृणोतीति संवरः
शमादिप्रवृत्तिः । निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरस्तज्जिज्ञारोहणावरोहणादिः । बन्धो बध्नातीति कर्म । तत्राष्टवि-
धम् । तत्र घातिकर्म चतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति । सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति ज्ञानं विशानावरणीयम् ।
आहृततमाभ्यासाच्च मुक्तिरिति ज्ञानं दर्शनावरणीयम् । बहुषु तीर्थैकरदशितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम् । समोक्षमार्गप्रवृ-
त्तानां तत्प्रत्युद्गारं ज्ञानमन्तरायम् । तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्माणि । वेदनीयं नामिकं गौत्रिकमायुष्कमिषयात्तिकर्माणि चतुर्विधम् ।
ममेवं शातव्यमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । एतन्नामास्तीत्यभिमानो नामिकम् । अस्य स्तिष्यवंशे पतितोऽस्तीत्यभिमानो गौत्रिकम् । शरी-
रयात्रानिर्गच्छं कर्मायुष्कम् । अथवा सक्रियस्य बीजस्य पाकपक्वनवशादीषद्दनीभावः शरीराकापरिणामहेतुवेदनीयम् । तच्छक्तिमति
तत्सिन्धौ कललावस्थया बुधुदावस्थया चारम्भकक्रियाविशेषो नामिकम् । बीजस्य शरीराकापरिणामशक्तिकौत्रिकम् । शुक्र-
शोणितत्पत्तिकरे जाते मिलितं तदुपयत्तुमायुष्कम् । ज्ञान्येतानि शुक्रपुद्गलश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं बध्नातीति वन्धः ।
यथापि पूर्वोक्तास्तयोऽपि बन्धस्यापि बन्धहेतुत्वादसमपि बन्ध इति द्रष्टव्यम् । आहृतमुनिप्राप्तिः पूर्वोक्तार्थ्यगतिर्वै मुक्तिरित्यर्थः । तथापि
कथं वस्तु समस्तामेकात्मनिलयाऽङ्गाभा—सर्वत्रेति । अस्तित्वनास्तित्वादाविति यावत् । सप्तानामेकान्तमङ्गानां समाहारः सप्तमङ्गी
तस्या नवः षष्ठः सन्त्योऽसन्नित्येकस्यैव सदसत्त्वभोरध्यक्षात्कालभेदोपाधिकल्पनायां कालस्यापि सन्नताश्रित प्रत्ययासन्नतापि

मिंनि युगपत्सदस्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत् । य एते सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंप्रकारेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेकात्मकं वस्तुवति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्वेष्वस्तुषु प्रतिज्ञानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तित्वा स्याच्च पक्षे नास्तित्वेति । एवंसति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रसिद्धिनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्यतात् । कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा । अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्ति कायानां पञ्चत्वसंख्यासिद्धिर्वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे, पक्षाभ्यन्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवकल्प्यत्वं संभवति ।

भाष्यरत्नप्रभा

व्यभिचार इत्याह—य इति । द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह—इतरथेति । अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते—नन्विति । तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा । आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नेवैकरूपे निश्चये व्यभिचारः । द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह—नेति ब्रूम इति । प्रमायासुकृत्यायं प्रमात्रादावतिदिशति—एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणदेष्टव्येति । इत्येवं सर्वत्रानिर्धारणे सत्युपदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह—एवंसतीति । अनेकान्तवादे अस्ति कायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह—तथा पञ्चानामिति । यदुक्तमवकल्प्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावाच्यत्वमुत् सङ्कटनेकशब्दावाच्यत्वम् । नाद्यः, व्याघातादित्याह—न चैषामिति । उच्यन्ते च । अवकल्प्यादिपदैरिति शेषः । न द्वितीयः, सङ्कटनेकवक्तुमुल्लङ्घनानेकशब्दानामप्रसिद्धिर्निषेधायोगात्, शेषस्यापि मुख्यमेवात् । न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्मवाच्याणाम् वक्तुर्मकत्वमात्रमवकल्प्यपदेन विवक्षितमिति वाच्यं, तादृशवाच्याया एवा-

भाष्यती

परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः संभवति । एतदुक्तं भवति—सत्यं यदस्ति वस्तुतस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वान्मानानिर्वचनीयेन रूपेणास्त्वैव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा । यत्तु क्वचित् कथंचित् कदाचित् केनचिदात्मनाऽस्तीत्युच्यते, यथा प्रपञ्चः, तथ्यवहारतो न तु परमार्थतः, तस्य विचारासहलात् । न च प्रत्ययस्यायं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुसीचिकिदिषु रजततोयादेरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामवचनेन तु तथ्यवस्थायां देहात्माभिमानास्यवबाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकान्यतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् । पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधनं प्रपञ्चस्याप्यनैकान्तस्य तुल्यमिति । अपिच सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च वस्तुनि विकल्पः संभवति । तस्मात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत्, सत्त्वपञ्चलनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातृसात्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सत्त्वपञ्चलस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्थितं तीर्थकरलघुप्रमेणात्मनः । निर्धारणस्य नैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानैकान्तवाद्

न्यायनिर्णयः

य इति । संक्षेपविस्ताराभ्यामुक्तसंख्यावचनेतावत्त्वम् । एवंरूपत्वमुक्त्वावान्तरभेदभावत्वम् । ननु कं पदार्थो वस्तुत्वे सत्यपि तथैवान्यथैव वेति नियमाभावात्तथैव तथैवान्यथा वेत्यनिर्धारितज्ञानोपगमेनानैकान्तिकत्वाविशेषात्कृतो वस्तुत्वमनैकान्तिकं, तत्राह—इतरथेति । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत्पदार्थेण सत्त्वाद्विज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्तादृशकत्वमुक्तं परिहरन्नाशङ्कते—नन्विति । अनेकात्मकं वस्तुवति ज्ञानस्य निर्धारितत्वे तत्रैव वस्तुत्वस्यानैकान्त्यात्रैवमिति दूषयति—नेतीति । निर्धारणे दक्षितन्यायं निर्धारयितुश्च प्रमातृसात्करणतत्प्रमेयेत्यतिदिशति—एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य मानादेस्तत्ता तस्येति यावत् । चकारेण तन्मेयं सत्त्वादि गृहीतम् । इति शब्दोऽनिर्धारणात्मकत्वेव स्यादित्यनेन संबध्यते । असदीये सिद्धान्ते परैरप्यापाद्यमाने का तस्य हानिरित्याशङ्काह—एवमिति । उपदेशातुपपत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तिरपि सुसुक्ष्माप्युक्तेत्याह—कथं वेति । अनिश्चयेऽपि कृत्वादाविव प्रवृत्तिमाशङ्क्यामुष्मिकहेतौ निश्चयाद्भूते न प्रवृत्तिरित्याह—ऐकान्तिकेति । निश्चयं विनापि सर्वशोकित्या प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्यानिर्धारितायैवाल्लङ्घ्यते । सर्वज्ञत्वासंगतैर्मैवमित्याह—अतश्चेति । सप्तपदार्थनियमवत्प्रवृत्तिकायनियमोऽपि नास्तीत्याह—तथेति । पञ्चत्वसंख्यानियमाभावे फलितमाह—इत्यत इति । किंच संक्षिप्तानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वेषां शब्दैरवाच्यत्वं केनचिदेति विकल्प्य षडादेस्तच्छब्दवाच्यत्वेऽपि स्तम्भादिशब्दावाच्यत्वादायमुपेक्ष द्वितीयं प्रत्याह—नचेति । कान्तामुपपत्तिः, तत्राह—उच्यन्ते चेति । ननु सत्त्वादिरूपस्य निर्धारणाभावादुच्यमानानामपि स्यादव-

अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् । उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च तथा तद्वधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति चेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्याथितव्यपक्षस्य । स्वर्गोपवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणाय प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वास्त्वावधृतस्वभावानामवधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विबुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतसिद्धमाहूतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यस्तु पुद्गलसंज्ञकभ्योऽणुभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वैर्गैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तन्निराकरणाय प्रयत्नते ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विबुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् । शरीरपरिमाणो हि जीव इत्याहुता मय्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्योऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिबद्धनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वामनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्न हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् । पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पु-

भाष्यरजप्रभा

नुपचेरेति । किंच विबुद्धानेकप्रलापित्वाद्दृष्टान्त इत्याह—उच्यमानाश्चेत्यादिना । इति च प्रलपन्मित्यन्यः । अहंमिति शेषः । अनासपक्षस्यैवान्तर्गतः स्यात्तासपक्षस्येत्यर्थः । इतश्चासंगतोऽनैकान्तवाद इत्याह—स्वर्गेति । किंचानादिसिद्धोऽहंमुनिः, अन्ये तु हेत्वनुष्ठानामुच्यन्ते, अननुष्ठानाद्बध्यत इत्याहूततद्वावधृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह—अनादीति । प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति—एवमिति । एतेनेति । सत्त्वसत्त्वयोरैकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्याद्य इति । दिगम्बरसिद्धान्तः किमिति सूत्रकृतोपेक्षितः, तन्नाह—यस्त्विति ॥ ३३ ॥ जीवस्य देहपरिमाणतां दूषयति—एवं चेति । अकात्स्न्यं मध्यमपरिमाणत्वम् । तेनानित्यत्वं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह—शरीराणां चेति । विपाकः कर्मणामभिव्यक्तिः । जीवस्य कृत्स्नगजशरीराव्यापित्वमकात्स्न्यम् । शरीरकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो न प्रविशेत् ।

भामती

इत्याह—य एते सप्त पदार्था इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥ एवं चात्माऽकात्स्न्यम् । एवं चेति चेन समुच्चयं शोतयति । शरीरपरिमाणत्वं ह्यात्मनोऽकृत्यत्वं परिच्छिन्नत्वम् । तथा चानित्यत्वम् । ये हि परिच्छिन्नास्तैः सर्वेऽनित्या यथा घटादिवस्तथा चात्मेति । तदेतदाह—यथैकस्मिन्धर्मिणीति । इदं चापरमकृत्यत्वेन सूत्रितमित्याह—शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वादिति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायं कृत्स्नं व्यापुर्न हस्त्यल्पत्वादिआत्मनः कृत्स्नशरीराव्यापित्वादकात्स्न्यम्, तथाच न शरीरपरिमाणत्वमिति । तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न

व्यायनिर्णयः

कन्यतेति न व्याहृतिरुक्तैर्निर्धारणपूर्वकत्वेऽपि तथैवेति निर्धारणादवक्तव्यत्वसिद्धिः, तन्नाह—उच्यमानाश्चेति । चकारो विप्रतिषिद्धमित्येतदनुकर्षणार्थः । सत्त्वाद्यनैकान्तिकत्वावधारणं निराकृत्य तत्कलं सम्यग्दर्शनं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनं चास्ति नास्ति चेति विकल्पमाने स्यादिति स्यान्नास्तीति प्रलपन्नातो न स्यादित्याह—तथेति । इतश्चासंगतमाहूतं मतमित्याह—स्वर्गेति । किंचाहंश्रित्युक्तो नित्यसुक्तोऽनादिसिद्धो जीवः कश्चिदेत्वनुष्ठानामुच्यतेऽन्यस्तदभावाद्बध्यत एवमाहूते मते निश्चितस्वभावानामेषां तथात्वमस्ति न चेति विकल्पमाने स्यादिति स्यान्नास्तीत्यनवधारणाय शास्त्रावधृतस्वभावत्वासंभवात्तदप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याह—अनादीति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तिकत्वाद्योर्धोऽपेक्षकरसुप्रसङ्गरति—एवमिति । एवमेवैकव्यतिरिक्तत्वादिविषय्युक्तं तस्याह—एतेनेति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तोपगतिनिरासेनेति यावत् । प्रमाणभूयः स्वावर्जब्रह्मात्मानः संघाता भवन्तीति दिगम्बरास्तत्किमिति न निरस्यते, तन्नाह—यस्त्विति ॥ ३३ ॥ पूर्वोक्तदृष्टान्तेन स्याद्वादे दोषान्तरं समुच्चिनोति—एवं चेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—यथेति । परमतवदसम्मतोऽपि न दोषप्रसक्तिरित्याह—कथमिति । तत्प्रसङ्गं परप्रश्नमाह—शरीरेति । तत्र दोषं प्रसजयति—शरीरेति । आत्मत्वमनित्यत्वमिति, परिच्छिन्नत्वमित्याह, घटवदिति प्रसङ्गार्थः । अकृत्यत्वेन सूचितं दोषान्तरमाह—शरीराणां चेति । कर्मणो विपाकः स्वकलं जन्मविबुद्धशरीराः कृत्स्नं हस्तिशरीरं न व्याप्नुयात् । तदेकदेशो जीवकथम् । स्यादित्यर्थः । पुत्तिकाशरीरं कृत्स्नो न संमीयेत । तस्मिन्ननन्तर्गतेस्ततो बहिरेपि जीवः स्यादित्यर्थः । किंच

त्तिकाशरीरे संसीयेत । समान एव एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमार्यौवनस्थाविरेषु दोषः । स्यादे-
तत् । अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुस्मिति ।
तेषां पुनरनन्तायां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहृत्यते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते
तावच्चानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संसीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषाम-
वयवानां प्रथमानुपपत्तेर्जावस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपिच शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवा-
वयवानामानन्त्यं नोत्पिन्नितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥ अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जी-
वावयवा उपगच्छन्ति तदुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राप्युच्यते—

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

नच पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते ।
कुतः । विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चामपूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च
जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहर्तव्यम् । विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च
बन्धमोक्षान्भ्युपगमो बाध्यते कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालानुबन्धसंसारसागरे निमग्नस्य बन्ध-
नोच्छेदादुच्चेगमासित्वं भवतीति । किञ्चान्यत् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापाधर्म-

भाष्यरत्नप्रभा

देहाद्बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किंच बालदेहमात्र आत्मा ततः स्थूले युवदेहे कचिव स्यादिति कृत्स्नदेहः सजीवो
न स्यादित्याह—समान इति । यथा दीपावयवानां घटे संकोचो गेहे विकासस्तथा जीवावयवानामिति देहमानत्व-
नियमं शङ्कते—स्यादिति । दीपांशवजीवांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्पाद्योऽल्पदेहाद्बहिरपि जीवः स्यादिति
दूषयति—तेषामित्यादिना । दीपस्य तु न घटाद्बहिः सखमधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं दूषयति—
अप्रतिघात इति । अवयवानां मिलत्वं चास्तिद्वयत्वाद्दीपांशवदित्याह—अपिचेति ॥ ३४ ॥ एवं जीवावयवा
नित्या इति मते देहमानत्वं निरस्तम् । संगति जीवस्य केचिदेव कूटस्था अवयवा अन्ये स्वागमापायिन इति शङ्कते—
अथेति । बृहत्तनुकायासौ जीवस्यावयवगमापायभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः । सूत्रेण परिहरति—नचेति । आगमापायौ
पर्यायः । किमागमापायिनामवयवानामात्मात्मत्वमस्ति न वा । आद्ये आह—विकारादिदोषेति । कोऽसौ बन्ध-
मोक्षान्भ्युपगम इत्यत आह—कर्माष्टकेति । व्याख्यातमेतत् । आद्ये कल्पे दोषान्तरं वदन् कल्पान्तरमात्राय
दूषयति—किंचेति । अवशिष्टकूटस्थायवयवस्य दुर्ज्ञानत्वादात्मज्ञानाभावाच्च मुक्तिरित्यर्थः । यथा दीपावयवनामाका-
रस्तेजस्तथात्मावयवनामाकारकारणाभावाच्चागमापायौ युक्तावित्याह—किंचेति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधार-
ममती

तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संसीयेतेत्यकार्थमात्मनः । सुगममन्यत् । चोदयति—स्यादेतत् । अनन्तावयव इति ।
यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरवत् संकोचविकासवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरीत्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—तेषां
पुनरनन्तानामिति । न तावत्प्रदीपोऽत्र निर्दर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । विचारारोहे हि प्रदीपावयवाः, प्रदी-
पश्चावयवौ प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मा, तस्मादनित्यत्वात्तस्य नास्थिरो जीवस्तदवयववाङ्मात्रमुपेतव्याः । तथा च विकल्पद्वयोक्तं
दूषणमिति । यच्च जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह—अपिच शरीरमात्रेति ॥ ३४ ॥ शङ्कापूर्वं सूत्रा-
न्तरमन्वतरयति—अथ पर्यायेणेति । तत्राप्युच्यते—नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । कर्माष्टकमुक्तं
ज्ञानावरणीयादि । किं चात्मनो नित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामित्येताऽनिरूपणेन चात्मज्ञानाभावाच्चापवर्ग-

न्यायनिर्णयः

कौमारे स्वल्पपरिमाणो जीवस्तारुण्ये स्यादिवे च न कृत्स्नं शरीरं स्यामुपादित्याह—समान इति । यथा प्रदीपो घटप्रासादोदरे बर्तमानः
संकोचविकासवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरीत्याह—स्यादिति । दीपावयवानां विशरणशीलत्वात्, अवयविनश्च दीपस्य प्रतिक्ष-
णमुत्पत्तिनिरोधवतोऽनित्यत्वात्, नित्यामदृष्टान्तत्वात्तिष्ठिरिति मत्वा विकल्पयति—तेषामिति । आद्ये देशाद्बहिरपि जीवोपगतिरि-
त्याह—प्रतिघात इति । एकावयवदेशाऽपि तथैवावयवानामवस्थाननियमाभावे परिमाणनियमो नास्मिन् स्यादिति द्वितीयं प्रत्याह—
अप्रतिघातेऽपि । जीवावयवानामानन्त्यमन्यशीकृत्योक्तत्वात् तदपि नास्तीत्याह—अपिचेति । परिमितत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्तनुदे-
हात्तावयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणत्वाऽविरुद्धेत्याह—अथेति । चोषोत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते—सत्रापीति । प्रतिघातं विभ-
ज्यते—नचेति । प्रसपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । विकारप्रसङ्गं प्रकटयति—अवयवेति । आत्मनः ससूत्रादिवद्विक्रियावयवमिष्टमि-
त्याह—विक्रियेति । अनित्यत्वप्रसङ्गस्येष्टत्वं निराह—ततश्चेति । तदर्थं तदभ्युपगमं दर्शयति—कर्मेति । न चात्मनोऽनित्यत्वे
उक्तोऽभ्युपगमो बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात् । नहि तौ स्वतन्त्रौ तद्वावे बन्धस्यानादित्वान्मुक्तस्य चानाशित्वान्नित्यत्वैत्यर्थः । आदि-
शब्दव्युत्पत्तिमार्गमाह—किंचेति । यस्मात्ता सावयवस्तस्यावयवानामात्मावयवयो न वा । आद्येऽपि किमागमापायिनां तेषामात्मत्वं तद्धी-
नस्य वा कस्यचिदवयवस्येति विकल्प्यायं प्रत्याह—आगच्छतामिति । कल्पान्तरं परिशिष्टमादत्ते—ततश्चेति । तस्य विशेषतोऽप्ये-

वत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । नच स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति । किंचान्यत् । आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्च क वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवैषु भूतेषु च निलीयेरन्, अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधरो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किंचान्यत् । अनवधृतस्वरूपश्चैवंसत्यात्मा स्यात् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् । अत एवमादिदोषप्रसङ्गाच्च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपक्षितापक्षितशरीरान्तरप्रतिपत्तावका-
त्कार्यप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंतान-
नित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात् । यथा रक्तपट्टानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संताननित्यता
तद्वद्विषयिचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः ।
वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

रणो वेत्यर्थः । किंचात्मन आगमापायिशिलोवयवत्वे सति कियन्त आयान्यवयवाः कियन्तोऽप्यन्तीत्यज्ञानादात्म-
निश्चयाभावादनिर्मांशः स्यादित्याह—किंचेति । अपि चावयवारब्धावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वम्, अवयवसमूहत्वे चासत्त्वं,
आत्मत्वस्य यावदवयववृत्तित्वे यत्किंचिदवयवापायेऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं, गोत्ववत्प्रत्येकं समासावेकस्मिच्छरीर
आत्मनानात्वं स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इत्युपसंहरति—अत इति । सूत्रस्यार्थान्तरमाह—
अथवेति । स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तावकात्कार्योक्तिद्वारेणात्माऽनित्यतायामुक्तायां सुगतवत्संतानरूपेणात्मनित्यतामाशङ्क्या-
नेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या स्रोत इति । देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नादोऽपि ।
स्रोतः प्रवाहः । तदात्मकस्यात्मव्यक्तिसंतानस्य नित्यतायामनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सिग् वक्षं विगतं
येभ्यस्ते विसिचो दिग्भ्यरास्तेषामित्यर्थः । पर्यायात् संवानादप्यात्मनित्यत्वस्याविरोध इति न च । कुतः । विकारादिभ्यः ।
संतानस्यावस्तुन आत्मत्वे द्रव्यवादः, संतानस्य वस्तुत्वे संतान्यतिरेके च कूटस्थान्तरमाह, अनतिरेके जन्मादिविकारो

भासती

इति भावः । अत एवमादिदोषप्रसङ्गादिति । आदिग्रहणसूचितं दोषं ब्रूमः । किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेत-
येरन् समूहो वा । तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामेकमिष्टायलनियमाभावात् कदाचिद्विरुद्धद्विचिखलेन शरीरसु-
भ्येति । समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे द्विप्रावयवशेषो जीवो न चेतयेत् । विगलितबहुसमूहितया समूह-
स्याभावात्पुत्तिकाशरीर इति । अथवेति । पूर्वे सूत्रप्रसजितायां जीवानित्यतायां बौद्धवत्संताननित्यतामाशङ्क्यै स्त्रूम—‘नच
पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः’ । नच पर्यायात् परिमाणानवस्थानेऽपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वादविरोधो बन्ध-
मोक्षयोः कुतः । परिणामादिभ्यो दोषेभ्यः । संतानस्य वस्तुत्वे परिणामस्ततश्चर्मेवदनित्यत्वाददोषप्रसङ्गः । अवस्तुत्वे

न्यायनिर्णयः

ज्ञानादात्मज्ञानाभावादपवर्गातिद्विरित्याह—नचेति । आद्ये करणे दोषान्तरमाह—किंचेति । अवयवप्रादुर्भावापादानत्वं तदित्यथाधा-
रत्वं च महाभूतानां वा व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचिदिति विरुद्धयाचं प्रत्याह—नहीति । द्वितीयेऽपि प्रतिजीवमाधारणः सर्वसाधारणो
वेति विकल्प्य दूषयति—नापीति । तथा चात्मज्ञानाभावादमुक्तिरेवैत्यर्थः । अवयवानां नात्मत्वमवयवविनस्तु तथात्वमिति मतं प्रत्याह
—किंचेति । एवं सति । आत्मनोऽवयवित्वे सतीति यावत् । तत्र हेतुमाह—आगच्छतामिति । किंच प्रत्येकमावयववा न चेत-
रेकेकमिष्टायलनियमात् । विरुद्धाभिप्रायतया विरुद्धक्रियत्वेन शरीरोन्मथनप्रसङ्गः । न चावयवसमूहस्य चैतन्यं, तस्य भेदाभेदाभ्यां
दुर्भणत्वमिति मत्वाह—अत इति । प्रकारप्रकारिणो पञ्चमीभ्यमुक्तौ । प्रकारान्तरेण सूत्रमवतारयति—अथवेति । तदेव दर्शयति—
पूर्वेणेति । आत्माऽकार्त्स्न्येन प्रसजितां तदनित्यतां संताननित्यतया सुगतवत्परिहर्तव्यामाशङ्क्यै सूत्रमित्यर्थः । पर्यायेण शरीरव्य-
क्तिभेदेन परिमाणस्यात्मनिष्ठत्वरूपस्यानवस्थानादनवस्थितपरिमाणस्यात्मनोऽनित्यत्वे शङ्कितेऽपि स्रोतोरूपेण तत्परिमाणस्य च यः संता-
नस्तस्य नित्यत्वेन न्यायस्तेनेति यावत् । न्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि संताननित्यत्वे दृष्टान्तः—यथेति । सिग् वक्षं विगतं येभ्यस्ते विसिचो
विवसनास्तेषामपि पुत्तिकादेहद्विदेहादावात्मपरिमाणस्यानवस्थितत्वेऽपि तत्संताननित्यत्वेनात्मनित्यत्वमाशङ्क्यै सूत्रमित्याह—तद्वदिति ।
तदेव विदूषोति—संतानस्येति । पर्यायशब्देन क्रमभाविपरिमाणगतः संतानो गृह्यते, तन्नित्यत्वादपि नात्मनित्यत्वम् । तस्य हि वस्तु-
त्वमवस्तुत्वं वा । द्वितीये राक्षसतविरोधमुक्त्वा प्रथमं प्रत्याह—वस्तुत्वेऽपीति । स हि संतानिभ्योऽभिन्नो भिन्नो वा । जनेदे प्रतिदेहं
परिमाणाभेदानां संतानिनामनित्यत्वात्कार्यत्वेनानित्यत्वात्तदभिन्नसंतानस्यापि तथात्वम् । भेदे तत्संतानाद्ययोगादभिन्नत्वेन घटादिवद्विकारो-

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद्विशेषः ॥ ३६ ॥

अपिचान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनेः । तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यम-
ध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गाद्विशेषप्रसङ्गः स्यात् । एकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचि-
त्तापचित्तशरीरपरिमाणप्रतीतिः । अथचान्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितपूर्वयोरन्यवस्थयोरव-
स्थितपरिमाण एव जीवः स्यात्, ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुमहान्ता जीवोऽभ्युपगम्यतव्यो न
शरीरपरिमाणः । अतश्च सौगतवदाहृतमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

तदस्येश्वरादो यः स शुकोऽथ न युज्यते ॥ युक्तः कुलालवृष्टान्ताभिर्यन्तृत्वस्य संभवात् ॥ १ ॥

न युक्तो विपमत्वादोपादेयैक ईश्वरे ॥ अभ्युपेते तदस्यैव सार्वत्र्यं श्रुतिविधोषतः ॥ २ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्यते । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टा'

माध्यरत्नप्रभा

विनातो मुक्त्यभाव इत्युक्तदोषप्रसङ्गात्, संतानात्मपक्षोऽनुपपन्न इति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ यं स्थूलं वा सूक्ष्मं वा देहं
गुह्यत इतरेपरिमाण एव जीव इति नियमं कृत्यति—अन्येति । अन्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्वदर्शनादुभयो-
राद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गाद्विशेषस्यार्थानां नित्यपरिमाणानां सार्वत्र्यं स्याद्विरुद्धपरिमाणानामेकत्रयोपादिति
सूत्रयोजना । अद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये, आत्मपरिमाणत्वात्, अन्यपरिमाणवत् । न चाप्रयोजकता, परिमाणनाशे
सत्यात्मनोऽपि नाशादन्यपरिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः । परिमाणत्रयसाम्यापादनफलमाह—एकेति । अन्य-
शरीरसामान्येव पूर्वशरीराणि स्युः, विषमशरीरग्रासावात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्व
कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्त्यवृष्टान्तेन नित्यत्वमनुमाय साम्यमापादितम् । संप्रत्यन्यस्य मुक्तपरिमाणस्याणुवस्थूल-
त्वयोरन्यतरत्वेनावस्थितेस्त्वदेवान्यमाद्यमध्यमकालयोरपि नित्यत्वात्स्यात्, प्रागसतो नित्यत्वायोगात्, तथा चाविशेषः
कालत्रयेऽपि जीवपरिमाणमेव इत्याह—अथवेति । तस्माद्वान्त्येकशरीरपक्षपणकसिद्धान्तेनाविरोधः समन्वयस्येति
सिद्धम् ॥ ३६ ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् । उच्चित्तकेशमतनिरसनानन्तरं जटाधारिशैवमतं बुद्धिस्थं निराक्रियत इति प्रसङ्ग-
संगतिमाह—इदानीमिति । सामान्यत ईश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते—तदिति । श्लोक्तिविरोधा-
न्मैवमित्याह—प्रकृतिश्चेत्यादिना । प्रतिष्ठापितत्वात् केवलमितिचेन्नप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्यन्वयः । आहृतो

भामती

चादिप्रहसूचितो नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति । विविचो विवसनाः ॥ ३५ ॥ अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वा-
द्विशेषः । एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत्, यथभूला न भवेत् । अभूला भाविनामनित्यलाहृटावी-
नाम् । कथं चाभूला न भवेद्यदि प्रागप्यासीत् । नच परिमाणान्तरावरोधेऽपूर्वं भवितुमर्हति । तस्मादन्यमेव परिमाणं पूर्वे-
मप्यासीदित्यमेदः । तथा चैकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचित्तापचित्तशरीरप्रतीतिः शरीरपरिमाणालभ्युपगमव्याघातादिति । अत्र
चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति योजना । एकशरीरपरिमाणतैवेति न वीज्या, द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरन्य-
योरिति योजना । एकशरीरपरिमाणता न वीज्या, किंलेकपरिमाणतामात्रमणुमहान् वेति विवेकः ॥ ३६ ॥ पत्युरसाम-
ञ्जस्यात् । अविशेषेणेश्वरकारणवादोऽनेन निषिध्यत इति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह—केवलेति । सांख्ययोगव्यापराध्या हिरण्य-

न्यायनिर्णयः

दिप्रसङ्गात्तन्मनिलत्वं संताननित्यता यदुच्यते तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । इतिशब्दः सूत्रव्याख्यासामर्थ्यः ॥ ३५ ॥ इतोऽपि न जीवस्य
क्रमेणोपचित्तापचित्तपरिमाणत्वमित्याह—अन्येति । सूत्रं व्याकरोति—अपिचेति । यजोवपरिमाणं तद्विलमिति व्याप्तिभूमिमाह—
अन्यस्येति । सफलमनुमानमाह—तद्वदिति । विमतं नित्यं, जीवपरिमाणत्वात्, संमतवद्विलगुमानाद्विशेषप्रसङ्गः सदा जीवसे-
त्युक्तं प्रकटयति—एकेति । उपचयपचययोरनेकरूपता व्याप्तेरुक्तानुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्वमवस्थितशब्दो नित्यपरत्वेनोक्तः, अवि-
शेषश्चैकशरीरपरिमाणता, उभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति च हेतुः । इदानीं शरीरमन्तरैरेव मोक्षकालीनस्य परिमाणस्यावस्थित-
त्वादुभयोरपि पूर्वयोरन्यवस्थयोर्देहापेक्षां विना जीवस्यावस्थितपरिमाणत्वसंभवात् शरीरपरिमाणत्वं किं त्वविशेषेण तस्याप्युपपूर्वं महत्त्वं वा
स्यादिति व्याख्यानन्तरमाह—अथवेति । विमतो न देहपरिमाणः, आत्मत्वात्, युक्तवदित्यर्थः । आत्मनो देहपरिमाणस्यावयवो फलित-
माह—अतश्चेति ॥ ३६ ॥ उच्चित्तकेशमतं निराकृत्य जटाधारिमाहेश्वरमतं निराचष्टे—गत्युरिति । सत्त्वसत्त्वयोरैकत्रायोगवदधिष्ठानत्वो-
पादानयोरपि नैकत्र योगोऽस्तीत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—इदानीमिति । अविशेषेणेश्वरकारणवादिनिषेधभ्रमनिवृत्त्यर्थमाह—केवलेति ।
अविशेषोकेरीश्वरकारणत्वमेव निषिध्यते न तस्य निमित्तत्वमात्रमिति शङ्कते—तदिति । श्लोक्तिविरोधान्मैवमित्याह—प्रकृतिश्चेति । न

न्तानुपरोधात्, 'अभिध्योपदेशाच्च' (ब्र० १।३।२३, २४) इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्य भावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणादमात्रमिहा प्रतिविध्यते पूर्वोत्तरविरोधाद्याहतामिव्याहारः सूत्रकार इत्यतदापेक्षते । तस्मादप्रकृतिभावेनाधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्वेनात्र प्रतिविध्यते । सा चेयं वेदवाह्येश्वरकल्पनानेकप्रकाराः । केचित्तावत्सांख्ययोगव्यापश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु मन्थन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणयोपदिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वर इति वर्णयन्ति । अत उत्तरमुच्यते—'पत्युरसामञ्जस्यात्'

सायणव्रजभा

विरुद्धोऽभिव्याहार उक्तिर्यस्य स तथा । अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्तसमन्वयस्य कतैवेश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न चेति संदेहे तन्मतस्य मानमूलत्वाद्दिरोधे सति वेदान्तोक्ताद्वयब्रह्मासिद्धिरिति फलमभिप्रेक्ष्य सत्त्वास्वयोरैकत्रासंभववत् कर्तृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासंभवात् कतैवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नावन्तरमतसेदमाह—सा चेति । ऐश्वराः सांख्याः सांख्यशब्दार्थः । चत्वारो माहेश्वराः—शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति । सर्वेऽप्यमी महेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महदादिकं, कारणं प्रधानमीश्वरश्च, योगः समाधिः, विधिस्त्रिवर्णज्ञानादिः, दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धस्तत्तासां तैर्यथः । पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति मतमुक्त्वानुमानिकेश्वरमतमाह—तथेति । विमतं सकलं, कार्यत्वात्, घटवदिति वैशेषिकाः कर्तारमीश्वरं साधयन्ति । कर्मफलं सपरिकरमिन्द्रादौ, कालान्तरमाविफलत्वात्, सेवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च । ज्ञानैश्वर्योत्कर्षः कश्चिद्विभ्रान्तः, सातिशयत्वात्, परिमाणवदिति सांख्यसौगतपातञ्जला इति मत्वोक्तम्—केचित्कथंचिदिति । सिद्धान्तयति—अत इति । आगमादिना

भामती

गर्भपतञ्जलिप्रसृतयः । प्रधानमुक्तम् । इहोक्ताः पुरुषः प्रत्ययानुपपन्नः । स च नानाक्षेत्रकमीविकाशचैरपरानुष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः । माहेश्वराश्चत्वारः—शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुगामित्वा माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं महदादि । योगोऽप्योङ्कारादिव्यानधारणादिः । विधिस्त्रिवर्णज्ञानादिर्गुह्यचर्यावसानः, दुःखान्तो मोक्षः । पशव आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तः । एष तेषामभिसंधिः—चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भमादिकार्यं निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि । तस्मादिद्वामीश्वरोऽधिष्ठाता जगत्कारणानां निमित्तमेव, न तूपादानमप्येकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयविवरोधादिति प्राप्तम् । एवं प्रतिऽभिधीयते—पत्युरसामञ्जस्यात् इति । इदमत्राकृतम्—ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमादिव्येत प्रमाणान्तराद्वा । प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा । न तावदागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदा-

न्यायनिर्णयः

केवलमीश्वरस्य कारणत्वमात्रनिषेधे प्रकृतिपूर्वं विरध्यते किं त्वभिध्यासूत्रमपीति मत्वाह—अभिध्येति । प्रतिष्ठापितत्वात् । उक्तार्थेऽपि रिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकाद्वारा स्फोरयति—यदीति । सूत्रकृतो विरुद्धार्थवार्त्तत्वं परिहर्तुं फलितमाह—तस्मादिति । तत्कारणं किमर्थमित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मैकत्वं इदीकर्तुमिलाह—वेदान्तेति । एतेनाधिकरणस्य फलमुक्तम् । अद्वितीयाब्रह्मणो जगत्सर्गं भुवतः समन्वयस्य केवलमधिष्ठेश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वराद्वान्तेन विरोधोऽस्ति न चेति तस्यामानिक्तव्यञ्जितत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षेति—सा चेति । माहेश्वरमतिनिराकरणेन समन्वयविषयब्रह्मात्मैक्यस्यात्र इदीकरणापादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तन्मतस्य प्रामाणिकत्वादतिरोधे समन्वयासिद्धेर्ब्रह्मात्मैक्यासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य आन्तत्वादतिरोधस्यामातत्वे समन्वयसिद्धेरैक्यसिद्धिः । ईश्वरकल्पमाया बहुप्रकारादे हेतुं सूचयति—वेदेति । ज्ञानशक्त्यैश्वर्योत्कर्षेतरतस्य कश्चिद्विभ्रान्तं, तरतमभावत्वात्, परिणामातरतम्यवदित्वाह—केचिदिति । प्रतीयत इति प्रधानस्याविद्यात्वात्प्रधानपुरुषाधिष्ठेश्वरोऽस्माभिरपि गृह्यते, तत्राह—इतरेति । चत्वारो माहेश्वराः—शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्च । ते सर्वे महेश्वरप्रणीतागमप्रामाण्यात्केवलं निमित्तमीश्वरमिच्छन्तीत्याह—माहेश्वरास्त्विति । कार्यं प्राधानिकं महदादि कारणं महेश्वरः, योगः समाधिः, विधिस्त्रिवर्णज्ञानादिः, दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । ते किमर्थमीश्वरोक्ताः, तत्राह—पश्चिदि । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तस्तदर्थमिति यावत् । कुम्भकारादेरधिष्ठातृत्वेतन्मस्य कुम्भमादिकार्यं निमित्तत्वमात्रदृष्टेरीश्वरोऽपि जगदधिष्ठाता निमित्तमेव नोपादानमेकस्योन्यविरोधादिति मत्वाह—पशुपतिरिति । वैशेषिकेनैवाधिकविवतनुमुगतमतिनि सूचयति—तथेति । विमतमुपादानाश्रयोक्षान्नबन्धनं, कार्यत्वात्, घटवदिति वैशेषिकाः । कर्मफलं तूपादानाद्यभिष्टादादौ, कर्मफलत्वात्, सेवाफलवदिति नैयायिकदिगम्बराः । सौगतास्तु सांख्यानुमानेनैव तत्त्वमीश्वरमासिताः । एवं माहेश्वरमतस्य प्रामाणिकत्वादतिरोधः समन्वयस्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वोक्तिरप्यात्राप्युपपन्नमप्याहस्य सांख्ययोगाश्रयेश्वरकल्पनापपत्तयेन सूत्रं योजयति—पत्युरिति । ईश्वरस्य निमित्तत्वमात्रे मानसिद्धे हेतुसिद्धिरित्याह—

इति पत्युगीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मात् । अस्मान्जस्यत् । किं पुनरस्मान्जस्यम् । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विबद्धत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तैरसदादिचन्दनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मोपेक्षितत्वादोष इति चेत् । न । कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नानादित्वादिति चेत् ।

भाष्यरत्नप्रभा

निर्दोषेश्वरसिद्धेः कथं दोषवत्त्वमित्याह—किमिति । न तावत् स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयः, आगमानां निर्मूलत्वेनाप्राप्त्यात् । नच सर्वज्ञानं मूलं, तत्र मानाभावात् । न चागम एव मानम्, आगममानत्वनिश्चये मूलनिश्चयसन्निधये तन्निश्चय इत्यन्योन्याश्रयात् । नच पुरुषवचसां स्वतोमानत्वं युक्तं, मिथो विरोधेन तत्त्वाव्यवस्थानाच्च । नाप्यनुमानादीश्वरः सर्वज्ञः कतैवेति निर्णयः संभवति, अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथाच लोके यादृशाः कर्तारो दृष्टस्तादृशा एव जगत्कर्तारो रागद्वेषादिमन्तः सिध्येयुः । यदि लोके विचित्रप्रासादादिकर्तुरेकत्वाद्यदोषेऽपि जगत्कर्तारं लाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्दोषत्वं च कल्प्येत, तर्हि ब्रह्मोपादानत्वमपि कल्प्यतां, कर्तुरेवोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा स्वतन्त्रप्रधानपरमाप्त्वाद्युपादानकल्पनागौरवात् । अदृष्टत्वाच्चैकर्तुर्न्योपादानत्वासिद्धिरैकत्वादिकमपि न सिध्येत् । अस्माकं त्वोपलब्धेतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावया श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्तृविपरीताद्वितीयकर्तृउपादानात्मकसर्वज्ञनिर्दोषेश्वरनिर्णयः । निर्णीतं च तस्मिन् धर्मिप्राहकमानवाधान्न रागादिदोषापादनस्यावकाश इत्यानुमानिकेश्वरवादभ्यो वैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रौतसेश्वरस्यासामञ्जसमाह—हीनेनेति । यदि कर्तृरुपादानत्वमदृष्टत्वाच्च कल्प्येत तर्हि निर्दोषत्वस्याप्यदृष्टत्वाद्यो विषमकारी स दोषवानिति व्यासिद्धेश्च जगत्कर्ता दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मिप्राहकानुमानावधः, कार्यत्वलिङ्गस्य कर्तृमानसाधकत्वेन निर्दोषत्वादावुदासीनत्वात् । न चोक्तैषसमा जातिः, व्यापकधर्मापादानात्, दोषाभावे तद्व्याप्यविषमकर्तृत्वायोगाच्च । दृष्टान्तस्याव्यापकधर्मिणां पक्षे आपादनं ह्युक्तैषसमा जातिः । यथा शब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदनित्यः स्यात्तर्हि तेनैव हेतुना सावयवोऽपि स्यादिति । न ह्यनित्यत्वस्य व्यापकं सावयवत्वं गन्वाद्दौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषमफलान् प्राणिनः करोति न स्वेच्छयेति शङ्कते—प्राणीति । जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्मेवमित्याह—नेति । न चेश्वरप्रेरित कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह—कर्मिति । अतीतकर्मणा प्रेरित ईश्वरो वर्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतीत्यनादित्वात्येवंप्रेरकभावस्य नानुपपत्तिरिति शङ्कते—नानादित्वादिति । अतीतकर्मणोऽपि जड-

भामती

वेदितम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तावच्च संभवति । तद्धि दृष्टानुसारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम् । तदाह—हीनमध्यमेति । एतदुक्तं भवति—आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यम् । नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिध्वागमादवगम्यमानेन तु किञ्चिदस्ति दृष्टम् । नह्यगमो दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते । तेन श्रुतसिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टविपरीतस्वभावाणि सुबह्वृत्त्यपि कल्प्यमानानि न लोहगन्धितामावहन्ति प्रमाणवत्त्वात् । यस्तु तत्र कथंविदृष्टानुसारः कियते स सुहृद्भावमात्रेण । आगमानोपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुषादपि विभेतितरामिति । प्राणिकर्मोपेक्षितत्वादोष इति चेत् । न । कुतः । कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अयमर्थः—यदीश्वरः कश्चापराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कपूये कर्मणि न प्रवर्तयेत्, तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत्, तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखानुपादात् । न हीश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूयं कर्म कर्तुर्नहन्ति । तदनाधिष्ठितं वा कपूयं कर्म फलं प्रसोतुमुत्सहते । तस्मात्स्वतन्त्रोऽपीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्येत इति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम् । तद्व्याप्यमपरो गण्डश्लोपरि स्फोट इतरेतराश्रयः प्रसज्येत, कर्मणेश्वरः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मिति । शङ्कते—नानादित्वादिति चेत् । पूर्वकर्मणेश्वरः

न्यायनिर्णयः

किमिति । तस्य तन्मात्रत्वमागमानान्तराद्धा । नाशः, तस्योभयकारणत्ववादिताया दशितत्वात् । मानान्तरमध्यमानमर्थपरिचयं । आधे चैतनस्य द्रव्यं प्रति निमित्तत्वमात्रं लोके दृष्टमिति तद्व्याप्यमात्रमीश्वरं वदतो वैषम्यकारिणो रागादिमन्तदृष्टत्वादि तस्मिन्कल्प्यमित्यसामञ्जसं स्यादित्याह—हीनेनेति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं, तस्य दृष्टसाधर्म्यादिप्रसङ्गेः । अनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुषादपि विभेतिता भावः । ईश्वरो हि न स्वेच्छया विषमान्यापिणो विदधाति किंतु तत्कर्मोपेक्षया, तेन न तस्य रागादिमन्तमिति शङ्कते—प्राणीति । कर्मोपेक्षया फलदातृत्वेऽपि कारणकत्वादीश्वरः शुभस्यैव फलं ददाति नाशुभस्येति किं न स्यादित्याह—नेति । येन येनेश्वरः शुभेनाशुभेन वा प्रवर्तते तस्य फलं ददातीत्याशङ्क्य कर्मणा स प्रवर्तते तेन च कामेल्योन्याश्रयान्वेवमित्याह—कर्मिति । अतीतेन कर्मणा प्रवर्तितस्येश्वरस्य वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रवृत्तिरित्यनादित्वात्येवंप्रेरकत्वस्य कर्मेश्वरयोर्नान्योन्याश्रयत्वाह—नानादित्वादिति । स्यादेष परिहारो यथतीतं कर्म स्वातन्त्र्येणैव प्रवर्तयेत्, तनु नास्त्यचैतनत्वात्, अतस्तदपि पूर्वकर्मप्रवर्तितेश्वरप्रेरितमेव वर्तमाने कर्मणि तत्प्रेरकमिति कर्मेश्वरयोर्मिथोऽपेक्षायाः सार्वत्रिकत्वादानादित्यसामागिकत्वात्मेवमित्याह—

न । वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषविशेषादन्वधरम्परान्यायापत्तेः । अपिच 'प्रवर्तनालक्षणा दोषाः' (न्यायसू० १।१।१८) इति न्यायवित्समयः । नहि कश्चिद्वदोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जसमेव । नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण संबन्धं प्रधानपुरुषयोरीक्षिता । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संभवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबन्धः, आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबन्धः श-

भाष्यरत्नप्रभा

त्वाच्चेश्वरप्रेरकता । नच तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति, उक्तान्योन्याश्रयात् । ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेत् । न । मानहीनाया मूलश्रयावहाया अनवस्थायाः प्रसङ्गात् । अतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो विषमकष्टेऽसामञ्जसं दुर्वारमित्यर्थः । यत्तु फलदाने ईश्वरस्य कर्म निमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति । तत्र । विषमकर्मकारयितुरीश्वरस्य दोषवत्त्वानुपायात्, पूर्वकर्मोपेक्षया कर्मकारयितुर्वै चोक्तप्रामाणिकानवस्थानात् । अस्माकं तु 'एष ह्येव साध्वसाधु कारयति' इति, 'निरवद्यम्' इति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मोपेक्षाकल्पनमिति वैषम्यम् । किंच परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्रामोदीत्याह—अपिचेति । प्रवर्तकत्वलिङ्गादोषा इति तार्किकाणां स्थितिः, तथाचेश्वरः स्वार्थे रागादिभान्, प्रवर्तकत्वात्, संमतवत् । नच कारुणिके व्यभिचारः, परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थत्वात्संस्थेयः । उदासीनः प्रवर्तक इति च व्याहृतमिति योगाप्रत्याह—**पुरुषेति ॥ ३७ ॥** प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः—**संबन्धेति ।** ईश्वरेणासंबन्धस्य प्रधानादेः प्रेयत्वायोगात्संबन्धो वाच्यः । स च संयोगः समवायो वा नास्तीत्यर्थः । कार्यबलात् प्रेरणयोग्यत्वात्तुः संबन्धः कल्पयतामित्यत आह—**नाप्यन्य इति ।** ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जगदिति सिद्धं चेत् संबन्धकल्पना स्यात् । तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । माया-

सामती

संप्रतिनते कर्मणि प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण संप्रतिनतं कर्म स्वकार्यं प्रवर्त्यत इति । निराकरोति—**न वर्तमानकालवदिति ।** अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति । तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्वधरम्परादोषः । चक्षुष्मता ह्यन्यो नीयते नान्वात्तरेण । तथेहापि द्वावपि प्रवर्त्योविति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपिच नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह—**अपिचेति ।** अस्माकं तु नार्थं समय इति भावः । ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते । नच कारुण्यं दोष इत्यत आह—**स्वार्थप्रयुक्त एव चेति ।** कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहणाद्य प्रवर्तत इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्त इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह—**स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्येति ।** अर्थिलादित्यर्थः । **पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमाच्च** वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥ ३७ ॥ अपरमपि दृष्टानुसारेण दृष्टणमाह—**संबन्धानुपपत्तेश्च ।** दृष्टो हि सावयवानामसर्वगतानां च संयोगः । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो न सर्वगतानां संभवत्यप्राप्तेरभावाच्चिरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावः । नच निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तितो संयोगस्य संभवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेश्चाप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः । स ह्ययुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिदमप्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्यभ्युपेयते । नच प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्त्वाधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसंबन्ध इत्याह—**नाप्यन्य इति ।**

न्यायनिर्णयः

नेति । कर्मोपेक्षया वैषम्यहेतुत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्धोक्त्या स्यादेव रागादिमत्त्वमीश्वरस्येत्युक्तम् । इदानीं परमतेनापि तस्य रागादिमत्त्वं स्यादित्याह—**अपिचेति ।** प्रवर्तकत्वलिङ्गात् रागादिदोषा इति नैयायिकसमयः । ततश्च प्रवर्तकत्वादेवेश्वरस्य तदस्त्वमित्यर्थः । प्रवर्तकत्वदोषवत्त्वयोर्ग्राहि व्यनक्ति—**नहीति ।** कारुण्यादपि प्रवृत्तेर्नैवं व्याप्तिरित्याह—**स्वार्थेति ।** कारुण्ये सति स्वस्य दुःखं भवति, तेन कारुणिकोऽपि स्वदुःखनिवृत्तये परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः । तथापि किं जातमीश्वरसेलादिसङ्गाह—**इत्येवमिति ।** न केवलं दृष्टानुसारादसामञ्जसं किं तूक्तेन प्रकारेणोपगमादपीत्यर्थः । स्वीकारमात्रस्यादोषत्वात्तस्य दोषपर्यवसायित्वमाह—**स्वार्थेति ।** अर्थिलादित्यर्थः । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वमुपेक्षेत्युक्तम् । तदपि पातजलमते नास्तीत्याह—**पुरुषेति ॥ ३७ ॥** प्रधानवादे दोषान्तरमाह—**संबन्धेति ।** प्रकृतासामञ्जस्य हेतुत्वरूपं सृजमिति सूचयति—**पुनरिति ।** कथमीश्वरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां संबन्धोऽस्त्युत न । नास्ति चेदपिष्टाप्रतिषेधयतासिद्धिरित्याह—**नहीति ।** अस्ति चेत्तर्हि स संयोगो वा समवायो वा योग्यता वेति निरूप्यार्थं दूषयति । तत्तद्वदिति । अप्राप्तप्राप्तिरव्याप्यवृत्तिश्च संयोगस्य स्वरूपम् । तत्र प्रधानादिष्वप्राप्तप्रेरितभावे हेतुमाह—**प्रधानेति ।** अव्याप्यवृत्तित्वामावेऽपि हेतुमाह—**निरवयवत्वादिति ।** द्वितीयं निरस्यति—**नापीति ।** तृतीयं प्रत्याह—**नाप्यन्य इति ।** प्रधान-

कथते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् । न । तस्य तादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपिचागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादित्यरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादित्यरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्यतिशयः परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानागमबलमिति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादागमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्या-स्वपि वेदवाह्यास्वीश्वरकल्पनानु यथासंभवमसामञ्जसं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । नचैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत् । यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधितिष्ठत्येवं प्रधानमपी-

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्मणोऽस्त्वनिर्वाच्यतादात्म्यसंबन्धः, 'देवात्मशक्तिम्' इति श्रुतेः । किंच वेदस्यापूर्वार्थत्वाच्च लोकदृष्टमृत्कुलालसंबन्धो वैदिकेनानुसृत्यः । आनुमानिकेन त्वनुसृत्य इति विशेषमाह—अपिचेति । सर्वज्ञस्यागमप्रामाण्यस्य च ज्ञसा-वन्त्योन्माश्रयः, अनुमानात्सर्वज्ञसिद्धेर्निरस्तत्वात् । न ह्यनन्तस्कस्य ज्ञानं संभवति, ज्ञानं मनोजन्ममिति व्याप्तिविरोधा-श्लिष्यज्ञानकल्पनानवकाशादिति भावः । प्रधानवत्परमाणूनामपि निरवयवेश्वरेण संयोगाच्चत्वात्प्रेत्यैवायोगः, प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्वमिलाह—एवमन्यास्यासीति ॥ ३८ ॥ ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्चासामञ्जस्यमिलाह सूत्र-कारः—अधिष्ठानेति । प्रधानादिकं चेतनस्त्वानधिष्ठेयं, अप्रत्यक्षत्वात्, ईश्वरवत्, व्यतिरेकेण मृदादिवचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ चक्षुरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति—करणवदिति । रूपमुद्भूतं नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति—रूपेति । स्वभो-

भामती

नहि प्रधानस्य महदहंकारादिकरणत्वमथापि सिद्धमिति । शङ्कते—ब्रह्मवादिन इति । निराकरोति—न । कुतः । तस्य मतेऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपिचेति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षत इत्यदृष्टपूर्वं तद्विच्छेदं च प्रवर्तितुं समर्थः । अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्तितुमर्हतीति । शङ्कते—परस्यापीति । परिहरति—नेति । अस्माकं लीश्वरागमयोरनादिलादीश्वरयोर्निमित्तेऽप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीहापि न प्रसर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥ ३९ ॥ करणवच्चेन्न भोगा-दिभ्यः । रूपादिहीनमिति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीनकरणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र ।

न्यायनिर्णयः

कार्यत्वस्य जगतोऽसिद्धत्वात्प्रधानेश्वरयोः संबन्धस्य कार्यकल्पस्यसायोगादित्यर्थः । तवापि मायाप्रमाणोर्विमुक्ताशिरवयवत्वाच्च संयोगासिद्धिः संभववासयानिष्टत्वात्कार्यकारणत्वस्य चासिद्धत्वात्कार्यगम्यतासंबन्धयोगान्नाधिष्ठानधिष्ठेयतेति शङ्कते—ब्रह्मेति । मायाप्रमाणोर्विर्वा-स्यतादात्म्यसंबन्धाच्च साम्यमिलाह—नेति । इतोऽपि ब्रह्मवादिनो न दोषसाम्यमिलाह—अपिचेति । तथापि दृष्टमनुसृत्यैव, नेत्याह—नावश्यमिति । वृष्टविक्षेपेऽत्यन्तादृष्टे चागमस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अनुमानवादिनि विशेषमाह—परस्येति । ईश्वरवादिनोऽपि पुन्यत्वादागमबलस्यानुमानबलमधिकमिति शङ्कते—परस्यापीति । किमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं तत्कृतागमाद्वन्त्यते किंवा अनुमानादिति विक-ल्प्याच्च दोषमाह—नेत्यादिना । सर्वज्ञकृतत्वेनागमप्रामाण्ये ततः सर्वज्ञकृतत्वं ज्ञेयं, ततश्च तस्य प्रामाण्यमिति नैकमपि सिध्यति । अस्माकं त्वनादिसिद्धादिदानपेक्षादलौकिकमपि यथादिवदृष्टं स्यादिति भावः । न चानुमानादीश्वरः सर्वज्ञो जायते, दृष्टवत्प्रवृत्तेरनुमानादीश्वर-साधयतः स्वाभ्युपगमपरीत्यश्रौत्यस्योक्तत्वादित्युपसंहरति—तस्मादिति । सांख्ययोगोक्त्याप्यं चतुर्विधमाहेश्वरं वैशेषिकादिषु चासिद्धि-शते—एवमिति ॥ ३८ ॥ द्विविधादानमादनुमानाच्च तद्वत्त्वसिद्धिर्निरस्ता । संप्रत्युद्भूतरूपादिहीनप्रधानादेरसदादिमिरिष्ठेयत्वानु-पपत्तिरर्थोपपत्तिरीश्वरे मानमिलाशङ्कास्यादेवद्वितीयेरेणापि प्रधानादेरिष्ठेयत्वानुपपत्तेर्नैवमिलाह—अधिष्ठानेति । यत्तं व्याकरोति—हृत्-श्वेति । अनुपपत्तिं वक्तुं परस्येश्वरकल्पनामनुवदति—स हीति । असदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादीनामधिष्ठेयत्वं न युक्तं तेनायोपपत्तेर-नुत्थानादिलाह—नचेति । निमित्तं न चेतनाधिष्ठेयम्, अप्रत्यक्षत्वात्, मृदादिवदिति व्यतिरेकिणानुपपत्तिमेव स्फुटयति—नहीति । अमलक्षत्वमुद्भूतरूपादिहिनेन स्फोरयति—रूपादीति ॥ ३९ ॥ चक्षुरादाननैकालसमाशङ्क्य परिहरति—करणवदिति । शङ्कं विष-

श्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथापि नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते । न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये वाभ्युपगम्यमाने संसारिणासिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते—‘अधिष्ठानानुपपत्तेश्च’ । इतश्चानुपपत्ति-स्त्वाधिकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः । अतश्च तद्वृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । नच तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालाभाविताच्छरीरस्य प्राकसृष्टेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् । ‘करणवच्चेश्व भोगादिभ्यः’ । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत । एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनिश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

आभ्युपगमः

गाहेतुत्वे सतीति विशेषणाच्च व्यभिचार इत्याह—तथापीति । भोगः सुखदुःखानुभवः । आदिपदाद्विषयानुभव-ग्रहः । नच यद्येनाधिष्ठेत् तत्तदीयभोगहेतुत्वे सति प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकव्याप्ते करणेण व्यभिचारतादवस्थमिति वाच्यं, भोगाहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वात्, करणेण च विशेषणाभावेन विशिष्टस्य हेतोरभावात् । नच विशेष्यवैयर्थ्यं, पुरार्थपाचकाधिष्ठेयकाष्टादौ व्यभिचारात् । नच प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशेष्यासिद्धिः, अतीन्द्रियस्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वाद्विभिन्नायः । जीवे करणकृता भोगादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतास्ते न दृश्यन्त इत्यक्षरार्थः । विपक्षे दोषं वदन्नप्रयोजकत्वं हेतोरनिरस्यति—करणेति । प्रधानादेः प्रत्येत्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यात् । अतीन्द्रियस्य प्रत्येक्ष-भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः । सूत्रद्वयस्यार्थान्तरमाह—अन्यथा चेति । यः प्रवर्तकश्चेतनः स शरीरीति लोके व्याप्ति-दृष्टरीश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेन प्रवर्तकत्वमिति सूत्रार्थमाह—इतश्चेति । विमतं सेश्वरं, कार्यत्वात्, राष्ट्रवदिति कल्पयतो राजवत्सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तम् । तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति—नच तद्वर्णयितुमिति । नच नित्यं शरीरं सर्गात्मागपि संभवतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादित्यर्थः । अस्त्वशरीर एवेश्वर इत्यत आह—निरधिष्ठानत्वे चेति । जीवस्यैव शरीरं भौतिकमीश्वरस्य तु स्वेच्छानिमित्तं प्रागपि स्यादित्याशङ्क्य निरस्यति—करणवदिति । कर-णान्त्र सन्तीति करणवच्छरीरम् । इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपपत्ता, मानाभावाद्दृष्टमीश्वरकल्पनियमविरोधाच्चेति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥ एवमीश्वरस्य शुष्कतर्केण कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्वनिर्णयोऽपि न संभवतीत्याह सूत्रकारः—अन्तवत्त्वमिति । प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमनित्यं, इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह—पूर्वैस्सिञ्चति ।

सामती

नहि बाह्यं कुठाराघपरिदष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते । तस्माद्रूपादिहीनं करणं व्यापारयत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तिः तथा चानीश्वरत्वमिति भावः । कल्पान्तरमाह—अन्यथेति । पूर्वैमधिष्ठितरिषिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम् । तथा भोगादिप्रसक्तेश्वरानीश्वरत्वं पूर्वैमापादितम् । संप्रति तु शरीरिलेन भोगादिप्रसङ्गादनीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः ॥ ४० ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । अपिच सर्वत्रानुमानं प्रमाणयुतः प्रधानपुरुषेश्वराणामपि संध्यामेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च द्रव्य-

न्यायनिर्णयः

जते—स्योदेतदिति । अनेकान्तिकं शक्तिरूपेण नाशोपश्रुतानामित्युत्तरं व्याचष्टे—तथापीति । असत्यक्षे चक्षुरादिहानुगमविज्ञ-मेवाधिष्ठीयते । अतो न व्यभिचारोऽज्ञेयत्वं । किंच करणग्रामावबोधनार्थाधिष्ठितत्वं प्रधानादेरदृश्यं वक्तुं वैयर्थ्यादित्याह—भोगादीति । आदिशब्दात्तत्कारणरूपदर्शनादि गृहीतम् । करणग्रामप्रयुक्तं हि रूपदर्शनादि तत्फलं च भोगक्षेतने दृश्यते, तेन तस्य तेनाधिष्ठितत्वं प्रधानादिकृताश्च भोगादयो नेश्वरस्य केनापीयन्ते । तथाच करणग्रामवैलक्षण्यात्प्रधानादेनै चेतनाधिष्ठितत्वमित्युक्तानामपीपत्ते-रित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—करणेति । यदि प्रधानादेरिष्टं करणग्रामसाम्यं तर्हि संसारिणो तद्वृष्टभोगादिवदीश्वरस्यापि प्रधाना-दिकृता भोगादयः स्युः, तत्तत्त्वानीश्वरत्वापत्तेर्नापीपत्त्या तद्वीरित्यर्थः । सूत्रद्वयस्य व्याख्यानान्तरमाह—अन्यथा चेति । ईश्वरस्याधि-ष्ठानं शरीरं, तदवगोच्यवर्तकत्वात्सिद्धेर्न कार्यानुपपत्त्या तद्वीरित्याह—अधिष्ठानेति । तद्व्याकरोति—इतश्चेति । चेतनस्य प्रवर्तकत्वं सशरीरत्वस्यासम्भवव्यतिरेकान्मां वदतिः शब्दार्थं स्फुटयति—साधिष्ठानो हीति । विमतं शरीरादिमत्पूर्वत्वं, कार्यत्वात्, घटवदिति व्याप्तिक्रममाह—अतश्चेति । लीजामयं शरीरमीश्वरस्यापि सिद्धमिति सिद्धताभ्युपगमादित्याह—नचेति । तर्हि कामेन शरीरादिम-त्पूर्वत्वं मा सुवित्याशङ्क्याह—निरधिष्ठानत्वे चेति । अनीश्वरस्यैव सृष्ट्युत्तरमापि शरीरमीश्वरस्य प्रागपीच्छानिमित्तं भविष्यतीत्याश-ङ्क्याह—करणवदिति । ज्ञेयं व्याकरोति—अथेति । न तावदीश्वरस्येच्छानिमित्तं प्राचीने देहे किञ्चिन्मानं, तथापि तदङ्गीकारे देहि-त्वादीश्वरत्वासिद्धिरित्युत्तरमाह—एवमपीति । देहित्वेऽपि किमिलनीश्वरत्वं, तत्राह—सशरीरत्वे हीति ॥ ४० ॥ ह्यनुमानार्थान-पत्तिमिरीश्वरो न परेष्टः सिध्यतीत्युक्तम् । इदानीं तस्मान्मन्तव्यानुपगमोऽपि न संभवतीत्याह—अन्तवत्त्वमिति । पुनैव व्याकरोति—

इतश्चातुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञत्वेऽभ्युपगम्यतेऽनन्तश्च । अनन्तं च प्रधानमनन्ताश्च पुरुषा सिन्धो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणा-
मात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत । उभयथापि दोषोऽनुपपन्न एव । कथम् ।
पूर्वस्मिन्तावद्विकल्प इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यं भाव्येवं लोके दृष्ट-
त्वात् । यद्धि लोक इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु पटादि तदन्तवद्दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीय-
त्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम् । स्वरू-
पपरिमाणमपि तद्वन्तस्मीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां
मध्ये ये संसारिणः संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषामन्तवत् । एवमितरे-
ष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमी-
श्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत् । किंविषये वा सर्वज्ञत्वे-
श्वरते स्याताम् । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वं सत्यादिमन्तवत्प्रसङ्गः । आद्यन्तवत्त्वं च शून्य-
वादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेष्ट दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्म-
नश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति, तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगममहानिरपरो दोषः प्रसज्येत ।

भाष्यरत्नप्रभा

संख्या वा परिमाणं वेद्यता । तथाच निश्चितसंख्याव्याप्तिश्चितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयम् । यद्यपि संख्यावस्वमात्रं हेतुः
संभवति तथापि सर्वज्ञनिश्चयेन हेत्वसिद्धिरासं द्योतयितुं निश्चितपदम् । तत्राद्यहेतोरसिद्धिरासीत्याह—संख्या-
परिमाणमिति । संख्यास्वरूपमित्यर्थः । द्वितीयहेतुं साधयति—स्वरूपेति । प्रधानादयो निश्चितपरिमाणाः, वस्तुतो
भिन्नत्वात्, घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरास्त्रय इति ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्याकथं संख्यानिश्चयः, तत्राह—
पुरुषेति । जीवसंख्यापीश्वरेण निश्चीयते । अनिश्चये सर्वज्ञत्वायोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः फलमाह—ततश्चेति । मापरा-
शिवक्तेषांविजीवानां संघसङ्गन्धश्च नश्येदित्येवं सर्वमुक्तेरिदानीं शून्यं जगत्सादित्यर्थः । नित्यस्यानवशेषादिति भावः ।
ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेत् । न । तस्यापि भिन्नत्वेनान्तवत्त्वात् । किंचेति तद्व्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह—
प्रधानमिति । दोषान्तरमाह—प्रधानेति । इयत्तानिश्चयाभावाच्च शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते—अथेति । इयत्ता
नास्ति न निश्चीयते चेत्यर्थः । प्रधानादयः संख्यापरिमाणवन्तः, द्रव्यत्वात्, मापादिवदित्यनुमानादसीत्यतः, तदज्ञाने

भामती

त्वात्, संख्यान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्वातुमातयं, ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । अस्माकं लागमगम्येऽर्थं तद्वाधितविषयतया नाह-
मानं प्रभवतीति भावः । स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृशमणु महत् परममहदीर्घं ह्रस्वं चेति । अथ मा भूदेष्ट दोष
इत्युत्तरो विकल्पः । यस्यान्तोऽस्ति तस्यान्तवत्त्वमहणमसर्वज्ञतामापादयेत् । यस्य लन्त एव नास्ति तस्य तदप्रहणं नास-

न्यायनिर्णयः

इतश्चेति । तदेव वक्तुं परमतमनुवदति—स हीति । न तावदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं, नित्ये ज्ञाने स्वातन्त्र्यायोगात् । ज्ञानस्य साक्षादिप्र-
संग्रहसाक्षि । तथाप्युपेक्ष विवक्ष्य दोषप्रसक्तिं प्रतिजानीते—तत्रेति । कल्पद्वयेऽपि दोषानुपपत्तिं प्रकटयितुं पृच्छति—कथमिति ।
विमतमन्तवत्, इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्, घटवदित्याह—पूर्वस्मिन्निति । लौकिकी दृष्टिरेव स्पष्टयति—यद्धीति । व्याप्तिक्रमणुमानं
मिगमयति—तथेति । हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य संख्यातः स्वरूपतो वा परिमितिराह्यमिति विवक्ष्यार्थं प्रत्याह—संख्येति । न द्वितीयः ।
प्रधानादयः स्वरूपपरिमिताः, वस्तुतः परिच्छिन्नत्वात्, घटवदित्याह—स्वरूपेति । यस्य यादृशं परिमाणमणु महदीर्घं ह्रस्वं वा तद-
ेश्वरेण सर्वज्ञत्वात्परिच्छिद्येत, तथाच ज्ञातपरिमाणत्वात्प्रधानाद्यन्तवदित्यर्थः । प्रधानपुरुषेश्वरस्वरूपेण ज्ञित्वे ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात्-
ततःसंख्याज्ञानाभावाच्चेतु संख्यापरिमितिरसिद्धेयाशङ्काह—पुरुषेति । पुरुषेस्तावत्प्रत्येकमेकत्वसंख्या ज्ञाता । या च तेषामन्योन्यापेक्षया
बहुत्वसंख्या सापीश्वरेण ज्ञायते । नच सदृशं कर्षं वेति विशेषाज्ञानादानन्त्यं, मापराशौ व्यवधिचारात् । असदादिभिः संख्यातुमशक्य-
स्यापि गणितेन संख्यातवदवगोचरात् । संदिग्धं विशेषाज्ञानं सर्वपुरुषपरिचयादृते तद्वचननिश्चयत्वात्कावत्वात् । तस्माच्च जीवास्तस्म-
तोऽनन्ता वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादेकादेशसमाधादिवदिति हेत्वसिद्धिमुत्तुल्य फलितमाह—ततश्चेति । कतिपयसंसारिभूक्तन्यायमवशिष्टेऽन्-
तिदिशति—एवमिति । यथा बहुनामपि माषाणामेकैकानुपचये निमित्तापचयो दृश्यते तथा क्रमेण सर्वमुक्तेरिदानीं सर्वसंसारशून्यं जग-
म्रवेदित्यर्थः । किंचेश्वरस्यासिम्पद्धेः सर्वदा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च न सिध्यतीत्याह—प्रधानं चेति । दोषान्तरमाह—प्रधानेति ।
सिद्धे संवेद्याभावान्तवत्त्वे फलितमाह—आद्यन्तेति । कल्पान्तरमनुवदति—अथेति । वाशब्दश्चित्तं विकल्पद्वयमुक्तवाच्यन्तवत्त्वं प्रति-
पाद्य द्वितीयमवलम्ब्यसर्वज्ञतेति दूषयति—तत इति । आगमानपेक्षस्यानुमानसिद्धमन्तवत्त्वं दुवीरम् । अस्माकं लागमगम्यत्वादान-

तस्मादप्यसंगतस्त्वार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अधिकरणम्

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा ॥ युक्तं नारायणव्यूहतत्त्वमाराधनादिवत् ॥ १ ॥

युज्यतामविरुद्धोऽज्ञो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते ॥ उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः ॥ २ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राकृतिर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते—यद्यप्येवंजातीयकौऽशः समानत्वाच्च विस्वादागोचरो भवत्यस्तित्वंशान्तरं विस्वादास्थानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र भागवता मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमाश्रितत्वं, स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यम् । तस्मिन्भूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेऽप्याख्याययोगैर्वैर्षशतसिद्धा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा

भाष्यरत्नप्रभा

स्यादसवैज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्यक्षतमिति परिहरति—तत इति । तस्मात् केवलकर्त्रीश्वरादस्य निर्मूलत्वाच्च कर्तुंगादानाद्व्येश्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ पञ्चपादार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धिर्लक्ष्यं निरस्यति—उत्पत्त्यसंभवात् । अधिकरणतात्पर्यमाह—येषामिति । अधिकरणारम्भमाक्षिपति—नन्विति । वेदाविरुद्धाक्षमङ्गीकृत्य वेदविरुद्धं जीवोत्पत्त्यसंभवं निराकर्तुमधिकरणारम्भ इत्याह—उच्यत इति । अत्र भागवतपञ्चरात्रागमो विषयः । स किं जीवोत्पत्त्याद्यंशे मानं न वेति संदेहे बाधानुपलभ्यमानमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे तदागमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्यामानवादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति—निरञ्जनेति । कथं तद्वैदिकीये वासुदेवे स्मृतिभेदः, तत्राह—स इति । व्यूहो स्मृतिः । सविदोषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह—तस्मिन्भूतमिति । यथोक्तं व्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । बाह्याचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायोऽष्टाध्यासादिजपः । योगो ध्यानम् । तत्राविरुद्धां शमुपादत्ते—तत्रेति । 'समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा' इति, 'तं यथा यथोपासते' इत्याद्या च श्रुतिः । 'सकर्म-

भामती

वैज्ञतामावहति । नहि दशविधापाण्यज्ञानादज्ञो भवतीति भावः । परिहरति—तत इति । आगमानपेक्षस्यानुमानेनेषामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ उत्पत्त्यसंभवात् । अन्यत्र वेदाविस्वादाद्यत्रांशो विस्वादः स निरस्यते । तमंशमाह—

न्यायनिर्णयः

न्यस्ये नान्तवत्त्वानुमानम् । एतेन पूर्वपक्षानुमानाभ्यपि प्रत्युक्तानीति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । शरीरादिराहित्यानुपपत्तिवदानन्याशब्दभ्युपगमायोगादपीत्यपेक्षः । अपौरुषेयश्रुतिसिद्धेश्वरस्य न निरासोऽस्तीति तार्किकविशेषणम् ॥ ४१ ॥ माहेश्वरमतनिरासानन्तरं वैष्णवमतं निरस्यति—उत्पत्तीति । यदा पञ्चपादार्थवादिनिरस्ते चतुर्व्यूहवादिनं निरस्यति—उत्पत्तीति । इत्तमनूयाधिकरणतात्पर्यमाह—येषामिति । अधिकरणारम्भमाक्षिपति—नन्विति । तथापि भागवती स्मृतिप्रमाणत्वादनान्नदत्तव्येति वक्तुमधिकरणमित्याशङ्क्याह—श्रुतीति । तद्व्याप्ये फलितमाह—तदिति । वेदाविरुद्धांशमुपेत्य विरुद्धांशनिरासायाधिकरणमित्याह—उच्यत इति । समानत्वादित्यत्र श्रुतिस्मृत्योरिति शेषः । जीवाभिन्नाद्व्याघो जगत्सर्गवादी समन्वयो जीवोत्पत्त्यादिविषयपञ्चरात्राज्ञानेन विरुध्यते न वेति तस्याप्यागमाप्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भागवतमतनिरासद्वारा समन्वयशुद्धीकारणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे आभावतमस्य मानत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिरेवेदवादासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य अमत्वात्तद्विरोधस्याभासतया समन्वयसिद्धया तत्सिद्धिः । तत्र मूल्यन्तरं निराकर्तुं वासुदेव इत्युक्तम् । तस्य सावयवत्वं निरस्यति—निरञ्जनेति । कथं तर्हि शास्त्रे स्मृतिभेदः, तत्राह—स इति । व्यूहेऽपि भगवतोऽवस्थाविशेषेभ्योऽनन्तरभेदमाह—वासुदेव इति । तैवैव प्रकृतिविकृतिवत्माह—तेषामिति । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह—तस्मिन् । यथोक्तं व्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनशून्यं निरञ्जनज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । बाह्याचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायो जपः । योगो ध्यानम् । परपक्षमनुमानम्

स आत्मनात्मानमनेकधा व्यूहावस्थित इति, तच्च निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' (छा० ७।२।१२) इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमात्राधनमजस्रमन्यचित्ततयाभिप्रेयते, तदपि न प्रतिषिध्यते । श्रुतिः स्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रयुज्जः प्रयुज्जान्चानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः—न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्माक्षः स्यात् । कारणप्राप्ते कार्यस्य प्रविलयः प्रसङ्गात् । प्रतिषेधियन्ति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिम्—'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (ब्र० सू० २।३।१७) इति । तस्मादसंगतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासंगतैषा कल्पना । यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवत्वादिदेवः करणं परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रयुज्जसंज्ञकमुत्पद्यते । कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत इति न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवं भूतान् श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

कृमन्परमः' इत्याद्या स्मृतिः । विरुद्धांशमनूय दूययति—यत्पुनरिति । कृतहान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । व्यायोपेतया 'अज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानत्वाभावतिश्रयाजीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्यैवमिति भावः ॥ ४२ ॥ जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवागमनस्य उत्पत्तिं निरस्यति—न च कर्तुंरिति । यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मादसंगता कल्पनेत्यन्वयः । सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्धयर्थं हिशब्दः । वर्णनं निर्मूलमित्याह—नचेति । ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवरः कुठारं निर्माय तेन वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तरसत्त्वात्कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वाच्च मनसः कर्तृत्वम् । जिवैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ संकर्षणादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि ब्यूहचतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्यावर्त्यमा-

भामती

यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षणो जीव इति । जीवस्य कारणवत्त्वे सत्यमित्यलम्, अनित्यत्वे परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावः, ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नोक्तिव्यमित्यर्थः । अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह—प्रतिषेधियन्ति चेति ॥ ४२ ॥ न च कर्तुः करणम् । यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परं कुं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति, यद्यपि च प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्ममनःसंतिक्षेपलक्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मायं विजानाति, तथापि संकर्षणोऽकरणः कथं प्रयुज्जस्य मनः करणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्यं कृतं करणनिर्माणेन । अकरणादेव निखिलकार्येतिद्वेरेति भावः

न्यायनिर्णयः

तत्सिद्धविचरुमंशमाह—तत्रेति । तदनिरासे हेतुमाह—स इति । अविरुद्धमंशान्तरमाह—यदपीति । तदनिरासे हेतुमाह—श्रुतीति । 'समाहितः श्रद्धाविचो भूत्वा' इत्याद्या श्रुतिः । 'मल्लमैकमल्लमो मल्लजः' इत्याद्या श्रुतिः । निरसांशमाह—यदिति । तत्र सूत्रमवतार्य व्याकरोति—अत्रेति । हेतुं विवृणोति—उत्पत्तीति । आदिशब्देन कृत्वाऽन्यायमकृतप्रणयशस्वर्गनरकापवर्गाभावाद्ब्रूयान्ते । जीवस्योत्पत्तिमत्त्वे दोषान्तरमाह—ततश्चेति । कार्यस्यापि जीवस्य कारणभगवदादिमोक्षे कानुपपत्तिः, तत्राह—कारणेति । इतश्च न जीवोत्पत्तिरित्याह—प्रतिषेधियन्तीति । जीवोत्पत्त्ययोगे तदर्थपञ्चरात्रब्रह्मान्तस्य आन्तत्वात् तद्विरोधः समन्वयस्येत्युत्तरं इति—तस्मादिति ॥ ४२ ॥ जीवजन्म निरस्य मनसस्ततो जन्म निरस्यति—नचेति । चकारार्थमाह—द्वेतश्चेति । संकर्षणाजीवागमनसो जन्मकल्पना नित्यत्वेतःशब्दगृहीतं हेतुं स्फुटयति—यस्मादिति । सिद्धकरणप्रयोक्ता कर्तेति प्रतिषिद्धोक्तो हिशब्दः । कारणस्य कर्तृत्वत्पत्त्यभावेऽपि भागवतकल्पना कथमसंगतयेति तद्वक्तुं तत्कल्पनोपपत्तुवदिति—वर्णयन्तीति । लोके कारणस्य कर्तृत्वत्पत्त्यभावेऽपि कथं परेषां कल्पना न कल्पते स्मृतिमूलत्वादित्याशङ्क तन्मूलं प्रत्यक्षमनुमानं दृष्टिवैति विकल्पन्योऽपि प्रत्याह—नचेति । न तावदस्याः स्मृतेरप्यशङ्कं मूलं, जीवागमनोऽनौ परस्मैन्द्रियसंनिर्कर्षं नित्यायकाभावात् । न द्वितीयः । दृष्टान्तं विनानुमानायांगत् । यद्यपि बहुविधविधाप्रत्येवदातोऽपि विधाय कथं कुठारचरं कुठारं तेन निहुरमपि काष्ठं छिनत्ति तथापि न तस्मात्साक्षादादानम् । तथा संकर्षणोऽपि प्रयुज्जस्य नोपादानं स्यात् । न च संकर्षणस्याकरणस्य प्रयुज्जनिर्माणम् । इतरथा कारणमन्तरेणैव सर्वनिर्माणत्वात्कल्पनावैयर्थ्यादिति भावः । तृतीयं दूययति—नचेति ॥ ४३ ॥ वासुदेवाच्च संकर्षणस्य जन्म, नापि संकर्षणात्प्रयुज्जस्येत्येष्टापत्तिमाशङ्कामहे—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चेत्ते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यश-
क्तिबलवीर्यतेजोभिरेश्वरधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना
निरवद्याश्चेति । तस्मात्तत्र यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रामोतीति । अत्रोच्यते—एवमपि
तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः प्रामोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः ।
कथम् । यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो
नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकैश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धिः । सिद्धान्तहा-
निश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्राय एकस्यैव भगवत
एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवः । नहि वासुदेवात्सं-
कर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणाच्च प्रयुज्यस्य प्रयुज्याच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात् । भवितव्यं
हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्वुद्योः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते । नच
पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिष्वेकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्द्वेदोऽभ्यु-
पगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । नचैते भगवद्ब्रह्माश्चतुःसंख्यायामे-
वावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्ब्रह्मत्वावगमात् ॥ ४४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

शङ्कते—अथापि स्यादिति । ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं, बलं शरीरसामर्थ्यं, वीर्यं शौर्यं, तेजः प्रागल्भ्यमे-
तैरन्विता यस्मात्संकर्षणादयस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमाह—वासुदेवा एवैति । निर्दोषा
रागादिशून्याः । निरधिष्ठानाः प्रकृत्यन्त्याः । निरवद्या नाद्यादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाज्जन्मासंभवो गुण एवेत्याह—
तस्मादिति । सूत्रेण सिद्धान्तयति—अत्रेति । एवमपि । चतुर्णामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः ।
प्रकारान्तरं दृच्छति—कथमिति । किं चत्वारः स्वतन्त्रा भिन्ना एव उतैकस्य विकारत्वेनाभिन्नाः । आद्यमनूय
दृश्यति—यदीत्यादिना । द्वितीये विकाराः प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा । आद्यमुत्थाप्य निषेधति—अथेत्यादिना ।
न्यूनत्वपक्षेऽपिसिद्धान्तमाह—नच पञ्चेति । यदि न्यूना अपि भगवतो व्यूहास्तदा चतुर्ब्रह्माद्यात इत्याह—नचैत इति

भामती

॥ ४३ ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो निर्दोषा अविद्यादिदोषरहिताः ।
निरधिष्ठाना निरुपादानाः । अत एव निरवद्या अनित्यत्वादिदोषरहिताः । तस्मादुत्पत्त्यसंभवोऽनुगुणलाभ दोष इत्यर्थः ।
अत्रोच्यते—एवमपीति । ना भूदभ्युपगमेन दोषः, प्रकारान्तरेण लयमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह—कथम् ।
यदि तावदिति । न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हन्ति । व्याहृतकामले च कार्यानुत्पा-
दात् । अव्याहृतकामले वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकैकैश्वर्यानाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । संभूय चेशानायां परिशुद्धो न कश्चि-

न्यायनिर्णयः

विज्ञानादीति । सूत्रव्यावर्त्यमुत्थापयति—अथापीति । जीवादिस्वेनेष्टानां संकर्षणादीनां पूर्वसात्पूर्वसाज्जन्माभावेऽपीति यावत् ।
तदेव दर्शयति—नचेति । तर्हि केन प्रकारेणाभिप्रेयमाणत्वं, तदाह—किमिति । सर्वेषामीश्वरत्वे हेतुमाह—ज्ञानेति । ज्ञानं चैश्वर्यं
च तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यम् । बलं शरीरं सामर्थ्यम् । वीर्यं शौर्यम् । तेजः प्रागल्भ्यम् । ते खल्वेश्वरा धर्मास्तैरन्विता यतः सं-
कर्षणदयस्माद्युक्तं तेषां सर्वेषामीश्वरत्वमित्यर्थः । तत्र भगवतोक्तिमाह—वासुदेवा इति । निर्दोषत्वमविद्यादिरहितत्वम् । निरधिष्ठा-
नत्वं निरुपादानत्वम् । निरवद्यत्वमनित्यत्वादित्येदोषशून्यत्वम् । सर्वेषामीश्वरत्वे तदुत्पत्त्ययोगे गुणत्वादोषो नेति फलितमाह—तस्मादिति ।
सिद्धान्तत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तस्माकरोति—एवमिति । विज्ञानैश्वर्यशक्त्यादीनां सर्वेव तुल्यत्वेऽपीत्यर्थः । जीवादिभक्तोपगम-
कृता पूर्वत्रोत्पत्त्यनुपपत्तिरुक्ता सा कथं सर्वेषामीश्वरत्वे न स्यादित्याशङ्क्याह—प्रामोतीति । प्रकारान्तरं द्रव्युत्सत्ते—कथमिति । बाह्यदे-
वादयस्तुल्यधर्माण ईश्वराः किं मिथो भिन्ना एव न त्वैक्यमेवामस्ति किं त्वैक्यैव भगवतोऽवस्थाभेदा एत इति विकल्पस्याद्यमनुवदति—यदी-
ति । ते व्याहृतकामाः स्थूरे वा । आद्ये कार्यासिद्धिः । चरमे त्वेकैकैश्वर्यानायाः कृतत्वादितरानर्थक्यम् । संभूयकारित्वे परिषद्वन्न कश्चिदीश्वरः
स्यादित्याह—तत् इति । अनेकेश्वरपक्षे दोषान्तरमाह—सिद्धान्तेति । कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति । तुल्यधर्माणो बाह्यदेवादयश्चत्वार-
ोऽपीश्वरा भगवतो व्यूहाः स्वीकृताः । तथाचैकात्म्येन इति नोक्तदोष इत्यर्थः । वासुदेवादीनामेकभूतत्वेनैक्यमुपेत्य प्रत्येकं प्रसज्यति—
तथापीति । उत्पत्त्यसंभवतादयस्त्वं समर्थयते—नहीति । अतिशयशुद्धिं प्रत्येककारणता स्यादित्याशङ्क्य दृष्टवैषम्यान्मेवमित्याह—
भवितव्यं हीति । अन्यमुत्पत्त्यां व्यतिरेकमाह—नहीति । ननु ज्ञानादीनामुत्पत्तेर्यत्र पदव्यस्यति तस्य कारणत्वं सातिशयज्ञानादिमताः
कार्यतेत्यतिशयोऽस्ति । नेत्याह—नचेति । कथं तर्हि पञ्चरात्रिणासुपगमः, तदाह—वासुदेवा इति । व्यूहादीनां चतुष्टयमस्तीत्युक्त्वा

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिच्छास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्ति-
लबीर्यतेजांसि गुणाः, आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भ-
वति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दादर्श-
नात् । तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीम-
च्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥२॥

भाष्यरत्नप्रभा

॥ ४४ ॥ इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः—विप्रतिषेधाच्चेति । स्वस्यैव गुणत्वं गुणित्वं च विरुद्धम् ।
आदिपदात् प्रभुघ्नानिरुद्धो भिन्नावात्मन इत्युक्त्वात्मन एवैते इति विरुद्धोक्तिप्रहः । पूर्वोपरविरोधादसांगत्यमिति
सूत्रार्थमुक्तवार्थान्तरमाह—वेदेति । एकस्यापि तन्नाश्रयस्याभ्येवा चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दादिपदार्थः । तस्मा-
न्मिथो विरुद्धाभिः पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयवेदान्तसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीपरमहंस-
परिब्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भामती

श्रीश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कल्पान्तरमास्थेयम् । तत्र
नोत्पत्त्यसंभवो दोष इत्याशयवान् कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति—अथायमभिप्राय इति । सुगममन्वत्
॥ ४४ ॥ विप्रतिषेधाच्च । गुणिभ्यः स्वत्वात्मभ्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते—आत्मान एवैते
भगवन्तो वासुदेवा इति । आदिग्रहणेन प्रभुघ्नानिरुद्धयोर्मनोऽहंकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायामन एवैत इति
तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृहीतम् । वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः ॥ ४५ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रवरचिते शारीरकभग-
वत्पादभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

न्यायनिर्णयः

तन्निर्णयं निराचष्टे—नचेति ॥ ४४ ॥ इतश्चानादरणीयमिदं मतमित्याह—विप्रतिषेधाच्चेति । स्रं व्याचष्टे—विप्रतिषेधश्चेति ।
विरोधमेव स्फुटयति—गुणेति । आदिग्रहणात्प्रभुघ्नानिरुद्धयोर्मनोऽहंकारयोरामनो भेदमुक्तत्वात्मन एवैत इति तद्विरुद्धोक्तिर्गृहीता । गुण-
गुणित्वकल्पनारूपं विप्रतिषेधमाह—ज्ञानेति । आत्मभ्यो गुणिभ्यो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरात्मन एवैत इत्यनुवृत्ततो विप्रति-
षेधः । अत्रादिशब्देन संक्षेपेणो नाम जीवः प्रभुघ्नो मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति भेदमुक्त्वा पुनरात्मन एवैतभेदवादाद्विप्रतिषेधो गृह्यते ।
प्रकारान्तरेण स्रं व्याचष्टे—वेदेति । अत्रादिशब्देन भगवते शास्त्रे पादमात्राभ्ययनादशेषवेदाभ्ययनफलं सिध्यति । स्वाध्यायमात्रा-
भ्येऽनुविशिष्यते भगवतशास्त्राक्षरमात्राभ्येतेत्यादिनिन्दा गृहीता । भगवतशास्त्रप्रणेतुः सर्वज्ञतया आत्म्यभावेऽपि वेदाविरुद्धताश्रिकानुष्ठान-
वासुदेवाचार्याधिकदेशमात्राभ्येऽपि जीवजन्मादिवाक्यप्रणयनान्यथातुपपत्त्यैव प्राणिनां विरुद्धीद्वारा दुरितफलदानाय व्यामोहकत्वम् ।
जीवजन्मसृष्टीनामिव तज्जन्मसृष्टीनामपि चान्यपरत्वमनुत्पत्तिश्छतिविरोधादित्यधिकारणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । तदेवं परपक्षाणां
आन्तिमुल्लाङ्घनं तैर्विरोधः समन्वयस्येति पदार्थं निगमयति—सिद्धमिति ॥ ४५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्द-
पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दभानवरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनं नाम द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

व्योमं निर्व्वं जायते वा हेतुत्रयविचर्जनात् ॥ जमिथुतेश्च गौणत्वात्त्रिर्व्वं व्योमं न जायते ॥ १ ॥
एकज्ञानात्सर्व्वबुद्धेर्विभक्तत्वाजमिथुतेः ॥ चित्तं कारणैकत्वाद्वाग्यो व्योमं जायते ॥ २ ॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्चतय उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न । तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानां च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं, तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्यतेत्यतः सर्व्वेवेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोकाशङ्कानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं ता-

भाष्यत्रयप्रभा

विद्यदादिविधातारं सीतास्वाब्जमधुव्रतम् । नित्यचिद्विश्वकर्माम्नाभिन्नं सर्व्वेश्वरं भजे ॥ १ ॥ जीवस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गे नाकाशस्याप्युत्पत्त्यसंभवमाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशिमतामाह—न विद्यदश्रुतेः । विद्यत्प्राणपादयोरर्थं संक्षिपन् पूर्वापादेन संगतिमाह—वेदान्तेष्विति । भिक्षोपक्रमत्वमेवाह—केचिदित्यादिना । भूतभोक्तृश्रुतीनां मिथोविरोधशङ्कानिरासो विद्यत्पादार्थः । लिङ्गशरीरश्रुतीनां तन्निरासः प्राणपादार्थः । यथा मिथोविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षा उपेक्ष्यास्तथा श्रुतिपक्षोऽपि उपेक्ष्य इति शङ्कोत्थाने पादद्वयस्यारम्भात् पूर्वापादेन दृष्टान्तसंगतिरिति समुदायार्थः । आकाशवाय्वोरुत्पत्तिमामनन्ति तैत्तिरीयकाः । नामनन्ति छन्दोगाः । जीवस्य प्राणानां चोत्पत्तिं ‘सर्व्व एव आत्मनो व्युच्चरन्ति’ इति वाजिनः । ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्याथर्व्वणिकाश्चामनन्ति नान्ये । एवमाकाशपूर्व्विका क्वचित्सृष्टिः, क्वचित्चरन्ति, पूर्व्विकेति क्रमविरोधः । आदिपदात् ‘स इमांल्लोकानसृजत’ इत्यक्रमः, क्वचित्सप्त प्राणाः, क्वचिदष्टाविद्यादिसत्त्वाद्वाकरश्च विरोधो ग्राह्यः । प्रपञ्चः पादद्वयम् । तथाच पादद्वयस्य श्रुतीनां मिथोविरोधनिरासार्थत्वाच्च्युतिमास्त्राध्यायसंगतयः सिद्धाः । अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्मिथोविरोधोऽस्ति न चेति वाक्यभेदैकवाक्यत्वान्मया संदेहे

भाष्यती

न विद्यदश्रुतेः । पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः । संप्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह—वेदान्तेषु तत्र तत्रेति । श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति । तदर्थनिर्मलत्वमर्थाभासविनिवृत्त्यार्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वात्तदपेक्षलाभाद्विनिवृत्तिः । इह हि पूर्व्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते, सिद्धान्ते लविरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं ‘न विद्यदश्रुतेः’ इति । तस्याभिसंधिः—यद्यपि तैत्तिरीयके विद्यदुत्पत्तिश्चरन्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधा-

न्यायनिर्णयः

अतिक्रान्ते पादे समन्वयस्थापनाय परपक्षाणां आन्तिमूलत्वमुक्तम् । इदानीमपि समन्वयसिलै भूतभोक्तृविषयसृष्ट्यादिश्रुतिविगातं निराक्रियते । तत्रानुत्पत्तिप्रसङ्गेन विद्यतोऽपि तदसंभवमाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशिमतामाह—न विद्यदिति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्मिथो विरोधप्रमाणे शङ्किते तन्निरासेन समन्वयदृढीकरणाय पादादिसंगतिरित्यभिप्रेत्य पूर्व्वोत्तरपादसंगतिं व्यक्तीकुर्व्वन्प्राणततः सृष्टिश्रुतिविगतं दर्शयति—वेदान्तेष्विति । तत्र तत्रेति सृष्टिप्रकरणोक्तिः । तासां भिन्नप्रस्थानत्वमेव प्रकटयन्मममाकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यां तैत्तिरीयच्छान्दोग्यश्रुत्योर्विमतमाह—केचिदिति । नमोब्रह्मयोरुत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यामपि तयोरेवास्ति विमतिरित्याह—तथेति । न केवलं भूतविषयसृष्टिश्रुतिविमतिरपि तु भोक्तृभोगोपकरणविषयापि सास्तीत्याह—एवमिति । यथा नभसो वायोश्चोत्पत्तिमधीयते तैत्तिरीयास्तथा जीवस्य ‘सर्व्व एव आत्मनो व्युच्चरन्ति’ इति जन्माननन्ति सार्व्वदिना नैवमितरे । तथा प्राणानाम् ‘पतन्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च’ इत्युत्पत्तिं पठन्त्याथर्व्वणा नैवमन्ये । अतोऽस्ति यार्थिणो विमतिरित्यर्थः । धर्मद्वारापि विगान्माह—एवमेवेति । क्रमादीत्यादिशब्देनाक्रमसंस्थे गृह्यते । श्रुत्यन्तरेषु । श्रुतिविरोधेऽपि यावत् । सृष्टिश्रुतीनामस्वार्थपरत्वाग्नियो विरोधेऽपि तात्पर्य्यवद्वाक्यप्रामाण्यादसत्पक्षसिद्धिरित्याशङ्क्याह—विप्रतिषेधाच्चेति । सर्व्वत्र परपक्षेपु लोकिविरोधाभावादत्र श्रुतिविरोधो विवक्षितः । स्वपक्षो ब्रह्मकारणवादः । विप्रतिषेधश्रुतीनामेवान्योन्यमिति द्रष्टव्यम् । सृष्टिश्रुतिव्यापत्तिविरोधोक्त्या तत्फलमुक्त्वानन्तरपादावबतारयति—इत्यत्र इति । तदर्थनिर्मलत्वमर्थाभासविनिवृत्त्या सम्यगर्थीः । प्रपञ्चोऽनन्तरपादद्वयम् । ननु मुसुक्ष्णमुक्तसमन्वयादेव तत्सर्वालीमाकृतमेतन्निराल्लेखनेति, तत्राह—तदर्थेति । नैदैकदेशस्य विरोधादप्रमाणे तदेकदेशान्तत्वापि तथैवाप्रामाण्याशङ्क्या तत्समन्वयात्तत्त्वशान्तिसिद्धेर्ब्रह्मकारणपक्षस्यानपेक्षणीयत्वशङ्कानिवृत्तिस्तदर्थनिर्मलत्वे फलीत्यर्थः । इत्थं पादद्वयसंबन्धे स्थिते भूतभोक्तृसृष्ट्यादिश्रुतिविवादापवादार्थं च तृतीये पादे सत्त्वाभाधिकरणतात्पर्यमाह—तत्रेति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिवादिवाक्ययोरनेकवाक्यत्वैकवाक्य-

वदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते—‘न वियदश्रुतेः’ इति । न खल्वाकाशमुत्पद्यते । कस्मात् । अश्रुतेः । न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छान्दोग्ये हि ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य ‘तदैक्षत’, ‘तत्तेजोऽसृजत’ (छा० ६।२।३) इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदिर्कृत्वा त्रयाणां तेजोब्रह्मानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी । तस्मात्तस्याकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः, श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि समामनन्ति—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति प्रकृत्य ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ (तै० २।१) इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः कचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः कचित् दकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यतानयोः श्रुत्योयुक्ता । सत्यम् । सा युक्ता न तु सावगतुं शक्यते । कुतः । ‘तत्तेजोऽसृजत’, (छा० ६।२।३) इति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन संबन्धानुपपत्तेः ‘तत्तेजोऽसृजत’, ‘तदाकाशमसृजत’ इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन संबन्धो दृश्यते, यथा स्रष्टुं पक्त्वौदनं पचतीति, एवं तदाकाशं स्रष्टुं तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामि । नैवं युज्यते । प्रथमजत्वं हि छान्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके चाकाशस्य ।

भाष्यरत्नप्रभा

यद्युत्पत्तिस्तदा वाक्यभेदेन विरोधादप्रामाण्यमनयोः श्रुत्योरिति पूर्वपक्षमिष्यन्नादावनुत्पत्तिपक्षमेकदेशी गृह्णातीत्याह—तत्र तावदिति । उत्पत्तिश्रुतिर्दुष्यन्ना नास्तीति गूढाभिप्रेतिः ॥ १ ॥ संप्रति पूर्वपक्षयति सूत्रकारः—अस्ति त्विति । एकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसंभवे किमिति श्रुत्योरप्रामाण्यमिति शङ्कते—नन्वेकवाक्यतेति । एकवाक्यत्वासंभवादप्रामाण्यं युक्तमित्याह—सत्यमित्यादिना । एकस्य युगपत्कार्यद्वयासंबन्धेऽपि क्रमेण संबन्धसंभवाद्वेकवाक्यतेति मुख्यसिद्धान्ती शङ्कते—ननु सकृदिति । अप्रामाण्यवादी दूषयति—नैवमिति । क्रमो न युज्यते द्वयोः श्रुतप्रामाणी

भामती

द्विश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथाच वियतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गः, तथाच न विरोधः श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम्—प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाद्वा । अथास्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—अस्ति तु । तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते । छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । नच श्रुत्यन्तरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि सहायताकल्पनं युक्तमसहायत्वावगमविरोधात् । श्रुतसिद्ध्यर्थं खल्वश्रुतं कल्प्यते न तु तद्विशयाय, विहन्यते चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन सहायत्वेन । नच परस्परानपेक्षाणां ग्रीहियववदिकल्पः । अनुष्ठानं हि

न्यायनिर्णयः

स्वाभ्यां मिथो विरोधसंदेहे विरोधनिरासेनाविरोधं संसाध्य समन्वयदाढ्यमत्र विवक्षितम् । सर्वेषु चाधिकरणेषु पादद्वयगतेषु पूर्वपक्षेषु श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं, सिद्धान्ते तासामविरोधात्प्रामाण्यं फलम् । अत्र चाधेऽधिकरणे श्रुत्योर्मिथोविरोधादप्रामाण्ये वियदादिकारणे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिरकथं, अन्यत्र तयोरेकवाक्यतया विरोधाभावात्प्रामाण्यसिद्धेस्तत्तिरिति भावः । पादद्वये पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः, सिद्धान्ते त्वविरोधः साध्यते । तेन विरोधाविरोधाभ्यां संदेहे बाध्ये गौणबाधमिप्रायेणाह—किमस्येति । तैत्तिरीयच्छान्दोग्यद्वयद्विभ्यां संदिग्धगौणबाधमिप्रायं प्रकटयितुं सूत्रमादत्ते—तत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे—न खल्विति । तैत्तिरीये वियदुत्पत्तिश्रुतेरन्यत्र तदश्रुतेर्मिथो विरोधे पर्वसंज्ञानाशङ्का वक्ष्यमाणप्रमाणविरोधाज्जन्यश्रुतेर्गौणत्वात्तेजोमुखैव सृष्टिरिति कुतो विरोधाशङ्क्याशयेनाह—छान्दोग्ये हीति । अथाकाशस्य जन्माकाशस्येऽपि कथमनुमानसिद्धा तदुत्पत्तिरपहृयेतेत्याशङ्काह—तत्रेति । तर्हि श्रुतेरेवास्तीत्याशङ्का सा गौणीति स्मृतिमित्याह—नचेति । तैत्तिरीयच्छतेर्गौणत्वादप्यस्यामुख्यत्वाच्च मिथोविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १ ॥ पूर्वपक्षयति—अस्ति त्विति । स्रष्टुं व्याकुर्वन्पूर्वपक्षं विवृणोति—तुशब्द इति । श्रुत्यन्तरे त्वाकाशस्योत्पत्तिरस्तीत्युक्तं, तदेव व्यनक्ति—तैत्तिरीयका हीति । सर्वनामार्थज्ञापनार्थं पूर्ववाक्यानुक्रमणम् । श्रुत्योराकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिबाधित्वे फलितमाह—तत्रेति । प्रामाण्यस्योत्पत्तिरित्येवादिरोधेन प्रामाण्यायोगादेकवाक्यतया कथंविप्रामाण्यमेष्टव्यमिति शङ्कते—नन्विति । संभवलेकवाक्यत्वे तद्वेदो नेत्येते मिथो विरुद्धयोः श्रुत्योर्लेकवाक्यतेति परिहरति—सत्यमिति । तदाकाशं स्रष्टुं तेजोऽसृजतेत्येकवाक्यत्वं श्रुतं शक्यमिति शङ्कते—कृत इति । छान्दोग्यानुसारेणैकवाक्यत्वायोगं दर्शयति—तत्तेज इति । एकवाक्यतावादी इष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति । विप्रतिषेधवादी दूषयति—नैवमिति । किमिह व्यापारः स्यादिकाकर्त्तिकं वा युगपदेकस्माद्गीजान्मूलाङ्कुरोत्पत्तिवत्तदक्रमः । नायः,

न चोभयोः प्रथमजत्वं संभवति । एतेनेतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्यत्रापि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मात्तेजः संभूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य संभवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्संबन्धानुपपत्तेः । 'वायोरग्निः' (तै० २।१) इति च पृथगज्ञानात् ॥ २ ॥ अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह—

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

नास्ति वियत उत्पत्तिरश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् । असंभवात् । नह्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभि-
प्रायानुसारिषु जीवस्तु । ते हि कारणसामग्र्यसंभवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाच्य-
समवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकं
च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । नचाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च द्रव्यमारम्भकमस्ति, य-
स्मिन्समवायिकारणे सत्यसमवायिकारणे च तत्संयोग आकाश उत्पद्येत । तदभावात् तदनुग्रह-

भाष्यरजप्रभा

अभ्यभङ्गापत्तेरित्यर्थः । एकस्माद्विदलबीजाद्बहुद्रव्यवस्तुभ्यं प्रथमजमित्यत आह—नचेति । वायोरग्निरिति क्रमश्रुति-
भङ्गादिति शेषः । छान्दोग्यश्रुतेस्त्रितिरिषुतिविरुद्धार्थत्वमुक्त्वा त्रितिरिषुतेस्त्रिविरुद्धार्थत्वमाह—एतेनेति । एतत्पदार्थ-
माह—तस्मादिति । छान्दोग्येऽपि श्रुतं तेजसः प्राथम्यमत्र दुर्गोऽयमित्यर्थः । किंच सत्पदार्थ आत्मा छान्दोग्ये
तेजस उपादानं श्रूयते, अत्र तु वायुरिति नैकवाक्यतेत्याह—वायोरिति ॥ २ ॥ एवं श्रुत्योर्विरोधादप्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षे प्राप्ते स एव वियदुत्पत्तिवादी स्वमतेन प्रामाण्यं नृत इत्याह—अस्मिन्निति । एवमाऽप्यायसमासेरधिकरणेषु
प्रथमं विरोधाच्छ्रुत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षफलं तत एकदेशिसिद्धान्तः, पश्चान्मुल्यसिद्धान्ते श्रुतीनामविरोधेनैक-
वाक्यतया ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति फलं क्रमश्रेत्यवगन्तव्यम् । तत्र श्रुत्योर्विरोधे सत्यप्यनविश्रुतपदार्थोऽप्रामाण्या-
योगाद्वियदुत्पत्त्यसंभवरूपतर्कोऽनुगृहीतवच्छान्दोग्यश्रुतिसंयुक्तार्था इतरा गौणीस्यविरोध इत्येकदेशिमत् विवृणोति—
नास्तीत्यादिना । आकाशो नोत्पद्यते सामग्रीशून्यत्वात्, आत्मवत् । न चाविद्याब्रह्मणोः सत्त्वाद्वैत्वसिद्धिः, विजा-
तीयत्वेनानयोः रम्भकत्वाद्योगादसंयुक्तत्वाच्च । संयोग एव हि द्रव्यस्यासमवायिकारणमतः समवाच्यसमवायिनोर-

भासती

विकल्प्यते न वस्तु । नहि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते । नच सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते, सांप्रतिकसर्गवद्भूत-
पूर्वस्यापि तथालात् । न खल्विह सर्गे क्षीरादृषि जायते सर्गान्तरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति । तस्मात्सर्गश्रुतयः परस्पर-
विरोधिभ्यो नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥ सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वाभिप्रायमाविष्करोति—**गौण्य-
संभवात्** । प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्यसंभवाद्गौण्येपाकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः ।
प्रमाणान्तरविरोधमाह—**न ह्याकाशस्येति** । समवाच्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न
भवितुमर्हति धूम इव धूमस्त्वज्जाभावे । तस्मात्सदकारणमाकाशं नित्यमिति । अपिच य उत्पद्यन्ते तेषां प्राणुत्पत्तेरनुभवाथ-

न्यायनिर्णयः

द्वयोः प्रथमजश्रुतिविरोधादित्याह—**प्रथमेति** । न द्वितीयः, पाठक्रमात्मकसंघट्टेतिह्यादित्याह—**न चेति** । छान्दोग्यानुसारैकवाक्य-
तायोगमुक्त्वा तैत्तिरीयानुसारेणापि तदयोगमाह—**एतेनेति** । एतच्छब्दार्थेनैव स्फुटयति—**तस्मादित्यादिना** । इतश्च नैकवाक्यते-
त्याह—**वायोरिति** । छान्दोग्ये हि सनुपादानं तेजसो निर्दिश्यते । तैत्तिरीये त्वत्मानः सच्छब्दवाच्यादन्यो वायुस्तदुपादानमाश्रयते,
तत्रैकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रथमजत्वेनाकाशतेजसोऽसहायत्वे सिद्धे तद्विरोधेन सहायत्यवश्यमप्येपाकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोधोऽतन्-
सर्गवद्भूतसर्गस्यापि तथालानुमानेन संगमेदेनापि व्यवसायिभ्यो विरुद्धतया प्रकृतश्रुत्यप्रामाण्याच्च ब्रह्मकारणमिति पूर्वपक्षमनुभाष्य
गौणादिनोऽस्मिन्प्रामाण्यविच्छेदं सूत्रान्तरमन्तरारयति—**अस्मिन्निति** । ये त्वत्किान्तसंज्ञद्वयं मद्वत्समुत्पन्नस्य विप्रतिषेधमनिवधत्पूर्वपक्षं स-
गतमिति व्याचक्षते ताव्याचार्यं गौणवाधेव पूर्वत्रापि वियदुत्पत्तिवादीति प्रत्यभिज्ञापयन्त्याचष्टे—**नास्तीति** । तदुत्पत्तिश्रुतेरपि दर्शित-
त्वाद्विप्रतिषेधे कः समाधिरित्याशङ्क्याह—**या त्विति** । तेजःप्राथम्यानुलोपेनाकाशस्योत्पत्तिः प्राथम्यं चेति द्व्यवाधनमुक्तमाकाशाप्राथ-
म्यानुलोपेन तेजसि प्राथम्यस्यैव बाधनमिति गन्वानथोदयति—**कस्मादिति** । न वयं तेजःप्राथम्यमनुकृत्याना द्व्यवाधं स्तिभ्यः, किंतु
मानान्तरविरोधादित्याह—**असंभवादिति** । वैशेषिकाधिकारणेन तन्मतस्य निरस्तात्वाददवष्टम्भे कथमसंभवकवेत्याशङ्क्याह—**नहीति** ।
कणुगुगमिप्रायमेव प्रकटयति—**ते हीति** । आकाशं नोत्पद्यते, कारणत्रयशून्यत्वात्, आत्मवदित्यर्थः । हेतुसमर्थनार्थं सामान्य-
न्यायमाह—**समवायीति** । परप्रतिषिद्धितानार्थो हिशब्दः । तत्र स्वात्मशून्यकर्म दर्शयितुं क्लिप्तेति । आकाशास्यापि तर्हि त्रीणि कार-
णानि भविष्यन्तीत्याशङ्क्य समवायिकारणविशेषसूत्रमाह—**द्रव्यस्येति** । तदभावाकाशे दर्शयति—**न चेति** । समवायिकारणे
निरस्ते सत्यसमवायिकारणमपि निरस्तमेवेत्याह—**यस्मिन्निति** । कारणद्वयनिरासेन निमित्तकारणमिति सत्यं सुकरमित्याह—**तदभावा-**

प्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमनुषुरिमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसानम् । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः । तस्माद्यथा लोक आकाशं कुर्वाकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृह्णाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति, वेदेऽपि 'आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्' इति, एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खत्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति । यत आह—'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदसृत्म्' (बृ० २।३।३) इति । न ह्यसृत्तस्योत्पत्तिरुपपद्यते । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति चाकाशेन ब्रह्म सर्वगत-त्वनित्यत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपसमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति । नच तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । 'स यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः' इति चोदाहरणम् । 'आकाशशरीरं ब्रह्म' (तै० १।६।२), 'आकाश आत्मा' (तै० १।७।१) इति च । न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते ॥ ४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

भावाञ्च हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रागभावश्चैव खत्वाकाशमवदाकाशो नोत्पद्यत इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति । प्रकाश-श्राद्धपानुभवः । आविपदात्तनोर्ध्वसपाकयोर्ग्रहणम् । मूर्तेर्द्रव्याश्रयत्वं ह्याकाशस्य कार्यं, तच्च प्रत्ययेऽप्यसि परमाण्वा-श्रयत्वात् । अतो न प्रागभाव इत्यर्थः । प्रागभावासत्त्वं स्फुटयति—किं हीति । स्थूलाश्रयोऽवकाशः सूक्ष्माश्रय-च्छिद्रमण्वाश्रयः सुभिरिति भेदः । किंवात्मवदाकाशो न जायते, विमुत्वात्, अपरशोऽवत्वाच्चेत्याह—पृथिव्यादीति । तस्मादुक्ततर्कबलाद्गौणी द्रष्टव्येत्यन्वयः । भेदोक्तैर्गौणत्वे वैदिकोदाहरणमाह—वेदेऽप्यारण्यानिति । आकाशेष्विति भेदव्यपदेशो गौण इति संबन्धः ॥ ३ ॥ न केवलं तर्कादाकाशस्यानुत्पत्तिः, किंतु श्रुतितोऽपीत्याह सूत्रकारः—शब्दाच्चेति । नित्यभावस्यानादित्वादिति भावः । आत्मेति च शब्द इहोदाहरणमित्यन्वयः । आकाशः

भामती

क्रिये नोपलभ्यते उत्पन्नस्य च दृश्येते, यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरसि, तस्मा-न्नोत्पद्यत इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति । प्रकाशेन प्रकाशो घटपटादिगोचरः । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्चेति । आदिप्र-हणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम् । आरण्यानाकाशेष्विति । वेदेऽप्येकस्याकाशस्योपा-धिकं बहुलम् ॥ ३ ॥ तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह—शब्दाच्च । उपमम्

न्यायनिर्णयः

विवति । कारणशून्यत्वादाकाशस्यानुत्पत्तिमनुयाय तत्रैवानुमानान्तरमाह—उत्पत्तिमतां चेति । ये जायन्ते तेषामनुभवार्थेक्रिये प्रागु-त्पत्तेर्नोपलभ्यते यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेषोऽसि । तस्मात्ततोपपद्यते कार्यलक्षणविकलत्वादामवदित्यर्थः । प्रकाशेन प्रकाशोऽनुभवः । आदिशब्देनार्थक्रिया गृह्यते । अनुत्वा भावित्वं हि कार्यलक्षणं, तदाकाशस्यापि संभवतीति कथं हेतुसिद्धि-रित्याशङ्काह—आकाशस्येति । तदेव स्फुट्यते—किं हीति । महाद्रव्याश्रयत्वोच्यो देशोऽवकाशः । तद्विच्छिद्रव्याश्रयत्वोच्यो सुभि-रम् । अणुद्रव्यतत्त्वोपाश्रयत्वोच्यं छिद्रम् । एतन्नयराहितं न किञ्चित्प्रागासीदिति विशेषणानामर्थः । किंचाकाशो न जायते, विमुत्वात्, निरवयवद्रव्याल्लक्षणं तत्त्वशून्यत्वाच्च, आत्मवदित्यनुमानत्रयमाह—पृथिव्यादीति । उक्तानुमानानुत्पत्तिश्रुतिविरोधमाशङ्क्य तस्मा गौणत्वं दृष्टान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । आलोकादिवदाकाशस्य प्रदेशभेदवत्त्वान्मुक्त्यं जन्मेलाशङ्क्य जन्मप्रयोजकप्रदेशभेदस्यापि गौणत्व-मेवेत्याह—यथा चेति । लौकिकव्यपदेशस्य गौणत्वेऽपि वैदिकव्यपदेशस्य मुख्यत्वमेवेत्याशङ्काह—वेदेऽपीति । इतिशब्दादुपरि-श्राद्धानो भेदव्यपदेशो भवतीति संबन्धः ॥ ३ ॥ केवलमनुमानादाकाशस्याजत्वं किंतु श्रुतितोऽपीत्याह—शब्दाच्चेति । तद्याचष्टे—शब्दः खद्विवति । अनुत्तत्त्वमेवात्र श्रुयते न त्वनुत्पत्तिरित्याशङ्काह—नहीति । श्रुतार्थपर्यन्तरमाह—आकाशवदिति । तथापि कथमनुत्पत्तिः, तत्राह—नचेति । तदनुत्पत्तौ वाक्यमपि मानमित्याह—स यथेति । आदिमध्यावसानवैयर्थ्यमानान्वयं, तदा-काशस्यादिमत्त्वे नोपपद्यते । आत्मनोऽपि तत्त्वसङ्गादित्यर्थः । किंच नीलमुत्पलमिति वदाकाशेन ब्रह्मणो विशेषणं दृष्टं, तदाकाशस्या-नुपपत्तिमत्त्वं साधयन्तीत्याह—आकाशेति । चकारादुदाहरणमित्यनुवृत्त्यते । आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तेन ब्रह्मणो विशेषणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य बहुव्रीहिा तादृशत्वावगमाम्भैवमित्याह—नहीति । शब्दसामर्थ्यसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४ ॥ संभूत-

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् । कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं संभवत्याकाशो च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते—स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्म' (तै० ३।२) इत्यस्मिन्नधिकारेऽत्रादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः । यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यतेऽब्रह्मा तु विज्ञेये तद्वत् । कथं पुनरनुपपत्तौ नभसः 'एकमेवाद्वितीयम्' (छा० ६।२।१) इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति । कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति । तदुच्यते—एकमेवेति तावत्स्वकार्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित्कुम्भकारकुले पूर्वैद्युर्मृदण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयान्मृदेवैकाकिनी पूर्वैद्युरासीदिति स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वैद्युर्नासीदित्यभिप्रेयाच्च दण्डचक्रादि, तद्वद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति । यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति । नच नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वम् । नच प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोलक्षणान्यत्वमस्ति क्षीरोदकयोरिव संवृष्टयो-

भाष्यरत्नप्रभा

शरीरमस्येति बहुव्रीहिणाल्पान्तसाम्यभानाद्ब्रह्मवदाकाशस्यानादित्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ पदोत्तरमिति । शङ्कोत्तरमिति यावत् । तान्येव शङ्कपदानि पठति—स्यादेतदिति । अधिकारे प्रकरणे । यथैकस्मिन्ब्रह्मप्रकरणे 'अब्रं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्म' इति वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्यात्रे गौणत्वमानन्दे मुख्यता तथैकवाक्यस्यैकस्यापि संभूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदो योग्यताबलादित्याह—स्याच्चेति । उदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । अमेदोपचारो भक्तिः । मुख्यसिद्धान्त्याक्षिपति—कथं पुनरिति । स एवाक्षेपद्वयं स्पष्टयति—नन्विति । अद्वितीयत्वश्रुतिबाधः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधेऽस्यर्थः । प्रथमाक्षेपे दृष्टान्तेन परिहरति—एकमेवेति । कार्यरूपद्वितीयशून्यत्वं प्रागवस्थायामवधारणशून्यत्वं इत्यर्थः । कुले गृहे । अमत्राणि घटादीनि पात्राणि । एकमेवेत्यवधारणव्यावर्त्यं कार्यमिति व्याख्यायाद्वितीयपदव्यावर्त्यमाह—अद्वितीयश्रुतिरिति । आकाशस्य द्वितीयत्वमङ्गीकृत्याद्वितीयादिपदसंकोचः कृतः, तदपि नास्तीत्याह—नच नभसापीति । धर्मसाम्ये ब्रह्मनभसोः कथं भेदः, तत्राह—सर्गकाले त्विति । धर्मसाम्यादद्वितीयत्वोपचार इत्यर्थः

भाष्येति

॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । पदस्यानुपपत्तौ न पदार्थस्य । तद्वि कस्मिन्मुख्यं क्वचिदौपचारिकं संभावांसंभवाभ्यामित्यविरोधः । चोद्यद्वयं करोति—कथमिति । प्रथमं चोद्यं परिहरति—एकमेवेति तावदिति । कुलं गृहम् । अमत्राणि । पात्राणि घटशरावादीनि । आपेक्षिकमवधारणं न सर्वविषयमित्यर्थः । उपपत्त्यन्तरमाह—नच नभसापीति । अपिरभ्युपगमे । यदि सर्वोपेक्षं तथाप्यदोष इत्यर्थः । नच प्रागुत्पत्तेः । जगत इति शेषः । द्वितीयं चोद्यम-

व्याख्यानार्थः

शब्दमधिकृत्य संभावितशङ्कामुच्छिन्नमिति—स्याच्चेति । पदविषयचोद्योत्तरमिदं सूत्रमिति तात्पर्यमाह—इदमिति । तदेव चोद्यं दर्शयति—स्यादेतदिति । एकवाक्यस्यैकस्य पदस्यैकसिद्धेव प्रकरणे यत्रानुवृत्तिस्तत्र मुख्यत्वं यत्र प्रयोगस्तत्र गौणतेत्युक्तमित्यर्थः । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतार्यं व्याकरोति—अत इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । दार्ष्टान्तिके संभूतशब्दस्यैकस्यैव मुख्यत्वगौणत्वे दृष्टान्ते तु शब्दभेदोऽस्तीति वैषम्यमिलाशङ्क्य प्रकरणभेदे शब्दप्रवृत्तेरेकरूपत्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि तदसंभवेन गौणत्वमुख्यत्वे दृष्टान्तदृष्टे तथाप्राप्तेतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वान्नैवमिलाह—यथा चेति । अद्वितीयश्रुतिविरोधावधारणश्रुतिविरोधाच्चाकाशानुपत्तिरनुपपत्तेरिति शङ्कोर—कथमिति । का पुनः खलोरनुपपत्तिरित्याशङ्काक्षेपैव ब्रूते—नन्विति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधाच्चाकाशानुपत्तिरनुपपत्तेरित्याह—कथं चेति । चोद्यद्वयं परिहरति—तदुच्यते इति । तत्रावधारणश्रुतेरुपपत्तिमाकाशानुपत्तिपक्षेऽपि दर्शयति—एकमिति । आपेक्षिकमवधारणमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । कुलं गृहम् । अमत्राणि घटशरावादीनि पात्राणि । तत्रापि कथमवधारणेलाशङ्काह—स चेति । अन्यथा मृदादिप्रत्यक्षविरोधः स्यादिति भावः । प्रकृतेऽपि स्वकार्यापेक्षमवधारणमविरुद्धम् । तदकार्यं तु तदतिरेकमपि भागवत्यायामस्तु का इतिरित्याह—तद्वदिति । अवधारणश्रुतिवदद्वितीयश्रुतेर्विरोधमाह—अद्वितीयेति । प्राप्यभावे किमर्थं तत्रिवारणमित्याशङ्क्य प्रासिद्धशंनपूर्वकं तत्रिवारणमेव विवृणोति—यथेति । युक्तं नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म स्यादिति, तत्राह—नचेति । नभश्चेद्वितीयं कथं तेन ब्रह्म सद्वितीयं नेत्याशङ्काह—लक्षणणेति । शब्दवदाकाशमशब्दादिमब्रह्मलसितं प्रस्तुतेऽपि लक्षणान्यत्वमित्याशङ्काह—नचेति । निरवयवरूपत्वादिद्विसंग्राह्यमादिपदम् । लक्षणभेदाभावे कथं पृथक्त्वमनयोरित्याश-

व्यापित्वामूर्तत्वादधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिसमितरचि-
ष्ठति । तेनान्यत्वमवसीयते । तथाच 'आकाशशरीरं ब्रह्म' (तै० १।१२) इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि
ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारासिद्धिः । अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपिच सर्वं
कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते, ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवा-
काशं भवतीति, अतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति । यथा क्षी-
रपूर्णं घटे कतिचिद्विन्ध्वः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति, नहि क्षीरग्रहणा-
द्विन्धुग्रहणं परिशिष्यते, एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन
नभो भवति । तस्माद्भ्रूकं नभसः संभवश्च वणसिति ॥ ५ ॥ एवं प्राप्त इदमाह—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छा० ६।१।१) इति, 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे
श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' (बृ० ४।५।६) इति, 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं वि-
ज्ञातं भवति' (मुण्ड० १।१।३) इति, 'न काचन मद्बहिर्धो विद्यास्ति' इति चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं
प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात्, यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य व-
स्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा
हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकसाद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च

भाष्यरत्नप्रभा

श्रुतिमाह—तथा चाकाशेति । द्वितीयमाक्षेपं परिहरति—अत एवेति । अभेदोपचारादेवेत्यर्थः । नभसो
ब्रह्मतत्कार्याभ्यासमिन्नदेशकालत्वाच्च तज्ज्ञाने तज्ज्ञानमित्याह—अपिचेति ॥ ५ ॥ एवमाकाशस्यानुत्पत्तौ सर्वश्रुती-
नामविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तः प्राप्तस्तं मुख्यसिद्धान्तो दूषयति—प्रतिज्ञेति । अहानिरबाधः । सामयजुश्चर्येण
आखामेदेज्ञापनार्थं इति शब्दाः । न काचनेति । आत्मभिन्नं ज्ञेयं नास्तीत्यर्थः । ननु सर्वस्य ब्रह्माव्यतिरेकाप्रतिज्ञाया
अहानिरित्यस्तु, तथापि जीवादिबन्तुषु ब्रह्मापि नभसो ब्रह्मणि कल्पितत्वेनाव्यतिरेकाव्यतिज्ञासिद्धिः किं न स्यात्,
किमुत्पत्त्येत आह—शब्देभ्यश्चेति । अव्यतिरेक एव न्यायसेनेत्यर्थः । अयं भावः—जीवस्य तावदात्मत्वाद्ब्रह्मा-

भामती

पाकरोति—अतएव च ब्रह्मविज्ञानेनेति । लक्षणाभ्यासाभावेनाकाशस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वादिति । अपि चाव्यतिरिक्तदेश-
कालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यैश्च तदभिन्नस्वभावैरतः क्षीरकुम्भप्रक्षिप्तकतिपयपयोविन्दुष्वब्रह्मणि तत्कार्यं च विज्ञाते नभो
विदितं भवतीत्याह—अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमिति ॥ ५ ॥ एवं सिद्धान्तैकदेशिगते प्राप्त इदमाह—प्रति-
ज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । ब्रह्मविवर्तोक्ततया जगत्सद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणाऽभेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते ।
नहि जगत्सत्त्वं ब्रह्मणोऽन्यत् । तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया तद्विकारः सत्तज्ज्ञानेन ज्ञातं भवति नान्यथा । अविकारले तु
तत्तत्स्त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति । भिन्नयोस्तु लक्षणाभ्यासाभावेऽपि देशकालाभेदेऽपि नान्यतरज्ञानेनान्यतर-
ज्ञानं भवति । नहि क्षीरस्य पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्सपि पाथोविन्दुषु पाथस्त्वत्तं प्रति ज्ञातत्वमस्ति विज्ञाने । तस्मात्

न्यायनिर्णयः

ज्ञाह—सर्गेति । लक्षणानन्यत्वमिति अभेदोपचारादद्वितीयत्वमित्युक्तेऽर्थे श्रुतिमनुग्राहिकमाह—नयेति । 'आकाश आत्मा', 'सं
ब्रह्म' इत्याद्या श्रुतिरादिशब्दार्थः । लक्षणाभ्यासाभावेनाकाशस्य ब्रह्मानन्यत्वं हेतुकृत्य चोक्तान्तरमपाकरोति—अत एवेति । इतश्च ब्रह्म-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानमविरुद्धमित्याह—अपिचेति । ब्रह्मणि तत्कार्यं च ज्ञाते तदेकदेशकालमाकाशमपि सहज्ञातमित्यत्र दृष्टान्तमाह—
यथेति । दृष्टान्तेऽपि कथमन्यस्य ग्रहादन्यस्य ग्रहणमित्याशङ्क्याह—नहीति । दृष्टान्तो निविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ।
गौणवादी स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ विद्युत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वात्तदनुत्पत्तिश्चला विरोधाभावात्ताप्रामाण्यमिति गौणवादिमत-
मनुष्यं सिद्धान्तयति—एवमिति । सत्त्वं व्याकुर्वन्प्रतिज्ञास्वरूपमाह—येनेति । प्रतिवाक्यमिति शब्दोपादानं शाखाभेदस्यापानार्थम् । तस्य ।
विवक्षितत्वसिद्धयर्थं विज्ञानेति—प्रतिवेदान्तमिति । सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वप्रयुक्तसा प्रतिज्ञानुरोधं साधयति—तस्मा इति । अत एव
ब्रह्मविज्ञानेनेत्यादिना पूर्वोक्तमन्येन व्यतिरेकेणैव प्रतिज्ञा सिध्यति चेत्किमन्यतिरेकेणेत्याशङ्क्याह—व्यतिरेके हीति । यदुत्पत्तिरि-
तिरुत्पत्त्येन तदभेदादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तव्यं नान्यथा तन्मुख्यत्वम् । संभवति मुख्यत्वे कुतश्चोपचारात्तेत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञा
सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेनोपपद्यते, न तदुत्पत्त्याभेदेति, तत्र कल्पितत्वमन्तरेणाविषातत्कार्यभेदोत्पत्त्यप्यभावादिना शङ्काविषातसंभ-
न्धातिरिक्तत्वे सति तदुत्पत्त्याव्यतिरेकेण तत्र कल्पितत्वासिद्धेर्नैवमित्याह—स चेति । अविशिष्टं सूत्रावयवं व्याचष्टे—शब्देभ्यश्चेति ।

प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथाहि—‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणामेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साधनान्यैव चोत्तरे शब्दाः ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१), ‘तदैक्षत’, ‘तत्तेजोऽसृजत’ (छा० ६।२।३) इत्येवं कार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्शयाम्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति—‘एतदात्म्यमिदं सर्वम्’ (छा० ६।८।७) इत्यारभ्याप्रपाठकपरिसमाप्तिः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यान्न ब्रह्मणि विज्ञात आकाशं विज्ञायेत, ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । नच प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुम् । तथाहि—प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां स्थापयन्ति ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ (बृ० २।३।६), ‘ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्’ (मुण्ड० १।२।११), इत्येवमादयः । तस्माज्ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेन वियदुत्पद्यत इति, तदयुक्तं, वियदुत्पत्तिविषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ (तै० २।१) इति सत्यं दर्शितम् । विरुद्धं तु ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । न । एकवाक्यत्वासर्वश्रुतीनाम् । भवत्वैकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् । इह तु विरोध उक्तः, सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धासंभवाद्ब्रह्मोश्च प्रथमजत्वासंभवाद्विकल्पसंभवाच्चेति । नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः ।

भाष्यरत्नप्रभा

व्यतिरेकः । अज्ञानतत्संबन्धयोः कल्पितत्वेनाव्यतिरेकः । स्वतन्त्राज्ञानायोगादज्ञानान्यजडद्रव्यस्य तु कार्यत्वेनैवाव्यतिरेकसिद्धिः, तस्याकार्यत्वे प्रधानवत्स्वातन्त्र्यादव्यतिरेकायोगात् । तथाहुर्न्यायविदः—‘नित्यद्रव्याणि स्वतन्त्राणि भिन्नान्यानाश्रितानि’ इति । तस्मान्प्रतिज्ञासिद्धये आकाशस्य कार्यत्वेनैवाव्यतिरेको वाच्य इति दृष्टान्तसृष्टिसावात्म्यशब्दानाह—तथा हीति । तेन तेन दृष्टान्तेनेति । यद्यपि दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेनाथर्वणे ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः । यद्यपि प्रतिज्ञासाधका ‘इदं सर्वम्’ इतिशब्दाः, आथर्वणे ‘ब्रह्मैवेदम्’ इति शब्दा इति भावः । एवमाकाशोत्पत्तिकथनादेकदेशिमते दूषिते श्रुत्यप्रामाण्यवादी स्वोक्तं स्मारयति—सत्यं दर्शितमिति । मुख्यसिद्धान्त्याह—न । एकेति । ‘तत्तेजोऽसृजत’ इति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां युगपत्संबन्धे तित्तिरिक्रमबाधात्, क्रमेणाकाशं स्रष्टु तैजोऽसृजतेति संबन्धे तेजःप्राथम्यमङ्गप्रसङ्गात्, वस्तुनि विकल्पासंभवेन तयोः शाखाभेदेन प्राथम्यव्यवस्थाया अयोगात्, नैकवाक्यतेति प्राप्ते मुख्य एव दूषयति—नैष दोष इति । अप्रामाण्यकल्पनाद्वैरमपौरुषेयश्रुतीनामेकवाक्यत्वेन प्रामाण्यकल्पनं, तच्चैकवाक्यत्वं बलवच्छ्रुत्या दुर्बलश्रुतेः कल्प्यं, बलवती च तित्तिरिश्रुतिः, प्रकृतिपञ्चम्या

मामती

ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्रचयानुपरोधाय वियत उत्पत्तिकरामेनाभ्युपेयेति । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि दूषिते पूर्वपक्षी स्वपक्षे विशेषमाह—सत्यं दर्शितम् । अतएव विरुद्धं तु तदिति । सिद्धान्तसारमाह—नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयक इति । श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना बलवती तैत्तिरीयकश्रुतिः । छान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना दुर्बला । नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं सहायत्वेन विरुध्यत इत्युक्तमत आह—

न्यायनिर्णयः

प्रकृतेर्विकाराणामव्यतिरेक एव न्यायस्तेनैवेति यावत् । शब्दानेवोदाहरति—तथा हीति । सदेवेत्यादिशब्दानां प्रतिज्ञाविषयत्वाभावाच्च सा तत्र विवक्षितेत्याशङ्काह—तत्साधनान्येति । शब्दानां प्रतिज्ञापरत्वेऽपि कथमाकाशस्य ब्रह्मकार्येत्याशङ्काह—तद्यदीति । प्रतिज्ञाहानिमुदोदमानं प्रलाह—नचेति । किंच प्रतिज्ञा चेदियमेका सात्त्वा कथंविदिविवक्षिता शङ्केत, तास्तु भूयस्यो युक्तिसंहिताश्च गम्यन्ते, तन्नाविवक्षितत्वशङ्केत्याह—तथा हीति । तेन तेन दृष्टान्तेन । दुन्दुभिश्चक्षुषीणामृदादिनेति यावत् । ते ते शब्दाः श्रुत्युक्तं न्यूनं—इदमिति । श्रौतप्रतिज्ञासामर्थ्यसिद्धयुपसंहरति—तस्मादिति । स्वपक्षसाधकं प्रमाणमुक्त्वा छान्दोग्यानुसारेण परोक्तमनुवदति—यदुक्तमिति । तैत्तिरीयकश्रुत्यनुरोधेन परिहरति—तदयुक्तमिति । एकदेशिनि दूषिते पूर्वपक्षी स्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधमुक्तं स्मारयति—सत्यमिति । विरुद्धत्वेनाप्रामाण्याङ्गीकारादेकवाक्यतया प्रामाण्यमेवाङ्गीकृतं युक्तमित्याह—नेत्यादिना । श्रुतीनामेकवाक्यत्वस्याविरोधापेक्षत्वापकृते च श्रुतिद्वयविरोधोक्तत्वात्नैकवाक्यतेति शङ्केत—भवस्त्विति । उक्तं विरोधमेव स्मोरयति—सकृदिति । ‘तत्तेजोऽसृजत’ इति स्रष्टा तच्छब्दार्थः सकृदेव श्रुतः, तस्य स्रष्टव्यद्वयेनाकाशेन तेजसा च संबन्धः ‘तदाकाशमसृजत’, ‘तत्तेजोऽसृजत’ इति नोपपद्यते, तत्कथमेकवाक्यतेत्यर्थः । स सप्त पक्षवौदनं पञ्चतीतिवेदेकस्यापि स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य दृष्टान्ते क्रमसंबन्धेऽपि दार्ष्टान्तिके प्राथम्यदृष्टेरभयोः स्रष्टिकमस्य चेष्टत्वाद्युपगदनुत्पत्तेन विरोधसमाप्तिरित्याह—द्वयोश्चेति । शाखाभेदेन प्रथमजत्वं विकल्पतामित्याशङ्क्य वस्तुनि तदयोगान्तेनमित्याह—विरुध्येति । तेजःसृष्टिप्राथम्ये वियत्सृष्टिस्तात्पर्यं चेत्युभयं बाध्यम्, आकाशसृष्टिप्राथम्ये तु प्राथम्यमेव तेजःसृष्टेर्बाध्यं न तत्सृष्टिर्वायोरभिरिति, तस्याः स्थानान्तरत्वप्रतिष्ठाप्तात्, तत्र श्रुतमिनायकपदनादुभयवापदप्रसङ्गादसंभवकल्पनमेव युक्तमित्याह—नैष इति । किञ्च श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानानुपपद्य-

वायोरग्निः' (तै० २।१) इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिस्तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा 'तत्तेजोऽसृजत' इति । नहीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाभाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासंभवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् । इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां संभवस्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या । न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबन्धोऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात् । यथाच 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' (छा० ३।१४।१) इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति, एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नमःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्व्याक्यम्, 'तज्जलानिति शान्तं उपासीत' इति श्रुतेः, नैतत्सृष्टिवाक्यं, तस्मादेतन्न प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममुपरोद्धुमर्हतीति । 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येत-

भाष्यरत्नप्रभा

पौर्वापर्यायक्रमस्य श्रुतत्वात् । छान्दोग्यश्रुतिस्तु दुर्बला, तेजःप्राथम्यश्रुत्यभावात् । तेजःसर्गमात्रं तु श्रुतं तृतीयत्वेन परिणेतमित्येकवाक्यतेत्यर्थः । यदुक्तमेकदेशिना छान्दोग्यश्रुत्याकाशोत्पत्तिर्वायं तदतिशिरस्तम् । किंच सा श्रुतिः किं तेजोजन्मपरा, उत तेजोजन्म वियदनुत्पत्तिश्चेत्युभयपरा । आद्ये न तद्वारणमित्याह—नहीति । अविरोधादित्यर्थः । न द्वितीयः, श्रुत्यन्तरविरोधेनोभयपरत्वकल्पनायोगाद्वाक्यभेदापत्तिश्चेत्याह—एकस्येति । नन्वेकस्य स्रष्टुरनेकार्थसंबन्धवद्वाक्यस्याप्यनेकार्थता किं न स्यादित्यत आह—स्रष्टा त्विति । एकस्य कर्तुरनेकार्थसंबन्धो दृष्टः । न त्वेकस्य वाक्यस्य नानार्थत्वं दृष्टम् । नानार्थकप्रयोगे तु पय आनयेत्यादावावृत्त्या वाक्यभेद एव । आनयनस्य जलक्षीराभ्यां पृथक्संबन्धादित्यर्थः । फलितमाह—इत्येकेति । एकस्य शब्दस्यावृत्तिं विनानेकार्थत्वं नास्ति चेदसृजतेति शब्दस्य छान्दोग्य उपसंहृताकाशादिप्रसिद्धबन्धार्थमावृत्तिदोषः स्यादित्यत आह—नचेति । छान्दोग्यस्यतेजोजन्म आकाशादिजन्मपूर्वकं, तेजोजन्मत्वात्, तित्तिरिस्थतेजोजन्मवदित्याकाशादिजन्मोपसंहारे 'तदाकाशमसृजत' इति वाक्यान्तरस्यैव कल्पनाद्वावृत्तिदोष इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरस्थः क्रमः श्रुत्यन्तरे ग्राह्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथाचेति । सृष्टौ तात्पर्यातात्पर्याभ्यां दृष्टान्तश्रुतिवैषम्यं शङ्कते—नन्वित्यादिना । तेजःप्राथम्यस्वीकारे आकाशसर्गो धर्मी तद्वर्मे प्राथम्यं चेति द्वयं श्रुतं बाधनीयमिति गौरवम्, आकाशाप्राथम्ये त्वार्थिकतेजःसर्गप्राथम्यमात्रबाध इति लाघवमिति

भाष्यती

नहीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधानेति । सर्गसंसर्गः श्रौतो भेदस्त्वार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । नच तेजःप्रमुखसर्गसंसर्गवदसहायलमप्यस्य श्रौतं, किंतु व्यतिरेकलभ्यम् । नच श्रुतेन तदपवादबाधनेन श्रुतस्य तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः, तदिदमुक्तम्—'तेजोजनिप्रधाना' इति । स्यादेतत् । यथेकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापारद्वयासंभवात्, हन्त भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारलमविरुद्धमित्यत आह—स्रष्टा त्वेकोऽपीति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यम् । नचानावृत्तस्य शब्दस्य क्रमाकामाभ्यामनेकत्रार्थं व्यापारो दृष्टः । दृष्टं तु क्रमाकामाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारलमित्यर्थः । नचास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह—नचास्माभिरिति । युगमम् । नोदयति—ननु शमविधानार्थमिति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः । न चैष स्रष्टिरोऽपि तु शमपर इत्यर्थः ।

न्यायनिर्णयः

मानयोरन्यथापुनर्पथमाना श्रुतिर्बलीयसीति तैत्तिरीयश्रुतिरेवानुसर्तव्येत्याह—अशक्येति । छान्दोग्यश्रुतेरन्यथापुनर्पथमात्रत्वेन दुर्बलत्वमाह—शक्येति । अन्यथापरिणयनमेवाभिनयति—तदाकाशमिति । किंच 'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुतिः साक्षादेवाकाशश्रोतृत्वात् वारयेदर्थेति विकल्प्याचं दूषयति—नहीति । न द्वितीयः, आर्थिकश्रुतेर्दुर्बलत्वादित्याह—श्रुत्यन्तरेति । तेजःश्रुतिस्तेजोजन्म विषयदनुत्पत्तिश्चेत्युभयं साक्षादेव बोधयति चेत्ता हानिरित्याशङ्क्याह—एकस्येति । एकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारवदेकस्यापि वाक्यस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह—स्रष्टा त्विति । वृद्धप्रयोगाधीनं शब्दसामर्थ्यावधारणम् । न चावृत्तिरहितस्य शब्दस्यानेकार्थं व्यापारो दृष्टः । दृष्टं तु क्रमाकामाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारवत्त्वमित्यर्थः । उक्तम्यायेन श्रुत्येकवाक्यत्वेनाविरुद्धार्थता प्रामाण्यं युक्तमित्युपसंहरति—इत्येकेति । एकं वाक्यमावृत्तिरहितमनेकव्यापारवत्त्वं चैक्यं तर्हि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यत्राकाशश्रोतृत्वरूपसंहर्तव्येत्याशङ्क्य नास्ति । त्रयं वाक्यलैक्यस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह—नचेति । श्रुत्यन्तरसिद्धोऽपि क्रमः श्रुत्यन्तरे संग्राह्यो भवतीति तदुद्धान्तेन स्पष्टयति—यथा चेति । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—नन्विति । तत्र विशेषणश्रुतिं प्रमाणयति—तज्जलानितितीति । व्यावर्त्य कीर्तयति—नैतदिति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः । न चायं शब्दः स्रष्टिरोऽपि तु प्रसिद्धं क्रमं बाधितुमशक्यमिति फलितमाह—तस्मादिति । दाष्टान्तिके विशेषमाह—तत्तेज इति । तस्य स्रष्टिरोऽपि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धक्रमानुरोधित्वमाशङ्क्याह—

त्सृष्टिवाक्यम् । तस्मादत्र यथाश्रुतिक्रमो गृहीतव्य इति । नेत्युच्यते । नहि तेजःप्राथम्यानु-
रोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति, पदार्थधर्मत्वात्कमस्य । अपिच 'त-
त्तेजोऽसृजत' इति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अर्थात्तु क्रमोऽवगम्यते । स च 'वा-
योरोशिः' इत्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथम-
जत्वविषयावसंभवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः । अपिच छा-
न्दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाज्ञातमपि वि-
यदुत्पत्तावुपसंख्यतव्यं, किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समाज्ञातं नभो न संगृह्यते । यच्चोक्तमाकाशस्य
सर्वेणानन्यदेशकालत्वाद्वृहणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवत्यतो न प्रतिज्ञा हीयते, नच
'एकमेवाद्वितीयम्' इतिश्रुतिकोपो भवति, क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति । अत्रोच्य-
ते । न क्षीरोदकन्यायेनैवेदं केषां विज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । मुदादिदृष्टान्तप्रणयनादि प्रकृतिवि-
कारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न
सम्यग्विज्ञानं स्यात् । नहि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति । नच वेदस्य

भाष्यरजप्रभा

मत्वाह—नेत्युच्यत इति । किंच प्रधानधर्मित्यागाद्वरं गुणभूतस्य तेजःप्राथम्यस्य धर्मस्य त्याग इत्याह—नहीति ।
किंच किं सृष्टिपरश्रुतिसिद्धत्वात्तेजःप्राथम्यं गृह्यत उत प्रथमस्थाने तेजसः सर्गश्रुत्यार्थात्प्राथम्यमानात् । नाह
इत्याह—अपिचेति । द्वितीयमनूय दूषयति—अर्थोऽस्त्विति । यदुक्तं वस्तुनि विकल्पासंभवादुभयोः प्राथम्यं
शाखाभेदेन व्यवस्थितं न भवति, नाप्युभयोर्द्विदलाङ्कुरवत्समुच्चित्यस्या प्राथम्यं वायोरग्निरिति क्रमनाद्यापातादिति,
तदिष्टमेवेत्याह—विकल्पेति । न केवलं श्रुतिवेद्योरविरोधः सौहार्दं चास्तीत्याह—अपिचेति । वियदुत्पत्त्याह-
मित्यन्वयः । वियदनुत्पत्तिवादिनोक्तमनूय प्रतिज्ञाया अद्वितीयश्रुतेः मुख्यार्थतावर्थावगमाच्च गौणार्थेतेति दूषयति—
यच्चोक्तमित्यादिना । प्रकृतिकारणस्यायत्तदनन्त्यवस्थायाः । उदकं क्षीरस्थमपि क्षीरज्ञानाच्च गृह्यते भेदादिति भावः ।
मास्तु सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्भ्रान्तिमूलकसंभवादित्याङ्गापौरुषेयत्वान्मेवमित्याह—नच वेदस्येति । माया आन्तिस्त-

भामती

परिहरति—नहि तेजःप्राथम्यानुरोधेनेति । गुणलादार्थत्वाच्च कमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तत्त्यागोऽयुक्त इत्यर्थः ।
सिंहावलोकितन्यायेन वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह—अपिच छान्दोग्य इति । यत्पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपादानं कृतं,
तदूषयति—यच्चोक्तमिति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्वाष्टान्तिकस्य, तस्य च प्रकृतिकारणरूपत्वाद्वाष्टान्तिकस्यापि तथाभावः ।
अपिच आन्तिमूलं चैतद्वचनम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति तोये क्षीरबुद्धिवत् । औपचारिकं वा सिंहे माणवक इतिवत् । तत्र
न तावद्भ्रान्तमित्याह—क्षीरोदकन्यायेनेति । भ्रान्तोर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसंभव इत्यर्थः ।

न्यायनिर्णयः

तस्मादिति । तत्परत्वात्तत्परत्ववैषम्येऽपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यस्य न श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमनिवारकत्वेत्याह—नेत्युच्यत इति । किंच गुण-
भूतक्रमविरोधाच्च प्रधानभूतपदार्थत्वागो युक्तः, गुणप्रधानविरोधे प्रमानानुरोधसेव युक्तत्वादित्याह—नहीति । इतोऽपि तेजःप्राथम्यानु-
रोधेन वियत्पदार्थत्वागानुपपत्तिरित्याह—अपिचेति । छान्दोग्ये तत्प्राथम्यं शब्दमर्थार्थ वा । नाह इत्याह—तत्तेज इति । न द्वितीयः,
अर्थसिद्धक्रमस्य औत्तक्रमविरोधे नाशकत्वायोगादित्याह—अर्थोऽस्त्विति । वियत्पवनयोः क्षुतिं विना प्रथमतस्तोः क्षुतिवशात्तस्य सृष्टौ प्राथम्यं
भाति, तच्च क्षुलन्ते रतीयव्यवस्थया व्याहृतमित्यर्थः । शाखाभेदेन विकल्पो वा सादुभयप्राथम्यस्योभयनोपसंहृतेः समुच्चयो वेलाश-
ङ्गाह—विकल्पेति । प्रथमजत्वे सिद्धवस्तुत्वाच्च विकल्पासंभवाभिरुक्तः । 'वायोरोशिः' इति श्रुतिविरोधाच्चोभयोरसंयत प्रथमजत्वम् । नच
क्रमसृष्टाविष्टायासुभयोः सम्यगप्राथम्यमुपसंहृतं शक्यं, तेन द्वाभ्यां द्वावपि निरस्तावित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुत्यनुरोधेन छान्दोग्यक्षुतिनय-
नाच्च तयोर्विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति । न केवलमविरोधोऽपि तु छान्दोग्यश्रुतेरनुकूलैव तैत्तिरीयश्रुतिरित्याह—अपिचेति ।
उत्पत्तौ वियदुत्पत्तेश्च विनापि प्रतिपादितत्वात्प्रतिज्ञाया न छान्दोग्यश्रुत्यनुकूल तैत्तिरीयश्रुतिरित्याशङ्क्य पूर्वाक्तमनुवदति—यच्चेति ।
अतो न प्रतिज्ञेयत्वाकाशस्योत्पत्त्यभावेऽपीति शेषः । एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिसमाधानमनुवदति—नचेति । अन्यथाप्रतिज्ञोपादानं
तानदूषयति—अत्रेति । क्षीरपूर्णपटे प्रक्षिप्ता नीरविन्दवत्सद्वहणेनैव गृह्यन्ते न पृथक्पाथोभिन्नां प्रहणमवशिष्यते । तथा द्रव्याणि स-
कांथे शक्ते तदभिन्नदेशकालं नभो विज्ञातमेव, तदनेन दृष्टान्तेन नेदं प्रतिज्ञानं नेतुं युक्तं, दृष्टान्तानुरोधित्वाद्वाष्टान्तिकस्य, दृष्टान्तस्य च
प्रकृतिकारणरूपत्वाद्वाष्टान्तिकेऽपि तथात्वस्य युक्तत्वात् । तस्मादाकाशादेर्द्रव्याविकारत्वे तत्प्रकृतिभूतद्रव्याणोऽनन्त्यत्वमित्यनेनैव न्यायेनेदं
नेतव्यमिति । तत्रैव न क्षीरोदकदृष्टान्तवैतन्त्रिकत्वमित्याह—न क्षीरेति । तत्र हेतुमाह—नहीति । ना भूदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
सम्यग्ज्ञानं, तत्राह—यच्चेति । साधया आन्तिप्रत्यक्षा यदलीकं मिथ्याभाषणं तेन वञ्चनसम्यक्शाब्दोषं तेन वा विप्रसिद्धादिभिर्वा
नार्थावधारणमपौरुषेयस्य वेदस्योपपत्त्यर्थः । तेषां पुरुषधर्मत्वाद्भेदेऽसंभवादित्यर्थः । अतु क्षीरक्षीरवद्ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकाद्वितीयश्रुतिरिति,

पुरुषाणामिव मायालीकवञ्चनादिभिरथावधारणमुपपद्यते । सावधारणा चैयम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्यते । नच स्वकार्योपेक्षयेदं वस्त्वैकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकमेवाद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यं, मृदादिष्वपि हि तत्संभवाच्च तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं भवति । 'श्वेतकेतो यस्तु सोम्येदं महामना अनुजानमानां स्तब्धोऽभ्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' (छा० ६।१।१) इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ यत्पुनरेतदुक्तमसंभवाद्गोणी गगनस्योत्पत्तिश्चुत्तिरिति । अत्र ब्रूमः—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्दोऽसंभवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तावसंभवाशङ्का कर्तव्या । यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिखिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते । न त्वविकृतं किंचित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिव्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाण्यादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्माप्याकाशादिव्यो विभक्त इति तस्यापि

भाष्यरत्नप्रभा

याऽलीकं मिथ्याभाषणं तेन वञ्चनमथार्थबोधनम् । आदिपदाद्भिप्रस्तप्रमादकरणपादवानि शुद्धान्ते । प्रतिज्ञामुख्यत्वमभिधायाद्वितीयश्रुतिमुख्यतामाह—सावधारणेति । सर्वद्वैतनिषेधपरेत्यर्थः । उभयगौणत्वेऽद्भुतवदुपन्यासो मृदादिदृष्टान्तैस्तत्साधनं च न स्यादिति दोषान्तरमाह—नचेत्यादिना ॥ ६ ॥ कार्यमेव वस्त्वैकदेश आकाशो नोपपद्यते सामग्रीशून्यत्वादित्यत्र आकाशो विकारः विभक्तत्वात् घटादिवदिति सत्यपिपक्षमाह—यत्पुनरित्यादिना । यो विभक्तः स विकार इत्यन्वयमुक्त्वा यस्त्वविकारः स न विभक्तो यथात्मैति व्यतिरेकव्याप्तिमाह—न त्वविकृतमिति । दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षसमत्वान्मैवमित्याह—एतेनेति । विभक्तत्वेनेत्यर्थः । आत्मनि व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति । धर्मिसमानसत्ताकविभागस्य हेतुत्वात्परमार्थोऽस्मिन् विभागस्य कश्चित्त्वेन भिन्नसत्ताकत्वाच्च

भामती

नाप्यौपचारिकमित्याह—सावधारणा चैयमिति । काममुपचारादस्त्वेकलम्, अवधारणाऽद्वितीयपदे नोपपद्येते । नहि माणवके सिंहलमुपचर्य न सिंहादन्योऽस्ति मनापि माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्ब्रह्मलैकान्तिकं जगतो विवक्षितं श्रुत्या न लौपचारिकम् । अग्न्यास्ये हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नलत्पलमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः । नच स्वकार्योपेक्षयेति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नासति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ आकाशास्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुमाध्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह—यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् । सोऽयं प्रयोगः—आकाशादिकालमनःपरमाणवो विकाराः, आत्मान्यल्ले सति

न्यायनिर्णयः

तत्रैव—सावधारणेति । यथाद्वितीयपदमौपचारिकं तर्हि कथमवधारणम् । नहि माणवके सिंहलोपचारेण सिंहादन्यो माणवको नेति प्रयोगोऽस्तीत्यर्थः । यत्तु स्वकार्योपेक्षया सर्वमिदमुपपन्नमिति, तत्रैव—नचेति । तत्संभवद्रह्मणि विज्ञेयपक्षेयर्थमिति पुरमिति हिंशब्दः । मृदादिष्वपि स्वकार्योपेक्षया वस्त्वैकदेशविषयं सर्वविज्ञानमिच्छन्तं प्रति दोषान्तरमाह—न तदिति । कथमपूर्ववदुपन्यासः, तत्रैव—श्वेतकेतो इति । त्वत्पक्षे वा कथमिदं प्रतिज्ञानं, तत्रैव—तस्मादिति । स्वकार्योपेक्षया वस्त्वैकदेशविषयत्वासंभवादिति यावत् ॥ ६ ॥ सावधारणाद्वितीयश्रुतेरैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनाच्च नभसोऽपि ब्रह्मकार्यत्वं पृथिव्यादिवदित्युक्तम् । इदानीमनुमानविरोधादकाशोत्पत्तेरसंभवात्तदुत्पत्तिश्रृणं गौणमित्युक्तमनुवदति—यत्पुनरिति । अनुमानस्य भवान्तरविरोधेनामानत्वात्प्राकाशोत्पत्तिश्रृणं गौणत्वापादनसामर्थ्यमिति युक्तमवतारयति—अत्रेति । अक्षरोऽक्षयं कथयति—तुशब्द इति । व्यावृत्तिप्रकारमभिनयति—न खल्विति । तत्र विभक्तत्वेतदुक्तमनुमानं हेतुं कुर्वन्व्याप्तिमाह—यत् इति । यद्विभक्तं तत्कार्यं यथा च घटादीलन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—न त्विति । यत्र कार्यं तत्र विभक्तं, यथात्वेत्यर्थः । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह—विभागश्चेति । विमतं कार्यम्, अविद्याव्यतिरिक्तत्वे सति विभक्तत्वात्सामान्यवत्त्वाद्गुणित्वाच्च नदवदित्यमित्याह—तस्मादिति । दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षसमत्वान्मैवमित्याह—एतेनेति । आत्मा गगनादिव्यो विभक्तो न वा । आद्ये विभक्तोऽपि विकारो नेति व्यभिचारः । द्वितीये तदभिज्ञत्वात्तद्देवं तस्यापि कार्यत्वेति सत्त्वा चोदयति—नन्विति । न तावदात्मनि व्यभिचारः, सति मातारं बाणविधुरे विभागभावात् । नच तस्य प्रातीतिकविभागेन कार्यत्वं, सर्वकारणत्वञ्चितिविरोधात् । नच तत्तदेवाकाशापि न कार्यता, तत्कार्यतायाः हतत्वादित्यमित्याह

कार्यत्वं घटादिवत्प्रामोति । न । 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इति श्रुतेः । यदि ह्यात्मापि वि-
कारः स्यात्तत्सात्परमन्यत्र श्रुतमित्याकाशादि सर्वे कार्ये निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् । तथाच
शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । न ह्यात्मानुक्तः कस्यचित्,
स्वयंसिद्धत्वात् । न ह्यात्मात्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यप्र-
सिद्धप्रमेयसिद्धय उपादीयन्ते । न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केन-
चिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहारश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारसिध्यति ।
न चेदृशस्य निराकरणं संभवति । आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि नि-

भाष्यरत्नप्रभा

व्यभिचार इत्याह—नेति । अत्र चाज्ञानान्यद्वयत्वं विशेषणम्, अतो नाज्ञानतत्संबन्धादौ व्यभिचारः । नन्वात्मा
कार्यः, विभक्तत्वात्, वस्तुत्वाद्वा, घटवदित्याभासतुल्यमिदमनुमानमित्याशङ्क्यात्मनः परमकारणत्वेन श्रुतस्य कार्यत्वे
शून्यताप्रसङ्ग इति बाधकसत्त्वात्स्याभावत्वं, नात्र किं विद्वाधकमस्ति प्रत्युत आकाशस्यकार्यत्वे नित्यनेकद्रव्यकल्पना
श्रौतप्रतिज्ञाहान्यादयो बाधकाः सन्तीति नाभासतुल्यत्वेत्याह—आत्मन इति । इष्टप्रसङ्ग इति वदन्तं प्रत्याह—
आत्मत्वादिति । आत्माभावः केनचिज्ज्ञायते न वा । आद्ये यो ज्ञाता स परिशिष्यत इति न शून्यता । द्वितीयेऽपि
न शून्यता मानाभावादित्यर्थः । किंच यद्वि कार्यं सत्तास्फूर्त्योरन्यापेक्षं तन्निराकार्यम्, आत्मा त्वकार्यो निरपेक्षत्वाच्च
बाधयोग्य इत्याह—न ह्यात्मेत्यादिना । कस्यचित्कारणस्यागन्तुकः कार्यो न हि । सत्तास्फूर्त्योः सिद्धारनन्यायत्तत्वा-
दित्यक्षरार्थः । तत्र स्फूर्तैरनन्यायत्तत्वं विवृणोति—नहीति । यदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—'प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं
प्रमितिस्तथा । यस्य प्रसादात्सिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते ।' इति । तथा श्रुतिराह—'पुरुषः स्वयं ज्योतिः',
'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च । नन्वात्मनः स्वतःसिद्धौ प्रमाणवैयर्थ्यं, तत्राह—तस्येति । ननु प्रमेयस्यापि
स्वप्रकाशत्वं किं न स्यादित्यत आह—नहीति । अतो न प्रमाणवैयर्थ्यमिति भावः । आत्मापि मानाधीनसिद्धिः किं
न स्यादित्यत आह—आत्मा त्विति । अयमर्थः—निश्चितसत्ताकं हि ज्ञानं प्रमेयसत्तान्निश्चयकं, गेहे घटो दृष्टो न
वेति ज्ञानसंशये न दृष्ट इति व्यतिरेकनिश्चये चाख्यस्वरूपान्निश्चयात् । ज्ञानसत्तान्निश्चयश्च न स्वतः, कार्यस्य स्वप्रकाश-
योग्यात् । नापि ज्ञानान्तरात्, अनवस्थानात् । अतः साक्षिणैव ज्ञानसत्तान्निश्चयो न स्यात् । तत्र साक्षिणश्चेज्ज्ञाना-
धीनसत्तान्निश्चयः, अन्योन्याश्रयः स्यात् । अतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतःसिद्ध इति । स्वप्रकाशस्यापि बाधः किं न
स्यादित्यत आह—नचेति । जडं हि पराधत्तप्रकाशात्वादागन्तुकं बाधयोग्यं न प्रकाशात्मस्वरूपं, तस्य सर्वबाध-

भाषणी

विभक्तत्वात्, घटशरावोद्वहनादिवदिति । सर्वं कार्यं निरात्मकमिति । निरुपादानं स्यादित्यर्थः । शून्यवादश्च निराकृतः
स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य 'कथमसतः सज्जयेत' इति । उपपादितं च तन्निराकरणमधस्तादिति । आत्मत्वादित्यात्मनः प्रत्यगात्मनो
निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः । एतदुक्तं भवति—तोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मैवोपादानमुक्तं, तस्यैवोपादानत्वेन श्रुतेरु-
पादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति । स्यादेतत् । अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतः, तस्य उपादानान्तरमभ्युपगमनप्यन्यद्भविव्यतीत्यत
आह—न ह्यात्मानुक्तः कस्यचित् उपादानान्तरस्योपादेयः । कुतः । स्वयंसिद्धत्वात् । सत्ता वा प्रकाशो वास्य
स्वयंसिद्धौ । तत्र प्रकाशात्मिकायाः सिद्धे स्वावदानागन्तुकत्वमाह—न ह्यात्मात्मन इति । उपपादितमेतद्यथा संशयविपर्यया-
पारोक्ष्यानास्पदत्वात्कदापि नात्मा पराधीनप्रकाशः, तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयः । अत एव श्रुतिः—'तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । न चेदृशस्य निराकरणं संभवतीति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मलक्षणं

न्यायनिर्णय

—न । आत्मन इति । आत्मनोऽपि वस्तुत्वाद्वदवकार्यत्वनुमानाच्च सर्वकारणत्वेत्याशङ्कार्थापत्तिविरोधाच्चैवमित्याह—यदि हीति ।
निरात्मकत्वं निरुपादानत्वम् । तत्प्राप्तिफलमाह—तथाचेति । इष्टापूर्तिं निराचष्टे—आत्मत्वाच्चेति । निराकर्तासि न वा । आद्ये
कारणतैवात्मेत्यात्मनो नित्यसत्त्वं । द्वितीये तदभावे निराकरणासिद्धेर्नित्यत्वमित्यर्थः । आत्मकारणत्वेवाकाशादिकारणत्वाच्च सर्वस्य
निरात्मकत्वमित्याशङ्काह—नहीति । सत्तास्फूर्त्योरन्यापेक्षत्वादात्मनोऽनागन्तुकत्वं, तत्कथं तत्कारणमाकाशादिकारणमित्यर्थः ।
प्रमाणापेक्षया सिध्यत्वात्मा कथं निरपेक्षस्फूर्तिरित्याशङ्काह—नहीति । तस्यापि स्वयमेव साधकत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षाद्व्यतिरेकेणात्मनः
सिद्धत्वे तेषामनर्थकत्वमित्याशङ्काह—तस्य हीति । आत्मनः स्वयंसिद्धत्वे वस्तुत्वाविरोधादाकाशादीनामपि तथा संबन्धमप्यन्यवैयर्थ्य-
तादवस्थमित्याशङ्काह—नहीति । जडत्वादभ्युपगमाच्च न स्वतःसिद्धता तेषामित्यर्थः । आत्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वं वादिनो
नोपगच्छन्तीत्याशङ्काह—आत्मा त्विति । प्रमाणादिसाक्षिणाच्च तदधीनात्मसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि कथमनिराकरण-
मित्याशङ्काह—नचेति । निराकरणत्वमपि तदधीनात्मलक्षणं तद्विरुद्धं नोवेतीत्यर्थः । अहमस्मि ब्रह्मेति तत्त्वज्ञानाच्चाहं कर्ता भोक्ता
चेत्यात्मनोऽपि निराकरणं दृष्टमित्याशङ्काह—आगन्तुकं हीति । जीवत्वमनागन्तुकमपि निराक्रियमाणमिष्टमित्याशङ्काह—नेति ।

राकर्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । न ह्यशेरौष्यमग्निना निराक्रियते । तथाहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीततरं चाज्ञासिषमहमेवानागतमनागततरं च ज्ञास्यामीत्यतीतानागततवर्तमानभावैनाऽन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति, सचेदा वर्तमानस्वभावात्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्तमानस्वभावादन्यथास्वाभावत्वं वा न संभावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं चाकाशस्य । यत्कृतं समानजातीयमनेकं कारणद्वयं व्योम्नो नास्तीति, तत्प्रत्युच्यते—न तावत्समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति । नहि तन्तूनां तत्संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति, द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् । नच निमित्तकारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति । स्यादेतत् । समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति । तदप्यनैकान्तिकम् । सूत्रगोवालेह्येनैकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरुणादि-

भाष्यरत्नप्रभा

साक्षिस्वरूपस्य निराकर्त्रन्तराभावात्, स्वस्य च स्वनिराकर्तृत्वयोगात् । नहि सुनिपुणेनापि स्वाभावो द्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः । एवं स्वतःस्फूर्तित्वादात्मानं बाध्य इत्युक्त्वा स्वतःसत्ताकत्वाच्च न बाध्य इत्याह—तथाहमेवेति । ज्ञानज्ञेययोः सत्ताव्यभिचारेऽपि ज्ञातुः सदैकरूपत्वाच्च सत्ताव्यभिचार इत्यर्थः । मास्तु जीवतो ज्ञातुरन्यथास्वभावः, नृत्तस्य तु स्यादित्यत आह—तथेति । उच्छेदो विनाशः । अन्यथास्वभावत्वं मिथ्यात्वं वा संभावयितुमपि न शक्यम्, अहमस्मीत्यनुभवसिद्धसत्त्वभावस्य बाधकाभावादित्यर्थः । एवमात्मनः शून्यत्वनिरासेन शून्यताप्रवृत्त्यानिष्ठत्वमुक्तं, तत्तन्नात्मनः कार्यत्वानुमानमाभास इत्याह—एवमिति । अकार्यात्मनः सिद्धौ तस्याविद्यासहितस्योपादानस्यादृष्टाद्विनिमित्तस्य च सत्त्वादाकाशानुपपत्तिहेतोः सामग्रीशून्यत्वस्य स्वरूपासिद्धेरुक्तसम्प्रतिपक्षबाधाच्चाकाशस्य कार्यत्वं निरवधारमित्याह—कार्यत्वं चेति । आत्माविद्ययोर्विजातीयत्वाच्चाकाशाशरम्भकत्वमिच्छुकमनूय निरस्यति—यत्स्वित्यादिना । किं कारणमात्रस्य साजात्यनियम उत समवायिनः । तत्रार्थं निरस्य द्वितीयं शङ्कते—स्यादेतदिति । किं समवायितावच्छेदकप्रभेण साजात्यमुत सत्त्वादिना । नाद्य इत्याह—तदपीति । नच रज्ज्वादि न द्रव्यान्तरमिति

भामती

तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सत्ताया अनागन्तुकलमस्याह—तथाहमेवेदानीं जानामीति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमानातीतानागतत्वेषु प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनावुभवादप्रच्युतस्वभावस्य नागन्तुकं सत्त्वम् । त्रैकाल्यावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं व्याप्तं, तत्प्रमातुः सदावर्तमानाद्यावर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमादाय निवर्तत इति । अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य इति । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो नृत्तस्य तु भविष्यतीत्यत आह—तथा भस्मीभवत्यपीति । यत्सखल सत्त्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम् । बाधकं च षट्पादीनां स्वभावाद्विचलनं प्रमाणोपनीतम् । यस्य तु न तदस्त्वात्मनो न तस्य तत्कल्पनं युक्तम्, अबाधितानुभवसिद्धस्य सत्त्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पनाप्रमाणाभावात् । तदिदमुक्तम्—न संभावयितुं शक्यमिति । तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दृश्यित्वानैकान्तिकत्वेनापि दृश्यति—यत्कृतं समानजातीयमिति ।

न्यायनिर्णयः

किं तर्हि स्वरूपं तदाह—य एवेति । तदपि निराक्रियतामिलाशङ्क निराकर्त्रन्तराभावाच्चैवमित्याह—नहीति । आत्मनः सत्तास्फूर्त्योऽन्यथानपेक्षत्वनागन्तुकत्वे कारणमुक्त्वा स्फूर्त्यान्यानपेक्षत्वमुपपाद्य सत्तायामपि तदुपपादयति—तथेति । सदाहमित्यपरोक्षरूपाः अनुभवान्नात्मनः सत्ताव्यभिचारः, येनान्यतः सत्तामाकाङ्क्षित्वित्यर्थः । जीवतो मातुरन्यथाभावमावैऽपि नृत्तस्य स्यादित्याशङ्काह—तथेत्यादिना । अतस्त्वभावत्वमनुभवसिद्धं तस्यान्यथात्वं बाधकादवसातव्यं, बाधकं च षट्पादीनां स्वभावाद्विचलनं मानोपनीतं, यस्य तु न तदस्ति तस्यात्मनोऽनुभवसिद्धस्य नाप्यन्यथावतिमिति भावः । आत्मनः स्वतःसिद्धत्वेनानागन्तुकत्वे फलितमाह—एवमिति । विभक्तत्वेतोरन्यभिचारेऽपि बाधकर्ताभावादप्रयोजकत्वेत्याशङ्काह—कार्यत्वं चेति । अकार्यत्वात्मनः स्वरूपोपाधाववापितभेदश्च्यत्वाच्च मुख्यं विभक्तत्वम् । आकाशस्य तथाविषमेदवत्त्वानुसृत्यविभागेन कार्यत्वमन्यथा मुख्यविभागानुपपत्तिरिति कुतोऽप्रयोजकत्वेत्यर्थः । आकाशानुत्पत्त्यनुमानानां प्रत्यनुमानविरोधमुक्त्वा समवायिकारणशून्यत्वं विशेषतो दृश्यितुमनुमाधे—यत्स्विति । तत्र समानजातीयसाशरम्भकत्वमयोग्यवच्छेदेनान्ययोग्यव्यवच्छेदेन वैति विकल्प्याश्रमजीकृत्य द्वितीयं दृश्यति—तद्यतीति । नियमो हि कारणमात्रनिष्ठो वा निमित्तकारणनिष्ठो वा समवायिकारणनिष्ठो वैति विकल्प्याश्रं प्रत्याह—नहीति । न द्वितीय इत्याह—नचेति । एतौयमादौ—स्यादेतदिति । समवायिकारणस्यापरजाला वा परजाला वा समानजातीयत्वमिति विकल्प्याश्रं निरस्यति—तदपीति । अनैकान्तिकान्तरमाह—तथेति । नच रज्ज्वादिः सूत्रवालादिसमुदायमात्रं, षट्पादरपि तथात्वापत्तावयविसमुदायमात्राकारणप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीये समानजातीयविशेषवैयर्थ्यम्, अद्रव्यसात्तत्वाशरम्भकत्वेन सर्वस्यापि समानजातीयत्वं संभाविताह—

मिश्रं विचित्रान्कम्यलान्वितमन्वेते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयकत्वात् । नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति । अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणुर्मेनश्चायं कर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येवभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेत् । न । परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसच्चिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत । तदैव तु द्रव्यं विशेषपद्व्यस्तान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते । तच्च कचिदेकं परिणमते मृद्विवाद्यङ्कुरादिभावेन । कचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन । निश्चरशासनमस्त्यनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति । अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकसाङ्गहण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते । तथाचोक्तम्—‘उपसंहारदर्शनादेति चेन्न क्षीरवद्वि’ (ब्र० सू० २।१।२४) इति । यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति । तदयुक्तम् । येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत्, ‘अस्थूलमनणु’ (बृ० ३।१।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः, एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदना-

माध्यरजप्रभा

वाच्यं, पदादेशपि तथात्वापातात् । द्वितीयोऽसदिष्टः, अतमाविद्ययोर्वैस्तुत्वेन साजात्यादित्याह—सत्त्वेति । उपादानस्य साजात्यनियमं निरस्य संयुक्तानेकत्वनियममद्वितीयस्यासङ्गस्याप्यात्मन उपादानत्वसिद्धये निरस्यति—नापीत्यादिना । किमारम्भकमात्रस्यायं नियम उत द्रव्यारम्भकस्य । नाद्य इत्याह—अण्विति । अणुकस्य ज्ञानस्य चासमवायिकारण-संयोगजनकमात्रं कर्म । यद्यप्यदृष्टवदात्मसंयुक्ते अणुमनसी आद्यकर्मारम्भके तथापि कर्मसमवायिन एकत्वादानेकत्व-नियममङ्ग इत्याह—एकैको हीति । द्रव्यान्तरैः । समवायिभिरित्यर्थः । द्वितीयमुत्थाप्यारम्भवादानङ्गीकारेण दूषयति—द्रव्येत्यादिना । न त्वभ्युपगम्यते तस्माद्वैष नियम इति शेषः । यत्तु क्षीरपरमाणुषु रसान्तरत्वेत्यतौ तैरेव दध्मारम्भ इति । तच्च । क्षीरनाशो मानाभावात्, रसवद्द्रव्योऽप्येकद्रव्यारभ्यत्वसंभवाच्च, द्रव्यगुणसंकेतस्य पौष्ट्येषस्य शुद्ध्यर्थनिर्णयाहेतुत्वादिति भावः । लोके कर्तुः सहायदर्शनादसहायाङ्गहणः कथं सर्ग इति, तत्राह—तथाचोक्तमिति । प्रागभावशून्यत्वहेतुरप्यसिद्ध इत्याह—यच्चोक्तमित्यादिना । शब्दाश्रयत्वं विशेषः । शब्दादि-मानाकाशः प्रलये नास्ति, ‘नासीद्द्रव्यो नो व्योम’ इति श्रुतेः । नन्वाकाशाभावे काठिन्यं स्यादिति चेत् । सुसिद्धि-तोऽयं नैयायिकतन्त्रयः । न ह्याकाशाभावस्य ह्यसौ वा काठिन्यं किंतु मूर्तद्रव्यविशेषस्तस्योपादिविशेषो वा काठिन्यं, तच्च प्रलये नास्तीति भावः । ‘आकाशशरीरं ब्रह्म’ इति श्रुतेरद्वयौघ्यवद्ब्रह्मत्वभावस्याकाशस्य सति ब्रह्मणि कथमभावः, तत्राह—यथाचेति । विभुत्वादाकाशसमं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । विभुत्वात्पशूद्व्यत्यन्तविरवयवद्रव्यत्वलिङ्गानां विभक्त-

मानसी

नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते । यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्युप-

न्यायनिर्णयः

सत्त्वेति । समानजातीयमेवारम्भकमिति नियमं निराकृत्यानेकेषामारम्भकत्वनियमं निराकरोति—नापीति । तत्रियमो हि कार्यमात्र-रम्भे वा द्रव्यारम्भे वा । नाद्य इत्याह—अणुमनसोरिति । ययोः संयोगस्तौ संहत्य कर्मारभते चेत्तस्योभयसमवेतत्वादेकद्रव्यत्वव्या-हतिरित्याशङ्क्य सति कर्मणि संयोगः सति च तस्मिन्मते परस्परश्रयत्ववैवमिल्याह—एकैको हीति । अणुकारमभ्युपगमासम-वायिकारणमात्मनःसंयोगजनकं च कर्मोऽयं कर्म । द्वितीयमवगम्यते—द्रव्येति । आरम्भवादानवस्थुपगमेन दूषयति । न । परिणमेति । तदेव प्रपञ्चयति—भवेदिति । न त्वेवमभ्युपगम्यते । तस्माद्वैष नियम इति शेषः । तदनभ्युपगमे कथं कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—तद्वेदेति । परिणामपक्षेऽपि तुल्यमनेकेषां कारणत्वमिल्याशङ्क्याह—तच्चेति । यत्र क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषा-मुपादानत्वम्, अविमक्तस्यैव क्षीरस्य दध्यात्मना परिणामोपलम्भात्, यथा परमाणुवादिनां क्षीरबणुकं व्यणुकं वा द्रव्यान्तरासंयो-गेऽपि दधि जनयति तथा परिणामपक्षेऽपीति विवक्ष्याह—कचिदिति । पक्षद्वयेऽपि कारणत्वमनेकेषामित्यसिद्धिर्न न कारणमस्ती-त्याह—नेष्टरेति । एकसादनैकसाक्षात् कार्योत्पत्तिदर्शनाजिणिथासिद्धिरित्याशङ्क्याह—अत इति । एकस्यापि परिणामिनः सहकार्यै-रक्षवर्तमानात्तद्विहितो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह—तथाचेति । कारणशून्यत्वादाकाशमात्मवदनुत्पत्तिमदित्यत्रिरस्यम् । इदानीमभूत्वाभाविताभावाच्च तदुत्पत्तिमदित्युक्तमुनवदति—यच्चोक्तमिति । हेत्वसिद्ध्या परिहरति—तदयुक्तमिति । शब्दाश्रयत्वं विशेषः । आकाशस्य मूर्तत्वाभावात्तद्विरोधितत्वाच्चान्तरत्वात्तदभावेऽपि न प्रागवस्थायां काठिन्यप्रसक्तिरिति भावः । ‘आकाशशरीरं ब्रह्म’ इति श्रुतेराकाशाभावे कथं ब्रह्मणोऽनवस्थानमित्याशङ्क्याकाशवच्छरीरमस्येति श्रुत्युत्पत्त्या कृत्युपपत्ति मत्वाह—यथा चेति । अव-काशाश्रान्तरमन्तरेणाकाशस्यितिवद्ब्रह्मणोऽपि तत्कारणस्य तदतिरेकेण अनुपपत्त्यवस्थानातिवास्तव्यतिरिक्तेति हेत्वसिद्धिसुपसंहरति—

काशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैध-
र्म्यादाकाशस्याजत्वमिति । तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्वोप-
पत्तेः । उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् । अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वाद्दटादिवदित्यादि-
प्रयोगसंभवाच्च । आत्मन्यनैकान्तिकमिति चेत् । न । तस्यौपनिषद् प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः ।
विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति, तत्रामृतत्वश्रु-
तिस्तावद्विषयमृता दिवौकस इतिवद्ब्रष्टव्या । उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । 'आकाशवत्स-
वैगतश्च नित्यः' इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसम-
त्वाय । यथेष्टुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वाद्युच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत् । एतेनान-
न्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । 'ज्यायानाकाशात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मण आकाशस्योपरि-
माणत्वसिद्धिः । 'न तस्य प्रतिमास्ति' (श्वे० ४।१९) इति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति ।
'अतोऽन्यदातेम्' (बृ० ३।४।२) इति च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामातेत्वं दर्शयति । तपसि
ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसंभवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्मा-
द्ब्रह्मकार्यं विद्यदिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

त्वादिलिङ्गसहितगमबाधमाह—यदपीत्यादिना । धर्मविकाराभावे गुणनाशो न स्यादिति तर्काधर्मनित्यपदम् ।
गुणाश्रयत्वमेव हेतुः । तच्च स्वसमानसत्ताकगुणवस्वम्, अतो निर्गुणात्मनि न व्यभिचारः । भूतत्वमादिशब्दार्थः ।
स्वरूपासिद्धिमप्याह—विभुत्वादीनां चेति । सर्वमूर्तेद्रव्यसंयोगः परिमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणात्मनि दृष्टान्ते
नास्ति । संयोगस्य सावयवत्वनिमित्तस्याजत्वसाध्यविरुद्धता च । स्वरूपोपचयश्च तु विभुत्वमात्माकाशयोर्न समं,
'ज्यायानाकाशात्' इति श्रुतेः । क्वचिदाकाशसाम्यं तु ब्रह्मणो यत्किञ्चिद्धर्मसंबन्धेन व्यपदिश्यते । असत्त्वेन वा ।
पञ्चीकरणादुपपत्तेश्चैवमसिद्धं, कार्यद्रव्यत्वाच्चिरवयवत्वमप्यसिद्धं, द्रव्यत्वजातिश्रामान्यसिद्धेस्तथैः । नित्य इत्यंशेन साम्यं
न विवक्षितम् । ननु 'स यथाऽनन्तोऽथमाकाश एवमनन्त आत्मा' इति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव साम्यं ब्रूते, नेत्याह—
एतेनेति । आकाशस्य कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्त्वापेक्षिकानन्त्यद्वारा मुख्यानन्त्यं बोधयतीति भावः ।
न्यूनत्वाच्चाकाशस्य न मुख्योपमानत्वमित्याह—ज्यायानिति । मुख्योपमानासत्त्वे श्रुतिः—'न तस्य' इति । तस्मा-
दाकाशस्योपमानत्वमात्रेण नित्यत्वं नास्तीति भावः । अनित्यत्वेनासत्त्वे श्रुतिमाह—अतोऽन्यदिति । यत्त्वेकत्वेन
संभूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं चेति । तन्न । आकाशोऽपि तस्य मुख्यत्वसंभवादित्याह—तपसीति । बलवत्ति-
त्तिरिचुल्या छान्दोग्यश्रुतेर्नयनादेकवाक्यतया नष्टरि ब्रह्मात्मनि समन्वय इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥

भामती

गन्तव्यं किंप्राप्तमेव क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिणमते । यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरपरमाणुर्धिपरमाणुभावेनेति ।

न्यायनिर्णय

तस्मादिति । उक्तानुमानान्तराण्यनूय कालालयापदिष्टतामाह—यदपीति । न्यायशून्या श्रुतिनुमानमपवाधितनुसमर्थेत्वाशङ्काह—
उत्पत्तीति । इत्थंकाशस्य न नित्यत्वमित्याह—अनित्यमिति । वस्तुतस्तु गुणाश्रयत्वमेव हेतुः । आकाशो जायते, महाभूतत्वात्,
असत्तादिवोक्तेन्द्रियग्राह्यगुणाधारत्वाद्वा, पृथिव्यादिवदित्यनुमानमादिशब्दार्थः । आपस्य हेतोरेत्यन्तरनैकान्तिकत्वं चोदयति—आत्म-
नीति । निर्गुणत्वश्रुतिमाश्रय्य परिहरति—न तस्येति । न चाकाशमनित्यविशेषगुणाधिकरणविमुक्तिर्भ्रंश, मेयत्वादिति तत्तत्सिद्धिः ।
आकाशं श्रोत्रप्राज्ञविशेषगुणाधिकरणविनश्यत्, मेयत्वादित्यपि प्रसङ्गात्, आत्मनि सर्वविशेषनिराकरणविषयश्रुतिविरोधाच्चेति भावः ।
इत्थं त्वदुक्ता हेतवः साधका न भवन्तीत्याह—विभुत्वादीनां चेति । आकाशस्य नित्यत्वे नानुमानमस्तीत्युपपाद्य यथैतदुक्तं शब्दा-
श्रित्यत्वमिति तदनुप दूषयति—यच्चेतदिति । किमिममृतत्वश्रुतिरापेक्षिकी व्याख्यायते मुख्यार्थैव किं न स्यादित्याशङ्काह—उत्प-
त्तीति । आकाशस्यानित्यत्वं चेदात्मनि तत्तुल्यत्वश्रुतिर्वाहम्येतस्याशङ्काह—आकाशवदिति । सत्त्वाभावे न कश्चिदुपमानत्वमुप-
लब्धमित्याशङ्काह—यथेति । 'स यथाऽनन्तोऽथमाकाश एवमनन्त आत्मा' इति श्रुतिर्वाहिं कथमित्याशङ्काह—एतेनेति । उपपत्ति-
विनाशयोरेकपादितत्वेन न्यूनोपमानानुगोचर्यर्थः । कथमाकाशस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भूतपरिमाणत्वमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तयुक्ता श्रुति
समुच्चिनोति—ज्यायानिति । इत्थं ब्रह्मणि नोपमानोपपत्तिरित्याह—न तस्येति । इतोऽपि नित्यत्वमाकाशस्य नाशद्वित्यमित्याह
—अतोऽन्यदिति । यदुक्तं स्यादिकस्य ब्रह्मशब्दवदिति, तदूषयति—तपसीति । युक्तं तपसि ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वं, तस्य ब्रह्मणो-
त्पत्तिवत्त्वात्, आकाशे तु संभूतशब्दस्य ज्वलनादिवद्वाचकाभावादनुपादिकतद्वाच्य मुख्यत्वेनैवैतथैः । श्रुतिमुक्तिसिद्धयुपसं-
हरति—तस्मादिति । आकाशस्यश्रुत्यनुसारेण तेजःस्रष्टिश्रुतिनयनात्प्रत्येकवाक्यतया प्राप्ताण्योपपत्तेराकाशवत्तरे ब्रह्मणि समन्वय

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

बाहुर्बिलो जायते वा छान्दोग्येऽजन्मकीर्तनात् ॥ सैषाऽनस्तमिता देवतेत्युक्तेन च जायते ॥ १ ॥

श्रुत्यन्तरोपसंहारादौग्यमलमयश्रुतिः ॥ चिद्विजयते बाहुः स्वरूपं ब्रह्म कारणम् ॥ २ ॥

अतिदेशोऽयम् । एतेन विद्यव्याख्यानेन मातरिश्वापि विद्यदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते यथा-
योगं पक्षा रचयितव्याः । न वायुरूपयते छान्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः । अस्ति
तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरण आम्नानम् 'आकाशाद्वायुः' (तै० २।१) इति पक्षान्तरम् । ततश्च
श्रुत्योर्विप्रतिषेधे सति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिरसंभवादित्यपरोऽभिप्रायः । असंभवश्च 'सैषाऽन-
स्तमिता देवता यद्वायुः' (बृ० १।५।२२) इत्यस्तमयप्रतिषेधात्, अमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुप-
रोधाद्यावद्विकारं च विभागभ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधोऽपरेष्विद्या-
विषय आपेक्षिकः । अश्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् । कृतप्रतिविधानं चामृतत्वादिश्रवणम् ।
ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणयोरेकमेवाधिकरणमुभयविषयमस्तु

भाष्यरत्नप्रभा

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । अतिदेशत्वाच्च पृथक्संगत्याद्यपेक्षा । 'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुतेः 'आकाशाद्वायुः'
इति श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति एकवाक्यत्वभावाभावाभ्यां संशये गौणपक्षपूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षानतिदिशति—तत्रापी-
त्यादिना । पूर्वत्र ह्याकाशानन्तर्यं तेजसः स्थापितं, तत्र वायुतेजसोस्तुल्यवदानन्तर्यं वायोरभिरिति क्रमश्रुतिबाधा-
स्योपापं तेजःप्राथम्यभङ्गाच्चैकवाक्यतेति पूर्वपक्षे गौणवाद्यभिप्रायमाह—ततश्चेति । अलमयप्रतिषेधो मुख्यत्वस्थ-
संभवे लिङ्गम् । 'वायुश्चान्तरिक्षं चेतदमृतम्' इति तस्यैव लिङ्गस्याभ्यासः । 'वायुरेव व्यष्टिः समष्टिश्च' इति सर्वात्म-
त्वलिङ्गान्तरमादिपदार्थः । तथा सर्वगोविद्यायां 'वायुर्हैवैतान्सर्वानश्यादीन्संहरति' इति शब्दमात्रेणैश्वर्यश्रवणं लिङ्गा-
न्तरं ब्राह्मम् । एतैर्लिङ्गैर्बायुरनाद्यनन्त इति प्रतीतेरुत्पत्तिर्गौणीयविरोधः श्रुत्योरिति प्राप्ते प्रतिपादादिविधितप्रतिज्ञाश्रुतेर्वै-
लीयस्त्वात्साधकानां तत्र तत्र वायुत्पत्तिवाक्यानां भूयस्त्वादुक्तविभक्तत्वादिलिङ्गानुग्रहाच्च मुख्यैव वायोरुत्पत्तिः,
तथाचाकारां वायुं च सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति श्रुत्योरेकवाक्यतया ब्रह्मणि समन्वयः । लिङ्गमि त्पास्यवायुस्तावत्त्वादा-
पेक्षिकतया व्याख्येयानीति मुख्यसिद्धान्तमाह—प्रतिज्ञेत्यादिना । कृतं प्रतिविधानमापेक्षिकत्वेन समाधानं यस्य
तत्तथा । अधिकरणारम्भमाश्लिष्योक्तमधिकाराङ्गमाह—नन्वित्यादिना । 'वायुर्हैवैतान्सर्वान्सृजते' इत्यादिशब्दमात्रं

भाष्यटी

शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पलं दूरत एवोपच-
रितलं, इन्त भोः पवनस्य नित्यलप्रसङ्गः । 'वायुश्चान्तरिक्षमेतदमृतम्' इति द्वयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पवनस्य विशेषेणाह—
सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति । तस्मादभ्यासानापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि लौपतिकमेवेति प्राप्तम् । तदिदमुक्तं
भाष्यकृता—अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्चेति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः । एवं प्राप्त उच्यते ।
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्, प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्, तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां, तेषामपि चादौ-

न्यायनिर्णय

सिध्दतीत्यधिकरणार्थं निगमयति—इति सिद्धमिति ॥ ७ ॥ विद्यदुत्पत्तिमुक्त्वा पवनोत्पत्तिमतिदेशेन साधयति—एतेनेति । अत्र
पूर्ववत्पादादिंसंगतये न पृथग्भक्त्या भवन्तीत्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह—अतिदेशोऽयमिति । फलभेदमपि पूर्ववदपेक्ष स्यादक्षरार्थं कथ-
यति—एतेनेति । विद्यदुत्पत्तिप्रधानान्तरं तेजःआद्यतिद्वयं वायोरुत्पत्तिमन्त्रेण व्याख्याने कारणमाह—विद्यदाश्रय इति । 'तत्ते-
जोऽसृजत' इति श्रुतिः 'आकाशाद्वायुः' इति श्रुत्या विरुध्यते न वैलेकवाक्यत्वासंभवसंभवाभ्यां संशये सत्यतिदेशं विशदीकर्तुं तुल्य-
न्यायत्वमाह—तत्रापीति । बहुवचसा विद्यदधिकरणेऽपि पक्षयमस्तीति सूचितं, तदेव पक्षत्रयं संक्षिपन्प्रथमं गौणवादिपक्षमाह—न
वायुरिति । पूर्वपक्षं संक्षिपति—अस्ति विविति । छान्दोग्ये तेजसः 'तत्तेजोऽसृजत' इति प्रथमजत्वश्रवणात्, तैत्तिरीयके च 'आका-
शाद्वायुः' इति वायोस्तेजःसकाशात्पूर्वजत्वश्रुतेरभयोस्तदनुपपत्त्या मिथोविरोधे श्रुत्योरप्राप्ताण्यपादाकाशद्वारा वायुकारणे ब्रह्मणि समन्-
वाप्तिसिद्धिरित्यर्थः । गौणवादिनोऽभिप्रायं संयुजाति—ततश्चेति । आकाशवाद्ययोरकारणत्वाभावात्कथमसंभवाशङ्क्याशङ्क्याह—असंभव-
श्चेति । दक्षितश्रुत्या वायुनित्यत्वमापेक्षिकमित्याशङ्क्याभ्यस्यमानत्वाजैवमित्याह—अमृतत्वादीति । 'वायुश्चान्तरिक्षं चेतदमृतम्' इति
श्रुतेः । आदिशब्देन 'बाहुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः' इत्यभ्यासो गृह्यते । प्रतिज्ञाश्रुतेरनुमानाच्च पवनोत्पत्तेरावश्यकत्वे श्रुत्योरेकवाक्यतया
विरोधाभावादकाशद्वारा वायुकारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्दतीति सिद्धान्तमाह—प्रतिज्ञेति । ययु वायोरस्तमयप्रतिषेधादुत्पत्तेरसंभव इति,
तत्राह—अस्तमयेति । अमृतत्वादिश्रवणं तर्हि कथं, तत्राह—कृतेति । प्रतिज्ञावाक्याधेयप्राधान्यात्तदुपपादकत्वात्पत्तिप्रतिपादकत्वाभ्यानां
च बहुलाभ्युत्थभूतस्तत्त्वानां वैलीयस्त्वादमृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नैयौ । अभ्यासस्तृप्त्यादपरेष्वान्न वायोरमृतत्वमालम्बितं
गमयति । 'अप पुनर्नृण्यं जयति' इत्यमृतत्वमप्यस्यैव वाक्यभेदे श्रवणादिति भावः । अपिकाशब्रह्मभावेनातिदेशमाक्षिपति—नन्विति ।

किमतिदेशेनासति विशेष इति । उच्यते—सत्यमेवमेतत् । तथापि मन्वधियां शब्दमात्रकृता-
शङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । संवर्गविद्यादिषु ह्युपास्यतया वायोर्महाभागत्वश्रवणात्,
अस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशङ्का कस्यचिदिति ॥ ८ ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

सङ्ग्रह जायते नो वा कारणत्वेन जायते ॥ यत्कारणं जायते तद्विद्यद्वाप्यादयो यथा ॥ १ ॥

असतोऽकारणत्वेन स्वादीनां सत उद्भवात् ॥ व्याप्तेरजादिवाक्येन बाधत्वात्सर्वे जायते ॥ २ ॥

वियत्पवनयोरसंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवेत्कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्या-
त्कस्यचिन्मतिः । तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाश-
स्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत । तामाशङ्कामपनेनुमिदं सूत्रम्—‘असंभ-

भाष्यरत्नप्रभा

शङ्कामूलं नाथे इति धोतनार्थं मात्रपदम् । तामेव शङ्कामाह—संवर्गेति । व्यष्टिसमष्ट्युपासितः ‘वायुं दिशं वत्सं वेद’
इत्युपासितश्चादिशब्दादर्थः ॥ ८ ॥ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । ‘अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम्’, ‘न चास्य कश्चिज्ज-
निता’ इत्यादि ब्रह्मानादित्वश्रुतीनां ‘त्वं जातो भवसि’ विश्वतोमुखाः’ इत्युत्पत्तिश्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेत्येकवाक्यत्वभा-
वाभावाभ्यां संदेहेऽस्ति विरोध इति पूर्वपक्षे यथा वाय्वादेरमृतत्ववदिकमुत्पत्तिश्रुतिबलादापेक्षिकं तथा ब्रह्मानादित्वमा-
पेक्षिकमिति दृष्टान्तसंगत्या एकदेशिपक्षं प्रापयति—वियदिति । ब्रह्म कुतश्चिज्जायते, कारणत्वात्, आकाशवदित्यनुमा-
नानुग्रहाज्जन्मश्रुतिर्बलीयसीत्याह—तथेति । न चानादिकारणाभावेनानवस्था बीजाङ्कुरवदनादित्येवोपपत्तेः । तथाच दीपा-
दीपवद्ब्रह्मानन्तराब्रह्मानन्तरोत्पत्तिः, उत्पत्तिश्रुत्या चानादित्वश्रुतिर्नैवेत्यनाद्यनन्तब्रह्मसमन्वयासिद्धिरिति प्राप्ते मुख्यसिद्धा-
न्तमाह—तामिति । ब्रह्म न च जायते, कारणशून्यत्वात्, नरविषाणवत्, व्यतिरेकेण घटवच्चैत्यनुमानानुग्रहादिपक्षे
चाकारणककार्यवादप्रसङ्गाब्रह्मानादित्वश्रुतयो बलीयस्य इति कारणत्वलिङ्गबाधाज्जन्मश्रुतिः कार्याभेदेन व्याख्येयेत्यनाद्य-

भामती

तत्रतिपादकानां मातरिद्योत्पत्तिक्रमप्रतिपादकानां बहुलमुपलब्धेः, मुख्यभूयस्त्वाभ्याममूषां श्रुतीनां बलीयस्त्वात्, एतदुपरो-
धेनामृतत्वास्तमयप्रतिषेधाभापेक्षिकलेन नेतव्याविति । भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥ ८ ॥ असंभ-
वस्तु सतोऽनुपपत्तेः । ननु ‘न चास्य कश्चिज्जनिता’ इत्यात्मनः सतोऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का । नच वचनम-
दृष्ट्वा पूर्वं पक्ष इति युक्तम्, अधीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकाददर्शनानुपपत्तेरत आह—वियत्पवनयोरिति । यथाहि
वियत्पवनयोरमृतत्वान्नसमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधादापेक्षिकलेन नीते । एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽभिर्विस्तुलिङ्गद्वयान्तश्रुति-
विरोधाद्यत्मानान्तरविरोधाच्चापेक्षिकलेन व्याख्यातव्या । न चात्मनः कारणवत्त्वेऽप्यवस्था लोहगन्धितामावहलानादित्वात् कार्य-
कारणपरम्परायां इति भावः । तथा विकारेभ्य इति । प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्राप्त उच्यते—सदेकस्वभा-
वस्योत्पत्त्यसंभवः । कुतः अनुपपत्तेः । सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथयितव्यम् । उक्तमेतदि-

न्यायनिर्णयः

अधिकां शङ्कां दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यत इति । यदुक्तमसति विशेषे नातिदेशोऽर्थवानिति, तदङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि पूर्ववै-
वाचिकरणेन गतत्वादिदमधिकरणमनारम्भमिति, तत्राह—तथापीति । शब्दानुरोधिभ्यामे शङ्का न वस्तुनुरोधिनीति मात्रशब्दादर्थः ।
शब्दमात्रकृतामाशङ्कामेव दर्शयति—संवर्गेति । ‘स यो वायुं दिशं वत्सं वेद’ इत्यादिविधानसंग्रहार्थमादिपदम् । द्वितीयमादिपद-
ममृतत्वश्रवणमभ्यासं च संरुक्ताति । अमृतत्वादित्वश्रवणस्य कृतप्रतिविधित्वात्कथं तदशादाशङ्कितं, तत्राह—कस्यचिदिति । प्रतिशानु-
रोधादिना वायोर्नित्यत्वानुपपत्तेरकल्पात्कारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीत्युपसंभ्रुतिमिति शब्दः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणो वियत्पवनकारणत्वं
पूर्वसिद्धिकारणयोश्च क्तम् । इदानीमविरहे विकुलिङ्गोऽदेयैर्बोध्यते तथा ब्रह्मानन्तराब्रह्मोत्पत्तयामित्याशङ्क्याह—असंभवस्त्विति । ‘न चास्य
कश्चिज्जनिता’ इत्यादेर्ब्रह्मणोऽजन्वं प्रतिपादयतः समन्वयस्य ‘त्वं जातो भवसि’ इत्यादिश्रुत्या विरोधोऽस्त्युत नेत्येकवाक्यत्वासंभवसंभ-
वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—वियदिति । दर्शितवृत्तिविरोधपरिहारद्वारा समन्वयवृद्धीकरणत्वादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे विरोधादप्रामाण्ये
नित्यसिद्धे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते वाक्यैक्यादविरोधात्प्रामाण्ये तत्र तत्सिद्धिः । संभावनामात्रादर्थसिद्धावतिप्रसङ्गात्प्रमाणमेव
साधकं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—तथेति । ब्रह्म कस्यचित्कार्यः, कारणत्वात्, आकाशवत् । न चावत्वश्रुतिविरोधः, अनुमानानुगृहीत-
जन्मश्रुत्या तस्या विरोधात् । न चानवस्थानुगृहीताजत्वश्रुतिर्नैवेत्यती, कार्यकारणपरंपराया बीजादिवदनादित्वादन्यपरंपराया तदनुगृहीत-
त्वेऽपि तत्रानुमानानुगृहीतत्वेनाविशेषादसति विरोधः श्रुत्योरिति भावः । ब्रह्म न कार्यः, कारणशून्यत्वात्, नरविषाणवदित्यनुमानानुगृहीत-
ताजत्वश्रुत्या ब्रह्मणो नित्यत्वाज्जन्मश्रुतेरौपाधिकजन्मविषयत्वेनाविरोधात्त्रिलसिद्धे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तमाह—तामिति ।

छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं, तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं, तेज तेजोर्योनिं प्रति श्रुति-
विप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इति । कुतः । 'सदेव' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽसृ-
जत' इत्युपदेशात् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य संभवात् । 'तज्जलान्' (छा-
० ७।७।१) इति चाविशेषश्रुतेः 'एतस्माज्जायते प्राणः' (मुण्ड० २।१।३) इति उपक्रम्य श्रुत्यन्तरे
सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात् । तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा' इदं सर्वमसृजत । यदिदं
किंच' (तै० ३।६।१) इत्यविशेषश्रवणात् । तस्मात् 'वायोरग्निः' इति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यः ।
वायोरनन्तरमग्निः संभूत इति । एवं प्राप्त उच्यते—तेजोऽतो मातरिष्वनो जायत इति । क-
स्मात् । तथाह्याह—'वायोरग्निः' इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे
वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । ननु क्रमाथैषा भविष्यतीत्युक्तम् । नेति ब्रूमः—'त-
स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१।१) इति पुरस्तात्संभव्यपादानस्यात्मनः

भाष्यरत्नप्रभा

न्योत्पत्त्यसंभवेऽपि ब्रह्मवाच्योः सामान्ययोः स्वरूपविशेषोपादानत्वसंभवात्तुल्यबलतयाहि विरोध इति प्रत्युदाहारेण
पूर्वपक्षः । सर्वत्राभ्यासमाप्तिरेकवाक्यत्वासंभवासंभवौ संशयबीजम् । पूर्वपक्षे श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं फलं, सिद्धान्ते
प्रामाण्यमित्युक्तं न विसर्तव्यम् । एवं पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विवर्तत्वात्कल्पितस्य वायोस्तेजःकल्पनाविधानत्वायोगाद्ब्रह्मैव
तेजस उपादानं सर्वकार्याणां ब्रह्मैवोपादानमित्यर्थं श्रुतीनां भूयस्त्वाच्च तदनुरोधाद्वायोरिति क्रमाथौ पञ्चमीलिखितोप-
हृत्वेकदेशिसिद्धान्तं प्रापयति—प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इत्यादिना । श्रुतीनां विरोधमात्रोपन्यासेन पूर्वपक्षः,
अपसिद्धान्तेनाविरोधात्तावदेकदेशिपक्ष इति ज्ञेयम् । तदुभयमपि मुख्यसिद्धान्तापेक्षया पूर्वपक्षत्वेन व्यवहियते ।
सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । कदर्थिता । बाधितार्थेति यावत् । वायोस्तेजःप्रकृतित्वं पञ्चमीश्रुत्या निर्धारितं, नच
कल्पितस्योपादानत्वासंभवः, अधिष्ठानत्वासंभवेऽपि सृदादिवत्परिणामित्वसंभवात्, स्वतस्तु ब्रह्मणश्छान्दोग्ये ऋतृत्वमात्रं
श्रुतं नोपादानत्वम् । नच 'बहु स्याम्' इति कार्याभेदे क्षणलिङ्गादुपादानत्वसिद्धिः लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्येन श्रुत्यविरोधेन
लिङ्गस्य नेत्यत्वात् । नयनं चेत्थं वायोर्ब्रह्मानन्यत्वाद्वायुजस्यापि तेजसो ब्रह्मप्रकृतिकत्वमविरुद्धमिति सिद्धान्तग्रन्थाशयः ।

भामती

भक्तिरूपदविभक्तैर्बलीयसी' इति नेयमानन्तर्यपरा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाद्युपपदविभक्तिरेवात्रोचिता । तत-
श्चानन्तर्यदर्शनपर्यं वायोरग्निरिति श्रुतिः । नच साक्षाद्ब्रह्मजत्वसंभवे तद्वश्यत्वेन तज्जलं परंपरयाश्रयितुं युक्तम् । वाजपेयस्य
पशुभूयपदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ति उच्यते—युक्तं पशुयागवाजपेययोरग्निज्ञानोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयसंभवे क्लेशेन परंप-

न्यायनिर्णयः

वा वायुर्कथमिति संशयस्य बीजं दर्शयपूर्वपक्षमाह—छान्दोग्य इति । तत्रेति शाखादयोक्तिः । नच 'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुतेर्नि-
मित्तविषयत्वात् 'वायोरग्निः' इति श्रुतेरुपादानविषयत्वादविप्रतिपत्तिः । 'बहु स्याम्' इति बहुभवनार्थसमवर्तिनोपादानत्वावगमादिति
भावः । अत्रापि श्रुत्योर्विरोधनिराकरणद्वारा वायुभावमापन्नं ब्रह्मणि तेजोर्द्वौ समन्यवद्बलीकरणत्वादादिसंगतः । पूर्वपक्षे ह्यलोपने-
कवाक्यत्वेन विरोधादप्रामाण्ये तेजोहेतौ ब्रह्मणि समन्यवासिद्धिः । सिद्धान्ते तदेकवाक्यत्वेनाविरोधात्प्रामाण्ये तत्र तत्रसिद्धिः । सत्यां
विप्रतिपत्तौ विज्ञेयकारणमन्तरेणान्यतरानिश्चायासिद्धिरिति शङ्कते—कुत इति । उपक्रान्तस्य सन्मात्रस्यैकमेवाद्वितीयमित्यवधारिताद्विती-
यत्वंनिर्धारणाय 'तत्तेजोऽसृजत' इति वचनादुपादानादेवोपादेयस्यान्यतिरेकादुपादानत्वमेव तेजः प्रति ब्रह्मणो विवक्षितमित्याह—सदे-
वेति । किंचयिऽधिकरणे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासुगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्ब्रह्मजत्वं विद्यतो वर्णितं, तेनैव न्यायेन तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वमेष्टमित्याह—
सर्वविज्ञानेनेति । इतश्च ब्रह्मजत्वं तेजसो युजमित्याह—तज्जलानिति चेति । अथर्षणश्रुत्या च तेजसो ब्रह्मजत्वसिद्धिरित्याह—
एतस्मादिति । तथापि तैत्तिरीयश्रुत्यालोचनया न ब्रह्मजत्वं तेजसः स्यादित्याह—तैत्तिरीयके चेति । ननु 'वायोरग्निः' इति श्रुते-
र्वीयुद्धारा तेजसो ब्रह्मजत्वेऽपि दर्शितश्रुतयो न विरुध्यन्तेऽन्यथा वायोरग्निरिति श्रुतिर्बाधेत, तत्राह—तस्मादिति । यद्यपि वायोरग्नि-
रित्युपादानपञ्चमी कारकविभक्तौवायोरनन्तरमित्युपपदविभक्तैर्बलीयसी तथापि बहुश्रुतिविरोधाद्बुर्बलापि सौम्यत्वेनेति मत्वा क्रमोपदेशमेव
विशदयति—वायोरिति । यदि पुनरित्यभस्याः श्रुतेर्यौ नाश्रीयते तर्हि विरुद्धाभैव श्रुतिरिति पूर्वोक्तश्रुतिभिरिति पूर्वपक्षमनुभाष्य
सिद्धान्तमाह—एवं प्राप्त इति । तत्र अशपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—अव्यवहिते हीति ।
कदर्थिता पीडिता बाधितेति यावत् । तेजसो वायुर्बोनिर्त्वं पञ्चमीश्रुत्या निर्धारितं, ब्रह्मर्बोनिर्त्वं तु सतत् बहुभवनार्थसंनलिङ्गादवगतम्,
अतः श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा वायुर्बोनिर्त्वं मुख्यमादाय लिङ्गं परंपरया ब्रह्मर्बोनिर्त्वंविषयं विवक्षमाणेन न्यायेन ब्रह्माद्युपसृच्यमेवा-
भ्युपगमयतीति भावः । पञ्चमीश्रुतेरुक्तो गतिं पूर्ववादी सारयति—नन्विति । न कमाथैवं पञ्चमा युक्तं, पूर्वोत्तरवाक्ययो-
र्वाधानेनापादानात्वेत्यप्रतीतेरिति परिहृतेति—नेतीति । उत्तरवाक्यमग्रेहेत्युच्यते । इतश्चापादानात्वेत्यमेव पञ्चम्या न क्रमाथैत्यमित्याह

पञ्चमीनिर्देशात्, तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात्, परस्तादपि च तदधिकारे 'पृथिव्या ओषधयः' (तै० २।१।१) इत्यापादानपञ्चमीदर्शनाद्वायोरग्निरित्यपादानपञ्चम्येवैषेति गम्यते । अपिच वायो-
रुर्ध्वमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः कृतस्तु कारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूत इति ।
तस्मादेवा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति । नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति
'तत्तेजोऽसृजत' इति । न । तस्याः पारम्पर्यजत्वेष्यविरोधात् । यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा
वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते, तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विदध्यते । यथा तस्याः
श्रुतं तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादि । दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं 'तदात्मनं
स्वयमकुरुत' (तै० २।७।१) इति । तथाचेश्वरस्मरणं भवति—'बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः' (भ० गी०
१०।४) इत्याद्यनुक्तम् 'भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' (भ० गी० १०।५) इति ।
यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्प्र-
णाख्या वैश्वरवंदयत्वात् । एतेनाक्रमवत्सृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः । तासां सर्वेषोपपत्तेः ।
क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथासुपपत्तेः । प्रतिज्ञापि सद्ब्रह्मत्वमात्रमपेक्षते नाव्यवहितजन्यत्व-
मित्यविरोधः ॥ १० ॥

भाष्यरजप्रभा

इहाधिकारादिति । वायोरग्निः संभूत इति वाक्ये संबन्धादित्यर्थः । तदधिकारे संभूत्यधिकारे । निरपेक्षकारक-
विभक्त्यपदसापेक्षविभक्त्यपेक्षया प्रबलत्वाच्च न क्रमात् पञ्चमीत्याह—अपिचेति । ऊर्ध्वमनन्तरमिति वोपपदं विना
पञ्चमीमात्राक्रमो न भातीति कल्प्य उपपदार्थयोगः । प्रकृत्याख्यापादानकारकं तु निरपेक्षपञ्चम्या भाति । विशेषतोऽत्र
प्रकरणादुपादानार्थत्वं पञ्चम्याः कृतं कृतेन च कल्प्यं सति विरोधे बाध्यमिति स्थितिरित्यर्थः । पारम्पर्यजत्वमेवाह—
यदापीति । तस्या धेनोः श्रुतं तसं क्षीरं साक्षात्कार्यं, दध्यादिकं तु पारम्पर्यजमित्यर्थः । दधिपंसृष्टं कठिनक्षीरमाभिज्ञा ।
ब्रह्मणो वायुभावे मानमाह—दर्शयति चेति । पारम्पर्यजस्यापि तजत्वव्यपदेशो स्मृतिमाह—तथाचेति । अन्तःकरणा-
दिभ्यो जायमानबुद्ध्यादीनां मत्त एवैलवधारणं कथमित्याहुः साह—यद्यपीत्यादिना । प्रणाख्या परंपर्येष्ववदयत्वात्तज-
त्वात्परमकारणात्परनिरासार्थमवधारणं युक्तमिति शेषः । एतत्पदार्थमाह—तासांमिति । 'तज्जकार्' इत्याहुः कृच्छतीनां
साक्षात्प्रणाख्या वा ब्रह्मजत्वमात्रेणोपपत्तेरित्यर्थः । अक्रमश्रुतीनां बलवत्क्रमश्रुत्यनुसारेणैकवाक्यत्वाद्विद्युद्वायुद्वारा तेजः-

भाष्येति

राधयणम् । इह तु वायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोऽनन्यत्वाद्वायुपादानले साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभ-
क्तैर्बलीयस्त्वानुपेक्षोभययोरुपपत्तमानाः श्रुतयः कांस्यभोजिन्यायेन नियम्यन्त इति युक्तमिति राधान्तः । 'पारम्पर्यजत्व-
ऽपि' इति मेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकाभेदमाह—वायुभावापन्नं ब्रह्मेति । यथा तस्याः श्रुतम् इति तु

न्यायनिर्णयः

—अपिचेति । प्रकरणादुपादानाख्यापादानकारकाभिप्रायित्वं पञ्चम्याः सिद्धं परित्यज्य पदार्थान्तरयोगोऽसिद्धो न कल्पयितुं शक्यते ।
कृतकल्पयोर्मध्ये कृतस्यैव बलीयस्त्वादित्यर्थः । पञ्चमीश्रुतेरुक्तमार्थत्वे फलितमाह—तस्मादिति । श्रुतिबलात्तेजसो वायुजत्वे तद्रजदेव
ब्रह्मजत्वमपि तस्यात्येवमतः श्रुत्योर्मिथो विरोधः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । 'वायोरग्निः' इति साक्षात्तेजसो वायुजत्वमुच्यते, 'तत्ते-
जोऽसृजत' इति स्वाकाशवायुद्वारा तस्य ब्रह्मजत्वमिति विरोधसमाधिरिति समाधत्ते—न । तस्या इति । अविरोधमेव साधयति—
अदापीति । साक्षात्पारम्पर्याभ्यां कारणत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तस्या धेनोः श्रुतं तसं क्षीरं विवक्षितम् । तदेव दधिपंसृष्टमाभिज्ञेति
मेदः । तत्र क्षीरस्य दधि साक्षात्कारणत्वेऽपि गम्यं वधीति प्रयोगो दृष्टस्तथावापीत्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो वायुभावापत्तौ किं प्रमाणमित्याह-
हुः साह—दर्शयति चेति । पारम्पर्यजस्यापि तजत्वव्यपदेशयोग्यत्वं प्रमाणमाह—तथाचेति । अन्तःकरणादिभ्यः स्वकारणेष्वो
बुद्ध्यादीनामयशोन्तानासुत्पत्तिदर्शनामन्त एवैलवधारणमुक्तमित्याहुः साह—यद्यपीति । प्रणाख्या परम्परयेति यावत् । ईश्वरवंदय-
त्वाच्चोद्देशेनैवत्वत्वादिदमवधारणस्मरणमिति शेषः । सर्वस्यैलसादादौक्त्यापीति वक्तव्यम् । पारम्पर्यविषयत्वं 'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुते-
रुक्तम् । इदानीम् 'इदं सर्वमसृजत' इत्यादिश्रुतेरपि पारम्पर्यविषयत्वमेपितव्यमित्याह—एतेनेति । सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मजत्वाभावे कथं
तासां सुपपत्तिः, तथाह—तासांमिति । सर्वथा साक्षात्परम्पर्या वा सर्वस्य ब्रह्मजत्वमात्रेणाक्रमवादिनीनां श्रुतीनां सुपपत्तिरितरश्रुति-
वशात्पारम्पर्यमेवाश्रयणीयमित्यर्थः । क्रमश्रुतीनामेवाक्रममश्रुतिवशाजयनं किं न स्यादित्याहुः साह—क्रमवदिति । अन्यथा । पारम्पर्य-
मन्तरेणेति यावत् । न साक्षात्कारणविषयत्वमिति शेषः । अव्यवधानेन ब्रह्मजत्वाभावे कथं प्रतिज्ञेयाशङ्क्याह—प्रतिज्ञापि । अक्र-
मश्रुतीनां क्रमश्रुत्यनुसारित्वेन मिथो विरोधाभावात्तेजसो नियत्यवनद्वारा कारणे ब्रह्मणि समन्वयः स्थित्युत्पुसंहरति—इत्यविरोध

आपः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणोऽयां जन्म किं वा यत्तेनोर्गोर्लोद्धवः ॥ विरुद्धत्वाधीरजस्य ब्रह्मणः सर्वकारणात् ॥ १ ॥
अत्रेराप इति श्रुत्या ब्रह्मणो बह्व्युपाधिकात् ॥ अयां जनिर्विरोचतु सूक्ष्मयोर्नाग्निरीत्योः ॥ २ ॥

‘अतस्तथाह्याह’ इत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते । कस्मात् । तथाह्याह—‘तदपोऽसृजत’ इति ‘अत्रेरापः’ इति च । सति वचने नास्ति संशयः । तेजस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नपोऽन्तरियामित्याप इति सूत्रयावभूव ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतमर्थं यवादिकम् ॥ पृथिवी वा यवाद्येव लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः ॥ १ ॥
भूताधिकारात् कृष्णस्य रूपस्य श्रवणादपि ॥ तथाह्यन्नः पृथिवीरुक्तेरन्नं पृथग्यन्नहेतुतः ॥ २ ॥

‘ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त’ (छा० ६।१।४) इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमनेनान्नशब्देन ग्रीहियवाद्यभ्यवहार्यं चौदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति । तत्र

भाष्यरत्नप्रभा

कारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ १० ॥ आपः । अतिदेशोऽयम् । तथा ह्याथर्वणे मुण्डकग्रन्थे ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी’ इति मन्त्रेऽप्रां ब्रह्मजत्वं श्रुतम् । ‘अत्रेरापः’ इति श्रुत्या तस्य विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे तुल्यत्वादस्ति विरोध इति पूर्वपक्षे अपामभिदाह्यत्वेन विरोधादभिजन्त्वाऽन्भवत्कामार्थां पञ्चमीत्यविरोध इत्यधिकाराङ्गायामुक्ततेजोऽन्यायमतिविशेष व्याचष्टे—अत इति । प्रत्यक्षविरोधे कथमपामभिजत्वनिर्णयः, तत्राह—सति वचन इति । त्रिवृत्कृतयोरतेजसोर्विरोधेऽप्यत्रेराप इति वचनादतीन्द्रिययोः स्योर्नास्ति विरोध इति निर्णीयत इत्यर्थः । न केवलं श्रुत्यविरोधज्ञानायायमतिदेशः किंतु पञ्चभूतोत्पत्तिक्रमनिर्णयार्थं चेलाह—तेजसस्त्विति । तस्मात्तेजोभावापन्नं ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ११ ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । विषयमुक्त्वाशब्दमहाभूतप्रकरणाभ्यां संशयमाह—ता इति । अभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । अत्र श्रुतौ यन्नशब्दोदनादिकं

भाष्येति

दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् ॥ १० ॥ आपः । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अन्नशब्दोऽयं व्युत्पत्त्या च प्रसिद्धा न ग्रीहियवादी तद्विकारे

न्यायनिर्णयः

इति ॥ १० ॥ तेजसो वायुकार्यत्वमुक्त्वाऽनन्तरनिर्दिष्टानामप्रां तेजसो जन्मातिदेशेन निरूपयति—आप इति । वाक्यं हि सूत्रं न पदमात्रं तत्कृतोऽस्य सूत्रतेलाशङ्क्यं सूत्रं पूरयति—अत इति । ‘एतस्माज्जायते’ इत्युपक्रम्य ‘खं वायुर्ज्योतिरापः’ इति ‘अत्रेरापः’ इति ‘तदपोऽसृजत’ इति च श्रूयते । तत्र किमापः सतो जायन्ते किंवा तेजस इति क्षुतिविप्रतिपत्तेः संदेहे सत्यापामभिदाह्यत्वाद्देशेऽस्त्वययोगात् ‘अत्रेरापः’ ‘तदपोऽसृजत’ इति च क्षुती गौण्यावन्वयाथर्वणक्षुतिविरोधात् ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—आपोऽत इति । अयां कारणत्वे तेजसः क्षुतेऽपि प्रत्यक्षविरोधाप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह—सतीति । त्रिवृत्कृतयोरतेजसोर्विरोधेऽपि तयोपनिबृत्तयोपरीन्द्रियत्वादिरोधाप्रतीतेर्वचने सति निश्चयोपपत्तिरित्यर्थः । संदेहाभावे विचारस्य निरवकाशत्वात्कथमिदं सूत्रमित्याशङ्क्याह—तेजसस्त्विति । महाभूतसर्गव्याख्याने प्रकान्ते क्रमप्राप्तानामपामातिप्रकरणं मा भूदित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षविरोधात् । ‘आप एवात्र आद्यः’ इति च पूर्वसंज्ञावश्रवणादाथर्वणक्षुतेश्च ‘अत्रेरापः’ इत्याद्या क्षुतिर्गौणीति मन्दाशङ्क्यं निरतिशयमिदं सूत्रम् । पूर्ववत्क्रम-श्रुत्यनुगोचनमात्रक्षुतेनेतन्मत्वात्पूर्वसंज्ञावश्रुतेश्च भूतसंक्रममात्रविषयत्वेनाविरोधात्तेजोभावमात्रेण ब्रह्मण्यप्रां कारणे ‘तदपोऽसृजत’ इत्यादि-क्षुतेः समन्वयसिद्धौ न गौणार्थेति भावः । तत्र च तैत्तिरीयादिक्षुतेराथर्वणादिक्षुतेश्च मिथोविरोधनिराकरणद्वारा ब्रह्मण्येवावाहिकारणे समन्वयप्रतिपादनात्पादादिसंगतित्तत्वेन फलमेदक्षेति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ तेजःकार्यत्वेनोक्तानामप्रां कार्यत्वेन ‘ता अन्नमसृजन्त’ इति क्षुतिस्वात्सल्यं पृथिवीत्वं सापयति—पृथिवीति । अधिकरणस्य विषयमाह—ता इति । अन्नशब्दान्महाभूतप्रकरणाय दक्षितक्षुतिं विषयीकृत्य विचारयोगोक्तं संदेहमाह—तत्रेति । अभ्यवहार्यम् । अन्नणयोऽयमिति यावत् । अकार्यविगानद्वारा कारणसमन्वये विगानं दर्शयन्पूर्वपक्षयति—तत्र प्राप्तमिति । ‘ता अन्नमसृजन्त’ इति क्षुतेः ‘अन्नः पृथिवी’ इति क्षुतेश्च विरोधनिराकरणद्वारेण परम्परया पृथिवीकारणे ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनादत्र पादादिसंगतिसौलभ्यमिति मन्तव्यम् । उक्तश्रुत्योक्तनैकवाक्यमयतया विरोधादप्राप्तये पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते त्वेकवाक्यत्वेनाविरोधात्प्राप्तये तत्सिद्धिः । प्रकरणदिना पृथिवीप्रतीतेः कथमन्नशब्देन ग्रीह्यादि प्राप्तिमित्या-

प्राप्तं तावद्ब्रीहियवाद्योदनादि वा परिग्रहीतव्यमिति । तत्र ह्यत्रशब्दः प्रसिद्धो लोके, वाक्यशेषोऽप्येतमर्थमुपोद्बलयति । तस्माद्यत्र कच वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति । ब्रीहियवाद्येव हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—पृथिव्येवेयमन्नशब्देनाज्ञो जायमाना विवक्ष्यत इति । कस्मात् । अधिकाराद्वाच्छब्दान्तराच्च । अधिकारस्तावत् 'तत्तेजोऽसृजत', 'तदपोऽसृजत' इति महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रमप्राप्तौ पृथिवीं महाभूतं विलङ्घ्य नाक-
स्माद्रीहादिपरिग्रहो न्याय्यः । तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते 'यत्कृष्णं तदन्न-
स्य' इति । न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति । नापि ब्रीह्यादीनाम् । ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति पयःपाण्डुरस्याङ्गारोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात् । नायं दोषः । बा-
हुल्यापेक्षत्वात् । भूयिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं न तथा श्वेतरोहिते । पौराणिका अपि पृथि-
वीच्छायां शर्वरीमुपदिशन्ति । सा च कृष्णाभासेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति स्मिष्यते । श्रुत्य-
न्तरमपि समानाधिकारमङ्गलः पृथिवीति भवति । 'तद्यद्वापं शर आसीत्तत्समहन्त्य सा पृथि-
व्यभवत्'—(बृ० १।२।२) इति च । पृथिव्यास्तु ब्रीह्यादेरुत्पत्तिं दर्शयति—'पृथिव्या ओषधयः,
ओषधीभ्योऽन्नम्' इति च । एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो ब्रीह्यादिप्र-

भाष्यत्रयप्रभा

तदा 'अन्नः पृथिवी' इति श्रुत्या विरोधः, यदि पृथिवी तदा न विरोध इति फलं बोध्यम् । अपृथिव्योः कार्यकारण-
भावाधिकरणसंगतिः । अन्नश्रुतिवृद्धिभवनत्वलिङ्गाभ्यां पूर्वपक्षः । तदेव तत्रैवेति श्रुत्यर्थः । तथाच कचिदन्नं कचिदन्नयः
पृथिवी ततोऽन्नमिति विरोधान्नैकवाक्यतेति प्राप्ते सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । अधिकारः प्रकरणम् । रूपं
लिङ्गम् । पयः क्षीरं तद्वत्पाण्डुरं श्वेतम्, अङ्गारवद्गोहितं रक्तम् । शब्दान्तरशब्दितं स्थानं व्याचष्टे—श्रुत्यन्तरम-
पीति । अवातन्तर्ग्यं पृथिव्याः स्थानं श्रुत्यन्तरसिद्धं तेनाप्यन्नस्य पृथिवीत्वमित्यर्थः । तत्र च सृष्टिकाले यद्वापं शरः यो
मण्डवद्वनीभाव आसीत् एव समहन्त्य कठिना संवातोऽभूत् साऽपि कठिना परिणतिः पृथिव्यभवदिति श्रुत्यर्थः ।
ब्रीह्याद्यन्नसर्गः कस्मिन्स्थाने इति विवक्षायामाह—पृथिव्यास्त्विति । पञ्चमीयम् । वृद्धिभावत्वलिङ्गसहितान्नश्रुतेः कथं

भामती

चोदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वीथीसी, सा च वाक्यशेषेणोपोद्बलिता 'यत्र कचन वर्षति' इत्येतेन तस्मादभ्यवहार्यं
ब्रीहियवाद्येवान्नो जायत इति विवक्षितम् । काष्ण्यमपि हि संभवति कस्यचिदनीयस्य । नहि पृथिव्यपि कृष्णा, लोहि-
तादिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च श्रुत्यन्तरेण 'अन्नः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः' इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः ।
श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि विकल्पासुपपत्तेरन्त्यतरासु पुणतयात्यतरा नेतव्या । तत्र किम् 'अन्नः पृथिवी' इति पृथिवीशब्दोऽन्नप-
रतया नीयतामुत 'अन्नमसृजत' इत्यन्नशब्दः पृथिवीपरतयेति विशये, महाभूताधिकारासुरोधात्प्राप्तिकृष्णरूपासुरोधाच्च

न्यायनिर्णयः

शङ्क-स्तेरुक्तो बलीयस्तवादित्याह—तत्र हीति । अन्नशब्देन ब्रीह्यादि ग्राह्यमित्यत्र लिङ्गमपि दर्शयति—वाक्यशेषोऽपीति । तस्मा-
दिति । अन्नोपोऽन्नस्य सृष्टवादिति यावत् । तदेव । तत्रैवेत्यर्थः । वर्षणे सलन्नस्य बहुभवनं क्षतमित्येतावता कथमन्नशब्दस्य पृथिवी-
व्यवहृतिरित्याशङ्काह—ब्रीहीति । क्षतलिङ्गाभ्यामन्नशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वे सिद्धे 'ता अन्नमसृजन्त' इत्यादिश्रुतेः श्रुत्यन्तरेण 'अन्नः
पृथिवी' इत्यादिना विरोध इति पूर्वपक्षोपसंहार इति शब्दार्थः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तसूत्रमवगत्य प्रतिशामागं व्याचष्टे—एवं प्राप्त इति ।
क्षतलिङ्गाभ्यामन्नशब्दस्य ब्रीह्यादिविषयत्वे दर्शिते पृथिवीविषयत्वं हेत्वभावाद्युक्तमिति शङ्कते—कस्मादिति । अन्नशब्दस्य पृथिवीवि-
षयत्वे स्रुक्तं हेतुनयं विमज्ज्यावतारयति—अधिकारादिति । अधिकारशब्दितं प्रकरणमादौ विवृणोति—अधिकार इति । प्रकरणस्य
महाभूतविषयत्वेऽपि परम्परया ब्रीह्यादिविषयत्वमन्नशब्दस्य किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रबलप्रमाणं विना परम्पराकरत्नमनुचितमित्याह—
तत्रेति । प्रकरणवलिङ्गमपि सिद्धान्ते साधकमस्तीत्याह—तथेति । लिङ्गस्यान्यथासिद्धिं शक्त्वैवा दूषयति—नहीति । कृष्णत्वनियम-
राहित्यं पृथिव्यामपि तुल्यमित्यसिद्धिं लिङ्गस्य चोदयति—नन्विति । पृथिवीप्रवेक्षानामकृष्णानामपि प्रधानात्तत्र कृष्णत्वनियमाभावा-
दसंभवे लिङ्गमिति तन्निराकरोति—नायमिति । बाहुल्यमेव प्रकटयति—भूयिष्ठं हीति । वाक्यशेषे यदन्नस्य कृष्णत्वं क्षतं तत्तस्य
पृथिवीत्वं गमयतीत्यत्र पौराणिकसंतिमाह—पौराणिका अपीति । प्रकरणलिङ्गे दर्शयित्वा स्थानमपि सिद्धान्ते दर्शयति—श्रुत्यन्त-
रसंपीति । समानाधिकारम् । महाभूतसृष्टिविषयत्वेन समानप्रकरणमिति यावत् । तत्रैव बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति—तद्यदिति ।
तत्र च सृष्टिकाले यद्वापं यस्मात् शरो मण्डो घनीभावोऽभूदिति प्रकृतः शरो निरुच्यते । स हि समहन्त्य संवातात्मना परिणतः ।
सोऽपि कठिनाकारपरिणामः पृथिव्यभवत् । विशेषपृथिव्यपेक्षया सेत्युक्तम् । चकारस्तु श्रुत्यन्तरमिति पदानुसंधेर्वाधः । तैत्तिरीयके
वेज आरभ्य चतुर्थपर्वपर्यटितस्यैव ब्रीह्यादेरुत्पत्तात्पृथिवीपरीयस्य पृथिवीविषयत्वाच्छान्तेऽग्रेऽपि तस्य तद्विषयत्वं युक्तमिति स्थानमेव
प्रकटयति—पृथिव्यास्त्विति । प्रमाणत्रयफलं निगमयति—एवमिति । अन्नशब्दश्रुत्या ब्रीह्यादिप्रतिपत्तिरकैलाशङ्काह—

तिपत्तिः । प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते । वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वाद्वाद्यस्य तद्द्वारेण पृथिव्या एवाद्ध्यः प्रभवत्वं सूचयतीति द्रष्टव्यम् । तस्मात्पृथिवीयमज्ञशब्देति ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

व्योमायाः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकम् ॥ व्योमो वायुर्वायुतोऽग्निरित्युक्तेः खादिकर्त्तृता ॥ १ ॥

ईश्वरोऽन्तर्गमयतीत्युक्त्यर्थोमाधुपाधिकम् ॥ ब्रह्म वाय्वाद्विहेतुः स्वात्तेजआदीक्षणादपि ॥ २ ॥

किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान्सृजन्त्याहोस्वित्परमेश्वर एव तेन तेनात्म-
नावतिष्ठमानोऽभिध्यायन्तं तं विकारं सृजतीति संदेहे सति प्राप्तं ताद्यत्स्वयमेव सृजन्तीति ।
कुतः । 'आकाशाद्वायुर्वायोःरग्निः' इत्यादिखातव्यश्रवणात् । नन्वेतन्नानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः

भाष्यरत्नप्रभा

प्रकरणलिङ्गस्थानैर्बाध इत्याशङ्क्याह—वाक्यशेषोऽपीति । प्रबलदुर्बलप्रमाणसंतिपाते बहूनां दुर्बलानामसंयतबा-
धाद्वरं प्रबलप्रमाणस्याल्पबाधेन कथंचिन्नयनमिति न्यायेन श्रुतिलिङ्गयोरन्नमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वाद्यानशात्मकपृथिवीनिष्ठत्वं
नीयते । ताभ्यामन्नमात्रग्रहे प्रकरणादीनां पृथिवीमात्रविषयाणामसंयतबाधापत्तेरिति भावः । अन्नस्य दृष्टित्वोक्तिक्रारा
पृथिव्या अन्नजन्यत्वं सूच्यते । पृथिव्यज्जड, पृथिवीत्वात्, अन्नवदित्यनुमानादित्यक्षरार्थः । एवं तित्तिरिश्रुत्यनुसारेण छन्दो-
गश्रुतेर्नयनादित्त्वेन भूतसृष्टिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ संप्रति तानि भूतान्याश्रित्याश्रयाश्रयिभाव-
संगत्या तेषां स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य निषेधति—तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः । उक्तमात्राभ्यां संशयपूर्वपक्षौ
द्वर्त्तयति—किमिमानि त्यादिना । संशयबीजानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षयुक्तौ बीजमिति शेषम् । नन्वत्र भूतानां किं स्वात-
न्त्र्येणोपादानत्वमाशङ्क्यते कर्तृत्वं वा । नाद्यः, 'रचनानुपपत्तेः' इत्यादिन्यायविरोधादिति शङ्कते—नन्विति । न द्वितीयः,
अचेतनत्वादिति भावः । यथा मनुष्यादिशब्दैस्तत्तद्देहाभिमानिनो जीवा उच्यन्ते तथा 'आकाशाद्वायुः' इत्यादिखातवाका-
शादिशब्दैस्तत्तद्भूताभिमानिदेवता उच्यन्ते, तासां स्वकार्यं वाय्वादौ कर्तृत्वसंभवाच्चिरपेक्षमिति तत्त्वं पक्षमर्थः । एवं
'तदस्मान् स्वयमकुरुत' इति श्रुतौ स्वयमिति विशेषणाद्ब्रह्मणोऽन्यान्पेक्षसर्वकर्तृत्वसंभवाच्चिरपेक्षमिति तत्त्वं श्रुतम् । तथाच

भामती

'तद्यदापि शर आसीत्' इति च पुनः श्रुत्युक्तोपाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथानुपपत्तेरज्ञशब्दोऽन्नकारणे पृथिव्यामिति शब्दान्तः
॥ १२ ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः । सृष्टिकर्मे भूतानामविरोध उक्तः । इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः
किं स्वतन्त्रा एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्र 'आकाशाद्वायुर्वायोःरग्निः' इति स्ववाक्ये
निरपेक्षणां श्रुतेः स्वयंचेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्, प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणापि मूलकारणस्य
ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मणेनिलव्याघात इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभि-
धीयते—आकाशाद्वायुः' इत्यादय आकाशादीनां केवलमुपादानभावमाचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । न च

न्यायनिर्णयः

प्रसिद्धिरपीति । लिङ्गात्तु गृहीता श्रुतिर्बलवती कुतो बाध्यत इत्याशङ्क्य त्वदुक्तं लिङ्गं सिद्धान्तानुकूलमिहाह—वाक्यशेषोऽपीति ।
प्रकरणादिभिर्बाध पृथिवी परिगृह्यते तदा श्रुतिलिङ्गानां स्वतन्त्रबाधः, स्वार्थपरिहासेन तदाकारपरिणतयां पृथिव्यां प्रवृत्त्युपपत्तेः । श्रुति-
लिङ्गभ्यामन्नमात्रपरिग्रहे हेतुलिङ्गप्रकरणादीनामसंयतबाधः स्यात् । तेषां पृथिवीविषयत्वात्तदुपादाने निरवकाशात्वात् । तत्र प्रमाणसमु-
दायव्यतिरेतरविरोधेऽन्यतरस्यालन्तबाधेनान्यतोपादानाद्वरमन्यतरस्याल्पबाधेनान्यतोपादानमिति श्रुतिलिङ्गयोरन्नमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वा
प्रकरणादिभिराकारपरिणता पृथिव्येव अहीतव्येति मन्वानः सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । त्रैतरीयश्रुत्यनुसारेण छन्दोगश्रुति-
नयनात्तयोरविरोधादन्नभावमात्रे पृथिवीकारणे ब्रह्मणि समन्वयोपपत्तिरिति निगमयितुमितीत्युक्तम् ॥ १२ ॥ पूर्वपक्षकारणेण महाभू-
तानां पूर्वस्मात्पूर्वसादुत्तरस्थोत्तरस्य सृष्टिरपेक्षा । संप्रति भूतानां स्वकार्यं स्वातन्त्र्याद्ब्रह्मणः सर्वकारणत्वश्रुतिविरोधः स्यादित्याश-
ङ्क्याह—तदभिध्यानादिति । विषयप्रदौ न पूर्वकमाकाशादिशब्दानां चेतनाचेतनविषयत्वमप्यं संदेहमुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति—किमि-
मानीति । अत्र च भूतसृष्ट्यत्वेनैकैकल्लक्ष्यत्वेन विरोधनिराकरणद्वारेण सर्वलक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयवृद्धीकारणात्पादादिसंगतयः । पूर्व-
पक्षे श्रुत्योर्विरोधादनेकवाक्यत्वात् तत्र ब्रह्मणि समन्वयः । सिद्धान्ते तु तयोरेकवाक्यतयाऽविरोधात्प्राप्त्याऽप्यतिरिक्तः । 'आकाशादेव
समुत्पद्यन्ते' इत्येवकारशब्दा ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये समधिगते भूतस्वातन्त्र्यसमुत्पत्तिरिति शङ्कते—कुत इति । मूलकारणत्वापेक्षया ब्रह्मणः
स्वातन्त्र्यश्रवणमित्याशयनानाह—आकाशादिति । पूर्वपक्षमादिपति—नन्विति । आकाशादिशब्दैराकाशाश्रयिभामिनितीनां देवतानां

प्रतिषिद्धा । नैष दोषः । 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' (छा० ६।२।४) इति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंसं तं विकारं सृजतीति । कुतः । तल्लिङ्गात् । तथा हि शास्त्रम्—'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति' (बृ० ३।७।३) इत्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति प्रस्तुत्य 'सच्च ल्यच्चाभवत् । तदात्मानं स्वयमकुर्वत्' (ते० २।६।१) इति च तस्यैव च सर्वोत्पत्तिर्वाच्यं दर्शयति । यस्वीक्षणश्रवणमतेजसोस्तत्परमेश्वरवेशवशादेव द्रष्टव्यम् नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३) इतीक्षित्रन्तरप्रतिषेधात् । प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यत्र ॥ १३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

मिथो निरपेक्षेश्वरभूतकर्तृश्रुत्योर्विरोधाच्च ब्रह्मणि समन्वय इति सफलं पूर्वपक्षमाह—नैष दोष इति । भूतानां तदभिमानिदेवतानामित्यर्थः । यथा आकाशादिभावापन्नब्रह्मणः सर्वोपादानत्वं तथा तदभिमानिदेवताजीवभावमापन्नब्रह्मणः कर्तृत्वमिति परम्परया ईश्वरकर्तृत्वश्रुत्यविरोधः । स्वयमिति विशेषणमीश्वरान्तरनिरासार्थं न जीवभावापेक्षानिरासार्थं मिलेकदेशिसिद्धान्त उद्घनीयः । मुख्यसिद्धान्तमाह—एवं प्राप्त इति । आकाशादिशब्देनैव देवतालक्षणा मुख्यार्थं बाधकाभावात् पञ्चम्यश्च प्रकृतिस्वार्थोस्तत्र रूढतरत्वात्, तथा चाचेतनानां भूतानां कर्तृत्वमेव नास्ति, कुत ईश्वरानपेक्षकर्तृत्वम् । यद्यपि देवतानां कर्तृत्वं संभवति तथापीश्वरमित्यव्यवश्रवणाच्चेतनानामपि न स्वातन्त्र्यं, किमु बाध्यमचेतनानां भूतानां न स्वातन्त्र्यमिति मत्वोक्तम्—तल्लिङ्गादिति । तत्तदचेतनात्मनावस्थितस्य ब्रह्मण उपदानत्वेऽपि जीवव्यावृत्तेश्वरत्वाकारेणैव साक्षात्सर्वकर्तृत्वं न जीवत्वद्वारा तस्य सर्वनियन्तृत्वाल्लिङ्गादित्यर्थः । प्रकरणाच्च साक्षात्सर्वकर्तृत्वमित्याह—तथेति । पूर्वोक्तमनूय निरस्यति—यस्त्विति । परमेश्वरस्यान्तर्गोमिभावेनावेशः संबन्धस्तद्वशात्तत्त्वोवीक्षणश्रवणं नैतावता तेषां चेतनत्वं स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः । अनेन 'तदभिध्यानात्' इति पदं व्याख्यातम् । इत्थं सूत्रयोजना—स ईश्वरस्तत्तात्पर्यात्मा स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता तस्यान्तर्गोमित्वल्लिङ्गात् । जीवत्वद्वारा कर्तृत्वं नाम जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्गोमिणः कर्तृत्वान्तिद्वेरन्तर्गोमित्वायोगात्तदभिध्यानादीश्वरेक्षणमादेव भूतेषु श्रुतेक्षणोपपत्तेश्चेति । तत्तेज ऐक्षतेति श्रुत् ईक्षिता परमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रकरणं चाह—नान्य इति । तस्मादीश्वरपदार्थलोपप्रसङ्गेनैश्वरादव्यस्य स्वातन्त्र्याभावाच्चेतनकर्तृत्वश्रुते भूतश्रुत्या

भासती

चेतनानां स्वकार्यस्वातन्त्र्यमित्येतदप्यैकान्तिकं परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेर्हस्यान्तेवास्यादिवत् । तस्माद्विप्रस्तावसासजस्याच्च स ईश्वर एव तेन तेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्तकारणभूतसं तं विकारं वाग्यादिकं सृजतीति युक्तम् । इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यातामिति । परमेश्वरवेशवशादिति । परमेश्वर एवान्तर्गोमिभावेनाविष्ट ईक्षिता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वाकाशादिभाव-

न्यायनिर्णयः

मनुष्यादिशब्दैरिव तदभिमानिनां जीवानां विवक्षितत्वात्, पञ्चमीनां च निमित्ताथैवात्, आकाशाद्यात्मनेश्वरस्य बाध्यानुपादानत्वत्वं च तदभिमानिदेवतात्मनाधिष्ठानत्वं चाविशङ्कमिति परिहरति—नैष दोष इति । भूतानामपीति भूताभिमानिदेवताभिप्रायम् । 'सोऽकामयत' इति परमेश्वरं प्रस्तुत्य 'तदात्मानं स्वयमकुर्वत्' इति कर्तृत्वं श्रुत्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिना चैश्वर्यस्य नियन्त्रित्वमुक्तं, तत्कुतो देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यं नियन्त्रित्वमित्याशङ्क्य प्रस्तावल्लिङ्गाभ्यामवबोधितं ब्रह्मणः सर्वनियन्त्रित्वमभिमानिदेवताद्वारा पारम्पर्येणापि सिध्यति, अन्यथा ब्रह्मकारणत्वश्रुतेभूतकारणत्वद्वैतेश्च मिथो विरोधः स्यादित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । आकाशादिशब्देनैव देवतालक्षणा, मुख्यार्थेवाभावात्, पञ्चम्यश्चापादानार्थोस्तत्र रूढतरत्वादेति सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । भूतानां स्वातन्त्र्यश्रवणं नास्ति स्वविकारसृष्टावीश्वरपक्षेऽप्युक्तत्वात्तदुक्तप्राप्तिशानुपपत्तिरिति शङ्कते—कुत इति । सौमं हेतुमादाय विभजते—तल्लिङ्गादिति । इतश्च भूतानामुक्तत्वा स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरित्याह—तथेति । ब्रह्माकाशयोरेत्यन्तरपदार्थोपादानेऽन्यतरपदार्थबाधप्रसङ्गात्पञ्चम्येवकारः क्लेशिभ्यामवगतत्वात्तन्वयोसोयोरैकारस्याव्यापेन समुच्चयोपादानेन नैरपेक्ष्यमात्रं बाधित्वा पूर्वपूर्वभूताकारपरिणतं ब्रह्मोत्तरोत्तरभूतोपादानमुपेयमिति भावः । पूर्वपक्षवीमनूय तदभिध्यानादेवेति स्यादवयवयोजनया निराकरोति—यस्त्विति । परमेश्वरस्य भूतेषु प्रवेशात्तदीयमेवाभिध्यानमतेजसोऽरुपचर्यते, तत्र भूतानां चेतनत्वाशङ्कित्यर्थः । भूतानां तदभिमानिचेतनदेवताद्वारेणैक्षण्यसिद्धी किमौश्वरेणेत्याशङ्काह—नान्य इति । अत्र तु वा चेतनानां देवतात्मनां भिन्नत्वं तथापि किंकारणमिति विषये परमेश्वरस्य कारणत्वेन क्लृप्तत्वात् एव दिवा कारणमित्याह—प्रकृतत्वादिति । ब्रह्मणः स्वरूपेण पररूपेण सर्वकारणत्वे सर्वसृष्टृब्रह्मसमन्वयस्य भूतस्वातन्त्र्य-

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

सूचिकमो लये ज्ञेयो विपरीतक्रमोऽथ वा ॥ कुष्ठं कल्याणं तेन लये सूचिकमो भवेत् ॥ १ ॥
हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः ॥ पृथिव्यपि सति चोक्तत्वादिपरीतक्रमो लये ॥ २ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः । अथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते । किमनियतेन क्रमेणाप्यय उतो-
त्पत्तिक्रमेणाथवा तद्विपरीतेनेति । त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते—
'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यमिदं विशन्ति' (तै०
३।१।१) इति । तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथवोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयस्यापि
क्रमाकाङ्क्षिणः स एव क्रमः स्यादिति । एवं प्राप्तं ततो ब्रूमः—विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत
उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति । तथाहि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन
क्रमेणावरोहतीति । अपिच दृश्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावनमप्येत्यद्भ्यश्च
जातं हिमकरकाद्यभ्भावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतत् । यत्पृथिव्याद्भ्यो जाता सती स्थिति-

भाष्यरत्नप्रभा

विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ विपर्ययेण तु । यद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परिह्रियत इत्यसंगतिसिद्ध्याऽप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते
लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति प्राप्तज्ञिक्यावेव पादाऽवान्तरसंगती इति मत्वाह—भूतानामिति । अत्रोत्पत्तिक्रमादि-
परीतक्रमनिर्णयसिद्धान्ते भूतानां प्रातिलोभ्येन लयध्यानपूर्वकं प्रत्यगब्रह्मणि मनःसमाधानं फलं, पूर्वपक्षे तु कारणनाशे
सति कार्यनाश इति सर्वकल्याणधारणसिद्धेरुक्तसमाध्यसिद्धिरिति भेदः । सति महाभूतानां लये क्रमचिन्ता स एव
माहतीति केचित्तान्त्र्याह—त्रयोऽपि । अनियम इत्यनास्थयोक्तं श्रौतस्य प्रलयस्य क्रमाकाङ्क्षायां श्रौत उत्पत्तिक्रम
एव ब्राह्मः, श्रौतत्वेनान्तरङ्गत्वादित्येवं पूर्वपक्षः । सति कारणे कार्यं नश्यतीति लोके दृश्यते । तथाच श्रौतेऽप्युत्पत्तिक्रमो
लये न गृह्यते किंतु लौकिकक्रम एव गृह्यते श्रुतेर्लोकदृष्टपदार्थबोधाधीनत्वेन श्रौतादपि लौकिकस्यान्तरङ्गत्वाद्योग्य-
त्वाच्च । कारणमेव हि कार्यस्य स्वरूपमिति तदन्यत्वाभ्यायेन स्थापितम् । न हि स्वरूपनाशे कार्यस्य क्षणमपि स्थिति-
रुक्ता तस्माद्योग्य उत्पत्तिक्रमो लयस्य न ब्राह्मः लौकिकक्रमावरोधेन निराकाङ्क्षात्वादिति सिद्धान्तयति—ततो ब्रूम
इत्यादिना । क्रमेण परम्परया सर्वकल्याणधारत्वं ब्रह्मणः किमिलाश्रीयते, साक्षादेव तर्हि न स्यादित्यत आह—

भामती

भाष्यः । आकाशादिभावमापन्नस्तुपादानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । उत्पत्तौ
महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्येत्यप्यमात्रस्य श्रुतत्वात् । तत्र नियमे संभवति नानियमः व्यवस्थारहितो हि सः । नच
व्यवस्थायाम् सत्यामव्यवस्था युज्यते । तत्र क्रमभेदापेक्षायाम् किं दृष्टोऽप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताऽप्ययक्रमनियामकोऽ-
स्त्वाहो श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विशेष्ये श्रौतस्य श्रौतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसान्निध्यात् । न दृष्टं,
निरुद्धजातीयत्वात् । तस्मान्छ्रौतेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्त उच्यते—अप्ययस्य क्रमापेक्षायाम् बद्धप-
त्तिक्रमो नियामको भवेत्, न लस्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारीऽप्ययक्रमस्य वाप्यसा-

न्यायनिर्णयः

घटश्रुत्युतिविरोधो नेति सिद्धमिति भावः ॥ १३ ॥ सूचिक्रमसिद्ध्या लयक्रममभिधत्ते—विपर्ययेणेति । यद्यप्यत्र श्रुतिविप्रतिषेधो न
साक्षात्परिह्रियते तथाऽप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्त्वाद्विचार्यत इति प्राप्तज्ञिकी संगतिरेत्याभिप्रेत्याह—भूतानामिति । वस्तु-
तस्तु सर्वप्रख्याधारणसमन्वयस्य कारणनाशालाकार्यनाश इति न्यायानुगृहीतसूचिक्रमश्रुतिविरोधो निरस्यत इति संगतयः । पूर्वपक्षे
भूतलयस्य श्रौतसंनिहितक्रमलाभादेषकल्याणधारणसमन्वयस्य न्यायोपेतसूचिक्रमविरोधादसिद्धिः । सिद्धान्ते लोकादुत्पत्तिः श्रुतेः
श्रुतिसंनिहितादपि लौकिकक्रमस्य संनिहिततरत्वात्तेन तद्भाष्यकतेत्युक्ते ब्रह्मणि तत्सिद्धिः । 'अथेन सोम्य श्रुतेनापो मूलमन्विच्छ' इत्यादौ
कार्यलिङ्गकानुमानप्रदर्शनात्, 'यद्ययन्नि' इत्यादौ च कथनाश्रयवदोऽपि क्रमसाक्ष्यतत्वात्, आकाङ्क्षायाश्च द्विधापि शान्तेक्षिन्ताप्रकारमेवा-
भिभवति—किमनियतेनेति । सति प्रलये क्रमश्चिन्तनीयः, स एव नाहतीति केचित्, तान्त्र्याह—त्रयोऽपि । उपक्रममात्रेण
पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । श्रुतोत्पत्तिक्रमादेव नियमे सत्यनियमो न युक्तिमानित्याशङ्क्य पश्यान्तरमाह—अथयेति । महाभूतप्रत्ययोऽपि
क्रममपेक्षते, तदुत्पत्तिप्रलययोरन्यतरत्वात्, तदुत्पत्तिवदित्यभिप्रेत्याह—क्रमाकाङ्क्षिण इति । तथाचाश्रौत श्रौतसंनिहितक्रममात्र
सार्तं व्यवहितं क्रममवलम्बते । तस्य बहिरङ्गत्वादिति भावः । महाभूतानामुत्पत्तिक्रमेण प्रलये क्रमवति सति सर्वप्रख्यापारे
ब्रह्मणि समन्वयो न्यायानुगृहीतसूचिक्रमश्रुतिविरोधो न सिध्यतीत्युत्पत्तिरिति—एवमिति । सिद्धान्तचूचमवतार्य व्याकरोति—
तत इति । लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना हि श्रुतिः । अतः श्रुतिसंनिहितादपि लौकिकक्रमस्य संनिहिततरत्वात्तेन तद्भाष्यं युक्तिमनुपप-
द्यत इति सूत्रावयवं न्याचेत्—तथाहीति । चकारश्रुतिमुपपत्त्यन्तरमाह—अपिचेति । सलपरीत्यं लौकिकं दर्शने प्रकृतौ
किमायातमित्याशङ्क्य फलपरत्वेनापि सूत्रावयवं योजयति—अतश्चेति । पृथिव्यादीनामभादौ लयब्रह्मणः सर्वकल्याणधारत्वं

कालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयादापश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुः । एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानन्तरमनन्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । नहि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययो न्यायः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र दर्शितः—‘जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्येषु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते’ इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तुत्पत्तावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति । न चासावयोग्यत्वाद्यप्ययेनाकाङ्क्षयते । नहि कार्यं प्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः कारणप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेव दृष्टत्वात् ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

किमुक्तमभङ्गोऽस्ति प्राणयैर्नोऽस्ति वास्ति हि ॥ प्राणाक्षमनसां ब्रह्मविद्यतोर्मध्य ईरणात् ॥ १ ॥

प्राणाया भौतिका सूतेष्वन्तर्भूताः पृथक् क्रमम् ॥ नेष्टव्यतो न भङ्गोऽस्ति प्राणादौ न क्रमः श्रुतः ॥ २ ॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यां भवत इत्युक्तम् । आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मानं इत्यप्युक्तम् । सेन्द्रियस्य तु मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । ‘बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः’ (कठ० ३।३) इत्यादिलिङ्गेभ्यः ।

आप्यरत्नप्रसा

नहि स्वकारणव्यतिक्रमेणेति । घटनासो मृदुपुलन्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ‘वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते’ इति स्मृतिशेष आदिपदार्थः । ‘योग्यताधीनः संबन्धः’ इति न्यायाद्योग्यक्रमबाध इति सिद्धम् ॥ १४ ॥ अन्तरा-ऽविशेषात् । उक्तभूतोत्पत्तिप्रलयक्रममुपजीव्य स किं करणोत्पत्तिक्रमेण विरुध्यते न वेति करणानामभौतिकत्व-भौतिकत्वाभ्यां संदेहे वृत्तानुवादपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—भूतानामित्यादिना । करणान्येव न सन्तीति वदन्तं प्रत्याह—सेन्द्रियस्येति । ‘मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतस्तु सः’, ‘श्रोत्रादीनीन्द्रियाप्यन्ये’ इति स्मृतिर्दृष्ट्या ।

भामती

नन्वाह । तस्मिन् हि सत्पुपादानोपरमेऽप्युपादेयमस्तीति स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मात् । तद्विरुद्धदृष्टकमावरोधादाकाङ्क्षेव नास्ति क्रमान्तरं प्रत्ययोग्यत्वात् तस्य । तद्वदमुक्तं सूत्रकृता—‘उपपद्यते च’ इति । भाष्यकारोऽप्याह—न चासाव-योग्यत्वाद्यप्ययेनाकाङ्क्षयत इति । तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्न्यायमूल्यं च स्मृतिरक्ता ॥ १४ ॥ अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् । तदेवं भावोपयोगिनी भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य

न्यायनिर्णयः

कथमित्याशङ्क्य तत्तत्कारणात्मके ब्रह्मणि तत्तत्कार्यलक्ष्यभ्युपगमात्तत्रैव पूर्ववसानमिति मत्वाह—एवं क्रमेणेति । पारम्पर्यं परित्यज्य साक्षाद्ब्रह्मणि सर्वकार्यलक्ष्यभ्युपगमो बलीयानित्याशङ्काह—नहीति । वृथादेर्लक्ष्यस्य परमाणु लयानभ्युपगमात् । अन्यथा वृथादिनासो परमाणुतामतीन्द्रियत्वाच्च किञ्चिदुपलभ्येतेति भावः । लौकिकन्यायवशादुत्पत्तिक्रमविपरीतं प्रत्ययक्रमं प्रदर्शय तत्रैव स्मृतिं संवादयति—स्मृतावपीति । ‘वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मविष्णुल्ले संप्रलीयते’ इति वाक्यमादिशब्दार्थः । सार्वकामलौकिकन्यायाच्च श्रौतक्रमस्य संतिष्ठत्वादाकाङ्क्षासंनिधिभ्यां तस्यैवोपादेयत्वमित्याशङ्क्य योग्यत्वान्वाच्यमित्याह—उत्पत्तीति । आकाङ्क्षापि तत्र नास्तीत्याह—नचेति । अयोग्यविषयाभ्यामाकाङ्क्षासंनिधिभ्यां विप्रकृष्टविषयेऽप्याकाङ्क्षायोग्यत्वे बलवन्तरे संबन्धस्य योग्यतामित्युक्तादिति भावः । अयोग्यत्वादित्युक्तं साधयति—नहीति । कार्यकारणयोरेवे कार्योभावे कारणवत्तदभावेऽपि कार्यं स्यादित्याशङ्काह—कार्येति । तदेवं ब्रह्मणः सर्वप्रलयाधारत्वात्तत्र समन्वयस्य ‘कारणनाशाल्कार्यनाश’ इति न्यायानुगृहीतसृष्टि-क्रमसृष्ट्या न विरोधोऽस्तीति सिद्धमिति भावः ॥ १४ ॥ पूर्वोक्तभूतोत्पत्तिप्रलयक्रमस्य करणसृष्ट्या बाधमाशङ्क्य परिहरति—अन्तरेति । भूतोत्पत्तिप्रलयक्रमो विषयः । स किं करणसृष्टिक्रमेण बाध्यते न वेति करणानां भौतिकत्वाभौतिकत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमिदं हर्ष्यं कार्ययति—भूतानामिति । उक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमस्य विरोधघटनार्थमुक्तमर्थान्तरमनुव्रति—आत्मादिरिति । अत्र च क्रमवद्भूतोत्पत्तिप्रलयाधारे ब्रह्मणि समन्वयस्य करणसृष्टिल्ला विरोधपरिहारद्वारा द्वीकरणत्वादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे करणसंगतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्तिद्धिः । देहप्रदेशातिरिक्तान्द्रियाभावात्कथं यथोक्तः संदेहः स्यादित्याशङ्काह—सेन्द्रियस्येति । श्रुतिस्मृत्योक्तः प्रसिद्धिः । तत्र श्रुतिमुदाहरति—बुद्धिं त्विति । ‘इन्द्रियाणि पराण्याद्विन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनस्तु परा बुद्धिः’ इत्याद्या स्मृतिर्यवहरन्त्या । करणानां सर्वेऽपि तेषामाहुर्कारिकास्तदुत्पत्तिक्रमेण कुतो भूतोपरमादिक्रमस्य विरोधादित्याशङ्काह—

तथोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुपसंग्रहौ, सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् । अपिचाथर्वेण उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तराले करणान्यनुक्रम्यन्ते । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' (मुण्ड० २।१३) इति । तस्मात्पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्गप्रसङ्गो भूतानामिति चेत् । न । अविशेषात् । यदि तावद्भौतिकानि करणानि ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामोवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमान्तरं मुग्यम् । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं करणानाम् । 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' (छा० ६।५४) इत्येवंजातीयकम् । व्यपदेशोऽपि कश्चिद्भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिवाजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि तथापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा

भाष्यरत्नप्रभा

अन्यपराः शब्दाः लिङ्गानित्युच्यन्ते । करणानां क्रमाकाङ्क्षामाह—तयोरिति । आकाङ्क्षयां श्रुतिसिद्धः क्रमो ग्राह्य इत्याह—अपिचेति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं सेन्द्रिया बुद्धिः । आत्मनो भूतानां चान्तरा मध्ये तद्विज्ञातस्थि-वाक्यात् 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः' इत्यादिरूपाद्बिज्ञानमनसी अनुक्रम्यते । तथाच करणक्रमेण पूर्वोक्तक्रमभङ्ग इति शङ्कासूत्रार्थायः । नच करणानां भौतिकत्वाद्भूतानन्तर्यमिति वाच्यं, तेषां भौतिकत्वे मानाभावात् । तथा चात्मनः प्रथममाकाशस्य जन्म पश्चाद्वायोरित्युक्तक्रमस्यात्मनः करणानि ततो भूतानीति क्रमेण विरोध इति तिस्र्यर्थवर्णयित्वा-विरोधाच्च ब्रह्मणि समन्वय इति पूर्वपक्षफलम् । सिद्धान्तयति—नेति । 'आत्मन आकाशः' इत्यादि तिस्रिश्चलौ पञ्चम्याः कार्यकारणभावेनार्थतः क्रमो भाति । न तस्याथर्वेणपाठेन बाधः अथैकमविरोधिक्रमविशेषस्याश्रुतेः पाठक्रम-स्यार्थक्रमधर्मोपस्य शेषिबाधकत्वायोगादितः श्रुत्यर्थक्रमाविरोधेन पाठस्य नेत्याङ्गानामन्वयं करणानामित्यर्थः । किंच भौतिकत्वात्तेषां तदानन्तर्यमित्याह—यदीति । नच प्राणस्याग्निकारत्वायोगाद्ब्रह्ममयमित्यादिमयदो न विकारार्थतेति वाच्यं, करणानां विभक्तत्वेन कार्यतया कारणकाङ्क्षायामन्नमयमित्यादिश्रुतेराकाङ्क्षितोक्त्यर्थमसति बाधके मयदो विकारार्थतया युक्तत्वात् । प्राचुर्यार्थत्वे त्वनाकाङ्क्षितोक्तिप्रसङ्गाच्छ्रुत्येव तेजोबलप्राप्तये वाक्प्राणमनसां वृद्धिस्तद्भावे तस्मा इति विकारत्वस्य दर्शितत्वाच्च विवादावसरः । यद्वा स्थूलभूतार्थानां तेषां वृद्धिर्विकारो मयत्वेः श्रूयमाणो भौतिकत्वे लिङ्गं प्राणेन्द्रियमनसां भौतिकानि भूताधीनवृद्धिमत्त्वाद्देहवदिति भावः । ननु तेषां भौतिकत्वे कथमथर्वेण पृथक् तज्जन्मकथनं भूतजन्मोक्त्येव तज्जन्मसिद्धिरित्यत आह—व्यपदेशोऽपीति । ग्रीढवादेन तेषामभौतिकत्वमुपेयापि श्रुत्यविरोधमाह—अथ त्विति । करणानां भूतानां च पूर्वोपरत्वे मानाभावाच्चोक्तभूतक्रमभङ्गः । न चाथ-

भामती

बुद्धीन्द्रियमनसां कर्म निवारयति । अत्र च विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च ब्रूते । तत्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मनः च भूतानि चान्तरा समानानासैनैव पाठेन क्रमो नियम्यते । तस्मात् पूर्वोत्पत्तिक्रमभङ्गप्रसङ्गः । यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीयते, तस्मादात्मन आकाश इति भज्यते । अन्नमयसि च मयदानन्दमय इतिवत् न विकारार्थं इति प्राप्तेऽभिधीयते—विभक्तत्वात्तान्मनःप्रचूर्तानां कारणपेक्षायामन्नमयं मन इत्यादिलिङ्गश्रवणादपेक्षितार्थकथनाय विकारार्थत्वमेव मयदो युक्तम्, इतरथा लनपेक्षितयुक्तं भवेत् । नच तदपि घटते । नक्षत्रमयो यज्ञ इति वदन्नप्राचुर्यं मनसः संभवति । एवं चेद्भूतविकारा मनआदयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्त इति युक्तम् । ग्रीढवादितयाम्युपे-
त्याह—अथ त्वभौतिकानीति । भवत्वात्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न खल्वेतावता भूतैरात्मनो नोत्पत्तयम् । तथाच

न्यायनिर्णयः

तयोरिति । तेषामाहकारिकत्वे मानाभावब्रह्मज्ञत्वसावश्यकत्वे तत्कार्यत्वे च कस्मिंश्चिदन्तराले बुद्धिसेन्द्रियमनसोत्पत्तिष्वो ग्राह्या-
ल्यर्थः । तथापि भूतोत्पत्त्यनन्तरं तदुत्पत्त्यङ्गीकारतया भूतोत्पत्त्यादिक्रमसाविकरुतेत्याशङ्क्य क्रमाकाङ्क्षयां करणोत्पत्तेः श्रुत्यन्तसिद्ध-
मसिद्धिर्विरोधोऽस्तीत्याह—अपिचेति । अन्नमयश्रुतेः करणानां भौतिकत्वे सिद्धे भूतानन्तर्यं तेषामित्याशङ्क्य 'आपोमयः प्राणः' इत्यत्र तद्विकारत्वाभाववदिहापि तद्विकारत्वाभावात्करणोत्पत्तिश्रुत्या क्रमवद्भूतोत्पत्त्यादिरुतेर्विरोधोऽस्तीत्युपसंग्रहति—तस्मादिति । सिद्धान्त-
मादत्ते—नेति । इन्द्रियाणामुत्पत्तिक्रमस्य भूतोत्पत्त्यादिक्रमसाविकरुतेर्विशेषासिद्धिर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । किं भौतिकत्वं करणानामुत्पत्ति-
फलम् । आयां प्रत्याह—यदीति । द्वितीयं दूषयति—भवेतीति । न आपोमय इतिवन्मयदो न विकारार्थता करणानां विभक्तत्वात्मा-
र्थत्वे कारणपेक्षायामन्नमयमित्यादिश्रुतेरपेक्षितोक्त्यर्थमसति बाधके मयदो विकारार्थतया युक्तत्वादिति भावः । भौतिकत्वे करणानां
भूतानन्तरं तदुत्पत्तेर्न पृथक्तत्त्वपदेशः स्यादित्याशङ्क्याह—व्यपदेशोऽपीति । कन्वित्याथर्वणं वाक्यमुक्तम् । ग्रीढवादेन तेषामभौति-
कत्वमुपेयापि भवेतीति—अथ त्विति । अमौलिकत्वेऽपि पूर्वोत्तरत्वेन विशेषणविशेष्यत्वे मानाभावाद्भूतोत्पत्तिक्रमो न करणक्रमेण
विरुध्यत इत्यर्थः । ननु यद्वा 'समिधो यजति' इत्यादी पाठक्रम एवानुष्ठानक्रमे मानं तथैतस्यादित्यादिपाठक्रमेणादी । करणान्युत्पद्यन्ते

भूताभ्युत्पद्यन्ते चरमं वा करणानीति । आथर्वणे तु समाध्यायक्रममात्रं करणानां भूतानां च । न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करणक्रम आह्वयते—‘प्रजापतिर्वी इदमग्र आसीत्स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्सदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत’ इत्यादिना । तस्मादास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वात्मनो हि ते ॥ जातो मे पुत्र इत्येकजातकमादितस्तथा ॥ १ ॥

मुख्ये ते वपुषो भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि ॥ जातकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेविशालतः ॥ २ ॥

स्तो जीवस्याभ्युत्पत्तिप्रलयौ, जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवंजातीयकाह्नौकिकव्यपदेशात् जातकर्मादिस्संस्कारविधानाच्चेति स्यात्कस्यचिद्भ्रान्तिस्तामपनुदामः । न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः, शास्त्रफलसंबन्धोपपत्तेः । शरीरात्तुविनाशिनि हि जीवे शरीरात्तरगतैधानिष्टप्रातिपत्तिरिद्वारायै विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम् । श्रूयते च—‘जीवापेतं वाच किलेदं त्रियते न जीवो

माथ्यरजप्रभा

वैणवाक्यं मानं पाठमात्रत्वादित्यर्थः । तर्हि कथं क्रमनिर्णयः, तत्राह—तथेति । इदं स्थूलमुत्पत्तेः प्राक् प्रजापतिः सृष्ट्वात्मासीत् । अत्र सूक्ष्मभूतात्मकप्रजापतिसर्गः प्रथमस्ततो मनआदिसर्ग इति क्रमो भातीति भावः । एवं च भूत-करणोत्पत्तिश्रुत्तरोविरोधाद्ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलं निगमयति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ चराचर-भाविवात् । एवं तावत्तत्पदवाच्यकारणनिर्णयाय भूतश्रुतीनां विरोधो निरस्तः । इदानीमा पदसमासेस्त्वपदार्थश्रुद्धयै जीवश्रुतीनां विरोधो निरस्यते । इह जीवो ‘न जायते त्रियते’ इत्यादिश्रुतेर्जातेष्टिआद्वाक्षाक्षणे विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे विरोधोऽस्तीति प्राप्ते लौकिकजन्मादिव्यपदेशसहायाजातेष्ट्यादिशाक्षणे जीवाजन्मादिव्यपदेशोऽप्यतर्क्य इति पूर्वपक्ष-यति—स्त इति । तथाच करणोत्पत्तिक्रमेण भूतक्रमस्य बाधाभावेऽपि जीवोत्पत्तिक्रमेण बाधः स्यादिति प्रत्युदाहरण-संगतिः । पूर्वपक्षे जीवब्रह्मैक्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । चेतनजन्माद्युद्देशेन चेतनस्य तस्य जन्मान्तरा-यफलसाधनं जातकर्मादिस्संस्कारो विधीयते । तथा चोद्देश्यविधेययोर्मिथोविरोधे सति ‘विधेयाविरोधेनोद्देश्यं नेयम्’ इति न्यायाजन्मादिकं देहोपाधिकं न स्वत इति सिद्धान्तयति—तासित्यादिना । जीवापेतं जीवेन लक्षमिदं

भासती

नोक्तक्रमभङ्गप्रसङ्गः । विशिष्यते नियते । भज्यत इति यावत् ॥ १५ ॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् । देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य, तन्नामे शरीराय आदादिकरणावुपपत्तेः । तन्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं भवन्नानस्य पूर्वः पक्षः, मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुष्मिककर्णादिफलसंब-

न्यायनिर्णयः

पश्चाद्भूतानीत्यत्र मानं, नेत्याह—आथर्वणेति । तत्र तेषां क्रममात्रमात्रावोत्पत्तिरुक्तेति योजना । श्रव्योविरुद्धे हि पाठोऽनुष्ठाने मानम्, इह तु ‘आत्मन आकाशः’ इत्यादिश्रुत्यैविरोधादभिद्वेजहोमयवागूपाकवत्याठक्रमभङ्गेन भूतानन्तरं करणोत्पत्तिरित्यर्थः । कर-णानां भूतानां चैककार्यत्वे क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वविशिष्टवैवोत्तरजनकत्वात्करणप्राथम्यमित्याशङ्क्य भिन्नपरिकल्पान्मन्वित्याह—तथेति । प्रजापतिः सर्वभूतसृष्ट्यात्मकः सृष्ट्वात्मा । स्थूलं कार्यमिदमुच्यते । तदुत्पत्तिप्राक्कालोऽग्रशब्दार्थः । अत्र प्रजापतिस्तद्व्यवचनान्नूतसृष्टि-प्राथम्यं, ततश्च मनवादिषष्टिरुक्तेति करणसर्गस्य पाश्चात्त्वमिति विवेकः । भूतकरणोत्पत्त्यपरोक्षे सिद्धे क्रमे क्रमवद्भूतोत्पत्तिरित्याथारं ब्रह्मणि समन्वयस्य करणोत्पत्तिश्रुत्या विरोधो नेत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ पूर्वाधिकरणेण तत्पदार्थकारणत्वसिद्धयै भूतोत्पत्तिश्रुतिवि-रोधो निरस्तः । संप्रत्या पदसमासेस्त्वपदार्थश्रुद्धयै जीवविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र करणोत्पत्तिश्च भूतोत्पत्तिक्रममन्यथयति तर्हि जीवोत्पत्तिस्तदन्वयथेदित्याशङ्क्य सैव नास्तीत्याह—चराचरेति । इह जीवजनित्युत्तिनिमित्तवैभवाभरीयेष्ट्यादिशास्त्राणां तत्तत्तत्त्वशास्त्राणां चाविरोधद्वारा नित्यसिद्धप्रत्यक्षब्रह्मणि समन्वयवृद्धीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे शास्त्रद्वयविरोधात्तत्प्रादुर्गमसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिः । जीवो विषयः, तस्य किं देहोत्पादनाशयोरनौपाधिकमुत्पत्त्यादि न वेति श्रुतिविधिप्रतिपत्तेः संदेहे पूर्वपक्षमाह—स्त इति । देहगामित्वद्वयं व्यपदेशो न जीवजन्मादि साधयेदित्याशङ्क्य चेतनोद्देशेन जातकर्मादिविधानादयमपि व्यपदेशो न देहमात्र-गामीत्याह—जातेति । न चोपाध्यपरामर्शादौपाधिकौ तस्य जन्मानांशौ, नापि देहस्य संस्कारविधिः, पुरुषविषयत्वेन प्रसिद्धत्वात्, अतो जीवस्यानौपाधिकोपपत्तिनाशसिद्धेरजातुतप्रत्यक्षसमन्वयासिद्धिरित्याह—इति स्यादिति । उत्पन्नं सिद्धान्तमाह—तामिति । उपपत्तिमेव दर्शयति—शरीरेति । वक्ष्येद्योपादेययोर्मिथो विरोधे सत्युपादेयजन्मान्तरफलसाधनविधिविरोधिनोद्देश्येन चेतनजन्ममरण-योर्देहोपाधित्वेनोपचरितत्वाज्जन्मान्तरसाधनक्रमसंबन्धयोग्यो जन्ममृतिरहितः सत्त्वात्मा सिध्यतीत्यर्थः । आत्मनो जन्माद्यभाव पक्षे शास्त्री-यसंगतिर्द्वयसंबन्धसिद्धिस्तदन्वयानुपपत्त्या नित्यत्वं तस्यैवमुक्तम् । इदानीं श्रुतिसिद्धं चेतदित्याह—श्रूयते चेति । जीवनापेतं त्यक्तम् ।

त्रियते' (छा० ६।१।३) इति । ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः । सत्यं दर्शितः । भाकस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः । किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक इति । उच्यते—चराचरव्यापश्रयः । स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ । स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च त्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्म-
न्युपचर्यते, तद्भावभावित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतो नास्तौ । नहि शरीरसंबन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिल्लक्ष्यते । 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स उत्क्रामन् त्रियमाणः' (बृ० ४।३८) इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यम् । अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परसादात्मन उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयां तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्त इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥ १६ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो विप्रदुज्जायते न वा ॥ सृष्टेः प्रागद्वयत्वोक्त्यायते विस्फुलिङ्गवत् ॥ १ ॥

ब्रह्मादयं जातजुद्धौ जीवत्वेन विशेत्स्वयम् ॥ औपाधिकं जीवजन्म निखलं वस्तुतः श्रुतम् ॥ २ ॥

अस्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफलसंबन्धी । स किं व्योमादिवदुत्पद्यते

भाष्यरत्नप्रभा

शरीरम् । जन्मादिव्यपदेशश्चराचरदेहविषयो मुख्यः । जीवे तु भाको गौण औपाधिकजन्मादिविषयः स्थावपाधिजन्म-
भावे भावादसत्यभावादिति सूत्रार्थः । जीवस्योपाधिकजन्ममुख्यो धृतितमन्याह—स वा इति । जायमानपदार्थ-
माह—शरीरमिति । त्रियमाणत्वं व्याचष्टे—उत्क्रामन्निति । ननु तत्र जीवस्य जन्मादि निरस्यते, अत्रापि तद्विरासे
पुनरुक्तिरित्याशङ्काह—जीवस्येति । तदेवं जातेष्ट्यादिशास्त्रस्योपाधिकजन्मादिविषयत्वाच्च जीवाद्यजन्मव्यवस्थुतिविरोध
इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । अनेर्विस्फुलिङ्गवदेतत्सात्पर्यमात्मनः सर्वे जीवात्मानो
व्युत्कर्तन्ति इत्यादिजीवोत्पत्तिश्रुतीनां 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः' 'अज आत्मा' इत्याद्यनुत्पत्तिश्रुतीनां च मिथो-
विरोधात्संशये मा भूतां देहजन्मनाशयोर्जीवजन्मनाशौ, देहान्तरभोग्यस्वर्गादिहेतुविध्याद्यसंभवात्, कल्पाद्यन्त-

सामती

न्धानुपपत्तेः शास्त्रविरोधान्नैकिकव्यपदेशो भाको व्याख्येयः । भक्तिश्च शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्संयोग इति । जातक-
र्मादि च गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थम् । अतएव स्मरन्ति 'एवमेनः शर्म याति बीज-
गर्भसमुद्भवम्' इति । तस्माच्च शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यपदेशस्याश्रान्ति-
मूलमन्युपेक्षाधिकरणम् । उक्ता लघ्यासमाख्येऽस्य श्रान्तिमूल्येति ॥ १६ ॥ मा भूतामस्य शरीरोदयव्याख्याभ्यां स्थूलावु-
त्पत्तिविनाशौ, आकाशादेरिव तु महासर्गादे तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते ।
नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । विचारमूलसंशयस्य बीजमाह—श्रुतिविप्रतिपत्तेरिति । तामेव दर्शयति—

न्यायनिर्णयः

वाच किलेवधारणार्थं निपातौ । जीवो न त्रियत एवेत्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—नन्विति । तदुत्तरत्वेन सूत्रं पातयितुं बोध-
निकामाह—सत्यमिति । भाको व्यपदेशो मुख्यापेक्षीति मत्वा पृच्छति—किमिति । तत्र सूत्रमवतार्य व्याकरोति—उच्यते इति ।
तत्रोत्तरादियत्वेन मुख्यत्वे हेतुमाह—स्थावरेति । उपचारे कारणमाह—तदिति । देहाद्यमित्वेन जन्मादिशब्दस्य मुख्यत्वे सौत्रं
हेतुमादाय व्याचष्टे—तदिति । देहयोगमनपेक्ष्य साक्षादेव जीवगतौ जन्मनाशशब्दौ किं न स्यातां, तत्राह—नहीति । न केव-
लमन्यव्यतिरेकाभ्यामयमर्थोऽन्यगन्तव्ये किंतु छयापीत्याह—स वा इति । कथं नित्यस्य जायमानत्वं, तत्राह—शरीरमिति । कथं
त्रियमाणत्वं, तत्राह—उत्क्रामन्निति । श्रुतेस्तत्तात्पर्यमाह—शरीरेति । यत्तु जातकर्मादिविधानाज्जीवस्योपाधिको जन्मनाशाविति
तत्राह—जातेति । पूर्वोत्पत्तिधिकरणयोरेकार्थतया पौनरेक्यमाशङ्क्यार्थमेदमाह—जीवस्येति । तदेवात्मनो देहोत्पत्त्यादावनौपाधि-
कोत्पत्त्याद्यभावात्तदेष्ट्यादिशास्त्राणामौपाधिकद्विषयत्वादात्मनित्यत्वशास्त्राणां मुख्यापेक्षादानघनतमप्रसङ्गसमन्वयवित्तिरिति भावः
॥ १६ ॥ देहोत्पत्तिनाशयोरात्मोत्पत्तिनाशौ निरस्य कल्पाद्यन्तयोर्जन्मनाशौ तस्य निरस्यति—नास्तीति । अधिकरणविषयमाह—
अस्तीति । 'असंसर्वस्तु' इत्यत्र ब्रह्मजन्मनिर्पेक्षासत्तदभिन्नजीवजन्माशङ्का निरवकाशेत्वादाशङ्काह—जीवेति । शरीरादेरेव संप्राप्यस्य
जीवत्वमिति प्राकृताः, तान्यस्याह—शरीरेति । 'कर्माध्यक्षः', 'साक्षी' इत्यादिश्रुतेरीश्वरत्वात्स्य कृतो जीवत्वं, तत्रोक्तम्—कर्मैति ।

ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यत इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः । कासुच्चिच्छ्रुतिष्वग्निविष्कु-
लिङ्गादिनिर्देशनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्म उत्पत्तिराज्ञायते, कासुच्चिस्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः
कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते नचोत्पत्तिराज्ञायत इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव
इति । कुतः । प्रतिज्ञानुपरोधादेव । 'एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम्' इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य
वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुष्येत तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुष्येत । न-
चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं लक्षणभेदात् । अपहृतपापमत्वादिधर्मको हि पर-
मात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः । विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान्धाकाशादिः प्रविभक्तः
स सर्वो विकारस्तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःख-
युक्प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसर उत्पत्तिर्भविष्यति । अपिच 'यथा-
ऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' (बृ० २।१।२०) इति प्राणा-
देर्भौम्यजातस्य सृष्टिं शिष्टा 'सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति भोक्तृप्राणमात्मनां पृथक्कसृष्टिं
शास्ति । 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विभिदाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र वैवापियन्ति' (मुण्ड० २।१।१) इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रल-
यावुच्येते । सरूपवचनात्, जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

योनेभस इव जीवस्य तौ किं न स्यातां तत्संभवादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तं तावदिति । फलं
पूर्ववत् । उपरोधो बाधः । नन्वविकृतं ब्रह्मैवात्र प्रविष्टं जीवो न तत्त्वान्तरमिति प्रतिज्ञासिद्धिः, तत्राह—नचेति ।
जीवः परमाद्भिन्नः, विरुद्धधर्मवत्त्वाद्भिन्नस्याविकारत्वे प्रतिज्ञाबाध इति तर्कोपेतविभक्तत्वलिङ्गानुगृहीतोऽपि सिद्धतेर्बलीय-
स्त्वात्प्रवेशश्रुतिर्जीवरूपविकारात्मना प्रविष्ट इहैश्वर इति व्याख्येयेति समुदाहार्यः । सरूपेति । दृष्टान्तश्रुतेर्भावा जीवा

भावती

कासुच्चिच्छ्रुतिष्विति । पूर्वपक्षं श्रुताति—तत्र प्राप्तमिति । परमात्मनस्त्वाद्विरुद्धधर्मसंसर्गादपहृतानपहृतपापमत्ता-
दिलक्षणाजीवानामन्यत्वं । ते चेज विकारास्ततस्त्वान्तरत्वे बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधः । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावि-
रोधश्च । तस्मान्श्रुतिभिरनुज्ञायते विकारत्वम् । प्रमाणान्तरं चान्नोक्तम्—विभक्तत्वादाकाशादिवदिति । 'यथामिः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । 'यथा सुदीप्तात् पावकात्' इति च ब्रह्मणो
जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्यन्यं च साक्षाद्दर्शयति । नन्वक्षराद्भावानामुत्पत्तिप्रलयावगम्येते न जीवानामित्यत आह—
जीवात्मनामिति । स्यादेतत् । सृष्टिश्रुतिष्वकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नाज्ञायते । तस्मादाज्ञानयोऽप्यस्यानाज्ञाना-

न्यायनिर्णयः

विषयं विविच्य सहेतुं संशयमाह—स इति । श्रुतिविप्रतिपत्तिं निशङ्कयति—कासुचिदिति । 'यथा सुदीप्तात्पावकात्' इत्याद्या जीवो-
त्पत्तिर्नास्तिः श्रुतयः । कासुचिदिति । 'तत्क्षुद्रा तदेवानुप्राविशत्' इत्याद्यास्त्रिलक्षः । प्रवेशवाक्येऽपि जन्मधीरस्तीत्याशङ्काह—
नचेति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या शङ्कमुक्त्या पूर्वपक्षयति—तत्रेति । अत्र चोक्तश्रुतिविप्रतिपत्तिरासेन समन्वयवृद्धीकरणत्वादादिसंग-
तयः । पूर्वपक्षे श्रुतीनां विप्रतिपत्तेरेकवाक्यत्वेन विरोधादप्रामाण्ये संमन्यवासिद्धिः । सिद्धान्ते श्रुतीनामविप्रतिपत्तेरेकवाक्यत्वादविरोधे
नित्ये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्यसिद्धिः । जन्मप्रयोजकाविशेषत्वविराजोत्पत्तिरित्याह—कुत इति । आत्मनस्तद्विरहे विवदमानो विष-
दुत्पत्तिन्यायेन प्रत्याह—प्रतिज्ञेति । तदनुपरोधं साधयति—एकस्मिन्विदिते । अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञासिद्धिर्लक्ष्यं तत्कार्यत्वेनेत्याशङ्क्य
तस्य परमाद्भिन्नत्वमभिन्नत्वं वेति विकल्पार्थं दूषयति—तत्त्वान्तरत्वे स्थिति । द्वितीयं निरस्यति—नचेति । लक्षणभेदं साध-
यति—अपहृतेति । नित्यत्वश्रुतिविरोधमाशङ्कानुमानानुगृहीतानित्यत्वश्रुतिविरोधात्तासामुपपत्तिरित्येति सत्याह—विभागाच्चेति ।
तत्त्वमस्यादिवचनपेक्षितार्थवैदकत्वाभिलवाभिलवश्रुतीनां नोपचरितार्थत्वेत्याशङ्क्य नित्यानित्ययोरेपि कार्यकारणयोर्दृष्टवत्तादात्म्य-
संभवाद्भिरुद्धं महावाक्यमित्यभिप्रेत्यानित्यत्वश्रुत्यनुयाहकानुमानाङ्गव्याप्तिमाह—यवानिति । आकाशादेर्विभक्तत्वेऽपि विकारत्वासिद्धे-
रसिद्धा व्याप्तिरित्याशङ्काह—तस्येति । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह—जीवेति । प्रतिदेहमात्मविभागे कर्मेतत्फलव्यवसायानुपपत्तिं
प्रमाणयितुं विशेषेण व्याप्तिं पक्षधर्मतां चोच्येतानुमानमाह—तस्येति । यदनुयाहकमुपमानानुक्तं तां श्रुतिमाह—अपिचेति ।
जीवस्य सुख्योत्पत्तिरत्र नेष्टव्याशङ्का प्राणादीनां तथोत्पत्तिरुष्टेः समभिव्याहाराज्जीवस्यापि तादृश्येव सेति मत्वाह—आपादेरिति ।
किंचौपाधिकं जन्म त्रेदुपाधेरेव तद्व्याप्तं नोभयोरित्याशयेनाह—सर्वेष्वेव इति । जन्ममात्रायां श्रुतिमुक्त्वा जन्मनाशार्थं श्रुत्यन्तर-
माह—यथेति । भावानामेवोत्पत्तिरुपाधवत्तौ न जीवानामित्याशङ्काह—सरूपेति । भावशब्दो जीववाचीति शेषः । अन्यत्रापि

नच कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति । श्रुत्यन्तरगतस्याप्यविरुद्धस्याधिकसार्थस्य सर्वत्रोपसंहृतव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या, 'तदात्मानं खयमकुर्वत्' इत्यादिष्वत् । तस्मादुत्पद्यते जीव इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नात्मा जीव उत्पद्यत इति । कस्मात् । अश्रुते । न ह्यस्योपसिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रवेशेषु । ननु कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः । कस्मात् । नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चशब्दादजत्वोपाधिभ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मानवस्थानं ब्रह्मात्मना चेति । न चैवंरूपस्योपसिप्रपद्यते । ताः काः श्रुतयः । 'न जीवो म्रियते' (छा० ६।१।३), 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५), 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (कठ० २।१८), 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' (कठ० २।१८), 'तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६।१), 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२), 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः' (बृ० १।४।७), 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १।४।१०), 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृ० २।५।१९), इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योपसिप्रतिप्रतिबध्नाति । ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यत इत्युक्तम् । अत्रोच्यते—नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वे० ६।११) इति श्रुतेः । बुद्ध्यानुपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्यैव घटादिसंयन्धनिमित्तम् । तथाच शास्त्रम्—'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' (बृ० ४।४।५) इत्येवमादि ब्रह्मण पञ्चाविकृतस्य सतोऽप्येकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वं चास्य विविक्तस्वरूपानभिष्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जालम् इत्या-

भाष्यरत्नप्रभा

इति निश्चीयते । ननु 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादौ जीवस्योत्पत्त्यश्रवणादुत्पत्तिः, तत्राह—न चेति । एवं विकारत्वे सति विकारप्रपञ्चात्मना स्वात्मानमकुर्वतेतिवद्विकारजीवात्मना प्रवेश इत्यर्थः । अजत्वाद्विद्युतिः कल्पमध्ये जीवस्यानुत्पत्त्यादिनिषेधाया, तत्त्वमसीति श्रुतिश्च सूदृष्ट इत्यभेदवाक्यवद्व्याख्येयेति प्राप्ते सिद्धान्तयति—एवमिति । धर्मित्वस्यो विभागो हेतुरौपाधिको वा । नाद्यः, असिद्धेरेत्याह—अत्रोच्यते नास्येति । द्वितीये जीवस्य न स्वतो विकारत्वसिद्धिः, अप्रयोजकत्वादित्याह—बुद्ध्यादीति । औपाधिकभेदे मानमाह—तथाचेति । मयदो विकारायैवमाकाङ्क्षाह—तन्मयत्वं चेति । जालम् कामजडः क्षीपरतत्रः । स्त्रीमय इतिवजीवस्य स्वरूपाज्ञानाहु-

भामती

तस्योत्पत्त्यभावं प्रतीभ इत्यत आह—नच कचिदश्रवणमिति । एवं हि कस्यां चिच्छायाभावात्तस्य कतिपयाज्ञसहितस्य क्रमेण शास्त्रान्तरीयाज्ञोपसंहारो न भवेत् । तस्मादुत्तरश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिविकारभावापत्त्या व्याख्या । तस्मादाकाशवजीवात्मना उत्पद्यन्त इति प्राप्त उच्यते—भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन् । न सेतदस्ति । 'तत् सुष्ट्वा तदेवानु-

न्यायनिर्णयः

सत्त्वेन सारूप्यमाशङ्क्याह—जीवेति । भूतोत्पत्त्यधिकारे जीवोत्पत्त्यश्रवणात् तदुत्पत्तिरेत्याशङ्क्याह—न चेति । तत्र तार्ताव्याख्येन हेतुमाह—श्रुत्यन्तरेति । जीवोत्पत्तौ परस्मै कथं प्रवेशश्रवणमित्याशङ्क्याह—प्रवेशेति । यथा रुदादि स्वविकारे ऋदादौ वृणादि विकारान्तरेण प्रविशति तथा ब्रह्म शरीरे सुष्ट्वा जीवास्यविकारेण प्रविष्टमित्यर्थः । ब्रह्मणो विकारोत्पत्तौ इष्टान्तरमाह—तदिति । अनुमानानुगृहीतसिद्धिफलमाह—तस्मादिति । जीबनिलत्वाभिलक्ष्यश्रुतीनां मुख्यत्वे मिथो विरोधादसिद्धिः समन्वयस्येति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तव्यवहारार्थं प्रतिष्ठां योजयति—एवमिति । अनुमानोपेतश्रुत्या जीवोत्पत्त्येकत्वेऽप्युक्ता प्रतिषेधत्वा—कस्मादिति । सौमं हेतुमुक्त्या व्याकरोति—अश्रुतेरेति । गुणोपसंशरण्यायेनोक्तं सारवति—नन्विति । न्यायमीनानुक्तिर्महीकृत जीवोत्पत्तिश्रुतेस्तदनुत्पत्तिमुक्त्वा वारणाश्रय न्यायोऽस्तीत्याह—सत्यमिति । जीवब्रह्मसंगोने प्रभपूर्वकं सौमं हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुद्वयं विवृणोति—नित्यत्वं हीति । नित्यत्वाजत्वाद्विमानेऽपि जन्माभावो न भावीत्याशङ्क्याह—न चेति । यं नित्यत्वाद्विदित्यो जीवोत्पत्तिं न श्रुत्यन्तं ताः श्रुतीराकाङ्क्षादोदाहरति—ता का इति । उत्पत्तिश्रुतेरनुमानानुगृहीतसिद्धिखलपेक्षा प्राग्वन्मुक्तं सारयति—नन्विति । स्वाभाविकं वा विभक्त्युत्पत्तामौषिकं त्रेति विकल्पयति—अत्रेति । नाशोऽसिद्धेरेत्याह—नेति । औपाधिकं विभक्त्युत्पत्तामौषिकं स्वाभाविकं वा विकारमात्मनो गमयेत् । आद्ये सिद्धसाधनत्वं मलोक्तम्—बुद्ध्यादीति । द्वितीये कालातीतत्वं विवक्ष्यौपाधिकं विभागभावनमित्यत्र सांशङ्क्याह—तथाचेति । ब्रह्मविकारत्वं जीवस्य निरसता बुद्धिविकारत्वं तन्मयत्वोक्त्या स्त्रीकृतमित्याशङ्क्याह—तन्मयत्वमिति । जालस्य जालमा प्राकृतं पुरुषः । स यथा क्षीपरतत्रः स्त्रीमयो व्यपदिश्यते तथा जीवस्याप्रभप्रयुक्तमितिपक्षः

दिवद्ब्रह्मण्यम् । यदपि कचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसंबन्धान्नैतन्न्यम् । उपाध्यु-
त्पत्त्यास्योत्पत्तिस्तत्प्रलयेन च प्रलय इति । तथाच दर्शयति—‘प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति’ (बृ० ४।५।१३) इति । ततोपाधिप्रलय
परायं नात्मविलय इत्येतदप्यत्रैव ‘मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा अहसिमं विज्ञानासि न
प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति—‘न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाश्री वा अरेऽय-
मात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति’ (बृ० ४।५।१४) इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽ-
प्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदोऽप्यनयोऽरुपाधिनिमित्त एव । ‘अत
ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि’ (बृ० ४।३।१५) इति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्म-
प्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते चेति ॥ १७ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अचिद्रूपोऽयं चिद्रूपो जीवोऽचिद्रूप इत्यते ॥ चेदभावात्सुदुष्प्रादौ जाग्रदभिनन्ता कृता ॥ ११ ॥

ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपश्चित्सुषुप्तौ न लुप्यते ॥ द्वैतादधिद्वैतलोपाहं हि द्रष्टरिति श्रुतेः ॥ २ ॥

स किं कणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतन आहोस्वित्सांख्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप

भाष्यरजप्रभा

आदिपरतन्त्रत्वेन भेदकर्तृत्वादिभाक्त्वाप्यानुयार्थं मयदप्रयोग इत्यर्थः । लिङ्गं निरस्य तदनुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाह—यद्-
पीति । जीवस्योपाधिकजन्मानाशयोः श्रुतिमाह—तथेति । एतेभ्यो देहात्मना परिणतेभ्यो भूतेभ्यः सप्तयेनोत्थाय
जन्तत्वा तान्येव लीयमानान्यनु पश्चाद्दिनश्यति । प्रेत्योपाधिकमरणानन्तरं संज्ञा नास्तीत्यर्थः । ननु प्रज्ञानघनः, संज्ञा
नास्तीति च विरुद्धमित्यत आह—तथेति । उपाधिलयाद्विशेषज्ञानाभाव एव संज्ञाभावो नात्मस्वरूपविज्ञानाभाव
इत्युत्तरं प्रतिपादयति श्रुतिरित्यन्वयः । अत्रैवात्मनि विज्ञानघने प्रेत्यसंज्ञा नास्तीत्युक्त्या मा मोहान्तं मोह-
मर्थं आन्तिमापीपदपादितवत्तन्मयं न जानामि ब्रूहि त्वदुक्तेरर्थमिति मैत्रेयीप्रश्नार्थः । सुनिराह—न वा
इति । मोहं मोहकरं वाक्यमुच्छिन्तिः पूर्वावस्थानाशो धर्मोऽस्येत्युच्छिन्तिधर्मा परिणामी स नेत्युच्छिन्तिधर्मोऽ-
परिणामी, तस्मादविनाशीत्यर्थः । तर्हि न प्रेत्य संज्ञेति कथमुक्तं, तत्राह—मात्रेति । मात्राभिर्विषयैरसंसर्गात्तयोक्त-
मित्यर्थः । विन्मप्रतिविन्मयोरिव विरुद्धधर्मभेदोऽध्यस्त इत्यत्र हेतुमाह—अत ऊर्ध्वमिति । जीवस्य विका-
रित्वे मुख्ययोगात्तत्त्वमसीति वाक्यमक्षणार्थमिति च वक्तव्यं, तथाच फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितजीवमित्यस्तुवृत्तीनां
बलवत्त्वात्तत्त्वस्यादिकमध्यस्तमनुवदन्त्युत्पत्त्यादिश्रुतय इत्यविरोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ ज्ञोऽत एव । ‘आत्मैवास्
ज्योतिः’ इत्याद्यात्मस्वप्रकाशत्वश्रुतीनां ‘परमेश्वरः शृण्वन्च्छ्रोत्रम्’ इत्यनित्यज्ञानवत्त्वश्रुतिभिर्विरोधोऽत्र निरस्यते ।
अस्य लोकस्य चक्षुर्दृष्टा श्रोत्रं श्रोतेत्यर्थः । प्रागुक्तजीवानुत्पत्तिहेतुमादाय स्वप्रकाशत्वसाधनाद्हेतुसाध्यभावः संगतिः ।

मानसी

प्रविशद्, ‘अनेन जीवेन’ इत्याद्यविभागश्रुतेरौपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकायाकाशवद्विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः । उपाधीनां
च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाज्जादियोगचरणां श्रुतीनां दर्शनात् ‘उपाधिप्रविलयेनोपहितस्य’ इति च प्रश्नो-
त्तराभ्यामनेककोपपादनाद्विभागस्य च ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः’ इति श्रुत्यैवोक्तत्वात्तानां जीवात्मनो न विकारा न चाद्वै-
तप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम् । मैत्रेयीग्राह्याणं चाधस्ताद्व्याख्यातमिति नेह व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ ज्ञोऽत एव । कर्मणा
हि जानात्यर्थं व्यासस्तदभावे न भवति धूम इव धूमम्वज्जाभावे, सुषुप्त्याद्यवस्थासु च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः ।

न्यायनिर्णयः

बुद्ध्याद्युपरक्तपरिच्छिन्नरूपत्वं बुद्ध्यर्थीनमिति तन्मयत्वोक्तिरित्यर्थः । अनुग्राहकमनुमानमपेक्षानुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाह—यद्दपीति । अत
प्रत्येकस्य व्याख्यानम्—उपाधीति । नयनमभिनयति—उपाधीति । तत्र मैत्रेयीग्राह्याणं संवादयति—तथाचेति । ‘प्रज्ञानघन एव’
इत्युक्त्या ‘न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति वदतो विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । पूर्वापरविरोधसमाधिदारेति यावत् । न प्रेत्येत्युक्त्या-
यमिति परामर्शः । पदद्वय प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयतीति संबन्धः । प्रश्नमनुक्रामति—अत्रेति । मोहान्तं मोहमर्थमापीपदपादितवत्तानि-
मित्तमित्यर्थेर्निर्देशः । प्रतिपादनप्रकारं प्रकटयति—न वेति । मोहं मोहकरं वाक्यम् । अविनाशित्वे परिणामित्वाभावं हेतुमाह—अनु-
च्छिन्तीति । कथं तर्हि न प्रेत्येत्यादि, तत्राह—मात्रेति । यत्तु प्रतिज्ञया ब्रह्मकार्यता जीवसेति, तत्राह—प्रतिज्ञेति । यत्तु लक्ष-
णभेदप्रैषयमिति, तत्राह—लक्षणेति । विन्मप्रतिविन्मादिवदौपाधिको भेदो न स्वाभाविक इत्यत्र हेतुमाह—अत इति । प्रधानवा-
क्येन फलवत्तादित्यनित्यत्वोपाध्यावन्तरवाक्यानुपरोधेन प्रधानवाक्यविरुद्धकार्यत्ववादिवाक्यानां दुर्बलत्वेनोपचरितार्थत्वान्मयो विरोधाभा-
वात्त्रिलयप्रलयब्रह्मसम्पन्नसिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १७ ॥ आत्मनो नित्यत्वमुक्तत्वात् तदनुत्पत्तिहेतोः स्वप्रकाशत्वमाह—ज्ञ
इति । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं न ज्ञैवोपहितं जीव इति तत्प्रप्रकाशता । न चैवं गताभैरनुत्पत्त्यस्य जीवस्यानित्यज्ञानवत्त्वस्या

एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यमात्मनः संयोग-
जमग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्तम् । नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्च्छितप्रह्लाविद्यानामपि
चैतन्यं स्यात् । ते पृष्टाः सन्तो न किञ्चिद्व्ययमचेतयामहीति जल्पन्ति स्वस्थाश्च चेतयमाना द-
श्यन्ते । अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य आत्मेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—ज्ञो नि-
त्यचैतन्योऽयमात्मा एव, यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काजीवभावेनाव-
तिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाज्ञातम्—‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (बृ० ३।१।२८),
‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै० २।१।१), ‘अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रधानघन एव’ (बृ० ४।५।१३),
इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चेत्परं ब्रह्म जीवस्तसाज्जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमभ्युपगम्यप्रका-
शवदिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति—‘असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति’

भाष्यरत्नप्रभा

अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति जीवस्य स्वप्रकाशता सिध्यति । न चैवं गतायता, अनुत्पन्नस्यापि
जीवस्य स्वप्रकाशत्वे ज्ञानसाधनचैत्यर्थमिति तर्कसहितासिद्धिज्ञानश्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्वश्रुतेर्बाध्यतया ब्रह्मान्यत्वशङ्कायां
तदैक्ययोग्यतया स्वप्रकाशत्वस्यात्र साधनात् । तथाच पूर्वपक्षे जीवस्य ब्रह्मैक्यायोग्यता सिद्धान्ते तद्योग्यतेत्यापाद-
समाप्तेः कलमवगन्तव्यम् । इष्टापत्तिं निराचष्टे—ते पृष्टा इति । साधनाधीनज्ञानत्वाच्च स्वप्रकाशो जीवो व्यतिरेकेणे-
श्वरदिव्याह—अतः कादाचित्कैति । यथाश्रुते भाष्ये हेतोः साध्याविशेष इति मन्तव्यम् । अतो जीवस्य स्वप्रका-
शत्वश्रुतिर्बोध्यते प्राप्ते सिद्धान्तयति—एवमिति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः । न केवलं स्वप्रकाशब्रह्मभेदादजीवस्य
स्वप्रकाशता किंतु श्रुतिरोऽपीत्याह—विज्ञानमयेति । योऽयं विज्ञानमय इति प्रकरण इत्यर्थः । असुप्तः स्वयं
भासमान एवात्मा सप्तल्लुप्तव्यापारान्वागादीनभिलक्ष्य चाकशीति । सुप्तार्थोऽन्यद्व्यतीति यावत् । अत्र स्वप्ने विज्ञातु-

भासती

तथाच नात्मस्वभावश्चैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः । तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानात् ज्ञानभावाभावयोरि-
न्द्रियादिसत्त्विकार्थोपेयमागन्तुकचैतन्यं चैतन्यं धनो न स्वाभाविकः । अत एवेन्द्रियादीनामर्थान्तरत्वम्, इतरथा नैक्यमैन्द्रियाणां
भवेत् । नित्यचैतन्यश्रुतपक्षं शक्यत्वमिन्प्रायेण व्याख्येयाः । अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्न जा जीवाणां, न तु व्योत्र इवेन्द्रि-
यादिसत्त्विकार्थोऽप्येवा ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्तेऽभिधीयते—यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तदकाचित्
परोक्षं कदाचित् संदिग्धं कदाचिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि, न चैवमात्मा । तथाहि—अनुमिमानोऽयमपरोक्षः, सारत्रप्यानु-

न्यायनिर्णयः

ब्रह्मान्यत्वशङ्कायां ब्रह्मैक्ययोग्यत्वाच्च जीवस्य स्वप्रकाशतोक्तेरिति भावः । विषयसंशयतत्कारणानि दर्शयति—स इति । विद्युद्य
पूर्वपक्षं गृह्णाति—किमिति । अत्र च ‘आत्मेवास्य ज्योतिः’ इत्यादिश्रुतीनां ‘परमेश्वरः’ इत्यादिश्रुतिभिर्जीवानिलिखीत्ववदितिभि-
विरोधसाधनानां द्वारं चिद्व्यपलम्ब्यब्रह्मणि समन्वयसाधनात्यादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे यथोक्तश्रुतीनां मित्यो विरोधादनैकमलादप्राप्त्यादुक्ते
ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः । सिद्धान्ते तासामविरोधादेकवाक्यतया ग्रामाग्न्यात्तत्र तत्सिद्धिः । आत्मनश्च चैतन्यसागन्तुकं किं तर्हि तस्य
कारणमागन्तुकस्य तदपेक्षत्वात्तत्राह—आत्मेति । आत्मा कादाचित्कज्ञानः, तदर्थमादीयमानसाधनत्वात्, ईश्वरवदिति व्यतिरेकीत्यर्थः ।
समवाय्यसमवायिविषयं विशेषणं निमित्तं त्वष्टादि । आत्मसमनःसंयोगादसमवायिनश्चैतन्यमात्मरूपो भवतीत्यत्र पिष्टरूपप्रक्रियया
दृष्टान्तमाह—अग्नीति । किं चात्मा ज्ञानान्तरप्रकाश्यः, वस्तुत्वात्, घटवदिति मत्वाह—इति प्राप्तमिति । आत्मा न नित्यचैतन्यः,
तद्भाविभारित्वात्, घटवदेत्याह—नित्येति । इष्टापत्तिं निराचष्टे—ते पृष्टा इति । तदा तस्मात्सत्त्वादेव चैतन्यसत्त्वादिचैतन्यमिला-
शङ्काह—स्वस्थामिति । तथापि कथं चैतन्यसागन्तुकत्वं, तत्राह—चेतयमाना इति । आत्मा न ज्ञानस्वभावः, स्वसंसर्गिसंवा-
नवभासकत्वात्, आदित्यवदिति व्यतिरेकेणोपसंहरति—अत इति । भाष्ये हेतुसाध्यनिरवस्था साध्याविशिष्टत्वं निरसनीयम् ।
आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतीनामनिलिखीत्वश्रुतीनां च विरोधे समन्वयसिद्धिरिति पक्षमनूष सिद्धान्तयति—एवमिति । सत्यं योजयति—
ज्ञ इति । अत एवेत्युक्तं न्यनक्ति—यस्मादिति । उत्पत्त्यभावे हेतुमाह—परमिति । तस्य कृतो जीवत्वं, तत्राह—उपासीति ।
येन ब्रह्मभिन्नत्वेनोपत्तिरात्मनो निरस्ता तेनैव तस्य नित्यचैतन्यतापि सुप्रतिपादा । विमतं चैतन्यस्वभावः, ब्रह्माभिन्नत्वात्, तद्वदित्यर्थः ।
दृष्टान्तस्य साध्यवैक्यस्यसुद्धरति—परस्येति । हेत्वसिद्धिं प्रत्याह—तदेवेति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः । प्रकृतिविकारत्वहीनब्रह्मार्थ-
पदसामानाधिकरण्यम्, एकद्वयनिर्घट, उक्तसामानाधिकरण्यत्वात्, सोऽयमिति वदित्यनुमानाद्यपेक्षश्रुतेश्च ब्रह्मैव जीवो निश्चित
इति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । ब्रह्माभिन्नत्वफलं निगमयति—तस्मादिति । न केवलं नित्यचैतन्यं ब्रह्मात्माजीवस्य नित्यचैतन्यत्वं किंतु
स्वप्रकाशत्वश्रवणादपीत्याह—विज्ञानेति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेणु । इत्यारभ्य तत्प्रकरणस्याः श्रुतीरामस्वप्रकाशत्वसाधनायोप-
न्यस्युक्तानुमानाणां काळात्ययापदिष्टत्वाह—असुप्त इति । स्वयमद्भ्यो भासमान एवात्मा सुप्तान्वागादीनुपरतव्यापारानभिपश्यतीति

(बृ० ४।३।११) 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' (बृ० ४।३।१९) इति, 'नहि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्विपरिलोपो विद्यते' (बृ० ४।३।३०) इत्येवंरूपाः । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा'
(छा० ८।१२।४) इति च सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधानात्तद्वृत्तसिद्धिः ।
नित्यस्वरूपवैतन्यत्वे प्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् । न । गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् ।
तथाहि दर्शयति—'गन्धाय प्राणम्' इत्यादि । यत्तु सुप्ताद्यो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव प-
रिहारोऽभिहितः । सुषुप्तं प्रकृत्य 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति—नहि द्रष्टृदृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविज्ञासित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' (बृ० ४।३।२३)
इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्यभावादिति । यथा
वियदाश्चर्यस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च
श्रुतिविरोध आभासीभवति । तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति निश्चिनुमः ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्वादेपोऽणुरिति वाक्यतः ॥ उत्क्रान्तिगत्यागमनश्रवणाच्चाणुरेव सः ॥ १ ॥

सामासबुद्ध्यणुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता ॥ जीवस्य सर्वगत्यं तु स्वतो ब्रह्मत्वात् श्रुतम् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

बुद्धिसत्त्वस्य साक्षिणो विज्ञातेर्विनाशो नास्तीत्यर्थः । प्राणादिजन्यगन्धाविज्ञानानुसंधानसिद्धये आत्मनो ज्ञानरूपत्वं
धाव्यमिति श्रुत्यन्तरेणाह—अथेति । आत्मनो नित्यचिद्रूपत्वेऽपि स्वतोऽसङ्गतया गन्धाद्यसंबन्धात्तत्संबन्धघटना-
त्मकवृत्त्यर्थानि ज्ञानसाधनानीति न तेषां वैयर्थ्यमित्याह—न गन्धेति । परिच्छेदो वृत्तिः । गन्धाय तद्वोचारात्म-
करणवृत्तये इत्यर्थः । सुप्ताद्यवस्थास्मात्तत्सत्त्वेऽपि चैतन्याभावात्तात्मा चिद्रूप इत्युक्तं दृश्यति—यस्मिन् । तत्तदा
सुषुप्तौ न पश्यतीति यत्तत्पश्यन्नेवालुप्तज्ञान एव सन्न पश्यतीत्यत्र हेतुः—नहीति । नाशायोग्यत्वादित्यर्थः । किमिति
न पश्यतीत्यत आह—न त्विति । वृत्तेः साधनाधीनत्वोक्त्या स्वरूपज्ञानस्यासाधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तम् ।
साधनवैयर्थ्यतोऽपि निरस्तः । शून्यत्वमित्याद्यनित्यत्वानश्रुतीनां वृत्तिविषयत्वं व्याख्यातम् । आत्मा न ज्ञानं, द्रव्यत्वात्,
इत्यादितर्कैश्चागमवाधिताः । फलवत्प्राधान्यवाक्यापेक्षितस्वरूपकाशत्वागमस्य बलवत्त्वात् । किंच निरवयवात्मनो मनः-
संयोगात्तानिज्ञानगुणता समवायाभावाच्च न स्वसमवेतज्ञानवैधता कर्मकर्तृत्वविरोधाच्च । किंच ज्ञानत्वस्यैकवृत्तित्वे
छाघवादात्मैव ज्ञानं वृत्तेष्व मनःपरिणामत्वश्रुत्या 'कामः संकल्पः' इत्याद्या जडत्वाच्चात्माकां ज्ञानद्वैविध्यगौरवमित्य-
नवक्षमात्मनः स्वरूपकाशत्वमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ स्वप्रकाशत्वादात्मस्वरूपादीपद्वहिर्द्वं परिमाणमेवाश्रिताश्रयत्वेना-
न्वर्हर्हिर्भावेन वा संगत्या विचारयति—उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । विषयसंशयो दर्शयति—इदानीमिति ।

भाष्येति

भक्तिः, संविद्वानोऽन्यसंविद्वयः, विषयस्यचप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा । तथाच तत्त्वभावः । नच तत्त्वभावस्य चैतन्यस्याभावः,
तस्य नित्यत्वात् । तस्माद्वृत्तयः कियारूपाः सकर्मिकाः कर्माभावे सुषुप्त्यादौ निवर्तन्ते । तेन चैतन्यमात्मत्वभाव इति
सिद्धम् । तथाच नित्यचैतन्यवादिन्यः श्रुतयो न कथंषित् । क्लेशेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्त्युपजने चेन्द्रि-
यप्राणमनसंवेत्तेति सर्वमवदातम् ॥ १८ ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा

न्यायनिर्णयः

भावः । अत्रेति स्वमेति । नच तत्र मनसो भावात्तन्निमित्तमात्मनो ज्योतिर्द्वं तदा तस्य कर्मत्वादकरणत्वादिति भावः । न्यभिचारि-
करणजन्यबुद्धीनामन्यभिचारिचैतन्यं विना नियतानुसंधानासिद्धिरात्मनो नित्यचैतन्यत्वमित्याह—अथेति । आत्मा नित्यचैतन्यस्व-
भावः, स्वसत्तायां तत्त्वविकल्पवत्त्वात्, ईश्वरसंवेदनवदिति भावः । प्रतिकूलतर्कपराहितं शङ्कते—नित्येति । आत्मनो नित्यचैतन्य-
त्वेऽपि स्वतोऽसङ्गतया विषयात्संगीतद्विशेषयोगद्वारा तत्परिच्छेदार्थमन्तःकरणापेक्षणात्र तद्वैयर्थ्यमित्याह—नेति । न चासंसर्गिणा-
देव विषयविशेषात्संगीततत्त्वज्ञानं मिथो योगेऽपि द्वयोरैकान्तःकरणसंसर्गावुक्तत्वेन भानसंभवासुखरक्तिमगुणयोर्मिथो योगेऽपि स्फादि-
कोपराणाधीनसंबन्धवदिति भावः । गन्धादिविषयविशेषस्य परिच्छेदस्तदवच्छिन्नक्षिप्तकाशस्तथैकजडप्रकाशात्तः करणपरिणामोदयार्थ-
त्वादप्राणादीनां नानार्थक्यमित्याह श्रौतं लिङ्गाह—तथाहीति । स्वसत्तायां तदव्यभिचारिस्वादिति हेतोरितिदि परिहर्तुं परोक्तं तत्त्व-
भिचारित्वहेतुमुत्पद्यति—यस्मिन् । स्वकीयहेतोरसिद्धिसुखरक्तिमरक्तीयहेतोरगमविरोधमाह—तस्येति । पश्यन्निष्ठेतदुपादयति—
नहीति । न पश्यतीत्युक्तं न्यनक्ति—न त्विति । पश्यन्न पश्यतीति विरोधमाशङ्काह—एतदिति । विषयाभावादचेतयमानत्वं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति—अथेति । वस्तुत्वादित्येतोर्नित्यचैतन्यत्वसिद्ध्यात्मनश्चिद्रूपता कुतः स्वादित्याशङ्काह—वैशेषिकादीति । आत्मचै-
तन्यस्यागमवृत्तये भानाभावात्तस्य नित्यचैतन्यत्वे पश्यन्निष्ठादिश्रुतीनां स्वप्रकाशत्वश्रुत्युत्तरेण नयनादन्मोस्यविरोधाश्रित्येतेनैव
प्रत्यग्नह्णाणि समन्वयसिद्धिरित्युत्पन्नइति—तस्मादिति ॥ १८ ॥ ब्रह्मैक्ययोग्यत्वात्मात्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्तम् । इदानीं तस्य
स्वाभाविकाणुत्तरासेन वस्तुतो मद्बन्तं चैतन्यादीपद्वहिर्द्वं साधयति—उत्क्रान्तीति । अधिकरणस्य विषयसंशयो दर्शयति—

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते । किमणुपरिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्त्रिन्महापरिमाण इति । ननु च नात्मोपपत्तेरित्युच्यते नित्यचेतन्यश्चायमित्युक्तम् । अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापत्तिरिति । परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाज्ञातं, तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति । उच्यते—सत्यमेतत् । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति । स्वशब्देन चास्य कचिदणुपरिमाणत्वमाज्ञायते । तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति । उत्क्रान्तिस्त्वावत्—‘स यदासाच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति’ (कौषीत० ३।३) इति । गतिरपि ‘ये वै के चासाहोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ (कौषीत० १।२) इति । आगतिरपि ‘त-साहोकात्पुनरेत्यस्यै लोकाय कर्मणे’ (बृ० ४।४।६) इति । आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्त्वावजीव इति प्राप्नोति । नहि विमोश्चलनमवकल्पत इति । सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्याहंतपरीक्षायां निरस्तत्वाद्दणुरात्मेति गम्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत । उ-

भाष्यरत्नप्रभा

नात्माश्रुतेरियादिना गतार्थत्वमस्याशङ्कात्माणुवश्रुतीनां महत्त्वश्रुतीनां चाविरोधकथनार्थमस्याधिकरणस्यारम्भ इत्याह—नन्वित्यादिना । न केवलं श्रुत्वोक्तान्स्याद्यनुपपत्त्यात्मनोऽणुवं किंत्वेषोऽणुरात्मेति श्रुत्यापीत्याह—स्वशब्देनेति । पूर्वपक्षे जीवस्याणुत्वाद्ब्रह्मेक्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सूत्रं व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तमित्यादिना । श्रुतेरुपरिति उत्तरसूत्रादाकृष्य सूत्रं पुरितम् । उत्क्रान्तिः श्रूयत इति शेषः । स मुमुर्षुः जीव एवैवैवादिभित्तस्याचन्द्रलोकादिभं लोकं प्रति कर्म कर्तुमायातीत्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्क्रान्तिरात्मनो देहादिभिर्गोभो न भवति येनाणुवं स्यात् किंतु स्वामित्वनिवृत्तिरिति केचित् । तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमावश्यकमित्याह—स्वात्मनेनेति ।

भाष्यरत्न

चानणुपरिमाणं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेश्च साक्षादणुपरिमाणश्रवणस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधानाभ्यामाह—ननु चेति । पूर्वपक्षं दृष्ट्वाति—तत्र प्राप्तं तावदिति । विभागसंयोगोत्पादौ हि तूक्तान्द्यादीनां कलं । नच सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा सर्वात्मकस्य वा तदसंभवादिति ॥ १९ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः । उत्क्रमणं हि मरणं निरुद्धम् । तच्चावचलतोऽपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपपत्तेरिति न तु गत्यागती । तयोश्चलने निरुद्धयोः कर्तृत्वभावयोर्व्यापिभ्यसंभवादिनि मध्यमं परिमाणं महत्त्वं शरीरस्यैव । तच्चाहंतपरीक्षायां प्रत्युक्तम् । गत्यागती च परम-

न्यायनिर्णय

इदानीमिति । किमणुपरिमाणो जीव आहो महापरिमाण इत्येवं विप्रतिपत्तेः संदिग्धत्वं । मध्यमपरिमाणत्वं निरस्तैवात्र तथाणुत्वं निरस्तमायमिति वक्तव्यमतीताधिकरणस्यमाक्षिपति—ननु चेति । तथापि जीवस्यनन्त्यनिरूपणावेगमधिकरणमित्याशङ्काह—अतश्चेति । तुल्यलक्षणत्वादित्यर्थः । तथापि विचारारम्भस्य किं जातं, तदाह—परस्येति । तथापि जीवस्य तत्रोक्तं, तत्राह—तत्रेति । पराभिन्नतया तद्वदान्तरस्येति सतीति यावत् । आरम्भं समापत्ते—उच्यते इति । यदुक्तं जीवस्य नित्यत्वादि तदङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि परममहत्त्वमपि तस्य तिष्ठमेव, किमनया चिन्त्यतेत्याशङ्काह—उत्क्रान्तीति । न केवलं श्रुतायां पतितिक्रमात्मनोऽणुत्वं किंतु श्रौतमपीत्याह—स्वशब्देनेति । आत्माणुवश्रुतिकलापस्य तदानन्त्यश्रुतिजातस्य वाऽनाकुलत्वमन्योम्यमविरुद्धत्वं तस्मात्प्राधानेनापरीच्छिके ब्रह्मणि समन्यवसा-धकमधिकरणमववदित्युपसंहरति—तस्येति । एतेन प्रादादिसंगतिरुक्ता । पूर्वपक्षे चात्माणुत्वमहत्त्वश्रुत्योर्विरुद्धत्वेनात्मासाध्यदुक्तं ब्रह्मणि समन्यवसाधित्वेति । सिद्धान्ते तयोर्विरुद्धत्वात्प्राप्तमाय्याचक्षिपति । अधिकरणारम्भमेवमुक्तं सूत्रं व्याकुर्वन्पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उक्तं हेतुं विवृणोति—उत्क्रान्तीति । स पुरवो मुमुर्षुरात्मकमवसाने यदाऽसादमिमानतो गृहीताविति यावत् । सहैवैतत् तदेति वक्तव्यम् । एतच्छब्दो वागदिविषयः । तस्माहोकादित्यागमताप्राधानत्वेन चन्द्रलोको गृह्यते । तत्र भोक्तृत्वकर्मसाधनमन्तरं पुनरित्युच्यते । अथै लोकायेति । एतं लोकं प्रतीत्यर्थः । कर्मशब्देन तदनुष्ठानं लक्ष्यते । हेतुमन्तु तत्फलमाह—आसामिति । ननु जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिभित्तकलमेव गम्यते न परिच्छेदः, तत्राह—नहीति । सर्वगतस्य स्वाश्रयसंयोगविभागाहेतुश्चलनम् । नमोवचलनं न वैचर्यापि कुतोऽणुत्वं परिशेषादित्याह—सतीति ॥ १९ ॥ नात्मनो देहादपरिमाणमुक्तमपि किंतु स्वाभ्यनिवृत्तिमात्रम् । मन एव तत्कल्पं भोगदेशं गच्छतीत्येके । तत्राह—आत्मनेनेति । एवं व्याख्याप्यः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमुक्तमगमनिवृत्तीकरोति—उत्क्रान्तिरिति । देहे स्वाम्यनिवृत्ती हेतुमाह—कर्मिति । तथापि गत्यागतिभ्यामणुत्वमात्मनः स्वादपरिच्छिन्नस्य सतत्त्वादयोगादित्याह—उत्तरे

चरे तु गत्यागती नाचलतः संभवतः । स्वात्मना हि तयोः संबन्धो भवति, गमेः कर्तृस्थक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव संभवतः । सत्योश्च गत्यागत्योक्तकान्तिरव्यपसृत्तिरेव देहादिति प्रतीयते । न ह्यनपसृत्तस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । देहप्रदेशानां चोक्तान्तावपादानत्ववचनात् । 'बभ्रुष्टो वा मूर्ध्नो वा न्येभ्यो वा शरीरदेवोभ्यः' (बृ० ४।४।२) इति । 'स पतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' (बृ० ४।४।१), 'शुकमादाय पुनरेति स्थानम्' (बृ० ४।३।११) इति चान्तरेऽपि शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतः । तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा । कस्मात् । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२), 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१) इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्यतेति चेत् । नैष दोषः । कस्मात् । इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेवा परिमाणान्तरश्रुतिः । परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । विरजः पर

आध्वरजप्रमा

उक्तान्तेहतरयोगत्यागतयोः स्वात्मना कर्त्रा संबन्धादणुत्वमिति सूत्रयोजना । पाकानाश्रयस्य पृक्त्ववद्गत्यागत्यापि गन्तुत्वोक्तिः किं न स्यादित्यत आह—गमेरिति । गमनस्य कर्तरि संयोगविभागरूपतिदायहेतुत्वात्कर्त्राश्रितत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः । जीवोऽणुरमध्यमपरिमाणत्वे सति गतिमत्त्वात्परमाणुवदित्याह—अमध्यमेति । अङ्गीकारं त्यजति—सत्योश्चेति । न स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमुक्तान्तिरित्यर्थः । देहाभिर्गम एवोक्तान्तिरित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—देहप्रदेशानामिति । अपादानत्वमवधिष्वम् । अन्येभ्यो वा मुखादिभ्य एव आत्मा निष्क्रामतीति शेषः । किंच देहमध्योऽपि जीवस्य गत्यागतिश्रुतेरणुत्वमित्याह—स इति । इन्द्रियाणि गृह्णन्स्वापादो हृदयं स जीवो गच्छति शुकं प्रकाशकमिन्द्रियग्राममादाय पुनर्जोगरितस्थानमागच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतराधिकारात् । ब्रह्मप्रकरणात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्यत्वमित्यत आह—परस्येति । या वेदान्तश्रुतिः सा परप्रकरणस्येत्युत्तरागच्छतास्तत्त्वत्वं ब्रह्माभ्याभीतवाचेत्याह—विरज इति । निर्दोष इत्यर्थः । विज्ञानमयश्चूला प्रकरणं बाध्यमिति शङ्कते—नन्विति ।

भामती

महति न संभवतोऽतः पारिवेश्यादणुत्वसिद्धिः । गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ भरणमपि देहादपसर्पणमेव जीवस्य न तु तत्र सतः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह—सत्योश्च गत्यागत्योरिति । इतश्च देहादपसर्पणमेव जीवस्य भरणमित्याह—देहप्रदेशानामिति । तस्माद्गत्यागत्यपेक्षोक्तान्तिरपि सापादानाणुत्वसाधनमित्यर्थः । न केवलमपादानश्रुतेः, तच्छरीरप्रदेशगन्तव्यत्वश्रुतेरप्येवमेवेत्याह—स पतास्तेजोमात्रा इति ॥ २० ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । यत उक्तान्त्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानामणुत्वं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनोऽपि तद्विकारतया भेदः । तथाच महत्त्वान्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यविरोध इत्यर्थः । यदि जीवा अणवस्ततो 'योऽयं विज्ञा-

न्यायनिर्णयः

त्विति । षट्गमनागमनाभ्यां न भसस्तत्कान्तिवदुपाधेरालम्बनोऽपि गत्यागतिर्भ्रान्तिः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते दृष्टवाचकत्वादेऽपि कथमागमिकस्य तथात्वमित्याह—स्वात्मनेति । पचतीत्यादौ पाकाद्यनाश्रयस्यापि कर्तृत्वोक्तिवदालम्बनो गत्यागत्याश्रयस्यापि तत्कर्तृत्वमुच्यतामित्याशङ्काह—गमेरिति । श्रुतिप्रामाण्याद्गत्यागत्योर्जीवैरेव संबन्धे फलितमाह—अमध्यमेति । जीवोऽणुः, अमध्यमपरिमाणत्वे सति गत्यागतिमत्त्वात्, परमाणुवदित्यर्थः । स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमुक्तान्तिरित्युपेक्षोक्तम् । संप्रति सूत्रोक्तोक्तान्तेस्तद्भिर्पूर्वोत्तरपक्षादुपयोगितेलांशङ्काह—सत्योश्चेति । तत्र हेतुः—नहीति । इतश्च देहादपसर्पणमेवोक्तान्तिरित्याह—देहेति । अपादानत्वं विरेषयनविषम् । अन्येभ्यो वा मुखादिभ्यस्तं जीवमुक्तान्तं प्राणोऽनूक्तमतीति शेषः । किंच स्वदेहमध्योऽपि गत्यागतिमावात्परिच्छिन्नो जीव इत्याह—स इति । जीवश्चशरीरदिन्द्रियाणि गृहीत्वा सापादो हृदयं प्रविशति । शुकं ज्योतिष्मत्परिमाणमादाय पुनर्जोगरितमागच्छतीत्यर्थः । वाचा दिवान्तरादिपि गत्यादेरालम्बनोऽणुत्वमित्याह—तस्मादिति ॥ २१ ॥ सर्वगतत्वश्रुतिविरोधमाहङ्क्य विषयान्तरोक्त्या प्रलाह—नाणुरिति । चोयं विष्णोति—अथापीति । उक्तहेतुपरिमाणनोऽणुत्वे दृष्टेऽपीति यावत् । अणुत्वश्रुतेरुक्तत्वादसिद्धो हेतुरित्याशङ्काह—अणुत्वेति । परिमाणान्तरश्रवणं विष्णोति—स वा इति । परिहारसंवर्तयं व्याचष्टे—नेति । महापरिमाणश्रवणं परमात्मविषयं तत्प्रकरणस्यत्वादित्युक्तं साधयति—परस्येति । कथमस्य परविषयतेत्याशङ्क्य—प्राधान्येन तस्य प्रतिपाद्यत्वादुत्तरागच्छतादेवेत्याह—परस्येति । न केवलमौलसर्गिकं परप्रकरणत्वम्, आरम्भाभीतिवत्त्वादिपि तद्वीरित्याह—विरज इति । परिमाणान्तरश्रुतेः चूला जीवाणामित्थे

आकाशादित्येवंविधां परस्वैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२२) इति शरीर एव महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेव निर्देशो वामदेववृद्धयः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते—'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश' (मुण्ड० ३।१।९) इति प्राणसंबन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते । तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति—'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स त्रिज्वेयः' (श्वे० ५।८) इति । 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' (श्वे० ५।८) इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥ नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते । इत्युच्यते च जाह्नवीहृदनिमग्नानां सर्वाङ्गीशैत्योपलब्धिर्निर्दावसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति । अत उच्चरं पठति—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा हि हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसंबन्धोऽपि सन्सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्संबन्धनाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि संबन्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते त्वञ्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति ॥ २३ ॥

आप्यरत्नप्रभा

अणोर्जीवस्य ब्रह्मणा भेदभेदाङ्गीकाराब्रह्मजीवाभेददृष्ट्या महत्त्वोक्तिः, यथा वामदेवस्याहं मनुरिति सर्वात्मत्वोक्तिरित्यविरोधमाह—शास्त्रेति ॥ २१ ॥ एवमुक्तान्त्यादिश्रुत्याणुत्वमनुमितं, तत्र श्रुतिमन्याह—स्वशब्देति । बालाग्रादुक्तः शततमो भागोसाक्षादणुदुद्भूतः शततमो भागो जीव इति, उद्धृत्य मानमुन्मानमन्यतानाहपत्वमित्यर्थः । बालः केशः, तोत्रप्रोतायःशलाकाग्रमाराग्रम् । तस्मादुद्धृता मात्रा मानं यस्य स जीवस्तथा ॥ २२ ॥ आत्मसंयुक्तायास्त्वचो देहव्यापित्यशौपल्यविषयस्य महिष्णात्मनोव्यापिकार्यकारित्वमविरुद्धम् । त्वगात्मनोरिति । संबन्धस्य त्वगवयवि-

भामती

नमयः प्राणेषु' इति कथं शरीरो महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति—नन्विति । परिहरति—शास्त्रदृष्ट्या परमार्थिकदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे, एवं विकाराणां प्रकृतेर्बालत्वादेदात्तत्परिमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च । स्वशब्दं विभजते—साक्षादेवेति । उन्मानं विभजते—तथोन्मानमपि । उद्धृत्य मानमुन्मानं बालाग्रादुद्धृतं शततमो भागस्तस्मादपि शततमादुद्धृतं शततमो भाग इति तदिदमुन्मानम् । आराग्रादुद्धृतं मानमाराग्रमात्रमिति ॥ २२ ॥ सूत्रान्तरमन्वितारयितुं चोदयति—नन्वणुत्वे सतीति । अणुरात्मा न शरीरव्यापिनी न सर्वाङ्गीशैत्योपलब्धिः स्यादित्यर्थः । अविरोधश्चन्दनवत् । लवसंयुक्तो हि जीवः लवञ्च सकलशरीरव्यापिनीति सन्व्याप्यात्मसंबन्धः सकलशैत्योपलब्धौ समर्थ

न्यायनिर्णयः

सिद्धे प्रकरणस्य दौर्बल्यात्तत्र प्रतिष्येतेति शङ्कते—नन्विति । यथा वामदेवस्य गर्भस्थत्वेन 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति शास्त्रदृष्ट्या व्यपदेशो दृष्टस्तथा जीवस्य परमार्थभेददृष्ट्या महत्त्वनिर्देशः, तथाच तस्य स्वतोऽणुत्वमविरुद्धमित्याह—शास्त्रेति । अणोर्जीवस्य ब्रह्मणो भिन्नाभित्वेनान्यत्वेनभेदाभावात्तद्वैदेश्यं चाध्यात्मत्वादेमेव एव शास्त्रीयसादपेक्षया च जीवमहत्त्वोक्तिरिति भावः । परिमाणान्तरक्षतेरन्यविषयत्वाज्जीवस्याणुत्वं युक्तिमिष्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ गत्यादिश्रुत्यनुपपत्तेरनुमानस्य च श्रुत्यन्तरविरोधनिरासेनाणुत्वतात्पर्यसंयुक्तम् । इदानीं तत्रैव श्रुतिमाह—स्वशब्देति । चशब्दं बोधयति—द्वैतश्चेति । स्वशब्दं व्याकुर्वन्निजतःशब्दार्थं स्फुटयति—यस्य इति । दुर्ज्ञातत्वविधाय परमार्थैवाणुरिवगुरुक इत्याशङ्काह—प्राणेति । श्रुतिभेदेन पञ्चधा प्राणो यस्मिन्संनिविष्टः स प्राणाधारो जीव प्रधापुर्वेदितव्य उच्यते । परस्मात्प्राणसंबन्धादित्यर्थः । उन्मानं विभजते—तथेति । स्वशब्दवदित्यर्थः । उद्धृतं मानमुन्मानम्, अन्वितारयितुं चोदयति—तस्मादिति । आराग्रादुद्धृतं मानं मात्रा यस्य स जीवस्तथा ॥ २२ ॥ सूत्रान्तरार्थं शङ्कते—नन्विति । उपलब्धिरपि न सर्वदेहगता किंतु भवेद्देहगतैलाशङ्काह—इत्युच्यते चेति । देहव्यापिकायांन्याधानुपपत्त्या जीवो नाणुरिति चोपक्षेपे प्रत्याह—अत इति । परिच्छिन्नस्यापि सत्त्वाववशाद्भाषि कार्यं स्यादित्यन्यथोपपत्तिं दूरीयन्मुद्रान्तं व्याचष्टे—यथेति । दार्शनिकमाह—एवमिति । देहव्यापकत्वमात्मसंबन्धस्य सर्वाङ्गीशैत्योपलब्धिं शक्त्याणुर्क प्रादेशिकस्यात्मनो व्यापि कार्यनिष्ठ्युक्तैऽयं युक्तिं भुवन्नवशिष्टं चक्षुर्भावं व्याचष्टे—त्वमिति । प्रादेशिकस्यात्मनः संबन्धः समस्तं त्वञ्च व्याप्याह, तथाह—त्वगात्मनोरिति । संबन्धस्य त्वगवयवितिदृष्टान्दवयविनश्चैकत्वात्तन्मासित्यर्थः । तथापि कथं त्वञ्च सर्वाङ्गीशैत्योपलब्धिः । तथाह—स्वञ्चचेति ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अत्राह यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति, तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनुव्यवत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थित्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षं तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थित्वं सकलदेहाह्वानं च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयं तु तदिति यदप्युच्येत । न चात्रानुमानं संभवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेहव्यापिनः सतः किंवा विभोर्नभस इवाहोस्त्रिचन्दनविन्दोरिवानोरेकदेशस्थस्येति संशयानन्तिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते—नायं दोषः । कस्मात् । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवृत्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथमित्युच्यते । हृदि ह्येव आत्मा पच्यते वेदान्तेषु 'हृदि ह्येव आत्मा' (प्रश्न० ३।६), 'स वा एष आत्मा हृदि' (छा० ८।३।३), 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृ० ३।३।७) इत्याद्युपदेशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवेतदविरोधश्चन्दनवदिति ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्यातेर्वाऽणोऽपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रमाऽपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं क-

भाष्यरत्नप्रभा

निष्ठत्वाद्ययविनश्चैकत्वादात्मसंयोगस्य कृत्स्नत्वकूनिष्ठतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सिद्धे हीति । ननु सिद्धमित्युत्पत्तेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यम् । चन्दनविन्दोरुपलब्धस्य प्रत्यक्षत्वात्त्वगव्याप्त्या व्यापिकार्यकारित्वकल्पना युक्ता, जीवस्य त्वगुत्वे संदेहाव्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापित्वकल्पनमेव युक्तम् । व्यापिकार्याश्रयो व्यापीत्युत्सर्गादिति सूत्रशङ्काभागाथैः । आत्मात्पः, व्यापिकार्यकारित्वात्, चन्दनविन्दुवदित्यनुमानमयुक्तं, त्वगादौ व्यभिचारदिखाह—न चात्रानुमानमिति । पूर्वोक्तश्रुतिभिर्जीवस्याणुवनिश्चयाद्धृदित्यत्वश्रुतिभिरैकदेशस्थित्वनिश्चयाच्च न दृष्टान्तवैषम्यमिति परिहारमागर्थमाह—अत्रोच्यत इति ॥ २४ ॥ आत्मवचनमज्ञानस्याप्यणुत्वं स्वतः, कादाचित्कं तु देहपरिमाणवमित्युक्त्वा स्वत एव व्यापिब्रूमिति मतान्तरमाह—गुणाद्वेति । वाशब्देन चन्दनदृष्टान्तापरितोषः सूचितस्तमाह—स्यादिति ॥ २५ ॥

भासती

इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । चन्दनविन्दोः प्रत्यक्षतोऽल्पीयत्वं बुद्ध्या युक्ता कल्पना भवति, यस्य तु संदिग्धमणुलं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापिलमौत्सर्गिकमपहृद्य नेयं कल्पनावकाशं लभत इति शङ्कायुक्तः । नच हरिचन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसंभवेनानैकान्तिकत्वादित्याह—न चात्रानुमानमिति । शङ्कामिमांसापाकरोति—अत्रोच्यत इति । यद्यपि पूर्वोक्तभिः श्रुतिभिरणुलं सिद्धमात्मनस्तथापि वैभवच्छ्रुत्यन्तरमुपन्यस्तम् ॥ २४ ॥ गुणाद्वा लोकवत् । ये तु सावयवत्वाच्चन्दनविन्दोरणुसंचारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न लात्मनोऽनवयवस्याणुसंचारः संभवति, तस्माद्वैषम्यमिति मन्यन्ते तान् प्रतीदुच्यते—गुणाद्वा लोकवदिति । तद्विभजते—चैतन्य इति । यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्वृणुष्वैतन्नं सकलदेहव्यापि । यथा प्रदीपस्यालपलेऽपि तद्वृणुः प्रमा

न्यायनिर्णयः

अथापत्तेरन्यथाऽणुपपत्तिं दृष्टान्तेनोक्तानुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ २३ ॥ वैषम्यं शङ्कित्वा प्रत्याह—अवस्थितोति । तत्र शङ्कां विवृणोति—अत्रेति । जीवस्याणोरपि देहव्यापिकार्यं स्यादिति दृष्टान्तेनोक्ते सतीति यावत् । अणुत्वत्वमेव व्यतिरेकेण साधयति—सिद्धे हीति । न चात्मनो देहैकदेशस्थत्वं प्रत्यक्षमित्युक्तदृष्टान्तासिद्धिरिति शेषः । दृष्टान्ते विशेषं दर्शयति—प्रत्यक्षं त्विति । अवस्थितिविशेषमेव विशदयति—एकेति । कार्यमपि तर्हि तथैव स्यादित्याशङ्कोक्तम्—सकलेति । आत्मन्यपि तुल्यमेतदित्याशङ्कोक्तम्—आत्मन इति । प्रत्यक्षतोऽल्पीयत्वचन्दनविन्दोस्त्वगव्याप्त्या व्यापि कार्यं युक्तम् । यस्य तु संदिग्धमणुलं सर्वाङ्गीणं कार्यं तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकं तु हिला नेयं कल्पना युक्तेत्यर्थः । आत्मनो देहैकदेशस्थत्वमप्रत्यक्षमपि चन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वेतुनानुमेयमिति शङ्कते—अनुमेयमिति । संदिग्धासंदिग्धत्वेन संदिग्धं दूषयति—नेत्यादिना । परिहारमवगत्य व्याकरोति—अत्रेति । प्रत्यक्षानुमानयोरेवाभावात्सामानो देहैकदेशस्थत्वं निरस्तमिति शङ्कते—कथमिति । श्रुतिमाश्रित्य पञ्चावयवेन समाधत्ते—हृदीति । 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्याद्युपदेशसंभ्रमादर्थमादिदम् । सिद्धे तुल्यत्वे फलितमाह—तस्यादिति ॥ २४ ॥ अणोरात्मनश्चैतन्नं स्वभावतोऽणुपरिमाणं देवतुल्योपलब्ध्याकारपरिणामित्युक्त्वा पञ्चावयवमाह—गुणाद्वेति । प्रतिशः व्यानष्टे—चैतन्येति । जीवस्याणुत्वे तद्वृणुः चैतन्यस्य कुतो देहव्यापिः, तत्राह—यद्येति । यजस्यापरीतुष्ट्या पञ्चावयवार्थेनानुमेयमिति शङ्कते—

रोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविस्पर्शेणापि सकलदेह आह्लाद-
यितृत्वं न त्वणोर्जावस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विप्रसर्पेदित्याशङ्क्य गुणाद्वा लोकवदि-
त्युक्तम् ॥ २५ ॥ कथं पुनर्गुणो गुणव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तते । नहि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्य-
तिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावद्वयेदिति चेत् । न । तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपग-
मात् । निबिडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः । प्रविरलावयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रसेति । अत
उत्तरं पठति—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति । अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्ध-
वत्सु कुसुमगन्धोपलब्धेः । एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अत-
श्चानैकान्तिकमेतद्वृणत्वाद्गुणादिवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति । गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्ले-
षदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेत् । न । यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षय-
प्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्ववस्थातो गम्यते । अन्यथा तत्पूर्ववस्थेर्गुणत्वादिभिर्हीयेत ।
स्यादेतत् । गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामवयवानामल्पत्वात्सन्नपि विशेषो नोपलक्ष्यते । सूक्ष्मा हि
गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेत् ।
न । अतीन्द्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेसरादियु । नच लोके प्रतीतिर्गन्धवद्-

भाष्यरत्नप्रभा

उत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते—कथमिति । ज्ञानं न गुणव्यतिरेकदेश्चापि, गुणत्वात्, रूपवत्, नच प्रभायां व्यभिचार-
स्तथा अपि द्रव्यत्वादिति प्राप्ते गन्धे व्यभिचारमाह—अत उत्तरमिति । गुणस्य द्रव्यव्यतिरेको आश्रयविश्लेषः ।
ननु विश्लिष्टावयवानामल्पत्वाद्व्यवक्षयो न भातीत्यत आह—अक्षीयमाणमपीति । अपरिवधारणे पूर्वावस्थालिङ्गे-
नाक्षीयमाणमेव तद्व्यव्यमनुमीयत इत्यर्थः । विमतमविश्लिष्टावयवं, पूर्ववस्थातो गुरुत्वाद्यपचयीनत्वात्, संमतवदिति
भावः । शङ्कते—स्यादेतदिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादियुपलक्षणं, अवयवान्तराणां प्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् ।
विश्लेषोऽवयवानां विश्लेषप्रवेशरूपः सन्नपि न ज्ञायते, तथाच गुरुत्वापचयो न भवतीति हेतोरन्यथासिद्धिरिति
शङ्क्यर्थः । आगच्छन्तोऽवयवाः परमाणवस्तरणयो वा, नाद्यः, तद्वतरूपवद्गन्धस्याप्यनुपलब्धिप्रसङ्गादिति परिहरति—
नेति । द्वितीयं प्रत्याह—स्फुटेति । त्रसरेगुणवक्ष्येत्स्फुटो न स्यादित्यर्थः । अतो गन्धस्य पुण्यादिस्यैव गुणव्यति-

भाष्यती

सकलपृष्ठोद्देश्यमिनीति ॥ २५ ॥ एतदपि शङ्काद्वारेण दृष्टमिव दृष्टान्तान्तरमाह—व्यतिरेको गन्धवत् । अक्षी-
यमाणमपि तदिति । क्षयस्यातिसूक्ष्मतयाऽनुपलब्ध्यमानक्षयमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्यु-
पलक्षणं, द्रव्यान्तरपरमाणूनामनुप्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च सन्नपि विश्लेषः सूक्ष्मलाञ्छोपलक्ष्यते
इति । निराकरोति—न । कुतः । अतीन्द्रियत्वादिति । परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात्तद्वतरूपादिवद्गन्धोऽपि नोपलभ्येत ।

न्यायनिर्णयः

स्यादिति । जीवस्यापि स्वावयवद्वारा सर्वदेहविप्रसर्पणमाशङ्क्य तदवयवानामचेतनत्वे तदयोग्यचैतन्येऽपि प्रत्येकं चैतन्ये युगपदेकस्याने-
कसोऽवयवविधितस्य देहस्यान्यवस्थापातान्मिलितचैतन्ये मेलनस्वावयवानातिरेकोत्तिपां वा चैतन्याच्च जीवस्य स्वावयवैरेह विप्रसर्पणमिति मत्वाह
—न त्विति ॥ २५ ॥ सृजान्तरमवतारविधौमाक्षिपति—कथमिति । चैतन्यं गुणत्वाच्च गुणिनोऽन्यत्रैव दृष्टान्तमाह—नहीति । यथा
दोषस्य गुणोऽपि प्रभा तदतिरेकेणाद्येवमणोरकोटं व्याप्नोति तथा चैतन्यमात्मगुणोऽपि तमतिक्रम्य सर्वं देहं व्यामुयादतो व्यभिचार-
लाञ्छमेति शङ्कते—प्रदीपेति । प्रभाया गुणत्वाभावादेवमित्याह—नेति । द्वयोरपि तेजोद्रव्यत्वे कथमवतारमेदः, तत्राह—निषिद्धेति ।
गुणत्वस्य गन्धे व्यभिचारमाह—अत इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । तत्र हेतुमाह—अप्राप्तेष्विति । पञ्चावयवं व्याकुर्वन्दाद्यन्ति-
कमाह—एवमिति । परातुमाने फलितं दोषमाह—अतश्चेति । अतःशब्दोक्तं हेतु स्पष्टयति—गुणस्येति । उक्तहेत्वसिद्धिं नुबन्धव्यभिचारं
नारयति—गन्धस्येति । किमिदमुच्यते किं वाऽप्यक्षमिति विवक्ष्यार्थः प्रत्याह—नेति । विश्लिष्टावयवानामल्पत्वादपक्षयो न भातीत्या-
शङ्क्याह—अक्षीयमाणमिति । यथात्वेतानुमयमानमिति यावत् । विमतमवियुक्तावयवं, पूर्ववस्थातो गुरुत्वाद्यपचयीनत्वात्, संम-
तवदित्यर्थः । हेतोरन्यथासिद्धिरिति शङ्कते—स्यादिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणम् । द्रव्यान्तराणामनुपलब्धित्वादित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां सन्नपि विश्लेषः गुरुत्वाद्यपचयरूपः लोक्ष्मलाञ्छोपलक्ष्यत इत्यर्थः । नासिकापुटे प्रति गतानां गन्धवदवयवा-
नामवक्ष्येणाग्रहादागतिर्युक्तत्वात्तद्वतरूपत्वाद्ग्रहणमित्याह—सूक्ष्मा हीति । परमाणुशब्देन प्रकीर्त्तया वा परमाणवस्तरणयो वा
गुणेरन् । अपि तद्वतरूपादिवद्गन्धस्यापि नोपलब्धिः स्यादित्याह—नेति । द्वितीयं प्रत्याह—स्फुटेति । त्रसरेगुणवक्ष्येति नागकेसरादिव्यपि

व्यमाघ्रातसिति । गन्ध एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रूपादिष्वश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत् । न । प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुमन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । नहि रसो गुणो जिह्वोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वायैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव 'आ लोमभ्य आ नखाग्नेभ्यः' (छा० ८।८।१) इति चेतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'प्रज्ञया शरीरं समावृणु' (कौषी० ३।६) इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणैर्नैवास्य शरीरव्यापिता गम्यते । 'तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' (बृ० २।१।१७) इति च कर्तुः शरीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेश एतमेवाभिधायमुपोद्बलयति । तस्मादणुरात्मेति ॥ २८ ॥ एवं प्राते ब्रूमः ।

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्यणुरात्मेति । उत्पत्त्यश्रवणाद्धि परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेन्न ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म त्वागनेव जीवो भवितुमर्हति । परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाज्ञातम् । तस्माद्भिमुखीवः । तथाच 'स वा एष महाजन आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृ० ४।४।२२) इत्येवंजातीयका जीव-

भाष्यरत्नप्रभा

रेको वाच्य इति भावः । गन्धो न गुणिविच्छिष्टः, गुणत्वात्, रूपवदिति शङ्कते—रूपेति । विच्छेदस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाह्य इत्याह—नेति ॥ २६ ॥ आत्मनश्चैतन्यगुणैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः—तथाच दर्शयतीति । तद्याचष्टे—हृदयेति ॥ २७ ॥ तत्रैव श्रुत्यन्तरार्थं सूत्रम्—पृथगिति । विज्ञानमिन्द्रियाणां ज्ञानशक्तिं विज्ञानेव चैतन्यगुणेनादाय शेत इत्यर्थः । एतं चैतन्यगुणाव्याप्तिगोचरमभिधायम् ॥ २८ ॥ तत्रात्माणुवविभुत्वश्रुतीनां विरोधादग्रामाण्यप्राप्तावणुवं जीवस्य विभुत्वमीधरस्त्वविरोध इत्येकदेशिपक्षो दर्शितः । तं दूषयन्ति सद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द इत्यादिना । तस्माद्ब्रह्माभिन्नवादिभिर्मुजीवः ब्रह्मवदित्यनुमानानुगृहीते श्रुतिस्मृती आह—तथाच स वा एष इति । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्याहः स्यात्तवादाः । एतेन जीवस्य ब्रह्मभेदज्ञानेऽणुत्वाभावधीलस्यां तदित्यन्यो-

भागती

उपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत न स्थूल इत्यर्थः । शेषमतिरोहितायम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् । निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । कण्टकतोदनेऽपीति । महदल्पयोः

न्यायनिर्णयः

हृरेषु स्फुटगन्धधीर्भवति न भवेत्प्राप्तिकापुटं प्रविष्टानां गन्धवतां तत्ररेणुमात्रत्वादित्यर्थः । गन्धस्याश्रयेण सह गतिरनुमेयेति प्रतिक्षिप्य प्रत्यक्षपक्षं प्रत्याह—नचेति । कथं तर्हि लौकिकी धीः, तत्राह—गन्ध इति । गन्धो नाश्रयदन्त्यत्र वर्तते, गुणत्वात्, रूपादिविद्यमानानां ज्ञेयं व्यभिचारखलमिति शङ्कते—रूपेति । आश्रयेण सहेव गतिर्वा तद्वत्त्वाभावे गन्धस्यापि तद्वदित्वं वा साध्यम् । अथे पूर्वं ज्ञेयं मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—नेति । प्रत्यक्षविरोधादनुमानानुत्पत्तेः फलितमाह—तस्मादिति । तद्विरोधेऽपि तद्विधितावतिप्रसक्तिं वक्ति—नहीति ॥ २९ ॥ गन्धस्य गुणिनं विनापि दृष्टेक्षैतन्यस्यापि तद्योगादणुत्वेऽपि देहव्यापिकादर्थेऽस्तिरित्युक्तम् । इदानीं चेतन्येनैवात्मनो देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह—तथाचेति । सत्त्वं व्याचष्टे—हृदयेति ॥ २७ ॥ चैतन्यगुणेनात्मनो देहव्याप्ती हेतुत्वरमाह—पृथगिति । सत्त्वं व्याचष्टे—प्रत्ययेति । विधान्तरेण सूत्रार्थमाह—तदिति । प्रतमेवाभिधायं चैतन्येनात्मनो देहव्यापित्वविषयं बाधकाभावं साधकभावं च परादृश्य. पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २८ ॥ तदनुवादेन सिद्धान्तं सूत्रयति—एवमिति । तद्वक्तृत्वार्थमाह—तुशब्द इति । पक्षमनुभाष्य तद्यावत्तं प्रतिजानीते—नैतदिति । तत्र हेतुवैयर्थ्यं सारयति—उत्पत्तीति । कार्यकारणत्वात्पक्षो सत्यां सामानाधिकरण्यादुत्पत्तिश्चेति उतीयहेतुवैयर्थ्यः । जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि प्रकृतेः किं जातमित्याशङ्क्य जीवो महान्ब्रह्माभिन्नत्वात्तद्विद्याह—परमिति । इष्टान्तरं साध्वैककथं सत्त्वं ज्ञानमित्यादिद्वयं निराचष्टे—परस्येति । अनुमानफलमाह—तस्मादिति । जीवस्य विभुत्वे तन्महत्त्वादिद्वितिरुचितावयवानामपि सुखाभाति भवन्तीत्यनुमानानुब्राह्ममागममाह—तथाचेति । नित्यः सर्व-

विषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणोजीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । त्वक्संबन्धास्यादिति चेत् । न । कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत । त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वच्चि वर्तते त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति । पाद-
तल एव तु कण्टकजुषो वेदनां प्रति लभते । न चाणोगुणव्याप्तिरुपपद्यते, गुणस्य गुणिदेश-
त्वात् । गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्या-
तम् । गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव संचरितुमर्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् ।
तथाचोक्तं द्वैपायनेन । 'उपलभ्याणु चेद्गन्धं केचिद्दुर्गुणैः पुनाः । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च
संश्रितम्' इति । यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याभ्युपगम्योर्जीवः स्यात् । चैतन्यमेव

भाष्यरत्नप्रभा

आश्रय इति निरस्तम् । प्रधानमहावाक्यानुगुणश्रुतिस्मृतिभिरणुत्वाभावनिश्रयानन्तरमसेदज्ञानात्प्रधानवाक्यविरोधे
गुणभूताणुश्रुतीनामौपाधिकाणुत्वविषयत्वकल्पनात् । 'गुणे त्वन्याद्यकल्पना' इति न्यायादिति भावः । किंच
सर्ववेदव्यापिवत्त्वात् न च भावस्यानुपपत्त्याऽणुत्वश्रुतयोऽभ्यस्ताणुत्वविषयत्वेन कथं सिद्धं वादा देहाः । लौकिकस्वाध्यादपि
तेषां दुर्बलत्वादिति मत्वाह—न चाणोरिति । शङ्कते—त्वमिति । यद्यण्वात्मसंबन्धस्य त्वग्व्याहया देहव्यापिनी
वेदना स्यात्तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति दूषयति—नेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निरस्तम्—पादतल एवेति । तस्मादल्पमहतोः
संयोगो न महद्वापी, कण्टकसंयोगस्य देहव्याहयदर्शनात्, तथाचाण्वात्मसंयोगस्वरूपकदेशस्य एवेति देहव्यापिवेदना-
नुपपत्तिः । नच सिद्धान्ते त्वगात्मसंबन्धस्य व्यापित्वात्कण्टकसंबन्धे देहव्यापिवेदनाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यावत्
विषयसंबन्धा त्वक् तावद्व्याप्त्यात्मसंबन्धस्तावद्व्यापिवेदनाहेतुरिति नियमात् । न चैवं विषयत्वसंबन्ध एव तदेतुरस्तु
किमात्मस्यारथेति भाव्यम् । वेदना हि सुखं दुःखं तदनुभवश्च, न चैषां व्यापकानां कार्याणामहमपमुपादानं संभवति
कार्यस्योपादानाद्विच्छेदानुपपत्तेः । न चैषां व्यापकत्वमसिद्धं, सूर्यतस्य गङ्गामिममस्य सर्वाङ्गव्यापितुः खसुखानुभवस्य
दुरपह्नवत्वात् । यदुक्तं गुणस्यापि गुणिविच्छेदो गन्धवदिति, तत्त्वस्याह—न चाणोरिति । गन्धो नाश्रयाद्विच्छिद्यः,
गुणत्वात्, रूपवदित्यन्नागममाह—तथा चोक्तमिति । नच प्रत्यक्षबाधः, गन्धस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि निराश्रयत्वस्या-
प्रत्यक्षत्वान्महतां प्रसरणानुगुणतत्त्वस्यानामुद्भूतगन्धानामागमनात्स्फुटगन्धोपलब्धसंभवः, अवयवान्तरप्रवेशाच्च सहासा
मूलद्रव्यस्य इति भावः । पूर्वं चैतन्यस्य गुणत्वमुपेक्षं निरस्तं, संयति त्वम गुणस्य गुणत्वमिति भावः । चैतन्यस्य
मसिद्धमित्याह—यदि च चैतन्यमिति । उत्सृजं विमुक्तं प्रसाध्याणुत्वाद्युक्तैर्गतिप्रदर्शनार्थं सूचं व्याचष्टे—कथ-

भातवी

संयोगोऽल्पमवरुणदि न महान्तं, न जातु घटकरकादिसंयोगो नभसो नमो व्यञ्जवृत्तेऽपिल्लपानेव घटकरकादीन्, इतरथा
यत्र नभस्तत्र सर्वत्र घटकरकाद्युपलम्भ इति, तेऽपि नभःपरिमाणोः प्रसज्येरञ्जिति । न चाणोजीवस्य सकलशरीरगता वेदना-
पपद्यते । यद्यप्यन्तःकरणमणु तथापि तस्य त्वचा संबद्धत्वात्त्वचश्च समस्तशरीरव्यापिलादेकदेशेऽप्यधिष्ठिता लग्निधितिवेति
शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं शैत्यमनुभितुं लग्निन्द्रियेण गङ्गायाम् । अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे
तदनुभवेन सर्वाङ्गीणं, तत्सावर्वाङ्गीणत्वात् । कण्टकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलब्धिरिति वैषम्यम् । गुणत्व-
मेव हीति । इदमेव हि गुणानां गुणलं यद्व्यदेशलम् । अत एव हि हेमन्ते विषकावयवाप्यद्रव्यगतेऽतिसान्द्रे शीत-
रूपेऽनुभूयमानेप्यनुद्भूतं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा सूगमदारीनां गन्धवाहविक्रीणैः सुश्रमावयवानामतिसान्द्रे गन्धेऽनु-
भूयमाने रूपप्रसौ नानुभूयते तत्कस्य हेतोः, अनुद्भूतत्वात्तयोर्गन्धस्य चोद्भूतत्वादि । नच प्रत्यक्ष प्रत्यक्षगन्धः, द्रव्यान्त-
रावयवपूरणात् । अत एव कालपरिवर्तनात्तदस्य हतगन्धितोपलभ्यते । अपिच चैतन्यं त्वम न गुणे जीवस्य गुणिनः, किंतु
स्वभावः । नच स्वभावस्य व्यापिले भावस्याव्यापिलं, तत्त्वप्रच्युतेरित्याह—यदि च चैतन्यमिति । तदेवं श्रुतिस्मृ-

न्यायनिर्णयः

यतः स्थाणुत्वाद्ययः स्मार्तवादाः । तत्त्वमस्यादिप्रधानवाक्याजीवस्य महत्त्वं तदणुत्वाद्यैर्गुणभूतवाक्यानां क्षुतिस्तिष्ठानां च तद्विरोधादौ-
पाधिकार्थत्वसिद्धिरिति भावः । किंच 'अर्थवादवाक्यानां लौकिकादि न्यायादौर्बल्यम्' इति न्यायेन सर्ववेदव्यापिलैः शैलोपलम्भाभाव्यानुपपत्ति-
निमित्तमहत्त्वेनाणुत्वक्षुतीनां बाधः स्यादित्याह—नचेति । त्वगात्मसंबन्धस्य त्वग्व्यापित्वात्त्वचश्च सर्ववेदव्यापिलैः स्मार्ता अपि
व्यापिकार्यमित्युक्तं शङ्कते—स्वमिति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह—नेति । पादतलमात्रे कण्टकस्य संयुक्तत्वात्तुतोऽन्यत्र वेदनेत्याशङ्काह
—स्वमिति । तथापि कथं देहमात्रे वेदनाधीः, तत्राह—स्वक्चेति । अतिप्रसक्त्यनुपसंहृतमिति शब्दः । अस्तु देहमात्रे वेदनाधीरित्य-
तिप्रसक्त्येष्टत्वमाशङ्काह—पादेति । यदुक्तं गुणादिति, तत्राह—नचेति । हेतुं व्यतिरेकेण स्फोरयति—गुणत्वमिति । लोक-
दित्युक्तं प्रत्याह—प्रदीपेति । यत्पुन्यतिरेको गन्धवदिति, तत्राह—गन्धोऽपीति । निराश्रयस्यैव संचरणं तस्योक्तमित्याशङ्काह—
अन्येति । गन्धस्याश्रयनियमे श्रुतिमुक्त्या दृक्कसमतिमाह—तथाचेति । न बाध्यस्त्विरुद्धो युनस्वागमौ, वेदानाश्रयत्वात्प्रधानमहत्तां च
प्रत्यक्षानामनुद्भूतत्वरूपशरीरानामागतिरिति स्फुटोपलम्भसंभवान्मुद्रित्ये वाविरोधोऽव्यवधानान्नचोपलब्धिः भावः । चैतन्यस्य गुणत्वमुपेक्षं
गुणस्य गुणिनं विनाऽन्यत्रागतेः सर्ववेदव्यापिकायां योगाग्राहणीव इत्युक्तम् । इदानीं न गुणत्वमपि तत्सेत्याह—यदीति । चैतन्यव्याप्ती
पीवाणुत्वासिद्धिः ननुतो वैयधिकारणमित्याह—चैतन्यमिति । औप्यप्रकाशयोर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य स्वरूपते नोदाहरणेत्याशङ्का रूपद्वि-

ह्यस्य स्वरूपमग्रेरिवौषण्यप्रकाशौ । नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातम् । परिशेषाद्विभुर्जीवः । कथं तद्योगत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—‘तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः’ इति । तस्या बुद्धेर्युगान्तद्वुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वम् । नहि बुद्धेर्युगे-र्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति । बुद्धयुपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वमोक्तत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तृशासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः । तस्माच्चतुद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणनास्य परिमाणव्यपदेशः । तदुक्तान्यादिमिश्रास्योत्कान्यादिव्यपदेशो न स्वतः । तथाच—‘वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते’ (श्वे० ५।९) इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्यमाह । तच्चैवमेव समञ्जसं स्याद्यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं चानन्यम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेते । न चानन्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं, सर्वौपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्युन्मते ‘बुद्धेर्युगान्तात्मगुणेन चैव आराग्रमानो ह्यवरोऽपि दृष्टः’ (श्वे० ६।८) इति च बुद्धिगुणसंबन्धेनैवाराग्रमात्रतो शास्ति न खनैवात्मना । ‘एषोऽणुरात्मा चेत्सा वेदितव्यः’ (मुण्ड० ३।१९) इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं सिध्यते, परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वाणुपपत्तेः । तस्माद्बुद्धौनत्वा-

माथ्यत्रप्रभा

मित्यादिना । ‘अन्तरा विज्ञानमनसो हृदि हि’ इति च प्रकृता बुद्धिर्योगत्वात्तच्छब्देन परामुद्रयते । बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादणुत्वाद्युक्तिर्न स्वतः, आनन्यश्रुतिविरोधादित्याह—तथाचेति । अकार्यकारणद्वयसमानाधिकरणतया तत्त्वमसीति वाक्यस्य सोऽयमिति वाक्यवदखण्डाभेदाद्यैत्वादानन्त्यं सत्यमणुत्वमध्यस्तमित्यर्थः । उक्तं चैतदङ्गुष्ठमिदं चरणं ‘यतिपाद्यविरुद्धमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितम्’ इति । वालाग्रवाक्यमात्रात्तद्व्याक्यं चेत्तुमानद्वयमुक्तम् । तत्राग्रं निरस्य द्वितीयं निरस्यति—तथेतरस्मिन्नपीति । बुद्धेर्युगेन निमित्तेनात्मन्यध्यस्तो गुणो भवेत्येतेनात्मगुणेनाध्यस्तैर्नैवाराग्रप्रसिद्धानोऽपकृष्टश्च जीवो दृष्टः स्वतस्त्वनन्त एवेत्यर्थः । ‘न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नायैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसर्वस्तत्सु तं पश्यति निष्कलं ध्यातव्यमानां’ इत्युक्त्वा ‘एषोऽणुरात्मा’ इत्युक्तः पर एव, यदि जीवस्तथाप्यध्यस्तमणुत्वमुक्तव्य इत्याह—जीवस्यापीति । यदुक्तं दृष्टगुपदेशाच्चैतन्यगुण-

भाष्येति

तीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याधिकारितया परमात्मने, तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च, या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदसुरोधेन बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह—तद्गुणसारत्वादिति । तथाचष्टे—तस्या बुद्धेरिति । आत्मना स्वसंबन्धिन्या बुद्धेरुपस्थापितत्वात्तादा परमार्शः । नहि शुद्धबुद्धमुक्तत्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते । अपितु योऽयं मिथ्याज्ञानद्वेषाययुक्तः स एव प्रत्यात्मनमुपभोगीचरः । नच ब्रह्मत्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छाद्वेषात्तद्वत्संभव

न्यायनिर्णयः

द्वुणुगुणिव्याभानैवमित्याह—नात्रेति । औषण्यप्रकाशावशिश्व सप्तमर्थः । औषण्यायतिरिक्तमित्युक्ताभावं हेतुं कर्तुमिति शब्दः । जीवस्याणुत्वं न चेदस्तु मध्यमपरिमाणत्वं, नेत्याह—शरीरेति । परिमाणद्वयायोगो परिक्षिप्तमाह—परिशेषादिति । विद्युत्त्वे जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशादितिद्विर्युक्तमनुसारयति—कथमिति । तदुत्तरत्वेन सूत्रावयवं पातयति—अत इति । ‘अभ्युपगमाद्बुद्धि हि’ इति हृदयस्य प्रकृतत्वाच्चक्षिद् बुद्धिर्वात्र तच्छब्देनलक्षणपथेमाह—तस्या इति । पदार्थमुक्त्वा समासमाह—तद्गुणा इति । पारमार्थिकमात्मनः संसारित्वं किं बुद्धिगुणैरालाशङ्काह—नहीति । असङ्कल्पेनापरेणामित्वं सूचयति—केवलस्येति । बुद्धिधर्माणामात्मगतत्वासिद्धेः सांख्यवादान्तः संसारित्वायोगमाशङ्काह—बुद्धीति । आत्मनो बुद्धितद्वर्माध्यासद्वारा संसारित्वेऽपि प्रकृतेऽणुत्वादिवदे किं जातमित्याशङ्काह—तस्मादिति । किंच जीवस्याणुत्ववादीनि यानि वाक्यान्मुक्तानि तान्यपि पौर्वापर्यपौलोचनार्था महत्त्वमेव तस्य गमयन्त्युक्तिं प्रत्यन्मानश्रुतिं प्रत्याह—तथाचेति । अणुत्वं च महत्त्वं च द्वये किमित्युभयं नेष्टमित्याशङ्कात्पर्यवशा इयमपि वा तत्त्वम् । अथेऽपि महत्त्वस्याणुत्वस्य वा वस्तुतेति विकल्प्य प्रथममङ्गीकुर्वन्नाह—तच्चेति । इयमपि तत्त्वमिति पक्षं विरोधेन प्रत्याह—नहीति । कल्याणं निराह—नचेति । तत्त्वमसीत्यत्र स्वमयीदेशेनानन्तब्रह्मभावस्य विधित्तत्वात्तद्विधित्तानन्त्यविरोधाद्बुद्धेरवस्थमणुत्वमविवक्षितमिति भावः । उन्मानान्तरं प्रत्याह—तथेति । बुद्ध्याध्यासेन तद्गुणानात्मन्यध्यस्तो न तस्मिन्मिथ्यागुणान्तरमुपपद्यते, तेनात्मगुणानाराग्रपरिमाणोऽपकृष्टश्च जीवो दृष्टः । वस्तुतस्तु नार्यं गुणापारो न चापक्ववैवातिलयः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—बुद्धीति । यत्तु स्वशब्दादणुत्वं, तद्वपयति—एष इति । दुर्ज्ञानत्वभाक्प्रकरणोपेक्षया श्रुतेरेव प्राबल्यादणुत्वमित्याशङ्का काव्यनिकं तदिदं वास्तवमयुक्तमित्याह—जीवस्येति । परमात्मदृष्टान्तापे-

भिप्रायसिद्धमणुवचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् । तथा 'प्रज्ञया शरीरं समाकृष्ट' (कौषी० ३।६) इत्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्यैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समाकृष्टेत्येवं योज्यवित्तव्यम् । व्यपदेशमात्रं वा, शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । न ह्यत्र गुणगुणिविभागोऽपि विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायननत्वचनमपि बुद्धेरैव तदायतनत्वात् । तथोक्तान्त्यादीनामणुपाध्यायत्तत्वं दर्शयति—'कस्मिन्वहसुक्तान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' (प्रश्न० ६।३) इति, 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इति । उत्क्रान्त्यभावे हि शाय्यागस्योरण्यभावे विज्ञायते । न ह्यनपसृजस्य देहाद्व्यागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वाजीवस्याणुत्वाद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपाननेषूपधिगुणसारत्वादीप्यस्त्वाद्व्यपदेशः—'अणीयान्नीहेवी यवाद्वा' (छा० ३।१४।३) 'मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छा० ३।१४।२) इत्येवंप्रकारस्तद्वत् । स्यादेतद्यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्पयेत्, ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो बुद्धिवियोगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वाद्सत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति ॥ २९ ॥ अत उत्तरं पठति—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया । कस्मात् । यावदात्मभावित्वाद्बुद्धिसंयोगस्य । यावद्यमात्मा संसारी भवति, यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते, तदादस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति । यावदेव चार्थं बुद्ध्युपाधिसंबन्धस्तावज्जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च । परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिसंबन्धपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । नहि नित्यमुक्तस-

भाष्यरत्नप्रभा

नैवात्मनो देहव्याप्तिरिति, तत्राह—तथा प्रज्ञयेति । बुद्धिः प्रज्ञेत्यर्थः । यदि चैतन्यं प्रज्ञा तदा भेदोपचार इत्याह—व्यपदेशमात्रं वेति । ननु चैतन्यं गुण इति भेदो मुख्योऽस्तु, नेत्याह—न ह्यत्रेति । निर्गुणवश्वतेरित्यर्थः । अन्यदपि पूर्वोक्तं बुद्ध्याद्युपाधिकमित्याह—हृदयेत्यादिना । सौत्रं दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति । असत्त्वमित्यापाततः । असंसारित्वमापाद्यम् । दोषं सुबोधम् ॥ २९ ॥ ननु स्वतः संसारित्वमस्तु किं बुद्ध्युपाधिनैव त आह—यावदेव चायमिति । समानो बुद्धितादात्म्यापन्नः सन् विज्ञानं ब्रह्म तन्मयो विकारोऽणुरित्यर्थः किं न स्यादित्यत

आमती

इति बुद्धियुगानां तेषां तदनेदाध्यासेन तदस्मैलाध्यासः, उदशरावाथ्यस्तस्येव चन्द्रमसो बिम्बस्य तोयकम्पे कम्पवत्त्वाध्यास इत्युपापादितमध्यासमाभ्ये । तथाच बुद्ध्याद्युपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽणुव्यपदेशभाग्भवति, नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम् । तथा चोक्तान्त्यादीनामुपपत्तिरिति । निगदव्याख्यातमितरत् । प्रायणेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा, तत्तज्ज कृतविप्रणाशकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ।

न्यायनिर्णयः

ऽपिशब्दः । तदभिन्नत्वादित्युक्तो हेतुः । परस्य प्रकरणिनो विगुलत्वादभिन्नत्वाच्च जीवस्य न चेदणुत्वं तर्हि कथमणुव्यपदेशः, तत्राह—तस्मादिति । अणुशब्दस्यासन्नतत्पक्षे प्रयोगाल्क्ष्यमुक्ताधेतेशाशङ्काह—उपाधीति । यत्तु पृथगुपदेशादिति, तत्राह—तथेति । यथा स्वशरीरमाने जीवस्य ताणुत्वाविदेयतस्तथा पृथगुपदेशोऽपि तस्याणोरेव चैतन्यस्य देहव्याप्तिमाहेत्यर्थः । समाकृष्टा तागादिना नामाणामोतीति शेषः । प्रज्ञाशब्दस्य चैतन्यार्थत्वात्कुतो बुद्धिविषयतेलाशङ्काह—व्यपदेशेति । गुणगुणिलेन तस्य मुख्यत्वे किमिदोपाचारिकत्वं, तत्राह—नहीति । अत्रेति चैतन्यात्मनोशक्तिः । उक्तं 'यदि तु चैतन्यं जीवसेत्यादी' इति शेषः । यत्तु तयाच दर्शयतीति, तत्राह—हृदयेति । यच्चोक्तान्त्यादिष्ठितेजीवोऽणुरिति, तत्राह—तथेति । इतीक्षित्वेति शेषः । यत्तु सात्मना चोचरयोरिति, तत्राह—उक्तान्तीति । तत्र हेतुमाह—नहीति । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—एवमिति । दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—प्राज्ञवदिति । उक्तदृष्टान्तानुसारिण जीवस्यापि बुद्धियुगसारत्वाद्यणुत्वादित्यप्यदेश इत्याह—तद्वदिति । सूत्रान्तरनिर्णयं शङ्कामाह—स्यादेवदिति । कथमसत्त्वं स्वरूपेण तस्मादित्याशङ्काह—संसारित्वं वेति ॥ २९ ॥ सूत्रमन्तरारयति—अत इति । न दोष इति प्रतिज्ञात्वेन योजयति—नेयमिति । प्रश्नपूर्वकं देवमाह—कस्मादिति । बुद्धियोगस्यानाश्लित्वे तत्त्ववैयर्थ्यं वा तस्यान्तवर्त्तेनागनुक्ततया संसारस्यादित्वात्तदकृतागमादिप्रसङ्गो वा तदुभयमपि नास्तीति हेतुं विवृणोति—यावदिति । तदेव स्पष्टयति—यावदस्येति । संसारनिवृत्त्युत्तरकाक्रमणि जीवस्वरूपनित्यवैयर्थ्येन बुद्धियोगोऽगुपगन्तव्य इत्याशङ्काह—यावदेव चेति । जीवस्य वस्तुतात्रोपाधियोगापेक्षेलाशङ्कं वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा वस्तुत्वमिति विकल्प्यायं दूषयति—परमार्थेति । द्वितीयं निराह—नहीति । लक्ष्यस्य ब्रह्माव्यतिरेके

रूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता' (बृ० ३।७।२३), 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं' (छा० ६।१।७), 'तत्त्वमसि' (छा० ६।१।६), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १।१।७) इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावो बुद्धिसंयोग इति । तद्दर्शनादित्याह । तथाहि शास्त्रं दर्शयति—'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सञ्चभौ लोकावबुजुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव' (बृ० ४।३।७) इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । प्रवेशान्तरे 'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानमयस्य मन-आदिभिः सह पाठात् । बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते । यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत् । 'स समानः सञ्चभौ लोकावबुजुसंचरति' इति च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्या दर्शयति । केन समानस्तथैव बुद्धेति गम्यते संनिधानात् । तच्च दर्शयति—'ध्यायतीव लेलायतीव' (बृ० ४।३।७) इति । एतदुक्तं भवति—नायं स्वतो ध्यायति, नापि चलति, ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलन्त्यां बुद्धौ चलतीवेति । अपिच मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽयमात्मनो बुद्धयुपाधिसंबन्धः । नच मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यातो यावद्ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्धयुपाधिसंबन्धो न शाम्यति । दर्शयति च—'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेता० ३।८) इति ॥ ३० ॥ ननु सुषुप्तप्रलययोरनं शक्यते बुद्धिसंबन्ध आत्मनोऽभ्युपगन्तुम् । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति' (छा० ६।१।१) इति वचनात् । कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च । तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसंबन्धस्येत्यत्रोच्यते

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

भाष्यरजप्रभा

आह—प्रदेशान्तर इति । विज्ञानमयो बुद्धिप्रचुर इत्यर्थः । केन समान इत्याकाङ्क्षायामिति शेषः । श्रुतिबलाद्बुद्धेः यावत्संसार्यात्मभावित्वमुक्तं, सति मूले कार्यस्य वियोगासंभवाच्चेति पुक्त्याप्याह—अपिच मिथ्येति । सम्यग्ज्ञानादेव बुद्ध्यादिवन्वध्वंस इत्यत्र श्रुतिमाह—दर्शयतीति । मृत्युमलेतीत्यन्वयः । आदित्यवर्णं सप्रकाशम् । तमसः परस्तादज्ञानात्सृष्टमित्यर्थः ॥ ३० ॥ यावदात्मभावित्वस्यासिद्धिं शङ्कते—नन्विति । सुषुप्ते बुद्धिसंघे ब्रह्मसंपत्तिर्न स्यात् । प्रलये तत्सत्त्वे प्रलयव्याहतिरित्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मात्मना बुद्धेर्यावदात्मभावित्वमस्तीत्याह—पुंस्त्वेति । पुंस्त्वं

भासती

यावत्संसार्यात्मभावित्वमित्यर्थः । समानः सन्निति । बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति । अपिच मिथ्याज्ञानेति । न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागमतः, उपपत्तिश्चैत्यर्थः । आदित्यवर्णमिति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । तमस इति । अविविधाय इत्यर्थः । तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमविद्यामलेतीति योजना ॥ ३० ॥ अनुशयवीजं पूर्वपक्षी प्रकटयति—ननु सुषुप्तप्रलययोरिति । सता परमात्मना । अनुशयवीजपरिहारः अत्रोच्यते—पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभि-

न्यायनिर्णयः

वेदान्तार्थनिरूपणायामित्यत्र सन्नितं हेतुमाह—नेत्यादिना । सूत्रावयवमाकाङ्क्षादारा निश्चिपति—कथमिति । तस्यार्थमाह—तथा-हीति । बुद्धिं तु सारं विद्धीत्यादि प्रतीयमानपदम् । कथमत्र यावदात्मभावित्ववीरित्याशङ्का तदर्थं विज्ञानमयपदाधेमाह—सन्नेति । विज्ञानस्य ब्रह्मात्मन्यमयं तत्कार्यत्वं तदात्मत्वं वेलाशङ्काह—अदेशान्तर इति । विज्ञानं बुद्धिरस्तु, तथापि कथमात्मनस्तद्विकारत्वं मयतो विकाराथैवात्तत्राह—बुद्धेति । कथं विकाराथैस्य मयतोऽर्थान्तरं शङ्कते, तत्राह—यथेति । इह लोके बुद्धयवियोगेऽभ्यात्मनो लोकान्तरसंचारे तद्वियोगः स्यादित्याशङ्काह—स समान इति । नात्र बुद्ध्या सचावियोगो भातीत्याशङ्काकाङ्क्षादारा समान-पदं पूरयति—केनेति । येन केनापि समानत्वे कुतो विशेषोक्तिः, तत्राह—संनिधानादिति । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यत्र शेषः । परिच्छिन्नस्यैव गतेरात्मनस्तदाभावात्कथमुपलोकसंचारित्वं, तत्राह—तथेति । बुद्धिवादामनो ध्यानादियोमित्यमत्र भातीवशब्दसोपमार्थवादित्याशङ्काह—एवदिति । इवशब्दस्यासामर्थ्याशङ्काप्रोपमार्थेति भावः । न केवलमागमाद्बुद्धिसंबन्धस्य आत्मत्वंसामर्थ्याभावात्किंतु युक्तेरपीत्याह—अपिचेति । मिथ्याज्ञानस्य सत्येव संसारिणि कर्मणा निवृत्तिस्तन्निमित्तबुद्धिसंबन्धस्यापि तत्सिद्धेर्न यावदात्मभावित्वेत्याशङ्काह—नचेति । सम्यग्ज्ञानादेव मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरित्यत्र मानसाह—दर्शयतीति । आदित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः परस्तादविद्यासंसारशून्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ यावदात्मभावित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते—नन्विति । तत्र बुद्धिसंभवासंभवे हेतुमाह—सतेति । किंच कार्यत्वादुद्देशात्मनस्तद्वियोगस्य न तथात्वात्तत्र, नाशब्दोपपत्तिरिति हेतुमाह—कृतेति । परिहृत्यैव

यथा लोके पुंस्रवादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बाह्यादिष्वनुपलभ्यमानान्यविद्यमानवद्-
भिप्रेयमाणानि यौवनादिष्वविर्भवन्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते षण्ठादीनामपि तदुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात्—एवमयमपि बुद्धिसंबन्धः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्रस-
वयोरविर्भवति । एवं ह्येतद्युज्यते । न ह्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः संभवति । अतिप्रसङ्गात् ।
दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसङ्गावकारितम्—‘सति संपद्य न विदुः सति संप-
द्यामह इति’, ‘त इह व्याधो वा सिंहो वा’ (छा० ६।१।३) इत्यादिना । तस्मात्सिद्धमेतदवावदा-
त्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसंबन्ध इति ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चित्समिति चानेकधा तत्र तत्राभिलष्यते ।
क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैव-
भूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्निष्प्रतिपक्षोपलब्ध्यनु-
पलब्धिप्रसङ्गः स्यात् । आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्यमेवोप-
लब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत ।

भाष्यरत्नप्रभा

रेतः । आदिपदेन इमश्चादिग्रहः । अस् बुद्धिसंबन्धस्त्वर्थः । स्वापे बीजात्मना सतो बुद्ध्यादेः प्रबोधेऽभिप्रेयकारित्वं
श्रुतिमाह—दर्शयतीति । न विदुरित्यविद्यात्मकबीजसङ्गावोक्तिः । ते व्याघ्रादयः पुनराविर्भवन्ति इत्यभिप्रेय-
निर्देशः ॥ ३१ ॥ बुद्धिसङ्गापे मानमाह सूत्रकारः—नित्येति । ‘मनसा ह्येव पश्यति’, ‘बुद्धिश्च न विचेष्टति’,
‘विज्ञानं यत् तदुत्ते’, ‘चेतसा वेदितव्यः’, ‘विचं च चेतयितव्यम्’ इति तत्र तत्र श्रुतिषु मनआदिपदवाच्यं ताव-
द्बुद्धिर्द्वयं प्रसिद्धमित्यर्थः । कथमेकस्यानेकधोक्तिः, तत्राह—क्वचिच्चेति । गर्भवृत्तिकोऽङ्कारो विज्ञानं चित्तधानं
स्मृतिप्रधानं वा चित्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमन्तःकरणं श्रुतमुदितं च तथापि प्रत्यक्षश्रुत्योर्वि-
द्वमनं सति व्यासङ्गादुपपत्त्या तत्साधयति—तच्चेत्यादिना । सूत्रं योजयति—अन्यथेति । पक्षेन्द्रियाणां पञ्च-
विषयसंबन्धे सति नित्यं युगपत्पञ्चोपलब्धयः स्युः, मनोऽतिरिक्तसामग्र्याः सत्त्वात् । यदि सत्यामपि सामग्र्यानुप-
लब्ध्यभावस्तर्हि सदैवानुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अतः कादाचित्कोपलब्धिनियामकं मन एष्टव्यमिति भावः । ननु सत्यपि
कराभिसंयोगे दाहकादाविकलवस्तुपलब्धिकादाविकलत्वमस्तु किं मनसेत्याहङ्कान्यतरनियमो वेत्येतद्व्याचष्टे—अथ-
वेति । सत्यां सामग्र्यां नित्योपलब्धिर्वाङ्गीकार्या अन्यतरस्य कारणस्य केनचित्कतिप्रतिबन्धनियमो वाङ्गीकार्यः, यथां

भाष्यती

व्यक्तियोगात् । निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३१ ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ।
स्यादेतत् । अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसंनिधानात् कस्मात्तिलोपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते । अथादृष्टविपाकदादा-
चित्कलात् सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धान्मन्तःकरणस्य नायं प्रसङ्गः । तावत्सत्येवान्तःकरणे आत्मनो वैन्द्रियाणां वा स्तो,

न्यायनिर्णयः

सुप्तमवतारयति—अत्रेति । तत्र इष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । पुंस्त्वं पुरुषस्य प्रजोत्पादनसामर्थ्यम् । आदिशब्देन स्त्रियाः स्त्रीत्वं
बीजस्याङ्कुरजनकत्वमित्यादि गृहीतम् । बाह्यादिष्वित्यादिपदेनावसाविशेषा गृह्यन्ते । यौवनादिष्वित्यत्रापि, स एवादिशब्दाभ्याः । कस्मा-
दविद्यमानवदिष्टानामाविर्भावः, अविद्यमानानामेव पुनरुत्पत्तिः किं न स्यात्, तत्राह—नेति । तैलकपित्तबीजादिमहाशयमादित्यम् ।
यत्तेन मुग्धाब्धौ व्याख्यातः । अस् सत इति दाष्टान्तिकं व्याचष्टे—एवमिति । अभिव्यक्तियोगादिति व्याकरोति—एवं हीति । तं-
देव व्यतिरेकतः स्फोरयति—नहीति । कारणं विनापि कार्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गः । स्वापे बीजात्मना सतो बुद्धियोगस्य प्रबोधे व्यक्ति-
रित्यत्र मानमाह—दर्शयतीति । न विदुरित्यविद्यात्मकबीजसत्त्वोक्तिः । तच्छ्रुतं स्वापुत्थानस्य कथयति—त इति । पूर्वबो-
धसमर्थः । स्वापे कथे च बुद्धियोगस्य बीजात्मनाऽवस्थाने फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ बुद्धिसङ्गापे मानमाह—नित्येति ।
तथास्यादुत्पत्तःकरणगतानवान्तरमेदानाह—तच्चेति । तत्रतत्र । ‘मनसा ह्येव पश्यति मनसा ष्यति’, ‘बुद्धेरेवेनात्मगुणेन चैव’,
‘बुद्धिश्च न विचेष्टते’, ‘विज्ञानेन विज्ञानमादाय’, ‘विज्ञानं यत् तदुत्ते’, ‘चेतसा वेदितव्यः’ इत्यादिप्रदेशोक्त्यर्थः । एकमेवान्तःकरणं
कथमेकयोच्यते, तत्राह—क्वचिच्चेति । अस्मिन्प्रधानोऽङ्कारो विज्ञानम् । विदाकारप्रधानं चित्तम् । अथ यथोक्तमन्तःकरणमेव
नास्ति । न च श्रुता तदस्ति, तद्व्याप्येऽपि केनचिदसिद्धादाव, तत्राह—तच्चेति । तत्र हेतुवेन सूत्रावयवं व्याकरोति—अन्य-
थेति । नित्योपलब्धिप्रसङ्गं प्रकथयति—आप्तेति । कारणे सति कार्यं भवत्येवमित्यत्र नित्योपलब्धिप्रसङ्गतिरिति शङ्को—अथेति ।
तर्हि नित्यमेवानुपलब्धिः स्यादपेक्षणीयान्तराभावादित्याह—तत् इति । प्रसङ्गस्यैवमात्राङ्गाह—नचेति । आत्मेन्द्रियाद्यसंनिधौ-
ऽपि कदाचिदेव ह्यनोद्भवत्तःकरणमस्तीत्युक्तम् । इदानीं तदनुपगमे दोषान्तरापेक्षेति तदस्तीति भुवत्प्रत्यक्षनियमो वेत्येतद्व्याचष्टे—

नचैवं दृश्यते । अथवान्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । नचात्मनः शक्तिप्रतिबन्धः संभवति । अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य । नहि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर-प्रतिबद्धशक्तिकस्य सतोऽकसाच्छक्तिः प्रतिबध्येत । तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्य-नुपलब्धी भवतस्तन्मनः । तथाच श्रुतिः—‘अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौ-षम्’ (बृ० १।५।३) इति, ‘मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति’ (बृ० १।५।३) इति । कामाद-यश्चास्य वृत्तय इति दृशयति ‘कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हार्थीर्मी-रित्येतत्सर्वं मन एव’ (बृ० १।५।३) इति । तस्माद्युक्तमेतत् ‘तद्वृणसारत्वाच्चपदेशः’ इति ॥३२॥

कर्ता शास्त्रार्थवच्चात् ॥ ३३ ॥

जीवोऽकर्ताऽप्या कर्ता धियः कर्तृत्वसंभवात् ॥ जीवकर्तृत्वा किं साद्विद्यादुः सांख्यमानिनः ॥ १ ॥

करणत्वाच्च धीः कर्त्री यागश्रवणलौकिकाः ॥ व्यापारा न विना कर्त्री तस्याजीवस्य कर्तृत्वा ॥ २ ॥

तद्वृणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्चयते । कर्ता चायं जीवः स्यात् । कसात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

मणिनाऽसिःशक्तिप्रतिबन्ध इति वाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत आह—नचेति । न चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्तिप्रतिबन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकाभावात् । नच दृष्टसामग्र्यां सत्यमदृष्टं प्रतिबन्धकमिति युक्तमिति प्रसङ्गात् । नच व्यासङ्गः, प्रतिबन्धकमनोऽसत्ये तस्यासंभवात् । तथाहि—रसादीनां सहोपलब्धिप्राप्तौ रसदुःखस्वरूपो व्यासङ्गो रूपाद्युपलब्धि-प्रतिबन्धको वाच्यः, स च गुणत्वादपवदुःख्याश्रयः, तत्रात्मनोऽसङ्गमिगुणकूटस्थस्य गुणित्वायोगान्मन एव गुणित्वेनैष्टव्य-मिति व्यासङ्गानुपपत्त्या मनःसिद्धिः । एतदभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति । अवधानं बुभुत्सा । न चानिच्छतोऽपि दुर्गन्धाद्युपलम्भमात्रं बुभुत्सोपलब्धिर्नियामिकेति वाच्यम्, अनेकविषयसंनिधौ कश्चिदेव तस्या नियामकत्वाङ्गीकारात् । तेषां मते पुनरिच्छादीनामात्मधर्मत्वं तेषां मनो दुर्लभमिति मन्तव्यम् । इच्छादिधर्मिणैवात्मना व्यासङ्गोपपत्तेः । संप्रति व्यासङ्गस्य मानसत्वे श्रुतिमाह—तथाचेति । न केवलं व्यासङ्गान्मनःसिद्धिः, किंतु कामाद्याश्रयत्वेनापीत्याह—कामादयश्चेति । बुद्धेः प्रामाणिकत्वोक्तिफलमाह—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ एवमात्मन्युपलब्ध्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्थापितम् । संप्रति ततो बहिष्ठं कर्तृत्वं साधयति—कर्ता शास्त्रार्थवच्चात् । स नित्यश्चिद्रूपो महानात्मा कर्ता न वेत्यसङ्गत्वश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां च विप्रतिपत्त्या संशये बुद्धिकर्तृत्वैवैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तामेति सांख्य-पञ्चम्यां सिद्धान्तयन्नेव तद्वृणसारत्वोक्त्यात्मनि कर्तृत्वाप्यासत्यापि सिद्धत्वाप्यनुक्तमिमांसाङ्गा सांख्यपञ्चमिनिरासार्थमा-त्मनिकर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनाम् अनुक्तिरित्याह—तद्वृणिति । अधिकारः प्रसङ्गः । वस्तुतोऽसङ्गत्वम्, अविद्यातः कर्तृत्व-

भाष्येति

तुक्तिमन्तर्गदुनान्तःकरणेनेति चोदयति—अथवान्यतरस्यात्मन इति । अथवेति सिद्धान्तं निवर्तयति । सिद्धान्ती ब्रूते—न चात्मन इति । अवधानं खल्वनुबुध्या श्रुत्या वा । न चैते आत्मनो धर्मौ, तस्याविक्रियत्वात् । न चेन्द्रिया-णाम्, एकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽन्यथाधीनां दर्शनात् । नच ते आन्तरलेनानुभूयमाने बाह्ये संभवतः । तस्मादसि तद्वान्तरं किमपि । यस्य चैते तदन्तःकरणम् । तदिदमुक्तम्—यस्यावधानेनेति । अत्रैवायं श्रुतिं दृशयति—तथा चेति ॥ ३२ ॥ **कर्ता शास्त्रार्थवच्चात्** । ननु ‘तद्वृणसारत्वात्’ इत्यनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लब्धमेवेति तद्वृण-दानमनर्थकमित्यत आह—तद्वृणसारत्वाधिकारेणेति । तस्यैवैष प्रपञ्चो ये पश्यन्त्यात्मा भोक्तैव न कर्तेति तथि-

न्यायनिर्णयः

अथवेति । अन्यतरस्य शक्तिप्रतिबन्धे का हानिः; तत्राह—नचेति । अवधानमनुभवितुं सत्तु वा बाष्ठा । नच सात्मनो धर्मः, तस्याविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियाणामन्यादीनामेकैकेन्द्रियाभावेऽपि तदर्थनादान्तरत्वाच्च बाह्येन्द्रियधर्मत्वायोगात्तेन परिशेषावस्थावधा-नानवधाने तदन्तःकरणमस्तीत्याह—तस्मादिति । अनुबुध्या साध्या, गुणत्वात्, रूपवदित्यनुमानात्तदधिकरणमन्तःकरणं परिशेषतो लब्धमिति भावः । न केवलमन्तःकरणमौपाधिकं औतमसीत्याह—तथाचेति । मनः स्वप्नाह्वातिमिक्षिषेगुणाधिकरणं, प्रत्यक्षवाच-करणत्वात्, चक्षुर्वदित्यभिप्रेत्याह—कामादयश्चेति । बुद्धिसद्भावस्य मानस्युक्तिसिद्धत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ स्वाभा-विकमणुत्वं परागुच वस्तुतो महत्त्वं चैतन्यादीपबहिष्ठं प्रतिष्ठापितम् । इदानीं ततोऽपि बहिष्ठं कर्तृत्वं बुद्धिकर्तृत्वव्यावर्तनेनात्मनि साध-यति—कर्तेति । आत्मा किमकर्ता कर्ता वेति विप्रतिपत्तेः संदेहे ‘तद्वृणसारत्वात्’ इत्यनेनैव तत्कर्तृत्वादिसिद्धेर्न संशीतिरित्याशङ्गाह—तद्वृणिति । अधिकारः प्रसङ्गः । यद्यपि कर्तृत्वस्य न स्वयं पुमर्था, नापि प्रतिपाद्यवाक्यायोपयोगिता, यद्यपि औपाधिकं कर्तृत्वात्मनि प्रागेव सिद्धं, तथापि निरस्यपञ्चसंवाचनजित्साधारमन्तः संभवतीति भावः । अत्र च विध्यादिश्रुतीनामसंगतादिश्रुतीनां चात्मकर्तृत्वात्कर्तृ-स्वार्थानां बन्धमोक्षविषयत्वेन मिथो विरोधं विधुय नित्यमुक्ते ब्रह्मणि समन्वयाधानात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे श्रुतीनाममूर्त्तां विरुद्धत्वेना-प्रामाण्यात्तत्र समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तासामविरोधेन व्यवसया-प्रामाण्यात्तत्सिद्धिरिति मन्वानः सिद्धान्तं प्रतिजानीते—कर्ता चेति ॥

शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवं च 'यजेत', 'बुडुयात्', 'दद्यात्' इत्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्वि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति । न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' (प्र० ५।९) इति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यजीवप्रक्रियायां संध्ये स्थाने विहारमुपदिशति—'स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्' (बृ० ४।३।१२) इति, 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' (बृ० २।१।१८) इति च ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं, यजीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति—'तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' (बृ० २।१।१७) इति, 'प्राणान्गृहीत्वा' (बृ० २।१।१८) इति च ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रम्—

भाष्यरत्नप्रभा

मिलसङ्गत्वकर्तृत्वश्रुतीनामविरोधोक्तः कर्तृत्वविचारात्मकाधिकरणत्रयस्य पादसंगतिः । श्रुतीनां मिथो विरोधाविरोधौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । यद्वाच्यं पूर्वपक्षे बन्धाभावाच्छास्त्रवैयर्थ्यं फलं, सिद्धान्ते कर्तृत्वादिस्वैयंभसत्ताच्छास्त्रार्थवचेति चेदः । ननु बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वात् किं जीवकर्तृत्वेन तत्राह—तद्वि कर्तुः सत इति । मयेदं कर्तव्यमिति बोधसमर्थस्य चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनया बुद्धेः । किं च भोक्तुरात्मन एव कर्तृता वाच्या 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी' इति न्यायादिति भावः ॥ ३३ ॥ संध्यं स्थानं स्वप्नः । अमृतः स आत्मा यथेष्टमीयते गच्छतीति विहारोपदेशात्, आत्मा कर्ता ॥ ३४ ॥ प्राणानां मध्ये विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानसमर्थमिन्द्रियजातमादाय शेते इति प्राणान् गृहीत्वा परिवर्तत इति उपादानकर्तृत्वमात्मनः अकर्तृत्वे उपादानानुपपत्तेरिति भावः ॥ ३५ ॥ विज्ञानशब्दो जीवस्य निर्देशो न चेत् तदा प्रथमानिर्देशा-

भामती

करणार्थः । 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी तल्लक्षणत्वात्' इत्याह स भगवान् जैमिनिः । प्रयोक्तार्यनुष्ठानरि । कर्तरीति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि । कुतः । प्रयोक्तृफलसाधनत्वलक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः । कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिः । बुद्धिभक्त्या भोक्ता चात्मा ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय इति किं केन संगतमिति शास्त्रस्यानर्थकत्वमविद्यमानाभिषेयत्वं तथा चाप्रयोजनकत्वं स्यात् । यथा च तद्गुणसारतयाऽव्यस्यसदपि भोक्तुर्न सांयवहारिकमेवं कर्तृत्वमपि सांयवहारिकं न तु भाविकम् । अधिवायद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमप्यासमाप्य इति सर्वमवदातम् ॥ ३३ ॥ विहारोपदेशात् । विहारः संचारः क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः संभवति । तस्मादपि कर्ता जीवः ॥ ३४ ॥ उपादानात् । तदेतेषां प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः संभवति ॥ ३५ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां चेन्निर्देशविपर्ययः । अभ्युच्चयमात्रमेतन्न सम्यगुपपत्तिः । विज्ञानं कर्तुं यत् तदुच्यते । सर्वत्र

न्यायनिर्णयः

सत्त्वेन मनसि जागरदौ कर्तृत्वोपलब्धमादसति स्वापे तदभावादन्यव्यतिरेकाभ्यां कर्तृत्वस्य मनोनिष्ठदृष्टेः, तत्सत्ताहेतुविषयत्वंसंभवे च तयोक्तशिष्टिशास्त्रार्थेधीमात्रहेतुत्वकल्पनाया बहिरङ्गत्वाद्, अहं कर्तेति । धियश्चात्मनः साधारण्याच्च कर्तृत्वमात्मनोऽस्तीत्याह—कस्यादिति । स्वर्गाद्यर्थिनो बागादिविध्यन्वयानुपपत्त्या कर्तृत्वमात्मनो दुर्बोरमिलाह—शास्त्रेति । तदेव व्याकरोति—एवमिति । ऐक्यद्वयविरोधे विधिशास्त्रमन्यपरतया दुर्बलमित्याशङ्क्य संपरस्वलेन तस्याः सावकाशत्वाद्विधिद्वयेति निरवकाशस्यान्येनमिलाह—अन्यथेति । कर्ता बुद्धिरित्युपगमात्तद्विषयत्वेन विधिशास्त्रं सावकाशमित्याशङ्क्य विधेः प्रतिपत्तुरेव कर्तृत्वेत्याह—तद्वीति । ममेदं कर्तव्यमिति धीसमर्थस्य चेतनस्य विधिसंबन्धमाह विधिशास्त्रमित्यर्थः । तथापि कथं तस्य कर्तृत्ववीरित्याशङ्काह—नचेति । तस्य विधेयार्थकर्तृतां विनाऽनुपपन्नं विधिशास्त्रं चेतनस्य तदर्थानुपपत्त्या गमयति । बुद्धेरेव कर्तृत्वं यस्य भोक्तुरपेक्षितोपायो विधिते तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न तस्यापेक्षितोपाय इत्यसंगतिरिति भावः । 'अनसत्' इत्यादिश्रुतिविरोधे ह्युपायोपदिष्टवैरित्याशङ्क्य श्रुतिमाह—तथेति ॥ ३३ ॥ विहारो विहरणं संचारस्तदुपदेशानुपपत्त्यापि जीवस्य कर्तृत्वेत्याह—विहारेति । दृश्यस्य हेतुत्वरूपत्वमाह—दृष्टश्चेति । जीवप्रक्रियायामिति बुद्धिप्रस्तावस्यासंशयमुक्तम् । तस्ये स्थाने स्वप्नावसायामिति यावत् । दृष्टेरेव गच्छति ॥ ३४ ॥ अकर्तृत्वोपादानानुपपत्त्यापि कर्तृत्वमित्याह—उपादानादिति । तस्याकरोति—दृष्टश्चेति । प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे जीवो हृदयमेवेति योजना । उपादानान्तरमाह—प्राणमिति । योजना पूर्ववत् ॥ ३५ ॥ कर्तृत्वजाकाख्यायुह्यत्वापि जीवस्य कर्तृत्वमित्याह—व्यपदेशाच्चेति । विज्ञानशब्दस्य जीवार्थत्वं गृहीत्वा दृश्यावयवं योजयति—दृष्टश्चेति । न चेदित्या-

‘विज्ञानं यन्न तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च’ (तै० २।५।१) इति । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ सम-
धिगतः । कथमेतन् जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति । नेत्युच्यते । जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः । न
चेज्जीवस्य स्यान्निरदेशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेनेत्येवं निरदक्षयत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां
विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते ‘तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय’ (बृ०
२।१।१७) इति । इह तु ‘विज्ञानं यन्न तनुते’ (तै० २।५।१) इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशा-
बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्युच्यते ॥ ३६ ॥ अत्राह—यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो
जीवः कर्ता स्यात् स्वतन्त्रः सम्प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन संपादयेन्न विपरीतम् । विपरी-
तमपि तु संपादयन्नपलभ्यते । नच स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इति । अत
उत्तरं पठति—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनैवमनिष्टं चोपलभत एवमनियमेनैवैष्टमनिष्टं च संपा-
दयिष्यति । उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेत् । न । विषयप्रकल्प-
नामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् । उपलब्ध्यौ त्वनन्यापेक्षत्वात्मानन्तश्चैतन्योपात्ता । अपि-
चात्रक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । नच सहा-
यापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते । भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्वः पकृत्वम् । सहकारिवैचि-
व्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ ३७ ॥

भाष्यत्रयप्रभा

द्विपर्ययः । करणद्योतितृतीयया निर्देशः स्यात् । तस्मादिह श्रुतौ तनुत इत्याख्यातेन कर्तृवाचिना विज्ञानपदस्य सामानाधि-
करण्यनिर्देशाक्रियायामात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयति—अत्राहेति । जीवः
स्वतन्त्रश्चेद्विष्टमेव कुर्यादस्वतन्त्रश्चेन्न कर्ता, ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इति न्यायादिष्यते । सत्यपि स्वातन्त्र्ये कारकस्यैविव्यादनियता
प्रवृत्तिरिति सूत्रेण परिहरति—यथेति । दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या शङ्कते—उपलब्धावपि । चञ्चुरादीनां चैतन्येन
विषयसंबन्धाथैवात्मसंबन्धोपलब्ध्यौ चात्मनश्चैतन्यस्वभावत्वेन स्वातन्त्र्यादुदाहरणसिद्धिरित्याह—नेति । नन्वात्मा
विषयसंबन्धाथ करणपेक्षयते चेत्कथं स्वतन्त्र इत्याशङ्काह—अपिचेति । स्वातन्त्र्यं नाम न स्वात्मनोपेक्षत्वम्, ईश्वर-
स्यापि प्राणिकमपेक्षत्वेनास्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । किं तु स्वतन्त्रकारकप्रयोजकत्वे सति कारकाग्र्येत्वं स्वातन्त्र्यं तेन स्वतन्त्रोऽपि जीव

भानर्तौ

हि बुद्धिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन, इह तु कर्तृत्वेन, तस्या व्यपदेशो विपर्ययः स्यात् । तस्मादात्मैव
विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्तेति ॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं बोधयति—अत्राह यदीति । भ्रष्टावात् स्वतन्त्र
इष्टमेवात्मनः संपादयेन्नानिष्टम् । अनिष्टसंप्रतिपत्तिरप्यलोपलभ्यते । तस्मान् स्वतन्त्रसत्ता च न कर्ता । तल्लक्षणत्वात्सत्यर्थः ।
असौत्तरम्—उपलब्धिवदनियमः । करणादीनि कारकान्तराणि कर्ता प्रयुङ्क्तं न त्वयं कारकान्तरैः प्रयुज्यत इत्ये-
तावन्मात्रमस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षत इति । ईदृशे हि स्वातन्त्र्ये नेश्वरस्याप्यत्रभवतोऽस्ती-

न्यायनिर्णयः

देव्यांवर्यां शङ्कामाह—नन्विति । नात्र बुद्धिर्विज्ञानमिति सूत्रभागेनाह—नेतीति । तदेव स्फुटयितुं प्रतिबान्तीते—जीवस्येति ।
प्रतिशार्थं सूत्रावयवं व्याकुर्वन्त्यतिरेकेण स्फोरयति—नेति । विपर्ययमस्मिनयति—विज्ञानेति । असन्नेते बुद्धेरेव कर्तृत्वात्तत्र तदपे-
क्षसिद्धिरित्याशङ्क्य केवलमया बुद्धेः करणत्वेनैव व्यपदेशादस्यान्यैवमित्याह—तथेति । तैत्तिरीयश्रुतौ विशेषमाह—इहेति । कर्तृसा-
मानाधिकरण्यमाख्यातेन कर्तृवाचिना विज्ञानपदस्याभिवाहारः । प्रकृते वाक्ये विज्ञानस्य कर्तृत्वमन्यत्र करणत्वेऽपीति निगमयति—
‘इह्यदोष इति ॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरव्यावर्त्यमाह—अत्रेति । तथैव संपादयति नेत्याह—विपरीतमिति । सहकारिवशादिष्टानिष्टोपा-
दानेषु पुरुषप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—नचेति । तस्यास्वातन्त्र्ये लक्षणाभावादकर्तृत्वं स्वातन्त्र्ये बुद्धिपूर्वकारिणो नानियता प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
सूत्रमवतारयति—अत इति । सत्यपि स्वातन्त्र्ये सादनियता प्रवृत्तिरिति सर्वं व्याकुर्वन्परिरति—यथेति । दृष्टान्ते विवदमानः
सन्नाह—उपलब्धाविति । चञ्चुरादीनां विषयोपनायकत्वादुपलब्ध्यौ चालनश्चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यादुदाहरणसिद्धिरित्याह—नेत्या-
दीनां । विषयोपनयनद्वारा तेषां करणपेक्षाग्नौव्याचालनः स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याह—अपि चेति । इतश्च दृष्टान्ताद्यनिमित्तकयोर्न
वैषम्यमिति यावत् । ‘उपलब्धाविविषयैः । देशाद्यपेक्षायां लक्षणाभावादकर्तृत्वं सादित्याशङ्क्याह—नचेति । तत्र हेतुमाह—
भवतीति । यद्युक्तं धीपूर्वकारिणो नानियता प्रवृत्तिरिति, तत्राह—सहकारीति । कर्ता हि करणादीनि कारकान्तराणि प्रयुङ्क्तं न

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि पुनर्विज्ञानशब्दाच्चा बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । करणशक्तिबुद्धेर्हयित कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्यां च बुद्धेः कर्तृ-शक्तौ तस्या एवाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् । अहं गच्छाम्यहमगच्छाम्यहं भुङ्क्षेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वा-र्थकारि करणमन्यत्वरूपवित्तव्यम् । शक्तौऽपि हि सन्कर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यत इति । ततश्च संज्ञामात्रे विवादः स्यान्न वस्तुभेदः कश्चित् । करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृ-त्वाभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ (बृ० २।४।५), ‘ओ-सित्येवं ध्यायथ आत्मानम्’ (मुण्ड० २।२।६) इत्येवंलक्षणः, सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोप-पद्येत । तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥

यथा च तद्वोभयथा ॥ ४० ॥

कर्तृत्वं वास्तवं किं वा कल्पितं वास्तवं भवेत् । यजेतेत्यादिशब्देन सिद्धत्वावाधितत्वात् ॥ १ ॥
असङ्को हीति तद्वाचात्सकदिक रक्तत्वे तत् । अथ्यत्तं भीषछुरादिकरणोपाधिसंनिधेः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

इष्टसाधनत्वन्नान्यनिष्टसाधनमभ्यनुतिष्ठतीत्यभिप्रेता प्रवृत्तिः स्वातन्त्र्यं चेत्स्वविहृदमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ जीवस्य कर्तृत्वे हेत्वन्तरार्थं सूत्रम्—‘शक्तीति । बुद्धेः करणशक्तिविपरीता कर्तृशक्तिः स्यादित्यर्थः । ततः किं, तत्राह—सत्यां च बुद्धेरिति । योऽहंभीगम्यः । स कर्ता स एव जीवो यत्तदपेक्षितं करणं तन्मन इति जीवकर्तृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३८ ॥ ज्ञानसाधनविध्यन्यानुपपत्त्याप्यात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमित्याह—समाधीति । मुक्तिकलभोक्तरेव तदुपायस-माधिकर्तृत्वं युक्तम्, अन्यथात्मनोऽकर्तृत्वं बुद्धेरपि अभोक्त्याः कर्तृत्वायोगात्समाध्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भामती

त्युत्पन्नसंकथः कर्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रेत्युत्सत्साधनविभ्रमेणाभिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्ठं प्रामुखा-दित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः । विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वभावस्य खत्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति वाख्यायते, तत्र वास्यासि स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ शक्तिविपर्ययात् । पूर्वं कारणकविभक्तिविपर्यय उक्तः । संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्यु-नरुक्तम् । अविवर्धयथा तु कारणान्तरकल्पनयोर्नात्र विस्मय इति ॥ ३८ ॥ समाध्यभावाच्च । समाधिरिति संयम-मुपलक्षयति । धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदवेदनीयाः । यथाहुः—‘त्रयमेकत्र संयमः’ इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः । यथाहुः—‘तदेव ध्यानमयमात्रमि-मार्सं स्वरूपशून्यमिव समाधिः’ इति । सोऽयमिह कर्तात्मा समाधानुपदिश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमचैतीति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥

न्यायनिर्णयः

तैरर्थं प्रयुज्यते, तेन तस्य स्वातन्त्र्यं, न, कारकान्तरानपेक्षत्वात्, कापि तथा स्वातन्त्र्ययोगात् । तथाचायमदृष्टवशादिष्टमेव प्रेच्छच्छु-पायभ्रमादिनिष्ठेतुमनुतिष्ठन्निष्ठमाध्यायित्वमित्यता प्रवृत्तिः, कर्तृत्वनियमक्षेत्रार्थः ॥ ३७ ॥ बुद्धेरेव कर्तृत्वे कारकविभक्तिविपर्ययो ‘न चेत्’ इत्युक्तः । संप्रति तच्छक्तिविपर्ययमाह—शक्तीति । सर्वं व्याख्यातुं प्रतिष्ठां व्याकरोति—इत्यत्रेति । हेतुमेव व्यतिरेकद्वारा विष्णोति—यदीति । शक्तिविपर्ययमुदाहरति—करणेति । बुद्धतिरिक्तकर्तृत्वावित्यर्थः । बुद्धेरुक्त कर्तृशक्तिः, तत्राह—सत्यां चेति । कर्तृत्वे बुद्धेरर्थोविषयत्वेनात्मनः किमित्युपेयं, तत्राह—अहंकारेति । अन्तःकरणविष्णोत्वेवात्मत्वात्कुतो बुद्धेरवयवात्मत्वं, त-त्राह—तस्याश्वेति । कर्तुः स्वयमेव शक्तौ करणपेक्षेत्वात्तत्राह—शक्तौऽपि हीति । लोकवदिहापि कर्तृरपेक्षितमेव कारणमिति वक्तुमिति शब्दः । अस्तु तर्हि कर्त्तव्यं बुद्धेरन्वयेव कारणं, तत्राह—ततश्चेति ॥ ३८ ॥ ज्ञानसाधनविध्यन्यानुपपत्त्यापि कर्तृत्वमात्मनः स्वाभाव्यमित्याह—समाधीति । सर्वं विष्णोति—योऽपीति । ज्ञानोपायं समाधिमितिष्ठन्नकर्तामेति । बुद्धेचनमित्यर्थः । शास्त्रावेव-त्वादिहेतुर्तात्फलमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तहेतुप प्रत्येकं साधकत्वं संभावितुमिति शब्दः ॥ ३९ ॥ सांख्यमतपरिचारेनोक्तान्-

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं, तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते । तत्रैतैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादहेत्वभावादिति । एवं प्राते ब्रूमः । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति, अनिमोक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वानिमोक्षः संभवति । अग्रेरिवौघ्यात् । नच कर्तृत्वादिनिर्मुक्तस्याति पुरुषार्थसिद्धिः, कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति । तत्परिहाराश्च निमित्तपरिहारात् । यथाभेदहेतुनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावस्तद्वत् । न । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन संबन्धानामत्यन्तपरिहारासंभवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति । न । साधनायत्तस्यानित्यत्वात् ।

आभ्यन्तरजप्रभा

यथा च तत्क्षोभयथा । उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य संशयपूर्वपक्षावाह—एवं तावदित्यादिना । सांख्यनिरासेनात्मनः कर्तृत्वे साधिते बाधकाभावात् तत्सत्यमिति मीमांसकादिपक्षः प्राप्तः । न चासङ्गत्वागमेन बाधः, अहं कर्तेत्यनुभवसहितकर्तृत्वश्रुतिबलेन तस्यागमस्य सावकत्वादिति प्राप्त उत्सृज्यमेव सिद्धान्तयति—न स्वाभाविकमिति । श्रुतं बाधकाभावादिति तदसिद्धमित्याह—अनिमोक्षेति । ननु कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिक्रियाव्यस्तितथापि शक्तिकार्यस्य क्रियारूपशक्यस्याभावान्मुक्तः पुरुषार्थत्वसिद्धिरिति शङ्कते—ननु स्थितायामिति । सत्यां शक्तौ कथं कार्यपरिहारः, तत्राह—तत्परिहाराश्चेति । मुक्तौ शक्तिसत्त्वे कार्यमपि स्यात्, शक्याभावे शक्ययोगात् । अस्ति हि प्रत्येऽपि कार्यं पुनरुद्भवयोरर्थं सूक्ष्मं शक्यं, तथाच शक्त्या धर्मादिनिमित्तैः सहितकार्याक्षेपान्मुक्तिकोप इति परिहरति—न निमित्तानामपीति । सतिमित्तस्य कार्यस्य शक्यत्वेन शक्त्या संबन्धादिति चानामपि परम्परया शक्तिसंबन्धित्वमुक्तं मन्तव्यम् । संबन्धेन संबन्धित्वेत्यर्थः । यद्वा शक्तिर्लक्षणमाक्षेपकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण यः संबन्धसेनेति अधिकरणे तृतीये । ननु नरस्य कर्मणा देवत्ववच्छास्त्रबलात्कर्तृत्वेतासिद्धिरिति शङ्कते—नन्विति ।

आमती

यथा च तत्क्षोभयथा । अवान्तरसंगतिमाह—एवं तावदिति । विमृशति—तत्पुनरिति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—तत्रेति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । नच स्वाभाविकं कर्तृत्वे संभवस्यसत्यपवादो तदौपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । नच मुक्त्यभावप्रसङ्गोऽस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो हेत्याभावेऽपि नाहो भवत्येवं कर्तृत्वभातोऽपि क्रियावेशाभावेऽपि नाकर्ता । तस्मात् स्वाभाविकमेवायं कर्तृत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते । तदस्य बुद्धलससत्यमपि बोद्धव्यं युक्तं, बह्वेवित्यस्यमपि दाष्टे दग्धत्वं, तच्छीलस्य तस्यावगमात् । कर्तृत्वं लस्य क्रियावेशादवगन्तव्यम् । नच नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यसासकृच्छ्रुतस्य संभवति, तस्य च कदाचिदप्यसंसर्गं कथं तच्छक्तियोगो निर्धिष्यथायाः शक्तेरसंभवात् । तथाच यदि तत्सिद्ध्यर्थं तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयते तथा सति तत्स्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद्भावनाशप्रसङ्गः, नच मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दुःखलाभा विगलितसकलदुःखपरमानन्दावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवानाह—न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मन इति । अभिप्रायः मनुष्या नोदयति—ननु स्थितायामपीति । परिहरति—न । निमित्तानामपीति । शक्त्यशक्याश्रया शक्तिः स्वसत्तावश्यं शक्यमाक्षिपति । तथाच तयाक्षिप्तं शक्यं सदैव स्यादिति भावः । नोदयति—ननु मोक्षसाधनविधानादिति ।

न्यायनिर्णयः

कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वं निरस्यति—यथाचेति । संगतिं दर्शयन्तृक्तं कीर्तयति—एवमिति । उक्ते कर्तृत्वे विप्रतिपत्त्या संशयमाह—तदिति । संगतिप्रभे पूर्ववत् । अत्रापि समाप्तौ सर्वं व्यक्तौ भविष्यतीति मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । नच तर्हि पूर्वोक्तिकारणमन्वयकम्, आरोग्यं आपकत्वात् । नच स्वातन्त्र्येण संबन्धाद्यभावे तस्यैतदवान्तरदृष्टत्वं, तत्रापि कर्तृत्वे समर्थिते सत्यसङ्गागमस्य स्तुत्यापि नेतुं शक्यत्वे विरोधपरिहारेण समन्वयदाढ्येक्षितौ साक्षादपि संगत्यादेः सुभवत्वात् । ननु कर्तृत्वस्वस्वमानुषा हेतवः सापयन्ति, न तस्य स्वाभाविकत्वं, नहि तस्योपाध्यन्येष्वलमुक्तं, तत्राह—अपवादिति । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां निक्षिप्तस्य कर्तृत्वं शङ्कनीयं, तदुत्पत्तौ मनसो निमित्तत्वादिभि तदुपपत्तेरिति मत्वा पूर्वपक्षमुपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनृप स्रष्टादहेतव सिद्धान्तयति—एवमिति । स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादकाभावादित्युक्तं युक्त्युपपत्तेरपवादकत्वादित्याह—नेति । उक्तं विवृण्वककर्तृत्वमात्मनः स्वभावो धर्मो वेति विकल्प्यायं प्रत्याह—कर्तृत्वेति । कर्तृत्वे सत्येव पुरुषार्थसंभवात्किं तत्रिदृशेत्याशङ्काह—नचेति । द्वितीयमाश्रित शङ्कते—नन्विति । सत्यां शक्तौ कार्यपरिहाराऽपि कथं, तत्राह—तदिति । शक्त्येव निमित्तपरिहारात्कार्यपरिहारो दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेति । कर्तृत्वस्य धर्मादीनि निमित्तानि । तेषां ज्ञानानिवर्त्यत्वे मुक्तावपि संभवात्कर्तृत्वं स्यात् । शोचनं तत्रिदृष्टौ तेषामज्ञानकार्यत्वात्कर्तृत्वं तथा स्यात् । शक्तेश्च शक्त्यशक्यसापेक्षतया सतिमित्तप्रतिपक्षेणशक्याक्षेपकत्वादिनिर्मोक्षः । तस्मान्निमित्तपरिहारस्य दुरुपगमत्वाच्च शक्तिवादे मुक्तिरित्याह—नेत्यादिना । शक्तिलक्षणेन शक्यत्वाक्षेपेन शक्येन सह यः संबन्धसेनेति व्यभिकरणे तृतीये । मनुष्यदेहस्य शास्त्रसाधन्यादेवत्वासिनकर्तृभूतस्याकर्तृत्वमोक्षाक्षिप्तः शास्त्रवशादेवेति शङ्कते—नन्विति । किं सत्त्वेन मोक्षो-

अपिच नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनात्मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविकं कर्तृत्वेऽवकल्पेत । तस्मादुपाधिधर्मोप्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथाच श्रुतिः—‘ध्यायतीव लेलायतीव’ (बृ० ४।३।७) इति । ‘आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं मोकेत्याहुर्मनीषिणः’ (कण्ठ० ३।४) इति चोपाधिसंपृक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलभं दर्शयति । नहि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते । ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (बृ० ४।३।२३) इत्यादिश्रवणात् । पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत, परस्मादन्वयश्चेत्तिमाज्ञीवः कर्ता बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरेको न स्यात् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथाच शास्त्रम्—‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति’ (बृ० २।४।१४) इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वं दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वं निवारयति—‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ (बृ० २।४।१४) इति । तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं श्रयेनसंवाकाशो विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्तौ प्राप्नोतात्मना

भाष्यरत्नप्रभा

ज्ञानादकर्तृत्वारम्भयोक्तश्रेयस्कर्तृत्वमाविद्यकं स्याद्यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । यदि कर्मणा मोक्षः, तत्राह—नेति । आत्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानिर्मोक्ष उक्तः । संप्रत्यक्षमितिर्विकारत्वानेकश्रुतिव्याक्रोपाच्च स्वाभाविकमित्याह—अपिचेति । न चाभ्यस्तानेकश्रुतीनां स्तावकत्वकल्पनं युक्तं, न चाहं कर्तृत्वमुभयो विरुध्यते, तस्य सख-सिन्धोदासीनकर्तृत्वावगाहिनोऽप्यासत्वेनाभ्युपपत्तेरित्यर्थः । कर्तृत्वस्याध्यस्तत्वे श्रुतिमाह—तथाचेति । विद्वदुभयव-बाधितं च कर्तृत्वमित्याह—नहीति । बुद्ध्यादिसंघातादव्यतिरेको यदि परस्मादन्वयश्चेतनो न स्यात्तदा पर एव संसारी प्रसज्येत, तस्मानिदं, परस्य नित्यस्य कर्तृत्वस्याघातादिति शङ्कते—पर एवेति । न वयं शुद्धस्य चिदातोः परस्य दन्धं वदामः, किंतु तस्यैवाविद्याबुद्ध्यादिप्रतिबिम्बितस्याविद्यया भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बन्धमोक्षमिति ब्रूमः । कल्पितमेदोऽपि लोके निबन्धप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यवस्थापको दृष्ट इति परिहरति—नाविद्येति । अविद्योपहिते बन्धो न शुद्धात्मनीयत्र श्रुतिमाह—तथाचेति । कर्तृत्वस्य बुद्ध्याध्यव्यव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छ्रुतेश्च न स्वाभाविकत्वमित्याह—तथा स्वमेति । आत्मैव काम्यते आनन्दत्वादित्यात्मकामं स्वरूपं स्वातिरेककाम्यात्मसादकामं, आत्म-मानसी

परिहरति—न । साधनायत्तस्येति । अस्माकं तु न मोक्षः साध्यः, अपितु ब्रह्मस्वरूपं तच्च नित्यमिति । उक्तमभि-प्रायमाविष्करोति—अपिच नित्यशुद्ध इति । नोदयति—पर एव तर्हि संसारीति । अयमर्थः—परश्चेत्संसारी तस्याविद्याप्रविष्ये मुक्तौ सर्वं मुच्येरन्नविशेषात् । ततश्च सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । परस्मादन्वयस्य बुद्ध्यादिसंघात एवेति, तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारी नाम्न इति । परिहरति—न । अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति । न परमात्मनो मुक्ति-संसारी, तस्य नित्यमुक्तात्वात् । नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य, तस्याचेतनत्वात् । अपि खमिद्योपस्थापितानां बुद्ध्यादिसंघातानां भेदात्तत्तद्बुद्ध्यादिसंघातमेदोपधान आत्मैकोऽपि भिन्न इव विशुद्धोऽन्यविशुद्ध इव ततश्चैकबुद्ध्यादिसंघातापगमे तत्र मुक्त-इवेतन्न वद्ध इव यथा मणिकृपाणाद्युपधानभेदादिकमेव सुखं नानेव कीर्षमिव वृत्तमिव इयामसिवावदातमिव अन्धतमो-पधानविगमे तत्र मुक्तमिवाभ्युपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । तस्मात् परमात्मनो मोक्षसंसारी, नापि बुद्ध्या-दिसंघातस्य किंतु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मसमावस्य जीवभावमापश्येति परमार्थः । अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयते—तथाचेति । इदौपाधिकं यदुपाध्याभिभवोद्भवान्ध्यात्मसामिभवोद्भवौ दर्शयति श्रुतिरित्याह—तथा स्वप्नजागरितयो-

न्यायनिर्णयः

ऽज्ञानवृत्तो ज्ञानातन्निवृत्त्यायत उतासन्नपूर्वो हेतुशक्त्या लभ्यते । आधे कर्तृत्वस्य भ्रान्तित्वम् । द्वितीयं दूषयति—नेति । उक्तेः साध-नाय तत्त्वप्रत्येकोक्तम्, तदेव नेत्याह—अपिचेति । तथापि कथं स्वाभाविकं कर्तृत्वमपहृष्यते, तत्राह—तादृमिति । का तर्हि कर्तृत्व-इष्टरात्मनि गतिः, तत्राह—तस्मादिति । आत्मन्योपाधिकमारोपितं कर्तृत्वमित्यत्र मानमाह—तथाचेति । उक्तलक्ष्योक्तावत्यन्माह—उपाधीति । विद्वदुभयविरुद्धा च स्वाभाविकी कर्तृत्वेत्याह—नहीति । विवेकिनामित्युक्तवस्यामेदादेशकमेवमित्याह—नान्य इति । बुद्ध्यादिसंघातादव्यतिरेको यदि परस्मादन्वयश्चेतनो न स्यात्तदा पर एव संसारी कर्ता च प्रसज्येत । नच तद्युक्तं, नित्यशुद्धत्वा-दिविरोधनात् । यदि परस्मादन्वयनस्तर्हि नासौ बुद्ध्यादिव्यतिरेकः स्यादिति शङ्कते—पर एवेति । न तात्केनचस्य चेतनस्य शुक्तिवन्धः, तस्य नित्यमुक्तात्वात् । नापि केवलस्य बुद्ध्यादेस्तौ, तस्य जडत्वात् । किं तस्मान्निर्बोधाविशेषोत्पन्नबुद्ध्यापिधारा चेतन-स्यैव तौ कार्येते । नच न्यवस्थातुपपत्तिः, एकसिद्धिनि विज्ञातौ कार्यनिकमेदाधीनव्यवसापनाद, वस्तुतत्तादाभावासेधत्वात् । तसाल्प-रसादन्यस्य क्षितिमतोऽभावोऽपि वस्तुतः संसारित्वस्य तसिद्धप्रसङ्गात्कल्पनया चोपगमात्तैवमित्याह—न । अविद्येति । उक्तंऽर्थं श्रोतव्यमव्यतिरेको दर्शयति—तथाचेति । उपाध्याद्भवामिभवान्धां कर्तृत्वसोद्भवमिभववशपादपि तदौपाधिकमेत्याह—तथेति ।

संपरिष्वक्तस्य श्रावयति—‘तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकामकामं रूपं शोकान्तरम्’ (बृ० ४।३।२१) इत्यारभ्य ‘एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेवोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः’ (बृ० ४।३।३२) इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः—‘यथा च तक्षोभयथा’ इति । त्वयै चान्यं चः पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वप्रमेयैरौष्ण्यमिति । यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति स एव खगुहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्वापारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा खप्रजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम् । तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृतः सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावताऽंशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिव्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति । खशरीरेण त्वकर्तैव । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्तैवेति । न त्वात्मनस्तक्षण इवावयवाः सन्ति यैहस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपादादीनि न्यसेद्धा । यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तन्न । विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । नच स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम । तस्मा-

भाष्यरत्नप्रभा

कामत्वादकामत्वाच्चासकामं विशोकत्वाच्चेत्याह—शोकेति । शोकान्तरं दुःखास्पृष्टमित्यर्थः । तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एष इति । गतिः प्रप्यं, संपदैश्वर्यं लोको भोग्यं सुखं, चैतस्मादन्वयास्तीत्यर्थः । आत्मा स्वतोऽकर्ता बुद्ध्याद्युपाधिना तु कर्तृत्वं भयथाभाव उक्तः । तत्रार्थे सूत्रं योजयति—तदेतदाहेत्यादिना । संप्रसादः सुषुप्तिः । यथा स्फटिकस्य लौहित्यं कुसुमाद्युपाधिकं तथात्मनः कर्तृत्वं बुद्ध्याद्युपाधिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । नच तौ बुद्धेरात्मकर्तृत्वे करणत्वविषयो नोपादानत्वविषयाविति युक्तं, कारणत्वात् कार्यान्वयुपादानत्वस्वात्मतत्त्वतया चित्संवलिततद्देहाभ्यामुपादानत्वस्यैव सिद्धेः, एवं चिदभेदेनाध्यस्तबुद्ध्याख्याहंकारस्य कर्तृत्वोपादानत्वेन महावाक्यसंमतिश्चेति भावः । ननु तक्षा स्वहस्तादिना वास्यादिप्रेरणशक्तत्वात्स्वतः कर्ता आत्मा तु निरवयवत्वादशक्त इति दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्योपाधिककर्तृवांशेन विवक्षितेन साम्यमाह—तक्षदृष्टान्तश्चेति । शास्त्रेणानूयमानं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह—नच स्वाभाविकमिति । उपाध्यभावकाले श्रुतं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेति भावती

रिति । अत्रैवायं सूत्रं व्याचष्टे—तदेतदाहेति । संप्रसादः सुषुप्तिः । स्यादेतत् । तक्षणः पाण्यादयः सन्ति तैरयं वास्यादीन् व्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा स्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तक्षणे दृष्टान्तेत्यत आह—तक्षदृष्टान्तश्चेति । यथा खशरीरेणोदासीनस्तक्षा सुखी, वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वात्मनातोदासीनः सुखी, मनःप्रभृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावतास्य साम्यं न तु सर्वथा । यथात्मा च जीवोऽवयवान्तरानपेक्षः खशरीरं व्यापारयत्येवं मनःप्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धेः नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः । पूर्वपक्षहेतुस्तनुभाष्यं दृश्यति—यत्तूक्तमिति । यत्परं हि शास्त्रं स एव शास्त्रार्थः । कत्रपेक्षितोपायन्यायनिर्णयः

परमानन्दत्वेनाप्तकामत्वं साधयति—आत्मेति । कामभित्त्याभावादपि तदेत्याह—अकाममिति । अशेषशोकसंस्पृश्यत्वादिपि तदेत्याह—शोकान्तरमिति । उक्तस्य सौषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एषेति । प्रेक्षितमेवंमतिरित्यतस्तत्त्वोदाहृत्वाह—एषोऽस्येति । लोकविशेषस्यापेक्षणीयत्वमाशङ्क्योक्तम्—एष इति । परमानन्दस्यातिरेकस्यापेक्षकत्वमाशङ्क्याह—एषोऽस्येति । उक्तैरेवं धृमनतारयति—तदेतदिति । तदक्षराणि व्याकरोति—स्वयं चेति । चकारोऽवधारणे । तुशब्दाभेदेन स्फोरयति—नैवमिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचक्षाणे हेतुमाह—यथेति । अन्यैरेष्येवं सत्यत्वम् । मानसप्रयत्नराहित्यं निवृत्तत्वम् । कायचैष्टाश्रयत्वं निर्वापारत्वम् । बुद्ध्यादिसंनिष्पन्नैकद्वये सत्वेन जागरादौ क्रियादर्शनादसति तस्मिन्नेवजात्मनि स्वापदौ तददर्शनाद्विद्विष्टस्य क्रियाकारणत्वम् । तत्रापि निमित्तादुपादानस्य कार्यान्वित्वेनानन्तरत्वाद्युपादानत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तन्यायवद्भ्यां ब्रह्मात्मत्वशोषोपेक्षादिनां लभ्यमिति भावः । संप्रसादे कर्तृत्वहितस्यापि जागरादौ कर्तृत्वं चेन्मुक्तावपि तथैव स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । तत्र कारणसद्भावाद्युक्तं कर्तृत्वम्, इह तदभावाच्चेति भावः । यथा कर्तृत्वादित्युक्तस्य तक्षणे वास्यादिप्रेरणत्वेन कर्तृत्वमेवमिहापि स्यादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोक्त्युत्पत्त्यादित्याशङ्क्याह—तक्षेति । इतोऽपि विवक्षितोऽंशेन साम्यं न त्वलन्तमित्याह—न सति । एवं सिद्धान्तमुपपाद्य पूर्वपक्षीजमनुभाषते—यत्तुति । शास्त्रार्थवत्त्वमाह दृश्यति—तत्रेति । ‘यत्परं शास्त्रं स एव तदर्थः’ इत्युपमात्, तस्य च कत्रपेक्षितोपायतापरत्वात्, कर्तुः स्वरूपपरत्वाभावात्कतौ लोकसिद्धौ न शास्त्रसिद्धे इत्यर्थः । यत्सिद्धस्योद्देश्यत्वात्प्रसिद्धेयं मानत्वात्प्रामाणिकं कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह—नचेति । विधिशास्त्रस्य स्वाभाविककर्तृत्वे तात्पर्यभावे फलितमाह—तस्मादिति । श्रुताधीनः निरसति—

द्विविधाकृतं कर्तृत्वमुपादाय विविदिशस्त्वं प्रवर्तिष्यते । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीयक-
मपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविधाकृतं कर्तृत्वमनुवदित्यति । एतेन विहारोपादाने
परिहृते । तयोरेष्यनुवादरूपत्वात् । ननु संध्ये स्थाने प्रसुतेषु करणेषु खे शरीरे यथाकामं परि-
वर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति । तथोपादानेऽपि 'तदेष्टां प्रा-
णानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यात्मनः कर्तृत्वं
गमयत इति । अत्रोच्यते—न तावत्संध्ये स्थानेऽत्यन्तात्मनः करणविरमणमस्ति । 'सर्वीः स्वप्नो
भूत्वेन लोकमतिक्रामति' (बृ० ४।३।७) इति तत्रापि धीसंबन्धश्रवणात् । तथाच स्मरन्ति—
'इन्द्रियानुसारेण मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम्' इति । 'कामाद-
यश्च मनसो वृत्तयः' इति श्रुतिः । ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते । तस्मात्समना एव स्वप्ने विहरति । विहा-
रोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तथाच श्रुतिरिवाकारानुबद्धमेव
स्वप्नव्यापारं वर्णयति—'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्' (बृ०
४।३।१३) इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति । आरक्षसि व गिरिशृङ्गमद्राक्षसि व न-
राजसि । तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संप्रकृत्यैवात्मनः
कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा
योधा युध्यन्ते योधै राजा युध्यत इति । अपिचासिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते

भाष्यरत्नप्रभा

शङ्कते—ननु संध्य इति । किंच करणैर्विशिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्त्रन्तर्भावोत्पत्त्यपि कर्तृविभक्तिः स्यात् । न चैवमस्ति
ततः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमित्याह—तथेति । स्वप्नविहारे तावदुपाधभावोऽसिद्ध इत्याह—न तावत्संध्य इति ।
विहारस्य मिथ्यावात्तत्वेनैवमपि मिथ्येत्याह—विहारोऽपीति । जक्षत् भुञ्जान इव । करणत्वविशिष्टस्य कर्तृत्वे
करणेषु कर्तृविभक्तिः स्यात्, न करणविभक्तिरित्युक्तं प्रत्याह—भवति च लोक इति । कर्तृत्वपि करणविभक्तिर्न
विरुध्यते दृष्टत्वात् । अस्ति च कर्तृत्वप्रयोगः, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादाविति भावः । उपादानस्य सकर्तृत्वकर्म-
जीकृत्य केवलस्यात्मनः कर्तृत्वं निरस्तम् । इदानीं तस्याकियत्वाच्च कर्त्रपेक्षेत्याह—अपिचेति । पूर्वं विज्ञानं जीव इत्य-

भामती

भावनारं तत्र कर्तृत्वरूपपरम् । तेन यथालोकसिद्धं कर्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगम-
यितुमुत्सहते, तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेशविरोधादविधाकृतं तदवतिष्ठते । चोदयति—ननु संध्ये स्थान इति । औपा-
धिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्यगमे संभवतीति स्वाभाविकमेव युज्यत इत्यर्थः । अपिच यत्रापि करणमस्ति तत्रापि केवलस्या-
त्मनः कर्तृत्वश्रवणात्स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह—तथोपादानेऽपीति । तदेतत् परिहरति—न तावत्संध्य इति ।
उपाध्यगमोऽसिद्धोऽन्तःकरणस्योपाधेः संध्येऽप्यवस्थानादित्यर्थः । अपिच स्वप्ने यादृशं ज्ञानं तादृशो विहारोऽपीत्याह—
विहारोऽपि च तत्रेति । तथोपादानेऽपीति । यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तारं श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधा-
नकृतमस्य कर्तृत्वं न शुद्धस्य, नहि परशुसहायशरैस्ता केवलदृष्टता भवति । ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि तु करणा-
दिसहितस्यैव, तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यात् । न चैतदस्तीत्याह—भवति च लोक इति । अपिचासिन्नुपा-
दाने कर्तृविभक्तिः कदाचिदस्त्येव विवक्षावादादित्यर्थः । अपि चेयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा
कर्तृविभक्तिस्तु भाक्ती । कूलं पिपतिषतीतिवदुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—अपिचासिन्नुपा-

न्यायनिर्णयः

कर्त्तैति । तदुभयनिरासव्यायेन लिङ्गद्वयमपि निरस्तमित्याह—एतेनेति । अनुवादरूपत्वात्पारमार्थिककर्तृत्वासाधकत्वादिति शेषः । विहारो-
पदेशः स्वाभाविकमेव कर्तृत्वं साधयति, करणविरहे ह्यतकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वप्रतीत्यादित्याह—नन्वेति । उपादानमपि स्वाभाविकं कर्तृत्वं
गमयतीत्याह—तथेति । विशिष्टस्य कर्तृत्वे करणानामपि कर्त्रन्तर्भावोत्पत्त्यपि कर्तृविभक्तिः स्यात् । नचैवमस्ति, तेषु कर्मकरणविभक्त्यो-
रेव श्रवणात् । तस्मात्केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वैत्यर्थः । परिहरति—अत्रेति । तत्रादौ विहारोपदेशस्य स्वाभाविककर्तृत्वसाधकत्वं प्रत्याह—
न तावदिति । तत्रेति स्मर्योक्तिः । जाग्रदवस्थायामिवैवैत्यर्थः । स्वप्नवस्थायामिव नो मनसः सन्तप्ते स्मृतिमाह—तथाचेति ।
सेवते तेनेव मनसा वासनामागन्निष्पाद्यतीति योजना । स्वप्ने मनःसत्त्वे युक्तिमाह—कामादयश्चेति । तथाच धर्मित्वेन मनोऽपि
तत्रास्तीति शेषः । श्रुतिस्मृतिरित्युक्तिसिद्धं नियमयति—तस्मादिति । विहारस्य वास्तवत्वमुपेक्षेत् । इदानीं तदपि नास्ति कुतस्तद्व्या-
दात्मनो वास्तवकर्तृत्वेत्याह—विहारोऽपीति । यत्पादानादात्मनो वास्तवकर्तृत्वमिति, तत्राह—तथेति । करणसहितस्य कर्तृत्वे कर-
णेषु कर्तृविभक्तिः स्यादित्युक्तं प्रत्याह—भवतीति । करणविशिष्टलोपादानकर्तृत्वमुपेक्षेत्, तदपि नास्तीत्याह—अपिचेति । कर-

न स्वातन्त्र्यं कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः 'विज्ञानं यन्न तनुते' इति, स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति । विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् । मनोनन्तरं पाठाच्च । 'तस्य श्रद्धेव शिरः' (तै० २।४) इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् । श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः । 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' (तै० २।५।१) इति च वाक्यशेषात् । ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । 'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः' इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । नच बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वस्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यमाभिवत्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं, सा चात्मनः । नच तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति । नित्योपलब्धिसवरूपत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्ध्युपवि-

भाष्यरजप्रभा

ज्ञीकृत्य जीवस्य कर्तृत्वे तनुत इति श्रुतिरुक्ता, संप्रति तथा श्रुत्याऽनुपहित्वात्मनः कर्तृत्वमिति प्राप्तौ विज्ञानं बुद्धिरेव तस्या एवात्र कर्तृत्वमुच्यते । तदुपहितात्मनः कर्तृत्वसिद्धय इत्यभिप्रेत्याह—यस्त्वित्येति । 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वादत्र च मनोमयकोशानन्तरं पठितत्वात्कृद्वादविलिङ्गाच्च बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—विज्ञानं देवा इति । 'महद्यक्षं प्रथमजम्' इत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भब्रह्मात्मकबुद्धे-ज्येष्ठत्वोक्तेरत्र देवैरेभिर्निर्यस्युपासमानं ज्येष्ठं ब्रह्म विज्ञानं बुद्धिरेवेत्यर्थः । यक्षं पूज्यम् । किंच श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धि-कार्यत्वोक्तेरत्रापि यज्ञकर्तृविज्ञानं बुद्धिरित्याह—स एष इति । चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो जायते ततश्चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इत्यर्थः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे शक्तिवैपरीत्यप्रसङ्ग इति । तत्र । विद्विद्यन्ते तपडुलाः, ज्वलन्ति काष्ठानि, विभर्ति स्थालीति स्वस्वव्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वस्वीकारादित्याह—नचेति । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्ववर्ताते तेषु न स्यादित्यत आह—उपलब्धीति । यथा काष्ठानां स्वव्यापारे कर्तृत्वेऽपि पाकापेक्षया करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनामध्यवसायसंस्कृपादिक्रियाकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः । ननु तर्ह्युपलब्धिः कस्य व्यापार इत्याह—सा चेति । तर्हि तस्यामात्मा केवलः कर्ता स्यात्, यस्य यो व्यापारः स तस्य कर्तृत्वं स्थितेरित्यत आह—नचेति । उपलब्धेर्नित्यत्वे बुद्ध्यादीनां कथं करणत्वमुक्तमिति चेदुच्यते—अखण्डसाक्षिचैतन्यं बुद्धिद्विषयिभिर्भेदं सद्रिपयावच्छिन्नत्वेन जायते, तथाच विषयावच्छिन्नचैतन्याख्योपलब्धौ बुद्ध्यादीनां करणत्वं बुद्ध्याऽनुपहितात्मनः कर्तृत्वं न केवलस्य, नच बुद्धेरेव तत्कर्तृत्वं चैतन्यस्य जडव्यापारत्वाद्योगादिति भावः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे स पृवाहंभीगम्यो जीव इति तस्य करणान्तरं कल्पनीयं, तथाच नाममात्रे विवाद इति तत्र केवलात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति आर्तिरित्यति—अहंकारेति । सांख्यतिरासार्थं बुद्ध्यभेदेनाध्यस्तदितात्मकाहंकारगतं कर्तृत्वं यदुक्तं तदहंभी-मात्मती

दान इति । यस्त्वयं व्यपदेश इति यत्तदुक्तमसान्निर्बुध्यमानत्रनेतमिति तदितः ससुस्थितम् । सर्वकारकाणां भवेति । विद्विद्यन्ति तपडुला ज्वलन्ति काष्ठानि विभर्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वं, तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह—उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वम् । नन्वेवं सति तस्यमेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तिरित्यत आह—नच तस्यां उपलब्ध्यावप्यस्य स्वाभाविककर्तृत्वमस्ति कस्मात् नित्योपलब्धिसवरूपत्वात् आत्मनः । नहि नित्ये स्वाभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नाख्योपलब्धौ स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम् । नापि बुद्ध्यादिशक्त्यविकर्तृत्वमात्मन्यप्यस्तं यथा तद्रतमध्यवसायादिकर्तृत्वमित्याह—अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्ध्यु-

न्यायनिर्णयः

गव्यापारोपरमस्य बुद्धिपूर्वकत्वाचसिषिष्टे तत्रात्मनः स्वातन्त्र्यमपीष्टमेवेत्याशङ्क्याह—अबुद्धीति । व्यपदेशाच्च क्रियायामित्युक्तमनूय प्रत्याह—यस्त्विति । बुद्धौ विज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धत्वं 'विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इत्यादौ द्रष्टव्यम् । मनोनयानन्तरं विज्ञानमयोक्तेश्च विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थत्वं सन्निधेरित्याह—मनोन्तरेति । तस्य तदर्थत्वे हेत्वन्तरमाह—तस्येति । श्रद्धाद्यवयवत्वेऽपि कुतो विज्ञानमयस्य बुद्धयत्यतिरेकस्तत्राह—श्रद्धादीनां चेति । मन्त्रोपालोचनायामपि विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थेत्याह—विज्ञानमिति । इन्द्रियाणि देवाः । तथापि कथं बुद्धिसिद्धिः, तत्राह—ज्येष्ठत्वस्येति । 'महद्यक्षं प्रथमजं वेद यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' इति बुद्धेरेव हिरण्यगर्भभेदेन ज्येष्ठत्वोक्तिरन्यशेषे बुद्धिसिद्धिरित्यर्थः । किंच श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिसाध्यत्वसिद्धेर्नक्तुर्विज्ञानं बुद्धिरेवेत्याह—स एष इति । चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो जायते तेन चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इति यज्ञकर्तृबुद्धित्वसिद्धेस्तत्सामान्यादत्रापि बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः । 'न वैभिर्देवाविपर्ययः' इत्युक्तं 'शक्तिविपर्ययात्' इत्युक्तेन सह दृश्यते—नचेति । विद्विद्यन्ति तपडुलाः, ज्वलन्ति काष्ठानि, विभर्ति स्थालीति कारकान्तराणामपि स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्वीकारादित्याह—सर्वेति । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वं, नेत्याह—उपलब्धीति । तत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमित्याशङ्कोक्तम्—सा चेति । तर्हि केवलस्यात्मनस्तां प्रति कर्तृत्वं, नेत्याह—नचेति । न चोपलब्धेर्नित्यत्वे कुतो बुद्धेस्तत्र करणत्वेति वाच्यम्, विषयोपरकतया तस्या जन्यत्वात्तत्र करणत्वसिद्धिरिति भावः । यत्तु बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तृत्वमित्युपलब्ध्यं प्रवृत्तिदृष्टेर्नित्यं करणान्तरत्वात्वेत्यत्र केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वमिति, तत्राह—अहंकारेति । सर्वमहंकारम्

तुमर्हति । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिबिधानात् । तस्मात्कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिमित्तमेवेति स्थितम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

१६ अधिकरणम्

प्रवर्तकोऽस्य रागादिरीशो वा रागतः कृषौ । दृष्टा प्रवृत्तिवैयर्थ्यमीदृशस्य प्रेरणे भवेत् ॥ १ ॥

सस्ये तु बुद्धिबन्धीनस्य विषयमवसत्तः । रागोऽन्तर्गामीत्यधीनोऽत इत्येवोऽस्य प्रवर्तकः ॥ २ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिमिवन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं, तत्किमनपेक्ष्येश्वरं भवत्याहोस्व-
दीश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्वं इति । कस्मात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

गम्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव न केवलस्य साक्षिणो भवितुमर्हति, इदमर्थमेव साक्षिस्त्वभावयोगात् । एवं विशिष्टात्मनः कर्तृत्वे विशेषणीभूताया जडबुद्धेरेव करणत्वोपपत्तेर्न करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । अथ्यासं विना केवलबुद्धि-
कर्तृत्ववादिनस्तु करणान्तरप्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः । एवं शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतुनामात्मनः कर्तृत्वमात्रसाधकत्वेऽपि स्वाभाविककर्तृत्वसाधनसामर्थ्याभावादध्यस्तमेव कर्तृत्वं विश्वादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीव्यम् । तस्मादसङ्गत्वविश्व्यादिकर्तृत्व-
श्रुतीनामविरोध इति सिद्धम् ॥ ४० ॥ परात्तु तच्छ्रुतेः । यथा स्फटिके लोहिल्याभ्यासे लोहितद्रव्यं कर्णं तेनायं स्फटिको लोहित इत्यनुभवात्, तथा कामादिपरिणामिबुद्धिरात्मनि कर्तृत्वाद्यभ्यासे कर्णमित्युक्तम् । तदध्यस्तं कर्तृत्व-
मुपजीव्य जीवस्य कारकसंपन्नत्वादीश्वरस्य कारयितुव्युत्पत्तेश्च संशयमाह—यदिदमिति । अत्र ‘एष होव’ इत्यादि-
श्रुतीनां कर्तृत्वात्तद्व्यघोतकविश्व्यादिश्रुतिभिर्विरोधसमाधानात्पादसंगतिः । कर्ममीमांसकमतेन पूर्वपक्षयति—तत्रे-

भामती

र्भवितुमर्हति । कुतः । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं तस्यामेव गन्तुं भवति । एतदुक्तं भवति—यदि बुद्धिरुपलब्धौ भवेत् ततस्तस्या उपलब्धत्वात्मान्यवस्थेत । न चैतदस्ति । तस्या जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धत्वे करणान्तरं कल्पनीयं, तथाच नामात्रे विस्वादा इति तत्र भवतीत्याह—न चैवं सति करणान्तरकल्पना बुद्धेरुपलब्धत्वाभावात् । तत्किमिदानीमकर्णं बुद्धिरुपलब्धत्वात्मा चानुपलब्धेत आह—बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । अयमभि-
संधिः—वैतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वं, नापि बुद्धेः करणत्वं, किंतु वैतन्यमेव विषयाव-
च्छिन्नं वृत्तिरिति चोपलब्धिरिति चाख्यायते । तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वात्मनश्च तदुपधानेनाहं-
कारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यत इति ॥ ४० ॥ परात्तु तच्छ्रुतेः । यदेतज्जीवानामोपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तनालक्षणे तु रागादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कारयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । नचेश्वरो द्वेषपक्षपातरहितो जीवान् साव्यसाधुनि कर्मेण प्रवर्त-
यितुमर्हति, येन धर्माधर्मोपेक्षा जगद्वैयर्थ्यमापद्येत । स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्म एव जन्तुः प्रवर्तयेद्वाधर्मं । ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्र-
वयवन्तो वैयर्थ्यमनुभवन्तीति युक्तम् । एवंच विधिमिषेधयोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा इतीश्वरेणैव

न्यायनिर्णयः

वर्कं कर्तृत्वं तथापि न तदुपलब्धः साक्षिणोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—अहंकारस्येति । अहंकारवत्तद्विशिष्टस्य चैतनस्य कर्तृत्वं साक्षिणोपल-
भ्यते तस्माच्च केवलस्यात्मनः कर्तृत्वम् । विशिष्टस्य च कर्तृत्वे जातुरेव कर्तृत्वं कर्तुरेव भोक्तृत्वमिषेतदपि सिध्यतीत्यर्थः । उपलब्धौ बुद्धे-
रकर्तृत्वे बुद्धेरुपलब्धत्वे करणान्तरं कल्पयितुमिति प्रत्युक्तमित्याह—नचेति । बुद्धेरुपलब्धत्वाभावे सतीति यावत् । किंच बुद्धेरुपलब्धौ
कारणत्वात्मनश्च कर्तृत्वं नेष्टं तदास्मा दुब्रया जानातीत्युक्तं, नेत्याह—बुद्धेरिति । आत्मस्वरूपोपलब्धौ नित्यत्वात्प्रवृत्ताभ्यासेऽपि
तस्यास्तत्तदर्थवच्छेदे बुद्ध्यादीनां करणत्वात्मनश्च तदुपाधिनाऽहंकारपूर्वकं कर्तृत्वादाविरुद्धा प्रसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु समाध्यभावादेति
तस्माह—समाधीति । उक्तहेतुनामात्मनि स्वाभाविककर्तृत्वासाधकत्वे सिद्धे विश्वादिश्रुतीनां कसितकर्तृत्वोपजीवित्वात्, असङ्गश्रुतीनां
च भास्वत्साङ्गत्वादित्यात्मिणोविरोधाभावाज्जिज्ञासुदे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४० ॥ औपाधिकमपि
पूर्वोक्तं कर्तृत्वमीश्वरावत्तमित्याह—परारविति । नियमनस्य जीवस्य करणादिप्रोक्तत्वादीश्वरस्य कारयितुव्युत्पत्तेश्च संशयमाह—
यदििति । कर्ममीमांसकमर्थं गृह्णाति—तत्रेति । अत्र च ‘एष होव’ इत्यादिश्रुतीनां विशिष्टत्वादभिर्विरोधसमाधानेन सर्वनिवाहक-
ब्रह्मणि समन्वयसमाधानात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे दर्शितश्रुतीनां मिमोविरोधादत्राभावाप्युक्तं ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः । सिद्धयान्ते यासा-
मविरोधेन प्रामाण्याच्च तत्सिद्धिः । शास्त्रादीश्वरस्यापेक्षणीयतेति शङ्कते—कस्मादिति । कर्तृत्वसामग्र्यामीश्वरोऽन्तर्भूतो न वेति विकल्प-

सर्वास्त्रेव प्रवृत्तिर्षीश्वरो हेतुकर्तैति श्रुतेरवसीयते । तथाहि श्रुतिर्भवति—‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते’ (कौषी० ३८) इति । ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति’ इति चैवंजातीयका ॥ ४१ ॥ नन्वेवमीश्वरस्य कारयितुत्वे सति वैषम्यनैवृण्ये स्यातामकृताभ्यागमश्च जीवस्येति । नेत्युच्यते—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धवैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति । ततश्चेते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजेत्पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुहमादीनां व्रीहियवादीनां चासाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः । नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते, नाप्यसत्तु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्रिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वेमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैष दोषः । परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः । कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपिच पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात्संसारस्येत्यनवद्यम् । कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति । विहित-

भाष्यरत्नप्रभा

धर्मव्यतिरेके सुखव्यतिरेकप्रहाभावेऽपि ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति’ इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादेव धर्मस्य हेतुत्वसिद्धिः, एवमीश्वरस्यापि शास्त्रबलात्कारयितुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४१ ॥ धर्माधर्माभ्यामेव फलवैषम्यसिद्धेरलसीश्वरेणेत्याशङ्क्य बीजेरेवाङ्कुरवैषम्यसिद्धेः पर्जन्यवैयर्थ्यं स्यात् । यदि विशेषहेतूनां साधारणहेत्वपेक्षत्वात् वैयर्थ्यं तर्हि ईश्वरस्यापि साधारणहेतुत्वात् वैयर्थ्यमित्याह—पर्जन्यवदिति । दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति । अतिदीर्घवैद्यग्रन्थयो गुच्छाः पुष्पस्रवका वा, गुहमास्तु ह्रस्ववह्य इति भेदः । किमीश्वरस्य कारयितुत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यादित्यापाद्यते उत चक्रकापचित्वा । नाह इत्याह—नैष दोष इति । अध्यापकाधीनस्य बटोर्मुख्याप्यनकरतुर्वदशनादिति भावः । चक्रकं निरस्यति—अपिचेति । अनवद्यं जीवस्य कर्तृत्वमीश्वरस्य कारयितुत्वं चेति शेषः । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विध्यादिशास्त्रप्रामाण्यात्तथाप्यनुपपत्तिं प्रमाणयति—कथमित्यादिना । एवं सापेक्षत्वे सलवैयर्थ्यं भवति, अन्यथा-

भामती

न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तूनां प्रवृत्तेः सुखित्वमेव न वैचित्र्यमिति युक्तम् । यद्यप्ययमीश्वरो वीतरागस्तथापि पूर्वपूर्वजन्तुकर्मापेक्षया जन्तून् धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषप्रक्षयाताभ्यां विषमः । नापि विवृणः । न च कर्मप्रचयस्यादिरस्त्यनादित्वात्संसारस्य । न चेश्वरतन्त्रस्य कृतं विधिनियेषाभ्यामिति सांप्रतम् । नहीश्वरः प्रबलतरपवन इव जन्तून् प्रवर्तयत्यपि तु त्वैतन्म्यनुरुप्यमानो रागादुपहारयुक्तेन । एवं चेष्टानिष्ठप्रातिपरिहारार्थिनो विधिनियेषावर्धनतो भवतः । तदनेनाभि-सृचिनिर्गोक्तम्—परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव इति । तस्माद्विधिनियेषावर्धनाविरोधाद्यलोकस्य स्थूलवर्धित्वात् ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति’ इत्यादिश्रुतेः । ‘अशो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छत्स्वर्गं वा श्वप्नमेव वा ॥’ इति स्मृतेश्चेश्वरतन्त्राणामेव जन्तूनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम् । ईश्वर एव विधिनियेषधो-

न्यायनिर्णयः

केवलव्यतिरेकस्य दृष्टकारणकृत्तिविषयत्वादागमसावृष्टकारणकल्पकत्वेन व्यवसानादिति भावः । तानेव क्षतिमाह—तथाहोति ॥ ४१ ॥ षोडान्तरमनुव्रतति—नन्विति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति—नेतीति । तदक्षराणि व्याकरोति—तुशब्द इति । ईश्वरस्य प्रवर्त्तादृष्टापेक्षया प्रवर्तकत्वे फलितमाह—ततश्चेति । दोषाणामप्रसङ्गमेव प्रकटयति—जीवेति । धर्माधर्माभ्यामेव फलवैषम्यासिद्धेरलसीश्वरेणेत्याशङ्क्य पर्जन्यवदित्युक्तम् । तद्विवृणोति—यथेति । अतिदीर्घां बह्व्यो गुच्छाः, हस्यां गुहमा इति भेदः । बीजेभ्यो जायमाना व्रीह्यादीनां कृतं पर्जन्येत्याशङ्क्याह—नहीति । कृतं तर्हि बीजेरेत्याशङ्क्याह—नापीति । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—एवमिति । यदि जीवेन कृतः स्वेच्छया कश्चित्प्रयत्नस्तदा तदपेक्षः सन्नीश्वरो विषमं कर्तृत्वं कुर्वीत । न तु तद्वति, चक्रकापचरिति शङ्कते—नन्विति । किमीश्वरस्य कारयितुत्वे जीवस्य कर्तृत्वमेव नेत्यापाद्यते किंवा तस्य कर्तृत्वे कारयितुत्वमीश्वरस्य नेति, तत्राद्यं प्रत्याह—नेति । नहि सुवर्चिनो माणवको नाध्ययनस्य कर्तेति भावः । द्वितीयं रूपयति—कुर्वन्तं होति । अध्ययनशक्तं प्रलेखाध्यापकत्वोपेक्षमात्रिक्रियाक्षमिन्तं जीवं प्रलपे कारयितुत्वमीश्वरस्य युक्तमिति भावः । चक्रकापचरि निरस्यति—अपिचेति । अनवद्यं जीवस्य कर्तृत्वं तत्कृतधर्माधर्मपेक्षया च कारयितुत्वमीश्वरस्येति शेषः । तस्य सापेक्षत्वे मानं दृच्छति—कथमिति । तत्र मानोक्तिपरं सूत्रावयवमादत्ते—विहितेति । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विहितस्य निषिद्धस्य चावैयर्थ्यम्, तस्य चेन्नैरेपेक्षं तदा तयोरावनवैयर्थ्यम् । अतस्तयोरे-

प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि 'स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत । अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्प्रतिषिद्धकारिणमप्यनर्थेन । ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमित्यात् । ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥४२॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

किं जीवेश्वरसंकेतं व्यवस्था ना श्रुतिद्वयात् । अमेदमेदविषयात्संकेतं न निवार्यते ॥ १ ॥

अंशोऽवच्छिन्न आभास इत्यौपाधिककल्पनैः । जीवेश्वरयोर्व्यवस्था स्वाजीवानां च परस्परम् ॥ २ ॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः । स च संबन्धयोरेव लोके दृष्टो यथा स्वामिश्रुत्ययोर्यथा वाग्निविस्फुल्लिङ्गयोः । ततश्च जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावोऽभ्युपगमार्त्तिक स्वामिश्रुत्यवत्संबन्ध आहोस्विदग्निविस्फुल्लिङ्गवदित्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति । अथवा स्वामि-

भाष्यरत्नप्रभा

नपेक्षत्वे वैयर्थ्यं प्रपञ्चयति—ईश्वर इति । तयोः स्थाने स एव नियुज्येत अभिषिञ्च्येत । तयोः कार्यं स एव कुर्यादिति यावत् । तथाच जीवस्य निरपेक्षेश्वरपरतन्त्रत्वाद्विध्यादिशास्त्रमर्कचिक्करमनर्थकं स्यादिति संबन्धः । पुरुषकारः प्रयत्नः । आदिशब्दार्थमाह—तथेति । पूर्वोक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः । तस्मात् कर्मसापेक्षेश्वरस्य कारितृत्वात् 'एव श्रेव' इत्यादिश्रुतेर्विध्यादिश्रुत्यविरोध इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ अंश-एके । नित्यः स्वप्रकाशोऽनगुरकर्ता जीव इति शोषितत्वं पदार्थस्यात्र ब्रह्मैक्यसाधनेन भेदासेदश्रुतीनां विरोधसमाधानत्वादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रत्यगभिन्नब्रह्मासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावाक्षिप्तं जीवेशयोः संबन्धं विषयीकृत्य द्विविधदृष्टान्तदर्शनात्संशयमाह—ततश्चेति । प्रसिद्धस्वस्वामित्वसंबन्धसंभवाद्वाः कश्चित् संबन्ध इत्यतिप्रसंगेन युक्त इत्यन्वेष्टारोह—अथवेति । अनेन 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धभेदकोटिर्दृशिता । एवं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धा भेद-

भासती

स्थाने नियुज्येत यदिभिनेषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माधर्मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केवलमानर्थक्यं विपरीतं चापद्येत इत्याह—तथा विहितकारिणमिति । पूर्वोक्तश्च दोषः कृताशयाकृताभ्यागमः प्रसज्येत । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । अवान्तरसंगतिमाह—जीवेश्वरयोरिति । उपकार्योपकारकभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । अवान्तरागतौ विनियमनाहेतोरभावादनियमो निश्चय इत्युक्तः । निश्चयहेत्वाभासदर्शनेन भेदपक्षमालम्ब्याह—अथवेति । ईश्वरतत्त्वश्रुतिभावश्चान्वेष्यान्वेष्टृभावश्च ज्ञेयज्ञानुभावश्च नियन्त्यनियन्तृभावश्चापाराधेयभावश्च न जीवपरमात्मनोरभेदोऽवकल्प्यते ।

न्यायनिर्णयः

वत्त्वानुपपत्तिरीश्वरस्य सापेक्षत्वसाधिकेत्वाह—एवमिति । किमितीश्वरस्य नैरपेक्ष्ये विहितादिवैयर्थ्यं, तन्नाह—ईश्वर इति । तयोः स्थाने स एव नियुज्येत यत्तान्मां कार्यं तदसावेव कुर्यादिति तयोरानर्थक्यमित्यर्थः । जीवं प्रति प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन च तदर्थवत्त्वमाज्ञाह—अत्यन्तेति । सर्वान्तरा जीवस्येश्वराधीनत्वात्प्रेरितस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिमाकृताकृतं विधिनिषेधमाश्रित्यमित्यर्थः । आदिशब्दार्थमाह—तथेति । अत्यन्तं स्वातन्त्र्यादेवं कुर्वन्नपि श्वरो न पर्यनुयोगमस्तीत्याज्ञाह—ततश्चेति । ईश्वरस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वे समीहितसमीहितहेतुभेदविधावि शास्त्रममानं स्यादित्यर्थः । आदिशब्दग्रहीतं दोषान्तरमाह—ईश्वरस्येति । पुरुषकारस्य । दृष्टान्तिप्रतिष्ठानानुबलस्य धर्मास्येति यावत् । पुरुषकारवैयर्थ्यं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । तेषां वैयर्थ्यमिति संबन्धः । पूर्वोक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः । तदेवम् 'एवं हि' इत्यादिश्रुतीनां विध्यादिश्रुतिभिर्विरोधात्प्रसिद्धासंगतिरनित्यन्तरं समन्वयसिद्धिरिति ॥ ४२ ॥ जीवात्मन्यारोपितं कर्तृत्वमीश्वरापत्तमित्युक्तम् । इदानीं निर्धारितयोर्यत्तस्य तस्य ब्रह्मैक्यं साधयति—अंश इति । विषयं वृत्तं दृष्टं कीदृशेति—जीवेति । तस्य संबन्धसापेक्षकत्वमाह—स चेति । सिद्धास्तानुसारिणमपि दृष्टान्तमाह—यथा वेति । उपकार्योपकारकत्वाक्षिप्तं जीवेश्वरसंबन्धं विषयीकृत्योपयथा दृष्टिं हेतुं कृत्वा विचारप्रयोजकं संवेदमाह—ततश्चेति । नियामकभावेन पूर्वपक्षाभासं संशुद्धाति—अनियम इति । जीवेश्वरयोर्नरन्तत्वेन अवेदशब्दः संयोगस्यानुपपत्तः, समवायस्य च निरस्तत्वात्, कार्यकारणत्वादिहीनतया तादृशस्यस्यापि दुःसंपादत्वात्, निरन्तरे चांशसंभवात् 'यदोऽस्य' इत्यादिश्रुतेरौपाधिकत्वात्, मूल्यत्वासंसंबन्धस्य च प्रसिद्धत्वात्, अनियमस्य च अधर्मत्वात्प्रियमेन श्रुत्यत्वात्प्रसिद्धत्वात् संबन्धसमसोरित्याह—अथवेति । अत्र च जीवब्रह्मभेदभेदश्रुतिविरोधनिरासेनैकदेशे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसं-

भृत्यप्रकारेणैवेति त्रींशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव संबन्ध इति प्राप्नोति । अतो ब्रवीत्यंश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति, यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गः । अंश इवांशो नहि निरवयवस्य मुख्योऽंशः संभवति । कस्याप्युपनिर्णयवत्वात्स एव न भवति । नानाव्यपदेशात् । 'लो-
-ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छा० ८।७।१) 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरं यमयति' इति चैवंजातीयको भेदनिर्देशो नास्ति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वाभिभूतसारूप्ये युज्यत इत्यत आह—अन्यथा चापीति । नच नाना-
-व्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तर्ह्यन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपा-
-दकः । तथाहि—एकै शक्तिनो दाशकितवादिभावं ब्रह्मण आमनन्त्याथवैष्णिका ब्रह्मसूक्ते—'ब्रह्म
-दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः' इत्यादिना । दाशा य एते कैवर्ताः प्रसिद्धाः, ये चासी
-दासाः स्वाभिभवात्मानमुपपक्षयन्ति, ये चान्ये कितवा द्यूतकृतस्ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजन्तुदाहर-
-णेन सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्यकरणसंघातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह । तथाप्यत्रापि ब्रह्म-
-प्रक्रियायामेवावगमार्थः प्रपञ्चस्ते—'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीणो
-दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' (श्वे० ४।३) इति । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य
-धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्यदास्ते' इति च । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३) इत्या-
-दिश्रुतिभ्यश्चास्यार्थस्य सिद्धिः । चैतन्यं चाविशिष्टं जीवेश्वरयोरेक्याऽग्निविस्फुलिङ्गयोरौघ्यम् ।
-अतो भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वावगमः ॥ ४३ ॥ कुतश्चांशत्वावगमः—

मन्त्रवर्णाच ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णैश्चैतमर्थमवगमयति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि
-त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१।१६) इति । अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजङ्गमानि

भाष्यरत्नप्रभा

कोटिद्वेष्टव्या, तथाच भेदाभेदश्रुतीनां समबलत्वाद्विरोधे सति संबन्धातिश्रयात्संबन्धापेक्षस्य पूर्वोक्तोपाकरणोपाकर-
-भावस्यासिद्धिरित्याक्षेपासंगतिः । लोकसिद्धान्तर्यात्मकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां दुर्बलत्वाद्वाज्ञातफलवदभेदश्रु-
-तुसारेण प्रकल्पितभेदसिद्ध्यन्वोऽंशांशिभावः संबन्ध इति सिद्धान्तयति—अत इत्यादिना । अंशेः सांशत्वेऽपि
-निष्कलेश्वरस्य कथं सांशत्वमत आह—अंश इवेति । जीव इत्युपपन्नः । भेद एव चेत्स्वत्तामिभावां युक्तो नांश-
-विभाव इति शङ्कते—ननु चेति । अभेदस्यापि सत्त्वादंशांशिभाव इत्याह—अत इति । वञ्चसि गच्छसि यदास्ते
-यो नामरूपे निर्माय प्रविश्य व्यवहरन्वर्तते तं विद्वानमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिसिद्धाभेदे युक्तिमाह—चैतन्यं
-चेति । जीवो ब्रह्मैव चैतनत्वात् ब्रह्मवदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अस्य सहस्रशीर्षपुरुषस्य तावान्प्रपञ्चो महिमा विभूतिः

आमर्त

न च 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवाः' इत्याथाश्च श्रुतयो दाशा ब्रह्म कितवा ब्रह्मेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदेऽवक-
-ल्पन्ते । न चैताभिर्भेदाभेदप्रतिपादनपरमिः श्रुतिभिः साक्षादंशत्वप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णात् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि'

न्यायनिर्णय

गतयः । पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तासामविरोधात्प्रामाण्यात्तत्सिद्धिः । पूर्वपक्षमनूष
-प्रतिष्ठापनवतायं व्याकरोति—अत इति । अंशेः सांशत्वादंशान्तिरेऽपि प्रकृते न सांशतेति प्रतिसाक्षिदिमाशङ्क्याह—अंश इति ।
-पुत्रसामन्यस्युरुपमेवांशत्वं जीवस्य किं न स्यात्, तथाह—नहीति । चोद्यद्वारा पुत्रावयवमादत्ते—कस्यादिति । व्यतिरेकेण
-व्याकरोति—स इति । आत्मनिष्काभेदे भेदोनलसिद्धिरेतदर्थमालम्बितो भेदः स्यादिति शङ्कते—ननु चेति । कथंविद्भेदेऽपि यस्य
-सिद्धिस्तस्यातिशयेन सिद्धिरालम्बितो भेदः स्यादित्युक्तम् । सुतरामिति । पुत्रावयवोत्तरमाह—अत इति । तस्यार्थमाह—नचेति ।
-अभेदव्यपदेशं विशदयन्दाशकितवादित्वमित्यादि व्याचष्टे—तथाहीति । दाशादिपदार्थोक्तिपूर्वकमुद्देशविषयेतत् प्रकटयन्हीनजन्तुदाहर-
-णतालम्ब्यमाह—दाशा इति । उच्चार्यरुदीकरणाद्यमुदाहरणान्तरमाह—तथेति । वञ्चसि गच्छसि । पुत्रासौवाच सर्वोऽभ्यन्ते स्तुवते न
-परमातेत्याशङ्क्य छलान्तरमाह—सर्वाणीति । यदास्ते यो नामरूपे निर्मायाभिवर्दनादि दुर्बलवर्तते तं विद्वानिद्वैवाभ्युतो भवतीति
-संबन्धः । न केवलं विधिद्वारेणभेदो बोध्यते किंतु विधिद्वाराप्राप्त्याह—नैति । न केवलं क्षुतितोऽभेदो न्यायतत्वेत्याह—चैतन्यं चेति ।
-जीवो नाल्पतं ब्रह्मणो भिद्यते, विद्वदपराह, ब्रह्मवदेवैत्यर्थः । व्यपदेशस्याभ्यामुपपत्तेश्च फलितमाह—अत इति ॥ ४३ ॥ अंशत्वसिद्धौ
-हेतुन्तरत्वेनानन्तरपुत्रप्रवर्तनायति—कुतश्चेति । तद्व्याचष्टे—मञ्जुति । अस्य सहस्रशीर्षः पुरुषस्य तावानमहिमा विभूतिर्न स्वल्पं
-यथाविधे प्रपञ्चज्ञातसांशप्रपञ्चाश्रयात्मनहत्तर पर्यायं प्रकृतः पुरुषः । आषापादार्थं विष्टुणोति—पादोऽस्येति । द्वितीयपादार्थं
-प्रपञ्चयति—त्रिपादिति । भूतशब्देन रूढिर्गोभार्या महाभूतानां जनिमन्मात्रस्य ज्ञाने कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्याह—अत्रेति ।

निर्दिशति । 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् । तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥ कुतश्चांशत्वावगमः ।

अपिच स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्यपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते—'ममैवांशो जीवलोको जीवभूतः सनातनः' (१५ ।७) इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः । यत्कृतं स्वामिभृत्यादिष्वेति शिरीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति । यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्रात्त्वत्रांशशित्वमीशिरीशितव्यभावश्च निश्चीयते । निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसंपन्नाजीवान्प्रशास्तीति न किञ्चिद्विप्रतिषिध्यते ॥ ४५ ॥ अत्राह—ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमाङ्गतेन दुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् । ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् । अतो वरं पूर्वोक्तस्य संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः स्यादिति । अत्रोच्यते—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति प्रतिजानीमहे । जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमित्यविद्यया कृतं दुःखोपभोगमभिम-

आप्यरत्नप्रभा

पुरुषस्तस्मात्प्रपञ्चात् ज्यायान्महत्तरः । भूतानि देहिनी जीवा इत्यत्र नियामकमाह—अहिंसन्निति । तीर्थानि शास्त्रोक्तकर्माणि, तेभ्योऽन्यत्र सर्वप्राणिहिंसामकुर्वन्ब्रह्मलोकमाप्नोतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य प्राणिषु प्रयोगात्सूत्रोक्तमन्त्रेऽपि तथेति भावः । भूतानां पादत्वेऽप्यंशत्वं कुतः, तत्राह—अंशः पाद इति ॥ ४४ ॥ जीवस्य पुरुषसूक्तमन्त्रोक्तभगवदंशत्वे भगवद्गीतासुदाहरति सूत्रकारः—अपिचेति । अत्यन्तभिन्नेति शिरीशितव्यभावप्रसिद्धेः ईशितव्यजीवस्य कथमीश्वरांशत्वमित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनापीशितव्यत्वोपपत्तेः, अनन्यथासिद्धाभेदशास्त्रबलावृत्तत्वमिलाह—यन्निवस्यदिना । औपाधिके ईश्वरस्य नियन्तृत्वे जीव एव तन्नियन्ता किं न स्यादित्यत आह—निरतिशयेति । नितरां हीनः शरीराद्युपाधिः, आज्ञानिकोपाधितारतम्यादीशेशितव्यव्यवस्था, न वस्तुतः । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—'ईशेशितव्यसंबन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः । सम्यग्ज्ञाने तमोष्वस्त्वावीश्वराणामपीश्वरः ॥' इति ॥ ४५ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति—अत्राह्येति । ईश्वरः स्वांशदुःखैर्दुःखी, अंशित्वात्, देवदत्तवदित्यर्थः । ततः किं, तत्राह—ततश्चेति । ज्ञानात्सर्वादादुःखसमष्टिराप्त्यपेक्षया संसारो वरं तत्र स्वदुःखमात्रानुभवादित्यर्थः । नैवंपर इति प्रतिज्ञां विभजते—यथा जीव इति । देवदत्तदृष्टान्ते आन्वितकामकर्मरूपदुःखसामग्रीमत्त्वमुपाधिः, तदभावात्तेश्वरस्य दुःखित्वप्राप्तिः । उक्तं

भामती

इत्यादेः, स्मृतेश्च 'ममैवांशः' इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धिः । निरतिशयोपाधिसंपदा च विभूतियोगेनेश्वरः स्वांशानामपि निकृष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते । नहि तावदनवयवेधरस्य जीवा भवितुमर्हन्त्यंशः । अपिच जीवानां ब्रह्मांशत्वे

न्यायनिर्णयः

बुद्ध्यवधारामात्रे कथं भूतशब्दस्योक्तार्थत्वेलाशङ्क्य वैदिकव्यवहारं दर्शयति—अहिंसन्निति । तीर्थानि शास्त्रोक्तानि कर्माणि तेभ्योऽन्यत्र सर्वेण भूतान्यहिंसन्वर्तेत्यत्र भूतशब्दो जीवप्रधानेषु सारवज्रङ्गेषु प्रयुज्यते तत्र प्राप्तहिंसानिषेधस्य फलवत्त्वात् । अतो युक्तं प्रकृतेऽपि भूतशब्दस्य जीवविषयत्वमित्यर्थः । तथापि भूतानां पादत्वमेवोच्यते न त्वंशत्वमित्याशङ्क्याह—अंश इति । मात्रवर्णिकमभयमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४४ ॥ न केवलं श्रुतेरेव जीवस्येश्वरांशत्वं किंतु स्मृतेरपि च सूत्रान्तरसुत्यापयति—कुतश्चेति । तत्राकरोति—ईश्वरेति । स्मृतिसिद्धमर्थं नियमयति—तस्मादिति । जीवेश्वरयोरीशिरीशितव्यभावात्तस्य स्वामिभृत्यादिष्वेव प्रसिद्धत्वात्तयोः स्वामिभृत्यभावः संबन्धो नांशशित्वं लोकप्रसिद्धिविरोधादित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यत्त्विति । यववराहाधिकरणप्रायेण लोकप्रसिद्धिः शास्त्रीयप्रसिद्धया बाधेत्याह—यद्यपीति । जीवेश्वरयोरोपाधिकत्वाविशेषे कस्मादीशिरीशितव्यभावो विपरीतो न स्यादित्याशङ्क्याह—निरतिशयेति । एकस्मिन्नेव पूर्णे विदात्तान्यनाथनिर्वाच्याविषाकल्पितो जीवेश्वरजगद्भेदः । तत्र कल्पितोपाधयुक्तमपि निषेधशरीरीशिरीशितव्यव्यवस्था । वस्तुतस्तु सर्वकल्पनातीतं विदेकतावमद्वितीयं तत्त्वमिति भावः ॥ ४५ ॥ उत्तरसूत्रन्यायसर्वोपाध्याह—अत्रेति । जीवेश्वरयोरोपाधित्वं सप्रत्यर्थः । दुःखित्वं स्यात् । तत्त्वानामीश्वरत्वमिति शेषः । अंशगतेन दुःखेनांशिनो दुःखित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । ईश्वरस्य दुःखित्वे दोषान्तरमाह—ततश्चेति । ब्रह्मप्राप्तानां महत्तरं दुःखे मांशे मोक्षस्याप्युपस्थापनेत्याह—अत इति । तस्मात्पुनर्नैवे सम्यग्भीषाधनविधाविशास्त्रास्त्रवैयर्थ्यमिलाह—हति सम्यगिति । सूत्रमवतारयति—अत्रेति । नैवंपर इति भागं विभजते—यथेति । प्रतिज्ञाते विमग्नो हेतुमाह—जीवो हीति । जीवस्य दुःखित्वे तद्विशिष्टादीश्वर

न्यते । नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वास्ति । जीवस्याप्यविद्याकृतनामरूप-
निर्वृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानो न तु परमार्थिकोऽस्ति । यथा च
स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानध्यात्यानुभवति तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि
दुःखं तदभिमानध्यात्यैवानुभवत्यहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं केहवशेन पुत्रमित्रादिव्यभिनि-
विशमानः । ततश्च निश्चितमेतद्वगम्यते—सिध्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति । व्य-
तिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते । तथाहि—पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्संबन्धाभिमाननिष्ठितरेषु
च पुत्रो मृतो मित्रं मृतमित्येवमाद्युद्धोषिते येषामेव पुत्रमित्रादिमत्त्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं
दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां प्रतिवाज्जकादीनाम् । अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्यगदर्शना-
र्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति ।
तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वप्रसङ्गः । प्रकाशादिवदिति निर्दर्शनोपपत्त्याः । यथा प्रकाशः सौर-
श्चान्द्रमयो वा विद्यव्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धात्तेष्वनुवृत्तकादिभावं प्रतिपद्यमानेषु
तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थस्तत्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथा नाकाशो घटादिषु ग-
च्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा चोदशरावादिकम्पनात्तद्वत्
सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्वात्सूर्यः कम्पते, एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपहिते जी-
वात्स्येऽशो दुःखायमानेऽपि न तद्धानीश्वरो दुःखायते । जीवस्यापि तु दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तै-

आप्यरत्नप्रभा

चैतदमेदेऽपि विम्बप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यवस्थेति भावः । दुःखस्य आन्तिकृतत्वं प्रपञ्चयति—जीवस्यापीत्यादिना ।
आन्ती सत्यां दुःखमित्यन्वयमुक्त्वा आन्त्यभावे दुःखाभावदर्शनाच्च आन्तिकृतं दुःखमिति निश्चीयत इत्याह—
व्यतिरेकेति । इत्येवमिति सम्यग्ज्ञाने दुःखाभावो दुःखाभावो दुःखः किमु वाच्यं नित्यसर्वज्ञे-
श्वरस्येत्याह—अतश्चेति । एवमंशित्वे हेतोः सोपाधिकत्वमुक्त्वा योऽंशी स वस्तुतः स्वांशधर्मवानिति व्याप्तिं स्थलत्रये
व्यभिचारयति—प्रकाशादिवदिति । वस्तुतः स्वांशदुःखित्वसाध्यस्य देवदत्तदृष्टान्ते वैकल्यमप्याह—जीवस्येति ।
कल्पितदुःखित्वसाध्यं तु आत्त्याद्यभावादीधरे नास्तीत्युक्तम् । किंच जीवस्येश्वरस्य वा वस्तुतो दुःखित्वानुमानं न युक्त-

भाष्यती

तद्वता वेदना ब्रह्मणो भवेत् । पादादिगता इव वेदना देवदत्तस्य । ततश्च ब्रह्मभूयंगतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसङ्ग
इति वरं संसार एव सुखः । तत्र हि खगतवेदनामात्रानुभवान् भूरि दुःखमनुभवति । मुक्तसु सर्वजीववेदनाभासिनि प्रयत्नेन
मुक्तिरनर्थबहुलतया परिहर्तव्या स्यादिति । तथा मेदादेयोः परस्परविरोधिनोरैकत्रासंभवांशालं जीवानाम् । नच ब्रह्मैव
सदसन्तस्तु जीवा इति युक्तं, सुखदुःखमुक्तिर्संसारव्यवस्थामावप्रसङ्गादनुज्ञापरिहाराभावाप्रसङ्गाच्च । तस्माज्जीवा एव परमार्थ-
सन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकाल्यमेदनिमित्तोपचारादिति प्राप्तेऽभिधीयते—अनधिगतार्थावबोधनानि
प्रमाणानि निषेधतः शब्दः । तत्र मेदो लोकसिद्धलाज शब्देन प्रतिपाद्यः । अमेदस्त्वनधिगतलादधिगतमेदानुवादेन प्रति-
पादनमर्हति । येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामुश्यते अन्ते चोपसंक्षिप्यते तत्रैव तस्य तात्पर्यम् । उपनिषद्व्याध्वा-
तोपक्रमतत्परमार्थोपसंहारा अद्वैतपर एव उच्यते । नच यत्परामर्शदोषाचारिकं युक्तम्, अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य

न्यायमिर्णय

स्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य तस्यापि वस्तुतोऽदुःखित्वानैवमित्याह—जीवस्येति । न चानिर्वाच्यमेव दुःखं, ब्रह्मण्यपीति वाच्यं, तदनुपा-
नकदृष्ट्यभावात्, कल्पितस्य च दृष्टिमात्रदेहात्, जीवद्वारा च ब्रह्मणि तदुपगमात् । नचैवं ब्रह्मप्राप्तानां महत्तरदुःखप्राप्तिरज्ञानतज्ज-
ध्वस्तरेव तदप्राप्तिरिति भावः । मिथ्याभिमानकृतं दुःखमित्युक्तं, पुत्रादी विवेकदुःखत्वात्माभिमानभावेऽपि तद्वत्तदुःखत्वात्सम्यग्योपादि-
त्याशङ्क्याह—यथा चेति । अनुमवितारं विधिपन्थान्तिमभिनयति—अहमिति । अन्येनोक्तं निगमयति—ततश्चेति । तमेवार्थं
व्यतिरेकेण स्फोरयति—व्यतिरेकेति । तदेव विज्ञोति—तथाह्येति । उक्तं व्यतिरेकमुपजीव्य सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वप्रसङ्गं प्रत्यादि-
शति—अतश्चेति । लौकिकस्य शाक्तोत्पत्त्यधीन्यस्येत्यर्थः । सम्यग्दर्शनं विवेकज्ञानमात्रम् । विषयशून्यात् । अविषयादिति यावत् ।
तस्य सम्यग्दर्शनं शास्त्रीयं तत्त्वसाक्षात्करणं तस्यार्थवत्त्वमिति किमु वक्तव्यमिति योजना । कैमुतिकन्यायफलमाह—तस्यादिति ।
ईश्वरः स्वांशगतैर्दुःखैर्दुःखी स्यात्, अंशित्वात् देवदत्तबदित्वात् तन्निमित्तभ्रमवस्त्रोपाधेरप्रबोको हेतुरित्युक्तम् । ह्यदानीं तात्त्विकं
प्रातीतिकं वा दुःखित्वमीश्वरे साध्यमिति विकल्प्याच्च यदंशश्रितं तदंशमिति वस्तुतः स्यादित्येव व्यभिचारमाह—प्रकाशेति । प्रकाश-
दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । आत्मन्युपाधितो दुःखादिप्रातीतिरेव, वस्तुतस्तु न प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तमुक्त्वा लोकद्रव्यसंसारस्यापि तत्सिद्ध्य-
तीतिमात्रं न वस्तुतस्तत्र दृष्टान्तमाह—यथाचेति । क्रियामात्रस्यात्मनि वस्तुतो नास्ति प्राप्तिरित्येवमाहरणम्—यथाचेति । दृष्टा-
न्तत्रयगतमर्थं शारीरिकं बोधयति—युज्यमिति । वास्तवे दुःखित्वे साध्ये व्यभिचारमुक्त्वा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यामाह—जीवस्येति ।

वेत्युक्तम् । तथाचाविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः । तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयो यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायत इति । 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पञ्चपञ्चसिद्धान्तम् । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः' इति । चशब्दात्समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । 'तथोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (श्वे० ४।६) इति । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' (कठ० ५।११) इति च ॥ ४७ ॥ अत्राह—यदि तर्ह्येक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात्कथमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति । ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तम् । तद्वेदाद्यानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयाव्यव्यक्तिकीर्णावुपपद्येते किमत्र चोद्यत इति । उच्यते—नैतदेवम् । अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदादित्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति—'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै० २।६।१), 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० ३।७।२३), 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ० ४।४।१९), 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १।४।१०) इत्येवंजातीयकाः । ननु भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वं सिध्यतीत्युक्तम् । स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्याताम्, अमेद एव त्वत्र प्रतिपिपादयिषितो ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

मागमबाधद्विधाह—तथाचेति । दुःखित्वे तद्भावोपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्मृत्याप्यनुमानं बाध्यमित्याह—स्मरन्ति चेति । सूत्रं व्याचष्टे—स्मरन्तीति । तत्र जीवपरयोर्मध्ये कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाः मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशसंख्याको राशिलिङ्गम् । सूत्रे चशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह—चशब्दादिति । यथादित्यः प्रकाश्यदोषेन लिप्यते तथेत्यर्थः । यतो बाह्योऽसङ्गस्तस्मात् लिप्यते एवमस्मिन्निष्कृतसीश्वरे दोषं निरस्यांश इत्युक्तं जीवस्यांशत्वं वेदाद्युपाधिकमिति स्फुटयितुमत्यन्तस्वरूपैक्यमादायाक्षिपति—अत्राहेत्यादिना । कथं तर्हि

मागमी

भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमित्युक्तम् । तस्मादद्वैते भाविके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिवैकनीयाविद्योपधानभेदादेकस्यैव विम्बस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिविम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्येते । नच मोक्षस्थानर्थबहुलता, यतः प्रतिविम्बानामिव इयमातावदाततादिर्जीवानामेव नानावेदनाभिर्संबन्धो ब्रह्माणस्तु विम्बस्यैव न तदभिर्संबन्धः । यथाच दर्पणापनये तत्प्रतिविम्बं विम्बभावेऽवतिष्ठते न कृपाणे प्रतिविम्बितमपि । एवमविद्योपधानविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्तत्तत्तया न लेश इति तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः । तद्यथा—बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि दश बुद्धिमनसी

न्यायनिर्णयः

प्रातीतिके दुःखित्वे साध्ये जीवद्वारा परस्मिन्नपि तत्पतीतेरिष्टत्वेन सिद्धसाध्यतां मत्वोभयत्रापि नास्ति वस्तुतो दुःखित्वमागमविरोधादित्याह—तथाचेति । परकीयानुमाननिरासफलमुपसंहरति—तस्यादिति ॥ ४६ ॥ परानुमाने श्रुतिस्मृतिविरुद्धतया कांक्षत्यापदेशं दर्शयति—स्मरन्तीति । तत्र स्मृतिविरोधं विनगते—स्मरन्ति चेत्यादिना । कासी स्मृतिस्तामाह—तत्रेति । निर्धारणार्थं सप्तमी । फलैश्चापि तं चकारात्मनिरपरीत्यर्थः । कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वायवो मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशसंख्यावच्छिन्नः समूहः सप्तदशको राशिसंज्ञेति यावत् । सूत्रे स्मृतिविरोध उद्भाव्यते, श्रुतिविरोधस्तु न भातीत्याशङ्काह—चशब्दादिति । यथादित्यः सर्वप्रकाशको न प्रकाश्यदोषैः स्मर्यते तथेति यावत् ॥ ४७ ॥ अंशोऽस्मिन्निष्कृतसीश्वरेऽनाद्यनिवैकनीयाविद्योपधानभेदादेकस्यैव विम्बस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिविम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्येते । नच मोक्षस्थानर्थबहुलता, यतः प्रतिविम्बानामिव इयमातावदाततादिर्जीवानामेव नानावेदनाभिर्संबन्धो ब्रह्माणस्तु विम्बस्यैव न तदभिर्संबन्धः । यथाच दर्पणापनये तत्प्रतिविम्बं विम्बभावेऽवतिष्ठते न कृपाणे प्रतिविम्बितमपि । एवमविद्योपधानविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्तत्तत्तया न लेश इति तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः । तद्यथा—बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि दश बुद्धिमनसी

नच निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः संभवतीत्युक्तम् । तस्मात्पर एवैकः सर्वेषां भूताना-
मन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्याऽनुज्ञापरिहारोपपत्तिः ॥ ४७ ॥ तां ब्रूमः—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

‘कृतौ भार्यामुपेयात्’ इत्यनुज्ञा । ‘गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्’ इति परिहारः । तथा ‘अग्नीषोमीयं पशुं
संज्ञपयेत्’ इत्यनुज्ञा । ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्रमुपसेवित-
व्यमित्यनुज्ञा । शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः । एवं प्रकारावनुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो दे-
हसंबन्धाख्याताम् । देहेः संबन्धो देहसंबन्धः । कः पुनर्देहसंबन्धः । देहादिरयं संघातोऽहमे-
वेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । इष्टा च सा सर्वप्राणिनामहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहमन्धो-
ऽहमनन्धोऽहं मूढोऽहममूढ इतीत्येवमारम्भिका । न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यत्रिवारकम-
स्ति । प्राक्तु सम्यग्दर्शनात्परतैषा भ्रान्तिः सर्वजन्तुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसं-
बन्धकृताद्विशेषादेकात्म्याभ्युपगमेऽप्यनुज्ञापरिहाराववकल्येते । सम्यग्दर्शनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहा-
रानर्थक्यं प्राप्तम् । न । तस्य कृतार्थत्वान्नियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो
नियोक्यः स्यात् । आत्मनस्त्वतिरेकं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन्कथं निरुज्येत ।
न चात्मात्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेत् ।

भाष्यरत्नप्रभा

इत्यन्वयः । तत्रेदादंशमेवात् । निरवयवब्रह्मणो मुख्योऽंशो न संभवतीति वदता सिद्धान्तिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति,
भेदाभावे चांशोऽस्तिवाभावादनुज्ञादिभेदव्यवहारानुपपत्तिरित्याक्षेपाभिप्रायः । न वयं भेदस्यासत्त्वं नरश्चङ्गवद्भूमः,
किंतु मिथ्यात्वं वदामः । तथा च देहाद्युपाधिभेदेनांशजीवानामाब्रह्मबोधात्कल्पितभेदादेव्यवहारोपपत्तिरिति सूत्रेण
समाधत्ते—तामित्यादिना ॥ ५७ ॥ ननु भ्रान्तेः कुतश्चिद्विचूतौ व्यवहारविच्छेदः स्यादित्यत आह—न ह्यस्या
इत्यादिना । प्रतया संतता, विशेषो भेदः । अनियोज्यत्वाद्ब्रह्मविदः शास्त्रानर्थक्यमिष्टमित्याह—न तस्येति । नियो-
गविषयद्वैताभावादात्मन्सत्त्वाथे नियोगानुपपत्तेर्न ब्रह्मविशियोज्य इत्यर्थः । नन्वाभ्युपगमिकफलहेतुके कर्मणि देहभित्तात्म-
निवेकेन एवाधिकारो वाच्यः । तथाच ब्रह्मविशियोज्यः, निवेकित्वात्, कर्माधिकारिवदिति शङ्कते—शरीरव्यति-

भामती

वृत्तिभेदमात्रेण भिन्ने अपेक्षीकृत्यैकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया इति सप्तदशको राशिः ॥ ४७ ॥ अनुज्ञा विधिरभि-
मतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना । औपैक्येये प्रवर्तयितुमिष्टानुरोधासंभवात् । कलर्थ्यायामग्नीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तनानु-
पपत्तेश्च । पुरुषार्थेऽपि नियमांशे प्रवृत्तेः—कः पुनर्देहसंबन्ध इति । नहि कूटस्थनित्यस्यात्मनोपरिणामिनोऽस्ति देहेन
संयोगः समवायो वाऽन्यो वा कश्चित् संबन्धः सकलधर्मातिगलादित्यभिप्रायः । उत्तरम्—देहादिरयं संघातोऽह-
मेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । अयमर्थः—सर्वं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः पारमार्थिकः संबन्धः, किंतु
बुद्ध्यादिजनितत्वाविषया विपरीता वृत्तिः ‘अहमेव देहादिसंघातः’ इत्येवंरूपा । अस्यां देहादिसंघात आत्मतादात्म्येन भासते ।
सोऽयं सांघातत्वादात्म्यलक्षणः संबन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूढात्मिसंश्लोदयति—सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्येति ।
उत्तरं—न । तस्येति । यदि सत्यसंभूतदेहादिसंघातोऽनियोपपत्तिं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्तीति सम्यग्दर्शनमभिमतम्,
अद्वैततद्वन्तं प्रति विधिनियेषधोरानर्थक्यमेव । एतदेव विशदयति—हेयोपादेयोरिति । चोदको निगूढाभिसंधि-
माविष्करोति—शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव । आभ्युपगमिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नियोज्यत्वमिति चेत्परिहरति—

न्यायनिर्णयः

—तस्मादिति । सत्त्वैक्ये स्थिते पूर्वोक्तानुपपत्तितादवस्थमित्याह—इत्यत इति । अनुज्ञासिद्धये स्वरूपभेदे वाच्ये सिद्धान्ती सूत्रे-
णोत्तरमाह—तामिति । वैदिकानुज्ञापरिहारौ ज्ञानसौकर्याभेदुदाहरति—ऋताविति । लौकिकावपि तौ दर्शयति—एवमिति । लौकि-
कवैदिकानुज्ञादेरुत्तररूपेऽपि कथमेकारूपे तयोः सिद्धिरित्याशङ्काह—एवमिति । आत्मनो देहेन संबन्धेऽपि कथमुपयोः सिद्धिः,
तत्राह—देहेरेति । आत्मनोऽसङ्गस्य न तैः संगतिरित्याह—क इति । असङ्गत्वेऽपि तस्य देहादिसंबन्धं दर्शयति—देहादिरिति ।
उक्तं संबन्धे मानमाह—इष्टा चेति । तस्या अविद्यात्मकत्वात्तस्या निवृत्तत्वात्तानुज्ञादिपरिहारोपपत्तिरित्याशङ्कः सम्यग्ज्ञानात्प्राप्त्यर्थं वा तस्या
निवृत्तिरिति विवक्ष्यार्थं दूषयति—नहीति । अविद्यात्मकत्वात्तस्याः सम्यग्ज्ञानातिविकिर्षोव्यभावादित्यर्थः । निवारकान्तराभावं तुश-
ब्देन पराभूतस्य सर्वत्रासंक्रुतचित्तत्वमुक्तसंबन्धस्याह—आविश्वति । अज्ञानावस्थायां देहादियोगस्यानिवृत्तत्वे फलितमाह—तदेव-
मिति । विशेषो भेदः । द्वितीयमालम्बने—सम्यग्मिति । सम्यग्दर्शनं किमात्मैक्यार्थः किं वा देहातिरेक्योः । नायः, तदतो देहादि-
संबन्धनिवृत्तेरनुज्ञात्प्राप्त्यर्थमेव सिद्धत्वादित्याह—नेति । अनुपपत्तिमेव वक्तुं सामान्यन्यायमाह—हेयेति । तथापि कथमात्मैक्यदर्शिनो
नियोज्यत्वासिद्धिः, तत्राह—आत्मनस्त्विति । आत्मानातिरेके विषये नियोज्यत्वमाशङ्काहेयोपादेयत्वादात्मनो वैवमित्याह—नचेति ।
द्वितीयं शङ्कते—शरीरेति । व्यतिरेकादर्शने नियोज्यत्वासिद्धेः सति तस्मिन्देहासंबन्धाभियोगायोगादनुज्ञात्प्राप्त्यर्थमित्यर्थः । देहा

न । तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं तथापि ज्योमादिवद्देहाद्यसंहत-
त्वमपश्यत एवात्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । नहि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो
दृष्टः । किमुतेकात्म्यदर्शिनः । नच नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः । सर्वत्राभिमा-
नस्यैव प्रवर्तकत्वाद्भिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः । तस्माद्देहसंबन्धादेवानुज्ञापरिहारो । ज्यो-
तिरादिवत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्यात्परिह्रियते नेतरः । यथाच प्रकाश एकस्यापि
सवितुरमध्यदेशसंबन्धः परिह्रियते नेतरः शुचिभूमिष्ठः । यथा भौमाः प्रदेशा वज्रचैर्द्वयादय
उपादीयन्ते । भौमा अपि सन्तो नरकलेवरादयः परिह्रियन्ते । यथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया
परिगृह्यते तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्यते तद्वत् ॥ ४८ ॥

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् । यस्त्वयं कर्मफलसंबन्धः स चै-
कात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत स्वाभ्येकत्वादिति चेत् । नैतदेवम् । असंततः । नहि कर्तुर्भोक्तृश्चा-
त्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबन्धोऽस्ति । उपाधितन्त्रो हि जीव इत्युक्तम् । उपाध्यसंततानात्र
नास्ति जीवसंतानः । ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥ ४९ ॥

साध्यरत्नप्रभा

रेकेति । परोक्षविवेकस्यारोक्षभ्रमाविरोधित्वात्कर्मिणो देहात्मेदभ्रमोऽस्ति, तथाच भ्रम उपाधिरिति परिहरति—
नेत्यादिना । यथा ज्योम देहाद्विन्नं तद्वद्दहमित्यपश्यतः भ्रान्तस्त्वैतथैः । ब्रह्मविन्नं नियोज्यः, अभ्रान्तत्वात्, सुषु-
प्तवदित्याह—नहीति । देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः संहतत्वदर्शनशून्यस्य भेदभ्रान्तिरहितस्य सुषुप्तस्येति यावत् ।
अत्रस्यापि भ्रान्त्यभावकाले नियोज्यत्वं न दृष्टं किमु वाच्यमात्मविद् इत्यर्थः । अनियोज्यत्वे वाचकमात्राच्च परिहरति—
नचेति । विषयवैराग्यस्य ज्ञानार्थमभ्यस्तस्य ज्ञानानन्तरमनुवृत्त्या विषयेषु प्रवर्तकरागनिवृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
तदुक्तं भगवता 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति । एवमनुज्ञादिप्रसङ्गेननियोज्यं विदुष उक्त्वा प्रकृतिमुपसं-
हरति—तस्मादिति । एकस्याप्युपाधिभेदादनुज्ञापरिहारमोर्दृष्टान्तमाह—ज्योतिरिति । कथं मांसमचीति क्रव्या-
दशुचिः श्मशानाभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ शङ्कात्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—स्यातामित्यादिना । यद्यपि स्थूलदेहसंबन्धा-
दुपादानपरित्यागौ स्यातां तथाप्यन्यकृतकर्मफलमितरेणापि भुज्येतेति कर्मफलव्यतिकरः सांकर्यं स्याद्देहविशिष्टस्य
स्वर्गादिभोगायोगेनाविशिष्टात्मन एकस्यैव भोक्तृत्वात् । तस्मात्स्वर्गां नरकी चेति व्यवस्थासिद्धये आत्मस्वरूपभेदो
वाच्य इति शङ्कायः । भवेत्तदा सांकर्यं यद्यनुपहित्वात्मन एव भोक्तृत्वं स्यात् । न स्येतदस्ति । 'तदुपसारत्वात्' इत्यत्र
भोक्षस्यापि, बुध्युपहितस्यैव कर्तृत्वादित्यापनात्, तथाच बुद्धेः परदेहासंबन्धात्तदुपहितजीवस्य नास्ति परदेहसंबन्ध
इति बुद्धिभेदेन भोक्तृभेदाच्च कर्मादिसांकर्यमिति समाधानार्थः ॥ ४९ ॥ अंशोऽस्याद्यसूत्रे जीवस्यांशत्वं घटाकाशासं-

भानसी

न । तत्संहतत्वाभिमानात् । एतद्विभजते—सत्यमिति । यो ह्यात्मनः शार्दकौशिकाद्देहादुपपत्त्याव्यतिरेकं वेद, न
तु समस्तबुद्ध्यादिसंघातव्यतिरेकं, तस्यामुष्मिकफलेष्वधिकारः । समस्तबुद्ध्यादिव्यतिरेकवेदिनस्तु कर्मभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य
नाधिकारः कर्मणि तथाच न यथेष्टचेष्टा, अभिमानविकलस्य तस्या अप्यभावादिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ येषां तु सांख्यानां

साध्यनिर्णयः

व्यतिरेकदर्शिनोऽपि तत्संहतत्वाभिमानिनो नियोज्यत्वयोगादनुज्ञादेर्वेवचेत्याह—नेत्यादिना । तदेव विभजते—सत्यमिति । अङ्गी-
कृतं भार्गवं दर्शयति—व्यतिरेकेति । तर्हि देहादिधोगस्य निवृत्तेरनुज्ञासिद्धिः, तत्राह—तथापि । असंहतत्वेऽपि तद्दर्शनाभावे
दृष्टान्तमाह—ज्योमादिवदिति । व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं चेदविशेषादिक्यदर्शिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । देहादिष्व-
संहतत्वदर्शिनः संहतत्वदर्शनशून्यस्य सुषुप्तस्येति यावत् । तर्हि सम्यग्दर्शिनो विधिनियेषामावाख्येष्टचेष्टापत्तिः, नेत्याह—नचेति । विष-
याभिनिविष्टचेतसो ज्ञानानुदयादवश्यं साधकावस्थायामेवाभिनिवेशलागेन भवितव्यम् । तस्य पुनः सम्यग्ज्ञानोदयेऽपि पूर्ववासनातो
विषयाभिनिवेशमावाभियतप्रवृत्तेर्न यथेष्टचेष्टेत्यर्थः । प्रसङ्गात्तत्त्वत्वात् प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । उपाधिवशादनुज्ञापरिहारावित्यत्र
दृष्टान्तमाह—ज्योतिरिति । कथं मांसमचीति श्मशानादिसंबन्धी वहिरत्र क्रव्यादित्युच्यते ॥ ४८ ॥ अनुज्ञादेरुक्तरीत्या सिद्धिरूपेण
कर्मफलसंबन्धव्यतिकराशङ्का परिहरति—असंततेश्चेति । सशब्दावल्यां शङ्कामाह—स्यातामिति । यद्यपि स्थूलदेहावच्छेदादनुज्ञा-
परिहारी भुज्येते तथापि कर्मफलसंकोटो दुर्गारः, पतद्देहविशिष्टस्य स्वर्गादिभोगायोगे स्वरूपस्यैव तथोगाग्रौघ्यात् । अतः स्वर्गातरादिष्व-
वस्थानुपपत्त्या स्वरूपभेद इत्यर्थः । किं परमात्मापेक्षयेत्कत्वं किं वा जीवापेक्षया । आद्ये परस्याभोक्तृत्वात् सर्वस्यावस्थां व्यतिकराश-
ङ्केत्याह—नैतदिति । द्वितीयं सूत्रावयवेन निरस्यति—असंततेश्चेति । तदेव निवृत्तोति—नहीति । स्थूलदेहयोगव्यभिचारेऽप्य-
विधातदुपान्तःकरणयोगस्यासंसारमोक्षादप्यभिचारात्तदवच्छिन्नस्यैव स्वर्गादिभोगित्वाच्च व्यवस्थायाः स्वरूपभेदधीरित्यर्थः । औपा-
धिक्यभेदेन व्यवस्थोपपत्तिं सूत्रावयवार्थं दर्शयति—ततश्चेति ॥ ४९ ॥ अपि स्यैव जीवस्यांशत्वमवच्छेदबुद्धयोक्तमनुना रूपं रूप-

आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तयः । न स एव साक्षात् । नापि वस्त्वन्तरम् । अतश्च यथा नैकसिञ्जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकसिञ्जीवे कर्मफलसंयन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्धः । एवमन्यव्यतिकर एव कर्मफलयोः । आभासस्य चाविद्याकृतत्वात्तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति । तद्वयुदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । येषां तु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैव व्यतिकरः प्राप्नोति । कथम् । बहवो विभवंश्चात्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः । सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादिसमाना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांस्यचेतनानि । तन्नात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगान्नवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते । ते चाव्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु समवयन्ति स संसारः । तेषां नवानामात्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां संनिधानाद्यविशेषाच्चैकस्य सुखदुःखसंबन्धे सर्वेषां सुखदुःखसंबन्धः प्राप्नोति । स्यादेतत् । प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैव-

आभ्यरत्नप्रभा

वोपाध्यवच्छेदबुद्ध्योक्तं, संप्रति एवकारेणावच्छेदपक्षारुचि सूचयन् 'रूपं रूपं प्रतिरूपो भवू' इत्यादिश्रुतिसिद्धं प्रतिविम्बपक्षमुपन्यस्यति भगवान् सूत्रकारः—आभास एव चेति । परमात्मैवानुपहितो जीवो न भवति, उपाध्यनुभवात् । नापि ततो भिन्नः, 'स एव इह प्रविष्टः' इत्याद्यभेदश्रुतिसृष्टिविरोधात् । तस्मादविद्यातत्कार्यबुद्ध्यदि-प्रतिविम्ब एव जीव इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बुद्धिप्रतिविम्बमेदात्स्वर्गी नारकीत्यादिव्यवस्था जीवत्वस्याविशकत्वाद्विद्यया मोक्षश्चेत्युपपद्यत इत्याह—अतश्चेत्यादिना । यस्त्वं भास्करस्य प्रलापः प्रतिविम्बस्य नोपाधिसंसृष्टतया कल्पितत्वं किंतु स्वरूपेणैव, अतः कल्पितप्रतिविम्बस्य मुक्तौ स्थित्योगाच्च जीवत्वमिति स सिद्धान्तरहस्याज्ञानकृत इत्युपदेशः । यदि दर्पणे मुखं श्रुक्तौ रजतवत्कल्पितं स्यात्तदा नेदं रजतमिति स्वरूपभाववेदं मुखमिति बाधः स्यात् । अतो नास्ति दर्पणे मुखमिति संसर्गमात्रबाधान्मदीयं मुखमेवेदमित्यबाधितमुखामेदानुभवात्संसृष्टयेनैव कल्पितत्वं प्रवेशवाक्यैश्चाविकृतब्रह्मण एव प्रतिविम्बभाववाक्यप्रवेशोक्तैर्न स्वरूपकल्पना, पराकान्तं चात्र दर्पणटीकायामाचार्यैः रित्युपरम्यते । पुनं स्वमते स्वरूपैक्येऽन्युपहितजीवभेदादसौकर्यमुक्तं, संप्रति सूत्रे चकारस्मृतिं परेषां सांकर्यं वक्तुमुपक्रमते—येषामित्यादिना । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्विषयवत्त्वमधीधर्मभावेना नवात्मविशेषगुणः, संनिधानादीत्यादिपदादौदासीन्यमुक्तम् । सांख्यः स्वाभिप्रायं शङ्कते—स्यादेतदिति । सर्वेषां पुंसां प्रकृतिसांनिध्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुरुषं नियमेन भोगापवर्गार्थं प्रवर्तते, तथा कोद्देश्यपुरुषार्थनियता प्रधानप्रवृत्तिरिति भोगादिव्यवस्था,

भामती

वैशेषिकाणां वा सुखदुःखव्यवस्थां पारमार्थिकीमस्मिच्छतां बहव आत्मानः सर्वगतास्तेषामेवैव व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यान् प्रति व्यतिकर्म तावदाह—कथमिति । यादृशस्तादृशो गुणसंबन्धः सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशिष्ट इति तत्कृते सुखदुःखे सर्वान् प्रत्यविशिष्टे । नच कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्थ्यात् । बोधयति—स्यादेतदिति । अयमर्थः—न प्रधानं स्वभिभूतिख्यापनाय प्रवर्तते, किंतु पुरुषार्थम् । यं च पुरुषं प्रत्यनेन

न्यायनिर्णय

न्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं प्रतिविम्बपक्षमुपन्यस्यति—आभास इति । तद्याख्याति—आभास एवेति । एवकारार्थमाह—नेत्यादिना । न हि जीवः साक्षात्परमात्मैव, उपाधिव्यवधानात् । नापि वस्त्वन्तरं, 'तत्सृष्ट्वा' इत्यादिश्रुतिसृष्टिविरोधादित्यर्थः । आभासपक्षे स्वर्गातरादित्यव्यवधानं दुःखेत्याह—अतश्चेति । अस्मिन्पक्षे बन्धोऽज्ञानाज्ज्ञानात्म्युक्तिरित्येवमिति स्थित्यतीत्याह—अभासस्येति । स्वरूपभेदेऽपि नास्ति दुःखादिसंसार इत्युक्त्वा चकारस्मृतिं वक्तुमुपक्रमते—येषां त्विति । आत्मभेदात्परमते व्यतिकरो नेति शङ्कते—कथमिति । परपक्षे व्यतिकरं प्रसज्यितुं सांख्याभिप्रायं तावदाह—बहव इति । कथं तर्हि तेषां भोगापवर्गौ, तत्राह—तदर्थमिति । वैशेषिकप्रक्रियायामाह—सतीति । घटादिसाम्यमेव स्फोरयति—द्रव्येति । मानवो विवक्षितं दर्शयति—स्वत इति । कथं तर्हि तेषु भोगापवर्गौ, तत्राह—तदिति । तथापि कथं बन्धमोक्षानित्याशङ्क्य बन्धस्वरूपमाह—तत्रेति । मुक्तिस्वरूपमाह—तेषामिति । स्वापादित्याद्व्यवस्थैवत्यन्तपदम् । पक्षद्वयमन्यथ सांख्यपक्षे व्यवस्थानुपपत्तिमाह—तत्रेति । संनिधानाद्यविशेषादित्यादिशब्दादौदासीन्यमुक्तम् । सांख्याभिप्रायमाशङ्कते—स्यादिति । सर्वेषां पुंसां संनिधिननिवेशपत्त्योरेविशेषेऽपि प्रधानमेव तेषां मोक्षार्थं प्रवर्तते । तथाच कस्मिन्काश्च नतर्कीवत्त्वान्न दर्शयित्वा स्वयमेवोपरमते । सविकारप्रधानदर्शनेनैव पुंसां बन्धः, तदुपरमे तद्वृथ्यभावात्सुक्ति-

व्यार्थत्वाद्वाच्यस्या भविष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्थं प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथा-
चानिमोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत्सारम् । न ह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुम् ।
उपपत्त्या तु कयाचिद्व्यवस्थोच्येत । अस्यां पुनरुपपत्तौ कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवश्यं,
प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्यतिकरः । काणादानामपि यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मा-
न्तरैरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात्संनिधानाद्यविशेषात् । ततश्च हेत्वविशेषात्फलाविशेष इत्ये-
कस्यात्मनः सुखदुःखयोगे सर्वोत्पन्नानामपि समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ ५० ॥ स्यादेतत् ।
अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति । नेत्याह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुव्यात्मस्वाकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यन्तराविशेषेण संनिहितेषु मनोवाक्याधैर्धर्मा-
धर्मलक्षणप्रदृष्टमुपाज्यते । सांख्यानां तावत्तदनात्मसमवायि प्रधानवर्ति प्रधानसाधारण्याच्च
प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेनात्ममनःसं-
योगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्याप्यस्यैवात्मन इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावादिष एव दोषः ॥ ५१ ॥
स्यादेतत् । अहमिदं फलं प्राप्नोतीति परिहराणीत्यं प्रयता इत्थं करवाणीत्येवंविधा अभिसं-
ध्याद्यः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं निर्यस्यन्तीति । नेत्याह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवात्ममनःसंयोगेन सर्वात्मसंनिधौ क्रियमाणानां नियमहेतुत्वात्सु-
पपत्तेरुक्तदोषावुपज्ञ एव ॥ ५२ ॥

आभ्यन्तरप्रभा

अन्यथा नियतप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वमाहात्म्यख्यापनार्थं प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्युद्देश्यविवातः स्यादित्यर्थः । जडप्रधान-
स्योद्देश्यविवेकाभावात्पुरुषार्थस्याप्यनागतास्यचेतनस्यानियामकत्वाच्च व्यवस्था, मानयुक्तिशून्यत्वादित्याह—नैतदिति ।
यो हि नियामकाभावेनोद्देश्यविवातमापादयति तं प्रति तस्यैवापादनमिदमिति भावः । तार्किकमतेऽपि भोगादि-
सांकर्यमित्याह—काणादानामिति । हेतुर्मनःसंयोगः, फलं सुखादि, यदात्मादृष्टकृतो यो मनःसंयोगः स तदा-
त्मन एव सुखादिहेतुरिति व्यवस्थां शङ्कते—स्यादेतदिति । सूत्रेण परिहरति—नेत्याहेति ॥ ५० ॥ पूर्ववत्
मनःसंयोगवददृष्टस्यापि सर्वोत्पन्नासाधारणत्वाच्च व्यवस्थेत्यर्थः । सागादिनियमात्तज्जादृष्टनियम इत्याशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं
गृह्णाति—स्यादेतदित्यादिना ॥ ५१ ॥ अनियम उक्तदोषः । आत्मान्तरप्रदेशस्य परदेहे अन्तर्भावाव्यवस्थेति
शङ्कायर्थः ॥ ५२ ॥ किं मनसा संयुक्तात्मैवात्मनः प्रदेशः । उत कविपूतः । आद्ये सर्वात्मनः सर्वदेहेषु अन्तर्भावाव-

भाष्यटी

भोग्यमवगौ पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समासाधिकारतया निवर्तते पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमासाधिकारं प्रवर्तते । एवं च सुक्त-
संसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति निराकरोति—नहीति । सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात् प्रधानस्य
च साधारण्यादसुं पुरुषं प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात् प्रयोजनवशेन विना हेतुं व्यवस्थास्येता । सा चायुक्ता
हेत्वभावादित्यर्थः । भवतु सांख्यानामव्यवस्था, प्रधानसमवायाददृष्टस्य, प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां स्वात्म-

न्यायानिर्णय

रूपचर्यते । अतो नियतप्रधानप्रवृत्त्या व्यवसासिद्धिरित्यर्थः । प्रतिनियतप्रधानप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वविभूतिख्यापनाय तत्प्रवृत्तिरिति पुंसां
मोक्षो न स्यादित्याह—अन्यथेति । प्रधानप्रवृत्तेर्गोक्षार्थत्वेऽपि सर्वेषामपर्यायमेव कसान्नोक्षो न भवेत्, कस्यचित्मोक्षो बन्धश्च
कस्यचिदिति व्यवस्थायां मानाभावादित्याह—नैतदिति । प्रधानस्य स्वविभूतिख्यापनपरिहाराय प्रतिनियतप्रवृत्तिरित्युक्तं, तत्राह—न-
हीति । नियमस्यानादित्वात्वाच्च युक्तिरन्वेष्येत्याशङ्कानियमस्यैवानादित्वान्नैवमित्याह—असत्यामिति । वैशेषिकमतयेऽपि व्यवस्थासि-
द्धिमाह—काणादानामिति । संनिधानादीत्यादिशब्देन द्रव्यत्वादि गृहीतम् । हेतुर्मनःसंयोगः । फलं सुखादि ॥ ५० ॥ यददृष्टकृतो
मनःसंयोगस्तस्यैव तत्कृतं सुखादिति व्यवस्थां शङ्कते—स्यादेतदिति । सूत्रेणोत्तरमाह—नेत्याहेति । अनियमं व्याख्यातुं पक्षद्वय-
साधारणं तज्जन्मप्रकारमाह—बहुस्थिति । यतमृष्टोत्पत्तावपि तन्निमित्ता व्यवस्था किं न स्यादित्याशङ्कः सांख्यानस्याह—सांख्या-
नामिति । पक्षान्तरंऽप्यदृष्टानियमं व्याचष्टे—काणादानामिति । पूर्ववदिति सुखाद्युत्पादकमनःसंयोगवदित्यर्थः । यदा नियमत्वेन
प्रकृतसुखादिवदित्यर्थः । एष एव दोष इत्यदृष्टस्य नियामकत्वायोगो गृह्यते ॥ ५१ ॥ अदृष्टहेत्वसाधारण्येन तस्यापि तत्पक्षं शङ्कते—
स्यादेतदिति । सूत्रेण परिहरति—नेत्याहेति । नदिमजते—अभिसंधीति । अदृष्टं दृष्टान्तमित्युक्तिरित्यर्थः । उक्तो दोषोऽदृष्टस्य

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशो भविष्यत्यतः प्रदेशश्रुता व्यवस्थाऽभिसंध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । कस्मात् । अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति । तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः । कल्पयमानोऽप्ययं निष्प्रदेशास्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीरमपि सर्वात्मसंनिधानुत्पद्यमानमस्यैवात्मनो नेतरेषामिति न नियन्तुं शक्यम् । प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदेकैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्यात् । समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य संभवात् । तथाहि—देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे सुखदुःखमन्वभूतस्मात्प्रदेशादपकान्ते तच्छरीरे यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते स न स्याद्यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्यात् । ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोगस्य । सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां, दृष्टान्ताभावात् । वद तावत्वं के बहवः समानप्रदेशाश्चेति । रूपाद्य इति चेत् । न । तेषामपि धर्म्यशेनोभेदादुल्लक्षणभेदाच्च । ननु

भाष्यरत्नप्रभा

व्यवस्था । द्वितीयं दूषयति—तत्र न वैशेषिकैरिति । सर्वात्मसंनिध्ये सति कस्यचिदेव प्रदेशः कल्पयितुमशक्यः । नियामकाभावादित्यर्थः । प्रदेशकल्पनामङ्गीकृत्याप्याह—कल्पयेति । कार्यमभिसंध्यादिकं यस्यात्मनो यच्छरीरं तत्र तस्यैव भोग इति व्यवस्थामाज्ञायाह—शरीरमपीति । प्रदेशपक्षे दोषान्तरमाह—प्रदेशेति । यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टोपपत्तिः स किं चलः स्थितो वा । नाद्यः, अचलैऽक्षिण्यंशस्य चलनविभागयोरसंभवादप्यवभावादापाताच्च । द्वितीये तस्मिन्नेव प्रदेशे परस्यापि भोगदर्शनाददृष्टमस्तीत्येकेनापि शरीरेण द्वयोरात्मनोर्भोगप्रसङ्गः । यथात्मभेदादप्रदेशयोर्भेदस्तदापि तयोरेकदेहान्तर्भावाज्जोगसांकर्यं तदवस्थं सावयवात्मवादप्रसङ्गश्च । किंच यत्तु यत्रात्मनः प्रदेशो शरीरादिसंयोगाददृष्टमुत्पन्नं तत्तत्रैवाचलप्रदेशे स्थितमिति स्वर्गादिशरीरावच्छिन्नत्वमन्यदृष्टाभावाज्जोगो न स्यात्ततः प्रदेशभेदो न व्यवस्थापकः । यत्रत्रोत्पन्नमदृष्टं स्वाश्रये यत्र क्वचिज्जोगहेतुरिति स्वर्गादिभोगसिद्धिरिति । तत्र । भोगशरीरादूरस्थादृष्टे मानाभावादिति भावः । यदपि केचिदाहुः—मनस एकत्वेऽप्यात्मनो भेदेन संयोगव्यक्तीनां भेदात्कयाचित्संयोगव्यक्त्या कस्मिंश्चिदेवात्मन्यदृष्टादिकमित्यसांकर्यमिति । तत्र । संयोगव्यक्तीनां वैजात्याभावेन सर्वासामेवैकदेहान्तःस्थसर्वात्मस्वदहेतुत्वापत्तेः । तथाच सर्वात्मनामेकस्मिन् देहे भोक्तृत्वं दुर्वारम् । किंच बहूनां विभुत्वमङ्गीकृत्य सांकर्यमुक्तं, संप्रति कर्तव्यां विभुत्वमस्ति, महिमैवास्ति इत्यल्पत्वानुभवात्मनाभावाच्चेत्याह—सर्वगतत्वानुपपत्तिश्चेति । किंच बहूनां विभुत्वे समानदेशत्वं वाच्यं, तच्चायुक्तमदृष्टत्वादित्याह—वदेति । ननु रूपरसादीनामेकवटस्थत्वं दृष्टमिति चेत्, नायमस्मत्संमतो दृष्टान्तः । रूपस्य तेजोमात्रत्वाद्द्रवस्य जलमात्रत्वाद्द्रवस्य पृथिवीमात्रत्वादित्येवं तत्तदुपसंख्यस्वसंधर्म्यशेनोभेदात्तेजआदिधर्म्यतिरिक्तवदाभावात् । किंचात्मनो बहुत्वमप्यसिद्धं, आत्मस्वरूपलक्षणस्याभेदात्, तथाच देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः आत्मत्वात्, यज्ञदत्तात्मवत् । अत्र वैशे-

भामती

समवाय्यदृष्टं प्रत्यात्मसाधारणं तत्कृतश्च मनसा सहात्मनः स्वसामिभावलक्षणः संबन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनामनादित्वात्, तथा चात्मनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि स्वसामिभावस्यासाधारण्यादभिसंध्यादिव्यवस्थोपपद्यत एव । नच संयोगोऽपि

न्यायनिर्णयः

सुखादेशानियमः ॥ ५२ ॥ प्रकारान्तरेणसाधारण्यमाज्ञा दूषयति—प्रदेशादिति चेदिति । चोयं विवृणोति—अथेति । परिहारे विभजते—तदपीत्यादिना । सर्वेषामात्मनां सर्वदेहेष्वन्तर्भावे फलितमाह—तत्रेति । प्रदेशकल्पनामुपेक्षापि दूषयति—कल्पयेति । कार्यमभिसंध्यादि । यस्यात्मनः शरीरं तस्यैव तत्र दृष्टिस्थानो नान्येषामित्याशङ्क्याह—शरीरमिति । नच पूर्वोदृष्टवशादेह नियमस्तत्कार्ये नियमश्च देहसंबन्धादित्यनादित्वादोषोऽन्यपरंपरापातादागमानुरोपे चात्येक्यप्रसङ्गादिति भावः । किंच प्रदेशभेदं विनापि सुखादिव्यवस्थया दृष्टत्वाच्च तस्य व्यवस्थापकत्वेत्याह—प्रदेशेति । द्वयोरात्मनोरुत्पदेशमदृष्टं कथमित्याशङ्क्याह—तथाहीति । किंच प्रदेशभेदेऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिककण्ठ्याच्च तस्य व्यवस्थापकत्वेत्याह—स्वर्गादीति । बहूनां सर्वगतत्वमुपेक्षायव्यस्योक्ता । संप्रति तदपि नास्तीत्याह—सर्वेति । बहूनां विभुत्वे दृष्टान्ताभावेऽपि तुल्यदेशत्वे तद्भावादात्मनो पारिशेष्यादिविभुत्वमित्याशङ्क्याह—वदेति । रूपादीनां बहूनामेक एव घटो देशो दृष्टो नच मिथोविरोधो निरवयवत्वात्तथात्मनामपि निरवयवत्वात्तमेकदेशेति शङ्कते—रूपेति । तेषामपि तेजोजलादिभिः स्वर्गभिरभेदादतिरिक्तवदाभावात्कृतो दृष्टान्तत्वेत्याह—नेति । किंचात्मनो बहुत्वमपि लक्षणभेदादव्य-

बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति । अन्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् । न । भेदकल्पनाय अन्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात् । तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वभेदोपाभाव इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीगोविन्द-भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

पिकः शङ्कते—अन्यविशेषेति । नित्यद्रव्यमात्रवृत्तयो विशेषास्ते च स्वयं स्वाश्रयव्यावर्तका एव न स्वेषां व्यावर्तकमपेक्षन्त इत्यन्या उच्यन्ते । तथाच विशेषरूपलक्षणभेदान्नवत्वात्मभेद इत्यर्थः । न तावदात्मन्यनात्मनः सकाशात्भेदज्ञानार्था विशेषकल्पना, आत्मत्वादेवानात्मभेदसिद्धेः । नाप्यात्मनां मिथो भेदज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदस्याप्यसिद्धेः । नच विशेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पना युक्ता, आत्मभेदज्ञात्वात्मसु विशेषभेदसिद्धिस्तसिद्धौ तज्ज्ञ-सिरित्यन्योन्वाश्रयादिति परिहारायः । यत्तु बहूनां विभुत्वे आकाशदिक्काला दृष्टान्त इति सोऽप्यसंमत इत्याह—आकाशादीनामिति । विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवाच्च विभुभेदः । यथैकस्मिन्नाकाशे मेरीवीणादिभेदेन तारमन्त्रादि-शब्दव्यवस्था एवमेकस्मिन्नप्यात्मनि बुभुषुपाधिभेदेन सुखादिव्यवस्थोपपत्तेरात्मभेदोऽपि व्यवस्थानुपपत्तेरुक्तवानुसुधा भेदकल्पनेत्युपसंहरति—तस्मादिति । एवं भूतभोक्तृश्रुतीनां विरोधाभावाद्ब्रह्मण्यद्वये समन्वय इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाध्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भासति

साधारणः । नहि तस्य मनस आत्मान्तरैर्यः संयोगः स एव स्वाभिनापि, आत्मसंयोगस्य प्रतिसंयोगभेदेन भेदात् । तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वात्, व्यवस्थायाश्चैकत्वेऽप्युपपत्तेः, नानेकात्मकल्पना, गौरवादागमविरोधाच्च । अन्यविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः । भेदे हि तत्कल्पना ततश्च भेद इति । एतदेव काणादमतद्वृत्तणम् । भाष्यकृता तु गौड-वादितया काणादान् प्रत्यप्यदृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि । सांख्यमतदूषणपराध्येवेति तु रोचयन्ते केचित्तदास्तां तावत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भासत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

न्यायनिर्णयः

विशेषवशाद्वा । नाशः, अन्यत्र लक्षणभेदात् । भेदेऽपि प्रकृते तदभावादित्याह—लक्षणमेति । नात्मनां तद्वेदोऽस्ति, तेषां भिन्नलक्षणा-मुपलम्भात् । ततश्चायुक्तं बहुत्वमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कित्वा दूषयति—अन्येत्यादिना । नित्यद्रव्याः स्वरूपसन्तो विशेषास्तद्वशादात्मसु व्यावृत्तिरित्युक्तं, नहि तेषां निमित्ते व्यावृत्तिषीहेतुत्वं स्वरूपादपि तत्प्रसक्तोपाभावप्रसङ्गात् । अतो भेदे सिद्धेऽन्यविशेषसिद्धिस्त-त्सिद्धौ च भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्रैकस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । यत्तु बहूनामात्मनां विभुत्वासिद्धिर्दृष्टान्ताभावादिति । तन्न । आकाशादी-नामेव तथात्वादित्याशङ्क्याह—आकाशादीनामिति । परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । ‘यो बहून्कलयति कल्प-यत्सत्त्वावेकम्’ इति न्यायादेकस्तावदात्मा सर्वसंमतः, तस्मिन्नाकाशकल्पे परोपाधिना व्यवहारसिद्धौ न तात्त्विकभेदकल्पनायां किञ्चिन्मानं फलं वास्तीति भावः । तदेवं सत्भूतभोक्तृविषयश्रुतिविरोधव्यासयेन समन्वयः सिद्धो ब्रह्मणोति पादार्थमुपसंहरति—इति सिद्धमिति ॥ ५३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दशान्तिविरचितायां शारीरकव्याख्यायां न्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमहाभूत-जीवश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यस्तृतीयः पादः ॥

वैगतात्मबहुत्ववादिदृषणमतीतानन्तरपादान्ते प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं संभवति सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि सत्युपमानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवमिति । अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यदुक्त्येतत्, यथाऽदृष्टस्य सर्वत्रसंनिधादुत्पद्यमानस्यानित्यत्वमेवं प्राणानामपि सर्वोत्पन्नः प्रत्यनित्यत्वमिति । तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् । नच जीवेन प्राणा उपमीयेरनिसिद्धान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता । प्राणानां तूत्पत्तिर्याचिख्यासिता । तस्मात्तथैत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति । न । उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबन्धोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिबादिवाक्यजातमुदाहरणम्—एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' (बृ० २।१।२०) इत्येवंजातीयकम् । तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपीत्यर्थः । तथा—'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्धर्मोऽपः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' (मुण्ड० २।१।३) इत्येवमादिष्वपि खादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथवा 'पानव्यापच तद्वत्' (जै० अ० ३।४।१५) इत्येवमादिषु व्यवहितोपमान-

माध्यरतप्रभा

दूषणवधप्राणा इत्यनन्वितम् । यद्यप्यदृष्टवधप्राणा अप्यनियता इति सूत्रमन्वेति तथापि पुनरुक्तम् । जीववधप्राणा नोत्पद्यन्त इति सूत्रार्थश्चेदपसिद्धान्त इत्याक्षेपार्थः । समापत्तेः—न । उदाहरणेति । दृष्टान्तो दाष्टान्तिकसंनिहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैकवाक्यस्थरवेन सांतिष्यमुक्तम् । संप्रति नायं नियमः । जैमिनिना भगवता व्यवहितदृष्टान्तस्याश्रितत्वादित्याह—अथवेति । अस्ति तृतीयाध्यायेऽध्वप्रतिग्रहेष्टयधिकरणं, तस्येदं विषयवाक्यं, 'यावतोऽध्वान्प्रति गृह्णीयातावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इत्येतदुत्तराधिकरणे किमियं वारुणांश्चतुर्गुणं प्रतिग्रहीतुरिति विशये 'प्रतिगृह्णीयात्' इति श्रुतेः प्रतिग्रहीतुरित्याशङ्क्य 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्' इत्युपक्रमे दातृकीर्तनाद्विज्ञानवशादातुरेवेति स्यात्स्थितिः, अतः प्रतिगृह्णीयादित्यस्य पदस्याऽश्वान् यः प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । दद्यादिति यावत् । 'योऽश्वदाता स वारुणांमिष्टिं कुर्वात' इति वाक्यार्थे स्थिते चिन्ता—अश्वदानमिति तेयमिष्टिः किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिके वेति । तत्र 'न केसरिणो ददाति' इति निषिद्धलौकिकाश्वदाने दोषसंभवात्तच्चिरासायंयमिष्टिरिति दोषातिविष्टिलौकिके स्यादिति सूत्रेण प्राप्तिरिति—'अत्र हि वरुणो वा पूर्वं गृह्णाति योऽर्थं प्रतिगृह्णाति' इति दातृदोषं संकीर्त्येष्टिविहिता । वरुणशब्दो जलोदराख्यरोगे रुढः । नच लौकिकेऽश्वदानेऽयं रोगो भवति इति प्रसिद्धम् । नचात्रैवैव वाक्येन प्रसिद्धिः । दाने दोषस्तच्चिरासायं चेष्टिरिति वदतोऽर्थभेदे वाक्यभेदात् । नच वृणोतीति स्युत्यत्वा वरुणशब्दो निषेधातिक्रमकृतदोषानुवादक इति युक्तं, रुद्धिमाणापातात् । तस्याने च वैदिकेऽपि दानेऽश्वलागजस्यदुःखं प्राप्तमुक्त्युत्पत्त्या शक्नोत्यनुवादितुं, तस्मात्प्राणावच्छाद्यैवादोऽयमिति यज्ञसंबन्धिन्यश्वदाने ह्ययमिष्टिरित्येवं विचार्योक्तम्—पानव्यापच तद्वदिति । सोमपाने कियमाणे व्यापद्वमनं यदि स्यात्तदा 'एतं सौमेन्द्रं श्यामाकं चरं निर्वपेत्' इति श्रूयते ।

भासती

शब्दैकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिसस्या यत्र शब्दो निवर्तते तत्र तत्प्रमाणभावेन तदभावः प्रतीयते । यथा चैत्यवन्दनतत्कर्ममताया इत्यर्थः । अत्रापाततः श्रुतिविप्रतिपत्त्यानप्यवसायेन पूर्वपक्षयित्वाऽथवेत्यभिहितं पूर्वपक्षमवधारयति । अभिप्रायोऽस्य दर्शितः । 'पानव्यापच तद्वत्' इत्यत्राध्वप्रतिग्रहेष्टयाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रार्थसादृश्यं तदा परागृह्यम् ।

न्यायनिर्णयः

दृष्टमथवा जीवः । नाथ इत्याह—सर्वेति । परपक्षदूषणस्य प्राणानां च सादृश्याभावेऽपि किमित्युपमानोपमेयभावो न स्यात्, तत्राह—सादृश्ये हीति । कल्पान्तरमाह—अदृष्टेति । तेन साम्यप्रतिपादनमेव प्रकटयति—यथेति । पुनरुक्त्या दूषयति—तदपीति । तृतीयं प्रत्याह—नचेति । सिद्धान्तविरोधं स्फोरयति—जीवस्येति । आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति । सूत्राक्षराक्षेपं परिहरति—नेति । किं तदुदाहरणं, तदाह—अत्रेति । कथं तदुपात्तेनोपमानं, तदाह—तत्रेति । उक्तन्यायमावर्णणादिवक्तव्येष्वापि योजयति—तथेति । सिंहवित्तोवोपमानमित्यङ्गीकृत्यैकवाक्योपात्तत्वेन सांतिष्यमुक्तम् । इदानीं नायं नियमः, व्यवहितोपमानस्यापि सीमासंकीर्णत्वादित्याह—अथवेति । अस्ति तावदश्वदानमिति चेष्टिः 'वरुणो वा पूर्वं गृह्णाति योऽर्थं प्रतिगृह्णाति यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्णीयातावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इत्याम्नाता । सा किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिकेऽश्वदाने वेति संदेहे 'दोषातिविष्टिलौकिके स्याच्छास्त्रा वैदिके न दोषः स्यात्' इति पूर्वपक्षपुत्रम् । अस्यार्थः—अश्वदाने लौकिके दोषनिर्घातार्थां प्रकटोद्विष्टेष्ट्या, तत्रैव 'न केसरिणो ददाति' इति निषेधातिक्रमकृतस्य दोषस्य संसर्गात् । वैदिकेऽश्वदाने सामान्यनिषेधानवकाशात् तत्कृतो दोषः स्यात् । पौण्डरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणेऽपि विशेषशक्नादैकिकाश्वदानस्य निदोषत्वसिद्धिरिति राद्वान्तपुत्रम्—'अर्थवादोऽनुपपातात्तसायके प्रतीयते' इति । तस्मात्—लौकिकेऽश्वदाने सति जलोदररूपवर्णप्रदोषो दोषपूतति मानाभावात् । न चेदमेव वाक्यमत्र मानम्, अश्वदाने जलोदराख्यो दोषस्तन्निर्घातार्थां चेष्टिरित्यर्थभेदे वाक्यभेदात् । नच वरुणशब्दो वृणोतीति निषेधातिक्रमकृतदोषानुवादीति कृतो वाक्यभेदः, तथा सति प्रसिद्धिमाग-

संन्यस्यस्याप्याश्रित्वात् । यथाऽतीतानन्तरपादाद्युक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः । श्रुतत्वमेव । ननु केषुचित्प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तं तदयुक्तम् । प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । नहि कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते । तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवक्ष्याणा अणुत्पद्यन्त इति सूक्तम् ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्च्युतिरिति । तत्प्रत्याह—‘गौण्यसंभवात्’ इति । गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः । नहि प्राणानामुत्पत्तिश्च्युतिर्गौणी संभवति प्रतिज्ञादानिप्रसङ्गात् । ‘कस्मिंश्च भगवो विज्ञाते सर्वसिद्धं विज्ञातं भवति’ (मुण्ड० १।१।३) इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनयेदमाज्ञायते—‘एतस्माज्जायते प्राणः’ (मुण्ड०

भाष्यरत्नप्रभा

तत्राऽथप्रतिग्रहेष्वधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बहुसूत्रव्यवहितस्तद्वदिति परास्मृत्यते, तद्वह्नौकिके धातुसाभ्यर्थं पीतसोमस्य वमनेऽयं चरुः स्याद्वमनमित्येन्द्रियशोषाव्यवहारोपस्य इदस्य ‘इन्द्रियेण वीर्येण व्युत्पद्यते यः सोमं वमति’ इत्यनुवादादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्दमनेऽपि न दोष इति प्राप्ते सिद्धान्तः । लोके वमनकृतेन्द्रियशोषस्य धातुसाभ्यकरणत्वेन गुणत्वाच्च दोषता । वेदे तु ‘मा मे वाङ्माभिमतिगाः’ इति सम्यग्रजगत्पार्थम्यलिङ्गाद्दमने कर्मेवैगुण्यात्तस्य दोषता । तस्माद्वैदिकसोमवमने सोमेन्द्रश्रवणरिति स्थितमित्येवमादिषु सूत्रेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥

भामती

राक्षान्तस्य स्यादेतदेवं यदि संगौर्वी प्राणसद्भावश्च्युतिरनन्यथासिद्धा भवेत् । अन्यथैव लेषा सिध्यति । अवान्तरप्रलये ह्यभि-साधनानां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽसात्पक्षः । तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्रनष्ट एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमस्तस्मदीयात् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपन्नार्था । तस्माद्भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिशोषपत्त्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणत्वे तु प्रतिज्ञातार्थानुगुण्याभावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात्प्राणा अपि नभोवद्ब्रह्मणो विकारा इति । नच नैस्यवन्दनादिवसत्सर्वथा

न्यायनिर्णयः

प्रसङ्गात्तस्यागे क वैदिकेऽपि दाने तुरगत्यागवं केशमात्रमुक्तव्युत्पत्त्या वरणशब्दवाच्यं स्यात् । तस्मात्वावद्वरणगृहीतस्य वरणोन्मोचने श्वेत्सावदस्यानिष्टावित्यर्थेवादोऽयम् । तथाच यत्सर्वनिष्यन्धदाने प्रतीयते वारुणीधितिस्थिते चैवं प्रतिग्रहीतुर्वातुर्वी सेधिरिति संदेहे पूर्वपक्षितम्—‘अञ्चोदितं क कर्म मेदात्’ इति । तस्यार्थः—दातुरञ्चोदितमित्थिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदिति प्रतिग्रहीता तस्य मेदादिशेषणादिति । ‘सा लिङ्गादात्विजे स्यात्’ इति सिद्धान्तसूत्रम् । क्वचित्जामयमित्याल्लिङ्गो यजमानस्तस्मिन्कवेरिति सा वारुणीधितिः स्यात्, ‘प्रजापतिर्वरुणायाधमन्यते’ इत्युपक्रमे दातुः संकीर्तनालिङ्गात् । नच दातरि प्रतिगृह्णातीति विरुद्धं, संप्रदानमेरणादिना तस्यापि प्रतिग्रहकर्तृत्वादित्यर्थः । एवं दातुरिधितिस्थित्यव्याप्योक्तम् ‘पानव्यापन्न तद्वत्’ इति । ‘सोमेन्द्रं चरं निर्वपेच्छयापामां सोमवासी’ इत्यत्र लौकिकसोमपानवमने वा वैदिकसोमपानवमने वा सोमेन्द्रश्रवणरिति संदेहे सति प्रतिग्रहेष्वधिकरणपूर्वपक्षवह्नौकिके धातुसाभ्यर्थं सोमस्य पाने यदि व्यापदमनं भवति तदा तस्मिँल्लौकिके वमने यागो विधीयते । ‘इन्द्रियेण वीर्येण व्युत्पद्यते यः सोमं वमति’ इति दोषाद्दमनमित्येन्द्रियशोषस्य च दर्शनाच्च वरणग्रहणवदमासिः । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्दमनेऽपि न दोष इति पूर्वपक्षवित्वा राक्षान्तितम्—‘दोषावो वैदिके स्वादभोऽह्नि लौकिके न दोषः स्यात्’ इति । वैदिके हि सोमपानवमने सोमेन्द्रश्रवः स्यात् । ‘मा मे वाङ्माभिमतिगाः’ इति मन्त्रलिङ्गाद्दमने कर्मेवैगुण्यादोषावगमात् । लौकिके तु सोमपानवमने न कश्चिदोषः स्यात्तस्य धातुसाभ्यर्थत्वात्तज्जान्येन्द्रियशोषस्य धातुसाभ्यकरणत्वेन गुणत्वाच्च । अयुते चेन्द्रियेणेत्यादिना वैदिकस्य पानस्य व्यापद दोषः, स च वमनेन सोमसंस्कारे विनष्टे सत्युपपद्यते, तस्माद्वैदिके वमने याग इत्यर्थः । ‘तत्सर्वं प्राविशेषात्’ ‘स्वानिनो वा तदर्थत्वात्’ इत्येवंविधाणि पूर्वोक्तपक्षसूत्राण्यदिशब्देन गृह्यन्ते । तेषु व्यवहितोपमानसंबन्धस्याभिमुखैरिष्टत्वाद्वापि व्यवहितोपमानसंबन्धः संभवतीति भाष्यार्थः । व्यवहितोपमानसंबन्धितया तथाशब्दार्थेयुक्त्वा सर्वं योजयति—अथेति । प्रतिज्ञामात्रस्य सृष्टेः कृष्टेर्देहे हेतुं प्रशपूर्वकमाह—कः पुनरिति । पूर्ववादी पूर्वोक्तं सारयति—नन्विति । ‘अश्रवणं श्रवणानुसारिण नैयम्’ इति गुणोपसंहारन्यायेन दूषयति—तद्विति । कुतस्तेनैव न्यायेन श्रवणमश्रवणानुरोधेन न नीयते, विषयविकल्पविरोधादित्याह—नहीति । छलरुडोभेनाश्रुतेनैतत्पत्त्ये फलितमाह—तस्मादिति ॥ १ ॥ विरोधवादिनं प्रतिबोधं गौणवादिनं प्रत्याह—गौणीति । सूत्रव्याप्यत्वंमदुष तदुच्छरत्वेनावतार्य विमजते यदित्यादिना । काऽपि प्रतिज्ञा, कथं वा प्राणानामुत्पत्तेर्गौणत्वे तद्वानिः, तत्राह—कस्मिन्निति । कथमेतस्यादित्यादिना प्रतिज्ञा

२।१।३) इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृत्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्चतौ प्रतिषेधेयं हीयते । तथाच प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्’ (मुण्ड० २।१।१०) इति, ‘ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्’ (मुण्ड० २।१।११) इति च । तथा ‘आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्’ इत्येवंजातीयकासु श्रुतिश्रवणैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम् । नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः’ (मुण्ड० २।१।२) इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतत्सविकारपक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भाववधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकृतविषयानामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । विद्यदधिकरणे हि ‘गौण्यसंभवात्’ इति पूर्वपक्षसूत्रत्वाद्गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वाद्गौण्या जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातम् तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचक्ष्णैः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता स्यात् ॥ २ ॥

आप्यरत्नप्रभा

ननु प्रतिज्ञापि गौणी किं न स्यादित्यत आह—तथाच प्रतिज्ञातार्थमिति । उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपिपादयिषिताद्वितीयत्वप्रतिज्ञानुरोधेन प्राणोत्पत्तिमुच्येवेति भावः । मुण्डकवच्युत्पत्त्यन्तरेऽपि प्रतिज्ञादर्शनात्सा मुख्येत्याह—तथेति । एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिमुख्यत्वे हेतुत्वेन द्रष्टव्येत्यर्थः । इदानीं प्रलये प्रागसत्त्वश्रुतेरिति प्रश्नपूर्वकमाह—कथमित्यादिना । नेदं वाक्यं महाप्रलये परमकारणस्य ब्रह्मणः प्राणवत्त्वं कित्वावान्तरप्रलये हिरण्यगर्भोऽव्यावान्तरप्रकृतिरूपप्राणसद्भावपरमित्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भरूपविकारस्य सत्त्वे कथं तदा विकारासत्त्वकथनं, तत्राह—स्वविकारेति । स्वस्य कार्यब्रह्मणो यत्कार्यं स्थूलं तस्योत्पत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुति महाप्रलये प्राणसत्त्वरूपं लिङ्गं प्राणानुत्पत्तिसाधकं किमित्यवान्तरप्रलयपरतया नीयत इति चेत् ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादि प्रबलजन्मश्रुतिबलादिति वदामः । ननु विकारस्य ब्रह्मणः कथं प्रकृतिस्वमित्यत आह—व्याकृतेति । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे’ इत्यादिश्रुतौ ‘आदिकर्ता स भूतानां’ इत्यादि स्मृतौ च विकारात्मनामपि मूलकारणावस्थारूपाणां ब्रह्मविराडादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रतिद्विरस्ति । पूर्वोपेक्षया विकारस्याप्युत्तरापेक्षया प्रकृतिस्वमित्यर्थः । केचिद्विद्यदधिकरणगुरोरोधेनेदं सूत्रं व्याचक्षते तान्मूषयति—विद्यदिति ॥ २ ॥ तस्य जायत इति पदस्माकासादिषु मुख्यस्य पाठापेक्षया प्राचीनेषु

भामती

प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतिः, क्वचित् खल्वेषामुत्पत्त्यश्रवणमुत्पत्तिश्चुतिस्तु तत्र तत्र दर्शिता । तस्माद्वैषम्यं चैत्यवन्दनपोषादिभिरिति । केचिद्विद्यदधिकरणव्याख्यानेन गौण्यसंभवादिति सूत्रं व्याचक्षते । गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्चुतिरसंभवादुत्पत्तेरिति । तदुक्तम् । विकल्पासहलात् । तथाहि—प्राणानां जीवबद्धाविकृतब्रह्मात्मतयातुपत्तिः स्यात्, ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया वा । न तावज्जीववेषामविकृतब्रह्मात्मता, जडत्वात् । तस्मात्तत्त्वान्तरतयैवामनुत्पत्तिरास्थेया । तथाच ब्रह्मवेदेन सत्त्वेवेदनं

न्यायनिर्णयः

समर्थते, तत्राह—सा चेति । विषये दोषमाह—गौण्यां त्विति । प्रतिज्ञापि गौणीति न तदर्थं प्राणोत्पत्तिमुच्यता वाच्येत्याशङ्क्योपक्रमोपसंहारालोचनया विवक्षिताद्वितीयत्वानुरोधेन प्रतिज्ञाया गौणत्वायोगान्मुच्येव प्राणोत्पत्तिरित्याह—तथाचेति । प्रतिज्ञाया मुख्यत्वसिद्धये भूयःतु प्रदेष्टुं दृष्टव्यं हेत्वन्तरमाह—तथेति । प्राणानामुत्पत्तिस्तेष्वामवस्थानां सत्त्वश्रुतिविषयेति शङ्कते—कथमिति । नैतद्वाक्यं ब्रह्मणो मूलकारणस्य प्राणसद्भावार्थं, तस्य श्रुत्या सर्वविशेषरहित्यसिद्धेरित्याह—नैतदिति । किमिष्यं तर्हि वाक्यं, तत्राह—अवान्तरेति । हिरण्यगर्भोऽवान्तरप्रकृतिस्तत्प्राणस्तत्त्वविषयमेतद्वाक्यमिति योजनम् । हिरण्यगर्भस्यापि विकारात्वात्कथं विकारासत्त्वोक्तिपूर्वकं प्राणसत्त्वावधारणं, तत्राह—स्वविकारेति । अवान्तरप्रलये हिरण्यगर्भकार्यसमुदायासत्त्वापेक्षया तदीयप्राणसत्त्वावधारणमित्यर्थः । ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादिनिर्दिष्टाणां श्रुतैव जन्मोक्तम् । ‘तदाहुः’ इत्यादौ तु प्रागुत्पत्तेस्तोषामवस्थानं जन्माभावे लिङ्गं, तत्र लिङ्गस्य श्रुत्या बाधायामन्यतरस्यालन्तर्वाधकल्पनम् । ‘वरं प्रबलानुरोधेन दुर्बलस्य विषयव्यवसाकल्पनम्’ इति न्यायेन विद्यदादिभिः सहैन्द्रियाणामुत्पत्त्यप्राप्तानाम्हाप्रलये तदुत्पत्तिरवान्तरप्रलये त्वनुत्पत्तिरिति श्रुतिलिङ्गोर्विषयव्यवस्थेति भावः । ब्रह्मण एव सर्वप्रकृतिस्त्वावान्तरप्रकृतौ मानमित्याशङ्काह—व्याकृतेति । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे’, ‘आदिकर्ता स भूतानां’ इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः कार्यावच्छिन्नानामपि मूलकारणावस्थाविशेषाणां हिरण्यगर्भादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धेरवान्तरप्रकृतिरस्तीत्यर्थः । तदेवं प्रागसत्त्वश्रुतेरवान्तरप्रलयविषयत्वमहाप्रलयानन्तरं प्राणोत्पत्तिश्चुतेनैव गौणतैति स्वाभिप्रायेण सूत्रं व्याख्याय विद्यदधिकरणवदिहापि किं न व्याख्यातमित्याशङ्क्य विशेषमाह—विद्यदिति । एकस्य सूत्रसैकार्थत्वयोगे किमर्थद्वयोक्त्येत्याशङ्काह—तदिति ॥ २ ॥ प्राणानां मुख्यं

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः । यज्जायत इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वप्याकाशादिष्वनुवर्तते । 'एतस्माज्जायते प्राणः' (सु० २।१।३) इत्यत्राकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन्प्रकरण एकस्मिन् वाक्य एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्वैषम्य इत्यध्यवसातुं शक्यम् । वैरूप्यप्रसङ्गात् । तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' (प्रश्न० ६।४) इत्यत्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वन्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिव्यनुषज्यते । यत्रापि पश्चाच्छ्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः संबध्यते तत्राप्येव एव न्यायः । यथा 'सर्वोऽपि भूतानि व्युच्चरन्ति' इत्ययमन्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न पठ्यते, तेजोवचनमेव च त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात् । तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोवचनपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथाहि—अस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोवचनपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामान्नायते—'अथमयं ह्येतस्यमन आधोमयः प्राणस्तजोमयी वाक्' (छा० ६।५।४) इति । तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादियमयत्वं ततो वतत एव ब्रह्मप्रभवत्वम् । अथ भाक्तं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् 'येनाश्रुतं

साय्यरत्नप्रभा

प्राणेषु श्रुतेर्मुख्यं जन्मेति सूत्रयोजनं—तत्सामान्यादिति । तेनाकाशादिजन्मना सामान्यमेकशब्दोक्तत्वं तस्मादित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकस्य शब्दस्य क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचिद्वैषम्यमिति वैरूप्यं न युक्तमिति न्यायसम्यग्वाच्यतियदिशति—यत्रापि पश्चाच्छ्रुत इति ॥ ३ ॥ यच्चोक्तं छान्दोग्येऽपि प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति, तत्राह—तत्पूर्वकत्वाद्वाच इति । अत्र सूत्रे वाक्यपदं प्राणमनसोरुपलक्षणम् । वाक्प्राणमनसां तेजोवचनपूर्वकत्वोक्तेश्रवणमसिद्धमिति योजनम् । तैर्वागादिभिश्चुरादीनां सामान्यं करणत्वं तत्सामान्यादित्यर्थः । अत्र मयङ्किङ्कारे मुख्य इति पक्षे वतत एव प्राणानां ब्रह्मकार्यत्वं तेजोवचनां ब्रह्मविकारत्वात् । यदि प्राणस्य वायोर्जलविकारवायोर्गात्तद्दवीनस्थितिकत्व-

भाष्यती

प्रतिज्ञाव्याहतिः, समस्तवेदान्तव्याकोपश्लेषेतदाह—वियदधिकरणे हीति ॥ २ ॥ तत्प्राक्श्रुतेश्च । निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३ ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । वाच इति वाक्प्राणमनसासु उपलक्षणम् । अयमर्थः—यत्रापि तेजःप्रवृत्तीनां स्रष्टी प्राणस्रष्टिर्नोक्तैति ब्रूये, तत्राप्युक्तैति ब्रूमहे । तथाहि—यस्मिन् प्रकरणेन तेजोवचनपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामान्नायते

न्यायनिर्णय

अन्तेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—तत्प्रागिति । तस्य जायत इति जन्मवाचिपदस्याकाशादिषु मुख्यस्य पाठावेष्यया प्राचीनेषु प्राणेषु श्रुतत्वाच्च प्राणानां मुख्यं जन्मेति योजनम् । चकारार्थमाह—इतश्चेति । तदेव स्पष्टवचनवशिष्टं व्याचष्टे—यदिति । तथापि कथं प्राणेषु मुख्या जन्मश्रुतिः, तत्राह—आकाशादिविति । तत्सामान्यात् । तैरुकाशादिभिः सह जायमानत्वेन मुख्यत्वादित्यर्थः । एकस्मापि शब्दस्य विषयमेवादभ्यादिशब्दवचनोत्पत्त्येव स्यातामित्याशङ्काह—नहीति । एकस्मिन्प्रकरणे 'अयं ब्रह्म', 'आनन्दो ब्रह्म' इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वविद्वापि स्यादित्याशङ्काह—एकस्मिन्निति । तथापि तस्माद्ब्रह्मादिवदनेकार्थत्वमाशङ्कोक्तम्—एक इति । ब्रह्मशब्दस्यापि मुख्यमेकत्वमित्याशङ्काह—सकृदिति । एतस्मादित्यादाउक्त्यायं वाक्यान्तरेऽप्यतिदिशति—तथेति । तस्य जन्मवाचिनः शब्दस्य पूर्वश्रवणात्तस्य चोत्तरेषु मुख्यत्वात्तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यत्वेत्युक्तम् । इदानीं मुख्यजन्मवाचिनः शब्दात्प्राणप्राणदीनां श्रुतेस्तोयोगिनमितरेषामिव तेषामपि तत्सादृश्योत्मुख्यं जन्मेति व्याख्यान्तरमाह—यथेति । न्यायः सः पठितेषु जन्मनो मुख्यत्वाविशेषतत्रोदाहरणं यथेति ॥ ३ ॥ छान्दोग्ये प्राणानामुत्पत्त्यश्रवणमङ्गीकृत्यान्त्योत्पत्तिश्रवणादुत्पत्तिः साधिता । संप्रति तत्रापि तदुत्पत्त्यश्रवणमसिद्धमित्याह—तत्पूर्वकत्वादिति । तच्छब्देन तेजोवचनान्युच्यन्ते । प्राणेन मनसा च सहिताया वाचस्तेजोवचनकार्यत्वादिति तदुत्पत्तिश्रुतित्यर्थः । तेजःप्रवृत्तीनां स्रष्टिप्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न कृता तेषामेव स्रष्टेः सिद्धत्वादित्याशङ्कामनुवदति—यद्यपीति । यथैवाव्याख्यानेनोक्तमाह—तथापीति । वागादीनां त्रयाणां प्रनाम्ना ब्रह्मजन्मत्वेऽपि कुतो हस्तादीनां तथैवाशङ्काह—तदिति । तैर्वागादिभिः सामान्यं हस्तादीनां प्राणत्वम् । उक्तमेव प्रपञ्चयति—तथाहीति । कथमेव ब्रह्मजत्वं किमेषामन्नादियमयत्वं मुख्यं गौणं वा । प्रथमं प्रत्याह—तत्रेति । तेजशादीनां तज्जत्वादिति शेषः । द्वितीयमनूय तत्रापि ब्रह्मजत्वमालाज्यमित्याह—अथेत्यादिना । 'स

श्रुतं भवति' (छा० ६।१।३) इति चोपक्रमत् 'येतद्वात्म्यमिदं सर्वम्' (छा० ६।८।७) इति चो-
पसंहाराच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति ग-
म्यते । तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

सत्तैकादश वाङ्मणि सप्त प्राणा इति श्रुतेः । सप्त स्वरुचिर्निष्ठेषु छिद्रेषु च विशेषणम् ॥ १ ॥

अशीर्षण्यस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणम् । ज्ञेयान्येकादशाङ्गानि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः । संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं
प्राणमुपरिग्राह्ययति । संप्रति तु कतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र वि-
शयः । कचित्सप्त प्राणाः संकीर्यन्ते—'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' (मुण्ड० २।१।८) इति ।
कचिच्चाष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्यन्ते—'अष्टौ ग्रहा अष्टावितिग्रहाः' (बृ० ३।२।१) इति ।
कचिन्नाम—'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ' (तै० सं० ५।१।७।१) इति । कचिद्दश—'नव
वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी' इति । कचिदेकादश—'दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' (बृ०
३।१।४) इति । कचिद्द्वादश—'सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्' (बृ० २।३।११) इत्यत्र । कचि-

भाष्यरत्नप्रभा

मात्रेण भाक्तत्वापि प्राणानां विकारत्वे भूताधीनस्थितिकत्वं लिङ्गं मयटोक्तमिति सिद्धं ब्रह्मकार्यत्वं 'स प्राणमसृजत'
इत्यादिश्रुत्यन्तरे स्पष्टं ब्रह्मकार्यत्वोक्तेश्च । तस्मात्प्राणानामुत्पत्तिश्रुतीनां सन्नाशश्चल्यविरोधात्कारणे ब्रह्मणि समन्वय
इति सिद्धम् । लिङ्गशरीरविचारात्मकाधिकरणानां लिङ्गात्त्वंपदार्थभेदशीः फलमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ एवं जन्मलब्ध-
सत्ताकानां प्राणानामुपजीव्योपजीवकत्वसंगत्या संख्यां निर्णेतुं श्रुतीनां विरोधात्संशये पूर्वैपक्षयति—सप्तगतेर्विशे-
षितत्वाच्च । विशयः संशयः । इन्द्रियाण्यत्र विषयः । पञ्च धीन्द्रियाणि वाञ्छन्तश्चेति सप्त प्राणा एत एव हस्तेन
सहादौ । ग्रहत्वं बन्धकत्वं । गृह्णन्ति बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां बन्धकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहाः । ग्रहा-
नतिक्रान्ता विषया इत्यर्थः । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे वाक्चेति सप्त शीर्षिण भवाः प्राणा द्वाववाञ्चौ पायूपस्यौ
चेति नव, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशमे पुरुषे देहे प्राणाः आत्मा मन एकादश प्राणा इति सिद्धान्तकोटिरुक्तः । एत एव
हृदयाख्यया बुद्ध्या सह द्वादश । अहंकारेण सह त्रयोदश । श्रुतिः सप्तस्वावगतेष्वं शीर्षण्याः सप्त ते प्राणा इति

भामती

'अन्नमयं हि' इत्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं तत्तत्सत्तामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिरुक्ता । अथ गौणं तथापि ब्रह्मकर्तृकार्या
नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वावधिधा-
नमित्युक्तैव तत्रापि प्राणसृष्टिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । अवान्तरसंगतिमाह—उत्पत्तिविषय
इति । संशयकारणमाह—श्रुतिविप्रतिषेधादिति । विशयः संशयः । कचित् सप्त प्राणाः । तद्यथा—चक्षु-
श्रोत्रसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वमिति । कचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन बन्धनेन गुणेन संकीर्यन्ते । तद्यथा—प्राणरसनवाक्चक्षु-
श्रोत्रमनोहस्त्वमिति, त एते ग्रहाः, एषां तु विषया अतिग्रहास्त्वष्टावेव 'प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण रहीतोऽपानेन
हि गन्वान् जिप्रति' इत्यादिना संदर्भोक्ताः । कचिन्नव । तद्यथा—सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चाविति ।
द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे एका वागिति सप्त । पायूपस्यौ बुद्धिमनसौ वा द्वाववाञ्चाविति नव । कचिद्दश । नव वै पुरुषे
प्राणाश्च उक्ता नाभिर्दशमीति । कचिदेकादश—'दशमे पुरुषे प्राणाः' । तद्यथा—बुद्धीन्द्रियाणि प्राणादीनि पञ्च
कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्च आत्मैकादश, आप्रोक्षधिक्षानेनेत्यात्मा मनः स एकादश इति । कचिद्द्वादश । 'सर्वेषां
स्पर्शानां त्वगेकायनम्' इत्यत्र । तद्यथा—त्वमासिकारसनचक्षुःश्रोत्रमनोहृदयहस्तपादोपस्थपायूवागिति । कचिदेत

न्यायनिर्णयः

प्राणमसृजत' इत्यादि श्रुत्यन्तरम् । प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्मुख्यार्थत्वेऽपि विरोधाभावाद्व्युत्पत्तिश्चासिद्धत्वान्मूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरुप-
संहरति—तस्मादिति ॥ ४ ॥ करणानामुत्पत्तिनिरूपणेन तद्विलक्षणं त्वंपदार्थं निरूप्य तेषामेव संख्यां निर्णेतुं पूर्वपक्षयति—सप्तैति ।
पूर्वोत्तरसंगतिमाह—उत्पत्तीति । सर्वप्राणसंख्याविषयत्वं व्यावर्त्त वागादिसंख्याविषयत्वमस्याधिकरणस्य दर्शयति—तत्रेति । संख्या-
विराट्प्राणान्धिव्यत्यनेनोक्ता सहेतुं संशयमाह—श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपत्तिमेवोपन्यस्यति—कचिद्व्यादिना । चक्षुश्रोत्र रसन
श्रोत्रं वाक्मनस्त्वमिति सप्त प्राणाः । ग्रहत्वेन । बन्धनेनेति यावत् । त एव सहस्रतापिकाः सन्तोऽष्टौ । तेषां च ग्रहत्वं बन्धनहेतु-
त्वात् । एतेषां विषया रूपादयोऽतिग्रहाः । ते हि रागद्वेषादिन्द्रियाकर्षकत्वाद्ग्रहानतिशेते । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे वागिति सप्त
शीर्षिण भवाः शीर्षण्याः प्राणाः । द्वाववाञ्चौ पायूपस्यौ बुद्धिमनसौ चेति नव । पुरुषे तदाकारे देहे शिरःपाण्यादिमत्स्युक्ता नव प्राणा
नाभिश्च दशमी दशानां पूरणीति त्रयस्रः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनआत्मोतीत्यात्मैकादश प्राणाः । त एव सहस्रदश

त्रयोदश 'बध्नुश्च द्रष्टव्यं च' (बृ० ४।८) इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेत्यां प्रति श्रुतयः । किं तावत्प्राप्तम् । सतैव प्राणा इति । कुतः गतेः । यतस्तावन्तोऽवगम्यते—'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' (मुण्ड० २।१।८) इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चेत 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः' इत्यत्र । ननु 'प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त' (मुण्ड० २।१।८) इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तप्राणान्गमयतीति । नैष दोषः । पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति, न त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वेष्टवादिनापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सतैव स्युः । सत्यमुदाहृता । विरोधात्स्वन्यता संख्याध्यवसातव्या । तत्र स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसानम् । वृत्तिभेदोपेक्षं च संख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते ॥ ५ ॥ अत्रोच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्तः प्राणाः श्रूयन्ते—'हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति' (बृ० ३।२।८) इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्व-

भाष्यरत्नप्रभा

शीर्षण्योद्देशेन प्राणत्वविशेषणाद्वा शीर्षण्यानां प्राणत्वशब्दिता, हृदिग्राह्यत्वपरिसंख्यया सतैव प्राणा इति सूत्रयोजना । सप्तत्वं वीप्साविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । गुहायां हृदये शेरत इति गुहाशयाः । स्वस्थानेषु निहिता निक्षिप्ता इत्यर्थः । चित्तेन चतुर्दशत्वं मन्तव्यम् । पूर्वपक्षी परिहरति—नैष दोष इति ॥ ५ ॥ सिद्धान्तितानप्येकादशसु मनोवृत्तिभेदाधिश्रयात्मिका बुद्धिः, गर्वात्मकोऽहंकारः, सरणात्मकं चित्तमिति द्वादशादिसंख्यान्तर्भावनीया । ततो वरं प्राथमिकसत्त्वसेऽन्तर्भावः लाघवादिप्रतिप्राप्ते सिद्धान्तयति—अत्रेति । आदानेन कर्मणा गृहीतः संबद्धः । संबन्ध-भेदाद्—हस्ताभ्यामिति । अतोऽधिकसंख्याया न्यूनायामन्तर्भावायोगात्सतैव प्राणाः स्युर्लाघवानुरोधादित्येवं न भामती

एव प्राणा अहंकाराधिकात्रयोदश । एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेत्यां प्रति श्रुतयः । अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षं गृह्णाति—किं तावत् प्राप्तं । सतैवेति । सतैव प्राणाः कुतः—गतेः अवगतेः । श्रुतिभ्यः 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति' इत्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतितोऽवगतिः, विशेषणादप्येवमेवेत्याह—विशेषितत्वाच्च । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति । ये सप्त शीर्षण्याः भ्रोग्राह्यत्वे प्राणा इत्युक्ते इतरेषामशीर्षण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते वागेन न पश्यतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्रुतिविप्रतिपेक्षो यद्यपि च पूर्वसंख्यासु न परासां संख्यानां निवेशस्तथाप्यवच्छेदकलेन बह्वीनां संख्यानामसंभवादिकस्यां कल्प्यमानायां सप्तत्वेमेव युक्तं प्राथम्यल्लाघवाच्च, नैवेदमात्रविवक्षया लघुत्वाद्यो गमयितव्या इति प्राप्तम् ॥ ५ ॥ एवं प्राप्त उच्यते—हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न सतैव किंतु हस्तादयोऽपि प्राणाः । प्रमाणान्तरादेकादशले प्राणानां स्थितेऽतोऽस्मिन् सति । सार्वविभक्तिकस्तुतिः । नैवम् । लाघवाद्, प्राथम्याच्च सप्तत्वमित्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्रमाणतयाऽनपेक्षास्तथापि परस्परविरोधाभात्तत्त्वपरिच्छेदायालम् । नच सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इव विकल्पः संभवति । तस्मात् प्रमाणान्तरोपनीतार्थ-

न्यायनिर्णयः

द्वादश । त एव साहकारास्त्रयोदश । श्रुतिविप्रतिपत्तिमुपसंहरति—एवमिति । प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षपक्षं योजयति—किमिति । अत्र च प्राणसंख्याश्रुतिविवादव्युदासेन तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयव्यवस्थापनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे सप्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयेऽन्येकादशप्राणकारणे तत्र तदसिद्धिः । सिद्धान्ते तदनुसारात्वादितरश्रुतीनामेकादशप्राणकारणे ब्रह्मणि ततसिद्धिः । गतेरिति हेतुं प्रश्नद्वारा व्याचष्टे—कुत इति । न केवलं श्रुतितोऽपिगतेः सतैव प्राणाः किंतु विशेषणदपीत्यवशिष्टं व्याचष्टे—विशेषिताश्चेति । दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते वागेन न पश्यतीतिवत्प्राणाः शीर्षण्याः सत्त्वयुक्ते हस्तादीनामशीर्षण्यानामप्राणत्वं भावीत्यर्थः । प्राणानां सप्तत्वं वीप्साविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । गुहायां हृदये शेरत इति गुहाशयाः स्वस्थानेषु निहिताः निक्षिप्ता इति यावत् । वीप्सा पुनर्वचन-मन्यथापि साधिति पूर्वभाषा—नेति । पुरुषभेदकृतवीप्साप्रवृत्तिं प्रकटयति—प्रतीति । व्यावर्त्यमंशमाह—नैवेदमात्रविवक्षया-न्तरश्रुतिविरोधं शङ्कते—नन्विति । संख्यान्तरश्रुतिमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि संख्यान्तरमपि ग्राह्यं, नेत्याह—विरोधाविवति । सप्तत्वावच्छिन्नानामेवाष्टत्वाच्चच्छेदाद्योगादन्यतमलागावश्यंभावे कतमा संख्यादेवेति विवक्षायां लाघवाभिहितं सप्तत्वमित्यर्थः । न्यूनाधिकसंख्यायोरधिका आद्या तस्यां न्यूनान्तर्भावादित्याशङ्क्येकादशसंख्यां गृहीत्वा वृत्तिभेदेन नवद्वादशत्रयोदशसंख्यावदितिपि प्राथम्यल्लाघवाच्च सप्तत्वस्यैव युक्तत्वादित्यपेक्षया संख्यान्तरमित्याह—हृत्तीति । वक्ष्यमाणयुक्त्या मन्यतेरुक्तिः ॥ ५ ॥ सिद्धान्तयति—अत्रेति । तत्पतितां विभजते—हस्तादयस्त्विति । गृह्णाति पुरुषं नञातीति ग्रहः, तत्रेन्द्रियाणामग्रहारा पुरुषबन्धने हेतुत्वमित्यतिग्रहत्वमर्थानां ततोऽतिग्रहेण कर्मणा हस्तनिर्वर्त्तनादानेन हस्तो गृहीतः संबद्धः । तदेव स्पष्टयति—हस्ताभ्यामिति । सप्तत्वादतिरेकवृत्तेन सप्तत्वमित्यतिरिक्त्यर्थः । सप्तत्वमपि श्रुतमेवेत्याशङ्क्य सूत्रायवचं व्याचष्टे—स्थिते चेति । अन्तर्भावेन सप्तत्वं साधयति—

मन्तर्भावाच्छक्यते संभावयितुम् । हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संप्राप्ता भवति तस्यां हीनान्तर्भवति न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्लोककल्पनानुरोधात्सत्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः—‘द्रोमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः’ (बृ० ३।१।४) इति । आत्मशब्देन चान्तःकरणं परिगृह्यते, कर्णाधिकारात् । नन्वेकादशत्वादप्यधिकं द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते । सत्यमुदाहृते । नन्वेकादशस्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मेभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । सर्वार्थविषयं त्रैकाद्यवृत्तिं मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् । तदेव वृत्तिभेदात् कचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते—‘मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च’ इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुकम्प्याह—‘एतत्सर्वं मन एव’ (बृ० १।५।३) इति । अपिच सत्तैव शीर्षेण्यप्राणानभिमान्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः । स्थानभेदाच्चेते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते ‘द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्’ इति । नच तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा ‘नव वै पुरुषे प्राणा नाभिदेशमी’ इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते न प्राणतत्त्वभेदा-

भाष्यरजप्रभा

मन्तव्यमित्यन्वयः । तर्हि कतीन्द्रियाणीत्याकाङ्क्षायामाह—उत्तरेति । ‘श्रुतीनां मिथो विरोधे सति मानान्तरानुगृहीता श्रुतिर्वलीयसी’ इति न्ययेन कार्यलिङ्गानुमानानुगृहीतैकादशप्राणश्रुत्यनुसारेण्यः श्रुतयो नेया इत्यभिसंधायाह—सत्यमिति । एकादशकार्यलिङ्गान्याह—शब्देति । त्रयः कालाक्षैकाल्यं तद्विषया वृत्तिर्यस्य तत्रैकाव्यवृत्तिः । इन्द्रियान्तराणां वर्तमानमात्राहिव्यादतीतादिज्ञानाय मनोऽङ्गीकार्यमित्यर्थः । विशेषितत्वादित्युक्तं निरस्यति—अपिच सतेति । नच तावतामिति । आदानादीनां श्रोत्रादिभ्योऽत्यन्तवैजात्यादित्यर्थः । तेषां तदुचित्वे बहिर्वादीनामादानादि

भाष्येति

वशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा हीनेति । ‘सुवेणावयति’ इति मांसपुरोडाशावदानासंभवात्, संभवाच्च द्रवावदानस्य सुवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते । एवमिहापि रूपादिबुद्धिपञ्चकार्यव्यवस्थातश्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । नञ्-न्धाद्यः सत्स्वपीतरेषु प्राणादिषु गन्धाद्युपलब्ध्यानुमितसद्भावेण रूपानीनुपलभन्ते । तथा वचनादिलक्षणकार्यपञ्चकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था । नहि जातु सूकाद्यः सत्स्वपि विहरणायगतसद्भावेण पादादिषु बुद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिमन्तो भवन्ति । एवं कर्मेन्द्रीन्द्रियासंभविन्या संकल्पादिक्रियाव्यवस्थान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् । एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तितिकारत्वेहोषणहेतुः । तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव लन्तःकरणं मननान्मन इति चाभिमानादहंकार इति चाप्यवसायाहुरिति चाख्यायते । वृत्तिभेदाभाभिन्नमपि भिन्नमिनोपचर्यते त्रयमिति । तत्त्वेन लेकमेव भेदे प्रमाणाभावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराजसी । तदनुगुणतया लिखिताः श्रुतयो नेतव्याः । तत्रावयुल्लुचनेन सप्ताष्टवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इति त्रीन् वृणीत इत्येतदनुगुण्यात् । द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुती तु कथंचिद्वृत्तिभेदेन भेदे विवक्षितोपासनादिपरतया नेतव्ये । तस्मादेकादशैव प्राणा नेतर इति सिद्धम् । अपिच शीर्षेण्यानां प्राणानां यत्सप्तसामिधानं तदपि चतुर्ष्वेव व्यवस्थानीयम्, प्रमाणान्तरविरोधात् । न खलु द्वे चक्षुषी, रूपोपलब्धिलक्षणस्य कार्यस्याभेदात् । पिहि-

न्यायनिर्णयः

अतो नेत्यादि योजयति—अतश्चेति । प्राणस्याहिं कतीलपेक्षायामाह—उत्तरेति । तर्हि गौरवमिलाशङ्क्य प्राणानामेकादशत्वं न कल्प्यते येन लघवमन्येषामित्याह—तथेति । आत्मशब्दस्य प्रतीति रूढेन प्राणभेदविषयत्वेत्याशङ्काह—आत्मेति । एकादशत्वस्य श्रुतत्वाद्वाप्येव द्वादशत्वत्रयोदशत्वयोरपि तथा ग्रहः स्यादिति शङ्कते—नन्वेति । श्रुतीनां मिथोविरोधादर्थव्यवस्थानिर्द्धौ मानान्तरवशेन व्यवस्था नाप्या । तथाच कार्यलिङ्गकानुमानानुगृहीतैकादशप्राणश्रुतिरेवावरणीयेत्याह—सत्यमिति । कार्यलिङ्गकानुमानं विशदयति—शब्देति । बाह्येन्द्रियाणामित्थमनुमानेऽपि कथं मनसोऽनुमानं, तत्राह—सर्वेति । इन्द्रियाणां वर्तमानतत्त्वकार्थान्येतत्त्वादीनां सर्वेष्वेकानाच्च तदर्थमिन्द्रियान्तरं कल्पमित्यर्थः । संकल्पादिदृष्टेस्तदर्थं करणान्तरमपि कल्पमित्याशङ्काह—अनेकेति । मनसश्चैकत्वं तर्हि कथं भेदोक्तिः, तत्राह—तदेवेति । एकस्यैव वृत्तिभेदादिकमित्यनेकत्वात्, धर्मिभेद एव कुतो न स्यादित्याशङ्क्य धर्म्येभ्यस्तत्तिविरोधादित्याह—तथाचेति । विशेषितत्वादित्युक्तं प्रत्याह—अपिचेति । कथं तर्हि सप्तत्वं, तत्राह—स्थानेति । रूपादिरीरूपकार्थानां दादेकमेवेन्द्रियं स्थानभेदाद्भिन्नमिनोपचरितमित्यर्थः । यत्तु वृत्तिभेदापेक्षं संख्यान्तरअवर्णं, तत्राह—नचेति । अन्धाराद्यादानादिकार्यदेशनादिवरोधं चक्षुरादिदृष्टित्वे तदसंभवादिति भावः । तथापि श्रुत्यन्तरेषु सत्सु कथमेकादशत्वं, तत्र दशत्वश्रुतेर्गेतिमाह—तथेति ।

भिप्रायेण । नाभिर्दशमीति वचनात् । नहि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति । मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते । कचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते क्वचित्प्रदर्शनाभ्यम् । तदेवं निचित्रे प्राणेषुत्ताप्ताने सति क किंपरमाज्ञानमिति विवेकव्यम् । कार्यजातवशात्स्वेकादशत्वाज्ञानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् । इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सतैव प्राणाः स्युर्यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते—‘तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामन्ति प्राणमनूक्तामन्तं सर्वे प्राणा अनूक्तामन्ति’ (बृ० ४।४।२) इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते, तत्कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति । विशेषितत्वादित्याह । सतैव हि प्राणाश्चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता विशेषिता इह प्रकृताः ‘स यत्र चक्षुषः पुरुषः पराङ्मुखोऽवर्ततेऽथारूपज्ञो भवति’ (बृ० ४।४।१) ‘एकीभवति न पश्यतीत्याहुः’ (बृ० ४।४।२) इत्येवमादिनानुक्रमणेन । प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इति ये निमज्जिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये । एवमिहपि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्य इति । नन्वत्र विज्ञातमष्टममनुक्रान्तं, कथं सप्तानामेवानुक्रमणम् । नैष दोषः । मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदादृच्छिन्नेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात्सतैव प्राणा इति, एवंप्राते ब्रूमः—

भाष्यरत्नप्रभा

न स्यादिति भावः । कथं तर्हि छिद्रे प्राणशब्द इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह—मुख्यस्य त्विति । ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति’ इत्युपासनार्थम् । ‘अष्टौ ग्रहा’ इति श्रुतिस्तुल्लक्षणार्थः । पायूपस्थपादानामपि बन्धकत्वाविशेषादिति विवेकव्यम् । नन्विदं सूत्रव्याख्यानमसंगतं पञ्चमीन्द्रियवाङ्मनसां सप्तत्वावगतिः शीर्षण्यानां चतुर्णां विशेषितत्वमिति हेतोर्वैयर्थिकरण्यादुक्तपरिसंख्यादोषाच्चैत्येवराह—इयमपरेति । इन्द्रियाणि कतीति संदेहे पूर्वपक्षस्य योजयति—ससेति । तं जीवात्मानं ये प्राणाः सह गच्छन्ति तेषामेव भोगहेतुत्वादिन्द्रियत्वमित्यर्थः । विप्रश्नावस्थायामेष चक्षुषश्चक्षुषि स्थितोऽनुग्राहकसुशारूपः पुरुषः पराङ्मुखोऽवर्तते बहिर्देशात्स्वांस्मिन् सूर्यं प्रतिगच्छति । अथ तदानीमयं सुसुप्तुरूपज्ञो भवति । देवांशे देवं प्रतिहे लिङ्गाशश्चक्षुर्हृदये मनसैकीभवति तदायं न पश्यतीति पार्श्वस्था आहुः रित्यर्थः । आदिपदात् ‘न जिज्ञासि न वदति न रमयते न शृणोति न मनुजे न स्पृशति न विजानाति’ इति गृह्यते । सप्तानामेव जीवेन सह गतिरित्यसिद्धं, ग्रहत्वश्च हस्तादीनामपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धान्तवयति—एवमित्यादिना ।

भामती

तेकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समग्रचक्षुषः, तस्मादेकमेव चक्षुरधिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिदोपचर्यते । काणस्याप्येकगोलकगतेन चक्षुरवयवेनोपलम्भः । एतेन प्राणश्रोत्रे अपि व्याख्याते । इयमपरा सूत्रद्वययोजना—सतैव प्राणाः चक्षुर्ग्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वक् उक्तान्तिमन्तः स्युः । सप्तानामेव गतिश्रुतेर्विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते—ननु सर्वशब्दोऽप्यत्रेति । अस्योत्तरं विशेषितत्वादिति । चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता उक्तान्तौ विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतापेक्षत्वात्सतैव प्राणा उक्तान्ति न पाप्मादय इति प्राप्तम् । नोदयति—नन्वत्र विज्ञानमष्टममिति ।

न्यायनिर्णयः

स्थानभेदात्सप्त शीर्षण्या इति सप्तलोकिमिति यावत् । नाभिर्दशमीत्युक्तत्वात्प्राणत्वं तस्या अपीत्याशङ्क्याह—नहोति । कथं तर्हि तत्र प्राणशब्द इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह—मुख्यस्येति । सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादेर्गतिमाह—कचिदिति । अष्टौ ग्रहा इत्यादेर्गतिं सूचयति—कचिदिति । किं तर्हि वाक्यसुपासनादिविषयं किंवा तत्त्वविषयमित्युक्ते विचारस्य सावकाशत्वमाह—तदेवमिति । कथं तर्हि निर्णयः, तत्राह—कार्येति । एवं प्राणसंख्याविषयश्रुतिविवादाभावादेकादशप्राणकारणे अज्ञाणि समन्वयसिद्धिरित्युपसंहरति—इति स्थितमिति । वर्णकान्तरमाह—इयमिति । इन्द्रियाण्येव विषयस्तानि किं सप्त किं वैकादशेति श्रुतिविमला संदेहे पूर्वपक्षमाह—ससेति । येषां सह गमनं तेषामेव जन्मान्तर्यभोगोपायत्वादिन्द्रियत्वम्, इह तु सप्तानामेव गतिः श्रूयते । तस्मात्तेषामेवैन्द्रियत्वमित्यर्थः । सप्तगतेरिति व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वेन पदान्तरमादत्ते—नन्विह्यादिना । तत्राकरोति—ससेवेति । चक्षुरादय इत्यादिशब्देन प्राणरसनवाक्श्रोत्रत्वज्ञानमिति गृह्यते । इहेत्युक्तान्तिप्रकरणोक्तिः । यत्र वक्ष्यामवस्थायां चक्षुरधिष्ठानदेवतांशः स एव पुरुषशब्दितः पराङ्मुखोऽवर्तते बहिर्देशात्स्वस्थानं प्रति व्यावर्तते तदानीमरूपज्ञो जीवो भवति हृदये चक्षुरेकीभवति पार्श्वस्था नायं पश्यतीत्याहुः । न जिज्ञासि न रमयते न वदति न शृणोति न मनुजे न स्पृशति सर्वे सतैव विशेषिता इत्यर्थः । तस्मात् सर्वशब्दो सप्तप्राणगमनमाशङ्क्य प्रकरणोक्त्याः संकोचमाह—प्रकृतेति । प्रकरणेन श्रुतिसंकोचं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । ‘एकीभवति न विजानातीत्याहुः’ इतिदुर्बरे प्राणदसिद्धं सप्तानामेवानुक्रमणमित्याह—नन्विति । दुर्बरेनुक्रमणं न सप्तत्वविषयताकमिलाह—नेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । तदनुवादेन सिद्धान्तवयति—एवमिति । अक्षरार्थविशेषेऽपि तात्पर्यार्थं विशेषं दर्शयितुम्

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते—‘हस्तौ वै ग्रहः’ (बृ० ३।१।८) इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते, बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते, शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथाच स्मृतिः—‘पुर्वष्टकेन लिङ्गेन प्राणायामेन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ॥’ इति प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनाविव्योगं दर्शयति । आद्यवैषे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे ‘चक्षुश्च द्रष्टव्यं च’ इत्यत्र तुल्यवद्ग्रहस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति—‘हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च’ (प्र० ४।८) इति । तथा ‘दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्तरमर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति’ (बृ० ३।१।४) इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तखेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य बलीयस्त्वात् । सर्वं ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेवावनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणे न्याय्यं, सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासंभवात् तु तत्र निमित्तमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता । इह तु न किंचित्सर्वशब्दार्थसंकोचने कारणमस्ति । तस्मात्सर्वशब्देनाशेषाणां प्राणानां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च सप्तानामनुक्रमणमित्यनवधम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

व्यापीन्यणूनि वाक्षाणि सांख्या व्यापित्वमुचिरे । वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् ॥ १ ॥
देहश्च वृत्तिमद्भागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यताम् । उक्तान्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि स्फुरदंशान् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

हस्तादिबन्धस्य प्राङ्मोक्षात्सहगतौ स्मृतिमाह—पुर्वष्टकेनेति । प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयमविद्या कामः कर्म चेति पुर्वष्टकमात्मनो ज्ञापकवाङ्मिदं सति संभवे सर्वश्रुतिसंकोचो न युक्त इत्याह—सर्वशब्दोऽपीति । तस्मात्संख्याश्रुतीनामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ अणवश्च । ‘प्राणाः सर्वेऽनन्ताः’ इति श्रुतेरिन्द्रियाणां विमुक्तावस्थासमुत्क्रान्तिरसिद्धा किंतु तत्त-

भाष्येति

‘न विजानातीत्याहः’ इत्यनेनानुक्रामतम् । परिहरति—नैष दोष इति । सिद्धान्तमाह—हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः उक्तान्तिभाजोऽवगम्यन्ते ग्रहलक्ष्यतेहस्तादीनाम् । एवं खल्वेषां ग्रहत्वान्नमुपपद्यते । यथासुकेरात्मानं वप्रीरुरितरथा घाट्कौशिकशरीरवदेषां ग्रहत्वं नाप्नोते । अत एव च स्मृतिरेषां मुक्त्यवधितामाह—पुर्वष्टकेनेति । तथा-यवगेणश्रुतिरप्येकैकादशानामुत्क्रान्तिमभिवदति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरैरेभ्यः स्पृतेष्व सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामुत्क्रमणे स्थितेऽस्मिन्नेवं युक्तं सत्येवेति, किंतु प्रदर्शनार्थं सप्तसर्वस्थेति सिद्धम् ॥ ६ ॥ अणवश्च । अत्र सांख्यामाहंकारिकाकारिकादिन्द्रियाणामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्सर्वगताः प्राणाः । वृत्तिस्तेषां शरीरदेशतया प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्या-

न्यायनिर्णयः

क्षार्यं संक्षिपति—हस्तादयस्त्विति । यदुक्तमनुयायिनामेवेन्द्रियत्वं तदङ्गोक्त्यानुयायित्वमेकादशानामस्तीत्याह—ग्रहत्वं चेति । कथमेतावता सर्वदेहानुयायित्वमिलासश्च जीवस्य सर्वदेहेषु बद्धत्वसिद्धेस्तादीरेत्याह—स चेति । सर्वेषु देहेषु जीवस्य बद्धत्वेऽपि कुतो ग्रहसंज्ञकस्य हस्तादेरनुयायित्वं, तत्राह—तस्मादिति । हृदयग्रहसंज्ञकहस्तादिबन्धस्यामोक्षादालानुयायित्वे स्मृतिमाह—तथाचेति । पुर्वष्टकं विक्षिपति—प्राणायामेनेति । प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनआधन्तःकरणचतुष्टयमविद्या कामः कर्म चेति पुर्वष्टकम् । तच्चानेनास्मा लिङ्गते ज्ञायत इति लिङ्गम् । प्रकृतोपयोगितात्यर्थं स्पृतेर्देशेनेति—प्राणिनि । सार्थेन्द्रियप्रस्तावे हस्तादीनां सार्थानामुत्क्रान्तिरिति तेषामिन्द्रियत्वं देहान्तरसंचारित्वं च प्रसिद्धमित्याह—आद्यवैषे चेति । इतश्च हस्तादीनामस्तीन्द्रियत्वं देहान्तरसंचारित्वं चेत्याह—तथेति । वयु सर्वशब्दः प्रकृतगामीति, तत्राह—सर्वेति । अनुयायिनामेवेन्द्रियत्वे वाच्ये प्राणमनुक्रामन्तमित्यत्र सर्वशब्देन प्राकरणिकसप्तप्राणोक्तिर्वा ‘दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश’ इति ह्यन्तर्गतसिद्धैकादशप्राणानां सर्वे प्राणा इति प्राणश्रुत्यानामुक्तिर्वै विमर्शं प्राकरणिकसप्तग्रहादरं श्रौतैकादशग्रहः संनिकर्षादिति भावः । परोक्तं दृष्टान्तं विवदयति—सर्वे इति । कथं तर्हि संकोचः, तत्राह—सर्वेति । उक्तान्तिवाक्येऽपि तथा संकोचः स्यात्, नेत्याह—इह स्थिति । अनुपपत्तिके संकोचे प्राकरणिकः संख्याभियमो युक्तः । दार्ष्टान्तिके तु नानुपपत्तिरिति कुतः संकोच इत्यर्थः । संकोचभावे फलितमाह—तस्मादिति । एकादशानां ग्रहे कुतः सप्तानामनुक्रमणं, तत्राह—प्रदर्शनार्थं चेति । संख्यायां न्यूनाधिकत्वायोगसुपपाद्य प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ एकादशप्राणानामुत्क्रान्तिरुक्तं सा न मुख्या तेषां व्यापित्वादिवासाश्चाह—अणवश्चेति । संक्षेपतोऽधिकरणवा-

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युरमरणकाले शरीराभिर्गच्छन्तो बिदादहिरिवापोलभ्येरन्म्रयमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युरकृत्स्नान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात् । तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत् । न । वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः । यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिरन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वरूपना निरर्थिका । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यः प्राणः स्वादनादिर्जायते वा न जायते । आनीदिति प्राणवेद्या प्राक्कल्पेः भवते यतः ॥ १ ॥

आनीदिति ब्रह्मसर्वं प्रोक्तं वातनिषेधनात् । एतस्माज्जायते प्राण इत्युक्तेरेव जायते ॥ २ ॥

मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति । तच्चाविशेषणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मुण्ड० २।१।३) इति सेन्द्रियम-

भाष्यरत्नप्रभा

हेहै तेषामभिन्नकिरूपाः प्रादेशिक्यो वृत्तयः सन्ति न तासामुक्तान्त्यादिरिति सांख्यानमाक्षेपः, तत्संगत्या प्राणाः किंपरिमाणा इति संदेहे सिद्धान्तयति—अधुनेत्यादिना । उत्पत्तिसंख्यानिर्णयानन्तरं परिमाणं निरूप्यत इत्यर्थः । अनुद्भूतरूपस्पर्शस्य सूक्ष्मत्वम् । परिच्छेदोऽल्पत्वम् । बुद्ध्यादीनां विभुत्वे तदुपाधिकमात्मनोऽणुत्वाविकं न सिध्येदित्युक्त्यायविरोधमाह—तद्गुणसारत्वमिति । उक्ताक्षेपमनूय निरस्यति—सर्वगतानामिति । आनन्यश्रुतेरुपासनायैवालोक्तान्त्यादिश्रुतीनां तथा विरोध इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ श्रेष्ठश्च । अतिदेशत्वाच्च संगत्यालक्षणे । 'तथा प्राणाः' इत्यु-

भामती

गतिश्रुतिरिति मन्यन्ते, तान्प्रत्याह—अणवश्च प्राणा अनुद्भूतरूपस्पर्शता चाणुत्वं दुरधिगमत्वाच्च तु परमाणुत्वं देहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्पादूनस्य शिशिरहृदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्गः । सर्वगतलेऽपि देहावच्छिन्नामेव करणत्वं तेन न व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, हन्त प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथाच नाममात्रे विस्ववादे नार्थेऽस्माभिस्तदिन्द्रियमुच्यते भवद्विजु इतिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥ ७ ॥ श्रेष्ठश्च । न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः । श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः । 'नासदासीत्' इत्यधिकृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मसत्ते नासदासीये सर्गात्प्राणानीदिति प्राणव्यापारश्रवणादसति च व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावाज्ज्येष्ठलक्ष्युतेश्च न ब्रह्मविकारः

न्यायनिर्णयः

स्पर्शमाह—अधुनेति । उत्पत्तिसंख्याखलुविरोधोक्त्यानन्तरं परिमाणश्रुतिविरोधो निरस्त इत्यर्थः । उक्तप्राणानामुक्तान्त्यानन्त्यश्रुतिभ्यां परिच्छिन्नत्वविभुत्वसंदेहे सिद्धान्तं तावदाह—अणवश्चैत इति । अत्रोक्तान्त्यानन्त्यश्रुत्योरोविरोधेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयस्यापानत्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दक्षितश्रुत्योर्मिथोविरोधादुक्ते ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तसिद्धिः । अणुशब्दात्परमाणुपरिमाणत्वं प्राप्तं प्रत्याह—अणुत्वं चेति । सौक्ष्म्यं द्रव्याणामुद्भूतरूपस्पर्शानाधारत्वम् । परिच्छेदो मध्यमपरिमाणत्वम् । परमाणुतुल्यत्वमेणुत्वं किं स्यात्, तत्राह—कृत्स्नैति । सौक्ष्म्यं प्रपञ्चयति—सूक्ष्मा इति । परिच्छेदं साधयति—परिच्छिन्नाश्चैति । विभुत्वे चेन्द्रियाणामन्तःकरणवच्छेदादणुत्वमात्मनो यदुक्तान्त्याधिकरणे सिद्धं तदपि न सिध्येदित्याह—तद्गुणेति । प्राणाः सर्वगताः, सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्, आकाशवदित्यनुमानात्सर्वेऽनगता इत्यादिद्वैतेश्च तेषां विभुत्वादेह पञ्चभिन्नकेश्च सर्वत्र दृश्यप्रसङ्गात्कुतोऽणुत्वमिति पूर्वपक्षमाह—सर्वगतानामिति । हेतोरसिद्धेरुपासनापरत्वाच्च श्रुतेरिन्द्रियाणां विभुत्वे मानाभाववद्दुचित्वेनेष्टं तदेवास्माकं साधकतत्वात्करणमित्याह—नेत्यादिना । तदेव स्पष्टयति—यदेवैति । वृत्तिमदेव करणं न वृत्तिमात्रमित्याशङ्काह—अन्यदेति । वृत्तौ वृत्तिमतो वा देहावच्छिन्नस्यैव वृत्तिसाधनस्य करणत्वे फलितमाह—वृत्तीति । अनधिकेतुपलक्षणमप्रामाणिकी चेति वाच्यम् । सांख्यप्रशङ्गोपे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ७ ॥ मुख्यप्राणातिरिक्तप्राणानां सदभावि शिक्षा मुख्येऽपि प्राणे प्रथमाधिकरणन्याय इत्यतिदिशति—श्रेष्ठश्चेति । शब्दे चक्षुरादौ तथाप्राप्तात्मणस्य भेदविन्ना सुकोरिति चक्षुरादिनिरूपणानन्तरमतिदेशो न विरुध्यते । मुख्यप्राणो विषयः, तस्य किं जन्म नास्ति किं वास्तवी क्षतिविप्रतिपत्त्या संशयेऽतिदेशं विशदयति—मुख्यश्चेति । अत्र चाध्याधिकरणप्रत्यादादिसंगतिफलमेवौ । कुतस्तर्हि ब्रह्मविकारत्वं, तत्राह—तच्चेति । पूर्वोक्तन्यायेनैव ब्रह्मविकारत्वसिद्धौ किमतिदेशो

नोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्चवणात् । 'स प्राणमसृजत' (प्र० ६।४) इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । कि-
मर्थः पुनरतिदेशः । अधिकाशङ्कापाकरणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सृक्ते मन्त्रवर्णो भवति
'न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीद्वान्तं स्वधया तदेकं तस्माद्वा-
न्यन्न परः किंचनास' (ऋ० सं० ८।७।१७) इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात्प्रागुत्पत्तेः स-
न्तमिव प्राणं सूचयति । तस्मादजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मिति । तामतिदेशेनापनुदति ।
आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति विशेषणात् । 'अप्राणो ह्य-
मनाः शुभ्रः' इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्प्राण-
सद्भावप्रदर्शनार्थं एवायमानीच्छब्द इति । श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिधत्वाति—'प्राणो वाव
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' (छा० ५।१।१) इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठस्य प्राणाः शुक्रनिषेककालादारभ्य
तस्य वृत्तिलाभात् । न चेत्तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनौ निषेकं शुक्रं पूयेत । न संभवेद्वा ।
ओत्रादीनां तु कर्णशङ्कुदयादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभाच्च ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणो गु-
णाधिक्यात्, 'न वै शक्यामस्त्वदृते जीवितुम्' (बृ० ६।१।१३) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

आचरन्प्रमा

कन्यायोऽत्रातिविद्यते । ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादतिदेशो न युक्त इत्याक्षिपति—किमर्थे इति । निश्चि-
तमहाप्रलये प्राणसद्भावश्रुत्याऽधिकां शङ्कामाह—नासदासीये हीति । 'नासदासीत्' इत्यारम्भाधीत इत्यर्थः । तर्हि
तदा प्रलयकाले मृत्युमोको मृत्युमकार्यं वा नासीत्, अमृतं च देवभोग्यं नासीत्, रात्र्याः प्रकेतश्चिह्नरूपशब्दः अह्नः
प्रकेतः सूर्यश्च नास्तं, स्वधया सहैलन्वयः । पितृभ्यो देयमन्नं स्वधा । यद्वा स्वेन घृता माया स्वधा तथा सह तदेकं
ब्रह्मानीदासीदिति परमार्थः । अत्रानीदिति तच्चेष्टां कृतवदिति पूर्वपक्षार्थः । तस्माद्ब्रह्मणः परः परमुत्कृष्टमन्त्रश्च किमपि
न बभूवेत्यर्थः । परिहारः सुबोधः । ननु श्रेष्ठशब्दस्य प्राणे प्रसिद्धभावात्कथं सूत्रमिति, तत्राह—श्रेष्ठ इति चेति ।
श्रुतिं व्याचष्टे—ज्येष्ठश्च प्राण इत्यादिना । पूयेत पूयं भवेत् । न संभवेत्तदर्थो न भवेदित्यर्थः । वागादिजीवन-
हेतुत्वं प्राणस्य गुणः । एवमानीच्छ्रुत्यविरोधात्प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ इन्द्रियाणि

भागती

प्राण इति मन्वानस्य बहुश्रुतिविरोधेऽपि च श्रुत्योरेतयोर्गतिमपश्यतः पूर्वपक्षः । राक्षान्तस्तु बहुश्रुतिविरोधादेवानीदिति
न प्राणव्यापारप्रतिपादिनी, किंतु सृष्टिकारणमानीत् जीवति स्म आसीदिति यावत् । तेन तत्सद्भावप्रतिपादनपरा ।
ज्येष्ठत्वं च ओत्रापेक्षमिति गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्युत्तरोधानुसृत्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

न्यायनिर्णयः

नेसाह—किमर्थे इति । अतिदेशफलमाह—अधिकाशङ्केति । तामेवाधिकां शङ्कां दर्शयति—नासदासीये हीति । नासदासी-
दित्यारम्भ्य प्रकृते सृक्ते ब्रह्मपरे मन्त्रं धनं वर्णयतीति वर्णो दृष्टोऽस्तीति यावत् । तर्हि तस्मिन्महाप्रलये मृत्युमोको मृत्युमकार्यं नासीत्,
अमृतमपि देवभोगयोग्यममृतत्वधिकरणं वा नासीत्, तथा रात्र्या रात्रेरहो दिवसश्च च प्रकेतश्चिह्नभूतशब्दः सविता च नास्तं,
स्वधया सहैति संबन्धः । स्वपेति पितृभ्यो देयमानमन्नम् । पित्राचर्चनमपि नासीदित्यर्थः । यद्वा स्वधया स्वधा धारण्या स्वकीयस्थिता
तदेकमेवातं वातवर्जितमानीचेष्टां कृतवदिति यावत् । तस्माच्चेष्टावतः सकाशाद् किलात्यन्तिकचन किंचिदपि परः परं प्रकृष्टं नास न बभू-
वेत्यर्थः । असिन्मन्त्रं विवक्षितमंशमाह—प्रागिति । अत्र प्राणवाचकाभावात्कथं तदस्तित्वहीरिलाशङ्काह—आनीदिति । प्राणोत्प-
त्तिन्यायेनैव मुख्यस्यापि जन्मसिद्धौ किं पुनश्चल्लेलाशङ्कावान्तरप्रकृतिविषयत्वेन व्यवस्था तत्रोक्ता । प्रकृते महाप्रलयविषयत्वाच्च पूर्व-
न्यायसिद्धिरिति मत्वाह—तस्मादिति । अधिकां शङ्कामुक्त्वा सिद्धान्तयति—तामिति । 'पतस्याज्जायते प्राणः' इति प्राणजन्म श्रुतम् ।
'आनीत्' इत्यननं प्राणव्यापारः प्रागवस्थायां प्राणसत्त्वे लिङ्गम् । तत्र द्वयोर्महाप्रलयावान्तरप्रलयभेदेन व्यवस्थानुपपत्तावन्तरस्य
गौणत्वे श्रुतिविरोधे लिङ्गस्यैव गौणत्वादानीच्छब्दस्य मूलकारणसत्तावाञ्छितकल्पनया प्राणस्य जन्मोपेयमिति शङ्कानिरासमेव सूच-
यति—आनीदिति । प्रमाणान्तरवदिलपेरर्थः । इतश्च प्रागवस्थायां न प्राणस्य सत्त्वमिलाह—अवातमिति । इतोऽपि महाप्रलये
प्राणवत्ता नास्तीत्याह—अप्राणो हीति । आनीच्छब्दस्तर्हि कथमिल्याशङ्का भूतानामेकाधर्मत्वाभिलाह—तस्मादिति । एवं शङ्का-
निरासेऽपि प्राणे श्रेष्ठशब्दप्रसिद्धौ कथं धर्ममिल्याशङ्काह—श्रेष्ठ इति । श्रौतं ज्येष्ठत्वं साधयति—ज्येष्ठश्चेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा
स्फोटयति—नचेदिति । न संभवेदिति श्रुतेरेवानुकरणमिन्द्रियाणामपि तुल्यं ज्येष्ठत्वं, तत्राह—ओत्रादीनां त्विति । अश्वत्वं साध-
यति—श्रेष्ठश्चेति । कथं गुणाधिक्यं, तत्रोक्तम्—न वा इति । तदेवं मुख्यप्राणोत्पत्तिश्रुतीनामन्योन्यमविरोधानुसृत्यप्राणकारणे ब्रह्मणि

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

वायुवांऽक्षक्रिया वाऽन्यो वा प्राणः श्रुतिर्बोऽनितः ॥ सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा सांख्यैरेवमुदीरणात् ॥ १ ॥
भाति प्राणो वायुनेति भेदोक्तेरुक्तताश्रुतिः ॥ वायुजत्वेन सामान्यवृत्तिर्नाश्वरतोऽन्यता ॥ २ ॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावच्छ्रुतेर्वायुः प्राण इति । एवं हि श्रूयते—‘यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः’ इति । अथवा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तम् । एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते—सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । अत्रोच्यते—न वायुः प्राणो नापि करणव्यापारः । कुतः—पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत्प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति—‘प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च’ (छान्दोग्य ३.१.८.४) इति । नहि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत । तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । वृत्तिवृत्तिमतोश्चाभेदाच्च हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः’ (मुं २.१.३) इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुस-

भाष्यरत्नप्रभा

विचार्य तद्व्यापारात्प्राणं पृथक्त्वमुत्पत्तिरितिदिष्टा । संप्रत्युत्पन्नप्राणस्वरूपं पृथक्करोति—न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । मुख्यः प्राणः किं वायुमात्रमुत्पन्न करणानां साधारणव्यापार आहोस्वित्त्वान्तरमिति वायुप्राणयोर्भेदाभेदश्रुतीनां मिथोविरोधात्संशये पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । द्वितीयं सांख्यपूर्वपक्षमाह—अथत्रेति । सिद्धान्तत्वेन सूत्रमादत्ते—अत्रोच्यते इति । मनोरूपब्रह्मणो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैश्चतुष्पात्वं श्रुतावुक्तं, तत्र प्राणो वायुनाभिदेविकेन भास्वमि-ज्ज्ययते अभिष्यक्तः संक्षपति । कार्यक्षमो भवतीत्यर्थः । श्रुतिषु तत्र तत्र प्राणस्य वागादीनां च मिथः संवादलिङ्गेन

भामती

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अत्र हि ‘यः प्राणः स वायुः’ इति श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति । अथवा ‘प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा’ इति वायोर्भेदेन प्राणस्य श्रवणादेतिद्वि-रोधाद्वरं तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु, श्रुती च विरुद्धार्थे कथंचिन्नेष्येते इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । न चानापि करणेभ्यः पृथक्प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—न सामान्येन्द्रिय-वृत्तिः प्राणः । स हि मिलितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा । न तावन्मिलितानाम्, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसङ्गात् । नो खलु चूर्णहरिद्रासंयोगजन्माऽरुणगुणस्तयोरन्यतराभावे भवितुमर्हति । न च बहुविष्टिसार्थं शिविको-

न्यायनिर्णयः

समन्वय इति ॥ ८ ॥ मुख्यप्राणोत्पत्तिविन्तानन्तरं तत्स्वरूपं विन्तयति—नेत्यादिना । अधिकरणतात्पर्यमाह—स इति । मुख्य-प्राणो वायुमात्रं वा करणवृत्तिर्वा तत्त्वान्तरं वेति विप्रतिपत्त्या संदिग्ध तत्त्वान्तरत्वं निर्धार्यत इत्यर्थः । अत्र च भेदाभेदश्रुतिविरोधनिषे-धेन वाक्पाद्यतिरिक्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुत्योर्मिभोविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तद्विरोधात्सिद्धिः । यदा पूर्वपक्षे वायुमात्रादिन्द्रियमात्राद्वा त्वमर्थस्य विवेकः । सिद्धान्ते तत्त्वान्तरात्प्राणात्सिद्धिवैक इत्यङ्गीकृत्य पूर्व-पक्षमाह—तत्रेति । अभेदश्रुतिरेव भेदश्रुतिरपि स वायुनेत्याद्या प्राणस्य वायोरस्तीत्याशङ्कोभयोर्मुख्यत्वासिद्धिस्तोकरूपपानुरोधाद्विरोधो भेदश्रुतिरिति मत्वाह—एवं हीति । भेदश्रुत्यवष्टम्भेऽपि ‘धर्मिभेदादभेदो लब्धीयान्’ इति न्यायेन वागादीनां संभूय देहचालनादिदे-हतासामान्यव्यापारसंभवात् प्राणस्यैव पदार्थान्तरं कल्प्यं, गौरवादिन्द्रियवृत्तितया तद्वैकस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति पञ्चान्तरमाह—अथ-वेति । तन्त्रान्तरीयाभिप्रायं विवृणोति—एवं हीति । वायुमात्रादिन्द्रियमात्राद्वा त्वमर्थस्य विवेक इति प्राप्तमूष्य सिद्धान्तयति—अत्रेति । न वायुः प्राण इत्यत्र पृथगुपदेशहेतुं विशदयति—वायोरिति । ‘यनो ब्रह्मेत्युपासीत’ इत्युक्तं मनोब्रह्मणो वाक्प्राणचक्षुः-श्रोत्रैः पादैश्चतुष्पात्समुत्पत्तः । मनो हि वागादिभिः स्वविक्रयेषु गौरवं पादैः प्रवर्तते । तत्र प्राण एव मनोब्रह्मणो वागाद्यपेक्षया चतुर्थ-पादः । स च वायुनाभिदेविकेन भास्वमिज्ज्ययते स्वव्यापारे च तत्पल्लवच्छतीत्यर्थः । यद्यपि छान्दोग्यभाष्ये प्राणेन्द्रियमिन्द्रियप्रकरणा-त्प्राण इत्युक्तं तथापि प्राणश्रुतिवशादत्र मुख्यप्राणो गृह्यते अंशश्लिन्नेन भेदश्रुतिरित्याशङ्कोपचारप्रसङ्गान्नैवमित्याह—नहीति । नापि कर-णव्यापार इत्यत्र पृथगुपदेशो हेतुं विमन्य व्यापादे—तथेति । प्राणस्य वागादीनां च मिथः संवादलिङ्गेनोत्पत्तिभेदलिङ्गेन चैन्द्रियतद्व्यापा-रेभ्यो भिन्नत्वसिद्धेर्नैव लाभवाच्यद्विचलितमित्यर्थः । पृथगनुक्रमणं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादित्याशङ्काह—वृत्तीति । तादात्म्याभेदोऽन्यस्तीत्याशङ्क-भेदवद्व्यापारत्वत्वान्नैवमित्याह—नहीति । प्रतिपादयत्येति हेतुं विमन्य व्याख्यायामिभोगेनापि व्याख्याति—तथेति । श्रुत्यवष्टम्भेन

तस्याः । नच समस्तानां करणानामेका वृत्तिः संभवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनन्यायेनैतद्भवति । यथैकपञ्जरवर्तिन एकादशपक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः संभूयैकं पञ्जरं चालयन्ति, एवमेकशरीरवर्तिन एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः सन्तः संभूयैकां प्राणारब्धां वृत्तिं प्रतिरूप्यन्ते इति । नेत्युच्यते । युक्तं तत्र प्रत्येकवृत्तिभिरवाप्तान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति । तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवाप्तान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न संभूय प्राणयुरिति युक्तम्, प्रमाणाभावात् । अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्बुद्धौषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां, न करणवृत्तिमात्रे प्राणेष्वकल्पते । तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः । कथं तर्हीयं श्रुतिः 'यः प्राणः स वायुः' इति । उच्यते—वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनाऽवतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तद्वान्तरं नापि वायुमात्रम् । अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥ ९ ॥ स्यादेतत् । प्राणोऽपि तर्हि जीववद्विशरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति । श्रेष्ठत्वाद्गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा ह्यनेकविधा विभूतिः प्राणस्य आच्यते—'सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको हि जागर्ति प्राण एको

भाष्यरत्नप्रभा

पृथगुपत्तिलिङ्गेन चेन्द्रियतदभिन्नव्यापारैर्भ्योऽपि भिन्नत्वमित्याह—तथेति । प्राणस्येन्द्रियवृत्तिस्त्वं श्रुत्या निरस्य युक्त्यापि निरस्यति—नच समस्तानामिति । या चक्षुःसाध्या वृत्तिः सैव न श्रोत्रादिसाध्या, करणानां प्रत्येकमेकैकरूपग्रहादिवृत्तावेव हेतुत्वात् । नच समुदायस्य वृत्तिः संभवति तस्यासत्त्वादित्यर्थः । प्रमाणाभावादिति । श्रोत्रादीनामेकप्राणनामक्यवृत्त्यनुकूलपरिस्पन्देषु मानाभावात्, श्रवणादीनामपरिस्पन्दत्वेन विजातीयानां, परिस्पन्दरूपप्राणनाननुकूलत्वाद्वाप्तान्तरव्यापाराभावाच्च समस्तकरणवृत्तिः प्राण इत्यर्थः । किंच प्राणस्य वृत्तिस्त्वे वागादीनामेव प्राधान्यं वाच्यं, नैतदस्तीत्याह—तथा प्राणस्येति । यथा मृदो घटो न वस्त्वन्तरं नापि मृण्मात्रं तद्विकारकत्वात्, तथा वायोर्विकारः प्राण इत्यभेदश्रुतेर्गतिमाह—उच्यत इति । देहं प्रासः पञ्चावस्थो विकारात्मना स्थितो वायुरेव प्राण इत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्राणस्य करणवृत्तित्वाभावे जीववद्भौकृत्वं स्यादिति शङ्कते—स्यादेतदिति । प्राणो न भोका,

आमर्तो

द्वहनं द्वित्रिविष्टिसार्थं भवति । न च लोकेसार्थं, तथा सति सामान्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । अपिच यत्संभूय कारकाणि निष्पादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणवान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचालनानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिद्वाप्तान्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणाः, तस्मान्नेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथंचिद्भेदविवक्षया न पृथगुपदेशो गमयितव्यः । तस्माज्ज क्रिया, नापि वायुमात्रं प्राणः, किंतु वायुमेव एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति ॥ ९ ॥ स्यादेतत् । यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतलाजीवस्य च श्रेष्ठलाजीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठलाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति । नच द्वयोः

न्यायनिर्णयः

पक्षद्वयं निराकृत्य कारणवृत्तित्वे दोषान्तरमाह—नचेति । या चक्षुःसाध्या वृत्तिः सैव न श्रोत्रसाध्या, चक्षुरादीनां प्रत्येकमेकैकरूपग्रहादिवृत्तौ स्वातन्त्र्यात् । अतो न प्राणः सामान्यकरणवृत्तित्वर्थः । समुदायस्य कारणत्वमुपेत्योक्तं तदेव नास्त्वस्तुत्वात् । द्वित्रिकरणविकलानां च प्राणनामाप्रसङ्गात् । अतोऽपि न कारणवृत्तिः प्राण इत्याह—समुदायस्येति । दृष्टान्तेन समुदितानां करणानां करणत्वं शङ्कते—नन्विति । एकादशलं पक्षिषु दाष्टीनिकानुरोधादुक्तम् । वैषम्यं दर्शयन्परिहरति—इति नेति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः । दाष्टीनिकेऽपि किमिल्वान्तरव्यापारवतां प्राणानां प्राणस्वसामान्यवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्यान्तरव्यापारस्यैव श्रवणादिवो वृत्त्यन्तरं वेति विकल्प्यते श्रोत्रादीनां श्रवणादिव्यापारयौगपथे मानायोगान्मेवमित्याह—इह त्विति । कथान्तरं प्रत्याह—प्रमाणेति । किंच श्रवणादीनामपरिस्पन्दत्वात्तत्प्रधानव्यापारानुगुणत्वाच्च तद्वान्तरव्यापारतेत्याह—अत्यन्तेति । किंच वागादिवृत्तित्वे प्राणस्य वागादिपारतन्त्र्यं वाच्यं, तद्वैपरीत्यं चात्र दृष्टं, तत्र प्राणस्य वागादिवृत्तित्वेलाह—तथेति । पृथगुपदेशयुक्तिफलमुपसंहरति—तस्मादिति । अष्टमगुपदेशस्य गतिं पृच्छति—कथमिति । यथा मृदोऽनस्थाविशेषो घटो मृदस्ता तथा वायोरवस्थाविशेषः प्राणो वाय्वात्मेलाह—उच्यत इति । अध्यात्ममापन्नः शरीरे प्रतिष्ठितः पञ्चव्यूहः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यावस्थाविशेषवान्विशेषात्मना व्यावृत्तरूपेणेति यावत् । कथं तर्हि पृथगुपदेशः, तत्राह—नापीति । तत्त्वान्तरत्वस्य तन्मात्रत्वस्य चास्वीकारो फलितमाह—अतश्चेति । 'यः प्राणः स वायुः' इति सामानाधिकरण्यावक्येन प्राणस्य वायुत्वं सिद्धम्, 'यत्तस्माज्जायते प्राणः' इत्युपत्तिभेदलिङ्गेन स्वरूपभेदो दृष्टः । द्वयोश्च वाक्यलिङ्गयोर्विरोधे वाक्यं समीरणत्वाभावात्विषयं लिङ्गं व्यक्तिभेदविषयमिति व्यवस्थाया वायोः प्राणस्य च विषयभेदो युक्तः, लिङ्गस्य च बलीयस्त्वादिति भावः ॥ ९ ॥ प्राणो वागादिवृत्तिर्न चेत्तर्हि तस्येन्द्रियवत्करणत्वाच्चराजीववद्भौकृतेति शङ्कते—

सृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन्संवृद्धे प्राण इतराणां प्राणरक्षति मातेव पुत्रान् इति । तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः । तं परिहरति—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्य जीववत्स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि । तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवज्जीवस्य सर्वार्थ-
कर्त्तृत्वोपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः । तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः
शिष्यते प्राणसंवादादिषु । समानधर्मणां च सह शासनं युक्तं बृहदर्थतरादिवत् । आदिशब्देन
संहतत्वाच्चेतनत्वादप्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतुर्दृश्यते ॥ १० ॥ स्यादेतत् । यदि चक्षुरा-
दिवत्प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत, विषयान्तरं रूपादिवत्प्रसज्येत । रूपाद्यालो-
चनादिभिर्वृत्तिभिर्न्यायस्य चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपिचैकादशैव कार्यजा-
तानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं
कार्यजातमधिगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेतेति । अत उत्तरं पठति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः । अकरणत्वात्प्राणस्य । नहि चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरि-

भाष्यरत्नप्रभा

भोगोपकरणत्वात्, चक्षुरादिवदिति सूत्रार्थमाह—तुशब्द इत्यादिना । यथा बृहदर्थतरयोः सर्वत्र सहप्रयुज्य-
मानत्वेन सामन्त्येन वा सामान्यसहपाठस्तथा करणैः सहोपकरणत्वेन सामान्याप्राणस्य पाठ इति न हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
किंच प्राणो न भोक्ता, सावयवत्वात्, जडत्वाद्वैतिकात्वाच्च, देहवत् ॥ १० ॥ ननु यज्ञोपकरणं तत्सविषयं दृष्टं
यथा चक्षुरादिकं, प्राणस्य तु निर्विषयत्वादसाधारणकार्याभावाच्च नोपकरणत्वमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । उक्तव्यासेः
शरीरे व्यभिचाराद्देहिन्द्रियधाराणोक्तान्याद्यसाधारणकार्यसत्त्वाच्च निर्विषयस्यापि प्राणस्य शरीरवज्जोगोपकरणत्वमश्वत्तं न
तु चक्षुरादिवज्जानकमकरणत्वमस्ति येन सविषयत्वं स्यादिति परिहरति—न तावदित्यादिना । अहंश्रेयसि स्वस्य

भामती

स्वतन्त्रयोरेकस्मिन् शरीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यत इत्यपर्यायं विरुद्धानेकदिक्रियतया देह उन्मम्येत । इति प्राप्ते, उच्यते—
चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतत्वाच्चेतनत्वा-
द्भौतिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सहशिष्टत्वाच्च पुरुषार्थत्वात् पुरुषं प्रति पारतन्त्र्यं शयनासनादिवद्भवेत् । तथाच यथा मन्त्रोत्तरेषु
नैयोगिकेषु प्रधानमपि राजानमपेक्ष्यास्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवेऽस्वतन्त्र इति ॥ १० ॥ स्यादे-
तच्चक्षुरादिभिः सह शासनेन करणं चेत् प्राणः । एवं सति चक्षुरादिविषयरूपादिवदस्यापि विषयान्तरं वक्तव्यम् ।
नच तच्छक्यं वक्तुम् । एकादशकरणगणनव्याकोपश्चेति दोषं परिहरति—**अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ।**

व्यायनिर्णयः

स्यादिति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वमितरेषां तं प्रति गुणत्वं च साधयति—**तथाहीति** । श्रेष्ठत्वफलमाह—**तस्मादिति** । प्राणस्यापि जीवव-
दत्र भोक्तृत्वे विरुद्धाभिप्रायानेकभोक्तृषिद्धितया देहस्य गमनादि न भवेदिति भावः । प्राणस्य चक्षुरादिवदस्वतोपसर्जनत्वाभावेऽपि
परिचारकतया सामन्तादे राजानं प्रति गुणत्वबहुगुलं जीवं प्रति स्यादित्याह—**तमिति** । यज्ञाक्षराणि व्याचष्टे—**तुशब्द इत्या-**
दिना । प्राणो न स्वतन्त्रः, भोगसाधनत्वात्, चक्षुरादिवदित्यर्थः । प्राणसंवादादिपित्वादिशब्देनाग्नयेऽपि ज्ञानध्यानप्रदेशादुपगम्यते ।
सहशासनेऽपि कथं प्राणस्य चक्षुरादिसाम्यं, तत्राह—**समानेति** । तत्र दृष्टान्तमाह—**बृहदिति** । वै हि सामनी सहैव सर्वत्र
पश्येते तयोश्च कर्मणि सहैव प्रयुज्यमानत्वं दृष्टं सामत्वं वा साम्यम् । तथा प्राणस्यापि चक्षुरादिभिः सह पठितस्य जीवोपकरणता
तुल्यत्वर्थः । संहतत्वाच्चेतनत्वादीत्यादिशब्देन परिच्छिन्नत्वास्वतन्त्रत्वादिभ्रमणम् ॥ १० ॥ यत्रान्तरन्यावल्लमाह—**स्यादिति** । प्राणस्य
करणत्वेऽपि कुतः सविषयत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य चक्षुरादिषु तथा दृष्टत्वादित्याह—**रूपेति** । यजीवस्य भोगकरणं तत्सविषयं दृष्टं, यथा
चक्षुरादि तथा प्राणस्यापि विषयो वाच्यः । तदभावात्तस्य स्वतन्त्रत्वेत्यर्थः । तर्हि प्राणोऽपि कश्चिद्विषयोऽस्तु, तत्राह—**अपिचेति** ।
प्राणसाध्यफलभावादपि चक्षुरादिवत्प्राणोऽस्त्वत्तत्त्वं जीवमोपकरणं द्वादशेन्द्रियवन्नोपेयमित्यर्थः । चोभोचरं सृजं पातयति—**अत**
इति । प्राणस्य जीवभोगोपकरणत्वे सविषयत्वप्रसक्तिसुक्तो प्रत्याह—**न तावदिति** । प्राणस्याकरणत्वे कथं जीवस्य सर्वोभेत्वेनोपक-
रणभूतोऽस्यित्युक्तमाशङ्क्याह—**नहीति** । विषयपरिच्छेदाभावे प्राणस्याप्रमाणत्वाच्च सत्त्ववीरित्याशङ्क्याह—**नचेति** । कार्यविरु-

च्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात् । तथाहि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु—‘अथ ह प्राणा अहश्चेत्यसि व्यूदिरै’ इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः’ (छा० ५।१।६, ७) इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति । ‘तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवधुष्य विचारयामि’ इति चैतमेवायं श्रुतिराह—‘प्राणेन रक्षज्वरं कुलायम्’ (वृ० ४।३।१२) इति च सुतेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । ‘यस्मात्कस्माच्चाङ्गाप्राण उत्क्रामति तदैव तच्छुष्यति’ (वृ० १।३।१९) । ‘तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतराप्राणानवति’ इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । ‘कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि’ इति, ‘स प्राणमसृजत’ इति च प्राणनिमित्ते जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं, यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु ‘प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः’ (वृ० १।५।३) इति । वृत्तिमेदंश्चायं कार्यंभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा । अपानोऽर्वाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोः संघौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽञ्जरसाजयतीति । एवं पञ्चवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा मनसः पञ्च वृत्तय एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषया मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कामः संकल्प इत्याद्याः परिपठिताः

भाष्यरत्नप्रभा

श्रेष्ठतानिमित्तम् । व्यूदिरै विवादं चकिरे—तद्वृत्तिमात्रहीनमिति । मूकादिभावेन स्थितमित्यर्थः । अवरं नीचं, कुलायं वेदाख्यं गुहं, प्राणेन रक्षजीवः स्वपितीत्यर्थः । तदैव तदानीमेव । तेन प्राणेन यदश्नाति जीवस्तेन प्राणकृताशनैनेति यावत् । एवंश्रुतेः प्राणस्यासाधारणं कार्यमस्तीत्युक्तम् ॥ ११ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरायां सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेत्यादिना । वृत्तिरवस्था । अस्मिन्मननादिकं वीर्यवत्कर्म । कामादिवृत्तिवज्ज्ञानेऽपि पञ्चत्वमियमो नास्तीत्यख्यं

भाष्यटी

न प्राणः पचिच्छेदधारणादिकरणमसाभिरभ्युपेयते येनास्य विषयान्तरमन्विष्येत । एकादशलं च करणानां व्याकुप्येतापि तु प्राणान्तरासंभवि देहेन्द्रियविधारणकारणं प्राणः । तच्च श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ॥ ११ ॥ अपिच—पञ्चवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते । ‘विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ यथा मरुमरीचिकादिषु सलिलविबुद्धयः । अतद्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यस्ति तस्यैकप्रतिष्ठानात् । अतः सोऽपि संगृहीतः । ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति । अस्य तु पण्डितरूपविचारासहस्रापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद्यवहारहेतुभावोऽस्त्येव । यथा पुरुषस्य वैतन्त्र्यमिति । नद्यत्र षड्वर्धः संबन्धोऽस्ति, तस्य भेदाधिष्ठानत्वात् ।

म्यायनिर्णय

मनुमानं प्राणे संभवतीत्युक्तं प्रश्नपूर्वकं सूत्रावयवेन स्फुटयति—कस्मादिति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धेः प्राणानासंभाव्यं कार्यं मुख्यप्राणस्य दर्शयति—प्राणान्तरेष्विति । प्राणोपास्तिप्रकामार्थोऽयंशब्दः । अहंश्रेयसीति स्वस्य अष्टतानिमित्तं व्यूदिरै विवादं चकिरे । तद्वृत्तिमात्रहीनं मूकादिलेन स्थितमिति यावत् । न केवलं प्राणसोक्तमणेच्छायां वागादिशैथिल्यापत्तिरिति प्राणनिमित्ता देहस्थितिः किंतु यद्योक्तमर्थं ह्यतिः स्वयमेव निर्वर्ततीत्याह—तानिति । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—प्राणेनेति । अवरं निष्ठमनेकाशुष्मिनीं कुलार्थं देहाख्यं गुहं प्राणानुपसंहारेण रक्षजीवः ह्यति याति । प्राणसाप्युपसंहारे सूतत्रान्तिः स्वादित्यर्थः । प्राणस्य कार्यान्तरं श्रुत्यन्तरेण दर्शयति—यस्मादिति । तेन प्राणेन यदश्नाति जीवस्तेनाशनादिनेति यावत् । प्राणस्य कार्यान्तरं वाक्यान्तरेणोपन्यस्यति—कस्मिन्निति । ॥ ११ ॥ प्राणस्य प्राणान्तरेष्वपेक्षामव्यमानकार्यसत्त्वे हेत्वन्तरमाह—पञ्चेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । कथमेतावताऽन्यत्रासंभाविकार्यविशेषसिद्धिः, तत्राह—वृत्तीति । तदेव विवृणोति—प्राण इति । उच्छ्वासादीत्यादिशब्देन देहधारणादि गृह्यते । श्वेतेन निश्वासादीत्यादिशब्दो व्याख्यातः । उक्तात्सादीत्यादिपदेन गत्यागती गृह्यते । प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वमुपसंहारति—एवमिति । गृह्यन्तं व्याचष्टे—यथेति । कास्ता मनसः पञ्चवृत्तयः, तत्राह—श्रोत्रादीति । लोकप्रसिद्धयेषामा श्रुतिप्रसिद्धैर्बैलवन्वाकांशामाश्रयानुष्ठानतः स्तुतिर्याशङ्काह—नस्त्विति । पञ्चसंख्याधिक्याज्जलाभाया वृत्तयो न्यन्ते तर्हि ज्ञानेऽपि पञ्चत्वमियमासिद्धेः शोभा

परिगृह्येरन् । पञ्चसंख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतमविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसंख्यातिरेकः । एवं तर्हि 'परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिवृत्ता-स्मृतयः' (पात० योग० सू० ११।६) नाम । बहुवृत्तिवमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्नमनोवदिति योजयितव्यम् ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

प्राणोऽयं विभुरत्यो वा विभुः स्वात्पुण्यपुरुषे ॥ हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तिः ॥ १ ॥
समद्विष्टारिरूपेण विभुरेवाधिदैविकः ॥ आध्यात्मिकोऽन्यः प्राणः स्वादृश्यश्च यथेन्द्रियम् ॥ २ ॥

अणुश्चायं सुस्थः प्राणः प्रत्येतव्य इतरप्राणवत् । अणुत्वं चेद्वापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदैर् न परमाणु-
तुल्यत्वम् । पञ्चभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः प्राण उत्क्रान्तौ पाश्चस्येनानुपलभ्य-
मानत्वात् । परिच्छिन्नश्रोत्रकान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाप्तायते—
'समः द्रुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' (बृ० १।३।

भाष्यरत्नप्रभा

स्वयमेवोद्भाष्य पक्षान्तरं गृह्णाति—नन्वत्रापीत्यादिना । प्रमाणं प्रमितिः विपर्ययो भ्रमः । शशविषाणादिज्ञानं
विकल्पः । तामसो वृत्तिर्निद्रा । स्मृतिः प्रसिद्धा । भ्रमविद्वयोरविद्यावृत्तिवत्त्वान्न मनोवृत्तित्वमित्यस्या स्वमतमाह—
बह्विति । सूत्रसाध्यान्तरमाह—जीवेति । तदेवं प्राणवायोभेदाभेदशुद्धविरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ एवं मुख्य-
प्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपं चोक्त्या परिमाणसंदेहेऽणुत्वमुपदिशति—अणुश्चेति । अणुश्चेति—ननु विभुत्वम-
पीति । द्रुषिर्मशकादपि सूक्ष्मो ननुः । पुत्तिकेत्युच्यते । नागो हस्ती । प्राण उत्क्रान्तौति श्रुत्यात्पत्रं प्राणस्य भाति,
समोऽनेन सर्वेणेति, श्रुत्या विभुत्वमिति विरोधे आध्यात्मिकप्राणसालपर्यवसायिदैविकस्य विभुत्वमिति विषयभेदाच्छुद्धो-

भामती

चैतन्यस्य पुरुषादसन्नामेदात् । यद्यपि चात्राभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नैष्यते तथापि विशेषसंस्काररक्षणा मनोवृत्तिरिहा-
स्येवेति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥ अणुश्च । 'समस्त्रिभिर्लोकैः' इति विभुत्वध्वन्यादिसुः प्राणः, 'समः द्रुषिणा' इत्याद्यालु
श्रुत्यो विभोरप्यवच्छेदाद्बह्विधमिति । यथा विभुन आकाशस्य कुटकरकायवच्छेदात्कुटादिसाम्यमिति प्राप्त आह—
अणुश्च । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्यावच्छिन्नता न विभुत्वम् । दुरधिगमतामात्रेण च शरीरव्या-
पिनोऽप्यणुत्वमुपपच्यते न खणुत्वमित्युक्तमवस्तात् । यत्तस्य विभुत्वान्मानं तदाधिदैविकेन सूत्रात्मना समद्विष्टारिरूपेण न
स्वाध्यात्मिकेन रूपेण । तदाश्रयाश्च 'समः द्रुषिणा' इत्येवमाथाः श्रुत्यो देहसाम्यमेव प्राणस्याहुः स्वरूपतो न तु करका-

न्यायनिर्णयः

दिनिमित्ता इत्याद्युक्तिमिति शङ्कते—नन्विति । उक्ते पञ्चवृत्तित्वे मनसोऽश्रुविकारणमुत्पत्त्या प्रकारान्तरेण तस्य पञ्चवृत्तित्वमाह—
एवमिति । इहेति प्रकृतघञोक्तिः । योगशास्त्रप्रसिद्धा मनोवृत्तिरिवानुक्रामति—प्रमाणेति । प्रमासाधनं प्रमाणम् । सिध्दाध्यवसायो
विपर्ययः । 'शब्दज्ञानानुपायी वस्तुव्याप्यो विकल्पः' अग्रहणं निद्रा । अनुभूतमात्रज्ञानं स्मृतिः । परसिद्धेन परो भोषनीय इत्यस्मिन्ने
विरोधाभावादप्रतिषिद्धत्वयुक्तं न त्विदमेवाभिप्रेतम् । विपर्ययादीनामविद्यावृत्तित्वोपगमादिन्द्रियव्यापारोपरमात्रवाच्यविद्राया मनोवृत्तित्व-
सिद्धिरित्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह—बह्विति । मनोवत्पञ्चवृत्तित्वादुपकरणत्वं प्राणस्येत्येतदपि सूत्रार्थत्वेन द्रष्टव्यमित्याह—जीवेति ।
तदेवं वायोतिन्द्रियवृत्तेश्च प्राणस्य भेदाभेदशुद्धविरोधाद्यधोक्तप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीति सिद्धम् ॥ १३ ॥ मुख्यस्य प्राणस्य
सृष्टिं स्वभावविशेषं च निरूप्य परिमाणमतिदेशेन निरूपयति—अणुश्चेति । मुख्यप्राणो महान्परिच्छिन्नो वेति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशये
सिद्धान्तमाह—अणुरिति । इहापीति घटस्य मुख्यस्य प्राणस्य चोक्तिः । परमाणुत्वत्वमणुत्वं नैव शङ्कते हेतुमाह—पक्षेति । सौक्ष्म्य-
परिच्छेदो क्रमेण साधयति—सूक्ष्म इत्यादिना । अत्रापि व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुत्योर्विरोधपरिरासेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि
समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वं पक्षे श्रुत्योर्विरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तद्विरोधात्तत्सिद्धिः । सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाना-
श्रवणयोगो महानित्यश्च हेतुसिद्धेश्च शरीरं तत्रेति विशेषणे शरीराद्ग्राह्याच्चनैकात्म्यादनुमानेन प्राणस्य महत्त्वासिद्धावपि समोऽनेन
सर्वेणेति श्रौतलिङ्गेन तत्सिद्धिरित्यपि काश्चिद् दृश्यन्पूर्वपक्षमाह—नन्विति । द्रुषिर्मशकादपि सूक्ष्मो ननुः । पुत्तिकेत्युच्यते । नागो
हस्ती । परिच्छिन्नत्वमुक्तान्नादिभिर्भाति समोऽनेनेत्यादिना विभुत्वं, ततश्च परिच्छिन्नत्वस्य मुख्यत्वे विभुत्वसाधनवाधः स्वादृश्य-
परिच्छिन्नस्य मुख्यत्वे परिच्छिन्नत्वमनोपायिकं युक्तम् । यद्यपि सर्वोऽनन्ता इतिव्यापानानन्त्यश्रुतिरपि नेतुमिच्छति तथापि विधान्तरेण तत्र-
साधनाशङ्कालेश्च । तत्सुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्रामतीति परिच्छेदेऽपि प्राणस्य लिङ्गदर्शनाद्व्योक्तिकयोर्विरोधे सत्याध्यात्मिकाधिदैविकरूपाभ्यां

२२) इत्येवमादिप्रदेशेषु तदुच्यते—आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मनै-
वैतद्विभुत्वाम्नायते । नाध्यात्मिकेन । अपिच समः सृष्टिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्तिनः
प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

स्वतन्त्रा देवताया वा वागायाः स्युः स्वतन्त्रता ॥ नो चेद्वाग्मादिजो भोगो देवानां स्वाद्य चात्मनः ॥ १ ॥
श्रुतमध्यादितन्त्रत्वं भोगोऽस्यादितु नोपितम् ॥ देवदेहेषु सिद्धवाजीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा ॥ २ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वसौ स्वसौ कार्याय प्रभवन्त्याहोसिद्देवताधिष्ठिताः प्रभ-
वन्तीति विचार्यते—तत्र प्रातः तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्ति ।
अपिच देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां
भोक्तृत्वप्रसङ्गाच्छारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत । अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति । एवं प्रात इदमु-

भाष्यरत्नप्रभा

रविरोध इति समाधत्ते—तदुच्यते इति । किंचोपक्रमे प्राणस्य ध्रुवादिसमत्वेनाल्पत्वोक्तेः सम एभिस्त्रिभिर्लो-
कैरिति विराहदेहसाम्यम् । समोऽनेनेति सूत्रात्मत्वमिति विषयव्यवस्था मुख्येत्याह—अपिचेति । अणवश्रेयस्त्र-
सर्वेऽनन्ता इति इन्द्रियानन्त्यमुपासनाधेमिति समाहितम्, अत्र तु प्राणविशुक्त्वमाधिदैविकमिति समाधानान्तरोक्ते-
रपौनस्त्वस्यम् । अन्ये तु प्रसङ्गात्तत्र सांख्याक्षेपो निरस्तः, अत्र तु श्रुतिविरोधो निरस्त इत्यपौनस्त्ययमाहुः ॥ १३ ॥
पूर्वं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदैविकविभागेनाप्यणुत्वविशुक्त्वव्यवस्थोक्ता तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकाधी-
नत्वमाह—ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । ‘वाचा हि नामान्यनिवदति चक्षुषा रूपाणि पश्यति’
इति तृतीयाध्यात्म्यान्वयव्यतिरेकस्या वागादीनां तिरपेक्षसाधनत्वोक्तिर्विरोधात् ‘अग्निर्वाग्भूत्वा’ इत्यादिश्रुतिस्तेषाम-
चेतनाभ्याद्युपादानकत्वपरान्न तु तेषामधिष्ठातृदेवतापरा । नच स्वकार्ये शक्तानामपि वागादीनामचेतनत्वादधिष्ठात्र-
पेक्षा न विरुध्यते इति वाच्यं, जीवस्याधिष्ठातृत्वात् । किंच देवतानामधिष्ठातृत्वे जीववन्नोक्तृत्वमस्मिन् देहे स्वात्,
तथा वैकत्रानेकभोक्तृणां विरोधादुर्वैलस्य जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति—एवं प्रात
इत्यादिना । अग्निर्वाग्भूत्वादित्यश्रुभूत्वेति च तद्वागोऽत्राभ्यादिदेवताधिष्ठेयत्वरूप एव संबन्धो न तदुपादान-

भामती

शक्तपरोपाधिकतया कथंविधेयत्वा इति ॥ १३ ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । यद्धि यत्कार्यं कुरुवृद्धं
तत्स्वमहिम्नैव करोतीत्येव तावदुत्तरं । पराधिष्ठानं तु तस्य बलवत्प्रमाणान्तरवशात् । स्यादेतत् । वास्यादीनां तक्षाद्यधि-
ष्ठितानामचेतनानां कार्यकारिलदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातृदेवताकल्पनेनेति चेत् । न । जीवस्यैवाधिष्ठानत्वेतनस्य
विद्यमानत्वात् । नच ‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’ इत्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातृत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । अनेका-
धिष्ठानाभ्युपगमे हि तेषामेकमिष्टानियमनिमित्ताभावान्न किञ्चित्कार्यमुत्पद्येत विरोधात् । अपिच य इन्द्रियाणामधिष्ठाता
स एव भोकेति देवतानां भोक्तृत्वेन खामिलं शरीर इति न जीवः स्वानी स्याद्भोक्ता न । तस्मादभ्याद्युपचरो वागादिषु

न्यायनिर्णयः

व्यवसेति परिहरति—तदिति । समष्टिव्यष्टिरूपेणानुवृत्तव्यावृत्तरूपेणैतत् । उभयतां लिङ्गोर्ग्व्यवसायसिद्धावधीयमेव कुतो व्यवस्थे-
त्याशङ्क्य त्वदुक्तलिङ्गस्य प्राणमात्रपरिच्छेदासाधकत्वादधिदैविकविषयत्वेन समोऽनेनेत्याद्यस्यमित्याह—अपिचेति । मुख्यप्राणस्य
व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुत्योरित्यमविरोधात्परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयधीरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥ प्राणस्याध्या-
त्माधिदैवतविभागेनाणुत्वविशुक्त्वनिर्गुणप्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकादित्याद्यपेक्षां चेष्टामाचष्टे—ज्योतिरादीति । अत्रिक-
रणस्य विषयसंशयो दर्शयति—ते पुनरिति । अन्यव्यवतिरेकाभ्यामाधो विकल्पः, द्वितीयो देवताधिष्ठितत्वोक्तेरिति विवेक्तव्यम् ।
‘चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति’ इति । ‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्’ इत्यादिश्रुतिविरोधद्वारा देवताधिष्ठितवचक्षुर्वादिकारणे ब्रह्मणि
समन्वयसाधनत्वादित्यसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधादुक्तमन्यथासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तदिति । केवलव्यतिरेकाभावादिव्यवसा-
याधिष्ठातृत्वमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । नच दृष्टकारणकृतावन्यव्यतिरेकापेक्षायामपि देवतायाः श्रुतेरधिष्ठातृत्वोक्तेर्न तदपेक्षेति वाच्यं,
देवतायास्तत्राधिष्ठातृत्वाद्देवतायादेवभावस्यैव भावात् । नच चेतनस्याचेतनभावसिद्धेरधिष्ठातृत्वमेनेति युक्तम्, अचेतनस्याभ्यादेरचेतन-
वागादिभाविस्तिष्ठेति भावः । इतश्च स्वमहिम्नैव प्राणानां प्रवृत्तिरित्याह—अपिचेति । देवताश्चक्षुषादिजन्यकर्मैतत्फलयोगिन्पञ्चक्षुषा-
यमिमानेन प्रवर्तकत्वाज्जीववदित्यनुमिता तदेव स्पष्टयति—देवतेति । सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्य विरोधाभिप्रायानेकाधिष्ठिततया शरीरस्य
गमनाद्यसंभवपक्षः शरीरस्य भोक्तृत्वं न स्यादित्याह—शारीरसेति । ‘न ह वै देवन्माप गच्छति’ इत्यादिना देवताया भोक्तृत्वं
निरस्तमित्याशङ्क्य पुण्यफलमेव देवताभ्युत्थे न आपफलयितेतावन्मात्रस्य तत्रेष्टत्वान्नैवमिति मत्तोपसंहरति—अत इति । पूर्वपक्षम-

च्यते—‘ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु’ इति । तदाभेदेन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादिभिरन्याद्यभि-
मानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते । हेतुं
व्याचष्टे—तदामननादिति । तथाह्यामनन्ति—‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’ (ऐत० २।४) इ-
त्यादि । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनाऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवता-
संबन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबन्धो दृश्यते । तथा ‘वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशत्’ (ऐत० २।४) इत्येवमाद्यभि योजयितव्यम् । तथान्यत्रापि ‘वागेव ब्रह्मणश्च-
तुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च’ (छा० ३।१८।३) इत्येवमादिना वागादी-
नामभ्यादिज्योतिष्ठादिवचनैर्नैतमेवार्थं द्रढयति । ‘स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्यु-
मत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्’ (ऋ० १।३।१२) इति चैवमादिना वागादीनामभ्यादिभावापत्तिव-
चनैर्नैतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदेवत्वविभागेन वागाद्यभ्याद्यनुक्रममन्येव प्र-
त्यासस्या भवति । स्मृतावपि—‘वाग्ध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं
तु वद्विस्तत्राधिदेवत्वम्’ इत्यादिना वागादीनामभ्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं दर्शितम् ।
यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमिहैव प्राणाः प्रवर्तन्ते इति । तदप्युक्तम् । शक्तानामपि शकटादी-
नमनडुद्वाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयथोपपत्तौ चागमादेवताधिष्ठितत्वमेव निश्ची-
यते ॥ १४ ॥ यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शरीरस्येति तत्परिह्रियते—

भाष्यरत्नप्रभा

कस्वरूपो दूरस्थादित्यमण्डलादेमुत्सृज्यचक्षुराद्युपादानत्वासंभवादित्याह—अग्नेश्चायमिति । वायुः प्राणाधिष्ठाता
भूत्वा नासापुटे प्राविशदिति व्याख्येयमित्याह—तथेति । भाति दीप्यते, तपति स्वकार्यं करोतीत्यर्थः । एतस्मिन्-
धिष्ठात्रधिष्ठेयत्वरूपायै लिङ्गान्तरमाह—स वै वाचमिति । स प्राणो वाचं प्रथमामुद्गीधकर्मणि प्रधानामनुत्तदि-
पाप्मरूपं मृत्युमतीत्यावहन्मृत्युना मुक्तं कृत्वा अग्निदेवतात्मत्वं प्रापितवानित्यर्थः । किंच मृतस्याग्निं वागप्येति वाचं
प्राणः चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतिरप्यधिष्ठात्रधिष्ठेयत्वसंबन्धं द्योतयतीत्याह—सर्वत्रेति । ननु शकटादीनां बलीवर्दादि-
प्रेरितानां प्रवृत्तिदृष्टा, श्रीरादीनां त्वनधिष्ठितानामपि दृष्ट्यादिप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा चोभयथासंभवे कथं निश्चयः,

भामती

प्रकाशकलादिना केनचित्चित्तेन गमयितव्यो ननु स्वरूपेणाभ्यादिदेवतानां मुखाद्यनुप्रवेश इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—
नानाविधासु तावच्छ्रुतिषु स्मृतिषु च तत्र तत्र वागादिष्वभ्यादिदेवताधिष्ठानसमवगम्यते । नच तदसत्यामनुपपत्तौ हेतु-
व्याख्यातुमुचितम् । नच स्वरूपोपयोगमेदज्ञानविरहिणो जीवस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वसंभवः, संभवतु देवतानामिन्द्रियावापेण
ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपमेदतदुपयोगमेदविज्ञानम् । तस्मात्तासा एव देवतास्तत्करणधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु
जीवः । वक्तुं वा जीवोऽन्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः । अनेकेषामधिष्ठातृणामेकः परमेश्वरोऽस्ति नियन्तान्तर्योमी तद्वशाद्धि-
प्रतिपित्सर्वोऽपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकवाक्यतया न तत्कार्योत्पत्तिरप्युहः । न चैतावता देवतानामत्र शरीरे
भोक्तृत्वम् । नहि यन्ता रथमधितिष्ठन्नापि तत्साध्यविजयादेर्भोक्तापि तु स्वान्येव । एवं देवता अधिष्ठात्र्योऽपि न
भोक्तृत्वस्तासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वात् । भोक्ता तु जीव एव । नच नरादिशरीरोचितं दुःखबहुलमुपभोगं सुखमन्यो
देवता अर्हन्ति । तस्मात् प्राणानामधिष्ठात्र्यो देवता इति सिद्धम्, शेषमतिरोहितायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

न्यायनिर्णयः

नृश सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र पूर्वपक्षनिषेधं विमज्जते—तुशब्देनैति । उत्तरपक्षप्रतिपादं प्रकटयति—ज्योतिरादिभिरिति ।
हेतुमन्वतार्यं विप्रणोति—हेतुं चेति । तद्वाच्यं पञ्चात्र भाति, नच तदधिष्ठातृत्वमित्याह—चेतनानामचेतनत्वासिद्धेरधिष्ठातृत्वमेवात्रे-
ष्टमित्याह—अग्नेश्चेति । अधिष्ठानाधिष्ठेयत्वं हित्वापादानोपादेयत्वमुपेक्षाभ्यादीनामचेतनत्वात्मेव वागादिभ्यामेव मुखादिषु प्रवेशः स्याद-
ित्याह—नहीति । वाक्चक्षुषोल्लेखसत्त्वेन तेजोमात्रत्वे सत्यस्यादित्यशब्दयोरैकार्थ्येन पौनरुक्त्यादिक्रमेदेन कारणमेवे चक्षुरा-
देरादित्यमण्डलादित्यतिरिक्तस्थले कार्यातुल्यविप्रसङ्गादेवतानां चेतनानामेवाभ्यादीनामधिष्ठातृत्वेन संबन्धो वागादिव विवक्षितो न
संबन्धान्तरं सदप्यत्रास्मिन्नेतित्यर्थः । अग्निर्वाग्भूत्वाद्युक्तमन्यत्राप्यतिदिशति—तथेति । अग्नादीनामधिष्ठातृत्वं वागादीनामधिष्ठेयत्वं
त्यत्रैव देवत्वान्तरमाह—तथेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—स वा इति । स प्राणो वाचं प्रथमामुद्गीधकर्मणि प्रधानां मृत्युमतीत्यावह-
त्मापद्य किं प्रापितवानित्युच्यते । यदा हि शक्ता तदा सा पूर्वमप्यभिरिव सती मृत्युविजयो प्रतिबन्धाभावादभिरिक्ताभवदित्यर्थः ।
इतश्चान्यादीनां वागादीनां चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याह—सर्वत्रेति । उक्तंयं स्मृतमपि संवादयति—स्मृतमिति । पूर्वमक्षवीजमु-
भाषते—यदिति । प्राणानां स्वकार्यशक्तियोगेऽपि चेतनाधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्याह—तदिति । शकटादीनां बलीवर्दाधिष्ठितानां
प्रवृत्तिदृष्टा, श्रीरादीनामनधिष्ठितानामपि दृष्ट्यादिप्रवृत्तिसिद्धिः, तथाचोभयथासंभवे कथं निर्णयः, तत्राह—उभयथेति ॥ १४ ॥ उक्तं

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसंघातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां संबन्धः श्रुतेरवगम्यते । तथाहि श्रुतिः—‘अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय प्राणम्’ (छां. ८।१२।३) इत्यवजातीयका शारीरेणैव प्राणानां संबन्धं श्रावयति । अपिचानेकत्वात्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन्शरीरेऽवकल्पते । एको ह्येवमस्मिन्शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवादवगम्यते ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शारीरस्यास्मिन्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसंभवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्मैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन्शरीरे भोक्तृत्वं प्रति-
लभ्युमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति—‘पुण्यमेवांशुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति’ (बृ० ८।१।३) इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबन्ध उक्त्वास्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् । ‘तमुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्कामति प्राणमनुत्कामन्तं सर्वं प्राणा अनुत्कामन्ति’ (बृ० ४।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति ॥ १६ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

तत्राह—उभययोपपत्तौ चेति । उक्तदोषान्तरनिरासाय सूत्रमवतारयति—यदपीति ॥ १४ ॥ शारीरेणैवेति । भोक्तेति शेषः । संबन्धो भोक्तृभोग्यभावः । अथ देहे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र गोलके एतच्छिद्रमनुप्रविष्टं चक्षुरिन्द्रियं तत्र चक्षुष्यमिमानां स आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । यद्यप्यात्मा करणान्यपेक्षते तथापि ज्ञेयज्ञानतदा-
श्रयार्हकारण्यो वेद स आत्मा चिद्रूप एव, करणाणि तु गन्धादिप्रवृत्तयेऽपेक्षन्ते न चैतन्यायेति श्रुत्यर्थः । किंच योऽहं रूपमद्राक्षं स एवाहं शृणोमीति प्रतिसंधानादेकः शारीर एव भोक्ता न बहवो देवा इत्याह—अपिचेति ॥ १५ ॥ कदाचिद्देवानामत्रभोक्तृत्वं कदाचिज्जीवसेल्यनियमोऽस्त्वित्याशङ्क्य स्वकर्माजिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वनियमान्नैवमित्याह सूत्रकारः—तस्य चेति । उक्तमणादिषु जीवस्य प्राणाव्यभिचारात्स्यैव प्राणस्यास्मिन्, देवतानां तु परस्वामिकर-
णसारथिवदधिष्ठातृत्वमत्रमिति व्याख्यान्तरमाह—शारीरेणैव च नित्य इति । यथा प्रदीपादिः करणोपकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः करणोपकारिण एव न भोक्ता इत्यर्थः । जीवस्यादृष्टद्वारा करणाधिष्ठातृत्वादथस्यास्मिन्-
भोक्तृत्वं, देवानां तु करणोपकारमभ्युपगम्य सारथिवदधिष्ठातृत्वमिति न जीवेनान्यथासिद्धिः । देवानामधिष्ठातृत्वेना-
स्मिन्नेहे भोक्तृत्वानुमानं तु ‘न ह वै देवान् पापं गच्छति’ इत्युक्तश्रुतिबाधितम् । तस्मात् ‘चक्षुषा हि रूपानि पश्यति’ इति श्रुतेः साधनत्वमात्रबोधिवाद्भिन्नैवभूत्वेत्याद्यधिष्ठातृदेवतापेक्षाबोधकश्रुतिभिरविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ सस्त्विन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवताचिन्ता, तान्येव प्राणवृत्तिवृत्तिरेकेण न सन्तीत्याक्षेपं प्रत्याह—

न्यायनिर्णयः

युक्त्यन्तरं निराकृतं सूत्रमवतारयति—यदपीत्यादिना । सूत्रं व्याचष्टे—सतीष्विति । शारीरेणैव । भोक्तेति शेषः । प्राणानां भोगसाधनत्वेनेति वक्तव्यम् । संबन्धः स्वस्वामिभावः । तामेव श्रुतिमाह—तथाहीति । देहे प्राणप्रवेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्र गोलकतत्कृणसारे छिद्रमाकाशमनुविषण्णमनुगतं चक्षुस्तत्र स आत्मा चक्षुषि भवश्चाक्षुषस्तस्य दर्शनाय चक्षुर्न चैतन्यायेति यावत् । अथशब्दोऽन्यर्थः । दर्शनाथं चक्षुराश्रयेणायामपि जिघ्राणीति संकल्पं स्वत एव यो वेद स आत्मा तस्य गन्धज्ञानाय प्राणमिति द्विती-
यमार्थार्थः । विमता देवता चैतच्छ्रुतादिजन्यधर्मतत्कल्योनिगम्य, एतच्चक्षुरादिसाधनोत्पत्त्यरूपादिज्ञानानाश्रयत्वात्, पुरुषान्तरवदिति मत्वा श्रुतेस्तात्पर्यमाह—शारीरेणेति । इतश्चास्मिन्नेहे देवतानां न भोक्तृत्वेत्याह—अपिचेति । अनेकत्वेऽपि तासामत्र भोक्तृत्वे ना क्षतिः, तत्राह—एको हीति । योऽहं रूपमद्राक्षं सोऽहं शृणोमीत्येकस्यैव प्रत्यभिज्ञानं प्रतिसंधानम् । बहूनां भोक्तृत्वे विश्वकृत्तियस्य शरी-
रस्मिन्मथननादिशब्दार्थः ॥ १५ ॥ कदाचिद्देवतामत्र भोक्तृत्वं कदाचिज्जीवसेल्यवस्थानाशङ्क्याह—तस्येति । स्वकर्माजिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वसिन्धुमैवमित्यर्थः । सूत्रार्थं विवृणोति—तस्येत्यादिना । न देवतानामत्र भोक्तृत्वेन हेतुमाह—ता हीति । देव-
तानासिद्धे देहे भोगाभावे श्रुतिमप्यनुकूलयति—श्रुतिश्चेति । सूत्रव्याख्यान्तरमाह—शारीरेणेति । उक्तमणादिषु जीवस्य प्राणाव्य-
भिचारात्स्यैव प्राणस्यास्मिन्, देवतानां तु परस्वामिकरणसारथिवदधिष्ठातृत्वमत्रमित्यर्थः । देवतानामत्रभोक्तृत्वे फलिमाह—तस्मा-
दिति । हेतुमेव स्फोरयति—करणेति । आलोककत्वरूपोपकारकत्वमेव देवतानां न तत्तज्जन्यभोगवत्त्वमित्यर्थः । तदेवं ‘चक्षुषा हि रूपानि पश्यति’ इत्यादिश्रुतेः । ‘आदिजिज्ञासुर्भूत्वा’ इत्यादिश्रुतेर्मादित्यादिदेवताभिहितवच्चक्षुरादिकारणे अस्मापि समन्वयसिद्धिरित्युपसंभवेति-

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

प्राणस्य वृत्तयोऽक्षाणि प्राणात्तत्त्वान्तराणि वा । तद्वृत्त्यश्रुतेः प्राणनाशोक्तत्वाच्च वृत्तयः ॥ १ ॥

अमाश्रमादिभेदोक्तगौणे तद्वृत्तानामनी । आलोचकत्वेनान्यानि प्राणो नेताक्षदेष्टव्योः ॥ २ ॥

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः । तत्रेदमपरं संदिह्यते । किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित्त्वान्तराणीति । किं तावत्प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः—श्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्संनिधाप्य मुख्यतत्त्वतामितरेषां ख्यापयति—‘हन्तास्यैव सर्वे रूपमासमेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्’ (बृ० १।५।२१) इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः इतरथा ह्यन्याध्यमनैकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्चवृत्तय एव वागाद्या अप्येकादशेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति । कुतः—व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशभेदः । ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वावशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते ।

भाष्यरत्नप्रभा

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । प्राणादिन्द्रियाणां भेदाभेदश्रुतिभ्यां संशयं वदन् पूर्वपक्षयति—मुख्यश्चेत्यादिना । हन्त इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वयं स्वरूपं भवामेति संकल्प्य ते वागादयस्तथाभवत्तिस्यभेदश्रुत्यर्थः । ते प्राणादभिन्नाः, प्राणपदवाच्यत्वात्, प्राणवदित्याह—प्राणेति । ते प्राणाः श्रेष्ठादन्यत्र अन्ये इति प्रतिज्ञार्थत्वेन पदत्रयं व्याचष्टे—तत्त्वान्तराण्येवेति । तद्व्यपदेशादित्यत्र तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्यत्वं परामुशति । प्राण इन्द्रियाणीत्यपरायशब्दाभ्यामन्यत्वोक्तेरिति हेतुपदादनार्थत्वेन पुनस्तानि सूत्रपदानि योजयति—क इत्यादिना ।

भामती

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । सा भूत् प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाण्येवास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्वाभाभावानुविधायिभावाभावत्वमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवसिद्धं, तथाच प्राणशब्दस्यैकस्यान्याध्यमनैकार्थत्वं न भविष्यति । वृत्तीनां वृत्तिमतस्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे लिन्द्रियाणां, प्राणशब्दस्यानैकार्थत्वं प्रसज्येत । इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । नच मुख्यसंभवे लक्षणा युक्ता जघन्यत्वात् । नच भेदेन व्यपदेशो भेदसाधनम् ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादिर्मनसोऽपीन्द्रियेभ्योऽस्ति भेदेन व्यपदेश इत्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्गः । स्मृतिवशात् न तसेन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभावत्वं ‘हन्त अस्यैव रूपमसाम’ इति श्रुतिः । तस्मादुपपत्तेः श्रुतेश्च प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—मुख्यात् प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि, तत्र तत्र भेदेन व्यपदेशात् । स्मृत्युप्राप्ताप्रातलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गश्रुतेः । अयं किमप्येवादाह । देहधारणं हि प्राणस्य क्रियाऽर्थालोचनमनने चेन्द्रियाणाम् । नच तद्वाभाभावानुविधानं तद्वृत्तितामावहति । देहेन व्यभिचारात् । प्राणद्वयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो नच देहात्मनः । यापि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति श्रुतिः, तत्रापि पीर्वाप-यालोचनार्था भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं भाष्यकृता । तस्माद्बहुश्रुतिविरोधात् पूर्वपरविरोधाच्च प्राणरूपताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायततया भाक्तं गमयितव्यम् । मनसस्तिन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्वचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं गोबलैर्वदन्यायेन । अथवा इन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयलान्मनससु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदानाभिधानम् । नच प्राणे भेदव्यपदेशबाहुल्यं तथा

न्यायनिर्णयः

शब्दः ॥ १६ ॥ सस्तिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृत्वात्, तान्येव प्राणवृत्तिव्यतिरेकेण नेति चोदिते प्रत्याह—त इति । उक्तमनूष भेदाभेदश्रुतिभ्यां संदेहमाह—मुख्यश्चेति । तत्रेति । एकादशप्राणेष्विति यावत् । पूर्ववदाश्रानवलेन पूर्वपक्षयति—किमिति । अत्र भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधेन तत्त्वान्तरे मूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयोक्त्वा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधात्तत्तदिति । सिद्धान्ते तद्वि-रोधात्तत्तदिति । श्रुतिमेवाह—तथाहीति । हन्तेदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम भवामेत्यादिष्वं दत्त्वा ते वागादय एतस्यैव मुख्यस्य रूपं बभूवुरिति श्रुत्यर्थः । वाचकशब्दैर्यच्चैकत्वमित्याह—प्राणेति—अक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य किं न स्यादित्याशङ्क्यापत्तिरुक्ता हीयं गतिरित्याह—इतरथेति । गक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वमाशङ्क्य भेदे मानाभावान्मुख्यस्यैव कुलो लक्षणेत्याह—एकत्रेति । ननु ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादौ भेदवाद्वागादीनां प्राणात्तत्त्वान्तरत्वम् । नच मनः सर्वेन्द्रियाणीति तद्वेदोक्तैर्भेदासाधकत्वं तदिन्द्रियत्वस्य स्मृतिसिद्धत्वाद्वागपरिजानकवद्भेदवादेऽपि प्रकृते पृथगुक्तेरेव तत्त्वान्तरत्वश्रीव्यादित्याशङ्क्यापत्त्यभेद-श्रुतेरभेदस्यैव सिद्धेर्भेदोक्तिर्ब्रह्मणपरिजानकवदिति मत्वाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूष सृष्टाद्विरेव प्रतिज्ञानीते—एवमिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुं विवृण्वन्नेव सृष्टाक्षराणि योजयति—क इत्यादिना । व्यपदेशभेदं विशदयति

श्रुतावेवं व्यपदेशदर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मुं. २।१।३) इति हेतुर्वाजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते पृथक्चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनमिन्द्रियत्वेन प्राणवत्स्यात्, 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत् । स्मृतौ त्वेकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्संगृह्यते । प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्ष उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सम्प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १७ ॥ कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः—

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते—'ते ह वाचमूचुः' (वृं. १।३।२) इत्युपक्रम्य वागादी-
नसुराणाम्विध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् 'अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुः' इत्यसुर-

भाष्यरजप्रभा

सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वाद्भुतावर्थत्वमलंकार एव न दूषणम् । एतेन प्रतिज्ञाध्याहारः तच्छब्दस्यप्रकृतभेदपरामर्शित्वं चेति दोषद्वयमपास्तम् । शब्दभेदाद्वस्तुभेदसाधनेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते—नन्विति । प्राणवन्मनसोऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः स्यादित्यर्थः । अपर्यायसंज्ञाभेदाद्वस्तुतत्त्वसंज्ञिवस्तुभेद इत्युत्तराः । स च 'मनःपष्ठानीन्द्रियाणि' इत्यादिस्थितिबाधा-
न्मनस्यपोषधते, प्राणे तु बाधकाभावाद्सर्गसिद्धिरिति समाधत्ते—सत्यमित्यादिना । मन इन्द्रियाणि चेति भेदो-
क्तिर्गोबलीवदव्यायेन नेया । सिद्धान्ते मनसः प्रमोपादानत्वादात्मवदमिन्द्रियत्वमिदं ततो नोत्सर्गबाध इति केचित् । किंच 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्जन्मव्यपदेशात्स्वतन्त्रवस्तुभेद इत्याह—व्यपदेशभेद-
श्चायमिति । एकस्मिन् वाक्ये प्राण इन्द्रियशब्दसैक्याल्लभते पुनरुक्तिभयाच्च लभते चेति व्यापात इत्यर्थः ॥ १७ ॥
एवं भेदेनापर्यायसंज्ञाभ्यामुक्तेः पृथग्जनोक्तेश्चेति तद्व्यपदेशादिति हेतुव्याख्यातः । भेदश्रुतेरिति सूत्रेण प्रकरणभेदो
हेतुरुक्त इति न पौनरुक्त्यम् । ते ह देवाः शास्त्रीयेन्द्रियमनोवृत्तिरूपा असुराणां पापवृत्तिरूपाणां जयायामुद्गीथकर्मणि
प्रथमं व्यापृतं वाचमुत्सृज्य उद्गायासुनानाशयमिति तथास्त्वित्यङ्गीकृत्योद्गायन्तीं वाचमनुतादितोषेण विच्छन्तिस्त्वन्तो-
ऽसुरा इत्येवं क्रमेण सर्वेगिविन्दयेषु पापप्रस्तेषु पश्चादथेति प्रकरणं विच्छिद्य प्रसिद्धमास्यं भवमासन्त्यं मुखं प्राणमूचुस्तत्र
तद्वायेति तेन प्राणेनोद्गात्रा निर्विषयतया सङ्गदोषशून्येनासुरा नष्टा इत्यसुराणां विच्छंसिनो मुख्यप्राणलोकेभेदसिद्धि-
रित्याह—ते हेति । तानि त्रीण्यन्यान्मासन्ते स्वार्थं प्रजापतिः कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ विरुद्धधर्मस्त्वाच्च भेद इत्याह—

यामसी

नेतुं युक्तम् । प्राणरूपताश्रुतेः गतिर्वर्जिता । तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु तत्त्वस्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः
प्राणशब्द इति युक्तम् । नच मुख्यत्वादनुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तं, मा भूद्भ्रातृदीनां तीरादिभिरैक्यमिति । अन्ये तु भेद-
शब्दाध्याहारभिया भेदश्रुतेः पौनरुक्त्यभिया च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्शकत्वादित्याह वर्णयाचकुः । किमेकादशैव
वागादय इन्द्रियाण्याहो प्राणोऽपीति विषये इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं, तथाच वागादिवत्प्राणस्यापीन्द्रिल्लतासि । नच
रूपादिविषयलोचनकरणेन्द्रियता, आलोकरूपापीन्द्रियत्वप्रज्ञात् । तस्माद्वैतिकिमिन्द्रिल्लिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोऽपी-
न्द्रियमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः—तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव
वागादीनां व्यपदेशात् । नहि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टव्यः । इन्द्रिल्लता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति
गौरिति । प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यदेहासुप्रहोपघाताभ्यां

न्यायनिर्णयः

—एतस्मादिति । उक्तव्यपदेशभेदस्यातिप्रसङ्गित्वं शङ्कते—नन्विति । एवं सति उक्तहेतुना वागादीनां मुख्यात्तद्वान्तरत्वे सतीति
यात् । उत्सर्गतो भेदव्यपदेशस्य तत्त्वान्तरस्य सापक्षवमङ्गीकरोति—सत्यमिति । कथं तर्हीन्द्रियत्वं मनसः सिद्धं, तत्राह—स्मृतौ
व्यति । श्रुतिस्मृतिन्यामपवादाद्भेदव्यपदेशस्यैवपचारिकत्वमित्यर्थः । प्राणस्यापि मनोवैन्द्रियत्वं किं न स्यात्, तत्राह—प्राणस्येति ।
तत्रापि भेदवादस्योपचारिकत्वमाशङ्क्यापवादभावाज्जलाह—व्यपदेशेति । उपपत्तिमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति—तत्रेति । व्यपदेशने-
वातुपपत्त्योक्तं भेदमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १७ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरं पृच्छति—कुत इति । प्रागस्य वागादिभ्यः साक्षाज्जैदोक्तैरपि
मैवधीरित्याह—भेदेति । यत्नं विमजते—भेदेनेति । इन्द्रियवृत्तयः शास्त्रोद्गातिता देवाः स्वाभाविकवस्तु पञ्चाद्यास्तयोः सदाऽ-
न्योन्यमभिभवकृत्यः संज्ञामस्तत्राक्षरपरिणययोद्गात्रं कर्तुं देवाः प्रारभिर, ते च देवा वाचमुत्सृज्यं न उद्गायेत्सुपक्रम्य तां वाचमसुराः
पाम्बनाऽविध्वन्निस्तानि वागादीनसुरैः पाम्बना कस्याणासङ्गनिमित्तेन विद्वानुक्त्वा वागादिप्रकरणमुपसंहृत्याथेति प्रकरणविच्छेदेन
प्रसिद्धमास्यं सर्वं मुख्यप्राणमुत्सृज्यागाद्वत्त्वं न उद्गायेत्सुक्त्वा तेन चोद्गाने प्रारम्भे पूर्ववदेवधोपक्रममात्रेण मेघपाषाणक्षितलोष्ठवदसुरा
नष्टा इत्यसुरविच्छंसिनो मुख्यप्राणस्य पृथगुक्तैर्भेदसिद्धिरित्याह—ते हेत्यादिना । भेदे श्रुत्यन्तरमाह—तत्रेति । तानि त्रीण्यन्यान्मा-

विध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा 'मनो वाचं प्राणिं ताव्यात्मनेऽकुर्वत' इत्येव-
माद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १८ ॥ कुतश्च
तत्त्वान्तरभूताः—

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्येतरेषां च । सुतेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एव चैको
मृत्युनाऽनास आस्तास्त्वितरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं नेन्द्रियाणाम् ।
विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयाँल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् ।
तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तम्—'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' (बृ० १।५।२१)
इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति, तदयुक्तम् । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः । तथाहि—
'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दधे' (बृ० १।५।२१) इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य 'तानि मृत्युः
श्रमो भूवोपयेमे तस्माच्छ्रमस्येत्येव वाक्' इति च श्रमरूपेण मृत्युना प्रस्तत्त्वं वागादीनामभि-
धाय 'अथेममेव नामोद्योऽयं मध्यमः प्राणः' (बृ० १।५।२१) इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतं
तमनुकामति । 'अयं वै नः श्रेष्ठः' (बृ० १।५।२१) इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति । तस्मात्तद-
विरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपमवन् वागादीनामिति मन्तव्यं न ता-
दात्म्यम् । अत एव च प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथाच श्रुतिः—'त एतस्यैव
सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' (बृ० १।५।२१) इति मुख्यप्राणविषयस्यैव
प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणादिन्द्रिया-
णीति ॥ १९ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

वैलक्षण्याच्चेति । मृत्युरासङ्गदोषः । वाग्दधे प्रतं धृतवतीत्यर्थः । बहुभिर्भेदलिङ्गैर्विरोधाद्वागादीनां प्राणारूपमवन्
प्राणाधीनस्थितिकत्वरूपं व्याख्येयम् । एतदेव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लक्षणानीजं श्रुतौ 'तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते' इति
परामृष्टम्, इति न भेदाभेदश्रुत्योर्विरोध इति सिद्धम् ॥ १९ ॥ उत्पत्तिरुत्पादनेति च कार्यकर्त्रोर्ब्यापारो प्रसिद्धौ तत्र
जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधः अतीतेन पादद्वयेन निरस्तः, संप्रत्युत्पादनश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि सूक्ष्मभूतोत्पादनं

भाष्यती

तदनुग्रहोपधातौ । तथाच नालोकस्येन्द्रियलप्रसङ्गः । तस्माद्रूढैर्वागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । भाष्यकारीयं

न्यायनिर्णयः

त्मेन स्यात् प्रजापतिरकुर्वत । कृतवानिति यावत्, भेदश्रुतिसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरं प्रश्नपूर्वकमाह—
कुतश्चेति । निरुद्धपसंवादापि भेदधीरिति सूत्रार्थः । तमेवार्थं विवृणोति—वैलक्षण्यं चेति । किमिदं वैलक्षण्यं तदाह—सुसं-
स्थितिः । अर्थक्रियाकृतं वैलक्षण्यान्तरमाह—तस्यैवेति । लक्षणभेदकृतं फलमुपसंहरति—तस्मादिति । अमेदश्रुतेरुक्तमभेदमनु-
वदिति—यदिति । अमेदे तस्मात्सात्पर्याभावान्नैवमिहाह—तदिति । अमेदश्रुतिः सप्तम्यर्थः । भेदप्रतीतिं प्रकटयति—तथाहीति ।
दधे धारणाभिप्रायं चक्रे । तस्मान्मृत्युना श्रेणोत्क्रान्तावदिति यावत् । प्रकारान्तरेण भेदप्रतीतिमाह—अयमिति । अमेदश्रुतेस्तद्धिं
का गतिः, तामाह—तस्मादिति । एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति वाक्यात्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति च प्राणश्रुतेरिन्द्रियाणां
प्राणवृत्तित्वे प्राप्ते प्राणसंवादादिगतैर्बहुभिर्भेदलिङ्गैर्यान्तरत्वे च लिङ्गैर्वैलीयोभिरवलं वाक्यं बाध्यते । श्रुतिरपीन्द्रियाणां प्राणसंज्ञांल-
न्यपरा लिङ्गैर्वैलीयोभिर्वाधेति भावः । यत्तु प्राणशब्दस्य मुख्यत्वसंभवे न लक्षणमिति, तत्राह—अत इति । प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदो यस्मा-
त्प्राणानिकस्तसादेव तच्छब्दस्य तेषु मुख्यतायोगाश्रुता लक्षणेत्यर्थः । श्रुत्यालोचनतोऽपि प्राणशब्दस्य लक्षणासिद्धिरिहाह—तथा-
चेति । अमेदश्रुतेर्गतिमुक्तोपसंहरति—तस्मादिति । तदेवं भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधात्तत्त्वान्तरभूतवागामूलकारणे ब्रह्मणि समन्वयधी-
रित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ उत्पत्तिरुत्पादनेति व्यापारादुत्पत्तयमानोत्पादकगतौ सिद्धौ । तत्र जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधोऽतीतेन संद-
र्भेन निरस्तः । संप्रत्युत्पादनाविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि भूतवृक्षमोत्पादनं पारमेश्वरेभ्येति श्रुतिविप्रतिपन्नम् । सौत्तिकनिर्मा-

संज्ञामूर्तिह्यस्ति त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

नामरूपव्याकरणे जीवः कर्ता धर्मेतरः । अनेन जीवेनेत्युक्तव्याकर्ता जीव इत्युक्ते ॥ १ ॥

जीवान्वयः प्रवेशेन सत्प्रिये सर्वसर्जने । जीवोऽक्षतः शक्त ईश उक्तमोक्तिलयवित्तुः ॥ २ ॥

सत्प्रक्रियायां तेजोब्रह्मानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते—‘स्यं देवतैश्च हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति’ (छा० ६।३।२) । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहोस्त्यपरमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्राप्तं तावज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुतः—‘अनेन जीवेनात्मना’ इति विशेषणात् । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्येवजातीयकं प्रयोगे व्याकरतृकमेव सत्सैन्यसंकलनं हेतुकृत्वाद्राजात्मन्यधरोपयति संकलयानीत्युक्तमपुरुषप्रयोग-

भाष्यरजप्रभा

पारमेश्वरमेवेति श्रुतिप्रतिप्रतिपत्तिः, स्थूलभूतोल्लादने स्वसि श्रुतिविप्रतिपत्तिरिति तत्रिरासाधमाह—संज्ञामूर्तिह्यस्ति त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । नामरूपभेदात्करणभिन्नः प्राण इत्युक्तं, तत्प्रवर्तने स्थूलनामरूपकृतिः किं कर्तृकेति विन्यत इत्यवन्तरसंगतिः । प्रक्रिया प्रकरणं । ईक्षणमेवाह—हन्तेत्यादिना । हन्त इदानीं देवताः सूक्ष्मा अनुप्रविश्येति संबन्धः । तासां तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां तेजोब्रह्मात्मना व्याप्तिकां करिष्यामीति श्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थः । छान्दोग्येऽप्याकाशवाय्वोरूपसंहारस्योक्तत्वात् । एवं स्थूलीकृतेषु भूतेषु प्राणिनां व्यवहारः सत्सत्तीति परदेवतायास्त्यर्थम् । जीवेनेतिपदस्य व्याकरवाणीत्यनेन संबन्धसंभवासंभवाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे जीवस्यैव नैतिकसृष्टिब्रह्मणः सर्वेष्वपुत्रासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीतिप्रधानक्रियापदेन संबन्ध इति पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तमिति । परदेवताया अकर्तृक्ये कथमुक्तमपुरुषप्रयोग-

यामती

सचिकरणं मेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ॥ १० ॥ १८ ॥ १९ ॥ संज्ञामूर्तिह्यस्ति त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । सत्प्रक्रियायां ‘तजो ऐकत’ इत्यादिना संदर्भेण तेजोऽब्रह्मानां सृष्टिं विधायोपदिश्यते—‘स्यं देवतैश्च हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां करवाणी’ इति । अस्याः—पूर्वोक्तं बहुभवनमीक्षणप्रयोजनमथापि सर्वथा न निष्पन्नमिति पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य कथं हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजोव्याप्तिस्रो देवताः पूर्वसृष्टावबुभूतेन संप्रति स्मरणसंनिधापितेन जीवेन प्राणव्यापकगर्भात्मनानुप्रविश्य बुद्ध्याभिभूतमात्रायांमादर्श इव मुखविम्बं तोय इव चन्द्रमसो विम्बं छायामात्रतयावुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणि विस्पष्टं करवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति । तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृत् त्रिवृत् तेजोऽब्रह्मात्मना व्याप्तिकां व्याप्तिकामेकैकां देवतां करवाणीति । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृकमिति । यदि जीवकर्तृकं ततः ‘आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिति’ इत्यादिसृष्टिविरोधादन्वयसायः । अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो न विरोधः । तत्र चिद्विषयवित्यादिनामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवकर्तृत्वदर्शनादिहापि त्रिवृत्करणे नामरूपकरणे चास्ति संभावना जीवस्य । तथाच शोभयत्नानेन जीवेनेति व्याकरवाणीति प्रधानक्रियायां संवध्यते, न लानन्तयोदनुप्रविश्येत्यनेन संवध्यते । प्रधान-

न्यायनिर्णयः

श्रुतिषु विप्रतिपत्तिरिति तत्रिरासाधमाह—संज्ञेति । नामरूपभेदात्करणानां प्राणभेदशङ्कानिरासप्रसङ्गेन नामरूपव्याकरणं किं कर्तृकमिति निरूपयतीति विशेषसंगतिं शृतीत्याधिकरणस्य विषयमाह—सदिति । उपदेशमेव दर्शयति—स्यमिति । ईक्षणप्रयोजनं यदुपवनमुक्तं तदथापि न सिद्धमिति पुनरीक्षां कृतवती सदास्या देवतेत्यर्थः । ईक्षणप्रकारमिति यत्—हन्तेति । इदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजोव्याप्तिस्रो देवता व्यवहारापेक्षायामनेन पूर्वसृष्टावबुभूतेनाधुना सृष्टेन जीवेनात्मना बुद्ध्याभिभूतमात्रायांमादर्शं मुखवदनुप्रविश्य नाम च रूपं च ते व्याकरवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति स्पष्टं करवाण्येवमीक्षित्वा पुनरपि देवता व्यवहारापेक्षीक्षां चकारेत्याह—तासामिति । तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां त्रिवृत् त्रिवृत् तेजोऽब्रह्मात्मना व्याप्तिकां व्याप्तिकां करवाणि । तथाच स्थूलभूतेषु व्यवहारादिरित्यर्थः । नामरूपव्याकरणं विषयीकृत्यानेन जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन वायुप्रविश्येत्यनेन वा संबन्धसंभावनायां संदेहमाह—तत्रेति । नैतिकसृष्टिभिरविरोधनिरासेन परसिन्नेव तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनायादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे जीवस्यैव नैतिकसृष्टिकारणत्वात्सिन्नेव समन्वयाद्ब्रह्मणि तदसिद्धिः । सिद्धान्ते परस्यैव तदेतुलात्तत्तत् तदसिद्धिरिति संशयः पूर्वपक्षमाह—तत्रेत्यादिना । जीवेनेत्यस्य प्रविश्येत्यनेन संबन्धात् जीवस्य व्याकर्तृत्वमिति शङ्कते—कुत इति । किंपादस्य प्राणव्यापेनान्येयामन्वयाज्जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन संगतिरित्याह—अनेनेति । स्यं देवतेत्युपक्रान्त्य व्याकरवाणीत्युक्तमपुरुषप्रयोगादितत्ताया व्याकर्तृत्वं न जीवस्येत्याहोपचारादुक्तमपुरुषप्रयोगं दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेत्यादिना । उपचारास्त्युपग्रहणं युक्तमित्याहोक्तं जी-

गेण, एवं जीवकर्तृकमेव सत्त्वरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वादेवतात्मन्यधरोपयति व्याकरवाणी-
त्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । अपिच इत्थञ्चित्थादिषु नामसु घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव
व्याकर्तृत्वं दृष्टम् । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभिधत्ते—‘संज्ञामूर्ति-
हस्तित्’ इति । तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिहस्तिसिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् । त्रिबु-
त्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति, त्रिबुत्करणे तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् । येन संज्ञाहस्तिसि-
र्तिहस्तिस्रश्चाशिरादित्यश्चन्द्रमा विबुदिति, तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमुगमनुष्यादिषु च
प्रत्याकृतिं प्रतिव्यक्तिं चानेकप्रकारा, सा खलु परमेश्वरस्यैव तैजोवज्रानां निर्मातुः कृतिर्भविष्य-
मिति । कुतः—उपदेशात् । तथाहि—‘स्यं देवतेक्षत’ इत्युपक्रम्य ‘व्याकरवाणि’ इत्युत्तमपुरुष-
प्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिदोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्या-
करणस्याध्यवसितम् । नैतदेवम् । जीवेनेत्येतदनुप्रविश्येत्यनेन संबध्यत आनन्तर्यात्, न व्याक-
रवाणीत्यनेन । तेन हि संबन्धे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः क-
ल्प्येत । नच गिरिन्दीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्य-
मस्ति । येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव तत् । नच जीवो नाम परमेश्वराद-

भाष्यरत्नप्रभा

इत्याशङ्क्य प्रयोजकत्वात्कर्तृत्वोपचार इत्याह—यथा लोक इति । सिद्धान्तयति—तुशब्देनेत्यादिना । प्रत्या-
कृति । प्रतिज्ञातीत्यर्थः । अनेन स्थूलसर्वसंगं जीवस्यासामर्थ्यं द्योतितम् । तथाच पदान्वयस्य पदार्थयोग्यताधीनत्वा-
ज्जीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणीत्यन्वयः । न तु जीवेन व्याकरवाणीति । ननु तर्हि प्रवेशकिया जीवकर्तृका
व्याकरणमीश्वरकर्तृकमिति कर्तृमेदात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादित्यत आह—नच जीवो नामेति । वस्तुतस्तु सूर्यां जले
प्रविष्ट इति प्रतिविम्बभावाख्यप्रवेशो सूर्यस्यैव कर्तृत्वप्रयोगाज्जीवात्मना प्रवेशोऽपीश्वर एव कर्तेति क्त्वाश्रुतित्युक्तेति

भासती

पदार्थसंबन्धो हि साक्षात्सर्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्सर्गिकसादृश्यात्तेषाम् । तस्य तु क्वचित्साक्षादसंभवात्परम्पराश्रयणं,
साक्षात्संभवश्च योग्यतया दक्षितः । ननु स्यं देवतेति परमेश्वरकर्तृत्वं श्रूयते । सत्यम् । प्रयोजकतया तु तद्विविध्यति ।
यथा लोके चारिणाहं परस्मैत्यमनुप्रविश्य संकलयामीति । यदि पुनरस्य साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् ।
नहि जीवस्यान्याया करणभावो भवितुमर्हति । प्रयोजककर्तृत्वसाक्षात्कर्ता करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयो-
ज्यकर्तृव्यापनात् । तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वं नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादन्यव्यवसाय इति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्त उच्यते—परमेश्वरस्यैवैहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासंबन्धं प्रत्ययोग्यत्वात् ।
नन्वन्यत्र इत्थञ्चित्थादिनामकमेणि घटशरावादिहूपकमेणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता संभाव्यत इति चेत् । न ।
गिरिन्दीसमुद्रादिनिर्माणसामर्थ्येनार्थापत्त्यभावपरिच्छिन्नेन संभावनापवाधानात् । तस्मात् परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमु-
पदिश्यते न जीवस्य । अनुप्रविश्येत्यनेन तु संनिहितेनास्य संबन्धो योग्यत्वात् । न चानर्थक्यं त्रिबुत्करणस्य भोक्तृजीवार्थतया
तदनुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादितत् । अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे क्लः स्मरणात् प्रवेशनकर्तृजीवस्यैव
व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टृत्वे भिन्नकर्तृकत्वेन क्लः प्रयोगो व्याहन्येत्येत्स्राह—नच

न्यायनिर्णयः

वेनेति विशेषणवैयर्थ्यान्मैवमिति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । जीवस्य प्रवेष्टृत्वं ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमित्यङ्गीकारे समानकर्तृकत्वा-
भावात्प्रत्ययविरोधः स्यादिति भावः । नदीसमुद्रादिव्याकरणे जीवस्यायोग्यत्वाद्ब्रह्मणस्तत्र कर्तृत्वेलाशङ्कानुमानमाह—अपिचेति ।
विप्रतिपन्नमिदमा पराश्रयते । मौक्तिकदृष्टिदिषु विरोधाच्च सर्वकारणे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एव-
मिति । चर्चं पदशो विमज्जते—तुशब्देनेति । पदार्थमुक्त्वा प्रतिज्ञावाक्यार्थं स्फुटयति—येयमिति । अपिदेवविषयमश्रयाबुदाहरणम् ।
अभिभूतविषयं कुशादि । पश्चाद्व्याख्यातविषयमिति भेदः । न केवलं जालुपाधावनेकप्रकारं किंतु व्यक्त्युपाधावपीलाह—प्रतीति ।
कारणविषयविप्रतिषेधापावधारणम् । तत्र सौमं हेतुं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे—कुत इति । परोक्तमनुवदति—नन्विति । आका-
ङ्क्षासिद्धिप्रयोग्यतावशेनान्वयाज्जीवेनेत्यस्य प्रविश्येत्यनेन संनिधानाज्जीवस्य च सर्वनामरूपव्याकरणे योग्यत्वाभावात्तस्य प्रवेशेनेव
संबन्धो नान्येत्येत्स्राह—नैतदिति । उपसर्गस्योपसर्जनानासंबन्धात्प्रधानेन क्रियापदैर्नैव जीवपदस्य संगतिरहेत्याशङ्क्य व्याकरवाणीत्यु-
त्तमपुरुषस्योपचारिकत्वापरोर्ध्वमैवमित्याह—तेनेति । परोक्तमनुमानं योग्यानुपलब्धिबिरोधेन निरस्यति—नचेति । आगमविरो-
धाच्चाक्षुत्तममनुमानमित्याह—येयमिति । यत्तु कर्तृमेदे क्त्वाप्रत्ययविरोध इति, तत्राह—नचेति । कथं तर्हि व्यपदेशमेदः, तत्राह—

त्यन्तमिन्द्रश्चर इव राक्षः, आत्मेनेति विशेषणात् । उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । परमेश्वर एव च नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्बहिता' (छा० ८।१।३१) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपयोर्व्याकरणम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते, प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोवशोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात् । तच्च त्रिवृत्करणमश्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति—'यदशे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपं यच्छृणं तदन्नस्य' (छा० ६।३।१) इत्यादिना । तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादग्निरितीदं नाम व्याक्रियते । एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्सुः खपि द्रष्टव्यम् । अनेन चाश्याद्युदाहरणेन भौमात्मसत्तेजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति । उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात् । तथाह्यविशेषेणोपक्रमः—'इमास्तिस्त्रो देवतास्त्रिवृत्तुदेकैका भवति' (छा० ६।३।४) इति । अविशेषेणैव उपसंहारः—'यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपम्' इत्येवमादिः, 'यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति' (छा० ६।३।६, ७) एवमन्तः ॥ २० ॥ तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम्—'इमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्तुदेकैका भवति' (छा० ६।३।७) इति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्येवोपदेशंयत्याशङ्कितं कविहोषं परिहरिष्यन्—

भाष्यप्रस्तावना

बोधयम् । नन्ममेदंश्रेजीव एव व्याकर्ता किं न स्यादित्याशङ्क्य कल्पनया भिन्नस्य तस्याशक्तत्वाच्छ्रुतिविरोधाच्च मैवमिल्याह—परमेश्वर इति । प्रत्येकं महाभूतसंगस्य प्रागुक्तत्वादिह व्याकरणवाक्ये यत्पूर्वकं स्थूलभौतिकसंगं उच्यते इति पाठव्यत्ययेन सूत्रसुचितं श्रुत्यर्थमाह—त्रिवृत्करणपूर्वकमिति । ईश्वरकृतं व्यात्मत्वमिति क इष्टमिति तद्वत् आह—तच्चेति । इदानीं नामरूपव्याकरणे क्रममाह—तत्राग्निरिति । यद्यपि 'अतः प्रभवत्' इत्यत्र वेदशब्दपूर्वकार्यसृष्टिका तथाप्यव्यक्तास्मृताच्छब्दादर्थसृष्टौ सत्यां स्फुटनामसंबन्धाभिव्यक्तिरोक्तस्यविरोधः । नन्वश्यादीनां तैजसानामेव श्रुताद्युदाहरणाच्छ्रुत्यर्थोक्तत्वं न विवक्षितमित्यत आह—अनेनेति । उपक्रमे तासां मध्य इति शेषः । यत्कपोतरूपादिकं कृष्णत्वादिविशेषाकारेण विज्ञातमिव भवति तदेवतानां समुदायरूपमित्यर्थः ॥ २० ॥ बाह्यं त्रिवृत्करणमुक्त्वाध्यात्मिकमपरं पूर्वोक्तविलक्षणं वदन्तुत्तरसूत्रमवतरयति—तासामित्यादिना । पुरुषशरीरं प्राप्यैकैका त्रिवृत्भवति कार्यत्रयात्मना भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रेणाशङ्कितं दोषं निरस्तुमादौ

न्यायनिर्णयः

उपाधीति । औपाधिकं मेदे वास्तवे चाभेदे फलितमाह—तेनेति । जीवब्रह्मणोरैक्याज्जीवकर्तृकमपि व्याकरणं ब्रह्मकर्तृकं चेत्तर्हि जीवकर्तृकमेव ब्रह्मकर्तृकं किं न स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मकर्तृकत्वस्यैव वेदान्तेषु प्रतिदेर्मेवमित्याह—परमेश्वर इति । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । भूतविषयनामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणात्पूर्वमपि संभवात्त्रिवृत्कुर्वतो नामरूपव्याकरणं कर्मेति कथमुक्तमित्याशङ्क्य भौतिकविषयमेतदिति विशेषणमितिमाह—त्रिवृदिति । इहेति व्याकरणवाक्योक्तिः । किं तत्रिवृत्करणं यथाकरणत्वात्पूर्वमासीत्याशङ्काराह—तच्चेति । यथा छान्दोग्ये भूतत्रयसृष्टिस्तित्तीयश्रुत्यनुरोधाद्भूतपञ्चकविषयोक्ता तथात्रापि त्रिवृत्करणं, पञ्चीकरणमिमात्रं द्रष्टव्यं श्रुत्यन्तरे पञ्चानां भूतानां सृष्टेःकल्पत्वात् । किं पुनर्नामरूपव्याकरणं, तदाह—तच्चेति । अशाब्दुक्त्यायामितिदिशति—एवमिति । आदित्यादीनां तैजसानामेव श्रुत्योक्तेर्न सर्वत्र त्रिवृत्करणमित्याशङ्काराह—अनेनेति । यस्य त्रिवृत्करणं गम्यते तस्यैवास्तु किमितिदेशेनेत्याशङ्काराह—उपक्रमेति । तिस्रस्त्रावदिमासेजोब्रह्मस्य देवतास्तासामेकैका देवता त्रिवृत्त्रिवृत्प्राप्तिका व्यात्मिका भवतीत्युपक्रमार्थः । उपसंहारस्यानितिशब्दो क्रमेण यच्छब्दाभ्यां संबध्यते । अविज्ञातं विशेषरूपेणादृष्टम् । इवकारात्पुनश्च दृष्टरूपस्याभासत्वात् । एतासां तिसृणामेव देवतानां समासः । समुदाय इति यावत् ॥ २० ॥ बाह्यं त्रिवृत्करणमुक्त्वाध्यात्मिकेऽसिग्नानां वदन्तुत्तरसूत्रसंगतिमाह—तासामिति । अध्यात्मं देहे त्रिवृत्करणमपरं कार्यत्रयरूपेण वर्तनमिति यावत् । याः खसिवमा देवतास्तिस्त्रो बहिस्त्रिवृत्कृता दशितास्तासामेकैका देवता पुरुषं शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेण व्यात्मिका व्यात्मिका भवतीत्यर्थः । तदित्याध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमुच्यते । सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वाविशेषः कार्यं व्यवहारविशेषः स्यादित्याशङ्काराह—आशङ्कितमिति । उत्तरसूत्रेण शङ्कितं दोषमुद्घातय परिहरिष्यन्—आदौ त्रिवृत्करणं विषयं दर्शयतीति योजना । ननु वैशेषिका मनसो नित्यत्वं तांस्यां बाह्यमनस्योपादिकारिकात्मनात्पुरुषप्रभवा च मन-

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथाहि श्रुतिः—
‘अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणि-
ष्ठस्तन्मनः’ (छा० ६।५।१) इति । त्रिवृत्कृता भूमिरैवैषा वीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः ।
तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन वहिर्निर्गच्छति । मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति । अणिष्ठं तु
मनः । एवमितरयोरतेजसोर्थाशब्दं कार्यमगवन्तव्यम् । एवं मूर्त्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यम् ।
अस्थि मज्जा वाक्तेजस इति ॥ २१ ॥ अत्राह—यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकमविशेषश्रुतेः
‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्’ इति । किंकृतस्तर्ह्यप्यं विशेषव्यपदेशः ‘इदं तेज इमा आप
इदमन्नम्’ इति । तथा ‘अध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां पीतानां कार्यं लो-
हितादि । इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि’ इति । अत्रोच्यते—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । भूयस्त्वसिति यावत् । सत्यपि त्रि-
वृत्करणे कचित्कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते ‘अस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याभूयस्त्वं पृथिव्या
अन्नभूयस्त्वम्’ इति । व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतज्जुवदेक-
त्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत् । तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्या-
देष तेजोबन्धविशेषवादे भूतभौतिकविषय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायप-

भाष्यरत्नप्रभा

शङ्काविषयमाध्यात्मिकत्रिवृत्करणं दर्शयतीति भाष्यार्थः । नन्वन्नमयं मांसादि कथं भौममित्यत आह—त्रिवृत्कृता
भूमिरिवेति । प्राणस्य वायोरकार्यैस्त्वमौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ एवं विषयमुक्त्वा दोषं शङ्कते—अत्राहेति ।
तदुत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । स्वभावाधिक्यं वैशेष्यं किमर्थं कृतमित्यत आह—व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थ-
मिति । एवं स्मृतिन्यायमतान्तरश्रुतिभिरविरोधो ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्येऽप्येति सिद्धम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

भामती

जीवो नामेति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । अत्र भाष्यकृतोत्तर-
सूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विशेषोपदर्शनपरतया व्याख्यातम् । शङ्कानिराकरणार्थलभ्यस्य शक्यं वक्तुम् । तथाहि—योऽन्न-
स्याणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योऽणिष्ठो भागः स वागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिः । तत्र
काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्यास्त्वाहंकारिके बाह्यनसे । अन्नभागतावचनं तस्यान्नसंबन्धलक्षणाधर्मम् । अन्नोपभोगे
हि मनः स्वस्थं भवति । एवं वाचोऽपि पाटवेन तेजःसाम्यमभ्यूहनीयम् । तत्रेदमुपतिष्ठते—मांसादीति । बाह्यनस
इति वक्तव्ये मांसाद्यभिधानं सिद्धेन सह साध्यस्तोपन्यासो दृष्टान्तलाभाय । यथा मांसादि भौमाद्येवं बाह्यनसे अपि तेजस-
भौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किञ्चिन्नित्यम् । ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञाव्याघातात्, बहुश्रु-
तिविरोधाच्च नाप्याहंकारिकम्, अहंकारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्मादसति बाधके श्रुतिराजनी
नान्यथा कथञ्चित्तुमुचितेति कञ्चिदोषमित्युक्तं तं दोषं दर्शयन्नाह पूर्वपक्षी—यदि सर्वमेव इति ॥ २१ ॥ वैशेष्यात्तु

न्यायनिर्णयः

सोऽन्नसंबन्धाद्युक्त्यापार्थो तदुपयोगे तत्त्वास्थात्वात् । वाचोऽपि तेजोमयत्वं पाटवेन तेजःसाम्यमेव, तत्राह—मांसादीति । मनआदि
भौमादीति वक्तव्ये मांसादिवचनं सिद्धेन सह साध्यस्य मनआदेर्दृष्टान्ताधर्मम् । यथा मांसादि भौममेवं बाह्यनसे अपि तेजसभौमे
शब्दवशाच्चेत्ये इत्यर्थः । सूत्रासुराणि व्याचष्टे—भूमेरेति । यथाशब्दमित्युक्तं विशदयति—तथाहीति । भूमेर्मांसादिभावः सृष्टि-
तत्त्वदयुक्तमोदनस्यैव तथात्वदृष्टेरित्याशङ्काह—त्रिवृदिति । सृजतात्पर्यमुक्त्वा श्रुतितात्पर्यमाह—तस्यश्चेति । इतरयोश्चेति भागं
व्याकरोति—एवमिति । तदेव कार्यमुदाहरति—सूत्रमिति । जलाशीनस्थितित्वात्त्वार्थत्वं प्राणस्योपबर्धने ह्यत्यन्तरे तस्य वायुकार्य-
त्वसिद्धेरन्यथापवादभावात्सुख्यमेतत्त्वार्थत्वमिति विवेकः ॥ २१ ॥ अविशेषेण सर्वेषां व्यात्यक्तत्वे कथमन्नादिसंशब्दाच्चयतेति चोदयति—
अत्रेति । बाधे व्यवहारविशेषासंभवमुक्त्वा देहेऽपि तदसंभवमाह—तथेति । उत्तरसूत्रमन्वावत्यति—अत्रेति । तदक्षणाणि व्याचष्टे
तुशब्देनेति । भूयस्त्वं विवृणोति—सत्यपीति । इदं भूयस्त्वमुदाहरति—अत्रेति । अकलत्वादप्रतिपाद्यं त्रिवृत्करणमित्याशङ्काह
—व्यवहारेति । एवैकभूगोचरत्वेनापि व्यवहारस्य सुकरत्वाच्च तादर्थ्येन त्रिवृत्करणमित्याशङ्काह—व्यवहारेति । केवल-
भूततन्मात्राणामिन्द्रियाणामुचरत्वात्तदर्थं तदुक्तिरित्यर्थः । उक्तमन्यावशिष्टं भागं व्याचष्टे—तस्मादेति । विरोधमतिमुपसंहरन्-

रिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपाद-
कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

परिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

भामती

तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ त्रिवृत्करणविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीम-
द्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

न्यायनिर्णयः

दान्धासस्य तात्पर्यमाह—तद्वाद इति ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दशानकृते
शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारारूप्यश्रुतुर्थः पादः ॥

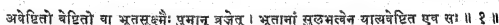
॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्येऽविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

बीजानां वर्लभत्वेन निराधारेन्द्रियागतेः । पञ्चमाहृतियुक्तेश्च जीवस्तैर्याति वेष्टितः ॥ २ ॥

द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः । परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितम् । श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृतः । तत्र च जीवव्यतिरिकानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतप्रकारस्तद्वस्थान्तराणि ब्रह्मस्तत्त्वं विद्याभेदाभेदैर्गुणोपसंहाराजुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्दर्-

भाष्यरत्नप्रभा

यं हि वैराग्यसंपन्नास्तत्त्वमर्थविवेकिनः । लभन्ते साधनैर्दान्तास्तं सीतानायकं भजे ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वृत्तमनूय तृतीयाध्यायार्थमाह—द्वितीय
इत्यादिना । अविरुद्धे वेदान्ताथे तज्ज्ञानसाधनचिन्तावसर इत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावाः । लिङ्गोपाधिनिर्द्धौ तदुपहितजीव-
संसारचिन्तेति पादयोरपि तद्भावसङ्कतिः । अत्र प्रथमपादे वैराग्यम् । द्वितीये स्वमाद्यवस्तोत्येवा स्वंपदार्थो ब्रह्मतत्त्वं
चोच्यते । तृतीये वाक्याथेत्सदर्थमुपासनास्य विचार्यन्ते । चतुर्थपादार्थमाह—समग्रदर्शनादिति । दर्शनेनोपायाः

भामती

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणभ्याम् । द्वितीयतृतीयाध्याययोर्हेतुमद्भावलक्षणं संबन्धं दर्शयन् सुखादौ बोधार्थमर्थसंक्षेपमाह—द्वितीयोऽध्याय इति । स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि अनध्यवसायलक्षणमप्राप्त्यर्थं परिहृतं तथान् प्राप्तायेव निश्चलीकृते तार्तायो विचारो भवत्यन्यथा तु निर्बाजतया न सिध्येदिति । अवान्तरसंगतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि नेत्युक्तम् । अध्यायार्थसंक्षेपसकृत्वा प्रादार्थ्यं—

न्यायनिर्णयः

जीवोपकरणभूतभौतिकजन्मादिकनिष्पणानन्तरं तदुपहितजीवस्य संसारप्रकारं निरूपयितुं देहान्तरारम्भे भूतसूक्ष्मपरिच्छास्यैव गमन-
मिति तावदाह—**तदनन्तरेति** । हेतुहेतुमद्भावसंबन्धमध्यायवैयर्थ्यं पूर्वाध्यायार्थं संक्षिपति—**द्वितीय इति** । ब्रह्मणि निरपवादे सम-
न्येयं रचयितव्यायुद्धतिविरोधनिरासेनानध्वस्वरूपाप्रामाण्याभावाच्चातौयविचारवसरः स्यादिति हेतुहेतुमत्सलक्षणसंगतिरिति भावः ।
अनन्तरपादस्यावान्तसंगत्यर्थं तदुपयुक्तमुद्ब्रवीति—**तत्र चेति** । तथाच तैत्तिरीयस्य जीवस्य संसारप्रकारविचारोऽवतरतीति शेषः ।
इदानीं तात्तव्यमर्थं सौकर्यार्थं पादयो विभज्य दर्शयति—**अथेति** । वैराग्यपादार्थं संगृह्य पदार्थं संगृह्णाति—**तदिति** । संसाराद्विर-
क्तस्य सुसुक्ष्मोक्षहेत्वपरोक्षबाक्यायैश्चानुत्पन्नलक्ष्यपदार्थैश्चानाद्य जीवस्यास्वान्तपाणि ब्रह्मस्वरूपं च निरूप्यत इत्यर्थः । एतौयपादान-
र्थमाह—**विद्येति** । निष्ठेणब्रह्मवाक्यस्यानुत्पन्नरक्तपदोपसंहाराय मन्दाधिकारिणां सगुणोपासनेककृत्याय च सर्वशास्त्रासु विद्या भिन्नाऽ-
भिन्ना वा गुणानामुपसंहारो न वेति विचारार्थं इत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—**सम्यगिति** । विरक्तस्य लक्ष्यपदार्थेभ्यस्य सर्वशास्त्रासु-
सिद्धाद्युपसंहारेणैककृत्यायविधानवन्तो यश्चानां तान्मात्रावधेयं पुरस्तादधेयं च यथादितिषीतौ यमादितिषीतौ च बहिरङ्गस्त्वान्तर-
रङ्गत्वमेवः शुद्धस्त्वचानां बहिरङ्गोपादेनानुत्पन्नरक्तपदयोभ्येतो यस्मिन्मन्त्रि ज्ञानसाधनानुगुणं तसिधेयं जगन्मि ज्ञानोदयेन सुप्रतिरूप-
नियमो जन्मानन्तरियसंस्कारस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः । अध्यायार्थं संक्षिप्य निगमयति—**इत्येतदिति** । लोकाद्यतिक्रमनतिरसनसम-
-

शंनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थं जातं तृतीयेऽध्याये निरूपयिष्यते प्रसङ्गागतं च किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे तावत्पादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः । 'तस्माज्जगुप्सेत्' इति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसच्चिवः सैन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् । 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायान्ति' इत्येवमादेः 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुर्वते' (बृ० ४।३।१, ४) इत्येवमन्तात्संसारप्रकरणस्याच्छब्दात् । धर्मो धर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहद्वीजैर्भूतसूक्ष्मेरसं-परिष्वक्तो गच्छत्याहोस्वित्सं परिष्वक्त इति चिन्त्यते । किं तावत्प्राप्तम् । असं परिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः' (बृ० ४।३।१) इति ह्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्तयति । वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्तनान् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः । यत्रैव देह आरब्ध-

भाष्यरत्नप्रभा

संज्ञासादयः । मुक्तिरूपफलस्य स्वर्गवत्तारतम्यनियमाभावः एकरूपत्वमिति यावत् । प्रसङ्गागतं देहात्मदूषणम् । पञ्चसु ध्रुपजैन्यपृथिवीपुरुषयोपिस्त्वस्तिवध्वानं पञ्चाग्निविद्या । यस्मात् कर्मणा गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्मात् कर्मफले जुगुप्सां घृणां विरक्तिं कुर्वीतेति पञ्चाग्निविद्योपसंहारे श्रवणाद्वैराग्यार्थं प्रदर्श्यते । शास्त्रादिसूत्रे नित्यानित्य-विवेककृतं वैराग्यसूक्तम्, इह तद्वाक्याय गत्यागतिरुद्देशभावनाकृतं तदुच्यत इत्यपौनस्त्यस्यम् । अधिकरणविषयमाह—जीव इति । अविद्या प्रसिद्धा । विद्येति पाठे उपासना ग्राह्या । कर्म धर्मो धर्मोक्तं, पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरसंस्कारः । अथ मरणकाले प्राणा हृदये जीवेनैकीभवन्तीत्यर्थः । रूपं शरीरं, पञ्चीकृतभूतमात्राः उत्तरदेहपरिणामिनो भूत-सूक्ष्माः । वेदान्तार्थज्ञानसाधनविचारत्वात् सर्वाधिकरणानां, श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गत्य, वैराग्यफलकत्वादितत्पाद-

आमती

क्षेपमाह—तत्र प्रथमे तावत्पाद इति । तस्य प्रयोजनमाह—वैराग्य इति । पूर्वोपरपरिशीघ्रनाय भूमिकारम-चयति—जीवो मुख्यप्राणसच्चिव इति । करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वादिति । अत्र च करणो-पादानश्रुत्यैव भौतिकत्वात् करणानां भूतोपादानसिद्धिरिन्द्रियोपादानातिरिक्तभूतविवक्षयाधिकरणारम्भः । यदि भूताद्यादाया-गमिष्यत्तदा तदपि करणोपादानवेदाश्रोष्यत् । नच श्रूयते तस्मान् भूतपरिष्वक्तो रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः । नद्या-गमैकगम्येऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्हति । नच देहान्तरारम्भाभ्याश्रुपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति युक्तमित्याह—सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा इति । ध्रुपजैन्य इति । इह हि कायारम्भगममिहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं

न्यायनिर्णयः

पिकान्त्रास्तीत्याशङ्काह—प्रसङ्गेति । अध्यायार्थं संक्षिप्य पादार्थं संक्षिपति—तत्रेति । पञ्चसु ध्रुपजैन्यपृथिवीपुरुषयोपिस्त्वस्तिवदृष्टयो-पासनं पञ्चाग्निविद्या तामाश्रित्य संसारे ध्रुपपापफलगतप्रकारोऽत्र निरुच्यत इति यावत् । तस्यापि प्रदर्शनमेव न प्रतिपादनमिति म-त्त्वोक्तं प्रदर्श्यत इति । पुमर्थसाधनमेवात्र निरुक्त्यं किमर्थं संसारगतिप्रदर्शनं, तत्राह—वैराग्येति । अनेकायासं कर्मकृत्वापि न स्वातन्त्र्यं क्वापि लभ्यते तेन कृतं कर्मेतत्फलस्यामित्यर्थः । पञ्चाग्निविद्योपास्तिरस्मिन्नकरणे विधीयते न वैराग्याच्च संसारगतिरित्याशङ्को-पसंहारालोचनया संसारगतिरत्र विवक्षितेत्याह—तस्मादिति । यस्मात्कर्मफलभूतः संसारो गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्माज्जगुप्सां घृणां कुर्वीत कर्मेच्छां निवृत्तिं पञ्चाग्निविद्योपसंहारे श्रवणादत्र वैराग्याच्च संसारगतिरभिहिता । यद्यपि विरक्त्याधिकाराद्वैराग्यं शास्त्रादाव-धिकारिविशेषणं सिद्धं तथापि तदेव युक्त्या दृढीक्रियत इति भावः । आद्यपादतात्पर्यं युक्त्या तदवयवाधिकरणविषयमाह—जीव इति । देहान्तरप्राप्तौ सहायसत्त्वं दर्शयति—मुख्येति । तत्र प्रधानकारणमाह—अविद्येति । अनाद्यनिर्वाण्या विद्यप्रतिबिम्बमिति त-त्तया जीवत्वहेतुरिति । कर्म शुभाशुभस्यामिश्ररूपम् । पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरावसंस्कारः । ते परिग्रहाः प्रधानभूताः संसारेण यस्य स तथा । प्रमितस्य विषयत्वात्किमत्र प्रमाणं, तदाह—अथेति । देहान्तरप्रैस्तानन्तर्यमप्यशब्दात् । न केवलं शब्दादेव तदवगतं युक्ति-तत्त्वोत्पत्त्याह—धर्मेति । नियतदेशकालफलभोगान्यथानुपपत्त्यापि देहान्तरसंचरणं सिद्धमित्यर्थः । देहान्तरसंचारिणं जीवं विषयीकृत्य वादिविप्रतिपत्तेः संदेहमाह—स किमिति । देहशब्दो भाविष्यत्यर्थः । आद्ये निराश्रयप्राणगत्याभावाच्च वैराग्यम् । चरमे भूतपरिष्वक्ते प्राणानां नरकादितरेवैराग्यम् । इत्युभयत्र फलम् । अत्र च परिष्वक्तदेहनिरूपणेन वैराग्यदृढीकरणदधिकारिसिद्धौ तस्य शास्त्रे प्रवृ-त्तिरिति पादादिसंगतिरित्यीदृशस्य पूर्वपक्षमाह—किमित्यादिना । करणैरेव भूतैरेव परिष्वक्तस्यैव रंहणमिति शङ्कते—कुत इति । वैश्वस्यं दर्शयन्नुत्तरमाह—करणेति । करणोपादाने मानमाह—स इति । तेजोमात्राशब्दस्य करणविषयत्वे हेतुमाह—वाक्येति । स यथैव बाष्पः पुरुष इत्यादामिति यावत् । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामां गमने गम्यमाने कथं भूतमात्राणामुपादानसंकीर्तनं, तत्राह—नैवमिति । आपः पुरुषवत्तत्त्वो भवन्तीत्यां पुरुषवचनक्रियायोगमात्रं भाति न पुरुषोपादानमात्रं । अत्र पञ्चसु स्थानेष्वप्यं गमनमस्ति अद्यादीनामेव होम्यत्वावगमात् । यद्यपि करणानां भौतिकत्वात्तदुपादानमस्यैव भूतोपादानमर्थोक्षितं तथापिन्द्रियोपादानापञ्चीकृतभूता-शान्यभूतविवक्षयेदमश्रुतत्वमिति भावः । देहान्तरारम्भान्यथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य गमनमित्याशङ्काह—सुलभाश्चेति । परिष्वक्ते

व्यस्तत्रैव सन्ति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीति । एवं प्राप्ते पठत्याचार्यः—तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रतिपत्तौ देहवीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यम् । कुतः—प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः—‘वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति’ (छा० ५।३।३) इति । निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपजैन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्त्रिषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्तरेतोरूपाः

भाष्यरत्नप्रभा

सङ्गतिः । पूर्वाधिकरणे व्यवहारार्थं पञ्चीकरणमुक्तं स व्यवहारोऽत्र निरूप्यत इति फलफलिभावोऽवगन्तरसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे निराश्रयप्राणतत्त्वभावात् न वैराग्यं, सिद्धान्ते भूताश्रयप्राणगतेवैराग्यमिति फलभेदः । तेजोमात्राश्रय-राद्यः, पश्यति जिघ्रतीति वाक्यशेषात् । आपः पञ्चस्त्रिषु हुताः पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दाव्याः पुरुषात्मना परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति श्वेतकेतुं प्रति राज्ञः प्रवाहणस्य प्रश्नः, तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति राजोवाच ‘असौ वाव लोको गौतमासिस्त्र श्रद्धाख्या आपः आहुतिः पर्जन्योऽसौ सोमरूपा इह खल्वसिद्भिरौ श्रद्धया

भामती

श्रद्धादित्तेन पथभा प्रविभज्य द्युप्रभृतिष्वभिषु होतव्यत्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षन्त्याह श्रुतिः—‘असौ वाव लोको गौतमासिः’ इत्यादि । अत्र सार्वाप्रतिपत्तिश्रोत्राहुतौ, हुते पयआदिताधने श्रद्धापूर्वमाहवनीयासि समिद्धमार्चिरज्जारविस्फुलिङ्ग-भाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं कमेणोक्ताम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूते प्रवहणव्ययः प्रचलत्संभन्दाव्याव्याच्ये, श्रद्धादितुक्त्वाच्च श्रद्धाशब्दाव्याच्ये । तयोराहुतोरधिकरणमभिरन्ये च समिद्धमार्चिरज्जारविस्फुलिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते । असौ वाव द्युलोको गौतमासिः । यथासिद्धान्तोपाधिकरणमाहवनीय एवं श्रद्धाशब्दाव्यामिद्भोत्राहुतिपरिणामावस्थाः सूक्ष्मा या आपः श्रद्धाभावितास्तदधिकरणं द्युलोकः । अस्यादित्य एव समित् । तेन हीदोऽसौ द्युलोको वीप्यतेऽतः ससिन्धनात्समित् तस्यादित्यस्य रसमयो धूमा इन्धनदिवदित्याद्रसीनां समुत्थानात् । अहरर्चिः । प्रकाशसामान्यादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अह्नारः । अर्चिषः प्रशमेऽभिषमिति । नक्षत्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाः । चन्द्रमसोऽज्ञारस्यावयवा इव विप्रकीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गः । तदेतस्मिन्नामौ देवा यजमानप्राणा अम्यादिरूपा अधिदेवम् । अर्द्धो जुहति श्रद्धा चोक्ता । अर्चिषो वाव गौतमासिः । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणभिमानी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् । वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते, पुरोवातादिप्राबल्ये वृद्धिदर्शनात् । अन्नं धूमः । धूमकार्यत्वात् धूमसादृश्याच्च । विधुर्धर्विः । प्रकाशसामान्यात् । अशानिर-ज्जारः काटिच्याद्विधुस्तंभन्धाच्च । गर्जितं मेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन्देवा यजमानप्राणा अभिरूपाः सोमं राजानं जुहति तस्य सोमस्याहुतेर्वै भवति । एतदुक्तं भवति—श्रद्धाख्या आपो द्युलोकमाहुतित्तेन प्रविश्य चन्द्रा-कारेण परिणताः सत्यो द्वितीये पर्याये पर्जन्यामौ हुता वृद्धित्तेन परिणमन्त इति । ‘पृथिवी वाव गौतमासिः’ तस्य पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण कालेन हि समिद्धा भूमिर्ब्रह्मादिनिष्पत्तये कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्यग्रेरस्थित इवाकाशो दृश्यते । रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा श्यामतया रात्रिरमेरिवानुरूपमर्चिः । दिशोऽज्ञाराः अग्रे रात्रिरूपार्चिःशमने उपशान्तानां प्रसन्नानां दिशां दर्शनात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसाम्यात् । तस्मि-न्नामौ श्रद्धासोमपरिणामकमेणागता अपो वृष्टिरूपेण परिणता देवा जुहति तस्या आहुतेरन्नं ग्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव गौतमासिस्तस्य वागेव समित् । वाचा खल्वयं ताल्वाद्यष्टस्थानस्थितया वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिकमेणाधर्जातं प्रकाशयन् समिध्यते । प्राणो धूमः । धूमवन्मुखानिर्गमात् । जिह्वाचिः लोहितत्वसाम्यात् । चक्षुरज्जारः प्रभाश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गः विप्रकीर्णत्वात् । ता एवापः श्रद्धादिपरिणामकमेणागताः ग्रीह्यादिरूपैः परिणताः सत्यः पुरुषेऽसौ हुतास्तासां परिणामो रेतः संभवति । योषा वाव गौतमासिः तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते यदुप-मन्त्रयते स धूमः । स्त्रीसंभवाद्युपमन्त्रणस्य लोमानि वा धूमः योनिरर्चिः लोहितत्वात् । यदन्तः करोति मैथुनं तेऽज्ञाराः । अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः, क्षुद्रत्वात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नामौ देवा रेतो जुहति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति । एवं श्रद्धासोमवर्षाभरेतोहवनक्रमेण योषाभिः प्राप्यापो गर्भाख्या भवन्ति । तत्राप्समवायिलादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्या-माहुताविति । यतः पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तस्मादग्निः परिश्रितो जीवो रंहतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति—श्रद्धाशब्दाव्या आप इत्यत्र वक्ष्यति तासां त्रिवृक्ततया तेजोऽग्निनाभावेनावग्रहणेन तेजोऽज्ययोरपि संग्रह

न्यायनिर्णयः

मानफलयोरभावे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुमाप्य प्रतिज्ञामवतार्य व्याकरोति—एवमिति । परिश्रिते मानाभा-वाच्चैवमित्युक्तमाशङ्क्य सौर्षं हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । पञ्चसु स्थानेष्वप्यो हुताः पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दाव्याः पुरुषाकारेण परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नः । तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति निरूपणं राज्ञा कृतम् । असौ वाव लोको गौतमासिदित्यादि । तदिदं संक्षिप्याह—द्युपजैन्येति । द्युप्रभृतीनामानधीनासिदित्वं होमाधारत्वस्याभ्यावधानार्थं संघा-दितम् । श्रद्धादीनामाहुतित्वं च तत्र तत्र संनिपातमात्रेणोक्तम् । किं च पञ्चमे स्थाने गर्भाकारेणापः परिणमन्तीत्युपक्रमोऽप्यसंसारयोरिक-

पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छा० ५।१।१) इति । तस्मादग्निः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते । नन्वयथा श्रुतिर्जलकावृत्यैवेह न मुञ्चति यावन्न देहान्तरप्राप्तमतीति दर्शयति—'तद्यथा तृणजलयुक्त' (बृ० ४।४।३) इति । तत्राप्यप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तय्यदेहविषयभावनादीर्घाभावमात्रं जलक-योपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पना व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाहृत्तिलाभस्तत्र भवति । केवलस्यैवात्म-

भाव्यरूपप्रभा

हुता दध्यादिरूपा आपो यजमानसंलभः स्वर्गं लोकं प्राप्य सोमाख्यदिव्यदेहात्मना स्थिताः कर्मान्ते हुताः पर्जन्ये ह्रयन्ते ततो वृष्टिरूपाः पृथिव्यां अन्नरूपाः पुरुषे रेतोरूपाः योषिति हुताः आपः पुरुषशब्दाव्याख्याः पुमात्मका भवन्ति' इति निरूपणं कृतम् । नन्वेतदेहं त्यक्त्वाग्निः सह गतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्तिरित्युक्तम् । यथा तृणजलयुक्ता तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्ववृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते—नन्वस्येति । ह्रैव कर्मयत्नभाविदेहं देवोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः, अतो न विरोध इति समा-धत्ते—तत्रापीति । भावनाया दीर्घाभावो भाविदेहविषयत्वम् । घटाकाशवदुपहितो जीवः सूक्ष्मोपाधिवशां लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चमिश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्विरोधादस्याः कल्पनाः सर्वा अनादृत्या ह्यन्यथाः । साह्यकल्पना-माह—व्यापिनामिति । सुगतकल्पनामाह—केवलस्येति । निर्विकल्पकज्ञानसन्तानरूपस्यात्मनो देहान्तरे

भामती

इत्येतदपि वक्ष्यते । यद्येतावतापि भूतवैष्टितस्य जीवस्य रंहणं नावगम्यते तेजोवच्चानां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्व-मात्रश्रवणात्, तथापीष्टादिकारिणां भूमादिना पितृयाणेन पथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरया 'आकाशाचन्द्रमसमेव सोमो राद' इति श्रुत्या सह 'अर्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इत्यस्याः श्रुतेः मानलाहम्यते भूतपरिष्वक्तो रंहतीति । तथाहि—या एवापो हुता द्वितीयस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्त्राभिरप्य परिष्वक्तो जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूतं गतध्वन्द्वलोकं प्राप्त इति । ननु स्वतन्त्रा आपः अर्धादिकमेव सोमभावमाप्नुवन्तु तामिरपरिष्वक्त एव तु जीवः सन्निधयामग्रे गत्वा सोम-भावमनुभवतु । को दोषः । अयं दोषः । यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति । एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि येन रूपेण येन च क्रमेणार्पां सोमभावस्तैवेव जीवस्यापि सोमभावो भवेत् । अन्यथा तु न श्रुतिसामान्यं स्यात् । तस्मात्परिष्वक्तापरि-ष्वक्तरंहणविषये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वक्तरंहणं निश्चीयते । अतो दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूयस्त्वात्वापो हुताः सूक्ष्मीभूता इष्टादिकारिणमाश्रिता नैवेद्येन विविधा देहे द्रव्यमाने हुताः सस्य आहुतिमय्य इष्टादिकारिणं परिवेष्ट्य स्वर्गं लोकं नयन्तीति । नोदयति—नन्वयथा श्रुतिरिति । अयमर्थः—एवं हि सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेत यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंहतो न भवेत् । अस्ति त्वस्य वर्तमानस्थूलशरीरयोग आदेहान्तरप्राप्तिस्तृणजलयुक्तानिदर्शनेन, तस्माच्चिदर्शनश्रुतिविरोधाच्च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतीति । परिहरति—तत्रापीति । न तावत्परमात्मनः संस्तरणसंभवः, तस्य नित्यजुष्टबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् । किंतु जीवानाम् । परमात्मैव योपाधिकल्पितावच्छेदो जीव इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रियादेरुपाधेः प्रादेशिककालाच्च तत्र सन् देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तयः प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनया उत्पाननाया दीर्घाभावमात्रं जलकयोपमीयते । सांख्यानां कल्पनामाह—व्यापिनां करणानामिति । आहंकारिकला-त्करणानामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापिलात्करणानामपि व्यापितेत्यर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह—केवलस्यैवात्मन इति । आल्यविज्ञानसंतान आत्मा तस्य इतिः पदं प्रवृत्तिविज्ञानानि । पबेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि

न्यायनिर्णयः

धावयत्वावगतेः । सिद्धान्तेन तत्परिवेष्टितो गच्छतीत्याह—इति त्विति । प्रश्नादीनां फलितं निगमयति—तस्मादिति । अशरीरस्य गतिश्चेदग्निः संपरिष्वक्तस्य सा कल्प्येत न तु तस्य गतिः । किंतु यथा तृणजलयुक्ता तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्ववृणं त्यजति तथा जीवोऽपि देहान्तरं गृहीत्वैव पूर्व देहं मुञ्चति तेन ह्यत्यन्तविरोधाच्च परिष्वक्तरंहणमिति शङ्कते—नन्विति । अश्रुत्युक्तिकृत्यपेक्षया बृहदारण्यक-श्रुतिरन्योक्ता । अपरिवेष्टितस्य गत्युक्तितेर्गत्यन्तराभावाद्दृष्टान्तद्वयैव तन्नाश विरोधोऽस्तीत्याह—तत्रापीति । कर्मोपस्थापितः प्रति-पत्तयः प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषये भावनाया देवोऽहमित्यादिकाया दीर्घाभावो व्यवहितार्थोल्लेखनत्वं तावन्मात्रं जलकयोपमीयत इति योजनम् । जीवो हि संस्तरदेहेन्द्रियाणुपाधिः स्वयं प्रादेशिकत्वाच्च तत्सो देहान्तरं गन्तुमर्हत्यतः सूक्ष्मदेहैवैव परिष्वक्तो रंहतीति भावः । सांख्यादर्शोऽन्यथा देहान्तरप्राप्तिमाहुतावैव किं न गृह्यतेत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधादित्याह—एवमिति । याः पुरुषमतिप्रभवाः सर्वा भूतानादृत्या इति संक्षेपः । तत्र सांख्यिककल्पनामाह—व्यापिनामिति । करणानामाहंकारिकत्वात्तस्य व्यापित्वोपाध्यात्मत्वां च विमुक्त्ये किमिति शरीरे वृत्तिरूपो निरुपम्यते, तत्राह—कर्मैति । श्रौतानां कल्पनामाह—केवलस्येति । आत्मा खल्वाल्य-ज्ञानसंतानस्तस्य वृत्तयः शब्दादिशानानि तन्नामः शरीरान्तरे भवति । केवलशब्दस्य करणसाहचर्यात्मनो वारयति । कथं तर्हि देहा-न्तरे करणानीत्याशङ्क्य पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मोक्षमात्रात्मनस्तस्य सन्तानप्रलयमात्रावभाविनामेव देवां शरीरान्तरे

नो वृत्तिलाभस्तत्र भवति । इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते । मन एव वा केवलं भोगस्थानमभि प्रतिष्ठेत् । जीव एवोत्प्लव्य देहादेहान्तरं प्रतिपद्यते शुक्र इव वृक्षावृक्षान्तरम् । इत्येवमाद्याः सर्वा एवानादतैव्याः श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥ ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरिन्द्रिः संपरिष्कको रंहतीति प्राप्नोति । अप्रशब्दश्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्कको रंहतीति । अत उत्तरं पठति—

व्यात्मकत्वाच्च भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुदाब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति । व्यात्मिका ह्यापस्त्रिवृत्करणश्रुतेः । तास्वारम्भिकास्त्र्युपग-
तास्त्रितरदपि भूतद्रव्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । व्यात्मकश्च देहव्यापणामपि तेजोवज्जानां
तास्मिन्कार्योपलब्ध्यः पुनश्च व्यात्मकस्त्रिधातुत्वाच्चिभिर्वातपित्तस्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि
प्रत्ययाख्या केवलाभिरिन्द्रियारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति ।
प्रश्नप्रतिवचनयोरप्रशब्दो न केवल्यपेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवद्रव्यभूयस्त्वं दृश्यते
ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते । नैष दोषः । इतरापेक्षयाप्यपां बाहुल्यं भविष्यति ।
दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तकारणं देहान्तरारम्भे ।
कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्मसमवायिन्यव्यापः श्रद्धा-

भाष्यरत्नप्रभा

शब्दादिसविकल्पकज्ञानाख्यवृत्तिलाभो भवतीत्यर्थः । काणादकल्पनामाह—मन इति । देहान्तरं प्रति मनोमात्रं
गच्छति, इन्द्रियाणि तु नूतनान्येवारभ्यन्ते । दिगम्बरकल्पनामाह—जीव इति ॥ १ ॥ ननु पाकस्त्रेदगन्धरूपकार्य-
त्रयोपलब्धेरव्यात्मको देह इत्युक्तम् । प्राणावकाशयोरप्युपलब्ध्या देहस्य पञ्चभूतात्मवादित्यख्या व्याख्यान्तर-
माह—पुनश्चेति । देहधारकत्वाद्वातवस्त्रिधातुत्वाच्चात्मक इत्यन्वयः । देहस्य केवलवज्जले वातं पित्तं च वायव्यं
तैजसं न स्थातामिति भावः । पृथिवीतरभूतपेक्षयापं बाहुल्यम् । किंच देहनिमित्तानां कर्मणामवबाहुल्यत्ताभि-

भामती

जायन्ते । कणमुक्कल्पनामाह—मन एव चेति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनवमिति यावत् । दिगम्बर-
कल्पनामाह—जीव एवोत्प्लव्येति । आदिग्रहणेन लोकायतिकानां कल्पनां संयुक्ताति । ते हि शरीरात्मवादिनो भस्मी-
भावमात्मन आहुर्न कस्यचिद्गमनमिति ॥ १ ॥ चोदयति—ननुदाहृताभ्यामिति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह—व्यात्मक-
त्वाच्च भूयस्त्वात् । तेजसः कार्यमशितपीताहारपरिपाकः । अपां कार्यं स्नेहसेदादि । पृथिव्याः कार्यं गन्धादि । शब्द
गन्धस्त्रेदपाकप्राणावकाशदानदानीदेहस्य पात्रमौतिकलं पश्यंस्तेजोवज्जालकलेन व्यात्मकले न परिप्लव्यति, तं प्रत्याह—
पुनश्च व्यात्मक इति । वातपित्तस्लेष्मभित्तिभिर्चोतुमिः शरीरधारणात्मकैस्त्रिधातुल्लवत् । अतो न स देहो भूतान्तराणि
प्रत्याख्याय केवलाभिरिन्द्रियारब्धुं शक्यते । अन्वग्रहणनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह—तस्माद्भूयस्त्वापेक्ष इति ।

न्यायनिर्णयः

जन्मेत्याह—इन्द्रियाणीति । वैशेषिककल्पनामाह—मन इति । केवलं करणैरात्मना च रहितमिति यावत् । करणाणि नूतनान्येव
तवारभ्यन्त आत्मा तु विमुक्तादक्रियोऽपि तत्र वृत्तिमात्रमाप्नोति । भोगस्थानं भोगायतनं नूतनशरीरमित्यर्थः । दिगम्बरकल्पनामाह—
जीव इति । वेदबाह्यकल्पनामुपसंहरति—इत्येवमाद्या इति । लोकायतकल्पनामाद्यग्रहणेन संयुक्ताति । ते हि देहमात्रात्मवादिनो भस्मी-
भावमेवात्मनो मन्यन्ते न कस्यचिद्गमनम् । तासांमनादतैव्यत्वे हेतुं स्फुटयति—श्रुतीति ॥ १ ॥ भूतसूक्ष्मपरिवेष्टितस्य गमने प्रश्न-
प्रतिवचनाभ्यामिति हेतुर्लक्षः स विवक्षितार्थसाधको नेत्युत्तरसूत्रव्याख्यां शङ्कामाह—नन्विति । हेतोरसापेक्षकशङ्कां प्रत्याह—अत
इति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—तुल्यदेवेति । अपां व्यात्मकत्वेऽपि प्रकृते किं जातं, तदाह—तास्त्रिति । एवं ततं भूतधार-
प्वत्त्वमेव न त्रिष्टुक्ततदारभ्यत्वमित्यपरितोपायक्षान्तरमाह—व्यात्मकश्चेति । पञ्चानां भूतानां कार्यस्य गन्धस्त्रेदपाकप्राणावकाशदान-
नस्य दर्शनात्कार्यत्रयस्येवोपलब्धिरसिद्धेःपरितोपायक्षान्तरमाह—पुनश्चेति । वातपित्तस्लेष्मभिः शरीरधारणात्मकैर्चोतुमिषात्रिधातुत्वाल्या-
मक इति योजना । एवं व्यात्मकत्वेऽपि कथं भूतान्तराणामारम्भकत्वं, तत्राह—नेति । वातपित्तयोर्बाहुल्येनोजन्यवोदेहे दर्शनादि-
त्यर्थः । कथं तर्हि प्रश्नप्रतिवचनयोर्नियमेनापां ग्रहणं, तत्राह—तस्मादिति । भूयस्त्वादिति सूत्रावयवयुगोपसंहारव्याजेन व्याख्यातं
प्रत्यक्षवष्टमेनोपपादयति—सर्वैति । द्रवांशस्य भूयस्त्वादयां ग्रहणम् । कठिनांशस्य ततोऽपि बाहुल्यदृष्टेरुक्तमपां ग्रहणमिति शङ्कते
नन्विति । पञ्चात्मके देहे पार्थिवांशबाहुल्येऽपि भूयस्त्वमपामविरुद्धं भूतान्तरापेक्षया संभवादित्याह—नैष इति । किंच देहोपादान-
नयो रेतोकोहितयोरपां बाहुल्यत्वेनैव भूतान्तरोपलक्षणं युक्तमित्याह—दृश्यते चेति । देहनिमित्तानां कर्मणामवबाहुल्यत्वाच्च
ताभिर्भूतान्तरलक्षणेत्याह—कर्म चेति । सोमादीनामिहैव भस्मीभावाच्च तद्वत्तमवबाहुल्यं देहान्तरारम्भोपयोगीत्याशङ्क्याह—

शब्दोदिताः सह कर्मभिर्बुल्लोकाख्येऽग्नौ ह्यन्त इति वक्ष्यति । तस्मादप्यपां बाहुव्यप्रसिद्धिः । बाहुव्याच्चाशब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते—‘तमुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्कामन्ति प्राणमनुत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्कामन्ति’ (बृ० ४।४।२) इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण संभवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपस्थादानां गतिरवगम्यते । नहि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतो दर्शनात् ॥ ३ ॥

अश्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत् । नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति अश्यादिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मेघणकाले वामाद्यः प्राणा अश्यादीन्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति—‘यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः’ (बृ० ३।२।१३) इत्यादिनेति चेत् । न । भाक्तत्वात् । वागादीनामश्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात् । ‘ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः’ (बृ० ३।२।१३) इति हि तत्रान्नायते । नहि लोमानि केशाश्चोत्प्लुत्योषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति संभवति । नच जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्प्यते । नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामश्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽश्यादीन्गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥ ४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

मृतान्तराण्युपलक्ष्यन्त इत्याह—कर्म चेत्यादिना ॥ २ ॥ उत्कान्तौ प्राणा देहबीजपञ्चभूताश्रयाः प्राणस्वाजीव-देहस्थप्राणवदित्याह—प्राणगतेऽप्येति ॥ ३ ॥ प्राणानां गतिरसिद्धेस्वाशङ्का निषेधति—अश्यादीति । अदर्शनादोषधिवनस्पतिगमनस्येति शेषः । लोमान्यपिपन्तीत्यर्थः । प्राणानामश्यादिषु लयस्य मुख्यत्वे जीवस्य गतिभोगयोरयोगात्सर्वे प्राणा अनुत्कामन्तीति विस्पष्टश्रुतेर्लोमाद्विगौणलक्ष्यपाठाच्च गौणत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ भूतान्तरयुक्तानामपां

भासती

पृथिवीधातुवर्जमितरतेजआवपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य लोहितादिद्रवभूयस्त्वात्तत्करणयोश्चोपादाननिमित्तयोर्द्रवभूयस्त्वादापं पुरुषवत्स्लोकिर्न पुनर्भूतान्तरनिरासार्था ॥ २ ॥ प्राणगतेऽप्येति । प्राणानां जीवदेहे साश्रयत्वमवगतं गच्छति जीवदेहे तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्टम् । अतः पादकौशिका देहादुत्कामन्तः कस्मिंश्चिदुत्कामत्युत्कामन्ति । स चैषामनुविषेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते । नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेवां दृष्टं यत्तत्त्वमात्राश्रयाणां गतिरपपद्येतेति ॥ ३ ॥ अश्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । श्रावितेऽपि स्पष्टे जीवस्य प्राणेः सह गमनेऽश्यादिगतिशङ्का श्रुतिविरोधोत्पापार्था । अत्र हि लोमकेशयोरुपधिवनस्पतिगमनं दृष्टविरोधान्नाक्तं तावदभ्युपेयम् । एवं च तन्मध्यपति-

न्यायनिर्णयः

कर्मति । आपो हि स्थूलकर्मसाधनतया तत्संबन्धिन्यः सूक्ष्मरूपेण पुरुषमाश्रिताः शब्दाश्चन्द्राः सह कर्मसंस्कारेर्बुल्लोकाग्नौ हुताक्ष्मन्लोकै देहभारमन्त इति वक्ष्यमाणत्वादस्ति तासां देहारम्भोपयोग इत्यर्थः । निमित्तगतमपि द्रवबाहुव्यं देहारम्भोपयोगीति स्थितं युक्तमग्निर्भूतान्तरोपलक्षणमित्युपसंहरति—तस्यादिति । अशब्देन भूतान्तरोपलक्षणे भूतसूक्ष्मपञ्चकपरिवेष्टितस्य युक्तैव गतिरित्याह—इतीति ॥ २ ॥ किंच भौतिकप्राणमालनुपपत्त्या तत्कारणभूतगतिरवश्यं भाविनी भूतगतश्वेदिष्टा देहान्तरारम्भकत्वमपि तेषां स्यादित्याह—प्राणेति । सूत्रं विमज्जते—प्राणानां चेति । तेषां गमनेऽपि कुतो देहबीजानां भूतानां गतिः, तत्राह—सा चेति । स्वतन्त्राणामेव प्राणानां गमनं किं न स्यादित्याशङ्काह—नहीति । प्राणा हि जीवतः साश्रया दृष्टान्तोक्तमणेऽपि तेषां साश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्राणानां साश्रयत्वेऽपि जीवेन सह गतिरसिद्धेस्वाशङ्का प्रत्याह—अश्यादीति । चोर्धं विवृणोति—स्यादिति । उक्तं हेतुं व्यनक्ति—तथाहीति । परित्यक्तं व्याकरोति—नेत्यादिना । अदर्शनादोषधिवनस्पतिगमनस्येति शेषः । तदेव विशदयितुमादौ गतिं प्रसजयति—ओषधीरिति । तत्रापि मुख्यत्वे गतिः स्यादित्याशङ्काह—नहीति । अश्यादिगतिश्रुतीनां तमुत्कामन्तमित्यादिश्रुतीनां च मिथोविरोधेऽश्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकी तन्मात्रपाठदित्युक्तम् । इदानीं जीवगतित्युक्तनुपपत्त्यापि प्राणगतिदृष्टेरश्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकीत्याह—नचेति । इतश्च प्राणानां जीवेन सह गतिरवश्यं क्त्वादश्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकीत्याह—नापीति । सहगतिश्रुतेर्वै कस्यादौपचारिकी न स्यादित्याशङ्क्य निमित्तमावादिष्याह—विस्पष्टं चेति । अन्यत्र तमुत्कामन्तमित्यादावित्यर्थः । अश्यादिगतिश्रुतेरौपचारिकत्वं निमित्तचित्ति-

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्यादेतत् । कथं पुनः 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (छा० ५।३।३) इत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते । यावत्ता नैव प्रथमेऽज्ञावपां श्रवणमस्ति । इह हि ब्रूलोकप्रभृतयः पञ्चाश्वयः पञ्चानामाहुतीनामाधारत्वेनाधीताः । तेषां च प्रमुखे 'असौ वाच लोको गौतमाग्निः' (छा० ५।३।१) इत्युपन्यस्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः अद्वां जुह्वति' (छा० ५।३।२) इति अद्वा होम्यद्रव्यत्वेनावेदिता । न तत्रापो होम्यद्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषूक्तेरेषु चतुष्पैश्चिन्नवपां होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्प्यतां नाम तेषु होतव्यतोपात्तानां सोमादीनामवहुलत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां अद्वां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । अद्वा च नाम प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषमाव इति चेत् । नैष दोषः । यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवापः अद्वाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः—उपपत्तेः । एवं ह्यादिमध्यावसानसंगानादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहोतिस्थाने यद्यनपो होम्यद्रव्यं अद्वां नामावतार्येत्ततोऽन्यथा अश्वोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यात् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । अद्वाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीमवदम्बहुलं लक्ष्यते । सा च अद्वाया अपत्वे युक्तिः । कारणानुरूपं हि कार्यं भवति । नच अद्वाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा धर्मः सन्धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादानु

भाष्यरत्नप्रभा

गतिमुक्त्वा पुरुषवचस्त्वं तासामाक्षिप्य समाधत्ते—प्रथम इति । ननु प्रथमपदं व्यर्थमुत्तराग्निव्यप्यामश्रवणादित्याद्याह्य सोमवृष्ट्यन्तरेतसामवृष्टत्वात्तत्र तसां श्रवणमस्ति, न प्रथम इत्याह—यदिनामेति । पञ्चाशिन्नवपामाहुतित्वे सिद्धे तासां पञ्चम्यामाहुती पुरुषवचस्त्वं भवेत् तस्मिन् प्रथमाग्नां तासामनाहुतित्वादिति शङ्कार्थः । एवं हि अद्वाशब्देनापां ग्रहे सति प्रभोचरोपसंहाराणां संगानादेकार्थत्वादेकवाक्यतोपपद्यते, अग्रहे तु चतुष्पैश्चिन्नवपामाहुतित्वाच्चतुर्थ्यामाहुताविति वाच्यं, अतः प्रभोपसंहारयोः पञ्चम्यासिति श्रवणात्, प्रथमाज्ञावप्याप एव आद्या इति समाधानार्थः । अनपः अन्योऽन्यतः । एतदेवेति । अद्वाशब्दस्यावर्थकत्वं दर्शयतीत्यर्थः । उपपत्तेरित्यस्यार्थान्तरमाह—अद्वाकार्यमिति । तस्याः अद्वाहुतेः सोमः संभवतीत्यादिना अद्वासोमादीनां पूर्वपूर्वपरिणामत्वं श्रुतं ततो

भामती

तलेन तेषामपि श्रुतिविरोधाद्वाक्यलभेवोचितमिति । भक्तिशोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रथमायामाहुतौ अनपां अद्वाया होतव्यताभिधानमसंबन्धम्

न्यायनिर्णय

पूर्वकमुपसंहरति—अत इति ॥ ४ ॥ भूतान्तरोपसंष्ठानामपां गमनमुपपाद्य पञ्चम्यामाहुतौ तासां पुरुषाकारत्वमुक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—प्रथम इति । चोर्थं विभजते—स्यादिति । श्रवणाभावं दर्शयितुमग्नीम्यसौति—इहेति । पञ्चाशिन्विधाप्रकरणं तत्तन्मर्थः । ब्रूलोकप्रभृतयो ब्रूयन्त्येवृष्टिबीपुरुषयोषित्वा पञ्चाहुतयः अद्वासोमवृष्ट्यन्तरोत्तरापास्तयापि कथं प्रथमेऽज्ञावपामश्रवणं, तत्राह—तेषां चेति । प्रथमविशेषणमनर्थकमन्यथाश्रवणादित्याशङ्क्य कथंक्षिदमन्त्र श्रवणेऽपि प्रकृते तज्ज्ञातीत्याह—यदीति । तर्हि कल्प्यतामपामेव प्रथमेऽपि होम्यत्वमविशेषादित्याशङ्क्याह—प्रथमे त्विति । तत्रापि अद्वाशब्देनापामेवोक्तानां श्रवणमित्याशङ्क्याह—अद्वा चेति । श्रुतिविक्षणयोः श्रुतिन्याय्येति भावः । प्रथमेऽज्ञावपामश्रुतिफलमाह—तस्मादिति । सिद्धान्तभागं विभजते—नेत्यादिना । अद्वाशब्दस्यार्थान्तरे रुढेन तेनापामुक्तिरिति शङ्कित्वा सूत्रावयवं व्याचष्टे—कुत इत्यादिना । एवं हीति । अद्वाशब्देनापां ग्रहे सतीति यावत् । संगानं संप्रतिपत्तिः । तामेव व्यतिरेकेण स्फोरयति—इतरयेति । यदुक्तमितरथा पुनरिति तदेव स्फुटयति—पञ्चम्यामिति । अद्वाशब्दस्याश्वोऽर्थान्तरत्वं दूषयति—तत इति । यदि चतुर्ष्वेण सानेष्वापां होम्यता तदा चतुर्थ्यामाहुताविति वाच्यं पञ्चम्यामिति विशेषणत्पथमस्यानेऽपि तासामेव होम्यता सिद्धेत्यर्थः । उपसंहारापलोचनायामपि अद्वाशब्दत्वमपामेवेत्याह—इति त्विति । उपपत्तेरित्यस्यार्थान्तरमाह—अदेति । अद्वापरिणामस्य सोमादेरम्बहुलत्वेऽपि अद्वाशब्दत्वमपामित्यत्र किमायातं तदाह—सा चेति । गोमयवृश्चिकादौ प्रत्यक्षेण विलक्षणत्ववृष्टेर्वृष्ट्यादेः अद्वाकार्यस्याम्बहुलत्वेऽपि कारणस्य अद्वाया मा भूदपत्यमित्याशङ्क्याह—कारणेति । कतिवैलक्षण्यस्य प्रवृत्त्यादिहत्वेऽपि अद्वापरिणामस्य सोमादेरम्बहुलत्वोपलब्धेः अद्वायास्तथात्वं कल्प्यते । वैलक्षण्यमाहित्यसति माने कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः । यत्तु प्रसिद्धा प्रत्ययविशेषः अदेति, तत्राह—नचेति ।

शक्यते पश्चादभिव्य इव हृदयादीनीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चासूपपद्यते, वैदिकप्रयोगदर्शनात् 'श्रद्धा वा आपः' इति । तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्य आपो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दः स्युः । यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाणु श्रद्धाशब्द उपपद्यते । मञ्चशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः 'अपो हास्ये श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथापि स्यात्प्रश्नप्रतिवचनभाष्यां नामापः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुते पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन् । न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः । अश्रुतत्वात् । न ह्यत्रापामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्माद्रंहति संपरिष्वक् इत्ययुक्तमिति चेत् । नैष दोषः । कुतः—इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' (छा० ५।१०।६) इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चन्द्रप्राप्तिं कथयति—'आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा' (छा० ५।१०।४) इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' (छा० ५।४।२) इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यरूपस्त्वाप्रत्यक्षमेवापः सन्ति । ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिण आश्रयन्ति ।

भाष्यरजप्रसा

द्रवपरिणामत्वात् श्रद्धाया अल्पं प्रत्ययात्मकमुक्त्यश्रद्धाया आहुतिस्त्वायोगाच्चैत्यर्थः । श्रद्धाशब्दस्याणु सूक्ष्मत्वगुणेन वृत्तिकृत्वा लक्षणां कर्तुं श्रद्धाया अतिरेककर्मयोगित्वं हेतुत्वं वा संबन्धमाह—श्रद्धापूर्वकेति । असौ यजमानाय । ज्ञानार्थमापः श्रद्धां संनमन्ते जनयन्तीति श्रुत्यर्थः ॥ ५ ॥ अपां गतियुपेक्षाभिः सह जीवानां गतिमाश्रित्य समाधत्ते—अथापीत्यादिना । बुलोकग्नौ श्रद्धाहुतेः सोमो राजा संभवतीत्युक्त्वा वाक्यशेषे धूमादिभिर्योगे आकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्ता इष्ट्यादिकारिण एव सोमो राजेत्युक्ताः, अतः सोमराजाशब्दसामान्यादिष्ट्यादिकारिणां जीवानां श्रद्धाशब्दित्याभिः सह गतिरिह श्रद्धाहुतिवाक्ये प्रतीयत इत्यर्थः । तेषां सूक्ष्माभिर्द्रव्यापूर्वरूपभिः पञ्चीकृताभिरग्निः संबन्धं वदन् सहगतिं विवृणोति—तेषां चाग्निहोत्रेति । निघ्नं मरणं तस्मिन्निक्तकमन्वेष्टिविधानं, असौ यजमानः, स्वर्गाय

भामती

रुपपन्नं च । नहि यथा पश्चादभिव्यो हृदयाद्योऽवयवा अवदाय निष्कृष्य ह्रयन्ते, एवं श्रद्धा बुद्धिप्रसदांलक्षणा निष्कृष्टं वा होतुं वा शक्यते । न चाप्येवमौत्सर्गिकी कारणानुरूपता कार्यस्य युज्यते । तस्माद्वत्तयाममण्डु श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति । अतएव श्रुतिः 'आपो हास्ये' इति ॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । अस्याः पूर्वमेवोक्तः । अग्नि-

न्यायनिर्णयः

जुहोतिश्रुतिसामर्थ्यान्वयार्थत्वाये संनिहितवाक्यानुसारेण लक्षणेत्याह—इत्याप इति । नच धर्मिणा सहैव होमस्तत्रापि लक्षणाश्रित्यै संनिहितवाक्यानुसारिण्यास्तासां न्याय्यत्वादिति भावः । उपपत्तेरिति भागं विधान्तरेण व्याचष्टे—श्रद्धेति । द्रवप्रयोगाभावे कथं वैदि-कोऽपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य तस्यैवचारिकत्वमाह—तनुत्वमिति । सूक्ष्मत्वगुणादणु श्रद्धाशब्दस्य गौणत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । श्रद्धाशब्दस्याणु गौणत्वमुक्त्वा लक्षणिकत्वमाह—श्रद्धेति । यत्कर्म श्रद्धापूर्वकं तदुपायत्वेनापां तयोपात्तरपरया श्रद्धायोगिनीत्यणु तच्छब्द इत्यर्थः । लक्षणातिनिषिक्तं संवधान्तरमाह—श्रद्धेति । अपां श्रद्धाहेतुत्वे मानमाह—आपो हेति । असौ पुंसेऽधिकारिणे संनमन्ते जनयति दर्शनमात्रेण ज्ञानादिपुण्यकर्मसिद्धयर्थं श्रद्धासिद्ध्यर्थः ॥ ५ ॥ अपामेव प्रथमस्यानेऽपि होम्यत्वज्ञानात्पञ्चम्यामाहुते तासां पुरुषाकारपरिणामः स्यादित्युक्तम् । इदानीमाद्ये च्छे यदग्निः परिप्रेक्षितो जीवो गच्छतीति प्रतिज्ञातं तदसत्त्वमाशङ्क्य परिहरति—अश्रुतत्वादिति । तत्र चोर्थं विशदयति—अथापीति । भूतान्तरोपद्रष्टाणामापां पुरुषाकारपरिणामेऽपीति यावत् । उक्तेऽपि श्रद्धाहेते नास्ति विमतिरित्याशङ्क्याह—न त्विति । हेत्वर्थं विवृणोति—नह्येति । अथेति प्रकरणीकितः । अश्रुतत्वकलमाह—तस्मादिति । समाधिं विमज्जते—नेत्यादिना । कर्मफलोक्तिप्रारम्भार्थोऽयं शब्दः । इष्टादिकारिणां प्रदेष्टान्तरगमनप्रतीतावपि प्रकृते किमावातं, तदाह—त इति । पञ्चासिविधावाक्यमिहेत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह—तस्मिन्निति । धूमादिवक्ये पञ्चासिवक्ये च सोमराजत्वप्राप्तिश्रवणविशेषादिष्ट्यादिकारिणः श्रद्धाशब्दित्याभिः तैर्वा बुलोकं यातीत्येति भातीत्यर्थः । ननु महदिह श्रुत्यैर्लक्ष्यं श्रद्धाशब्दित्यामापां कस्मिन्बुलके होमः श्रुतः कस्मिदिष्ट्यादिकारिणां धूमादिक्रमेणाकाशप्राप्तिर्न च तेषामापः सन्ति येन तद्वेष्टितानां गतिः, तत्राह—तेषां चेति । आपो यथोक्ताः सन्तु हुतानां तासां कर्ममिष्ट्यादिकारिभिर्योगः, तत्राह—त इति । दध्यादीनामपमाहवनीये हुतानामिहैव भस्मीभूतानां न जीवसंगतिरित्याशङ्क्य निशिषाष्टि—सूक्ष्मा इति । तदेव साधयति—आहुत्य इति । तथापि कथं सङ्गमनं, तदाह—

तेषां च शरीरं नैवनेन विधानेनान्येऽज्ञादुत्विजो जुहति 'असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा' इति । ततस्ताः अज्ञापूर्वकर्मसमवायिभ्य आहुतिमय्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्ठादिकारिणो जीवानपरिवेष्ट्यामुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तद्वत् जुहोतिनाभिधीयते—'अद्वां जुहति' (बृ० ६।२।९) इति । तथाचाग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतः' इत्येवमादिनाग्निहोत्रादुक्त्योः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिः प्रदर्शिता । तस्मादाहुतिमयीभिरङ्गिः संपरिवृत्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलोपभोगायेति स्थित्यते ॥ ६ ॥ कथं पुनरिदमिष्ठादिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगाय रंहणं प्रतिज्ञायते । यावता तेषां धूमप्रतीकेन वर्त्तमाना चन्द्रमसम-किरूढानामन्नभावं दर्शयति—'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं देवा भक्षयन्ति' (छा० ५।१०।४) इति 'ते चन्द्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्याय स्वापक्षीयस्वेत्येवमे-नांस्तत्र भक्षयन्ति' (बृ० ६।२।१६) इति च समानविषयं श्रुत्यन्तरम् । नच व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेवामन्नत्वं न मुख्यम् । मुख्ये ह्यन्नत्वे 'स्वर्गकामो यजेत'

भाष्यरत्नप्रभा

गच्छत्विति मन्त्रार्थः । हुतद्रव्यरूपाणामप्रां गमने श्रुत्यन्तरमाह—तथाचेति । अग्निहोत्रप्रकरणे जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति 'गत्वेवैनयोः सायंप्रातराहुत्योस्वमुक्तान्ति न गतिं न प्रतिष्ठां न वृत्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थासिर्न वेद्य' इति षट् प्रश्नाः कृतास्तेषां निर्वचनमपि राजैव 'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतः तेऽनन्तरिक्षद्वारा दिवं गच्छतस्ते दिवमेवाहवनीयं प्रतिष्ठां कुर्वते दिवं तर्पयतस्ते ततः पुनरावर्तेते ततः पृथिव्यां पुरधे योषिति च हुते पुरुषरूपेणोत्तिष्ठतः' इति वाक्यशेषेण कृतम् ॥ ६ ॥ संप्रत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते—कथमिति यादिना । अत्र सोमाख्यचन्द्रस्यान्न-त्वमुक्तं नेष्ठादिकारिणामिति अन्तिनिरासार्थं श्रुत्यन्तरमाह—ते चन्द्रमिति । यथा यज्ञे चमसस्यं सोममृत्विज आप्यायस्वेति क्रियावृत्तौ लोह पुनः पुनराप्याय्य पुनः पुनरपक्षय्य भक्षयन्ति । एवमेनानिष्ठादिकारिणोऽन्नरूपां भक्षयन्ति देवा इत्यर्थः । अधिक्रियते पुरुषो विधिना संबध्यतेऽनेनेत्यधिकारः फलकामना । शास्त्रानर्थक्यवारणाय

भामती

होत्रे षट्सूक्तान्तगतिप्रतिष्ठावृत्तिपुनरावृत्तिलोकप्रत्युत्थायिष्वमिसिद्धमाचिरङ्गारविस्फुल्लिङ्गेषु प्रश्नाः षट्, तेषां यः समाहारः षण्णां सा षट्प्रश्नी, तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् ॥ ६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—कथं पुनरिति । सोमं राजानमाप्याय स्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्तीति । क्रियासमभिहारेणाप्यायनापक्षयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति सोममयान्नोक्तानित्यर्थः । अत उत्तरं पठति—भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति । कर्मजनितफलोपभोगकर्ता ह्यधिकारी न पुनरुपभोगस्वास्मान्चन्द्रसालोक्यमुपगतानां देवादिभक्ष्यत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इति यागभावनायाः

न्यायनिर्णयः

तेषां चेति । नैपनं विधानमन्येष्टिविधानम् । होममन्त्रमुदाहरति—असाविति । असुक्तनामा यजमानः स्वार्थं गच्छतु । स्वाहा-कारो मन्त्रान्तशापनार्थः । तथापि कथं परिवेष्टितानिष्ठादिकारिणां गतिः, तत्राह—तत इति । प्रत्यक्षसिद्धदध्यादिवैश्वार्थमाहु-तिमय्य इत्युक्तम् । क्रियातो विक्षिणष्टि—अपूर्वेति । तत्र क्षुतिमवतारयति—यदिति । तदेवं क्षुतिसामान्यं प्रतिपाद्यादुत्तिरूपाणामप्रां गमने सिद्धे श्रुत्यन्तरमपि मानमिलाह—तथाचेति । अग्निहोत्रप्रकरणे 'न र्वेवनेयोस्त्वमुक्तान्ति न गतिं न प्रतिष्ठां न वृत्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थासिर्न वेद्य' इति जनकेन ये षट् पदार्था याज्ञवल्क्यं प्रयुक्तास्ते षट् प्रश्ना निर्दिश्यन्ते । तेषां निर्वचनरूपो वाक्यशेषः—'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतस्ते अनन्तरिक्षमाविशतस्ते अनन्तरिक्षं तर्पयित्वा दिवं पृथिवीं पुरुषं योषितं वाविश्य पुरुषरूपेणोत्तिष्ठते' इत्येवंरूपः । तेनाग्निहोत्रे सायं प्रातश्च क्रियमाणाहुत्योः पूर्वरूपयोरनुष्ठानागमिफलसिद्धये तेन सह ब्रुलोक-प्राप्तिरुक्ता । तथाच वाजसनेयकश्चतुर्ष्यालोचनायामपि जीवानामपरिवेष्टितानां गतिसिद्धिरित्यर्थः । श्रुत्यन्तरालोचनातः सिद्धमुप-संहरति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह—कथमिति । का पुनरस्यां प्रतिज्ञायामनुपपत्तिः, तत्राह—यावतेति । नन्वे-षशब्देन चन्द्रमा गृह्यते नेष्ठादिकारिणस्ततस्तेऽपि सोमं राजानं देवत्वादितरदेववद्भक्षयन्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे तेषामेव भक्ष्यत्व-सिद्धेर्नैवमिलाह—ते चन्द्रमिति । यथा यज्ञे सोमं राजानं चमसस्यमृत्विजः पुनः पुनराप्याययन्त्यपक्षयन्ति चेति दृष्टम् । तथा तानिष्ठादिकारिणश्चन्द्रमसि प्राप्तान्देवा भक्षयन्तीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—एवमिति । देवैरिष्ठादिकारिणां भक्ष्यत्वेऽपि तेषामुप-भोगाय गमनं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—नचेति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति—अत इति । इष्ठादिकारिणामन्धत्वे मुख्ये भोगाभावा-त् न तु तदस्तीति प्रतिजानीते—वाशब्द इति । तेषां तर्हि श्रवमाणमन्नत्वं कर्ममिलाशङ्क्य सिद्धान्तप्रतिष्ठायाह—भाक्तमिति । अन्नशब्दश्चाला मुख्येऽन्धत्वे किमिति भाक्तं तदुक्तमिलाशङ्क्यानन्यथासिद्धश्रुत्यर्थोपचितविरोधादौपचारिकी इतिरित्याह—मुख्ये हीति ।

त' इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुतिरुपपद्येत । चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात्कि-
मर्थमधिकारिण इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः । अत्रशब्दश्चोपभोगहेतुत्वस्यामान्यादनन्तरेऽप्युपचर्य-
माणो दृश्यते । यथा विशोऽन्नं राक्षो पशवोऽन्नं विशामिति । तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रसिन्नभृत्यादिभिरिव
गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्मयैत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादिवच-
चर्षणं निगरणं वा । 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' (छा० ३।६।१)
इति च देवानां चर्षणादिव्यापारं वारयति । तेषां चेष्टादिकारिणां देवान्प्रति गुणभावोपगताना-
मप्युपभोग उपपद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानाम् । अनात्मविरवाच्चेष्टादिकारिणां देवोपभो-
ग्यभाव उपपद्यते । तथाहि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति—'अथ योऽन्यां देवतामु-
पास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' (तृ० १।३।१०) इति । स
चास्मिन्नपि लोक इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवदेवानामुपकरोत्यमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी
तदादिष्टं फलमुपभुञ्जानः पशुवदेवानामुपकरोतीति गम्यते ॥ अनात्मविरवाच्चाहि दर्शय-
तीत्युपात्ता व्याख्या—अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानु-
ग्राहिणः । पञ्चाशिविद्यासिद्धान्तविद्येत्युपचरन्ति प्रकरणात् । पञ्चाशिविज्ञानविहीनत्वाच्चेष्टादिष्टा-
दिकारिणां गुणवादेनान्नत्वमुद्भाव्यते पञ्चाशिविज्ञानप्रशंसायै । पञ्चाशिविद्या हीह विधित्सिता ।
वाक्यवार्थपर्यावगमात् । तथाहि श्रुत्यन्तरं चन्द्रमण्डले भोगसद्भावं दर्शयति—'स सोमलोके
विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते' (प्र० ५।४) इति । तथान्यदपि श्रुत्यन्तरम् 'अथ ये शतं पितृणां

भाष्यप्रस्तावना

अन्नात्वं गौणमिति भावः । केन दोषेण तेषां देवभोग्यतेत्यत आह—अनात्मविरवाच्चेति । यथा पशुभोग्य एवमत्रः
स भेदधीमान् देवानां भोग्य इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य मुख्यत्वबलेन सूत्राणां व्याख्याय प्रकृतपञ्चाभासः सूत्रकृतात्मत्वे-
नोपचरिता इति व्याख्यानन्तरमाह—अनात्मेत्यादिना । विद्यास्तुल्यार्थमन्त्रत्वं न मुख्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरं यै सूत्रदोषं
व्याचष्टे—तथाहीति । एवं गतिपर्यालोचनया वैराग्यमिति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इदानीं गत्यन्तरभाविनीमागतिं निरू-

भाष्यं

कर्त्रेपेक्षितोपायतारूपविधिश्रुतिविरोधाच्चन्द्रमण्डले भोक्तृणामेव सतां देवोपजीवितानामेव भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्षणनि-
गरणाभ्यां मुख्य इति । अत्रैवार्थं श्रुत्यन्तरं संगच्छत इत्याह—तथाहि दर्शयति । श्रुतिरनात्मविदामनात्मविरवादिव
पशुवदेवोपभोग्यतां न तु चर्षणीयतया । यथा हि बलीवदीदयो भुञ्जाना अपि स्वफले खासिमी हलादिबहनेनोपकुर्वाणा
भोग्याः, एवं परमतत्त्वमवित्रांस इष्टादिकारिण इह दधिपयःपुरोडाशादिनाऽऽमुष्मिन्न लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या
इति श्रुत्यर्थः । अथवा अनात्मविरवाच्चाहि दर्शयति इत्यस्यान्या व्याख्या । आत्मविरव पञ्चाशिविद्यावित् न आत्मविरव
अनात्मविरव । यो हि पञ्चाशिविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्तीति निश्च्यते पञ्चाशिविद्यां स्तोतुं तस्या एव प्रकृतत्वात् । तद-
नेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचारमिति तमनुपपत्तिमाह—तथाहि दर्शयति । श्रुतिर्भोक्तृत्वम् । स सोमलोके

न्यायनिर्णयः

अधिक्रियतेऽनेनेत्यधिकारो विधिपुरुषप्रबन्धनिमित्तं कामादि तदुक्ता श्रुतिरधिकारश्चित्सत्या वैयर्थ्यपरिहारार्थमिष्टादिकारिणामन्त्रत्वं भाक्त-
मेवेत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति—चन्द्रेति । न केवलं मुख्यार्थवादादन्नशब्दस्यामुख्यार्थत्वमन्यत्र प्रयोगादपीत्याह—अत्रेति । अन्त्रत्व-
स्यामुख्यत्वे कथं भक्षण्यनीत्युक्तं, तत्राह—तस्मादिति । न केवलमिष्टादिकारिणामन्त्रत्वात्मुख्यत्वादमुष्यतेषां भक्षणं किं तु श्रुत्यन्त-
रादपीत्याह—न ह वा इति । तथापि पारतन्त्र्याच्चेष्टादिकारिणां भोगसिद्धिरिति कुतो भोगाय गमनं, तत्राह—तेषां चेति । केन
दोषेण तेषां देवभोग्यतेत्याशङ्क्य सूत्रावयवं व्याचष्टे—अनात्मेति । अत्र मानं दर्शयन्नवशिष्टं सूत्रार्थं योजयति—तथाहीति । अवि-
द्याधिकारारम्भादेष्वशब्दः । उपातिमेव भेदद्विष्टं स्पष्टयति । भेदद्विष्टमिदानीमाह—न स इति । तस्य दृष्टान्तं
देवोपभोग्यत्वमाह—यथेति । उक्तं तस्यैसात्पर्यमाह—स चेति । अनात्मश्रुतेऽमुख्यार्थत्वात्तुलोपेन सूत्रार्थस्यार्थमुख्या प्रकरणात्तु-
लोपेनार्थान्तरमाह—अनात्मेति । पञ्चाशिविद्याविहीनत्वं तेषामनात्मविरत्वम् । तद्वत्त्वेनात्मविरत्वं चेत्तद्वद्विह्वलानामात्मविरत्वं तदेव कथ-
मित्युक्तमाह—पञ्चाश्रीति । इष्टादिकारिणां पञ्चाशिविद्याशून्यत्वेऽपि कथं देवान्भक्षणं, तत्राह—पञ्चेति । गुणवादेन देवोपभोग्य-
त्वेनेति यावत् । किमर्थं प्रशंसेत्याशङ्क्याह—पञ्चाश्रीति । तस्मापि विधित्सितत्वं हेतुमाह—वाच्येति । गौतमप्रवाहणशंवादरूपवा-
क्यस्य पूर्वोपरालोचनया पञ्चाशिविद्याविधौ तात्पर्यवगतेरिति यावत् । अनात्मविरवादिति व्याख्याय तथाहीत्यादि व्याख्याति—तथा-
हीति । इष्टादिकारि सर्वनामार्थः । पूर्वोक्तवाक्येन तु त्वयार्थत्वमुक्ता तथेत्युक्तम् । पञ्चाशिविद्यापिकारादप्यत्र प्रवृत्तत्वमाह—अन्येति ।
अत एव श्रुत्यन्तरमित्युक्तम् । पूर्वोक्तान्तरोपक्रमार्थादेष्वशब्दः । जितो लोकः पूर्वजितो लोको भोग्यो येषां तेषामाजानपिज्ञानमिति

जितलोकानामानन्दः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते' (बृ० ४।३।३३) इतीष्टादिकारिणां देवैः सह संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्त्वाद्ब्रह्मावचनस्येष्टादिकारिणोऽत्र जीवा रंहन्तीति प्रतीयते । तस्माद्ब्रह्मति संपरिष्वक्त इति युक्तमेवोक्तम् ॥ ७ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान्हृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

स्वर्गवरोही क्षीणानुशयः सानुशयोऽथवा ॥ यावत्संपातवचनात् क्षीणानुशय इत्येते ॥ १ ॥

जातमात्रस्य भोगित्वादैकभवे विरोधतः ॥ चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयम् ॥ २ ॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चन्द्रमण्डलमधिरूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आह्वयते—'तस्मिन्नावत्संपातमुषित्वायैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतम्' (छा० ५।१०।५) इत्यारभ्य यावद्रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति । तत्रेदं विचार्यते—किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्त्याहोस्वित्सानुशया इति । किं तावत्प्राप्तम् । निरनुशया इति । कुतः—यावत्संपातमिति विशेषणात् । संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते—संपतन्त्यमेनास्माहोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति । यावत्संपातमुषित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । 'तेषां यदा तत्पर्यवैति' (बृ० ६।२।१६) इति च श्रुत्यन्तरेणैव एवार्थः प्रदर्शयते । स्यादेतत् । यावदमुष्मिह्लोक उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्त इति कल्पविषया मिति । नैवं कल्पयितुं शक्यते यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात् । 'प्राप्त्याप्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह

भाष्यरत्नप्रभा

पयति—कृतात्यय इति । भोक्तव्यकर्मसमाप्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । यथेतमित्यारभ्य श्वादियोनिमित्तान्तं वाक्यं यावत्तावदाज्ञायत इति योजना । अत्र यावत्संपातमिति विशेषणाद्रमणीयचरणा इति वाक्याच्च संशयमाह—तत्रेति । अनुशयाः कर्म, अत्र पूर्वपक्षे कर्माभावेनागतेरनियमाद्वैराग्यादाख्यं, सिद्धान्ते कर्मसत्त्वेनागतिनियमाद्वैराग्यादाख्यमिति सेवः । तेषामिष्टादिकारिणां यदा तत्कर्म पर्यवैति विपरिक्षीणं भवति तदा पुनरावन्तेति इति श्रुत्यन्तरेणापि कृत्स्नकर्मणश्चन्द्रलोके भुक्तत्वमुच्यत इत्यर्थः । यावत्पदसङ्कोचे न युक्तः श्रुत्यन्तरविरोधादित्याह—नैवसिति । अयं नरो यत्किंचिदिह लोके कर्म करोति तस्यान्तं फलं परलोके प्राप्य कर्मार्थं पुनरायातीति श्रुत्यर्थः । कर्माभावे श्रुतिमुक्त्वा युक्तमाह—

भामती

विभूतिमनुभूयेति । शेवमतिरोहितायम् ॥ ७ ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान् हृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च । यावत्संपातमुषित्वेति यावदुपबन्धात् । यत्किंचेह करोत्ययमिति । च यत्किंचेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति

न्यायनिर्णयः

यावत् । कर्मदेवत्वं व्युत्पादयति—य इति । श्रुत्यन्तरस्य तात्पर्यमाह—इष्टादीति । तेषामन्त्रत्वस्य भाक्तत्वे फलितमाह—एवमिति । अत्रेति प्रश्नप्रतिवचनोक्तिः । इष्टादिकारिणां भोगाय चन्द्रं प्रति गमने संभाविते तेषामेव प्रश्नप्रतिवचनयोरपि प्रतीतेर्युक्ते प्रथमसूत्रोक्तमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥ कर्मसमवायिनीनामर्पां पञ्चमाहुतौ पुंस्परिणामहेतुमाश्लिषाद्भिः परितेष्ठितजीवगतिरक्षा, संप्रति स्वर्गादवरोहतां कर्मैव नास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आपः कुतस्तारं पुंस्परिणाम इत्याशङ्क्याह—कृतेति । येषां पूर्वत्र चन्द्रमण्डलारोहणमुक्तं त एव प्रत्यवरोहन्तो विषय इति वक्तुं प्रत्यवरोहबाक्यमुदाहरति—इष्टादीति । तत्तत्क्षेत्रमण्डलादिति यावत् । तस्मिन्नपि तदेवोक्तम् । भोक्तव्यकर्मसमाप्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । यथेतमित्यारभ्य श्वादियोनिमित्तान्तं वाक्यं यावदाज्ञायत इति योजना । यावत्संपातमिति विशेषणाद्रमणीयचरणा रमणीयां योनिमित्वादिवाक्याच्च संशयमाह—तत्रेति । प्रकृतेषु प्रत्यवरोहस्य जीवेष्विति यावत् । निरनुशयशब्दाधेनेव स्पष्टयति—भुक्तैति । अत्रापि प्रत्यवरोहतां सानुशयत्वसमर्थनद्वारा नैराध्याय संसारगतिरेव निरूप्यत इति पूर्ववत्पादादिंसंप्रतिमिष्येत् पूर्वपक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं गृह्णाति—किं तावदिति । पूर्वपक्षे गतिरेव कर्मकृता तदभावकृता स्वागतिः सिद्धान्ते कर्मकृतत्वाविशेषो ह्ययोरिति फलमेव । तत्र प्रश्नपूर्वकं लिङ्गं हेतुकारोति—कृत इति । यावत्पतनमुषित्वेलेतावदत्र भाति न तु कर्मणः सर्वस्य भुक्तत्वमित्याशङ्क्याह—संपातेति । यावत्पतनं तावदपतनमिति वचनसमर्थकमिति मत्वा वाक्यार्थमाह—यावदिति । चन्द्रमण्डले सर्वकर्मापमोणे श्रुत्यन्तरसंमतिमाह—तेषामिति । इष्टादिकारिणां यदा तद्भोक्तव्यं कर्म पर्यवैति परिगच्छति परिक्षीणं भवति तदा तत् आवर्तन्त इत्युत्परेणान्वयः । यावच्छब्दोपबन्धस्य गत्यन्तरं शङ्कते—स्यादिति । श्रुत्यन्तरविरोधेन प्रत्याह—नैवमिति । तदेव प्रपञ्चयति—प्राप्येति । अयं संसारी यत्किंचिदिह लोके कर्म करोति तस्यान्तं फलं परलोके प्राप्य तस्माहोकात्युत्तरसौ लोकाय कर्मानुष्ठानार्थमागच्छति । पुनःशब्दात्पूर्वमव्यागत इति गम्यते संसारस्यान-

करोत्ययम् । तस्मात्प्रोक्तापुनरैतस्यै लोकाय कर्मणे' (बृ० ४।४।६) इति ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्वस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षयिततां दर्शयति । अपिच प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत्किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम् । नहि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति न ह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—कृतात्ययेऽनुशयवानिति । येन कर्मबुन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदभ्ययं शरीरं चन्द्रमस्तुपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निस्पृक्षादिविलीयते । सवित्किरणसंपर्कादिव हिमकरकाः । हुतभुगर्भिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना । दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति—'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन्नाह्वणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाय य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरब्धयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' (छा०

भाष्यरत्नप्रभा

अपिचेति । अभिव्यक्तिः फलोन्मुखता, मरणेनाभिव्यक्तस्य सर्वस्य कर्मणः परलोकभोगस्यावश्यंभावाकर्माभाव इत्यर्थः । चरणाख्यशीलमान्नादवरोहो इति प्राप्ते सिद्धान्तप्रतिज्ञां व्याचष्टे—येनेत्यादिना । तत् तन्नावरोहतां जीवानां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूतौ रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः पुण्ययोनिभाज इति यत् तत् अभ्याशो ह अवश्यं हीत्यर्थः ।

भामती

श्रवणात्, प्रायणस्य चैकप्रघटकेन सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वात् । न खल्वभिव्यक्तिनिमित्तस्य साधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः । फलदानाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्म फलमुपभोजितवत् । स्पर्शविरोधि च कर्म । तस्मान्छ्रुतेरुपपत्तेश्च निरनुशयानामेव चरणादाचारदवरोहो न कर्मणः । आचारकर्मणी च श्रुतेः प्रसिद्धमेदे । यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति । तथाच रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचारमेव योनिनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म । तां वा कर्मशीले द्वे अर्घ्यविशेषेणानुशयस्थापि यथाप्ययमिष्टापूर्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगलात्तापि पित्रादिगतानुशयवशात्तद्विपाकान् जाल्यानुमौगंश्चन्द्रलोकादवहन्नानुभविष्यति । सूर्यते ह्यस्यस्य सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य तत्संबन्धिनस्तत्फलभागिता—'पतत्यर्थशरीरेण यस्य भार्यां सुरां पिबेत्' इत्यादि । तथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः । तस्माद्यावत्संपातमित्युपक्रमानुरोधात् 'यत् किञ्चेह करोति' इति च शुल्यन्तरानुसारद्रमणीयचरणत्वं संबन्धन्तरगतमिष्टापूर्तकारिणि भाक्तं गमयितव्यम् । तथाच निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोहो इति प्राप्त उच्यते—येन कर्मकलापेन फलमुपभोजितं तस्मिन्कृतीतेऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कुतः—दृष्टस्मृतिभ्याम् । प्रत्यक्षदृष्ट श्रुतिदृष्टशब्दाच्चा । स्मृतिश्चोपन्यस्ता । अथवा दृष्टशब्देनोच्चावचरूपो भोग उच्यते । अयमभिःसंधिः—कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेतद्विशेषणम् । नच सति मुख्यार्थसंभवे संबन्धमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम् । न चोपक्रमविरोधाच्छुल्यन्तरविरोधाच्च मुख्या-

न्यायनिर्णयः

दित्वादित्यर्थः । परामर्शश्रुतेस्तात्पर्यमाह—इति हीति । न चोपसंहारे ब्राह्मण्यादिहेतुकर्मावगमादुपक्रमस्यापि संकोचस्तदनुसारेणोपसंहारस्य नेत्यन्वात् । उपक्रमे च यावत्संपातमिति श्रवणात्तस्य च प्रथमश्रुतस्य बलीयस्त्वाद्ब्राह्मण्यादिप्रपक्वचरणस्य स्वाचारतया कर्मणोऽर्थान्तरत्वात् 'यथाकारी यथाचारी' इत्यादिषु भेदेन तयोरुक्तत्वात् कर्मणा ब्राह्मणादियोन्यापत्तिरिति भावः । न केवलं श्रुतैवेतद्विष्यते किंतु युक्त्यापीत्याह—अपिचेति । विमतं स्वसंनिहितविशेषाभिव्यञ्जकमभिव्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् । अभिव्यक्तिश्च कर्मणां फलानामनुमुखत्वम् । तत्र किञ्चिदुच्यते किञ्चित्त्रैलोक्यं कुम्भिलाशययानाह—प्रायणमिति । मरणस्थानारब्धसर्वकर्मोभिव्यञ्जकत्वे हेतुमाह—प्राप्तिरिति । अस्तु तर्हि प्रायणं प्रबलस्य कर्मणो व्यञ्जकं तत्राह—तच्चेति । तदुपपादयति—नहीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—नहीति । श्रुतियुक्तिभ्यां सर्वस्य कर्मणश्चन्द्रलोके भुक्तफलत्वेन क्षयितत्वे फलितमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । प्रतिज्ञां विभजते—येनेति । हेतुमाकाङ्क्षाद्वाराऽवतार्य व्याकरोति—केनेति । तत् तत्र तेषां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूतौ रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिमापधेरिति यत्तदभ्याशो ह क्षिप्रमेवाप्रतिबन्धनेत्यर्थः । रमणीयां योनिं विनिश्चिष्टे—ब्राह्मणेति । प्रत्यवरोहतां शुभकर्मवतां शुभयोनिप्राप्तिमुक्त्वा तेषामेवाशुभकर्मवतामशुभयोनिप्राप्तिमाह—अयेति । कपूयचरणा निम्नतःकर्मणः । शेषं पूर्वं । ननु चरणादाचारान्यापत्तिश्चोच्यते नानुशयादचरणमन्योऽनुशयस्य-

५।१०।७) इति । चरणशब्देनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्रा-
ण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति, अभ्युद-
यप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि 'वर्णा
आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुत-
वृत्तचित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो
नामेति । केचित्तावदाहुः—स्वार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डा-
नुसारिस्नेहवत् । यथाहि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चि-
स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथाऽनुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषा-

भाष्यरत्नप्रभा

कपूरं पापम् । दृष्टशब्दस्य श्रुत्यर्थमुक्त्वाध्यान्तरमाह—दृष्टश्चेति । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन'
इत्यादिशास्त्रेण सुखदुःखयोर्धर्माधर्महेतुकत्वमवगतम् । ततश्च जन्माभ्य इदो भोगः कर्महेतुकः भोगत्वात्, स्वर्गभोग-
वदित्यनुशयसिद्धिः, विपक्षे च हेत्वभावात् भोगसाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्मृतावाश्रमाः आश्रमिणः प्रेत्य मृत्वां
लोकान्तरे कर्मफलं भुक्त्वा ततः शेषेण भुक्तादन्येन कर्मणा अनुशयाख्येन पुनर्जन्म प्रतिपद्यन्ते इति संवन्धः ।
विशिष्टा देशादयो मेधान्ता दश गुणा येषु ते तथोक्ताः । श्रुतं ज्ञानं, वृत्तं आचारः । स्वाभिमतानुशयं वक्तुं पृच्छति—
कः पुनरिति । कृतस्य कर्मणः स्वर्गं भोगे सति सुकृतस्य कर्मणो लेशोऽनुशयसद्धानवरोहति भाण्डं स्नेहलेशस्य दृष्ट-
त्वात्, ततः शेषेणेति स्मृतेश्वेलेकदेशिव्याख्यामाह—केचिदित्यादिना । रिच्यमानं स्नेहेन विवृज्यमानम् । ननु
भोगनाशयत्वात् कर्मणो लेशो न युक्त इति शङ्कते—नन्विति । कृत्स्नकर्मणो भोगे जाते नाशः स्यात्, ननु भोगो जात

भामती

र्थासंभव इति सांप्रतम् । दत्तफलेष्टापूर्तकर्मपेक्षयापि यावत्पदस्य यत्किंचेतिपदस्य न्योपपत्तेः । नहि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुयात्' इति यावज्जीवमाहारविहारदिसमयेऽपि होमं विधत्ते नापि मन्थाह्मादावपि तु सायंप्रातःकालपेक्षया । सायंप्रातःकाल-
विधानसामर्थ्यात्, कालस्य चानुपादेयत्वान्नित्यापि निमित्तानुप्रवेशात्तत्रैवमिति चेत् । न । इहामपि रमणीयचरण इत्यादि-
रूपव्याथलानुपेक्षात्तदुपपत्तेः । तत्किमिदानीमुपसंहारादुरोधेनोपपन्नः संकोचमित्यर्थः । नेत्युच्यते । नष्टसाधुपसंहारादुरो-
धेऽप्यसंयुक्तवृत्तिरूपपत्तुमर्हति । नहि यावन्तः संपाता यावतां वा पुंसां संपातास्ते सर्वे तत्रेष्टादिकारिणा भोगेन क्षयं
नीयन्ते । पुरुषान्तराश्रयणां कर्माशयानां तद्भोगेन क्षयेऽतिप्रसङ्गात् । चिरोपमुक्तानां च कर्माशयानामसतां चन्द्रमण्डलो-
पभोगेनापनयनात् । तथाच स्वयं संकुचन्ती यावच्छ्रुतिरुपसंहारादुरोधप्राप्तमपि संकोचनमनुमन्यते । एतेन 'यत्किंचेह
करोति' इत्यपि व्याख्यातम् । अपि चेष्टापूर्तकरीह जन्मनि केवलं न तन्मात्रमकर्षादीपि तु गोदोहनेनापि प्रणयन् पशुफ-
लमप्यपूर्वं समचरीत् । एवमहर्निशं च वाज्जानःशरीरचेष्टाभिः पुण्यापुण्यमिहासुभोगेभ्यः संवित्तवतो न मयेलोकादि-
भोग्यं चन्द्रलोके भोग्यं भवितुमर्हति । नच खफलविरोधिनाऽनुशयस्य ऋते प्रायश्चित्तादात्मज्ञानाद्वाऽदत्तफलस्य ध्वंसः
संभवति । तस्मात्तानाशयानेनायमनुशयवान् परावर्तत इति छिद्यम् । न चैकभविकः कर्माशय इत्येव भाष्यकृद्वक्ष्यति । अन्ये
तु सकलकर्मक्षये परावृत्तिशङ्का निर्बाजेति मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णयान्चकुरित्याह—केचित्तावदाहुरिति । अनु-
शयोऽत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रेदमिह विचार्यते—किं दत्तफलनामिष्टापूर्तकर्मणामवशेषादिहावर्तते उत
तान्युभयभेदेन निरवशेषं क्षपयित्वाऽनुपमुक्तकर्मवशादिहावर्तन्त इति । तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकायं कथितत्वाच्चिरानुशया
एवानुपमुक्तकर्मवशादावर्तन्त इति प्राप्त उच्यते—सानुशया एवावर्तन्त इति । कुतः—दृष्टानुसारत्वात् । यथा भाण्डस्य मधुनि

न्यायनिर्णयः

त्राह—चरणेति । अनुशेते भोक्तामनुगच्छतीत्यनुशयः कर्मसमूहः स चरणशब्दाभ्यां भविष्यतीत्यर्थः । दृष्टशब्देन प्रत्यक्षश्रुतिरुक्ता ।
व्याख्यानान्तरमाह—दृष्टश्चेति । सर्वप्राणिषु जन्माभ्य इदोऽनुपमुक्तद्वयप्रसङ्गात्मा भोगोऽदृष्टनिमित्तः, भोगत्वात्स्वादिभोगवदित्यर्थः ।
कथमाकस्मिकत्वासंभवः, तत्राह—अभ्युदयेति । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति सुखदुःखयोः सुकृतदुष्क-
तकार्यत्वस्य सिद्धत्वाद्यो भोगः स कर्मनिमित्त इति व्याप्तिरनुशयसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टं व्याख्याय स्मृतिं व्याचष्टे—स्मृतिरपीति ।
प्रेतस्य प्रायणं कृत्वा चन्द्रलोकमभिषेद्यत्यर्थः । ततः शेषेण भुक्तादन्येन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्ते इति संवन्धः । श्रुतं ज्ञानम् । वृत्त-
माचारः । देशश्च जातिश्च कुलं च रूपं चाप्युक्तं श्रुतं च वृत्तं च विवृतं च सुखं च मेधा च ते विशिष्टा येषु ते तथोक्ताः । अनुशय-
शब्दस्वार्थान्तरे रुडेनिर्धारणाय पृच्छति—कः पुनरिति । एकदेशिमतमाह—केचिदिति । तत्पक्षे किमिष्टादिकर्मस्वशेषतो भुक्त-
फलेश्वननुपमुक्तकर्मान्तरवशादावर्तः, अथवा तेषामेवावशेषादिति संशये युक्तत्वादित्थेदीनामनुपमुक्तकर्मान्तरादावृत्तिरिति प्राप्ते कुतः।
नेऽनुशयमिति व्याचष्टे—स्वर्गेति । यद्विष्टादि स्वर्गाधि कृतं तस्य सुकृतस्याख्ये कश्चिदवशेषोऽनुशयसद्धानवरोहतीत्यर्थः । दृष्टे-
तिदस्यार्थमाह—भाण्डेति । तदेव प्रपञ्चयति—यथेति । भाण्डानुसारिणः स्नेहसाविरोधाद्युक्तः शेषः । कर्म तु फलोदयविरो-
धित्वात्फलं चेज्जातं नष्टमेवेति न तस्य शेषसिद्धिरिति शङ्कते—नन्विति । कृत्स्नस्य कर्मणो यदि फलं जातं तदा नावशेषसिद्धिर्न

वस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः । नहि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशो-
पकर्मफलोपभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढः । बाढम् । तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थानुं
न लभ्यते । यथा किल कश्चिद्वैयकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृष्टश्चिरप्रवासात्परि-
क्षीणबहूपकरणश्लथपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थानुं शक्नोति । एवमनुशयमात्रपरि-
ग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थानुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव । नहि स्वार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्या-
वशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तम्—न स्वर्गफलस्य कर्मणो
निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलम् । स्वार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं
निखिलं न जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कंचित्फललेशं जनयतीति । न शब्दप्रमाणकानामीदृशी
कल्पनाऽवकल्प्यते । केहभाण्डे तु केहलेशानुवृत्तिर्दृष्ट्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरण-
लेशानुवृत्तिश्च दृश्यते । न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं
शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो
भाण्डानुसारिकेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति । यदि हि येन सुकृतेन कर्मण्येष्टादिना स्व-
र्गमन्वभूवस्तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विप-
रीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपपद्येत—‘तद्य इह रमणीयचरणा अथ य इह कपूयचरणाः’
(छा० ५।१०।७) इति । तस्मादामुष्मिकफलं कर्मजात उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजा-
तमनुशयस्तद्वन्तोऽवरोहन्तीति । यदुक्तं यत्किंचैत्यविशेषपरामर्शात्सर्वदृष्टस्य कर्मणः
फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् । अनुशयसद्भावस्यावगमित-
त्वात् । यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति ग-

भाष्यरत्नप्रभा

इति परिहारार्थः । भोगो न जायत इत्युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । भोगः सावशेषो जात इति समाधत्ते—
बाढमित्यादिना । इदमेकदेशिख्यान्तं दूषयति—नचेति । ‘स्वर्गकामो जयेत’ इत्यादिशास्त्रेण स्वर्गभोगार्थं कर्म
चोदितं, तच्छेषस्य मूलभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः । किंच स्वर्गहेतुकर्मशेषादवरोहे कपूययोग्यापत्तिश्रुतिविरोध
इत्याह—अवश्यं चेति । स्वामितमनुशयमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—यदित्यादिना ।
क्षपयित्वा पुनरागच्छन्तीति प्राप्यान्तमिति वाक्येन गम्यत इति योजना । जन्मारभ्य दृष्टमगोष्ठिङ्गानुगृहीतया रमणी-
यकपूयचरणश्रुलैहिकानुशयाख्यकर्मविशेषपरया विरोधात्, यत्किंचेति यावत्संपातमिति च सामान्यशब्दयोरामुष्मि-

आमसी

सर्पिणि वा क्षालितेऽपि भाण्डलेपकं तच्छेषं मधु वा सर्पिर्वा न क्षालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुशासदेतदपि प्रतिपत्त-
व्यम् । न चावशेषमात्राचन्द्रमण्डले तिष्ठान्नापि स्यातुं पारयति । यथा सेवको हास्तिकाधीयपदातित्रातपरिवृतो महाराजं
सेवमानः कालवशाच्छत्रपादुकावशेषो न सेवितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी स्मृतिरिति दृष्टस्मृतिभ्यां सानुशया
एवावर्तन्त इति । तथैतदूषयति—न चैतदिति । एवकारं प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया प्रयुक्तः । शब्दैकगम्येऽर्थे

न्यायनिर्णयः

तु तदस्तीत्याह—नायमिति । येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमास्तकर्म सर्वं तत्र न भुक्तमित्युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । भोगार्थं
चन्द्रारोहणमनीकृत्य विरोधं समाधत्ते—बाढमिति । अत्रापि दृष्टेति व्याचष्टे—यथेति । अत्र च स्मृत्यशब्देन लौकिकी स्मृति-
संयोक्तृदृष्टमूला वा ‘ततः शेषेण’ इत्याद्या गृहीता । तदेतदेकदेशितं दूषयति—नचेति । इवकारो मधुरोमला प्रयुक्तो वस्तुतस्तैव-
कारो विवक्षितः । अयुक्तत्वे हेतुमाह—नहीति । स्वर्गाभेन कर्मणा स्वर्गश्रेयदारब्धो न तस्य शेषस्तेन स्वर्गो नारभ्यते चेन्न तत्साध-
यतेति भावः । स्वर्गस्वरगस्थलेऽपि कृतस्वानारम्भान्नोक्तदूषणमिति शङ्कते—नन्विति । स्वर्गाय चोदितस्य कर्मणः स्वर्गाधैवयोग्यास्यै-
वमित्याह—तदेतदिति । परोक्तं दृष्टान्तं विषटयति—केहेति । तयादृष्ट्वादुपपन्नैति यावत् । दार्ष्टान्तिकेऽपि तथैव लेशानुवृ-
त्तिरित्याशङ्क्य दृष्टा कल्पिता वा सेति विकल्पान्तरं प्रलाह—नन्विति । इहेति शास्त्रीयव्यवहारभूमिरुक्ता । द्वितीयं निराह—
नामीति । शब्दैकगम्यत्वाच्चार्थः सामान्यतो दृष्टमस्य इत्यर्थः । किंच स्वर्गहेतुकर्मशेषादनुशयवरोहे कपूययोग्यापत्तिशास्त्रवि-
रोधः स्यादित्याह—अवश्यं चेति । तदेव स्फुटयति—यदीत्यादिना । परमतयागो स्वमतसुपसंहरति—तस्मादिति । प्रथमं
पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—यदिति । यद्यपि यत्किंचयावत्संपातशब्दो चन्द्रमण्डलेन सर्वस्य कर्मणो भुक्तत्वप्रापकत्वेनानुशयाभावे लिङ्गभूतौ
तथापि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति शब्ददोषविशिष्टालारम्भमैहिककर्मसद्भावावेदकत्वादवशेषभोगविषयसामान्यलिङ्गसैहिककर्मस-
त्त्वविषयविशेषलिङ्गनामुष्मिकविषयतया संकीचः स्यादिति मत्वाह—नैतदिति । फलोपभोगेन चन्द्रलोके स्थितेति शेषः । क्षपयित्वा

स्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यजति तत्र केनचित्कर्मणाऽमुष्मिहोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीति । तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपिच केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्ध्यतेतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेव दुर्गममात्रप्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत । ततो वक्तव्यम् । यथैव तर्हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्ध्यतेतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरित्येवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासंभवाद्बलवता प्रतिबद्ध्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । न ह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदैकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं, प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुम् । ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः संभाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्ध्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति—‘कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्भिमुच्यते’ इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं

भाष्यरत्नप्रभा

कविषयत्वेन सङ्कोचो न्याय्य इति भावः । मरणं कृत्स्नकर्माभिव्यञ्जकमित्युक्तम्, उक्तानुशयश्रुतिविरोधादित्याह—तदपीति । बलवदनारब्धकर्मप्रतिबन्धाच्च न कृत्स्नकर्माभिव्यक्तिरित्याह—अपिचेत्यादिना । तस्य कृत्स्नकर्मव्यञ्जकत्वे हेतुर्नास्तीति भावः । प्रश्नं मत्तोत्तरं शङ्कते—आरब्धेति । आरब्धवदनारब्धस्यापि बलवतः प्रतिबन्धकत्वाच्च सर्वकर्मणः फलदानायाभिव्यक्तिरिति समाधत्ते—यथेति । अनारब्धफलत्वाविशेषात्सर्वकर्मणामभिव्यक्तिमाशङ्क्य मियोविरुद्धस्वर्गनरकादिदेहफलानामेकदेहारम्भकत्वासंभव उक्तसं विवृणोति—नहीति । अस्तु तर्हि दुर्बलस्य कर्मणो नाश इत्यत आह—नापीति । नाशुकं क्षीयते कर्मैकेकान्त उत्सर्गः स च प्रायश्चित्तब्रह्मज्ञानाभ्यानैर्बाध्यते न मरणमात्रेणेत्यर्थः । मरणेन दुर्बलकर्माविनाशो मानमाह—स्मृतिरिति । कर्मनाशपक्षे निरस्य प्रकृतकृत्स्नकर्माभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरमाह—यदि चेति । कृत्स्नकर्मणामेकस्मिन् देवादितिजन्मसि भोगेन क्षयाच्च जन्मान्तरं स्यात्, ज्ञानाभावाच्च सुक्तिरित्यज्ञेयवस्य कष्टान्तरालदशा स्यादित्यर्थः । ‘श्वसूकरखरोह्याणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डा-

भासती

न सामान्यतोद्दृष्टमानावसर इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते—यदप्युक्तं प्रायणमिति । दूषयति—तदप्यनुशयसद्भावेति । रमणीयचरणा कपूयचरणा इत्यादिकथानुशयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । अपिचेत्यादि । इह जन्मनि हि पर्यायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्येते । युगपच्चेदिकप्रपञ्चकेन प्रायणेन सुखदुःखफलानि कर्माणि व्यञ्जेरन् । युगपदेव तत्फलानि भुञ्जेरन् । तस्मादुपभोगपर्यायदर्शनाद्दुर्लभ्यता दुर्बलस्याभिभवः कल्पनीयः । एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलेष्वपि कर्मसु द्रष्टव्यम् । न चाभिव्यक्तं च कर्म फलं न दत्त इति च संभवति । फलोपजना-

न्यायनिर्णयः

तस्मादोक्तानुसरन् लोकायागच्छतीति प्राप्यान्तमित्यादिनाक्येन गम्यत इति योजना । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजमनुवदति—यदपीति । मरणस्याविशेषेणानुशयानारब्धकर्मव्यञ्जकत्वे विभागयोगं फलितमाह—तत्रेति । रमणीयचरणा इत्याधनुशयवादित्तिविरोधादभिव्यञ्जकमपि प्रायणं न सर्वकर्मव्यञ्जकमनुमातुं शक्यमित्याह—तदपीति । व्यञ्जकत्वं प्रायणस्यापीत्युक्तं, तदपि नास्तीत्याह—अपिचेति । नहि तस्य सर्वकर्मव्यञ्जकत्वे कारणं किञ्चिदिति भावः । पूर्ववादी पृष्ठं मत्वा हेतुमाह—आरब्धेति । नानाविधसुखदुःखफलकर्मणामपरायणं प्रायणेऽभिव्यक्तिरितिप्रसङ्गाभिमुख्यलक्षणत्वाच्चैतदुपपत्तत्कलमोगप्रसङ्गात्तस्य चाद्वैष्टात्तत्प्रबलकर्मप्रतिबन्धस्यसमपेक्ष्य कर्मणैव तत्कर्मव्यक्तिरिति परिहरति—यथेति । युगपत्फलारम्भासंभवादित्यसिद्धम् । सर्वस्यापि कर्मणोऽनारब्धफलत्वाविशेषादेकजालारम्भकत्वसंभवादित्याशङ्क्य विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलस्य कर्मणः शाश्वत्युक्तिविरुद्धमेकजालारम्भकत्वमित्याह—नहीति । प्रायणावस्थायामुपस्थिते विरुद्धे कर्मणि प्रबलेन दुर्बलस्योच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह—नापीति । कृतं कर्मावश्यकफलकमिति नारुकेकान्तः । प्रायश्चित्तेन ब्रह्मज्ञानेन च तत्त्वश्रुतेरित्याशङ्क्य प्रकृते तदभावाच्चोच्छेदोऽस्तीत्याह—नहीति । प्रायश्चित्तेन वा ब्रह्मज्ञानेन वा भोगेन वा विना कर्मणां विच्छेदो नेत्यत्र मानमाह—स्मृतिरिति । इतोऽपि प्रायणाभिव्यक्तं सर्वमेव कर्मैकजालारम्भकमित्युक्तमित्याह—यदिचेति । पूर्वस्य कर्मणः सर्वस्याप्येकजालारम्भकस्य भोगेन क्षयान्मुत्पत्त्याधिकारित्वाच्च शाश्वस्य स्वर्गादियोगिनु कर्मोसिद्धेर्न तन्निमित्तः संसारः स्यात् । नच ज्ञानाभावात्सुक्तिरिति दुर्बलैतत्पर्यः । ‘श्वसूकरखरोह्याणां गोऽजा-

सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधिकारानवगमाद्ब्रह्मो धर्मादनुत्पत्तौ निमित्ता-
भावाच्चोत्तरा जातिरुपपद्येत । ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं सर्व्यमाणमु-
पपद्येत । नच धर्मो धर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सं-
भावयितुम् । नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं संभवतीत्यव्यापिकाऽपीयं
प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूल-
सूक्ष्मरूपाभिव्यञ्जनमभिव्यक्तव्येदे द्रष्टव्यम् । यथाहि प्रदीपः समानेऽपि संनिधाने स्थूलं रूप-
मभिव्यञ्जकं न सूक्ष्मम् । एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः
कर्मणो वृत्तिमुद्गावयति न दुर्बलस्येति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतित्यायविरोधाद्विशिष्टोऽयमशेषकर्म-
भिव्यक्त्यभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्माक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः । सम्यग्दर्शनादशे-
षकर्मस्यभ्युत्थेति । तस्मात्स्थितमेतदेवानुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं चा-
वरोहन्ति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः । अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृया-
णेऽव्यनुपात्तयोरवरोहे संकीर्तनाद्यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्तनाद्भा-
द्युपसंख्यानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥ ८ ॥

भाष्यत्रयप्रसङ्गः

लघुल्लक्षणां च ब्रह्महा योनिश्चछति । इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च न सर्वकर्मणामेकजन्मरम्भकत्वमित्याह—ब्रह्मेति ।
नन्वेकस्य कर्मणः कथमनेकजन्मफलकत्वम्, अदृष्टत्वादित्याह—नचेति । किंच व्यञ्जकत्वेऽपि मरणस्य किं सर्वकर्म-
व्यञ्जकत्वं कल्प्यते उत यत्किञ्चित्कर्मव्यञ्जकत्वम् । नाद्यः, इह कृतकारिर्थादेरत्रैव फलहेतोर्मरणव्यञ्जकत्वासंभवादि-
त्याह—नचेति । द्वितीयं निरस्त्य नरोक्तं दृष्टान्तं विषटयति—प्रदीपेति । रूपाणां प्रदीपवत्, मरणं न कस्यचिदपि
कर्मणो व्यञ्जकं किंतु प्रबलकर्मप्रतिबन्धनाभावे दुर्बलं व्यञ्ज्यत इत्यर्थः । एवं मरणस्य व्यञ्जकत्वानङ्गीकारेण प्रदीप-
दृष्टान्तो निरस्तः, अङ्गीकारेऽप्यनुकूलो दृष्टान्त इत्याह—स्थूलेति । सूक्ष्ममनुद्भूतकृष्णमिति मरणं सर्वकर्मभिव्यक्त्य-
सिद्धिरिति शेषः । एवं सर्वकर्मसङ्ग एकजन्मरम्भक इत्येकमभिव्यक्तं कर्माशय इति मतनिरासमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । चरणश्रुत्या ‘ततः शेषेण’ इत्यादिस्मृत्या ‘प्रबलप्रतिबन्धात्’ इतिन्यायेन चानभिव्यक्तकर्मसङ्गादादित्यर्थः ।
ननु सुखसुनुपपत्त्याऽङ्गीकार्यं ऐकमभिव्यक्तं इत्यत आह—शेषेति । सूत्रशेषे व्याचष्टे—ते चेत्यादिना । अवरोहमाणं
इत्थं श्रूयते—‘तस्मिन् यावत्संपातसुपिप्त्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रीहिवत् आोषधिवन्स्पतयस्तिलमाषा
इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्पन्नयोरं यो ह्यन्नमिति यो रेतः सिद्ध्यति तज्ज्ञ एव भवति तच्च इह रमणीयचरणा
रमणीयं योनिमापद्यन्ते’ इति । धूमाद्यध्वना यथेतं यथागतं तथेतमध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमिति श्रुतेत्यर्थः । विपर्ययप्रतीतिप्राप-
स्थिराभ्यादिकं नोक्तमधिकं चाभ्यादिकमुक्तमिति मत्वा सूत्रकृतोक्तं यथेतमनेवं चेति । अवशिष्टश्रुत्यर्थोऽयं स्फुटीभवि-

आमर्तः

मिसुख्यं हि कर्मणामभिव्यक्तिः । अपिच प्राणस्याभिव्यक्तकले स्वर्गनरकतिर्यग्योनिगतानां जन्तूनां तसिजन्मनि कर्मस्वन-
धिकाराज्जाप्यैकमौपजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिव्यक्ततया फलोपभोगेन प्रसूयामासि तेषां कर्माशय इति न ते
संस्तरैः । नच मुच्येरन्तामज्ञानमात्रादिति कथां वताविष्टां दशाम् । किंच स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभिव्यज्यतेऽपूर्वं, न परस-

व्यापयिणीयाः

विश्रुतप्राणिनाम् । चण्डालपुल्लक्षणां च ब्रह्महा योनिश्चछति । इत्यादिस्मृतिविरोधोऽपि कर्माशयैकमभिव्यक्त्ये सादित्याह—ब्रह्मेति ।
एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्मरम्भकत्वसंसारणादनेकेषामेकजन्मरम्भकत्वं दूरनिरस्तमित्युक्तं तदनुक्तम् । एतं हि कर्मकफलं दृष्टं नच
सामान्यतोदृष्टविरुद्धं वचनं मानमिलानाङ्गाह—नचेति । किंच प्रायणं सर्वस्य वा कर्मणो व्यञ्जकं कस्यचिदेव वा । नाद्य
इत्याह—नचेति । कारीर्यादेरिवानुशयित्यात्रैव उच्यमानत्वाच्च प्रायणेन व्यञ्ज्यतेत्यर्थः । द्वितीयं निरस्त्यनारोक्तं दृष्टान्तं प्रत्याह—
प्रदीपेति । वक्ष्य प्रदीपदृष्टान्तः सोऽपि प्रायणस्य सति व्यञ्जकत्वेऽनुकूलः स्यात् । यदा तु न तब्यञ्जकं किं तु बलवता प्रतिबद्धं
दुर्बलं दृष्टमिति दर्शितं तदा तैर्नैव सोऽपि निरस्त इत्यर्थः । भवतु वा प्रायणस्य कञ्चित्कर्मणि व्यञ्जकत्वं तदापि प्रदीपोऽनुकूलो
भवतीत्याह—स्थूलेति । उक्तमेव व्यनक्ति—यथेत्यादिना । इति सर्वकर्मव्यञ्जकत्वासिद्धिः । कतिपयव्यञ्जकत्वमिदमेवेति शेषः ।
ऐकमभिव्यक्तं कर्माशय इति मतनिरासं निगमयति—तस्मादिति । श्रुतिश्चरणश्रुतिः । स्मृत्यश्च अचक्रेत्याद्याः । न्यायस्तु कस्य हेतु-
नेलादादुक्तः । यदि सर्वं कर्मकसिद्धमुद्भूदे हेतु उच्यते तदावशिष्टकर्मानन्त्याच्च कदाचिन्मुक्तिरतो सुखसुनुपपत्त्या प्रायणव्यक्तं सर्वं
कर्मकदेहारम्भकमिलानाङ्गाह—शेषेति । सूत्रायवव्याख्याणमुपसंहरति—तस्मादिति । अवशिष्टं व्याचष्टे—ते चेति । विर-
जमेतदित्याङ्गाह—भूमेति । यथेतंशब्दाच्चेति । यथेतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमिति श्रुतेत्यर्थः । विपर्ययप्रतीतिप्राप-

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् । या श्रुतिरनुशयसङ्गावप्रतिपादनायोदाहृता—‘तद्य इह रमणीयचरणाः’ (छा० ५।१०।७) सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात् । अन्यचरणमन्योऽनुशयः । चरणं चारित्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्फलदात्मकर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति—‘यथाकारी यथाचारी तथा भवति’ (बृ० ४।४।५) इति ‘यान्यनवधानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि’ (तै० १।१।२) इति च । तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्चुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेत् । नैष दोषः । यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैवेवा चरणश्रुतिरिति कार्णाजिनिराचार्या मन्वते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत् । कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याख्यते । ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवश्यं च शीलस्यापि किञ्चित्फलमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । कुतः—तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षम् । नहि सदाचार-

भाष्यरत्नप्रभा

व्यति ॥ ८ ॥ संप्रति श्रुतिस्थचरणशब्दमाक्षेपपूर्वकं सूत्रकृत्वाचष्टे—चरणादिति चेदिति । ‘अत्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः’ इति स्मृतानुक्तवद्ब्रह्मोदयः शास्त्रार्थज्ञानरूपं शीलं सर्वकर्माङ्गमुक्तं तद्वोधकं चरणपदमङ्गिनः श्रौतादिकर्मणो लक्षकं, कर्मण एवोचारावस्था धर्माधर्माख्यापूर्वमिति कर्मलक्षणयैव तदभिज्ञापूर्वाख्यानुशयसिद्धिरिति कार्णाजिनिमतम् ॥ ९ ॥ तदेव शङ्कासमाधानान्ध्यामाह—आनर्थक्यमिति चेदित्यादिना सूत्रेण । चरणशब्दवाच्यस्यैव ग्रहणसंभवाच्च लक्षणा युक्तेति शङ्कित्वैव नूते—नन्विति । प्रतिषिद्धं शीलं कौषानुतादिरूपम् । किञ्च शीलस्य निष्फलत्वायोगाच्छ्रुतयोन्यापत्तिस्तस्यैव फलं नानुशयस्येत्याह—अवश्यं चेति । वेदास्तदर्थकर्मण्याचारं विना न फलन्तीति स्मृत्या शीलस्य कर्माङ्गत्वाच्च पृथक्फलापेक्षा, अङ्गिफलेनाथर्वत्वात् । न चाङ्गमात्राद्योन्यापत्तिः फलमिति वाच्यम् । अङ्गस्य फलासंभवेन मुख्यार्थस्याचारस्य ग्रहणयोगाल्लक्षणा

भामती

मवेतं, येन पित्रादिगतेन कर्मणा वर्तैरञ्जित । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः । अनेन निरनुशया एवावरोहन्तीति पूर्वपक्षधीर्षं निगूढसुद्धाख्य निरस्यति । यद्यपि ‘अत्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥’ इति स्मृतेः शीलमाचारोऽनुशयाद्विज्ञातस्यान्यस्यानुशयाज्ञतयाऽनुशयोपलक्षणं कार्णाजिनिराचार्या मेने । तथाच रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सानुशयानमेवावरोहणमिति ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । ‘आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः’ इति हि स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपलक्ष्यन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषलमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकतयाचारस्य नानर्थक्यं फलर्थस्य । तदनेन समिदादिवदाचारस्य फलर्थैलमुक्तम् । संप्रति आनादिवदपुरुषार्थैल पुरुषसंस्कारोऽप्यदोष इत्याह—

न्यायनिर्णय

कर्माह—राश्यादीति ॥ ८ ॥ पूर्वोदाहृतं क्षतिमाक्षेपसमाप्तिर्या विवृणोति—चरणादिति । चोर्षं व्याकरोति—अथापीति । छत्यानुशयसर्वे दर्शितेऽपीति यावत् । चरणावा योन्यापत्तिः सानुशयादेव तयोरेक्यादित्याशङ्काह—अन्यदिति । तदेवान्यत्सं स्फुटं पितुं चरणाशुभशब्दार्थमनुवदति—चरणमिति । तत्र क्षतिमनुश्रुत्यति—श्रुतिश्चेति । तयोर्भेदे फलितमाह—तस्मादिति । परिहारां व्याचष्टे—नेत्यादिना । ‘अत्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः’ इति स्मृतस्य शीलस्यापि कर्माङ्गत्वाच्चरणशब्देन शीलत्वमिना कर्मानुशयो लक्ष्यत इति भावः ॥ ९ ॥ कार्णाजिनिवाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूले वक्तव्ये मुख्यत्वानेन लक्षणाहेत्वभावाच्चरणशब्दितस्य शीलस्यैवानर्थक्यपरिहाराय योन्यापत्तिहेतुत्वाशङ्का परिहरति—आनर्थक्यमिति । शङ्कां विमञ्जते—स्यादिति । संभवति मुख्येऽर्थे लक्षणा न आद्येत्वैः । कर्मणैव योन्यापत्तिसंभवाच्चरणशब्देन तल्लक्षणेत्याशङ्का शालभ्रामाण्यकार्कर्मचरणस्यापि योन्यापत्तिहेतुता स्यादिति पूर्ववाधेवाह—नन्विति । किञ्च कर्मलक्षणायां तस्यैव फलं क्षुतमिति शीलस्य तत्फलत्वेन तस्यापि विहितस्याफलत्वायोगेनान्न चरणस्यैव यथाक्षुतं फलमुपेतव्यमिलाह—अवश्यं चेति । तदनुपगमे दोषमाह—अन्यथेति । आचारस्य कर्माङ्गत्वादङ्गाङ्गिनोऽर्थेकाधिकारत्वाच्च पृथक्फलकल्पनेत्याह—नेत्यादिना । उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वकं सूत्रं हेतुमादाय विशदयति—कुत इति । कथमिष्टादिकर्मसमुदायस्य चरणापेक्षत्वं, तत्राह—नहीति । सदाचारानुक्तस्य

हीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्—‘आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः’ इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारप्यते । कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्वापत्तौ कारणमिति कारणाजिनेर्मतम् । नहि कर्मणि संभवति शीलाद्योन्वापत्तिरुक्ता । नहि पञ्जां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

वादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याप्यते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्म-त्यनर्थान्तरम् । तथाहि—अविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येव महात्मेति । आचारोऽपि च धर्मविशेष एव । मेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

चन्द्रं याति नवा पापी ते सर्वे इति वाक्यतः । पञ्चनाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥ १ ॥ भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्व्यभिचारिणी ॥ सर्वश्रुतिः सुकृतिनां याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥ २ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणस्तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छ-

आप्यरत्नप्रभा

युक्तेति समाधानार्थः । यथाचारस्य ज्ञानादिवत् पुरुषसंस्कारतया पुरुषार्थत्वं तदाप्यविरोध इत्याह—पुरुषार्थत्वेऽपीति । अज्ञावबद्धोपासितवाचारोऽर्थवानित्यर्थः । अस्तु तर्हि शीलाख्याचारादेव योन्वापत्तिरित्याशङ्क्य ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणः’ इत्यादि श्रुत्या विरोधाच्चैवमित्याह—कर्म चेति । पारयमाणः शक्तः ॥ १० ॥ यद्यप्यकोपादिरूपं शीलं साधारणधर्मात्मकं विशेषरूपात् कर्मणोऽभिन्नं तथापि चरणाचारशब्दौ कर्मवाचिनामेव न शीलवाचकाविति न लक्षणवावसर इति वादरिमतं मुख्यसिद्धान्तमाह—सुकृतेति । चरणशब्दार्थमुपसंहरति—आचारोऽपीति । कर्मण एवाचारत्वे यथाकारीत्यादिभेदोक्तिः कथमित्यत आह—मेदव्यपदेश इति । निरुपपदाचारशब्दात् सदाचाररूपो विशेषो भाति । अतस्तत्समभिव्याहृतः कर्मसामान्यवाचको यथाकारीति शब्दस्तदितरविशेषपरः । एवमनवधानि कर्माणीति सामान्यतः, अस्माकं सुचरितानीति विशेष इति विवेकः । तस्मादनुशयवलादागल्यवश्यंभावानुसन्धानाद्वैराग्यमिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ एवं पुण्यात्मनो गत्यागतिविन्तया वैराग्यं निरूप्य पापिनो तच्चिन्तया तत्तिरूपयति—अनिष्टादिकारिणामपीति । ‘ये वै के च’ इत्यविशेषश्रुतेः, ‘वैस्वतं संगमनं जनानाम्’ इति श्रुतेश्च संशये प्रथ-

मानसी

पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्येति । तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वोऽनुशयो लक्षित इत्युक्तम् ॥ १० ॥ वादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह—सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो गोवलीवद्वैद्यायः । शेषमतिरोहिताभ्याम् ॥ ११ ॥ **अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ।** ‘ये वै के चास्माल्लोकप्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे

न्यायनिर्णयः

कर्माधिकारे मानमाह—आचरेति । वेदशब्देन वेदाद्योपलक्षणादाचारस्तच्छेयो न स्वतन्त्रफल इत्युक्तम् । इदानीं ज्ञानादिवत्पुरुषसंस्कारतया निम्नफलत्वेऽपि न विरोधोऽस्तीत्याह—पुरुषेति । कथं तर्हि पृथक्फलत्वं, तत्राह—इष्टादौ हीति । अज्ञावबद्धोपासितवित्यर्थः । आचारस्यैव योन्वापत्तिरित्येऽपि किमित्यनुशयस्य तत्कल्पनेत्याशङ्क्य कर्मगतदेतुत्वप्रसिद्धिरित्याह—कर्म चेति । प्रकृतेक्षितमनुपसंहरति—तस्मादिति । तदेव प्रपञ्चयति—नहीति । अनुक्तवं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः ॥ १० ॥ साक्षात्सिद्धान्तमाह—सुकृतेति । तदेव विवृणोति—वादरिस्त्विति । कथं चरणशब्देन मुख्यदृष्ट्या कर्मोच्यते, तत्राह—चरणमिति । वृद्धप्रयोगाभावे कथं तस्य कर्मविषयत्वं, तत्राह—तथाहीति । कर्मणः सर्वार्थकारित्वप्रसिद्धेराचारस्यातथास्मिन्नेवेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तस्मृत्येवकोपादेः साधारणधर्मेऽप्यशीलसिद्धेर्नैवमित्याह—आचारोऽपीति । कथं तर्हि औतो मेदमाह—तत्राह—मेदव्यपदेशस्त्विति । लक्षणायां निमित्ताभावाच्चरणशब्दोऽनुशये मुख्य इति वादरिमतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ११ ॥ इष्टादिकारिणामनुशयवतामागतिसिद्धा । संप्रत्यनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रस्यलक्षलक्षितानामनुशयवतामागतिसमिप्रेल बोधयति—अनिष्टादिति । प्रथमाधिकरणेनात्य संप्रतिमाह—इष्टादौति । न्यवहितमनूपाध्यादिप्रकारिणो विषयीकृत्य ये के चेत्यविशेषश्रुतेर्वैस्वतं संगमनं जनानामिति श्रुतेश्च संशयं दूरयति—ये इति । अत्र चातिशयादिकारिणां शुभमार्गेण गमनमात्रमपि नेत्युक्त्वा

श्रुत न गच्छन्तीति चिन्त्यते । तत्र तावदाहुः—इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न । कस्मात् । यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमण्डलं गन्तव्यत्वेन श्रुतम् । तथाह्यविशेषेण कौषीत-
किनः समामनन्ति—‘ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’ (कौषी०
१२) इति । देहार्म्मोऽपि च पुनर्जयमानानां नान्तरेण चन्द्रप्राप्तिमवकल्पते । पञ्चम्यामाहुता-
वित्याहुतिसंख्यानियमात् । यस्मात्सर्वे एव चन्द्रमसमासीदेयुः । इष्टादिकारिणामितरेषां च
समानगतित्वं न युक्तमिति चेत् । न । इतरेषां चन्द्रमण्डले भोगाभावात् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति । एतत्कस्मात् । यतो भोगायैव
चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनम् । नापि प्रत्यवरोहायैव । यथा कश्चिद्दृक्शमरोहति पुष्पफलोपादा-
नायैव न निष्प्रयोजनं नापि पतनायैव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तम् । त-
स्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नैतरे । ते तु संयमने यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृता-
नुरूपा यामीयांतना अनुभूय पुनरेवमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ भ-
वतः । कुतः—तद्गतिदर्शनात् । तथाहि यमवचनरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यम-
वश्यतां दर्शयति—‘न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको

भाष्यरत्नप्रभा

माधिकरणेन सिद्धनियमाक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षस्य व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । यमराजं पापिजनानां सम्यगम्यं, हविषा
प्रीणयतेति श्रुत्यर्थः । पूर्वपक्षे पुण्यवतामेव चन्द्रगतिरिति नियमाभावात् पुण्यवैयर्थ्यं पापाद्वैराग्यादाव्यं चेति फलं,
सिद्धान्ते पापिनां चन्द्रलोकदर्शनमपि नास्तीति पुण्यार्थवत्वं वैराग्यदाव्यं चेति फलम् । पञ्चमासौ देहार्म्म इति निय-
मात्पापिनामपि प्रथमद्युलोकमिप्राप्तिर्बोध्यस्याह—देहार्म्म इति । पापिनां स्वर्गभोगाभावेऽपि मार्गान्तराभावा-
च्चन्द्रगतिरिति भावः ॥ १२ ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द इत्यादिना । संयमने यमलोके यमकृता यातना
अनुभूयावरोहन्तीत्येवमारोहावरोहाविति योजना सूत्रस्य ज्ञेया । प्रयतां सुखा गच्छताम् । सम्यक् परस्मात्प्रत्यय इति
संपरायः परलोकः, तदुपायः सांपरायः, बालमज्ञं, विशेषतो वित्तारोगेण मूढं मोहादप्रमादं कुर्वन्तं प्रति न भाति ।
स च बालोऽयं स्त्रीवित्तादिलोकोऽस्ति न परलोकोऽस्तीति मानी । स मे मम यमस्य वशमाप्नोतीत्यर्थः । पापिनां

भामती

गच्छन्ति’ इति कौषीतकिनां समामानात्, देहार्म्मस्य च चन्द्रलोकगमनमन्तरेणानुपपत्तेः पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्या-
नियमात् । तथाहि—द्युनोमवृद्धशरैः परिणामकमेव ता एवापो योषिदसौ हुताः पुरुषवचसो भवन्तीत्यविशेषेण श्रुतम् ।
न नैतन्मनुष्याभिप्रायं, कपूयचरणाः स्वयोनिमित्यमनुष्यस्यापि श्रवणात् । गमनगमनाय च दैवयानपितृयानयोरेव मार्ग-

न्यायनिर्णयः

वैराग्ये दृढीकृते पूर्ववदेव पादादिसंगतवः । पूर्वपक्षे शुभाशुभकारिणामविशेषेण चन्द्रगतेस्तत्र शुभकरणमकिञ्चित्करमिति फलति,
सिद्धान्ते त्वशुभकारिणां गत्यन्तरश्रीव्याचन्द्रगती प्रयोजकमिष्टधैवेति मत्वा पूर्वपक्षस्यं योजयति—तत्रेति । तेषामिष्टादिकं कर्त्तुं
चन्द्रलोकप्राप्तकमस्तीत्यतो नियमनिषेधो न युक्तिमानिति शङ्कते—कस्मादिति । श्रुत्या परिहरति—यत इति । तामेवोदाहरति
—यथाहीति । श्रुतेश्चन्द्रलोकगमनमुपपाद्य चकारश्चित्तयुक्तोऽपि तदुपपादयति—देहेति । दैवयानपितृयानातिरेकेण गमना-
गमनमार्गाश्रवणादयैतयोः पथोरं कतरेणचनेत्यारम्य जायस्य त्रियस्त्रेलेतत्तुतीवं स्थानमिति स्थानमात्रत्वश्रुत्या पथित्वेनाप्रतीतेश्चन्द्र-
मण्डलं प्राप्यावतीर्णानामपि तत्रोगात्र केवाश्रित्वेन गतिरिति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । सर्वेषां तुल्यगतित्वे तस्माद्विश्वेत्वनुष्ठान-
वैयर्थ्यमिति शङ्कते—इष्टादीति । तत्र भोगाभावेऽपि मार्गान्तरानुव्रतया आमं गच्छन्तुश्चमूलान्युपसर्पतीतिबहुपथया गतिरित्याह
—नैतरेषामिति ॥ १२ ॥ सिद्धान्तमुपक्रमते—संयमने स्विति । सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्द इति । पक्षग्रन्थमितिमेव व्यनक्ति—
नैतदिति । का पुनरत्रानुपपत्तिः । तत्र तेषां तद्वनमनफलं सफलं चेति विकल्पव्याजं प्रत्याह—भोगायेति । द्वितीयेऽपि गमनस्य
प्रत्यवरोहो वा भोगो वा फलं, नाभ इत्याह—नापीति । पक्षद्वयनिरासं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—ययेति । कल्याणान्तरं निरस्यति
—भोगश्चेति । तुशब्दस्यमुपसंहरति—तस्मादिति । कथं तर्हि तेषामारोहावरोहावित्याशङ्क्य संयमने त्वनुभूयेत्यादि विभजते
—ते स्विति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुव इति । हेतुं व्याचष्टे—तथाहीति । प्रयतां गच्छतां सांपरायः परलोकः ।
सम्यगवश्यंभावेन परा परस्ताद्वैहपातादीत्येवं गम्यत इति व्युत्पत्तेः । तस्मात्सर्वेः साधनविशेषः सांपरायः । स बालविवेकिनां विशेष-
घतो वित्तनिमित्तेन मोहेन मूढं छत्रदृष्टिमत एव प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं विषयप्रवर्णं प्रति न भाति । स न केवलमस्य एव किंतु
विपरीतवर्ती च यस्मादयमेव लोकव्यवसायानिरस्ति न पर इति मानी नननशीलस्मात्तदनुपपत्त्याचरणपुनःपुनर्नननमरणप्राप्त्या

नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वैशमापद्यते मे' (कठ० २।६) इति । 'वैवस्वतं संगमनं जनानाम्' इत्येवंजातीयकं च बह्वेव यमवश्यताप्राप्तिलिङ्गं भवति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपिच मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति नाचिकेतो-
पाष्यानादिषु ॥ १४ ॥

अपिच सप्त ॥ १५ ॥

अपिच सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । ताननिष्ठादिका-
रिणः प्राप्नुवन्ति । कुतस्ते चन्द्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः
पापकर्माणोऽनुभवन्तीति । यावता तेषु रौरवादिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्ते
इति । नैत्याह—

तत्रापि च तद्व्यापाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमाद्विरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि
ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायाम् 'वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यते' (छा० ५।३।३) इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचना-
वसरे भूयते—'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तिनि भूतानि भवन्ति ।
जायस्य स्त्रियस्त्रेयतृतीयं स्थानं तैनासौ लोको न संपूर्यते' (छा० ५।१०।८) इति । तत्रैतयोः
पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात् । प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपितृया-
णयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते । 'तच्च इत्थं विदुः' इति विद्या तथा प्रतिपत्तव्यो देवयानः

भाष्यरत्नप्रभा

यमवश्यतावादिविशेषश्रुतिस्मृतिबलात् 'ये वै के च' इत्यविशेषश्रुतिरिष्टादिकारिविषयत्वेन व्याख्येयेति भावः ॥ १३ ॥
सूत्रत्रयस्य भाष्यं सुबोधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदुक्तं मार्गान्तराभावात् पापिनामपि चन्द्रगतिरिति । तत्र ।
तृतीयमार्गं गच्छतेरित्याह—विद्याकर्मणोरिति । मार्गद्वित्योक्त्यनन्तरं तृतीयमार्गोक्तिप्रारम्भार्थः श्रुतावधशब्दः ।
एतयोर्विद्याकर्मणोः पथिद्वयसाधनयोरन्यतरेणापि साधनेन ये नरा न युक्तस्ते जन्ममरणवृत्तिरूपतृतीयमार्गस्यापि
भूतानि भवन्ति, क्रियावृत्तौ लोट्, तेन पापिनां चन्द्रगत्याभावाच्चन्द्रलोको न संपूर्यते इति श्रुत्यर्थः । प्रतिपत्ता-
विति । प्राप्तिसाधने इत्यर्थः । अपिच पापिनां चन्द्रगतौ असौ लोकः संपूर्यते 'अतश्च न संपूर्यते' इत्येतत्प्रतिवचनं
भागी

योरान्नात्, पथ्यन्तराश्रयते, 'जायस्य स्त्रियस्त्रेयतृतीयं स्थानम्' इति च स्थानत्वमार्गेष्वामात्यस्थितेन प्रतीतेयश्चन्द्रलो-
कादवतीर्णानामपि च तत्स्थानत्वसंभवादसंपूरणेन प्रतिवचनोपपत्तेः, अनन्यमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि श्रामं गच्छन्

व्यायनिर्णयः

मे वशमापद्यत इति मूलोन्नेविकेतसं प्रति वचनम् । श्रुत्यन्तरमाह—वैवस्वतमिति । जनानां परलोकगतानां संगमनं संगम्यं
वैवस्वतं यमं राजानं हविषा दुवचसा प्रीणयतेत्यर्थः । 'ये वै के चासा' इत्यादिश्रुत्या सर्वेषां चन्द्रगतिः तिष्ठेत्युक्तमित्याशङ्क्य विरोधने-
कलिङ्गदृष्ट्या तदन्यथा नेयमिषाह—बह्वेवेति । 'ये वै के च' 'वैवस्वतं संगमनम्' इत्यनयोर्वैक्ययोः सामान्येन चन्द्रलोककयमलोकग-
तिवादिनोविद्याकर्मविशेषितमार्गद्वयप्रधानामनिष्ठादिकारिणां तृतीयस्थानगतिवादिवाक्येनेष्टादिकारिणां चन्द्रगतिवाक्येन च विशेषार्थेन
विषयविशेषिन्यतिरिति भावः ॥ १३ ॥ इतश्चेष्टादिकारिविषये ये वै के चेत्यादिवाक्यस्य संकोच इत्याह—स्मरन्ति चेति । तत्राक-
रोति—अपिचेत्यादिना ॥ १४ ॥ इत्यादिनादिकारिणां न चन्द्रगतिरित्याह—अपीति । तत्राख्याति—अपिचेत्यादिना ॥ १५ ॥

अनिष्ठादिकारिणां चन्द्रमण्डले भोगाभावायमवश्यतायाश्च श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्च चन्द्रगतिरित्युक्तिमिदानीं तेषां यमवश्यतामाक्षिपेति—
नन्विति । विरुद्धत्वे हेतुमाह—यावतेति । सूत्रेण परिहरति—नैत्याहेति । तद्विभजते—तेष्वपीति । एकत्रोभयोरपि धातुव्याप्ते-
र्यमाशङ्क्याह—यमेति ॥ १६ ॥ मार्गद्वयप्रधानां तृतीयस्थानोक्त्यापि नानिष्ठादिकारिणां चन्द्रगतिरित्याह—विधेति । हेत्यन्तरमेव
प्रकटयन्मूलोक्तिपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति—पृच्छेति । तद्विधेति प्रकरणयुक्तम् । श्रौती पृष्ठतिर्विचारणार्था । तृतीयस्थानोक्त्या-
न्मार्गोऽयशब्दः । तत्प्रतिपत्तिफलमाह—तेनेति । श्रुत्यर्थं सूत्रयोजनया विशदयति—तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सप्तमर्थः । पश्चिद्व-
स्थाधोन्तरे रुचेतिषाकर्मावर्त्ये न साततिरि चङ्कते—कस्मादिति । तत्र प्रकरणं प्रमाणयति—प्रकृतत्वादिति । तदेव विदुषोति—
विधेति । प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिसाधने । तत्र देवयानस्य पथो विद्याद्वारं श्रुतत्वं प्रकटयति—तच्च इति । कर्मद्वारा पितृयाणस्यापि

पन्थाः प्रकीर्तितः । 'इष्टापूर्ते दत्तम्' (छा० ५।१०।१,३) इति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृ-
याणः पन्थाः प्रकीर्तितः । तत्प्रक्रियायाम्—'अथैतयोः पथोनं कतरेणचन' इति श्रुतम् ।
एतदुक्तं भवति—ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृता नापि कर्मणा पितृयाणे तेषा-
मेव क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसङ्कटावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति । तस्मादपि नानिष्टादिकारिभि-
श्चन्द्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत् । तेऽपि चन्द्रविष्वक्माह्व्य ततोऽवरोह्य क्षुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्त
इति । तदपि नास्ति । आरोहानर्थक्यात् । अपिच सर्वेषु प्रयत्सु चन्द्रलोकं प्राप्नुवत्स्यसौ
लोकः प्रयद्भिः संपूर्यतेत्यतः प्रश्नविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत । तथा हि प्रतिवचनं दातव्यं
यथाऽसौ लोको न संपूर्यते । अवरोहान्भ्युपगमादसंपूर्णोपपत्तिरिति चेत् । न । अश्रुतत्वात् ।
सत्यमवरोहादप्यसंपूरणमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्तनेनासंपूरणं दर्शयति—'एत-
न्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' (छा० ५।१०।८) इति । तेनानारोहादेवासंपूरणमिति
युक्तम् । अवरोहस्येष्टादिकारिष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तुशब्दस्तु
शास्त्रान्तरीयवाक्यप्रभवामशेषगमनाशङ्कामुच्छिनत्ति । एवं सत्यधिकृतापेक्षः शास्त्रान्तरीये
वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते । यै वै केचिदधिकृता अस्माद्धोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीति ॥ १७ ॥ यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं गन्तुमर्हन्ति, पञ्चम्यामाहुतावित्या-
हुति संख्या नियमादिति । तदप्रत्युच्यते—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

विरुद्धं प्रसज्येतैत्यन्वयः । अवरोहादसंपूरणमश्रुतं न कल्प्यं श्रुतहान्यापत्तेरित्याह—न अश्रुतत्वादिति । अवरोह
एव तृतीयं स्थानं श्रुत्युक्तमित्यत आह—अवरोहस्येति । इममध्वानं पुनर्विचर्तन् इति इष्टादिकारिणामवरोहोक्तेर-
निष्टादिकारिणामपि अवरोहस्यार्थसिद्धत्वात् पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्यर्थः । अथैतयोरिति मार्गान्तरोपक्रमवाचस्तृतीयशब्दवाच-
श्रेत्यतः स्थानशब्दो मार्गलक्षक इति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ एवमविशेषहेतुमार्गान्तराभावाच्चेति पूर्वपक्षबीजद्वयं निरस्य
तृतीयबीजनिरासायै सूत्रमादत्तै—यत्पुनरित्यादिना । विद्याकर्मशून्यानां कृमिकीटादिभावेन जायस्वेत्यादिश्रुत्या
निरन्तरजन्ममरणोपलब्धेर्नोद्भुति संख्यादर इत्यर्थः । पुरुषशब्दाच्चैवमित्याह—अपिचेति । मनुष्यदेहस्यापि नाहुति-

भामती

वृक्षमूलानुपसर्पतीतिवत्संयमनादिषु यमवश्यतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः, 'न कतरेणचन' इत्यस्यासंपूरणप्रतिपादनपरतया
मार्गद्वयतिषेधपरत्वाभावाच्च, अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्तेऽभिधीयते—सर्वं स्थानतत्वावगतस्य न मार्गोल्लं-
तथापि वेत्थ यथाऽसौ मार्गो न संपूर्यते इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयतिषेधपूर्वं तृतीयं स्थानमभिवदन्नसंपूरणाय तत्प्र-
तिपक्षमाक्षीत । यदि पुनस्तैनैव मार्गेणागस्य जन्ममरणप्रबन्धवत् स्थानमध्यासीत नैतत्तृतीयं स्थानं भवेत् । नहीष्टादिका-
रिणश्चन्द्रमण्डलादवरोह्य रमणीयां निन्दितां वा योनिं प्रतिपद्यमानस्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते । तत्कस्य हेतोः । पितृयाणेनं
पथावरोहात् । तद्यदि क्षुद्रजन्तवोऽप्यनैनैव पथावरोहेयुः, नैतदेशां जन्ममरणप्रबन्धवत्तृतीयं स्थानं भवेत् । ततोऽवगच्छांमः
संयमनं सप्त च यातनाभूनीयैववशतया प्रतिपद्यमाना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्मात् यै वै के च'

न्यायनिर्णयः

प्रकृतत्वमाह—इष्टेति । विद्याकर्मणोर्ये प्रकृतत्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—तदिति । विद्याकर्महीनानां क्षुद्रजन्तुभावोऽत्र
निर्दिश्यते न पुनस्तृतीयोऽध्वेलाशङ्कमाह—एतदिति । मार्गद्वयप्रश्रयानानिष्टादिकारिणां तृतीयस्थानोक्तिकल्पमाह—तस्मादिति ।
यदिदं तृतीयस्थानकीर्तनं तत्र चन्द्रगतिं वारयत्याख्यापि तस्मात्सिंसंभवादिति शङ्कते—स्यादिति । मानकालाभ्यां हि कल्पना न
चेह तदुभयं, तथाच नैवं कल्पनेत्याह—तदपीति । प्रतिवचनस्य कृत्स्नानुपपत्त्यवसरे नेयं कल्पनेत्याह—अपिचेति ।
कर्म तर्हि प्रशानुपुनं प्रतिवचनं, तत्राह—तथाहीति । गमनेऽपि तस्य प्रशानुपुनत्वसिद्धिरित्याह—अवरोहेति । अवरोह-
कृतासंपूरणस्याश्रुतेनैवमपि श्रुतहान्यादित् कल्पयितव्यमित्याह—नेति । तदेव प्रश्नयति—सत्यमिति । तर्हि तथैवासंपूरणं स्यादि-
त्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह—श्रुतिस्त्विति । श्रुतिसिद्धमासंपूरणं निगमयति—तेनेति । किमिति तदवरोहणकृतमेव श्रुतावपि
नेष्टमित्याशङ्क्याह—अवरोहस्येति । युक्त्या स्वपक्षमुपपाद्य परपक्षं चापनुष्य पूर्ववाक्यद्वयवित्तवाच्यस्य सप्तश्लोकेणैव गतिं दर्शयितु-
मारम्भतः—सुशब्दस्त्विति । उच्छिष्टेति प्रकटयति—एवमिति । उक्तव्यायेनादिष्टादिकारिणां चन्द्रगत्ययोगे सतीति यावत् ।
अधिकृतशब्देनेष्टादिकारिणो गृह्यन्ते । सर्वशब्दसाधिकृताध्वेने स्थिते सितां वाक्यार्थमाह—ये वा इति ॥ १७ ॥ परोक्षद्वे-
र्गतिमुक्त्वा तदीयां युक्तिमनुवदति—यदिति । तदुत्तरत्वेन सूत्रमादत्तै—तदिति । प्रक्षिप्तां पूरयन्त्योन्नयति—तेत्यादिना । पृष्टा

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसंख्यानियम आहुतीनामादत्तव्यः । कुतः—तथोपलब्धेः । तथा-
ह्यन्तरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते 'जायस्वन्नियस्वेत्येतृ-
तीयं स्थानम्' (छा० ५।१०।८) इति । अपिच 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति'
(छा० ५।३।३) इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसंख्या संकीर्त्यते न कीदृशतद्वादिशरीरहेतुत्वेन
पुरुषादवश्यं मनुष्यजातिवचनत्वात् । अपिच पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते
नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते वाक्यस्य व्यर्थतादोषात् । तत्र येषामारोहाव-
रोहौ संभवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतौ देह उद्भवति । अन्येषां तु विनैवाहुतिसंख्याया भूतान्त-
रोपसृष्टाभिरङ्गिर्देह आरभ्यते ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपिच लोके ॥ १९ ॥

अपिच स्मर्यते लोके । द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वम् । तत्र द्रो-
णादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति । धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अग्न्याहुतौ न स्तः ।
यथा च तत्राहुतिसंख्यानादरो भवत्येवमन्यत्रापि भविष्यति । बलाकाप्यन्तरेणैव रेतःसैकं गर्भं
धत्त इति लोकरुढिः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपिच चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोरन्तरेणैव ग्राम्यध-
र्ममुत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्यानादरो भवति । एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥ २० ॥ ननु तेषां
खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति 'अण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' (छा० ६।३।१) इति ।
अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति । अत्रोच्यते—

भाष्यरत्नप्रभा

सङ्ख्यानियम इत्याह—अपिचेत्यादिना । विधिनियेधरूपार्थद्वये वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ अनियमे स्थिति-
संवादार्थं सूत्रम्—स्मर्यतेऽपीति । लोकस्मृत्येनेनेति लोको भारतादिरुक्तः । मुख्यार्थमप्याह—बलाकेति ॥ १९ ॥
'अण्डजानि च जरायुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि च' इतिश्रुत्यवष्टम्भेन सूत्रं व्याचष्टे—अपिचेति । अन्यत्राप्य-
निष्ठाधिकारित्वित्यर्थः ॥ २० ॥ अनया श्रुत्या चातुर्विध्यं कथमुक्तं श्रुत्यन्तरे त्रीण्येवैत्यवधारणविरोधादिति शङ्कोत्तरत्वेन
सूत्रमादत्ते—नन्वित्यादिना । जीवजं जरायुजं मनुष्यादि, भूमिमुद्भिज्जं जायते वृक्षादिकं, उदकं भित्त्वा जायते

आवर्त्तौ

हृदीष्ठादिकारिविषयं न सर्वविषयम् । पञ्चम्यामाहुताविति च स्वार्थविधानपरं न पुनरपञ्चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि, वाक्यभेद-
अप्यज्ञात् । संयमने लनुभूतेति सूत्रेणावरोहोपादानतया संयमनस्योपादानाच्चन्द्रमण्डलापादाननियेष आज्ञसः । तथाच सिद्धा-

न्यायनिर्णयः

हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कुतः इति । भोगाय हि चन्द्रारोहणमित्यादिवर्णितः प्रकारः । उपलम्भमेवाभिनयति—जायस्वेति । ज्ञान-
कर्मशक्त्या हि कृमिकीटादिभावेन पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेति प्रसिद्धम् । नच तत्राहुतिसंख्योपलभ्यते । नच तेषां निरन्तरे
जायमानानां भियमाणां चाहुतिसंख्या कल्प्यते दृष्टविरोधे कल्पनानवकाशादित्यर्थः । किंच देहमात्रहेतुत्वेनाहुतिसंख्या नियम्यते
मनुष्यदेहेतुत्वेन वा । तत्रापि पुरुषशब्दविरोधेन प्रत्याह—अपिचेति । द्वितीयं निर्याह—अपिचेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—
वाक्यस्येति । तस्य विधिनियेधार्थद्वयार्थतायां वाक्यभेदादेक्ये च संभवति तदयोगादित्यर्थः । पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषाकारपरिणामेऽपि
नापञ्चम्यामाहुतौ तासां तन्निषेधश्चाहं तासामुभयया देहारम्भसंभवे कथं व्यवस्थेत्साङ्गुत्वाह—तत्रेति । अन्येषां स्थितिः । चन्द्र-
मण्डलं प्रसारोद्भूतं येषां न युक्तस्तेषामिति यावत् ॥ १८ ॥ मनुष्यदेहारम्भे प्रत्याहुतिसंख्यानियमाभावे स्थितिं संवाद-
यति—स्मर्यतेऽपीति । सूत्रं व्याकरोति—अपिचेति । लोकस्मृत्येन सूत्रमाध्ययोरितिहासादिरपि व्युत्पत्त्योच्यते । अथोनि-
जस्याविशेषेऽपि द्रोणादिस्वामन्तरविशेषमाह—तत्रेति । तद्द्रष्टव्येनानिष्ठाधिकारित्वस्याहुतिसंख्यानियमाभावावैरिति फलितमाह—
यथेति । देहमात्रहेतुत्वेनाहुतिसंख्यानियमो नेत्यत्रापि सूत्रस्य तात्पर्यमस्तीत्याह—बलाकेति ॥ १९ ॥ इतश्च देहमात्रारम्भे नाहु-
तिसंख्यानियमोऽस्तीत्याह—दर्शनाच्चेति । ऐतरेयब्रह्मवद्वम्भेन सूत्रं व्याकरोति—अपिचेत्यादिना । अन्यत्रापिनिष्ठाधिकारिणो
दपर्यते ॥ २० ॥ ब्रह्मन्तरविरोधो शाङ्कते—नन्विति । अण्डजमेवाण्डजं पञ्चमादि । जीवजं जरायुजम् । उद्भिज्जं जायत इत्यु-

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

‘अण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्’ (छा० ६।३।१) इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः । उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूयुदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्थावरोद्भेदानु विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥ २१ ॥

सामान्यापत्तिरूपपक्षेः ॥ २२ ॥

त्रियदादिस्वरूपत्वं तत्त्वान्यं बावरोहिणः । बायुर्भूत्वेत्यादिवाक्यान्तस्त्रयां प्रपद्यते ॥ १ ॥

खल्वत्सुमो बायुपक्षो युक्तो धूमादिभिर्भवेत् । अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुक्यमुपपद्यते ॥ २ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् । अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति—‘अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेत- माकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽध्रं भवत्यध्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति’ (छा० ५।१।०।५) इति । तत्र संशयः—किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिप- द्यन्ते किंवाकाशादिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः—

भाष्यरत्नप्रभा

यूकादि जङ्गममिति भेदः । संशोकः स्वेदः ॥ २१ ॥ एवं पापिनां गत्यागती निवार्य संप्रतीष्टादिकारिणामवरोहे विशेष- ममाह—सामान्यापत्तिरूपपक्षेः । यथेतमनेवं चेत्पुष्करीत्या यथागतं धूमाद्यध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, निवृत्ताश्चानु- शयिनः कर्मान्ते द्रुतदेहा आकाशं गता आकाशसदृशा भवन्ति । आकाशसदृशानन्तरं पिण्डीकृता अतिसूक्ष्मलिङ्गे- प्रहिताः वायुनेतस्तत्र नीयमाना वायुसमा भवन्ति । सोऽनुशयी संघो वायुसमो भूत्वा धूमसंगतस्तत्समो भवति, धूमसमो भूत्वाऽध्रसमो भवति । अपो विभर्तीत्यञ्जं, मेहति सिञ्चतीति वृष्टिकर्ता मेघस्तत्समो भूत्वा वर्षषाद्वारा दृथिवीं प्रविश्य द्रवीहिषवादिरूपो भवतीति सिद्धान्तगत्या शुल्लथैः । पूर्वोत्तरयुक्तिद्वयं संशयबीजं मन्तव्यं, पूर्वत्र मार्ग- द्वयमुक्त्वा तृतीयत्वोक्त्युक्तं स्थानशब्दस्य मार्गलक्षणत्वमिह तु दुर्घं दधि भवतीत्यादिप्रयोगे भवतिश्रुतेर्विकार-

भामती

न्तसूत्रमेव । पूर्वपक्षसूत्रे तु शङ्कान्तराध्याहारेण कथञ्चिद्गमयितव्यम् । जीवजं जरयुजम् । संशोकजं संस्वेदजम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सामान्यापत्तिरूपपक्षेः । यद्यपि यथेत- माकाशमाकाशाद्वायुमित्येतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते तथापि वायुर्भूत्वेत्यादेः स्फुटतरं तादात्म्यावगममाद्यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्य एवावतिष्ठते । न चान्यस्यान्यभावाणुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेश्वरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणादेवदेहस्य च

न्यायनिर्णयः

ज्जिज्जं वृक्षादि । छान्दोग्यश्रुतिविरोधं सूत्रेण परिहरति—अत्रेति । तद्व्याख्याति—अण्डजमिति । उद्भिज्जशब्देन स्वेदजोपसंग्रहे हेतुमाह—उभयोरिति । ऐतरेयके तर्हि भेदव्यपदेशस्य का गतिः, तत्राह—स्थावरेति । ह्रस्वोर्विरोधं निराकृतमुपसंहरति—ह्रस्व- विरोध इति ॥ २१ ॥ अनिष्टादिकारिणामारोहावरोहरूपा गतिरुक्ता संप्रतीष्टादिकारिणामवशिष्टमवरोहप्रकारं निरूपयति—सामान्येति । न्यवहितेन संबन्धं दर्शयति—इष्टादीति । विषयवाक्यमुदाहरति—तत्रेति । चन्द्रमसि भोगं समाप्य प्राप्तावरोहेष्विष्टादिकारिण्यति यावत् । चन्द्रे भोक्तव्यकर्तृणः समाख्यानन्तर्यमथेत्युक्तम् । एतमेव वक्ष्यमाणं पन्थानं पुनर्निवर्तन्ते पुनः शब्दादनादौ संसारे पूर्वमपि चन्द्रं गता निवृत्ताश्चेति गम्यते । कोऽसावध्यायं प्रति निवर्तन्ते तमाह—यथेति । यथागतं मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश- माकाशाच्चन्द्रमिति गमनरूप आगमनेऽप्याकाशोक्त्यर्थेयतमिति भाति पितृलोकाधकीर्तनादभ्रादिर्कोर्तनाच्चात्रानेवमपीति गम्यते । तथाच यथेतमित्युपलक्षणं याः खल्वपक्षश्चन्द्रमण्डले देहमारुह्यवल्गुताः कर्मक्षये द्रुता आकाशं गतास्तत्सदृशा यदा जायन्ते तदा तदुपहिता अनुशयिनोऽप्याकाशसमा भवन्तीत्याह—आकाशादिति । तत्तत्त्वतामापन्नाश्च वायुनेतश्चासुतश्च नीयमाना वायुसमा अनुशयिनोऽप्य- रिषेष्टिता वायुव्या भवन्तीत्याह—आकाशमिति । तदनन्तरं यो धूमो गमनदशायामासीत्तुल्यो भवत्यनुशयीत्याह—वायुरिति । ततोऽर्षा भारणात्संभूतोदकं यदञ्च तत्तुल्योऽनुशयीत्याह—धूम इति । ततो जलसेवनात्मेघो वर्षणकर्ता तत्तुल्यः स सिध्यती- त्याह—अभ्रमिति । तस्मादृश्यमापद्य वर्षषाभिरनुशयी पृथिवीमापद्य इत्याह—मेघ इति । अवरोहस्य देहशुद्धि विषयेष्वा- काशं वायुमिति कर्मत्वोक्त्यर्थो भवतीत्यादि भवतिश्रुतेश्च संदेहमाह—तत्रेति । देवयानपितृयाणी पन्थानौ प्रकृत्य तृतीयत्वो- क्त्युक्तं स्थानशब्दस्य मार्गलक्षणत्वम् । भवतिश्रुतेश्च सादृश्यलक्षणत्वे हेत्वभावात्तादात्म्याथैत्वमेवेति पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना । अत्र चावरोहरूपसंगतरागिनिरूपणद्वारा वैराग्यवृद्धीकरणत्पूर्ववत्त्वादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भवतिश्रुतेर्भूत्वाधैत्वसिद्धिः । सिद्धान्ते तु प- ण्या लक्षणावस्थैर्धीः । यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यत्र तादात्म्यादृष्टेरन्यस्य चान्तात्मत्वासिद्धिर्नोकाशादितादात्म्यमुपशयिनामिति शङ्कते—कुत इति । वायुर्भूत्वेत्यादौ तादात्म्यसिद्धेर्ननुधापि तु चाजग्रादिभावानुपवाधप्रथेतमाकाशमित्यादावपि तादात्म्यमेवेति परिहरति

एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तथाच वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तत्स्वरूपोपपत्तावाञ्छेनानवकल्पन्ते । तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यद्यमयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोवैशमेति ततो धूमादिभिः संपृच्यत इति । तदेतदुच्यते—“यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुम्” (छा० ५।१०।५) इत्येवमादिना । कुत एतत् । उपपत्तेः । एवं हेतुतुपपत्तेः । न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिकमेवावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबन्धवत्त्वाच्च तत्सादृश्यपक्षेरेत्यस्तत्संबन्धो घटते । श्रुत्यसंभवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव । अत आकाशादितुल्यतापक्षिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

ग्रीष्मादेः प्राचिबलमेव स्वरया वाऽवरोहति । तत्रानियम एव स्वाभियामकविषयज्ञात् ॥ १ ॥

दुर्लभं ग्रीष्मादिनिर्वाणमिति तत्र विशेषितः । चिह्नमन्त्रेण पूर्वत्र स्वराधीनसिद्धये ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

स्वरूपपक्षौ मुख्यत्वात् सादृश्यपक्षिलक्षणबीजं नास्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । श्रुतिमुख्यत्वं फलमिति पूर्वपक्षः । अनुशयिनां पूर्वसिद्धाकाशादिस्वरूपपक्षयोगाद्यलक्षणेति सिद्धान्तयति—एवमित्यादिना । समानो भावो धूमो यत्संज्ञावः सामाज्यं साम्यमिति सूत्रपदार्थः । एवं हेतुदिति । एतद्भवनेमेवं सादृश्यरूपमेवोपपद्यत इत्यर्थः । अनुशयिनामाकाशादिभ्यो निर्गमनान्यथानुपपत्त्यापि सादृश्यलक्षणेत्याह—आकाशस्वरूपेति । संयोगलक्षणमाकाशादिविभुत्वादिति । भवतिश्रुत्या संयोगलक्षणयामनुवादः स्यादित्यर्थः । विविधवृत्तसाम्यमवरोहे भवतीत्यनुसंधानाद्वैराग्यसुपसंहरति—अत इति ॥ २२ ॥ नातिचिरेण । उक्तं सादृश्यमुपजीव्य लोके गन्धुणां चिराचिरगतिदर्शना-

भामती

नहुषस्य तिर्यक्त्वस्मरणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया । गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः संभवात् । यथाहुः—“लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिष्टा तु गौणता” इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सामाज्यापत्तिः । समानो भावो रूपं येषां ते सभावोत्पत्तौ भावः सामाज्यं सादृश्यं सादृश्यमिति यावत् । कुतः—उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे—नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । युक्तमेतद्वैवशरीरमजगरभावेन परिणमते, देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये स्यातां न देवशरीरमजगरशरीरे शिथिलशतैर्नापि कियते । नहि दधिपयसी समसमये परस्परतामनी शक्ये संपादयितुं, तथैवापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्गुणपक्षाभावा परस्परतामलं भवितुमर्हति । एवं वाय्वादिविषयि योज्यम् । तथाच तद्भावस्तत्सादृश्येनौपचारिको व्याख्येयः । नन्वाकाशभावेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह—विभुत्वाच्चाकाशेनेति ॥ २३ ॥ नातिचिरेण विशेषात् । ‘दुर्लभं’ इत्यतः ॥

न्यायनिर्णय

एवं हीति । भवतिश्रुतेः सादृश्यलक्षकत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्याशङ्काह—इतरथेति । सापि शब्दवृत्तिस्वाभावितैत्याशङ्काह—श्रुतीति । श्रुतेर्दुर्लभायत्वे तदक्षरानुसङ्गत्वं फलमाह—तथाचेति । पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतेर्दुर्लभायत्वमाश्लिष्यनुशयिनामाकाशादिस्वरूपपक्षावच्छराणि तन्मन्त्रि भवन्तीत्यर्थः । श्रुत्या पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । आकाशादितादात्म्यं प्रत्याख्यातुं प्रयतितव्यमिति पक्षमनुमान्य सिद्धान्तयति—एवमित्यादि । समानो भावः सामाज्यं सादृश्यं तदापत्तिरिति योजनया प्रतिष्ठां विधुनोति—आकाशादीति । कथं पुनश्चेतनानामनुशयिनामचेतनैराकाशादिभिः सादृश्यमित्याशङ्का प्रतिज्ञातेमार्थं प्रकटयति—चन्द्रेति । प्रतिष्ठां समासाविति शब्दः । उक्तेऽपि श्रुतिमुदाहरति—तदेतदिति । भवतिश्रुत्या तादात्म्यमेवोपेयं न तस्मादृश्यमिति शङ्कते—कुत इति । तत्र हेतुमत्त्वायै ध्याकरोति—उपपत्तेरिति । एवं हीत्याकाशादि सादृश्यज्ञाकारे सतीति यावत् । एतदित्याकाशादिभवनसंक्षेपः । कुतं हि ननुप्रादिवैद्यारम्भकभूतानामजगरादिभावेन परिणामित्वं तद्देहानामयौगपथादिह तु सूक्ष्मदेहस्याकाशादेश्चापयौगत्वाच्च परस्परतामतेत्युक्तमेव साधयति—नहीति । बाहुर्भूत्वेत्यादिश्रुतेस्तद्दि का गतिः, तत्राह—आकाशेति । अनुशयिनामाकाशादिभ्यो नित्यमात्राभिः स्वेनैव रूपेण निष्क्रमणान्यथानुपपत्तिरुपपत्तावर्थापस्यान्यस्य पूर्वसिद्धान्त्यमानानुपपत्त्यनुगृहीतया विरोधादुच्यते तत्रानुपपत्तिरिति भावः । आकाशादिना संयोगमात्रं भवतिश्रुत्या लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्याशङ्काकारे तदनुपपत्तेरित्युच्यते । अन्त्यादावपि सादृश्यमेवेत्याह—विभुत्वाच्चेति । यदुक्तमेवं सति श्रुतिर्भवतीतरथा लक्षणेति, तत्राह—श्रुतीति । अनुशयिनामाकाशादितादात्म्यायोगात्तनुयतामसौः श्रुत्येवत्यासत्परिहास्य प्रेक्षाकारिणा प्रयत्नवता भाव्यमित्युपसंहरति—अत इति ॥ २३ ॥ पूर्वपूर्वसादृश्यगतामासुतरोत्तरसादृश्यपक्षिरेविलम्बनेत्याह—नातिचिरेणेति । विषयसंशयो दूरीयति—तत्रेति । अथ-

तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्भीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विषयः । किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसाद-
श्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्त्युताल्पमल्पमिति । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्र-
स्याभावादिति । एवं प्राप्त इदमाह—नातिस्त्रिणेति । अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थाय
वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत एतत् । विशेषदर्शनात् । तथाहि ब्रीह्यादिभावापत्ते-
रनन्तरं विशिनष्टि—‘अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्’ (छा० ५।१०।६) इति । तकार एकद्विधा-
न्दस्यां प्रकिंयायां लुप्तो मन्तव्यः । दुर्निष्प्रपततरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्ब्रीह्यादिभावा-
न्निःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं निष्प्रपतनं दर्शयति ।
सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्नवयौ शरीरानिष्पत्ते-
रुपभोगार्संभवात् । तस्माद्ब्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

ब्रीह्यादौ जन्म तेषां स्यात्संक्षेपो वा जनिर्मेव ॥ जायन्त इति मुख्यत्वात्पञ्चहिंसाधिपातः ॥ १ ॥

वैधात्र पापसंक्षयः कर्मव्यापुल्लभितः ॥ श्रविप्रादौ मुख्यजैर्नौ चरणव्यापृतिः शुभा ॥ २ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते—‘त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति

भाष्यरत्नप्रभा

संशयं वदन् पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना । अनियमात् कदाचिद्विलम्बेन योन्यापत्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते
तु ब्रीहियवादिभावादनुशयिनां विलम्बेन निर्गमनमिति विशेषादाकाशादिभावाच्छीघ्रं निर्गम इत्यविलम्बेन योन्याप-
त्तिरित्यनुसंधानद्वैराग्यदाह्यमिति विवेकः । नन्वाकाशादिष्वनुशयिनां सुखं ब्रीहियवादेषु दुःखमिति दुःशब्दाद्भाति
न चिराचिरनिर्गमनमित्यत आह—सुखदुःखताविशेषश्चायमिति । अवधिः कालः ॥ २३ ॥ अन्याभिलापात् ।
श्रुतिक्रमात् अर्थक्रमाच्चाधिकरणानां क्रमो बोध्यः । इह भूमौ वर्षधाराद्वारा पतितान्तेऽनुशयिनो ब्रीह्यादिसाम्येन

भामती

निःसरणं ऋते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी । विना स्थूलशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखभागीति दुर्निष्प्रपतरं विलम्बं
लक्षयतीति रादान्तः ॥ २३ ॥ अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् । आकाशसाम्यं वायुभूमादिसंपर्कोऽनुशयिनामुक्त
इहेदानीं ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त इति श्रूयते । तत्र संशयः—किमुनुशयिनां भोगाधिष्ठानं
ब्रीहियवाद्यः स्यात्तत्र भवन्ति, आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेषु संसर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र मनुष्यो जायते देवो
जायत इत्यादौ प्रयोगो जनेः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वाद्नापि ब्रीह्यादिशरीरपरिग्रह एव जनिर्मुख्यार्थ इति ब्रीह्यादिशरीरा
एवानुशयिन इति युक्तम् । नच रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासंकीर्तनात्तदभावे ब्रीह्यादीनां शरीरभावा-
भावात्क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव यत्संपर्कमात्रमिति सांप्रतम् । इष्टादिकारिणामिष्टादिर्मसंकीर्तनादिष्टादेशं हिंसादोषवृत्तिष्वेन

न्यायनिर्णयः

रोहस्तु तत्तत्सादृश्यं गतेष्विति यावत् । गन्तुमेवेन निराविश्राम्यां गतिदर्शनात्तमेव संशयं विशदयति—किमिति । शास्त्रमतीन्द्रियार्थे
मानं न चेह शास्त्रमस्ति तथाचानिर्धारणेति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । न च ‘अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्’ इति ब्रीह्यादिभावादर्थमेव
विलम्बगमनावगमात्पूर्वमविलम्बसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र दुःखनिःसरणस्यैव विवक्षितत्वेन विलम्बस्यानिष्टत्वात् । नच देहाश्रमावा-
दुःखासिद्धेर्विलम्बाभिप्रायमेतदिति युक्तम् । तथापि प्रकृतसर्वपरामर्शकात् शब्दात्पूर्वसाद्विलम्बगमनप्रतीतिः सर्वत्र प्रयत्नगौरवं तुल्य-
मिति भावः । अत्र चाकाशादिभावाभ्यं ब्रीह्यादिभावपर्यन्तावरोहरूपसंसारगतेस्तत्तत्सादृश्यरूपायाश्चिराच्चिरविलम्बेन वैराग्यस्यैव
वृद्धीकरणसादाहिसंगतिः । पूर्वपक्षे सर्वत्र तत्तद्भावपरिहाराय प्रयत्नगौरवं कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु तदर्थं कर्तव्यप्रयत्नस्य कनिष्ठाध्यायं
क्षविद्वैरवमिति फलमेदः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिष्ठां पूरयन्निष्पत्तिः—एवमिति । नियामकशास्त्राभावाच्चैतदित्याह
—कुत इति । नियामकविषयं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—विशेषेति । वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वदन्पदं पूरयति—तकार इति ।
पदं पूरयित्वा पदार्थं वदन्वाक्यार्थमाह—दुर्निष्क्रमेति । कथमेतावताकाशादिभ्यो विलम्बमन्तरेण निःसरणं भाति तत्राह—तदिति ।
सुखनिःसरणमेवाकाशादिषु विशेषणादालक्ष्यते नाविलम्बनिःसरणमित्याशङ्क्याह—सुखेति । किमर्थमित्यं कल्प्यत आकाशादेः
सुखेन निःसरणं ब्रीह्यादेस्तु दुःखेनेति यथाहृतमेव किं न स्यात्, तत्राह—तस्मिन्निति । अतः शब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वेऽप्येकवाक्यो-
पात्तब्रीह्यादिपरामर्शित्वेन निराकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरोपात्ताकाशाद्यपरामर्शित्वादाकाशादिवर्षणान्तादविलम्बेन निःसरणमित्युपसंहरति—
तस्मादिति । आकाशादौ ब्रीह्यादौ च तद्भावं परिहृत्य कर्तव्यप्रयत्नस्य लघवगौरवविशेषं निगमयितुमिति युक्तम् ॥ २३ ॥ अनुश-
यिनामाकाशादिप्रवर्षणान्तादृश्यं चिरभावि, तस्मादृश्यत्वात्, ब्रीह्यादिसादृश्यवदित्यस्य विशेषणलुप्ता बाधमुक्त्वा प्रकृतावरोहवाक्यैक-
देशमवबुद्धिं विचारयति—अन्येति । संगतिं सूत्रयन्निष्पत्त्याह—तस्मिन्निति । त इहेति तच्छब्देनानुशयिनो गृह्यन्ते । व्यवहारः

जायन्ते' (छा० ५।१०।६) इति । तत्र संशयः—किमस्मिन्नवधौ स्थावरजाल्यापन्नाः स्थावरसुख-
दुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्त्रिक्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्ती-
ति । किं तावदाभावम् । स्थावरजाल्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति । कुत एतत् ।
जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योदपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः । पशुहिंसादि-
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म ।
श्व्यादिजन्मवत् । यथा श्वयोर्नि वा सुकरयोर्नि वा चण्डालयोर्नि वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वा-
दिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति । एवं व्रीह्यादिजन्मापीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—अन्यैर्जीवैर-
धिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति । पूर्ववत् ।

साध्यव्रजप्रभा

जायन्त इति श्रुत्यर्थः । अत्र जायन्त इति श्रुतेः पूर्वत्राकाशादिवर्षान्तसादृश्योक्तेश्च संशयमाह—तत्रेति । अस्मिन्न-
वधौ वर्षसादृश्यानन्तरमित्यर्थः । दुर्निश्चयपतराशब्देन चिरनिर्गलनलक्षणोक्ता न युक्ता, दुःखेन निर्गमनमिति मुख्यसंभ-
वादित्याक्षेपसकृत्सा पूर्वपक्षयति—किं तावदित्यादिना । अत्र पूर्वपक्षे स्थावरत्वनिवृत्तयेऽधिकारिणां यत्नगौरवं,
सिद्धान्ते व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं परिहृतं यत्नलाघवं वैराग्यदाढ्यं चेति विवेकः । ननु देहोपपत्त्या जीवानां जन्म स्यान्न
स्त्वित्, व्रीह्यादेस्तु न देहत्वमित्यत आह—स्थावरभावस्येति । 'स्यानुमन्येऽनुसंग्यति' इत्याद्या श्रुतिः । 'शरीरजैः
कर्मदोषैर्याति स्थावर्ता नरः' इत्याद्या स्मृतिः । ननु स्वर्गिणां पापाभावाकथं स्थावर्ता, तत्राह—पथित्वं ।
सोमाद्युच्छिद्यभक्षणसुराग्रहावादिशब्दार्थः । कत्वर्थहिंसादेरपि हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्तेन हिंसादित्यादिशास्त्रनिषि-
द्धत्वाकारेण दुरितापूर्वकारित्वमविरुद्धमिति साङ्ख्यया आहुः । श्रुतोऽत्र व्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां न जन्मरूपः कर्म-
विशेषपरामर्शं विनात्रोक्तत्वात्, पूर्वोक्ताकाशादिभाववदिति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इत्यादिना । पूर्ववदिति पदं
दृष्टान्तत्वेन हेत्वंशत्वेन च व्याख्यातं यदत्र प्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शपूर्वकमुच्यते तज्जन्मेति व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह—

भाषसी

सावद्यफलतया चन्द्रोल्लेकभोगानन्तरं स्थावरशरीरोभोग्यदुःखफलस्यानुपपत्तेः । नच 'न हिंसात्तर्वा भूतानि' इति सामा-
न्यशास्त्रस्याभीपोमयीपशुहिंसाविषयविशेषाश्लेषे वाधनं, सामान्यशास्त्रस्य हिंसासामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं विलम्बेनेति
साक्षाद्विशेषस्तृषः शास्त्राच्छीघ्रतरप्रवृत्तादुर्बलत्वादिति सांप्रतम् । नहि बलवदित्येव दुर्बलं बाधते किंतु सति विरोधे । न
चेद्वाह्य विरोधः, निम्नगोचरचारित्वात् । 'अभीपोमीयं पशुमालभेत' इति हि कृतप्रकरणे समाधत्तं कलथर्थात्मस्य गमयति
न लपनयति निषेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुताम् । तेनास्य निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुता विषेश कलथर्था को
विरोधः । यथाहुः—'यो नाम कृतमध्यस्थः कलजारीनि भक्षयेत् । न कतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः' इति ।
तस्माज्जनेर्मुख्यार्थत्वाव्रीह्यादिशरीरा अनुशयिनो जायन्त इति प्राप्तिरभिधीयते—अभवेदत्तदेवं यदि रमणीयचरणाः कपुयचरणा
इतिवद्व्रीह्यादिष्वनुशयवर्ता कर्मविशेषः कीर्त्तितं न चैतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मजः स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः
संभवति, तस्य धर्मेत्वेन सुखैकहेतुत्वात् । नच तद्वतायाः पशुहिंसाया 'न हिंसात्' इति निषेधात्कलथर्था अपि दुःख-

न्यायनिर्णयः

भूमिः सप्तम्यर्थः । व्रीह्यादिभावमापन्नेष्वनुशयिषु, जायत इति श्रुतेः कर्मपूर्वकत्वाश्रित्येव विचारहेतुं संशयमाह—तत्रेति । अस्मिन्नव-
धाविति । आकाशादिवर्षान्तसादृश्यपत्त्यनन्तरदशायामित्यर्थः । अत्र च स्थावरभावस्य संसारगतेरालोचनद्वारा वैराग्यस्यैव दृढी-
करणत्वादिति संसर्गः । पूर्वपक्षे व्रीह्यादिजन्मनो मुख्यत्वेऽनुशयिनां तत्परिहारापिच्छतेनाधिकं प्रयतितन्म्यम् । सिद्धान्ते तदीयसंश्लेष-
मात्रं निराकृतं—प्रकलगावयमिति विप्रक्षित्वा विमर्शपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । आकाशादिविषय व्रीह्यादिविषयसंश्लेषमात्रं
न तद्देहतेति शङ्कते—कुत इति । विशेषं दशम्यपरिहरति—जनेरिति । जीवंस्य जन्माभावेऽपि देवो जातो मनुष्यो जात इत्यादौ तत्त-
द्देहाभिमानद्वारा जनेर्मुख्यत्वदर्शनात्प्राप्य मुख्यत्वार्थं देहाभिमानपूर्वकं सुखदुःखभाक्त्वमित्येत्यर्थः । कथं स्थावरभावे जनेर्मुख्यत्वं
नहि तत्र देहाभिमानपूर्वकं मनुष्यादिदेहवद्भोगोऽस्ति, तत्राह—स्थावरेति । 'स्यानुमन्येऽनुसंग्यति' इत्याद्या श्रुतिः 'शरीरजैः
कर्मदोषैर्याति स्थावर्ता नरः' इत्याद्या च स्मृतिः । ननुदाहृताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां पापफलत्वं स्थावरभावस्य भाति तत्कथमिष्टादिका-
रिणां चन्द्रस्वरुचलितानां तत्प्राप्तिः शङ्कते, तत्राह—पथित्वं । सोमपानावसरे परस्परपुच्छिद्यभक्षणमादिशब्देन विवक्षितम् ।
'अभीपोमीयं पशुमालभेत' इति विशेषशास्त्रात् हिंसादित्यादिसामान्यशास्त्रस्य विशेषविषये बाह्यतपशुहिंसनस्य नानिष्टफलत्वेत्वात्साङ्ख्य-
कत्वर्थतया पुरुषार्थतया च विधিনিषेधयोर्मित्रार्थत्वेनाविरोधाद्वाध्यवाधकत्वात्सिद्धेरशक्यं पशुहिंसनस्य निषेधाधिगतमनर्थहेतुत्वमपाक-
उत्तमित्याशयमनुपसंहरति—तस्मादिति । पशुहिंसादेरङ्गत्वाच्च स्वातन्त्र्येण व्रीह्यादिजन्महेतुत्वेत्वासाङ्ख्य पापान्तरस्य तदेतुत्वे दृष्टान्त-
माह—भावेति । अवरोधाधिकारे श्वादिभावः श्रुतो नेत्याङ्गत्वं श्रुत्यन्तरमाह—यथेति । अनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनो मुख्यत्वे
तत्परिहारापिच्छतेन प्रयत्नगौरवं कर्तव्यमित्युपसंहरतिमिश्रशब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां पूरयित्वा योजयति—
पूर्वमिति । तत्र सौत्रं दृष्टान्तमात्रं व्याचष्टे—पूर्ववदिति । जनेर्मुख्यत्वाच्च व्रीह्यादिष्वनुशयिनस्तत्सुखदुःखभाजो भवन्तीत्युक्तम् ।

यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रम् । एवं ब्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रम् । कुत एतत् । तद्वदेवेहाप्यभिलापात् । कोऽभिलापस्य तद्वद्भावः । कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचित्कर्मव्यापारं परामृशत्येवं ब्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेति परामृशति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति च । अपिच मुख्येऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्ड्वमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र ब्रीह्यादिभावाद्वेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत । अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयादुपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । नच वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्वेषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानम् । चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याक्षमहे ॥ २४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

यत्र त्विति । अपिच 'यो यो ह्यन्नमति यो रेतः स्त्रियां सिञ्चति तद्धृद एव भवति' इति वाक्यशेषे ब्रीह्यादिषु प्रविष्टानुशयिसंस्वादाद्वारा रेतःसिक्पुरुषयोगः श्रुतस्तदन्वथानुपपत्त्यापि जन्मश्रुतिर्न मुख्येत्याह—अपिचेत्यादिना । ब्रीह्यादिरूपदेहनाशे देहिनामुक्तान्तेरवश्यंभावाद्वेतःसिग्योगो न स्यादित्यर्थः । एतेनेति । उक्तानुमानार्थापत्तिभ्याम् । जायत इति श्रुतेर्मुख्यार्थत्वमनुशयिभोगायतनत्वं च ब्रीह्यादेः प्रतिब्रूयादित्यर्थः । ननु ब्रीह्यादेर्भोगा-

भामती

फलसंभवः । पुरुषार्थाया एव न हिंसादिति प्रतिषेधात् । तथाहि—न हिंसादिति निषेधस्य निषेधधीननिरूपणतया यदर्थं निषेध्यं तदर्थं एव निषेधो विज्ञायते । न चैतत् 'नामृतं वदेत्' 'न तौ पशौ करोति' इतिवत्कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातं येनानृतवदनवदस्य निषेधस्य कलथंले निषेधोऽपि कलथः स्यात् । पशौ निषिद्धयोराज्यभागयोः कलथंलेन निषेधस्यापि कलथंलं भवेत् । एवं हि सत्याज्यभागरहितैरप्यज्ञान्तरैराज्यभागसाध्यः कतूपकारो विज्ञायते । तस्मादनारम्भाधीतेन न हिंसादित्यनेनाभिहितस्य विध्युपहितस्य पुरुषव्यापारस्य विधिविभक्तिविरोधात्प्रकृत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यलपरित्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योऽवतिष्ठते । आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृव्यापाराभिधानद्वारेणोपस्थापितत्वात् । केवलं तस्य रागतः प्राप्तस्त्वान्तदनुवादेन नञर्थं विधिरूपसंक्रामति, तेन पुरुषार्थे निषेध्य इति तदधीननिरूपणो निषेधोऽपि पुरुषार्थो भवति । तथा चायमर्थः संपद्यते—यत्पुरुषार्थं हननं तत्र कुर्यादिति । कलथंस्यापि च निषेधे हिंसायाः कतूपकारकत्वमपि कल्प्येत । नच दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनात्पदम् । नच स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये सति संयोगपृथक्त्वे खादिरतादिवदेकत्र संभवतः । तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधो न कलथंलमप्यास्फन्दतीति शुद्धमुखफलमेवेष्टानीं न स्थावरशरीरोपभोगयदुःखफलमपीति । आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात् । अनुशयिनां ब्रीह्यादिसंयोगमात्रं न तु देहत्वमिति । अथैवार्थं उत्तर्गापवादकथनेनोपलक्षितः । अपिच मुख्येऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनीति । ब्रीह्यादिभावमापन्नः खल्वनु-

न्यायनिर्णयः

तथाच तेषां तेषु न संश्लेषमात्रमिति शङ्कते—कुत इति । पूर्ववदिति सूत्रभागस्यार्थद्वयविक्षया प्रयुक्तत्वादर्थान्तरं दर्शयन्परिहरति—तद्वदिति । वायुर्मुख्येत्वादौ ब्रीह्यादिवाक्ये चोक्तिसाम्येऽपि स्थावरदिभावस्यानुशयिनां विरोधिनी पूर्ववाक्ये ब्रीह्यादिवाक्ये वा न काञ्चिदुक्तिरस्तीति शङ्कते—कोऽभिलापस्येति । कर्मपरिणामनिमित्तत्वकथनं विना तद्वन्नोक्तिरदेहत्वप्राप्त्यभावे लिङ्गमिति भुवन्नभिलापस्य तद्वद्भावमाह—कर्मैति । अन्तरेण कर्मव्यापारं ब्रीह्यादितेति नास्ति संकीर्तनमित्याह—कर्मविशेषेणव्यापारस्य निमित्तत्वेनानुक्तिरित्याह—यथेति । अनुशयिनां ब्रीह्यादिभावेन जन्मासिन्धकरणे कर्मव्यापारोक्तिं विनोक्तत्वादाकाशादिभाववदिति फलितमाह—तस्मादिति । किंच ब्राह्मणादिजन्मन्येव रमणीयचरणा इत्यादिकर्मकीर्तनं प्रागपि तज्जन्मनो ब्रीह्यादिभावेन जन्मसत्त्वे व्यर्थं स्यात् । अतो नास्ति पुरस्ताज्जन्मेति श्रुतार्थापत्तिमाह—यथेति । किंच यो यो ह्यन्नमतीत्यादिनोत्तरत्र पुरुषाद्वृत्तिसंबन्धोऽनुशयिनां श्रूयते स च तेषां ब्रीह्यादिभावेन जन्मोपगमेन तद्वदनादौ प्रवासप्रसङ्गादुक्तः स्यादतो न पूर्व मुख्यं जन्मेति श्रुतार्थापत्त्यन्तरमाह—अपिचेति । जीवानां ब्रीह्यादिभ्योऽन्यत्वात्तात्पीडनेऽपि न प्रवासोऽस्तीत्याशङ्काह—यो हीति । अनुशयिनां प्रवासेऽपि का श्रुतिः, तत्राह—तत्रेति । पूर्वोक्तहेतुफलमुपसंहरति—अत इति । यत् जनेर्मुख्यत्वसिद्धेर्भोगस्थानत्वाच्च स्थावरत्वस्य मुख्यमेवानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मेति, तत्राह—एतेनेति । उक्तयुक्त्या जन्मश्रुतेरुपचरितार्थत्वेनेति यावत् । अनुशयिनां वा स्थावरजीवानां वा स्थावरभावस्य भोगस्थानत्वेति विकल्पस्यावश्यकत्वात् नञर्थमिति—उपभोगेति । यदनुशयिनां स्थावरत्वस्य भोगस्थानत्वं तच्च प्रतिब्रूयादिति संबन्धः । द्वितीयमक्षीकरोति—नचेति । केपां तत्तदुपभोगायतनं, तत्राह—भवत्विति । अन्येऽपि न तत्र भोक्तारो ब्रीह्यादिसंश्लेषत्वादननुशयिवित्याशङ्का तदेवपरिणामिपरादित्यनुपाधिरित्याह—अपुण्येति । अनुशयिनामपि ब्रीह्यादिभावानुपभोगपाप-

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्य-
मेवानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनानर्थिकेति तत्परिह्रियते । न, शास्त्रहेतु-
त्वादधर्मार्थमविज्ञानस्य । अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् । अतीन्द्रियत्वा-
न्त्योः अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव
देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन शास्त्राद्वदे धर्मोऽधर्मविषयं विज्ञानं न कस्यचि-
दस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः स कथमशुद्ध इति श-
क्यते वक्तुम् । ननु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगम-
यति । बाढम् । उत्सर्गस्तु सः । अपवादः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति । उत्सर्गापवादयोश्च
न्यवस्थितविषयत्वम् । तस्माद्विशुद्धं कर्म वैदिकं, शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्धमानत्वाच्च । तेन
न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम् । नच श्वादिजन्मवदपि ब्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति ।

भाष्यरत्नप्रभा

यतनत्वानङ्गीकारे पूर्वोक्तशुद्धितस्युत्पत्तिप्रसिद्धिबाध इत्यत आह—नचेति ॥ २४ ॥ वैदिकं कर्माशुद्धं न भवति शास्त्र-
विहितत्वादिति सूत्रार्थं प्रपञ्चयति—अयं धर्म इत्यादिना । शुचौ देशे प्रातःसर्वाकाले जीवनादिनिमित्ते कृतमग्नि-
होत्रं धर्मो भवति स एवाशुद्धिविशेषे मध्यरात्रे मरणादिनिमित्ते कृतः सन्नधर्मो भवतीति निर्णयः शास्त्रैकसाध्य इत्यर्थः ।
ततः किं तत्राह—शास्त्राच्चेति । ननु या हिंसा सोऽधर्म इत्युत्सर्गस्य विशेषविधिना बाधोऽत्र न युक्तः । नाभिचरे-
दिति निषिद्धस्येनस्य पुरुषार्थत्ववत् निषिद्धहिंसादेरापि कर्तृपकारकत्वाविरोधादिति, तत्राह—उत्सर्गापवादयोरिति ।
अयमर्थः—काम्ये कर्मणि सर्वत्र करणांशे रागतः प्रवृत्तिः, अङ्गेषु विधित इति स्थितिः । तथाच श्वेनाख्ये कर्मणि

भामती

शयिनः पुरुषैरपशुका रेतःसिग्भावमनुभवन्ती श्रूयते । तदेतद्ब्रीह्यादिदेहलेऽनुशयिनां नोपपद्यते । ब्रीह्यादिदेहले हि ब्रीह्यादिषु
छनेष्वनहन्तिना फलीकृतेषु च ब्रीह्यादिदेहविनाशादनुशयिनः प्रवसेयुरिति कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः संसर्गमात्रे तु
संसर्गिषु ब्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुशयिनः प्रवसेयुरिति रेतःसिग्भाव उपपद्यते । शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

न्यायनिर्णयः

विशेषवत्त्वं कल्पयितुमुपायैरसंभवमाशङ्क्य निरतिशयपुण्यकारिणां प्रबलपापपरिग्रहाद्योगादल्पपापैश्च स्थावरवासिदमैवमिलाह—
चन्द्रमसस्त्विति ॥ २४ ॥ परोक्तमनुष्य निरखति—अशुद्धमिति । अनुवादं विभजते—यदिति । इष्टादिकारिणोऽनिष्टफलव-
त्स्वसंभवे फलितमाह—इत्यत इति । एतेन गौणी जन्मशुद्धिरिति प्रत्युक्तमिलाह—तत्रेति । ब्रीह्यादिजन्मनो मुख्यत्वे सतीति
शब्दात् । परिहारमवतारयति—तदिति । न वैदिकं कर्माशुद्धमिति प्रतिज्ञायां शास्त्रहेतुत्वादित्युक्तं विवृणोति—अयमिति । अनु-
मानमपि क्त्वादसिन्नैर्न प्रमाणमिलाशङ्क्य दृष्टं सामान्यतोऽदृष्टं वा तदिति विकल्पार्थं प्रत्याह—अतीन्द्रियत्वादिति । द्वितीयं
दूषयति—अनियतेति । तदेव प्रपञ्चयति—यस्मिन्निति । शुद्धे हि देशे सायंप्रातरिलादौ काले जीवनादौ च निमित्ते योऽग्नि-
होत्रादिधर्मो निर्वर्तते स एवाशुद्धे देशे मध्यरात्रादौ काले मरणादौ च निमित्ते कृतः सन्नधर्म इति प्रसिद्धं तथाच न तत्र सामान्यतो-
दृष्टं सावकाशमित्यर्थः । धर्मोऽदिशानं नानुमानिकं किंतु शास्त्रमात्रकृतमित्युक्तं तत्रिगमयति—तेनेति । शास्त्रादेव धर्मोऽदिशानेऽपि
प्रकृते किं जातं, तदाह—शास्त्राच्चेति । दुष्टत्वमपि ज्योतिष्टोमस्य निषेधापिगतमिति सांख्येः शङ्कते—नन्वेति । पशुहिंसायां निषे-
धसामर्थ्योदन्धैर्हेतुत्वमौत्सर्गिकमित्यङ्गीकरोति—बाढमिति । तथापि विधिसामर्थ्यात्तस्य कर्तृपकारित्वेन श्वेनोदेतुत्वमापवादिकु-
पेयमिलाह—अपवाद इति । तयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितविषयत्वादविरुद्धतया न बाध्यबाधकतेत्युक्तं तत्राह—
उत्सर्गेति । पशुहिंसायां निषेधादन्धैर्हेतुत्वं कर्तृपकारो विधेरित्युभयार्थत्वाविरोधेऽपि परिहृयैवानर्थं कर्तृपकारेणां बाहुल्यहेतुत्वमात्रेण
तिरिक्तमर्थकः स्यात् । नच श्वेनेऽपि वैधौ प्रवृत्तिरिति तस्य विक्षिप्तार्थहेतुता । सर्वत्र कामेषु करणांशे रागात्मवृत्तिरितिकृतव्यवस्थां
वैधीत्युपगमात् । ज्योतिष्टोमस्य श्वेनस्यैव काम्यत्वेऽपि नामि चरेदिति वदनिषिद्धत्वाद्गौषोमीयहिंसायामितिकर्तव्यरूपायां प्रवृत्तेर्वि-
ध्यधीनत्वादिविक्षिप्तार्थपक्षमेव । तथाच विधिविधेययोर्विरोधे सावकाशानवकाशान्यायेन व्यवसेति भावः । विधिविधेययोर्विरोधे
फलित्रमाह—सत्यादिति । नादृतं वदेदिति वक्तव्यमित्युक्तरूपे क्षतत्वमावाप्यपुरुषार्थत्वेन प्राप्तहननस्यैव हिंसादिति निषेधादिविदित-
कल्पहिंसायां निषेधाविषयत्वाप्राप्तमर्थहेतुता । किं तु सुखफलत्वमेत्यर्थः । शिष्टैरनुष्ठीयमानमपि देशविशेषे मात्मानादि विबादात्सर्वं
देशान्तरे दृश्यते, तत्राह—अनिन्धमानत्वादिति । वैदिकस्य कर्मणः शुद्धत्वे सिद्धमर्थमाह—नेति । प्रतिरूपं प्रतिकूलमनिष्टमिति
यावत् । कर्मान्तरनिवन्धनस्ताहिं ब्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां भविष्यतीत्युक्तम्, तत्राह—नचेति । इहेति ब्रीह्यादिजन्मनात्यर्थः । वैदे-

तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवसिद्ध वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रमण्डलस्थ-
लितानामनुशयिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावा इत्युपचर्यते ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावा यत्कारणं ब्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव
आज्ञायते—‘यो यो ह्यन्नमस्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति’ (छा० ५।१०६) इति ।
न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति । चिरज्ञातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति । कथमि-
धानुपचरितं तद्भावमद्यमानाज्ञानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत । तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव
रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रीह्यादिभावोऽपि ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ निषिके रेतसि योनेरघिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय
जायत इत्याह शास्त्रम्—‘तद्य इह रमणीयचरणाः’ (छा० ५।१०७) इत्यादि । तस्मादप्यवगम्यते
नावरोहे ब्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रीह्यादिसंश्लेष-
मात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

निषेधेऽपि रागप्राबल्यात् प्रवृत्तिः स्यात् कत्वङ्गर्हिंसादी तु विधित एव प्रवृत्तिर्वाच्या । स च विधिर्यदुत्सर्गप्राप्तमनर्थ-
हेतुत्वं न बाधेत तर्हि प्रवर्तको न स्यात्, प्रवर्तकत्वे वा विधिरनर्थाय स्यात्, अतो निरवकाशो विधिः सावकाश-
मुत्सर्गमविहितर्हिंसादिषु स्थापयतीति । इदं च निषेधशास्त्रस्य हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्तिमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुत-
स्तस्य रागप्राप्तर्हिंसाविषयत्वाद्बहिर्हिंसायामप्रवृत्तेर्नोद्युत्त्वशङ्कावसर इति द्रष्टव्यम् । प्रतिरूपं दुःखरूपं तस्य फलं नेति
योजना । इह ब्रीह्यादिभावे कश्चिदधिकारः कर्मपरामर्शो नास्तीत्युक्तम् ॥ २५ ॥ अथ ब्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्भावः
श्रुतः । तत्रास्त्यनुशयिनो रेतःसेककर्तृत्वायोगाद्योगमात्रं वाच्यं तद्वदुपक्रमेऽपि योग एवास्त्येयः, अन्यथोपक्रमोप-
संहारयोर्विरोधः स्यादिति मत्वोक्तम्—इत्यविरोध इति ॥ २६ ॥ योनेः शरीरश्रुतेर्न ब्रीह्यादिशरीरत्वमनुशयिनामिति
सूत्रार्थः । एवं कर्मिणां गत्यागतिसंसारो दुर्वार इत्यनुसन्धानात् कर्मफलाद्वैराग्यं तत्त्वज्ञानसाधनं सिद्धमिति पादार्थ-
मुपसंहरति—इति सिद्धमिति ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पादकृतौ शारीरक-
मीमांसाख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

भामती

रेतःसिग्योगोऽथ । सद्यो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिरज्ञातः प्रौढयौवनः, तस्मादपि संसर्गमात्रमिति
गम्यते ॥ २६ ॥ तत्किमिदानीं सर्ववैवानुशयिनां संसर्गमात्रं तथाच रमणीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव आपद्येतेति
नेत्याह—**योनेः शरीरम् ।** सुगमम् ॥ २७ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

न्यायनिर्णयः

षिकोऽधिकारोऽसाधारणो हेतुः । अनुशयिनां तद्भावोक्तिस्तर्हि कथमित्याशङ्काह—अत इति ॥ २५ ॥ किंच वाक्यशेषे संयोगसैवं
तद्भावस्य श्रुतेरुपक्रमेऽपि तद्भावः संयोगान्नाधीनस्त्वित्याह—**रेतःसिगिति ।** यत्वं व्याकरोति—इत्यत्रेति । प्रकृतोपयोगित्वेनात्रम-
क्षकं तत्त्वत्वेन निश्चिनष्टि—**यो रेत इति ।** तद्भूय एव भवतीति श्रुत्या तद्भावमेवानुशयिनां प्रतिपद्यत इत्युच्यते न संयो-
गमात्रमित्याशङ्काह—**नचेति ।** अथेत्यद्यमानाज्ञानुगतोऽनुशयी वाक्यं वा प्रकृतमुच्यते । रेतःसिग्ः स्वभावालोचनया मुख्यस्य तद्भाव-
वसायोगं स्फोरयति—**चिरेति ।** अनुशयित्वभावाल्लोचनयापि तमेवार्थं समर्थयते—**कथमिति ।** मुख्यस्य तद्भाववसायोगे फलि-
तमाह—**तत्रेति ।** तथापि ब्रीह्यादिभावे किं जातं तदाह—**तद्वदिति ।** अन्यथोपक्रमोपसंहारयोर्विरोधः स्यात्तत्परिहारायमुप-
संहारवदुपक्रमोऽपि नेत्यह इत्याह—**इत्यविरोध इति ॥ २६ ॥** तर्हि सर्वत्रानुशयिनां संसर्गमात्रमिति त्राद्यण्योनिसित्यादिकापि
श्रुतिरूपचरितार्थेलाशङ्क्योक्तम्—**योनेरिति ।** यत्वं व्याकरोति—**अथेत्यादिना ।** शरीरवत्त्वस्य विशिष्टावसरत्वं दर्शनाद्ब्रीह्यादिषु
नानुशयिनां तद्वत्त्वं नापि सुखाद्यनित्यत्वमिति फलितमाह—**तस्मादिति ।** अनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मा मुख्यमुपपाधाधिकरणार्थमुपसं-
हरति—**तस्मादिति ।** तदेवमिष्टादिकारिणामनिष्टादिकारिणां चारोहाकरोरूपसंसारगतौ सिद्धायां ततो वैराग्यमधिकारिविशेषणतया
वाक्यार्थवैसाधनं दृढीकृतं भवतीति पादार्थमुपसंहरति—**इति सिद्धमिति ॥ २७ ॥** इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमुद्गा-
भन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां शारीरकभाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य गत्यागतचिन्तया वैराग्यनिरूपणाख्यः प्रथमः पादः ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

सत्या मिथ्याभाव स्वमसृष्टिः सत्या श्रुतीरणात् ॥ जाग्रदेत्यादिशिष्टत्वादौ चरेणैव निर्मिता ॥ १ ॥
देशकालाद्यनौ विख्याद्वाधितत्वाच्च सा मृषा ॥ अभावोक्तैर्देवतासाम्याजीवातुवादतः ॥ २ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चाश्रिविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतप्रभेदः प्रपञ्चितः । इदानीं तु तस्यैवावस्थामेदः प्रपञ्चयते । इदमामनन्ति—‘स यत्र प्रखपिति’ (बृ० ४।३।९) इत्युपक्रम्य ‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्तरयोगान्पथः सृजते’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादि । तत्र संशयः—किं प्रबोध इव स्वमेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यते संध्ये तथ्यरूपा सृष्टिरिति । संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् ‘संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्’ (बृ० ४।३।९) इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्वा संधौ भवतीति संध्यम् । तस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः—यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह

आन्तरजगत्प्रभा

संध्ये सृष्टिराह हि । उक्तवैराग्यसाध्यस्तत्त्वंपदार्थविवेको वाक्यार्थज्ञानसाधनमस्मिन् पादे निरूप्यत इति पादयोर्हेतुसाध्यभावसंगतिमाह—अतिक्रान्त इति । साधनविचारत्वादेवास्मात् पादस्यासिद्ध्यर्थे संगतिः । अस्मिन् पादे ‘न स्थानतोऽपि’ इत्यतः प्रागुद्देश्यत्वेन प्रथमं जिज्ञासितत्वं पदार्थोऽवस्थाद्वारा विविच्यते, तदारम्भापादसमासे विविच्यतत्पदार्थविवेकाः, तत्र पूर्वं गत्यागतचित्त्वन्त्या जाग्रदवस्था निरूपिता तदनन्तरभाविनी स्वप्नावस्था श्रुत्युक्तं विषयीकृत्य तत्र स्वमे रथादिसृष्टपक्षेऽहोस्वित्त्वमोक्तेश्च संशयं वदन् पूर्वपक्षसूत्रं योजयति—तत्र संशय इत्यादिना । स्वप्नरथादयो जाग्रदवस्थाविवृत्त्यावहारिकसत्ताका उत श्रुक्तिरजतवत् प्रातीतिका इति संशयार्थः । आरम्भणाधिकरणे प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वविषेधादिति भवत्यस्यम् । अत्र पूर्वपक्षे जाग्रद्वत् स्वप्नाजीवस्य विवेकासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रातीतिक-

आमती

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ इदानीं तु तस्यैव जीवस्यावस्थामेदः स्वयंज्योतिष्सिद्ध्यर्थं प्रपञ्चयते—किं प्रबोध इव स्वमेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयो-रुभयोरपि समर्थोमीयामयत्वं तथापि यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्तु निवर्तते । एवं किं स्वप्नसृष्टिराहोस्वित् प्रतिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थः । द्वयोः इहलोकपरलोकस्थानयोः । संधौ भवं संध्यम् । ऐहलौकिकचक्षुराद्यव्यापाराद्रूपद्विधासाक्षात्कारोपजननादनेहलौकिकं पारलौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतोऽप्र-

न्यायनिर्णयः

संसारगतनिरूपणेन ततो दृढीकृतवैराग्यस्य वाक्यार्थोपगतये तत्त्वमर्थो संशोधयितुं पादमारम्भाणस्त्वमर्थस्य जाग्रदवस्था संसारनिरूपणेनैव निरूपितेत्युपेक्ष्य स्वयंज्योतिष्सिद्ध्यर्थे स्वप्नावस्थां वक्तुं पूर्वपक्षयति—संध्ये सृष्टिरिति । इत्तमनूय पादसंगतिमाह—अतिक्रान्त इति । संसारस्य पुनः पुनरोद्धारोद्भवोद्भवत्वाच्चसिद्ध्यर्थे विरक्तस्य वाक्यार्थान्धानात् पदार्थशोधनाय द्वितीयपादारम्भः । तत्रापि त्वमर्थस्योद्देश्यत्वात् ‘न स्थानतोऽपि’ इत्यतः प्राक्तनस्यावस्थानिरुक्तत्वप्रतिपादनाय प्रयत्नते । ततश्चा पादसमासेतत्पदार्थो विविच्यते । तत्रापि स्वयंज्योतिष्प्रकाशार्थं स्वप्नावस्था प्रथमं व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । आरम्भणाधिकरणे स्वप्नस्य मायामयत्वं सिद्धकृत्य जाग्रदवस्थाया मायामयत्वं निरूपितम् । इदानीं तदेव स्वप्नस्य मायामयत्वं प्रकटयितुं तद्विषयवाक्यमुदाहरति—इदमिति । तस्मिन्वाक्ये स्वामीं सृष्टिमधिकृत्य रथादिसर्गाज्ञानाद्रथाद्यभावाज्ञानाच्च संशयमाह—तत्रेति । पारमार्थिकत्वमर्थे जिज्ञासमर्थत्वमित्यभिप्रेत्य प्रबोध इवेत्युदाहरणमन्यथा तत्रापि वास्तव्याः सृष्टेरनिष्ठत्वेन साध्यवैकल्यात् । मायामयत्वं प्रातीतिकसत्तामात्रोपेतत्वम् । अत्र च त्वमर्थस्य स्वप्नावस्थानिरूपणेन ततो निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिषः शुद्धतया वाक्यार्थान्वयवित्वेन तदेतदुपलब्धीति तत्प्रतिपादनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे स्वप्नस्य सत्यतया ततो निष्कर्षयोगादशुद्धस्यास्वयंज्योतिषो वाक्यार्थान्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य मिथ्यात्वात्ततो निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिष्प्राप्तदत्त्वत्वेन तद्वीहेतुत्वमिति मत्वा पूर्वपक्षमुपादत्ते—तत्रेति । प्रतिकां विवृण्वन्नादौ संध्यशब्दार्थमाह—संध्यमितितीति । तत्र सानमाह—वेद इति । प्रथमप्रयोगाभावे कथं वैदिकप्रयोगातिद्विराशाङ्कं यौगिकत्वात् तदपेक्षेत्याह—द्वयोरिति । ऐहिकाश्रमिकं च यदेन्द्रियकं रूपादिज्ञानं तस्मात्पादानुदयाच्च स्वप्नस्थानं तयोः संध्यमुक्तम् । स्थूलदृशनस्य चाभावाद्वासनामयज्ञानस्य तत्र भावाद्यभोधसंप्रसादयोर्वा संध्यं स्वप्नस्थानमिति विवेकव्यम् । पदार्थमुक्त्वा प्रतिकां पूरयति—तस्मिन्निति । स्वप्नसृष्टेर्न सत्यत्वं मानाभावादित्याह—कुत इति । श्रुतिं प्रमाणयन्नुक्तमाह—यत इति । बाह्यरथाद्यभावेऽपीत्यर्थशब्दः । न केवलं सृष्टिश्रुत्या स्वप्न-

‘अथ रथात्रथयोगान्पथः सृजते’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादि । स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

अपिचैके शास्त्रिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातरामात्मानामनन्ति—‘य एष सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मामाणः’ (कं० ५।८) इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन् । न । ‘शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व’ (कं० १।२३) इति प्रकृत्यान्ते ‘कामानां त्वा कामभाजं करोमि’ (कं० १।२४) इति प्रकृतेषु तत्र तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्’ (कं० २।१४) इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि—‘तदेव शुक्रं तद्वह्न तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः धिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन’ (कं० ५।८) इति । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिता-श्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथाच श्रुतिः—‘अथो खवाहुर्जागरितदेश

भाष्यरत्नप्रभा

द्वयसाक्षितया विवेकात् स्वयंज्योतिष्सिद्धिरिति फलम् । समूपांः सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकाननुभवे सति वासना-मात्रेण इमं लोकं स्मरतः कर्मबलाद्बुद्धे मनसा परलोकस्फूर्तिरूपः स्वप्नो भवति, सोऽयं लोकद्वयसम्बन्धो भवतीति संध्यः स्वप्नः । तथाच श्रुतिः—‘तस्मिन् संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदं च परलोकस्थानं च’ इति । अयं स्वप्नः कादाचित्क इत्यख्या नित्यस्वप्नस्य प्रबोधसंप्रसादसंभिभववसुक्तम् । अन्ये तु मल्यचक्षुराद्यजन्त्यरूपादिस-क्षात्कारवत्त्वं परलोकलक्षणं, दैवचक्षुराद्यजन्त्यतद्वत्त्वं मल्यलोकलक्षणं च स्वप्नेऽस्तीति लक्षणतो लोकद्वयस्पर्शित्वात् नित्यस्वप्नस्यैव लोकद्वयसंध्यत्वं ग्रामद्वयस्पर्शिमार्गस्य तत्संध्यत्ववदिति व्याचक्षते । न केवलं श्रुत्या स्वप्नार्थानां व्या-हारिकसत्यत्वं किंतु सकर्तृकत्वादपीत्याह—स हि कर्तेति ॥ १ ॥ किंच स्वप्नार्थाः सत्याः, प्राज्ञनिर्मितत्वात्, आका-शादिवदिति सूत्रार्थमाह—अपिचेत्यादिना । रुढिमाशङ्क्य प्रकरणाग्निरस्तीति—नन्वित्यादिना । यः सुषुप्तौ निर्व्या-पारेषु करणेषु जागर्ति तदेव शुक्रं स्वप्रकाशं ब्रह्मैतत् । स्वप्नस्य जाग्रदर्थैः समानदेशत्वश्रुतेरभेदश्रुतेश्च सत्यत्वे तात्पर्य-

भाष्यतो

त्युत्पन्नत्वेन न पारलौकिकम् । नच न रूपादिसाक्षात्कारोऽस्ति स्वप्नदृशः । तस्मादुभयोर्लोकयोरस्यान्तरालमिति ब्रह्मात्मभा-वसाक्षात्कारात्प्राक् तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । अयमभिसंधिः—इह हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहरणं तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते । प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्नप्रमाणमुदाहृतम् । ज्ञानं यमर्थमवबोधयति स तथैवेति युक्तम् । तथाभावस्य ज्ञानारोहात् । अतयात्मस्य ज्ञप्रतीयमानस्य तथाभावप्रमेयविरोधेन कल्पनास्पदत्वात् बाधकप्रत्ययादतथात्ममिति चेत् । न । तस्य बाधक-त्वासिद्धिः । समानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विरुध्यते । बलवदबलवत्त्वानिश्चयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते । न चेह समानविषयत्वं, कालमेवेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथाहि क्षीरे दृष्टं कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दृष्टं कालान्तरे शुक्तिर्भवेत् । नानारूपं वा तद्वत्तु । तद्यस्य तीव्रातपह्णान्तिसहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति । तस्य तु केवलमा-लोकमात्रोपकृतं, स तस्यैव शुक्तिरूपतां गृह्णाति । एवमुत्पलमपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भानिभिव्यक्तं नीलतया गृह्णाते । प्रदीपानिव्यक्तं तु नक्तं लोहिततया । एवमसत्यां निद्रायां सतोऽपि रथावीच गृह्णाति निद्राणस्तु गृह्णातीति सामग्री-भेदाद्वा कालमेदाद्वा विरोधाभावात् । नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवदबलवत्त्वनिर्णयः । द्वयोरेव स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनि-गमनाहेतोर्भावात् । तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः । तत्सिद्धमेतत् । विवादास्पदं प्रत्ययाः, सम्यग्धः, प्रत्ययस्त्वात्, जाग्रत्स्वप्नादिविप्रत्ययवदिति । इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति—‘अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते’ इति । नच ‘न तत्र रथा

न्यायनिर्णयः

सृष्टेः सत्यत्वं सकर्तृकत्वादपि तस्माज्जागरितसृष्टिवदर्थक्रियासामर्थ्यं सत्यत्वमेष्टव्यमिलाह—स हीति ॥ १ ॥ किंच विमताः सत्याः, निर्मितत्वाज्जाग्रद्विमततयादिवदिलाह—निर्मातारं चेति । निर्मितान्कामान्विनिधेति—पुत्रादयश्चेति । निर्मातारं चेत्यादि व्याक-रोति—अपिचेति । सुषुप्तौ करणेषु निर्व्यापारेष्विति यावत् । स त्वया पृष्ट आत्मेति शेषः । कामशब्दस्य यौगिकार्थमाह—पुत्रावय-श्चेति । रुढियोगमपहरतीतिन्यायेन शङ्कते—नन्विति । प्रकरणविरोधाभावात् रुढिरित्याह—नेत्यादिना । तत्रेति य एष इत्यादि यत्र श्रुतं तत्रैव प्रकरणं श्रुति यावत् । परकर्तृकत्वादपि सत्यैव स्वप्नसृष्टिः संप्रतिपन्नवदिलाह—प्राज्ञं चेति । तद्विषयं प्रकरणं प्रकटयति—प्राज्ञस्येति । तद्विषयं वाक्यशेषमपि विशदयति—तदिति । दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात् प्रमाह—प्राज्ञेति । हेत्यसिद्धिमाशङ्क्य कल्पिजीवकर्तृकत्वश्रवणोऽपि जीवस्य प्राप्ताभेदात् ब्रह्माणस्तद्वावात्प्राप्तकर्तृकतेति । मत्वा द्वाष्टान्तिकमाह—तथेति । स्वप्नजागरितयोस्तु-व्यदेशत्वश्रवणादपि स्वप्नस्य सत्यत्वेत्याह—तथाचेति । स्वप्नमात्रद्विरोधार्थेनश्रुत्यापि स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वेत्याह—यानीति । उक्त-

एवास्यैव इति यानि ह्येव जाग्रदवस्थयति तानि सुप्तः' (बृ० ४।३।१४) इति स्वप्नजागरितयोः समा-
नन्यायतां श्रावयति । तस्मात्तत्त्व्यरूपैव संध्ये सृष्टिरिति ॥ २ ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह—

मायामात्रं तु कार्त्तव्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायैव संध्ये सृष्टिर्न
परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः—कार्त्तव्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । नहि कार्त्तव्येन परमार्थवस्तुध-
र्मणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्तव्यमभिप्रेतं देशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च । नहि
परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते । न तावत्स्वप्ने रथादीनामु-
चितो देशः संभवति । नहि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत् । बहिर्दे-
हात्स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नम्—'बहिष्कुलायाद-
मृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्' (बृ० ४।३।१२) इति स्थितिगतिप्रत्ययमेदं च नानि-
ष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमश्रूयतेति । नेत्युच्यते । नहि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनश-
तान्तरितं देशं पर्यंतुं विपर्यंतुं च ततः सामर्थ्यं संभाव्यते । कच्चिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्राव-

भाष्यब्रह्मभा

मित्याह—अथो खत्वाहुरिति ॥ २ ॥ स्वप्नरथादयः प्रातीतिका जाग्रदथादौ क्लृप्तसामग्रीं विना दृष्ट्वाच्छुक्तिरूप्या-
दिबहिर्दिति सिद्धान्तयति—तुशब्द इत्यादिना । चिन्मामात्रनिष्ठाऽविद्या चित्वावच्छेदेन जीवेऽपि स्थिता रथाद्याकारा
मायेति सूत्रभाष्ययोक्तुं मायाविद्ययोरेभेदज्ञापनाय मात्रपदेन तु सति प्रमातृत्वाध्यत्वरूपस्य व्यावहारिकसत्यस्य
निरास उक्तः । कार्त्तव्यमत्र जाग्रति या क्लृप्तसामग्री, तज्जन्यत्वं परमार्थवस्तुनो जाग्रदर्थस्य कार्यस्य धर्मः । सत्यत्व-
व्यापकः तदभावे स्वप्ने विवृणोति—न तावदित्यादिना । संवृते सङ्कीर्णं, पर्यंतुं गन्तुं, विपर्यंतुमागन्तुं, श्रावयति

भाष्येति

न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति' इति विरोधादुपचरितार्थां सृजत इति श्रुतिर्व्याख्येया । सृजत इति हि श्रुतेर्बहुश्रुतिस्त्वंवादात्प्र-
माणान्तरसंवादाच्च बलीयस्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्त्वेन व्याख्यानात् । जाग्रदवस्थादर्शनयोग्या न
सन्ति न तु रथान् न सन्तीति । अत एव कर्तृश्रुतिः शाखान्तरश्रुतिरुदाहृता । प्राज्ञकर्तृकलाचास्य पारमार्थिकत्वं विद्यदादि-
सर्गवत् । नच जीवकर्तृकलाञ्चा प्राज्ञकर्तृकलामिति सांप्रतम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्रावर्मात्' इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् । जीव-
कर्तृकत्वेऽपि च प्राज्ञाभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपिच जाग्रत्प्रत्ययसंवादावन्तोऽपि स्वप्नप्रत्ययाः केचिदुच्यन्ते । तद्यथा
स्वप्ने शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्यानुलेपनो ब्राह्मणायनः प्रियव्रतं प्रत्याह—प्रियव्रत, पद्ममेहनि प्रातरवेवैराप्रायमृमिदानेन
नरपतिस्त्वं मानयिष्यतीति । स च जाग्रत्प्रत्ययस्य मानमनुभूय स्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते । तस्मात्संध्ये पारमार्थिकी
सृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥ इति प्राप्ते उच्यते—मायामात्रं तु कार्त्तव्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । इदमत्राकृतम् । न
तावत् शीरस्येव दधि रजतस्य परिणामः शुक्तिः संभवति । नहि जालीश्वरगृहे विरस्थितान्यपि रजतभाजनानि शुक्तिभा-
जमनुभवन्ति इदमन्ते । न चेतत्स्य रजतानुभवसमयेऽन्योऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभावमनुभवति प्रत्येति च । न चोभ-
यरूपं वस्तु । सामग्रीमेवास्तु कदाचिदस्य तोयभावोऽनुभूयते कदाचिन्मरीचिवेति सांप्रतम् । पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे
तत्साध्यामुदन्त्योपशमलक्षणार्थकिंवा कुणोन्मरीचिसाध्यामपि रूपप्रकाशलक्षणात् । न मरीचिभिः कस्यचित्पूज्य उदन्त्यो-

न्यापनिर्णयः

श्रुतेस्तात्पर्यमाह—स्वमेति । बाध्यत्वेन मिथ्यात्वमाशङ्क्य जागरितसृष्टेः श्रुत्या बाध्यत्वेऽपि तत्त्वसाक्षात्काराभ्यागुच्यतेः सत्यत्ववद-
स्यापि स्वप्नस्य सत्यत्वेलाह—तस्यादिति । स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे तद्विशिष्टात्मनोऽनुज्ञेनं वाक्यार्थान्वयितेयुपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २ ॥
पूर्वपक्षादुवादेन सिद्धान्तं सूत्रयति—एवमेति । अक्षरव्याख्यामारभते—तुशब्द इति । पक्षव्यावृत्तिमेव व्यावर्त्तयितुवादेन व्य-
नक्ति—नैतदिति । पूर्वपक्षनिषेधं प्रतिपाद्योत्तरपक्षं प्रतिजानीते—मायेति । मायाविषयोर्भेदो नेति वक्तुं सूत्रमाध्यवर्गीयाशब्दः ।
सुप्ते मात्राशब्देन सति मातरी बाध्यत्वं नाम आतिनिन्दितं स्वप्नस्य जाग्रदैलक्षणं विचक्षितम् । श्रुतिरुचिस्त्वं स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वो-
क्तेर्नयं प्रतिषेधेति शङ्कते—कुत इति । तथोरन्यथासिद्धेर्ब्रह्ममाणत्वं मत्वा हेतुमवतार्यं व्याकरोति—कार्त्तव्येनेति । परमार्थवस्तुधर्मो
योग्यदेशकालनिमित्तसाहित्यम् । वस्तुत्वस्य कार्त्तव्येन व्याप्तत्वात्तथाव्यक्त्यभावे तद्यायं वस्तुत्वमपि व्यावर्त्तयतेत्यर्थः । एकस्यापि सर्वा-
त्मनाऽनभिभक्तोः सर्वत्र वस्तुत्वव्यावृत्तिरित्याश्रित्यति—किमिति । अतिप्रसङ्गं प्रत्याख्यातुमिदं कार्त्तव्यं व्याचष्टे—देशेति । स्वप्ने-
ऽपि तत्सिद्धिमाशङ्क्याह—नेत्यादिना । तत्र स्वप्ने योग्यदेशायोगं विवृणोति—न तावदिति । यत्र स्वप्नो दृश्यते स एव रथा-
दीनां योग्यो देशः स्यादित्याशङ्क्य स हि देहादन्तर्बहिर्देहिने विकल्प्यायं प्रत्याह—नहीति । द्वितीयं शङ्कते—स्यादिति । तत्रो-
पपत्तिमाह—देशेति । तत्रैव द्वितीमाह—दर्शयतीति । देशाद्वहिरिव स्वप्नमीरित्यत्र सूक्त्यन्तरमाह—स्थितीति । अन्तरेव वा
स्वप्नो न बहिरित्याह—नेतीति । बहिर्गेतसात्त्वानियमात्रैव प्रबोधप्रसङ्गादपि न स्वप्नो बहिरित्याह—कचिचेति । श्रावयति

यति कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाऽभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति । देहा-
च्चेदपेयात्पञ्चालेषु प्रतिबुध्यते न तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन
देशान्तरमश्रुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं दे-
शान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधाव्यंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वस्तुभू-
तमर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे स्वप्नम्—‘स यवैतत्स्वप्नयया चरति’
इत्युपक्रम्य ‘स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते’ (बृ० २।१।१८) इति । अतश्च श्रुत्युपपत्ति-
विरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिगौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायामृतश्चरित्वेति । यो हि वसन्नपि
शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति । स्थितिगतप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति
विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः । कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते

भाष्यरत्नप्रभा

प्रबुद्धो जनः, पार्श्वस्थान्प्रतीति शेषः । एतत्स्वप्नं यथा स्वात्तया यत्र काले स्वप्नयया वृत्त्या चरति तदा स्वशरीरे यथेष्टं
चरतीत्यर्थः । बहिरिवेति । कुलायाद्देहात् बहिरिवामृत आत्मा चरित्वा यत्र कामं यथेष्टमीयते विहरतीत्यर्थः ।
गुणमाह—यो हीति । देहाभिमानहीनत्वगुणेन बहिष्ठवद्देहस्योऽपि बहिरित्युक्त इत्यर्थः । एवं सति श्रुत्युक्तिभ्यां
अन्तरेव स्वप्ने सतीत्यर्थः । विप्रलम्भो विभ्रमः योग्यदेशाभावमुक्त्वा कालाभावमाह—कालेति । अत्र रात्रिसमये-

भामती

पशाम्यति । नच तोयमेव द्विविधमुदयोपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थंक्रियाकारिलव्याप्तं तोयत्वं मात्रयापि
तामकुर्वतोयमेव न स्यात् । अपिच तोयप्रत्ययसमीचीनत्वायास द्वैविध्यमभ्युपेयते तच्चाभ्युपगमेऽपि न सेद्धमर्हति ।
तथाहि—असमर्थविधापाति तोयमेतदिति मन्वानो न तृष्णयापि मरीचितोयमभिधावेत् यथा मरीचीनमुभवत् । अथा-
शक्तमभिमन्यमानोऽभिधावेत् । किमपराद्धं मरीचि तु तोयविपर्यसेन सर्वजनीनेन यतमतिलङ्घ्य विपर्यासान्तरं कल्प्यते । नच
क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुल्लाङ्घनप्रत्ययवद्वा तोयमरीचिविज्ञाने समुचित्वावगाहिनी, खानुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बन्धबाधकभा-
वावभासानात् । तत्रापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्यमुत्तरं तु बाधकं शुक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकलात्प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात्प्रा-
क्प्रापकभावेन शुक्लेप्राप्तायाः प्रतिषेधात्संभवात्पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानमपवाधितुमर्हति । तदपवादार्त्तकं च खानु-
भवादवसीयते । यथाहुः—‘आगामिलादवाधिला परं पूर्वं हि जायते । पूर्वं पुनरवाधिला परं नोत्पद्यते क्वचित्’ । नच
वर्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्यागोचरयन्न भविष्यता स्वसमयवर्तिनीं शुक्तिं गोचरयता प्रत्ययेन बाध्यते, काल-
भेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । मा नामास्य ज्ञासीत्यलक्षं भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि लनुमानमुपकारभावहेतुमिवासति विना-
शप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिरं रजतत्वादनभूतप्रत्यभिज्ञात्तत्त्वतः ।
तथाच रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथाच भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं, रजतं व्यामुयादिति विरो-
धाच्छुक्तिज्ञानेन बाध्यते । यथाहुः—‘रजतं शुद्धमात्रं हि चिरस्थायीति शुद्धते । भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन
तत् ।’ इति । प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति शुद्धत इति केचिद्व्याचक्षते । तदयुक्तम् । यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्ष-
गोचरः शकैरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं, तदयुक्तम्, कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगायोगात्तदुपहित-
स्तीव्रो व्यापिलस्यातीन्द्रियत्वात् । नच प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्तमानमप्याकलयेत । तस्मादल-
न्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविनश्यदवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्थायीति शुद्धत इति मतव्यम् ।
अत एवैतत्सूक्ष्मतरे कालव्यवधानमविवेचयन्तः सौगताः प्राहुः, द्विविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य ग्राह्यत्वाध्यवस्येयश्च । ग्राह्यक्षणे
एकः स्वलक्षणोऽध्यवस्येयश्च संतान इति । एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यत्तु सत्यं स्वप्नदर्शनमुक्तं तत्राप्या-
ख्यात्रा ब्राह्मणायनेनाख्याते संवादाभावात् । प्रियत्रयाख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयितुमर्हति । तादृशस्यैव
बहुलं विसंवाददर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कार्त्तर्येनानभिर्व्यक्ति विवृण्वता । रजन्यां सुप्त इति । रजनी-

न्यायनिर्णयः

स्वप्नद्रष्टा प्रबुद्धः सन्पार्श्वस्थानिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—देहाच्चेदिति । इतश्च देहाद्देहान्तरं गत्वा न स्वप्न-
धीरित्याह—येनेति । न स्वप्नो देशान्तरं गतस्येत्येव हेत्वन्तरमाह—यथेति । तदेव व्यतिरेकेणोपादयति—परिधाव्यंश्चेति ।
देहाद्देहान्तरं गच्छन्निति यावत् । न केवलं स्वप्नोऽन्तरेत्युपपन्नं किंतु श्रौतश्चेत्याह—दर्शयतीति । एतदिति स्वप्नवाचि क्रियाविशेष-
णम् । स्वप्नयथेति वृत्तिविशेष्यते । अन्तरेव स्वप्नस्येत्यर्थं तर्हि बहिष्कुलायश्रुतिरिति, तत्राह—अतश्चेति । कथं शरीरे वसतो बहिर-
वेत्युक्तिरित्याहङ्कोपचारे निमित्तमाह—यो हीति । यत्तु स्थितिगतप्रत्ययभेदसममजस्य स्वप्नो बहिरिति, तत्राह—स्थितीति ।
एवं सतीति । श्रुतिश्रुतिगामन्तरेव स्वप्ने सिद्धे सतीत्यर्थः । विप्रलम्भो विभ्रमः । योग्यदेशायोगं स्वप्नस्योक्त्वा तात्कालायोगं
स्पष्टयति—कालेति । अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमालादौ वर्षान्तरे वासरो भवतीति भारत इत्युक्तम् । विधान्तरेण कालविसंवादमाह

वर्षे मन्यते । तथा मुहूर्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहुवर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्ध्यते कर्मणे बोधितानि विद्यन्ते । करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति । रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारुणि वा । बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे । स्वप्न एव चैते सुलभवाधा भवन्ति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात् । रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम्—‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति’ (बृ० ४।३।१०) इत्यादि । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वाच्चर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्धोऽस्तीति । नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साधवसाधुनोः । तथाहि श्रूयते—‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्सिन्धुस्वप्ननिदर्शने’ (छा० ५।२।९) तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स पतं हन्ति’ इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः—‘कुञ्जरादोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि’ इति । मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिना भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् । यदुक्तम् ‘आह हि’ इति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यम् । यथा लाङ्गलं गवादीनुद्धहतीति निमित्तमात्रत्वादिवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्धहति । एवं निमि-

भाष्यरत्नप्रभा

ऽपि केतुमालादिवर्षान्तरे वासरो भवति इति भारत इत्युक्तम् । पूर्वपक्षानुमानानां जाग्रदर्थदृष्टान्ते कृतसामग्रीजन्यत्वमबाधयोग्यत्वं चोपाधिरिति सूत्रत्राप्यर्थम् ॥ ३ ॥ स्वप्नस्य आन्तिमात्रत्वे तत्सूचितोऽप्यर्थः सत्यो न स्यादिति शङ्कोः चरत्वेन सूत्रान्तरं व्याचष्टे—मायेत्यादिना । मन्त्रेण देवताप्रहणौपनिषेवया वा स्वप्नाः सत्यसूचकाश्चेत् सत्याः स्युरित्यत आह—तत्रापि भवतु नामेति । सत्यहर्षदेवोरपि शुक्तिरूपस्य सत्यत्वादौनादिति भावः । यथा कृषिद्वारा लाङ्गलस्य गवादिजीवननिमित्तत्वं तथा स्वप्नभोक्तुरदृष्टद्वारा स्वप्नसृष्टिनिमित्तत्वं न तु कुम्भं प्रति कुम्भकारस्येव साक्षात् स्वप्नकर्तृत्वं सामग्र्यभावबाधयोरुक्तत्वादित्याह—यदुक्तमित्यादिना । तथाच स्वप्नस्य सकर्तृत्वं मुख्यं

भाष्यती

समयेऽपि हि भारतादिवर्षान्तरे केतुमालादौ वासरो भवतीति भारते वर्षे इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । दर्शनं सूचकं तच्च स्वरूपेण सत् । असत्तु दृश्यम् । अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपसाध्याश्रमभातुविसर्गादयो

न्यायनिर्णयः

—तथेति । योग्यकालयोग्यमुक्त्वा तादृङ्निमित्तायोगमाह—निमित्तान्यपीति । बुद्ध्यर्थं योग्यनिमित्तायोगं साधयति—करणेति । अथेति स्वप्नदृष्टरक्तिः । कर्मायं योग्यनिमित्ताभावमाह—रथादीति । अजावासंभवं विभजते—बाध्यन्ते चेति । न केवलं प्रबोधे बाध्यत्वं स्वप्नेऽपीत्याह—स्वप्न इति । आदावन्ते च व्यभिचारधीर्गरेऽपि तुल्येत्याशङ्क्य विशेषमाह—रथोऽयमिति । न केवलमध्यक्षे स्वप्ने रथादीनां बाध्यत्वं किंतु क्षुत्तमपीत्याह—स्पष्टं चेति । योग्यदेशाद्यभावेन सिद्धमर्थसु पसंहरति—तस्मादिति ॥ ३ ॥ स्वप्नस्य मायामात्रत्वे शुभाशुभफलत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—सूचकश्चेति । सूत्रव्याचलामाशङ्क्याह—मायेति । विरोधार्थं प्रत्याह—नेतीति । तत्र प्रथमं क्षुतिविरोधं निरस्यति—सूचकश्च हीति । स्वप्नो भविष्यतः साधुनः सूचक इत्यत्र क्षुतिसुक्ता तादृशोऽसाधुनोऽपि सूचकोऽसावित्यत्र क्षुतिमाह—तथेति । अन्वयव्यतिरेकविरोधसमाप्तिं स्फुटयति—आचक्षते चेति । इतश्चोभयविरोधवैयर्थ्यमिल्याह—मन्त्रेति । तद्वि शुभाशुभसूचकत्वानुपपत्त्या स्वप्नस्य सत्यत्वाच्च मायामात्रत्वमित्याशङ्क्यार्थक्रियाकारित्वेऽपि परमार्थत्वाभावाभिप्रायत्वमित्याह—तत्रापितीति । स्वप्नस्य सत्यसूचकत्वेऽपीति यावत् । द्विविधविरोधसमाप्तिफलमुपसंहरति—तस्मादिति । परोक्तमनूय दूषयति—यदित्यादिना । तदिति क्षुत्तस्य लघुत्वादिवचनम् । एवं सतीति पूर्वोक्तन्यायेन स्वप्नस्य मायामात्रत्वे सतीत्यर्थः । स्वप्नदृष्टरथादिशृङ्खलादिवचनो गौणत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तथेति । आश्रमस्यापि गवाशुद्धोक्तं मुख्यमेव किं न स्यादित्याह—न विवति । तथापि दार्ष्टान्तिकं मुख्यमेव

त्तमात्रत्वात्सुतो रथादीन्सृजते स हि कर्तेति चोच्यते । न तु प्रत्यक्षमेव सुतो रथादीन्सृजति । निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोद्ग्रासादिदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपिच जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिर्द्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः । तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत तदा स्वयंज्योतिर्द्वं न निर्णतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् । यदप्युक्तम्—‘प्राज्ञमेनं निर्मातरामा-मनन्ति’ इति । तदप्यस्त । श्रुत्यन्तरे ‘स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्-पिति’ (बृ० ४।३।९) इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि ‘य एष सुतेषु जागर्ति’ (कं० ५।८) इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव श्रुतं तद्वद्वेति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते—‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।१।४) इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यवहारः प्रतिषिध्यते तस्य सर्वेश्वरत्वा-त्सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं संध्याश्रयः सर्गो विद्यदादिसर्गवदित्ये-तावत्प्रतिपाद्यते । नच विद्यदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति । प्रतिपादितं हि ‘तद-नन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ (ब्र० सू० २।१।१४) इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक्तु ब्राह्मात्मत्वदर्शनाद्विद्यदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति । संध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इति । अतो वैशेषिकमिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥ ४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति भावः । श्रुतितात्पर्यविरोधाच्च न स्वप्नसत्यतेत्याह—अपिचेति । व्यतिकरः संकरः, श्रुत्या तत्परतयेत्यर्थः । जागरितादविशेषादिति भावः । फलितमाह—तस्मादिति । एतेनेति । भाक्तत्वेनेत्यर्थः । द्वितीय-सूत्रोक्तप्राज्ञकर्तृकत्वहेतुरपि स्वप्नस्य किं श्रुतिसिद्ध उत प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वात् सिद्धः, नाद्य इत्याह—यदप्युक्तमित्या-दिना । स्वयं विहृत्य जाग्रदेहं निश्चेष्टं कृत्वा, स्वयं वासनया निर्माय, स्वेन भासा स्वीयबुद्धिद्वयस्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन च स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्वप्नकर्तृत्वं श्रुतं किंतु काट्येऽपीत्याह—इहापीति । जीवोक्तौ ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्यत आह—तस्य त्विति । एवं हेतोः श्रुतिसिद्धत्वं निरस्य द्वितीयमङ्गी-करोति—न चास्माभिरिति । तर्हि हेतुसिद्धेः स्वप्नस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्य सत्यत्वं व्यावहारिकं पारमार्थिकं वेति विकल्प्य व्यवहारकाले बाधदर्शनात्, नाद्य इत्याह—पारमार्थिकस्त्विति । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्य-मित्याह—नचेति । कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषोऽत्र कथ्यत इत्याशङ्क्य प्रातिभासिकत्वमित्याह—प्राणिनि ॥ ४ ॥

भामती

जाग्रदवस्थायामनुवर्तन्ते । लीसाध्यास्तु माल्यविलेपनदन्तक्षतादयो नानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्या-पार इति । प्राज्ञव्यापारलेन पारमार्थिककलाप्तमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्ययेन विरुध्यमानं नात्मानं लभत इति भावः । बन्धमो-

न्यायनिर्णयः

सष्टृषं सुप्तस्य चैतनत्वेन सष्टृषयोगादित्याशङ्क्याह—न तु प्रत्यक्षमिति । जाग्रतः सष्टृषवधदि सुप्तस्यापि तदिष्टं तर्हि सुप्तस्य रथादेनं प्रतीकमात्रेण बाध्यता स्यादित्यर्थः । धर्मोधर्मयोरेव निमित्तत्वात्कुतः सुप्तस्य निमित्तत्वेत्याशङ्क्य तत्फलित्वेन तत्कर्तृत्वेत्याह—निमित्तत्वं चेति । इतश्च श्रुत्या स्वप्नसृष्टिर्वैतनी नामीष्ट्याह—अपिचेति । हेत्वन्तरे स्फोरयति—जागरित इति । अस्वात्मनः स्वयंज्योतिर्द्विवेचनाय स्वप्नोक्तित्वापि स्वप्ने सृष्टिवचनं मुख्यमेवेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । जागरितादविशेषादित्यर्थः । पूर्वापरालो-चनानां श्वेतरन्यपरत्वादसत्ये रथादीनां सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । यत्तु निर्मातारं चेत्यादि, तत्राह—एतेनेति । रथादि-सृष्टिवचनस्य भाक्तत्वोपपादनेनेति यावत् । परोक्तमनुमानमनूय हेत्वसिद्धया दूषयति—यदपीति । स्वयं विहृत्य पूर्वं देहं निश्चेष्टं कृत्वा स्वयं निर्मायापूर्वं वासनमयं देहं संपाद्य स्वेन भासा स्वीयबुद्धिद्वयस्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन चेत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्वापकर्तृत्वं श्रुतं किंतु काट्येऽपीत्याह—इहापीति । प्रकरणवाक्यशेषान् पारमात्मा निमीतेत्युक्तमाशङ्क्य जीव-भावमापन्नस्य परस्य स्वाविषया स्वप्नोदान्तत्वं वा विना तद्भावं स्वाविषया तदधिष्ठातृत्वं वेति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति—नचेति । द्वितीयमपि स्वीकरोति—तस्येति । तर्हि प्राज्ञकर्तृत्वहेतोः सिद्धेरनुमानमुष्टमित्याशङ्क्य व्यावहारिकं पारमार्थिकं वा सत्यत्वं साध्यमिति विकल्प्याद्ये बाधकं प्रत्यक्षविरोधमाह—पारमार्थिकस्त्विति । व्यवहारे बाधवैयर्थ्याह पारमार्थिकत्वम् । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्य-विकलत्वेत्याह—नचेति । विद्यदादिसर्गस्यासिद्धं मिथ्यात्वमिति कुतो दृष्टान्तस्य साध्यविकलता, तत्राह—प्रतीति । कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषो येनेतन्मिथ्यात्वं पृथगुच्यते, तत्राह—प्राक्स्त्विति । व्यवहारेऽपि स्वप्नस्य मिथ्यात्वं वक्तुं पृथगुक्तिरिति भावः ॥ ४ ॥

परमभिधानान्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

तथापि स्यात्परस्यैव तावदात्मनोऽशो जीवोऽग्रेव विस्फुलिङ्गः । तत्रैवं सति यथाशिविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवत एव जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात्सांक्षिपिकी स्वप्ने रथादिस्फुटिर्भविष्यतीति । अत्रोच्यते—सत्यपि जीवेश्वरयोरंशाभिवाये प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वम् । किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव । न नास्त्येव । विद्यमानमपि तत्तिरोहितमविद्यादिव्यवधानात् । तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिधायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम् । कुतः—ततो हीश्वरदेवतोऽस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः । ईश्वरस्वरूपापरिहानाद्बन्धस्तत्स्वरूपापरिहानान्तु मोक्षः । तथाच श्रुतिः—‘ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिधानान्तुतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल आप्तकामः’ (श्वे० १।११) इत्येवमाद्या ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

कसात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति । युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्यैव दहनप्रकाशनयोरिति । उच्यते । सत्यमेवैतत् । सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानै-

भाष्यत्रयभा

पूर्वं ह्यसामान्यभावात् स्वतो मायेलुक्तमयुक्तं सत्यसङ्कल्पमात्रेणापि सत्यसृष्टिर्भवनादिति शङ्कां कृत्वा परिहरन् सूत्रं व्याचष्टे—अथापि स्यादित्यादिना । सत्यसंकल्पस्य हि संकल्पसृष्टिः सत्या भवति जीवस्य स्वसत्यसंकल्पत्वं प्रत्यक्षमिति परिहारार्थः । तर्हि विरुद्धधर्मवत्त्वाजीवस्येश्वरत्वं नास्त्येवेति शङ्कते—किमिति । नास्तीति न किंवाब्रूतमस्ति तत्पुनरीश्वरप्रसादात्कस्यचिद्व्याज्यत इत्याह—न नास्तीति । विधूतध्वान्तस्य निष्पापस्य संसिद्धस्याणिमादिविशिष्टस्यैतत् । ब्रह्मैवाहमिति देवं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य सर्वपाशानामविद्यादिक्लेशानामपहानिरपश्यस्वरूपो भवति । क्षीणैश्च क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममरणरामकबन्धध्वंस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तम् । सगुणविद्याफलमाह—तस्येति । परस्माभिमुख्येनाहंप्रहेण ध्यानाद्बन्धमोक्षापेक्षया वा मन्त्रोक्तपाशाद्विद्यापेक्षया वा तृतीयं विश्वेश्वर्येणमादिरूपं मय्येदेहपाते सति सिद्धे देहे भवति तन्मोहगानन्तरमात्मज्ञानात्केवलो द्वैतशून्य आप्तकामः प्राप्तस्वयंयोरितिरानन्दो भवतीति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तैश्वर्येतिरोभावे देहभिमानो हेतुरिति कथनार्थं सूत्रं, तत्रिरस्यां शङ्कामाह—कसादिति । सत्यावरणं नास्तीत्यस्तीकृत्य कल्पितावरणं साधयति—उच्यत इत्यादिना । जीवस्येश्वरत्वमङ्गीकृत्यावरणकल्पनातो वरमन्यत्वं भानती

क्षयोरान्तरालिकं तृतीयैश्वर्यमिति ॥ ४ ॥ परमभिधानान्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । देहयोगाद्वा

न्यायनिर्णयः

यदुक्तं स्वप्नो योगयतिमाभावाग्निध्येति तत्र, जीवसंकल्पस्यैव निमित्तात्त्वसिद्धेरित्याशङ्काह—परेति । सूत्रव्यावर्त्यमाह—अथापीति । पूर्वोक्तरीत्या मिथ्यात्वे स्वप्नसोक्तधीत्यर्थः । जीवेश्वरयोरंशांशित्वेऽपि किं स्यात्, तत्राह—तत्रेति । तस्मिन्जीवे परराशो ह्युत्पत्तिसिद्धे सतीति यावत् । ज्ञानैश्वर्यशक्तिसान्ये फलितमाह—तत्रेति । नाविद्यामयी स्वमसृष्टिः किंतु सांक्षिपिकी सत्येति चोद्यमन्, बोधस्त्वं परिहरति—अत्रेति । असर्वज्ञत्वाजीवस्येश्वर्यव्याप्य जीवस्य संकल्पादेव रथादिस्फुटिरित्यर्थः । तर्हि विरुद्धादेव न तयोरैक्यमिति शङ्कते—किमिति । प्रातीतिके विरोधेऽपि वस्तुतस्तदभाववैक्यमित्याह—न नेति । किमिति तर्हि जीवे सर्वज्ञत्वादि न भातीत्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—विद्यमानमिति । अविद्यादीत्यादिपदं तत्कार्याभंगं । यत्र कदाचिदुपलभ्यते तस्य सत्यत्वेनैव कथं, तत्राह—तदेति । आदरदीर्घकालनैरन्तर्यवयवत्वं ध्यानस्य सूत्रयति—यतमानस्येति । ध्यानकार्यमीश्वरप्रसादप्रतिबन्धकपापध्वंसं दर्शयति—विधूतेति । किमिति तर्हि सर्वामीश्वरध्यायिनां तत्राविर्भवति, तत्राह—संसिद्धस्येति । अणिमादिविशिष्टस्येति यावत् । ततः स्वतोन्मकी हेतुं प्रच्छति—कुत इति । सूत्रपदेनोत्तरय—ततो हीति । कथमीश्वरस्य विरुद्धफलहेतुत्वाशङ्क्य विमजते—ईश्वरेति । तत्र मानमाह—तथाचेति । परमात्मैवाहमिति साक्षादनुभूय सर्वपाशानामविद्यारगादिवन्धनानामपहानिरपश्यो भवति । क्षीणैश्च क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममृत्युध्वंस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तम् । सगुणविद्याफलमाह—तस्येति । परस्माभिमुख्येन ध्यानाद्बन्धमोक्षापेक्षया वा मन्त्रोक्तपाशाद्विद्यानिजमादिप्रहाणितद्विद्यापेक्षया वा तृतीयम् । अणिमादिविश्वेश्वर्यं देहभेदे देहविशेषे सिद्धदेहे साधकदेहपाते वा सति जगत्कारणसाजुष्यापत्त्या भवति । ततश्च विश्वेश्वर्यं निरतिशयैश्वर्यं भुक्त्वा निर्गुणविद्योदे केवलोऽद्वितीयः सत्प्राप्तकामो विरतिशयानन्दामनैव तिष्ठतीति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ जीवस्य स्वतः पदानाविर्भूतज्ञानैश्वर्यतया संकल्पमात्रं न सधृतेत्युक्तं तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याह—देहयोगाद्वा सोऽपीति । सूत्रव्यावर्त्यमाह—कसादिति । अक्षेपं निवृणोति—युक्तं त्विति । पारमार्थिकस्य प्रतिबन्धस्याभावः साध्यते प्रातिभासिकस्य त्वेति विकल्पयति—उच्यत इति । आधमङ्गीकरोति

श्वर्यतिरोभावो देहयोगादेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । अस्ति चात्रोपमा यथा-
 श्रेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतो यथा वा भस्मच्छन्नस्य ।
 एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तद्विवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्य-
 तिरोभावः । वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु ति-
 स्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्किं देहयोगकल्पनया । नेत्युच्यते । न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते 'सैर्यं देव-
 तैश्चत' (छा० ६।३।१) इत्युपक्रम्य 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' (छा० ६।३।२) इत्यात्मश-
 ब्देन जीवस्य परामर्शात् । 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा० ६।१।४) इति च जीवा-
 योपदिशतीश्वरात्मत्वम् । अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन्देहयोगात्तिरोहितज्ञानैश्वर्या भवति ।
 अतश्च न सांकरिपकी जीवस्य स्वप्न रथादिस्मृतिर्घटते । यदि च सांकरिपकी स्वप्न रथादिस्मृतिः
 स्वाप्नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्न पश्येत । नहि कश्चिदनिष्टं संकल्पयते । यत्तुनरकं जागरितदेशश्रुतिः
 स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति न तत्सांख्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्टविरोधात् । श्रुत्यैव
 च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात् । जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात् स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भास-
 त्वाभिप्रायं तत् । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

नाडीपुरीतद्वद्भाषि विकल्पन्ते सुषुप्तये ॥ समुचितानि वैकार्यादिकल्पन्ते यथादिवत् ॥ १ ॥

समुचितानि नाडीभिरुपलभ्य पुरीतति ॥ हृत्स्थं ब्रह्मणि यालेक्यं विकल्पे त्वददोषता ॥ २ ॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्तिविषयाः श्रुतयो भवन्ति । क्वि-

भाष्यरत्नप्रभा

कल्पनेत्याशङ्कामुद्गाढ्य श्रुत्या निरस्यति—नन्वित्यादिना । स्वप्नेऽप्यालोकादेः सत्यत्वे जाग्रतीवात्मनः स्वप्नकाशत्वम्-
 स्फुटं स्यात्, प्रातिभासिकत्वे त्वालोकेन्द्रियाद्यसत्त्वेऽप्यर्थापरोक्ष्यमात्मज्योतिष एवेति स्फुटं सिध्यति । तस्माद्देहादि-
 साम्यवचनं स्वप्नस्य जाग्रदुत्पत्त्यभानाभिप्रायमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं बाह्यकरणोपरमे सति मनोवासनोदीपिताविद्याविला-
 सात्मकं स्वप्नमात्मनः साक्षिणः स्वयंज्योतिर्द्वायं विचारं प्रतियोग्ययुगोपि भावसङ्ख्या स्वप्नवस्थमनोलासिकां सुषुप्तिं
 विचारयति—तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । तदेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा । यत्र काले सुप्तः सुषुप्तः समस्तो
 निरस्तबाह्यकरणो मनोलायात्सम्यक्प्रसङ्ग इत्यर्थः । स्वाप्ने नाडीस्थानमुक्त्वा नाडीपुरीततोनाडीपरमात्मनोश्च स्वसुचयश्रुती

भामती

सोऽपि इति सूत्रद्वयं कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निगदव्याख्यातं चैतयोर्भाष्यमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तदभावो
 नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । इह हि नाडीपुरीतत्परमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेषां
 स्थानानां विकल्प आहोस्तिस्वसुचयः । किमतो येथेवम् । एतदतो भवति । यदा नाड्यो वा पुरीतद्वा सुषुप्तस्थानं तदा
 विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव इति । अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय कारणान्तरमपेक्षितव्यं
 तच्च कर्मैव न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात्, विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि

न्यायनिर्णयः

—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—सोऽपीति । सृते देहशब्देन स्थूलं सूक्ष्मं च देहं गृहीत्वा व्याचष्टे—देहेति । वेदनाशब्देन
 सुखादयो गृह्यन्ते । आदिशब्देन तदेतदुरविद्या । तदर्थकसैवान्यसंपर्कैतिरस्कारे दृष्टान्तमाह—अस्तीति । अरिणोऽग्निरस्तीत्येतदेव
 संदिग्धमित्याशङ्क्याह—यथा चेति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । सृते वाशब्दस्य पश्चात्तरयोस्त्वमाशङ्क्याह—वाशब्द
 इति । तत्रान्यत्वाशङ्कां दर्शयति—नन्विति । तद्वाच्यं विशदयति—नेतीति । इतश्च न वास्तवमन्यत्वमित्याह—तदिति ।
 अनन्यत्वे फलितमाह—अत इति । जीवस्य ज्ञानादितिरोभावोऽपि किं स्यात्, तत्राह—अतश्चेति । सांकरिपकत्वे दोषान्तरमाह
 —यदि चेति । तत्र हेतुः—नहीति । परोक्तमनूय निरस्यति—यदिति । स्वप्नेऽपि जागरवदर्थेन्द्रियसत्त्वे दुर्विवेचनतया
 साध्यं स्वयंज्योतिर्दं न सिध्येदित्याह—स्वयमिति । इतश्च न स्वप्नस्य सत्यत्वायैवेन तद्व्यावृत्त्याह—श्रुत्येति । तर्हि केना-
 भिप्रायेणैदं साम्यसुक्तं, तत्राह—जागरितेति । स्वप्नस्य जागरितेन तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं साम्यवचनमिति शेषः । स्वप्नस्य
 सत्यत्वापकाभावे मिथ्यात्वसाधके च फलितसुषुप्तरिति—तस्यादिति ॥ ६ ॥ बाह्यकरणोपरं स्वप्नमात्मनः स्वयंज्योतिर्द्वायं
 निरूप्यान्तःकरणोपरं सुषुप्तं तस्य ब्रह्मत्वाय निरूपयति—तदभाव इति । अधिकरणसंगतिमाह—स्वप्नेति । स्वप्नभावास्य
 प्रतियोगिस्वमाधीननिरूपणत्वेदुहेदुमत्तोल्लेखः । विषयवाक्यान्बुदाहरति—तत्रेति । सुषुप्तिचिन्ताप्रस्तावः सप्तम्यर्थः । तत्तत्र

च्छ्रूयते—‘तद्यज्ञैतत्सुतः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति’
(छा० ८।१।३) इति । अन्यत्र तु नाडीरेवानुकम्प्य श्रूयते—‘तामिः प्रत्यवच्छ्रूय्य पुरीतति शेते’
(बृ० २।१।१९) इति । तथान्यत्र नाडीरेवानुकम्प्य ‘तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन
पश्यत्यथासिम्प्राण एवैकधा भवति’ (कौषी० ४।१९) इति । तथान्यत्र ‘य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशस्तस्मिन्नेते’ (बृ० २।१।१७) इति । तथान्यत्र ‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति
स्वमपीतो भवति’ (छा० ६।८।१) इति । ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्त-
रम्’ (बृ० ४।३।२१) इति च । तत्र संशयः—किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षाणि
भिन्नानि सुषुप्तिस्थानायाहोस्वित्परस्परापेक्षयैकं सुषुप्तिस्थानमिति । किं तावत्प्राप्तं भिन्ना-
नीति । कुतः—एकार्थत्वात् । नह्येकार्थानां कचित्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते ब्रीहियवादीनाम् । नाड्या-
दीनां त्वेकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते—नाडीषु सुप्तो भवति’ (छा० ८।१।३) ‘पुरीतति शेते’ (बृ०
२।१।१९) इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं सति सप्तमीनिर्देशो दृ-
श्यते—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इति । नैष दोषः । तत्रापि सप्तम्य-
र्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषो हि तत्रायतनैषी जीवः सदुपसर्पतीत्याह—‘अन्यत्रायतनम-

आयतनप्रभा

आह—अन्यत्रेति । परमात्मभावश्चतुर्तराह—तथान्यत्रेत्यादिना । नाडीपुरीतब्रह्मासु सप्तमीश्रुतेः समुच्चयश्रुतेश्च
संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाजीवस्य ब्रह्मैक्यानिर्णयः, सिद्धान्ते नाडीभिः पुरीतत्वं गत्वान्तर्हृदि
ब्रह्मण्येव शेते इति समुच्चयात् तन्निर्णय इति विवेकः । एकपुरोडासायैवं ब्रीहियवयोर्दृष्टं नाड्यादीनामेकस्मिन् स्वाप-
रूपायै निरपेक्षस्थानत्वं तु कुत इत्यत आह—नाड्यादीनां चेति । सति ब्रह्मणि पुरीताश्रुतेन सप्तमीति शङ्कायैः ।
आयतनशब्दात्सप्तम्यर्थे आधारत्वं गम्यत इत्याह—नैष दोष इति । अन्यत्रावस्थाद्वये श्रान्तो जीवो विश्रान्तिस्थानं

मासती

संभवात् । ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन । यथाहुः—‘कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ इति । अथ तु परमात्मैव
नाडीपुरीतत्वमिद्वारा सुषुप्तिस्थानं ततो विपरितज्ञाननिवृत्तेरिति मात्रया परमात्मभाव उपयोगः । तथा हि तावदेष जीव-
स्तदवस्थानो भवति केवलम् । तत्त्वज्ञानाभावेन समूलकापमविधायया अकाषाजाम्प्रत्यप्रलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति । तस्मा-
त्प्रयोजनवत्त्वेया विचाराणेति । किं तावत्प्राप्तं, नाडीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य जीवस्य नित्यं प्रति विकल्पः । यथा
बहुषु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदाचित्कविभिरितीयते कदाचित्कविदेवमेको जीवः कदाचिन्नाडीषु कदाचिन्पुरीतति कदाचि-
द्भ्रष्टाणीति । यथा निरपेक्षा ब्रीहियवाः क्लृप्तसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्पन्ते, एवं सप्तमीश्रुत्या वाय-
तनश्रुत्या वैकल्यनित्यार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोऽपि विकल्पमर्हन्ति । यत्रापि नाडीभिः प्रत्यवच्छ्रूय्य पुरीतति शेते
इति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं ‘तथा तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथासिन् प्राण एवैकधा
भवति’ इति नाडीब्रह्मणोराधायोः समुच्चयश्रवणम् । प्राणशब्दं च ब्रह्म ‘अथासिन् प्राणे ब्रह्मणि स जीव एकधा भवति’
इति वचनात् । तथाप्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवतीति च पुरीतति शेते इति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोरधारत्वेन निर्देशा-
भिरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । इयं च विशेषः । कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचिन्नाडीभिः संचरमाणस्य पुरीतदेव । एवं ताभिरैव
संचरमाणस्य कदाचिद्ब्रह्मैवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतत्परमात्मनानपेक्षत्वम् । तथाच विकल्पो ब्रीहियववद्बृहद्व्य-
न्तरवदेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपेति न विकल्पेन । अयमभिधीयते—

न्यायनिर्णयः

तासवस्यासु मध्ये सुषुप्तिश्च्यते । यस्मावस्थायामेतत्सपत्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः । समस्तः संवृतसर्वबाह्येन्द्रियः । संप्रसन्नः संवृ-
तान्तःकरणश्लेशर्थः । नाडीपुरीततोः समुच्चयवाक्यं पठति—अन्यत्रेति । नाडीपरमात्मनोः समुच्चयवाक्यं दर्शयति—तथेति ।
परमात्मभावविषयाणि वाक्यान्तराण्याह—तथेति । नाडीपुरीतब्रह्मासु सप्तमीश्रुतेः समुच्चयोक्तेश्च संशयमाह—तत्रेति । अत्र स्वाप-
निरूपणद्वारा ब्रह्मानभिन्नत्वमर्थसिद्धेर्वाक्यायैषीसंभवात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाजीवस्य ब्रह्मैक्यानिर्णयः । सिद्धान्ते नाडी-
पुरीतब्रह्मा ब्रह्मस्थानत्वनियमाजीवस्य ब्रह्मात्मत्वनिमित्तिरित्यभिसंशय विच्छेदय पूर्वपक्षयति—किमिति । नाडीपुरीतब्रह्मणा विकल्पे
प्रशपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । एकार्थत्वेऽपि समुच्चये का क्षतिः, तत्राह—नह्येति । एकार्थत्वेनैव नाड्यादिषु कथं, तत्राह
—नाड्यादीनां चेति । एकार्थता निरपेक्षत्वापाधारतेति यावत् । असिन्प्राण एवैकधा भवतीत्यपि वाक्ये सप्तम्या चेदाधारत्वं
तर्हि सत्तत्त्वतीयोक्त्याधारतेति शङ्कते—नन्वेति । सप्तम्यभाषेऽपि तदर्थेतिद्वेराधारत्वं सतोऽपि स्यादित्याह—नैष इति । तत्रापि
सत्यपि नाड्यादाविवेकयैः । तस्य गम्यमानत्वमेव दर्शयति—वाक्येति । तत्र सता सोम्येत्यादाविति यावत् । प्राणस्यायतनत्वेऽपि

लब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते' (छा० ६।८।२) इति प्राणशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । आय-
तनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते—'सति संपद्य न विदुः सति सं-
पद्यामहे इति' (छा० ६।९।२) । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते ।
तस्मादेकार्थत्वाच्चाद्यादीनां विकल्पेन कदाचित्किञ्चित्स्थानं स्वापायोपसर्पेतीति । एवं प्राप्ते प्रति-
पाद्यते—तदभावा नो नाडीष्वात्मनि चेति । तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः
सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पे-
नेत्यर्थः । कुतः—तच्छ्रुतेः । तथाहि—सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं श्रूयते
तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति । विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्या-
दीनां ब्रीहियवादिष्वदित्युक्तम् । नेत्युच्यते । न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चा-

भाष्यरत्नप्रभा

प्राणाख्यं सद्ब्रह्मोपसर्पति सुषुप्तावित्यर्थः । सप्तमीश्रुत्या निरपेक्षाधारत्वभावाद्विकल्प आख्येयः । कदाचित्समुच्चित्वापि
नाड्यादीनां स्थानत्वमिति न समुच्चयश्रुतिविरोध इति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति । सूत्रे चकारः
पुरीतस्समुच्चयार्थः । यदा नाड्यः सुषुप्तिस्थानं तदा पुरीतत्स्थानं न भवतीति श्रुतस्थानत्वस्य पक्षे बाधः स्यात्, स न
युक्त इत्याह—विकल्पे ह्येषामिति । ब्रीहियवयोस्त्वगत्या विकल्प इति भावः । यत्तु सप्तमीश्रुत्या नाड्यादीनामेक-
फलकत्वमिति, तत्रेत्याह—न ह्येकेति । प्रासादस्य पर्यङ्कधारणमर्थः । पर्यङ्कस्य तु शयनमिति फलभेदेऽप्येकविभक्ति-

भामती

नित्यवद्वान्नातानां यत्पाक्षिकत्वं नाम तद्व्यत्ययभावे कल्प्यते । यथाहुः—'एवमेवोऽदोषोऽपि यद्ब्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते' इति । प्रकृतकतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रत्यप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ ब्रीहियवौ
विहितौ शक्यतश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशमभिनिर्वर्तयितुम् । तत्र यदि मिश्राम्भ्यां पुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्येत परस्परानपेक्षब्रीहियवविधा-
तुणी उभे अपि शाब्दे बाध्येताम् । न चैतौ प्रयोगवचनः समुच्चेतुमर्हति । स हि यथा विहितान्वज्ञान्यभिसमीक्ष्य प्रवर्तमानो
नैतान्यन्यथयितुं शक्नोति । मिश्रणे चान्यथात्वमेतेषाम् । न चाज्ञातुरोधेन प्रधानाभ्यासो 'गोसवे उभे कुर्यात्' इतिवद्युक्तः ।
अश्रुतो ह्यत्र प्रधानाभ्यासोऽज्ञानुरोधेन च सोऽन्यायः । न चाज्ञभूतैन्द्रवायवादिप्रहानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्याह-
तिरेवमत्रापि तु युक्तम् । 'सोमेन यजेत' इति हि तत्रापूर्ययागविधिः । तत्र च दशसुष्टिपरिमितस्य सोमप्रत्यस्य 'सोमम-
मिषुणोति', 'सोममभिज्ञावयति' इति च वाक्यान्तरानुलोचनया रसद्वारेण यागसाधनीभूतस्येन्द्रवाय्वाहुद्वयेन प्रादेशमात्रेण-
पूर्वपक्षेण ग्रहणानि पृथक्प्रकल्पनानि संस्कारा विधीयन्ते, नतु सोमयागोद्देशेनेन्द्रवाय्वादयो देवताश्चोद्यन्ते, येन तासां
यागनिष्पत्तिक्षणैकार्थत्वेन विकल्पः स्यात् । नच प्रादेशमात्रमेकैकमूर्ध्वपानं दशसुष्टिपरिमितसोमरसग्रहणाय कल्पते, येन
तुल्यार्थतया ग्रहणानि विकल्पेरन् । नच यावन्मात्रमेकमूर्ध्वपानं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्टं त्यजेतेति युज्यते ।
दशसुष्टिपरिमितोपादानस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एवं तद्वृष्टार्थं भवेद्यदि तत्सर्वं याग उपयुज्येत । नच दृष्टे संभवलक्षकल्पना
न्याय्या । तस्मात्सकलस्य सोमरसस्य यागशेषेन संस्कारार्हत्वादिकेन च ग्रहणेन सकलस्य संस्कर्तृमशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन
संस्कारेऽवयवान्तरस्य ग्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्यभेदाद्ग्रहणानि समुच्चीयेरन् । अत एव समुच्चयदर्शनं 'दशैतानप्युः

न्यायनिर्णयः

किं सतः स्यात्, तत्राह—प्राणेति । तथापि कथं सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वं, तत्राह—आयतनं चेति । सति सप्तमीनिर्देशस्यासत्त्व-
स्युपेक्षोक्तं तदपि नास्तीत्याह—सप्तमीति । विशेषज्ञानोपरमलक्षणस्वापस्य नाडीपुरीततोऽयोगात्तयोर्न सुमिस्रान्तेत्याशङ्क्य शास्त्र-
प्रामाण्यमाश्रित्याह—सप्तैवेति । नच जीवाधारत्वं नाड्यादिरयुक्तं बुद्ध्युपाधिकजीवाधारत्वाविरोधात् । नच विकल्पेऽप्युत्तरबाधायुक्तः
समुच्चयस्तत्रापि प्रत्येकं सप्तमीश्रुतिसिद्धनिरपेक्षाधारत्वस्यत्वन्तवाधात् । ताभिः प्रत्यवस्येत्येत्यौ तु कदाचित्शब्द एव कदाचित्ताभिः
संचरमाणस्य पुरीतदेव कदाचित्ताभिरेव संचरतो ब्रह्मवाधार इति युक्तमन्यथा निरपेक्षाधारत्वश्रुतिविरोधादिति मतवोपसंहरति—
तस्मादिति । विकल्पे जीवस्य ब्रह्मैक्यमनियतमिति फलितं वक्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमाह—एवमिति । प्रतिष्ठां विभ-
जते—तदित्यादिना । चकारेण पुरीतत्किं गृहीत्वाह—समुच्चयेनेति । समुच्चये सिद्धान्ते प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कुत
इत्यादिना । नाड्यादीनां सुमिस्रान्त्वश्रुतिविकल्पेऽपि स्यादित्याशङ्काह—विकल्पे हीति । तेषामन्यतमस्य सुमिस्रान्तत्वे नान्यत-
मस्य तदिति पक्षे बाधः स चायुक्तो बाधस्मात्तदिति तत्त्वार्थः । प्रोक्तं विकल्पहेतुमनुवदति—नन्विति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योर्वैषम्यमाह—नेतीति । प्रकृतदशैतिसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया ब्रीहियवौ श्रुतौ, समर्थौ च निरपेक्षतया पुरोडाशं कर्तुं तयोर्मि-
थोपेक्षायां न निरपेक्षाधनत्वात्प्रकृतितया बाधन्यगतिर्वत्वेन विकल्पाश्रयणम् । नाड्यादीनां तु न प्रत्येकं स्वापसाधने शक्तिरिति वक्ष्यते,
नापि भानमिति भावः । यत्त्वेकार्थत्वं तर्हि मानान्तरसिद्धं किंवा सप्तमीसिद्धम् । नाधः । तदनुपलम्भात् । न द्वितीय इत्याह—
नहीति । प्रासादस्य पर्यङ्कधारणार्थत्वं पर्यङ्कस्य शयनार्थेति नानार्थत्वेऽप्येकविभक्तिनिर्देशः । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां च शयनसा-

पतति । नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनाद्यासादे शेते पर्यङ्के शेते इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितृत्येतदुपपद्यते समुच्चयः । तथाच श्रुतिः—‘तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथासिन्ध्राण एवैकधा भवति’ (कौषी० ४।१९) इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्तौ श्रावयत्येकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतम्—‘प्राणस्तथानुगमात्’ (ब्र० सू० १।१।२८) इत्यत्र । यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयति—‘आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति’ (छा० ८।६।३) इति । तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधाच्चाडीद्वारेणैव ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते नचैवमपि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन्मुक्त एव नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सागरं गच्छति गत एव स गङ्गायां भवति । अपिचात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वाच्चाडीस्तुत्यर्थं सुप्तिसंकीर्तनम् । ‘नाडीषु सुप्तो भवति’ (छा० ८।६।३) इत्युक्त्वा ‘तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति’ (छा० ८।६।३) इति ब्रुवन्नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुम्—‘तेजसा हि तदा संपन्नो भवति’ (छा० ८।६।३) इति । तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणेन बाह्यान्विषयानीक्षत इत्यर्थः । अथवा तेजसे ब्रह्मण एवायं निर्देशः श्रुत्यन्तरे—‘ब्रह्मैव तेज एव’ (बृ० ४।४।७) इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् । ब्रह्मणा

आभ्यन्तरप्रभा

ईश्वरते, व्यवधानाव्यवधानाभ्यां शयनसाधनत्वात् समुच्चयश्च, तथेहापि नाडीपुरीततोर्जीवस्य संचारद्वारा ब्रह्मण्येव सुप्तिरिति समुच्चय इत्यर्थः । नाडीनां प्राणस्य च एकेन वाक्येनोपादानाभिम्यः समुच्चय इत्याह—एकवाक्येति । आभारत्वमात्रं सप्तम्यर्थं न निरपेक्षत्वमते न समुच्चयस्य सप्तम्या बाध इत्याह—न चैवमपीति । समुच्चयेऽपीत्यर्थः । अत्र नाडीषुतौ नाडीषु भोक्तुः सुप्तिर्न विवक्षिता रश्मिसंबन्धनाडीरूपमार्गस्तुत्यर्थेवादिष्याह—अपिचेति । पित्तेन विषयेक्षणभावे सुखदुःखयोरभावात् तद्धेतुवर्माधर्मात्मकपाप्मास्पर्श इत्यर्थः । अपहतपाप्मब्रह्मसंपत्त्या वा पाप्मास्पर्श

भासती

प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति’ इति । समुच्चये च सति क्रमोऽप्युपपद्यते । ‘अश्विनो दशमो गृह्यते तृतीयो द्वयते’ । तथैव ‘ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णाति’ इति । तेषां च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्तस्यै देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थायागस्यावृत्त्या भवितव्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकीकृत्य कांचन देवतामुद्दिश्य त्यजेत्, पृथक्करणानि च देवतोद्देशाश्चाहृष्टायां भवेयुः । नच दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न्याय्येत्युक्तम् । तस्मात्तत्र समुच्चयसावयव्यं भाविताहुणानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आधीयते । इह लभ्यासकल्पनाप्रमाणभावात्पुरोडाशद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृतिद्रव्ये यस्मिन्कास्मिंश्चित्प्राप्ते एकैका परस्परानपेक्षा ब्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्थतया विकल्पमर्हतः । न तु नाडीपुरीतत्वरसात्मनामन्योन्यापेक्षाणामेकनिलयनार्थसंभवो येन विकल्पो भवेत् । नल्लेकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति समुच्चितागामप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् पर्यङ्के शेते प्राप्तादे शेते इति । तस्मादेकविभक्तिनिर्देशस्यानेकान्तिकलादन्यतो विनियमना वक्तव्यम् । सा योक्ता भाष्यकृता—यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयतीत्यादिना । सापेक्षश्रुत्यनुरोधेन निरपेक्षश्रुतिर्नैतद्व्यत्यर्थः । शेषमतिरोहितायम् । ननु यदि ब्रह्मैव निलयनस्थानं तावन्मात्रमुच्यतां कृतं नाड्युपन्यासेनेत्यत आह—अपिचात्रेति । अपिचेति समुच्चये न विकल्पे । एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिरर्थसाधनीति । मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां सुख्यर्थमत्र नाडीसंकीर्तनमित्यर्थः । पित्तोनाभिव्याप्तकरणेन बाह्यान्विषयान्येदेति तद्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मास्पर्शेन नाडीषुतिः ।

न्यायनिर्णयः

धनत्वसमुच्चयः । तद्वदमूषु श्रुतिष्वपि नाड्यादिषु सप्तमीसमुच्चयश्चेत्याह—तथेति । अनेकश्रुतिसामर्थ्यालोचनया समुच्चयमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह—तथाचेति । उक्तद्वेषेतात्पर्यमाह—समुच्चयमिति । तत्र हेतुः—एकेति । नाडीनां प्राणस्य चैकेन वाक्येनोपादानाभिम्यः समुच्चय इत्यर्थः । प्राणस्य नाडीसमुच्चयेऽपि ब्रह्मणस्त्याभिः समुच्चये किं जातं, तत्राह—प्राणस्येति । समुच्चये शुलन्तरं नैरपेक्षयोरिति विरुध्येतेत्याशङ्क्याह—यत्रेति । नाडीनां द्वारत्वे कथमधिकरणश्रुतिः, तत्राह—नचेति । नाड्यादौ सप्तम्याः सामीप्यमर्धमादाय ब्रह्मण्यधिकरणार्थत्वेऽपि न तद्विरोधोऽस्तीत्यर्थः । विरोधाभावं साधयति—नाडीभिरिति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यो हीति । इत्थं ब्रह्मैकं स्वापाधिकरणमित्याह—अपिचेति । तर्हि नाडीषु सुप्तिसंकीर्तनमर्थकमित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमेव स्फोरयति—अत्रेति । नाडीप्रकर्षणं सप्तम्यर्थः । मार्गोपदेशयोक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थं सुप्तिर्तीतनमित्यत्र गमकमाह—नाडीष्विति । तासु सुप्तस्य पाप्मास्पर्शं को हेतुः, तत्राह—ब्रवीतीति । हेतुं विभजते—तेजसेति । विषयदर्शनाभावे तदुत्थसुखाद्यभावात्तद्धेतुवर्माधनुमानायोगात्पाप्मभिरस्पर्श इति शेषः । हेतुवाक्यं विधान्तरेण व्यक्तीति—अथवेति । ब्रह्मसंपत्तावपि कथं

हि तदा संपन्नो भवति नाडीद्वारेणातस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मस्पृशाभावे हेतुः समधिगतः—‘सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः’ (छा० ८।४।२) इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुषुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां समुच्चयः समधिगतो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते—‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नेते’ (बृ० २।१।१७) इति हृदयाकाशे सुप्तिस्थाने प्रकृत इदमुच्यते ‘पुरीतति शेते’ (बृ० २।१।१९) इति । पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते । तदन्तर्वर्तिन्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेते इति वक्तुम् । प्राकारपरिक्षितेऽपि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तते इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतम्—‘दहर उत्तरेभ्यः’ (ब्र० सू० १।३।१४) इत्यत्र । तथा नाडीपुरीतसमुच्चयोऽपि—‘तामिः प्रत्यवसृण्य पुरीतति शेते’ (बृ० २।१।१९) इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव ब्रह्मत्वम् । एवमेतासु श्रुतिषु ग्रीष्मेव सुषुप्तिस्थानानि संकीर्तितानि नाड्यः पुरीतब्रह्म चेति । तत्रापि द्वारप्राज्ञं नाड्यः पुरीतञ्च ब्रह्मैव त्वेकं सुषुप्तिस्थानम् । अपिच नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति तत्रास्य करणानि वर्तन्ते इति । ननुपाधिसंबन्धमन्तरेण स्वत एव जीवस्याधारः कश्चित्संभवति, ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधारत्वेनाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण । यत आह—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति’ (छा० ६।८।१) इति । स्वशब्देनात्माभिलष्यते

भाष्यरत्नप्रभा

इत्याह—अथवेति । अस्मिन् व्याख्याने लाभमाह—एवं च सतीति । ‘तासु तदा भवत्यथस्मिन् प्राण एवैकधा भवति’ इति श्रुतेः समुच्चय आश्रितो भवतीत्यर्थः । नाडीब्रह्मणोर्गुणप्रधानभावेन सुप्तौ समुच्चयवपुरीतब्रह्मणोरपीत्याह—तथेत्यादिना । आकाशे ब्रह्मणि शेते इत्युपक्रम्य तामिः प्रत्यवसृण्य पुरीतति शेते इत्युक्तं, तथाच नाडीद्वारा पुरीतत्वं गत्वा ब्रह्मणि शेते इति समुच्चयः सिद्ध इत्याह—तथा नाडीति । सता संपन्नो भवति प्राज्ञेन संपरिवृक्त इति सत्प्राज्ञयोः श्रुतेः पञ्च सुप्तिस्थानानीत्यत आह—सत्प्राज्ञयोरिति । किञ्च प्रकृतदर्शदिसाधनैकपुरोडाशनिष्पत्तौ मिथोऽनपेक्षतया समर्थत्वाद्युक्तो वीहियवयोर्विकल्पः, नाड्यादीनां तु ब्रह्मानिरपेक्षतया सुषुप्तजीवाधारत्वासाधन्याज्ञ विकल्प इत्याह—अपिच नाड्य इति । उपाधिलिङ्गाश्रयनाडीपुरीततोऽपिद्विजाश्रयत्वं परम्परया वाच्यं, तदपि सुषुप्तौ न संभवति, उपाधिलयादित्यर्थः । ननु ब्रह्मापि जीवस्य न मुख्यं स्थानं अमेदादित्यत आह—ब्रह्माधारत्वमिति । जीवस्य ब्रह्मण्यभेदेनावस्थानं नाडीपुरीततोऽस्तु स्त्रीनोपाधेर्जीवस्य स्थितिरेव न संभवतीत्येकार्थसामर्थ्याभावाच्च

भामती

यदा तु तेजो ब्रह्म तदा सुगमम् । अपिच नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवतीति । अयमर्थः—अभ्युपेत्य जीवस्याधेयत्वमिदमुक्तम् । परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति । तथाहि—नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयो जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात्स्वमहिमप्रतिष्ठः । न चापि ब्रह्म जीवस्याधारः, तादात्म्यात् । विकल्प्य तु व्यतिरेकं ब्रह्मण आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति । तथाच सुषुप्तावस्थानामुपाधीनामसमुदाचाराजीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरीतदाधारत्वम् । तदुपाधिकरणमात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्युक्तार्थतया न

न्यायनिर्णयः

पापास्पृशः, तत्राह—ब्रह्मेति । कतरावस्थानभावेन द्वितीयमित्याह—एवं चेति । नाडीनां ब्रह्मप्राप्तिद्वारत्वे सतीति यावत् । नाडीद्वारा ब्रह्मणः स्वावस्थानत्वे क्वचित्तामिः प्रत्यवसृण्य पुरीतति शेते इति पुरीतदुक्तिर्द्वैतेश्चाशङ्क्य पुरीतब्रह्मणोरपि गुणप्रधानत्वेन समुच्चयमाह—तथेति । उक्तमेव विज्ञोति—य इति । आकाशे शेते, चेत्पुरीतति कथं शेते, तत्राह—तदिति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—प्राकारेति । पुरीतदाकाशसमुच्चयेऽपि कथं पुरीतब्रह्मणोः समुच्चयः, तत्राह—हृदयेति । नाडीब्रह्मणोरिव पुरीतब्रह्मणोरपि समुच्चयसुक्तत्वा नाडीपुरीततोः समुच्चयमाह—तथेति । सत्प्राज्ञयोरपि सुप्तिस्थानत्वोक्त्युपायानेव कथं समुच्चयोक्तिरित्याशङ्काह—सदिति । समुच्चयपक्षमुपसंहरति—एवमिति । तेष्वनन्तरविभागमाह—तत्रेति । नाडीपुरीततोऽस्त्येते हेत्वन्तरमाह—अपिचेति । तनोपाध्याधारत्वमपि कथं, तत्राह—तत्रेति । नाडीषु पुरीतति च जीवस्योपाध्यन्तर्भूतानि करणानि कर्माणि तिष्ठन्तीत्युपाध्याधारत्वं तयोक्तम् । जीवस्य त्वाधारो ब्रह्मैवेत्यर्थः । किमिति तयोः साक्षादेव जीवाधारत्वं नेदं, तत्राह—नहीति । तर्हि ब्रह्मणोऽपि कुतो जीवाधारत्वमैक्यादित्याशङ्काह—ब्रह्मेति । तादात्म्याभिप्रायेण स्वापे जीवस्य ब्रह्माधारत्वोक्तिरित्यत्र लिङ्गमाह—यत इति । स्वशब्दस्य स्वकीयाधेयत्वात् तादात्म्यमत्र भातीत्याशङ्क्य पदार्थोक्त्या वाक्यार्थमाह—स्वेति । जीवस्य ब्रह्मैक्य-

स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः । अपिच न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूपस्या-
नपायित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तुपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिर्भावेऽप्येव तदुपशमात्सुषुप्ते
स्वरूपापत्तिर्वक्ष्यते । अतश्च सुप्तावस्थार्या कदाचित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यत इत्ययुक्तम् ।
अपिच स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न कचिद्विशिष्यते ।
तत्र सति संपन्नस्तावत्तदेकत्वाच्च विजानातीति युक्तम् 'तत्केन कं विजानीयात्' (बृ० २।४।१४)
इति श्रुतेः । नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न किञ्चिद्विज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं, भेदविषय-
त्वात् 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' (बृ० ४।३।३१) इति श्रुतेः । ननु भेदविषय-
स्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात् । बाढम् । एवं स्याद्यदि जीवः स्वतःपरिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत
यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यति । न तु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो वि-
द्यते । उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञान इति यदुच्येत तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वात्सत्येव
संपन्नो न विजानातीति युक्तम् । नच वयमिदं तुल्यवक्त्राभ्यादिसमुच्चयं प्रतिपादयामः । नहि

भाष्यरत्नप्रभा

विकल्प इत्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य भेदकोपाधिलयाच्चौत्सर्गिकब्रह्मभेदस्य विकल्पो न युक्त इत्याह—अपिचेति । किंच
नाड्यादीनामन्यतमस्थाने कचित्सुप्तिवादिनापि सुषुप्तं न विशिष्यत इति वक्तव्यं, तच्च वक्तुं न शक्यत इत्याह—
अपिच स्थानेति । भेदाभावे हि भेदज्ञानाभावे हेतुः, नाडीपुरीतवृत्तस्य तु जीवस्य भेदावस्थात्वाद्भेदविज्ञाने कारणं
नास्तीत्यर्थः । द्वैतावस्थस्यापि द्वैताज्ञाने हेतुं शक्नोते—ननु भेदेति । ब्रह्मैक्याद्ब्रह्मत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा ।
तत्राद्यं सदृष्टान्तमनूय प्रत्याह—बाढमित्यादिना । द्वितीयमनूय दूषयति—उपाधिगतमेवेति । उपाधिसंभिन्न-

भाष्यमी.

विकल्प इति । अपिच न कदाचिज्जीवस्येति । औत्सर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं जीवस्यासति जाग्रत्स्वप्नप्रदशरूपेऽपवादे सुषु-
प्तावस्थार्या नान्यथयितुं शक्यमित्यर्थः । अपिच येऽपि स्थानविकल्पमास्थिषत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्त्यव-
स्थाङ्गीकर्तव्या । न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मव्यतिरेकेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोऽयं जीव
आत्मव्यतिरेकमिज्ञानी सन्नवर्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् । तथाहि श्रुतिः—'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति ।
आत्मस्थानत्वे लक्षणे । 'यत्र लस्य सर्वमैवात्मैवाभूत्तत्केन कं परमेद्विजानीयात्' इति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मस्थानलस्य द्वारं
नाड्यादीत्याह—अपिच स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपीति । अत्र बोधयति—ननु भेदविषयस्यापीति । मिथत
इति भेदः । मिथमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति—बाढमेवं स्यादिति । न तावज्जीवस्यास्ति स्वतःपरिच्छेदस्तस्य
ब्रह्मात्मत्वेन विसृष्टात् औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसंगिहितस्तन्मात्रं न जानीयाच्च न सर्वम् । नह्यसंनिधानात्सुमे-
रुमविद्वान् देवदत्तः संगिहितमपि न वेद । तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमर्थी सुषुप्तिं प्रसाधयता तदास्य सर्वोपाधुपसंहारो
वक्तव्यः । तथाच सिद्धमस्य तादा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन सुषुप्तेषु न समप्रधानतयमिषादिवदिति वदन्वि-
कल्पमप्यपाकरोति—नच वयमिहेति । स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थलस्य वेदराशेरैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन
मयितुं युक्तम् । नच सुषुप्तावस्थार्या जीवस्य स्वरूपेण नाड्यादिस्थानत्वप्रतिपादने किञ्चित्प्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादने लक्षितम् ।

न्यायनिर्णयः

मेव नाडीपुरीततोस्तु तदुपाध्याधारतया तदाधारतेत्युत्पत्त्येत्वाच्च विकल्पोऽस्तीत्युक्तम् । इदानीं विकल्पयोगे हेत्वन्तरमाह—अपि-
चेति । जीवस्य चेदौत्सर्गिकं ब्रह्मत्वं तर्हि किमिति स्वापे तस्य तद्रूपत्वमुच्यते, तत्राह—स्मरेति । सुषुप्तेरपवादाभावाज्जीवस्य ब्रह्म-
तादात्म्ये फलितमाह—अतश्चेति । इतश्च विकल्पासिद्धिरित्याह—अपिचेति । हेत्वन्तरमेव स्फोरयन्विकल्पवादिनोऽपि संमतमर्थ-
माह—स्थानेति । कचिदिति नाडीपुरीतब्रह्मणामन्यतमोक्तिः । अन्यथा सुप्तिभङ्गो जागरादिवदिति भावः । स्वापस्यैवंरूपत्वेऽपि
विकल्पे कानुपपत्तिः, तत्राह—तत्रेति । एकत्वमद्वैतावसात्यम् । सति संपन्नस्य विशेषज्ञानाभावे मानमाह—तदिति । अवहितेऽपि
स्थानद्वये यथोक्तं सुषुप्तं युक्तमेवेत्याहङ्गाह—नाडीष्विति । नाड्यादिगोचरस्य पुंसो द्वैतावस्थत्वादिशेषाज्ञाने नास्ति हेतुरित्यर्थः ।
द्वैतावस्थस्य विशेषज्ञानमनियमे तदा माह—यत्रेति । तस्यापि विशेषाज्ञाने हेतुं शक्नोते—नन्वेति । मिथत इति भेदे मिथमानस्य
विषयसापीत्यर्थः । जीवस्यातिदूरत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा । तत्राद्यं दूषयति—बाढमिति । स्वाभाविकमपि दूरत्वमज्ञाने हेतुर्ग-
त्वाच्च वृष्टान्तमाह—यथेति । अस्तु प्रस्तुतेऽपि तादृगतिदूरत्वमज्ञानहेतुर्नैत्याह—न त्विति । द्वितीयमनुवदति—उपाधीति ।
तर्हि विकल्पासिद्धिरित्याह—तथापीति । सुप्तिदशायामुपाधिपरिच्छेदाङ्गीकारे च कतिपयसंगिहितार्थसंपन्नदशेषविशेषज्ञानशून्य-
तायै निरुपाधितया जीवस्य ब्रह्मरूपेणवस्थानमास्थेयमित्यर्थः । उपाधीनामुपशने कथं नाड्यादिसमुच्चयः, तत्राह—नचेति ।
इहेति स्वापस्यानयुक्तम् । गुणप्रधानत्वेन समुच्चयोक्तिरित्यर्थः । किंच नाड्यादीनां स्वापस्यानलोक्तिरकलत्वाच्च समुच्चो विचार्यो
वेत्याह—नहीति । कथमस्याकलत्वमित्याहङ्गाह—स्वातन्त्र्येण वा फलवद्भवेन वा फलवत्त्वमिति विचार्याभं प्रत्याह—

नाड्यः सुतिस्थानं पुरीतद्वैत्येन विज्ञानेन किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न ह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं किञ्चित्फलं श्रूयते । नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुपदिश्यते । ब्रह्म त्वनपायि सुतिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामः । तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्रजागरितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च । तस्मादात्मैव सुतिस्थानम् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्माच्चात्मैव सुतिस्थानमत एव च कारणान्नित्यवदेवास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते—‘कुत एतदागात्’ (बृ० २।१।१६) इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे ‘यथाश्रेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः’ (बृ० २।१।२०) इत्यादिना । ‘सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे’ (छा० ६।१०।२) इति च विकल्पमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशसिष्यत् । तस्मादप्यात्मैव सुतिस्थानमिति ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्यः ॥ ९ ॥

यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुत एव वा ॥ उदविन्दुरित्याशक्तोऽनियं कोऽपि बुध्यते ॥ १ ॥

कर्माधिपारिच्छेदादुदविन्दुविलक्षणः ॥ स एव बुध्यते शास्त्रासदुपाधेः पुनर्भावात् ॥ २ ॥

तस्याः पुनः सत्संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्संपन्नः स एव प्रतिबुध्यत उत स वाऽन्यो वेति चिन्त्यते । तत्र प्राप्तं तावदनियम इति । कुतः—यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलविन्दुः

भाष्यरत्नप्रभा

स्यैव नाड्यादौ स्वापे कतिपयसंनिष्कृष्टार्थज्ञानप्रसङ्गात् सुषुप्तिव्याघातः स्यात् । उपाधिलये त्वन्यत्र जीवस्य स्थित्यो-गाद्ब्रह्मण्येव स्वाप आस्थेय इत्यर्थः । एवं विकल्पं नित्यं नाडीपुरीततोऽप्येव साह तुल्यवत्समुच्चयमफलत्वेन दूषयन् गुणप्रधानत्वेन समुच्चयमुपसंहरति—नच व्यमित्यादिना ॥ ७ ॥ किञ्च ब्रह्मणः सकाशाजीवस्योत्थावश्रुतेऽप्येव सुषुप्तिस्थानमित्याह सूत्रकारः—अतः प्रबोध इति । नाडीपुरीततोः क्वापुत्थानापादानत्वाश्रवणात् सुषुप्तिस्थानत्वमित्यर्थः, तस्मादुपाधिलये जीवस्य ब्रह्माभेदादौपाधिक एव भेद इति विवेकाद्वाक्यार्थभेदसिद्धिरिति स्थितम् ॥ ८ ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिम्यः । सुषुप्ते उपाधिनासात् कर्मानुस्मृत्यादेर्दर्शनाच्च संशये सत्यस्माद्ब्रह्मणो जीवस्योत्थानश्रुतेऽप्येव सुषुप्तिस्थानमित्युक्तम् । सुसादन्यस्यापुत्थानसंभवेन सुषुप्तस्य नाड्यादिस्थानत्वसंभवादित्याक्षेपसंगत्या नियामकाभावादित्यम इति पूर्वपक्षमाह—तस्याः पुनरित्यादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्यं सुषुप्त्यैवापुनरावृत्तिरूपमुक्तिसिद्धेः, सिद्धान्ते तु अज्ञातब्रह्मात्मना स्थितस्याज्ञानबलेन पुनस्तस्यैवोत्थानावश्यंभावादज्ञानना-

भासती

तस्मान् समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः । नीतार्थमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ स एव तु कर्मानुस्मृति-शब्दविधिम्यः । यद्यपि श्रवादभिज्ञो जीवस्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वाधिकरणान्तरारम्भः । स एवेति दुःसं-

न्यायनिर्णयः

नहीति । द्वितीयं दूषयति—नापीति । विकल्पसमुच्चययोरप्रतिपाधले किमत्र प्रतिपादं, तदाह—ब्रह्म त्विति । तद्विज्ञानेऽपि तुल्य-मफलत्वमित्याशङ्क्याधिकरणत्वज्ञानस्य प्रयोजनमाह—तेनेति । ब्रह्म स्वापस्यानमिति ज्ञानस्य फलवत्त्वे फलितमाह—तस्या-दिति ॥ ७ ॥ ब्रह्मण एव प्रबोधापादानत्वोक्तेरपि तदेव सुतिस्थानमित्याह—अत इति । सत्सं व्याचष्टे—यस्यादिति । विकल्पेऽपि तदपादानत्वोक्तिर्ब्रह्मणो घटिष्यते नेत्याह—विकल्पमानेष्विति । नच नाडीपुरीततोऽप्युत्थानापादानत्वं कदाचिदपि क्षिप्यते ब्रह्मण एव तु तदचने फलितमुपसंहरति—तस्मादपीति । एवमात्मनो ब्रह्मात्मत्वं सिद्धमित्यधिकरणार्थमुपसंहृतमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मादिति स्थापनान्तरं ब्रह्मणः सकाशात्प्रबोधोक्तत्वात्प्रत्येव सुप्ततिष्ठतीत्युक्तम् । इदानीं तस्मात्प्रबोधस्तदापत्तिरगमयति सुसादन्यस्य प्रबोधसंभवेन तस्य नाड्यादिस्थानत्वसंभवादित्याशङ्क्याह—स एवेति । स्वापस्यानाद्ब्रह्मणः प्रतिबुध्यमानं जीवमधिकृत्योपाधिनाशक्तानीमुत्थ्यादिदर्शनाच्च संशयमाह—तस्या इति । तस्यैवोत्थानोक्त्या स्वापातिरेकसाधनेन त्वमर्थशोध-नात्तस्य ब्रह्मैक्ययोग्यता वाक्ययिज्ञानोपयोगितेति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्यं सिद्धान्ते तस्यैवोत्थानादज्ञातब्रह्मात्मना सुप्त-स्यावस्थानात्तदेवज्ञानादेव सुप्तेस्तदर्थवचनयतिरित्यभिप्रेक्ष्य नियामकापुलक्यथा पूर्वपक्षयति—सत्तेति । नियमसंभवे नानियमो युक्तिमानिति शङ्कते—कुत इति । नियमायोगं दृष्टान्तेन साधयति—यदेति । जलविन्दोः सावयवत्वादवयवप्रसर्गप्रणालिकवैकल्य-मापन्नस्य तस्यैव नोद्वारणम् । जीवस्य तु सोपाधिलुपुपाधेयवद्ब्रह्मभावित्वादुद्वारसिद्धिरित्याशङ्क्योपाधिलभावे सत्संपत्त्यसिद्धेर्भवेति

प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति पुनरुद्धरणे च स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःसंपादम् । तद्वत्सुप्तः परेणकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति । तस्मात्स एवेश्वरो वाऽन्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्त इदमाह—स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः । कस्मात् । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि । कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति नान्यः । तथाहि—पूर्वधुरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुत्तिष्ठन्दृश्यते । न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषकियायां प्रवर्तितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । तस्मादेक एव पूर्वधुरेद्युश्चेकस्य कर्मणः कर्तैति गम्यते । इत्थञ्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात्सरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते । न हान्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हति । सोऽहमस्मीति चात्मानुसरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । तथाहि—‘पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्योऽयाद्रवति बुद्धान्तायैव’ (बृ० ४।३।१६) ‘सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति’ (छा० ८।३।२) ‘त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यङ्गवन्ति तदाभवन्ति’ (छा० ६।१।३) इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः । कर्मविधाविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते । अन्यथा हि कर्मविधाविधयोऽनर्थकाः स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत । एवं चेत्स्याद्द किं कालान्त-

मात्परजप्रभा

शाय ज्ञानापेक्षेति फलम् । ईश्वरो वेत्यनियमदाढ्यायोकम् । स बान्यो वेत्येव पूर्वपक्षः । ज्ञानं विना बुद्ध्याद्युपाधेरत्यन्तनाशमावाधया बुभोपहितो जीवः सुषुप्तौ कारणात्मना स्थितस्तथैव नानाकर्मानुभवसंस्कारवसोपहित उत्तिष्ठतीति सिद्धान्तयति—स एव त्वित्यादिना । सामिकृतस्यार्थकृतस्य एकस्यैव ज्योतिष्टोमादेरेक्यजमानकत्वापातोऽतिप्रसङ्गः । स्मृतिमुक्तवानुशब्दसूचितं प्रलभिशामाह—सोऽहमिति । अयनं गमनं आयः । योनिः तत्तदिन्द्रियस्थानम् । प्रतिनियतं गमनं यथा भवति तथा प्रतिन्योऽप्यगच्छति जागरणयेति श्रुत्यर्थः । न विन्दन्तीत्यज्ञानसत्त्वात्सुप्तस्योत्थाननियम उक्तः । इह पूर्वप्रबोधे ये भवन्ति त एव तदोत्तरप्रबोधे भवन्तीत्यर्थः । विधिं व्याचष्टे—कर्मैति । स एवोत्तिष्ठतीति सिद्ध्यते इत्यर्थः । अत्रैवोत्सृजं युक्त्यन्तरमाह—अपिचेत्यादिना । अग्न्योत्थाने

भामती

पादमिति । स बान्यो वेति ईश्वरो वेति संभवमात्रेणोपन्यासः । नहि तस्य शुद्धसुकलभावस्याविधाकृतव्युत्थानसंभवः । अत एव विमर्शवसरेऽस्यानुपन्यासः । यद्धि ब्याहदिनिर्वर्तनीयमेकस्य पुंस्योदितं कर्म तस्य पूर्वधुरनुष्ठितस्यासि स्मृतिरिति षक्त्येऽनुः प्रलभिज्ञानसूचनार्थः । अत एव सोऽहमस्मीत्युक्तम् । पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्योऽयाद्रवतीति । अयनं आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं संप्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्तायाद्रवति आगच्छति प्रतिन्योनि । यो हि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति न जाल्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्—त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति । अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेदिति । यो हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तर उत्तिष्ठति शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवसंब-

न्यायनिर्णयः

भत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । नियामकाद्योपे फलितमाह—तस्मादिति । संभावनामात्रेणेश्वरो वेत्युक्तम् । अनियमपक्षे मोक्षः सुप्तस्येति ज्ञानवैयर्थ्यमिति वक्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तप्रतिज्ञामाह—एवमिति । ऐक्यावस्थायामवच्छेदाभावे तस्यैवोत्थानं नियन्तुमशक्यमिति शङ्कते—कस्मादिति । अवच्छेदकाविधाशक्तिं सिद्धवत्त्वस्य तस्यैवोत्थाने मानमाह—कर्मैति । षष्ठ्यागानामिव समुचितानामिह न हेतुर्वन् किंतु प्रत्येकमिलाह—विमज्येति । तत्र कर्मशब्दोक्तं हेतुं विशदयति—कर्मैति । पुनरनुष्ठानदर्शनेनैव प्रकटयति—तथाहीति । कथमेतावता तस्यैवोत्थानमिलाशङ्क्योक्तम्—नचेति । सामिकृतस्यापेननुष्ठितस्येति यावत् । एकस्यैव ज्योतिष्टोमादेरेक्यजमानकत्वापातादित्याह—अतिप्रसङ्गादिति । उक्तहेतुफलमुपसंहरति—तस्मादिति । अतः स एवोत्तिष्ठतीति शेषः । अनुस्मृतिं व्याकरोति—इत्यश्चेति । का पुनरुत्तानुस्मृतेऽन्योत्थानेऽनुपपत्तिः, तत्राह—नहीति । अनुस्मृतिरिलत्रानुशब्देन प्रलभिशायि च्युतिरित्याह—सोऽहमिति । शब्दशब्दार्थमाह—शब्देभ्यश्चेति । अयनं गमनमायः प्रतिनियतं गमनं प्रतिन्यायः स यथा भवति तथा योनिं योनिं प्रत्यागच्छति स्वापानन्तरं जागरणयेत्यर्थः । सुप्तानामुत्थानबोधवत्त्वापन्नमेतं न विन्दन्तीति च्युतिरिति । इहेति पूर्वप्रबोधोक्तिः । तदामवन्तीति स्वापव्यवहितं जागरितमुच्यते । विधिपदं व्याचष्टे—कर्मैति । स एवोत्तिष्ठतीत्येतदेवमेवेत्युक्तम् । तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति—अन्येति । विधानार्थकं व्यनक्ति—अन्येति । कर्मवैयर्थ्यमाह—एवं चेदिति । सुप्तावस्थां सुप्तपुण्यमक्षेपित्यर्थः । अनुष्ठानकाले फलमात्मार्कमणो ध्यानस्य च कालान्तरफल-

रफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात् । अपिचान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहर-
माणो जीव उत्तिष्ठेत्तत्रत्यव्यवहारलोपप्रसङ्गः स्यात् । अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत्कल्पनानर्थक्यं
स्यात् । यो हि यस्मिंश्चरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठत्यन्यस्मिंश्चरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नोत्तिष्ठतीति
कोऽस्यां कल्पनायां लाभः स्यात् । अथ मुक्त उत्तिष्ठेदन्तवान्मोक्ष आपद्येत । निवृत्ताविद्यस्य च
पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तम् । नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात् । अकृताभ्यागम-
कृतविप्रणाशौ च दुर्निवारान्योत्थानपक्षे स्याताम् । तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति । यत्पु-
नरुक्तं यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलविन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यत एव सति संपन्नो जीवो नोत्पतितुम-
र्हतीति । तत्परिह्रियते । युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलविन्दोरनुद्धरणम् । इह तु विद्यते
विवेककारणं कर्म चाविद्या चेति वैषम्यम् । दृश्यते च दुर्विवेचयोरप्यसज्जातीयैः क्षीरोदकयोः
संस्पृष्टयोर्हंसेन विवेचनम् । अपिच न जीवो नाम कश्चित्परसादन्यो विद्यते यो जलविन्दुरिव
जलराशेः सतो विविच्येत । सदेव तूपाधिसंपर्काजीव इत्युपचर्यत इत्यसकृत्प्रपञ्चितम् । एवं
सति यावदेकोपाधिगतः बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यवहारः । उपाध्यन्तरगततायां तु बन्धानु-
वृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः । स एवायमुपाधिः स्वापप्रबोधयोर्वीजाङ्कुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः
प्रतिबुध्यत इति युक्तम् ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्थसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

४ अधिकरणम्

किं मूर्च्छाका जाग्रदादौ किं वाऽवस्थान्तरं भवेत् ॥ अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु ॥ १ ॥
न जाग्रत्प्रत्ययोरैका द्वैताभावात् सुसता ॥ मुखादिविकृतेष्वेकावस्थाऽन्या लोकसंभता ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

मुखादेर्न पूर्वकर्मकार्यतेत्युक्तमुखाद्यागमः पूर्वसुप्तजीवकृतकर्मनाशश्रेश्चर्यः । पूर्वपक्षयुक्तं दृष्टान्तं वैषम्येण दूषयति—
यत्पुनरित्यादिना । अस्मादाद्यशक्यमपि विवेचनं प्राण्यदृष्टापक्ष ईश्वरः करोतीति मत्वा दृष्टान्तमाह—दृश्यते
चेति । ब्रह्ममेदाद्य जीवस्य जलविन्दुवैषम्यमित्याह—अपिचेति । अमेदे स बान्यो वोत्तिष्ठति इति विन्तानवकाश
इत्याद्यङ्गं बुद्धिभेदेन जीवभेदाच्चिन्तेत्याह—एवं सतीति । सुषुप्तौ बुद्धिनाशेन प्रसङ्गं बुभुषाधिभेदादेकजीवस्य
व्यवहारो न स्यादित्यत आह—स एवायमिति । स्थूलसूक्ष्मात्मना तिष्ठत्येकोपाधिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ अवस्थान्नया-

भामती

न्धिनि शरीर उत्तिष्ठति, ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । अपिच न जीवो नाम कश्चित्परसादन्य
इति । यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशादन्यः । अथ चान्य इव यावद्वदमनुवर्तते । न चासौ दुर्विवेचसदुपाधेर्दृष्टस्य
विवेकत्वात् । एवमनायानिवेचनीयाविधोपधानभेदोपाधिकल्पितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते तदुपाधुद्भवभि-
भवाभ्यां नोद्धृत इवाभिभूत इव प्रतीयते । ततश्च सुषुप्तादावपि अभिभूत इव जाग्रदवस्थानिष्ठुद्धृत इव । तस्य चाविद्या-
तद्वासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेन प्रवहतः सुविवेचतया तदुपहितो जीवः सुविवेच इति ॥ ९ ॥ **मुग्धेऽर्थसंपत्तिः
परिशेषात्** । विशेषविज्ञानाभावात्तन्मूर्च्छां जागरत्स्मादवस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाद्य मरणानवस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव

न्यायनिर्णयः

स्यान्योत्थानपक्षे वैयर्थ्यमित्यर्थः । विद्यात्र ध्यानम् । इतश्च नान्योत्थानमिल्याह—अपिचेति । अन्योत्थाने सोऽन्यो जीवो वा सादी-
श्वरो वा, जीवश्चेद्ब्रह्मो मुक्तो वा, ब्रह्मोऽपि देशान्तरे व्यवहरमाणस्तत्र सुप्तो वेति विकल्पन्यायमनूष प्रत्याह—अन्येति । द्वितीयमनुभाष्य
दूषयति—अथेत्यादिना । विफलं गौरवमेव स्फोरयति—यो हीति । कल्पान्तरमनूष निरस्यति—अथेति । अन्तवत्त्वे का क्षतिः,
तत्राह—निवृत्तेति । हेत्वभावादिति भावः । सुप्तस्य नोत्थानमित्युक्तन्यायेन कल्पान्तरं निराह—एतेनेति । तदीयस्वरूपापेक्षया
हेतुमाह—नित्येति । प्रत्येकं सर्वपक्षेषु दोषमुक्त्वा साधारणं दोषमाह—अकृतेति । अन्योत्थाने पाश्चात्यप्रबोधकालीनमुखादेर्न पूर्वक-
र्मकार्यतेत्युक्तमागच्छेत्कृतं च सुप्तस्य मुक्तौ फलमदत्तैव नश्येदिति दोषद्वयमित्यर्थः । अन्योत्थानानायोगे फलितमाह—तस्मादिति ।
पूर्वपक्षवीजमनुवदति—यदिति । दृष्टान्तवैषम्योक्त्या प्रत्याह—तदित्यादिना । नास्माभिरवाग्यैरपि दुर्विवेचनत्वं तुल्यमित्याशङ्क्याह
—दृश्यते चेति । प्रकारान्तरेण दृष्टान्तवैषम्यमाह—अपिचेति । कस्तर्हि जीवः, तत्राह—सदेवेति । सत एवोपाधिना जीवत्वे
नानाजीववादोऽपि प्रत्युक्त इत्याह—एवमिति । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारोपपादयति—उपाध्यन्तरेति । उपाधिभेदमुपेत्य तत्र तत्र
जीवभेदो गम्यतामित्याशङ्क्य वीजाङ्कुरवत्काम्यकालमनैकस्यैवोपाधेः स्थितेवैवमित्याह—स एवेति । सुप्तस्यैवोत्थानादनाशतन्मरणान्ना
तदवस्थानं सिद्धमित्युपसंहरति—इत्यत इति ॥ ९ ॥ अवस्थान्नयमुक्त्वा मूर्च्छाव्यमवस्थान्तरं दर्शयति—मुग्ध इति । विषयमाह

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्च्छित इति लोकिताः कथयन्ति । स तु किमवश्य इति परीक्षायामुच्यते । तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धा जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः न तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति । तस्माच्चतसृणामेवावस्थानामन्यतमावस्था मूर्च्छेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति । न ह्यसिन्निधैविषयानीक्षते । स्यादेतत् । इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति । यथेष्टुकारो जाग्रदपीष्वासकमनस्तया नान्यान्विषयानीक्षत एवं मुग्धो मुसलसंपातादिजनिततुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति । न । अचेतयमानत्वात् । इषुकारो हि व्यावृत्तमना ब्रवीतीषुमेवाहमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽभूवमिति । मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीत्यन्ये तमस्यहमेतावन्तं कालं प्रक्षितोऽभूयं न किञ्चिन्मया चेतितमिति । जाग्रतश्चैकविषयविषयकचेतसोऽपि देहो विध्रियते । मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति । तस्मान्न जागर्ति नापि स्वप्नापश्यति निःसंभ्रकत्वात् । नापि मृतः प्राणोष्मणोर्भावात् । मुग्धे हि जन्तौ मृतोऽयं स्यान्न वा मृत इति संशयाना ऊष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमालम्बन्ते निश्चयात् प्राणोऽपि नास्तीति च नासिकादेशम् । यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहनाधारण्यं नयन्ति । अथ तु प्राणमुष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय

आप्यरब्धप्रमा

दातमानं विविध मूर्च्छातो विवेचयति—मुग्धेऽर्थसंपत्तिः परिशेषात् । मूर्च्छां प्रसिद्धावस्थान्तर्गता वा पञ्चमावस्था वेति । अवस्थाचतुष्टयसिद्धेर्मुग्धस्य तद्वैलक्षण्याच्च संतये सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञासिद्धितस्य सुप्तमेवद्विद्विषयज्ञानाभावाविशेषेण लिङ्गेन सुषुप्तिरेव मूर्च्छंति प्रत्यभिज्ञानात्सुषुप्त्यन्तर्गता मूर्च्छंति दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह—तिस्रस्तावदिति । पूर्वपक्षे प्रसिद्धावस्थातः पृथगात्मनो मूर्च्छातो विवेकार्थं यत्तासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते पृथग्यन्नब्रौह्म्यमिति भेदः । परिशेषं दर्शयन् सिद्धान्तयति—न तावदित्यादिना । जाग्रदपि जागरावस्थोऽपीत्यर्थः । ऐन्द्रियकमर्थज्ञानं देहधारणं च तस्यास्ति न मुग्धस्येति वैषम्योक्त्या दूषयति—नेत्यादिना । मूर्च्छाया जागराद्देदुसुक्त्वा स्वप्नमृतिसम्भां भेदमाह—नापीत्यादिना । आलम्बन्ते स्पृशन्ति । दिष्टं मरणम् । सुषुप्तिमूर्च्छेत्योः किंविस्मारूप्येऽपि बहुवैलक्षण्या-

मानसी

मूर्च्छाविशेषज्ञानाभावाविशेषात् । चिरातुच्छासवेपथुप्रभृतयस्तु क्षुपेरवान्तरप्रमेदाः । तथा च कश्चित्सोऽस्थितः प्राह सुखमहमस्यात्वं लघुति मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चित्सुनर्दुःखमस्यात्वं गुरुणि मे गात्राणि अमलनवस्थितं मे मन इति । न चैतावता सुषुप्तिर्भवति । तथा विकारान्तरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्तिर्भवति । तस्मात्कोप्रसिद्धिभावाज्ज्ञेयं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमने मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि वैक्यम् । नहि विशेषविज्ञानसंज्ञावत्ताम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोरभेदः । बाह्येन्द्रियव्यापारभावाभावाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनमेवादत्का-

न्यायनिर्णयः

—अस्तीति । प्रामाणिकस्य विषयत्वात्तस्य लोकसिद्धतामाह—यमिति । स किं जागरावस्थानामन्यतमावस्थान्तर्गतः किंवावस्थान्तर्गत इत्यवस्थाचतुष्टयप्रसिद्धितयमवैलक्षण्याभ्यां संदेहे प्रत्यभिज्ञाया स एवोत्पिष्टतीत्युक्तविशेषज्ञानाभावाविशेषेणैकप्रत्यभिज्ञानान्मुनिः क्षुपिरेवैति पूर्वपक्षयति—स त्विति । अत्र मुग्धेरवस्थान्तरलोक्त्वा ततो विभक्ते त्वमर्थे शोधिते तस्य वाक्यार्थोन्मनिसत्तादीहेतुत्वात्तावादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मूर्च्छातिरेकार्थं पृथक् न प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते पृथग्यन्नब्रौह्म्यमिति मत्वा पूर्वपक्षं विण्णोति—तिस्रस्तावदिति । शरीरस्थेति विशेषणसिद्धमवस्थान्तरमाह—चतुर्थीति । मूर्च्छां चिरोच्छासपथुप्रभृतयिर्भवेत्तदावस्थान्तरमिच्छाशक्त्योऽक्षुपेरवान्तरमेदादेर्विषयत्वसिद्धेर्न धर्ममेवकल्पनेत्याह—न त्विति । अवस्थान्तरात्प्रसिद्धत्वे सुषुप्त्यन्तर्भावं मूर्च्छाया मत्वा निगमयति—तस्मादिति । तथा च तस्मातिरेकार्थं पृथक् न प्रयतितव्यमिति फलितमिति शब्दादर्थः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—पृथमिति । परिशेषाद्वैलक्ष्यार्थं यद्यपि दर्शयितुमारभते—न तावदिति । जाग्रदवस्था ईन्द्रियैरर्थानुपलभते मुग्धो वैक्यमिति वैषम्यं हेतुमाह—नहीति । जाग्रदवस्थास्यैव मुग्धस्यार्थानुपलम्भो दुःखानुभवव्यग्रतया साधिति दृष्टान्तेन शङ्कते—स्यादिति । इषुकारन्यायं प्रपञ्चयति—यथेत्यादिना । वैषम्योक्त्या प्रत्याह—नेत्यादिना । मुग्धस्य जागरितावस्थत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—जाग्रतश्चेति । देहधारणाभावादिषयमात्रानुपलब्धेश्च मुग्धो जाग्रदवस्थो नेति निगमयति—तस्मादिति । अस्तु तर्हि तस्य स्वप्नावस्थान्तर्गता, नेत्याह—नापीति । तर्हि तस्य मृतावस्थात्वं नेत्याह—नापीति । पूर्वपक्षप्राणोष्माणौ मुग्धे न सिद्धौ लक्ष्णतोऽस्य मृतावस्थान्तर्गता—मुग्धे हीति । ऊष्मास्ति नेति संशयान्यतरनिश्चयात् हृदयदेशमालम्बन्ते स्पृशन्तीति यावत् । प्राणोऽस्ति नेति च संदिग्धान्यतरार्थं नासिकादेशमालम्बन्ते इति संबन्धः । नास्तित्वनिश्चयफलमाह—यदीति । परस्व पराध्वप्राणो गोचरो नेत्याशङ्क्य कार्यक्षिप्तकामनुमानमाह—नद्वयमिति । अस्तित्वनिश्चयफलमाह—अथ त्विति । तत्रापि कार्यक्षिप्तकामनुमानमाह—

संज्ञालाभाय भिषज्यन्ति । पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः । नहि यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति । अस्तु तर्हि सुषुप्तो निःसंज्ञानत्वादमृतत्वाच्च । न वैलक्षण्यात् । मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छसिति सर्वे-
पथुरस्य देहो भवति भयानकं च वदनं विस्फारिते नेत्रे सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यकालं
पुनः पुनरुच्छसिति निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः । न चास्य देहो वेपते । पाणिपेषणमात्रेण च
सुषुप्तमुत्थापयन्ति न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि । निमित्तमेदं भवति मोहस्वापयोः । मुसल-
संपातादिनिमित्तत्वात्मोहस्य श्रमादानिमित्तत्वाच्च स्वापस्य । नच लोकेऽस्ति प्रसिद्धिमुग्धः सुप्त
इति । परिशेषादर्थसंपत्तिमुग्धतेत्यवगच्छामः । निःसंज्ञत्वासंपन्न इतरसाक्षैलक्षण्यादसंपन्न
इति । कथं पुनरर्थसंपत्तिमुग्धतेति शक्यते वक्तुम् । यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या—‘सता
सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इति । अत्र ‘स्तेनोऽस्तेनो भवति’ (बृ० ४।३।२२)
‘नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्’ (छा० ८।३।१)
इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति । नच सुखि-
त्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्येते मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते । तस्मादुपाध्य-
पशामात्सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति नार्धसंपत्तिरिति । अत्रोच्यते—न ब्रूमो
मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति । किं तर्ह्यर्थेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वमर्थेनाव-

भाष्यरत्नप्रभा

भेद इत्याह—नेति । लक्षणभेदमुक्त्वा निमित्तभेदमाह—निमित्तेति । प्रत्यभिज्ञाप्यसिद्धेत्याह—नचेति । उक्तसार-
ूप्यवैकल्याभ्यामर्थसंपत्तिः सर्वैः सुषुप्तिधर्मैरसंपन्नो मुग्धः सुषुप्तो न भवति, सर्वैर्मरणवस्थायैरसंपत्तेर्मृतोऽपि न
किंतु अवस्थान्तरं गत इति सूत्रार्थः । अत्र सूत्रे जीवस्य ब्रह्मणार्धसंपत्तिरुक्तेति ज्ञातः शङ्कते—कथमिति । यत्सुप्तं
प्रति सत्संपन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्यभावाभिप्रायम् । उपाध्यभावश्च मुग्धस्यापि मम इति यत्तस्मात् कृत्स्नसंपत्तिरेवेत्यर्थः ।
सुषुप्तिकाले कर्मासंबन्धे पुनरुत्थानं कथमिलाशङ्क्य तत्कार्याभावात्तदसंबन्धोक्तिरित्याह—जीवे हीति । ब्रह्मणा
कृत्स्नसंपत्तिमङ्गीकृत्य परिहरति—न ब्रूम इति । मुग्धत्वं हि सुषुप्तस्यार्धेन निःसंज्ञाविधर्मेण साम्येन संपन्नं भवति,

भामती

रणभेदाल्लक्षणभेदाच्च भेदः । श्रमापनुत्तर्या हि ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्तम् । शरीरत्वागर्थो तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोहः । यद्यपि
सत्यपि मोहे न मरणं तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मरणार्थो मोहः । मुसलसंपातादिनिमित्तत्वात्मोहस्य श्रमादिनिमि-
त्तत्वाच्च सुषुप्तस्य सुखनेत्रादिविकारलक्षणान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्यासुषुप्तस्य लवान्तरभेदेऽपि निमित्त-
प्रयोजनलक्षणाभेदादेकलम् । तस्मात् सुषुप्तमोहावस्थयोर्ब्रह्मणा संपत्तावपि सुषुप्ते यादृशी संपत्तिर्न तादृशी मोह इत्यर्थ-

न्यायनिर्णयः

संज्ञेति । मुग्धस्य मृतत्वाभावे हेतुनन्तरमाह—पुनरिति । यमराजं प्रविष्टस्यापि पुनरुत्थानं किं न स्यात्, तत्राह—नहीति ।
परिशेषसिद्धं मुग्धस्य स्वापावसावमिलाह—अस्त्विति । तत्र साक्ष्यार्थं हेतुमाह—निःसंज्ञत्वादिति । वृत्तसाक्ष्येऽपि
लक्षणनिमित्तफलानां भेदान्नैक्यमिलाह—नेत्यादिना । लक्षणं लक्षणभेदं विवृणोति—मुग्ध इति । निमित्तभेदमुदाहरति—
निमित्तेति । आदिपदेनोभयत्रापि चर्यादि श्रुतैः श्रमापनयार्थं ब्रह्मसंपत्तिः सुषुप्तिः, देहागर्थो तत्संपत्तिर्मोहः, सति मोहे मर-
णाभावेऽपि तस्मिन्नसति तदभावादिति फलभेदं मत्वा मोहस्वापयोरैक्ये मानाभावमाह—नचेति । परिशेषाद्यतमर्थमाह—परीति ।
सायन्यैलक्षण्याभ्यामर्थसंपत्तिं साधयति—निःसंज्ञत्वादिति । अर्थसंपत्तिमाक्षिपति—कथमिति । कानुपपत्तिरित्याशङ्क्य
मुग्धस्यार्थसंपत्त्यभावं साधयितुं सुप्तेन साम्यं कर्मतत्फलकेशाभावेन कथयति—यावतेति । यत्सुप्तं प्रति सत्संपन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्य-
परमाभिप्रायं च चोपाध्यपरमो मुग्धस्यापीति कृत्स्नसंपत्तिरेवेति भावः । कर्मसंबन्धस्य यावदन्धभावित्वात्सत्य कर्मैराहित्यमसिद्धमिला-
शङ्क्य तत्कार्यसुखदुःखाधीराहित्याद्येतदुक्तमैराहित्यं कल्प्यमिलाह—जीवे हीति । सुप्तस्य सुखानुभवात्तदविनाभूतो दुःखानुभवोऽपि
कल्प्यतामिलाशङ्क्य स्वप्नकाशस्वरूपसुखानुभवव्यतिरेकेण कर्मात्मानुभूतप्रतिबुद्धार्थधीनान्यौ प्रत्ययावसंभावित्वाविलाह—नचेति । सुप्तस्य
कर्मफलवैकल्येऽपि मुग्धस्य किं सिद्धं, तत्राह—मुग्धेऽपीति । सुखादिरीराहित्यकल्पितकर्मैराहित्येन संपूर्णं सत्संपत्तिमुग्धेऽपीति
निगमयति—तस्मादिति । ब्रह्मसंपत्त्यविशेषेऽपि सुप्तिमूर्च्छयोर्भेदोऽस्तीत्याह—अत्रेति । यत्तु मूर्च्छायां जीवस्य ब्रह्मणा नार्धसं-
पत्तिरिति दर्शितं तदङ्गीकरोति—नेत्यादिना । तर्हि किमपेक्षयार्धसंपत्तिः, तत्राह—किमिति । अर्थेनादीवमानेन निःसंज्ञत्वे-
नेति यावत् । परिलज्यमानेन चार्थेन प्रसन्नवदनत्वादित्येवार्थः । अवस्थान्तरं मरणम् । उपनेत्यापनेयार्थोऽस्यभयपक्षः कथं मुग्धे-

स्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शिते च मोहस्य खापेन साम्यवैषम्ये । द्वारं चैतन्मरणस्य । यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः । यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः । तस्मादर्थसंपत्तिं ब्रह्मविद् इच्छन्ति । यत्कृतं न पञ्चमी काचिद्वस्था प्रसिद्धास्तीति । नैष दोषः । कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात् । प्रसिद्धा वैषा लोकायु-
वेदयोः । अर्थसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इत्यनवद्यम् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

ब्रह्म किं रूपि भारुपि भवेत्तीत्येव वा ॥ द्विविधश्रुतिसद्भावाद्ब्रह्म स्यादुभयतकम् ॥ १ ॥

नीरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः । रूपं त्वनूद्यते आन्तमुभयत्वं विरुध्यते ॥ २ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' (छा० ३।१।४।२) इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः । 'अस्थूलमनगृह्यस्मदीर्घम्' (बृ० ३।८।८) इत्येवमाद्याश्च नि-
र्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिषूभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गम् । यदाप्यन्यतरलिङ्गं

भाष्यरजप्रभा

मरणस्यार्धेन कम्पादिना संपन्नमित्यर्थसंपत्तिरित्यर्थः । इतोऽपि सुषुप्तिसवैषम्यमित्याह—द्वारं चेति । अप्रसिद्धिमङ्गी-
कृत्योक्तं प्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह—प्रसिद्धा चेति । नायुर्वेदो वैद्यशास्त्रम् । प्रसिद्धो कथं विवाद इत्यागच्छ पञ्चमत्वेना-
प्रसिद्धेरित्याह—अर्थेति । सुषुप्तिमृतिधर्माधेसंपत्त्या तदन्तर्भावबहुद्धिर्लोकानामित्यर्थः ॥ १० ॥ सर्वाभिरवस्थाभिर-
लित्सवमर्थे इति विचार्योपादयसमासेत्युपपत्त्यर्थं निरूपयितुकामः प्रथमं तस्य निर्विशेषत्वमाह—न स्थानतोऽपि
परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । उद्देश्यत्वस्येदानीं निश्चालोपरमानन्तरं तत्स्वरूपब्रह्मविचारस्यावसरसंगतिमाह—येनेति ।
निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं चेत्सुभयं लिङ्गत्वे ज्ञाप्यते यामिस्ता उभयलिङ्गाः श्रुतयः संशयबीजत्वेन सन्तीत्यर्थः । यथा

भाषली

संपत्तिरुक्ता । साम्यवैषम्याभ्यामर्धत्वम् । यदा नैतद्वत्स्थान्तरं तदा भेदात्तत्प्रविलयाय यत्नान्तरमास्थेयम् । अभेदे तु न
यत्नान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । अवान्तरसंगतिमाह—
येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति । यद्यपि 'तदनन्यत्वमारम्भगण्यत्वादित्यर्थः' इत्यत्र निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्मोपपादितं तथापि
प्रपञ्चलिङ्गानां बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्सा अतस्त्वन्निवारणायारम्भः । तस्य च तत्त्वज्ञानमपवर्गोपयोगीति
प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गश्रवणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्विरोधात्साम्य-

न्यायनिर्णयः

सिद्धं, तत्राह—दर्शिते चेति । तथापि कथमस्या मरणपक्षत्वं तत्राह—द्वारं चेति । सुषुप्तत्वं मरणस्य द्वारं चेत्तस्मिन्मति स्यादेव-
साक्षाद्भावाह—यदेति । कैरेणः सावशेषत्वे गमकमाह—तदेति । तर्हि कुतो द्वारत्वं मरणं प्रति मोहस्योक्तं, तत्राह—यदा ल्विति ।
कर्मणो निःशेषत्वे प्रयोजकमाह—तदेति । साम्यवैषम्याभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । अवस्थान्तरमप्रसिद्धत्वाच्चैतन्मुक्तमुन-
वति—यश्चित् । जीवदृशायां सर्वजीवसाधारण्याभावाद्प्रसिद्धिर्न त्वभेदादित्याह—नेत्यादिना । इदानीमप्रतिद्विरपि नास्तीत्याह—
प्रसिद्धा चेति । आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रम् । कथमन्यथा मुत्तलपातादिना सुषुप्तं वक्ष्यमुपलभ्य तदीयसंज्ञालाभार्थं तदीयपितृप्रभृत-
यश्चिकित्साशास्त्रकुशलगमनिष्ठायास्तुगच्छेयुरिति भावः । कस्माच्छाह पञ्चमतया मुनिर्न गण्यते, तत्राह—अर्थेति । निःसङ्कल्पमसत्त-
वदनतेत्यादिना सुसिमरणान्तर्भावधिया पञ्चमतया मुच्छां नेत्यर्थः । उक्तवैषम्यादनन्तर्भावधिया पृथगुक्तिरपि स्यादित्याहङ्गायानन्तर्भा-
वेऽपि सर्वसाधारणत्वाभावाभैवमिति मत्वा त्वमर्थशोभनमुपसंहरति—इत्यनवद्यमिति ॥ १० ॥ स्मर्राणवसोक्त्वा तद्वतिरिक्तं स्वप्न-
कार्यं ब्रह्मात्मकं सदैकरूपं त्वमर्थमुद्देश्यं परिशोध्यदानीं विषयेतदर्थशोभनमारम्भगण्यत्वात् तावन्निर्विशेषत्वमाह—नेत्यादिना । संगति-
माह—येनेति । ब्रह्मस्वरूपस्यासत्तदुक्तत्वात्किमनन्तारम्भेणेत्याह श्रुतिषु दृढविवादानिरासेन तस्मिन्निर्णयमित्याह—श्रुतीति । विष-
योक्तिपूर्वकं संशयबीजमाह—सम्पत्तीति । सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं चोभयं लिङ्गत्वे प्रकादयते यामिः श्रुतिभिरास्तायाः तत्र सविशेष-
ब्रह्मश्रुतीरुदाहरति—सर्वेति । चकारेणोक्तायाः श्रुतयोऽन्या यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्याभाः समुचिताः । सविशेषं ब्रह्म लिङ्गत्वे यामिस्ताः
श्रुतयस्तथा । निर्विशेषब्रह्मश्रुतीरुदाहरति—अस्थूलमिति । यत्तदद्रेष्टव्यमदृश्येऽनात्म्ये नेति नेत्याभाः श्रुतयश्चकारेण गृह्यन्ते । निर्वि-
शेषं ब्रह्म लिङ्गत्वे यामिस्ताः श्रुतयस्तथेति । पूर्ववत्सविषयं संशयबीजमुक्त्वा संशयमाह—किमिति । उभयं सविशेषत्वं निर्विशे-
षत्वं न लिङ्गत्वे यामिस्ताः श्रुतयस्तथेति यावत् । उभयत्र श्रुत्युपग्राहकैक्योभयोर्विरोधात्तावो विकल्पः । सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वाग्य-
तरण्य लिङ्गत्वे तद्वत् तथेत्येतत् । परस्य परिणामित्वकृत्यत्वाभ्यां द्वितीयं विकल्पयति—यदेति । अत्र निर्विशेषस्य तदर्थस्य
ब्रह्मणो निरूपणे तस्य वाक्यार्थान्वयितया तद्विरोधत्वज्ञात्वात्तादाहिसंगतिः । पूर्वपक्षे द्विरूपं ब्रह्म ध्येयं सिद्धान्ते तु निर्विशेषमेव

तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते । तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मे-
त्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्माण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते । न ह्येकं वस्तु स्वत एव
रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्या-
धुपाधियोगादिति । तदपि नोपपद्यते । न ह्युपाधियोगादप्यन्यादशस्य वस्तुनोऽन्यादशः स्व-
भावः संभवति । नहि स्वच्छः सन्स्फटिकोऽलक्तकाधुपाधियोगादस्वच्छो भवति भ्रममात्रत्वा-
दस्वच्छतामिनिवेशस्य । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अतश्चान्यतरलिङ्गपरिग्रहेऽपि
समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्र-
तिपादनपरेषु वाक्येषु 'अशब्दमरूपमरूपमव्ययम्' (क० ३।१५ मुक्तिको० २।७२) इत्ये-
वमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

विरुद्धसुषुप्तिमरणोभयरूपं सुषुप्तत्वं तथा श्रुतिप्रामाण्यादुभयरूपं ब्रह्म ध्येयमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । निर्विशेषमेक-
रूपमेव ज्ञेयमिति सिद्धान्तयति—एवमिति । किमुभयरूपत्वं स्वतः, उत स्वतो निर्गुणस्य सर्वगन्धत्वादिविशेष
उपाधितः सत्यः, आहोस्वित्स्वतः सविशेषमेव ब्रह्मेति । तत्राद्यं निरस्य द्वितीयमनूय दूषयति—अस्तु तर्हि ।
स्थानमुपाधिः । ब्रह्मणि विशेषः कल्पितः, औपाधिकत्वात्स्फटिकलौहिलवदित्यर्थः । उपाधेः सत्यत्वेऽपि तत्कृतं मिथ्येति
दृष्टं ब्रह्मणि रूपाधीनां मिथ्यात्वात्तत्कृतो विशेषो मिथ्येति किमु वाच्यमित्याह—उपाधीनामिति । तृतीयं निर-
स्यति—अतश्चेति । सर्वस्य विशेषस्य कल्पितत्वादित्येत्यर्थः । निषेधश्रुतेश्चैवमित्याह—सर्वत्र हीति ॥ ११ ॥ मिथ्यत

भामती

भाष्यरत्नप्रभापतेरैकं स्वतोऽपरे तु परतः । नच यत्परतत्त्वदपारमार्थिकम् । नहि चक्षुरादीनां स्वतःप्रमाणभूतानां दोषतोऽ-
प्रामाण्यमपारमार्थिकम् । विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादुभयलिङ्गशास्त्रप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पार-
मार्थिकीति प्राप्त उच्यते—न स्थानत उपाधितोऽपि परस्य ब्रह्मण उभयन्विहलसंभवः । एकं हि पारमार्थिकमन्यदध्यारो-
पितम् । पारमार्थिके ह्युपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स च प्राक्प्रतिषिद्धः तत्पारिषेध्यात्स्फटिकमणेरिव
स्वभावस्वच्छधवलस्य लक्ष्मणसारस्वतेकोपाधिररुणिता सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यप्यस्त इति पदयामो निर्विशेषताप्रतिपा-
दनार्थलाञ्छनीनाम् । सविशेषतायामपि 'यथायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयः' इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मैकलप्रतिपादनपरत्वादेक-
लनानालयाधैकस्मिन्नसंभवादेकलाज्ञानैव नानालप्रतिपादनपर्यवसानात्, नानालस्य प्रमाणान्तरसिद्धतायुवाधत्वादेकलस्य
ज्ञानविगतोर्विशेषलोपपत्तेर्भेदार्थनानिन्द्या च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनादाकारवद्ब्रह्मविषयाणां च कासां-
च्छ्रुतीनामुपासनापरत्वमसति बाधकेऽन्यपराद्वचनात्प्रतीयमानमपि दृष्टते । यथा देवताणां विप्रद्वयत्वम् । सन्ति चात्र
साक्षाद्देतापवादनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः । कासांश्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रविलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेष-
मेकरूपं चैतन्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतः, विशेषाश्च सर्वगन्धत्वामानीत्वाद्य उपाधिवशादध्यस्ता इति सिद्धम् । शेषमतितो-

न्यायनिर्णय

तच्चैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उभयविषयं विवृताविज्ञातब्रह्मापेक्षया वा स्थितिप्रलयकालभेदेन वा कार्यकारणब्रह्मभेदेन
वा कारणकारणब्रह्मभेदेन वा न व्यवसायपिबुं शक्यं ब्रह्मद्वयाभावात् । तत्कथमेकस्य विरुद्धोभयरूपतेत्याशङ्काह—उभयेति ।
नच निर्विशेषब्रह्मप्रकरणस्यभेदानां निषेधवारणेन निषेधवाक्यैकवाक्यतया सप्रपञ्चातत्त्वयोत्र सविशेषधीति वाक्यम् । उपास्तिप्र-
करणस्यसप्रपञ्चवाक्यान्तरेः स्वशेषमिषिविरोधस्यत्यतया स्वार्थे प्रमाणैः सप्रपञ्चतासिद्धेर्निषेधवाक्यविरोधेऽपि तेषां स्वशेषिवक्यावि-
रुद्धत्वात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । उभयरूपं ब्रह्म ध्येयमिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तसूत्रमादत्ते—एवमिति । उभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः
स्वाभाविकमाहो परोपाधिकम् । भावं प्रत्याह—न तावदिति । अनुपपत्तिं स्फुटयति—नहीति । द्वितीयं शङ्कते—अस्त्विति ।
स्थानत इति व्याचष्टे—पृथिव्यादीति । स्थानमुपाधिलोपाध्यादिति यावत् । औपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वमशिसंपर्कजन्यलौहिलवदिति
भावः । उपाधिवशादाविशेषमयलिङ्गत्वयोगेऽपि न तात्त्विकमुभयलिङ्गत्वं ब्रूतस्वस्य ब्रह्मणो वास्तवरूपान्तरायोगादित्याह—तद्वीति ।
उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । आलक्तकाधुपाधिविहिते स्फटिकादावस्वच्छतावीर्यादौ कथं, तत्राह—असेति । स्वर-
स्यवत्स्वस्फटिकादेरुपाधितो दृष्टोरुणिता न वास्तवः संयुक्तोपाधेरैवारागता भागादित्यर्थः । उपाधेरिमित्यात्वेऽपि तत्कृतं मिथ्ये-
त्युक्तम् । इदानीं तस्यापि मिथ्यात्वात्परिमिश्रयेति किं वक्तव्यमित्याह—उपाधीनामिति । उभयरूपत्वं तत्त्वतो ब्रह्मणो न चेत्तद्वि-
सविशेषत्वमेव नानावृत्तिवशाद्विध्यतामित्याशङ्काह—अतश्चेति । सर्वस्य विशेषस्याविद्याकृतत्वादेवेति यावत् । तत्र हेतुत्वेन
संज्ञावयवं व्याचष्टे—सर्वत्रेति ॥ ११ ॥ न स्थानतोऽपीत्यादिनोक्तमाश्लिष्य समाधेये—नेत्यादिना । निषेधमनूय निषेधं ननु

अथापि स्याद्यदुक्तं निर्विकल्पमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो बोधयलिङ्गत्वमस्तीति । तन्नोपपद्यते । कस्मात् । भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविधं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते । चतुष्पाङ्गश षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवंजातीयकाः । तस्मात्सर्वविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् । ननूक्तं नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः स्तम्भतीति । अयमप्यविरोधः । उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशब्दं प्रसज्येतेति चेत् । नेति ब्रूमः । कस्मात् । प्रत्येकमतद्वन्द्वनात् । प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः आचरयति शास्त्रम्—‘यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा’ (बृ० २।५।१) इत्यादि । अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम् । भेदस्योपासनात्त्वादेभेदे तात्पर्यात् ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

अपिचैवं भेददर्शननिन्द्यापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शास्त्रिनः समामनन्ति—‘मनसैवैवमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ (क० ४।११) इति । तथाप्येऽपि ‘भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्’ (श्वे० १।१२) इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृकृतियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मेकस्वभावात्तामसीयते ॥ १३ ॥ कथं पुनराकारवदुपदेशिनीध्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीध्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति । अत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत् । कस्मात् । तत्प्रधानत्वात् । ‘अस्थूलमनण्वह्वस्वमदीर्घम्’ (बृ० ३।८।८) ‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्’ (कठ० ३।१।५) मुक्ति० २।७२) ‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ (छा० ८।१।४।१)

भाष्यरत्नप्रभा

इति भेदो विशेषः । निर्विशेषत्वश्रुतावपि विशेषस्यापि श्रुतेरुभयरूपत्वं स्यादिति शङ्कां व्याचष्टे—अथापि स्यादिति । पूर्वोक्तं विरोधं स्मारयति—ननूक्तमिति । भेदश्रुतिप्रामाण्यार्थमौपाधिकरूपभेदस्वीकारादविरोध इति समाधत्तव्यः । किमुपाधिगत एव रूपभेदो ब्रह्मण्युपचर्यते ध्यानार्थमुतोपाधियोगात्सत्यविरुद्धरूपवत्तया ब्रह्मणो भेदो भवतीति । आद्येऽस्यद्विष्टाद्विः, द्वितीयमभेदश्रुत्या दूषयति—नेति ब्रूम इति ॥ १२ ॥ द्वैतनिन्द्यापूर्वकमद्वैतोक्तेश्च निर्विशेषं तत्त्वमिति सूत्रार्थमाह—अपिचेति । भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तयोः प्रेरितारमसीश्वरं च मत्वा विचार्य मे मम प्रोक्तं तत्सर्वं त्रिविधं ब्रह्मेवेति जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ द्विविधश्रुतिषु सतीषु निर्विशेषत्वे किं नियामकमिति शङ्कते—कथं पुनरिति । तत्परातत्परविरोधे तत्परं बलवदिति न्यायो नियामक इत्याह—अरूपवदेवेति । उपासनापरवाक्येषु आकारे तात्पर्यभावेऽपि देवताविग्रहादिवदाकारसिद्धिमाशङ्क्य निष्पन्नपञ्चश्रुतिविरोधान्मेवमित्याह—तेष्व-

न्यायनिर्णयः

थेनाह—अथापीति । श्रुतिभिर्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे मितेऽपीति यावत् । श्रौतस्य नासिद्धिरिति शङ्कते—कस्यादिति । श्रुत्यन्तरविरोधाच्चसिद्धिरिति सूत्रावयवेनाह—भेदादिति । तदेव विभजते—भिन्ना हीति । तादृशोपदेशस्य फलमाह—तस्यादिति । निर्विशेषत्ववदित्येवैर्यः । उक्तविरोधं स्मारयति—नन्विति । औपाधिकमाकारभेदमादाय प्रत्याह—अयमपीति । उभयरूपत्वस्वीकारेण विरोधसमाधिवदित्येवैर्यः । आकारभेदो नोपाधितोऽपीत्युक्तमित्याशङ्काह—अन्यथेति । रूपभेदवदिशास्त्रप्रामाण्यार्थमौपाधिकस्तद्भेदो वक्तव्य इत्यर्थः । किमुपाधिगत एव रूपभेदो ब्रह्मण्युपचर्यते किं नोपाधिसंनिषेधस्तत्तत्र एव ब्रह्मणोऽपि भेदो जायते । प्रथमे ब्रह्मणो नोभयरूपत्वमिति मित्याह—नेतीति । आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवतार्य व्याकुर्वन्निन्दीत्ये श्रुत्यन्तरविरोधमाह—कस्यादित्यादिना । कल्पद्रव्यफलमाह—अतश्चेति ॥ १२ ॥ भेददर्शननिन्द्या भेदोक्तिरपि न तात्त्विको भेदः शास्त्रीयोऽस्तीत्याह—अपिचेति । स्रष्टं व्याकरोति—अपिचेत्यादिना । भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तदुभयं प्रेर्य प्रेरितारं च नियन्तास्मीश्वरं मत्वा विचार्य तत्सर्वं त्रिविधं मे मम प्रोक्तं ब्रह्मेवेति जानीयादित्यर्थः । उक्तवाक्यार्थमाह—समस्तसेति ॥ १३ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शास्त्रमाह—कथमिति । श्रुतीनां तुल्यत्वाद्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे नियामकं नास्तीत्यर्थः । तत्परातत्परविरोधे तत्परं बलवदिति न्यायं नियामकं ब्रह्मन्तत्परवृत्तमवतारयति—अत इति । तत्र प्रतिष्ठां विभजते—रूपादीति । प्रथमायां नियामकत्वात् विदुषोति—कस्यादित्यादिना । मतेषामपि तत्प्रधानत्वमुपासिन्निर्विशेषत्वादसिद्धिमित्याशङ्काह—इत्येतदिति । समन्वयाधिकरणमुप-

‘द्विज्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सर्वाद्याभ्यन्तरो ह्यजः’ (मुण्ड० २।१।२), ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तर-
मबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः’ (बृ० २।५।१९) इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्व-
प्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं ‘तत्तु समन्वयात्’ (ब्र० सू० १।१।४) इत्यत्र ।
तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । इतराणि त्वाकारव-
द्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि । उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि तेष्वसति विरोधे
यथाश्रुतमाश्रयितव्यम् । सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्तीति ।
एष विनिगमनायां हेतुः । येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरी-
तमिति ॥ १४ ॥ का तर्ह्यकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह—

प्रकाशवच्चवैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा विद्यद्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्कुल्याद्युपाधिसंबन्धात्तेष्वनुवका-
दिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते, एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदकारता-
मिव प्रतिपद्यते तदात्मनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनायां न विरुध्यते । नन्वेवै-
यर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति । नहि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं
कस्यचिद्वन्तर्भवस्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत्पुस्तकप्रतिज्ञातं नो-
पाधियोगादप्युभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति तद्विरुध्यते । नेति ब्रूमः । उपाधिमिसित्तस्य वस्तुधर्म-
त्वानुपपत्तेः । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोक-
वेदव्यवहारावतार इति तत्र तत्राचोचाम ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चैतन्न्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म—‘स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्त-

भाष्यरत्नप्रभा

सतीति ॥ १४ ॥ कल्पितद्वैते सावकाशत्वाच्च सप्रपञ्चत्वश्रुत्यो दुर्बला इत्याह—प्रकाशवच्चेति । नन्वाकारवाक्या-
नामुपाधिकल्पितसर्वैगन्धत्वादिनार्यवत्त्वं किमिति वर्ण्यते वैयर्थ्यमेवोच्यताम्, तत्राह—नहि वेदवाक्यानामिति ।
नन्वेवमपीति । उक्तरीत्योभयरूपवाङ्गीकारेण श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेऽपीत्यर्थः । उपाधीनां कल्पितत्वादौपाधिकस्य
सत्यत्वानुपपत्तेर्न सत्यमुभयरूपत्वमिति पूर्वमुक्तं, संप्रति सत्यं निर्विशेषत्वं मिथ्या सविशेषत्वमित्युच्यत इत्युभयरूप-
त्वाङ्गीकारेऽपि न पूर्वापरविरोध इत्याह—नेति ब्रूम इति । द्वैतस्य मिथ्यात्वे ज्ञानेन बाधादुपासनादिव्यवहारो न
स्यादित्याशङ्क्य बाधात्प्रागेव स इत्याह—सत्यमिति ॥ १५ ॥ यतः श्रुतिश्चिन्मात्रमाहात्म्य विशेषो मिथ्येति सूत्रार्थ-
माह—आह चेति । सैन्धवघ्नो लवणपिण्डः ॥ १६ ॥ किंच श्रुतिस्मृत्योः परनिषेधेन ब्रह्मोपदेशानिष्प्रपञ्चं ब्रह्म-

न्यायनिर्णयः

जीव्य फलितमाह—तस्मादिति । सप्रपञ्चवाक्यानामपि तुल्यं तत्प्रधानत्वमित्याशङ्क्याह—इतराणीति । तेषां वस्तुपरत्वाभावे
हेतुमाह—उपासनेति । तेषामपि स्ववैयर्थ्यविरोधादुक्ता स्वार्थं मानतेत्याशङ्क्य परमयीवाक्यवन्मानान्तरविरोधान्नैवमित्याह—
तेष्विति । विरोधस्य तुल्यत्वात्कुतो निर्धारणेत्याशङ्क्याह—सतीति । उक्तहेतुक्रतां विनिगमनामेवाभिनयति—येनेति ॥ १४ ॥
सूत्रान्तरं प्रश्नपूर्वकमवतारयति—का तर्हीति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । चकारार्थं दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । किमर्थं
ब्रह्मणो निराकारस्याकारोपदेशः, तत्राह—तदिति । अवैयर्थ्यादित्यत्र प्रातिपदिकार्थमाह—एवमिति । निष्प्रपञ्चवाक्यविरोधाद्वैयर्थ्य-
मेव तेषां किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययार्थमाह नहीति । पूर्वापरविरोधं शङ्कते—नन्विति । एवमपीत्युक्तरीत्या श्रुतीनां व्यव-
स्थितत्वेऽपीत्यर्थः । औपाधिकस्यमयलिङ्गत्वं वास्तव्युपेयं विरोधः साध्यते किंवाऽविद्याकृतमिति विकल्प्यायं निराह—नेतीति ।
वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः वस्तुनो धर्मः सत्यत्वं तद्वत्तासिद्धेरिति यावत् । इतश्च नोपाधिकृतनानात्वस्य सत्यत्वेलाह—उपाधीनां चेति । न
तेषामविद्यात्वं शास्त्रतत्सिद्धिं विना तद्विशिष्टोपास्ययोगादित्याशङ्क्य तस्यावेदकमानाद्ब्रह्मज्ञाने तदज्ञानभ्यस्तोषास्यादिव्यवहारापि
निरवकाशत्वादुपाधीनां व्यावहारिकसत्त्वेऽपि न तात्त्विकत्वेत्याह—सत्यामिति । आविषकं तु नानात्वं न विरोधहेतुस्तस्य पूर्वमपि
सर्वव्यवहारहेतोरुपगतेरिति मत्वाह—तत्र तत्रेति ॥ १५ ॥ कीदृशं तद्विनिर्घोषं ब्रह्म, तत्रोक्तम्—आहेति । तद्विभजते—
आह चेति । मात्रचोऽर्थमाह—विलक्षणेति । कासौ श्रुतिस्त्वामाह—स यथेति । एकारत्वे चिन्मात्रे स दृष्टान्तो यथा येन
प्रकारेण लोके सैन्धवस्य घ्नो मूर्तिविशेषः खिर्यभावोऽन्तर्बहिर्भेदशून्यः सर्वो लवणैरसस्तथैवायमात्माऽन्तर्बहिर्विभागरहितः समस्तोऽपि

रोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ० ४।५।१३) इति । एतदुक्तं भवति—नास्यात्मनोऽन्तर्बहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपम् । यथा सैन्यवघनस्यान्तर्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसा-
न्तरं तथैवेति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषत्वात्—'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' (के० १।३) 'यतो वाचो निवर्तन्ते अ-
प्राप्य मनसा सह' (तै० २।४।१) इत्येवमाद्या । बाष्कलिना च बाध्वः पृष्ठः सन्नवचनेनैव
ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते—'स होवाचाधीहि भो इति स तूर्णीं बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा
वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि । उपशान्तोऽयमात्मा' इति तथा स्मृतिष्वपि
परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते—'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽस्मृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न
सत्तन्नासदुच्यते' (१३।१२) इत्येवमाद्यास्तु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति
स्मर्यते—'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव मां ज्ञातुमर्हसि'
॥ १७ ॥ इति ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चैतन्यरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेशोऽत एव चास्यो-
पाधिनिसिचामपारमार्थिकी विशेषवत्तामिमेष्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशा-
स्त्रेषु—'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेद-

भाष्यरत्नप्रभा

स्याह—दर्शयति चेति । अथ द्वैतोक्त्यनन्तरं ज्ञानहेतुत्वाच्चेति नेति उपदेशः क्रियत इत्यर्थः । अधि अन्यत् पुनः
पुनरपीहि भो इति निर्वन्धकारिणं तं द्वितीये तृतीये च प्रश्ने तूर्णीभावं लक्ष्योवाच । उपशान्तो निरसद्वैतः ।
अतस्त्वस्य तूर्णीभाव एवोत्तरमिति सौत्रश्च अयोक्तव्यस्तथायर्थः । आदिमत्कार्यं तन्न भवतीत्यनादिमत् । सत् इन्द्रिय-
वेद्यम् । असत् परोक्षं च न स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । सर्वभूतगुणैर्दिव्यगन्धादिभिर्युक्तं मां स्मृतिमन्तं पश्यसीति यस्या
माया, अत एव सद्भूतो भगवानिति मां द्रष्टुं नार्हसि वस्तुतो द्वैतातीतत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ किंच यथा जलाद्युपाधि-
कल्पितः सूर्यचन्द्रादेर्भेदचलनादिर्भेद एवमात्मन इति दृष्टान्तस्तुतेश्च निर्विशेषं तत्त्वमित्याह—अत एव चोपमेति ।

न्यायनिर्णय

प्रकृत्यर्थैकतानासिद्धीत्यर्थः । सविशेषस्यैव सैन्यवघनस्य दृष्टान्तितत्वाद्वाङ्मनिकस्यापि ब्रह्मणः सविशेषत्वं दृष्टान्तादधीनिकवैरैक-
रूप्यादित्याशङ्काह—एतदिति ॥ १६ ॥ अन्यापोहमुखेन बोध्यमानत्वादपि स्वगतविशेषशून्यं ब्रह्म । विशेषपरत्वे तदुक्त्यापि
प्रतिपादनसिद्धावितरव्यावृत्तिवैयर्थ्यादित्याह—दर्शयतीति । सत्त्वं व्याचष्टे—दर्शयतीत्यादिना । अन्यनिषेधेनैव ब्रह्मोक्तौ स्वग-
तविशेषाभावे हेतुमाह—निर्विशेषत्वादिति । रूपद्रव्यग्याख्यानन्तर्यमयशब्दार्थः । तस्य ब्रह्मधीहेतुत्वमतःशब्दार्थः । विदितं कार्य-
मविदितं कारणम् । अथो इति निपातोऽप्यर्थः । अपीत्युपरिष्टादन्यदित्यर्थः । तमानन्दं ब्रह्मलभावं विद्वान् कृतश्चन विमतीति शेषः ।
तत्रैव ह्यनन्तरमाह—बाष्कलितेति । स तु प्रश्ने कृते बाध्यस्य तूर्णीभावे भावमविद्वान्भूतो भूयः प्रपञ्चं तं पुनरतिनिर्वन्धकारिणं
बाध्नो द्वितीये तृतीये वा प्रश्ने प्रत्युक्तवानित्याह—तं ह्येति । उक्तं चेदुत्तरं किमिति न मया ज्ञातं, तत्राह—स्वं त्विति । कयं तूर्णी-
भाव एवोत्तरं, तत्राह—उपशान्त इति । अथो हत्वादपि व्याचष्टे—तथेति । सत्त्वगतायोऽहम्भक्त्याथेत्यर्थः शेषः । उक्तिकलमाह—
यदिति । ज्ञेयमेव विनिनष्टि—अनादिमदिति । आदिरसास्तीत्यादिमत्कार्यं तदस्य नास्तीत्यनादिमत्कार्यरहितमित्यर्थः । स्वयं
च न कार्यमित्याह—न सदिति । नच तत्कारणमित्युक्तम्—नासदिति । तथा वास्तवनिर्विशेषत्ववशेनेति यावत् । सर्वेषां
भूतानां पृथिव्यादीनां गुणा गन्धादयः सर्वमाणश्रुतां वा गुणा जनकत्वपालकत्वादयस्त्वैर्युक्तं मां पश्यसीति यदेतदेषा माया मया सृष्टेति
योजना । कृष्णदेहा मायेत्युक्ते निमिषेऽश्रुतिमाश्लिषाह—नैवमिति ॥ १७ ॥ निशिष्टदृष्टान्तोक्तिरपि निर्विशेषत्वस्य गमयती-
त्याह—अत इति । यज्ञाक्षराणि व्याचष्टे—यत इति । पूर्वोक्तसर्वरूपाण्युपादाय विशेषाणामुपाधिनिमित्तत्वे विशेषवत्त्वात्-
सत्यत्वे शङ्खोक्तमपरमार्थिकीमिति । जलसूर्यकादिवदिति कप्रत्ययो हिमन्त्रेदेन प्रतिविम्बस्याभासत्वात्पि प्रयुक्तः । तान्येव मोक्ष-
शास्त्राणि संक्षिप्याह—यथेति । अयं हि विवस्वान्कोटिःसप्तधाः स्वयमेकोऽपि तत्त्वयावगतो सिद्धा अपोऽनुगच्छन्नुपा-
क्रियते ।

रूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति । 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' (ब्र० वि० १२) इत्येवमादिषु ॥ १८ ॥ अत्र प्रत्यवस्थीयते—

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यकादितुल्यत्वसिंहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्ट-
देशं मूर्तं जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः । न त्वात्मा मूर्तां न चासात्पृथग्भूता
विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥ १९ ॥
अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्भुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितान्तांशसंभवात् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कचित्कंचिद्विवक्षि-
तांशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिदर्शयितुं शक्यते, सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो-
च्छेद एव स्यात् । नचेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य
प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति । तदुच्यते—वृद्धिहासभाक्त्व-
मिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलहासे हसति जलचलने चलति जल-
भेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुयायि भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थ-
तोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म वेदाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्बुद्धिहासादीन् । एव-
मुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

जलस्थप्रतिबिम्बत्वाकारेण सूर्यस्याभासत्त्वद्योतनाय सूर्यकेति कमल्यः । यथार्थं ज्योतिर्मनो विवस्मान्स्वत एकोऽपि
घटमेदेन भिन्नाः अपोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते एवमजोऽयमात्मा देवः स्वप्रकाश एकोऽप्युपाधिना मायया क्षेत्रेष्व-
नुगच्छन् भेदरूपः क्रियत इति योजना ॥ १८ ॥ इहात्मन्युक्तदृष्टान्तवैषम्यशङ्कासूत्रम्—अम्बुवदिति । आत्मनो
निरूपत्वादूरस्थोपाध्यभावाच्च मायया बुद्ध्यादियु प्रतिबिम्बमेदो न युक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपाध्यन्तर्भावेन तत्कल्पित-
धर्मवत्त्वमत्र विवक्षितान्तांशेन साम्येन समाधानसूत्रम्—वृद्धिहासेति । दृष्टान्तसाम्येऽपि निरूपणात्मनः प्रतिबिम्बं
स्वबुद्ध्या कथं कल्प्यत इत्यत आह—न चेदमिति । श्रूयते न कल्प्यत इत्यर्थः । क्षुतदृष्टान्तस्य 'सूर्यकादिवत्' इत्यु-
पस्थात्वेन किं फलमित्यत आह—शास्त्रेति । आत्मनो निर्विशेषत्वं फलमित्यर्थः । अविरोध इति न वैषम्यमित्यर्थः ।
आत्मा प्रतिबिम्बश्चैतः, निरूपद्रव्यत्वात्, वायुवदित्यनुमाने आकाशे व्यभिचारः । अल्पजलेऽपि दूराकाशप्रतिबिम्बदर्शना-
दुपाधिदूरस्थत्वमपि कचिदनपेक्षितमिति भावः ॥ २० ॥ प्रवेशश्रुतेश्चोक्तानुमानवाच इत्याह सूत्रकारः—दर्शनाच्चेति ।

न्यायनिर्णयः

प्रथमयामासा तत्क्षेत्रेष्वनुगच्छन्भूतसंस्पर्शकाशचिदादुरेकोऽपि सनुपाधिना भेदरूपः क्रियत इति योजना । आदिशब्दोपात्तं जलच-
न्द्रकोपमानं दर्शयति—एक एवेति ॥ १८ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति—अत्रेति । यैतः सार्वत्रिकं दृष्टान्तः सप्तमर्थः । न तथा-
त्वमिति व्याचष्टे—नेत्यादिना । इहेत्यात्मोक्तिः । हेतुमतायं तद्वदग्रहणं दर्शयितुं दृष्टान्तस्वरूपमाह—सूर्यादिभ्यो हीति ।
दार्ष्टान्तिके तद्वैषम्यमाह—न स्त्विति । उपाधीनामात्मनो विप्रकृष्टदेशत्वाभावे हेतुमाह—सर्वगतत्वादिति । तेषां तस्मात्प-
थग्भूतत्वाभावे हेतुमाह—सर्वेति । वैषम्यफलमाह—तस्मादिति ॥ १९ ॥ चोद्यमनूय सिद्धान्तयति—अत्रेति । दृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकयोर्विवक्षितान्तेन वा सर्वोत्पन्ना वा साम्यं तत्राश्रयणीकरोति—युक्त इति । द्वितीयं निराह—नहीति । उपाधेर्भिन्नत्वं भिन्न-
देशत्वं च दृष्टान्ते दृष्टमिह तदभावादुपपन्नत्वत्वाच्च ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बं कल्पयित्वाशङ्काह—नचेति । शास्त्रेण दृष्टान्ते किं सूत्रे-
णोलाशङ्काह—शास्त्रेति । प्रयोजनमात्मनो निर्विशेषत्वज्ञानम् । विवक्षितान्ते साम्येऽपि सर्वोत्पन्ना साम्यप्रतिपत्तिसङ्गीत्युक्त-
मिदानीमाकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रमादाय विमज्जते—किमित्यादिना । वृद्धिहासेत्यादि । व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—एवमिति । अविरो-
धस्तद्वत्त्वस्येति शेषः ॥ २० ॥ ब्रह्म न प्रतिबिम्बमात्रं गन्तुमलममूर्तत्वाद्भवदित्यत्राप्रयोजकत्वमुक्त्वा दोषान्तरमागमविरोधमाह—
दर्शनाच्चेति । सर्वं विद्वदिति—दर्शयतीति । द्विपदोपलक्षितानि मनुष्यादिशरीराणि । चतुष्पदोपलक्षितानि च पश्यादिशरीराणि ।

वर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिप्राधान्यन्तरनुप्रवेशम्—‘पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्’ (बृ० २।५।१८) इति । ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य’ (छा० ६।३।२) इति च । तस्माद्युक्तमेतत्—‘अत एव चोपमा सूर्यादिवत्’ (ब्र० सू० ३।१।१८) इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धम् । अत्र केचिद्दे अधिकरणे कल्पयन्ति । प्रथमं तावत्—किं प्रत्यस्तमितिशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्मोत प्रपञ्चवदनेकाकारोपेतमिति । द्वितीयं तु—स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुनोभयलक्षणमिति । अत्र वयं वदामः—सर्वथाप्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भयेति । यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्यत्र प्रयासस्तत्पूर्वेणैव ‘न स्थानतोऽपि’ इत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं ‘प्रकाशवच्च’ एतद्व्यर्थमेव भवेत् । नच सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत । नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुम्, ‘अस्तीत्येवोपलब्धव्यः’ (फ० ६।१३) इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत । नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् । पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्त्या च सत्तयो-

भाष्यरत्नप्रभा

द्विपदः पुरो मनुष्यादिदेहांशके चतुष्पदः पुरः पशून्कृत्वा पुरश्चक्षुराद्यभिव्यक्तेः पुरस्तात् स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुर उक्तानि शरीराण्याविशत्, स च प्रविष्टोऽपि पुरुषः पूर्ण एवेत्यर्थः । तैत्तिरीयके लिङ्गस्य पक्षाद्युक्तेः पक्षित्वं मन्तव्यम् । एवं प्रतिबिम्बभावेन भेदादेः कल्पितत्वात् निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति । एकदेहि-व्याख्यामुत्थापयति—अत्रेति । न स्थानतोऽपीत्यायेकमधिकरणं, तत्र ब्रह्मणो लिप्तापञ्चत्वे स्थिते फिलक्षणं ब्रह्मेति संदेहे प्रकाशवच्चैत्यादिद्वितीयमधिकरणं प्रवृत्तं, न सद्रूपमेव ब्रह्म किंतु प्रकाशवच्च चिद्रूपं च । कुतः—अवैयर्थ्यात् । सत्त्वं ज्ञानं सदेव सोम्येत्युभयश्रुतेर्द्विरूपे ब्रह्मण्यर्थवत्त्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—आह च तन्मात्रम् । सम्भानं ब्रह्म श्रुतिराह, ‘ज्ञानस्य सत्तानतिरेकात्’ इति । इदं द्वितीयाधिकरणं दूषयति—अत्र वयमिति । द्वितीयाधिकरणस्य किं ब्रह्मणोऽनेकरूपत्वनिरासः फलम्, उत बोधरूपत्वनिरास आहोस्त्विसत्तानिरास इति विकल्पस्य सर्वथाप्यानर्थक्यं प्रपञ्चयन्नाये गतार्थतामाह—यदि तावदिति । नहि द्वितीय इत्याह—नचेति । ब्रह्मणो बोधरूपत्वनिरासे जडत्वाजीवाभेदश्रुतिबाधश्च स्यादित्याह—कथं वेति । न तृतीय इत्याह—नापीति । सत्तानिरासे बोधस्य तुच्छत्वं च स्यादित्याह—कथमिति । नच बोधस्य सत्तानतिरेकात् तुच्छतेति वाच्यम् । सद्बोधपदयोर्बोध्यानतिरेके पर्यायत्वप्रसङ्गात् । एवं सिद्धान्तं फलाभावेन दूषयित्वा पूर्वपक्षं दूषयति—नापीति । प्रसङ्गमेवाह—सचेति । व्यावृत्तत्वं भिन्नत्वम् ।

भासती

हितार्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अत्र केचिद्दे अधिकरणे कल्पयन्तीति । किं सल्लक्षणं च प्रकाशलक्षणं च ब्रह्म किं सल्लक्षणमेव ब्रह्मोत प्रकाशलक्षणमेवेति तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात् । चकारास्तच्च । अवैयर्थ्यात् । ब्रह्मणि सच्छ्रुतेः सिद्धान्तयति—आह च तन्मात्रम् । प्रकाशमात्रम् । नहि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपादन्वत्, यथा सर्वगन्धलादयोऽपि तु प्रकाशरूपमेव सदिति नोभयरूपत्वं

न्यायनिर्णयः

पुरश्चक्रे पुरश्चक्षुराद्यभिव्यक्तेः पुरस्तादेव स सृष्टेश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुरस्तान्येव सृष्टानि शरीराण्याविशत्प्रविष्टवान् । स च वस्तुवृत्त्या पुरुषः पूर्णसत्तदितिरिक्तस्त्वभावादिवर्त्यः । प्रतिबिम्बपक्षस्य श्रुतिमूलत्वे कल्पितमाह—तस्मादिति । स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मान्निर्विकल्पेति । स्वमतेनाधिकरणमुक्त्वा स्वयूच्यमतमुत्थापयति—अत्रेति । व्याख्यातेषु सृष्टेः स्थिति वावत् । न स्थानतोऽपीत्यादि प्रकाशवच्चैतत् प्रागेकमधिकरणं तद्वत् विचारं दर्शयति—प्रथममिति । प्रकाशवच्चैत्यादि द्वितीयमधिकरणं तत्रत्वं विचारमाह—द्वितीयं स्थिति । तत्र पूर्वपक्षस्य प्रकाशवच्चैति । न केवलं सद्रूपमेव ब्रह्म किंतु चैतन्यप्रकाशवच्च ‘सत्त्वं ज्ञानं’ ‘सदेव’ इत्युभयश्रुतेः । एवं सत्त्ववैयर्थ्यात्सिद्धान्तसृष्टं आह वेति । सत्त्वं चैतन्यप्रकाशमात्रं सदेव विज्ञानमानन्दमित्याद्या श्रुतिराह तत्र ब्रह्मणो नानारसत्वाशङ्क्यर्थः । द्वितीयमधिकरणं दूषयति—अत्रेति । सर्वथापि फलस्य संदेहस्य च भावेऽपीत्यर्थः । कथं फलस्य भावे वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तत्किमनेकरूपत्वनिराकरणं किंवा सम्भान्त्रत्वसाधनमथवा बोधमात्रत्वबोधनमिति विकल्पव्याधं दूषयति—यदिति । द्वितीयं निरस्यति—नचेति । न केवलं श्रुतिविरोधोऽपि तु श्रुताधीनपतिविरोधश्चेत्याह—कथं वेति । एतेन पूर्वपक्षा-स्तिक्रिस्ता । तृतीयं प्रत्याह—नापीति । श्रुतिविरोधवच्चुक्तिविरोधश्चास्तीत्याह—कथमिति । सतो व्यावृत्तस्य तुच्छतादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्तस्तिक्रिस्ता । पूर्वपक्षान्तरमपि परस्यायुक्तं पूर्वाधिकरणविरोधादित्याह—नापीति । प्रसङ्गमेव प्रपञ्चयति—सचेति ।

पेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चत्वं ब्रह्मणः प्रसज्येत । श्रुतत्वाद्वोष इति चेत् । न । एकस्यानेकस्वभावत्वानुपपत्तेः । अथ सत्तैव बोधो बोध एव च सत्ता नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत तथापि किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत्तं बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमित्यर्थं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात् । सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्मानिनीतानि । अपिच ब्रह्मविषयासु श्रुतिष्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपक्षासनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते-ऽवश्यं वक्तव्येतरासां श्रुतीनां गतिः । तादर्थ्येन प्रकाशवच्चेत्यादीनि सूत्राण्यर्थवत्तराणि संप्र-यन्ते । यदप्याहुराकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्था एव न पृथगर्थे इति तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथम् । ये हि परविधाधिकारे केचित्प्रपञ्चा उच्यन्ते यथा—'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्यर्थं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि वहुनि चानन्तानि च' (बृ० २।५।१९) इत्येवमाद्यस्ते भवन्ति प्रविलयार्थाः 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम-नन्तरमबाह्यम्' (बृ० २।५।१९) इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे प्रपञ्चा उ-च्यन्ते यथा 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छा० ३।१।४।२) इत्येवमादयो न तेषां प्र-विलयार्थत्वं न्याय्यम् । 'स क्रतुं कुर्वीत' (छा० ३।१।४।१) इत्येवंजातीयकेन प्रकृतेनैवोपासन-विधिना तेषां संबन्धात् । श्रुत्या चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्पमाने न लक्ष-णया प्रविलयार्थत्वमवकल्पते । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्र-

भाष्यरत्नप्रभा

निष्पञ्चैकरूपत्वसिद्धान्तविरोधात् भिन्नोभयरूपत्वपूर्वपक्षानुत्थानमित्यर्थः । उभयश्रुतिबलादुत्थानमिति शङ्कते—श्रुतत्वादिति । मेहेविन्ध्यवत्परस्परं भिन्नसत्ताबोधयोरिकब्रह्माभेदशङ्का श्रुतिशतेनापि न युक्तेत्याह—नेति । सद्बोधोभेदोऽस्ति न वा । आद्ये श्रुतेरपि विरुद्धार्थत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षोत्थानमित्युक्तम् । संप्रति द्वितीयं शङ्कते—अथ सत्तैवेति । सद्बोधपदयोर्बोध्यमेवेदं अपि लक्ष्यैक्योपपत्तिरखण्डार्थस्वीकारादित्यर्थः । अखण्डार्थस्य पूर्वपक्षत्वं न स्यात्सि-द्धान्तत्वात् । किंचात्र संशयोऽप्युक्त इत्याह—तथापीति । एकाधिकरणपक्षे सूत्राणि कथं नेयानीत्यत आह—सूत्राणीति । स्वपक्षे सूत्रसामञ्जस्यं चेत्याह—अपिचेति । अवश्यपेक्षितगल्यर्थत्वेनोत्तरसूत्राणां पूर्वकवाक्यत्वान्ना-धिकरणमेव इति भावः । आकारश्रुतीनां कल्पिताकारो गतिरिति स्वमतमुक्तं, प्रपञ्चप्रविलयवादिनस्तु 'मनोमयः प्राणशरीरः सत्यकामः' इत्याद्याकारश्रुतीनां तदितराकारप्रविलयो गतिरित्याहुः । मनोमय इति कोऽर्थः, मनोऽति-रिक्तोपाधिश्चैव इत्यर्थः । एवं प्राणशरीरपदेन प्राणातिरिक्तोपाधिलिपेधान्मनतोऽप्यभावसिद्धिः, एवं सर्वे शब्दा अनाकारब्रह्मपरा एवेति तन्मतमनूय दूषयति—यदपीत्यादिना । किं ज्ञेयब्रह्मप्रकरणस्थानामाकारशब्दानां निषेधपरत्वं उतोपासनप्रकरणस्थानामपि । तत्राद्यमङ्गीकरोति—ये हीति । अस्य जीवभावं प्राप्तस्वैश्वरस्य दश हरयो विषया हरणाद्दोषेन्द्रियाणि प्राणिभेदापेक्षया शतानि सहस्राणि च तेषामीश्वराद्देवताशङ्काह—अयमिति । ईश्वर एव हरय इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—ये पुनरिति । मनोमयादिशब्दानां मुख्यद्वय्या गुणपरत्वसंभवे निषेधलक्षणापि न युक्तेत्याह—श्रुत्या चेति । किं चाकारानाकारश्रुतिद्वैविध्ये सति ब्रह्मानाकारमेवेत्यत्र किं विनिगमकमिति शङ्कतेत्या-नादस्थूलदिश्रुतीनां निराकारतात्पर्यं नियामकमिति कथनार्थमिदं सूत्रमर्थवद्भवति । सर्वश्रुतीनां निषेधार्थत्वे तु शङ्का-नुत्थानाभियामकसूत्रं व्यर्थं स्यादित्याह—सर्वेषां चेति । ननूपासनाऽर्थकवाक्यानां स्वार्थं फलाभावात् सफलनिषेध-

न्यायनिर्णयः

तद्वाच्यत्वं तद्विशेषितत्वं । श्रुतवष्टमेन पूर्वपक्षसिद्धिः शङ्कते—श्रुतत्वादिति । निरुद्धमर्थं श्रुतिरपि न वदेदतो न तदवष्टमभादुभ-यात्मता शङ्कनीयेत्याह—नैकस्येति । विरोधं परिहर्तुं वाक्यार्थस्याखण्डतां चोदयति—अथेति । वाक्यार्थोऽखण्डत्वमुपेत्य परस्य संश-यानुपपत्तिमाह—तथापीति । धर्माधिकरणत्वे सूत्राणामसंगत्याद्विन्नाधिकरणत्वमाशङ्काह—सूत्राणीति । इतश्च नाधिकरण-मेदोऽस्तीत्याह—अपिचेति । पूर्वाधिकरणपेक्षितहेत्वन्तरवादिनोत्तरसूत्राणां तच्छेषवतिदेवेन भेदकल्पनेति हेत्वन्तरमेव स्फुटयति—ब्रह्मेति । आकारब्रह्मवादिश्रुतीनां प्रकारान्तरेण गतिरिति मतमनुवदति—यदपीति । प्रपञ्चप्रविलयपक्षं दूषयति—तदपीति । सर्वश्रुतीनामेकवाक्यत्वसंभवे किमिति तदसमीचीनोति दृच्छति—कथमिति । परविधाप्रकरणस्थानामाकारब्रह्मवादिश्रुतीनामेक-वाक्यत्वं किं नोपास्तिप्रकरणस्थानामय वा सर्वासां, तत्राद्यमङ्गीकरोति—ये हीति । यथा रथे वाजिनो युज्यन्ते तथास्यात्मनः संयुक्ताः स्वविषयप्रकाशनाय हरयो हरणादिन्द्रियाणि दश प्राणिभेदापेक्षया च शताः शतानीत्युक्तमनवश्वेन्द्रियाणां च भेदं शङ्कित्वोक्तम्—अयमिति । तेषां प्रविलयद्वारा ब्रह्मवाक्यैरेकवाक्यत्वे हेतुमाह—तदेतदिति । द्वितीयं दूषयति—ये पुनरिति । तेषां लयात्वेन ब्रह्मवाक्यैकवाक्यत्वभावे हेतुमाह—स क्रतुमिति । किंच मनोमयादिवाक्याश्च साक्षाद्यो भाति किंतु लक्षयितव्यः । न च श्रुतिस्मरणेन लक्षणा श्रुतेर्बौद्धयत्वादित्याह—श्रुत्या चेति । तृतीयं प्रत्याह—सर्वेषां चेति । यदि हि काश्चिदपि श्रुतयो नाकार-

धानत्वात्' (ब्र० सू० ३।२।१४) इति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् । फलमप्येषां यथोपदेशं कचिदुरितक्षयः कचिदैश्वर्यप्राप्तिः कचित्कममुक्तिरित्यवगम्यत एवेत्यतः पार्थगर्थ-मेवोपासनावाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं नैकवाक्यत्वम् । कथं चैषामेकवाक्यतोऽपेक्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत् । न । ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् । वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपदेशीनीत्येतद्विस्तरेण प्रतिष्ठापितम् 'तनु समन्वयात्' (ब्र० सू० १।१।४) इत्यत्र । किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यम् । पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्वति स्वव्यापारे कस्मिंश्चिन्निज्युज्यते । ननु द्वैतप्रपञ्चप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति । अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यत एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः । यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यत एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र वयं पृच्छामः—कोऽयं

आन्तरजप्रसा

वाक्यशेषत्वमित्याह काष्ठ फलस्य श्रुतत्वाच्चान्यशेषतेत्याह—फलमपीति । अर्थैक्याभावाच्च नैकवाक्यतेत्याह—कथं चेति । अर्थैक्यं शङ्कते—एकेति । यथा फलवत्परमापूर्वाख्यनियोगैक्याद्वज्रप्रधानवाक्यानामेकवाक्यता तथा तत्त्वावबोधकामस्य प्रपञ्चप्रविलयविषयक एको नियोगरूपोऽर्थोऽस्तीत्याकारानाकारवाक्यानां सर्वेषामेकवाक्यतेत्यर्थः । नियोमासिच्चा दूषयति—नेति । विषयं शङ्कते—ननु द्वैतेति । प्रत्यनीकं प्रतिबन्धकम् । ननु प्रपञ्चविलये ब्रह्मलयः स्यादमेवादित्यत आह—ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्च इति । कारणं हि कार्यस्य स्वरूपमतः कार्यनाशेऽपि कारणस्य न

आमर्त्य

ब्रह्मण इत्यर्थः । तदेतदनेनोपन्यस्य दूषितम् । सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे नोभयलक्षणत्वम् । भेदे न स्थानतोऽपीति निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतत्त्वमेव एव प्रकर्मप्रकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् । एवं हि तस्यावकाशः स्यादपि काश्चिदुपासनापरतया रूपमात्रवीर्यं काश्चित्तीरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेन भीरूपब्रह्मप्रतिपादनायैव उक्तो विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदित्वाधिकाभिप्रायम्, अनुबन्धभेदात्तु भिन्नोऽनयोरपि नियोग इति । कोऽयं प्रपञ्चप्रविलय इति । नास्तस्य वा

न्यायनिर्णयः

बाधित्योपासनापराः स्युस्तदा सर्वासां लयाधेलेन निरूपणाद्वह्नप्रधानत्वाविशेषादेता ध्यानविधिप्रधाना निष्प्रपञ्चप्रधानास्त्वेता इति विनिगमने न स्यात्तथाच सूर्यं विधत्तेत्यर्थः । निष्प्रपञ्चवाक्येष्वेव फलश्रवणात् 'फलवत्संनिधौफलं तद्वज्रम्' इति न्यायसत्प्रपञ्चवाक्यानां तदेकवाक्यतेत्याह काष्ठ—फलमिति । उपास्तिफलमेन फलवत्त्वादुक्तन्यायाविषयत्वमाकारवद्वाक्यानामिति स्थिते फलितमाह—इत्यत इति । एकनाक्यताहेत्वदृष्टेः नैकवाक्यतेत्याह—कथं चेति । हेतुत्वानुपलभिरतिष्ठेति शङ्कते—एकेति । यद्यपि प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्ययोर्विषयानुबन्धभेदाद्विनियोगभेदस्तथाप्येकाधिकारिनियोग इत्येकनियोगत्वम् । तथा तत्त्वावबोधकामस्यैको नियोगः सर्वत्रैकवाक्यतेत्यर्थः । तत्त्वमादिवान्कोषे नियोगाभावादेकनियोगधीरतिष्ठेति दूषयति—नेति । तेष्वपि कल्पयतां नियोगोऽन्यथा प्रमाण्यायोगादित्याह काष्ठ—वस्तुवति । विषयाभावाच्च न नियोगोऽत्रेत्याह—किमिति । नियोज्यावच्छिन्नो नियोगस्तस्य किं विषयेत्याह काष्ठ—पुरुषो हीति । विषयोऽपि तर्हि नियोगावच्छेदकत्वेन कश्चित्कथ्यतामित्याह काष्ठ द्वैतल्यो वा स सा ब्रह्मज्ञानं वा तदविद्यानिवृत्तिर्वा तत्कार्यनिवृत्तिर्नैति विकल्पव्याघाददेव—निम्निति । तत्त्वावबोधकामिनस्तत्त्वावबोधफलके विषये तदुपकारके वा नियोगो युक्तस्तत्सात्कथं प्रपञ्चलये स्यादित्याह काष्ठ तदुपकारकत्वादित्याह—अप्रविलापिते हीति । काम्यमानतत्त्वावबोधोपकारकत्वे फलितमाह—अत इति । उक्तमर्थं वैदिकोदाहरणेन सूटयति—यथेति । स्वर्गं प्रति यागस्य साधनत्वात्तत्र नियोगेऽपि प्रकृते काम्यमानोपायत्वाभावात्तुतो नियोगः स्यादित्याह काष्ठ प्रतिबन्धनिवृत्तिता वा प्रपञ्चमयस्यानुष्ठेयत्वं लौकिकदृष्टान्तेन दर्शयति—यथा चेत्याह काष्ठ । तत्त्वज्ञानकामो द्वैत प्रविलापयेदिति न नियोगो ब्रह्मणोऽपि तद्वये कथापादादित्याह काष्ठ—ब्रह्मेति । नहि लोके कार्यनाशोऽपि कारणं मयस्यारोपितस्याधिष्ठानान्तर्भावोऽपि तस्य तदन्तर्भावोऽस्ति श्रद्धाः । जैवोक्तिके द्वैतलये फलितमाह—हेनेति । वेदाः स्तानां द्वैतलयेनियोगनिष्ठत्वेनैकवाक्यत्वं शङ्कितं प्रत्याह—अत्रेति । अक्षयं विशदयति—कोऽयमिति । किञ्चात्रोपप्राप्तं प्रपञ्चं दर्शयति

प्रपञ्चप्रविलयो नाम । किमग्निप्रतापसंपर्काद्भूतकाटिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्य आहोस्विदेकस्मिन्नेति तिसिरुक्तानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात् । एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इतीदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात् । ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्याख्यानेनावेदयितव्यम् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म,' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इति तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते तथा चाविद्या बाध्यते ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत्प्रविलीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपञ्चप्रविलयं चेति शतकृत्वोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविलयो वा जायते । नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चविलयविषयो वा नियोगः स्यात् । न । निष्पञ्चब्रह्मात्मत्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः । रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति । नच कृतमेव पुनः क्रियते । नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे

भाष्यरत्नप्रभा

लयः, घटनाशोऽपि मृद्गुणनादिलयः । प्रपञ्चस्य सत्यस्य कल्पितस्य वा लये विधिरिति विकल्प्याश्च दूषयति—तत्र यदि तावदिति । सत्यस्य ज्ञानादध्वस्तैः मुसलादिना च कृत्स्नद्वैतध्वंसायोगात् नभोऽसनविधिवदशक्यविषयोऽयं विधिः, किंच शुकादिमुक्त्या सर्वमुक्तिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति—अथेत्यादिना । उपदेशजन्यज्ञानादेवाविद्यातज्जप्रपञ्चलयसिद्धेर्नियोगो ब्रूवैवेत्यर्थः । किंच ब्रह्मज्ञानादौ विधिः किं ब्रह्मण्यज्ञाते ज्ञाते वा । नाद्यः, अशक्यत्वादित्याह—अनावेदिते त्विति । द्वितीयं शङ्कते—नन्विति । उपदेशादेव ज्ञाते ब्रह्मणि साक्षात्कारद्वैतबाधयोः सिद्धेर्विधिर्वैयर्थ्यं सिद्धस्य विधिना कर्तुंमयोगादित्याह—नेति । एवं विषयाभावात्तियोगाभावमुक्त्या नियोज्याभावात्तदभावमाह—नियोज्योऽपि चेति । प्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्म वेत्यर्थः । आद्ये जीवनाशाद्विध्ययोगः, द्वितीये नियोज्या-

भामती

प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्पिष इवाग्निसंयोगात् । समारोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्येव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपिच ब्रह्मदशुकादिभिः पुरुषचौरैर्यैः समूलमुन्मूलितः प्रपञ्च इति शून्यं जगद्भवेत् । नच वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम् । आरोपितरूपविधिरपिलातत्त्वज्ञानस्येयुक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्मतत्त्वज्ञानपरैरेव वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयति शक्यः समुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिज्ञातेनापि विना तत्त्वावबोधनं प्रवर्तस्वात्मज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं वेति प्रवर्तितः शक्नोति प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति । मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विवक्षितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थवबोधनपरतामापादयतो विद्यमानत्वात् । अन्यथा कर्मविधिवान्याप्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरञ्जिति ।

न्यायनिर्णय

—किमित्यादिना । वास्तवस्यावास्तवस्य वा द्वैतस्य ल्यो नियोगविषयत्वेनेष्ट इति विकल्पार्थः । आद्यमनूय प्रत्याह—यदीत्यादिना । वस्तुनो ज्ञानादध्वस्तैर्मुसलादिना च कृत्स्नद्वैतनिवृत्त्ययोगान्नभोऽसननियोगवदयं नियोगः स्यादित्यर्थः । किंचानादौ संसारे कश्चिदप्यगितो मुक्तो न वा । तत्रापिऽद्यतनपृथिव्याधुपलब्धिर्विरुध्यते । द्वितीये शुकादिमुक्तिविरुद्धेति । तस्याश्चार्थवादेऽपि द्वारार्थं तात्पर्यविरोधादित्यनेकजीववादमुपेत्याह—एकेनेति । द्वितीयमुक्त्यापयति—अथेति । तर्हि द्वैतलये नियोगवैयर्थ्यमित्याह—तत इति । ब्रह्मतत्त्वज्ञापनेनैव तदविद्याकृतद्वैतलयाचदेव वेदान्तैर्ज्ञापनीयं कृतमत्र नियोगेनेत्यर्थः । कथं तदावेदनं तदाह—एकमिति । मा तर्हि द्वैतलये नियोगो भूद्ब्रह्मज्ञाने तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्काह—तस्मिन्निति । शब्दोक्ते ब्रह्मणि नियोगापेक्षां विना शब्दशक्तेरेव ज्ञानोपपत्तेर्न तद्विषयोऽपि नियोगोऽस्तीत्यर्थः । उत्पन्ने ज्ञाने नान्तर्रीयकत्वेनाज्ञाननिवृत्तेर्न नियोगस्तथापीति तृतीयं प्रत्याह—अथेति । चतुर्थं निरखति—ततश्चेति । कारणविज्ञानिवृत्तेरिति यावत् । किंच ब्रह्मज्ञानादौ नियोगो ब्रह्मण्यज्ञाते ज्ञाते वा । तत्रार्थं दूषयति—अनावेदिते त्विति । द्वितीयमालम्बते—नन्विति । ब्रह्मणि शब्दे तदज्ञादेव नियोगाद्वैतब्रह्मज्ञानादिसिद्धेर्नियोगवैयर्थ्यमित्याह—नेत्यादिना । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति—रज्ज्विति । ब्रह्मतत्त्वावेदनसिद्धिमपि ब्रह्म ज्ञानादियोगेन पुनः साध्यमित्याशङ्काह—नचेति । करणापूर्ववसानादित्यर्थः । विषयाभावात्तियोगाभावमुक्त्या नियोज्याभावादपि वेदान्तैषु तदभावमाह—नियोज्योऽपीति । प्रपञ्चान्तर्भावपक्षं प्रत्याह—प्रथम इति । प्रपञ्चप्रविलयो ब्रह्मज्ञानादेषुरपेक्षणीयः ।

विकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्रपञ्चविलये नियोग उच्येत कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत । द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियो-
ज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियो-
गाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वा-
वबोधविधिप्रधाना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमकारण्येति चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधा-
नमात्रं कुर्वित्युच्यते न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदा-
चिन्न जायते तस्मात् प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन । तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव
यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते । नच प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं नि-
युक्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यान्न तु तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसी
सा क्रिया । स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च न
तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते । नच प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते । नहि तत्पुरुषतत्त्वं

भाष्यरत्नप्रभा

सिद्धिः, तर्हि ज्ञाने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह—द्रष्टव्यादिशब्दा इति । ननु श्रुतं ज्ञानं त्यक्त्वा तत्सा-
धनव्यापारविधिः किमिति कल्प्यत इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य पुरुषकृतसाध्यत्वादित्याह—ज्ञेयाभिमुखस्यापीति । किंच
ज्ञानविधिव्यादिना ज्ञेयं ब्रह्मावश्यं वेदान्तैर्ज्ञानीयं विषयानवबोधे विधिवोधायोगात् । तथाच वेदान्तैरेव ज्ञानोत्पत्ते-
र्विध्यानर्थक्यमित्याह—तस्मादिति । तं ज्ञानार्थिनं प्रतीत्यर्थः । ननुत्पन्नं ज्ञानमन्यथाकृतं विधिरथैवानिति, नेत्याह—
नचेति । नन्वनर्शियोषिदिति प्रत्यक्षप्रमाणादुत्पन्नमपि ज्ञानं तामर्शं ध्यायेदिति । विधिनान्यथाकृतं दृश्यत इत्यतः
आह—यदीति । अन्यथापीः कृतितास्या चेत् क्रियैव, कृतिं विनैव चेद्भ्रान्तिरेवातो मानं विना विधितो ज्ञानासिद्धे-

भासती

नच चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरुपपादितम् । विस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः । तस्मात्
‘जतिंल्यनान्वा जुहुयात्’ इतिवद्विधिसरूपा एते ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्य’ इत्याद्यो न तु विधय इति । तदिदमुक्तम्—
द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपिच ब्रह्मतत्त्वं
निष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नियोज्यः कश्चित्संभवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत्, स चेत्प्रपञ्चपक्षे वर्तते को नियोज्यस्तस्यो-
च्छिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे तथाप्यनियोज्यः, ब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणोऽनन्योऽप्यविद्ययाज्य इवेति नियोज्यः ।
तदुक्तम् । ब्रह्माभावं पारमार्थिकमवयवमयतामेनाविद्याया निरस्तत्वात् । तस्माच्चियोज्याभावादपि न नियोगः । तद्विदुः-
क्तम्—जीवो नाम प्रपञ्चप्रक्षयैवेति । अपिच ज्ञानविधिपरित्ये तन्मात्रात् ज्ञानस्यानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरलभभ्यु-
पगमनीयम् । तत्र वरं तत्त्वप्रतिपादनपरलभमेवास्तु तस्यावस्थाभ्युपगन्तव्यत्वेनोभयवदितिद्वत्वात् । एवं च कृतं तत्त्वज्ञान-
विधिनेत्याह—ज्ञेयाभिमुखस्यापीति । नच ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यासि कश्चिदुपयोगो विधेः । एवं हि तदुपयोगो
भवेद्यथन्याथाकारं ज्ञानमन्यथादधीत । नच तच्छब्दं वापि युक्तमित्याह—नच प्रमाणान्तरेणेति । किंचान्यन्नियो-
गनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युपगतं भवद्भिः शास्त्रपर्यालोचनयाऽनियोज्यब्रह्मात्मलं जीवस्येति तदेतच्छा-
स्त्रविरोधादप्रमाणम् । अथेतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मलं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च नियुक्तं ततो ह्यर्थं च विरुद्धार्थं च

न्यायनिर्णय

मुमुक्षोर्नियोज्यत्वसाक्षोक्तम्—कस्येति । ब्रह्मान्तर्भावे नियोज्यत्वं दुर्बलमित्याह—द्वितीयेऽपीति । ब्रह्मणोऽनन्योऽपि जीवो-
ऽविद्ययाऽन्यत्वान्नियोज्यः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मणवेदिते भेदकाविद्यायोगाच्चैवमित्याह—जीवत्वमिति । ब्रह्मज्ञाने श्रूयमाणा विध-
वस्तर्कैर्न कथं निरस्तन्ते, तत्राह—द्रष्टव्यादिति । तेषामभिमुखीकरणार्थत्वं न कापि दृष्टमित्याशङ्क्याह—लोकेऽपीति । ज्ञानमेव
प्रकृत्यवतया श्रुतं किमिति लोके वेदे वा न विषेयमित्याशङ्क्यापुरुषतत्त्वज्ञादित्याह—ज्ञेयेति । किंच नियोगादिनाऽपि वेदान्तानां
वस्तुवादिभक्त्यर्थं वाच्यं नियोगमात्रात्तत्त्वज्ञानयोगात् । ततो बाधमादेव तदुत्पत्तेर्नियोगानर्थक्यमित्याह—तस्मादिति । ज्ञानसा-
पुरुषतत्त्वतया विषेयत्वयोगस्तच्छब्दार्थः । तं ज्ञेयामिसुखं पुरुषं प्रतीति यावत् । तथापि नियोगाभावे कथं तत्र धीरित्याशङ्क्याह—
तस्मिन्निति । किंच मानानपेक्षो विधिर्न सम्यग्ज्ञानं जनयति । नच मुमुक्षोर्मिथ्याज्ञानमुपयुक्तम् । नच प्रमाणवाधिते सम्यग्ज्ञानं
जनयितुं शक्यम् । तथाच मानेनैव तत्तत्तदेव्यर्थो विधिरित्याह—नचेति । योषादिष्विष्यमादिषीवन्मानविरुद्धेऽपि विषेयकं ज्ञान-
मित्याशङ्क्याह—यदीति । अन्यथाज्ञानमपि न मानसी क्रिया रज्जुमुर्जगादिषीवदित्याशङ्क्याह—स्वयमिति । शास्त्रीयव्याख्यान-
पेक्षताव जातज्ञानसाक्षिक्यालेऽपि शास्त्रीयमन्यस्यान्यज्ञानं प्रयत्नादिकृतं मानसी क्रियैवेत्यर्थः । कथंभूतं तर्हि सम्यग्ज्ञानं, तत्राह—
ज्ञानं त्विति । तदपि नियोगाधीनं किं न स्यात्, तत्राह—नैति । नैकेष्वेत्यादिनिषेधविषयत्ववद्विधिविषयत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह—
नचेति । वत्रापि संकल्पप्रपञ्च एव विधीयत इति भावः । सम्यग्ज्ञानस्य विधिनियेधाविषयत्वे हेतुनाह—नहीति । प्रयत्नानधीनत्वे

वस्तुतन्त्रमेव हि तत् । अतोऽपि नियोगाभावः । किंचान्यन्नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यत्याज्ञायै यदभ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात् । अथ शास्त्रमेवाननियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नियुज्जीत ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य द्व्यर्थपरता विरुद्धार्थपरता च प्रसज्येयाताम् । नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलबन्मोक्षस्यादृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्येवमाद्यो दोषा न केनचित्परिहर्तुं शक्याः । तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोगनिष्ठानि । अतश्चेकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्युक्तम् । अभ्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्प्रपञ्चोपदेशेषु सप्रपञ्चोपदेशेषु चासिद्धम् । नहि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैर्नियोगभेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् । प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु त्वधिकारांशोनामेदाद्युक्तमेकत्वम् । न त्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारांशोऽस्ति । नहि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपञ्चप्रविलयोपकारिणः । नापि प्रपञ्चप्रविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारी परस्परविरोधित्वात् । नहि कृत्स्नप्रपञ्चप्रविलापनं प्रपञ्चैकदेशोपेक्षणं चैक-

भाष्यरत्नप्रभा

मानवस्तुतन्त्रे ज्ञाने विधियुंथेत्यर्थः । वेदान्तेषु विधिवादिनोऽन्यच्च दूषणमस्तीत्याह—किंचान्यदिति । ब्रह्मात्मैक्ये नियोगे च वेदान्तवाक्यस्य प्रामाण्यमाशङ्क्यार्थभेदाद्वाक्यभेदो विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति दूषयति—अथेत्यादिना । किंच श्रुतं ब्रह्म न श्रुतो विधिवेदान्तेषु तत्कल्पने च कर्मजन्यत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वसातिशयत्वादिप्रसङ्ग इत्याह—नियोगपरतायां चेति । फलितमाह—अतश्चेति । इदानीं ग्रीढवादेन नियोगमङ्गीकृत्य तदेकत्वं खण्डयति—अभ्युपगम्यमानेऽपीति । भिन्नक्रियावाचिशब्दः शब्दान्तरं यथा यजति ददातीति तथेहापि वेदोपासीतेति शब्दभेदः । निर्गुणसगुणरूपभेदः प्रकरणभेदः सुकल्यस्युदयफलभेद इत्येतैः प्रमाणैर्निर्गुणज्ञानसगुणोपासनाविषयकनियोगभेद इत्यर्थः । कथं तर्ह्यङ्गाङ्गिवाक्येषु नियोगैक्यं, तत्राह—प्रयाजेति । एकस्यैव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रयोजनाधिकारात्तत्साध्यफलापूर्वक्यादेकवाक्यतेत्यर्थः । इहापि निर्गुणसगुणविद्ययोरैकाधिकारात् नियोगैक्यमस्तु, नेत्याह—न त्विहेति । सुकल्यस्युदयार्थभेदान्मोक्षो विरुद्धार्थविद्ययोरङ्गाङ्गित्वायोगाच्च न वियोगैक्यम् । नच निर्गुणविद्यानियोग एक एव सगुणविद्यानङ्गीकारादिति वाच्यम् । अहो विपरीतं पाण्डित्यमायुष्मन्तः, विध्ययोगविद्यायां विधिविधियोगेनान्यामविधिरिति, तस्मात्साकारवाक्यानामाकारलयद्वारा निर्गुणवाक्यैकवाक्यतागतिरसद्गतिरेव, किंतु तेषां कल्पिताकारो गतिस्तदुपासनया-

भामती

स्यादित्याह—अथेति । दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतोऽन्यस्तनियोज्यभावस्य नियोज्यता युक्ता । नहि तद्वाक्यं तस्य नियोज्यतामाहापि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासौ विधत्ते । इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुञ्जे चेति दुर्घटमिति भावः । नियोगपरतायां चेति । पौर्वोपर्यलोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियोगनिष्ठतेत्यर्थः । अपिच नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपूर्णमासकर्मण इवापूर्वोवान्तरव्यापारादात्मज्ञानकर्मणोऽन्यपूर्वोवान्तरव्यापारादेव स्वर्गादिफलबन्मोक्षस्यानन्दरूपफलस्य सिद्धिः । तस्य नानित्यत्वं सातिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह—कर्मफलवदिति । अपिच ब्रह्मवाक्येष्विति । सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चोपदेशेषु हि साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगलमसिद्धम् ।

न्यायनिर्णयः

फलितमाह—अत इति । मानवस्तुतन्त्रत्वमपरैरर्थः । नियोगवादिनं प्रलप्यच्च किंचिदुच्यते दूषणमित्याह—किंचेति । तदेव स्फोरयति—नियोगेति । शास्त्रस्य नियोगनिष्ठत्वे पदार्थयोरैक्योपगमो भ्रान्तिमूलः स्यादित्यर्थः । शास्त्रसिद्धत्वादुभयमपि प्रामाणिकमेत्याह—अथेति । अनेकार्थताया वाक्यभेदो विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति दूषयति—तत इति । उपक्रमोपसंहारैकस्यादिसिद्धा ब्रह्मपरतापि वेदान्तानां नियोगपरत्वे पीड्येतेत्याह—नियोगेति । किंच धियो विधेयत्वे कर्मवदपूर्वोवान्तरव्यापारात्फलसिद्धिरेष्टव्या तत्तत्सादृष्टफलत्वमनित्यत्वं सातिशयत्वं च स्वर्गादिवत्तत्फलस्य स्यादित्याह—कर्मतेति । वेदान्तानां नियोगपरत्वाभावे कथं प्रामाण्यं, तत्राह—तस्मादिति । तेषामनियोगनिष्ठत्वे फलितमाह—अतश्चेति । वेदान्तेषु नियोगाभावादेकनियोगविधिरसिद्ध इत्युक्तम् । संप्रति ग्रीढवादितया नियोगमङ्गीकृत्य तदेकत्वं प्रस्थाह—अभ्युपगम्यमानेऽपीति । तत्र हेतुमाह—नहीति । भिन्नवाक्याथैविषयः शब्दः शब्दान्तरम् । यथा यजतिददातिजुहोतयस्तथेहापि वेदोपासीतेति शब्दभेदः । आदिशब्देन रूपभेदः प्रकरणभेदः फलभेदश्च गृह्यते । एतैर्भेदे सिद्धे तदेकत्वासिद्धिरित्यर्थः । अनुबन्धभेदेऽपि प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येष्वपिच नियोगैक्यमाशङ्क्याधिकारांशस्य तत्राभेदादिह तदभावाच्चैवमित्याह—प्रयाजेति । एकस्यैव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रयोगाधिकारवदत्रापि सुमुखोरेकस्यैव द्वैतलयादावधिकारादुभयविधिव्यवस्थेः नियोगैक्यं स्यादित्याशङ्काह—न त्विति । भिन्नाधिकारत्वादन्योन्योपकारायोगाच्चेति हेतुमाह—नहीति । तर्हि भारूपत्वादीनां भिन्नदृष्ट्यावादित्वमन्येषां तस्मिन्नेव धर्मिणि द्वैतविलापनार्थेतेल्लेकवाक्यतेत्याशङ्काह—नहि कृत्सेति । एकवाक्यत्वायोगे फलित-

स्निग्धमिणि युक्तं समावेशयितुम् । तस्मादस्युक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

६ अधिकरणम्

ब्रह्माणि नेति नेतीति निषिद्धमथवा नहि ॥ हिरेकस्या ब्रह्मजगती निषिध्यते उभे अपि ॥ १ ॥

वीत्येयमितिशब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये ॥ अनिदं सत्यसत्यं च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधिः ॥ २ ॥

‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च’ (बृ० २।३।१) इत्युपक्रम्य पञ्चमहाभूतानि द्वैराश्रयेण प्रविभज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा

भाष्यरत्नप्रभा

भ्युदयतिद्वेः, निर्गुणवाक्यानां तु परमाथालम्बनत्वमित्यस्युक्त एव विभागः साधीयानित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ ब्रह्मणो निर्विशेषविन्मात्रत्वमुक्त्वा सर्वनिषेधावधिलेखेन सद्रूपत्वमाह—प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति । पृथिव्यसेजोभूतत्रयं मूर्तं वाय्वाकाशद्वयममूर्तमिति राशिद्वयमुक्त्वा भूतद्वयस्यामूर्तस्य सारः ‘करणात्मा हिरण्यगर्भो य एष एतस्मिन् सूर्यमण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः’ इत्युक्तः, तस्य वासनामयानि स्वरूपाणि ‘तद्यथा माहारजनं, वासो यथा पाण्ड्याविकं यथेन्द्रगोपः’ इत्युपमाभिरुक्ताणि विवित्राणि, तत्र माहारजनं हरिद्रा तथा लिंसं वल्खं माहारजनं, पाण्ड्याविकमिति धवलं कम्बलदि । केचित्तु श्रुतिसुपलक्षणं कृत्वा सूक्ष्मपञ्चभूतान्यमूर्तानि पञ्चीकृतानि मूर्तानि तत्तन्नामूर्तेरसत्त्वोक्त्या करणानां पाञ्चभौतिकत्वसिद्धिरिति व्याचक्षते । अथ सत्पदात्मकप्रपञ्चोक्त्यनन्तरं, अत उक्तारोपस्य निषेधार्थेवाञ्चेति नेतीति निषेधेनोपदेशः क्रियत इत्यर्थः । नेतितशब्दार्थ-
भाष्यती

दर्शनीमासप्रयाजवाक्येपु तु यद्यप्यनुबन्धभेदरूपायधिकारांशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥ २१ ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । अधिकरणविषयमाह—द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति । द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतोऽरूपस्याप्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्विष्यते । ते दर्शयति—मूर्तं चैवामूर्तं च । समुचीयमानावधारणम् । अत्र पृथिव्यतेजसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं सूक्ष्मतावयवमितरेतरातुप्रविष्टावयवं कठिनमिति यावत् । तस्यैव विशेषणान्तराणि—मर्त्यं मरणधर्मकम् । स्थितमव्यापि । अवच्छिन्नमिति यावत् । सत् अन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्वात्म्योन्यव्यवच्छेदहेतवोऽसाधारणा धर्माः । तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोऽवयवस्य चतुर्विशेषणस्यैव रसो य एष सविता तपति । अथामूर्तं वायुधान्तरिणः स तद्धि न कठिनमित्यमूर्तमेतद्वत्त-मरणधर्मकम् । मूर्तं हि मूर्तान्तराणिमिहान्यमानवयवविशेषाद्भूतते नतु तथाभावाः संभवत्यमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति । एतत्त्वं नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैव रसो य एष एतस्मिन् सवितुमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाह्वयस्त्वस्य शेष रसः सारो नित्यपरोक्षता च साम्यमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मनिदैवतं मूर्तं यदन्यत्प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मर्त्यमेतत्तत्त्वमेतत्तत्त्वस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्छुः सतो शेष रस इति । अथामूर्तं प्राणश्च यथायमन्तरात्मनोवाकाशा एतदमृतमेतद्यदेतत्त्वं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैव रसो योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्त्वस्य शेष रसः । लिङ्गस्य हि करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमव्यधिष्ठानं श्रुतेरधिगतम् । तदेवं ब्रह्मणोऽपिपाधिकर्मेष्टमूर्तयोरौपाध्यात्मिकाधिदैहिकयोः कार्यकारणभावैरेव विभागो व्याख्यातः सत्त्यच्छेदवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य करणात्मनः तदुपाध्यात्मनः लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम् । मूर्तामूर्तवासनानिष्ठानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तरादर्शयति—‘तद्यथा माहारजनम्’ इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—मूर्तामूर्तवासनानिष्ठानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति । तदेवं निरवशेषं सवासनं सत्यरूपमुक्त्वा यत्तत्त्वस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तत्त्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते । यतः सत्यस्य रूपं निःशेषशुक्लतोऽवशिष्टं सत्यस्य यत्तत्त्वं

न्यायनिर्णयः

आह—तस्मादिति । अनिवार्यद्वैतालम्बनाः सविशेषश्रुतयः स्वाभाविकाद्वैतालम्बनाश्च निर्विशेषश्रुतय इत्यस्युक्तो विभागः । निध-पञ्चममयं चैतन्येकरसं ब्रह्मेति तदलक्ष्यमुपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २१ ॥ निषेधश्रुतिभिर्ब्रह्मणि निर्विशेषे निरूपिते तासां ब्रह्मनिषेधत्वमाशङ्कतेऽयम्—प्रकृतेति । ब्रह्म सत्मायं तच्च सत्तामन्यत्वाद्विशेषापेक्षं तेन तेषु निषेधेषु नास्ति ब्रह्मेति शङ्क्यायामधिकरणम् । तस्य विषयवाक्यं सोपक्रममाह—द्वे वावेति । वावशब्दोऽवधारणे । रूपद्वयमेवावधृतं विशिनष्टि—मूर्तं चेति । किं तन्मूर्तं किंच तद-मूर्तमित्याकाशहृष्यायुक्तम्—पञ्चेति । पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयं मूर्तरूपं वाय्वाकाशं चामूर्तरूपमिति द्विराशिलेखेन पञ्चभूतानि विभागनोक्तानित्यर्थः । अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः सारो हिरण्यगर्भः करणात्मा य एष पतस्मिन्मण्डले पुरुषो यथायमवस्थाप्यं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इत्युक्तस्तस्य वासनामयानि रूपाणि तद्यथा माहारजनमित्यादिना विवित्राणि दर्शयित्वा रूपिणो ब्रह्मणः स्वरूपो-क्त्यर्थमेत्यादि वाक्यमित्याह—अमूर्तंति । सत्यस्य सत्यमित्यत्र पञ्चयत्तस्य शब्दार्थोक्त्यनन्तरमित्यवश्यं शब्दार्थः । प्रथमतस्तस्य शब्द-

पुनः पठ्यते—‘अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति’ (बृ० २।३।६) इति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे । न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किञ्चित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्थ्यते नेति नेतीतिपरत्वाद्ब्रह्मप्रयोगस्य । इतिशब्दश्चायं संनिहितात्मन्वन एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते ‘इति ह स्तोपाध्यायः कथयति’ इत्येवमादिषु । संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्ब्रह्मपदं सप्रपञ्चं ब्रह्मणस्तच्च ब्रह्म यस्यैते द्वे रूपे । तत्र नः संशय उपजायते—किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधत्याहोस्विदेकतरम् । यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिन्ध्याहोस्विद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिन्धीति । तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ द्विनैतिशब्दप्रयोगात् । तयोरेकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यतेऽपरेण रूपवद्ब्रह्मैति भवति मतिः । अथवा ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते तद्धि वाङ्मनसातीतत्वा-

भाष्यरत्नप्रभा

माह—नहीति । एतस्मादात्मनोऽन्यत्वास्तीति नेतीत्युच्यत इत्यर्थः । शून्यतानिरासार्थं परं ब्रह्मास्तीत्युक्तमिति सिद्धान्तरीत्या श्रुत्यर्थः । अत्र निषेधविशेषानुपलम्भात्संशयमाह—तत्र कोऽस्येत्यादिना । नन्वप्रयोगस्य नकारस्येतिशब्दोपस्थापितवस्तुनिषेधकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दान्निषेध्यसामान्यसमर्पणे विशेषाकाङ्क्षायां प्रकरणाद्ब्रह्मस्य रूपब्रह्मणश्च निषेध्यत्वमानात्संशयमुक्त्वा पूर्वोक्तं निर्विशेषं ब्रह्म नास्तीत्याक्षेपसङ्कल्पा पूर्वपक्षयति—तत्र प्रकृतत्वेति । पूर्वपक्षे तत्पदार्थाभावाद्वाक्यार्थाभेदासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । निरधिष्ठाननिषेधादर्शनात्सर्वनिषेधो न युक्त इत्य-

भामती

तस्यानन्तरं तदुक्तिहेतुं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह—अथात आदेशः कथनं सत्यसत्यस्य परमात्मनस्तमाह—नेति नेतीति । एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणम् । ननु किमेतावदेवादेर्यमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह—नह्येतस्माद्ब्रह्मण इति । नेत्यादिशब्दान्तरपरमस्ति यदादेर्यं भवेत् । तस्मादेतावदेवादेर्यं नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेनेतिना यत्संनिहितं परामृष्टं तन्निषिध्यते नवा संनिहितं च मूर्तामूर्तं सवासनं रूपद्वयम् । तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्म । तत्रेदं विचार्यते—किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत ब्रह्मैवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति । यद्यपि तेषु तेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानं च निन्दितम् । ‘अस्तीत्येवोपलब्धयः’ इति चास्य सत्त्वमन्वधारितं तथापि सद्बोधरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्तामूर्तरूपसाधारणतया च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्तामूर्तादयः । नच तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्थावुमर्हति निर्विशेषस्य सामान्यस्यायोगात् । यथाहुः—‘निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्’ इति । तस्मात्तद्विशेषनिषेधेऽपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोऽनवस्थानात्सर्वस्यैवायं निषेधः । अतएव नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति निषेधात् परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः । ‘अस्तीत्येवोपलब्धयः’ इति चापासनाविधानवचनं, न लक्षितमेवास्य तत्त्वम् । तत्प्रशंसार्थं चासद्भावज्ञाननिन्दा । यथान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्तरूपप्रतिपादनवचनिषेधार्थम् । असंनिहितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात्संभन्यते । यथाहुः—‘येन यस्याभिसंबन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः’ इति । तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः । अथवा पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धान्तात्, ब्रह्मणस्तु

न्यायनिर्णयः

थस्य वक्तव्यत्वेनावशेषादित्यतः शब्दार्थः । अवशिष्टाश्चेत्तु व्यक्तीभविष्यति । वाच्योक्तिद्वारा तदर्थेनिषेधमधिकरणविषयमुक्त्वा विशेषानुपलम्भकृतं संशयमाह—तत्रेति । जिज्ञासाहेतुमुक्तं व्यनक्ति—नहीति । सामान्येन तद्वैष्ये विशेषतो दृष्टौ स्थापनादौ संशय-दृष्टेरत्र तदभावे कथमसौ स्यादित्याशङ्क्याह—इतिशब्देनेति । अस्तु तर्हि तदर्थवत्त्वाव यत्किञ्चिदत्र निषेध्यमित्याशङ्कोक्तम्—इतिशब्दत्रेति । प्रत्यक्षादिसंनिहितपदात्मन्वनस्तर्हि निषेधः स्यादित्याशङ्क्य सजातीयमाणापितस्य विजातीयमानसिद्धान्तप्रकृत्यात्तादालम्बनतैव निषेधस्येत्याह—संनिहितं चेति । प्रकृतत्वं विशेषासिद्धिश्चेति हेतुमुक्त्वा संशयं निगमयति—तत्रेति । अन्यतर-निषेधेनापि निषेधसिद्धया पक्षान्तरमाह—आहोस्विदिति । द्वितीयेऽपि ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वात्पञ्चस्य चाप्यक्षादिसिद्धत्वात्तस्य व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि कथितत्वात्तत्कल्पनाविधानत्वात्तन्निषेधावपित्वाच्च ब्रह्मणः परिशेषाहोस्विदिति पक्षद्वयं दर्शयति—यदापीति । अत्र निषेधार्थोक्त्या तत्पदार्थस्यैव शोधानात्स्यैव शुद्धस्य वाक्यार्थान्वयित्वेन तद्धीहेतुत्वात्पादादिसंगतिरिति मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे निषेधस्य शून्यतात्तत्वाद्ब्रह्मणः शून्यस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानानर्हता । सिद्धान्ते व्यतिरिक्तस्यैव निषेधादप्रपञ्चस्य ब्रह्मणस्तत्त्वेन ज्ञानयोग्यता सति संभवे प्राप्तसर्वनिषेधकल्पनादेकदेशस्यैव तत्कल्पनं युक्तं लाघवात् । नेदं रजतमिलादौ तथा दर्शनादित्याशङ्क्य निषेधद्वयशक्यता प्राप्तसर्वनिषेधकल्पनं युक्तमन्यत्र निषेधद्वयमावादेकदेशस्यैव बाधेत्याह—द्वौ चेति । निषेधयोर्द्वयोरेकतत्त्वमर्थमभिनिनयति—तयोरिति । वस्तुनन्तराभावविशिष्टवस्तुनन्तरज्ञानस्यैव नेदं रजतमिलादौ निषेधार्थत्वाद्वा सर्वनिषेधः संभवीत्याशङ्क्याह—अथवेति । तत्र हेतुः—तद्धीति । प्रकृतत्वाविशेषात्पञ्चस्य निषेधो ब्रह्मवदित्याशङ्क्याप्यक्षादिविरोधान्मेव-

दर्सभाव्यमानसङ्गाव प्रतिषेधार्हम् । न तु रूपप्रपञ्चः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः । अभ्यासस्त्वाद्वार्षा इति । एवं प्राते ब्रूमः—न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गात् । किञ्चिद्वि परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्प्यते । उभयप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्येत अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते प्रतिषेद्धुमशक्यत्वाच्चस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' (बृ० २।१।१) इत्याद्युपक्रमविरोधात् । 'असन्नेव स एव भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' (तैत्ति० २।६।१) इत्यादिनिन्दाविरोधात् । 'अस्तीत्येवो-

भाष्यरत्नप्रभा

रूपा प्रपञ्चे ब्रह्मनिषेध इत्याह—अथवेति । एकब्रह्मण एव निषेधे नकारद्वयस्य पौनरुक्त्यमित्यत आह—अभ्यासस्त्विति । उत्सृजमेव तावत्सिद्धान्तमुपक्रमते—एवमिति । शून्यप्रसङ्ग इष्ट इति वदन्तं प्रत्याह—किञ्चिद्विती । तत्रेति प्रतिषेधनमित्यर्थः । अधिष्ठानानवशेषे तत्प्रमरूपहेत्वभावात् निषेधवाक्यार्थः प्रमा न स्यात्, 'इदमत्र नास्ति' इति लोके निषेधस्य साधिष्ठानस्यैव प्रमितिदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यद्वाति तत्सदित्युत्सर्गस्य भानार्थाभावाधिष्ठानप्रमितिरपवादस्तथा पूर्वमानस्य अमत्वनिश्चयेनार्थसत्त्वापलपात् । अपवादानङ्गीकारे तत्सर्गतः प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तेर्निषेधानुपपत्तिरित्याह—अपरिशिष्यमाणे चेति । अधिष्ठानसत्त्वं विना भ्रान्तिनिषेधयोरयोगाच्छून्यवादो न युक्त इत्युक्त्वा पूर्ववादिनः पक्षान्तरं दूषयति—नापीति । देहात्माभिमानवद्धौकिकमानप्राप्तद्वैतस्य निषेधो युक्तो न वेदान्तप्रमित-

भासती

वाच्यनसामोचरतया सकलप्रमाणविरहात्, कतरस्यास्तु निषेध इति विषये प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादिवाक्योपप्रसङ्गात्, ब्रह्मप्रतिषेधे लब्ध्याकोपाद्ब्रह्म प्रतिषेधेन संबध्यते योग्यत्वाच्च प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्यात्, वीप्सा तु तदलम्बनाभावसूचनायेति मध्यमः पक्षः । तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गादिति । अयमभिस्था—उपाधयो हामी पृथिव्याद्योऽविद्याकल्पिता न तु शोणककोदय इव विशेषा अभ्यस्य । न चोपाधिनिगमे उपहितसंख्याभावोऽस्तीतिर्वा । ननुपाधीनां दर्पणमणिकुपाणादीनमपगमे सुखस्याभावोऽप्रतीतिर्वा । तस्मादुपाधिनिषेधेऽपि नोपहितस्य शशविषाणायमानताऽप्रत्ययो वा । न चेतीति संनिधानविशेषात्सर्वस्य प्रतिषेध्यत्वमिति युक्तम् । नहि भावमनुपाश्रित्य प्रतिषेध उपपद्यते । किञ्चिद्वि कश्चिन्निषिध्यते । नखानश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुम् । तदिदमुक्तम्—अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वाच्चस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । मध्यमं पक्षं प्रतिक्षिपति—नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते । युक्तं यथैसांगिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । ब्रह्म तु नाविद्यासिद्धं, नापि प्रमाणान्तरात् । तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयम् । तथाच यस्तस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणमिति कथमस्य निषेधोऽपि प्रमाणवान् । नच पृथुसाक्षाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पः, वस्तुनि सिद्धत्वाभावे तदनुपपत्तेः । न चावाज्ज्वरानगोचरो बुद्धवालेखितुं शक्यः । अशक्यश्च कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यासिद्धोऽनूच ब्रह्मणि प्रतिषिध्यत इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेलोक्य—'नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते' इति । हेतुन्तरमाह—ब्रह्म ते ब्रवाणीति । उपक्रमविरोधादिति । उपक्रमपरामर्शोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरस्परमुपादितं प्रथमेऽध्याये । न चासत्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्थेन प्रतिषेधेनोपा संबन्धः संभवति । यच्च वाच्यनसा-

न्यायनिर्णयः

मिलाह—न त्विति । ब्रह्ममात्रनिषेधे निषेधद्वयवैयर्थ्यमेकेनैव कृतत्वादित्याशङ्क्याह—अभ्यासस्त्विति । पक्षद्वयमनूच सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र प्रथममुत्सृजमेव प्रथमं पक्षं प्रत्याह—नेति । प्रसङ्गस्थेत्वं निराचष्टे—किञ्चिद्विती । वास्तवमधिष्ठानं शात्वारोप्यं निरस्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । अस्तु तर्हि शून्यमेव वस्तु तदधिगम्येतरप्रतिषेध्यं नेत्याह—तच्चेति । निषेधनं तदर्थः । लोकसिद्धयदार्थान्वययोग्यतावशेन वाक्यार्थस्वीकाराज्जलेव च निषेधादर्शनाप्रामयसं नेदमिहेति धर्मिप्रतिबोधितस्यैव निषेधस्य दृष्टेर्विशेषणवशेनस्यावश्यकत्वादयुक्ता शून्यतेत्यर्थः । किञ्च लोके अमस्य साधिष्ठानत्वोपलम्भनात्तात्त्विकाधिष्ठानाभावे प्रत्यक्षादिसिद्धद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वापाताश्रिपेधो निरवकाशः स्यादित्याह—अपीति । दृष्टसर्वनिषेधे तदेकदेशवस्तुवीरूपापवादाभावादुत्सर्गसिद्धिरिति न्यायाभ्युपगम्येदृष्टस्य वस्तुत्वप्रसङ्गदानमधिकनिषेधयोगादवस्तुतया च शून्यमानात्तदुद्भवा पूर्वदृष्टनिषेधासंभवाच्च तत्पर्यन्तो निषेध इति भावः । पूर्वपक्षान्तरं प्रत्याह—नापीति । प्राप्तिपूर्वकत्वाश्रिपेधस्य ब्रह्मणश्चाविषया प्रत्यक्षादिभिर्वा द्वैतवादप्राप्तेः शब्देन प्राप्तस्य तेनैव निषेधे पक्षप्रक्षालनन्यायाच्च तन्निषेध इति भावः । ब्रह्मणो निषेध्यत्वाभावे हेतुन्तरमाह—ब्रह्मेति । आदिपदेन ब्रह्मविदामोतीत्यादिरुपक्रमो गृह्यते । ब्रह्मणः सत्त्वासत्त्वधर्मोऽणुदोषोक्तारपि न तन्निषेध्यमित्याह—असञ्चिति । ब्रह्मणः सन्मात्रवत्सिद्धेरपि न तन्निषेध्यमित्याह—अस्तीति । किञ्च सर्वेषु वेदान्तेषु साक्षाद् परंपरया वा ब्रह्मेव प्रतिपाद्यते तेन तद्विरोधादपि न तन्निषेध्यमित्याह—

पलब्धयः' (कठ० ६।१३) इत्यवधारणविरोधात् । सर्ववैदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च । बाह्यन-
सात्तीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते । नहि महता परिकरवन्धेन 'ब्रह्मविदामोति
परम्' (तै० २।१।१) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१) इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रति-
पाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलष्येत । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दुरादरूपशर्शनं वरम्' इति हि न्यायः ।
प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अत्राप्य मनसा सह' (तै० २।४।१) इति ।
एतदुक्तं भवति—बाह्यनसात्तीतमविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धसुखसम्भावं ब्रह्मेति ।
तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति परिशिन्धि ब्रह्मेत्यभ्युपगन्तव्यम् । तदेतदुच्यते प्रकृतैतावत्त्वं
हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावदियत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः
प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन्ग्रन्थेऽधिदैवतमध्यात्मं च तज्जनितमेव च
वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यापश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दिशि-
तम् । अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः तदेतत्सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं संनि-
हितालम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकं नञं प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन
पश्चाद निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्ग्रन्थे न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चितं च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजि-
ज्ञासायासिदमुपक्रान्तम् 'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ० २।३।६) इति । तत्र कल्पितरूप-

भाष्यरत्नप्रभा

ब्रह्मण इति भावः । यदुक्तं बाह्यनसात्तीतत्वात् निषेधार्हं ब्रह्म इति तत्राह—बाह्यनसेति । ब्रह्मणो वागाद्यतीतत्वं
निषेधार्थं न चेत् किमर्थं तदुक्तिरित्यत आह—प्रतिपादनेति । उक्तार्थं सूत्रं योजयति—तदेतदित्यादिना । 'हे
वाव ब्रह्मणो रूपे' इति रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वात्नेतीति निषेध इत्यर्थः । ननु 'आदित्यमण्डले पुरुष' इति
ब्रह्माप्यत्र प्राधान्येनोक्तमित्याशङ्क्य पुरुषो लिङ्गात्मा अमूर्तरसत्वश्रुत्या भूतजनितत्वमानात् स्वरूपत्वश्रुतेःश्रेयाह—
तज्जनितमेवेति । रूपरूपिणोरभेद उक्तः । ननु वासनानामयं रूपमेव किमित्युपनीयते प्रसिद्धरूपमेव किं न स्याद्वि-
लत आह—अमूर्तरसस्येति । रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वे फलितमाह—तदिति । प्रतियोगित्वेन समर्थत
इत्यर्थः । न चार्थतः प्राधान्याद्ब्रह्मणो निषेधः राज्ञो भूत्यो नास्तीत्यत्र राजनिषेधप्रसङ्गादिति भावः । किंचात्र ब्रह्मणः
प्रतिपाद्यत्वात् न निषेध इत्याह—प्रपञ्चिते चेति । ननु ब्रह्मणि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिसंभवात् कथं कल्पित-

भामती

तीततया ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह—बाह्यनसात्तीतत्वमपीति । प्रतिपादयन्ति वेदान्ता
महता प्रयत्नेन ब्रह्म । नच निषेधाय तत्प्रतिपादनम्, अनुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं 'प्रक्षाल-
नाद्धि पङ्क्तस्य' इति न्यायात् । तस्माद्वैदान्तवाचा मनसि संनिधानाद्ब्रह्मणो बाह्यनसात्तीतत्वं नाजसमपि तु प्रतिपादनप्रक्रि-
योपक्रम एषः । यथा गवाद्यो विषयाः साक्षाच्छुद्भ्राह्मिकया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहुः—'भेदप्रपञ्च-
विलयद्वारेण च निरूपणम्' इति । ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोऽपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आह—तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं
चेति । प्रधानं प्रकृतं प्रपञ्च्य प्रधानं न ब्रह्म तस्य पृथगन्ततया प्रपञ्चावच्छेदकत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः । ततोऽन्यद्ब्रवीतीतीति
नेति नेतीति प्रतिषेधादन्यद्भूयो ब्रवीतीतीति तन्निर्वचनम् । नद्येतस्मादित्यस्य यदा नद्येतस्मादिति नेति नेत्यादिब्रह्मणोऽन्य-
त्परमस्तीति व्याख्यां न तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्ब्रह्मैव ब्रवीतीतीति व्याख्येयम् । यदा तु नद्येतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो
ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते । कस्मा-

न्यायनिर्णयः

सर्वेति । यत्तु बाह्यनसात्तीतत्वादसंभावितसङ्गात् निषेधार्हं ब्रह्मेति, तत्राह—वागिति । तत्र हेतुः—नहीति । केनाभिप्रायेण तद्धि
बाह्यनसात्तीतत्वमुक्तं, तत्राह—प्रतिपादनेति । वागाद्यतीतत्वेनासात्त्वे ब्रह्मणोऽप्यभ्यगम्याने किमियं प्रतिपादनप्रतिषेधोऽप्यशङ्काह—
एतदिति । पक्षद्वयायोगे फलितं निषेधार्थं निर्गमयति—तस्मादिति । उक्तेऽर्थे सूत्रमवतार्यं योजयति—तदेतदित्यादिना । ब्रह्मणो
रूपद्वयं निषेधमित्यत्र हेतुमाह—तद्धीति । प्रकृतत्वमात्रेण निषेधे ब्रह्मणोऽपि निषेधः स्यादविशेषादित्याशङ्काह—प्रपञ्चितं चेति ।
ब्रह्मणः पृथगन्तपदवाच्यतया प्रपञ्चावच्छेदेनाप्रधानत्वात्प्रपञ्च एव प्रधानतया निषेधेन संबध्यत इत्यर्थः । पुरुषशब्दश्रवणात्तस्य च
ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्माणि प्रपञ्चितमित्याशङ्क्य पुरुषशब्दस्यात्र लिङ्गात्मविषयत्वान्नैवमित्याह—तदिति । वासनालक्षणमेव रूपं किमित्युप-
माभिरुच्यते प्रसिद्धरूपमेव पुरुषस्य कुतो नेष्टमित्याशङ्काह—अमूर्तेति । रूपद्वयस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वे फलमाह—तदिति ।
अर्थातो ब्रह्मणोऽपि प्राधान्येन प्रकृतत्वाविशेषाद्विषेधत्वमित्याशङ्काह—ब्रह्म त्विति । अर्थात्तस्य प्राधान्येऽपि राजपुरुषादाविव
शब्दतः प्रधानतया प्रकृतं रूपद्वयमेव प्रकृतपरामर्शनेतिशब्देनानूय निषेधमित्यर्थः । ब्रह्मणस्तद्धि प्राधान्येनाप्रकृतत्वात्तत्रात्रापि न
प्रतिपाद्यतेत्याशङ्काह—प्रपञ्चिते चेति । षष्ठ्युपक्रमेऽपि कथं वाक्यायो निर्णीयतामित्याशङ्कात्परोपापवादव्याप्यं सूत्रयति—तत्रेति ।
निर्वेदं भूतलमित्युक्ते घटस्यान्यत्र सत्त्वब्रह्मणि रूपद्वयनिषेधेऽपि ततोऽन्यत्र तद्भवेदित्याशङ्काह—तदस्याप्युपमिति । उपादाना-

प्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते । तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषेद्धम् । युक्तं च कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनम् । ननु ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वात् । न चात्रेयमाशङ्का कर्तव्या । कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति—‘प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्’ इति । यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति । लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादानाय चेति निरवद्यम् । द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्तं प्रतिषेधतः । यद्वा पूर्वं प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधत्युत्तरो वासनाराशिम् । अथवा ‘नेति नेति’ (बृ० २।३।६) इति वीप्सेयमितीति यावत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि नैतद्ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् । वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयज्ञातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति परिशिष्टनिष्ठं ब्रह्मेति निर्णयः । इतश्चैव एव निर्णयः । यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति ‘अन्यत्परमस्ति’ (बृ० २।३।६) इति । अभाववावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात् । तत्रैषाक्षरयोजना—नेति नेतीति ब्रह्मादिद्वयं तमेवादेशं पुनर्निर्वाचिक । नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः । न होतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेति नेतीत्युच्यते न पुनः

भाष्यरत्नप्रभा

त्वमित्यत आह—तदास्पदमिति । उपादाने निषिद्धस्यान्यत्र न स्थितिरित्यर्थः । यत्तु द्वैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति, तत्राह—युक्तं चेति । स्थापितं हि आरम्भणाधिकरणे प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तत्त्वावेदकमिति, अतस्तत्त्वतो निषेधाच्च विरोध इति भावः । ननु वस्तुत्वाद्द्वैतवद्ब्रह्मणोऽपि निषेधोऽस्तु, नेत्याह—न त्विति । द्वैतभावाभावसाक्षित्वादशक्यो निषेध इत्यर्थः । न चेत्यादि स्पष्टार्थम् । यत्कोक्तं निषेधाभ्यां रूपं रूपं ब्रह्म च निषिध्यत इति, तत्राह—द्वौ चैतान्विति । उद्देश्यविषेयार्थानां संख्यासाध्ये यथाक्रमं संबन्ध इति न्यायः ‘यथासङ्क्रममनुदेशः समानाम्’ इति पाणिनिसूत्रसिद्धसेनान्न रूपद्वयोद्देशेन निषेधद्वयविधिरित्यर्थः । वीप्सापक्षे सर्वद्वयनिषेधाजिज्ञासाशान्तिरिति विशेषमाह—परिगणितेति । मूर्तं नामूर्तं नेत्येवं विशिष्यनिषेधे जिज्ञासा न शान्सीत्यर्थः । सूत्रशेषं व्याचष्टे—इतश्चेति । प्रतिषेधाद्युपपत्त्या ब्रह्मास्तीत्यवगतं भूयः पुनः परमस्तीति श्रुतिः साक्षादपि ब्रवीतीत्यर्थः ।

भाष्यटी

द्वित्यत आह—ततो ब्रवीति च भूय इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्याचष्टे श्रुतिः—‘प्राणा वै सत्यम्’ इति । माहाराजनाद्युपमितं लिङ्गमुपलक्षयति । तत् खलु सत्यमितरापेक्षया तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म । तदेवं यतः प्रतिषेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तस्माच्च प्रपञ्चप्रतिषेधनाच्च ब्रह्मापि तु भावरूप-

न्यायनिर्णयः

दम्ब्य कार्ययोगात्तत्र निषिद्धस्य न क्वापि सत्तेति भावः, यत्तु प्रत्यक्षादिसिद्धस्य द्वैतस्य न निषेधस्तद्विरोधादिति, तत्राह—युक्तं चेति । तत्त्वावेदनमानासिद्धत्वाद्वाचारम्भणादिशब्दाच्च द्वैतस्य वस्तुसत्त्वैषुर्वाच्यता निषेध्यतेति भावः । सत्त्वेन सिद्धं द्वैतं निषिध्यते चेद्ब्रह्मणोऽपि तथा सिद्धविशेषाभिप्रेततादवस्थमित्याशङ्क्याह—न त्विति । आरोपाधिष्ठानत्वेन निषेधावधिष्ठेन चावशेषाच्च ब्रह्मणो निषेध्यत्वमर्थः । द्वे वावैत्यादिनोक्तं रूपद्वयं निषिध्यते चेत्पङ्कप्रक्षालनन्यायाप्राप्ततत्त्वप्रतिषेधे गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति । अत्रेति रूपद्वयनिषेधपक्षोक्तिः । शङ्का न कार्यत्वञ्च हेतुमाह—यत इति । अत्रतिपाद्यं चेदनुवाचत्वं न च प्राप्तिफले विनाऽनुवादः, तत्राह—कोकेति । तथापि कथं पङ्कप्रक्षालनन्यायो न स्यादित्याशङ्क्य निषेधस्य फलवत्त्वादित्याह—शुद्धेति । उक्तरीत्या निषेधस्य निर्दोषत्वमुक्तं निगमयति—इति निरवद्यमिति । द्वौ निषेधौ तयोर्वैयर्थ्यां सर्वं निषेध्यमित्युक्तं प्रत्याह—द्वौ चेति । संभावितं पक्षान्तरमाह—यद्देति । भावाभावविषयत्वेन वा निषेधद्वयं विवक्षितम् । पक्षान्तरमाह—अथवेति । वीप्सापक्षे वाक्यार्थमाह—इतीति । यावदिति पक्षान्तरभ्यो विशेषार्थम् । तेषु निराकाङ्क्षो वाक्यार्थो न सिध्यतीत्याह—परीति । वीप्सापक्षे निराकाङ्क्षा वाक्यार्थधीरिति विशेषमाह—वीप्सायां त्विति । सूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति । अवयवान्तरमादाय व्याकरोति—इतश्चेति । कथं तावता निषेधस्य नामाभाववसानत्वं, तत्राह—अभावेति । नेति नेतीति निषेधात्परमस्तीति प्रतिषेधकं किमित्यपेक्षायामादेशनिर्वचनवाक्यमेवेत्यक्षरयोजनया दर्शयति—तत्रेति । निर्वचनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकमाह—नेत्यादिना । हि यस्मादिति नेत्यादिश्रुतेस्तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यथातिरिक्तं नास्ति त्रयोव परमस्ति तस्यानेति नेत्युच्यते न तु

स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत्परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्तीति । यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेति । नहि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति । तदा ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ नामधेयम्—‘सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्’ (बृ० २।१।२०) इति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं भवति । अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत । तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्यवस्यामः ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्प्रतिषिद्धात्प्रपञ्चजातादन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मात्तु गृह्यत इति । उच्यते—तदव्यक्तम-निन्द्रियग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । आह ह्येवं श्रुतिः—‘न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येद्वै-वेस्तपसा कर्मणा वा’ (मुण्ड० ३।१।८) ‘स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते’ (बृ० ३।१।२६) ‘यत्तद्रेदं यमग्राह्यम्’ (मुण्ड० ३।१।६) ‘यदा ह्येष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरु-केऽनिरुच्यते’ (तै० २।७।१) इत्याद्या । स्मृतिरपि—‘अव्यक्तोऽयमविन्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते’ (भ० गी० २।२५) इत्याद्या ॥ २३ ॥

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपिचैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्ति-ध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः—‘पराञ्चि खानि व्युत्पन्नत्वं भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्’ (क० ४।१) इति ।

भाष्यरत्नप्रभा

तच्चेति । अवशिष्टं ब्रह्मोत्तरं । स्पष्टमन्यत् ॥ २२ ॥ नन्वग्राह्यत्वाद्ब्रह्म नास्तीति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे—यत्प्रतिषिद्धादिति । रूपाद्यभावादव्यक्तमिन्द्रियाग्राह्यं न त्वसत्त्वादित्यर्थः । अन्येदेवैरिन्द्रियान्तरैर्न गृह्यत इत्यन्यथः ॥ २३ ॥ तर्हि कदा ग्राह्यमिति शङ्कोत्तरं सूत्रं व्याख्याति—अपि चैनमिति । चस्त्वर्थः । इन्द्रियैर्न गृह्यते अपि तु संराधनेन शास्त्रसंस्कृतमनसैत्यर्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रत्यगात्मनश्चित्ते प्रकर्षेण निधानं स्थापनं प्रणिधानं । जपनमस्कारा-दिरादिशब्दार्थः । स्वयंभूरीश्वरः । खानीन्द्रियाणि । पराङ्मनसात्मग्राहकाणि कृत्वा व्युत्पन्नं नास्तिवचनम् । स हि तेषां नाशो यदसदर्थग्राहितया सज्जेन तस्मात्तेषां तथा स्पष्टत्वाद्, सर्वो लोकः परागमेवेव पश्यति नान्तरात्मानम् । कश्चित्तु धीरो भीमानवृत्तचक्षुर्निरुद्धेन्द्रियः बुद्धे चेतसि प्रत्यगात्मनं शास्त्रेण पश्यति मोक्षार्थोऽत्यर्थः । ततः कर्मणा विशुद्ध-

भामती

मिति । तदेवं पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मिन्नु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयम् । शेषम-

न्यायनिर्णयः

सर्वाभावविधेयि निर्वचनस्यार्थः । एवंप्रकारेनेतन्निर्वचनमितिषिद्धं ब्रह्म वदतीत्याह—तच्चेति । निर्वचनमेवातिषिद्धं ब्रह्माहेति श्रुतियो-जनयोक्तम् । इदानीं नामधेयमेव निषेधावशिष्टं ब्रह्माहेति विधान्तरेण श्रुतियोजनया दर्शयति—यदेति । किं तन्नामधेयं तदाह—अथेति । प्रकृतनिषेधस्याभावान्तत्वेनिषेधायाऽप्यशब्दः । ननु नामधेयं निषेधस्याभावान्तत्वेऽपि तद्विषयं घटिष्यते । नेत्याह—तच्चेति । द्वेधा सूत्रावयवव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ अनिषेध्यत्वेन वस्तुसत्यं ब्रह्मोक्त्वा तस्याग्राह्यत्वेनासत्त्वमाशङ्क्य प्रत्याह—तदव्यक्तमिति । सूत्रव्यावर्त्यमाह—यत्तदिति । आत्मनि गृह्यमाणे तदभिन्नग्राह्याणि ग्राह्यमिति वापाद्यते भावत्वे घट-वत्प्रत्यक्षग्राह्यता तस्य स्मादिति वा । नाशः । प्रत्यगभिन्नत्वेऽप्यविधावृत्तत्वात्तद्ब्रह्मेऽपि तदग्रहसिद्धेरित्याह—उच्यते इति । न द्वितीय इत्याह—तदिति । कथमिन्द्रियाग्राह्यान् ब्रह्मणः सिद्धं, तत्राह—आह हीति । अन्येदेवैरिन्द्रियान्तरैरिति यावत् । श्रुत्युक्ति-परत्वेन सूत्रावयवं व्याख्याय निधानन्तरेण व्याचष्टे—स्मृतिरिति ॥ २३ ॥ आत्मैव ब्रह्माविधावृत्तं चेन्न कदाचिदपि गृह्येतेत्याश-ङ्काह—अपीति । सूत्रं व्याकरोति—अपिचेति । नास्य सदा ग्राह्यत्वमग्राह्यत्वं वा सामान्यवस्यायां प्रत्यक्त्वेन भानादित्यर्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रकर्षेण स्वीये मनसि प्रतीको निधानं भक्तिध्यानप्रणिधानम् । आदिप्रदेन तत्पूर्वकजपनमस्कारादिग्रहणम् । तत्र प्रश्नपूर्वकं प्रमाणमाह—कथमिति । स्वयंभूः स्रष्टा परमात्मा खानि छिद्रोपलक्षितानीन्द्रियाणि पराङ्मनसात्मविषयाणि व्युत्प-क्षितवन् । सा हि तेषां हिंसा यदसदर्थविषयतया समर्पणमिल्याह—पराङ्गीति । तेषां तथास्पष्टत्वे गमकमाह—तस्मादिति । यदि पराङ्गमेवार्थमिन्द्रियैः पश्यति नान्तरात्मानं कथं तर्हि लोकस्य तत्र ज्ञानमिल्याशङ्क्य साधनचतुष्टयवतः समाधिकाहे बुद्धे मनसि प्रत्यक्त्वेन तद्गृह्णीत्याह—कश्चिदिति । ततो निष्ठाग्रनुष्ठानात्परिशुद्धबुद्धिर्ज्ञानस्य कारणशुद्ध्युत्पत्त्याऽन्तःकरणस्य प्रसादो नैर्नित्यं तेन

‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत्स्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ (मुं ३।१।८) इति चैव-
माद्या । स्मृतिरपि—‘यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्ज-
नास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्’ इति चैवमाद्या ॥ २४ ॥
ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति । नेत्युच्यते—

प्रकाशादिवचनैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसुपाधिभूतेषु सविशेषा इवा-
वभासन्ते न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति । एवमुपाधिमिसिक्त एवायमात्मभेदः स्वत-
स्त्वैकात्म्यमेव । तथाहि—वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वादेभ्यस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन
प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति । तथाहि लिङ्गम्—‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’
(मुं ३।२।९) ‘ब्रह्मैव सन्नह्माप्येति’ (बृं ४।४।६) इत्यादि ॥ २६ ॥

उभयन्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति समतविशुद्धये । कचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो
व्यपदिश्यते ‘ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ (मुण्ड० ३।१।८) इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन
द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च । ‘परात्परं पुरुषमुपेति दिव्यम्’ (मुं ३।२।८) इति गन्तुगन्तव्यत्वेन ।
‘यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति’ इति नियन्त्रनियन्तव्यत्वेन । कचिच्च तयोरेवाभेदो व्यपदि-
श्यते ‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७) ‘अहं ब्रह्मास्मि’ (बृं ३।४।१०) ‘एष त आत्मा सर्वान्तरः’
(बृं ३।४।१) ‘एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ (बृं ३।७।३) इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति

भाष्यरत्नप्रभा

चित्तो ज्ञानाख्यसत्त्वोत्कर्षेण संध्यायसंत्तं निष्कलं पश्यतीत्यर्थः । विनिद्राः वितमस्काः, तत्र हेतुर्जितश्वासत्वं प्राणाया-
मनिष्ठत्वं, युञ्जाना ध्यायिनः । योगलभ्यः आत्मा योगात्मा ॥ २४ ॥ यथा प्रकाशादयं उपाधिषु भिद्यन्ते न स्वतः, एवं
प्रकाशश्चिदात्मापि ध्यानादिकर्मण्युपाधौ भिद्यते स्वतस्तस्यावैशेष्यमेकरसत्वमेव तत्त्वमसीलभ्यासादिति सूत्रयोजना
॥ २५ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वफलश्रुतिरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेत्याह सूत्रकारः—अतोऽनन्तेनेति ॥ २६ ॥
भेदाभेदपूर्वपक्षसूत्रद्वयस्य संगतिमाह—तस्मिन्नेवेति । यथाऽहित्वेनाभेदः । कुण्डलाख्यस्य सर्पावस्थानविशेषस्य कुण्ड-
लत्वेन भेदः । तथा जीवस्य ब्रह्मत्वेनाभेदो जीवत्वेन भेदः । यद्वा सूर्यप्रकाशयोरैकतेजस्त्वभावावच्छेदेन भेदाभेदव-
जीवपरयोरपि एकनैवात्मत्वधर्मेण भेदाभेदौ श्रुतिबलात्स्वीकार्याविति सूत्रद्वयार्थः । कुण्डलत्वं बलयाकारत्वं, आभोगत्वं

आमतौ

सिरोहिताधर्मम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । अनेनाहिरूपेणभेदः कुण्डलादि-
रूपेण तु भेद इत्युक्तं तेन विषयभेदाद्वेदाभेदयोरविरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदोषलब्धेरविरोधः । विरुद्धमिति हि नः क
संप्रत्ययो न यत्प्रमाणेनोपलभ्यते । आगततश्च प्रमाणदेकगोचरावपि भेदाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोधभाववहतः सवितृ-

ध्यायनिर्णयः

निरवयवं निष्प्रपञ्चं प्रत्यक्षं ध्यायन्नविषयत्वेन तत्साक्षात्करोतीत्याह—ज्ञानेति । विगतानिद्रा येभ्यस्ते तथेति स्वापादिवैकः । जितः श्वासो
वैरिति प्राणायामनिष्ठोक्तः । संतुष्टा इति मनोव्याकुलताभ्याहृत्या स्वप्रादिवैकः । संयतानीन्द्रियाणि येषामिति आगतिताद्रेजः । एतानि
विशेषणानि यमनिमयादिसर्वोक्तोपसंग्रहार्थानि योगात्मत्वं तज्जघीगन्यत्वम् ॥ २४ ॥ सूत्रान्तरव्याख्येमाह—तन्निविति । व्यावर्तकं
सूत्रमनवारयति—नेतीति । प्रकाशादिवचेति भागं विभजते—यथेति । यद्यपि दृष्टान्तादात्मा प्रकाशश्चित्तोऽज्ञानतत्कार्ये
कर्मण्युपाधौ सविशेषस्तथापि वस्तुतस्तस्यावैशेष्यमेकरस्यमेवेति दाष्टान्तिकमाह—एवमिति । अभ्यासादिति । व्याचष्टे—तथा-
हीति ॥ २५ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वात्सिद्धित्वशब्दपि वास्तवमैक्यमौपाधिकं नानात्वमित्याह—अत इति । अतोऽनन्तेनेति
व्याचष्टे—अतश्चेति । अभेदस्य स्वाभाविकत्वे सूत्रावयवं व्याकुर्वाणो हेतुमाह—तथाहीति । आदिपदेन ब्रह्मविदामिति परमि-
त्यादि आह्वयम् ॥ २६ ॥ जीवब्रह्मणोरालम्बितकर्मैक्यमुक्तत्वा भेदाभेदवादमुत्थापयति—उभयेति । सूत्रद्वयस्य संगतिमाह—तस्मि-
न्नि । तदुपन्यासफलमाह—स्वमतेति । अस्तु तर्हि भेदव्यपदेशात्तयोर्भिन्नत्वमेव, तत्राह—कचिदिति । अन्यतव्यपदेशा-
त्तदन्यस्य स्वाभ्यासाशङ्काह—तत्रेति । भेदो नियतो—युक्तते—भेदभेदोक्तिरनालम्बना स्यादिति द्रष्टव्यम् । अन्यतव्योक्तिरपि निराक-

यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्यते भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात् । अत उभयव्यपदेशदर्शनाद-
हिकुण्डलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीति तु भेद
एवमिहापीति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा प्रकाशः सावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्त-
भिन्नाब्रुमयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ च भेदव्यपदेशमात्रौ भवत एवमिहापीति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैवैतद्वद्वितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वा-
द्वन्धस्य विद्याया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माहिकुण्डलन्या-
येन परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य
बन्धस्य तिरस्कृतुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत, न चात्रोभावापि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुत्य-
वष्टापदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुबन्धव्यर्थान्तरवि-
वक्षया । तस्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्येष एव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः । यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रम्—‘नान्यो-
ऽतोऽस्ति द्रष्टा’ (बृ० ३।७।२३) इत्येवमादि । ‘अथात आदेशो नेति नेति’ (बृ० २।३।६)
‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्’ (बृ० २।५।१९) इति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणा-
द्ब्रह्मात्रपरिरोधाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥ ३० ॥

भाष्यरत्नप्रभा

चक्राकारत्वं, प्रांशुत्वं दीर्घकुण्डाकारत्वं उद्गतमुखत्वमादिशब्दार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्—पूर्ववद्वेति ।
धर्मभेदेनैकभेदेन वा भेदाभेदस्वीकारे भेदस्य सत्यत्वादभेदवद्विभुतिः स्यात् । एकत्रैव भेदाभेदस्वीकारे लोके विरोध-
कयोच्छेद इत्यपि द्रष्टव्यं, तस्मात् निष्पपञ्चं विदेकरसं ब्रह्म तत्पदलक्ष्यमस्तीति सिद्धम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ यदुक्तं नेति

भामती

प्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणद्वेदाभेदाविति ॥ २७ ॥ प्रकरान्तरेण भेदाभेदयोरविरोधमाह—प्रकाशाश्रयवद्वा तेज-
स्त्वात् ॥ २८ ॥ तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—पूर्ववद्वा । अयमभिप्रेतः—यस्य मतं वस्तुनोऽहिलेनाभेदः कुण्ड-
लत्वेन भेद इति, स एवं ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते, किमहिलकुण्डलले वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति । यदि भिन्ने, अहिल-
कुण्डलले भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभेदौ । नह्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्विज्ञमभिन्नं वा भवितुमर्हति । अति-
प्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिद्येते अहिलकुण्डलले तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽन्यत्वेनाभेदात् । न
चैकविषयत्वेऽपि सदानुभूयमानत्वाद्वेदाभेदयोरविरोधः स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोधे क नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत् । नच सदा-
नुभूयमानं विचारासहं भाविकं भवितुमर्हति । देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतद-
स्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह प्रपञ्चितम् । तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितभेदवैकल्यात्मनो जीवभावभेदो न भाविकः । तत्रात्र-
वद्विज्ञानादविद्यानिष्ठतावपवर्गसिद्धिः । तात्त्विकले लक्ष्य न ज्ञानाविष्टुतिसंभवः । नच तत्त्वज्ञानादन्वदपवर्गसाधनमस्ति ।
यथाह श्रुतिः—‘तमेव विदित्वा तिमृत्सुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ इति । शेषमतिरोहितायम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

न्यायनिर्णयः

स्वनत्वायोगे फलितमाह—अत इति । अत्रेति ब्रह्मात्मोक्तिः । अहिकुण्डलवदित्युक्तं विवृणोति—यथेति ॥ २७ ॥ अहिकुण्डल-
न्यायेन परस्य जीवः संस्थानभूतो दक्षितः । संप्रति तदेकदेशभूत इति विधान्तरमाह—प्रकाशेति । तत्राकरोति—अथवेति ।
ब्रह्मात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् । छिद्यन्तं व्याचष्टे—यथेति । अभेद एव तर्हि तयोर्न्याह—अथ चेति । इहापीति पूर्ववद्ब्रह्मात्मोक्तिः
परमतमुपसंहरति शब्दः ॥ २८ ॥ स्वसिद्धान्तमाह—पूर्ववद्वेति । तत्प्रपञ्चयति—यथेति । तर्हि भेदस्य प्रतिपाद्यता । नैवम् ।
प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धस्य तद्वादिद्वाराह—अभेदमिति । परमतायोगे स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥ स्वमतसंभवे
हेत्वन्तरमाह—प्रतिषेधाच्चेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । इतः शब्दार्थं विवृण्वद्वा—चेतनभेदनिषेधसुदाहरति—यदिति ।
अचेतनभेदनिषेधं दर्शयति—अथेति । उक्तनिषेधप्रत्ययमकशास्त्रतात्पर्यं संगृह्णाति—ब्रह्मेति । तदेवं निषेधवाक्यार्थालोचनया निष्प्र-
पञ्चं ब्रह्म वाक्यार्थान्वययोरपि तत्पदलक्ष्यमिति ॥ ३० ॥ नेति नेतीति ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं निषेधमित्युक्तं तदयुक्तं सेवादिन्यपदेशेऽन्यो

वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा संबन्धव्यपदेशोऽपि भवति—‘सता सोम्य तदा संपन्नो भवति’ (छा० ६।८।१) इति ‘शरीर आत्मा’ (तै० २।३।१) ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः’ (बृ० ४।३।२१) इति च । मितानां च मितेन संबन्धो दृष्टो यथा नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा संबन्धं व्यपदिशति सुषुप्तौ । अतस्ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते । भेदव्यपदेशश्चैतमेवार्थं गमयति । तथाहि—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।६।६) इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाह्याधारमीश्वरं व्यपदिशति—‘अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।७।५) इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम’ (छा० १।७।५) इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति—‘ये चामुध्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च’ (छा० १।६।८) इत्येकस्य । ‘ये चैतस्माद्वोञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च’ (छा० १।७।६) इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति ॥ ३१ ॥ एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते—

सामान्यात् ॥ ३२ ॥

तुशब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिद्भवितुमर्हति प्रमाणाभावात् । न ह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । नच ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इत्यवधारणात् । एकविज्ञानेन च सर्व-

भाष्यरत्नप्रभा

नगरवदित्याह—तथा संबन्धेति । अन्यदमितमिति असङ्ख्यातमित्यर्थः । अन्यस्पर्शे अवपत्वेन मितत्वमित्यमादिति मन्तव्यम् । भेदेनोक्तत्वाच्च घटवदित्याह—भेदव्यपदेशश्चेति । अस्याक्षिप्त्वास्यामुनादित्यस्येन सहेति यावत् । आध्वरतोऽतिदेशतश्च भेदमुक्त्वावधितोऽपि तमाह—सावधिकं चेति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनैत्यादिना । यदन्यत्तर्किकं साधनादि वा, नाद्यः मानाभावात्, कार्यस्य ब्रह्मानन्यत्वनिर्णयाच्चेत्युक्त्वा न द्वितीयः प्रागुपपन्नैद्वयत्वावधारणादित्याह—नच ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति । उक्तानुमानानामागमबाध इति भावः । उक्तं स्मारयित्वा

भामती

सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः स ज्योतिष्मात्रमा पादस्तृतीयस्त्वदुपासनाज्योतिष्मात् भवतीति ज्योतिष्मात् पादः । अथं प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पाद आयतनवान्नाम । एते प्राणादयो हि गन्धादिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवान्नाम पादः । तदेवं चतुष्पाद्व्याष्टपादं षोडशकलमुन्मिषितं श्रुत्या । अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति । स्यादेतत् । अस्ति चेत् परिसंख्यायोच्यतामेतावदिति । अत आह—अमितमस्तीति । प्रमाणसिद्धम् । न लेतावदित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्च त्रिप्रकारः—आधारतश्चातिदेशतश्चावधितश्च ॥ ३१ ॥ सामान्यात् । जगतस्त्वन्यर्यादानां च विधारकत्वं च सेतुसामान्यम् । यथा हि तन्तवः पटं विधारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जगद्विधारयति तदुपपादकत्वात् । तन्मर्यादानां च विधारकं ब्रह्म । इतरथातिचपलस्थूलबलवत्कल्लोलमालकलिलो जलनिधिरिलपरिमण्डलमवगमिजेत् । वडवानलो वा विस्फूर्जितज्वालाजटिलो जगद्भस्मसाद्भावयेत् । पवनः प्रचण्डो वाऽऽकण्ठमेव ब्रह्माण्डं विघट-

न्यायनिर्णयः

तृतीयं हेतुं व्याचष्टे—त्यथेति । तथापि कथं सद्वितीयत्वेमिलाशङ्क्य व्याप्तिमाह—सितानां चेति । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह—जीवानां चेति । विमतं सद्वितीयं, संबन्धवत्त्वात्, नगरवदित्याह—अत इति । चतुर्थं हेतुं विवृणोति—भेदेति । तत्राधारतोभेदव्यपदेशमुदाहरति—तथाहीति । अतिदेशतस्तं दर्शयति—अतिदेशं चेति । असेलक्षितस्य पुरुषस्येत्यर्थः । अमुनेत्यादित्यमण्डलस्येन पुरुषेण सहेति यावत् । अवधितोऽपि भेदोक्तिं साधयति—सावधिकं चेति । एकसेलाधिदेविकस्य पुरुषस्येति यावत् । पुनरेकसेलाध्यात्मिकस्य पुरुषस्येत्यर्थः । ऐश्वर्यस्य सावधिकत्वे इष्टान्तामाह—त्यथेति । विमतं सद्वितीयं, भेदव्यपदेशमात्रत्वात्, घटवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति—एवमिति । ब्रह्मणः सद्वितीयत्वे ततोऽन्यस्य निषेधत्वात्किरुच्येति वक्तुमितीत्युक्तम् । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । खनं व्याचष्टे—तुशब्देनेति । निरोधप्रकारमभिनयति—नेति । तर्किं सादि किंवानादि । प्रथमं प्रत्याह—प्रमाणेति । तदेव स्फुटयति—नहीति । अभेदेऽपि मानादृष्टितुल्येलाशङ्क्य जन्मादिसृष्टमारभ्य तत्र तत्र सिद्धमर्थं स्मारयति—सर्वथेति । आरम्भणाधिकरणासिद्धमर्थं कथयति—अनन्यत्वं चेति । द्वितीयं निराह—नचेति । गद्वातिरिक्तवत्त्वाभावे श्रुतिवत्तदार्थापत्तिमाह—एकेति । ब्रह्मणः सद्वितीयत्वे मानान्युक्तानीति शङ्कते—नन्वेति । तत्र सेतुव्यपदेशस्य द्वितीय-

विज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्त्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशा ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं सूचयन्तीत्युक्तम् । नेत्युच्यते । सेतुव्यपदेशस्तावन्न ब्रह्मणो बाह्यस्य सङ्गावं प्रतिपादयितुं क्षमते । सेतुरास्मेति ह्याह न ततः परमस्तीति । तत्र परस्मिन्नसति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत । न चैतद्व्याप्यं दृष्टो ह्यप्रसिद्धकल्पना । अपिच सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनिर्देशनेन सेतुबाह्यवस्तुतां प्रसङ्गयता मृदाकमयतापि प्रासङ्ग्येन । न चैतद्व्याप्यम् । अजत्वाद्विश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्यानु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति शिष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तुयते । सेतुं तीर्थैत्यपि तस्मैतरितक्रमासंभवात्प्राप्त्यर्थ एव वर्तते । यथा व्याकरणं तीर्थं इति प्राप्त इत्युच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदभ्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति—तत्रामिधीयते—उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्त्वप्रतिपत्त्यर्थः । किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थः, उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पादद्याशफं षोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः । कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते । न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापयितुं मन्दमध्यमोत्तमबुद्धिवापुंसांमिति । पादवत् । यथा मनआकाशयोर्ध्यात्मात्मविदेवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराज्ञातयोश्चत्वारो वागाद्यो मनःसंबन्धिनः पादाः कल्पन्त्ये चत्वारश्चाद्याद्य आकाश-

भाष्यरत्नप्रभा

हेतुनामसिद्धिमाह—ननु सेतिवत्यादिना । किं सेतुश्रुत्या परसिद्धिर्योद्वा, नाह इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते—तत्र परस्मिन्निति । सेतुवलिङ्गेनाद्वितीयवस्तुतिबाधनमन्याय्यमिलाह—नचेति । लिङ्गे चासिद्धमिलाह—अपिचेति । विचारकत्वं नु कल्पितद्वितीयापेक्षयापि युज्यत इति भावः । तीर्णत्वहेतुरप्यसिद्ध इत्याह—सेतुं तीर्थवैति ॥ ३२ ॥ परिमितत्वमप्यसिद्धमिलाह—बुद्ध्यर्थ इति । वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणि मनसः पादा अपिवाग्वादित्यदिश आकाशस्य

भाष्यती

येदिति । तथाच श्रुतिः—“भीषासाद्गतः पवते” इत्यादिका ॥ ३२ ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् । मनसो ब्रह्मप्रतीकस्य समानोपेतिप्रब्रह्माभावस्य वाग्प्राणचक्षुः श्रोत्रमिति चत्वारः पादाः । मनो हि वक्तव्यप्रातव्यदृश्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभिः संचरतीति संचरणसाधारणतया मनसः पादास्तदिदमन्यात्मम् । आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याभिर्वायुरादित्यो दिश इति चत्वारः पादाः । ते हि व्यापिनो नभस उदर इव गोः पादा विलम्बा उपलक्ष्यन्त इति पादास्तदिदमभिदैवतम् । तदनेन पादवदिति

न्यायनिर्णयः

वस्तुसाधकत्वं नास्तीत्याह—नेतीति । स हि श्रुतिगोऽर्थतो वा वस्तुवन्तरं साधयति, तत्रापि दूषयति—सेत्सिति । द्वितीयं शङ्कते—नत्रेति । औत्ताधेविरोधादाधिकार्यो न युक्तो लिङ्गस्य श्रुतिगो दुर्बलत्वादित्याह—नचेति । इतश्च तस्य न वस्तुवन्तरसाधकत्वमिलाह—अपिचेति । विवक्षितं सेतुसामान्यपेक्ष्य तस्मात्समर्थान्तरं कल्पयतोऽतिप्रसक्तिः स्यादिति हेत्यन्तरमेव स्फुटयति—सेत्सिति । यावति स्वीकृते श्रुतिर्न विरुध्यते तावदेव स्वीकृत्यं तस्या निर्दोषत्वेन बलवत्तरत्वादित्याह—नचेति । सेतुशब्दस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य दृष्टयोजनया दर्शयति—सेतुसामान्यादिति । किं तत्प्रसिद्धेन सेतुना सामान्यमात्मनि सेतुशब्दप्रयोगे निमित्तं तदाह—जगत इति । तस्य जगतो मर्यादास्तत्राभियतायेकिवाद्य व्यवस्थितत्वलक्षणतास्तां तदाश्रयस्य जगतश्चान्तर्वामितया यदात्मनो विधारकत्वं तत्तस्य सेतुसामान्यमित्यर्थः । तेनात्मनि सेतुशब्दप्रयोगे सति किं सिध्यति तदाह—अत इति । यत्तु तरतिशब्दादात्मनोः सद्द्वितीयत्वं, तत्राह—सेतुमिति । खल्वैव स्वातिक्रमयोगात्प्राप्तोऽर्थस्तारितिरित्युक्तं प्राप्तेरपि स्वात्मन्ययोगात् । ब्रह्मविदाभ्योतीतिवदुपपत्तायै नाम तरतिस्तदर्थो बुद्धप्रयोगानुपलब्धैरित्याशङ्काह—यथेति ॥ ३२ ॥ सेतुव्यपदेशवद्वितीयं हेतुं निरस्यति—बुद्ध्यर्थ इति । व्यावर्त्यमूल्य व्यावर्तकं सूत्रमादाय विभजते—यदपीति । उन्मानव्यपदेशोऽपीत्यपिना सेतुव्यपदेशो दृष्टान्त्यते । उपासनार्थत्वमुन्मानव्यपदेशस्य विशदयति—चतुष्पादिति । शुद्धं ब्रह्म हिवा सोपाधिके किमिति तत्र बुद्धिः सिरीक्रियते, तत्राह—नहीति । उत्तमबुद्धीनां श्रुतिनैर्वापिके ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेसेऽपीतरेषां तदभावाच्चेयामपि संग्रहार्थं सोपाधिके ब्रह्मणि सिरीक्रियते बुद्धिरिति फलितं वक्तुमितीत्युक्तम् । सूत्रभागमादाय वैदिकोदाहरणत्वेन व्याकरोति—पादवदित्यादिना । वागाद्य इत्यादिशब्देन प्राणचक्षुःश्रोत्रमिति गृहीतम् । अस्याद्य इत्यादिशब्देन वायुरादित्यो दिश इति प्रयुक्तम् । श्वादीं तमेव दृष्टावयवं लौकिक-

संबन्धन आध्यानाय तद्वत् । अथवा पादवदिति यथा कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्रा-
चुर्याय कल्प्यते । नहि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते क्रयविक्रये
परिमाणानियमात्तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि संबन्धमेदव्यपदेशयोः परिहारो विधीयते । यदप्युक्तं संबन्धव्यपदेशाङ्गे-
व्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति तदप्यसत् । यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशाद्युप-
पद्येते । संबन्धव्यपदेशो तावद्यमर्थः । बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञान-
स्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयैवोपचर्यते न परिसितत्वापे-
क्षया । तथा मेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिमेदापेक्षयोपचर्यते न स्वरूपमेदापेक्षया । प्रकाशा-
दिवदित्युपमोपादानम् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य वोपाधियोगादुपजातवि-
शेषस्योपाध्युपशमात्संबन्धव्यपदेशो भवत्युपाधिमेदाच्च मेदव्यपदेशः । यथा वा सूचीपाशाका-
शादिषूपाध्यपेक्षयैवौ संबन्धमेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदृश एव संबन्धो नान्यादृशः । 'स्वमपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इति हि स्वरूप-
संबन्धमेनमामनन्ति स्वरूपस्य चानपायित्वात् । न नरनगरन्यायेन संबन्धो घटते । उपाधिकृत-
स्वरूपतिरोभावाच्च—'स्वमपीतो भवति' (छा० ६।८।१) इत्युपपद्यते । तथा मेदोऽपि नान्या-
दृशः संभवति । बहुतरश्रुतिप्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथाच श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थान-
कृतं मेदव्यपदेशमुपपादयति—'योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः' (छा० ३।१।२७) 'योऽय-

भाष्यरत्नप्रभा

पादा ध्यानार्थं कल्पितास्तद्ब्रह्मण उन्मामित्यर्थः । लौकिकं दृष्टान्तमाह—अथवेति । पादकल्पनां विनापि व्यवहारः
किं न स्यादित्यत आह—नहीति । कार्षापणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावत् मन्दधियां ध्यानव्यवहाराय ब्रह्मण उन्मा-
नकल्पनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ संबन्धमेदौ कल्पितौ न सत्यद्वितीयसाधकावित्याह—स्थानेति । स्थानमुपाधिबुद्ध्यादि ।
एकस्यैवोपाधिना भिन्नस्योपाधिशान्तौ सत्यं संबन्ध उपचर्यते । यथा सौरालोकादेरबुद्ध्याद्युपाधिना भिन्नस्योपाधि-
वियोगे महालोकाद्यात्मना संबन्धोपचारस्तद्वत् तथादित्यवक्षुषोः स्थानयोर्भेदाद्विरूपमयपुरुषमेदकल्पनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
मुल्यावेव संबन्धमेदौ किं न स्यातामित्यत्र सूत्रम्—उपपत्तेश्चेति ॥ ३५ ॥ स्वरूपेण ब्रह्मणा जीवस्य संबन्धो

भामती

वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निदर्शनमित्याह—अथवा पादवदिति । तद्वदिति । इहापि मन्दबुद्धीनामा-
ध्यानव्यवहारायेल्यर्थः ॥ ३३ ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् । बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य ज्ञाप्रत्यक्षप्रयो-
विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमेऽभिभवे सुषुप्तावस्थानमिति । तथा मेदव्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिमेदापेक्षयेति । यथा
सौषजालमार्गनिवेशिन्यः सवितुभासो जालमार्गोपाधिमेदाङ्गिना भासन्ते तद्विगमे तु गभस्तिमण्डलेनैकीभवन्यतस्तेन
संबन्धन्त एवमिहापीति ॥ ३४ ॥ स्यादेतत् । एकीभावः कसादिह संबन्धः कथंचिद्व्याख्यायते न मुख्य एवेलेतत्सूत्रेण
परिहरति—उपपत्तेश्च । स्वमपीत इति हि स्वरूपसंबन्धं ब्रूते । स्वभावश्चेदनेन संबन्धनेन स्पष्टस्ततः स्वाभाविकस्तां-
दात्म्यात्तातिरिच्यत इति तर्कपाद उपपादितमित्यर्थः । तथा मेदोऽपि त्रिविधो नान्यादृशः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

न्यायनिर्णयः

त्वेन योजयति—अथवेति । पादविभागं विनापि व्यवहारबाहुल्यं स्यादित्याशङ्काह—नहीति । उक्तदृष्टान्तेन मन्दमध्यमधियां
ध्यानव्यवहाराय ब्रह्मण्युन्मानकल्पनेति दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति ॥ ३३ ॥ अवहितं हेतुद्वयं निराचष्टे—स्थानेति । सूत्रतात्पर्य-
माह—इहेति । तमेव परिहारसुखलानुवादद्वारा स्फोरयति—यदपीति । तत्र सूत्रावयवं हेतुत्वेन योजयति—यत इति ।
स्थानविशेषो बुद्धिः । आदित्यश्रद्धारित्यादिः । द्वयोरपि परिहारं संक्षिप्य विमन्य दर्शयन्नादौ संबन्धव्यपदेशं प्रत्याह—संबन्धेति ।
मेदव्यपदेशोऽपि स्थानविशेषादिति पदं योजयति—तथेति । व्यपदेशयोरोपाधिकत्वे प्रकाशदृष्टान्तं व्याचष्टे—एकाशेत्यादिना ।
आदिशब्देनोक्तसुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । एवमेकसिन्नापि ब्रह्मण्युपाध्यपेक्षयैतौ व्यपदेशावित्याह—तद्वदिति ॥ ३४ ॥
मुख्ये व्यपदेशद्वये संभवति कुतस्तदौपचारिकमुच्यते, तत्राह—उपपत्तेश्चेति । तत्र संबन्धव्यपदेशे सूत्रं योजयति—उपपद्यते
चेति । अत्रेति ब्रह्मात्मनोक्तः । औपचारिकस्य संबन्धस्योपपत्तिमुपपादयति—स्वमिति । मुख्यसंबन्धासंभवं साधयति—
स्वरूपयेति । संबन्धस्य द्विनिष्ठवादेकसिन्नायोगमाशङ्काह—उपाप्तीति । इदानीमोपचारिकं मेदादाय सूत्रं योजयति—
तथेति । औपचारिकव्यपदेशस्य मुख्यत्वमेव न औपचारिकत्वमन्यत्राद्वैतित्याशङ्काह—तथाचेति ॥ ३५ ॥ स्वपक्षे हेतुवन्तरमाह—

मन्तः पुरुष आकाशः' (छा० ३।१।८) 'योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' (छा० ३।१।९) इति ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतुनुमथ्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति । तथान्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्तुवन्तरमस्तीति गम्यते । तथाहि—'स एवाद्यस्तात्' (छा० ७।२।५१) 'अहमेवाद्यस्तात्' (छा० ७।२।५१), 'आत्मैवाद्यस्तात्' (छा० ७।२।५२) 'सर्वं तं परमाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' (बृ० २।४।६), 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५२), 'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१९), 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' (श्वे० ३।९), 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमवाह्यम्' (बृ० २।५।१९) इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तुवन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्योऽन्तरात्मास्तीत्यवधार्यते ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अन्यथा हि तन्न सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात् । तथान्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्तुवन्तराद्यावर्तत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्योऽविहायते । आया-मशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेवोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छा० ८।१।३), 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान्दिवः' (छा० ३।१।३३) 'ज्यायानाकाशात्' 'नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः' (भ. गी. २।२४) इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥ ३७ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

भेदनिवृत्तिरूपो युज्यते न मुख्यः संयोगादिः वस्तुद्वयासत्त्वात् तथा भेदोऽपि न स्वत एकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह—अनेन सर्वगतत्वमिति । द्वितीयं सर्वं चेत्सेत्वादिब्रह्मणोऽप्यपत्त्या स्यात् 'यन्मन्यत्ययति तदल्पम्' इति श्रुतेः । किञ्च निरवयवासंगब्रह्मणः सत्यप्रपञ्चसंबन्धयोगात्सर्वैव सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इति भावः । अधिष्ठानेनाध्यस्तं जगद्व्याप्तमध्यस्तत्वात् रज्ज्वा व्याप्तसर्पवत्, इति न्यायः ॥ ३७ ॥ एवं तत्पद-

भानती

तथान्यप्रतिषेधात् । सुगमेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ब्रह्मादितिसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपवत्त्वं सिध्यतीत्यत आह—अनेन सेत्वादिनिराकरणेन परहेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च स्वसाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्मसंबन्धाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

न्यायनिर्णयः

तथेति । सूत्रात्पर्यमाह—एवमिति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वपक्षः । हेत्वन्तरमेव सूत्रयोजनया विशदयति—तथेति । यथा सेत्वादिव्यपदेशनिरासेभ्यो न वस्तुवन्तरधीस्तथेति यावत् । अन्यप्रतिषेधसुदाहरति—तथाह्येति । तस्य तादृश्यं व्यसोद्यति—अहमेवेति । अर्वाकरस्य सर्वात्मत्वप्राप्तिं प्रत्याह—आत्मैवेति । निन्दानुपपत्त्या भेदनिषेधं दर्शयति—सर्वमिति । बाधायां सामानाधिकरण्यादपि तत्तिष्ठिरित्याह—ब्रह्मैवेति । आर्थिकी निषेधभियमुक्त्वा साक्षादेव तत्प्रतीतिमाह—नेहेति । यस्मात्परमिष्यत्र तेनेदं पूर्णं पुरुषेण्युत्तरेण संबन्धः । सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो दक्षितवाक्यानां विशेषमाह—सप्रकरणेति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वे हेत्वन्तरमाह—सर्वान्तरैवेति ॥ ३६ ॥ ब्रह्मणोऽद्वयत्वेऽपि सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं च कथं, तत्राह—अनेनेति । स्रं व्याकरोति—अनेनेत्यादिना । सेत्वादिव्यपदेशानामनिरासे परमप्रतिषेधानाश्रयणे च सर्वगतत्वमाकाशस्यैव ब्रह्मणः स्यादित्याशङ्क्याह—अन्यथेति । तत्र सेत्वादिव्यपदेशानिरासे सर्वगतत्वमिति सिद्धं स्पुटयति—सेत्वादीति । परनिषेधानाश्रयणेऽपि तदसिद्धिं साधयति—तथेति । परिच्छेदप्रसङ्गिरीक्षेत्याशङ्क्यावशिष्टं व्याचष्टे—सर्वेति । आदिशब्दः सूत्रे स्मृतिन्यासापेक्षया प्रयुक्तः । तत्र ह्यस्या सह स्मृतिरपत्ता । न्यायस्तु परिच्छिन्नत्वे सत्यमित्यल्लक्षणेन यावद्विकारः सूत्रोक्तः । नच सर्वभूतसंयोगत्वेन सर्वगतत्वं सत्येनैतस्य स्यादिति युक्तम् । तत्करवनाभिधानतया ब्रह्मणः सर्वगतत्वोपगमादतोऽद्वितीयमनब्रह्मिन्नेति ॥ ३७ ॥ ब्रह्मातिरिक्तेऽपि निषिद्धे ब्रह्मणो निर्नि-

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

कर्मैव फलदं यद्वा कर्मादायित ईश्वरः ॥ अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदावृत्ता ॥ १ ॥

अचेतनाफलासुतेः शास्त्रीयात्पुनित्थरात् ॥ कालान्तरे फलोत्पत्तेर्मात्रपेरिकल्पना ॥ २ ॥

तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिकयामिषित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते । यदेत-
दिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत्कर्मणो भवत्या-
होस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति । कुतः—
उपपत्तेः । सहि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधदेशकालविशेषाभिन्नत्वात्कर्मिणां
कर्मानुरूपं फलं संपाद्यतीत्युपपद्यते । कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भव-
तीत्यनुपपन्नम् । अभावाद्भावावुत्पत्तेः । स्यादेतत्कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जन-
यित्वा विनश्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति प्राम्भो-कु-

भाष्यरत्नप्रभा

लक्ष्यं संशोध्य वाच्यार्थमाह—फलमत उपपत्तेः । निर्विशेषत्वादित्यः स्वभावः फलहेतुत्वात् । इदं सुखं देवादीनां,
अनिष्टं दुःखं नारकिणां, व्यामिश्रं मनुष्याणां, संसारो जन्ममृतिप्रवाहः गोचरः आश्रयो यस्य तत्संसारगोचरम् । अत्र
कर्मेश्वरयोः फलहेतुत्वश्रुतेः संशयमाह—किमिति । अत्र पूर्वपक्षे फलदातुरीश्वरस्य तत्पदवाच्यस्यासिद्धेरुक्त्यासिद्धिः
सिद्धान्ते तस्तिद्धिरिति फलभेदः । पूर्वोक्तनिर्विशेषत्वमुपजीव्य फलदातुत्वमपीश्वरस्य नास्तीति पूर्वपक्षोत्थानात्संगतिः ।
यद्यपि सर्वगतत्ववत्फलदातुत्वं व्यवहारदशायां सिध्यति तथापि कर्मण एव फलदातुत्वमिति शङ्कानिरासेनोक्तलक्ष्यार्थ-
निर्वाहकवाच्यार्थनिर्णयार्थमस्याधिकरणस्यारम्भ इति मत्वा सिद्धान्तं तावदाह—तत्र तावदिति । स्वर्गादिकं विशिष्ट-
देशकालकर्माभिन्नदातुत्वं, कर्मफलत्वात्, सेवाफलवदित्युपपत्तिः । यागादिक्रियास्थं कर्म तावत् क्षणिकं तत्किं स्वनाशात्
फलं जनयत्युत फलमुत्पाद्य नश्यति, आहोस्विदपूर्वाफलसिद्धिः, नाद्य इत्याह—अभावादिति । द्वितीयं शङ्कते—

भामती

फलमत उपपत्तेः । सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत् । नित्यशुद्धबुद्धसुखभावस्य ब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुतश्च
फलहेतुत्वमपीत्यत आह—तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिकयामिति । नास्य पारमार्थिकं रूपमाश्रित्येतत्विनश्यते किंतु
सांध्यवहारिकम् । एतच्च 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति व्याचक्षाणैरस्माभिरुपपादितम् । इष्टं फलं स्वर्गः । यथाहुः—'यच्च दुःखं
संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदात्पदम्' इति । अनिष्टमपीवाच्यदिस्थानभोग्यं, व्यामिश्रं
मनुष्यभोग्यम् । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते—फलमत ईश्वरात्कर्मभिराराधिताद्भवितुमर्हति । अथ कर्मण एव फलं
कस्मान् भवतीत्यत आह—कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः प्रत्यक्षविनाशिन इति । चोदयति—स्यादेतत्कर्म विन-
श्यदिति । उपात्तमपि फलं भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न भुज्यत इत्यर्थः । परिहरति—तदपि न परि-
शुध्यतीति । नहि स्वर्ग आत्मानं लभतामित्यधिकारिणः कामयन्ते किंतु भोग्योऽस्माकं भवति । तेन ग्रहणमेभिः

न्यायनिर्णयः

शेषत्वाच्च फलदातुत्वमित्याशङ्क्य व्यवहारतस्तदुपपादयितुमुपक्रमते—फलमिति । पूर्वोक्तिकरणयोस्तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मोक्तमिदानीं तत्पद-
वाच्यमीश्वरं दृश्यतीत्यधिकरणस्य तात्पर्यमाह—तस्यैवेति । कुतो निर्विशेषत्वेनोक्तस्य फलहेतुत्वाशङ्क्याह—व्यावहारिकयामिति ।
निर्विशेषत्वाद्वितीयपूणैरभावादन्यत्वं फलहेतुत्वात्वं स्वभावः । तात्पर्यमुक्त्वा विचारविषयमाह—यदिति । इदं देवत्वादिति ।
अनिष्टं तिर्यक्त्वादिति । व्यामिश्रं मनुष्यत्वम् । कर्मफलत्वं साधयितुं संसारावस्थागतत्वमाह—संसारोति । त्रिविधकर्मफले लोकानुभवं
प्रमाणयति—प्रसिद्धमिति । उभयोपेरि फलहेतुत्वश्रुतेरुक्तं विषये संशयमाह—किमिति । सर्वगतत्वेन फलदातुत्वस्य सत्यपि
समानन्यायत्वे कर्मपक्षे निराकरित्यत्रादौ सिद्धान्तमुपक्रमते—तत्रेति । वाच्यार्थोक्तिलक्ष्यार्थोक्तिविशेषत्वात्तस्य च वाच्यार्थोपेदेतु-
त्वादस्य पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे कर्मण एव फलदानसामर्थ्यादीश्वरस्यार्थित्वत्वरम् । सिद्धान्ते स्वतन्त्रस्य कर्मणोऽसामर्थ्यात्तद्वारा
परस्वत्वं तद्वारावाप्त्यर्थवत्त्वम् । कदाचैतदसंस्कारादिबुद्ध्युत्पादिसंस्कारात्फलोत्पत्तौ न प्रदात्रपक्षेति शङ्कते—कुत इति । तत्र सोऽं
हेतुमवतारं व्याकरोति—उपपत्तेरिति । देशकालविशेषाभिन्नत्वे योग्यत्वमाह—सर्वेति । कर्मानुरूपफलदातुत्वे हेतुमाह—
सृष्टीति । विमतं विशिष्टज्ञानवद्दातुत्वं, कर्मफलत्वात्, सेवादिकर्मफलवदित्यर्थः । कर्मपक्षे किमातो वा तज्जन्मापूर्वाद्वा फलमायं
दूषयति—कर्मणस्त्विति । कियारूपं कर्म क्षणिकं तच्च नष्टं वा फलमुत्पादयेत्तुत्पाद्य वा फलं नश्येत् । नाद्य इत्याह—अभावा-
दिति । द्वितीयं शङ्कते—स्यादिति । तदैव तर्हि भोगः स्यादित्याशङ्क्य कर्मान्तरप्रतिबन्धाच्चादौ भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा नैवमि-
त्याह—तदिति । स्वर्गादिभोगस्यैवावर्धमात्तत्वेन फलत्वादनुष्ठानमपि फलं स्वरूपेणास्तीत्युक्तमित्याह—तदपीति । किंच स्वर्ग-

संबन्धाफलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम् । नह्यसंबन्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतीयन्ति लौकिकाः । अथोच्येत मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः । कर्मकार्यादपूर्वाफलमुपपत्स्यत इति । तदपि नोपपद्यते । अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्त्वित्वे च प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत् । न । ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिश्चयात् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वाद्पीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथाच श्रुतिर्भवति—‘स वा एष महाजन आत्मानादो वसुदानः’ (वृ० ४।४।२४) इत्येवंजातीयका ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च । श्रूयते तावद-

भाष्यरत्नप्रभा

स्यादिति । कर्मनाशक्षणमारभ्यामभिव्यक्तस्वर्गसुखादिसत्त्वे मानं नास्तीति दूषयति—तदपीत्यादिना । नृतीये शङ्कते—अथेति । अपूर्वं किं स्वतन्त्रमेव फलदानाय प्रवर्तते, चेतनाधिष्ठितं वा, नाद्य इत्याह—तदपीति । द्वितीये त्वदृष्टानभिज्ञजीवस्याधिष्ठातृत्वायोगादीश्वरस्याधिष्ठातृत्वसिद्धिरिति भावः । प्रोक्तवादेनापूर्वं नास्तीत्याह—तदस्त्वित्व इति । क्षणिकयागादेः श्रुतस्वर्गादिहेतुत्वानुपपत्त्या स्थाव्यपूर्वसिद्धिरिति चेत् । न । कर्मभिराराधितादीश्वरादेव स्थायिनः फलसिद्धेरित्यर्थः । न केवलतर्कणापूर्वं सिध्यतीति भावः ॥ ३८ ॥ ‘कृताख्येऽनुशयवान्’ इत्यप्रोदाहताभिः ‘य इह रमणीयचरणाः’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिमिरपूर्वसिद्धिश्चेत्तामिरीश्वरस्यापि फलदातृत्वं स्वीकार्यमित्याह—श्रुतत्वाच्चेति सूत्रकारः । अन्नमासमन्तात्प्राणिभ्यो ददातीत्यन्नादः, वसुदानो धनदाता, कर्मणोऽपूर्वस्य वा जडत्वेनोपकरणमात्रत्वात्स्वतन्त्र इश्वर एव फलदातेति सिद्धान्तो दर्शितः ॥ ३९ ॥ इदानीं पूर्वपक्षयति—धर्ममिति । विधिश्रुतिविध्यर्थः,

भाष्यती

काम्यते तादृशस्य फलमिति भोग्यमेव सत्फलमिति । नच तादृशं कर्मानन्तरमिति कथं फलं, सदापि स्वरूपेण । अपिच स्वर्गनरकौ तीव्रतमे सुखदुःखे इति तद्विषयेणानुभवेन भोगापरनाश्रवादयं भवितव्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शशाश्वन्नस्य स्व इति निश्चीयते । चोदयति—अथोच्येत मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः । कर्मकार्यादपूर्वाफलमुपपत्स्यत इति । परिरुति—तदपि नेति । यद्यदचेतनं तत्सर्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षागमाभ्यामवधारितम् । तस्मादपूर्वणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्तितत्वं नान्यथेत्यर्थः । न चापूर्वं प्रमाणिकमपीत्याह—तदस्त्वित्वे इति ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च । अन्नादः अन्नप्रदः ॥ ३९ ॥ सिद्धान्तो नोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति—धर्मं जैमिनिरत एव । श्रुतिमाह—श्रूयते तावदिति । ननु ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति । तथाहि—यदि यागपद एव किया न तदतिरिक्ता भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा अवगम्यन्त इति न साध्यान्तरमपेक्षन्त इति न स्वर्गेण साध्यान्तरेण संबद्धमर्हन्ति । अथापि तदतिरेकिणी भावनास्ति तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपरोपात्तं पूर्वोक्तं च भाव्यं धालर्थमपहाय न भिन्नपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयसंबन्धसंभवः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः साक्षादालर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्तस्य तदव्याप्यत्वात् । स्वर्गादेस्तु नामपदमभिधेयतया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं धालर्थं प्रति ‘भूतं भव्याद्योपदिश्यते’ इति न्यायात्साधनतया गुणलेनाभिसंबन्धः । तथाच पारम्यं सूत्रम्—‘द्रव्याणां

न्यायनिर्णयः

नरकयोरेतिसिद्धमुल्लुखलदाननुभूयमानयोरसिद्धेः स्वरूपेण फलसत्त्वोक्तिरुच्यतेत्याह—यदिति । प्रसिद्धत्वेन व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—नहीति । कल्याणान्तरमुत्थापयति—अथेति । तस्य स्वतन्त्रस्य वा चेतनाधिष्ठितस्य वा फलदातृत्वं नाद्य इत्याह—तदपीति । न द्वितीयस्यैवाप्राप्तिकात्वादित्याह—तदस्त्वित्वे चेति । आश्रुतरविनाशिनो यागस्य कालान्तरमाविफलहेतुत्वं, श्रुतं साधिवत्स्वतिरेकेणानुपपन्नपूर्वं कल्पयतीत्यर्थापत्तिरत्र मानमिति शङ्कते—अर्थापत्तिरिति । कर्मभिराराधितादीश्वरादेव स्थायिनो यथोक्तफलसिद्धेरैवमित्याह—नैश्वरेति ॥ ३८ ॥ श्रुतिविरुद्धत्वाच्च न फलहेतुत्वेन नियोगकल्पनेत्याह—श्रुतत्वाच्चेति । सत्त्वं व्याचष्टे—न केवलमिति । कर्मफलत्वादिलक्षणा पूर्वाप्त्तोपपत्तिः । तामेव श्रुतिमुदाहरति—तथाचेति । निरुपाधिकं रूपमुक्त्वा सोपाधिकमाह—अन्नाद इति । अन्नमासमन्तात्प्राणिभ्यो ददातीत्यन्नादः । वसु धनमभिधेयो ददातीति वसुदानः । तदुभयमर्थं वसु च कर्मफलम् ॥ ३९ ॥ संप्रति पूर्वपक्षयति—धर्ममिति । सत्त्वं विभज्यते—जैमिनिस्त्विति । श्रुतेरित्युक्तं व्यनक्ति—

यमर्थः—‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्येवमादिषु वाक्येषु । तत्र च विधिश्चुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः कर्म नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः । नैष दोषः । श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत्प्रमाणं यथायं कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः । न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोत्यतः कर्मणो वा सुखभा

भाष्यरत्नप्रभा

तस्य लिङ्गस्य प्रेरणात्मनो यागो विषयस्तद्भावगमाद्यागः स्वर्गसाधनमिति गम्यते । यागस्येष्टासाधनत्वामावे प्रेरणा-

भाषती

कर्मसंयोगे गुणलेनाभिसंबन्धः’ इति । तथाच कर्मणो यागादेर्दुःखलेन पुरुषेणासमीहितत्वात्, समीहितस्य च स्वर्गादिरसाध्यत्वाच्च यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष ईष्टे अनीशानश्च न तेषु संबन्धव्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नसैवात्रायस्य निरुष्टनिखिलदुःखानुपहन्निखलमुखमयब्रह्मज्ञानपरलं भेदप्रबन्धविलयनद्वारेण । तथाहि—सर्वत्रैवात्राये कचित्कस्यचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते—यथा ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति शरीरात्मभावप्रविलयः । इह खल्वापाततो देहातिरेक आसुष्मिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्योचनं कर्मण निराकरणदस्ततोऽपि प्रतीयमानस्य विचारसहस्योपायतामात्रेणावस्थानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्वरूपेण क्रियते । ‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्’ इत्यत्राव्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेन विधिवाक्यानि चान्यानि ‘सांप्रहृष्या यजेत आम्रकामः’ इत्यादीनि न सांप्रहृष्यादिप्रवृत्तिपराण्यपि तूपायान्तरोपदेशेन सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधातीनि । यथा विषं भुङ्क्ष्व मास्य गृहे भुङ्क्ष्वेति । तथाच रागाद्याक्षितप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युपपद्यते । रागनिबन्धनां तूपायोपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमनुजानतो रागसंबन्धनादशास्त्रत्वसङ्गतः । तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधच्छास्त्रं शास्त्रं भवेत् । तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्याप्रामाणिकत्वाद्नानादिविधिनिषिद्धासहकारिण ईश्वरदेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोत्तिरिति । कथं तर्हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्तनामात्रत्वाद्विषेयस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः । न हि यो यः प्रवर्तयति स सर्वोऽधिकृतमपेक्षते । पवनोदेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाचिकीर्तुं गृह—तत्र च विधिश्चुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत । अयमसि-संधिः—उपदेशो हि विधिः । यथोक्तम्—‘तस्य ज्ञानमुपदेशः’ इति । उपदेशश्च नियोज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः । तस्यथारोग्यकामो जीर्णं भुञ्जीत । एष सुपन्था गच्छतु भवाननेनेति । न लाक्षादिरेव नियोक्तुप्रयोजनस्तत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात्, तस्य चागौरुषेयसंबन्धात् । अस्य चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठातृपेक्षितानुसूक्तव्यापारगौरवत्वमाभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम् । तथाच ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गम्यन्ते यागादयः । इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेयुः । तदुक्तमृषिणा—‘असाधकं तु तादर्थ्यत्’ इति । अनुष्ठातृपेक्षितोपायतारहितप्रवर्तनामात्राथैव यजेतेत्यादीनामसाधकं कर्म यागादि स्यात् । साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः । न चैते साक्षाद्भावनाभाव्या अपि कत्रैपेक्षितसाधनताविश्वपहितमर्यादा भावनोद्देश्या भवितुमर्हन्ति, येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः । दुःखलेन कर्मणां चेतनसमीहानास्पदत्वात् । स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वैरूपकामनोपधानाच्च । श्रीत्यात्मकत्वाच्च । नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणप्राधान्यप्रतीतेः । फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य सामप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसंबन्धात्, भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणेऽप्यविरोधात् । अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात् । परन्तुदेरपि छिदादिषु तथाभावात् फलस्य साक्षाद्भावनाभाव्यत्वविरहिणोऽपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात्स्वसाधने यागादौ स्वर्गकामादधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थविषयाः सांप्रहृष्यादियागविधयः परिसंख्यायका नियामका वा भवितुमर्हन्ति । न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाधिकारिभेदप्रविलयो वा शाक्य उपपादयितुम् । आपाततः प्रतिभावे चास्य तत्परत्वमेव

न्यायनिर्णयः

श्रूयत इति । कथमेतावता फलहेतुत्वं कर्मणः सिद्धं, तत्राह—तत्र चेति । विधिश्चुतिर्विषयस्य लिङ्गावधेयस्य प्रेरणात्मनो यागो विषयस्तद्भावगमाद्यागः स्वर्गस्य साधनमिति गम्यते पुरुषाभिलषितस्वर्गसाधनत्वामावे यागस्य तत्र प्रेरणायोगादित्यर्थः । पुरुषप्रवृत्तेरर्थभावनाया भाव्याकाङ्क्षत्वत्वेकदोषात्पाततया यागस्य संनिहितत्वाद्भाव्यत्वेन संबन्धो न विषयत्वेनेत्याशङ्काह—अन्य-येति । योग्यतायाः संनिधेः सकाशादन्तरङ्गत्वाभावास्य च क्लेशात्मकत्वेन फलार्थ प्रवृत्तभावनाभाव्यत्वायोगात्पुरुषविशेषणत्वेन श्रुत-स्वर्गादेरेव भावनोद्देश्यरूपभाव्यत्वसिद्धेरपुरुषार्थः पुरुषस्याप्रवृत्तेः स्वर्गादेरेव भाव्यत्वं वागस्य तु कारणतया साध्यत्वेत्यर्थः । कर्मेन कालान्तरीयफलदं क्षणिकत्वादित्युक्तं सारयति—नन्वेति । ह्यलवष्टम्भेन निराचष्टे—नेति । तदेव व्यनक्ति—श्रुतिश्चेदिति । उपपत्तिमेव व्यतिरेकद्वारा दर्शयति—नन्वेति । कर्मावान्तरव्यापारत्वमुपेत्य कर्मणो वेलुक्तम् । फलोत्पत्त्यन्यथातुपपत्त्या—कल्प्यमा-

काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थापूर्वं नामास्तीति तर्क्यते । उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण । ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् । अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तैर्बन्धनैर्दृष्ट्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माद्धर्मादेव फलमिति ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात्मकमणोऽपूर्वाद्वा केवलात्मकमित्ययं पक्षस्तु शब्देन व्यावर्त्यते । कर्मापेक्षादपूर्वपेक्षाद्वा यथा तथास्वीश्वरात्मकमिति सिद्धान्तः । कुतः—हेतुव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुव्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु—'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्य-हम् ॥ स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्'

भाष्यरजप्रसा

मुपपत्तेरित्यर्थः । अपूर्वद्वारा कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्त्वा सिद्धान्तं दूयति—ईश्वरस्त्विति । ईश्वरः किं कर्मानपेक्षः फलं ददाति तत्सापेक्षो वा, आद्य आह—अविचित्रस्येत्यादिना । द्वितीये संघटनसंस्कारमात्रात्कटादौ वेष्टनवत्कर्मोपूर्वादेव फलसिद्धेः किमीश्वरेणेति भावः । अत्र वयं वदामः—चन्दनकण्टकादिदृष्टसंप्रत्येव सुखादिसंभवे कृते धर्माधर्माभ्यामिति श्रुतिस्मृतित्वेनलात्तपेक्षायामीश्वरेण किमपराद्धम् । अतः ईश्वरानपेक्षात्केवलात्मकमणः फलमित्युक्तमिति ॥ ४० ॥ सिद्धान्तयति—पूर्वं त्विति । अचेतनस्य कर्मणः स्वतःप्रवृत्त्ययोगात्सेवादिदृष्टान्तानुसारिश्रुतेर्बलीय-

भामती

मार्गायातपरलम् । खरसतः प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्ये संभवति न संपातायातपरलमुचितम् । न चैतावता शास्त्रलव्याघातः । तस्य स्वर्गाद्युपायशास्त्रेऽपि शास्त्रलोपपत्तेः । पुरुषार्थोऽभिधायकत्वं हि शास्त्रत्वम् । सरागवीतरागपुरुषधर्मोऽभिधायकत्वेन सर्वपारिषदतया न तत्त्वव्याघातः । तस्माद्विधिविविधभावोपगमाध्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धम् । कर्मणो वा काचिदवस्थेति । कर्मणोऽवान्तरव्यापारः । एतदुक्तं भवति—कर्मणो हि फलं प्रति यत्साधनत्वं श्रुतं, तन्निर्वाहयितुं तस्यैवावान्तरव्यापारो भवति । नच व्यापारवति सत्येव व्यापारो नासतीति युक्तम् । असत्त्व्याभेयादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वणां परमापूर्वं जनयितव्ये तदवान्तरव्यापारलात् । असत्त्व्या च तैल्पातकर्मणि तेन पुष्टौ कर्तव्यापामन्तरा तैल्परिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारलात् । तस्मात्कर्मकार्यमपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तदवान्तरव्यापार इति युक्तम् । यदा पुनः फलोपजननान्यथापुनरप्या किञ्चित्कल्प्यते तदा फलस्य वा पूर्वावस्था । अविचित्रस्य कारणस्येति । यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः । कर्मभिर्वा शुभाशुभैः कार्यद्वैधोत्पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ४० ॥ पूर्व तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् । दृष्टानुसारीणि हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु मृत्पिण्डपण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भधारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः । नच विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्व्यभिचारः, तेषामपि कल्पनात्पदतया व्यभिचारनिर्दर्शनलात्मुपपत्तेः । तस्मादचेतनं कर्म वाच्यं वा न चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्यं प्रवर्तितुमुत्सहते नच चैतन्यमात्रं कर्मसखरूपसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते, येन तद्रहितलक्षेत्रज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्भाज्येत । तस्मात्तत्तत्प्रासादाश्रयल्लोपुत्तोरणाद्युपजननिर्दशनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्यारम्भकत्वमिति तथा चैतन्यं देवताया अचति बाधके श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धमित्यपि स्पष्टं निरदङ्गं देवताधिकरणे । लौकिक-

न्यायनिर्णयः

नलं गृहीत्वा फलस्य वेत्युक्तम् । उपपत्तेश्चेति द्वितीयहेतुं विवृणोति—उपपद्यते चेति । तत्र विविधतेरित्यादिहत्तुः प्रकारः । श्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं प्रत्याह—ईश्वरस्त्विति । एकरूपाकाराणांज्ञानेकरूपं कार्यं कार्यान्तराणामाकस्मिकत्वापत्तादित्यर्थः । शुभाशुभफलदायके रागादिमत्त्वपक्षे नेश्वरात्मकमित्याह—वैषम्येति । ईश्वरस्य फलदातृत्वे कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यदोषान्तरमाह—तद्विति । उक्तदोषनिवृत्त्यर्थमपूर्वादेव फलं नेश्वरादित्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४० ॥ ईश्वरात्मकमिति सिद्धान्तयति—पूर्वं त्विति । उत्तरपक्षप्रतिज्ञां विमज्जते—बादरायणस्त्विति । परपक्षनिषेधप्रतिज्ञां प्रकटयति—केवलादिति । ईश्वरानपेक्षादिति यावत् । कथमीश्वरस्यापि केवलस्य फलहेतुत्वं, तत्राह—कर्मेति । यथा पराक्षे कर्मापेक्षादपूर्वपेक्षाद्वा कर्मणो युक्तं फलमित्युपपत्तं तथा तत्सम्पत्प्राप्तादीश्वरादेव फलमस्ति । तथाच न वैषम्यादित्यर्थः । तत्र प्रश्नपूर्वकं प्रमाणमाह—कुत इति । अपूर्वसंघटनस्य केवलसाप्रवृत्तैस्तस्यैव फलदातृत्वकल्पनयां दृष्टाकिरोपादेवतापूजाकर्मत्वाच्च यागस्य पूज्यमानदेवताप्रसदाद्वारा फलवत्त्वात्तुल्यतापेक्षेरीश्वरेणोपपन्नत्वादपूर्वप्रमाणमिति मत्वा हेतुं व्याचष्टे—धर्मेति । औतं हेतुव्यपदेशमुक्त्वा सार्ता कथयति—स्मर्यते चेति । तस्य तच्चैवतत्त्वभावस्य भवेति यावत् । तत्तत्साक्षादाराधितादनुष्ठितमित्यर्थः । हेतुव्यपदेशादित्यस्योन्तरमाह—

(७१२१) इति । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फल-
हेतुत्वं यत्स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति । विचित्रकार्यानुपपत्त्याद्योऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्ष-
त्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पा-
दकृती श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

स्वात्सर्ववेदान्तेष्वीश्वरस्य जगद्हेतुत्वश्रुतेऽश्वराधिष्ठितात्मकमणो जगदन्तःपातिफलसिद्धिरिति समुदायार्थः ॥ ४१ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृती शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

भामती

श्वरो दानपरिचरणप्रणामाजलिकरणश्रुतिमयीभिरिति श्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिराराधितः प्रसन्नः स्वारूपमाराधकाय फलं
प्रयच्छति विरोधतश्चापक्रियाभिर्विरोधकायाहितमित्यपि सुप्रसिद्धम् । तदिह केवलं कर्म वाऽपूर्वं वा चेतनानधिष्ठितमचेतनं
फलं प्रसूत इति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रसूत इति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिहापीति । तथा देवपूजात्मको
यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रसूत इत्यपि दृष्टविरुद्धम् । नहि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते ।
तस्माद्दृष्टानुगुण्यय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरुपायते । तथाच देवताप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण ।
एवमश्रुतेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । ततः स्थायिनोऽनिष्टफलप्रसवः । नच शुभाशुभकारिणां तदनु रूपं
फलं प्रसुवाना देवता द्वेषपक्षपातवतीति युज्यते । नहि राजा साधुकारिणमनुग्रहयिष्यद्बन्धु वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो
वा तद्वद्बौद्धिकोऽपीश्वरः । यथा च परमापूर्वं कर्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वाणामज्ञापूर्वाणां चोपयोगः । एवं प्रधानाराधनेऽज्ञाराधना-
नामुत्पत्त्याराधनानां चोपयोगः । स्वाम्याराधन इव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् ।
तस्माद्दृष्टविरोधेन देवताराधनात् फलं न लपूर्वात्मकमणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशश्च श्रुतः स्मार्तैश्च व्याख्यातः । ये
पुनरन्तर्यामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयांभूतुल्लेभ्यो
व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामिति भार्ग्यं व्याचक्षीत ॥ ४१ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे
भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

न्यायनिर्णयः

सर्वेति । ईश्वरस्य सृष्ट्यादिहेतुत्वेऽपि कर्म फलहेतुत्वं, तत्राह—तदेवेति । यच्च विविचित्रस्य कारणसेत्वादि, तत्राह—विचित्रेति ।
॥ ४१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दशानकृते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तत्त्वपदार्थपरिशोधनाख्यो द्वितीयः पादः ॥

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदेवनेकत्वमुपाक्षेपवैकल्यात् । अनेकत्वं कौतुकादिनामधर्मविभेदतः ॥ १ ॥

पिपिरूपफलकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम् ॥ शिरोव्रताख्यपरमं तु स्वाध्याये स्वात्र वेदने ॥ २ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम् । इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते—ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैन्धवघनवदवधारितं तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारः । नहि कर्मबहुत्ववद्ब्रह्मबहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मण एकत्वादेकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवन्ति । न ह्यन्यथायांऽन्यथा ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वासप्रसङ्गो वेदान्तेषु तस्माच्च तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते । नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते । ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मावकायैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १।१।४) इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेद-

आप्यत्र ब्रह्मभा

मार्तण्डं ध्वान्तनाशाय तिलकस्वामिनं मुदे । विज्ञेयं विघ्नविध्वंस्यै प्रणमामि सुदुर्गुहुः ॥

ब्रह्मस्वरूपं निर्धार्य तज्ज्ञानसाधनोपासनास्वरूपमाह—सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति । पादसंगतिमाह—व्याख्यातमिति । पूर्वपादे तत्त्वपदार्थविवेकः कृतः । इह तत्कलं वाक्यार्थज्ञानमानन्दादयः प्रधानस्थेति सूत्रेणापुनरुक्तपेक्षिततत्त्वपदार्थाप्युपसंहारेण निर्धार्यत इति फलफलिभावः संगतिः । सगुणवाक्यार्थविचारचिन्ता तु तद्विधानां विचैकग्रहणद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात्कियत इति मन्तव्यम् । संप्रति निर्गुणज्ञानं भेदाभेदविचारविषयत्वेनोक्तमिति मन्वान आक्षिपति—नन्विति । वेद्यभेदे विद्याभेदचिन्ता स्यात्, ब्रह्मणस्तु वेद्यस्यैकग्रहणं चिन्तावसर इत्यर्थः । ब्रह्मैक्येऽपि धर्मभेदाचिन्तेत्यत आह—एकरूपत्वाच्चेति । निर्धर्मत्वादित्यर्थः । एकरूपेऽपि ब्रह्मण्यनेकरूपकरारसंभवाभेदशङ्का इत्यत आह—नचेत्यादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदाङ्गात्तुपपत्तिमुक्त्वा चोदनाद्यविशेषाज्ज्ञानभेद इति सिद्धान्तो-

मानती

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । पूर्वेण संगतिमाह—व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण इति । निरुपाधिब्रह्मत्त्वरूपगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति—ननु विज्ञेयं ब्रह्मेति । सावयवस्य ध्वनयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्विद्येरश्लेषवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन । नच नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद्विज्ञाने ज्ञानानीत्युक्तम्—एकरसमिति । घनं कठिनम् । नन्वेकमन्यनेकरूपं लोके दृष्टं, यथा सोमशर्मैकोऽप्याचार्यो मातुलपिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्तम्—एकरूपत्वाच्च । एकस्मिन् गोचरे

न्यायनिर्णयः

तात्त्विकमतारिक्कं च ब्रह्मणो रूपमुक्त्वा तद्विधौ प्रतिवेदान्तं प्रतीतानां नामाभेदादभेदमाह—सर्ववेदान्तेति । पूर्वोत्तरपादयोः संगतिं वक्तुं घृष्टं कीर्तयति—व्याख्यातमिति । द्वेये ब्रह्मण्डुक्ते तज्ज्ञानं किंप्रमिल्यपेक्षायां तद्विचारयोःचरपादप्रवृत्तिलाह—इदानीमिति । पदार्थयोः शोधनानन्तरमपनुरुक्तापेक्षितपदपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणवाक्यानामर्थो निर्धार्यते । तत्र सगुणविधानं सत्त्वमुद्धारात् निर्गुणविषयोपगोप्यपदार्थोपसंहारेण वाक्यार्थज्ञानार्थत्वाच्च सगुणवाक्यार्थचिन्तावर्धनीति निर्गुणचिन्ता तु तदीदृशा श्रुतिहेतुरित्यर्थः । निरुपाधिकं ब्रह्मज्ञानं विचार्यत्वेनोक्तमिति मत्वा पादारम्भमाक्षिपति—नन्विति । अवयवभेदाभावाच्चरितमिच्छो ज्ञानभेदो न संभवतीत्याह—पूर्वेति । स्वभावभेदाभावाच्चरितोऽपि ज्ञानभेदो नास्तीत्याह—एकरसमिति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः सर्वप्रकारमेवामावे फलितमाह—तत्रेति । वेदान्तानां शक्तितात्पर्यालोचनायामपि नेयं चिन्तेत्याह—नहीति । एकरूपमिति पुत्रो भ्राता-त्यादायनेकविज्ञानविषयत्वविशेषात् स्यादित्याशङ्क्याह—एकैति । एकस्मिन्नैकरूपे स्वरूपावेकज्ञानवदवेकज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याह—नचेति । दृष्टान्ते तु पूर्वकालविशिष्टादेतत्कालविशिष्टमन्यदिति ज्ञानभेदो युक्तो ब्रह्मणि तु निरुपाधिकं नैवमित्यर्थः । अर्थस्यैकरूपत्वेऽपि ज्ञानमनेकरूपं तयोर्भेदादित्याशङ्क्याह—नहीति । तदेव प्रपञ्चयति—यदीति । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशङ्कायां निगमयति—तस्मादिति । सिद्धान्तेऽपि चोदनाद्यभेदाज्ज्ञानाभेदो न सिध्यतीत्याह—नापीति । तर्हि घृष्टविरोधः स्यादित्याशङ्क्या पूर्वोपरनिरोधस्यान्यमेतदित्यभिप्रेत्याह—अविधीति । आक्षेपमुपसंहारति—तदिति । तत्तदनेकोपाध्यवच्छिन्नब्रह्मविषयाणि प्राणादिविषयाणि चोपा-

चिन्तामारभत इति । तदुच्यते—सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चैवं विज्ञानभेदाभेदचिन्ते-
त्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदो संभवतः कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्ट-
फलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेवा चिन्ता
संभवति । किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद आहोस्त्रिचेति । तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपपन्नस्यन्ते । नास्त्र-

भाष्यरत्नप्रभा

ऽप्ययुक्त इत्याह—नाप्यस्येति । एवं पादारम्भमाक्षिप्य समाधत्ते—तदुच्यत इति । सगुणविद्याखेव भेदाभेद-
चिन्ता क्रियते निर्गुणविद्यायां त्वैक्यं सिद्धमिति वाच्यार्थरूपगुणोपसंहारमात्रं क्रियते वाक्यार्थनिर्णयायेति भावः ।

भासती

संभवन्ति बहूनि विज्ञानानि न खनेकाकाराणीत्युक्तम्—अनेकरूपाणि । रूपमाकारः । समाधत्ते—उच्यते—सगु-
णेति । तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च दृष्टदृष्टकममुक्तिफला विषयभेदाद्विच्यत इत्यर्थः । तत् उपपन्नो
विमर्श इत्याह—तेष्वेवा चिन्ता । पूर्वपक्षं गृह्णाति—तत्रेति । नास्त्रस्तावदिति । अस्ति 'अथैव ज्योतिः—एतेन
सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति । तत्र संशयः—किं यजेतेति संनिहितज्योतिशोमानुवादेन सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानम्,
उतैतद्गुणविशिष्टकर्मन्तरविधानमिति । किं तावत् प्राप्तम्, ज्योतिशोमस्य प्रक्रान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवादाज्योतिरिति प्रातिप-
दिकमात्रं पठित्वा एतेनेत्यनुकृत्य कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थानात्, कर्मणश्चावुवाद्यजेन तत्तन्त्रस्य नाशोऽपि
तथैव व्यवस्थानात्, ज्योतिःशब्दस्य 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा' इति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात्, नारैकदेशेन च नामोप-
लक्षणस्य लोकसिद्धत्वाद्गीमतेनोपलक्षणमीमपदवत्, अथशब्दस्य चानन्तर्यार्थस्यासंनिध्येऽनुपपत्तेः, गुणविशिष्टकर्मन्तरविशेष
गुणमात्रविधानस्य लोचनावत्, द्वादशाशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्युचितया समष्टितया सहस्रदक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः,
प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मन्तरमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—
भवेत्पूर्वस्मिन् गुणविधिर्दि तदेव प्रकरणं स्यात् । विच्छिन्नं तु तत् । तथाहि संनिधावपि पूर्वसंबन्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीय-
मानम् 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायादुत्सर्गतोऽन्तरेणार्थत्वात्पूर्ववृद्धिं च प्रसूत इति लोकसिद्धम् ।
न जातु देहि देवदत्ताय गाम्भ देवाय याजुस्मिति देवशब्दादेवदत्तं वाजिमात्रमवस्थान्ति लोकाः । तथा चोपरिधात्
'यजेत' इति श्रुत्यमाणसंबन्धार्थपदव्यवायाचिन्तकर्मनुद्धिसनादधत् तत्र गुणविधानमात्रासमर्थ कर्मन्तरेमेव विधत्ते । न चैक-
त्रानुपपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यसत्यामनुपपत्तौ लक्षणिको युक्तः । नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गा-
पदं लक्षणिकमिति मीनो गङ्गायामित्यत्रापि लक्षणिकं भवति । भेदेऽपि च प्रथमं संज्ञान्तरेणोद्दिष्टं यजिज्जब्दसामाना-
धिकरण्यं कर्मनामभेयतामात्रतामावहति नतु संज्ञान्तरोपजनिता भेदधियमपनेतुमुत्सहते । तथा चाथशब्दोऽधिकारार्थः
प्रकरणान्तरतामवधोतयति । एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराद्वेद इति । भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः

न्यायनिर्णयः

सनानि विचारयोग्यातीत्याह—तदुच्यत इति । निरुपाधिविशेषज्ञाने कैयैक्यादैक्यं सिद्धमिति न भेदाभेदचिन्ता । तत्र पुनर्गुणोप-
संहारो लक्ष्याण्डवाक्यार्थसिद्धयर्थं वाच्यार्थतद्वाचकपदोपसंहाररूपो वर्तित्यते तेनोक्तविचारारम्भसिद्धिरित्याह—इत्यदोष इति ।
सगुणमपि विचार्यमाणद्वयं ब्रह्मेति कथं तस्मिन्नुपास्तभेदाभेदचिन्तेत्याशङ्क्याह—अत्रेति । सोपाधिकं ब्रह्म सत्तन्मर्थः । न केवलं
विषयभेदाद्वेदः किंतु फलभेदादपीत्याह—कर्मवदिति । निरुक्त्य सुमुखोरुल्लेखनेन विचारोत्पत्तेरित्याशङ्क्याह—कमेति । तस्यापि
यथोक्तो विचारो हेतोर्गोपादेयविवेकोपकारोत्पत्तेः । निर्गुणविद्यायां कश्चिद्वेदब्रह्मोपादेनो नभेदो निरूप्यतेऽपुनरुक्तशब्दानां सत्यादिधर्मार्थां
वा साधारणस्वरूपलक्षणार्थमुपसंहारो वर्धते । सगुणविद्यायां पुनरभेदः कश्चित्कश्चिद्वेदः कश्चिद्विद्यानामुपसंहारः कश्चिदनुपसंहार
इत्युपसंहारः—तेष्विति । एवं पादारम्भमुक्त्वा प्रतिशास्त्रं प्रतीतज्ञानानि विषयीकृत्य नामादिभेदात्तद्विज्ञानाच्चान्नाच्चधिकरणव्ययं
संशयमाह—किमिति । अत्र चोत्सर्गतः सर्वशाखासु विधेयै सिद्धे पूर्वोक्तन्यायेन विद्यता मुक्तिसंभवादादिसंगतिरिति मत्वा
पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रतिवेदान्तं विद्याभेदाद्गुणमुपसंहारः । सिद्धान्ते सर्वत्र विधेयत्वात्तदुपसंहार इति फलमुत्तराधिकरणे
वक्ष्यति । शाखान्तराधिकरणे 'नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिवृत्त्याचितिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्मार्गदर्शनशब्दान्तरसंस्थाप्रक्रियातोऽपि कर्म-
भेदः स्यात्' इति पूर्वपक्षक्षेत्रेण पूर्वपक्षे कर्मभेदे ये हेतवो नामादयो दर्शितास्ते विद्याभेदलक्षणपूर्वपक्षोपयोगिनेनानुस्यूत
इत्यर्थः । तत्र नाशो भेदकत्वमुदाहरति—नास्त्र इति । आदिपदादेकप्रकरणस्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिग्रहणम् । 'अथैव ज्योति-
रथैव सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्यत्र ज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणगुणविधिर्वा तद्गुणकर्मोन्तरविधेर्वैति संदेहे,
प्रकृतज्योतिष्टोमस्य तदेकदेशवाचिना ज्योतिःशब्देन सीमादिशब्दवद्भिमिथानात्कर्मोन्तरविशेष गुणमात्रविधानस्य लघुत्वाद्विदशतद-
क्षिणावाश्च सहस्रदक्षिणया विकल्पात्प्रकृतानुवादेन गुणान्तरविधिरिति प्राप्ते सत्यां गतावेकस्य संज्ञिनोऽनेकसंज्ञायोगादैककत्रानुपपत्त्या
लक्षणिकः शब्द इत्येतावता ज्योतिःशब्दस्यासत्यामनुपपत्तौ ज्योतिष्टोमलक्षणत्वासिद्धेः शब्दाच्च प्रकरणविच्छेदात्प्रकृते गुणविध्यो-
गाद्गुणविशिष्टकर्मोन्तरविधिरिति द्वितीयं स्थितम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु संज्ञाभेदेन संज्ञिभेदेन निप्रतिपत्तिरिति भावः । संज्ञान्त-

स्तावद्देवप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु । अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्यज्ञानं तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं शाठ्यायनकमित्येवमादि । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु । अस्ति चात्र रूपभेदः । तद्यथा—केचिच्छास्त्रिनः पञ्चाग्निविध्यायां षष्ठमपरमग्निमामनन्त्यपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति । तथा प्राणसंवादादिषु केचिदुनाम्वागादीनामनन्ति केचिदधिकान् । तथा

आभ्यरजप्रभा

पञ्चाग्निप्राणदहरशाण्डिल्यवैश्वानरादिविद्या मिथोभिक्षा इति 'नानाशब्दादिभेदात्' इत्यत्र वक्ष्यते । अत्र तु मिथोभिक्षाः किं प्रतिपाद्यं भिद्यन्ते न वेति नामादिभेदाहोदनाद्यविशेषाच्च संशयः । पूर्वपक्षे विद्याभेदादुणापुसंहारः सिद्धान्ते त्वभेदादुपसंहार इति फलभेदः । पूर्वतत्र शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रं नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दात्सक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यायं दर्शनाच्छास्त्रान्तरे कर्मभेदः स्यादिति । तत्रोक्तं हेतवो नामादयो विद्याभेदाद्यर्थमिहोच्यन्ते 'अथैष ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमोनुवादेन सहस्रदक्षिणायनगुणविधिमिश्रणं ज्योतिरितिपदस्य कर्मान्तरनामत्वसंभवे ज्योतिष्टोमलक्षकत्वायोगादयेति प्रकरणविच्छेदाच्च ज्योतिष्टोमात्कर्मान्तरं विशिष्टदक्षिणाकं विधीयत इति नास्ति कर्मभेदकत्वमुक्तम् । ज्योतिरादिग्वित्यादिपदेनाध्वर्यवं होत्रमिति संज्ञाभेदात्कर्मभेदो ग्राह्यः । तसं क्षीरं दध्ना कटिनमामिक्षा, तत्र द्रवं जलरूपं वाजिनमिति भेदः, 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेव्यामिक्षायागे वाजिनाख्यगुणविधिः वाजिभ्य इति विश्वेदेवानुवादादित्याशङ्क्यामिक्षां प्रत्युपसर्जनत्वेनोक्तविश्वेदेवानां वाजिभ्य इत्यनुवादायोगादुपपत्तिश्चामिक्षावस्त्वहे कर्मणि वाजिनद्रव्यस्यानाकाङ्क्षितस्य विध्ययोगाद्वाजिदेवताको वाजिनयागः कर्मान्तरमिति द्रव्यदेवताख्यरूपभेदात्कर्मभेदः सिद्धान्तितः । आदिपदेन 'पेन्द्रं दध्नेन्द्रं पयः' इति द्रव्यभेदाद्यागभेदो ग्राह्यः । एवमिहापि पञ्चाग्निषडङ्गिरूपभेदाद्विद्याभेदो वाजिच्छन्दोगयोः । तथा रेतोन्यूना वागाद्यव्यञ्जान्दोग्ये तत्संहिता वाजिनामिति प्राणविद्याभेदः, कारीरि-

भामती

प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह—अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेष्विति । यथैव काठकादिसमाख्या ग्रन्थे प्रयुज्यन्त एवं शांनेऽपि लौकिकाः । न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे सुख्याविज्ञाने गौणी भवेत् । प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिर्भेदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या । तथाच यदा ज्योतिष्टोमसंविधौ श्रूयमाणं समाख्यान्तरं तत्परीकमपि कर्मणो भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽतत्प्रतीकभूतसमाख्यान्तराभिधेयं ज्ञात इति । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्येवमादिषु । इदमात्रायते—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति । अत्र हि द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितो यागो विधीयते । तदनन्तरं चेदमात्रायते—'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । अत्रेदं संदिह्यते—किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरमिष्टिमपूर्वं विधीयत इति । किं तावत् प्राप्तम्, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरविधौ विधिवीचयप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः । न चोपपत्तिश्चामिक्षागुणावरोधात्तत्र वाजिनमलक्षणावकाशं कर्मान्तरं गौरयतीति युक्तम् । उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तरामिक्षावाजिनयोस्तत्परीकं सामिक्षासंबन्धो विधेयां देवानां येन वाजिनसंबन्धाद्वाक्यगम्याद्बलवान्मवेदुर्भयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतिस्तथा वाक्यगम्यसाविशेषात् । नो खलु वैश्वदेवीतुक्ते, आमिक्षापदानपेक्षासामिक्षामध्वर्यस्याप्तः । अस्तु वा श्रौतत्वं तथापि

न्यायनिर्णयः

रात्कर्मभेदेऽपि प्रकृते किं जातमित्याशङ्क्याह—अस्ति चेति । तैत्तिरीयकादिशब्दानां शास्त्रानामत्वे विज्ञाननामत्वं प्रयोगविशेषाद्यवृत्तिनिमित्तस्य च प्रवचनस्य ग्रन्थज्ञानयोरविशिष्टत्वाच्च कश्चित्सूक्ष्ममन्यत्र गौणं नामाप्रसिद्धविभागायोगादिति भावः । विद्याभेदं नामभेदादुक्त्वा रूपभेदादपि तदुदाहरति—तथेति । आदिपदेनाग्नेयाग्नीमीमादिदं प्रहः । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र पूर्वस्मिन्नेव वैश्वदेवे कर्मणि वाजिनवाक्येन वाजिनगुणविधौ द्रव्यदेवतान्तरपुत्तकर्मान्तरविधिरिति संदिह्ये विधेयादेव देवानां वाजिनामिक्षाया युक्तानां वाजिपदेनोक्तोक्तिरिति वक्ष्यते । तानन्वयं वाजिनगुणविधेरामिक्षावद्वाजिनमपि वैश्वदेवभेदेन न कर्मान्तरविधिरिति आग्नेये विधेयां देवानामामिक्षां प्रत्युपसर्जनतया प्राधान्येनाप्रकृतत्वाद्वाजिपदेन परामर्शायोगाद्विज्ञानगुणस्याप्रकृतदेवताभिधानेन संबन्धात्कर्मान्तरपुत्तकृतिवृत्त्या चामिक्षावरुद्धतया वाजिनस्य तत्रानवकाशात्पूर्वसात्वकर्मणः स्वसंभन्धिकर्मणो भेदकत्वात्तद्विहितविधौ वाक्यस्य दौर्बल्याद्वाजिनवाक्येन द्रव्यदेवतान्तरपुत्तकर्मान्तरविधिरिति तत्रैव स्थितम् । आग्नेयादिषु पुना रूपभेदाद्देवेन विद्याभेदो भावः । अस्तु रूपभेदात्कर्मभेदः प्रस्तुते किं जातं तदाह—अस्ति चेति । अत्रेति विधोक्तिः । तदेव भिन्नं रूपमुदाहरति—तथेति । यथा प्रागस्य द्रव्यदेवतो रूपभेदं वैश्वदेव विद्याया रूपम् । तथाच वैश्वदेवे विद्याभेदः स्यादित्यर्थः । अग्नेदेवादिद्याभेदं वक्तुं तस्य कर्मभेदकत्वमाह—तथेति । कारीरीवापयान्यधीनासास्तैत्तिरीया भूयः शुद्धते न तथात्ये । अग्निमी-

धर्मविशेषोऽपि कर्ममेदस्य प्रतिपादक आशङ्कितः कारीर्यमदिवु । अस्ति चात्र धर्मविशेषः ।

भाष्यरत्नप्रभा

वाक्याध्ययने तैत्तिरीयकाणां भूमौ भोजनं धर्मविशेषो नान्येषां, अत्रध्ययने केवाचिदुपाध्यायार्थमुदकाहरणं धर्मो नान्येषां, अथमेधाध्ययनेऽन्वासानयनं केवाचिदेव नान्येषां, नच तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि धर्मविशेषकमेपेक्षन्ते नापेक्षन्ते चेति युक्तं, अतो धर्मविशेषोऽप्याख्यन्तरे कर्मभेदः शङ्कितस्तथात्रापि सुषडकाध्ययने केवाचिदेव शिरस्यङ्गार-पात्रधारणरूपं व्रतं नान्येषामिति विद्याभेदः स्यात्, पुनरुक्तिरभ्यासः । यथा 'समिधो यजति तत्तृणपातं यजति' इति यजस्वत्यासत्प्रयाजानां भेद उक्तस्तथा शाखाख्यन्तरेऽभ्यासाद्विद्याभेदः, 'प्रातः प्रातरनुत्तं ते च दन्ति पुरोदयाजुह्वति येऽसिहोत्रम्' इत्यनुदितहोमस्य 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रदुताय श्रुत्यावासंस्थाया-हार्यं हरन्ति तादगेव तव' इत्युदितहोमस्य च निन्दाश्रुतेर्भेदः, एकस्यैवोदितेऽनुदिते चानुष्ठानायोगात्, तथोदितानुदित-होमातिक्रमकृतप्रायश्चित्ताद्यसिहोत्रभेदः शङ्कितः । एते निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु न विद्येते इति नोदादिचेते । यथा सर्वशाखाविहितस्य कर्मणो ज्ञातुं कर्तुं चाऽशक्तेर्भेदस्तथा सर्ववेदान्ताध्ययनज्ञानाद्यशक्तेस्तत्वेदान्तविद्याभेदः स्यात्, तथा शाखानां सर्वांसामेकरूपा समासिर्नोच्यते किंतु कस्याश्चित्कल्मषेण समाहितः समाशिवचनमेदात्मनि-शाखं कर्मभेदः शङ्कितः, तथा कस्यचिद्देवान्तस्योङ्कारसावात्म्ये समासिः कस्यचिदन्यत्रेति विद्याभेदः, अन्याथेदश्विनमथे-वादस्तज्ञेदात्मकेभेदद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षसूत्रोक्ता देवतो दर्शितास्ते केचित्सिद्धान्ते पूर्वपक्षे चात्रोपयुज्यन्त इति । तथा शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रकियानामधेयानि कर्मभेदकानि, तत्र नापेक्ष्यं गुणो रूपमभ्यासश्चेति त्रयं व्याख्यातं, यजेद्वाजुहुयादिति प्रकृतिशब्दभेदेन धात्वर्थमेदात्तदवच्छिन्नभावनाख्यकर्मभेद उक्तस्तथात्र वेदोपास्त इत्यादिशब्दभेदा-द्विद्याभेदः, 'तिष्ठ आहुतीऽंशुहोति' इति संख्यया कर्मभेदवत् 'वायुप्राणौ द्वौ संवर्णौ' इति द्विव्यसंख्यया संवर्गवि-द्याभेदः स्यात् । नित्याभिहोत्रप्रकरणप्रकरणान्तरे कुण्डपायिनामनये 'मासमसिहोत्रं जुह्वति' इति श्रुतमसिहोत्रे

आमती

वाजिभ्य इति पदं वाजमज्जमाभिक्षा तदेवामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्संबन्धिनो विश्वान्देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वदेवशब्दाद्वा-जिपदं भिन्नं, येन च शब्देन चोदना तैवेवोद्देशे देवतात्वं न शब्दान्तरेणान्यथायैकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्यादित्यचर्वोरैकदे-वत्वप्रसङ्गात्, तथापि वाजिचित्तिनः सर्वनामाथे स्मरणात् संनिहितस्य च सर्वनामाथैवात्, विश्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन संनिधापनात्तत्त्वदुपपुरःसरा एवैते वाजिपदेनोपस्थाप्या न तु सूर्यादित्यपदवत्त्वतश्चाः । तथाच तदुपलक्षणार्थं वाजिपदं विश्वदे-वोपहितामेव देवतामुपलक्षयतीति न शब्दान्तरादेवताभेदः । ततश्चाभिक्षासंबन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नाभिक्षया बाध्यते किंतु तया सह समुचीयत इति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्त्यैकं कर्म विधीयत इति प्राप्त उच्यते—स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्वितश्रुत्याभिक्षा नोच्येत । तद्वितस्य लक्ष्येति सर्वनामाथे स्मरणात् संनिहितस्य च विश्वे-भ्यस्य सर्वनामाथैवात्तत्रैव तद्वितस्यापि श्रुतिरेतु विश्वेषु देवेषु । न तत्संबन्धे, नापि तत्संबन्धिमन्त्रे । नन्वेवं सति कस्याद्वै-श्वदेवीशब्दमात्रादेव नाभिक्षां प्रतीमः किमिति चाभिक्षापदमपेक्षामहे । तद्वितान्तस्य पदस्याभिधानापर्यवसानान्न प्रतीमस्तत्पर्य-वसानाय चापेक्षामहे । अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थविषयाधातुम् । इदं तु संनिहितविशेषाभिधायि तत्संनिधिमपेक्षमाणं संनिधापकाभिक्षापदमपेक्षत इति कुत आभिक्षापदानपेक्ष आभिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः । कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिव्यक्ति तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदवगम्यलाञ्छितं बलीयसः । यत्तु पर्यवसिताभिधान-पदाभिहितपदार्थावगमगम्यं तत्तत्त्वप्रमतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं चेति तद्वितश्रुत्यवगताभिक्षालक्षणगुणवरोधात्पूर्वकर्मसंयोगि वाजिनद्रव्यं संबन्धि पूर्वसाद्गिनति । एवं सति नित्यवदवगतानपेक्षसाधनभावाभिक्षा न वाजिनद्रव्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । नचाक्षते निरुद्धत्वादनपेक्षवृत्ति वाजिपदं कथंचिद्यौगिकं सापेक्षावृत्ति विश्वदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवीपदादाभिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । प्रकृतं हि सर्वनामपदयोगचरः । प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवे अभ्युपेतव्ये एव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् । तस्माद्यथेह पूर्वकर्मसंभविनो गुणात्कर्मभेदे एवमिहापि पञ्चमि-विद्यायाः षष्ठमिविद्या भिन्ना, एवं प्राणसंवादेयूनधिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्ममेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि—कारीर्यावाक्यान्यवीर्यानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये । तथाभिमधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकु-म्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्यन्ये । केचित्वाचरन्त्यन्यमेव धर्मम् । नच तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिव्रजितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोऽवगम्यते भिन्नानि तासु शाखासु कर्माणीति । अस्तु प्रसूते किमायातमित्यत आह—अस्ति चात्रेति । अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः । एवं पुनरुक्त्या-

न्यायनिर्णयः

यानाश्च केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति न त्वन्ये । नच तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिधर्मजन्योपकारवन्ति तद्व्रजितानि चेति युक्त-मतस्तत्र धर्ममेदाद्वैदधीरित्यर्थः । एवमपि प्रकृते किं स्यात्तदाह—अस्ति चेति । अत्रेति पूर्वबहिर्बोक्तः । अन्येषां तु शाखिनां

यथाधर्षणिकानां शिरोव्रतमिति । एवं पुनरुक्त्यादयोऽपि भेदहेतवो यथासंभवं वेदान्तान्तरेषु

आचार्यप्रभा

प्रकरणान्तरस्थत्वात्कर्मन्तरमिति सिद्धान्तितम् । तथात्र वेदान्तभेदे प्रकरणभेदादुपासिभेद इति पूर्वपक्षः । सिद्धा-
न्तयति—एवमिति । सर्ववेदान्तेः प्रतीयन्त इति सर्ववेदान्तप्रसयाति तैर्विद्वानासीत्यर्थः । उक्तानामादिभिरभिहोत्रा-
भावती

दयोऽपीति । 'समिधो यजति' इत्यादिषु पञ्चकुलोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र किमेका कर्मभाविना किंवा पश्वैवेति । किं
तावत्प्राप्तं, धातुचुबन्धसेवेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्व्याख्यायक्यं च धातुभेदमन्तरेण भेदादुपपत्तेः 'समिधो
यजति' इति प्रथमभाविना वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरितर्क्यैरनूयते । नच प्रयोजनाभावादननुवादः
प्रमाणसिद्ध्याप्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात् । कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वोवागन्तरव्यापारमेकं कर्मैव प्राप्तम् ।
एवं प्राप्त उच्यते—परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति । सर्वाण्येव प्राथम्यार्होऽपि युगपदध्ययनादुपपत्तेः क्रमेणाधी-
तानीति । न त्वयमेव प्रयोजकः कर्मः । परस्परानपेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् । तेन प्राथम्याभावात् प्राप्तमित्येव
नास्तीति कस्य कोऽनुवादः । कर्मन्तिविपरिवृत्तिमात्रस्योत्सर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणाविधिलाभावादासाम्योभावात् । गुणव्रणणे हि
गुणविशिष्टकर्मविधाने विधौगौरवमिषा गुणमात्रविधानलक्षणाया कर्मानुवादापेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारः । यथा 'दध्ना जुहोति'
इति दधिविधिपरे वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायाम् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तनास्यनुवादः ।
न चात्र गुणद्वेदः, समिदादिपदानां कर्मतामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् । अगृह्यमाणविशेषतया च किंवचनविहित-
किंकर्मानुवादेन कस्य गुणविधिलमिति न विनिगम्यते । न चापूर्वा नाम ज्योतिरादिविधिधानासंबन्धं प्रथममवगतं,
यतः पूर्ववृद्धिविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात्संज्ञातो व्यवस्थिच्छेद्यात् । किमु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः
समिदादयस्तत्त्वार्थकर्मनामधेयतां प्रतिपद्यमाना आख्यातस्यानुवादलेऽनुवादा विधिले विधयो न तु ज्ञातच्छेषेण कस्यापि
रीत्या । तस्मात्, स्वसंसिद्धाप्राप्तकर्मविधिपरिस्वात्कर्मण्यसम्भ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो भवन्तो भिनति यथा
तथा शास्त्रान्तरविहिता अपि विद्याः शास्त्रान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति । अशक्तैश्च । नष्टैकः पुरुषः
सर्ववेदान्तप्रसयात्मिकामुपासनामुपसंहरतुं शक्नोति सवेदान्ताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसंहारेऽध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रस-

न्यायनिर्णयः

नेवं शिरस्त्रिधारणं व्रतमस्तीति धर्मभेदाद्विधामेद इत्यर्थः । भेदकान्तराप्यतिदिशति—एवमिति । आदिग्रहणाच्चिन्दाऽशक्तिसमावि-
चनप्रायश्चित्तान्याधर्षणानि शब्दान्तरं संख्या प्रकियेलेतानि च संगृह्यते । तत्र 'समिधो यजति' इत्यादौ पञ्चकुलोऽभ्यस्तो यजतिशब्दे
किमेकं कर्मपूर्वं किंवा पश्वैवेति संशये तावत्तुचुबन्धभेदमन्तरेणापूर्वभेदादोगाद्यकृते तदयोगेनैकापूर्वमिति प्राप्ते समिदादिवा-
क्यानां स्वरसंसिद्धाप्रसक्तमविधिपरत्वात्कर्मविधिपरे विधौषे पुनः जुतेरानर्थक्यत्वात्स्वात्समपूर्वभेद इति पुनरुक्तमेवमर्थं स्थितम् । एवं शास्त्रा-
न्तरोक्ता विद्याः शास्त्रान्तरोक्तविद्याभ्यो भिन्नाः पुनरुक्तेरिति पुनरुक्तितो विद्याभेदः । निन्देत्सुतिदानुदितहोमनिन्दोक्ता 'प्रातः
प्रातरनुते' चेदिति पुरोदायजुह्वति येऽग्निहोत्रम् । दिवाकील्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्मं तदा ज्योतिरेषाम्' इत्यनुदितहोम-
निन्दा 'यथाऽतिथये प्रतुतायाश्च हरेयुसाष्टचक्रमुदिते जुह्वति' इत्युदितहोमनिन्दा । ततश्चैकस्योदितेऽनुदिते च क्रमेणानुष्ठानायोगा-
द्भेदः । उदितानुदितहोमातिक्रमकृतप्रायश्चित्तादपि तद्भेदधीः । नच निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु विधौषे इति नोदाहियते । यस्वथ
योऽन्यामिषादि तद्भेदधीविषयत्वाच्च विद्यां भिनति । ततो भूय इवेत्यादि तु केवलदेवताशाननिन्दया तस्य कर्मणा समुच्चयपरम् ।
अशक्तैश्च कर्मवद्विधामेदिका । नति सर्वशास्त्राविहितं कर्म शक्यमेकेनानुष्ठानं तथोपासनाप्यपि नानाशास्त्रोक्तानि नैकेनानुष्ठानेरेरति
भेदः । समासिरपि शास्त्रानां केषांचित्कनिधिति कर्मणो भेदिका । तथा वेदान्तेष्वपि कनिधौकारसार्वात्मत्ववचनेन समासिरन्यत्र
कनिधित्युपासिभेदः । अन्याधर्षणं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' 'सोऽरोदीषदरोदीष' इत्याधर्षणैरुपपन्नं कर्मभेदकं स्तुतिनिन्दयोरेक-
त्रासमवायात् । एवं वेदान्तेष्वपि नानाविधानैर्वादस्य तत्र तत्र दृष्टेर्विद्याभेदः । शब्दान्तरादपि कर्मभेदः । ज्योतिरोमे—'सोमेन
यजेत', 'वाशिष्ठाणि जुहोति' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इत्यत्र यजतिददातिजुहोतयः संबल वा कार्यं कुर्वन्त्यसंबल वेति संदेदे
संहतानामेवापूर्वसाधकत्वं लाषवादिति पूर्वपक्षे 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्' इत्यत्र शब्दभेदे भावाद्यनुबन्धभेदाङ्गा-
वनाभेद इति स्थितम् । तथेहापि 'ब्रह्मविद्याप्रोति परम्' 'तरति शोकमात्मविद्' इति शब्दान्तराज्ज्ञानभेदः । संख्यापि कर्मणो
भेदिका 'सप्तदश प्राजापत्यान्धशुक्लाभे' इत्यत्र सप्तदशभिः पशुभिरुक्तो वा यागो निर्वर्त्यः सप्तदश वेति संशये यो हि बहुवच-
नस्यपि कल्पयत्यसावेकमिति लाषवादेको यागः सप्तदशपशुभिर्निर्वर्त्येत इति पूर्वपक्षे पशूनां पृथक्त्वे सप्तदशसंख्यायाः संख्यात-
स्यवत्त्वस्य च वागभेदाधीनत्वाभावात् सप्तदशेति राज्ञान्तितम् । तथात्रापि नो वा एतौ द्वौ संख्याविति संख्यातो विद्याभेदः ।
प्रतिष्ठापि कर्मभेदिका 'कुण्डमेषिनामयने' 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' 'मासं दशपूर्णमासान्यां यजेत' इत्यत्र निलेऽग्निहोत्रादौ
मासगुणविधिनां कर्मोपरविधिर्भवेति संदेदे सत्यग्निहोत्रादिशब्दस्य प्रसिद्धाग्निहोत्राद्यनुवादात्त्वानामित्यप्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धादुपासिभे-
दगुणविधिसंभवात्प्रकरणस्य वाक्यादौर्बल्यादुपविधिरिति प्राप्ते यस्व प्रकारेण यद्वायवं हृतं न तत्तस्य बाधकमित्युत्सर्गादुपसंश्लि-
रित्वेयुत्सर्गा मासमग्निहोत्रमिषादिभूतैर्वैयमिकाग्निहोत्रादौ नोपसदामभावात्तदनुवादेन गुणविधिसिद्धेरुपसदामपि तत्रैव विधाने बाधय-

योजयितव्याः । तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । कुतः—चोदनाद्यविशेषात् । आदिग्रहणेन शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदेहेतव इहाकूप्यन्ते । संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्रहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रत्यस्तत्तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति । एवम् 'यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद' (बृ० ६।१।१ छा० ५।१।१) इति वाजसनेयिनां छन्दोगानां च तादृश्येव चोदना । प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति' (बृ० ६।१।१) इति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वम् । यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपमेवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन हि तद्रूप्यते । समाख्याऽपि सैव प्राणविद्येति । तस्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् । एवं पञ्चाग्निविद्या वैश्वानरविद्या शाण्डिल्यविद्येत्येवमादिषु योजयितव्यम् । ये तु नामरूपादयो भेदेहेत्वाभासास्ते प्रथम एव

भाष्यरत्नप्रभा

दिकर्मणां प्रतिशाखं भेदे प्राप्त शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रं 'एकं वा संयोगरूपोद्भूतनाख्याविशेषात्' इति । तत्र श्रौतनाविधायकः शब्दश्रोतितः प्रयत्नो वा । तस्या अविशेषनाह—यथैकस्मिन्निति । एकभावयर्थोमात्रच्छिन्नप्रयत्नैक्यादुपासित्येक्यमित्यर्थः । यथा येष्व्याद्विगुणकप्राणविषा सबैशाखात्संका तथा पञ्चासिधिवान्येका फलसंयोगावशिषेयात्, तथान्यापि विधाऽभिज्ञेत्याह—एवं पञ्चासीति । पूर्वपक्षहेतुशिरावधे—ये त्विति । काठकस्मात्सिद्धिनाम्ना कर्मभेदो न युक्तः, कुतः अत्रोदनाभिधानात्काठादिशाखात्कर्मस्थानसतया कर्मवासित्वाभावात् । विभ्रानात्मकमहाप्रथमोदोऽपि त्वितिवलं चोदोऽपि कर्मोऽमेव, अपरूपपेदोऽपि न कर्मैक्यविरोधो, धर्मविशेषत्ववधयनाच्च न

भागती

ज्ञात । प्रतिशार्त्तं भेदे तृपासनानां नायं दोषः । समाप्तिभेदाच्च । केषांचित् शास्त्रिनामोद्धारसार्वतन्त्रिकथने समाप्तिः । केषांचिदन्यत्र । तस्मादधुपासनभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि—‘नैतदचीर्णत्रयोऽधीते’ इति अचीर्णत्रयस्याध्ययनाभावदर्शनादधुपासनाभावः । क्वचिदचीर्णत्रयस्याध्ययनदर्शनादधुपासनावगम्यते । तस्मादधुपासनाभेद इति । अत्र सिद्धान्तसाह—सर्ववैदान्तप्रत्ययं चोदेनाद्यविशेषात् । तथाचछे—सर्ववैदान्तप्रत्ययानि सर्ववैदान्तप्रमाणाणि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । गान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्वपीत्यर्थः । चोदेनाद्यविशेषात् । आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संप्रवृत्तः । अत्र च नोद्यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र स्वययं होमादिधारणार्थवच्छिन्ने प्रवर्तते । तस्य वेदतोद्देशेन सागस्यासिचनकस्यैवाच्छेदः पुरुषप्रयत्नः स एव शास्त्रान्तरैर्यथैवसिद्धापि प्राण्येष्टल्लक्ष्येष्टल्लवेदेनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शास्त्रान्तरेष्वपीति । एवं फलसंयोगोऽपि

न्यायनिर्णयः

भेदाद्विश्वोद्वादिशब्दस्य चाख्यातपातस्तन्यात्तदर्थस्य चाधिकारालोचनायां वैलक्षण्यत्वात्सिद्धादिहोत्राप्रत्ययभिसिद्धपक्षात्कामान्तरमित्यु-
क्तम् । तथात्रापि वैश्वानराश्वमेधोपासनादितु प्रकरणभेदाद्विभज्यते इत्यर्थः । वेदान्तान्तरेष्विति प्रतिशङ्कं व्यवस्थिततत्त्वदेवान्तरप्रभेदे-
ष्विति यावत् । प्राच्यां मीमांसायामुक्तेषुभिः सिद्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूय विधैवैवं सिद्धान्तमाह—
एवमिति । सर्ववेदान्तेषु प्रतीयन्त इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणकानि तत्र तत्र विहितानीत्यर्थः । यान्येकसिन्वेदान्ते
तान्येव वेदान्तान्तरेष्वपि विहितानीत्याह—**तस्मिन्निति** । सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्येकवचनेन कथंयत्यथा प्रतीयमानज्ञानस्यैकत्वं ग्रहै-
कत्ववदविश्ववितम् । साधारणनिर्देशेन विधीयमानसर्वोपासनज्ञानानि विवक्षितानीति प्रतिज्ञां व्याख्यायाकाङ्क्षाद्वा हेतुमतस्तारयति—
कुत इति । चोदनासाहचर्याद्विश्वनाथैवावददृष्टणमात्राद्वा व्यापयति—**आद्वीति** । 'एकं वा संयोगरूपमोदनादव्या-
विशेषात्' इति शास्त्रान्तराधिकरणे सिद्धान्तयुजं तत्रोक्तान्कमीभेदेहेतुनप्रापि ज्ञानाभेदेहेतुत्वेनाकाङ्क्षानाच्छे-
चोदनाया विषयकपदस्य चोद्यत इति वा पुरुषप्रत्यक्षस्य धात्वर्थोच्चिन्नप्रत्ययविशेषं सद्रष्टव्यमाह—**यथेति** । प्रतिशङ्कं होमाध-
वच्छिन्नप्रत्ययवद्विहापि प्राणज्येष्ठवादिषीविषयप्रत्यक्षस्यविशेषः शाखाद्वयेऽपीत्यर्थः । संयोगविशेषमाह—**ययोजनेति** । रूपवि-
शेषमाह—**रूपमिति** । कथं ज्ञानस्य प्राणतत्त्वं रूपं, तत्राह—**यथा चेति** । द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य रूपमणत्वात्तयोस्त-
द्रूपत्वं प्रकृते तु कथमित्याशङ्क्याह—**तेनेति** । आख्याविशेषमाह—**समाख्येति** । सर्वशाखास्यप्राणज्ञानस्य समाख्याविशेषोवा
दैक्यं नान्यमपि—**तस्मादिति** । उक्तं न्यायं पञ्चाभिर्विभज्जितु सर्वशाखास्येष्वपिदिशति—**एवमिति** । परोक्तमनूय प्रत्याह—
ये निवति । अस्यार्थः—काष्ठकं कालापकमिमादित्यामभेदाद्वा कर्मभेदः । कस्मात् । अत्रोक्तनासिधानत्वात् । काष्ठकादीनां
ग्रन्थनामतया कर्मनामत्वाभावात् । ग्रन्थयोगादेव कर्मणां द्रष्टा तन्नामस्वसिद्धौ तत्रापि शक्तिकल्पनायां गौरवात्कर्मत्वेऽपि
तत्तद्ग्रन्थसंदर्भसंयोगात्काष्ठकप्राप्यक्षितमित्यादिदर्शनाच्च नाम्ना कर्मभेदः । तथापि नामभेदाच्च विधाभेदः । विधैक्येऽपि
तत्तद्ग्रन्थसंयोगात्तत्तन्नामस्वसिद्धेः । नापि रूपभेदो भेदकोऽमीषोनीयस्यैककर्मत्वेऽप्येकाकाष्ठकपालत्ववद्वाकाष्ठकपालत्वभेदो नाम्ना

काण्डे 'न नास्मां स्यादचोदनाभिधानत्वात्' इत्यारभ्य परिहृताः ॥ १ ॥ इहापि कंचिद्विशेषमा-
शङ्क्य परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्यादेतत् । सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदान्नोपपद्यते । तथाहि—वाजसनेयिनः पञ्चा-
ग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनन्ति 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' (वृ० ६।२।१४) इत्यादिना ।
छन्दोगास्तु तं नामनन्ति पञ्चसंख्ययैव च त उपसंहरन्ति 'अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद'
(छा० ५।१०।१०) इति । येषां च स गुणोऽस्ति येषां च नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपपद्यते ।
न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतं पञ्चसंख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठद्वन्द्वान्श्रुतः
प्राणान्वाक्छुःश्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति 'रेतो
वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद' (वृ० ६।१।६) इति । आवापोद्वापभेदाच्च
वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदादिव यागस्येति चेत् । नैव दोषः । यत

भाष्यरत्नमसा

कर्माङ्गमतो न कर्मभेदकः, शास्त्रभेदे पुनरुक्तिरिति, निर्यान्वार्थदर्शनयोरपि न भेदकत्वं तत्तद्विधितुमिमांशत्वा-
द्ब्रह्मशास्त्राध्ययनाशक्तावपि स्वशास्त्रातुक्तविशेषस्यापेक्षितस्यान्त्यतो ग्रहणसंभवाद्वाशक्तिरभेदिका, एकस्मिन्नपि कर्मण्यङ्ग-
कोपादिना प्रायश्चित्तं संभवति । एवं समासिवचनभेदोऽप्यप्रयोजक इत्येवं कर्माभेदप्रमाणप्राप्त्ये भेदेहेतवः परिहृता
इत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि शास्त्रान्तरन्यायेनैव कर्मैक्यवद्वैक्यसिद्धेः पुनरुक्तिरित्यत आह—इहापीति । रूपस्योपति-
शिष्टत्वं विशेषः । पञ्चाग्नीन्वेदस्यागुपासनीत्यतिविशेषपञ्चाङ्गादिरूपभेदागुपासनाभेदः स्यादामिशावाजिनरूपभेदा-
त्कर्मभेदवित्यधिकाशङ्कानिरासार्थत्वाच्च पौनरुक्त्यमस्याधिकरणस्येति मत्वा शङ्कां व्याचष्टे—स्यादित्यादिना । अस्य
पृथक्शास्त्रात्कर्मन्यायानां मानसविद्यास्तु विना सूत्रे दुर्गोज्ज्वाच्च पुनरुक्तिगन्धोऽपि नास्तीति मन्तव्यम् । ननु तस्य
मृतस्य दाहार्थमग्निरेत्येतिगताः षष्ठो यः प्रतिब्रह्मवद्वाजिभिरुक्तः स छान्दोग्ये उपसंहार्य इति न रूपभेदः, तत्राह—न
चात्रेति । अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजिनामावापदछन्दोगानां च तस्योद्वापस्ततः किमित्यत आह—आवापेति ।
छान्दोग्ये षष्ठाध्यभावनमङ्गीकृत्यारूपरूपभेदो न विधैक्यविरोधीति परिहरति—नैव इत्यादिना । अङ्गीकारं त्यजति—

आमती

ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव । रूपमपि तदेवं । यथा यागस्य यदेकस्यां शाखायां द्रव्यदेवतारूपं तदेवं शास्त्रान्तरेष्वपीति । एवं
वेदान्तस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठश्रेष्ठस्वरूपं विषयस्तच्छास्त्रान्तरेष्वपीति ॥ १ ॥ कंचिद्विशेषमिति । युक्तं यस्मिन्प्रयोगीयस्योत्प-
त्त्यस्य पञ्चदिकदशकपालादिसंबन्धेऽप्यभेद इति । यथोत्पत्त्यस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्विह लमिषृत्पतिगत एव
गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवन्न भेदक इति विशेषः । तस्मिन् विशेषमभिप्रेत्याशङ्कते सूत्रकारः—भेदान्नेति चेदिति ।

न्यायनिर्णयः

सिक्तः । तथात्रादिषु रूपभेदेऽपि विधैक्यविरोधात् । नच धर्मविशेषो भेदकः । तस्य विद्याग्रहणार्थतया कर्मानुपकारिणस्तद्भेदकत्वा-
भावात् । उक्तं हि—'विद्यायां कर्मशास्त्रम्' इति । तथात्रापि धर्मविशेषो न विवादः इति वक्ष्यते नच पुनरुक्तिभेदिका । नखेति-
वचनं यदेकोऽर्थो बहुभिः शाश्वतमिच्छते । एकस्मिन्नपि वेदे बहुभिरुच्यमाने पुनरुक्तिमत्त्वात् । तस्मादध्येतृभेदेन पुनरुक्त-
भावात्कर्मैक्यम् । तदुक्तम्—'अद्वैतचनं' छतिसंयोगविशेषात्' इति । एवमत्रापि विधैक्यं प्रतिशालं प्रत्येत्यम् । अशक्तिरपि
न भेदेहेतुः । असमर्थानामेकस्मिन्नपि वेदे सर्वज्ञोपसंहाराहर्हत्वात् । समर्थानां तु शास्त्रभेदे तदध्ययनाभावेऽपि तदध्ययन्यो
विश्वस्य तत्तदुपसुप्तसहस्रं शक्यत्वात् । नच समासिवचनं भेदकमेकत्वेऽपि कस्यविदन्याङ्गस्य समालो समासिवचनसंभवात् । न
चाप्यार्थदर्शनमन्यपरत्वात्कर्मैक्यं विधैक्यं वा प्रमितं निषेदुमर्हति । शब्दान्तरसंख्याप्रक्रियाणामपि प्रवलेनभेदेन भेदकत्वमपा-
स्यमतो न विषाभेदाशङ्कति ॥ १ ॥ तर्हि पूर्वतन्त्रोक्तन्यायेनैव प्रतिशालं विधैक्यसिद्धौ किमेनाधिकरणेनेत्याशङ्काह—इहा-
पीति । शास्त्रान्तराधिकरणे खवेकस्यां शाखायामग्नीमीयस्येकादशकपालवमपरस्यां द्वादशकपालवमिति रूपभेदात्कर्मभेदं शाश्वता
संख्यव्यविकल्प इत्युक्तम् । तद्युक्तम् । कपालसंख्ययोरुत्पन्नशिष्टयोरुत्पत्तावैकरूप्येण ज्ञातकर्मप्रत्यभिज्ञानावापकत्वेन कर्माभेदकत्वादस्या-
दिगतपञ्चसंख्यादेरुत्पत्तिविधित्वाद्वाजिननङ्गेदकत्वमिति शङ्कासुप्ताप्या परिहारादस्यार्थवत्त्वर्थः । शङ्कां विभजते—स्यादिति ।
गुणभेदं साधयति—तथाहीति । छन्दोगः षष्ठमपि नामनन्तीति कथं सिद्धमित्याशङ्कोपसंहारवशादित्याशङ्काह—पञ्चेति ।
गुणभेदमुक्त्या तत्कलं विद्याभेदमाह—येषां चेति । वाजसनेयकगतो योऽग्निः षष्ठोऽप्येतिनिधिः प्रसिद्धबहुक्तस्य षष्ठोऽप्ये-
व्येऽप्युपसंहाराच्च गुणभेदाऽस्तीत्याशङ्काह—नचेति । पञ्चाग्निविद्यायां गुणभेदाङ्गेदमुक्त्या प्राणविद्यायामपि तदेदङ्गेदमाह—
तथेति । अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजसनेयिनामावापदछन्दोगानां चोद्धारस्तथापि कथं विद्याभेदः, तत्राह—आवापेति ।
एतावन्तवः परिहारात्वेन व्याचष्टे—नेत्यादिना । अस्तु गुणभेदे वैद्यभेदादिद्याभेदो नच षष्ठस्याग्ररूपसंहारः पञ्चसंख्याविरोधात्,

एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते । यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न संभवति तथापि द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् विद्याभेदो भवितुमर्हति । नहि षोडशिश्रिगणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः—‘तं प्रेतं दिष्ट-सितोऽग्नय एव हरन्ति’ (छा० ५।१।२) इति । वाजसनेयिनस्तु सांपादिकेणु पञ्चस्त्रिंशच्चतु-त्तायाः समिद्धमादिकल्पनाया निवृत्तये ‘तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समित्’ (बृ० ६।२।१४) इत्यादि समागमन्ति स नित्यानुवादः । अथाप्युपासनार्थं एष वादस्तथापि स गुणः शक्यते छन्दोगैरप्युपसंहृतम् । न चात्र पञ्चसंख्याविरोध आशङ्क्यः । सांपादिकाश्चप्रियाया ह्येषा पञ्च-संख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनीत्यदोः । एवं प्राणसंवादेश्वप्यधिकस्य गुणस्ये-तरत्रोपसंहारो न विरुध्यते । न चावापोद्वापमेदाद्वेद्यमेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः । कस्यचि-द्वेद्यांशस्यावापोद्वापयोरपि भूयसो वेद्यराशेरभेदावगमात् । तस्मादैकविद्यमेव ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सवचच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति तत्प्रत्युच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतस्तथात्वेन स्वाध्याय-

भाष्यरत्नप्रभा

पठ्यतेऽपीति । इतोऽसाहोकारादिदं लोकान्तरं प्रेतं गतं ज्ञातयोऽग्नये हरन्तीत्यर्थः । ननु छान्दोग्येऽस्मिन्नात्र श्रुतं वाजिभिस्तु समिदाविशेषः पठ्यते इति रूपभेदस्तदवस्थः, तत्राह—वाजसनेयिनस्त्विति । षष्ठाग्नेस्त्रिंशेषस्य चानुवादमात्रत्वेनानुपास्यत्वात्षष्ठाग्रयणोपासना उभयत्रेति न रूपभेद इत्यर्थः । सविशेषस्य षष्ठाग्नेरुपास्यत्वेऽपि न रूपभेद इत्याह—अथापीति । ह्युलोकादीनां पञ्चानामग्नीनामग्निवसंपत्तिविधिनैवाध्यायपञ्चत्वं संपत्तिकल्पितप्राप्तीनां सिद्धमनूयते न ध्येयत्वेन विधीयत इत्यर्थः । छन्दोगैर्वाजितास्त्रास्थं रेत उपसंहर्तव्यमित्युक्त्याऽनुपसंहारेऽपि न विद्याभेद इत्याह—न चावापेति ॥ २ ॥ एवं रूपभेदो न विद्याभेदक इत्युक्त्वा धर्मविशेषोऽपि न भेदक इत्याह—स्वाध्यायस्येति । गोदानवदध्ययनाङ्गत्वेन शिरोव्रतमाथर्वणिकानां सूत्रे विहितं न विद्याङ्गमित्यर्थः । अधिकाराच्चेति

आवली

परिहारः सूत्रावयवः—न एकस्यामपीति । एवैव सांपादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधीयन्ते । षष्ठस्तमिः संपत्तिरेकानुनूयते न तु विधीयते । वैश्वदेव्यां तृपत्तौ गुणो विधीयत इति भवतु भेदः । अथवा छान्दोग्याना-मपि षष्ठोऽग्निः पठ्यत एव । अथवा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निविधानं मा च भूच्छान्दोग्यानां तथापि पञ्चसंख्याया अवि-धानान्नोपपत्तिश्चलं संख्यायाः किंतुपञ्चेष्वभिपु प्रचयक्षिष्टा संख्यानूयते सांपादिकानग्नीनवच्छेत्तुं, तेन येषामुपपत्तिस्तैषां प्रत्यभि-ज्ञानात् । अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवाद्यत्वेनानुपपत्तेर्विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिश्रिगणवद्विकल्पसंभवात् शाखा-न्तरे ज्ञानभेदः । उपपत्तिश्चिद्वेदोऽसिद्धे प्राणसंवादादयोऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिज्ञात्वात् तासु शाखास्त्विति ॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सवचच्च तन्नियमः । यैराथर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्यां

न्यायनिर्णयः

तत्राह—यद्यपीति । एवैव विद्या षष्ठाग्रिभ्युक्ता तद्वहिता चेति विरुद्धमिवाशङ्क्याह—नहीति । किंच वाजसनेयके षष्ठस्यापि ध्येयत्वमनेष्वेतेषां न तु तस्य ध्येयत्वं प्रश्नैवाग्रयस्तपोच्यन्ते । अनुपास्यत्वेन षष्ठोऽग्निश्छान्दोग्येऽपि हुयेत्याह—पठ्यतेऽपीति । इतोऽसाहोकारात् दिष्टं परलोकं प्रेतं गतं पुत्रा ज्ञातयो वाद्यये नैवमविधिं विधातुं हरन्तीत्यर्थः । अनुपास्यत्वे किमिति पूर्वाभिव्यक्त्यत्वे षष्ठोऽग्निः, तत्राह—वाजसनेयिनस्त्विति । तस्योपासकस्य सूतस्य दाहायाग्निरेवाग्निरेति प्रसिद्धानुवादो न त्वास्तिविधिरेवस्या-स्तुभयत्रापि पञ्चैवाग्रयः । प्रसिद्धानुवादश्च कल्पनानिरूप्यर्थत्वादर्थवानित्यर्थः । उत्पत्तौ गुणान्तरविध्यभावात् विद्याभेदो वैश्वदेव्या-स्तृपत्तयः विशिष्टगुणोक्तभेद इत्युक्तम् । इदानीं वाजिनां पञ्चाग्निविधानेऽपि न विद्याभेद इत्याह—अथापीति । पञ्चाग्नीनेवेति श्रुतसंख्याविशेषात्, षष्ठस्याग्नेरुपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य पञ्चसंख्याया विधेयत्वाभावात्सांपादिकाऽप्यवच्छेदकत्वेनैवानुवादोऽप्युपपत्त्यसिद्धि-त्वादुत्पन्नानां च प्रत्यभिज्ञानात् विद्याभेद इत्याह—नचेति । पञ्चाग्निविद्यामुक्तत्वात् प्राणविद्याद्विहितदिशति—एवमिति । भवत्वावापोद्वापार्थां वैषम्येदाद्विद्याभेद इति, तत्राह—नचेति । बहुतरांशमिदमप्रत्यभिज्ञानादव्यतरोऽंशभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञाविरोधात् विद्याभेद इत्यर्थः । रूपभेदाद्विद्याभेद शङ्कितं तिरस्योपसंहरति—तस्मादिति ॥ २ ॥ रूपभेदस्य भेदकत्वं निराकृत्य धर्मभेदस्य भेदकत्वं प्रत्याह—स्वाध्यायस्येति । व्यावर्त्य बोधमनुदवति—यदपीति । शिरोव्रतं शिरस्यधिरागमम् । आदिग्रहणादात्-पात्रत्वादि गृह्यते । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—तद्विति । स्वाध्यायान्गत्वेन ह्युलादिभिरवित्येययोगे न तदङ्गत्वेति शङ्कते—कथमिति । तथात्वेनैवादिनोचरमाह—यत इति । गोदानादीनि वेदाध्ययनाङ्गत्वेनानुष्ठेयानि प्रतानि । शिरोव्रतमपि वेदव्रतेष्वन्त-

धर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थ आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति
समामनन्ति । 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' (मु० ३।२।११) इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्यय-
नशब्दाच्च खोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरो-
व्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' (मुण्ड० ३।२।३०) इति ब्रह्मविद्यासंयोगप्रवणपदेकैव सर्वत्र ब्रह्म-
विद्येति संकीर्त्यैव धर्मः । न । तत्राप्येतामिति प्रकृतप्रत्ययमर्शात् । प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थ-
विशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोगेयैव धर्मः । सबवच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः ।
यथाच सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनाप्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताइयनमिसंबन्धादाथर्वणोदितै-
काइयमिसंबन्धाच्चार्थवणिकानामेव नियम्यन्ते तथैवायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसंबन्धात्त-
त्रैव नियम्यते तस्मादप्यनवद्यं विधैकत्वम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विधैकत्वं सर्ववेदान्तेषु वेधैकत्वोपदेशात् 'सर्वं वेदा यत्प्रदमामनन्ति'
(क० २।१५) इति तथा एतं होव बहुचा महत्युक्त्यै मीमांसन्त एतमज्ञावध्वर्यव एवं महाव्रते
छन्दोगा इति च । तथा 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' (क० ६।२) इति काठक उक्तस्येवर्गुणस्य
भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते । 'यदा होवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं

भाष्यत्रयप्रभा

व्याचष्टे—नैतदिति । एतत्प्रकृतं मुण्डकमननुष्ठितशिरोव्रतो नैरो नाधीत इति श्रुतेर्मुण्डकाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतमित्यर्थः ।
ननु विद्याङ्गत्वेनापि इदं व्रतं श्रुतमिति शङ्कते—नन्विति । सर्वशाखासु ब्रह्मविधैकैव चेद्विद्यासंयुक्तं व्रतमपि सर्वत्र
संबध्यते । नच संबध्यत इति विद्याभेद इत्यर्थः । प्रकृतग्रन्थवाच्यैतच्छब्दबलाद्ब्रह्मकाशग्रन्थपरो ब्रह्मविद्याशब्द इति
परिहरति—नेति । तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र सबवदिति निदर्शननिर्देशः । सवा होमाः ।
आथर्वणैः स्वसूत्रे उदित एकोऽग्निकेकपिसंज्ञया प्रसिद्धस्तस्मिन्नाग्नौ कार्या इति यथा नियम्यन्ते तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ किंच
वेधैक्येन निर्गुणब्रह्मविधैक्यं तावच्छ्रुतिर्दर्शयति, तत्संनिधिपाठात्सगुणविद्यानामपि सर्वशाखास्वैक्यसिद्धिरित्याह
सूत्रकारः—दर्शयति चेति । सगुणमप्येकं वेदत्रये वेद्यं दर्शयतीत्याह—तथेति । किंच शाखान्तरोक्तपादार्थस्य
शाखान्तरे सिद्ध्यन्परामर्शो विधैक्यं दर्शयतीत्याह—तथा महद्भयमित्यादिना । एष नर एतस्मिन्नुदरेऽवस्यमप्यन्तरं

भाष्येति

तैषामेव शिरोव्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तग्रन्थबोधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा । अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्या चीर्णशिरोव्रतानां
फलदेत्याथर्वणग्रन्थाध्ययनसंबन्धादवगम्यते । तत्संबन्धश्च वेदव्रतेनेति 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इति समाम्नानादवगम्यते ।
'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इति विद्यासंयोगेऽप्येतामिति प्रकृतपरामर्शना सर्वान्नाऽध्ययनसंबन्धाविरोधादथर्वेविहितैव विद्यो-
च्यत इति । सवा होमाः सप्त सौर्यादयः शतौदानान्ता आथर्वणिकानां त एकस्मिन्नाथर्वणिकेऽग्नौ क्रियन्ते न त्रेतायाम् ॥ ३ ॥
विवेकालं दर्शयति च । भूयोभूयो विधैकस्य वेददर्शनाद्यत्रापि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्विद एकलमाह तासामपि तत्प्राय-

व्यायनिर्णयः

गतत्वेनोक्तं तेन यथा गोदानाध्ययनाङ्गं तथेदमपीत्यर्थः । अधिकाराच्चेति व्याचष्टे—नैतदिति । एतद्ब्रह्मजातमचीर्णव्रतोऽननु-
ष्ठितशिरोव्रतः पुरुषो नाधीत इति प्रकृतमुण्डकपरामर्शकादेतच्छब्दानुमुण्डकाध्ययनधर्मे एवायं न विषाधर्मे इति प्रतिभातीत्यर्थः ।
अधिकारादधिकृतविषयादेतच्छब्दाच्चापादधीत इत्यध्ययनशब्दाच्चेति व्याख्यातम् । इदानीं शङ्कोपरत्वेन व्याख्यातं शङ्कयति—
नन्विति । सर्वत्र ब्रह्मविधैकैव चेत्तथा शिरोव्रतस्य संयोगादग्नौ संकरः स्यात्, नच सोऽतीति विधैमेद इत्यर्थः । यतां ब्रह्मविद्यामिति
तत्प्राकाशकमिमं ग्रन्थमिति योज्यम् । अन्यथा प्रकृतविषयतच्छब्दविरोधादित्याह—नेति । ब्रह्मविधैव प्रकृतेति सैव पराश्रयतामित्या-
शङ्क्य तस्याः सर्वत्रैक्यादथर्वेविहितैवान् पराश्रयत्वोपपत्तिः—प्रकृतत्वं चेति । पञ्चावयवान्तरमवतारयति—सबवच्चेति । तस्य शिरो-
व्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र सबवदिति निदर्शनमिति योजना । ततश्च शिरोव्रतस्य संकरो नेति चकारार्थः । तत्रैव विदुषोति
—यथेति । सवा होमाः । आथर्वणैरुदित एकोऽग्निकेकपिसंज्ञया प्रसिद्धस्तैषामेव नियम्यन्ते तदीये तत्रैवाग्नौ क्रियन्ते । स्वाध्याय-
विशेषसंबन्धादेतच्छब्दादधीतशब्दाच्च मुण्डकाध्ययनसंबन्धाभिगतेरिति यावत् । धर्ममेदस्य धर्ममेदकावे फलितमाह—तस्मादिति ।
तास्माद्विद्वन्मैवैषांभिः भेदकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ किंच वेधैकत्वोक्ता ब्रह्मविद्यायास्तावदेकं सर्वत्र वेदो दर्शयति । तथान्यत्रापि
वेद्याभेदेऽपि विधैक्यमित्याह—दर्शयति चेति । यत्नं व्याचष्टे—दर्शयतीत्यादिना । वेदत्रयेऽपि विधैक्यविषयमुपदेशान्तरमाह
—तथेति । किंच शाखान्तरोक्तपादार्थस्य शाखान्तरे सिद्ध्यन्परामर्शो विधैक्यधीत्याह—तथेत्यादिना । एष पुरुषो
यदा यस्यामिब्रह्मवसायाभेतस्मिन्नुदरमन्तरं त्वत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धे स्वाविद्यावशादेवान्तरं भेददर्शनमुदरस्यमपि करोत्येव तदा

कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' (तै० २।७।१) इति । यथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रसंपादितस्य वैश्वानरस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानम् 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छा० ५।१८।१) इति । तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यत्रोपासनविधानाद्योपादानात्प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

उपसंहारोऽर्थोभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

एकोपास्तावनहारायां आहारायां वा गुणाः श्रुतौ ॥ अनुक्तत्वादनहारायां उपकारः श्रुतैरुपैः ॥ १ ॥

श्रुतत्वादन्यद्वाखायामाहारायां अग्निहोत्रवत् ॥ विशिष्टविधोपकारः स्वशास्त्रोक्तगुणैः समः ॥ २ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञान उपसंहारो भवति । अर्थोभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्राथो

भाष्यरत्नप्रभा

भेदं यदा पश्यत्यथ तदा तस्य संसारभयं भवत्येव, यस्माद्विदुषो नरस्य भेददर्शिनस्तदेव ब्रह्म भयंकरं भवति, ब्रह्मैवाहसित्यमन्वानस्येत्यर्थः । प्रादेशमात्रमुपास्त इति सिद्धवदुपादानं वैश्वानरविद्यैक्यं दर्शयतीत्याह—तथेति । किंच सर्वेषु वेदान्तेष्वुक्त्यादीनां प्रतीयमानत्वेन हेतुर्नैतद्वगम्यते—अन्यत्रोक्तानां तेषामन्यत्रोपास्तत्वंमुपादानमिति । ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनैक्यं बाहुल्येन सिध्यतीत्याह—तथेति । ब्रह्मविद्यैक्यवदुक्त्यादिविद्यैक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वशास्त्रासु विद्यैक्यचिन्तायाः फलमाह—उपसंहार इति । शास्त्राभेदे समानविद्यायां श्रुता गुणा यथाश्रुति व्यवस्थिता उत एकत्राश्रुता इतरशास्त्रात उपसंहर्तव्या इति संदेहे विद्यैक्येऽपि तत्र तत्रोक्तेरेव गुणैर्विधोपकारसिद्धेः शास्त्राभेदेन गुणा व्यवस्थिता इति पूर्वपक्षः, तत्र प्रकृतविद्यैक्यचिन्तान्तेऽप्यसिद्धमिति फलम् । सिद्धान्तत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—स्थिते चेत्यादिना । गुणानां गुण्यविनाभावादेतच्छास्त्रास्या विद्या शास्त्रान्तरोक्ततद्विद्यागुणवती, तदभि-

भामती

पठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनार्थैकत्वमेव । तथाह्यन्यत्राप्ये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमन्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्योपासनाभेद इति तदुक्तम् । एता हि पौरुषेयः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शास्त्रानां न तूपासनानाम् । नक्षेताः कठादिभिः प्रोक्ता नच कठाद्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । नच कठोक्तोक्तानिमित्तमात्रेण ग्रन्थे प्रवृत्तौ तथोपाच कथंचिल्लक्षणयोपासनासु प्रवृत्तौ संभवत्यासुपासनाभिधानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम् । नच तद्वदभावेदं ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ, मा भूयथास्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशास्त्रगतानामैक्यम् । कठादिपुरुषप्रवचननिमित्तत्वेनाः समाख्याः कठादिभ्यः प्राक् नासन्ति तन्निवन्धनो ज्ञानभेदो नास्तीदानीं चास्तीति दुर्घटमापद्येत । तस्मात् समाख्यातो भेदः । अभ्यासोऽपि नात्र भेदकः । युक्तं यदेकशास्त्रागतो यजलभ्यासः समिदादीनां भेदक इति । तत्र हि विधिलभौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनप्रवृत्तप्रवर्तनं च कुर्येयाताम् । शास्त्रान्तरे लभ्येतुपुरुषभेदादिकलेऽपि नौत्सर्गिकविधिलव्याकोप इति । अशक्तिरपि न भेदहेतुः स्वाध्यायोऽप्येतच्च इति स्वशास्त्राध्यामभ्ययननियमः । ततश्च शास्त्रान्तरायानर्थानन्यभ्यस्तद्विशेषोभ्योऽपिगम्योपसंहरिष्यति । समाप्तैकैकस्मिन्नपि तत्संविन्धिते समाप्ते तस्य व्यपदिश्यते । यथाध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्ठोमस्य समाप्ति व्यपदिशन्ति—'ज्योतिष्ठोमः समाप्तः' इति तस्मात्समाप्तिभेदोऽपि न साधनमुपासनाभेदस्य । तदेवमसति बाधके बोधनाद्यविशेषोपास्तत्वेनैवैतन्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि ताभ्येवेति सिद्धम् ॥ ४ ॥ कंचिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसावितम् । वक्ष्यमाणार्थसिद्धार्थमर्थमाह स सूत्रकृतं । चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—उपसंहारोऽर्थोभेदाद्विधिशेषवत्समाने च । अत्रेदमाशङ्कते—भवतु सर्वशास्त्राप्रत्यय-

न्यायविषयः

तस्मान्नवसायां तस्य भेददर्शनवतो भयमावयकं 'द्वितीयादौ भयं भवति' इति श्रुत्यन्तरादित्यर्थः । भेददर्शनवतो भयकारणमाह तस्येवेति । भेददर्शनवतो विदुषस्तत्त्वमन्वानस्य तदेव ब्रह्म भयंकरमित्यर्थः । निर्गुणविद्यायां वैकैकत्वाकालेऽपि कथं सगुणविद्यायामेकत्वं तत्राह—तथेति । एवं ब्रह्मविद्यैक्येऽपि कथमुक्त्यामुपास्तीनामैक्यं, तत्राह—तथेति । यथा निर्गुणं सगुणं च ब्रह्म सर्वत्रैकमिति तद्विद्या न भिद्यते तथोक्त्यादीनां सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वादेतद्वन्त्यते । यदन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपास्तत्वं तेषामुपादानमिति । ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनैक्यं प्रायदर्शनन्यायेन बाहुल्येन सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वशास्त्रासु विद्यैक्ये गुण्याकृष्टगुणानां तत्र तत्रोपसंहारमन्तरविचारफलमाह—उपसंहार इति । संक्षेपतोऽधिकरणतात्पर्यमाह—इदमिति । पूर्वविचारफलमेव सूत्रेणोच्यते तेन तद्वेदास्य पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोपिकरणस्य विवक्षितफलसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य तत्सिद्धिः । तुल्यबीजका गुणा विषयास्ते किं यथाश्रुति व्यवतिष्ठेज्जुत प्रलम्बितया ज्ञानोपाधादुपसंहियेरज्जिते नीमांसायाः मिच्छाभेदादतिरागे षोडशियहवदुपसंहारस्यानावश्यकत्वाद्यथाश्रुति व्यवस्थेति प्राप्ते सिद्धान्तमुपसंहारः । समाने चेति विभागं विभज्यते—स्थिते चेति । तत्र हेतुमुक्त्या व्याकरोति—अर्थेति । कथं व्यवस्थाया श्रुतानां गुणानामुपकारैक्यं, तत्राह—उपसंहार-

विशिष्टविज्ञानोपकारकः स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानं तस्मादुपसंहारः । विशिष्टोपवत् । यथा हि विशिष्टोपाणामग्निहोत्रादि धर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्यर्थो भेदादुपसंहरणमेव सिद्धापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्गुणानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः । विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अस्मैव तु प्रयोजनसूत्रस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नविशेषात् ॥ ६ ॥

एका भिन्नापनोद्रीपविद्या छान्दोग्यकाण्वयोः ॥ एका स्याद्वामसामान्यासंश्रामादिसमत्वतः ॥ १ ॥

उद्रीपावययोरका उद्गातेत्युभयोर्भेदा ॥ वेद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यस्य तत्राप्रयोजकम् ॥ २ ॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्रीथेनात्ययामेति' (बृ० १३११) 'ते ह वाचसू-
चुस्त्वं न उद्गाय' (बृ० १३१२) इति प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरापाम्बुद्वत्त्वेन निन्दित्वा

भाष्यरत्नप्रभा

अत्रात्, तद्विद्यावदित्यनुमानाद्वैध्वेक्ये गुणोपसंहारसिद्धिरित्यर्थः । प्रधानैक्ये तत्तदुपकारकाणामज्ञानासुपसंहारे दृष्टान्तमाह—विशिष्टोपवदिति । उक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह—यदिहीति । नन्वाग्नेययागावरुद्धानां गुणानां ततो-
ऽभिन्नैस्त्रैयैः प्राप्तविद्यान्तरस्थगुणानां विद्यान्तरे प्राप्तिः किं न स्यादित्यत आह—प्रकृतीति । प्रकृतिगुणानां विकारे प्राप्तिर्युक्तः विद्यानां तु प्रकृतिविकृतिभावासिद्धेर्न तत्प्राप्तिरित्यर्थः । नैवमिति गुणानुपसंहारो नेत्यर्थः । उत्तरसूत्राणामनेन सूत्रेण पौनरुक्त्यं वारयति—अस्यैवेति ॥ ५ ॥ पूर्वं चोदनाद्यविशेषादुत्सर्गतो विवैक्यसुक्तं तस्यापवादं वक्तुमाह—अन्यथात्वमिति । अत्र वाजिनामुद्रीथब्राह्मणं छन्दोगानामुद्रीथाध्यायं च विषयमाह—वाजेत्यादिना । 'ते ह देवाः सारिवकवृत्तयः प्राणा अन्योन्यमुचूर्हन्तेदानीमस्मिन्ध्ये उद्रीथेनौद्गात्रेण कर्मणा रजस्तमोवृत्ति-

भामती

मेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदज्ञान्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति । तस्यैक्यं कर्मणो यावन्मात्रमज्ञातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकानपेक्षणात् । अपेक्षणे चाधिकमपि तत्र विधीयते । न च विहितम् । तस्यायथा नैमित्तिकं कर्म सकलाज्जवद्विहितमपि अशक्यं यावच्छक्यमज्ञानमुद्रात् तावन्मात्रजन्येनोपकारेणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यज्ञान्तराविधानादेव भविष्यतीति । एवं प्राप्त उच्यते—सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते गृहमेधीयन्यायेन नोपकारा-
वच्छेदो युज्यते । नहि तदेव कर्म सत्तदज्ञमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते । नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधादवश्यकतैव्यं सर्वत्रो-
पसंहारस्य सदातनत्वासंभवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते । प्राक्तनोपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभागविधानाद्गृहमेधीयेऽप्युपकाराव-
च्छेदः स्यात् । इह तु शाखान्तरे कतिपयाज्ञविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसंचष्टे । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्य-
भागवत्तन्मात्रविधानम् । तस्मात्तत्त्वेन कर्मणो सर्वाज्ञसङ्गम औत्तरिणिकोऽसति बलवति बाधके नापवदितुं युक्त इति ॥ ५ ॥
अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नविशेषात् । इया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवा ज्योत्समा
असुराः । शास्त्रजन्यया सात्त्विकया बुद्ध्या संपन्ना देवाः । ते हि दीव्यन्त इति देवाः । शास्त्रयुक्त्यपरिकल्पितमतयस्ताम-

न्यायनिर्णयः

मेति । गुणाद्विद्या गुणानामपि प्रत्यभिज्ञाने फलितमाह—तस्मादिति । अर्थाभेदादुपसंहारे दृष्टान्तमाह—विधीति । प्रधानप्रत्यभि-
ज्ञायां सर्वतद्वर्तमानप्रत्यभिज्ञानात्फलाविशेषाच्च व्यवस्थया श्रुतानामपि गुणानामेकज्ञानोपाधादुपसंहार इति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ।
उक्तमेव व्यतिरेकतः स्फोरयति—यदीति । अग्निप्रसौर्धयोर्भेदेऽप्याग्नेयगतस्वेतिकैव्यतानातस्य सौर्धे प्राप्तविज्ञानान्तरस्थानामपि
गुणानां ज्ञानान्तरे प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतीति । ज्ञानैक्येऽपि शाखान्तरोक्तगुणानां शाखान्तरोक्तज्ञाने नोपसंहारः ।
तत्रोक्तगुणमार्गेण तस्मात्त्रोपकारसिद्धेरधिकानपेक्षणात् । अन्यथा तत्रैव तद्विधिप्रसङ्गात् । तस्मादप्यवदित्यस्यानभेदेनोक्तोत्तरहर-
मितिगुणयोर्व्यवस्थानवदुपायाभेदेऽपि शाखाभेदेनोक्तानां व्यवस्थैवेत्याशङ्क्य शाखाभेदस्योक्तस्यानवदुपास्यविशेषणतया गुणव्यवस्था-
पकत्वाभावादप्युपाधादुक्तगुणानां सर्वत्रापि श्रुतेन धर्मिणा नियमादनुमानतः सार्वत्रिकत्वसिद्धेर्वैध्वेक्ये गुणोपसंहारो बलवद्वाच्यभावे
वारयितुं न शक्यते । शाखान्तरे कतिपयगुणवादस्य तद्विध्यर्थतया गुणान्तरवारकत्वादित्याह—विज्ञानेति । एवमित्युपसंहाराभा-
वोक्तिः । इतिशब्दः सिद्धान्तसामान्यर्थः । उत्तरसंदर्भस्य पौनरुक्त्यं प्रत्याह—अस्यैवेति ॥ ५ ॥ संज्ञाभेदाज्ज्ञानैक्यं तद्गुणानां
न्यायनोपसंहार इत्युक्त उद्रीथविधयोरपि छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्तयोः संज्ञाभेदाशङ्क्य प्रत्याह—अन्यथात्वमिति । चोदना-
द्यविशेषादित्यस्यापवादार्थमिदमधिकारणम् । तस्य बृहदारण्यकस्यमुद्रीथाब्राह्मणं छान्दोग्यस्यमुद्रीथाध्यायं च विषयमाह—वाजस-
नेयक इति । ते प्रकृता वागादयः प्राणा देवाः सारिवकवृत्तिप्राप्ताः संभूयान्योन्यमुक्तवन्तो हन्त यदि संमतमसाकं

मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते—‘अथ हेममासस्य प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्’ (बृ० १।३।७) इति । तथा छान्दोग्येऽपि—‘तद्ध देवा उद्गीथमाजग्मुरेनैनानभि-भविष्यामः’ (छा० १।२।१) इति प्रक्रम्येतराप्राणानसुरपाप्मविद्वत्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्य-प्राणपरिग्रहः पठ्यते—‘अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचकिरे’ (छा० १।२।७) इति । उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते । तत्र संशयः—किमत्र विद्या-भेदः स्यादाहोविद्विचैकत्वमिति । किं तावत्प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रममेवात् । अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनोऽन्यथा छन्दोगाः ‘त्वं न उद्गाय’ (बृ० १।३।२) इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनन्ति । छन्दोगास्तुद्गी-थत्वेन ‘तमुद्गीथमुपासांचकिरे’ (छा० १।२।७) इति । तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् ।

भाष्यरत्नप्रभा

रूपानसुरानतीत्य देवत्वं गच्छामः’ इति ते चैवं निर्दोषमुद्गीथकर्तारमुपासं निर्धारयितुं कृतसंवादाः प्रथमं वाच्यं परीक्षितवन्तस्त्वमौद्गात्रं नोऽस्माकं कुर्विति तथा त्वनृतं कृतं तथा प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसिपि कामेनासुरपाप्मना प्रस्त्रा-नीति निन्दित्वा आसन्मयासे भवं मुखमध्यस्थं प्राणमुपासं निर्धारितवन्त इत्यर्थः । तत्तन्त्रान्योन्याभिभवतामकयुद्धे प्रवृत्ते देवाः पूर्ववदुद्गीथमाहृतवन्तः अनेनोद्गीथेनैनानसुराज्जयेसेत्यर्थः । भेदाभेदमानाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । अत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोद्गीथविधेति संज्ञैक्येन विद्यैक्यमिति पूर्वपक्षे मिथो गुणोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते संज्ञैक्येऽपि विद्यैक्यापवादादनुपसंहार इति । एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः तत्रापवादिकी संगतिरिति मन्तव्यम् । सूत्रस्थसिद्धान्तशङ्काभागं व्याचष्टे—ननु न युक्तमिति । संपूर्णोद्गीथकर्मकर्ता प्राणो वाजिनामुपास्यः, उद्गायेति कर्तृशब्दाच्छन्दोगानां तूद्गीथावयव ॐकारः प्राणदृष्ट्योपास्यः, ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युपक्रम्य प्राणमुद्गीथमिति कर्म-रूपत्वशब्दात्, तथाच कर्तृकर्मणोरुपास्ययोर्भेदाद्विद्ययोरन्यथात्वं भेद इति शङ्कायैः । उद्गीथत्वेनेति ॐकारत्वेनेत्यर्थः ।

भामती

सवृत्तिप्रधाना असुरा अमुमिः प्राणैरनिन्द्रियैरगृहीतेस्तेषु तेषु विषयेषु रमन्त इत्यसुरा अतएव ते ज्यायांसः । यतोऽभी तत्त्व-ज्ञानवन्तः कानीयसास्तु देवाः । अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सार्विककष्टयुद्धवत्तामसवृत्त्यभिभवः कदा-चित् । कदाचित्तामसवृत्त्युद्धवोऽभिभवश्च सार्विककथा इतेः । सेयं स्पर्धा । ते ह देवा ऊचुः, हन्त असुरान् यथा उद्गीथे-नात्ययाम असुरान् जयामासिन्नाभिचारिके यश्च उद्गीथलक्षणसाममकत्युपलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मेणेति । ते ह वाचमूचुरि-त्यादिना संदर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामासुरपाप्मविद्वत्तया निन्दित्वा अथ हेममासस्यमासे भवमासस्यं मुखान्तर्विलस्यं मुख्यं प्राणं प्राणमिमानवर्ता देवतामूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथैवभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उद्गायत् तेऽसुरा विदुरेनेत प्राणोद्गात्रा नोऽस्मात् देवा अलेष्यन्तीति । तमभिद्वल्य पाप्मनाऽविध्यन्नसुरा यथाहमानमृत्वा प्राप्य मृत्वालोष्टे वा विष्यंसेत एवं विष्यंसमाना विष्वखोऽसुरा विनेशुः । तदेतत् संक्षिप्याह—वाजसनेयक इति । तथा छान्दोग्येऽप्येतदुक्तमित्याह—तथा छान्दोग्येऽपीति । विषयं दर्शयित्वा विमृशति—तत्र संशय इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति—विद्यैकत्वमिति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—ननु न युक्तमिति । एकत्रोद्गात्रत्वेनोच्यते प्राण एकत्र चोद्गानत्वेन कियत्कर्त्रेण स्फुटो भेद इत्यर्थः ।

न्यायनिर्णयः

तदासिन्नाभिचारिके यश्च वयमुद्गीथाख्यमक्तिलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मेणा तमोवृत्तिप्रधानानसुरानतीत्य स्वस्यशब्दाभिभवमायेति । ते चैवं कृतसंवादा वाचमौद्गात्रे कर्मणि प्रधानां त्वमसदर्थमौद्गात्रं निर्वर्तयेति निवृत्तकवन्तस्तयोपक्रम्य वागादीन्वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसि पाप्मना शेषा विद्वेत्त्यादिना पाप्मविद्वत्त्वेन निन्दित्वा तेषामध्येयत्वं निर्धार्य मुख्यप्राणस्योपास्यत्वं च निश्चित्य तत्परिग्रहः श्रूयत इत्यर्थः । वागादीनामनुपास्यत्वेनिश्चयानन्तरमित्यशब्दार्थः । आसन्मयासे भवं मुखान्तर्विलस्यं प्राणं मुख्यप्राणाभिमानिनीं देवतामिति यावत् । उद्गीथमाह्वानमुक्तोद्गीथाध्यायं कथयति—तथेति । तत्तन्त्रान्योन्याभिभवतामके संशये देवाः पूर्ववदुद्गीथलक्षितं कर्माजसुरा-दृतवन्तः । अनेन कर्मेणानसुरास्त्राभावाकिकेन्द्रियवृत्तिलक्षणानसिभविष्याम इत्यभिप्रेत्य कर्माजस्रवन्त इत्यर्थः । तथैवदुद्गीथमाह्वान-वदेवेत्यर्थः । आख्यायिकैव ह्युता न विद्याविधिरित्याशङ्का शङ्काणाध्याययोर्विवक्षिततमर्थाह—उभयत्रेति । शाखाद्वयस्योद्गीथविद्यां विषयमुक्त्वा विचारवीजं संशयमाह—तत्रेति । भेदाभेदमानाभ्यां तमेव विशदयति—किमिति । विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । पूर्वत्राख्याविशेषाद्वैक्यमुक्तं तदवाप्युद्गीथविधेस्ताख्याविशेषाद्वैक्यमित्यर्थः । अत्र चोपास्तिभेदोक्तत्वा वाग्यार्थमीदृशेति वि-रूपणत्वादादिसंततयः । पूर्वपक्षे गुणोपसंहारः सिद्धान्ते तदसंयति फलभेदः । अन्यथात्वमित्यादिसैद्धान्तिकी शङ्कां व्याकुर्वन् पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । प्रक्रममेवादित्युक्तं न्यूनकम्—अन्यथा हीति । कथमुभयत्र प्रक्रमस्यान्यथात्वं, तत्राह—त्वमिति । उद्गीथस्येति । सर्वसा भक्तेरिति यावत् । उद्गीथत्वेनेति । तदवयवो योऽयमोकारस्तथात्वेनेत्यर्थः । उद्गानकर्ता प्राणो वाजसनेयके भ्येतत्वेनोच्यते । छान्दोग्ये लोकारः प्राणदृष्ट्योपास्य इहः । तथाच कर्तृकर्मणोर्भेदात् विद्यैक्यमिति फलितमाह—तदिति । वदुत्तर-

नैष दोषः । न हेतावता विशेषेण विधैकत्वमपगच्छति । अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—देवासुरसंप्राप्तोपक्रमत्वमसुराख्ययाभिप्राय उद्गीथोपन्यासो वागादिसंकीर्तने तन्निन्दया मुख्यप्राणव्याप्राश्रयस्तद्गीयांश्चासुरविध्वंसनमश्मलोद्दिग्दर्शनेनेत्येवं बहुवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतम्—‘एष उ वा उद्गीथः’ (बृ० १।३।२३) इति । तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् । तस्माच्च विधैकत्वमिति ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विधैकत्वमत्र न्याय्यं विद्याभेद एवात्र न्याय्यः । कस्मात् । प्रकरणभेदादिति । प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथाहि—इह प्रक्रमभेदो दृश्यते । छान्दोग्ये तावत्—‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ (छा० १।१।१) इत्येवमुद्गीथावयवस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानं तत्र कृत्वा ‘अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति’ (छा० १।१।१०) इति पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोकारमुत्तुत्य देवासुराख्यायिकाद्वारेण तम् ‘प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे’ (छा० १।२।१२) इत्याह । तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकला भक्तिरभिप्रेयेत तस्याश्च कर्तोद्गातृत्विकतत् उपक्रमश्चो-

भाष्यरत्नप्रभा

अल्परूपभेदो न विधैकविरोधीत्युक्त्यायेन पूर्वपक्षी परिहरति—नैष इति । असुराख्याभिप्रायः असुरजयार्थं संवादः, यथाहमानं प्राप्य लोष्टो विध्वंसते तथा प्राणं हन्तुमागता असुरास्तस्य वीर्येण स्वयमेव ध्वस्ता इति श्रुतमुभयत्रेत्यर्थः । अल्परूपभेदमङ्गीकृत्यापि विधैक्यमुक्तं सोऽपि नास्तीत्याह—वाजेति । उद्गीथकर्तृरूपत्वेन प्राणस्योभयत्र श्रुतत्वादेकत्र श्रुतं कर्तृत्वमप्युभयत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ बहुविरुद्धरूपभेदात् न विधैक्यमिति सिद्धान्तयति—न वेति । अक्षरं विशिनष्टि—उद्गीथमिति । तदवयवमित्यर्थः । पृथिव्यादिरसानां रसतमं आहारः, आसिः समुद्धिरिति गुणानुसङ्गा गुणव्योक्तारे प्राणदृष्टिविधानायाख्यायिका प्रस्तुतेत्याह—रसतमेति । ननु वाजिवाक्यैकवाक्यत्वाच्च छान्दोग्योपक्रमस्यमुद्गीथपदं संपूर्णसामभक्तिपरमस्तु, प्राणमुद्गीथमित्यत्राप्युद्गीथकर्ता प्राण उपास्य इति व्याख्यायतामित्यत आह—तत्र यद्युद्गीथेति । आकारोपास्त्युपक्रममङ्ग उद्गीथपदं कर्तृलक्षणा चेति दोषद्वयं स्यादित्यर्थः । ननु सिद्धान्ते-

भाष्यरत्न

समाधत्ते—नैष दोष इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञा नादप्रत्यभिज्ञायमानं किञ्चिद्विशेषणया नेतव्यम् । न केवलं शाखान्तरे, एकस्यामपि शाखायां दृष्टमेतच्च न तत्र विद्याभेद इत्याह—वाजसनेयकेऽपि चेति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानाप्रवाह्य चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः ॥ ६ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । बहुतरप्रत्यभिज्ञानेऽपि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहारवर्णनादिकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोद्गीथस्य पुनःपुनः संकीर्तनाल्लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणभावाद्विद्याभेद इति राख्यतः । आकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोप-

न्यायनिर्णयः

रूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञानं किञ्चिद्विशेषणया नेयमिति मत्वा समाधत्ते—नेत्यादिना । अविशेषादित्येतद्व्याचष्टे—नहीति । एतावता कृत्विकर्मरूपत्वेनोपास्यत्वं कर्तृत्वेनान्यत्रेत्येतावन्मात्रेणेत्यर्थः । बहुतरविशेषप्रतीतिमेव प्रकटयति—तथाहीति । यथाहमानं पाषाणं प्राप्य रुचालोष्टो विध्वंसत एवं विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुरिति श्रूयत इत्याह—तद्विति । अविशेषाधिकं निगमयति—इत्येवमिति । न केवलं शाखान्तरे रूपभेदो दृष्टः किं त्वेकस्यामपि । तथापि न तत्र विद्याभेदस्तथोभयोरपि स्यादित्याह—वाजेति । प्राणस्योद्गीथत्वमत्रापि श्रुतं चेत्कथमुपासितः, तत्राह—तस्मादिति । उद्गीथत्वेन श्रुतेभ्यत्राविशेषादिकत्र कर्तृत्वं तद्वितरत्रापि लक्ष्यं, तथात्र प्राणस्य कर्तृत्वेन कर्तृत्वेन च ध्यानं शाखादित्यर्थः । उभयत्रापि वेधरूपाविशेषे फलितमाह—तस्माच्चेति ॥ ६ ॥ निषेक्ये पूर्वपक्षे तद्वेदं सिद्धान्तमाह—न वेति । वाशब्दस्यावधारणार्थत्वमुपेत्य प्रतिज्ञां विनयते—नेति । अत्रेति प्रकृतशाखाद्वयोक्तिः । उभयत्रापि प्राणस्योद्गीथत्वतत्कर्तृत्वाविशेषस्योक्त्यादिद्याभेदेन विद्याभेदे संभवति कुतस्तद्वेदोक्तिरिति शङ्कते—कस्मादिति । तत्र हेतुः—प्रकरणेति । शाखाभेदादेव प्रकरणभेदसिद्धेन तस्य धीभेदे प्रयोजकत्वेलाशङ्कानामिदमर्थमाह—प्रक्रमेति । शाखाद्वये तद्वेदं विदुषोति—तथाहीति । छान्दोग्यगतमुपक्रमप्रकारं दर्शयति—छान्दोग्य इति । उपक्रमभावस्यस्यार्थमाह—उद्गीथेति । प्रकरणविच्छेदाभावं वक्तुं तदनुसंधत्ते—रसेति । भूतपृथिव्यौषधिपुरुषवागृक्सत्मानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरात्तरं सारतथोक्त्वा तेषामोकारं रसतमत्वेन निर्दिश्य तमेव पुनराप्तिस्तद्व्याधिर्युगकत्वेनोपदिश्य ध्वंशमाख्यायिकया निर्वाचीयोभोभक्तिरवतारितेत्यर्थः । ननु वाजसनेयके यद्योद्गीथेनाल्लक्षणाभेदेनोद्गीथशब्देन सकला भक्तिरुक्ता त्वं न उद्गीथत्वेनेनापि प्राणत्वेनोद्गातोच्यत एवमोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युपक्रमभावस्योद्गीथशब्देन सकला भक्तिस्तस्याश्च कर्तोद्गाता प्राणत्वेनोच्यतां तथाच प्रक्रामभेदादित्यर्थः, तत्राह—तत्रेति । कृत्विकर्मप्राणत्वेन निरुच्येतेति शेषः । तस्मिन्पक्षे यद्युद्गीथावयवभूतमोकारा-

परुष्येत लक्षणा च प्रसज्येत । उपक्रमानुरोधेन चैकस्मिन्वाक्य उपसंहारेण भवितव्यम् । तस्मादत्र तावदुद्गीथावयव औकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते वाजसनेयके तूद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभावात्सकलैव भक्तिरावेद्यते । 'त्वं न उद्गाय' (बृ० १।३।२) इत्यपि तस्याः कर्ताद्वात-
त्विक्प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरम् । यदपि तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य तदप्युद्गातृत्वैवैव दिदर्शयितितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्येकत्वमावहति । सकलभक्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैषम्यम् । नच प्राणस्योद्गातृत्वमसंभवेन हे-
तुना परित्यज्यत उद्गीथभाववदुद्गातृभावस्याप्युपासनार्थत्वेनोपदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्येणैव
चोद्गातोद्गात्रं करोतीति नास्त्यसंभवः । तथाच तत्रैव श्रावितम्—'वाचा च होव स प्राणेन
चोदगायत्' (बृ० १।३।२४) इति । नच विवक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्यच्छायातुकारमा-

भाष्यरत्नप्रभा

ऽपि तत्पदेऽवयवलक्षणा स्वीकार्या ततो वरं कर्तृलक्षणा श्रुत्यन्तरानुग्राह्यतया चोपसंहारे कर्तृप्राणोपासितिश्रयादुप-
क्रमेऽपि तन्निश्चय इत्यत आह—उपक्रमेति । संदिग्धोपक्रमो हि वाक्यशेषान्निश्चयते । यथा 'अक्ताः शर्कराः'
इत्यज्ञानजन्यसंदेहे 'तेजो घृतम्' इति शेषान्निश्चयः । इह तूपक्रमेऽक्षरस्योपास्यत्वं निश्चितं, तत्समानाधिकरणोद्गीथ-
पदस्यावयवलक्षणा च विनिश्चितेति प्राणमुद्गीथमित्युपसंहारस्तदेकार्थतया नैव इत्यर्थः । एवं छान्दोग्ये औकार उपास्य
उक्त इतरत्र तु प्राण इत्युपास्यभेदाद्विद्यमानेदं इत्याह—वाजेति । यदुक्तं वाजिश्रुतावपि प्राणस्योद्गीथरूपत्वश्रुतेरुपास्यै-
क्यमिति तदुच्यते—यदपीत्यादिना । तत्रोद्गीथ उपास्यतया नोक्तं किंतु प्राणस्योपास्यस्य गुणतयस्यर्थः । किंचोद्गीथ
औकारद्वन्द्वान्तोग्येऽत्र तु भक्तिरित्युपास्यभेद इत्याह—सकलेति । प्राणस्य जडत्वाज्ज्ञातृत्वं किंतुद्गीथत्वमेव वाजि-
भिरपि ग्राह्यमित्येक्यमाशङ्क्याह—नचेति । स उद्गाता वाग्मिषिष्टप्राणेनौद्गात्रं कृतवानिति श्रुतेरसंभवोऽपि नैत्यर्थः ।

भामती

व्याख्याननोद्धारस्य । तथाहि—भूतपृथिव्योषधिपुरुषवायुक्सात्रां पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया सारतयोक्तम् । तेषां सर्वेषां
रसतम औकार उक्तद्वन्द्वान्तोग्ये । नच विवक्षितार्थभेद इति । एकत्रोद्गीथोद्गातारुपास्यत्वेन विवक्षितानेकत्र तदवयव
औकार इति । तथा ह्यभ्युदयवाक्ये इति । एवं हि श्रूयते—'विवा एतं प्रजया पञ्चभिरभयति वर्धयत्यस्य भ्रातृत्वं यस्य
हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेत्ये मध्यमाः सुस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टकापलं निर्वपेये
स्थविश्रान्तानिन्द्राय प्रदात्रे दूर्ध्वधरं ये शोदिश्रान्तान् विण्णवे शिपिविष्टाय श्वते चरम्' इति । तत्र संदेहः—किं कालपराधे
यागान्तरमिदं बोधत उत तेष्वेव कर्मसु प्रकृतेषु कालपराधे निमित्ते देवतापनय इति । एष तावदत्र विषयः—अमावा-
स्यायामेव दर्शकर्मार्थं वैदिकियाभिप्रणयनकिया व्रतादिश्च यजमानसंस्कारः । दध्यर्थश्च दोहः । प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्ति-
रित्यनुष्ठानक्रमस्तात्त्विकः । यस्य तु यजमानस्य कुतश्चिद्धमनिबन्धनाच्चतुर्दशमेवामावास्यातुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा
अभ्युदीयते तत्रेदं श्रूयते—'यस्य हविर्निरुतम्' इति । तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य
पुनस्तदहरेव वेद्युद्धरणदिक्कर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः । तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दशोच्यत
उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधीयत इति । तत्र हविर्भागमात्रश्रवणाच्चहविषानामध्याह्न-
कर्मन्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्यो हवीषि विभजेदिति श्रूयते ततस्तान्येव हवीषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं
गमयितुमर्हन्ति किंतु प्रकृतमेव कर्म तद्विष्कमपनीतपूर्तदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात् । अत्र पुनर्लेधा तण्डुलान् विभजे-
दिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणादनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवतावच्छेदं हविषि देवतान्तरमल्लधा-
नकाष्ठं श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरेयेत् । अपिच प्राप्ति पूर्वसिन्धु कर्मणि द्रष्टस्तण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवता-

न्यायनिर्णयः

ख्यमश्वरं तत्र प्राणदृष्टिरनुष्ठेत्तुपक्रमो बाध्येतेत्यर्थः । चकारो वक्ष्यमाणोपसमुच्ये । यदुद्गीथावयवभूतमोकाराख्यमश्वरं तद्विषयो-
द्गीथशब्दस्योद्गातृत्वान्तिवाभावात्तेनोद्गातृत्वैवत्यमपि ते स्यादित्याह—लक्षणेति । अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यस्य तेजो वै घृतमिति
शेषान्निर्णयवत्प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे इति सकलभक्तिविषयोपसंहारादुपक्रमो नीयतामित्याशङ्क्याह—उपक्रमेति । तस्य संदिग्ध-
वैत्वात्स्यादुपसंहारापेक्षा । प्रकृते तूपक्रमस्यातिस्पष्टत्वाच्चैवमित्यर्थः । ओमित्येतदक्षरमित्यादी तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याह—तस्मा-
दिति । उद्गीथेनालयामेत्यत्रापि तदवयवस्योद्गीथशब्दत्वाद्ब्रह्माश्रयत्वेन प्रक्रमभेदोऽस्तीत्याशङ्क्याह—वाजेति । ओमित्येतदक्षरमित्यु-
पक्रमस्यावयववैत्वात्तदुद्गीथमित्युद्गीथशब्देनावयवो गृहीतः । उद्गीथेनालयामेत्यत्र तु तथा हेत्वदृष्टेः सकलभक्तिविषयत्वमेव तस्येत्यर्थः ।
युक्तमिति हि नोद्गातृरिति धीरिति, तत्राह—त्वमिति । कथं प्राणस्योद्गीथकर्तृत्वमुद्गीथेन सामानाधिकरण्यश्रवणात्ततो नैवेक्यादि-
त्येक्यं, तत्राह—यदपीति । तत्रेति वाजसनेयकोक्तिः । इतश्च नेदं सामानाधिकरण्यं विधैक्यक्षममित्याह—सकलेति । तत्रेति
सामानाधिकरण्यवाक्योक्तिः । अपिरुद्गीथेनालयामेतिवाक्यप्रवृत्तान्तार्थः । वैषम्यमुभयत्र विद्यानानात्वम् । प्राणस्याचेतनत्वाज्ज्ञातृत्व-
मित्याशङ्क्याह—नचेति । असंभवमभ्युपेक्ष्य वाचनिकमुद्गातृत्वमित्युक्तं संप्रत्यसंभवोऽपि नास्तीत्याह—प्राणेति । औद्गात्रमुद्गाता

त्रेण समानार्थैरवमध्यवसातुं युक्तम् । तथाह्यभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च—‘त्रेधा तण्डुला-
न्विभज्जेथे मध्यमाः स्युस्तान्त्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्’ इत्यादिनिर्देशसाम्येऽभ्यु-

भाष्यरत्नप्रभा

यदुक्तं बहुतराणीविशेषादि विवैक्यमिति, तत्राह—नचेति । एकत्रोद्गाता प्राण उपास्योऽन्यत्रोद्गातर इत्यन्तरहोपास-
रूपभेदे स्पष्टे सति बहिरङ्गाधीवादासम्भवात्त्रेण नोपासनैक्यं युक्तमित्यर्थः । वाक्यसाम्यमात्रेणार्थैक्यं नास्तीत्यत्र दृष्टा-
न्तमाह—तथाहीति । ‘वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्षयत्यस्य आतृव्यं यस्य हविर्निरसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यु-
देति त्रेधा तण्डुलान्विभज्जेथे मध्यमाः स्युस्तान्त्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याथे स्थविष्ठास्तान्निद्राय प्रदात्रे
दधंश्चरं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे क्षिपिविष्टाय श्रुते चरम्’ इत्यभ्युदयवाक्यम् । अस्मादर्थः—यस्य यजमानस्य चतुर्दश्यामेवा-
मावास्याभ्यान्वादर्शकमर्थं प्रवृत्तस्य पुरस्तात्पूर्वं हविस्तण्डुलदधिपयोरूपं निरसं दशदेवताभ्योऽभ्यादिभ्यः सङ्कल्पितं
चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदेति तमेतं यजमानं कालव्यत्ययापराधात्तदेव निरसं हविः प्रजादिनार्धयति वियोजयति शत्रुं चास्य
वर्धयति यस्मात्कालप्राप्तमान्यजमानः, ये मध्यमादिभावेन त्रेधा भूतास्तण्डुला दध्यादिसहिता निरुसास्तान्विभजे-
दभ्यादिभ्यो येऽणिरजद्विषांश्च दातृत्वादियुगकाङ्क्षादिभ्यो दशदेवविशेषयो निर्बन्धेदिति दधन् दधति स्थविष्ठप्रष्टु-
लचरं श्रुते दुरधेऽणिष्ठचरमित्यर्थः । अत्र कालपराधे देवान्तरयुक्तं प्रायश्चित्तरूपं दत्ताक्षिजं कर्म विधीयत इति प्राप्ते
तण्डुलत्रेधात्वाद्यनुवादेन विभजेदिति हविषः प्रकृतदेवविधौरोन तस्मिन्नेव दशकर्मणि देवतान्तरसंबन्धमात्रविधानं

आमती

संबन्धश्च विधातव्यः । चरजं चान्न विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् । तथा प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत ।
कर्मान्तरं लघुर्वै शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । दर्शस्तु ह्यन्यते काला-
पराधादिति प्रात उच्यते—न कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । नवैतस्य चार्थ-
प्राप्तेः । अवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान्न विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्तं
तण्डुलानां त्रेधात्वमनूय विभजेदित्येतावदधिष्ठे तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । तण्डुलानिति त्ववि-
वक्षितं हविर्बभूवयत् । तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्वपनीते पूर्ववत् देवतासंबन्धे हविषस्तस्मिन्नेव कर्मण्यप्रत्युहं
देवतान्तरसंबन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथाच ब्रह्मसूत्रेण प्रकृतमुखप्रसन्नविज्ञानात् देवतान्तरसंबन्धेऽपि न कर्मान्तरकल्पना
भवितुमर्हति । तत्रश्च समाप्तेऽपि नैमित्तिकाधिकारसिद्ध्यर्थं तान्येव पुनः कर्मण्यनुष्ठेयानि । नच दधति चरमिति चरस्तु-
मर्थयोर्विधानं तयोरन्यत्रप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथमं पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि तत्राभ्यु-
दयनिमित्ते दधियुक्तानां पययुक्तानां च तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिनिर्वाक्यै-
र्देवतान्तरसंबन्धः कृतः । नच प्रभूतदधिपयःसंसकैरल्पैस्तण्डुलैः पुरोडाशक्रिया संबवति । इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य
प्रथनस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाकोऽपवादाभावात्तथा चार्थप्राप्तश्चोद्यते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम् । प्रकृताधिकारा-

न्यायनिर्णयः

प्राणवीर्येण करोवीलेतदेव कथं, तत्राह—तथाचेति । तत्रैवेत्युद्गीथप्रकरणोक्तिः । उद्गाता प्राणप्रधानया वाचा कृतवानौद्गमिति
श्रुत्यर्थः । यत्तु बहुतराणीविशेषादिवैक्यमिति, तत्राह—नचेति । वाजसनेयके तावद्गीथोद्गातारौ ष्वेयवेनोऽन्येते छान्दोग्ये स्वीकार-
स्तदवयवः प्राणदृष्ट्योपास्य उक्तः । एवं विवक्षितार्थस्यान्तरहोपास्यस्वरूपस्य भेदे गम्यमाने बहिरङ्गाधेवादाविशेषात्त्रैकात्वेन विवैक्य-
मित्यर्थः । वाक्यतादृश्यमात्रेणार्थैक्यं नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—तथाहीति । चतुर्दश्यामेवाभावात्साभ्यान्वा दार्शयं प्रवृत्तस्य यजमा-
नस्य चन्द्रमाः पश्चादभ्युदेति तद्विषयं वाक्यमभ्युदयवाक्यम् । तस्मिन्वाक्ये पशुकामस्येष्टिधियावके च वाक्ये यद्यपि त्रेधा तण्डुला-
न्विभज्जेदितिर्देशस्तुष्यस्तथापि ‘वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्षयत्यस्य आतृव्यं यस्य हविर्निरसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति’
इति कर्त्तातिक्रमापराधेनोपक्रमादभ्युदयवाक्ये नित्ये दशकर्मण्येव पूर्वदेवताभ्यो हविषामपानयनेन दातृत्वादियुगविशिष्टदेवता-
न्तराक्षीकारः । पशुकामवाक्ये च ‘यः पशुकामः स्यात्तोऽमावास्यामिद्वा वत्सानपाकुर्वीत्’ इति नित्यं दशकर्म परिसमाप्य पुनर्दोषार्थं
वत्सापाकरणविधुप्रक्रमात्पशुकामस्येष्ट्यन्तरविधानमुपगतम् । न तु वाक्यद्वये निर्देशस्य सादृश्यमात्रेणार्थैक्यं प्रक्रमभेदादर्थभेद-
मिश्रयात् । तथा प्रकृते शाखाद्वये बहुतरावैवादितादृश्येऽपि पूर्वोक्तप्रक्रमभेदादिभेद इत्युक्तार्थः । एतदुक्तं भवति—‘वि वा एतं
प्रजया पशुभिरर्धयति वर्षयत्यस्य आतृव्यं यस्य हविर्निरसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभज्जेथे मध्यमास्तान्त्रये दात्रे पुरो-
डाशमष्टाकपालं कुर्याथे स्थविष्ठास्तान्निद्राय प्रदात्रे दधंश्चरं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे क्षिपिविष्टाय श्रुते चरम्’ इत्यत्र यस्य यजमानस्य
पुरस्तात्पूर्वं हविर्निरसं देवतार्थं संकल्पितं चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदयेनोदेति तमेतं यजमानं निरसं हविः प्रजादिना विनाशयति शत्रुं
चास्य वर्धयति । तथाचात्रौ चतुर्दश्याममावास्याप्राप्तभागो मध्यमादिभावेन त्रेधाभूता ये तण्डुलान्वाद्यदिभ्यो दशदेवताभ्यो विभ-
जेदित्यत्र च दातृत्वादियुगकाङ्क्षादिभ्यो देवताभ्यो निर्बन्धेदित्येवमर्थानां श्रुतौ किमभ्युदये नैमित्तिकं कर्मान्तरं दशोक्तवते किंवा
दशकर्मण्येव पूर्वदेवतायोगेन देवतान्तरं विधीयत इति संदेहे त्रेधा तण्डुलान्विभजेदिति हविषामेव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात्पूर्व-

पक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः, पशुकामवाक्ये तु यागविधिः । तथेहाप्युप-
क्रमभेदाद्विद्याभेदः । परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परमात्मदृष्ट्याध्याससाम्येऽपि 'आकाशो
ह्येवंभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' (छा० १।१।१) 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः'
(छा० १।१।२) इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्षयादित्यादिगतहिरण्यमश्रुत्वा-
दिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्विद्यम् । न चेतेरतएगुणोपसंहार एकस्यामपि शाखायां तद्वच्छा-
खान्तरस्थेष्वप्येवंजातीयकेषूपपासनेष्विति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

अथोच्येत संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमत्र न्याय्यमुद्गीथविधेति ह्युभयत्राप्येका संज्ञेति । तदपि नोपप-

भाष्यरत्नप्रभा

न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम् । एवमभ्युदयवाक्ये कालापराधेनोपक्रमादर्शकमप्येव हविषः पूर्वदेवताभ्योऽप-
नयो विद्योगोऽध्यवसितः, पशुकामवाक्ये तु यद्यपि ये स्थविष्ठास्तानमप्ये समितेऽष्टाकपालं निर्वपेये मध्यमास्तान्
विष्णवे क्षिपिषिष्य शूते चरं ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरम्' इति निर्देशोऽभ्युदयवाक्येन समोऽस्ति, तथापि
यः पशुकामः स्वात्सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्वीदिति नित्यं दर्शकर्म समाप्य पुनर्वाहार्थं वत्सापाकरणविध्युपक्रम-
पशुकामस्य यागान्तरविधिरेव नाभ्युदयवाक्येनार्थैक्यमिति तथा प्रकृतेऽपि निर्देशसाम्यं न विधैक्यप्रयोजकमित्यर्थः ।
वत्सानपाकुर्वीन्मातृदेवाद्देशान्तरं नयेदित्यर्थः । सूत्रोक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—परोवरीयस्त्वादिवदिति । पर इति
सकारान्तं परस्मात् परश्चासौ वराच्च वरतर इति परोवरीयानित्येकं पदम् । अनन्तश्च आकाशाख्यः परमात्मा तदृष्ट्या-
त्मन्वन्त्वादुद्गीथस्तथोक्त इत्यर्थः । आकाशात्मना हिरण्यमश्रुत्वरूपात्मना जोद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि विद्याभेदविहापि
भेद इत्यर्थः ॥ ७ ॥ संज्ञैक्यं पूर्वपक्षबीजमुद्गाह्य दूषयति—संज्ञात इति । उपासरूपभेदाद्विद्यानानात्वं यदुक्तं
तच्छ्रुत्यक्षराणुगतं बलवत्, संज्ञा तु पौन्येयी दुर्बलित्यर्थः । संज्ञैक्यं कर्मैक्यव्यभिचारि चेत्याह—अस्ति चेति ।

भामती

वगमबलादस्यापि न्याय्यत्वादिति । तस्मात्तदेवं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धम् । पशुकामवाक्ये लघ्वर्कर्मविधिरभ्युदय-
वाक्यसारूप्येऽपि । 'यः पशुकामः स्वात्सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्वीथे स्थविष्ठास्तानमप्ये समितेऽष्टाकपालं निर्वपेये
मध्यमास्तान् विष्णवे क्षिपिषिष्य शूते चरं ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरम्' इति । अत्र हि अमावास्यामिष्टेति समाप्ते
यागे पशुकामेष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽनुवृत्तेर्वागान्तरविधिरिति युक्तम् । परोवरीयस्त्वादिवत् । यथोद्गीथोपा-
सनासाम्येऽपि आदित्यगतहिरण्यमश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनातः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिद-
मपीति । परस्मात् परो वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः संपन्नः । अत एव अनन्तः । परमात्म-
दृष्टिमुद्गीथे भावयितुम् 'आकाशो ह्येवंभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्' इत्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति ॥ ७ ॥ संज्ञात-
श्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । स्फुटतरं भेदावगमे संज्ञैकत्वं नामेदसाधनमतिप्रसङ्गापातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोचनया

न्यायनिर्णयः

देवताभ्यो हवींषि विभज्येति चाश्रुतेरपनीता हविःषु पूर्वदेवता इति तदवश्येपु तेषु देवतान्तरमलम्भावकाशं छुतं कर्मान्तरमेव गोचर-
येदिति देवतान्तरयुक्तकर्मान्तरं विधिरिति प्राप्ते त्रेधा तण्डुलान्विभज्येदित्यत्र ये मध्यमाः स्फुरित्वादिवाक्यान्तरप्राप्तं त्रेधात्वमनूष विभ-
ज्येदित्यस्यैव विधानात्कालादिविधेयायां मध्यमादिवाक्यभेदेनान्तररूपेण तत्प्रतियोगिनीनां देवतानामेव बुद्धिस्थानां विभागप्रतियोगित्व-
सिद्धेः । तण्डुलशब्दस्य च हविर्मात्रविषयत्वाद्भिषिपयसोरपि पूर्वदेवतातो विभागलभादपनीते पूर्वदेवताके हविषि देवतान्तरस्य साव-
काशत्वात्पूर्वद्रव्यसुखेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानादेवतान्तरसंबन्धेऽपि कर्मान्तरकल्पनानवकाशाभैमित्तिकाधिकारे समाप्ते नित्याधिकारायै
तान्येव कर्माण्यनुयेयानीति नास्ति कर्मभेद इति सिद्धम् । 'यः पशुकामः स्वात्सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्वीथ । ये स्थविष्ठास्तान-
मप्ये समितेऽष्टाकपालं निर्वपेये मध्यमास्तान् विष्णवे क्षिपिषिष्य शूते चरं ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरम्' इत्यत्र तुल्यश्रुत्या
दर्शनामाप्यनन्तरं वत्सापाकरणेन गोदोहनं कृत्वा पूर्वदेवताभ्यो हविर्विभज्य देवतान्तरविशिष्टपशुकामेष्टिविधानात्पूर्वस्य कर्मणोऽन-
नुवृत्तेरभ्युदयवाक्यसारूप्येऽपि यागान्तरविधिस्तथेहापि स्यादिति पूर्वतन्त्रसिद्धं दृष्टान्तं बहिरेवेत्येता सौमं दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—
परोवरीयस्त्वेति । परस्माद्रूपमादेः परोवराच्च तसादेव वरीयान्वरतरोऽयमुद्गीथः स च परमात्मदृष्टिःसंपत्तेरनन्तर इति द्रष्टव्यम् ।
आकाशे चादित्यादी च परमात्मदृष्टेरापोरुद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि परोवरीयस्त्वादित्यगोद्गीथोपास्तिरन्याया च हिरण्यमश्रुत्वादित्यगु-
कोद्गीथोपास्तिसत्येहापीत्यर्थः । दृष्टान्तव्यधिक्यगुणानामन्योत्पन्नोपसंहाराद्विधैक्यमिलाशङ्का—नचेति । पुनरुक्त्या विभागदस्या-
तिस्पष्टत्वं हेतुं मत्वोक्तम्—एकस्यामिति । शाखाभेदाद्भेदमेनापौनरुक्त्येऽपि तात्पर्यमप्येवमुपमेदविशिष्टोपासनेषु नानात्वमि-
त्याह—तद्वदिति ॥ ७ ॥ पूर्वपक्षबीजमुद्गाह्य दूषयति—संज्ञातश्चेति । अनुवादं व्याकरोति—अथेति । अथेति शाखाकल्पयुक्तम् ।
संज्ञैकत्वं विवृणोति—उद्गीथेति । पूर्वसंज्ञातं नञ्शब्दं तच्छब्देन संयोज्य परहरेति—तदपीति । पूर्वसंज्ञोक्तिपरिहारस्य बाध-

द्यते । उक्तं होतत्—‘न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्’ (ब्र० सू० ३।३।७) इति । तदेव कात्र न्याय्यतरं श्रुत्यक्षरानुगतं हि तत्संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यमुद्गीथशब्दमात्रप्रयोगाह्नौ-
क्रिकैर्व्यवहर्तुमिष्यचर्यते । अस्ति चैतत्संज्ञैकत्वं प्रसिद्धमेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेष्वुद्गीथ-
विद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रन्थपरिपठितानां काठक-
संज्ञैकत्वं दृश्यते तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भवतु
संज्ञैकत्वाद्विधैकत्वं यथा संवर्गविद्यादिषु ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

४ अधिकरणम्

किमध्यासोऽप्यवा बाध ऐक्यं बाध विशेष्यता । अक्षरस्यात्र नास्त्वैक्यं नियतं हेत्वभावात् ॥ १ ॥
वेदेषु व्याप्तौ और उद्गीथेन विशिष्यते ॥ अध्यासादौ फलं कल्पं संनिष्ठांशलक्षणा ॥ २ ॥

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ (छा० १।१।१) इत्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये
श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभासनात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति
विचारः । तत्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्ततायामेवान्यतरबुद्धावयव्यतरबुद्धिरध्यस्यते य-
स्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यतेऽनुवर्तत एव तस्मिन्तद्वुद्धिरध्यस्यतेतरबुद्धावपि । यथा नाम्नि ब्रह्मबुद्धाव-
ध्यस्यमानायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्तते । यथावा प्रतिमादिषु विष्णवा-
दिवुद्ध्यध्यासः । एवमिहाप्यक्षर उद्गीथबुद्धिरध्यस्यत उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति । अपवादो नाम
यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः

भाष्यरजप्रभा

किं संज्ञैक्यं सर्वत्राप्रमाणमेव नेत्याह—यत्र त्विति । असति बाधके संज्ञैक्यमपि मानं यथा संवर्गविद्येति संज्ञैक्या-
श्ववशात्तानु तद्विधैक्यं, तथा पञ्चाङ्ग्यादिविधैक्यमित्याद्यसूत्रे दर्शितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् । सामाना-
धिकरण्यं विषयीकृत्य संशयमाह—ओमित्येतदिति । अध्यासादिपदार्थान्व्याचष्टे—तत्राध्यास इत्यादिना ।
बुद्धिपूर्वकभेदोपोऽध्यासः, बाधोऽपवादः, एकत्वं वास्तवाभेदः, विशेषणं व्यावर्तकमिति विवेकः । पूर्वमुद्गातृकर्मा-
त्मकोद्गीथावयवत्वमोक्षारस्य ध्येयस्य विशेषणं सिद्धवत्कृत्य ध्येयभेदाद्विध्याभेदः सिद्धान्तितः स न युक्त इत्याक्षेपसंगत्या
भामती

भेदप्रत्ययोऽन्तराश्रयानपेक्षश्च । संज्ञैकत्वं तु श्रुतिबाह्यतया बहिरङ्गं च पौरुषेयतया सापेक्षं च । तस्मादुर्वर्त्तं नानेदसाधना-
थालमिति ॥ ८ ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् । अध्यासो नामेति । गौणी बुद्धिरध्यासः । यथा माणवकेऽनिरुत्तायामेवं
माणवकबुद्धिर्व्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धिर्व्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति, एवं प्रतिमायां वासुदेवबुद्धिनोत्रि च ब्रह्मबुद्धिस्त-

न्यायनिर्णयः

कलाचोद्योभासोऽयमित्याह—उक्तं हीति । समाख्याविशेषादभेदो गम्यते—रूपभेदाच्च भेदस्तथा सति किमत्र युक्तं, तत्राह—
तदेवेति । रूपभेदस्यान्तराश्रयता बलवत्तरत्वात्संज्ञायाश्च श्रुतिबाह्यतया बहिरङ्गत्वालोपेयतया च सापेक्षत्वेन दुर्बलत्वाद्भूतभेदा-
युक्तं विधानानावश्यकं युक्तमित्यर्थः । कथं संज्ञैक्यं कृत्यक्षरबाधं, तत्राह—उद्गीथेति । संज्ञैक्यादिवैक्ये स्यादतिप्रसक्तिरित्यस्तीत्यादि
व्याकरोति—असि चेति । अपिशब्दोपासमुदाहरणान्तरमाह—तथेति । संज्ञैक्येऽपि न चेतत्रैक्यं तर्हि संज्ञैक्यमुद्गीथशब्दयोऽप्य-
प्रयोजकमित्याह—तथेहेति । कथं तर्हि संज्ञैक्यस्य व्यवभारिते प्रथमसूत्रे तस्यैक्ये हेतुत्वमुक्तमित्याशङ्क्य तुशब्दवृत्तितमर्थमाह—
यथेति । एवंजातीयकः प्रक्रमभेदो वा तत्तुल्यो वेत्यर्थः । असति बलवति बाधके संज्ञैक्यमपि साधकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—
यथेति । आदिपदेन पञ्चासिविधा वैश्वानरविशेषादि गृह्यते ॥ ८ ॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतित्येवोद्गीथविशेषितत्वमोकारस्यापि
सिद्धवत्कृत्य प्रक्रमभेदादिबाधेदमुक्त्वा तमेव विशेषणविशेष्यभावं निरूपयति—व्याप्तेश्चेति । ओमुद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्य-
संघिकरणस्य विषयं दर्शयति—ओमित्येतदिति । विशेषणवधारणकृतं संदेहमाह—अध्यासेति । अत्र च विशेषणविशेष्यभाव-
निरूपणेन विचारस्य बाधयाश्रयीतापनसंक्रान्ततया पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे सामानाधिकरणावयवस्थानध्यवसिताथैवाद्यदप्रामाण्यं
सिद्धान्ते तस्यार्थनिश्चयात्प्राप्तमाप्यम् । कथमेतेषां पक्षाणां प्रतिभानं भेदो वेति तत्राध्यासं व्युत्पादयति—तत्रेति । तेषां मध्ये
योऽध्यासो नाम प्रसिद्धः स व्युत्पाद्यते । गौणी बुद्धिरसावित्युपेत्य व्युत्पादनमभिनयति—द्वयोरिति । कथमन्यतरबुद्धावयवविवर्तितताया-
न्मन्तरबुद्धेरध्यासः स्यात्, तत्राह—यस्मिन्निति । अक्षरतद्वुद्ध्येतदुद्गीथनिर्बलत्वमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह—यथेति । वैदिकदृष्टान्तमुक्त्वा
लौकिकमाह—यथा वेति । विशेषणवधारयन्दाष्टान्तिकमाह—एवमिति । अध्यासपक्षमासाविति शब्दः । अपवादव्युत्पादनं
प्रतिज्ञाय व्युत्पादयति—अपवाद इति । यथेति । यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वस्तुनीत्यर्थः । तत्रापि लौकिकं वैदिकं चोदाहरणमाह—

पूर्वनिविद्याया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति । यथा देहेन्द्रियसंघात आत्मबुद्धिरात्मन्यैवात्म-
बुद्ध्या पश्चाद्भावित्वा 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते । यथा वा
दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्यते । एवमिहाप्यक्षरबुद्धोद्गीथबुद्धिर्निवर्त्यन् उद्गीथ-
बुद्ध्या वाक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं त्वक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । यथा द्विजो तमो
ब्राह्मणो भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्रसङ्ग औद्गा-
त्रविशेषस्य समर्पणम् । यथा नीलं यदुत्पलं तदानयेति । एवमिहाप्युद्गीथो य ऋकारस्तमुपा-
सीतेति । एवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्यावाक्ये विमृश्यमान एते पक्षाः प्रतिभान्ति तत्रान्यतम-
निर्धारणकारणाभावादनिर्धारणप्राप्ताविदमुच्यते—व्यातेश्च समञ्जसमिति । चशब्दोऽयं तुरा-
ब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षाः सावध्या इति पर्थुदस्यन्ते ।
विशेषणपक्ष एवैको निरवध इत्युपादीयते । तत्राध्यासे तावद्या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छ-
ब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत तत्फलं च कल्प्येत । श्रूयत एव फलम् 'आपयिता ह वै का-
मानां भवति' (छा० १।१।७) इत्यादीति चेत् । न । तस्यान्यफलत्वात् । आध्यादिदृष्टिफलं
हि तत्रोद्गीथाध्यासफलम् । अपवादेऽपि समानः फलाभावः । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति
चेत् । न । पुरुषार्थोपयोगानवगमात् । नच कदाचिदप्यौकारादौकारबुद्धिर्निवर्तत उद्गीथाद्भो-

भाष्यरत्नप्रभा

पूर्वपक्षयति—तत्रेति । अत्र पूर्वपक्षे पूर्वोक्तसिद्धान्तासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तस्मिन्बुद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तसूत्रं
व्याचष्टे—चशब्द इत्यादिना । पक्षत्रयस्य दुष्टत्वं प्रतिज्ञायाध्यासपक्षे दोषमाह—तत्राध्यास इति । यस्योद्गीथस्य
बुद्धिरोद्धारोऽध्यस्यते तद्वाचकोद्गीथशब्दस्योद्धारो लक्षणा स्यात्तद्बुद्धिविषयत्वगुणपरत्वात्तथा संबन्धोऽप्यसिद्धः कल्प-
नीयः, प्रतीकोपास्येः तद्वाचक इत्यस्यमिति गौरवं स्यादित्यर्थः । फलं न कल्प्यमिति शङ्कते—श्रूयत इति । आध्या-
दीति । 'ओद्धार आसिः समुद्धिरिति' 'य उपासे स कामानामोति' इति श्रुतं फलं नाध्यासस्येत्यर्थः । उद्गीथोद्धारयोर-
न्यतरबुद्ध्यन्यतरबुध्यपवादमङ्गीकृत्यान्यतरमिथ्याबुद्धिनिवृत्तिवैफल्यमुक्तं संप्रत्यन्यतरबुद्धेरभ्रान्तिवत्तापवाद इत्याह—
नच कदाचिदपीति । आन्तिश्रेयं निवर्तत न तु निवर्तत इत्यभ्रान्तिरित्यर्थः । किंच तत्त्वबोधकाद्वाक्यान्त्यपवादो

भामती

योद्धार उद्गीथबुद्धिव्यपदेशाविति । अपवादैकविशेषणानि चोक्तानि । एकाथेऽपि च शब्दद्वयप्रयोगो हृदयते । यथा वैश्व-
देव्यामिक्षा विज्ञानमानन्दम् । व्याख्यायां च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करी पिकः कोकिल इति । विमृश्या-
नव्यवसायलक्षणं पक्षं गृह्णाति—तत्रान्यतम इति । सिद्धान्तमाह—इदमुच्यते—व्यातेश्च । प्रत्यनुवाकं प्रत्यनुवसु-
पक्रमे च समाप्तौ चोकारः सर्ववेदव्यापीति किंगतोऽयमौकारस्तत्तदास्यादिगुणविशिष्टतस्मै तस्मै कामावास्यादिफलायोपास्यले-

न्यायनिर्णय

यथेत्यादिना । पूर्ववदार्थान्तिकमाह—एवमिति । इतिशब्दोऽपि पूर्ववत् । एकत्वपक्षं स्पष्टयन् स्पष्टयति—एकत्वं त्विति । विशेष-
णपक्षं प्रकटयति—विशेषणमिति । ग्रहणप्रसङ्गं ध्येयत्वेन स्वीकारप्रसक्ताविति यावत् । उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।
पक्षचतुष्टयं व्युत्पादितमुपसंहरति—एवमिति । अध्यासादिषु दृष्टेष्वनध्ववसावपक्षं पूर्वपक्षवित्वा सिद्धान्तमाह—तत्रेत्यादिना ।
सूत्रस्यचशब्दस्य समुच्चयाद्यर्थोभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्याचष्टे—चशब्द इति । पक्षव्यावृत्तिमेव प्रकटयति—तदिति । तत्र
सामानाधिकरण्यावाक्ये चतुष्टयपक्षेषु दृष्टेष्विति यावत् । व्यावर्त्ते पक्षत्रये विशेषणपक्षस्य प्रवेष्टं निषेधत्वादेवं पक्षमाह—विशेषणेति ।
कथं त्रयाणां पक्षानां सावधत्वं तत्राध्यासस्य सावधत्वं साधयति—तत्रेति । उद्गीथबुद्धेरुद्धारोऽध्यासेऽक्षरशब्दस्योद्गीथे तस्मिन्ना-
क्षरबुद्धेरध्यासे सत्युद्गीथशब्दस्याक्षरे लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या तेन नाध्यास इत्यर्थः । तत्रैव दोषान्तर-
माह—फलं चेति । तत्कल्पनानमृष्यत्राह—श्रूयत इति । तस्याध्यासफलत्वाभावोन्वैयमित्याह—तत्रेति । श्रुतस्य फलस्या-
न्यफलत्वेनैव व्यनक्ति—आध्यादीति । नच तस्योभयफलत्वमाश्यादिदृष्टिं विधातुमोमितेतदक्षरमिति वाक्येन विशिष्टप्रणवायेन
पृथगुपास्तिविश्वमुपगमादिति भावः । अपवादपक्षं गृह्णाह—अपवादेऽपीति । अध्यासं दृष्टान्तशितुमपिशब्दः वाक्यशेषस्यैव
फलं नाध्यासस्य नापवादस्यापि स्यादिति शोषास्तिर्लब्धत्वादित्यर्थः । फलाभावासिद्धिं शङ्कते—मिथ्येति । तस्मिन्नुत्पात्तात्मनि कर्तृत्वा-
धननैतिवृत्तिरानन्दमिन्वक्तृश्च दृष्टः नैवमौकारादुद्गीथोद्गीथबुद्धेरुद्धारो वेतरस्या ध्वंसे काश्चित्पुरुषार्थो दृष्टः । तस्मादेवं फलमित्याह
—नेति । अपवादमुपेत्य वैफल्यं दोषमुक्तवाङ्गीकारं त्यजति—नचेति । उद्गीथबुद्धिरोद्धारोऽपवादपवादिका चेतोऽकारबुद्धिः
स्वविषयादौकाराविवर्तते । औकारबुद्धेरौध्याया मिथ्याधीत्वेन स्वाध्वन्यभिरात् । यदौकारधीरुद्गीथबुद्धेरपवादिका तदापि मिथ्या-
धीत्यादुद्गीथधीः स्वाधीविवर्तते । नचैवं दृष्टमतो नापवाद इत्यर्थः । किंचापवादेनास वाक्यस्य तात्पर्यमुपास्तिपरत्वादित्याह-

द्रीथशुद्धिः । न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम् । उपासनाविधिपरत्वात् । नाप्येकत्वपक्षः संगच्छते । निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यात् । एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् । नच द्वौत्रविषय आध्वर्यवविषये वाऽक्षर ओंकारशब्दवाच्य उद्गीथशब्दप्रसिद्धिरस्ति । नापि सकलायां साम्नौ द्वितीयायां भक्तानुद्गीथशब्दवाच्यायामोंकारशब्दप्रसिद्धिर्येनानतिरिक्तार्थता स्यात् । परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिकुह्यते । व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसज्यीत्यत उद्गीथशब्देनाक्षरं विशेष्यते । कथं नामोद्गीथावयवभूत ओंकारो गृह्येतेति । नन्वसिन्धुपि पक्षे समाना लक्षणा । उद्गीथशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वात् । सत्यमेवमेतत् । लक्षणायामपि तु संनिकर्षविप्रकर्षौ भवत एव । अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा विशेषणपक्षे त्ववयवविचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति संनिकृष्टा । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तमाना दृष्टाः पटुप्राप्तादिषु । अतश्च व्याप्तेः—

भाष्यरजप्रभा

भवति नेदं वाक्यं तत्त्वपरमित्याह—नचेति । घटकुम्भशब्दयोरिबोक्कारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वपक्षं दूषयति—
नापीति । पर्यायत्वमपि नास्तीत्याह—नचेति । परिशिष्टविशेषणपक्षे सूत्रं योजयति—व्याप्तेरिति । 'ओमित्यक्षरमुपासीत' इत्युक्ते सर्ववेदव्याप्योक्कार इहोपासीत प्रसज्येत तन्निरासार्थमुद्गीथावयवत्वं विशेषणं समञ्जसमित्यर्थः ।

भासती

नाधिक्रियत इत्यपेक्षायामुद्गीथपदेनेति विशिष्यते । उद्गीथपदेनोकारावयवघटितसामभक्तिमेदाभिधाभिना समुदायस्यावयवभावात्तुपपत्तेस्तत्संबन्धवयव ओंकारो लक्ष्यते, न पुनरोंकारेणावयविन उद्गीथस्य लक्षणा । ओंकारस्यैवपरिष्ठात् तत्तदुपनिविष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपवाच्यास्यमानत्वात् । दृष्टश्च समुदायशब्दोऽवयवे लक्षणाया यथा प्राप्नो दग्धः पटो दग्ध इति तदेकदेशदाहे । अध्यासे तु लक्षणा फलकल्पना च । तथा हि आत्मादिगुणकप्रणवोपासनादिदुमुद्गीथतोपासनं प्रणवस्यान्यत् । नचात्रात्मादि उपासनेष्विव फलं श्रूयते । तस्मात् कल्पनीयम् । उद्गीथसंबन्धिप्रणवोपासनाधिकारपरं वाक्ये नार्यदोषः । अपिच गौण्या वृत्तिलक्षणावृत्तिर्बलीयसी लाघवात् । लक्षणाया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तर्भावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य वाक्यार्थेऽन्तर्भावोऽधिकरणतया । गौर्वाहीक इत्यत्र तु गोसंबन्धितत्तन्मूत्रपुरीषादिलक्षणाया न तत्परत्वं गोशब्दस्य । अपितु तत्तत्क्षायव्यवसिततदुपयुक्तवाहीकरपरत्वं गौण्या कृतेर्दोर्बलं तदिदमुक्तं—लक्षणायायामपि त्विति । गौण्यपि वृत्तिलक्षणावयवलाक्षण्येणा । यद्यपि वैश्वदेवीपदमभिधायं प्रवर्तते तथाप्यर्थमेतः स्फुटतरः । आभिधायं पदं हि रूपेणभिधायं प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदं तु तस्यामेव विश्वदेवविशिष्टायाम् । एवं हि

न्यायनिर्णयः

—नचेति । एकत्वपक्षं निराह—नापीति । पिकशब्दस्य कोकिलशब्देन व्युत्पादनवदन्यतरशब्दस्यान्यतरशब्देन व्युत्पादनं फलवदेत्याशङ्क्य संदिग्धार्थतादेरसत्त्वान्मेवमित्याह—एकेनेति । ओंकारोद्गीथशब्दयोर्लक्ष्यार्थत्वादन्त्यतरेण तत्सिद्धेन शब्दान्तरमर्थवदित्यर्थः । किंचैकत्वपक्षे किमुद्गीथस्याक्षरेऽन्तर्भावोऽक्षरस्य वेतरसिद्धिर्निविकल्प्यायं निराह—नचेति । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । उद्गीथशब्दस्याक्षरे तच्छब्दस्य चोद्गीथे प्रसिद्धभावे तयोरेकार्थत्वादिह्यं फलतीत्याह—येनेति । पक्षत्रयं सावधानेनापोष निरवयवं पक्षं गृह्णाति—परिशेषादिति । तत्र सौत्रं पदमादाय विभजते—व्याप्तेरिति । तथापि कथं विशेषणपक्षसिद्धिः, तत्राह—सर्वेति । हेतुमुपासनेनोक्तः । तत्प्रसङ्गे वाक्यशेषविरोधः स्यादिति मत्वा ब्रूते—अत इति । संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदित्युपगमादोंकारस्य विशेष्यत्वं सर्ववेदव्यापित्वाद्गोद्गीथेन विशेषणेन व्यभिचारवारणेऽपि सर्वस्या द्वितीयस्या भक्तेरुद्गीथशब्दित्वात्तात्पर्यवयवे संभावनावादादुक्तमोंकारविशेषणमुद्गीथस्येलाशङ्कावयवलक्षणार्थत्वंलमुद्गीथशब्दस्येलाह—कथमिति । इतिशब्दो वृत्तक्रियापदेन संबध्यते । न चोद्गीथस्यैवावयविनो लक्षणा स्यादोंकारेणावयवेनेति युक्तमोंकारस्योपरिष्ठादितरेण व्याख्यास्यमानतया प्रधानत्वात्तेन भक्तिलक्षणायामुद्गीथपदेन भक्तिविशेषसैवायं व्यभिचाराभावाद्विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । लक्षणाप्रसङ्गाध्यासस्य निरस्तत्वाद्यमपि पक्षो दोषसाम्यादोपादेयः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । उद्गीथशब्दस्यावयवे लक्षणापमङ्गीकरोति—सत्यमिति । अध्यासपक्षवदयमपि तर्हि पक्षो नोपादेयः स्यादित्याशङ्काह—लक्षणायासिति । पक्षद्वये तुल्यायामपि लक्षणायाध्यासपक्षमुपेक्ष्य विशेषणपक्षमाद्रियामहे तत्र लक्षणार्थस्य वाक्यार्थान्वितत्वेन लक्षणायाः संनिकृष्टविषयतया बलीयस्त्वात् । अध्यासे तु गौणी धीरासमित्युक्तत्वात् लक्ष्यमाणगुणवत्येकसिन्धुतरशब्दस्यावसानादलक्षणाया विप्रकृष्टविषयत्वेन दौर्बल्यादित्यर्थः । अध्यासपक्षे लक्षणाया विप्रकृष्टविषयत्वं स्पष्टयति—अध्यासेति । सिद्धान्ते लक्षणायाः संनिकृष्टविषयत्वेन प्रवर्त्तकं प्रकटयति—विशेषणेति । अवयवविचनेन शब्देनावयवलक्षणाया लौकिकसत्ताभावं प्रत्याह—समुदायेष्विति । पटो दग्धो आमो दग्ध इति तदेकदेशदाहेऽपि समुदायशब्दो लक्षणभावयवे प्रयुज्यते तथोद्गीथशब्दोऽपि द्वितीयभक्त्यवयवेऽक्षरे लक्षणाया वर्तित्यन्ते, नचाक्षरस्योद्गीथावयवत्वं तदुपासनं च विशेष्यमिति वाक्यमेतदं । विशिष्टाक्षरानुवादेनोपासनेन तत्तदुपलयास्तत्तत्फलविशिष्टायाः समसोन वाक्येन विधानादिति भावः । उक्तहेतुमुपादेनावशिष्टं सूत्रपदं व्याकुर्वन्विशेषणपक्षस्य निरवद्वत्युपसंहरति—अतश्चेति ॥ ९ ॥ ओंकार

तोरोमस्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवद्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वसिष्ठत्वाद्याहार्यमाहार्यं वैवमित्यतः ॥ उक्तत्वेन परामर्शाद्व्याहार्यमनुकृतिः ॥ १ ॥

प्राणद्वारेण बुद्धिस्थं वसिष्ठत्वादि नेतरत् ॥ एवंशब्दपरामर्शोभोग्यमाहार्यमित्यतः ॥ २ ॥

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तम् । वागाद्योऽपि हि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः । ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः—‘यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽस्मि’ (बृ० ६।१।१४) इत्यादिना । अन्त्येषामपि तु शाखिनां कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु ‘अथातो निःश्रेयसादानम्’, ‘एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः’ (कौ० २।१४) इत्येवंजातीयकेषु प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं न हिमे वसिष्ठत्वादयोऽपि गुणा उक्ताः । तत्र संशयः—किमिमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरञ्जत नास्ये रञ्जिते । तत्र प्राप्तं तावन्नास्येरञ्जिते । कुतः—एवंशब्दसंयोगात् । ‘अथो य एवं विद्वान्प्राणे

भाष्यरत्नप्रभा

अध्यासपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगरूपः संबन्धः कल्प्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा, अवयवलक्षणा तु संनिष्कृष्टा अवयवावयविसंबन्धस्य क्लृप्तत्वात्, पटावयवे द्रव्ये पटो द्रव्य इति लोके प्रयोगाच्च । नामादौ ब्रह्मशब्दस्य त्वगत्वा ब्रह्मबुद्धिप्राज्ञत्वगुणलक्षणाश्रिता तत्र प्रतीकोपासोविधिकृतत्वात् । इह तु प्रतीकोपासिविधिकल्पने आह्यादिगुणोक्तोरे प्राणदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः स्यादतः सर्ववेदव्याख्याकारमिरासेनोक्तोरे प्राणदृष्टिविधानार्थं विशेषणमेव समञ्जसं कल्पनालाघवादिति सिद्धम् ॥ ९ ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे । विषयं वक्तुं संमतमर्थमाह—वाजिनामिति । वाचो वसिष्ठत्वं गुणो वाग्मिनः सुखवासदर्शनात् । चक्षुषः प्रतिष्ठा गुणः चक्षुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । श्रोत्रं संपदुणकं श्रवणात्सर्वार्थसंपत्तेः । मन आगतनत्वगुणं तस्य बुद्धिद्वारा सर्वभोग्याश्रयत्वात् । ते च गुणाः प्राणस्य श्रैष्ठ्यं निश्चित्य वागादिभिस्त्रिभिर्निरर्पिता इति शाखाद्वयसंमतोऽर्थः । विषयमाह—अन्येषामित्यादिना । निःश्रेयसस्य श्रैष्ठ्यस्यादानं निर्धारणं प्रस्तूयत इत्यर्थः । देवता वागाद्योऽहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाद्येत्यर्थः । एवंशब्दाच्छ्रेष्ठगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह—तत्रेति । गुणानामनुपसंहारोपसंहारायैव पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । उद्गीथत्वविशेषणादोक्तारस्य सर्ववेदव्याप्तिव्यावृत्तिवत्प्रकृतगुणमात्रमाह कैवंशब्दाच्छास्त्रान्तरगुणव्यावृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तत्र प्राप्तमिति । यथा वागादिभ्यः

भामती

विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्यैकार्थ्ये । नच व्याख्यानमुभयोरपि प्रसिद्धार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतितरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे । एवंशब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शात्शास्त्राच्छब्दोपस्थापितस्य च संनिधानाच्छास्त्रान्तरगतस्य चानुक्रमतया (?) संनिधानाभावान्न कौषीतकिप्राणसंवादावाक्ये प्राणस्य वसिष्ठत्वादिविशेषणरूपास्यत्वमपि तु श्रेष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणैति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—सत्यं संनिहितं पराश्रयति एवंकारो न तु शब्दोपात्तमात्रं संनिहितम् । किंतु यच्छब्दादिहितार्थान्तरातीयकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ संनिहितं संनिहितमेव । यथा ‘यस्य पर्णमयी

न्यायनिर्णयः

स्योद्गीथगुणकस्यैवोपास्यतेत्युक्ते प्राणस्यापि तत्तदुक्तगुणमात्रस्यैव तत्र तत्रोपास्यतेत्याशङ्क्याह—सर्वेति । विषयं वक्तुमविगीतमर्थमाह—वाजिनामिति । शाखाद्वयेऽपि संमतमर्थान्तरमाह—वाग्मिति । सा हि वसिष्ठत्वगुणा वाक् । वाग्मिनो हि लोके बुद्धिनो वसन्ति । चक्षुष्य प्रतिष्ठागुणं चक्षुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । संपदुणं श्रोत्रम् । तद्वत् एव अवगाथावधारणकर्मसंपत्तिदर्शनात् । आयतनगुणं मनः । भोग्यानां तत्र बुद्धिद्वारा निधानादित्युभयपक्षे श्रुतमित्यर्थः । तत्र तर्हि बहूनामुपास्यतेऽप्येताश्चाह—ते चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणाधीनत्वसिद्धेर्वागादिसिद्धेः प्राणे स्वगुणा वागादिभिरर्पिता इत्यर्थः । शाखान्तरेऽपि संमतमर्थमाह—अन्येषामिति । निःश्रेयसं श्रैष्ठ्यं तस्यादानं निर्धारणं तदन्तरेणोपास्यतेऽयोगात्तद्वस्तुतमपिकृतमित्याह—अथेति । एता ह वै देवता वागाद्यभिमानिन्योऽहंश्रेयसे स्वकीयश्रेष्ठत्वायेति यावत् । अविगीतमर्थमुक्त्वा विगीतमर्थमाह—न स्वेति । एवंशब्दाच्छ्रेष्ठत्वादिगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च वसिष्ठत्वादिगुणेषु संशयमाह—तत्रेति । कस्मिदिति वाजसनेयकच्छास्त्रोक्तोपासितः । अन्यत्रेति कौषीतकिप्रभृतिशाखोच्यते । अत्र च वसिष्ठत्वादियुगोपसंहारद्वारा वाक्याधीनोद्गीथेरेव निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यथाश्रुति गुणव्यवस्था । सिद्धान्ते गुण्यनुपरोधादव्यवस्थेति मत्स्या पूर्वपक्षयति—तत्रेति । विवैक्यावदुमानानुपसंहारे कथमनुपसंहारः स्यादिति शङ्कते—कुत इति । ॥ १० ॥ कारस्य सर्वत्र प्राप्तादुद्गीथविशेषणादन्यत्रावृत्तिवदेवं विद्वानिति संनिहितालम्बनादेवंशब्दादसंनिहितस्य विवैक्याद्वाराऽनुमितस्य वसिष्ठत्वादेर्वावृत्तिर्हेत्याह—एवंशब्देति । यथा प्राणो वागादिभ्यः श्रेष्ठः सिद्धस्तथा प्राणं श्रेष्ठगुणं विद्वान्भ्यः

निःश्रेयसं विदित्वा' इति तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते । एवंशब्दश्च संहिता-
चलम्बनो न शास्त्रान्तरपठितमेवंजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेद्यितुम् । तस्मात्स-
प्रकरणस्यैव गुणैर्निराकाङ्क्षत्वमिति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—अस्येरन्निमे गुणाः कचिदुक्ता
वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि । कुतः—सर्वाभेदात् । सर्वैरेव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिधं प्रत्यभिज्ञा-
यते । प्राणसंवादादिसारूप्यात् । अमेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्र ना-
स्येरन् । नन्वेवंशब्दस्तत्र तत्र भेदेनैवंजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तम् । अत्रो-
च्यते—यद्यपि कौपीतकिब्राह्मणगतैर्नैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितमसं-
निहितत्वात्तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन तत्संशब्दितमिति न पर-
शाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावरुद्धं गुणजातं स्वशाखागतद्विषिष्यते । न चैवं सति श्रुतहानिर-
श्रुतकल्पना वा भवति । एकस्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति गुणवतो
भेदाभावात् । नहि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरं गतस्तद्देश्यैरविभा-
वितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथाच तत्र परिचयविशेषांशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा
विभाव्यन्ते । एवमभियोगविशेषाच्छास्त्रान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शास्त्रान्तरेऽप्यस्येरन् । तस्मादे-

आभ्यन्तरप्रभा

प्राणश्रेष्ठं सिद्धमयो तथा य एवं श्रेष्ठगुणं विद्वानुपास्ते स प्राणे श्रेष्ठं विदित्वा श्रेष्ठो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवंजाती-
यकविधैक्यात्प्रासमार्थिकं वसिष्ठत्वादियुगजातमेवंशब्दो न गृह्णाति श्रुतावलम्बित्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—अस्ये-
रन्नि । वाजसनेयिब्राह्मणे तावदेवंशब्देन वसिष्ठत्वादियुगजातस्य प्राणविद्यासंबन्धः सिद्धः सैव विद्या कौपीतकिश्रुतौ
प्रत्यभिज्ञायते, तथाच गुणानां गुण्यविनाभावनाभेदः प्राप्तानामपि श्रुतगुणैरविरोधात्संदेहं श्रुतमार्थं च गुणजातं श्रुत्यर्थोभ्यां
संहितित्वाविशेषात्कौपीतकिगतेनैवंशब्देन पराश्रयत इत्याह—तथापीति । कौपीतकिश्रुतित्यः प्राणो वसिष्ठत्वादि-
गुणकः, श्रेष्ठप्राणत्वाद्, वाजिश्रुतिस्यप्राणवद्विष्यतगुणानुमाने सति श्रुतहातिर्नास्ति, अविरोधादित्युक्तं स्पष्टयति—न चैवं

भाष्येति

जुहोमैवति' इत्यव्यभिचरितकतुसमन्वयया जुहोपस्थापितः कतुः । तस्मादुपास्यफलप्रत्यभिज्ञानात्तदव्यभिचारिणः प्रकारमे-
दस्येहातुकस्यापि बुद्धौ संनिधानात्प्रकृतपरमार्थिनैवकारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौपीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवंकारेण
शक्यते परामर्शम् । तथाप्यभ्युपेक्षापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तम्—तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयि-
ब्राह्मणगतेनेति । श्रुतहानिरिति । केवलस्य श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहित-

न्यायनिर्णयः

कश्चिद्विभूतः सन्नुपास्ते सोऽपि प्राणे श्रेष्ठं विदित्वोपास्यप्राणात्मकत्वप्राप्त्वा श्रेष्ठायान्वितो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवंशब्दसंयोगेऽपि
विधाय वसिष्ठत्वादियुगवत् किं न स्यात्, तत्राह—तत्र तत्रेति । वीरसया तत्तद्विधायप्रकरणमुच्यते । एकत्वाद्विधाय वेद्यार्पके-
णैवंशब्देन शास्त्रान्तरोक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां परामर्शः सादित्वाशङ्काह—एवमिति । शब्दस्य शाब्देनैवानुमानिकादिति संनिहि-
तमिति कुतः शास्त्रान्तरेप्युपधीरित्यर्थः । विधाय निराकाङ्क्षत्वाय शास्त्रान्तरीयमपि युगजातमिह पराश्रयमित्याशङ्काह—तस्मादिति ।
पूर्वपक्षमनुमाय सिद्धान्तप्रसन्नमार्थं प्रतिषां व्याकरोति—एवमिति । कचिदुक्तानां गुणानां गुणानभिधायिशब्दास्परसंहारे सर्वत्र
तत्परसङ्गातकविदेवोपसंहारे निमित्तं दृच्छति—कुत इति । तत्र सौर्षं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—सर्वेति । सर्वोद्ध शाखास्य प्राणान्-
तन्त्येनैव भानमाह—अभिन्नमिति । प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति—प्राणेति । आदिशब्दः श्रेष्ठत्वादिप्राप्ता । ज्ञानैक्येऽपि यथाश्रुति
गुणव्यवसायाशङ्कोक्तम्—अमेदे चेति । गुण्याकृष्टगुणानां व्यवसोक्तिरनुमानविरुद्धेत्यर्थः । पूर्वपक्षवीरमनुयायते—नन्विति ।
अनुमानस्य शब्दविरोधं परिहरमाह—अत्रेति । असंसिहितत्वादेवंशब्देन वसिष्ठत्वादिप्रहायोपानुमानहृल्यविरुद्धेत्वाशङ्काह—
यथापीति । वाजसनेयिब्राह्मणस्येन तावदेवंशब्देन वसिष्ठत्वादियुगजातस्य प्राणवीसंबन्धः सिद्धः सैव कौपीतकिब्राह्मणेऽपि प्रत्यभि-
ज्ञाता तथाच तद्वेत्तापि वसिष्ठत्वादेवंशब्देन शययं परामर्शमुत्प्रेष्यते । शब्दस्य शब्दोक्तमेव संनिहितं न विज्ञातियानुमानसिद्धमित्याशङ्काह—
इति नेति । नहि शब्दस्य शाब्देनेव संनिहितं किंतु शब्दोक्तार्थान्तरीयकतया प्राप्तमपि बुद्धिंश्च शब्दस्य संनिहितमेव
पर्यमसीत्यस्य जुहोपस्थापितकतुवदत्तः संनिध्यविशेषादेवंशब्देन तस्यापि संग्रहसिद्धिरिति भावः । अनुमानतः शास्त्रान्तरीयगुणोप-
संहारे परिगणितत्वं द्रुतं हीतत्वाद्गतानामपि गुणान्तरप्राप्तोपसंहारादित्याशङ्कानुमायाः हृल्यविरुद्धार्थत्वात्नैवमित्याह—नचेति ।
तदेव न्यूनत्वं—एकस्यामिति । उत्तरार्थं दृष्टान्तेन समर्थयति—नहीति । शब्दोक्तान्तरीयकमपि संनिहितमेवेत्युक्तं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति—यथाचेति । देवदत्तैक्यात्तस्मिन्नुद्विष्टे तद्गुणानां बुद्धित्वात्तद्विज्ञानैवशास्यत्वात्तद्विज्ञानेति तद्गुणा अपि तथा भवन्ती-
त्याह—एवमिति । अनुमानस्याविरोधे फलिप्रमाह—तस्मादिति ॥ १० ॥ प्राणस्य सविशेषत्वात्तद्विज्ञानान्तरीयवसिष्ठत्वात्तद्विज्ञानोप-

कप्रधानसंबन्धः धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहृतव्या इति ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

नाहार्या उत बाह्या आनन्दाद्या अनाहृतिः । बामनीसलकामादेरिवैतेषां व्यवस्थितेः ॥ १ ॥

विधेयमानधर्मोणां व्यवस्था स्याद्यथाविधि । प्रतिपत्तिफलानां तु सर्वशास्त्रास्तु संहतिः ॥ २ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरास्तु श्रुतिध्वानन्दरूपत्वं विज्ञानधनत्वं सर्वगतत्वं सर्वोत्पत्त्यसिद्ध्यवञ्जनी-
यका ब्रह्मणो धर्माः कश्चित्केचित्छ्रूयन्ते । तेषु संशयः—किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा यत्र यावन्तः
श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः किंवा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ
प्राप्तायामिदमुच्यते—आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् ।
सर्वोद्भेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्सर्वत्रिकत्वं ब्रह्म-
धर्मोणां तेनैव पूर्वोधिकरणोदितेन देवदत्तशौरोदिनिदर्शनेन ॥ ११ ॥ नन्वेवं सति प्रियशिर-

भाष्यरत्नप्रभा

सतीति । अपरिगणिता अपि गुणाः श्रुता एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । फलितमाह—तस्मादिति ॥ १० ॥
आनन्दादयः प्रधानस्य । ब्रह्मणो ज्ञेयस्यैक्यान्निवेशेष्वप्यत्र संशयमाह—तेषु संशय इति । पूर्वपक्षे सत्यादि-
पदानुपसंहाराद्वाक्यार्थानवधारणं, सिद्धान्ते स्ववधारणमिति फलम् । प्राणस्यसविशेषत्वाद्युक्तः शास्त्रान्तरयवसिष्ट-
त्वाद्युपसंहारः, ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वास्वशास्त्रागतपदैरेव प्रमितिसिद्धेर्बन्धः पदान्तोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन
पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह—इदमिति । आनन्दत्वसत्यत्वज्ञानत्वादिसामान्यानि ब्रह्मणि कल्पिता धर्मोत्तेषां सर्वशास्त्रा-
स्तुपसंहारो नाम तद्वाचकानन्दादिपदानामेकवाक्यतयोच्चारणं आनन्दः सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म शुद्धमद्वयप्रामातेति । तानि
च समानाधिकरणानि पदानि विरुद्धधर्मसंयोगेन सर्वाधिष्ठानभूतामेकमलम्बज्यं लक्षयन्ति । न चैकेनैव पदेन
लक्ष्यसिद्धेः पदानन्तं व्यर्थमिति वाच्यं, एकस्मिन्पदे विरोधाभावेन लक्षणानवतारान् । यद्यपि पदद्वयेऽपि लक्षणा-
न्तरति तथाप्यनन्दो ब्रह्मेत्युक्ते दुःखत्वात्परवन्नाम्निरासेऽप्यसर्वज्ञज्ञाद्विभ्रमो भवेदतत्सन्निरासार्थं सत्यज्ञाना-
विपदाति प्रयोक्तव्यानि । नच अमस्यानवधित्वाद्वाक्यमपर्यवसितं स्यादिति वाच्यम् । सच्चिदानन्दात्मकं सर्वधर्मशून्यम-

भामती

मन्यत् ॥ १० ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य । गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थमिदमधिकरणम् ।
यथैकस्य ब्रह्मणः संयद्ब्रह्मादयः सत्यकामादयश्च गुणा न संकीर्यन् । एवमानन्दविज्ञानलादयो विमुक्तनिस्त्रादिभिर्गुणैः
प्रदेशान्तोर्कैर्न संकीर्यन् । तत्संकरे वा संयद्ब्रह्मादयोऽपि सत्यकामादिभिः संकीर्यन् । नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्त्वे
कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः । राहान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चातुष्टेयतया चाव्यवस्थाव्यवस्थे व्यवतिष्ठते । वस्तु-
धर्मो हि यावद्ब्रह्म व्यवतिष्ठते । नासावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम् । विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतः पुरुषप्रयत्नश्च
यत्र यावद्ब्रह्मविशिष्टे ब्रह्मणि चोदितः स तावत्सेवावतिष्ठते नाविहितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति । तस्य विधितल्लाद्विशेष
व्यवस्थानात् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्त्वात्मतयोका यत्र यत्र ब्रह्म श्रूयते तत्र तत्रानुक्तं अपि लभ्यन्ते । संयद्ब्र-
ह्मादयश्चोपासनाप्रत्यक्षविधिविधया यथाविध्यवतिष्ठन्ते न तु यथावस्थिति सिद्धम् । प्रियशिरस्लादीनां तृप्तास्यलमारोप्य न्यायो
दर्शितः । तस्य (?) तु संयद्ब्रह्मादिरुक्तः । मोदनमात्रं मोदः प्रमोदः प्रकृष्टो मोदस्ताविमौ परस्परप्रापेक्षावृत्तयपचायचयौ
न्यायनिर्णयः

संहारो ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात्तर्ज्ज्वैः स्वशास्त्रागतेरेव प्रमितिसिद्धेर्नान्दानुपसंहारः स्यादित्याशङ्काह—आनन्दादय इति ।
विषयं दर्शयति—ब्रह्मेति । ब्रह्मैक्यनिर्विशेषत्वाभ्यां संशयमाह—तेष्विति । वेद्यमसौभवादेवंशब्दवपवादकादृष्टश्रोत्राग्निर्गो-
गुणोपसंहारः स्यादित्याशङ्का ब्रह्मैक्यादानन्दादीनां सर्वत्रोपसंहारे संयद्ब्रह्मादयोऽपि किमिति नोपसंहारेविलिप्तिरेव पूर्वपक्षयति
—तत्रेति । संयद्ब्रह्मत्वादीनामुपासनायैषुक्तानां यथाविधि व्यवस्था । सत्यादयस्तु वस्तुतत्त्वप्रमित्यर्था यत्र यत्र वस्तुतत्त्वपीतत्र
तत्रोपसंहारेविलिख्यत्वा वाक्याशेषीहेतोरेवत्र निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे सत्याननुपसंहारे तत्त्वप्रमितिः । सिद्धान्ते तदुप-
संहारे तत्त्वप्रमितिसिद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तमाह—इदमिति । शास्त्राग्नेदेनोदितानुदितहोमकार्यताव्यवस्थाविहापि शब्दमेवेन व्यवस्था
स्यादिति शङ्कते—कस्यादिति । पूर्वपक्षे तु मिहाकृत्योपादाहरति—सर्वेति । हेतुमेव विवृणोति—सर्वत्रेति । ब्रह्मणः सर्वत्रैक्ये
फलितमाह—तस्मादिति । धर्मिणः सार्वत्रिकत्वेऽपि धर्मोणां दबाश्रुति व्यवस्था स्यादित्याशङ्काह—तेनेति । सत्यज्ञानादयो मिथो
विशेषणविशेषभूता विरुद्धानुत्पत्त्यादिभिरान्ति निवर्तयन्तः सत्यादिपरापरसामान्याभारभूतामेकामानन्दज्यं लक्षयन्ति । न चैकसा-
देव पदादीदृशं ब्रह्म सिध्यति पदमात्रयोगेन विरोधाभावाद्ब्रह्मणस्तुत्यानात्म्यकोक्ये परान्तरे संसर्गितसमस्तान्तिनिरासवसमर्थं पर-
जातं प्रयोक्तव्यमित्यारोपितान्तिनिवृत्त्यर्थं परशास्त्रीयमपि पदब्रह्मत्रोपसंहारैवमिति भावः ॥ ११ ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मणः सर्व-
श्रेष्ठोपशान्तसत्त्वेनानन्दादिवाग्यिष्टिरस्यलादयोऽपि तत्र तत्र प्रत्यक्षेणो ज्ञेयानन्दादयोऽपि सार्वत्रिका न स्युरिति शङ्कते—तन्मिति ।

स्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्यन् । तथाहि—तैत्तिरीयक आनन्दमयमात्मानं प्रक-
म्यान्नायते—‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा ।
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ (तै० २।५) इति । अत उत्तरं पठति—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयक आज्ञातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः । यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद
आनन्द इत्येते परस्परपक्षया भोक्तृन्तरापक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयापचयौ
च सति भेदे संभवतः । निभेदं तु ब्रह्म ‘एकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इत्यादिश्रुतिभ्यः । न
चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेत इत्युपदिष्टमस्माभिः ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’
(बृ० सू० १।१।१२) इत्यत्र । अपिच परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते
न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् । ब्रह्मधर्मास्त्वेतान्कृत्वा
न्यायमात्रसिद्धमाचार्येण प्रदर्शितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । स च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु
ब्रह्मधर्मेषूपपासनायोपदिश्यमानेषु नेतव्यः संयद्वादिषु सत्यकामादिषु च । तेषु हि सत्यप्युपा-
स्यस्य ब्रह्मण एकत्वे प्रक्रममेदादुपासनाभेदे सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः । यथा च
द्वे नार्यावेकं नृपतिमुपासते छत्रेणैका चामरेणान्या तत्रोपास्यैकत्वेऽप्युपासनाभेदो धर्म-
व्यवस्था च भवत्येवमिहापीति । उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मणु-
पपद्यते न निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि । अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचिच्छ्रुतानां सर्वत्र
प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

द्वयमविकल्पं ब्रह्माहमिति विशेषदर्शने सर्वत्रमनिरासात् । तच्च विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भवति तावन्मि पदान्युप-
संहतव्यानीति भावः ॥ ११ ॥ ब्रह्मैक्याच्चेदानन्दत्वादिधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिर्हि सगुणब्रह्मविद्यागतधर्मप्राप्तिरपि
स्यादिति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे—प्रियेति । पुत्रदर्शनसुखं प्रियं तद्वातोदिना मोक्षस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद
इत्येवं तारत्पर्यवन्तो धर्मास्त्वद्वये ज्ञेये न प्राप्नुवन्ति तेषामब्रह्मस्वरूपाणां ब्रह्मज्ञानानुपयोगादिति भावः । तेषां ब्रह्म-
धर्मत्वं चासिद्धमस्याह—न चैत इति । ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि तेषां प्राप्तिः स्यादित्यशङ्काह—एवमपीति ।
अज्ञेयत्वादेषां न ज्ञेये ब्रह्मणि प्राप्तिरित्यर्थः । किमर्थं तर्हि सूत्रमिष्यत आह—ब्रह्मधर्मानिति । कृत्वाचिन्ताफल-
माह—स चेति । ज्ञेये ब्रह्मधर्माणामनुपयोगादप्राप्तिरिति न्यायात्संयद्वात्त्वादीनामप्राप्तिरिति सूत्रं व्याख्येय-
मित्यर्थः । ज्ञानानुपयोगेऽपि ध्याने तेषां धर्माणामुपयोगादुपास्यब्रह्मैक्यात्प्राप्तिरन्योन्यविद्यासु स्यादित्यशङ्काह—तेषु
हीति । ध्यानविधिपरतन्त्राणां धर्माणां यथाविधि व्यवस्थेत्यर्थः ॥ १२ ॥ संयद्वात्त्वाद्विधर्मैश्च आनन्दादीनां वैषम्यं

न्यायविवर्णयः

ब्रह्मधर्माणां सर्वत्र संकरे सतीति यावत् । ब्रह्मधर्मैतैव तेषामसिद्धेयाशङ्काह—तथाहीति । सूत्रेणोत्तरमाह—अत इति । तत्र
प्रतिष्ठा विमज्जे—प्रियेति । हेतुं व्याकरोति—तदिति । इष्टवस्तुसामान्यासिद्धतं प्रीतिमात्रं प्रियम् । पुत्रादिविशेषकामकृतो
हर्षविशेषो मोदः । स एव प्रकृष्टः सत्प्रमोदः । सुखसामान्यमानन्द इत्येवमेते परस्परपक्षयोपचयापचयरूपा भोक्तृमेदाच्च तथात्व-
भाजो जीवेषु सुखादिवैविध्यदृष्टेरित्यर्थः । तेषामवैक्यत्वोपलम्भेऽपि किमायातमित्याशङ्काह—उपचयेति । तर्हि ब्रह्मण्यपि
भेदोऽस्तु नेत्याह—निर्भेदं इति । अतो यत्र यत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यं तत्र तत्र प्रियशिरस्त्वादीनां न प्राप्तिरिति शेषः । ब्रह्मधर्मैस्त्व-
मेधामुपेक्षोक्तं तदेव नास्तीत्याह—नचेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे कथं तदधर्माणामेवमब्रह्मधर्मत्वेत्याशङ्कानन्दमयाधिकरणे कृतं सार-
यति—कोशेति । इत्थं प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मवाक्ये न प्राप्तिरित्याह—अपिचेति । अस्तु तर्हि चित्तावतारोपायत्वेनैव सर्वत्र
ब्रह्मवाक्ये तस्याप्तिः, तत्राह—एवमपीति । तेषां ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि न ब्रह्मवाक्ये सर्वत्र प्राप्तिर्दृष्टव्यत्वेनानुपदेशात् ।
अब्रह्मधर्मत्वाच्च । चित्तावतारस्तु तत्र तत्रोक्तैरेव धर्मैः संभवान्नैवामुपसंहारं काङ्क्षतीत्यर्थः । अब्रह्मधर्मत्वेनेधामुपसंहाराशङ्कामावा-
दनर्थकमिदं सूत्रमित्याशङ्काह—ब्रह्मेति । कृत्वाचिन्ताफलमाह—स चेति । तत्रापि ब्रह्मैक्याकामित्यन्योन्यत्रोपसंहारो न स्यादि-
त्याशङ्काह—तेत्याह । तेषां ध्यानार्थमुक्तानां विधिपारतन्त्र्याद्यत्र यावद्गुणविशिष्टतयोपासित्विधीयते तत्र तावतामेव ध्येतवता नान्ये-
षामित्यन्योन्यानुपसंहार इत्यर्थः । उपास्येक्ये कथमुपासित्वेभेदो धर्मभेदो वेत्याशङ्काह—यथाचेति । विध्यधीनेषु धर्मेषु विधिमति-
क्रम्य संकरो नास्तीत्युपसंहृतमितिशब्दः । सगुणवर्तिगुणेऽपि ब्रह्मत्वविशेषादुपसंहारानुपसंहारव्यवस्था किं न स्यात्, तत्राह—उप-
चितेति । सगुणनिर्गुणयोर्वैषम्यमुक्त्वा सूत्रे विवक्षितं वदन्नुपसंहरति—अतो मेति ॥ १२ ॥ विधिपरतन्त्रेभ्यः सत्यकामत्वादिभ्यो

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे त्वानन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्यं प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

७ अधिकरणम्

सर्वा परम्परशास्त्रेभ्यो पुरुष एव वा ॥ ज्ञेया सर्वा श्रुतत्वेन वाक्यानि सुब्रूहि हि ॥ १ ॥

पुरुषः पुरुषज्ञानं तत्र यत्नः श्रुतो सहायः ॥ तद्दोषाय श्रुतोऽक्षादिवैष एकः पुनस्ततः ॥ २ ॥

काठके हि पठ्यते—‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः’ (क० ३।१०) इत्यारभ्य ‘पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः’ (क० ३।११) इति । तत्र संशयः—किमिमे सर्वे एवार्थाद्यस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्त उत पुरुष एवेभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र तावत्सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । तथाहि श्रूयते—‘इदमस्मात्परमिदमस्मात्परम्’ इति । ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपादयिषितेषु वाक्य-
भेदः स्यात् । नैष दोषः । वाक्यबहुत्वोपपत्तेः बहुन्येव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहुविषया-
न्परत्वोपेतान्प्रतिपादयितुम् । तस्मात्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—पुरुष-

भाष्यरत्नप्रभा

ज्ञानोपयोगित्वादित्याह—इतरे त्विति । सत्यज्ञानानन्दात्मब्रह्मशब्दाः पञ्च सर्वत्रोपसंहृतव्या इति सिद्धम् ॥ १३ ॥
आध्यानाय वाक्यभेदाभेदानवधारणात्संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विद्याभेदः, सिद्धान्ते वाक्यैक्याद्विद्या-
क्यमिति फलम् । पूर्वत्र ब्रह्मस्वभावामानन्दादीनामुपसंहार्याणां ब्रह्मज्ञानफलोपायत्वमुक्तम्, अन्नत्वब्रह्मस्वभावस्यार्था-
दिपरत्वस्यानुपसंहार्यस्य तदुपायत्वमुच्यत इत्येकफलकत्वं संगतिः । तत्परत्वविविशिष्टत्वेनादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां
भेदाद्वाक्यभेदो न दोष इति पूर्वपक्षः । उत्सूत्रसिद्धान्तं प्रतिज्ञाय सौत्रं हेतुं व्याचष्टे—पुरुष एवेति । फलवत्त्वे
सत्यपूर्वत्वात्पुरुषस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वमफलाधीनां परत्वं तु तच्छेपत्वेनोच्यत इत्यर्थः । किंच ‘पुरुषाच्च परं
मानती

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति । किमत्र सर्वेषामेवार्था-
दीनां परत्वं प्रतिपादयितवितुम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम् । तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्व-
प्रतिपादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्परत्वे च संभवति न तत्तदतिक्रमे सर्वेषामेकपरत्वाभ्यवसानं न्याय्यम् । न च प्रयोजनाभावा-
दसंभवः । सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यानप्रयोजनत्वात् । तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृत्युतः । तथाहि
स्थितिः—‘दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं लाभिमानीकाः ॥ बौद्धा दश सहस्राणि
तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥ पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते’ इति ।
प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात्, प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परत्वपरत्वेतानि वाक्यानीति प्राप्त उच्यते—इन्द्रियेभ्यः परा
ह्यर्था इत्येव तावत्संदर्भो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते । तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं
दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्वं सर्वेषाम् । दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविशेषादयम् । तत्त्वज्ञानोदयस्य
विपर्ययोपशमलक्षणत्वेत तत्र तत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम् । नच दृष्टे संभवति अदृष्ट-

न्यायनिर्णयः

वस्तुधर्माणामानन्दादीनां ब्रह्मतत्त्वमित्युपयोगितया यत्र यत्र ज्ञेयं ब्रह्मोच्यते तत्र तत्र प्राप्तिरिति विशेषमाह—इतरे त्विति । सृष्टिं
विशेषं विशदयति—इतरे त्वित्यादिना । ब्रह्मस्वरूपसिद्धयर्थमुच्यमानत्वमेवानन्दादीनां वैषम्याय कथयति—प्रतिपत्तीति । सत्यत्व-
ज्ञानत्वानन्दत्वात्मत्वपूर्णत्वलक्षणः पञ्च पदार्था ज्ञानाधिकारे सर्वत्रोपसंहृतव्या इति वक्तुमिति शब्दः ॥ १३ ॥ ब्रह्मस्वभावभूतोपसंहा-
र्यधर्मोक्त्यनन्तरमस्मावकास्यानुपसंहार्यस्याप्यर्थादिपरत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मप्रमित्युपायत्वं वदति—आध्यानायेति । विषयवाक्यं पठति
—काठक इति । वाक्यभेदाभेदानि धारणेनार्थादीनाधिकृत्य संशयमाह—तत्रेति । विद्याभेदाभेदपरत्वेन वाक्यभेदाभेदयोस्तन्निबन्ध-
नविद्याभेदाभेदयोर्वि चिन्तया वाक्याधीन्येहेतरेव चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विद्याभेदः । सिद्धान्ते तदभेदात्तदभेदो
इत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । तत्र हेतुमाह—तथाहीति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्वेति । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो
दोषोऽन तु वाक्यभेद एवेति समाधत्ते—नेति । उपपत्तिमेवाह—बहूनीति । सर्वेषां प्रत्येकं परत्वोक्तिरफलेत्याशङ्क्य ‘दश मन्वन्त-
राणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः’ इत्यादिस्मृत्येर्भ्यानाद्वारा प्रत्येकं परत्वोक्तिः सफलत्वसिद्धेरपूर्वावैतया च प्रामाणिकस्य वाक्यभेदेऽप्येष्टत्वा-
त्प्रत्येकमर्थादीनां परत्वं प्रतिपाद्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सद्वाद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते—एवमिति ।
पुरुषपरत्वस्य शक्तिविषयस्य तात्पर्यगम्यत्ववदभेदपरत्वानामपि शक्तिविषयत्वादपूर्वत्वाच्च तात्पर्यमेवत्यं किं न स्यादिति शङ्कते—

एव होभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनम् । कस्मात् । प्रयोजनाभावात् । नहीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते भ्रूयते वा । पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थप्राप्तातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः । तथाच श्रुतिः—‘निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते’ (क० ३।१५) इति । अपिच परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविषयमादरं दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वोपरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति—आध्यानायेति । आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनार्थमेव हीदृहाध्यानमुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थं वैयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः । यत्कारणम् ‘एष सर्वेषु भूतेषु गुढोत्तमा न प्रकाशते । दृश्यते त्वष्टया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः’ (कठ० ३।१२) इति प्रकृतं पुरुषमन्वेत्याह । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते तस्यैव च दुर्विज्ञानतां संस्कृत-भक्तिगम्यतां च दर्शयति । तद्विज्ञानार्थं यच्छेद्विज्ञानसी प्राज्ञः’ (कठ० ३।१३) इत्याध्यानं विदधाति । तद्व्याख्यातम् ‘आनुमानिकमप्येकेषाम्’ (ब्र० सू० १।४।१) इत्यत्र । एवमनेकप्रकार-

सात्पर्यप्रस्ता

किञ्चित्सा काष्ठा इति वेदः परमिषेषलिङ्गेन सर्वभावावधित्वलिङ्गेन च पुरुषे तात्पर्यं दर्शयन्पूर्वसात्परस्यापरस्य परत्वोक्तिसदर्थं दर्शयतीत्याह—अपिचेति । अर्थादीनामत्रोक्तिराध्यानाय तत्परत्वसाध्यानपूर्वकं पुरुषदर्शनायैव स्ततः प्रयोजनाभावादिति सूत्रं योजयति—आध्यानायेति ॥ १४ ॥ आत्मत्वादिलिङ्गैश्च पुरुष एव प्रतिपाद्य इत्याह—आत्मशब्दाच्चेति । किञ्च ‘तद्विष्णोः परमं पदं, पुरुषाच्च परं किञ्चित्’ इत्युपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यात्सकलवदेकपुरुषपरत्वैकवाक्यत्वमित्यर्थे सति वाक्यभेदफलभेदकल्पना न युक्ता गौरवादित्याह—अपिचेति ॥ १५ ॥

मानसी

कल्पनां न्याय्या । नच परमपुरुषार्थहेतुपरत्वे संभवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माद्वृत्त्यप्रयोजनवत्त्वात् पुरुषपरत्वं प्रतिपादनार्थोऽयं संदर्भ इति गम्यते । किंचादरादप्ययमेवास्यार्थ इत्याह—अपिच परप्रतिषेधेनेति । नन्वाध्यानविधिर्नास्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेत्यत आह—आध्यानायेति ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च । अनधिगतार्थप्रतिपादन-स्वभावात्तात्प्रमाणानां विशेषतश्चागमस्य, पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वाधारणाद्वस्तुतश्च दुरधिगमत्वादर्थोपीनां च सुगमत्वात्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशयातिशय इवाशयातिशयः । तत्तात्पर्येति यावत् । किञ्च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेव । अर्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण विवक्षिते नापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह—अपिच

न्यायनिर्णयः

कस्यादिति । तात्पर्यमेयत्वनिमित्तफलभावाच्चाधीदिपरत्वानां तन्मेयतेति मत्वाह—प्रयोजनेति । कथं प्रयोजनाभावोक्तिरित्या-शङ्कमानस्यतिरेकसिद्धं शास्त्रसिद्धं वा फलमिति विकल्प्याद्यं निराह—नहीति । द्वितीयं प्रत्याह—श्रूयते चेति । प्रकरणस्यास्य भर्तुपरत्वद्वष्टेपासतिविधिपरत्वयोगात्परमपुरुषार्थहेतुतत्त्वधीपरत्वे च संभवतीन्द्रियाद्युपास्त्वधीनसृष्टितत्त्विकान्तरपुमर्थपरत्वयोगाच्च प्रत्येकमर्थादिपरत्वतिद्विरित्यर्थः । पुरुषस्य परत्वधीरपि न फलवती परत्वधीत्वादधीदिपरत्वधीवदित्यनुमानात्कथं त्वन्मतेऽपि पुरुषार्थहेतुफलत्वमित्याशङ्कानर्थश्चर्यते । तल्लक्षितानवच्छिन्नविद्वानुविषयत्वात्पुरुषपरत्वद्वष्टेन च फलत्वमुपसंसिद्धमित्याह—पुरुषे त्विति । अज्ञानमिध्याधीशान्तेर्दृष्टफलत्वाद्वृत्तेः सत्यदृष्टकल्पना न युक्तेति मत्वाह—दृश्यते इति । विद्वदनुभवे विप्रतिपन्नं प्रति पुरुषपरत्वद्वष्टेर्दृष्टफलत्वे श्रुतिमाह—तथाचेति । इतश्चास्य संदर्भस्य सर्वसात्परत्वेन पुरुषप्रतिपत्तिपरत्वेत्याह—अपिचेति । पुरुषाच्च परमिति निषेधलिङ्गेन सा काष्ठेति काष्ठाशब्देन बाधावधित्वेन परत्वोक्तिलिङ्गेन च पुरुषविषयमादरं तात्पर्यं दर्शयन्वेद इति यावत् । पूर्वोपरप्रवाहोक्तिः पूर्वसात्पर्यसादपरस्यापरस्य परत्वोक्तिः । ध्यानविधेर्हिदाभावात्परपुरुषप्रतिषेधार्थानां वा कथं सूत्रेतित्याशङ्क्य शशवयवं न्याचष्टे—आध्यानेति । निर्गुणब्रह्मप्रतिपत्तिरपि ध्यानार्था ब्रह्ममिति स्वात्सगुणब्रह्ममिति वदित्याशङ्क्य ततस्तु तमित्यादिद्वि-विरोधमाह—सम्यगिति ॥ १४ ॥ सर्वसात्परत्वेन पुरुषस्यैवात्र प्रतिपाद्यत्वे हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । सूत्रस्य चशब्दं व्याकरोति—इतश्चेति । तदेव स्फुटयन्नात्मशब्दं विभजते—यदिति । आत्मनोऽप्रकाशमानत्वं स्वाभाविकमिति शङ्कां व्याकरोति—इत्येते त्विति । तस्यां श्रुतावेव आत्मत्वसाधमाह—प्रकृतमिति । सूत्रगतपञ्चम्या विवक्षिततर्कमाह—अतश्चेति । अनशिष्टपूर्वार्थसाधमाह—तस्येति । उत्तरार्थतात्पर्यमाह—संस्कृतेति । चशब्दश्चित्तं हेत्वन्तरमाह—तद्विति । वागादिनि-यमनमज्ञ मन्त्रे प्रतीतं न तु ध्यानविधिरित्याशङ्क्याह—तद्याख्यातमिति । अज्ञातार्थेनापनस्याभावादागमस्यात्मनश्च श्रुत्यैव दुर्धानत्वोक्त्यैस्तुतश्च तथावात्तर्कानीनां च सुगमत्वात्तेषां परत्वोक्तिरपि तत्परत्वेत्यभिप्रेत्योपसंहारति—एवमिति । उपक्रमोप-

आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु । अपिच 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (क० ३१९) इत्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायासिद्धि-
याद्यनुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमायास इत्यवसीयते ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

आत्मा वा इदमिलत विराट् स्वाद्यवेश्वरः ॥ भूतासृष्टेर्नैश्वरः स्वाद्यवाचनयमादिराट् ॥ १ ॥
भूतोपसंहृतेरीशः स्वाद्वैताधारणात् ॥ अर्थवादी गवायुकिर्नैशात्मत्वं विवक्षितम् ॥ २ ॥
शरीरसम्बन्धेन वा कायवच्छान्दोग्यपट्टयोः ॥ उभयत्र दृष्टवत्त्वं सदात्मन्युपवचकमात् ॥ ३ ॥
साधारणोऽयं सच्छब्दः स आत्मा तत्त्वमित्यतः ॥ वाक्यशेषादात्मवाची तस्माद्वैकमेतयोः ॥ ४ ॥

ऐतरेयके श्रूयते—'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकास्तु सृजा इति' (ऐ० १।१), 'स इमाँल्लोकानसृजतात्मो मरीचीर्मरमापः' (ऐ० १।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं पर एवात्मैवात्मशब्देनाभिलष्यत उतान्यः कश्चिदिति । किं तावत्प्राप्तं न परमात्मै-
वात्मशब्दाभिलष्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात् वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः सुतरां
परमात्मविषयो दृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वाधारणात् । ईक्षणपूर्वकसृष्टवचनान्ध । नेत्यु-
च्यते । लोकसृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या

भाष्यरत्नप्रभा

आत्मगृहीतिः । मिषत् चलत् । लोकानाह—अग्र इति । अग्रः स्वर्गः, मरीचयोऽन्तरिक्षलोकः, मरो मर्त्य-
लोकः, आपः पाताललोक इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य ब्रह्मणि सूत्रात्मनि च प्रयोगात्संशयमाह—तत्रेति । अत्र पूर्वपक्षे
वाक्यस्य सूत्रोपासिपरत्वात्परब्रह्मधर्मोपात्मानन्दादीनामैतरेयकेऽनुपसंहारः, सिद्धान्ते ब्रह्मपरत्वात्पुनरुपसंहार इति फलम् ।
पुरुषवाक्यान्नेदमप्रसङ्गादर्थविवाक्यानां नार्थादिप्रतिपादकत्वमित्युक्तं तद्विहापि प्रजापते रेवो देवा इति पूर्वाग्र्य-
जापतिवाक्यान्नेदमप्रसङ्गादात्मा वा इत्यादिवाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—न परमात्मत्यादिना ।
वाक्यस्य प्रजापतौ तात्पर्यदर्शनादित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य लोकसृष्टवलिङ्गान् प्रजापतौ वाक्यान्वय इत्याह—

आमती

सोऽध्वनः पारमाप्रोतीति ॥ १५ ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । श्रुतिस्त्वयोर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधि-
ष्टिता परमेश्वरितरिष्यमर्कतुर्लोकपञ्चा सेयमिह महाभूतसर्गमनभिधाना प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या
प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वाधारणं चान्वान्तरेश्वरसंबन्धितया गमयति । पारमेश्वरसर्गस्य महाभूताकाशादिलादस्य च तद्वैपरीत्यात् ।
अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाप्रलम्बित चेक्षणम् । अपि नैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकृतैकैव लोक-
सृष्टिरुक्ता । तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते । अपिच ताभ्यो गामानयदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्सात्मपर-
मात्मसु प्रसिद्धाः । ततोऽप्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगश्चात्रापि दृष्टस्सादपरात्माभिलाषोऽयमिति प्राप्त
उच्यते—परमात्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिषु । तस्मादु-

न्यायनिर्णयः

संहारयोरैककृत्यादपि पुरुषपरत्वे तात्पर्यं संदर्भस्य सिद्धमित्याह—अपिचेति । 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'पुरुषाक्ष परं किञ्चिद्'
इत्युपक्रमोपसंहारयोरैककृत्यात्फलमिति सर्वस्यात्मपरत्वे पुरुषस्य प्रतिपाद्ये सत्यवान्तरवाक्यानां तदेकवाक्यतायोगे वाक्यमेवादिकल्पने
गौरवात्परपुरुषपरत्वमेव संदर्भस्येति हेत्वन्तरमेव स्फोरयति—स इति । प्रमितिसितत्वाच्च पुरुषस्यैव प्रमेयत्वेत्याह—किमिति । अर्था-
नामिन्द्रियाकर्षकत्वेन परत्वपरसिद्धान्तमिति सर्वनिष्पन्न्यार्ककत्वेन परत्वं निश्चितमिति मत्वाह—इन्द्रियादीति ॥ १५ ॥ वाक्यमे-
दमथादीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वे प्रत्युक्ते देवादिकर्तृत्वेन प्रकृतापरमहणोऽन्यो लोकलक्षा परो नोपेयो वाक्यमेवप्रसङ्गादित्याह—
आमेति । विषयवाक्यसुद्वारहति—ऐतरेयक इति । आत्मशब्दस्य परत्र सृष्टे च प्रयोगात् विषयीकृत्य संशयमाह—
तत्रेति । आत्मशब्दस्य वाक्यावैश्वान्तोपयुक्तस्य परमात्मविषयत्वोक्ता सत्यत्वादीनां तत्प्रमित्युपयोगिनामुपसंहारसिद्धेरिति पादादि-
गतिः । आत्मशब्दस्यापरविषयत्वे तदर्थप्रमित्यर्थं पूर्वपक्षे सत्याद्यनुपसंहारः । सिद्धान्ते तस्य परविषयत्वे तत्प्रमित्यर्थं तदुपसंहार
इत्यभिप्रेत्य विद्वद्भ्यं पूर्वपक्षयति—किमिति । परशब्दाव्यत्यक्तत्वात्परशब्दाव्यत्यक्तमपि तस्यैव किं न स्यादित्याह—कस्मादिति ।
आत्मविषयवाक्यस्य सृष्टे तात्पर्यात्तद्विधाऽन्नाभीष्टा तत्र गुणोपसंहारोऽस्तीत्याह—आमेत्येति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति ।
सुतरामित्युक्तमेव हेतुद्वयोक्त्या प्रकटयति—प्राप्तिरिति । लोकसृष्टवलिङ्गान्वाक्यान्वयः स्रष्टविषयो न परात्मापणीत्याह—नेतीति ।
प्रदस्यापि लोकसृष्टत्वं सर्वकारणत्वादिति लिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह—परमात्मनीति । तत्कर्तृत्वसर्गस्याकाशादिमहाभूतादिरवाद्यस्य

लोकसृष्टिस्त्विहादाबुध्यते । लोकाश्च महाभूतसंनिवेशविशेषाः तथाचात्मः प्रभृतील्लोकत्वे-
नैव निग्नवीति—‘अदोऽम्भः परेण दिवम्’ (ऐ० १२) इत्यादिना । लोकसृष्टिश्च परमेश्वरा-
धिष्ठितेनापरेण केनचिद्रीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । तथाहि श्रुतिर्भवति—
‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः’ (बृ० १।४।१) इत्याद्या । स्मृतिरपि ‘स वै शरीरी प्रथमः
स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत’ इति । ऐतरेयिणीऽपि ‘अ-
थातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः’ इत्यत्र पूर्वैस्मिन्नप्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां
सृष्टिमात्मनन्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते—‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः’
(बृ० १।४।१) इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणमपि
तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नम् । अपिच ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमा-
नयत्ता अनुवन्नित्येवंजातीयको भूयान्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्ध इहा-
नुगम्यते । तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—पर एवात्मेहात्मश-

भाष्यरत्नप्रभा

नन्वित्यादिना । लोका एव महाभूतानीत्यत आह—लोकाश्चेति । लोकशब्दस्य महाभूतेष्वरूढत्वाद्भौतिका एव
लोकाः । निर्वचनाच्चेत्याह—तथाचेति । अम्भो मरीचीर्मरमाप इति सूत्रयित्वा स्वयमेव श्रुतिव्याचष्टे—परेण दिवं
दिवः परस्तादिवि प्रतिष्ठितश्चन्द्राऽम्भसा व्याप्तो यो लोकः तदम्भः, अन्तरिक्षं मरीचयः, पृथिवी मरः, या अथस्तात्ता
आप इति । ननु लोकसृष्टिरपीश्वरादेवास्तु नेत्याह—लोकेति । पुरुषविधो नराकारः । आत्मा हिरण्यगर्भः, आपिपी-
लिकाभ्यः सर्वमसृजतेत्यर्थः । भूतानां लोकानामित्यर्थः । प्रकरणादपि लोकस्रष्टा प्रजापतिरित्याह—ऐतरेयिणीऽ-
पीति । रेतः कार्यमिति यावत् । ब्रह्मलिङ्गमपि प्रजापतौ योजयति—आत्मशब्दोऽपीत्यादिना । किंच प्रजाः स्रष्टा
ताः प्रति भोगार्थं गामानयल्लोकस्रष्टा तथाऽश्वमानयत् । तास्तु गवाश्चप्राप्त्या न वृष्टास्ततः पुरुषशरीरं आनीते ता अनु-
वर्त्तन्तः सः इति । अयं च व्यवहारो लोकस्रष्टुः प्रजापतित्वे लिङ्गमित्याह—अपिचेति । आत्मशब्दस्य चिदात्मनि
सुख्यत्वात्सुख्यग्रहे बाधकाभावात्तत्त्वैक्षण्यदेवतुल्यत्वात्परमात्मग्रहणमिति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति ।

भामती

तत्तत्स ऐतरेतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणादामेत्यवधारणाच्च । एतदभिसेहितम्—सुख्यं तावत् सर्वात्मैकबलमात्मपद-
ल्लघुत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः । तदस्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । नच महाभूतसृष्ट्यनभिधानेन लोकसृष्ट्य-
भिधानमनुपपत्तिर्धीजम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा क्वचित्तेजःपूर्वकसृष्ट्यभिधानं न विरुध्यते ‘एतस्मा-

न्यायनिर्णयः

चात्तावत्सृष्टेः सूत्रस्य च लोककर्तृकतायाः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्च परगृहीतिरित्यर्थः । लोकशब्देनात्र महाभूतानामेवोक्तः सृष्टिरिहापि
महाभूतादित्वमित्याह—लोकाश्चेति । महाभूतसंनिवेशविशेषे लोकशब्दस्य रूढत्वेऽपि प्रकरणादिह महाभूतानमेव ते
सृष्टेरन्विताशङ्काह—तथाचेति । अम्भो मरीचीर्मरमाप इति सूत्रयित्वा स्वयमेव श्रुतिर्विबुधोति । अदत्तदम्भः परेण दिवं दिवः
परस्तादिव्योऽपिप्रतिष्ठो लोको दिवमर्यादोपरितनल्लोकाश्चान्द्रमसैरम्भोभिर्यथैरम्भःशब्दिता इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सवित्रमरीचिव्याप्ते-
मरीचयः । स्थानमेवादहृत्तः । त्रियन्तेऽस्मिन्भूतानीति पृथिवीलोको मरम् । याः पृथिव्या अथस्तात्ता आपः पातालानि तेषामम्भान्हा-
व्यादिवेद्यापेक्षया लोकिङ्गत्वम् । एवमादिपदेन भौः प्रसिद्धान्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अथस्तात्ता आप इति गृहीतम् । तथापि
सर्मात्मैव स्रष्टा किं न स्यात्, तत्राह—लोकेति । आत्मा हिरण्यगर्भः पुरुषविस्तत्पकारः शिरःपाण्यादिमान्भूतानां स्थूलभूत-
कायैर्वा चराचराणामिति यावत् । प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरित्येतत्प्रकरणमपि भातीत्याह—ऐतरेयिणीऽपीति । नियम्यसृ-
ष्ट्यान्तर्गतमस्येत्युक्तम् । नियम्यसृष्ट्यतिरिक्तेण तत्सृष्टेरकिञ्चित्कारत्वमतःशब्दार्थः । किं तद्वतो यस्य सृष्टिरित्येत्याशङ्काह—प्रजेति ।
रेतो वीर्यं तत्कार्यत्वादेनास्तच्छब्दाः । वातयस्य तापयमाह—ह्यस्येति । उपक्रमोपसंहारस्याभ्यासामब्रह्मश्रुतिभ्यां परस्मिन्प्रमाणे
कुतो लोकस्रष्टृत्वलिङ्गानपरब्रह्मसिद्धिः । श्रुतिभ्यां लिङ्गस्य दुर्बलत्वादित्याशङ्का लिङ्गस्यैव प्राधान्यमिति वक्तुं तयोरन्यथासिद्धिमाह—
आत्मेति । ब्रह्मलोक इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यापि तस्मिन्प्रयोगोऽस्तीति वक्तुमपीत्युक्तम् । एक एवेत्येकत्वावधारणस्य प्रजापतावयोगात्-
रमात्मैवान्मात्मशब्दः स्यादित्याशङ्काह—एकत्वेति । अवधारणस्यैवं संभवेऽपि तस्मिन्निश्चिन्तायोगात्परस्यैवात्रोक्तिरित्याशङ्काह—
ईक्षणमिति । परस्मिन्नसंभावितविशेषदृष्टेरपि सूत्रस्यैवात्मशब्दत्वेत्याह—अपिचेति । ईश्वरो हि करणाभिप्रायीरस्यादिवेदेता वागादिभिः
सह सृष्टार्थास्ताश्च तं प्रति भोगार्थं शरीरमयान्तं स च ताभ्यो गां गोशरीरमथशरीरं पुरुषशरीरं च यथाकर्म यथाश्रुतमानीतार्वा-
स्ततस्ता देवताः सौऽनवीचयार्थतनं यथाचक्षुरादित्यानमसिन्देहे प्रविशेतीति, तदाह—ताभ्य इति । उक्तश्रुत्यर्थं संगृह्णाति—
एवमेति । इहेति चक्षुरात्मनो निवेशः । लिङ्गप्रकरणसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तसूत्रमवगत्य प्रतिज्ञां व्याक-

वदेन गृह्यत इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१।१) इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणम् । यथा चेतस्मिद्धौ किकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' (बृ० १।४।१) इत्येवमादौ 'पुरुषविधः' (बृ० १।४।१) इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते भवेत्तत्र विशेषवत् आत्मनो ग्रहणम् । अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' (ऐ० १।१), 'स इमाँल्लोकानसृजत' (ऐ० १।२) इत्येवमादि । तस्मात्स्यैव ग्रहणमिति न्यायम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयदर्शनाच्च परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहृत्यमिति । अत्रोच्यते—स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणम् । कस्मात् । अवधारणात् । परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमाजसमवकल्पते । अन्यथा ह्यनाजसं तत्परिकल्पते । लोकसृष्टि-वचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनन्तरमिति योजयिष्यामि । यथा 'तत्तेजोऽसृजत' (छा० ६।२।३) इत्येतच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्यनन्तरमित्ययुजमेवमिहापि । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यन्तरेषूपसंहृतव्यो भवति । योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्ताभ्यो गामानयदित्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः । न ह्ययं सकलः कथाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् । ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम् । तथा ह्यम्भःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाश्रयादीनां सृष्टिं सिद्धाकरणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य स एव स्रष्टा 'कथं न्विदं मदते स्यात्' (ऐत० ३।११)

भाष्यरत्नप्रभा

महाभूतसृष्टिपूर्वकं लोकानसृजतेति श्रुतिव्याख्येयेति भावः ॥ १६ ॥ पूर्वपक्षबीजमनूष दूषयति—अन्वयादिति । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इति 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति चोपक्रमोपसंहारस्यात्मब्रह्मश्रुतिभ्यामेकत्वावधारणात्म्य-वेषादिलिङ्गैश्च लोकसृष्टत्वादिलिङ्गावधेन प्रत्यग्ब्रह्म ग्राह्यमिति भावः । स परमेश्वरः । एतमेव सीमानं मूर्धः केश-विभागावसानं विदाम्ये छिद्रं कृत्वा एतया ब्रह्मरन्ध्राख्यया द्वारा लिङ्गविशिष्टः प्रविष्टवानित्यर्थः । मां विना यदि वागा-

भामती

दात्मन आकाशः संभूतः' इति दर्शनात् । आकाशं वायुं सृष्टेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रलयलेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्ध्यर्थमश्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादिले सर्पस्य शैथिल्यमादरणीयम् । अपिच स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणो वेदराशिरेध्ययनविध्यापादि तत्प्रयोजनवदर्थमभिधानो यथा यथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथा तथातुमन्यवेतराम् । यथा चास्य ब्रह्मगोचरले परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्यगोचरले । तदिदमुक्तम्—योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगम इति । नच लोकसर्गोऽपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैवोक्तम् । तस्मादात्मैवाग्र इत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण चेक्षणेन मध्ये परमशौद्रुपरिष्ठाच्च भेदजातं महाभूतैः सहानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठलेन ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलाषलमेवासेति निश्चीयते । यत्र तु पुरुषविधादिश्रवणं तस्य भवेत्तदन्वयपरत्वं

न्यायनिर्णयः

रोति—एवमिति । इहेत्युदाहरणोक्तिः । दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—इतरवदिति । तस्य व्याख्यान्तरमाह—तथाचेति । परस्यैव विश्वसृष्ट्वैः प्रागेकत्वमात्मत्वं च मुख्यं तदस्यानुगुणमुपपत्तौ नान्यत्रानुमेयम् । लोकसृष्टिवचनेऽपि महाभूतसर्गस्य पूर्वसिद्धतायां वक्तुं शक्यत्वादिति सत्त्वा दाष्टान्तिकमाह—तथेति । आत्मब्रह्मशब्दयोरन्यथासिद्धिं प्रत्याह—यत्रेति । सति बाधकेऽन्यार्थत्वेऽपि प्रकृते तदभावात्प्रत्युत साधकस्यैव सत्त्वात्परविषयत्वमेवेत्याह—अत्रेति । ईक्षणपूर्वकसर्गस्य परस्मिन्प्रसिद्धत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १६ ॥ पूर्वपक्षबीजमनूष दूषयति—अन्वयादिति । अनुवादं विभजते—वाक्येति । परिहरामवतारयति—अत्रेति । स्वादिति पदं पूरयित्वा व्याकरोति—भवेदिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । अवधारणं विदुषोति—परमात्मैति । सृष्टग्रहेऽपि स्वविकारापेक्षया तदुक्तमित्याशङ्क्याह—आजसमिति । तदेव व्यतिरेकतः स्फोरयति—अन्यथेति । यच्च लोकसृष्ट्वलिङ्गादपरग्रहणं, तत्राह—लोकेति । श्रुत्यन्तरं तैत्तिरीयादिद्विष्टः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । इहापीलैतरेयोक्तिः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा महाभूतसृष्टिर्त्रोपसंहृतुमशक्या वाक्यभेदादिलाशङ्क्याह—श्रुत्यन्तरेति । नहि तैत्तिरीयादिवाक्यमेतरेयवाक्यं च भिन्नं सृष्ट्यनुवादेनाविकृतब्रह्मविषयत्वाविशेषादित्यर्थः । यत्तु व्यापारवत्त्वात्समुद्र प्रसिद्धव्यापारविशेषस्यात्रानुगम-विशेषवानेवायमासेति, तत्राह—योऽपीति । किंचाफले भेदे वेदसाग्रामाण्याद्ब्रह्मपरत्वे च फलसंभवाच्चदेव विवक्षितमित्याह—नहीति । पौर्वालोचनयापि ब्रह्मपरत्वमेवास्य संशयं त्येत्याह—तथाहीति । स परमेश्वर एतमेव सीमानं मूर्धः केशविभागा-

इति वीक्ष्येदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति—‘स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत’ (ऐ० ३।१२) इति । पुनश्च ‘यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणिनाभिप्राणितम्’ (ऐ० ३।११) इत्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकम् ‘अथ कोऽहम्’ (ऐ० ३।११) इति वीक्ष्य ‘स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्’ (ऐ० ३।१३) इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति । तथोपरिष्ठात् ‘एष ब्रह्मैष इन्द्र’ (ऐ० ५।३) इत्यादिना समस्तमेवजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य ‘सर्वे तत्प्रज्ञानेनं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ (ऐ० ५।३) इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति । तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादम् । अपरा योजना—आत्मगृहीतिरितरवबुद्धतात् । वाजसनेयके ‘कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्यतर्ज्योतिः पुरुषः’ (बृ० ४।३।७) इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति । तथा ह्युपसंहरति—‘स वा एष महाजन आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म’ (बृ० ४।३।२५) इति । छान्दोग्ये तु ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६।२।१) इत्यन्तरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्योदकं ‘स आत्मा तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७) इति तादात्म्यमुपदिशति । तत्र संशयः—तुल्यार्थत्वं किमनयोरान्नानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वादान्नानयोः । न ह्यान्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्नुमाज्ञानतन्त्रत्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते ।

आत्परजप्रभा

दिभिः स्वस्वव्यापारः कृतः, अथ तदाहं क इति त्वंपदार्थं विचार्य स्वयमेतमेव शोभितमात्मानं ब्रह्म ततमं व्याप्तममपश्यत् । तकारलोपश्छान्दसः । प्रज्ञा चिदात्मा नेत्रं नीयतेऽनेनेति नियामकं यस्य तत् प्रज्ञानेनं चिदात्मनियम्यमित्यर्थः । उक्तव्याख्याने गुणोपसंहारस्यास्फुटत्वाच्च पादसंगतिरिति मत्वैव व्याख्यान्तरमाह—अपरेति । उदकं उपसंहारः । सच्छब्दस्यात्मानात्मसाधारण्यत्वंशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे सत्तासामान्ये ब्रह्मात्मत्वसंपदुपाधिः छान्दोग्ये, वाजसुते निगुणविधेति मेद्धान्मिथोगुणानुपसंहारः । सिद्धान्ते तुमयत्र निगुणविवेक्यादुपसंहार इति फलभेदः । पदानां जातौ शक्तिग्रहात्सच्छब्दोऽपि सत्ताजातिवाचीत्युपक्रमस्य निश्चितार्थत्वादसंज्ञातिविरोध्युपक्रमवत्त्वेन

भासती

गलन्तराभावादिति सर्वमवदातम् । अपरः कल्पः । सदुपक्रमस्य संदर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकार्थ्यमाहोदित्यैवेदः । तत्र सच्छब्दस्याविशेषणात्मनि चानात्मनि च प्रवृत्तेर्नार्थत्वं किंतु समस्तवस्तुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रममेदाद्विधार्थत्वम् । स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमादुरोधेन संपत्त्यर्थतया व्याख्येयः । तद्वि सत्तासामान्यं परमात्मतया संपादनीयम् । तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापिलालिखेवं प्राप्त उच्यते—आत्मगृहीतिर्वाजसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात् । अतु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्नीध्यमाया न सत्त्वं सत्त्वं ज्ञातमधातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यालात्तस्मादात्मैव सञ्चिती । अभ्युपेक्षाह । सच्छब्दस्य सत्तासामान्याभिधाधिलात्प्रतिव्यक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युप-

न्यायनिर्णयः

वसानं विदार्य च्छिदं कृतैतया द्वारा ब्रह्मरन्ध्रसंज्ञया शरीरं प्रापद्यत प्राप्तवानिति यावत् । इत्थं ब्रह्मपरत्वमेवासेत्याह—पुनश्चेति । स शरीरे प्रविष्टः परमात्मा तमेव शरीरान्तर्गतं परमात्मानं ब्रह्म ततममेकलकारो छन्दो मन्तव्यस्ततमं व्याप्ततमं यद्ब्रह्म तद्रूपेणैतमात्मानं तमपश्यदित्यर्थः । यतोऽपि वाक्यस्यासि ब्रह्मपरतेत्याह—तथेति । यः शरीरे प्रविष्टः परमेस्वर एष एव परब्रह्मपरमात्मा प्रजापतिः स्वज्ञात्माप्येष एव । प्रज्ञा ब्रह्मत्वान्यं नीयतेऽनेनेति नेत्रं नियन्तु यस्य तत्प्रज्ञानेजम् । प्रज्ञाने तत्सिद्धेविधिप्रज्ञाने प्रतिष्ठितं लोकोऽपि भूरादि-प्रज्ञानेनः प्रज्ञानियन्तुकः । सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोकस्य प्रतिष्ठाऽधिष्ठानम् । तच्च प्रज्ञानं ब्रह्मैवमवधारणमनेका व्याख्याय प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षे विधैक्यगुणोपसंहारनिरूपणात्साध्यान्न साक्षात्पादसंगतिरिति तदर्थं वर्णकान्तरमाह—अपरेति । पूर्वत्र वाक्यैक्यवलादर्थोदितपरत्वं परिलख्य विधैक्यमुक्तम् । इदानीं सिद्धान्तोपक्रमेण वाक्यभेदशङ्काशामाह—आत्मेति । श्रुतिद्वयगतं वाक्यसुशहरति—वाजसनेयक इति । उदाहृतवाक्यं त्वमर्थं तदर्थपर्यन्तं लक्ष्यतौल्यत्र गमकमाह—तथाहीति । तदर्थं त्वमर्थोन्तं लक्ष्यवाक्यान्तरमाह—छान्दोग्ये रिविति । सच्छब्दस्यात्मानात्मार्थत्वाविनिर्णयेन वाक्यद्वये संशयमाह—तत्रेति । अर्थभेदाद्विधाविरोध्या । वाक्याभेदोहोतरेवात्रोक्तिरिति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विधाभेदादुपादुपसंहारः । सिद्धान्ते तदभेदादुपसंहार इति भवार्थभेदाद्विधाभेदः पूर्वपक्षमाह—अतुल्येति । आन्धानवैषम्येऽपि किमिष्येक्यमाद्विधैक्यं न स्यात्, तत्राह—नहीति । तदेव विशदयति—वाजसनेयके चेति । छान्दोग्येऽपि वाक्यशेधादात्माप्यत्वसिद्धौ कथमाज्ञानवैषम्यं कथंतरामर्थभेदः कथंतामं विधानाना-

छान्दोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः । ननु छन्दोगानामप्यस्त्युदकं तादात्म्योपदेश इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उपक्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते—आत्मगृहीतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।१।१) इत्यत्र छन्दो- गानामपि भविनुमर्हतीतरवत् । यथा 'कतम आत्मा' (बृ० ४।३।७) इत्यत्र वाजसनेयिनामा- त्मगृहीतिस्तथैव । कस्मात् । उत्तरात्तादात्म्योपदेशात् । अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् । यदुक्तमुपक्रमान्वयादुपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावाच्चात्मगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति चेत्सोऽभिधीयते स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः । अवधारणात् । तथाहि— 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' (छा० ६।१।१) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञान- मवधार्य तत्संपिपादयिषया 'सदेव-' इत्याह । तच्चात्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते । अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं संपद्येत । तथा प्रागुत्पत्तौरेकत्वावधारणं जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः स्वापावस्थायां च तत्सत्त्वावसंप्तिकथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनःपुनः 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इत्यवधारणमिति च सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेवावधारकत्वे न तादात्म्यसंपादनायाम् । न चात्रोपक्रमतन्त्रत्वोपन्यासो न्यायः । न ह्युपक्रमः आत्मत्वसं- कीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति । सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशेषेण विरुध्यते

भाष्यरत्नप्रभा

तादात्म्योपदेशः संपत्तिपरतया नैव इति पूर्वपक्षनिष्कर्षः । पूर्वत्र वाक्यैक्यादर्थादिपरत्वं स्वत्वा विधेय्युक्तमिह तु सदात्मशब्दाभ्यां जात्यात्मवाचिभ्यामुपक्रमभेदाद्व्याक्यभेदे सति विद्याभेद इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । न चात्मशब्दो जातिवाचकः, आत्मव्यक्त्यैक्याजात्यभावात्किं तु सर्वान्तरवस्तुवाचकः । कल्पितजातिवाचित्वेऽप्युपक्रमभेदः स्फुट एव सत्तात्मत्वयोर्भेदादिति मन्तव्यम् । सिद्धान्त्यति—तथेत्यादिना । उपक्रमान्वयादिति । उपक्रमाधीनत्वादुप- संहारस्त्वर्थः । तच्चावधारणं सत्यदेनात्मगृहीतौ सत्यां युज्यत इत्याह—तच्चेति । सदेवेमेवैलवधारणं, अनेन जीवेनात्मनेति सदेवताकर्तृको जीवस्यात्मशब्देन परामर्शः, सुप्तौ जीवः सता संपन्नो भवतीति कथनं । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति परिचोदना । सदितिपदेन सत्ताश्रय उच्यते न जातिमात्रं, कर्तृवाचिशुभ्रप्रत्ययान्तत्वात् । तथा चोपक्रमे सत्ताश्रयसामान्योक्तौ क आश्रय इत्याकाङ्क्षायां वाक्यशेषादात्मेति सिद्ध्यति इत्याह—नचेति । सच्छब्द-

भामती

संहारानुरोधेन सदेवेत्वात्मन्येवावस्थाप्यते । नीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना न पुनः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोप- संहारो वर्णनीयः । अपिच संपत्तौ फलं कल्पनीयम् । नच सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसंभवः । न खल्वाकारादुक्ते ज्ञाते शिंषापादयस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमेनात्माथैल स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्माथैलमेवेति

न्यायनिर्णयः

त्वमिति शङ्कते—नन्विति । 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति तादात्म्योपदेशमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि तदनुसारेणोपक्रमोऽपि नीयतामिलाशङ्काह—उपक्रमेति । स हि संदिग्धार्थोपसंहारेण नीयते । प्रकृते तु तस्यासंदिग्धार्थत्वात्तदनुसारिण्युपसंहारे प्रतिमायां विष्णुवृष्टिवदात्मनि ब्रह्मवृष्टिरेष्ट्वेल्यर्थः । वाजसनेयिवाक्यं ब्रह्मात्मविद्यार्थं छान्दोग्यवाक्यं त्वात्मनि ब्रह्मवृष्ट्यर्थमिति विषमि- द्युपसंहरति—इति मन्व्यत इति । अनुव्याथेतया विद्याभेदमनूय सिद्धान्तमाह—तथेति । तादात्म्योपदेशस्य गलन्तरमनूय दूषयति—अन्वयादिति । तत्रानुवादं विमजते—यदिति । उपक्रमान्वयात्तत्तत्तत्त्वादुपसंहारसेति यावद् । उपक्रमोऽपि तर्हि सदेवेलवधारणादात्मानमेव गोचरयतीत्याशङ्काह—उपक्रम इति । तस्मादुपसंहारेऽपि न परमात्मतादात्म्यमात्मनो गृह्यते । नहि सच्छब्देनोपक्रमसंश्लेषोन्मथ्यते तस्य तसिन्नप्रसिद्धत्वात् । तथाच सतोऽनात्मनस्तादात्म्यसंपत्तिरात्मनि तत्त्वमसीति विवक्षितेलाह— नात्मेति । परिहारमादत्ते—स इति । तत्र प्रतिष्ठां व्याचष्टे—भवेदिति । अवधारणादिति हेतुं विवृणोति—तथाहीति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सच्छब्देनानात्मप्रदोऽपि सतः सर्वात्मत्वादविरुद्धमिलाशङ्काह—तच्चेति । उक्तमेव व्यतिरेकेण साध- यति—अन्यथेति । प्रकारान्तरेण हेतुं व्याचष्टे—तथेति । एकमेवाद्वितीयमित्येकत्वावधारणम्, अनेन जीवेनात्मनेति जीवस्यात्मशब्देन परामर्शः, सति संपत्तेलादि तत्त्वमात्रावपिबचनं, भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति परिचोदना । हेतुजातस्योक्तस्य फलमाह— इति च सर्वमिति । यत्तूपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेण भाव्यमिति, तत्राह—नचेति । अत्र च्छान्दोग्ये स आत्मेत्यादेरुपसंहारस्येति यावद् । तत्र हेतुः—नहीति । उपसंहारानुसारेणापि तर्हि नोपक्रमो नैयस्तयोर्भिन्नविषयत्वात्, तत्राह—सामान्येति । सच्छब्दस्य सत्तासामान्यत्वात्किन्तेनात्मानात्मसाधारण्यप्राप्तिशेकाङ्क्षायासुपसंहारानुसारेणात्मैव तदर्थं निर्णीयते । संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारसा- विगेषादुपक्रमानुरोधेन्यावत्स्यासंदिग्धोपक्रमविषयत्वादित्यर्थः । उपक्रमभेददुपेक्ष्य श्रुतिद्वयेऽपि वैभेकेन विषय्यमुक्तम् । संप्रत्युपक्रमभेदोऽपि

विशेषाकाङ्क्षित्वात्सामान्यस्य । सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यत्वात्मानोऽन्यः संभवत्यतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारम्भणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः । आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति । आहर पात्रं पात्रमाहरेत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि तदृशं नात् । तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

अनन्यद्वयाचमने विधेये बुद्धिरिव वा ॥ उभे अपि विधीयते द्वयोश्च श्रुतत्वतः ॥ १ ॥

स्युतेराचमनं प्राप्तं प्रायश्चार्यमनूय तत् ॥ अनन्यतामिति प्राणविधेः पूर्वा विधीयते ॥ २ ॥

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमांसाय तस्यैवापो वास आमनन्ति । अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति—‘तस्माद्वा एतदक्षिष्यन्तः पुरस्ताच्चपरिष्टाच्चान्निःपरिदधति’ (छा० ५।१।१९) इति । वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति—‘तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अक्षिष्यन्त आचामन्यशित्वाचामन्येतमेव तदनमनश्च कुर्वन्तो मन्यन्ते’ (बृ० ६।१।१४), ‘तस्मादेवंविदक्षिष्यन्नाचामेदक्षित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनश्च कुरुते’ इति । तत्र त्वाचमनमनन्यताचिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते तत्किमुभयमपि विधीयत उताचमनमेवोतानन्यताचिन्तनमेवेति विचार्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

स्मरमानात्मसाधारण्यमुपेयोलोक्तं तदपि नास्ति आत्मपदवस्तव्यदस्य व्यक्तिवाचित्वाच्चक्षिश्च बाधायोयमा चिदात्मेवेति न वाजिछन्दोगायोरुपक्रमवैषम्यमिहाह—सच्छब्देति । वैषम्यमुपेयाप्याह—आम्नानेति । वाजिवाक्ये त्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यस्य प्रतिपादनं छान्दोग्यवाक्ये तु तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि वाक्यार्थैक्याद्विशेषयमिति फलितमाह—तस्मादिति ॥ १७ ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् । ‘मे किमन्नं किं वासः’ इति प्राणेन पृष्टा वागादयः ऊचुः, ‘यदिदं किं चाश्मभ्य आ कृमिभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वासः’ इति सर्वप्राणिभिर्मुज्यमानं यदिदं प्रसिद्धं श्रुतिपर्यन्तमन्नं तन्प्राणस्य तत्वाज्जमाप आच्छादयमित्युपासकेन चिन्तनीयमित्युच्यते । शाखाद्वयेऽप्यविशेषश्रुतिमुक्तयोर्विशेषश्रुतिभेदमाह—अनन्तरं चेति । तस्मादप्रां प्राणवच्छत्वात्क्षिष्यन्तोऽन्नं कुर्वन्तः श्रोत्रिया एतत्कुर्वन्ति । किं तत्, भोजनापूर्वमूर्ध्वं चाचामनन्तीति यत्तद्विदः प्राणं परिदधन्नाच्छादयन्तीत्यर्थः । पूर्वोत्तराचमनसंबन्धिनीचवस्तुं प्राणवासस्त्वचिन्तनरूपमनन्यताध्यानं कार्यमिति भावः । तत् तस्मादित्युक्तार्थं यतः पूर्वं विद्वांसोऽन्नताप्रागूर्ध्वं चाचामन्त एतमेवानं प्राणं तत्तेनाचमनेनानन्यमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ति, तस्मादेवंविदिदानीतोऽन्युपासक एवं कुर्यादिति वाजिच्छल्यर्थः । अत्रोभयोरप्यपूर्वत्वासंशयमाह—तत्किमिति । सिद्धिश्चसदुपक्रमस्य वाक्यशेषाभिर्ण-
भामती

सिद्धम् । अत्र च पूर्वसिन् पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभावनेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् । विषयमाह—छन्दोगा वाजसनेयिनश्चेति । अननं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमनं कुर्वन्तः । अनन्यताचिन्तनमिति । मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तज्ज्ञानपर्यन्तमिति चिन्तनमुक्तम् । संशयमाह—तत्किमिति । छुररवमात्रे-
न्यायनिर्णयः

नास्तीत्याह—सच्छब्देति । आत्मातिरिक्तस्य सर्वस्यानिर्वाच्यत्वादानामनः सच्छब्दार्थासिद्धेरानन एव तदर्थत्वात्प्रोपक्रममेवोऽस्तीत्यर्थः । यत्तान्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यमनुकूलमिति, तत्राह—आम्नानेति । तद्वैषम्यसार्थभेदेनानवश्यंभावे फलितमाह—तस्मादिति । एवंजातीयकेषु योऽयं विज्ञानमयः सदेव सोम्येदमित्यादिषु प्रतिपादनप्रकारभेदः समानानविशेषो वाजसनेयके वाक्यार्थान्वयित्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यतया वाक्यार्थभेदाभावादेकैतोभयमपि निवेष्टाह—प्रतिपाद्येति ॥ १७ ॥ सिद्धिश्चसदुपक्रमस्य शेषाभिर्णयवदाचामनन्तीति वर्तमानापदेशस्य विधिलसंदेहे शेषादक्षिष्यन्नाचामेदित्यतो विधिपरत्वं निर्णयमित्याह—कार्येति । विषयं वक्तुमविगीतमात्राणं दर्शयति—छन्दोगा इति । यदिदं किंचाश्मभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गभ्यस्तत्तेऽन्नमित्युक्त्वा तस्यैव प्राणस्यापो वासो वदन्तीति यावत् । छन्दोगानामविशेषान्नमुक्त्वा विशेषमात्रानमाह—अनन्तरं चेति । तस्मादप्रां प्राणं प्रति वासोरुपत्तादिति यावत् । अक्षिष्यन्तः श्रोत्रियाः सन्तोऽन्नं कुर्वन्तस्तत्वादेतत्कुर्वन्ति किं तद्विद्वज्जानात्पूर्वमूर्ध्वं चाऽनिः प्राणं परिदधति परिचापयन्त्याच्छादयन्तीत्यर्थः । शाखान्तरेऽपि विशेषमात्राणं कथयति—वाजसनेयिनस्त्विति । यस्याप्राणस्यापो वासस्तस्यादित्यसिद्ध्यर्थे तच्छब्दः । विद्वांसः प्राणविषाजन्तस्तोपां यथेष्टचेष्टानिधेयार्थं श्रोत्रियपदम् । एतमेवानं प्राणं तत्तेनाचमनेनाननं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्तीत्यर्थः । काण्वानामात्राणामविशेषमुक्त्वा मार्गदिनामाह—तस्मादिति । वसात्पूर्वं प्राणविदः स्वयमाचामनन्तः प्राणमननं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादिदानीतोऽपि प्राणविदेनं कुर्यादित्यर्थः । पाठत्रयेऽप्यापातिकमर्थमाह—तत्र चेति । उभयोरपूर्वत्वमुपेयाह—तदेति । किंच वाक्यभेदप्रसङ्गव्या-
वन्त्यतदेवं विधेयमिति कस्यान्तरं द्रष्टव्यम् । द्वितीयमपि विशेषानवधारणाद्वैवा निकल्पयति—उत्तेति । तत्रापि प्रथमश्रुतत्वालोक्य

किं तावत्प्राप्तमुभयमपि विधीयत इति । कुतः—उभयस्याप्यवगम्यमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्बिध्यम् । अथवाचमनमेव विधीयते विस्पष्टा हि तस्मिन्निधिविभक्तिस्तस्मादेवं विद्वत्सिष्यश्चाचामेदक्षित्वा चाचामेदिति । तस्यैव स्तुत्यर्थमनञ्जनासंकीर्तनमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते कार्याख्यानात् । प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्राय-
त्यर्थं स्मृतिप्रसिद्धमन्वाख्यायते । नन्विदं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात् । नेत्युच्यते । विष-
यनानात्वात् । सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसंबद्धं प्रायत्यर्थमाचमनं प्रापयति । श्रुतिस्तु
प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात् । नच भिन्नविषययोः श्रुति-
स्मृत्योर्मूलमूलिभावोऽवकल्पते । नचेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति
शक्यमाश्रयितुम् । पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । अत एव

आभ्यरत्नप्रभा

यवदाचामन्तीति पदस्य विधित्वसंदेहे आचामेदिति वाक्यशेषाद्विधिविनिर्णय इति दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह—किं
तावदिति । ज्ञानसाधनोपासनाङ्गविधिचिचारात्पादसङ्कतिर्बोधा । पूर्वपक्षे प्राणविद्याङ्गत्वेनापूर्वाचमनं विहितमन्य-
त्रोपसंहतव्यमिति फलं सिद्धान्ते तस्याविधेयत्वाङ्गत्वेनोपसंहार इति विवेकः । उभयविधाने वाक्यभेदः सादित्वरूपा
पक्षान्तरमाह—अथवेति । प्रशस्तं हीदमाचमनं यस्मादनेन प्राणमनसं मन्वन्त इति स्तुतिः । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं
विधेयमिति न्यायेन सिद्धान्तयति—एवमिति । प्रयतस्य प्रयत्नवतो भावः प्रायत्वं शुद्धिसदर्थमित्यर्थः । स्मृत्या
शुद्ध्यर्थं कार्यत्वेन विहितसकलकर्माङ्गत्वात् प्राप्ताचमनानुवादेनापूर्वमनञ्जनासंकीर्तनमेव विधीयत इति सूत्रार्थः । स्मार्तमा-
चमनं श्रुत्या नानुष्ठेते किं त्वनया श्रुत्या विहितं स्मृत्यानुष्ठेते इति शङ्कते—नन्विति । श्रुतिस्मृत्योरनयोर्न मूलमूलि-
भावो भिन्नविषयत्वादिति परिहरति—नेति । ‘द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्’ इत्याद्या स्मृतिः । आचमनान्तरविधिसुपेक्ष
मूलमूलित्वं निरस्तं, संप्रति विधिरसिद्ध इत्याह—नचेयं श्रुतिरिति । अत एवेति आचमनविध्यभावादेवेत्यर्थः ।

आमती

णापातत उभयविधानपरं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमालम्बते पूर्वपक्षी—अथवाचमनमेवेति । यथेवमनञ्जनासंकीर्तनस्य किं
प्रयोजनमित्यत आह—तस्यैव तु स्तुत्यर्थमिति । अयमभिसन्धिः—यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यर्थमाचमनमस्ति तथापि
प्राणोपासनप्रकरणेऽविधानात्तदङ्गत्वेनाप्राप्तमिति विधानमर्थैवद्भवति, अतएवद्वन्द्वप्रतिषेध इव स्मार्तं ज्योतिशेऽनप्रकरणे समाश्रितौ
नास्तुतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिशेऽमाङ्गतयाधीनमिति । राद्धान्तमाह—एवं प्राप्त इति । चोदयति—नन्विदं श्रुति-
रिति । परिहरति—नेति । तुल्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नानुल्यार्थयोरेत्यर्थः । अभिप्रायस्य पूर्वपक्षबीजं निराकरोति—न
चेयं श्रुतिरिति । कलर्थपुरुषार्थयोरतएवद्वन्द्वप्रतिषेधयोर्युक्तमपौनरुक्त्यम् । इह तु स्मार्तमाचमनं सकलकर्माङ्गतया विहितं
प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनेत्यर्थम् । नच स्मार्तस्थानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापक-
त्वादितस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति । मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाकरोति—अत एव च नोभयविधानम् ।

न्यायनिर्णयः

प्रथमो विकल्पो दृष्टिविषयसंपादनेनाचमनस्यानञ्जनासंकीर्तनशेषत्वं भवा द्वितीय इति भेदः । अत्र पाठत्रयेऽपि प्राणविद्याङ्गमनञ्जना-
ञ्जितनमकमेव विधेयमिति किन्ताया वाक्यार्थज्ञानसाधनगामित्यात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे द्वयोर्विधेयत्वाद्वाक्यभेदोऽन्यतरविधाव्या-
चमनस्यैव विधेयत्वाद्विशेषविषयस्य तत्सामान्यनोपसंहारः । सिद्धान्ते त्वमनञ्जनासंकीर्तनमेव विधेयत्वाद्वाक्यभेदोऽचमनविशेषस्याविधेयस्य
नोपसंहारिरिच्छाङ्गत्वविशुद्धय पूर्वपक्षमाह—किमिति । गौरवाद्भवविधानमनुकमिति शङ्कते—कृत इति । कर्तव्यत्वेन द्वयोरपि
तात्पर्यगम्यत्वाच्च गौरवमिहाह—उभयस्येति । गम्यमानत्वमात्रेण तात्पर्यगम्यतया विधेयत्वमतिप्रसक्तमिहाङ्गाह—उभय-
मिति । नच स्मृत्याचारसिद्धत्वात्प्रापूर्वत्वं तयोरेतद्वाक्यमूलत्वात् । नच सामान्यविशेषतया श्रुतिस्मृत्याचाराणां न मूलमूलिभा-
सामान्यसिद्धान्तवदनविधेयस्य कतुगामितया विधिवदाचमनस्यापि प्रसिद्धस्यैव प्राणविद्यायोगित्वेन विधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गस्य चोपरिधा-
रणविधिवददोषत्वादिति भावः । न युक्तो वाक्यभेदः संख्यां गताविलाशङ्क्य पक्षान्तरमाह—अथवेति । तत्र हेतुः—विस्पष्टेति ।
तर्हि किमननञ्जनासंकीर्तनं, तत्राह—तस्येति । महाहं हीदमाचमनं यदनेन प्राणोऽनञ्जः स्मादिति स्तुतिसाक्षादियेवं विशेषविषय-
माचमनमन्यत्र चोपसंहतव्यमित्यर्थः । सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र हेतुमादाय व्याचष्टे—कार्येति । प्रयतस्य प्रयत्नवतो भावः
प्रायत्वं शुद्धत्वं तदर्थं स्मार्तमाचमनमनुष्ठेते इत्युक्तमाभिपति—नन्विति । स्मृत्यैः श्रुतिमूलत्वेन प्राणान्यादुक्तश्रुतिमूलैव सा । नच
स्मृतिस्मिद्धोऽर्थः श्रुत्यानुष्ठेते वैपरीत्यापत्तेरित्यर्थः । भिन्नविषयत्वामूलमूलिभावो नानयोरेत्याह—नेति । विषयभेदं विशदयति—
सामान्येति । भिन्नविषयत्वे फलितमाह—नचेति । अथैकत्वाभावेऽपि तद्भावेऽतिप्रशङ्गादित्यर्थः । आचमनान्तरविधानमुपेक्ष
मूलमूलिभावो निरस्तः, संप्रति तदपि नास्तीत्याह—नचेति । नच स्मार्तनाचमनस्य श्रुत्यानुवादे वैपरीत्यं निराचामेदित्यादिश्रुति-
सिद्धस्यैव सामान्याचमनस्यानुवादादिति भवा हेतुमाह—पूर्वस्येति । अनुत्पादनिधेयस्य पुरुषार्थतया विहितस्यापि कलर्थनान-

च नोभयविधानम् । उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत । तस्मात्प्राप्तमेवाक्षिशिष्यतामश्नितवतां चोभयत आचमनमनूय 'एतमेव तदनमनश्च कुर्वन्तो मन्यन्ते' (बृ० ६।१।१४) इति प्राणस्यान-
ग्रताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्नु प्राणविद्यासंबन्धित्वेनापूर्वं उपदिश्यते । न
चायमनग्रतावाद् आचमनस्तुल्यं इति न्याय्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् । स्वयं चानग्रता-
संकल्पस्य विधेयत्वप्रतीतिः । न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताऽभ्युपगता भवति प्रायस्यार्थता
परिधानार्थता चेति । क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम प्रायस्यार्थं पुन-
रभ्युपगम्यते तदीयासु त्वप्सु वासःसंकल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्यु-
पगम्यत इत्यनवद्यम् । अपिच 'यदिदं किंचाभ्यव आ कुमिभ्य आ कीटपतंगेभ्यस्तेऽजम्'
(बृ० ६।१।१४) इत्यत्र तावन्न सर्वाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यं वक्तुम् । अशब्दत्वादशक्य-
त्वाच्च । सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते तत्साहचर्याभापो वास इत्यत्रापि नापामा-
चमनं चोद्यते प्रसिद्धास्वेव त्वाचमनीयास्वप्नु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । न ह्यधैवैशसं

भाष्यरत्नप्रभा

अप्सु प्राणवासस्त्वध्यानाख्यः संकल्पः प्राणविद्याज्ञत्वेन विधीयत इत्याह—तस्मादिति । स्वयं चेति अपूर्वत्वादित्यर्थः ।
शुद्धयं विनियुक्तस्याचमनस्य प्राणाच्छादनार्थत्वं विरुद्धमित्याशङ्काह—न चैवं सतीति । आचमनस्याच्छादनार्थत्व-
मसिद्धमित्यर्थः । किंच यथा पूर्ववाक्ये प्राणस्यान्नध्यानमङ्गं विहितं तथात्राप्यु वासोऽध्याने विधीयते अन्यथाचमनविधौ
पूर्वत्र ध्यानविधिरुत्तरत्र क्रियाविधिरित्यधैवैशसं स्यादित्याह—अपिचेति । भक्षयेदिति शब्दाभावाच्छाद्यस्य सर्वस्य

आमती

शुक्त्यन्तरमाह—उभयविधाने चेति । उपसंहरति—तस्मात्प्राप्तमेवेति । न चायमनग्रतावाद् इति ।
स्रोतव्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अपिच मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं स्तुयेत । न चानग्रतासंकल्पोऽन्यतः प्राप्नो यतः
स्वावको भवेत् । न चाचमनमन्यतोऽप्राप्तं येन विधेयं सत्स्तुयेतेत्याह—स्वयं चानग्रतासंकल्पस्येति । अपि चैकस्य
कर्मण एकार्थत्वेन्युक्तिं तस्य बलवत्प्रामाणवशादनन्यगतिरे सत्यनेकार्थता कल्प्यते । संकल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायं दोष
इत्याह—न चैवं सत्येकस्याचमनस्येति । अपिच दृष्टिचोदनासाहचर्यादृष्टिचोदनेन न्याय्या न वाचमनचोदनेत्याह—
अपिच यदिदं किंचेति । यथा हि आदिमर्यादस्यान्नस्यानुमशक्यत्वादन्नदृष्टिश्चोद्यते एवमिहाप्यप्रां परिधानासंभवाद्दृष्टिरेव
चोद्यत इत्यन्नदृष्टिविधिसाहचर्यादून्यते । अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्ट्यभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शब्ददृश्यनान्तराधिक्यतया
साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारस्तथाहरणीयः कथंचिद्योयतामात्रेणेति विशेषः । किंच छान्दोग्यानां

न्यायवर्णिक

प्राप्तस्य विधानमविरुद्धमाचमनस्य तु सर्वकर्माङ्गतया विहितस्य प्राणोपात्यज्ञत्वमपि सिद्धमिति पुनर्विधानानर्थक्यमिति भावः ।
आचमनस्य प्रकृते विधानायोगं हेतुकृत्वा पूर्वंपक्षं प्रलाह—अतएवेति । युक्त्यन्तरमाह—उभयेति । न चोपरिधारणवद्वाक्य-
नानात्वमदोषः संभवत्येकवाक्यत्वे तद्वेदस्थानिहत्यादिति भावः । तर्हि किमिति विधेयं तदाह—तस्मादिति । अनुवादे हेतुमाह—
प्राप्तमिति । अनग्रताकृतिःसंकल्पे विधिरिस्तो कृतमनुवादेनेत्याशङ्काह—आचमनीयास्त्विति । प्राणविद्याधिकारे चैदमग्रतासंकल्पो
विधीयते कथं वाक्यभेदो न स्यादित्याशङ्काह—प्राणेति । तस्य विधियोग्यत्वं सूचयति—अपूर्वं इति । एतेनापूर्वमिति पदं
व्याख्यातम् । यत्ननग्रतासंकीर्तनमाचमनस्तुल्यमिति तत्राह—नचेति । स्रोतव्यविधेयाभावे स्तुतिरयुक्त्येवार्थः । किंच विधेयमप्राप्तं
प्राप्तेन स्तुयेत न चानग्रतासंकल्पोऽन्येन प्राप्नो येन स्वावकः स्वात्र चान्यतोऽप्राप्तमाचमनं येन विधेयतया स्रोतव्यमित्याह—
स्वयं चेति । शुद्धयं विनियुक्तस्यैवाचमनस्य प्राणपरिधानार्थत्वे विनियुक्तविनियोगविरोधः स्यादित्याशङ्काह—न चेति । एकस्य
कर्मणः स्यादेकार्थत्वेतुस्तर्गादसति वाक्ये तदनेकार्थत्वासिद्धेः संकल्पविधिरपरत्वमेव वाक्यसेत्याह—क्रियेति । हेतुमेव साधयति—
क्रियान्तरमिति । वासःसंकल्पक्रियातो मेधादाचमनस्य क्रियान्तरत्वं संकल्पस्यापि परिधानार्थस्याचमनान्यत्वात्तात्पर्यमेवं क्रियाभेदे
संस्तुत्यस्य भङ्गो नास्तीत्याह—इत्यनवद्यमिति । किंच दृष्टिचोदनासाहचर्यादिहापि सैव युक्ता नाचमनचोदनेत्याह—अपिचेति ।
सर्वोपरमणमेवनापि चोद्यते न दृष्टिरित्याशङ्काह—अत्रेति । दृष्टिवाचकाभावं हेतुमाह—अशब्दत्वादिति । अशब्दवशादभ्य-
वहारं भातीत्याशङ्काह—अशक्यत्वाच्चेति । नहि आदिमर्यादं सर्वमन्नमेकेनानु शक्यं भक्ष्याभक्ष्यविधिविरोधात् । प्राणविद्यासामर्थ्या-
दसामर्थ्यविरोधप्रसङ्गात् न तु सर्वान्नानुमलधिकरणे निरसमिति भावः । अशब्दत्वस्य दृष्टेरपि तुल्यत्वादभ्यवहारणवदविधेयत्वमाशङ्क्य
नान्तरीयकतया दृष्टेः शब्देन क्रियमाणत्वादभ्यवहारणस्य तज्जन्यत्वशास्त्र्यत्वयोरभावादानुपपत्तिकानास्य दृष्टिविधेरेव तच्छान्तानुवृत्तुस्याना-
त्तद्विधानमेवैतदित्याह—सर्वं त्विति । तथापि प्रकृते संकल्पमपि कियमायातं तदाह—तद्विति । प्रकरणविरोधादाक्यस्य क्रिया-
विधिरत्वाभावे निरपत्वं तदाह—प्रसिद्धास्त्विति । अस्तु सर्वोपरवाक्ये दृष्टिविधिराचमनवाक्ये तु क्रियैव चोद्यते तत्राह—

संभवति । अपिचाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वाच्चायं शब्दो विधिक्षमः । ननु मन्यन्त इत्यपि समानं वर्तमानापदेशित्वम् । सत्यमेवमेतत् । अवश्यविधेये त्वन्यतरस्मिन्वासःकार्याख्यानादपां वासःसंकल्पनमेवापूर्वं विधीयते नाचमनं पूर्ववद्वि तदित्युपपादितम् । यदप्युक्तं विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तम् । अत एवाचमनस्याविधित्सितत्वादेतमेव तदनमनसं कुर्वन्तो मन्यन्त इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति नामनन्ति तस्मादेवं विदित्यादि । तस्मान्माध्यंदिनानामपि पाठ आचमनानुवादेनैवविस्वमेव प्रकृतप्राणवासोविस्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः कचिदाचमनं विधीयते कचिद्वासोविज्ञानमिति सोऽपि न साधुः । आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकरूप्यात् । तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

शाण्डिल्यविद्या काण्वानां द्विविधैकविधाऽथवा ॥ द्विरुक्तेरकशाखायां द्विविध्यमिति गम्यते ॥ १ ॥

एका मनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानजो भवेत् ॥ विद्याया विधिरैकत्र स्वादन्यत्र गुणे विधिः ॥ २ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विज्ञाता तत्र च गुणाः श्रूयन्ते—
'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते—'मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यदा ब्रीहिवो यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किंच' (बृ० ५।६।१) इति ।

भाष्यरत्नप्रभा

मनुज्येणोपासकेन भोक्तुमशक्यत्वाच्च न पूर्ववाक्ये क्रियाविधिरित्यर्थः । इतश्चाचमनमत्र न विधेयमित्याह—अपिचेति । अनसं मन्यन्त इत्यत्र वासस्त्वध्यानमपि न विधेयं दोषसाम्यादिति शङ्कते—नन्विति । उभयोरप्यनुवादवदे वैकल्याणद्वयमेकानुवादेनैकं विधेयं तच्च विधेयं वासोध्यानमेव वासःकार्यस्यानभूतत्वाख्यानादपूर्वत्वाच्चेति समाधानार्थः । पूर्ववदिति इत्या प्राप्तिमित्यर्थः । आचामेदिति न विधिः किंतु विष्णुरापांशु यष्ट्य इतिवदनुवाद इत्यत्र लिङ्गमाह—अत एवेति । तस्मादेवंविदलिङ्गवत्त्वाच्चाभेदशित्वा चाचामेदिति वाक्यस्याविधिवे काण्वैरपठनं लिङ्गमित्यर्थः । तर्हि पाठबलान्माध्यंदिने आचमनविधिः काण्वे ध्यानविधिरिति कस्यचिन्मतं निराकरोति—योऽपीति ॥ १८ ॥ समान एवंचाभेदात् । शाण्डिल्येन दृष्टा तस्मात्साङ्किता, अन्तर्हृदये ब्रीह्यादिवत्सुहृदमस्तिष्ठतीत्यर्थः । अभ्यासप्रत्यभिज्ञाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । गुणानुपसंहारोपसंहारो पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । पूर्वत्र प्राप्ताचमनानुवादेनानभवाध्यानवि-

आमती

वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादितिव द्विचिन्मनविवक्षितम् । मन्यन्त इति लट्प्रासार्थत्वात्समिधो यजतीत्यादिवद्विधिरैवेत्याह—अपिचाचामन्तीति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १८ ॥ समान एवं चाभेदात् । इहाम्भ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । द्वयोर्विद्याविधोरैकशाखागतयोरुत्तराग्रभागविशेषतया कस्य कोऽनुवाद इति विनिश्चयाभावादज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तवर्तनारूपस्य च विधिलस्य खरसद्विद्वद्भयनत्रोपासनाभेदः । नच गुणान्तरविधानाद्यैकत्रानुवाद उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाहेलभावात्समानगुणानभि-

न्यायनिर्णयः

नह्येति । इतश्चाचमने विधिरत्र नास्तीत्याह—अपिचेति । तर्हि चिन्तनमपि न विधेयं दोषसाम्यादित्याह—नन्विति । आचमनचिन्तनयोर्वर्तमानापदेशमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि द्वयोरविधेयत्वमित्याशङ्कानुवादमात्रसार्कचित्कारत्वादन्यतरविधेरवश्यकत्वे संकल्पनमेव विधेयमिति विधान्तरेण सृष्टं योजयति—अवश्येति । तत्र हेतुत्वेनाचमनस्यान्यतः प्राप्तिमुक्तां सारयति—पूर्ववदिति । पूर्वपक्षमिजमनुभाष्य दूषयति—यदपीति । पूर्ववत्त्वेनापूर्ववत्त्वाभावेनेति यावत् । तत्र ह्युता विधिविभक्तिरभ्याससंक्रमेण नैया, जर्तिलयवाग्वा जुहुयादितिबद्विवक्षितं वा विधिवन्मिति भावः । आचमनस्याविधेयत्वे लिङ्गान्तरमाह—अत इति । तर्हि पाठवैयर्थ्यार्थमाध्यंदिनानामाचमने विधिरिष्यतामित्याशङ्क्य ह्यन्यतःप्राणारेण तत्रापि चिन्तनमेव विधेयमित्याह—तस्मादिति । एवंविस्वमेवेत्युक्तं न्यूनमिति—प्रकृतेति । यदाचाभेदित्यनूय तदेवंविदिति वेदनमेव विधीयत इत्यर्थः । शाखाभेदेनोदितानुदितहोमवदुभयमपि विधेयमित्येकदेशिनतमाशङ्क्याह—योऽप्ययमिति । एकीयव्यवसायोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १८ ॥ पूर्वत्र प्राप्ताचमनानुवादेनानभ्यासचिन्तनं विधेयमित्युक्तम् । इह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वानुवादत्वमित्येकदेश्याद्व्यतिरेकं विद्याविधित्वमाशङ्क्याह—समान इति । शाण्डिल्येनविद्यामुदाहरति—वाजसनेयीति । शाण्डिल्येन दृष्टेति तस्मात्साङ्किता, लिङ्गिता विशेषेण,

तत्र संशयः—किमियमेका विद्याग्निरहस्यबृहदारण्यकयोगोपसंहारश्चोत द्वे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति । किं तावत्प्राप्तम् । विद्याभेदो गुणव्यवस्था चेति । कुतः—पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । भिन्नासु हि शाखास्त्व्येतदेवितुमेदात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विधैकत्वमध्यवसायैकत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंह्रियन्ते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखायामध्ये त्वेदितुमेदाभावादशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विप्रकृष्टदेशस्थैका विद्या भवितुमर्हति । न चात्रैकमान्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति विभागः संभवति । तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतत्त्र चाक्षायेरन्त समानाः । समाना अपि तूभयत्रास्त्रायन्ते मनोमयत्वादयः । तस्मात्तान्योन्यं गुणोपसंहार इति । एवं प्राप्ते ब्रमहे—यथा भिन्नासु शाखासु विधैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवत्येवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति । उपास्यामेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानीमः । उपास्यं च रूपं विद्यायाः । नच विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसानुं शक्नुमः । नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्थायाम् । ननु पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद्विद्याभेदोऽध्यवसितः । नेत्युच्यते । अर्थविभागोपपत्तेः । एकं ह्यास्मानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति न किञ्चिन्नोपपद्यते । नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये तदेव बृहदारण्यके पठितव्यम् 'स एष सर्वस्वेशानः' इत्यादि । यत्तु पठितमेव मनोमय इत्यादि तत्र पठितव्यम् ।

भाष्यरजप्रभा

धिरुक्तः । इह त्वेकशाखायां विप्रकृष्टदेशस्थवाक्ययोरैकस्य विधित्वमन्यस्यानुवादत्वमिलिश्रयाद्द्वयोरपि विद्याविधित्वमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । यत्पुनरुक्तं, तद्विद्यान्तरमिति न व्यासिः प्राणपञ्चादयद्विद्यासु व्यभिचारादित्याशङ्क्य शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धेत्युक्तमित्याह—भिन्नास्त्विति । यथाऽग्निहोत्रवाक्ये कर्मविधिः, 'दध्ना जुहोति' इति वाक्ये गुणविधिस्तथाप्यस्तु न विद्याभेद इत्याशङ्क्याह—नचात्रैकमिति । उक्तगुणानां पुनरुक्तिर्बुधा स्यादतोऽभ्यासाद्विद्याभेदः प्रयाजभेदवदिति भावः । उक्तगुणोक्तिर्न बुधा कतिपयगुणविशिष्टोपास्याभेदप्रत्यभिज्ञानार्थत्वादत्त उपास्यरूपाभेदाद्विज्ञाशाखास्त्रिव समानशाखायामपि विधैक्यमिति सिद्धान्तसूत्रं योजयति—यथेति । सौत्रश्रकारोऽप्यर्थो व्याख्यातः । यत्र बहवो गुणाः श्रुतास्तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति श्रियादभिरहस्ये

भामती

धानप्रसङ्गात् । तस्मात्समिधो यजतीत्यादिबद्धभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्त उच्यते—एककर्म्यमेकलेन प्रत्यभिज्ञानात् । न चाग्न्युपास्यविशेषता । यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्र छत्रचामरपताकाहास्त्रिकाश्रीयशस्वीकषाष्ट्रीकषाण्डकषाणीकषाप्रसिक्कपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कतिपयगवाजपिपदातिभाजि तदमाले, तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानादार्थ्यत्वात् । अस्तु वासिष्ठस्यानुवादे न ह्यनुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वम् । अनुवादमात्रस्यापि तत्र

न्यायनिर्णयः

विधेति यावत् । एतस्यां शाखायां देशभेदेन कृतां विधां विपरीकृत्याभ्यासात्प्रत्यभिज्ञानाच्च संशयनाह—तत्रेति । अत्र च विद्याभेदादितिरूपणद्वारा वाक्यावैधीसाधनस्यैव निरूपणपदादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पौनरुक्त्यपरिहाराय विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः । सिद्धान्ते विधैक्येऽप्यपौनरुक्त्याद्गुणोपसंहार इति मत्वा विरुद्ध्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । गौरवदुष्टं विद्यानानात्वमुक्तमित्याह—कुत इति । प्रामाणिकं गौरवमदूषणमिति मत्वाह—पौनरुक्त्येति । विद्याभेदे पौनरुक्त्यमन्यतां भिन्नशाखां विधैक्येऽपि पौनरुक्त्यद्विरत्याशङ्क्याह—भिन्नास्त्विति । अभ्येतुभेदेन शब्दपौनरुक्त्यं वेदितुभेदेन चात्रैपौनरुक्त्यं परिह्रियते । शाखाऽभेदेऽपि देशभेदोक्तविधाफलार्थिना प्रतिपत्तृत्वात्तत्तादात्म्याप्येतत्त्वत्वात्पौनरुक्त्यमिल्याशङ्क्यैकशाखात्थयनस्य नित्यविधित्वेनैव प्राप्तत्वान्नैवतित्याह—एकस्यामिति । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र सिद्धं जुहोत्यर्थमनृष दत्ता जुहोतीतिगुणविधिविहापि स्यादित्यपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—नचेति । द्वयोरद्वयविशेषतया विधित्वानुवादत्वानिश्रयात्तत्त्वगुणोक्तिवैयर्थ्याच्च नेयं व्यवस्थेत्याह—तदेति । अपौनरुक्त्याय विद्याभेदाद्गुणानुपसंहार इत्युपसंहरति—तस्मात्चेति । उक्तमनृष सिद्धान्तयति—एवमिति । क्रियापदेनेतिशब्दस्य संबन्धः (?) । हेतुमादाय न्याकरोति—उपास्येति । तदेकमे गम्यमानेऽपि न विधैक्यं तदैक्ये हेतुमावादित्याशङ्क्य रूपाभेदो हेतुरित्याशङ्क्याह—उपास्यं चेति । तस्य हेतुत्वमेव स्फुटयति—नचेति । प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यर्थः । विधैक्ये कलितमाह—नापीति । गुणव्यवस्थानामध्यवसायं शक्नुम इति संबन्धः । अभ्येतुवेदितुमेदाभावात्पौनरुक्त्यमुक्तं सारयति—नन्वेति । अभेदसंभवाच्च पौनरुक्त्यमित्याह—नेतीति । अदृश्यमानविशेषतया कस्य कोऽनुवाद इत्यनिश्चयात्तार्थविभागसिद्धिरित्याशङ्क्य यत्र भूयांसो गुणा विधीयन्ते तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति विभागमभिप्रेत्याह—युक्तं हीति । तुल्यगुणोक्तिवैयर्थ्यमुक्तं सारयति—नन्वेति । बृहदारण्यके प्रधानविधिरभिरहस्ये गुणविधिरित्येवं विभागो सतीति । यावत् । प्रत्यभिज्ञादार्थ्यं । तुल्यगुणोक्तिरैवैतीत्याह—नेति ।

नैष दोषः । तद्वलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणान्नानेन हि वि-
प्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपदिश्यते । अन्यथा हि कथं तस्या-
मयं गुणविधिरभिधीयते । अपि चाप्राप्तांशोपदेशनार्थवति वाक्ये संजाते प्राप्तांशपरामर्शस्य
नित्यानुवादतयाऽप्युपपद्यमानत्वाच्च तद्वलेन प्रत्यभिज्ञोपोहितं शक्यते । तस्माच्च समानाया-
मपि शाखायां विधैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

संहारः स्याद्यवस्था वा नाज्ञोरहरहं स्थिति । विधैकत्वेन संहारः स्यादवस्थाविधैवयोगः ॥ १ ॥

तस्योपनिषदिलेखं भिन्नस्थानत्वदर्शनात् । स्थितासीनगुण्यास्त्योरिव नाज्ञोर्व्यवस्थितिः ॥ २ ॥

बृहदारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' (बृ० ५।५।१) इत्युपक्रम्य 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षमुपुरुषः' (बृ० ५।५।२) इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणो-
ऽधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य द्वे उपनिषदावुपदिश्यते ।
तस्योपनिषदहमित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् । तत्र संशयः—किमविभागोने-
वोभे अप्युपनिषदाभुवमयजानुसंधातव्ये उत विभागेनैकाधिदैवमेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणो-
-

आख्यप्रभा

प्रधानविधिवदुत्तरत्र गुणविधिरिति भावः ॥ १९ ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि । सन्नतत्रयं लव्हावकाशात्मकं, सत्यं
परोक्षभूतात्मकं हिरण्यगर्भोभ्यं ब्रह्मोपक्रम्य, तदुक्तं यत्सत्यं तत् स योऽसावादित्यः किं मण्डलं न तत्र स्थाने
पुरुषः करणात्मकः स एवाध्यात्ममधिस्थानस्य इत्युपदिश्य 'तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहुः स्वरिति पादौ' इति
व्याहृतिरूपं शरीरमुक्त्वा द्वे उपनिषदौ रहस्यदेवतानामनी उपदिश्यते तस्यादित्यमण्डलस्यस्याहरेति नाम प्रकाशक-
त्वात्तस्याक्षिस्थस्याहमिति नाम प्रत्यक्त्वादिति । इदं नामद्वयं विषयस्तर नामिनः सत्याख्यस्य ब्रह्मण एकत्वात्स्थान-
भेदोक्तेश्च संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रतिस्थानं नामद्वयानुष्ठानं सिद्धान्ते यथाश्रुत्यैकैकनामानुष्ठानमिति फलम् ।

भामती

तत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यकेऽप्युपासनं तद्गुणोपसंहारादिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि ।
यथैकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां संकरः । तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदा-
न्मण्डलद्वयवर्तिन उपनिषदोरपि संकरप्रसङ्गात् । तस्येति च प्रकृतपरमार्थालाङ्घदः । सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वादधि-

न्यायनिर्णयः

तदेव स्फुटयति—समानेति । प्रत्यभिज्ञानस्याकिन्तिरत्वमाशङ्क्याह—अन्यथेति । तस्यां बृहदारण्यके गुणविधानार्थेनभिरहस्यो-
क्तायामिति यावत् । अयं गुणविधिरिज्ञानत्वादिगुणकथनमित्यर्थः । अक्षिरहस्योत्पत्तां विभामनूय विशिष्टगुणत्वेन बृहदारण्यके तस्यां
गुणविधानमित्युक्तम् । इतश्च तस्यगुणोक्तिप्राप्ता प्रत्यभिज्ञा नोपेक्षितव्येत्याह—अपिचेति । तदेव कैसुतिकन्यायेन स्फोरयति—
अप्राप्तेति । नान्तरेक्षे न दिवीत्यादिषु निष्कलानुवादस्यापि निर्दोषत्वात्प्रकृते तुल्यगुणानुवादस्य प्रत्यभिज्ञानार्थेनानार्थवत्त्वात्तुल्यगु-
णोक्तिप्रकृता प्रत्यभिज्ञा नोपेक्षितं शक्यता तेनेशानत्वादिगुणवद्विषयोक्ता बृहदारण्यकवाक्ये समानार्थं मनोमयत्वादिगुणानुवादस्य
यथाकथंविधोर्गेऽपि प्रधानप्रत्यभिज्ञापकत्वेन सफलत्वात्तदधीनप्रत्यभिज्ञायाश्च विशिष्टविधौषेपत्वाद्बृहदारण्यके गुणविधिरन्यत्र प्रधानविधि-
रित्यर्थः । सिद्धे पुनर्वक्तिपरिहारे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १९ ॥ विधैक्ये गुणोपसंहारमुक्त्वा तदेक्येऽपि तदनुपसंहारसत्त्वं वदन्पूर्व-
पक्षयति—संबन्धादिति । विषयमाह—बृहदिति । आप-यनेदमत्र आमुस्ता आपः सत्यमसन्नतेत्यत्र सत्यशब्दो हिरण्यगर्भवाची
तच्च सत्यं हिरण्यगर्भोभ्यं ब्रह्म महदित्युपक्रम्येति यावत् । तत्रैवं सति यत्तत्सत्यं ब्रह्म सोऽसावादित्यो विधेयापेक्षया पुल्लिङ्गप्रयोगः ।
किं मण्डलमेवादित्यो नेत्याह—य इति । तस्य स्थानभेदेनादित्यचाक्षुषपुरुषात्मनावस्थानमुक्त्वा तावेतावत्येक्यसिम्प्रतिष्ठितौ रश्मि-
भिरुपोऽसिम्प्रतिष्ठितः प्राणैरयमसुमिम्प्रतिष्ठित इत्यन्योन्यव्यातिपक्षमुपलब्धत्वादित्यपुरुषस्य य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति
शिरो भुव इति बाहुः स्वरिति प्रतिष्ठेति व्याहृतिदेहत्वं संपाद्य तस्योपनिषदहमित्यदित्यपुरुषस्याहनात्मत्वमुक्तम् । अनन्तरं च योऽयं
दक्षिणेऽक्षमुपुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना व्याहृतिदेहत्वं संपाद्य तस्योपनिषदहमित्यहनात्मत्वमुक्तम् । उपनिषदिति देवतामुपम-
यतीति तत्प्रकाशकं रहस्यं नामोच्यते । अहःशब्दः प्रकाशवचनोऽहंशब्दः प्रत्यगात्मवाची तदाह—तस्येत्यादिना । उपनिषद्वयं
विषयीकृत्य सत्यब्रह्मैक्यस्थानभेदाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । अत्र च सत्यविधायामुपनिषद्वयस्यैकत्वा वाक्यार्थेपीहेतुस्तिनात्पादादि-
संगतिः । पूर्वपक्षे विधैक्याद्गुणोपसंहारनिचये सत्युपनिषदोः साक्योदतिदेशासिद्धिः । सिद्धान्ते विधैक्येऽपि स्थानभेदोपलब्धानां
अर्भाणामनुपसंहारादुपनिषदोरसंकरादतिदेशः स्यादिति भत्वा पूर्वपक्षप्रमादत्ते—तत्रेति । सूत्रादराणि योजयति—यथेति ।

पक्रमते । यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभागोनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्त एवमन्यत्राप्येवं-
जातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसंबन्धात् । एका हीयं सत्यविद्याधिदैवमध्यात्मं
वाधीता । उपक्रमाभेदाद्यतिषकपाठाच्च । कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् । यो
ह्याचार्यं कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः स ग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मादु-
भयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरिति ॥ २० ॥ एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न चोभयोरुभयत्र प्राप्तिः । कस्मात् । विशेषात् । उपासनस्थानविशेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं
स्थानविशेषोपनिबन्ध इत्युच्यते—‘य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः’ (बृ० ५।५।३) इति ह्याधि-
दैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषद्वहति श्रावयति । ‘योऽयं दक्षिणेऽक्षमपुरुषः’ (बृ० ५।५।४)
इति ह्याध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषद्वहति । तस्येति चैतत्संनिहितावलम्बनं सर्वनाम
तस्मादाद्यतनविशेषव्याप्यधेयैवेति उपनिषदाबुपदिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । नन्वेक
एवायमधिदैवतमध्यात्मं च पुरुष एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनात् । सत्य-
मेवमेतत् । एकस्यापि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात्तदवस्थस्यैव सा भवितुम-
र्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः सत्यप्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं न
तत्तिष्ठतो भवति । यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति । ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात्—

भाष्यरत्नप्रभा

दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे—यथेति । यथा विधैक्यादुपसंहार उक्त एवमन्यत्राप्येकविद्यायामुपसंहारो भवि-
तुमर्हतीत्यर्थः । सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रमाभेदात्सावेतावक्ष्यादित्युपस्थावन्त्योन्मिन्नप्रतिष्ठितौ, आदित्यरस्मीनां चक्षुषि चक्षुष-
आदित्ये प्रतिष्ठानादिति व्यतिषकपाठो मिथः संक्षेपपाठस्ताभ्यां विधैक्यसिद्धिः । विधैक्येऽपि किं स्यात्तत्राह—कथ-
मिति । विधैक्येऽपि स्थानभेदादुपनिषदोरसंकरः स्यादित्याशङ्क्यं दृष्टान्तेन परिहरति—यो हीति ॥ २० ॥ नायैक्यात्
नामसंकरो युक्तः, तथा चाक्षिप्तोऽहुरिति नामवान् सत्यब्रह्मत्वादादित्यस्यवदिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति—
न वेति । नाश्रोतृपासनस्थानविशिष्टसंबन्धिवत्त्वादित्यर्थः । तस्योपनिषद्वहति च वाक्यद्वयेन तच्छब्दपरास्तद्वयोः
संनिहितस्थानविशिष्टयोः पुरुषयोर्नामसंबन्धपरेणोपसंहारादनुमानं बाध्यमिति भावः । विशेष्यैक्यान्नामसंकर इत्याशङ्क्य
स्थानभेदेन विशिष्टपुरुषभेदात्तन्मात्रव्यवस्थामाह—नन्वित्यादिना । विशिष्टसंबन्धे दृष्टान्तमाह—अस्तीति । प्रति-

भाष्यटी

दैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनलेनाप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्वबहुणसंकरः ॥ २० ॥ इति प्राप्त उच्यते—
न वा विशेषात् । सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसंबन्धो धर्माणाम् श्रूयते तदैवं स्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मात्रसंबन्धि-
त्वाच्च धर्माणाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसंबन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्य-

न्यायनिर्णयः

उपनिषदोविधैक्ये संकरः शङ्कते तदैक्यं कथमित्याशङ्क्याह—एकेति । विधैक्ये हेतुमाह—उपक्रमेति । सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रमाभे-
दात्सावेतावन्त्योन्मिन्नप्रतिष्ठितौ, आदित्यरस्मीनां चक्षुषि चक्षुष-
आदित्ये प्रतिष्ठानादिति व्यतिषकपाठो मिथः संक्षेपपाठस्ताभ्यां विधैक्यसिद्धिः । विधैक्येऽपि किं स्यात्तत्राह—कथमिति । विधैक्येऽपि
स्थानभेदादुपनिषदोरसंकरः स्यादित्याशङ्क्यं दृष्टान्तेन परिहरति—यो हीति । तस्योपनिषदिति प्रकृतसत्यपरामर्शोत्पन्न प्रथान-
स्याभेदाद्विशेषणतया स्थानस्योपसर्जनत्वद्विगमप्रधानयोश्च प्रधाने संप्रत्ययात्तद्विनाभावात्तदुपसंहारो गुणानामित्यर्थः । विधैक्ये गुणो-
पसंहारप्रीत्ये फलितमाह—तस्मादिति ॥ २० ॥ सिद्धान्तयति—एवमिति । वाशब्दसावधारणाधेत्वमुपेत्य प्रतिज्ञां विमज्जे
—न वेति । ध्येयाभेदे ध्यानभेदात्किमिति न प्राप्तिरित्याह—कस्मादिति । हेतुं गृहीत्या व्याचष्टे—विशेषादिति । ध्यान-
ध्येयोपसर्जनभूतो स्थानविशेषो ताभ्यामुपनिषदोयोगाव्यवसा तयोर्धैक्यत्वार्थः । तस्येति परावृष्टब्रह्मणो नामद्वयविधाने तस्य स्थान-
विशेषसंगतिरिति शङ्कते—कथमिति । उपनिषदोः स्थानविशेषयोगं साधयति—उच्यत इति । निष्कटं ब्रह्मेव प्रधानं तच्छ-
ब्दमुपनिषद्व्याप्तं संबन्धमित्याशङ्क्याह—तस्येति । तस्योपनिषदित्युभयत्र तच्छब्देनाधिदैवादिविशिष्टस्यैव परामर्शोत्पन्नोपनिषदोः
स्वरूपमात्रासंबन्धचक्षुरे व्यवस्थायानुसंगेयम् । नहि सर्वनाम संनिहितं हिवा व्यवहितं स्पृशतीत्यर्थः । तच्छब्दस्य विशिष्टाधेत्वे
फलितमाह—विशेषादिति । विशेषणभेदेऽपि विशेष्यभेदादुपसंहारः स्यादिति शङ्कते—नन्मिति । विशेष्याभेदमङ्गीकरोति—
सम्यगिति । तर्हि कथमुपनिषद्व्यवस्थेयाशङ्क्यं विशिष्टभेदात्तन्निष्ठत्वाच्च तयोरित्याह—एकस्येति । उक्तोऽयं दृष्टान्तमाह—
अस्तीति । प्रतिदृष्टान्तोऽपि दर्शित इत्याशङ्क्याह—प्राप्तेति । तत्र स्वरूपोपाबुक्तत्वात्तत्तत्तुल्यत्वमिदं तु विशिष्टोपाबुक्तत्वेन

स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य आमारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भावं इत्यद्वयान्तः सः ।
तस्माद्वयवस्थाऽनयोरुपनिषदोः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिङ्गदर्शनं भवति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य
रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम’ (छा० १।१।५) इति । कथमस्य लिङ्गत्वमिति
तदुच्यते । अक्षयदित्यस्थानभेदभिन्नान्धर्मानन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपुरु-
षगतान्रूपादीनक्षिपुरुष उपसंहरति—‘तस्यैतस्य तदेव रूपम्’ (छा० १।१।५) इत्यादिना ।
तस्माद्वयवस्थिते एवेति उपनिषदाविति निर्णयः ॥ २२ ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

आह्वार्या वा न वान्यत्र संभृतादिविभूतयः ॥ आह्वार्या ब्रह्मधर्मत्वाच्छाण्डिल्यादाववारणात् ॥ १ ॥
असाधारणधर्माणां प्रत्यभिज्ञाऽत्र नास्त्वतः ॥ अनाह्वार्या ब्रह्मान्नसर्ववन्धोऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान’ इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्य-
संभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृ-
तयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते । तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंहियेरन्न वेति विचारणायाम्

भाष्यरत्नप्रभा

द्वष्टान्तस्य स्वरूपसंविधत्वाद्विशिष्टे ध्येये प्रकृते द्वष्टान्तत्वं नालीत्याह—‘प्राप्तेति ॥ २१ ॥ उक्तनामव्यवस्थायामति-
देशो लिङ्गमित्याह—दर्शयति चेति । विधैक्यादेवोपसंहारसिद्धावतिदेशो वृथा स्यात्तस्मादेकविद्यायामपि स्थान-
भेदेनोक्तगुणानां विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ब्रह्मेव ज्येष्ठं कारणं
येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि, निजोद्बुद्धान्मसः, वीर्याणि पराक्रमविशेषा आकाशोत्पादनादयः, तानि च वीर्याणि संभृतानि
निर्विघ्नं समुद्धानि, सर्वमित्यन्तुः कार्ये विघ्नकर्तृरसत्वात् । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे देवाद्युत्पत्तेः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान
व्याप्तवत्सदा सर्वव्यापकमित्यर्थः । सर्वप्राथम्यं स्पर्धानर्हत्वमिति वाक्यशेषस्था गुणाः प्रभृतिपदब्राह्माः । खिलेष्विति
विधिनियेषधृष्ट्यवत्येधित्वर्थः । ब्रह्मसंबन्धाद्विद्याभेदानाच्च संशयमाह—तास्त्विति । अनारम्भाधीतब्रह्मविभूतीनां
मासती

विशेषणसहितस्य । नहि दण्डिनं पुरुषमानयेत्युक्तं दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्माद्विदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न
तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा चाचार्यस्य गच्छतोऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति, तस्माच्चोपनिषदोः संकरः किंतु
व्यवस्थितिः । तद्विदमुक्तं—स्वरूपानपायादिति ॥ २१ ॥ दर्शयति च । अतिदेशादप्येवमेव तत्त्वे हि नातिदेशः
स्यादिति ॥ २२ ॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान । ब्रह्म भूतानां
प्रथमं तु जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः’ । ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे आस । यद्यपि तासु तासु शाण्डिल्या-
दिविद्यास्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं संस्थायीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्यायतनभेदः प्रतिभाति, तथापि
अ्यायान् द्विद्वादिना संदर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात्पोद्बुद्धकलाद्यासु च विद्यास्वायतनाश्रवणादन्ततो ब्रह्माश्रयतया

न्यायनिर्णयः

वसेत्यर्थः । विशिष्टोपाधुक्तिकलमाह—तस्मादिति ॥ २१ ॥ उपनिषदोर्व्यवस्थितत्वे हेत्वन्तरमाह—दर्शयति चेति । तदेव
व्याकरोति—अपिचेति । यथोक्तं वाक्यं धर्माणां संकरमेव दर्शयतीति शङ्कते—कथमिति । अत्यन्तसंकरे सत्यभेद एवेति नाति-
देशस्तन तद्वशाद्विधैक्येऽपि स्वतो नात्यन्तसंकरो धर्माणामित्याह—तदिति । उपनिषदोस्त्वतिदेशाभावाच्चैवेत्युपसंहरति—
तस्मादिति ॥ २२ ॥ आयतनभेदाद्गुणानुपसंहारसुक्त्वा तेनैव हेतुना संभृतिप्रभृतीनां गुणानां विधान्तेरन्वयानुपसंहारमाह—
संभृतीति । पूर्वव्यायेनैव बाध्यान्तरं व्याख्यातमुदाहरति—ब्रह्मेति । वीर्यां वीर्याणि पराक्रमभेदाः । अन्ये हि पुरुषाः सहाया-
नपेक्ष्य विक्रमाग्निभ्रति तेन तत्पराक्रमानां तत ध्वं नियतपूर्वत्वरूपकारणत्वे न ज्येष्ठा भवन्ति किंतु तत्सहकारिणोऽपि । ब्रह्मवीर्याणां तु
सदैव ज्येष्ठं ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि तथा । ब्रह्म स्वत्वबन्ध्यापेक्षं जगज्जन्मादि करोति । किंचान्येषां पराक्रममाणानां बलवन्निर्भेद्ये भग्नः
संभवति तेन ते स्ववीर्याणि न विभ्रति । ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा संभृतान्यभिघ्नैव संभृतानीत्यर्थः । तज्ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे देवादिजन्मतः
प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्तवत्सत्यमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । ‘ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः’ इत्युत्तरो
भागः । खिलेषु विधिनियेषहीनेषु परिशिष्टोपदेशेषु ग्रन्थेष्विति यावत् । विषयसुक्त्वा संशयं वक्तुं भूमिकां करोति—तेषामिति ।
ब्रह्मसंबन्धाद्विद्याभेददृष्ट्या च संशयमाह—तास्त्विति । अत्र च विद्याभेदेन गुणानुपसंहारोक्त्या वाक्याधीनोद्देशेन विन्तनात्पादा-
दिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदस्य गुणव्यवस्थापकत्वात्सिद्धिः । सिद्धान्ते तत्तत्तिरिति, मत्वा पूर्वपक्षयति—ब्रह्मेति । न चाधिदैवि-

ब्रह्मसंबन्धादुपसंहारप्राप्तावेवं पठति । संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभृतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृ-
तिषु नोपसंहर्तव्याः । अत एव चायतनविशेषयोगात् । तत्राहि शाण्डिल्यविद्यायां हृदयायत-
नत्वं ब्रह्मण उक्तम्—‘एष म आत्माऽन्तर्हृदये’ (छा० ३।१।३) इति । तद्वदेव दहरविद्याया-
मपि ‘दहरं पुण्डरीकं वेद्यम् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ (छा० ८।१।१) इति उपकोसलविद्यायां
त्वक्षयायतनत्वम् ‘य एषोऽक्षणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० ४।१।५।१) इति । एवं तत्र तत्र तत्त्वा-
ध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते । आधिदैविक्यस्त्वैता विभृतयः संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृ-
तयस्तासां कुत एतासु प्राप्तिः । नन्वेतास्त्वप्याधिदैविक्यो विभृतयो श्रूयन्ते—‘ज्यायान्दिवो
ज्यायान्भ्यो लोकेभ्यः’ (छा० ३।१।३), ‘एष उ एष मामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति’
(छा० ४।१।५।४) ‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उ मे अस्मिन्वावापृथिवी
अन्तरेव समाहिते’ (छा० ८।१।३) इत्येवमाद्याः । सन्ति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह ब्रह्म-
विद्याः षोडशकलाद्याः । सत्यमेवमेतत् । तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभृत्याद्यनुपसंहारहेतुः । समा-
नगुणज्ञानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशास्त्वपि विद्यासु विप्रकृष्टदेशा गुणा उपसंह्रियेर-
न्निति युक्तम् । संभृत्याद्यस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्च मनोमयत्वादयो गुणाः परस्परव्यावृत्त-
स्वरूपत्वाच्च प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः । नच ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्या-
प्रत्युपस्थापनमित्युच्यते विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः । एकमपि हि ब्रह्म विभूतिभेदेनैकधोपास्यत

आप्यरजप्रभा

ब्रह्मसंबन्धेन सर्वब्रह्मविद्यासु प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह—संभृतीति । संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च
संभृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदोरिव व्यवस्थापकविशेषयोगादिति सूत्रयोजना । आध्यात्मिकाय-
तनविशेषयुक्तासु विद्यास्वाधिदैविकविभृतीनां प्रत्यभिज्ञाने हेत्वभावाच्च प्राप्तिरित्युक्तं हेतुं शङ्कते—नन्वेतास्त्विति ।
आधिदैविकत्वस्याभ्यासाध्यात्मिकायतनहीनत्वस्याभ्यासाद्वा तत्तद्विद्यासु संभृत्यादीनां प्राप्तिरिति शङ्क्यते । उक्तहेतुद्वयं न
गुणप्राप्तकमाधिदैविकविद्यानां शाण्डिल्यदहरादीनामायतनहीनविद्यायां च मिथोगुणसंकीर्णप्रसङ्गात्, तस्मात् कतिपय-
समानगुणविशिष्टोपासकस्यैकैव विचैक्यमावहद्विगुणप्राप्तिहेतुस्त्वदभावाच्च प्राप्तिरिति परिरहित—सत्यमित्यादिना ।
स्थानविशिष्टभेदाच्चान्नोर्व्यवस्थावसंभृत्यादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः शाण्डिल्यादिविद्योक्तगुणविशिष्टब्रह्मणश्च मिथो भेदेन

आमती

स्थान्येन प्रत्यभिज्ञासंभवात्, संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः ।
राद्धान्तस्तु—मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानपि तत्राश्रुतान्गुणानुपसंहारयति न लिह संभृत्यादि-
गुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति । या तु काचिदाधिदैविकी विभृतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते
तस्यास्तत्प्रकरणधीनत्वात्तान्मात्रं ग्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण संभृत्यादीननुकृष्टमर्हति । तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम् ।
ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम् । भूयसीनामैक्यप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं—संभृत्याद्यस्तु शाण्डिल्या-
दिवाक्यगोचराश्चेति । तस्मात्संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तदिदं संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावाच्च शाण्डिल्यादि-

न्यायनिर्णयः

कुर्यान्नामाध्यात्मिकविद्यास्वनुपसंहारः । एष हि सर्वेषु लोकेषु भातीत्यादिषु व्यभिचारात् । अनुपसंहारे च पृथगुपासनं तत्फलं
च कल्पयमिति गौरवम् । अतो बुनिवेशादीनां ब्रह्मसंबन्धेन सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इत्यर्थः । सिद्धान्तमवतार्यं योजयति—
एवमिति । संभृतिश्च द्युव्याप्तिश्च संभृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदोरिव विषययोगव्यवस्थानादित्यर्थपरताया सूत्रं
व्याख्यातमित्यर्थः । इदानीं चकारास्वावधारणार्थत्वं गृहीत्वा हेतुं विवृणोति—तथाहीति । आयतनभेदयोगसुक्तमुपसंहरति—
एवमिति । कथं तावता संभृत्यादीनामेतासु विद्यास्वनुपसंहारः, तत्राह—आधिदैविक्यस्त्विति । आध्यात्मिकविद्यास्त्वपि संभृ-
त्याधाधिदैविकगुणानामुपसंहारः स्यादिति लिङ्गेन शङ्कते—नन्विति । ज्यायान्दिव इति शाण्डिल्यविद्यायामेव उ एनेलपुणकोसल-
विद्यायां यावान्वा अयमाकाश इति दहरविद्यायामिति भेदः । अध्यात्म्याधिदैवभेदादनुपसंहाराश्चेता हि तद्वेश्रुत्योपासनासुपसंहारः
स्यादित्याह—सन्ति चेति । आध्यात्मिकविद्यास्वाधिदैविकविभृतीनामायतनभेदशून्यब्रह्मविद्यां चास्मिन्प्रकरणे संस्वमङ्गीकरोति—
सत्यमिति । तहि षोडशकलायां ब्रह्मविद्यासु संभृत्यादिगुणानां किमिदमुपसंहारो न स्यादित्याशङ्क्याह—तथापीति ।
विषयहेतुमेव विवृणोति—समानेति । प्रकृतेऽपि विद्याप्रत्यभिज्ञया गुणोपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याह—संभृत्याद्यस्त्विति ।
निर्द्वैतविशिष्टब्रह्मणः शाण्डिल्यादिविद्यासु ह्रतयनोमयत्वादिपरमैकब्रह्मणश्च भेदाच्च प्रत्यभिज्ञेति नोपसंहार इत्यर्थः । विशिष्टभेदेऽपि
स्वरूपाभेदात्प्रत्यभिज्ञोपसंहारसिद्धिमाशङ्क्याह—नचेति । कतिपयगुणविशिष्टतयोभयत्राज्ञानं विना स्वरूपमात्रस्यैव प्रत्यभि-
ज्ञानस्य ज्ञानभेदकत्वं स्यादितिप्रसक्तिरित्यर्थः । नानैव व्यनक्ति—एकमपीति । एकस्यनेकगुणवत्त्वेनैकधोपास्यत्वेनैव दृष्टान्त-

इति स्थितिः । परोवरीयस्त्वादिवद्भेददर्शनात् । तस्माद्विधिसंभृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्यादिवचन-
पसंहार इति ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुंविधौका विभिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः ॥ अरणावभृथत्वादिसाम्यादेरेति गम्यते ॥ १ ॥

बहुना रूपभेदेन किंचित्ताम्यस्य वाचनार् ॥ न विधैक्यं तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रसंगेनात् ॥ २ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तदीयमा-
युक्तेषां विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । अग्निशिष्यादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि । अन्ये
च धर्मास्तत्र समधिगता आशीर्भक्षप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि केचित्पुरुषयज्ञं कल्प-
यन्ति—‘तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी’ (नारा० ८०) इत्येतेनानु-
वाकिने । तत्र संशयः—किं य इतरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेषूपसंहृतव्य-
किंवा नोपसंहृतव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहारप्रास्तावाचक्ष्महे—नोपसंहृतव्या इति ।

भाष्यरत्नप्रभा

रूपभेदात्संभृत्यादीनां नोपसंहार इत्युक्तन्यायातिदेशत्वादस्य न संगत्याद्यपेक्षा यथैकस्मिन्नुद्दिष्टे परोवरीयस्त्वादियुगो-
पात्तेर्हिरेण्यमभ्युत्पाद्युपास्तिभिद्यते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि विद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा न गुणप्रापिकेसाह—परो-
वरीयस्त्वादिवदिति । तस्मात्संभृत्यादिगुणविशिष्टविद्यान्तरविधिरिति सिद्धम् ॥ २३ ॥ पुरुषविद्यायां छान्दोग्यस्यां
विद्यामाह—अस्तीति । ‘पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तज्यातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि
तन्माध्यन्दिनं सवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनम्’ इति प्रसिद्धयज्ञसामर्थ्यं सवनत्रयं कल्पितं, ‘स
यदग्निशिषिपति यत्पिपासति यज्ञ रमते ता दीक्षा अथ यदश्नाति यत्पिबति यज्ञमते ता उपसदः अथ यद्वसति यज्ञक्षति
यन्मैथुनं चरति तानि स्तुतशस्त्राणि अथ यत्तपोदानादि सा दक्षिणा मरणमेवावभृथः वस्त्रादिरूपा मे प्राणा इदं सवनं-
त्रयं यावदायुरनुसंतनुते’ इत्याशीः ‘अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणं संशितमसि’ इति मन्त्रत्रयप्रयोगः । षोडशाधिकशत-
वर्षेजोतिर्वं फलमिति दर्शितम् । संशयार्थं शास्त्रान्तरीयपुरुषविद्यामाह—तैत्तिरीयका इति । अत्र विदुषो यज्ञस्येति
षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यानिश्रयात्संशयमाह—तत्रेति । उपसंहारादुपसंहारवेव फलम् । पूर्ववत्साधारण-
गुणप्रत्यभिज्ञानाभावात्संभृत्यादौ विद्याभेद उक्तः । इह त्वसाधारणमरणावभृथगुणविशिष्टपुरुषयज्ञरूपैक्यप्रत्यभिधानां
द्विधैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तयति—नोपसंहृतव्या इति । तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा

भामती

विद्यासंप्रसंहित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् । पुरुषयज्ञसुभयत्राप्यपिषिष्टम् ।
नच विदुषो यज्ञस्येति न सामानाधिकरण्यसंभवः । यज्ञस्यात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य
च चेतनत्वाद्विदुष इति सामानाधिकरण्यसंभवः । तस्मात्पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मरणावभृथत्वादिसामान्याचैकविद्याध्यवसाने उभयत्र
उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—वाहसं ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषयज्ञसंपादनं तदायुषश्च त्रैधा व्यद-

न्यायनिर्णयः

माह—परेति । ययोद्दीयस्यैव परोवरीयस्त्वादियुगवत्त्वेन हिरेण्यमभ्युत्पाद्युगवत्त्वेन च बहुधोपासनं दृष्टं तथा ब्रह्मणोऽपि
तत्तदुगवत्त्वेनानेकधोपासनाब्रह्मसंभन्ममात्रेण प्रत्यभिज्ञाने स्वादतिप्रसक्तिरित्यर्थः । संभृत्यादीनां मनोमयत्वादीनां च विद्याप्रत्यभि-
ज्ञापकत्वायोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २३ ॥ तत्तद्देशभेदसंभिन्नविद्यासु गुणानुपसंहारोक्तिप्रसङ्गात्काण्डभेदविद्यायां गुणा-
नुपसंहारमाह—पुरुषेति । विषयमाह—अस्तीति । पुरुषो वाव यज्ञ इति सामानाधिकरण्यश्रुतेरेवमाह—तत्रेति । छान्दो-
ग्यशास्त्राभेदः सत्समर्थः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तज्यातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ
यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनमिति प्रसिद्धयज्ञसामर्थ्यं सवनत्रयं कल्पितमित्याह—तदीयमिति । स यदग्निशिषिपति यत्पिपासति
यज्ञ रमते ता अस्य दीक्षा अथ यद्वसति यज्ञक्षति तत्स्तुतशस्त्रे शब्दवचनसाम्यादित्याह—अग्निशिषेति । स चेदेतस्मिन्वयति
किंचिद्वाच्यालुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसंतनुतेत्यादिवाशीः । सोऽन्तवेलांयामेतेतत्रयं
प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणं संशितमसि तानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तज्यातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ
यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनमिति प्रसिद्धयज्ञसामर्थ्यं सवनत्रयं कल्पितमित्याह—अन्ये चेति । संशयार्थं शास्त्रान्तरीयपुरुषविद्यामाह—तैत्तिरीयका इति । तद्वत्तयोर्विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यानिश्रयात्पुरुषविद्यामधिकृत्य संशयमाह—
तत्रेति । इतरत्रेति छान्दोग्यभेदोक्तिः । अत्र च मेदानुपसंहारोक्ता वाक्यान्वीचीहेतुस्तन्नात्पादादिसंज्ञितः । पूर्ववत्तु विद्या-
मेदानुपसंहारः सिद्धान्ते तद्वेदानुपसंहार इत्यभिप्रेत्योभयत्रापि मरणावभृथविशिष्टप्राणादिकपुरुषयज्ञत्वलक्षणरूपैक्याद्वैक्यं गुणो-
पसंहारश्चेति प्रत्यक्षयति—पुरुषेति । निषादस्यपतिन्यायेन विदुषो यज्ञस्येति सामानाधिकरण्यात्पुरुषयज्ञसोभयविशेषादभेदोपसंहार-

कस्मात् । तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभावात् । तदाहाचार्यः—पुरुषविद्यायामिवेति । यथैकेषां शा-
खिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामाज्ञानं नैवमितरेषां तैत्तिरीयानामाज्ञान-
मस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते पत्नीयजमानवेदवेदिबर्हिर्द्युपाज्यपदवृत्ति-
गाद्यनुक्रमणात् । यदपि सवनसंपादनं तदपीतरविलक्षणमेव 'यत्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च
तानि' (नारा० ८०) इति । यदपि किञ्चिन्मरणावभृथत्वादिसाम्यं तदप्युत्पीयस्त्वाद्वैद्यसा
वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमम् । नच तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते । वि-
दुषो यज्ञस्येति हि न चैते समानाधिकरणे पृष्ठयौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । नहि पुरुषस्य
मुख्यं यज्ञत्वमस्ति । व्यधिकरणे त्वेते पृष्ठयौ विदुषो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य
मुख्यो यज्ञसंबन्धः । सत्यां च गतौ मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः । आत्मा यजमान इति
च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्धुवन्वैयधिकरण्येनैवास्य यज्ञसंबन्धं दर्शयति । अपिच तस्यैवंविदुष

भाष्यरत्नप्रभा

पत्नी शरीरमिभमुरो वेदिलोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मनुषुः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा
वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा' इति बहुतरधर्मवैलक्षण्याच्च रूपैक्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । वेदः कुशमुष्टिः
शमयिता दमो दक्षिणेऽलम्बयः । किंच छान्दोग्ये त्रिधाविभक्त्युपि सवनत्वकल्पना, अत्र तु सायंकालादाविति
वैरूप्यमाह—यदपीति । यन्मरणं तदवभृथो यद्रमते तदुपसद इति तित्तिरीश्रुतौ सारूप्यमपि भातीत्यत आह—
यदपि किञ्चिदिति । गजोद्ग्रथोऽध्वतुष्पात्सवारूप्यवर्तिदं सारूप्यं नैक्यप्रयोजकमित्यर्थः । किंच छान्दोग्ये पुरुषयज्ञ-
भोरैक्यं श्रुतमत्र तु सेद इति वैरूप्यान्तरमाह—नचेति । यद्यपि निषादस्थपत्न्यायेन सामानाधिकरण्ये पृष्ठयोर्युक्तं
तथाप्यप्रसिद्धैक्यकल्पनगौरवाद्यज्ञस्यारमेति भेदोक्तेरकस्यैव यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादात्मविदो यो यज्ञः प्रसिद्धस्तस्येति
वैयधिकरण्यमेव युक्तम् । किंच विद्वत्संबन्धियज्ञरूपविशेषानुवादेन विद्वदङ्गैरङ्गसंपद्विधावेकवाक्यता प्रतीयते तस्यां

भामती

स्थितस्य सवनत्रयसंपादनम् । अविशिष्टादीनां च वीक्षादिभावसंपादनं नैवं तैत्तिरीयानाम् । तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञ-
संपत्तिः । नह्यस्मा यजमान इत्यत्रायामात्मशब्दः स्वरूपवचनः । नहि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति । कर्तृकर्मणोरमेदाभावात् ।
चेतनाचेतनयोश्चैक्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणोश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वत्त्वं
चोपपद्यते । तथा चायमर्थः—एवं विदुषः पुरुषस्य यः संबन्धी यज्ञः तस्य संबन्धितया यजमान आत्मा तथा चात्मनो
यजमानत्वं च विद्वत्संबन्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथात्मशब्दस्य स्वरूपवान्विते विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञ-
स्वरूपमिति च गौणे स्याताम् । नच सत्यां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात्पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तथा तावच्च साम्यम् । नच
पत्नीयजमानवेदविद्यादिसंपादनं तैत्तिरीयानामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसंपत्तिरन्येषां विलक्षणैव । तस्माद्रूपो वैलक्षण्ये

न्यायनिर्णयः

हारावित्यर्थः । सिद्धान्तयति—आचक्ष्मह इति । पूर्वोक्तायतनविशेषयोगाभावादुपसंहारसिद्धिरिति शङ्कते—कस्मादिति ।
विवेक्यसाधकवैक्यभावाच्चतरे दोषसंहार इत्याह—तदिति । उक्तेऽर्थे चूजं पातयति—तदाहेति । तदक्षराणि ध्यान्ते—
श्रूयतेति । अतो विद्यामेदादनुपसंहार इति शेषः । यत्तु रूपैक्यादिवैक्यं युगोपसंहारश्चेति, तत्राह—तेषां हीति । तत्र
हेतुमाह—पत्नीति । 'आत्मा यजमानः ब्रह्मा पत्नी शरीरमिभमुरो वेदिलोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मनुषुः
पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा ओजमशीत' इत्यादिबहुतरवैलक्षण्याच्च तद्रूपैक्य-
मित्यर्थः । वैलक्ष्यान्तरमाह—यदपीति । छान्दोग्ये हि पुरुषस्यानुलेषा विमज्ज्य सवनत्रयमुक्तम् । तैत्तिरीये तु सायं प्रातर्मध्यं-
दिनमिति सवनसंपादनमितरविलक्षणं लक्ष्यते, तेन विद्यामेद इत्यर्थः । 'मरणमेवावभृथः' इति छान्दोग्ये । 'यन्मरणं तदवभृथः'
इति तैत्तिरीये । 'यद्रमते तदुपसदः' इति चोभयत्रापि तुल्यम् । अतो रूपैक्यादिवैक्यमिति चोभयनुवदिति—यदपीति । बहुतर-
वैलक्षण्ये तस्य किञ्चिन्मात्रसालक्षण्यत्राच्च विवेक्यमतिप्रसङ्गादित्याह—तदपीति । यत्तु पुरुषयज्ञत्वाविशेषादिति, तत्राह—नचेति ।
निषादस्थपत्न्यायेन पृष्ठयोः सामानाधिकरण्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमित्याह—विदुष इति । सामानाधिकरण्याभावे हेतुमाह—
नहीति । अर्थांनुपपत्तिसत्त्वात् तस्यैक्यप्रसङ्गात् । प्रकृते च पुरुषस्य कर्तृत्वावशस्य किमालादचैतन्याच्च पुरुषैक्यायामाश्रयायामवृत्ति-
रित्यर्थः । कर्म तर्हि यज्ञोक्त्यर्थः, तत्राह—व्यधिकरणे स्थितिः । अर्थांनुपपत्तिसत्त्वात् तुल्येति शङ्काह—भवतीति । अन्य-
तथाभावेऽपि ब्रह्मे पुरुषस्य यज्ञत्वमेवेत्याशङ्कोक्तम्—तस्यां चेति । यज्ञस्य ज्ञानबोधोत्पत्तिं मानान्तरसिद्धमपूर्वसंबन्धकल्पना न
स्याच्चेदनुसृत्येन विद्यामेदादिसंपादनसंभवादित्यर्थः । यजमानतया पुरुषस्य यज्ञसंबन्धितावचन्यायेन न यज्ञात्मने-
त्वाह—अस्मेति । इतोऽपि तैत्तिरीयकेषु पुरुषयज्ञत्वं नेष्टमित्याह—अपिचेति । यथा प्रमितेऽर्थे प्रवृत्तं प्रमाणमनुवादकं तथा

इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां च यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात् । अपिच ससंन्यासामात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानन्तरं तस्यैवंविदुष इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतन्त्र इति प्रतीतः । तथाचैकमेव फलमुभयोरप्यनुवाकयोरुपलभामहे 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' (नारा० ८०) इति । इतरेषां त्वनन्यशेषः पुरुषविद्याम्नायः । आयुरभिबृद्धिफलो ह्यसौ 'स ह—षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद' (छा० ३।१६।७) इति समभिव्याहारात् । तस्माच्छास्त्रान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणां माशीर्मन्मादीनामप्राप्तिसत्त्वैस्त्वीर्यके ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेधमन्त्रप्रवर्गादि विद्याङ्गमथवा ननु ॥ विद्यासंनिधिपाठेन विद्याङ्गे मन्त्रकर्मणी ॥ १ ॥

लिङ्गेनान्यत्र श्रवणां वाक्येनापि च कर्मणाम् ॥ विनियोगात्संनिधिस्तु बाध्योऽतो नाङ्गता तयोः ॥ २ ॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाप्तायः—'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रबुज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः' इत्यादिः । ताण्डिनाम्—'देव सवितः प्रबुज्य यज्ञम्' इत्यादिः ।

भाष्यरत्नप्रभा

सत्यां विशेष्यस्याङ्गानां च पृथग्विधवादिनस्तत्र वाक्यभेददोषः स्यादित्यर्थः । किंच सत्यादिभ्यो न्यास एवापरे च यदिति संन्यासमुक्त्वा सर्वैः सर्वमिदं जगदित्येवं तस्मात्मानं ज्ञात्वा भूयो न मृत्युमुपयति विद्वानिति संन्याससाध्यात्मविद्यां पुरस्तात्प्राजापत्यानुवाके उपदिश्यानन्तरानुवाके तस्यैवं विदुष इत्युक्तामविद्यानुवादेन प्रशंसार्थत्वेन, तच्छेषतया यज्ञसंपत्तिः क्रियते फलैक्यश्रुतेः, रुन्दोगानां तु स्वतन्त्रविद्याविधिरित्याह—अपिच ससंन्यासामिति । चिन्ताफलमाह—तस्मादिति ॥ २४ ॥ वेधाद्यर्थभेदात् । देवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते—सर्वमिति । हे देवते, मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय विशेषतश्च हृदयं भिन्वि धमनीः शिराः प्रबुज्य श्रोत्र्य शिरश्चाभितो नासाय, एवं

आभती

सति न किञ्चिन्मात्रसालक्षण्याद्विधैकलमुचितमिति प्रसङ्गात् । अपिच तस्यैवं विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्याफलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवंविदुष इति श्रवणात्पूर्वोक्तपरामर्शात्फललक्ष्युत्प्रेक्ष्य पारतक्यम् । नच स्वतन्त्रपरम्परानुरोधैक्यमुचितमित्याह—अपिच ससंन्यासामात्मविद्यामिति । उपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥ वेधाद्यर्थभेदात् । विचारविषयं दर्शयति—आथर्वणिकानामिति । आथर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे ते ते मन्त्रास्तानि तानि च प्रवर्गादीनि कर्माणि समान्नातानि । संशयमाह—

न्यायनिर्णयः

यज्ञस्य प्रमाणान्तरसिद्धविद्यधोगितानुवादेन विशेषणविधिभूतौ प्रमितविशेषणानामनूदितविशेष्यगामित्वेनैकवाक्यत्वसंभवे विशेष्यस्य विशेष्यणानां च पृथक्प्रतिपादनेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । इतश्चोभयत्र मित्रा पुरुषविशेषाह—अपिचेति । संन्यासेनाज्ञेन सहितामङ्कितया स्थितामात्मविद्यां पुरस्तात्प्राजापत्यो हारणितिर्यादावनुवाके न्यास इति ब्रह्मेत्यादिनोक्तत्वा तस्यैवंविदुष इति पूर्वोक्तपरामर्शात्तच्छेषत्वस्य भातीत्याह—ससंन्यासामिति । इतश्च पूर्वशेषोऽयमाङ्गायो न स्वतन्त्र इत्याह—तथाचेति । तैत्तिरीयाणां पुरुषविद्याम्नायस्य पारतक्यमुक्त्वा पैङ्गिनां ताण्डिनां च तदाम्नायस्य स्वातन्त्र्यमाह—इतरेषां त्विति । तत्र हेतुमाह—आयुरिति । षोडशपरिकं वर्षशतं प्रकषेण व्याघ्राद्यनुपहुतो जीवत्युक्तप्रकारेणात्मानं यज्ञात्मात्मकं विद्वानिति विषया सहायुरभिबृद्धिफलस्य संकीर्तनात्तत्फलत्वेन स्वातन्त्र्यं पुरुषविद्यायाः सिद्धमित्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्ययोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २४ ॥ पूर्वोक्तमविद्यासंनिधौ श्रवणात्तैत्तिरीयगतपुरुषयज्ञो नानाङ्गमित्यसौ ह्युक्तपुरभिबृद्धिफलविषातो भेदोऽस्य दर्शितः । संप्रति प्रवर्गादीनामपि विद्यासंनिध्यविशेषाचदङ्गत्वमित्याह—न्यायानुपसंहारार्थं वेपामङ्गवं निरस्यति—वेधादीति । तत्तदुपनिषदारम्भे ते ते मन्त्रास्तानि तानि च कर्माणि भूतानि विषय इति वक्तुमारभते—अस्तीति । अभिचारदेवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते—सर्वमिति । हे देवते, मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय । विशेषतश्च हृदयं प्रविध्य भिन्वि । धमनीः शिराः प्रबुज्य विभज्य श्रोत्र्य । तदीयं शिरश्चाभितो विदारय । एवं मद्रिपुर्बुद्ध्या विपृक्तो भवतित्यर्थः । विश्वप्रकाशकत्वात्प्रत्यसर्वहेतुत्वान्न देव सवितिरित्यादित्यः संशोधते । स च यज्ञस्य यज्ञपतेश्च यजमानस्य निर्वर्तने निजुज्यते प्रभुत्वान् । उच्चैःश्रवाः भेतोऽभौ दस्य तस्य स त्वं भेतोऽभिसि हरित इन्द्रलीलस्तद्वन्नोऽसीतीन्द्रः संबोधयते । मित्रो नामादित्यो नोऽस्माकं सुखकरो भूयादिति विषयापी आश्रयते । एवं शं वरुण इत्यादि बोध्यम् । रुद्रादयो देवाः किल कांसिधिरूपवृत्तिस्त्वान्नाले सन् निर्वर्तयितुं निविष्टवन्तः इत्युपक्रम्य

शास्त्रायथिनाम्—‘श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि’ इत्यादिः । कठानां तैत्तिरीयाणां च—‘शं नो सिन्नः शं वरुणः’ (तै० १।१।१) इत्यादिः । वाजसनेयिनां तृपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते—‘देवा इ वै सन्नः निषेदुः’ इत्यादि । कौषीतकिनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणम्—‘ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमुतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहुरपयन्ति’ इति । किमिमे सर्वे प्रविध्याद्यो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासुपसंहियेरस्मिन्वा नोपसंहियेरस्मिन्नि मीमांसामहे । किं तावन्नः प्रतिभाति । उपसंहार एवैषां विद्यास्मिति । कुतः—विद्याप्रधानानामुपनिषद्ग्रन्थानां समीपे पाठात् । नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे । बाढम् । अनुपलभमाना अपि त्वनुमास्यामहे संनिधिसामर्थ्यात् । नहि संनिधेरर्थवत्त्वे संभवत्यकस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः ।

भाष्यरत्नप्रभा

विधा विष्टको विष्टो भवतु मे शत्रुरित्यर्थः । हे देव सवितः, यज्ञं त्वयि च प्रसुव निर्वातैत्यर्थः । उच्चैःश्रवाः श्वेतोऽश्वे यस्येन्द्रस्य स त्वं हरितमणिवस्त्रीलोऽसीत्यर्थः । नोऽस्माकं सं सुखकरो भवत्वित्यर्थः । अग्निष्टोमो ब्रह्मैव स यस्मिन्नहनि क्रियते तदपि ब्रह्म तस्माच्च एतद्दहःसाध्यं कर्मापनयत्यनुतिष्ठति ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मोपपत्तिं ते च क्रमेणमृतत्वमाप्नुवन्तीति योजना । मन्त्रादितु तत्तदुपनिषद्दिक्षाशेषत्वे प्रमाणभावाभावाभ्यां संशयमाह—किमिति । फलं पूर्ववत् । ननु तेषां शेषत्वे मानाभावाजोपसंहार इति शङ्कते—नन्वेषांसिति । मन्त्रादयस्तत्तद्दिक्षाशेषाः फलवद्दिक्षासां सिंहितत्वाच्चैरीयकगतपुरुषयज्ञवदिति सामथ्र्ये—वाङ्मसिति । तथाच, दृष्टान्तसंगतिः । सिद्धातिपक्षे संसिधिरित्यर्थं बाधकमाह—नह्यिति । अफलमन्त्रादीनां फलवत्तेरूपबोधनं संसिधिरर्थवत्वं तत्संभवे सत्यकसाध्यंश्रुत्यत्वेनासौ संसिधिराश्रयितुं नहि युक्त इत्यर्थः । नञ्पाठादेवकसाद्धेतुं विनाऽसाध्यौ नाश्रयितुं नहि युक्त इत्यर्थः । ननु

आभूती

किसिम इति । पूर्वेषु च दृष्टाति — उपसंहार एवैषां विद्यास्थिति । सफल इि सर्वे विद्या आभ्रातास्तत्सन्धिषौ मन्त्राः क्रमणि च समाभ्रातानि ‘फलवत्सिद्धिवाफलं तदङ्गम्’ इति न्यायाद्विद्याभवेन विज्ञायन्ते । जोदयति — नन्वेषामिति । नह्यत्र श्रुतिलिङ्गावयवप्रकरणस्थानसमाख्यानानि सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदावयवः समाभ्रातास्तथा कन्विद्धिद्यामारभ्य मन्त्रा वा क्रमणि वा समाभ्रातानि । न वासति सासाम्यसंबन्धे संबन्धिसंनिधानमाभ्रा- त्त्वार्थसंबन्धः । नच, श्रुतत्वादिपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणे सासितसामान्यसंबन्धानां संनिधिर्विशेष- संबन्धानां संबन्धित्वः । समाधत्ते — बाह्यमनुपलब्धमात्रमपत्ति । मा नाम भूफलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाज्ञाना- माकाङ्क्षा । मन्त्राणां तु स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावाणां कर्मणां च प्रवर्ग्यदीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावाणां पुरुषा- भिलषितमाकाङ्क्षातां संविधानादन्यतराकाङ्क्षानिगन्धे रक्तपटन्यायेन संबन्धः । तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वादादर्थ्यसम- लानां मन्त्राणां कर्मणां च । नच प्रवर्ग्यदीनीं पिण्डपितृयज्ञस्वर्गः कल्पनास्पदं, फलवत्संनिधानेन तदवरोहात् । अनुमा- सम्यहो संनिधिसामान्यार्थादिति । इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षया विध्याः संनिधाने श्रुतमनाकाङ्क्षया साकाङ्क्षस्यापि संबन्ध- म्ब्रामर्शोसत्ता अन्याकाङ्क्षसुस्थापयति । उल्लंघना नैकवाचकमुपगच्छति । असमर्थस्य लोपकारकलानुपपत्तेः प्रकरणेन प्रति उप- कारासामर्थ्यमासन्नः कल्पयति । नच सत्यपि सामर्थ्ये तत्र श्रद्धा अगिनियुक्तं सदज्ञतासुपगन्तुमर्हतीत्युपपत्त्या परम्परया संनिधिः

न्यायनिर्णयः

प्रवर्त्यस्थं कर्म क्षुतिमिच्छा—**देवा इति** । अग्निष्टोमज्ज्ञानमुपनिषदारम्भे पठ्यत इति संवन्धः । अग्निष्टोमो ब्रह्मैव स यस्मिन्नग्नि क्रियते तदपि ब्रह्म, अतश्चेतदग्रहर्निर्वर्त्य कर्म ये कैश्चिदुपलब्धन्युतिष्ठन्ति ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मापरमुपलच्छन्ति ते चास्तुतव्यं परं तद्वा क्रमेण प्राप्तुमन्वीर्यस्य । विषयमुक्त्वोपकारमावाभमावाप्त्यां संशयमाह—**किमिच्छादिना** । अत्र च विद्यासान्निध्याच्चात्तान्नामपि मन्वादीनां तदुपकारकत्वाभावेनातच्छेषस्या नान्यत्रोपसंहार्यतेत्युक्तिद्वारा विचारस्य ज्ञानहेतुयोगात्पदादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मन्वादीनां विधीषांथादुपसंहारः । सिद्धान्ते त्वनुपसंहार इत्यभिप्रेत्य विमृश्य पूर्वपक्षयति—**किमिति** । विनियोजकमानाभावे कथं विधाशेषतेति शङ्कते—**कुत इति** । ^१फलवत्संनिधावफलं तद्वच्च^२ इत्यन्यात्फलवद्विद्यासंनिध्याच्चात्तानां तद्वत्तेत्याह—**विद्येति** । श्रुत्यादीनां विनियोजकानामन्यतमस्याप्यनुपलम्भादारभ्य कांचन विद्यामनाद्यानाद्यान्नात्ताहैरेव पूर्णया नैराकाङ्क्षयात्रैषां विधाशेषतेति शङ्कते—**नन्विति** । विद्याया नैराकाङ्क्ष्येऽपि मन्वादीनां फलवत्त्वाय फलवियोगासाकाङ्क्षत्वात्फलवद्विद्यासंनिहितानां तच्छेषतया फलवत्त्वे फलान्तरकरुणयायोगादेकतराकाङ्क्षायां विधाकाङ्क्षामापाय प्रकरणाभासेषेण तच्छेषतेत्याह—**वाचमिति** । संनिधौर्नेतास्येऽपि संभाव्य विधाशेषतेत्याह—**नह्येति** । अकसारिकले निनेति यावत् । अनुष्ठेयप्रकाशित्वान्नामज्ञायां विधाशेषम-

ननु नैषां मन्त्राणां विद्याविषयं किञ्चित्सामर्थ्यं पश्यामः । कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माण्यन्यार्थ-
त्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहीति । नैष दोषः । सामर्थ्यं तावन्मन्त्राणां
विद्याविषयमपि किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुं हृदयादिसंकीर्तनात् । हृदयादीनि हि प्रायेणोपासने-
ष्व्यायतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्भावेण च हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां मन्त्राणामुपपन्नमुपास-
नाङ्गत्वम् । दृष्टोपासनेष्वपि मन्त्रविनियोगः 'भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना' (छा० ३१।५।३) इत्येव-
मादिः । तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो

भाष्यरत्नप्रभा

मन्त्राणां विद्यासमवेतार्थप्रकाशनासामर्थ्याभावाच्च विद्याशेषत्वमिति शङ्कते—नन्विति । पुरस्तादुपसदां प्रवर्गेण
प्रचरन्तीति वाक्येन प्रवर्ग्यस्य क्रतुशेषत्वं श्रुतं, अग्निष्टोमादेशं तत्तद्वाक्येन स्वर्गाद्यर्थत्वमतो न विद्यार्थत्वमित्याह—
कथं चेति । मन्त्राणां विद्यासमवेतहृदयनाख्यादिप्रकाशकत्वमस्तीत्याह—नैष इति । उपास्तु पुत्रप्रयोगः कापि न
दृष्ट इत्यत आह—दृष्टश्चेति । पुत्रस्य दीर्घायुष्याय छान्दोग्ये वैशोक्यस्य कोशत्वेनोपास्तिरुक्ता तत्र पितुरयं प्रार्थना-
मन्त्रः । तत्रानुनेति पुत्रस्य त्रिणामं गृह्णाति अमुना पुत्रेण सह भूरितीमं लोकममुं च प्रपद्ये न मे पुत्रविनियोगः स्यादि-
त्यर्थः । तत्तद्वाक्येनान्यत्र विनियुक्तानामपि कर्मणां संनिधित्वा विद्यासु विनियोगो न विरुध्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

भामती

श्रुतिमार्थापत्त्या कल्पयति । आक्षिपति—ननु नैषां मन्त्राणामिति । प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो
वर्णितः 'अविशिष्टसु वाक्याथः' इत्यत्र । न च विद्यासंबन्धं कंचनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिद्वारभ्य
श्रूयते तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसंबन्धं प्रतिपद्यते । 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्गेण प्रचरन्ति' इति । उपसदां जुहुवद्व्यभिचरि-
तक्रतुसंबन्धत्वात् । यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सन्त्युपसदस्तथापि तत्रानुमानिक्यो ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितत्वेन शीघ्रप्रवृ-
त्तितया ज्योतिष्टोमाङ्गतैव वाक्येनावगम्यते । अपिच प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य बोदकेनोपसद्वद्विकृततावपि प्रातिः । प्रकृतौ
वा अद्विरुक्ताविति न्यायाज्योतिष्टोमे एव विधानमुपसदा सह युक्तं, तदेतदाह—कथं च प्रवर्ग्यादीनीति । संनिधाना-
दर्थविप्रकरणं वाक्यं बलीय इति भावः । समाधत्ते—नैष दोषः । सामर्थ्यं तावदिति । यथा 'अग्रये ला जुष्टं निर्वैपामि'
इति मन्त्रे अग्रये निर्वैपामीति पदे कर्मसमवेतार्थप्रकाशके । शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्यतया यथाकथंचिन्नाख्यानमेव-
मिहापि हृदयपदस्योपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतयापानि पदान्तराणि गौण्या लक्षण्या वा वृत्त्या कथंचि-
यानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यत इत्याह—दृष्टोपासने-
ष्विति । यद्यपि वाक्येन बलीयसा संनिधिर्दुर्बलो बाध्यते तथापि विरोधे सति । न चेहास्ति विरोधः । वाक्येन विनियुक्त-
स्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य संनिधित्वा विद्यायामपि विनियोगसंभवाद । यथा 'ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेत' इति
ब्रह्मवर्चसकामोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयाज्जलेन योजते—वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । अत्र हि कस्यः समानकर्तृ-
कलमवगम्यते धातुसंबन्धं प्रत्ययविधानात् । धातुर्थान्तरसंबन्धश्च कथं च समानः कर्ता स्यात् । यथैकः प्रयोगो भवेत् ।
प्रयोगाविर्धं हि कर्तुंलम् । तच्च प्रयोगमेवेदं कथमेकम् । तस्मात्समानकर्तृकत्वादिकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्धार्थान्तरसं-
बन्धाच्च । न च गुणप्रधानभावमन्तरेणैकप्रयोगता संबन्धश्च तत्रापि वाजपेयस्य प्रकरणे समानान्नाज्ञापेयः प्रधानम् । अर्जु-
नबृहस्पतिसवः । न च 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यत्राज्ञप्रधानभावप्रसङ्गः । नथैतद्वचनं कस्यचिदर्शपूर्णमासस्य
सोमस्य वा प्रकरणे समानात् । तथा च द्वयोः साधिकारतया अष्टममाणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेना-
विधानमात्रविवक्षया लाक्षणिकं समानकर्तृकत्वमित्यदोषः । यदि तु कस्यांचिच्छाखायामारभ्याधीतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति ।
तथान्यनारभ्याधीतसैवारभ्याधीते प्रथमिज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति द्वयोः पृथगधिकारतया प्रतीतं समप्रधानत्वमत्यक्तं

न्यायनिर्णय

र्थप्रकाशयतां न तच्छेषेति शङ्कते—नन्विति । कर्मणां विद्याशेषत्वं संनिधेरुक्तं प्रत्याह—कथं चेति । पुरस्तादुपसदां प्रवर्गेण
प्रचरन्तीति वाक्येन प्रवर्ग्यस्य क्रतुशेषत्वसिद्धेन संनिधेर्विद्याशेषत्वं तस्य वाक्यादौर्बल्यादग्निष्टोमादेशं ज्योतिष्टोमादिवाक्येन स्वर्गा-
दिफलवृत्तानाञ्च विद्याशेषत्वस्यैव । मन्त्राणां कर्मणां च विद्याशेषत्वमात्रं दूषयति—नेति । तत्र मन्त्राणां विद्यासमवेतार्थप्रकाशनेन
तच्छेषत्वं साधयति—सामर्थ्यमिति । हृदयादीत्यादिपदेन नाडीनामादिद्विषयं संग्रहः । तथापि कथं मन्त्राणां विद्याविषयं
सामर्थ्यं, तत्राह—हृदयेति । तदसंबन्धान्यपि सन्ति कानिचिदुपासनानीति प्रायेणेत्युक्तम् । हृदयादिपदस्य विद्यासमवेतार्थत्वेऽपि
कथमितरेषां मन्त्रपदानां विद्याशेषत्वेत्याशङ्क्य हृदयादिपदानुसारेण तदेकवाक्यतया पदान्तराणामपि यथाकथंचिदुपास्यत्वेत्याह—
तद्विति । उपास्तु पुत्रविनियोगस्यादृष्टेऽपि कल्पनेत्याशङ्क्याह—दृष्टश्चेति । पुत्रस्य दीर्घायुष्याय छान्दोग्ये वैशोक्यस्य कोशत्वेन
परिकल्प्योपास्तिरुक्ता । तत्र पितुरयं प्रार्थनामन्त्रो भूरित्यादि । अमुनेति पुत्रस्य त्रिणामं गृह्णात्यमुना सह भूरितीमं लोकं
प्रपद्ये इत्यर्थः । यत्तु प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियोगाच्च विद्याशेषेति, तत्राह—तथेति । यद्यपि तत्रादुपसदामित्यादिवाक्यं प्रवर्ग्यो-
दीनामन्यशेषत्वादिविद्याशेषत्वसाधकसंनिधेर्बलीयस्तथाप्यविरोधाच्च वाक्येन बाध्यः संनिधिविकल्पेनान्यत्र विनियुक्तस्यापि प्रवर्ग्योदः

वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—नैषामुपसंहारो विद्यास्विति । कस्मात् । वेधाद्यर्थभेदात् । हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां हि मन्त्राणां येषां हृदयवेधाद्यो भिन्ना अनभिसंबद्धास्त उपनिषदुदिताभिर्विद्याभिः । तेषां न ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति । ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगाच्चङ्कारक उपासनासंबन्ध उपन्यस्तः । नेत्युच्यते । हृदयमात्रसंकीर्तनस्य ह्येवमुपयोगः कथंचिदुत्पद्येत नच हृदयमात्रमत्र मन्त्रार्थः । हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृण्वेत्ये-

भाष्यरत्नप्रभा

वाजपेय इति । 'ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेत' इति वाक्येन ब्रह्मवर्चसफले विनियुक्तस्यापि बृहस्पतिसवस्य 'वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति वाजपेयप्रकरणस्थवाक्येन वाजपेयोत्तराङ्गतया विनियोगवद्विरोध इत्यर्थः । यद्यप्येकेन वाक्येन प्रकरणान्तरस्थबृहस्पतिसवस्य प्रत्यभिज्ञानमङ्गलविधानं च कर्तुमयुक्तं वाक्यमेदप्रसङ्गादतो मासाभिहोत्रवल्गुन्मन्त्रमेव बृहस्पतिसवाख्यमङ्गलतया विधीयत इति न विनियुक्तस्य विनियोग इति भट्टगुप्ततद्व्यतिरेकं, तथापि यथा नित्याभिहोत्रस्याश्वमेधप्रकरणे वाग्यतत्त्वेनां रात्रिमहिहोत्रं जुहोतीति नाम्ना प्रत्यभिज्ञा, यथावा दशपूर्णमासविकृतीष्टावाप्यभागां यजतीत्येकस्मिन्वाक्ये प्रकृतिस्थाज्यभागयोः पदेन प्रत्यभिज्ञानं वाक्येन विधानं तथात्रापि बृहस्पतिसवपदेन प्रत्यभिज्ञानं वाक्येनाङ्गताविधानं किं न स्यात् । नच साध्यभावाथविधायकाख्यातपरतन्त्रं नामपदं न सिद्धकर्मप्रत्यभिज्ञाक्षममिति वाच्यं, सिद्धस्याप्यङ्गतया पुनः साध्यत्वसंभवेऽन्यथासिद्धाख्यातस्यैव प्रसिद्धार्थकनामपार-तद्योपयोगः । नचैवं सति कुण्डपायिसन्नेऽप्यङ्गत्वेन नित्याभिहोत्रस्यैव विधिः स्यादिति वाच्यं, इष्टत्वात् । नच पूर्वतन्त्रविरोधः उत्तरतन्त्रस्य बलीयस्त्वात् । पूर्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रपरतन्त्रभावनाभेदे तात्पर्याच्च । तस्माद्वैकस्यैव बृहस्पतिनामकस्य धात्वर्थस्य ब्रह्मवर्चसे विनियुक्तस्यापि वाजपेयाङ्गतया विनियोग इति भगवत्पादात्तात्पर्यम् । अस्तिच विनियुक्तस्य विनियोगे सर्वसंमतमुदाहरणं खादिरत्वादिकं तस्य क्रतौ विनियुक्तस्य वीर्यादिकलेऽपि विनियोगात् । तथा मन्त्रकर्मणामन्यत्र विनियुक्तानां विद्याशेषवस्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तव्यति—नैषामित्यादिना । विद्यासु हृदयादिसंबन्धेऽपि वेधाद्यर्थानामसंबन्धात्कृष्ण-

भाष्यती

भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तत्त्वानामभवेत् । तस्मात्कालार्थोऽयं संयोग इति सिद्धम् । सिद्धान्तमुपक्रमते—एवं प्राप्त इति । हृदयं प्रविध्येत्यर्थः मन्त्रः खरसत्सवोवादिभारिकर्मसमवेतं सकलैरेव पदैर्यमभिदधुपक्रम्यते तत्प्रत्याभिधानासामर्थ्येनैकलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणार्थानां क्रमाद्वलीयैभ्यामपि बलवत्किमङ्ग पुनः क्रमात्, तस्माद्विज्ञेयं संतिथिसंयोगाभिचारिककर्म-शेषत्वेनापायते । यद्यपि नोपासनासु हृदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम् । तथापि तद्विदरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थत्वम् । आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति । नच संतिथ्युपगृहीतासुपासनासु मन्त्रमन्त्र-

न्यायनिर्णयः

संनिधिन विद्यास्वपि विनियोगादित्यर्थः । तत्र दुष्टान्तमाह—वाजपेय इति । 'ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेत' इति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो 'वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयते क्वाप्रत्ययादेककर्तृकतासिद्धेरकप्रयोगात्मन्तरेण तदयोगादेकप्रयोगताया गुणप्रधानभावापेक्षत्वाद्वाजपेयप्रकरणज्ञानात्तत्त्वानां बृहस्पतिसवस्याङ्गत्वम् । नन्वेवं सीमासंकानां सुप्रमिदः क्रतो यदि बृहस्पतिसववाक्यं प्रकरणान्तरस्थबृहस्पतिसवविपरिदृश्यं कस्ताहि वाजपेयाङ्गविधिः । नैषेय विधिः कथं तर्हि प्रकरणान्तरस्थबृहस्पतिसवस्यैव संनिधिः । न चैकमेव वाक्यं दूरस्थं कर्म संनिधापयत्यङ्गत्वेन च विदधाति । तस्मात्प्रकरणान्तरे कौण्डपायिनवल्गुन्मन्त्रं बृहस्पतिसवसन्नाम तु प्रसिद्धबृहस्पतिसवधर्मातिदेशार्थम् । तथाच कर्मान्तरमेव वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयत इति मतद्वयेऽपि स्थिते कथं विनियुक्तविनियोगाद्युद्धेति सत्यमन्युपेयवादोऽयं खादिरत्वादि चान्न व्यवस्थितमुदाहरणम् । नच साधिकाधोरेपि कर्मणोर्जाज्ञित्वे दशपूर्णमासाविहः सोमेन यजेतेत्यत्रापि स्यादशपूर्णमासयोः सोमस्य वा प्रकरणे तद्वचनाना-ज्ञानात्तद्योर्गुष्टमाणाविशेषतया गुणप्रधानत्वासिद्धेरितिप्रयोगात्वेऽपि क्रियते । कर्तृत्वाधिष्ठानयुक्तस्यैकव्यत्यस्यैकसिद्धेरजाज्ञित्वप्रमाणकामावे चाधिष्ठानलक्षणाविरोधाद्दशपूर्णमासोत्तरकालता सोमासुष्ठानसेति कालार्थोऽयं संयोगः । प्रकृते तु प्रकरणाध्ययनसिद्धये प्रत्ययप्रति-तमज्ञाज्ञित्वमतो बृहस्पतिसवस्यान्यत्र विनियुक्तस्यैव वाजपेये क्वाप्रत्ययेन विनियोगवत्प्रवर्गादीनामपि विनियुक्तानामेवान्यत्र संनि-धिन विद्यास्वपि विनियोग इति भावः । पूर्वपक्षमनूय सूत्राद्विदरेवासुपसंहारं प्रतिजानीते—एवमिति । मन्त्राणां कर्मणां च संनिधिरुपसंहारो विद्यासूक्तः स कसाश्रिषिष्यत इत्याह—कसादिति । तत्र हेतुत्वेन सूत्रमवतारयति—वेधादीति । आर्यवेणि-कानां मन्त्राश्चाख्य विद्याशेषत्वामावपरत्वेनाक्षराणि योजयति—हृदयमिति । भिन्नशब्दस्यासीदमर्षमाह—अनभिसंबद्धा इति । अनभिसंबन्धमेवाभिप्रेत्यति—नेति । हृदयपदस्योपासितसंबन्धाथत्वात्तद्वारा मन्त्रस्य तन्त्रेष्वेत्युक्तं सारप्रति—नन्विति । मन्त्रस्यापि तन्त्रोक्तत्वं प्रत्याह—नेतीति । पदान्तरसमन्विताहृतस्य तस्यापि नोपास्युपयोगो ब्रह्मततोऽस्तीति मन्त्रा कथंचिदित्युक्तम् । हृदयस्य विशेषप्रयोगे मन्त्रार्थस्य तद्व्याप्यमन्त्रस्य विद्याशेषत्वेत्याह—नचेति । अत्रेवायमर्थश्रुतिः । हृदयतिरिक्तस्यापि मन्त्रार्थस्य विद्यायोगः स्यादित्याह साक्षात्परमा नेति विकल्पाच्च दूषयति—हृदयमिति । तद्वाराऽन्येषामपि विद्यायोगः

वंजातीयको हि न सकलो मन्त्रार्थो विद्याभिरभिसंबध्यते । आभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थस्तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा सर्वं प्रविध्येत्येतस्य मन्त्रस्याभिसंबन्धः । तथा 'देव सवितः प्रसुव यज्ञम्' इत्यस्य यज्ञप्रसवलिङ्गत्वाद्यज्ञेन कर्मणा संबन्धः । तद्विशेषसंबन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः । एवमन्येषामपि मन्त्राणां केषांचिद्वचनेन केषांचिद्वचनेन केषांचित्प्रमाणान्तरेणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठितानामपि सतां न संनिधिमन्त्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः । दुर्बलो हि

भाष्यरत्नप्रभा

मन्त्रार्थानामभिचारादिसंबन्धलिङ्गेन संनिधेर्बलीयसाभिचारादावेव मन्त्राणां विनियोग इत्यर्थः । 'देव सवितः प्रसुव' इति प्रदक्षिणतोऽभि पृथुषेदिति वाक्यादसिपृथुक्षणे 'सावित्रं जुहोति कर्मणः पुरस्तात्सवने सवने जुहोति' इति वाक्याद्वाजपेये कर्मविशेषे संबन्धोऽस्य मन्त्रस्येत्याह—तद्विशेषेति । उक्तन्यायं श्वेताश्व इत्यादिष्वतिविशति—एवमन्येषामिति । प्रमाणान्तरं प्रकरणादिकम् । ननु लिङ्गादिभिरन्यत्र विनियुक्तानामपि संनिधिन विद्यास्वपि विनियोगोऽस्त्वविरोधादित्युक्तं, तत्राह—दुर्बलो हीति । समवाये समानविषयत्वेन द्वयोर्विरोधे, परस्व दीर्घत्वं, कुतः अर्थविप्रकर्षात्, स्वार्थबोधने परस्व पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः । अथमाशयः—एकत्र विनियुक्तस्य निराकाङ्क्षत्वादप्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव परंतु विनियोजकप्रमाणयोः समबलत्वेऽन्यतरविनियोगत्यागोयागदागत्याकाङ्क्षत्वाद्वादेन विनियुक्तविनियोगः स्वीक्रियते 'यथा खादिरं यूषो भवति' 'खादिरं धीर्यकामस्य यूषं कुर्यात्' इति वाक्याभ्यां क्रतौ विनियुक्तस्य खादिरवत्स्य धीर्यकले विनियोगः । यत्र तु प्रमाणयोरुत्पत्त्यत्वं तत्र न स्वीक्रियते प्रबलप्रमाणेन दुर्बलविनियोगाभावात् । यथा 'कदाचन क्षरीरसि' इत्यस्या ऋच ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तृतीयाविसक्तिश्रुत्यान्यनिरपेक्षतया गार्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधिकेन्द्रमप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गाप्रसामिन्द्रशेषत्वं बाध्यते । लिङ्गं हि न साक्षाच्छेषत्वं बोधयति किंत्विन्द्रमप्रकाशनमन्त्रं करोति, तेन च लिङ्गेनानेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थापयितव्य इति श्रुतिः कल्पनीया, तथा शेषत्वबोध इति श्रुतिव्यवधानेन

भामती

स्थापयतीति युक्तम् । हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थत्वेतरपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाणसहितस्याभिचारिकात्मकर्मणः संनिधिनान्वालयितुमशक्यत्वादेवं 'देव सवितः प्रसुव यज्ञम्' इत्यादेरपि यज्ञप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाज्ञे सिद्धे जघन्यो विद्यासंनिधिः किं करिष्यति । एवमन्येषामपि श्वेताश्व इत्येवमादीनां केषांचिद्वचनेन केषांचिच्छ्रुत्या केषांचित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति । कस्मात्तुनः संनिधिरिङ्गादिभिर्बाध्यते इत्यत आह—दुर्बलो हि संनिधिरिति । प्रथमतस्तत्रतोऽर्थः स्मर्यते । तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयलक्षण विरोधे किं बलीय इति चिन्ता । अत्रोदाहरणम्—अत्सैन्द्री ऋक् 'कदाचन क्षरीरसि नेन्द्र' इत्यादिका श्रुतिर्विनीयोक्तौ 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति । अत्र हि सामर्थ्यलक्षणाद्विज्ञादित्ये विनियोगः प्रतिपाति । श्रुतेष्व गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषत्वं ऐन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या ऋचः शेषत्वसंवागम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीगृचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः । यद्यपि नैन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वनोपपत्तेरविरोधः । पदान्तरसंबन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतेः । तत्र च विपरीतं बलबलम् । तथापि श्रुतिवाक्ययो रूपतो व्यापारमेवादोषः । द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविमक्तितया क्रियां प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावसंबन्धमयत इति विनियोजिके । क्रियां प्रति हि कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः । पदान्तरानपेक्षे च क्रियां प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्रात्प्रतीयेते इति श्रौते । सोऽयं श्रुतिः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषोऽवस्थाप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः संबन्धो वाक्यगोचरः, शेषशेषभावानुसृत्य श्रौतः, तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरध्यत इति श्रुतिलिङ्गविरोधे किं लिङ्गाजगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सप्तम्यर्थं व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्र्येन्द्र उपस्थेय इति । आहो श्रुत्यनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम् । प्रभवति हि खोचितायां क्रियायां गार्हपत्य इतीन्द्र इन्द्रतेरैर्यवचनत्वादिति । किं तावत्प्राप्तं श्रुतेर्लिङ्गं बलीय इति । नो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिरसहस्रेणापि तत्र विनियोजं शक्यते । यथा अग्निना सिधेत् पाथसा दहेदिति । तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियोजक्यम् । तच्चास्या ऋचः प्रमा-

न्यायनिर्णयः

स्मादिति द्वितीयाशङ्काह—अभिचारेति । सर्वैरेव पदैर्यं मन्त्रः स्वतोऽभिचारगतार्थप्रकाशको इत्यते । तथाच सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं संनिधिं बाधित्वा कर्मशेषत्वमस्यापद्यति । नच सर्वपदानामभिचारे समवेतार्थत्वे सत्येकपदसमवेतार्थत्वमन्त्रेण विद्याशेषत्वं हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थत्वादित्यर्थः । आधवैणिकानामुपनिषदुपक्रमस्य लिङ्गवशात्सर्वसंबन्धवत्तापिडनामपि तदुपक्रमस्य लिङ्गादेर्ये कर्मसंगतिरित्याह—तथेति । कर्ममात्रप्रयोगेऽपि केन कर्मणास्य संगतिरिति विवेच्य गम्यते तेन प्रमाणान्तरमन्येषामित्यस्याशङ्काह—तदिति । 'सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात्सवने सवने जुहोति' इति वाक्याद्वाजपेयसंबन्धोऽस्य सिध्यतीत्यर्थः । उक्तन्यायं मन्त्रान्तरेष्वतिविशति—एवमिति । अन्येषां तु श्वेताश्वो हरितनीलोऽसीत्यादिना वचनं श्रुतिर्वीक्ष्य वा प्रमाणान्तरं प्रकल्प्य तेन कर्मसंबन्धोऽत्र सर्वत्रानुसर्तव्य इति संबन्धः । लिङ्गादिभिरन्यत्र विनियोगे मन्त्राणां सिद्धे फलितमाह—हृत्वेवमिति । किमिति लिङ्गादिभिः संनिधिर्बाध्यते, तत्राह—दुर्बलो हीति । कथं दौर्बल्यं प्रमाणत्वाविरोधे, तत्राह—इत्युक्तमिति । स्मार्थ

सन्निधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तन्त्रे 'श्रुतिलिङ्गावक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पार-

भाष्यरत्नप्रभा

शेषत्वबोधकं लिङ्गं इति स्थित्वैवोपपन्नं बाध्यम् । तथा लिङ्गेन वाक्यं बाध्यं यथा 'स्योऽनं ते सदनं करोमि वृत्तस्य धारया सुखेवं कल्पयामि', 'तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ग्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः' इति मन्त्रागारयोः प्रत्येकं सदनकरणे पुरोडाशासादने च तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन श्रुतिद्वारा विनियोगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्वं बाध्यते, तस्य कृत्स्नेऽपि मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्रकाशनसामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनयोः भयं कृत्स्नमन्त्रविनियोगबोधने द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां व्यवधानेन श्रुत्येकव्यवहितकृतसंलिङ्गादुर्बलत्वात् । न च सामर्थ्यं न कल्पयामि वाच्यं, असमर्थस्य विनियोगायोगात्, अत एव गङ्गापदस्य तीरबोधविनियोगे लक्षणारूपं सामर्थ्यं कल्प्यते । तथा वाक्येन प्रकरणं बाध्यं यथा साहचर्यप्रकरणान्नातद्वादशेषसदां द्वादशाहीनस्येति वाक्येनाहीनाङ्गत्व-

भावनती

णान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते । तथाहि—विदितपदतदर्थः कदाचनेत्युचः स्पष्टमिन्द्रमवगच्छति, शब्दाच्चैन्द्रप्लेसतः । तस्माद्वाहदहनस्येव दहनस्य सलिलदहने विनियोगो गार्हपत्ये विनियोग एवेत्याः । न च श्रुत्यनुरोधाजघन्यामास्थाय श्रुतिं सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्रतम् । सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् । तस्मादेत्येन्द्र एव गार्हपत्यसमीप उपस्थातव्य इति प्रातिष्ठमिधीयते—'लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तता । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम्' । यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत्प्रमाता ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति लिङ्गज्ञानापेक्षालुर्बलं भवेत् । न लेतदस्ति । श्रुतिर्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नोपेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम् । अवगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्प्यते । तच्छ्रुतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम् । न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयत इति श्रुतिविनियोगात्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनावस्थापनीया । लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोक्ता कल्पयित्वा श्रुतिम् । तथाहि—न स्वरसतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किंवादिमिन्द्र इति तस्य तु प्रकरणाज्ञानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितैदमर्थस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनयामपि श्रौताद्विनियोगात्कल्पनीयस्य विनियोगसाध्यविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तदर्थं विनियोगः । नहि श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थनोपपादयितुम् । नहि त्रयोऽत्र ब्राह्मणाः कटकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माटुरेणोपादयन्ति, उपपादयतो वा नोपहसन्ति शाब्दाः । माटुरश्चेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थसमुत्थानानुपपत्तिः श्रुतेर्वैवाधान्तरणेनोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकसिद्धम् । न च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ सुज्येते शब्दाश्चान्नोपायभूतलोकविरोधात् । तस्माद्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथाच यावद्विज्ञाद्विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापारस्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकार्हा प्रकरणमिति कस्यानुपपत्त्या लिङ्गं विनियोक्ता श्रुतिमुपकल्पयेत् । मन्त्रसमाज्ञानस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगश्रुत्योपपादितत्वात् । यथाहुः—'यावदज्ञातसंदिग्धं ज्ञेयं तावत्प्रतिपत्स्यते । प्रमिते तु प्रमातृणां प्रमौत्सुक्यं विवृण्यते' इति । तस्मात्प्रतीतश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमां वृत्तिमहजघन्यापि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गावक्ययोरेह विरोधो यथा—'स्योऽनं ते सदनं कृणोमि वृत्तस्य धारया सुखेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ग्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः' इति । किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सीदित्येवमादिषु पुरोडाशासादने इति । यदि वाक्यं बलीयः कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र, सुखेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन्सीदित्यादिः पूर्वैकेवाक्यतासुपैति यत्कल्पयामि तस्मिन्सीदिति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थम् । तस्मिन्सीदिति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति । किं तावत्प्राप्तम् । लिङ्गावक्यं बलीय इत्युभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति । इह हि यत्तत्पदसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षलादेकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तद्विभागासामर्थ्यं कल्पनीयम् । यथा देवस्थलेतिमन्त्रेऽग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना । तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं कृतं सन्न तद्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्तदनुगुणमेव कल्पयेत् । तथाच वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वासदनकरणे च पुरोडाशासादने च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—भवेदेतदेवं यथैकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अवश्यं तसामर्थ्यानां पदानां प्रकृष्टपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकत्वेनेकवाक्यत्वावधारणम् । यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साक्षाद्वापि तान्येकं वाक्यम् । अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रेषु प्रकाशयमानः प्रधानम् । सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने । तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरोडाशासादने च तस्मिन्सी-

भाष्यनिर्णयः

नक्तुं पदान्तरानपेक्षं पदं श्रुतेः । श्रुतभावगतता शक्तिलिङ्गम् । संक्षेपार्थं वदत्तद्वन्द्वं वाक्यम् । प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकार्हा प्रकरणम् । समानदेशत्वं स्थानम् । यौगिकः शब्दः समाख्येत्युक्तलक्षणाभ्यां समवाये समानविषयत्वविरोधे परस्पोचरस्य दौर्बल्यम् ।

भामती

देवादिः । ततश्च यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते तावत्प्रतीतं सामर्थ्यमैकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्धे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति । तथाच श्रुत्यैकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यताबुद्धिरुपस्थाप्याभासीभवति लिङ्गेन बाधनात् । यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तत्र समवेताधिकद्वित्रिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम् । यथात्रैव खगेन त इत्यादीनाम् । तस्माद्वाक्यालिङ्गं बलीय इति सिद्धम् ॥ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम् । अत्र च पदानां परस्परपेक्षावास्तविकसिद्धिर्द्विशिष्ट एकस्मिन्धे पर्यवसितानां वाक्यत्वं, लब्धवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण संबन्धः प्रकरणम् । कर्तव्यायाः खलु फलभावनाया लब्धधालर्थकरणया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां खर्गकामो यजेत' इति । एतद्धि वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन् खपदगणेन कियत्वाप्यर्थे पर्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यान्तरसंबन्धः । समिदादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्षमाणा विश्वजिज्ञासेन बाधुषङ्गता बाधैवाद्यतो वा फलान्तराप्रतिरूपमेव दर्शपूर्णमासभावनां निर्धारयितुमीशते । तस्मात्तदाकाङ्क्षयासुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निवृण्वन्ति च निर्धारयन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्नष्टावध-रथवत्संयोगः । तदेवं लक्षणयोर्वीक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवता अमावास्यादेवताः समान्नाताः । ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागदिन्द्राग्नीशब्द उक्तव्यः अमावास्यायां च समवेतार्थत्वात्प्रयोज्यः । अथेदानीं सिद्धयते—किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते 'अवीरुधेयां महो ज्यायोऽस्मा-ताम्' इति तच्चोक्तव्यमुत्तरेन्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोक्तव्यमिति । तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोऽपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोक्तव्योऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसंबन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्तव्यतालमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसंबन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवार्थं बाध्यत इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पूषाव्युसम्भ्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्तायाश्च लोकभेः स्यात् । तदप्राप्तेचोपायां च यथेदं शीघ्रं प्रतीयते ततद्रूपद्वित्रिष्टुष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्वर्गं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वाच्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्गलोत्कृष्यते, परिशिष्टेऽस्य प्रकरणस्येतिकर्तव्यतापेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्या नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसंबन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वीक्यप्रकरणयोर्वीक्यप्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतियावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्त्वावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमाने विद्यते प्रकरणेनान्तरा कल्पितं विलीयन्त इति वाक्यबलीयस्तात्तदेवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥ क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य संनिधौ शौनःशेषोपाख्यानाद्यानात्, तत्किं समस्तस्य राजसूयाङ्गमुत्ताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं बलीयस्ततः समस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोऽभिषेचनीयस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तम् । नाकाङ्क्षामात्रं हि संबन्धहेतुः । गामानय प्रासादं पश्यति गामिलस्य क्रियामात्रपेक्षिणः पश्येल्लेनापि संबन्धसंबन्धाद्विनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्संनिधानं संबन्धकारणम् । तथा यानवेलेननय गामिलस्य संबन्धो विनिगम्यते । न च संनिधानमपि संबन्धकारणम् । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपनीततामिलय राज्ञ इत्यस्य पुत्र-पुरुषपदसंनिधानाविशेषान्मा भूद्विनिगमना । तस्मादाकाङ्क्षा निश्चयहेतुर्बलवत् । अत्र पुत्रशब्दस्य संबन्धवचनवत्तायां समु-त्थिताकाङ्क्षान्तिके यदुपनिपतितं संबन्धान्तराकाङ्क्षं पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्तिः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभिधायिना स्वत-न्त्रेणैव न संबन्धः किंतु परेणापसार्यतामिलनेनापसरणीयापेक्षेणेति । सत्यपि संनिधाने आकाङ्क्षाभावादसंबन्धः । तथा चाभाषकः—'तस्मिन् तस्मिन् संबन्धते' इति । तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्संनिधाप्यते तावत्र संबन्धते । तथा संनिहितमपि यावत्तदाकाङ्क्षते न तावत्संबन्धते इति द्वयोः संबन्धं प्रति समानबललात्मकप्रकरणयोः समुच्चयासंबन्धाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशेषोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—राजसूयके कर्षभावापेक्षा हि पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्तते । यथाच—'अविच्छिन्ने कर्षभावे यत्प्रधानस्य पठ्यते । अनिज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणा-ङ्गता' इति न्यायाद्वाजसूयाङ्गता शौनःशेषोपाख्यानादीनाम् । अभिषेचनीयस्य तु खवाक्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य संनिधिपाठे-नाकाङ्क्षोत्थापनाया यावतावत्सिद्धाकाङ्क्षेण राजसूयैकवाक्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्कृत्या राजसूयैकवाक्यतया तावदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यतया लिङ्गं कल्प्यते तावत्कृत-लिङ्गं विनियोर्क्षं श्रुतिं कल्पयति तदुपकारकत्वमन्तरा लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र कल्प्यते तावत्कृत्या श्रुत्या विनियोगे सति प्रकर-णपाठोपपत्तौ संनिधानपरिकल्पितमन्तरा विलीयते । प्रमाणभावेऽप्रतिमत्वात् । प्रकरणेन च राजसूयस्य सर्वदा बुद्धि-संनिधेन तत्संनिधेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वादिति सिद्धम् ॥ क्रमस-

द्वैतव्यमर्थविप्रकर्षात्' (जै० सू० ३।३।१३) इत्यत्र । तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र

भाष्यरत्नप्रभा

बोधकेन प्रकरणप्रास्ताविकाङ्गत्वबाधादुत्कर्षः । प्रधानस्याङ्गाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं तस्याङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्य-
श्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः स्वार्थविनियोगप्रसिद्धौ व्यवधानेनाङ्गसामर्थ्यश्रुत्योद्देश्यैः कल्पकवाक्यादुर्बलत्वात् । तथा
प्रकरणेन संनिधिबाध्यः । यथा राजसूयप्रकरणेन तदन्तर्गताभिषेचनीयाख्यसोमयागविशेषसंनिधिपाठप्राप्तं शुनःशेषो-
पाख्यानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा कृत्स्नराजसूयशेषत्वमापादितं संनिधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन क्लृप्तप्रकरणादुर्बल-
त्वात् तथा संनिधिना समाख्या बाध्यते । तथाहि—पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे आग्नेयपुरोडाशादिकर्मणां क्रमेण
मन्त्रा आन्नातास्तत्र दधिपयोरूपसाम्राज्यसंज्ञिधौ 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्र आन्नातस्तत्र समाख्याबलेनास्य
मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनशेषत्वं प्राप्तं संनिधिना बाधित्वा साम्राज्यपात्रशुन्धनशेषत्वमापाद्यते । पुरोडाशसंबन्धिकाण्डं
पौरोडाशिकमिति पौरुषसमाख्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पुरोडाशसंबन्धसामान्यबोधकत्वेऽपि शेषशेषिभावरूपविनि-
योगबोधकत्वे संनिध्याद्यपेक्षत्वेन दुर्बलत्वादिति । एवं विरोधे सति श्रुतिबाधिकायैव समाख्या बाध्यैव, मध्यस्थानां तु
चतुर्णां पूर्वबाध्यत्वं परबाधकत्वं चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः । तस्माद्विज्ञादिनामन्यत्र विनियुक्तानां मन्त्राणां दुर्बलसंनिधिना
न विद्यासु विनियोग इति सिद्धम् । तथा कर्मणासिति । कर्मणां विधोपकारत्वे ताभिः सहैकफलत्वे च मानं
न्यायनिर्णयः

श्रुतिविरोधे लिङ्गस्य तद्विरोधे वाक्यस्य तद्विरोधे प्रकरणस्य तद्विरोधे स्थानस्य तद्विरोधे समाख्याया इत्यत्र हेतुमाह—अर्थविप्रकर्षा-
दिति । स्वायेंतः पूर्वपूर्वोपेक्षताया लिङ्गादीनां विलम्बेनाधीहीहेतुत्वमित्यर्थः । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधोदाहरणमेवैव गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयादौ गार्हपत्यस्य कर्मतया क्रियां प्रति शेषित्वं सिद्धमेव्यतिरुतीयाद्विरोधैरन्याख्यैः 'कदाचन स्तरीरसि'
इत्याद्यायाः करणत्वेन शेषता । तदर्थं श्रुतः शेषशेषिभावः कदाचनेत्यस्या ऋचक्षेत्रदेवतोक्तिसामर्थ्यलिङ्गेन विवक्ष्यते । तत्र लिङ्गापु-
गुण्येन गार्हपत्यमिति श्रुतिः सप्तम्यर्थे तत्समीप इन्द्र उपलब्ध इति व्याख्येया । श्रुत्यनुगुणतया वा लिङ्गमिन्द्र ईश्वरः स्तोत्रितक्रियाया
गार्हपत्य इति व्याख्येयमिति संदेहे श्रुतेर्विनियोगाय सामर्थ्यपेक्षत्वेऽपि तज्ज्ञानानपेक्षत्वादवगतश्रुतिविनियोगनिर्वाहाय सामर्थ्यस्य
सद्व्यवधानमुपपत्त्या गम्यमानत्वात्पूर्वोक्तवगतश्रुतिविनियोगानुरोधेनैव लिङ्गस्थितेस्तदेव श्रुत्यनुसारं नेयमिति स्थितम् । लिङ्गवाक्ययोर्वि-
रोधोदाहरणं 'स्थौनं ते सत्तनं करोमि ह्युत्तमं धारया सुवेवं कल्पयामि । तस्मिन्तीदायुते प्रतिष्ठितं नमो सुमनस्यमानः' इति
किमुपस्तरणे पुरोडाशासादने च कृत्वा मन्त्रः प्रयोक्तव्यः किंवा कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे शेषत्वं पुरोडाशासादने इति संदेहे सामर्थ्य-
स्यैकवाक्यतापूर्वत्वाभावात्सदनकरणपुरोडाशासादनयोरनुष्ठेययोर्विभागेनैव प्रकाशने मन्त्रयोः सामर्थ्यादिकवाक्यत्वान्नैव सामर्थ्या-
नुमानाद्यागेव प्रतीतं सामर्थ्येनैकैकस्य भागस्यैकैकसिद्धये विनियोगिकां श्रुतिं कल्पयतीति वाक्याङ्गिज्ञेयं वलवदिति सिद्धम् । वाक्य-
प्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं युक्तवाकः । तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावास्यादेवताश्चाध्यातास्तास्तश्च मिथो नैकवाक्यतां गच्छन्तीति लिङ्गता-
मर्थ्यात्पौर्णमासीप्रयोगादिन्द्राग्निशब्दोत्कर्षे समवेतार्थत्वाद्वामावास्यायां च तथयोगे तदेकवाक्यताप्रतीत्यै 'अवीध्वेतां मधो ज्यायोऽन्नाताय'
इत्येतदुक्त्यं न प्रयोक्तव्यमुत येन्द्राग्निशब्द उक्तव्य नीतस्तत्रैवैतदपि पौर्णमासीत उक्तव्य प्रयोक्तव्यमिति संशये प्रकरणस्य
विनियोगस्य स्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्याविनियोजकत्वात्पूजालोचनायां च प्रथमभावितो विनियोगकत्वात्प्रकरणद्राव्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वाद्दे-
विनियोजकत्वसंभवात्प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वं शाल्वा तेनेदमेकं वाक्यमित्यनुमानाद्यागेवोक्तिसामर्थ्यपदपानायेकवाक्यत्वस्य प्रात्यक्ष्याद्य-
विरोधेऽनुमानानुत्थानादेवताप्रत्यये तच्छेषाणां वाक्यादपकर्षं एवेति । क्रमप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं राजसूयसंनिधाभिषेचनीयसमीपे
शौनःशेषोपाख्यानापात्रात् । नानेष्टिपशुसोमसमुदायो हि राजसूयस्तत्राभिषेचनीयः सोमयागस्तस्य संनिधौ शुनःशेषो नाम कश्चि-
द्विपुनो हरिश्चन्द्रपुत्रेण पुरुषमेधायां पशुत्वेन कीतो वरुणाय स्वात्मने कर्तुमारब्धे वरुणं तुष्टाव, स च तुष्टः सन्नेनं ररक्षेत्स्वाम्या-
नमस्तृतादि च श्रुतं तर्हि समस्ताराजसूयज्ञसुताभिषेचनीयसंवेति संशये प्रकरणस्य साकाङ्क्षायाः प्रात्यक्ष्यात्संनिधिराधाभिषे-
चनीयस्य स्ववाक्योपाचपदार्थनिराकाङ्क्षस्याप्याकाङ्क्षोत्थापनादुत्थिताकाङ्क्षं प्रकरणमेकवाक्यतादिकल्पनापरंपरया प्रागेव विनियोगं
कथयतीति प्रकरणविरोधे संनिधिबाध्यते । क्रमसामर्थ्ययोर्विरोधोदाहरणं पुरोडाशिकाख्याने काण्डे कर्मणामाग्नेयादीनां क्रमेण मन्त्राः
सुधास्तात्रामावाक्यकर्तारान्यकमे 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति शुन्धनान्तं पुरोडाशपात्राणां वा शुन्धने मन्त्रोत्तर्यं
प्रयोक्तव्यः सान्नाय्यपात्राणां वैति संदेहे सामर्थ्या संबन्धनिबन्धना सती तदर्थं यावत्संनिधिं कथयति तावदेदिकेन प्रत्यक्षेण संनि-
धिनाकाङ्क्षाद्वारा परंपरया श्रुतिं परिकल्प्य विनियोगस्य कृतत्वात्पुरोडाशवादिमन्त्रादुत्थत्वात् तत्समाख्यासिद्धेः स्थानविरोधे न सा
विनियोगप्रतीति स्थितम् । तदेवं लिङ्गस्यैकया श्रुत्या श्रुत्यर्थविनियोगं प्रति व्यवधानं वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य तिसृ-
भिवीर्यलिङ्गश्रुतिभिः स्थानस्य चतसृभिः प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः समाख्यायाः स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चभिरित्यन्तर्गते-
दात्म्ययो विरोधे श्रुतेर्वाक्यत्वमेव । लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानानां पूर्वपूर्वोपेक्षा बाध्यत्वमुत्तरोत्तरापेक्षया बाधकत्वेतुमव्यथ्यत्वम् । समा-
ख्याया बाध्यत्वेति विवेकः । मन्त्राणां विद्याशेषत्वं निरस्य प्रवर्ग्यादिकर्मणां तच्छेषत्वं निरस्यति—तथेति । तत्र हेतुः—

विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः । न ह्येषां विद्याभिः सहैकार्थ्यं किञ्चिदस्ति । वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरम्—‘वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत’ इति । अपिचैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलेन प्रमाणेनान्यत्रापि

आमती

माख्ययोर्विरोधोदाहरणम्—पौरोडाशिक इति समाख्याते काण्डे साम्राज्यक्रमे च शुन्धत्वं दैव्याय क्रमेण इति शुन्धनाथौ मन्त्रः समाधत्तः, तत्र संदिह्यते किं समाख्यानस्य बलीयत्त्वात्पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्यः, आहो साम्राज्यपात्राणां शुन्धने क्रमो बलीयानिति । किं तावत्प्राप्तम् । समाख्यानं बलीय इति पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाशसंबन्धीनीस्तुच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया संबन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यया शुल्लेख साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्धने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न साम्राज्यपात्रशुन्धन इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—समाख्यानात्क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि—समाख्या न तावत्संबन्धस्य वाचिका किंतु पौरोडाशविशिष्टं काण्डमाह । तद्विशिष्टत्वात्तान्यथानुपपत्त्या तु संबन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रेदेव । तद्वारेण च तन्मध्यपातिनो मन्त्रमेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ संबन्धोऽपि शुल्लेखे शेषशेषिभावः प्रतीयते । अपि तु संबन्धमात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्पर्शोनिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थस्य शौनःशेषोपाख्यानोदाहरणदुपकारकतया प्रकृतमात्रसंबन्धानुपपत्तिः । मन्त्रस्य प्रयोगसमेतवर्तारणने सामवायिकाज्ञत्वात् । तथाच यं कंचित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणात्त्वमविरुद्धमिति विशेषापेक्षयां साम्राज्यक्रमः साम्राज्यं प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनियोगं कल्पयितुमुत्सहते न तु समाख्यानम् । तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि—समाख्या संबन्धनिबन्धना सती तत्स्थित्यर्थं संनिधिसुपकल्पयति यावत्सावद्वैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन संनिधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते । यावच्च ह्येतेन संनिधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते तावदितरत्र क्लृप्तयाकाङ्क्षैकवाक्यता यावच्च क्लृप्तयाकाङ्क्षैकवाक्यता तावदितरत्रैकवाक्यतया क्लृप्तयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चात्रैकवाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन वित्ति-योजिका श्रुतिः । यावच्च लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरत्र क्लृप्तया शुल्लया विनियोग इति तावत्तत्र प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वं समाख्यानकल्पितं विच्छिन्नमूलकाङ्क्षयमानशस्यमिव निर्बाजं भवति । पुरोडाशाभिधायकमन्त्रबाहुल्यात्काण्डस्य पौरोडाशिक-समाख्येति मन्तव्यम् । ‘एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवत्स्वन्तरयकारितम् । शुल्लयं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥’ इत्यर्थविप्रकर्षोऽन्तः । तत्रापि च ‘बाधिकैव श्रुतिर्निर्णयं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकलमपेक्षया ॥’ इति विशेषोऽन्तो बृहद्वै । तदर्थं विस्तराद्विभक्तौऽपि प्रथमतश्चानभिज्ञानुकम्पया निम्ना विस्तरे पतिताः स इत्युत्तरमन्यते । तस्मात्पाठोऽनुज्ञानानुज्ञयोः प्रज्ञातकमयोरुपपन्नं तदुपपत्त्येलेवं मन्त्रावाप्ताती देशसमाख्यानस्यैवाज्ञातया प्रमुतः । उपपन्न इति लिङ्गेतोऽनुज्ञामन्त्रो नादुज्ञापने उपपत्त्यस्येति च लिङ्गेतोऽनुज्ञापने च मन्त्रो नादुज्ञायाम् । तद्विह लिङ्गेन कर्म बाधित्वा विपरीतं शेष-लमापाद्यते । यावद्वि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावद्वि लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः । तद्विहापि विनियोगे अर्थेकान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति । यद्यपि प्रथमतश्च एवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह लविरोधः । नहि लिङ्गेनाभिचारिकर्मसंबन्धः विद्यासंबन्धेन क्रमकृतेन विरुध्यते । नच विनियुक्तविनियोगलक्षणेऽत्र विरोधो बृहस्पतिसवेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अथैव प्रतीतिविरोधो नच वक्तुविरोधः स विद्यायां विनियोगेऽपि तुल्यः । तस्माद्विरोधादेः धादिमन्त्रलोपासनात्त्वमित्यलस्यभ्यधिका शङ्का । तत्रोच्यते—‘नहि लिङ्गविरोधेन क्रमबाधोऽभिधीयते । किंतु लिङ्गपरिच्छिन्ने न क्रमः कल्पनाक्षमः’ । प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गावयवप्रकरणपरैरविनियुक्तः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते । तदा विनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते तु शुल्लयादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादार्थापत्तेः क्रमो न खोचितां प्रमास्त्यादयितुमर्हति प्रमित्ताभावादिति । बृहस्पतिसवस्य तु क्त्वाश्रुतिरेव धातुसंबन्धाधिकारात्समानकर्तृकतायां विहिता संयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या शुल्लन्तरेण निरोद्धुं स्वप्रामाण्यं वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरमिति । अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य इति । तुल्यबलतया बृहस्पतिसवस्य तुल्यताश्चादुपकारणद्वारेण समुच्चयो

न्यायनिर्णयः

नहीति । अनुपकारकस्य शेषत्वाभावादुपकारकस्य च प्रवर्ग्यविकृतस्य विद्यायामनिरूपणात् तेषां तच्छेषत्वैल्लेखः । वपु विनियुक्त-विनियोगो न विरोधाद्येत्त्रोपेक्षबाधेनोदाहरणं, तत्राह—वाजपेये त्विति । श्रेष्ठे क्त्वाश्रुतिः समानकर्तृकत्वे विहिता संयोग-धर्मत्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न तत्र कुलोत्पन्नबलयोगिभ्यो बाध इत्युभयथात्वं बृहस्पतिसवेऽपि लिख्यते । प्रकृते तुल्य-बलत्वं विनियोजकतोनास्तीत्याह—अपिचेति । तुल्यबलवशङ्कानिरासद्वारा विनियुक्तविनियोगाद्यो हेतुन्तरसमुच्चयार्थमपि चेत्तुल्यम् । पुरस्तादुपसदामित्यादिवाक्यं बलीयः प्रमाणम् । अन्यत्रेति ज्योतिष्टोमाद्युक्तम् । दुर्बलं प्रमाणं संनिधिः । अन्यत्रापि विरोधात् ।

विनियोगमर्हति । अग्रहमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यान्न तु बलवद्बलवतोः प्रमाणयोरग्रहमाणविशेषता संभवति बलवद्बलवत्त्वविशेषादेव । तस्मादेवंजातीयकानां मन्त्राणां कर्मणां वा न संनिधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशङ्कितव्यम् । अरण्यानुवचनादिधर्मसामान्यासु संनिधिपाठ इति संतोष्यम् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

उपायनमनाहार्यं हानायादित्येऽपवादः । अश्रुत्वादनवापेयाद्विद्याभेदाच्च नाहतिः ॥ १ ॥

विद्याभेदेऽप्यर्थाद् आहार्यः स्तुतिसाम्यतः ॥ हानस्य प्रत्यभिज्ञानादेर्विद्याविद्यादवत् ॥ २ ॥

विधूयन् चालन् स्याद्धानं वा चालन् भवेत् ॥ दोषुस्ते ध्वजाप्राणीत्यादी चालनदर्शनात् ॥ ३ ॥

हानमेव भवेद्वाक्यशेषेऽन्योपायनश्रवात् ॥ कर्त्रा न ह्यपरित्यक्तमन्यः स्वीकर्तुमर्हति ॥ ४ ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः—‘अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिर्संभवामि’ (छा० ८।१३।१) इति । तथाथर्वणिकानाम् ‘तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ (मुण्ड० ३।२।८) इति । तथा शाठ्यायनिनः पठन्ति ‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्’ इति । तद्वद्विद्वत्संभवाभीत्यर्थः । यथा नयः समुद्रं प्राप्य नामरूपं त्यजन्ति तथा विद्वान्तिथ्यर्थः । तस्य मृतस्य विदुषः, दायं धनं, तत्तेन विद्याबलेन सुकृतदुष्कृते लज्जतीत्यर्थः । उपायनं ग्रहणं तस्य त्यागपूर्वकत्वात्, अत्यक्तयोर्ग्रहणयोगोत्थायोगोऽर्थायाति । यत्र तु त्याग एव श्रुतः तत्र हानोपायनयोः सहभावस्यावश्यकत्वात्तत्रावश्यकत्वाभ्यां संशयमाह—

भाष्यरत्नप्रसा

किंचित्वास्त्यर्थः । अपिचेत्युक्तार्थम् । ननु तर्हि वेधादिवाक्यानामुपनिषद्भिः सह पाठस्य का गतिस्तामाह—अरण्येति । तस्माद्वेधादिमन्त्रकर्मणां विद्यास्तनुसंहार इति सिद्धम् ॥ २५ ॥ हानौ तूक्तम् । यथाऽग्नौ रजोयुक्तानि जीर्णरोमाणि त्यक्त्वा निर्मलौ भवति तथाहमपि पापं विधूय कृतात्मा निर्मलीकृतचित्तः सन् यथा वा राहुग्रस्तश्चन्द्रो राहुमुखाग्रमुच्य स्पष्टो भवति तथा शरीरं धृत्वा त्यक्त्वा देहाभिमानान्मुक्तः सन्नक्तं कृत्स्नं ब्रह्मात्मकं लोकं अभि प्रत्यक्त्वेन संभवाभीत्यर्थः । यथा नयः समुद्रं प्राप्य नामरूपं त्यजन्ति तथा विद्वान्तिथ्यर्थः । तस्य मृतस्य विदुषः, दायं धनं, तत्तेन विद्याबलेन सुकृतदुष्कृते लज्जतीत्यर्थः । उपायनं ग्रहणं तस्य त्यागपूर्वकत्वात्, अत्यक्तयोर्ग्रहणयोगोत्थायोगोऽर्थायाति । यत्र तु त्याग एव श्रुतः तत्र हानोपायनयोः सहभावस्यावश्यकत्वात्तत्रावश्यकत्वाभ्यां संशयमाह—

भासती

न तु पृथगुक्तितया परस्परपेक्षलादिति । संनिधिपाठमुपपादयति—अरण्यादिवचनवादीति ॥ २५ ॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् । यत्र हानोपायने श्रूयते तत्राविवादः संनिपाते यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्रापि नान्तरियकतया हानमाक्षिप्तमित्यसि संनिपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः श्रुतं न

न्यायनिर्णयः

विरोधाभावादसति विरोधे बाधाभावादुभयत्रापि प्रमाणान्यां विनियोगः स्यादित्याशङ्क्याह—अग्रहमाणेति । एतदुभयत्र विनियुक्तत्वमेवं द्वाभ्यां मानाभ्यामिति यावत् । बाध्यादेः संनिपेक्ष विशेषो निश्चितो नास्तीत्याशङ्क्याह—न त्विति । मानयोर्विशेषश्चाह फलितमाह—तस्मादिति । प्रकरणपाठसिद्धये विनियोगो मन्त्रादीनां कर्तव्यः । तथाच बलवत्प्रमाणेनान्यत्र विनियोगो प्रकरणपाठसिद्धौ न क्रमो विनियोजको दौर्बल्यादित्यर्थः । तर्हि संनिधिपाठस्य का गतिस्तामाह—अरण्येति ॥ २५ ॥ विद्यासंनिधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुसंहारवत्कतिदेव हानसंनिधौ श्रुतस्योपायनस्य तदन्तरेणापि हानसंभवेन तदुपपादनासामर्थ्यादनुसंहार श्लेशाशङ्क्याह—हानौ त्विति । विषयं वक्तुं तत्तच्छाखास्यवाक्यानुसूहारीति—अस्तीत्यादिना । यथाऽग्नौ जीर्णानि रोमाणि राहोमिनां सङ्घो भवति तथाहमपि पापं सर्वं विधूय निर्मलः सन्नक्तलोकेमभिर्संभवामीति संबन्धः । यथा च चन्द्रो राहुमस्तौ राहोर्मुखाग्रमुच्य भास्वरो भवत्येवं शरीरमकृतमशुद्धं प्रवाहकूपेणादिसिद्धेर्वा धृत्वा त्यक्त्वा सङ्घो धृत्वा कृतः सिद्धो न पुनरपूर्वपुण्योपचयेन साध्यो यस्तात्मा सोऽहं कृतकृत्यः सन्नक्तलक्षणे रूपमभिर्संभवामि प्रत्यक्त्वेन प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा ताण्डिनामिवाधर्वणिकानामस्ति श्रुतिरिति संबन्धः । ‘यथा नयः सन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपं विहाय’ इति वृद्धान्तं परामृशति—तथेति । ताण्डिनश्चाधर्वणिकाश्च तथेत्युच्यन्ते—तथेति । विदुषो मृतस्येत्यर्थः । तथैवेति शाठ्यायनिनो वृद्धान्तिताः । तत्तेन विद्याबलेन सुकृतं च दुष्कृतं च ते विधूयुते निरस्यति विद्वान्तिथ्यर्थः । त्यक्तयोस्तयोर्विनियोगं दर्शयति—तथेति । विषयपरिशेषार्थमापाततो वाक्यार्थमाह—तदिति । तत्रच श्रुताविरोधादहेतुषु वाक्येष्विति यावत् । कस्मिंश्चित्पाठिनां माधर्वणिकानां च श्रुतावित्यर्थः । कस्मिंश्चोपरिरेवेत्यत्र कस्मिदिति शाठ्यायनिश्रुतिरुक्ता कस्मिन्पुनमित्यत्र कस्मिदिति कौषीतकिश्रुतिरुक्ता ।

मस्ति । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थोदेव हानं संनिपतति । अन्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरवश्यकत्वाच्चद्धानस्य । यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं तत्रोपायनं संनिपतेद्वा न वेति विचिकित्सायामश्रवणादसंनिपातः । विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शाखान्तरीयस्य श्रवणस्य । अपिचात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृतयोर्हानं परकर्तृकं तूपायनं तथोरसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत । तस्मादसंनिपातो हानावुपायनस्येति । अस्यां प्राप्ता पठति हानौ त्विति । हानौ त्वेतस्यां केवलस्यायामपि श्रूयमाणायामुपायनं संनिपतितुमर्हति । तच्छेषत्वात् । हानशब्दशेषो ह्युपायनशब्दः समधिगमः कौपीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहानशब्दश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः । यदुक्तमश्रवणाद्विद्यान्तरगोचरत्वादानवश्यकत्वाच्चासंनिपात इति तदुच्यते । भवेद्देहा व्यवस्थोक्तिर्यद्यनुष्ठेयं किंचिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येत । न त्विह हानमुपायनं वाऽनु-

भाष्यरत्नप्रभा

यत्र त्विति । अत्र पूर्वपक्षे स्तुतिप्रकर्षासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । यद्यपि ताण्ड्याथर्वणश्रुत्योर्निर्गुणविद्यार्थयोः कर्महानेनैव श्रुतं नोपायनं तथापि कौपीतकिश्रुतौ पर्यङ्कस्थसगुणब्रह्मविद्यायामुपायनं श्रुतमत्रोपसंहृत्यभिधायशङ्का विद्याभेदाभ्योपसंहार इत्याह—**विद्यान्तरगोचरत्वाच्चेति** । किंच यथा मन्त्रकर्मणामनावश्यकत्वाद्विद्यासमुपसंहार उक्तः तथा परैरुपादानं विनापि हानसंभवेनोपादानस्यानावश्यकत्वाच्च प्राप्तिरिति दृष्टान्तसंगत्या प्राप्ते सिद्धान्तयति—**हानौ त्वित्यादिना** । उपायनशब्दश्च शेषत्वाद्धानशब्देनापेक्षितत्वादिति सूत्रार्थः । अश्वरोमदृष्टान्तेन विधूतयोः पुण्यपापयोः परत्रावस्थानसापेक्षत्वात्परैरुपादानं वाच्यमिति भावः । विद्याभेदे गुणानुपसंहार इति व्यवस्थाऽनुष्ठानविषया न स्तुतिविषयेत्याह—**तदुच्यत इति** । अन्यत्वे सूत्रकार इत्यर्थः । ननु श्रुतहानार्थवादेनापि स्तुतिसिद्धौ किमर्थमुपाय-

भामती

श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं संनिपतेन्न वेति संशयः । अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—**असंनिपात इति** । सादेतत् । यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनाङ्गं तस्मिन्नेवोपासने शाखान्तरेऽश्रूयमाणमुपसंह्रियते । एवं शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंह्रियत इत्यत आह—**विद्यान्तरगोचरत्वाच्चेति** । एकत्वे ह्युपासनकर्माणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते । न लिहोपासनानामेकत्वं, सगुणनिर्गुणेन भेदादित्यर्थः । ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्वेन हानमपि उपायनमित्यत आह—**अपि चात्मकर्तृकमिति** । ग्रहणं हि न स्वाभिनेऽपगममन्तरेण भवतीति ग्रहणादपगमसिद्धिरवश्यमाविनी । अपगमस्त्वसत्यप्यन्येन ग्रहणे दृष्टो यथा प्रायश्चित्तेनापगतितरेन सति । कर्तृभेदकथनं लेतदुपोद्बलनार्थं न पुनर्वश्यंभास्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति । सिद्धान्तमुपकमते—**अस्यां प्राप्ताविति** । अयमस्यार्थः—कर्मान्तरे देवितं हि न कर्मान्तर उपसंह्रियते प्रमाणाभावात् । यत्पुनर्न विधीयते किंतु सुलभ्यं सिद्धतया संकीर्त्यते तदस्ति बाधके विवृताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम् । तथाच विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निर्गुणार्थं विद्यायामश्वरोमादिवर्त्तिक भवलिप्साकाङ्क्षायां न तावत्प्रायश्चित्तेनैव तद्विलयसंभवस्तथा सत्यश्वरोमरादुदृष्टान्तानुपपत्तेः । न जावश्वरोमरादुद्बलनार्थं विलयनमस्ति । अपि लक्षचन्द्राभ्यां विभागः । नच नष्टे विधूतनप्रनोचनार्थसंभवः । तस्मादर्थवादस्यापेक्षार्था शब्दसंनिधित्वतोऽपि विशेष उपायनं बुद्धौ संनिधापयितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति । निर्गुणपि विद्या हानोपायनाभ्यां

न्यायनिर्णयः

तत्र कौपीतकिश्रुतिर्न विचारापेक्षेत्याह—**तदिति** । शाठ्यायनिष्ठतिरपि नापेक्षते विचारमित्याह—**यत्रेति** । आर्थिकं हानसंनिपातं साधयति—**अन्यैरिति** । परिसिद्धं विषयमाह—**यत्र त्विति** । हानोपायनयोः सहभावस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वाभ्यां संशयमाह—**तत्रेति** । अत्र च विद्यास्तुतिप्रकर्षप्रयोजनस्योपायनोपसंहारस्योक्त्या वाक्यार्थोहेतुवर्गनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्तुतिप्रकर्षासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति—**अश्रवणादिति** । अयमस्यार्थः—कर्मान्तरे देवितं न विधेयं । विधेयं सत्सुपसंहारः स्यान्न चेह तदस्ति कौपीतकिगतपर्यङ्कविधायाः सगुणत्वात्ताण्ड्याथर्वणिककृत्योश्च पुण्यपापविधूतनहेतुत्वेन श्रुतविद्याया निर्गुणत्वादिति यत्र हानमेव श्रुतं तत्र नोपायनं संनिपतेदित्यर्थः । न केवलमश्रवणादननुवृत्तिर्युक्तिविरोधादपीत्याह—**अचेपिति** । यथा शाठ्यायनिष्ठतावुपायने श्रुते हानानुवृत्तिसत्तया ताण्ड्यादिश्रुतावपि हाने श्रुते स्यादुपायनानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्रानुपपत्त्या संवेन्येऽपि प्रकृते नैवमित्याह—**तथोरिति** । अश्रवणादिकलमुपसंहारति—**तस्मादिति** । अनुपसंहारे स्तुतिप्रकर्षासिद्धिरिति वक्तुमैतियुक्तम् । सिद्धान्तयति—**अस्यामिति** । अश्वरोमादिदृष्टान्तादिधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परत्रावस्थानात्, क्त्वादानं हानसंनिधौ श्रुतमुपायनं केवलहानश्रवणेऽप्यपेक्षितत्वादायातीति व्याचष्टे—**हानौ त्विति** । तुशब्दार्थमाह—**केवलायामिति** । तच्छेषत्वादित्युक्तं विधूतोति—**हानेति** । हेतुफलमाह—**तस्मादिति** । अन्यत्र ताण्ड्यादिश्रुतावित्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—**यदिति** । यत्रानुष्ठेयत्वेन श्रवणं तत्रोपसंहारे विधेयमपेक्षितम् । इह त्वनुष्ठेयतमोक्तस्य नोपसंहारः किंतु सिद्धस्यैव स्तुत्यर्थतयोक्तस्य तेनासति बाधके तस्योपसंहारः स्तुतिप्रकर्षायेत्याह—**तदिति** । व्यवस्थापि विद्याभेदे गुणं प्रति नियम-

ष्टेयत्वेन संकीर्त्यते विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः संकीर्तनम् । इत्थं महाभागा विद्या यत्सामर्थ्या-
दस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधुयेते ते चास्य सुहृद्विषत्सु निविशेते इति ।
स्तुत्यर्थं चास्मिन्संकीर्तने हानानन्तरभावित्वेनोपायनस्य कच्चिच्छ्रुतत्वादप्यत्रापि हानश्रुता-
वुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय । प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तरप्र-
वृत्तिः—‘एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः’ (छा० २।१०।५) इत्येवमादिषु । कथं हीहैकविं-
शतादित्यस्याभिधीयतानपेक्षमाणेऽर्थवादान्तरे ‘द्वादश मासाः पञ्चतैर्वरुण इमे लोका असा-
वादित्य एकविंशः’ इत्येतस्मिन् । तथा ‘त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय’ इत्येवमादिवादिषु ‘इन्द्रियं
वै त्रिष्टुम्’ इत्येवमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्य कथम-
न्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरुपेयते इति नातीवामिनिवेष्टव्यम् । उपायनशब्दशेषत्वादिति
तु शब्दशब्दं समुच्चारयन्स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति । गुणोपसंहारविवक्षायां

भाष्यत्रप्रभा

नार्थवाद आनीयते, तत्राह—स्तुतिप्रकर्षलाभायेति । नन्वर्थवादस्य विधिना संबन्धः प्रसिद्धो नार्थवादान्तरेणे-
त्यत आह—प्रसिद्धा चेति । इतो भूलोकादित्यर्थः । हेमन्तशिखिरयोरैक्यात्पञ्चतैर्वः । यज्ञस्य पुरुषरूपकल्पनायां
सेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभौ भवत इत्युक्तं बहुचब्राह्मणे, तत्र त्रिष्टुभश्छन्दोमात्रवात्कथमिन्द्रियत्वकल्पनेत्याकाङ्क्षयां यजु-
र्वाक्यं संवाद्यत इत्यर्थः । नन्वमृत्योः पुण्यपापयोः उपादानस्यासंभवादनुपसंहार इत्यत आह—विद्यास्तुत्यर्थ-
त्वाच्चेति । विद्वद्भिष्टयोरैव तयोः फलं परं प्राप्नुवन्ति विद्यासामर्थ्यादित्युपयन्तिपदेनोच्यत इत्यर्थः । नन्वष्टयविष्ट-
कर्मणोरन्यत्र फलसंचारः कथम् । ननु वचनबलादिति चेत् । न । फलमुपयन्तीत्युच्यते । नच यथा पुत्रकृतत्वत्वात्स्य
पितृषु फलं तथात्रेति वाच्यं, यस्य फलमुद्दिश्य यत्कर्म विहितं तस्य तत्फलमिति न्यायेन पितृणां तदुद्देशेन कृतकर्मणो
व्यधिकरणफलत्वेऽपि विदुषः कर्मकालेऽनुद्दिष्टव्यधिकरणफलायोगात् । किंच विदुषो देहपाते कर्मणोऽसत्त्वाद्यावज्जीवं
विद्वत्सर्वकस्य तद्वैपिणो वा फलं स्यादित्यत आह—नातीवामिनिवेष्टव्यमिति । विद्वत्सैवाद्वाभ्यां विद्वद्भिष्टपुण्य-
पास्तुत्ये पुण्यपापे सेवकद्वेषिणोर्जायेते जातयोः फलतः स्वीकार उपायनमिति परिहास्य सुलभत्वादान्तराह इत्यर्थः ।
उपायनादेः स्तुतिवै लिङ्गमाह—उपायनेति । उपायनविवक्षायामुपायनस्यैवोपसंहारं सूत्रकारो ब्रूयादतः शब्दस्य

आमर्त्त

स्तोतव्या । स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम् । अप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा ।
नच तैर्न पूरणमिलाह—प्रसिद्धा चेति । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्येति । यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृत-
दुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतः, यथा पुत्रस्य आदकर्मं पितृस्तुतिं यथा च पितृवैश्वानरीयेतिः पुत्रस्य । नार्थाच्च श्रुपानं
भर्तुर्नैरकम् । तथाप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते साक्षादन्यस्मिन्न संभवत इत्याशयेन शङ्का । फलतः प्राप्ता स्तुतिरिति परि-
हारः । गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसंचारामिप्रायम् । ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽय-

न्यायनिर्णयः

स्तदभेदे तदुपसंहार इति निर्देश इत्यर्थः । तर्हि किमर्थमनयोः संकीर्तनं तदाह—विद्येति । संकीर्तनस्य स्तुत्यर्थत्वमभिनयति—
इत्यमिति । अस्तु स्तुत्यर्थं संकीर्तनं तथापि किमर्थं हानावुपायनानुवृत्तिः, तत्राह—स्तुत्यर्थे चेति । हानावुपायनानुवृत्तिं सूत्रकारो
मन्यते चेत्तर्हि कथं स्तुतिप्रकर्षस्योपायनोपसंहारकल्पत्वं, तत्राह—स्तुतीति । स्तुतिर्हि विद्यायाः कार्या सा च केवलश्रुतज्ञाने-
नापि लभ्या तदैव प्रकर्षोऽपेक्ष्यते यद्यप्रकर्षं न स्तुतिर्न चैवं तस्मात्प्रमाणसिद्धोपायनोपसंहारस्य फलं स्तुतिप्रकर्षसिद्धिरित्यर्थः ।
ननूपायनवादस्यार्थवादत्वे विधिषेयत्वं तस्य तच्छेषत्वात् तु हानवादाद्यैवादशेषत्वं, तत्राह—प्रसिद्धा चेति । इतोऽस्मात्स्थिती-
रूपलोकादिति यावत् । तत्रापि कथमर्थवादान्तरापेक्षा, तत्राह—कथं हीति । इहेति पूर्वोक्तार्थनादोक्तिः । हेमन्तशिखिरयोरैक्यं
गर्वा पञ्चतैर्व इत्युक्तम् । अश्रुतमपि श्रुत्यन्तरावुत्तराद्वाहमिलय दृष्टान्तमाह—तथेति । यवस्य पुरुषाकारकल्पनायां सेन्द्रियत्वाय
त्रिष्टुभौ भवत इत्युक्तं बहुचब्राह्मणे । तत्र त्रिष्टुभश्छन्दोमात्राभिधानात्कथं सेन्द्रियत्वमित्युक्ते वागसनेयके तथात्वेन त्रिष्टुभ-
स्तत्त्वं गृहीतमित्यर्थः । ननु श्रुत्यन्तरश्रुतमन्युपायनं न हानावुपसंहारत्वं परकीयसुकृतदुष्कृतोपादानस्य परेण कर्तुमशक्यत्वात्,
तत्राह—विद्येति । विद्यासामर्थ्यादन्यत्र सुकृतदुष्कृतफलसंचारोक्त्या विद्यास्तुतेरिष्टत्वाप्राप्तिवैशेषिकाश्च इत्यर्थः । उपायनवादस्य
स्तुत्यर्थत्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रकारोक्तिसामर्थ्यादिलाह—उपायनेति । तदेवोपपादयति—गुणेति । उपायनार्थशब्देन सुकृतादिसरू-
पोपायनमिदं फलत उपायनस्येष्टत्वात् । फलोपसंहारं विनाऽथोपसंहारोऽनीदृशोऽनुपायनशेषत्वादिति स्यात्तच्छब्दशेषत्वादिति चाह तथाच
वदन्नस्योपसंहारं नैच्छवीत्यर्थः । विद्यागुणोपसंहारप्राप्तये स्तुत्यर्थवित्तारो न युक्त इत्याशङ्क्य प्रासङ्गिकत्वादयमपवादो इत्याह—

हुपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिर्यात् । तस्मादुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रदर्शनार्थसिद्धं सूत्रम् । कुशाब्जस्तुत्युपगानवदित्युपमोपादानम् । तथा भाङ्गविनाम—‘कुशा वानस्पत्याः स्य ता मा पात’ इत्येतस्मिन्निगमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वेन श्रवणे शाब्ज्यायनिनामौदुम्बराः कुशा इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते । तथाच कचिदेवासुरच्छन्दसामविशेषेण पूर्वोपर्यप्रसङ्गे ‘देवच्छन्दासि पूर्वाणि’ इति पैङ्गवाद्यानात्प्रतीयन्ते । यथाच षोडशितोत्रे केषांचित्कालाविशेषप्राप्तौ ‘समयाध्युषिते सूर्ये’ इत्याद्यश्रुतेः कालविशेषप्रतिपत्तिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्सामानन्ति विशेषेण भाङ्गविनः । यथेतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वय एव हानावन्युपायनान्वय इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरकृते हि विशेषे

भाष्यरत्नप्रभा

तं नुवन्स्तुतिं सूचयतीत्यर्थः । विद्याविचारात्मके पादे स्तुतिविचारस्य का संगतिरित्यत आह—तस्मादिति । शाखांस्तरस्यो विशेषः शाखान्तरेऽपि ग्राह्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशेति । कुशा उद्गाहणां स्तोत्रगणनार्थाः शलाका दास्मयः, भो कुशाः, यूयं वानस्पत्याः वनस्थमहावृक्षो वनस्पतिः तत्प्रभवाः स्य ता इत्थंभूता यूयं मा पात मां रक्षतेति यजमानप्रार्थना । अत्र ता इति खीलङ्गनिर्देशादौदुम्बर्य इति भाष्याच्च शलाकासु कुशाशब्दस्य स्त्रीत्वं मन्तव्यं दर्भविषयस्य न स्त्रीत्वं, अस्त्री कुशमित्यनुशासनात् । छन्दोदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथाचेति । नवाक्षराणि छन्दासि आसुराण्यन्यानि दैवानि तेषां कचिच्छन्दोभिः स्तुवत इत्यत्राविशेषप्राप्तौ पैङ्गवाक्याद्विशेषग्रह इत्यर्थः । स्तुतिं विवृणोति—यथेति । अतिरात्रे षोडशिनो ग्रहस्याङ्गभूतं स्तोत्रं कदेति छन्दोगादीनामाङ्गायांमुदयसमयाविष्टे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमिवाच्यते कालविशेषग्रह इत्यर्थः । ऋचोऽधीयत इत्याचाः । उपगानं विभजते—यथेति । ‘ऋत्विज उपगायन्ति’ इत्यविशेषश्रुतेः ‘नाध्वर्युरुपगायति’ इति श्रुत्यन्तरादध्युषिभिरा ऋत्विज उपगायन्तीति विशेषग्रह इत्यर्थः । ननु कुशादिवाक्यानामपि किमिति विशेषश्रुत्यन्तरैकवाक्यताऽनुपगम्यते, तत्राह—श्रुत्यन्तरकृतं हीति । सामान्यविशेषपरैकवाक्यतारूपायां गतौ सत्यां वाक्यभेदं कृत्वा नाध्ययुरिति निषेधादविशेषश्रुतेर्नाध्ययुरुपगायति नोपायति चेत्तेव सर्वत्र विकल्पो न युक्तः, ग्रीहियवयोस्त्वगत्या विकल्प आश्रित इत्यर्थः । विकल्पस्यान्यास्यत्वमष्टदोषदुष्टत्वात् । तथाहि—यदि ग्रीहिववाक्यमाश्रीयते तदा यववाक्यस्येष्टप्रामाण्यत्यागः, अनिष्टप्रामाण्यस्वीकारः, कदाचिच्चववाक्याश्रयणे त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यत्यागश्चेत्येकस्मिन्ववाक्ये चत्वारो दोषा भवन्ति ।

भामती

मकार्षे स्तुत्यर्थविचार इति शङ्कासुपसंहारव्यापकरोति—तस्मादुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेनेति । विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः । प्रयोजनं चोपासके सौहार्दमाचरितव्यं न तसौहार्दमिति छन्द एवाच्छन्द आच्छन्दनादाच्छन्दो भवति । यथैव चाविशेषेणोपगानमिति । ऋत्विज उपगायन्तीतिविशेषेणोपगानमस्तिजाम् । भाङ्गविनसु विशेषेण नाध्ययुरुपगायतीति । तदेतस्माद्भाङ्गविना वाक्यमस्तिज उपगायन्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते । एतदुक्तं भवति—अध्ययुर्वर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीति । कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते । ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्यानीत्यत आह—श्रुत्यन्तरकृतमिति । अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषलभ्यत्वमवतो जैमिनेरपि संमतमिहाह—

न्यायनिर्णय

तस्मादिति । स्तुत्युपसंहारः स्तुत्युपयोगिनो गुणस्य सुकृतदुष्कृतयोरन्यत्र फलसंचारस्योपसंहारस्तत्प्रकारस्यानुपास्यस्यापि प्रदर्शनार्थं सूत्रमित्यर्थः । शाखान्तरस्यो विशेषः शाखान्तरेऽप्याश्रयणीय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशेति । तदिदमुपमानं यथा तथा व्याख्येयमिति प्रतिपाद्य कुशादृष्टान्तं व्याचष्टे—भाङ्गविनामिति । भोः कुशाः शङ्खवः, यूयं वानस्पत्या वनस्पतिप्रभवाः स्य भवथ ता मा मां पात रक्षतेति वनमानस्य वचनम् । औदुम्बरा इति श्रुतेर्दर्भविषयकुशाशब्दस्यास्त्रीत्वम् । अत एवास्त्री कुशमित्यमरसिद्धान्तुः शिषम् । औदुम्बर्य इति भाष्यात्कुशाशब्दस्य शङ्खविषयस्य स्त्रीत्वमपि विवेक्तव्यम् । छन्दोदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथाचेति । दशाक्षरादीनि देवच्छन्दासि नवाक्षराण्यासुराणि तेषां कचिच्छन्दोभिः स्तुवत इत्यादाविशेषेण पूर्वापरत्वप्रसङ्गे पैङ्गवस्तुतिवशाद्विशेषसिद्धिरित्यर्थः । स्तुतिदृष्टान्तं विवृणोति—यथाचेति । अतिरात्रे षोडशिनः पात्रविशेषस्य ग्रहणे यदङ्गभूतं स्तोत्रं तत्कस्मिन्काले गेयमिति केषांचिच्छन्दोगादीनां कालविशेषाश्रयात्कालाविशेषप्राप्तौ सूर्ये समयाध्युषिते समीपाध्युषिते सूर्यस्योदयसंनिधौ षोडशितोत्रमुपाकर्तव्यमिति विशेषधीराचिद्विश्रुतेर्भक्त्युचोऽधीयत इत्याचोत्तरीयश्रुतेर्विशेषधीः । यदा ‘समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति’ इति तैत्तिरीयश्रुतेः षोडशितोत्रेऽथोत्तमकालविशेषसिद्धिरित्यर्थः । उपगानं विभजते—यथेति । ऋत्विज उपगायन्तीतिविशेषेणोपगानान्नानाशाब्ज्यरुपगायतीत्यस्यैवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीति विशेषेणोपगानमिति शेषः । दृष्टान्तेष्वपीष्टमंशमनूय दाष्टोक्तमाह—यथेति । दृष्टान्तेऽपि श्रुत्यन्तरस्य श्रुत्यन्तरान्वयो मा भूद्भवत्वेनापि स्वतन्त्राण्येव वाक्यानीत्याशङ्क्याह—श्रुत्यन्तरेति । विकल्पोऽपि ग्रीहियवदस्तु नेत्याह—स चेति । अगतिका हीनं गतिर्वद्विकल्पाश्रयणं तस्मादष्टदुष्टत्वात् । तथाहि—ग्रीहिभिर्देवैर्वा यजेतेति वाक्यद्वयमपि मतं तत्र ग्रीहिववाक्याश्रयणे यववाक्यमनाश्रयणीयं श्रुतेरपैक्ष्यविरोधाधुपगपदभ्यासुष्टानायोगात् ।

श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः सत्यां गतौ । तदुक्तं द्वादश-
लक्षण्याम्—अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्' इति ।

भाष्यरत्नप्रभा

एवं ग्रीहिवाक्येऽपि चत्वारो दोषा इत्येवं दुष्टविकल्पपरिहाराय भिन्नशास्त्राश्रयोरप्येकवाक्यता जैमिसंमतेत्याह—
तदुक्तमिति । ज्योतिषोमप्रकरणे 'दीक्षितो न जुहोति,' इति श्रुतं 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति चान्यत्र श्रुतं
तत्र यदि नदीक्षितवाक्यं होमप्रतिषेधकं स्यात्तदा ऋत्वर्थत्वाभिप्रेधोऽनुष्ठेयः, यावज्जीवविधिना होमो वानुष्ठेय इति
विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः । अपि तु यावज्जीववाक्यं प्रति नदीक्षितवाक्यस्य शेषत्वान्नकार इतरपर्युदासायैकः
स्यादीक्षितान्वलक्षकः स्यात्, न होमप्रतिषेधकः, तस्माद्दीक्षितो यावज्जीवं जुहुयादित्येकवाक्यतेति नदीक्षिताधि-
करणसिद्धान्तसुत्रार्थः । अत्र भगवत्पादैः सूत्रमेव पठितं, मिश्रैस्तु पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं 'अपि तु वाक्यशेषः
स्यादस्याव्यवहारिकत्वस्य विधीनामेकदेशः स्यात्' इति स्थितसन्नार्थतः पठितमित्युक्तं तच्चिन्त्यम् । सूत्रार्थस्तु यज्ञमात्रे
येयजामहे इति प्रयोक्तव्यमिति श्रुतं, नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यपि श्रुतं, तत्र नकारस्य निषेधकत्वेऽप्यतिरात्रे

भातती

तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम् । 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादस्याव्यवहारिकत्वस्य विधीनामेकदेशः स्यात्' इत्येतदेव सूत्र-
मर्थद्वारेण पठति—अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इति शेषः ।
एवं किल श्रूयते—'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्' इति । ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति । तदत्रा-
नारभ्य कथियज्ञं यज्ञेषु येयजामहकरणमुपदिष्टम् । तदुपदिश्य चात्रातं नानुयाजेष्विति । तत्र संशयः—किं विधिप्रतिषे-
धयोर्विकल्प उत पर्युदासोऽनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्तव्य इति । मा भूदर्थप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधे विकल्पः । इष्टं
हि तादालिंकीमस्य सुन्दरतां नमयति नायतौ दोषवत्तां निषेधति । तस्य तत्रौदासीन्यात् । निषेधशालं तु तादालिकं
सौन्दर्यमवाधमानमेव प्रकृत्यनुसृतं नरं निवारयदायत्यामस्य दुःखफललभगमयति । यथाह 'अकर्तव्यो दुःखफलः' इति ।
ततो रागतः प्रकृतमन्यायत्वां दुःखतो बिभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति बलीयान् शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः
प्रवृत्तेरिति न तथा विकल्पमर्हति । शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया षोडशप्रहणवद्विकल्पयेते । तत्र हि विधि-
दर्शनात्प्रधानस्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते । निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । तथाह—'अर्थप्राप्तवदिति चेन्न
तुल्यलाभुर्न शब्दलक्षणं' इति । नच वाच्यं यावज्जतिषु येयजामहकरणं यावज्जतिसामान्यद्वारेणानुयाजं यजतिविशेष-
मुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तपिषिद्धमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्रादिशेषनिषेधो बलवानिति । यतो भवले-
नविधिषु ब्राह्मणेभ्यो द्वितीयतां तर्क कोण्डिन्यायेति । तत्र तर्कविधिं नदीक्षितविधिपक्षे प्रवर्तितुमिह तु प्राप्तिपूर्व-
कत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोऽप्राप्तेस्तपिषेधेन निषेधप्राप्त्यै तद्विधिरपेक्षणीयः । नच सापेक्षतया निषेधाद्विधि-
रैव बलीयानित्यतुल्यबलितया न विकल्पः किंतु निषेधस्यैव बाधनमिति सांप्रतं, तथा सति निषेधशालं प्रसतगीतं स्यात् ।
नच तदुक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकम् । नच न तौ पशौ करोतीतिवदर्थवादता । असमवेतार्थत्वात् । पशौ हि नाज्यभागी स्त
इत्युपपद्यते । न चात्र तथा येयजामहबाधनः, यजतिषु येयजामहविधानात् । अनुयाजानां च तद्वावात् । नच पर्युदासस्त्व-
द्वाननुयाजेष्विति, कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तैः । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—उक्तं
षोडशप्रहणयोर्विकल्प इति । नहि तत्रान्या गतिरस्ति । तेनाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आस्थीयते पक्षेऽपि प्राप्ताम्यान्मा भूत्य-
मतगीततेति । इह तु पर्युदासेनाप्युपपत्तौ संभवनस्यामन्याय्यं विकल्पाश्रयणमुक्तम् । एवं हि तदा नवः संवन्धोऽननु-

न्यायनिर्णयः

अतो यववाक्यस्य मानत्वं हेतुद्वारेण लाप्यं तस्य ल्यक्तमानत्वस्यामानत्वमेवोच्यम् । केनापि हेतुना प्रयोगाङ्गत्वेन यवजीकारो ल्यक्तमान-
त्वस्य पुनराश्रयणं तन्निरासेन स्वीकृतामानत्वस्य पुनस्तत्त्वशब्देलेकसिन्वाभ्ये चत्वारो दोषाः । द्वितीयेऽपि वाक्ये प्राप्त्याप्राप्तांश-
वणस्य फलीकारवाक्यस्यागा इति त एव दोषः । तथापि तुल्यबलत्वाद्भ्रूलनतराभावाच्च ग्रीहियववाक्योर्विक्रमोऽस्वीकृतः ।
यथाहुः—'एवमेवोऽष्टदोषोऽपि यद्ग्रीहियववाक्ययोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न निषेधे' इति । इह तु सत्यां गतौ न तदाश्रयण-
सिखर्यः । अष्टदोषविकल्पपरिहाराय वाक्यान्तरशेषत्वं वाक्यान्तरस्य जैमिनेरपि संमतमित्याह—तदुक्तमिति । द्वादशाध्याय्यां
सीमांशायां दशमिकमुदाहरति—अपि स्थिति । दीक्षितो न वदाति न जुहोति न पचतीति ज्योतिषोमाधिकारैः श्रुतं तत्र किं
सर्वदानइमप्राप्तानां निषेधः किंवा तेषामकटुप्रयुक्तानामथ वा तत्प्रयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानामाप्तमानिकतया निषेधस्य प्रत्यक्षाविरुद्धत्वेन निषेधो-
क्तमयत्वाभिप्रेत इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमपि मित्यादि । तुच्छदोषप्रकारणार्थो नाभं निषेधः किंतु न दीक्षितोऽदीक्षित इत्युक्ताचामि-
तरेषामभिप्रेतयेण होमादीनां ज्योतिष्येमे कस्य पर्युदासः स्यादित्यत्र हेतुमाह—वाक्येति । अद्वयवदभातिविशेषस्य सत्त्वादिति
यावत् । पर्युदासमनाश्रित्य निषेधेऽपीष्टे ज्योतिष्येमे दानादीनां विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इत्याह—प्रतिषेध इति । 'अपि तु

अथचैतास्त्रेव विधूननश्रुतिष्वेतेन सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यम् । किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृत-
योर्हानमभिधीयते किंवाऽर्थान्तरमिति । तत्र चैवं प्रापयितव्यम् । न हानं विधूननमभिधीयते
'धूय कम्पने' इति स्मरणात् । दोधूयन्ते ध्वजाग्राणीति च वायुना चायमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयो-
गदर्शनात् । तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कचित्कालं फल-
प्रतिबन्धनादित्येवं प्राप्य प्रतिवक्तव्यम् । हानावेवैष विधूननशब्दो वर्तितुमर्हति । उपायन-
शब्दशेषत्वात् । नहि परपरिग्रहभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोरग्रहीणयोः परैरुपायनं संभवति ।

भाष्यरत्नप्रभा

षोडशग्रहणाग्रहणयोरिवानुयाजेषु यज्ञत्वाविशेषात्प्रयोक्तव्यं निषेधाच्च प्रयोक्तव्यमिति विकल्पः स्यात्, तस्यान्याय्यत्वात्
येयजामहविधेरेव नानुयाजवाक्यसंकेदेशः स्यात्, पर्युदासवृत्त्या विधिवाक्यशेषः स्यादिति यावत् । तथा चायुयाज-
भिरेषु यागेषु येयजामह इति प्रयोक्तव्यमित्येकवाक्यतेति । वर्णकान्तरमाह—अथवेति । पूर्वत्र विधूननं कर्महासि-
रिति सिद्धवत्कृत्य उपायनोपसंहार उक्तः, अत्र सैव साध्यत इति भेदः । उभयत्र लक्षणासाम्यात्संशयमाह—
किमिति । विधूननस्य हि फलद्वयमश्वरोमादिषु दृष्टं पूर्वस्वभावात् च्युतिरन्यत्र संक्रान्तिश्चेति । तत्र संक्रान्तिरूप-
हानिलक्षणीया किंवा च्युतिरिति संशयार्थः । तत्र विधूननशब्दस्य कम्पनं मुख्यार्थ इति तावत्सर्वसंमतम् । तस्मात्पूर्वोः
पुण्यपापयोर्न संभवति । अतस्तयोर्न स्वभावः फलदातृत्वशक्तिसत्तत्वात् चालनं विधयया प्रतिबन्धाच्च्युतिः सा लक्षणीया न
हानिरमूर्तयोरन्यत्र संक्रान्त्ययोगादन्यसापेक्षत्वाच्चेति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति—हानावेवेति । यदि च्युतिमात्रं
लक्ष्यं तदोपपत्तित्यनन्वितं स्यात् । नच यत्र धुनोतेस्पायनशब्दसंनिध्यं तत्र हानिलक्ष्यते न केवलधुनोतेर्हानिश्चान्यत्र

भामती

थाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्तितेषु येयजामहः कर्तव्य इति । किमतो यथेवम् । एतदतो भवति—नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमप-
रिपूर्णं साकारं पूर्ववाक्यैकदेशेन संभन्स्यते यदेतथेयजामहं करोतीत्येतदनुयाजेषु यावदुक्तं स्यादनुयाजवर्जितेति तावदुक्तं
भवति नानुयाजेष्विति । तथाच यजतिविशेषणार्थालादननुयाजविधिरवायमिति प्रतिषेधाभावाच्च विकल्पः । न चाभियुक्ततर-
पाणिनिविरोधे कालायनस्यासद्वादिलं नित्यसमासवादिनः संभवति । स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति । तस्मादनुयाजव-
र्जितेषु येयजामहविधानमिति सिद्धम् । वर्णकान्तरमाह—अथचैतास्त्रिति । यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्तयोः कल्पनं
नाजसं मूर्त्यनुविधायात्कम्पस्य । तद्याच्यवीययोरन्यत्र संचारोऽप्यनुपपन्नोऽमूर्तत्वादेव । तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र
कम्पनेन वरं स्वकार्यारम्भाच्चालनमात्रमेव लक्ष्यतं न तु ततोऽपगत्यान्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वका-
र्यारम्भाच्चालनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते—यत्र तावदुपायनश्रुतित्वावश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । क्वचिदपि चेद्विधू-
ननं त्यागे वर्तते तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्तितुमर्हति । एवं हि न वर्तत यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत । न चैतदस्ति ।
तत्रापि स्वकार्याच्चालनस्य लक्ष्यमाणत्वात् । नच प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरति । अपिचानेकार्थत्वाद्वातानां

न्यायनिर्णयः

धाम्यशेषः स्यादन्त्याभ्यत्यादिकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् इत्येतद्वाश्रमिकं वा सूत्रमर्थद्वारा पठति—अपि त्विति । एव वै सप्तदशः
प्रजापतिर्षममन्वायच इत्युपक्रमस्याश्रयवेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषलिति चतुरक्षरं यजेति ब्रह्मरं ये यजामह इति पञ्चक्षरं ब्रह्मरो वषट्कार
इति सप्तदशक्षरं मन्त्राग्नं सप्तदशकलिङ्गदेहसमष्टिरूपप्रजापतित्वेन स्तुत्या वशे वशेऽन्वावत्तोऽनुगत इत्यनाम्यवादेन सर्वथेषु
मन्त्राग्नो विनियुक्तः । तत्र च यथेषु येयजामहकरणमुक्त्वा नानुयाजेष्विति श्रुतम् । तत्र नानुयाजेष्वितिनिषेधादितिनिषेधसंनिपाता-
दिकल्पो वा स्यात्पर्युदासेनानुयाजं वज्रित्वेतिरेषु यजतिषु येयजामहः कर्तव्य इति वाक्यशेषः सन्निधरेव वेति संदेहे निषिधेरेष्वयोः
शास्त्रीयतया तुल्यवत्त्ववचनेन षोडशग्रहणाग्रहणवदिकल्पे प्राप्ते सिद्धान्तितमपि त्विति । नानुयाजेष्वित्ययं न निषेधोऽपि तु
येयजामहकरणविषेवैक्यशेषः सपर्युदासः स्यान्निषेधे तु विकल्पो भवेत्तस्यान्याभ्यत्यादियेयजामहकरणविधीनां नानुयाजेष्विति
पर्युदासः सत्केदेशः स्यादतः षोडशग्रहणाग्रहणयोरगत्या विकल्पेऽपि प्रकृते पर्युदासेनोपपन्नौ तदभावादनुयाजवर्जितेषु यजतिषु
येयजामहः कर्तव्य इति विधिरवायमित्यर्थः । वर्णकान्तरमाह—अथवेति । सुकृतदुष्कृते विधूनुत इत्यादौ विधूननशब्द-
विषयीकृत्य धात्वर्थमुक्त्यतोपायनशब्दसंनिधित्वा संशयमाह—किमिति । अर्थान्तरं चालनम् । मन्त्रादीनां विधासंनिधेरपिस्वित्क-
रत्ववदत्रापि विधूननशब्दस्योपायनशब्दसंनिधिरप्रयोजक इत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे विधावशाच्च सुकृतादिनिवृत्तिः ।
सिद्धान्ते तत्तत्सत्तिद्धिः । पाणिनिसंरणं पूर्वपक्षे हेतुकोरोति—धूमिति । लोकप्रयोगसामर्थ्याच्च विधूननस्य चालनतेत्याह—
धूयन्त इति । स्मृत्या लोकतत्त्व सिद्धं निगमयति—तस्मादिति । कम्पनस्य मूर्त्यनुविधानामूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोर्न
तनुक्तमिलाशङ्क्य विशिष्टाधेनिकाकारित्वाभावात्तद्वदोऽत्र लक्षणीय इत्याह—चालनं त्विति । चालनस्य विधूननत्वे विषया-
नं सुकृतादिध्वंसितरिति फलं वक्तुमितीत्युक्तम् । पूर्वपक्षमनुभाष्य सूत्राक्षरेः सिद्धान्तयति—एवमिति । उपायनशब्दशेषत्वादित्यु-
पायनशब्दसंनिधौ विधूननशब्दस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—नहीति । पूर्वपक्षेऽपि लक्षणाग्राह्याद्विधूननशब्दसंनिहितो-

यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपायनं नाञ्जसं संभाव्यते तथापि तत्संकीर्तनात्ता-
वत्तद्वानुगुण्येन हानमेव विधूयनं नामेति निर्णेतुं शक्यते । कचिदपि चेदं विधूयनसंनिधातु-
पायनं श्रूयमाणं कुशास्त्रवस्तुत्युपगानवद्विधूयनश्रुत्या सर्वत्रापेक्षमाणं सार्वत्रिकं निर्णयका-
रणं संपद्यते । नच चालनं ध्वजाप्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं संभवति । अद्वयत्वात् । अश्वश्च
रोमाणि विधूयानस्त्यजब्रजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति 'अश्व इव रोमाणि
विधूय पापम्' (छा० ८।१३।१) इति च ब्राह्मणम् । अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां न स्वरण-
विरोधः । तदुक्तमिति व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

कर्मत्यागो मार्गमन्ये यदि वा मरणानुरा ॥ उत्तीर्य विरजां त्यागस्तथा कौपीतकिमुते ॥ १ ॥

कर्मप्राप्त्यफलाभावान्मध्ये साधनवर्जनात् ॥ तापिदुःश्रुतेः पुरा त्यागो वाध्यः कौपीतकिमुते ॥ २ ॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतयोर्वियोगं कौपीतकिनः पर्य-

भाष्यरत्नप्रभा

विदुषः सेवकादौ तुल्यकर्मसंक्रान्तिरिति नासंभव इति वाच्यं, केवलधुनोतेरपि मुख्यार्थासंभवेनान्यत्र लक्ष्यतया
बुद्धिस्थानालिक्षणाया एव युक्तत्वादिति भावः । उपायनस्यामुख्यत्वाच्च कापि हानिलक्षणजीवत्वमिति शङ्किता पुण्य-
पापयोः फलतः स्वीकारात्मकमुपायनं हानिं विनानुपपन्नं सल्लक्षणागिर्णायकमिति परिहरति—यद्यपीत्यादिना ।
यथान्यत्रश्रुतमीदुम्बरत्वादिकं कुशादिगिर्णायकं तथेदमुपायनं विधूयनस्य हानत्वे निश्चायकमित्याह—कचिदपीति ।
विधूयनं मुख्यं किमिति नोच्यते, तत्राह—नचेति । तथापि हानं कथं लक्ष्यत इत्याशङ्क्य मुख्यसंबन्धादित्याह—
अश्वश्चेति । अनुपपत्तिसंबन्धौ लक्षणाजीवरूपावुक्त्वा लक्षकं पदं निर्दिशति—अश्व इवेति । विधूयेति पदं
इष्टान्ते हानपर्यन्तं सहाष्टान्तिकेऽपि हानलक्षकमित्यर्थः । यद्वा हानवाचकमेवास्तु नच धूय कम्पन इति धातुपाठ-
विरोधस्त्योपलक्षणायेत्यादित्याह—अनेकेति । शास्त्रान्तरस्थमुपायनं विधूयनस्य हानत्वनिश्चायकमित्यत्र जैमिनिसूत्रं
तदुक्तमिति गृहीतपूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः । एवं विधूयनस्य हानित्वसिद्धेः केवलहानानुपायनोपसंहार इति सिद्धम्
॥ २६ ॥ सांपराये अन्ये । व्यध्वनि अर्धभागं । पूर्वोक्तं विधूयनस्य हानत्वमुपजीव्य हानस्य गदीतरणानन्तर्यश्रुतेरश्व-

भासती

त्यागेऽपि विधूयेति मुख्यमेव भविष्यति । प्राचुर्येण त्यागेऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् । विनिगमनाहेतोरभावात् । गणकारस्य
चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्शनात् । तस्माद्वानार्थ एवात्रेति युक्तम् ॥ २६ ॥ सांपराये तर्तव्याभावात्तथा
ह्यन्ये । ननु पाठकमादर्थपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयते । विद्यासामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्यते । तथा शास्त्रायनिनां तापिदर्शनां
च श्रुतेः । श्रुत्यर्थो च पाठकमादलीयासौ, 'अभिहोत्रं जुहोति यवागं पचति' इत्यत्र यथा । तस्मात्पूर्वपक्षभावाद्वानारभ्य-
मेतत् । अत्रोच्यते । नैतत्पाठकममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सुकृतदुष्कृते विधूयत इति । तदिति हि सर्वनाम तस्मादर्थं
सन्निहितपरामर्शकं तस्य हेतुभावात् । सन्निहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चावैषयकं विरजानवीमनोऽभिगमनमित्यर्थपथ
एव सुकृतदुष्कृतत्यागः । नच श्रुत्यन्तरविरोधः । अर्धपथेऽपि पापविधूयनं ब्रह्मलोकसंभवात्प्राकालतोपपत्तेः । एवं शास्त्राय-
निनामप्यविरोधः । नहि तत्र जीवजिति वा जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्धपथ एव सुकृतदुष्कृतविमोक्तः । एवं च न

न्यायनिर्णयः

पावनशब्दानुसारेण हानमेव लक्ष्यमित्यर्थः । उपायनास्यापि मुख्यस्यायोगात्तच्छेषतया कथं हानमित्याशङ्काह—यद्यपीति ।
उपायनशब्दस्य विधूयनशब्दसंनिधौ कचिदेव भावात्कथं तद्वशास्तिर्णयः, तत्राह—कचिदपीति । यथा कुशादिपु कचिदुत्तेपु
संदिग्धेषु ह्यन्तराभिर्णयोऽङ्गीकृतस्येदमुपायनं विधूयनसंनिधौ कचिदेव श्रुतमपि यत्र यत्र विधूयनं श्रूयते तत्र तत्र सर्वत्र
तत्संदिग्धाभिर्णायकत्वेनापेक्षितं निर्णायकमित्यर्थः । यत्तु लौकिकप्रयोगाद्विधूयनं कम्पनमेवेति, तत्राह—नचेति । इष्टान्ते कम्प-
नस्यैव दृष्टेष्टान्तिकेऽपि तदेव ब्राह्ममित्याशङ्काह—अश्वश्चेति । हानमपि तत्र भावीत्यर्थः । तथापि दार्ष्टान्तिके विधूयनं चालन-
मेवेत्याशङ्क्य तावत्सुल्यत्वान्नैवमित्याह—अश्व इवेति । यत्तु पाणिनिसारणाद्विधूयनं कम्पनमेवेति, तत्राह—अनेकेति । शुलन्त-
रस्थो विशेषः शुलन्तरोऽनाश्रितश्रेदिकल्पः सर्वत्र स्यात् । स चायुक्तः सत्यां गतामिति पृथुदासाधिकरणे ब्युरपादितमित्याह—तदु-
क्तमिति ॥ २६ ॥ कर्मशब्देतुल्यं विधायाः सिद्धं कृत्वा हानसंनिधादुपायनोपसंहारो दक्षितः, संप्रति तदेवासिद्धं मार्गमन्ये श्रुत-
कर्मक्षयस्य विधाहेतुकत्वाभावादित्याशङ्काह—सांपराय इति । यदा द्वितीयवर्णकोक्तविधूयनशब्दस्य हानस्य कालोऽनेन निरू-
प्यते । विधूयनं हानमित्युक्त्वा तदेव कलियत्रकर्मण्यपेक्षे श्रुतं विचारयितुं विचारविषयमाह—देवयानेनेति । उक्तं विभाग-

इविद्यायामामनन्ति 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याश्लोकमागच्छति' (कौ० १।३) इत्यु-
पक्रम्य 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' (कौ० १।४)
इति । तर्कि यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यमाहोस्विदादावेव देहादपसर्पण
इति विचारणायां श्रुतिप्रामाण्याद्यथाश्रुति प्रतिपत्तिप्रसक्तौ पठति सांपराय इति । सांपराये
गमन एव देहादपसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते । हेतुं
चाचष्टे तर्तव्याभावादिति । नहि विदुषः संपरेतस्य विद्यया ब्रह्म संप्रेप्ततोऽन्तराले सुकृत-
दुष्कृताभ्यां किञ्चित्प्राप्तव्यमस्ति यदर्थं कतिचित्क्षणानक्षीणे ते कल्पेयाताम् । विद्याविरुद्ध-
फलत्वात्तु विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः स च यदैव विद्या फलामिमुखी तदैव भवितुमर्हति ।
तस्मात्प्रागेव सन्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पठ्यते । तथा ह्यन्येऽपि शास्त्रिनस्ताण्डिनः शास्त्र्या-
यनिनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानमामनन्ति 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्'
(छा० ८।१३।१) इति, तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्'
इति च ॥ २७ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

इव रोमाणि इत्यादौ देहत्यागात्प्राकाल्पन्युत्तेश्च संशयमाह—तत्किमिति । ब्रह्मलोकमार्गमध्ये विरजाख्यां नदीम-
त्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते, इत्यत्र तदितिसर्वनामश्रुत्यास्तेत्यर्थतया संनिहितनदीतरणस्य कर्महानिहेतुत्वोक्तैर्धर्मपथे
कर्मक्षय इति पूर्वपक्षः । तत्र विद्यायाः कर्मक्षयहेतुत्वासिद्धिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तयति—
सांपराय इति । मरणात्प्रागित्यर्थः । संपरेतस्य मृतस्य कंषिकालं कर्मसर्वे फलाभावादेवयानमार्गप्रवेशयोगाच्चा-
दावेव क्षय इत्यर्थः । क्षयहेतोर्विद्याया मध्येमार्गमसत्त्वाच्चेत्याह—विद्याविरुद्धेति । नदीतरणानन्तरपाठस्तु बाध्यः,
अर्थविरोधादित्याह—तस्मादिति । तदिति सर्वनाम्नापि प्रकृतविद्यैवोच्यत इति भावः ॥ २७ ॥ किञ्च मृतस्य छन्दतो

भामती

पर्यङ्कविद्यातस्तत्पक्षय इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु विद्यासामर्थ्यविधूतकल्पस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिं
चाप्रक्षीणकल्पमप्यसोत्तरमार्गगमनं संभवति । यथा यवाग्नपाकात्प्राप्तिमिहोन्नम । यमनित्यमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण
मार्गेण पर्यङ्कश्चब्रह्मप्राप्त्युपायलभ्यवणात् । अप्रक्षीणपाप्मानश्च तदनुपपत्तेः । विधैव तादृशी कल्पमर्थं क्षपयति क्षपितकल्पमं
चोत्तरमार्गं प्रापयतीति कथमर्थपथे कल्पमक्षयः । तस्मात्पाठकमबाधेनार्थकमोऽनुसर्तव्यः । ननु न पाठकममात्रमत्र, तदिति
सर्वनामश्रुत्या संनिहितपरामर्शोदित्युक्तम् । तदयुक्तं, बुद्धिसंनिधानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्यत्, तच्चानन्तरसेव विद्याप्रकरणा-
द्विद्याया अपीति समाना श्रुतिरुभयप्रापीति । अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्र चार्थौ बलीयानिति । नच ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः
पूर्वपक्षे । अश्व इव रोमाणि विधूरेति हि स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते, नच परेतस्यास्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात्तद्विरोधः ॥ २७ ॥

न्यायनिर्णयः

वचनमधिकृत्य श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयमाह—तदिति । अश्व इव रोमाणि विधूय पापमिलारभ्य धृत्वा शरीरमित्युक्त्वा ब्रह्मलोक-
मभिसंभवामीति श्रुत्या देहत्यागात्प्रागेव सुकृतादिहानोक्तविद्यासामर्थ्याच्च जीवत एव तद्वानसिद्धेः सति पुष्कले हेतो कार्यक्षेपायोगा-
द्विद्यायाश्च कर्मक्षये पुष्कलहेतुत्वासुकृतदुष्कृते विधूनुत इत्यत्र च पाठकमादर्थपथे सुकृतादित्यागतनुगतापाठकमाधार्थक्यमस्य
बलवत्त्वात्पूर्वपक्षाभावमाशङ्क्य तत्प्राप्तिमाह—श्रुतीति । तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इत्येतन्न पाठमात्रं किंतु तच्छब्देन सर्वनाम्ना
तस्मादिति हेत्वर्थेन विरजानद्यतिक्रमस्य विधूनुतं प्रति हेतुतां वदन्ती श्रुतिरियम् । नच श्रुत्यन्तरविरोधोऽर्थपथेऽपि कर्मक्षयस्य
ब्रह्मलोकसंभवनात्प्राकाल्पन्यसिद्धेरिति भावः । विधूनुतशब्दवत्सुकृतादिहानस्य कालेकिद्वारा वाक्यार्थीहेतुकथनात्पदादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे विद्यासामर्थ्यानावरः । सिद्धान्ते तदादरणमित्यभिलेख पूर्वपक्षप्राप्तिमुख्यत्वा सिद्धान्तसूत्रमवाप्त्यं योजयति—पठती-
त्यादिना । किं फलवशादर्थपथे दुष्कृतादिहानं कर्ण्यं किंवा तत्रैव हानहेतोः सत्त्वात् । तत्रार्थं प्रत्याह—नहीति । संपरेतस्य
परलोकं प्रति प्रस्थितस्येत्यर्थः । द्वितीयं निराह—विद्येति । अनपाकृतपापस्य देवयानेन पथा गमनायोगाज्जीवत एव विदुषो
विद्यासामर्थ्यात्पापहानमित्यर्थः । का तर्हि कौपीतकिङ्कतेर्गतिः, तत्राह—तस्मादिति । तदितिसर्वनामश्रुत्या प्रकरणपठितवि-
द्यायाः प्राधान्यात्परमार्शोदिरजानद्यतिक्रमस्यानन्तरप्रकृतस्याप्यप्राधान्यादपरमार्शोत्पाठक्रमवाधेनार्थक्रमः स्वीकृतव्य इत्यर्थः । किञ्च
सति पुष्कलहेतौ कार्यं भवत्येतिन्यायात्तुगृहीतं श्रुत्यन्तरमेव बलवदिति मत्वा श्रुत्यन्तरमुदाहरति—तथाहीति । नहि तस्यावि-
रोधेन नयनं पूर्वपक्षे युक्तं विधूय पापमिति विधूनुते पुंसः स्वातन्त्र्यदृष्टेरित्याशयेनाह—अश्व इवेति । किञ्च प्रागवस्थायामेव
सुकृताद्यादानस्य श्रुत्वाद्वादे च तस्यागात्तादानायोगात्प्राप्तपथे कर्मनिवृत्तिरित्याह—तस्येति ॥ २७ ॥ विद्याफलत्वाद्ब्रह्मलोका-

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

यदि च देहादपस्तस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतक्षयोऽभ्युपगम्येत । ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्रपन्नस्येच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्वेतुक्तस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् । तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायां छन्दतोऽनुष्ठानं तस्य स्यात् । तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानिमिति द्रष्टव्यम् । एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डिशाख्यायनिश्चयोश्च संगतिरिति ॥ २८ ॥

गतैरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथाहि विरोधः ॥ २९ ॥

उपास्तितोषयोर्भागः समो यद्वा व्यवस्थितः ॥ सम एवोत्तरो मार्ग एतयोः कर्महानवत् ॥ १ ॥

देशान्तरफलप्राप्त्यै शुको मार्ग उपास्तितु ॥ आरोग्यवद्दोषफलं तेन मार्गो व्यवस्थितः ॥ २ ॥

कचित्पुण्यपापापहानसंनिधौ देवयानः पन्था श्रूयते कचिच्च । तत्र संशयः—किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः संनिपतेदुत विभागेन कचित्संनिपतेत्कचिन्नेति । यथा तावद्धानाववि-

भाष्यत्रयप्रभा

यथाकामं विद्यानुष्ठानानुपपत्तेरभयोर्विद्याकर्मक्षययोः श्रुतो हेतुफलभावो विरुध्यते । किंच सति पुष्कलहेतौ न कार्यविलम्ब इति न्यायोपेतताण्ड्यादिश्रुतिविरोधस्तव स्यादुक्त्यपक्षे त्वविरोध इत्याह—छन्दत इति । तस्मात्कर्महानस्य विद्याफलत्वात्केवलहानानुपायनोपसंहारो विद्यास्तुतय इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ गतैरर्थवत्त्वं कचित्समुगविद्यायां मार्गः श्रूयते निर्गुणविद्यायां न श्रूयते । तत्र हानसंनिधौ मार्गस्य श्रुतत्वादनपेक्षितत्वाच्च संशये दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह—यथा तावदिति । उपायनवन्मार्गस्यापि कविच्छ्रुतत्वात्सर्वत्रोपसंहार इत्यर्थः । अत्र निर्गुणविदोऽपि

आमती

छन्दत उभयाविरोधात् । केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परेतसोत्तरेण पथा ब्रह्माप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तत्सैवार्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं सूत्रम् । तथाचष्टे—यदि च देहादपस्तस्येति । विद्याफलमपि ब्रह्माप्तिर्नोपरेतस्य भविष्यदर्थे शङ्कापदेभ्यः । यथाहुः—नाजनिता तत्र गच्छतीति । सुकृतदुष्कृतमक्षय्यं सत्यपि नरशरीरे संभवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहिताया विद्यायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः स्वच्छन्दतः सेच्छयेति यावत् । सेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया विद्यायाः । तस्य जीवतः पुरुषस्य स्याच्च स्तस्य । तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानं स्याज्जीवत एव । समर्थस्य क्षेपायोगात् । एवं कारणानन्तरं कार्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तिकयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्ताण्डिशाख्यायनिश्चयोश्च संगतिरितरथा स्वातन्त्र्यभावानसंगतिरुक्ता स्यात् । तद्वेनोभयाविरोधो व्याख्यातः । ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र संक्रामत इति शङ्कात्तरतया सूत्रं व्याचक्षुः । छन्दतः संकल्पत इति श्रुतिस्मर्योर्विरोधादेव । न लज्जामगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण युक्तिर्विशनीयेति । तेषामधिकरणशरीरातुप्रवेशे संभवत्यर्थान्तरोपवर्णनंमसङ्गतमेवेति ॥ २८ ॥ गतैरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः । यथा हानिसंनिधानुपायनमन्यत्र श्रुतमिति, यत्रापि केवला हानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयित्वैवं तत्सन्निधावेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतहानिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं प्रथानमुपस्थापयितुमर्हति । नच निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः । देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्वानिमात्रे देवयानः पन्थाः संबध्यत इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति हि विदुषो विधूयतपुण्यपापस्य विद्या क्षेमप्राप्तिमाह । अमनिबन्धनोऽक्षेमो याथात्म्यज्ञान्

न्यायनिर्णयः

प्रिवक्तृमक्षयोऽपि देहत्यागार्थं स्यादित्याशङ्काह—छन्दत इति । सूत्रं व्याचष्टे—यदि चेति । जीवतो ब्रह्मलोकांतरयोगादहं पातापेक्षा कर्महानेस्तु देहवत एव सिद्धेनैवमित्यर्थः । छन्दतः स्वच्छन्दतः सेच्छयेति व्याकरोति—इच्छात इति । अर्थपथे हेतुनुष्ठानासिद्धया सध्यासिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति । उभयाविरोधादिति भागं व्याकरोति—एवमिति । समर्थस्य क्षेपायोगात्पूर्णे हेतावतन्त्रमेव कार्थोत्पत्तिरन्यथा निमित्तनैमित्तिकत्वमेव तयोर्न स्यादित्यर्थः । वृषपदस्यान्तरमाह—ताण्डीति । इत्थं विद्यासाधनार्थाप्रागेव सुकृतादिनिश्चितिरित्युपपत्तेरुत्तीत्युक्तम् ॥ २८ ॥ सुकृतादिहानसंनिधानोक्तदेवयानगतैरुपायनवद्देव मार्गः क्लिष्टप्राप्तुमाह—गतैरिति । विचारविषयमाह—कचिदिति । संशयार्थं कीदृशान्तरमाह—कचिन्नेति । हानसंनिधौ मार्गोऽद्वैतविशेषाधानाच्च, नार्थविषये संशयमाह—तत्रेति । हानसंनिधौ कचिदेव श्रुतोपायनस्य सार्वत्रिकत्वकचिदेव कर्मक्षयस्य निश्चयस्य पयो देवयानस्य केवलक्षयश्रवणेऽपि श्रुताऽनुष्ठितिः संगतिर्गम्य पूर्वपक्षमाह—यथेति । निर्गुणब्रह्मविद्या गतिमती, अत्राविद्यात्वास्यगुणप्रवृत्तिविधावदिति भावः । प्रासजिकविधूयनसमयान्न्याय प्रस्तुतयोगोपसंहारोत्तरपदादौकिद्वारा विचारस्य वाक्यार्थः

शेषैषैवोपायनानुवृत्तिकैवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तावाचक्ष्महे । गतेर्देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेति नाविशेषेण । अन्यथा ह्यविशेषेणैवैतस्यां गतावङ्गीक्रियमाणायाम् विरोधः स्यात् । 'पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु० ३१।३) इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विद्ध्येत । कथं हि निरञ्जनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् । गन्तव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तसित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेति । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । गतिकारणभूतो ह्यर्थः पर्यङ्कविद्यादिषु सगुणेषूपपासनेषूपलभ्यते । तत्र हि पर्यङ्कारोहणं पर्यङ्कस्थेन ब्रह्मणा स्ववदनं विशिष्टगन्धादिप्रातिश्रेयसेवमादि बहु देशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते तत्रार्थवती गतिः । नहि सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शनामाप्तकामानासिहैव दग्धाशेषेकेश्वरीजीवानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किंचिदस्ति तत्रानर्थिका गतिः । लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यो यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते नारोयप्राप्तावेवमिहापीति । भूयश्चैनं विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ ३० ॥

भाष्यरत्नप्रभा

मुक्त्वर्थं मार्गोपेक्षा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वनपेक्षेति फलम् । देशादिव्यवहितवस्तुप्राप्तौ मार्गस्यापेक्षेतिन्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधान्नोपसंहार इति सिद्धान्तः । निरञ्जनोऽसङ्गः, साम्यं ब्रह्म ॥ २९ ॥ ननु तर्हि सगुणविद्यायामपि मार्गो व्यर्थ

भामती

नलक्षणया विद्यया निवर्तनीयः । नास्तीति देशविशेषमपेक्षते । नहि जातु रजौ सर्पश्रमनिवृत्तये ससुप्तं रज्जुतत्त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते । विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्यविद्यानिवृत्तिरुपपत्ता । नच विद्योत्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया । यमनियमादिबिभृक्षसत्त्वस्यैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् । यदि परमारब्धकार्यकर्मक्षपणाय शरीरपातावध्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीत्यर्थ इति श्रुतिदृष्टविरोधाभापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यङ्कविद्यायां तस्यार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन सूत्रेणेति । ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्थं तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयन्ति । गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽप्युक्तनिवृत्त्या च । यदि पुनः पुण्यमनुवर्तते ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यफलोपभोगायावृत्तिः स्यात् । तथा चैतेन प्रतिपाद्यमानागलनावृत्तिश्रुतिविरोधः । तस्मादुक्तस्यैव सुकृतस्यापि प्रक्षय इति तैः पुनराशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षितायां हि गतौ केयमाशङ्क्य यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति । नष्टेना सुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना । तस्माद्बुद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति

न्यायतिर्णयः

ज्ञानोपायगमित्वात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे निर्गुणविदोऽपि गल्पपेक्षाया नियतिः । सिद्धान्ते सगुणविद्यावत् एव तदपेक्षेति विवक्षित्वा सिद्धान्तयति—अस्यामिति । प्रतिज्ञां व्याख्याय हेतुं व्याख्याति—अन्यथेति । विरोधमेव साधयति—कथं हीति । सर्वगतस्यासङ्गस्यात्मनो नोपाध्यतिरेकेण गत्युपपत्तिरित्यर्थः । गन्तृरूपालोचनया गतेर्योगमुक्त्वा गन्तव्यरूपालोचनयामपि तदयोगमाह—गन्तव्यं चेति । स्वतो भिन्नबोरेकयोगादाविषे भेदे विषयैव तन्निवृत्तिविद्यायाश्च स्तोत्रतो स्वफले वा देशभेदापेक्षाभावादनर्थिका गतिरित्युपसंहार—इतीति । निर्गुणब्रह्मधीः सप्तम्यर्थः ॥ २९ ॥ निर्गुणविद्यायां गतिर्व्यर्थेति प्राधान्येनोक्त्वा पर्यङ्कविद्यादौ प्राधान्येन तदर्थवत्त्वमाह—उपपन्न इति । तत्र प्रतिज्ञां व्याकरोति—उपपन्नश्चेति । कचिदर्थवती गतिरित्यत्र हेतुमवतार्य लक्षणशब्दस्य लक्षणया कारणार्थत्वं गृहीत्वा व्याचष्टे—तदिति । उपलब्धिमेवाभिधानयति—तत्रेति । देशादेशान्तरप्राप्त्यायत्तं फले ह्युते फलितमाह—तत्रेति । पर्यङ्कविद्यासगुणोपासितः सप्तम्यर्थः । निर्गुणविद्यायामपि हेतुरस्तीत्याशङ्क्याह—न त्विति । तदेवोपादायति—नहीति । तेषां प्राप्त्युपगन्तव्यमाह—आसेति । इहेति जीवदवस्थोक्तिः । निरस्तसमस्तानर्थत्वमाह—दग्धेति । तर्हि सधो देहपातः स्याद्वेलाह—आरब्धेति । हेतोर्व्यभिचारं निरस्य कचिन्नेत्युक्तं निगमयति—तत्रेति । सप्तम्यर्थीः सप्तम्यर्थः । निर्गुणब्रह्मविद्याविशिष्टादिगतिमान्मुक्तिफलभाक्त्वान्मुन्यमानादिहण्यगर्भवदिति भावः । कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेत्युक्तं सोत्रेण दृष्टान्तेन स्पष्टयति—लोकवच्चेति । इहेति सगुणनिर्गुणविद्योक्तिः । इतिशब्दः सूत्रव्याख्यासमाप्तौ । 'तयोर्व्यमायुश्चतुर्त्वंमेति' इति श्रुतेर्देवयानेनाप्यत्र गतस्यैव मुक्तिरित्याशङ्क्याह—भूयश्चेति ॥ ३० ॥ सगुणनिर्गुणविद्यासु गतिमावा-

अनियमः सर्वोपायविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

मार्गः श्रुतस्थलेष्वेव सर्वोपासितुं वा भवेत् ॥ श्रुतेष्वेव प्रकरणात् द्विपाठोऽस्य ब्रुवन्मया ॥ १ ॥

प्रोक्तो विधान्तरे मार्गो ये चेन्न इति वाक्यतः ॥ तेन वाक्यं प्रकरणं द्विपाठश्चिन्तनाय हि ॥ २ ॥

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तम् । सगुणास्त्वपि विद्यासु कासुचिद्विद्वतिः श्रूयते यथा पर्यङ्कविद्यायामुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति । नान्यासु यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति । तत्र संशयः—किं यास्त्वैषा गतिः श्रूयते तास्वेव नियम्येतोतानियमेन सर्वोभिरेवजातीयकाभिर्विद्याभिरभिसंबध्येतेति । किं तावत्प्राप्तं नियम इति । यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति । प्रकरणस्य नियमकत्वात् । यद्यन्यत्र श्रूयमाणाऽपि गतिर्विधान्तरे गच्छेच्छ्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गात् । अपि चार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां न तुल्यवत्पठ्यते तत्सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात् । तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते पठति—अनियम इति । सर्वोपायोवाच्यमुदयप्राप्तिफलानां सगुणानां विद्यानामविशेषणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति । नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः । नैषोऽस्ति विरोधः । शब्दानु-

भाष्यब्रजमग

इत्यत आह—उपपन्न इति । सा गतिर्लक्षणं कारणं यस्यार्थस्य स तल्लक्षणार्थः ॥ ३० ॥ अनियमः सर्वोपां । अत्राप्यर्चिरादिमार्ग एव विषयस्त्र विद्याविशेषप्रकरणादविशेषश्रुतेश्च संशये पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । सगुण-निर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावाभावव्यवस्थावत्सगुणास्त्वपि व्यवस्थेति दृष्टान्तेन प्राप्तौ सिद्धान्ते व्यवस्थापवादादितिनियमो-ऽनियम उभयत्र फलम् । नियमे प्रकरणमुक्त्वा पुनरुक्तिं लिङ्गमाह—अपिचेति । एकत्रोक्तगतेरन्यत्र प्राप्तौ पुनरु-क्तिवृत्त्या स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तवयति—सर्वोपासिति । अभ्युदयो ब्रह्मलोकः । अविशेषश्रुत्यादिना प्रकरणवाच्यो न दोष इत्याह—नैष इति । तत्र अधिकृतानां मध्ये य इत्थं पञ्चाग्निविद्युदयं चासी अरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते

आगती

॥ २९ ॥ ३० ॥ अनियमः सर्वोपायविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् । प्रकरणं हि धर्माणां नियमकम् । यदि तु तत्रादित्ये ततो दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमादिधर्मोः संकीर्णैर्न । न च तेषां विकृतिषु सौम्येदिषु द्वादशाहानिषु चोदकतः प्राप्तिः । सर्वत्रौपदेशिकत्वात् । न च दर्शहोमस्याऽऽकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्मयुक्तं कर्म किंचिदपि वाक्यमदृष्टातुम् । न चैवं सति श्रुत्यादयोऽपि विनियोजकालोचामपि हि प्रकरणेन सामान्यसंबन्धे सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि तत्रिंशद्वाहय प्रकरणस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणं विनियोगाय प्रतियोगमात्रं चावश्यंभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्राप्ताभ्युपगमः । तस्मात्तास्त्वोपासनासु देवयानः पितृयागा वा पन्था आन्नातस्तास्वेव न त्यागसान्तरेषु तदनाम्नानात् । न च 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' इति सामान्यवचनात्सर्वविद्यासु तत्प्रप्राप्तिः । श्रद्धातपःपरायणानामेव तत्र तत्प्रप्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपिचैवं सत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वसु विद्याखिलेकत्रैव मार्गोपदेशः कर्तव्यो न विधान्तरे । विधान्तरे च श्रूयते । तस्मान्न सर्वोपासनासु पृथिप्रतिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ति उच्यते—'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पृथिप्रतिमाहापि

न्यायनिर्णयः

मात्रव्यवस्थावत्सगुणविद्यासु व्यवस्थामाशङ्कमाह—अनियम इति । वृत्तं कीर्तयति—सगुणास्त्विति । गतेर्दिवाधैवस्वे स्थिते किमेनाधिकरणेनेत्याशङ्क्य विषयमाह—सगुणास्त्विति । विचारबीजं संशयं वज्रं कोट्यन्तरमाह—नेति । अर्चिरादिर्वर्षाणं पन्थानमपि कुल्य विद्याविशेषाधिकाराद्वाक्यादविशेषदृष्टेश्च संशयमाह—तत्रेति । सगुणासु विद्यासु गतेः सार्वत्रिकत्वोक्त्या वाक्याध-र्मीहेतरेव चिन्तनापवादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे नियताया गतेरुपसंहारासिद्धिः । सिद्धान्ते स्वनियतायाः सार्वत्रिकत्वमित्युक्त्या विरुद्धं पूर्वपक्षमाह—किमिति । निवमं व्याकरोति—तत्रेति । तत्र हेतुः—प्रकरणस्येति । हेतुं व्यतिकरोतो विवृणोति—यदीति । प्राकरणिके सामान्यसंबन्धे श्रुत्यादिभ्यो विशेषविनियोगधीः । यत्र श्रुत्यादयः पृथक् विनियोजका न प्रकरणं तत्रापि तत्रिंशद्वाहय प्रकरणं कल्प्यम् । तदभावे दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमादिधर्मोणां संकरात् । तस्माद्विनियोगाय तत्रिंशद्वाहय च प्रकरण-प्रौढम् । अन्यथा श्रुत्याधर्माभावात्प्राप्तं प्राकरणिकी विशेषसंगतिरित्यर्थः । न केवलं नियमे प्रकरणमेव प्रमाणं किंतु लिङ्गमपी-त्याह—अपिचेति । एकत्रोक्तस्य तत्रैव संबन्धित्वो पुनरुक्तिरनर्थिकत्वार्थः । लिङ्गप्रकरणाभ्यां वाक्यवाधं मत्तोपसंहारति—तस्मादिति । नियता गतिर्नोपसंहारादिति प्राप्तं पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तवयति—एवमिति । अनियमं व्याचष्टे—सर्वोपा-सिति । कर्मसमुद्भवादिफलोपासनाति व्यवच्छिन्नमिति—अभ्युदयेति । अनियमे प्रकरणविरोधं सारयति—नन्विदिति । सूत्र-वयवेनोत्तरमाह—नेति । गतेर्बीकथीयान्वयस्य सार्वत्रिकत्वाद्बुद्धेः प्रकरणं वाक्यमित्यभिप्रेत्य श्रुतिमाह—तथादीति । तत्रचा-

मानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथाहि श्रुतिः—‘तद्य इत्थं विदुः’ (छा० ५।१०।१) इति पञ्चाग्निविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती ‘ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते’ (छा० ५।१०।१) इति विद्यान्तरशीलिनामपि पञ्चाग्निविद्याविद्धिः समानमार्गतां गमयति । कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलिनामियं गतिरिति । ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात्तन्मात्रश्रवणात् । नैष दोषः । नहि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याबलमेवा गतिर्लभ्यते ‘विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः’ इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणम् । वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्नि-विद्याधिकारेऽधीयते—‘य एवमेतद्विदुर्यं चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते’ (बृ० ६।१।१५) इति । तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयम् । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात् । पञ्चाग्निविद्याविदां चेत्थं वित्तयैवोपासत्त्वाद्विद्यान्तरपरायणानामेवैतदुपादानं न्याय्यम् । ‘अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम्’ (बृ० ६।१।१६) इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टमधोगतिं गमयन्ती श्रुतिर्देवयानपितृयाणयोरेवैतानन्तर्भावयति । तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः । स्मृतिरपि—‘शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

माध्यरत्नप्रभा

श्रद्धातपउपलक्षितं ब्रह्म ध्यायन्ति तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यन्वयः । ननु श्रद्धातपोमात्रश्रुतेस्त्वाभ्यामेवाचिरादिगमनं स्यान्न वैश्वानरादिविद्याशीलानामिति शङ्कते—कथं पुनरिति । अविदुषां गतिनिषेधाच्छ्रद्धातपःशब्दाभ्यां तस्माद्यथ्यब्रह्म-विद्यालक्षणेति परिहरति—नैष दोष इति । तत् ब्रह्मलोकस्थानं, परागताः परावृत्ताः, कामक्रोधदोषा न गन्तीति यावत् । दक्षिणाः केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यविद्वांसो न गच्छन्तीत्यर्थः । लक्षणादोषहीनं वाक्यमाह—‘वाजसनेयि-नस्त्विति । किंच विद्याकर्मलक्षणमार्गद्वयभ्रष्टानामधोगतिश्रुतेः वैश्वानराद्युपासकानामाचिरादिगमनमिति सिद्धाह—अथ य एताविति । दन्दशूकः सर्पः । किंच ‘अग्निर्घोतिरहः शुक्लः घमासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः’ इत्यविशेषेणोपासकानामाचिरादिगतिमुक्त्वोपसंहारस्युत्पत्तेः तेषां तथासिरित्याह—स्मृतिरिति । शुक्ला गतिराचिरादिका, कृष्णा धूमादिका, जगतो विद्याकर्मोपलक्ष्यत्वात्, दाश्वते ध्रुवे संमते । तत्रैकया शुक्लया पुन-

भामती

सु विद्यया तदारोहन्तीत्यत्र नाविद्वांसस्तपस्विन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्रातिप्रतिषेधाद्विद्यासहिते श्रद्धातपस्यै तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाग्निविद्याविद्धिः समानमार्गतां दर्शयति । तथान्यत्रापि पञ्चाग्निविद्याधि-कारेऽभिधीयते—‘य एवमेतद्विदुर्यं चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते’ इति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येवानपेक्षप्रवृत्तित्वात् । तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यालेन कथंचिदापेक्षिकसत्यत्वात् । पञ्चाग्निविदां चेत्थं वित्तयैवोपासत्त्वात् । विद्यासाहचर्याच्च विद्या-न्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम् । मार्गद्वयभ्रष्टानां चाधोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेहाध्व-

न्यायनिर्णयः

चिकृतानां मध्ये ये केचिद्बहुलोकादीनमित्येन विदुस्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीति संवन्धः । ये चेत्त्रयापि तथैवान्वयः । अविशेषेण विद्या-न्तरशीलिनां देवयानप्राप्तकानां च येन प्रकरणं बाध्यमित्युक्तम् । इदानीं वाक्यं न विद्यान्तरशीलिनामपि देवयानप्राप्तकमिति शङ्कते—कथमिति । वाक्यस्य तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशङ्काक्षेपेति वाह—नन्विति । श्रद्धातपोपुद्गलानामत्रस्य श्रुतत्वात्पञ्चाग्निनामेव गतिर्वा-क्येनोक्ता स्यादित्यर्थः । वाक्यान्यथासिद्धिं दूषयति—नेति । अविदुषामेवा गतिर्नेत्यत्र श्रुतिं हेतुमाह—विधेयेति । तदित्युक्तं ब्रह्म-लोकाख्यस्थानं विक्षिणन्ति—यत्रेति । यस्मिन्प्राप्ते कामाः क्षुद्रविषयाः परागता व्यावृत्ताः कामक्रोधादिस्पर्शैर्बर्जितां प्राप्य ब्रह्मलोक-स्थानमित्यर्थः । दक्षिणा दक्षिणमार्गगमिनः केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यविद्वांसो न तत्र गच्छन्तीत्यपिशब्दो ज्ञेयः । ये चेलादिवाक्यस्य तर्हि का गतिः, तत्राह—तस्मादिति । उक्तच्छन्दोगवाक्यमिहेत्युक्तम् । उपलक्षणमन्तरेणापि विद्यान्तरशीलिनामियं गतिरवगतयेत्याह—वाजेति । तत्रापि सत्यशब्देन सत्यायोरितरेव संग्रहात्कृतो विद्यान्तरयुक्तानां गतिरीत्याशङ्काह—तत्रेति । तेऽर्चिषमभिसं-भवन्तीति संवन्धः । सत्यशब्देन ब्रह्मको हेतुमाह—सत्येति । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’, ‘तत्सत्यं स आत्मनः’, ‘सत्यस्य सत्यम्’ इत्येवमादावित्यर्थः । सत्यायैवचनश्रद्धासत्यार्थेग्रहो लक्ष्यानात्युक्तम् । इदानीं पञ्चाग्निविद एव सत्यमुपासत इति कस्मात् गृह्यन्तं इत्याशङ्क्य तेषां पृथग्गृहीतत्वादित्याह—पञ्चेति । इतश्च विद्यान्तरशीलिनां गतिरिति लिङ्गदर्शनं समुच्चिनोति—अथेति । एता- निति विद्यान्तरपरा गृह्यन्ते तथापि कथं देवयानयोगसोपामित्याशङ्क्य योग्यतयेत्याह—तत्रापीति । श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रकरणविरोध-संमार्गे प्रतिज्ञाय श्रुतिरूपा । संग्रति स्मृतिमाह—स्मृतिरिति । जगतो ज्ञानकर्मोपलक्ष्यत्वेत्यर्थः । परोक्तं लिङ्गमन्यान्यथासिद्धि-

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तने पुनः' (अ. गी. ८।२६) इति । यत्पुनर्देवयानस्य पथो द्विराद्या-
नमुपकोशलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च तदुभयत्राप्यनुचिन्तनार्थम् । तस्मादनियमः ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पाक्षिकी नियताऽथवा ॥ पाक्षिक्यपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मकीर्तनात् ॥ १ ॥

नानादेहोपभोग्यमीहोपासितफलं दुःखाः ॥ भुक्त्वाधिकारिपुरुषा दुःख्यन्ते नियता ततः ॥ २ ॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते—तनु विद्यायाः साधन-
भूतायाः संपत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्याच्च वेति । नेयं चिन्तोपपद्यते । नहि पाकसाधनसंपत्तावो-
दनो भवेच्च वेति चिन्ता संभवति नापि भुङ्क्षानस्त्वप्येव वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्वियं
चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषांचिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरतमा
नाम वेदाचार्यः पुराणविर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापारयोः संघौ कृष्णद्वैपायनः संबभूवेति स्मरन्ति ।
वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशपादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्निमित्रावरुणाभ्यां
संबभूवेति । भृगुवादीनामपि ब्रह्मण एव मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः श्रूयते । सन-
त्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात्स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव
दक्षनारदप्रभृतीनां भूयसी देहान्तरोत्पत्तिः कथ्यते तेन तेन निमित्तेन स्मृतौ । श्रुतावपि

भाष्यरत्नप्रभा

शङ्कित्वैर्जं कार्यं ब्रह्म गच्छति; अन्यया स्वर्गं गत्वा पुनरायातीत्यर्थः । पुनरुक्तिदोषं दूषयति—यत्पुनरिति । तत्र तत्र
मार्गश्रुतिरन्वहं मार्गचिन्तनार्थं, प्रकरणेन मार्गध्यानस्य विद्याङ्गत्वावगमात् । तथाच वक्ष्यति सूत्रकारः—'तच्छेषगल-
नुस्मृतिरयोगाच्च' इति । येषां न श्रुतो मार्गस्ते मार्गध्यानं विनापि विद्यासामर्थ्यान्मार्गं लभन्त इति ज्ञापनार्था पुन-
रुक्तिरित्यर्थः । तस्मात्सर्वोपासनासु प्रतीकभिन्नास्त्वचिरादिप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ यावदधिकारम् । निर्गुण-
विद्यायां गतिव्यर्था मुक्तिफलत्वात्, सगुणविद्यासु सर्वत्रार्थवर्ती ब्रह्मलोकफलत्वादिति व्यवस्था कृता, सा न युक्ता,
तत्त्वज्ञानिनामपीतिहासादो पुनर्जन्मदर्शनेन ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावादित्येव तत्संगतिः । ज्ञानिनां पुनर्जन्मदर्शनं
संशयबीजं भाष्ये दर्शितम् । पूर्वपक्षे ज्ञानानुक्तिश्रुतीनां ज्ञानस्तुतिमात्रत्वेन ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावे सति ब्रह्म-
लोकफलत्वाविशेषादचिरादिमार्गोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते तूक्तव्यवस्थासिद्धिरिति विवेकः । श्रुतावपीति । मेधा-

भाष्यती

नोऽभिसंबन्धः । एतदुक्तं भवति—भवेत्प्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्यादिति तु
तत्स्य च प्रकरणद्वलीयस्त्वम् । तस्मादनियमो विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पन्था असकृन्मार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं
वर्णितं भाष्यकृतेति ॥ ३१ ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । सगुणयां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गु-
णायां चिन्तयति । निर्गुणायां विद्यायां नापवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामप्यपान्तरतमः प्र-
भृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागो श्रूयते । तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते । अपवृक्तस्य तदनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा तल्लक्षणा-
योगात् । अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम् । तेन सस्यामपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मोक्षः फलं, विद्यायां विभूतयस्तु तात्सास्त्स्याः
फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति मन्यते । नच 'तावदेवास्य चिरं यावच्च विमोक्षेऽप्य संपत्स्ये' इति श्रुतेर्विदुषो
देहपातावधिप्रतीक्षावद्वसिष्ठायीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपगमप्रतीक्षेति सांप्रतम् । येन हि कर्मणा वसिष्ठायीनामारब्धं शरीरं
तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथाच न शरीरान्तरं ते युष्मद्युः । नच तावदेव चिरमित्येतदप्याज्येन घटते । समर्थहेतुसंनिधौ
क्षेपायोगात् । तस्मादेतदपि विद्यासुल्लेखं गमयितव्यम् । तस्मात्तावद्वर्गो विद्याफलम् । तथा चापवर्गक्षेपेण पूर्वं पक्षः ।
अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुलमपिपाततः, अहेतुलं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् । राक्षान्तस्तु—विद्याकर्मस्वतुष्टानतोषितेश्वरबोधि-

न्यायनिर्णयः

माह—यदिति । लिङ्गवाक्याभ्यां प्रकरणं भङ्गत्वा सगुणविद्यासु गतेः सार्वत्रिकत्वमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ सगुण-
विद्यासु व्यवहितफलस्य सर्वोत्सर्गपि गतिरर्थवतीत्युक्तम् । इदानीं निर्गुणायामपि विद्यायां सर्वोमुक्तिफलत्वनवामाकाशान्तरभावि-
फलत्वाविशेषादविशिष्टा गतेरर्थवत्त्वेत्याशङ्क्याह—यावदिति । विषयसंशयो दर्शयति—विदुष इति । अकारणकसंशयायोगं मन्वानो
विचारमाक्षिपति—नन्वेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । तेषां सामर्थ्यामसति प्रतिबन्धे कार्यनिष्येऽपि कुतो
विशेषा सगुणोक्तिरित्याशङ्क्याह—नापीति । संशयाभावादधिकारपान्तरम् परिहरति—उपपत्तेरिति । विदुषामपि केषांचिदमुक्तं
संशयसिद्धिरित्युपपत्तिमेव दर्शयति—ब्रह्मेति । दर्शनेन विशदयति—तथाहीति । सर्वेषामेव तेषां कर्मेनिष्ठत्वमाशङ्क्योक्तम्
—सन्तुक्तमप्युपपीति । उक्तव्यायमिति दशति—एवमिति । स्मृत्युल्लेखमात्रावधारणायमाशङ्क्याह—श्रुताविति । उपलभ्यते

मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित्पतिते पूर्वमेहे देहान्तरमाददते, केचित्पु स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहादान्प्रायेण । सर्वे चैते समधिगतसकलवेदाः स्यन्ते तद्वेषां देहान्तरोत्पत्तिदशान्ताप्तां ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वहेतुत्वं वेति । अत उत्तरमुच्यते । न । तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुत्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतन्त्रत्वास्थितेः । यथासौ भगवान्सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तद्वसान उद्यास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति 'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्मेतैकल एव मध्ये स्थाना' (छा० ३।११।१) इति श्रुतेः । यथा च वर्तमाना ब्रह्मविद आरब्धमोक्षक्षये कैवल्यमनुभवन्ति । 'तस्य तावद्वेद चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छा० ६।१३।२) इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तद्वधिका-
रेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यतद्वाचक्षीणकर्माणां यावदधिकारमतिविष्टन्ते । तद्वसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः

भाष्यरत्नप्रभा

तिथेनैवेतिमन्त्रे इन्द्रस्य मेजजन्मोपलभ्यते । वसिष्ठ उर्वशीपुत्रो जात इत्येवमर्थं बह्वृचार्थादा इत्यर्थः । पाक्षिक-
मिलापाततः । अहेतुत्वमेवेति पूर्वपक्षः । ज्ञानस्य मुख्यहेतुत्वं नेति सिद्धान्तयति—ते चेति । लोकव्यवस्थासु स्वाभि-
त्वमधिकारः, तत्पापकं प्रारब्धं यावदस्ति तावत्कालं जीवन्मुक्त्येनाधिकारिकाणामवस्थितिः, प्रारब्धश्रेये प्रतिबन्धका-
भावादिदेहेकत्वमित्यत्र सामनाह—अथेति । अयं प्रारब्धश्रवणानन्तरम् । ततः पश्चादूर्ध्वं निष्कण्ठः केवलः ब्रह्म-
स्वरूपः सन् उदयोद्भूतस्य देहे लक्षवेति यावत् । मुक्त एव अद्वितीयः, मध्ये उद्गसीनात्मकस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः ।
ननु ज्ञानिनामपि जन्मान्तरं लेख्यं मुक्तिरित्यत आह—सकृदुद्भवमुच्यते । यदि ज्ञानिनां प्रारब्धातिरिक्तकर्मशीलं

भामती

तम् । अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् । निर्गुणाय विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्या-
तुमुचितम् । पौर्वापर्यपौर्वालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यवधारणात् । नच यत्र तात्पर्यं तदन्वयविधिं युक्तम् ।
उक्तं हि 'न विषयी परः शब्दार्थः' इति । नच विद्युषामपान्तरतमः प्रश्नीनां तत्तद्देहसंचाररसस्यापि ब्रह्मविद्यायामनि-
मोक्षाच्च ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साप्रतम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपपन्नो न हेतुसाधनमपकरोति । नहि
द्वन्तफलसंयोगप्रतिबन्धं पुरुषं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कृतेन तदेतुः । नच न सेतुप्रतिबन्धानामप्यो-
निन्नदेष्टानमिष्यर्पणमिति सेतुमेवे न निम्नममिष्यन्ति । तद्वद्विद्यां विद्याकर्मारणवार्जितेश्वरविहिताधिकाकपदप्रतिबद्धा
ब्रह्मविद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती तथापि तत्परिसमाप्तिं प्रतिबन्धविगने दास्यति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः
प्रलयं प्रतीक्षमाणान्धमवेदहसमुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि भ्रियतेऽथ तत्प्रबन्धस्यैव प्राप्नोति । एवं प्रारब्धविकाकलक्षण-
ब्रह्मविद्याकर्मा पुरुषो न विद्याप्रतिद्वान्नापि ताक्षार्कं प्रतीक्षमाणो गुणप्रमेयण वा तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागं कुरुन्मुक्तोऽत्यन्त-
भोगाधिकस्य प्रत्यया सांसारिक इव विहरति । तदिदमुक्तम्—सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकाकफलदा-

न्यायनिर्णयः

पूर्वांता कथेति शेषः । सन्तुष्टमारादीनां पूर्वदेहत्यागत्र देहान्तरोत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—**ते चेति ।** एकस्यैव मायाविनोऽयुगपद-
नेकदेहदानमुद्यत्तोऽनेकदेहदानान्वयायः । तर्हि ते न ब्रह्मविदः, तत्राह—**सर्वे चेति ।** अयुगपजन्तेतुल्यं संश्रमयुपसंहर्त्तव्यचारो-
रप्यति निरामयति—**देहेतेषामिति ।** निर्गुणविषयां गतिं प्रतिविध्य सगुणविषयां तत्प्रयोजकैश्वर्यविशेषदृशनादर्थतोऽपि सर्वत्र गति-
रित्युक्ते निर्गुणविषयामपि मोक्षासिद्धेरैश्वर्यफलत्वे वाच्ये गतिरुपसंहर्त्तव्येति पूर्वपक्षमाह—**अहेतुत्वमिति ।** वाशब्दोऽप्यत्राह ।
ब्रह्मविद्या न संसारविषयिणी ब्रह्मविद्यात्यादिसृष्टादिनिग्रहब्रह्मविद्यावत् । न च तथा तपश्च विरामविद्यादिश्रुतिविरोधः प्रशंस्यतया
तदुपपत्तयेति भावः । निचाभ्य तमिदानीं ब्रह्मविषयाया मोक्षहेतुत्वोक्तौ तात्पर्यमिति चेत् स्तुतिमात्रात्पुनरुपसंहर्त्तव्येति शब्दादीनां ब्रह्मविदा-
मभिधेयप्रतिबन्धनानुसृत्यामस्यस्यासिद्धिरित्येकप्रबन्दा विषया न मोक्षं प्रत्यहेतुवैति कुतो गत्युपसंहार इत्युक्त्या वाक्यादीधीहेतु-
निरूपणात्यादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पथो मोक्षहेतुत्वाद्गत्युपसंहारः । सिद्धान्ते तस्यास्तुहेतुत्वमिथात्तत्पुनरुपसंहार इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्त-
मयति—**अत इति ।** ब्रह्मविषयाया मोक्षं प्रत्यहेतुत्वं निषेधेति—**नेति ।** ब्रह्मवित्त्वेनैकेषुनिगमोक्षाद्विदेहेतुत्वं कथं निषिध्यत इत्या-
शङ्क्या प्रतिबन्धनाभावमपेक्ष्य विषा मोक्षहेतुवैति मत्स्याह—**तेषामिति ।** यावद्विधकारं तावदवसितित्यत्र दृष्टान्तमाह—**तथेति ।**
तत्र मानमाह—**अथेति ।** आधिकारिकैश्वर्यहेतुमैकमयानन्तरं ततः पश्चाद्विषां विलक्षणः सन्तुष्टोद्देशम्य पुनरादित्यो नैवोद्देशा-
वासम्भेता किं त्वेकत्र एवादिति शेषो स्यान्निति स्यात्तद्विलक्षणेः । तत्रोदाहरणान्तरमाह—**यथा चेति ।** तत्रापि मानमाह—
तत्सेति । देहान्तोर्यस्य दृष्टान्तिके योजयति—**एवमिति ।** ब्रह्मविदोऽपि देहान्तरमाह—**प्राशस्त्यो गतिरिति** रक्तकलकृता देहान्तर-
प्राप्तित्वादविदेहान्तरप्राप्तिविद्याह—**सकृदिति ।** देहान्तरं कर्मान्तरावपत्तिमि न प्यातिरिक्तसादपि ब्रह्मवदादेः **अथकाल-**

स्वातन्त्र्येणैव गृहादिव गृहान्नरमन्यमन्यं देहं संवरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुचितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वाज्जिगीषु देहान्युगपत्कमेण बाधितिष्ठन्ति । न चेने जातिस्मर इत्युच्यन्ते 'त एवेते' इति स्मृतिप्रसिद्धः । यथा हि सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामाऽव्युद्यस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन पश्चात्स्वमेव देहमाविवेशेति स्मर्यते । यदि ह्युच्यते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत्ततोऽन्यदप्य- दग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्क्येत न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथाहि श्रुतिः— 'मिधते हृदयप्रस्थिदिष्ठयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन्दष्टे परावरे' (मुण्ड० २।२।८) इति । 'स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' (छा० ७।२।६२) इति चैव- माद्या । स्मृतिरपि—'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' (भ. गी. ४।३७) 'बीजान्यद्रुपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धे- स्तथा क्लेशनात्मा संपद्यते पुनः' इति चैवमाद्या । न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चैत्युपपद्यते । न ह्यग्निदग्धश्च शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः । तस्य तावदेव चिरम्

आरब्धजनप्रश्ना

जन्मान्तरं स्वात्तदा ज्ञानान्मुक्त्यभावः स्यात् । नैतदस्ति । किंतु बहुजन्मफलाय सकृदुद्धृतं प्रारब्धं ते क्षपयन्ति, जन्मग्रहणेऽपि ज्ञानयोगबलाच्च शोचन्ति प्रारब्धत्वमाप्तौ मुच्यन्त इत्यर्थः । ज्ञानिनां जन्मान्तरस्य पूर्वजन्महेतुप्रारब्धा- धीनतायामलुप्तसृष्टित्वं हेतुः । यो ह्यज्ञातिस्मरत्वे सति कर्मान्तराधीनजन्मान्तरवाप्, स लुप्तसृष्टितिरिति व्याप्तेः । ज्ञानिषु व्यापकाभावाद्विशिष्टव्याप्याभावसिद्धिः । ननु तेषां जातिस्मरत्वादलुप्तसृष्टित्वमन्यथासिद्धमिल्यत आह—न चैत इति । तथाच तेषामज्ञातिस्मरत्वरूपविशेषणे सति विशेष्याभावादेव विशिष्टा भावसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वदेहनामप्रत्यभि- ज्ञानहीनाः परतन्त्राः सांभमाना जातिस्मराः, आधिकारिकास्तु पूर्वनामानः स्वतन्त्रा निरभमाना इति वैयर्थ्यम् । तेन जनकेन सह व्युद्य विवादं कृत्वैत्यर्थः । विदुषः प्रारब्धातिरिक्तकर्माभावञ्च ध्वजः । निमित्ताभावे नैमित्तिकाभाव इति श्रुत्यानुगृहीतानां ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीनां न स्तुतिमात्रत्वमिति ममर्थमुपपादयति—यदि ह्युपयुक्त इत्यादिना । श्रुति- स्मृत्युक्तायै युक्तिमप्याह—न चाविद्येति । विद्यया क्लेशदाहात्कार्यकर्मक्षयश्चेत्तर्हि प्रारब्धस्य कथं स्थितिः, तत्राह—प्रवृत्तफलस्येति । विदुषो देहपातावधिष्ठितेनुभवाच्च ज्ञानस्वावरकाज्ञानांशनिवर्तकस्य प्रारब्धविश्लेष-

भाष्येति

नाथेति । प्रारब्धविपाकानि तु कर्मणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिवाहितानि । न चैते जातिस्मर इति । यो हि परवशो देहं परित्याज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवाजातिस्मरश्च । गृहादिव गृहान्तरे स्नेच्छया कायान्तरं संचरमाणो न जातिस्मर आख्यायते । व्युद्य विवादं कृत्वा । व्यतिरेकमाह—यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रारब्धविपाकमिति । स्यादेतत् । विद्ययाऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्यं विशेषस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिभवरम्परहादित्यानियतविपाककालस्यासङ्ख्येयत्वात्कर्माशयस्येत्यत आह—न चाविद्या- दिक्लेशदाहे सतीति । नहि समाने विनाशहेतौ कस्यचिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुम् । तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत् । तथाच न विदुषो वसिष्ठदेहं हारणेत्यत आह—प्रवृत्तफलस्य तु कर्मण इति । तस्य तावदेव चिरमिति

न्यायमिष्यते

मेकदेहस्मरणादित्यर्थः । किं तर्हि तेषामसदादिभ्यो वैषम्यं, तत्राह—स्वातन्त्र्येणेति । स्वतन्त्राथेतिमिति देहान्तरं शृङ्खली- लाशङ्कारब्धाधिकारफलकर्मक्षयायेत्याह—स्वाधिकारेति । देहान्तरग्रहे सृष्टिभ्रंशः स्यादित्याशङ्काह—अपरिसृष्टितेति । तथापि देहादिराशङ्क्याशङ्काह—देहेति । तथापि कथमनेकेषु देहेष्वभिष्टातृत्वं, तत्राह—निर्मायेति । उपपन्नमानानामपरि- सृष्टितिसृष्टित्वेऽपि जातिस्मरत्वमेव न वसिष्ठदिनामत्यमिल्याशङ्काह—नचेति । ब्रह्मविदां स्वातन्त्र्येण देहान्तरसंचारे वृष्टान्तमाह—यथेति । व्युद्य विवादं कृत्वा । कथमेतावता ज्ञानस्य नियतफलत्वमित्याशङ्क्य व्यतिरेकेणैतदुपपादयति—यदीति । कर्मान्तर- सारब्धकर्मातिरिक्तं कर्मेति यावत् । देहान्तरं वर्तमानदेहातिरिक्तो भाविदेहः ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वं व्यतिरेकतः श्रुतिस्मृत्या- मुक्त्वा कर्मण श्रुतिस्मृतौ दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अनादिभवरपरंपरासंस्थितस्यानियतकालविपाकस्य कर्मणोऽसंख्यत्वात्कुतो विशेषकर्मक्षयः, तत्राह—नचेति । नाशपुष्कलहेतुयोगे नाशैकदेशस्यार्थक्रियाभावे वृष्टान्तमाह—नहीति । तर्हि प्रारब्धमपि कर्म नाशहेतुमुनिन्यातव्येदिव कुतो वसिष्ठदेहं हारणेत्याशङ्काह—प्रवृत्तेति । यथा मुक्तस्येवैतदुपपादयति वन्धकाभावे मध्ये न क्षयस्तथा प्रवृत्तफलस्यापि कर्मणो मध्ये नास्ति क्षयः । आतेऽपि ज्ञाने मोक्षस्य देहपातावधिकरणवारम्भकमपिदाज्ञाननिवर्तने

(छा० ६।१।१२) इति शरीरपातावधि क्षेपकरणात् । तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारि-
काणामवस्थितिः । न च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता । तथा च श्रुतिरविशेषैव सर्वेषां ज्ञानात्मोक्ष-
दर्शयति 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्थाणां तथा मनुष्याणाम्' (बृ०
१।४।१०) इति । ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः । ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन
निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाः कैवल्यं प्राप्नुयिष्युपपद्यते । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते
प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च
ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादाशङ्का भवेद्वा न
वेति । अनुभवारूढे नु ज्ञानफलम् 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' (बृ० ३।४।१) इति श्रुतेः 'तत्त्वमसि'
(६।८।७) इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि 'तत्त्वमसि' इत्यस्य वाक्यस्यार्थैतत्त्वं 'मृतो
भविष्यसीत्येवं परिणेतुं शक्यः । 'तद्धेतुतत्पश्यद्भविष्यामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुर्भवं सूर्यश्च' (बृ०
१।४।१०) इति च सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फले सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः
कैवल्यसिद्धिः ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

२० अधिकरणम्

निषेधानामसंहारः संहारो वा न संहतिः ॥ आनन्दादिब्रह्मत्वं नैषां संभाव्यते यतः ॥ १ ॥

श्रुतानामश्रुतानां च निषेधानां समायतः ॥ आत्मलक्षणता तस्यादाकार्यास्तुपसंहतिः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

स्थित्यनुकूलज्ञानांशनिवृत्तेनसामर्थ्याभावादिद्वेभ्योर्नैव प्रारब्धक्षय इति भावः । ज्ञानिनामाधिकारिकत्वं कथमित्याशङ्क्य
ज्ञानात्प्राकृतोपासनादिबशादित्याह—ज्ञानान्तरेषु चेति । प्रतिसंचरो महाप्रलयः, परस्य हिरण्यगर्भस्य, अधि-
कारान्ते साक्षात्कृतात्मानो मुच्यन्ते इत्यर्थः । ब्रह्मभावफलस्याऽपि भावित्वमाशङ्क्य तत्त्वमसीति श्रुतिबाधमाह—
नहीति । तस्माद्विर्गुणविद्यायां मार्गानुपसंहार इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ **अक्षरधियाम् ।** अत्राक्षरब्रह्मप्रमापका निषेध-
भासती

श्रुतिप्रामाण्यादनागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि च नाधिकारत्वात् सर्वेषामृष्टीणांमात्मतत्त्वज्ञानं
तेनाप्यापकोऽप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह—ज्ञानान्तरेषु चेति । तर्हि तेषामनिर्गोक्ष एव, नेत्याह—ते पश्चादैश्वर्यक्षय-
इति । निर्विण्णा विरक्ताः । **प्रतिसंचरः** प्रलयः । अपि च स्वर्गादावनुभवपथमनारोहति शब्दैकसमधिगम्ये विवि-
क्तिसा स्यादपि मन्दधियामासुम्भिकफलत्वं प्रति । यथा चार्थवादः—'को हि तदेदं यदमुस्मिन्लोकेऽस्ति वा न वेति'
'अद्वैतज्ञानफलले मोक्षस्यानुभवसिद्धे विविक्तिसागन्धोऽपि नास्तीत्याह—प्रत्यक्षफलत्वाच्चेति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो
हि अवधिसामारोपितं प्रपञ्चं समूलघातं निग्नधोरं संसाराक्षारपरितापमुपशमयति पुरुषस्येयानुभवादि स्फुटमुपपत्तिद्विष्यन्न
श्रुतिर्दर्शिता । तच्चानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्धम् । ननु तत्त्वमसि वतस इति वाक्यं कथमनुभवमेव शोयतयतीत्यत आह—
नहि तत्त्वमसीत्यस्येति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्शता मृतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ **अक्षरधियां**
त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । अक्षरविषयाणां प्रतिषेधधियां सर्वैवेदवर्तिनीनामवरोध-

न्यायनिर्णय

तस्यासामर्थ्यात् । अतः श्रुतिस्तिप्रामाण्यादनारम्भमेव कर्म नश्यति न त्वारम्भमित्यर्थः । अग्रवृत्तफलकमेनिवृत्तावपि प्रवृत्तफलस्य
कर्मणो न मोगादृते निवृत्तिरिति स्थिते ज्ञानिनोऽपि देहान्तरं ज्ञानसंक्रान्तिकफलत्वं चाविरुद्धमित्युक्तमुपसंहरति—तस्यादिति ।
कर्मज्ञानाधिकृतानां मनुष्याणामेव तर्हि मोक्षो नान्येषां तदभावादित्याशङ्क्याह—तस्याचेति । किंचाधिकारिकेषु केषुचिदमुक्त्यां
ज्ञानस्यानैकान्तिकफलत्वं किंवा सर्वेषु तेष्विति विकल्प्याथे पूर्वोक्तसमाधि सिद्धवत्कृत्य द्वितीयं प्रत्याह—ज्ञानान्तरेष्विति । तेषां
ज्ञानाभावादेवावकाशित्वमित्यर्थः । ऐश्वर्यमेवदस्तादिशब्दार्थः । तर्हि तेषामर्थोपासकानां न कदाचिन्मुक्तिः, तत्राह—ते पश्चादिति ।
निर्विण्णा विरक्ताः । तेषां क्रममुक्ती मानमाह—ब्रह्मणेति । प्रतिसंचरो महाप्रलयः । कृतात्मानः संस्कृतान्तःकरणा ज्ञानिनः । ज्ञानस्य
नियतफलत्वे हेत्वन्तरमाह—प्रत्यक्षेति । मुनिवदिदोऽन्यन्यतिरेकसिद्धफलत्वाच्च फलाभावाशङ्क्येत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा
स्फोरयति—कमेति । ज्ञानफले तुल्यमुपभवानारूढत्वमित्याशङ्क्याह—अनुभवचेति । तत्कथमित्येषायां प्रत्यक्षवस्तुविषयत्वादि-
त्याह—यदिति । परिनिष्पन्नवस्तुविषयत्वाच्च ज्ञानस्य प्रत्यक्षफलत्वेत्याह—तत्त्वमिति । उपासितसाध्याब्रह्मभावस्यासिद्धे ज्ञानस्य
परिनिष्पन्नविषयत्वमित्याशङ्क्याह—नहीति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्शता मृतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः । इतश्च ज्ञानस्यै-
कान्तिकफलत्वात्—तद्धेतुः । अन्यवहिते किंपहेतो श्रुतिविधानात्पुष्कलहेतुत्वं सर्वोन्मत्तं प्रति तस्यगन्धर्वः सिद्धमित्यर्थः । श्रुति-
स्मृत्यन्यायसिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्यादिति ॥ ३२ ॥ आधिकारिणांमारम्भकर्मवशादाश्रान्तरारम्भसिद्धेर्नैकान्तरनिमित्ततेत्युक्तम् ।
तथेष्टमिः तत्तत्प्रकरणाधीननिषेधैरेवोपलक्षणतया सर्वज्ञैरनिषेधसिद्धेर्नैकान्तरनिमित्ततेत्युक्तम् । तत्र ब्रह्मप्रमितिहेतुतेत्याशङ्क्याह—

वाजसनेयके श्रूयते—‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमक्षेहम्’ (बृ० ३।८।८) इत्यादि । तथायवैणे श्रूयते—‘अथ परा यया तदक्षरमाधिगम्यते यत्तद्वैश्यमब्राह्मणमगोत्रमवर्णम्’ (सु० १।१।५) इत्यादि । तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म आच्यते । तत्र च कश्चित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते । तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागाद्व्यवस्थाप्राप्तबुध्यते—अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः सामान्यतद्भावाभ्याम्—समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । तत्र किमित्यन्यत्र कृता बुद्ध्योऽन्यत्र न स्युः । तथाच ‘आनन्दादयः प्रधानस्य’ (ब्र० सू० ३।३।११) इत्यत्र व्याख्यातम् । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानीह प्रतिषेधरूपाणीति विशेषः । प्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः । औपसद्वदिति निर्दर्शनम् । यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसस्तु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणाम्

भाष्यप्रथमा

शब्दा विषयाः, तेषु यत्र यावन्तः श्रुतास्तत्र तावतामशेषद्वैतनिषेधकत्वसंभवासंभवाभ्यां संशयमाह—तासा-
मिति । यथा निगुणविद्यायां मार्गल्यानपेक्षितत्वादनुपसंहारस्तथा श्रुतनिषेधानामुपलक्षणतया सर्वद्वैतनिषेधसंभवा-
च्छास्त्रान्तरियनिषेधशब्दानामनपेक्षितत्वादनुपसंहार इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षस्तत्र लाघवं फलम् । सिद्धान्ते तु दोष-
द्वयाभावः फलम् । तथाहि—यदि श्रुतशब्दरश्चुतनिषेधा लक्ष्यन्ते तदा लक्षणादोषः, यदि न लक्ष्यन्ते तदा सर्वद्वैत-
निषेधासिद्धेर्निर्विशेषप्रमिल्यभावदोष इति विवेकः । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधधियोऽक्षरधियस्तद्वैतवः शब्दा इति
यावत्, तासामबरोध उपसंहार इति सूत्रयोजना । शेषब्रह्मणः सर्वशास्त्रासु भावात्तत्प्रमितेः समानत्वाच्छेदानामुप-
संहार इति चेत्तर्हि न्यायसाधनानुनरुक्ततादवस्थमिष्यत आह—प्रपञ्चार्थ इति । आनन्दादीनां स्वरूपत्वादुत्सृप-
संहारः निषेधानामनात्मत्वादानन्त्याच्चानुपसंहार इत्यधिकाशङ्कायां तेषामनात्मत्वेऽपि निर्विशेषब्रह्मप्रमिल्यत्वाद्-

आमती

उपसंहारः प्रतिषेधसामान्यादक्षरस्य तद्भावरप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दादयः प्रधानखेलत्रायमर्थे यद्यपि भावरूपेषु विशेषणेषु
सिद्धस्तथायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव । तथापि तस्यैवैष प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः । निर्दर्शनम् । जामदग्न्येऽहीन
इति । यद्यपि शाबरे दत्तोत्तरमजोदाहरणान्तरं तथापि तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहरणमित्युदाहरणान्तरं दर्शितम् । तत्र
शाबरमुदाहरणमस्याधानं यजुर्वेदमिदितम्—‘य एवं विद्वानभिमाधत्त’ इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव ‘य एवं विद्वान्वावरन्तीयं
गायति य एवं विद्वान्वाग्यशीयं गायति य एवं विद्वान्वाग्मेध्यं गायति’ इति विहितम् । एतानि च सामानि सामवेदेषूपसन्निहिता ।
तत्रेदं संदिश्यते—किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्र लेनेनैवोद्भिन्न खरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्वय यत्र विनियुज्यन्ते तत्र लेनोपांशुलेन

न्यायनिर्णयः

अक्षरेति । विषयं वक्तुं वाक्यमुदाहरति—वाजसनेयक इति । अन्यत्रापीलङ्ग्येनात्म्य इत्यादाविति यावत् । निषेधमुखेन
ब्रह्मादावितत्त्वप्रत्यक्षापुनरुक्तशब्दान्वयिषयत्वेन परिशिणयति—तत्रेति । तानधिकृत्य न्यायसंभवोपकारासंभवाभ्यां संशयमाह—
तासामिति । बुद्धिग्रहणं तत्पूर्वकशब्दोपलक्षणार्थम् । विषैष्येऽपि शरीरादनुपसंहारद्वयमुपसंहारो निषेधशब्दानामिति पूर्वपक्ष-
यति—श्रुतीति । तत्र श्रुतानामेव निषेधशब्दानामुपलक्षणत्वेनाशेषद्वैतनिषेधद्वारा निर्विशेषब्रह्मोक्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । अपुनरुक्त-
निषेधशब्दोपसंहारोक्तिद्वारा वाक्याधीनोद्देशादायादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतेरेव निषेधैरुपलक्षणतया सर्वनिषेधे निर्विशेषब्रह्मप्रमिल्या
लाघवम् । सिद्धान्ते लक्ष्येकदेशपरिच्छेदो परिहृत्य निर्विशेषब्रह्मप्रमितिनैराकारत्वमिति मत्वा सिद्धान्तयति—उच्यत इति । अक्षरे
धर्मिणि द्वैतनिषेधधियोऽक्षरस्य धिय इत्यर्थं सूत्रयद्वं व्याचष्टे—अक्षरेति । तत्र हेतुमत्त्वं विमर्शते—सामान्येति । आरोपित-
विशेषनिरासेन ब्रह्मोक्तस्तत्र तत्र तुल्यत्वाद्ब्रह्मणश्च प्रतिपाद्यस्य सर्वत्रैक्येन प्रत्यभिज्ञानात्तद्वैतयोगिनां शब्दप्रत्ययानामुपसंहार इत्यर्थः ।
श्रुतकतिपयनिषेधैरेव सर्वनिषेधोपलक्षणात्किमुपसंहारेणेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । अन्यत्रेति शास्त्रमेवोक्तिः । अनुपसंहारश्चेद्वैतवैत-
निषेधाय तत्र कतिपयनिषेधशब्दानां लक्षणा द्वैतकदेशेभ्यो वा स्यात्ततो वरं द्वैतनिषेधात्कृत्वाशब्दोपसंहारेणैकवाक्यत्वमित्यर्थः ।
तत्रानुदाहकन्यायं दर्शयति—तथाचेति । तर्हि पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य भावाभावधर्मविषयतया परिहरति—तत्रेति । तथापि न्याय-
साम्यात्तदवस्यं पौनरुक्त्यं, तत्राह—प्रपञ्चेति । ब्रह्मस्वरूपत्वादानन्दाद्युपसंहारेऽपि निषेधानामनात्मत्वाविषेधान्त्वानन्त्याच्चै-
कत्रोपसंहारायोगात्किञ्चिदपेक्षान्यलक्षणार्था च श्रुतेनैव सिद्धिरुपसंहारान्येकयात्र निषेधोपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधाना-
मनात्मत्वेऽप्यतल्लक्षणतया तत्प्रमिल्य सर्वविकल्पविषेधव्यवस्था भूतमौक्तिकादिरूपस्य भित्तत्वेन तत्रापि मितिनिर्देशरूपसंहारः
स्यादिलिप्सलोक्तम्—प्रपञ्चार्थेति । शास्त्रान्तरोक्तानामपि प्रधानयोगिनानामुपसंहार इत्यत्र दृष्टान्तमाह—औपसद्वदिति ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

पिबन्तौ द्वा सुपणेंति द्वे विषे अभवैकता ॥ भोक्तारौ भोक्तृभोकाराविति विषे उभे इमे ॥ १ ॥

पिबन्तौ भोक्तृभोकारावित्युक्तं हि समन्वये ॥ इयत्तामलभिज्ञानाद्वैकता सन्नरोद्ध्योः ॥ २ ॥

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’ (मुं ३।१।१) इत्यध्यामाधिकारे मन्त्रमाथवैषणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति । तथा कटाः ‘ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाश्रयो ये च त्रिणाचिकेताः’ (कं ३।१) इति । किमत्र विधैकत्वमुत विद्यानानात्वमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तं विद्यानानात्वमिति । कुतः—विशेषदर्शनात् । द्वा सुपर्णेत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते एकस्य चाभोक्तृत्वं दृश्यते । ऋतं पिबन्तावित्यत्रोभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते तद्वैद्यरूपं भिद्यमानं विद्यां भिन्नादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति विधैकत्वमिति । कुतः—यत उभयोरप्यनयोर्मन्त्रयोरित्युक्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वैद्यरूपमभिज्ञमामनन्ति । ननु दर्शितो रूपभेदः । नेत्युच्यते । उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थान्तरम् । ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यत्र तावत् ‘अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’ इत्यशनायाचनीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते । वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते । ‘जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानम्’ (श्वं ४।७) इति । ‘ऋतं पिबन्तौ’ इत्यत्र तु जीवे पिबत्यशनायाचनीतः परमात्मापि साहचर्याच्छत्रिन्यायेन पिबतीत्युपचर्यते । परमात्मप्रकरणं हेतुत्वं ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्’ (कं २।१४) इत्युपक्रमात् । तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति ‘यः सेतुरीजानानाम-

भाष्यरत्नप्रभा

सूत्रविषयत्वेनोदाहृता इत्यविरोधः ॥ ३३ ॥ इयदामननात् । मन्त्रद्वयेऽपि प्रतिपादनप्रकारभेदात् ज्ञेयैक्यमानाश्रयसंयामाह—किमवेति । ऋतं पानवाक्ये ‘अक्षरं ब्रह्म सत्परम्’ इति गुणाः श्रुताः, सुपर्णवाक्येऽनश्नत्वाद्युपसर्गा मिथोऽनुपसंहार इति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तुपसंहारे ब्रह्मस्वरूपवाक्यार्थैक्यादुपसंहार इति विवेकः । अस्तु वैधैक्या-

भामती

प्यर्थः प्रब्रूयते । एकत्र भोक्तृभोक्तृवैय्यता, अन्यत्र भोक्तारौवेति वैयभेदादिधामेद इति । नच सद्योपपत्तातिवत्तिवदपिबक्षणपापरं पिबन्ताविति नेतुमुचितम् । सति मुख्यार्थसंभवे तदाश्रयणायोगात् । नच वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम् । संदेहे हि वाक्यशेषाभिर्णिगो नच मुख्यलाक्षणिकग्रहणविषयो विषयः संभवति, तुल्यबलत्वाभावात् । प्रकरणस्य च ततो बलीयसा वाक्येन बाधनात् । तस्माद्वैयभेदादिधामेद इति प्राप्त उच्यते—द्वासुपर्णेत्यत्र ऋतं पिबन्तावित्यत्र च द्वित्व-

न्यायतर्णिगः

नैक्येऽक्षरपिपासुपसंहारवत्प्रतिपाद्यभेदादिधामेदः स्वादिलाशङ्काह—इयदिति । शुभां प्रविष्टावित्यत्र सिद्धान्तमपि वाक्यमुपसंहारानुपसंहारप्रसङ्गात्तदुदाहरति—द्वा सुपर्णेंति । तथाविधमेव काठकावयमपि पठति—तथेति । मन्त्रद्वयं विषयीकृत्य प्रतिपादनप्रकारभेदादिधामेदमनात्प्रतिपाद्यासंसार्यात्मद्वैतस्यैक्यद्वैतस्य संशयमाह—किमिति । मन्त्रद्वयेऽपि विधैक्योक्त्या वाक्यावैकीहेतोरेवोक्त्यात्वादितिसंगतिः । पूर्वपक्षे गुणानुपसंहारः सिद्धान्ते तुपसंहारे इत्यङ्गीकृत्य विग्रह्य पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अर्थैक्यद्वैतेन विद्यानानात्वमिति शङ्कते—कुत इति । रूपभेदद्वैतैक्यधीरसिद्धेलाह—विशेषेति । तदेव विज्ञोति—द्वा सुपर्णेंति । भोक्तृभोक्तारौ सुपर्णेत्यत्र वैय्यता भोक्तारौवान्यत्रेति वैयभेदादिधामेदः । नच छत्रिन्यायेन पिबन्ताविति लक्षणा मुख्यसंभवे तदयोगात् । नच वाक्यशेषालक्षणीयप्रकमस्य मुख्यलाक्षणिकग्रहणविषये तुल्यबलत्वाभावादेव संशयानुपपत्तेः । नच प्रकरणं लक्षणावीजं वाक्येन बाधादिति मत्तोपसंहारति—तदिति । मन्त्रयोर्विद्यानानात्वमनुपसंहारश्चेति पक्षमनूय बहिरेव सिद्धान्तमाह—एवमिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुत्वेन सृजं योजयति—कुत इति । इयत्तापरिच्छिन्नमित्येतेन व्याचष्टे—द्वित्वेति । रूपभेदादिधामेदं सारयति—नन्विति । रूपभेदादिसिद्ध्या गत्याह—नेति । अर्थान्तराशब्देन जीवो शुद्ध्यते । जीवानुवादेन तथाप्यार्थपरमात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यमित्येतदधर्वादिमन्त्रे साधयति—द्वा सुपर्णेंति । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—चाक्येति । तमेव दर्शयति । तथापि काठके भोक्तारौवेतिमन्त्राभेदाशङ्काह—ऋतमिति । मन्त्रद्वयेऽपि द्वित्वसंख्याद्वैतमनोरुत्पत्त्यां विना च द्वित्वसंख्यायोगाच्चेतनस्य जीवस्य परमात्मैव चेतनत्वात्तुल्य इति पिबन्तावित्यस्य लक्षणा बलादायातीत्यर्थः । किंच प्रकरणमपि परमात्मैवात्र भातीत्याह—परमात्मेति । उपक्रममनुपसंहारोऽपि तद्विषय प्रवेत्याह—तदिति । अत्रापीत्यसिद्ध्यादायवर्णिगादिवाक्यं दृष्टान्त्येव ।

क्षरं ब्रह्म यत्परम्' (क० ३।२) इति । 'गुहां प्रविष्टावाप्तमानौ हि' (ब्र० सू० १।२।११) इत्यत्र चैतत्प्रपञ्चितम् । तस्माज्जास्ति वेद्यभेदस्तस्माच्च विद्यैकत्वम् । अपिच त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते तादात्म्यविवक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तर-विषयः । नच परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम् । तस्मात्प्रपञ्चार्थं एवैव योगः । तस्माच्चधिकधर्मोपसंहार इति ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

विद्याभेदोऽथ विद्यैक्यं स्यादुपस्तकहोत्रयोः ॥ समानस्य द्विराज्ञानाद्विद्याभेदः प्रतीयते ॥ १ ॥

सर्वान्तरत्त्वमुच्यते विद्यैकता ततः ॥ शङ्काविशेषमुक्तं द्विः पाठस्तत्त्वमसीतिवत् ॥ २ ॥

'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' (ब्र० ३।४।१-३।५।१) इत्येवं विरुपस्तकहोत्रप्रश्न-योर्नैरन्तर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र संशयः—विद्यैकत्वं वा साद्विद्यानानात्वं वेति । विद्यानानात्वमिति तावत्प्राप्तम् । अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यन्यूनानतिरिक्तार्थं द्विराज्ञानम-

भाष्यरत्नप्रभा

दक्षरधियामुपसंहारः । इह तु वेद्यभेदाद्युपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः । नन्वयं गुहाधिकरणे निरस्त इति चेत्, सत्यं, किंतु पिबन्पदस्य मुख्यार्थत्वाय स्वतः कल्पनया च पानकृत्याश्रयो बुद्धिजीवो पिबन्तो ब्राह्मो, सुपर्णो तु जीवेश्वरावित्येकाङ्गायां मन्त्रद्वयेऽपि द्विवचनशब्दसामान्यादौपतिकद्विवविशिष्टतया तुल्यवस्तुद्वयप्रत्यभिज्ञानस्य बाधकाभावात्प्रकरणधनुग्रहाच्च जीवानुवादेनासंसारिब्रह्मणि मन्त्रद्वयतात्पर्यमिति प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमिति भावः ॥ ३४ ॥ अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः । षडादिकं चिद्विषयत्वेनापरोक्षं, ब्रह्म तु साक्षाद्विषयत्वेनापरोक्षमिति । प्रथमार्थं पञ्चमी । अत्र श्रुतावाप्तमर्थोऽपरोक्षत्वं ब्रह्मण्युक्तं, ब्रह्मधर्मः सर्वान्तरत्त्वमात्मन्युक्तं, तेन तयोरेक्यं दृढीकृतं मन्तव्यं, तन्मे व्याचक्ष्वेत्युपस्तकप्रश्ने याज्ञवल्क्येन प्राणादिभिरको दृष्ट्यादिसाक्षी प्रतिपादितः । तथैव 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य

भामती

संख्योत्पत्तौ प्रतीयते तेन समानतौत्सर्गिकी । पिबन्ताविति द्वयोः पिबन्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहाराणु-रोधेन न द्वयोरपि तु छत्रिन्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया । येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंस्थियते तदनुरोधेन मर्थं होयम् । यथा जामिलदोषवर्कीर्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च संदर्भे मन्थपातिनो विष्णुप्राणं यष्ट्योऽज्ञामित्येतादयः पृथग्विधिलभममाना विधिलमविधिक्षित्वात्वादतया नीतास्तत्कस्य हेतोरैकवाक्यता हि सावीर्यवी वाक्यभेदादिति । तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूहद्वयं लक्षणीयं पिबन्तावित्यनेन । तथाच वेद्याभेदाद्विद्याभेद इति । अपिच त्रिष्व-प्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेऽपि पौर्वापर्यपर्यालोचनया परमात्मविद्यैवावगम्यते । यथैवं कथं तर्हि जीवोपादानमरि-स्तव आह—तादात्म्यविवक्षयेति । नास्यां जीवः प्रतिपाद्यते किंतु परमात्मनोऽभेदं जीवस्य दृष्टयितुमसामान्यते । परमात्मविद्यायाश्चाभेदविषयत्वाच्च भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादैकविधमत्र सिद्धम् ॥ ३४ ॥ अन्तरा भूतग्रामवत्स्वा-त्मनः । कौपीतकेयकहोत्रकाक्रायणोपस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्योर्नैरन्तर्येणाज्ञातयोः किमस्ति भेदो न वेति विषये भेद एवेति ब्रूमः । कुतः—यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते, तथापि तत्सर्वैकस्य पुनः श्रुतेरविशोपादानार्थकप्रसङ्गात्-

न्यायनिर्णयः

उपक्रमोपसंहारैकरूप्यान्मध्यमि तथा नेयमिति भावः । सिद्धार्थत्वाच्च मन्त्रद्वयस्य परविषयत्वेलाह—गुहामिति । मन्त्रद्वयस्य पर-मात्मैकत्वाद्गुहाभेदाद्विद्याभेदो नेति निगमयति—तस्मादिति । न केवलं मन्त्रद्वयमेव परविषयं किंतु तत्सन्निध्याच्चातं सर्वमपि मन्त्रजातमित्याह—अपिचेति । आधर्वगिकश्चेताश्चतुरकाठकविषयता त्रिष्वित्युक्तम् । किमिति तर्हि जीवोपादानं तदाह—तादा-त्म्येति । केयं वक्तुं जीवोऽनूद्यत इत्यर्थः । तदनुवादेन परमितिपादनेऽपि कुतो विषयवत्, तत्राह—नचेति । प्रागेव मन्त्रद्वयस्य सिद्धार्थेन किमेनापिधारणेनेत्याशङ्काह—तस्मादिति । गुणोपसंहारप्रस्तावे मन्त्रद्वयविवरणं कुनोरोक्तं, तत्राह—तस्माच्चेति ॥ ३४ ॥ मन्त्रयोरभेदोक्तिप्रसङ्गेन ब्राह्मणनोरपि तुल्यार्थतामाह—अन्तरेति । दृढदारण्यके पात्रमिकं ब्राह्मणद्वयमुदाहरति—यदिति । षडादि संविकर्मत्वेनापरोक्षं ब्रह्म तु साक्षादपरोक्षं तदेव प्रत्यगात्मैलाह—य इति । स च सर्वान्तरो ब्राह्मणि सिद्धस्य सर्वान्तरत्वात्मानि स्थितस्य चापरोक्षत्वस्य ब्राह्मणि संकीर्तनादुच्यतेऽप्यमिर्त्यर्थः । तन्मे व्याचक्ष्वेति शेषः । ब्राह्मणद्वयं विषयी-कृत्याभ्यासात्सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह—सत्रेति । पिबन्तावित्यस्य लाक्षणिकत्वं गृहीत्वा मन्त्रयोर्भोक्तृभोक्तृपत्वेनास्मै-क्यादिवैक्यमुक्तम् । इह त्वयैवेत्येवमपि न विषैक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह—विद्येति । हेतुं व्यतिरेकतः स्फोरयति—अन्यथेति । एकस्वैव पुनः श्रुतिरविशोपादानार्थकं हि स्यादितिन्यायाचनलभ्यासेऽपूर्वकमेभेदवद्विद्याभेद इत्युपसंहारित—तस्मादिति । ब्राह्मण-

नर्थकमेव स्यात् । तस्माद्यथाभ्यासात्कर्मभेद एवमभ्यासाद्विद्याभेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह—
अन्तरास्मानाविशेषात्स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति । सर्वान्तरो हि स्वात्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छयने
च प्रत्युच्यते च । नहि द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वान्तरो संभवतः । तदा हेकस्याङ्गसं सर्वा-
न्तरत्वमवकल्प्येत । एकस्य तु भूतग्रामवच्चैव सर्वान्तरत्वं स्यात् । यथा च पञ्चभूतसमूहे
देहे पृथिव्या आपोऽन्तरा अद्भ्यस्तेजोऽन्तरमिति सत्यप्योपेक्षिकेऽन्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वा-
न्तरत्वं भवति तथेहापीत्यर्थः । अथ वा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरं निदर्शयति । यथा—
‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ (श्वे० ६।११) इत्यस्मिन्मन्त्रे सम-
स्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्मान्नायते, एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः । तस्मादे-
कैक्याद्विद्यैकत्वमिति ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तमभ्युपगम्यमाने विद्याभेद आस्मानमेदानुपपत्तिरिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रो-
च्यते—नायं दोषः । उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके—‘स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ (छा० ६।८।७) इति नवकृत्वोऽप्युपदेशे न विद्याभेदो भवत्ये-
वमिहापि भविष्यति । कथं च नवकृत्वोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति । उपक्रमोपसंहाराभ्या-
मकार्थतावगमात् । ‘भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु’ (छा० ६।५।४) इति चैकस्यैवार्थस्य
पुनः पुनः प्रतिपादादपि तत्त्वत्वेनोपक्षेपात् । आशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोपपत्तेः ।
एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदात् ‘अतोऽन्यदार्तम्’ (बृ० ३।४।२-३।५।२) इति च परिसमाप्त्यविशे-

भाष्यप्रस्तावना

आत्मा सर्वान्तरस्त्वमे व्याचक्ष्व’ इति कहोलप्रश्नेऽज्ञानायाद्यतीतः प्रतिपादितः । तत्र ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रश्नादभ्यासा-
त्सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च संशये मन्त्रयोर्वैधेक्यादस्तु विधेयं, इह तु ब्राह्मणयोर्वैधेक्येऽपि अभ्यासाद्विद्याभेदः, यज-
नस्यास्यास्याजभेदवदिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः, तत्र मिथो धर्मानुपसंहारः कलं, सिद्धान्ते तूपसंहार इति विवेकः ।
द्वयोः सर्वान्तरत्वानुपपत्त्या तावद्ब्राह्मणयोरैकवस्तुपरत्वं सिद्धम् । तथाच वैधेय्याद्विज्ञानविधेयं न विवादः ॥ ३५ ॥
ननु अन्यथा विधेय्याङ्गीकारे अभ्यासानुपपत्तिरिति चेदुच्यते—स एवाभ्यासः कर्मभेदको यो निरर्थकः, इह तू-

आमती

जलभ्यांसंबद्धैः प्राप्तः । न चैकस्यैव ताण्डिनो नवकृत्व उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति ‘स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो’ इत्यत्र तथेहाप्यभेद इति युक्तम् । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु, इति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते ।
न चेह तथास्ति । तेन यद्यपीह वेदाभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैवाज्ञानायादिमात्रात्ययोपाधिरुपासनादेकत्र च कार्य-
कारणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते प्रत्युच्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रति-
पन्नानालोचनेनोपलभ्यते । किमतो यथेवम् । एतदतो भवति—विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात्प्राप्तवदनुपपत्तिः । वस्तुस्वरूपं तु
पुनःपुनरुक्त्यभावापि न दोषमावहति शतकृत्वोऽपि हि पथं वदन्त्याप्ताः । विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यर्हितः ।
नच सर्वथा पौनरुक्त्यम् । एकत्रज्ञानायाद्यलयादन्यत्र च कार्यकारणप्रविलयात् । तस्मादेका विद्या प्रत्यभिज्ञानात् । उभा-
भ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति सर्वान्तरत्वविरोधो दर्शितः ॥ ३५ ॥
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवदिति । अस्य तु पूर्वपक्षतत्त्वाभिप्रायो दर्शितः । सुगममन्यत् ॥ ३६ ॥

न्यायनिर्णयः

योरैकात्वेन विधेयकोमला वाक्यार्थेर्हीतोरेवात्र चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदानुपपत्तिः । सिद्धान्ते तैवकात्त-
दुपसंहारसिद्धिरिति सिद्धवत्कल्य सिद्धान्तयत—एवमिति । पूर्वसूत्रस्यमामनादितिपदमिहानुपपत्तिमिलङ्गीकृत्य स्वात्मनोऽन्तरास्मा-
नाविशेषादित्युक्तं तदेव स्फुटयति—सर्वेति । तथापि कथं ब्राह्मणयोरैकार्थ्यं, तत्राह—नहीति । द्वयोः सर्वान्तरत्वाद्युक्तं रूपैक्य-
सिद्धिवैधेयमिलम्बः । कथं पुनर्द्वयोः सर्वान्तरत्वाद्युपपत्तिर्नोमयत्वादिवदुपपत्तेः, तत्राह—तदाहीति । भूतग्रामदृष्टान्तं व्याचष्टे—
यमेति । तमेवानुप विधान्तरेण व्याकरोति—अथवेति । द्वयोः सर्वान्तरत्वाद्युक्तं रूपैक्यमनुपपत्तिरिति—तस्मादिति ॥ ३५ ॥
पूर्वपक्षवीजनं दूषयति—अन्यथेति । तत्रानुवादं व्याकरोति—अथेति । परिहारमवतारयति—अत्रेति । ननोऽप्युक्तत्वा दृष्टा-
न्तेनास्मान्नेदोपपत्तिं सूत्रावधार्यमाह—नेत्यादिना । तदेव विदुषोति—यथेति । दृष्टान्तोऽपि संमतो नेति शङ्कते—कथंचेति ।
दृष्टान्ते विधेयं साधयति—उपक्रमेति । नैकार्थ्यसिद्धौ हेत्वन्तरमाह—भूय इति । एकस्यैव भूयःशब्दात्प्रतिपाद्यत्वे पौनरुक्त्यमि-
त्याशङ्कमाह—आशङ्कान्तरेति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । इहेति ब्राह्मणद्वयोक्तिः । एवकारसामर्थ्यादपि विधेयमिलाह—

षादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृश्येते । 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' (बृ० ३।५।१) इति द्वितीये प्रश्न एवकारं प्रयुञ्जानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थमुत्तरत्रानुकुप्यमाणं दर्शयति । पूर्वस्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते । उत्तरस्मिंस्तु तस्यैवाशानायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते इत्येकार्थतोपपत्तिः । तस्मादेका विधिति ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

व्यतिहारो स्वात्मरूप्योरेकधा धीरुत द्विधा ॥ वस्तैवैक्यादेकवैक्यस्य दाढ्याय व्यतिहारोः ॥ १ ॥

ऐक्येऽपि व्यतिहारोऽप्या धीर्द्वैधैसाय जीवता ॥ युक्तोपास्तै वापमिकी श्रुतिवदाहर्माधिकम् ॥ २ ॥

यथा—'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इत्यादित्यपुरुषं प्रकृत्यैतरेषिणः सामाननन्ति तथा जाबालाः 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि' इति । तत्र संशयः—किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्योतेकरूपैवेति । एकरूपैवेति तावदाह । न ह्यत्रात्मन ईश्वरेण कर्तव्यं मुक्त्वा-व्यतिक्वचिन्तयितव्यमस्ति । यदि चैवं चिन्तयितव्यो विशेषः परिकल्प्येत संसारिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य संसार्यात्मत्वमिति । तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्व उत्कर्षो भवेदीश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निरर्घः कृतः स्यात् । तस्मादैकरूप्यमेव मतेः । व्यतिहारास्त्रायस्त्वैकत्वद्वीकारार्थ इति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—व्यतिहारोऽयमाध्यानायाम्नायते । इतरवत् । यथेतेरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतय आध्यानायाम्नायन्ते तद्वत् । तथाहि विशिषन्ति समाम्नातार उभयोच्चारणेन 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि' इति । तच्चोभयरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति । अन्यथा

भाष्यरत्नप्रभा

स्तस्मादुपेक्षात्मन एवाशानायायत्ययोरुपविशेषकथनार्थत्वादभ्यासोऽन्यथासिद्धो न विद्यामेदक इति समुदायायः ॥ ३६ ॥ व्यतिहारः । जीवेशयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावो व्यतिहारः, तस्य श्रुतत्वात्, उत्कृष्टदृष्टिनिर्कृष्टे कृता फलवतीति न्यायाच्च संशये जीवे ईश्वरत्वमतिरेव कार्या उक्तन्यायात्, व्यतिहारश्रुतिस्तु तस्या एव दृढीकरणार्थेखनाभ्यासवद्व्यासिद्धेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । तत्र लावणं फलं सिद्धान्ते तु शुद्धयर्थवचमिति विवेकः । एकेनैव त्वमहम-

भामती

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् । उत्कृष्टस्य निकृष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपाणुचिन्तनम् । अपि तु निकृष्टे जीव उत्कृष्टरूपाभेदचिन्तनम्, एवं हि निकृष्ट उत्कृष्टो भवतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—इतरेतरानुवादेनैतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते । इतरथा तु योऽहं सोऽसौसामिल्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमन्येथैश्वरत्वमस्य विधीयते । न लीश्वरस्य जीवात्मत्वं योऽसौ सोऽहमिति । यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरूपमुभयत्राध्यानायोपदिश्यते । नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं तत्किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमानेऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्यै-

न्यायनिर्णय

यदेवेति । यत्साक्षादपरोक्षादेव न कदाचिदपि परोक्षमिलेवमेवकारो योज्यतामिलाशङ्क्य ब्यवहितान्वयान्वैवमिति मत्वाह—पूर्वेति । कथं तर्हि पौनरुक्त्यादानर्थक्यापत्तिरमात्राः, तत्राह—पूर्वस्मिञ्चिति । उपस्तप्रश्ने कार्यकरणविरहः साध्यते यः प्राणेन प्राणिनीत्यादिनिर्देशात्कहोलप्रश्ने त्वशानायादिविरहो योऽशानायापिपासे शोकं मोहमिलादिदर्शनात्तथा चैकत्वैवाकारमेवेदोक्तौ पौनरुक्त्यं कुतस्त्वमिलाह—इत्येकार्थेतेति । ऐकार्थ्यं फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३६ ॥ तत्त्वमसीत्येकलोपदेशस्योपदेशान्तरवद्विलेनेन सञ्जावयवेनोवाहृतत्वात्तत्त्वमस्यैकत्ववादिवाक्यान्तराणां तात्पर्यमाह—व्यतिहार इति । ऐतरेयकवाक्यं जाबालवाक्यं चोदाहरति—तदिति । भाष्यद्रव्यमधिकृत्य व्यतिहारस्याभ्यास्यो विशेषणविशेष्यत्वस्य दृष्टेरुत्कृष्टदृष्टिनिर्कृष्टे फलवतीति न्यायाच्च संशयमाह—तत्रेति । उपस्तकहोलयोर्विषयैरेवोपि यथादारायोऽभ्यासस्तथायमपि मत्वा पूर्वपक्षयति—एकेति । पदमन्तराणामर्थान्तरपरत्वस्वरसात्कथं मतेरैकरूप्यमिलाशङ्क्याह—नहीति । अन्योन्यात्मत्वमर्थान्तरमिलाशङ्क्याह—यदीति । अन्योन्यात्मनानुचिन्तनस्यानुक्तत्वे फलितमाह—तस्मादिति । तर्हि किमर्थं व्यतिहारान्नानं तत्राह—व्यतिहारेति । व्यतिहारपाठे द्विरूपाया मतेरनुष्ठेयत्वोक्त्या विश्वैक्योक्तेर्वैभवावधीहेतरेव चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मतेरैकरूपत्वे लावणम् । सिद्धान्ते तस्या द्वैरूप्ये दृढत्वमैक्यस्य सिध्यतीति मन्वानः सिद्धान्तयति—एवमिति । व्यतिहारो मिथो विशेषणविशेष्यत्वमाध्यानमुभयरूपमतिरक्षणम् । प्रतिज्ञातमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—इतरवदिति । दृष्टान्तदाहोन्तिकमभागे व्याख्याय हेतुं व्याख्याति—तथा हीति । उभयरूपोच्चारणेऽपि कथं प्रतिज्ञासिद्धिः, तत्राह—तच्चेति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—अन्यथेति । जीवे ब्रह्मधीरेकैव चैतदा त्वमहमिलेतावतैव सिद्धेरभयोच्चारणमन-

हीदं विशेषेणोभयाज्ञानमनर्थकं स्यात् । एकैनैव कृतत्वात् । ननुभयाज्ञानस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तम् । नैष दोषः । ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिन्त्यमानत्वात् । नन्वेवं सति स एवैकत्वदृढीकार आपद्येत । न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः किं तर्हि व्यतिहारेणैह द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यान्नैकरूपेत्येतावदुपपादयामः । फलतस्त्येकत्वमपि दृढीभवति । यथाध्यानार्थेऽपि सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिध्यति तद्वत् । तस्मादयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषय उपसंहर्तव्यो भवतीति ॥ ३७ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

हे सत्यधिये एका वा यशस्व्यादिवाक्ययोः ॥ कलभेदादुभे लोकजयात्यापहतैः पृथक् ॥ १ ॥

प्रकृताकर्षणादेका पापघातोऽङ्गुलीफलम् ॥ अर्धवादोऽथवा सुखो युक्तोऽधिकृतिकल्पकः ॥ २ ॥

‘स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म’ (बु० ५।४।१) इत्यादिना वाजसनेयके सत्य-

भाष्यत्रयप्रामा

स्योत्थुचारणेनैकत्वमतेः कृतत्वादहं त्वमसि इति वृथा स्यादित्यर्थः । उक्तदोषं स्मारयति—नन्विति । संदिग्धेऽर्थे न्यायः सावकाशः, इह तु श्रुतत्वादन्योन्यात्मत्वं ध्येयं, ब्रह्मणि मनोमयत्वादिवज्जीवात्मत्वस्य ध्यानार्थमारोपेऽपि निकर्षप्रसक्त्यभावादिति परिहरति—नैष दोष इति । ब्रह्मणि निकर्षं हित्वा जीवतादात्म्यध्याने मनुकमेवागतमिति शङ्कते—नन्वेवमिति । मतेर्हिरूपत्वं त्वदुक्तमस्माभिरुच्यते ध्यानपरं वाक्यमिदमेकत्वं तु मानान्तरविरोधात्सिध्यतीति समाश्लेते—न वयमिति । अहंप्रहोपास्तिवचनं व्यतिहार उपसंहृत्य इत्याह—तस्मादिति ॥ ३७ ॥ **सैव हि सत्यादयः** । स यः कश्चिदधिकारी महभाषकं यक्षं पूज्यं भौतिकेषु प्रथमजमेतत्सच लब्धेति सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्तथैव वेदोपास्ते तस्य लोकजयः फलमित्यर्थः सत्यमिति नाम यशस्वरं सति यमिति, तत्र प्रथमोचने अक्षरे सत्यं, मध्यस्थमक्षरमनृतमुभयतः सत्येन संयुटितत्वात्सत्यप्रायमेव भवतीति नामाक्षरोपासना सत्यविद्याङ्गत्वेनोक्तम् । यत्त-

भाष्येति

चित्फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निष्कृष्टतामापाद्यतीति चेदिहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु निष्कृष्टता भवत्युक्तदृष्टम् । अन्वाचयमिदं तु तादात्म्यदाढ्यं भवकोपेक्षामहे । **सत्यकामादिगुणोपदेश** इव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति सिद्धसुभयत्रोभयात्मलाध्यानमिति ॥ ३७ ॥ **सैव हि सत्यादयः** । तदै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीर्भोलाकाजित इत्यसावयश एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं हेव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण विधीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मेकैव तदा परामृशति । एतदेवेति वक्ष्यमाणं प्रकारान्तरमस्य परामृशति । तत्तदाऽग्रे आस भवम् । किं तदित्यत आह—सत्यमेव । सच्च मूर्तं लब्धमूर्तं च सत्यम् । तदुपासकस्य फलमाह—स यो हैतमिति । यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह—सत्यं ब्रह्मेतीति । स जयतीमान् लोकान् । किञ्चित्तो वशीकृत इत्युशब्द इत्यंशब्दस्यार्थं वर्तते । विजैतव्यत्वेन बुद्धिसिनिहितं शत्रुं परामृशति—असाविति । असद्भवेत्यर्थेत् । उक्तमर्थं तिगमयति—य एवमेतदिति । एवं विद्वान्कस्मात्सत्यतीत्यत आह—सत्यमेव यस्माद्ब्रह्मेति । अतस्तदुपासनात् फलोत्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तथात्सत्यं किमसौ । अत्रापि तत्पदाभ्यां रूपप्रकारौ परामृशौ । कस्मिन्नालम्बने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम्—स आदिष्यो य एष

न्यायतिर्णयः

श्रृङ्गं तस्मात्तदर्थवचनानुपपत्त्या मतिरुभयरूपैव कार्येत्यर्थः । उक्तं स्मारयति—नन्विति । निरुणस्य सगुणलोकित्वदन्त्योन्त्यात्मतया ध्यानमात्रस्य विधानात् वस्तुतो निष्कृष्टतेत्याह—**नेत्यादिना** । ईश्वरे जीवतादात्म्यस्यारोप्योपासत्वात्त्रैश्वरस्योत्कर्षं निवृत्तिरित्यर्थः । वचनादुभयत्रोभयानुचिन्तने मनुकमेवागतमिति शङ्कते—**नन्विति** । किमिह नान्तरीयत्वेनैकत्वमपि दृढीभवतीत्युच्यते किंवा तत्प्रमस्यादिवचनेवोपदिश्यत इति, तत्रात्रं प्रत्याह—**न वयमिति** । न द्वितीयो ध्यानविधिपरत्वाद्वाक्येत्येत्याह—**किं तर्हीति** । इहेत्युदाहरणोक्तिः । एकत्वज्ञानस्यापीह भानात्तत्परत्वं किं न स्यात्, तत्राह—**फलतश्चित्** । अर्थोदित्यर्थः । कथमुपास्तिपरत्वेऽर्शदपि तद्बुद्धीकरणं, तत्राह—**यथेति** । अन्यपरस्यापि मानान्तराविरुद्धेऽर्थे स्थानान्तरत्वमित्यर्थः । उभयोच्चारणसामर्थ्येतिद्वयमुपसंहरति—**तस्मादिति** । व्यतिहारोऽनुचिन्तनकार्यताकोर्तनस्य पादसंगतिं सूचयति—**समाने चेति** । यत्र यत्रार्थद्वेष्टेणोपास्तिस्तत्र तत्रेति यावत् । उभयरूपमतिकरणे सत्यैकत्वमर्थतो दृढीभवतीति वक्तुमीत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ जीवब्रह्मणोरन्योन्यात्मत्वेऽपि किमेदाद्विरूपा मतिरुच्येत्युक्तम् । संप्रति जयतीर्भोलाकाजितं पाप्मानमिति च फलोक्तिमेदादिचामेदाशङ्कोक्तम्—**सैवेति** । सत्यविद्यामुदाहरति—**स यो हैति** । अविशेषेणाधिकारी सर्वनामभ्यामुक्तः । उपास्यप्रसिद्धयोर् इशब्दः । प्रतदिति बुद्धिस्त्युपास्यं परामृशयते । तस्य व्यापकत्वमाह—**महदिति** । यक्षं पूज्यं प्रथमजं भौतिकानां मध्ये प्रथमं जातं सच्च लब्धेति सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्सत्यं

विद्यां सनामाक्षरोपासनां विधायानन्तरमाप्तायते—‘तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षमुदयः’ (बृ० ५।५।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किं द्वे एते सत्यविधे किंवैकैवेति । द्वे इति तावत्प्राप्तम् । भेदेन हि फलसंयोगो भवति ‘जयतीमां-होकारं’ (बृ० ५।५।१) इति पुरस्तात् ‘हन्ति पाप्मानं जहाति च’ (बृ० ५।५।३४) इत्युप-रिधात् । प्रकृताकर्षणं तूपास्यैकत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—एकैवेयं सत्यविधेति । कुतः—‘तद्यत्तत्सत्यम्’ (बृ० ५।५।२) इति प्रकृताकर्षणात् । ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैक-त्वादुपपद्यत इत्युक्तम् । नैतदेवम् । यत्र तु विस्पष्टात्कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यात् । अत्र तुभयथा संभवे तद्यत्तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासंबन्धमेव सत्यमुत्तर-त्राकृष्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । यत्पुनरुक्तं फलान्तरश्रवणाद्विद्यान्तरमिति । अत्रोच्यते—

भाष्यरत्नप्रभा

पूर्वप्रकृतं हृदयाख्यं तत्संस्त्युक्तयक्षत्वाद्विगुणं, सोऽसावादित्यमण्डलेऽक्षिणि च पुरुषस्तस्याहरिष्यहमिति च नामद्व-यज्ञानात्पाक्षयः फलमित्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरवाक्ययोः फलभेदश्रुतेः प्रकृताकर्षणाच्च संशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे गुणानां व्यवस्थायानुष्ठानं, सिद्धान्ते त्वनुष्ठानैक्यमिति फलम् । यथा जीवेशयोरन्योन्यात्मत्वश्रुतिभेदान्मतिद्वैतकल्पमुक्तं, तथात्र फलश्रुतिभेदाद्विद्याभेद इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—द्वे इति । विशेषणब्रह्मज्ञानात्कर्षणमयुक्तं, तद्यत्तदिति सर्वनामभिः पूर्वोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म आकृष्यादित्याश्रित्यानाद्विगुणविद्यानात्, तथाच वाक्यादेव विधैक्यसिद्धिरिति सिद्धान्तयति—एकैवेति । यथा दहराणिडल्यविद्ययोर्ब्रह्मैक्यप्रत्यभिज्ञानमात्रं तथात्र नेत्याह—नैतदिति । कार-णान्तरं प्रकरणभेदादिकम् । एवं विद्याभेदेऽप्येतदुपास्यैक्यज्ञानं स्यादत्र तुभयथासंभवे विधैक्ययानात्वसंशये सत्य-मित्युपास्यैक्यैक्यज्ञानाद्विधैक्यनिश्चय इत्यक्षरायः । असत्यपवादकारणे रूपैक्याद्विधैक्योत्सर्गसिद्धिर्न च फलभेदाद्-पवादः । अक्षे फलश्रुतेः श्रुतिमात्रतया फलभेदासिद्धिरित्याह—यत्पुनरित्यादिना । किंच यत्र प्रधानविद्यावेवंकाम इति फलं श्रुतं, तत्र प्रधानफलनैवाज्ञानां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेरक्षे फलश्रुतेः श्रुतिमात्रत्वं, इह तु प्रथमज सत्यं ब्रह्मेति वेदेति प्रधानविद्याविशिष्टत्वं लोकजयफलसाभ्युपेक्षास्मानिनांमरूपाङ्गस्य फलश्रुतेः श्रुतित्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु

भामती

इत्यादिना तस्योपनिषदहरहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेत्यन्तेन । उपनिषत् रहस्यं नाम । तस्य निर्वचनं—हन्ति पाप्मानं जहाति चेति । हन्तेर्जहातेर्वा रूपमेतत् । तथाच निर्वचनं कुर्वन्फलं पापहानिमाहेति । तस्मिन् विषयमाह भाष्यकारः—यो वै हैतमिति । सनामाक्षरोपासनामिति । तथाच श्रुतिः—‘तदेतदक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमतोमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽद्वयं तदेतदद्वयमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वासमद्वयं हिनस्ति’ इति । तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं श्रुत्यरूपाभावात् । मध्यतो मध्येऽद्वयमद्वयं हि श्रुत्युक्तं । मूलवृत्तयोस्तत्कारसाम्यात् । तदेतदद्वयं श्रुत्यरूप-मुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्याम् । अतोऽकिंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति ।

न्यायनिर्णय

वेदोपास्ते तस्य लोकजयः फलमित्यर्थः । तदेतदक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरमित्यादिना सत्यनामविशिष्टगुणसमुत्तमिलाह—सनामेति । तत्तत्र ब्रह्मणो हृदयात्मत्वे तिष्ठे यत्तद्ब्रह्म सत्यं हृदयाख्यं सोऽसावादित्य इति योजना । विशेषादित्यवशेन स इत्युक्तम् । तस्य मण्डलमात्रत्वं व्यावर्तयति—य एष इति । तस्यैवाध्यात्मिकत्वमाह—यश्चेति । वाक्यद्वये श्रुतं सत्यविद्यां विषयीकृत्य फलभेदात्प्रकृताकर्षणाच्च संशयमाह—तत्रेति । विद्याभेदाभेदनिरूपणद्वारा वाक्याधीनैवेत्युक्तेन पादादिसंगतिः । पूर्व-पक्षे गुणव्यवस्था सिद्धान्ते तदव्यवस्थेस्येतिप्रत्येक पूर्वपक्षयति—द्वे इति । सत्यनामाक्षरत्रयविशिष्टादहरहं गुणविशिष्टस्य विवक्ष्यतया रूपभेदाद्विद्याभेद इत्यर्थः । तत्रैव फलसंयोगभेदं हेतुन्तरमाह—भेदेनेति । तथादिति प्रकृताकर्षणब्रह्मणः सत्यनामाक्षरविशिष्टलोचनत्र-स्यानगुणसंबन्धकभनानुपेक्षे कुतो विद्यानानात्वं, तत्राह—प्रकृतेति । फलभेदस्योक्तत्वात्तिलकाम्यदर्शपूर्णमासवदनुबन्धाभेदेऽपि विद्यानानात्वमिति भावः । विद्याभेदाद्विगुणव्यवस्थेति पञ्चमनूयं सैवेति सूत्रावयवेन सिद्धान्तमाह—एवमिति । तत्र हेतुं हिशब्दस-न्धितं प्रश्नपूर्वकमाह—कुत इति । खल्वेतत्सत्यैवाक्षरस्योपपत्त्याख्यानमिति वदित्वाभेदेऽपि प्रकृताकर्षणं स्यादिति शङ्कते—नन्वेति । तत्र कारणान्तरादपवादविद्याभेदेऽपि प्रकृते तदभावात्तच्छब्देन प्रकृतमहादभेदेन प्रत्यभिज्ञानाद्विधैक्यमित्यह—नैतदिति । खल्वे-तत्सत्यादि यत्रेत्युक्तम् । कारणान्तरं फलभेदादि । एतदिति प्रकृताकर्षणमुक्तम् । एवमिति तस्य विधैक्यव्यभिचारित्वमिति भेदः । अत्रेति सत्यविधीकृत्यते । उभयथा संभवे भेदाभेदाभ्यामुपपत्तिः । प्रकृते फलसंयोगभेदो भेदोपापवादोऽस्तीत्युक्तं तत्राह—यत्पुन-रिति । प्रशंसावैवाधकावेनास्य फलविधिविद्याभावाच्च फलसंयोगभेदसिद्धिरित्याह—अत्रेति । इत्यक्ष फलभेदाद्विद्याभेदो नात्रेत्याह—

तस्योपनिषदहरहसिति चाङ्गान्नरोपदेशस्य स्तावकमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः । अपि चार्थवादादेव फले कल्पयितव्ये सति विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यपि फलान्यवयविन्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति । तस्मात्सैवैयमेका सत्यविद्या तेन तेन विशेषेणोपेतामन्नतिव्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन्नेव प्रयोगे उपसंहर्तव्याः । केचित्तुनर-सिन्मुख इदं च वाजसनेयकमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं छान्दोग्ये च—‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।६।६) अथ ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० ४।१।५।१) इत्युदाहृत्य सैवैयमक्ष्यादित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकैवेति कृत्वा सत्यादीन्गुणान्वा-जसनेयिभ्यश्छान्दोगानामुपसंहार्यान्मन्यन्ते । तत्र साधु लक्ष्यते । छान्दोग्ये हि ज्योतिष्टोमकर्मसंबन्धिनीयमुद्गीथव्यापश्रया विद्या विज्ञायते । तत्र ह्यादिमध्यावसानेषु हि कर्मसंबन्धिचिह्नानि भवन्ति ‘इयमेवगेभिः साम’ (छा० १।६।१) इत्युपकमे, ‘तस्यर्कं साम च गेष्णां तस्मादुद्गीथः’ (छा० १।६।८) इति मध्ये, ‘य एवं विद्वान्साम गायति’ (छा० १।७।९) इत्युपसंहारे । नैवं वाजसनेयके किंचित्कर्मसंबन्धि चिह्नमस्ति । तत्र प्रक्रममेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

असंहतिः संहतिर्वा व्योहोर्दहरहादयोः ॥ उपाख्येयभेदेन तद्वृणानामसंहतिः ॥ १ ॥

उपाख्ये कचिदन्यत्र स्तुतेये चास्तु संहतिः ॥ दहराकाश आत्मैव हृदाकाशोऽपि नेतरः ॥ २ ॥

भाष्यप्रस्ता

प्रधानविधावन्त्येवकामपदाभावाद्वात्रिसत्रच्यायेन फले कल्पनीये सति प्रधाने तद्वद् वा यत्किंचित्फलं क्षृतं तस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वाविशेषाज्जातेष्टिफलच्यायेन समुच्चिलैकप्रधानफलत्वकल्पनात्फलभेदोऽसिद्ध इत्याह—अपिचेति । सूत्रं योजयति—तस्मादिति । एकदेशिव्याख्यामुद्राव्य दूषयति—केचिदित्यादिना । छान्दोग्ये कर्माज्ञोद्गीथे हिरण्यमय-पुरुषदष्टिरित्यत्र लिङ्गमाह—तत्रेति । पृथिव्यश्राल्लना दृष्टे ऋक्सामे गेष्णां, तस्माद्वसामगेष्णत्वाद्, पुरुष उद्गीथ इत्येवं विद्वानुद्गीता कर्मफलसमृद्धिसमर्थे इति श्रुत्यर्थः । सत्यविद्या तु न कर्माङ्गाश्रितेत्याह—नैवमिति । अङ्ग-विधातः स्वतन्त्रहिरण्यगर्भविद्याया भेदाङ्ग गुणोपसंहार इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ **कामादीतरत्र ।** सगुणमित्युपविधयोः श्रुताः सत्यकामादयो वक्षित्वादश्र गुणा मिथ उपसंहर्तव्या न तैस्तुपसंहारस्य फलभावाभावाभ्यां संदेहे सत्यविद्याया

भानली

शेषमतिरोहितार्थम् । सेयं सत्यविद्यायाः सनामाक्षरोपासनता । यद्यपि तत्तत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षेणाभेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनेव नित्यकाम्यविषययोर्दशैर्पूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रामो यजेत यावज्जीवं दशैर्पूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे भेद इति प्राप्ते प्रत्युच्यते—एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शोदभेदेन प्रत्यभिज्ञा-माद् । नच फलभेदः । तस्योपनिषदहरहसिति तस्यैव यदङ्गान्तरं रहस्यनामोपासनं तत्प्रसार्थार्थोऽर्थवादोऽयं न फलविधिः । यदि पुनर्नैवाविधावधिकारश्रवणभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्प्येत ततो जातेष्टविद्यागृह्यमाणविशेषतया संवलिता-धिकाकल्पनां ततश्च समस्तार्थवादिकफल्युपकमेकमेवोपासनमिति सिद्धम् । परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति—केचित्तुनरिति । वाजसनेयकमप्यक्ष्यादित्यविषयं छान्दोग्यमपीत्युपास्याभेदाभेदः । ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रार्थं सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यातं तदेतद्वचयति—तत्र साध्विति । ज्योतिष्टोमकर्मसंबन्धिनीयमुद्गीथव्याप-श्रयेति । अनुबन्धाभेदेऽपि साध्यभेदाद्भेद इति विद्याभेदानुपसंहार इति ॥ ३८ ॥ **कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥**

न्यायनिर्णय

अपिचेति । विष्णुदेशे फलान्तराद्वृत्ते रात्रिसत्रवत्फले कल्प्ये सत्यगृहीतविशेषतया सर्वस्यापि फलस्य तत्संवन्धिताकल्पनाच्च फलभेदाद्विद्याभेदाशङ्क्याह—अर्थेति । अपवादरहितं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातं विषयकमुपसंहरति—तस्मादिति । अवशिष्टं सूत्रावयवं व्याकु-र्वन्पूर्वापरवाक्यार्थविशेषणान्येकीकृत्य ध्यानं कार्यमित्याह—इत्यत इति । परकीयव्याख्यामुद्रावयपति—केचिदिति । तद्वचयति—तत्रेति । कर्मसंबन्धिनीयत्र कर्म ज्योतिष्टोमस्तदङ्गभूतोद्गीथव्यापश्रयत्वमेव विद्याया निश्रयति—तत्रेति । उद्गीथशब्दवाच्य-कर्मांगेणत्वात्परमात्मोद्गीथशब्दवाच्य इत्याह—तस्मादिति । अथ य एषोऽन्तरादित्य इत्यस्यादिमध्यावसान कक्सामयोः कर्मा-ङ्गयोः पृथिव्यादिष्टिद्विशिष्टयोर्थेयत्त्वदृष्टेऽदित्यादिपुरुषवैशिष्ट्यकर्माङ्गोद्गीथध्यानं छान्दोग्येऽनीयमित्यर्थः । वाजसनेयकेऽपि कर्मा-ङ्गावबन्धमेव ध्यानमिष्टमिति न विद्यानात्वात्तमित्याशङ्क्याह—नैवमिति । नित्यकाम्यादिहोत्रयोर्धौल्यार्थभेदेऽपि साध्यभेदेन भेदबहुप्राख्ये-क्येऽपि फलभेदेन विषयोभेदे गुणानुपसंहार इत्युपसंहरति—तत्रेति ॥ ३८ ॥ तत्तत्तत्सत्यमिति प्रकृतकर्षणादुपाभेदानुपसंहारश्वे-कविद्याकाशेयोपाख्यत्वं कनिषदाश्रयस्य ज्ञेयतेति रूपभेदानुपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याह—कामादीति । सगुणमित्युपविधाविषयं

‘अथ यदिदमस्मिन्नहृदपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ (छा० ८।१।१) इति प्रस्तुत्य छान्दोगा अधीयते—‘एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकरपः’ (छा० ८।१।५) इत्यादि । तथा वाजसनेयिनः—‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विद्वानमयः प्राणेषु य एषोऽनहृदय आकाशस्तस्मिच्छेते सर्वस्य वशी’ (बृ० ४।४।२२) इत्यादि । तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति । तत्रेदमुच्यते—कामादीति सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो दत्तः सत्य-भामा भामेति । यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वाद्विगुणज्ञातमुपलभ्यते तदि-तरत्र वाजसनेयके ‘स वा एष महानज आत्मा’ इत्यत्र संबध्यते । यच्च वाजसनेयके व-शित्वाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र छान्दोग्ये ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा’ (छा० ८।१।५) इत्यत्र संबध्यते । कुतः—आयतनादिसामान्यात् । समानं ह्युभयत्रापि हृदयमायतनं समानश्च वेद्य ईश्वरः समानं च तस्य सेतुत्वं लोकासंभेदप्रयोजनमित्येवमादि बहु सामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति । न । ‘दहर उत्तरेभ्यः’ (ब्र० सू० १।३।१४) इत्यत्र छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मै-वेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयं त्वत्र विद्यते विशेषः । सगुणा हि ब्रह्मविद्या छान्दोग्य उपदिश्यते ‘अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्’ (छा० ८।१।६) इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् । वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते ‘अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि’ (बृ० ४।३।१४) ‘असङ्गो ह्ययं पुरुषः’ (बृ० ४।३।१५) इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात् । वशित्वादि तु तत्स्तुत्यर्थमेव गुणज्ञातं वाजसनेयके संकीर्त्यते तथा चोपरिष्ठात् ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ (बृ० ३।१।२६) इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति । गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वादि-

भाष्यरत्नप्रभा

एकत्वाद्विगुणसांकर्येऽप्यत्र विद्ययोः सगुणनिर्गुणरूपभेदेन भेदाद्विगुणविद्यायां गुणोपसंहारस्य फलाभावाच्चोपसंहार इति बहिरव प्राप्ते सिद्धान्वयति—तत्रेदमित्यादिना । एवं विद्याभेदे स्फुटे कथं गुणोपसंहारः, तत्राह—गुणव-तस्त्विति । भिन्नविद्यास्थानामपि गुणानामायतनादिसाम्येन निर्गुणस्थले बुद्धिस्थानं स्तुत्यर्थमुपसंहारो युक्तः, ज्ञानस्तुतिप्रकर्षाकाङ्क्षितत्वात्, यत्र कचिद्वृष्टगुणैः स्तुतेः कर्तुं योग्यत्वात् । यद्यपि सगुणस्थसत्यकामादिषु निर्गुणस्थ-

भामती

छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः । तथाहि छान्दोग्ये—‘अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च सत्यान्कामान्’ इत्यात्मवत्कामानामपि वैचल्यं श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते ‘विमोक्षाय ब्रूहि’ इति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासंबन्धगुणोपसंहारः संभवी । सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वाद्विगुणोपसंहारसंभवः । नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते चोदिता येनात्रा-ध्वेयत्वेन संबध्येरन्नपि तु सत्यकामाद्विगुणानन्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष संक्षेपोऽधि-करणाभ्यस्य—साम्यबाहुल्येऽप्येकत्राकाशाधारलस्यापरत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद्वेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः । रादान्तस्तु सर्वसाम्यभेदोभयत्राप्यात्मोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रात्मोकोऽन्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति

न्यायनिर्णयः

वाक्यमुदाहरति—अथेति । परावरविद्यागता वशित्वादयः सत्यकामादयश्च गुणा विषयास्ते किमन्योन्यत्र नोपसंहर्तव्याः किंनोपसं-हर्तव्या इत्युभयत्रोभयेषामुपयोगाभावाभावाभ्यां संशये ध्यानस्तुत्युपयोगित्वेन गुणानामन्योन्यत्रोपसंहारोक्त्या वाक्याधीनतदेतद्विचिन्त-नात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे कन्विदाकाशस्य ध्वेयत्वं कन्वित्तादाश्रयस्य ज्ञेयतेति विशेषसिद्धिः । सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मण एवाकाशशब्द-त्वात्तुविशेषोपपत्तिरित्यङ्गीकृत्य सिद्धान्तमाह—तत्रेति । अवयववाचकेनावयविग्रहे दृष्टान्तमाह—यथेति । पदाधेयमुक्त्वा वाक्या-र्थमाह—यदेतदिति । हेतुमुक्तं विवृणोति—समानं हीति । आदिपदेनात्मत्वादि गृह्यते । बहुतरसाम्यदर्शनादितरेतरगुणोपसंहार इत्यर्थः । अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षमाह—नन्वेति । नायं विशेषस्तत्राप्याकाशस्य ब्रह्मतादित्याह—नेत्यादिना । सगुणनिर्गुणतया विद्याभेदादपहतपाप्मात्वादीनां वशित्वादीनां चैतरेतरत्रागुणोपसंहार इत्याशङ्क्याह—अयं रिविति । वाजसनेयकेऽपि वशित्वाद्युपदेश-दर्शनाद्ब्रह्म सगुणमेवेत्याशङ्क्याह—स्तुत्यर्थमिति । तत्र निर्णायकत्वेन वाक्यशेषं दर्शयति—तथाचेति । कथं तर्हि गुणोपसंहारः संशितः, तत्राह—गुणवतस्त्विति । साम्यबाहुल्यब्रह्मणो ध्वेयस्य स्तूयमानस्येतरत्र संनिधानाच्च कन्विदुपास्यत्वाच्च कच्चिच्च स्तुतिपी-कृत्यायाकाङ्क्षितत्वाच्चतद्गुणसंयोगयोग्यत्वाच्च ब्रह्मणो वशित्वादीनामपहतपाप्मात्वादीनां चैतरेतरत्रोपसंहारः । स्तुतिर्हि दृष्टेन द्वापरे

भूतिप्रदर्शनायाय गुणोपसंहारः सूत्रितो नोपासनायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

न लुप्यते लुप्यते वा प्राणादुत्तरभोजने ॥ न लुप्यतेऽपि ते पूर्वं भुजितेत्यादरोक्तिः ॥ १ ॥

भुज्यर्थाभोपजीवित्वात्तलोपे लोप इत्येते ॥ सुक्तिपक्षे पूर्वभुक्तायादरोऽप्युपपद्यते ॥ २ ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते—‘तद्यज्ञकं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा’ (छा० ५।१९।१) इत्यादि । तत्र पञ्च प्राणादुत्तरभोजनो विहिताः । तासु च परस्तदग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः ‘य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति’ (छा० ५।२४।२) इति ‘यथेह भुजिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते’ (छा० ५।२४।५) इति च । तत्रेवं विचार्यते—किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्योत्तरलोप इति । तद्यज्ञकमिति भक्तागमनसंयोगश्चप्राज्ञकागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रव्यति । एवं प्राप्ति न लुप्येतेति तावदाह । कस्मात् । आदरात् । तथाहि वैश्वानरवि-

भाष्यरत्नप्रभा

गुणा अन्तर्भूता एव तथापि नोपसंहारोक्तैर्वैयर्थ्यं निर्गुणत्वावकत्वेन श्रुतगुणानामन्यत्राप्यध्येयत्वमिति शङ्कानिरासेना-
न्तर्भावद्वयार्थत्वादित्यत्र ॥ ३९ ॥ आदरादलोपः । अत्र यच्छब्दाग्निहोत्रशब्दाभ्यां संशयमाह—तत्रेदं
विचार्यते इति । वैश्वानरोपासकेनातिथिभोजनाद्याह्वयत्वेन विद्याङ्गप्राणाग्निहोत्रविचारस्यादसंगतिः । पूर्वपक्षे
भोजनलोपेऽपि द्रव्यान्तरेण प्राणाग्निहोत्रावुद्धानं, सिद्धान्ते तलोप इति भेदः । ननु यज्ञकमिति यच्छब्देन भोजना-
क्षिप्तं भक्तमनस्य तद्वोमीयमिति होमसंयोगविधानादाक्षेपकभोजनलोपे तदाक्षिप्तभक्तश्रितहोमलोप इति सिद्धान्ती
शङ्कते—तद्यदिति । निर्गुणस्योपासितलोपेऽपि स्तुत्यर्थगुणस्यैवैवद्भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रस्यादरेण स्तुतिमिवाह्वय-
मलोप इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षसूत्रेण परिहरति—एवं प्राप्ति इति । एवं तदिति स्वं प्राणाग्निहोत्रमकृत्वातिथीनां

भाष्यती

सर्वसाम्याद्भग्न्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेऽपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमव-
दातम् ॥ ३९ ॥ आदरादलोपः । अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोजनम् । तेन यद्यपीयमुपासना-
गोचरा न चिन्ता साक्षात्तथापि तत्संबद्धप्रथमभोजनसंबन्धादस्ति संगतिः । विचारगोचरं दर्शयति—छान्दोग्ये वैश्वा-
नरविद्यां प्रकृत्येति । विचारप्रयोजकं संदेहमाह—किं भोजनलोप इति । अत्र पूर्वपक्षाभावेन संशयमाक्षिपति—
तद्यज्ञकमिति भक्तागमनसंयोगश्चप्राज्ञादिति । उक्तं खल्वेतत्प्रथम एव तत्रे ‘पदकमीप्रयोजकं नयनस्य
परार्थत्वात्’ इत्यनेन । यथा सोमकथार्थानीयमानैकहायनीसप्तमपदपांशुग्रहणमप्रयोजकं न पुनरेकहायन्या नयनं प्रयोजयति ।
तत्कस्य हेतोः । सोमकथेन तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात्तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशुग्रहणस्येति । तथेहापि भोजनार्थभक्तागमनसं-
योगात्प्राणादुत्तरभोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपक्षमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षाभा-
क्षिप्य समाधत्ते—एवं प्राप्ते, न लुप्येतेति तावदाह । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः । दृच्छति—कस्मात् ।

न्यायनिर्णयः

कतुं शक्येति सद्युगविद्यासु ध्येयत्वेनोक्तानामपि गुणानां निर्गुणविद्यायां युक्तः स्तुत्यर्थत्वेनान्वयः । ध्येयत्वं त्वपूर्वविध्यैकान्यम् ।
यत्र वक्षित्वादयः श्रुता न तत्रैषां ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वम् । स्तुत्यर्थत्वं तु स्वात्तदपि न शब्दतत्सत्त्वैषां
नयनमपेक्षते तस्यकामत्वादिस्मात्प्राग्देव सर्वेश्वरत्वादिसिद्धिः । अतोऽन्तर्भावमात्रमुपसंहार इति भावः ॥ ३९ ॥ उपासितलोपेऽपि
स्तुत्यर्थत्वेन गुणलोपवत्पूर्वोऽतिथिश्च इत्यादिस्तुत्युपपत्त्ये भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रालोप इति चोदयति—आदरादिति । वैश्वान-
रविद्यागतं प्राणाग्निहोत्रं विषयत्वेनोपन्यस्यति—छान्दोग्य इति । स इति वैश्वानरविद्याविदुक्तः । श्रुतितत्पर्यर्थं संज्ञाकृतिः—
तत्रेति । संदेहार्थं शब्दान्तरप्रयोगं पूर्वपक्षजीवनाह—तास्त्विति । न कश्चिदपि पाप्मा तं स्मृतीति यच्छब्दस्य संबन्धः । प्राणाग्निहोत्रे
यच्छब्दाग्निहोत्रशब्दाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । उपासितविचारप्रस्तावेन तद्वत्प्रथमभोजनाश्रितविचारद्वारा वाक्यार्थवीहेतुविचार-
संक्रान्तेरस्ति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रतिनिधिन्यायेन प्राणाग्निहोत्रकार्यतावीज्यम् । सिद्धान्ते तदनवतारात्तदनवतारव्यक्तत्वमि-
त्याद्यनेन पूर्वपक्षसुखव्यापार्यां सिद्धान्तांशङ्कादुत्थापयति—तद्यदिति । भक्तागमनसंबन्धात्प्राणाग्निहोत्रस्येति संबन्धः । नच होमस्य
भक्तागमनप्रयोजकत्वं भोजनप्रयुक्तमकोपजीवित्वात्तत्सलोपे लोपात्पूर्वपक्षाभावादधिकरणमनारभ्यमित्यर्थः । सूत्रेण पूर्वपक्षं समाद-
धानोऽधिकरणप्राप्तमुपपादयति—एवमिति । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिरासार्थः । पूर्वपक्षी प्रश्नपूर्वकं स्वं हेतुमन्तारयति—
कस्मादिति । आदरमेव स्मरयति—तथाहोति । मिथ्येक्षितमर्थेनार्द्रं दर्शयति—यथेति । ननु स्वाप्तिभोजनस्य प्राथम्या-

द्यायामेव जाबालानां श्रुतिः—‘पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयात् । यथा ह वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत्’ इत्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वाभिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणा-
ग्निहोत्र आदरं करोति । या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य
लोपं सहतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभकागमनसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्राप्यतः । न ।
तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृते ह्यग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनां द्रव्याणां नियतत्वाद्विहाप्य-
ग्निहोत्रशब्दात्कौण्डपायिनामयनवत्तद्धर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यैकतागुणविशेषविधानार्थसिद्धिं

भाष्यरत्नप्रभा

तत्करणमित्यर्थः । उक्तं स्मारयित्वा परिहरति—नन्वित्यादिना । यथा कुण्डपायिसत्रगते मासाग्निहोत्रेऽग्निहोत्रशब्दा-
द्वौणास्त्रियाग्निहोत्रवाचकास्त्रियाग्निहोत्रधर्माणं पयोद्रव्यादीनां प्राप्तिस्तथेहापि प्राणाहुतिष्वग्निहोत्रशब्दवाचकपयोद्रव्या-
दीनामुत्सर्गतः प्राप्तौ सत्यां भोजनार्थभक्तद्रव्यविधिनापवादः कृतः, अतो भक्तविधेरपवादार्थत्वाद्भोजनलोपे भक्ताख्यगुण-
स्याङ्गस्य लोपेऽपि न मुख्यस्याग्निहोत्रस्य लोपः, अपवादभावे उत्सर्गप्राप्तपयश्चादिना तस्य निष्पत्तिसंभवादिति प्राप्त-
मित्यर्थः । ‘गुणलोपे न मुख्यस्य’ इति जैमिनिसूत्रम् । आधाने सन्ति पवनानेष्टयस्त्रास्त्रये पवमानाय पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेदिति निर्वापः श्रुतसदृक्त्वस्याग्निहोत्रहवण्यां हवींषि निर्वपेदिति दर्शपूर्णमासाख्यप्रकृतौ विहितान्निहोत्र-
भामती

उत्तरम्—आदरात् । तदेव स्फोरयति—तथाहीति । जाबाला हि आश्रयन्ति—‘पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयात्’ इति । अश्री-
यादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः । ‘यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पृथुपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते’
इति वचनादग्निहोत्रस्यातिथिभूतानि प्रत्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयादिति प्राणाहुतिप्रधानं
लक्ष्यते । तदेवं सति ‘यथाह वै स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तत्’ इत्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वाभि-
भोजनं स्वाभिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नन्वादित्यतमेवा श्रुतिः प्राणाहुतिं किंतु स्वाभि-
भोजनपक्ष एव नाभोजनेऽपीत्यत आह—या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य
लोपं सहतेति मन्यते । ईदृशः खल्वयमदरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वाभिभोजनं समयादप-
ठ्य्यातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् । तद्यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदापि । कैव कथा
वृथालोपं सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षाक्षेपमनुभाष्य दूषयति—ननु भोजनार्था इति । यथा हि कौण्डपायिनामयनगते
अग्निहोत्रे प्रकरणान्तराभैयमिकाग्निहोत्राद्विधेयं द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया तदाकाङ्क्षे साध्यत्वादस्येन नैयमिकाग्निहो-
त्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेवं प्राणाग्निहोत्रेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृतिप्राप्तौ भोजनागत-
भक्तद्रव्यात् विधीयते । न चैतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद्यथा भोजनकालातिक्रमाप्राणाग्निहोत्रस्य न
भोजनप्रयुक्तत्वमिति । न चैकदेशद्रव्यतयोत्तराधिरक्षकृत्वे समवयतीतिवत्प्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् ।

न्यायनिर्णयः

भावोऽत्र निवृत्ते कथमेतावता भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रं न लुप्यते, तत्राह—या हीति । अतिथिभोजनोत्तरकालविहितमपि
स्वाभिभोजनमपेक्षातिथिभोजनात्प्रागेव प्राणाग्निहोत्रलक्षणं स्वाभिभोजनं प्रतिपादयन्ती हुतिस्तस्य प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते
तत्र धर्मिलोपसहं तु दूरनिरस्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षाक्षेपं स्मारयति—नन्विति । तत्र द्रव्यकमितिवाक्यस्यान्यार्थत्वाद्भोजनलोपेऽपि
नास्ति लोपेऽग्निहोत्रस्येति दूषयति । तदेव प्रपञ्चयति—प्राकृते हीति । इहापि च प्राणाग्निहोत्रं सप्तम्वधः । कौण्डपा-
यिनामयनवदिति । स्थितं भेदलक्षणे प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् । कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र नित्याग्निहोत्रे
मासगुणो वा विधीयते कर्मान्तरं वेति संदेहे प्रदेशभेदे सत्यपि नाम्ना नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धिसंनिधापनात्तत्समभिव्यञ्जकत्वात्तस्य
तत्संनिधापितार्थपरत्वात्त्रियाग्निहोत्रानुवादेन मासमिधिरिति प्राप्ते कालस्य पुरुषाभिप्रायत्वेनानुपादेयत्वात्जुहोतीत्याख्यात्वेन होमानु-
वादेन मासविधेरनोपात्तद्वेदेषेन नित्याग्निहोत्रविधेरपि तदसंनिधेरसंभवान्नाम्ना च सिद्धार्थेनोपिना पूर्वोपरीभूततयाख्यात्वेनोक्तस्यानुप-
स्थापनात्प्रकरणभेदे प्रयोजनस्य विधेयभावनाख्यस्यान्यत्वमिति कर्मान्तरविधिरिति तद्धर्मप्राप्ताविति सप्तमे स्थितम् ‘उक्तं किंवाभिधानं
तच्छ्रुतान्वयं विधिप्रदेशः स्यात्’ । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रैवाग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मनिहातिदिशेन वेति संदेहे गौणत्वाभा-
वादग्निहोत्रशब्दस्य जुहोतिसामानाधिकरण्याविशेषादत्रापि नामधेयत्वात्त्रातिदिशेदिति प्राप्तिं सिद्धे कर्मभेदेऽनेकाधेयत्वस्यान्यायत्वादनेका-
ध्याग्निहोत्रशब्दस्य मुख्यत्वादन्वयं गौणत्वात्त्रियाग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिमिति स्यादितिदेवतासंबन्धस्य भावाच्चैव मुख्यत्वात्परशब्दस्य
परत्र सादृश्याप्यवृत्तिरिति तत्सिद्धयर्थं नित्यधर्मान्तिदिशति क्रियाया नित्याग्निहोत्रस्याभिधानं नामधेयमग्निहोत्रपदशुक्तं तत्प्रख्यापि-
करणे । तस्यान्यत्र श्रवणे विधिप्रदेशो विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति सूत्रार्थः । तथाच यथा कुण्डपायिनामयनगते कर्मेणि प्रकरणान्त-
राभैयमिकाग्निहोत्राद्विधौ न सिद्धे नैयमिकाग्निहोत्रवाचकाग्निहोत्रशब्दप्रयोगात्तद्धर्मातिदेशरूपधर्मान्तरप्राप्तिः । तथा नैयमिकाग्नि-
होत्रेऽप्योद्युतादीनां प्रसिद्धत्वात्प्राणाग्निहोत्रे च नित्याग्निहोत्रवाचिशब्दात्तद्धर्माणां पयःप्रभृतीनां प्राप्तौ भोजनगतभक्तद्रव्यकृताभि-
धानार्थं तथैककमिति वाक्यमित्यर्थः । तथापि भोजनार्थभक्तोपजीवित्वात्प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनलोपे लोपः स्यात्, तत्राह—

वाक्यं तद्यद्भक्तमिति । अतो गुणलोपे न मुख्यस्येत्येवं प्राप्तम् । भोजनलोपेऽप्यङ्गि-
र्वाऽप्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति ॥ ४० ॥
अत उत्तरं पठति—

उपस्थितेऽतस्तद्रचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजनेऽतस्तस्यादेव भोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिषत्तात्प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यम् ।
कस्मात् । तद्रचनात् । तथाहि—‘तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्’ (छा० ५।१९।१) इति ।
सिद्धवद्भक्तोपनिषत्तात्परामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां विदधाति । ता अप्रयो-
जकलक्षणापन्नाः सत्यः कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधापयेयुः । न चात्र प्राकृ-

भाष्यरजप्रभा

हवण्यतिदेशेन प्राप्ता आधानकाले चाग्निहोत्राभावात्तस्या गुणभूताया लोपेऽपि मुख्यस्य निर्वापस्य न लोप इत्यर्थः ।
आरब्धनित्यादिकर्मणोऽवश्यानुष्ठेयत्वाच्चतुद्रव्यालाम्बे प्रतिनिहितद्रव्येणापि कर्म कर्तव्यमिति प्रतिनिधिर्न्यायः ॥ ४० ॥
सिद्धान्तयति—उपस्थितेऽतस्तद्रचनादिति । तद्धोमीयमिति तच्छब्देन भोजनार्थेसिद्धभक्तमाश्रित्य होमविधा-
नादित्यर्थः । सिद्धवद्भक्तोपनिषातः प्रकृतभक्तागमनं, तस्य तच्छब्देन परामर्शेनेत्यर्थः । आश्रित्य विहितताहुतीनामा-
श्रयलोपे लोप एव न द्रव्यान्तरालोपकत्वं, यथा क्रतुप्रयुक्ताप्रणयनाश्रितस्य गोदोहनस्य क्रतुलोपे लोपो न ह्वाश्रया-
न्तरप्रयोजकत्वं तथेति फलितमाह—ता इति यदुक्तमग्निहोत्रशब्दाद्रव्यान्तरप्राप्तिरिति, तत्राह—न चात्रेति ।

आमर्शेति

यथा जाघ्रया पत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजानां जाघ्रन्येकदेशाद्रव्यश्रुपां जाघनीप्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको
भवति यस्य प्रयोजकग्रहणमन्तरेणाप्येन ज्ञायते । यथा न प्रयोजकपुरोडाशग्रहणमन्तरेणोत्तरार्थं ज्ञातुं शक्यम् । शक्यं तु
जाघनीवद्भक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघ्रन्यन्तरेणापि पश्चादादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुण्डा-
दिवदाकृतिरुपादीयते । एवं भक्तमपि शक्यमुपादातुम् । तस्माच्च भोजनस्य लोपे प्राणाग्निहोत्रलोप इति मन्यते पूर्व-
पक्षी । अङ्गिरिति तु प्रतिनिधियुगदानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥ ४० ॥ उपस्थितेऽतस्तद्रचनात् । तद्धोमी-
यमिति हि वचन किमपि संनिहितद्रव्यं होमे विनियुद्धे तदः सर्वनाम्नः संनिहितत्वावगमन्तरेणाधिधानार्थवसानात्तदनेन
स्वामिधानपर्ववसानाय तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेदिति । संनिहितमपेक्ष्य निर्वर्तितव्यम् । तच्च संनिहितं भक्तं भोजनार्थमित्यु-
त्तरार्धांस्तिष्ठकृते समवचयतीतिवन्न भक्तं वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रोक्तुमर्हति । जाघ्रत्यासन्नवयवमेव देशे नामोपोमीयपश्वधीनं
निरूपणं स्वतन्त्रास्यति तस्य सूनास्थस्य दर्शनात्साम्येनैतस्य जाघनीतो विशेषः । यच्चोक्तं नोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्य-
विधानमिति । तदनुक्तम् । विधुद्देशगतस्याग्निहोत्रान्नस्वाभावादाथैवादिकस्य तु सिद्धं किञ्चित्सादृश्यमुपादाय स्वावकलेनोप-
पत्तेन तद्भावं विधातुमर्हतीत्याह—न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरिति । अपि चाग्निहोत्रस्य नोदकतो धर्मप्राप्ताव-

न्यायनिर्णयः

अत इति । अन्वधाने पत्रमानेष्टिवप्रये पत्रमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्याद्याः प्रकृतावग्निहोत्रहवण्या हविर्निर्वपेदिति विहिते ।
हविर्निर्वपोऽतिदेशेन प्राप्तो न आधानकालेऽग्निहोत्रमिति कुतोऽग्निहोत्रहवणी येन तन्निर्वापस्य तलोपे लोपप्राप्तौ दशमिकं सिद्धान्त-
माह—गुणेति । विकृतौ हि कार्यद्वारा पदार्थाः प्राप्नुवन्ति तेन हविःसंस्कारार्थं निर्वपः प्रथमं प्राप्तत्वाद्वा च तद्रक्तमग्निहोत्रहवणी
पश्चात्प्राप्ताते तेनाङ्गस्याग्निहोत्रहवण्या लोपेऽपि मुख्यस्य लोपो नास्तीति प्रकृते भोजनलोपेऽपि न लुप्यते प्राणाग्निहोत्रमित्यर्थः ।
प्रतिनिधिन्यायेनेत्यग्निहोत्रादिनित्यकर्मसु धृतमोक्षाद्यलाम्बे कर्मोत्सर्गेऽपि नित्यानामवस्थानां वारब्धानामवश्यकत्वात्प्राप्तमितिहितैः
क्षुतैश्च क्रियमाणप्रयोज्यत्वावशिष्टत्वेन प्रत्यभिधानात्प्रतिनिधायामि कर्म कर्तव्यमित्यधिकारलक्षणे स्थितम् । तथाच भोजनलोपेऽपि
जलादिना केनापि द्रव्येण प्राणाग्निहोत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ४० ॥ अङ्गलोपेऽपि प्रधानस्य न लोपोऽस्तीति प्राप्ते सिद्धान्तयति—
अत इति । तत्र प्रतिष्ठां विभजते—उपेति । पूर्वोऽतिथिभ्योऽक्षीयादिति श्रुत्या विभिनष्टि—प्रथमेति । भोजनाभावे तत्प्रयुक्तद्र-
व्याभावेऽपि स्वतन्त्रद्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितुं शक्नोते—कस्मादिति । सौत्रं हेतुपादचे—तदिति । तद्धोमीयमिति, तच्छब्देन
प्रकृताकाशक्षेप स्वीकर्तव्यवसानार्थं यद्भक्तं प्रथममागच्छेदिति संनिहितं भोजनार्थं भक्तं गमयितव्यमिति न स्वतन्त्रद्रव्यं प्रयोजकत्वं
तच्छब्दविरोधादिति व्याचष्टे—तथाहीति । सिद्धस्य प्रमितस्यानन्तरप्रकृतत्वाथैस्य यथा तच्छब्देन परामर्शत्वात् भक्तस्य भोजना-
र्थमुपनिषातो नामागमनं तस्य तच्छब्दभेदेन परामर्शेन परार्थं भोजनार्थं यद्भक्तं द्रव्यं तेन साध्यतां निर्वर्तयितुं विधायकं । भोजना-
र्थमनुष्ठेयकद्रव्योद्देशेन तद्धोमीयमित्युक्तिविधाने फलितमाह—ता इति । आहवनीयाभावे होमाभाववदामिषाद्यैवद्विधानयनाभावे
वाजिनाभाववदोद्देश्याभावे सत्युपादेयस्याऽष्टौ भोजनार्थेद्रव्यलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रसेल्लक्षः । यच्चग्निहोत्रशब्दात्तद्धर्मप्राप्तिं भक्त-
द्रव्यकताशुण्विधानार्थं तद्यद्भक्तमित्यादि भावयमिति, तत्राह—न चेति । अथैवाद्रव्याग्निहोत्रशब्दस्य किञ्चित्सादृश्यमुपादाय स्वावकलेन

ताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति । कुण्डपायिनामयने हि मासमाग्निहोत्रं जुहोतीति त्रिधनुर्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्वद्भावं विधापयेदिति युक्ता तद्वर्मेप्राप्तिः । इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्वद्भावं विधापयितुमर्हति । तद्वर्मेप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामभ्युद्धरणद्वयोऽपि प्राप्येरन् । न चास्ति संभवः । अभ्युद्धरणं तावद्धोमाधिकरणभावाय न चायमग्नौ होमो भोजनार्थताव्याघातप्रसङ्गात् । भोजनोपनीतद्रव्यसंबन्धाच्चास्य एवैव होमः । तथाच जाबालश्रुतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नीयादित्यासाधारमेवेमां होमनिवृत्तिं दर्शयति । अत एव चेहापि सांपादिकान्येवाग्निहोत्राज्ञानि दर्शयति—‘उर एव वेदिर्लोमानि वहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आसमाहवनीयः’ (छा० ५।१।८।२) इति । वेदिश्रुतिश्चात्र स्थण्डिलमात्रोपलक्षणायां द्रष्टव्या । मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् । तद्वद्भागानां चेह संपिपादयितवत्वात् । भोजनैवैव च कृतकालेन संयोगात्ताग्निहोत्रकालाचरोधसंभवः । एवमन्येऽप्युपस्थानादयो धर्मोः केचित्कर्तृचिद्विद्वध्यन्ते । तस्माद्भोजनपक्ष एवैते मन्त्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पञ्च होमा निर्वर्तयितव्याः । यस्वादरदर्शनवचनं तद्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः न त्वनेनास्य नित्यता शक्यते दर्शयितुम् । तस्माद्भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ ४१ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

तद्वद्भावो नित्याग्निहोत्रसादृश्यमर्थवादस्थसंबन्धस्तु तित्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । धर्मप्रापकत्वे दोषमाह—तद्वर्मेप्राप्तौ चेति । अत एवेति तद्वर्मेप्राप्त्यभावादवेत्यर्थः । प्राप्ता संपादनं वृथा स्यादिति भावः । मुख्याग्निहोत्राज्ञानि संपाद्यन्ते चेत्कथं तदनङ्गं वेदिरत्र संपाद्यते तत्राह—वेदिश्रुतिश्चेति । मुख्याग्निहोत्रस्याभ्युद्धरणवत्सायंप्रातःकालद्रव्यस्यापि न प्राप्तिरित्याह—भोजनेनेति । उपस्थानपरिस्तरणादयोऽप्यवश्यभावाच्च प्रागुपवन्तीत्याह—एवमिति । यस्मात्तद्वर्मेप्राप्त्यभावस्तस्माद्भोजनद्रव्येणैव होम इत्युपसंहारः । प्राणाय स्वाहा इत्यादयो मन्त्राः । ननु स्वाभिभोजनलोचरकालत्वं श्रुत्यादिबहिर्हितं कथं पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नीयादितिवचनेन बाध्यते तत्राह—न ह्यस्तीति । उपासकान्यस्वामिनिषय-मुत्तरकालस्वविधानमित्यर्थः । न ह्यिति प्राथम्यमात्रेणेत्यर्थः । प्राणोपासकस्य प्राप्ते भोजने प्राथम्यायेतयादरस्यात्य-

भामती

भ्युपगम्यमानायां बहुतरं प्राप्तं बाध्यते । नच संभवे बाधनिवयो न्यायः । कुण्डलचरौ खल्वगत्या प्रातर्भावोऽभ्युपेयत इत्याह—तद्वर्मेप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामिति । चोदकाभावमुपेक्षयति—अत एव चेहापीति । यत एवोक्तैर्न क्रमेणातिदेशभावोऽत एव सांपादिकलमाग्निहोत्राज्ञानाम् । तत्राप्तौ तु सांपादिकत्वं नोपपद्यते । कामिन्यां किल कुचवदनायसता चक्रवाकनलिवादिरूपेण संपाद्यते । न तु नयां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना संपाद्यन्ते । अतोऽप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति । यस्वादरदर्शनमिति तद्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । यस्मिन्पक्षे धर्मानवलोकस्तस्मिन्निर्णयोऽपि न लेतावता धर्मिनित्यता सिध्यतीति भावः । नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वाभिभोजनस्य विहितेति कथमसौ बाध्यत इत्यत

न्यायनिर्णय

नापि संभवात् तदशात्प्राणाग्निहोत्रे नैयमाग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरित्यर्थः । कौण्डपायिनवदित्युक्तं विषयतः—कुण्डेति । दाष्टोन्तिके प्रागुक्तमेव वैषम्यं विशदयति—इहेति । प्राणाग्निहोत्रं सप्तम्यर्थः । विषये दोषमाह—तद्वर्मेति । तेषामपि प्राप्ता का इति, तत्राह—नचेति । असंभवेन तेषां साधयति—अस्तीति । अत्र्याधारहोमाभावात्प्राणाग्निहोत्रे नाभ्युद्धरणसिद्धिरित्यर्थः । अस्तु प्रस्तुतेऽपि तदर्थमेवाभ्युद्धरणं नेत्याह—नचेति । आहुतीनामभ्याधारत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह—भोजनेनेति । तर्हि किमिहाहुतीनामधिकरणं तदाह—आस्य इति । प्राणाग्निहोत्रे होमाधिकरणमासमेवेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—तथाचेति । आहुतीनामासाधारत्वात् प्राणाग्निहोत्रेऽग्निहोत्रशब्देनैयमाग्निहोत्रधर्मप्राप्तौ च गमकमाह—अत इति । तद्वर्मेप्राप्तौ मुख्यानामेव संभवात्संपादनवैषम्यमित्यर्थः । उर एव वेदिरित्यावान्तरविशेषमाह—वेदीति । अत्रेति प्राणाग्निहोत्रोक्तिः । वेदिकरणस्यापि संपादनार्थेति तत्रात्रविह संकीर्तने किं न स्यात्, तत्राह—मुख्येति । दशपूर्णमासवन्मुख्येऽग्निहोत्रे वेदिकरणाभावेऽपि प्रकृते ध्यानार्थं वेदिरच्यतामित्याशङ्काह—तद्वद्भावां चेति । अग्निहोत्रवदभ्युद्धरणयोग्यमुक्त्या कालद्वयवरोधोऽपि नास्तीत्याह—भोजनेनेति । अभ्युद्धरणादावुक्त्यायमतिदिशति—एवमिति । आदिशब्देन परिस्तरणादयो गृह्यन्ते । सिद्धान्तसुत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । धर्मलोपमपि श्रुतिरसहमाना सुतरां न सद्यते धर्मिलोपमित्युक्तमनूष दूषयति—यस्त्विति । धर्मिलोपभावपक्षे धर्मोऽपि न लुप्यते न चैतावता धर्मिणो नित्यत्व-त्यर्थः । अतिथिभोजनोत्तरकालता स्वाभिभोजनस्य ह्यतिरुत्तिरिद्धा तत्कर्तृ प्राथम्यविधानं, तत्राह—नहीति । प्राणाग्निहोत्रातिरिक्तविषयं स्वाभिभोजनस्योत्तरकालत्वविधानमित्यर्थः । प्राणाग्निहोत्रस्य प्राथम्ये कथमागन्तुञ्जत्वं, तत्राह—न ह्यिति । अनेन प्राथम्यविधानेनेति यावत् । अस्य प्राणाग्निहोत्रत्वेत्यर्थः । तस्य नित्यतां विना प्राथम्यसिद्धेरुक्ततादिति सावः । आदरोत्तरम्यथासिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति । प्रतिनिधित्वायो नावतरतीति फलितं वक्तुमिदमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥ वैश्वानरविषाङ्गप्राणाहुतीनामनित्यत्वा-

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

मिला अङ्गावयवाः स्युः कर्मस्वनियता उत ॥ पर्णप्लवकुसंबन्धो वाक्याश्रित्यास्ततो मता ॥ १ ॥

पृथक्फलश्रुतेनैता मिला गोदोहनदिवत् ॥ उच्यते कुत इत्युक्तं कर्मोपास्युपासिनोः ॥ २ ॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि—‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ (छा० १।१।१) इत्येवमादीनि । किं तानि नित्यान्वेव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवदुतानित्यानि गोदोहनदिवदिति विचारयामः । किं तावत्प्राप्तं—नित्यानीति । कुतः—प्रयोगवचनपरिग्रहात् । अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्मुद्गीथादिद्वारेण क्रतुसंबन्धात्क्रतुप्रयोगवचनेनैवाङ्गान्तरवत्संप्रवृत्त्यन्ते । यत्स्वेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणम् ‘आपचिता इ वै कामानां भवति’ (छा० १।१।७) इत्यादि तद्वर्तमानाः पदेशरूपत्वादर्थवादमात्रमेवापापश्लोकश्रवणादिवन्न फलप्रधानम् । तस्माद्यथा ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति’ इत्येवमादीनामप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात्प्रकरणपठितवन्नित्यतैवमुद्गीथाद्युपासनानामपीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—तन्निर्धारणानियम

आचरत्रप्रभा

यासिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४१ ॥ तन्निर्धारणा । उभयथा दृष्टान्तदर्शनात्संशयमाह—किं तानीति । यथाऽनारभ्याधीतपर्णमयीत्वं जुह्वा द्वारा कत्वङ्कृतया कर्मसु नित्यं प्रयुज्यते, तथाङ्गाश्रितोपासनान्मुद्गीथादिद्वाराऽङ्गव्या नित्यानि, उत क्रत्वङ्गाप्रणयनाश्रयो गोदोहनसंयोगः पशुकलार्थत्वादित्यत्वेन यथा प्रयुज्यते यथा वा पश्वङ्गयूपाश्रयं वैवस्वमन्त्राद्यफलत्वादनित्यं तथा कर्मसमृद्ध्यादिकलत्वात्पासनान्यनङ्गत्वेनानित्यानीति संशयार्थः । पूर्वपक्षे उपासनानां प्रयोगनित्यत्वं, सिद्धान्ते त्वनित्यत्वमिति फलभेदः । अनित्यभोजनाश्रयप्राणाभिरोहत्यानित्यत्ववन्नित्यकर्माङ्गोपासीनां नित्यत्वमिति प्रत्युदाहरणदृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । उपासनानि कर्माङ्गानि, अफलत्वे सति

आमली

आह—नास्ति वचनस्यातिभारः । सामान्यशास्त्राभायां विशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् । यथैव ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति’ इत्येतदनारभ्याधीतमन्यभिचरितक्रतुसंबन्धं जुह्वा द्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं कल्प्यै सत्फलानपेक्षं सिद्धवर्तमानापदेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत्फलतया स्वीकरोतीति । एवमन्यभिचरितकर्मसंबन्धोद्गीथगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकलक्षणफलकल्पनायाम् । परार्थत्वात् । तथाच पारमर्षं सूत्रम्—‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्’ इति । एवंच सति कतौ पणतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते उच्यते—युक्तं पणतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्र-

न्यायनिर्णयः

किंप्रसक्त्या कर्माङ्गसंज्ञिनामपि शानानामनित्यत्वमाह—तन्निर्धारणेति । अङ्गावयवोपासनानि विषयत्वेनोपन्यस्यति—सन्तीति । उभयविषयदृष्टान्तदृष्ट्या संशयमाह—किमिति । यथा द्रव्यसंस्कारकर्मसु कल्प्येषु फलश्रुतेरर्थवादत्वादगत्या रात्रिसत्राणां विपरिणामेऽपि प्रकृत्यै क्रतूपकारस्य सिद्धत्वादिपरिणामायोगात्क्रतूपकारद्वारा पर्णमयीत्वं प्रयोज्यादिवत्तत्र नित्यमिदं तथैतान्यङ्गसङ्गीत्युपासनानि कर्मसु नित्यान्वेवेत्येको विकल्पः । यथा प्राकृताप्रणयनाश्रयो गोदोहनोपरागः पशुस्यो विधीयते यथा च कांस्योपरागस्तदाश्रयो महावचैसफलोऽभिलष्यते वैवस्वशास्त्राफलो यूपश्रयो इत्यन्ते तथैतान्मुपासनानि कर्मस्वनित्यानीति विकल्पान्तरम् । अत्र चाङ्गाश्रितोपासीनां क्रतुषु नित्यत्वात्नित्यत्वनिरूपणद्वारा वाक्यार्थयिहेतुनिरूपणात्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यथोपासीनां क्रतुषु पणतादिवदावयवकत्वम् । सिद्धान्ते तदाहिल्यमङ्गीकृत्य निरुद्धति—किमिति । अनित्यभोजनाश्रितप्राणाभिरोहत्यानित्यत्ववन्नित्यकर्माङ्गाश्रितोपासीनां नित्यत्वेति पूर्वपक्षयति—नित्यानीति । क्रतुप्रकरणापाश्रयप्रयोगवचनपरिग्रहादुपासीनां नास्ति क्रतुषु नित्यत्वेति शङ्कते—कुत इति । अन्यभिचरितक्रतुसंबन्धजुह्वा द्वारा पणतावदुद्गीथादिद्वारेणोपासीनामपि क्रतुसंबन्धात्प्रयोगवचनपरिग्रहादुपासीनां क्रतुषु नित्यत्वेत्याह—प्रयोगेति । क्रत्वङ्गात्प्रयोगवचनपरिग्रहयोरन्योन्याश्रयत्वात्प्रकरणान्तरत्वाच्च नोपासीनां तत्परिग्रहः स्यादित्याशङ्काह—अनारभ्येति । अङ्गान्तरं पर्णमयीत्वादि । उपासीनां फलान्तरश्रुतेरस्ति स्वातन्त्र्यमित्याशङ्काह—यदिति । क्रतूपकारद्वारेण व्यवहितफलोपादानाद्व्यवहिततत्त्वफलस्य साध्यत्वविपरिणामः श्रेयात्मिकापलोकाश्रुतेरपि फलविधित्वमेवेत्याशङ्काह—नेति । कनिदगत्या विपरिणामेऽपि प्रकृते कर्माङ्गत्वं शस्तिरिति न विपरिणामसिद्धिरित्यर्थः । अङ्गाश्रितोपासनानि प्रयोगवचनेन क्रत्वङ्गात्प्रयोगादेयानि साध्यफलोक्त्यन्त्ये सति क्रत्वङ्गसंज्ञितया निवृत्त्यात्पर्णमयीत्वादिवदिति मत्त्वोपसंहरति—तस्मादिति । एवमादीनामित्यादिशब्देन यदाऽङ्गवत्पक्षे चान्यथास्य ब्रह्मे यत्प्रयोजनानुवाजा इत्यन्ते वने वा पतव्यमस्य क्रियत् इत्यादि गृह्यते । जुह्वादिद्वारेणेत्यादिपदेन कर्तृश्रवणम् । उद्गीथाद्युपासनानां कर्मसु नित्यत्वादिविदुषो न कर्मसि प्राप्तमन्य सत्त्वान्त्यति—एवमिति । प्रतीक्षां विप्रजते—

इति । याच्चेतान्यद्विधादिकर्मसुणयाथात्म्यनिर्धारणानि रसतम आसिः समृद्धिर्मुन्येषाण आदित्य इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवत्कर्मसु नियम्येरन् । कुतः—तद्दृष्टेः । तथा ह्यनित्यत्वमेवंजातीयकानां दर्शयति श्रुतिः—‘तेनोमौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद’ (छा० १।१।१०) इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुष्ठानात् । प्रस्तावादिवेदताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनास्थवसानदर्शनात् ‘प्रस्तोत्रयो देवता प्रस्तावमन्वायता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि’ (छा० १।१०।९) ‘तां चेदविद्वान्नुदास्यसि’ (छा० १।१०।१०) ‘तां चेदविद्वान्प्रतिदृश्यसि’ (छा० १।१०।११) इति च । अपि चैवंजातीयकस्य कर्मव्यप्राश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते कर्मफलसिद्ध्यप्रतिबन्धस्तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित् ‘तेनोमौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा० १।१।१०) इति । तत्र नाना त्विति विद्वद्विद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणार्थीर्यवत्तरमिति च तत्प्रत्ययप्रयोगाद्विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति गम्यते । तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदित्यनुज्ञायेत । सर्वोक्तापसंहारे हि

भाष्यरत्नप्रभा

कर्माङ्गाश्रितत्वात्पणमयीत्वादिवत् । तथा चाङ्गतया प्रयोगविधित्वा नित्येन प्रयुज्यन्त इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—यानीत्यादिना । उद्गीथादयः कर्मणो गुणाः अङ्गानि तेषां याथात्म्यं रसतमत्वादिकं तन्निर्धारणानुपासनानि यानि तानि कर्मसु नित्यपणमयीत्वादिवत् नियम्येरन्वित्यर्थः । एषां कर्माङ्गत्वे तद्वीनस्याविदुषः कर्म न स्यादङ्गलोपात् । तस्मादविदुषोऽपि कर्मकर्तृत्वश्रुतिलिङ्गेरङ्गत्वानुमानाबाध इत्याह—तद्दृष्टेरिति । तस्मानियमस्य दर्शनादित्यर्थः । तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि भूर्गो ते व्यपतिष्यतीति चाक्रायणेनविज्ञानमाश्लिषत्वाद्नुपासकानामपि कर्मप्रयोगोऽस्तीत्याह—प्रस्तावादीति । उपास्तीनां कर्मफलत्वं पृथक्फलश्रुतेन कर्माङ्गत्वमित्याह—अपिचेति । तेनोमित्यङ्गरेण यश्चेतदक्षरमेवं रसतमत्वादिरूपेण वेदोपासे यश्च न वेद तावुमौ कर्म कुरुत एव यद्यपि तथापि तु विद्याविद्ययोर्नानात्वं भिन्नफलत्वम् । दृष्टं हि मणिक्रये ज्ञानाज्ञानाभ्यां वणिक्शबरयोः फलवैषम्यं, तस्माद्यदेव कर्म विद्ययोर्द्विधाद्युपासस्य श्रद्धयास्त्विक्यबुद्धयोपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति तदेव कर्म फलातिशयवदित्यर्थः । कर्मणो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं विद्याहीनस्यापि गम्यमानं विद्याया अनङ्गत्वे लिङ्गमिति भावः । साक्षि लोकादिदृष्ट्युपासनेषु कर्मसमृद्धाति-

भामती

त्वम् । नहि पणताऽनाश्रया यागादिवत्फलसंबन्धमनुभवितुमर्हति । अन्व्यापाररूपत्वात् । व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात् । यथाहुः—‘उत्पत्तिमतः फलदर्शनात्’ इति । नापि खादिरतायामिव प्रकृतकुतुंबद्वो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति अनाश्रयाधीतत्वात्पणतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुहूंसंबन्धद्वारेण पणतायाः कृतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञापितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमेवदश्याश्रयणीयम् । तथाच तत्परं सच्च पणतायाः फलसंबन्धमपि गमयितुमर्हति । वाक्यमेदं प्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्सत्त्वेन सत एव फलसंबन्धोपपत्तेः । उद्गीथाद्याश्रयणं फले विधानं न विरुध्यते विधिद्विधानात् । फलाय खलुद्गीथसाधनकसुपासनं विधीयमानं न वाक्यमेदमावहति । ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिविद्वितीयाश्रुतेरुद्गीथमिति । तथा चाजनादिविव संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मैत्रम् । नद्यत्रोद्गीथसुपासनं किंतु

न्यायनिर्णयः

यानीति । नित्यपणमयीत्वादिवदितेवदुपमानतो नियमे निवेदिते नानियमप्रतिषेधेति शङ्कते—कुत इति । तत्र यद्वदमवतारयति—तद्दृष्टेरिति । तस्मानियमस्य दृष्टेरिति व्याचक्षाणः श्रौतिलिङ्गैर्विज्ञानानामङ्गत्वसाधनेननुमानं बाधयित्वाह—तथाहीति । तेनोपासकास्थमक्षरसुक्तम् । एतदक्षरुद्गीथावयवभूतमेवं रसतमादिगुणं यो वेद यश्च न तथा तावुमावपि शास्त्री कर्म कुरुत इति योजना । विद्यायाः कर्माङ्गत्वानियमे लिङ्गान्तरमाह—प्रस्तावादीति । ‘तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि भूर्गो ते विपतिष्यति’ इति चाक्रायणान्नेष्वेकपादविद्वत्ता प्रस्तोत्रादेः सिद्धेत्यर्थः । उद्गीथाद्युपास्तीनां पृथक्फलश्रवणादपि न कर्माङ्गत्वेत्यवशिष्टदुशावयवं व्याचष्टे—अपिचेति । ज्ञानाभावे कर्मफलप्रतिबन्धे ज्ञानस्य कर्माङ्गता स्यादित्याशङ्काह—तद्विति । कर्मफलस्य वीर्यवत्तरत्वं ज्ञानफलं तदभावेऽपि वीर्यवदेव कर्मेत्यर्थः । फलमेदं मानमाह—तेनेति । पूर्वपक्षसुपन्यस्य श्रुतिः स्वयमेव तुल्यभेदेन निरस्यति—ज्ञाना त्विति । भिन्नफलत्वं नानात्वम् । दृष्टं हि मणिक्रये शबरवणिजोऽनानाभावाभावाभ्यां फलवैलक्षण्यम् । तस्माद्यदेव कर्म विद्यया प्रकृतोद्गीथावधेया करोति श्रद्धयास्त्विक्यबुद्धया तथोपनिषदा तत्तदेवताध्यानेनेत्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—तत्रेति । किं तावता ते सिद्धं, तत्राह—तच्चेति । विद्याहीनस्य कर्मणो वीर्यवत्त्वं कर्मणि तदनित्यत्वपणमकमिति व्यतिरेकतः स्फुटयति—नित्यत्वे त्विति । अक्षिमात्रस्य फलं वीर्यवत्त्वमङ्गलितस्य तु वीर्यवत्तरत्वमित्यनुपपत्तिमाशङ्काह—सर्वेति । कर्मसमृद्धय-

वीर्यवत्कर्मैति स्थितिः । तथा लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते 'कल्पन्ते हासै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च' (छा० २।२।३) इत्येवमादीनि । न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथा हि गुणवाद आपद्येत फलोपदेशो तु मुख्यवादीपपत्तिः । प्रयाजादिषु स्वित्तिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्यं सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादवम् । तथानारभ्याधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादेषु । नहि पर्णमयीत्वादीनामक्रियात्मकानामाश्रयमन्तरेण फलसंबन्धोऽवकल्पते । गोदोहनादीनां हि प्रकृताभ्यग्नयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः । तथा वैल्वादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः । न तु पर्णमयीत्वादिविधेर्विधिः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति । वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेऽपि विधिः

आभ्यरत्नप्रभा

रिक्तलोकादिफलश्रुतेश्च नान्नस्त्वमित्याह—तथेति । असौ विदुषे कल्पन्ते भोगाय समर्था भवन्ति भूमेरूर्ध्वा लोका आवृत्ता अप्रसन्नाश्चैतल्यर्थः । तथाहि गुणवाद इति । फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वे स्तुतिलक्षणा स्यात्, सा न युक्ता, मुख्यवृत्त्या फलपरवसंभवात् । प्रयाजानुयाजकर्मणां तु प्रकरणाहर्ताद्यङ्गत्वाभावात्तुव्याभिभूतिलक्षणत्वात् स्तुतिलक्षकत्वं, यद्यपि पर्णमयीत्वादीनामङ्गत्वबोधकं प्रकरणं नास्ति तथापि तेषु फलश्रुतेः स्तुतिस्त्वं, तेषामक्रियात्वेन क्रियासंबन्धं विना फलहेतुत्वानुपपत्तरेतत्सोपां फलार्थं क्रियापेक्षित्वाक्रतोश्च जुहुप्रकृतितद्व्याकाङ्क्षित्वात्पर्णमयी जुहुरित्यादिवाक्येनैव प्रकृतितद्व्यापकेण जुहुद्वारा संनिहितक्रत्वङ्गत्वसिद्धेयुक्तं फलश्रुतेरर्थवादव्यतिरिक्तं भवति । अक्रियात्मकगोदोहनादेरपि फलश्रुतिरर्थवादः स्याद आह—गोदोहनादीनां हीति । यद्यपः प्रणयेत्तत् पशुकामस्य सतो गोदोहनेन ब्रह्मवर्चसकामस्य कांक्षेनेति फलार्थविधिरेव नार्थवादः गोदोहनादेः कवनाकाङ्क्षितत्वेनाङ्गत्वाभावात्, चमसेन निराकाङ्क्षक्रियासंबन्धितया स्वफलसाधकत्वसंभवात् । तथा खादिरत्वेन निराकाङ्क्षत्ववज्ज्यूपमाश्रित्य वैल्वमन्त्राद्यकामस्य खादिरं वीर्यकामस्येति फलार्थविधिरेवार्थः । पर्णमयीत्वादेषु फलविधिः किं न स्यादत आह—न त्विति । एवंविधो यूपदिवन्निराकाङ्क्ष इत्यर्थः । जुहूरेवाश्रय इत्यत आह—वाक्येनेति । जुह्वाः प्रकृतितद्व्यापेक्षित्वादनैव वाक्येन क्रत्वङ्गतया जुहुप्रकृतितद्व्यसंबन्धो विधेयः पश्चाच्चिराकाङ्क्षजुहूमाश्रित्य तस्यैव प्रकृतितद्व्यस्य फल-

आमर्त्ती

तदवयवस्योक्तारस्येत्युक्तमथस्तात् । न चोक्तारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्देशावयवः । न चातुपयोगीप्सितम् । तस्मात्सक्तुं जुहोतीति तद्विनियोगमङ्गलैर्नोक्तारसाधनादुपासनात्फलमिति संबन्धः । तस्माद्यथा कलाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपासनानीति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये । न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति । अर्थवादमात्रत्वेऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फलपरत्वे । न तु वर्तमानापदेशात्साक्षात्फलप्रतीतिः । अत एव प्रयाजादिषु नार्थवा-

न्यायनिर्णयः

तिरिक्तमपि फलं विधायाः श्रुतं ततोऽपि तस्या न कर्माङ्गत्वेत्याह—तथेति । लोकसामादिषु लोकदृष्ट्या सामानुपासनेष्विति यावत् । कल्पन्ते भोगाय समर्था भवन्त्यसौ विदुषे लोका भोगभूमयो भूमेरुपरिष्ठात्ततोऽप्यन्तका व्यवस्थिता ऊर्ध्वा आवृत्ताश्चेत्युक्ताः । आपविता इ वै कामानामित्यादेरर्थवादत्वाच्च फलप्रधानत्वेत्तुद्गीथाद्युपासनीनां कर्मैव नित्यलोकिरित्याशङ्क्याह—नचेति । अर्थवादमात्रत्वे फलश्रुतेर्विधेयप्राज्ञास्त्वलक्षणयात्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यात् । फलपरत्वे तु वर्तमानापदेशिनोऽपि साक्षात्फलप्रतीत्येवम्यवादसिद्धिः । ततो मुख्ये संभवति लक्षणाश्रयणमयुक्तमित्याह—तथाहीति । तर्हि प्रयाजादिष्वपि फलश्रुतेर्नार्थवादमात्रत्वं, तत्राह—प्रयाजादिविधिति । दैर्घ्यपूर्णमासादिप्रकरणस्यत्वेन प्रयाजादीनां तदङ्गत्वाच्च पृथक्फलवत्त्वमिति तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वेत्यर्थः । तर्हि पर्णमयीत्वादेषु प्रकरणाभावात्पृथक्फलवत्त्वसिद्धेर्न फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वं, तत्राह—तथेति । किं तेषां साक्षादेव फलमर्थं किंवा कतुद्वारेति विवक्ष्यार्थं दूषयति—नहीति । द्वितीये क्रतोर्द्रव्यसाकाङ्क्षत्वात्पर्णमयीत्वास्य 'च पर्णमयत्वाच्च' तथोपापेक्षत्वाज्जुहुप्रकृतितद्व्यापेक्षवाक्यात्क्रतुयोगे पृथक्फलवत्त्वायोगादुक्तफलश्रुतेरर्थवादत्वेति भवति । गोदोहनादीनामपि तर्हि द्रव्यत्वात्पर्णमयीत्वादिवत्क्रतुसंबन्धाच्च पृथक्फलवत्त्वं, तत्राह—गोदोहनेनेति । तस्मिन्सीदेति मन्त्रपदानां साकाङ्क्षत्वेऽपि स्योनं ते सदनमित्यादीनामाकाङ्क्षाभावान्मिथः संबन्धाभावब्रह्मोद्देशनात्सादीनां साकाङ्क्षत्वेऽपि प्रणयनादेश्चमसयूपाद्याश्रयलाभादाकाङ्क्षाभावाद्वाकर्षणयुक्तसंबन्धासिद्धेस्तादर्थ्येनाविधेयत्वायुक्तं पृथगेव फलमुद्दिश्य विधानमित्यर्थः । वैल्वमन्त्राद्यकामस्य यूप कर्वात्खादिरं वीर्यकामस्येत्यादिषु फले विधानवत्पर्णमयीत्वादेष्वपि स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । वैल्वखादिरदध्यादीनामुपपन्नः फले विधिरिति संबन्धः । तत्र हेतुमाह—प्रकृतेति । तेषु प्रकृतक्रतुसंबन्धिष्वुपहोमादिराश्रयोऽस्ति प्रत्यक्षविधिश्रुतेः साक्षात्कर्मिवाद्युक्तफलश्रुतेश्च युक्तत्वेनापि विधिरित्यर्थः । पर्णमयीत्वादेषु वैष्णव्याह—नस्त्विति । एवंविधो यूपदिवत्त्वत्वेनाश्रयाधीतत्वादित्यर्थः । ननु पर्णमयीत्वादीनां विना प्रकरणं वाक्यादेव फले विधिः स्यात्तित्याह—वाक्येनेति । पर्णतादीनां जुह्वादिद्वारा कलाश्रयतायां नाक्यीयत्वाच्च वाक्यसाधक्यत्वेन फलसंबन्धप्रतिपादने च तत्कल्पने तात्पर्यमेवादाक्यभेदापात्राच्च युक्तोपु फले विधिः

विचक्षतो वाक्यभेदः स्यात् । उपासनानां तु क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्र-
याणां फले विधानं न विरुध्यते । तस्माद्यथा कृत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनि-
त्यान्येवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्रकारा नैवंजातीयकान्युपास-
नानि क्रतुषु कल्पयांचक्रुः ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

एकीकृत्य पृथग्वा स्याद्वाद्युप्राणानुचिन्तनम् । तत्त्वाभेदात्तयोरेकीकरणेनानुचिन्तनम् ॥ १ ॥

अवस्थाभेदतोऽध्यात्ममधिदैवं पृथक्श्रुतेः ॥ प्रयोगभेदो राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत् ॥ २ ॥

वाजसनेयके—‘वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे’ (बृ० १।५।२१) इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः
श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदैवतमश्वादीनां वायुः । तथा छान्दोग्ये—‘वायुर्वीव संवर्गः’ (छा० ४।३।१)
इत्यत्राधिदैवतमश्वादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः ‘प्राणो वाव संवर्गः’ (छा० ४।३।२) इत्यत्रा-
ध्यात्मं वागादीनां प्राणः । तत्र संशयः—किं पृथगेवेमौ वायुप्राणानुपगन्तव्यौ स्यातामपृथग्वेति ।
अपृथगेवेति तावत्प्राप्तं तत्त्वाभेदात् । नह्यभिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिन्तनं न्याय्यम् । दर्शयति च श्रुतिर-
ध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वाभेदम्—‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’ (ऐ० २।४) इत्यारभ्य, तथा ‘त
पते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः’ (बृ० १।५।१३) इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं विभूति-
मात्मभूतां दर्शयति । तथान्यत्रापि तत्र तत्राध्यात्ममधिदैवतं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति ।

भाष्यरत्नप्रभा

संयोगो विधेय इति वाक्यभेद इत्यर्थः । पर्णतादिवैलक्षण्यमुपासनानामाह—उपासनानां र्विति । स्वयं क्रिया-
त्वाद्यागादिवत्फलविशिष्टत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः । तस्मादिति अङ्गत्वावेदकमानाभावादित्यर्थः । अत एवेति अनङ्ग-
त्वादेवेत्यर्थः । तस्मादङ्गोपास्यभावेऽपि कर्माधिकार इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् । वायुप्राणयो-
र्भेदाभेदवाक्याभ्यां संशयमाह—तत्रेति । अस्तु कर्माङ्गानां तत्संबद्धोपास्तीनां च फलभेदाद्विस्तृत्यानिस्वरूपः
प्रयोगभेदः, इह तु वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदात्तत्त्वरूपप्राप्तिलक्षणफलक्याच्च ध्यानप्रयोगैक्यमिति पूर्वपक्षयति—
अपृथगिति । ‘अग्निर्वाग्भूत्वा’ इत्यारभ्य ‘वायुः प्राणो भूत्वा नासिकं प्राविशत्’ इत्यभेदं दर्शयतीत्यर्थः । ‘यत्तश्चोदेति
भामती

द्वावर्तमानापदेशात्फलकल्पना । फलपरत्वे लक्ष्यं न शक्यं प्रयाजादीनां पाराध्यानाफलत्वं वक्तुमिति ॥ ४२ ॥ प्रदान-
वदेव तदुक्तम् । तत्तच्छ्रुत्यर्थलोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिधानं
नाध्यात्ममधिदैवगुणभेदाद्भेदः । नहि गुणभेदे गुणवतो भेदः । नह्यभिहोत्रं जुहोतीत्युपन्यासमिहोत्रस्य तपज्जुहोतिगुणभेदाद्भेदो
भवति । उत्पन्नमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः । यथामिक्षावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोः । नोत्पन्नकर्मसंयुक्तः ।

न्यायनिर्णय

रित्यर्थः । पर्णमयीत्वादियु फलश्रुतेरर्थवादत्वमुपपाशोद्गीथाद्युपासनेषु तेभ्यो वैषम्यमाह—उपासनानां र्विति । तासां व्यापार-
रूपत्वादव्यापारात्मकपर्णतादिभ्यो वैलक्षण्यफलकत्वेऽपि च विधानसिद्धेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवद्वैलक्षण्यभेदाभावाद्युक्तं फलविधान-
मित्यर्थः । प्रस्तुतोपास्तीनां प्रकरणादिना कल्पयंश्रिततायाः सिद्धत्वात्तदाश्रयणेन गोदोहनादिविशिष्टफलोद्देशेन विधानसंभवे फलित-
मुपसंहरति—तस्मादिति । उद्गीथादिविधानां पर्णतादिवत्कर्माङ्गत्वाभावे लिङ्गान्तरमाह—अत इति । अङ्गत्वाभावादेवेति यावत् ।
तथाच विदुष इवाविदुषोऽपि कर्माधिकारोऽस्तीति भावः ॥ ४२ ॥ पृथगप्रतिबन्धः फलमिति फलपृथक्त्ववदुपगमनपृथक्त्वमाह
—प्रदानवदेति । इहृदापण्यके छान्दोग्ये चाधिदैवध्यात्मभेदेनोक्तौ वायुप्राणादुदाहरति—वाजसनेयके इत्यादिना । श्रेष्ठ-
ममन्नत्रत्वेनोक्तत्वं । तयोर्भेदाभेदवादिवाक्याभ्यां संशयमाह—तत्रेति । अत्र वायुप्राणयोरुपगमनविशेषकत्वा वाक्याधीन-
हेतोरेव कथनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विधेयैक्यात्मवृत्तिभेदासिद्धिः । सिद्धान्ते तदैक्येऽपि गुणभेदात्तत्सिद्धिरिति सिद्धवत्कृत्य
पूर्वपक्षयति—अपृथगिति । फलभेदात्कर्माङ्गानां तद्युक्तोपास्तीनां च नित्यत्वानित्यत्वरूपप्रयोगभेदवद्वायुप्राणयोरुत्तरत्वाभेदात्तत्प्राप्ति-
फलक्याच्चोपास्तिप्रयोगैक्यमिति भावः । तत्त्वाभेदेऽपि कथमपृथगनुचिन्तनं, तत्राह—नेति । न खल्वेकसिद्धिशिहोत्रे प्रयोगभेदे-
ऽस्तीत्यर्थः । तत्त्वाभेदे मानमाह—दर्शयतीति । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुतिस्त्वोपयुक्ता । आध्यात्मिकप्राणस्या-
धिदैविकवाक्यभेदे लिङ्गमाह—तत्रेति । अध्यात्ममधिदैवं च तयोस्तात्त्वाभेदे सर्वश्रुतिसंमतिमाह—तथान्यत्रेति । वायुप्राणयो-
स्तत्त्वाभेदे वाक्यमपि मानमित्याह—कथंचिति । अयममेव तामोन्मूल्योऽयं मध्यमः प्राण इत्युक्तं प्राणादा एव सूक्ष्मे वदेतीति

कश्चिच्च 'यः प्राणः स वायुः' इति स्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकं करोति । तयोदाहृतेऽपि वाजसनेयि-
ब्राह्मणे 'यत्तश्चोदेति सूर्यः' (बृ० १।५।२३) इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके 'प्राणाद्वा एव उदेति प्राणे-
ऽस्तमेति' (बृ० १।५।२३) इति प्राणैर्नोपसंहारश्लोके कर्त्तव्यं दर्शयति । 'तस्मादेकमेव व्रतं चरे-
त्प्राणयाज्ञेवापान्याञ्च' (बृ० १।५।२३) इति च प्राणव्रतेनैकैर्नोपसंहारश्लोकेन देव द्रढयति । तथा
छान्दोग्येऽपि परस्तात् 'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः' (छा०
४।३।६) इत्येकमेव संवर्गं गमयति न ब्रवीत्येक एकेषां चतुर्णां संवर्गोऽपरोऽपरेषांमिति । तस्मा-
दप्युपपन्नोपगमनस्येति । एवं प्रति ब्रूमः—पृथगेव वायुप्राणादुपगमनव्याप्तिः । कस्मात् ।
पृथगुपदेशात् । आध्यानाथो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागेपदेशः सोऽसत्याध्यानपृथक्त्वेऽन-
र्थक एव स्यात् । ननु कं न पृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदादिति । नैष दोषः । तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभे-
दादुपदेशभेदचशेनानुचिन्तनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्य-
मानस्य पूर्वोदितव्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । 'स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एव-

आभ्यस्तप्रभा

सूर्यस्तं वद' इति प्रश्ने सूत्रात्मकवायुर्वाच्यो वायुस्थाने प्राणं वदन्नेकत्वं तयोर्द्वैतंतीत्याह—तथेति । किंच यदि वायु-
प्राणयोः पृथग्स्थानं स्यात्तर्हि ध्यानाङ्गव्रतभेदोऽपि स्याद्विह तु प्राणापाननिरोधात्मकव्रतैक्यश्रुतेर्ध्यानैक्यमित्याह—
तस्मादिति । व्रतैक्यस्य प्रशस्तत्वादित्यर्थः । किंच वायुप्राणौ संवर्गौ भेदेनोपक्रम्य परस्ताद्वाक्यशेषे संवर्गदेवैक्यश्रुतेः
प्रयोगैक्यमित्याह—तथेति । महात्मन इति द्वितीयाबहुवचनम् । चतुरश्रतुःसंख्याकानभिस्त्रयोदशकचन्द्रानपरंश्च
वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपानेको देवः कः प्रजापतिः जगार गीर्णवानुपसंहृतवानित्यर्थः । न ब्रवीति भेदमिति शेषः ।
यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्युत्पन्नान्निहोत्रैकस्यैव दधितण्डुलादिगुणभेदेन सार्यप्रातःकालभेदेन प्रयोगभेदस्तथा
'अन्नादो भवति य एवं वेद' इत्युत्पन्नायाः संवर्गविद्याया एकत्वेऽप्युत्पन्नशिष्टवायुप्राणाख्यगुणभेदाद्यधोगेदेव इत्युत्पन्नं
सिद्धान्तयति—पृथगेवेति । 'तो वा एतौ द्वौ संवर्गौ' इत्युपाख्यभेदपरस्ताद्वाक्यादेव भेदसिद्धि-
रित्यर्थः । पूर्वपदमुक्तमनूय प्रत्याह—ननुक्तमित्यादिना । उपाख्यतया प्रधानभूतसंवर्गगुणविशिष्टोपाख्यभेदवाक्य-
विरोधादुपाख्यवायुतत्त्वैक्यवचनं न प्रयोगैक्यप्रापकमिति भावः । सूत्रोदाख्यस्तमयोर्वाच्यधीनत्वात्तदभेदाभिप्रायेण
प्राणात्तावुक्तौ । ततोऽध्यात्माधिदैववाक्यस्थभेदेनोक्तस्य ध्येयभेदस्य निरासे 'यत्तश्चोदेति' इति श्लोकस्य न शक्तिरित्याह—
श्लोकेति । अयमर्थः लिङ्गमाह—स यथेति । श्लोकोपन्यासचव्रतैक्योपन्यासोऽपि तत्त्वाभेदाभिप्रायेणेत्याह—

आमतौ

अध्यात्माधिदैवोपदेशो चोत्पन्नोपासनसंयोगः । तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विवैक्यस्मिन्निश्चयादिकैव सकृत्प्रवृत्तिरिति पूर्व-
पक्षः । रादान्तस्तु—सर्वं विवैक्यत्वं तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः । सार्यप्रातःकालगुणभेदाद्यवैक्यस्मिन्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः
एवमिहान्याध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम् । आध्यानाथो ह्ययमध्यात्माधिदैववि-

न्यासनिर्णयः

त्युपसंहाराच्च तयोर्देवैक्यमित्याह—तथेति । यदि पृथगनुचिन्तनं तयोर्विहितं तर्हि तदङ्गव्रतोपदेशोऽपि पृथगेव स्यात् । इह च
प्राण्यदिति प्राणने प्रसिद्धपान्यादित्यपाननमुक्त्वा तस्मिन्प्राप्ते प्राण्यदिति प्राणनवचनेन प्राणापाननिरोधं कुर्वीदित्येकमेव व्रतं दर्श-
यति । ततश्चाप्यनुचिन्तनमित्याह—तस्मादिति । छान्दोग्यालोचनानामपि तयोः स्वरूपभेदोक्तित्याह—तथेति । वायुं प्राणं च
संवर्गयुक्तं भेदेनोपक्रम्य परस्ताद्वाक्यशेषे संवर्गैकमेव गमयतीति संबन्धः । महात्मन इति द्वितीयाबहुवचनम् । चतुरश्रतुःसं-
ख्याकाभिस्त्रयोदशकचन्द्रानन्याश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपानेको निरपेक्षः सन्नो देवः प्रजापतिर्जगार गीर्णवानुपसंहृतवानिति यावत् ।
भेदे मानाभावादपि तयोर्देवैक्यमित्याह—नेति । बहुश्रुत्यालोचनया वायुप्राणैक्यसिद्धेस्तदुपासरेपि तदधीनत्वाद्भेदः । न चाध्यात्माधिदै-
वगुणभेदाद्भेदः, तदभेदोक्तैरुपासितसंयोगाद्भेदकलयायोगात् । नो स्वरूपभेदो जुहोतीत्युत्पन्नान्निहोत्रस्य दधितण्डुलादिभेदाद्भेद
स्वरूपमानकर्मयोगिगुणभेदस्य भेदकत्वात् । तस्मादुत्पन्नोपासितयोगिवाहगुणभेदस्योपासितभेदाभावाद्पृथगनुचिन्तनमित्युपसंहरति—
तस्मादिति । उक्तानि च विवैक्येऽप्यध्यात्माधिदैवगुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः सार्यप्रातःकालगुणभेदादेकस्याप्यग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदवदिति
सिद्धान्तयति—एवमिति । उपासितैक्यात्प्रयोगैक्योक्तं पृथगनुचिन्तनमिति शङ्कते—कस्मादिति । अग्निहोत्रस्य दधितण्डुलादिधर्मो-
क्तस्य प्रकृतेः भेदोपदेशात्पृथगनुचिन्तनसिद्धिरित्याह—पृथगेति । तदेव विवृणोति—आध्यानेति । तौ वा एतौ संवर्गौविति वाक्य-
स्थोपाख्यगुणविशिष्टभेदाच्चिनो भेदेनानुचिन्तने तात्पर्याद्वाक्यप्रापणयाद्भेदेनैव चिन्तनमित्यर्थः । पूर्वपक्षोचिन्तनमुदति—नन्विति ।
उपासितस्य प्रधानभूतसंवर्गगुणकवायुगुणधर्मभेदविषयेण वाक्येन गुणभूतसमीकरणस्य भावैक्यविषयं वाक्यं बाध्यमित्यसिद्धिरित्याह—नेति ।
यत्तश्चोदेति श्लोकोक्तैर्वायुप्राणैक्यसिद्धेरुपासितरूपे तत्त्वात्वादप्युपगमतिरित्याह—श्लोकेति । सूत्रोदाख्यस्तमयोर्वाच्यधीनत्वात्तदभेदाभिप्रायेण
उपासितया आभ्यस्तोपदेशात्तत्त्वाभावात् । ततोऽध्यात्माधिदैवविभागेपदेशः ध्येयभेदस्य निरासे श्लोकस्य न सामर्थ्यमित्यर्थः । ततोऽपि

मेतासां देवतानां वायुः' (बृ० १।५।२२) इति चोपमानोपमेयकरणान् । एतेन व्रतोपदेशो व्याख्यातः । 'एकमेव व्रतम्' (बृ० १।५।२३) इति चैवकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः । भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे' (बृ० १।५।२१) इति श्रुतेः । न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः 'अथातो व्रतमीमांसा' (बृ० १।५।२१) इति प्रस्तुत्य तुल्यवद्वायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात् । 'एकमेव व्रतं चरेत्' (बृ० १।५।२३) इति चोक्तत्वा 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' (बृ० १।५।२३) इति वायुप्राप्तिफलं ब्रुवन्वायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति । देवतेत्यत्र वायुः स्यादपरिच्छिन्नतामकत्वस्य प्रेक्षितत्वात् । पुरस्तात्प्रयोगाच्च 'सैषाऽनस्तस्मिता देवता यद्वायुः' (बृ० १।५।२२) इति । तथा 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु' (छा० ४।३।४) इति भेदेन व्यपदिशति 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' (छा० ४।३।८) इति च भेदेनैवोपसंहरति । तस्मात्पृथगेवोपगमनम् । प्रदानवत् । यथेन्द्राय राक्षे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्राय वाधिराजा-येन्द्राय स्वराज्ञ इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ सर्वेषामभिगमयन्नवचयल्लवङ्कारमिति ।

भाष्यरत्नप्रभा

एतेनेति । नन्वेवकाराद्वायुव्रतनिवृत्तेः प्राण एवैको ध्येयो भातीत्यत आह—एकमेवेति । वदनदर्शनादीनि वाक्च-धुरादीनां व्रतानि श्रमरूपमृत्पुना भग्नानीत्युक्त्वा प्राणस्याभग्नव्रतत्वं निर्धारितं, तथा ज्वलनतापादीन्यादित्यादीनां व्रतानि भग्नानीत्युक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्वं निर्धारितं, 'स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः स्थिरव्रत एवमेतानां देवतानां वायुमूर्धोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तस्मिता देवता यद्वायुः' इति श्रुतेः । अतो भग्नव्रतनिरासार्थं एवकारो न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । अत्रैवायं लिङ्गमाह—एकमिति । उकारश्चाथः । तेन व्रतेन वायोः सायुज्यं समानदेहत्वं सलोकतां च जयतीत्यर्थः । नन्वत्र वायुप्राप्तये श्रुतेत्यत्राह—देवतेति । तस्मात्तत्त्वाभेददृष्ट्या व्रतैक्यमिति स्थितं, संप्रति पूर्वोक्तं पृथगुपदेशं विवृणोति—तथा तौ वा इति । सौत्रं दृष्टान्तं व्याचष्टे—प्रदानवदिति । त्रयः पुरोडाशा अस्यां सन्तीति त्रिपुरोडाशिनीष्टित्यां किं सहप्रदानसु भेदेनेति संदेहे पूर्वपक्षमाह—सर्वेषामिति । सर्वेषां देवानामभिमुख्येन प्रापयन्हविरवग्रतिं गृह्णाति, अल्लवङ्कारं वषट्काराख्यदेवभागमित्यर्थः । यद्वा सर्वदेवार्थं पुनः पदवदानं कार्यमित्यत्र हेतुरल्लवङ्कारमिति अव्यर्थत्वायेत्यर्थः । एकार्थमवचे इतिपि शेषो यागानहंतया ब्रूया स्यादिति

भामती

भागोपदेश इति । अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य कृते दधितण्डुलादिवदनं पृथगुपदेशः । एतेन व्रतोपदेश इति । एतेन तत्त्वभेदेन । एवकारश्च वागादिव्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्त्वं वायुप्राप्तिसाध-त्यत आह—देवतेत्यत्र वायुरिति । वायुः सत्त्वग्न्यादीन्संवृणुत इत्यग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोऽग्न्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता । सर्वेषामभिगमयन्निति । मिलितानां श्रवणाविशेषादिन्द्रस्य देवताया अमेदाञ्च-

न्यायनिर्णयः

विशिष्टध्वेयभेदोऽस्तीत्याह—स यथेति । यत्तु प्राणव्रतेनोपसंहाराद्वैक्ये सत्त्वपृथगुपगमनमिति, तत्राह—एतेनेति । श्लोकस्य सत्त्व-पैक्याभिप्रायत्ववादेन व्रतवचनमपि तत्त्वभेदाभिप्रायं युक्तमित्यर्थः । एवकारश्चतुरेष्टपक्षप्रतिचित्र-भातीत्याज्ञाह—एकमिति । किमिति वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतं साध्यते, तत्राह—भग्नोति । वायुव्रतनिवृत्त्यर्थमेवावधारणं किं न स्यात्, तत्राह—नेति । अथैवमेव नामोदितव्याध्यायं मुख्यप्राणस्य ह्युत्पुनाऽनस्तत्त्वमपिदेवतं चाग्न्यादीनां ज्वलनादिव्रतमङ्गुल्या वायोरभग्नव्रतत्वमङ्गुलम् । निम्नोचन्नन्या देवता न वायुरिति न वायुव्रतनिवृत्तिरेवकारार्थं इत्यर्थः । फलोक्तिरपि वायुव्रतनिवृत्त्यभावं दर्शयतीत्याह—एकमिति । तेन व्रतेन । अपिशब्देन समानार्थः सन्तुशब्दः सायुज्यं सलोकतामनोयुपरि संवध्यते । एतस्यै प्रत्यक्षा देवतायाः सायुज्यं समानदेहता वा सालोक्यं समानलोकतां चोपासितत्वात्तत्प्राज्यवति प्रामोतीत्यर्थः । अग्न्यव्रतापुष्टानादग्न्याप्राप्तिरेव च वायुप्राप्तिनिर्दे-शाच्च तद्व्रतनिवृत्तिरिति श्रुतितोऽप्येवाह—याव्यति । देवताप्राप्तिरेवान्न श्रुता न वायुप्राप्तिरेवास्यज्ञाह—देवतेति । अग्न्यादीनपे-क्ष्यानवच्छिन्नो देवो वायुस्ते तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगो वायुरनवच्छिन्ना देवता तदामत्वमत्रासुमिष्टमतो देवतासिर्वायुप्राप्ति-रित्यर्थः । न केवलं प्रकारगालोचनया देवता वायुः किं तु साक्षादेव श्रुतेरित्याह—पुरस्तादिति । यत्तु पृथगुपदेशात्पृथगुपगमन-मुक्तं तदिदानीं विवृणोति—तथेति । संवर्गभेदेनोपक्रमवद्भेदेनोपसंहारादपि पृथगुपगमनमिति तन्मिति । उपक्रमोप-संहारैकरूपफलरूपसंहरति—तस्मादिति । तत्रोदाहरणमवतार्य व्याचष्टे—प्रदानवदिति । त्रयः पुरोडाशा यस्यां सा त्रिपुरोडा-शिनी तस्यामुत्पत्तिवाक्यमुदाहरति—इन्द्रयथेति । किं तस्यां सह प्रदानं किंवा भेदेनेति संदेहे पूर्वपक्षमाह—सर्वेषामिति । याज्ञिकाः खल्वस्यामिष्टौ युगोपदेवावदानं कुर्वन्ति तेन सर्वेषां देवताविशेषागामभिगमयन्प्रापयन्नवचयल्लवङ्कारं तत्राह—शृणातीत्यत्र हेतुमाह—अल्लवङ्कारमिति । अन्यथैत्यायेति यावत् । एकार्थं सर्वतोऽनदाने कोऽपि यागानहंतः स्यादुपपत्तिर्वीर्य-

अतो वचनादिस्त्राभेदाच्च सहप्रदानाशङ्कायां राजादिगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वाप्रदानपृथक्त्वं भवति । एवं तत्त्वामेदेऽप्याध्वेयांशपृथक्त्वादान-
ध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं संकपे 'नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्' इति । तत्र तु द्रव्यदेवता-
भेदाद्याभेदो विद्यते नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिवैवोपदेशेऽप्ये-
कविद्याविधानप्रतीतिः । विद्यैक्येऽपि त्वध्यात्माधिवैवमेदात्प्रवृत्तिभेदो भवति । अग्निहोत्र इव
सायंप्रातःकालभेदात् । इत्येतावदभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वान्तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

कर्मशेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्तमुखाद्यन्तः ॥ कर्मशेषाः प्रकरणादिङ्गं त्वन्यार्थदर्शनम् ॥ १ ॥

उपेयविधिगादिङ्गादेव श्रुत्या वा चक्ष्वातः ॥ बाध्यं प्रकरणं तन्त्रात्स्वतन्त्रं चक्षिन्तनम् ॥ २ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये—'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्येतस्मिन्ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते

भाष्यरत्नप्रभा

भावः । एवं सहावदानश्रुतेर्देवैक्याच्च पुरोडाशानां सहप्रक्षेपे प्राप्ते पृथक्प्रक्षेप इति सिद्धान्तमाह—राजेति । राजा-
धिराजस्वराजगुणभेदेन विशिष्टदेवताभेदादित्यर्थः । किंचाध्वयुगा यजेति प्रैषे कृते होत्रा यो मन्त्रः पठ्यते सा याज्या,
अनुब्रूहीति प्रैषानन्तरमन्त्रः पुरोनुवाक्येति भेदोऽस्ति, तन्त्रास्यामिथौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या क्लृप्ता याज्या सा द्वितीय-
प्रदाने पुरोनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या, सा पश्चाद्याज्येति व्यत्यासमन्वाहेति श्रुत्या विधानात्, यथाश्रुति
प्रक्षेपपृथक्त्वमित्याह—याज्येति । संकपौ देवताकाण्डम् । वाशब्दोऽवधारणे, नानैव देवता राजादिगुणभेदेन
भेदावगमादिति सूत्रार्थः । इष्टान्ते देवताभेदात्कर्मभेदवद्विद्याभेदः स्यादित्यत आह—तत्र रिविति । कर्मोपपत्तिवाक्य-
स्यदेवताभेदः कर्मभेदे हेतुर्हि तन्त्रादो भवति य एवं वेदेत्युत्पत्तावेकत्वेन ज्ञातविद्यायाः पश्चाच्छ्रुतानुवागुपगमभेदो न
भेदकः, अग्निहोत्रस्यैव दध्यादिव्यभेद इत्यर्थः । तर्हि केनांशेन प्रदानस्य इष्टान्तत्वमित्यत आह—विद्यैक्येऽपीति ।
अवस्थाभेदादेवताभेदः प्रयोगभेदश्चैतन्नेनायं इष्टान्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ **लिङ्गभूयस्त्वान्** । उत्पत्तेः प्रागिदं सर्वं नैव
सदासीन्न्यायसदियुपक्रम्य मनःसुष्टियुक्त्वा तन्मन आत्मानमेकतेतीक्ष्णपूर्वकमधीनपश्यदिति मनोऽधिकृत्य पठन्ती-
त्यर्थः । पुरुषायुष्टेन क्लृप्तशतवर्षान्तर्गतेः पदत्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैरवच्छिन्नतया मनोवृत्तीनामसङ्ख्येयानामपि पदत्रिंश-

भासवती

थाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदानाशङ्कायामुपपत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथा-
न्यासमेव देवतापृथक्त्वाप्रदानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थात् ।
तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥ ४३ ॥ **लिङ्गभूयस्त्वान्तद्वि बलीयस्तदपि** । इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य
पूर्वपक्षमिहा सिद्धान्तयति । तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि तथापि न तानि स्वात-

न्यायनिर्णयः

मेवदाने त्वैवस्थितित्यर्थः । उक्ताद्वाजसनेवसर्वार्थं सहावदानश्रुतेर्देवतायां भेदाभावाच्च त्रयाणाम् पुरोडाशानां सहप्रदानं प्राप्तमित्याह—
अत इति । सिद्धान्तमाह—राजादीति । उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथा-
न्यासमेव देवतापृथक्त्वाप्रदानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थात् ।
तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥ ४३ ॥ **लिङ्गभूयस्त्वान्तद्वि बलीयस्तदपि** । इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य
पूर्वपक्षमिहा सिद्धान्तयति । तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि तथापि न तानि स्वात-
न्यायनिर्णयः । उक्ताद्वाजसनेवसर्वार्थं सहावदानश्रुतेर्देवतायां भेदाभावाच्च त्रयाणाम् पुरोडाशानां सहप्रदानं प्राप्तमित्याह—
अत इति । सिद्धान्तमाह—राजादीति । उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथा-
न्यासमेव देवतापृथक्त्वाप्रदानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थात् ।
तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥ ४३ ॥ **लिङ्गभूयस्त्वान्तद्वि बलीयस्तदपि** । इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य
पूर्वपक्षमिहा सिद्धान्तयति । तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि तथापि न तानि स्वात-

‘तत्पट्विश्रसहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्निनकांमनोमयान्मनश्चितः’ इत्यादि । तथैव ‘वाकितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः’ इति पृथग्गोशानामनन्ति सांपादिकान् । तेषु संशयः—किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशो प्राप्ते स्वातन्त्र्यं तावत्प्रतिजानीते लिङ्गभूयस्त्वादिति । भूयांसि हि लिङ्गाभ्यस्मिन्नाह्वणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयन्ति इदयन्ते ‘तद्यत्किंचेमानी भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः’ इति ‘तान्हेतावेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते’ इति चैवंजातीयकानि । तद्वि लिङ्गं प्रकरणाद्बोध्यः, तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे—‘श्रुतिलिङ्गावक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्’ (जै० सू० ३।३।३) इति ॥ ४४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

सहस्रत्वम् । तामिरेष्टात्वेन कल्पिताभिर्मेनसैव संपादिता अग्नयो मनश्चित्तान्कान्पूज्यान्मनोमयान्मनोवृत्तिषु संपादितानात्मनः स्वस्य संबन्धित्वेन मनोऽपश्यत्, तथा वाक्प्राणादयोऽपि स्वस्ववृत्तिरूपानग्नीनपश्यन्निष्ठाह—तथेति । प्राणो घ्राणं कर्मेन्द्रियेण हस्तादिना चितः कर्मचितः अग्निस्त्वक् पूर्वत्रासिचयनप्रकरणात्किमेतैः अग्नयः क्रत्वर्थो उत प्राधान्यज्ञापकलिङ्गादिभूयस्त्वात्पुरुषार्थो वेति संशयमाह—तेष्विति । केवलविद्यात्मकाः क्रियाङ्गत्वं विना भावनामया इत्यर्थः । एकप्रयोगासंभवाद्वायुप्राणयोर्व्यानप्रयोगभेदोऽस्तु, इह तु मनश्चिदाद्यग्नीनां प्रकरणात्कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वमिति प्रापच्य सिद्धान्तमुपक्रमते—तत्रेत्यादिना । पूर्वपक्षे भावनाग्नीनां क्रत्वङ्गत्वमिष्टं तेषां क्रियाङ्गत्वं विकल्पः समुच्चयो वास्तु । सिद्धान्ते पुरुषार्थत्वमिति फलम् । तत्तत्र सर्वप्राणिमनोवृत्तिभिर्मम सदाशयः चीयन्ते इति ध्यानार्थं सति सर्वभूतानि यत्किञ्चित् मनसा संकल्पयन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः कर्णमित्येवं लिङ्गं, क्रियाङ्गस्य यत्किञ्चित्करणेन सिध्यदर्शनादित्याह—तद्यदिति । एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि तद्गीयाग्नीभूतानि सर्वदा चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरं, क्रियाङ्गस्य चोदितकालानुष्ठेयस्य सदा सर्वैरनुष्ठीयमानत्वाद्योगादित्यर्थः । षट्त्रिंशत्सहस्रत्वसंख्याप्यनङ्गत्वे

भाष्ये

क्रमेण स्वातन्त्र्यं प्रति प्रापकाणि । प्रमाणप्राप्तिं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्बलयन्ति । न चात्रास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्वि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्यात् । तथा पृषाद्यनुमन्त्रणस्य पृषानुमन्त्रणे, यथा वा ‘पशुना यजेत’ इत्येकसंख्याया अर्थस्य संख्येयावच्छेदतामर्थ्यम् । न चेदमनस्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गं तथा । सुल्यर्थलेनास्य विष्णुदेशेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे विरोद्धरि प्रकरणप्रत्यङ्गं मनश्चिदाग्नीनां क्रियाशेषतामवगमयति । नच ते हैते विद्याचित एवेत्यवधारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत्, बांशासाधनतापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । नच विद्यया हैवैत एवंविदश्चित्ता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापादयद्वाक्यं प्रकरणमपवाधितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं खल्वेतदपि । नच तत्स्वातन्त्र्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रक-

न्यायनिर्णयः

उत्पत्तेः प्रागिदं सर्वं नैव सदासौत्राण्यसदित्युपक्रम्य मनसः प्रादुर्भावमुक्तत्वा तदात्मानमैकशतेतीक्ष्णपूर्वकं तन्मन आत्मनोऽग्नीनपश्य-दिति मनोऽपि कृत्य पठन्तीत्यर्थः । पुरुषस्याप्युद्भूतं कृतशतवर्षीतर्गतपट्विश्रसहस्राहोत्रावच्छिन्नमेनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रव्याक्यापचित्तच-प्रेरिष्टकात्वेन भाष्यमानैश्वर्यमानान्तरापादिकानग्नीनदन्तीत्याह—तद्विति । अकानर्चनीयान्मनोमयान्मनोवृत्तिभाषितत्वाद्वागवृत्तिच-भिरिष्टकात्वेन भाषिताप्तिश्चिन्त्यत इति वाचिचदादीनग्नीनात्मनो वागादयोऽप्यपश्यन्निष्ठाह—तथेति । क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वविनियोज-कमानुष्ठया संशयमाह—तेष्विति । केवलविद्यात्मकत्वं क्रियानुप्रवेशं विना भावनामयत्वम् । वायुप्राणनोरेकप्रयोगाद्योगात्प्रयोगभेदेन ध्वन्यत्वेऽपि मनश्चिदाग्नीनां कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वं युक्तमित्याह—तत्रेति । सांपादिकाग्नीनां केवलविद्यात्मत्वेन पुरुषार्थत्वमर्थमनदाया वाक्यार्थधीहेतोरेवोकेरत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे क्रियार्थानामग्नीनां क्रियात्वं सिद्धान्ते पुनर्थांतां तेषां केवलविद्यामयत्वमित्यङ्गी-कृत्य सिद्धान्तमुपक्रमते—स्वातन्त्र्यमिति । चक्षुराणि योजयति—भूयांसि । सर्वाण्यपीमानि भूतानि यत्किमपि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः कर्णमित्येतत् प्रकृताग्नीनां स्वातन्त्र्येण भावनामयत्वे लिङ्गम् । नहि क्रियाङ्गं यत्किञ्चित्करणे सिध्यति चोदनैकलभ्यत्वादित्याह—तद्यदिति । एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि तानेतानग्नीभूतानि सर्वाणि सर्वदा चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरं नहि कर्माङ्गं सर्वदा सर्वैरनुष्ठीयते प्रतिनियतदेशकालनिमित्तेषु चोदितत्वादित्याह—तानिति । कार्यकरणव्यापारैः षट्त्रिं-शत्सहस्राहोत्रावच्छिन्नैरिष्टकात्वेन भाषितैरैतैः संपाद्यन्ते । तत्रेष्टकासिधु च संख्याविषयमग्नीनां केवलविद्यात्वे लिङ्गम् । नहि क्रियाङ्गत्वे प्रसिद्धसंख्यातिरेकसिद्धिरिति भावाह—एवमिति । प्रकरणादेर्वां क्रियाङ्गत्वं सिद्धं लिङ्गाच्च स्वातन्त्र्यं तेन संशयः स्यादित्याशङ्काह—तद्गीति । प्रमाणत्वाविशेषे कुतो बलावलम्बवस्थेत्याशङ्काह—तदपीति ॥ ४४ ॥ सिद्धान्तेनोपक्रमाधुना

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥

नैतद्युक्तं स्वतन्त्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति । पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतन्त्रः । ननु प्रकरणाद्विज्ञं बलीयः । सत्यमेवमेतत् । लिङ्गमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणाद्वलीयो भवति । अन्यार्थदर्शनं हेतुत् । सांपादिकाग्निप्रशं-
सारूपत्वात् । अन्यार्थदर्शनं चासत्यामन्यस्यां प्रातौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितु-
मुत्सहते । तस्मात्सांपादिका अप्येतेऽग्नयः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः । मानसवत् ।

भाष्यरजप्रभा

लिङ्गं पूर्वजातीयकपदेनोक्तम् ॥ ४४ ॥ एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति—पूर्वेति । पूर्वस्येष्टकाग्निमिदं चिनुत इत्युक्तस्य स एष विष्टकाग्निरिति संनिहितस्यायं विकल्पविशेषोपदेशः संकल्पमयत्वात्प्रकारभेदोपदेशः क्रियाग्नि-
वत्सांक्रियकाग्नयोऽप्यङ्गमिति यावत् । किं विधिवाक्यस्य लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः, अर्थवादस्य वा । आशमङ्गीकरोति—
सत्यमिति । न द्वितीय इत्याह—लिङ्गमिति । मानसाग्निविध्यर्थवादस्थलिङ्गानां स्थायैप्रापकमानाभावादौर्ध्वस्य-
मित्यर्थः । सूत्रस्थक्रियापदं व्याचष्टे—तस्मादिति । ननु अक्रियारूपाग्नीनां ध्यानमयानां कथं क्रियाङ्गत्वं तत्राह—
मानसवदिति । द्वादशाहस्यान्तहाहस्यं सत्यत्वा मध्यस्थदशरात्रस्यैव द्विरात्रादिषु प्रकृतित्वं, तद्वर्माणामेव तेष्वति-
देशात्तस्य मध्यदशरात्रस्य दशमेऽहन्त्यतेऽहोदशेऽहनि मानसग्रहः श्रूयते—‘अनया एवा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं
मनोग्रहं गृह्णाति’ इति । अनया रसया पृथिव्या पात्रेण समुद्रं त्वां प्रजापतिदेवताकं मनोग्रहं गृह्णते इति ग्रहः
सोमरसः, मनसा रसत्वेन भावितमध्वर्युगृह्णातीत्यर्थः । अत एव रविर्वा ध्यायितया विविधवाक्योच्चारणाभावादवि-

आसती

रगविरोधायां लमिति सांपादिका अप्येते अग्नयः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । द्वादशाहे तु श्रूयते—‘अनया एवा
पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णाति’ इति । तत्र संशयः—किं मानसे द्वादशाहाद्वहरन्तरमुत तन्मध्यपातिनो
दशमस्यार्द्धाऽङ्गमिति । तत्र बाणैव द्वादशाहो मनो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहाद्वेदेन व्यपदेशाद्वाङ्मनसमेदवद्भेदः । निर्धु-
तानि द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन ह्यप्यायन्तीति चेदं सति स्तुति-
स्तुत्यभावस्योपपत्तेर्द्वादशाहाद्वहरन्तरे न तदङ्गं, पत्नीसंयाजान्तात्वाच्चाहं पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य
पत्नीसंयाज्यस्य परस्ताच्छ्रुतेः । त्रयोदशाहेऽप्यवयुज्य द्वादशसंख्यासमवायात्कथंचिज्जघन्यापि वृत्त्या द्वादशाहसंशयोपरोधाभा-
वादिति प्राप्तेऽभिधीयते—प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वेऽहो सिद्धे द्वादशाह इति जघन्या वृत्त्योच्चीयेत । न त्वस्ति तादृशं
प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदोऽद्वहरन्तरं कल्पयितुमर्हति । अङ्गाङ्गिभेदेनापि तदुपपत्तेः । अतएव च स्तुत्यस्तावकभाव-
स्याप्युपपत्तिः देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः । पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्सर्गिकी तथापि दशमस्याहो विशेषवचनान्मानसनि
ग्रहणासादनद्वन्नावीनि पत्नीसंयाजात्पराधि भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद्वचनमिति । एष वै दशमस्याहो विसर्गो

न्यायनिर्णयः

पूर्वपक्षयति—पूर्वेति । पूर्वपक्षं विवृण्वन्नुक्तसिद्धान्तप्रतिज्ञां निषेधति—नैतदिति । संप्रति सहेतुकं पूर्वपक्षं प्रतिजानीते—
पूर्वस्येति । षड्काग्निमिदं चिनुत इत्युक्तक्रियामयस्याग्निमिदं श्रवणादयमपि सांपादिकाग्न्युपदेशस्तद्विषयो विकल्पोपदेशस्तथा च यथा
क्रियाङ्गं क्रियामयोऽस्ति तथा सांपादिकाग्निरपि तदङ्गं स्यादित्यर्थः । विकल्पविशेषः प्रकारभेदः । जतं सैद्धान्तिकं मतमुपवदति
—नन्विति । तेन प्राकरणात् क्रियाशेषत्वं हित्वा लैङ्गिकं पुमर्थत्वमेष्टमिति शेषः । विधुदेशस्यमर्थवादस्य वा लिङ्गं प्रकरणाद्-
भवदिति विकल्प्यामङ्गीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—लिङ्गमिति । पूर्वजातीयकं सर्वदा सवोपि भूतानि चिन्वन्ती-
त्याद्यर्थवादस्यमिति यावत् । तदेव साधयति—अन्यार्थेति । न हीदं साधनात्मकं लिङ्गं विधुदेशकवाक्यतया तत्पदत्वादतो नेदं
स्वातन्त्र्येण प्रमाणकं स्तुतिमात्रादित्यर्थः । अन्यापेदशैनामापि प्रमाणकत्वात्सङ्गं मूलप्रमाणभावे तथाभावेऽपि प्रकृते तदभा-
वान्मेवमित्याह—अन्येति । प्रकृतलिङ्गस्य प्रकरणाबाधकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । एतेन क्रियेति पदं व्याख्यातम् । कथमग्नि-
यारूपाणामेतेषां क्रियाशेषत्वं, तत्राह—मानसवदिति । द्वादशाहे श्रूयतेऽनया एवा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं
गृह्णातीति । तत्र किं मानसे द्वादशाहाद्वहरन्तरे किं तन्मध्यपातिनो दशमस्याङ्गमिति संदेहे बाणैव द्वादशाहो मनो मानसमिति
भेदोक्त्वा मानसस्य द्वादशाहाद्वेदसिद्धेर्द्वादशाहस्य गतरसान्यङ्गानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतेः स्तुतिस्तुत्य-
भावस्य भेदाकाङ्क्षात्पत्नीसंयाजान्तान्याहनि संतिष्ठन्त इत्युक्त्वा द्वादशाहान्तर्गतानामाहं पत्नीसंयाजान्तस्य वृष्ट्योमानसस्य च पत्नीः
संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति पत्नीसंयाजादुपरिष्टादेव श्रुतेर्द्वादशाहसंशयाच्च त्रयोदशाहेऽपि द्वादशाहस्येन कथंचिदुपपत्तेर्द्वादशाहाद्व-
हरन्तरे मानसमिति प्राप्ते मानसस्य त्रयोदशाहत्वे मानाभावाद्द्वादशाहसंशया गुणवृत्त्या नेतुमुक्तत्वाद्वाङ्गिभेदेनोक्तिभेदस्य स्तुतिस्तुत्य-
भावस्य च सिद्धेर्द्वादशाहं पत्नीसंयाजान्ततायाश्चौत्सर्गिकत्वाद्विशेषोक्तत्वात् दशमस्याहो ग्रहणादीनां मानसानां पत्नीसंयाजात्परवर्तिकादिषोधादेव वै
दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसमिति चोत्तोर्ध्वसंयान्तस्यन्तवन्तो धमेत्वाद्विशमहरत्तानागतदशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति वाच्यारण्योक्ते

यथा दशरात्रस्य दशमेऽहन्वविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवास्त्रायन्ते । स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाशेष एव भवत्येवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्वलयति—‘षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः’ इति । सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते । ततश्च पूर्वणैष्टकाक्षितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना सांपादिकानग्नीनतिदिशन्क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवैते स्वतन्त्रा मनश्चिदादयोऽग्नयः स्युर्न क्रियाशेष-भूताः । तथाहि निर्धारयति—‘ते हैते विद्याचित एव’ इति । ‘विद्यया हैवैत एवैवदिश्विता भवन्ति’ इति च ॥ ४७ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

वाक्यसंज्ञा अह्नः प्राप्ता । ग्रहणं नाम सोमपात्रस्योपादानं, गृहीतस्य स्वस्थाने स्थापनमासादनं सोमस्य होमो हवनं हुतशेषादानमाहरणं शेषभक्षणाद्यतिवर्जं मिथोऽनुज्ञानकरणमुपह्वानं ततो भक्षणमित्येताति मानसान्येवेत्यर्थः । स च मानसो ग्रहो द्वादशाहदहरन्तरं स्वतन्त्रमित्याशङ्क्य द्वादशाहसंज्ञाविरोधाद्वाहरन्तरं किंतु प्रकरणादविवाक्यस्याहोऽ-ज्ञमिति सिद्धान्तमाह—स चेति । कल्पः कल्पनाप्रकारः । केचित्प्रवृत्त भाष्ये दशरात्रशब्दो विकृतिपरः, तत्रापि दशमे-ऽहन्वविवाक्यसंज्ञके मानसग्रहस्यातिदेशप्राप्ततयाङ्गत्वादित्याहुः ॥ ४५ ॥ मनश्चिदादीनां क्रियाङ्गत्वे प्रकरणमुक्त्वा लिङ्गमाह—अतिदेशाच्चेति । क्रियाङ्गत्वसादृश्यादतिदेश इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सिद्धान्तमाह—विद्येति ॥ ४७ ॥ न

भामती

गन्मानसमिति वचनाद्वशाद्वाहरत्ता गम्यते । विसर्गोऽन्तोऽन्तवतो धर्मो न स्वतन्त्र इति दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याह्न आभारखनिर्देशाच्च तद्वद् मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसंबन्धिनो दशमस्याहोऽह्नं मानसमिति धर्मेमीमांसासूत्रकृतोक्तम् । दशरात्रगत्यापि दशमस्याहोऽज्ञमिति भगवान्भाष्यकारः । श्रुत्यन्तरवलेनाह—यथा दशरात्रस्य दशमेऽहन्वविवाक्य इति । अविवाक्य इति दशमस्याहो नाम ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च । नहि सांपादिकाना-मग्नीनामिष्टकासु चित्तेनाग्निना किंचिदस्ति सादृश्यमन्यत्र क्रियानुप्रवेशात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४६ ॥ विद्यैव तु निर्धारणात् । मा भूदन्याषां श्रुतिविशुद्धानामन्यार्थदर्शनामानप्राप्तप्रापकलमेतेषु लक्ष्यतविशुद्देशेण ‘वचनानि त्वपूर्वत्वात्’ इति न्यायाद्विधिरुक्तेत्यः । तथा चैतेभ्यो यादृशोऽर्थः प्रतीयते तदनु रूप एव स भवति । प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सात्त्व्यं चावधारणं च फलमेदमन्यथश्च पुरुषसंबन्धश्च । न चास्य गोदीहनादिवत्कलर्थाश्रितत्वं येन पुरुषा-र्थस्य कर्मकारतत्त्वं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाह्यसाधनापाकरणार्थम् । स्वाभावत एव विद्याया बाह्यानुपेक्षल-सिद्धेः । तस्मात्परिशेषान्मानसग्रहवत्क्रियानुप्रवेशाशङ्कापाकरणार्थमवधारणम् । न चैवमर्थले संभवति द्योतकलमात्रेण निपात-श्रुतिः पीडनीया । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणमपेय स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनानवगमयन्तीति सिद्धम् । अनुब-

न्यायनिर्णय

स्तदहमेव मानसं नाहरन्तरमिति राखन्ति तम् । तदेवं द्वादशाहयोगिनो दशमस्याहो मानसमज्ञमिति कर्ममीमांसायासुक्तं तथापि दशरात्रस्य द्वादशाहविकृतिवत्कलमेणाहर्धर्मोऽतिविष्टेषु दशरात्रगतदशमाह्नन्यपि द्वादशाहान्तर्गतदशमाहर्हस्य मानसस्यास्ति प्राप्तिरित्य-भिप्रेत्य व्याचष्टे—यथेति । अविवाक्यमिति दशमस्याहो नामधेयं विविधानि वाक्यानि यत्र मानसत्वादित्विज्ञां न सन्ति तत्तथेति व्युत्पत्तेः । तत्रेवं ह्युक्तमनया त्वा पात्रेणेत्यादि त्वां समुद्रमनया रसया पृथिव्या पात्रेण प्रजापतिदेवताकं मनोऽग्रं ध्यानयं ग्रह-मापाध्याव्यर्धुंकातीति वाक्यार्थः । तस्मिन् सोपकरमुपन्यस्यति—पृथिव्येति । ग्रहणं सोमाधारपात्रस्योपादानमासादनं गृहीतस्य स्वस्थाने स्थापनं ततः सोमस्य होमो हवनं हुतशेषादानमाहरणं पश्चाद्वृत्तिर्वा तत्रज्ञाणाय मिथोऽनुज्ञाकरणमुपह्वानं ततोऽवशिष्टस्य सोमस्य भक्षणमित्येताति मानसान्येवेत्यर्थः । कथमन्यग्रहयोगिनो मानसस्य कल्पनामेदस्य क्रियानुप्रवेशेति, तत्राह—स चेति । उक्तदृष्टान्तादसिंसंन्यकल्पनामेदोऽपि क्रियाधिका राक्तिक्रियानुप्रवेशीति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ॥ ४५ ॥ मनश्चिदाद्यग्नीनां क्रियानु-प्रवेशे लिङ्गान्तरमाह—अतिदेशाच्चेति । सर्वं व्याकरोति—अतिदेशश्चेति । तमेव दर्शयति—पठिति । कथं तावता कत्वज्ञत्वं तदाह—सतीति । क्रियानुप्रवेशमन्तरेणान्यदेव सादृश्यमतिदेशकृतमित्याशङ्क्य तस्य योग्यानुपक्रमान्यैवमित्याह—तत्तश्चेति ॥ ४६ ॥ सिद्धान्तमाह—विद्यैवेति । परंपरानिषेधं प्रतिजानीते—तुशब्द इति । सिद्धान्तप्रतिज्ञामाह—विद्येति । हेतुं व्याचष्टे—तथाहीति । एवकारश्चला प्रकरणं वाक्यमिति भावः । मनश्चिदाद्यग्नीनां विवात्मत्वे द्योतितत्पश्यं बन्तुं श्रुत्यासांसं दर्शयन्वाक्य-

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चेनां स्वातन्त्र्ये लिङ्गम् । तत्पुरस्ताद्वर्णितम् 'लिङ्गभूयस्त्वात्' (ब्र० सू० ३।३।४४) इत्यत्र ॥ ४८ ॥ ननु लिङ्गमण्यस्त्यामन्यस्यां प्राप्तावेवाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यापास्य तत्प्रकरणसामर्थ्या-
त्क्रियाशेषत्वमध्यवसितमित्यत उच्चरं पठति—

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो बाधितव्यः । श्रुत्यादेर्वलीयस्त्वात् । वलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे । तानि चेह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते । कथम् । श्रुतिस्तावत् 'ते' हैते विद्याचित एव' इति । तथा लिङ्गम् 'स-
र्वेदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वप्ते' इति । तथा वाक्यमपि 'विद्यायां हैवैत एवविदश्चित्ता
भवन्ति' इति । 'विद्याचित एव' इति हि सावधारण्यं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशोऽमीषामभ्युपगम्य-
माने पीडिता स्यात् । नन्वबाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति । नेत्युच्यते । तद-
भिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता स्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थकमवधारणं भवेत् । स्वरू-
पमेव ह्येषामबाह्यसाधनमिति । अबाह्यसाधनत्वेऽपि तु मानसग्रहवत्क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तद्वि-
वृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भवति विषयति । तथा 'स्वप्ने जाग्रते चैवंविदे सर्वेदा सर्वाणि भूतान्ये-
तानग्रींश्चिन्वन्ति' इति सातत्यदर्शनमेषां स्वातन्त्र्येऽवकल्पते । यथा सांपादिके वाक्प्राणमये-
ऽग्निहोत्रे 'प्राणं तदा वाचि जुहोति—वाचं तदा प्राणे जुहोति' (को० २।५) इति वोकत्वो-
च्यते—एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वप्नश्च सततं—जुहोति' (को० २।५) इति ।
तद्वत् । क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वेन न सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत । न
चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् । यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गादिरुपलभ्यते युक्तं तत्र
संकीर्तनमात्रस्यार्थवादवत् । इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञान-

भाष्यरत्नप्रभा

श्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणं बाध्यमिति सूत्रत्रयार्थः ॥ ४८ ॥ तन्नावधारणश्रुतेरन्यथासिद्धिं शङ्कते—नन्वबाह्येति ।
विद्याचित इतिपदेनैवाबाह्यसाधनत्वस्य लक्षत्वादवधारणं व्यर्थमित्याह—नेति । तर्हि कथमस्यार्थवत्त्वं तन्नाह—
अबाह्येति । लिङ्गं व्यनक्ति—तथेति । अमीनां सर्वकालस्यापित्वेनानङ्गत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तदा ध्यानकाल
इत्यर्थः । होमे यथा सातत्यमुच्यते तद्वद्भीनां सातत्यदर्शनमित्यन्वयः । यदुक्तमर्थवादस्थत्वालिङ्गं जुहुंलमिति तत्र ।
सर्वेदा सर्वभूतानि मर्दथमभीन् चिन्वन्तीति ध्यायेदित्यपूर्वार्थेतया विधिकल्पनात् । तथाच विधिव्यवस्थत्वालिङ्गं
प्रकरणद्वलवित्याह—न चेदमित्यादिना । एतेनेति विधित्वेनेत्यर्थः । वाक्यं विवृणोति—तथेति ॥ ४९ ॥

भासवती

न्यातिविश्रुत्यादिभ्य एवमेव विज्ञेयम् । ते च भाष्य एव स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा फलज्ञत्वे पूर्वोपेक्षाचितेन मनश्चिदा-

न्यायनिर्णय

मपि समुच्चिनोति—विद्यथेति ॥ ४७ ॥ न ह्येव प्रकरणं बाध्यं लिङ्गादपीत्याह—दर्शनाच्चेति । तदिभजते—दृश्यते चेति ।
किं तदित्यपेक्षायामाह—तत्पुरस्तादिति ॥ ४८ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्य पूर्वोक्तं चोभयमुत्तरायति—नन्विति । तदुत्तरं सूत्रमवसार-
यति—अत इति । न बाध इत्येतव्याचष्टे—नैवमिति । हेतुमवतार्य व्याचष्टे—श्रुत्यादीति । तेषां प्रकरणाद्वलीयस्त्वेऽपि प्रकृते
किं वातं, तन्नाह—तानि चेति । स्वातन्त्र्यसाधकश्रुत्यादिदृष्टिमेव प्रश्नद्वारा स्फुटयति—कथमित्यादिना । तत्र श्रुतिं विवृणोति—
विद्येति । अवधारणश्रुतेरन्यथासिद्धिं शङ्कते—नन्विति । दृश्यति—नेत्युच्यत इति । कृतत्वादभिप्रेतस्याबाह्यसाधनत्वस्य बाधता-
दिति यावत् । स्वरूपसंकीर्तनेन कृतत्वमेव स्फुटयति—स्वरूपमिति । विद्याशब्देनैव बाह्यसाधनत्वं व्यावर्त्यते चेत्प्रमत्तेऽपि
किमर्थमवधारणमित्याशङ्क्याह—अबाह्येति । संप्रत्यवधारणश्रुतिवदेव लिङ्गं व्यनक्ति—तथेति । सातत्यं सर्वकालसर्वपुरुषव्यापित्वं
एव । हेतुना क्रियानुप्रवेशमात्रे दृष्टान्तमाह—यथेति । तदेति संपादनान्वयोक्तः । आहुरोरनन्तत्वमक्षयफलत्वादित्याह—
अमृते इति । तयोरेपि क्रियाज्ञत्वशङ्कां प्रत्याह—जाग्रचेति । उक्तदृष्टान्तावकृताभीनां सातत्यद्वेने क्रियाप्रवेशितेति दार्ढ्यनिक-
माह—तद्वदिति । सातत्यप्रयोगेऽपि किमिच्छमीनां क्रियाप्रवेशो न स्यात्, तन्नाह—क्रियेति । यत्पुनरर्थवादस्य लिङ्गं न प्रकरण-
बाधकमिति, तन्नाह—तथेति । अन्येषां श्रुतिविष्युद्देशानामन्यथाधर्शनानामप्रापकत्वेऽपि प्रकृतेषु वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायेन
सर्वदा समीपे भूतानि मर्दथमसि चिन्वन्तीति मन्वीतेति विधिः कल्प्यते । अपूर्वार्थवादितया भासमानानां श्रुतकल्पनाप्राप्ति-

विधानं कल्पनीयम् । तच्च यथासंकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते । ततश्च सामर्थ्यादेशं स्वातन्त्र्यलिङ्घिः । एतेन 'तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इत्यादि व्याख्यातम् । तथा वाक्यमपि 'पर्वविदे' इति पुरुषविशेषसंबन्धमेवैषामाचक्षणं न ऋतुसंबन्धं मृष्यते । तस्मात्स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपसृष्ट स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम् । यत्क्रियावयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबन्धाति 'ते मनसैवाधीयन्त मनसाधीयन्त मनसैव प्रहा अयुह्यन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन्त्यर्किच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्तु मनोमयमेव क्रियते' इत्यादिना । संपत्कलो ह्ययमनुबन्धः । नच प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः संपदा लिप्सितव्याः । न चात्रोद्गीथ्युपासनवत्क्रियाङ्गसंबन्धात्तदनुप्रवेशित्वमाशङ्कितव्यं श्रुतिवैरूप्यात् । न ह्यत्र क्रियाङ्गं किञ्चिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यवसितव्यमिति वदति । षट्त्रिंशत्सहस्राणि तु मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्वश्रित्वं प्रहादींश्च कल्पयति पुरुषयज्ञादिवत् । संख्या चेयं पुरुषायुषस्याहःसु दद्या सती तत्संबन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दादतिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यम् । तथाहि—'तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वं' इति क्रियामयस्याश्रोमाहास्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन्क्रियायामनादरं दर्शयति । नच सत्येव क्रियासंबन्धे विकल्पः पूर्वोक्तोत्तरेषामिति

भाष्यरत्नप्रभा

संपदुपास्त्यै मनोवृत्तिषु क्रियाज्ञानां योजनमनुबन्धः श्रुत्या क्रियते तदन्यथानुपपत्त्याप्यश्रोनां पुरुषार्थत्वं कृत्वर्थत्वे-
ज्ञानां सिद्धत्वेन संपदानुपपत्तेरित्याह—इत्येतेत्यादिना । ते अग्नयः, आधीयन्व तेषामाधानं मनसैव कुर्वा-
दित्यर्थः । कालस्य छन्दस्यनिमात् । अचीयन्त इष्टकाश्चेतव्या इत्यर्थः । प्रहाः पात्राणि, अस्तुवन् उद्गातारः स्तुवन्ति,
अशंसन् होतारः शंसन्ति, किं बहुला यत्किञ्चिदग्रे कर्मादावुपाकारकं यज्ञियं यज्ञस्वरूपोत्पादकं च तत्सर्वं मनोमयं
कुर्वादिति श्रुत्यर्थः । वृत्तिष्वभिप्रायानस्य क्रियानङ्गत्वेऽप्युद्गीथ्यनवत्क्रियाङ्गाश्रितत्वं स्यान्नैत्याह—न चात्रोद्गीयेति ।
अङ्गवचनद्वयवृत्तितोऽस्याः श्रुतेर्वैरूप्यं स्फुटयति—नहीति । अनङ्गवृत्तिषु साङ्गकतुसंपादने पुरुषस्य यज्ञत्वव्यापनवत्
स्वतन्त्रमित्यर्थः । अनादरार्थोऽतिदेशो न भवति किंतु विकल्पार्थ इत्यत आह—नचेति । एकस्मिन्नाध्ये निरपेक्ष-
साधनयोर्विकल्पो भवति यथा ग्रीहियवयोरत्र तु क्रियाशेष्यानाङ्गीनां साध्यभेदात् विकल्प इत्यर्थः । अत एव समुच्च-

भामती

दीनां विकल्प इति । तदनुत्पत्त्यकार्यत्वेन दूषयति—नच सत्येव क्रियासंबन्ध इति । अपिच पूर्वोपरयोर्भागयोर्विद्याप्राधान्यविपर्ययः

न्यायविपर्ययः

कारणे गुणवादाश्रययोगादिति मत्वाह—यत्रेति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽपि संचारयति—युतेनेति । वृत्तिलिङ्गे विविक्तं वाक्यं
विविक्तं—तथेति । वृत्तिलिङ्गावर्त्येभ्यो भेदे प्रकरणे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४९ ॥ सातन्त्र्ये हेतुवन्तराण्याह—अनुबन्धा-
दिभ्यः इति । षट्स्य हेतुवन्तराजौ तात्पर्यमाह—इत्यत्रेति । तत्रानुबन्धं हेतुं विवृणोति—यदिति । क्रियाज्ञानां मनसादिभ्योपादे-
स्येयमन्यथापुनरुपापत्त्यापि न क्रियाशेषत्वं मनश्चिदादीनामित्यर्थः । तेऽस्यो विदुषा मनसैवाधीयन्तापिचनत्वे छन्दस्यः कालानियमात् ।
मनसाधीयन्ता इष्टमाधीयन्ते । मानसेषु मनश्चित्तमित्युः प्रहाः पात्राणि विदुषाऽप्युक्तं गृह्यन्ते । मनसैवास्तुवन्मुद्गात्रप्रत्ययः
स्तुवन्ति । मनसैवाऽशंसन्तोमदायः शंसन्ति । अन्यदपि यत्किञ्चिदेषु पुरुषार्थं क्रियते यच्च यज्ञार्थं कृत्वर्थं तत्रानुधीयते तत्सर्वमेव
मनोमयं भावनामयं विदुषा मनसैवाधीयत क्रियत इत्यर्थः । किमर्थमिदमनुबन्धकरणं तदाह—संपदिति । उपासत्यर्थं ह्यनुबन्धसाध्यापि
मनश्चिदादीनापक्रियाङ्गत्वे निमायात् तदाह—नचेति । तेषां क्रियाङ्गत्वे साक्षादेवाधानादिरूपविशेषनार्थिका संपदित्यर्थः । तर्हि
कर्माङ्गयोगादुद्गीथ्युपासनवदिवदपि क्रियावत्तुपासनं स्यान्नैत्याह—नचेति । उपासनं सत्तन्मर्थः । उद्गीथ्युपासितवृत्तिविविधिवि-
वैपरीत्यमेव प्रस्तुतोपासितविवैपरीत्यं दर्शयति—नहीति । कथं तर्हीह विधानं तदाह—पक्षेति । मनोवृत्तिभेदेवैकस्यादिरहितेषु
तत्कल्पनायां दृष्टान्तमाह—पुरुषेति । कथं मनोवृत्तिषु संख्याभेदोपादानं तदाह—संख्या चेति । अनुबन्धसामर्थ्यवैतिदिसमर्थेषुप-
संभारं—एवमिति । सौम्यादिशब्द-योजयति—आदीति । तत्र मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यमापकमतिदेशं विशदयति—तथाहीति ।
वाक्यतात्पर्यमाह—क्रियेति । ननु पूर्वोक्तकान्तिचेनाभिना मनश्चिदादीनां विकल्पः स्यादित्युक्तं । तेन विकल्पार्थोऽतिदेशो नाजादरार्थं
इति, तदाह—नचेति । ग्रीहियमार्थविकल्पे यवैरपि तावदिति युक्तो विकल्पः । प्रकृते तु मनश्चिदादीनां तदभावात्त्रेष्टकालित्वेन

शक्यं वक्तुम् । नहि येन व्यापारेणाहवनीयधारणादिना पूर्वं क्रियायामुपकरोति तेनोत्तर उप-
कर्तुं शक्नुवन्ति । यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्बलक इत्युक्तं सति हि सामान्येऽतिदेशः
प्रवर्तत इति तदस्त्वपक्षेऽशित्वसामान्येनातिदेशसंभवात्प्रत्युक्तम् । अस्ति हि सांपादिकानाम-
प्यश्रीनामशित्वमिति । श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शयति । एवमनुबन्धादिभ्यः कारणेभ्यः
स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि
स्वेन खेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्त्येवमिति ।
दृष्टश्चावेष्टे राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो वर्णत्रयानुबन्धाद्राज्यहत्वाच्च राजसूयस्य ।
तदुक्तं प्रथमे काण्डे—‘क्रत्वर्थीयामिति चैव वर्णत्रयसंयोगात्’ (जै० सू० ११।७।७) इति ॥ ५० ॥

साध्यरत्नप्रभा

योऽपि निरस्तः । यदुक्तं क्रियाङ्गत्वसामान्येनातिदेश इति तत्रेत्याह—यत्त्विति । सूत्रे बहुवचनार्थमाह—श्रुत्यादीनि
चेति । अनुबन्धातिदेशश्रुतिलिङ्गावक्येभ्य इत्यर्थः । एवमिति । अर्थ इति शेषः । मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रिया-
प्रकरणादुत्कर्षः स्वादित्याशङ्क्य स इष्ट इत्याह—दृष्टश्चेति । एकादशे चिन्तितं ‘राजा साराज्यकामो राजसूयेन यजेत’
इति प्रकृत्यावेष्टिर्नाम कान्तिदिष्टिराज्ञाता—‘आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा’, ‘बाहस्पत्यं चरं सितिष्टद्यो दक्षिणा’,
‘दिन्द्रमेकादशकपालश्चभो दक्षिणा’ इति । तस्यां वर्णभेदेन प्रयोगभेदः श्रूयते—‘यदि ब्राह्मणो यजेत बाहस्पत्यं मध्ये
निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाभिचारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं चरं मध्ये निदध्याद्यदि राजन्यस्तदैन्द्रम्’ इति । आग्नेयैन्द्र-
पुरोडाशयोर्मध्ये बाहस्पत्यं चरं निधायेत्यर्थः । तत्राग्नेयादिचरसु अङ्गानां तत्रेण प्रयोगो भवति मध्येनिधानलिङ्गा-
प्रयोगभेदे मध्ये निधानयोगादेत्याज्ञाद्यकार्यं याजयेदित्येकवचनाच्च । स च तत्रप्रयोगो राजसूयक्रतुबाह्यायामाज्ञा-
कामवर्णत्रयकर्तृकायामेवावेष्टो ज्ञेयो न तु क्रत्वन्तर्गतायाम् । ननु किमत्र नियामकं क्रत्वर्थीयामप्यवेष्टौ तत्रप्रयोगः
किं न स्यादिति चेत् । न । वर्णत्रयसंयुक्तायां काम्यायामेवाङ्गतत्रैक्यसाधकस्य मध्ये निधानादिलिङ्गस्य सत्त्वाद्दत्तो
लिङ्गैकवचनाभ्यां तत्रैक्ये सति हिरण्यादिका मिलित्वैकैव दक्षिणा देया, अन्यथा प्रयोगैक्यायोगात् । राजमात्रकर्तृ-
कत्वन्तर्गतैस्तु वर्णत्रयसंयोगाभावाभ्यन्तरे निधानादिलिङ्गं नास्ति ततश्च तत्रैक्यसाधकाभावाद्दक्षिणाभेदेन तत्रभेद-
इत्यङ्गानामाहुतिरेव चरुण्विति सूत्रार्थः । अत्र चैकप्रयोगलिङ्गस्य क्रत्वर्थेष्टावसंभवं कान्येष्टौ च संभवं वदताऽनेन

न्यायतिर्णयः

विकल्पः स्वादित्याह—नहीति । अतिदेशस्य पूर्वपक्षानुगुण्यत्कथमादिशब्देन ग्रहणमिलाशङ्क्यानुवदति—यत्त्विति । अशित्व-
साम्येनाप्यतिदेशसिद्धेर्न पारिशेष्यमिति दूषयति—तदिति । अशित्वसाम्यसंबन्धेन स्फुटयति—अस्तीति । बहुवचनं वदयति
—श्रुत्यादीनीति । उक्तहेतुकलं निगमयति—एवमिति । दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे—प्रज्ञान्तरेति । उक्तदृष्टान्तानुसारानु-
बन्धाद्युक्तहेतुभ्यो मनश्चिदादीनामपि स्वातन्त्र्यमिति दाष्टान्तिकमाह—एवमिति । सूत्रविभागावस्थायामासावितिशब्दः । मनश्चि-
दादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणापठासिद्धिरित्याशङ्क्याह—दृष्टश्चेति । उक्तवै हेतुमाह—वर्णैति । तथापि राजसूयङ्गत्वयोगा-
दुत्कर्षोऽस्ति, तत्राह—राजेति । राजा साराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यारम्येष्टयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणेत्यादिनाऽवेष्टिर्ना-
मेष्टिराज्ञाता । तत्र यदि ब्राह्मणो यजेत बाहस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाभिचारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्यस्त-
दैन्द्रमिति श्रूयते । तत्र किं ब्राह्मणादीनां राजसूये प्राप्तानां निमित्तायेन श्रवणमुत तेषामेव यागो विधीयत इति संदेहः प्रजापालन-
कण्ठकोदरणादि राज्यं तस्य कर्ता राजेत्यर्थप्रतिषेधैर्वर्णिकानामपि तत्कर्तृत्वप्रसिद्धया राजशब्दवत्त्वेन राजसूयधिकारित्याद्यदि ब्राह्मणो
यजेतेत्याचः श्रुतयो निमित्तार्था इति नास्ति प्रकरणादुत्कर्षोऽवेष्टेरिति प्राप्ते ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मेण च’ इति पाणिनिना
गुणवचनेभ्यः शुद्धादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च कर्मेण पृथग्वचनस्याराद्राज्ञः कर्तुं राज्यमिति राजकर्तृयोगाद्राज्यमित्यवग-
मत्कोऽन्तः राजसूयशोषामायेषु तत्प्रसिद्धिर्नावेष्टिः न्नेच्छानां क्षत्रियमात्रे राजशब्दप्रयोगेनान्तेन राजशब्दार्थनिर्णयाद्ब्राह्म-
णादौ च पालनादिकर्तारं राजशब्दस्य गौणत्वात्क्षत्रियस्यैव राजसूयेऽधिकाराद्ब्राह्मणवैश्ययोस्तत्राप्राप्ते राजसूयप्रकरणं हित्वा ब्राह्मणा-
दिकर्तृकानि कर्मान्तराणि विधीयन्त इति राजसूयप्रकरणादुत्कर्षोऽवेष्टेरिति द्वितीयो सितम् । तत्र यथा क्षत्रियकर्तृके राजसूये ब्राह्मणा-
देरनधिकारादवेष्टे राजसूयप्रकरणादुत्कर्षस्तथा मनश्चिदादीनामपि क्रियाप्रकरणादुत्कर्षो लिङ्गादिभिरिति भावः । एकादशेऽपि चिन्तित-
मेतदित्याह—तदुक्तमिति । राजसूयप्रक्रियायामवेष्टिर्नामेष्टिराज्ञाता आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बाहस्पत्यं चरं सितिष्टद्यो
दक्षिणेति । तत्राग्नेयादिभ्यःषड्ज्ञानां तत्रेण प्रयोगः किं बावृत्त्येति संशये पूर्वपक्षसूत्रम् ‘अवेष्टो त्वेकतन्त्रं साहजिकदर्शनात्’ इति
बाहस्पत्यं मध्ये निधायेति लिङ्गोपलम्भात्प्रयोगभेदे च मध्ये निधानयोगादेत्याज्ञाद्यकार्यमित्येकवचनाच्चैकतन्त्रमवेष्टावेष्टाकसम्प्रयोगे-
ऽङ्गानां तत्रेण भावः सङ्गदनुष्ठानमिति पूर्वपक्षं कृत्वाऽज्ञाद्यकार्यप्रयोगेऽवेष्टेरिति लिङ्गदर्शनादेन न क्रत्वर्थप्रयोगे, तस्य तु दक्षिणा भेदाद्भेद-
इत्यङ्गादृष्टिरिति राजान्तिरे क्रत्वर्थीयामाग्राधमिदं लिङ्गदर्शनात्पत्तौत्यङ्गानादृष्टिरित्याशङ्क्यमनूय दूषयति—क्रत्वर्थीयामिति चेदिति ।
काम्यायामिष्टे ‘यदि ब्राह्मणः’ इत्यादिना वर्णत्रयसंयोगात्सत्यां च मध्येनिधानादितिर्णयेन राजकर्तृकत्वत्वेष्टौ तत्रासिरतोऽङ्गादृष्टि-

न सामान्यादप्युपलब्धेर्भृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते । न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् । पूर्वोक्तैभ्यः श्रुत्यादिहेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । नहि किञ्चित्कस्यचित्केन चित्सामान्यं न संभवति । नच तावता यथासं वैषम्यं निवर्तते । मृत्युवत् । यथा 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति, 'अग्निवै मृत्युः' (बृ० ३।१।१०) इति चाश्यादित्य- पुरुषयोः समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यन्तसाम्यापत्तिः । यथा च 'असौ बाव लोको गौत- माग्निस्तस्यादित्य एव समित्' (छा० ५।१।१) इत्यत्र न समिदादिसामान्याल्लोकस्याग्निभावा- पत्तिस्तद्वत् ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

परस्तादपि 'अयं बाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्यस्मिन्नन्तरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्यावि- धित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वम् । तत्र हि—'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः' इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन्विद्यां च प्रशंसन्निदं गमयति । तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मण्डलं तपति' इत्यस्मिन्

भाष्यरत्नप्रभा

सूत्रेण काम्येष्टेः कर्तव्येष्टिविलक्षणत्वात्कृतप्रकरणदुष्कर्ष इति सूचितम् । स चोक्तर्षो युक्त एव, राजमात्रकर्तृराज- सुयक्रतो वर्णत्रयकर्तृकेष्टेरन्तर्भावोयोगादिति स्थितं, तथा मनश्चिदादीनामुत्कर्ष इति भावः ॥ ५० ॥ एवं दृष्टान्तं विवदयति—न सामान्यादिति । कर्तव्यत्वपुरुषार्थत्ववैषम्येऽपि मानसत्वसामान्यं न विरुध्यते विषमयोरपि साम्य- दर्शनादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ किंच पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानात्तन्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधि- परत्वमित्याह—परेण चेति । चित्तेऽस्मौ लोकद्विधिविधानं स्वतन्त्रमुत्तरत्र गम्यते पूर्वत्र मण्डलपुरुषोपास्तिसंसांनि-

भामती

न्यदर्शनात्तन्मध्यपातिनोऽपि तत्सामान्याद्विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह सूत्रेण—परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः । स्फुटमस्य भाष्यम् । अस्ति राजसूयः 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इति । तं प्रकृत्यामनन्ति अवेष्टिं नमिषेति । आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणेत्येवमदि तं प्रकृत्याधीयते । यदि ब्राह्मणे यजेत बार्हस्पत्यं सध्वे तिथायानुति हुत्वाभिधारेत्येवदि वैदयो वैश्वदेवं यदि राजन्यं ऐन्द्रमिति । तत्र संदिश्यते—किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणमुत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत इति । तत्र यदि प्रजापालनकष्टकोद्वरणदि कर्म राज्यं तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थस्ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्तुं राजसूयेऽधिकारः । तस्मात्संभव- न्त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैदया राज्यस्य कर्तार इति सिद्धं सर्वे एवैते राजसूये प्राप्ता इति 'यदि ब्राह्मणे यजेत' इत्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात्तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामा- र्थेण तत्प्रसिद्धेरभावात्पिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्त्राणां क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धस्तद्वधार- णकारणमिति क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति राजसूयप्रकरणं भित्त्वा ब्राह्मणादिकर्तृत्वाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकानि । तत्र किं तावत्प्राप्तं, नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्ता राजेत्यर्थोपानान्त्राणां चाविवादः । तथाहि—ब्राह्मणदिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिलान्छनेषु राजप्रदमान्त्राश्चाश्विवादां प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । तेनाविप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तावप्यार्थान्त्रप्रयोगोर्थववराहवदार्थप्रसिद्धेरान्त्रप्रसिद्धितो बलीयसीत्याह । बलवदार्थप्रसि- द्धिविरोधे स्वतन्त्रमुल्याः पाणिनीयप्रसिद्धेः 'विरोधे लनपेक्षं स्यात्' इति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कर्षचित्रखनकु-

न्यायनिर्णयः

तित्यर्थः । अत्र चैकप्रयोगत्वलिङ्गस्य कर्तव्येष्टावसंभवं काम्येष्टौ च संभवं वदताऽनेन सूत्रेण काम्येष्टेः कर्तव्येष्टिविलक्षण्यसंबन्धा- द्दारेणार्थोत्प्रेरणदुष्कर्षोऽपि सिध्यतीति क्रियाप्रकरणान्नमश्चिदादीनामुत्कर्षो भवत्येतदनुगुणमुदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥ परोदीरितमुदाहरणं विवदयति—नेति । परोक्तमनूष तदुत्तरत्वेन सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—यदित्यादिना । मानसेन ग्रहेण सह मनश्चिदादीनां च भावनामयत्वे तुल्ये कर्षं श्रुत्यादिभिः स्वातन्त्र्यं, तत्राह—नहीति । तस्यपि सादृश्ये यथासं वैषम्यमव्यावृ- त्तमित्यत्र दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—मृत्युवदिति । नहीत्यादि विवजते—यथाचेति । उक्तदृष्टान्तानुरोधान्मानसग्रहस्य मनश्चि- दादीनां च भावनामयत्वाविशेषेऽपि पारतन्त्र्यस्वातन्त्र्ययोः सिद्धिरित्याह—तद्वदिति ॥ ५१ ॥ पूर्वोत्तरब्राह्मणयोर्विद्याप्राधान्य- दर्शनाच्चमध्यपातिनोऽस्यापि तत्प्राधान्यमित्याह—परेण चेति । संहिंशस्य निणयो वाक्पथेयादितिन्यायेन सूत्रावयवं व्याकुर्वन्वा- क्यशेषमनुसंधत्ते—परस्तादिति । उत्तरब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्ये गमकमाह—तत्रेति । ब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्यमेतदित्युक्तम् । उपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेणैकसिन्धान्ये भवितव्यमितिन्यायेन चकार व्याकुर्वन्गुर्वेमाणि ब्राह्मणमनुसंधत्ते—तथेति । तस्य विद्याप्राधान्ये

वतोपवर्षेण प्रथमे तच्च आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युच्चारः कृतः । इह चेदं चोदनालक्षणेष्वाप्तनेषु विचार्यमाणेष्वामास्तित्वं विचार्यते कृत्स्नाश्वशेषत्वप्रदर्शनाय । अपिच पूर्वैस्त्रिभिरधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितं कोऽसौ पुरुषो यदर्थो एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ताविदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते । तदस्तित्वाक्षेपार्थं चेदमादिमं सूत्रम् । आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विचक्षितेऽथे स्थूणानि-
खननन्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयति । अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरि-
क्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरीराका-
रणपरितेष्पु भूतेषु स्यादिति संभावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः

भाष्यरत्नप्रभा

चेति । आसुम्भिककलोपासनेनार्णयप्रसङ्गेन तदपेक्षितात्मास्तित्वमुच्यत इत्यर्थः । एतस्तिद्वत्कृत्य प्रथमसूत्रेऽथ-
शब्देनाधिकारी चिन्तितस्तस्यादिदमधिकरणं सर्वशास्त्राङ्गमिति शास्त्रसंगतिमाह—कृत्स्नेति । आक्षेपलक्षणमावा-
न्तरसंगतिमाह—अपिचेति । देहातिरिक्त आत्मास्ति न चेति वादिमिप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्षमाह—अत्रैक इति ।
यद्यपि समस्तेषु मिलितेषु भूतेषु चैतन्यं न दृष्टं ततोदकुम्भस्य ज्ञानाभावाव्यस्तेषु तु नास्त्येव तथापि देहात्मकभूतेषु
स्यादिति तेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं संभावयन्तो मदशक्तिवद्विज्ञानं संभावयन् वक्षिषिषेऽन्वयात् आत्मेत्याहुरित्यन्वयः । यथा
मादकद्रव्येषु ताम्बूलपत्रादिवु प्रत्येकमदृष्टापि मदशक्तिसत्त्वात्मात्मायते तद्वदित्यर्थः । ननु देहः स्वयं न चेतनः

भामती

तत्रोक्तं येन पुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृतेत्यत्रत्यस्यैवार्थापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह
सूत्रकृद्वक्ष्यत्यत एव भगवतोपवर्षेणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषलमाह—इह चेति । पूर्वाधि-
करणसंगतिमाह—अपिचेति । नन्वात्मासिखोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां किं तदाक्षेपेणेत्यत आह—आक्षेपपूर्विका हीति ।
आक्षेपमाह—अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिन इति । यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यतेजोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं तथापि
कायाकारपरितेष्पु भविष्यति । नहि किंपादयः समस्तव्यस्तां न मदना दृष्टा इति मदिराकारपरिणतां न मदयन्ति । अह-
मिति आनुभवे देह एव गौरायाकारः प्रथमे । न तु तदतिरिक्तः तदधिष्ठानः कुण्ड इव दधीति । अत एवाहं स्थूलं गच्छ-
भीत्यादिस्वामानाधिकरण्योपपत्तिरहमः स्थूलादिभिः । न जातु दधिसमानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डलैकाधिकरण्यम-
नुभवन्ति त्वितं मधुरं कुण्डमिति । न चाप्रत्यक्षमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमुज्जुम् । न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति ।
उक्तं हि—दिशकालादिरूपाणां मेदाद्विज्ञाना शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरित्युल्लेखः इति । यदा च उपलब्धि-
साध्यनामन्तरीयकभावस्य लिङ्गस्यैव गतिस्तदा कैव कथा दृष्टव्यमिचारस्य शब्दस्यार्थोपेत्यान्तरोपरोक्षार्थोचरया उपमानस्य
च सर्वैकदेशसादृश्यविकल्पितस्य । सर्वसारूप्ये तत्त्वात् । एकदेशसारूप्ये चातिप्रसङ्गात्सर्वस्य सर्वेणोपमानात् । सौत्रस्तु
हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः । चेष्टा हिताहितप्रातिपरिहारार्थो व्यापारः । स च शरीराधीनतया दृश्यमानः शरीरधर्म एव
प्रागः भासप्रभासादिरूपः शरीरधर्म एव । इच्छाप्रत्यक्षादयश्च यद्यप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयाणुपलब्धेः

न्यायनिर्णय

यानत् । आत्मास्तिव्यस्यास्यपूर्वकाण्डं प्रति चयनमप्रकर्षस्तस्योद्धारो निवृत्तिरित्यर्थः । अथात्रापि प्रथमसूत्रेऽथशब्दोपात्तोऽधिकारी
विचारितस्तत्त्वमिह पुनस्तत्त्विकरणं, सत्त्वाह—इह चेति । तत्र लोकासिद्धात्मादानेनाधिकारी दर्शितो न तद्विषयचिन्तितः ।
प्रकृते तु विधिप्रमाणकेषूप्राप्तनेषु विचार्यमाणेषु विचार्यते विशेषतस्तदस्तिवेत्यस्ति भेद इत्यर्थः । प्रासङ्गिकीमध्यामप्रादसंगति-
नधिकरणस्योक्त्या क्षुतिशास्त्रसंगतिं सूचयति—कृत्स्नेति । सर्वस्यैवास्त्रावस्य तदर्थेविचारितमनश्च शास्त्रस्य शेषभूतमधिकरणम-
तिरिक्तामविचारे सर्वस्यास्य दुर्बलत्वादतोऽतिरिक्तस्यात्मनः शेषत्वं दर्शयितुमेव विचार इत्यर्थः । संगतिचतुष्टयमित्युक्तत्वा
पूर्वोत्तराधिकरणसंगतिमाह—अपिचेति । इतश्चेदमिह संगतमित्यर्थः । अनेन सूत्रेण तत्रोच्यत इत्याशङ्क्यामश्रयस्यावान्तरसंगतिमाह
—तदस्तिवेति । अतिरिक्तात्मास्तिवे सत्ये किं तदाक्षेपेणेत्याशङ्क्याह—आक्षेपेति । इत्याक्षेपस्योपयुक्तते शेषः । मनश्चि-
दादयोऽन्नयो यदर्थः स पुरुषो विषयः स किं देहस्तदतिरिक्तो वेति विप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्षयति—अत्रेति । पूर्वपक्षे
देहात्मवादसिद्धिः सिद्धान्ते वैदिकामसिद्धिरिति फलभेदः । परीक्षकम्बनद्वारभूमिः सप्तमर्थः । स्वतन्त्रमन्यवर्षा वा चैतन्यमात्रं
वा व्यावर्तते मनुष्योऽहमिति देहस्याहंप्रत्ययान्तरनलवदतिरिक्तात्मसत्त्वे मानाभावं गृहीत्वाह—देहेति । चैतन्याधारस्यात्मव्याप्ता-
तिरिक्तत्वेनाचेतनस्य कर्मभावात्प्रवृत्तित्याशङ्क्याह—समस्येति । यैकसिद्धिविषयानं कर्षं यथात् स्यात्, तत्राह—तन्मेव इति । चैतन्यं
संभावयन्तः स्तः संभवः । संघातविशेषे कार्यविशेषसत्त्वे दृष्टान्तमाह—मदेति । यैकैकसाक्षात्प्राप्त्युदाहरणमिदं मदशक्तिः संघाते
दृश्यते तस्यैव ज्ञानयैकैकसिद्धदृष्टमपि देहाकारपरिणतभूतेषु संघतेषु भवतीति चाहुरिति योजना । देहस्यैव भोक्तृत्वे मृतदेहेऽपि भोगः
स्यादित्याशङ्क्याह—चैतन्येति । अग्निसंनिधानादयः पिण्डस्यौष्ण्यमिवात्मसंनिधेर्देहचैतन्यमित्यतिरिक्तस्यात्मनः स्वर्गोपवर्णान्वयिनोऽभा-

पुरुष इति चाहः । न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मास्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् । देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते । हेतुं चाचक्षते शरीरे भावादिति । यद्धि यस्मिन्सति भवत्यसति च न भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाऽऽधिर्धर्मावौ-
ण्यप्रकाशौ । प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्मत्वेनाभिमतता आत्मवादिनां तेऽप्यन्तरेव देह उपलभ्यमाना बहिश्चातुपलभ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति । तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ ५३ ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वेतदस्ति यदुकमव्यतिरेको देहादात्मन इति । व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति । तद्भावाभावित्वात् । यदि देहभावे भावाद्देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेऽप्य-

भाष्यरत्नप्रभा

घटवज्रैतिकत्वात् किंतु चेतनः कश्चित्स्वर्गादौभोक्तस्ति तस्मान्निध्यादेहस्य चैतन्यविभ्रम इत्यत आह—न स्वर्गेति ॥ ५३ ॥ मनुष्योऽहं जानामीति देहस्य ज्ञातृतायाः प्रत्यक्षत्वादात्मधर्मत्वेन प्रसिद्धानां धर्मोणां देहाव्यव्यतिरेकाजु-
भवात्तदव्यतिरेकप्रत्यक्षाभावादप्रत्यक्षस्याप्रामाणिकत्वाद्देह एवात्मेति प्राप्ते सूत्रस्थानत्वंतिपदेन सिद्धान्तं प्रति-
जानीते—न त्वेतदिति । अनुमानस्य तावत्प्रामाण्यमनिच्छताप्यास्त्येयमन्यथा व्यवहारसिद्धेः । न ह्यनागतताकादा-
विष्टसाधनताजुमिति विना प्रवृत्तिः संभवति । तथाच ज्ञानादयो देहव्यतिरिक्तश्रया देहसत्त्वेऽप्यसत्त्वाव्यतिरेकेण
देहरूपादिवदित्याह—व्यतिरेक एवास्येति । नचादौ श्यामदेहस्य पश्चाद्भूतान्तरे व्यभिचारः, गुणत्वसाक्षाद्वाप्य-
जात्यवच्छेदेन असत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । देहेऽवस्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नमस्त्येव । ज्ञानत्वावच्छिन्नं तु नास्तीति

भाष्यटी

सति शरीरे भावात् अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमाणभावाच्छ-
रीरे च संभावच्छरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्त उच्यते—॥ ५३ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ।
नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति श्रुवाणः प्रत्ययो जायते कुतो भवाननुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवानिति । प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमा-
नाप्रह्नि नाप्रामाण्यमेपां विनिश्चेतुमर्हति । नहि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसंज्ञिकर्थावप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति । किंतु देशकाल-
वस्थारूपमेवेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया । न चैतावानप्रत्यक्षस्य व्यापारः संभवति । यथाहुः—नदीदमियतो व्यापारान्कृतं समर्थं
संनिहितविषयबलेनोत्पत्तेरिविचारकत्वादिति । तस्मादस्मिन्ननिच्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । अपिच प्रतिपन्नं पुमांसमपह-
याप्रतिपन्नसंदिग्धाः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्यंभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः । न खल्वेते गौरत्वादिवत्प्रत्यक्ष-
गोचराः किंतु वचनचेष्टादिलिङ्गावुपेयाः । नच लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिध्यन्ति । न पुंसामित्यंभावमविज्ञाय कं कंचन पुरुषं
प्रतिपिपादयिष्यतोऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम । अपिच पशवोऽपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशष्पदयामलायां
भुवि प्रवर्तन्ते । परिहरन्ति । परिहरन्तु नृपणकण्टकाकीर्णम् । नास्तिकस्तु पशोर्पि पशुरिष्टानिष्टसाधनमविद्वान् । न खल्वसि-
न्ननुमानगोचर-प्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवति । नच परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुज्जीत शाब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदेव
मा नाम भूतास्तिकस्य जन्मान्तरमस्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूलप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहस्यो महान्नरकः । पराकान्तं चात्र
सूरिमिः । अत्यन्तपरोक्षगोचराण्यन्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थोपपत्तिः । भूयःसामान्ययोगेन चोपमानयुपपादितं प्रमाणलक्षणं ।
तदत्रास्तु तावत्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षमेवार्हजस्यः शरीरातिरिक्तमालम्ब्यत इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । योग्याव्यवस्थप्रव-
धायां च शरीरान्तरपरिग्रहमिमानोऽप्यहंकारापदस्य प्रत्यक्षज्ञानमानलमित्युक्तम् । सूत्रयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तः किंतु

न्यायनिर्णयः

वान्न देहस्य चैतन्यवैशिष्ट्यमिलाशङ्काह—नेत्यादिना । आत्मा तर्हि कः सादित्यपेक्षायामाह—देहेति । सूत्रभागेन प्रतिज्ञा-
तेऽहं हेतुमवतार्यं व्याचष्टे—यद्वीति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां चैतन्यस्य देहधर्मतैवेति नातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः । प्राणचेष्टादयः
साश्रयाः, कार्यत्वात्संभवत्, इत्यनुमानात्मणाश्रयस्यातिरिक्तत्वेनः सिद्धिरित्याशङ्कानुमानाप्रमाणत्वात्प्राणेषुऽपि सिद्धसाध्यत्वान्मेव-
मिलाह—प्राणेति । चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः । आदिपदेनेच्छादिपादय उक्ताः । तेषां देहधर्मत्वेनादृष्टानां कथं
तद्धर्मत्वेलाशङ्काह—असिद्ध इति । प्रत्यक्षेणातिरिक्तत्वेनोऽदृष्टेर्मानान्तरे चासंभवेगौरोऽहं स्थूलोऽहमिति च देहस्यैवात्मत्वेनाध्यव-
त्वात्तावत्पारत्वमेव प्राणतीनामित्यर्थः । देहात्मवादी प्रत्यक्षप्रत्यक्षपुसंहरति—तस्मादिति ॥ ५३ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—
एवमित्यर्थः । तत्र न त्विति पूर्वपक्षनिषेधप्रतिज्ञा विभज्यते—न त्विति । उत्तरपक्षप्रतिज्ञां व्याकरोति—व्यतिरेकेति । तत्र
हेतुमवतार्यं व्याचष्टे—तद्विति । देहभावेऽपि प्राणादीनामभावो सूतावसायामास्त्येव । चैतन्यादयो न देहस्य विशेषगुणाना-
ज्ज्ञावाभाविता । ये तद्विगुणान्ते न तद्भावाभाविनो यथा रूपादय इत्याह—देहेति । वैलक्षण्यं स्पष्टयन्मुद्रातस्य साध-

भावादतद्वर्त्मत्वमेवैषां किं न मन्येत । देहधर्मवैलक्षण्यत्वात् । ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवन्ति । प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भवन्ति । देहधर्माश्च रूपादयः परैरन्युपलभ्यन्ते न त्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः । अपिच सति हि तावद्देहे जीवदवस्थायामेवां भावः शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः । पतितेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देहान्तरसंचारेणात्मधर्मा अनुवर्तन् । संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते । किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्तव्यः । नहि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकः किंचित्त्वं प्रत्येति । यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत् । तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्वर्त्मत्वमश्रुवीत स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न ह्यग्निरुणः सन्स्वा-

भाष्यरत्नप्रभा

न ज्ञानं देहधर्मः । किंच एते न देहगुणाः परैरदृश्यत्वादित्याह—देहधर्माश्चेति । किंच देहव्यतिरेके तेषामभावस्य संदिग्धत्वाच्च देहधर्मत्वनिश्चय इत्याह—अपिचेति । न चानुपलम्भात्तेषामभावनिश्चयस्तवानुपलब्धेरमानत्वात्, तद्व्याप्त्यस्यो देहान्तरप्राप्त्याप्यनुपलम्भोपपत्तेश्चेति भावः । उपलब्धिबन्धेति सूत्रस्य पदं व्याख्यातुमुपक्रमते—किमात्मकमिति । तर्हि भूतातिरिक्तं तत्त्वमुत रूपादिवद्भूतधर्मः । नाद्यः, अपसिद्धान्तादित्युक्त्वा द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति—यदनुभवमनित्यादिना । देहात्मकभूतानां चैतन्यं प्रति विषयत्वात्कतुर्कमविरोधेन विषयस्य कर्तृत्वा-

भासती

व्यतिरिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्भावाभावितात् । चैतन्यादिर्देहि शरीरगुणः ततोऽनेन विशेषगुणेन भवितव्यम् । न तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत्सामान्यगुणेन । तथाच ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः । न ह्यस्ति संभवः भूतं च रूपादिरहितं चेति । तस्माद्भूतविशेषगुणरूपादिवैधर्म्याच्च चैतन्यं शरीरगुणः । एतेनेच्छादीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम् । प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव तथापि न देहमात्रप्रभवाः । मृतावस्थायामपि प्रसङ्गात् । तस्माद्यस्यैते अधिष्ठानादेहधर्मा भवन्ति स देहातिरिक्त आत्मा । अदृष्टकारणत्वेऽन्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वात्तुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति । वैधर्म्योन्तरमाह—देहधर्माश्चेति । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा दृष्टा यथा रूपादयः । इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यम् । तस्मादपि देहातिरिक्तधर्मा इति । तत्र यद्यपि चैतन्यमपि भूतविशेषगुणस्तथापि यावद्भूतमुपवर्तते । नच मदशक्यता व्यभिचारः । सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । अपिच मदशक्तिः प्रतिमदिरावयवं मात्रयावतिष्ठते तद्देहेऽपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत् । तथा नैकस्मिन्देहे बहवश्चेतयोरन । नच बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्रायाविविधानसंभव इति एकपाशनिबद्धा इव बहवो विहङ्गमाः विरुद्धादिक्रियाभिसुखाः समर्था अपि न हस्तामात्रममि देशमतिपतितुस्तदहन्ते । एवं शरीरमपि न किंचित्कर्तुमुत्सहते । अपिच नान्वयमात्रात्तद्वर्त्मधर्मिभावः शक्यो विनिश्चेतुं, भा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्यथा । अपि तन्वयव्यतिरेकरूपमात्रम् । संदिग्धश्चात्र व्यतिरेकः । तथाच साधकत्वमन्यमात्रस्येत्याह—अपिच सति हि तावदिति । दूषणान्तरं विवक्षुराक्षिपति—किमात्मकं चेति । स एवैकग्रन्थेनाह—नहीति । नास्तिक आह—यदनुभवमनसिति । यथा हि भूतपरिणाममेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरमेवं भूतपरिणाममेद एव चैतन्यं न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरं, येन 'पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि' इति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वान्तरं यस्य परिणामो रूपाद्योऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्तामिस्त्वावदुपपत्तिमिदं देहधर्मत्वं निरस्तं तथाप्युपपत्त्यन्तराभिहितस्याह—चेत्तर्हीति । भूतधर्मा रूपाद्यो जल्लादिषया एव दृष्टा न तु विषयिणी । नच केचांदिष्वपि याणामपि विषयित्वं भविष्यतीति न्यायनिर्णयः

नाव्यादृष्टिं वारयति—ये हीति । हेत्वसिद्धिं प्रत्याह—प्राणेति । तेषां विशेषगुणत्वाभावेऽपि न देहमात्रप्रभवत्वं मृतावस्थायामदर्थनात् । अतो देहातिरिक्तस्तदधिष्ठानेति भावः । चैतन्यादीनां देहधर्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—देहेति । विमता न देहधर्माः परैरनुपलम्भमानत्वात् तद्वर्मास्ते परैरनुपलभ्यन्ते यथा रूपादय इत्यर्थः । इतश्च तेषां न देहधर्मत्वेत्याह—अपिचेति । नहि धर्मैषमित्वमन्यमात्राद्युक्तमतिप्रसङ्गात्तो व्यतिरेकोऽपि वाच्यः सोऽत्र संदिग्ध इति न धर्मैषमित्वेत्याह—सतीति । व्यतिरेकसंदेहे हेतुमाह—पतितेऽपीति । तत्रापि न प्रमाणमित्याशङ्क्याह—संशयेति । न तावत्संवादार्शनमभावनिश्चयार्थं प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यान्ममत्वात्मनो देहान्तरसंचारात्तद्वर्त्मदृष्टिरिति संदिह्यते तावन्मात्रेण चैतन्यादीनां देहधर्मत्वात्सिद्धिरावयोरभयोरेपि निश्चिदान्वयादेरेव साधकत्वाविवादमिति भावः । उपलब्धिबन्धेति पदं बोधमुखेन व्याख्यातुं दृच्छति—किमात्मकमिति । तर्हि भूतचतुष्टयातिरिक्तं न वेति विमर्शः । यत्रकृतेऽर्थे कथं प्रश्नः स्यात्, तत्राह—यस्येति । आद्ये सिद्धान्तविरोधमाह—नहीति । धर्मैषमिणोऽस्मादस्यान्मोदपक्षमात्मन्वेति—यदिति । भूतपरिणामत्वाच्चैतन्यस्य रूपादिवद्भूतेभ्योऽर्थान्तरत्वाभावाच्च व्यतिरेकापत्तिरिति भावः । भूतपरिणामत्वं चैतन्यस्य रूपादिवैधर्म्योक्त्या प्रत्युक्तमिति मनवानो दोषान्तरमाह—तदिति । उक्तं चैतन्यं तर्हि स्वात्मानं प्रति भूतभौतिकानां विषयत्वाच्च तद्वर्त्मत्वेन तदभेदं प्रतिपद्येत्यत्र हेतुमाह—स्वात्मनीति । असिधारा स्वात्मानं

त्मानं दहति । नहि नटः शिक्षितः सन्वस्कन्धमधिरोक्यति । नहि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन् । नहि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते । विषयीक्रियन्ते तु बाह्याभ्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतश्च यथैवास्या भूतभौतिक-विषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यत एवं व्यतिरेकोऽप्यस्यास्तेभ्योऽभ्युपगन्तव्यः । उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वम् । नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूप्यात् । अहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । स्मृत्याद्युपपत्तेश्च । यत्कृतं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम् । अपिच सत्सु प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धिर्भवत्यसत्सु न भवति । न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति । एवं सति देह उपलब्धिर्भवत्यसति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति । उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिदेहोपयोगोपपत्तेः । न चात्यन्तं देहस्योपलब्धाद्युपयोगोऽपि

भाष्यरत्नप्रभा

योगाच्च भूतकर्तृकत्वं चैतन्यस्येत्यर्थः । किंच ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिवज्जावृत्तेन तदुक्तमवित्याह—नहीति । फलितं सूत्रपदार्थमाह—अतश्चेति । या देहातिरिक्ता सद्रूपोपलब्धिः स एवात्मा चेदनित्यः स्यादुपलब्धेरनित्यत्वादित्यत आह—नित्यत्वं चेति । षटः स्फुरति षटः स्फुरतीति सर्वत्र स्फूर्तेरभेदाश्लिषत्वं विषयोपरागनाशे तु नाशश्च इत्यर्थः । एवमात्मा देहाद्विज्ञ उपलब्धिरूपत्वादुपलब्धिवदित्युक्तम्, किंच जाग्रत्स्वप्नयोर्देहभेदेऽप्यात्मैकत्वप्रत्यभिज्ञानादात्मभेदे चान्यानुभूतेऽप्यस्य स्मृतीच्छाद्युपपत्तेः स्वप्नस्मृत्यादिमानात्मा देहाद्विज्ञ इत्याह—अहमिति । निरस्तमप्यधिकमभितस्तयानुवदति—यत्तूक्तमिति । उपलब्धेर्देहान्वयव्यतिरेको न देहधर्मत्वसाधकौ तस्मिन्मित्रत्वेनान्यासिद्धेरित्यधिकमाह—अपिचेति । उपलब्धिमात्रे देहस्य निमित्तत्वमप्यसिद्धमित्याह—न चात्यन्तमिति । स्वप्नोपलब्धिर्न देहजन्ता, देहस्यापारं विनापि भावादृक्षवत् । अत एव तन्वसाधेऽपि स्वप्नचक्रागिर्ना भोगं सूत्रदृक्षयति । जाग्रदुपलब्धेर्देहजत्वमस्तीत्यत्यन्तमित्युक्तम् । तस्मादुक्तानुमानानुगृहीतात्मन शरीरमिति भेदानुभावादहं

आमती

वाच्यम् । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चोपलब्धावेव प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । कृतोपपादनं चैत-
त्पुरस्तात् । उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति—यथैवास्या इति । उपलब्धिप्राप्ति एव प्रमाणाच्छरीरव्यतिरेकोऽप्य-
वगम्यते । तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मभ्यो जडेभ्यो नैलक्ष्येन व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेका-
द्युपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतच्छा तथाप्यात्मनि प्रमाणभाव इत्यत आह—उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेति ।
आज्ञानतस्त्वावुपलब्धिभेदो नानुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिव्यतिरेकिणां विषयाणां प्रथा संभवती-
त्युपपादितम् । नच विषयभेदाग्राहि प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायात्मसाक्षात् । एवं च सति विषयरूप-
तद्भेदावेव सुदुर्लभावेति दूरनिरस्ता विषयभेदाद्युपलब्धिभेदसंख्या । तेनोपलब्धेरुपलब्धश्चमपि न तावत् समिति । किञ्चिविद्या-
कल्पितम् । तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह—अहमिदमद्राक्षमिति चेति । न केवलं तात्त्विकाभेदाशि-
खलमतत्त्विकादपि निखलमेवेति तस्यार्थः । स्मृत्याद्युपपत्तेश्च । नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेऽप्यस्य पुरुषस्य स्मृतिर-
प्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थे निराकरणान्तरायाऽनुभाषते—यत्तूक्तमिति । यो हि देहव्यापाराद्युपलब्धिस्वरूपते

न्यायनिर्णयः

छिन्नीतिवदेकन विषयविवेचित्वयोगादिति हेत्यर्थः । किंच यो यस्य धर्मः स न तस्याको यथा रूपादिः । तथाच चैतन्यस्य
भूतभौतिकसाधकत्वादेव तदतिरिक्तसिद्धिरित्याह—नहीति । रूपादिदृष्टान्तं स्पष्टयति—नहीति । तर्हि चैतन्यस्यापि साधकत्वं
भा भूत्, तत्राह—विषयीति । सूत्रावयवं फलितपरत्वेन योजयति—अतश्चेति । भवतु तर्हि भूतेनोऽतिरिक्ता स्वराज्ञो-
पलब्धिस्तथापि कथमात्मसिद्धिः, तत्राह—उपलब्धीति । धृणिकत्वात्तस्या नित्यात्मरूपत्वमुक्तमित्याह—स्मृत्यादीति । उपलब्धुल्लङ्घनेदे-
क्षिष्योपरागात्तद्वानादसाधेवमित्यो नोपलब्धिरित्याह—नित्यत्वं चेति । किंच रश्मिदेहादिमानहीनस्य स्वप्ने प्रत्यभिज्ञानाद-
तिष्ठित्वात्मसिद्धिरित्याह—अहमिति । स्वप्नेऽपि रश्मिदेहान्तरस्यैवोपलब्धत्वमित्याह—स्मृत्यादीति । उपलब्धुल्लङ्घनेदे-
सत्सन्ध्यापलब्धेऽप्यस्य स्मृतिरच्छादयश्च नेति न तपोरन्यतेत्यर्थः । दूषितमपि दोषान्तरं वक्तुमनुभाषते—अपिचेति । तद्व्यापार-
विलम्बावस्थानेन प्रत्याख्यातमेतदित्युक्तं सारयति—तदिति । अपिच दोषः दर्शयति—अपिचेति । अनन्यथासिद्धाविव्यय-
तिरेको वाच्यो देहस्य च चैतन्यान्वयव्यतिरेकावच्छिन्नविविधतामप्युक्तमिति सद्रष्टान्तं साधयति—सत्स्विति । उपलब्ध-
पारम्पर्यमिति देहस्योपलब्धौ न सिद्ध्यतीत्याह—नचेति । उपलब्धिर्न देहजन्ता तस्मात्तत्त्वमप्युक्तमिति सत्त्वादर्शान्तरवत् । आसरे
तु व्यर्थं कालमकथय । कार्यविदुषामभ्युपगमात्तस्मात्तस्मात्तस्मात् । स्वप्ने द्रष्टव्यं प्रमाणमित्यादिभिरपि व्यर्थम् । रश्मिदेहाकारहीनस्य

दृश्यते निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्वेहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात् । तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्म-
नोऽस्तित्वम् ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

उक्थादिभिः स्वशाखाङ्गेष्वेवान्यत्रापि वा भवेत् ॥ संनिध्यात्स्वशाखाङ्गेष्वेवास्ती व्यवतिष्ठते ॥ १ ॥

उक्त्योद्गीथादि सामान्यं तत्तच्छब्दैः प्रतीयते ॥ शुल्का च संनिधेर्बाधस्ततोऽन्यत्रापि यावत्सी ॥ २ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा, संप्रति तु प्रकृतामेवानुवर्तमानहे—‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’
(छा० १।१।१), ‘लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत’ (छा० २।२।१), ‘उक्त्यमुक्त्यमिति वै प्रजा वदन्ति
तदिदमेवोक्त्यम्’, ‘इयमेव पृथिवी’, ‘अयं वाच लोकः एषोऽग्निश्चितः’ इत्येवमाद्या य उद्गी-
थादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहितास्ते तत्तच्छाखागतत्वेवोद्गीथादिषु
भवेयुरथवा सर्वशाखागतत्वेऽपि विरायः । प्रतिशाखं च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदा-
द्यादायामुपन्यासः । किं तावत्प्राप्तम् । स्वशाखागतत्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति । कुतः—
संनिधानात् । ‘उद्गीथमुपासीत’ (छा० १।१।१) इति हि सामान्यविहितानां विशेषाकाङ्क्षायां

भाष्यरत्नप्रभा

मनुष्य इत्यभेदज्ञानं भ्रम इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५४ ॥ अङ्गावबद्धाः । उद्गीथावयवोक्तौ प्राणदृष्टिः,
‘पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो घौर्निधनम्’ इति हिंकारादिपञ्चविधे सास्त्रि पृथिव्या-
दिलोकदृष्टिः, उक्थावयवशब्दे पृथिवीदृष्टिः, दृष्टकान्तिताम्रौ लोकदृष्टिरित्येवं कर्माङ्गाश्चितोपास्तयः सन्ति, तामुद्गीथादि-
साधारणश्रुत्या विशेषसंनिधिना च संशयः । ननु उद्गीथादीनां सर्वशाखास्वेकत्वादुपास्तयः सर्वत्रैति वैकल्याणश्रवणे कथं
संशय इत्यत आह—प्रतिशाखं चेति । यथा देहात्मनोर्भेदादात्मत्वमर्थो देहे न संभवति तथा प्रतिवेदमुद्गीथादीनां
भिन्नत्वादेकस्मिन्वेदे विहितोद्गीथाद्युपास्तयो वेदान्तरस्योद्गीथादिषु न संभवन्तीति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—स्वशा-
खेति । उद्गीथमुपासीतेति विधिनाक्यस्योद्गीथत्वसामान्यस्य व्युत्पत्त्यपेक्षत्वात्स्वशाखासंनिहितव्यक्तिग्रह इत्यर्थः । सामा-

भामती

तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं दूषणम्—न चात्यन्तं देहस्येति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादनवद्यमिति
॥ ५४ ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । खरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो भिद्यन्ते । तदनुबद्धास्तु
प्रत्ययाः प्रतिशाखं विहिता भेदेन । तत्र संशयः—किं यस्मिन्वेदे यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तदेव विहिताः प्रत्यया
उतान्यवेदविहितानामुद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति । किं तावत्प्राप्तम् । ‘ओमित्यक्षरमुद्गीथमुपासीत’ इत्युद्गीथश्रवणेनोद्गी-
थसामान्यनवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तिर्विशेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य संनिधानात्तैर्नैवाकाङ्क्षा-
विनिवृत्तैर्न शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेक्षते । न चैवं संनिधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपबाधेत ततः
श्रुति पीडयेत् नैतदस्ति । ननु उद्गीथश्रुत्यभिहितलक्षितौ सामान्यविशेषौ बाधितौ स्वशाखागतयोः स्वीकरणाच्छाखान्तरी-

न्यायनिर्णय

देहातिरिक्तत्वविषयत्वात् देहात्मवादसिद्धिरिति भावः । अनुमानाद्यप्रामाण्यं तु प्रतिज्ञामात्रमिति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५४ ॥
देहाभावे भवतश्चैतन्यस्य तद्भावेऽप्यभाववदुद्गीथादिभावे भवत उपसन्नस्य तद्भावेऽप्यभावमाशङ्क्याह—अङ्गेषु । अवनतरसंगतिमाह—
समासेति । उद्गीथावबद्धाश्चितोपास्तानि विषय इति तत्तत्तत्कर्मोक्त्वा दर्शयति—ओमित्येतदिति । इदं वाक्यं व्यापेक्षेत्त-
दधिकरणे व्याख्यातम् । लोकेषु पृथिव्यादिषु लोकशब्दो लोकोल्लोकेषु लाक्षणिकः । पृथिव्यादिदृष्ट्या पञ्चविधं सामोपासीतेत्यर्थः ।
‘पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो घौर्निधनम्’ इति । उक्तं कर्माङ्गं शक्यमिति वीर्यया वत्तया वदन्ति
तदिदमेव वेद्यं पृथिवीत्युक्ते पृथिवीदृष्टिविधिः । चित्तोऽग्निः कर्माङ्गभूतस्त्रात्रं लोक इति दृष्टिरित्यर्थः । उद्गीथादिप्रत्ययानुज्ञानमधिकृत्य
प्रकरणादुद्गीथादिशब्दसाधारण्याच्च संशयमाह—त इति । उद्गीथादीनां सर्वशाखास्वेकत्वादुपास्तित्ववत्त्वात्तद्भावादन्तर्यामिदमधिक-
रणमिलाशङ्क्याह—प्रतीति । नौचैवदित्स्वरादिभेदादध्ययनधर्मभेदादुद्गीथादेरपि भेदमङ्गीकृत्य विधाविधाह इत्यर्थः । अत्र हि श्रुतेन
सामान्येन प्राकरणिकस्य विशेषनियमस्य बाधत्सर्वं शाखाविहितप्रधानकर्माङ्गत्वेन प्रयुक्तसर्वोद्गीथादिविशेषेषु तदालम्बनोपासीतमुपसंहा-
रोक्त्या सर्वशाखाभिरनुष्ठेयत्वेनोक्तैर्वाक्याधेयीहेतरेव चिन्तनात्पदादिसंगतिः । पूर्वपक्षेऽनुष्ठानव्यवसासिद्धिः सिद्धान्ते तदव्यवसेयात्साव-
पूर्वपक्षविरुद्धिं विवृणोति—किमिति । यथा देहात्मनोर्भेदादात्मत्वमर्थो देहे न भवत्येवमेकशाखागतोद्गीथधर्माणां भिन्नशाखोद्गीथादी-
न प्राप्तिरिति पूर्वपक्षमाह—स्वशाखेति । विधान्ति एवेत्येवश्रुत्या भवतिशाखीनां क्रियाप्रकरणभङ्गेन पुरषार्थत्वविहातुद्गीथादिभ-
तेर्बैलीपत्त्वात्प्राका प्रकरणभङ्गात्तुपास्तीनां व्यवसेयाह—कुत इति । उद्गीथादिशाखामान्यत्वेः प्रकरणोपनीतविशेषाकाङ्क्षत्वेनावा-
धकत्वादुपास्तित्ववत्त्वा युक्तेति मत्वाह—संनिधानादिति । प्रकरणं विवृणोति—उद्गीथमिति । उद्गीथोक्तिलिङ्गीनां प्रत्ययान-

संनिकृष्टेनैव स्वशाखागतेन विशेषेणाकाङ्क्षादिनिवृत्तेः । तदतिलङ्घनेन शाखान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति । तस्मात्प्रतिशाखं व्यवस्थेति । एवं प्राप्ते ब्रवीत्यङ्गावबद्धास्त्विति । तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्व व्यवतिष्ठेरन् । अपि तु सर्वैशाखास्ववर्तेरन् । कुतः—उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् । स्वशाखाव्यवस्थायां ह्युद्गीथमुपासीतेति सामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती संनिधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात् । न चैतद्व्याप्यम् । संनिधानात् श्रुतिर्वैलंघ्यसी । नच सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । तस्मात्स्वरादिभेदे सत्युद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथवा नैवात्र विरोधः शङ्कितव्यः । कथमन्यशाखागतेष्वुद्गीथादिवन्त्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति । मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः । तथाहि मन्त्राणां कर्मणां गुणानां च शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर उपसंग्रहो दृश्यते । येषामपि हि शाखिनां कुटुरसीत्यस्मान्दानमन्त्रो ना-

भाष्यरजप्रभा

न्यश्रुतेः संनिहितव्यक्तिप्रहास्यसंकोचस्तत्र कर्तव्यो यत्र व्यक्तिसामग्रहो नोपपद्यते, यथा शुक्रां गामानयेत्यत्र गोश्रुतेः संनिहितशुक्रव्यक्तिपरतया संकोचः, अत्र नानुपपत्त्यभावाद्यक्तिसामग्रसंन्यसामान्यमुपासमिति सिद्धान्तव्यति—एवमित्यादिना ॥ ५५ ॥ पूर्वं शाखान्तरविहितोपासीनां शाखान्तरस्थाङ्गसंबन्धे यः प्रतीतो विरोधस्तन्मङ्गीकृत्य संबन्ध उक्तः, संगति विरोध एव नास्ति, शाखान्तरविहिताङ्गानां शाखान्तरस्थाङ्गसंबन्धवदुक्तसंबन्धोपपत्तेरित्याह—अथवेत्यादिना । यजुर्वेदिनां कुकुटोऽसीति मन्त्रोऽस्ति कुटुरसीति नास्ति तथापि तण्डुलपेवणादिस्मादनेन मन्त्रद्वयस्य निरूपणेन विनियोगात्सोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः । सूत्रस्यादिपदोपात्तकर्मणामुदाहरणमाह—येषामिति । मैत्रायणीयानामित्यर्थः । हेमन्तशिखिरयोरेक्यादतवः पञ्च तद्वत्पञ्चसंख्याकाः प्रयाजाः संमानत्र तुल्यकर्मस्थले होतव्या इति पञ्चत्व-

भाष्येति

शाखीकोरुऽपि । यथाहुः—‘जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते । कृष्णादि यदि शुभानः का श्रुतिसूत्र पीड्यते ॥ एवं प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—उद्गीथाङ्गावबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखास्तु प्रतिवेदमनुवर्तेष्व प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन् । उद्गीथमिच्छादिसामान्यश्रुतेरविशेषात् एतदुक्तं भवति—युक्तं शुक्रं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि संनिधानाच्छुद्धश्रुतिर्बाधत इति । निशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्ततापदानां समन्विद्याहारस्य । अन्यथा तदनुपपत्तेः । नच स्वार्थमस्मादगिला निशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति निशिष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थस्मरणं न स्वप्रयोजकमपचाधितुमुत्सहते । मा च बाधिप्रयोजकभावेन स्वार्थस्मरणमपि युक्तमविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे अवस्थापनम् । इह तूद्गीथश्रुतेरविशेषेण निशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् । संकोचे प्रमाणं किञ्चिन्नास्ति । नच संनिधिमन्त्रमपचाधितुमर्हति । श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषागमिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्तवस्थानं पीड्यते । तस्मात्सर्वोद्गीथविषयाः प्रत्यया इति ॥ ५५ ॥ **मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ।**

न्यायनिर्णयः

मन्त्रानां वेदत्रयोक्तप्रधानकर्मसंज्ञत्वेन प्रयुक्तानां प्रतिशाखं स्वरादिभेदेन भेदाद्गीथादिश्रुतिभिः प्रत्ययालम्बनामुद्गीथादीनां सामान्येनोपात्तानां विशेषाकाङ्क्षायां तत्तच्छाखास्यप्रधानकर्मज्ञत्वेन प्रयुक्तोद्गीथादिविशेषेष्वुद्गीथमुपासीतेत्यादिरप्रत्ययाः प्रकरणाभिव्यक्तमेव इत्यर्थः । प्रकरणाभिव्यक्त्या यच्छाखास्यं यदुपासनं तत्तच्छाखामिद्विषयानुष्ठेयमित्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तव्यति—एवमिति । यजुश्रुतिरपि योजयति—तुदाब्ज इति । हिशब्दोपात्तं हेतुं प्रथमपूर्वकमाह—कुत इति । सामान्यप्रवृत्तश्रुतेरविशेषाकाङ्क्षायां प्रकरणादिशेषनियमो युक्तः । प्रवृत्ते तूद्गीथादिसामान्येनोपासितसंभवेन विशेषाकाङ्क्षाभावे औतसामान्येन प्राकरणादिविशेषनियमवाभावात्सर्वशाखास्यप्रधानकर्मज्ञत्वेन विनियुक्तोद्गीथादिविशेषेषु तदालम्बनविषयमुपसंहरः स्यादिति हेतुं विवृणोति—लेखेति । प्रकरणेन विशेषेषां सामान्यश्रुत्यवधारणोऽपि संकोचे मानाभावात्सामान्यद्वारा सर्वविशेषामिद्विषयेकस्मिन्निष्ठेति नियमनं पीडयेति तत्त्वोच्यते—पीडितेति । तत्पक्षे ह्युत्तरा प्रकरणबाधवन्मत्पक्षेऽपि तेन श्रुतिर्बाध्यतामविशेषादित्याशङ्काह—संनिधानादिति । सामान्यसोपास्यत्वयोगादिविशेषाकाङ्क्षायां तदर्थकं प्रकरणं कथं ह्युत्तरा बाध्यमित्याशङ्काह—नचेति । तथापि प्रतिवेदं स्वरादिभेदेनोद्गीथादिभेदादुपासित्यवस्योक्त्याशङ्काह—तस्मादिति । श्रुतिप्रावर्त्य तच्छब्दार्थः ॥ ५५ ॥ उद्गीथादिश्रुत्यवष्टम्भेन यत्र यजोद्गीथादिश्रुतस्तत्र तत्र सर्वत्रैव कालिकसापि प्रत्ययस्यानुवृत्तिरित्युक्तम् । इदानीमुदाहरणेनापीममर्थं समर्थयेति—मन्त्रादिवदिति । बाशब्दार्थं कथयति—अथवेत्यादिना । हेतुमन्त्रवर्तायीक्षार्थमाह—मन्त्रेति । तत्र मन्त्रोदाहरणं दर्शयति—येषामिति । तण्डुलपेवणार्थं कुकुटुरसीत्यवष्टम्भानन्वयो येषां शाखिनां नास्मातः कुकुटोऽस्ति मण्डुलिह इत्यवष्टम्भः मन्त्रः सामान्यतः तथापि तेषां प्रयोगश्चेत्तु विनियोगे सोऽपि मन्त्रो दृश्यते तेन शाखान्तरोत्पन्नस्य मन्त्रस्य शाखान्तरेऽसंग्रहोऽसीत्यर्थः । कर्मणामुदाहरणमाह—

ज्ञातस्तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते कुक्कुटोऽसीत्यइमानमाद्वे कुटहरसीति वेति । येषामपि समिदादयः प्रजाया नाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराज्ञायते—‘ऋतवो वै प्रजायाः समानत्र होतव्याः’ इति । तथा येषामपि ‘अजोऽग्नीषोमीयः’ इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विधयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते—‘छागस्य वपाया मेदसोऽनुवृहि’ इति । तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि ‘अग्नेर्वैहोत्रं वेरध्वरम्’ इत्येवमादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः । तथा बहुवचपठितस्य सूक्तस्य ‘यो जात एव प्रथमो मनस्वान्’ (ऋ० सं० २।१।७) इत्यस्य ‘अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्’ इत्यत्र परिग्रहो दृष्टः । तस्माद्यथाश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रातुवृत्तिरेवमाश्रितानामपि प्रत्ययानामित्यविरोधः ॥ ५६ ॥

भूम्नः क्रतुवज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५७ ॥

ध्येयो वैश्वानरांशोऽपि ध्यातव्यः कृत्स्न एव वा ॥ अंशोपपास्तिकलयोक्तेरस्त्वधीरपि ॥ १ ॥

उपक्रमावसानाभ्यां समस्तस्यैव चिन्तनम् ॥ अंशोपास्तिकले स्तुवै प्रत्येकोपास्तित्विन्दनात् ॥ २ ॥

‘प्राचीनशाल औपमन्यवः’ (छा० ५।१२।१) इत्यस्यामाख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते । व्यस्तोपासनं तावत् ‘औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से’ (छा० ५।१२।१) इत्यादि । तथा समस्तोपासनमपि ‘तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुते-

भाष्यरत्नप्रभा

गुणविधानाद्गुणिनः शाखान्तरविहिताः संबध्यन्त इति भावः । गुणमुदाहरति—तथा येषामिति । यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पञ्चुः श्रुतो नाज इति जातिविशेषस्तथापि प्रैषमन्त्रलिङ्गाजातिविशेषसंग्रह इत्यर्थः । मन्त्राणामुदाहरणान्तरमाह—तथेति । सामवेदस्थानां यजुर्वेदे परिग्रह इत्यर्थः । तथेति ‘स जनास इन्द्र’ इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं सजनीयं तस्य याजुषाध्वर्युकर्तृक्रमयोगे शंसनं दृष्टमित्यर्थः । यो जातो बाल एव प्रथमो गुणैः श्रेष्ठो मनस्त्वान्विवेकवान्स इन्द्र एवंविधो हे जनास्तो जना इति श्रुत्यर्थः ॥ ५६ ॥ भूम्नः क्रतुवत् । शुलोकादिषु प्रत्येकं वैश्वानरत्वोपास्तित्व्यस्तो-

भामती

विरुद्धमिति नः संप्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते । उपलब्धं च मन्त्रादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसंबन्धितम् । तद्विद्वापिनि दर्शनादविरोधः । एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति ॥ ५६ ॥ भूम्नः क्रतुवज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति । वैश्वानरविधयां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपासनं च उत समस्तोपासनमेवेति । तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति प्रत्येकमुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फलवत्त्वादानात्समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेरुभयथायुपासनम् । नच

न्यायनिर्णयः

येषामपि । वैत्रायणीयानां समिधो यजति तनूनपातं यजतीको यजति बर्हिर्जयति स्वाहाकारं यजतीति समिदादयः प्रयाजा नाम्नातास्तथापि तेषु संख्यादिगुणविधिराज्ञायते । द्वादश मासाः पञ्चतैव इत्यत्र हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन पञ्चतैवः प्रसिद्धः । तथा चतुर्वत्पञ्चसंख्याकाः प्रयाजाः समानत्र समानदेशे होतव्या इति यावत् । तत्र शाखान्तरोत्पन्नकर्मणां शाखान्तरे संग्रहो दृष्टोऽन्यथा तत्र गुणविधयोपादित्यर्थः । गुणोदाहरणमाह—तथेति । ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इति यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पशुराज्ञायते नाज इति जातिविशेषस्तेन विशेषाश्रवणाच्चः कश्चित्पशुरालम्बनीय इति प्राप्ते ‘छागो वा मन्त्रवर्णोत्’ इतिवद्वेण च्छागादेर्होमार्थमुप-
बाधार्थं पठ्येति तद्विरुद्धमुपेयार्थं लिङ्गस्य नियमकारणस्य भावाच्छागोऽग्नीषोमीयः पशुरिति स्थितम् । अतश्च गुणसापि प्रैषमन्त्रलिङ्गादुप-
संग्रहो दृष्ट इत्यर्थः । मन्त्राणामुदाहरणान्तरमाह—तथेति । वेदान्तराश्वान्यामुद्राश्रय्युर्वेदावुच्येते । तत्रैवोदाहरणान्तरमाह—तथेति । यो जातो बाल एव प्रथमो गुणैः श्रेष्ठो मनस्त्वान्विवेकवान्स जनास इन्द्र इति शेषः । जनास्तो जनास्तो संबोध्यन्ते स इन्द्र एवंविध इति यावत् । अध्वर्यवे तत्कर्तृत्वप्रयोगार्थं सजनीयं ‘स जनासः’ इत्येतेनोपलक्षितं सूक्तं शस्यं शंसनीयमित्यर्थः । दृष्टान्तामुवादेन दार्ष्टान्तिकं निगमयति—**तस्मादिति** । शाखान्तरोत्पन्नस्य शाखान्तरे संग्रहबालुव्यं तच्छब्दार्थः ॥ ५६ ॥ उद्धृता-
युपासनं तत्तद्विशेषोपासन् न तेषुक्तिप्रसङ्गेन वैश्वानरोपास्तिरपि तत्तद्विशेषोपासन्नना नेति साधयति—**भूम्न इति** । सैव हीलत्र तपचत्तलमिति तच्छब्देन प्रकृतपरामर्शद्विषयमुक्तम् । अत्र तु तद्वदमेदे हेत्वभावाद्गताधेतेति मत्वा व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं औत्तमुदाहरति—**प्राचीनेति** । तत्र प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्येन व्यस्तोपास्तिसुपन्यस्यति—**व्यस्तेति** । वैश्वानरा-
धिकारेण व्याख्यातं वाक्यमनुसृत्य समस्तोपास्तिं दर्शयति—**तथेति** । द्विधायुपास्तिसमिधुलोभय विधिफलक्षितिभ्यामेकवाच्यत्वोप-

जाश्रुध्वनिश्चरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' (छा० ५।१८।२) इत्यादि । तत्र संशयः—किमिहोमयथाप्युपासनं स्याद्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैवेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रत्यवयवं सुतेजःप्रभृतिषूप्राप्तं इति क्रियापदश्रवणात् 'तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते' (छा० ५।१२।१) इत्यादिफलमेदश्रवणाच्च व्यस्तान्युपासनानि स्युरिति प्राप्तम् । ततोऽभिधीयते—भूतः पदार्थोपचयामकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्यमस्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि । क्रतुवत् । यथा क्रतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्येन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाज्ञादीनाम् । नाप्येकदेशाङ्गयुक्तस्य प्रधानस्य तद्वत् । कुत एतद्भूमेव ज्यायामिति । तथा हि श्रुतिर्भूम्नो ज्यायस्त्वं दर्शयति एकवाक्यतावगमात् । एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात्प्रतीयते । तथाहि—प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षडङ्गपथो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना अश्वपतिः कैकेयं राजानमभ्याजग्मुस्तिर्युपक्रम्यैकैकस्यर्षेरुपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा 'मूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाच' (छा० ५।१२।२) इत्यादिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यधन्मां नागमिष्यः' (छा० ५।१२।२) इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति । पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस-

भाष्यरत्नप्रभा

पास्तिसदवयव्युपास्तिः समस्तोपास्तिरिति भेदः । आख्यायिका पूर्वमेव व्याख्याता । अत्रोभयत्र विधिकल्योः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह—तत्रेति । 'सैव हि सत्यादयः' इत्यत्र तद्यत्तस्यमिति प्रकृतकर्षाद्वैधैक्यमुक्तं तद्वदत्रैक्यहेत्वभावाद्गतार्थत्वं मत्वा पूर्वत्रोद्गीथादिश्रुत्या संनिधिवान्धेनोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशाखासुसंप्रसारव्यस्तोपास्तीनां विधिभूतेः फलश्रवणस्य च समस्तोपास्तिंसंनिधिप्राप्तं स्तुल्यर्थत्वं बाधित्वा तद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षमाह—प्रत्यवयवमिति । फलानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिरिव फलं मन्तव्यम् । सुतं खण्डितं सोमद्वयं तस्यैव प्रसुतत्वमासमन्तात् सुतत्वमवस्थाभेदः सोमयागसंपत्तिस्तव कुले दृश्यत इति यावत् । आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजा इति भावति

यथा वैश्वानरीयेष्टौ यदष्टाकपालो भवतीत्यादीनामवयवज्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेऽप्यर्थवादमात्रत्वं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेपेदितस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति । तत्र हि द्वादशकपालं निर्वेपेदिति विधिभक्तिश्रुतिर्यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । नच वचनानि लपूर्वादििति विधिकल्पना । अवयुज्यवादेन सुत्यायुपपत्तेः । इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषादष्टाकपालविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्च भेदात् । निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽयुपपत्तेः । इयमो वाङ्मोक्षविधिरिति तद्वदभयविषयुपासनमिति प्राप्त उच्यते—समस्तोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानापदेशलभुमन्यत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तोपासनपरलस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः । तथाहि—प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाधपतिः कैकेयमाजग्मुः । ते न तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दपूर्वं तद्विशारेण

व्याख्यानार्थः

पत्तेश्च संशयमाह—तत्रेति । एकवाक्यताभेगेन समस्तस्यैव वैश्वानरस्योपास्तिरित्युक्त्वा वाक्यार्थोद्देशेनोद्गीतायां चिन्तनात्पदादि-संपत्तेः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदः सिद्धान्ते तदेकमिलङ्गीकृत्य पूर्वपक्षार्थं विमृशति—किमिति । उद्गीथादिश्रुत्या संनिधिं बाधितोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशाखासुसंप्रसारोक्तिवदत्रापि व्यस्तोपासनस्य विधिकल्योः श्रुतेः समस्तोपास्तिंसंनिधिप्राप्तं स्तुल्यर्थत्वं बाधित्वा विधेयतेति पूर्वपक्षमाह—प्रतीति । सुतमित्यवयवस्य कण्ठनस्य कर्मेतापत्रं सोमरूपम् । प्रसुतमासुतमित्यवयवविशेषार्थं तस्यैव विशेषणम् । सोमयागकरणसंपत्तिस्तव कुले दृश्यत इति यावत् । आत्मनो वैश्वानरस्तेलादिवाक्यप्रकरणभ्यां समस्तोपासनाङ्गत्वेन तदन्तर्भावोऽपि व्यस्तोपासनानामवयवत्रं पश्यति त्रिपमिलादिना प्रत्यवयवं विधिकल्युतेः स्वातन्त्र्यापि विधानं कर्तव्यं तेनोभययोपासनं कार्यमिति भिन्नान्येवैतावि वाक्यानीत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य भूम्नो ज्यायस्त्वमिति प्रतिज्ञां व्याचष्टे—तत इति । समस्तोपासनव-क्यस्तोपासनमपिप्यत्तां, तत्राह—नेति । तत्र दृष्टान्तमादाय विभनते—क्रतुवदिति । सामस्येनोत्सर्गिकोक्तिः । प्रवाचादीनां प्रत्येकमप्रयोगोऽपि मिलादीनां किमिदुपगततामपि प्रयोगोऽस्तीत्यासङ्ग्य कान्येषु नैवमिलाह—नापीति । सर्वाभेदेतकान्यकतोऽपिष्टेव-बद्धैश्वानरोपासनस्यापि समस्तस्यैव प्राधान्यंष्टेत्याह—तद्वदिति । इदं प्रथमपूर्वकमेव व्याकरोति—कुत इति । साक्षादप्यवयवस्योक्ति-रुद्देश्यासङ्गाह—एकेति । वाक्यप्रकरणभ्यामेकवाक्यत्वं साधयति—एकं हीति । विहितानामपि व्यस्तोपास्तीनां समस्तोपासन-भोवाच प्रथमार्थेति मत्वाह—तथाहीति । व्यस्तोपास्यवद्भूतेष्व-समस्तस्योपासनस्य ज्यायस्त्वमित्याह—मूर्धेति । समस्तोपासने वैफल्यात् तस्य उपायस्त्वमित्याह—पुनरेति । व्यस्तोपासनेऽपि फलश्रवणमस्तीत्युक्तं, तत्राह—

जन्मति' (छा० ५।१।१) इति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति । यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणं तदेवं सत्यङ्गफलानि प्रधान एवाभ्युपगतानीति द्रष्टव्यम् । तथोपास्त इत्यपि प्रत्ययवचमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं न व्यस्तोपासनविधानार्थम् । तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति । केचित्तत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यायांस्वं प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्ववचनादेव फल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कथयन्ति । तदयुक्तम् । एकवाक्यतावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्यथ्यत्वात् । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यति' (छा० ५।१।२) इति चैवमादिनिन्दावचनविरोधात् । स्पष्टे चोपसंहारस्थे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात् । सौत्रस्य च ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥ ५७ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

न मित्रा उत मिथन्ते शाण्डिल्यद्वहरादयः ॥ समस्तोपासनश्रेष्ठप्राज्ञैक्यादप्यभिमतता ॥ १ ॥

कुस्तोपास्तेरशक्यत्वाद्गृहीतं प्रवृत्तम् । द्वहरादीनि मिथन्ते प्रवृत्तवृत्तपुष्पकमाह ॥ २ ॥

पूर्वसिद्धधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तोपासनं ज्याय इत्युक्तम् । अतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि मित्रश्रुतीन्युपासनानि समस्तोपाशिष्यन्त इति । अपिच नैव

भाष्यरत्नप्रभा

वाक्यप्रकरणाभ्यां व्यस्तोपास्तीनां समस्तोपास्त्यन्तर्भावेन प्रयाजदर्शवेदकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रधानतदङ्गफलानामर्थवादगतानामेकप्रधानफलतयोपसंहाराद्वाक्यभेदो न युक्त इति सिद्धान्त्यभावात् । एकदेशिव्याख्यामनूय दूषयति— केचिरिति । यद्युभययोपासनं सिद्धान्तस्तर्हि व्यस्तोपासनमेवेति पूर्वपक्षो वक्तव्यः, स च न संभवतीत्याह—स्पष्टे चेति । कथं तर्हि सूत्रे ज्यायस्त्वोक्तिस्तत्राह—सौत्रस्येति । व्यस्तोपास्तीनामप्रामाणिकत्वद्योतनार्थं तदुक्तिरिति भावः ॥ ५७ ॥ नाना शब्दादिभेदात् । शाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यैका नाना वा तथा संवगादि प्राणविद्यैका नाना वेति रूपैक्यभावाभावाभ्यां संशये दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह—पूर्वसिद्धिति । रूपैक्याच विद्यैक्यमिलाह—अपि-

भामती

समस्तोपासनसुपसंज्ञहार । तथा चैकवाक्यतालभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरतैव संदर्भस्य लक्ष्यते । तस्मां द्रष्टुं फलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय । समस्तोपासनस्यैव तु फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यामनुपन्यस्य दूषयति— केचिरवत्रेति । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्यथ्यत्वात् नेदृशं सूत्रव्याख्यानं समञ्जसमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ नाना शब्दादिभेदात् । सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । संप्रति तु सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा, एवं प्राणादिगोचरास्ति विचारयितव्यम् । ननु यथा प्रत्ययानिभेदाया अपूर्वभावनायां आजानतो भेदाभावेऽपि धारयन् निरुह्यमाणत्वात्तस्य च यागादेर्भेदात्प्रकृत्यर्थयागादिधारणं बुद्धवन्भेदाद्भेदः । तदनुक्त्या एव तस्याः प्रतीयमानत्वात् । एवं विद्यानामपि रूपतो वैयलेश्वरस्याभेदेऽपि तत्तत्तलसंस्कल्पत्वादित्युपपधानभेदादिव्यामेद इति नास्त्यभेदाशङ्का । उच्यते—युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपानामपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धरूपला-

न्यायनिर्णयः

यत्ति । व्यस्तोपास्तीनां प्रकरणवाक्याभ्यां समस्तोपास्त्यन्तर्भावेन प्रयाजदर्शपूर्णमासवेदकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रधानतदङ्गफलानामर्थवादगतानामेकीकरणेन समस्तोपास्तिरेव व्यावसीत्याह—तदिति । प्रत्ययवचमुपास्तिविधित्वेव्यस्तोपास्तिर्भीतुत्युक्तिमिलाशङ्काह—तथेति । औपमन्यवाचकगतरूपानुवादेन समस्तोपास्तिरेवात्र विधिल्लित्वैत्यर्थः । स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । एकदेशिव्याख्यामनूय दूषयति—केचिरिति । किञ्चलोऽनिच्छायान् । एकवाक्यतामन्त्रेण वाक्यभेदं कृत्वा व्यस्तोपासनान्यपि प्रयत्निकवीयन्तमिलाशङ्काह—पूर्वेति । यदोभययोपास्तिः सिद्धान्तस्तदा व्यस्तोपास्तिरेवात्र समस्तोपास्तिरेव वा पूर्वपक्षः स्यान्नाह इत्याह—स्पष्टे चेति । द्वितीयस्य तत्राशुक्तो वाक्योपक्रमस्य व्यस्तोपास्तिर्वाचित्वात्समस्तोपास्तिविषयं पराभिप्रायानुवादे सिद्धान्तादविशेषादिति भावः । समस्तोपास्तिरेव कार्यं वा व्यस्तोपास्तिरित्यत्र किमर्थं सौत्रं ज्यायस्त्ववचनं, तत्राह—सौत्रस्येति । समस्तोपास्तीनां नवस्वोक्त्या व्यस्तोपास्तेर्वचनत्वात्पूर्वाविषयत्वेनाप्रामाणिकत्वं बोधयितुं सूत्रे सूत्रो व्यायस्त्वमुक्तम् । अतः समस्तोपास्तिरेव कार्योक्त्येकवाक्यता सिद्धित्यर्थः ॥ ५७ ॥ मित्रश्रुतीनामपि सुतेजस्त्वप्रभृतीनां समस्तोपासनं ज्यायश्चेत्तर्हि सर्वोपास्तीनामपि मित्रश्रुतीनां समस्तोपासनं ज्यायः स्यादित्याशङ्काह—नानेति । दहरिषादिब्रह्मोपासनानि प्राणोपासनानि च वेद्याभेदादभिन्नानि वा शब्दादिभेदाद्भिन्नानि वेति संशये पूर्वव्यायेन पूर्वपक्षनिति—पूर्वसिद्धिति । शाण्डिल्यविद्यादीनामभेदे हेत्वन्तरमाह—अपिचेति । तत्र सद्रष्टान्त-

वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते । वेद्यं हि रूपं विद्याया द्रव्यदैवतसिक्कं यागस्य । वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते 'मनोमयः प्राणशरीरः' (छा० ३।१४२), 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छा० ४।१०।५) 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छा० ८।१।५) इत्येवमादिषु । तथा 'एक एव प्राणः', 'प्राणो वाव संवर्गः' (छा० ४।३।३), 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' (छा० ५।१।१), 'प्राणो ह पिता प्राणो माता' (छा० ७।१।५।१) इत्येवमादिषु । वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वम् श्रुतिना-
नात्वमप्यस्तिपक्षे गुणान्तरपरत्वान्नानर्थकम् । तस्मात्स्वपरशास्त्राविहितमेकवेद्यव्यपश्रयं गुण-
जातमुपसंहृत्यं विद्याकात्स्न्ययेति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते नानेति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयका
विद्या मिश्रा भवितुमर्हति । कुतः—शब्दादिभेदात् । भवति हि शब्दभेदः 'वेद' 'उपासीत' 'स
कृतं कुर्वीत' (छा० ३।१।१) इत्येवमादिः । शब्दभेदश्च कर्मभेदेहेतुः समधिगतः पुरस्ताच्छ-
ब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादिति । आदिग्रहणादृणादयोऽपि यथासंभवं भेदेहेतवो योज-
यितव्याः । ननु वेदेत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते न यजतीत्यादिवदर्थभेदः सर्वेषामेवैषां

साध्यरत्नप्रभा

चेति । विचैवयं चेदेकश्रुत्युक्तविद्यायाः श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तिर्वैथेत आह—श्रुतिनानात्वमपीति । एवंपक्षफलमाह—तस्मादिति । सिद्धान्ते तु गुणानुपसंहार इति मत्वा सूत्रं योजयति—वेद्याभेदेऽपीति । ननु भिन्नमाचार्यवाचकशब्दः शब्दान्तरं यथा ‘यजति ददाति जुहोति’ इति तस्मिन्शब्दभेदे कर्मसादित्वविषयर्थाभावनाया भेदो युक्तस्तथाः कृतानुपसंख्याभेदेन स्वीकृतविषयत्वाज्ञावायंभेदादिति यावत् । प्रकृते तु वेदोपासीत्यदिशब्दार्थोपास्येयांगदानहोममत्स्यतो भेदाभावात्सिद्धगुणकब्रह्मण एकत्वेन विषयतोऽपि भेदाभावात्कथमुपासिभेद इति शङ्कते—नन्विति । अत्र सूत्रे शब्दभेदोऽप्युच्यतेमात्रतयोकः । यथा आनानात्वे सम्यग्धेतवस्त्वाद्विषयोपात्ता गुणादय एव । तथाहि सिद्धसापि गुणस्य कार्यान्वयितया कार्यत्वमस्ति । यथा आनानाद्विगुणानां ब्रह्मणभावान्वयितया कार्यत्वं तथाच तत्पक्षकरणेपूर्वपिति शिष्टैर्वापसिभेदाभावान्वयितया साध्यैस्तदुद्गुणैर्विशिष्टयोपास्यत्वमभेदादुपासनाभेदः । यथा छत्रवाचनार्णद्विगुणभेदेन राज्ञोपासिभेदः, यथावामिश्रवाजाजिगुणभेदेन यागभेदस्तद्वत् । तथा प्रतिविधं फलसंयोगभेदाद्बह्वर्-

भारतीय

दृष्टानामपि स्वसंस्कल्पवादीनां तदाश्रयणां सिद्धयता सर्वत्रामेदो विद्यासु । नहि विशालवक्षाश्चकरोक्षेणः क्षत्रिययुवा
दुःखवनभर्मेति एकत्रोपदिष्टोऽन्यत्र सिंहास्यो वृषस्कन्धः स एवोपदिद्यमानश्चकरोक्षेणलाघपजहाति न खलु प्रत्युपदेश
वस्तु भिद्यते । तस्य सर्वत्र तादवस्थात् । अतावदस्यै वा तदेव न भवेत् । नहि वस्तु विकल्प्यत इति । तस्माद्वैशामि
दादिद्यानां मेद इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठानुपासनवाक्यानि किंतु तदिष्टयासुपासनाभा
वनां विदधति । सा च कार्यरूपा । यद्यपि चोपासनाभावना उपालसानीतिरूपणोपासनं चोपास्यानीतिरूपणमुपासं चैव
तदिष्टं व्यवस्थितरूपम्, तन्नामुपासनाविषयीभावोऽस्य कदाचिकस्यवित्केनविदूषेणोपासनां निषिद्धाति इति एव । यथैकः क्लृपायाः
केनपिद्विद्वथतया केनपिदुपगन्धव्यतया केनचिदपरातया केनचिन्मातृतया केनचिदपुत्रणीयतया विषयीक्रियमातः पुरुषे-

न्यायनिर्णयः

हेतुना—**वेद्यं हीति** । तत्र तत्र श्रुतिषु सत्यसंकल्पत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मभेदादेवाभेदोऽपि नास्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मणः सिद्धत्वात्तदुपायौ तदुपानामानि व्यवस्थानाद्युक्तं वैधैक्यमित्याह—**वेद्यश्चेति** । श्रुतिनानात्वेऽपि तत्तदाभ्येयगुणश्रुतिभेदेऽपीति यावत् । ब्रह्मोपासनेषु वेद्याभेदेऽपि कममब्रह्मोपासनेभ्यस्त्याशङ्क्याह—**तयेति** । तदेकत्वेऽपि विधाननानात्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य रूपभेदान्मेवमित्याह—**वेद्येति** । विधैक्यं येदेकत्र विहितयास्तस्या नान्यत्र विधानमर्थवदित्याशङ्क्याह—**श्रुतीति** । ब्रह्मप्राप्तिफलसंयोगोपास्यब्रह्मरूपपञ्चल्योपासनाभ्यामविच्छिन्नप्रत्ययार्थप्रत्यक्षनोवेदनायाश्च ब्रह्मविद्यासमाख्यायाश्चैक्यादिवैधैक्ये फलितमाह—**तस्मादिति** । शब्दादिति मेदादिधान-भेदोक्त्या बायपाथैर्भवति विद्यायाः फलितनायादिसंगतं । पूर्वपक्षे पूर्ववदित्याह—**सिद्धान्ते** तदद्योपात्तानात्वमिति सिद्धवत्कृत्य सिद्धान्तव्यति—**एवमिति** । यथाश्रमणो योजयति—**वेद्येति** । रूपभेदादेभ्योक्तं विधानानात्वमित्याह—**कुत इति** । सौत्रहेतुमुक्त्या शब्दभेदं विभजते—**शब्दाद्वीति** । तद्वदेऽपि मा भूदुपास्तनानात्वमित्याशङ्क्याह—**शब्देति** । परस्तादिति—**तत्रोक्तं** । भिन्नभा-वार्यविषयः शब्दः शब्दान्तरम् । यथा यजते ददाति जुहोतीति । तस्मिन्सति कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वाद्वात्तर्थावच्छेदे भिन्नधात्वर्थाव-च्छिन्नब्रह्मणा विभेदेदादित्यर्थः । शब्दान्तराधिकरणे तु सर्ववैदान्तप्रत्ययाधिकरणेऽनुकूलान्तरम् । सौत्रमादिशब्दं व्याकरोति—**आद्वीति** । गुणादयोऽपीत्याहच्छेदणं संयोगरूपसमाख्यादयो युज्यन्ते । तत्तत्प्रकरणौगुणजातविशिष्टोपास्यरूपभेदादप्यतिविधं फलभेदाब्रह्ममर्थभेदान-त्कौण्डिण्यधिकृत्यलोपसंहाराशङ्क्यानुग्रानत्वाच्च विधानानात्वमित्यर्थः । सत्यमि शब्दभेदेऽनुबन्धभेदाभावात् विद्या भिन्नेति शब्दभेदेभ-मिति—**नन्विति** । वैदोपासीत्येवादिशब्दानां कस्मिज्जानं कस्मिज्जानमत्यर्थेभेदाशङ्क्य शान्त्यादिप्रेषयत्वाद्द्वितीयमननुपासनात्तमेव-त्याह—**अर्थान्तरेति** । अनुबन्धवैयर्थ्यादेव फलितमाह—**तदिति** । नित्यत्वात्प्रेषयत्वात् शान्त्यादौहोमादिभेदाभेदभेदेवदोपासीत्येव-

मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदात् । अर्थान्तरासंभवाच्च । तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति । नैष दोषः । मनो-
वृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदाद्विद्याभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः । एकस्यापीश्वरस्योपास्यस्य प्रति-
प्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते । तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यन्याद्व्यगुणो-
ऽन्यत्रोपासितव्योऽन्याद्व्यगुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदावेद्यभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते ।
न चात्रैको विद्याविधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुम् । विनिगमनायां हेत्वभावात् ।
अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विद्यानानुपपत्तेः । न चास्मिन्पक्षे समानाः
सन्तः सत्यकामादयो गुणा असकृच्छ्रावयितव्याः । प्रतिप्रकरणं चेदं कामेनेदमुपासितव्यमिदं-
कामेन चेदमिति नैराकाङ्क्षावगमाच्चैकवाक्यतापत्तिः । न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्त-
चोदनापरास्ति यद्वलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वैकवाक्यतामिषुः । वैद्यैकत्ववि-
मिक्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरुद्धो प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायते ।
तस्मात्सुष्ठुच्यते नाना शब्दादिभेदादिति । स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्ववैदान्तप्रत्ययमित्यादि
द्रष्टव्यम् ॥ ५८ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अहं ग्रहेष्वनियमो विकल्पनियमोऽथवा ॥ नियमकस्याभावेन यथाकाम्यं प्रतीयताम् ॥ १ ॥

ईशसाक्षात्कृतेस्त्वेकविधयैव प्रसिद्धितः ॥ अन्यानर्थक्यविक्षेपौ विकल्पस्य नियामकौ ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

शाण्डिल्यादिसमाख्याभेदाद्भेद इति समाधत्ते—नैष दोष इत्यादिना । यदुक्तं श्रुतिनानात्वं गुणान्तरविध्यर्थमिति
तन्नैसाह—न चात्रैक इति । किंच प्राप्तविद्यानुवादेनाप्राप्तानेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यादित्याह—अनेकत्वा-
च्चेति । किंच विधैक्यपक्षे गुणानां पुनरुक्तिर्द्विधा, नच प्रत्यभिज्ञानार्था ब्रह्मैक्यादेव तत्सिद्धेः, विद्यानानात्वपक्षे तु
गुणानामप्राप्तेः सा प्राप्त्यर्थेत्याह—न चास्मिन्पक्षे इति । फलभेदाच्चोदनेक्याभावात्सर्वगुणध्यानस्याशक्यत्वाच्च विद्या
नानेत्याह—प्रतिप्रकरणं चेत्यादिना । दहरध्यातुः सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति वैश्वानरध्यातुः सर्वत्रात्मनो-
स्यादिफलभेद इत्यर्थः । ननु विद्यानानात्वे सिद्धे पश्चाद्दहरादिविद्या प्रतिवेदान्तमेकाऽनेका चेति चिन्तोत्पत्तिता तत्क-
थमादौ सा कृतेत्यव आह—स्थिते चेति । विद्यानानात्वाधिकरणं पादादावेव संगतमत्र प्राप्तज्ञिकमिति भावः
॥ ५८ ॥ विकल्पः । विद्यानां स्वरूपमुक्त्वातुष्टानप्रकारोऽत्र निरूप्यत इत्युपजीव्यत्वसंगतिमाह—स्थित इति ।

भामती

च्छातन्त्रः । एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नातिक्रामन्ति । नच तत्तद्गुणतयोपासनानि गुणभेदाच्च
मिथ्यन्ते । न चाभिहोत्रमिषोपासनानां विधाय दधितण्डुलादिगुणवदिह सत्यसंकल्पत्वादियुगविधिर्यैनेकशब्दालं स्यात् । अपि
तुष्टपातेवोपासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामवगमात् । तत्रागृह्यमाणविशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः । नच समस्तशाखावि-
हितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानस्तस्याद्भेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामादय इति । केचित्खलु
गुणाः कासुचिद्विशेषा समानास्तेनैकविध्याले आवर्तयितव्याः । एकत्रोफलात् । विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विधायान-
मुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तरस्यापि तद्गुणलाय वक्तव्या अनुष्ठानानामप्राप्तेरिति ॥ ५८ ॥ विकल्पोऽविशिष्टफ-

न्यायनिर्णयः

दीनां मनोवृत्तित्वाविशेषेऽपि तत्प्रत्यकरणेपूर्वप्रतिशिष्टतद्गुणविशिष्टवैचरूपभेदाद्विशिष्टोपास्यनुबन्धो भिद्यत इत्याह—नेत्यादिना ।
गुणानामपि ब्रह्मोपाधौ व्यवस्थानाच्चानुबन्धभेद इत्याशङ्क्य वस्तुनिष्ठत्वाभावात्पास्तित्वावधानां तत्प्रत्यफलं कालिकेननिष्ठगुणेन विशिष्ट-
होपास्तित्वेविशेषानुबन्धभेदः स्यादित्यमित्रेत्याह—एकस्यापीति । ब्रह्मण्युक्तं न्यायं प्राणेषु दर्शयति—तथेति । प्रतिप्रकरणं
गुणभेदोक्तौ फलितमाह—एवमिति । यत्तु श्रुतिनानात्वं गुणान्तरपरमिति तद्व्यवृत्ति—नचेति । गुणान्तरविधिरत्येव वाऽप्राप्ताने-
कगुणपरतया वाक्यभेदाच्च युक्तं व्यवस्थेति दोषान्तरमाह—अनेकत्वाच्चेति । विधैक्ये सत्येकत्रोक्तानां गुणानामन्यत्रोक्तिरुक्ता
पौनरुक्त्यात् । विद्याभेदे तु नैवं विद्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय पुनरुक्तिर्संभवादतोऽपि विद्यानानात्वमित्याह—नचेति । तत्रैव
हेत्यन्तरमाह—प्रतीति । सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति सर्वेष्वाम्यस्त्रयमपि जयतीमांछोक्तमित्यादिफलसंयोगभेदादाकाङ्क्षाभावा-
देकवाक्यत्वायोगादिद्यानानात्वमित्यर्थः । यत्तु पूर्वन्यायेन समस्तोपास्योपास्यत्वमुक्तं तत्प्रत्याह—नचेति । अत्रेति शाण्डिल्यादि-
विधोक्तिः । यत्तु वैश्वेक्याद्विधैक्यमिति, तत्राह—वेद्येति । सर्वगुणानुसंहृत्य प्रत्ययकतुरधिकारिणोऽसंभवाच्च विधैक्यमित्यर्थः ।
शब्दादिभेदकृतं विद्याभेदमुपसंहरति—तस्मादिति । शब्दादिभेदाद्विद्याभेदे सति कुत्र सर्ववैदान्तप्रत्ययव्यापिकरणे विधैक्यमुक्तं,
तत्राह—स्थिते चेति । शब्दादिभेदाद्विद्याभेदे सिद्धे सति सर्वशाखागततत्तद्ब्रह्मज्ञानं प्राणदानं च भिन्नमेवेति शङ्किते सर्ववैदान्तगतं
तद्विज्ञानमेकमित्युक्तमतोऽसाधारिकरणस्य पादादावेवार्थिकी संगतिरत्र तु प्रसङ्गादुक्तमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ विद्याभेदमुक्त्वा तदनुष्ठानभेदं
वदन्नादावहं ग्रहोपास्तौ नामनुष्ठानप्रकारमाह—विकल्प इति । अहं ग्रहोपासनान्यधिकृत्य यथाकाम्यविकल्पयोर्विद्यानानात्वताम्यादधिकर-

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते किमासांमिच्छया समुच्चयो विकल्पो वा स्यात् । अथवा विकल्प एव नियमेनेति । तत्र स्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्य न समुच्चयनियमे किंचित्कारणमस्ति । ननु भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते । नैष दोषः । नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणं नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मात्तत्र समुच्चयनियमः । नापि विकल्पनियमः । विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् । पारिशेष्याद्याथाकाम्यमापद्यते । नन्वविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो व्याप्यः । तथाहि—‘मनोमयः प्राणशरीरः’ (छा० ३।१।१२) ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ (छा० १।१।०।५), ‘सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ (छा० ८।१।५) इत्येवमाद्यास्तुल्यवदीश्वरप्राप्तिकला लक्ष्यन्ते । नैष दोषः । समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते विकल्प एवासां भवितुमर्हति न समुच्चयः । कस्मात् । अविशिष्टफलत्वात् । अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणम् । एकेन चोपासनेन साक्षात्कृत उपासे विषय ईश्वरादौ द्वितीयमनर्थकम् । अपि चासंभवः । साक्षात्करणस्य समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः—‘यस्य स्याद्वा न विचिकित्सास्ति’ (छा० ३।१।४४) इति, ‘देवो भूत्वा देवानप्येति’ (वृ० ४।१।१२) इति चैवमाद्याः । स्मृतयश्च—‘सदा तद्भावभाविताः’ (८।६) इत्येवमाद्याः ।

भाष्यरत्नप्रभा

विद्याविधियाः अर्हग्रहास्तदस्या अङ्गाश्रिताश्चेति । तत्रार्हग्रहविद्यासु याथाकाम्यविकल्पयोर्विद्यानां तावसांम्यासंशयमाह—किमिति । पूर्वपक्षे यथेच्छमनुष्ठानमित्यनियमः सिद्धान्ते विकल्पेनानुष्ठानमिति नियम इति फलभेदः । तत्रानियमं साधयति—तत्र स्थितत्वादित्यादिना । एकपुरोडाशफलत्वाद्यथा व्रीहिवयवोर्विकल्पस्तथा विकल्पनियम एवासां विद्यानां व्याप्यः, तुल्यफलत्वात् । न च फलभूयस्त्वार्थिनः काम्यकर्मसमुच्चयोऽपि दृष्ट इति वाच्यम्, ईश्वरसाक्षात्कारात्परं फलभेदेऽप्यासामर्हग्रहोपासीनां साक्षात्कारात्मकफलस्य तुल्यत्वात्, तस्य चैक्याकृतत्वे अन्यस्याः कृत्वाभावाच्चित्तविक्षेपकतया तद्विघातकत्वाच्चेति सिद्धान्तभाष्यार्थः । मास्तु साक्षात्कार इत्यत आह—साक्षात्करणसाध्यं चेति । यस्य पुंसः, अद्वा ईश्वरोऽहमिति साक्षात्कारः स्याद्विचिकित्सा च नास्ति अहमीश्वरो न वेति

भामती

लत्वात् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवांसेषां नित्यतादुपासनासु काम्यतया न नित्यतास्मात्तानां समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकल्पः फलभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि संभवादिति पूर्वः पक्षः । उपासनानामसूत्रासुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात्फलभेदस्यैकोनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलोभे न कृततुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसंभवस्योपायसहस्रैरपि तादवस्थानात्तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपासनान्तराभ्यासे च चित्तैकाग्रताव्याघातेन कस्य चिदुपासनानिष्पत्तेरिह विकल्प एव निय-

न्यायनिर्णयः

णसंगतिगर्भं संशयमाह—स्थित इति । अर्हग्रहोपासीनां विकल्पेनानुष्ठानोक्त्या वाक्यार्थवीहेतोरिवेकेतरत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्वेच्छया प्रवृत्तेरनुष्ठाननियमः । सिद्धान्ते व्रीह्यादिविव तत्रियतिरिति मत्वा याथाकाम्येनानुष्ठानमिति पूर्वपक्षविषयान्नौ समुच्चयनियमं निरस्यति—तत्रेति । उपासनानां भिन्नत्वेऽपि समुच्चयनियमे नियमो युक्तो नित्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदिति शङ्कते—नन्वेति । उपासीनां काम्यत्वान्नैवमिलाह—नेत्यादिना । अग्निहोत्रादिषु समुच्चयस्तत्रेयुक्तः । तर्हि किमिति विकल्पनियमो नाश्रीयते, तत्राह—नापीति । समुच्चयविकल्पयोर्नियमायोगादिच्छयान्यतरोऽङ्गीकर्तव्य इत्याह—पारिशेष्यादिति । यथा व्रीहिभिरेव पुरोडाशे सिद्धे यथा न समुच्चयत्वे कृतकारणत्वप्रसङ्गात् । तथात्रापि ब्रह्मप्राप्तिकलमविशिष्टं तदेकैकैवोपासनेन कृतं चैवान्नाशः समुच्चयस्येति शङ्कते—नन्वेति । तदेवाविशिष्टफलत्वं स्पष्टयति—तथाह्येति । काम्यदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिवदिवदिति शङ्कते—तस्मादित्यादिना । उक्तेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याचष्टे—कस्यादित्यादिना । ध्येयसाक्षात्कारार्थमेव समुच्चयाङ्गीकारे क्ता क्षतिः, तत्राह—एकेनेति । अमीष्टकत्वात्तत्वाच्च समुच्चयोऽत्र नास्तीत्याह—अपिचेति । उपलोक्यदृष्टद्वारा यागादिवत्फलोपायत्वोपपत्तेरप्यास्यसाक्षात्कारापक्षेन नास्तीत्याशङ्क्यार्हग्रहोपासीनां साक्षात्कारसाध्यकत्वं तथाश्रुतेरित्याह—साक्षादिति । यस्यापासकस्याद्या साक्षादुपास्यं स्यात् विचिकित्सा संशयोऽस्ति प्राप्नुयामर्हं फलं न वेति तस्य ब्रह्माप्तिः स्यादित्यर्थः । देवो भूत्वा जीवन्नेव साक्षात्कारेण देवभावमनुभूय प्रतिते देहे देवानप्येति प्राप्नोतीत्यर्थः । न चाविशिष्टफलत्वे फलभूमार्थिनः समुच्चयानुष्ठान-

तस्माद्विशिष्टफलानां विधानामन्यतमामादाय तत्परः स्यादावपुसास्विषयसाक्षात्करणेन तत्फलं प्राप्तमिति ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

प्रतीकेषु विकल्पः स्यादाथाकाम्येन वा मतिः ॥ अहंप्रहेणिवैतौ साक्षात्कृत्यै विकल्पनम् ॥ १ ॥

देवो भूलेवितन्नात्र काचित्साक्षात्कृतौ मितिः ॥ याथाकाम्यसत्तोऽनीयां समुच्चयविकल्पयोः ॥ २ ॥

अविशिष्टफलत्वादित्यस्य प्रत्युदाहरणम् । यास्तु पुनः काम्यास्तु विद्यास्तु 'स य एतमेवं वायुं दिशामं वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति' (छा० ३।१५।२) 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नासो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' (छा० ७।१।५) इति चैवमाद्यास्तु क्रियावद्दृष्टे-नात्मनात्मीयं फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापेक्षा नास्ति । ता यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन्पूर्वहेत्वभावात् । पूर्वस्याविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

समुच्चयोऽङ्गवद्देवो याथाकाम्येन वा मतिः ॥ समुचितत्वाद्गानां तद्वद्देवो समुच्चयः ॥ १ ॥

ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रस्यारम्भ इत्यादिवन्नहि ॥ श्रूयते सद्भावोऽत्र याथाकाम्यं ततो भवेत् ॥ २ ॥

कर्मोङ्गेषूद्गीथादिषु य आश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चीयेरन्किं वा यथाकामं

भाष्यरत्नप्रभा

तत्त्वैश्वर्यभ्रातिरित्यर्थः । जीवज्ञेय भावनया देवत्वं साक्षात्कृत्य देहपातोत्तरकालं देवान्प्राप्नोतीति श्रुत्यन्तरार्थः । अहंप्रहाणामनुष्ठानप्रकारसुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५९ ॥ काम्यास्तु । तत्त्वोपास्तोऽत्र विषयस्तासु किं विकल्प इत यथाकाममनुष्ठानमिति पूर्ववत्संशये सत्युपास्तित्वाविशेषादहंप्रहवद्विकल्प इति प्रासादपवादं सिद्धान्तयति—अविशिष्टेति । स यः कश्चिदेतं वायुमेवं गोत्वेन कल्पितानां दिशामं वत्सं वेदोपास्ते नासौ पुत्रमरणमिति रोदं रोदिति लभते नित्यमेव जीवत्युक्तो भवतीत्यर्थः । अहंप्रहवद्विधान्ते साक्षात्कारद्वारत्वमुपाधिरिति भावः ॥ ६० ॥ संप्रत्यङ्गवद्देवोपास्तीनामनुष्ठानक्रमं वक्तुं पूर्वपक्षयति—अङ्गेष्विति । अङ्गाश्रितत्वात्सफलत्वाच्च संतापमाह—किमिति । यथा कत्वनुष्ठाने तदाश्रिताङ्गानां समुच्चियानुष्ठाननियमस्तथाङ्गानुष्ठाने तदाश्रितोपास्तीनां तन्नियम इति सूत्रार्थः । ननु

भामती

मवानिति रक्षान्तः ॥ ५९ ॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् । यास्तुपासनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शयौर्णमासादिवत्युत्पत्तेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाविति साम्प्रतम् ॥ ६० ॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः । तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलमित्यङ्गोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां कलथंलेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनग्रहणभावे समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषार्थैव कस्यापैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रलवतिष्ठेति । यद्यपि हि काम्या एता उपपासनास्तथापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि कलथार्थनाश्रिततया कतुप्रयोगाद्बहिरेष्यमृषां प्रयोगः प्रसज्यते । नच प्रयुज्यन्ते तत्कस्य होतोः । कलथार्थश्रितानामेव तासां तत्तत्फलहेतुशेन विधानादिति । एवं वाश्रयतन्त्रादाश्रितानां प्रयोग-

न्यायनिर्णय

नमुपास्यसाक्षात्कारे तन्निमित्तं तत्प्राप्तौ च विशेषभावादित्याद्येनोपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५९ ॥ अहंप्रहोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारमुक्त्वा प्रतीकोपास्तीनां तत्प्रकारमाह—काम्यास्त्विति । अनहंप्रहोपासनामङ्गावकब्धानि च मनो ब्रह्मेत्युपास्तेत्येवमादीन्यन्वय-दयफलानुपासनानि विषयस्येष्टु किं विकल्पनियमो याथाकाम्यं वेत्युभयोपपत्त्या संशये प्रतीकोपास्तीनामुपास्तित्वादहंप्रहोपास्तित्व-कल्पनियमे प्राप्ते तद्वैपरीत्यमाह—अविशिष्टेति । अत्र प्रतीकोपास्तितु पूर्ववैपरीत्येनानुष्ठानस्य याथाकाम्योक्त्वा चाक्याधीन्येहेतोरेव कथनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे त्रीक्षादिष्विनानुष्ठाननियमसिद्धिः । सिद्धान्ते फलवशादतन्निवृत्तिरित्यङ्गीकृत्य सूत्राक्षराणि योजयति—यास्त्विति । स यः कश्चिदेतं वायुं दिशामं गोत्वेन कल्पितानां वत्सं वेद नासौ पुत्रमरणमिति रोदं रोदं रोदिति लभते किंतु नित्यमवित्युक्तत्वादिगुणोपासनाजीवत्युक्तो भवतीत्यर्थः । अहंप्रहोपास्तितु साक्षात्कारसाधनत्वमुपाधिरिति मत्वा विशिनष्टि—साक्षादिति । विमतानुपासनानि यथाकाम्येनानुष्ठेयान्यविरुद्धमिन्नफलत्वाच्चिन्त्योतिष्ठोमादिचदिति भावः ॥ ६० ॥ प्रतीकोपास्तीनामनुष्ठानक्रममुक्त्वाऽङ्गवद्देवोपास्तीनां क्रमं निरूपयित्वापूर्वपक्षमाह—अङ्गेष्विति । अधिकांशस्य विषयं वक्तुमङ्गेष्विति पदं व्याख्या-कमेति । तदाश्रितोपासनानि विषयत्वेन दर्शयति—य इति । अङ्गद्वारा कतुसंबन्धात्कलसंनिकर्षाच्च संशय इत्याह—किं त इति । तन्निर्धारणानियमाधिकरणे पुरुषार्थत्वमङ्गोपास्तीनामुक्तमिह सत्यपि पुरुषार्थत्वे समुच्चये मानं नेत्युच्यते । अङ्गोपास्तीनाम-

स्युरिति संशये यथाश्रयभाव इत्याह । यथैवैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः संभूय भवन्त्येवं प्रत्यया अपि । आश्रयतन्त्रत्वात्प्रत्ययानाम् ॥ ६१ ॥

शिष्टेऽत्र ॥ ६२ ॥

यथा वाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु शिष्यन्त एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः । नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

‘होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्धीयमनुसमाहरति’ (छा० १।५।५) इति च प्रणवोद्गीथैकत्वविधान-माहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं कृतं होत्रात्मकमणः प्रतिसमादधातीति भुवन्वेदान्तरोदि-

भाष्यरत्नप्रभा

तत्किंधारणनियम इत्यत्राङ्गाश्रितानां गोदोहनवदनङ्गत्वमुक्तं तत्कथमनङ्गानामङ्गवत्समुच्चयशङ्केत्युच्यते । अङ्गान्यनुष्ठान-पयन्त्रयोगविधिर्धनुषपासनानि नानुष्ठानपथेऽर्हन्ति तेषां तदाश्रितत्वं व्यर्थमिति मन्वानस्य शङ्केति भावः ॥ ६१ ॥ तर्हि गोदोहनस्यापि समुच्चयः स्यादित्यत आह—शिष्टेऽत्रेति । शिष्टिः शासनं विधानमिति यावत् । विहितत्वाविशेषात्समुच्चयोऽङ्गवदित्यर्थः । गोदोहनस्य तु नानुष्ठाननियमः, चमसंस्थाने विहितत्वात्तन्त्रियमे चमसविधिवैयर्थ्यात् । उपासनानां तु न कस्यचिदङ्गत्वं स्थाने विहितत्वमिति समुच्चयनियमो न विरुध्यत इति भावः ॥ ६२ ॥ समुच्चये लिङ्गम्—समाहारादिति । ‘कस्वेदिनां यः प्रणवः स सामवेदिनामुद्गीथः’ इति छान्दोग्ये प्रणवोद्गीथयोरैक्यध्यान-विधिरस्ति, तस्य फलार्थेवाद् गोतृपदनादित्यादिः । होतुः शंसनस्थलवान्निना होतृपदनशब्देन शंसनं लक्ष्यते । उद्गाता स्वरादिप्रमादाद्दुष्टमप्युद्गीथं सम्यक्कृताद्गोत्रसनादनुसमाहरत्येव निदोषं करोत्येव किल, शंसमानप्रणवेन स्वीयोद्गीथ-स्यैक्यध्यानबलादित्यर्थः । ततः किं तत्राह—इति भुवन्नििति । सामवेदस्थोद्गीथध्यानस्य कस्वेदोक्तप्रणवसंबन्धो यो दृष्टः स एवाङ्गानां सर्ववेदान्तविहितोपासिसमुच्चये लिङ्गं प्रणवरूपपदार्थस्योपासीनां च वेदान्तरोक्तवसादृश्याद्देवान्त-

भासती

वचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्त इतरथा तदाश्रितत्वावुपपत्तेः । स च प्रयोगवचन उपासनाः समुच्चिन्वत्सत्फलकामानामवश्यंभावमाक्षिपति तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः । राधान्तस्तु यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुगोची प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्यथयितुमर्हति । किंतु तदविरोधेनावतिष्ठते । तत्र फलार्थानां नित्यवदाप्रानात्तथाभावस्य च संभवादिप्रमेनेतात्सम्यक्त्वमिदं नो । कामावबद्धास्तुपासनाः कामानामनित्यत्वाच्च समुच्चयन नियन्तुमर्हति । नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चयेरक्षपि तृद्विद्यन्ते । मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्यथयति । तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मात्कामानामनित्यत्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् सत्यपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति । न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्—आश्रयतन्त्राप्यपि हीति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ समाहारात् । होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्धीयमनुसमाहरतीति । अपिभिन्नकर्मो दुरुद्धीयमपीति । वेदान्तरोदितप्रणवोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्धोतृकर्मणः शंसनादुद्गाता प्रतिसमाद-

न्यायनिर्णयः

ङ्गवत्समुच्चयनियमः किंवा प्रतीकदृष्टिवाधाकाम्यमिति संशयमनूय पूर्वोपिकरणवधवारुच्यनुष्ठानं नेति पूर्वपक्षयति—इति संशय इति । अत्र चाङ्गोपास्तुपु यथाख्यनुष्ठानोक्ता वाक्यार्थेभीसाधनस्यैव चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे समुच्चयानुष्ठानात्कलबाहुव्यसिद्धिः । सिद्धान्ते समुच्चयस्याप्रामाणिकत्वात्तानुष्ठाने फलबाहुव्यायोगाधवारुच्यनुष्ठाने प्रवृत्तिसौकर्यमित्युपेक्ष पूर्वपक्षपक्षं योजयति—यथेति । अङ्गाश्रितोपासनानि नियमेन कृतौ समुच्चितानुष्ठेयानि नियमेन समुच्चयमानाङ्गाश्रितत्वात्तदाश्रितोपाङ्गवदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ इतश्चाङ्गोपासीनां समुच्चितानुष्ठानमित्याह—शिष्टेऽत्रेति । शिष्टिः शासनं विधानं तस्या विशेषाभावाद्गङ्गानां प्रत्ययानां च समुच्चयनियम इत्यर्थः । यदुत्पादोत्पन्नमर्थमाह—यथा वेति । तस्यैव तात्पर्यार्थमाह—नेत्यादिना ॥ ६२ ॥ इतश्चोपासनानि समुच्चितानुष्ठेयानित्याह—समाहारादिति । समाहरणं समताकरणं कृतस्य संधानं समाहारस्तस्मादङ्गाङ्गसमुच्चयो गम्यते प्रत्ययानामिति योजना । यः प्रणवो बहुचानां स च्छन्दोगानामुद्गीथः । यश्च तेषामुद्गीथः स प्रणवोऽन्येषामिति प्रणवोद्गीथयोरैकत्वेन यदुपासनमुद्गाता कृतं तत्फलवादिवाक्यं सत्त्वं व्याकर्तुमनुवदति—होतृपदनादिति । होतुः सदनं स्थानं होता यत्स्यः शंसति तदोत्पदनं तैन च हौत्रं कर्म लक्ष्यते । ततः सम्यगनुष्ठिताहुवृद्धीयं दुष्टं यदुद्गातं स्वव्यवधानादिप्रमादादुद्गाता कृतं तदुद्गाता तैनैक्यविधानेनानुसमाहरति प्रतिसंदधात्येव क्षतमिव वैध इत्यर्थः । वाक्यस्यापीष्टमर्थं कथयति—प्रणवेति । तथापि प्रकृते किमापातं तदाह—इति भुवन्नििति । वेदद्वययुक्तप्रणवोद्गीथयोरैक्यध्यानस्येष्टार्थं फलं भुवाणः सर्ववेदस्यानां प्रत्ययानां सर्वोपासहारं समुच्चयं सूचयति । सर्वोपासनेषु वेदान्तरोक्तप्रत्ययस्य वेदान्तरोक्तपदार्थस्य संबन्धस्य समानत्वादिति योजना

तस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थसंबन्धसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शनम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तमोकारं वेदत्रयसाधारणं आचयति—‘तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत आसित्याश्रयवत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति’ (छा० १।१।९) इति च । ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेव । अथवा गुणसाधारण्यश्रुतेऽप्येति । यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न स्यात्तत्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः । तेतुद्गीथादयः सर्वोद्गीगाहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः आच्यन्ते । ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति । कुतः—तत्सहभावाश्रुतेः । यथा हि त्रिवेदीविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते—‘ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं घोत्रीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तोत्रमनुशंसति प्रस्तोतः साम गाय होतरेतयज’ इत्यादिना । नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति । ननु प्रयोगवचन एषां सहभावं प्रापयेत् । नेति ब्रूमः—पुरुषार्थत्वादुपासनानाम् । प्रयोगवचनो हि कर्तव्यानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेत् । उद्गीथाद्युपासनानि कर्तव्याश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्थानीत्यवोचाम ‘पृथग्यप्रतिबन्धः फलम्’ (ब्र० सू० ३।३।४२) इत्यत्र । अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां तदात्मबनानां चोपासनानां यदेकैषां कर्तव्यत्वमेकैषां पुरुषार्थत्वमिति । परं च लिङ्गद्वयमकारणमुपासनसहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात् । न च प्रतिप्रयोगमाश्रयकात्स्न्योपसंहारादाश्रिता-

भाष्यरत्नप्रभा

रोक्ताङ्गसंबन्धस्य समानत्वादित्यर्थः ॥ ६३ ॥ अकारस्य ध्येयस्य साधारण्यादपि उदाश्रितध्यानानां समुच्चिख्याद्युपानं गम्यत इति लिङ्गान्तरमाह—गुणेति । तेनोद्धारण, वेदत्रयोक्तं कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्यसुखेनोक्तमेवाप्यव्यतिरेकोऽपि व्याचष्टे—अथवेति ॥ ६४ ॥ फलेच्छाया अतियमादुपासन्नियम एव युक्तः, अङ्गवत्समुच्चयनियमे मानाभावादिति सिद्धान्तयति—न वेति । प्रयोगविधिः खलु साङ्गप्रधानाद्युपानियामको न त्वनङ्गानां संग्राहक इत्याह—नेति ब्रूम इति । विमतोपास्यः कृतौ न समुच्चिख्यानुष्ठेयाः, भिन्नफलत्वादोदोहनवदिति भावः । शिष्टेश्वर्युक्तं निरस्यति—अयमेवेति । समाहारादुपसाधारण्यश्रुतेऽप्युक्तं लिङ्गद्वयमपि मानान्तरप्राप्तस्य धोतकं न स्वयं साधकमर्थवादस्यत्वादित्याह—परं चेति । गुणसाधारण्यसूत्रस्य द्वितीयां व्याख्यां कृषयति—नचेति । तत्प्रयुक्त-

भामती

धाति किं तदित्यत आह कुफुद्गीथमपि वेदान्तरोदिते चोद्गीत्रे कर्मणि उत्पन्नं क्षतम् । एवं श्रुत्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्वादिति योजनीयम् ॥ ६३ ॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । अस्य सूत्रस्यान्यसुखेन व्यतिरेकसुखेन च व्याख्या । शेषमतितरोहितार्थम्

न्यायनिर्णय

॥ ६३ ॥ अकारस्योपास्यस्य साधारण्यादप्युपासनानां साधारण्यं समुच्चिख्याद्युपानमिति हेतुन्तरमाह—गुणेति । विद्याद्युपनिषत्स्य व्याख्या विद्याश्रयमिति । विषोद्गीथविषा । तेनेलोकारोक्तिः । त्रयी विद्या वेदत्रयविहितं कर्मैत्यर्थः । अन्यसुखेन व्याख्यामुपसंहरति—तत्तद्वेति । आश्रयसाधारण्ये सत्त्वाश्रितसाधारण्यमन्यस्तमेवाश्रयसाधारण्याभावे सत्त्वाश्रितसाधारण्याभावरूपव्यतिरेकव्याख्याया ब्रह्मविषुं सूत्रमादधे—अथवेति । व्यतिरेकेण सूत्रं योजयति—यदीति । उद्गीथादीनामपि तर्हि साधारण्यं नाभूत्, तत्राह—ते त्विति । गुणेन सहैव गुणिनः प्रत्ययसागमनं सृज्यत इति फलितमाह—तत्तद्वेति ॥ ६४ ॥ यस्मिन्मुपासने यस्याभिरुचिः स तदनुतिष्ठति सर्वोपासनसम्युक्तं तु न मानमिति सिद्धान्तयति—न वेति । तत्र वाकारार्थमाह—नेत्यादिना । नन्पदं व्याचष्टे—न यथेति । प्रश्नपूर्वकमवशिष्टमादाय व्याकरोति—कुत इति । नियमेन समुच्चयमानाङ्गाश्रयत्वादित्युक्तत्वाद्युपानविषा शङ्कते—नन्वेति । विमतोपासनानि न कृतौ समुच्चिख्यानुष्ठेयानि, अङ्गाश्रितत्वे सति भिन्नफलत्वादोदोहनवदिवदिति मत्वाह—नेतीति । उक्तमेव व्यक्तीकरोति—प्रयोगेति । शिष्टेश्वर्युक्तं विवदति—अयमेवेति । समाहारादुपसाधारण्यश्रुतेऽप्युक्तं निरस्यति—परं चेति । यदर्थवादसामर्थ्यं तदन्यतः प्राप्तस्यावधोतकं न वैद्योपासनानां समुच्चये प्रापकमस्तीत्यर्थः । गुणसाधारण्येत्वादौ व्यतिरेकव्याख्यानं प्रत्याह—नचेति । उपासनानामाश्रयभावेऽपि सत्त्वाभावे कथमाश्रयतत्त्वत्वं, तत्राह—आश्रयेति । इदमेवा-

नामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यम् । अतत्प्रयुक्तत्वादुपासनानाम् । आश्रयतन्त्राण्यपि ह्युपासनानि
काममाश्रयाभावे मा भूवन्नत्वाश्रयसहभावेन सहभावनियममर्हन्ति तत्सहभावाश्रुतेरेव । त-
स्माद्यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठेयिरन् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम्—‘एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वोश्चर्विजोऽभि-
रक्षति’ (छा० धा१७१०) इति । सर्वप्रत्ययोपसंहारे हि सर्वं सर्वविद् इति न विज्ञानवता
ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषां संकीर्त्येत् । तस्माद्यथाकाममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति
॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमच्छारीरकमी-
मांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

त्वाभावे तदाश्रितत्वं कथमित्यत आह—आश्रयेति । इदमेव तेषां अज्ञाश्रितत्वं यदज्ञाभावे सत्यसत्त्वं न त्वज्ञा-
पकत्वमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ किंच विदुषा ब्रह्माण्डान्येषामुत्तिजां पाल्यत्ववचनात् सर्वोपासीनां सहप्रयोग इत्याह—
दर्शनाच्चेति । ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृतिर्होमप्रायश्चित्तादिविज्ञानवत्त्वमेवंविधं ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

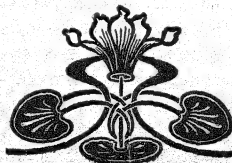
भामती

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

न्यायनिर्णयः

श्रितानामाश्रयतत्त्वं यदाश्रये सत्त्वेन वृत्तिर्नास्तीति । न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति कामानामनित्यत्वात्तदुपबन्धोपासीनामपि
तपालाश्रित्यसंयोगविरोधादित्यर्थः । अज्ञोपासीनामङ्गवदसमुच्चये प्रतीकवृष्टिष्वथारुच्यनुष्ठानमित्युपसंहारति—तस्मादिति ॥ ६५ ॥
किंच विदुषा ब्रह्माण्डान्येषामुत्तिजां पाल्यत्वोक्तेरपि न सर्वविज्ञानोपसंहारधीरित्याह—दर्शनाच्चेति । यज्ञं विमजते—दर्शयतीति ।
ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृतिर्होमप्रायश्चित्तादिविज्ञानवत्त्वमेवंविधं ब्रह्मणोऽसीष्टं कथं तावता विवक्षितानुपसंहारः, तत्राह—
सर्वेति । अस्ति च तेनेतरेषामुत्तिजां पाल्यत्वकीर्तनं तेन प्रत्ययानुपसंहारधीरिति शेषः । अनुमानाद्विज्ञा-
तत्त्वमिति । याथाकाल्यं व्याचष्टे—समुच्चयो विकल्पो वेतीति ॥ ६६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपूज्यपाद-
शिष्यभगवदानन्दशानविरचिते शारीरकभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य परापरब्रह्मविद्यागुणोपसंहाराख्यस्तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

कल्यर्थमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं चात्मनो यतः ॥ देहातिरेकभ्रष्टात्वा न कुर्यात्कतुर्गं ततः ॥ १ ॥

नौद्वैतधीः कर्महेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा ॥ आचारो लोकसंग्राही स्वतन्त्रा ब्रह्मधीस्ततः ॥ २ ॥

अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशत्याहोस्वित्स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते पुरुषार्थोऽत इति । अस्माद्विद्वान्तविहितादात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुत एतद्वगम्यते शब्दादित्याह । तथाहि—‘तरति शोकमात्मवित्’ (छा० ७.१.३), ‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (मु० ३.२.९), ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ (तै० २.१.१), ‘आचार्यवानुपुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये’ (छा० ६.१.३२) इति । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ (छा० ८.७.१) इत्युपक्रम्य ‘सर्वोश्च लोकानामोति सर्वोश्च कामा-

भाष्यरत्नप्रभा

कर्माङ्गविद्याप्रसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्याह—पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः । पूर्वपादे परापरविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या स्वरूपं निश्चितमस्मिन्पादे तासां कर्मानङ्गतया पुरुषार्थहेतुत्वं निरूप्यते । ततोऽङ्गाकाङ्क्षायां यज्ञादीनि बहिरङ्गानि शमादीन्यन्तरङ्गानि च निरूप्यन्त इत्येकविधाविषयत्वं पादयोः संगतिः । तत्रादौ तत्त्वज्ञानं विषयीकृत्य वादिविप्रतिपत्त्या संशयमाह—अथेति । पूर्वपक्षे ज्ञानकर्म्मणोरङ्गाङ्गित्वेन समुच्चयः । सिद्धान्ते केवलज्ञानान्शुक्तिरिति फलभेदः । ‘य आत्मेति’ प्रजापत्युक्तब्रह्मविद्यायां लोकादिकं सगुणविद्याफलं मोक्षानन्देऽन्त-

भासती

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः । स्थितं कृत्वोपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपरलक्ष्यमुपासनानां च तत्पुरुषार्थसाधनत्वमथान्नं विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गासाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया कल्यर्थमिति मीमांसामहे । यदा च कल्यर्थं तदा यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमासुम्भिकफलोपभोक्तृत्वं च न चैतदमित्येव घटते कुतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादतो निखलमपि, तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितम् । इतोऽन्यदनेपेक्षितं विपरीतं च नोपनिषदर्थः स्यात् । यथा शुद्धत्वादिति । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मलक्षणप्रतिपादनपरलक्ष्यमुपनिषदमिति महता प्रबन्धेन तत्र तत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केषांचित्पूर्वपक्षशङ्कावीजानां निराकरणे तदेव स्थूणाखिलनन्यायेन निश्चलीकृत्य इत्यसि विचारप्रयोजनम् । तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवदात्मज्ञानं न कश्चित्कुमारभ्याधीतम्, यद्यपि च कर्तृमात्रं नाभ्यभिरितकतुसंबन्धं कर्तृमात्रस्य लौकिकेण्यपि कर्मसु दर्शनायेन पूर्णतादिवद्वारभ्याधीतमभ्यभिरितकतुसंबन्धजुह्वद्वारेण वाक्येनैव कल्यर्थमापद्यते तथापि यादृश आत्मा कर्तृसुम्भिकखर्गादिकलमोगभागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रतिपाद्यते न तादृशास्तसि लौकिकेषु कर्मसुप्रयोगः । तेपामैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तैनापि यादृशतादृशेन कर्त्रोपपत्तेः । आसुम्भिकफलानां तु वैदिकानां कर्मणां तमन्तरेणासंभवात्संबन्ध एवायमौपनिषदः कर्तेति तदव्यभिचारात्तान्यनुसारायजुह्वादिवद्वाक्येनैव तज्ज्ञानं पूर्णतावत्त्वैदमर्थमापद्यत इति फलश्रुतिरर्थवादः । तदुक्तम्—‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्’ इति औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलप्रभोगयोगोऽस्तीति विद्यावाञ्छद्वा-

न्यायनिर्णयः

कर्माङ्गसंज्ञिविद्योक्तप्रसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य परिहरति—पुरुषार्थ इति । परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवधार्य तासां कर्मानपेक्षानामेव पुरुषार्थसाधनत्वमवसरप्राप्तौ निरूप्यते । तत्र कर्मानपेक्षानाममूर्तां का नामेति कतव्यता, नहि तां विना कारणत्वेत्याशङ्क्य यथादयः अथवादयः शमदमादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन्य इतिकतव्यता निरूप्यन्ते तदभिप्रेत्याह—अथेति । फलभेदादेर्दो विना न विद्याभेदादेर्दो नच तौ विना गुणोपसंहाराणुपसंहारी तेन प्रागेव विद्यानां पुमर्थहेतुत्वे सिधे प्रथमोपनिषदमात्मज्ञानमधिकृत्य वादिविप्रतिपत्त्या संशयमाह—औपनिषदमिति । अनेन चात्मज्ञानविशेषणेन शास्त्रद्वितिसंगतिरुच्यते । सिद्धे फलवत्त्वे स्वतन्त्रवेदेऽपि फलवदिति साधनादव्याप्यादसंगती । पूर्वपक्षे समुच्चयपक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञानस्य कैवल्यसाधनपतेति मत्वा पूर्वपक्षमग्रे दर्शयित्वादी सिद्धान्तामाह—सिद्धान्तेनेति । सूत्रस्थां प्रतिज्ञां योजयति—अस्मादिति । तत्र प्रमाणं पुच्छति—कुत्र इति । सूत्राययवेनोत्तरमाह—शब्दादित्याहेति । प्रमाणं विशृणोति—तथा हीत्यादिना । सगुणब्रह्मज्ञानस्यापि स्वातन्त्र्येण पुमर्थहेतुपतेति वजुं तद्विषयां ह्यतिमाह—य आत्मेति । निर्गुणविद्याविषयं वाक्यान्तर-

न्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति' (छा० ८।७।१) इति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृ० ४।५।६) इत्युपक्रम्य 'एतावदरे खल्वस्तत्त्वम्' (बृ० ४।५।१५) इत्येवंजातीयका श्रुतिः केव-
लाया विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति ॥ १ ॥ अथात्र प्रत्यक्षतिष्ठते—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि ब्रीहिश्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण कर्मसंबन्धेवेत्यतस्त-
स्मिन्नवगतप्रयोजन आत्मज्ञानेन या फलश्रुतिः सार्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते यथान्येषु
द्रव्यसंस्कारकर्मसु 'यस्य पर्णमयी जुह्वमेवति' इत्येवं श्रूयते । यदङ्के चक्षुरेव भ्रातृव्य-
स्य वृद्धे । यत्प्रयाजाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतच्चक्षस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्या-
भिभूत्ये' इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादः । तद्वत् । कथं पुनरस्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञान-
स्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशङ्क्यते । कर्तृद्वारेण वाक्यात्तद्वि-
ज्ञानस्य क्रतुसंबन्ध इति चेत् । न । वाक्याद्विनियोगानुपपत्तेः । अव्यभिचारिणा हि केनचि-
द्वारेणानारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसंबन्धोऽवकल्पते । कर्ता तु व्यभिचारि द्वारं
लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यतः । तस्मान्न तद्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसंबन्धसिद्धिरिति । न । व्यति-
रेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात् । नहि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं लौकिकेषु
कर्मसुपयुज्यते । सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः । वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरि-

भाष्यरत्नप्रभा

भोवाभिप्रायेणोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति—शेषत्वादिति । सूत्रेऽर्थवादपद-
भावतोनोपपत्तिः । ज्ञानात्पुरुषार्थवादोऽर्थवाद इत्यर्थः । ज्ञानं कर्मोद्भूतम्, अफलत्वे सति कर्मशेषाश्रयत्वात्परोक्षपणम-
यीत्वादिवदिति भावः । तत्त्वनिर्णयार्थं गुरुशिष्ययोः कथावादोऽयमिति ज्ञापनार्थं जैमिनिग्रहणम् । अङ्किफलेनाङ्गभूत
आत्मावगतप्रयोजनसदृशाश्रये तत्संस्कारे ज्ञाने फलश्रुतिरर्थवाद इत्यत्र दृष्टान्तः—यथेति । पर्णमयी द्रव्यं, यजमान-
स्याज्ञानं संस्कारः, प्रयाजादीनि कर्माणि तेष्वित्यर्थः । वर्म कवचम् । आत्मज्ञानं न कर्मोद्भूतं मानाभावादिति सिद्धान्तो
शङ्कते—कथमिति । पूर्वपक्षाह—कर्त्रिति । युक्तो ज्ञानारभ्याधीतायाः पर्णताया जुह्वदारेण वाक्यात्कत्वज्ञभावे
जुह्वः क्रतुव्याप्यतया क्रतुपस्थापकत्वात्, न तथात्मविज्ञानस्य 'आत्मा द्रष्टव्यः' इति वाक्यात्क्रतुसंबन्ध उपपद्यते,
आत्मनः क्रतुव्याप्त्यभावादिति सिद्धान्तो दूषयति—नेति । देहभित्तत्वेन ज्ञातात्मनः क्रतुव्याप्यत्वमन्यतः पूर्वपक्षो
समाधत्ते—न व्यतिरेकेति । देहात्मत्वेनापीत्यर्थः । देहभित्तकर्तृज्ञानस्याङ्गत्वेऽप्यकर्तृब्रह्मात्मज्ञानस्य

भासते

षांक्रतुप्रयोगाद् नान्यथा प्रोक्षिता इव व्रीहयः कलहमिति । प्रियादिसूचितस्य च संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनाद-
न्यायनिर्णयः

भाह—आत्मेति । उक्तश्रुतिषु विधाफलोः साध्यसाधनत्वं न भातीत्याशङ्क्य तयोरेकपुरुषसंबन्धसामर्थ्यादेव तद्वीरेत्याशयेनाह
—केवलाया इति ॥ १ ॥ पूर्वपक्षमवतारयति—अथेति । सिद्धान्तोक्त्यनन्तरमात्मज्ञाने विषये फलश्रुतिमधिकृत्य सीमासंक्षोदय-
तीत्यर्थः । पुरुषार्थवाद इत्यर्थप्रदर्शनं तत्रेणोपात्तं तेन पुरुषार्थोर्धवाद इति द्रष्टव्यम् । तत्त्वज्ञानं कर्मोद्भूतद्वारेण प्रयोगविधिना-
प्रयोगादीनामन्यतमेनापि ज्ञानात्तद्विज्ञानमानसंस्काराजनादिवदिति मत्वा शेषत्वादित्येवमाह—कर्तृत्वेनेति । तत्त्वज्ञान-
प्रयोगविधिनादेवं साध्यफलौकिकस्यत्वे सति कर्मोद्भूतव्याप्यपणमयीत्वादिवदिति प्रयोगः । स्वतन्त्रफलस्य कर्म प्रोक्षणादिवत्कर्मो-
द्भूतेत्याशङ्क्य पुरुषार्थवाद इत्यस्यार्थमाह—इत्यत्र इति । वेदावैजिज्ञासायां तत्त्वनिर्णयार्थं संशयादिप्रतिभासो गुरोरेव शिष्येण
द्वैतौगो गुरुणा च तस्मिन्सेन तत्त्वमाविवर्कणीयमिति शिष्टाचारं दर्शयितुं जैमिनिग्रहणं न प्रतिपक्षतया शिष्यस्य तदवगमात् ।
फलश्रुतेरर्थवादत्वे सति दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । पर्णमयीद्रव्ये यजमानस्याज्ञानादिसंस्कारे प्रयागादिकर्मस्य च क्रमेण
फलश्रुतीराह—यस्येत्यादिना । सा च फलश्रुतिर्न फलपरा फलवत्कत्वर्थत्वात्पणतादेः फलशेषत्वायोगात् । अतः साऽर्थवाद-
प्येति पर्णमयीत्वाधिकरणे समर्थितम् । तथात्मज्ञानेऽपि फलश्रुतिरर्थवाद एव स्यादित्याह—तद्वदिति । विनियोजकमानाभावा-
दालम्बित्योऽङ्गत्वात्तत्र फलश्रुतिर्नार्थवाद इति शङ्कते—कथमिति । प्रकरणादिना कत्वसंबन्धेऽपि जुह्वद्वारा पर्णमयीत्वस्य वाक्यात्क-
त्वसंबन्धवादसमर्थित्योऽपि कर्तृद्वारा वेदान्तवाक्यात्क्रतुसंगतिरिति पूर्वपाथाह—कर्त्रिति । सिद्धान्तो दूषयति—नेति । तदेव विप्रवृत्ति
अव्यभिचारिणेति । जुह्वदात्मज्ञाने कर्तृवाक्यविचारि द्वारमित्याशङ्क्याह—कर्त्रेति । तस्य व्यभिचारित्वे फलिमाह—
तस्मादिति । किं देशातिरिक्तज्ञानज्ञानस्य कर्मोद्भूतं विनियोजकाभावाच्चिरस्यते किं बाऽङ्गत्वात्पणत्वादिविधेयोपासंसाधनमित्यपी-
पनिषदज्ञानस्येति विकल्पार्थं पूर्ववादी दूषयति—नेति । तस्य विप्रवृत्तद्वारा तेषुप्रवेशात् कर्मोद्भूतं निषेधे शक्यमित्यर्थः ।
लौकिककर्मोऽपि कर्मस्त्वाद्वैदिककर्मैकद्वारेणातिरिक्तज्ञानापेक्षेति कर्तुः साधारण्यमित्याशङ्क्याह—व्रीहिति । सर्वथेति व्यतिरेक-

कात्मज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानम् । नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषद् दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात् । न । प्रियादिसंस्मृतिसंसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेनोपदेशात् । अपहतपाप्मत्वादि विशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं तदेव च संसारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सुपदिश्यत इति । सत्यं प्रसाधितं तस्यैव तु स्मृणानिखननवत्फलद्वारेणाक्षेपसमाधाने क्रियेते दाढ्याय ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

‘जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे’ (बृ० ३।१।१), ‘यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमसि’ (छा० ५।१।५) इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसंबन्धदर्शनानि भवन्ति । तयोद्दालकादीनामपि पुत्रानुशासनादिदर्शनाद्गार्हस्थ्यसंबन्धोऽवगम्यते । केवलचेष्टज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्किमर्थमनेकायाससमन्वितानि कर्माणि ते कुर्युः । ‘अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्’ इति न्यायात् ॥ ३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

नाङ्गत्वमिति शङ्कते—नन्वपहततेति । यस्मात् जायादिकं प्रियं भोग्यं स आत्मा द्रष्टव्य इति भोग्यलिङ्गेन सूचितभोक्तृभिन्नमकर्तृस्वरूपं नास्तीति समाध्यर्थः । जन्मादिसूत्रमारभ्य साधितं स्वरूपं कथं नास्तीति शङ्कते—नन्विति । स्वरूपज्ञानं वेदान्तानां फलं, तस्य कत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वविचारेण दाढ्यं क्रियत इत्याह—सत्यमिति ॥ २ ॥ ब्रह्मविदां कर्माचारदर्शनं ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे लिङ्गमित्याह—आचारेति । ईजे यागं कृतवानित्यर्थः । हे भगवन्त इति ब्रह्मणामसंबोध्य ब्रह्मवित्तैकेयराजो भूते अहं यक्ष्यमाणो यागं करिष्यमाणोऽसि वसन्त्वत्र भगवन्त इत्यर्थः । अन्यपरेष्विति विद्याविधिपरेष्वित्यर्थः । अल्पायासं मुक्तेरुपायं ज्ञानं लब्ध्वा बह्वायासं कर्म न कुर्युरित्यत्र दृष्टान्तमाह—अक इति ।

भामती

पहतपाप्मत्वादि तु तद्विशेषणं तस्यैव स्तुत्यर्थम् । न तु तत्परत्वमुपनिषदाम् । तस्मात्कल्यर्थमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति । एतदुपोद्गलनार्थं च ब्रह्मविदामाचारादिः शुल्ववगत उपन्यस्तः । न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य कल्यर्थत्वम् ।

न्यायनिर्णयः

ज्ञानाज्ञानयोरित्यर्थः । तर्हि वैदिकान्यपि कर्माणि कर्मत्वादितरवन्न व्यतिरेकज्ञानापेक्षणीयानाङ्गत्वाद्—वैदिकेष्विति । कारीयादिनिवृत्त्यर्थं देहपातेत्यादिविशेषणम् । द्वितीयमाशङ्कते—नन्विति । अनुपयोगित्वादितोरित्याह तस्य न कत्वङ्गतेति भावः । कत्वमेक्षितं रूपं हित्वान्यदविषयितमित्याह—नेत्यादिना । जायादीनामात्मात्वेन प्रियत्वमुक्तत्वात् द्रष्टव्य इति वदता जायादिना भोग्येन सूचितस्य संसारिणो भोक्तृरेव द्रष्टव्यत्वमिदं भोक्तृज्ञानं च कर्मसंप्रयुक्तमतो भोक्तृतिरेकमात्मरूपं न श्रौतमित्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादि विशेषणस्य भोक्तृयुक्तत्वादतिरेकमात्मरूपमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह—अपहततेति । जन्मादिसूत्रमारभ्य तत्र तत्राप्राप्तब्रह्मात्मपरता वेदान्तानामुक्ता तत्कथमपहतपाप्मत्वादि कीर्तनस्य स्तुत्यर्थेतेति शङ्कते—नन्विति । अधिकमिति विशेषणादाशङ्कितं हैतं वारयति—तदेवेति । संसारिणोऽसंसारीश्वरो रूपमिति ब्रह्मादि प्रत्याह—पारमार्थिकमिति । ऐक्ये प्रमाणं पूर्वोक्तं सूचयति—उपनिषत्सु । पूर्वपक्षाक्षेपं समाधत्ते—सत्यमित्यादिना । फलद्वारेणैवात्मज्ञानं वेदान्तानां फलं तत्कत्वर्थं पुरुषार्थं वेति विचारद्वारेणेत्यर्थः । साधितस्यैवाक्षेपसमाधिर्न साधनस्य फलमाह—दाढ्यायेति ॥ २ ॥ किंच जनकादीनां विधया सह कर्माचरणदर्शनाच्च केवलैव विद्या मोक्षहेतुरतः सहानुष्ठानं विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्माङ्गत्वे लिङ्गमित्याह—आचारेति । यत्र व्याचष्टे—जनको हेति । विदेहानामपि पतिर्जनेनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेन यज्ञेनाश्रमेभेन वा बहुदक्षिणायुक्तेन पुरा कदाचिदीजे यागं कृतवान् । कैवलयस्य राक्षो ब्रह्मविदो वाक्यमाह—यक्ष्यमाण इति । विद्यार्थिनः समागतान्प्राचीनशालादीन्भगवन्त इति संबोध्यार्हं यक्ष्यमाणोऽसि ततश्च कतिस्त्रिदिनान्याध्वमिति राजोक्तवानित्यर्थः । उक्तवाक्यानि विद्यार्थीनि न कर्माधीनान्याशङ्क्याह—अन्येति । इतश्च ब्रह्मविदामस्ति कर्मसंगतिरित्याह—तथेति । आदिपदेन व्यासयाज्ञवल्क्यादिसंग्रहः । द्वितीयेन भार्यानुशासनादि शृङ्खते । कर्म कृतं विद्वद्भिरेव कैश्चिद्विलेतावता विद्याशक्तेरपहवायोगात्केवलैव सा मुक्तिहेतुरित्याशङ्क्याह—केवलादिति । अल्पायासमुपायं हित्वा न कोऽपि महायासं तमाद्रियत इत्यत्र लौकिकन्यायमाह—अर्के चेदिति । समीपवचनोऽर्कशब्दः

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा० १।१।१०) इति च कर्म-
शेषत्वश्रवणाद्विद्याया न केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

‘तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते’ (बृ० ४।४।२) इति च विद्याकर्मणोः फलारम्भे सहकारित्वद-
शान्नात् स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वा-
ध्यायमधीयानः’ (छा० ८।१।५।१) इति चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधि-
कारं दर्शयति तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वम् । नन्वत्राधीत्यध्ययनमात्रं वेदस्य
श्रूयते नार्थविज्ञानम् । नैष दोषः । दृष्टार्थत्वाद्विदाध्ययनमर्थबोधोपपन्नमिति स्थितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे’
(ई० २) इति । तथा ‘एतद्वै जरामयं स्रजं यदग्निहोत्रं जरया वा होवास्यान्मुच्यते मृत्युना वा’
इत्येवंजातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया इति ॥ ७ ॥ एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

भाष्यरत्नप्रभा

समीप इत्यर्थः । अर्कं इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३ ॥ ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे तृतीया श्रुतिरप्यस्तीत्याह—तच्छ्रुतेरिति
॥ ४ ॥ लिङ्गान्तरमाह—समिति । तं परलोकं गच्छन्तं विद्याकर्मणी अनुगच्छत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुरोः शुश्रूषारूपं
कर्म कुर्वन्नतिशेषेणावशिष्टेन कालेन यथाविधानं वेदमधीत्यान्तरमाचार्यस्य कुलाद्गृहात् । ब्रह्मचर्यादिति यावत् । अभि-
समावर्तनं कृत्वा कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः प्रसहं शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्नन्त्रांश्च तिस्रादिधर्माननुतिष्ठन्नब्रह्मलोकं
प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । यथावद्यातस्तुष्टविमोक्तपर्यन्त एवमध्ययनमर्थबोधोपान्तम् । दृष्टेऽर्थबोधोपात्त्ये फले संभवति
अध्ययनस्यादृष्टार्थत्वाद्योगादिति पूर्वतन्त्रे स्थितम् । ततश्च ब्रह्मापि वेदार्थ इति तद्वबोधवतः कर्मविधानमित्यर्थः ॥ ६ ॥
यावज्जीवं कर्मनियमोऽप्यत्र लिङ्गमित्याह—नियमाच्चेति । इह देहे कर्माणि कुर्वन्नेव शतं संवत्सराञ्छीवितुमिच्छेदेवं
कर्मित्वेन जीवति त्वयि नरे कर्म पापं न लिप्यते । इतः कर्मणोऽन्यथा नास्ति । कर्म विना श्रेयो नास्तीत्यर्थः । जरामयं
जरामरणावधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कर्तुंरधिकस्यासंसार्यात्मनः कर्मशेषत्वाभावात्तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गं नेति सिद्धान्तयति—

भाष्यतः

तृतीयाश्रुतेः । न केतत्प्रकृतोद्गोश्रयविद्याविषयं यदेव विद्ययेति सर्वनामावधारणाभ्यां व्यापेरधिगमात् । यथा य एव धूमवा-
न्द्येः स वह्निमानिति । समन्वारम्भवचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति । तच्च यद्यप्यग्नेयादिद्यागपदकृत्स्नम-
प्रधानत्वेनापि भवति तथाप्युक्त्या युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्गभावैर्नैव नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानादुपनिषदोऽपि
वेदार्थ इति तज्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नियमाच्च । युगमम् ॥ ७ ॥ सिद्धान्तयति—

न्यायनिर्णयः

॥ ३ ॥ न केवलं विद्याया लिङ्गादेव कर्माङ्गत्वं किंतु तृतीयाश्रुतेरपीत्याह—तदिति । दृष्टार्थं विवृणोति—यदेवेति ॥ ४ ॥ इतश्च
न स्वतन्त्रा विद्या पुनर्भेदेतुरित्याह—समन्वारम्भणादिति । पुनं विवृणोति—तमित्यादिना । तं परलोकं व्रजन्तं विद्या-
कर्मणी समनुगच्छत इति यावत् ॥ ५ ॥ तदस्मात्तन्त्रे लिङ्गान्तरमाह—तद्वत् इति । तत्राकरोति—आचार्येति । तस्य कुलं
गृह्युपनयनं कृत्वा तत्प्राप्त्यनन्तरं गुरोः शुश्रूषारूपं कर्म विद्यायातिशेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्रयागित्वप्राप्त्यनुष्ठान-
विधिधानमन्त्रिकस्य वेदमधीत्यान्तरमाभिसमावृत्य त्रतविसर्गं कृत्वा दारानाहस्य कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं
कुर्वन्कर्मान्तराणि च विहितानि यथाशक्ति कुर्वानो ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इत्यर्थः । अध्ययनशब्दस्य यथाहृतमर्थं गृहीत्या शङ्कते
—नन्विति । अध्ययनविधेरवधत्तादिविधिवद्दृष्टार्थत्वादर्थबोधोपान्तो व्यापारोऽस्तीति प्रथमे तन्त्रे समर्थितमित्याह—नेत्यादिना
॥ ६ ॥ इतश्च न स्वतन्त्रा विद्या पुनर्भेदेतुरित्याह—नियमाच्चेति । नियमं विभजते—कुर्वन्निति । इह देहे शतं समाः
शतसंख्याकान्संवत्सरान्यजिजीविषेत्तत्कर्माणि कुर्वन्नेवेति नियमविधिः । एवं त्वयि नरे वतस्मां सत्यशुभं कर्म न लिप्यते
तेन त्वं न लिप्यस इति यावत् । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति यतो न कर्मलेपः स्यादित्यर्थः । नियमान्तर-
माह—तथेति । जरामयं जरामरणावधिकम् । तदेव विशदयति—जरयेति । श्रुत्यादिभिरात्मविधयः सिद्धे कर्माङ्गत्वे तत्फलैर्नैव
फलवत्त्वमित्युपसंहृतिरित्युक्तम् ॥ ७ ॥ पूर्ववक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । स्रजं योजयति—तुशब्दादिति । पशुविप-

अधिकोपदेशान्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुहाध्वात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तम्—‘शेषत्वात्पुरुषार्थवादः’ (ब्र० सू० ३।३।१) इति तन्नो-
पपद्यते । कस्मात् । अधिकोपदेशात् । यदि संसायैवात्मा शारीरः कर्ता भोक्ता च शरी-
रमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् ।
अधिकस्तावच्चारीरादात्मनोऽसंसारिश्वरः कर्तृत्वादिसंसारिधर्मरहितोऽपहृतपापमत्वादिवि-
शेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु । नच तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति
प्रत्युत कर्मण्युच्छिन्नचोति वक्ष्यति ‘उपमदै च’ (ब्र० सू० ३।३।१६) इत्यत्र । तस्मात्
‘पुरुषार्थोऽतः शब्दात्’ (ब्र० सू० ३।३।१) इति यन्मतं भगवतो बादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति
न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथाहि तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं
दर्शयन्ति श्रुतयः—‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ (मुण्ड० १।१।९), ‘भीषाऽस्माद्वातः पवते’ (तै०
२।८।१), ‘महद्भयं वज्रमुद्यतम्’ (कठ० ६।२), ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्राणसने नार्गि’ (बृ०
३।८।९), ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत’ (छा० ६।२।३) इत्येवमाद्याः । यत्तु
प्रियादिसंसृचितस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयाऽनुकर्षणम् ‘आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’ (बृ० २।३।५), ‘यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः’
(बृ० ३।३।१), ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० ८।३।३) इत्युपक्रम्य ‘एतं त्वेव ते
भूयोऽनुव्याख्यास्यामि’ (छा० ८।२।३) इति चैवमादि तदपि ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसि-
तमेतद्यद्देवदः’ (बृ० २।३।१०) ‘योऽशानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति’ (बृ०
३।५।१) ‘परं ज्योतिरुपसंपद्य खेन रूपेणाभिमिष्यते स उत्तमः पुरुषः’ (छा० ८।१।३)
इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषः सत्यामेवाधिकोपदिदिक्षायामत्यन्ताभेदाभिप्रायमित्यविरोधः । पारमे-

भाष्यरत्नप्रभा

अधिकेति । अस्य महत इति वाक्यशेषादप्ययसंसृचित आत्मा पर एव द्रष्टव्यः । यः प्राणादि प्रेरयति सोऽन्यताना-
यास्यवाक्यशेषात्पर एव । तथाक्षिपुरुषोऽन्यवस्थासाक्षि परं ज्योतिरिति वाक्यशेषात्पर इति विभागः । जीवानु-
कर्षणमभेदाभिप्रायमिल्लीकारे न विरोध इति कथम्, अभेदे जीवत्वविरोधादित्यत आह—पारमेश्वरमिति ।
ज्ञानं कर्माङ्गमफलत्वे सति कर्मशेषाश्रयत्वादित्युक्तो हेतुरसिद्ध इति भावः ॥ ८ ॥ ब्रह्मविदां कर्मवर्त्तन्त्यास्यापि

भामती

अधिकोपदेशान्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्ता भोक्तामेत्येतन्मात्र उपनिषदः पूर्वव-
सिताः स्युस्ततः स्यादेवं, न लेतदस्ति । तास्त्वेवंभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासीनब्रह्मरूपताप्रतिपादनपर इति तत्र तत्रास-
कृदावेदितम् । अनधिगतार्थबोधनस्वरसता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन । तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य फलतुष्टानवि-
रोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति । किमज्ञ पुनः तदव्यभिचारस्तत्रात क्रतुशेषता । तथाच नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रमपि
तु फलपरत्वमेव । अत एव प्रियादिरूपवितेन संसारिणात्मनोपक्रम्य तथैवात्मनोऽधिकोपदिदिक्षायां परमात्मनात्यन्ताभेद उप-
दिश्यते । यथा सागरीपितस्य शुभगस्य रज्जुरुपादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति । यथा विद्यायाः कर्मा-
ङ्गत्वे दर्शनमुपन्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे दर्शनमुक्तम् । तत्र कर्माङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथा-

न्यायनिर्णय

विवर्तमानमेव पक्षमनूय दर्शयति—यदिति । अनुपपत्तिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कस्यादिति । अधिकोपदेशं व्यतिरेकतो दर्शयति—
यदीति । यः कर्ता कर्माङ्गं नास्ती वेदान्तवेद्यो यच्च ब्रह्म तदेष्टं न तत्कर्माङ्गमतस्तज्ज्ञानस्य कुतः शेषता कुतस्तत्रां फलश्रु-
तेरर्थवादत्वर्थः । ब्रह्मात्मधीनं क्रतुप्रयोगविधिनापादेया तद्विरोधित्वादादीयमानोदितद्वेष्टोपनिषदुदितद्वेष्टोमवदिति मत्वाह—प्रत्युतेति ।
बादरायणस्यादि न्याचष्टे—तस्मादिति । उक्तात्मज्ञानस्य क्रतुशेषत्वायोगस्तच्छब्दार्थः । अधिकोपदेशासिद्धिमाशङ्क्य तद्दर्शनादित्य-
नेन प्रत्याह—तथाहीति । क्लृप्तपक्षितं रूपं हित्वाऽन्यदालम्बरूपमितिमुक्तं, तत्राह—यस्तिरिति । आत्मनस्तु कामायेत्युपक्र-
म्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति वाक्यं ब्रह्मोपदिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मात्मिकाभिप्रायमिलन्न वाक्यशेषमाह—अस्येति । यः प्राणेने-
त्यादि वाक्यमप्येकपरमिलन्न वाक्यशेषं दर्शयति—योऽशानायेति । य एषोऽक्षिणित्वादिवाक्यमपि तथैवत्यसिद्धये शेषात्तुमुप-
न्याह—परमिति । उक्तैः शेषैः संसारिणो यदधिकं ब्रह्म तस्योपदिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मणो जीवस्यात्यन्ताभेदाभावविद्या द्रष्टव्या-
दिवाक्यमिति क्लृप्तपक्षितमात्मरूपं वेदान्तोप निवक्षितमित्युपगमे न कश्चिद्विरोधोऽस्तीति योजना । कुतो जीवब्रह्मैक्यं मिथो
विरोधादित्याशङ्क्य ताविको विरोधो नास्तीत्याह—पारमेश्वरमिति । प्रातिभासिकस्तु विरोधताविक्रमाभेदाविरोधीति मत्वाह—

श्वरमेव हि शरीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । उपाधिकृतं तु शरीरत्वम् 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७), 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' (बृ० ३।८।११) इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वं चैतद्विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात्तत्र तत्र वर्णितम् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यत्तूक्तमाचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति । अत्र ब्रूमः—तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथाहि श्रुतिर्भवति—'एतद् स वै तद्विद्वांस आहुःकृषयः कावषेयाः किमर्थो वयमध्येष्यामहे किमर्थो वयं यक्ष्यामहे । एतद् स वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचकिरे', 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति' (बृ० ३।५।१) इत्येवंजातीयका । याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते—'एतावद्रे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपिच 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमसि' (छा० ५।१।१५) इत्येतद्विज्ञदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयम् । संभवति च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनम् । न तत्रापि कर्माङ्गत्वमस्ति । प्रकरणाद्यभावात् ॥ ९ ॥ यत्पुनरुक्तम्—'तच्छ्रुतेः' (ब्र० सू० ३।४।४) इति । अत्र ब्रूमः—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'अदेव विद्याया करोति' (छा० १।१।१०) इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया । प्रकृतविद्याभिस्त्वन्यात् । प्रकृता चोद्गीथविद्या 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा० १।१।१) इत्यत्र ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यदप्युक्तम्—'तं विद्याकर्मणो समन्वारमेते' (बृ० ४।४।२) इत्येतत्समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति तत्प्रत्युच्यते । विभागोऽत्र द्रष्टव्यो विद्यायं पुरुषसमन्वारमते कर्मान्यमिति । शतवत् । यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकलै पञ्चाश-

भाष्यरत्नप्रभा

दर्शनात्तेषां कर्मदर्शनात्मकं लिङ्गं लोकसंग्रहायत्वेनान्यथासिद्धमिहाह—तुल्यं त्विति । किंच यस्य कर्म स न ब्रह्मविद्याह—अपिचेति । तर्हि वैश्वानरविद्यायाः कर्माङ्गत्वं स्यादित्यत आह—नत्वेति । ब्रह्मविदां लोकसंग्रहायं किञ्चिन्मात्रमपि कर्म न भवति अभिमानाभावेनानधिकारित्वादिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ समन्वारम्भवचनस्य सुसुक्ष्मविषय-

भाष्यती

सिद्धिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ असार्वत्रिकी । व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् लक्षोपापेक्षया । यथा सर्वं ब्राह्मणं भोज्यन्तामिति निमज्जितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ विभागः शतवत् । सुगमम् । अविभागेऽपि न दोषः

न्यायनिर्णयः

दृष्टापीति । जीवस्य तात्त्विकं रूपं ब्रह्मैवेत्यत्र श्रुतिसंवादमाह—तत्त्वमिति । संप्रदादिविषयं तत्त्वमादिवाक्यं न वस्तुविषयमित्याह—ब्रह्माह—सर्वं चेति ॥ ८ ॥ परिके लिङ्गदर्शनं प्रत्याह—तुल्यं त्विति । उक्तमनूय सूत्रसूत्रत्वेन योजयति—यदित्यादिना । इत्थं विद्याया न शेषतेत्याह—याज्ञवल्क्येति । आदिशब्देन शुकादयो गृह्यन्ते । कथं तेषामकर्मनिष्ठत्वं तदाह—एतावदिति । उभययालिङ्गदर्शने संशयमाशङ्क्य परकीयलिङ्गानामन्यथासिद्धिं वक्तुमारभते—अपिचेति । तत्र यक्ष्यमाण इत्यादिलिङ्गदर्शनस्यान्यथासिद्धिमाह—यक्ष्यमाण इति । तत्रापि विद्यात्वात् कर्मसाहित्यमन्यथा ब्रह्मविद्यायामपि तत्प्रसङ्गादित्याशङ्काह—संभवतीति । तर्हि वैश्वानरविद्याया न स्वातन्त्र्येण फलवत्त्वं कर्माङ्गत्वाङ्गीकारात्, तत्राह—न त्विति । येषां च ब्रह्मविदामपि कर्म दृष्टमपि न तत्रेषां कर्मं तद्धि बोधनालक्षणं तेषां बाह्यमभाभिमानाभावेन बोधनाभावात्कथंचिदनुवर्तमानमपि तदभासमात्रमिति भावः ॥ ९ ॥ परिके श्रुतिमनूय तदुत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति—यदिति । तद्विमज्जते—यदेवेति । विद्याशब्दस्य सामान्यविषयस्य विशेषाकाङ्क्षस्य प्राकरणिकविशेषेण चरितार्थत्वादिति हेतुमाह—प्रकृतेति । आत्मविषयस्यपराशङ्कां प्रत्याह—प्रकृता चेति । ॥ १० ॥ परिके लिङ्गदर्शनं दृश्यते—विभाग इति । सूत्रमनूयोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे—यदपीत्यादिना । सामान्यश्रुते कर्म विभागः स्वातन्त्र्यं लक्ष्यमाह—शतवदिति । समन्वारम्भवचनस्य सुसुक्ष्मविषयस्युपेक्षया कर्मसाहित्येन तद्विज्ञं विभागादित्यु-

दपरस्मै तद्वत् । न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयम् 'इति तु कामयमानः' (बृ० ४।४।६) इति संसारविषयत्वोपसंहारात् । 'अथाकामयमानः' (बृ० ४।४।६) इति च मुमुक्षोः पृथगुप-
क्रमात् । तत्र संसारविषये विद्या विहित्वा प्रतिषिद्धा परिगृह्यते विशेषाभावात् ।
कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च यथाप्राप्तानुवादित्वात् । एवं सत्यविभागेनापीदं समन्वारम्भवच-
नमवकल्पते ॥ ११ ॥ यच्चैतत् 'तद्वतो विधानात्' (ब्र० सू० ३।४।६) इत्यत उत्तरं पठति—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

'आचार्यकुलाद्वेदधीत्य' (छा० ८।१।५।१) इत्यत्राध्ययनमात्रस्य श्रवणाध्ययनमात्रवत् एव
कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः । नन्वेवं सत्यविद्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैष दोषः । न
व्ययमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः किं तद्धौपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्ये-
णैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतावत्प्रतिपाद्यामः । यथा च
न क्रत्वन्तराज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारेणापेक्ष्यत एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥ यदप्युक्तं
'नियमाच्च' (ब्र० सू० ३।४।७) इत्यत्राभिधीयते—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' (ईशा० २) इत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषो-
पोऽस्ति । अविशेषेण नियमविधानात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' (ईशा० २) इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते । यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्या-
द्विद्वानेव कुर्वन्नेति संबध्येत तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्द्रष्टव्यम् 'न कर्म लिप्यते

भाष्यरत्नप्रभा

ध्वंसङ्गीहृत्य विद्या अन्यं मुमुक्षुं मुक्तत्वेनान्वारभत इति विभाग उक्तः सूत्रकृता । वस्तुतस्तु तन्मास्तीत्याह—नचेदं
समन्वारम्भवचनमिति । तत्र संसारविषये तं विशेषादिवाक्ये यथाप्राप्तानुवादिनि विद्याविषयार्थमाह—तत्रेति ।
विहितोद्गोथादिविद्या प्रतिषिद्धा नमस्कीदृश्यादिरूपा ॥ ११ ॥ यच्चैतदिति । उक्तमिति शेषः । अविद्यत्वाद्वेदार्थ-
ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः । मात्रपदमात्मज्ञानस्य व्यावर्तकं न कर्मज्ञानस्येत्याह—नैष दोष इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ नियम-
वाक्यमज्ञविषयमित्युक्तं विदुषो ज्ञानस्तुत्यर्थं वेत्याह—स्तुतय इति । एवं कर्म कुर्वन्नेति त्वमि नरे नेतो विद्या-
कथाद्भ्रष्टाभावादित्यथास्ति कर्मणा संसारो नास्तीति यावत् । यतः कर्म न लिप्यते । अपूर्वैरूपलेपाय न भवतीत्यर्थः

भामती

इत्याह—न चेदं समन्वारम्भवचनमिति । संसारविषया विद्या विहित्वा यथोद्गीथविद्या । प्रतिषिद्धा च यथाऽऽ-
च्छाब्जाधिगमनलक्षणा ॥ ११ ॥ अध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिर्न तुपनिषदध्ययनवतः । एतदुक्तं भवति—यदध्यय-
नमर्थवबोधपर्यन्तं कर्मसुपुज्यते यथा कर्मविधिव्याक्यानां तन्मात्रवत् एवाधिकारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य
कर्मसुपुज्यतेनादिति । अध्ययनमात्रवत् एवेति मात्रग्रहणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मनवानो भ्रान्त्योदयति—नन्वेवं
सतीति । शास्त्रिप्रायमुद्गाढ्यन्त्यमाधत्ते—न व्यसिति । उपनिषदध्ययनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थबोधोपेक्षमित्यर्थः ॥ १२ ॥
नाविशेषात् । कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादिवाक्यविषयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ विद्यावद्विषयलेऽप्यविरोधो विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्याह—
स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ अपिच विद्याफलं प्रत्यक्षं दृश्यन्ती श्रुतिः कालान्तरमात्राधिकारकमौलत्वं विद्याया निराकरोती-

न्यायनिर्णयः

कर्म । इदानीमुमुक्षुविषयत्वादविभागेऽपि न दूषणमित्याह—नचेति । तस्मात्सुमुक्षुविषयत्वे हेत्वन्तरमाह—अथेति । संसा-
रविषये तं विशेषादिवाक्ये विद्याशब्दार्थमाह—तत्रेति । उद्गीथादिविषया विद्या प्रतिषिद्धा च नमस्कीदृशनादिरूपा । तथाभूतक-
र्षेसाह्वयोदपि तन्माविषयं निषेधालाह—कर्मापीति । प्रकृते वाक्येऽपि विद्याकर्मगोरविशेषोपादने हेतुमाह—यथेति । उक्तावैवाक्यस्य
संसारविषयत्वे फलितमाह—एवमिति ॥ ११ ॥ लिङ्गान्तरमनूष सूत्रमादत्ते—यथेति । यच्चैतदुक्तमित्यर्थः । सत्त्वं विदुषोति—
आचार्येति । मात्रग्रहणेनार्थज्ञानमात्रं व्यवच्छिन्नमिति मनवानः शङ्कते—नन्वेति । अविद्यत्वाद्विद्याहीनत्वादिति यावत् । मात्र-
ग्रहणमात्मज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधोपेक्षमित्याह—नेत्यादिना । वेदार्थत्वादात्मनस्तज्ज्ञानमपि कर्मबोधवदधिकारेऽपेक्षितव्यमित्याह-
क्लाह—यथेति । पूर्वदृश्यव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः ॥ १२ ॥ लिङ्गान्तरमनूष सूत्रान्तरमादत्ते—यदपीति । अविद्वद्विषयं नियमवि-
श्राममिति व्याचष्टे—कुर्वन्नेति ॥ १३ ॥ विद्वद्विषयत्वमुत्प्रेष्य परिहारान्तरमाह—स्तुतय इति । एवं तर्हि प्रकरणमभ्यसिति मत्वा
सत्त्वं विभज्यते—कुर्वन्नेवेति । विशेषमेव विशदयति—यद्यपीति । स्तुत्यर्थं कर्मानुज्ञानमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—नेति ।

नरे' (ईशा० २) इति हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि पुरुषे न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति तदेवं विद्या स्तूयते ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपिचैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तदवष्टम्भात्फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामुशन्ति । कामकारेणेति श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनाम् 'एतद् अथ वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' (बृ० ४।४।२२) इति । अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्कालान्तरभावीत्यसङ्गद्वोचाम । अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अपिच कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफलक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति—'यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्' (बृ० २।४।१४) इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छिच्छिरेव प्रसज्येत । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते । नच तत्र कर्माङ्गत्वं विद्याया उपपद्यते । कर्माभावात् । न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति । स्यादेतत् । ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेदे इति तदपि नास्ति, तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा०

भाष्यरत्नप्रभा

श्रुतेरिति भावः ॥ १४ ॥ स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गाच्च विद्या स्वतन्त्रफलस्याह—कामेति । तदेतद्ब्रह्म येषां नोऽस्माकं अयमपरोक्ष आत्मा अयमेव लोकः पुरुषार्थस्ते वयं किं प्रजादिना करिष्याम इत्यालोच्य कर्म स्वकल्पन्त इत्यर्थः । नन्वयं लोक इति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षत्वोक्तिरयुक्ता कर्मफलवददृष्टत्वादित्यत आह—अनुभवेति ॥ १५ ॥ न केवलमनुयोगोऽज्ञानस्य कर्मानङ्गत्वं किंतु कर्मनाशकत्वाच्चेत्याह—उपमर्दं चेति ॥ १६ ॥ किंच कर्मतत्त्वज्ञाने नाङ्गाङ्गिभूते भिन्नाधिकारित्यत्वाद्वाजसुयबृहस्पतिसववदित्याह—ऊर्ध्वेति । त्रयो धर्मस्कन्धाः कर्म-प्रधाना आश्रमाश्चतुर्थो ब्रह्मसंस्थ इत्यर्थः । 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यजेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुजः' इति श्रुतेः । 'ऋणानि त्रीण्यापकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः' इति स्मृतेश्च प्राप्त-गार्हस्थ्यस्यैव निरुहणत्रयस्य पारिव्राज्यमित्यपि शङ्का न कार्या । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति द्वितीयमाश्रममिच्छेत्तमाव-
भाष्यरत्नप्रभा

स्याह—कामकारेण चैके । कामकार इच्छा ॥ १५ ॥ उपमर्दं च । अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीन-त्वादय उक्ताः । इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि । सुबोधम् ॥ १७ ॥

न्यायनिर्णयः

तथापि कथं स्तुतिः, तत्राह—एतदिति । एवं कर्म कुर्वत्यपि त्वपि नेतो ब्रह्मभावादिगगन्यादन्यथा संसारपाप्तरहितो यतो न कर्म लिप्यत इति योजनां गृहीत्वोपसंहरति—तदेवमिति ॥ १४ ॥ पूर्वपक्षहेतुत्वमुक्तं स्वपक्षे हेत्वन्तरमाह—कामेति । इत्थं विद्याया न कर्माङ्गतेति चकारार्थमाह—अपिचेति । स्वेच्छातः । कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गादपि विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति हेत्वन्तरमेव स्फोरयति—एक इति । येषां नोऽस्माकमयमपरोक्षः सत्प्रात्मायं लोकः प्रत्यक्षं फलं ते वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चिन्त्याग्निहोत्रादि न हुतवन्त इत्यर्थः । मोक्षस्यादृष्टफलत्वात्कथं मुक्तत्वनिश्चयात्प्रजादित्यागसिद्धिः, तत्राह—अनुभवेति । ब्रह्मधीनं क्रतुप्रयोगविधिनादेया कृतवत्संबन्धित्वेऽपि फलान्तरयोगित्वाद्बोद्धवमिति मत्वाह—अतोऽपीति ॥ १५ ॥ अपिको-पदेशादित्यात्मनोऽज्ञानाद्यथावत्तत्तदीनं कर्माङ्गमित्युक्तम् । इदानीमशेषक्रियादिविभागोपमर्दकत्वादपि न कर्माङ्गमित्याह—उपमर्दं चेति । इत्थान्तामयीनं कर्माङ्गमिति चकारार्थमाह—अपिचेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति—कमेति । विद्यासामर्थ्यात्प्रपञ्चोपमर्दं फलितमाह—वेदान्तेति । आत्मज्ञानसाक्षीयमानकत्वज्ञविरोधित्वे फलितं निगमयति—तस्मादिति ॥ १६ ॥ विद्यास्वातन्त्र्ये हेत्वन्तरमाह—ऊर्ध्वरेतःस्त्विति । विद्याकर्मीनां नाङ्गाङ्गिभूते मिथो व्यतिरेकित्वाद्दुत्पत्तमाननैष्ठिकव्रतवदिति मत्वा योजयति—ऊर्ध्वस्या-दिना । तथापि कथं कर्माङ्गत्वं विद्याया व्यासेष्यते, तत्राह—नचेति । तेषामपि ज्ञानादि कर्मोत्तीलाशङ्क्याह—नहीति । भाषितामुद्वेष्ट्या तत्सङ्गावेऽपि वैदिकाग्निहोत्राद्यभावात् कर्माङ्गता नानुसृत्येयः । शब्दे हीतिसुत्रावयवव्याख्यामाशङ्क्याह—

२।२३।१), 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' (छा० ५।१०।१), 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्य-
रण्ये' (मु० १।२।११), 'एतमेव प्रवाजिनो लोकसिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ० ४।१।२२), 'ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेत्' (जा० ४) इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामपाकृतानपाकृततृण-
त्रयाणां चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं निधायाः ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

नास्त्यर्ध्वरेताः किं वासि वास्त्यसावविधानतः ॥ वीरघातो विधेः कृषावन्धपद्मवादिगा स्मृतिः ॥ १ ॥

अस्त्यर्ध्वविधेः कृतिर्वीरहाऽनशिको गृही ॥ अन्धादेः पृथगुक्तत्वात्स्वस्थानां श्रूयते विधिः ॥ २ ॥

लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठमर्हति वा न वा ॥ यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणार्त् ॥ ३ ॥

अनन्यचिन्तता ब्रह्मनिष्ठसौ कर्मते कथम् ॥ कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठमर्हति नेतरः ॥ ४ ॥

'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा० २।२३।१) इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाणां सद्भावाद्योदा-
हृता न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति । यतः परामर्शमेव शब्देष्वाश्रमन्तराणां जैमिनिरा-
चार्यो मन्यते न विधिम् । कुतः—न ह्यत्र लिङ्गादीनामन्यतमश्रोदनाशब्दोऽस्ति । अर्थान्तर-
परत्वं चैषु प्रत्येकमुपलभ्यते । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र तावद्यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप

भाष्यरत्नप्रभा

सेदिति च विधिश्रुतिस्मृतिविरोधेन अर्थवादश्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वावगमादित्याह—प्रतिपन्नेति । तस्मादिति
संन्यासनिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ संन्यासो नास्तीत्याक्षिपति—परामर्शं जैमिनिरिति । ऊर्ध्वरेतःशब्दितं पारि-
व्राज्यमनुष्ठेयं न वेति मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां संदेहे भ्रान्तिमूलत्वाच्चानुष्ठेयमित्याह—त्रय इति । आश्रमागम-
वान्तरभेदापेक्षया बहुवचनम् । तथाच काण्वायनस्मृतिरर्थतोऽनुक्रम्यते । गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहस्पति ब्रह्मचारी
चतुर्विधः । तन्नोपनयनाद्धर्मं यस्मिन्नाश्रमक्षारालवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः । यस्तु वेदस्य ब्रह्माण्तं ब्रह्मचर्यं
चरति स ब्राह्मः । ऋतुकाले स्वदारगामी नित्यं परस्त्रीविमुखः प्राजापत्यः, संवत्सरं वेदत्रयतुल्यद्वयं प्राजापत्यः ।
आमरणं गुरुकुलवासी वैष्णवो बृहस्पित्युच्यते । गृहस्थोऽपि चतुर्विधः वार्ताको यायावरः शालीनो घोरसंन्यसिकश्चेति ।
तत्र कृषिगोरक्षादिकया वैश्यादिवृक्षया जीवशिल्पादिक्रियापरो वार्ताकवृत्तिः । यायावरस्त्वपचितवृत्तियांजनाध्यापन-
प्रतिग्रहविमुखः । शालीनस्तु वदकर्मनिरतो याजनादिवृत्तिः संचयी । उच्चतपरिपूताभिरग्निः कार्यं कुर्वन्प्रत्यहं कृतो-
ऽवृत्तिर्ग्रामवासी घोरसंन्यसिक इत्युच्यते, हिंसाविमुखत्वात् । वानप्रस्थोऽपि चतुर्विधः वैखानस औदुम्बरो बाल-
खिल्यः फेनप्रेक्षेति । तत्राकृष्टपच्योषधीभिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निहोत्रादिकुर्वन्वैखानस उच्यते । यस्तु प्रातरुत्थाय शो-
निशं पश्यति तत्रलौदुम्बरवदरीनीवारश्यामाकैः कर्मपरः स औदुम्बरः । यस्तु जटावल्कलधारी भट्टो मासान्ध्र्यपुपर्जनं
कृत्वा चातुर्मास्यं संगृहीताशी कार्तिव्यां संगृहीतपुष्पफलत्यागी स बालखिल्यः । फेनपास्तु शीर्णपर्णफलवृत्तयो यत्र
कश्चिद्वसन्तः कर्मपरा इति । तथा परित्राजकाश्रतुर्विधाः कुटीचका बहुदका हंसाः परमहंसाश्चेति । तत्र स्वपुत्रगृहे

भामती

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि । सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमिहे तद्विशानामकर्मिहृतयापवर्गार्थं स्यात् । आश्र-
मिहं लेभामन्यायपरामर्शमात्रात् स्थिति । विध्यमावात् । स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणम् । निन्दति
हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमन्तरं 'वीरहा वा एष देवानाम्' इत्यादिका । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं 'विरोधे
खनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति । तदेतत्सर्वमाह—त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना । अनधिकृतविषया वेति ।

न्यायनिर्णयः

स्यादिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तद्वर्तीति । कर्मोपपिकृतान्धादिविषयं पारिव्राज्यमित्याशङ्काह—प्रतिपन्नेति । कृपापाकरणे कृति-
स्मृतिर्या गृहस्थस्यैवापाकृतत्रयस्यैवोर्ध्वरेतःशब्दितमैयुनासमाचारोपलक्षितं पारिव्राज्यमित्याशङ्काह—अपकृतेति । साक्षादधि-
क्षतिविरोधेऽव्यवहृतिस्मृत्योर्बोध्यतेत्यभिप्रेत्योक्तम्—धृतीति । कृतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याशा दर्शिता । स्मृतिस्तु तस्याश्रमविक-
ल्पमेकं नुवृत्ते यामिच्छित्तमावसेदित्यालोदाहृता । ऊर्ध्वरेतःस्वाश्रमेव विद्यायाः सिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति । तस्याः स्वातन्त्र्ये
केवलयाः सिद्धा न्यक्तिफलवेति वक्तुमितिस्त्युक्तम् ॥ १७ ॥ पूर्वाधिकरणवान्तरसंज्ञेणाश्रमलक्षणां संगतिं विवक्षाश्रित्येति—
परामर्शमिति । ऊर्ध्वरेतःशब्दितं पारिव्राज्यं नानुष्ठेयमनुष्ठेयं वेति भ्रान्तिप्रमाणमूलत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयति—त्रय इति ।
अत्र शास्त्रीयसन्त्यग्नान्नान्नान्नरक्षान्नप्रसङ्गादनुष्ठेयमुच्यत इति स्फुटा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पारिव्राजके विद्याप्रसिद्धेर्विग्रमत्वा-
त्तस्या न स्वातन्त्र्यसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यास्तत्र प्रामाणिकावाचित्तिरिति स्वीकृत्य परामर्शं जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वाकाशक्षा-
यामचोदनेति तदुत्वेन व्याचष्टे—कुत इति । पूषा प्रणिष्ठमाण इतिवत्कल्प्यां विधिरित्याशङ्का ब्रह्मसंस्तवादिविधिरवत्त्वाद्वायव्यजातस्य
नैवमिति चक्ष्माध्यायमाह—अर्थान्तरेति । तत्र ब्रह्मसंस्तवादिविधिरपरत्वं त्रय इत्यादिवाक्यस्य साधयति—त्रय इत्यादिना ।

एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसाद्यन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं संकीर्त्यात्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते—‘ब्रह्मसंस्थोऽमुतत्वमेति’ (छा० २।२।३१) इति । ननु परामर्शोऽप्याश्रमा गम्यन्त एव । सत्यं गम्यन्ते । स्तूत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षश्रुतेः । अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यनादरणीयास्ते भविष्यन्ति । अनधिकृतविषया वा । ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परामुष्टं यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथम इति । सत्यमेवं तथापि तु गृहस्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानाच्छ्रुतिप्रसिद्धमेव हि तदस्तित्वम् । तस्मात्स्तूत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः । अपि चापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरम् ‘वीरहा वा एव देवानां योऽग्निमुद्रासयते’, ‘आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यचच्छेत्सीः’ (तै० १।१।११) ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वं पशवो विदुः’ इत्येवमाद्या । तथा ‘ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते’ (छा० ५।१०।१), ‘तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये’ (मुण्ड० १।२।११) इति च देवयानोपदेशो नाश्रमान्तरोपदेशः । संदिग्धं चाश्रमान्तराभिधानम् ‘तप

भाष्यरत्नप्रभा

भिक्षां चरन्तस्त्रिदण्डिनः कुटीचकाः । बहुदकास्तु त्रिदण्डिनः शिष्यजलपवित्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतकौपीनकापायवेषधरास्तीर्थान्व्यटनो भिक्षं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसास्तु एकदण्डिनः शिखावर्जं यज्ञोपवीतधराः शिष्यकमण्डलुपाणयः आमैकरात्रवासिनः कृच्छ्रचान्द्रायणपराः । परमर्हंसारस्विकदण्डधरा मुण्डा अयज्ञोपवीतिनः लृक्तसर्वकर्मणा आत्मनिष्ठा इति । अत्र पूर्वपक्षे संन्यासाभावाज्ज्ञानस्य स्वतन्त्रफलत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तद्भावात्तत्सिद्धिरिति फलमेदः । स्कन्धा आश्रमाः आत्मानं शरीरमाचार्यस्य कुले गृहे कश्यपैश्चिक इत्यर्थः । स्कन्धश्रुतावाश्रमा न विधीयन्ते किंतु ब्रह्मसंस्थतास्तुल्यधर्मनूषणं ह्युक्तं शाङ्कते—ननु परामर्शोऽपीति । अनुवादापेक्षितपुरोवादात्सतीतिमङ्गीकरोति—सत्यमिति । प्रत्यक्षा स्कन्धश्रुतिरेव पुरोवादोऽस्तु नानुवाद इत्यत आह—स्मृतीति । तयोपरि इयमेव श्रुतिर्मूलमस्तु । क्लृप्तश्रुतौ विधिसामान्यकल्पनालाघवात् । अस्या अनुवादात्वे तु मूलत्वेन सामानिकानामश्रमश्रुतिसामान्यविधिक्षेपे इयकल्पनागौरवादित्यत आह—अतश्चेति । स्मृतित्वादाश्रमाः प्रत्यक्षयावजीवकर्मविधिभ्रुत्यविरुद्धा माह्वाः । विरुद्धास्त्वनभिक्ताश्रमा उपेक्ष्याः कर्मानधिकृतेरन्यादिभिर्वा अनुष्ठेया इत्यर्थः । यावज्जीवश्रुतिविरोधाच्छाधवं त्याज्यमिति भावः । स्कन्धश्रुतावनुवादाव्याविशेषाद्गार्हस्थ्यवदितरेषामनुष्ठेयत्वमाज्ञा तस्य श्रौतत्वादनुष्ठानं नेतरेषामश्रौतत्वादयो ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरमिदं स्कन्धवाक्यमित्याह—नन्वित्यादिना । तन्तुं संततिम् । तथा ये चेति । तेऽर्चयन्मभिसंभवन्तीति वाक्यशेषादित्यर्थः । स्कन्धशब्दस्य आश्रमेष्वरूढत्वाच्चात्र नाश्रमविधिरित्याह—संदिग्धं चेति । तर्हि

आमती

अन्धपक्षवादयो हि ये नैमित्तिककर्मानधिकृतास्ताम्ब्रलाश्रमान्तरविधिरिति । अपिचापवदति हि । न केवलमन्यपरतया परामर्शस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि लाश्रमान्तरमिन्दाद्वारेणपवादादपीत्यर्थः । स्यादेतत् । अन्धेषु परामर्शोऽन्यायः । ये चेमेऽरण्य इत्यादिन्यस्ताश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह—ये चेमेऽरण्य इति । अस्यापि देवयथोपदेशपरत्वाच्चैतत्परत्वमित्यर्थः । न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्ययः इत्याह—संदिग्धं चेति । नहि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तरा-

न्यायनिर्णयः

अन्यत्र विहितस्यान्यत्र परामर्शोऽन्यत्र विधिकल्पनादिहैव कल्पना लक्षणीयाशङ्कते—नन्विति । परामर्शस्यानुवादास्यस्य पुरोवादापेक्षत्वात्तदशदाश्रमप्रतीतिमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि तद्विषयश्रुतेरन्यत्राश्रितत्वाद्दूरवर्तित्वाद्वाह—स्मृतीति । तयोरेपि श्रुतिमूलत्वादिषियुक्तकृतिकल्पनादिहैव तत्कल्पने लक्षणमित्याशङ्क्याह—अतश्चेति । प्रत्यक्षश्रुतिर्वायोज्जीवादिश्रुतिः । निरालम्बवैवाक्यमपि सारङ्गमनसं शुकमिति कस्यान्तरमाह—अनधिकृतेति । येऽनुवादयो नित्यादिकर्मस्वनिष्पिकृतास्तद्विषया आश्रमान्तररम्यवस्तुद्वाराक्षेप्यर्थः । आश्रमान्तराणां परामर्शोऽपि गार्हस्थ्यवश्रमागिकत्वसिद्धेरनुष्ठेयतेति शङ्कते—नन्विति । परामर्शोऽस्म्यमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि प्राणगिकत्वेनानुष्ठेयत्वमपि तुल्यं स्यादित्याशङ्क्य न परामर्शमात्राद्गार्हस्थ्यसिद्धिः । अपि तु मल्यश्रुतिविषयाभादिति विशेषमाह—तथापीति । गार्हस्थ्यमेव श्रौतमिति सिधे ब्रह्मसंस्थतास्तुल्यधर्मे त्रय इत्याश्रमान्तराश्रमनसिष्ठपुनश्चरति—तस्यादिति । निष्प्रमातेत्वाच्चाश्रमान्तरमननुष्ठेयमित्याह—अपिचेति । तत्र पुराणवयं योजयति—अपवदतीति । तत्र त्रय इत्यादिविषयस्यैतत्कृतत्वा वाक्यान्तरमपि तद्वदर्थान्तरपरत्वामाह—तथेति । तेऽचिन्मभिसंभवन्ति सर्वद्वारेण ते विरजाः । अयमतीतिमन्ययोगादेवमनोक्तिपरं तदित्यर्थः । आश्रमवाचकशब्दमिवाच्चाश्रमोन्तरपरत्वमित्याह—संदिग्धं चेति । प्रवर्णनी-

एव द्वितीयः' (छा० २।२३।१) इत्येवमादिषु । तथा 'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव-
जन्ति' (बृ० ४।४।२२) इति लोकसंस्तवोऽयं न पारिव्राज्यविधिः । ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रवजे-
दिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबालानाम् । सत्यमेवमेतत् । अनपेक्ष्य त्वेतां
श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते । वेदे श्रवणात् । अग्निहोत्रादीनां चाव-
श्यानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमान्तरमिति हीमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवा-
श्रमान्तरमप्यनिच्छता प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः । कुतः—साम्यश्रुतेः । समा हि गार्हस्थ्ये-
नाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा० २।२३।१) इत्याद्या । यथेह
श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टमेवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम् । यथा च शास्त्रा-
न्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे चाक्ये । तस्मात्सत्यमनु-
ष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य । तथा 'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति' (बृ०
४।४।२२) इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभियाह्वारः । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपा-

भाष्यरत्नप्रभा

प्रवजन्तीत्याश्रमविधिरित्यत आह—तथैतमिति । आत्मलोको महीयान् यदर्थमशक्यं प्रवज्यामपि कुर्वन्तीति
स्तुतिर्वैतमानापदेशादित्यर्थः । संप्रति पूर्वपक्षमाक्षिप्येयं श्रुतिनांस्तीतिरुक्त्वा निव्यस्त इत्याह—नन्वित्यादिना
॥ १८ ॥ स्कन्धश्रुतावितराश्रमाः श्रुत्यन्तरविहिता अनूद्यन्ते एतद्वाक्यानुवाचत्वाद्गार्हस्थ्यवदिति सिद्धान्तयति—
अनुष्ठेयमिति । अनुवादस्य कश्चिद्विपर्ययकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाचेति । निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पिबु-
णामुपवीतं देवानामिति वाक्ये देवे कर्मण्युपवीतं विधीयते । तत्तुल्ये द्वयमनूयते । मानुषक्रियासु देहाधैवकबन्धः
वाक्यमिनीतस्य लौकिकार्थतया प्राप्तत्वात् पिब्ये कर्मणि प्राचीनावीतस्यापि विध्यन्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । वाक्यान्तरे च
साक्षादेव पारिव्राज्यविधिर्विधेयैः साहिस्यादित्याह—तथैतमेवेति । अस्मैति पारिव्राज्योक्तिः । विधेयवेदानुवचना-
दिसाहिस्यात्पारिव्राज्यस्य विधेयत्वेत्यर्थः । वाक्यान्तरेऽपि साम्यश्रुतिमाह—ये चेति । अस्मैति वानप्रस्थोक्तिः ।

भामती

भिधायी कश्चिदस्ति शब्द इति । नन्वेतमेव प्रवाजिन इति वचनादाश्रमान्तरे सेत्स्यतीत्यत आह—तथैतमेवेति ।
एतदपि लोकसंस्तवनपरमिति । अधिकरणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति रूढत्वा चिन्तेयमिति समाधत्ते—ननु ब्रह्म-
चर्यादेवेति ॥ १८ ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । भवत्यन्यार्थः परामर्शस्तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीय-
मानानि च नापाकरणमर्हन्ति । एवं तान्यपाक्रियेरन्यथास्मात् प्रतीयेरन् । प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन् । न तावन्न
प्रतीयन्ते । तथाहि—त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रिलं प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्धचन्दो यथाश्रमपरो न स्यादपि तु समूह-
वचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य त्रिलसङ्ख्यां मुख्यस्थाप्येत । एकैकाश्रमोपसंयुहीतास्त्वाश्रमाणां

न्यायनिर्णयः

त्याश्रमभावशब्ददृष्टेऽनुष्ठेयं पारिव्राज्यमित्याशङ्क्याह—तथेति । एवंविशिष्टोऽयमात्मलोको यदेनं साक्षात्कृतुमिच्छन्तो वरुण्डेयामपि
प्रवज्यां कुर्वन्तीति स्तुतिर्न तद्विषयो विधिर्वैतमानापदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । प्रत्यक्षविधानमङ्गीकरोति—
सत्यमिति । तर्हि पूर्वपक्षसिद्धिरित्याशङ्क्या न्नास्तीदं विधानमिति रूढत्वा चिन्तेयमित्याह—अनपेक्ष्येति ॥ १८ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवगत्यै-
व्याकरोति—अनुष्ठेयमिति । पूर्वपक्षमनुभाष्य तत्रिरासप्रतिष्ठां विवृणोति—वेद इति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति ।
तस्याक्षरार्थमाह—समा हीति । तस्यैव तात्पर्यार्थमाह—यथेति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्रोद्धरेतस आश्रमाः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा
एव परामृष्टवन्त एतद्वाक्यपरामृष्टत्वाद्गार्हस्थ्यवदित्यर्थः । परामर्शस्य विधिपूर्वकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । निवीतं मनुष्याणां
प्राचीनावीतं पिबुणामुपवीतं देवानामुपन्यते देवलक्ष्ममेव तत्कुस्त इत्यत्रोपवीतविधिपरे चाक्ये विध्यन्तरसिद्धयोरेव निवीतप्राचीनावी-
तयोर्मैत्र्य परामर्शस्तथावापीत्यशङ्क्यैः । निवीतं मनुष्याणामित्यादिः दशपूर्वमासयोः क्षृतं तत्रोपवीतं विधीयत एवेतद्वोरस्तु विधिरपे-
क्षादो वेति संशये तस्यपूर्वार्थेनाममनुपपन्नशब्दस्य च मनुष्यप्राधान्यवात्किन्वादातिष्ये कर्मणि निवीतं पिब्ये च प्राचीनावीतमिति
प्राप्ते मनुष्याणां क्रियासु लौकिकार्थ कण्ठकम्बिवल्लभ्यारणस्य वा देहाधैवकबन्धनस्य वा निवीतस्य प्राप्तत्वात्प्राचीनावीतस्य च पिबुष्ये
वाक्यान्तरेण प्राप्तस्तदनुवादेन निवीतमित्यादिश्रुतपत्तीं स्तोतुमर्थेनाह इति प्राच्यां भीमांसायां स्थितम् । तस्यैव परामर्शेऽनुवादावपि त्रय-
इत्याद्यानां गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि विहितमेवान्यत्र परामृष्टवते तस्य विध्यपेक्षत्वादित्यर्थः । साम्यश्रुतिफलमाह—तस्मादिति ।
अथ इत्यश्रमान्तरस्य गार्हस्थ्येन साम्यश्रुतिरुक्ता, संप्रति पारिव्राज्यवाक्येऽपि साम्यश्रुतिमाह—तथेति । अस्मैति पारिव्राज्योक्तिः ।
विधेयसाहिस्यादस्यापि विधेयत्वेत्यर्थः । वाक्यान्तरेऽपि साम्यश्रुतिमाह—ये चेति । अस्मैति वानप्रस्थोक्तिः । विधेयपश्चाद्विधियया

सत्ते' (छा० ५।१०।१) इत्यस्य च पञ्चाभिनिविधया । यत्तुक्तम् 'तप एव द्वितीयः' (छा० २।२३।१) इत्यादिष्वश्रमान्तराभिधानं संदिग्धमिति । नैष दोषः । निश्चयकारणसङ्गावात् । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा० २।२३।१) इति हि धर्मस्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम् । नच यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राश्रमसंबन्धात्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृह्याश्रम एको धर्मस्कन्धो निर्दिष्टो ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशस्तप इत्यपि कोऽन्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत । 'ये चेमेऽरण्ये' (छा० ५।१०।१) इति चारण्यलिङ्गाच्छ्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः । तस्मात्परमार्शेऽप्यनुष्ठेयमाश्रमान्तरम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

विधिर्वाऽयमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रम् । ननु विधित्वाभ्युपगम एकवाक्यताप्रतीतिरुपहृष्येत प्रतीयते चात्रैकवाक्यता पुण्यलोकफलाख्यो धर्मस्कन्धा ब्रह्मसंस्थता त्वमुत्तवफलेति । सत्यमेतत् । सतीमपि त्वेकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्योऽपूर्वत्वात् । विध्यन्तरस्यादर्शनात् । विस्पष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययाहुणवाक्कल्पनयैकवाक्यत्वयोजना-

भाष्यरत्नप्रभा

विधेयपञ्चासि विधया वानप्रस्थस्य सहोक्त्या तदपि विधेयमित्यर्थः । श्रुतत्रित्वान्यथानुपपत्त्या स्कन्धशब्दस्य आश्रमपरत्वनिश्चय इत्याह—यत्तुक्तमित्यादिना । उत्पत्तिभिन्ना इति । यजेताऽध्येतव्यं दद्यादिति पृथगुपस्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥ स्कन्धश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्य विध्यन्तरकल्पनेनाश्रमा अनुष्ठेया इत्युक्तम् । इदानीं विधित्वं तस्या एव कल्पं लाघवादित्याह—विधिर्वेति । यावज्जीवादिश्रुतेरविरक्तविषयत्वाच्च लाघवाबाधकत्वमिति भावः । अल्पफलत्वेनाश्रमत्रयमित्युक्त्या ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरमेकमिदं वाक्यं भाति । तत्राश्रमविधिवनुष्ठेयमुक्तमिति शङ्कते—नन्वेति । आश्रमाणां विध्यन्तरप्राप्त्यभावादनुवादायोगात् । स्तुतिलक्षणादोपाच्च वरं विस्पष्टाश्रमविधिभेदकल्पनपूर्वत्वादित्याह—सत्यमित्यादिना ।

भानवी

त्रिलाच्छक्यास्त्रिले व्यवस्थापयितुमित्याश्रमत्रिलप्रतिशोपपत्तिः । तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृह्याश्रम एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति द्वितीयस्वरूप इति च, तपःप्रधानान्तु वानप्रस्थाश्रमान्वाच्यः, ब्रह्मसंस्थ इति च पारिषेथ्यावरिमाकिति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परमशोदाश्रमान्तराणि प्रतीयमानाणि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । नच प्रत्यक्षविधिविरोधो वीरहा वेत्यादिः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यं प्रमादादज्ञानाद्वाभिमुद्रासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च अविवेचिते सिद्धत्वपरमार्शोदाश्रमान्तराणां शालान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये 'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते' इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामिति शालान्तरसिद्धयोर्निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् । यद्यपि ब्रह्मसंस्थलसु-तिपरतयाऽस्य संबर्भस्यैकवाक्यता गम्यते । संभवन्त्यां नैकवाक्यतायां वाक्यभेदोऽन्याच्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात्परमार्शोऽनुपपत्तेः, अपरामर्शे च स्तुतेरसंभवेन किंपरतया एकवाक्यतास्त्विति तां भङ्क्वा धारणवद्वरमपूर्वत्वादिविधिरेवास्तु । यथा 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुष्ठेयद्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणैकैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरिधारणमपूर्वत्वात् । तथोक्तम् 'विधित्वं धारणेऽपूर्वत्वात्' इति । तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शोऽनुष्ठेयविधिरिति कल्प्यते ।

न्यायनिर्णयः

तस्य सहोक्तिरिति तेन तददेव वानप्रस्थमनुष्ठेयमित्यर्थः । परोक्तिसुद्रान्य प्रत्याह—यत्तित्यादिना । किं तत्रिश्चयकारणं तदाह—अथ इति । स्कन्धशब्दस्य समूहवाचित्वेऽपि त्वत्प्रतिष्ठा स्यादित्याह्लाह—नचेति । यजेत दद्यादित्याद्युपपत्तिविधिभिन्नाः सन्तो बहवो धर्मा नाश्रमसंबन्धमन्तरेण त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । यथाश्रमपरः स्कन्धशब्दो न स्याच्च स्यात्ततो यज्ञादीनां त्वत्वं तेषामधिकृतत्वात्ततः स्कन्धशब्दस्य समूहार्थत्वायोगात्त्रित्वमेव स्कन्धानामाश्रमत्वनिश्चायकमित्यर्थः । कथं तर्हि तेषामाश्रमाणां विभागः, तत्राह—तत्रेति । वाक्यान्तरेऽपि निश्चायकं दर्शयति—ये चेति । परोक्तं निरस्य स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ परामर्शमुपेक्षादनुष्ठेयमुक्तमिदानीं विधिरिवायमित्याह—विधिर्वेति । प्रतिज्ञां विभजते—विधिरिति । स्तुत्याचारयोराश्रमचनुष्ठेयनिविष्टयोर्भ्रान्तित्वायोगान्मूलकल्पनायां विधियुक्तवाक्यकल्पनालक्षणीयस्य इत्यादिष्वश्रमविधिकल्पनमिति भावः । अल्पफलत्वेनाश्रमत्रयमित्याह ब्रह्मसंस्थतास्तुतेरेकवाक्यत्वनिश्चयात्तद्भ्रजनाश्रमविधिकल्पनमनुपपत्तिं शङ्कते—नन्वेति । एकवाक्यताधीरे कथं, वीरहा—प्रतीयते चेति । एकवाक्यत्वसंबन्धे तद्वेदे न युक्तिमानित्यस्वीकरोति—सत्यमिति । आश्रमाणां पूर्वसिद्धेरभावात्परमार्शेन स्तुतेरयोगादेकवाक्यत्वैवात्राहुकेत्याह—सतीमिति । किंच विधियुक्तवाक्यान्तरकल्पनायामाश्रमान्तराणां विहितत्वोपगमप्रसक्त्या स्वयंज्ञानात्कल्पनादिद्वैवासीदे वाक्ये विधिमाम्रकल्पना युक्तेत्याह—विध्यन्तरस्येति । किंच मुख्यमाश्रमान्तरप्रत्ययं त्वत्वा स्तुतिकक्षयैकवाक्यत्वकल्पनायोगाद्वाक्यभेदेन विधिरिवायमित्याह—विस्पष्टाच्चेति । एकवाक्यताज्ञानेऽपि

मुपपत्तेः । धारणवत् । यथा 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरिधारणमपूर्वत्वात् । तथा कोक्तं शेषलक्षणे—'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति । तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्चुतिर्विधिरिवेति कल्प्यते । यदापि परामर्श एवायमाश्रमान्तराणां तदापि ब्रह्मसंस्थता तावत्संस्तवसामर्थ्यादवश्यं विधेयाऽभ्युपगन्तव्या । सा च किं चतुर्ष्वश्रमेषु यस्य कस्यचिदाहोस्वित्परिव्राजकस्यैवेति विवेकव्यम् । यदि च ब्रह्मचार्यन्तेष्वाश्रमेषु परामृश्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टस्ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परामृष्टत्वाविशेषादनाश्रमस्त्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वश्रमेषु ब्रह्मसंस्थो भविष्यति । अथ न परामृष्टस्ततः परिशिष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति । तत्र

भाष्यरत्नप्रभा

प्रतीतैकवाक्यत्वभङ्गेन भेदकल्पने दृष्टान्तमाह—धारणवदिति । महापितृयज्ञे प्रेताग्निहोत्रे च लुचि प्रक्षिप्तं हविराहवनीयं प्रति यदा नीयते तदा तस्य हविषः 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदु' इति विहितताधोधारणत्वाकृतयोपरि हीत्यस्यैकवाक्यत्वभानेऽपि देवे होमे लुग्दण्डोपरि समिद्धारणे विधिरवापूर्वत्वादिति वाक्यभेदस्तृतीयाध्याये जैमिन्याचार्येणोक्त इत्यर्थः । एवं चत्वार आश्रमा विधीयन्त इति पक्ष उक्तः । संप्रत्याश्रमत्रयानुवादेन पारिव्राज्यमेकमेव विधीयत इति पक्षान्तरमाह—यदापीत्यादिना । ब्रह्मसंस्थताविधौ कथं पारिव्राज्यविधिरित्याशङ्क्य विचारयति—सा चेति । ननु त्रय इति वाक्य आश्रमचतुष्टयस्याप्राप्तेर्निर्वीजोऽर्थं विचार इत्याशङ्क्य तद्वक्त्ये परिव्राजकः परामृष्टो न वेति संदिग्धाद्ये पूर्वपक्षप्राप्तिमाह—यदिचेति । नन्वानाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थः किं न स्यादत आह—अनाश्रमिन्वेति । अनाश्रमी न तिष्ठेवेति निषेधादिति भावः । द्वितीये सिद्धान्तप्राप्तिमाह—अथेति । एवं परामर्शतदभावाभ्यां संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । वनस्थस्य ह्यसाधारणं कृच्छ्रादिकं तप इति प्रसिद्धम् । तैत्तिरेक तपः-

भामती

संप्रति परामर्शोऽपीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थता संस्तवसामर्थ्यादेव विधातव्या । न खल्वविधेयं संस्तव्यते तदर्थेत्वात्संस्तवस्येत्याह—यदापीति । अत्रान्वान्तरविचारमारभते—सा च किं चतुर्ष्विति । विचारप्रयोजनमाह—यदि चेति । ननु अनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीत्यत आह—अनाश्रमिन्वेति । तत्र पूर्वपक्षमाह—तत्र तपःशब्देनेति । अयमभिप्रेतः । यदि तावद्ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यक्षमस्मितावयवार्थं परिव्राजकेऽश्वकर्णादिपदवद्द्रष्टुं तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैवावृत्तीभाव इति न तद्भावाय ब्रह्मचर्यामपेक्षेत । तथाच नान्यः पन्था विद्यतेऽनयायेति विरोधः । नच संभवत्ववयवार्थं समुदायशक्तिकल्पना । तस्माद्ब्रह्मणि संस्थास्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं च चतुर्ष्वश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र तावद्ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपःप्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थावुपस्थापितौ । भिक्षुरपि हि समधिकशौचाष्टमासीभोजननियमाद्भवति वानप्रस्थवत्तपःप्रधानः । नच गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत्कर्मयोगः कर्मिता सा भिक्षोरपि कायवाङ्मनोभिरास्ति । अथ ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति किंतु कामार्थितया ते कर्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोऽपि ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वाणा न कर्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मलगाः । प्रमाणविरोधात् । तपसा च द्वयोराश्रमयोरैकीकरणेन त्रय इति त्रिलमुपपद्यते । एवं च त्रयोऽप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो

न्यायनिर्णय

तत्प्राप्तेनापूर्वविधौ दृष्टान्तमाह—धारणवदिति । महापितृयज्ञे दिष्टगताग्निहोत्रे च श्रुतं वाक्यमुदाहरति—अथस्तादिति । उदाहरणव्याख्योपयोगित्वेन वाक्यस्यासीष्टमर्थमाह—अथेति । प्रकृते कर्मविशेषे लुचि प्रक्षिप्तं हविराहवनीयं प्रति यदा नीयते तदा पित्र्ये होमे तस्य हविषोऽधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदित्यधोधारणस्य विहितत्वादुपरि हीति तच्छ्रेणुवादतया तदेकवाक्यत्वसिद्धादुपरिष्ठात्समिद्धारणस्यापूर्वत्वादेवे होमे वाक्यमर्थं कृत्वा तद्विधीयत इत्यर्थः । उक्तोऽर्थं तातां यं स्रग्मुदाहरति—नथेति । उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यधोपरिधारणं विधीयते न वेति संदेहे धारयतीति वतमानोपदेशादुपरि हीति हिशब्दश्रुतेऽधोपरि समिधः प्राप्तेर्हविषश्चाभ्यहितद्वयस्त्वेन येन केनाच्छादनाप्राप्तौ लुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्णातुद्रवतीतिवाक्यान्तरप्राप्तमितिवियमनादयमनुवादो न विधिरिति प्राप्ते लुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्णाति हविषः प्राग्देशे समिद्धारणस्य प्राप्तत्वेऽपि तसादुपरि तद्वारणस्याप्राप्तेर्भेदकत्वा हिशब्दं पञ्चमलकारेण विधिरैवायमित्याह—विधिस्त्विति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । परामर्शपक्षेभावलम्बाश्रमाणां परामर्शेऽपि पारिव्राज्यस्य विधिरिष्योऽन्यथा स्तुल्ययोगादित्याह—यदेति । ब्रह्मसंस्थता यस्तस्यते तद्विधीयत इति न्यायादिपेक्षयाऽपि पारिव्राज्यस्य किं स्यादित्याशङ्क्य तदर्थं विचारमवतारयति—सां चेति । पक्षद्वयस्य निर्वीजत्वार्थं विचार्यमित्याशङ्क्य परामर्शेऽपि परिव्राजकः किं स्यादित्याशङ्क्य तदर्थं विचारमवतारयति—सां चेति । परामृष्टत्वाविशेषाच्चतुर्ष्वश्रमेषु यः कश्चिद्ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीति संबन्धः । ब्रह्मसंस्थोऽनाश्रमी कस्मात् स्यादित्याशङ्क्यानाश्रमेत्वस्य नित्यमानत्वादित्याह—अनाश्रमिन्वेति । द्वितीयमनूयं द्वितीयपक्षप्राप्तिमाह—अथेति । पक्षयोः संभावनाय विचारारम्भमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । परिव्राजक-

तपःशब्देन वैखानसग्रहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति केचित् । तदयुक्तम् । नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति । यथात्र ब्रह्मचारिग्रहमेधिनानावसाधारणेनैव स्वेन स्वेन विशेषणेन विशेषितावेवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तम् । तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानां कायकेशप्रधानत्वात् । तपःशब्दस्य तत्र रूढेः । भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंयमादिलक्षणो नैव तपःशब्देनाभिलप्यते । चतुष्टुन च प्रसिद्धा आश्रमास्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्याय्यम् । अपिच भेदव्यपदेशोऽत्र भवति 'त्रय एते पुण्यलोकभाज एकोऽमृतत्वभाक्' इति । पृथक्त्वे चैव भेदव्यपदेशोऽवकल्पते । न ह्येवं 'भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावन्त्यतरस्त्वनयोर्भेदाप्रज्ञ इति । भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति । त-

भाष्यतत्त्वप्रभा

शब्देनोभयग्रहणमन्यायं भिक्षोस्तपस्त्रित्वप्रसिद्धिभावाच्च । तथाच यज्ञाद्यासाधारणधर्मद्वारा गृहस्थाशाश्रमत्रयवद्ब्रह्मसंस्थशब्देनैव ब्रह्मनिष्ठप्रधानश्रवणार्थमो गृह्यते । स च स्तुतिसामर्थ्यात् सह ब्रह्मसंस्था विधीयत इति सिद्धान्तयति—तदयुक्तमित्यादिना । पृथग्व्यपदेशाच्च ब्रह्मसंस्थाः पूर्वोक्तैश्च आश्रमभिः पृथग्भूत इत्याह—अपिचेति । नचावस्थाभेदेन तेषामेव ब्रह्मसंस्था स्यादिति वाच्यम् । कालभेदेनापि सति मन्दप्रज्ञत्वे प्रज्ञाधिक्यवत्सति कर्मित्वे तेषां विक्षिप्तचेतसां ब्रह्मसंस्थानुपपत्तेः । कर्मत्यागे च परिव्राडेव ब्रह्मसंस्था इत्यसिद्धिरिति विदितेति भावः । इममेवार्थं

भाष्यती

भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थाः सोऽमृतत्वलाभिति । नच येषां पुण्यलोकभाक्त्वं तेषामेवामृतत्वलाभेति विरोधः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावभूतां संसृतिं तयोर्वैज्ञक्यस्तु शास्त्राभ्यासात्पदप्रभो वर्तते इति तथेहापि एवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्त एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वलाभ इत्यवस्थानेदादिविरोधः । तथाच ब्रह्मसंस्था इति यौगिकं पदं प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आभेय्यामीप्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि प्रकृतैवामेयी गृह्यते । नच विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि ध्वजान्तेन्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिश्येत विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेदिति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इह तु आर्माधोपस्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तद्दिश्यते । विधेयत्वेन च विनियोगे आभेयीपदार्थापेक्षणात्प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात् । तावता च ध्यालोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहणसंभवः । नच यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेहापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्तिनः परामृश्यन्ते नातृकः परिव्राडेवेति पूर्वः पक्षः । राक्षान्तमुपक्रमते—तदयुक्तम् । नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणेनेति । यथोपक्रान्तं तथैव परिग्रामपानसुचितम् । यत्संख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते तत्संख्याका एव कीर्तन्ते इति चोचितम् । न तु सत्यां गतावुत्सर्गस्यापवादो युज्यते । असाधारणेनैकैकेन लक्षणेनैकैक आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनसुचितम् । न तु साधारणासाधारणाभ्यामुपक्रमसमाप्तिं शिष्यते । नच तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत आह—तपश्चासाधारण इति । न खलु पराकादिभिः कायकेशप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यन्यष्टासादादिनियमे । नच शौचसन्तोषवशमदमादयस्तपःपक्षे वर्तन्ते तत्र वृद्धानां तपःप्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव वृद्धास्तपसो भेदेन शौचादीनांचक्षते—'शौचसन्तोषतपःस्वाभ्यायेश्चरप्रणिधानानि नियमाः' इति । सिद्धसंख्याभेदेषु च संख्यान्तराभिधानमश्लिष्टमित्याह—चतुष्टुन चेति । अपिच भेदव्यपदेशोऽत्रेति । त्रय एत इति किं भिक्षुरपि परामृश्यते किंवा भिक्षुर्वर्जं त्रय एव । न तावत्रय इति भिक्षुसंग्रहे तद्वर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं शक्यम् । एत इति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शाद्विभुसंग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावाद्भिक्षोः । तेन तस्य ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतत्वं चेति विरोधः । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति संबन्धनीयम् । भिक्षो च

न्यायनिर्णय

स्यापि यमनियमादितपःसंभवादित्यर्थः । आश्रमागमेकैकशोऽसाधारणधर्मरूपदर्शनायोपक्रमत्तदनुसारेण चोपसंहारस्य युक्तत्वात्तपःशब्देन नोभयग्रहणमिति दूषयति—तदिति । किं तर्हि युक्तं तदाह—यथेति । कस्ताहि तपःशब्दार्थः, तत्राह—तपश्चेति । तेषां तपप्रधानत्वेऽपि तपःशब्दस्य साधारण्यं किं न स्यात्, तत्राह—तपःशब्दस्येति । तस्य कृच्छ्यादी रुढेरन्यत्र तदभावात्तेन वानप्रस्थ एव परामृश्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि परिव्राजकधर्मोऽपि तपःशब्दप्रयोगः, तत्राह—तपश्चोस्तिवाति । इत्यत्र पूर्वं परिव्राजको नोक्त इत्याह—चतुष्टुनेति । नहि प्रसिद्धसंख्याभेदेषु संख्यान्तरातिरिक्त्युक्त्यर्थः । पृथगुक्तिसामर्थ्यादपि प्रकृताश्रमत्रयातिरिक्तो ब्रह्मसंस्था इत्याह—अपिचेति । भेदव्यपदेशोऽपि कथं पृथक्त्वं, तत्राह—पृथक्त्वे चेति । सर्वे एते पुण्यलोका इत्यत्र भिक्षुरपि परामृश्येत्तत्त्वमब्रह्मसंस्थत्वाभावादमृतत्वमेवेति न पुण्यलोकत्वं विरोधात् । नच तपःशब्देन भिक्षोःपि ग्रहे तद्वर्जनं युक्तमेत इति प्रकृतानां कार्त्तरूपेण परामर्शात् । तस्माद्भेदोक्त्या पृथक्त्वंमेवैतत् । अपृथक्त्वे येदोक्तिरयुक्तत्वं वृष्टान्तमाह—नहीति । पृथक्त्वे तु तदुक्तिर्युक्ताह—भवतीति । नात्रावस्थाभेदापेक्षया वृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सिद्धिरशक्यतेऽपीति वाच्यम् । सति कर्मित्वे मन्दप्रज्ञत्वे

सात्पूर्वं त्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः परिशिष्यमाणः परिव्राडेवास्तवभाक् । कथं पुनर्ब्रह्म-
संस्थशब्दो योगात्प्रवर्तमानः सर्वत्र संभवन्परिव्राजक एवावतिष्ठेत् । रूढ्यभ्युपगमे चाश्रम-
मात्रादमुत्तवप्राप्तेर्ज्ञानार्थक्यप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते—ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्ति-
रनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते । तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न संभवति । स्वाश्रमवि-
हितकर्मानुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात् । परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसंन्यासात्प्रत्यवायो न संभवत्यन-
नुष्ठाननिमित्तः । शमदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्बलको न विरोधी । ब्रह्मनि-
ष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म यद्वादीनि चेतरेषां तद्व्यतिक्रमे च तस्य
प्रत्यवायः । तथाच 'न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा पतान्यवराणि
तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' (नारा० ७८), 'वेदान्तविद्वाननुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः
शुद्धसत्त्वाः' (मुण्ड० ३।२।६ नारा० १।२।३ कैवल्य० ३) इत्याद्याः श्रुतयः । स्मृत्यन्तश्च—'तद्ब्र-

भाष्यरत्नप्रभा

स्पष्टयितुं शक्नोते—कथं पुनरिति । यद्यपि ब्रह्मसंस्थशब्दः संन्यासाश्रमे न रूढस्तथापि योगात्सर्वोपस्थापयति ।
अन्याश्रमेषु यौगिकार्थोऽसमावादित्याह—अत्रोच्यते इति । सर्वकर्मत्यागिनः प्रणयार्थब्रह्मनिष्ठातिरेकेणानुष्ठेयं
नास्तीत्यत्र मानमाह—तथाचेति । न्यासः संन्यासो ब्रह्मेति स्तुतौ हेतुमाह—ब्रह्मा हीति । हिरण्यगर्भो हि पर
इति प्रसिद्धः । अतो ब्रह्मत्वेन स्तुतः संन्यासः पर एवेति स्तुत्वा कर्माणि निन्दति तानीति । ततो न्यास एव ज्ञानद्वारा
मोचकत्वादधिक इत्यर्थः । तद्बुद्धयो ब्रह्मचित्तास्तदात्मानो ब्रह्मस्वरूपास्तन्निष्ठाः श्रवणादिपरास्तरायाणाः ब्रह्मप्रेतवः
निष्कामा इति यावत् । एवं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य ज्ञानप्रधानाश्रमवाचित्वादमुत्तवकामस्वमुमाश्रममनुतिष्ठेदिति निधिः

भामती

सवेति वैषम्यम् । तद्विदमुक्तम्—पृथक्त्वे चेति । पूर्वपक्षाभासं स्मारयति—कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादिति ।
तच्चिराकरोति—अत्रोच्यते इति । अयमभिसंधिः । सर्वं यौगिकः शब्दः सति प्रकृतसंभवे न तदतिपत्त्याऽप्रकृते वर्ति-
तुमर्हति । असति तु संभवे मा भूयमादपठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यः, दर्शितश्चात्रासंभवोऽधस्तादिति । एष हि ब्रह्मसंस्थता-
लक्षणे धर्मो भिन्नोऽसाधारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च भिद्युस्तत्संस्थ इत्येव । तत्संस्थता हि स्वाभावं व्यव-
च्छिन्दन्ती विरोधाद्यस्तत्संस्थ एव तत्राजसी नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीय इति । स्वाहमव्यवधायकमित्यर्थः । ब्रह्म-
संस्थत्वमासाधारणं परिव्राजकधर्मं श्रुतिरादशैयतीत्याह—तथाच न्यास इति ब्रह्मेति । सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स
ब्रह्मा कृत इत्यत आह—ब्रह्मा हि परः । अतः परो न्यासो ब्रह्मेति । किमपेक्ष्य परः संन्यास इत्यत आह—तानि वा
पतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदिति । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मपरतया सर्वेषाणापरित्यागलक्षणे न्यासो

न्यायनिर्णयः

च ब्रह्मसंस्थताया महाप्रज्ञत्वस्य चायोगात्पृथक्त्वग्रौन्यादिति मत्त्वोपसंहरति—तस्यादिति । किमेष ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिको रूढो
वेति विकल्प्याद्ये न परिव्राजकमात्रविषयतेति शङ्कते—कथमिति । द्वितीयं निराह—रूढीति । यौगिकत्वमुत्तरं परिरहति—
अत्रेति । यथोक्तं ब्रह्मसंस्थत्वमन्येधामपि सिध्यतीत्याशङ्क्याह—तच्चेति । तुर्यं संन्यासिनोऽपि स्वाश्रमकमीननुष्ठाने प्रत्यवायित्वं
तत्कुतोऽस्य ब्रह्मसंस्थत्वं, तत्राह—परिव्राजकसेति । तस्यापि शमदमाद्यनुष्ठेयमिति कुतो ब्रह्मसंस्थत्वेत्याशङ्क्याह—शमेति ।
तत्र हेतुः—ब्रह्मेति । शमादेर्ब्रह्मसंस्थताज्ञत्वाच्च तद्विरोधित्वेत्सर्वः । गृहस्थादीनामपि ब्रह्मसंस्थितत्वाविरोधेयः स्वाश्रमविहितं कर्म-
त्यागशङ्क्याह—यज्ञेति । तानि हि रागाद्याक्षिप्तानि न च रागादिभूता ब्रह्मसंस्थतेति भावः । शमदमाद्युपेतं ब्रह्मनिष्ठत्वेमेव
संन्यासिनः स्वाश्रमकर्मैत्युक्तं तदकरणे तस्य प्रत्यवायित्वं त्वंपदार्थनिवेकापेक्षेति स्मृतेरित्याह—तदिति । चकारादितरेधामपि
तत्सदाश्रमकर्मगतिक्रमे प्रत्यवायित्वमनुवृत्तिविहितं कर्मत्यादिस्मृतिरपि सृज्यते । संन्यासिनः सर्वकर्मत्यागेन ब्रह्मसंस्थत्वमेव स्वाश्रमकर्म-
त्यत्र मानमाह—तथाचेति । न्यासः संन्यासो ब्रह्मेति स्तुयते । तत्र हेतुमाह—ब्रह्मा हीति । हिरण्यगर्भो हि श्रुतिस्मृतिषु परोऽ-
भीष्टस्तथापि कथं संन्यासस्तदात्मकः, तत्राह—परो हीति । तस्य परत्वे हेतुः—ब्रह्मेति । तद्विरोधित्वात्परो यसादेव
संन्यासस्तस्याब्रह्मत्वार्थः । तस्य परत्वं स्फोरयति—तानीति । पूर्वोक्तानि सत्यादीनि प्रसिद्धानि तानि ज्ञानहीनान्यवराण्येतानि तपांसि
निष्ठब्रह्महेतुत्वात्प्राप्तं पृथक्शोऽतिरिक्तः श्रेष्ठो ब्रह्मसंस्थताद्वाराऽमृतत्वहेतुत्वादित्यर्थः । तस्य कर्मानुष्ठानमात्रे वाक्यान्तरमाह—वेदा-
न्तेति । शुद्धबुद्धयो विरक्ताः संन्यासयोगोद्देशादन्तर्विज्ञानेन सुनिश्चितार्थो गृह्यन्त इति वचनात्कर्मोन्तराभावः संन्यासिनो भातीत्यर्थः ।
न कर्मणा न प्रजयेत्याद्या मृष्यसः श्रुतयोऽत्र सन्तीति वक्तुमादिपदम् । तस्मिन्ब्रह्मणि बुद्धिर्मेनो येषां ते तथा तदेव
ब्रह्मात्मा स्वरूपं येषां ते तदात्मानः । तत्रैव निश्चयेन स्थितिमाह—तन्निष्ठा इति । विषयान्तरपरवद्वयं व्यावर्त्यति—
तदिति । यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहायेत्यादिस्मृतिप्रसंगार्थमादिपदम् । उक्तश्रुतितात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रदि-

इयंस्तदात्मानस्तत्रिष्टास्तत्परायणाः' (गी० ५।१७) इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रादमुत्तत्त्वप्राप्तेर्ज्ञानार्थक्यप्रसङ्ग इत्येवोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं परामर्शोऽपीतरेषामाश्रमाणां परिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्येतैव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधाषिनीमयमाचार्येण विचारः प्रवर्तितः । विद्यत एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा । 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' (जाबा० ४) इति । न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम् । अविशेषश्रवणात् । पृथग्विधानाच्चाज्ञानचिकृतानाम् 'अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोस्तस्मादज्ञिरनज्ञिको वा' (जाबा० ४) इत्यादिना । ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्च परिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् । तच्च दर्शयति—'अथ परिव्राज्यवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति' (जाबा० ५) इति । तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाः । सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

सोत्रं रसतत्त्वादिति ध्येयं वा गुणवर्णनात् ॥ उद्हरादिव इत्यादायिब कर्माङ्गसंस्तुतिः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्वाङ्गविष्येकवाक्यता ॥ उपासीतेति विधुक्तेर्ध्येयं रसतादिकम् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

परिणम्यते । अतो न ज्ञानानर्थक्यदोष इत्युपसंहरति—तस्मादिति । संप्रति कृत्वाचिन्तामुदाटयति—अनपेक्ष्येति । सिध्यद्विद्वैश्वार्थं स्कन्धश्रुतिमादाय चिन्ता कृतेति भावः । यदिवेतरथेति । ब्रह्मचर्यं स्थितस्यैव पूर्वमुक्तपरिपाकाद्वैराग्यं यदि स्यादित्यर्थः । यदुक्तं कर्मानधिकृतान्धादिविषयः संन्यास इति तत्रेत्याह—नचेति । सामान्यश्रुतेः संकोचेहेत्वभावादिति भावः । पृथगिति । संन्यासस्येति शेषः । व्रती गोदानादिवेदव्रतवान् । गुरुकुलादिवृत्तिरूपस्नानान्तर्गतमुक्तगाहस्थो गुरुस्थो स्नातकः उत्सन्नासिर्विशुद्धः अगृहीताभिरनपेक्षकः प्रव्रजेदित्यन्वयः । सकलाङ्गानामेव कथंचिन्मार्गानधिकृतानां संन्यासो युक्तः विकलाङ्गानां त्वन्धादीनां न ज्ञानप्रधानसंन्यासाधिकार इत्याह—ब्रह्मेति । दृष्टिपूतसंचारश्रवणादिकं विना ज्ञानानुत्पत्तेः । 'शरीरं मे विवर्षणं जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूविश्रुवम्' इत्यङ्गसकल्यप्राथेनालिङ्गञ्च नान्यप्रक्षुभकवधिरादीनामधिकार इत्यर्थः । तच्चेति । परिव्राज्यस्य ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वं चेत्यर्थः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्कारयेति यावत् ॥ २० ॥ स्तुतिमात्रं । पृथिव्योषधिपुरुषवायुसप्तार्चां

आमर्तौ

ब्रह्मेति । तथा चेदं न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं निक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञानस्य शब्दजनितस्य यः परिपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया परिव्राज्यं विहितम् । न लनधिकृतं प्रतीत्यर्थः ॥ २० ॥ **स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।** यद्यत्र संनिधान उपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्थितोऽपि विधिरभ्यभिचरिततद्विधिसंबन्ध

न्यायनिर्णयः

प्राज्ञके रुढिमुपेक्षोपसंहरति—तस्मादिति । यथा गृहस्थश्चन्द्रस्य योगिकत्वे सत्यतिप्रसङ्गपरिहाराश्रमविशेषे रुढत्वेऽपि न गाहस्थ्युमात्रादुपयुक्तोक्तिः किंतु यथोक्तानिष्टादिकरणेण । तथा परिव्राजकस्यापि ब्रह्मसंस्थस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारद्वारेण मुख्यममृतत्वमिति । कुतो ज्ञानानर्थक्यमित्यर्थः । एवमेकदेशिमतं प्रत्याख्याय ब्रह्मसंस्थश्चन्द्रस्य परिव्राजकविषयत्वे स्थिते संस्तवसामर्थ्याद्ब्रह्मसंस्थत्वं परिव्राज्यमितरपरामर्शोऽपि विषेयमिति परमप्रकृतमुपसंहरति—तदेवमिति । शिष्यबुद्धिद्विकलासां परामर्शश्रुतिमाश्रित्य कृत्वाचिन्तया निचारं कृत्वा कृत्वाचिन्तामुदाटयति—अनपेक्ष्येति । यदि वेतरथेति ब्रह्मचर्यं स्थितस्यैव परिव्राज्येच्छा गाहस्थे च वैराग्यं दैवयोगाद्यदि स्यादित्यर्थः । यत्तनचिकृतान्धादिविषयः संन्यासः स्यादिति, तत्राह—नचेति । अविशेषश्रुतिरसति बाधके न विशेषे संकोचमर्हतीत्यर्थः । इतश्चेदं वाक्यं नानचिकृतविषयमित्याह—पृथगिति । अनचिकृतानां संन्यासस्येति शेषः । व्रती गोदानादिवेदव्रतवान् । अव्रती तद्विपरीतः । स्नातको गुरुकुलनिवृत्तिरूपस्नानान्तरमपि गुरुश्रुध्यापरः । तद्विपरीतोऽस्नातकः । उत्सन्नासिर्नृत्तभार्यः पूर्वमेवाभिपरिग्रहहृति वा । परिब्रजेदिति कर्माधिकारपरिपत्तिहीनानामपि संन्यासस्य पृथयुक्तेर्न वाक्यमनधिकृतविषयमित्यर्थः । संन्यासविवेदनचिकृतविषयत्वे हेत्वन्तरमाह—ब्रह्मेति । श्रवणादिद्वारा संन्यासस्य ब्रह्मज्ञानदाढ्योर्ध्वं प्रकरणादिसिद्धं तेन समर्थैवाधिकारस्तुसिद्ध्यर्थः । परिव्राज्यस्य ब्रह्मवीदाढ्योर्ध्वं श्रुतिं प्रमाणयति—तच्चेति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तत्साक्षात्कारयेत्यर्थः । अन्तर्गमिताधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रामाणिकत्वं तच्छब्दात् । तेषां प्रमितत्वेनानुग्रीयमानत्वेऽपि प्रकृते किं जातमित्याशङ्क्य प्रथमाधिकरणार्थं निगमयति—सिद्धं चेति ॥ २० ॥ अनुधेयसाम्यक्षतेराभ्यान्तरमनुधेयतया विषेयमित्युक्तम् । संप्रति रसतत्त्वादीनामङ्गाभितत्वेनेत्येव उद्गुरित्यादिश्रुतिरुच्यतया स्तुत्यर्थत्वमित्याशङ्क्य प्रत्याह—स्तुतीति ।

‘स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथाः’ (छा० १।१।३) ‘इयमेवर्गशिः सामः’ (छा० १।६।१) ‘अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः । तदिदमेवोक्त्यभियमेव पृथिवी’ इत्येवं-जातीयकाः श्रुतयः किमुद्गीथादेः स्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनाविध्यर्था इत्यासिन्संशये स्तुत्यर्था इति युक्तम् । उद्गीथादीनि कर्माङ्गान्युपादाय श्रवणात् । यथा—‘इयमेव जुहुरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीयः’ इत्याद्या जुह्वादित्युत्पत्त्यर्थास्तद्वदिति चेत् । नेत्याह । नहि स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तमपूर्वत्वात् । विध्यर्थतायां ह्यपूर्वोऽयं विहितो भवति स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात् । विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तम् ‘विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः’ इत्यत्र । प्रदेशान्तरविहितानां तद्गीथादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्यमानानार्थिकैव स्यात् । इयमेव जुहुरित्यादि तु विधिसंनिधावेवाज्ञातमिति वैषम्यम् । तस्माद्विध्यर्था एवैवंजातीयकाः श्रुतयः ॥ २१ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

ससानां रसानां रसतमोऽष्टम उद्गीथावयव ॐकारः परमः परमात्मप्रतीकत्वात्परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानं तद्वद्गीतीति परार्थ इत्यर्थः । आसु श्रुतिष्वङ्गोपादानादपूर्वार्थत्वाच्च संशयमाह—किमिति । यथानुष्ठेयगार्हस्थ्यसाम्यश्रुतेः परित्राज्यसानुष्ठेयत्वं तद्वदासां श्रुतीनां जुह्वादित्युत्पत्त्युत्पत्तिस्त्वमिति पूर्वपक्षयति—स्तुत्यर्था इति । जुहुरियमेव पृथिवीति स्तुत्यते । चयनस्थः कूर्म आदित्य इति । आहवनीयः स्वर्गलोक इति स्तुतिः । तथोद्गीथादीनां रसतमत्वादियुगः स्तुतिरित्यर्थः । स्तुतिरक्षणतो वरं विधिकल्पनमनुष्ठानफललाभादिति सिद्धान्तयति—नहि स्तुतीति । पूर्वपक्षे त्वनुष्ठानं फलं सिद्धान्ते त्वनुष्ठानं फलमिति मन्तव्यम् । स्तावकत्वेनार्थेवत्वं किं न स्यादित्यत आह—विधायकस्येति । युक्तमियमेव जुहुरित्यादिश्रुतीनां फलवज्जुह्वादिविधिप्रकरणस्थतया स्तावकत्वेनार्थेवत्वं; रसतमादिश्रुतीनां तु

भामती

न्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः स एष रसानां रसतम इत्यादिना पदसंदर्भेणैकवाक्यभावमुपगतः स्तुत्यते । नहि सम्भिन्न्याहृतैरैकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अनुषङ्गातिदेशलब्धैरपि विध्यसमभिन्न्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात् । यदि तद्गीथमुपासीत सामोपासीतेत्यादिविधिसमभिन्न्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिर्न तृपासनाविषयसमर्पणपर ओमिखेत-दक्षरमुद्गीथमित्येनैनोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्तेऽभिधीयते—न तावदूरस्थेन कर्मविधिव्याक्येनैकवाक्यतासंभवः । प्रतीतसमभिन्न्याहृतानां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु सुत्या विना कानिदनुपपत्तिविधेः । यथाहुः—‘अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहारः’ इति । अत एव विधेरपेक्षाभावात्प्रवर्तनात्मकस्यानुपपत्तातिदेशादिभिरर्थवाद-प्राप्त्यभिधानमसमञ्जसम् । नहि कर्त्रेपेक्षितोपायतायामवगतयां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः । तस्मादूरस्थस्य कर्मविधेः स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतातुपपत्तेः संनिहितस्य तृपासनाविधेः किं विषयसमर्पणेनोपयुज्यतामुत सुखेति

न्यायनिर्णयः

अधिकरणस्य विषयं वदन्वाक्यानि पठति—स इति । एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोपासोपधय ओषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वायव्यं क्रगुचः साम सान्न उद्गीथो रस इत्युपक्रम्य श्रूयते स एष रसानां पृथिव्यादीनां सामान्यानां भूतेषुत्तरोचरे सारत्वेनोक्तानामतिशयेन सारो रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात्परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानं तद्वद्गीतीति परार्थः परब्रह्मवदुपास्य इत्यर्थः । पृथिव्याद्येषष्याष्टमः कोऽसौ यदुद्गीथो य उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । उद्गीथाष्वङ्गवत्तदुद्गीतीरिषिष्ठस्य षण्मेनीत्यादावङ्गसंक्ले विध्युल्लब्धेस्तथाविधेऽपि स्वर्गो लोक इत्यादौ स्तुत्युल्लब्धेश्च संशयमाह—किमिति । अङ्गावकवद्भानामपि बुद्धीनां स्तुतित्वाभावादिष्यतया स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वे सत्यनङ्गातपथियः स्वतन्त्रतया फलवत्स्तुतिपशुपत्तयः किं वक्तव्यमित्युक्ते-रत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्तुतितादङ्गधीष्वनुष्ठानासिद्धिः । सिद्धान्ते तासां विधेयत्वात्परिसिद्धिरित्यङ्गीकृत्य संशयमनुष्ठानपूर्वपक्षयति—इत्यासिञ्चिति । विमताः प्रत्ययाः स्तुतयः कर्माङ्गेषुल्लभ्यपदार्थोपासप्रत्ययरूपत्वात्स्वर्गो लोक आहवनीय इत्यादिप्रत्ययवदित्यर्थः । जुहुरियमेव पृथिवीति स्तुत्यते कूर्मैश्चयनगतः सन्नादित्य इत्याहवनीयोऽग्निः स्वर्गो लोक इतिस्तुतिरेत्येत्यर्थः । स्तुतिकल्पनाद्विकल्पनमेव युक्तमनुष्ठानफललाभादिति परिहरति—नेत्यादिना । विमतः प्रत्ययानां कर्माङ्गस्तुत्योऽपूर्वार्थत्वात्कल्प-न्तवदित्याह—नेति । विमता धियो न कर्माङ्गस्तुत्यो विधिष्टफलसंनिधित्वात्समतवदित्याह—विधीति । वायुर्न क्षेपिष्ठेत्यादि-वदुद्गीथादिष्ठतीनां स्तुत्यर्थत्वेऽपि कसादर्थवत्त्वं न स्यादित्याशङ्काह—विधायकस्येति । अस्तु तर्हि विधायकशब्दशेषत्वेनैनो-द्गीथादिष्ठतीनामपि स्तावकतयार्थवादलम् । तत्र वाच्यं किमुद्गीथादिप्रत्ययरुद्गीथादिविधिः रद्वत्वे किंवा तदुपास्तिविधिरिति विक-ल्पार्थ इत्यति—प्रदेशान्तरेति । उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानाच्च तेनोद्गीथादिष्ठतीनामेकवाक्यता । विमता

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

‘उद्गीथमुपासीत’ (छा० १।१।१) ‘सामोपासीत’ (छा० २।२।१) ‘अहुमुक्थमस्मीति विद्यात्’ इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहृत्येव । तथा च न्यायविदां सरणम्—‘कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् । एतस्यात्सर्वेवेदेषु नियतं विधिलक्षणम्’ इति लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एव सरन्ति । प्रतिप्रकरणं

भाष्यरजप्रभा

कृतञ्जविधिप्रकरणस्थत्वाभावात्फलवदपूर्वापास्तिविधायकत्वमेव युक्तं कृत्वन्तरश्रुतिवदिति भावः ॥ २१ ॥ किंचात्र विधिकल्प इति कृत्वाचिन्तयोक्तं वस्तुतस्तु न कल्पः कृत्स्वादित्याह—भावेति । न चैवमुपासनाविधिस्तावकत्वं रसतमादिश्रुतीनामिति सांप्रतम् । विध्यपेक्षितविधयार्पकत्वसंभवे स्तुतिलक्षणयोगादिति भावः । देवो मदर्थं कुर्यादिति प्रायेणादावपि लिङादिप्रयोगादुपासीतेत्यादिशब्दानां कथं विधिपरत्वमिच्छं इत्यत आह—तथाचेति । एतद्विज्ञादिकं वेदेषुसर्गतो नियमेनेष्टसाधनत्वाख्यविधेरक्षणं ज्ञापकं स्यात् । उपपदादिबाधके त्वन्यार्थपरमित्यर्थः । तदिदमाह—लिङादीति । नच श्लोके पञ्चममित्युक्तेः पञ्चपदानामेव विधिलक्षणत्वं नोपासीतेत्यादीनामिति भ्रमितव्यम् । क्रिया-सामान्यवाचिनां कृन्वन्तीनामुदाहरणेन सर्वेषांपरकलिङादीनां विधिलक्षणत्वस्य विवक्षितत्वात्पञ्चमपदं तूक्तपेक्षया श्लोकपूर्णागर्थं सृष्टुर्धावति पञ्चम इतिवत् । यद्यपि ङुङ्कृत् करण इति धातोरेव करणशब्दित्वाभावात्क्रियासामान्य-वाचित्वं नेतरयोर्धात्वर्थं सत्तायामस्य भुविस्थान्तरात्तेः । तथापि जन्माख्यभवनस्य तत्फलस्यास्तित्वस्य च प्रयोज्यनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारात्मकभावनाव्यासत्वाचयोः क्रियासामान्यवाचित्वव्यवहारः । तत्र कुर्यादिति प्रकृत्यर्थभावनाख्यातेना-नूयते यथा द्वाविति प्रयोगे प्रकृत्यर्थो द्वित्वं प्रत्ययेनानूयते । तद्वद्विज्ञा च तस्या इष्टसाधनत्वाख्यविधिरौघ्यते । कर्ता तु तयाक्षिप्त इत्याक्षिसकर्तृका भावबोधाहता । तथा क्रियेतेत्यत्रापि प्रकृतिसत्यार्थो व्याख्यातौ । कर्मात्र प्राधान्येना-क्षिप्यत इत्याक्षिसकर्तृकाभावबोधाहता । आख्यातानां कर्त्रादिकारके शक्तत्वाभावात्कर्तृकर्मणोराक्षेप एवेति सीमासंकम-त्तम् । कर्तव्यमिति कृत्यप्रत्ययेन कर्मकारकमुच्यते । तस्योपसर्जनत्वेन प्रकृत्या भावबोकेति भेदः । तथा दण्डी भवेत् भूयेत-दण्डना भवितव्यमित्युदाहरणम् । तथा स्वाङ्ग्येत भवितव्यमित्युदाहरणम् । अस्तेभूरा-दैवात् । एतद्वातुत्रयोपरकलिङादिभिः सर्वधात्वर्थोपरकभावनागतेष्टसाधनत्वयोः विधिरैक एवोच्यते । धातूनां प्रत्ययानां कर्त्रादिकारकानां च भेदेऽपि विधिभेदो नास्तीति ज्ञापनार्थं प्रतिधातुदाहरणत्रयं दर्शितमिति सर्वमवदातम् । एवं सूत्रे भावो विधिरिति व्याख्याय चशब्दात्फलमिति व्याचष्टे—प्रतिप्रकरणं चेति । एष ऋत्विगुपासकः कामा-

भासती

विशये विषयसमर्पणेन यथार्थवत्त्वं नैवं सुखा बहिरङ्गत्वात् । अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् । ‘कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् । एतस्यात्सर्वेवेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥’ भावनायाः खलु कर्तृत्वसीहितानुकूलत्वं विधिनिरूपेण कर्तुंरहितानुकूलम् । यथाहुः—‘कर्तव्यस्य सुखफलोऽकर्तव्यो दुःखफलः’ इति । एतच्चास्माभिरुपासितं न्यायकर्णिकायाम् । क्रिया च भावना तद्वचनाश्च करोत्यादयः । यथाहुः—कृन्वन्त्यः क्रियासामान्यवचना इति । अत एव कृन्वन्तीमुदाहृतवान् । सामान्योक्तौ तद्विशेषः पचेदित्यादयोऽपि गम्यन्त इति तत्र कुर्यादित्याक्षिसकर्तृका भावना । क्रियेतेति आक्षिसकर्तृका भावना । कर्तव्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एवं दण्डी भवेद्विज्ञा भवितव्यं दण्डना भूयेतेत्येकधात्वर्थविषया विध्युपहिता भावना उदाहर्याः । भवतिशेष जन्मनि । यथा कुलालव्यापाराद्वतो भवति

न्यायनिर्णयः

यियो न कर्माङ्गस्तुतोऽप्युत्तरकरणत्वात्कृत्वन्तरवदिति भावः । परोक्ते इष्टान्तं विधयति—इयमेवेति । अनुमानत्रयफलं निगमयति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ न द्वितीय उपासविधयार्पणेन विध्यन्वययोगे लक्षणया स्तुत्यर्थेवायोगादित्याह—भावेति । संसिंहितविधेर्विधयार्पणार्थवत्त्वे रसतमादिवादानां संभवति तदीयस्तुतिपरत्वमपि तत्राहुक्तं स्तुत्यपेक्षया विधयार्पणस्यान्तरङ्गत्वात् । तत्र कर्माङ्गस्तुतिपरत्वं नेति किमु वक्तव्यमिति मन्वानो व्याचष्टे—उद्गीथमिति । निमग्नगादिष्वपि लिङादिसरणत्कममुपासीते-त्यादिशब्दस्य विधिपरत्वेत्याशङ्काह—तथाचेति । धातूनामनेकत्वेऽपि ‘ङुङ्कृत् करणे’ ‘भू सत्तायाम्’ ‘अह् सुवि’ इति त्रीनैव धातू-न्मन्वानासामान्यवाचित्वः । सर्वव्याप्यर्थमुदाहरति—कुर्यादिति । आक्षिसकर्तृका भावना कुर्यादित्युक्ता सैव आक्षिसकर्तृका क्रियेतेत्युदा-हृता । सैव कर्तव्यमिति धात्वर्थोपसर्जनभूताऽस्मिहेति भेदः । भवेदित्यत्रापि भूयेत भवितव्यमित्युदाहरणम् । भवतेरस्तेक्षार्थोऽपि प्राग्व्याप्यं भवति इह्वा एवमुक्तमुदाहरति—स्यादिति । यथापूर्वमुदाहरणमिहापि द्रष्टव्यम् । पाठकमनुसृत्य पञ्चममित्युक्तम् । एतद्वस्तुनृगप्रत्ययः सर्वभावनामुपगतशेषः स्यात्परत्वरूपो विधिरुच्यते न तु प्रतिधातुप्रत्ययं च भावनाभेदोऽस्तीति मत्वाह—एतदिति । कथं तर्हि निमग्नगादिषु लिङादिसरणं मिथोविरोधादित्याशङ्कोरसर्गतो वेदे विधिपरा लिङादयोऽप्युदाहरणत्वात्त्वमित्यभिप्रायः—लिङादीति । उद्गीथादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वाभावे हेत्वन्तरं, चकाराद्यन्विताह—प्रतीति । फलमेवश्रवणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

च फलानि श्राव्यन्ते—‘आपथिता इ वै कामानां भवति’ (छा० १।१।७), ‘एष ह्येव कामागान-
स्येष्टे’ (छा० १।७।९), ‘कल्पन्ते हास्ये लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च’ (छा० २।२।३) इत्यादीनि ।
तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

पारिप्लवार्थमाख्यानां किं वा विद्यास्तुतिः सुतेः ॥ ज्यायोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिप्लवार्थता ॥ १ ॥

मनुवैवस्वतो राजेलेवं तत्र विशेषणत् ॥ अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्विद्यास्तुतिर्भवेत् ॥ २ ॥

‘अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च’ (बृ० ४।५।१), ‘प्रतर्दने
ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम’ (कौषी० ३।१), ‘जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धा-
देयो बहुदायी बहुपाक्य आस’ (छा० ४।१।१) इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वार्यानेषु
संशयः—किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहोस्वित्संनिहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति । पारिप्लवार्था
इमा आख्यानश्रुतयः । आख्यानसामान्यात् । आख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् ।
ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यात्, मन्त्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेत् । तन्न । कस्मात् ।

भाष्यरत्नप्रभा

गानस्य गानेन फलसंपादनस्येष्टे समर्थे इत्यर्थः । एवमङ्गाश्रितविद्या अपि स्वतन्त्रफलाः किमु वक्तव्यमनङ्गासमविद्यायाः
स्वातन्त्र्यमिति । आत्मविद्यास्वातन्त्र्ये चिन्ताया अस्याः पर्यवसानात्पादसंगतिर्बोध्या ॥ २२ ॥ पारिप्लवार्थाः । अन्वमेधे
पुत्रादिपरिवृत्ताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीतेति नानाविद्याख्यानकथनात्मकः पारिप्लवप्रयोगो विहितः । तथाच वेदान्त-
स्थकथानामाख्यानत्वसामान्याद्विद्यासंनिधानाच्च संशयसाह—किमिति । पूर्वं स्तुत्यपेक्षया विधिज्यायानुष्ठाननलाभा-
दित्युक्तम् । तथैव कथानां न विद्यास्वावकत्वं पारिप्लवानुष्ठाननलाभादिति पूर्वपक्षः । तत्र फलमाह—ततश्चेति । यथा
देवस्य त्वा सवितुरित्यादिमन्त्रे कस्यचित्पदस्य प्रयोगसमवेतार्थतया शेषस्य प्रयोगाङ्गत्वं तथा वेदान्तस्थकथानां प्रयोग-
शेषत्वम् । तदेकवाक्यतया सर्ववेदान्तानां कर्मशेषत्वाच्च विद्याप्राधान्यमित्यर्थः । कथानां गुरुत्वस्यसमाचारप्रदर्शनेन
बुद्धिसौकर्यद्वारा संनिहितविद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गादतो विद्याप्राधान्यमिति फलं मत्वा सिद्धान्तयति—तन्नेत्यादिना ।

भामती

बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुज्यते । नच बीजादङ्कुरोऽस्तीति प्रयुज्यते । तस्मादस्ति सत्तायां न जन्मनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥
पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासंनिधौ श्रुतानि तथापि ‘सर्वाण्याख्यानानि
पारिप्लवे’ इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य संनिधेर्बाधितत्वात्पारिप्लवार्थन्येवाख्यानानि । नच सर्वां दाशतयीरनु-
ब्रूयादिति विनियोगेऽपि दाशतयीनां प्रातिस्विकविनियोगात्तत्र तत्र कर्मणि यथा विनियोगो न विरुध्यते तथेहापि सत्यपि
पारिप्लवे विनियोगो संनिधानाद्विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य
च तुल्यबलत्वादिव ह संनिधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात्पारिप्लवार्थन्येवाख्यानानीति प्राप्त उच्यते—नैषामाख्यानानां

न्यायनिर्णयः

पूर्वोक्तापूर्वत्वादिसमुच्चयार्थमपीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ उद्गीथादिश्रुतेरुपातिविषयार्पकत्वं ज्यायो रसतमत्वादेरित्युक्तम् । अधुनाख्या-
नानामपि विद्यारस्तुतेः सकाशात्पारिप्लवशेषत्वं ज्यायोरनुष्ठानावसानयोगादित्याशङ्क्य परिहरति—**पारिप्लवेति** । विषयोक्तपूर्वकमा-
ख्यानत्वस्याद्विद्यासंनिधेश्च संशयमाह—**अथेत्यादिना** । पारिप्लवप्रयोगो नानाभ्रमेधे पुत्रमास्यपरिवृत्ताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीते-
त्यादिना नानाविद्याख्यानकथनं विहितम् । अत्र चोपनिषद्गताख्यानानां तदर्थनिरासेन तत्र तत्र संनिहितस्वतन्त्रपुराणार्थहेतुविद्यार्थत्व-
समर्थनत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रयोगशेषत्वादख्यानानां वेदान्तगतानामपि तद्व्याख्याप्राधान्यासिद्धिः । सिद्धान्ते विशेषणानुप-
निषदाख्यानानां न्यवच्छेदात्तत्प्राप्तप्रयोगशेषत्वाद्विद्याप्रधानत्वसिद्धिरिति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति—**पारिप्लवेति** । गुरुत्वस्यसमाचारप्रद-
र्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा च विद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गादासां सिद्धमित्याशङ्क्य पारिप्लववृत्तिविरोधे लिङ्गप्रयोजनकमित्याह—**आख्यानेति** ।
यस्याग्निने शक्यमाने सर्वोऽप्युदियादपि सर्वां दाशतयीरनुब्रूयादिति सर्वासाष्टवामाश्रितप्रदर्शनेन सर्वबुद्ध्या विनियुक्तानामपि
प्रातिस्विकविनियोगवदाख्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवमाचक्षीतेति चोदितानामेतेन लिङ्गेन संनिधेर्वा विद्यायां विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य
प्रातिस्विकविनियोगस्य समुदायविनियोगस्य च श्रौतत्वेन तुल्यत्वात्प्रकृते च तदभावात्प्रमित्याह—**ततश्चेति** । आख्यानानां
प्रयोगशेषत्वेऽपि सर्वेषां वेदान्तानामतच्छेषत्वात्तुक्तं विद्याप्रधानत्वमित्याशङ्क्याह—**मन्त्रवदिति** । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रे कस्यचिदेव
पदस्य समवेतार्थतया प्रयोगशेषत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतया पदान्तराणामपि तच्छेषत्वमिष्टम् । तथाख्यानानां प्रयोगशेषत्वे तदेक-
वाक्यत्वेन सर्वोपनिषदां तच्छेषत्वाच्च विद्याप्रधानत्वैत्यर्थः । सामान्यश्रुतेर्विशेषां कथाऽतत्परत्वाच्च तथा लिङ्गादिबाधोऽस्तीति सिद्धा-
न्तयति—**तन्नेत्यादिना** । अन्वमेधे प्रथमोऽहनि मनुवैवस्वतो राजेऽसाह । द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वत इति । तृतीयेऽहनि वरुण-

विशेषितत्वात् । 'पारिप्लवमाचक्षीत' इति हि प्रकृत्य 'मनुवैवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि कानि-
चिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते । आख्यानसामान्याच्चेत्सर्वगृहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं
भवेत् । तस्मात् पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

असति च पारिप्लवार्थत्वं आख्यानानां संनिहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या । एकवा-
क्यतोपबन्धात् । तथाहि तत्र तत्र संनिहितानिभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगा-
त्मप्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावत्—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृ० ४।५।६)
इत्याद्या विद्ययैकवाक्यता दृश्यते । प्रातर्दनेऽपि 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्याद्या । जानश्रु-
तिरित्यत्रापि 'वायुर्वायु संवर्गः' (छा० ४।३।१) इत्याद्या । यथा 'स आत्मनो वपामुद-
खिदत्' इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिपदानामाख्यानानां संनिहितविद्यस्तुत्यर्थता तद्वत् । तस्मात्
पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

आत्मबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा क्षापेक्षते ॥ अङ्गिनोऽङ्गेष्वपेक्षायाः प्रयाजदिपु दर्शनात् ॥ १ ॥

अविद्यातमलोपेक्षतौ दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः ॥ नैरपेक्ष्यं ततोऽत्रापि विद्या कर्मानपेक्षिणी ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

अथमेधे प्रथमेऽहनि मनुवैवस्वत इति कथां ब्रूयाद्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वत इति तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इति
वाक्यशेषे कथानां विशिष्ट्योक्त्यापुनक्रमस्य संकोचो युक्त इति भावः ॥ २३ ॥ क तर्हि कथानां विनियोग इत्याशङ्क्य
संनिधानाद्विद्यास्त्वित्याह—तथाचेति । प्ररोचनं प्रीतिजननं स प्रजापतिर्वपामुदखिदत् होमायोद्धतवानित्यस्य प्राजा-
पत्यमजं तृपरात्मलेभेतेति विशिष्टोपपत्तेरप्यमनेषां तत्तद्विशिष्टोपपत्तं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥ एवमाद्याधिकरणप्रमेयं विद्या-
स्त्वातद्भयमधिकरणत्रयेण दृष्टव्यत्वाद्याधिकरणस्य फलमाह—अत एव चेति । ब्रह्मविद्या स्वफले मोक्षे जनयितव्ये
सहकारित्वेन कर्मापेक्षपेक्षते न वेति वादिविदादासंशये तेनैति ब्रह्मविद्युपपत्त्युक्तैजस इत्यादिश्रुत्या ज्ञानकर्म्मसमुच्चयेन
मोक्षप्राप्तिकथनादपेक्षत इति प्राप्ते विद्याया मुक्तिहेतुत्वादविद्यानिवृत्त्याख्यमुक्तौ न कर्मापेक्षेति सिद्धान्तयति—

आभती

पारिप्लवे विनियोगः । किंतु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रमस्य शान्यान्नातानि मनुवैवस्वतो राजेयादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः,
तान्येव हि पारिप्लवेन विशेषितानि । इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैव गतत्वात्पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात् ।
आख्यानविशेषणत्वे लथैवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात्सर्वशब्दस्तदपेक्षो न लशेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या
इत्यत्र निमित्त्रतापेक्षः सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासंनिधिरप्रतिद्वन्द्वी विद्यैकवाक्यतां सोऽरोचीदित्यादीनामिव
लियेकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्याच्चेत्युपाख्यानेन हि बाला अव्यवधीयन्ते यथा तत्रोपाख्यायिकेयेति
॥ २३ ॥ २४ ॥ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । विद्यायाः कलथैवे सति तया कर्तृपकरणाय स्वकार्याय

न्यायविशेषः

आदित्य इत्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे श्रुतास्तद्व्यापुनक्रमस्य संकोचो युक्तः । न चोपक्रमस्यसर्वशब्दादुपसंहारस्या विशेषोक्ति-
रुपलक्षणार्थेति वाच्यम् । आदौ सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीत्युक्त्वा पारिप्लवमाचक्षीतेति च विधाय मनुवैवस्वत इत्यादि
पश्यते । तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषस्याख्याननियमायैव न्याया वैयर्थ्यात् । सर्वशब्दोऽपि वाक्यशेषस्योपाख्यानमध्यस्थकतिपयप्रयो-
गमात्रेणोपरमं व्यावर्तयितुमित्यर्थवानिति भवा सिद्धान्तं विवृणोति—पारिप्लवमिति । यत्वाख्यानसामान्यात्पारिप्लवार्था इमाः श्रुतय
इति, तस्माह—आख्यामेति । विशेषणफलं निगमयति—तस्मादिति ॥ २३ ॥ तर्हि कुत आख्यानान्युपयुक्तानीत्याशङ्क्य विशेषण-
श्रुत्या सर्वश्रुतौ भग्यां निर्बाधः संनिधिरविद्यास्तेवोपनिषदाख्यानानि नियुजीतेत्याह—तथाचेति । यद्यर्थं विवृणोति—असतीति ।
एकमाक्यतोपसंबन्धं विगमते—तथाहीति । प्ररोचनमरुगवचनम् । संनिहितविद्याभिराख्यानानामेकवाक्यताप्रतीतिमुदाहरति ।
मैत्रेयीति । आख्यानत्वेऽपि पारिप्लवार्थत्वादर्शनाच्च न तादर्थ्यं प्रकृताख्यानानामित्याह—यथेति । उदखिदत्तुद्धतवान्हेमायेति
यावत् । श्रुतिस्मृतिविधिभिर्वाधत्वे सिद्धे फलितुपसंहारति—तस्मादिति ॥ २४ ॥ कथानां विद्याशेषत्वे दाक्षिते कर्मापेक्षायामपि
तर्हि तन्त्रेष्वप्येव तन्त्रेष्वप्येवमावेति स्यादित्याशङ्क्य प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य उपस्थाधिकरणस्य फलमाह—अत इति ।
ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्मापेक्षितकर्मव्यत्येनापेक्षते न वेति वादिविप्रतिपत्तेः संदेहे यत्नेनेति विविदिषायां विनियुक्तयथादीनां विषयसौन्दर्य-
लभ्यायां तस्मान्नान्वयात्तद्विषयज्ञानसाध्यमोक्षान्वयस्य युक्तत्वादपेक्षत इति पूर्वपक्षे काष्ठेः पंचतोलत्र पाकसाधनञ्जालजनकका-
ष्ठानां पाकहेतुत्वादर्शनाज्ज्ञानेच्छाजनकान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन यथादीनां ज्ञानेच्छाहेतुत्वसिद्धेः साक्षादेव मोक्षान्वये च यत्नेने

‘पुरुषार्थोऽतः शब्दात्’ (ब० सू० ३।४।१) इत्येतद्व्यवहितमपि संभवादत इति परामृश्यते । अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वाद्भीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहारव्यधिकविवक्षया ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

वत्प्राप्तवानपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते ॥ फले यथानपेक्षेयमुत्प्राप्तवानपेक्षता ॥ १ ॥

यज्ञशान्तादिस्वार्थं विद्याजन्म श्रुतिद्वयात् ॥ ह्येऽनपेक्षितोऽप्यथो रथे यद्वदपेक्षते ॥ २ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षाश्रमकर्मणामुतास्ति काचिदपेक्षेति । तत्रात एवाभीन्धनादीन्याश्रमकर्मणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्त एवमत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्ता-

आप्यरत्नप्रभा

पुरुषार्थ इति । अभीन्धनपदेन तत्साध्यकर्माणि लक्ष्यन्ते । पुण्यकृतैजसः शुद्धस्त्वो ब्रह्मविद्ब्रह्मा तेन वेदनेनैति ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुतिव्याख्येयेति भावः । मुक्तावेव कर्मणामसामर्थ्याद्वनपेक्षा विद्यायां त्वति चित्तशुद्धिद्वारा तेषामपेक्षेयधिकं वक्तुमयमुपसंहार इत्युपसंहारसूत्रस्य फलमाह—अधिकेति ॥ २५ ॥ अधिकमाह—सर्वापेक्षा । यथा प्रमाफलत्वादविद्यानिवृत्तौ कर्मानपेक्षा तथा प्रमात्वाद्विद्यायामपि प्रमाकरणमात्रसाध्यायां नास्ति कर्मापेक्षेति पूर्वपक्षः । तत्र विद्यार्थं कर्मानुष्ठानसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । अत्र विविदिषायामिष्ट्यमाणज्ञाने वा यज्ञादीनां कर्मणां हेतुत्वमपूर्वत्वाद्विधीयते । प्रमाया अन्युत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितक्षयाख्यशुद्धिद्वारा कर्मसाध्यत्वसंभवात् । नच पारंपर्यं वृत्तीयाश्रुतिविरोधः । ज्वालाद्वारा पारंपर्येऽपि कष्टिः पचतीति प्रयोगात्, द्वारस्याव्यवधापकत्वात् । नच शुद्धेर्द्वात्वे मानाभावः । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । कषाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति स्मृत्यः । ‘अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते’ इत्यादिश्रुत्या कर्मणा पापनिवृत्तौ ज्ञानेन मुक्त्यभिधानाच्चैति सिद्धान्तयति—इदमिति । नन्वत्र विविदिषन्तीति पञ्चमलकारेण विविदिषां भावयेयुरिति सनर्थेच्छेव भाव्यतया भाति । तां विषय-

भामती

क्रतुरपेक्षितः । तदभावे कस्योपकारो विद्येति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वार्थं निरपेक्षाया एव तस्माः सामर्थ्यात् । अभीन्धनादिना चाश्रमकर्मण्युपलक्ष्यन्ते तदाह—अभीन्धनादीन्याश्रमकर्मणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । एतच्चाधिकमुपनिष्ठाद्रक्ष्यते । तद्विवक्षया चैतत्प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् ॥ २५ ॥ अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदधिकमाह—सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्मणि एवमुत्पत्तावपि नापेक्ष्येरञ्जित शङ्का स्यात् । नच विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधः । नह्येपि विधिरपि तु वर्तमानापदेशः । स च सुत्याप्युपपद्यते । अपिच नतसः प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि । प्रथमा तावदुपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद्भवति यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहिता तस्मादेवोपनिषद्वाक्यायामाचक्षते ।

न्यायनिर्णयः

त्यादिकरणविक्रमिभङ्गात्पारंपर्यस्यैवोपेतत्वान्नपेक्षत इति सिद्धान्तः । एतदभिप्रेत्य संनिहितत्वातःशब्दपरामर्शोऽप्यस्याभावादतःपदानुपपत्तिमाशङ्क्य सन्नाहाराणि योजयति—पुरुषार्थ इति । आद्याधिकरणे यथा विद्यायाः स्वातन्त्र्येण पुनर्हेतुत्वमुक्तं तच्च तथैवानुच्यते । तथा चाग्नेयादिशब्ददेशेनात्र पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधीति निरस्तम् । नचात्र पादादिसंगतिर्वक्तव्या प्रथमाधिकरणस्यैव तत्फलविषयत्वास्य तथाः सुगमत्वाल्लक्षणमपि पूर्वोत्तरपक्षयोस्तद्वेदनेत्यभिप्रेत्याह—आद्यस्येति । स्वार्थसिद्धावेवानपेक्षा न तु स्वसिद्धौ तत्र तदपेक्षास्तीत्यनन्तराधिकरणे निर्देष्टुमुपसंहार इति तत्फलमाह—अधिकेति ॥ २५ ॥ ब्रह्मविद्या स्वफले न कर्मापेक्षा प्रमात्वात्संमतवदित्युक्तम् । तर्हि न स्रोत्यत्तावपि तदपेक्षा प्रमात्वात्तद्वेदेलाशङ्काह—सर्वेति । अधिकविवक्षयेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्ब्रह्मविद्यामधिकृत्य पूर्वोक्तिकरणन्यायादिविविदिषाश्रुतेः संशयमाह—इदमिति । अत्र च स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतौपनिषदात्मज्ञानोपपत्तौ यज्ञादीनां शमादीनां च विविदिषावाक्यीयविनियोगोक्तैरस्ति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यज्ञादीनां विज्ञानान्त्ये तत्फलहेतुपि तत्प्रसक्त्या समुच्चयसिद्धिः । सिद्धान्ते परंपरया तेषां ज्ञानान्त्येऽपि तत्फलान्त्ये हेतुभावात्तदसिद्धया ज्ञानस्यैव तदेतदुतासिद्धिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षयति—तत्रेति । अपरोक्षयिषो मानमात्रायत्तत्वात्प्रामाणिकाणश्चानस्य मानहेतुतु सख्य कर्मोपभावेनानुदयादर्शनात्केवलव्यतिरेकाभावे च यज्ञादीनां हेतुत्वकल्पनायोगादिविविदिषाश्रुतेः सर्वमानापेक्षितत्वाद्विनियोजकत्वायोगाज्ज्ञानस्य फलवदुत्पत्तावपि नान्वयस्तोषामिति भावः । विविदिषावाक्ये वर्तमानापदेशेऽपि यस्य पणमयीत्यादिनापूर्वोक्तपञ्चमलकारेण ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादीनि कुर्वेदिति विध्युपगमादागमस्य केवलव्यतिरेकानपेक्षाद्विषयान्तर्यलक्ष्यायामिच्छायां साक्षादन्यथायोगात्तत्फलं ज्ञाने यथाचान्वयसिद्धेर्भेदेलादिकरणश्रुत्या च तेषामिष्ट्यमाणापरोक्षीसाधनत्वदृष्टेर्ज्ञानस्य च मानव्यत्तया साक्षाद्विषयसाधनत्वेऽपि तेषां चित्तशुद्धयश्च

यामिदमुच्यते सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि नात्यन्तमनपेक्षैव । ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति । नेति ब्रूमः । उपपन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षत उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते । कुतः—यज्ञादिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिः—‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यथेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ (बृ० ४।४।२२) इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति । विविदिषासंयोगाच्चैवाप्तुत्पत्ति-साधनभावोऽवसीयते । ‘अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्’ (छा० ८।५।१) इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि हि साधनभावः सूच्यते । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीसि’ (कठ० २।१५) इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्माणां विद्यासाधनभावं सूचयति । स्मृतिरपि—‘कषायपक्विः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पके

भाष्यत्रयप्रभा

सौन्दर्यलभ्यतयोल्लङ्घ्य वेदनं चेन्नाव्यमुच्यते तर्हि वेदनमप्युल्लङ्घ्य तत्फलं मोक्ष एव कर्मभिर्भाव्यः किं न स्यादित्यत आह—विविदिषासंयोगाच्चेति । इध्यमाणतया विद्यायाः शब्दतः फलत्वभानादश्रुतमोक्षो न फलमन्यथा काष्ठैः पचतीत्यत्रापि काष्ठानां पाकफलवृत्तिहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । कर्मणां ज्ञानार्थत्वे लिङ्गावाक्यान्याह—अथेत्यादिना ।

भामती

मननमिति । तृतीया चिन्ता सन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा नान्तरीयकं हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राये तावत्प्रतिपत्तीं विदितपददर्शस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपद्यते एवेति न तत्र कर्मोपेक्षा । ते एव च चिन्तामयीं तृतीयां प्रतिपत्तिं प्रमुखाते इति न तत्रापि कर्मोपेक्षा । सा चादरनैरन्यैर्यदीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मोपेक्षा । तच्चान्तरीयकं च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मोपेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्यं च न ज्ञानस्य कर्मोपेक्षेति वीजं शङ्कायाम् । एवं प्राप्त उच्यते—उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मोपेक्षा विद्यते विविदिषोत्पादद्वारा ‘विविदिषन्ति यथेन’ इति श्रुतेः । न चेदं वर्तमानापदेशलात्तुतिमात्रमपूर्वलादर्शस्य । यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्मवीतीति पर्णमयताविधिरपूर्वलाभ लयं वर्तमानापदेशः, अनुवादानुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्षन्ते । तत्राप्येवंविदिति विद्यास्वरूपसंयोगादन्तराज्ञाणि विद्योत्पादे शमादीनि, बहिराज्ञाणि कर्माणि विविदिषासंयोगात् । तथाहि—आश्रमविहितनित्यकर्मोपगुणान्दर्शसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते । स हि तत्त्वतोऽनित्यश्चिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखात्मलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद्भिन्नमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याश्चिदुःखरूपतामप्रत्यहं विनिश्चिनोति । ततोऽस्मिन्ननभिरितिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते । ततस्तज्जिह्वासाऽप्योपावर्तते । ततो हानोपायं पर्येषते पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपपृथुत्य तज्जिज्ञासत इति विविदिषोपाहारसुखेनात्मज्ञानोत्पात्तावस्ति कर्मणासुपर्येषः । विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुंमुत्सहते । ततोऽस्य ‘तत्त्वमसि’ इतिवाक्यशिविचिक्तित्सं ज्ञानमुपयते । न च निर्विचिक्तित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यधिकारोऽस्ति । येन भावनायां वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्मणा-मुपायः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्काराकार्योऽप्येवं कर्मणासुपर्येषो दूरनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्तन्ते एवमाश्रमकर्मीपीत्यसमीक्षिताभिधानम् । विदुषस्तत्रानधिकारादित्युक्तम् । दृष्टार्थेण तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारेऽप्यसक्तस्य खारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । नहि तत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफलोऽस्ति विध्यपेक्षा । अतश्च ‘भ्रान्त्यां चैल्लैकिं कर्म वैदिकं च तथास्तु ते’ इति प्रलापः । शमदमादीनां तु विद्योत्पादाद्योपातानामुपरिउदवस्थास्याभावादनपेक्षिता-

न्यायमिर्णयः

प्रत्यक्षप्रवणतासुत्पाद्यापरोक्षज्ञाने पर्यवसानात्परंपर्येऽपि पचति काष्ठैरिति वत्करणविभक्तिस्मृत्वा दुत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मोपेक्षास्तीति सिद्धान्तयति—इदमिति । आपातेन पूर्वोपरविरोधप्रतीतिं शङ्कते—नन्विति । विभागोक्त्या प्रलाह—नेतीति । उक्तव्यवस्थायां प्रशून्येवं देउमाह—कुत इति । हेतुं विदुषोति—तथाहीति । नन्विति विविदिषासंयोगो यज्ञादीनां श्राव्ये यदि तस्यां विषयः सौन्दर्यलभ्यायां तेषामन्यवार्थोपादिध्याने ज्ञानेऽन्यतोऽप्युपगम्यते तर्हि ज्ञानस्य भावानीनत्वात्कर्मणां तत्रान्वयासिद्धेः श्रुतत्वानेन तत्फले मोक्षे किमन्यवो नेष्यते, तत्राह—विविदिषेति । मोक्षहेतुत्वकल्पनायां नास्त्यङ्गदः कृतेनेलादिविरोधात्परंपरयापि हेतुत्वे यथाभावाद्बुद्धिसुद्ध्या तदुत्पत्तावेवानवमो यज्ञादीनामित्यर्थः । यज्ञादिश्रुतेरिति वाक्यान्तरमपि ग्रहीतव्यमित्याह—अथेति । तत्र यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विज्ञातं लिङ्गाह—अत्रेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—सर्वे इति । परंपरया कर्मणां बीहेतुत्वे रच्यतेमपि दर्शयति—स्मृतिरिति । उत्पत्ताविव फलेऽपि ज्ञानस्य कर्मोपेक्षा किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमादाय व्याकरोति—

ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्येवमाद्या । अश्ववदिति योग्यतानिर्देशनम् । यथा च योग्यतावशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते । एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्त उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्त इति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् २७

यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्यायो विध्यभावात् । 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा । न यज्ञादिविधिपरा । इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञादिभिरेतामवाप्नुमिच्छन्तीति । तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति' (बृ० ४।४।२३) इति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानाद्विहितानां चावश्यानुष्ठेयत्वात् । नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः । नेति ब्रूमः । तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतिः । पश्येदिति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते । तस्माद्यज्ञानपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि । यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानीति यज्ञादिश्रुतेरेव । ननुक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति । सत्यमुक्तं तथापि त्वपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते । न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्वं प्राप्नो येनानूद्येत । 'तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' इत्येवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधि

भाष्यरत्नप्रभा

कश्चिद्वेदभागः साक्षाद्ब्रह्माख्यं पदं ब्रूते । कश्चित् ज्ञानार्थकर्मद्वारेति मत्वा सर्वे वेदान्ता इत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥ एवं विद्योत्पत्तौ बहिरङ्गानि कर्माण्युक्तवान्तरङ्गाण्याह—शमेति । विद्यास्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वसंभवे वर्तमानोक्तिभङ्गेन विधिकल्पनमयुक्तं विद्यावाक्याद्भेदप्रसङ्गात् । अतस्तत्त्वमसीति शब्दमात्रलभ्या विधेति पराभिप्रायमनूषाङ्गीकरोति—तथापि त्विति । शमादेशावश्यकत्वाच्च शब्दमात्रलभ्या विधेःलथः । यस्मादेवंविन्न लिप्यते कर्मणा पापकेन तस्मादेवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति विधिर्गम्यत इत्याह—नेति ब्रूम इति । अत्रोपरतपदेन संन्यास उक्तस्तस्य श्रवणज्ञत्वमते शमादिविशिष्टश्रवणमत्र विधीयते । यदि तु 'लोकमिच्छन्तः प्रवज्जितः', 'ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेत्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु फलवत्त्वेनोत्पन्नसंन्यासस्याज्ञावायोगात्, श्रोतव्य इति विहितश्रवणानुवादेनानेकशमादिविधाने वाक्यसेदापातात्, पश्येदिति च प्रकृत्या श्रवणलक्षणादोषाच्च संन्यासो न श्रवणस्याङ्गं किंतु ततः प्रागनुष्ठेयत्वेऽपि श्रवणवज्ज्ञानार्थ इति मतं तदा शमादिसमुच्चयेन ज्ञानं भावयेदिति ज्ञानार्थं शमादिसमुच्चयविधिरित्यनवद्यम् । यः पूर्वं यज्ञादिश्रुतेः स्तुत्यर्थत्वाङ्गीकारः आपाततो गुह्यजिह्वाकाव्येन शमादिविस्वीकारार्थं कृतस्मिदानीं त्यजति—यज्ञादीन्यपीति । यज्ञादीनां विद्यासाधनत्वरूपसंयोगस्यापूर्वत्वाद्वान्तरवाक्यभेदेन विधिः स्वीक्रियते । ब्रह्मविद्यावाक्येन महावाक्यैकवाक्यता चेत्तथः । परमप्रकरणेऽप्यवान्तरविधिरित्यत्र पूर्वतन्त्रसंमतिमाह—तस्मात्पूषेति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं पूषा प्रपिष्टभाग इति । तत्र पूषा देवता पिष्टभागो वा दर्शपूर्णमासयोर्नोस्ति । अतः समासात्प्रतीतस्य कालत्रयानवष्टष्टस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्याविनाभावेन यागविध्युपस्थापकत्वात् प्रयोगज्ञानावविधिपदमध्याह्न्य प्रकरणादुत्कर्षेण पूर्वोद्देशेन पिष्टभागः कतेत्य इति विकृतौ संबन्धः । पौष्णं पेषणमिति सूत्रे

न्यायनिर्णयः

अश्ववदित्यादिना ॥ २६ ॥ ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वा तत्रैवान्तरङ्गमुपदिशति—शमदमादीति । अत्र व्यावर्त्ता शङ्कामाह—यदीति । विद्यास्तावकत्वेनापि संभवलथैवर्त्तते वर्तमानताभङ्गेन विधिकल्पनमयुक्तं वाक्यमेदमसङ्गात् । अतः शब्दमात्रलभ्या विधेति भावः । एवं तत्राभिप्रायेऽपि हेत्यन्तरमवश्यमनुष्ठेयं न' शब्दमात्रलभ्या विधेति सूत्रयोजनया परिहरति—तथापीति । विविदिषावाक्यतुल्यतया शमादिवाक्यस्य नास्ति विधिपरतेति शङ्कते—नन्विति । यस्मादेवमात्मानं विदित्वा पापेन कर्मणा न लिप्यते तस्मादेवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति गम्यते विधिरित्याह—नेतीति । विध्यमाने तत्प्रशंसानैवथ्यादुक्तविधिसिद्धिरित्यर्थः । काण्वपाठे विधियुक्त्वा माध्यंदिनपाठे विध्यभावशङ्कापि नास्तीत्याह—पश्येदिति चेति । विधिफलमाह—तस्मादिति । यज्ञादीनामसाधनत्वशङ्कापातात्ऽन्युपेक्ष साधनान्तरापेक्षोक्त । इदानीं तस्मात्साधनत्वशङ्कापि न युक्तेत्याह—यज्ञादीनीति । उक्तं सारवित्त्वा परिहरति—नन्वित्यादिना । संयोगस्यापूर्वत्वमेव स्पष्टयति—नहीति । सत्यपि महावाक्यैक्येऽनुष्ठानयोग्यापूर्वोर्ध्वविरवान्तरवाक्येन क्विन्ते न तत्र वाक्यभेदो दोष इत्यत्र पूर्वतन्त्रसंमतिमाह—तस्मादिति । दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं तस्मात्पूषेत्यादि । तत्र पूषाः पिष्टद्रव्यसंबन्धः सामासिकः । नच पूषा देवता पिष्टभागो द्रव्यं दर्शपूर्णमासोरोस्ति तेन तदेकवाक्यतायोगात्कालत्रयापष्टष्टद्रव्यदेवतासंबन्धस्याविनाभावेन यागविध्युपस्थापकत्वावधारसिद्धये विधिपदमध्याह्न्य प्रकरणा-

परिकल्प्य पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतेत्यादिविचारः प्रथमे तन्त्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तम् 'विधिर्वा धारणवत्' (ब्र० सू० ३।४।२०) इति । स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनमिस्त्रिधा य फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि सुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चितम् । तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्राप्येवंविदिति विद्यासंयोगात्प्रत्यासञ्जानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदिषासंयोगात् बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेकव्यम् ॥ २७ ॥

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणालये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

सर्वज्ञानविधिः प्राणविद्योऽनुज्ञापचापदि ॥ अपूर्वत्वेन सर्वज्ञानुक्तिर्वातुर्विधीयते ॥ १ ॥

आद्यत्रभोजनाशक्तेः शास्त्राबाधोऽप्यवारणम् ॥ आपदि प्राणस्थानमेवावज्ञायतेऽखिलम् ॥ २ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते छद्मोक्तानाम्—'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' (छा० ५।२।१) इति । तथा वाजसनेयिनाम्—'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतम्' (बृ० ६।१।१४) इति । सर्वमेवास्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः । किमिदं सर्वज्ञानुज्ञानं शमादिविद्ययाङ्गं विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये विधिरिति तावत्प्राप्तम् । तथाहि—प्रवृत्ति-विशेषकर उपदेशो भवत्यतः प्राणविद्यासंनिधानात्तदङ्गत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

विचारितमित्यर्थः । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्याद्याः स्मृतयः । कर्मणां ज्ञानहेतुत्वे शमादि-वशावज्ज्ञानोदयमनुवृत्तिः स्यात्तथाच संन्यासाभाव इत्यत आह—तत्रापीति । दृष्टविशेषनिवृत्तिद्वारा शमादीनां ज्ञानार्थत्वादनुवृत्तिर्न कर्मणामदृष्टद्वारा ज्ञानार्थत्वादिति भावः ॥ २७ ॥ सर्वज्ञानुमतिः । एवंविदि प्राणस्यान्नं सर्व-मिति ध्यानवतीत्यर्थः । जग्धं भक्षितम् । अपूर्वत्वाद्विध्यश्रुतेश्च संशयः । अपूर्वत्वाद्याज्ञादिविधिः कल्प्य इति पूर्व-पक्षयति—विधिरिति । अत्र भक्ष्याभक्ष्यनियमस्यागस्य विद्याङ्गत्वसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तु विद्यास्तुतिरिति विवेकः । न कलङ्गं भक्षयेदिति शास्त्रं प्राणविद्यारितिकविषयम् । यथा प्राम्यकर्मणि वामदेव्यसानोपासकव्यतिरिक्तविषयं परस्त्री-भारती

नामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्मान्निः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्याख्यते । तस्माद्विविधोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां विद्योत्पत्ता-द्युपयोगो न विद्याकार्यं इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितामृतम् ॥ २९ ॥ २७ ॥ सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणालये तद्दर्शनात् । प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते । एष किल विचारविषयः—सर्वाणि खलु वागादीन्यवजित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं भविष्यतीति, तानि होतुः । यदिदं लेकेऽन्नमा च श्वभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तत्प्राप्तमिति । तदनेन संदर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमित्यनुचिन्तनं विद्यायाह श्रुतिः—'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' इति । सर्व प्राणस्यान्नमि-त्येवंविदि न किंचनानन्नं भवतीति । तत्र संशयः—किमेतत्सर्वज्ञानुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याज्ञतया विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति । तत्र यद्यपि भवतीति वर्तमानापदेशात् विधिः प्रतीयते । तथापि यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वर्तमा-नापदेशादपि पलशमयीलविधिरिति प्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्या तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरतालमे विधिप्रतिपत्तिः । सुतो हि अग्निर्वाद्ययत्र न तथाग्निवद्यत्र विधीः । भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषप्राज्ञेण बाध्यते । गम्यागमवि-कशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वामदेवविद्याङ्गभूतसमस्तख्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेणेति प्राप्त उच्यते—अशक्तेः कल्पनीय-

न्यायनिर्णयः

दुष्कर्मणं पूर्णवेशेन पिष्टभागः कर्तव्य इति विकृतौ संबन्धः 'पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्पक्कृतौ' इत्यत्र विचारित इत्यर्थः । अत्रान्तरवाक्यभेदेन सूत्रकृतापि स्वीकृतो विधिरित्याह—तथाचेति । स्पष्टानुसारेणप्यत्रान्तरवाक्यस्य विधायकत्वं वाच्यमित्याह—स्मृतिष्विति । कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धेः फलितमाह—तस्मादिति । यज्ञादीनामपि श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽनु-ष्ठेयत्वे शमादीनां तेभ्यो विशेषाभावावावयविद्योदयमविशेषेणानुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्याह—तत्रापीति ॥ २७ ॥ यज्ञादीनां शमा-दीनां च विद्यासंनिधानात् तच्छेषतोक्ता तत्प्रसङ्गादित्यासंनिध्युक्तसर्वज्ञानुज्ञानस्यापि विद्याशेषतामाशङ्क्य प्रत्याह—सर्व-ज्ञेति । प्राणविदः सर्वज्ञानुज्ञानं विषयं वक्तुं शास्त्रादवस्थां श्रुतिमाह—प्राणेति । जग्धं भक्षितम् । विषयवाक्यार्थं संरुद्धाति—सर्वमिति । अपूर्वत्वाद्विध्यश्रुतेश्च संशयमाह—किमिति । अत्र प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रमुपदेशोतीकार्यार्थज्ञानोपयुक्त्याः स्तुत्यर्थं सर्व-ज्ञानुज्ञानकीर्तनमिति कथनात्पदादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्राणविद्यो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धिः । सिद्धान्ते विद्युपोऽविदुपक्षानापदि तत्सिद्धि-रिति मन्यानः संशयमनुग्रहं पूर्वपक्षयति—विधिरिति । विधिपक्षेऽनुष्ठानविशेषलभं हेतुमाह—तथाहीति । सर्वज्ञानुज्ञानं स्वतन्त्रमेव विधीयतामित्याशङ्क्य संनिधिविरोधान्मेवमित्याह—अत इति । सर्वज्ञानुज्ञानं प्राणविद्याङ्गं चेत्तर्हि न कलङ्गं भक्षयेदित्यादि

नन्वेवंसति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात् । नैष दोषः । सामान्यविशेषभावाद्वा-
धोपपत्तेः । यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः । यथा च 'न कांचन
परिहरेत्तद्वतम्' (छा० २।१३।२) इत्यनेन वामदेव्यविधाविषयेण सर्वैरुपपरिहारवचनेन
तत्सामान्यविषयं भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्यते, एवमनेनापि प्राणविधाविषयेण सर्वा-
न्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्यतेति । एवं प्रति ब्रूमः—नेदं सर्वाज्ञानुद्धानं
विधीयत इति । न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति'
(छा० ५।२।१) इति वर्तमानापदेशात् । न चास्त्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्त्वलो-
भेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्यते । अपिच श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्तेवमुच्यते 'नैवं-
विदः किंचिदनन्नं भवति' इति । नच श्वादिमर्यादमन्नं मानुषेण देहेनोपभोक्तुं शक्यते ।
शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिन्तयितुम् । तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसाथोऽयमर्थ-
वादो न सर्वाज्ञानुद्धानविधिः । तद्दर्शयति 'सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणाल्यर्थे' इति । एतदुक्तं
भवति—प्राणाल्य एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते तद्दर्शनात् । तथाहि
श्रुतिश्चाक्रायणस्यैः कष्टायामवस्थायामभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति—'मटचीहतेषु कुक्षु'
(छा० १।१०।१) इत्यस्मिन्नाहणे । चाक्रायणः किलपिरापद्वत इभ्येन सामिखादितान्कुल्मा-

भाष्यरत्नप्रभा

निषेधभावं तद्वदिति प्राप्ते सिद्धान्तं सूत्राद्वाहिरेव दर्शयति—नेदमिति । प्राणविधाविधिः निषेधशक्यत्वाच्च स्तुतिरेव न
विधिः कल्प्यः । निषेधशास्त्रविरोधान् कुतो हि विधिः सामान्यशास्त्रबाधको नतु कल्प्य इति भावः । स्वस्थस्य प्राण-
विदो न सर्वाज्ञानुमतिरित्यत्र लिङ्गं वदन् सूत्रे योजयति—तद्दर्शयतीति । मटव्यो रक्तधूपक्षिणस्तैर्हतेषु कुक्षुदेश-
स्थसस्तेषु दुर्मिक्षे जाते बालया सह जायया मुनिर्देशान्तरं गच्छन्निष्प्राप्ते स्थितवानिभ्यो हस्तिपालकसेन सामिखा-
दितानर्थभक्षितान् कुतिसतमापात्तं याचयित्वा भक्षितवान् । इभ्येन जलं गृहाणेत्युक्ते सत्युच्छिष्टं मे वै पीतं स्यादिति
प्रतिषिध्य माषाः किं नोच्छिष्टा इतीभ्येनोक्ते सति माषभक्षणे जलत्यागे च कारणमुवाच । अन्नो मे मम आपदसि ।
जलपानं तु स्वेच्छातस्तडापादौ लभ्यत इति मापात्तं खादिस्वावशिष्टाज्जायायै दत्तवान् । सा चानापदता पत्युरापदं
ज्ञात्वा माषान्संक्ष्य प्रातस्तस्मै ददौ । स च तान् खादित्वा राज्ञो यज्ञं गत्वा प्रसन्नोऽदानीनाक्षिष्य प्राणादिकौ प्रास्तावा-

भामती

ल्लाच्छान्तरविरोधतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥ न तावत्कौलेयकमर्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत्पर्यायेण
वा शक्यमनुमु । इमकरभकादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टकवटकाष्टादेरेकस्यापि अशक्यवादनत्वात् । न चात्र लिङ्ग इव स्फुट-
तरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । नच कल्पनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात् । सुत्यापि च तदुपपत्तेः । नच सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृ-
त्तस्य शास्त्रस्य विषयसंकोचो युक्तः । तस्मात्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । शक्यत्वेन च प्रवृत्तिविशे-
षकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानेन । प्राणाल्य इति चावधारणपरं प्राणाल्य एव सर्वान्नलम् । तत्रोपाख्यानाच्च स्फुटतरविधि-
स्त्वतेषु सुरावर्जं विद्वांसमविद्वांसं प्रति विधानात् । न लन्यत्रेति । इभ्येन हस्तिपकैः सामिखादितानर्थभक्षितान् ।

न्यायनिर्णयः

शास्त्रं विरुध्येतेति शङ्कते—नन्विति । प्राणविदतिरिक्तविषयं तदिति विरोधं परिहरति—नेत्यादिना । उपपत्तिमेव कर्मविषयवृत्तान्ते-
नोदाहरति—यथेति । तत्रैव विधाविषयं वृष्टान्तमाह—यथाचेति । यदुपपन्नयते स हिंकारह्लादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टाङ्ग-
हिंकारादिदृष्टिर्विहिता सा वामदेव्यविधा तत्रोपपन्नं संकेतकरणम् । वृष्टान्तयोरर्थं दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमिति । विविदि-
षावाक्ये वर्तमानापदेशोऽप्यपूर्वत्वापक्षमलकाराङ्गीकारेण विधिकल्पनवच्च हेत्यादौ वर्तमानापदेशोऽप्यपूर्वत्वादिभिरिति मतमनूय सूत्राद्-
हिरेव सिद्धान्तमाह—एवमिति । तत्र हेतुमाह—नहीति । यस्य पर्णमयीत्यादाविव वर्तमानापदेशोऽपि कल्प्यो विधिरित्याज्ञाहा-
—नचेति । सामान्यविधिनाधकलं श्रुतविशेषविधेरिदं विशेषकल्पना तु सामान्यविधिना बाध्या कल्पनाया विरोधाभावापे-
क्षत्यादित्यर्थः । इतश्च स्तुत्यर्थमेवेदं वचो न विधिरित्याह—अपिचेति । आश्विन्य आशुनिष्य आ कीटपतङ्गिष्यस्तपोऽन्नमिति
श्रवणादशक्यविषयो विभिन्नं संभवतीत्याह—नचेति । तर्हि वचनवैयर्थ्यमेल्याशङ्क्य—सर्वं प्राणस्यान्नमिति धीरस्तुत्यर्थान्वयमेल्याह-
—शक्यत्वे त्विति । उक्तंयं सूत्रमादत्ते—तदिति । तदक्षराणि व्याकरोति—एतदिति । मटव्योऽशनयः पाषाणवृद्धयो रक्त-
वर्णाः क्षुद्रपक्षिविशेषा वा तैर्हतेषु कुक्षुषु तदैश्वर्यसंसेवितं यावत् । आख्यायिकांशमाह—चाक्रायण इति । स हि दुर्मिक्षे जाते
जाययाऽपुनजातपयोधरादिक्रीष्यजनया सह देशान्तरं प्रतिचक्रमे । स कदाचिदिभ्यग्रामे निवसन्निभ्येन सह हस्त्यारोहेण सामिभो-
जितान्नंभक्षितान्कुल्माषान्कुतिसतमापात्तमांश्मक्षितवानित्यर्थः । अनुपानं गृहाणेत्युक्ते सत्युच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य किमेवे-

षांश्चाद । अनुपानं तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्मत्याचवक्षे । कारणं चात्रोवाच 'न वा अजीवि-
ष्यमिमान्खादन्' (छा० १।१०।४) इति 'कामो म उदपानम्' (छा० १।१०।४) इति च ।
पुनश्चोत्तरेषु स्थानेषु स्वपरोच्छिष्टान्पर्युषितान्कुल्माषान्भक्ष्यान्भूवेति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्यु-
षितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयतिशयो लक्ष्यते प्राणायत्यप्रसङ्गे प्राणसंधारणायामभ्य-
सि भक्षयितव्यमिति । स्वस्यावस्थायां तु तन्न कर्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानान्नभ्यते ।
तस्मादर्थवादे 'न ह वा एवंविदि' (छा० ५।२।१) इत्येवमादिः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवंच सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रमवाधितं भविष्यति ॥ २९ ॥

अपिच स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपिचापदि सर्वान्नभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण—'जीवितात्ययमापन्नो
योऽन्नमन्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवात्मसा' इति । तथा 'मयं नित्यं
ब्राह्मणः', 'सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिश्चैव', 'सुरापाः क्रम्यो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्' इति च
स्मर्यते वर्जनमनन्नस्य ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्चान्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः काठकानां संहितायां श्रूयते—'तस्माद्ब्रा-
ह्मणः सुरां न पिबेत्' इति । सोऽपि 'न ह वा एवंविदि' (छा० ५।२।१) इत्यस्यार्थवादत्वा-
दुपपन्नतरो भवति । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥ ३१ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

दिदेवतामुपदिश्य धनं प्राप्य स्थित इति भावः । अत्रोच्छिष्टभक्षणजलजलागात्मकशिष्टाचारलिङ्गाच्छ्रौतादनापदि विदु-
षाप्यभक्ष्यं न भक्षणीयमिति सूच्यत इति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुरापानेनापि जीवनमाशङ्क्य कदापि तन्न कार्य-
मित्याह—तथा मयं नित्यं ब्राह्मण इति । वर्जयेदिति शेषः । कुत इत्याशङ्क्य मरणान्तप्रायश्चित्तविधानादित्याह—
सुरापस्येति । उष्णामन्तिसां सुरामिति शेषः । इतश्च सा न पेयेत्याह—सुरापा इति ॥ ३० ॥ उदाहृतस्मृतीनां
मूलश्रुतिमाह—शब्दश्चेति । कामकारो यथेष्टप्रवृत्तिः सोऽपि निषेधोऽपि उपपन्नतरो भवति । न ह वा एवंविदीत्य-
स्यार्थवादत्वात् । यद्ययमपि विधिः स्यात्तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशिग्रहाग्रहणवसुरापाने विकल्पः स्वात्स च सर्व-

भामती

स हि चाकाशयो हस्तिपकोच्छिष्टान्कुल्माषान्भुजानो हस्तिपकेनोक्तः । कुल्माषानिव मनुच्छिष्टसुदं कसाचाउपिबसीति ।
एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात्मत्याचवक्षे । कारणं चात्रोवाच । न वाऽजीविष्यं न जीविष्यामीतीमान्कुल्माषान्खादम् । कामो
म उदपानमिति स्वातन्त्र्यं मे उदकपाने नरीकूपतडागप्रपादिव यथाकामं प्राप्नोमीति नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणायत्य इति तत्रो-
च्छिष्टभक्षणदोष इति मठचीहतेषु कुरुषु गलायचशानयया मुनिनिर्णयत्रय इभ्येन सामिजधान्वाद्यामास ॥ २८ ॥ २९ ॥

न्यायनिर्णयः

ऽमुच्छिष्टा नेति परेणोक्ते कारणं चानुपाननिषेधे कथितवानित्याह—अनुपानं त्विति । कुल्माषाश्चैत्र भक्ष्यन्ते जीवनमेव मे न
स्वात्कामः स्वेच्छातो मे तडागादिषूदकपानं भविष्यतीत्यर्थः । स्वयं खादित्वा शिष्टाद्यावामेमाजहार । तया च भर्तृत्वभावश्चापि निहिता-
नुत्तरदिने प्रातरेव भक्षितवानित्याह—पुनश्चेति । कुल्माषभक्षणश्रुतेरभिप्रायमाह—तदिति । अनुपाननिषेधश्रुतेस्तापयमाह—
स्वस्येति । सर्वान्नभक्षणस्य निरङ्कुशत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २८ ॥ तस्यार्थवादवदे हेत्वनन्तरमाह—अवाधाच्चेति ।
सामान्यशास्त्रविरोधाच्च कथ्यो विशेषविधिरित्युक्तम् । अधुना सामान्यशास्त्रं दर्शयन्स्वयं योजयति—पुनर्चेति । स्वस्यावस्थायां
मक्ष्याभक्ष्यभेदे सतीति यावत् ॥ २९ ॥ आपदवस्थायामभक्ष्यभक्षणानुष्ठाने स्मृति संवादयति—अपीति । स्मृतिरपि विद्वद्विषयेत्याश-
ङ्काह—अपिचेति । सुरापानमवसादयेऽपि न कार्यमित्याह—तथेति । ब्राह्मणो वर्जयेदिति शेषः । जीवितात्ययमुष्णं सुरापि
तदत्यये पातन्येलाशङ्काह—सुरापस्येति । उष्णां सुरामिति शेषः । उष्णामन्तिना ततामिति यावत् । मरणान्तकप्रायश्चित्त-
वैष्टेयप्रसङ्गेऽपि सा न पातन्येलायः । इतश्च सा सदा न पेयेत्याह—सुरापा इति । तत्र हेतुः—अभक्ष्येति । मरणान्तकप्रायश्चित्त-
स्मृतेस्तापयमाह—वर्जनमिति ॥ ३० ॥ स्मृतिप्रामाण्यात् तन्मूलश्रुतिमाह—शब्दश्चेति । तस्माद्ब्राह्मणस्य सुरापस्य मरणान्तक-
प्रायश्चित्तदर्शनादिति यावत् । औतनिषेधस्य प्रकृतोपयोगमाह—सोऽपीति । श्रुतिस्मृतिसिद्धमर्थमुपसंहरन्तः शब्दं व्याचष्टे
—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ सर्वान्नलोपिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तम् । एवं विषयार्थलोकिवैधानां स्तुतिर्नित्यवक्ष-

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विप्रयोगोऽथवा सकृत् ॥ प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विविच्यते ॥ १ ॥

आद्यार्थमुत्तया तृतिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ॥ अनिलनिलसंयोग उक्तिर्यां खादिते मतः ॥ २ ॥

‘सर्वापेक्षा च—’ (ब्र० सू० ३।४।२६) इत्यत्राश्रमकर्मेणां विद्यासाधनत्वमवधारितम् । इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युत्ताहो नेति चिन्त्यते । तत्र ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ (बृ० ४।४।२२) इत्यादिनाश्रमकर्मेणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि । अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्हेषां विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । अस्यां प्राप्नोति पठति—आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्वेव नित्यानि कर्माणि ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादिना विहितत्वात् । नहि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति ॥ ३२ ॥ अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेवां स्यादित्यत उत्तरं पठति—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युर्विहितत्वादेव ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ (बृ० ४।४।२२) इत्यादिना । तदुक्तम्—‘सर्वापेक्षा च यद्वादिश्रुतेरश्वत्’ (ब्र० सू० ३।४।२६)

भाष्यरत्नप्रभा

स्तुतिभिः शिष्टाचारेण च विरुद्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ ३१ ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । नित्याग्निहोत्रादिकर्मसु विहितत्वाद्भिन्नियुक्तविनियोगविरोधाच्च संशये शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वोन्नतलोकेः स्तुतित्ववन्निवृत्तिरित्युक्तवन्नित्युक्तविरोधाद्भिन्नविद्यार्थां विनियोगश्रुतेः स्तुतित्वमिति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । ज्ञानकामनयानुष्ठाने कर्मणामनित्यत्वमनावश्यकत्वम् । तस्या अभयत्वाद्यावज्जीवादिविधिना तु नित्यत्वं चेति विरुद्धधर्मद्वयपाताद्विदिषाश्रुतेः स्तुतित्वमिति फलं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तुभयथानुष्ठानं फलम् ॥ ३२ ॥ सह मिलित्वा श्रुतिद्वारा विद्यां कुर्वन्तीति सहकारीणि कर्माणि ।

भामती

॥ ३० ॥ ३१ ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । नित्यानि ह्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्येतिहोत्रपायतयाऽवश्यं कर्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासंयोगाद्विद्यायाश्चावश्यंभावविनियमाभावादनित्यता प्राप्नोति । नित्यानित्यसंयोगश्चैकस्य न संभवति, अवश्यानवश्यंभावयोरैकत्र विरोधात् । नच वाक्यमेदाह्वास्तवो विरोधः शक्योऽप्यनेतुम् । तस्मादनप्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । एतेन ‘एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’ इत्याक्षिप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्यै कथंचन । विध्यधीनात्मलामेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः । सिद्धे हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते । न तु साध्यै रूपं यथा षोडशिन एकस्य ग्रहणाग्रहणे । ते हि विध्यधीनात्वादिकल्पेते एव । न पुनः सिद्धे विकल्पसंभवः । तदिहैकमेवामिहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्नित्येन पुज्यमानं नित्येतिहोत्रपातदुतिप्रक्षयप्रयोजनमवश्यकत्वं, विद्याज्ञतया च विद्यायाः कादाचित्कतयानवश्यंभावेऽपि ‘काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते’ इति न्यायादनित्याधिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनित्यं यति, तेनापि तत्सिद्धेरिति संयोगपृथक्त्वाच्च नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्यस्येति सिद्धम् । सहकारित्वं च कर्मेणां न कार्यं विद्यायाः किं तूत्पत्तौ । कोऽर्थो विद्यासहकारीणि कर्माणीति । अयमर्थः—सतसु कर्मसु विद्यैव स्वकार्ये व्याप्रियते । यथा

न्यायनिर्णयः

तिविरोधादित्याशङ्क्याह—विहितत्वाच्चेति । व्यविहितेन संबन्धमाह—सर्वापेक्षेति । अग्निहोत्रादिकर्माण्यधिकृत्य विहितत्वादिनियुक्तविनियोगायोगाच्च संशयमाह—इदानीं त्विति । अत्राग्निहोत्रादीनामुभयथात्वेकस्या स्वतन्त्रप्रमथेहेतुशान्तेत्यात्मविधोपायोपवर्णनान्त्यादासिंसंगतिः । पूर्वपक्षे विषाहेतुलोकेः स्तुतित्वाद्विदिषावाक्यस्य विवक्षितार्थत्वात्सिद्धिः । सिद्धान्ते संयोगपृथक्त्वव्याख्यात्मकेणानुभयत्वसंभवात्तत्सिद्धिरित्येव पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । यावज्जीवश्रुतेरमुमुक्षोरपि तान्यनुष्ठेयानीत्याशङ्क्याह—अथेति । विविदिषाश्रुतेर्विद्यासंयोगोऽपि तेषामवश्यंभावीत्याशङ्क्याह—नित्येति । आवश्यकत्वाभावाद्विद्याकामनायाः काम्यतया कर्मणामनावश्यकत्वं नित्यतया चावश्यकत्वमित्येकत्रैवावश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे स्याताम् । अतो विधोपायत्वोक्तिः स्तुतिरेवेत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतारं व्याकरोति—अस्यामिति । नित्यतया विहितानां विद्यावैतया विधानं गौरवादयुक्तमित्याशङ्क्याह—नहीति ॥ ३२ ॥ उक्तमनुचोत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति—अथेत्यादिना । नित्यत्वेऽपि विद्यासंयुक्तत्वमग्निहोत्रादीनां विधिवशादेष्टव्यमिति व्याख्याते—विद्येति । विविदिषासंयोगमात्रमत्र हृतं कुतो विद्यार्थयुक्तत्वं, तमाह—तदुक्तमिति । सहकारित्वेकस्या फलं प्रत्येयोपकारि-

इति । न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयं मन्तव्यम् । अविधिर्लक्षणत्वादिद्यायाः । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य । विधिर्लक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि स्वर्गफलसिद्ध्यर्थेयया सहकारिसाधनान्तरमपेक्षते नैवं विद्या । तथाचोक्तम् 'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा' (ब्र० सू० ३।४।२५) इति । तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः । नचात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशङ्क्यः, कर्माभेदेऽपि संयोगमेवात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्वरूपः संयोगः 'तमेतं वेदानुवचनेन' (ब्र० ४।४।२२) इत्यादिवाक्यकल्पितस्तस्य विद्याफलत्वम् । यथैकस्यापि खादित्वस्य नित्येन संयोगेन क्तवर्थत्वमनित्येन संयोगेन पुरुषार्थत्वं तद्वत् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त-

भाष्यरत्नप्रभा

तेषां भावस्तत्त्वं तेनेत्यर्थः । विद्यया सह फलकारित्वं सहकारिपदाभ्यां निरस्यति—नचेदमिति । विद्याया अविहितत्वाभावापेक्षान्ति । अतो विहितानि कर्माणि अविहिताया न सहकार्येद्वाति मोक्षस्यासाध्यत्वाच्च न कर्मणां सहकारित्वसंभव इत्यर्थः । मुख्यबलश्रुतिद्वयेन विनियोगपृथक्त्वं संयोगभेदस्ततो न विरोधः । कामनाया अनित्यत्वेऽपि कर्मणां नानित्यत्वं नित्यविधिना प्रयोगस्य नित्यत्वात् । सत्यां कामनायां काम्यप्रयोगेनैव नित्यत्वसिद्धेर्न कश्चिद्विरोधः । इदं च 'एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति श्रुते स्मृते चिन्तितम् । यथा 'खादिरो यूयो भवति' इति श्रुत्या खादित्वस्य क्तवर्थता खादिर्न वीर्यकामसेति श्रुत्या पुरुषार्थता चेति । अतः सति वाक्यद्वये विनियुक्तिविनियोगो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु नित्याग्निहोत्रादियो भिन्ना एवापूर्वयज्ञादयो विविदिषायां विनियुज्यन्तां तत्र कुतो विनियुक्तविनियोगस्तत्राह—सर्वथापीति । नित्यत्वे काम्यत्वे चेत्यर्थः । कुण्डपाशिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहुवीत्याख्यातस्य साध्यहोमवाचित्वात्तदेकार्थकाग्निहोत्रपदस्य व्यवहितसिद्धाग्निहोत्रपरामर्शकत्वाद्योगान्मासपुणर्विशिष्टं कर्मानन्तरं विधीयत

भामती

'सहैव दशमिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभं' इति सत्त्वेव दशपुत्रेषु सैव भारस्य वाहिकेति । अविधिर्लक्षणत्वादिति । विहितं हि दर्शपूर्णमासाद्यैर्गुज्यते न लविहितम् । ग्राहकग्रहणपूर्वकलादङ्गभावस्य विषेध ग्राहकत्वात् । अविहिते च तदनुपपत्तः । चतुष्टयमपि न प्रतिपत्तौनां ब्रह्मणि विधानानुपपत्तिरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । इष्टयोर्निदिध्यासितस्य इति च विधिसरूपं न विधिरित्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्य सत्त्वश्रद्धया विविदिषोपजनद्वारेण्यस्तादुपपादितम् । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणे हि सः । नच स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितायम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् । यथा मासमग्निहोत्रं जुहुवीति प्रकरणान्तरात्कर्माभेद एवमिहापि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इतिक्रुप्रकरणमतिक्रम्य ध्वणात्प्रकरणान्तरात्तद्विषयवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्तं दृश्यते—सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयोगभेदः परं यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तम् । नहि प्रकरणान्तरे साक्षाद्विदकम् । किंतु अज्ञातज्ञापनस्वरसो विधिः प्रकरणेक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञावलेन स्वरसं ज्ञात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमजहृक्मर्गं भिनति ।

न्यायनिर्णयः

त्वमाचार्याधीर्न कर्मणामित्याशङ्क्याह—नचेति । शास्त्रीयमन्वयव्यतिरेकसिद्धं चोपकारकत्वम् । न चात्रोभयमस्तीत्याह—अविधीति । ब्रह्मधीः स्वकार्ये न चोदितापेक्षाऽनोदितत्वान्मर्दनवदित्यर्थः । ब्रह्मधीः स्वफले नेतिकर्तव्यतापेक्षा स्वतोऽसाध्यफलत्वात्कूपहननव्यापापवदित्याह—असाध्यत्वादिति । अविधिर्लक्षणत्वं व्यतिरेकोदाहरणेन प्रपञ्चयति—विधीति । अङ्गभावस्य ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वादिवैश्वदेविकत्वादिति दर्शपूर्णमासादि प्रयाजादिभिर्माहिकगृहीतैर्गुज्यते नाविहिता विधेत्यर्थः । तथापि कथमासाध्यफलत्वेन विद्यायां कर्मणामन्वयराहित्यं तदाह—तथाचेति । कथं तर्हि सहकारित्ववचनं तदाह—तस्मादिति । सह पुत्रैर्भारं वहति गर्दभं—भीतिनलकर्मसु सत्त्वेव विद्याः स्वकार्याय व्यापितव्य इत्यभिप्रेत्य सहकारित्वोक्तिरित्यर्थः । परोकुमुद्राभ्यां प्रत्याह—नचेति । संयोगभेदं विशदयति—नित्यो होति । मुख्यबलश्रुतिद्वयेन प्रयोगेव संबन्धविधिः संयोगभेदस्तदाऽनुवयात्त्वमविरुद्धमित्यर्थः । 'एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इत्येतच्चिन्तितमित्युदाहरणेन दर्शयति—यथेति । नैव्यो वा खादिरो वा पाशयो वेलेको नित्यः संयोगस्तोन क्तवर्थस्य खादित्वस्य वीर्यकामसेलपरः संयोगोऽनित्यस्तोन पुरुषार्थत्वेलेकस्य खादित्वस्योभयार्थत्वे संयोग एवमत्वं हेतुस्यथा कर्माभेदेऽपि संयोगभेदादनुवयात्त्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु प्रकरणान्तरस्यो नित्यकर्मस्यो भिन्नान्येव कर्माणि विविदिषामन्ये विद्यासंयुक्तत्वा विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात्स्वार्थं तस्योभयत्वं, तथाह—सर्वथेति । प्रतिज्ञां व्याचष्टे । सर्वथापीति । पञ्चकारव्यावर्त्यं शङ्क्या दर्शयति—त एवेतीति । भेदशङ्कानिश्चिन्त्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।

एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति । कर्मभेदशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहति' इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवसिद्धं कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः—उभयलिङ्गात् । श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' (बृ० ४।४।२९) इति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुक्ते न तु जुहतीत्यादिष्वदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः' (६।१) इति विज्ञातकर्तव्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्या च संस्कारस्त्वप्रसिद्धिर्दैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति । तस्मात्साध्विदमभेदावधारणम् ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सहकारित्वस्यैवैतदुपोद्बलकं लिङ्गदर्शनमनभिभवं च दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते' (छा० ८।५।३) इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि चेति निश्चितम् ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

नास्त्वनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा नैव विद्यते ॥ धीशुद्ध्याश्रमित्वस्य ज्ञानहेतोरभावतः ॥ १ ॥
अस्त्येव सर्वसंनिधयपदेविद्युज्जितः ॥ श्रुता हि विद्या रैकादेराश्रमे त्यतिशुद्धता ॥ २ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसंप्रद्वहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामन्तरालवर्तिनां किं विद्या-

भाष्यरत्नप्रभा

इति युक्तमिह तु यन्नेत्यादि सुवन्तानामाख्यातेनैकार्थत्वाभावात्सिद्धव्यवहितकर्मानुवादकत्वात्तेषामेव कर्मणां ज्ञानार्थत्वविधिरिति भावः । सिद्धकर्मसु संस्कारस्त्वसिद्धिरपि शुद्धाख्यसंस्कारद्वारा ज्ञानार्थकर्मभेदे लिङ्गमित्याह—यस्यैत इति ॥ ३४ ॥ ब्रह्मचर्यादिकर्मणां प्रतिबन्धध्वंसद्वारा विद्यार्थत्वे लिङ्गमाह—अनभिभवं चेति ॥ ३५ ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । अनाश्रमिणां जपादिकर्मसत्त्वान्निष्ठत्वाच्च संशये सति आश्रमकर्मणामेव विद्याहेतुत्व-

भासती

इह तु सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुज्जानो न जुहतीत्यादिष्वदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । नच तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति सांप्रतम् । होम एव साक्षाद्विशिष्टतेः । कालस्य चातुपादेयस्याविशेषत्वात् । काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्तर्यः । इह तु विविदिषायां विधिःश्रुतिः न यज्ञादौ । तानि तु सिद्धान्तेवानुयन्त इत्येककर्मास्त्यसंयोगादुपपत्त्यं सिद्धम् । स्मृतिसुक्ता लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । यदि विद्यासहकारीणाश्रमकर्माणि हन्त भो विधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम्, अभावात्सहकारिणामा-

न्यायनिर्णयः

कुण्डपायिनामयनाग्निसिद्ध्यस्य प्रकरणभेदात्प्रसिद्धाग्निहोत्रात्कर्मान्तरत्ववद्विविधनीति विद्यासंयुक्ततया विहितानामपि कर्मणां प्रकरणभेदादेव कर्मान्तरत्वशङ्कायां दृष्टान्ते जुहतीतिहोमविधिःश्रुतेर्मासाख्यकालस्य चातुपादेयत्वेनाविषयत्वादग्निहोत्रशब्दस्य चाख्यातपारतक्यादाख्यातस्य च जुहोतेः संतिहितरूपवत्कर्म हित्वा न्यवहितनैयमिकाग्निहोत्रपरमाश्रित्ययोगादाख्यातार्थवन्निनोऽग्निहोत्रशब्दस्यापि कर्मान्तरविषयत्वमेवेति युक्तम् । विविदिषावाक्ये तु विविदिषायामेव विधिःश्रुत्यात्प्रसिद्धानामेव यज्ञादीनां यज्ञादिशब्दैरनुवादादिबाह्यसंयोगमात्रं विधीयते तेषामिति न कर्मान्तरतेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं प्रश्नद्वारा हेतुमत्रतार्थं स्फोरयति—कुत इत्यादिना । प्रसिद्धकर्मसु संस्कारस्त्वसिद्धिरपि तेषां चित्तमलनिरासेन ज्ञानोत्पत्तातुत्पन्नकालमावेदयन्ती कर्मभिर्दं स्रवतीत्याह—अष्टेति । गर्भोपादायः स्रष्टृभेदादिणीसंयोगान्ताश्चतुर्दश पञ्चमहायज्ञाः सप्त सोमसंस्थाः सप्त हविःसंस्थाः सप्त पाकसंस्था इति चत्वारिंशत्संस्काराः । अनश्रमसंहितापथ्यनं प्राणं कर्म जप उत्कमणं दैहिकं भस्मसमूहनमसिंसंचयनं आह्वानोत्थममहाचत्वारिंशत्संस्काराः । कर्मभेदाशङ्कायोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३४ ॥ नित्यानि कर्मणि स्वतः पुण्यलोकाविश्रान्त्यपि ज्ञानकायेनानुष्ठितानि ज्ञानार्थानिच्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्माणां क्लेशतनूकरणेन विधीयते हेतुत्वेव लिङ्गमाह—अनभिभवं चेति । स्रष्टृस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकमक्षरार्थं कथयति—सहकारित्वस्येति । उभयविषयधीनमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३५ ॥ आश्रमकर्माणां विधोपायत्वे सत्त्वनाश्रमकर्माणां नैवमिति मन्यानं प्रत्याह—अन्तरेति । अनाश्रमिणो विधुरादीन्विषयीकृत्य तेषां कर्मित्वप्रसिद्धेर्नैतद्विशिष्टस्य संशयमाह—विधुरेति । अत्रानाश्रमकर्मणांमुक्तविद्याहेतुत्वोपपत्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यथा विधु-

यामधिकारोऽस्ति किंवा नास्तीति संशये नास्तीति तावत्प्राप्तम् । आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणादाश्रमकर्मसंभवाच्चैतेषामपि । एवं प्राप्त इदमाह—अन्तरा चापि त्वनाश्रमत्वेन वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते । कुतः—तद्बुद्धेः । रैकवाचकत्वीप्रभृतीनामेवंभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

सर्वतःप्रभृतीनां च नश्रवर्चादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे ॥ ३७ ॥ ननु लिङ्गसिद्धं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं का नु खलु प्राप्तिरिति साऽभिधीयते—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि च विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्ममविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति । तथाच स्मृतिः—‘जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते’ इत्यसंभवदाश्रमकर्मणोऽपि जप्येऽधिकारं दर्शयति । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्याया अनुग्रहः । तथाच स्मृतिः—‘अनेकजन्मसंसिद्धस्तो याति परां गतिम्’ (६।४५) इति जन्मान्तरसंचितानपि संस्कारविशेषाननुग्रहीतृन्विद्यायां दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणा-

भाष्यरजप्रभा

श्रुतेरनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चानधिकार इति पूर्वपक्षः । तत्रानाश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रैकादीनां विद्यावत्त्वलिङ्गस्य जन्मान्तराश्रमकर्मणाऽन्यथासिद्धेरनाश्रमकर्मणो विद्यार्थत्वप्रापकं मानान्तरं वाच्यमिति शङ्कते—ननु लिङ्गमिति । अनाश्रमत्वाविरुद्धानां वर्णसात्रप्राप्तधर्माणां विद्यार्थत्वे मानमाह—तथाचेति । मैत्रो दयावानित्यर्थः । नन्वनाश्रमिणां कर्म भवतु विद्याहेतुत्वापि तेषां न श्रवणादावधिकारः संन्यासाभावादित्यत आह—दृष्टार्था चेति । बन्धकाज्ञानध्वस्तिकफलकविद्याकामस्य श्रवणेऽधिकारः । संन्यासोऽपि कदा-

भासती

श्रमकर्मणामिति प्राप्त उच्यते—नात्यन्तमकर्माणां रैकविधुरवाचकवीप्रभृतयः । सन्ति हि तेषामनाश्रमिलेऽपि जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि । कर्मणां च सहकारित्वमुक्तमाश्रमकर्मणासुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिकारो विद्यासु । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चेति । न खलु विद्याकार्ये कर्मणामपेक्षा । अपितु उत्पादे । उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषचौरैर्यानां विधुरसंवर्तप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः । यद्यपि चेह जन्मनि कर्माभ्यननुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनाप्राप्तिं भवेऽनुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति । ननु यथाधीतवेद एव धर्मेजिज्ञासायामधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्मनि । तथेह जन्मन्याश्रमकर्मोत्पादितविविदिष एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधुरप्रभृतीनामिष्यत आह—दृष्टार्था चेति । अविद्यानिवृत्तिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः । स चान्यव्यव्यतिरेकसिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विघातस्तस्याभाव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ यथनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तद्विषयैर-

न्यायनिर्णयः

रकर्मणां विद्याहेतुत्वासिद्धिस्तथैवाश्रमकर्मणामपि विद्याहेतुत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते स्वाश्रमत्वस्य ज्यायस्त्वात्कर्मणां सुतरां तत्सिद्धिरिति भव्यानः संशयमनूय पूर्वपक्षमाह—नास्तीत्यादिना । विविदिषाभाव्ये यथादिपु प्रलेखं करणविभक्तिकृतेराश्रमकर्मभावेऽपि वर्णमात्रधर्माणां दानादीनां संभवादिधुरादीनामपि विद्याधिकारः स्यादित्याशङ्क्य केवलधर्मधर्माणां विद्यासाधनत्वे सत्याश्रमकर्मणो वैयर्थ्यादनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायामिष्यत आह—आश्रमेति । अनाश्रमकर्मणां न विद्याहेतुतेति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तवसति—एवमिति । प्रतिषां व्याकरोति—अनाश्रमत्वेनेति । तद्बुद्धेरिति व्याचष्टे—रैकेति ॥ ३६ ॥ श्रौतीं दृष्टिं शिक्षां सात्तामपि दर्शयति—अपीति ॥ २७ ॥ श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धे सिद्धान्तेऽनन्तरद्वयनिरसं चोचमाह—नन्विति । जन्मान्तरकृतादपि कर्मणो रैकादीनां विद्यासंभवाद्गोपाबाधुत्वात्कर्मणो विध्येत्यत्र श्रुतिस्मृत्योरनियामकत्वाभियामकान्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । आश्रमधर्माभावेऽपि वर्णधर्मविशेषैरनुग्रहीता विद्योदेष्यतीति सूत्रेण समापेक्ष—सेति । अविरुद्धैरनाश्रमविद्याविरोधिभिरिति यावत् । अत एव पुरुषमात्रसंबन्धिभिरित्युक्तम् । आश्रमधर्मैश्चाद्यानां जपादिष्वपि शूद्रादिव्याधिकारोऽस्तीत्याशङ्काह—तथाचेति । मैत्रो मित्रे भवः सर्वभूताहिंसको दयावानित्यर्थः । किंच नैयोगिकफलेषु कर्मत्वानन्तर्यंस्वाचोदितत्वादित्यतकालत्वे नैयोगिककर्माभावेऽप्यानुष्मिकैरेव कर्मभिर्विद्या भविष्यतीति सूत्रस्य व्याख्यान्तरमाह—जन्मान्तरेति । जन्मान्तरसंचितकर्मणां विद्यातुग्राहकत्वे मानमाह—तथाचेति । अनेकेषु जन्मसु संवितसंस्कारैः सिद्धः सत्यशरीरप्राप्तकालानित्यर्थः । यथासिजन्मन्यधीतवेदो धर्मेजिज्ञासाधिकारी तथासिन्नेव, जन्मन्याश्रमधर्मैरवसादितविविदिषो विद्याधिकारी स्यादित्याशङ्काह—दृष्टार्थेति । अविद्यानिवृत्तेर्दृष्टकलत्राभियमापेक्षाभावा-

दिषु । तस्माद्विचुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वितरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् । श्रुतिस्मृतिसंदष्टत्वात् । श्रुतिलिङ्गाच्च 'तेनैति ब्रह्मवितुष्यकृत्तैजसश्च' (बृ० ४।४।९) इति । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः' । 'संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत्' इति च स्मृतिलिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

अवरोहोऽस्वाश्रमाणां नवा रागात्स विद्यते ॥ पूर्वधर्मश्रद्धया वा यथारोहस्यैच्छिकः ॥ १ ॥
रागसातिनिषिद्धत्वाद्विहितस्यैव धर्मतः ॥ आरोहणियमोक्तादेवरोहोऽस्वसाक्षात् ॥ २ ॥

सन्त्युर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम् । तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः । पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया वा रागादिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद्विशेषाभावादिति । एवं प्राप्त उच्यते—तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात् । कुतः—नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । तथाहि—'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्' (छा० २।२।३१) इति 'अरण्यसियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषत्' इति 'आचार्य-

भाष्यरत्नप्रभा

विष्कृतो ज्ञान उपकरोति श्रवणं प्रत्यनङ्गत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥ तद्योश्रमित्वं द्रव्येयत आह—अतस्त्विति । पुण्यकृतैजसः शुद्धसत्त्वत्वेन ज्ञानमार्गेणेति ब्रह्म प्रामोदीत्यर्थः । अत्र पुण्यकृत्वलिङ्गादाश्रमित्वं ज्यायः पुण्योपचये शीघ्रं विद्यालाभादनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चेति भावः ॥ ३९ ॥ तद्भूतस्य तु । उत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य प्रच्युतस्य कर्मापि विद्याहेतुरनाश्रमिकर्मवदिति संगतिः, पूर्वपक्षफलं चैतत् । सिद्धान्ते तु अष्टस्य कर्म न हेतुरिति फलम् । रागादिप्राप्त्याप्रच्युतिनिषेधाच्च प्रच्युतिः प्रामाणिकी न वेति संशयः । सिद्धान्तसूत्रे नियमं व्याचष्टे—तथाहीति ।

भागती

तिबहुल्यासैरियाशङ्काह—अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च । स्वस्थेनाश्रमिलमास्थेयम् । दैवात्पुनः पठ्यादिवियोगतः सत्यनाश्रमिले भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसंदर्भेण विविदिषन्ति यत्नेनेत्यादिना ज्यायस्त्वावगतेः श्रुतिलिङ्गास्मृतिलिङ्गाच्चान्यथेति । तेनैति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गम्, अनाश्रमी न तिष्ठेत्त्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥ ३९ ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । आरोहवत्प्रत्यवरोहोऽपि कदाचिद्वर्धरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानि-वारणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु । रागतो वा गृहस्थोऽहं पठ्यादिपरिवृतः स्यामिति । नियमं व्याचष्टे—

न्यायनिर्णयः

द्विवातकनिषेधस्याभावमात्रेण तत्र पुत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थेषुपसंदरति—तस्मादिति ॥ ३८ ॥ वर्णोपा-धातुकधर्ममात्रादपि विधोपचये चेदाश्रमित्वमनर्थकमित्याशङ्काह—अतस्त्विति । विद्याधाधिरान्वित्यकिहेतुतयाश्रमित्वानाश्रमित्व-योर्विशेषाच्च वैयर्थ्यमिति मत्वा व्याचष्टे—अत इति । साधनोपचयादजिरेण विद्याहेतुत्वं ज्यायस्त्वम् । आश्रमित्वस्य ज्यायस्त्वे-द्वेतिस्त्वानुगृहीतत्वं हेतुमाह—श्रुतीति । द्वयोः पुण्यकृत्वविषेयणाहिल्लिङ्गाच्च श्रेष्ठमाश्रमित्वत्वाह—श्रुतीति । तेन ज्ञानमार्गेण ब्रह्मविदेति गच्छति ब्रह्म प्रामोदी । स च पुण्यं स्वाश्रमोक्तं कर्म करोतीति पुण्यकृतुच्यते । तेचति परमात्मन्यात्मत्वेन कर्तव्य इति तैजसः । तत्र पुण्यकृत्वविषेयणादाश्रमित्वं ब्रह्ममातिहेतुतया श्रेष्ठं सिद्धमित्यर्थः । आश्रमित्वस्य श्रेष्ठत्वे सातैमपि लिङ्गमनुकूल्यति—अनाश्रमीति ॥ ३९ ॥ अनाश्रमिणां कर्मापि विद्याहेतुश्रेढारूपतितस्य पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य धीपूर्वकं प्रच्युतस्य कर्म किमु वाच्यमित्याशङ्काह—तद्भूतस्येति । वृत्तानुवादेन विषयं सूचयति—सन्तीति । तानाश्रमाप्राप्तस्य धीपूर्वकं प्रच्युतस्य कर्म विष-यस्तां विद्याहेतुर्न वेति संशयं सिद्धवत्कृत्य तद्वेतुमाह—तांस्त्विति । कथंचिन्प्रागायुदकादित्यर्थः । सा मानवी न वेति संशयार्थः । ऊर्ध्वरेतसां बुद्धिपूर्वं प्रच्युतानां कर्म यथोक्तविद्याहेतुर्नैत्युक्त्वा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताश्रमित्वश्रेष्ठयासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रच्युतेप्रामाणिकत्वात्तत्तिक्षिरिति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति—पूर्वेति । पूर्वोश्रमोक्तो यागादिधर्मः सुखेन शक्योऽनुष्ठानमिति तत्तन्चिकीर्षया रागद्वेषवशेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्रामाणिकः स्यात्तथाचानाश्रमिकर्म निन्दितमपि यथा विद्यासाधनमुक्तं तथा प्रत्यवरूढ-साधनं कर्म विद्याहेतुप्राप्त्यावरोहोऽनुष्ठेयस्तदोरोहवरोहयोरन्यतरत्वात्तदोरोहवदित्यवरोहस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमव-तार्य व्याकरोति—एवमिति । उत्तराश्रमं प्राप्तस्य पूर्वोश्रमसातिप्रामाणिकीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुत्रयमाह—कुत इति । तत्र नियमं व्याचष्टे—तथाहीति । अरण्यमित्येकान्तोपलक्षितमुर्ध्वरेतसत्वं तद्विद्याद्वच्छेदिति पदं शास्त्रार्थस्तत्तत्साधारण्याच्च पुनरेयात्पुनर्नाग-च्छेन्न प्रत्यवरोहेदित्युपनिषद्द्वयमित्यर्थः । सातैमपि नियमं कथयति—आचार्येणेति । उक्तनियमतात्पर्यमाह—एवमिति ।

याभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् । आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि' इति चैवंजाती-
यको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथाच 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्' (जा० ४)
'ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जते' (जा० ४) इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचान्स्युपलभ्यन्ते नैवं
प्रत्यवरोहरूपाणि । न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते । यत्तु पूर्वकर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरो-
हणमिति तदसत् 'श्रेयान्मन्त्रधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्' (३।३५) इति स्मरणात् ।
न्यायाच्च । यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठानं शक्यते चोदनालक्ष-
णत्वाद्धर्मस्य । नच रागादिवशात्प्रच्युतिः । नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात् । जैमिनैरपीत्यपि-
शब्देन जैमिनिवाद्यायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदाह्वयः ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधोर्वरेतसो नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा ॥ अदर्शनोक्तमास्थेय व्रतितो गर्दभः पशुः ॥ १ ॥

उपपातकमेवैतद्व्रतितो अमुमांसवत् ॥ प्रायश्चित्ताच्च संस्काराच्छुद्धिरपरं वचः ॥ २ ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत किं तस्य 'ब्रह्मचार्यवकीर्णो नैर्कतं गर्दभमालसेत' इत्येत-
त्प्रायश्चित्तं स्यादुत नेति । नेत्युच्यते । यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तम् 'अवकीर्णिपशुश्च
तद्वधाधानस्याप्राप्तकालत्वात्' (जै० सू० ६।८।११) इति तदपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति ।

भाष्यरत्नप्रभा

अल्यन्तमिति नैष्ठिकत्वनियमः । अरण्यमित्येकान्तोपलक्षितं पारिव्राज्यं गृह्यते । तद्विषाद्वच्छेदिति पदं शास्त्रमार्गलतस्त-
स्मात्पारिव्राज्याच्च पुनरेवात्र प्रच्यवेदिति उपनिषद्ब्रह्मसमिलर्थः । अतद्वर्गं प्रच्युतो प्रमाणाभावं व्याचष्टे—यथाचेति ।
शिष्टाचाराभावमाह—नचैवमिति । 'चण्डालाः प्रत्यवसिताः' इति स्मृतेश्च पतितानां कर्म निष्फलमिति भावः
॥ ४० ॥ नचाधिकारिकम् । अवकीर्येत व्यभिचरेदित्यर्थः । अवकीर्णं योनौ निषिक्तं रेतोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी । अत्र
प्रच्युतस्य प्रायश्चित्तं स्यान्नवेति उपपातकत्वात्पतनस्युत्तेश्च संशयः । प्रच्युतस्य यज्ञादिकं निष्फलमित्युक्तं तद्व्याप्य-
त्तमपि निष्फलमिति पूर्वपक्षयति—नेत्युच्यते इति । अत्र कृतप्रायश्चित्तस्य कर्म ज्ञानहेतुर्न भवतीति फलं सिद्धान्ते तु
भवतीति भेदः । यथोपनयनकाले होमो लौकिकप्रायश्चित्तं कार्यः । दारसंबन्धोत्तरकालविहिताधानस्य संप्रत्यप्राप्तकालचै-

भाष्यती

तथाहि—अल्यन्तमात्मानमिति । अतद्व्रतमाप्तोऽहृत्यताभावं व्याचष्टे—यथाच ब्रह्मचर्यं समाप्येति । अभावं
शिष्टाचाराभावं विभजते—न चैवमाचाराः शिष्टा इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४० ॥ न चाधिकारिकमपि
पतनानुमानात्तदयोगात् । प्रायश्चित्तं न पद्यासीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्मरणसिद्धेर्गतगर्दभालम्भः प्रायश्चित्तपु-
नर्वाणं प्रति । तस्माच्छिष्यविरस इव पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः । सूत्रयोजना तु—न चाधिकारिकमधिकारल-

न्यायनिर्णय

अतद्व्रतमप्रत्यवरोहं व्याकरोति—यथाचेति । अभावं शिष्टाचाराभावं व्याचष्टे—नचेति । परोक्तमुपमानमनूय स्पृतिविरोधेन दूषयति
—यस्ति । शतशतानुमानमनुकुमियाह—न्यायाचेति । यत्तु रागादिवशात्प्रत्यवरोहणमिति, तत्राह—नचेति । ततो न पुनरि-
त्यादि नियमशास्त्रम् । अवशिष्टं सूत्रावयवं व्याचष्टे—जैमिनैरेति । अत्रेति प्रामाणिकप्रच्युत्यभावोक्तिः । उभयसंप्रतिपत्तिक्रमाह
—प्रतिपत्तीति ॥ ४० ॥ प्रत्यवरोहणमशालीयमित्युक्तम् । संप्रति प्रमादात्प्रत्यवरोहे प्रायश्चित्तमस्तीति वक्तुं पूर्वपक्षमाह—
नचेति । ऊर्ध्वरेतसोऽपीपूर्वच्युतब्रह्मचर्यं विषयलोपां किं नास्ति प्रायश्चित्तमुत्पातोति प्रायश्चित्ताभावस्पृतेर्भूपातकेष्वनुक्तेश्च संशय-
माह—यदीति । प्रमादादिलषीपूर्वच्युतब्रह्मचर्याणामेवोर्ध्वरेतसां प्रायश्चित्तचिन्त्येयमिति बोधयति । अवकीर्येत योनौ रेतः सिद्धेव ।
अवकीर्णं योनौ क्षिप्तं रेतोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी । प्रमादाच्च्युतब्रह्मचर्याणामूर्ध्वरेतसां कृतप्रायश्चित्तानां कर्म विहाहेतुरित्युक्त्या पादादिसं-
गतिः । पूर्वपक्षे प्रमादिनामूर्ध्वरेतसामालम्बिकादयः पातात्पुमार्थसिद्धिः । सिद्धान्ते तेषामपि प्रायश्चित्तेन पतनसमाधातात्तत्तिद्वि-
त्युपलक्ष्यं पूर्वपक्षपक्षमतार्थं योजयति—उच्यते इति । तदेव षष्ठाध्याये निर्धारितं प्रायश्चित्तमुत्पादहरति—अवकीर्णीति । ब्रह्मचार्य-
वकीर्णीत्यत्र पशुहोमाशंभानां कर्तव्यं किंवा लौकिकेष्वेवाधिपु तत्कमेति संदेहे पूर्वाधिकरणे 'यदाहवनीये जुहोति तेन ससोऽस्या-
सीष्टः शीतो भवति' इत्याहवनीयस्य सर्वहोमाथेत्वादाहवनीये तावदुपनयनहोमाः कार्यं इति प्राप्य ज्ञातपुनोऽजीनादधीतेति कृतव्या-
ख्याध्याधानविधानादुपनयनकाले दारमावाधाधानस्याप्राप्तकालत्वादाहवनीयाभावाडौकिकनिष्ठपुनयनहोमा इति राक्षान्तिरे ब्रह्मचारी
श्रयाऽवकीर्णी सैव तस्य भार्या स्यात्ततोऽस्याधानमित्यधिकां शङ्कां निराकुरुमतिदेशाधिकरणमवकीर्णिपशुश्चेति यथोपनयनकाले लौकि-
काभौ होमस्तथावकीर्णिपशुश्च तत्रैव होतव्यः । आधानस्य पक्षीपरिग्रहोत्तरकालत्वात् पूर्वं प्राप्यभावादितरस्याश्च परपरिग्रहभूताया
भार्यात्वकल्पनभावेन मागभावादित्यर्थः । यदधिकारलक्षणे निर्णीतमाधिकारिकं प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य भवितुं नाहतीति संन्यः ।

किं कारणम्—आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुष्येतस्व आत्महा' इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्वरणाच्छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्वरणाभावादुपपद्यते तत्प्रायश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

अपि त्वेक आचार्यो उपापातकमेवैतदिति मन्यन्ते । यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मवर्षं विशीर्येत न तन्महापातकं भवति गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् । तस्मादुपकुर्वाणव-
नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्य भावमिच्छन्ति ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च । अशन-
वत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनःसंस्कारश्चैवमिति । ये हि प्रायश्चित्त-
स्याभावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपलभ्यते । ये तु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णित्येतद-
विशेषश्रवणं मूलम् । तस्माद्भावावो युक्ततरः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—'समा विप्रतिपत्तिः स्यात्'
(जै० सू० १३१८) 'शास्त्रस्था वा तच्चिमित्तत्वात्' (जै० सू० १३१९) इति । प्रायश्चित्ताभाव-

भाष्यरत्नप्रभा

नाहवनीयाभावात्तद्वदवकीर्णितो ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तपशुर्गर्भो लौकिकाग्नौ होतव्य इत्यधिकारलक्षणे षष्ठाध्याये निर्णीतं प्रायश्चित्तसाधिकारिकं तदुपकुर्वाणस्यैव न नैष्ठिकस्येति प्राप्ते सिद्धान्तयति—॥ ४१ ॥ उपपूर्वमिति । उपपदं पूर्वं यस्य पातकस्य तदुपपातकमित्यर्थः । 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' इति दर्शनाभावरूपमुतेः प्रायश्चित्ताभावपरपन्नं कल्पयित्वा तन्मूल-
श्रुतिकल्पनाप्रागेव क्लृप्तसाधारणश्रुत्या प्रायश्चित्तसद्भावसिद्धेः कल्पनं नोदेति क्लृप्तश्रुतिविरोधादिति भावः । प्रायश्चित्तस्य भावाभावावसिद्धयोः समवेऽपि भावप्रसिद्धिः श्रुतिमूलत्वादावतत्त्वैल्यत्र संमतिमाह—तदुक्तमिति । यवमयश्चरित्यत्र यवशब्दं केचिदीर्घशक्ते प्रयुज्यते केचिद्देशविशेषे भियङ्गुषु । अतः कस्य चरः कार्य इति संदेहे दृढप्रयोगसाम्यात्समा तुल्या विकल्पेन प्रतिपत्तिः स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः—शास्त्रमूला प्रतिपत्तिर्ग्राह्या शास्त्रमिमित्तत्वाद्दर्मादिज्ञानस्य । तथाच 'यदान्या ओषधयो म्लायन्त्यथैते यवा मोदमानास्तिष्ठन्ति, इति शास्त्रमूलत्वादीर्घशक्तप्रयोगस्यैवादर् इत्यर्थः । स्मृतेर्गेतिमाह—
प्रायश्चित्तेति । ब्रह्मचर्यरक्षार्थं यत्ताधिक्यं कार्यमिति ज्ञापनार्थं प्रायश्चित्तं स्पष्टमपि न पश्यामीत्युक्तं भगवद्विणेत्यर्थः ।

भामती

क्षणे प्रथमकाण्डे निर्णीतम् 'अवकीर्णिपञ्च तद्वाधानस्याप्राप्तकालत्वात्' इत्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तत्र नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः—आरूढो नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनश्रुत्यनुमानात्तत्प्रायश्चित्तायोगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वमपीत्येके भावमशनव-
त्तदुक्तम् । श्रुतिस्वावसरत्वरतोऽसङ्कुचद्वित्तैर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति साक्षात् । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति तु स्मृतिः । तस्यामपि च साक्षात्प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते, न पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोऽनुमातव्यः । तथा च स्मृतिनिषेधाथैति अनुमाय तदर्थं श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया

न्यायनिर्णयः

प्रश्नपूर्वं हेतुमाह—किमित्यादिना । किविषयं तर्हि प्रायश्चित्तवचनं ब्रह्मचारित्वाविशेषादुपकुर्वाणस्यापि तदयोगात्, तत्राह—
उपेति । तादृमिलप्रतिसमाधेयत्वोक्तिः ॥ ४१ ॥ सिद्धान्तयति—उपपूर्वमिति । उपपदं पूर्वं यस्य पतनस्य तदुपपूर्वमिति व्याकरोति—
अपि स्थिति । प्रायश्चित्ताभावं व्यावर्तयितुमपीति प्रयुक्तम् । पञ्चकारार्थमाह—नेति । नैष्ठिकव्रतलोपस्योपातकत्वेऽपि प्रायश्चि-
त्तस्यैव किं जातमित्याशङ्क्योपापातकस्यामान्यप्रायश्चित्तं स्यादिति सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नाह—तस्मादिति । उक्तमर्थं दृढान्तसवतार्थं स्पष्टयति—अशनवदिति । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति सरणालम्बं तद्वावधीरित्याशङ्क्याह—ये हीति । प्रायश्चित्तं नास्तीति सरणाभावाच्च पश्यामीति दर्शनाभावमात्रसरणादित्यर्थः । भाववादिनामपि तुल्या मूलानुपलब्धिरित्याशङ्क्याह—ये स्थिति । ननु न पश्यामीति सरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वमनुमाय तदर्थं ह्युक्तिरुपापातकविरोधे सामान्यश्रुत्या प्रायश्चित्तसत्ता नाभ्युपगम्यते, तत्राह—तस्मादिति । यावद्दर्शनाभावसरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वकल्पनया तदर्थं श्रुतिरनुमीयते तावदविशेषप्रवृत्ता प्रायश्चित्तं ह्यतिरमयतीति न स्मृत्या प्रायश्चित्ताभावधीरिति भावः । उक्तेऽर्थं यवराहाधिकरणसंमतिमाह—तदुक्तमिति । यवमयश्चरित्वादी उपानदाविलस्र यवराहशब्दाभ्यां प्रियंगुशृङ्गशृङ्गनिग्रहो वा दीर्घशक्तप्रकरणो वेति संदेहे पूर्वपक्षमाह—समेति । केचि-
दीर्घशक्ते यवशब्दं प्रयुज्यते प्रियंगुषु चापरे वराहशब्दमपि सृक्रे केचिदाहुः कृष्णशृङ्गो चान्ये तेन प्रयोगसाम्यात्समा तुल्या विकल्पेन प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमाह—शास्त्रस्या वेति । वाचाब्धेः पञ्चम्यादृत्यर्थः । वा शास्त्रमूला धीः सैव ग्राह्या शास्त्रमिमित्तत्वात्तद्वर्मादिज्ञानस्य । शास्त्रं च यदा वाच्या ओषधयो म्लायन्त्यथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति वराहं गावोऽनुवावन्तीति च यवराहशब्दयोर्दीर्घशक्तप्रकरणविषयम् । तस्मादीसाम्याभावादिकल्पासिद्ध्यां शास्त्रमूलं प्रतिष्ठितः सैव प्राश्चित्तं प्रथमे सिद्धम् । तथात्रापि शास्त्रमूलत्वात्प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेस्तत्सर्वमुक्तमित्यर्थः । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति स्मृदेस्ताहिं का गतिः, तत्राह—प्रायश्चित्तेति ।

स्मरणं त्वेवं सति यत्नगौरवोत्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यम् । एवं भिक्षुवैज्ञानसयोरपि 'वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत्' 'भिक्षुवानप्रस्थवत्सोमबह्विजसं स्वाहास्वसंस्कारश्च' इत्येवमादि प्रायश्चित्तस्मरणमनुसर्तव्यम् ॥ ४२ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

शुद्धः शिष्टेरूपादेयस्त्वाच्यो वा दोषहानितः ॥ उपादेयोऽप्यन्या शुद्धिः प्रायश्चित्तकृता ह्येव ॥ १ ॥
आमुष्मिके च शुद्धिः स्वात्ततः शिष्टास्त्यजन्ति तम् ॥ प्रायश्चित्तादष्टिवाक्यादशुद्धिर्येहिकीप्यते ॥ २ ॥

यद्युच्चैरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापातकं यदि वोपपातकमुभयथापि शिष्टैस्ते बहिष्कृतव्याः । 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मे यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यति येन शुध्येत् स्वात्महा' इति 'आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्धवं कृमिदं च स्पृष्ट्वा चाङ्ग्रा-

भाष्यरजप्रभा

नैष्ठिकवद्यतिवनस्थयोरपि प्रमादाद्ब्रह्मचर्यभङ्गे प्रायश्चित्तमस्तीत्याह—एवमिति । कृच्छ्रं प्राजापत्यं महाकक्षं बहुतृण-काष्ठदेशं जलवृणादिना वर्धयेत् । यतिस्तु सोमलतावर्जं वर्धयेत् । 'सर्वेषूपप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावन एव च । उपपातकसङ्घेपु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ।' इत्यादिस्वाश्रमविहितध्यानप्राणायामादिसंस्कारोऽपि भिक्षुणा कार्य इत्यर्थः । आदिपदात् 'मनोवाक्कायज्ञानोपादानज्ञानोपाध्यानामप्रादाजान् । सर्वान्दहति योगाग्निस्तुलराशिमिवाऽनलः । नित्यमेव तु कुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश । अपि भूषणं मासापुनन्यहरहः कृताः ।' इत्यादिवाक्यं ग्राह्यम् ॥ ४२ ॥ बहिस्तूभयथापि । कृतप्रायश्चित्तैस्तैः सह कृतश्रवणादिकं ज्ञानसाधनं न वेति संदेहे तेषां शुद्धत्वात्साधनमिति प्राप्ते प्रायश्चित्तात्परलोके तेषां शुद्धत्वेऽप्यत्र

भासती

विशेषमुपपन्ती श्रीप्रवृत्तिरिति । स्मर्तं प्रायश्चित्तादर्शनं तु यनगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति—कृतनिर्णैर्जनैरपि एतैर्न संख्यानं कर्तव्यमिति । सूत्रार्थस्तु—उपपूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णत्वं न महापातकमपिरेवकाराद्यै अत एके प्रायश्चित्तभा-वमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्या या वा प्रसिद्धेः सा ग्राह्या शास्त्रमूललात् । उपाधिवर्तं च प्रायश्चित्तभावरप्रसिद्धेः शास्त्रमूलमिति । सुगममितरत् ॥ ४२ ॥ यदि नैष्ठिकीनामपि प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णैर्जनैः संव्यवहर्तव्यमुत नेति । तत्र दोषकृतलादसंव्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तत्तिवर्णनादिनिवर्हणे वा तत्करणवैयर्थ्यात्संव्यव-हारी एवेति प्राप्त उच्यते—बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेतेन लोकद्वयेऽप्यशुद्धिनापा-दयति द्वेषम् कस्यचिदेतेन लोकद्वयेऽप्यशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेतेनिवर्हणं कुर्वीतः । कस्यचित्पु परलोकाशुद्धिमात्रमपनी-

न्यायनिर्णयः

एवं सति सामान्यश्रुत्या प्रायश्चित्तसत्त्वे निश्चिदे सतीत्यर्थः । यदि कथंनित्यैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यं छप्येत तदा न प्रायश्चित्तं दृढयते तेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचर्यं दलवता भाव्यमिति तदपि यथलक्षणप्रमादो न सदाकार्यतारूपं गौरवमुत्पादयति प्रायश्चित्ताभावस्मरणमिलयैः । नैष्ठिके हि दशितन्यायमितरयोरिति दिशति—एवमिति । विशेषतोऽपि प्रायश्चित्तविषेस्तयोरेति प्रमादिके व्रतलोपे प्रायश्चित्तमित्याह—नामप्रस्थ इति । दीक्षाभेदे व्रतलोपे प्रमादतो ब्रह्मचर्यभङ्गे कृच्छ्रं चरित्वा महाकक्षं बहुतृणकाष्ठं देशं वर्धयेदिति संव्यव-हः । कृच्छ्रं विनिनष्टि—द्वादशेति । दिनत्रयमेकवारभोजनं दिनत्रयं रात्रिभोजनं दिनत्रयमयाचितं दिनत्रयमुपासकरमिलेवं-रूपमिलयैः । परित्राजकेऽपि प्रमादतो व्रतलोपे तुल्यं कृच्छ्रानुष्ठानमित्याह—भिक्षुरिति । सोमस्य यज्ञात्तात्तदभिष्टुडिमनादृत्यं महाकक्षं वर्धयेदित्याह—सोमेति । 'सर्वेषूपप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । पुनः स पूतो सवति पङ्क्तिपावन एव च ॥ मनो-वाक्कायज्ञानोपादानोपाध्यानामप्रादाजान् । सर्वान्दहति योगाग्निस्तुलराशिमिवाऽनलः ॥ उपपातकसङ्घेपु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ।' इत्येवमनु कुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश । अपि भूषणं मासापुनन्यहरहः कृताः । इत्यादि परित्राजकविषयं शास्त्रं तेनाभिहितः संस्कारो ध्यानादिः स च कर्तव्यो भिक्षुणोऽपि—स्वाशास्त्रेति । ऊर्ध्वरेतसां प्रमादच्युतज-ह्वचर्याणां कृतप्रायश्चित्तानामपिकारोऽस्ति विधायामिति भावः ॥ ४२ ॥ कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टव्यवहार्यत्वमाह—बहिस्तूभयति । कृतप्रायश्चित्तैः सह शिष्टाचाररूपं कर्म विषयस्तत्किं विधातुं निवा नेति संशये प्रायश्चित्तप्रायश्चित्तैरेव तेषां व्यवहार्य-तासिद्धेरङ्गमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—यदीति । प्रतिबार्थमुक्त्वा हेतुद्वयं व्याकरोति—आरूढ इत्यादिना । दुश्चरितारचणकृतमेतेन लोकद्वयेऽपि कर्तव्यशुद्धिमादधाति । तत्र प्रायश्चित्तेन लोकद्वयेऽपि कस्यचिदशुद्धिरपनीयते कस्यचित्पु पारलौकिकाशुद्धिरपानि-यते पेरिकाशुद्धिरनुवर्ते । उक्तं हि—'बालांश्च कृतप्रांश्च विशुद्धानमपि धर्मेतः । शरणागतदहन्तुं च कौहन्तुं च न संवेद' इति । तथेहापि 'आरूढो नैष्ठिकम्' इत्यादिसुतिस्त्रिद्वाराचाराच्च परलोकाशुद्धिरपनीयतेऽप्यव्यवहार्यत्वावगमात् तस्यैव्यवहाररूपाचारस्य विषय-

यणं चरेत्' इति चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः । सिद्धाचाराच्च । नहि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तेः सहाचरन्ति सिद्धाः ॥ ४३ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गानाम् याजमानमाश्विन्यं वा यतः फलम् ॥ व्यातुरेव श्रुतं तस्माद्याजमानमुपासनम् ॥ १ ॥
व्यादेवचिदुद्गातेत्याश्विन्यत्वं स्फुटं श्रुतम् ॥ कीर्तत्वाद्यजमानं कृतं स्वामिकृतं भवेत् ॥ २ ॥

अङ्गेषुपासनेषु संशयः । किं तानि यजमानकर्माण्याहोस्विद्विष्णोर्माणीति । किं तावत्प्राप्तं यजमानकर्माणीति । कुतः फलश्रुतेः । फलं हि श्रूयते—'वर्षति हास्यं वर्षयति ह य एत-
देवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते' (छा० २।३।२) इत्यादि । तच्च स्वामिगामि न्याय्यम् ।
तस्य साङ्गे प्रयोगोऽधिकृतत्वात् । अधिकृताधिकारत्वाच्चैवंजातीयकस्य । फलं च कर्तव्यं-
पासनानां श्रूयते—'वर्षत्यसौ य उपास्ते' इत्यादि । नन्वुत्त्वजोऽपि फलं ददृष्टुं 'आत्मने वा
यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति' (बृ० १।३।२८) इति । न । तस्य वाचनि-
कत्वात् । तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सुपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥ ४४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

शुभ्यभावाच्च साधनमिति सिद्धान्तयति—यद्वर्धते । युगमं भाष्यम् ॥ ४३ ॥ स्वामिनः फलश्रुतेः । अज्ञाश्रितोपास्ति-
भूयभयकृत्कवसंभवात्संशयः । यः कृतप्रायश्चित्तः स संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयस्मृत्या नैष्ठिकादिषु बाधवशो
यदङ्गकर्ता स तदाश्रितस्य कर्तव्युत्सर्गस्य कर्तुः फलश्रुत्या बाध इति पूर्वपक्षमाह—किमिति । अत्र कर्तृत्वभोक्तृत्वयो-
रैकाधिकरण्यं फलं सिद्धान्ते त्वज्ञाश्रिता कृत्विक्कर्तृका अयुपास्तयो यजमानगामिस्त्वत्प्रफलाः किमु वाच्यं स्वनिष्ठब्रह्म-
विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति फलं विशेषक्यम् । अतः पादसंगतिः हिकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिषेधनपञ्चप्रकारे साक्षिं
वृष्टिभ्यातुर्षैषसमुद्दिः फलमिति श्रुत्यर्थः । श्रुतं फलं कृत्विग्गतं किं न स्यादित्यत आह—तच्चेति । यथासाक्षात्कृत्व-
धिकृताधिकारत्वाद्गोदोहनस्य फलं ऋक्वधिकांरिगतं तद्वदङ्गोपासनस्यापि फलं तद्वत्मेवत्यर्थः । अस्तु तस्य फलं तद्वत्
कर्तात्वस्य किं न स्यादित्यत आह—फलं चेति । यदुक्तं यजमानगामि फलमिति तस्यापवादं शङ्कते—नन्विति ।

भामती

यते प्रायश्चित्तैरेनोनिवर्हणं कुर्वाणैरिहलोकाश्रुद्विस्तेनसापादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् । यथाहुः—
'विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेत्' इति । तथा च 'प्रायश्चित्तैरपैलेनो यद्दानकृतं भवेत्' कामतः कृतमपि । बालग्राहिसु
कृतनिर्णजोऽपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जायत इति । वचनं च बालग्राह्येत्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४३ ॥
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । प्रथमे काण्डे शेषलक्षणं तथाकाम इत्यत्रल्लिख्यसंबन्धे कर्मणः सिद्धे किं कामो याजमान
उत्तालिज्य इति संशय्यालिज्येऽपि कर्मणि याजमान एव कामो गुणफलेष्विति निर्णीतमिह खेवंजातीयकानि चाङ्गसंबद्धानि
उपासनानि किं याजमानान्येवोत्तालिज्यानीति विचार्यत इति न पुनरुक्तम् । तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपप-
त्तैर्यजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाजोऽधिकारादिति च तदनुपपत्तैर्बचनाच्च राजाज्ञास्थानीयात्किन्निहलिज्यं फलश्रुतेर-
सति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं तस्य फलश्रुतेः तं ह वक्तुं दाल्भ्यो विदाबकांरेलादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया

न्यायनिर्णयः

तस्य । तदेवमुक्ताचारस्योक्तविधानाङ्गानिधानात्प्राप्तसङ्गीको पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे 'बालज्ञानं' इत्यादिस्मृतिविरोधः । सिद्धान्ते तदा-
नुपपत्तिरिति भावः ॥ ४३ ॥ अन्यसिन्ध्यापकारिणि तेन व्यवहारादन्यस्य त्वपकारवदन्यसिन्ध्यापकारिणस्तत्कैरे तेन व्यवहारात्फलवक्ष्यो-
पकारमन्यवयमानस्य दर्शयन्पूर्वपक्षयति—स्वामिन इति । कर्माङ्गसङ्गीत्युपासनानि विषयस्तोषयककर्तृत्वविधा संशयमाह—अङ्गे-
ष्विति । शास्त्रीयाज्ञाश्रितोपास्तानां स्वतत्प्रफलानाश्रितिकर्तृत्वेऽपि यजमानगामिफलव्यतिरेकित पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकारण्यासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रकृतस्य कर्तृत्वात्प्राप्तस्य यजमानाधीनत्वात्कर्तृत्वमपि तदधीनमित्येकाधिकारण्य-
स्याविरुद्धतेति सिद्धवत्कृत्य प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—किमिति । तत्र हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति—कुत इति । फलश्रुतिमेव विशदयति—
फलं हीति । श्रुतमपि फलश्रुतिगतं किं न स्यात्, तत्राह—तच्चेति । इव हेतुः—तस्येति । उद्गीथानुपास्तिविधीनां प्राप्तेर्गोहन-
त्वात्कृत्वधिकारिण एव प्राप्तेस्त्वेवेर्गोहनयोगात्तदाश्रितोपास्तानां गोदोहनवदधिकृताधिकारत्वात्कृत्वधिकारिण एव गोदोहनफलवद्विधा-
प्रलेन संगतिरित्याह—अधिकृतेति । तथापि कथमुपास्तानां याजमानत्वं, तत्राह—फलं चेति । अकर्तृत्वेः फलित्वमपि
यजमानस्य न स्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकारण्यादित्यर्थः । यजमानगामि फलमित्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति । अस्तु
गते याजमानं फलं वचनात्कृत्विदपवादः स्यादित्याह—न तस्येति । वाचनिकाप्रवादाभावे तत्संगीस्तिरित्युपसंहरति—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्यै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

नैतदस्ति स्वात्मिकमांशुपासनानीति । ऋत्विक्कमांश्वेतानि स्युरित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । किं कारणं तस्यै हि साङ्गय कर्मणे यजमानेनत्विक्परिकीयते । तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गी-
थाद्युपासनान्यधिकृततधिकारत्वात् । तस्माद्गोदोहनादिनियमवदेवत्विग्मनिर्वैल्यैरन् । तथाच
‘तं ह वको दाहभ्यो विद्वांचकार स ह नैमिशियानामुद्गाता बभूव’ (छा० १।१।१३) इत्युद्गा-
तकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्पूर्वकमांश्वयं फलं श्रूयत इति । नैव दोषः । परार्थत्वाद्-
त्वित्जोऽन्यत्र वचनात्फलसंबन्धानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

‘यां वै कांचन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायैव तामाशासत इति होवाचेति’
‘तस्मादु ह्येवंविदुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानि’ (छा० १।७।८-९) इति । तच्चार्त्विक्कर्तृकस्य
विज्ञानस्य यजमानागामि फलं दर्शयति । तस्मादङ्गोपासनानामृत्त्विककर्मवसिद्धिः ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

अविधेयं विधेयं वा मौनं तत्र विधीयते ॥ प्राप्तं पाण्डित्यतो मौनं ज्ञानवाच्यमयं यतः ॥ १ ॥
निरुत्तरज्ञाननिष्ठा मौनं पाण्डित्यतः पृथक् ॥ विधेयं तद्वेददृष्टिप्राप्त्येव तद्विदुल्लेखे ॥ २ ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विध्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विध्याथ मुनिर-

भाष्यरत्नप्रभा

उद्गानेन साधयतीत्यर्थः । याजमानं फलमित्युत्सर्गस्यासति बाधकवचने सिद्धिरिति समाधेयः । तस्मात्फलभोक्तृत्वा-
दित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपासनमांश्विज्यं ऋत्विक्कर्तृकमित्यत्र श्रौतं लिङ्गमाह—तथाचेति । तमुद्गीथार्यं प्रणवं प्राणदृष्ट्या
ध्यातवान्भ्यात्वा च नैमिशियानां सत्रिणामुद्गातासीदित्यर्थः । यजमानेन स्वगामिफलकसाङ्गप्रयोगकरणायत्विजं क्रीत-
त्वाकर्तृत्वेऽपि न तत्फलभावत्वमुत्सर्गस्य बाधकाभावादित्युक्तत्वात् । कथनद्वारा कर्तृत्वभोक्तृत्वसामानाधिकरण्यं चोप-
पद्यते भूलकर्तृके युद्धे राजा युध्यते जयति चेतिवदिति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सहकार्यन्तरविधिः । यस्मात्पूर्वं
ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा संन्यस्य भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मादद्यतनोऽपि ब्राह्मण आपातज्ञानरूपपण्ड्यावन्पण्डितस्तस्य
कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तस्मिन्विध्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन श्रवणजज्ञानस्य बलभावेन मननेनासंभावनानिरासेन बालस्य
भावेन वा शुद्धचित्तत्वेन स्थातुमिच्छेदेवं मननश्रवणे कृत्वाथानन्तरं मुनिर्निर्विध्यासनकृत्यादेवमौनं च मौनाद्ब्राह्म-
ण्यत्पाण्डित्यद्वयं मौनं च निर्विध्यासनं लब्ध्वा अथ ज्ञानसामग्रीपौष्टक्यान्तरं ब्रह्माहमिति साक्षात्कारवान् ब्राह्मणो

आमती

न्यायापवादसामर्थ्याभावाद्याजमानमेवोपासनकर्मैति प्राप्त उच्यते—॥ ४४ ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्यै हि परि-
क्रोयते । उपास्थानात्तावदुपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्वलवति सति बाधकेऽन्यथोपपादनीयम् । न चर्त्विक्कर्तृक उपासने यज-
मानगामिता फलस्यसंभविनी तेन हि स परिकीर्तस्तद्गामिने फलस्य घटते । तस्माच्च व्यसन्तितामात्रेणोपाख्यानमन्यथयितुं
युक्तमिति राधान्तः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विध्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च
निर्विध्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विध्याथ ब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स विधेयः । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र
न्यायनिर्णयः

तस्मादिति ॥ ४४ ॥ अङ्गोपास्तीनां याजमानत्वाच्च स्वतन्त्रफलवैति प्राप्ते सिद्धान्तयति—आर्त्विज्यमिति । तत्र प्रतिज्ञा विभजते
नैतदिति । अन्यकर्तृकत्वे कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते—किं कारणमिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तस्यै हीति । ऋत्विजो
यजमानेन स्वगामिने फलस्य क्रीतत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । साङ्गकर्मार्थं क्रीतत्वेऽपि याजमानैकतत्वाच्चमुपास्तीनामृत्त्विककर्मैव,
तथाह—उदिति । अङ्गोपास्तीनामपिच्छेदपरिवर्तं फलितमाह—तस्मादिति । तासां चार्त्विक्कर्तृकत्वे श्रौतं लिङ्गमाह—तथा-
चेति । तमुद्गीथार्यं प्रणवं प्राणाद्विदुदृष्टिविशिष्टं वको नामतो दहमस्यापलं दाल्भ्यो विद्वांचकार विदितवान् । विदित्वा च नैमिशियानां
सत्रिणामुद्गातासीदित्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुवदति—यत्त्विति । उत्सर्गतो याजमानत्वेऽपि फलस्य वचनादपवादो यत्र नैवं
ततोत्सर्गस्थितिरित्युक्तमित्याह—नेत्यादिना ॥ ४५ ॥ इतश्चोपास्तीनामृत्त्विककर्तृकत्वं यजमानगामिफलत्वं चेत्याह—श्रुतेऽपि ।
उत्सर्गतः शुतिलिङ्गस्य सिद्धमर्थमुत्सर्गद्वयं—तस्मादिति । सिद्धे चोपास्तीनामृत्त्विककर्तृकत्वे तस्मिन्प्राप्तानियमन्यायेन स्वतन्त्रफलत्व-
सिद्धिरिति भावः ॥ ४६ ॥ विदुःप्रभृतीनां मन्दाधिकारिणां धीसाधनोक्तिप्रसङ्गेनाङ्गोपासनमभधीसाधनमेव निर्धार्य पुनरुक्तमेव
धीसाधनं वक्तुमारभते—सहकार्यन्तरेति । विषयवाक्यमुदाहरति—तस्मादिति । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा विदित्वात्मानमेवपण्ड्याभ्यो
न्यायस्य भिक्षाचर्यं चरन्तिस्त तस्मादुद्गातनोऽपि ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्ड्याभ्ययनतां ब्रह्मवृद्धित्वादायपण्डितस्तस्य कृत्यं पाण्डित्यं
श्रवणं तस्मिन्विध्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबलभावेन युक्तितोऽसंभावनानिरासरूपमननेन शुद्धधीत्वेन वा तिष्ठासेत्सातुमिच्छेत् ।

मौनं च मौनं च निर्विधाय ब्राह्मणः' (बृ० ३।५।१) इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयः मौनं विधीयते न वेति । न विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र विधेरवसि-
तत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते तस्मादयमनुवादो युक्तः ।
कुतः प्राप्तिरिति चेत् । मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विधेयत्वं प्राप्तं मौनम् ।
अपि चामौनं च मौनं च निर्विधाय ब्राह्मण इत्यत्र तावन्न ब्राह्मणत्वं विधीयते प्रागेव प्राप्तत्वात् ।
तस्मादथ ब्राह्मण इति प्रशंसावादस्तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितुमर्हति समाननिर्देशत्वा-
दिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तरविधिरिति । विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्य-
वद्विधेरेवाश्रयितव्योऽपूर्वत्वात् । ननु पाण्डित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तम् । नैष दोषः ।
मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् । मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसंभवात् 'मुनीनामप्यहं
व्यासः' (गी० १०।३७) इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि श्रूयते
'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्' इत्यत्र । न । 'वाल्मीकिमुनिपुंगवः' इत्यादिषु व्यभि-
चारदर्शनात् । इतराश्रमसंनिधानानु पारिशेष्यात्तत्रोत्तमाश्रमोपादानं ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमा-
श्रमस्य । तस्माद्वात्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । यत्तु बाल्य

भाष्यरत्नप्रभा

भवतीत्यर्थः । मौनशब्दस्य सिद्धरूपे परित्राज्ये अनुष्ठेये च ध्याने प्रयोगासंशयः । यथा तं ह बक इत्यादिवाक्यशेषा-
दुद्गीताद्युपासनस्वास्तिज्यत्वनिर्णयसदृशं ब्राह्मण इति विधिहीनवाक्यशेषान्मौनस्याप्यविधेयत्वनिश्चय इति पूर्वपक्ष-
माह—न विधीयत इति । अत्र ध्यानस्याऽननुष्ठानं सिद्धान्ते त्वनुष्ठानमिति फलम् । यदि मौनं पारित्राज्यं तदा
वाक्यान्तरप्राप्तमनूयते बाल्यविधिप्रशंसार्थम् । यदि ज्ञानं तदा पाण्डित्यशब्दाद्याप्तमिति पूर्वपक्षप्रत्यर्थः । मुनिशब्दा-
द्विज्ञानातिशयः प्रतीयते तस्य ज्ञानमात्रवाच्यपाण्डित्यशब्दाच्च प्राप्तिः । नापि मुनिशब्दः परित्राज्याच्चकः बाल्मीक्यादियु
प्रयुज्यमानत्वात् । तस्मादप्राप्तं मौनमपूर्वत्वाद्विधिं कल्पयतीति सिद्धान्तयति—एवमित्यादिना । आपस्तम्बप्रयोगस्य
गतिमाह—इतराश्रमेति । किंचामौनं च मौनं च निर्विधेति श्रवणमननवदनुष्ठेयत्वोक्तं मौनस्य विधेयतेत्याह—

भामती

च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्मादथाथ ब्रह्मण इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि । न चापूर्वत्वाद्विधेयं,
तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विधेति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथवा मिश्रवचनोऽयं मुनिशब्द-
स्तत्र दर्शनात् 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्' इत्यत्र । तस्यान्यतो विहितस्यायमनुवादः । तस्माद्वात्यमेवात्र विधीयते

न्यायनिर्णयः

उक्तद्वार्वार्थं बाल्यं नैसादिरनुवादः । श्रवणमननानन्तरं मुनिमैननशीलो निदिध्यासनपरः स्यात् । मौनादन्यद्बाल्यं पाण्डित्यं
चामौनं मौनं च निदिध्यासनं निश्चयेन लब्धोक्तहेतुत्रयस्य ब्रह्महीहेतुत्वाद्व्याहृतिव्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्मा
भवतीत्यर्थः । तत्र कृतं मौनं विषयीकृत्य मौनशब्दस्य सिद्धे पारित्राज्ये साध्ये च शानान्यासे प्रयोगसिद्धेः संशयमाह—तत्रेति ।
निष्पाधिविधान्तरङ्गासनमौनविधिसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति
मत्वा तं हेत्वादिवाक्यशेषोदङ्गोपासनसुत्विकमैतिवदथ ब्राह्मण इति विधिहीनवाक्यशेषादथ मुनिरित्येवोऽपि न विधिरिति पूर्वप-
क्षयति—नेत्यादिना । ननु बाल्येनेत्युपक्रमे विधिभूतेमौनेऽपि विधिरु नैसाह—बाल्येनेति । तदेवोपपादयति—नह्येति ।
यद्यत्रापि विधेयत्वं तर्हि विधिः श्रूयते बाल्यवन्न च श्रूयतेऽतः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद्विध्याभाससिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौनवाक्यस्य का
गतिः, तत्राह—तस्मादिति । अनपिगतस्यानुवादार्थागादन्यत्र विध्यनुपलब्धेर्विधेरित्यायमिति शङ्कते—कुत इति । पाण्डित्यविधाना-
देव मौनमपि सिद्धं तस्यैव मौनत्वादित्याह—मुनीति । मुनिशब्दस्य मिश्रवचनत्वेऽपि तस्यानादत्रानुवाद एवेति मत्वा
मौनस्याविधेयत्वे हेतुन्तरमाह—अपिचेति । एकवाक्यतानुरोधान्मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः । यदा पाण्डित्येन मौनस्य प्राप्तिस्तदा
विधीयमानबाल्यस्येवं प्रशंसा । नहि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं किंतु बाल्येऽनुष्ठेयतन्न्तरं मननापरपर्यायं पाण्डित्यं कृतं स्यात्त-
स्माद्वात्यं प्रशस्तम् । यदा मौनस्योत्तमाश्रमस्य विध्यन्तरप्राप्तस्यानुवादस्तदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रममित्येन स्तूयत इति व्यक्ता
स्तुतिरिति मत्वाह—तस्मादिति । बाल्यपाण्डित्यातिरिक्तस्य मौनस्याविधेयत्वाच्च तन्मुमुक्षोरनुष्ठेयमिति प्राप्तं पक्षमनूय सिद्धान्तमाह
—एवमिति । अपूर्वत्वमसिद्धमिति शङ्कते—नन्विति । पाण्डित्यशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वात्मुनिशब्दस्य तदतिशयगामित्वादथेनेदात्र
पाण्डित्यशब्देन मुनिशब्दस्य प्राप्तार्थतेत्याह—नेत्यादिना । इदप्रयोगाभावे कथं तदर्थत्वं, तत्राह—मुनीनामिति । आश्रमेऽपि
प्रयोगदर्शनादनियतं ज्ञानातिशयवाचित्वं तस्य चान्यत्र विधानादनुवाक्यत्वमेवेति शङ्कते—नन्विति । उत्तमाश्रमे मुनिशब्दोऽसाधारणः
साधारणो वेति विकल्पव्याचं प्रत्याह—नेति । साधारणत्वं त्वेकसाधनकार्यत्वायोगादनुकमिलमिश्रस्य प्रयोगस्यान्यथासिद्धिमाह—
इतरेति । मौनस्यापूर्वत्वमुपपाद्य तृतीयमिति पदं व्याकुर्वन्फलितमाह—तस्मादिति । वाक्यमेदप्रसङ्गादेकैव विधिरित्युक्तं, तत्राह

एव विधेः पर्यवसानमिति तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते मुनिः स्यादिति । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः । कथं च विद्यावतः संन्यासिन इत्यवगम्यते । तदधिकारात् 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ मिश्राचर्यं चरन्ति' इति । ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः किं मौनविधितेत्यत आह—पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति—यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्याच्च प्राप्नोति तस्मिन्पक्षे विधिरिति । विध्यादिवत् । यथा—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाद्यन्वाधानादिकमङ्गजातं विधीयते । एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्यश्रमे श्रुतिमति विद्यमाने कस्माच्छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे' (छा० ८।१।५।१) इत्यत्र । तेन ह्युपसंहारस्तद्विषयमादरं दर्शयतीति । अत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावात् गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तुराब्दे विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशेष्यते । बहुलायासानि हि बह्व्याश्रमकर्माणि यज्ञा-

भाष्यरजप्रभा

निर्वेदनीयत्वेति । नच त्रयाणां विधाने वाक्यभेदो दोषः । उपरिधारणवदिष्टत्वात्तद्वाक्यभेदस्येति भावः । कस्येदं ध्यानं विधीयत इत्याह—तद्वत् इति आत्मानं विदित्वेति परोक्षज्ञानवतः संन्यासिनः प्रकृतत्वादित्यर्थः । सूत्रमार्थसाक्षात्कारसाधनत्वेन ध्यानदेः बहुजादौ लोकतः प्राप्तिं शङ्कित्वा नियमविधिमाह—नन्वित्यादिना । ननु ब्रह्मविद्यापरे वाक्ये कथं ज्ञानाङ्गमिति चेत्सफलकृतोपरवाक्येऽङ्गविधिवदित्याह—विध्यादिवदिति । प्रधानमारभ्याङ्गपर्यन्तो विधिः । तत्र प्रधानः कृतुर्विध्यादिरत एवार्हं विध्यन्त इत्युच्यत इत्यर्थः । एतत्सूत्रभाष्यभावानभिज्ञाः संन्यासाश्रमधर्मश्रवणादौ विधिर्यास्तीति वदन्ति । विधौ ह्यप्राप्तिमात्रमेवेति तच्च भेददर्शनप्राबल्यादर्शितमिति संग्रहायविदः ॥ ४७ ॥ समावर्तनानन्तरं कुटुम्बे स्थितो ब्रह्मलोकं प्राप्नोति नच पुनरावर्तत इत्युपसंहारासंन्यासो

भाष्यरज

मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूयत इति युक्तम् । भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेत् । अपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिशयसंपत्तिस्तु मौनं तत्रैव तत्प्रसिद्धेः । आश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गोर्हस्यादिपदसंनिधानात् । तस्मादपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । एवं च निर्वेदनीयत्वमपि विधानं आह्नसं स्यादित्याह—निर्वेदनीयत्वनिर्देशदिति । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह—तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः । पृच्छति—कथमिति । विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात् भिक्षोस्तदधिकारात् । तद्वर्शयति—आत्मानं विदित्वेति । सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कते—नन्विति । परिहरति—अत आह—पक्षेणेति । विद्यावानिति न विद्यातिशयो विवक्षितः । अपि तु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्तो न पुनस्तत्पञ्चविद्यातिशयः । तथाचास्य पक्षे कदाचिद्भेददर्शनासंभव इत्यर्थः । विद्यादिविधिमुख्यः प्रधानमिति यावत् । अत एव समिदादिविध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रमयणविधिलेऽपूर्वत्वाद्विधिराश्रमे इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु यथयमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्तुर्गाहस्थेनोपसंहारोति चेदयति—एवं बाल्यादिविशिष्टेति । उत्तरं पठति—कृत्स्नभावात् गृहिणोपसंहारः ।

न्यायनिर्णयः

—यस्त्विति । उपरिधारणवमौनं वाक्यभेदेन विधेयमित्यत्रैव हेत्यन्तरमाह—निर्वेदनीयत्वेति । कस्येदं मौनं विद्यासहकारितया विधीयते, तत्राह—तद्वत् इति । विशेषणप्रापकं पृच्छति—कथमिति । प्रकरणं तथेत्याह—तदिति । पक्षेणेति पदं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति—नन्वित्यादिना । श्रद्धेय प्रत्यगद्वयं वस्तु द्वैतं सर्वसंविद्यामयमिति शास्त्रयुक्तिस्य सिद्धे तत्साक्षात्कारसाधनाभ्यासे स्वयमेव पुरुषस्योन्मुख्यादवनर्थको विधिरिति बोधिते संन्यासप्रणक्तचर्म्मस्य श्रवणादेः साक्षात्कारहेतुभावस्यापूर्वत्वादेष्वन्यस्तद्विधिरिति समाधिः । विद्यावन्तमधिकारविशेषं प्रति विधेरानर्थक्यमुक्तमित्याशङ्क्य विद्यावत इति विद्यातिशययुक्तो नोच्यते किंतु विद्योदयाय तदुपायभ्यासे प्रवृत्तस्तेनास्य पक्षे कदाचिद्भेददर्शनं प्राप्नोत्यतो विधेरर्थवचेति सूत्रपदार्थं विवृणोति—एतदिति । अतश्चिद्धावयस्य तद्विधायकत्वं वृष्टान्तमाह—विध्यादिवदिति । तदेव व्याचष्टे—ययति । आदिशुक्लं प्रधानं विधेरादिविध्यादिदर्शपूर्णमासविधिः समिदादितु विध्यन्तस्तत्राङ्गुतविधिकेऽपि विधिराश्रमे इत्यर्थः । वृष्टान्तस्यार्थं दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमिति । ॥ ४७ ॥ । बाल्यादिप्रधानः संन्यासो यद्यनुष्ठेयस्तर्हि कस्माद्गोर्हस्थेनोपसंहारति श्रुतिरित्यनन्तरं सूत्रव्यावर्त्तमाह—एवमिति । गृहिणोपसंहारोऽपि कैवल्यश्रमस्य किं जातमित्याशङ्कानात्साविषयत्वं प्राप्तमित्याह—तेनेति । बहुलायासाध्यर्मे बहुल्यत्वेनोपसंहारो न तत्रैव समापनादित्याह—अत इति । सूत्रं व्याचष्टे—तुराब्दे इति । ननु यथा गृहिणो यज्ञादीनि कर्तव्यत्वेनो-

दीनि तं प्रति कर्तव्यतपोपदिष्टान्याश्रमान्तरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेन्द्रियसंयमादीनि तस्य विद्यन्ते तस्माद्ब्रह्मेधिनोपसंहारो न विरुध्यते ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावाश्रमौ श्रुतिमन्तावेवसितरावपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्ताच्छ्रुतिः—‘तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्योचार्थकुलवासी तृतीयः’ (छा० २।२३।१) इत्याद्या । तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः । इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयाऽनुष्ठायभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

बाल्यं वयः कामचारो धीशुद्धिर्वा प्रसिद्धिताः ॥ वयस्तस्याविधेयत्वे कामचारोऽस्तु नेतरा ॥ १ ॥

मनस्योपयुक्त्याद्वापशुद्धिर्निवृत्तिः ॥ अलन्तापययोगित्वाद्विद्वत्त्वाच्च न द्वयम् ॥ २ ॥

‘तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेत्’ (बृ० ३।५।१) इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति तद्धिते सति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया संपादयितुमशक्यत्वाद्यथोपपादं मूत्रपुरीपत्वादिबालचरितमन्तर्गता वा भावविशुद्धिरप्रकृतेन्द्रियत्वं दम्भदर्पादिरहितत्वं वा बाल्यं स्यादिति संशयः । किं तावत्प्राप्तं कामचार-

भाष्यरत्नप्रभा

नास्तीति शङ्क्यर्थः । आयासविसिष्टकर्मबाहुल्याद्बहिणोपसंहारः कृतो न संन्यासाभावादिति समाध्यर्थः ॥ ४८ ॥ संन्यासगार्हस्थ्यद्वयमत्र सूत्रकृतोक्तम् । ततोऽन्यदाश्रमद्वयं नास्तीति कस्यचिद्धमः स्यात् निरस्यति—मौनवदिति । आश्रमद्वयवदित्यर्थः । इतरेषोरपीति बाळ्ये बहुक्तिरवान्तरभेदमपेक्ष्य । स चास्माभिः प्रान्वृत्तः ॥ ४९ ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । तत्र बाल्ये विषये तद्विषय भावार्थत्वात्संभवात्कर्माथत्वं गृहीत्वा तिष्ठन्मूत्रत्वादिकर्मणोऽप्रकृतेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धेश्च बालकर्मत्वविशेषोपात्तसंशयमाह—तत्रेति । पूर्वपक्षे विद्याङ्गत्वेन तिष्ठन्मूत्रत्वादिरूपयुक्त्यां सिद्धान्ते भावशुद्धेरवेति फलम् । पूर्वत्र मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये ध्याने प्रसिद्धत्वात् ध्यानं विधेयमित्युक्तम्, तद्ब्रह्मत्यशब्दस्य कामचारादौ प्रसिद्धेस्त्वधिग्रहणमित्याह—किं तावदिति । कामतश्चरणवदनभक्षणानि यस्य स कामचारवाद-

भामती

छान्दोग्ये बहुल्यायाससाध्यकर्मबाहुल्याद्गार्हस्थ्यस्य चाश्रमान्तरधर्माणां च केषांचिदहिंसादीनां समवायातोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन कृत्स्निकाचित्तराभावशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपाकरणार्थं सूत्रम्—मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । वृत्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधैरेवं ब्रह्मचारिणोऽपीति वृत्तिभेदोऽनुष्ठायतारो वा पुरुषा भिद्यन्ते, तस्माद्विषेऽपि बहुवचनमविषयम् ॥ ४९ ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । बाल्येनेति यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षतायाश्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रज्ञानेन विशेषज्ञाज्ञेन बाधनात्सकलबालचरित-

न्यायनिर्णयः

कानि तथाश्रमान्तराणामपि करणसंयमादिकर्मन्तराण्युच्यन्ते तथाच कोऽस्य विशेषः, तत्राह—आश्रमान्तरेति । गृहमेधिनो विशेषे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४८ ॥ मौनं गार्हस्थ्यमित्याश्रमद्वयोपेक्षितराश्रमाभावाशङ्का कस्यचिद्वैतत्रिसारासंभवाह—मौनवदिति । कथं तयोः श्रुतिमत्त्वं, तत्राह—दर्शितेति । श्रुतिमत्त्वाविशेषे फलितमाह—तस्मादिति । इतरेषामिति बहुक्त्या गार्हस्थ्यस्यापि परामर्शो न तु सिद्धवदुपन्यास इत्याशङ्काह—इतरेषामिति । गापत्रो ब्राह्मः प्राजापलो बृहस्पतिः ब्रह्मचारी चतुर्विधः । गृहस्थोऽपि वार्तावृत्तिः शालीनवृत्तिर्वायवरो घोरसंन्यासीति चतुर्विधः । वानप्रस्थश्च वैश्वानसौदाम्बरवाल्किल्यफेनपप्रभेदे-श्चतुर्विधः । तथा परित्रावपि कुटीरकनकबृहदहंसपरमहंसमैदृशचतुर्विध इति षोडशप्रमेदास्तावदाश्रमास्तत्तद्विशेषयुक्ताः श्रुतिस्मृति-प्रसिद्धाः । ततो ब्रह्मचारिणि वानप्रस्थे चानुष्ठायभेदमनुष्ठानभेदं वाऽपेक्ष्य बहुक्तिनं गार्हस्थ्यमपेक्ष्य तस्य प्रागेवासादिव्यवस्थेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ बाल्यस्य विधेयत्वमुपेक्षावान्तरावश्यकमेवेन मौनमपि विधेयत्वान्मुमुक्षुणा कार्पण्येति युक्तम् । इदानीं किं तद्बाल्यमिति बोधायनामाह—अनाविष्कुर्वन्निति । अनुष्ठेयत्वेन श्रुतं बाल्यं विषयत्वेनोदाहरति—तस्मादिति । तत्र बाल्ये विषये संशय इति संबन्धः । संशयकारणमाह—बालस्येति । तर्हि बालभावो वयोविशेषोऽपि कस्यचामित्याशङ्का तदग्रहे हेतुमाह—बालेति । तद्विषयत्वा परिशिष्टं बाल्यमाश्रित्य संशयमभिनयति—यथेति । बाल्यशब्दार्थविवेचनेन स्वतंत्रमुपभेदेति विधानात्तद्व्यवस्थापि निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे तिष्ठन्मूत्रत्वावपि विदुषोऽनुष्ठेयं सिध्यति । सिद्धान्ते बाल्यस्याप्रकृतेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धेरनुष्ठेयत्वाच्च विदुषो यथेष्टेष्टासिद्धिरिति मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । वरणं चारो वदनं वादो भक्षणं भक्षते कामतो

वाद्भक्षणता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाध्यमिति तद्ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तये युक्तं कामचारताद्याश्रयणम् । न । विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न । वचनस्य गत्यन्तरसंभवात् । अविच्छेदे ह्यन्यस्मिन्वाप्यशब्दाभिलष्ये लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय चाङ्गं विधीयते । ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानसिद्धयतीनामुद्येयम् । नच सकलार्थां बालचर्यायामङ्गीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते । तस्मादान्तरो भावविरोधो बालस्याप्रकृतेन्द्रियत्वादिरिह बाध्यमाधीयते । तदाह—अनाविष्कुर्वन्निति । ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन्ममदर्पादिरहितो भवेत् । यथा बालोऽप्रकृतेन्द्रियतया न परेषामात्मानमविष्कृतुमीदृते तद्वत् । एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यर्थानुगम उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः—‘यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्सं ब्राह्मणः । गृहधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् । अन्धवज्रजडवचापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥’ ‘अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारः’ इति चैवमादि ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदर्शनात् ॥ ५१ ॥

ह्रैव नियतं ज्ञानं पाक्षिकं वा निगम्यते ॥ तथाभिसंवेद्येऽदिः क्षीणो विधिदिपाजनौ ॥ १ ॥

असति प्रतिबन्धेऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरेऽन्यथा ॥ अथवाप्येवादिशास्त्राद्वान्दोषाद्वाप्यि ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

भक्षणस्तस्य भावस्तत्तेलर्थः । यथोपपादं यथासंभवं सूत्रादि यस्य तद्भावस्तत्त्वं बाध्यविधिबलात्पातित्यशास्त्रमन्यविषयमिति भावः । ‘यस्त्वविज्ञानवान्भवलयमनस्कः सदाऽऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति’ इत्यादि शौचभिक्षादिनियमविधिशालाविरुद्धस्य भावशुद्ध्यर्थं बाध्यस्य विधिसंभवाच्च यथैष्टचेष्टाविधिरिति सिद्धाप्रत्ययति—एवमिति । प्रधानविरोधित्वाच्च न तद्विधिरित्याह—प्रधानेति । भावशुद्धेर्विधोपकारकत्वेनान्वयादनाविष्कुर्वन्नमवेदिति बाध्यविध्यर्थ इति सूत्रयोजना ॥ ५० ॥ ऐहिकमपि संन्यासादिबाध्यान्तं साधनजातमुक्त्वा तस्माद्व्यविद्याजन्म

आमती

विधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते—विद्याज्ञत्वेन बाध्यविधानात्समस्तबालचर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गात्तदनुगुणमग्नौकेन्द्रियत्वादि भावशुद्धिरूपं तदेव विधीयते । एवं च शास्त्रान्तराभावेनाप्युपपत्तौ न शास्त्रान्तराभावनमन्यर्थं भविष्यतीति ॥ ५० ॥ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदर्शनात् । संगतिमाह—सर्वोपेक्षा चेति । किं अथवादिभिरिहैव वा जन्मनि विद्या

न्यायनिर्णयः

यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता । यथोपपादं यथासंभवं यत्र कापि मूर्धं च पुरीषं चास्येति तथोक्तस्तस्य भावस्तत्तन् । तत्र लोकप्रसिद्धं हेतुमाह—प्रसिद्धेति । शास्त्रान्तरविरोधादुक्तमुक्तविषयबाध्यस्य विधेयत्वमिति शङ्कते—तन्निवृत्ति । आदिशब्देन शिष्टगर्हो गृह्यते । सामान्यशास्त्रसंकोचो विशेषविधेः स्वादिमाह—नेत्यादिना । सामान्यविधेर्विशेषविधिना संकोचे दृष्टान्तमाह—पक्षिति । विदुषो यथैष्टचेष्टायामपि न दोषोऽस्तीति प्राप्तमनूष सिद्धान्तमाह—एवमिति । विदुषो यथैष्टचेष्टा न विधेया शास्त्रान्तरविरोधादिति प्रतिजानीते—नेति । सामान्यशास्त्रस्योक्तः संकोचो बाध्येन तिष्ठति इति विवचनादित्याशङ्कमाह—वचनस्येति । सामान्यप्रवृत्तविधिशालाविरुद्धेऽर्थे संभवति तद्विरुद्धार्थकल्पनायोगाच्च कामचारादि विधेयमित्युक्तमेव व्यनक्ति—अविच्छेदे हीति । इतश्च कामचारादि न विधेयमित्याह—प्रधानेति । किं तत्प्रधानं यदङ्गत्वेन बाध्यादि विधीयते तदाह—ज्ञानेति । उक्तप्रधानोपकारित्वाभावाच्च कामचारादि विधेयमित्युक्तम् । तद्विरोधित्वाच्च तदविधेयमित्याह—नचेति । किं तर्हि विधेयं बाध्यं तदाह—तस्मादिति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । उक्तेऽर्थे सूत्रमादाय योजयति—तदाहेति । कथं यथोक्तेऽर्थे बाध्यशब्दः प्रयुज्यते, तत्राह—यथेति । अन्यथायति पदं न्याकरोति—एवं हीति । अप्रकृतेन्द्रियत्वरूपभावशुद्धिलक्षणबाध्यस्य प्रधानोपकारित्वे मानमाह—तथाचेति । कुलीनत्वप्रकटनं सर्वत्र तद्वैपरीत्यमसत्त्वम् । शास्त्रावैधानराहित्यमसत्त्वं तद्वैपरीत्यं बहुश्रुतत्वम् । सदाचारनिर्णयं सुवृत्तत्वं दुराचारनिष्ठत्वं दुर्वृत्तत्वमिति मेदः । तत्किमिदानीं ब्रह्मधीयोग्यस्य सुमुखोर्नास्त्वेव किञ्चिदुपेक्षं, तत्राह—गृहेति । चक्षुरिन्द्रियपारवश्यं निस्तितुमन्यवदित्युक्तम् । रसनादिपारवश्यं निरस्यति—जडवदिति । ज्ञानेन्द्रियपारवश्यं परिहृत्य क्रमेन्द्रियपारवश्यं परिहृत्य—मूकवदिति । वसूधैविज्जित्वाप्रकटनमव्यक्तलिङ्गत्वम् । तदेवं सुमुखोपरतसंवेन्द्रियस्य अथवादिपरस्य मोक्षसाधनं तत्त्वज्ञानमवश्यंभवीति भावः ॥ ५० ॥ बाध्यान्सुच्चावचं विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं विद्याजन्मकालं निरूपयति—ऐहिकमिति । उक्तहेत्वर्थानर्थोजन्मविषये कारोपीरिक्ते निव्वादिरिक्ते नोभयोपलब्धेर्वैचात्रुवादपूर्वकं संशयमाह—सर्वेति । अथवा-

‘सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्’ (ब्र० सू० ३।४।२६) इत्यत आरभ्योच्चावचं विद्यासाधनमवधारितं तत्फलं विद्या सिध्यन्ती किमिहैव जन्मनि सिध्यत्युत कदाचिदमुत्रापीति चिन्त्यते । किं तावद्व्याप्तम् । इहैवेति । किं कारणम् । श्रवणादिपूर्विका हि विद्या । नच कश्चिदमुत्र मे विद्या जायतामित्यभिर्न्याय श्रवणादिषु प्रवर्तते । समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिर्न्यायैरेषु प्रवर्तमानो दृश्यते । यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति प्रमाणजन्यत्वाद्द्विधायाः । तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेति । एवं प्राप्ते वदामः—ऐहिकं विद्याजन्म भवत्यसति प्रस्तुतप्रतिबन्ध इति । एतदुक्तं भवति—यदा प्रक्रान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रतिबन्धो न क्रियत उपस्थितविपाकेन कर्मन्तरेण तदैहैव विद्योत्पद्यते, यदा तु खलु तत्प्रतिबन्धः क्रियते तदामुत्रेति । उपस्थितविपाकत्वं च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति । यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि तान्येवान्यस्यापीति न नियन्तुं शक्यते । यतो विरुद्धफलाभ्यां कर्माणि भवन्ति । शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलं भवतीत्येतावति पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि संकीर्तयति । साधनवीर्यविशेषात्तत्तीन्द्रिया कस्यचिच्छक्तिराविर्भवति

भाष्यरत्नप्रभा

विचार्यत इति संगतिं वदन् साधनस्य द्विधा फलसंभवात्संशयमाह—सर्वेत्यादिना । कारीरीष्टिवदैहिकफलव्रतनियमः श्रवणादीनामिति पूर्वपक्षमाह—किंतावदिति । नन्वाभ्युपगम्यकफलयज्ञादिसाध्यविद्यायाः कथमेहिकव्रतनियम इत्यत आह—यज्ञादीन्यपीति । शुद्धिद्वारा यज्ञादिभिः श्रवणादिषु साक्षाद्विद्याहेतुषु घटितेषु विद्याविलम्बो न युक्तः । इदमेतं च विलम्बः । अतः श्रवणादेर्विद्याहेतुत्वमसिद्धमिति पूर्वपक्षे फलम् । प्रतिबन्धकवशाद्विलम्बेऽपि हेतुत्वसिद्धिरिति सिद्धान्ते फलं भवा चित्रादिवदनियतफलं श्रवणादिकमिति सिद्धान्तयति—एवमिति । ननु प्रारब्धकर्मविशेषेण श्रवणादिकफलप्रतिबन्धः किमिति क्रियते श्रवणादिनैव कर्मविपाकप्रतिबन्धः किं न स्यादित्यत आह—उपस्थितविपाकत्वं चेति । देशादिमहिम्ना कर्माणि विपच्यन्त इत्यर्थः । तेन श्रवणादिकमेव किमिति न विपच्यन्ते, तत्राह—यानि चेति । विपाचकत्वं फलैर्न्युत्पद्यतेत्युक्तम् । ननु तर्हि श्रवणादिविपाचकदेशादिकं कीदृशमित्यत आह—शास्त्रमपीति । फलबलादेशाद्विज्ञानमिति भावः । तथापि कर्मणैव श्रवणादिप्रतिबन्धो न वैपरीत्यमित्यत्र को हेतुसमाह—साधनेति । प्रतिबन्धकत्वशक्तिरपि फलबलाज्ज्ञातव्येति भावः । प्रतिबन्धकसद्भावे श्रौतं स्मार्तं च लिङ्गमाह—

भामती

साध्यते उत्तानियम इह वासुत्र वेति । यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनियतफलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादसाधनियमः प्रतिभाति । तथाच गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात्, ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति च स्मरणादाभ्युपगम्यकत्वमप्यवगम्यते । तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेव प्रमाणत्वात्तत्प्राप्तमेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां सत्त्वशुद्धयाधानेन वा विद्योत्पादकश्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रश्रुतिविश्लेषोपशानेन वा विद्यासाधनत्वम् । श्रवणादीनां लनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । नच प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरमाविनं प्रमोत्यादं कामयन्ते किंतु तादात्म्यकमेव

न्यायनिर्णयः

विद्यासाधनप्रतिबन्धशून्या विशिष्टवीर्यप्रसवभूमिरित्युक्तेरत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रवणादीनां विद्योपायव्रतनियमासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रतिबन्धभावापेक्षया तेषां तन्निवृत्तिसिद्धिरित्युक्तेषु अश्वत्पूर्वकमैहिकव्रतनियमं पूर्वपक्षमाह—किमिति । फलदैवियोपलब्धौ तन्निवृत्तये नास्ति हेतुरिति शङ्कते—किमिति । तत्र कारणमाह—श्रवणादीति । चित्रादिवदमुत्रापि धीहेतुत्वं अत्रादेः स्यादित्याशङ्काह—नचेति । कथं तर्हि तेषु प्रश्रुतिरित्याशङ्का तेषां कारीर्यादितुल्यत्वमाह—समान इति । श्रवणादीनां च क्षुद्रादिविद्यासाधनत्वत्वात्मानन्तरियकुम्भोपलम्बमात्रं च क्षुद्रमलीनाभाववज्जन्मानन्तरियविधायै श्रवणादिषु प्रश्रुत्यर्थोपादुपलब्धत्वात्संसारदुःखनिवृत्तये च विद्यासाधनदानाज्ज्ञानात्कारीर्यादिवतुल्यजन्मन्येव विद्याजन्यत्वार्थः । यज्ञादीनां जन्मान्तरियफलानां धीहेतुत्वस्य विविधविपाचकरीत्याज्जन्मान्तरे बीजनेमोत्याशङ्काह—यश्चेति । तेषां धीशुद्ध्या श्रवणादिषट्कलाद्वटितेषु तेषु विद्यावश्यं भाग्यमित्येहिकव्रतनियम इत्यर्थः । श्रवणादीनां कारीर्यादितुल्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति । श्रवणादिषु कृतेष्वपि न चेदत्र धीः स्यात्तेषामतदुपायवैति प्राप्तामनूष चित्रावदनियतफलवीर्यासाधनमिति सिद्धान्तमाह—एवमिति । कृतेष्वपि श्रवणादिषु कदाचिद्विद्या नोत्पद्यते चेत्तर्हि तेषां तदुपायव्रतनियतं स्यादित्याशङ्काह—एतदिति । कृतेष्वपि श्रवणादिष्वत्र विद्यामुदये कारीर्यादिव प्रतिबन्धो वा पौष्कल्याभावो वा तेषां कल्पनीयः प्रतिबन्धहीना हि सामग्री कार्यहेतुर्न चैतावता तदेतुल्यहतिरित्यर्थः । उपस्थितविपाकश्रवणादिविरोधाकर्मण एव प्रतिबन्धमाशङ्काह—उपस्थितेति । तैरेव देशादिनिर्विधार्थेनैव श्रवणादि कर्म किमिति न विपच्यन्ते, तत्राह—यानीति । भोगार्थस्य कर्मणो ज्ञानार्थस्य च श्रवणादेशादिकालनिमित्तकस्याभावे हेतुमाह—यत इति । कर्मणा श्रवणादीनां प्रतिबन्धे तेभ्यो विद्योत्पत्तिवादि शास्त्रं व्याहृत्येत्याशङ्काह—शास्त्रमिति । तथापि कर्मण एव प्रतिबन्धकत्वं न श्रवणादीनामिति कुतो नियमः, तत्राह—साधनेति । यत्किंच विद्याभावे कारीर्यादिवत्प्रतिबन्धादिसत्त्वकल्पनेन धिय आभ्युपगम्यकत्वमनुपगम्यैव ने विद्या स्यादित्यभि-

साप्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति । न चाविशेषेण विद्यायामभिसंधिनोत्पद्यत इहासुत्र वा मे विद्या जायतास्मिभिसंधेर्निरङ्कुशत्वात् । श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्षयापेक्षया-
वोत्पद्यते । तथाच श्रुतिदुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति—‘श्रवणायापि बहुभिर्गो न लभ्यः
शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः । आश्रयोंऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्रयों ब्राता कुशलानुसिद्धः’
(क० २।७) इति । गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती जन्मान्तरसंचिता-
त्साधनाजन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । नहि गर्भस्थस्यैवेहिकं किञ्चित्साधनं संभाव्यते ।
स्मृतावपि—‘अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति’ (गी० ६।३७) इत्यर्जुनेन पृष्ठो
भगवान्वासुदेवः ‘नहि कल्याणकृतकश्चिदुर्गतं तात गच्छति’ (गी० ६।४०) इत्युक्त्वा पुन-
स्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले संभूतिं चाभिधायानन्तरम् ‘तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते
सौख्यदैहिकम्’ (गी० ६।४३) इत्यादिना ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’
(गी० ६।४५) इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति । तस्मादैहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्ध-
यापेक्षयेति स्थितम् ॥ ५१ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

मुक्तिं सातिश्रया नो वा फलत्वाद्ब्रह्मलोकवत् ॥ स्वर्गवच्च नृभेदेन मुक्तिः सातिश्रयैव हि ॥ १ ॥

ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म कचित्सातिशयं श्रुतम् ॥ अत एकविधा मुक्तिर्नैव स ननु जल वा ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

तथाचेत्यादिना । श्रवणन्तोऽपि न विद्युरित्युक्तेः प्रतिबन्धसिद्धिः । आत्मनो यथावद्वकाप्याश्रयः अद्भुतवद्व कविदेव-
भवति । तिष्ठतु लब्धा साक्षात्कारवान्, परोक्षतो ज्ञाताप्याश्रयः । कुशलेनाचार्येणानुसिष्टोऽपीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ असति
प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धे श्रवणादिनेहैव विद्योदयः यज्ञादिभिः संचितपापप्रतिबन्धस्य निरस्तत्वात् । सति तु भोगेन तक्षि-
सादमुत्रेति विद्याया ऐहिकामुष्मिकत्वविशेषनियम उक्तस्तद्वत्तत्वेऽपि मोक्षे कश्चिदुत्कर्षादिविशेषः स्यादित्यत आह—
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । मुक्तिरत्र विषयः । तस्यां विद्यावद्विशेषनियमोऽस्ति न

भागती

प्रागेव तु पारलौकिकम् । नहि कुम्भलदिदृक्षुश्चक्षुषी समुन्मीलयति कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किंतु तादात्मिकाय ।
तस्मादैहिक एव विद्योत्पादो नानियतकालः । श्रुतिस्मृती च पारलौकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ज्ञतः । इत्यभूतानि नाम श्रवणादीन्या-
वश्यकफलानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति । एवं प्राप्त उच्यते—यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञादीनां
सत्त्वबुद्धिद्वारेण वा विघ्नोपशमद्वारा बोधयोगोऽत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामनियतफलत्वेन तदपे-
क्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहतविघ्नानां श्रवणादीनामनुत्पादकत्वाद्विद्युदसत्त्वाद्वा पुनः प्रत्यनुत्पादकत्वात् ।
तथाच तेषां यज्ञावपेक्षाणां तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धनो न स्तुतिमात्रत्वेन
व्याख्येयो भविष्यति । पुरुषाश्च विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनु रूपमेव कामयिष्यन्ते तदिदमुक्तम्—अभिसंधेर्नि-
रङ्कुशत्वादिति ॥ ५१ ॥ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । यज्ञादुपकृतविद्यासाधनश्रव-

न्यायनिर्णयः

संधित्थेरेति, तत्राह—नचेति । इद्व्यमानसंसारदुःखस्यानेकजन्मान्तिलं जानतो यदा कदाचिदनेनैनिष्ठितिः स्यादितिभसंधेः
साधनसामर्थ्यानुसारेण संभावितत्वादित्याह—अभिसंधेरेति । यत्तु श्रवणादीनां चक्षुरादिबहुदफलत्वमिति, तत्राह—श्रवणादीति ।
तेषां विघ्नानाददृष्टद्वारापि साधनत्वमवगतवदवगतं यज्ञादीनामनियतकालफलानां ज्ञानसाधनत्वविषयैश्च विद्योत्पत्तेरनियतत्वमित्यर्थः ।
यत्तु यज्ञादीनां घटकत्वादित्येव श्रवणादिषु विद्यावदवगमविनीतिं तत्र प्रतिबन्धसत्त्वस्य औत्तरेहसिद्धत्वात्नैवमित्याह—तथाचेति ।
आत्मनः श्रवणमपि दुष्करं बहुनामित्याह—श्रवणायेति । कथंचन श्रवणेऽपि तत्फलं ज्ञानं दुर्लभमित्याह—श्रवणन्तोऽपीति ।
तत्र हेतुः—आश्रय्य इति । यथावदस्यात्मनो वक्ताश्रयोऽद्भुतवत्काश्चिदेव संभवति । सम्यगाचार्यसिद्धावपि तच्छ्रुत्वा लब्धा साक्षा-
त्कर्तव्योऽस्याश्रयः । तिष्ठतु साक्षात्कारः कुशलेनाचार्येणानुसिष्टोऽपि साक्षात्परोक्षतो ज्ञाताप्याश्रयं धनैत्यर्थः । संप्रत्याहुष्मिकत्वे
विद्यो लिङ्गमाह—गर्भस्थ इति । कर्मानुपपत्त्या श्रुतिरिममर्थं दर्शयति, तत्राह—नहीति । जन्मान्तरसंचितं साधनं जन्मा-
न्तरेऽपि धिर्यं साधयतीत्यत्र स्मृतिमाह—स्मृताविति । श्रवणादीनां बोधकस्येऽपि श्रुतिस्मृतिस्मृतिरूपव्यादिकल्लिङ्गादिवदनियतका-
लत्वसिद्धेर्नैकान्तिकफलत्वं तेषामित्युपसंहारति—तस्यादिति ॥ ५२ ॥ विद्यारूपे फले कालोत्कर्षोपपन्नोऽपि विशेषनियमो दर्शितः ।
संप्रति विद्याफले मोक्षे क्रत्यन्निदपि विशेषनियमस्याभावं दर्शयति—एवमिति । विद्याफले मुक्तिर्विषयः सा किं विद्याव-

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे फल ऐहिकामुष्मिकफल-
त्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः । एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षोपकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः
स्यादित्याशङ्क्याह—एवं मुक्तिफलनियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रतिनियम
आशङ्कितव्यः । कुतः—तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्था हि सर्ववैदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते । ब्रह्मैव
हि मुक्त्यवस्था न च ब्रह्मणोऽनेकाकारयोगोऽस्ति । एकलिङ्गत्वावधारणात् 'अस्थूलमनणु' (बृ०
३।८।८), 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ० ३।१।२६), 'यत्र नान्यत्पश्यति' (छा० ७।२।४१), 'ब्रह्म-
वेदममृतं पुरस्तात्' (मुण्ड० २।२।११), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० ३।४।६), 'स वा एष महान-
नज आत्माऽजरोऽमृतोऽमरोऽमरो ब्रह्म' (बृ० ४।४।२५), 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये-
त्' (बृ० ४।५।१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अपि च विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफल एव
विद्यायां कंचिदतिशयमासञ्जयेन्न विद्याफले मुक्तौ । तद्व्यसाध्यं नित्यसिद्धस्वभावमेव विद्याया-
विगम्यत इत्यसकृदवादिष्य । न च तस्यामप्युत्कर्षनैकप्राप्तमकोऽतिशय उपपद्यते निरुपपत्त्या
विद्यात्वाभावादुक्तद्वैत एव हि विद्या भवति । तस्मात्तस्यां निराचिरोत्पत्तिरूपोऽतिशयो भवन्भवेत् ।

भाष्यरत्नप्रभा

वेति फलसोभयथासंभवात्संशये पूर्वपक्षमाह—यथेति । मुक्तिः सविशेषा, फलत्वाद्विद्यावदतः कर्मसाध्या मुक्ति-
रिति फलम् । सिद्धान्ते तु निर्विशेषत्वावधारणश्रुतिबाधितमनुमानमतो ज्ञानैकव्यञ्ज्या मुक्तिरिति फलम् । किंच
श्रवणादितारतम्याद्विद्यायां कंचिदतिशयमङ्गीकृत्य विद्यालभ्यमुक्तौ नातिशय इत्याह—अपि च विद्यासाधनमिति ।
ननु ब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वाद्विद्यानिवृत्तेऽन्यत्वे द्वैतापत्तेः, अनन्यत्वे चासाध्यत्वात्किंच विद्याफलमित्यत आह—तद्धीति ।
विद्ययाभिन्नकत्वेन ब्रह्मानन्द एव मुख्यफलमभिन्नकिंचिद्विद्यानिवृत्तिरानन्दस्वरूपस्फूर्तिप्रतिबन्धकाभावतया विद्याया
साध्यते सा चानिर्वाच्येति न द्वैतापत्तिः । अन्ये तु सा ब्रह्मानन्येत्याहुः । न च साध्यत्वानुपपत्तेस्तत्र विद्यावैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । यदभावे यदभावस्तत्साध्यमिति ज्ञानात्सर्वो लोकः प्रवर्तते । तथा च विद्याया अभावे ब्रह्मस्वरूपमुक्तेर-
भावोऽनर्थरूपा अविवेकास्ति । अस्या अविद्याया एव मुक्तिर्नीतीतिव्यवहारविषयत्वेन मुक्त्यभावत्वात् । तथा च विद्या
विना मुक्तिर्नीतीति निश्चयाद्विद्यामुपादत्ते । विद्योदये च स्वतःसिद्धनित्यनिवृत्तावर्त्यस्वप्रकाशब्रह्मानन्दात्मनावतिष्ठत
इत्यनवधम् । संप्रति विद्यायामतिशयाङ्गीकारं त्यजति—नचेति । एकरूपे विषये प्रमायां तारतम्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।
कथं तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेषो उक्तः, तत्राह—तस्मादिति । सत्यामपि सामग्र्यां ज्ञाने विलम्ब उक्तो न

भासती

णादिवीर्यविशेषात्फल तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिकलक्षण उत्कर्षो दर्शितः । तथा च यथा साधनोत्कर्षनैकप्राप्तमकोऽतिशयो
तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनैकप्राप्तमकोऽतिशयो दर्शितः । न च मुक्तावैहिकामुष्मिकलक्षणो विशेष उप-
पद्यते ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवश्यंभावनियमात्सत्यप्यारब्धविपाककर्मप्रशङ्के । तस्मान्मुक्तावेव
रूपतो निकर्षोत्कर्षौ स्याताम् । अपि च सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनैकप्राप्तमकोऽतिशयो दर्शयति मुक्तेरपि विद्याफल-
त्वाद्रूपतश्चोत्कर्षनैकप्राप्तमकोऽतिशयो स्यातामिति प्राप्त उच्यते—न मुक्तेस्तत्र तत्रैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेश्च । साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद्भ-
वति । न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति । न च सवासननिःशेषैकशक्यसाधयप्रश्रयो

न्यायनिर्णयः

दुत्कर्षोपकर्षकृतविशेषवती किंवा नेति फलसोभयथादृष्टे संशये प्रकृतविद्याफलस्य प्रसङ्गतो निरतिशयत्वोक्त्या पादादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे मोक्षस्य कर्मसाध्याया पुरुषार्थधिकारणासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात्तत्सिद्धिरितिप्रत्यक्ष पूर्वपक्षमाह—
यथेति । मुक्तिरुपचयापचयवती फलत्वाद्विद्यावदित्यनुमानात्तस्याः कर्मसाध्यत्वाविगमापुरुषार्थधिकरणमयुक्तमित्याशङ्क्या सिद्धान्तम-
वतार्य प्रतिष्ठां विजगते—न खल्विति । उक्तेऽनुमाने जाग्रति कथमाशङ्क्य निरवकाशेति शङ्कते—कुत इति । मुक्तिलक्षणपक्ष-
कल्प्यावधारणशालाविरोधान्नानुमेति मत्वा सृष्टावयवमादाय व्याचष्टे—तदवस्थेति । मुक्तिर्नाम कश्चिदवस्था विद्यते चेद्विती-
यवविरोधादवस्थात्वाज्जाग्रदवस्थावदवस्थापि निवृत्तिमती स्यादित्याशङ्क्याह—ब्रह्मैवेति । कथमेतावता मुक्तेरुत्कर्षनैकप्राप्तमकोऽतिशयोविशेषादिलि-
मिताशङ्क्याह—नचेति । न स्यानतोऽपीत्यधिकरणे निर्विशेषत्वमस्थूलादिद्विद्या ब्रह्मणो निरुपतिमिति सारयति—एकेति । इतश्च
मुक्तिर्निरतिशयत्वमित्याह—अपिचेति । काष्ठोपचयापचयाभ्यां ज्वालोपचयापचयद्वेष्टेतरत्नवहिरत्नतदभ्यासादिसाधनोपचयापचयाभ्यां
विद्यायामुपचयापचयसंभवात्तत्फले मुक्तावपि तौ स्यातामित्याशङ्क्य हेतुवन्तरं स्फोरयति—न विद्येति । विधैव सातिशया स्वसाध्येऽपि
कथंचिदतिशयमादध्यादित्याशङ्क्याह—तद्धीति । तर्हि मुमुक्षुणां विद्यार्थिनां प्रवृत्त्यानवयवैः, तत्राह—विद्यथेति । तस्यामतिश-
यमाश्लिष्य मुक्तौ नातिशयोऽस्तीत्युक्तम् । इदानीं विद्यापि मोक्षहेतुत्वसाक्षात्कारलक्षणा नातिशयवतीत्याह—नचेति । कथं तर्हि
पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेषो दर्शितः, तत्राह—तस्मादिति । मुक्तावपि तर्हि तादृशोऽतिशयो भविष्यति, तत्राह—न त्विति ।

न तु मुक्तौ कश्चिदतिशयस्त्वभवेऽस्ति । विद्याभेदाभावादपि तत्फलभेदनियमाभावः कर्मफलवत् । नहि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः कर्मणामिव भेदोऽस्तीति । सगुणासु तु विद्यासु—‘मनोमयः प्राणशरीरः’ (छा० ३।१४।२) इत्याद्यासु गुणावापोद्वापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथाखं फलभेदनियमः कर्मफलवत् । तथाच लिङ्गदर्शनम्—‘तं यथा यथोपासते तदेव भवति’ इति । नैवे निर्गुणायां विद्यायां गुणाभावात् । तथाच स्मृतिः—‘नहि गतिरधिकास्ति कस्य चि-
त्सति हि गुणे प्रवदन्यतुल्यताम्’ इति तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति पदाभ्यासोऽध्याय-
परिखर्मासि द्योतयति ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

तारतम्यमित्यर्थः । तर्हि सत्यपि ज्ञाने मुक्तौ विलम्बः किं न स्यादित्यत आह—नत्विति । वाक्याद्विप्रतिबन्धाद्दीपो-
रपत्तिविलम्बेऽनुपपन्ने तमोनिवृत्तिविलम्बादर्शनात्सति ज्ञाने नाज्ञाननिवृत्तौ विलम्ब इति भावः । किंच कर्मणासुपा-
सवानां च गुणभेदेन तारतम्यात्फलतारतम्यं युक्तम् । निर्गुणविद्यायास्त्वेकरूपत्वात्तत्फलैकरूप्यमित्याह—विद्या-
भेदेत्यादिना । स्मृतौ कस्यचिर्निर्गुणविद इत्यर्थः । तस्माद्विद्यासमकालैव मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ ५२ ॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभाटीकायां तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

भाष्यटीका

विद्याजन्यविशेषवान्, येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान्भवेत् । नच सावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते । नच विरा-
ग्विरोत्पादासुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यते तस्या अप्येकरूपत्वेन श्रुतेः । सगुणायासु विद्यायास्तत्-
तुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते । न चात्र विद्यालं सामान्यतो दृष्टं भवति । आगमत्तत्प्रभवमुक्तिवा-
धितत्वेन कालावस्थापदिष्टत्वात् । तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिरक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ॥ ५२ ॥
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

न्यायनिर्णयः

विशेषोत्पत्तिनान्तरवकलेनविद्यानिवृत्तिरूपाया मुक्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः । मुक्तेर्निर्विशेषत्वे हेत्वन्तरमाह—विशेषेति । एकरूपत्वादात्मन-
स्तदाकारविद्यायां विशेषाभावादेनेकरूपफलोत्पादकत्वायोगात्तत्फले विशेषासिद्धिरित्यर्थः । विद्यायां भेदाभावं प्रपञ्चयति—नहीति ।
सगुणविद्यावदात्मविद्याया भेदः स्यादित्याशङ्क्य विषयभेदात्तत्र भेदेऽपि नात्र विषयभेदोऽस्तीत्याह—सगुणास्त्विति । तत्र
फलभेदे मानमाह—तथाचेति । दार्ष्टान्तिक विशेषमाह—नैवमिति । तत्त्वविद्याविशेषे गुणाभावे स्मृतिमाह—तथाचेति ।
कस्यचित् निर्गुणविद्यावतः पुरुषस्य गतिः फलमिति यावत् । तत्र न्यूनाधिकभावाभावे हेतुमाह—सति हीति । पुनश्चेत्तत्त्ववत्त्वमाह—
तदवस्थेति । तदेवं मुक्तेर्निरतिशयत्वाच्च कर्मसाध्यतेति युक्तं पुरुषार्थविकरणमिति भावः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीशुद्धानन्दपुत्र्यपादक्षिप्रभगवदानन्दशानकृते शारीरकभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य निर्गुणविद्याया अन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनविचाराख्यश्चतुर्थः पादः ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये साधनारख्यस्तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ।

भाष्यरत्नप्रभा—भामती—न्यायनिर्णयव्याख्यात्रयोपेतम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आवृत्तिसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

अधिकरणम्

श्रवणाद्याः सकृत्कार्या आवर्त्ता वा सकृद्यतः ॥ शास्त्रार्थसावता सिध्येत्यज्ञादौ सकृत्कृतेः ॥ १ ॥

आवर्त्ता दर्शनान्तात् तदुक्तान्ताववातवत् ॥ दृष्टेऽत्र संबन्धपरं तादृष्टं कल्प्यते बुधैः ॥ २ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरानु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात् । अथेह चतुर्थे फलाश्रय आगसिष्यति । प्रसङ्गागतं चान्यदपि किञ्चिन्तयिष्यते । प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः साधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० ४।१।६), 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' (बृ० ४।३।२१), 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छा० ८।७।१) इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः—किं सकृत्प्रत्ययः

भाष्यरत्नप्रभा

यज्ज्ञानाजीवतो मुक्तिरुक्तान्तिगतिवर्जिता । लभ्यते तत्परं ब्रह्म रामनामासि निभंयम् ॥ १ ॥

ॐ । आवृत्तिसकृदुपदेशात् । साधनं निरूप्य फलं निरूप्यत इत्यध्याययोर्हेतुफलभावं संगतिमाह—तृतीय इति । फलप्रसङ्गेनोक्तान्तिविचारदिमार्गश्च विचार्यत इत्याह—प्रसङ्गेति । पूर्वं साक्षादेव श्रुत्युक्तं संन्यासादि साधनं विमित्तं, संप्रति फलार्थोपपत्तिगम्यमावृत्त्यादिकमशास्त्रेयाधिकरणायाः चिन्त्यते, तदारभ्य जीवन्मुक्तिसतो द्वितीयपादे उक्तान्तिस्तृतीये अर्चिनादिमार्गस्य गन्तव्यस्य च निर्णयश्चतुर्थे ज्ञानोपासनयोः फलनिर्णय इति पादार्थविवेकः । आद्याधिकरणस्य श्रवणादिसाधनं विषयमनूद्य द्वेषानुष्ठानदुर्गनासंशयमाह—आत्मा वा इति । श्रौतात्मवीसाधनः फलविचारात्मकत्वात्सर्वाधिकरणानां श्रुतिशास्त्राध्यायसंगतय उक्ताः । तत्तत्पदार्थसंबन्धात्तत्तत्पादसङ्गतिः । मोक्षे

भामती

नाभ्यर्थ्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेत्तरे शक्त्या । मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्समरोचकं येषाम् ॥ १ ॥

शङ्के संप्रति निर्विशङ्कमधुना खाराज्यसौख्यं बहुचेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येष्यति ।

यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमित्यव्याख्यानमात्रस्फुटदेहान्तार्थविवेकवन्धितभवाः स्वर्गोऽप्यमी निःस्पृहाः ॥ २ ॥

आवृत्तिसकृदुपदेशात् । साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रममाह—तृतीयोऽध्याय इति । मुक्तिक्षणस्य फलस्थान्यन्तपरोक्षत्वात्तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि चोद्यमानानुद्वेष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न तु ततोऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात् । यत्र पुनः सकृदुपदेश उपानीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्त उच्यते । यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायास्तस्याः

न्यायनिर्णयः

पूर्वोऽध्यायान्तिमाधिकरणे मोक्षे प्रतिनियमाभावो दर्शितः । संप्रति मोक्षोपधिकविषयासाधनेषु श्रवणादिष्वानुष्ठानप्रतिनियमं दर्शयति—आवृत्तीति । पूर्वोत्तराध्याययोः संबन्धं हेतुहेतुमद्भावं वक्तुं तार्तीयमर्थमनुव्रवति—तृतीय इति । साधनविचारशेषोत्तनाय प्रायेणोक्तम् । साधनाधीनत्वात्फलसिद्धेस्तद्विचारयोरपि युक्तं पूर्वोपर्यमिल्याशयवानाह—अथेति । कथं तर्हीहविचारदिवचनमिल्याशङ्क्य काल्पितप्रसङ्गेन तदुक्तिरपि भविष्यतीत्याह—प्रसङ्गेति । अध्यायसंबन्धमुक्त्वा तदधिगमाधिकरणात्मात्मनोपकरणानां तात्पर्यं दर्शयन्नान्तरसंबन्धमाह—प्रथममिति । साक्षादेव श्रुत्युक्तं साधनं क्लित्तितम् । अधुना फलार्थोपपत्तिव्यवहारस्यादि चिन्त्यते तदर्थोपपत्त्याया च तच्चिन्ता फलाध्याये संगतैवेति भावः । प्रथमाधिकरणस्य विषयमनूद्य संशयमाह—आस्मेति । साध-

कर्तव्य आहोस्विदावृत्तेति । किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत् । तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । अश्रयमाणायाम् ह्यावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् । नन्वसकृदुपदेशा इदानीं श्रुतव्यो भवत्येतो निदिध्यासितव्य इत्येवमादयः । एवमपि यावच्छब्द-
मेवावृत्तयेत्यसकृच्छब्दं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनं चेति नातिरिक्तम् । सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीतेत्यवमादिवन्नावृत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः—
असकृदुपदेशात् 'श्रुतव्यो भवत्येतो निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । ननु कं यावच्छब्दमेवावर्तयेन्नाधिकमिति । न । दर्शनपर्यवसितत्वादे-
षाम् । दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति । यथाव-
धातादीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वत् । अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेत्यन्त-
र्गतावृत्तिगुणैव क्रियाभिधीयते । तथाहि—लोकं गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति च यस्तात्पर्येण
गुरोर्वादीननुवर्तते स एवमुच्यते । तथा ध्यायति प्रोषितनाथा पतिसिति या निरन्तरस्मरणा
पतिं प्रति सोत्कण्ठा सैवमभिधीयते । विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेष्वव्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते ।
कचिद्विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहरति यथा—'यस्तद्वेद यस्त वेद स मयेतदुक्तः' (छा०

आप्यरत्रब्रमा

विशेषाभाववच्छ्रवणादावावृत्तिविशेषो नास्तीति दृष्टान्तलक्षणान्तरसंगत्या पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अत्र पूर्व-
पक्षे श्रवणादेः प्रयाजवददृष्टार्थत्वात्सकृदनुष्ठानं फलं, सिद्धान्ते त्ववधातवदृष्टार्थत्वावातफलमावृत्तिरिति भेदः । असकृ-
दुपदेशान्वयानुपपत्त्या साधनावृत्तौ शास्त्रस्य तात्पर्यमिति शङ्कते—नन्वसकृदिति । श्रवणादीनां समुच्चयसिध्यर्थ-
त्वेनासकृदुक्तैरन्यथोपपत्तेर्नावृत्तौ तात्पर्यमिति । समुणसाक्षात्कारसाधनेष्वन्यनावावृत्तिमाह—सकृ-
दिति । यथाप्यसकृदुपदेशा आवृत्तिसमुच्चययोरन्यतरसूचकत्वेनाप्यस्यासिद्धः, तथापि दृष्टे संभवत्यदृष्टमात्रकल्पनानुपपत्तेः
श्रवणादेरावृत्तिद्वारा साक्षात्कारफलस्य पञ्चादौ दृष्टत्वादसकृदुक्तिरावृत्तिं सूचयति दृष्टार्थत्वादिति न्यायानुग्रहादि-
त्याह—न दर्शनपर्यवसानत्वादिति । ध्यानस्य स्वावृत्तेर्बेदोपासीतेति शब्दे श्रुतत्वाच्च केवलाधिकृतमित्याह—
अपिचेति । असकृत्प्राप्तिशब्दस्यावृत्तिवाचित्वं तथापि वेदेतिशब्दोक्तवेदेनैवद्वन्द्वेऽप्येव कथमावृत्तिसिद्धिरित्यत आह—
विद्युपास्त्योश्चेति । शब्दयोरैकार्थत्वंमुदाहरति—कचिदिति । स रैको यद्वेद तस्मात्तत्त्वं रैकादन्योऽपि यः कश्चि-
दामती

श्रुतिसिद्धत्वादविषयाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याद्विभ्रमस्यैव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योप-
पत्तिसिद्धत्वादनव्यव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वर्गोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःख-
विनिर्मुक्तकथैतन्म्यासक्तोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्यासासाधनत्वेनानुमानासुदधानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति ।
नच दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वं युक्तम् । न चैतात्पर्यावृत्तानि सत्कारादीर्धकाचनैरन्तर्येण साक्षात्कारवत्ते तादृशानुभवाय कल्पन्ते । न
चान्नासाक्षात्कारवद्विज्ञानं साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेदमुमर्हति । न खलु पित्तोपहृतेन्द्रियस्य गुडे तित्तातासाक्षात्कारोऽन्तरेण
न्यायनिर्णयः

नेषूपभयत्वाद्दृष्टेः श्रवणादिसाधनेषु संशयमुक्त्या मुक्तिहेतुश्रौतात्परीक्षासाधनश्रवणादिष्वानुष्ठानसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
श्रवणादीनामष्टार्थत्वम् । सिद्धान्ते दृष्टार्थत्वे तेषां फलोत्पत्तीकृत्य प्रथमपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । यथा प्रयाजादयः
सकृदनुष्ठिता दर्शपूर्णमासफलोपकारिणस्तथा श्रवणादिप्रत्ययोऽपि सकृदनुष्ठितः सम्यग्धीहेतुरित्यानर्थक्यमित्यर्थः । अवधातादिवत्कल्प-
यन्तमाहृत्यनुष्ठानमाशङ्काह—तावतेति । शास्त्रस्य सकृदनुष्ठानेन कृतावेत्येवमपि तत्पर्यन्तमुष्ठानं किं न स्यात्, तत्राह—
अश्रयमाणायामिति । दर्शनक्रियायाः साधनाकारक्षायां सकृदेव साधनोपदेशेन नैराकारक्षये संभवत्यसकृदुपदेशानुपपत्त्या तात्पर्य-
मावृत्तौ कल्पते तथाच नाशास्त्रार्थः कृतः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । समुचितानां श्रवणादीनां साधनत्वविषयसकृदनु-
पदेशोपपत्तेर्विरोधाभावाच्चौ तात्पर्यमिति । निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारफलेषु श्रवणादिष्वानुष्ठानमात्रेण सविशेषब्रह्मसाक्षात्का-
रफलेष्वन्यथोपासनेष्वानुष्ठानमात्रेण—सकृदिति । श्रवणादीनामष्टार्थोपासीतानां च प्रयाजादिवदनुष्ठानाददृष्टार्थत्वेति प्राप्तं पूर्वपक्ष-
मनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । आहृत्तौ हेत्वभावमाशङ्क्य हेतुमवतार्य व्याचष्टे—कृत इत्यादिना । पूर्ववादी पूर्वोक्तं सारयति—
नन्विति । अविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावसानरूपाया मुक्तिः क्षुल्लनभवसिद्धत्वादविद्यायाश्च विधानान्तरीयकत्वोच्छेदस्य रज्जुतत्त्वसा-
क्षात्कारादौ दृष्टत्वेन श्रवणादीनां दृष्टफलत्वावातफलमवधातादिवदावर्तनीयानि तानीत्याह—नेत्यादिना । उक्तमेव स्फोरयति—
दर्शनेति । यत्त्वद्वन्द्वोपासनेषु सकृदेवैवावृत्तिशब्दैव नास्तीति, तत्राह—अपिचेति । यस्य साक्षात् न विविकित्वाऽस्ति देवो
भूत्वा देवानप्येतीति लिङ्गाद्वन्द्वोपासीनामुपाससाक्षात्कारद्वारा दृष्टार्थत्वं वक्तव्यत्वावातफलमावृत्तिस्तत्सिद्धिर्गम्यते शब्दसा-
म्यत्वाच्च तात्सावृत्तिरित्यर्थः । अनन्तातावृत्तिसमुपासनमित्यत्र लोकसंमतिमाह—तथाहीति । ध्यानमपि तथाविधमित्यत्र तामेव
दर्शयति—तथेति । उपासनशब्दश्चावावृत्तिसिद्धावपि वेदेत्यादिप्रयोगे कथं तत्सिद्धिरित्याशङ्काह—विदीति । विदिनोपक्रम्योपा-
सिनोपसंहारेः स्वर्गाविद्यामुदाहरति—यथेति । स रैको यद्वेद तस्मात्तत्त्वं सर्वं भूतैकैकममिसंयच्छते । एवं रैकवद्वन्द्वोऽपि

४।१।४) इत्यत्र 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्ते' (छा० ५।१।२) इति । क्वचित्चोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति यथा—'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छा० ३।१।८।१) इत्यत्र 'भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मचर्चसेन य एवं वेद' (छा० ३।१।८।३) इति । तस्मात्सकृदुपदेशेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः । असकृदुपदेशस्तथावृत्तेः सूचकः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा ह्युद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य 'आदित्य उद्गीथः' (छा० १।५।१) इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य 'रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयात्' (छा० १।५।२) इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत्तिसिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्सामान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः । अत्राह—भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः । तेष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति तत्र किमर्थं वृत्तिरिति । सकृच्छ्रुती च ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेत् । न । आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इत्येवंजातीयकं

भाष्यरत्नप्रभा

द्वेद तत्फले सर्वमन्तर्भवतीत्येतदुक्तं इत्थं मयोक्तृत्वेन स रैक उक्त इति हंसं प्रति हंसान्तरवचनं, तच्छ्रुत्वा रैकं गत्वोवाच जानश्रुतिः, हे भगवः, एतां रैकविदितां देवतां मेऽनुशाधि मङ्गमुपदिशेत्स्यर्थः । एवं सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनध्यानस्यावृत्तिः श्रौती चार्थसिद्धा च दृष्टार्थत्वात्, श्रवणमननयोस्त्वसकृदुपदेशादर्थसिद्धेर्वावृत्तिरिति विशेषः ॥ १ ॥ आदित्यस्यैकस्यैवोद्गीथे संपाद्योपासनान्मम त्वमेक एव पुनोऽसीति कीर्तीतकिः पुत्रमुवाच, अतस्त्वं तथा माकृथाः किंतु बहून् रश्मीनादित्यं च पर्यावर्तयतात् पुत्रपावर्तयस्वैत्यर्थः । तलोपशब्दान्दसः । अत्र पर्यावृत्तिसङ्घात्सिद्धवदुद्गीथध्यानस्यावृत्तिरुक्ता ततो ध्यानत्वसामान्यात्फलपर्यन्तत्वसामान्याद्वा लिङ्गात्सर्वत्र श्रवणमननध्यानेष्वावृत्तिसिद्धिरित्याह—लिङ्गाच्चेति । एवं तावत्सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनेष्वावृत्तिरुक्ता तत्र सगुणध्यानदेरावृत्तिमङ्गीकृत्य निर्गुणश्रवणादिर्वावृत्तिमाक्षिपति—अत्राहेत्यादिना । वाक्यं निर्गुणसाक्षात्कारजनने शक्तं न वा, आद्ये सकृच्छ्रुत्वावाक्यसाक्षात्कारसिद्धेरावृत्तिर्वैयर्थ्यमुक्त्वा द्वितीयं शङ्कते—सकृदिति । अशक्तस्यावृत्तावपि कृतानुपपत्तिरित्याह—नेति । तथापीति स्वतोऽशक्तस्य युक्तिसाहित्याच्छक्यावपीत्यर्थः । वाक्ययुक्तिभ्यां परोक्षज्ञाने जातेऽप्यपरोक्ष-

भामती

माधुर्यसाक्षात्कारं सहजेणाप्युपपत्तिर्भिर्निर्वर्तितुमर्हति । अतद्वतो नरान्तरवचांसि वोपपत्तिसहस्राणि वा परामृशतोऽपि शृङ्खल्य गुडस्यागात् । तदेवं दृष्टार्थलाभ्यानापासनयोश्चान्तर्नातावृत्तिकलेन लोकतः प्रतीतेरावृत्तिरिति सिद्धम् ॥ १ ॥ अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति—अत्राह भवतु नामेति । साध्यं ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिरर्थवती नास्त्येति । नहि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभावाद्ब्रह्मणोऽतिरिच्यते । तथाच नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्यावृत्त्या । तद्विदमुक्तम्—आत्मभूतमिति । आक्षेसारं प्रतिशङ्कते—सकृच्छ्रुताविति । अयमभिर्निर्णयः—न च ब्रह्मा-

व्यायनिर्णयः

यत्रैकैवं वेद तस्यापि सर्वसाधुफलवाप्तिर्भवति स तथाभूतो रैको मयोक्तः । एतदिति क्रियाविशेषणम् । रैकमिव जानश्रुतिमल्पकं किमात्वेति हंसान्तरं प्रति हंसवचनम् । हे भगवो रैक, यां देवतामुपास्ते ताभेतां मामनुशाधि शिष्यं ज्ञापयेति जानश्रुतेरुक्तिः । अत्रोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यसिद्धये विद्युपास्योरैकार्थं वाच्यम् । उपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहारे दृष्टान्तमाह—यथेति । विद्युपास्योरैक्यमुपासितश्चावृत्तिगुणेति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । श्रवणादिष्वावृत्तेः शब्दसामर्थ्यलभ्यत्वाभावात्कथं तेषु तत्तिसिद्धिः, तत्राह—असकृदिति ॥ १ ॥ विषयसाक्षात्कारफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तौ हेत्वन्तरमाह—लिङ्गाच्चेति । न केवलमसकृद्वृत्तावृत्तिसिद्धिरिति तु लिङ्गादपीत्यर्थः । तदेव विवृणोति—लिङ्गाच्चेति । हे पुत्र, त्वं रश्मीनादित्यं च मेदेन पर्यावर्तयादिति तत्कारमन्तर्भाव्य पर्यावर्तयतादिति मन्थमैकवचनं त्वयोगात् । पर्यावर्तयौपास्येत्यर्थः । आदित्यस्यैकस्यैवोद्गीथे संपाद्योपासनान्त्वमेको मे पुनोऽसि त्वं तु रश्मीनुद्गीथे संपाद्य पर्यावर्तयतास्ततो बहवसो पुत्रा भविष्यन्तीत्यत्र सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिर्दृष्टित्येतत्लिङ्गमित्यर्थः । उद्गीथप्रत्ययावृत्तावपि कथं प्रत्ययान्तरेषु तत्तिसिद्धिः, तत्राह—तदिति । तेन प्रकृत्येनोद्गीथप्रत्ययेन साक्षात्कारफलतया ध्यानत्वेन वा सादृश्यमिति शानत् । सर्वप्रत्ययेष्वेवंग्रहोपासनादिषु श्रवणादिषु चेत्यर्थः । अधिकरणार्थमुक्त्वा तस्य निर्गुणब्रह्मविषयत्वमाक्षिपति—अत्रेति । अहं-ग्रहोपास्तयः श्रवणादियश्च सविशेषनिर्देशेन ब्रह्मसाक्षात्कारफलत्वावदिदोदाहरणं तत्राहंग्रहोपास्तिसंवावृत्तिमङ्गीकरोति—भवत्विति । श्रवणादिषु तां निराचष्टे—यस्त्विति । निर्गुणब्रह्मण्यपरोक्ष्यातिशयः साध्यो नास्ति तस्य नित्यपरोक्षत्वात्तेन तत्र श्रवणाद्यावृत्तिरनधिकेत्यर्थः । ब्रह्मणो नित्यपरोक्षत्वेऽपि तावताऽविषाधत्वसेनभावात्तदर्थमागन्तुकः साक्षात्कारः श्रवणाद्यावृत्तिसाध्योऽस्तीति शङ्कते—सकृदिति । पूर्वावाह—न । आवृत्ताविति । अनुपपत्तिमेव प्रकटयति—यदीति । अतोतिष्टोमादिवाक्यवदावृत्तिमदपि तत्त्वमा-

वाक्यं सकृद्व्युत्पन्नं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्तत्तदेवावर्त्यमानमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा स्यात् । अयोच्येत न केवलं वाक्यं कञ्चिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्तोत्पत्तौ युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति । तथाऽप्यावृत्त्यनर्थक्यमेव । साऽपि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तैव स्वमर्थमनुभावयिष्यति । अथापि स्याद्युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयम् । यथास्ति मे हृदये शूलमित्यतो वाक्याद्वात्रकम्पादिलिङ्गाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति यथा स एव शूली । विशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकस्तत्तदर्थोद्भूतिरिति चेत् । न । असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । नहि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्योऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं शक्यते । तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्यते यदि वा सामान्यमेवोभयथापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः । नच सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियन्तुं विचित्रप्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तृणाम् । अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवत्येकेनावधानेनैकमंशमवधारयत्यपरेणापरमिति स्यादप्यभ्यासोपयोगो यथा दीर्घप्राठकग्रहणादिषु । नतु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा युक्तेति ।

भाष्यरत्नप्रभा

ज्ञानार्थमावृत्तिरिति शङ्कते—अथापि स्यादिति । तयोः परोक्षज्ञानहेतुत्वस्याभावादावृत्तावपि न साक्षात्कारः स्यादिति परिहरति—नासकृदपीति । यदि तयोः साक्षात्कारसामर्थ्यं यद् वा परोक्षज्ञानसामर्थ्यमुपयथाप्यावृत्त्यनपेक्षेत्साह—तस्मादिति । प्रमातृवैविन्यादप्यावृत्त्यनियम इत्याह—नचेति । प्रमेयस्थानंशत्वाच्च तथेत्याह—अपिचेति । द्विविधो ह्यधिकारी स्यात्कश्चिज्जन्मान्तराभ्यासाशिरस्त्रलमस्तासंभवादनितिप्रतिबन्धः कश्चित्प्रतिबन्धवा-

भामती

स्मर्तुस्तत्साक्षात्कारोऽविद्यामुच्छिनत्ति । तया सहानुवृत्तेरविरोधात् । विरोधे वा तस्य निजलान्नाविधेयोऽप्येत कुत एव तु तेन सहानुवृत्तेः । तस्मात्तन्निवृत्त्येव आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एवित्यर्थः । तथाच प्रत्ययानुवृत्तेरनर्थक्यं । आक्षेपा सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण प्रत्यवतिष्ठते—न आवृत्तावपीति । न खलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशोऽप्यावर्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जनयति । उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्ट्यभिचारत्वेन प्रातिभलात् । ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते—न केवलं वाक्यमिति । आक्षेपा दृश्यति—तथाप्यावृत्त्यनर्थक्यमिति । वाक्यं चेद्युक्त्यपेक्षं साक्षात्काराय प्रभवति तथा सति कृतमावृत्त्या । सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते—अथापि स्यादिति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षाधीनग्राहिनी सामान्यमात्रमभिविधेते नतु विशेषं साक्षात्कुरुत इति तद्विशेषादसाक्षात्काराद्यवृत्तिरप्यास्यते । सा हि सत्कारदीर्घकालनेरन्तर्यसंविता सती दृढभूमिर्विशेष-साक्षात्काराय प्रभवति कामिनीभावनैव वैराग्यस्य पुंस इति । आक्षेपाह—न । असकृदपीति । स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्र-युक्त्योनिर्वासाद्भावनामावृत्त्योनिर्वा । न तावत्परोक्षाभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणे प्रत्यक्षप्रमाणफले प्रसजु-मर्हति । न खलु कुटजबीजाद्ब्रह्माद्गुरो जायते । नच भावनाप्रकर्षपर्यन्तजसुपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेपा स्वपक्षमुपसंहरति—तस्माद्यदिति । आक्षेपातिशान्तरमाह—नच सकृत्प्रवृत्ते इति । कश्चित्खलु शुद्धसत्त्वो गमस्य इव वामदेवः शुक्ला च मल्लं न क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति । ततोऽप्यावृत्तिरनर्थकेति । अतश्चावृत्ति-

न्यायनिर्णयः

दिवाक्यं न स्वायं साक्षात्कारक्षममित्यर्थः । युक्तिप्रसङ्गानुसंहतिं वाक्यं स्वायं साक्षात्कारं जनयेदित्याह—अथेति । युक्तिसाहि-त्यमुत्पत्त्यावृत्तिं प्रत्याह—तथापीति । आश्चर्यैवत्वं समर्थयमानः स्वयुध्यक्षोदयति—अथापीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । शूलविशेषानुभवयोपर्यवर्तमानाशङ्काह—यथेति । अस्तु प्रस्तुतेऽपि सामान्यधीरेव किं विशेषपथित्वासाक्षाह—विशेषेति । स तर्हि भावनाजन्यो वा शास्त्रयुक्तिजन्यो वा । नाद्यस्तस्यामानजन्यत्वेनाविद्याबन्धित्वावगोपादिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—नेति । प्रत्यक्षतिरिक्तस्य न साक्षात्कारहेतुत्वस्यैव । किंच युक्तिवाक्ये साक्षात्कारार्थमेव तदक्षणे वा समर्थं चेदावृत्तावर्थक्यम् । द्वितीयं निराह—नहीति । सामर्थ्यासामर्थ्ययोरावृत्त्यानर्थक्यमुपसंहरति—तस्मादिति । शास्त्रयुक्त्योः साक्षात्कारहेतुत्वोपयोगेऽपि व्यर्थोद्भूतिरित्याह—नचेति । मानस्वभावानुसरिणावृत्त्यानर्थक्यमुक्त्वा मेयस्वभावानुचर्यापि तदनर्थ-क्यमाह—अपिचेति । यं कञ्चिदधिकारिणं प्रति अर्वाणां आवृत्त्यानर्थक्यं चोद्यते संचिन्तं वा प्रतीतिं विकल्पयति—अप्रेति ।

अत्रोच्यते—भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयुज्यत एवादृष्टिः । तथाहि छान्दोग्ये 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा० ३।८।७) इत्युपदिश्य 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' (छा० ३।८।७) इति पुनः पुनः परिचोद्यमानस्तत्तदाशङ्काकारणं निराकृत्य तत्त्वमसीत्येवासकृदुपदिशति । तथाच 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० ४।५।६) इत्यादि दर्शितम् । ननुक्तं सकृच्छ्रुतं चेत्तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न शक्नोति तत् आवश्यकमानमपि नैव शक्यतीति । नैष दोषः । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रुताद्वाक्यान्मन्दप्रतीतं वाक्यार्थमावर्तयन्तस्तत्तदाशङ्क्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्यमानाः । अपिच तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमावष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेक्षितुं जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २।१।१), 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० ३।१।२८), 'अदृष्टं द्रष्टुं' (बृ० ३।८।११), 'अविज्ञातं विज्ञातुं' (बृ० ३।८।११), 'अजमजरममरम्', 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीघम्' (बृ० ३।८।८) इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्राज्ञादिशब्दैर्जन्मादयो भावविकारा निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धः । तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादात्म्यं प्रत्यात्मतया संभाव्यमानश्चैतन्यपर्यन्तत्वेनावधारितः । तत्र येपामेतौ पदार्थावज्ञानसंशयविपर्यय-

माध्यखप्रभा

निति । तत्राद्यं प्रत्यावृत्तेरानर्थक्यमिदं, द्वितीयस्य तु प्रतिबन्धनिरासाय तदपेक्षेति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति । आवृत्तेः प्रतिबन्धनिरासायैवे लिङ्गमाह—तथाहीति । यथा पञ्चादिस्वरभेदसाक्षात्कारशक्तमपि श्रोत्रमभ्यासलपेक्षते तथा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशक्तं वाक्यं तदपेक्षमित्यनुभवमाश्रित्वाह—नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । तत्त्वंपद-लक्षणाख्यस्य दुर्बोधत्वाद्ज्ञानमयुक्तसंशयादिप्रतिबन्धसंभवात्तद्व्यावृत्तिरेष्टव्येति वाक्यलक्ष्याविवेकपूर्वकमाह—अपि-चेत्यादिना । यदुक्तमनंशत्वात्प्रमेयस्यावृत्त्यानर्थक्यमिति, तत्राह—यद्यपीति । आरोपितांशनिरासाय न मे देहो

भामती

रन्थिका यन्निर्देशस्य ग्रहणमग्रहणं वा न तु व्यक्ताव्यकले सामान्यविशेषवत्पदारागादिवदित्यत आह—अपि चानेकांशेति । समाधत्ते—अत्रोच्यते—भवेदावृत्त्यानर्थक्यमिति । अयमभिसन्धिः—सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्ति-फलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसन्धिं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवर्ती बुद्धिर्द्युतिं समाधत्ते । सा च नानुमानितव-हिसाक्षात्कारवत्प्राप्तिभेदान्नाप्रमाणं तदानीं वहिःलक्षणस्य परोक्षत्वात्सदातनं तु ब्रह्मस्वरूपसोपाधिरूपितस्य जीवस्यापरोक्षत्वम् । नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते । नच तत्तदु-पाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारः सन्निवेन श्रोत्रेण पञ्चादिस्वरप्राम-च्छन्नेभेदमध्यक्षेणैकते एवं वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकरणेनेति । यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमे-वेति । शुक्ला मला क्षणमध्वयः प्राग्भवीयाभ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । यस्तु न शक्नोतीति । प्राग्भवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । यत्र परोक्षप्रतिभासितं वाक्यार्थोऽपि व्यक्ताव्यकजातार्थस्य तत्र मनोत्तरकाल-माध्यासनाभ्यासनिर्गमकर्मकमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षात्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः । तदेवं वाक्य-मात्रसाध्योऽपि न द्रागिलेख प्रत्यय इत्युक्तम् । तत्त्वमसीति तु वाक्यमत्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वकं स्वार्थं ज्ञानं द्रागि-लेखं प्रवर्तते । किंतु बिलम्बिततमपदार्थज्ञानमतिबिलम्बनेत्याह—अपिच तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्येति ।

न्यायनिर्णयः

आद्यमह्निकोति—भवेदिति । ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वाद्वाक्यस्य परोक्षवोषिले प्रामाण्यायोगादसति चित्तविशेषादिप्रतिबन्धे तस्यापरोक्षवो-षिलभेनेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—यत्स्थितिः । असंभावनादिप्रतिबन्धे तन्निवृत्त्यर्थमावृत्तिरर्थवतीत्यर्थः । तत्र श्रौतं लिङ्गमाह—तथाहीति । सकृतापि लिङ्गमह्निकत्वमित्याह—तथाचेति । पूर्ववादी स्वोक्तं सारयति—नन्विति । अनुभवानुसारेण परिहरति—नेत्यादिना । कथमावृत्तेरर्थवत्त्वं इदं येन नानुपपत्तिः, तत्राह—दृश्यन्ते हीति । वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थधीपूर्वकत्वात्पदार्थोक्ष्य बुद्धान्तादावृत्त्या क्रमेणैव धीरिति हेल्गन्तरमाह—अपिचेति । तत्र तत्पदवाक्यमर्थमाह—तदिति । तस्यैव लक्ष्यमर्थमाह—सत्यमिति । अजगित्वादिवाक्यसार्थमाह—तत्रेति । अस्थूलादिवाक्यसार्थमाह—अस्थूलादीति । सत्यज्ञानादिवाक्यस्यापुनरुक्तमर्थ-माह—विज्ञानादीति । श्रौते तदर्थं विद्वदनुभवमपि प्रमाणयति—एष इति । तत्पदार्थं वाच्यं लक्ष्यं च सप्रमाणमुक्त्वा त्वंपदार्थ-मपि त्रिमध्य दर्शयति—तथेति । अवधारितो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेण यः प्राणेन प्राणितीत्यादिनेति शेषः । स्वातामेतौ पदार्थौ तथापि कथमावृत्तेरर्थवत्त्वं, तत्राह—तत्रेति । यत्तु मेयस्यानंशत्वादावृत्त्यानर्थक्यमिति, तत्राह—यद्यपीति । आरोपित-

प्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वायं प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वा-
क्यार्थस्यैतत्तात्पर्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः । यद्यपि च प्रतिप-
त्तव्य आत्मा निरंशस्तथाप्यभ्यारोपितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदानादिलक्षणं
तत्रैकेनावधानेनैकमंशमपोहत्यापरेणापरमिति युज्यते तत्र कमवती प्रतिपत्तिः । तत्तु पूर्वरूप-
मेवावमप्रतिपत्तेः । येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिव-
न्धोऽस्ति ते शक्तुवन्ति सङ्कटुकमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तात्प्रत्यावृत्त्यनर्थ-
क्यमिष्टमेव । सङ्कटुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयतीति नात्र कश्चिदपि क्रमोऽभ्यु-
पगम्यते । सत्यमेवं युज्यते यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत् । बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्र-
तिपत्तिः । अतो न दुःखित्वाद्यभावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत् । न । देहाद्यभिमानवहुःखि-
त्वाद्यभिमानस्य सिध्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वाऽहं छिद्ये दह्य
इति च सिध्याभिमानो दष्टः । तथा बाह्यतरेष्वपि पुत्रमित्रादिषु संतप्यमानेऽप्यहमेव संतप्य
इत्यवधारोपो दष्टः । देहादिबाह्यमानोऽपि स्यात् । देहादिबाह्ये चैतन्याद्विहिरुपलभ्य-
मानत्वाद्दुःखित्वादीनां सुषुप्तादिषु चाननुवृत्तेः । चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमामनन्ति 'यद्दे

आप्सरजप्रभा

नेन्द्रियमित्यभ्यासो युक्त इत्यर्थः । वाक्यार्थज्ञाने सति कथमभ्यासवियमः, प्रमाणज्ञानस्याभ्यासायोगाज्ज्ञानिनः
श्रवणादिनियमायोगाच्चैत्यत आह—तत्त्विति । ज्ञानात्प्रागेव श्रवणादिभ्यापारनियमनं कियत इत्यर्थः । अधिकं
शक्त्युत्तुक्तमनुवदति—येषामिति । अधिकं शक्नुते—सत्यमिति । दुःखित्वप्रत्यक्षविरोधाद्वाक्यार्थैक्यधीर्नदीती-
त्यर्थः । प्रत्यक्षस्य आन्तित्वादविरोध इत्याह—नेत्यादिना । दुःखादयो नात्मधर्माः दृश्यत्वाद्देहादिवत्, नाप्यात्म-
स्वरूपाः आत्मनि सत्यव्यननुवृत्तिव्याघातिरेकेण चैतन्यवदित्यर्थः । निर्दुःखे चिदात्मनि दुःखादिष्वो आन्तित्वाद्वाक्या-

भाष्येति

स्यादेतत् । पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया कमवत्प्रतीतिरुज्यते । ब्रह्म तु निरंशत्वेना-
संछन्नानात्त्वपदार्थकमिति कस्यातुक्रमेण कमवती प्रतीतिरिति सङ्कदेव तद्ब्रूतेत न वा ब्रूतेतत्तुकिमिलत आह—यद्यपि
च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश इति । निरंशोऽयमपरोक्षोऽप्यात्मा तत्तद्देहाद्यारोपवृत्तास्याभ्यासंशानिवालयन्त-
परोक्ष इव । ततश्च वाक्यार्थतया कमवत्प्रत्यय उपपद्यते । तत्किमियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरारम्भे तथाच न साक्षा-
प्रतीतिरारम्भस्यानातफलत्वादस्य इत्यत आह—तत्तु पूर्वरूपमेवावमप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्याः । एतदुक्तं भवति—
वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाला विशेषणत्रयवती भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्व-
रूपमिति । शक्नुते—सत्यमेवमिति । समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनोपघते न तत्त्वप्रत्ययः । दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनि
सर्वेषां सर्वदोषपद्यत इत्यबाधितत्वात्समीचीनं इति बलवाच शक्योऽपनेतुमित्यर्थः । निराकरोति—न । देहाद्यभिमान-
वदिति । नहि सर्वेषां सर्वदोषपद्यत इत्येतावता तात्त्विककलम् । देहात्माभिमानस्यापि सत्यप्रसङ्गात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदो-
षयते । उक्तं चास्य तत्र तत्रोपपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि तथा । नहि नित्यदुःखदुःखस्वाभावस्यात्मन
उपपन्नपापधर्माणो दुःखशोकादय आत्मानो भवितुमर्हन्ति । नापि धर्मोः तेषां ततोऽस्यन्तमिदानीं तदमीदृशानुपपत्तेः,
नहि गौरवस्य धर्मः संबन्धस्यापि व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यां संबन्धासंबन्धाभ्यां च विचारसहलात् । मेदाभेदयोश्च परस्परवि-
रोधेनैकत्रासम्भवत् । इति सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्तं—देहादिबाह्ये चैतन्याद्विहिरुपलभ्यमान-
त्वादिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह—सुषुप्तादिषु चेति । स्यादेतत् । कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्यनुप-

न्यायनिर्णयः

व्याकल्यांशोऽबुद्ध्यात्मकमर्थं प्रतिपत्तरेवैतदित्यर्थः । तत्त्वमसिवाक्यादहं ब्रह्मेति वाक्यार्थे ब्रह्मने सति कथं क्रमापेक्षेयाशङ्काह—
तत्त्विति । क्रमेण जातं पूर्वज्ञानमात्मसाक्षात्कारपूर्वकालमेव ततोऽसंभावनादिनिराससहितवाक्योत्पत्तत्तत्साक्षात्कारे नास्त्येवावृत्त्य-
पेक्षेत्यर्थः । मन्दमध्यमौ प्रति साक्षात्कारात्पूर्वं श्रवणाद्यावृत्तारथैवत्युक्तम् । इदानीमुक्तं प्रत्यावृत्त्यनर्थक्यमुक्तं विवृणोति—
येषामिति । उत्पन्नाऽपि धीरावृत्तिर्मपेक्षते फलपेक्षाशङ्काह—सङ्कदेति । उत्पन्ने ज्ञाने यदावृत्त्यनर्थक्यं तदमीदृशैव ब्रह्म-
सत्यमिति । वाक्यादीदृशी धीः स्यादित्याशङ्काध्यक्षादिविरोधानमेवमित्याह—बलवतीति । सा वाक्यीयविषयोच्छेद्यत्वाद्भ्रान्तिरित्या-
शङ्काह—अत इति । दुःखित्वादिप्रत्ययस्य सर्वदा सर्वेषामुल्लभमानस्य बलवत्त्वादेव विषयोच्छेद्यत्वायोगात् आन्तित्वेत्यर्थः । तथाविध-
स्यापि देहात्माभिमानस्य आन्तित्वाद्दुःखित्वाद्यभिमानस्यापि युक्तिबाधितस्य आन्तित्वसिद्धेर्नमित्याह—नेत्यादिना । उक्तं दृष्टान्तं
प्रत्यक्षदृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति—प्रत्यक्षं इति । दुःखादयस्तत्त्वतो नात्मधर्मो वैधत्वात्संभवदिति दाष्टान्तिकमाह—तथेति । व्यभि-
चारित्वाच्च दुःखादीनां रूपादेवतत्त्वतो नात्मधर्मैतेत्याह—सुषुप्तेति । तर्हि चैतन्यमपि न स्वरूपमनुवृत्तत्वाद्दुःखादिष्वि-

तत्र पश्यति पश्यन्वै तत्र पश्यति' (वृ० ४।३।२३) इत्यादिना । तस्मात्सर्वदुःखविनिर्मुक्तैक-
चैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः । न चैवमात्मानमनुभवतः किञ्चिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते ।
तथाच श्रुतिः—'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' (वृ० ४।३।२९) इत्यात्म-
विदः कर्तव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि—'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतुष्टश्च मानवः । आत्म-
न्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' (गी० ३।१७) इति । यस्य तु नैवोऽनुभवो द्रागिव जा-
यते तं प्रत्यनुभवार्थं एवावृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्प्रच्याव्यावृत्तौ प्र-
वर्तयेत् । नहि वरघाताय कन्यामुद्राहयन्ति । नियुक्तस्य चासिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं
कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययान्वेपरीतप्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभानात्
वाक्यार्थं जिहासेत्स्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिराकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्याभ्युपेयते । तस्मा-
त्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्ववृत्तिसिद्धिः ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

ज्ञात्रा स्वान्यतया ब्रह्म ब्राह्ममात्मतवाक्या ॥ अन्यत्वेन विज्ञानीयादुक्त्यदुःखिरीतोषः ॥ १ ॥

ओपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यताम् ॥ गृह्यत्वेन ब्रह्मावाक्यैः स्वप्तिव्याप्ताहयन्ति च ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

शानुभवो न विरुध्यत इत्याह—तस्मादिति । अनुभवे जातेऽप्यावृत्त्याद्यनुष्ठानं किं न स्यादित्यत आह—न चैव-
मिति । रतिः कामः आत्मकामतया नृसिर्विषयतृष्णाक्षयः तेन संतोषे आत्मानन्दानुभव इति भेदः । नन्वावृत्तौ
नियोगावृत्तिर्वाच्या तथा च नियुक्तवबुद्धेरकर्त्रात्मधीनं स्यादित्यत आह—तत्रापीति । आवृत्त्यभ्युपगमेऽप्यकर्ता-
हमित्यनुभवात्पञ्चाव्य गुरुरन्यो वा नियोगात् प्रवर्तयेदुक्तदोषादित्यर्थः । कथं तर्हि प्रवृत्तिरित्यत आह—यस्त्विति ।
अप्रतिभानादसंभावनादिनेत्यर्थः । शिष्यबुद्ध्यानुसारेण श्रोतव्यादिवचोभिः प्रधानसिद्ध्यर्थमावृत्त्यादौ प्रवर्तयेदित्यर्थः
॥ २ ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । पूर्वत्र ध्यानादेरावृत्तिरुक्ता तामुपजीव्य तत्त्वज्ञानार्थं ध्यानावृत्ति-

भामती

गमो यावता द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयैवावृत्तिर्विधास्यत इत्यत आह—तत्रापि न तत्त्वम-
सिवाक्यार्थादिति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते । नच तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्श-
नमात्रात् येनोपक्रम्यते येन चोपसंहियते स वाक्यार्थः । सदेव सोम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंहृत इति स एव
वाक्यार्थः । तदितः प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विदधानः प्रधानमज्ञेन विहन्ति । वरो हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात्संप्रदानं प्रधानम् ।
तमुद्राहेन कर्मणाज्ञेन न विघ्नन्तीति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तद्वत्तया प्रत्याप्यते । यथाहुः
'चोदना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि शारवर्ष वाक्यं व्याचक्षाणाः—'कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकमवगम-
यति' इत्याशङ्काह—नियुक्तस्य चासिन्नधिकृतोऽहमिति । यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनिष्ठास्-
थोपपादितं 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र । प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोत्पादनामुक्तिविहन्तुल्यमेवासेत्यभ्युच्यमानमत्रो-
क्तमिति ॥ २ ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । यद्यपि तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावार्थं प्रति-

न्यायनिर्णयः

त्याशङ्काह—चैतन्यस्येति । दुःखित्वादिधीमिथ्याभिमानश्चैतन्यमेवान्वयिभारिस्वरूपमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । यथो-
क्तानुभवे वाक्यादविरुद्धेऽपि किमिच्छावृत्तिर्नश्यते, तत्राह—नचेति । तस्मादेवानुभवत्वात्कृत्यत्वेत्यत्र मानमाह—तथाचेति ।
रतिरासक्तिस्तत्कलं वृत्तिरूपेण फलं संतोष इति भेदः । यत्तु साक्षात्कारपूर्वमाहृतेरैवस्वरूपं तदधिकविषयव्यापि निगमयति—
यस्येति । प्रागिति श्रुतिः । नियोगबलादवृत्तौ प्रवृत्तेनियोगार्थावृत्तिर्नानुभवार्थेत्याशङ्काह—तत्रापीति । अहं ब्रह्मासीतिप्रत्ययाद्य-
न्याव्य नावृत्तौ पुरुषं प्रवर्तयेत्प्रधानविरोधात् । अकर्त्रात्मानुभवस्य हि अवगणदिविधिर्न नियोगायेत्यर्थः । प्रधानविरोधाद्योरो दृष्टान्त-
माह—नहीति । नियोगार्थमावृत्त्युपगमेऽपि तस्मादेवाकर्त्रात्मधीसिद्धेर्न तद्वाहतिरित्याशङ्काह—नियुक्तस्येति । नियोगानङ्गीकारे
कुतः श्रोतव्यादिवाक्यैः अवगणावृत्तिसिद्धिः, तत्राह—यस्त्विति । अप्रतिभानादसंभावनादिरतिबन्धादिति यावत् । स्थिराकारो-
ऽसंभावनाद्योरोहानवगमदाढ्यं वेदोपासीतेत्यादिवाचोयुक्तः । आदिशब्देन श्रोतव्यादिवाक्यं गृह्यते । अग्रग्रहोपासनेषु अवगणादिषु च
सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारफलेष्ववृत्त्याऽनुष्ठानमसिन्नधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अपरब्रह्मविषयप्रत्यये स्वरूपावृत्तिविलम्बपर्य-
॥ २ ॥ अवगमनमितिध्यासनादिसाधनान्यावृत्त्याऽनुष्ठेयान्तीत्युक्तम् । तत्र निदिध्यासनकाले कथं प्रत्ययावृत्तिः, तत्राह—आत्मेति
स्त्विति । यद्यपि शब्दादेव प्रमित इत्यादिषु जीवब्रह्मैक्यं श्रुतिभिरुक्तं तथापि तासामेव विरुद्धार्थत्वादुपचितविषयत्वमाशङ्कात्

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति ग्रहीतव्यः किं वा मदन्य इत्येतद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे संशय इति । उच्यते—अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसंभव इतरथा तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते । किं तावत्प्रति नाहमिति ग्राह्यः । न ह्यपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुं विपरीतगुणो वापहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन । अपहतपाप्मादिगुणश्च परमेश्वरस्तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्व ईश्वराभावप्रसङ्गः । ततः शास्त्रानर्थक्यम् । संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शने शास्त्रात्कतैव्यं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादिदर्शनमिति चेत्काममेव भवतु । न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथाहि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैतमुपगच्छन्ति—‘त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते देव त्वमसि देवते’ इति । तथान्येऽपि ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्येवमाद्य आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । आहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि ‘एष त आत्मा तस्योन्तरः’ (बृ० ३।४।१), ‘एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’ (बृ० ३।७।३), ‘तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७) इत्येवमादीनि । यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्य-

भाष्यरत्नप्रभा

काले किमहं ग्रहेति ध्यातव्यमुत मत्स्वाभीश्वर इत्यैकभेदमानाभ्यां संशयमाह—य इति । शब्दादेव प्रमित इत्यादावयमात्मा ब्रह्मेत्याद्यभेदश्रुतिभिरैक्यमिर्णयात्संशयमाक्षिपति—कथमिति । भेदश्रुत्यनुग्रहाद्भेदप्रत्यक्षादिप्राबल्यमालम्ब्य संशय इत्याह—उच्यत इति । अभेदश्रुतीनां गौणत्वमुच्यते उभयत्र फलं, यद्यप्ययं प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारो द्वितीयाध्यायसंगतसत्याद्यैक्यश्रुतेरविरुद्धत्वमिश्रयस्य समाधावन्तरङ्गत्वादिह संगतिः । विरुद्धयोरैक्यदृष्टिरितिह्याह—नाहमिति । किंच किमीश्वरस्य जीवमात्रत्वमेक्यं जीवस्येश्वरमात्रत्वं वेति विकल्पस्य क्रमेण दूषयति—ईश्वरस्य चेत्यादिना । एकत्वश्रुतिप्रामाण्यायैक्यध्यानं कार्यमिति शङ्कते—अन्यत्वेऽपीति । एकत्वध्यानात्मस्य दृष्टमेव । एकत्वं तु नास्तीत्याह—काममिति । अभेदश्रुतीनां फलवदपूर्वार्थतात्पर्येण गौणत्वायोगाद्भेदश्रुतीनां कल्पितभेदानुवादित्वात्प्रत्यक्षादेरपि तद्विषयत्वादिस्त्वप्रतिविम्बयोगिव विरुद्धपर्यागां मिथ्यात्वामुक्त्यमेक्यमिति सिद्धान्तयति—एषमित्यादिना । ईश्वरस्य जीवत्वं न प्रतिपाद्यं येनेश्वराभावः स्यात्किंतु जीवस्येश्वरत्वम् । न चैवमपि-

मानती

पादयन्ति तथापि तयोरपहतपाप्मान्नपहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानालस्य विनिश्चयाच्छ्रुतेश्च तत्त्वमसीत्याद्यायां ‘मनो ब्रह्म’, ‘आदित्यो ब्रह्म’, इत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्तेः प्रतीकोपदेश एवायम् । नच यथा समारोपितं सर्पलमनूय रज्जुलं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत एवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूय परमात्मलं विधीयत इति युक्तम् । युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राघीयसि सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तरसमारोपणम् । इह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किंचिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याग्रेहि किं विशेषान्तरं समारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारो-

न्यायनिर्णयः

समाधीयते । विरोधसमाधेरविरोधाध्यायसंगतत्वेऽपि महावाक्यान्विरोधसमाधेः समाधावन्तरङ्गत्वादिह संगतिरिति मत्वा विषयोक्तिपूर्वकस्यमयथाप्रसिद्धेः संशयमाह—य इति । संशयाभावादधिकारणमाक्षिपति—कथमिति । आत्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वे तस्यभेदसिद्धिस्तिस्रैश्च तस्य मुख्यार्थत्वसिद्धिरित्यन्याश्रयान्मानान्तरविरोधाच्च तस्युत्पत्तिर्वापि सिद्धेतादलम्बनेन संशयानाक्षेपदधिकारणमारम्भमिलाह—उच्यत इति । अत्र च विरोधपरिहारफले समाभ्युपगमोक्तया प्राप्तिके । ध्यानावस्थायां प्रत्यक्त्वेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुष्ठानोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतीनामेक्यगोचराणामुपचरितार्थत्वम् । सिद्धान्ते तासां मुख्यार्थत्वं फलोत्पादायवा-न्विष्टव्यं पूर्वपक्षं गृह्णाति—किमिति । द्वा सुपेणालदिभेदद्वयवत्पासकादिभावमेतद्विज्ञेय भेद इत्यर्थः । युक्तितो भेदमाह—नहीति । तयोर्विरुद्धगुणत्वमसिद्धिमिलाशङ्काह—अपहतेति । किं चाभेदेऽपि किमीश्वरस्य जीवात्मता किं वा जीवस्येश्वरात्मनेति विकल्पार्थं दूषयति—ईश्वरस्येति । द्वितीयं प्रत्याह—संसारिणोऽपीति । अहं सुखीत्याद्यनुभवेन विरुद्धसमावल्याद्भेदो दहननु-हितनदित्यनुमानेन च विरोधाच्च तयोरेक्यमिलाह—प्रत्यक्षादीति । एकत्वोपदेशानां तर्हि का गतिरित्याशङ्का व्यजेन तन्नतिमाह—अन्यत्वेऽपीत्यादिना । तादात्म्यदर्शनातीकारे नास्ति विप्रतिपत्तिरित्याशङ्काह—न त्विति । एकत्वश्रुतीनां प्राप्तमुपचरितार्थत्वमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । सिद्धान्तस्यं योजयति—आत्मेत्येवेति । तत्र मानमाह—तथाहीति । आत्मत्वोपगमान्तराणि दर्शयति—तथेति । आदिशब्देन तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादयो युष्मन्ने । स्यावयववयवशिष्टं स्याच्छेदो आहयन्तीति । परोक्षमनूय दूषयति—यदुक्तमित्यादिना । एकत्वश्रुतीनामपूर्वोक्तफलवत्त्वान्मां तारयन्ति सिद्धिरुक्त्यवृत्तितांश्वे

तीति तदयुक्तं गौणत्वप्रसङ्गात् । वाक्यवैकल्याच्च । यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सङ्कदेव तत्र वचनं भवति । यथा—‘मनो ब्रह्म’ (छा० ३।१।१), ‘आदित्यो ब्रह्म’ (छा० ३।१।१) इत्यादि । इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह, अतः प्रतीकश्रुतिवैकल्याद्भेदप्रतिपत्तिः । भेददृष्ट्यववादाच्च । तथाहि—‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद’ (बृ० १।४।१०), ‘सृष्ट्योः स सृष्ट्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ (बृ० ४।४।१९। कठ० ४।१०), ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद’ (बृ० ४।५।७) इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति । यत्तुक्तं न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसंभव इति । नायं दोषः । विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः । यत्पुनरुक्तमीश्वराभावप्रसङ्ग इति । तदसत् । शास्त्रप्रामाण्याद्-नभ्युपगमाच्च । न हीश्वरस्य संसार्योत्मत्वं प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगच्छामः किं तर्हि संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति । एवं च सत्यद्वैतेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादि-गुणता विपरीतगुणता त्वितरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते । यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति । तदप्यसत् । प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ (बृ० २।४।१४) इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति । प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत् । न । इष्टत्वात् । ‘अत्र पिताऽपिता भवति’ (बृ० ४।३।२२) इत्युपक्रम्य ‘वेदा अवेदाः’ (बृ० ४।३।२२) इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे । कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेत् । यस्तं पृच्छसि तस्य त इति वदामः । नन्वहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या, यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चिद्विद्यया किलात्मनः सङ्कृतीयत्वाद्वैतानुपपत्तिरिति

भाष्यरत्नप्रभा

कार्यभावः । एकत्वप्रबोधाग्राधिकारिभेदाङ्गीकारादित्याह—यत्पुनरुक्तमित्यादिना । वेदसत्यत्वश्रद्धाः शङ्कते—प्रत्यक्षाद्यभाव इति । वर्णेषु क्रमस्वरूपोभावादुपलब्धध्वनिस्थयोरारोपो वाक्यस्या चारोपितक्रमस्वरविशिष्टवर्णात्मकवेदस्य मिथ्यात्वं दुर्बलं, वादिनां सत्यत्वाग्रहस्वविद्याविजृम्भित इति वेदसत्यत्वाभावो न दोष इत्याह—नेति । अविद्यामाक्षिपति—कस्येति । प्रभल्लङ्घने त्वय्येव तस्याः सिद्धेस्त्वदाक्षेपानुपपत्तिरित्याह—यस्त्वमिति । अज्ञान-मूलत्वात्प्रश्नादेरिति भावः । सर्वज्ञाभिन्ने मयि कथमज्ञानमिति शङ्कते—नन्वेति । अनेदज्ञानात्प्राक् विम्मास्य तवैवाज्ञानाश्रयत्वमनुभवसिद्धज्ञानस्यापलापयोगात् । ज्ञाने त्वनिर्वाच्यस्य तस्य बाधान्नाश्रयापेक्षेत्याह—यद्येव-

भामती

पासंभवाजीवो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्त्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यतिरेकः परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसंभवे गौणत्वं युक्तम् । अपिच प्रतीकोपदेशे सङ्कटचनं तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दना च (?) । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाल्पत्वमितिदवीय एवोपचरितत्वम् । तस्मात्पूर्वोपायोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवीलतत्परता लक्ष्यते । नच मानान्तरविरोधादत्राप्रामाण्यं श्रुतेः । नच मानान्तरविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये । निरंशस्यापि चानाशनिर्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपित-विविधप्रपञ्चात्मनः सांशसेव कस्यचिदंशस्याग्रहणाद्विप्रम इव परमार्थस्य न विप्रमो नाम कश्चिज्ज च संसारो नाम । किंतु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजनलेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्पदयामः । तदनेनाभिसंधिनोक्तम्—यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रतिबोध इति । अन्येऽप्याहुः—‘यद्यद्वैते न तोषोऽसि मुक्त एवासि सर्वदा’ इति । अतिरोहितायैवमप्यदि-
न्यायनिर्णयः

गौणत्वायोगाद्वैतश्रुतीनां तल्लङ्घनां च तद्वैरीत्यालक्षितभेदात्मनस्त्वामुक्त्यनेव जीवब्रह्मणोरैक्यमित्यर्थः । इतश्च नेदं प्रतीकदर्शनमित्याह—वाक्येति । भेदस्य नित्यमानत्वाच्चाभेदस्यैव प्रतिपाद्यतेत्याह—भेदेति । विरुद्धस्तभावत्वाद्भेदो जीवब्रह्मणोरित्युक्तमनूय प्रत्याह—यस्त्विति । विम्बप्रतिविम्बवदुपाधिकृतो विरुद्धधर्माध्यासो न वास्तवस्तथा च तात्त्विकमैक्यमित्यर्थः । ‘अनेदेऽपि संसार्यो-त्मत्वमीश्वरस्य संसारिणो वा तदात्मत्वमिति विकल्प्याये यद्गुणं तदनुभाष्य दूषयति—यत्पुनरिति । अनभ्युपगमं विवृणोति—नहीति । द्वितीयं प्रश्नपूर्वकमङ्गीकरोति—किमिति । विरुद्धांशान्या जीवस्य ब्रह्मत्वे प्रतिपाद्ये विरुद्धधर्मत्वमुक्तमितिदमेवेति फलित-माह—एवंचेति । संसारिणः संसारित्वापोहेन ब्रह्मत्वे साध्ये परोक्तमनूय निरस्यति—यदपीति । अधिकार्यभावादिरैक्यशान्नापूर्व-मूर्ध्व वेति विकल्प्याच्च निराह—प्राप्तिरिति । द्वितीयमङ्गीकरोति—यत्रेति । श्रुतिश्रद्धालुतया शङ्कते—प्रत्यक्षादीति । तत्त्वज्ञाना-दूर्ध्वं श्रुत्यभावेलेष्टवाद्वाभिनिष्टापत्तिरित्याह—नेष्टत्वादिति । तदेव स्पष्टयति—अत्रेति । गूढाभिप्रायः सन्तुच्छति—कस्येति । यस्य आस्तित्वाज्ञानमित्याह—यस्त्वमिति । स्वाभिप्रायं पूर्ववादी प्रकटयति—नन्वेति । अविद्यातज्जगत्प्रत्यक्षान्तरनिर्वाच्यत्वाद्भेदे सति तयोरसत्त्वाभावापेक्षेत्याह—यद्येवमिति । अतिर्वाच्यत्वादविद्याश्रोधानन्तरमपि निरस्तमित्याह—योऽपीति । अनेदश्रुतीनां

सोऽप्येतेन प्रत्युक्तः । तस्मादात्मैवेवैश्वरे मनो दधीत ॥ ३ ॥

न प्रतीके नहि सः ॥ ४ ॥

प्रतीकोऽहंहरिति न वा ब्रह्मापि भेदः ॥ जीवप्रतीकमोर्ब्रह्मद्वाराहंहरिष्यते ॥ १ ॥

प्रतीकत्वोपासकत्वहानिब्रह्मैक्यवीक्षणम् ॥ अवीक्षणे तु भिन्नत्वात्रास्त्यहंहरिष्यता ॥ २ ॥

‘मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममार्थाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति’ (छा० ३१.८.१) तथा ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादिना’ (छा० ३१.९.१) ‘स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते’ (छा० ७.१.१) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः—किंतेष्वध्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति । किं तावत्प्राप्तं तेष्वध्यात्मग्रह एव युक्तः । कस्मात् । ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न प्रतीकेष्वात्ममतिं ब्रवीयात् । नहि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्तथात्मत्वमिति । तदसत् । प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्म-

भाष्यब्रह्म

मिति । अनिर्वाच्यत्वेन दोषान्तरमपि निरस्तमित्याह—योऽपीति ॥ ३ ॥ न प्रतीके नहि सः । उभयस्य ध्यानसंभवात्संशयः । यथा ब्रह्मण्यभेदस्त्वादहंग्रह उक्त एव प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारतया जीवाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वाजीवाभेदसत्त्वेनाहंग्रहः कार्य इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । अत्र प्रतीकोपासीनामहंग्रहोपासिभिरविशेषः । सिद्धान्ते तु विशेषसिद्धिरिति फलम् । एतदारम्भाधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकी पादसङ्गतिः, ब्रह्मैक्यध्यानप्रसङ्गागतत्वादिति विवेकः । किं प्रतीकेष्वात्मत्वानुभक्त्यल्लाहंग्रह उत वस्तुतो जीवाभेदसत्त्वात् । नाथ इत्याह—नहि स इति । नानुभवतीत्यर्थः । द्वितीयमप्यसिद्धा दूषयति—यत्पुनरिति । विकारस्य ब्रह्मणा स्वरूपैक्यायोगाद्भावैक्यं वाच्यं प्रतीकभावे चोपासि-

भाष्य

॥ ३ ॥ न प्रतीके नहि सः । यथा हि शालोकं शुद्धसुखसभावं ब्रह्मात्मलैनैव जीवेनोपास्यतेऽहं ब्रह्मासि तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिषु तत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वाद्वितीयमिति श्रुतेः । जीवात्मनश्चाविद्यादर्पणा यथा ब्रह्मप्रतिबिम्बकास्तथा यत्र यत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरुपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि दृष्टव्यं ब्रह्मणो सुदृढमात्मलमिति । उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम् । घटशरायोद्वेजनादीनामिव श्रुतिकारणानां नृदात्मकत्वम् । तथाच तादृशानां प्रतीकोपदेशानां कचित् कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्भेदप्रसङ्गप्रविलयपरत्वेनेति प्राप्त उच्यते—न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्न्याहङ्कारास्पदस्य ब्रह्मात्मत्वस्युपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादिभिरहङ्कारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां, किंलेशां ब्रह्मलेशोपास्यत्वम् । अहङ्कारास्पदस्य ब्रह्मतया ब्रह्मलेशोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वहङ्कारास्पदलेशोपासनमिति चेत् । न । एवमादिष्वहमित्यश्रवणात् । ब्रह्मात्मतया लहङ्कारास्पदलकल्पने तत्प्रतिबिम्बस्येव तद्विकारान्तरस्याप्याकाशदेर्मेनःप्रभृतिषूपासनप्रसङ्गः । तस्मात्तस्य यन्मात्रास्तयोपासनं विहितं तस्य तन्मात्रास्तयैव प्रतिपत्तव्यं ‘यावद्वचनं वाचनिकम्’ इति न्यायात् । नाधिकमप्याहंरित्यमतिप्रसङ्गात् । नच सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनम् । तदर्थेले हि मन इति प्रतीकग्रहणमनर्थकं विश्वमिति वाच्यं यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । नच सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम् । सुदृढार्थसंभवे लक्षणाया अयोगात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । नहुपासकः प्रतीकानीति । अनुभवान्ना प्रतीकानां मनःप्रभृतीनामात्मलेशानकलनं श्रुतेर्वा, न लेखदुर्भयमस्तीत्यर्थः । प्रतीकाभावप्रसङ्गादिति । ननु यथावच्छिन्नस्याहङ्कारा-

न्यायनिर्णय

सिद्धे सुखाभेदे फलितसुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३ ॥ आत्मत्वमतिरीश्वरे कार्येत्युक्तम् । इदानीं प्रतीकविशेषणस्यापीश्वरस्यात्मत्वान्तरा प्रतीकेष्वात्मत्वधीरिति प्राप्ते प्रत्याह—न प्रतीक इति । प्रतीकोपासनागुदाहृत्योपासिभूयस्यार्थदृष्टेः संशयमाह—मन इत्यादिना । जीवब्रह्माभेदं पूर्वोक्तसुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिमात्रेण प्रतीकेषु ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टिरहमिति कार्येति प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अत्र प्रासङ्गिकार्थमतिनिरासेन प्रतीकोपासिषु प्रयोगमैदोक्त्वा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रतीकोपासीनामहंग्रहोपासिभिरविशेषः, सिद्धान्ते विशेषः सिद्ध्यतीति लक्ष्यं पूर्वपक्षे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । प्रतीकेष्वात्मत्वग्रहे तेषामात्मत्वोपपत्तिहेतुमाह—ब्रह्मण इति । तस्मात्स्वेऽपि तेषां कथमात्मत्वं, तत्राह—प्रतीकानामिति । ब्रह्मधीयुक्तानि प्रतीकान्यहमिति आद्यापि ब्रह्माभिन्नत्वात्तदित्यर्थः । द्वितीयोपासितावविशेषे प्राप्ते सिद्धान्तमाह—एवमिति । न प्रतीकेष्वात्ममतिं कुर्यादेक्यचोदनाभावे सति स्वतो भिन्नत्वादुद्गीर्णमिति विद्याह—नेत्यादिना । यत्पुनर्ब्रह्मरूपत्वादहमिति आद्यापीति तत्र किमात्मत्वानुभववादात्मत्वेन आद्यापि किं वा मानान्तरसिद्धत्वात् । नाथ इत्याह—नहीति । द्वितीयमनुष्य दूषयति—यदिति । प्रसङ्गेनैव प्रकटयति—विकारेति । तथापि

त्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमदं च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वात्प्रमदो वा । नच ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽन्वयात्मदृष्टिः कल्प्या । कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् । कर्तृत्वादित्सर्वसंसार-धर्मनिराकरणे हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशः । तदनिराकरणेन चोपासनविधानम् । अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते । नहि रुचकस्त्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति । सुवर्णात्मत्वेनेव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकत्वादन्वयः क्रियते ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्वादन्यस्मिन्नब्रह्मधीरुत । अन्यदृष्ट्योपासनीयं ब्रह्मात्र फलदत्ततः ॥ १ ॥

उक्त्यर्थेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्मदृष्ट्यान्वयिन्तनम् ॥ अन्योपास्त्या फलं दत्ते ब्रह्मातिध्यायुपासितव्यं ॥ २ ॥

तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः—किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः संशयः—सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते । आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्मेत्यादिसमान-

भाष्यरत्नप्रभा

विधिर्न स्यादित्यर्थः । किंच कर्तृत्वाद्यबाधेनोपासतिविधिप्रवृत्तिर्वाच्या बाधे तदयोगात् । तथाच बाधमूलब्रह्मैक्यज्ञानं द्वारीकृत्य प्रतीकैर्ग्रहोपास्तिकल्पना न युक्ता, बाधविरोधादित्याह—नच ब्रह्मण इति । अतो जीवप्रतीकयोः स्वरूपभेदादङ्गग्रहे विध्यश्रवणाच्च नादङ्गग्रह इति फलितमाह—अतश्चेति । यथा रुचकस्त्वस्तिकयोः सुवर्णात्मनैक्येऽपि मिथो नैक्यं तथा जीवप्रतीकयोः ब्रह्मात्मनैक्येऽपि भेदः समः । यद्विध धर्मव्यतिरेकेण तयोरभावनिश्चयाद्ब्रह्मैक्यं तदोपासनोच्छेद उक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । एकविषयत्वं संगतिः । प्रश्नपूर्वकं संशयबीजमाह—कुत इत्यादिना । सामानाधिकरण्यं श्रुतं तच्च तावन्मुख्यं, ब्रह्मविकारयोगंवाश्वयोरिवाभेदादयोगात् । नापि प्रकृतिविकारभावनिबन्धनं, वाक्यस्य विकारबाधेन ब्रह्मपरत्वापातात् । न चेष्टापत्तिः । नाम ब्रह्मेत्युपासीतेति विधिश्चुतिविरोधात्, परिमितनामग्रहणानर्थक्यापाताच्च । ब्रह्मपरत्वे सर्वं ब्रह्मेति वक्तव्यत्वात् । अतः परिशेषादध्यास एव सामानाधिकर-

भामती

स्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह—स्वरूपोपमदं च नामादीनामिति । इह हि प्रतीकान्यहङ्कारस्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्तिरिति । न तु तत्त्वमसीत्यादावहङ्कारस्पदमुपास्यमवगम्यते । किंतु संप्रत्यक्षानुवादेन रजुतत्त्वज्ञापन इवाहङ्कारस्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोऽवगम्यते । किमतो यथेवम् । एतदतो भवति—प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुच्छेदो युक्तो नच तदुच्छेदे विधेयस्यानुपपत्तिरिति । अपिच नच ब्रह्मण आत्मत्वादिति । ननुपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽन्वयात्मदृष्टिः कल्पेत भिन्नप्रकरणत्वात् । तथाच तत्र यथालोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽन्वयात्मदृष्टिरुपदिश्येतेत्यर्थः । अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादिति । यद्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारस्थाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि ब्रह्मणः सर्वव्यप्यतया फलप्रसवसामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टि-

न्यायनिर्णयः

को दोषः, तत्राह—स्वरूपेति । वस्तुदृष्टेन विकाररूपेण नामादीनां ब्रह्मत्वायोगाज्जीवत्वत्वेन जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिरप्रतीकत्वत्वेन तेषामपि ब्रह्मत्वोक्तावलम्बनाभावादुपासतिविधिर्न स्वादित्यर्थः । यतु ब्रह्मत्वे सत्यत्त्वमित्येति, तत्राह—नचेति । प्रतीकोपदेशेषु कथं कर्तृत्वाद्यनिराकरणं तदाह—कर्तृत्वादीति । तन्निराकरणे तद्विधिरेव न स्यादिति भावः । प्रतीकानां जीवस्य च परिच्छिन्नतया साम्यं गृहीत्वा फलितमाह—अतश्चेति । सत्यपि तुल्यत्वे किमिति जीवस्य तेषु विधिवशादङ्गग्रहो न स्यात्, तत्राह—नहीति । स्वरूपेणैक्याभावेऽपि रुचकस्त्वस्तिकयोः सुवर्णात्मनैक्यविद्वापि ब्रह्माननैक्यादङ्गग्रहः स्यादित्याशङ्काह—सुवर्णेति । विकाररूपतिरस्कारणैक्ये न प्रतीकतेत्युक्तमित्यर्थः । रुचकस्त्वस्तिकयोरपि मिथोऽन्यादृष्टयोर्नानुवृत्तसुवर्णात्मात्मत्वकल्पनामृत्ये सिध्यतीति सिद्धवच्छलोपसंहरति—अत इति ॥ ४ ॥ अङ्गग्रहोपासनेष्विव प्रतीकोपासनेष्वङ्गग्रहेणानुष्ठानं नेत्युक्तम् । इदानीं प्रतीकोपासनेष्वेव क किं दृष्टिः कथं स्यादिति संदिहानं प्रत्याह—ब्रह्मदृष्टिरिति । एकविषयत्वेनाधिकरणयोः संगतिं मनवानो निषयसंशयो दर्शयति—तेष्वेवेति । प्रश्नपूर्वकं संशयबीजमाह—कुत इति । उक्तमेव व्यक्तिकर्तुं सामानाधिकरण्यमपि तावदंशयति—अथेति । तथापि यथाकथंनिदस्य सामानाधिकरण्यस्य संभवे कुतः संशयसिद्धिरित्याशङ्का सोऽप्यमिति वदेकत्वनिमित्तं वा

विभक्तिनिर्देशात् । न चात्राङ्गसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते । अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिशब्दानाम् । नहि भवति गौरश्च इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां सुच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यात् । नेत्युच्यते । विकारप्रविष्टयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात् । ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात्तत्त्वोपासनाधिकारो बाध्येत । परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् । तस्माद्ब्रह्मणोऽङ्गि-
वैश्वानर इत्यादिवदन्यात्रान्यदृष्ट्यासे सति क किदृष्टिरेवमस्यतमिति संशयः । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवादित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तम् । एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रम-
र्यादा । तस्माच्च ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् । उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । उत्कृष्टदृष्टेस्त्वध्यासात् । तथाच लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टाध्यसितव्येति लौकिको न्यायः । यथा राजदृष्टिः क्षत्त्रि । स चानुसर्तव्यः । विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । नहि क्षन्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गो नच लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तु युक्तिः । अबोध्यते—निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् । संदिग्धे तु तस्मिन्नातिर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते । तेन

भाष्यरूपप्रभा

पथकारणम्, अध्यासे च नियामकाभावात्संशय इत्यर्थः । उत्कृष्टनिकृष्टयोर्निकृष्टमप्युपास्यं फलवत्त्वमिति न्यायो नियामक इत्यरुचेराह—अथवेति । अत्र विकारदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितदिः फलं, सिद्धान्ते तु विकारदृष्ट्या ब्रह्मण उपा-
स्यत्वे निकर्षप्राप्तौ सत्यं फलवत्त्वासिद्धेर्विकारा एवोत्कृष्टब्रह्मदृष्ट्योपास्या इति फलम् । किंच लौकिकन्यायाविरुद्धार्थ-

भामती

रादित्यादिषु । न चैवंविधेष्वङ्गते शास्त्रार्थं निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्ट इति लौकिको न्यायोऽपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्मैवापोदि-
त्तत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः । सत्यं सर्वाप्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दव्यत्युरोधेन
क्वचित्कर्मण एव प्राधान्यमवधीयते । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत खर्गकामः', 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादी । अत्र हि
सर्वत्र यागाद्याराधिता देवैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वागमनो फलवत्त्वप्रतीतेः प्राधान्यम् ।
कच्चिद्ब्रह्मस्य यथा ग्रीहीन्द्रोक्षतीत्यादौ । तत्कर्तुं—यैस्तु ब्रह्मं संस्मिकीर्यते गुणस्त्र प्रतीयते' इति । तदिह यद्यपि सर्वाप्य-
क्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्मबुद्धयाऽऽदित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्म फलाय कल्पते इत्यभि-
वदति किंवादित्यादिबुद्ध्या ब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाप्यक्षस्य फलदानोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो
निश्चीयते । तदिदमुक्तम्—निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादिति । न केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु

न्यायनिर्णयः

प्रकृतिविकारत्वनिमित्तं वा समारोपकृतं वा तदिति विकल्पन्यायं दूषयति—नचेति । मित्रावंधाब्देयु तदभावमुदाहरति—नहीति ।
द्वितीयमादत्ते—नन्विति । उपासितविरोधान्नेमिलिहाह—नेतीति । प्रविलयपरमेव वाक्यं नोपासितपरमित्याशङ्कोपासीतेतिष्ठ-
तिविरोधान्नेमिलिहाह—परमात्मेति । प्रपञ्चप्रविलयद्वारा परमात्मपरत्वे वाक्यस्य कतिपयादित्यादिप्रशसनमर्थकम् । नच सर्वोप-
लक्षणार्थं तद्ब्रह्मं मुख्यसंभवे लक्षणयोगादित्याह—परिमितेति । पञ्चदशयोगात्परमिष्टिद्वे तृतीयेः संशयः संशयः साधित्युप-
संहरति—तस्मादिति । प्रासङ्गिकप्रकृतप्रतीकोपासनेषु स्वतन्त्रपुनर्भेदेतुषु ब्रह्मदृष्ट्यानुष्ठानोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे लौकिक-
न्यायविरोधः । सिद्धान्ते तदविरोधः स्थित्यतीत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति—तत्रेति । यथालान्तिकभेदो नामादिशब्दमग्राभावे हेतुरुक्तस्या
तेष्वेव ब्रह्मधीनियामकं न किन्तिदृष्टं तस्मादनियम इत्यर्थः । उत्कृष्टनिकृष्टयोरुत्कृष्टमेवोपास्यं फलविशेषवत्प्राज्ञादिवदित्याशङ्क्य
साक्षात्पूर्वपक्षमाह—अथवेति । आदित्यादिशब्दानां प्रथमश्रुतानामनुरोधेन चरमश्रुतं ब्रह्मपदं नेतव्यमिति चेन्न । तथा सति
फलभावात्पातादित्याह—ब्रह्मेति । पक्षद्वयेऽपि फलितमाह—तस्मादिति । आदित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मोपास्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तवयति—
एवमिति । नियमहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मादिति । हेतुर्षं विवृणोति—एवमिति । उत्कृष्टनिकृष्टयोरुत्कृष्टस्य द्रष्टव्यत्वादादित्या-
दिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमित्युक्त्याशङ्क्याह—तथाचेति । किं तदनुसरणेनेत्याशङ्क्याह—स चेति । प्रसङ्गमेव दृष्टान्तेन स्पष्टवति
नहीति । ब्रह्मण एव फलमत इतिन्यायात्फलदातृत्वात्तस्मैवादित्यादिष्वीगिरुपास्यतेति शङ्कते—नन्विति । किंच शास्त्रस्य स्वत एव
प्रामाण्याच्च लौकिकन्यायापेक्षेल्याह—नचेति । ब्रह्मण एव फलदातृत्वेऽपि शास्त्रमादित्यादौ प्रतीके ब्रह्मविषया ध्वये तत्फलवदिति
वा त्रीत्यादित्यादिष्विषया ब्रह्मणुपास्ये वेति शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारेण निर्धारणमित्याह—अत्रेति । लौकिकन्यायस्य निश्चयहेतुत्वे ।
विपक्षे दोषमाह—तेनेति । न केवलं लौकिकन्यायो निश्चायकः किं त्वादित्यादिशब्दानां प्रथमश्रुतत्वेन मुख्यार्थत्वमपी-

चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निरुद्धदृष्टिमध्यस्थप्रत्यवेयादिति निरूप्यते ।
 प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद्ब्रहीतव्यम् । तैः स्थायैर्बुक्तिभिरवबुद्ध्यां
 बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थ-
 त्वावतिष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैव एवार्थो न्याय्यः । तथाहि 'ब्रह्मेत्यादेशः', 'ब्रह्मेत्यु-
 पासीत', 'ब्रह्मेत्युपास्ते' इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान् ।
 ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दो रजतशब्दस्तु
 रजतप्रतीतिलक्षणार्थः । प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति । एवमत्राप्यादित्या-
 दीनां ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिकियया
 व्याप्यमानान्दर्शयति—'स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते' (छा० ३।१९।४), 'यो वाचं
 ब्रह्मेत्युपास्ते' (छा० ७।२।२), 'यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते' (छा० ७।३।३) इति च । यत्तु च ब्रह्मो-
 पासनमेवात्रादरणीयं फलत्वायेति । तदयुक्तम् । उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावग-
 मात् । फलं त्वतिथ्याद्युपासन इव आदित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वार्थवृक्षत्वात् । व-
 र्णितं चैतत् 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र० सू० ३।२।३८) इत्यत्र । ईदृशं चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्र-
 तीकेषु तद्वृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

आदित्यादावङ्गद्विरङ्गे रम्यादिधीरुत ॥ नोक्तयो ब्रह्मजत्वेन द्वयोस्तेनैकिकी मतिः ॥ १ ॥

आदित्यादिष्विधाह्वानां संस्कारे कर्मणः फले ॥ युज्यतेऽतिशयस्तस्मादङ्गेष्वेकादिदृष्टयः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

संभवे विरुद्धार्थो न प्राज्ञः प्रत्यवायप्रसङ्गात् । किंच प्रथमश्रुतानामादित्यादिपदानामसंज्ञातविरोधितया मुख्यार्थत्वग्रहो
 न्याय्यः, ब्रह्मशब्दे च दृष्टिलक्षणग्रहः, तथा चादित्याद्यो ब्रह्मदृष्ट्योपासा इत्येव वाक्यार्थ इत्याह—प्राथम्याच्चेति ।
 ब्रह्मशब्दस्यैव दृष्ट्यर्थत्वे हेत्वन्तरमाह—इतिपरत्वादिति । इतिशब्दशिरस्कः शब्दः समभिध्याहृतकियालक्षक इति
 लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । द्वितीयाश्रुतेऽदित्यादीनामेवोपास्तिकमैवमित्याह—वाक्यशेषोऽपीति । उक्तमेवोपास्य-
 मिति व्यायुक्तमनुवदति—यत्तुक्तमिति । द्वितीयेतिश्रुतिभ्यां लौकिकन्यायाचोक्तव्यायवाह इत्याह—तदिति ।
 ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वे कथं फलदायुक्ते, तत्राह—फलं त्विति । किंच यद्वृष्ट्या विकारस्योत्कर्षः तस्य ब्रह्मणो विशेषणत्वे-
 ऽनुपास्यत्वं चास्तीत्याह—ईदृशं चेति ॥ ५ ॥ आदित्यादि । पृथिव्यज्यन्तरीक्षादिलघुसंज्ञेषु लोकेषु हिकारप्रज्ञा-

भामती

आदित्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह—प्राथम्याच्चेति । इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यानुमेव न्यायमवगमयति ।
 तथाहि—खरसदृश्या आदित्यादिशब्दा यथा स्थायै वतन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्थायै वत्स्यति यदि स्थायैऽस्य विवक्षितः
 स्यात्, तथाचेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्थायैतत्प्रच्याय ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कतेव्यम् । नच ब्रह्मपदमादित्यादिप-
 दार्थ इति, प्रतीतिपर एवायमितिपरः शब्दो यथा गौरिति मे गवयोऽभवदिति । तथाच आदित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या
 इत्यर्थो भवतीत्याह—इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्येति । शेषमतिरोहितायम् ॥ ५ ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उप-

न्यायनिर्णयः

त्वाह—प्राथम्यादिति । ब्रह्मशब्दस्य धीपरत्वे युज्यन्तरमाह—इतिपरत्वादिति । तस्येतिपरत्वमेव स्फोरयति—तथाहीति ।
 आदित्यादिशब्देषु वैलक्षण्यमाह—शुद्धमिति । अस्तु ब्रह्मशब्दस्येतिपरत्वमादित्यादिशब्दानां च शुद्धत्वं तथापि कथं दृष्टिपरत्वा-
 धीपरत्वव्यवस्थेत्याशङ्काह—तत्तत्रेति । रजतशब्दस्यापि शुक्तिशब्दवदर्थपरत्वं नैदितिशब्दयोगो व्यर्थः साहित्यर्थः । प्रतीतिवैतस्या
 निरालम्बनत्वायोगादस्त्वेव रजतमपीत्याशङ्काह—प्रत्येत्येवेति । प्रतीतेरामासत्वात् योग्यमालम्बनमस्तीत्यर्थः । लोकातिद्वयं
 प्रकृते योजयति—एवमिति । किं चादित्यादीनां द्वितीयाश्रुत्योपास्तिकमैवत्येन प्राधान्यसिद्धेर्ब्रह्मशब्दस्य धीपरत्वमेवेत्याह—
 वाक्येति । उक्तनिरुद्धदृष्ट्योत्कृष्टमेवोपास्यं फलविशेषपरत्वाद्वाजादिवदित्युक्तमनुवदति—यत्तुचिति । आदित्यादीनामेवोपास्यत्वापेक्षाद्वि-
 तीयाश्रुतिविरुद्धमनुमानमित्याह—तदिति । कथं तर्हि फलसिद्धित्याशङ्क्य हेतोर्न्यायसिद्धिमाह—फलं त्विति । धनैस्त्वेव फलं
 दत्तायुक्तो ब्रह्मणस्तथात्वं, तत्राह—वर्णितं चेति । द्वितीयेतिशब्दश्रुतिभ्यामुत्कृष्टदृष्ट्या निरुद्धप्राप्त्यमितिन्यायात्पुहीताभ्यामुक्तान्
 मानभङ्गदसंज्ञातविरोधित्वेन प्रथमश्रुता आदित्यादय एव चरमश्रुततया संज्ञातविरोधात्प्रत्ययमात्रपरब्रह्मशब्देनापितत्रब्रह्मदृष्टिभिर्दिष्टां
 विशेषणतोपास्यब्रह्मसामर्थ्यलक्षफलविशेषा ध्येया भवन्तीति भावः । कथं तर्हि ब्रह्मोपासनमिति प्रसिद्धिः, तत्राह—ईदृशं चेति

‘य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत’ (छा० १।३।१), ‘लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत’ (छा० २।१।१), ‘वाचि सप्तविधं सामोपासीत’ (छा० २।८।१), ‘इयमेवर्गग्निः साम’ (छा० १।६।१) इत्येवमादिवृत्तवचनेषु संशयः । किमादित्यादिपुद्गीथादिदृष्टयो विधीयन्ते किंउद्गीथादिष्वेवादित्यादिदृष्टय इति । तत्रानियमो नियमकारणाभावादिति प्राप्तम् । नह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽवधार्यते ‘ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वाद्पहृतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्चादित्यादिभ्य उल्कृष्टमिति शक्यमवधारयितुं न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात्किंचिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणमस्ति । अथवा नियमेनोद्गीथादिमतय आदित्यादिविषयस्येत् । कस्मात् । कर्मात्मकत्वाद्उद्गीथादीनां कर्मणश्च फलप्राप्तिरसिद्धेः । उद्गीथादिमतिभिर्हपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलहेतवो भविष्यन्ति । तथाच ‘इयमेवर्गग्निः साम’ (छा० १।६।१) इत्यत्र ‘तदेतदेतस्यामृच्यभ्यूढं साम’ (छा० १।६।१) इत्युक्तशब्देन पृथिवीं निर्दिशति सामशब्देनाग्निं तच्च पृथिव्यश्वोर्ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते न ऋक्सामयोः पृथिव्यसिद्धिचिकीर्षायाम् । क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्वाजशब्द उपचर्यते न राजनि क्षत्तशब्दः । अपिच ‘लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत’ (छा० २।१।१) इत्यधिकरणनिर्देशो

भाष्यरजप्रभा

उद्गीथप्रतीहारनिधनैरश्वैः पञ्चांशं साम, तैरेवादिरिति उपद्रव इति च अकिङ्कर्याधिकैः सप्तांशं सामेति भेदः । अत विशेषाज्ञानासंशयः । पूर्ववदुत्कर्षानवधारणादनियम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । सिद्धरूपादित्यादिभ्यः कर्मरूपोद्गीथादीनां फलसंनिकर्षणोत्कर्षाद्ब्रह्मवद्विशेषणत्वे नियम इति दृष्टान्तेन मुख्यं पूर्वपक्षमाह—अथवेति । तत्तुपक्षसिद्धिरव पूर्वातपपक्षकर्म मन्तव्यम् । किंचानङ्गेष्वेवाङ्गदृष्टित्यत्र तेनैववाचिनिपदप्रयोगं लिङ्गमाह—तथाचेयमेवेति । तदेतदश्वार्थं साम एतस्मात् पृथिवीरूपायामृच्यभ्यूढमुपरिस्थितमित्यर्थः । क्वचि सामवत्पृथिव्यामग्निर्ऋश्यते, अतः साम्यादपृथिव्येवर्गग्निः सामेति ध्यानं बिहितं, तत्र यदि ऋक्सामात्मकयोः कर्माङ्गयोः पृथिव्यसिद्धिः स्यात्, तदा पृथिव्यश्वोर्ऋक्सामपदप्रयोगो न स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—क्षत्तरीति । अतः प्रयोगाभ्यानुपपत्त्या पृथिव्यश्वोर्ऋक्सामदृष्टिरित्यर्थः । विषयसम्भवा चैवमेवेत्याह—अपिचेति । गायत्रसंज्ञं साम । किंच पूर्वाधिकरण-

आमती

पक्षेः । अथवा नियमेनोद्गीथादिमतय आदित्यादिविषयस्येरक्षिति । सत्यपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण एव फलदर्शनात्कर्मेव फलवत् । तथा आदित्यादिमतिभिर्गुद्गीथादिकर्मणि विषयीकितैरस्त आदित्यादिदृष्टिभिः कर्मरूपायामिभूतेर्युत । एवंच कर्मरूपेणस्तत्कल्पेण कृतः फलमुत्पद्येत । आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टाणुद्गीथादिविबुद्धयोपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पिष्यन्त इति । अतएव च पृथिव्यश्वोर्ऋक्सामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृष्टदृष्टिरभ्यस्तामौ च सामदृष्टिः । साग्निं पुनरग्निदृष्टौ ऋचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत् । तस्मादप्येतदेव युक्तमित्याह—तथाचेयमेवेति । उपपत्त्यन्तरमाह—अपिच लोकेष्विति । एवं खल्वधिकरणनिर्देशो विषयप्रतिपादनपर-

न्यायनिर्णयः

॥ ५ ॥ पूर्ववदुत्कर्षरूपविशेषानवधारणानियमेन वा गीतित्वेन क्रियारूपोद्गीथादीनां फलसंनिकर्षणोत्कर्षादादित्यादिषु तदधिकरणे प्रथमनिर्दिष्टानादित्यादिषु ब्रह्मदृष्टित्वाधिकादित्यादिपुद्गीथादिदृष्टिकरणे वा प्राप्ते प्रत्याह—आदित्यादीति । अज्ञात्रितोपासनाद्युदाहृत्य विशेषानुपलब्ध्या संशयमाह—य एवेत्यादिना । पृथिव्यन्वयन्तरिक्षादित्यसुसंयुक्तेषु लोकेषु हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनरूपं पञ्चप्रकारं सामोपास्यं लोकदृष्ट्या तदुपास्यमित्यर्थः । वाचि सप्तविधमिति हिंकारप्रस्तावपुद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपं सप्तप्रकारं साम वाच्यदृष्ट्या वाग्दृष्ट्या सामोपास्यमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाङ्गानवबोधासनेषु स्वतन्त्रफलेष्वनङ्गदृष्ट्यानुष्ठाननिरूपणात्प्रादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दृष्टिकरणस्य फलवत्त्वम् । सिद्धान्तोऽपि तदविरुद्धं सिध्यतीति स्वीकृत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । निवमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्युक्तं व्यनक्ति—नहीति । वैधर्म्यदृष्टान्तं स्पष्टयति—ब्रह्मेति । अज्ञानज्योतिर कस्यचिद्विशेषो गन्धतामिसाशङ्काह—न स्त्विति । कर्मरूपाणामुद्गीथादीनामुत्कर्षभानमुपेत्य साक्षात्पूर्वपक्षमाह—अथवेति । निवमहेतुं पृच्छति—कस्मादिति । उद्गीथादिकर्माङ्गानां क्रियासमवायारफलसाधनतयोल्कृष्टत्वादिति हेतुमाह—कर्मैति । किंच सिद्धरूपादित्याद्यासना चेद्उद्गीथादयो दृष्टास्तदा न फलहेतवः । यदा तद्गीथादिदृष्ट्यादित्यादयो दृष्टास्तदा तेषामपि फलहेतुत्वं स्यादित्याह—उद्गीथादीति । अन्तर्गेष्वङ्गानामतिकर्तव्यत्वं पृथिव्यश्वोर्ऋक्सामशब्दप्रयोगादपि भातीत्याह—तथाचेति । तदेतदश्वार्थं सामेतस्यां पृथ्वीलक्षणायाश्च्यभ्यूढमुपरिस्थितमिति यावत् । उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—क्षत्तरीति । क्वचि पृथिवीदृष्टिः साग्निं चाग्निदृष्टिर्ऋचा चेतदा प्रयोगवैपरीत्यं स्वात्सर्ग्यपृथिव्यश्वोर्ऋक्सामशब्दप्रयोगानुपपत्त्या तत्र कर्माङ्गभूतत्वाभावात्सप्तसिद्धिरित्यर्थः । तत्तत्त्वानङ्गेष्वङ्गमतिः

शास्त्रोक्तेषु सामान्यसितव्यमिति प्रतीयते । 'एतद्वायजं प्राणेषु प्रोतम्' (छा० २।१।१) इति चैतदेवं दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु आदित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तम् 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छा० ३।१।१) इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्यादयश्चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः 'पृथिवी हिंकारः' (छा० २।२।१) इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनङ्गव्यादित्यादिष्वङ्गमतिनिक्षेप इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आदित्यादिमतय एवाङ्गपूर्वोद्गीथादिषु क्षिप्येरन् । कुतः—उपपत्तेः । उपपद्यते होचमपूर्वसंनिकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषुद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । 'यदेव विद्याया करोति अद्भ्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा० १।१।१०) इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति । अतः कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं स्वतन्त्रफलेषु तु कथम् 'य एतदेवं विद्वांसोक्तेषु पञ्चविधं सामोपास्ते' (छा० २।२।३) इत्यादिषु । तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षेणैव फलकल्पना युक्ता गोदोहनादिनियमवत् । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तिः । आदित्यादिप्रातिलक्षणं हि कर्मफलं क्षिप्यते श्रुतिषु । अपिच 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा० १।१।१), 'स्वत्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' (छा० १।१।१०) इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपकम्प्यादित्यादिमतीर्विदधाति । यत्कृतमुद्गीथादिमति-

भाष्यरत्नप्रभा

सिद्धान्तन्यायेनान्येवमित्याह—प्रथमेति । अनङ्गव्याङ्गान्युपास्यानीति सिद्धान्तयति—एवमिति । उपासीनां हि कर्मसमृद्धिः फलं श्रूयते, सा च तामिरङ्गेषु संस्क्रियमाणेषुपपद्यते, अङ्गानां सस्यचतुर्कूलप्रकृतकर्मापूर्वजनकत्वादित्यर्थः । ननु यत्रोपासीनां प्रकृतकर्मापूर्वसंनिकर्षाद्वाप्येवं फलं श्रुतं तत्र फलोपपत्त्येऽङ्गानामुपास्यत्वं भवतु तदनपेक्षलोकादिकलेषु त्वाप्तनेषु कथमुपास्यविवेक इति शङ्कते—भवत्स्विति । यथा स्वतन्त्रपशुफलस्यापि गोदोहनस्य अङ्गद्वारापेक्षयैव फलमिष्टं तद्वङ्गोकादिकलेषुपाप्तनेष्वपि कर्मापूर्वाङ्गद्वारेव फलकल्पना युक्ता, कर्माधिकृतस्यैवाङ्गाश्रितोपासनेष्वधिकारात्, अतोऽङ्गानामेवोपास्यत्वमिति समाचष्टे—तेष्वपीति । उत्कर्षाद्यवधारणादुक्तं इत्युक्तं निरस्यति—फलात्मेति । उपक्रमबलाच्चाङ्गमुपास्यमित्याह—अपिचेति । रसतमत्वादिगुणाद्युपसंख्यानमित्यर्थः । द्वितीयं पूर्वपक्षं दूषयति—यत्तूक्तमित्यादिना । कर्मभूयं कर्मात्मकत्वं प्राप्येत्यर्थः । सिद्धादित्याद्यात्मना कर्मेणां दृष्टी कर्मत्वहासिः भामती

उपपद्यते यदि लोकेषु सामदृष्टिरन्यस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणरादान्तोपपत्तिमन्त्रैवायं ब्रूते—प्रथमनिर्दिष्टेषु चेति । सिद्धान्तमत्र प्रकमते—आदित्यादिमतय एवेति । यद्युद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन्त आदित्यादीनां स्वयमकार्यैलाद्युद्गीथादिमतस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत । नद्यादित्यादिभिः किंचित्क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेदादित्यादिमत्या विद्ययोद्गीथादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः । नोदयति—भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवमिति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र तु गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनकार्यत्वाकरोतीत्येव नास्तीत्यत्र विद्यायाः क्त उपयोग इत्यर्थः । परिहरति—तेष्वपीति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्यो फलाय पर्याप्तः, सा भूत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत्किंचित्फलोत्पादः, तस्मात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षेणः फलोत्पाद इति तस्य क्रियमाणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तरलोपपत्तिरिति । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामिति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्योद्गीथयोर्विशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्त्युद्गीथादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशाद्युद्गीथादीनां प्राधान्यमित्याह—अपि चोमितीति । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननु कं सिद्धरूपरादित्यादिभिरन्यस्यैः साध्यभूतत्वमभिभूतं

न्यायनिर्णयः

कर्तव्येत्याह—अपिचेति । सप्तम्या लोकानां सामचीविषयत्वनिर्देशादित्याह—अधिकरणेति । अन्यत्रापि सप्तमीश्रुतेरनङ्गव्याङ्गीभातीत्याह—एतदिति । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनान्यनङ्गव्याङ्गदृष्टिः शिष्टेत्याह—प्रथमेति । आदित्यादाद्युद्गीथादिचिकरणात्तस्य फलवत्त्वसिद्धिरिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । अनङ्गैष्वङ्गमतिरुक्ता तथा चान्यथा नियमो निर्णीतत्वाद्युक्त इति शङ्कते—कुत इति । नियमहेतुमवतार्य व्याकरोति—उपपत्तेरिति । यथा प्रोक्षणादिना मौञ्जादिषु संस्कृतेषु कर्मापूर्वसंनिकर्षेणैव तत्राप्रकृतकर्मापूर्वसंनिधानादुद्गीथादीनामादित्यादिमतिमित्येव संस्क्रियमाणेषु कर्मसमृद्धिरुपपद्यते, तथाच कर्मसमृद्धिफलोपपत्तेरङ्गेष्वनङ्गमतिनिक्षेप इत्यर्थः । कर्मसमृद्धिरुत्पत्तिफलमित्येतदेवादित्यादिमत्याशङ्क्याह—येदेवेति । यत्र कर्मसमृद्धिः फलं श्रूयते तत्राङ्गेष्वनङ्गमतिनिक्षेपोऽस्त्व्यादित्यादिमतिरसंस्कृतानामाह—कर्मातिशयहेतुत्वात्स्वतन्त्रफलेषु पुनरुपाप्तनेषु कथं मतिक्षेपः स्यादिति विवेको नास्तीति शङ्कते—अत्रोचिति । स्वतन्त्रफलेष्वपि तेषु प्रकृतकर्माङ्गस्याप्राप्त्येवाङ्गेष्वेव मतिरुत्पत्तिफलकल्पना युक्ता कर्माधिकृतस्यैव तदङ्गसंनिकर्षेणैवोपासनेष्वधिकारात् । यथाधिकृताधिकारेषु गोदोहनादिषु स्वतन्त्रफलेष्वपि प्रकृतकर्माङ्गावष्टम्भेनैव फलमिष्टं तथेवापीति, परिहरति—तेष्वपीति । यत्त्वादित्यादीनामुद्गीथादीनां 'चोक्तैर्विशेषानवधारणमिति, तत्राह—फलेति । तदेव शङ्कयति—आदित्यादीति । उपक्रमानुसारादप्यादित्यादिभीरुद्गीथादिषु कार्येत्याह—अपिचेति । द्वितीयां पूर्वपक्षोपपत्तिमनुमाप्य दूषयति—यदित्यादिना ।

भिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं गत्वा फलं कतिष्यन्तीति । तदयुक्तम् । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् । 'तदेतदेतस्यामृत्यभ्यूढं साम' (छा० १।६।१) इति तु लाक्षणिक एव पृथिव्यभ्योक्तसामशब्दप्रयोगः । लक्षणा च यथास्तम्भं संनिकुष्टेन विप्रकुष्टेन वा साध्यं संबन्धेन प्रवर्तते । तत्र यद्यप्युक्तसामयोः पृथिव्यसिद्धिचिकीर्षा तथापि प्रसिद्धयोक्तसामयोर्भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यभ्योक्तं संनिधानान्तयोरेवैव ऋक्सामशब्दप्रयोगः ऋक्सामसंबन्धादिति निश्चीयते । क्षत्रशब्दोऽपि हि कुतश्चित्कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पायते । 'इयमेवई' (छा० १।६।१) इति च यथाक्षरन्यासस्य एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्या हृत्कस्वेऽवधार्यमाण इयमु-गेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । 'य एवं विद्वान्ताम गायति' (छा० १।७।७) इति चाङ्गध्वमेव

भाष्यरत्नप्रभा

स्यादित्यत आह—आदित्यादिभावेनेति । माणवकेऽभिदृष्टिवदुद्गीथादिष्वदित्यादिष्विनां गौणत्वाच्च कर्मत्वाभिभावकत्वमित्यङ्गेष्वनङ्गत्ववीरविरुद्धेत्याशयः । प्रयोगानुपपत्तिमुक्तां निरखति—तदेतदेति । लक्षणावीजं संबन्धमाह—लक्षणा चेति । गङ्गायां घोष इत्यत्र संनिकुष्टसंयोगसंबन्धेन तीरलक्षणा, अस्मिन्निगलक इत्यत्रास्मिन्निष्ठशुक्लित्वादिगुणवस्वरूपपरम्परासंबन्धेन लक्षणा दृष्टा, तथा चात्र ऋक्सामयोः पृथिव्यसिद्धिदृष्टेऽपि ऋक्सामपदार्थ्यां स्वभावार्थ्यैर्दृष्टव्यतात्पर्यपरम्परासंबन्धेन पृथिव्यसिलक्षणा युक्तैत्यर्थः । ननु प्रतीकवाचिपदस्य ध्वये अर्थे लक्षणा न युक्ता, क्षत्रपदस्य राज्यप्रयोगादिति शङ्कते—तत्र यद्यपीति । तथापि ऋक्सामसंबन्धात्पृथिव्यभ्योरेवैतस्यामृत्यभ्यूढं सामेत्येव ऋक्सामपदप्रयोग इत्यन्वयः । ननु मुख्यार्थ एव न कुतो गुह्यते, तत्राह—प्रसिद्धयोरिति । तस्मादह्यभ्यूढं सामेति मुख्ययोः पृथगुक्तदेतस्यामित्यत्रापि तयोर्ग्रहे पुनरुक्तिः स्यात्, अतः प्रतीकमेवदृष्ट्या पृथिव्यभ्योः प्रतीकसंनिधानान्तयोरेव प्रतीकपदप्रयोगः कृतस्तदभेददार्ढ्यात्यर्थः । तर्हि क्षत्रशब्दोऽपि राजनि स्यादित्यत आह—क्षत्रिति । स्थितप्रयोगस्य निमित्तं किमपि चाप्यं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग आपास्य इति भावः । क्षत्रा सूत्रं, तस्य कार्यं रथचर्यादि यदा राजेन करोति तदा क्षत्रशब्दो राज्यन्यस्तीत्यक्षरार्थः । ऋगादावेव पृथिव्यादिदृष्टिरित्येव हेत्वन्तरमाह—इयमिति ।

भाष्यटी

कर्मणामित्यत आह—आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामिति । भवेदेतदेवं यथायत्नेन कर्मरूपमभिभूयेत । अपि तु माणवक इवातिदृष्टः केनन्तितीव्रत्वादिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वात्तथेहापि । नदीयं शुक्तिभ्यां रजतवीरिव बह्विधीयेन माणवकत्वमभिमवेत् । किंतु गौणी । तथेयमप्युद्गीथादादित्यदिगौणीति भावः । तदेतस्यामृत्यभ्यूढं सामेति त्विति । अन्यथापि लक्षणोपपत्तौ न ऋक्सामेत्यन्यासकल्पना पृथिव्यभ्योरित्यर्थः । अक्षरन्यासालोचनया तु विपरीतमेवेत्याह—इयमेवर्गिति । 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' इति द्वितीयादिदेशात्सामुपास्यत्वमवगम्यते । तत्र

न्यायनिर्णयः

कर्मभूयं भूत्वा कर्मभावमनुभूयेति यावत् । सिद्धरूपैरादित्यादिभिरध्वस्तैः साध्यरूपत्वं कर्मणोऽभिभूयेतेत्याशङ्क्याह—आदि-स्यादीति । माणवकेऽभिधीयदुद्गीथादिष्वदित्यादिष्विनां गौणत्वादनभिभवादङ्गेष्वनङ्गवीरविरुद्धैत्यर्थः । यत्तु पृथिव्यभ्योक्तसामशब्द-प्रयोगादुपपत्त्या पृथिव्यादावुपादिधीरिति, तत्राह—तदेतदेति । तद्वृद्धिमन्तेरेणापि लक्षणोपपत्तौ पृथिव्यादावुपास्यत्वात्सो न कल्पनीय इत्यर्थः । संबन्धभावे कथं लक्षणेत्याशङ्क्याह—लक्षणा चेति । शोणो धावतीत्यत्र गुणवाचिशोणशब्देन गुणी लक्ष्यत इति संनिकुष्टा लक्षणा अक्षिरपीतेऽनुवाकमिलनाग्निस्रवस्तीव्रत्वादित्युक्तं लक्षयित्वा माणवकं लक्ष्यतीति विप्रकुष्टा । नहि साक्षादग्निस्रवस्तर्ह्यस्य माणवकसंनग्नोऽस्तीत्यर्थः । लक्षणादिविधेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—तत्रेति । ऋक्सामयोः पृथिव्यभ्योक्तसंनिकुष्टत्वात्संबन्धसंनग्नोऽस्तीति विप्रकुष्टेन पृथिव्यसिद्धिरुद्धिसंबन्धेन तयोः संबन्धात्तच्छब्दार्थ्यां तल्लक्षणा युक्तैत्यर्थः । तथापि तयोरेव पृथिव्यभ्योरेव तदेतस्यामृत्यभ्यूढं सामेत्युक्तसामशब्दप्रयोग इति योजना । नमुस्यासंबन्धे हेतुमाह—प्रसिद्धयोरिति । ऋत्त्यभ्यूढं हि सामेति प्रसिद्धयोः पृथगुक्तदेतदेतस्यामित्यत्रापि तयोरेवोक्तौ पौनरुक्त्यात्पृथिव्यभ्योक्त्याप्यस्तकर्मसामसंनिधानादुक्तसामशब्दोक्तलक्षणा पृथिव्यभ्यर्थेत्यर्थः । क्वचि पृथिवीवीः साक्षि चाक्षिधीरित्येतावता संबन्धेन पृथिव्यभ्योक्तसामशब्दप्रयोगो लक्षणिको नोपपद्यते क्षत्रे राजकीकरणेऽपि राजनि क्षत्रशब्दप्रयोगादर्शनादित्युक्तमित्याशङ्क्याह—क्षत्रिति । यदा राजापि क्षत्रः सत्तस्य रथनयनादि कर्माचरति तदा तत्र क्षत्रशब्दो लक्षणाया प्रयुज्यत इव । नच सति निमित्तं प्रयोगसावधानकत्वं पञ्जजादिशब्दे-न्यन्धित्वारादिति भावः । ऋगादावेव पृथिव्यादिपीरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—इयमेवेति । एतदेव व्यतिरेककारा स्फोरयति—पृथिव्येति । ऋगनुवादेन पृथिवीत्वं विधेयमित्यवधारणासामर्थ्यादभिगतमित्यर्थः । इतश्चाङ्गेष्वनङ्गवीरविरुद्धेति—य एवमिति । वसश्चित्कारणनिर्देशादुपासित्विषयत्वं लोकानामिति, तत्राह—तथेति । यदि सामधीर्लोकेभ्योराज्येत तदा सामेति कृतीयाथे द्वितीया ह्यतिः परिणये

विज्ञानमुपसंहरति न पृथिव्याद्याश्रयम् । तथा 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा० २।२।१) इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि साङ्ख्येव तेऽध्यक्ष्येन्द्रित्तीयानिर्देशेन साङ्ग उपास्यत्वावगमात् । सामनि हि लोकेष्वध्यक्ष्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति । अन्यथा पुनर्लौकाः सामात्मनोपासिताः स्युः । एतेन 'एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम्' (छा० २।१।१) इत्यादि व्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो द्वितीयानिर्देशः—'अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत' (छा० २।१।१) इति तत्रापि 'समस्तस्य खलु साङ्ग उपासनं साधु' (छा० २।१।१) 'इति तु पञ्चविधस्य' (छा० २।१।२) 'अथ सप्तविधस्य' (छा० २।८।१) इति च साङ्ग एवोपास्यत्वोपक्रमोक्तस्मिन्नेवादित्याद्यध्यासः । एतस्मादेव च साङ्ग उपास्यत्वावगमात् 'पृथिवी हिंकारः' (छा० २।२।१) इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः । तस्मादनङ्गाश्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥ ६ ॥

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

नास्त्यासस्य नियम उपास्तावुत विधते ॥ न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽतो नियमो नहि ॥ १ ॥
शयनोत्थागमनैधिषेपस्यानिवारणात् ॥ धीसमाधानहेतुत्वात्परिशिष्यत आसनम् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

सप्तम्या लोकानामुपास्यत्वमुक्तं निरस्यति—तथा लोकेष्विति । सामात्मना लोकानुपासीतेति द्वितीयासप्तम्योभङ्ग-
स्त्वया कार्यस्ततो वरं लोकात्मना सामोपासीतेति सप्तमीमात्रभङ्ग इत्यर्थः । एतेनेति एकविभक्तिभङ्गलाघवेन प्राणा-
त्मना गायत्रं सामोपास्यमिति व्याख्यातमित्यर्थः । ननु विभक्तिसाम्ये कथं निर्णयस्तत्राह—यत्रापीति । 'साङ्ग
उपासनं साधु' इत्युपक्रम्य पृथिवी हिंकार इत्यादिना हिंकारादिपञ्चावयवस्य साङ्ग उपासनमुक्त्वा 'इति तु पञ्चविध-
स्योपासनम्' इत्युपसंहस्य, अथेति सप्तविधस्य साङ्ग उपासनं प्रक्रम्य प्रपञ्चितमतः साङ्ग एवोपास्यत्वमित्यर्थः । यदुक्तं
प्राथम्यात्पृथिव्यादेरुपास्यत्वमिति, तत्राह—एतस्मादेवेति । यद्यपि हिंकारोद्देशेन पृथिवीत्वविधेरुद्देशस्य प्रथमनिर्देशो
ब्राह्म्यस्तथाप्युक्तन्यायबलाच्चाल्लयो ग्राह्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ आसीनः संभवात् । कर्मण उचितेनोपविष्टेन वानेकधनु-

भामती

यदि सामधीर्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथाच द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थं परि-
कल्प्येत साम्नेति । लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थं कथञ्चिचीयते । अगरे गानो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्त्या-
यानुरोधेन सप्तम्याश्वोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद्वरं यथाश्रुतद्वितीयाथानुरोधाय तृतीयार्थं सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथि-
व्यादिबुद्ध्या पञ्चविधं हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिघनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णयते । ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानिर्देशो
यथा खल्वमुमादित्यं सप्तविधं हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिघनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां
हेतुरित्यत आह—तत्रापीति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साङ्ग उपासनमिति साङ्ग उपास्यत्वश्रुतेः साध्विति पञ्चवि-
धस्य । साधुत्वं चास्य धर्मलम् । तथाच श्रुतिः—'साधुकारी साधुर्भवति' इति । हिंकारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिंकारः
पृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवी हिंकारः ॥ ६ ॥ आसीनः संभवात् । कर्माङ्गसंनिधयु यत्र हि तिष्ठतः कर्म

न्यायनिर्णयः

लोकेष्विति च सप्तमी द्वितीयार्थं कथञ्चिन्नेया, तथा सत्युभयथापि सप्तम्याः कल्पनार्थत्वात्कल्पनालघवाभावाश्रुतद्वितीयाथानुरोधाय
तृतीयार्थं सप्तमी व्याख्येया । तेन पृथिव्यादिलोकबुद्ध्या हिंकारादिसामोपास्यत्वं । ततः सप्तमी पूर्वपक्षे द्वितीयाथो सिद्धान्ते तृती-
यार्थस्युभयथा भजनीया । पूर्वपक्षे तु सामगणद्वितीयामङ्गोऽधिक इत्यर्थः । पृथिव्याद्यात्मना हिंकारादेरुपास्यत्वोपदेशेन गायत्रस्यापि
प्राणात्मनोपास्यत्वमुक्तमित्येतिदिशति—एतेनेति । यत्र द्वितीयासप्तम्यौ तत्रास्तु छुतिद्वयभङ्गगौरवपरिहारार्थमेवभङ्गजङ्घीः । यत्र तृ-
यत्र द्वितीया तत्रान्यतरश्रुतिमात्रभङ्गस्य पूर्वपक्षसिद्धान्त्यस्तुल्यत्वात्कथं नियमसिद्धिरित्याशङ्काह—यत्रापीति । छान्दोग्ये हि
समस्तस्य सप्तविधस्य पञ्चविधस्य च साम्नो ध्यानं साधुयुगकमित्युपक्रम्य लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति पृथिवी हिंकारोऽङ्गिः
प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो बौधिन्यनमित्यादिना पञ्चविधस्य साम्नो ध्यानमुक्तेति तु पञ्चविधस्येत्युपसंहस्यत्वाच्च तु सप्तवि-
धस्येत्युपक्रम्य वान्ति सप्तविधं सामोपासीतेत्यादिना सप्तविधस्याप्युपासनमुक्तम् । एवं च समस्तस्य साङ्ग उपासनं साध्विति साङ्ग
एवोपास्यत्वव्युत्प्रेतेति तु पञ्चविधस्य साङ्ग उपासनं साध्विति पञ्चविधस्यापि तस्योपास्यत्वश्रुतेः साङ्गवेवादित्याद्यध्यासः सिध्यतीत्यर्थः ।
यत्तु पूर्वोपिकरणन्यायेन प्रथमश्रुते चरमश्रुतगम्यस्यत इति, तत्राह—एतस्मादिति । हिंकारोद्देशेन पृथिवीत्वविधाने हिंकारः पृथि-
वीति निर्देशो युक्तस्तस्य वैपरीत्येऽपि साम्नोऽपिकाराद्वैयत्यावगमादङ्गेषु हिंकारादिष्वेवानङ्गपृथिव्यादिदृष्टिः कार्यत्वेन । प्रथमश्रुत्यनु-
सारोपरमश्रुतं नैयमिति न्यायोऽपि द्वितीयाश्रया भाव्यो दुर्बलत्वादिनि मत्तोपसंहरति—एतस्मादिति ॥ ६ ॥ अङ्गाश्रितोपासनेष्वानी-
नकर्मतानियमाभाववदितरोपासनास्तपि तत्रियमाभावमाशङ्क्याह—आसीन इति । विव्रणं परिश्लिण्ठि—कर्मैति । आदिपदेन

कर्माङ्गसंबन्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतत्त्वज्ञानासनादिचिन्ता नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतत्त्वज्ञानस्य । इतरेषु उपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्ततेतौ नियमेनासीन एवेति चिन्तयति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरिति । एवं प्राप्ते ब्रवीति—आसीन एवोपासीतेति । कुतः—संभवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं नच तद्वच्छतो धावतो वा संभवति गत्यादीनां चित्तविक्षेपकत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति । शयानस्याप्यकक्षादेव निद्रयाभिभूयते । आसीनस्य त्वेवंजातीयको भूयादोषः सुपरिहर इति संभवति तस्योपासनम् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपिच ध्यायत्यर्थ एव यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षितचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितवन्धुरिति । आसीनश्चानुनायासो भवति । तस्मादप्यासीनकर्मोपासनम् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अपिच 'ध्यायतीव पृथिवी' (छा० ७।६।१) इत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्मत्वे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनम्—'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' (गी० ६।११) इत्यादिना । अत एव पद्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥

भाष्यरजप्रभा

छान्दोग्योपासनासंशयः कर्माङ्गाश्रितोपासनानामासननियमानुष्ठानप्रकार उक्तस्तद्द्वानाश्रितोपासनेष्वप्यनियम इति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । अत्रासनान्यासासिद्धिः, सिद्धान्ते तु मनोदेहयोर्भिन्नत्वेऽपि देहबाह्यत्वे मनसोऽनवस्थानस्य अनुभवसिद्धत्वात्मनोव्यापारोपासनेषु देहस्थैर्यार्थमासननियमापेक्षेति फलभेदः । तिष्ठत उचितस्य ॥ ७ ॥ किंच ध्यातार आसीना एव स्युः ध्यायतिशब्दाहत्वाद्कादिवदित्याह—ध्यानाच्चेति ॥ ८ ॥ अत्रैव श्रौतं दृष्टान्तमाह—अचलत्वं चेति ॥ ९ ॥ बाह्यस्य शारीरस्य चासनस्य स्मरणान्नियम इत्याह—स्मरन्ति चेति ॥ १० ॥

भामती

नोदितं तत्र तत्संबन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या । यत्र लासीनस्य तत्रोपासनाप्यासीनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतत्त्वज्ञानप्रमाणतन्त्रालाभ । प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं च...नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः (?) । यन्महता प्रयत्नेन विनोपासितुमशक्यं यथा प्रतीकादि, यथा वा सम्यग्दर्शनमपि तत्त्वमस्यादि, तत्रैषा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्धादासीनस्यैव सिद्धम् । ननु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा तिष्ठतो न

न्यायनिर्णयः

स्तिष्ठत्यनेन गृह्यते । सम्यग्दर्शनशब्देन श्रवणाद्यभ्यासावसितिमनःसहकृतवाक्यकृतसाक्षात्कारो निरूप्यते । अज्ञोपासनेभ्यः सम्यग्दर्शनत्वात्तिरान्युपासनानि विषयीकृत्यानेकानुष्ठानदृष्टेः संशयमाह—इतरेष्विति । शास्त्रेणैव प्रस्तुतोपासनेष्वनुष्ठानविशेषचिन्तया प्रादादिर्गृह्यतः । पूर्वपक्षे कर्माङ्गानाश्रितोपासनेषु दैहिकनियमासिद्धिः । सिद्धान्ते ध्यानस्य मनोव्यापारत्वेऽपि देहानवस्थाने मनो नवस्थानापेक्षु तन्नियमसिद्धिरिति मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । मनोदेहयोर्भिन्नत्वात्मनोव्यापारमुपासने प्रति देहव्यापारस्यानुपकारित्वादासीनेन तिष्ठता वा यथाकथंविदनुष्ठेयानि प्रकृतान्युपासनानीत्यर्थः । अनङ्गाश्रितोपासनानां यथाकथंविदनुष्ठानमिति पक्षमन्यु सिद्धान्तयति—एवमिति । प्रश्नपूर्वकं नियामकमाह—कुत इति । संबवं वस्तुमुपासनशब्दार्थमाह—उपासनमिति । तथापि कथं तदासीनस्यैवेति नियम्यते, तत्राह—नचेति । तर्हि तिष्ठतो भविष्यति विक्षेपाभावात्, तत्राह—तिष्ठतोऽपीति । तर्हि क्षणमात्रस्य देहधारणव्यापारभावादुपासनं स्यात्तस्याह—धायानस्येति । देहेऽनवस्थिते मनोवस्थिते रज्यक्षत्वादासीनस्यैवोपासनमनुष्ठेयमिति परिशेषसिद्धमर्थमाह—आसीनस्य त्विति ॥ ७ ॥ इतश्चोपासनमासीनकर्मत्वाह—ध्यानाच्चेति । सृजं विवृणोति—अपिचेति । उपासितध्यायशरीरकार्यत्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—ध्यायतिश्चेति । अथ ध्यायतिर्यसां प्रयुज्यते सावस्था तिष्ठतोऽपि संबन्धतः नेत्याह—आसीनश्चेति । औक्तिकं लिङ्गमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ८ ॥ तत्रैव वैदिकं लिङ्गमाह—अचलत्वं चेति । सृजं विमज्जते—अपिचेति ॥ ९ ॥ आसनविधानानुपपत्त्याऽनुपासनस्यासीनकर्मत्वेत्याह—स्मरन्तीति । बाह्यासनविषयत्वेन सृजं योजयति—स्मरन्तीपीति । शारीरासनविधानविषयत्वेनापि तत्रैव योजयति—अत इति । उपासनस्या-

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालनियमो विद्यतेऽयं न विद्यते ॥ विद्यते वैदिकत्वेन कर्मस्वेतस्य दर्शनात् ॥ १ ॥
एकाग्रताविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते ॥ मनोऽनुकूल इत्युक्तैर्दृष्टं देशभाषणम् ॥ २ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः—किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति । प्रायेण वैदिकैष्वाक्रमेषु दिगादि-
नियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतित्वं प्रत्याह दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव
नियमः । यत्रैवायं दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत
प्राचीदिकपूर्वाङ्गप्राचीनप्रवणादिवद्दिशेषाश्रवणात् । एकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् ।
ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति—‘समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवाजिते शब्दजलाश्रयादि-
भिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुषीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्’ (श्वे० २।१०) इति यथेति ।
उच्यते—सत्यमस्त्येवंजातीयको नियमः । सति त्वेतास्मिस्तद्वृत्तेषु विशेषेष्वनियम इति सुहृद्-
त्वाचार्य आचष्टे । ‘मनोऽनुकूले’ इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥ ११ ॥

आ प्रायणान्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

उपासीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्वादुतामृति ॥ उपास्यार्थमिच्छत्येतावदिच्छं न त्वरि ॥ १ ॥
अन्यप्रत्ययो जन्म भाव्यतस्तत्प्रसिद्धये ॥ आमुखावर्तनं न्यायं सदातद्भाववाक्यतः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । तेष्वेवाङ्गानाश्रितोपासनेषु प्राच्यादिदिशि तीर्थादिदेशे प्रदोषादिकाले नियमोऽस्ति न
वेत्युभयथासंभवात्संशयः । एकविषयत्वं संगतिरुपासीनां विहितत्वाद्यागादिवदस्ति दिगादिनियम इति पूर्वपक्षः ।
अत्र दिगादिषादरः फलं सिद्धान्ते त्वनादरः । ध्येयं चित्तैकाग्र्यस्य प्राधान्यात्प्राधान्यादिसंशयः दिग्देशादिग्रहणस्योचितत्वादि-
विवेकः । अर्थलक्षण एवेति । एकाग्रफललक्षण एवेत्यर्थः । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशे निम्नस्थाने वैश्वदेवं कुर्यादि-
तिवदत्र दिगादिविशेषो न श्रूयते अतोऽनुमानमप्रयोजकमिति भावः । विशेषाश्रवणमसिद्धमिति शङ्कते—ननु विशेष-
मपीति । शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनो मशकः । वाचनिकं समदेशादि-
नियममङ्गीकृत्य चित्तैकाग्र्यविरुद्धेषु देशादिगतेषु प्राचीनप्रवणत्वादिवचनादर इति सुहृद्भावेन सूत्रकृदुपदिशति । देशा-
द्याग्रहे चित्तविक्षेपात्समाधिभङ्गः स्यात्स माभूदिति ॥ ११ ॥ आप्रायणात् । व्यवहितेनास्य संबन्धमाह—आवृत्ति-

भामती

भवति न भवतीत्याह । आसीनश्चाविद्यमानायासो भवतीति । अतिरोहिताभ्यन्तरित् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्रैकाग्रता
तत्राविशेषात् । समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवाजित इत्यादिवचनाच्चियमे सिद्धे दिग्देशादिनियममवाचनिकमपि प्राचीन-
प्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेतिवद्वैदिकारम्भसामान्यात्काचित्किंश्चिदाशङ्कते । तमनुग्रहीतुं चार्थाः सुहृद्भावेनैव तदाह स । यत्रैका-
ग्रता मनसस्त्रैव भावनां प्रयोजयेत् । अविशेषात् । नद्यात्रास्ति वैश्वदेवादिबद्धचनं विशेषकं तस्मादिति ॥ ११ ॥ आ प्रायणा-

न्यायतिर्णयः

सीनकर्मत्वादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ अनङ्गाश्रितोपासनेष्वसननियमवहिर्दिगदिनियमोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—यत्रेति । अनङ्गाश्रितोपासनानि
विषयस्तेषु दिगादिनियमोऽस्त्युक्तं नेति विहितेषु द्विषादृष्ट्या संशयमाह—दिगिति । अङ्गोपास्यतिरिक्तोपास्तसु शास्त्रीयास्वेव
दिगादिनियमं विनाऽनुष्ठानकर्मविन्यतापादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दिगादिनियमादेवेषु चित्तैकाग्र्यमन्तरेणानुष्ठानम् । सिद्धान्ते दिगादि-
ष्वस्याभावोऽपि प्रधानानुगुण्यादनुष्ठानमिच्छाश्रीकृत्यान्तर्गोपासनानि नियतदिग्देशकालानि चोदनालक्षणत्वात्तद्वैश्वदेवदिल्लाशयेन पूर्वपक्ष-
वति—प्रायेणेति । प्रदोषादिकाले प्राच्यादिदिशि तीर्थादिदेशे प्रकृतोपासनानुष्ठानमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति—तस्मिति । चोदनादि-
वशेनोक्तोपासनेषु न देशादिनियमः किन्तुप्राये चित्तैकाग्र्यलक्षणार्थास्ति एव तत्रियम इत्युक्तं विवृणोति—यत्रेति । यत्तु चोद-
नालक्षणत्वादित्यनुमानं तत्र श्रुतदेशादिमत्स्युपाधिरिति बद्धविशेषादिति व्याचष्टे—प्राचीनेति । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशमिच्छे देशे
वैश्वदेवेन यागविशेषेण यजेतेत्यादिवदत्र विशेषो न श्रूयते । एकाग्र्यं हि ध्यानं प्रत्यन्तरं तस्मिन्मध्याह्नादावपि संभवति प्रदोषाद्य-
पेक्षार्थां शेषिवाधादनियम इत्यर्थः । ध्यानान्तरङ्गमैकाग्र्यमपि नियतदिगाद्यपेक्षमिच्छाशङ्क्य हेतोराप्यन्तरमाह—एकाग्रताया इति । विशेष-
ाश्रवणमसिद्धमिति शङ्कते—नन्वेति । शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनो मशकः । यथा श्रुति-
सिद्धो विशेषस्तथान्योऽपि कालादिविशेषो ध्याने स्यादित्यर्थः । वाचनिकं नियमे सत्वेव दिगादिनियमनिरसनमित्याह—उच्यत इति ।
तद्वृत्तेति । तच्छब्देन औतो विविष्टो देशो गृह्यते तस्मिन्गता विशेषास्तु प्राचीनप्रवणादयत्तत्रियमे कदाचिदेकाग्रतायोगेनोपासनयो-
गात्प्रधातमिदोपाचदनियमः श्रेयानित्यर्थः । नियमादनियमो युक्तः श्रेयानुगुण्यादित्यत्र सूत्रकारसंमतिमाह—इति सुहृदिति । उक्त-
ऽपि हि श्रुतिरसामानुकूलेवेत्याह—मन इति ॥ ११ ॥ देशाद्यविधानात्प्रदोषाद्यद्वयं प्रोपास्यत्वाद्वातादृष्टेरविधानात्तदनपेक्षे-

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्शयेति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि ताव्यवधातादिवक्तार्यपर्वणानानीति ज्ञातमेवेषामावृत्तिपरिमाणम् । नहि सम्यग्दर्शने कार्यं निष्पत्तेर्यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् । अनियोज्यब्रह्मात्मस्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता किं क्रियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावृत्तौ परमेदुत यावज्जीवभाववर्तयेदिति । किं तावत्प्राप्तम् । क्रियन्तंचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्तोत्सृजेदावृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आप्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययम् । अन्यप्रत्ययवशाद्दृष्टफलप्राप्तेः । कर्मण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनु रूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाल आक्षिपन्ति, 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवावन्वबकामति', 'यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति', 'प्राणस्तेजसा युक्तः सद्वात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । तृणजलकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते खरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यप्रायणकालभावि भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेष्वाप्रायणादावृत्तिः । तथाच श्रुतिः—'स यावत्कतुरयमस्माहोकात्वेति' इति प्रायणकालेऽपि

आप्यत्रब्रमा

रिति । अनियोज्ये ब्रह्मण्यस्तवप्रतिपत्तिर्यस्य तस्य विदुष इत्यर्थः । अहंग्रहोपासनेष्वनुष्ठानस्योभयथाद्येः संशयमाह—यानि पुनरिति । यथा दिगादिनियमस्याविचेरनादरस्तद्दामरणमुपासावृत्तेरविधानादनियम इति पूर्वपक्षः । मरणपश्चन्तमावृत्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति । उपासीनां कर्मणां चान्यकाले प्राप्तव्यफलस्कृतिद्वारा फलहेतुत्वे मानमाह—सविज्ञान इति । भावनामयं विज्ञानं फलस्कुरणं तेन सहितः सविज्ञानो विज्ञानस्कुरिफलं विज्ञानमित्यर्थः । यस्मिँल्लोके चित्तं संकलपोऽस्येति यच्चित्तस्तेन संकल्पितेन लोकेन सह फलस्कुर्येनन्तरं मनः प्राणे लीयते इति यावत् । तेज उदानः । आत्मा जीवः । जलौकादृष्टान्नश्रुतेष्व भाविफलस्कृतिरस्तीत्यर्थः । अस्तिवदमन्यफलं विज्ञानं कर्मणांमिवादृष्टद्वारोपासीनां ततः कुत आमरणमावृत्तिरित्यत आह—प्रत्ययास्त्विति । उपास्तिप्रत्ययानां धारा-

मानती

सत्रापि हि दृष्टम् । अधिकरणविषयं विवेचयति—तत्र यानि तावदिति । अविविमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः । शास्त्रं हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसंबन्धसंबन्धोयति तस्यैव कर्मण्यैश्वर्यलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद्ब्रह्मात्मलप्रतीतेस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टलाक्षास्तीह तिरोहितमिव किंचनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति । नन्वेवमभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोज्यविज्ञानमुपासनाय च कर्मणि खासितालक्षणस्य च संबन्धसातीन्द्रियत्वात्तत्र सकृत्करणदेव शास्त्रार्थसमाप्तिं प्राप्तायमुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तास्त्वावर्तैव कृतसास्त्रार्थलादिति प्राप्तेऽभिधीयते—सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथातीन्द्रियफलानामुपासनानाम् । तानि खलु आप्रायणं तत्तदुपास्योचरतुद्विप्रवाहहादितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये तद्वृद्धिं भावयिष्यति । किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण नहि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना तुक्ता । तस्मादाप्रायणं प्रवृत्ता वृत्तिरिति । तदिदमुक्तम्—प्रत्ययास्त्विति । तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रियविषया—'स यथाकतु-

न्यायनिर्णय

लाशङ्क्याह—आ प्रायणादिति । व्यवहितेन संबन्धार्थं वृत्तं कीर्तयति—आवृत्तिरिति । संप्रति संबन्धं बदन्विषयं विवेचयति—तत्रेति । सम्यग्दर्शने जातेऽपि मुख्यमभावावृत्तिभरणत्वात्प्रायणादृष्टाह—नहीति । नियोज्यस्याधिकारिणोऽभावाद्युक्तेष्व सम्यग्यो-
नान्तरीयकत्वादावृत्तिरिति किं तस्य । उक्तहेत्वभावादनुष्ठानस्योभयथादृष्टेरहंग्रहोपासितुं संशयमाह—यानीति । शास्त्रीयाहंग्रहोपा-
सनेषु स्वतत्रफलहेतुषु यावज्जीवमनुष्ठानमिति चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे सर्वोपासनेष्वाहृत्तेरविशेषः । सिद्धान्ते प्रकृतेषु
विशेष इत्युपलक्ष्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । सर्वोपासनेष्वावृत्तौ विशेषो नेति प्राप्ते प्रकृतोपासनेष्वाभरणदावृत्तिः कार्येति
सिद्धान्तमाह—एवमिति । उपास्यापरोक्षे दृष्टफले सिद्धे तद्द्वारा दृष्टफलस्यापि सिद्धत्वतादिवदामरणानुष्ठानमिवाह—
अन्येति । अन्यप्रत्यययतिरेकैवोपासनानां फलप्राप्तियोगाच्च तादर्थ्येनावृत्तिरित्याशङ्काह—कर्मणीति । किमत्र प्रमाणं तदाह—
सविज्ञान इति । विज्ञानेन भोक्तव्यफलविषयभावनामयेन सहितो त्रियमाणो भोक्ता सविज्ञानः । सविज्ञानं विज्ञानेन सहितं
फलम् । यस्मिन्विषये चित्तमस्य स यच्चित्तस्तेन विषयेण हृद्यभिन्यक्तेन सह तेज उदानल्लोकोदेवताकल्पदात्मा भोक्ता । त्रियमाणस्य
भोक्तुर्जीवनवर्त्ते दृष्टान्तवृत्तिरिति प्रमाणमिवाह—तृणेति । यत्राप्रत्ययालम्बनमपि कर्मणाप्रत्ययप्रत्ययाक्षेपेण फलजनकत्वं तत्र प्रत्ययालम्-
बानामुपासनानां किं बन्धनमित्यर्थः । तर्हि कर्मवदृष्टद्वाराऽन्यप्रत्ययवापेक्षोपासनानां स्वात्रेयाह—प्रत्ययास्त्विति । तेषां धारा-
वाहिकतया दृष्टद्वाराक्षेपकत्वसंबन्धे नादृष्टकल्पनेति भावः । सर्वभावनानां स्वावान्तरजातीयपरिपेक्षतया भावनात्मकोपासनानां न
भावनान्तरापेक्षकत्वं स्वरूपसंनिधानेनैव चादृष्टकलोप्योमेति मत्तोपसंहरति—तस्मादिति । तत्रापि दृष्टमित्येवत्वाच्चेति—तत्रात्रेति ।

प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरपि—‘यं यं वाऽपि स्मरन्मावं त्यजत्यन्ते कलेधरम् । तं तमे-
वेति कौन्तेय सदा तद्वाग्भाषितः’ (गी० ८।६) इति, ‘प्रयाणकाले मनसाऽजलेन’ (गी०
८।१०) इति च । ‘सोऽन्तवेलायामेतद्वयं प्रतिपद्येत’ इति च मरणवेलायामपि कर्तव्यशेषं
श्रावयति ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोर्श्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

ज्ञानिनः पापलोपेऽस्ति नास्ति वाऽनुपभोगतः ॥ अनाश इति शास्त्रेण बोधालोपोऽस्य विद्यते ॥ १ ॥

अकर्मोक्तविषया यस्तुमहिज्ञैव न लिप्यते ॥ श्लेषनाशायस्तुक्तावशे बोधस्तु सार्थकः ॥ २ ॥

गतस्तृतीयशेषः । अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते । ब्रह्माधिगमे सति तद्विप-
रीतफलं दुरितं क्षीयते न क्षीयते वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । फलार्थत्वात्कर्मणः फलम-
दत्त्वा न संभाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव
फलोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कथंयिता स्यात् । स्मरन्ति च ‘नहि कर्म क्षीयते’ इति । नन्वेवं
सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्युह-

भाष्यरत्नप्रभा

बाहिकतया स्वरूपानिवृत्तिरेवान्तं विज्ञानं, न त्वदृष्टद्वारकमन्यदपेक्षितं सर्वभावानामेव स्वसमानजातीयद्वारानपेक्षतया
प्रत्ययानां प्रत्ययान्तरापेक्षायोगात्, कर्मणां तु दृष्टद्वारान्त्यधीफलत्वानुपपत्तेः अदृष्टद्वारकल्पनैति भावः । क्रतुध्यानम् ।
उपासक पृष्ठत्रयम् ‘अक्षितमसि’, ‘अश्रुतमसि’, ‘प्राणसंक्षितमसि’ इति मन्त्रत्रयं मरणकालेऽपि स्मरेदित्यर्थः ॥ १२ ॥
यथोपासकानां यावज्जीवं कर्तव्यमस्ति न तथाऽमविदामिति कर्मक्षयलक्षणं जीवन्मुक्तिमाह—तदधिगम इति ।
ज्ञानसाधनेषु फलाधिक्यार्थं फलाध्यायेऽपि साधनविचारः कृतः, संप्रति फलाध्यायस्था फलचिन्ता क्रियत इत्याह—
गत इति । कर्मणां फलान्तत्वात्साक्षाज्ज्ञाननाशयत्वात्साक्षाच्च संशयः, पूर्वपक्षे ज्ञानिनोऽपि संचितपापभोगानन्तरं मुक्तिः,
सिद्धान्ते तु ज्ञानसमकालं पापनाशाजीवन्मुक्तिरिति फलम् । न हि साक्षादित्यादिनिषेधश्रुत्या दुरितादृष्टस्य दुःखदायिनी
शक्तिरधिगता । ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ इति च स्मरन्ति । अतः फलान्तमेव पापं न मध्ये नश्यतीति पूर्वपक्षः । ननु
तर्हि तन्नाशार्थं प्रायश्चित्तविधिर्न स्यादिति चेत् । न । यथा आहिताग्नेर्युहदाहो निमित्ते सति ‘अग्नये क्षामवते पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत्’ इति दृष्टिविधिसहोपे निमित्तमात्रे सति प्रायश्चित्तविधेर्दोषनाशार्थत्वादिदेः । ननु विषम

भामती

रस्माल्लोकात् प्रैति तावत्क्रतुर्हासुं लोकं प्रेलाभिसंभवति’ इति । क्रतुः संकल्पविशेषः । स्मृतयश्चोदाहृता इति ॥ १२ ॥ तद-
धिगम उत्तरपूर्वाधयोर्श्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमेतदध्याय-
गतफलविषया चिन्ता प्रतन्यते । तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षाद्विपरीत-
फलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयते इति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहा-
रायाध्वमेवादि ब्रह्महत्यादि चापूर्वावान्तरव्यापारं किं तदपूर्वमुपरतेऽपि कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राप्ताविरन्तुमर्हति । स हि

न्यायनिर्णयः

उपासकः सर्वनामाधेः । क्रतुः संकल्पविशेषः । अस्माल्लोकादभिमानतो गृहीतादेहादिति यावत् । स्मृतदर्शनामाश्रित्या सदावयवं
योजयति—स्मृतिरिति । तत्रैव श्रौतदर्शनान्तरमाह—सोऽन्तेति । पूर्ववदुपासकः सर्वनाम्नोक्तः । अक्षितमस्यस्तुतमसि
प्राणसंक्षितमसीति मन्त्रत्रयं स्मरेदित्यनुष्ठेयं मरणकालेऽपि दर्शयन्ती श्रुतिर्विज्ञानावृत्तिं सूचयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ यथोपास्तान्तकाले
कर्तव्यमस्ति न तथा ब्रह्मविद्यायां कर्तव्यं किञ्चिदप्यस्ति तदुत्पत्तिमात्रेणार्थोपापक्षयादित्याह—तदधिगम इति । साधनानुष्ठाने
ब्रह्माधिक्यार्थं फलाध्यायेऽपि साधनसंबन्धमनुष्ठानक्रमं विचार्य फलाध्यायसां फलचिन्तामेवावतारयति—गत इति । दुरितमधिकृत्य
तस्य फलावसानत्वप्रतीतिर्ज्ञानात्स्यप्रतीतिश्च संशयमाह—ब्रह्मेति । तद्विपरीतफलं बन्धनसाधनमित्यर्थः । अत्र साक्षादेव श्रौतब्रह्माल-
पिथो दुरितक्षयफलोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दुरितफलभोगमपेक्ष्य ब्रह्मविधौ मोक्षहेतुत्वम् । सिद्धान्ते स्तोत्रपत्तिनान्तरिकत्वेन
तत्सास्त्रहेतुत्वमित्युपेक्ष्य प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । फलनाशयत्वाददृष्टस्य फलदानं विना नाशो नास्तीत्यर्थः । फलार्थत्वं
कथमस्य सिद्धं, तत्राह—फलेति । ‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’, ‘न कलञ्जं सक्षयेत्’ इत्यादिनिषेधाऽनुपपत्त्या दुरितस्यानिष्टफलत्वं सिद्धमि-
त्यर्थः । उक्तमेव स्फोरयति—यदीति । तदित्यनिष्टकर्मोक्तिः । ‘नायुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतेरपि’ इति स्मृतेरपि फलभोगं
विना न नाशो दुरितस्येत्याह—स्मरन्तीति । भोगादुते कर्म न क्षीयते चेत्यायश्चित्तविध्यान्वयक्यमिति शङ्कते—नन्यति ।
तद्विधीनां दोषनिर्हरणार्थत्वाभावात्मेवमिलाह—नेति । यथा यस्याहिताग्नेर्युहदाहो नन्दहेति प्राप्ते गृहदाहव्यसहितासावधिकारिणि ‘अग्नये

दाहेष्ट्यादिवत् । अथिच प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोषक्षपणार्थता न त्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यमेकव्य-
त्वादनिर्माहः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवति । तस्माच्च
ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वयोरध-
योरन्तरेविनाशो भवतः उत्तरस्यान्तरेऽपि पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् । तद्व्यपदेशात् । तथाहि
ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां संभाव्यमानसंबन्धस्यागासिनो दुरितस्यानभिर्संबन्धं विदुषो व्यपदि-
शति—‘यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविधि पापं कर्म न श्लिष्यते’ (छां०
४।१।३) इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति—‘तद्यथेपीकात्फलमग्नौ
प्रोतं प्रदूयतेवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते’ (छां० ५।२।३) इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यप-
देशो भवति—‘मिथ्यते हृदयग्रन्थिश्लिष्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हे
परावरे’ (मु० २।२।८) इति । यदुक्तमनुपशुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं
स्यादिति । नैव दोषः । नहि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमज्जानीमहे विद्यत एव सा,
सा तु विद्यादिना कारणात्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमग्नौ च शास्त्रं व्याप्ति-
यते न प्रतिबध्नाप्रतिबन्धयोरपि । नहि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगादृते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति । इष्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः ‘सर्वं पाप्मानं तरति’

आभ्युपगमः

वैपत्त्याः, युक्तं गृहदाहस्य सिद्धत्वाद्योग्यत्वाच्चाफलतया निमित्तमात्रत्वं दोषवान्प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यत्र तु मलिनः
आपादितिवद्दोषपदस्य निवृत्तिद्वारा फलपरत्वसंभवात् ‘तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेते’ इति प्रायश्चित्तापाप-
निवृत्तिश्चुतेत्याहुं प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमित्यत आह—अपिचेति । ज्ञानस्य दोषनाशार्थतया विधानं नास्ति
‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इत्यादेशेन तत्तावकमात्रत्वादित्यर्थः । कर्मभोगानन्तरं देशकालान्तरे मोक्षो भविष्यति शास्त्र-
प्राप्तपन्थादित्याह—नेत्युच्यत इति । ज्ञानात्कर्मक्षयस्यापूर्वत्वान्मानान्तरविरुद्धत्वाच्च तत्परानेकवाचनानां सावकत्व-
योगोक्तस्यास्तिवमिति सिद्धास्त्वयति—एवमित्यादिना । पापक्रियातोऽपूर्वानुत्तरिरूपः । सगुणब्रह्मविद्यायां व्यपदे-
शसुक्त्वा निर्गुणायां तमाह—अयमपर इति । परोक्तं दूषयति—यदुक्तमित्यादिना । विविचिषेधशास्त्रं ‘नाशुक्तं

आमर्तं

तस्य विनाशहेतुस्तद्भावे कथं विनश्येदिति । तस्याकस्मिकत्वंप्रसङ्गात् शास्त्रव्याकोपाच्चैति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति
कर्मण एव फलप्रप्तयसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । नच प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणोतीति
साम्प्रतम् । प्रायश्चित्तात्तामपि तदप्रक्षयहेतुत्वात् तद्विधानस्य चैतस्मिन्नाधिकारिप्राप्तिसाधेनोपपात्तादुत्तरितनिवर्हणफलाक्षे-
पकलापयोगात् । अत एव स्मरन्ति नाशुक्तं क्षीयते कर्मेति । यदि पुनरपेक्षितोपायतात्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोज्यविशेषप्रति-

न्यायनिर्णयः

क्षामनते पुरोडाशप्रकपालं निर्वपेत्’ इति क्षामनवीटिर्बिधीयते तथा पापसंबन्धिनि नरे प्राप्ते ‘ब्रह्महा द्वादशवार्षिकं चरेत्’ इत्यादि-
प्रायश्चित्तानि विधीयन्ते । तस्माद्ब्रह्महत्यादिविशेषनयिकारिव्यावृत्तिपरं न फलपरमित्यर्थः । गृहदाहेष्ट्यादित्यस्यादिपदेन मित्रे
जुहोति स्क्वे जुहोतीत्यादिवैमित्तिकमृष्टं युक्तम् । गृहदाहादेर्निष्पत्त्येन निष्पादित्विनशुभकत्वादाधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वं दुरितनि-
वृत्तेरुक्तं कौट्यस्यादिष्टापनत्वबोधि प्रायश्चित्तविस्तारः स्यादित्याशङ्क्य प्रायश्चित्तानां दोषनिवृत्तिफलत्वमुपेत्य प्रकृते वैषम्यमाह
—अपिचेति । मोक्षशास्त्रमाप्यानुपपत्त्या विषया दुरितनिवृत्तिरेष्ट्येति शङ्कते—नन्विति । दुरितफलभोगानन्तरं शास्त्रप्राप्तपन्था-
देव मोक्षसिद्धिर्न तच्छास्त्रविरोधोऽस्तीत्याह—नेतीति । ब्रह्मज्ञानस्य प्रायश्चित्तस्यो वैषम्ये दुरितानिवर्तकत्वेऽपि मोक्षशास्त्रविरोधे
च फलितमाह—तस्मान्नेति । न ब्रह्मविद्या दुरितनिवर्हणहेतुरिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तस्यमवतारं प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति ।
विस्तारहेतुं प्रशपूर्वकमादत्ते—कस्यादिति । उत्तराक्षेपविषयत्वेन हेतुं व्याचष्टे—तथाहीति । निषिद्धानाचारप्राप्त्यै दुरिताक्षे-
पवचनमिति शङ्कामिरासार्यं विज्ञानेति—संभाव्यमानेति । पूर्वस्य कर्मणो नाशेऽपि हेतुं योजयति—तथेति । सगुणविद्यायामक्षे-
पविनाशवचनस्युदाहृत्य निर्गुणविद्यायामुदाहरति—अयमिति । कर्मोक्षेपस्यापि तत्प्रवचनमुपलक्षणम् । एवं सिद्धान्तमुपपाप-
प्ररोक्तमुत्तरति—यदुक्तमिति । शानात्कर्मदाहादिपक्षे शास्त्रविरोधं प्रत्याह—नेत्यादिना । कर्मणो नास्ति फलदाने शक्तिरिति
साधने-वा शास्त्रविरोधः संसामेव तस्यां भोगं विना तस्मिन्विज्ञानेनैवेति विकल्पार्थं दूषयति—नहीति । द्वितीयं प्रत्याह—
सा त्विति । कथं त्रिं शास्त्रविरोधसामर्थ्यं, तत्राह—वाक्तीति । यत्तु ‘नाशुक्तं क्षीयते कर्म’ इत्यादिदृष्टेर्न भोगादृते कर्मक्षयो
ऽस्तीति, तत्राह—नहीति । अपवादस्तपि केनोत्तरास्य स्यादिति, तत्राह—इष्यत इति । आदिशब्देन पूर्वत्र प्रायश्चित्तवचन

‘तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्कृतं नैसिक्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति । तदसत् । दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यन्तुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति । अत्र ब्रूमः—सगुणानु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानम् । तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पापमग्रहणपूर्वकैर्भव्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्मात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह—विनाश इति । पूर्वैस्तिष्ठकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि

भाष्यरत्नप्रभा

क्षीयते’ इत्यादि, स्मृतिश्च कर्मणः फलशक्तौ प्रमाणमतः शक्तस्यापि कुतश्चिन्नाशाङ्गीकारेण शास्त्रविरोध इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानात्मन्यशेषदुरितनाशकं तन्मूलाध्यासाबाधकत्वात्समदुरितमूलकर्तृत्वाध्यासाबाधकज्ञाप्रदोषवदित्याह—तथाप्यकर्मात्मबोधादिति । श्रुताधर्मेव युक्त्या द्रव्यति—अश्लेष इति चेति । मूलाध्यासानुत्पत्तेः पापसाक्षेपः,

भामती

लम्भमात्रेण निर्गुणोत्पत्तिपक्षिताकाङ्क्षायां दोषसंयोगेन श्रवणतत्त्विवर्हणफलः कल्पेत । तथापि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणाच्च दुरितनिवर्हणसामर्थ्यं प्रमाणमस्ति मोक्षवत् । तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तात्समविषयत्वावस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति । योगज्जैव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरेन्द्रियाणि निर्माय फलान्युभयुज्येन्द्रेण योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यते । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलवत्तायां पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यासुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्त उच्यते—व्याख्यायतेतव व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न लयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिद्विद्वान्मुक्तिमित्ततः प्रायश्चित्ताद्वैस्तदप्रतिबन्धमपि । तस्य तत्रौदासीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबन्धमगन्तुकं केनचित् कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूत एवेति न शास्त्रव्याघातः । नाभुक्तं कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिबन्धसामर्थ्यकर्मनिर्मात्रम् । दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रायश्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानामभ्युपसंयोगाविशेषात् । यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्त्वभावालोकनादेव तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते । नहि तत्त्वमसिवाक्याधीर्परिभावनानुवा प्रसंख्यानने निर्देष्टनिखिलकर्तृमोक्षलादिविभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते । नहि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पाद्यः सति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति, किंतु संस्कारशेषात्किंचित्कालमनुवृत्ता अपि निवर्तन्त एव । अमुमेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेताथोः सन्तो न सुतिमात्रतया कथंविद्वाख्यानमर्हन्ति । ननु कं संमविष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणोपभोगाद्वा योगदैः प्रभावतो युगपच्चैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तुः कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपत्स्यत इत्यत आह—एवमेव च मोक्ष उपपद्यत इति । अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माद्या अनियतकालविपाकाः कमवता

न्यायनिर्णयः

विशोष्यते । ‘ज्ञानिनः सर्वपापानि शीर्षन्ते बाव संशयः । कोऽत्रपि न लिप्येत पापैर्नानाविधैरपि’ इत्याद्याः स्मृतयः । प्रायश्चित्तानां न पापक्षयहेतुत्वं गृह्णाद्देष्टव्यादिवैसिक्तिकत्वेन फलान्तरयोगादित्युक्तमनुवदति—यत्स्विति । यथा मलिनः ज्ञायादित्युक्ते ज्ञानफलं मलनिवृत्तिर्गम्यते तथा ब्रह्माद्वा द्वादशवर्षिकं व्रतं चरेदित्युक्ते ब्रह्महत्यानिवृत्तिव्रतफलं प्रतीयते तेन दृष्टत्यागेनाष्टककल्पना न युक्तेत्याह—तदसदिति । प्रायश्चित्तानां पापनिवृत्तिफलत्वेऽविद्याया न तयात्वं तद्वद्विद्वत्क्षयोद्देशेन तस्या विषयभावादित्युक्तम्—नुवदति—यदिति । दोषक्षयोद्देशेन सगुणविद्यासु वा विष्यभावो निर्गुणविद्यायां वेति विकल्पयति—अत्रेति । प्रथमं ग्राह—सगुणास्त्विति । तासामैश्वर्यफलत्वाच्च पापक्षयोद्देशेन विधिरित्याशङ्काह—तास्त्विति । विधित्सितविद्यास्तुतिरेव पाप्मादिति नृत्ति-श्रुतिरित्याशङ्काह—तयोश्चेति । उभयसंयोगित्वेन विद्याविधिसंभवादित्यर्थः । पाप्मादादिद्विधेः स्तुत्यर्थत्वाभावे फलितमाह—अत इति । द्वितीये विषयभावमुपेत्य विद्यास्वरभावादेव पापक्षयफलत्वमाह—निर्गुणायां स्विति । विमततात्मन्यशेषदुरितनिवर्तकं दुरितकर्तृत्वादिबाधकत्वात्समदुरितकर्तृत्वादिबाधकतया तत्कालीनदुरितबाधकज्ञाप्रदोषवदिति भावः । सर्वत्रापि दुरितनिवर्तकस्य नुवृत्त्याद्वाद्वाशेषविभागोक्तिरयुक्तेत्याशङ्काश्लेषोक्तिर्गोतिमाह—अश्लेष इति चेति । सर्वमपि व्यापारं कार्यकणसंवाताश्रयं पश्यन्वि-क्रियब्रह्मसमदर्शो कर्तृत्वमेव स्वस्य न मन्यते । नच परकर्तृकेण पापेन लिप्यते स्वयमित्यर्थः । विद्योत्पत्तेर्कृत्यं कर्तृत्वमिमानाभावेऽपि प्राग्भावात्कथं कर्मेति श्रुतिरित्याशङ्का दाहोक्तिमुपपादयति—अतिक्रान्तेष्विति । विद्याधीनं कर्मनाशं विद्यावन्तुअवा-

नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता बाह्यमासं नैदानीं नापि भविष्यत्काल इति ब्रह्मविद्वगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते । अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । नच देशकालनिसिद्धापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । परोक्षत्वात्तुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाने तु ॥ १४ ॥

पुण्येन लिप्यते नो वा लिप्यतेऽत्र श्रुतत्वतः । नहि श्रौतेन पुण्येन श्रौतं ज्ञानं विरुध्यते ॥ १ ॥

अलेपो वस्तुसामर्थ्यात्समानः पुण्यपापयोः । श्रुतं पुण्यं पापतया तरणं च समं श्रुतम् ॥ २ ॥

पूर्वसिद्धाधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशो ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशाभिरूपितौ । धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः कियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः—तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । 'उभे उ द्वै-

भाष्यरत्नप्रभा

तश्चासात्तद्विनाश इत्यर्थः । अध्यासाभावे विद्वदनुभवमाह—पूर्वेति । मोक्षशास्त्रबलाच्च ज्ञानात्कर्मक्षयसिद्धिरित्याह—एवमेवेति । ज्ञानात्कर्मक्षये सत्येवेत्यर्थः । मोक्षस्य कर्मफलसाम्यमुक्तं निरस्यति—नचेति ॥ १२ ॥ इतरस्यापि—तु । अतिदेशत्वाच्च संगत्याद्यपेक्षा । ज्ञानात्पुण्यं क्षीयते न चेति पूर्ववत्संदेहे ज्ञानं तु न पुण्यनाशकं शास्त्रीयत्वात्पुण्यवदित्यविकाशङ्कामुक्तवातिदेशं व्याचष्टे—धर्मस्येत्यादिना । ज्ञानं पुण्यनाशकं समूलविधाधाति-

भाष्ये

तावद्भोगेन क्षेपुमसक्त्याः । भुजानः स्वल्पमपराधनि संयिनोति कर्माशयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः कर्मान्तराण्यसंयिन्यान्तः क्षेत्र्यतीति साम्प्रतम् । कल्पशतानि कमकालभोग्यानां सम्प्रति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्मणि कथमेकपदे क्षेत्र्यन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षसंभवः । ननु सत्सखि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलैर्भोक्षफलानि कर्मणः समुदावृत्तौ ब्रह्माभावमुभयानां लब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्त इत्यत आह—नच देशकालनिसिद्धापेक्ष इति । नहि कार्यः सन्नोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्माभावे हि सः । नच ब्रह्म कथिते निखलादित्यर्थः । परोक्षत्वात्पुनपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं खलु मोक्षोऽभ्युपेयते । ज्ञानस्य चानन्तरभाविनी ज्ञेयाभिव्यक्तिः फलं, सैवाविद्योच्छेदाद्भादधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपवस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात् । अपूर्वाधनपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्प्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलमदृष्टार्थं भवेत् । नच दृष्टे संभवलक्षकल्पना युक्त्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्यद्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाने तु । अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः । धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन, ज्योतिशोमदशैर्गोपमासवद्विरोधात्तौच्छोच्छेत्तुभावो युज्यते । पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेदबलश्रुतेर्धर्मस्य न तदुच्छेदयत्नम् । विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरियकत्वेन लोकतः सिद्धेः । यथा देवदत्तो दक्षिणेनाङ्गा पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते । उभे द्वेवैष एते तरतीति च

न्यायनिर्णयः

नुसारेण विवृणोति—पूर्वेति । मोक्षशास्त्रात्पुनस्यापि विधाधीना पापहानिरित्याह—एवमेवेति । योगप्रभावाद्युपपत्तेरुदेहनिर्माणेनपरायेण सर्वकर्मफलभोगेन मुक्तिर्मुक्तेश्चाङ्गाह—अन्यथेति । कर्मणां नियतकालविपाकत्वाद्युपपत्तेरुपभोगस्यापि कर्मान्तरसंभवमन्तरेणासंभवात्कल्पशतानि कमकालभोग्यानां भोक्तुमुक्तत्वादीर्घकालानां च परिमितकालभोगानुपपत्तेर्न विधातिरेकं निःशेषकर्मनिवृत्तिरित्यर्थः । सत्सखि कर्मान्तरेषु मोक्षहेतुकर्मवशात्कर्मणामनुभूय कर्मान्तरफलानि पश्चाद्विद्वन्त इत्याशङ्क्याह—नचेति । दृष्टफलत्वाच्च विधाया न तत्फलस्य कालान्तरापेक्षा येनोत्पन्नविषयोऽपि कर्मफलान्यनुभूय पश्चात्तुच्येतेत्याह—परोक्षेति । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमुपसंहरति—तस्यादिति ॥ १३ ॥ ज्ञानात्पापनिवृत्तिमुक्त्वा तस्यादेव पुण्यनिवृत्तिनिदिशति—इतरस्यापीति । अधिकरणस्यापूर्वविषयतां वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—पूर्वसिद्धाति । पुण्यं कर्म विषयस्तर्हि ब्रह्मविद्या न क्षीयते क्षीयते चेति पूर्ववत्कर्मणां फलान्तरप्रतीतिर्ज्ञानाद्वाहप्रतीतिश्च संशये पादादिसंगतिरतिदेशे दृश्यं न वाच्येति सन्धानोऽधिकां शङ्कामाह—धर्मस्येति । न सुकृतशर्पा बाध्यबाधकभूते चोदनालक्षणत्वादप्रतिशेधदशैर्गोपमासवत् । नच क्षीयन्ते चेत्सादिविरोधस्तस्य सामान्यापेक्षो प्रवृत्तस्य सर्वे पाप्मान इतिविशेषात्पुनरेण पापकर्मणि संकोचात्पुण्यपापे विवृयेति पुण्यं फलोपभोगेन पापं ज्ञानेन विवृयेति नियमतो विषयतः सुकृताधीनः संसारः स्यादिति भावः । अधिकाशङ्कामनूय सन्निधानात्—इत्याशङ्क्येति । अतिदेशशङ्कपदानि श्याकरोति—इतरस्यापीति । शास्त्रीयत्वेन तयोर्विरोधो नास्तीत्युक्तमिति शङ्कते—कुत इति । अग्निहोत्रदशैर्गोपमासपरोक्षफलत्वाच्च निवर्त्तनीयवत्कामावो न शास्त्रीयत्वादित्यभिप्रेत्य हेतोःप्रयोजकत्वमाह—तस्यापीति । पापं दृष्टान्तयिमुपनिषन्धः । कालस्यापदिदृष्टत्वाच्च नाभुमानमित्याह—उभे इति । विमतं तत्त्वधीनिवर्त्तनद्विरुद्धादुरितप्रतिवर्त्तनमानविरोधाच्चाभुमानमानमि-

वैष पते तरति' (बृ० ४।३।२२) इत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मु० २।३।८) इति स्वाविशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दो दृश्यते तत्रापि तेनैव पुण्य-मप्याकलितमिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानफलापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्म-शब्दः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तपतः' (छा० ८।३।१) इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति तत्राशब्दोऽवधा-रणाक्षरः । एवं धर्माधर्मयोर्वन्धहेत्योर्विद्यासामर्थ्याद्वन्द्वेषविनाशसिद्धेरवश्यभाविनी विदुषः श-रीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

आरब्धे नश्यतो नो वा संघिते इव नश्यतः । उभयप्राप्यकर्मत्वतद्गोचरौ सदृशौ खलु ॥ १॥

आदेहपातसंसारश्रुतेरनुभवादपि । इदुपक्रादिदृष्टान्ताभैवारब्धे विनश्यतः ॥ २ ॥

पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्य-

भाष्यरत्नप्रभा

त्वादिति न्यायोपेतागमबाधितमनुमानमिति भावः । ननु क्षीयन्ते चेत्विशेषश्रुतिः पापविषया सर्वं पाप्मानं तरतीति विशेषश्रुतेरित्यत आह—यत्रापि केवल इति । पापपुण्यक्षयपराधिकरणद्वयस्य फलमाह—पाते त्विति ॥ १४ ॥ अनारब्धकार्ये एव तु । उक्तकर्मक्षयं विषयीकृत्य क्षीयन्ते चेत्विशेषश्रुतेस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेश्च संशयमाह—पूर्वयोरिति । जीवन्मुक्त्यसिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेत्युभयत्र फलम् । पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षपातो उक्तोत्तरगतः कर्मक्षयः

भामती

यथासंभवं ब्रह्मज्ञानेन दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति च सामान्यवचनं 'सर्वं पाप्मानं' इति विशेषश्रवणात्पापकर्माणीति विशेषे उपसंहरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानादुष्कृतस्यैव क्षयो न सुकृतास्तेति प्राप्ते पूर्वाधिकरणराद्धान्तोऽतिदिश्यते । नो खलु ब्रह्मविद्या केनपिदृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तृभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्चैतत्सुखं सुकृतेऽपीति कथमेतदपि नोच्छिन्नात् । एवं च सति न शास्त्रीयसत्त्वसामान्यमात्रमविरोधहेतुर्न हि प्रत्यक्षलसामान्यमात्रादविरोधो जलनलादीनाम् । न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधेरर्थवत्त्वात् । एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि ग्रहीतव्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत् । नभैवं भोक्षो निरतिशयत्वात्तत्फलम् । दृष्टप्रयोगश्च पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः । तथाचा पुण्यपापे अनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यत्र । तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरवच्छेदविनाशाविति सिद्धम् ॥ १४ ॥ **अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ।** यद्यदैतज्ज्ञानसम्भावलोचनयोत्तरपूर्व-सुकृतदुष्कृतयोरवच्छेदविनाशौ हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैव विनाशः स्यात् । कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविरोधात् । तच्चिबन्धनत्वाच्च विनाशस्य । न च संस्कारशेषात्कुलालचक्रप्रमणवदनुवृत्तिः । वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः । मायाबादिनश्च पुण्यपाप-योश्च मायामात्रविविधितलेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्यं न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति कस्यानुवृत्तिः । न च रजौ सर्पादिविभ्रम-जनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे यथातुवर्तन्ते तथेहापीति युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनित-भयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेऽपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न तज्ज्ञः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तते । न संस्कारशेषो न कर्मैवविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः । न च तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्षेऽथ संपत्त्य इति श्रुतेर्देहपातपराशरीरारब्धकार्याणां युक्ता । नभेषा श्रुतिरवधिनेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा

न्यायनिर्णयः

त्याह—**अकर्त्रास्तेति ।** सामान्यश्रुतिविरोधाच्चानुमानासिद्धिरित्याह—**क्षीयन्ते चेति ।** यत्तु सामान्यशास्त्रस्य सर्वं पाप्मानं इति विशेषश्रुत्या पाप्मकर्माणि संकोचः स्यादिति, तत्राह—**यत्रेति ।** पाप्मशब्दस्य निकृष्टफलकमेवविषयत्वादुष्कृतफलं कर्म कार्यं तेन शुद्धान्ते, तत्राह—**ज्ञानेति ।** दृष्टप्रयोगाभावे कथमुपचारेणापि पाप्मशब्दः सुकृते स्यात्, तत्राह—**अस्तीति ।** तत्रापि पाप्मशब्दस्य सुकृतविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य प्रक्रममनुसृत्याह—**सहेति ।** यत्तु पुण्यपापे विद्वेषेत्तत्र पुण्यं फलभोगेन पापं विज्ञानेन विद्वेषेति विभज्जनं तत्राहृतकल्पनाहेत्वभावादिति मत्वा ज्ञानसामर्थ्यादपेक्षकमेक्षये तद्वेषे च फलितमप्यं सत्तावयवमवतारो व्याकुर्वन्नाह—**पाते त्वतीति ।** एतेन फलमधिकरणयोरुक्तम् ॥ १४ ॥ तत्त्वज्ञानेन सर्वकर्मणामौत्सर्गिको लयो व्याख्यातः । संप्रसारारब्धकर्मैव-मये तदपवादं दर्शयति—**अनारब्धेति ।** वृत्तां कीर्तयन्नधिकरणस्य विषयमाह—**पूर्वयोरिति ।** शानाधीनं कर्मक्षयं विषयीकृत्य क्षीयन्ते चेत्विशेषश्रुतेस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेश्च संशयमाह—**स किमिति ।** श्रौती ब्रह्मधीरप्रतिपदैव फलदेवविधानात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे क्षेमप्राप्तेरधिकरणासिद्धिः । सिद्धान्ते विदुषोऽपि प्रारब्धकर्मणां कर्मिष्वात्मवशानात्तत्सिद्धिरित्येकीकृत्य पूर्वाधिकरणन्यायेन

योरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्र 'उमे उ हैवैष एते तरति' (बृ० ४।१।२२) इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणाद्विशेषेणैव क्षय इति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—अनारब्धकार्यं एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्वं जन्मान्तरसंस्थिते अस्मिन्मपि च जन्मनि प्राशानोत्पत्तेः संस्थिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमाद्विधीयते न त्वारब्धकार्यं सामिसुक्तफले याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् । कुत एतत्—'तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्षेऽयं संपत्त्ये' (छा० ४।१।२२) इति शरीरपातावधिकरणाक्षेपप्रमाणम् । इतरथा हि ज्ञानाद्विशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममभ्युवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकत्रात्मावबोधः कर्माणि क्षपयन्कथं कानिचित्क्षपयेत्कानिचित्क्षोपयेत् । नहि समानेऽग्निबीजसंपर्के केषांचिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषांचिच्च क्षीयत इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते—न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्मांशं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवृत्तवैगस्यान्तराले प्रतिबन्धासंभवाद्व्यति वैगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिन्नमिति । बाधितमपि तु

भाष्यरत्नप्रभा

प्रारब्धान्यकर्मविषयेत्यलपदं सिद्धान्तयति—एवमिति । सामिशब्दोऽर्थावचकः । प्रारब्धाद्यावच्च विमुच्यते तावानेव विलम्बस्तन्मोक्षे ब्रह्म संपद्यत इति श्रुत्यर्थः । देहपातावधिकारित्वविदां यावच्चक्ष्मादीनां देहधारणश्रुतिस्मृति-लिङ्गाच्च प्रारब्धकर्मणस्तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेनोपजीव्यत्वाच्च प्राबल्यसिद्धेस्तत्प्रतिबद्धं तत्त्वज्ञानं तत्सिद्ध्यर्थमविद्यांशं विक्षेपशक्त्याख्यं विद्यायावरकाविद्यांशं नाशयतीत्याह—उच्यते—न तावदिति । विक्षेपकाविद्यालेभ एव तत्संस्कारः ।

आमली

लोक एतावन्मे चिरं यत्नातो भुजानथेति । नहि तत्र ज्ञानभोजने अवधिरेतन् विधीयते किंतु क्षेपीयत्वा प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं नियतावधिमेतदः चिरता चेति प्राप्तिरभिधीयते—यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारोऽनयाविवयोपदर्शितप्रपञ्चमानविधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधी । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं द्वाग्लेखेव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं संपादित-जालाद्युपतितपूर्वोपरिभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातम् । तद्विदुः समुदाहरति त्वेतेरेभ्यः प्रसूतप्रतिभ्यो बलवत् । अन्यथा देवर्षीणां हिरण्यगर्भमनुद्वालयकप्रभृतीनां विगलितनिखिल्लेशजालावरणतया परितः प्रयतोमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योतिर्विता भवेत् । श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतिविहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्पकल्पमन्वन्तरादिजीमिता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविषयशाल्युपमेषो मयव्या इति श्रदेयम् । तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते । अपि तु श्रुत्यन्तरसिद्धां निरतामन्य देहपातावधिसात्रविधानं तदेतदभिधायीष्वित्यमात्रतयाह स भगवान् भाष्यकारः—न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्मांशमिति । न चेदं न जातु दृष्टं यद्विरोधिसमवाये विरोध्यन्तरमनुवर्तत इत्याह—अकर्त्रात्मबोधोऽपीति । यदा लोकेऽपि विरोधिनाः किञ्चित्कालं सहाजुद्धतिरुपलब्धा तदेहगमनखलीर्धकालमपि भवतीति न शक्या निवार-क्षितुम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान्प्रतिपाद्य ये भाष्यकारमातं मन्यन्ते तान् प्रत्याह—

न्यायवर्णनम्

पूर्वपक्षयति—तत्रेति । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति—एवमिति । सौत्रधारणार्थमाह—न त्विति । अर्थमुक्तफले कर्मणो कार्य-द्वारा विनिर्गते—याम्यामिति । विद्याशक्त्यनुगृहीताविशेषश्रुतेर्विदेहारम्भकयोऽपि कर्मणोर्नाशः स्वादिश्लाक्षित्यति—कुत इति । ह्यलोत्तरमाह—तस्येति । कथमेतावता कर्मक्षेपसिद्धिः, तत्राह—इतरथेति । ज्ञानसमकालमेव सर्वकर्मक्षयान्नोक्षे ज्ञानमेव क्षेपप्राप्ते-रधिरिति न देहपातं तदवधिमभिदधीत । तथाच श्रुतावध्यन्तरात्करणलिङ्गाज्ज्ञानादूर्ध्वमपि शरीरमनुवर्तमानं कर्मक्षेपं गमयति तदभावे तदनुवृत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः । विद्याया दृष्टमाध्यन्तं कर्मक्षयहेतुत्वाच्च शास्त्रेण तन्निराकरणं दृष्टविरोधिनस्तस्य ब्राह्मणव्यतिवृत्तिवदप्रमाण्या-दिति शङ्कते—न त्विति । दाहकसंनिध्यविशेषे दाहव्यवस्थासिद्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । तस्य तावदेव चिरमिति विदुषो देह-पातावधिकरणक्षयम् । उद्धाकादीनां तत्त्वविदामेव देहधारणविषयेः श्रुतिस्मृतिलिङ्गास्तत्त्वमिद्विद्विपि युक्तमिः शिष्याणां संबन्धान्मातु-पपत्त्या चानुगृहीतं मन्नादिप्रतिबद्धस्यामेरदाहकत्वचक्षानस्य सर्वकर्मक्षये शक्तस्याप्यारब्धकर्मनिवृत्तौ प्रतिबन्धं कथयतीत्याह—उच्यत इति । किंच शानार्थं कर्म क्षयमेव देहमारभ्य ज्ञानं तस्मिन्करोति कर्मान्तरारम्भे वेदे ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः । न द्वितीयः । तथा सति ज्ञानस्यो-पजीव्यकर्मबाधकत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—आश्रिते चेति । अकर्त्रात्मज्ञानं कर्मनिदानमज्ञानं निवर्तयत्युपादानाभावे च कथं कर्मानु-वृत्तिः, तत्राह—अकर्त्रात्ममिति । कर्मोपपत्तिरिति संबन्धः । सोपादानानि कर्माण्युच्छिन्नानि चैतन्ममारब्धकर्मणोऽनुवृत्तिः, तत्राह—आश्रितमिति । स्मृतिहेतुत्वेऽपि संस्कारस्याविद्यावैतन्यदोषत्वाद्दर्शयितुमिति संस्कारवशादित्युक्तम् । विप्रतिपक्षान्प्रति

मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत्संस्कारवशात्कचित्कालमनुवर्तत एव । अपिच नैवात्र विविदि-
तव्यं ब्रह्मविदा कंचित्कालं शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति । कथं होकस्य स्वहृदयप्रत्ययं
ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिक्षेपुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव
निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय इति निर्णयः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

नश्येयो बाहिहोत्रादि नित्यं कर्म विनश्यति ॥ यतोऽयं वस्तुमहिमा न कश्चित्प्रतिहन्यते ॥ १ ॥

अनुपकलनाशस्य नाशेऽप्यन्यो न नश्यति ॥ विद्यायामुपशुक्लत्वाद्वाय्वेवस्तु कायवत् ॥ २ ॥

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोधघ्न्यायोऽतिदिष्टः सोऽतिदेशः सर्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रति-
वक्ति—अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशङ्कामपनुदति । यच्चित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि
तत्तत्कार्यायैव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः—‘तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन’ (बृ० ४।४।२२) इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणो-

भाष्यरत्नप्रभा

शिष्यान्प्रति जीवन्मुक्तौ स्वानुभवमाह—अपिच नैवेति ॥ १५ ॥ अग्निहोत्रादि तु । नित्यं नैमित्तिकं कर्म ज्ञाना-
न्नश्यति न वेति संदेहे उभे पुण्यपापे तस्मात्तद्विशेषश्रुतेर्नश्यतीत्याशङ्क्योत्तरस्यापीत्युक्त्यातिदेशस्य नित्याद्यतिरिक्त-
काम्यपुण्यविषयत्वेनात्रापवादं सिद्धान्तयति—पुण्यस्येत्यादिना । अत्र पूर्वपक्षे ज्ञानार्थं नित्याद्यनुष्ठानासिद्धिः
पञ्चशालनन्यायात्, सिद्धान्ते तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्तत्सिद्धिरिति विवेकः । अत्र भाष्ये ज्ञानकर्मणोः साक्षादेककार्यत्वं
परमतेनोक्त्वा साक्षात्पारम्पर्योभ्यां मोक्षहेतुत्वं स्वमतमुक्तमिति मन्तव्यम् । अत एवेति ज्ञानादूर्ध्वं कर्माभावात्पूर्व-

भामती

अपिच नैवात्र विवदितव्यमिति । स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तराभ्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वात् । निरति-
शयस्तु स्थितप्रज्ञः । स च सिद्ध एव । नच ज्ञानकार्या भयकम्पादयः, ज्ञानमात्रादनुपादात् । सर्पावच्छेदो हि तस्य भयक-
म्पादिहेतुः । स चासन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्यत्वादः । नच कार्यमपि भयकम्पादि वस्तुसतम् । तस्यापि
विचारसहलेनानिवोच्यत्वात् । अनिर्वाच्यान्वातिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः । यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम्
॥ १५ ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न
कर्तव्यं योगमारुरुक्षणा । तस्यापीतरपुण्यवद्विषया विनाशात् । ‘प्रक्षालनादि पञ्चस्य दूरादस्पर्शनं वर’मिति न्यायात् । नच
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणैककार्यतया विद्याकर्मणोरविरोधः । सहासंभवेनैककार्यत्वासंभवात् । नष्टेतामात्मानं
विदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृलादिप्रपन्नविभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये संभवतः । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेति
वर्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य सुक्तासाधनं यज्ञाद्विविधिरिति प्राप्त उच्यते—सर्वं न
विषयैककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सहासंभवात् । विद्योत्पादकतया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः । नच
कर्मणां विषया विरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वं, स्वकारणविरोधिनां कार्याणां बहुलमुपलब्धेः । तथाच विद्यालक्षणकार्योपाय-
तया कार्यविनाशयानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत् । तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षसासंभवात् । एवंच विविदिषन्ति यज्ञे-
नेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अदूर्ध्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथंचिद्याह्वयानं भवि-

न्यायनिर्णयः

जीवन्मुक्तिमुक्त्वा शिष्यान्प्रत्याह—अपिचेति । जीवन्मुक्तिः सत्समर्थः । विवादायोगे हेतुमाह—कथं हीति । प्रमाणवत्त्वादपि
जीवन्मुक्तिः स्वीकार्येत्याह—श्रुतीति । उक्तमुत्सर्गापवादमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ विद्याजन्यकर्मक्षयसारान्धकर्मसंपाद-
मुत्सङ्गान्नाशकर्मस्य केयुस्त्वित्पदपवादं दर्शयति—अग्निहोत्रादीति । वृत्तसंकीर्तनपूर्वकमधिकारणस्य तात्पर्यमाह—पुण्यस्येति ।
अग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिककर्मणि विषयः । तेषामितरब्रह्मज्ञानाश्लेषविनाशौ स्वार्ता न वेति साधारणश्रुतेर्विविदिषाश्रित्येव संशयो सुकृ-
तशब्दस्य सर्वपुण्यविषयत्वादग्निहोत्रादीनामपि पुण्यान्तरवद्विनाशत्वात्पञ्चशालनन्यायापातादारुरुक्षणापि तानि नानुष्ठेयानीति प्रापय्य
सिद्धान्तयति—इत्याशाङ्कयेति । अत्र च ब्रह्मविद्यासामर्थ्याच्च नित्यनैमित्तिकनिवृत्तिरिति तदुत्पत्त्यर्थत्वादित्यापवादिकी पादादि-
संगतिः । पूर्वपक्षे लौकिकन्यायादावरुक्षोरपि नित्याद्यनुष्ठानम् । सिद्धान्ते तदनवतारात्पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेस्तदनुष्ठानश्रौष्यमित्यभिप्रेत्य स्रष्ट-
व्यापारो—तुशब्द इति । धीनादयानामपि कर्मणामनुष्ठानस्य विषयोत्पत्त्यर्थतया पञ्चशालनन्यायापानवकाशात्पूर्वं ज्ञानानुष्ठेयान्यग्नि-
होत्रादीनीति सिद्धान्तप्रतिज्ञां विप्रणोति—यदिति । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य विषयोत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाणं पृच्छति—कुत इति । तत्र
विविदिषावाच्यं प्रमाणयति—तमेतमिति । कर्मणां विषयोत्पत्त्यर्थत्वेऽपि न तयैककार्यतेति शङ्कते—नमिषति । परमतेन परिह-

विलक्षणकार्यत्वात्कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । उदरमरणकार्ययोरपि द्विविषयो गुडम-
जसंयुक्तयोस्तु सिद्धिकार्यदशनात् । तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः । नन्वना-
रभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैष दोषः । आरादुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव
हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यै-
कत्वाभिधानम् । नहि ब्रह्मविद आगम्यग्निहोत्रादि संभवति । अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रति-
पत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणास्तु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः संभवत्यागम्यप्यग्नि-
होत्रादि । तस्यापि निरभिसंघिनः कार्यान्तराभावाद्विद्यासंगत्युपपत्तिः ॥ १६ ॥ किंविषयं
पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं किंविषयं वाऽदो विनियोगवचनमेकेषां शाखिनाम् 'तस्य पुत्रा दाय-
मुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति । अत उत्तरं पठति—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या या फलमभिसंधाय क्रियते तस्या एव
विनियोग उक्त एकेषां शाखिनाम् 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति । तस्या एव चेदमध्व-
श्लेषविनाशनिरूपणमितरस्याप्येवमश्लेष इति । तथाजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्य-
नुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिवादरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

किमहोपासिसंयुक्तमेव विद्योपयोगस्तु ॥ केवलं वा प्रज्ञास्वात्स्वोपास्वोपेपुज्यते ॥ १ ॥

केवलं धीर्यपद्विद्यासंयुक्तं धीर्यवत्तरम् ॥ इति श्रुतेस्तारतम्यादुभयं ज्ञानसाधनम् ॥ २ ॥

समधिगतमेतदनन्तराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपा-
त्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण सर्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनमिति सत्त्वेन
ब्रह्मविद्यया सहैकार्यं भवतीति । तत्राग्निहोत्रादि कर्माङ्गव्यापाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति । 'य
एवं विद्वान्यजति', 'य एवं विद्वान्ब्रुहोति', 'य एवं विद्वान्छंसति', 'य एवं विद्वान्गायति', 'तस्मादेवं-
विदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं' (छा० ४।१।७।१०), 'तेनोमौ कुहतो यश्चैतदेवं वैद यश्च न वैद'

भाष्यप्रबन्धमा

कर्मविषयमित्यर्थः । निर्गुणविद्यायाः कर्मसाहित्यं तृप्तिं प्रति भोजनस्य लाङ्गलेनेव दर्शितं, संप्रति सगुणविद्यापरत्वेन
सूत्रस्याञ्जल्यमाह—सगुणास्त्विति ॥ १६ ॥ उत्तरसूत्रार्थं गृह्णाति—किमित्यादिना । यत्पारलब्धादन्यत्काम्यं पुण्यं
प्रापं च तदेव विद्वत्सुहृद्विषयोः स्वसमानजातीयं कर्म जनयति स्वयं च ज्ञानाश्नश्यतीति भावः ॥ १७ ॥ यदेव

भामती

इति । तदनेनाभिसंधिनोक्तं—ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । यत एव न
विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तादपि तु प्रागेव विद्यायाः, अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम् । एतदेव
निरूपयति—नहि ब्रह्मविद इति ॥ १६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—किंविषयं पुनरिदमिति । अस्योत्तरं
सूत्रम्—अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः । काम्यकर्मविषयमश्लेषविनाशवचनं शाखान्तरायवचनं च तस्य पुत्रा दायमुप-
यन्तीति ॥ १७ ॥ यदेव विद्ययेति हि । अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि य एवं विद्वान्यजेतत्यादिकम् । अस्ति च केवलम् ।
तत्र यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्तं विदुषे ब्राह्मणाय दद्यात् ब्राह्मणमुवाय मूक्येति विशेषप्रतिलम्भः तत्कस्य हेतोस्तस्या-

न्यायनिर्णयः

रति—नेत्यादिना । स्वमतं दर्शयितुं शङ्कन्ति—नन्विति । स्वमतेन समाधत्ते—नेत्यादिना । आरादुपकारकत्वं स्मोरयति—
ज्ञानश्लेष्टि । किंविषयमिदं कार्यैकत्ववचनं तदाह—अत इति । यतो विद्याफले परस्तादा कर्म नास्ति प्रापं तदस्तिस्वमत
पठेति यावत् । धीकाले परस्तादा कर्मासत्त्वं स्फुटयति—नहोति । निर्गुणविद्याविषयत्वं सूत्रस्योपेत्य लाङ्गलभोजनयोर्जीवन-
हेतुतावचीकर्मणोः साक्षात्परम्पर्याभ्यां मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । संप्रति सगुणविद्याविषयत्वे सूत्रस्य सामञ्जस्यमभिप्रेत्याह—सगुणास्त्विति ।
तथापि तस्य कुतो विद्यासंगतिः, तत्राह—तस्यापीति । सगुणविद्याफले नित्यकर्मणां साक्षादुपयोगाभिप्रायमिदं सूत्रमित्यर्थः
॥ १६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—किमिति । काम्यकर्मविषयं वचनद्वयमिति सूत्रमवतारयति—अत इति । तद्वत्प्राणि-
व्याकरोति—अत इत्यादिना । उक्तेऽर्थे दात्रीर्थमाचार्यान्तरसंबादं दर्शयति—तथेति ॥ १७ ॥ पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिष्वेवाज्ञा-
पदोपासिसाहित्यानियमं निरूपयति—यदेवेति । वृत्तं कीर्तयति—समधिगतमिति । विचारविषयं दर्शयति—तत्रेति । अज्ञ-
सन्निविद्यासंयुक्तत्वे प्रमाणमाह—य पृच्छमिति । नित्यमग्निहोत्रादिकर्म विषयीकृत्य संशयमाह—तत्रेदमिति । प्रश्नपूर्वकं संशय-

(छा० १।१।१०) इत्यादिबन्धनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति केवलमप्यस्ति । तत्रेदं विचार्यते—किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तथा सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलमुत विद्यासंयुक्तं केवलं चाविशेषेणेति । कुतः संशयः—‘तमेतमात्मानं यन्नेन विविदिषन्ति’ इति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनाङ्गत्वेन श्रवणात् । विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । किं तावत्प्राप्तं, विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनम् । विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनात् । ‘यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्युः स्युमपजयत्येवं विद्वान्’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । ‘बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि’ (गी० २।३९), ‘दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय’ (गी० २।४९) इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेति । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—यदेव विद्ययेति हि । सत्यमेतत् । विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्राद्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्राह्मणात् । तथापि नालम्बतमनपेक्षं विद्याविहीनं कर्माग्निहोत्रादिकम् । कस्मात्—‘तमेतमात्मानं यन्नेन विविदिषन्ति’ इत्यविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु विद्यासंयुक्तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम् । नैतदेवम् । विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति न तथा विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुम् । न तु ‘यन्नेन विविदिषन्ति’ इत्यत्राविशेषेणात्मज्ञानाङ्गत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनङ्गत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् । तथाहि श्रुतिः—‘यदेव विद्या करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा० १।१।१०) इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कञ्चिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तद्यत्त्वप्रयोजनसाधनप्रसहत्वम् । तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं

भाष्यरत्नप्रभा

विद्ययेति हि । उक्तमित्यादिकं विषयमुपजीव्य सबीजं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—विद्यासंयुक्तमेवेति । अत्र पूर्वपक्षे कर्माग्निहोत्रादिहीनकर्मणो ज्ञानार्थत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । भवतु विद्याविशिष्टस्य कर्मणो ज्ञानं प्रति शीघ्रकारित्वात्थः कश्चिदतिशयो विद्यासामर्थ्यात् । नैतावता केवलस्य वैयर्थ्यं विविदिषाश्रुतिविरोधात् । नच तत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दानां विद्योपेतकर्मपरतया संकोचो युक्तः । हि यतः । ‘यदेव विद्या’ इति श्रुतिः केवलस्याऽपि

भामती

तिशयवत्त्वात् । एवं विद्यारहितायज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विविदिषन्ति यन्नेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहृत्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते—यदेव विद्या करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति तरबन्धुत्वेविद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते । नच सर्वथाऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते । तस्मादस्स-

न्यायनिर्णयः

कारणमाह—कुत इति । श्रौतब्रह्मधीहेतुतया प्रकृतमित्येकमेवज्ञातिविद्यासंयोगानियमवादादत्र प्राप्तिकीं पादादिसंगतिः । पूर्वं पक्षे केवलकर्मणो मोक्षान्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यापि पारम्पर्योत्तिसिद्धिरिति मत्वा विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अविशेषतो यन्नेनेत्यादिश्रुतेरभयस्यापि कर्मणो विद्याहेतुत्वाङ्गत्वं ब्राह्मणाय दद्यादित्युक्ते विदुषे न तदीत्यायेति विशेषणमवदिष्टापीत्याह—नेत्यादिना । विद्यासहितस्य कर्मणो वैशिष्ट्ये मानमाह—यदहरेति । श्रौतेऽर्थे स्मृतिमनुकूलयति—बुद्धयेति । केवलस्याग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वाभावान्मोक्षान्वयो नेति प्राप्तमनूष सिद्धान्तयति—एवमिति । किं विद्यायुक्तस्य कर्मणो विद्याहीनान्तरङ्गत्वमुच्यते किंवा केवलं कर्म विद्याहेतुदेव नेति । तत्राद्यमङ्गीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—तथापीति । तत्र प्रथमपूर्वकं श्रुतिविरोधं हेतुमाह—कस्मादिति । उक्तमर्थमाक्षेपसमाप्तिभ्यां साधयति—नन्विद्यादिना । केवलस्य कर्मणो विद्यां प्रलम्ब-
 ङ्गत्वमेव किं न स्यात्, तत्राह—न त्विति । विविदिषन्ति यन्नेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहृत्यमित्याशङ्क्य
 म्त्वा केवलस्यापि कर्मणो वीर्यवत्तास्यनुष्ठानान्नेवमिति सूत्रव्याख्यापूर्वकमाह—तथाहीति । वीर्यवत्त्वप्रतीतावपि कुतो विद्यासाध-
 नत्वमित्याशङ्क्यामिन्किञ्चित्करस्य वीर्यवत्त्वयोगादित्याह—कर्मणश्चेति । कर्मणां पारम्पर्येण मोक्षान्वयं दर्शयितुमुपसंहरति—तस्मादिति । विबुरादेराश्रमकर्मसन्धिकापरादीन् जप्यादि विद्यासाधनमित्यन्तरा चापीत्यनेनोक्तम् । इह तु विद्योपेतयो कर्मसु शक्तस्य

श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यन्तरङ्गकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

बहुजन्मप्रदारब्धयुक्तानां नास्त्युतासि मुक् ॥ विद्यालोपे कृतं कर्म फलदं तेन नास्ति मुक् ॥ १ ॥

प्रारब्धं भोजयेदेव न तु विद्यां विलोपयेत् ॥ सुप्तबुद्धवदशेषतादवस्थात्कृतो न मुक् ॥ २ ॥

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः । इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षयपित्वा ब्रह्म संपद्यते 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्ये' (छान्दोग्य १४।१) इति 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सत्यगदर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शने द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेव पश्चादाप्यनुवर्तते । न । निमित्ताभावात् । उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति । नन्वपापः कर्मशयोऽभिनवमुपभोगमारभ्यते । न । तस्य दण्डबीजत्वात् । सिध्याज्ञानावयष्टमं हि कर्मनरं देहपात उपभोगानन्तरमाप्स्यते तच्च सिध्याज्ञानं दण्डसिद्धान्तः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमन्वयं भवतीति ॥ १९ ॥ इति श्रीयोगिन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

धीर्यवचं गमयतीति सिद्धान्तप्रथमार्थः ॥ १८ ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते । तत्त्वविद्वन्निषयः, स किं प्रारब्धक्षयानन्तरं संसरत्युत नेति निमित्तभावाभावाभ्यां संशये सिद्धान्तमुपक्रमते—अनारब्धेति । अनारब्धकर्मणः क्षयोक्तावारणस्य कथं क्षय इत्याकाङ्क्षायामसोत्थानासङ्कतिः । पूर्वपक्षे विदेहकैवल्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । देहपातोत्तरमपि तत्त्वविसंस्मरति संसारयोःयथावद्यथा देहपातात्पूर्वमिवनारब्धाधिकरणवृद्धान्तेन पूर्वपक्षमाह—ननुचितम् । भोगेनसिद्धकर्माभावाद्वेत्यसिद्धिः । यत्तु संचितं कर्मानन्तरं तन्न निमित्तं फलस्य मूल- लक्षणात् । अविद्याद्यो हि हेतुः कर्मणस्तत्फलस्य च मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे ‘हेतुमूलः कर्माशयः सति मूले तद्विपाकः’ इति । तच्च मूलं ज्ञानाभिज्ञा दग्धमिति कथं पुनः संसारस्तथादेहपाते कैवल्यमिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीयोगिन्द्रानन्दभगवत्पादकृतौ भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भारमती

स्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोगे इति विचारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ।** अनारब्धकार्यं इत्यस्य नञः फलं भोगेन निश्चितं दर्शयत्यनेन सूत्रेण । अस्य रूपपादनं पुरस्तादपकृष्य कृतमिति नेह कियते पुनरुक्तिभयात् ॥ १९ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थसंख्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

न्यायनिर्णयः

तत्परागेन केवलकर्मकारिणेन न विद्या सेख्यतीत्याशङ्क्य समाहितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ अनारम्भकार्यमक्षिभेदादि विषायुक्तं केवलं च जेतुंत्यात्र क्षीयते ज्ञानेनेत्युक्तम् । इदानीमारम्भकार्योः शुभाशुभभोगांशान्दन्तिचरयोर्निवृत्तिप्रकारमाह—भोगेनेति । निर्गुणब्रह्मविषयः । स किं देहात्पदार्थमपि संसारवाच्येति तस्मिन्निष्ठभावाभावाच्च संदेहो पूर्वपक्षमेव दर्शयित्वात्रोद्घातुत्वादेन सञ्जातविषयोहा—अनारम्भेति । अत्र श्रौतब्रह्मविषयोः भोगेनारम्भकमेवित्युक्ते ब्रह्मभावात्सावर्धमानोत्पादादाहसंगतिः । पूर्वपक्षे नानारम्भेदोपि न युक्तिः । सिद्धान्ते तस्य सावर्धम्याविनी तस्यां सामर्थ्या कार्यश्रौत्याह । अनारम्भक्योऽप्येवञ्च नवारम्भकमेति नित्ये-
न्यवितर्तितं तस्य फलं भोगेन क्षयलक्षणमधुना दर्शयतीत्युक्तम् । इदानीं निर्गुणब्रह्मविद्वानारम्भकमेतस्यानन्तरमपि संसारी संसार-
संवन्धयोग्यत्वात्पूर्वकालीनब्रह्मविद्वानिवैल्युत्पानेन पूर्वपक्षमाह—नन्वेति । भोगमितिचक्रकवत्समुपाधिरिति परिहर्तुं—नेत्या-
दिना । तदेव स्पष्टयति—उपभोगेति । तत्रेति प्राक्कालीनब्रह्मविदुक्तिः । देहात्पदार्थानेनेदोपि ब्रह्मविदे भोगमितिर्तं किञ्चिद्वि-
ष्यतीति साधनस्याप्तिसमाशङ्क्याह—नचेति । अनारम्भं कर्म जन्मान्तरारम्भकमिति कुतः साधनस्याप्यसिद्धिरेति शङ्कते—नन्वेति । तस्य ज्ञानेन प्रतिबद्धशक्तिरामेवमित्याह—न तस्येति । किं तस्य बीजं तदाह—सिद्ध्येति । केन तर्हि तस्य दहः स्यात्-
तुशेति—तच्चेति । अथ संपत्त्य ख्याद्विधुतिनाथनादीनामवस्य च विद्वदमुभवतिद्वारं च पूर्व कर्मांशमेवमिति भावः । प्रारम्भकर्म-
फलभोगादूर्ध्वं भोगेदोपि तत्कर्मजन्योपेकदेहसंभवान्न च विद्याप्रमोयोपपत्तात्कृतकर्मेणामेवभावादेन मुख्यभावात्साङ्ख्यार्थिकारिणां
देहान्तेरज्ञानप्रमोयस्यामिकत्वादस्यदानीं निर्गुण संपत्त्य इति धृतिरित्येवद्वाराधर्मयोगोपानन्तेरुत्तरवर्धमनिलयिकायाधैषुसंपत्ति-
रिति—ह्यत इति । साधनानुष्ठानक्रमो नान्यथावर्तते—चोक्तिमिति दादाधैषुसंपत्तिर्द्वैतित्युक्तम् ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि-
व्राजकाचार्यश्रीशङ्करानन्दपुत्रदाश्रिथभगवत्परमहंसजानविरचिते शारङ्गकथाध्यायेभ्यो न्यायनिर्णये चतुर्थार्थावयवः प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थस्याध्यायस्य जीवन्मुक्तिनिरूपणाख्यः प्रथमः पादः ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

वागादीनां स्वरूपेण वृत्त्या वा मानसे लयः ॥ श्रुतिर्वाङ्मनसीत्याह स्वरूपविलयस्ततः ॥ १ ॥
न लीयतेऽनुपादाने कार्यं वृत्तिस्तु लीयते ॥ बह्विदृतेर्जले शान्तेर्वाक्शब्दो वृत्तिलक्षणः ॥ २ ॥

अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन्प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुक्ता-
न्तिकममन्वाचष्टे । समाना हि विद्वद्विदुषोरुक्तान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायेणविषया श्रुतिः
'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देव-
तायाम्' (छा० ६।१।६) इति । किमिह वाच एव वृत्तिमत्या मनसि संपत्तिरुच्यत उत
वाग्वृत्तेरिति विशयः । तत्र वागेव तावन्मनसि संपद्यत इति प्राप्तम् । तथाहि श्रुतिरनुपहृष्टता
भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा । तस्माद्वाच
एवायं मनसि प्रलय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—वाग्वृत्तिर्मेनसि संपद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति
व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति । सत्यमेतत् । पठिष्यति तु परस्तात् 'अवि-
भागो वचनात्' (ब्र० सू० ४।२।६) इति । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं निवक्षितमिति गम्यते ।

भाष्यरत्नप्रभा

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ज्ञानफलोत्पन्नतरुमुपासनफलं ब्रह्मलोकस्यं वक्तव्यं तच्चाचिरादिमार्गप्राप्त्यं,
मार्गप्राप्तिश्चोत्क्रान्तिसाध्या तस्मादुपासिफलश्लोकात्क्रान्तिपादस्याहस्यध्यायसंगतिः । युक्तं चास्य पूर्वपादानन्तरं ज्ञान-
फलोत्पन्नन्तरं वक्तव्योपासिफलेनास्तिस्वादित्याह—अथेति । ज्ञानिन इवोपासकस्याप्युत्क्रान्तिर्नैव आह—
समानेति । विद्यानुपासकः, तस्यानुपासकवदुत्क्रान्तिरस्ति, अज्ञत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रयतो ब्रियमाणस्येत्यर्थः ।
वाक्पदस्य करणभावव्युत्पत्तिभ्यां करणतद्वृत्त्योर्लयमानासंसयः । पूर्वपक्षे करणानां स्वरूपयान्मृतमात्रस्य सुक्तिः,
सिद्धान्ते तु संसारसिद्धिः । अनुपादाने मनसि वाचस्तत्त्वलययोगेन व्यापारमात्रोपशमादिति विवेकः । सूत्रे वृत्तिप-
दाध्याहारः कथमिति शङ्कते—कथमिति । उत्तरत्र हि सूत्रकृत्स्त्वविद् इन्द्रियाणां स्वरूपलयं वक्ष्यति तद्वलादि-
हाध्याहार उचितः । अज्ञस्यापि इन्द्रियलयसाम्ये वक्ष्यमाणविशेषोक्त्ययोगादिति समाध्यर्थः । प्रकृतावेव विकारलय

भामती

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । अथासिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि संपद्यत इत्यादिविचारोऽसंगत इत्यत आह—
अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये इति । अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थेलादुत्क्रान्तिस्तद्वतो विचारः पारम्येण
भवति फलविचार इति नासंगत इत्यर्थः । नन्वयमुत्क्रान्तिकमो विदुषो नोपपद्यते 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनी-
यन्ते' इति श्रवणात्तत्त्वमस्य विद्याधिकार इत्यत आह—समाना हि विद्वद्विदुषोरिति । विषयमाह—अस्तीति ।
विद्वदिति—किमिहेति । विशयः संशयः । पूर्वपक्षमाह—तत्र वागेवेति । श्रुतिलक्षणाविशये संशये । सिद्धान्तसूत्रं
पूरयित्वा पठति—वाग्वृत्तिर्मेनसि संपद्यते इति । वृत्त्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह—कथमिति । उत्तराधिकर-

न्यायनिर्णयः

पूर्वपादान्तिमाधिकरणे निर्गुणब्रह्मसंपत्तिरुक्ता संप्रति सगुणब्रह्मसंपत्तिं निरूपयिष्यन्मुक्तान्तौ वागादीनां मनसि वृत्तिलयं दर्श-
यति—वागिति । सगुणविद्याफलस्य ब्रह्मलौकिकसाचिरादिगतिप्राप्त्यस्यानुत्क्रान्त्यं प्राप्त्ययोगात्तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूपणं व्यापिब्रह्मात्म-
भावे निर्गुणविद्याफले तद्विवेचार्थं चैत्यभिप्रेत्य पादस्याध्यायसंगतिमाह—अथेति । निर्गुणधीफलोक्त्यान्तर्यमथशब्दादर्थः । विदुषो
नोत्क्रान्तिरत्रैव समवनीयन्ते इति श्रुतेस्तद्विदुषोत्क्रान्तिविविन्त्येत्याशङ्क्याह—समानेति । विद्वानपरमब्रह्मविदुक्तः । पादार्थं संक्षिप्त्वा-
याधिकरणस्य विषयमाह—अस्तीति । प्रत्ययः प्रयाणं कुर्वत उच्चिक्रमिषोरिति यावत् । वाङ्मनसि संपद्यत इत्यत्र वाचमपिह्यस्य
करणव्युत्पत्त्या स्वरूपसंपत्तिप्रतीतिर्भावव्युत्पत्त्या च स्ववृत्तिसंपत्तिवित्तेः संशयमाह—किमिहेति । श्रौतसगुणब्रह्मशीफलावैवाव्यु-
पयुक्तोक्त्यान्त्येकदेशनिरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे कारणे कार्यलयनियमासिद्धिः । सिद्धान्ते लौकिकपरीक्षकापीष्टनियमसिद्धिरिति
मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । तत्र वाक्शब्दवृत्तिं हेतुं करोति—तथाहोति । इतिमद्वाचकशब्दस्य वृत्तिमात्रपरत्वे दोषमाह—
इतरथेति । लक्षणापि शब्दवृत्तिस्त्वावद्विच्छेद्याशङ्क्याह—श्रुतीति । इत्यनुसारादिगम्येमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रकृतावेव विका-
रलय इति नियमाभावं प्राप्तमनूय सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति—एवमिति । अध्याहारमसहमानः शङ्कते—कथमिति ।
उत्तराधिकरणालोचनया निवक्षितमध्याहारं साधयति—सत्यमिति । वृत्तिमलयस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—

तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति । तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा । वाग्बुद्धिः पूर्वमुपसंहियते मनोवृत्तावस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् । दशेनात् । दश्यते हि वाग्बुद्धेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम् । न तु वाच एव वृत्तिमस्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्ययो युक्त इत्युक्तम् । नेत्याह । अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य तत्र प्रलयो न्याय्यो सुदीव शरावस्य । नच मनसो वाग्बुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवामिभौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिवद्वयत्पुः चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे शब्दो वाङ्मनसि संपद्यत इति । अत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

‘तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः’ (प्रश्न ३।९) इत्यत्राविशेषेण सर्वपात्रेभ्योऽप्युपशान्ततेजाः मनसि संपत्तिः श्रूयते । तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्रहणं वाङ्मनसि संपद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

इति न्यायविरुद्धार्थं श्रुतिरपि न ज्ञत इति सिद्धान्तयति—अतत्प्रकृतित्वादिति । न्यायस्य निरवकाशत्वाद्वादीयसूत्रं शब्दस्य वृत्तिकर्मिणित्युपस्था लक्षणया वा सावकाशव्यतिरिक्तं द्योतयितुं शब्दाच्चैत्युक्तम् ॥ १ ॥ वाच्युक्तं न्यायं चक्षुरादिभ्योऽपि दिशति—अत एवेति । उपशान्तदेहौष्ण्यसत्तादुत्कमणादूर्ध्वं पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियशब्दस्य श्रुतिस्थस्य वृत्तिपरतयोपपत्तेः । सर्वेन्द्रियवृत्तिलयश्चेद्विद्वत्सार्हि वाङ्मनसीति पृथक्सूत्रं किमर्थमित्यत आह—

मामती

पर्यालोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां हि सर्वत्रैव परत्रैव चाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति न तत्रापि । तस्माद्विभागोऽपि विशिष्यतेऽत्र वृत्त्युपसंहारमात्रविवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तदेहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मादिति । सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्बुद्धेरुपसंहारदर्शनात् । वाचस्तुपसंहारमदृष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवयुक्तिविरोधाच्च । आगमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ विकाराणां लयमाह । नच वाचः प्रकृतिर्नो येनास्मिन्निवर्तते लीयते । तस्माद्वृत्तिमत्तोरभेदविवक्षया वाक्यदं तद्वृत्तौ व्याख्येयम् । संभवति च वाग्बुद्धेर्वागप्रकृतावपि मनसि लयः । तथा तत्र दर्शनादित्याह—वृत्त्युद्भवामिभवाविति ॥ १ ॥ अत एव च सर्वाण्यनु । यत एव प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपल्यो वाचोऽपि तु वृत्तिलयः, अत एव च सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सवृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतित्येव न स्वरूपलयः । वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणपक्षं न तु तदेवेव विवक्षितमित्यर्थः

न्यायनिर्णयः

तस्मादिति । विपक्षे दोषमाह—तत्त्वेति । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां हि तत्र चाविभागसाम्यात्परत्रैवाविभागविशेषणमयुक्तमित्यर्थः । विशेषणसामर्थ्यसिद्धयर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । सूत्रस्याभीष्टमर्थं संक्षिपति—वागिति । सिद्धान्तदेहेतुं प्रश्नपूर्वकमवतारं व्याचष्टे—कस्मादिति । वृत्तिमदुपसंहारेऽपि तुल्यं दर्शनमित्याहङ्गलौकिकमागमिकं वा तदिति विकल्पस्याप्यत्रत्याह—न खिति । द्वितीयमात्मन्ते—नन्विति । आगमस्यापि दृष्टानुसारप्रकृतौ विकारल्योक्तिपरत्वाद्वाचश्च मनोविकारत्वाभावाच्च ल्योपयोगाद्वृत्तिमत्तोरभेदविवक्षा वाक्यदो वृत्तावस्थित्याह—नेत्याहिति । तदेव विवृणोति—यस्येति । वागपि तर्हि मनसो विकारोऽस्तु न सानाभावादित्याह—नचेति । वृत्तेरप्यतत्प्रकृतित्वात्कुतो मनसि लयः, तत्राह—वृत्तीति । दर्शनं विशदयति—पार्थिवेभ्य इति । वृत्तिलक्षणविशेषे वृत्तिन्याय्येत्युक्तं सारयति—कथमिति । मुख्यार्थोयोगादुपचारातिरिक्तिरुपशान्तवृत्तावस्थित्याह—अत इति ॥ १ ॥ वाग्बुद्धिं दिशितं न्यायं चक्षुरादिभ्योऽपि दिशति—अत एवेति । यतः प्रकृतिविकारभावाभावाच्च स्वरूपल्यो वाचोऽपि तु वृत्तिलयोऽत एव सवृत्तिके मनसि सत्येव सर्वाणीन्द्रियाणि तदनुवर्तन्ते न तु तत्र स्वरूपेण लीयन्त इत्यर्थः । सजाक्षराणि व्याचष्टे—तस्मादिति । उक्तमणादूर्ध्वमिति यावत् । उपशान्तमौष्ण्यल्लङ्घनं तेजोऽस्येति तथोक्तः । पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति शेषः । तत्रापि सर्वाणीन्द्रियाणि वृत्तिद्वारेणैव मनोऽनुवर्तन्त इति संकल्पः । अत एवेत्युक्तं हेतुं सद्रूपान्तं स्पष्टयति—वाच इवेति । यत्राविशेषेण तत्तैन्द्रियाणां मनसि वृत्त्युपसंहारो विवक्षितस्तर्हि किमित्यादि सन्ते वाचः पृथग्रहणं, तत्रापि—

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

मनः प्राणे स्वयं ब्रह्मा वा लीयेत स्वयं यतः ॥ कारणाद्देवद्वारा प्राणो हेतुर्जनः प्रति ॥ १ ॥

साक्षात्स्वहीतो लीयेत कार्यं प्राणादिके न तु ॥ गौणः प्राणादिको हेतुस्ततो ह्युचित्यो धियः ॥ २ ॥

समधिगतमेतत् 'वाङ्मनसि संपद्यते' (छा० ६।८।६) इत्यत्र वृत्तिसंपत्तिविवक्षेति । अथ यदुत्तराक्यम् 'मनः प्राणे' (छा० ६।८।६) इति किमत्रापि वृत्तिसंपत्तिरेव विवक्ष्यत उत वृत्तिमत्संपत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्संपत्तिरेवात्रेति प्राप्तम् । श्रुत्यनुग्रहात्तत्प्रकृतिकत्वोपपत्तेश्च । तथाहि—'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः' (छा० ६।५।४) इत्यन्नयोनौ मन आमनस्त्वय्योनौ च प्राणम् । 'आपश्चान्नमसृजन्त' इति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयतेऽन्नमेव तदप्सु प्रलीयतेऽन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—तदप्यागृहीतवाङ्मेन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादवगमनव्यम् । तथा हि सुषुप्तोऽनुमूर्ध्नाश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति । अतः प्रकृतित्वात् । ननु दृष्टितं मनसः प्राणप्रकृतित्वम् । नैतत्सारम् । न हीदृशेन प्राणादिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे संपचुमर्हति । एवमपि ह्यत्र मनः संपद्येतान्पु चान्नमप्येव च प्राणः । न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्यो-

आप्यरत्नप्रभा

सर्वेषां करणानामिति ॥ २ ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् । वाक्यकमादर्थकमाप्ताधिकरणक्रमः । श्रुतिन्यायाभ्यां संशयः पूर्वं प्रबलन्यायविरोधादामिति श्रुतेर्बाधः कृतः इह स्ववात्मकप्राणस्य अन्नात्मकमनःप्रकृतित्वेन प्रकृतौ विकारलक्ष्य इति न्यायानुग्रहाच्च मनःश्रुतिर्बाधेति पूर्वपक्षफलं पूर्वेवत्, सिद्धान्तस्त्वन्नयोः प्रकृतिविकृतिभावेऽपि न तद्विचारयोः प्राणमनसोऽनुसन्धानाद्वा हिमघटयोरपि तज्जावप्रसङ्गादतो न्यायविरोधात्पूर्ववच्छ्रुतिर्बाधेति विवेकः । आगृहीता वाङ्मेन्द्रियवृत्तयो येन तत्तथा लीनेन्द्रियवृत्तिकं मनोऽपि वृत्तिलयेनैव प्राणे लीयत इत्यर्थः । एवमपीति । प्राणस्याद्विकारत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । तस्मादिति प्राणस्य साक्षान्मनःप्रकृतित्वाभावात्तन्मनःशब्दो वृत्तिं लक्षयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्येति

॥ १ ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् । यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततो मनः प्राणे संपद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे संपत्त्या भवितव्यम् । तथा हि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति । संभवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोः । अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यन्नात्मतामाह मनसः श्रुतिरपोमयः प्राण इति च प्राणस्यावात्मताम् । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात् । तथाच प्राणे मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्तेऽभिधीयते—सत्यम्, आपोऽन्नमसृजन्त इति श्रुतेरन्नयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । न तु तद्विचारयोः प्राणमनसोः । स्वयमेतिप्राणद्विकारा तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावान्मुपगमे संकरादितिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यवस्थासु लयो न लव्विकारे प्राणेऽन्नविकारस्य मनसः । तथा चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम्

न्यायनिर्णयः

सर्वेषामिति ॥ २ ॥ इन्द्रियवृत्तिलयाधारस्य मनसो वृत्तिलयाधारं निरूपयति—तन्मन इति । वृत्तमन्याधिकरणस्य विषयमाह—समधिगतमिति । तस्मिन्नपि वाक्ये सवृत्तिकं मनोऽधिकृत्य व्युत्पत्तिदेवित्यसिद्ध्या संशयमाह—किमिति । पूर्ववाक्यं कृष्टान्तविषयमपिशब्दः । अत्रापि पूर्ववत्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे क्षुल्लभसिद्धिः । सिद्धान्ते तदयोगादलक्षणास्वीकरणमिति मननानो मनःशब्दश्चत्वा पूर्वपक्षयति—वृत्तीति । वाक्यशब्दवचनः शब्दस्योपचारित्वमाशङ्क्य बाधकाभावाच्च सुखधात्वन्मेवेत्याह—तदिति । प्राणप्रकृति कल्पे मनसो न मानमिल्याशङ्काह—तथाहीति । अन्नमनसोरप्राणयोश्च प्रकृतिविकृतिभावेऽपि कथं प्राणमनसोऽनुसन्धानं, तत्राह—अपश्चेति । अन्नन्नयोः प्रकृतिविकृतिमावात्तत्कार्ययोरपि प्राणमनसोः प्रकृतितादात्म्यद्वारा प्रकृतिविकृतिविसिद्ध्या प्राणे वृत्तिमतो मनसो लय इति फलितमाह—अतश्चेति । प्राणे लीयते मनः सवृत्तिकमिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तसममवतार्य व्याकरोति—एवमिति । आगृहीताः सर्वतः स्वात्मन्युपसंहृता वाङ्मेन्द्रियाणां वृत्तयो येन तन्मनस्तथा । दर्शनादिति पूर्वोक्त्युक्तिमत्र हेतुत्वेन संशुभाति—तथाहीति । मनःशब्दश्चत्वा स्वरूपसंपत्तिरेवेति किं न स्वादिल्याशङ्काह—नचेति । उक्तं सारयित्वा निरस्यति—नम्वित्यादिना । स्वरकारद्वारा विकारयोरन्योन्यं प्रकृतिविकारत्वे वृदादेरपि शरावादिप्रकृतिवत्सफरितस्वरालम्बेन साधयति—नहीति । प्राणाद्विकार्यकारणतोऽप्यनेऽपि यो यस्य साक्षाद्विकारस्तत्रैव तस्य लयो युक्त इत्याह—एवमपीति । प्राणाकारपरिणतानामनःसंस्थिताकारेण परिणामात्प्राणमनसोरपि साक्षात्प्रकृतिविकृतिवत्सलीलाशङ्काह—नहीति । तयोः साक्षाद-

ऽहो मनो जायत इति किंचन प्रमाणमस्ति तस्माच्च मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्य-
येऽपि तु शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

अतोऽभेदो जीवे वा लभ्ये भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ स प्राणस्तेजसीत्याह न तु जीव इति क्वचित् ॥ १ ॥

एवमेवैवमात्मानं प्राणा यन्तीति च श्रुतेः ॥ जीवे लीत्वा सहैतेन पुनर्भूतेषु लीयते ॥ २ ॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिसत्य तस्मिन्वृत्तिप्रलयो न स्वरूपप्रलय इति । इदमिदानीं प्राणस्ते-
जसीत्यत्र चिन्त्यते—किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्यैव वृत्त्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रियपञ्जरा-
ध्यक्ष जीव इति । तत्र श्रुतेरनतिराङ्गत्वात्प्राणस्य तेजस्यैव संपत्तिः स्यादश्रुतकल्पनाया
अन्याय्यत्वादिति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्या-
कर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते । तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः—तदु-
पगमादिभ्यः । एवमेवैवमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यन्नैतदूर्ध्वोऽङ्गुली
भवति इति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगमाग्निः सर्वान्प्राणानविशेषेण दर्शयति । विशेषेण च 'तमु-
त्कामन्तं प्राणोऽनूत्कामति' (बृ० ४।४।२) इति पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगमितां दर्शयति
तदनुवृत्तिनां चेतरेषाम् 'प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति' (बृ० ४।४।२) इति ।
'सविज्ञानो भवति' इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवस्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नप्रीतिकरणग्रामस्य प्राण-
स्यावस्थानं गमयति । ननु 'प्राणस्तेजसि' इति श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावार्थः कि-

भाष्यरत्नप्रभा

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । उक्तव्यायसिद्धं प्राणस्यापि वृत्तिलयमुपजीव्य 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतेरुपगमादिश्रुतेश्च
संज्ञापमुक्त्वा जीवे लयं विनापि उपगमादिसंभव इति पूर्वपक्षयति—स्थितमित्यादिना । अत्र तेजःशब्दस्य
मुख्यत्वं, सिद्धान्ते तु भूतोपहितजीवकलकत्वमिति मत्वा सूत्रं योजयति—स प्रकृत इत्यादिना । अज्ञानकर्म-
वासनोपाधिक इत्यर्थः । तं जीवं प्रति प्राणानामुपगमादुपगमनावस्थानश्रुतिभ्य इति हेत्वर्थः । यथा यात्रेच्छावर्त-
मानं भूत्वा उपगच्छन्त्येवमेव परलोके जिगमिषु जीवं सर्वे प्राणा अभिमुख्येनाजानीत्युपगमः श्रुतः । तमुत्का-
मन्तमित्युपगमनं श्रुतम् । जीवे प्राणावस्थानश्रुतिमाह—सविज्ञान इति । जीवस्य प्रासव्यकलावगमाय हि विज्ञान-
साहित्यश्रुत्या मुख्यप्राणसहितकरणानां जीवे स्थितिर्भातीत्यर्थः ॥ ४ ॥ यद्यपि प्राणस्य तेजस्यव्यवधानेन लयः श्रुतस्त-

भासती

॥ ३ ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य
जीवात्मन्युपगमादुपगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणान्युपपत्तेः । तेजसि समापन्नवृत्तिः खलु प्राणः । तेजसु जीवात्मनि समा-
पन्नवृत्तिः । तद्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते । तस्मात्तेजस्यैव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्तेऽभिधीयते—स
प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्तच्चवृत्तिर्भवेति । कुतः—उपगमादुपगमनावस्थानेभ्यो हेतुभ्यः । तदुपगम-
एवमेवैवमात्मानमिति । अनुगमनश्रुतिमाह—तमुत्कामन्तमिति । अवस्थानश्रुतिमाह—सविज्ञानो भवतीति
चेति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामस्तेन सहजवतिष्ठत इति सविज्ञानः । चोदयति—ननु प्राण-

न्यायनिर्णयः

अकृतिनिकृतिस्त्वे फलितमाह—तस्मादिति । कथं तर्हि मनःशब्दोपपत्तिः, तत्राह—वृत्तीति ॥ ३ ॥ यसिन्प्राणे मनसो वृत्तिलय-
स्तापि वृत्तिलयाधारं निरुपयति—सोऽध्यक्ष इति । वक्ष्यमाणपूर्वपक्षयोगित्वेन वृत्तं कीर्तयति—स्थितमिति । संप्रति विष-
योक्तिपूर्वकमुभयवृत्त्युल्लेखः संशयमाह—इदमिति । पादादिसंगतयस्तु पूर्ववत् । फलमेवोऽपि तथेति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति—
तत्रेति । प्राणस्य तेजःप्रकृतिक्त्वाभावेऽपि तेजसि वृत्तिलयस्योक्त्यायेन शक्यराक्षसत्वात्तेजःशब्दस्य च भूतविशेषवाचिनो जीवे
प्रतिबद्धभावात्प्राणस्य जीवात्मन्युपगमनादुपगमनावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वाराऽपि तस्मिन्नुपगमनादियोगादुपपत्तेस्तोत्रस्यैव प्राणवृत्तिष्य
इत्यर्थः । सिद्धान्तपूर्वमादाय योजयति—एवमिति । परिशुद्धं निष्ठातुं न्यावर्तयति—अविधेति । पूर्वोक्त्यायेन स्वरूपकं
स्ववच्छिन्नमिति—तदिति । प्रश्नपूर्वकं हेतुनवतारयति—कुत इति । तत्रोपगमनं क्षतिगो व्याकरोति—एवमिति । यथा
राशेः प्रमाणमितिप्राप्त्यर्थेण सर्वे भूत्वाः समागच्छन्त्येवमिति योजना । एतदिति क्रियाविशेषणम् । आदिशब्दगृहीतमनुगमनं
क्षुत्वा विशदयति—विशेषेणेति । आदिशब्दोपात्तनवसायनमपि क्षुत्वा व्याचष्टे—सविज्ञान इति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं
करणजतं तेन पञ्चवृत्तिप्राणसहितेन सह तिष्ठतीति यावत् । अश्ववधनेन तेजःप्राप्तिक्षुत्वा विरोधं शङ्कते—नन्विति । उभय-

यते । नैष दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुत्कमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् ॥ ४ ॥ कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरित्यत आह—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

स प्राणसंप्रकोऽध्यक्षस्तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम् । प्राणस्तेजसीति श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंप्रकस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः । सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्याप्यन्तरालेऽप्युपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि सुध्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोऽपि सुध्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात्प्राणस्तेजसीति प्राणसंप्रकस्याध्यक्षस्यैव तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥ ५ ॥ कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते यावतैकमेव तेजः श्रूयते प्राणस्तेजसीति । अत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' (छा० ५।३।३) इति । तद्याख्यातम् 'व्यात्मकत्वानु भूयस्त्वात्' (ब्र० सू० ३।१२) इत्यत्र । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः 'पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः' इत्याद्या । स्मृतिरपि—

भाष्यरत्नप्रभा

थाप्युभयश्रुत्युपग्राह्य प्राणो जीवे लीयते, जीवद्वारा च तदुपाधिषु तेजज्जादिवभूतेष्विति श्रुत्यर्थेऽप्युद्गीकरणार्थं सूत्रं गृह्णाति—कथं तर्ह्येति । नच लयं विनापि जीवं प्रत्युपगमादिदं सवाचेजःश्रुतिर्मुखास्त्विति वाच्यं, जीवं प्रत्यागच्छ प्राणस्य निर्यापारत्वेन स्थितेरेवात्र लयत्वादिति भावः । भूतेषु जीवस्थितिः किंबलाब्याख्यायत इत्याशङ्क्य 'सोऽध्यक्षे' इति सूत्रोदाहृतश्रुतिवलादित्याह—नन्वित्यादिना । प्राणस्य जीवद्वारा भूतप्राप्ती दृष्टान्तमाह—योऽपि हीति ॥ ५ ॥ स्थूलदेहारम्भाय पञ्चीकृतभूतान्यावश्यकानीति रंहलधिकरणे व्याख्यातम् । अण्वः सूक्ष्माः, मीयन्त इति

भामती

स्तेजसीति श्रूयत इति । अधिकावापोऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति—नैष दोष इति । यद्यपि प्राणस्तेजसीत्यन्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते, तथापि सर्वशाखाप्रसयलेन विधानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽवगम्यते । नच तेजसज्जापि लय इति साम्प्रतम् । तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात् । तस्मात्तेजोप्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिचाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन् प्राणवृत्तिरप्येतीति । चोदयति—ननु चेयं श्रुतिरिति । तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परिहरति—सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्यापीति । यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षं प्राप्याध्यक्षसंपर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—योऽपि सुध्नादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तेजःसहचरितेष्विति । नैकस्मिन्दर्शयतो हि । अत्र भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह—कार्यस्य शरीरस्येति । स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—दर्शयतश्चैतमर्थमिति । प्रश्नप्रतिवचनमिष्टमर्थं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा । अण्व्यो मात्राः सूक्ष्मा दशाधौनां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तरविरोधं

न्यायनिर्णयः

श्रुत्यनुग्राह्य जीवे प्रतीयते तेन सह प्राणस्य तेजसि लयः सादित्याह—नेत्यादिना ॥ ४ ॥ सूत्रान्तरमाकाशपूर्वकमुत्पापयति—कथमिति । प्राणस्य जीवद्वारा तेजःसंपत्तिरिति सूत्रयोजनया दर्शयति—स इति । नच प्राणस्य तेजोद्वारा जीवसंपत्तिस्तेजोभूतद्वयद्वारा परस्मिन्नेव संपत्तेरित्याह । तेजोप्रहणेनोपलक्षितेषु भूतेषु जीवस्य प्राणेन सह लयः सादित्यभिप्रेत्याह—तेज इति । तेजःशब्देन भूतान्युपलक्षयितुं शक्यन्ते साहचर्यान् जीवसदभावादतो न प्राणस्य जीवे लय इति शङ्कते—नन्विति । मानांतरालोचनया जीवस्योपसंग्रहो न तेजःशब्देनेति परिहरति—नेत्यादिना । यद्यपि प्राणोऽन्तराले जीवं प्राप्य पुनस्तेजः संपद्यते तदापि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरुपपन्नेलेतदुद्घातनेन साधयति—योऽपि हीति । श्रुत्यर्थेऽप्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथमिति । लक्षणया भूतान्तराश्रयणमयुक्तं युक्त्यभावादिति भावः । युक्तिरं सूत्रमवतारयति—अत इति । तत्र प्रतिष्ठा विभजते—नैकस्मिन्निति । स्थूलदेहस्य पञ्चात्मत्वदृष्टेस्तत्कारणं सूक्ष्मशरीरमपि पञ्चात्मकमनुमेयमित्युक्तेऽप्येयुक्तिमाह—कार्यस्येति । सूक्ष्मस्य पञ्चात्मकत्वे मानं द्वाधाः सूत्रावयवं व्याचष्टे—दर्शयतश्चैति । ननु देहान्तरप्रेप्सावेलायामन्निरेव परिप्रेष्ठितवं प्रश्नप्रतिवचनस्यामभिगम्यते न भूतसूक्ष्मपञ्चकपरिप्रेष्ठितवं, तत्राह—तदिति । सूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह—श्रुतीति । अण्वः सूक्ष्मा मीयन्त इति मात्राः प्राञ्चोक्षादविनाशिन्यो दशाधौनां प्रज्ञानां भूतानामित्यर्थः । जीवस्य भूतः

‘अण्यो मात्राऽविनाशिन्यो दशाधर्मानां तु याः स्मृताः । तानिः सार्धसिद्धं सर्वं संभवत्यनुपूर्वैशः’ इत्याद्या । ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रस्तावेकायां ‘कार्यं तदा पुरुषो भवति’ (बृ० ३।२।१३) इत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति—‘तौ ह यदुच्यतेः कर्म ह वै तदुच्यते इत्यप्रशंसन्तुः कर्म ह वै तत्प्रशंसन्तुः’ (बृ० ३।२।१३) इति । अत्रोच्यते—तत्र कर्मप्रयुक्तस्य प्रज्ञातिप्रदसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं न स्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधः ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादसृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

श्रान्योक्तातिरिक्तमा सया वा नहि वा सया ॥ मोक्षसारूपस्य फलस्य विषयत्वः ॥ १ ॥

आसृत्युपक्रमं जन्म वर्तमानमतः समाना ॥ पश्चादु फलवैषम्यादसोक्तान्तिरेतयोः ॥ २ ॥

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वद्विदुषोः समाना किंवा विशेषवतीति विद्यायानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा । पुनर्भावाय च भूतान्याश्रीयन्ते । नच विदुषः पुनर्भवः संभवति । ‘असृतत्वं हि विद्वानभ्युते’ इति स्थितिः । तस्माद्विदुषः पूर्वोत्क्रान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे समानान्नाद्रिदुषः एवैषा भवेत् । न । स्वापादिब्रह्मयाप्राप्तोक्तिर्नाना । तथाहि ‘यत्रैतत्पुरुषः स्वयिति नाम’, ‘अक्षिशिषति नाम’, ‘पिपासति नाम’ (छा० ६।८।१, ३, ५) इति च सर्वे प्राणिनाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवत्तुप्रतिपाद-

सायनप्रमाण

मात्राः परिच्छिन्नाः, प्राक्कोक्षादविनाशिन्यः, दशाधर्मानां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मभागा इति यावत् । जीवस्य भूताश्रयत्वं कर्माश्रयत्वश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य कर्म निमित्तत्वेनाश्रयः, भूतामि तु देहोपादानत्वेनेत्युभयमविरुद्धमित्याह—ननु चेत्यादिना । तौ पाञ्चवत्कथातभागौ यज्जीवाधारमूचस्तुत्कर्मसि ध्रुतेवैचनम् ॥ ६ ॥ एवं बाह्येन्द्रियाणां मनसि प्रथमं वृत्तिलयलाभात्ततो मनोवृत्तेः प्राणे लयः प्राणवृत्तेर्भूतोपहितजीवे लय इत्युत्क्रान्तिव्यवस्थोक्तः । साच सर्वे प्राणिषु तुल्येत्याह—समाना चानुपोष्य । ‘पुरुषस्य प्रयतो वाक्यमस्ति’ इत्यविशेषश्रुतेः ‘विद्ययासृतमभ्युते’ इति श्रुतेश्च संशयमाह—सेयमिति । विद्यायानानां सिद्धिदानानामित्यर्थः । पूर्वपक्षे सगुणब्रह्मविदसंबन्धिवत्त्वमुत्क्रान्ते-विशेषः साध्यते । ततोऽसृक्त्वान्न उपासको मुक्तिमभ्युत इति फलं, सिद्धान्ते तुत्क्रान्तो ब्रह्मलोकभागीति फलमेदः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते—ननु विद्येत्यादिना । विद्ययासृतमिति श्रुतिर्निर्गुणविद्यावत्परा । न तस्य प्राणा उत्क्रान्तीति प्रतिषेधोऽपि तद्विषयः । अतः सगुणविदोऽप्युत्क्रान्त्यैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति । स्मृतिमार्गस-

सायनी

चोदयति—ननु चोपसंहृतेषु वागादिष्विति । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिहरति—अत्रोच्यते इति । प्रज्ञा इन्द्रियाणि अतिप्रज्ञासद्विषयाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपादानत्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोऽपि कर्मणां प्रयोजकत्वात् प्रकृतमाश्रयत्वं ब्रूते सति निरुद्ध आश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह—प्रशंसाशब्दादपि तत्रेति ॥ ६ ॥ समाना चासृत्युपक्रमादसृतत्वं चानुपोष्य । अत्रासृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावन्तं ज्ञेयतदिति मननस्य पूर्वं पक्षः । विद्यायानानां सिद्धिदानानां पुंसाम् । चोदयति—ननु विद्याप्रकरण इति । परिहरति—न स्वापादिब्रह्मिति । परविद्येवामृतत्वप्राप्त्यवस्थानाम्बन्धे तत्सधर्माश्च तद्विधर्माश्चान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतयाख्यायन्ते । साधर्म्यवैषम्याभ्यां हि

न्यायनिर्णयः

श्रयत्वं श्रुत्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । तौ पाञ्चवत्कथातभागौ । जीवाधारभूतकर्मणां बन्धप्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां देहोपादानत्वेनेत्यविरोधमाह—अत्रेति । कर्म ह वैवल्लभधारणक्षया वारितमाश्रयान्तरमित्याशङ्क्याह—प्रशंसतेति । सोऽपि कर्मणां प्रकृष्टाश्रयत्वं वदन्निकृष्टाश्रयान्तरसत्त्वं सूचयत्यर्थः । कर्मणां भूतानां चाश्रयत्वसंभवे कलितमाह—तस्मादिति ॥ ६ ॥ उत्क्रान्तान्तरपरविद्याव्यवस्थान्वये—समाना चेति । उत्क्रान्तिविषयस्य ‘विषयाऽसृतमभ्युते’ इति ध्रुतेरस्य साम्यं पुरुषस्यैत्यविशेषश्रुतेश्च संशयमाह—सेयमिति । विद्यायानानां सिद्धिदानानामित्यर्थः । औतापरविद्यासु फलप्राप्त्युपयोगित्वेनोत्क्रान्त्यवस्थोक्त्या पदादिसं-गतिः । पूर्वपक्षे विदुषो देशान्तोत्क्रान्तस्य मोक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यागोचरत्वचत्सादुत्क्रान्तेरप्रतिबन्धेन तत्सिद्धिरित्यल्लोकस्य विषया-भूतमभ्युत इति सगुणोपासकानामप्यसृतत्वफलवगात्मासृगुणब्रह्मविदो नैवोत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षयति—विशेषेति । अविषय एवोत्क्रान्तिरिति विशेषवत्त्वमेव दर्शयति—भूतेति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । वस्तुतत्त्वप्रतिपादनाय लोकसिद्धिधर्मागमनूषमाणत्वान्न प्रकरणं विद्विषयमिति समाधत्ते—नेत्यादिना । इदानीं विदुषोति—यथेति । दाशेन्तिकं विमज्जते—एवमिति । उत्क्रान्तेर्विद-

नानुगुण्येन न तु विदुषो विशेषवन्तो विधित्यन्ते । एवमियमप्युक्तान्तिर्महाजनगतैवानुकी-
र्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तोज्ञः संपद्यते स आत्मा तत्त्वमसीत्येतत्प्रतिपाद-
यितुम् । प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' (बृ० ४।४।६) इति । तस्माद्-
विदुष एवैवेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वद्विदुषोरास्त्यु-
पक्रमाद्भवितुमर्हति । अविशेषश्रवणात् । अविद्वान्देहवीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्चित्य कर्मप्र-
युक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति । विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते । तदेतदास्-
त्युपक्रमादित्युक्तम् । नन्वमृतत्वं हि विदुषा प्राप्तव्यं नञ् तद्देशान्तरायत्वं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं
सूत्युपक्रमो वेति । अत्रोच्यते—अनुपोष्य चेदम्, अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन्केशानपरविद्यासाम-
र्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेक्षते संभवति तत्र सूत्युपक्रमो भूताश्रयत्वं च । नहि निराश्रयाणां प्रा-
णानां गतिरुपपद्यते । तस्माददोषः ॥ ७ ॥

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

स्वरूपेणाथ हृत्या वा भूतानां चित्तव्यपदेशः परे ॥ स्वरूपेण लयो युक्तः चोपादाने परात्मनि ॥ १ ॥

आत्मजस्य तथात्वेऽपि हृत्यैवाव्ययस्य तल्लयः ॥ न चेत्कस्यापि जीवस्य न स्याज्जन्मान्तरं कश्चित् ॥ २ ॥

'तेजः परस्यां देवतायाम्' (छा० ६।८।६) इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तथाप्युक्तं तेजः साध्यश्च संप्राणं
सकरणधामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी

भाष्यरत्नप्रभा

स्योपक्रमोऽर्थः प्राप्तिस्ततः प्राक्तना उत्क्रान्तिस्तुल्या, तत उपासको मूर्धन्यनाडीद्वाराऽचिराद्विमाणां प्राप्नोति नाव्य इति
विशेषः । यत्तु दहरोपासकस्यामृतत्वं श्रुत 'तयोष्वैवायस्यमृतत्वमेति' इति तदापेक्षिकमेव न मुख्यं 'यं कामं कामयते
सोऽस्य संकल्पादेव समुत्पिष्टति' इति भोगश्रवणादित्याह—अनुपोष्य चेदमिति । उप दाह इति घातोऽरिदं रूपम्
॥ ७ ॥ तदाऽपीतेः । पूर्वोदाहृतोत्क्रान्तिवक्तृशेषे व्याख्याय लिङ्गाश्रयवत्भूतानां किमात्यन्तिको ब्रह्मणि लय
इतानात्यन्तिक इति लयस्योभयथादर्शनात्संशयमाह—कीदृशी पुनरियमिति । पूर्वत्रापेक्षिकममृतत्वमित्युक्तं तद-

भामती

स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति । न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रक-
रणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोकसिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—
समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वद्विदुषोः । कुतः—आस्त्युपक्रमात् । सतिः सरणं देवयानेन
पथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरास्तुतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः । अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादितदुक्तं भवति—
नेयं परा विद्या यतो नाडीद्वारमाश्रयते । अपि लपरविद्येयम् । न चास्यामात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् ।
तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूतसंभवस्थानममृतत्वं प्रेक्षते पुरुषार्थाय संभवलेष उत्क्रान्तिर्भेदवान् सूत्युपक्रमोपदेशः ।
उपपूर्वविदुष दाह इत्यस्मादुपोष्येति प्रयोगः ॥ ७ ॥ तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् । सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां एव
सत्संपत्तिं विद्वद्विदुषोऽनुत्क्रान्तिः समर्था । तैव संपत्तिं निश्च्यते । किमात्मनि तेजःप्रसूतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव
संपत्तिराहोस्त्रिद्वीजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः । अथोत्तरः, ततः सेति । तत्राप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो

व्यायनिर्णय

दिषवत्समावे हेत्वन्तरमाह—प्रतिषिद्धेति । विशेषवत्त्वमुत्क्रान्ते रक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । सृतेर्मार्गस्योपक्रमादवर्णकर्मिणां सगु-
णोपासकानां च तुल्यैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति । अस्य सोम्येत्वाविशेषश्रुतौ विद्वद्विदुषोः साधारणी चेदुत्क्रान्तिसिद्धिं
तयोर्विशेषाभावादिवाच्येयर्थः, तत्राह—अविद्यामिति । अवाङ्मनाडीभिरविद्यामिषुल्लोकं लोकान्तरं वा स्वकर्मोनुसाराण प्रतिपद्यते विद्वा-
न्युनर्धन्यया नाख्या ब्रह्मलोकमिति विशेषस्तयोर्नित्यैः । सतिः सरणं देवयानो मार्गस्तदुपक्रमात्स्योत्क्रान्तिरित्युक्तं स्य स्यावयवं
पातयति—तदेतदिति । अवशिष्टसृष्टावयवव्यावर्त्यां शङ्कामाह—नन्विति । सृष्टावयवमुत्तरत्वेनावर्त्यां व्याकरोति—अत्रेति ।
मनसैतान्कामान्प्रत्यनमते स एकधा भवतीत्यादिश्रुतेरचिराद्विमाणां गमनेन सेन्द्रियस्य फलभोगप्रतिपादनादिदिग्ग्यानां च निराश्रवाणां
गमनायोगाजीवित्यापि तदाश्रयभूताश्रयस्य गतिरुपपत्त्याह—नहीति । अपरविद्यासमृतत्वमापेक्षिकमिति स्थिते तत्रोत्क्रान्त्यन्वयो
युक्त इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥ उक्तोत्क्रान्तिकाले या सत्संपत्तिस्तत्स्वरूपं निरूपयति—तदाऽपीतेरिति । उदाह-
रणवक्तृव्याप्योक्तिपूर्वकमधिकरणस्य विषयं दर्शयति—तेज इति । बीजभावावशेषां सत्संपत्तिं सिद्धवत्कृत्य विदुषोऽनुत्क्रान्तिरुक्ता,
संपत्तिं संप्रचोदयमाहोस्त्रिद्वीजभावावशेषेति । तस्मात्पितरनात्यन्तिकी वेति संशयमाह—कीदृशीति । उत्क्रान्तिकालीनसत्संपत्तेः श्रुतायाः

पुनरियं संपत्तिः स्यादिति चिन्त्यते । तत्रात्यन्तिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तम् । तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम् । तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरिति । एवं प्रति ब्रूमः—तत्रेजआदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमाऽपीतेरा संसारमोक्षात्सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' (कं ५।७) इत्यादिसंसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वैः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादित्यन्तं ब्रह्म संपद्येत । तत्र विधिशास्त्रमनर्थकं स्याद्विधाशास्त्रं च । सिध्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादते विशंसितुमर्हति । तस्मात्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तप्रलयवद्बीजाभावावशेषैवैषा सत्संपत्तिरिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः प्रमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथाहि—नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः । खच्छत्वाच्चाप्रतीधातोपपत्तिः । अत एव च देहाक्षिमेच्छन्पाश्वर्यैर्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव सूक्ष्मत्वाच्चास्य स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरसूक्ष्मं शरीरमुपमृद्यते १०

भाष्यरत्नप्रभा

युक्तिसिद्धिर्वात्संगतिः । पूर्वपक्षे सूत्रमात्रस्य युक्तिसिद्धिः, सिद्धान्ते तु कर्मविधाशास्त्रवत्सावशेषलयसिद्धिरिति विवेकः ॥ ८ ॥ ननु लिङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सूक्ष्मतमनाडीद्वारा गतिः कुतो वा केनचिन्मूर्तेन प्रतिधातो नास्ति कुतो वा न दृश्यत इत्यत आह—सूक्ष्ममिति ॥ ९ ॥ प्रमाणसौक्ष्म्यादतिरमुच्छ्रुतस्पर्शरूपवत्वाख्यस्वच्छत्वादपत्तिः

मानसी

यथा मनसि न वागयीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यातेजःप्रसूतीनामिति प्रातिभिमोचयते—'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ।' इत्यविधावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः सेयमात्यन्तिके तत्त्वलये नोपपद्यते । नच प्रायणस्यैव महिमा विद्वांसमविद्वांसं वा प्रतीति सांप्रतिस्त्वाह—अन्यथा हि सर्वैः प्रायणसमय एवेति । विधिशास्त्रं ज्योतिषोमादिविषयमनर्थकं प्रायणदेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्नलब्धाप्यायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तस्य प्रायणमात्रमोक्ष इत्याह—सिध्याज्ञानेति । नासति निदानप्रथमे प्रथमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुक्तमर्देदाहेहान्तरं वा संचरत्कस्मादस्मान्निर्गते निरीक्ष्यते । तद्धि महत्त्वाद्गानेकद्रव्यत्वाद्वा रूपवदुपलब्धव्यम् । कस्माच्च मूर्तान्तरैः प्रतिबध्यत इति शास्त्रमपाकर्तुमिदं सूत्रम्—सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । चकारो भिन्नकर्मः । न केवलमापीतेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशमदृश्यम् । यथा बाष्पस्य तेजसो महतोऽपि अदृष्टवशादनुद्भूतरूपस्पर्श इति तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलभ्यते यथा त्रचरणेनो जालसूयर्मरिचिभ्योऽन्यत्र प्रमाणतस्त्वोपलब्धिरिति व्याचष्टे—तथाहि नाडीनिष्क्रमण इति । आदिग्रहणेन बहुषो वा मूर्तेषां वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतिधाते हेतुमाह—खच्छत्वाच्चेति । एतदपि हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । यथा हि काचाप्रपटलं खच्छत्वाभावात् न तेजसः प्रतिधातम् । एवं सर्वमेव वस्तुजातमस्येति ॥ ९ ॥ नोपमर्देनातः । अत एव

न्यायनिर्णयः

सावशेषत्वसाधनाद्यादिसंगतिः । पूर्वपक्षे देहादुत्क्रान्तस्यापुनरावृत्तिः । सिद्धान्ते तस्यापि शानहीनस्य पुनरावृत्तिरिति विवक्षित्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वोक्ततत्त्वकृतित्वहेतोरभावादिति हेतुमाह—तत्प्रकृतित्वेति । उपपत्तिमेव दर्शयति—सर्वस्येति । निमतं तत्संपत्तिरात्यन्तिकवतकालीनसत्संपत्तिर्वाब्रवीदः सत्संपत्तिवदित्युपसंहारति—तस्मादिति । सिद्धान्तसूत्रमादाय व्याकुर्वन्मुक्तानुमानस्य श्रुतिविरोपमाह—एवमिति । उक्तान्तिकालीनसत्संपत्तिरात्यन्तिकत्वे दोगान्तरमाह—अन्यथेति । दृष्टापत्तिमात्राङ्गदेहान्तरभोगाय कर्मविध्यनुपपत्तिरित्यनुमानस्य बाधकान्तरमाह—तत्रेति । ज्ञानविध्यनुपपत्त्यापि बाधितमनुमानमिति मत्वा मृते—मिथेति । युक्तितोऽपि बाधितं तदित्याह—मिथेति । निदाननाशातिरेकेण निदानिनाशो नात्यन्तिको युक्त इत्यर्थः । यत्तु तत्प्रकृतित्वोपपत्तिरिति, तत्राह—तस्मादिति । श्रुतापत्तिरुक्तिकविरोधस्तच्छब्दायः ॥ ८ ॥ ननु यथासंसारविमोक्षाच्चेजसादिभूतसूक्ष्ममुक्तक्षणावतिष्ठते किमिति तर्हि देवाविशेच्छदस्मान्नोपलभ्यते किमिति वा मूर्तान्तरैरेति प्रतिदृश्यते, तत्राह—सूक्ष्ममिति । स्वरूपसौक्ष्म्यसूत्रार्थव्याख्या इत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—तच्चेति । उपलब्धेरेत्येतद्व्याकरोति—तथाहीति । परिमाणतः सौक्ष्म्याङ्गीकारे लाभं दर्शयति—तत्रेति । स्वरूपतत्तादृशीकारे लाभमाह—स्वच्छत्वादिति । उभयविधत्वादेवानुपलम्भिरपि सिद्धेत्वाह—अत इति ॥ ९ ॥ सौक्ष्म्यकृतं लाभान्तरमाह—नोपमर्देनेति । तदेव विवृणोति—अत एवेति ॥ १० ॥ सूक्ष्मदेहसंज्ञात्रे मान-

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्यैव ऊष्मा यमेतस्मिन्शरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विज्ञानन्ति । तथाहि मृतावस्थायां यमवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्था-
यामेव तूपलभ्यत इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यप्राश्रय एवैव ऊष्मेति । तथाच
श्रुतिः—‘उष्ण एव जीविष्यञ्शीतो मरिष्यन्’ इति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

किं जीवाद्यथा देहात्प्राणोत्क्रान्तिर्निवार्यते । जीवाविचारणं युक्तं जीवदेहोऽप्यथा सदा ॥ १ ॥
तस्मादमजलबद्धे प्राणानां विलयः स्मृतः । उच्छ्वसलेखं देहान्ते देहात्मा विनिवार्यते ॥ २ ॥

‘अमृतत्वं चानुपोष्य’ इत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः ।
तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति—अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम
आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्नह्याप्येति (बृ० ४।४।६)
इत्यतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधश्च परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेत् । नेत्युच्यते ।
यतः शरीरादात्मन एव उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां न शरीरात् । कथमवगम्यते । न तस्मात्-
प्राणा उत्क्रामन्ति’ इति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । संबन्धसामान्यविषया हि षष्ठी शाखा-
न्तरगतया पञ्चम्या संबन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसा-

भाष्यरत्नप्रभा

घातानुपलब्धी इत्यर्थः ॥ १० ॥ लिङ्गसद्भावे चोष्ण्यलिङ्गकानुमानमाह—अस्यैव चेति ॥ ११ ॥ प्रतिषेधादिति
चेन्न शरीरात् । पूर्वमनुपोष्येति पदेन दग्धाशेषहेतुस्य निर्गुणज्ञानिन उत्क्रान्त्याद्यभावः सूचितस्तस्यात्राक्षिप्य
समाधानाच्चवहितेनास्य संगतिरित्याह—अमृतत्वं चेति । सकामस्य संसारोत्तयनन्तरं निष्कामस्य मुक्तिप्रकरणा-
र्थोऽयथाशब्दः आत्मकामत्वात् । पूर्णानन्दोत्क्रान्तिविवादासकामः प्राप्तपरमानन्दः, अतो निष्कामः अनसिध्यत्क्रान्तिरवासना-
त्मककामश्च, तस्मादकामः व्यक्तबहिष्कामरहितः, ईदृशो योऽकामयमानस्तस्यैवगन्धः । ज्ञानिन उत्क्रान्तिरस्ति न चेति
पञ्चमीषष्ठीश्रुतिभ्यां संदेहे सिद्धान्तशङ्कानिरासपूर्वकं पूर्वपक्षयति—नेत्यादिना ॥ १२ ॥ काण्वश्रुतौ तावत्स्थेति

भामती

च खच्छतालक्षणसात्त्विकमात्मकत्वात्परनाशः ॥ १० ॥ अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा । उपपत्तिः प्रातिः । एतदुक्तं
भवति—दृष्टश्रुताभ्यामप्युपपत्तेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलादेहादतिरिक्तं किञ्चिद्दाम्नात्मसंज्ञं शरीरमिति ॥ ११ ॥ प्रतिषे-
धादिति चेन्न शरीरात् । अधिकरणतात्पर्यमाह—अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादिति । विषयमाह—
अथाकामयमान इति । सिद्धान्तमतमाशङ्क्य तत्रिकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति—अतः परविद्याविषया-
त्प्रतिषेधादिति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेच्छतिः तदा एतदुपप-
द्यते । न त्वेतदस्ति । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वेनात्र प्रधानावमर्शिनोऽभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं

न्यायनिर्णयः

मौष्यलिङ्गकमनुमानमपीत्याह—अस्यैवेति । सूत्रं विष्णुवन्ननुमानमेव स्फोरयति—अस्येति । औष्यस्य सूक्ष्मदेहे व्यभिचारमाश-
ङ्क्योपपत्तेरिति योजयति—तथाहीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थूलशरीरादतिरिक्तं स्वाश्रयमुष्मा पमयतीत्युक्तम् । इदानीमागमोऽपि
सूक्ष्मदेहधर्मत्वस्य सूचयतीत्याह—तथाचेति ॥ ११ ॥ उत्क्रान्तिकालीनसत्संपत्तेः सावशेषत्वमुक्तम् । संप्रत्युत्क्रान्तेर्निर्गुणब्रह्म-
वेदित्वमावमाह—प्रतिषेधादिति । व्यवहितेन संबन्धं दर्शयन्नधिकरणस्य तात्पर्यमाह—अमृतत्वं चेति । परब्रह्मविदं विषयत्वेनो-
दाहरति—अथेति । मुक्तिप्रकरणोपक्रमार्थोऽयथाशब्दः । बाह्यविषयवैषम्यमकामत्वम् । आन्तरिकामवासनाराहित्यं निष्कामत्वम् ।
प्राप्तपरमानन्दत्वमात्मकामत्वम् । सर्वानैकैकदृष्टित्वमात्मकामत्वम् । उत्तरसुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य निमित्तमेवमकामयमानो ब्रह्मविदश्च द्रष्टोऽ-
स्तीत्यर्थः । तस्य किमुत्क्रान्तिरस्ति किंवा नास्तीति पञ्चमीषष्ठीश्रुतिभ्यां संदेहे परब्रह्मविदो मुख्यश्रुतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोक्तेरत्र
प्रासन्निकी पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे निषेधस्यान्यविषयत्वादिदुषोऽविदुषश्चाविशेषः । सिद्धान्ते शाखाद्वयेऽपि देहापदानोत्क्रान्ति-
निषेधादिनिषेधसिद्धिरिति सिद्धान्तिनो मतनिराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमाह—नेत्यादिना । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति विदुषो
देहादेवोत्क्रान्तिनिषिध्यते न शरीरादिति शङ्कते—कथमिति । माध्यन्दिनश्रुत्या प्रत्याह—न तस्मादिति । शरीरादुत्क्रान्तिनिषेधे
का गतिः षष्ठीश्रुतेरित्याशङ्क्य पञ्चम्यन्तरमाध्यन्दिनश्रुत्या षष्ठ्यन्तकाण्वश्रुतेः संबन्धसामान्यविषयापादानरूपसंबन्धविशेषे व्यवस्थापनी-
येत्याह—संबन्धेति । माध्यन्दिनश्रुतावपि तस्मादिति शरीरमेव पराभ्युदयतामिलाशङ्काह—तस्मादिति चेति । कदाहि वाक्यार्थः

चिकृतो देही संबध्यते न देहः । न तस्मादुच्चिकमिषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामन्ति सहैव तेन
अचन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ संप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्तिं प्रत्युच्यते—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

न तदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्युत्क्रान्तिरुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देहापादानत्वादिति ।
यतो देहापाराधन एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समास्त्रातृणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथाहि—आर्तप्रा-
णप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियत उद्गात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति' (बृ० ३।२।११) इत्यत्र 'नेति
होवाच याज्ञवल्क्यः' (बृ० ३।२।११) इत्युत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु
म्रियत इत्यस्यामाशङ्क्यायामत्रैव समवनीयन्त इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये 'स
उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' (बृ० ३।२।११) इति सशब्दपरामुष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रा-
न्त्यवधेरुच्छ्रयनादीनि समासन्ति । देहस्य चैतानि स्युर्न देहिना । तस्मान्मायात् 'न तस्मा-
त्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रामणस्य प्रतिषेधः ।
यद्यपि प्राणान्यं देहिना इति व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः । येषां तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्वत्संबन्धिष्यनु-
त्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्रातोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा

आचरन्ब्रह्मा

सर्वेनास्मा प्रकृतं ज्ञानिने परामुष्टस्य संबन्धसामान्यमुक्तं तत्र मध्यंदिनशाखायां तस्मादित्यपादानस्वरूपविशेष उक्तो
प्राज्ञस्तथाच जीवात्प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भाति न देहात्तच्छब्देन देहस्यानुकृत्वासाञ्जानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्तीति ज्ञान-
वैयर्थ्यमिति पूर्वपक्षफलम् । सिद्धान्ते तत्सारथ्यमाह—स्पष्टो हीति । अत्र पुरुषशब्दवाच्यो देह एवासादित्युत्क्रा-
न्त्यवधिरुच्यते । सशब्दपरामुष्टस्य प्रकृतस्य पुरुषस्योच्छ्रयनादिपरिमेकस्य जीवत्वायोगादित्यर्थः । उच्छ्रयति बाह्यावयु-
पूराणादर्थते, आध्मायति आर्त्तमेरीवच्छब्दं करोतीत्यर्थः । येषां पञ्चमीपाठस्तेषां यद्यपि देहिनाः प्राणान्यं तथापि देह-
देहिनोरभेदात्तत्त्वादिदेहं परामुष्टस्य तदपादन एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति व्याख्येयम् । तस्मान्मायादुक्तश्रुत्यास्य
पाठस्यैकार्थत्वादिति योजना । इदानीं काण्वपाठस्यानुगुण्यमाह—येषां तु षष्ठीपाठ इति । संबन्धविशेषाकाङ्क्षायां
आमती

परामुष्टयते । तथाच तस्मादेहिना न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । स पुनर-
तिक्रम्य ब्रह्मनाम्ना संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सलिलो जीवः परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परमपि देवतां विदुष उक्ता-
न्तिरत एव भार्गवश्रुतः, स्मृतिश्च सुसुशोः श्रुतस्यादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम् ॥ १२ ॥ एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते—
स्पष्टो ह्येकेषाम् । नार्यं देहापादानस्य प्रतिषेधः । अपितु देहापादानस्य । तथाहि—आर्तमात्रप्रश्नोत्तरे श्रुतसिन्धु-
संसारिण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तर्ह्येव मृतः प्राणानामनुत्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय
तत्सिद्धयर्थमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्रयनाध्माने बुध्न्यस्योच्छ्रयनाध्माने तस्य तदवधिरुच्यते । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपा-
दानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्त्वविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह—तस्मान्मायादिति । ननु तस्मा-
न्नाज्ञा प्रधानतया देही परामुष्टः तत्कथमत्र देहावगतिरित्यत आह—अभेदोपचारेण । देहेदेहिनोर्वैहिरपरामर्शना सर्वेनाज्ञा
देह एव परामुष्ट इति पञ्चमीपाठे व्याख्येयम् । षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह—येषां तु षष्ठीति । अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रति-
षेधो भवति नास्ति । अविदुषो हि देहादुत्क्रामणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तस्मान्मायादेहादुत्क्रामणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु

व्यापारनिर्णयः

सादित्यपेक्षायामाह—न तस्मादिति ॥ १२ ॥ तथापि प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य संप्राणस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरादुत्क्रान्तिः सिद्धेत्याह—
संप्राणस्येति । परब्रह्मविदोऽपि गत्युत्क्रान्तीं सामिति । प्राप्तमनूष सिद्धान्तयति—एवमिति । सूत्रं हेतुत्वेन व्याख्यातुं बहिरैव
प्रतिज्ञामाह—नैवदिति । तत्र हेतुतया घट्टं योजयति—यत इति । उपलम्भमभिनयति—तथाहीति । उदसात्प्राणा उक्ता-
मन्तीत्योक्तान्त्वबन्धिमस्त्वमसादित्युक्तं सशब्देन परामुष्टयोच्छ्रयनादिपरिमेकस्योच्छ्रयनाध्माने तस्यैवोत्क्रान्त्यवधिरुच्यते देहस्येत्यर्थः ।
अयोच्छ्रयनादिपरिमेकात् देहिनाऽस्तु तेन तस्यैवोत्क्रान्त्यवधिरुच्यते नैत्याह—देहस्येति । काण्वश्रुती निषिध्यमानोत्क्रान्तेर्देहापादानत्वेऽपि
मार्थ्यंदिनश्रुतौ देहिना एव तदपादानत्वं तस्यैव प्राणान्यादित्याशङ्क्याह—तदिति । विधाप्रकरणत्वसामान्याब्रह्मविदो देहापादानोत्क्रा-
न्तिनिषेधः शाखाद्वयेऽपि तुल्य इत्यर्थः । तच्छब्देन सर्वेनाज्ञा देहिनाः प्रधानतया परामुष्टत्वात्कुतोऽहं देहवीरित्याशङ्क्याह—अभे-
देति । प्राणान्यादेहिनस्तच्छब्दाद्वैत्येऽपि देहेदेहिनोरभेदोपचारादेहिरपरामर्शित्वेनाज्ञा देहस्यैव परामर्शसामान्योत्क्रान्तिरत्र निषिद्धेति
पञ्चमीपाठे व्याख्येयमित्यर्थः । मार्थ्यंदिनपाठस्य सिद्धान्तानुगुण्यमुक्त्वा काण्वपाठस्यापि तदनुगुण्यमाह—येषां रिति ।
न तस्मादापादानापादोपेक्षां चक्षुष्टो वा सूक्ष्मो वेति देहांशानामुत्क्रान्त्यपादानत्वेन प्रकृतानामिह संबन्धात्क्रान्तिनिषेधपरत्वाच्च
वाक्यस्य न तस्य प्राणा देहांशेभ्यः सकाशादुत्क्रामन्तीति वाक्यविपरिणामादन्यथा वा प्राप्तनिषेधात्तात्संबन्धसामान्यावधेयवशाच्च
प्राणेन तद्वत्प्राणमप्य इत्यादिकर्तृकरणोपाधुपहित्वप्रकृतसंबन्धविशेषपर्यवसानादन्यथाशाखापादानत्वं संबन्धविशेषापेक्षाभावात्तस्य करणो-

भवति, देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः । अपिच 'चक्षुष्टो वा भूश्रो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य-
स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनुत्क्रामन्ति' (बृ० ४।३।२)
इत्येवमविद्वद्विषयं समपञ्चमुत्क्रामणं संसारगमनं च दर्शयित्वा 'इति तु कामयमानः' (बृ०
४।३।६) इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् 'अथाकामयमानः' (बृ० ४।३।६) इति व्यपदेश्य विद्वांसं
यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्रा-
प्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय । नच ब्रह्मविदः
सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वापपद्यते निमित्ताभावात् । 'अत्र ब्रह्म
समश्नुते' इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योर्भावः सूचयन्ति ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योर्भावः—'सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः' इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य
स्मर्यते 'शुकः किल नैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्र-
तिशुश्रावः' इति । न शरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशाप्रतिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति
द्रष्टव्यम् । सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् । न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा
च तत्रैवोपसंहृतम्—'शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः । दर्शयित्वा प्रभावं खं
सर्वभूतगतोऽभवत्' इति । तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः । गतिश्रुतीनां तु विषयमुप-
रिष्टाद्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥

अस्य वागादयः स्वस्वहेतोर्हीनाः परेऽपवा ॥ गताः कला इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तल्लयः ॥ १ ॥
नप्रतिपक्षवसान्योक्तैर्बिद्वदुच्यता लयः परे ॥ अन्यद्विपरं शास्त्रं गता इत्याहुदाहृतम् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

भोक्ता प्राणानां भोगोपकरणत्वविशेषोऽत्रैव प्राणमयो नमोनयः इति पूर्वश्रुत्युक्तो ग्राह्यः । न शास्त्रान्तरस्थमपादानत्वं
ग्राह्यं जीवादुत्क्रान्तेरप्रासाथाः प्रतिषेधायोगात् । अतो विद्वत्संबन्धिप्राणानामुत्क्रान्त्यपादानापेक्षायां चक्षुष्टो वा भूश्रो
वेत्युक्तदेहप्रदेशा एव ग्राह्याः । तथाचायमर्थः—तस्य विदुषो भोगोपकरणात्मकाः प्राणाः देहप्रदेशेभ्यो नोत्क्रामन्तीति ।
एवं च प्राणोत्क्रान्तिनिषेधार्थत्वं वाक्यस्येति सर्वं चतुरस्रम् । अपिचेति स्पष्टार्थम् । सम्यगात्मभावेन भूतानि पश्यतः
अपदस्य प्राप्यपदरहितस्य पदैषिणो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति तदभावादिति स्मृतिर्योजना । स्मृत्य-
न्तरविरोधं शङ्कते—ननु गतिरपीति । सगुणविद्याबलेनैषा गतिरिति परिहरति—सशरीरस्येति । ननु तर्हि
'तयोध्वंमायन्नमृतत्वमेति', 'स एवैतान्ब्रह्म गमयति' इत्यादिश्रुतीनां का गतिः, तत्राह—गतीति ॥ १३ ॥ १४ ॥
तानि परे तथाह्याह । पूर्वत्र गतिनिषेधेन विद्वत्कलनां प्राणादीनामत्रैव लय उक्तः । तसुपजीव्य स किं तत्तत्क-

भामती

प्राणानां जीवावधिकं कचिदुत्क्रामणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । अपिचाद्वैतपरिभाषानुभावा प्रसङ्ग्यानेन निर्घृष्टनिखिलप्रश्नप्रभावभा-
सजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरित्याह—नच ब्रह्मविद इति । अपदस्य हि ब्रह्मविदो मार्गे पदैषिणोऽपि देवा
इति योजना । चोदयति—ननु गतिरपीति । परिहरति—सशरीरस्यैवायं योगबलेन । अपरविद्याबलेनेति
॥ १३ ॥ १४ ॥ तानि परे तथाह्याह । प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शरूपमन्युपपन्नमभारम्भः । तानि पुनः प्राण-

न्यायनिर्णयः

पाथिभूताः प्राणा देहावयवभ्यो नोत्क्रामन्तीति वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः । इतश्च विद्वदुत्क्रान्तिनिषेधपरं वाक्यमिलाह—अपिचेति ।
व्यपदेशमात्मस्थेतिमुपसंहरति—तस्मादिति । न केवलं मानाभावादेव गत्युत्क्रान्त्यभावः किंतु युक्त्यभावादीत्याह—नचेति ।
उपपत्त्यभावे हेतुमाह—सिमिचेति । गमनस्य कर्मकरणादिकारकासंभवादित्यर्थः । तयोः सत्त्वं मानं नास्तीत्युक्तं तदसत्त्वं मानम-
स्तीत्याह—अत्रेति ॥ १३ ॥ 'नोत्क्रामन्ति मुनेः प्राणा व्यापी सर्वगतो हि सः । तेन व्याप्तमिदं सर्वं कुत उल्लभ्य यास्यति' इति-
स्मृतेरपि ब्रह्मविदो नोत्क्रान्तिर्गतिर्वैलाह—स्मर्यते चेति । सर्वं व्याचष्टे—स्मर्यतेऽपीति । अपदस्य प्राप्यपदशून्यस्य ब्रह्मविदः
पदैषिणो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति । तदभावादिति योजना । स्मृत्यन्तरविरोधं शङ्कते—नन्विति । अपरविद्या-
बलेनैषा गतिरित्याह—नेति । तत्र निषासकमाह—सर्वेति । आदिशब्देनानुगमनादि शृङ्खले । तथापि कथं सशरीरस्य गतिः,
तत्राह—नहीति । उक्तेर्ध्वं वाक्यशेषमनुकूलयति—तथाचेति । स्मृत्यनुग्रहलक्ष्मणमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । तयोध्वंमायन्न-
मृतत्वमेति स एतान्ब्रह्म गमयतीत्यादिगतिश्रुतीनां तर्हि का गतिः, तत्राह—गतीति ॥ १४ ॥ परब्रह्मविदो ब्रह्मणि परस्मिन्मा-

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्त्वस्मिन्नेव परसिद्धान्तात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात् । तथाह्यहं श्रुतिः—‘एवमेवास्व परित्रुष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषे प्राप्यास्तं गच्छन्ति’ (प्रश्न० ६।५) इति । ननु ‘गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः’ (मु० ३।२।७) इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह सा । न । सा खलु व्यवहारपेक्षा, पार्थिवार्थाः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वद्व्यतिपर्यपेक्षा, कृत्वा कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यत इति । तस्मादशेषः ॥ १५ ॥

अविभागे वचनात् ॥ १६ ॥

तद्व्यापः शक्तिरूपेण निक्षेपेणावस्थितिः । शक्तिरूपेण शुक्तोऽव्यवधानिन्नेतद्विषयात् ॥ १ ॥
नामरूपविभेदोक्तनिक्षेपेणैव तद्व्यापः ॥ अग्रे जन्मान्तरार्थं तु शक्तियुक्तमित्युच्यते ॥ २ ॥

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्वित्तिरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छक्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति—अविभागापत्तिरेवेति । कुतः—वचनात् । तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति—‘भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽफलोऽमुतो

आश्रयप्रलम्भा

लाप्रकृतिषु पृथिव्यादिषु स्यादुत परमात्मनीति श्रुतिद्वयदर्शनात्संशयः कार्यः । तत्र साक्षात्प्रकृतौ विकारलय इति न्यायायुगृहीतया ‘गताः कलाः’ इति श्रुत्या पूर्वपक्षमग्रे वदन्नादौ सिद्धान्तमाह—तानीति । यथा नद्यः समुद्रं प्राप्य लीयन्ते एवमेवास्व परितः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टुरिमाः प्राणश्रद्धायाः पुरुषायणाः पुरुषे कल्पिताः पुरुषमेव ज्ञेयं प्राप्य लयं गच्छन्तीत्यर्थः । मनःप्राणयोरेकीकरणेन कलानां पञ्चदशत्वम् । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् । स्वस्य प्रकृतीः पृथिव्याद्या इत्यर्थः । वस्तुगत्या विद्वद्बुद्ध्या परमात्मनि कलालयेऽपि लोकदृष्ट्या प्रतिष्ठासु लोकोक्तिरविरुद्धा । तथाच कलाः स्वप्रकृतिषु तिष्ठन्त्या ताभिः सह पुरुषे लीयन्ते इति श्रुतिद्वयतात्पर्यम् ॥ १५ ॥ अविभागे वचनात् । उक्तलयमुपजीव्य लयस्य द्वेषादर्शनात्संशयमाह—स पुनरिति । सुखसिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेत्युभयत्र फलम् । अवशेषो

आमती

शब्दोदितानीन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च । ब्रह्मविदस्त्वस्मिन्नेव परसिद्धान्तात्मनीति । आरम्भबीजं विमर्शमाह—ननु गताः कला इति । प्राणमनसोरेकप्रकृतित्वं विवक्षितं पञ्चदशलमुक्तम् । अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह—सा खल्विति । व्यवहारो लौकिकः । सांख्यव्यवहारिकप्रमाणपेक्षेयं श्रुतिः । न तात्त्विकप्रमाणपेक्षा । इतरा तु ‘एवमेवास्व परित्रुष्टुः’ इत्यादिका विद्वद्व्यतिपर्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणपेक्षा । तस्माद्विषयभेदाद्विप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥ १५ ॥ अविभागे वचनात् । निमित्तापाये नैमित्तिकस्यालम्बितकामायः । अविद्यानिमित्तव्यवहारो नाविद्यायां विद्यया

न्यायनिर्णयः

णानां प्रलयो दक्षितस्तदनुक्तं तेषां पृथिव्यादिषु लयश्रवणादित्याशङ्काह—तानीति । विद्वत्कलाप्रलये विषयः स किं पृथिव्यादिषु किंवा परसिद्धान्तात्मनीति श्रुतिरूपेणैव संदेहे श्रौतविषयाफलभूतकलाविलयो ब्रह्मण्येवेत्युक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रकृतयेव विकृतिलयसिद्धिः । सिद्धान्ते व्यवहारतत्त्वात्वेऽपि तत्त्वतो ब्रह्मणि कलाविलयोपपत्तिरिति मन्यमानः सिद्धान्तमाह—तानीति । उक्तार्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । यथा नद्यः समुद्रं प्राप्य प्रलीयन्त एवमेवास्व जीवनस्य परितः समन्तात्सर्वतोऽनवनच्छिन्नप्रलयब्रह्मद्रष्टुरिमाः स्वायुभवगम्याः प्राणश्रद्धायाः षोडशसंख्याकाः कलाः पुरुषायणास्तदाश्रयत्वेनैव पुरुषं प्राप्य बाह्यविषयसङ्गत्यागेन तत्सिद्धिश्चाप्यविलयमासादयन्तीति इत्यर्थः । असाधिकारणस्य पूर्वपक्षमाह—नन्विति । मनःप्राणयोरेकीकरणेन कलानां पञ्चदशलत्वं, प्रतिष्ठाशब्देन पृथिव्यादीनि तत्त्वानि कलाकाराण्यनुच्यन्ते । तथाच प्रकृतावेव विकारलय इतिन्यायायुगृहीतश्रुत्या भूतेषु विद्वत्कलाविलय इत्यर्थः । वस्तुस्थित्या परसिद्धान्तात्मनि कलालयेऽपि व्यवहारद्रष्टव्या पृथिव्यादिषु तदुक्तिरविरुद्धा तेषु विलीयतैः सह परसिद्धान्तात्मनि कलानां विलयसिद्धेश्च द्वितीयमविरुद्धमित्याह—न सा खल्विति । विद्वद्विद्वद्बुद्ध्या श्रुतिद्वये प्रकृते फलितमाह—तस्मादिति ॥ १५ ॥ पृथिव्यादिद्वारा ब्रह्मण्युक्तस्य विद्वत्कलाविलयस्य निरवशेषत्वमाह—अविभागः इति । प्रकृतमेव विद्वत्कलाविलयमधिकृत्य लयसोऽभवमाहृष्ट्या संशयमाह—स पुनरिति । अत्र श्रौतबीजफलभूतविद्वत्कलाविलयस्य निरवशेषत्वमित्युक्त्यापादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मोक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते तत्सिद्धिरित्युपेक्ष्य पूर्वपक्षयति—सन्नेति । विदुषो ब्रह्मणि कलाविलयः सावशेषः, ब्रह्मणि कलाविलयवत्तदुक्तान्तिकालीनकलाविलयवदित्यर्थः । श्रुतियुक्तिरुद्धमनुमानमिति सिद्धान्तयति—नन्वीतीति । तत्र श्रुतिविरोधं ब्रह्मद्वारा दर्शयति—कुत इति । ननुसमुद्रायेनैव पुरुषे कला विलीयन्ते तासां च कलानां नामरूपे

भवति' (प्र० ६।५) इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषत्वो-
पपत्तिः । तस्मादविभाग एवेति ॥ १६ ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृ-
तियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अविद्येनो विद्येनो वा सादुक्तान्तेरुपासितुः ॥ हृत्प्रद्योतनसाध्योक्तैरविशेषोऽन्यनिर्गमात् ॥ १ ॥

मूर्धन्यैव नाङ्गसौ त्रजेन्नाडीविचिन्तनात् ॥ विद्यासामर्थ्यतत्त्वापि विशेषोऽस्त्वन्वदशेनान् ॥ २ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता । संप्रति स्वपरविद्याविषयामेव चिन्तामुन्वर्तयति ।
समाना चास्त्युपक्रमद्विद्वद्विदुषोक्तान्तिरित्युक्तं तस्मिन्नां स्तुत्युपक्रमं दर्शयति । तस्यो-
पसंहृतवागादिकलापसोचिकमिषतो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयम् 'स एतास्तेजोमात्राः
समस्याददानो हृदयमेवावचकामति' इति श्रुतेः । तदग्रप्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थानाप-
दाना चोक्तान्तिः श्रूयते—'तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्कामति
चक्षुष्टो वा मूर्ध्नां वान्येभ्यो वा शरीरदेवोभ्यः' (बृ० ४।४।२) इति । सा किमनियमेनैव विद्व-
द्विदुषोर्भवत्यथास्ति चक्षुद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्रा-
प्तावच्छेदे—समानेऽपि हि विद्वद्विदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव

भाष्यरत्नप्रभा

मूलकारणे शक्त्यात्मना स्थितिः । पुनर्जन्मयोग्यतेति यावत् । विमतः कलालयः सावशेषः, कलालयत्वात्सुषुप्तिवदिति
पूर्वपक्षः । विमतो निरवशेषः, विद्याकृतत्वाद्गज्वा विद्यया संपल्यवदिति युक्त्युपेतश्रुत्या सिद्धान्तयति—ब्रवीतीति ।
नामरूपे शक्त्यात्मके अपि मिथेते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदोकोग्रज्वलनम् । सुतोर्मोऽस्योपक्रमो नाडीप्रवेशनियमसं-
वर्तुः सूत्रभागाख्याद्याद्वाराधिकरणविषयमाह—तस्येति । स सुमुर्षुल्लेजोमात्रा इन्द्रियाणि । तस्य हृदयस्याग्रं नाडी-
मुखं तस्य ज्वलनं भाविकलस्फुरणं प्रद्योताख्यम् । चक्षुष्टो वेलनियमश्रुतेः लयोध्वमायति विशेषश्रुतेस्तु संशयः—
किमुपासकोऽन्यनुपासकवधेन केनचिद्द्वारेण निर्गच्छति उत मूर्धन्यनाड्येवेति । अत्र पूर्वपक्षे विद्याकृतातिशयासिद्धिः,
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । वचनादविभागवदनियम इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—आचष्ट इति । येन केन-
चिन्मार्गेण निर्गतस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्याशेषत्वेन मार्गाऽनुस्मृतिविधेः केवलादृष्टार्थत्वं स्यादतोऽन्वहं स्मृतेनैव मार्गेण

भामती

समूलघातमपहतयां सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमन्दापनेतुमिदं सूत्रम्
॥ १६ ॥ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
शताधिकया । अपरविद्याविदोऽविदुषोक्तान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविद्वोश्चाविशेषेण मूर्धोदिभ्य उल्कामत्याहो विद्वान्मू-
र्धस्थानादेव, अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमपश्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापसोचिकमिषतो
विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं यत्तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्कमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्कामति
नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतः—विद्यासामर्थ्यात् हार्दविद्यासामर्थ्यात् । उक्तृष्टस्थानप्रतिफलभाय हि हार्दविशेषदेशः ।

न्यायनिर्णय

शस्त्रात्मके अपि मिथेते विदीर्षेते पुष्पमात्रमवशिष्यते स च विद्वानकलः कलविरहितः सन्नश्रुतो भवति, पूर्णरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ।
श्रुतिविरोधमनुमानस्योक्त्वा युक्तिविरोधमाह—अविद्येति । अनुमाननिरासफलमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६ ॥ विद्वत्कलानां
वचनादविभागपक्षिवदपरब्रह्मविदोमपि चक्षुष्टो वा मूर्ध्नां वेलविशेषवचनाभाया कलाविद्याख्या प्राणनिष्कमतेति प्राप्ते प्रत्याह—
तदोकोग्रज्वलनमिति । वृत्तानुवादपूर्वकसूत्राधिकरणानां तात्पर्यमाह—समासेति । संप्रत्यसाधिकरणस्य वृत्तमनूय तात्पर्यमाह
—समाना चेति । सूत्रभागाख्याद्याद्वाराधिकरणस्य विषयमाह—तस्येति । हृदयमायतनमित्यत्र मानमाह—स इति । अस्तु
हृदयं जीवस्यात्मनं तथापि किं स्यादित्याशङ्कोरुम्—तदग्रेति । अद्वैतशक्तिं प्रतिपत्त्यन्तानं प्रद्योतः । चक्षुष्टो वेति द्वारानियम-
श्रुतेः लयोध्वमायनस्युत्तलमेतीति विशेषश्रुतेस्तु संशयमाह—सा किमिति । उपासकानुपासकयोरनियमेन येन केनचिद्द्वारेणोक्तान्ति-
रभ्योपासकानामासि द्वारनियम इति विमर्शोऽर्थः । अत्र नापरब्रह्मविदो फलाशौकान्तेर्द्वारनियमोक्ता पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
ध्यानकृतातिशयश्रुत्यर्थे सिद्धान्ते तुल्यतातिशयसिद्धिरिति सिद्धवत्कल्य पूर्वपक्षमाह—श्रुतीति । चक्षुष्टो वेल्यापविशेषश्रुतेर्वेतः कुतश्चि-
दङ्गदुक्तमतीति । प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह—आचष्ट इति । तेन प्रद्योतेन प्रकाशितद्वारवत्त्वे चोक्तान्तेति शेषः । तस्य विदुषोऽ-
विदुषश्चोचिकमिषोरोको हृदयमायतनं तस्याग्रज्वलनं प्रद्योतसंशितमादौ भवति तेन प्रकाशितद्वारो विद्वानविद्वोश्चोक्तान्तो यद्यपीष्यते

विद्वान्विष्कामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः—विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत । तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गतिरनुशील्यितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंस्तस्यैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् । तस्माद्बुद्ध्यालयेन ब्रह्मणा स्थापितेनानुगृहीतस्तद्भावं समापन्नो विद्वान्मूर्धन्यस्यैव शताधिकया शतादतिरिक्तयैकशततम्या नाड्या निष्कामतीतराभिरितरे । तथाहि हार्दविद्यां प्रकृत्य सामानन्ति—‘शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मण्डला उक्तमपे भवन्ति’ (छा० ८।६।६) इति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अहन्येव मृतो रश्मिं याति निश्यपि वा निशि ॥ सूर्येरश्मेरभावने मृतोऽहन्येव याति तम् ॥ १ ॥

यावदेहं रश्मिनाज्योतीर्गो ग्रीष्मद्वयात्सपि ॥ देहदाहाच्छ्रुतत्वाच्च रश्मीन्निश्यपि यात्यसौ ॥ २ ॥

अस्ति हार्दविद्या—‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्’ (छा० ८।१।१) इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् ‘अथ या एता हृदयस्य नाड्यः’ (छा० ८।६।१) इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसंबन्धमुक्त्योक्तम् ‘अथ यत्रैतदसाच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरुर्ध्वमाक्रमते’ (छा० ८।६।५) इति । पुनश्चोक्तम् ‘तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति’ (छा० ८।६।६) इति । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्कामन् रश्म्यनुसारी निष्कामतीति गम्यते । तत्क्रमविशेषेणैवाहति राज्ञौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदह्न्येवेति संशये सत्यविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥ १८ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

गमनं शुक्रमिति भावः । हार्दं ब्रह्म । विष्वङ्गं नानाविधा अन्या नाड्योऽन्येषामिलयैः । सुषुप्ताख्यां नाडी हृदयात् निर्गता दक्षिणाक्षिरालुक्कयान्तस्तननासिकामध्यमितिद्वारा ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्ता सूर्यरश्मिभिरैकीकृता ब्रह्मलोकमार्गं उपासकत्वेति स्थितम् ॥ १७ ॥ रश्म्यनुसारी । प्रकरणशोधनपूर्वकमुपासकस्य रश्म्यनुसारित्वं विषयमाह—अस्तीत्यादिना । अथ प्रारब्धान्ते एतदुत्क्रमणं यदा स्यादथ तदा एतरेव नाडीसंबद्धे रश्मिभिरुत्क्रामतीत्यर्थः । अत्र संशयस्य कालविशेषाश्रवणाद्वात्रो रश्म्यभावाच्च संशयमाह—तत्क्रिमिति । पुराणनाडीसंबद्धरश्मीनामत्रोपजीव्यत्वात्संगतिः । पूर्वपक्षे राज्ञौ मृतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षासि, सिद्धान्ते नास्तीति मत्वा सिद्धान्तं प्रतिजानीते—अविशेषेणेति ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षबीजमुपन्यस्य दूषयति—निशीत्यादिना । शिरा नाड्यः प्रतापयन्ते विस्तृता

भाष्यती

मूर्धस्थानादनिक्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिः । अथ स्थानान्तरेभ्योऽप्युत्क्रामन्मन्त्रालोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह—तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या नाडी गच्छे उपदिष्टा । तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन स्थापितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुसारंस्तद्भावं समापन्नो मूर्धन्यस्यैव शताधिकया नाड्या निष्कामति । हृदयादुद्गता हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तांशमूलं भित्त्वा मूर्धानमेव रश्मिरनिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशील्यतस्तस्यैवान्तकाले निर्गमनं भवतीति ॥ १७ ॥ रश्म्यनुसारी । राजावहनिं चाविशेषेण रश्म्यनुसारीं सनादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञा ॥ १८ ॥

न्यायनिर्णयः

तथापि तयोस्तुक्ताल्पपादानव्यवस्थायां हेतुं पृच्छति—कुत इति । तत्र सौत्रं हेतुमवतारं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—विधेति । स्थानान्तरेभ्योऽपि निष्कामनुत्कृष्टं फलमाप्नुयादित्याशङ्क्य सूत्रावयवं व्याचष्टे—तच्छेषेति । स्थानान्तरेभ्यो निर्गच्छतामपि विशिष्टलोकासौ विशिष्टगतिस्त्वनतविधानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । फलितोक्तिपरत्वेनावशिष्टं सूत्रमार्गं व्याचष्टे—तस्मादिति । उक्तव्यवस्थायां श्रुतिमाह—तथाहीति ॥ १७ ॥ नाडीद्वारा निष्कान्तस्य यदिदं रश्म्यनुसारित्वं तद्विज्ञायामपि तुल्यमित्याह—रश्मीति । प्रकरणशोधनपूर्वकं विषयमाह—अस्तीति । प्रथमोऽप्यशब्दो दहरविशेषक्रमार्थो द्वितीयो रश्मिनाडीसंबन्धप्रदर्शनप्रारम्भार्थस्तृतीयस्वरश्मिकक्षेत्रासनागत्यर्थः । एतदिति क्रियाविशेषणम् । चतुर्थोऽप्यशब्दस्तदेत्यर्थः । यत्रेति कालस्थोक्तत्वात्प्रकरणशुद्धिलभ्यं निर्गमयति—तस्मादिति । मूर्धन्यनाड्या निर्गच्छतः सलग्नब्रह्मविदो रश्म्यनुसारित्वं निमहन्येव किं वाहति राज्ञौ चेति रश्मिनाडीयोगस्य कालविशेषाश्रिते राज्ञौ रश्म्यभावावगमाच्च संशयमाह—तदिति । अत्र चापरब्रह्मविदो फलाप्तये ब्रह्मनाड्या गच्छतां रश्म्यनुसारित्वस्माविशेषावधानादादेसंगतिः । पूर्वपक्षे राज्ञौ प्रेतानामाहरागमनमपेक्ष्य फलप्राप्तिः । सिद्धान्ते स यावच्छिष्योदित्यादिशुद्धेस्तदैव तदप्राप्तिरित्युल्लेखः सिद्धान्तं प्रतिजानीते—अविशेषेति ॥ १८ ॥ सूत्रावयवेन पूर्वपक्षमिवा तदवयवेन परिहरति—

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावदेहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥

अस्त्यहनि नाडीरश्मिसंबन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं राज्ञौ तु प्रेतस्य न स्यात् । नाडीरश्मिसंबन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावदेहभावित्वात् । यावदेहभावी हि शिराकिरणसंपर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः—अमुष्मादादित्याप्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सुप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सुप्ताः' (छा० ८।१।२) इति । निदाघसमये च निशास्त्रपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यदर्शनात् । स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वमृत्त्वन्तररजनीषु शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु । 'अहरेवैतद्रात्रौ दधाति' इति चैतदेव दर्शयति । यदि च राज्ञौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्टाधीयते यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु राज्ञौ सोऽनपेक्ष्येवेति । अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला विधेस्तपवृत्तिरेव तस्यां स्यात् । मृत्युकालानियमात् । अथापि राज्ञावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसंबन्धाहं शरीरं स्यात्पावकादिसंपर्कात् । 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' (छा० ८।१।५) इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मात्तद्विशेषेणैवेदं रात्रिदिवं रश्म्यनुसारित्वम् ॥ १९ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

भवन्ति सुप्ताः संबद्धाः । श्रुतसंबन्धस्य राज्ञौ सत्त्वे युक्तिमाह—निदाघेति । तर्हि हेमन्तादिरात्रिष्वौष्ण्येऽपलब्धिः स्यादित्यत आह—स्तोकेति । सविता राज्ञावप्यहं दधातीति धारणाभिधानं स्तोकरश्म्यनुवृत्त्यभिप्रायसेवेत्यर्थः । किंच यदि राज्ञौ मृतस्य रश्मियोगं विनैवोर्ध्वगतिः स्यात्तदा रश्मिश्रुतेर्दिवामृतविषयतया संकोचः स्यात्पूर्वशालभावे च विद्यायाममवृत्तिः स्यात् । नच प्रतीक्षयोर्ध्वगतिरिति वाच्यं, रश्म्युदयाद्यान्देहदाहे आदित्यप्रतीक्षावैयर्थ्यात्तादात्म्यप्रतीक्षाश्रुतिविरोधाच्च । तस्माद्यदाकदापि मृतस्य रश्मिप्राप्त्या इदिति ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति ॥ १९ ॥ एवं दक्षिणायने सुतो विद्वान्निष्ठाफलमाप्नोति न वेति विद्याया नित्यवत्फलश्रुतेरुत्तरायणप्राप्त्यस्तथास्माच्च संदेहे पूर्वां कहेतुततिदिशति—

भामती

पूर्वपक्षमाहाकृते सूत्रावयवेन—निशि नेति चेत् । सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति—न संबन्धस्य यावदेहभावित्वाद्दर्शयति च । यावदेहभावि हि शिराकिरणसंपर्कः प्रमाणान्तरात्प्रतीयते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यशेषेण । अमुष्मादादित्याप्रतायन्ते रश्मयस्त आसु नाडीषु सुप्ता भवन्ति य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विसर्गयन्ते ते रश्मयोऽमुष्मिन्नादित्ये सुप्ताः । प्रतापादिकार्यदर्शनादिति । आदिग्रहणेन चन्द्रापः संगृह्यन्ते । चन्द्रमसा खल्वम्भयेन संबन्धमानानां सूर्योर्भासां चन्द्रिकात्वम् । तस्मादप्यस्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति । ये लाहुः—स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षश्रवणाद्रात्रौ प्रेतो नास्ति रश्म्यपेक्षेति । तान्प्रत्याह—यदि च राज्ञौ प्रेत इति । न ह्येतद्विशिष्टाधीयतेऽप्येतारः । ये तु मन्यन्ते विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वमाक्रमत इति तान्प्रत्याह—अथ नु विद्वानपीति । नित्यवत्फलसंबन्धेन विहिता विद्या न पाक्षिकफला युक्तेति । ये तु राज्ञौ प्रेतस्य विदुषोऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्क्याह—अथापि राज्ञाविति । यावत्तावदुपबन्धनानपेक्षा गतिः श्रुता । न चापेक्षा शक्यावयवमप्युपबन्धविरोधादिति ॥ १९ ॥

न्यायनिर्णयः

निशीति । तत्र पूर्वपक्षं विवृणोति—अस्तीति । सिद्धान्तमवतार्य व्याचष्टे—नेत्यादिना । शिरा नाड्यः । नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावदेहभावित्वे प्रमाणोक्तिपरं सूत्रभागमादाय विभजते—दर्शयतीति । प्रतायते विसर्तयते सुप्ता गताः । नाडीरश्मिसंबन्धस्य औष्ण्येऽपि कुतो यावदेहभावित्वमित्याशङ्क्य युक्तिं दर्शयति—निदाघेति । चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुपपत्त्या राज्ञावस्ति सूर्यरश्मितिवत्कुमादित्यपदम् । नहि चन्द्रमस एव प्रकाशस्तस्मात्स्वत्वात्तदयोगात् । तर्हि क्षिप्रिदिहपि रात्रिषु किरणानुवृत्तिरुपलभ्यतेत्याशङ्क्याह—स्तोकेति । यद्रात्रौ तापो दृश्यते तदहरेव राज्ञौ सविता दधातीति धारणाभिधानं स्तोकरश्म्यनुवृत्त्यभिप्रायमित्युक्त्यर्थं ह्यलन्तरमाह—अहरेवेति । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति निरपेक्षश्रुतेः राज्ञौ प्रेतस्य न रश्म्यपेक्षयाशङ्क्याह—यद्यपीति । दिवा-मरणविषयमेतदित्याशङ्क्याह—नहीति । तर्हि रश्म्यनुसारित्वश्रुतेरुर्ध्ववत्त्वाव विदुषो राज्ञौ प्रेतस्य फलसंबन्धो नास्ति, तत्राह—अथ त्विति । नित्यवत्फलसंबन्धितया विद्याया विधानाच्च पाक्षिकफलतेत्यर्थः । तर्हि विदुषो मरणमहन्त्येवेति नियमादुत्तदोपनि-श्रुतिः तत्राह—मृत्युकालेति । राज्ञौ मृतस्यापि तर्हि सूर्योदयपर्यन्तप्रतीक्षा स्यात्, तत्राह—अथापीति । आदिशब्देन गर्तादिगृह्यते । यावत्तावदुपबन्धेन नैरपेक्ष्यश्रुतिविरोधाच्च न प्रतीक्षाकल्पनेत्याह—स यावदिति । अपरविद्याविदो रश्म्यनुसारित्वस्याविशेषमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ पूर्वाभिरव युक्तिमी राज्ञाविव दक्षिणायनेऽपि मृतस्य फलप्राप्तिरिति शेषेत्याह—अतश्चेति ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

अयने दक्षिणे मूला धीफलं नैलवैति वा ॥ नैलुत्तरायणाधौकेर्भीष्मस्यापि प्रतीक्षणात् ॥ १ ॥

आतिवाहिकदेवोक्तैर्वरल्यालैः प्रतीक्षणात् ॥ फलेकान्स्याच्च विद्यायाः फले प्रामोत्युपासकः ॥ २ ॥

अत एव चोदीक्षानुपपत्तेरप्राक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनियतकालत्वाच्च मूलोद्दक्षिणायनेऽपि त्रियमाणो विद्वान्प्राप्तोऽस्यैव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रतीक्षा-दर्शनात् 'आपूर्यमाणपक्षायान्बुद्धुद्धेति मासांस्तान्' (छा० ४।१।५) इति च श्रुतेरपेक्षित-व्यमुत्तरायणमितिमासाङ्कमनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरिविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारप्रतिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमुत्पुताख्यापनार्थं च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति 'आतिवाहिकास्तद्धिज्ञात्' (ब्र० सू० ४।३।४) इति ॥ २० ॥ ननु च—'यत्र काले त्वनावृ-त्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ' (गी० ८।२३) इति का-लप्राधान्येनोपक्रम्याहरादिकालविशेषः स्मृतावपुनरावृत्तये नियमितः कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते—

योगिनः प्रति च स्मर्यन्ते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

योगिनः प्रति चायमहरादिकालयोगोऽनावृत्तये स्मर्यन्ते । स्मार्ते चैते योगसांख्ये न श्रौते ।

भाव्यरत्नप्रभा

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । पूर्वेपक्षमाशङ्क्यापनुदति—उत्तरायणेत्यादिना । अज्ञानामुत्तरायणे दैवान्मरणं चेत्स-दास्मिन्निष्ठाभिन्नवचनरूपाचारपरिपालनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षा । षण्मासानिति श्रुतिस्तुत्तरायणदेवतापरेति वक्ष्यते । तथाच देवतायाः सदा सत्त्वाद्विषया दक्षिणायनकालेऽपि तत्प्राप्तिरिच्छते भावः ॥ २० ॥ स्मृतिवत्कालप्राधान्यं शङ्कते—ननु चेति । श्रौतद्विराद्युपासकस्यासामिः कालानपेक्षोक्ता, स्मार्तेयोगिनां तु कालापेक्षा स्मृतानुव्यत-इत्यविरोधमाह—योगिन इति । योगी दहराद्युपासक एव स्मृत्युक्तः किं न स्वादित्यत आह—स्मार्ते चेति । भगवदारपन्नबुद्धाऽनुष्ठितं कर्म योगाः 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संत्यासी च योगी च' इति

भावमी

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । अतएवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह—अत एव चोदीक्षानुपपत्तेरिति । पूर्वेपक्षमीजमाह—उत्तरायणमरणप्राशस्त्य इति । अपनोदमाह—प्राशस्त्यप्रसिद्धिरिति । अतःपदपरामृष्टहेतुबलाद्विदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तन्मन्त्राप्यविशेषो विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोऽपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमविदुषो आचारं प्राह-यति 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवतरो जनः' इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षदित्याद्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थो, अपि स्वातिवाहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः ॥ २० ॥ सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति—ननु च यत्र काले त्विति । काल एवात्र प्राधान्येनोच्यते न स्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः । योगिनः प्रति च स्मर्यन्ते स्मार्ते चैते । स्मार्तोयुपासनां प्रत्ययं स्मार्तैः कालमेदवितियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौतौ प्रतीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालमेदवितिः श्रुतौ

न्यायनिर्णयः

दक्षिणायने श्रुतो विद्वान्विषयः स किं विषाफलं नामोत्पुतामोवीत्युत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धिनैलवत्फलसम्बन्धेन विद्याया विधानाच्च संदेहे दक्षिणायनेऽपि श्रुतस्य ब्रह्मविदो विषाफलमवश्यंभावीति साधनात्यादादिसंगतिः । पूर्वेपक्षे दक्षिणायने श्रुतस्य फलभावा-दुत्तरायणमरणार्थं प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते हेतुसिद्धेस्ताद्वनप्रबो नतीव फलवानिलमिगेल सिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वापि-करणन्यायेन सिद्धान्तमुक्त्या पूर्वेपक्षमाह—उत्तरायणेति । श्रुतिस्तुतिप्रसिद्धिभ्यो दक्षिणायने श्रुतस्य विदुषो नास्ति फलातिरिति पूर्वेपक्षमनूय सिद्धान्तमाह—हृदीमामिति । अपनोदप्रकारमाह—प्राशस्त्येति । यत्तु भीष्मस्य प्रतीक्षादर्शनादिति, तत्राह—भीष्मस्येति । उत्तरायणमरणं प्रशस्तमित्यविदुषामभिन्नवचनरूपो व्यवहारस्तत्पालनद्वारा सदाचारे ताम्रभवेयितुं तस्य कालप्र-तीक्षणमित्यर्थः । तत्प्रतिपालनस्य गत्यन्तरमाह—मिति । उत्तरायणस्य मार्गपर्वत्वेनापेक्षणीयत्वं श्रुतिमित्युक्तं तत्कृतौ दक्षिणायने श्रुतो विद्वान्विषाफलमायुदित्याशङ्क्याह—श्रुतेस्त्विति । नहि कालवादिनी श्रुतिः किं स्वातिवाहिकदेवतात्वर्थैः ॥ २० ॥ कालं यत्रात्र प्राधान्येनोच्यते नातिवाहिकी देवतेति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते—नन्वेति । तदुत्तरायेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । स्मार्त-उपासने प्रत्ययं कालमेदवितियोगः स्मार्तोऽप्युपास्यते प्रत्यासत्तेरिति व्याचष्टे—योगिन इति । योगी दहराद्युपासक एव किं न स्वात्, तत्राह—स्मार्ते चेति । निलमभिहोत्रादीभरापन्नरूपेण यदनुक्रीयते स योगः 'अनाश्रितः कर्मफलम्' इत्यादि-स्मृतैः । इतिप्रमाणोद्विषयैषु वर्तन्ते इति भारणापूर्वकोऽर्कत्वानुभवेः सांख्यमिति मेदः । श्रौतद्विराद्युपासकीनां स्मृत्यविषयत्वे

अतो विषयभेदात्प्रमाणविरोधाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । ननु—‘अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्’ । ‘धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्’ (गी० ८।२४-२५) इति च श्रौतावेतौ देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते—‘तं कालं वक्ष्यामि’ (गी० ८।२३) इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशङ्क्य परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावध्ययाद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते तदा न काश्चिद्विरोध इति ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसा-भाष्ये चतुर्थध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

स्मृतेः । धारणापूर्वकोऽकर्तृत्वानुभवः सांख्यं, ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्’ इति स्मृतेः । ननु छुतिस्मृत्योभिज्ञार्थत्वसमुक्तं प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शङ्कते—नन्वग्निरिति । कालाग्रहिणं प्रति भिन्नार्थत्वमुक्तम् । यदि तु श्रौतार्थप्रत्यभिज्ञया कालशब्दो देवतापरस्मर्तृत्वात्सर्वेभ्यो विष्टगतस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दकृतौ श्रीमच्छारीरक-मीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भामती

चाभिज्योतिरादिविधित्वाग्र्यादीनामातिवाहिकतया विषयव्यवस्थया विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्यभिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥ २१ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

न्यायनिर्णय

फलितमाह—अत इति । श्रुतिस्मृत्योभिज्ञार्थत्वं प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । कालभेदविधिपरत्वमङ्गीकृत्य विषयव्यवस्थोक्ता प्रत्याभिज्ञानेन कालाभिधानद्वारा देवतोक्तौ श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वमेवेति कुतो विरोधशङ्क्याह—उच्यते इति । तदेवं दक्षिणायने स्मृतस्यापि विदुषो विद्याफलमवश्यंभानीत्यभिकारणाभेदमुपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्य-पादशिष्यभगवदानन्दशानविरचिते शारीरकभाष्यविभागे न्यायनिर्णये चतुर्थध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थध्यायस्योत्क्रान्तिगतिनिरूपणाख्यो द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थेऽध्याये तृतीयः पादः । अचिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

नानाविधो ब्रह्मलोकमार्गो यद्वर्चिरादिकः ॥ नाताविधः स्वादिष्टादु वर्णनादन्यथाप्यथा ॥ १ ॥
एक एवाचिरादिः स्वाहानाशुस्तुक्तपर्वकः ॥ यतः पञ्चानिविधानां विधानन्तरवर्तां श्रुतः ॥ २ ॥

आस्त्युत्पन्नमात्समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । स्मृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडीरश्मिसंघ-
न्धेनैका 'अथैतैरेव रश्मिभिरुद्ध्यै आक्रमते' (छा० ८।६।५) इति । अचिरादिकैका 'तेऽविषमभि-
संभवन्त्यविषोऽहः' (बृ० ६।२।१५) इति । 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याभिलोक्यमागच्छति'
(कौ० १।३) इत्यन्या । 'यदा वै पुरुषोऽसाद्योकात्प्रैति स वायुमागच्छति' (बृ० ५।१।०।१)
इत्यपरा । 'सूर्येन्द्राणे ते विरजाः प्रयान्ति' (मुण्ड० १।२।११) इति चापरा । तत्र संशयः—
किं परस्परं भिन्ना एताः स्मृतयः किं वैकैवानेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एताः स्मृतय
इति । भिन्नप्रकरणत्वात् । भिन्नोपासनाशेषत्वाच्च । अपिच 'अथैतैरेव रश्मिभिः' (छा०
८।६।५) इत्यवधारणमाचिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत । त्वरावचनं च पीड्येत 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्ता-
वदादित्यं गच्छति' (छा० ८।६।५) इति । तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पन्थान इति । एवं प्रा-

भाष्यप्रसंगः

एवमुत्क्रान्ति निरूप्य तस्मात्पथं मार्गं गन्तव्यं च निरूपयितुं पादमारभते—अचिरादिना तत्प्रथितेः । इष्टा-
वाद्पूर्विकमाद्याधिकरणस्य विषयं मार्गमाह—आस्त्युत्ति । विरजा विरजसः निष्पापा इत्यर्थः । श्रुतिविप्रतिपत्त्या
संशयः । पूर्वं यदाकदाचिन्मृतस्यापि फलप्राप्तिरुक्ता तद्द्वयेन केनचिन्मार्गेण गतिरिति पूर्वपक्षफलं विकल्पः, सिद्धान्ते
मार्गेणैक्यमिति विवेकः । उपासनाभेदात्तच्छेषत्वेन ध्येयानां मार्गाणां भेदः, एवकाराच्च । किंच मार्गभेदे सत्यसादयं
मार्गस्त्वरया प्रापक इति युक्तं न मार्गेणैक्य इत्यर्थः । उपासनाभेदेऽप्युपास्यब्रह्मैक्यवन्मार्गेणैक्यमविरुद्धमिति सिद्धान्त-
यति—एवमिति । तस्य मार्गस्य प्रसिद्धत्वादिति हेत्वर्थः । ये चेय विशेषश्रुतिरश्रुतगतविधाविषयेति मार्गभेदं

भाष्येति

अचिरादिना तत्प्रथितेः । भिन्नप्रकरणस्थलाद्भिन्नोपासनयोगतः । अनपेक्षा मिथो मार्गात्स्वरातोऽवधूतेरपि ॥ गन्त-
व्यमेकं नगरं प्रति वकेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुनाध्वना गतिस्त्वरापत्ती कल्प्यते । एकमार्गत्वे तु कमपत्तमपेक्ष्य त्वरा स्यात् ।
अथ तैरेव रश्मिभिरिलवधारणं गोपपद्यते पन्थान्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात्तस्मात्प्रारणपेक्षा एवैते पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्यु-
पाया ब्रीहियवाविव विकल्परश्मिर्वाति प्राप्ते प्रत्युच्यते—'एकलेऽपि पथोऽनेकपर्वसंगमसंभवाद् । गौरवाज्ञैव नानालं प्रलभिज्ञा-
नलिङ्गतः ॥' सपर्वो हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः । तत्र किमेतै रन्म्यहवोपुस्योदयोऽध्वनः पथोणः
सन्तोऽध्वनैकै न युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्तीति संदेहेऽभेदेऽप्यध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागिभेदकल्पनो-
चिता, गौरवप्रज्ञात् । एकदेशस्य भिन्नानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकाश्चकल्पना । अथैतैरेव रश्मिभिरिलवधारणं
न तावदन्तरान्वितव्यर्थं तस्यापकैरेव वाक्यान्तरैर्विरोधात्, तस्मादध्वानपेक्षामस्यावधारयतीति वक्तव्यम् । न चैकं वाक्यम-
प्राप्तमध्वानं प्रापयति तस्य ज्ञानपेक्षतां प्रतिपादयतीत्यर्थद्वयाय पार्श्वतः, तस्माद्विधिसामर्थ्यात्प्रसमयोगव्यवच्छेदमेवकारोऽनुवद-
तीति युक्तम् । त्वरावचनं चेति । न खल्वेकसिद्धेव गन्तव्ये पथिभेदमपेक्ष्य त्वराऽवकल्प्यते किंतु गन्तव्यभेदादपि

न्यायनिर्णयः

अपरविधाफलाय देवयानं पन्थानमवतारयितुं तदङ्गभूतोत्क्रान्तिक्षिप्तिता । संप्रत्यक्षिणं पन्थानमेव वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र
पूर्वाधिकरणे प्रायणकालानियमाद्विधाफलस्य चावश्यकत्वात्प्रातीक्षणस्य चायुक्तदेक्षिणायनेऽपि श्रुतस्य विद्युतो विधाफलातिस्तीत्युक्तम् ।
प्रायणकालवत्प्रयतो गतिरनियतेत्याशङ्क्य परिहरति—अचिरादिनेति । श्रुतमनूय प्रकृतोचिरमार्गमधिकरणस्य विषयत्वेनोदाहरति—
आस्त्युत्ति । श्रुत्यन्तरपु भिन्नाऽस्ति स्थिति यावत् । संशयहेतुं श्रुतिविप्रतिपत्तिं वक्तुमनेकेष्वुक्तम् । अथेत्युक्तान्यान्तरन्योक्तिः ।
विरजा विरजसो रजःशब्दितब्रह्मलोकसिद्धिरेषोपि विद्युरा इति यावत् । उक्तं देवयानं पन्थानमधिकृत्य श्रुतिविप्रतिपत्तिं सन्तितां हेतुकृत्य
संशयमाह—तत्रेति । अपरापरविधाफलातिहेतुमार्गेणैक्यत्वा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मार्गबहुत्वे विकल्पः सिद्धान्ते तदेक्ये
विकल्पसङ्केधे नेत्यश्लिष्टस्य पूर्वपक्षयति—तत्रेति । सतीनां मिथो भिन्नत्वे हेतुमाह—भिन्नेति । नानाप्रकरणस्यत्वेऽपि विधाव-
देकत्वं किं न स्यात्, तत्राह—भिन्नेति । प्रतिप्रकरणं विधाभेदाद्भिन्नेदानीमापि तदुपलब्धेन चिन्त्यानां गुणिभेदाद्भेदः स्यादित्यर्थः ।
गतिभेदे हेत्वन्तरमाह—अपिचेति । किंच वक्ताध्वना गतिमपेक्षयावकेण गतिस्त्वरापत्ती कल्प्यत प्रकल्पे तु किमपेक्ष्य त्वरा स्याच-
साह्रतिभेदक्षिरित्याह—त्वरेति । मार्गभेदे केनाध्वना ब्रह्मलोकसिद्धिराशङ्क्य समुच्चयायोगाद्ब्रीह्यादिवदिकल्पः स्यादिति सत्त्वाह—
तस्मादिति । उपास्तिभेदेऽप्युपास्यब्रह्मैक्यमद्वयभूतगलैक्यसिद्धेरचिरादिरैरेव गतिरित्याह—एवमिति । तत्र प्रतिशं विमर्जते

वेऽभिदम्हते—अर्चिरादिनेति । सर्वो ब्रह्म प्रेम्सुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे ।
 कुतः—तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे 'ये-
 ऽवामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' (बृ० ६।२।१५) इति विद्यान्तरशीलिनामप्यर्चिरादिका
 सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत् । यासु विद्यासु न काचिद्विदिरुच्यते तास्वियमर्चिरादिकोपतिष्ठतां
 यासु त्वन्या श्राव्यते तासु किमित्यर्चिराद्याश्रयणमिति । अत्रोच्यते—भवेदेतदेवं यद्यत्यन्त-
 भिन्ना एवैताः सृतयः स्युः । एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी कचित्केन-
 चिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः । सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोप-
 पत्तेः । प्रकरणभेदेऽपि हि विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्विद्विशेषणानामप्यु-
 पसंहारः । विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्भन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि
 'ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' (बृ० ६।२।१५), 'तस्मिन्वसन्ति शाश्वतीः समाः'
 (बृ० ५।१०।१), 'सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यञ्चते' (कौषी०
 १।४), 'तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति' (छा० ८।४।३) इति च तत्र तत्र तदेवैकं
 फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्श्यते । यत्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति । नैव
 दोषः । रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एवशब्दो रश्मीश्च प्रापयितुमर्हत्यर्चिरादीश्च व्यावर्त-
 यितुम् । तस्माद्रश्मिसंबन्ध एवायमवधार्यत इति द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि
 गन्तव्यान्तरापेक्षया शैथन्यार्थत्वात्त्रोपरुध्यते । यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत इति । अपिच 'अ-

भाष्यरत्नप्रभा

शङ्कते—स्यादेतदिति । एकस्यैव मार्गस्यानेकान्यस्यादीनि विशेषणानीत्युक्ते लाघवाच्च मार्गभेदः प्रत्यभिज्ञानाच्चेति
 सप्तमर्थः । गन्तव्यैक्यं विवृणोति—तथाहीति । परावतो दीर्घायुषो हिरण्यगर्भस्य परा दीर्घाः समाः संवत्सरा-
 न्वसन्ति कार्यब्रह्मणो या जितिः सर्वत्र जया, व्युष्टिर्वाप्तितां लभत इत्यर्थः । एवं गन्तव्यैक्यवत्प्रत्यभिज्ञया मार्गै-
 क्यनिश्चयात्प्रकरणभेदेऽप्युपलब्धं ह्युक्तं संमेलनकारत्वावचनयोगेतिमाह—यत्स्वित्यादिना । रात्रौ स्पष्टरश्म्य-
 भावाद्विदुषो रश्म्ययोगप्राप्तौ तश्चिरासार्थमेवकारो नान्यव्यावृत्त्यर्थः । यथा लौकिकमार्गे विलम्बस्तथा अर्चिरादौ नेति
 त्वरावचनोपपत्तिरित्यर्थः । मार्गैक्ये लिङ्गमाह—अपिचेति । शुभमार्गाबाहुल्ये तृतीयस्थानोक्तिर्न स्यादिति भावः ।

भामती

तदुपपत्तिः । यथा कश्मीरेभ्यो मधुरां क्षिप्रं याति चैत्र इति तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्वन्तव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रया-

न्यायनिर्णयः

—सर्वे इति । नानाविधाध्वसु ह्येतेषु कारणमवधारणे वक्तव्यमिति पृच्छति—कुत इति । हेतुमवतारं व्याचष्टे—तदिति ।
 पञ्चाग्निविदाभ्ये वैऽन्विमभिसंभवन्तीत्यर्चिरादिपतेः ह्युत्पत्त्याकुतः सर्वेषामिति विशेषणं, तत्राह—तथाहीति । साधारणद्वेतरु-
 तगतिकथीविषयत्वाद्दिधान्तराणां स्वाधिकारस्यगतिनिरपेक्षाणां नार्चिरादिगतिरिति तिरिति शङ्कते—स्यादिति । एकत्वेऽपि पयोऽनेकप-
 र्वयुक्तत्वयोगाद्भवेदेव न भेदो गौरवादिह्याह—अत्रेति । एकदेशप्रत्यभिज्ञानादपि गतेरैक्यं सर्वत्रैवाह—सर्वत्रेति । यत्तु भिन्न-
 कारणप्राप्तिश्चा गत्य इति तत्र प्रकरणभेदमात्रादेव गतिभेदो विद्याभेदाद्वा, नाह इत्याह—अत्ररूपेति । नहि द्वितीय इत्याह—
 विद्येति । तद्वेदेऽपि वेद्यभौक्त्यवबुद्धणभूतगम्यैक्यमविवक्षितमित्यर्थः । गन्तव्यभेदं विवृणोति—तथाहीति । ते ब्रह्मविदो नानामोघोदे-
 शभाजि ब्रह्मलोके परावतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य पराः समाः प्रकृष्टान्संवत्सरान्वसन्ति, यावदाहुर्ब्रह्मणस्तावत्तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
 तस्मिन्निति ब्रह्मलोको गृह्यते । शाश्वतीः समा नित्यान्संवत्सरान्वसन्तीति पूर्ववत् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य या जितिः सर्वलोकावतो
 या च व्युष्टिर्वाप्तितां लभते समानदेहतां प्राप्ताः स्मरित्यर्थः । कस्येतत्फलं, तत्राह—तद्य इति । तत्तत्राधिकृतानां मध्ये ये
 केचिद्ब्रह्मचर्यादिसाधनेन ब्रह्मोपासते ते पुनरेतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मणाधिष्ठितं लभन्त इत्यर्थः । उक्तश्रुतीनां तात्पर्यमाह—तत्र तत्रेति ।
 परोक्तमनूय प्रत्याह—यत्स्विति । रात्रौ स्पष्टरश्म्यद्वेष्टेस्तदनुसारित्वाभावे तत्र श्रुतस्य प्राप्ते सोऽप्येतैरेव रश्मिभिरियोगव्यव-
 च्छेदार्थमवधारणं नान्ययोगव्यवच्छेदावित्यर्थः । अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमपि वचनस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह—तद्हीति ।
 एकस्य वाक्यस्याप्राप्तमार्गप्राप्तकत्वं तस्य तिरपेक्षत्वप्राप्तिपादकत्वं चायुक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । उभयार्थात्वेलाभो फलितमाह—
 तस्मादिति । विधिसामर्थ्याप्रसक्तमयोगव्यवच्छेदेनेवकारोऽनुवदतीत्यर्थः । यत्तु त्वरावचनं पीडितं स्यादिति, तत्राह—स्वरेति । अर्चि-
 रादिमार्गस्यैक्येऽपि कुतश्चिद्वन्तव्यो गन्तव्यादनेनोपायेन सत्यलोकं ह्यटिति गच्छतीति गन्तव्यभेदापेक्षया वचनं युक्तमित्यर्थः । देवयान-
 मार्गैक्ये हेत्वन्तरमाह—अपिचेति । मार्गभेदे स्थानान्तरस्यापि योगमात्रुतीयस्थानोक्तिर्न स्यादित्यर्थः । पितृयाणातिरिक्तमार्गैक्येऽपि

धैतयोः पथोनं कतरेणवन' (छा० ५।१०।८) इति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमात्र-
क्षाणां पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपूर्वाणं पन्थानं प्रथयति । भूयांस्यर्चिरादि-
सुतौ मार्गपर्वण्यल्पीयांसि त्वन्यत्र । भूयसां चातुशुण्येनाल्पीयतां नयनं न्याय्यमित्यतोऽप्यर्चि-
रादिनां तत्प्रथितेरित्युक्तम् ॥ १ ॥

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

संनिवेशयितुं वायुराश्रयकोऽयं शक्यते ॥ न शक्यते वायुलोकस्य श्रुतकर्मविषयत्वात् ॥ १ ॥

वायुश्चिद्राद्विनिष्कस्य स आदित्यं ज्ञेयमिति ॥ श्रुतेरर्वाग्रवेद्योर्बल्लोकसतोऽप्ययः ॥ २ ॥

केन पुनः संनिवेशविशेषेण गतिविशेषणानामितरेतरविशेषणविशेष्यभाव इति तदेतत्सुहृद्-
त्वाचार्यो ग्रथयति । 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वर-
णलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्' (कौ० १।३) इति कौपीतकिनां देव-
यानः पन्थाः पठ्यते । तत्रार्चिराद्विलोकशब्दो तावदेकार्थो ज्वलनवचनत्वादिति नात्र संनिवेश-
क्रमः कचिदन्वेष्यः । वायुस्त्वर्चिरादौ वर्त्मनि न श्रुतः कतमस्मिन्स्थाने निवेशयितव्य इति ।
उच्यते—'तेऽर्चिर्वमेवाभिर्संभवन्त्यर्चिषोऽहरहः आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्पुण्ड्रङ्केति
मासास्तान् । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' (छा० ५।१०।१, २) इत्यत्र संवत्सरात्पराज्जमा-
दित्यादर्वाञ्च वायुमभिर्संभवन्ति । कस्मात् । अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि—'स वायुलोकम्'

आचर्यप्रथमा

उत्तरमार्गैक्येऽप्यर्चिरादिनेति विशेषणे को हेतुरित्यत आह—भूयांसीति ॥ १ ॥ उक्तं मार्गैक्यसुपजीव्य पर्वक-
ममाह—वायुमन्दात् । अर्चिरादिष्वस्मादयमनन्तर इति क्रमेण विशेषणविशेष्यभाव उच्यत इत्यधिकरणस्य तात्पर्य-
मुक्त्या विषयमाह—स एतमिति । अत्रादयनन्तरं पठितो वायुविषयः । स किं अर्चिरात्सकामेननन्तरमुत संवत्स-
रात्पर इति पाठाद्व्यपगमविशेषश्रुतेश्च संशये सिद्धान्तमेवोपक्रमते—उच्यत इति । पुरुषः उपासकोऽस्माद्धोक्तः

मामती

तीति । भूयांस्यर्चिरादिसुतौ मार्गपूर्वाणीति । अयमर्थः—एकलान्नास्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याल्पपूर्वणां मार्गेण तत्प्राप्तौ
संभवन्त्यां बहुमागोपदेशो व्यर्थः प्रसज्यते । तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः । तस्माद्भूयसां पूर्वमागविरोधेनाल्पानां तदनुप्रवेश एव
युक्त इति ॥ १ ॥ वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् । 'श्रुत्याद्यभावे पाठस्य कर्म प्रति नियन्तुता । ऊर्ध्वाक्रममात्रे च
श्रुता बाणोर्निमित्तात् ॥' 'स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वाक्रमते' इति हि वायु-
निमित्तमूर्च्छाकर्मणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनं, 'स आदित्यमागच्छति' इत्यादित्यगमनमात्रप्रतीतिः । नच तेनेत्यनन्तर-
श्रुतेर्वाक्यमगमनकियासंविधि निराकाङ्क्षमादित्यगमनकियायापि संवन्द्युमर्हति । न चादित्यगमनस्य तेनेति विना कचिदनुपप-
त्तिर्नैवान्यसंबन्धमप्यनुपपज्यते । तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमिल्यादिसंदर्भगतस्य पाठस्य क्वचिद्विषयमकलेन हृतसामान-

न्यायनिर्णयः

किमिल्यादिरादिनेति विशेषणमिल्याशङ्काह—भूयांसीति । अल्पपूर्वणां मार्गेण गन्तव्यप्राप्तिसंभवे बहुपूर्वमागोपदेशो व्यर्थः साध्ये-
श्चावतस्तान्नाप्रवेशः । अतो भूयसां पूर्वमागमुपरोधेनाल्पीयतां तदनुप्रवेश एव युक्तो बहूनामुत्प्रेक्ष्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । मार्गैक्ये
वचन्यविकल्पशङ्कापि नेति वक्तुमपीत्युक्तम् ॥ १ ॥ संवत्सरादित्यमार्गपूर्वप्रत्यक्षशिष्टानादर्चिषोऽनन्तरं निवेशनीयो वायुरित्याशङ्काह—वायुमिति ।
इतरेतरविशेषणविशेष्यत्वेनोपसंहारोऽर्चिरादीनामुक्तः स कीदृश इति विचार्यति—केनेति । मार्गपूर्वणां विशेषणविशेष्यत्वे सिद्धे योग्य-
तया सत्यमेव संनिवेशविशेषसिद्धेरनर्थकं तन्निरूपणमिल्याशङ्काह—सुहृदिति । संनिवेशविशेषणविशिष्टं विशेषणविशेष्यत्वं तदेतदित्यु-
क्तम् । संशेषतोऽधिकरणस्य तात्पर्यमुक्त्या विषयमाह—स इति । तत्र प्रथमम्वृतमग्निलोकमतिक्रम्य किमिति वायोः संनिवेशो
विचार्यते, तत्राह—तदेति । अर्चिसंनिवेशमनुवत्सः संनिष्पन्नश्चाह—वायुस्त्विति । अर्चिषोऽनन्तरमग्निं च वायुलोकमिति पाठ-
कानवलाङ्घ्युनिवेशयितव्यः किंवा वक्ष्यमाणन्यायेन संवत्सरेदेवलोकायोः परस्मादादित्यस्य चार्वागिति संशयात् एव विचारविषय
इत्यर्थः । अत्र चापरविषयाकार्थार्थं मार्गपूर्वणां संनिवेशविशेषस्मिन्तन्नापादादिसंघातिः । पूर्वपक्षे पाठानुक्रमस्यानुसरणं सिद्धान्तो
त्ययेकमात्रस्य बाध्यतेति मन्यमानो वायोरदित्यादव्यवहितपूर्वत्वेन संनिवेशं सिद्धान्तमाह—उच्यत इति । पाठकनामसंनयनं निवे-
शनीयो वायुरिति शङ्को—कस्मादिति । सूत्रपदेनोत्तरमाह—अविशेषेति । विशेषपदसंनयने स्थानविशेषसंनिवेशहेतुत्वेऽपि
वायोरर्चिरादिने प्रथि सामान्यमाहवाविशेषाधिकारि हेतुरिति मत्वा न्याचष्ट—तथासीति । कौपीतकिश्रुतेर्वाचसनेषिष्ठतिः श्रुत्य-

(को० १।३) इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात्येति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' (बृ० ५।१०।१) इति । एतस्मादादित्याद्यायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषाददित्ययोरन्तराले वायुनिवेशयितव्यः । कस्मात्पुनरग्रे परत्वदर्शनाद्विशेषादविशेषोऽनन्तरं वायुने निवेश्यते । नैषोऽस्ति विशेष इति वदामः । ननुदाहृता श्रुतिः—'स एतं देवयानं पन्थानमापद्यान्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकम्' (कौषी० १।३) इति । उच्यते—केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते एतमेतं चागच्छतीति । इतरत्र पुनर्वायुप्रचने रथचक्रमात्रेण चिह्नद्वेणोर्ध्वमाक्रम्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः । तस्मात्सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्' (बृ० ६।२।१५) इति समामनन्ति । तत्रादित्यानन्तर्याय देवलोकाद्वायुमभिसंभवत्युः । वायुमन्वादिति तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम् । छान्दोग्यवाजसनेयकयोस्त्वैकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः । तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावाप्युभयत्र अर्थव्यतिरिक्तौ । तत्रापि माससंबन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेकव्यम् ॥ २ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

हेहात्येति निर्गच्छति तस्मै प्राप्ताय पुरुषाय स वायुस्तत्र स्वात्मनि विजिहीते छिद्रं करोति, तेन वायुवृत्तेन रथचक्रं छिद्रतुल्येन द्वारेणोर्ध्वमादित्यं गच्छतीति श्रुत्यर्थः । इदानीं पूर्वपक्षमाह—कस्मात्पुनरिति । पाठवलादविशेषोऽनन्तरं वायुरित्यर्थः । कौपीतकिना पाठमात्रं, न क्रमविशेषवाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति । काणवानां तु तेनैत्यूर्ध्वमिति च शब्दाभ्यां क्रमनिश्चयात्पाठबाध इति सिद्धान्तार्थः । अस्वर्चिरादिमार्गं छान्दोग्यस्थे संवत्सरपाठाद्वायोरन्दात्परत्वं, वाजिश्रुतस्थे तु संवत्सरस्याश्रुतेः कथमन्दात्परो वायुरित्यत आह—वाजेति । तर्हि देवलोकोद्वायुमिति सूत्रं स्वादिल्यत आह—वायुमन्वादिति त्विति । संवत्सरस्य मासावयवित्वान्मासानन्तर्यं संवत्सरात्परो देवलोकस्ततः परो वायुर्वायोः पर आदित्य इति श्रुतिद्वये क्रमो निष्पन्नः । तेनेति तृतीयाश्रुत्या वायोरादित्यपूर्वत्वावगमादिति, सूत्रे तु वायुपदं

भाष्यती

र्ध्वादिमिवायुवरुणक्रमनियामकश्रुत्यावभावाधिति प्राप्ते प्रत्युच्यते—ऊर्ध्वशब्देन लोकेष्वप्येवमित्यतिपादकः । तद्देवापेक्षया युक्तमादित्येन विशेषणम् । भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दात्कश्चिद्लोकमेदः प्रतीयते स तूपरिदेवमात्रवाची लोकमेदाद्विनाऽपर्यन्तस्यैल्लोकमेदावचिनादित्यपदेनादित्ये व्यवस्थाप्यते । तथा चादित्यलोकगमनमेव वायुनिमित्तमिति श्रौतकमनियमे, पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनायैव न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम् । वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पठ्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पठ्यते तन्नोभयानुरोधादुभयपाठे माससंबन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः । नहि मासो देवलोकेन संबध्यते किंतु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्परसंबन्धान्मासासारभ्याश्च संवत्सरस्य मासानन्तर्यं स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति । तत्रादित्यानन्तर्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकोद्वायुमिति पठितव्यम् । वायुमन्वादिति तु सूत्रमत्रापि वाचकमेव । तथापि संवत्सरात्परत्वाभावादित्यार्थं वायुमभिसंभवन्तीति छान्दोग्यपाठमात्रापेक्षया, तदिदमाह—वायुमन्वादिति

न्यायनिर्णयः

न्तरम् । पुरुषो ध्याता । लोको देहः । प्रैतिलत्र तदेति द्रष्टव्यं यत्पुरुषकमात्रं । तस्मै प्राप्तायोपासकाय वायुस्तत्र स्वात्मनि विजिहीते द्वारं प्रपच्छतीति यावत् । वायुप्रचद्वारपरिमाणं वृष्टान्तेन स्पष्टवति—यथेति । विशेषोचितत्वं निगमयति—एतस्मादिति । सिद्धान्तोपपत्त्यर्थं पूर्वपक्षमाह—कस्मादिति । पाठक्रमादविशेषोऽनन्तरं निवेशनीयो वायुरित्यर्थः । वायुप्रचमार्गेणोर्ध्वमादित्यमाक्रमत इत्यूर्ध्वतुल्यतेर्दिग्बचनत्वेऽप्यर्थक्रममोचितत्वात्तेनेति च वायुप्रचरथचक्रपरमितावकाशस्योर्ध्वक्रमं प्रति हेतुत्वसिद्धेर्वायोरपि तन्निमित्तत्वदृष्टेरूर्ध्वशब्दश्रुतिसिद्धार्थक्रमेण पाठक्रमो बाध्यत इत्याह—नेत्यादिना । उक्तमेवार्थं विष्टुपश्चाश्रुते—नन्विति । तत्र सिद्धान्तो स्वाभिप्रायमाह—उच्यते इति । तर्हि वाक्यस्य वैयर्थ्यं नेत्याह—पदार्थेति । स्वरूपविधिपरमेतदचनं न क्रमपरमित्यर्थः । वाजसनेयिभिरुक्तार्थं क्रमवाचिशब्दो नास्तीत्याशङ्क्याह—इतरत्रेति । कौपीतकिनाम्योक्तस्य वायोद्विद्वान्दोग्योपदिष्टाचिरादिमार्गं निवेशनं युक्त्युपसंहरति—तस्मादिति । वाजसनेयिनां संवत्सराश्रयणात्कथं वायुमन्वादिति सूत्रं, तत्राह—वाजसनेयिनस्त्विति । तर्हि देवलोकोद्वायुलोकमिति वक्तव्यमित्याशङ्क्य छान्दोग्याभिप्रायेणैतदुक्तमित्याह—वायुमिति । कमत्याह कः स्वादित्याशङ्क्योभयश्रुत्या लोचनस्य क्रमं दर्शयति । छान्दोग्येति । तर्हि कथमेकवाक्यत्वं, तत्राह—तत्रेति । तर्हि देवलोकस्य प्राथम्यं संवत्सरस्य प्राश्नात् किं न स्यात्, तत्राह—तत्रापि । संवत्सरस्य मासाभ्यामन्मासानन्तर्यं स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवत्यादित्यानन्तर्याय देवलोकोद्वायुमिति वायुमभिसंभवतीति विवक्षितं वायुशब्दस्य देवलोकोप-

तद्धितोऽपि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

वरुणादेः संनिवेशो नास्ति तत्रापि विधत्ते ॥ नास्ति वायोरिवैतस्य व्यवस्थाश्रुत्यभावात् ॥ १ ॥
विद्युत्संबन्धिदृष्टिस्थानीरस्याधिपतित्वतः ॥ वरुणो विद्युतस्तुर्गत् तत इन्द्रप्रजापती ॥ २ ॥

‘आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्’ (छा० ७।१।५५) इत्यस्या विद्युत उपरिष्ठात्स वरुण-
लोकात्मित्ययं वरुणः संबध्यते । अस्ति हि संबन्धो विद्युद्वरुणयोः । ‘यदा हि विशाला विद्युतस्ती-
व्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनुत्यन्त्यथापः प्रपतन्ति । विद्योतते स्तनयति वर्धयति वा’
(छा० ७।१।११) इति च ब्राह्मणम् । अपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाद-
धीन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च । आगन्तुक्त्वादपि वरुणादीनामन्त एव नि-
वेशो वैशेषिकस्थानाभावद्विषुच्चान्त्याऽर्विरादौ वर्तन्ति ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

मार्गचिह्नं भोगभूयो नेतारो वार्चिरादयः । आचौ स्वातां मार्गचिह्नसारूप्यालोकशब्दतः ॥ १ ॥
अन्ते भगवतीत्युक्तेतारल्लेखे वेदशः । निर्देशोऽस्त्यत्र लोकाख्या तस्मिन्नासिजनामप्रति ॥ २ ॥

तेष्वेवाचिरादिषु संशयः—किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोगभूमयोऽथवा नेतारो गन्तृणामिति ।

आचार्यप्रभा

देवलोकापूर्वकवायुपरमिति स्थितम् ॥ २ ॥ एवं कौपीतकिमिरभ्यनन्तरं पठितस्य वायोः स्थानमुक्त्वा वाय्वनन्तरं
पठितस्य वरुणस्याचिरादिमार्गे स्थानमाह—तद्धितोऽपि वरुणः संबन्धात् । पठितो वरुणादिमार्गपर्वत्वेन संबध्यते
न चेति संदेहेऽपिचोऽहुरित्यादि पञ्चम्याऽचिरादीनां क्रमेण मार्गपर्वतया वज्रत्वाद्वायोरिव स्थानविशेषश्रुत्यभावात्ल-
ब्धस्थानो वरुणादिनं संबध्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—आदित्यादिति । अपां विद्युत्कार्यत्वेन संबन्धे मानमाह—
विद्योतत इति । वरुणस्याबद्धा विद्युत्संबन्धात् ‘आगन्तुकानामन्ते निवेशः’ इति न्यायाच्च विद्युदानन्तर्ये सति
यथापाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमाचिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपं निरूपयति—आतिवाहिका-
स्तल्लिङ्गात् । निह्निर्देशस्यान्यालोकशब्दादेरुत्पत्तिलिङ्गाच्च संशयः । आद्यपक्षद्वयं पूर्वपक्षः । अचिरादयो विद्युदन्ताश्चेतना

आमती

त्विति ॥ २ ॥ तद्धितोऽपि वरुणः संबन्धात् । तद्धितोऽचिरादयोऽप्यन्यत्पत्तिस्तद्धितः परः । तत्संबन्धात्तयेन्द्रादि-
रभ्यते पर इत्यते ॥ आगन्तूनां निवेशोऽन्ते स्थानाभावात्प्रसाधितः । तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पठ्यते चाप्यते परः ॥ ३ ॥
आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । मार्गचिह्नसरूपलाचिह्नान्येवाचिरादयः । भर्तृभोगभूयो वा सुलौकिकत्वातिवाहिकाः ॥ अचिरा-

व्यायमिर्णय

क्षणाभेत्वात् । अतः क्षुतिमयश्चादेवलोकासहितवायोः संवत्सरादित्यान्तरालवर्तित्वमित्यर्थः । वायोः संनिवेशे दक्षिणे तदनन्तरप-
ठितवरुणादिसंनिवेशं दर्शयति—तद्धितोऽपि वरुण इति । स वरुणलोकमित्यादिना क्षुतो वरुणादिविषयः स किमाचिरादिमार्गपर्व-
त्वेन न संबध्यते किंवा संबध्यत इति तस्य तत्र संनिवेशस्थानासंभवसंभाव्यां संदेहे स बाहुल्येन स वरुणलोकमिति वरुणा-
दीनां पाठक्रमेण वायोरुत्कर्षमादित्यात्प्राग्वृत्तिसिद्धार्थक्रमविरोधेन निवेशासिद्धेर्विद्युतक्षोपरीष्टादमानवपुरुषस्यैव नेतृत्वश्रवणादहम-
नीनामनुपयोगाद्विशेषस्थानान्तरादृष्टेयं तेषां मार्गपर्वत्वेन संबन्धो नास्तीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—आदित्यादिति । विद्युतोऽनन्तरं
वरुणसंनिवेशे श्रुतौ हेतुमाह—अस्तीति । तत्र लोकप्रतिष्ठिमनुकूल्यति—यदेति । विद्युदुद्भवानन्तरं वृष्टेष्टृष्टाकार्यकारणभावि-
त्वापेक्षीत्यर्थः । तत्रैव क्षुतिं संवदयति—विद्योतत इति । अपां विद्युद्योगोऽपि वरुणस्य किमावातं तदाह—अपां चेति ।
वायोरनन्तरमधीतस्यापि वरुणस्य विद्युदानन्तर्यवद्विन्द्रप्रजापत्योर्वरुणानन्तरमधीतयोरपि स्थानान्तरं वाच्यमित्याशङ्क्याह—वरुणाचेति ।
तर्हि तथोर्मीनां पर्वत्वेन संगतिरेव सा भूदित्याशङ्क्याह—पाठेति । आगन्तूनामन्ते निवेश इतिन्यायाच्चासाधारणस्थानहीनानां वरुणा-
दीनां तद्धितानन्तर्यमुक्तमित्याह—आगन्तुक्त्वादिति । यथा दर्शपूर्णमासिकविक्रान्तौ नक्षत्रेष्टौ सोऽत्र जुहोत्यग्नये स्वाहा ऋचि-
क्राम्यः स्वाहेत्यादीनामुपयोगानां प्रधानशब्दग्रहीतप्रकृतनारिष्टहोमान्ते प्रयोगो निरूपितत्वाचाचिरादिमार्गेऽपि स्थानाभावेनागन्तूना-
मन्ते निवेशः स्यादिति भावः । कथं विद्युतोऽल्यत्वं नहि तदन्त्यत्ववाची शब्दोऽस्तीत्याशङ्क्य विद्युदन्तरं पर्वान्तरस्यानुकूल-
दन्त्यत्वमित्याह—विद्युचेति । वरुणादीनामुपयोगरूपमानवेन सह नेतृत्वसंभवादिति वक्ष्यते । अत्र च विषाफलायं पक्षे वरुणादीनां
संनिवेशोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे वरुणादिपाठस्यादृष्टार्थत्वं सिद्धान्ते वरुणादीनां स्थानान्तराभावेऽप्यागन्तूनामन्ते निवेशात्पाठस्य
दृष्टार्थत्वेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ अचिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपं निरूपयति—आतिवाहिका इति । विषयोकिपूर्वकमुक्तिसाम्यालोक-
शब्दादतिनेतृत्वलिङ्गाच्च संशयमाह—तेष्वेवेति । अत्र च विषाफलाप्यसंभवाचिरादाप्यभि प्रभूत्यास्य विद्युतो भगवितुल्यमिदनात्पादादि-

तत्र मार्गलक्षणभूता अचिरादय इति तावत्प्राप्तम् । तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथा हि लोके कश्चिद्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुक्षिप्यते गच्छेत्स्वमनु गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो द्रामं ततो नगरं वा प्राप्यसीत्येवमिहाप्यर्चिषोऽहर्ह आपूर्यमाणपक्षमित्याद्याह । अथवा भोगभूयस इति प्राप्तम् । तथाहि—लोकशब्देनाश्यादीननुवध्नाति 'अशिलोकमागच्छति' (कौषी० १।३) इत्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते—'मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः' (बृ० १।५।१६) इति च । तथाच ब्राह्मणम्—'अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्ते' इत्यादि । तस्मान्नातिवाहिका अचिरादयः । अचेतनत्वादप्येतेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—आतिवाहिका एवैते प्रवितुमर्हन्ति । कुतः—तल्लिङ्गात् । तथाहि 'चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति' (छा० ४।१।५) इति सिद्धवद्भ्रममथित्वं दर्शयति । तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत् । न । प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य । यच्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ॥ ४ ॥ ननु तल्लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः ।

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

ये तावच्चिरादिमार्गास्ते देहविभोगात्संपिण्डितकरणप्राप्ता इत्यस्वतन्त्रा अचिरादीनामप्यचेतन-

भाष्यरत्नप्रभा

नेतारश्चामानवपुरुषेण नेत्रा सह पठितत्वादिति सिद्धान्तयति—एवमित्यादिना । यथाश्रुत्यमानवस्यास्तु नेतृत्वं नाचिरादीनामिति शङ्कते—तद्वचनमिति । पुरुषस्यामानवत्वं नेतृत्वं चेत्पुण्यपरत्वे वाक्यभेदः स्यादतोऽचिरादिपदैर्नेतार एव मानवाः प्रकृताः प्रकरणबलाद्विद्युदनन्तरं मानवस्य नेतुः प्राप्तौ प्रकरणप्राप्तेनेतृत्वानुवादेनामानवत्वमेकमेव प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यमित्याह—नेति । नेतृप्रकरणानुवादीकारे स्वमानवः पुरुषो गमयतीति वाक्यं भिद्येत अमानवत्वचक्षेत्रेवस्याप्राप्तेरिति भावः । नेतृत्वानुवादलिङ्गस्यानुप्राहकन्यायपरं सूत्रं गृह्णाति—नन्विति ॥ ४ ॥

भामती

दिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निरुद्धवृत्तयो लोके । न चैषां स्वाधिकानामिव नियमवती संवहनस्वरूपा स्वतन्त्रा क्रिया बुद्धिपूर्वा संभवत्यचेतनानाम् । तस्माल्लोकशब्दवाच्यत्वाद्भूर्तुर्जावात्मनो भोगभूयस एवेति मन्यामहे । अपि चार्चिष इत्यस्यादोषादानं प्रतीयते । न हेतुर्नागुणे हेतौ पक्षमी दृश्यते कश्चित् । जाज्याद्बद्ध इत्यादिषु गुणवचनेषु जाज्यादिषु हेतुपक्षमी दृष्टा । न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पक्षम्या तेषां बह्वर्णं प्रति हेतुत्वमुच्यते । अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु बोद्धव्यदर्शनादचिरादीनामपि बोद्धव्यमुच्यम् । यावद्ब्रह्मं हि वाचनिकं न तदवाच्यं संचारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां बोद्धव्यं विद्युदादीनामपि बोद्धव्यमामानवः पुरुषो बोधा श्रूयते । यतः श्रूयते ततोऽवगच्छामो विद्युदादिवचार्चिरादीनां बोद्धव्यमिति । तस्माद्भोगभूयस एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते प्रत्युच्यते—संपिण्डिकरणानां हि सूक्ष्मेदेहतया गता । न स्वातन्त्र्यं न चाभ्याया नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥ ईदृशी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रक्षा-

न्यायनिर्णयः

संगतिः । पूर्वपक्षे निर्देशस्य लोकद्वयेर्वां मुख्यत्वं सिद्धान्ते न्यायमिच्छिन्नसंज्ञीकृत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । उक्तोऽयं निर्देशसम्यं हेतुमाह—तदिति । उक्तमेव हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । पूर्वपक्षान्तरमाह—अथवेति । कथं लोकशब्दप्रयोगोऽप्यचिरादीनां भोगभूतत्वं, तथाह—लोकेति । मार्गपूर्वणां भोगभूतत्वे क्षुतिमिति दर्शयति—तथाचेति । अहोरात्रप्रभृतिषु लोकशब्दितेषु भोगायतनेषु ते कर्मिणो ज्ञानिनश्च सक्तिं भोगमनुभवन्तीति यावत् । पक्षद्वयेऽपि कलितमाह—तस्मादिति । अचिरादिशब्दानामचेतनेष्वप्यदिषु रूढत्वादपि न तेषामातिवाहिकत्वेत्याह—अचेतनत्वादिति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्फोरयति—चेतना इति । सिद्धान्तपक्षमादाय प्रतिष्ठां विभज्यते—एवमिति । तत्र हेतुं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे—कुत इति । अमानवपुरुषस्य विद्युदादातिवाहिकत्वदृष्टेराचिरादीनामपि तदुच्यमित्यर्थः । यावद्ब्रह्मं वाचनिकमिति न्यायात्र तेषामातिवाहिकत्वसाधकमेतदिति शङ्कते—तदिति । उभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यादिति भावः । प्राप्तगमयितुमानवपुरुषानुवादेनाप्राप्तामानवत्ववादित्वाद्वाक्यस्योभयपरत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गापूर्वभावे मानवपुरुषतया गमयमित्वं प्राप्तिमित्याह—नेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति—यदीति ॥ ४ ॥ लिङ्गस्यानुप्राहकन्यायाभावे गमकत्वासिद्धिरिति शङ्कते । न्यायोक्तिपरं सूत्रमतारण्यति—नेति । चेतनस्य यज्जहीनस्योर्ध्वगतिश्चेतनगततादीनेति लौकिकन्यायेन यज्जहीनानां गन्तूणां गमयितारोऽचिरादयश्चेतनाः स्युरिति सूत्रयोजनया ब्रूते—ये तावदिति ।

त्वाद्वास्तव्यमित्येतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपिण्डितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मनो भवन्ति । अनवस्थितत्वाद्वाच्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । नहि राज्ञौ प्रेतस्याहःस्वरूपमिदं संभव उपपद्यते । नच प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात् । ध्रुवत्वाच्च देवतात्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दता वैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते 'अर्चिषोऽहः' (छा० ४।१।५।५।१०।१) इत्यादिनिर्देशस्त्वतिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते अर्चिषा हेतुनाऽहमिदं भवति । अह्ना हेतुना पूर्णगमपक्षमिति । तथाच लोके प्रसिद्धे स्वग्यातिवाहिके चैवंजातीयक उपदेशो दृश्यते । गच्छत्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति । अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिरमिदं भवन्ति' (बृ० ६।२।१५) इति संबन्धमात्रमुक्तं न संबन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु 'स एतान्ब्रह्म गमयति' (छा० ४।१।५।६) इति संबन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तस्तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिण्डितकरणत्वादेव च गन्तृणां न तत्रोपभोगसंभवः । लोकशब्दस्त्वनुपभुजानेवपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते । अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽप्रित्वास्मिके लोकं प्राप्नोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं प्राप्नो वायुनेति योजयितव्यम् ॥ ५ ॥ कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभवः । विद्युतो ह्यपि वरु-

भाष्यब्रह्मप्रभा

यधनेतारोऽचेतना एवार्चिराद्यसहर्हि मार्गतद्वाहोऽभयोरपि व्यामोहाद्वाह्यत्वं गतिर्न स्यादतः स्वयं प्रयत्नशून्य-
श्चेतनान्तरेण नेय इति लौकिकन्यायानुग्रहात्तत्सिद्धिर्नेतृत्वसिद्धेरुक्तलिङ्गं न्यायोपेतमिति सूत्रार्थः । पूर्वपक्षद्वयं दूष-
यति—अनवस्थितत्वादित्यादिना । अर्चिरादीनामस्थिरत्वाद्वाह्यादौ स्तुत्य प्रतीक्षा नास्तीत्युक्तत्वाच्च न
मार्गसिद्धिर्न भोग्यत्वं वा, देवतात्वे त्वस्थिरत्वदोषो नास्तीत्यर्थः । यत्तुपदेशस्वरत्वासिद्धिर्न भतीति, तत्राह—
अर्चिषोऽहमिति । सिद्धत्वेनेतृत्वसंज्ञयाच वाक्यशेषाणि गमय इत्याह—अपिचेति । यदुक्तं लोकशब्दोऽभोग्यत्वमिति
तत्रेत्याह—संपिण्डितेति । सूत्रान्तरं गृह्णाति—कथं पुनरिति ॥ ५ ॥ अमानदो विद्युल्लोकमागतो वैद्युतस्ते-

भामती

तोऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत्प्रयुक्तस्य । न तावद्विगलितस्थूलकलेवरः सूक्ष्मे देहवन्तः संपिण्डितकरणभासा उक्तान्तिमन्तो जीवात्मानो
मत्तमूर्च्छितत्वस्य प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्यद्यर्चिरादयोऽपि मार्गसिद्धिनि वा शारीकाररकरादिवद्भोगभूयो वा
सुमेरुसैलहस्तादिषु भयथाप्यचेतनतया न नयनं प्रत्येकामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न वैतन्त्र्योऽन्यस्य चेतनस्य नेतुः कल्पना सति
श्रुतानां चैतन्यसंभवे । नच परमेश्वर एवासु नेतेति युक्तम् । तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपालशब्दादीनामर्चिरमिति क्विप्करत्वात् ।
तस्माद्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाप्यक्षले यथा यथात्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यमेवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव
दर्शनानुसारच्छब्दार्थ इति युक्तम् । इममेवार्थममानवपुरषातिवाहनलक्षणं लिङ्गसुषोऽल्लयतीत्युक्तम् । अनवस्थितत्वाद्वाच्य-
रीनामिति । अवस्थितं हि मार्गसिद्धं भवत्यव्यभिचारानवस्थितं व्यभिचारमिति । अर्चिष इति च हेतौ पञ्चमी नापादाने ।
गुणलं चापि तदतया । नच वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकोतिरोधात् । अपिच तेषां तेषां निमित्तमिदं भवन्तीति संबन्धमात्र-
मुक्तमिति । सामान्यवचने शब्दे विशेषाकाङ्क्षिणि स्फुटम् । यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते ॥ यथा ब्राह्मणमानय

न्यायनिर्णयः

उभयोर्मांगतद्वाह्योर्माहाद्वाह्यत्वात्तत्सिद्धेर्गमयितुसिद्धेर्न न्यायहीनं लिङ्गमित्युक्त्वा न्यायमेव स्फुटयति—लोकोऽपीति । पूर्वपक्षद्वय-
योने हेतुवन्तमाह—अनवस्थितत्वादिति । अहःशुक्लक्षोत्तरायणाणां कालान्तरेषु मार्गसिद्धिर्न भोगभूमित्वे न संभाव्येते तदा तेषां
मभावमिति हेतुं साधयति—नहीति । तर्हि तदगमनं प्रतीक्ष्य राज्ञादौ प्रेतो गमिष्यति नेत्याह—नचेति । अनवस्थितत्वाविशेषो-
दातिवाहिकत्वमपि कुतस्तेषामित्याशङ्क्याह—ध्रुवत्वादिति । अर्चिरादिशब्दानामभवेनेषु रुडेन तेषां देवतात्वमित्याशङ्क्याह—
अर्चिरादीति । न चाभिमतत्वात्प्रादिदेहाभावे तदेवतानामनवस्थानमिति वाच्यम् । ऐश्वर्ययोगात्तात्मानेकविग्रहग्रहणयोगात् ।
अतो देवत्वादिशब्दवदश्वेतक्षेत्रनेषु मुख्यत्वैर्लक्ष्यैः । जाड्याद्वह इत्यादौ गुणवचनेषु जाड्यादिषु पञ्चमीदर्शनादचिरादीनां च गुणव-
चनत्वाभावाद्वाहं प्रत्यर्चिरादीनां हेतुत्वानवगमादाचिप इत्यसादपादानत्वप्रतीतेर्नातिवाहिकत्वमिति ध्विराशङ्क्याह—अर्चिष इति ।
तात्किमभिनासिद्धगुणत्वाभावेऽप्याश्रितत्वेन तत्सिद्धेर्हेतवेणा पञ्चमीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे लौकिकत्वपदेशं दर्शयति—तथाचेति ।
इतश्चाचिरादिशब्दानां गमयितुविषयेत्याह—अपिचेति । सामान्यवचने शब्दे विशेषापेक्षिणि वृटे विशेषशब्देन तत्सामान्यं
नियन्तव्यमिति न्यायादतिवाह्यातिवाहकसंबन्धसिद्धिरिति हेतुवन्तमेव स्फुटयति—उपक्रमेऽपीति । यत्तु भोगभूमित्वमर्चिरादीनामुक्तं
तद्वयति—संपिण्डितेति । लोकशब्दोऽभोगभूमित्वमुक्तं प्रत्याह—लोकेति । गन्तृणां भोगत्वाभावेऽपि वाक्यं शक्यं नेतुमिति फलि-
तमाह—अत इति ॥ ५ ॥ यज्ञान्तरमन्तराभिर्न शङ्कते—कथमिति । का पुनरनुपपत्तिः तत्राह—विद्युतो हीति । भातिवाहि-

णादय उपक्षिता विद्युतस्त्वनन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमिति ।
अत उत्तरं पठति—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततो विद्युदभिसंभवनादूर्ध्वं विद्युदनन्तरवर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगन्तव्यम् । 'तान्वैद्युतापुरुषोऽमानवः स एव ब्रह्मलोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनु-
ग्राहका इत्यवगन्तव्यम् । तस्मात्साधूक्तमातिवाहिका देवतात्मानोऽर्चिरादय इति ॥ ६ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

परं ब्रह्माथ वा कार्यमुदहस्यार्गेण गम्यते । मुख्यत्वादुदृतत्वोर्गेण्यते परमेव तत् ॥ १ ॥

कार्यं स्वादृतिभ्योऽप्यत्वात्परं किंसदसंभवात् । सामीप्याद्ब्रह्मसम्बोक्तिरुत्तरं क्रमादूचेत् ॥ २ ॥

'स एवान्ब्रह्म गमयति' (छा० ४।१।५) इत्यत्र विचिकित्स्यते—किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयत्याहो-
स्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः । ब्रह्मशब्दप्रयोगाद्विज्ञेयत्वमिति । तत्र कार्यमेव

भाष्यरत्नप्रभा

नेत्यर्थः । श्रुतौ तु वैद्युतालोकादित्यर्थः । श्रुत्या वरुणादीनां नेतृत्वाभावेऽप्यनुग्राहकत्वेन मार्गान्तर्भाव इति भावः
॥ ६ ॥ एवं मार्गं निरूप्य गन्तव्यं विन्ययति—कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । परं ब्रह्म गन्तव्यमिति पूर्वपक्षे
मार्गस्य मुख्यवर्था कार्यं ब्रह्मेति सिद्धान्ते भोगार्थेतेति मत्वा प्रथमं सिद्धान्तमाह—तत्र कार्यमेवेति । सर्वगतस्यापि
प्रवेशान्तरविशिष्टत्वेनाकाशस्य गन्तव्यत्वं दृष्टे, ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्त्वाच्च कथमपि गन्तव्यत्वमिति ॥ ७ ॥ ब्रह्मलोकमिति

भामती

भोजयितव्य इति तद्विशेषोपेक्षायां यदा तत्संनिधानुपनिषतति पदं कण्ठादि (?) तदा तेनैतन्नियम्यते एवमिहापीति ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । विद्युलोकमागतोऽमानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुद्यते । तच्छ्रुतेस्त-
स्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तस्मादायकं वर्तमाना वोढारो भवन्तीति च वैषम्यं न वोढृत्वं इति सर्वमवगतम्
॥ ६ ॥ पाठकमार्द्वकर्मो बलवानिति यथार्थक्रमं पठ्यन्ते सूत्राणि—परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । स एतान् ब्रह्म गमयतीति
विचिकित्स्यते । किं परं ब्रह्म गमयत्याहोस्विदपरं कार्यं ब्रह्मेति । मुख्यत्वादुदृतत्वात् प्राप्तेः परंप्रकरणादपि गन्तव्यं जैमि-
निने परमेवार्चिरादिना ॥ ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकं ब्रह्मपदं परसिञ्चेव ब्रह्मणि निरुद्धत्वादनपेक्षतया मुख्यमिति सति
संभवे न कार्यं ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम् । अपि चादृतत्वफलवार्तिनं कार्यब्रह्माप्तौ युज्यते । तस्य कार्यत्वेन
मरणधर्मवत्त्वात् । किंच तत्र तत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसद्व्यतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमर्हन्ति
प्रकरणविरोधात् । नच परस्मिन्सर्वगते गतिर्नोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् । आप्तेऽपि हि प्राप्तिकला गतिर्दृश्यते । यथैकस्मि-
न्प्रयोगपादपे मूलद्रव्यमप्राच मूलं गच्छतः शाखाभूतगैलेनैव न्यप्रोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति । न चैते तद-
वयवविषया न तु न्यप्रोधविषया इति साम्प्रतं, तथा सति न शाखाभूतो न्यप्रोधेन युज्यते न्यप्रोधवयवस्य तदवयव-
योगात् । एवं दृश्यमानानामपि तदवयवानां न योगस्तदवयवयोगात्तदन्तेन क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते । ते
चातीन्द्रिया इति कस्मिन् नामायमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतपस्वी । तस्मादकार्मेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्त एव प्राप्तिकल्ला-
वतिरेषितव्या । तद्ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायवगतेर्गोचरो भविष्यति । ब्रह्मलोकमिति च बहुवचनमेकास्मिन्प्रति प्रयोगात्पु-
तान्नेत्रेण गमयितव्यम् । लोकशब्दालोकेन प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु सन्निवेशवति देशविशेषे । तस्मात् परब्रह्मप्राप्त्यर्थं
गत्युपदेशसामर्थ्यादयमर्थो भवति । यथा विशाकर्मवशाद्वर्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जगत्कारणं ब्रह्म लोकमा-
लोकं स्वयं प्रकाशकमिति यावत् । प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गतिमेवंभूतां विना लिङ्गप्रविलय इति । अत एव
श्रुतिः—पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । तदनेनाभिसन्निधानं परं ब्रह्म गमयत्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः । कार्यं
बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । तत्त्वदर्शा बादरिर्दृश्यते—कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः । आप्तेर्ब्रह्म न परं प्राप्तलाज-
गदात्मकम् ॥ तत्त्वमसिवाक्यार्थसाक्षात्कारात्प्राक्किल जीवात्साऽविद्याकर्मवशात्साधुपाध्यवच्छेदाद्ब्रह्मसुतोऽनवच्छिन्नोऽवच्छिन्नसि-

न्यायनिर्णय

कत्वमपि नित्यं नेत्युक्ते अत्राह—अत इति । वरुणादिषु वचनादपवादमङ्गीकृत्य विभज्यते—तत इति । किं तर्हि तैत्तिरीया-
शाह—वरुणादयस्त्विति । तेषां स्वयमवहकत्वेऽपि तस्मादाव्यकरणेन तथात्वायुक्तमर्चिरादिशब्दानां गमयितृत्वविषयत्वमित्युपसं-
हरति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ गतिनिरूपणानन्तरं गन्तव्यं निरूपयति—कार्यमिति । ब्रह्म विषयीकृत्य संशयमाह—स इति ।

सगुणमपरं ब्रह्मैतान्गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः—अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् । न तु परस्मिन्ब्रह्मणि गन्तव्यं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते । सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तुणाम् ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

‘ब्रह्मलोकान्गमयति ते ते तु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति’ (बृ० ३।२।१५) इति च श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात्कार्यब्रह्मविषयेव गतिरिति गम्यते । न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्यं स्ववस्थामेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जलि । गौणी त्वन्यत्र ‘ब्रह्मैव लोक एष सप्ताद्’ इत्या-

भाष्यरजप्रभा

बहुवचनलोकशब्दाधारसप्तमीश्रुतिभिर्गन्तव्यस्य परस्माद्वावृत्तत्वाच्च न परं गन्तव्यमित्याह—विशेषितत्वाच्चेति । परब्रह्मणि भोग्यत्वोपचाराद्गौणी लोकश्रुतिरित्यर्थः । नपुंसकब्रह्मशब्देन कारणवाचिना कार्यं लक्ष्यते गन्तव्यत्वस्या-

सामती

वामिचोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपादन्यनप्राप्तानर्चिरादीलोकान्गत्याप्नोति युज्यते । अद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवत्तु विगलितमिच्छलक्षणवत्त्वाभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमवितार इति किं केन संगतम् । तस्मादनिर्दृशेन न्यग्रोधसंयोगविभागा न्यग्रोधवानरवृद्धतितत्संयोगविभागानां मिथो भेदात् । नच तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धायां पूर्वप्राप्ताप्राप्तस्यैवोत्तरप्राप्तेरुपपत्तेः । एतदपि वस्तुतो विचारसहृदया सर्वमनिर्वचनीयं विजृम्भितमविद्यायाः समुपपन्नद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । विदुषोऽपि देहगतात्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य यथाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुष्ठितिरन्युपयते एवमालिङ्ग्यचरिरपाताद्दिदुषसद्वर्मानुवृत्तिः । तथाचाप्राप्तप्राप्तिर्गत्युपपत्तिस्त्वेदं प्राप्ती च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्राप्ताप्यादिति चेत् । न । परविद्यावत् उत्कान्तिप्रतिषेधात् ‘ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न तस्मात्प्राणा उत्कान्तिं अत्रैव सम्वनीयन्ते’ इति । यथा विद्याब्रह्माप्योः समानकालता ध्रुयते—‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’, ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति’, ‘तदात्मनमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्’, ‘तत्र को मोहः कः शोक एकलमपदुष्यत’ इति पौर्वापर्याश्रयणात् परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नोपायान्तरापेक्षेति लक्ष्यतेऽभिःसंधिः श्रुतेः । उपपन्नं चैतत् । न खलु ब्रह्मैवेवं विश्वमहं ब्रह्मास्मीति । परिभावनमुवा जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनाविद्यायामस्ति गन्तव्यगन्तुविभागो विदुषस्तत्त्वाभावे कथमयमर्चिरादिमार्गं प्रवर्तते । न च छायामात्रेणापि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यर्थं व्याहृतिप्रवृत्तिः । श्रद्धाविहीनस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च । अदृष्टार्थानां तु फले का कथेलुकं प्रथमसूत्रे । न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थं महिदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि स्यात्तस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम् । विकल्पासहजत्वात् । किमियं परविद्यापेक्षा परब्रह्मप्राप्तिसाधनं तदपेक्षा वा । न तावदनपेक्षा ‘तमेव विदित्वातिष्ठतुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनयाय’ इति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्याप्यनः साक्षात्प्रतिषेधात् । परविद्यापेक्षेन तु मार्गभावनायाः किमियं विद्याकार्यं मार्गभावना साहाय्यकमाचरत्यस्य विद्योत्पादे । न तावद्विद्याकार्यं तथा सह तस्या द्वैताद्वैतगोचरतया मिथो विरोधेन सहासंभवात् । नापि यज्ञादिविद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपयत्नश्रवणदेतान्ब्रह्म गमयतीति । यज्ञादिषु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पादादिसम्भवं । तस्मादुपपन्न्यस्तबहुश्रुत्युपाधुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दोऽसंभवमुत्कृष्टवृत्तिर्ब्रह्मासमीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः । तथाच लोकेष्विति बहुवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य । परस्य लनवयवतया तद्वारेणाप्यनुपपत्तेः । लोकत्वं लेख्यतादिवत्सन्निवेशविशेषवति भोगभूमौ निरुद्धं न कथंन्यिद्योगेन प्रकाशो व्याख्यातं भवति । तस्मात्साधुदर्शी स भगवान्बादरिराचार्यश्चादुर्ध्वं जैमिनिरिति लिखम् । अप्राप्ताणिकानां बहुब्रह्मणाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यमनन्दादयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो दूषणायानुभाष्यमाणा अन्यप्राप्ताणिकलमावहन्त्यस्माकमित्युपेक्षिताः । ग्रन्थयोजना तु प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तुर्णां प्रतिपत्तिं अश्वति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिमावृत्तिं ब्रह्म तदात्मलान्द्रन्तूणां जीवात्मनमिति । गौणी त्वन्य-

न्यायमिर्णयः

प्रश्नपूर्वकं तदेतुमाह—कुत इति । पूर्वपक्षस्याधो द्वितीयस्तत्परपक्षस्यानुगुणो हेतुः । प्रकृत्या गत्वा गन्तव्यस्य विषाफलभूतस्य ब्रह्मणो निरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे परविदोऽपि गत्युत्कान्ती सिध्यतः । सिद्धान्ते ततोऽन्यस्यैव ते नियते स्यातामिति मन्वानः सुतं योजयन्नादौ सिद्धान्तमाह—तत्रेति । साधारणे ब्रह्मशब्दे कार्यविषयत्वं गतेरहेतुमिति शङ्कोर—कुत इति । हेतुमत्त्वार्थं व्याचष्टे—गतिरिति । सर्वगतत्वेऽपि प्रदेशान्तरवर्तिनस्तस्याकाशस्य गन्तव्यत्वमाशङ्क्याह—प्रत्यसिति ॥ ७ ॥ कार्यब्रह्म गन्तव्यमित्यत्र हेतुन्तरमाह—विशेषितेति । चूर्णं व्याचष्टे—ब्रह्मेति । बहुकल्प गन्तव्यस्य विशेषितत्वेऽपि कथं परस्य गन्तव्यत्वमिति सप्तं, तदाह—नहीति । ऐक्यात्म्यस्यापि ब्रह्मणो बहुक्तिरुपेक्ष्याशङ्क्याह—कार्यं त्विति । चशब्दसंज्ञितं युक्तान्तरमाह—लोकेति । परस्यपि क्वचिदुक्तं लोकश्चित्तिल्लाशङ्क्याह—गौणीति । ब्रह्मलोकविलयधिकरणसप्तम्या ब्रह्मपदयोपपत्तिं कार्यविषये

दिषु । अधिकरणाधिकतन्व्यनिर्देशोऽपि परस्मिन्ब्रह्मण्यनाञ्जसः स्यात् । तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नयनम् ॥ ८ ॥ ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समन्वये हि समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति स्थापितमिति । अत्रोच्यते—

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबन्धं कचित्कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादभिहितपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः ॥ ९ ॥ ननु कार्यप्राप्तावनावृत्ति श्रवणं न घटते । नहि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र कचिन्नित्यतां संभावयन्ति । दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिम् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छा० ४।१।५।६) इति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति 'तयोर्व्यमानस्यमृतत्वमेति' (छा० ८।६।६ क० ६।१६) इति चेत् । अत्र ब्रूमः—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परमं पदं प्रतिपद्यन्ते इति । इत्थं क्रममुत्किरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यञ्जसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितम् ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति—'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति । तस्मात्कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥ कं पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः 'कार्यं बादरिः' (ब्र० सू० ४।३।७) इत्यादिनेति । स इदानीं सूत्रैरेवोपदृश्यते—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यः 'स एनान्ब्रह्म गमयति' (छा० ४।१।५।६) इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयतीति मन्यते । कुतः—मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्ब्यनं गौणमपरं मुख्यगौणयोश्च

भाष्यरत्नप्रभा

धोपेतबहुवचनाद्यनेकश्रुत्यनुप्रायः । न चानावृत्तिर्लिङ्गापरस्य गन्तव्यता, क्रममुत्पत्त्या लिङ्गस्यान्याथासिद्धेरिति भावः ॥ ८ ॥ प्रतिसंचरो महाप्रलयः, तस्मिन्प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्यान्ते समष्टिलिङ्गशरीररूपविकारावसाने ब्रह्मलोकनिवासिनः कृतात्मानः शुद्धधिषस्तत्रोत्पन्नसम्यग्धिषयः सर्वे ब्रह्मणा मुख्यमानेन सह परं पदं प्रविशन्तीति योजना । एवं सिद्धान्तमुक्त्वा तेन निरस्तं पूर्वपक्षमाह—कं पुनरित्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ दहरविधायी कठवह्नीषु

भाष्यती

अस्ति । नैमिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव । विशुद्धोपाधिसंबन्धमिति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः । कार्यत्वादविशुद्धा अपि श्रेयोहेतुत्वादविशुद्धाः । प्रतिसंचरो महाप्रलयः । प्रतिपत्त्यभिप्रेतिः प्रतिपत्तिर्गतिः पदेर्गलर्थत्वात् । अभि-

न्यायनिर्णयः

शतितरिति हेत्वन्तरमाह—अधिकरणेति । द्युक्तोद्देशात् फलितं निगमयति—तस्मादिति ॥ ८ ॥ ब्रह्मशब्दश्चतुर्विधोऽपि शङ्कते—
नन्विति । द्युक्तव्यवहारे प्रयोगप्रलयाभ्यां ब्रह्मशब्दस्य परापरब्रह्मणोः शब्दं मुख्यत्वं तुल्यमित्याशङ्कानवच्छिन्नतयापैतो मुख्यत्वं परस्वैवेत्याह—समस्तस्येति । सूत्रेण परिहरति—अत्रेति । मुख्यार्थयोगे नैमिक्यतयापि ब्रह्मपदं नैमिक्यमिति तावत् व्याचष्टे—
तुशब्द इति । अविरोधं साधयति—परमेवेति । विशुद्धोपाधिसंबन्धं सात्त्विकोपाधिविशिष्टमिति यावत् ॥ ९ ॥ ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थग्रहे बहुतरकार्यलिङ्गबलवत्त्वप्रत्यर्थेऽपि तुल्यानावृत्तिश्चलनुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्विति । तत्र हेतुः—नह्येति । भा भूदन्विरादिना गच्छतामनावृत्तिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिमात्रस्य क्षतत्वादित्याशङ्काह—दर्शयतीति । क्रममुत्पत्तिप्रापयमनावृत्तिश्रवणमिति सूत्रेण प्रत्याह—
अत्रेति । सूत्राक्षराणि योजयति—कार्येति । साक्षादेव ब्रह्माप्त्यानावृत्तिसिद्धौ किमिति परम्पराअभयं, तत्राह—नह्येति ॥ १० ॥
क्रमशुक्तौ स्मृतिं प्रमाणयति—स्मृतेर्ज्ञेति । तामेवोदाहरति—स्मृतिरिति । प्रतिसंचरो महाप्रलयेस्तस्मिन्प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्यान्तोऽधिकारावसानं तदा कृतात्मानः शुद्धपियो ब्रह्मलोकनिवासिनस्तत्रोत्पन्नसम्यग्धिषयः सर्वे ब्रह्मणा मुख्यमानेन सह परं पदं प्रविशन्तीति योजना । सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ११ ॥ वचरद्युशण्याकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति—कस्मिति । ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वमाश्रित्य परस्वैव ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमाह—परमिति । तत्र प्रतिशङ्कं विभजते—जैमिनिस्त्विति । शुचित्युक्तस्यैव ब्रह्मशब्दकृगौर्त्वमकित्तिरिति शङ्कते—कुत इति । सौत्रं हेतुमाह—मुख्यत्वादिति । गौणस्यापि मुख्यवद्ब्रह्मशब्दात्मनस्तत्त्व-

मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

‘तयोध्वेमायन्नसुतत्वमेति’ (छा० ८।६।६ क० ६।१६) इति च गतिपूर्वकमसुतत्वं दर्शयति । असुतत्वं च परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये, विनाशित्वात्कार्यस्य । ‘अथ यन्नान्यत्पश्यति तद्वत्त्वं तन्मत्त्वं’ (छा० ७।२।४।१) इति प्रवचनात् । परविषयैव चैषा गतिः कठबल्लीषु पृथगते । नहि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्’ (क० २।१४) इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥ १३ ॥

नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

अपिच ‘प्रजापतेः सर्वां वेदम् प्रपद्ये’ (छा० ८।१४।१) इति नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः ‘नामरूपयोर्निर्वैहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म’ (छा० ८।१४।१) इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । ‘यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्’ (छा० ८।१४।१) इति च सर्वोत्तमत्वेनोपक्रमणात् । ‘न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः’ (श्वेता० ४।१९) इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । सा चेयं वेदमप्रतिपत्तिगतिपूर्विका ह्यदेविद्यायामुदिता ‘तदपराजिता पूर्वब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्यमयम्’ (छा० ८।५।३) इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गापेक्षाऽवसीयते । तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्चतुर्थ इति पक्षान्तरम् । तावेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ गत्युपपत्त्यादिभिरेको मुख्यत्वादिभिरपरः । तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनामासयितुं न तु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातो द्वितीयः पूर्वपक्षः । न ह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य प्रहणमिति कश्चिदात्रापथिता विद्यते ।

आन्तरप्रभा

परब्रह्मप्रकरणे च तयोध्वेमायन्निति गतिर्दर्शिता ॥ १३ ॥ एवं ब्रह्मसूत्रसुतत्वलिङ्गाभ्यां प्रकरणाच्च परविषया गतिरित्युक्तं, संप्रति प्रजापतेः सर्वां वेदम् प्राप्नुयामिति उपासकस्य मरणकाले कार्यप्राप्तिसंकल्पश्रुतेन परं गन्तव्यमिति राज्ञां निरस्यति—नच कार्ये इति । परस्य प्रकृतत्वात्, यशःपदस्य परमात्मनामत्वप्रसिद्ध्या यशःपदेनात्मोक्तिः । यथा आत्मा ब्राह्मणानामहं भवामि, तथा राज्ञां यशो विशां यश इति सर्वात्म्यलिङ्गाच्च परप्राप्तिसंकल्प एवायमित्यर्थः । अस्तु वेदमप्रतिपत्तीच्छा परब्रह्मविषया तथापि सा कथं गतिपूर्विका स्यादित्यत आह—सा चेति । तत्र ब्रह्मलोके विद्याविहीनेनापराजिता पूरस्ति ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य तेनैव प्रभुणा विमितं निर्मितं हिरण्यमयं वेदमस्ति तत्प्रतिपद्यते विद्वामिति दहरविषयायां गतिपूर्विका वेदमप्राप्तिरुक्ता । तेन परब्रह्मण्यपि वेदमप्रतिपत्तिशब्दास्मान्याहृतपूर्वकत्वं तस्याः सिध्यतीत्यर्थः । किंच पदं गताविति धातुपाठाद्वेदम प्रपद्ये इत्यत्र मार्गापेक्षा भातीत्याह—पदेरपीति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । आद्य एव सिद्धान्तपक्ष इति दृढीकर्तुमुपसंक्रमते—ताविति । ब्रह्मशब्दमुपव्यख्यादिहेतुनामाभासत्वं स्फुटयति—नहीति । गन्तव्यत्वस्य ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनादेव संकल्प्यादेव गन्धादिदिश्यभोगश्रुतेश्च

न्यायनिर्णयः

सिद्धमविशेषादित्याशङ्काह—मुख्येति ॥ १२ ॥ इतश्च मुख्यमेव ब्रह्म गन्तव्यमिति—दर्शनाच्चेति । दर्शनं विभजते—जयेति । आधिक्यं तत्पक्षान्तरेऽपि स्यादित्याशङ्क मुख्यसंभवे नैवमित्याह—असुतत्वं चेति । कार्यस्य नाशित्वे मानमाह—अथेति । परस्मिन् युक्ता गतिरित्युक्तमित्याशङ्काह—परेति । कथमेतज्ज्ञातमित्याशङ्क प्रकरणसामर्थ्यादित्याह—नहीति ॥ १३ ॥ ब्रह्मश्रुतेरसुतत्वलिङ्गाच्चतयोध्वेमायन्नितिप्रकरणाच्च परविषया गतिरित्युक्तम् । संप्रति प्रजापतेः सर्वां वेदम् प्रपद्ये प्राप्नुयामिति मरणकाले यः प्रतिपत्त्यभिसंधिः प्राप्तिसंकल्पः स कार्यगोचर इति तस्यैव गन्तव्यत्वादाशङ्काह—नचेति । तद्विद्वणोति—अपिचेति । परस्यैव गन्तव्यत्वे हेत्यन्तरमाह—यशोऽहमिति । आत्मा यशःशब्दाद्यैः । ब्राह्मणानामहमाराम भवामि यशो राज्ञां यशो विशांमिति सर्वोत्तमत्वोक्तेरपि न परैच्छिन्नकार्मापत्तिरित्यर्थः । यशःशब्देन विद्वत्तत्त्वयुक्तं नात्मेलाशङ्काह—नेति । अस्त्वधिकाराब्रह्मविषयैव वेदमप्रतिपत्त्यादिसंकल्पना तथापि कथं सा गतिपूर्विका वेदमप्रतिपत्तेः स्तुतिमात्रादित्याशङ्काह—सा चेति । तत्र च ब्रह्मलोके केनापि ब्रह्मचर्यादिदीनेन न परान्वितेवपराजिता पूरस्ति ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य तेनैव प्रभुणा निर्मितं हिरण्यमयं वेदमस्ति तत्प्रतिपद्यते विद्वामिति दहरविषयायां गतिपूर्विका वेदमप्रतिपत्तिरुक्ता तेन परब्रह्मण्यपि वेदमप्रतिपत्तिसाम्याहृतपूर्वकत्वं तस्याः सिध्यतीत्यर्थः । किंच पदं गताविति स्मृतेरपि वेदमप्रतिपत्तेर्मार्गापेक्षा भातीत्याह—पदेरपि । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । परं जेमिनिरित्यादिद्विद्वन्तत्त्वपक्षान्तरपक्षत्वात्पूर्वाणि पूर्वपक्षवृत्तान्तीत्याशङ्क्य व्यवसायं पातनिकां करोति—ताविति । तथापि कथं न्यवसेलाशङ्काह—तत्रेति । द्वितीये पक्षे ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वादेरामात्रस्यैवोपासकत्वमित्याशङ्काह—नहीति । वस्तु प्रकरणसाम-

परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्स्तुत्यर्थं विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते 'विष्वङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्ति' (छा० ८।६।६) इतिवत् । 'प्रज्ञापतेः सर्वां वैश्व प्रपद्ये' (छा० ८।१४।१) इति तु पूर्वैवाक्यविच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसंनिधिर्न विरुध्यते । सगुणेऽपि च ब्रह्मणि सर्वात्मत्वसंकीर्तने सर्वैक्यं सर्वैक्य इत्यादिबद्धकल्पते । तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः । केचित्पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्त्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुब्रूयमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति तदनुपपन्नं गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः । यत्सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकं च परं ब्रह्म 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' (वृ० ३।४।१), 'य आत्मा सर्वान्तरः' (वृ० ३।४।१), 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ७।२।५।२), 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' (मु० २।१।११) इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं तस्य गन्तव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते । नहि गतमेव गम्यते । अन्यो ह्यन्यद्ब्रह्मतीति प्रसिद्धं लोके । ननु लोके गतस्यापि गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टा दृष्टा । यथापृथिवीस्य एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छतीति । तथानन्यत्वेऽपि बालस्य कालान्तरविशिष्टं वार्धक्यं स्वामभूतमेव गतव्यं दृष्टं तद्ब्रह्मणोऽपि सर्वैक्यमुपेतत्वात्कथंचिद्व्यतिरिक्तव्यता स्यादिति । न । प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्' (श्वेता० ६।१९) 'अस्थूलमनपवहस्व-

भाष्यरत्नप्रभा

परब्रह्मण्यसंभवांमुक्त्यर्थेऽस्या इत्यर्थः । यद्यप्येतद् द्वैतस्य परं चापरं च ब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु प्रयोगसाम्याद्ब्रह्मशब्द उभयत्र कृततया मुख्य एव तथापि पूर्णं परस्मिन्नवयवार्थस्य निरतिशयमहत्त्वस्य लाभोदपरब्रह्मण्यमुख्य इत्यङ्गीकृतमिति मन्तव्यम् । यदुक्तं कठवह्नीयु प्रकरणबलादृतिः परविषयेति, तत्राह—परेति । यथा विद्यासंबन्धसुपुञ्जास्तुत्यर्थं तदसंबन्धनाच्छान्तकीर्तनं तथा परविद्यास्तुत्यर्थं तत्प्रकरणेऽप्यपरविद्याश्रयगतिकीर्तनं युज्यते, गतिं विनापि हि परविद्या निरतिशयफला तस्यां त्वपरविद्याफलं गतिसाध्यमन्तर्भवतीति स्तुतिरालाभित्यर्थः । यदप्युक्तं प्राप्तिरसंकल्पोऽपि प्रकृतपरविषय इति तत्रेत्याह—प्रज्ञापतेरिति । प्रज्ञापतिसमावेष्टमश्रुतिस्मिन्नसंघातात्मकवाक्येन च प्रकरणे बाध्यं, यशोऽहमिति सार्वभौम्यं तृप्तानाथमपरब्रह्मण्युपयुज्यते इत्यर्थः । स्वपक्षमुक्त्वा परमतं दूषयति—केचिदित्यादिना । सर्वगतस्य स्वात्मभूतस्यापि ब्रह्मणः संसारदेशादेशान्तरेण तत्कालाकालान्तरेण विशिष्टतया गन्तव्यत्वं स्यादिति पृथिवीवयोद्देशान्ताभ्यां शङ्कते—नन्विति । यत्नं विनैव प्राप्तमनन्यत्वम्, अवस्थातद्गतोत्तरेमेदास्त्वामभूतवत् । ननु युक्तं भूवयसोः प्राप्तयोरपि देशान्तरकालान्तरविशिष्टत्वेन गन्तव्यत्वं तयोर्गन्तुमिच्छत्वात्, ब्रह्मणस्तु गन्तुमिच्छत्यर्थं कथं गन्तव्यत्वं तत्राह—सर्वैक्यतीति । या प्राप्ता भूः सा न गन्तव्या यच्च गन्तव्यं देशान्तरं तत्त्वप्राप्तमिति कुतः प्राप्तस्य

भामती

संविज्ञात्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं यश इति । पूर्वैवाक्यविच्छेदेनेति । श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात् । सगुणेऽपि च ब्रह्मणीति । प्रशंसार्थमित्यर्थः । नोदयति—ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्येति । न्यप्रोधानुरद्वान्त उपपादितः । परिहरति—न । प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मण इति । अयमभिसन्धिः—यथातथा न्यप्रोधावयवी परिणामवानुपजनापायधर्मिभिः कर्मजैः संयोगविभागेः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा

न्यायनिर्णय

श्रुत्यपरविषयत्वं गतेरिति, तत्राह—परेति । यथा ब्रह्मादीगतिप्रशंसार्थं नाञ्चन्तराणि विद्यासंसर्गशून्यान्वेव तत्प्रकरणेऽनुकीर्तन्ते तथा दहदादिविद्याश्रयगतिनिमित्तफलानुकीर्तनं परविद्याधिकारेऽपि युज्यते तस्या गतिराहित्येऽपि तत्पूर्वफलस्य तथैव सिद्धिर्मेवतीत्यं विद्या निरतिशयैश्वर्यहेतुत्वादिति स्तुतिप्रकर्षसंभवादित्यर्थः । यत् कार्यं प्रतिपत्त्यभिसंनिधौस्तीति, तत्राह—प्रजेति । श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणे हेयमिति भावः । यत्तु सर्वात्मत्वानुक्रमणोत्तरविषयत्वं प्रतिपत्त्यभिसंश्लेषेति, तत्राह—सगुणेऽपीति । प्रशंसार्थमुपाख्यर्थं वा तदनुक्रमणमित्यर्थः । परविषयगल्ययोगे फलितमाह—तस्मादिति । पक्षान्तरमनुमाष्य दूषयति—केचिदित्यादिना । ब्रह्मणो गन्तव्यत्वानुपपत्तिमुपपादयति—यदिति । यदुक्तविशेषणं परब्रह्म तस्य कदाचिदपि न गन्तव्यतेति संबन्धः । तस्य सर्वगतत्वे मानमाह—आकाशवदिति । सर्वान्तरत्वेऽपि श्रुतिमाह—यदिति । सर्वात्मकत्वेऽपि श्रुतिमाह—आत्मैवेति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—नहीति । गतेरकिञ्चित्कारत्वादित्यर्थः । प्राप्ते प्राप्तिफलं गतिरयुक्तेत्यतिरेकेण स्फुटयति—अन्यो हीति । स्वरूपेण प्राप्तस्यापि ब्रह्मणो विकारापत्तितया गन्तव्यतासिद्धिरिति दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति । सर्वगतस्यायुक्ता गन्तव्यतेत्युक्तं प्रत्याह—तथेति । अनन्यत्वं साधनसाध्यत्वं विना प्राप्तत्वम् । यत्तु प्रत्यगात्मत्वाद्ब्रह्मणो न गन्तव्यतेति तत्राह—स्वात्मेति । एकस्यैव ब्रह्मणो गन्तुगन्तव्यता सिध्यतीत्यत्र हेतुमाह—सर्वेति । तथापि आमादिवन्न गन्तव्यतेत्याशङ्काह—कथंचिदिति । वैषम्यं दर्शयन्नाह—नेत्यादिना । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे मानमाह—निष्कलमित्यादिना । 'अनादिमत्परं ब्रह्म' इत्याद्या स्मृतिः । न्यायस्तु निवे-

मस्ति । प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथाहि 'तत्रैतच्छुद्धमुत्पत्तितं सोम्य विज्ञानीहि नेदममूलं भविष्यति' (छा० १।८।३) इत्युपन्यस्योदकं सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यमिदं विशान्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म' (तै० ३।१।१) इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनामैकात्म्यावगमपरत्वाच्चानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः । अतश्च गन्तव्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्प्रक्षिप्येति' (बृ० ४।४।६) इति च परिसान्प्रब्रह्मणि गतिं निवारयति । तद्व्याख्यातम् । 'स्पष्टो ह्येकेषाम्' (ब्र० सू० ४।२।१३) इत्यत्र गतिकल्पनायां च गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारो बान्यो वा ततः स्यात् । अत्यन्ततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवं ततः किं स्यात् । उच्यते । यद्येकदेशोत्तरेकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वाच्च पुनर्ब्रह्मगमनमुपपद्यते । एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना निरवयवत्वप्रसिद्धेः । विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यं विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । नहि घटो मृदात्मनां परित्यज्यावतिष्ठते परित्यागे वाऽभावप्राप्तिः । विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवकृतम् । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । सोऽणुर्यापी मध्यमपरिमाणो वा

भाष्यरत्नप्रभा

उच्यत इत्यादिना । न केवलं न्यायाच्छेषता किंतु शुद्धापीलाह—प्रत्यक्षं त्विति । तत्र मूलकारणे ब्रह्मण्येतच्छुद्धं जगदात्मकं कार्यद्रुपन्नमित्युपक्रम्य तेन शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छेत्तुपसंहारे सत एव ज्ञेयत्वमुक्तं छान्दोग्ये । तथा तैत्तिरीयेऽपि जगज्जन्माद्यनुवादेन ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वं दर्शितमतः सृष्टिश्रुतीनां शुद्धैव निर्विशेषधीशेवता भातीयर्थः । एवं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाच्च गन्तव्यतेति फलितमाह—एवमिति । स्पष्टनिषेधाच्च परस्य न गन्तव्यतेत्याह—न तस्येति । एवं गन्तव्यालोचनया गतिं निरस्य गन्तालोचनयापि निरस्यति—गतिकल्पनायां चेत्यादिना । भेदाभेदेन द्वौ कल्पावस्थान्तमेदस्तृतीयः कल्पः । नन्वत्यन्ताभेदकल्पः किमिति नोक्तः, तत्राह—अत्यन्तेति । कल्पत्रये किं दूषणमिति पृच्छति—यद्येवमिति । कल्पद्वयेऽपि दोषान्तरमाह—विकारावयवपक्षयोश्चेति । विकारावयवरूपजीवविलिष्टस्य ब्रह्मणः स्थिरत्वाजीवानां गत्यागती न स्याताम् । नह्यचलति स्वरूपापाणस्थयोर्मैतृकपापाणावयवयोश्चलनमस्वीत्यर्थः । अस्माकं स्वज्ञानात्कल्पितोपाधिभिर्गोलागतविभ्रम इति भावः । तृतीयकल्पमनूद्य विकल्प

आमती

गतिकल्पनायां चेति । अन्त्यान्यलाभ्यावयवविकारपक्षौ । अन्यो वात्यन्तम् । अथ कस्मादात्मनिकमनन्यत्वं न कल्प्यत इत्यत आह—अत्यन्ततादात्म्य इति । मृदात्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्यासाः, तदभावे न भवन्ति शिंशपेव वृक्षलाभाव इति । विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः सह विकारावयवैः स्थिरत्वाच्चलत्वाद्ब्रह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवतोरनुपपन्नम् । नहि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति । अन्त्यान्यत्वे अपि वैकस्य विरोधात्संभवन्तीति भावः । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । तथाच ब्रह्मण्यसंसाररूपि जीवस्य संसारः कल्पत इति । एतद्विकल्प्य दूषयति—सोऽणुरिति । मध्यमपरिमाणत्व इति । मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यलदर्शनात् । न मुख्यैक

न्यायनिर्णय

मिति । न केवलं युक्तिसाधनेत्यस्यादिश्रुतीनामन्यार्थत्वं किंतु द्रुतिसामर्थ्यादपीलाह—प्रत्यक्षं त्विति । तत्र छन्दोगश्रुत्या तासां मन्यार्थत्वं स्फुटयति—तथाहीति । तत्रेति मूलकारणीति । एतच्छुद्धं जगदात्मकं कार्यद्रुपत्तितमुत्पन्नमिति यावत् । तेनसा सोम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छेति सत एवोत्तरत्र कार्यलिङ्गेन ज्ञेयत्वोक्तेश्चोऽनुवृत्ततेत्यादिश्रुतीनां तच्छेषत्वं सिद्धमित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुत्यापि जन्मादिश्रुतीनामैक्यधीशेवत्वमाह—यत इति । तासामन्यपरत्वे फलितमाह—एवमिति । ब्रह्मणोऽनेकशक्तिमत्त्वाभावेऽपि न परिवर्षया गतिरित्यत्र किमायातं तदाह—अतश्चेति । इतश्च परिवर्षये न गतिरित्याह—न तस्येति । न तस्मादिति मात्थं हि नक्षला निषेधद्वारेण्यथैवमाशङ्कोकं सारयति—तद्विति । गन्तव्यरूपालोचनया गतिरुक्तैकलुक्तम् । अणुना गन्तव्यरूपालोचनयापि सा न युक्तिति वक्तुं विकल्पयति—गतीति । अन्त्यान्यत्वमाश्रित्यापौ विकल्पावस्थान्तभेदमाश्रित्यान्व इति भेदः । आत्यन्तिकमनन्यत्वं किमिति न विकल्प्यते, तत्राह—अत्यन्तेति । कल्पत्रयेऽपि दोषजिघासाया पृच्छति—यदीति । पक्षत्रयेऽपि दोषमाह—उच्यत इति । आद्यमनूद्य प्रत्याह—यदीति । प्रथमपक्षस्योत्थानमेव नास्तीत्याह—एकदेशेति । उक्तदोषसाम्याद्विषयं निराह—विकारेति । निष्प्राप्तत्वं दृष्टान्ते स्पष्टयति—नहीति । विपक्षे दोषमाह—परित्यागे चेति । पक्षद्वयेऽपि दोषान्तरमाह—विकारेति । ब्रह्म सविकारं सावयवं चेष्टं तस्य सह विकारैरवयवैश्च निश्चलत्वात्कुतो जीवानां संसारगमनरूपं चलनं न हि स्थिरात्मनामनित्यत्वं युक्तमन्यानन्यत्वं च विरुद्धत्वात्प्रपञ्चं शक्यमित्यर्थः । तृतीयमनुवदति—अथेति । तत्रेधा विकल्प्य दूषयति—सोऽणुरित्यादिना । अनित्यत्वप्रसक्तो घटादिषु तथाद्वेष्टेति शेषः । पक्षद्वयाद्युपपत्तिं तर्कपादे विवचयते चोक्तं साह

भविष्यतुमर्हति । व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः । मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसङ्गः । अनुत्वे कृत्स्न-
शरीरवेदनानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात् । परस्माच्च-
न्यत्वे जीवस्य 'तत्त्वमसि' (छा० ६।८।७) इत्यादिशास्त्रबाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरपि
समानोऽयं दोषः । विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत् । न । मुख्यैकत्वानुप-
पत्तेः । सर्वेष्वेतेषु पक्षेष्वनिर्माणप्रसङ्गः । संसारात्मत्वानिवृत्तेः । निवृत्तौ वा स्वरूपनाश-
प्रसङ्गः । ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमाच्च । यत्तु कैश्चिज्ज्ञेयत्वे नित्यानि नैमित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठी-
यन्ते प्रत्यवायानुपपत्तये काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये सांप्रत-
देहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षप्यन्त इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसं-
धानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतयैवबुक्तस्य सेत्स्यतीति ।
तदसत् । प्रमाणाभावात् । न ह्येतच्छास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थार्थं समाचरेदिति ।
स्वमनीषया त्वेतत्तर्कितं यस्मात्कर्मनिमित्तः संसारस्तस्मात्तस्मिन्नाभावाच्च भविष्यतीति । न
चैतत्तर्कयितुमपि शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् । बहूनि हि कर्माणि जात्यन्तरसंचितानि-
ष्टानिष्टविपाकान्येकैकस्य जन्तोः संभाव्यन्ते । तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात्का-
निच्छिद्यत्वावसराणीदं जन्म निर्दिष्टं कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासत इत्यतस्तेषा-

भाष्यरत्नप्रभा

दूषयति—अथेत्यादिना । अमेदश्चुतिविरोधरूपो दोषो मम नास्तीति भेदाभेदवाद्याह—विकारावयवयोरिति ।
भिन्नयोरभेदो मुख्यो न युक्तो विरोधादिति परिहरति—नेति । किंच पक्षत्रयमप्ययुक्तं संसारित्वस्य तात्त्विकजीव-
भावस्य नाशे तात्त्विकजीवस्वरूपनाशप्रसङ्गात् । नचास्माभिरिव त्वया ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तात्त्विकरूपमङ्गीकृतं यदस्य
संसारनाशोऽपि न नश्येदित्याह—सर्वेष्विति । ननु किं ब्रह्मत्वेन, संसाराभावः किल मोक्षः स च कर्माभावमात्रेण
सेत्स्यतीति कर्मजडानां मतमुद्गाढ्यं निरस्यति—यत्स्वित्यादिना । तदिति । एवंबुद्धं मोक्षहेतुरित्यस्मिन्नर्थे मत्ताभा-
वादित्यर्थः । तर्क एव मानमित्यत आह—न चैतत्तर्कयितुमिति । ननु तवाप्येतत्तर्कमात्रमेकक्षिज्जन्मन्यनेक-

मासर्त

त्वेति । भेदाभेदयोर्विरोधिनोरैकत्रासंभवाद्बुद्धित्वपदेशभेदादर्थभेदः । अनुत्पत्तिद्वयोपचारेणाभिन्नमुच्यत इत्यमुख्यमस्यैक-
लमित्यर्थः । अपिच जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्तभेदपक्षेण तात्त्विको संसारितेति युक्तौ स्वभावहानाजीवानां विनाशप्र-
सङ्गः । ब्रह्मविवर्तते तु ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिबिम्बानामिव बिम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह—सर्वेष्वेते-
ष्विति । मत्तान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम्—यत्तु कैश्चिज्ज्ञेयत्वे विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानीति । यथा हि
कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशेषणादिभिः प्रक्षये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तद्वयादिवर्जने प्रशान्तोऽपि न पुनर्भवति ।
एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्तानां कर्मणामुपभोगात्प्रक्षये प्रशम्यति । कर्मान्तराणां च बन्धहेतुत्वमननुष्ठानात्कारणाभावे
कार्यानुपपत्तेर्नष्टाभावात्स्वभावसिद्धे मोक्ष आरोप्यमिव । उपात्तदुरितनिवर्धनाय च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानादुरितनिमित्तप्र-
खयायो न भवति । प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्थान्तो न निषिद्धान्याचरेदिति । तदेतदूषयति—प्रमाणाभावा-
दिति । शास्त्रं खल्वस्मिन्प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न तूक्तभावाच्चरति । न चात्रोपपत्तिः प्रभवति संसारस्याना-
दितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तुमशक्यत्वादित्याह—न चैतत्तर्कयितुमपीति । नोद-

न्यायनिर्णयः

यति—प्रतिषिद्धे चेति । अन्यत्वपक्षे छुतिविरोधं दोषान्तरमाह—परस्माच्चेति । पूर्वोक्तोऽपि पक्षत्रये छुतिविरोधस्य मुख्यत्वमाह—
विकारेति । तयोस्तद्वतोऽन्यत्ववदनन्यत्वस्यापि भावान्नैति शङ्कते—विकारेति । भेदाभेदयोर्विरोधिनोरैकत्रायोगाद्बुद्धित्वपदेशभेदाद्वि-
कारावयवयोस्तद्वतो भेदे सत्यनुत्पत्तिद्वयाुपचारेणाभेदोक्तिरित्यमुख्यं जीवस्य ब्रह्मत्वं स्यादित्याह—नेति । किंच पक्षत्रयेऽपि
संसारित्वस्य तात्त्विकत्वात्तत्त्वात्यन्तनाशे जीवरूपनाशादयुक्तं पक्षत्रयमपीत्याह—सर्वेष्विति । संसारित्वे निवृत्तेऽपि सिद्धान्तवत्
जीवरूपनाशप्रतिकिर्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । संसारस्य कर्मनिमित्तत्वात्तदभावेऽभिवानुक्तिरनाशसिद्धेति मतं दर्शयति—
यत्स्विति । देहान्तरप्रतिसंधानं तेन संबन्धस्ताद्वद्गमयति यावत् । पूर्ववृत्तस्य निलाघानुत्पन्नवतो वर्णितचरितस्य मुख्यो-
त्थः । किं शास्त्रादेवमुच्यते किं तत्कौदिति विकल्पार्थं प्रत्याह—तदुच्यते । प्रमाणाभावं प्रकटयति—नहीति ।
द्वितीयमनुवृत्तं—स्वेति । स्वोपेक्षितमपि युक्तत्वादेष्टव्यमिति पक्षं प्रत्याह—नचेति । निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वं प्रपञ्चयति—
बहुनीति । सर्वाण्येव तानि सुसुक्ष्मदेहे भोगेन क्षपितानीत्याशङ्क्याह—तेषामिति । अनुत्पत्तकर्मणां देहान्तरसंभवा-
दित्याद्यनुष्ठानवन्तोऽपि तत्त्वज्ञानं विना प्राप्ति मोक्षशेति फलितमाह—इत्यत इति । एकमविकल्पात्कर्माशयस्य वर्तमानभो-

मवशिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षपणासंभवाच्च यथावर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुम् । कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इह रमणीयचरणास्ततः शेषेण' इत्यादिश्रुतिसमृत्तिभ्यः । स्यादेतत् । नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्तीति । तत्र । विरोधाभावात् । सति हि विरोधे क्षेपक्षेपकभावो भवति । नच जन्मान्तरसंचितानां सुकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः । शुद्धिरूपत्वाविशेषात् । दुरितानां तदशुद्धिरूपत्वात्सति विरोधे भवतु क्षपणं न तु तावता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः । सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः । दुश्चरितस्याप्यशेषक्षपणानवगमात् । नच नित्यनैमित्तिकाणुष्ठानात्प्रत्यवायानुत्पत्तिमात्रं न पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात् । स्मरति ह्यापस्तम्बः—'तद्यथात्र फलार्थं निर्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थो अनूत्पद्यन्ते' इति । न चासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यम् । सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् । संशयितव्यं तु भवति तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञातत्वमेव । न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वमोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमाकाङ्क्षितुं शक्यम् । अश्रयोष्णवत्स्वभाव-

भाष्यरत्नप्रभा

विरुद्धफलानां कर्मणां भोगायोगादवस्थवशिष्टं कर्म जन्मान्तरस्य निमित्तमित्याशङ्क्य तत्र मानमाह—कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्चेति । सन्वनारब्धफलानि पुण्यपापानि तेषां नित्याद्यनुष्ठानेन क्षयाच्च जन्मान्तरमिति शङ्कते—स्यादेतदिति । पुण्येन पुण्यस्य न नाशः अविरोधादन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । पापस्यापि सर्वात्मना पुण्यनाशवत् मानं नास्तीति संबन्धितपुण्यपापाभ्यां जन्मान्तरं दुर्वारमित्याह—तत्तेत्यादिना । क्रियमाणनित्यादिनापि जन्म स्यात्, कर्मणा पितृलोके ह्यविशेषश्रुतेः, स्मृतेऽप्येत्याह—नच नित्येति । प्रत्यवायनिरासार्थं नित्याद्याचारे सत्यनु पश्चात्फलान्तरं निष्पद्यत इत्यत्र दृष्टान्तः । तद्यद्येति । निर्मिते आरोपिते सतीत्यर्थः । तथापि काम्यादिकर्मसत्तानिश्चयो नास्त्यत आह—संशयितव्यं त्विति । ज्ञानं विना देहपाते मोक्ष एवेति निश्चयालाभात्स्वप्ने क्षतिरिति भावः । ब्रह्मभिन्नस्य जीवस्य कर्तृत्वादस्त्वभावस्य मोक्षाप्रापि न युक्तेत्याह—नचेति । कर्तृत्वादिरूपं कार्यं न स्वभावः किंतु तच्छक्तिरिति शङ्कते—

भामती

यति—स्यादेतदिति । नित्येति । परिहरति—तत्र विरोधाभावादिति । यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्मणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशा दत्तजलाजलयः प्रसज्येरन् । नह्यति कश्चिच्चतुर्वर्ण्ये चातुराध्यमे वा यो न नित्यनैमित्तिकानि कर्मणि करोति । तस्मान्नैषां सुकृतविरोधितेति । अभ्युच्चयमात्रमाह—नच नित्यनैमित्तिकाणुष्ठानादिति । न चासति सम्यग्दर्शने इति । सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वृज्येन्नपि प्रमादादुपनिपतिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति । ज्ञानपरिपक्वे च न करोत्येव । अज्ञस्तु निपुणोऽपि प्रमादात्करोति । कृते च न क्षपयितुं क्षमत् इति विशेषः । न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्व इति । कर्तृत्वमोक्तृत्वे समाक्षिप्तक्रियाभोगे ते चेदात्मनः स्वभावावधारिते न लारोपिते ततो न शक्यावपनेतुम् । नहि स्वभावाद्भावोऽपरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । नच भोगोऽपि सत्स्वभावः शक्योऽसत्कर्तुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्नेनापि कर्तुं तदिदमुक्तं—स्वभावस्यापरिहार्थत्वा-

न्यायनिर्णयः

गेन क्षपणसंभवान्मोक्षसिद्धिरित्याशङ्क्य कृतात्ययेऽनुशयवानित्यत्रैकमिकत्वं दूषितमिति मत्वाह—कर्मैति । अनारब्धफलानामपि कर्मणा नित्यनैमित्तिकेभ्यो निवृत्तेरुक्तचरितस्य मुक्तिरिति शङ्कते—स्यादेतदिति । किं तानि सुकृतानामपि क्षेपकाप्याहो दुरितानामेवेति विकल्पप्रापं निरसति—नेत्यादिना । तेषां सुकृतविरोधित्वे काम्यकर्मोपदेशवैयर्थ्यं तेषामपि तैर्विनाश्यादिति । मन्वानो विरोधं विवृणोति—सतीति । द्वितीयमज्ञीकरोति—दुरितानां र्विति । तर्हि तन्निवर्हणे तावतैव देहान्तराभावाद्युक्तैक्यधर्मवैयर्थ्यं नेत्याह—न र्विति । केवलसुकृतात्सर्वं शरीरं नास्त्यप्रियस्यापि दुरितफलस्य तत्र दर्शनादित्याशङ्क्याह—दुश्चरितस्येति । किंच मुमुक्षुभिरनुष्ठितनित्यनैमित्तिकवशादपि देहान्तरसंभवाज्ञीकचरितस्य मुक्त्याशास्तीत्याह—नचेति । तेषामानुषङ्गिकफलत्वं संभावितमपि न प्रमितमित्याशङ्क्याह—स्मरतीति । निर्मिते आरोपिते सतीति यावत् । किंच काम्यनिषिद्धकर्मशेषवशादपि देहान्तरसिद्धेनोक्तचरितस्य मुक्तिरित्याह—नचेति । असदादीनां स्थूलविषयां सम्यग्विषयं विना सर्वात्मना काम्याद्यवर्जनेऽपि ज्ञानादशेषकाम्यादिवर्जनसिद्धिरित्याशङ्क्याह—सुनिपुणानामिति । प्रमादो भवत्येवेत्यनियमाज्ञो जन्मान्तरमित्याशङ्क्याह—संशयितव्यमिति । निमित्तसद्भावेऽपि निश्चयाभावे जन्मान्तरमनिश्चितमसिद्धमेव स्यादित्याशङ्क्याह—तथापीति । तस्य दुर्ज्ञातत्वे जन्मान्तराभावस्यापि तथात्वावस्थापनासिद्धिरित्यर्थः । किं चात्मनि कर्तृत्वादि स्वाभाविकमारोपितं वाच्येऽपि तत्कार्यं तच्छक्तिर्ना स्वभावः । प्रथमे तस्मिन्निवृत्ते स्थिते वा मुक्तिः । नाथ । स्वभावस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् । न द्वितीयो व्यापातादित्याह—नचेति । द्वितीयं शङ्कते—स्यादिति । किं शक्तेरिति

स्यापरिहार्यत्वात् । स्यादेतत् । कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिस्तेन शक्यत्वस्थानेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति । तच्च न । शक्तिसद्भावे कार्यप्रसवस्य दुर्निवारत्वात् । अथापि स्वाक्ष केवला शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि निमित्तानि । अत एकाकिनी सा स्थितापि नापराध्वतीति । तच्च न । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन नित्यसंबद्धत्वात् । तस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सत्यात्मन्यसत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां न कथंचन मोक्षं प्रत्याशास्ति । श्रुतिश्च—‘नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ (श्वेता० ३।८) इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति । परस्मादन्यत्वेऽपि जीवस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः । प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत् । न । प्राक्प्रबोधात्सर्वव्यवहारवत्तदुपपत्तेः । शास्त्रं च ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति’ (बृ० २।४।१४; ४।५।१५) इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत्’ (बृ० २।४।१४; ४।५।१५) इत्यादिना तदभावं दर्शयति । तदेवं परब्रह्मविदो गन्तव्यादिविज्ञानस्य वाधितत्वाच्च कथंचन गतिरुपपादयितुं शक्या । किंविषयाः पुनर्गतेति श्रुतय इति । उच्यते—सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथाहि कचित्पञ्चाग्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते कचित्पयस्कविद्यां कचिद्वैश्वानरविद्याम् । यत्रापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते यथा ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ (छा० ४।१।०।५) इति ‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे द्दहं पुण्डरीकं वेदम्’ (छा० ८।१।१) इति च तत्रापि वामनीत्वादिभिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति गतिः । न कचित्परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते यथा गतिप्रतिषेधः श्रावितः ‘न तस्य प्राणा उक्तामन्ति’ (बृ० ४।४।६) इति । ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ (तै० २।१।१) इत्यादिषु तु सत्यप्याप्तोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसंभवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवैयमविद्याधारोपितनामरूपप्रविलया-

भाष्यरजप्रभा

स्यादेतदिति । कार्यगम्यायाः शक्तेः कार्यस्यात्यन्तानुत्पादे सत्त्वमयुकमतः शक्तिसत्त्वे तद्विषयस्य कार्यस्याद्वयदेशकालादिनिमित्तानां चात्मना शक्तिद्वारा नित्यसंबद्धत्वान्मोक्षो न स्यादिति परिहरति—तच्चेत्यादिना । मोक्षसिद्ध्यर्थं जीवस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे संसारानुपपत्तिमाशङ्क्याज्ञानादुपपत्तिमसङ्कुट्ठां स्मारयति—परस्मादित्यादिना । प्रासङ्गिकं परिहृत्य परमं प्रकृतमुपसंहरति—तदेवमिति । ननु परविद्यायामप्याप्तोतिपदेन गतिः श्रुतेत्यत आह—ब्रह्मविदामोतीति ।

आमली

दिति । समारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्त्वभावस्य शक्यत्वसत्त्वज्ञानेनावरोधः कर्तुं सर्पस्यैव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान्परिचोदयति—स्यादेतत् । कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमिति । अप्रकाशितभावो यथोक्तमेव समाधत्ते—तच्च नेति । कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निमित्तसंबन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्भवति कदापिदिशं समुदाचरो यतः सुखदुःखे भोज्येदे इति संभावनातः कुतः केवल्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयोनिरस्तमपि मतिप्रविष्टे पुनरुपन्यस्य दृश्यति—परस्मादन्यत्वेऽपीति ।

न्यायनिर्ययः

कार्योत्पत्तकस्मृतं न । अप्येऽपि सा निरपेक्षा कार्यमारभते सापेक्षा वा । नाथ इत्याह—तच्च नेति । कथनानुसृत्युत्पत्तिरिति—अथापीति । अदृष्टादिनिमित्ताभावादुपमोगलक्षणोऽनर्थो नास्तीत्यर्थः । कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निमित्तसंबन्धस्यासमोऽदृष्टादिनिमित्तैः संबन्धस्य च शक्तिद्वारा सदातत्त्वत्कदापिचक्षा भोगारम्भकत्वसंभवाच्च मुक्तिरित्याह—तच्चेति । सा चेत्कार्यं नारभते तर्हि तस्या असत्त्वमेव कार्यकथनस्यादिति मत्वा शक्तिर्नो कार्यस्य वा स्वाभाविकत्वनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति । आत्मनि कर्तृत्वादिरोपितत्वे ज्ञानादेव तद्विद्वेतेन कैसंसाया मुक्तिरित्युपेत्य ज्ञानमात्रावृत्ता सेल्य मनमाह—श्रुतिश्चेति । प्रासङ्गिके परमते पराकृते मोक्षसिद्धये जीवस्य ब्रह्मात्मत्वोपगमेऽपि तुर्याऽनुपपत्तिरिति शङ्कते—परस्मादिति । तत्त्वज्ञानालागूढं वा व्यवहाराभावो नाथः स्वप्नदुपपत्तेरित्याह—न प्राप्तिरिति । तत्रैव शास्त्रानुमतिमाह—शास्त्रं चेति । अप्रबुद्धविषय इति च्छेदः । द्वितीये प्रसङ्गस्थेष्टां शास्त्रावृत्तेर्भेदानाद्ये—पुनरिति । प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रकृतं निगमयति—तदेवमिति । परमतं निराकृत्य पूर्वोक्तं स्वमतं प्रसपूर्वकं विवृणोति—किमित्यादिना । गतिश्रुतीनां सगुणवीविषयत्वं विशदयति—तथाहीति । ब्रह्म प्रकृत्वापि गतेरुक्तसत्या युक्तं परविषयत्वमित्याशङ्क्याह—यत्रापिति । सगुणविषयाविषये गतिश्रुतिमुक्त्या परविषयाविषये तदभावामाह—नेति । ब्रह्मत्वादिज्ञेयत्वात्तत्रापि गतिरेवेत्याशङ्क्याह—यथेति । आमोतेर्गत्वर्थत्वात्परविषयापिर्क्षाऽपि गतिश्रुतिरस्तीत्याशङ्क्याह—ब्रह्मसिद्धिति । ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सान्तरत्वं सर्वोत्पत्तिमादिवर्णितो न्यायः । आमोतिस्तर्हि परविषये कथमित्याशङ्क्याह—स्वरूपेति । इतश्च परविषये नास्ति

पेक्षयाऽभिधीयते 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' (बृ० ४।३।६) इत्यादिवदिति द्रष्टव्यम् । अपिच पर-
विषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिन्तनाय वा । तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्म-
विदो न गत्युक्त्या क्रियते । स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमापत्तेन स्वास्थेन तत्सिद्धेः ।
नच नित्यसिद्धनिःश्रेयसनिवेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तने काचिदपेक्षोपप-
द्यते । तस्मादपरब्रह्मविषया गतिः । तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमाना
गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते । किं द्वे ब्रह्मणी परमपरं चेति । बाढं द्वे 'एतद्वै सत्यकाम'
परं चापरं च ब्रह्म यदौकारः' (ब्र० ५।२) इत्यादिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म किमपर-
मिति । उच्यते । यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधादस्थूलादिशब्दब्रह्मोपदिश्यते तत्प-
रम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः प्राण-
शरीरो भारूपः' (छा० ३।१।४।२) इत्यादिशब्दैस्तदपरम् । नन्वेवमद्वितीयश्रुतिरुपपद्यते ।
न । अविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतया परिहृतत्वात् । तस्य चापरब्रह्मोपासनस्य तत्सं-
निधौ श्रूयमाणम् 'स यदि पितृलोककामो भवति' (छा० ८।३।१) इत्यादि जगदश्वयंल-
क्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति । अनिवर्तितत्वादविद्यायाः । तस्य च देशविशेषावबद्ध-
त्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम् । सर्वगतत्वेऽपि चात्मन आकाशस्येव घटादिगमनं बुद्ध्याद्यु-
पाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्यवादिष्म 'तद्गुणसारत्वात्' (ब्र० सू० २।३।२९) इत्यत्र । तस्मात्
'कार्यं बादरिः' (ब्र० सू० ४।७।३) इत्येष एव स्थितः पक्षः । 'परं जैमिनिः' (ब्र० सू० ४।३।१२)
इति तु पक्षान्तरप्रतिभानमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

प्रतीकोपासकान्ब्रह्मलोकं नयति वा न वा ॥ अविशेषश्रुतेरान्नब्रह्मोपासकवचने ॥ १ ॥

ब्रह्मकतोरभावेन प्रतीकाहंकारवशात् ॥ न तान्नयति पञ्चाग्निपिदो नयति तत्पुनः ॥ २ ॥

स्थितमेतत्कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं संदिह्यते किं सर्वान्विकारालम्बनान-

भाष्यरत्नप्रभा

दैफलाच्च गतेन परविषयत्वमित्याह—अपिचेति । अनुचिन्तनपक्षं प्रत्याह—नच नित्यसिद्धेति । कथं तर्हि
कैश्चित्परविषयत्वं गतेरुक्तमित्याशङ्क्य आन्वेत्याह—तत्र परापरैरेति । प्रश्नपूर्वकं परापरब्रह्मविभागं वदन्नपरब्रह्मणि
गतेरर्थवत्त्वमाह—किं द्वे इत्यादौना । व्यापिनो जीवस्य कथं गतिस्तत्राह—सर्वगतत्वेऽपीति ॥ १४ ॥ एवं
गन्तव्यं निरूप्य गन्तुश्चिधारयति—अप्रतीकेति । 'स एवेनात्तु ब्रह्म गमयति' इत्यविशेषश्रुतेः तत्कृत्यन्यायाच्च ।

भामती

शेषमतिरोहितायम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण
उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च । अत्रह्यक्तवतो यान्ति यथा पञ्चाग्निविषया । ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥ सन्ति

न्यायनिर्णय

गतिरित्याह—अपिचेति । तदेव दर्शयितुं विकल्पयति—परेति । प्ररोचनपक्षं प्रत्याह—तत्रेति । स्वसंवेद्यत्वे हेतुमाह—
अध्यवहितेनेति । स्वापदिव्यावृत्त्यर्थं विज्ञिंनष्टि—विद्येति । अनुचिन्तनपक्षं प्रतिक्षिपति—नचोति । पक्षद्वयनिरासफलं दर्शयति—
तस्यादिति । कथं तर्हि? केवाचिदाचार्याणां परविषयत्वोपगमो गतेरित्याशङ्क्य सूक्ष्मदृष्टिशून्यत्वादित्याह—तत्रेति । अपसिद्धान्तं
शङ्कते—किमिति । सोपाधिकनिरुपाधिकत्वेन ब्रह्मणो भेदः, श्रुतिभैरूप्यात्तेन नापराद्वान्तापत्तिरित्याह—बाढमिति । परापरविभागस्य
प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किमित्यादिना । उक्तमेवापसिद्धान्तपरिहारं चोषद्वारा स्फोरयति—नन्वित्यादिना । परापरविभागस्य
निश्चायै किं स्यादित्याशङ्क्यावरन्मणो गन्तव्यत्वार्थं तदुपासितफलमाह—तस्येति । अपरब्रह्मोपासनस्योक्तफलत्वेऽपि कथं तद्विषये
गतिरित्याशङ्क्याह—तस्य चेति । तस्य गन्तव्यत्वेऽपि गन्तुत्वमात्रेण विमुक्तादयुक्तमित्याशङ्क्याह—सर्वेति । अनिवंचनीया गतिर-
निर्वचनीयसमुपब्रह्मविषयैवोच्येति भावः । परविषये गत्यभावादपरविषये तदुपपत्तेरसमुक्तैव पूर्वोत्तरपक्षव्यवस्थेयुपसंहरति—तस्या-
दिति ॥ १४ ॥ गन्तव्यविशेषोक्त्यानन्तरं गन्तुविशेषोक्त्यर्थमाह—अप्रतीकालम्बनानिति । संबन्धं वक्तुं श्रुतं कीर्तयति—
स्थितमिति । अमान्यपुरषः विषयीकृत्याविशेषश्रुतेस्तत्क्रतुत्वेनगमनमात्राच्च संशयमाह—इयमिति । विद्याफलार्थं देवयाने पक्षि

विशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत काश्चिदेवेति । किं तावत्प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथाहि—‘अनियमः सर्वोसाम्’ (ब्र० सू० ३।३।३१) इत्यत्राविशेषेणैवैषां विद्यान्तरेष्ववतारितेति । एवं प्राप्ते प्रत्याह—अप्रतीकालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान्वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बाह्यद्वारायण आचार्या मन्यते । न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्वयैव । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति स्थित्यते ‘तं यथा यथोपासते तदेव भवति’ इति श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य । नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् ‘स एनान्ब्रह्म गमयति’ (छा० ४।१।५५) इति भवतु यथैवमाहस्यवाद

भाष्यरत्नप्रभा

संवायमाह—इदमिति । अनियमाधिकरणे तत्त्वविदोऽन्यत्र सर्वोपासकानां मार्गोपसंहार उक्तः, इदानीमप्रतीकोपासकानामेव मार्गं न सर्वेषां विकारोपासकानामित्युभयथाभावोक्तौ पूर्वोक्तविरोधः स्यात्, तस्मादुपासकमात्रस्योत्तरमार्गसिद्धिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तुभयथाभावसिद्धिः । अदोषादिति सूत्रे पदच्छेदः, अविरोधादित्यर्थः । अनियमः सर्वोसामिति सूत्रे सर्वशब्दस्य प्रतीकोपासकान्यपरत्वादिति भावः । यद्यपि प्रतीकध्यायिनां पितृयागद्वितीयस्थानयोरप्रवेशाद्विंशतिमार्गो वाच्यस्तथापि तेषां विद्युत्पर्यन्तमेव गमनमस्तु न ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मक्रतुत्वाभावात् । यो यत् ध्यायति स तस्मातोति हि तत्क्रतुत्वायः श्रुतिमूलः । प्रतीकेषु च नामादिषु ध्येयेषु ब्रह्मणो गुणत्वात्, न ब्रह्मध्या-

यामती

हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया विद्याः । तद्वन्तोऽप्युर्विंशदिमार्गेण कार्यब्रह्मोपासका इव गन्तुमर्हन्ति ‘अनियमः सर्वोसाम्’ इत्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात् । न चैषां परब्रह्मविद्यामिव गत्यसंभव इति । नच ब्रह्मकतव एव ब्रह्मलोकभाजो नातत्कतव इत्यप्येकान्तः । अतर्कतानामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न चैते न ब्रह्मकतवो मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ सर्वत्र ब्रह्मनुपगमेन तत्कतुल्यस्यापि संभवात् । फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्तावप्युपपत्तेः, तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसंभवादिति प्राप्ते प्रत्युच्यते—उत्तरोत्तरमृत्सखायब्रह्मक्रतुर्भावतः । प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं मामानवो नयेत् । भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं, वचनात् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तदभावात् । ‘तं यथायथोपासते तदेव भवति’ इति श्रुतेरौत्सर्गिक्यान्नासति विशेषवचनेऽपवादो युज्यते । नच प्रतीकोपासको ब्रह्मोपासते सत्यपि ब्रह्मेत्यनुगमे । किंतु नामादिविशेषं ब्रह्मरूपतया । तथा खल्वयं नामादितत्त्वो न ब्रह्मतत्त्वः । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि ब्रह्माः । ब्रह्माश्रयश्च प्रत्ययो नामादिषु प्रक्षेप इति नामतत्त्वः । तस्माच्च तदुपासको ब्रह्मक्रतुः किंतु नामादिक्रतुः । नच ब्रह्मक्रतुले नामादुपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः संभवः । नच ब्रह्मक्रतुस्तदवयवकुर्येन तदवयवापिष्योत्कर्षो नश्येत् । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वञ्चेत्या सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्नयमानवो ब्रह्मलोकम् । न

न्यायनिर्णयः

गन्तुविशेषोक्त्या पादाविसर्गतिः । पूर्वपक्षे सर्वेषूपासनेष्वनियमन्यायादिकारालम्बनेषु विशेषासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रतीकोपासनातिरिक्तेषु तत्क्रतुन्यायादिविशेषसिद्धिरिति मत्वा विदुषव पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्रेति कार्यब्रह्मोक्तिः । तत्र गुणोपसंहारस्यानियमाधिकरणन्यायं हेतुत्वेन स्मारयति—तथाहीति । प्रतीकालम्बनानामपि पितृयागद्वितीयस्थानासंभविस्वाध्याप्रतीकविशेषत्वेन ब्रह्मणोऽपि तैत्थ्यातत्त्वैः न के चैत्यादिनाम्येन च तेषां ब्रह्मदेतान्ब्रह्म गमयतीत्येतच्छब्देन तेषामपि परामर्शेतिशेषिद्वयान्तरेषु च गतेरवतारितत्त्वद्विविशेषणामानवः पुरुष प्रत्याह—उत्तरोत्तरमृत्सखायब्रह्मलोकं नश्यति प्राप्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनुयाय्य सिद्धान्तप्रतिपादनवत्तयं व्याकरोति—एवमिति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपो हि प्रतीको यथा ‘नाम ब्रह्म’ इत्यादौ नामादिषु ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्य प्रक्षेपः । तदालम्बनाः प्रतीकालम्बनास्तान्निहाय विकारालम्बनान्स्वरूपविधावतः सवन्ति यावत् । यश्च नियमन्यायादिविशेषेण सर्वेषां विकारालम्बनानामेधां गतिरिति तदुभयमुभयथाऽदोषादित्येताच्छब्दे—नहीति । प्रतीकालम्बनाश्च नयति विकारालम्बनान्तरं नयतीत्युभयथात्वोपगमे सत्यनियमः, सर्वोसामिति न्यायस्य न कश्चिद्दोषः सर्वशब्दस्य प्रतीकालम्बनातिरिक्तान्विषयव्यतिरिक्त्यर्थः । तत्क्रतुक्षेति पदं पदान्तराध्याहारेण व्याकरोति—तत्क्रतुरिति । तस्य हेतुत्वं साधयति—यो हीति । तत्र मानमाह—तमिति । प्रतीकालम्बनैरपि तद्विशेषणत्वेन ब्रह्म ध्यातमित्युक्तमित्याशङ्क्याह—न त्विति । ब्रह्मदृष्ट्या नामादीनामेव प्रतीकानां प्राधान्येनानुज्ञितवान् प्रतीकालम्बनानां ब्रह्मक्रतुत्वमित्यर्थः । तत्क्रतुस्तद्वत्तीति न्यायस्य व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति । न्यायस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि विशेषवचनादपवादः, तत्राह—भवत्विति । आहत्यावादः साक्षादपवादकः । १५५ । इतोऽपि प्रतीकोपास-

उपलभ्यते तदभावे त्वैतसर्गिकेण तत्कृतन्यायेन ब्रह्मकृतनामेव तत्प्राप्तिर्नैतरेषामिति ग-
म्यते ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति—
'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' (छा० ७।१।५), 'यावन्नाम्नो भूयसी'
(छा० ७।२।१), 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' (छा० ७।२।२), 'मनो वाच
वाचो भूयः' (छा० ७।२।१) इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वाद्नुपासनानामुप-
पद्यते । ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् । तस्मान्न प्रतीकालम्बनाना-
मितरैस्तुल्यफलत्वमिति ॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवत्पादकृतौ
श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

यित्वमिति । अस्य च न्यायस्य पञ्चासिविद्यायामाहत्यवादात्प्रत्यक्षवचनाद्वा इष्ट इति सूत्रभाष्यार्थः ॥ १५ ॥ किंच
प्रतीकतारतम्येन फलवार्तम्यश्रुतेन प्रतीकध्यायिना ब्रह्मप्राप्तिरित्याह—विशेषं चेति । तस्मादसति वचने ब्रह्म-
ध्यायिन एव ब्रह्मगन्तार इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ
भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भामती

ह्येवमुभयथाभाव उभयथायैले कांश्चित्प्रतीकालम्बनाज् नयति विकारालम्बनान्वितुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्विरोधोऽस्ति
'अनियमः सर्वोत्तमः' इत्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे
भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

न्यायनिर्णय

नानां न ब्रह्मगतिरित्याह—विशेषं चेति । उत्कर्षोपकर्षवत्त्वात्फलस्य प्रतीकोपासनानां नैकरूपब्रह्मकृतत्वं तत्प्राप्तिर्वा हेतूपचयापचया-
तिरेकेण फले तदयोगादिति व्याचष्टे—नामादिविविचि । फलविशेषोपलम्भेऽपि किमित्युपासनानां प्रतीकतन्त्रत्वं, तत्राह—स चेति ।
प्रतीकानामुत्कर्षनिकर्षवत्त्वादित्यर्थः । विपक्षे फलविशेषवृद्धेरष्टित्वमाह—ब्रह्मेति । प्रतीकालम्बनातिरिक्तानां विकारालम्बनानां ब्रह्म-
लोकगतिरिति स्थिते फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दानन्दविरचिते शारीरकभाष्यविभागे न्यायनिर्णये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थस्याध्यायस्य सगुणविद्यावतो मृतस्योत्तरमार्गाभिधानाख्यस्तृतीयः पादः ॥

चतुर्थेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

नाकवचनं मुक्तिरूपं यद्वा पुरातनम् ॥ अभिनिष्पत्तिवचनात्फलत्वादपि नूतनम् ॥ १ ॥

स्वेन रूपेणैति वाक्ये स्वशब्दात्पुरातनम् ॥ आविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः फलं चाज्ञानहासितः ॥ २ ॥

एवमेवैव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते । तत्र संशयः—किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यत आदौस्विदात्ममात्रेणेति । किं तावत्प्राप्तम् । स्थानान्तरेष्विवागन्तुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः । अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्यायत्वात् । स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वस्वल्पवस्थानु स्वरूपानपायाद्विभाव्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—कैवल्येनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति । कुतः—स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात् । अन्यथा हि स्वशब्देनेति विशेषणमनवकृतं स्यात् । नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति । न । तस्यावचनीयत्वात् । येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यत तस्यैवात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्यात् । आत्मवचनतया त्वर्थवत्कैवल्येनैवात्म-

साध्यव्रजप्रभा

पूर्वपादे ब्रह्मोपासकानां कार्यब्रह्मप्राप्तिरुक्ता, संपत्तिरिति तेषामेकैवविशेषं ब्राह्मलौकिकं पादसूत्रोत्तरार्धेन प्रपञ्चयित्वा दावस्थार्हितपरविद्याप्राप्त्यं निर्विशेषब्रह्मभावमाह—संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् । निर्गुणविद्याफलवाक्यमुदाहरत् स्वशब्दस्य स्वीयागन्तुकरूपस्वात्मरूपवाचित्वाभ्यां संशयमाह—एवमेवेति । पूर्वपक्षे मोक्षस्य स्वर्गाद्विशेषः, सिद्धान्ते विशेष इति फलं, तत्र मोक्ष आगन्तुकः, फलत्वात्स्वर्गवदिति न्यायोपेक्षयाभिनिष्पत्तिश्चुष्या पूर्वपक्षमाह—किमित्यादिना । स्वशब्दश्चुतिबाधितो न्यायः अभिनिष्पत्तिश्च साक्षात्कारवृत्त्यभिप्रायां बन्धध्वंसजन्मन्यौपचारिक्येवेति मत्वा सिद्धान्तयति—एवमेवेति । मोक्षस्य फलत्वेन प्राप्तागन्तुकत्वविरासाद्यः स्वशब्द इति युक्तं स्वीयवा-

मानती

संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् । प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सती यतः । फलत्वेन प्रसिद्धेयं मुक्तिरूपान्तरोद्भवः ॥ अभूतस्य घटादेर्मवर्णं निष्पत्तिर्न पुरनखन्तसतोऽस्तौ वा । न जातु गगनतत्कुसुमे निष्पद्यते । स्वस्वभावस्थानं चेदात्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत, तस्य गगनवदखन्तसतः प्रागसत्त्वाभावात् । न चास्य बन्धाभावो निष्पद्येत, तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेना-तुच्छत्वप्रसङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेयं मोक्षस्य कार्यस्य फलत्वावकल्पनादागन्तुना रूपेण केनचित्पुत्पत्तौ स्वेनेति प्राप्तमनूयत इति प्राप्तेऽभिधीयते—संभवत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते । बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥ अनविद्यातावबोधेन हि प्रमाणं शाब्दमंगला कथंचिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलसंसारिककर्मोपेतं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्सादेव रूपाद्यावृत्तमन-

न्यायवर्णिगः

आद्ये पादे निर्गुणविद्याफलकैकदेशो बन्धनिवृत्तिरुक्ता । द्वितीये सगुणनिर्गुणफलाविशेषत्वेन तद्विदोऽस्त्वाख्यनुप्राप्तासी विवृतिः । तृतीये सगुणविद्याफलोपयोगिताया गतिगन्तव्यगन्तुविशेषा निरूपिताः । संपत्तिरिति चतुर्थे पादे परविद्याफलकैकदेशो ब्रह्मभावविर्भावः सगुणविद्याफलं च सर्वेश्वरतुल्यभोगत्वमवधारयिष्यते । तत्रापरविद्याप्राप्त्यनुक्त्वा परविद्याप्राप्त्यमाह—संपद्येति । निर्गुणविद्याफलमुदाहरत् तद्विषयवाक्यमुदाहरति—एवमेवेति । स्वशब्दस्य स्वीयवाचित्वेनागन्तुकत्वाभावात्स्वरूपवचनत्वेनागन्तुकत्ववृद्धेः संशयमाह—तत्रेति । अत्र च निर्गुणब्रह्मविद्याफलस्य ब्रह्मभावविर्भावस्य निवृत्तिद्वयोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मोक्षस्य स्वर्गादेर-विशेषः । सिद्धान्ते तस्य ततो विशेषोऽस्तीति गृहीत्वा विद्युद्वयं पूर्वपक्षमाह—किमिति । विमतमागन्तुकं फलत्वात्स्वर्गवदिति मत्वा हेतुमाह—मोक्षश्चेति । अभिनिष्पत्तिशब्दादपि प्रागभूतस्य निष्पत्तिः स्थित्यतीति हेतुन्तरमाह—अभिनिष्पद्यत इति । सिद्धान्तेऽपि सादृश्याभिनिष्पत्तिरौपचारिकीत्याशङ्क्याह—स्वरूपेति । उक्तानुमानादभिनिष्पत्तिशब्दाच्च सिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति । मुक्तोपागन्तुकत्वमनूय सिद्धान्तयति—एवमेवेति । उक्तोऽनुमानो जीवति कथमनागन्तुकत्वं मुक्तिरित्याह—कुत इति । विशेषणक्षतिवन्धमनुमानमिलाह—स्वेनेति । परं ब्रह्म ज्योतिःशब्दितमुपसंपद्य साक्षादनुभूतं तेनैव स्वेन रूपेणाविर्भावोऽवस्थानमित्यनर्हकुर्वन्तं प्रत्याह—अन्यथेति । विधान्तरेण स्वशब्दसार्थवत्वं शङ्कते—नन्वेति । अशातशापकत्वे संभवत्यनुवादकत्वायोगा-जैवमिलाह—न तस्येति । तदेवावचनीयत्वं साधयति—येनेति । परपक्षे विशेषणानर्थक्यमुक्त्वा स्वपक्षे तदर्थवत्त्वमाह—

रूपेणाभिनिष्पद्यते नागन्तुकेनापररूपेणापीति ॥ १ ॥ कः पुनर्विशेषः पूर्वास्ववस्थास्विह च स्वरूपा-
नपायसाम्ये सतीत्यत आह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स सर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धनैवात्मनाऽवतिष्ठते । पूर्वत्र त्वन्धो भव-
त्यपि रोदित्व विनाशमेवापीतो भवतीति चावस्थात्रयकलुषितेनात्मनेत्ययं विशेषः । कथं पु-
नरवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति—प्रतिज्ञानादित्याह । तथाहि 'एतं त्वैव ते भूयोऽनुव्या-
ख्यास्यामि' (छा० ८।१।३, ८।१।४, ८।१।३) इत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन
प्रतिज्ञाय 'अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्फुरातः' (छा० ८।१।२।१) इति चोपन्यस्य 'स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' (छा० ८।१।२।३) इति चोपसंहरति । तथाख्यायिकोप-
मेऽपि 'य आत्माऽपहृतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इत्यादि मुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्व-
प्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धनिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजननापेक्षा । यदप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्प-
त्तिपर्यायत्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्षं यथा रोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष्पद्यत इति तद्वत् । त-
स्माददोषः ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते—यावता 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' (छा० ८।१।२।३) इति कार्य-
गोचरमेवैनं श्रावयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिषि रुढत्वात् । न चानतिवृत्तो विका-
रविषयात्कश्चिन्मुक्तो भवितुमर्हति । विकारस्यातत्त्वप्रसिद्धेरिति । नैष दोषः । यत आत्मै-
वात्र ज्योतिःशब्देनान्वेद्यते प्रकरणात् 'य आत्माऽपहृतपाप्मा विजरो विमन्युः' (छा० ८।७।१)

भाष्यरत्नप्रभा

चित्त्वेऽन्वयार्थकानुवादः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ सूत्रान्तरं गृह्णाति—कः पुनरिति । जागरिते ज्ञानध्यादिदेहधर्मवान्भवति
स्वप्ने तु हत इव केनचित् । अपिच पुत्रादिनाशाद्गोदित्वं भवति, सुषुप्ती तु विशेषज्ञानाद्दिनष्ट इवेति, बन्धदशायां
कलुषितात्मना तिष्ठति मोक्षे तु विमलितस्विच्छदुःखः परितः प्रद्योतमानपूर्वानन्दस्मनावतिष्ठत इति महान् विशेष
इत्यर्थः ॥ २ ॥ कार्यगोचरमिति । कार्यं ज्योतिःप्राप्तमित्यर्थः । कार्यं प्राप्नोऽपि मुक्तः किं न स्यादित्यत आह—न

भामती

विगतमवबोधयन्नानुवादो युज्यते । न चास्य निष्पत्त्यसम्भवः, सत इव घटादेः सांख्यवहारिकेण, प्राप्तेन बन्धविगमस्यापि
निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासहृता लसिद्धिरुभयत्रापि सुत्या । न ह्यसदुत्पत्तुमर्हतीत्यसद्वदावेदितम् । अन्धो भवतीति
स्वप्नावस्था दर्शिता बाह्येन्द्रियव्यापाराभावात् । रोदित्व जाग्रदवस्था दुःखशोकायात्मकत्वात् । विनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः ।
एवकारैश्चार्थेऽनवधारणे ॥ १ ॥ २ ॥ आत्मा प्रकरणात् । ननु ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति पौर्वापर्य-
श्रवणात् स्वरूपनिष्पत्तेरन्या ज्योतिरुपसंपत्तिः तथाच भौतिकेऽपि न मोक्षव्याघातः । भवेदेतदेवं यदि ज्योतिरुपसंपद्य तत्
परित्यजेदिति श्रूयते । तदध्याहारेऽपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते । तस्य च भूतत्वे

न्यायनिर्णयः

आत्मेति । अर्थवत्त्वं स्फुरत्येति—केवलेनेति ॥ १ ॥ सूत्रान्तरमाकाशकादाराऽवतारयति—कः पुनरिति । स्वप्नं मुक्तशब्द-
योजयति—योऽन्तेति । पूर्वत्रापि वस्तुतोऽस्त्वेवंभूतत्वात् विशेषसिद्धिरित्याशङ्कावस्थात्रयेऽपि यथाक्रमं व्यावहारिकरूपेणाऽवस्थाशब्दा-
—पूर्वैरेति । जागरिते पुत्रादावहंममाभिमानादन्धवशपरवशो भवति स्वप्ने तन्नाशदृष्ट्या वासनापर्यं रोदनमनुभवति सुषुप्ति विशेषज्ञा-
नशब्दाश्रितोत्पत्तिनामवपरवशस्तिसृतीत्यवस्थात्रयेण बन्धापरनाशा कालुष्येण दूषिते यदात्मरूपे तेनात्मा संसारदशायाभवतिष्ठते
मोक्षे तु निरुद्धनिखिलरुःखानुपपन्नगतमानपरिशुद्धपरमानन्दरूपेणेति विशेष इत्यर्थः । सूत्रावयवं शङ्कापूर्वकमादत्ते—कथमिति ।
प्रतिज्ञातमेव प्रकटयति—तथाहीति । प्रकृतोपयोगिप्रतिज्ञान्तरमाह—तथेति । फलत्वादागन्तुकत्वं मुक्तेरुक्तं, तत्राह—
फलत्वेति । शब्दसामर्थ्यात्तादागन्तुकत्वमुक्तमनूय दूषयति—यदपीति । हेतोरन्यथासिद्धत्वे शब्दस्य चोपचारिकत्वे मुक्तेरनागन्तु-
कत्वं युक्तमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २ ॥ ज्योतिरुपसंपन्नस्य मुक्तत्वायोगमाशङ्क्य परिहरति—आत्मेति । सूत्रव्याख्ये-
माह—कथमिति । कार्यगोचरत्वे हेतुमाह—ज्योतिःशब्दस्येति । ज्योतिरुपसंपन्न स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति पौर्वापर्येऽन्ते-
हेतोरन्या ज्योतिरुपसंपत्तिरित्याशङ्क्य तदुपसंपन्न तत्पक्षत्वा स्वेनाभिनिष्पत्तिरित्यश्रवणादध्याहारे च तदुपसंपत्तेत्युक्तिवैयर्थ्याज्योतिषो
भूतत्वेन कार्यत्वादत्यागे कृतो मुक्तिरित्याह—नचेति । विकारगोचरस्यापि मुक्तत्वाशङ्क्याय यदर्थं तन्मलमिल्यादिसिद्धिमाश्रि-
ज्याह—विकारस्येति । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रं योजयति—नेत्यादिना । प्रकटणमेव दर्शयति—य आत्मेति । अकस्मात्प्रकरविवच्छेदं

इति हि प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्माद्भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुम् । प्रकृतहानाप्रकृतप्र-
क्रियाप्रसङ्गात् । ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः' (बृ० ४।४।१६)
इति प्रपञ्चितं चैतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' (ब्र० सू० १।३।४०) इत्यत्र ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

मुक्तरूपाद्ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वाच्यं भिद्यते ॥ संपद्य ज्योतिरित्येवं कर्मकर्मविदोक्तिः ॥ १ ॥

अभिनिष्पन्नरूपस्य स उत्तमपुमानिति ॥ ब्रह्मत्वोक्तेरभिन्नं तद्भेदोक्तिरप्रचारितः ॥ २ ॥

परं ज्योतिरुपसंपद्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवत्युनावि-
भागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायाम् 'स तत्र पर्येति' (८।१।२३) इत्यधिकरणाधिकतैव्यनिर्देशात्
'ज्योतिरुपसंपद्य' (छा० ८।१।२३) इति च कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदेनैवावस्थानमिति यस्य मतिस्तं
व्युत्पादयत्यविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः—दृष्टत्वात् । तथाहि 'तत्त्वमसि'
(छा० ६।८।७), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १।४।१०), 'यत्र नान्यत्पश्यति' (छा० ७।२।४।१), 'न तु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' (बृ० ४।३।२३) इत्येवमादीनि वाक्यान्वयविभागेनैव
परमात्मनः दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च फलं युक्तं तत्कृतुन्यायात् । 'यथोदकं शुद्धे शुद्ध-
मासिकं नादगेव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम' (क० ४।१५) इति चैव-
मादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्वयविभागमेव दर्शयन्ति । नदीसमुद्रादिनिर्देशनानि
च । भेदनिर्देशशब्दभेदेऽप्युपपन्नं यते । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति खे महिम्नि' (छा० ७।२।४।१)
इति 'आत्मरतिरात्मक्रीडः' (छा० ७।२।५।२) इति चैवमादिदर्शनात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

क्रमेण गुणगुणस्य सविशेषाविशेषते ॥ विरुद्धत्वात्कालभेदाद्वयवस्था श्रुतयोक्तयोः ॥ १ ॥

युक्तायुक्तदशोभेदावस्थापरांभवे सति ॥ अविरुद्धं यौगपथ्यमश्रुतं क्रमकल्पनम् ॥ २ ॥

स्थितमेतत् 'खेन रूपेण' (छा० ८।३।४) इत्यत्रात्ममात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते नागनुकेनापररूपे-

भाष्यरत्नप्रभा

चानतिवृत्त इति ॥ ३ ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् । स्वरूपस्थितमुक्तमुपजीव्य वादिनिवादात् ब्रह्मभेदाभेदसंशये
ब्रह्मखन्तभेदं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमाह—यस्येति ॥ ४ ॥ ब्राह्मेण जैमिनिः । उक्तं ब्रह्म स्वरूपमुपजीव्य स किं
सखेन सर्वज्ञत्वादिधर्मेण युक्तसिद्धिः उत धर्मस्य शशशृङ्गवदत्यन्तासत्त्वाच्चिन्मात्रात्मना तिष्ठति किं वा वस्तुतश्चि-

भासती

विकारलान्मरणधर्मकलप्रतिदेरमुक्तिलमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते—ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् । तथापि प्रक-
माद्विक्यादात्मन्येवात्र युज्यते ॥ परं ज्योतिरिति हि परपदसमिध्याहारात्परस्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्ते ज्योतिषि चापरे
किंचिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते । प्रकरणं चोक्तम् । यत् संपद्य निष्पद्यत इति तन्मुखं व्यादाय
स्वपितीतिवत् । तस्माज्ज्योतिरुपसंपन्नो मुक्त इति सूक्तम् ॥ ३ ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् । यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो
न भिन्न इति तन्नोपपादितं तथापि स तत्र पर्येतीत्याहाराधेयभावव्यपदेशस्य संपत्तृत्पत्तयभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह
॥ ४ ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य यथा य आत्माऽपहृतपाप्मेत्यादिः । तथाऽज्ञा-

न्यायनिर्णयः

विनेति यावत् । प्रकरणेऽपि प्रयोगाभावे कथमात्मार्थो ज्योतिःशब्दः, तत्राह—ज्योतिःशब्द इति । अत्रापेक्षितं न्यायं पूर्वोक्तं
सूत्रयन्मुनरक्तिं प्रत्याह—प्रपञ्चितं चेति ॥ ३ ॥ विदुषः स्वरूपेऽवस्थितस्यापि वैशेषिकादिब्रह्मणोऽन्यत्वमाशङ्क्याह—अविभा-
गेनेति । विषयोक्तिपूर्वकं वादिविप्रतिपत्तेः संशयमाह—परमिति । अत्र मुक्तस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वाभेदादापवादसिंघतिः । पूर्वपक्षे जीवे-
भ्यस्तयोरास्तितकमन्यत्वं, सिद्धान्ते तयोरास्तितकमसिन्नत्वमङ्गोक्तं पूर्वपक्षयति—इति वीक्षायामिति । सिद्धान्तसम्मतवार्थ-
वाच्ये—इति यस्येति । दृष्टत्वेनैव स्फुटयति । तथाहीति । परमात्मन्येवमेव दृष्टत्वे फलितमाह—यथेति । फलावस्थावादिवा-
क्येष्वविभागस्य दृष्टत्वादपि मुक्तस्य परस्मादात्मनिकर्मैक्यमिति व्याख्यातव्यमाह—यथेति । उक्तमेतन्निर्देशस्य तद्विं का गतिः, तत्राह—
भेदेति । उपचारो गतिरित्यत्र तथान्यत्र दृष्टत्वं हेतुपाद—स इति ॥ ४ ॥ ब्रह्मात्मतां प्राप्तस्यापि जीवस्य सप्रपञ्चस्य चोद-

णेति । अधुना तु तद्विशेषबुभुक्षायां भविष्यते स्वमस्य रूपं ब्राह्मणपदहृतपाप्मत्वादिसत्यसं-
कल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तेन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो
मन्यते । कुतः—उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् । तथाहि—य आत्माऽपहृतपाप्मा (छा०
८।७।१) इत्यादिना 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छा० ८।७।१) इत्येवमन्तेनोपन्यासेनैवमात्मकता-
मात्मनो बोधयति । तथा 'स तत्र पर्येति जक्षत्कीडन्ममाणः' (छा० ८।१।२।३) इत्यैश्वर्यरूपमा-
वेदयति । 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छा० ७।२।५।२) इति च । 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरः'
इत्यादिव्यपदेशाश्चैवमुपपन्ना भविष्यन्तीति ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

यद्यप्यपहृतपाप्मत्वाद्यो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते तथापि शब्दविकल्पजा एवैते । पाप्मादि-
निवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते । चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनिष्प-
त्तिर्युक्ता । तथाच श्रुतिः—'एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ०
४।५।१३) इत्येवंजातीयकाऽनुगृहीता भविष्यति । सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव

भाष्यरत्नप्रभा

भामत्रोऽपि जीवान्तरव्यवहारदृष्ट्या कल्पितसर्वज्ञत्वादिसत्यमिति मुनिविप्रतिपत्तेः संशये सत्यां पूर्वंपक्षमाह—अधु-
नेत्यादिना । तत्तत्पक्षसिद्धिरेव फलं द्रष्टव्यम् । सोऽन्वेष्टव्य इतिविषये उद्देशो य आत्मेत्यादिरूपन्यासशब्दार्थः ।
आदिपदाद्विधिष्यपदेशग्रहः । तत्राज्ञातज्ञापको विधिस्तमाह—तथा स तत्रेति । सर्वज्ञ इत्यादिस्तु व्यपदेशोऽर्थं हि
नोद्देशः विध्यभावात्तपि विधिः सिद्धवन्नित्येति शब्दार्थः ॥ ५ ॥ सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वं दूषयन्न्यन्तासत्त्वपक्षमाह—
चितितन्मात्रेणेति । चितिश्रैतन्यं, शब्दज्ञानाद्यो विकल्पोऽसन्प्रत्ययस्तजाः अत्यन्तासन्त इति यावत् । असत्त्वा-
वधर्माणामसत्त्वं भावधर्माणां तु सत्त्वमित्याशङ्क्य तेषामप्यौपाधिकत्वादसत्त्वमित्याह—सत्यकामेति । चिन्मात्रे शुके

भामती

तज्ञापनं विधिः । यथा स तत्र पर्येति जक्षन्ममाण इति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञातज्ञापनं विधिः ।
सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि विधिरप्रतिपाद्यत्वात् । सिद्धव्यपदेशात् । तन्निवृत्ति-
नसत्त्वमर्थोऽयमर्थः प्रतीयते—त एते उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः । भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः । मुक्तः
संपद्यते खैरित्याह स किल जैमिनिः ॥ नच चित्सभावस्यात्मनोऽभावात्मानोऽपहृतपाप्मत्वादयो भावात्मानश्च सर्व-
ज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं घ्नन्ति । नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते, या भूद्वशाश्चवद्वर्गमिधर्मभावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥
५ ॥ **चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ।** अनेकार्कारतैकस्य नैकालम्बिकता भवेत् । परस्परविरोधेन न
भेदाभेदसंभवः ॥ न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसंभवः । ते चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्यावर्तन् । अथ
न भिद्यन्ते तत एकस्यात्मानोऽमेदान्मिथोऽपि न भिद्येरन् । आत्मरूपवत् । आत्मरूपं वा भिद्येत । भिन्नभ्योऽनन्यत्वा-
धीलपीतरूपवत् । नच धर्मिण आत्मनो न भिद्यन्ते मिथस्तु भिद्यन्त इति साम्प्रतम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्यभे-
दप्रसङ्गात् । भेदे वा धर्मिणोऽपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् । भेदाभेदौ च परस्परविरोधावेकत्रोभावाच्च संभवत इत्युपपादितं प्रथमै
सूत्रे । अभावरूपेणासद्वैताविहन्तृत्वेऽपि तस्य पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूपणतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न
सात्त्विकी तदुक्तता किञ्चिद्यते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोऽप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्माच्चिरस्तावोषप्रपञ्चेनाव्यपदे-
श्येन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तावात्मनोऽर्थव्यन्यैरेवापहृतपाप्मसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेश इत्यौडुलोमिर्भेदेन । तदि-

न्यायनिर्णयः

यति—ब्राह्मेणेति । वृत्तं कीर्तयति—स्थितमिति । विषयसंशयो दर्शयति—अधुनेति । येन च ब्रह्मरूपेण मुक्तत्वावसानं तर्हि
सप्रपञ्चमेव किंवा निष्प्रपञ्चमेवाथ बोधयरूपमिति विप्रतिपत्तेः संशये ब्रह्मणो मुक्तोपसृप्यस्य दृष्टिद्वयमाश्लेषोभयरूपत्वेनत्वा पादादि-
संगतिः । पूर्वपक्षे सप्रपञ्चत्वश्रुतीनां वा निष्प्रपञ्चत्वश्रुतीनां वा मुख्यार्थत्वसिद्धिः । सिद्धान्ते द्विविधश्रुतीनां दृष्टिद्वयावद्भ्याम्युल्लेखार्थो-
पपत्तिरित्युपेत्य पूर्वपक्षयति—अभिधीयत इति । उपन्यासेन ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वसिद्धिं विवृणोति—तथाहीति । उपन्यासो नामोद्देशः
स चाप्यत्र ज्ञातस्यान्यविधानायानुवादः । आदिशब्दार्थं विधिं दर्शयति—तथेति । अज्ञातज्ञापनं विधिः । आदिशब्देनोक्तं व्यपदेश-
माह—सर्वज्ञ इति । विधेयान्तररहितत्वेनानुद्देश्यस्याप्रतिपाद्यत्वेनाविधेयस्य च सिद्धवदभिधानं व्यपदेशः ॥ ५ ॥ पूर्वपक्षान्तरमाह—
चितितन्मात्रेणेति । उपन्यासादिना नानारसत्वे दर्शिते कथंविदैकसत्त्वमित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । कथं विकल्पमात्रत्वमित्याशङ्क्य
काल्पनिकत्वात्पादादिस्तद्विचित्रिकरूपाणां तेषामपि राहोः शिर इतिवत्काल्पनिकत्वमेवेत्याह—पाप्मादीति । किं तर्हि तस्य वास्तवरूपं
तदाह—चैतन्यमिति । तत्र मानमाह—तथाचेति । सत्यकामत्वादीनामपहृतपाप्मत्वादिबन्धेनमुपपत्त्यात्कुतो ब्रह्मणश्चैतन्यमात्रत्वेत्या-

धर्मा उच्यन्ते सत्याः कामा अस्यति । तद्यप्युपाधिसंबन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत्स्वरूपत्वसंभवः । अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषेद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वम् 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्' (ब्र० सू० ३।२।११) इत्यत्र । अत एव च जज्ञणादिसंकीर्तनमपेक्षया भवमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थमात्मरतिरित्यादिवत् । नहि मुख्यान्येव रतिक्रीडाभिरुचिनाम्यात्मनि शक्यन्ते वर्णयितुं द्वितीयविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्तारोपप्रपञ्चेन प्रसज्येनाव्यपदेश्येन बोधात्मनाऽस्मिन्निपद्यत इत्यौल्लोभिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि पारमार्थिकश्चैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मणस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानद्विरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ ७ ॥

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

भोग्यसुखावस्ति बाह्यो हेतुः संकल्प एव वा ॥ आशामोदकवैषम्याद्देतुर्बाह्योऽस्ति लोकवरः ॥ १ ॥

संकल्पादेव पितर इति श्रुत्यापधारणात् ॥ संकल्प एव हेतुः साहचर्यमन् वाडुचिन्तनात् ॥ २ ॥

हार्दविद्यायां श्रूयते—'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवाय पितरः समुत्पिच्छन्ति' (छा० ८।२।१) इत्यादि । तत्र संशयः—किं संकल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थाने हेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति । तत्र सत्यपि संकल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निति चान्तरापेक्षता युक्ता । यथा लोकेऽसदादीनां संकल्पाद्भ्रमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसंपत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि

साध्वजप्रभा

जक्षणविश्रुतिः कथं तत्राह—अत एव चेति । सर्वधर्मनिषेधादेशेऽर्थः ॥ ६ ॥ धर्माणां सत्यत्वमख्यन्तासत्त्वं चेति प्रपञ्चमयुक्तम् । अद्वैतश्रुतीनां सर्वज्ञत्वाद्विश्रुतिव्यवहारयोश्च बाधापातादतस्तृतीयपक्षः श्रेयानिति सिद्धान्तयति—एवमपीति । अत्र केचित्समुद्धान्ति—अखण्डचिन्मात्रज्ञानान्मुक्त्याज्ञानाभावात्कृत आनुनिकधर्मयोग इति, ते इत्थं कोवनीयाः । ये ईश्वरधर्मास्त एव चिदात्मनि युक्ते जीवान्तरैश्वर्यवहिन्यन्ते इति । नच मुलाविवेक्यात्तन्नाशे कुतो जीवान्तरमिति वाच्यं, न वयं तन्नाशे जीवान्तरव्यवहारं ब्रूमः, किंतु तदंशनाशेनांशारब्धाध्यात्मिकशरीरद्वयाभिमानीने मुक्तावशान्तरोपाधिका जीवा व्यवहर्तार इति वदामः । तर्हि नानाविद्यापक्ष एव कुतो नाद्रियते जीवभेदस्यावश्यकत्वादिति चेत् । न । प्रकृतिनानात्वं प्रतिजीवं प्रपञ्चभेद इत्याद्यप्रामाणिकानेकार्थगौरवादिनि सर्ववृद्धसंमत एकाविद्यापक्ष एव श्रेयान्, अंशभेदेन च बन्धमुक्तिव्यवस्थेति संक्षेपः ॥ ७ ॥ एवं परविद्याफलमुक्तिसिद्धान्तिमपरविद्याफलं प्रपञ्चयति—संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः । एवकारस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदसाधारणत्वात्संशयः, ब्रह्मलोकं गतस्यो

धामती

दमुक्तं—शब्दविकल्पजा एवते । अपहतपाप्मत्वादयो न तु साव्यवहारिका अपीति ॥ ६ ॥ **एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः** । तदेतदतिशौण्डीर्यमौल्लोभेन सूच्यते । बादरायण आचार्यो सूच्येति हि तन्मतम् ॥ एवमपील्लोलोभितमनुजानाति । शौण्डीर्यं तु न सहत इत्याह—व्यवहारापेक्षयेति । एतदुक्तं भवति—सत्यं तात्त्विकानन्दवैतन्यमात्र एवास्मा, अपहतपाप्मसत्यकामत्वादयस्त्वीपाधिकतयाऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणपत्नीततया लोकसिद्धा नाख्यन्तास्ततो येन तच्छब्दा राहोः विर इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ **संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः** । यत्नावपेक्षः संकल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः । न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लघवादवधारितः ॥ लोके हि किंचिदर्थं विकीर्णः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहान्तममर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः । न लिच्छानन्तरमेवाशेष्यमाणमुपतिष्ठते । तेन श्रुत्यापि लोकहृतमनुकथ्यमा

न्यायनिर्णयः

शङ्काह—सस्येति । उपाधीनामपि तदभेदाद्विस्तारमेव धर्मेत्यमित्याशङ्काह—अनेकेति । उपन्यासास्येव विधिष्यपदेशयोगितामाह—अत इति । अनेकाकारत्वस्य निषिद्धत्वादेवेति यावत् । दृष्टान्तेऽपि मुख्यत्वमाशङ्कोक्तम्—नहीति । उपन्यासादीनामन्यथासिद्धत्वे श्रुतिस्मरणमनुसंहति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ सिद्धान्तयति—एवमपीति । चिन्मात्रस्यापि सतो ब्रह्मणस्तत्त्वतस्त्वविभागादिपाक्षसिद्धिरिति सूत्रार्थविश्लेषण—एवमित्यादिना ॥ ७ ॥ पूर्वधिकरणेण परविद्याफलमभिधायापरविद्याफलं प्रपञ्चायितुमनुवक्तव्यं—संकल्पादिति । विषयं वक्तुं भावयितुमाह—हार्दिति । एवकारस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदसाधारणत्वात् संकल्पं विषयीकृत्य संक्षेपमाह—सत्रेति । अत्र च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मभूतस्य विभूतिनिर्माणसाधनरूपणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे लोकहृत्पादादिचरणं सिद्धान्तं श्रुतिवृत्तान्तान् चरणमित्यभिप्रेत्यावधारणश्रुत्या संकल्पस्य विरपेक्षवत्सिद्धेः । पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्काह—तत्रेति । लोकवहियुक्तं विभूतिगति—यथेति । मुक्तस्य पित्रादिभोगहेतुसंपत्तिः संकल्पातिरिक्त्यल्लादिसापेक्षः भोगहेतुसंपत्तिरित्यादिपाक्षविभागः

स्यात् । एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । संकल्पादेवेति तु राज्ञ इव संकल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते । नच संकल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृम्भितवञ्चलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्ताः स्युरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—संकल्पादेव तु केवलात्पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः—तच्छ्रुते । ‘संकल्पादेवाय पितरः समुत्तिष्ठन्ति’ (डा० ८।२।१) इत्यादिका हि श्रुतिनिमित्तान्तरापेक्षायां पीड्यते । निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुविधास्येव स्याद्भवतु न तु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्तरमिति-प्यते । प्राक्तसंपत्तेर्वन्ध्यसंकल्पत्वप्रसङ्गात् । नच श्रुत्यवगम्येऽयं लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । संकल्पबलादेव येषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः । प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव चावन्ध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकल्पयति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयति—

भाष्यरत्नप्रभा

पासकस्य संकल्पो यत्नान्तरसापेक्षः, भोगसामग्रीसंकल्पत्वादसदादिसंकल्पवत् । न चैवकारविरोधः संकल्पेन सामग्र्या अयोगव्यवच्छेदेन सौलभ्यार्थत्वात्, यत्नानङ्गीकारे भोगपुष्ट्यसिद्धेश्चेति पूर्वपक्षार्थः । अत्र लोकवृत्तानुसरणं फलं, सिद्धान्ते तु विद्याबलेन संकल्पस्यैव भोगपुष्टिकरसिद्धिरिति भेदः । किंच यदि भोगसंकल्पानन्तरमपि यत्नान्तरसापेक्षनिमित्तापेक्षा स्यात्तर्हि निमित्तप्राप्तेः प्राज्ञातसंकल्पस्य वन्ध्यत्वं स्याद्भोगो विलम्बात्ततः सत्यसंकल्पश्रुतेर्न यत्नान्तरापेक्षेत्याह—निमित्तान्तरमपि त्विति ॥ ८ ॥ नन्वीश्वराधीनस्य विदुषः कथं संकल्पमात्राद्भोगसिद्धिस्तत्राह—अत एवेति । ईश्वरधर्मे एव विदुष्याविर्भूत इति न संकल्पभङ्ग इति भावः ॥ ९ ॥ एवकारवन्मनसोति विशेषणेत्याह—

भामती

नया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु संकल्पादेवेति लौकिकं यत्नगौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभावतो विदुषो यत्नलोपावात् । यल्लु तदसत्कल्पमिति । स्यादेतत् । यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री लैणानां चरमधातुविसर्गहेतुर्वै पित्रादयोऽन्यस्य संकल्पोपस्थापिताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्येयत्वं आह—नच संकल्पमात्रसमुत्थाना इति । सन्ति हि खलु कानिचिद्वस्तुस्वरूपास्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुस्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि । कानिचित्तु ज्ञानसाध्यानि शयोकचरमधातुविसर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादौ भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि नतु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति । नहि लैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणिमालादयस्तदिदमुक्तं पुष्कलं भोगमिति प्राप्तेऽभिधीयते—पित्रादीनां समुत्थानं संकल्पादेव तच्छ्रुतेः । न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥ प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ति न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधितुम् । अनुमानमेव तु स्वीत्यादाय पक्षधर्मेलादिवन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यपातेनापेक्षमाणं सामग्रीखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते । अत एव नरसिरःकपालादिशौचा-

न्यायनिर्णयः

हेतुसंपत्तिवदिति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । अनुमानफलमाह—एवं दृष्टेति । लोकवृत्तानुसारेण श्रुतेर्यवत्सिद्धादेव तद्विपरीतं न कल्पयिष्ये त्ववधारणस्य तदनुसरणे सत्यव्यवस्थमेव न स्यादित्याशङ्क्याह—संकल्पादिति । पित्रादेः संकल्पमात्रजन्यत्वे मनोरथविजृम्भितस्त्रीपुत्रादिवदव्यक्रियासामर्थ्याभावादपि संकल्पातिरिक्तसाधनापेक्षा वक्तव्येत्याह—नचेति । मनोरथनिमित्तादपि हर्षादिकार्यं दृष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानमात्रसाध्यकार्यसत्त्वेऽपि ज्ञेयवस्तुसाध्यं कार्यं तत्र नास्तीत्याह—पुष्कलमिति । संकल्पस्य यत्नादिसापेक्षस्यैव पित्रादिनिर्माणहेतुत्वेतदनुषङ्ग सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति—एवमिति । संकल्पस्य यत्नापेक्षत्वेऽनुमानस्योक्तत्वाच्च तस्य केवलस्य पित्राद्युद्भवहेतुतेति शङ्कते—कुव इति । श्रुतिविरुद्धतया कालालयापदिक्षमनुमानमित्याह—तच्छ्रुतेरिति । किंच निमित्तान्तरमपि संकल्पापत्तं वा यत्नान्तरसाध्यं वा, तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—निमित्तान्तरमिति । तस्य यत्नापेक्षस्य संकल्पापेक्षया विलम्बितोत्पत्तिकलात्प्राक्तदुष्परोषिदुषो मोक्षसंकल्पत्वं स्यात्तस्य द्वितीयस्याुक्ततेत्याह—प्रागिति । यत्नो लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षेति, तत्राह—नचेति । यदपि मनोरथविजृम्भितवदतिवञ्चलत्वाच्च भोगसाधनत्वं, संकल्पप्रसूतत्वं, पित्रादीनामिति, तत्राह—संकल्पेति । असदादिसंकल्पितेष्वदृष्टं स्थैर्यं कथं मुक्तसंकल्पितेषु कल्प्यते, तत्राह—प्राकृतेति ॥ ८ ॥ विदुषः सत्यसंकल्पस्यैव लाभान्तरमाह—अत इति । उपातितुरीश्वराधीनो भोगो न संकल्पमात्राद्भवितुमलमित्याशङ्क्य यत्नं व्याकरोति—अत एवेति । सत्यसंकल्पत्वेऽपि कथमीश्वराधीनत्वं विदुषो नेष्यते, तत्राह—नहीति । ईश्वरप्रसादाद्भोगः स्यादित्यपि प्रार्थयमानो जगो दृश्यत इत्याशङ्क्याह—सत्यामिति । विदुषोऽनन्याधीनमैश्वर्यमस्तीत्यत्र मानमाह—श्रुतिश्चेति । विद्यानुवादद्वारा तत्कलो-

‘अथ य इहान्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति’
(छा० ८।१।६) इति ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

व्यवस्थितावैच्छिकौ वा भाषाभावौ तनोर्यतः ॥ विरुद्धौ तेन पुनरेदामौ स्थातौ व्यवस्थितौ ॥ १ ॥

एकस्मिन्नापि पुंसेतावैच्छिकौ कालमेवत ॥ अविरोधात्सप्रजायद्भोगवस्तुज्यते द्विधा ॥ २ ॥

‘संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति’ (छा० ८।२।१) इत्यादिश्रुतेर्मनस्तावत्संकल्पसाधनं ति-
द्धम् । शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्रातैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न वा सन्तीति समीक्ष्यते । तत्र बाद-
रिस्तावदाचार्यः शरीरस्येन्द्रियाणां चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् । एवं
ह्याहाम्नायः ‘मनसैतान्कामान्पश्यन्मते’ (छा० ८।१।२५), ‘य एते ब्रह्मलोके’ (छा० ८।१।३१)
इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विदुरेन्मनसैति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरी-
रेन्द्रियाणां मोक्षे ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते । यतः ‘स एकधा
भवति विद्या भवति’ (छा० ७।२।६१२) इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पप्रमामनन्ति । न ह्यनेकवि-
धता विना शरीरभेदेनाश्रयती स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमिद्वयायामयमनेकधाभाववि-

भाष्यरत्नप्रभा

योगव्यवच्छेदाद्देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति—अभावं बादरिराह ह्येवम् । अत्रापि वादिविद्यादात्संशयः, तत्र
देहाद्यो न सन्त्येव सदा सन्त्येवेति च पक्षद्वयं पूर्वपक्षः । कालभेदेनेच्छया सन्ति न सन्ति चेति सिद्धान्तपक्षो

आमती

नुमानमागमभावधितविषयतया नोपपद्यते । तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां संकल्पमात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति सांप्रतम् । तथाहु-
रागमिनः—को हि योगप्रभावाद्देहादौ इव संसृद्धं पिबति स इव दण्डकारण्ये सृजति । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
अभावं बादरिराह ह्येवम् । अन्ययोगव्यवच्छित्या मनसैति विशेषणात् । देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो बादरैर्मतम् ॥
अनेकधाभावश्चक्षिप्रभावसुबो मनोभेदाद्वा स्तुतिमात्रं वा कथंविद्धमविद्यायां निर्गुणायां तदसंभवादस्तापि हि शुणेन स्तुतिर्भ-
वत्येवेति ॥ १० ॥ **भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ।** शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः । न चार्थसंभवे युक्तं
स्तुतिमात्रमनर्थकम् । न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरोऽनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे । अत एव सौभरैरभिविनिर्मितविधि-
धदेहस्यापर्यायेण मान्धातुकन्याभिः पश्चादता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते । न चार्थसंभवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते । संभ-
वति चास्यार्थवत्त्वम् । यद्यपि निर्गुणायांमिदं भौमविद्यायां पथत्वे तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतनेत्यर्थेण निर्गु-

न्यायनिर्णयः

क्लारन्भासोऽथशब्दः ॥ ९ ॥ विदुषो ब्रह्मीभूतस्य सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वयोर्व्यावहारिकात्मिकात्मनां व्यवस्थासुखत्वा संकल्पातिरिक्त-
साधनभावाभावयोरैकोपाधाभावापत्तौ विरोधाद्धोकासिद्धपदपदाभापैक्षायाः कुतेलौकिकादनुमानाद्वापि इति पूर्वपक्षमिलां पदपदार्थयोमात्रेण
ह्युतेरपैक्षायांमिदं वाक्यार्थबोधने तदभावादिमतो यथाचनपेक्षसंकल्पजन्यो योगजन्यसामर्थ्यद्वयत्वादागस्त्यकृतसंसृष्टपानवदित्यनुमानादु-
पहीतल्लया नाभितत्वादनुमानस्य संकल्पमात्रसिद्धया विदुषो भोगहेतुतिष्ठिरिस्तुक्तम् । संप्रत्यवधारणादययोगव्यवच्छेदेन संकल्पस्यैव
पित्रादितापनत्ववदिहापि मनसैति विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनावधारणार्थत्वाद्विदुषो देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति—**अभावमिति ।**
मनसः सद्भावोऽपि किमिति विदुषो न विचार्यते, तथाह—**संकल्पादेवेति ।** शरीरेन्द्रियाणि विषयस्तानि किं विधावतो मुक्तस्य
सन्ति किंवा न सन्त्याहो सन्ति च न सन्ति चेति वादिप्रतिपत्तेः संशयमाह—**शरीरेति ।** अत्र सगुणब्रह्मविदेः संकल्पादेव देहा-
दिभावाभावबोधकत्वा ब्रह्मधीफलविभूतेरुत्तरति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विशेषणहृतेरनेकधाभावहृतेर्वा सुख्यार्थत्वसिद्धिः । सिद्धान्ते
द्वयोरपि श्रुतिविदुषः सत्यसंकल्पत्वादेव सुख्यार्थत्वोपपत्तिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षस्यैव योजयति—**तत्रेति ।** सत्यामपि प्रप्रतिपत्तावमान-
नियमासिद्धिरिति शङ्कते—**कसादिति ।** विशेषणल्लया परिहरति—**एवं हीति ।** पश्चान्तरेऽपि विशेषणमयोगव्यवच्छेदकत्वेन युक्त-
मित्याह—**यदीति ।** अन्ययोगव्यवच्छेदाय मनसैतिविशेषणादनेन पश्यतीत्यादिवितेतव्यावृत्तिर्न्यते । अद्योगव्यवच्छेदे तु न
तथा विशेषणमवश्यमेवदित्यर्थः । विशेषणफलमुपसंहरति—**तसादिति ॥ १० ॥** पूर्वपक्षान्तरमाह—**भावमिति ।** यथाश्रयाणि सोऽयति
—**जैमिनिस्त्विति ।** विकल्पामनसं मनोभेदादेव किं न स्यादित्याह—**नहीति ।** देहभेदाभावे मनोभेदस्यापि दुर्भेद्यत्वात्
तद्भेदकत्वं विकल्पापननमित्यर्थः । निर्गुणविद्याधिकारे प्राडादिकल्पापननं स्तुतिरित्येव्याशङ्क्याह—**यद्यपीति ।** देहे विद्यादिभोगहीने

कल्पः पठ्यते तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः
सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इति ॥ ११ ॥ उच्यते—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

बादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते यदा सशरी-
रतां संकल्पयति तदा सशरीरो भवति यदा त्वशरीरतां तदाऽशरीर इति । सत्यसंकल्पत्वात् ।
संकल्पवैचित्र्याच्च । द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति । उभयलिङ्गश्रुति-
दर्शनादेवमिदमपीति ॥ १२ ॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

यदा तनोः सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा संध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्यु-
पलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युरेवं ह्येतदुपपद्यते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यते ॥ १४ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

द्रष्टव्यः । फलं तु तत्तच्छ्रुतेर्मुख्यत्वमिति विवेकः ॥ १० ॥ ११ ॥ द्वादशाहवदिति । य एवंविद्भासः सत्रमुपपन्न-
इत्युपाधिचोदनागम्यत्वद्वन्द्वद्वादशाहस्य सत्रत्वं, भासतेति चोपयन्तीति वा चोदितत्वं सत्रलक्षणमिति स्थितिः । तथा

भासती

गैव विद्या स्तुयते । न चाप्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम् । अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात् । यथा चैत्रो धनुर्धरः । तस्मान्म-
नःशरीरेन्द्रिययोग एश्वर्यशालिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः ॥ ११ ॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । मन-
सेति केवलमनोविषयां च स एकादा भवति त्रिधा भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी खलु बादरा-
यणो नियमवादी पूर्वयोरेन सहते । द्विविधश्रुत्यसुरोधात् न चायोगव्यवच्छेदेनैव विशेषेण विशेषणमवकल्प्यते । कामेषु हि रमणं
समनस्केन्द्रियेण शरीरेण पुरुषाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तदवच्छेदो व्यर्थः । सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तद-
न्यपरिसंख्यानानाथैवत्वमवकल्पते । तस्माद्भासनाक्ष्णा पश्यतीतिवदत्रान्ययोगव्यवच्छेद इति सांप्रतम् । द्वादशाहवदिति ।
द्वादशाहस्य सत्रलमासनोपाधिचोदने । अहीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥ द्वादशाहपृष्ठिकाया उपेयुरित्युपाधिचोदनेन
य एवं विद्भासः सत्रमुपयन्तीति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवं तस्यैव द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति
यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणेन द्विरात्रेण यजेतेत्यादिवदहीनत्वमपि गम्यत इति । संप्रति शरीरेन्द्रियभावेन मनोमा-
त्रेण विदुषः स्वप्रवृत्तस्रो भोगो भवति । कुतः—उपपत्तेः । मनसैतानिति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदनो गो भवेत् नैषा
श्रुतिरुपपद्येत । नच सशरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो भोगः । इहाप्युपपत्तेरित्युपलब्धी-
यम् । तदिदमुक्तं सूत्राभ्याम्—तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः । भावे जाग्रद्वत् इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रदीप-

न्यायनिर्णयः

निर्गुणज्ञाने स्तुतिस्त्वेनानेकधावाक्यान्वयेऽपि विशिष्टभोगसंसर्गयोग्ये दहराद्युपासने फलत्वेनाप्यव ह्यर्थः । नच मनसेति विशेषण-
मन्ययोगव्यावर्तकं देहादि व्यावच्छिन्नचीति श्रुतं चैत्रो धनुर्धर इतिवदयोगव्यवच्छेदेनापि तथोपादिति भावः ॥ ११ ॥ सिद्धागम्यति—
उच्यत इति । सत्रं व्याचष्टे—बादरायण इति । मनसेतिविशेषणसामर्थ्यादेकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिविकल्पापमनसामर्थ्याच्चे-
त्यतः शब्दार्थ स्फुटयति—उभयेति । सशरीरत्वमशरीरत्वं चैकस्यैव विरुद्धमिवाशङ्क्य कालमेवादविरोधं दर्शयति—यदा सति ।
इतिशब्दस्योभयविधत्वमिति पूर्वेण संबन्धः । विदुषः संकल्पानुसारि कार्यमिलत्र हेतुमाह—सत्येति । कार्यवैचित्र्ये हेतुः—सं-
कल्पेति । धनुर्धरत्वादिति विशेषणं पाक्षिकप्राप्तविशेषपदयोगव्यवच्छेदकं युक्तं नहि चैत्रो धनुर्धरान् एवावतिष्ठते । प्रकृते तु मनसैता-
निलादौ कामभोगेण मनसो नित्यमाप्तत्वात्तदनुवादैरन्ययोगनिवृत्त्यर्थेत्वाशङ्क्य दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे—द्वादशाहवदिति । तस्य
बहुकर्तृकतया सत्रत्वे नियतकर्तृकतयाऽहीनत्वे च हेतुमाह—उभयेति । द्वादशाहो हि यजमानबहुत्वादासनोपायनोपदेशाच्च सत्रं य
एवंविद्भासः सत्रमुपयन्तीत्युपायनचोदनादर्शनात्सप्तशतशराक्षगुर्वैशतिपरमाः सत्रमासीरत्रित्वासनचोदनायाश्च द्वादशाशकिारे दृष्ट-
त्वादासनोपायनचोदनोपन्यतरत्वेन सत्रलक्षणत्वाद्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनादर्शनाभितर्ककर्तृकत्वावगमाच्च द्विरा-
श्रवदहीनत्वं चास्य गम्यते । तथेदमपि विदुषः सशरीरत्वमशरीरत्वं च द्विविधश्रुतिसिद्धं विविधसंकल्पनिबन्धनमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥
विदुषो देहाद्यसत्त्वमयुक्तं भोगाभावात्प्रसङ्गादित्याशङ्काह—तन्वभाव इति । स्वमे देहाभावेऽपि तत्र संनिकर्षस्य ज्ञानहेतुता मन-
स्येतिमात्रहेतुत्वेनान्यथासिद्धत्वाद्योगिनस्य विद्यासामर्थ्यादेव मनोवसानादिति मत्वाह—संभवदिति । सूत्राक्षरानि व्याकरोति—
यदेत्यादिना । विदुषो देहादेरभावे मनसेतिविशेषणोपाधौ हेतुकोरोति—एवं हीति ॥ १३ ॥ तर्हि देहाद्युपादानमनर्थकं, तत्राह—
भाव इति । पुष्कलभोगसिद्धयर्थं देहाद्यादानमिति भवान्नः सत्रं योजयति—भावे पुनरिति ॥ १४ ॥ संकल्पप्राप्तिमनमेवेद-

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

निरात्मनोऽनेकदेहाः सात्मका वा निरात्मकाः ॥ अनेदादात्ममनसोरेकस्त्रिष्वेव वर्तन्ता ॥ १ ॥

एकस्यात्मनसोऽन्यानि मनसि स्तुः प्रदीपवत् ॥ आत्मभित्तद्वयच्छेत्रैः सात्मकाः स्तुक्षिपेयतः ॥ २ ॥

‘भाव’ जेमिनिर्विकल्पामननात्’ (ब्र० सू० ४।४।११) इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम् । तत्र त्रिधा-
भावादिवश्वनेकशरीररसं किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयन्त्राणीव सृज्यन्ते किंवा सात्मकान्य-
स्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्र चात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि
शरीराणि निरात्मकानीति । एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेक-
प्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात् । एवमेकोऽपि सन्निवृत्तान्ध्वर्ययोगादनेकभावमापद्य स-
र्वानि शरीराण्याविशति । कुतः, तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम्—‘स एकधा भ-
वति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा’ (छा० ७।२६।२) इत्यादि । नैतदारुयन्त्रोपमाभ्यु-

भाष्यरत्नप्रभा

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनादर्शनाजियतकर्तृकत्वावगमेन द्विरात्रादिवद्दीनत्वं चेत्यर्थः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ प्रदीपवदावेशः । संकल्पमात्राभिर्मितदेहानुपजीव्य तेषु भयथादर्शनासंशयमाह—भावमिति ।
अनादिलिङ्गशरीरस्यैकस्त्रिष्वेव शरीरे भावात्मितानेकदेहेषु भोगासिद्धिः पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा
सुखं व्याचष्टे—यथेत्यादिना । स एकधा त्रिधा पञ्चधेयादिश्रुत्या विदुष एवानेकभावाव उक्तः । विद्वांस्तु न देहो
नापि चिन्मात्रः । किंतु, लिङ्गोपहितात्मा । नच तस्य लिङ्गभेदं विनाऽनेकत्वं संभवति । अतः श्रुतिबलादेकत्वेवाना-
दिलिङ्गस्यानेकदेहेषु प्रवेगेन भेद एष्टव्यः । यद्यपि मूलप्रदीपस्य बल्यन्तरेषूपपन्नदीपानां चालन्तमेवोऽसि लिङ्गस्य तु
देहभेदकृते भेदो न स्तः, स्वतो लिङ्गभेदे तदुपहितजीवभेदादनुसंधानानुपपत्तेः । आगमकानेकलिङ्गसृष्टावस-
कार्यवादापत्ताच्च । तथापि प्रदीपवदाश्रयैक्येन व्यक्तिकव्यारोपात् इष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं दृष्टव्यम् । तथाच यथा
प्रदीपोऽनेकवर्तिषु प्रविशति एवं विद्यायोगबलाद्विद्वद्विज्ञस्य व्यापित्वादनेकदेहेषु युगपदावेश इति सूत्रार्थः । विदुषो-
ऽनेकधात्वं श्रुतमन्यथा न घटत इत्याह—नैतदिति । इतश्च सात्मकत्वमित्याह—नच निरात्मकानामिति ।

आमती

वदावेशस्तथा हि दर्शयति । वस्तुतः परमात्मनोऽभिज्ञोऽप्ययं विज्ञानात्माऽनाद्यविद्याकल्पितप्रायेषिकान्तःकरणवच्छेद-
नानादिजीवभावमापन्नः प्रादेक्षिकः सन्न देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्तानि सान्तःकरणे युगपदावेशेष्टमहति ।
न वात्मान्तरं स्रष्टुमपि । सृज्यमानस्य स्रष्टृतिरेकेऽनात्मलादात्मत्वे वा कर्तृकमेभावामावाङ्मेदाश्रयत्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं
तत्र सृजति सृज्यमानस्य तदुपाधिलाभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनौत्पत्तिकनायसवरुद्धो नेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपा-
धितया संबद्धमहति । तस्माद्यथा दारुयन्त्रं तत्प्रयोक्ता चेतनेनाधिष्ठितं सप्तदिच्छामनुकुर्यते, एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रि-
याणीति प्राप्ते प्रवर्तयिष्यते—शरीरत्वं न जातु स्याद्भोगाधिष्ठानतः विना । स त्रिषेति शरीरलमुक्तं युक्तं च तद्विभो ॥ स
त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधेयादिका श्रुतिर्विदुषो नानाभावमात्रक्षणाभिन्नशरीरेन्द्रियोपाधिसंबन्धेऽवकल्पते नादेहेषु-
(भूत) भेदे । नहि यन्त्राणि मिश्रानि निर्माय वाहयन्त्यन्त्रवाहो नानात्वेनापदिश्यते । भोगाधिष्ठानत्वं न शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानेषु
यन्त्रैश्चिन्तय्यते । तस्मादेहान्तराणि सृजति । न वानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्तन्ते । नच सर्वगतस्य वस्तुतो विगलितप्राया-
मिथस्य विदुषः पृथग्जनस्थितीपत्तिकान्तःकरणवदयता येन तदौत्पत्तिकमन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसंबन्धमस्य वारयेत् ।

न्यायनिर्णयः

निर्माणमफलं निरात्मकेषु देहभेदेषु भोगायोगादित्याशङ्क्याह—प्रदीपवदिति । इत्थानुवादपूर्वकं मुक्तस्योक्तानि सांकेतिकानि शरीराणि
विषयीकृत्योभययथोपलब्धेः संदेहमाह—भावमिति । तत्रेति मुक्तोक्तिः । मुक्तस्यापराधियाफलभूतस्य सांकेतिकेषु प्रवेशप्रका-
रोक्त्या पादादिसंज्ञः । पूर्वपक्षे भोक्तृकत्वादेकैव भोगासिद्धिः । सिद्धान्ते भोक्तृत्वमेवोऽपि स्वेच्छया तस्मान्नेकत्र भोगोपपत्तिरिति
मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । आत्मनो विमुक्तोऽपि मनसैव चैतन्यव्यक्तदेहवच्छेदकैकदेहावस्थितस्य देहान्तरावेशयोगादन्तःकरणान्त-
रोपादानेऽपि तस्मान्नान्तःकरणाद्यवच्छिन्नस्य पुनरागन्तुकान्तःकरणवच्छेदासंभवात्संभवे च जीवभेदाद्भोगाननुसंधानप्रसङ्गादेकसादि-
तराणि निरात्मकानीति प्राप्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—एवमिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति ।
दीपादीनां मिश्रत्वेऽपि दीपलस्यैकत्वमेकवर्तिवर्तिदीपेषूपपन्नं मिश्रवर्तिवर्तिनां दीपानां मिश्रत्वेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमावेश-
म्भितं दर्शयति—एवमिति । तत्र हेतुत्वेनावशिष्टं सूत्रावयवं व्याचष्टे—तथाहोति । यथा दारुयन्त्रं चैतन्यशून्यमपि चेतनेच्छा-
मनुकुर्यते तथा निर्माणशरीराणि सेन्द्रियाणीति कस्मान्नाभ्युपगम्यते तेन निरात्मकत्वमेव शरीरान्तराणमित्याशङ्क्याह—नैतदिति ।
यत्रवाहकस्य हि यन्त्राणि मिश्रानि निर्माय वाहयतोऽपि ज्ञानात्वेन न्यप्रदेशानावादिमुक्तं तथा व्यपदेशाच्चतदेवोपाध्यवच्छेदो-

पगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । नच निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः संभवति । य-
त्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासंभव इति । नैष दोषः । एकमनोवर्तमानं समनस्का-
न्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात्सङ्गच्छति । सुष्टेषु च तेषु पाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेना-
धिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एवैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया ॥ १५ ॥ कथं
पुनर्मुक्तस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते यावता 'तत्केन कं विजानीयात्' (बृ०
४।५।१५), 'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' (बृ० ४।३।३०), 'सलिल
एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' (बृ० ४।३।३२) इति चैवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत
उत्तरं पठति—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुषुप्तम् 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' (छा० ६।१।१) इति श्रुतेः ।
संपत्तिः कैवल्यम् 'ब्रह्मैव सन्नह्याप्येति' (बृ० ४।४।६) इति श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थामपे-
क्ष्येतद्विशेषसंज्ञाभाववचनम् । क्वचित्सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते क्वचित्कैवल्यावस्थाम् । कथमव-
गम्यते, यतस्तत्रैवैतदधिकारवशादाविष्कृतम् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विन-
श्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति' (बृ० २।४।१४), 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' (बृ० २।४।१४),
'यत्र सुतो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' (बृ० ४।३।१५ माण्डू० ५)

भाष्यरत्नप्रभा

यद्वादि मन एकदेहस्य तदनुसारीणि देहान्तरस्थानि मनांसि भवन्ति तदवस्थानां तन्निश्चयत्वसंभवादिति । अत्र
योगशास्त्रसंमतिमाह—एषैवेति । निर्माणचित्तान्यसितामात्रात्प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषामिति हि भग-
वत्पतञ्जलिना सूत्रितम् । योगिनोऽभिमानमात्राभिर्माणचित्तानि निर्माणदेहेषु भवन्ति, तेषां नियामकमनादिवित्त-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥ उत्तरसूत्रव्याख्यानमाह—कथं पुनरिति । सलिलवत्सलिलः, स्वच्छ इत्यर्थः । न तु तद्वितीय-
मस्तीति क्वचित्सुषुप्तिमधिकृत्योक्तं 'तत्केन कम्' इत्यादि क्वचिन्मुक्तिं प्रकृत्योक्तम् । एवं विशेषज्ञानाभाववचनं सुषुप्ति-
मुक्त्यन्यतरापेक्षं सगुणोपासकस्य भोगोक्तं न विरुध्यते भिन्नविषयत्वादित्याह—स्वाप्ययेति । तत्रैव श्रुती तदधि-
कारवशात्सुषुप्तादिप्रकरणबलात्, उक्तवचनानामन्यतरापेक्षत्वाविष्कृतं हि यतस्ततोऽवगम्यत इत्यर्थः । अत्र समु-

मामती

तस्माद्विद्वाच्च सर्वस्य वशी सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे प्रविश्य तत्तन्निन्द्रियमन्तः-
करणैस्तेषु लोकेषु सुको विहरतीति सांप्रतम् । प्रवीपवदिति तु निदर्शनं प्रवीपैक्यं प्रवीपव्यक्तिपूषचर्यते भिन्नवर्तिवर्तिनीनां भिन्न-
व्यक्तीनां भेदात् । एवं विद्वाज्जीवात्मा देहभेदेऽप्येक इति परामर्शार्थः । एकमनोवर्तनीत्येकामिप्रायवर्तनीत्यर्थः ॥ १५ ॥
संपन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते । न चैतत्सर्वमावसंभवः श्रुतिविरोधादित्युक्तमर्थजातमाक्षिपति—**कथं पुनर्मुक्तस्येति ।**
सलिल इति । सलिलमिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युपमानादाचारे किपि कृते पचायन्वि च कृते
रूपम् । एतदुक्तं भवति—यथा सलिलमग्नौनिधौ प्रक्षिप्तं तदेकीभावमुपयाति, एवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति । अत्रोत्तरं सूत्रम्—
स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । आसु काश्चिच्छ्रुतयः सुषुप्तिमपेक्ष्य काश्चित् संपत्तिं तदधिकारात् । ऐश्वर्य-

न्यायनिर्णयः

भातीत्यर्थः । तर्हि निर्माणदेहेष्वात्मान्तराणि सृजति विद्वानिलाशङ्क्याह—**नापीति ।** जीवान्तरावेशेऽपि नैतदवकल्पत इति
संबन्धः । एकस्यानेकभावव्यतिविरोधादननुसंधानप्रसङ्गाच्चैत्यर्थः । शरीरान्तराणां निरात्मकत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—**नचेति ।**
आत्मानविधितानामचेतनानां प्रवृत्त्ययोगाद्भोगाभावप्रसङ्गाच्च शरीरान्तरेषु न निरात्मकत्वमित्यर्थः । पूर्वपक्षमीजमनुभावते—**यत्निति ।**
स्वतन्त्राणादिमनोभेदे सत्वेव जीवभेदादेकमनःसंकल्पसमुत्थानात्तादायत्तानां मनसां भेदेऽपि जीवभेदाभावात्तदुपाधिव्यक्तचैतन्यो
विद्वानैश्वर्यमितिपुनरपि न किंचिदवयवमिति परिहरति—**नेत्यादिना ।** एकमनोवर्तनमेकामिप्रायाविरोधित्वम् । उक्तंऽर्थं योगशास्त्र-
संमतिमाह—**एषैवेति ।** निर्माणचित्तान्यसितामात्रं प्रवृत्तिभेदप्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषामित्यादिसैवैव प्रक्रियोक्त्यर्थः ॥ १५ ॥
मुक्तस्य यथोक्तैश्वर्यं विशेषज्ञाननिषेधकव्यतिरिक्तमिति शङ्कते—**कथमिति ।** शङ्कोत्तरत्वेन पञ्चमवतारयति—**अत इति ।** प्रतिज्ञां
व्याचष्टे—**स्वाप्यय इति ।** उक्तमेव व्यक्तीकर्तुं विनयते—**क्वचिदिति ।** तत्केन कामेत्यादिकं बाधयं क्वचिदित्युच्यते द्वितीयस्तु
क्वचिच्छब्दः सलिलादिवाक्यगोचरः । हेतुभागमाकाङ्क्षाद्वारा व्याकरोति—**कथमित्यादिना ।** तथेवमुक्तवाक्यप्रकरणोक्तिः । तदे-
धिकारः सुषुप्तिमपेक्ष्योत्तरस्य प्रकरणम् । तत्र समुत्थानवाक्यं यत्र सूतवाक्यं स्वाधिधिकारविषयम् । यत्र त्वस्येति मोक्षाधि-

इत्यादिश्रुतिभ्यः । सगुणविद्याविपाकावस्थानं त्वेतत्सर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपव-
प्यते । तस्माद्वदोषः ॥ १६ ॥

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

जगत्सदृष्टवत्त्वेणां योगिनस्त्व नास्ति वा ॥ अस्ति स्वाराज्यमाप्नोतीत्युक्तैश्वर्यानवग्रहात् ॥ १ ॥

सृष्टावप्रकृतत्वेन स्रष्टृता नास्ति योगिनाम् ॥ स्वाराज्यमीशो भोगाय ददे मुक्तिं च विषया ॥ २ ॥

ये सगुणब्रह्मोपासनासत्त्वहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किं तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोसि-
त्स्वावग्रहमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । निरङ्कुशमैवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति 'आप्नोति स्वारा-
ज्यम्' (तै० १।६।२), 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' (तै० १।५।३), 'तेषां सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति' (छा० ७।२।५।२; ८।१।६) इत्यादिश्रुतिभ्य इति । एवं प्राप्ते पठति—जगद्ध्यापार-
वर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति
जगद्ध्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः—तस्य तत्र प्रकृतत्वादसंनिहितत्वाच्चेतरेषाम् । पर
एव हीश्वरो जगद्ध्यापारेऽधिकृतः । तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशात् । नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च ।

भाष्यरत्नप्रसा

ध्यानादिवाक्यं मुक्तिविषयं यत्र सुप्त इति सुप्तिविषयमिति विभागाः ॥ १६ ॥ जगद्ध्यापारवर्जम् । संकल्पादेवैसा-
दिनोक्तैश्वर्यस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यतिरेकविषयत्वेनाप्रापवादात्संगतिः । उभयथा दर्शनात्संशयः । ईश्वरनामात्वं पूर्वेपक्ष-
फलं; सिद्धान्ते तु विद्यायोगिनामीश्वरनियम्यत्वादेकस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्यैव जगत्कर्तृत्वसिद्धिरिति विवेकः । प्रलया-
त्सर्गसमये यस्यैक्षणपूर्वं कर्तृत्वं श्रुतौ प्रकृतं तस्यैव नियन्त्र्यादिजगद्ध्यापारः । ननुपासकानां देहं विनेक्षणं संभवति ।
किंचेश्वरस्य नित्यसिद्धत्वाच्छब्दैकसमधिगम्यत्वाच्च जगत्प्रकृत्यं मुक्तं, न तु तत्प्रसादलक्ष्यसिद्धिर्न जीवानामित्याह—
नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्चेति । किंच विदुषां समप्राधान्ये मिथो विरोधः । एकं प्रत्यक्षेणां गुणत्वे त्वेक एवेश्वर

मावसी

श्रुतयस्तु सगुणविद्याविपाकावस्थापेक्षा मुक्त्यभिधानं न तु तदवस्थानसत्तैर्यथाऽहणदर्शने संख्यायां दिवसाभिधानम् ॥ १६ ॥
जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः साक्षिरङ्गुः । स्वकार्यं ईश्वराधीनसिद्धिरित्यत्र
सांघंक्षः । 'आप्नोति स्वाराज्यं' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' 'सर्वेषु लोकेषु कामचारा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मण
इवान्यायनीनलक्ष्यमैश्वर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपासनालक्ष्यमैश्वर्यं कथं ब्रह्माधीनं न तु स्वभावः । नहि कारणाधीनजन्मानो
भावाः स्वकार्यं स्वकारणमपेक्षन्ते । किं तत्र ते स्वतन्त्रा एव । यथाहुः—मृत्पिण्डपण्डकदि घटो जन्मन्पेक्षते । उदकाह-
रणं स्वंस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥ नच विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धिलातदूतमैश्वर्यं येन लौकिका इव राजानो महाराजाधीनाः
स्वव्यापारे विद्वांसः परमेश्वराधीना भवेयुः । न खलु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्तद्प्रादुर्भूतं भवतीति कश्चिन्नियमः । तत्समानां
तदधिकानां च दर्शनात्तथा ह्यन्तेवासी शुद्धेरीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते । दुष्टसामन्तत्वाच्च पार्थिवीनैश्वर्याः पार्थि-
वान्तेष्वर्पमानास्तान्निजयमाना वा दृश्यन्ते । तदिह निरतिशयैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य सा नाम भूवन्निवृत्तांस्ततोऽधिकास्तत्स-
मास्तु भविष्यन्ति । तथाच न तदधीनाः । नहि समप्रधानभावानामस्ति मिथोऽपेक्षा । तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्यापारे जग-
त्सर्जनेऽपि प्रवर्तैरिति प्राप्ते प्रत्यभिधीयते—नित्यत्वादपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रकामादि । एकमस्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

न्यायनिर्णयः

कारविषयमिति जेदः । विशेषज्ञानाभावाभिधानं सुप्तिमुक्त्वोरन्त्यतराभिप्रायेणेत्युक्तम् । ईदानीमैश्वर्याभिधानस्य सगुणविद्याविषयत्वेन
भिन्नगोचरत्वाच्च विरोधाशङ्क्याह—सगुणेति । कथं तर्हि सगुणविद्याफले मुक्तिशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य संख्यायां दिवाशब्दव्यवस्था-
संतिमात्रेणेति मत्वाह—तस्मादिति ॥ १६ ॥ मनोदेहसर्गादाहृतसर्गतो यदैश्वर्यमुपासितुंरुक्तं तस्य जगत्सर्गप्रमाणादपवादं दर्श-
यति—जगदिति । अपरपक्षमा सायुज्यं गतानामैश्वर्यं विषयीकृत्य तस्योभयथाऽप्याह—संशयमाह—सगुणेति । सगुणशब्द-
विद्याफलभूतैश्वर्यस्य निरतिशयत्वनिवारणत्वादासंगतिः । पूर्वपक्षे विद्वदैश्वर्यस्य निरङ्कुशत्वादीश्वरमेदादनेकमस्या जगदुत्पत्त्यादि-
व्यवस्थाऽसिद्धिः । सिद्धान्ते तद्वेदाभावात्परमेश्वराधीनतया जगदुत्पादितव्यवस्थोपपत्तिरितिभिन्नैश्च प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षवति—किं ताव-
दिति । श्रुतीनां श्रुताग्रहणेन पूर्वपक्षमिवा सिद्धान्तवति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां विभज्यते—जगदिति । तत्र हेतुद्वयं प्रश्न-
पूर्वग्रहाह—कुत इति । ईश्वरस्य नित्यसिद्धस्यैव जगदुत्पत्त्यादिव्यापार इत्यत्र प्रकृत्यादिति हेतुं विदुषोति—पर इति ।
प्रलयादुत्थानकाले सर्वस्य वगतो यः कर्ता तस्यैव स्थित्यादावपि कर्तृत्वोक्तंन्यस्य चादिसर्गे कर्तृत्वाभावादीश्वरस्यैव जगद्ध्यापारे
ऽनिधिरित्याह—समेवेति । किंच परस्वैव नित्यत्वेन स्वहेत्वन्पेक्षणस्य क्लृप्तशक्तिव्याजगत्सर्जनं प्रति कल्पसामर्थ्यत्वाच्च विदु-
षामैश्वरविषयैव जगत्सृष्टिरिष्टया । किंच पौरोपायोलोचनानामाधीश्वरस्यैव जगत्सर्गेः शब्दाद्वान्त्यते । जन्मादिसर्गमारम्भं चैतदुपपा-
दितम् । ततोऽद्वितीयप्रतिज्ञां सिद्धेत्वाह—नित्येति । ईश्वरस्य जगद्ध्यापारे संतिविद्युक्त्वात् विदुषां तत्रासंनिधिसाक्षप्रतिज्ञासिद्धयर्थं

तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकं त्वितरेषामणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते । तेनासंनिहितास्ते जगद्ध्यापारे । समनस्कत्वादेव चैतेषामनैकमत्ये कस्यचित्स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित्स्यात् । अथ कस्यचित्संकल्पमन्वयस्य संकल्प इत्यविरोधः समर्थ्यत ततः परमे-
श्वराकृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तम् 'आप्नोति स्वाराज्यम्' (तै० १।६।२) इत्यादिप्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहृतव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । आधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । आधिकारिको यः सवितुमण्डलादिषु विशेषायतनेष्ववस्थितः पर ईश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनन्तरम् 'आप्नोति मनसस्पतिम्' (तै० १।६।२) इत्याह । यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोतीत्येतदुक्तं भवति । तदनुसारेणैव चानन्तरम् 'वाक्पतिश्चक्षुस्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति' (तै० १।६।२) इत्याह । एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम् ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

भाष्यरत्नप्रभा

इत्याह—समनस्कत्वादिति ॥ १७ ॥ अधिकारे नियोजयत्यादित्यादीनित्याधिकारिकः, स चासौ मण्डलस्थश्च तस्य प्राप्यत्वोक्तेरित्यर्थः । मनसस्पतिः सूर्यमण्डलान्तःस्थः परमात्मा 'तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्' इति श्रुतेः । तथाच यदि पूर्वं निरङ्कुशं स्वाराज्यमुक्तं स्यात्तर्हि ईश्वरस्याप्रे प्राप्यतां न ब्रूयात् । अतो भोगे स्वाराज्यं न जगज्जन्मादिष्विति भावः । वाक्पतित्वादिकमपीश्वराधीनमित्याह—तदनुसारेणेति । उक्तन्यायं कामचारादिवाक्येष्वतिदिशति—एवमिति ॥ १८ ॥ जगद्ध्यापार उपासकप्राप्यः तदुपासनिष्ठत्वात्संकल्पसिद्ध्यादिवदित्याहङ्कोरपास्यस्थनिर्गुणस्वरूपे व्यभिचारमाह—विकारावर्ति चेति ॥ १९ ॥ निर्गुणस्वरूपे प्रमाणमाह—

भामती

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैक्यभावस्यैव हि भवतु आहो कार्यकारणस्वभावस्य । तत्रोभयस्वभावस्य स्वोत्पत्तौ मूलकारणपेक्षस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य इति स एवैकोऽस्तु जगत्कारणम् । तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणनपेक्षस्य क्लृप्तसामर्थ्यात् । कल्पसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः । नच जगत्सृष्टल्लमेषां श्रूयते । श्रूयते लभभवतः परमेश्वरस्यैव । तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छ्रुतीनां प्रवृत्तेः । अपिच समप्रधानानां हि न नियमवदैकमलं दृष्टमिति यदैकः सिद्धश्चेति तदैवेतरः संजिहीर्षीतल्पपर्यायेण सृष्टिसंहारी स्याताम् । न चोभयोरपीश्वरत्वं व्याचतात् । एकस्य तु तदाधिपत्ये तदभिप्रायाः नुरोधिनां सर्वैकमैकमल्योपपत्तेरदोषः । तन्नागन्तुकानां कारणाधीनजन्मैश्वर्याणां शुद्धामागविशेषतयाऽसमत्वाच्चित्तैश्वर्यं शाङ्किनस एव तेषामधीश इति तत्तच्चा विद्वांस इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेशते ॥ १७ ॥ पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजमाशङ्क्य निराकरोति—प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न जगत्सृष्टृत्वम् । उक्तान्यायात् ॥ १८ ॥ विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह । एता-

न्यायनिर्णय

समर्थयते—तदन्वेषणेति । श्रूयते तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिति शेषः । सृष्ट्युत्तरमाविनामुपासकानां सृष्टिकाले सत्त्वाभावापूर्वकत्पसिद्धानां प्रत्येकाले मुक्तत्वाच्च सृष्टत्वादि तेषां छिष्टमित्यर्थः । इतश्च विदुषां न निरङ्कुशैश्वर्यमित्याह—समनस्कत्वादिति । किं विदुषां समप्रधानत्वमाहो गुणप्रधानत्वम् । अपिच समप्रधानानां नियमैकमल्यदशनादेकस्य सिद्धायापरस्य संजिहीर्षीसंभवादपर्यायमेव सर्गसंहारी स्याताम् । अपरथा द्वयोरपि नेश्वर्यं कार्यविषातादित्यर्थः । द्वितीयमुन्माध्वदूषयति—अथेत्यादिना । एकाभिप्रायानुवर्तितायामन्येषामागन्तुकैश्वर्याणामगृह्यमाणविशेषतया कस्यचित्प्राधान्यायोगादनागन्तुकैश्वर्यपरमेश्वरवर्तित्वमितरेषामिति त्वमित्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति—प्रत्यक्षेति । अनुवादभागं व्याकरोति—अथेति । परिहारमवतारयति—अथेति । नवर्थमुक्त्वा हेतुमवतार्यं व्याचष्टे—नेत्यादिना । अधिकारे नियोजयत्यादित्यादीनित्याधिकारिकस्तत्र हेतुमाह—यदिति । यस्मात्कारणात्स्वाराज्यप्राप्यनन्तरमाहमोति मनसस्पतिमिति । यदि पूर्वमेव निरङ्कुशं स्वाराज्यमुक्तं तर्हि पक्षादीश्वरप्राप्तिवचनं न स्यात्तस्माद्भोगे स्वाराज्यं न तु जगतः सृष्टृत्वादित्यर्थः । विवक्षितार्थसिद्धये वाक्यार्थं कथयति—यो हीति । विदुषासीश्वराधीनमैश्वर्यं स्वाराज्यमित्यत्र वाक्यशेषमनूकलयति—तदनुसारेणेति । परमेश्वराधीनमणिमादिलक्षणमैश्वर्यं विदुषां स्वाराज्यं न तु जगतः सृष्टृत्वादीत्युक्तमर्थं तेषां सर्वेषु लोकेष्वित्यादिवाक्येषु संचारयति—एवमिति ॥ १८ ॥ निरतिशयेयैवदश्वरीपासकास्तदात्मतां प्राप्ताः सातिशयेयैवन्तो भवन्तीत्युक्तं तदात्मत्वविरोधादित्याशङ्क्य ब्रह्मैवेत्यपि सगुणप्राप्तानां निर्गुणप्रा-

विकारावर्त्येति च नित्यमुक्तं परमेश्वरं रूपं न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमण्डलाद्यधिष्ठानम् । तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहात्म्याः 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छा० ३।१।१६) इत्येवमादिः । न च तन्निर्विकारं रूपमितरालम्बनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुमतस्तत्तुत्वात्तेषाम् । अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठन्त एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठन्त इति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' (कठ० ५।१५) श्वेता० ६।१।४ मुण्ड० २।२।१०) इति । 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः' (गी० १।५।६) इति च । तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कुशं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्रमेवैवामनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते—'तमाहापो वे खलु मीयन्ते लोकोऽसौ' इति, 'स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं हृदंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति', 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' (बृ० १।५।२३) इत्यादिभेदव्यपदेशलिङ्गेभ्यः ॥ २१ ॥ नन्वेवं सति सातिशयत्वादन्तवस्त्वमैश्वर्यस्य

भाष्यरजप्रभा

दर्शयतश्चेति । यथा ज्ञानाभावाविगुणं न प्राप्तं तथा ध्यानाभावाज्जगत्सृष्ट्वादौ न प्राप्यते । ध्यानाभावश्च विषयभावादिति भावः ॥ २० ॥ तत्सुपासकं ब्रह्मलोकगतमाह हिरण्यगर्भः मया खल्विमा आपो अमृतरूपा मीयन्ते भुज्यन्ते तवाप्यसौ लोकोऽमृतोदकलक्षण इत्यर्थः । ह्यस्तन्तरमाह—स यथेति । भोगसाम्ये स दृष्टान्तो यथेल्लर्थः ।

भानती

वानस्य महिमिति विकारावर्ति रूपमुक्तम् । ततो ज्यायांश्चेति निर्विकारं रूपम् । तथा पादोऽस्य विश्वा भूतानीति विकारावर्ति रूपम्, त्रिपादस्यामृतं दिवीति निर्विकारमाह रूपम् ॥ १९ ॥ दर्शयतश्चापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव रूपं भगवत्स्ते च पठिते । एतदुक्तं भवति—यदि ब्रूषे सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवग्रहत्वमपि वस्तुतोऽस्तीति निरवग्रहत्वं विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभिचारयते । यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि निर्विकाररूपं न प्राप्यते तत्कस्य हेतोः, अतस्तत्तुलादुपासकस्य । तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्यते । तत्त्वोपासनासु पुरुषकतुल्यत्वं । उपासकस्य तदकतुल्यं च निरवग्रहत्वोपासनविध्यगोचरत्वादिध्यधीनत्वाच्चापासनासु पुरुषस्वातन्त्र्याभावात्स्वातन्त्र्ये वा अतिभलप्रशंसदिति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । न केवलं स्वाराज्यस्यैश्वराधीनतयाऽजगत्यर्जनम्, साक्षाद्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याविधानादपि व्यपदेशलिङ्गादिति । भूतान्यवन्ति ग्रीणयन्तीति भोजयन्तीति यावत् । सूत्रान्तयवतारणाय शङ्कते—नन्वेवं सति सातिशयत्वादिति । सद्यः परमेश्वरसातिशयेन वर्तत इति विदुषः ऐश्वर्यं सातिशयम् । यच्च कार्यं सातिशयं तच्च यथा लौकिकमैश्वर्यम् । तदनेन कार्यलमुक्तम् । तथाच कार्यत्वादन्तवत्प्राप्तमिति तच्च न युक्तमनन्त्येन तदिदुषां तत्र प्रवृत्तेरिति

न्यायनिर्णय

प्रसमावरेतयुक्तमिति वक्तुं ब्रह्मणो वैरूप्यमाह—विकारावर्तित्वं । तत्र प्रतिष्ठाविभागं न्याचष्टे—विकारेति । चकारपृथिव्यमर्थमाह—नेति । हेतुभावं न्याचष्टे—तथाहीति । तत्र प्रथमतुलीयपादाभ्यां विकारावर्ति रूपमुच्यते द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां विकारावर्ति ब्रह्मणो रूपमुक्तमिति भेदः । अस्तु ब्रह्मणो विकारावर्ति रूपं तथापि किं स्यात्, तन्नाह—नचेति । वस्तुतस्तथात्वेऽपि यथोपासनमेव तत्प्राप्तिरुपासनं च विषयीकृतं निरवग्रहमहत्त्वादपिर्मस्य चोपास्यगोचरत्वादनुपासकसातिशयमिति, फलितमाह—अतश्चेति ॥ १९ ॥ विकारावर्ति रूपमस्तीत्यैव ह्रतिस्मृती प्रमाणयति—दर्शयतश्चेति । प्रसिद्धे प्रत्यक्षानुमाने प्रत्याचक्षाणः सूत्राक्षराणि योजयति—दर्शयतश्चेत्यादिना । उक्तेऽर्थे सुलभानि ह्रतिस्मृतिवचनानीति मन्वानो वाक्यार्थमाह—तदेवमिति ॥ २० ॥ अपरत्रह्मविदां विश्वसृष्टृत्वाभावे हेतुत्वरमाह—भोगमात्रेति । न केवलं स्वाराज्यस्य परमेश्वरायतनया विदुषां जगत्प्रापारालिखं किंतु तेन भोगमात्रेण साम्योल्लिखितादीपीत्यर्थः । चकारार्थमाह—इतश्चेति । हेतुत्वरमेवावशिष्टद्वयाक्षरयोजनया स्पष्टयति—यस्यादिति । तं ब्रह्मलोकगतसुपासकं हिरण्यगर्भः स्वसमीपसुपागतं सानुनयमाह—मया स्वस्वपा एवाभूतनय्यो मीयन्ते इत्यनेन सुच्यते तवाप्यसावग्रहत्वरूपोदकलक्षणो लोको भोज्यो यथाहलं युज्यतामिलाह—तमाहेति । उपासकस्योपास्यदेवतया भोगमात्रसाम्ये ह्यस्तन्तरमाह—स यथेति । सशब्दो दृष्टान्तपरः । अवन्ति भजन्ते । तथैव वाक्यान्तरमाह—तेनेति । उशब्दोऽव्यर्थः । सलोकतास्य-

स्यात्ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येतेत्यत उत्तरं भगवान्नादरायण आचार्यः पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

नाडीरदिमसमन्वितेनानिर्वादादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति यस्मिन्नश्च ह वै ष्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरमदीयं सरो यस्मिन्न-
श्वेत्यः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पूज्यहो यस्मिन् प्रभुविमितिं हिरण्यमयं वैश्व यश्चानेकधा
मन्त्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपञ्च्यते ते तं प्राप्य न चन्द्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुतः ।
'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (छा० ८।१।६। कठ० ६।१६), 'तेषां न पुनरावृत्तिः' (बृ० ६।२।१५),
'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छा० ४।१।५।६), 'ब्रह्मलोकममिसंपद्यते' (छा०
८।१।५।१), 'न च पुनरावर्तते' (छा० ८।१।५।१) इत्यादिशब्देभ्यः । अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य
यथाऽनावृत्तिस्तथा वर्णितम् 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहतः परम्' (ब्र० सू० ४।३।१०) इत्यत्र ।

भाष्यरत्नप्रभा

तेनो ह्युक्तशब्दोऽप्यर्थः । सलोकतामपीत्यन्वयः । सायुज्यं समानदेहत्वं क्रमेण मुक्तिर्वा ॥ २१ ॥ शास्त्रसमाप्तिं सूच-
यन्सूत्रकारं पूजयति—भगवानिति । भगवत्त्वं सर्वज्ञत्वम् । सूत्रद्वारा शिष्याणामाचारे स्थापनादाचार्यत्वम् ।
बादरायणपदेन बदरिकाश्रमवासोक्त्या नित्यसर्वज्ञस्य परमगुरोर्नारायणस्य प्रसादद्योतनात्सम्पत्तिताशास्त्रे निरवधतां
द्योतयति । सगुणविद्यायाः सातितशयफलत्वेऽपि ततो निर्गुणविद्ययानावृत्तिरित्याह—अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः
शब्दात् । ये ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते तं प्राप्य नावर्तन्ते इति संबन्धः । लोकं विदिनष्टि—यस्मिन्निति । इतोऽस्मा-
त्पृथिवीलोकात्तृतीयस्यां दिवि यो ब्रह्मलोकस्तस्मिन्नश्च इति ष्य इति चार्णवकृत्यौ सुधाहवावित्यर्थः । ऐरमसमयं, मदीयं
मदकरं सरः, सोमसवनः अमृतवर्षा । यद्यपि तेषामिह न पुनरावृत्तिरिमं मानवमिति च श्रुतिष्विदमिति विशेषणा-
दस्मिन्कल्पे ब्रह्मलोकं गतानां कल्पान्तरे आवृत्तिर्भाति, तथापीश्वरोपास्तिं विना पञ्चामिषिणाश्वसेष्वदब्रह्मचर्यादि-
साधनैर्वै गतास्तेषां तत्त्वज्ञाननियमाभावादावृत्तिः स्यात्, ये तु दहरादीश्वरोपास्या गतास्तेषां सगुणविद्याफलक्षयेऽपि
निरवग्रहेश्वरानुग्रहलब्धामज्ञानान्मुक्तिरिति नियम इत्यभिप्रेत्याह—अन्तवत्त्वेऽपि त्विति । नन्वत्र सूत्रकृता

भामती

॥ २१ ॥ अत उत्तरं पठति—अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् । किमिर्वादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्या-
न्तवत्त्वं लया साध्यते, आहोस्त्रिचन्द्रलोकादिव ब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्तिर्नैकन्तवत्त्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम् ।
उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः । तद्विधानां च क्रममुक्तिप्रतिपादनादिति । तत्त्वमसिवावयवार्थैकोपासनापरान् प्रत्याह—सम्य-

न्यायनिर्णयः

पीति संबध्यते । प्रकृतेनोपासनेनोपास्याया देवतायाः सायुज्यं तेन समानदेहतां समानलोकतां च भावनाविशेषादाप्तोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥
विदुषां निरङ्कुशैश्वर्याभावे दोषमाशङ्कते—नन्विति । सह परमेश्वरस्यैश्वर्येणातिशयेन ब्रवीत इति सातिशयं विदुषामैश्वर्यं तथाच
परमेश्वरधीनत्वाद्धीकृत्यैश्वर्यवत्कार्यं कार्यत्वाच्चातन्त्र्यवदित्यर्थः । विद्वदैश्वर्यस्यान्तवत्त्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य विदुषां मुक्तता न स्यादित्याह—
ततश्चेति । एतदुत्तरत्वेनोत्तरसूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति—अत इति । भगवानित्यनेन सर्वेश्वरत्वादिनैरपत्तिरुक्ता । आचार्य-
शब्देन शास्त्रार्थबहुलीकरणं सदाचारे शिष्याणां सापनं स्वयं तदाचरणं चैत्यत्र नैपुण्यमुक्तमिति भेदः । यत्तु सातितशयत्वेन कार्यत्वं
ततश्चातन्त्र्यमिदं नानां तत्र किमैश्वर्यस्यान्तवत्त्वमात्रं साध्यं किंवा मुख्यभावे विदुषामिति विकल्पव्याधे सिद्धताध्वर्यं मत्वा
द्वितीयो क्रममुक्तिनादिद्वितीविरोधमाह—अनावृत्तिरिति । सूत्रस्य प्रतिज्ञापरं व्याचष्टे—नाडीति । अचिरादिप्रदोक्तदेवयाने पन्थानं
सारसिधुं विशेषणद्वयम् । ये ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते तं प्राप्य भुक्तभोगास्ततो नावर्तन्ते इति संबन्धः । कानि तानि शास्त्रोक्तानि
विशेषणानियुक्ते यथाशास्त्रं तान्यनुकामिति—यस्मिन्निति । इतो लोकात्पृथिवीशब्दात्तृतीयस्यां दिवि यो ब्रह्मलोकस्तस्मिन्नश्च इति
द्रावर्णवावित्यर्थः । तस्मिन्नेवाश्रयं हर्षकरं च सरोऽस्तीत्याह—यस्मिन्नैरमिति । सोमसवनं इत्यत्र सोमशब्दोऽमृतवचनः । कर्म-
ज्ञानशून्यानां दुष्प्रापत्वमपराजितत्वम् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भेसेति यावत् । प्रसूतशब्दोऽपि हिरण्यगर्भमेवाधिकरोति । उक्तविशेषणवति
ब्रह्मलोके मानमाह—यश्चेति । चन्द्रलोकादिवैति वैश्वर्योदाहरणम् । प्रतिज्ञानेवं व्याख्याय मोक्षहेतुमाकाङ्क्षापूर्वकं व्याख्याति—
कुत इत्यादिना । ननु दर्शितानामनावृत्तिस्तृतीयांशमात्रेणैवावर्तनादिविरोधे प्रामाण्यमिति नानुमानापवाधने सामर्थ्यमिममिहेति च विशेष-
णलक्षणादन्तरे भवत्यावृत्तिरिति, तत्राह—अन्तवत्त्वेऽपीति । ये तावदूध्वरैरतः स्वाश्रयमभेदाजिज्ञा ब्रह्मचर्येण ब्रह्मलोकम-
पिच्छतास्तेषामन्तरेण विधां बन्धध्वंससाक्षिदेवस्त्वेषावृत्तिः । ये तु सगुणोपासकास्तेषामैश्वर्यस्य कल्पमात्रस्याशित्वेऽपि क्रममुक्तिविश्व-
याऽनावृत्तिरिविरोधेऽपि । सगुणब्रह्मविदेभानावृत्तिश्च प्रतिपाद्यते च निर्गुणब्रह्मविदां तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य तेषामावृत्तिश्च ।

सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमद्देविन्दभगवत्पूज्यपादलिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तमिदं ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ॥

भाष्यरत्नप्रभा

सगुणविदामेवानावृत्तिक्रम उक्तो न निर्गुणविदां तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य तेषामावृत्तिशङ्काभावादित्याह—सम्यगिति । तदाश्रयणेनेति । सगुणविदामावृत्तिप्राप्तौ सम्यग्दर्शनाश्रयणेनेवानावृत्तिः साधिता, अतः स्वत एव सम्यग्दर्शनामावृत्तिशङ्का नेति किमु वाच्यमित्यर्थः । यत्राध्यायसमाप्तिस्तत्र पदमात्रस्याभ्यासो दर्शितः, इह सूत्रस्यैवाभ्यासाच्छास्त्रसमाप्तिर्बोध्यत इत्याह—अनावृत्तिः शब्दादिति । एवं समन्वयोक्त्या ब्रह्मात्मैक्यस्य वेदान्तप्रमाणकत्ववधारयितुं वाक्यार्थज्ञाने स्मृतितर्कादिसर्वप्रकारविरोधः परिहृतः, साधनसंपत्तिश्च दर्शिता, तस्माद्विषेकादिसाधनसंपन्नस्य श्रवणाद्यावृत्तिनिरासतमसप्रतिबन्धस्यास्वप्नादमसंबोधात्समूलबन्धध्वंसं सत्याविर्भूतनिष्कलङ्कानन्तस्त्वप्रकाशाविदानन्धमनावस्थानमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

नानाविधग्रन्थजातं वीक्ष्य सम्यग्यथासति । शारीरकस्य भाष्यस्य कृत व्याख्या सतां मुदे ॥ १ ॥

अन्तर्गतमी जगत्साक्षी सर्वकर्ता रघूदहः । अतोऽत्र दोषोऽशङ्क्यः स्वादेव श्रवणैवेति शासनम् ॥ २ ॥

वक्ष्यश्लोकोऽत्र पार्श्वं करतलयुगले कौस्तुभभाभां द्यां च सीतां कोदण्डदीक्षामभयवरयुतां वीक्ष्य रामाङ्गसङ्गः ।

स्वस्याः क स्वादितीयं हृदि कृतमनना भाष्यरत्नप्रभास्या, स्वात्मानन्दैकलब्धा रघुवरचरणाम्भोजयुग्मं प्रपन्ना ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमद्देवपालसरस्वतीपूज्यपादलिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

आमर्त्यौ

गदर्शनविध्वस्ततमसामिति । द्विधाऽविद्यातमः । निरुपाधिविद्वत्साक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतन्निर्वाणं खरूपावस्थानलक्षणं कार्यं येनानित्यं स्यादित्याह—नित्यसिद्धेति ॥ २२ ॥

भक्त्या वाद्यदुरेन्द्रवन्दमखिलाविद्योपधानातिर्गं येनात्रावयपोनिवेनैयपथा ब्रह्माश्रुते प्राप्यते ।

सोऽयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरे संदर्भः परिभाष्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः ॥ १ ॥

अज्ञानसागरे तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीप्सताम् । नीतिनौकणधारेण भयाऽपुरि मनोरथः ॥ २ ॥

यद्यथायकणिकातरवसमीक्षातरवबिन्दुभिः । यद्यथायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥ ३ ॥

समचैवं महत्तुल्यं तत्कलं पुष्कलं मया । समर्पितमर्थैतेन श्रियातां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

नृपान्तराणां मनसायगम्यां भूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् । कार्तस्वरासारसुप्रतिार्थसायैः खयं शास्त्रविचक्षणश्च ॥ ५ ॥

नरेश्वरा यच्चरितातुकारमिच्छन्ति कर्तुं नच पारयन्ति । सतिस्मिन्महीपे महेनीयकीर्तौ श्रीमद्भोगेऽकारि मया निबन्धः ॥ ६ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रचित्चित्ते शंकरभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

न्यायनिर्णयः

मावादित्याह—सम्यगिति । सगुणब्रह्मविदामपि ब्रह्मलोकगतानां तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनप्रसादादेव मुक्तिरिति सिद्धे सम्यग्दर्शिनमनावृत्तिः

सुरारा स्थितौति कैमुतिकन्यायमाह—तदाश्रयणेनेति । उपासकानामीश्वरावत्तमेव न निरतिशयमिच्छाकरणार्थमुपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ।

सुत्राभ्यासस्य प्रयोजनमाह—अनावृत्तिः शब्दादिति । यत्राध्यायपरिसमाप्तिरेव तत्र पदस्यैवाभ्यासो दृष्टः प्रकृते सूत्रस्यैवाभ्यासाच्चतु-

ल्लक्षणस्य वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य समन्वयाविरोधासाधनफलानां साकश्येनोक्त्याद्वक्तव्यान्वयवशेषपरिसमापनमुक्तिमिति भावः ॥ २२ ॥

व्याख्याऽस्त्युक्ततर्ककचचवरयक्षस्तदुक्तकेशशङ्का शङ्कान्याजप्रकारप्रसरणसमाप्ता वस्तुतत्त्वं श्रयन्ती ।

शुद्धानन्दप्रियुगमस्त्वितिभिरनुत्प्रेषणादोक्तिकृद्धानन्दशानप्रणीता जगति सुदमित्यं सदिध्यां संविष्यताम् ॥ १ ॥

सन्त्येव बहुलानीह व्याख्यानानि महाधियाय । व्याख्यां तथापि सौख्येन व्याख्यानाय मया कृता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादसिथभगवदानन्दशानकृते श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये

चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थस्याध्यायस्य ब्रह्मप्राप्ति-ब्रह्मलोकस्थितिरूपणाख्यश्चतुर्थः पादः ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये फलाख्यश्चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ तत्तत् ॥

श्रीमद्वाङ्मयप्रणीतब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

अ० पा० सू० पृ०

अ० पा० सू० पृ०

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाश-

कितवाखिलमधीयत एके... २ ३ ४३ ५५४

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति २ ४ ११ ५७९

अक्षरविद्यां त्वविरोधः सामान्यतद्वावा-

भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ... २ ३ ३३ ७३५

अक्षरमम्बरान्तवृत्तेः ... १ ३ १० २१७

अभिहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ४ १ १६ ८५१

अभ्यादिगतित्युतेरिति चेन्न भाक्त्वात् ३ १ ४ ५९८

अज्ञावद्वास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ३ ३ ५५ ७६९

अज्ञानानुपपत्तेश्च ... २ २ ८ ४२४

अज्ञेयु यथाश्रयभावः... २ ३ ६१ ७७७

अचलत्वं चापेक्ष्य ... ४ १ ९ ८४२

अणवश्च ... २ ४ ७ ५७४

अणुश्च ... २ ४ १३ ५८१

अत एव च नित्यत्वम् ... १ ३ २९ २६०

अत एव च सर्वाण्यनु ... ४ २ २ ८५६

अत एव चाभीन्धवायनपेक्षा ... ३ ४ २५ ८००

अत एव चानन्याधिपतिः ... ४ ४ ९ ८९७

अत एव चोपमा सूर्यादिबन्धु ... ३ २ १८ ६४४

अत एव न देवता भूतं च ... १ २ २७ १९९

अत एव प्राणः ... १ १ २३ १३७

अतः प्रबोधाऽस्मात् ... ३ २ ८ ६३५

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ... ४ २ २० ८७०

अतस्त्वितरङ्गायो लिङ्गाच्च ... ३ ४ ३९ ८११

अतिदेशाच्च ... ३ ४ ४६ ७५९

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ... ३ २ २६ ६५८

अतोऽन्यापि हेकेवासुभयोः ... ४ १ १७ ८५२

अत्ता चराचरग्रहणात् ... १ २ ९ १६८

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ... १ १ १ २७

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः ... १ २ २१ १८६

अदृष्टानियमात् ... २ ३ ५१ ५६२

अधिकं तु मेदिनिदेशात् ... २ १ २२ ३९४

अधिकोपदेशात् वाङ्मयणस्यैवं तद्दर्श-

नात् ... ३ ४ ८ ७८५

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ... २ २ ३९ ४९१

अध्ययनमात्रवतः ... ३ ४ १२ ७८७

अनभिभवः च दर्शयति ... ३ ४ ३५ ८०९

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः... १ २ १७ १८१

अन्तारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ... ४ १ १५ ८४९

अनाविष्कृतेन न्वयात्... ३ ४ ५० ८१९

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्... ४ ४ २२ ९०५

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमा-

नाभ्याम् ... ३ ३ ३१ ७३०

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ... ३ १ १२ ६१०

अनुकृतेस्तस्य च ... १ ३ २२ २४०

अनुज्ञापरिहारा देहसंबन्धाज्योतिरादि-

वत् ... २ ३ ४८ ५५९

अनुपपत्तिस्तु न शारीरः ... १ २ ३ १६४

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वबहुष्टश्च

तदुक्तम् ... ३ ३ ५० ७६१

अनुष्ठेयं वाङ्मयणः साम्यश्रुतेः ... ३ ४ १९ ७९१

अनुस्यूतेर्वादिभिः ... १ २ ३० २०१

अनुस्यूतेश्च ... २ २ २५ ४६१

अनेन सर्वगतत्वमाप्यामशब्दादिभ्यः ३ २ ३७ ६६४

अन्तर उपपत्तेः ... १ २ १३ १७५

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ... ३ ४ ३६ ८०९

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः... ३ ३ ३५ ७३९

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् ... २ ३ १५ ५२२

अन्तर्याम्यचिदेवादिषु तद्वर्त्मव्यपदेशात् १ २ १८ १८२

अन्तवत्त्वमसवेज्ञता वा ... २ २ ४१ ४९३

अन्तस्त्वद्वर्मापदेशात्... १ १ २० १३०

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादतिशेषः २ २ ३६ ४८७

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ... २ २ ५ ४२१

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ३ ३ ६ ६८०

अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात्... २ २ ९ ४२४

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्त-

रवत् ... ३ ३ ३६ ७४०

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ... १ ३ १२ २१९

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ... ३ १ २४ ६१७

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्या-

मपि चैवमेके ... १ ४ १८ ३२६

अन्यार्थश्च परामर्शः... १ ३ २० २३९

अन्यथादिति चेन्न स्यादवधारणात् ... ३ ३ १७ ६९७

अपरिग्रहाच्चात्मनः समनपेक्षा ... २ २ १७ ४४३

अपि च सप्त... ३ १ १५ ६१२

अपि च स्मर्यते ... १ ३ २३ २४३

,, ,, ... २ ३ ४५ ५५६

	अ०	पा०	सू०	पृ०
अचिच्छ स्वयंते	३	४	२०	८०६
" " " " " " " "	३	४	२७	८१०
अभि वैवमेके... ..	३	२	१३	६४२
अभि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ... ३ २	२	२	२४	६५७
अपीती तत्प्रज्ञप्तदमजसम् ... २ १	२	१	८	३३३
अप्रतीकालम्बनाञ्जयीति बादरायण उ-				
भयथाऽडोषातत्कुतिश्च	४	३	१५	८८९
अवाधाच्च	३	४	२९	८०६
अभावं बादरिराह द्वेष्टम्	४	४	१०	८९८
अभिप्योपदेशाच्च	१	४	२४	३४०
अभिमानविषयपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् २ १	१	५		३५८
अभिव्यक्तेरिलात्मरन्ध्यः	१	२	२९	२००
अभिसुच्यादिष्चिपि चैवम्	३	५	२	५६२
अभ्युपगमेऽन्यर्थाभावात्	२	२	६	४२२
अभ्युदग्रहरणास्तु न तथात्वम् ... ३ २	३	२	१९	६४५
अल्पपरदेव हि तत्प्रधानत्वात् ... ३ २	३	२	१४	६४२
अर्विरादिता तद्रस्थितेः	४	३	१	८७२
अर्थकौकस्तात्पर्यपदेशाच्चेति चेन्न निचारमलादेवं व्योमवच्च... ..	१	२	७	६६६
अल्पश्रुतेरेति चेत्तद्वक्तुम्	१	३	२१	२३९
अवर्यथिति वेशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा-				
द्धि हिं	२	३	२४	५३४
अवर्यथितेरिति काशाकृतज्ञः	१	४	२२	३३२
अविभागोन दृष्टत्वात्	४	४	४	८६४
अविभागो वचनात्	४	४	१६	८६६
अविरोधश्चन्दनवत्	३	३	२३	५३३
अश्रुदग्मेति चेन्न शब्दात् ... ३ २	३	२	२५	६६६
अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः	२	१	२३	३३५
अश्रुत्यादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ३ १	३	१	६	६००
असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा २ २	२	२	२१	४५५
असरिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ... २ १	२	१	७	३६६
अस्यपदार्थज्ञातेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य- शेषात्	२	१	१७	२८६
असंततोऽन्वयातिकरः	३	३	४९	५६०
असंबन्धस्तु सतोऽनुपपत्तेः	३	३	९	५३३
असाधैत्रिकी	३	३	१०	७८६
अस्ति तु	२	३	२	४९९
अस्तिभ्रश्य च तयोर्ग शास्ति... ..	१	१	१९	१७४
अस्यैव जोषपतेरेष कप्मा	४	२	११	८६३
आ.				
आकाशस्तत्स्थितात्	१	१	२२	१३४
आकाशे चाविशेषात्	२	२	२४	४८०
आकाशोऽर्शान्तरलाद्याख्यपदेशात् ... १ ३	१	३	४१	२८६

	अ०	पा०	स०	पृ०
आचारदर्शनात्	३	४	३	७८३
आतिवाहिकास्तुलिङ्गात्	४	३	४	८७६
आत्मकृतेः परिणामात्	१	४	२६	३४१
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३	३	१६	६९५
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि... ..	२	१	२८	४०१
आत्मशब्दाच्च	३	३	१५	६९४
आत्मा प्रकरणात्	४	४	३	८९३
आत्मेति तूष्णच्छन्ति ग्राहयन्ति च... ..	४	१	३	८३१
आदरादलोभः	३	३	४०	७४६
आदिष्टादिमतयश्चाह उपपत्तेः	४	१	६	८३७
आध्यानाय प्रयोजनमाभावात्... ..	३	३	१४	६९३
आनन्दमयोऽध्यासात्	३	१	१२	११९
आनन्दादयः प्रधानस्य	३	३	११	६९१
आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्	३	१	१०	६०९
आनुमानिकमप्येकैवाधिति चेन्न शरीररू-				
पकविन्यस्तगृहीतेदर्शयति च	१	४	१	३९१
आपः... ..	३	३	११	५१७
आप्रापयणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४	१	१२	८४३
आभास एव च	२	३	५०	५६१
आमनन्ति चैनमस्मिन्	१	२	३२	२०२
आलिङ्ग्यमित्यौडुलोमित्सस्यै हि परिकी-				
यते	३	४	४५	८१६
आश्रितिरसकृदुपदेशात्	४	१	१	८२५
आशीर्षः संभावात्	४	१	७	८२५
आह च तन्मात्रम्	३	३	१६	६४३
इ.				
इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात्... ..	१	३	१८	३३०
इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणविदोषप्रसक्तिः	२	१	२१	३६३
इतरस्याप्येवमसंखेयः पाते तु	४	१	१४	८४८
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र-				
नितिक्तत्वात्	२	२	१९	४५२
इतरे लयक्षमाभ्याम्	३	३	१३	६९३
इतरेषां चानुपलब्धेः... ..	२	१	२	३५१
इयदामननात्... ..	३	३	३४	७३८
ई.				
ईशतिकर्मव्यपदेशात्सः	१	३	१३	२१९
ईशतेनोपशब्दम्	१	१	५	१०२
उ.				
उत्कमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोभिः	१	४	२१	३३१
उत्कान्तिगत्यागतीनाम्	२	३	१९	५३०
उत्तराचैदाविर्भूतखलुरुहम्	१	३	१९	३३१
उत्तरोत्पादे च पूर्वन निरोधात्... ..	२	२	२०	४५६
उत्पत्त्यसंभवात्	२	२	४२	४९९

अ० पा० सू० पृ०

अ० पा० सू० पृ०

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः...	२ २ २७	४६६
उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरो-		
धात्	१ १ २७	१५०
उपपत्तेश्च	३ २ ३५	६६३
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	२ १ ३६	४०९
उपपन्नस्तक्षणाद्योपलब्धेर्लोकवत्	३ ३ ३०	७२९
उपपूर्वमपि लेके भावमशनवत्तदुक्तम्	३ ४ ४२	८१३
उपमर्दं च	३ ४ १६	७८८
उपलब्धिवदनियमः	२ ३ ३७	५४४
उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि	२ १ २४	३९६
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च	३ ३ ५	६७५
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३ ३ ४१	७४८
उपादानात्	३ ३ ३५	५४३
उभयथा च दोषात्	२ २ १६	४४२
” ”	२ २ २३	४५९
उभयथापि न कर्मातस्तदभावः	२ २ १२	४३४
उभयव्यपदेशात्त्वद्विगुण्डलवत्	३ २ २७	६५८
उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः	४ ३ ५	८७७
ऊ.		
ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि	३ ४ १७	७८८
ए.		
एक आत्मनः शरीरे भावात्	३ ३ ५३	७६४
एतेन सातृशब्दा व्याख्यातः	२ २ ८	५१२
एतेन योगः प्रत्युक्तः	२ १ ३	३५२
एतेन विष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२ १ १२	३६९
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१ ४ २८	३४३
एवं चात्मा कात्स्न्यम्	२ २ ३४	४८४
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावद्भूतेस्त-		
दवस्थावद्भूतेः	३ ४ ५२	८२२
एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बाद-		
रायणः	४ ४ ७	८९६
ऐ.		
ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३ ४ ५१	८२०
क.		
कम्पनात्	१ ३ ३९	२८१
करणवन्नेष मोगादिभ्यः	२ २ ४०	४९१
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	२ ३ ३३	५४२
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१ २ ४	१६४
कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः	१ ४ १०	३०८
कामकारेण चैके	३ ४ १५	७८८
कामाच्च नापुमानापेक्षा	१ १ १८	१२४
कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः	३ ३ ३९	७४४

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीर्यैव वा		
पूर्वहेलभावात्	३ ३ ६०	७७७
कारणत्वेन चाकाशादित्यु यथाव्यप-		
दिष्टोक्तेः	१ ४ १४	३१६
कार्यं बाददिरस्य गत्युपपत्तेः	४ ३ ७	४७७
कार्याख्यानादपूर्वम्	३ ३ १८	७००
कार्याख्ये तदध्यक्षेण सहातः परमभि-		
धानात्	४ ३ १०	८८१
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैय-		
व्यादिभ्यः	२ ३ ४२	५५३
कृताख्येऽनुसयवान्दृष्ट्यतिभ्यां यथेत-		
मनेवं च	३ १ ८	६०३
कृत्स्नभावास्तु ग्रहिणोपसंहारः	३ ४ ४८	८१८
कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवल्शब्दकोपो वा	२ १ २६	३९८
क्षणिकत्वाच्च	२ २ ३१	४७८
क्षत्रियलगतेऽथोत्तरत्र चैत्ररयेन लिङ्गात्	१ ३ ३५	३७८
ग.		
गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च	१ ३ १५	३२७
गतिसामान्यात्	१ १ १०	११५
गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः	३ ३ २९	७२८
गुणसाधारण्यश्रुतेष्व	३ ३ ६४	७७९
गुणाद्वा लोकवत्	३ ३ २५	५३४
गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात्	१ २ ११	१७०
गौणश्रेष्ठात्मशब्दात्	१ १ ६	१०८
गौण्यसंभवात्	२ ३ ३	५००
”	२ ४ २	५६७
घ.		
चक्षुरादिवस्तु तत्सहविशिष्टादिभ्यः	२ ४ १०	५७९
चमसवदविशेषात्	१ ४ ८	३०५
चरणादिति चेन्नोपलक्षणाद्यैति कारणा-		
जिनिः	३ १ ९	६०९
चराचरव्याप्यश्रयस्तु स्वातन्त्र्यपदेशो		
भाक्स्तद्भावाभावात्	२ ३ १६	५२४
चितितन्मात्रेण तद्वात्मकत्वादित्यौ-		
द्भुलोमिः	४ ४ ६	८९५
छ.		
छन्दत उभयाविरोधात्	३ ३ २८	७२८
छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोर्पण-		
निगदात्तभाहि दर्शनम्	१ १ २५	१४६
ज.		
जगद्वाचिलात्	१ ४ १६	३१२
जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसिंहितत्वाच्च	४ ४ १७	९०२

अ० पा० सू० पृ०	
जन्माद्यस्य यतः ... १ १ २ ४६	
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाचेति चेत्तथाख्यातम् १ ४ १७ ३२६	
जीवमुख्यप्राणलिङ्गाचेति चेन्नोपासनावि-	
ध्यादाश्रितत्वादिव तव्योगात् ... १ १ ३१ १५५	
शेयत्वावचनाच्च ... १ ४ ४ २९९	
ज्ञोऽत एव ... २ ३ १८ ५२८	
ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ... २ ४ १४ ५८२	
ज्योतिरुपक्रमात् तथाल्पधीयत एके ... १ ४ ९ ३०७	
ज्योतिर्दर्शनात् ... १ ३ ४० २८३	
ज्योतिश्चरणमिधानात् ... १ १ २४ १४०	
ज्योतिषि आवाच ... १ ३ ३२ २६७	
ज्योतिषैकेषामसंख्ये ... १ ४ १३ ३१६	
त.	
त इन्द्रियाणि तद्यप्येसादन्त्यं श्रेष्ठत्वं २ ४ १७ ५८५	
तच्छ्रुतेः ... ३ ४ ४ ७८४	
तद्वितोऽपि वरुणः संवन्धात् ... ४ ३ ३ ८७६	
तत्तु समन्वयात् ... १ १ ४ ६१	
तत्पूर्वैकत्वाच्च ... २ ४ ४ ५६९	
तत्प्राक्श्रुतेश्च ... २ ४ ३ ५६९	
तत्रापि च तथोपादादविरोधः ... ३ १ १६ ६१२	
तथाच दर्शयति ... २ ३ २७ ५३६	
तथाचैककव्यतोपबन्धात् ... ३ ४ २४ ८००	
तथाऽन्यप्रतिषेधात् ... ३ २ ३६ ६६४	
तथा आणाः ... २ ४ १ ५६५	
तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरुल्लेखविनाशौ	
तद्यप्येसात् ... ४ १ १३ ८४५	
तदधीनत्वादर्थवत् ... १ ४ ३ २९६	
तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ... २ १ १४ ३७२	
तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संप्रतिषक्तः प्रश्न-	
निरूपणाभ्याम् ... ३ १ १ ५९३	
तदभ्रान्नो नाभीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ... ३ २ ७ ६२९	
तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ... १ ३ ३७ २८०	
तद्विषयान्नादेव तु तद्विज्ञातः ... २ ३ १३ ५१९	
तदव्यक्तमाह हि ... ३ २ २८ ६५७	
तदाऽप्रीतेः संसारव्यपदेशात् ... ४ २ ८ ६६१	
तदुपपत्तिं बादरायणः संभवात् ... १ ३ २६ २४६	
तद्विकीर्णज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-	
सामर्थ्यात्तच्छेषगल्लुप्ततृप्तियोगाच्च	
हृदाऽनुगृहीतः शताधिकया ... ४ २ १७ ८९७	
तद्विषयसारास्तु तद्यप्येसाः प्राक्वत् ... २ ३ २९ ५३६	
तदेतद्व्यपदेशाच्च ... १ १ १४ १३२	
तद्वृत्तस्य तु नातद्वाचो नैमिरेरपि नि-	
भातद्रूपामेवेत्यर्थः ... ३ ४ ४० ८११	

अ० पा० सू० पृ०	
तद्वतो विधानात् ... ३ ४ ६ ७८४	
तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्व्यप्रति-	
बन्धः फलम् ... ३ ३ ४२ ७५०	
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ... १ १ ७ ११०	
तन्मनः प्राण उत्तरात् ... ४ २ ३ ८५७	
तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ... ४ ४ १३ ८९९	
तत्रोपप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदे-	
वमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ... २ १ ११ ३६६	
तस्य च निखलात् ... २ ४ १६ ५८४	
तानि परे तथा ह्याह ... ४ २ १५ ८६५	
तुल्यं तु दर्शनम् ... ३ ४ ९ ७८६	
तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ... ३ १ २१ ६१५	
तेजोऽतस्तथा ह्याह ... २ ३ १० ५१४	
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ... १ ४ ६ ३०१	
त्रयात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ... ३ १ २ ५९७	
द.	
दर्शनाच्च ... ३ १ २० ६१४	
" " ... ३ २ २१ ६४५	
" " ... ३ ३ ४८ ७६०	
" " ... ३ ३ ६६ ७८०	
" " ... ४ ३ १३ ८८२	
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ... ४ ४ २० ९०४	
दर्शयति च ... ३ ३ ४ ६७८	
" " ... ३ ३ ३२ ७०७	
दर्शयति वाचो अपि स्मर्यते ... ३ २ १७ ६४४	
दहर उत्तरेभ्यः ... १ ३ १४ २२२	
दश्यते तु ... २ १ ६ ३५९	
देवादिवदपि लोके ... २ १ २५ ३९७	
देहयोगाद्वा सोऽपि ... ३ ४ ६ ६२८	
लुब्धाद्यायतनं स्वशब्दात् ... १ ३ १ २०४	
द्वादशाहवदुभयनिर्घं बादरायणोऽतः ४ ४ १२ ८९९	
ध.	
धर्मं नैमिनिरत एव ... ३ २ ४० ६६६	
धर्मोपपत्तिश्च ... १ ३ ९ २१६	
धृतेश्च महिन्द्रोऽस्मास्मिन्नपुलब्धेः ... १ ३ १६ २२९	
ध्यानाच्च ... ४ १ ८ ८४२	
न.	
न कर्माविभागादिति चेन्नानुदित्वात् ... २ १ ३५ ४०८	
न च कर्तुः करणम् ... २ २ ४३ ४९५	
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिप्रायः ... ४ ३ १४ ८८२	
न च पर्याभावाद्यविरोधो विकारादिभ्यः २ २ ३५ ४८५	
न च स्वातन्त्र्यमदमोभिलाषात् ... १ ३ १९ १८४	

अ० पा० सू० पृ०	अ० पा० सू० पृ०
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्...	पटनञ्च ... २ १ १९ ३९२
दयोपात् ... ३ ४ ४१ ८१२	पत्यादिशब्देभ्यः ... १ ३ ४३ २८९
न तु दृष्टान्तभावात् ... २ १ ९ ६३३	पत्युरसामञ्जसात् ... २ २ ३७ ४८७
न तृतीये तथोपलब्धेः ... ३ १ १८ ६१३	पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ... २ २ ३ ४२०
न प्रतीके न हि सः ... ४ १ ४ ८२४	परं जैमिनिर्मुखात्वात् ... ४ ३ १२ ८८१
न प्रयोजनवत्त्वात् ... २ १ ३२ ४०४	परमतः सेतुन्मानसंबन्धमेदव्यपदेशेभ्यः ३ २ ३१ ६६०
न भावोऽनुपलब्धेः ... २ २ ३० ४७७	परान्तु तच्छ्रुतेः ... २ ३ ४१ ५५१
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ३ २ १२ ६४१	परामिथ्यानास्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य च-
न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंब-	न्धविपर्ययी ... ३ २ ५ ६२८
न्धभूमा ह्यस्मिन् ... १ १ २९ १५४	परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदिति हि ३ ४ १८ ७८९
न वा तत्सहभावाश्रुतेः ... ३ ३ ६५ ७७९	परेण च शब्दस्य ताद्विष्यं भूयस्त्वारव-
न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ३ ३ ७ ६८२	नुबन्धः ... ३ ३ ५२ ७६३
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ... २ ४ ९ ५७७	पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्... ३ ४ २३ ७९९
न वा विशेषात् ... ३ ३ २१ ७०६	पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् २ ३ ३१ ५४०
न वियदश्रुतेः ... २ ३ १ ४९८	पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ३ ३ २४ ७०९
न विलक्षणत्वादस्य तथालं च शब्दात् २ १ ४ ३५४	पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः... ३ ४ १ ७८१
न संख्यापसंप्रदाहादपि नानाभावादतिरे-	पुरुषादमवदिति चेत्तथापि ... २ २ ७ ४२३
काच्च ... १ ४ ११ ३०९	पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ... ३ २ ४१ ६६८
न सामान्यादप्युपलब्धेर्युक्त्युक्त्य हि लो-	पूर्ववद्वा ... ३ २ २९ ६५९
कापत्तिः ... ३ ३ ५१ ७६३	पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ३ ३ ४५ ७५८
न स्थानतोऽपि परस्परमयलिङ्गं सर्वत्र हि २ ११ ६४०	पृथगुपदेशात्... ... २ ३ २८ ५३६
नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्... २ ३ २१ ५३२	पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरस्यः ... २ ३ १२ ५१७
नातिचिरेण विशेषात् ... ३ १ २३ ६१६	प्रकरणाच्च ... १ २ १० १६९
नात्माऽश्रुतेर्निस्त्राच्च ताभ्यः ... २ ३ १७ ५२५	प्रकरणात् ... १ ३ ६ २०९
नाना शब्दादिभेदात् ... ३ ३ ५८ ७७३	प्रकाशवच्चालैयर्थ्यात् ... ३ २ १५ ६४३
नानुमानमतच्छब्दात् ... १ ३ ३ २०८	प्रकाशादिवचनैवैश्वर्यं प्रकाशश्च कर्मण्य-
नाभाव उपलब्धेः ... २ ३ २८ ४६७	भ्यासात् ... ३ २ २५ ६५८
नाविशेषात् ... ३ ४ १३ ७८७	प्रकाशादिवचनैव परः ... २ ३ ४६ ५५६
नासतोऽदृष्टत्वात् ... २ २ २६ ४६४	प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ... ३ २ २८ ६५९
नित्यमेव च भावात्... ... २ २ १४ ४३९	प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ... १ ४ २३ ३३७
नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनि-	प्रकृतैतावच्च हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
यमो वान्यथा ... २ ३ ३२ ५४१	च भूयः ... ३ २ ३२ ६५२
नियमाच्च ... ३ ४ ७ ७८४	प्रतिज्ञासिद्धलिङ्गमादमरस्यः ... १ ४ २० ३३१
निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ... ३ २ २ ६२३	प्रतिज्ञाहानिरन्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ... २ ३ ६ ५०३
निधि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावि-	प्रतिषेधाच्च ... ३ २ २० ६६३
त्वादर्शयति च ... ४ २ १९ ८६९	प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ... ४ २ १२ ८६३
नेतरोऽनुपपत्तेः ... १ १ १६ १२३	प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरवि-
नैकस्मिन्दर्शयतो हि... ... ४ २ ६ ८५९	च्छेदात् ... २ २ २२ ४५८
नैकस्मिन्नसंभवात्... ... २ ३ ३३ ४८०	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकम-
नोपमर्देनातः ... ४ २ १० ८६२	ण्डलस्योक्तः ... ४ ४ १८ ९७३
प	प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः... १ ५ ५५९
परिर्जनोक्त्यपरिदृश्यते ... ३ ४ १२ ५८०	प्रदानवदेव तदुक्तम् ... ३ ३ १३ ७७३

अ० पा० सू० पृ०	अ० पा० सू० पृ०
प्रवीणवददेशस्तथाहि दर्शयति ... ४ ४ १५ १००	महद्वच ... १ ४ ७ ३०४
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ... २ ३ ५३ ५६३	मांसादि भोजं यथाशब्दमितरयोश्च ... २ ४ २१ ५९१
प्रवृत्तेश्च ... २ २ २ ४१७	मास्त्रवर्णिकमेव च गीयते ... १ १ १५ १२२
प्रसिद्धेश्च ... १ ३ १७ २२९	मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरू-
प्राणगतेश्च ... ३ १ ३ ५९८	पलात् ... ३ २ ३ ६२४
प्राणशुद्ध्य ... १ ३ ४ २०९	मुक्तः प्रतिज्ञानात् ... ४ ४ २ ८९३
प्राणवता शब्दात् ... २ ४ १५ ५८४	मुक्तोपपद्यन्व्यपदेशात् ... १ ३ २ २०७
प्राणस्तथाऽनुगमात् ... १ १ २८ १५०	सुखेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ... ३ २ १० ६३७
प्राणादयो वाक्यशेषात् ... १ ४ १२ ३१४	मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ... ३ ४ ४९ ८१९
प्रियशिरस्ताद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि	यः
मेदे ... ३ ३ १२ ६९२	यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ... ४ १ ११ ८४३
फ.	यथा च तक्षोभयथा ... २ ३ ४० ५४५
फलमत उपपत्तेः ... ३ २ ३८ ६६५	यथा च प्राणादि ... २ १ २० ३९२
ब.	यदेव विद्येति हि ... ४ १ १८ ८५२
बहिस्तूभयथाऽपि स्पष्टेराचाराच्च ... ३ ४ ४३ ८१४	यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ... ३ ३ ३२ ७३२
बुद्ध्यर्थः पादवत् ... ३ २ ३३ ६६२	यावदात्मभाविलाब्धं न दोषस्तद्दर्शनात् ... २ ३ ३० ५३९
ब्रह्महृष्टिरुत्कर्षात् ... ४ १ ५ ८३५	यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ... २ ३ ७ ५०७
ब्रह्मोण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ... ४ ४ ५ ८९४	युक्तः शब्दान्तराच्च ... २ १ १८ ३८६
भ.	योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मर्यते चैते ... ४ २ २१ ८००
भाक्तं वा नात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ... ३ १ ७ ६०१	योगिश्च हि गीयते ... १ ४ २७ ३४२
भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ... ४ ४ ११ ८९८	योगेः शरीरम् ... ३ १ २७ ६२१
भावं तु वाटारायणोऽस्ति हि ... २ ३ ३३ २६८	र.
भावशब्दाच्च ... ३ ४ २२ ७९८	रचनानुपपत्तेश्च नाज्ञानम् ... ३ ३ १ ४१३
भावे चोपलब्धेः ... २ १ १५ ३८३	रसम्यनुसारी ... ४ २ १८ ८६८
भावे जाग्रद्वत् ... ४ ४ १४ ८९९	रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ... २ २ १५ ४३९
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ... १ १ २६ १४४	रूपोपन्यासाच्च ... १ २ २३ १९२
भूतेषु तच्छ्रुतेः ... ४ २ ५ ८५९	रेतःसिगयोगोऽयं ... ३ १ २६ ६२१
भूमा संप्रसादादप्युपदेशात् ... १ ३ ८ २११	ल.
भुजः कतुवज्यायस्वं तथाहि दर्शयति ... ३ २ ५७ ७७१	लिङ्गभूयस्तात्तद्धि बलीयस्तदपि ... ३ ३ ४४ ७५६
भेदव्यपदेशाच्च ... १ १ १७ १३३	लिङ्गाच्च ... ४ १ २ ८२७
भेदव्यपदेशाच्चान्यः ... १ १ २१ १३४	लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ... २ १ ३३ ४०५
भेदव्यपदेशात् ... १ ३ ५ २०९	व.
भेदश्रुतेः ... २ ४ १८ ५८६	वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ... १ ४ ५ ३००
भेदाज्ज्ञेति चेन्नैकस्यामपि ... ३ ३ २ ६७६	वाक्यान्वयात् ... १ ४ १९ ३२८
भोकापत्तेरविभागश्चेत्सालोक्यवत् ... २ १ १३ ३७१	वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ... ४ २ १ ८५५
भोगमात्रासाम्यलिङ्गाच्च ... ४ ४ २१ ९०४	वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ... ४ ३ २ ८७४
भोगेन तितरे क्षपयित्वा संपद्यते ... ४ १ १९ ८५४	विकरणत्वाज्ज्ञेति चेत्तदुक्तम् ... १ १ ३१ ४०४
म.	विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ... ३ ३ ५९ ७७५
मन्धादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ... १ ३ ३१ २६५	विकारावति च तथाहि स्थितिमाह ... ४ ४ १९ ९०३
मन्त्रवर्णात् ... २ ३ ४४ ५५५	विकारशब्दाज्ज्ञेति चेन्न प्राज्ञ्यात् ... १ १ १३ १२१
मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ... ३ ३ ५६ ७७०	विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ... २ २ ४४ ४९
महर्षिर्षद्वा इत्यपरिपरकलाभ्याम् ... ३ ३ ११ ४३५	विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ... ३ ३ १७ ६

अ० पा० सू०	पृ०
विचैव तु निर्धारणात्...	३ ३ ४७ ७५९
विधिवार् धारणवत् ...	३ ४ २० ७९२
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ...	३ ३ १४ ५२१
विप्रतिषेधाच्च ...	३ २ ४५ ४९७
विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ...	३ २ १० ४२५
विभागः शतवत् ...	३ ४ ११ ७८६
विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ...	१ ३ २७ २४८
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ...	१ २ २ १६३
विशेषं च दर्शयति ...	४ ३ १६ ८९१
विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ...	१ २ २२ १९१
विशेषणाच्च ...	१ २ १२ १७२
विशेषानुग्रहश्च ...	३ ४ ३८ ८१०
विशेषितत्वाच्च ...	४ ३ ८ ८८०
विहारीपदेशात् ...	२ ३ ३४ ५४३
विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणि ...	३ ४ ३२ ८०७
वृद्धिहासमाकलमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ...	३ २ २० ६४५
वेधाद्यर्थभेदात् ...	३ ३ २५ ७११
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ...	४ ३ ६ ८७९
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ...	३ २ २९ ४७६
वैलक्षण्याच्च ...	३ ४ १९ ५८७
वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ...	३ ४ २२ ५९१
वैश्वानरः साधारणशब्दविशिष्टात् ...	१ २ २४ १९३
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्थाहि दर्शयति ...	२ १ ३४ ४०७
व्यतिरेकस्तद्भावामाविलाञ्च तूपलब्धिवत् ...	३ ३ ५४ ७६६
व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ...	२ २ ४ ४२०
व्यतिरेको गन्धवत् ...	३ ३ २६ ५३५
व्यतिहारो विशिष्टं हि तद्वत् ...	३ ३ ३७ ७४१
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ...	२ ३ ३६ ५४३
व्याप्तेश्च समञ्जसम् ...	३ ३ ९ ६८६

श.

शक्तिविपर्ययात् ...	३ ३ ३८ ५४५
शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ...	१ ३ २८ २५०
शब्दविशेषात् ...	१ २ ५ १६५
शब्दश्चातोऽकामकारे ...	३ ४ ३१ ८०६
शब्दाच्च ...	२ ३ ४ ५०१
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्तुरुषमपि नैनमधीयते ...	१ २ २६ १९७

अ० पा० सू०	पृ०
शब्दादेव प्रमितः ...	१ ३ २४ २४३
शमदमाद्युपेतः स्वात्तयाऽपि तु तद्विधेश्च ...	३ ४ ३७ ८०३
शरीरश्वोभ्येऽपि हि भेदेनैनमधीयते ...	१ २ ३० १८५
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ...	१ २ ३० १५४
शास्त्रयोनित्वात् ...	१ १ ३ ५५
शिष्टेश्च ...	३ ३ ६२ ७७८
शुगस्य तदनादश्रवणात्ताद्रवणात्सूच्यते हि ...	१ ३ ३४ २७४
शेषत्वात्तुरुषार्थेनादौ यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ...	३ ४ २ ७८२
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्सृष्टेश्च ...	१ ३ ३८ २८०
श्रुतत्वाच्च ...	१ १ ११ ११६
श्रुतत्वाच्च ...	३ २ ३९ ६६६
श्रुतेश्च ...	३ ४ ४६ ८१६
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ...	३ १ २७ ३९९
श्रुतोपनिषत्कगल्सभिधानाच्च ...	१ २ १६ ३८०
श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ...	३ ३ ४९ ७६०
श्रेष्ठश्च ...	३ ४ ८ ५७५

स.

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ...	३ ३ ८ ६८५
संशामूर्तिर्कृत्तिस्तु त्रिष्टकवैत उपदेशात् ...	२ ४ २० ५८८
संयमने लघुभूयैतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् ...	३ १ १३ ६११
संस्कारपरामर्शात्तदभावामिलापाच्च ...	१ ३ ३६ २७९
स एव तु कर्मासृष्टितिशब्दविधिभ्यः ...	३ २ ९ ६३५
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ...	४ ४ ८ ८९६
सत्त्वाच्चावरस्य ...	३ १ १६ ३८५
संख्ये सृष्टिराह हि ...	३ २ १ ६२२
सप्त गतोर्विशेषितत्वाच्च ...	३ ४ ५ ५७०
समन्वारम्भणात् ...	३ ४ ५ ७८४
समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ...	२ २ १३ ४३७
समाकर्षात् ...	१ ४ १५ ३२०
समाध्यभावाच्च ...	३ ३ ३९ ५४५
समान एव चाभेदात् ...	३ ३ १९ ७०३
समानानामरूपत्वाच्च तावप्यविरोधो दर्शनात्सृष्टेश्च ...	१ ३ ३० २६१
समाना चास्युपक्रमादभूतत्वं चानुपोष्य ...	४ २ ७ ८६०
समाहारात् ...	३ ३ ६३ ७७८
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ...	२ २ १८ ४४९
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ...	१ २ ३१ २०१

	अ०	पा०	सू०	पृ०		अ०	पा०	सू०	पृ०						
संपद्याविर्भावः खेन शब्दात्...	...	४	४	१	८९२	सुतयेऽसुमतिर्वा	...	...	३	४	१४	७८७			
संबन्धादेवमन्यत्रापि...	...	...	३	३	२०	७०५	सुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	...	...	३	४	२१	७९६		
संबन्धानुपपत्तेश्च	...	...	२	२	३८	४९०	स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	...	...	३	२	३४	६६३		
संश्रुतियुव्याप्यपि चातः	...	...	३	३	२३	७०७	स्थानादिव्यपदेशाच्च	...	...	१	२	१४	१७७		
संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्	...	...	१	२	८	१६७	स्थित्यदनाभ्यां च	...	...	१	३	७	२०९		
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	...	...	१	२	१	१६०	स्पष्टो ह्येकेषाम्	...	...	४	२	१३	८६४		
सर्वेथानुपपत्तेश्च	...	...	२	२	३२	४७९	सरन्ति च	...	...	२	३	४७	५५८		
सर्वेथापि त एवोभयलिङ्गात्...	...	...	३	४	३४	८०८	सरन्ति च	...	...	३	२	१४	६१२		
सर्वधर्मोपपत्तेश्च	...	...	२	१	३७	४१०	सरन्ति च	...	...	४	१	१०	८४२		
सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्	...	...	३	३	१	६७०	सम्यक्ते च	...	...	४	२	१४	८६५		
सर्वाचानुमतिश्च प्राणालये तद्दर्शनात्...	...	...	३	४	२८	८०४	सम्यक्तेऽपि च लोके	...	...	३	१	१९	६१४		
सर्वापेक्षा च यशसिश्चुत्तरश्चवत्	...	...	३	४	२६	८०१	सम्यग्माणमनुमानं स्यादिति	...	...	१	२	२५	१९६		
सर्वाभेदादप्यत्रेभे	...	...	३	३	१०	६८९	स्युतेश्च	...	...	१	२	६	१६५		
सर्वोपेता च तद्दर्शनात्	...	...	२	१	३०	४०३	स्युतेश्च	...	...	४	३	११	८८१		
सहकारिलेन च	...	...	...	३	४	३३	८०७	स्युत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-							
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो								स्युत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्	...	...	२	१	१	३४६	
विध्यादिवत्	...	...	...	३	३	४७	८१६	स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	...	...	२	३	५	५०२	
साक्षाच्चोभयान्नानात्	...	...	...	१	४	२५	३४०	खपक्षदोषाच्च...	...	...	२	१	१०	३६६	
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	...	...	१	२	२८	१९९	खपक्षदोषाच्च...	...	...	२	१	२९	४०२		
सा च प्रशसनात्	...	...	...	१	३	११	२१८	खशब्दोन्मानाभ्यां च	...	...	२	३	२२	५३३	
सामाव्यापतिरुपपत्तेः...	...	...	...	३	१	२२	६१५	खात्मना चोत्तरयोः	...	...	२	३	२०	५३१	
सामान्यात्	...	...	...	३	२	३२	६६१	खाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधि-							
सामीप्यात् तत्त्वपदेशः	...	...	...	४	३	९	८८१	काराच्च सर्ववच्च तन्मियमः	...	...	३	३	३	६७७	
सांपरये ततैव्याभावात्तथा ह्यन्ये	...	...	...	३	३	२७	७२६	खाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि	...	...	४	४	१६	९०१	
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः	...	...	...	३	१	११	६१०	खाप्ययात्	...	...	१	१	९	११३	
सुखविशिष्टाभिधानादेव च	...	...	...	१	२	१५	१७८	खामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	...	...	...	३	४	४४	८१५
सुषुप्त्युत्कान्त्योर्भेदेन	...	...	...	१	३	४२	२८७	ह.							
सूक्ष्मं तु तदहंत्वात्	...	...	...	१	४	२	२९६	हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्...	...	...	२	४	६	५७१	
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	...	...	...	४	२	९	८६२	हानौ तृपायनशब्दोपलब्धिरालम्ब-							
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः	...	...	...	३	२	४	६२६	सुत्युपगमनवत्तदुक्तम्	...	...	३	३	२६	७२०	
सैव हि सत्यादयः	...	...	...	३	३	३८	७४२	हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	...	...	१	३	२५	२४५	
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	...	...	...	४	२	४	८५८	हेयत्वावचनाच्च	...	...	१	१	८	११२	